Qo‘qon DPI

ILMIY XABARLAR

ISSN: 3030-3958

№ 2/2025

Qo‘qon DPI.

Ilmiy xabarlar

Кокандский ГПИ.

Научный вестник

№2/2025

УЎК 5/9(08)
КБК 72я5
Қ 99

Bosh muharrir: Qo‘qon davlat pedagogika instituti rektori D.Sh.Xodjayeva
Mas’ul muharrirlar:
Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor N.S.Jurayev
Xalqaro hamkorlik bo‘yicha prorektor N.A.Kadirova
Mas’ul muharrir yordamchisi: Ilmiy-tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlash bo‘limi boshlig‘i D.O‘rinboyev
Nashr uchun mas’ul: M.Z.Muydinov

MUASSIS:
Qo‘qon davlat pedagogika instituti

Qo‘qon DPI.
ILMIY XABARLAR-
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК.
Кокандский ГПИ.
Jurnal bir yilda o‘n ikki marta chop etiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiya agentligida 2020-yil 9-iyulda 1085 raqam bilan ro‘yxatga olingan.

Jurnaldan maqola ko‘chirib bosilganda, manba ko‘rsatilishi shart.

"**Qo‘qon DPI.Ilmiy xabarlar**" ilmiy jurnali OAK Rayosatining 2021-yil 31- martdagi qarori bilan OAK ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kimyo, biologiya, filologiya, tarix, 2023-yil 5-maydagi №337/6 sonli Rayosat qarori bilan Pedagogika hamda 2024-yil 8-maydagi 5/7-sonli OAK tartib qoida komissiyasi qarori bilan Jismoniy madaniyat, psixologiya va san’atshunoslikfan tarmoqlari bo‘yicha milliy nashrlar sifatida kiritilgan.

Tahririyat manzili:
150700, Qo‘qon shahar, Turon ko‘chasi, 23-uy.
Tel.: (0373) 542-38-38.
Сайт: www.kspi.uz
journal.kspi.uz
ISBN: 978-9943-7182-7-2
“CLASSIC” nashriyoti
2025

TABIIY FANLAR
И.И.Гибадуллина, кандидат биологических наук, (РФ)
Sh.S.Nomozov,texnika fanlari doktori, professor, akademik (O‘ZB)
V.U.Xo‘jayev, kimyo fanlari doktori, professor (O‘ZB)
I.R.Asqarov, kimyo fanlari doktori, professor (O‘ZB)
A.A.Ibragimov, kimyo fanlari doktori, professor (O‘ZB)
S.F.Aripova, kimyo fanlari doktori, professor (O‘ZB)
Sh.V.Abdullayev, kimyo fanlari doktori, professor (O‘ZB)
B.Yo.Abduganiyev, kimyo fanlari doktori, professor (O‘ZB)
A.E.Kuchboyev, biologiya fanlari doktori, professor (O‘ZB)
M.T.Isog‘aliyev, biologiya fanlari doktori, professor (O‘ZB)
V.Yu.Isaqov, biologiya fanlari doktori, professor (O‘ZB)
T.O.Turginov, biologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O‘ZB)
A.M.Gapparov, kimyo fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O‘ZB)
I.I.Oxunov, kimyo fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) (O‘ZB)
А.Ж.Хусанов-физика-математика фанлари номзоди, доцент (O‘ZB)
O.A.Turdiboyev, biologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O‘ZB)
G‘.M.Ochilov, kimyo fanlari doktori, professor (O‘ZB)
B.No‘monov, texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O‘ZB)
M.Madumarov, biologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O‘ZB)

FILOLOGIYA FANLAR
Huseyin Baydemir filologiya fanlari doktori, professor, (TR)
И.А.Киселёва, доктор филологических наук, профессор (РФ)
В.В.Борисова, доктор филологических наук, профессор (РФ)
К.А.Поташова, кандидат филологических наук, доцент (РФ)
Э.Р.Ибрагимова, кандидат филологических наук, доцент (РФ)
S.Muhamedova, filologiya fanlari doktori, professor (O‘ZB)
G.Islailov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (O‘ZB)

IJTIMOIY FANLAR
Л.Г.Насырова, кандидат исторических наук, доцент (РФ)
З.В.Галлямова, кандидат исторических наук, доцент (РФ)
D.N.Abdullayev, tarix fanlari doktori (DSc), dotsent (O‘ZB)
M.Rahimov, tarix fanlari doktori (DSc), dotsent (O‘ZB)

PEDAGOGIKA FANLAR
Р.Ф.Ахтариева, кандидат педагогических наук, доцент (РФ)
Н.Н.Масленникова, кандидат педагогических наук, доцент (РФ)
Л.А.Максимова, кандидат педагогических наук, доцент (РФ)
X.I.Ibragimov, pedagogika fanlari doktori, professor, akademik (O‘ZB)
B.X.Xodjayev, pedagogika fanlari doktori, professor (O‘ZB)
B.S.Abdullayeva, pedagogika fanlari doktori, professor (O‘ZB)
N.A.Muslimov, pedagogika fanlari doktori, professor (O‘ZB)
N.M.Egamberdiyeva, pedagogika fanlari doktori, professor (O‘ZB)

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

(POPULUS FREMONTII) TERAGIDAN ISHQORIY SELLYULOZA OLISH VA UNING XUSUSIYATLARINI O‘RGANISH

Normatov G‘ayrat Alijanovich
v.v/b dotsenti PhD
Impuls Tibbiyot Instituti Namangan viloyati,
O‘zbekiston Respublikasi, Namangan.shahar
EMAIL:normatov_gayrat@mail.ru

ANNOTATSIYA Ushbu tadqiqot ishimizda Kaliforniya daraxtining xususiyatlarini o'rganib chiqdik: ildizlari, o'sish tezligi, ko'payishi, mevalari, vazni, kuchi, barqarorligi va sifat ko'rsatkichlari. Kaliforniya daraxti dastlab 0,25-0,5 sm qalinlikda maydalangan, keyin 3,5-5% NaOH ishqorida 150-170 ^{0} S haroratda 3-5 soat davomida ishlov berilgan. sellyuloza mahsuldorligi,namligi, lignin miqdori, kul miqdori, yopishqoqligi, a-tsellyuloza va qayta ishlangan sellyulozaning polimerizatsiya darajalari aniqlandi.

Tadqiqot shuningdek, optimal sharoitlarda olingan sellyuloza sifat ko'rsatkichlari, ushbu materialning mexanik va fizik-kimyoviy ko'rsatkichlari bo'yicha fundamental tadqiqotlarni qayd etishi kerak. Kaliforniya daraxtidan kimyoviy qayta ishlash uchun yuqori sifatli sellyuloza efirlari va efirlar kabi turli xil qog'oz mahsulotlari ishlab chiqarish imkoniyatlari haqidagi ilmiy ma'lumotlar tahlil qilinadi.

Tayanch iboralar: *Populus fremontii yog‘ochining xossalari, mikroskopik tuzilishi, yog‘och tolasi hujayralari, sellyuloza, sifat ko‘rsatkichlari.*

ПОЛУЧЕНИЕ ЩЕЛОЧНОЙ ЦЕЛЛЮЛОЗЫ ИЗ ТОПОЛЯ POPULUS FREMONTII И ИЗУЧЕНИЕ ЕЕ СВОЙСТВ

АННОТАЦИЯ В этой исследовательской работе мы изучили характеристики Калифорнийского дерева: корни, скорость роста, Размножение, плоды, вес, прочность, стабильность и показатели качества. Калифорнийское дерево сначала измельчали до толщины 0,25-0,5 см, затем обрабатывали в 3,5-5% щелочи NaOH при температуре 150-170 C в течение 3-5 часов. определены выход целлюлозы, влажность, содержание лигнина, зольность, вязкость, степень полимеризации α-целлюлозы и переработанной целлюлозы. В исследовании также должны быть отмечены фундаментальные исследования качественных показателей целлюлозы, полученной в оптимальных условиях, механических и физико-химических показателей этого материала. Будут проанализированы научные данные о возможностях производства различных бумажных

изделий, таких как высококачественные эфиры целлюлозы и сложные эфиры, для химической переработки из Калифорнийского дерева.

Ключевые слова: *свойства древесины Populus fremontii, микроскопическая структура, клетки древесного волокна, целлюлоза, показатели качества.*

OBTAINING ALKALINE CELLULOSE FROM POPLAR POPULUS FREMONTII AND STUDYING ITS PROPERTIES

ANNOTATION In this research paper, we studied the characteristics of the California tree: roots, growth rate, reproduction, fruits, weight, strength, stability, and quality indicators. The California tree was first crushed to a thickness of 0.25-0.5 cm, then treated in 3.5-5% NaOH alkali at a temperature of 150-170 C for 3-5 hours. The cellulose yield, humidity, lignin content, ash content, viscosity, and degree of polymerization of α-cellulose and recycled cellulose were determined. The study should also highlight fundamental studies of the qualitative parameters of cellulose obtained under optimal conditions, as well as the mechanical and physico-chemical parameters of this material. Scientific data on the production possibilities of various paper products, such as high-quality cellulose esters and esters, for chemical processing from California wood will be analyzed.

Keywords: *properties of Populus fremontii wood, microscopic structure, wood fiber cells, cellulose, quality indicators.*

KIRISH

1818 yilda A. Brakonno tomonidan sellyuloza kashf etilgandan so'ng, oq buk yog'ochidan olish usullarini ishlab chiqish boshlandi [1]. Sellyuloza tushunchasi asta-sekin shakllandi. A. Payen 1838 yilda Sellyuloza tarkibida ($C_6H_{10}O_5$)va [1,2] bo'lgan o'simlik hujayralari devorlarida mavjud bo'lgan barcha moddalarni nazarda tutgan. Biroq, 1857 yilda F. Shulze glyukoza bilan bir qatorda bunday tarkibdagi ko'plab moddalarning gidrolizlanishi paytida D-manoza va boshqalar hosil bo'lishini ko'rsatgandan so'ng, sellyuloza gidroliz paytida faqat D-glyukoza beradigan va suyultirilgan kislotalarning ta'siriga yuqori qarshilikka ega bo'lgan yuqori molekulyar birikmaga kiritila boshlandi. 1930-yillarning oxirigacha "tola" atamasi sellyuloza va uning uglevod yo'ldoshlari — gemitsellyuloza aralashmasi sifatida tushuniladi [1]. Ba'zi zamonaviy nashrlarda teskari talqin berilgan, ya'ni" sellyuloza "atamasi texnik sellyulozalarni," tola " atamasi esa individual kimyoviy moddalarni anglatadi [2]. Klassik terminologiyada bu ikki atama sinonim hisoblanadi [3]. Yog'ochni tutun nitrat kislotasi bilan delignifikatsiya qilish birinchi marta 1846 yilda G. Mülde-rom tomonidan tsellyuloza miqdorini aniqlash maqsadida taklif qilingan [4]. Muqobil manbalarini yaratishda yog‘och bo‘lmagan xomashyosidan sellyuloza olishning optimal texnologiya sxemalarini ishlab chiqish, uning fizik-kimyoviy xossalarini o‘rganish va qayta ishlanib, qimmatbaho mahsulot olish imkoniyatlarini o‘rganish dolzarb vazifalardandir.Tabiiy moddalarni qayta ishlashga asoslangan ko'plab sanoat tarmoqlari kimyogar muhandisligi rivojlanishi bilan yangi

imkoniyatlarga ega bo'ldi. Xom ashyo etkazib beruvchi yoki texnologik jarayonlarni amalga oshiruvchi organizmlarning genomini o'zgartirish orqali ulardagi biokimyoviy reaktsiyalarni tezlashtirish, boshqalarni sekinlashtirish, foydali moddalarni sintez qilish yoki kiruvchi moddalarning shakllanishiga to'sqinlik qilish mumkin. Genlarni olib tashlash yoki qo'shish, ularning tezroq yoki sekin ishlashini ta'minlash orqali genetik muhandislar genetik manipulyatsiya ob'ektlarining fiziologik jarayonlarini, tuzilishini, tashqi xususiyatlarini va texnologik xususiyatlarini tartibga soladi. Shu yo‘l bilan yoqilg‘i, vaksinalar, dori-darmon va kimyoviy moddalar allaqachon olinmoqda. Bir necha yil oldin bir guruh evropalik biotexnologlar lignin tarkibi va tarkibi o'zgargan genetik jihatdan o'zgartirilgan teraklarni sinovdan o'tkazdilar. Sellyuloza va qog'oz ishlab chiqarish uchun hom ashyo bo’ladi.Ikkinchisi o'simliklarning biokimyosi va genetik muhandisligi bilan qiziqib qolgani ajablanarli emas. Qog'ozning asosiy tarkibiy qismi bo'lgan tsellyuloza tolalari, asosan, yog'ochdan, ya'ni bargli va ignabargli daraxtlarning tanasi va shoxlaridan olinadi. Yog'och ikki to'qimadan iborat: suv va mineral moddalarni ildizdan barglarga o'tkazuvchi va tanasiga mustahkamlik beruvchi tayanchdir. Ularning hujayra devorlari nafaqat tsellyulozadan, balki gemitsellyuloza va lignindan ham iborat. Ular birgalikda kompozit materialni, uzoq va kuchli sellyuloza molekulalarini ramkaga yig'adigan murakkab uch o'lchovli kompleksni hosil qiladi, ular orasidagi bo'shliqlarni gemitsellyulozalar to'ldiradi va hidrofobik lignin hujayra devorlarini mustahkamlaydi va ularni suv va sharbatlarni o'tkazmaydigan qiladi. Ignabargli daraxtlarda 23-38% lignin, bargli daraxtlarda 14-25% bo'ladi. Aynan shu narsa yog'ochga chiroyli sarg'ish, jigarrang yoki qizg'ish rang beradi va u bilan qoplangan hujayralar yog'och buyumlar yuzasida chiroyli naqsh hosil qiladi. Hujayra devorlarida lignin mavjudligini rangli reaktsiyalar, masalan, floroglyuksinol, pirokatexol, natriy xlor va sulfit, anilin gidroxlorid yoki sulfat bilan osongina ko'rsatish mumkin.

METODOLOGIK QISM

Maqsad sellyulozani ajratib olish va uning tozaligini oshirish. Materiallar: Terak yog'ochi (mayda bo'laklarga bo'lingan). Suv natriy gidroksidi (NaOH), Sulfat kislotasi (H_2SO_4), filtr qog'ozi,Suv hammomi, aralashtirgich, filtrlash apparati, elektr qizdirgich. Terak yog'ochini tayyorlash: Terak yog'ochini mayda bo'laklarga bo'ling va suv bilan yaxshilab yuvib tozalanadi. Ishqoriy gidroliz: Terak yog'ochini natriy gidroksidi eritmasiga solib, 100-130°C da 2-5 soat davomida qaynatib, ligninni ajratib oling. Yuvish: Qaynatilgan yog'ochni suv bilan yaxshilab yuvib, qolgan ishqorni olib tashlang. Oqartirish: Yuvilgan yog'ochni oqartuvchi vositalar bilan solib, 2-3 soat davomida qaynatib, oqliq darajasini oshirishiriladi. Yuvish: Oqartirilgan yog'ochni yana suv bilan yaxshilab yuvib, qolgan xlorli ohakni olib tashlang. Kislotali gidroliz: Yuvilgan yog'ochni sulfat kislotasi eritmasiga solib, 80°C da 1-2 soat davomida qaynatib, sellyulozani ajratib oling. Yuvish: Kislotali gidrolizdan keyin sellyulozani suv bilan yaxshilab yuvib, qolgan kislotani olib tashlang. Quriting: yuvilgan va netral pH keltilgan sellyulozani 60-85°C da quritish pechida quritib oling.

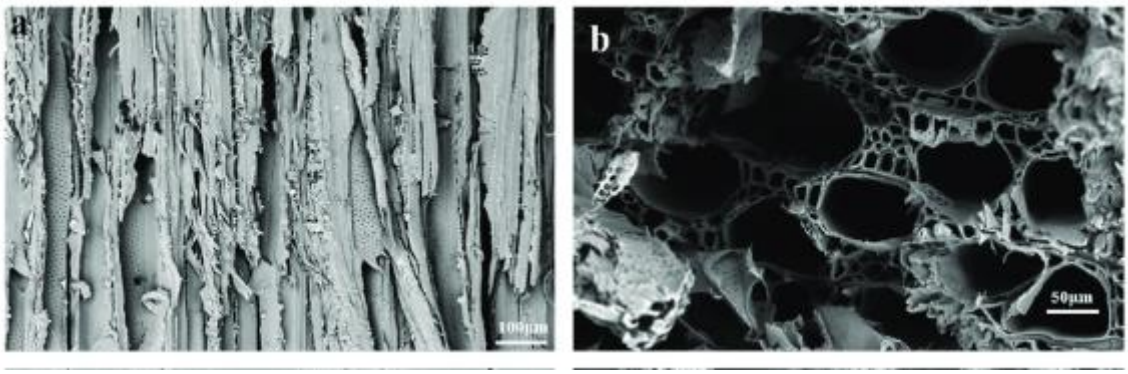

1-rasm (Populus fremontii)Kaliforniya teragini yog'ochining mikroskopik tuzilishi

(a) mikroskopik miqyosda ko'rilgan terak yuzasi. b) Terak mikroskopik tasvirlarining kesmalari.

EKSPEREMENTVA TAJRIBA QISM.

Kaliforniya teragini (Populus fremontii) respublikamizda ko'paytirish davom etmoqda, bu qurilish materiali sifatida ishlatiladigan tez o'sadigan daraxtdir. Kaliforniya teragining kimyoviy qayta ishlashga yaroqliligini aniqlash uchun alohida qismlar (tana qismi, qobiq va qismlari) o'rganildi.

Kaliforniya teragi tarkibiy qismlarini tahlil qilish natijalari (1-jadval) shuni ko'rsatadiki, yog'ochning eng qimmatli komponenti - sellyuloza daraxt tanasida eng ko'p miqdorda mavjud va 42,7% ni tashkil qiladi, eng kam miqdorda esa sellyuloza. qobig'i (23,8%).

KALIFORNIYA TARKIBIY QISMLARIDA TARKIBI MIQDORI

1-jadval

№	**Komponentlar**	**Tana**	**Shoxlar**	**Ildizlar**	**Qobiq**
1	Sellyuloza, %	42.7	35.3	38.2	23.8
2	Lignin, %	20.6	18.7	18.0	17.3
3	Kul tarkibi,%	1.78	1.61	1.86	5.8
4	Namlik,%	19.3	18.5	18.2	18.7
5	Ekstraksiya qilinadigan moddalar,%	4.31	6.2	5.6	5.7

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, paulovniyaning shoxlari va ildizlari kimyoviy qayta ishlash uchun ikkilamchi xom ashyo sifatida ishlatilishi mumkin, chunki ular mos ravishda 37,2 va 39,1% gacha, bu tanadan atigi 6-8% kamroq tsellyuloza. mavjud bo'ladi. kaliforniyaning ikkinchi kimyoviy komponenti bo'lgan lignin tsellyuloza tarkibining kamayishi bilan ortadi. Poyasi, shoxlari, ildizi va po‘stlog‘ida mos ravishda 21,8, 18,7, 19,2 va 17,1% lignin topilgan. Tolali yarim mahsulotlarni olish uchun eng kam miqdorda lignin bilan kaliforniya qobig'idan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Qolgan komponentlar tsellyuloza olish uchun kimyoviy ishlov berish uchun qimmatli ikkilamchi resurslardir.

kaliforniya yog'ochidan sellyuloza avval gidroliz, keyin esa gidroksidi bilan ishlov berish yo'li bilan olinadi. Kimyoviy ishlov berish samarali bo'lishi uchun paulovniya tolasi kesiladi va 0,5-1 sm o'lchamda maydalanadi. Keyin 100 g olinadi, stakanga solinadi va ichiga 500 ml suv quyiladi. Aralash 4 soat qaynatiladi, ekstraksiya qilinadi va pulpani ajratish uchun filtrlanadi. Massa suyuqlikdan ajratilgandan so'ng 3% li nitrat kislota eritmasida 60 daqiqa davomida gidrolizlanadi, so'ngra pH 6,5...8,5 gacha yuviladi va 5% li natriy ishqor bilan qaynatiladi va pulpa lignin, polisaxaridlar va boshqalardan ajratiladi. yog'li moddalar. Olingan tsellyuloza pH 9...9,5 gacha yuvilgach, vodorod peroksid eritmasi bilan oqartiriladi. Keyin massa yuviladi va oqartirilgan tsellyuloza quritish shkafida quritiladi. Kaliforniya tolasidan sellyuloza ajratib olishning optimal sharoitlarini aniqlash uchun uni 5% li ishqorda turli vaqtlarda pishirdilar (2-jadval).

KALIFORNIYA TERAGI PISHIRISH VAQTINING SELLYULOZA TARKIBIGA TA'SIRI

2-jadval.

Vaqt, minut	**sellyuloza , %**	**lignin , %**	**Polisaxaridlar , %**	**Kul tarkibi, %**	**Suvda eruvchan moddalar, %**
90	16.2	13.6	18.1	1.92	6.9
180	17.9	14.8	28.9	1.85	7.6
210	19.5	18.6	35.4	1.71	8.3
270	39.5	20.8	37.1	1.62	9.1
300	42.4	22.1	36.2	1.55	9.8
360	44.1	21.5	35.5	1.51	10.6
420	45.5	20.8	34.1	1.43	10.1
450	38.2	23.6	37.1	1.32	9.7

2-jadvalda keltirilgan tajribalar natijalariga ko'ra, pavloniya xamirini pishirish uchun optimal sharoitlar quyidagilar:

1. Suvda ekstraktsiya - 50 daqiqa davomida qaynatiladi.
2. Sellyuloza tarkibidagi aralashmalarni tozalash uchun 5.5-6 % li ishqorda 120-130 ^{o} C da 5 soat qaynatiladi.

Tajribada 2-jadvalga muvofiq sellyuloza mahsuldorligi 38,2%, lignin miqdori 23,6%, polisaxaridlar miqdori 37,1%, kul miqdori 1,32 %, suvda eruvchan moddalar esa 9,7% ni tashkil qiladi.

Xulosa . Populus fremontii yaniy kaliforniya teragi turli xil qism qayta ishlash jarayonida tajribalar o‘tkazilib, xomashyoning sifat ko‘rsatkichlarini aniqlashda sellyuloza va uning hosilalari, shuningdek, qog‘oz mahsulotlari yuqori sifatli mahsulot bilan ishlab chiqarish mumkinligi aniqlandi. Kaliforniya daraxtining mikroskopik tuzilishi, o'rganildi; Kaliforniya daraxtidan sellyuloza olish, uning optimal sharoitlari chuqur o'rganildi; Asosiy sifat ko'rsatkichlari daraxtlarining sellyulozasidan aniqlandi; Populus fremontii kaliforniya

daraxtidan olingan sellyulozadan oddiy va murakkab efirlarni olish uchun kimyo sanoati va turli qog'oz mahsulotlari ishlab chiqarish sanoatida tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

[1] Толленс-Эльснер Б. Краткий справочник по химии углеводов: справочное издание / под ред. П.П. Шоры-гина. Л.; М.: ГОНТИ, Главная редакция химической литературы, 1938. 685 с.

[2] Пен Р.З. Технология целлюлозы. В 2-х т. Красноярск: Изд-во СИБГТУ, 2006. Т. 1, 343 с.; Т. 2, 349 с.

[3] Кононов Г.Н. Дендрохимия. Химия, нанохимия и биогеохимия компонентов клеток тканей и органов древесных растений. В 2-х т. М.: МГУЛ, 2015. Т. 1. 480 с.

[4] Гесс К. Химия целлюлозы и ее спутников / под ред. П. Шорыгина. Л.: Госхимтехиздат, 1934. 620 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

SOURCES OF GREEN CORROSION INHIBITORS AND THEIR APPLICATION.

Abror Nomozov
Department of Chemical Engineering, Termez State University of Engineering and Agrotechnologies. Termez, 190111. Uzbekistan.
Khasan Beknazarov.
Doctor of Technical Sciences, Professor, Angreen University. Tashkent, Uzbekistan.
Samariddin Eshkoraev
Master student of Termez state University of Engineering and Agrotechnologies
Corresponding author: abrornomozov055@gamil.com
ORCID: (0000-0003-0409-8247).

Abstract. Green inhibitors are important today because they are mainly obtained from natural sources and are less toxic than chemically synthesized corrosion inhibitors. Today, the importance of corrosion inhibitors in the protection of metal-based structures in industry from external aggressive environments is enormous. This review article provides information on the sources and types of green corrosion inhibitors and their applications. The mechanism of inhibitive process between the eco-friendly inhibitor and the metallic surface was also described in this work.

Keywords: eco-friendly inhibitor, green inhibitors, corrosion inhibitors.

Importance of corrosion inhibitors and their application

Protection of metals against corrosion in different corrosive environments can be achieved using corrosion inhibitors, which are compounds added in small quantities to a corrosive solution to reduce or minimize the corrosion rate[1]. *The economic impact of corrosion is substantial; for instance, according to international research by NACE (IMPACT 2016), the annual global economic damage due to corrosion amounts to approximately 2.5 trillion US dollars*[2]. *This represents about 3.4% of the average gross domestic product (GDP) of each country* [3].

In recent years, there has been growing interest in environmentally friendly corrosion protection methods to reduce pollution from waste and toxins. Green inhibitors, such as plant extracts, are not only environmentally friendly but also more cost-effective than chemically synthesized inhibitors [4]. *Various plant parts, including leaves, stems, fruits, roots, and seeds, have been used as green inhibitors.*

Corrosion is the destruction of materials, especially metal and metal-based structures, as a result of chemical reactions or electrochemical processes. Corrosion mainly occurs as a result of exposure of metal (iron) to oxygen and water. In general, this process is sometimes called reverse metallurgy, because corrosion can be included in the type of spontaneous processes due to the reduction of the thermodynamic free energy of metals. In general, corrosion reduces metals to oxides or sulfides, which are thermodynamically stable in their natural state [5].

At the same time, corrosion is causing great damage not only to industrial infrastructures, but also to cultural heritage. We can say that there is no sector that does not suffer from the corrosion process, for example: energy, transport, chemical and chemical technology, food and drinking water system, oil and gas production industry, pharmaceutical, engineering, construction. did not Corrosion of metal and reinforced concrete structures, pipelines carrying hydrocarbons and water, air, land and sea transport infrastructure, bridges, piers, marine structures, chemical plants and nuclear reactors, power plants, electronic devices, body implants, cultural heritage sites, causing unprecedented damage to artifacts and many other structures.

One of the truths that we have to recognize is that the corrosion process is always one of the processes that prevent us from maintaining metal and metal-based devices in a stable condition. As a result, humanity is not only suffering cultural damage, but also witnessing huge economic losses[6].

Green corrosion inhibitors based on plant extracts

Although the inhibitors synthesized by chemical methods have high efficiency, they cause great damage to the environment, are not environmentally safe, and are associated with the wide use of different types of corrosion inhibitors in various processes. -environmental problems appeared. Corrosion inhibitors currently in use can significantly slow down the rate of corrosion, but their only drawback is that they are environmentally hazardous. For example, Cr+6-based inhibitors have proven to be highly effective for copper and its alloys, but such cationic corrosion inhibitors are toxic [7,8]. In order to eliminate the above-mentioned problems, the issues of development of environmentally harmless, non-toxic corrosion inhibitors and their implementation are being promoted. Taking into account these requirements, a number of scientific researches on the use of natural resources and compounds have been conducted in recent years. As a result of scientific research, the term "Green inhibitor" appeared in the world "corrosion inhibitors" community.

In general, as the main source of green inhibitors of this type, we can cite compounds obtained by extraction from plants and their various parts (leaf, fruit, stem, seed, flower) [9,10].

The use of "green" corrosion inhibitors is not only economically beneficial, but also ecologically important in ensuring the stability of metal-based devices in water treatment, industrial cooling systems, and water transmission systems. For this purpose, until now, researches on obtaining green inhibitors from various plants and using them in practice have been conducted around the world.

In the literature, green inhibitors have been obtained from plants growing in the desert regions of Baja California, Mexico, by ethanol and water extraction, and they have been widely used on an industrial scale [11,12].

A number of studies are being carried out to replace toxic and chemical inhibitors with ecologically safe and non-toxic green inhibitors by extracting green inhibitors from plants, which are natural sources in nature. Extracts from several plants have been suggested as green inhibitors by a number of research scientists. Most of them have been found to have inhibitory properties with high efficiency (90%)[13,14].

In this regard, many scientists of the world have conducted scientific research on the methods of obtaining green inhibitors from various types of plants and their practical application in various aggressive environments.

Singh P and his co-authors used naphthyridine-based derivatives as green corrosion inhibitors to protect mild steel from corrosion in hydrochloric acid environments. Its inhibition efficiency was studied by means of metal surface morphology and electrochemical studies [15].

When studies were conducted on the use of the extract obtained from *Catharanthus roseus* (*Vince rosea*) and *Turmeric (Curcuma longa)* plants as a green inhibitor in 1 M HCl solution medium, it was found that its inhibition efficiency was not inferior to that of chemically synthesized corrosion inhibitor [16].

Using a heterocyclic compound based on glucosamine and pyrimidine as a corrosion inhibitor, its inhibition efficiency was studied in 1 M hydrochloric acid medium. Inhibition efficiency was analyzed using gravimetric, electrochemical, surface morphology (SEM, AFM and EDX) and computational methods. The obtained heterocyclic corrosion inhibitor has a high inhibition efficiency due to the presence of electron acceptor ($-NO_2$) and electrodonor ($-CH_3$ and $-OH$) functional groups. According to the analysis of potentiodynamic analysis, it was determined that this inhibitor belongs to the class of cathode-type inhibitors [17].

According to the research carried out in [18], the effectiveness of indole alkaloids extracted from the leaves of *Alstonia angustifolia* (*A. latifolia*) in the medium of 1 M HCl solution for steel structures was determined. Acacia fruit extract was used to prevent corrosion of bronze (Cu-10Sn) alloy in 0.5 M sodium chloride solution. In this case, the concentration of the inhibitor was taken from 200 mg/l to 1800 mg/l. According to the results of the study, the inhibition efficiency increased with the increase of the inhibitor concentration and reached 93.5% at a concentration of 1800 mg/l. The experiment was carried out for 4 weeks, and the analysis of the sample taken in the second week using SEM-EDX showed that the amount of chlorine decreased from the initial weight (8.47%) to 3.20%.

The effectiveness of indole alkaloids extracted from the leaves of *Alstonia angustifolia (A. latifolia)* in 1 M HCl solution for steel constructions was studied. In this experiment, the temperature was 303 K and the concentration was 3 to 5 mg/l. As a result of practical experiments, it was determined that the inhibition efficiency is higher than 80%. It is important that this extract, according to the results of the polarization value, the inhibitor does not change

the mechanism of anodic or cathodic reactions, and it can be added to the group of mixed type inhibitors [19].

Abdel-Gaber A. and other researchers studied the mechanisms of adsorption, potentiodynamic polarization and electrochemical impedance spectroscopy of the extract of *Eucalyptus (Eu)* plant leaves in 0.5 M H_2SO_4 and 0.5 M H_3PO_4 solutions. It has been found in practice that eucalyptus leaf extract works as a mixed inhibitor and that eucalyptus leaf extract has a higher inhibition efficiency in medium with 0.5 M H_2SO_4 than in 0.5 M H_3PO_4 [20].

The inhibitory properties of tryptamine (TA) for a 0.5 M H_2SO_4 solution were studied in the temperature range of 25°C to 55°C and time durations of 1, 24 and 72 hours, resulting in potentiodynamic curves of the engorgement process (PCM) and electrochemical impedance spectroscopy (EIS) was obtained. According to the obtained results, the corrosion efficiency was from 90% to 99% even at 55°C and 72 hours, but the corrosion rate increased at higher temperatures and times[21].

Authors such as Khaled K.F and Monte Carlo studied the inhibitory property of the extract of the leaves of *Emilia sonchifolia* (ES) to prevent copper corrosion in 2 M hydrochloric acid solution. The electrochemical potential of the inhibition process and the surface of the sample taken for the experiment were also studied by methods of analysis [22]..

Asadi N and other authors studied the mechanism of inhibition of light steel constructions using green inhibitor obtained from *Lemon Balm* extract in 1 M HCl solution using electrochemical and theoretical methods. The inhibitory active components of *Lemon balm extract* (LB. E) and their functional groups were studied by UV spectroscopy, Fourier Transmission infrared (spectroscopy) (FT-IR) and Raman spectroscopy methods. It was found that the inhibition efficiency of this green inhibitor is 95% at a concentration of 800 mg/l. The results of potentiodynamic polarization analysis showed that the rate of cathodic corrosion was significantly reduced when using LB extract and was classified as a mixed type inhibitor [23].

Tridax procumbens and *Chromolaena odorata* extracts were taken and the corrosion resistance of stainless steel (UNS S31254) used in the extraction of oil from acidic oil fields saturated with carbonic anhydride was determined based on the Tafel method. In addition, these green inhibitors have been shown to have high inhibitory efficiency in protecting other alloys around us from corrosion. Both of the above inhibitors were found to be 90% effective at a concentration of 100 mg/l for acidic media [24].

Two types of industrial substances such as *Rolliniastatin-1* and *Motrilin* were isolated from the extract of *Rollinia occidentalis* and tested in acidic solutions for carbon steel constructions. A 1 M solution of hydrochloric acid was mainly used as an acidic medium, and the temperature ranged from 25 to 55 0C, and the concentration showed the maximum inhibition efficiency at 0.4 mg/l. The authors classified green inhibitors of this type as mixed-type inhibitors. Using the Langmuir adsorption isotherm, the adsorption mechanism of the inhibitor and the dependence of inhibition on temperature and concentration were studied [25].

In this study, *Hibiscus sabdariffa* plant extract was used as a green corrosion inhibitor to protect aluminum from corrosion in 5 M sulfuric acid environment [26].

According to the purpose of the research carried out by Alibakhshi E and his co-authors, extracting from the *Glycyrrhiza glabra* plant and using the obtained extract as a green inhibitor in 1 M solution of hydrochloric acid to prevent corrosion of light steel constructions was studied. Also, the inhibition mechanism and effectiveness of this type of green inhibitor were studied using potentiodynamic polarization and electrochemical impedance spectroscopy (EIS) methods. Based on the results of the polarization analysis, the authors showed that this green inhibitor can be included among the mixed type inhibitors, that is, *Glycyrrhiza glabra* extract significantly slows down the rate of anodic and cathodic reactions. From the obtained results, it can be seen that the corrosion current density for the steel sample without the inhibitor was 260 $\mu A/cm^2$, while with the inhibitor at the concentration of 800 mg/l it was 40.2 mA/cm2. In comparison, it was found that the corrosion rate slowed down by 6.5 times. The maximum inhibitory efficiency of *Glycyrrhiza glabra* extract was 88% at a concentration of 800 mg/l for 24 hours. Due to this, a number of organic substances such as glycyrrhiza, 18b-glycyrrhetinic acid, licuritigenin, licochalcone contained in *Glycyrrhiza glabra* extract have been shown to adsorb molecules due to the reduction of hydrophilicity of the steel surface[27].

By Abdel-Gaber A and other authors, several green inhibitors obtained from plants such as *Chamomile* (*Chamaemelum mixtum*), *Halfabar* (*Cymbopogon proximus*), *Black cumin* (*Nigella sativa L.*), *Kidney bean* (*Phaseolus vulgaris L.*) in a solution of 1 M H_2SO_4 its effect on steel corrosion was studied using electrochemical impedance spectroscopy (EIS) and potentiodynamic polarization methods. According to the researchers, the extracts of such plants can be classified as a mixed type of inhibitor. It has been shown in practice that it has the highest efficiency when the inhibition mechanisms and efficiency are studied in relation to 1 M H_2SO_4 solution [28].

Authors such as Vijayalakshmi P.R and Subhashini S conducted their study to determine the mechanism of absorption of *Palmyra* extract(*Borassus flabellifer Linn*) plant extract in 0.5 M H_2SO_4 and 1 M HCl acid environments to prevent corrosion of steel by electrochemical and gravimetric methods. those who did. These two co-authors stated that when the obtained extract was used as a green inhibitor, the inhibition efficiency increased as the concentration of the green inhibitor increased, and the efficiency results were 97.65% and 98% when tested in the aforementioned acidic solutions for 24 hours. reached 11%. Adsorption isotherms and electrochemical parameters of this inhibitor were studied, and it was noted that it is a mixed type inhibitor [29].

An extract from the leaves of *Emblica officinalis* was obtained by Saratha R and co-authors and used as a green inhibitor to prevent the corrosion of mild steel in 1 N HCl environment. In this case, when the concentration of green inhibitor was 2%, the inhibition efficiency was 87.9% [30].

Two co-authors, Ameh P.O and Eddy N.O, used *Commiphora pedunculata* (CP) extract for corrosion protection of AA3001 aluminum alloy in hydrochloric acid environment and investigated the inhibition efficiency using gravimetric and thermodynamic methods [31].

In the literature, the extraction process using *Argan hulls* plant bark extract as a corrosion inhibitor for steel in 1 M hydrochloric acid environment was studied and the best efficiency was found to be 97.3% at a concentration of 5 g/l [32].

Kamal C and a number of other researchers conducted the anti-corrosion inhibition process of *Hydroclathrus clathratus* extract in two types of 1 M hydrochloric acid and 1 M sulfuric acid medium at temperatures of 25, 35 and 550C. It was studied by electrochemical and scanning electron microscope (SEM) analysis [33].

Also, *Diospyros Kaki* leaf extract, 97.3% inhibitory efficiency in 1 M hydrochloric acid medium [34], *Croton persimilis* leaf extract is a very good inhibitor for 1 M hydrochloric acid and 0.5 M sulfuric acid medium [35], *Matricaria C hamomilla* inhibition efficiency of 4.5 g/l hydrogen sulphide oil in hydrogen sulfide medium was up to 96% [36], *Morinda citrifolia* extract is an effective inhibitor for salt water [37].

R. S. Al-Moghrabi and H. T. Rahal, co-authors, found that the extract obtained from the leaves of *Crataegus oxyacantha* and *Prunus Avium* plants in a 0.5 M solution of hydrochloric acid has a high inhibitory efficiency [38].

Authors such as Sneha Kagatikar stated that research was conducted using glycogen as a biopolymer green corrosion inhibitor in 3.5% NaCl medium to prevent corrosion of 6061Al-15 %(V)SiC(P) composite[39].

Ashassi-Sorkhabi H in order to prevent corrosion of Al7075 aluminum alloy, 3.5% sodium chloride solution was used and its electrochemical corrosion under these conditions was also analyzed [40,41].

The extract obtained from the leaves of plants such as *Polycarpaea corymbosa*(PC) and *Desmodium triflorum*(DT) in 1.0 M hydrochloric acid solution was also studied by gravimetric method and electrochemical measurements of steel corrosion resistance. According to the results of the experiment conducted in the temperature range of 27 and 47±1 0C, the inhibition efficiency is from 91.78% to 92.99%. They also pointed out that this type of inhibitor can be used as a mixed type of inhibitor, and thermodynamic parameters such as free energy of adsorption (ΔG ads) and enthalpy of adsorption (ΔH ads) were determined [42].

Protection of metal structures from corrosion in industry has become one of the urgent problems not only in acidic or sodium chloride environments, but also in the environment of calcium carbonate solution. It is important to prevent the corrosion of metals used in places where the content of salts is several times higher than the norm. For this reason, the inhibition mechanism of *Lycium Essential Oils* (LEO) as green inhibitor in $CaCO_3$ medium was studied using methods such as membrane technology with nanoparticles, electrochemical impedance spectroscopy (EIS) and chronoamperometry. This green inhibitor contains antioxidants, which prolong the settling time of $CaCO_3$ by forming complexes with calcium cations [43,44].

Chemicals currently used in industry for corrosion inhibitors are highly toxic to humans and the environment. These inhibitors can disrupt the biochemical process of any enzyme system in the body. Therefore, it is possible to use green inhibitors and protect the health of the process controller. For this purpose, in this study, using the extract of *Papaya seeds* for low-carbon steel in 0.5 to 3 N sulfuric acid environment, its annealing efficiency was studied. Increasing the concentration slowed down the corrosion rate. This green inhibitor contains Benzylisothiocyanate.

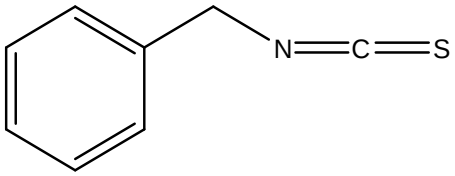

Benzylisothiocyanate.

This organic substance adsorbs very well on the steel surface and increases the level of corrosion protection[45].

The absorption of *Valoniopsis pachynema* plant extract for H3PO4 medium was studied by mass loss, potentiodynamic and electrochemical impedance spectroscopy methods. Activation energy of inhibition process, free energy, enthalpy and entropy change from thermodynamic parameters and rate constant and half-life from kinetic parameters were calculated [46].

The effectiveness of the extract obtained from the seeds of the *Elaeocarpus plant* in 3 M hydrochloric acid environment of mild steel constructions was determined. Inhibition efficiency was analyzed by gravimetric method, and corrosion protection mechanism was analyzed by Tafel diagram, electrochemical and scanning electron microscope methods. The obtained analysis results showed that the inhibition efficiency of *Elaeocarpus extract* was 93.370, 97.111, 89.015 and 90.528%. In addition, when mathematical and quantum chemical studies were carried out, the same analysis as the above analysis was reported[47].

Environmentally friendly corrosion inhibitors are not only plant extracts, but also organic inhibitors.

The following green corrosion inhibitor was synthesized as a result of the reaction of fatty acids obtained by hydrolysis of *Castor oil* with vanillin. Vanillin esters (VE15, VE20, VE40 and VE60) obtained as a result of the reaction of the obtained compounds with monoethanolamine were synthesized. The chemical structure of the obtained compounds was determined by FT-IR spectroscopy and 1HNMR spectroscopy. The mechanism of corrosion inhibitors in the medium of 0.5 M HCl was studied by potentiodynamic polarization curves and Langmuir adsorption isotherm and it was noted that it is a mixed type corrosion inhibitor [47].

In this work [48], the adsorption of *Matricaria Chamomilla* oil on the surface of carbon steel and the inhibition mechanisms and inhibition efficiency were investigated in hydrogen sulfide medium at room temperature. In this case, the results obtained at the inhibitor concentration of 4.5 g/l proved that the inhibition efficiency is up to 96%.

Together with Zakir Hossain SM and other co-authors, the inhibition efficiency of *Cyanamide aldehyde* was tested in a 3% aqueous solution of sodium chloride. According to the test results, the inhibition efficiency of the corrosion inhibitor was 70% at a concentration of 50 mg/l. According to the mechanism of inhibition, it was studied by the method of polarization curves that it is a mixed type of inhibitor. Accordingly, *Elaeocarpus extract* simultaneously reduced the density of cathodic and anodic currents[49-54].

Conclusion

This analytical article provides information on the use of green corrosion inhibitors in various aggressive environments based on extracts from various parts of several plants. This article is important to get general information about green corrosion inhibitors.

Acknowledgment

Authors thanks to Termez State University of Engineering and Agrotechnologies the for support this research work.

Funding

The research was supported by Termez State University of Engineering and Agrotechnologies .

Disclosure statement

The authors declare no conflict of interest.

Ethical Clearance: The project was approved by the local ethical committee at the Termez Institute of Engineering and Technology, and Termiz branch of Tashkent Medical Academy.

REFERENCES

1. M. Lagrenée, B. Mernari, M. Bouanis, M. Traisnel and F. Bentiss. Study of the mechanism and inhibiting efficiency of 3,5-bis(4-methylthiophenyl)-4H-1,2,4-triazole on mild steel corrosion in acidic media. *Corros. Sci.*, 2002; 44(3): 573–588. https://doi.org/10.1016/S0010-938X(01)00075-0.

2. N.K. Gupta, M.A. Quraishi, C. Verma and A.K. Mukherjee. Green Schiff's bases as corrosion inhibitors for mild steel in 1 M HCl solution: experimental and theoretical approach, *RSC Adv*. 2016; (6): 102076–102087. https://doi.org/10.1039/C6RA22116E.

3. Antonijevic M.M., Petrovic M.B. Copper Corrosion Inhibitors. A review // Int. J. Electrochem. Sci. 2008. Vol. 3. P. 1–28.

4. Raja P.B. et al. Neolamarckia cadamba alkaloids as eco-friendly corrosion inhibitors for mild steel in 1M HCl media // Corros. Sci. 2013. Vol. Complete, № 69. P. 292–301. https://doi.org/10.1016/j.corsci.2012.11.042.

5. Ghareba S., Omanovic S. Interaction of 12-aminododecanoic acid with a carbon steel surface: Towards the development of ‘green’ corrosion inhibitors // Corros. Sci. 2010. Vol. 52, № 6. P. 2104–2113. https://doi.org/10.1016/j.corsci.2010.02.019.

6. S. Martinez I.S. Thermodynamic characterization of metal dissolution and inhibitor adsorption processes in the low carbon steel/mimosa tannin/sulfuric acid system // Appl. Surf. Sci. 2002. № 83. P. 199. https://doi.org/10.1016/S0169-4332(02)00546-9.

7. Murungi P.I., Sulaimon A.A. Ideal corrosion inhibitors: a review of plant extracts as corrosion inhibitors for metal surfaces // Corros. Rev. De Gruyter, 2022. Vol. 0, № 0. http://scholars.utp.edu.my/id/eprint/33565.

8. Raghavendra N., Kumaraswamy B.E. Elaeocarpus Seed Extraction and Their Impact as a Corrosion Inhibitor for Mild Steel Submerged in HCl Wash Solution: Insight from Experimental, Mathematical, and Theoretical Views // J. Fail. Anal. Prev. Springer US, 2021. Vol. 21, № 3. P. 958–975.

9. A.Nomozov et al. Studying of The Process of Obtaining Monocalcium Phosphate based on Extraction Phosphoric Acid from Phosphorites of Central Kyzylkum. Baghdad Science Journal, 2024, Vol. 22, p. 756-775. https://doi.org/10.21123/bsj.2024.9836.

10. Singhal, S., Garg, A.N. & Chandra, K. Thermal decomposition of transition metal dithiocarbamates. *J Therm Anal Calorim* **78**, 941–952 (2004). https://doi.org/10.1007/s10973-005-0460-0.

11. Nomozov A.K. Beknazarov Kh, Khodjamkulov S, Misirov Z, Yuldashova S. Synthesis of Corrosion Inhibitors Based on (Thio)Urea, Orthophosphoric Acid and Formaldehyde and Their Inhibition Efficiency. Baghdad Sci.J. 2024; 22(4). https://doi.org/10.21123/bsj.2024.10590.

12. Nomozov A.K et all. Study of processe of obtaining monopotassium phosphate based on monosodium phosphate and potassium chloride. Chemical Problems. 2023 no. 3 (21). DOI: 10.32737/2221-8688-2023-3-279-293.

13. **A**.K. Nomozov, S.Ch. Eshkaraev, Z.E.Jumaeva, J.N.Todjiev, S.S.Eshkoraev, F.A. Umirqulova. Experimental and Theoretical Studies of Salsola oppositifolia Extract as a Novel Eco-Friendly Corrosion Inhibitor for Carbon Steel in 3% NaCl. Inter. Journal of Eng. Trends and Tech. 72(2024). 312-320. https://doi.org/10.14445/22315381/IJETT-V72I9P126

14. Muqimov, Kh.Kh. Turaev. Modern approach to the addition of organomineral additives to increase cement brand. A review. *Chemical Review and Letters*. 7(2024) 804-815. https://doi.org/10.22034/crl.2024.467805.1381

15. Durdibaeva, R., Beknazarov, K., Nomozov, A., Demir, M., Berdimurodov, E. Exploring protective mechanisms with triazine ring andhydroxyethyl groups: experimental and theoretical insights. *Kuwait Journal of Science*. 2024, Vol. 52, p 100341. https://doi.org/10.1016/j.kjs.2024.100341.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

MODIFIKATSIYALANGAN BENTONITNING SORBSION XOSSALARI

Adizova Shoira Toirovna
Buxoro innovatsion ta'lim va tibbiyot universiteti
biokimyo fani assistenti

Annotatsiya: Modifikatsiyalangan bentonitning sorbsion xossalari zamonaviy materialshunoslik va ekologiya sohalarida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan tadqiqot mavzularidan biridir. Bentonit, tabiiy g‘ovak tuzilishga ega bo‘lgan, asosan montmorillonit mineralidan iborat bo‘lgan loy turidir. Ushbu maqolada modifikatsiyalangan bentonitning sorbsion xossalari haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: modifikatsiyalangan bentonit, sorbsion xossalar, mineral, fizik va kimyoviy xususiyatlar, material, zarrachalar, ion.

Аннотация: Сорбционные свойства модифицированного бентонита являются одной из важных тем исследований в области современного материаловедения и экологии. Бентонит — это тип глины с естественной пористой структурой, состоящей в основном из минерала монтмориллонита. В данной статье представлена информация о сорбционных свойствах модифицированного бентонита.

Ключевые слова: модифицированный бентонит, сорбционные свойства, минерал, физико-химические свойства, материал, частицы, ион.

Abstract: The sorption properties of modified bentonite are one of the important research topics in the fields of modern materials science and ecology. Bentonite is a type of clay that has a naturally porous structure, mainly composed of the mineral montmorillonite. This article provides information on the sorption properties of modified bentonite.

Key words: modified bentonite, sorption properties, mineral, physical and chemical properties, material, particles, ion.

KIRISH

Modifikatsiyalangan bentonit – bu tabiiy bentonit mineralining turli usullar yordamida o‘zgartirilgan shakli bo‘lib, uning fizik-kimyoviy xususiyatlarini yaxshilash va yangi funksional imkoniyatlar yaratish maqsadida amalga oshiriladi. Bentonit, asosan montmorillonit mineralidan iborat bo‘lib, yuqori sorbsion qobiliyati, kimyoviy barqarorligi va ekologik tozaligi bilan ajralib turadi. Tabiiy bentonit ko‘plab sohalarda, jumladan, qurilish, qishloq xo‘jaligi, ekologiya va sanoatda keng qo‘llaniladi. Biroq, uning ayrim cheklovlari mavjud bo‘lib, bu modifikatsiya jarayonlari orqali bartaraf etilishi mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI

Modifikatsiya jarayonlari bentonitning fizik va kimyoviy xususiyatlarini o‘zgartirishga qaratilgan. Ular orasida kimyoviy modifikatsiya, fizik modifikatsiya va biotexnologik modifikatsiya mavjud. Kimyoviy modifikatsiya jarayonida bentonitning yuzasiga turli kimyoviy reagentlar qo‘shiladi, bu esa uning sorbsion xossalarini yaxshilaydi. Masalan, bentonitga organik kationlar qo‘shilishi uning g‘ovak tuzilishini o‘zgartiradi va zarrachalar bilan o‘zaro ta'sirni kuchaytiradi. Fizik modifikatsiya jarayonida esa bentonitning strukturasini o‘zgartirish orqali uning xususiyatlari yaxshilanadi. Bu jarayonda bentonit yuqori haroratda ishlov beriladi yoki mexanik usullar bilan qayta ishlanadi.[1]

Bentonitning modifikatsiyasi uning sorbsion xossalarini yaxshilash maqsadida amalga oshiriladi. Modifikatsiya jarayonlari turli xil kimyoviy, fizik va mexanik usullar bilan amalga oshirilishi mumkin. Kimyoviy modifikatsiya jarayonlari davomida bentonitning yuzasi turli xil kimyoviy reagentlar bilan o‘zgartiriladi. Bu jarayonlar natijasida bentonitning sorbsion xossalari, ya'ni uning zarrachalarini, ionlarni va boshqa moddalarning molekulalarini ushlab qolish qobiliyati oshadi. Bentonitning modifikatsiya jarayonlari orasida ion almashinuvi, organik va anorganik moddalarning qo‘shilishi, yuqori haroratda ishlov berish va boshqa jarayonlar mavjud. Masalan, ion almashinuvi jarayoni davomida bentonitning yuzasidagi kationlar o‘zgaradi, bu esa uning sorbsion xossalarini yaxshilaydi. Organik moddalarning qo‘shilishi esa bentonitning g‘ovak tuzilishini o‘zgartiradi va uning sorbsion qobiliyatini oshiradi.[2]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Modifikatsiyalangan bentonitning sorbsion xossalari ko‘plab omillarga bog‘liq. Ularning orasida bentonitning kimyoviy tarkibi, modifikatsiya usuli, muhitning pH darajasi, harorat va boshqa fizik-kimyoviy parametrlar mavjud. Modifikatsiyalangan bentonitning sorbsion qobiliyatini o‘rganish jarayonida, turli xil moddalarning bentonit bilan o‘zaro ta'siri va ularning ushlab qolish mexanizmlari aniqlanadi. Bentonitning sorbsion xossalari uning tuzilishi va kimyoviy tarkibiga bog‘liq bo‘lib, montmorillonit minerali uning asosiy komponenti hisoblanadi. Montmorillonitning g‘ovak tuzilishi va yuqori yuzaki maydoni bentonitning sorbsion qobiliyatini oshiradi. Modifikatsiya jarayonlari davomida bentonitning yuzasidagi funktsional guruhlar soni oshadi, bu esa zarrachalar va ionlar bilan o‘zaro ta'sirni kuchaytiradi. Natijada, modifikatsiyalangan bentonitning sorbsion qobiliyati sezilarli darajada oshadi.[3]

Bentonitning sorbsion xossalarini o‘rganishda turli xil moddalarning bentonit bilan o‘zaro ta'siri muhim ahamiyatga ega. Masalan, og‘ir metall ionlari, organik ifloslantiruvchi moddalar va boshqa zararli moddalarning bentonit bilan sorbsiyasi ko‘plab ilmiy tadqiqotlar mavzusiga aylangan. Modifikatsiyalangan bentonit bu jarayonda yuqori samaradorlikka ega bo‘lib, zararli moddalarning ushlab qolish qobiliyatini oshiradi. Bu esa uni ekologik tozalash jarayonlarida samarali material sifatida foydalanishga imkon beradi. Modifikatsiyalangan bentonitning sorbsion xossalari haqida ko‘plab tadqiqotlar o‘tkazilgan. Tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, modifikatsiyalangan bentonitning sorbsion qobiliyati tabiiy bentonitga nisbatan

sezilarli darajada oshadi. Bu esa modifikatsiyalangan bentonitni turli sohalarda, jumladan, suvni tozalash, tuproqni yaxshilash va qishloq xo‘jaligida samarali foydalanishga imkon beradi. Bentonitning modifikatsiyasi jarayonida turli xil usullar qo‘llaniladi. Ularning orasida kimyoviy modifikatsiya, fizik modifikatsiya va biotexnologik modifikatsiya mavjud. Kimyoviy modifikatsiya jarayonida bentonitning yuzasiga turli xil kimyoviy reagentlar qo‘shiladi, bu esa uning sorbsion xossalarini yaxshilaydi. Fizik modifikatsiya jarayonida bentonitning tuzilishi va fazoviy xususiyatlari o‘zgartiriladi. Biotexnologik modifikatsiya esa biologik materiallar yordamida bentonitning sorbsion xossalarini oshirishga qaratilgan.[4]

Modifikatsiyalangan bentonitning sorbsion xossalarini o‘rganish jarayonida ko‘plab usullar va texnikalardan foydalaniladi. Sorbsion jarayonini o‘rganish uchun laboratoriya sharoitida eksperimentlar o‘tkaziladi. Bu eksperimentlar davomida bentonitning turli xil moddalarga nisbatan sorbsion qobiliyati aniqlanadi. Natijalar yordamida modifikatsiyalangan bentonitning samaradorligini baholash va uning turli sohalardagi ilovalarini aniqlash mumkin. Modifikatsiyalangan bentonitning sorbsion xossalari ko‘plab sanoat va ekologik ilovalarda muhim ahamiyatga ega. U suvni tozalash jarayonlarida, tuproqni yaxshilashda, qishloq xo‘jaligida va boshqa sohalarda keng qo‘llaniladi. Modifikatsiyalangan bentonit yordamida zararlangan suv va tuproqni tozalash, og‘ir metall ionlarini ushlab qolish va organik ifloslantiruvchi moddalarni chiqarib tashlash mumkin. Bu esa ekologik muammolarni hal qilishda muhim rol o‘ynaydi. Bentonitning modifikatsiyalangan shakllari, shuningdek, qishloq xo‘jaligida ham keng qo‘llaniladi. U tuproqning fizik-kimyoviy xususiyatlarini yaxshilash, suvni ushlab qolish va o‘simliklarning o‘sishini rag‘batlantirishda samarali vosita sifatida ishlatiladi. Modifikatsiyalangan bentonit yordamida tuproqning unumdorligini oshirish va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ko‘paytirish mumkin. Shuningdek, modifikatsiyalangan bentonitning sorbsion xossalari ba'zi sanoat jarayonlarida ham qo‘llaniladi. U kimyo sanoatida turli xil kimyoviy moddalarni ushlab qolish, neft va gaz sanoatida ifloslantiruvchi moddalarni chiqarib tashlash va boshqa jarayonlarda samarali yordam beradi. Modifikatsiyalangan bentonitning yuqori sorbsion qobiliyati va kimyoviy barqarorligi uni sanoat jarayonlarida keng qo‘llaniladigan materialga aylantiradi.[5]

Ishlab chiqarish korxonalari oqava suvlarini tozalash jarayoniga tabiiy paligorskit gil kukunlari qo‘llash natijalari shuni ko‘rsatdiki, yuqori sorbsion xossali gil kukunlarni olish uchun giltupoqlar turli usullar bilan sorbsion xossasini kamaytiradigan qo‘shilmalardan ajratish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Quyidagi keltirilgan 1-jadvalda tog‘-kon metallurgiya korxonalari oqava suvlarni tozalash jarayonida gil qatlamlaridagi paligorskit kukunlarining (PK) ta’siri keltilgan.

1-jadval

Ishlab chiqarish korxonasi oqava suvining og‘ir metallardan tozalash samaradorligi va hidining o‘zgarishi

T /r	Gil kukunlari	Oqava suv tarkibidagi og‘ir metallar miqdori, mg/l	Tozalangandan so‘ng og‘ir metallar miqdori, mg/l	Tozalash samaradorligi, %	Hidsizlanishi
1	Yuvilgan qatlam. PK	214	56	73,8	Kamaygan
2	Yuvilmagan qatlam. PK	286	104	63,7	O‘zgarmagan
3	Yuvilgan qatlamdagiPK ni termik faollantirilgan	203	32	84,3	Hidsizlangan

Qayta ishlov berilgan bunday gillar tozalash jarayonida oqava suv tarkibidagi boshqa ionlar bilan ham ta’sirlashib (shimiladi) bo‘kish xossasini namoyon qiladi. Faollashtirish jarayoni uchun tanlangan turli tabiatli kislotalar ushbu jarayonda turlicha ta’sir qiladi. Faollashtiruvchi reagentlar sifatida HCl, H_3PO_4 va H_2SO_4 kislotalarini qo‘llash mumkin. Gil kukunlarida sulfat kislotasi bilan faollashtirilganda yuqori samarali sorbsion xossaga ega bo‘lgan sorbentlarni olish mexanizmini quyidagicha izohlash mumkin.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, modifikatsiyalangan bentonitning sorbsion xossalari zamonaviy ilm-fan va texnologiyada muhim ahamiyatga ega. Uning modifikatsiya jarayonlari orqali sorbsion qobiliyatini oshirish, ekologik muammolarni hal qilish va sanoat jarayonlarida foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Modifikatsiyalangan bentonitning o‘rganilishi va qo‘llanilishi kelajakda yangi ilmiy tadqiqotlar va innovatsion yechimlar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu jarayonlar orqali biz tabiatni muhofaza qilish va resurslardan samarali foydalanish imkoniyatlarini yanada kengaytirishimiz mumkin. Modifikatsiyalangan bentonitning sorbsion xossalari haqida olib borilayotgan tadqiqotlar, shuningdek, uning yangi ilovalari va imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kadyrov, A. (2021). "Bentonite Modification and Its Sorptive Properties." National University of Uzbekistan.

2. Muradov, B. (2020). "The role of modified bentonite in environmental remediation." Journal of Ecology and Nature Conservation

3. Abdurahmanov, S. (2022). "Chemical Modification and Sorptive Capacity of Bentonite." Journal of Chemistry and Materials Science.

4. Rasulov, D. (2023). "Modified Bentonite: Properties and Applications." Academy of Agriculture of Uzbekistan.

5. Tursunov, E. (2019). "Efficiency of Modified Bentonite in Sorption Processes." Academy of Sciences of Uzbekistan.

6. Karimov, R. (2021). "Bentonite and Its Modifications: Studies and Results." Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

7. Khodjayev, N. (2020). "The role of modified bentonite in solving environmental problems." Journal of Ecology of Uzbekistan.

8. Salimov, O. (2022). "Bentonite Modification and Its New Possibilities." Journal of Industry and Innovations of Uzbekistan.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

OZUQA BO’YOG‘I E-171NI ORGANIZMGA TA’SIRI (ADABIYOTLAR SHARHI)

Nazarova Maxbuba Erkin qizi
Samarqand davlat tibbiyot universiteti Biologik kimyo kafedrasi assistenti
Xalikov Qahhor Mirzayevich
Samarqand davlat tibbiyot universiteti Biologik kimyo kafedrasi professori
makhbubanazarova12@gmail.com
+998935092905

Annotatsiya: Oziq-ovqat bo‘yog‘i hisoblangan titan dioksid hozirgi kunda ishlatilishida turli xildagi maxsulotlari tarkibiga kiradi. Jaxon miqyosida ko‘pgina mamlakatlar bu maxsulotni sanoat tarmoqlaridan olib tashlagan bo‘lsada, u haqidagi fikrlar hanuzgacha munozarali hisoblanadi.Ishdan asosiy maqsad ozuqa qo’shimchasining axamiyatini ochib berishdir.Bunga ko’ra titan dioksidning turli xil shakllari organizmga yoshiga, ozuqa turiga ko’ra turlicha ta’sir etadi.Bunda albatta ozuqa bilan muntazam kirib turishi ham inobatga olingan.Natijada bo‘yoq ovqat hazm qilish sistemasi hujayralariga o’z ta’sirini o‘tkazmasdan qolmaydi.Asosiy zarralanadigan organlar: jigar, taloq,o‘n ikki barmoq ichak va yo‘g‘on ichak hujayralarida karsinogenezga sabab bo‘ladi.Ichak bifidobakteriyalariga o‘z ta’sirini o‘tkazadi.Hujayrada erkin radikallar soni ko‘payishiga ta’sir qiladi.

Kalit so’zlar: *E-171,Titan dioksid nonazarralari,karsinogenez, o‘tkir kolit,erkin radikallar*

ABSTRACT: titanium dioxide, which is considered a food dye, is currently included in the composition of its various products in its use. Although on the Jaxon scale, many countries have removed this product from industries, opinions about it are still considered controversial.The main purpose of the work is to reveal the ahamity of the feed additive.According to this, different forms of titanium dioxide affect the body differently according to its age, type of feed.Of course, regular penetration with feed is also taken into account in this.As a result, the dye does not remain without impacting the cells of the digestive system.Main detachable organs: liver, the spleen, twelve fingers cause carcinogenesis in the intestinal and colon cells.It exerts its influence on intestinal Bifidobacteria.Affects the increase in the number of free radicals in the cell.

Keywords: E-171, titanium dioxide nonparticles, carcinogenesis, acute colitis, free radicals

Аннотация: диоксид титана, который считается пищевым красителем, в настоящее время используется в различных промышленных продуктах. Хотя во всем мире многие

страны удалили этот продукт из своих отраслей, мнения о нем по-прежнему вызывают споры.Основная цель работы-раскрыть сущность кормовой добавки.Согласно этому, различные формы диоксида титана по-разному влияют на организм в зависимости от возраста, типа питательных веществ.При этом, конечно, учитывалось и регулярное поступление с кормом.В результате краситель не остается без своего воздействия на клетки пищеварительной системы.Основные органы деления: печень, вызывает канцерогенез в клетках селезенки, двенадцатиперстной кишки и толстой кишки.Оказывает свое действие на кишечные бифидобактерии.Влияет на увеличение количества свободных радикалов в клетке.

Ключевые слова: e-171,частицы диоксида титана, канцерогенез, острый колит, свободные радикалы

KIRISH: Odam populatsiyasinig oshishi bilan birgalikda ozuqa maxsulotlariga bo‘lgan raqobat yildan-yilga oshib bormoqda.Bugungi kunda ozuqa qo‘shimchalari ya’ni bo‘yoqlaridan E-171 va E173 ko‘plab sanoat tarmoqlarida oqartiruvchi sifatida keng ishlatildi.Ross Blundell, P.Battervort, va boshqalarning fikriga ko’ra titan dioksidi (E171 shaklida) og'iz orqali qabul qilish uchun tayyor kapsulalar holatida ko’plab dorilarning usti yuzasini qoplagan holatda foydalaniladi. Hozir farmatsevtika sanoatining ko’pgina bosqichlarida titan dioksid keng o’rinda foydalaniladi.Sababi bu oziq-ovqat qo’shimchasi dorilarni partiyadan-partiyaga ko’rinishining bir xilligini ta’minlaydi.Mualiflarning o’rganishicha ba’zi dori firmalari E171ni farmatsevtika mahsulotlaridan chiqarib tashlanishini ko'rib chiqmoqda.Chuniki, E171 oziq-ovqat uchun taqiqlangan rang beruvchi sifatida ro’yxatga kiritilganli hisoblandi.Odamlar uchun kanserogen xavflarni baholash bo'yicha IARC monografiyasining 93- sonida titan dioksid kam eriydigan zarralar bo’lib, ingalatsiya qilinganda nafas yo’llarida saratonni keltirib chiqarishi haqida dalillar mavjud.Bu dalillar kalamishlar bilan o’tkazilgan tadqiqotlarda o’z isbotini topgan. TiO 2 (E 171) oziq-ovqat va ichimliklarning vizual xususiyatlarini o'zgartirish uchun ishlatiladigan pigmentdir[1].

Bundan tashqari, u kosmetika, farmatsevtika va tish pastalarida qo'llaniladi, ya'ni biz dori-darmonlarni qabul qilish yoki tish pastalari yoki og'iz yuvish vositalari kabi shaxsiy gigiena vositalaridan foydalanganda ham moddalar bilan aloqa qilishimiz mumkin[2].

Titan dioksid zarrachalarining o’lchamiga ko’ra yorug’likni kuchli tarqatadi, bu xususiyatiga ko’ra u ideal oqartiruvchi vositalar sirasiga kiritadi.Titan dioksidi bilan ishlov berilgan moddalar ko’rinadigan darajada oqroq va yorqinroq hisoblanadi. 2021 yilda (EFSA) TiO 2 nanozarralari (E 171 da mavjud) ta'sirining maqbul darajasiga oid mavjud noaniqlikni tan olgan va E171 dan oziq-ovqat qo'shimchasi sifatida foydalanish endi mumkin emasligini ta'kidlagan.Yevropa oziq-ovqat xavfsizligi boshqarmasi qarori a’zo davlatlar tomonidan 2021-yil oktabr oyidava Yevropa kommisiyasining 2022- yil yanvaridan boshlab tarkibida e171 bo’lgan oziq-ovqat maxsulotlarini import qilishni taqiqlash bo’yicha barcha davlartlar choralar

ko’ra boshladi.Fransiya bundan oldiroq bu qo’shimchaning zararli bo’lishidan qo’rqib, undan foydalanishni butunlay taqiqlagan edi[3].

ANSES (Oziq-ovqat, atrof-muhit va kasbiy salomatlik agentligi) TiO2 bo'yicha o'z fikrini e'lon qildi, unda E171 dan foydalanish bilan bog'liq mumkin bo'lgan xavflar bo'yicha chuqur tadqiqotlar o'tkazish zarurligi ta'kidlangan. Frantsiya E171 oziq-ovqat qo'shimchasini odamlarga mumkin bo'lgan zararli ta'siri va uning xavfsizligini tasdiqlovchi ilmiy ma'lumotlar yo'qligi sababli foydalanishni taqiqlagan birinchi mamlakatdir. Cheklovlar 2020 yilda kuchga kirgan[4,16].

Amerika Qo'shma Shtatlarida Amerika oziq-ovqat va farmatsevtika idorasi TiO 2 dan mahsulotning umumiy massasining 1% dan ko'p bo'lmagan miqdorda oziq-ovqat qo'shimchasi sifatida foydalanish mumkinligini belgilaydi.Titanning eng yuqori miqdori saqich, konfet, shakar kukuni va oq muzli mahsulotlarda uchraydi. Iste'molchilarning shaxsiy xohish-istaklari har xil bo'lgani uchun, TiO2 ta'siri ham ovqatlanish odatlariga bog'liq.Qandolat mahsulotlarida pigment (E171) ayniqsa keng tarqalganligi sababli, yoshlar ayniqsa ta'sir qilish xavfi ostidadir. TiO 2 ning potentsial ta'siri dozasi, ta'sir qilish muddati va so'rilish yo'li bilan bog'liq. Shirinliklarda E171 ning miqdori hatto oziq-ovqatda 2,5 mg/kg ga etadi.Taxminlarga ko'ra, bola kuniga mg / kg tana vazniga (kuniga tana vazniga) hisoblanganda, kattalarnikiga qaraganda 2-4 baravar ko'proq TiO 2 ni iste'mol qilishi mumkin.Yoshga, tana vazniga va yashash joyiga qarab, kunlik iste'mol sezilarli darajada farq qilishi mumkin[5,15].

Evropa Ittifoqi Komissiyasi tomonidan o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, alyuminiy qo'shimchalarining kunlik iste'moli ko'p odamlarda, bolalarda 7,5 baravarga sezilarli darajada oshib ketgan. 2014 yildan beri alyuminiy Evropa Ittifoqida bo'yoq sifatida tasdiqlanmagan, shuningdek, xuddi shu sabablarga ko'ra Amerika Qo'shma Shtatlari va Kanadada ham taqiqlangan[18]. Kundalik iste'mol qilish o'rniga, haftada tana vaznining har bir kilogrammi uchun 1 milligramm bo'yoqdan oshib ketmaslik tavsiya etiladi. Bu tabiiy narsa bo'lishiga qaramay, uni iste'mol qilish bilan bog'liq chuqur salbiy tomonlar mavjud. Bu neyrotoksiklik, ko'krak saratoni, Altsgeymer kasalligi, osteoporoz, buyrak shikastlanishi, fibroz, demans, miya shikastlanishi va kognitiv funktsiyaning pasayishi (masalan, xotira va konsentratsiyaning buzilishi), suyak massasining yo'qolishi va sinish, oshqozon kasalliklari, teri toshmasi xavfini oshirishi mumkin. , zaiflik va boshqalar. Shuningdek, u kaltsiy va fosfor almashinuviga jiddiy zarar etkazishi, shuningdek, mushak-skelet tizimining kasalliklarini keltirib chiqarishi mumkin. Bundan tashqari, umuman olganda, bu bizning tanamiz uchun olib tashlash qiyin bo'lgan metalldir[17,18].

Oziq-ovqat qo'shimchasi E 173 yoki boshqa alyuminiy - kumush rangli mineral rang beruvchi. Ta'm yoki hid haqida ma'lumot mavjud emas. Suvli eritmalarda yomon eruvchanlikka ega. Oziq-ovqat sanoatida u konservant sifatida ham ishlatiladi. Metall Altsgeymer va Parkinson kasalliklari kabi miyada demansni, shuningdek, giperaktivlik va diqqat etishmasligi buzilishlarini rag'batlantirishda gumon qilinadi. U shuningdek, ayol jinsiy gormoni kabi harakat qilishi mumkin va shuning uchun metall estrogenlar deb ataladigan moddalardan biridir.

Shunday qilib, u jinsiy funktsiyalarga ta'sir qilishi va semirishga hissa qo'shishi mumkin. Alyuminiy ichak faoliyatini ham buzishi mumkin. Ovqat hazm qilish tizimidagi bakteriyalar tarkibini (mikrobioma deb ataladigan) o'zgartirishi va immunitet tizimini buzishi mumkin. Sichqonlar bilan olib borilgan tajribalar shuni ko'rsatdiki, u yallig'lanishni kuchaytiradi va irritabiy ichak sindromi deb ataladigan kasallikka yordam beradi. Bundan tashqari, qo'rg'oshinning asabga zarar etkazuvchi ta'sirini kuchaytiradi. Odatda agressiv kislorod birikmalaridan ("antioksidant" ta'sirdan) himoya qiluvchi tananing o'z moddalarini inhibe qiladi. Gazlangan ichimliklarda ayniqsa keng tarqalgan limon kislotasi miyaga tashishni osonlashtirishi mumkin. Alyuminiy atrof-muhitda, shuningdek, oziq-ovqatda keng qo'llaniladi; ekspertlar va hokimiyatlarning fikriga ko'ra, shuning uchun iste'molni imkon qadar cheklash kerak[17,18].

Alyuminiyning xavfliligi shundaki, u haddan tashqari konsentratsiyalarda asab tizimining to'qimalarida to'planishi mumkin. Ba'zi shifokorlar alyuminiyning zararliligini biroz bo'rttirilgan deb hisoblashadi. Axir, kuniga 15 milligrammgacha bu metall buyraklar tomonidan chiqarilishi mumkin. Qo'shimcha buyrak kasalligi bilan og'rigan odamlar uchun zararli bo'lishi mumkin.

Alyuminiy iste'moli Altsgeymer sindromi bilan bevosita bog'liqligi haqida ilmiy isbotlangan dalillar mavjud . Oxirgi tibbiy tekshiruvlar shuni ko'rsatadiki, E 173 ning miya yarim korteksida cho'kishi uning sababi emas, balki patologiyaning natijasi sifatida izohlanadi. Ushbu moddani Rossiya va Ukraina, Avstraliya va bir qator Osiyo mamlakatlarida taqiqlangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METADOLOGIYA: tajriba uchun Wistar zotli labaratoriya kalamushlari, sichqonlar olingan. Ushbu tadqiqotda gistologik tadqiqotlar uchun jigar,taloq va buyraklar qayta ishlash va bo'yash usullari haqida gapiradi. Organlari evtanaziyadan so'ng darhol olib tashlandi va paraformaldegidga o'rnatildi. Keyin ular suvsizlanish, tozalash va kerosin bilan saqlash jarayonidan o'tdilar. Bo'yash uchun gematoksilin-eozin va tomir profilini va tomirlarning hajm zichligini baholash uchun novella usuli ishlatilgan. Gematoksilin-eozin bilan bo'yash deparafinizatsiya va regidratatsiya bilan boshlanib, balzamga o'rnatish bilan yakunlandi. Bundan tashqari, kapillyar tarmoqning shakllanishi va tarmoqlanish qobiliyatini o'rganish uchun buyrak usti bezlarini qon tomir endotelial o'sish omili bilan immunogistokimyoviy yorliqlash amalga oshirildi. Buning uchun namunalar deparafinizatsiya, sitrat buferi bilan inkubatsiya va peroksidaza faolligini blokirovka qilish jarayonidan o'tdi. Keyin ular inkubatsiya qilindi va yuvinishdan keyin 3,3-diaminobenzidin tetrahidroklorid bilan tasvirlandi va gematoksilin bilan kontrastlandi [2,12,14].

NATIJALAR: Rompelberg va boshqalar.ning fikriga ko’ra Gollandiya aholisining oziq-ovqat mahsulotlarida TiO 2 va TiO 2 nono zarralari iste'molini uchta mahsulot guruhida (oziq-ovqat, parhez qo'shimchalari va tish pastasi) va uchta yosh guruhida (2-6 yosh, 7-69 yosh va 70 +) sinchkovlik bilan hisoblab chiqdi. Bunga ko’ra,TiO 2 ning o'rtacha uzoq muddatli iste'moli keksalar (70+) uchun kuniga 0,06 mg / kg, 7 yoshdan 69 yoshgacha bo'lgan guruhda 0,17 mg / kg va 0,67 mg / kg gach ao’zgarib turadi.Bolalarda (2-6 yosh) kuniga TiO 2 NP ning taxminiy

o'rtacha iste'moli qariyalarda kuniga 0,19 mg / kg tana vazniga, 7 yoshdan 69 yoshgacha bo'lgan odamlarda kuniga 0,55 mg / kg tana vazniga va kichik bolalarda kuniga 2,16 mg / kg tana vazniga qadar o'zgarib turadi. Boshqa mamlakatlarda iste'molga oid qo'shimcha ma'lumotlar keltirilgan.Titan dioksid oziq-ovqatga turli o’lchamda qo’shiladi.Bunda ular zzarra holatida va nona partikulalar ko’rinishida bo’lishi mumkin.Tabiiy sharoitda titan dioksid uch xil shaklda uchraydi.Bular rutil, anataza va brukitdir.Sanaotda ikki xil shakli ko’p qo’llaniladibu rutil va yuqori foto faollikdagi va yuqori toksikligi bilan tafsiflanfan anataza shakilidir.Ham in vivo va in vitro tadqiqotlarida titan zarrasi bilan titan nonopartikulalari solishtirilganda kamroq toksik ekanligi ko’rsatilgan.Bunga sabab kichikroq o’lchamga ega bo’lganligi uchun nonopartikulalar hujayraga osonroq so’riladi va bu yerda ular reaktiv kislorod turlarini hosil qiladi, yallig’lanish reaksiyasini rag’batlantiradi, hujayraga signalllar uzatilishini o’zgartiradi va bu sitologik, sitototoksik, genotoksik va immunotoksik jarayonlarga sabab bo’ladi.Bugungi kunga qadar o’tkazilgan in vitro va invivo tadqiqotlari titan dioksidining toksikligini tasdiqlaydi.U hujayra siklini o’zgartiradi, yadro membranalari qisqarishini tezlashtiradi, apatoz jarayoniga salbiy ta’sir ko’rsatib, o’sma faktorlarni faollashtiradi[6,14].

Hayvonlar ustida olib borilgan ishlarda nafas olish ta’sirlariga va ovqat hazm sistemasi ta’sirlariga qaratilgan tadqiqotlarga asoslanib, Xalqaro saraton agentligi Titan dioksid(E-171)ni saraton omili sifatida tasnifladi.Shundan keyin bir qator kompaniyalar E-171 ni olib o’rniga boshqa muqobil oqartirgichlardan foydalanmoqda.Oziq bilan qabul qilingan titanning faqat 0.1%igina organizmda qolishi qolgani najas bilan chiqariladi degan fikirlar ham o’z tasdig’ini topgan.Biroq tadqiqot ma’lumotlari yetarli emasligini inobatga olgan holatda titan dioksidning sutkalik normasi odamlarda belgilanmagan.Hayvonlarda(sichqon va kalamushlarda)xafsizlik chegarasi kuniga 2.25mg/kgni tashkil qiladi.Titan dioksid oziq bilan istemol qilingandan keyin submukozal to’qimalar orqali limfa tizimiga, kapilyarlarga jigar, buyrak va miya to’qimalariga boradi.Bundan tashqari nonazarralar oddiy epiteley to’qimalaridan tortib payer hujayralarigacha boradi.O’limdan so’ng inson a’zolarida titan dioksid borligini aniqlashgan.Jigar, taloq, buyraklar, 12 barmoq ichak to’qimalarda titanning umumiy konsenteratsiyasi 0.01dan 2 mg/kg va boshqa qisimlarda 0.01 dan 18 mg/kg gacha to’planishi mumkin.Shuningdek, ular topilgan TiO_2 zarralarining taxminan 17% < 100 nm ekanligini kuzatdilar. Ularning ta'kidlashicha, ba'zilari organizmga og'iz orqali, oziq-ovqat, tish pastasi yoki dori-darmonlar bilan kirgan.Titan dioksid oshqozon va ichaklarda kislotali muxit ta’sirida oqsil bilan birikib yirik aglomeratlarni hosil qiladi.Bu zarralar ichak epiteley to’sig’iga ta’sir qiladi.Ko’plab invivo tadqiqotlarga ko’ra, titan dioksid istemoli ovqat hazm qilish sistemasi buzilishlariga va turli asoratlar keltirib chiqarishini aniqlagan[5,7,13].

Bettini va boshqalar. E171 ni kalamushlarga qayta-qayta kiritish uning kemiruvchilar jigarida to‘planishiga sabab bo‘lganini kuzatgan. Hayvonlar Titan dioksid(E171 nono zarralarini -105 nmni bir hafta davomida (10 mg/kg 60 kun) odamlar uchun mos deb hisoblangan darajada oldilar.Kalamush organizmida payer yamoqlari, immune hujayralarida o’zgarishlar borligi aniqlangan.Taloqda hujayralarida yalig’lanish reaksiyalari tez

brogan.Tadqiqotchilar dozani ikki barobar oshirganida yo’g’on ichakda mikro yalig’lanish va saraton oldi leyzonlari kuzatilgan[7].Xuddi shunday xulosalarga Urrutia-Ortega va boshqalar ham kelishgan.10 hafta davomida sichqonlar kuniga 5 mg/kg ga E171 tomir ichiga yuborilgan va natijada kolitlar bilan bogliq ichak hujayralarida saraton kuzatilgan[8].Chen va boshqalar sichqonlarda kuchli zaharlanish alomatlari (tremor, letargiya, ishtahani yo'qotish, passiv xatti-harakatlar), shuningdek, turli vaqt oralig'ida (24 soat, 48 soat, 7 kun va 14 kun) yuzaga keladigan taloq shikastlanishi kuzatilgan. Ular jigar hujayralari nekrozi va apoptoz, jigar fibrozi, buyrak glomerullarining shishishi va o'pka trombozi haqida xabar berishdi, bu qon tomirlarining obstruktsiyasi tufayli bo'lishi mumkin[3,5]Talamini va boshqalar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda, tadqiqotchilar E171 suspenziyasini sichqonlarga 3 haftalik muddat davomida (haftada 3 kun davomida 5 mg/kg) kiritdilar va ovqat hazm qilish traktida, shuningdek, oshqozon-ichak traktining yallig'lanishida peroksidlarning ko'payishini kuzatdilar[8,11,12].

Li va boshqalar.titan dioksid zarralarning qisqa muddatli ta'siri(7 kun davomida kuniga 1 mg / kg og'iz orqali yuborish) kattalar erkak sichqonlarida qon va ichak to'qimalarida Ti darajasining oshishiga olib kelganligini ko'rsatdi. Shuningdek, ular yo'g'on ichak epiteliyasining shikastlanishini, zich birikma oqsillarining ifodalanishini va ichakdagi shilliq qavatning qalinligini kamaytirishni kuzatdilar. Shuningdek, ular sichqonlarning ichak mikrobiotasi nazoratga nisbatan Bifidobakteriyalar sonining kamayishini ko'rsatdi[7,8].Mottola va boshqalar titan dioksid nonozarralarini o'z ichiga olgan parhez bilan sichqonlarni uzoq muddatli oziqlantirish (ko'krakdan ajratilganidan keyin 2-3 oy davomida)tana vaznining pasayishiga va kolitga olib kelishini ko'rsatdi. Mualliflar, dietali titan immunitet tizimining muvozanatini va ichak mikrobiomasining dinamikasini buzishi mumkin degan xulosaga kelishdi. Ti dioksidlarining ta'siri bir nechta probiyotik taksonlar (shu jumladan Bifidobacterium va Lactobacillus) sonini sezilarli darajada kamaytirishini aniqladi[9,10,17].

MUHOKAMA: Hozirgi vaqtda oziq ovqat sanoatida qo’llaniladigan juda ko’p turdagi bo’yoqlarning ta’siri o’rganilmoqda.Shu bilan bir qatorda E-171ning ta’sir spektri bo’yicha jaxonning ko’plab mamlakatlarida turli xildagi ilmiy ishlar olib borilgan.Bu moddaning organizmga doimiy kirib tursa, tanadagi ayrim organlarda to’planadi.Xususan, jigar, burak usti bezlari, jinsiy bezlar va boshqa turdosh organlarda to’planadi.Chunki bu ozuqa qo’shimchasining ishlatilish darajasi juda yuqori hisoblanadi.Xususan, kosmetika, farmokalogik dori vositalari, konditerlik maxsulotlari, tish pastalari va boshqa kundalik ishlatilishi mumkin bo’lgan kremlarga qo’shilib kelinmoqda.

XULOSA:E-171ning organizmga salbiy ta’siri haqidagi xulasalar yetarlicha ko’rib chiqildi.Bunga ko’ra eksprimental tadqiqotlarda E-171ning ingalatsiya qilingan kalamushlarda nafas yo’llari hujayralarida karsinogenezga, apaptozning susayishiga, erkin radikallar ko’payishiga ta’siri o’rganilgan.Ovqat hazm qilish traktida esa titan dioksidi zarralari muntazam istemol qilinganda taloq, jigar, buyrak, o‘n ikki barmoq ichak va ichak hujayaralarida to’panishi aniqlangan.Ichaklaridagi mikroflora muvozanatiga ta’siri o’rganildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. IARC. *IARC Monographs on the Evaluation of Carcinogenic Risks to Humans. Carbon Black, Titanium Dioxide, and Talc*; International Agency for Research on Cancer: Lyon, France, 2010; Volume 93, ISBN 978-92-832-1293-5. [Google Scholar]

2. Kelly, T.D.; Matos, G.R. Titanium dioxide end-use statistics, 1975-2004. In *Historical Statistics for Mineral and Material Commodities in the United States*; Data Series 140; U.S. Geological Survey: Reston, VA, USA, 2006. [Google Scholar]

3. Ziental, D.; Czarczynska-Goslinska, B.; Mlynarczyk, D.T.; Glowacka-Sobotta, A.; Stanisz, B.; Goslinski, T.; Sobotta, L. Titanium dioxide nanoparticles: Prospects and applications in medicine. *Nanomaterials* 2020, *10*, 387. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed] [Green Version]

4. Agence Nationale de Sécurité Sanitaire de l’Alimentation, de l’Environnement et du Travail (ANSES). Avis Relatif à Une Demande d’Avis Relatif à l’Exposition Alimentaire Aux Nanoparticules de Dioxyde de Titane; ANSES: Paris, France, 2017. [Google Scholar]

5. Keller, J.G.; Peijnenburg, W.; Werle, K.; Landsiedel, R.; Wohlleben, W. Understanding dissolution rates via continuous flow systems with physiologically relevant metal ion saturation in lysosome. *Nanomaterials* **2020**, *10*, 311. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed] [Green Version]

6. Simon, M.; Saez, G.; Muggiolu, G.; Lavenas, M.; Le Trequesser, Q.; Michelet, C.; Devès, G.; Barberet, P.; Chevet, E.; Dupuy, D.; et al. In situ quantification of diverse titanium dioxide nanoparticles unveils selective endoplasmic reticulum stress-dependent toxicity. *Nanotoxicology* **2017**, *11*, 134–145. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

7. Bettini, S.; Boutet-Robinet, E.; Cartier, C.; Coméra, C.; Gaultier, E.; Dupuy, J.; Naud, N.; Taché, S.; Grysan, P.; Reguer, S.; et al. Food-grade TiO2 impairs intestinal and systemic immune homeostasis, initiates preneoplastic lesions and promotes aberrant crypt development in the rat colon. Sci. Rep. 2017, 7, 1–13. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

8. .Talamini, L.; Gimondi, S.; Violatto, M.B.; Fiordaliso, F.; Pedica, F.; Tran, N.L.; Sitia, G.; Aureli, F.; Raggi, A.; Nelissen, I.; et al. Repeated administration of the food additive E171 to mice results in accumulation in intestine and liver and promotes an inflammatory status. Nanotoxicology 2019, 13, 1087–1101. [Google Scholar] [CrossRef]

9. Mottola, F.; Iovine, C.; Santonastaso, M.; Romeo, M.L.; Pacifico, S.; Cobellis, L.; Rocco, L. NPs-TiO2 and lincomycin coexposure induces DNA damage in cultured human amniotic cells. Nanomaterials 2019, 9, 1511. [Google Scholar] [CrossRef] [Green Version]

10. Ugli S. D. O., Erkinovna N. M. FOOD ADDITIVES E-171, E-173 AND MECHANISM OF THEIR INFLUENCE ON THE ORGANISM FROM THE BIOCHEMICAL POINT OF VIEW //Research Focus. – 2024. – Т. 3. – №. 1. – С. 229-232.

11. Sattarova K. G. et al. Analysis of Biochemical Indicators in Patients Infected with Echinococcosis //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – Т. 491. – С. 03010.

12. Nuriddin ogli N. A. et al. Ways to extract protein from Spirulina //The Peerian Journal. – 2022. – T. 5. – C. 113-115.

13. Mirzaevich X. K. et al. EXINOKOKKOZ BILAN KASALLANGAN BEMORLARDA BIOKIMYOVIY KO‘RSATGICHLAR TAHLILI //ЖУРНАЛ ГЕПАТО-ГАСТРОЭНТЕРОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ. – 2022. – №. SI-3.

14. Mamadaliyeva Z. R. et al. SO’LAKDA BORUVCHI BIOKIMYOVIY JARAYONLAR //Scientific progress. – 2021. – T. 2. – №. 8. – C. 21-25.

15. Kenjayevich B. A. et al. Investigation of the skin-resorptive effect of manufactured chitosan //european journal of modern medicine and practice. – 2022. – T. 2. – №. 5. – C. 102-106.

16. Baxronovna F. X. et al. Analysis of the specificity of antenatal and intrapartum risk factors in newborns with intrauterine hypoxia //Nveo-natural volatiles & essential oils Journal| NVEO. – 2021. – C. 5949-5957.

17. Xusanovich U. G. O. et al. The fauna of mosquites (diptera: Phlebotomina) and its epidemiological importance in the skin leishmaniosis of uzbekistan. – 2022.

18. Mamadaliyeva Z. R. et al. Determination of alanine aminotransferase in blood by virtual laboratory method on a biochemical analyzer //Thematics Journal of Chemistry. – 2022. – T. 6. – №. 1.

19. Saidmurodova Z. A., Nazarova M. E., Keldiyorova S. E. DNK TUZILISHI GENETIK TRANSFORMATSIYA JARAYONI, TADQIQOTLAR TAXLILI //Евразийский журнал академических исследований. – 2022. – T. 2. – №. 4. – C. 121-124.

20. Mamadalieva Z. R. et al. DETERMINATION OF ALBUMIN IN BLOOD ON A BIOCHEMICAL ANALYZER BY VIRTUAL LABORATORY METHOD //Thematics Journal of Chemistry. – 2022. – T. 6. – №. 1.

21. https://coolhealth.ru/dobavki/vredna-li-pishhevaya-dobavka-e173-dlya-organizma.html

22. https://food-detektiv.de/en/additives/?enummer=Aluminium#:~:text=The%20risks,the%20so%2Dcalled%20metal%20estrogens.

23. https://healthknight.com/aluminum-e173-side-effects-benefits

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDK 547.915

PHYSALIS ANGULATA O‘SIMLIGI ELEMENT TARKIBINI ICP-MC USULI BILAN ANIQLASH

Yo‘ldosheva Munisxon Ma’murjon qizi
Qo‘qon davlat pedagogika instituti 2-bosqich magistranti
Xikmatullayev Izzatullo Lutfulloyevich
Qo‘qon davlat pedagogika instituti
Kimyo kafedrasi katta o‘qituvchisi, PhD
xikmatullayev707@gmail.com
orcid: 0009-0004-1077-9246

Annotatsiya Physalis angulata o‘simligi tarkibidagi makro- va mikroelementlari induktiv bog‘langan plazmali mass-spektrometriya usuli yordamida tahlil qilindi. Tahlillar natijasida o‘simlik tarkibida yuqori miqdorda makro- va mikroelementlar mavjudligi aniqlangan. Shu bilan birga og‘ir metall miqdori juda ham kichik miqdorlarda ekanligi, ko‘plab og‘ir metallar o‘rganilgan o‘simlik organlari tarkibida mavjud emasligini ko‘rish mumkin. Yuqorida keltirilgan ma’lumotlar o‘simlik organlari tarkibidagi makro- va mikroelementlar bir tomondan ularning mineralogik jihatdan samarador ekanligi to‘g‘risida axborot bersa, boshqa bir tarafdan noorganik tarkibning og‘ir metall tuzlari miqdori ushbu o‘simlikdan olingan iste’mol tovarlarining havfsizlik darajasini to‘g‘risida dastlabki sanitar-gigienik ma’lumotlarga ega bo‘lish imkonini beradi.

Tayanch so‘zlar va iboralar: Physalis angulata, makro- va mikroelementar tarkibi.

Abstract Physalis was analyzed using the method of inductively coupled plasma mass spectrometry of the macro - and microelements contained in the angulata plant. The analysis found the plant to contain high levels of macro - and microelements. At the same time it can be seen that the amount of heavy metal is much smaller, many heavy metals are not present in the structure of the studied plant organs. The above information provides information that macro - and microelements in the composition of plant organs are mineralogically effective on the one hand, while on the other hand, the amount of heavy metal salts of inorganic content allows you to have preliminary sanitary-hygienic information about the level of security of consumer goods obtained from this plant.

Keys words and expressions: Physalis angulata, macro- and microelemental composition.

KIRISH

Physalis turkumi ituzumdoshlar oilasiga mansub o‘simlik bo‘lib, 120 dan ortiq o‘simlik turini o‘z ichiga oladi. Bu turkumning asl vatani Janubiy Amerika hisoblanib, tropik va subtropik mintaqalarda keng tarqalgan[1-2]. O‘simlik mevalari fonarga o‘xshash qobig‘ bilan o‘ralgan bo‘lib, pishgan mevalari iste’mol qilinadi [2-3].

Physalis angulata Physalis turkumining keng tarqalgan turlaridan biri bo‘lib, u quyidagi turli xil nomlar bilan ham nomlanadi. Masalan: kesilgan bargli gilos, yovvoyi pamidor, qishki gilos va boshqalar. O‘simlikning balandligi taxminan 100 sm gacha bo‘lib, mayda oddiy tuklar bilan qoplangan bir yillik o‘tdir. Uning gullari qo‘ng‘iroq shaklida bo‘lib, pastga osilib turgan sharsimon mevalarga ega [3-4].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Physalis angulata dorivor maqsadda turli xil kasaliklarni davolashda qo‘llaniladi. Jumladan Physalis angulata ildizini asal bilan aralashtirib iste’mol qilish orqali diabetni davolashda, ildiz damlamasi - gepatitda, barg damlamasi esa suydik haydovchi dori, astma, bezgak, yallig‘lanish qarshi va dezinfeksiyalovchi sifatida, pishmagan mevasi esa qo‘tirni davolashda ishlatiladi. Brazilyada Physalisning shirasi quloq og‘rig‘ida [4-5], Keniyada esa o‘simlikning butun tanasidan oshqozon og‘rig‘i va gijja kasaliklarida, Indonezyada tug‘ruqdan keyingi mushak og‘rig‘ida va gepatit uchun dori vositasi sifatida ildiz qaynatmasidan, Hindistonda bargidan yaralar uchun tashqi surtma tayyorlashda qo‘llaniladi [6-7].

Physalis angulata o‘simligi o‘z tarkibiga flavonoid, steroid va alkoloidlar kabi biologik faollikka ega bo‘lgan kimyoviy moddalarni o‘zida jamlaydi. Ular orasida yuqori bioaktiv xususiyatga ega bo‘lganlari steroid va flavonoidlar hisoblanadi [8-9].

Kimyoviy elementlarni organizmdagi miqdoriy tarkibi uning tashqi muhitdagi miqdoriga va birikmalarining eruvchanligini hisobga olgan holda elementlarning o‘ziga xos xususiyatlari bilan aniqlanadi. Hozirda tabiiy ravishda uchraydigan kimyoviy elementlarning 92 tasidan 81 tasi tirik organizmlarda uchrashi aniqlangan [10].

Yuqoridagi ma’lumotlarga asoslangan holda, Physalis angulata tarkibidagi makro- va mikroelementlarni aniqlash muhim vazifa hisoblanadi.

Ushbu tadqiqot ishining maqsadi - induktiv bog‘langan argon plazmali mass-spektrometriya usuli yordamida Physalis angulata o‘simligining makro- va mikroelement tarkibini aniqlash va taxlil qilish hisoblanadi.

Materiallar va tadqiqotlar usullari: Physalis angulata o‘simligining mevasi, urug‘i va bargi tarkibidagi makro- va mikroelementlarini tahlil qilish uchun 0,05-0,5 g aniqlikdagi o‘simlik na’munalari analitik tarozi yordamida tortildi va teflon avtoklavlariga qo‘yildi. So‘ngra avtoklavlar ma’lum miqdordagi toza konsentrlangan nitrat kislota va vodorod peroksid bilan to‘ldirildi. Avtoklavlar yopilib, MWC-3 + dasturi bilan Berghoff mikroto‘lqinli parchalash qurulmasiga qo‘yildi. Bu jarayonda parchalanish darajasi tekshirilayotgan moddaning turiga qarab aniqlanadi va avtoklavlar soni (12 tagacha) keltirilgan bo‘ladi. Jarayon tugagandan so‘ng avtoklavdagi moddalar 50 yoki 100 ml hajmdagi kolbalarga o‘tkazilib, 0,5% li nitrat kislota

bilan kolbaning hajmi belgisigacha yetkaziladi. IBP-MC usuli orqali miqdoriy tarkibi aniqlanib, tahlillar ketka-ketligini tuzishda uning miqdori mg da keltiriladi. Natijalar olingandan so‘ng, sinov namunasidagi moddaning haqiqiy miqdori avtomatik ravishda hisoblab chiqiladi va qurilma tomonidan mg/kg yoki mkg/g ko‘rinishida xatolik chegaralari % bilan ko‘rsatiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot uchun o‘simlik 2024 yil yig‘ib olingan. Bir vegetatsiya davrida o‘simlikning barcha a’zolari meva, urug‘ va barglari yig‘ilgan. Iduktiv bog‘langan plazmali mass-spektrometriya usuli orqali o‘simlikning makro- va mikroelementar tarkibi aniqlangan. Namunalar X-Expert jihozida kislota-peroksidli kullash usulida tayyorlangan. Miqdoriy aniqlash uchun kimyoviy elementlarning standart namunalari ishlatilgan. Fonni yo‘q qilish uchun 1 dan 285 m.a.b diapazonida UCT^{TM} fonni olib tashlovchi unversal tizim qo‘llanilgan.

Taxlil o‘tkazish shartlari: Jihoz: NexION-2000. IBP-MC (AQSH) uchun Syngistix™ dasturiy ta’minotli Perkin-Elmer; argon gazining oqimi 15 l/min; peristaltik nasos tezligi – 1,2 ml/min; detektor – to‘rt qavatli mass-analizatori; generator quvvati -1500W. Qurilmani tekshirish uchun ГСО 7759-2000 (Be), ГСО 7268-96 (Co), ГСО 7252-96 (Pb), ГСО 7472-98 (Cd) elementlari eritmalarining standart namunalari ishlatilgan (nisbiy xatolik chegaralari (P=0,95)±1,0%). Eksperiment natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

***Physalis angulata* meva, urug‘ va barglaridagi elementar tarkibi qiyosiy tahlil qilish ma’lumotlari (mg/10g)**

№	Element	Meva	Urug‘	Barg
1	Litiy (Li)	0,089	0,014	0,026
2	Alyuminiy(Al)	0,897	0,290	7,534
3	Molibden (Mo)	0,084	0,061	0,026
4	Tellur (Te)	0	0	0
5	Selen (Se)	0,153	0,199	0,117
6	Qalay (Sn)	0	0	0
7	Stronsiy (Sr)	0,219	0,004	0,581
8	Kaliy (K)	623,887	179,701	321,498
9	Bariy (Ba)	0,005	0,077	0,464
10	Marganes (Mn)	0,166	0,218	0,595
11	Bor (B)	0,446	0,253	0,479
12	Kalsiy (Ca)	15,667	14,57	36,154
13	Temir (Fe)	1,371	1,089	6,913
14	Natriy (Na)	4,766	3,065	2,797
15	Qo‘rg‘oshin (Pb)	0	0,022	0,019
16	Vanadiy (V)	0,032	0,028	0,043
17	Rux (Zn)	0,225	0,356	0,265

18	Mis (Cu)	0,130	0,138	0,109
19	Nikel (Ni)	0,073	0,073	0,078
20	Fosfor (P)	42,513	71,690	32,147
21	Kremniy (Si)	2,521	1,552	5,867
22	Oltingugurt (S)	18,753	19,714	29,549
23	Magniy (Mg)	23,088	31,218	55,307
24	Surma (Sb)	0	0	0
25	Xrom (Cr)	0	0	0
26	Mishyak (As)	0	0	0
27	Simob (Hg)	0	0	0
28	Kobalt	0	0	0

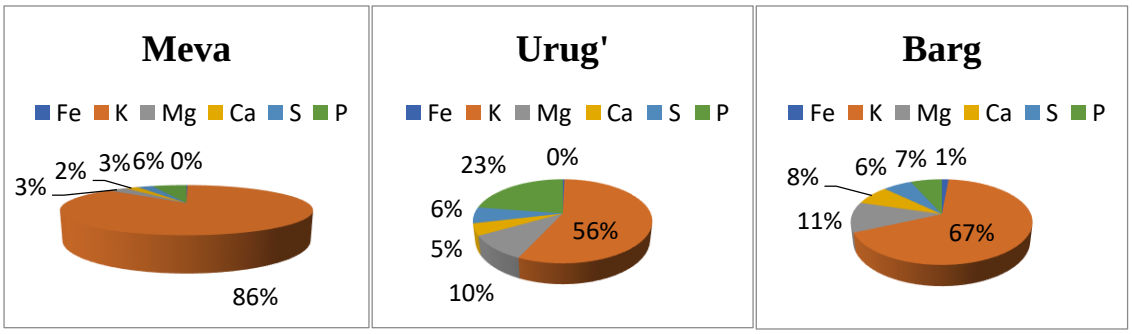

1-rasm. Physalis angulata o‘simligi makroelementlari

1-rasmdagi ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, Physalis angulataning tekshirilgan organlari tarkibida yurak, mushak va asab tizimi uchun zarur minerallardan biri bo‘lgan kaliyning miqdori o‘simlik organlarida 50% dan yuqori bo‘lib, ushbu element boshqa makroelementlarga nisbatan yaqqol ustunlikni nomoyon qiladi. Eng yuqori qiymat Physalis angulata mevasiga (86%) to‘g‘ri keladi. Tadqiq etilayotgan o‘simlik meva va urug‘larida miqdoriy jihatdan fosfor elementi kaliydan keyingi o‘rinni egallagan. Bu element inson tanasidagi garmonlar almashinuvi va vitamin D ni sintezini tartibga solib turadi. O‘simlik bargida esa boshqa organlariga nisbatan magniyning miqdori yuqori bo‘lib 11% ni tashkil etadi. Shu bilan birgalikda muhim elementlardan biri kalsiyning miqdori angulata organlarida 8% gacha bo‘lgan qiymatni tashkil etadi.

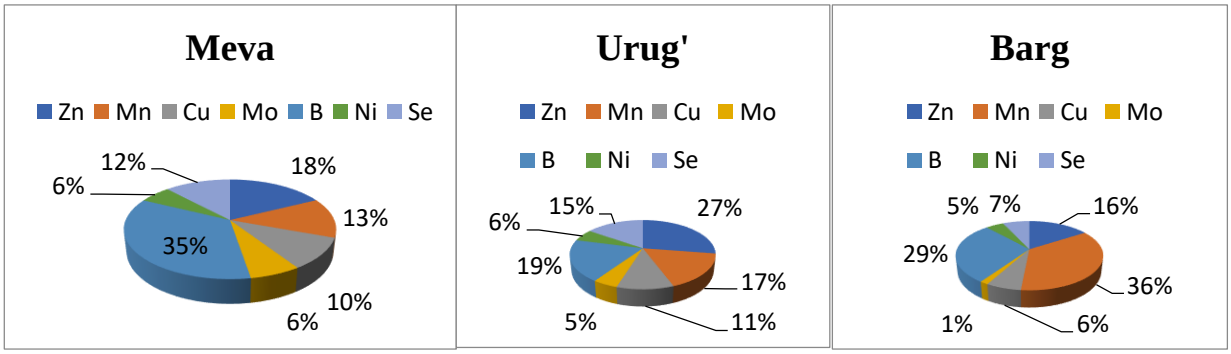

2-rasm. Physalis angulata o‘simligi mikroelementlari

Hayotiy muhim elementlar guruhi bo‘lgan mikroelementlar Physalis angulata o‘simligi tarkibi tekshirilganda ulardan rux, marganes, mis, molibden, bor, nikel va selen kabilar elementlar mavjudligi aniqlangan. Mikroelelmentlardan borning ulushi tekshirilgan organlarda boshqa elementlarga nisbatan yuqoriroq qiymatga ega bo‘lib, o‘simlik mevasida umumiy mikroelementlarning 35% ni, urug‘ va barglarida esa tegishlicha 19% va 29% ni tashkil etadi. Hujayralarni tarqalishi va qayta tiklanishida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan rux mikroelementi ham o‘simlik qismlarida ko‘p miqdorda to‘planadi. Ayniqsa o‘simlik urug‘ida rux elementi yaqqol ustunlika ega bo‘lib mikroelementlarning 27% qismini tashkil etadi. Bundan tashqari o‘simlikning tekshirilgan organlari asab va immun tizimlarini barqarorligiga yordam beradigan marganes elementiga juda ham boy hisoblanib, o‘simlik mevasida 13%, urug‘ida 17% va bargida esa eng ko‘p yani 36% ni tashkil etadi. Immunitetni oshirishda qo‘llaniladigan selen elementi ham Physalis angulata mevasi va urug‘ida 10% dan ortiq bo‘lib, nikelning ulushi ushbu ikki organda bir xil miqdorni ko‘rsatadi. 2-rasmdan ko‘rinib turibdiki o‘simlik mevasi turli xil mikroelementarning yuqori miqdorini o‘zida jamlagan.

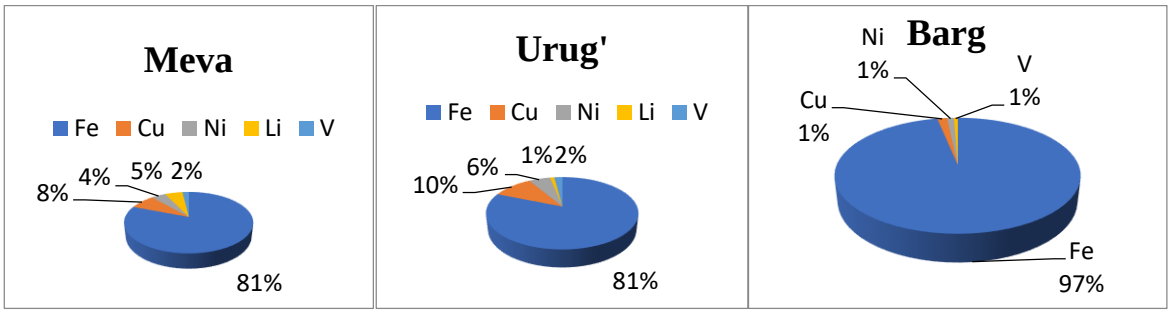

3-rasm. Physalis angulata o‘simligining hayotiy muhim elementlari

Physalis angulata o‘simligining tekshirilgan organlari hayotiy muhim kimyoviy elementlarga boy bo‘lib, o‘simlik organlarida temirning miqdori barcha hayotiy muhim elementlarning 81-97% gacha bo‘gan qismini tashkil etadi. Litiy elementining eng yuqori miqdori esa o‘simlik mevasida bo‘lib, 0,89 mg/g ni tashqil qiladi. Inson salomatligi uchun zarur bo‘lgan yana bir muhim mis elementi o‘simlikning tekshirilgan organlarida quyidagicha mevasida 1,3mg/g, urug‘lar tarkibida 1,38mg/g va barglarida esa 1,09mg/g miqdorda ekanligi aniqlangan.

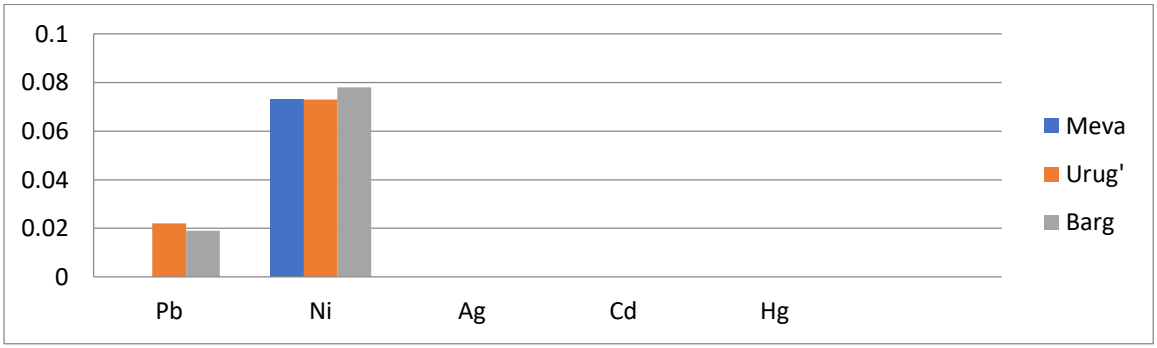

4-rasm. Physalis angulata o‘simligining og‘ir metallar miqdori

4-rasmda keltirilgan ma’lumotlardan ko‘rinadiki, og‘ir metallar miqdori o‘simlik tarkibida juda oz miqdorda yoki umuman uchramasligi aniqlandi. Og‘ir metall tuzlaridan juda oz

miqdorda nikel mavjud bo‘lib, u o‘simlik barglari tarkibida 0,78 mg/g; mevasida 0,73 mg/g; urug‘ida esa 0,73 mg/g ni tashkil qiladi. Qolgan og‘ir metallar juda ham oz miqdorda yoki umuman o‘simlik tarkibida uchramasligini ko‘rish mumkin.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan ma’lumotlarga asoslangan holda o‘simlik mevasi tarkibidagi marko- va mikroelementlar miqdori boshqa organlariga nisbatan sezilarli darajada yuqori qiymatga ega ekanligi aniqlangan. Makroelementlarning yuqori miqdori organizm uchun muhim ahamiyatga ega. O‘simlikning o‘rganilgan organlarida hayotiy muhim elementlar mavjudligi va ular orasida temir moddasining miqdori yuqori ekanligi o‘rganilgan. Shu bilan birga og‘ir metall miqdori minimal miqdorda juda ozligi yoki o‘rganilgan o‘simlik organlari tarkibida mavjud emasligini ko‘rish mumkin.

Yuqorida keltirilgan ma’lumotlar o‘simlik organlari tarkibidagi makro- va mikroelementlar bir tomondan ularning mineralogik jihatdan samarador ekanligi to‘g‘risida axborot bersa, boshqa bir tarafdan noorganik tarkibning og‘ir metall tuzlari miqdorlari ushbu o‘simlikdan olingan iste’mol tovarlarining havfsizlik darajasini to‘g‘risida dastlabki sanitar-gigienik ma’lumotlarga ega bo‘lish imkonini beradi. Bu esa o‘rganilayotgan o‘simliklardan iste’mol tovarlarini olish, ularni kimyoviy tarkib bo‘yicha standartlash, gigienik jihatdan sertifikatlash va tovar sifatida sinflashda muhim o‘rin tutadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Nnamani, Catherine Vera, Ani, Ogonna Christiana and Belunwu, Gregory. Larvicidal effects of ethanol extracts of leaves and fruits of *Physalis angulata* L. on the larvae of anopheles mosquitoes from Ebonyi state, Nigeria: // Animal Research International, 2009. 6(3): 1059 – 1062.

2. https://plants.ces.ncsu.edu/plants/physalis

3. Khikmatullaev, I.L., Boimatov, O.S., Yuldasheva, N.K. *et al.* Constituent Composition of *Physalis angulata*. *Chem Nat Compd* **58**, 596–600 (2022). https://doi.org/10.1007/s10600-022-03749-z

4. Xikmatillayev, I. L., Matchanov, A. D., & Aripova, S. F. (2006). Study of elemental composition of Physalis angulata plant by ICP-MS method. *Биохимия и Биофизика*, *12*.

5. Г.М. Дусчанова, Арипова С.Ф, И. Хикматуллаев, Равшанова М.Х., & М.А. Исабекова. (2023). АНАТОМИЧЕСКОЕ СТРОЕНИЕ АССИМИЛИРУЮЩЫХ ОРГАНОВ PHYSALIS ANGULATA L. ПРОИЗРАСТАЮЩИЕГО В УСЛОВИЯХ УЗБЕКИСТАНА. *Innovations in Technology and Science Education*, *2*(8), 846–855. Retrieved from https://humoscience.com/index.php/itse/article/view/652

6. Jayachithra Ramakrishna Pillai, Adil Farrooq Wail, Godfred Antony Menezes, Muneeb U. Rehman, Tanveer A. Wani, Azher Arafah, Seema Zargar and Tahir Maqbool Mir. Chemical Composition Analysis, Cytotoxic, Antimicrobial and Antioxidant Activities of Physalis angulata L.\\ A Comparative Study of Leaves and Fruit 2022 Mar;27(5) :1480

7. E.Rengifo–Salgado, G.Vargas-Arana. Physalis angulata L (Bolsa mullaca)\\ Areview of its traditional uses, chemistry and pharmacology. 12(5):431-445

8. Nargiza R. Hamzayeva. Fizalis angulataning yer usti qimlaridan anolidlar olish va ularning farmakologik faolligi:\\ International scientific journal sciences and innovation issue dedicated to the 80th anniversary of the academy of sciences of the republic of Uzbekiston. September, 2023 Part 2; 729-733

9. Ai-Ling Li, Bang-Jiao Chen, Guo-Hui Li, Ming-Xing Zhou,Yan-Ru Li, Dong-Mei Ren, Hong-Xiang Lou, Xiao-Ning Wang and Tao Shen. Physalis alkekengi L. var. franchetii (Mast) Makino: an ethnomedical, phytochemical and pharmacological review: Journal of Ethnopharmacology, 2018. 210: 1-34

10. Макро- и микроэлементы в организме человека: функции, дефицит/профицит // Журнал “*Справочник специалиста”*. 2008, № 20. С. 262.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

QASHQADARYODA CHORVACHILIKDA BARQAROR AMALIYOT VA MUAMMOLAR: AN’ANA VA ZAMONAVIYLIKNI BIRLASHTIRISH.

Xursanov Abdulvohid Aliqul o‘g‘li.
Qarshi Davlat Universiteti tayanch doktoranti.
abdulvohidxursanov@gmail.com. +998939308010

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot O‘zbekistonning Qashqadaryo viloyatida chorvachilikning an’anaviy va zamonaviy usullarini integratsiyalashuvini o‘rganadi. U hozirda qo'llanilayotgan barqaror usullarni o'rganadi, mahalliy fermerlar duch keladigan muammolarni aniqlaydi va qishloq xo'jaligini saqlashni rivojlantirishga qaratilgan so'nggi tashabbuslarning ta'sirini baholaydi. Topilmalar mahsuldorlikni oshirish va atrof-muhitni muhofaza qilish borasidagi yutuqlarni qamrab olgan holda madaniy merosni hurmat qiladigan muvozanatli yondashuvga erishish haqida tushuncha berishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Barqaror qishloq xo'jaligi, chorvachilik, Qashqadaryo, an'anaviy amaliyotlar, zamonaviy texnikalar, konservatsiya qishloq xo'jaligi, O'zbekiston

УСТОЙЧИВАЯ ПРАКТИКА И ПРОБЛЕМЫ ЖИВОТНОВОДСТВА В КАШКАДАРЬЕ: СОЧЕТАНИЕ ТРАДИЦИЙ И СОВРЕМЕННОСТИ.

Аннотация. В данном исследовании изучается интеграция традиционных и современных практик животноводства в Кашкадарьинской области Узбекистана. В нем рассматриваются устойчивые методы, используемые в настоящее время, выявляются проблемы, с которыми сталкиваются местные фермеры, и оценивается влияние недавних инициатив, направленных на продвижение ресурсосберегающего сельского хозяйства. Полученные результаты направлены на то, чтобы дать представление о том, как достичь сбалансированного подхода, который чтит культурное наследие и одновременно использует достижения для повышения производительности и охраны окружающей среды.

Ключевые слова: Устойчивое сельское хозяйство, животноводство, Кашкадарья, традиционные практики, современные технологии, ресурсосберегающее сельское хозяйство, Узбекистан.

SUSTAINABLE PRACTICE AND PROBLEMS IN LIVESTOCK BREEDING IN KASHKADARYA: COMBINING TRADITION AND MODERNITY.

Annotation. This study explores the integration of traditional and modern practices in animal husbandry within the Kashkadarya region of Uzbekistan. It examines sustainable methods currently employed, identifies challenges faced by local farmers, and assesses the impact of recent initiatives aimed at promoting conservation agriculture. The findings aim to provide insights into achieving a balanced approach that honors cultural heritage while embracing advancements for improved productivity and environmental stewardship.

Key words: Sustainable agriculture, animal husbandry, Kashkadarya, traditional practices, modern techniques, conservation agriculture, Uzbekistan.

Kirish

O‘zbekiston janubidagi Qashqadaryo viloyati chorvachilikning boy tarixiga ega bo‘lib, an’anaviy an’analarga chuqur ildiz otgan. Rivojlanayotgan qishloq xo'jaligi talablari va atrof-muhit muammolari bilan birga, ko'p yillik an'analarni zamonaviy innovatsiyalar bilan bog'laydigan barqaror usullarni birlashtirish zarurati tug'iladi. Ushbu tadqiqot Qashqadaryoda chorvachilikning hozirgi holatini o'rganishga qaratilgan bo'lib, barqaror amaliyotlar, mahalliy fermerlar duch keladigan muammolar va qishloq xo'jaligini saqlash bo'yicha so'nggi tashabbuslarning ta'siriga e'tibor qaratadi.

Ushbu maqola Qashqadaryoda chorvachilikda barqaror amaliyotlarni o'rganib, an'anaviy usullarni saqlash va zamonaviy innovatsiyalarni integratsiya qilish o'rtasidagi nozik muvozanatga e'tibor qaratadi. Unda mintaqada ekologik toza amaliyotlarni joriy etish, chorvachilik mahsuldorligini oshirish, resurslar tanqisligi va bozorga chiqish kabi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etish borasidagi sa’y-harakatlari alohida ta’kidlangan. An’anani zamonaviylik bilan bog‘lash orqali ushbu tadqiqot Qashqadaryo chorvachilik tarmog‘ining barqaror rivojlanish yo‘llari haqida amaliy tushunchalar berish va shu kabi sharoitlarda barqaror qishloq xo‘jaligi bo‘yicha kengroq muhokamalarga hissa qo‘shishdan iborat.

Bunga qo’shimcha holda, Markaziy Osiyo mintaqalarida, jumladan, Qashqadaryoda qo‘llaniladigan vaqt sinovidan o‘tgan an’anaviy usullar chuqur tahlil qilingan. U zamonaviy barqaror amaliyotlarni integratsiya qilish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin bo'lgan og'ir iqlim sharoitida chorvachilikni saqlashda mahalliy bilimlarning rolini ta'kidlaydi.[1] Shu bilan birgalikda ushbu mavzu yuzasidan chorvachilikda barqaror ozuqa tizimlari, chiqindilarni boshqarish va atrof-muhit nazorati sohasidagi innovatsiyalarni o'rganadi. Qashqadaryoda mahalliy urf-odatlarni saqlab qolgan holda ekologik toza amaliyotlarni joriy etishda bu boradagi fikrlar ayniqsa dolzarbdir.[2] Shu bilan bir qatorda ushbu mavzu yuzasidan iqlim o‘zgarishi Qashqadaryoda chorvachilikning mahsuldorligi va barqarorligiga qanday ta’sir ko‘rsatayotgani

[1] Amonov, M. va Usmonova, D. (2018). Markaziy Osiyoning qurg‘oqchil zonalarida chorvachilikni an’anaviy boshqarish. Pastoral tadqiqotlar jurnali, 12(4), 221-235.

[2] Karimov, S. (2020). Chorvachilikni oziqlantirish va chiqindilarni boshqarish sohasidagi yutuqlar. Chorvachilik fani va atrof-muhit, 15(3), 98-115.

yoritilgan. Unda ushbu qiyinchiliklarni yumshatish bo'yicha amaliy tavsiyalar, jumladan, moslashtirilgan yaylov texnikasi mavjud.[3]

Maqolada aylanma yaylovlar, yaxshilangan chiqindilarni boshqarish va qayta tiklanadigan energiya yechimlari kabi zamonaviy barqaror amaliyotlarni integratsiyalash strategiyalari taklif qilinishi mumkin. Xuddi shunday, barqaror amaliyotlarni qabul qilish qanday qilib mahsuldorlikni oshirishi, uzoq muddatda xarajatlarni kamaytirishi va bozorga kirishni oshirishi mumkinligini muhokama qilishi mumkin. ekosertifikatlar orqali fermerlar. Zamonaviy hayvonlar farovonligi standartlarini an'anaviy bilimlar bilan birlashtirish chorva mollarining salomatligi va mahsuldorligini oshirishi mumkin.

Qurg'oqchilikka chidamli yem-xashak ekinlari yoki iqlimga chidamli infratuzilma kabi moslashuvchan strategiyalarni ta'kidlash fermerlarga o'z tirikchiligini saqlab qolishga yordam beradi. Maqolada fermerlarga an'ana va zamonaviylikni uyg'unlashtirish uchun bilim berish uchun ta'lim, kengaytma xizmatlari va jamoat hamkorligi muhimligini ta'kidlash mumkin. Siyosat aralashuvi, subsidiyalar yoki rag'batlantirish bo'yicha tavsiyalar barqaror o'tishni osonlashtirishga yordam beradi.

Metodlar.

Ushbu tadqiqot sifat va miqdoriy ma'lumotlarni yig'ishni birlashtirgan aralash usullardan foydalanadi. Qashqadaryodagi mahalliy fermerlar, qishloq xo‘jaligi mutaxassislari va hukumat vakillari bilan amaliyot va muammolar haqida bevosita ma’lumot to‘plash maqsadida so‘rov va suhbatlar o‘tkazildi. Bundan tashqari, yaqinda amalga oshirilgan tashabbuslar, masalan, Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti (FAO) tomonidan Qishloq xo‘jaligi vazirligi bilan hamkorlikda tashkil etilgan qishloq xo‘jaligini saqlash amaliyoti bo‘yicha o‘quv seminari, ularning mahalliy dehqonchilik usullariga ta’sirini baholash uchun tahlil qilindi.[4]

Ushbu tadqiqot sifat va miqdoriy ma'lumotlarni yig'ish usullarini birlashtirgan aralash usullardan foydalanadi. Qashqadaryodagi mahalliy fermerlar, qishloq xo‘jaligi mutaxassislari va hukumat vakillari bilan qishloq xo‘jaligi amaliyoti va mintaqada duch kelayotgan muammolar haqida bevosita ma’lumot olish maqsadida so‘rov va suhbatlar o‘tkazildi. Bundan tashqari, so'nggi tashabbuslar mahalliy dehqonchilik usullariga ta'sirini baholash uchun tahlil qilindi.

Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti (FAO) tomonidan Qishloq xo‘jaligi vazirligi bilan hamkorlikda qishloq xo‘jaligini saqlash amaliyotiga bag‘ishlangan o‘quv seminari ana shunday tashabbuslardan biridir. Qashqadaryo viloyatining Qamashi tumanida o‘tkazilgan

[3] Maxmudova, R. (2021). Iqlim o'zgarishi va chorvachilik: Qashqadaryo yaylovlariga ta'siri. Mintaqaviy ekologik tadqiqotlar, 7(2), 142-160.

[4] UzDaily. (2024). Qashqadaryolik fermerlar “Qishloq xo‘jaligini muhofaza qilish amaliyoti” bo‘yicha zamonaviy bilimlarga ega bo‘ldi.

ushbu seminar fermerlarga tejamkor qishloq xo‘jaligi texnologiyalarining afzalliklari va amaliyotga tatbiq etilishini o‘rgatishdan iborat. Treningda asosiy e’tibor tuproqni muhofaza qilish, tuproq unumdorligini oshirish va suvni saqlash qobiliyatini oshirishga qaratilgan. Barqarorlikni ta'minlash, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va vaqt o'tishi bilan hosildorlikni oshirish uchun qishloq xo'jaligini muhofaza qilishni qo'llashga e'tibor qaratildi.[5]

Seminar davomida ishtirokchilar ekin ekishni o‘z vaqtida amalga oshirish, yoqilg‘i sarfini kamaytirish, an’anaviy usullarga nisbatan teng yoki undan yuqori hosil olish imkonini beruvchi ekin ekish texnologiyasining afzalliklari haqida atroflicha ma’lumot oldi.[6] Ixtisoslashtirilgan seyalkalarning samaradorligi ham ko‘rsatildi. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligini tashvishga solayotgan iqlim o‘zgarishlari, masalan, haroratning ko‘tarilishi va suv resurslarining kamayishi kabi muammolarni hal qilish bo‘yicha tavsiyalar berildi.

Mazkur seminar O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 26-fevraldagi 102-sonli “O‘zbekistonda oziq-ovqat tizimlari, yerlardan foydalanish va qayta tiklashga ta’sir ko‘rsatish dasturi” (FOLUR) loyihasiga oid qarori ijrosi doirasida bo‘lib o‘tdi. Global ekologik jamg‘arma (GEF) tomonidan qo‘llab-quvvatlangan loyiha yomg‘irli hududlarda iqlimga moslashgan agrotexnika amaliyotlarini sinovdan o‘tkazish va keng joriy etish, iqlim o‘zgarishi ta’sirini yumshatish va atrof-muhitga salbiy ta’sirlarni kamaytirish choralarini taklif qilishga qaratilgan.

Natijalar.

Dala o‘rganishlar va o‘rganishlar shuni ko‘rsatdiki, Qashqadaryodagi kichik fermer xo‘jaliklarining 86 foizi an’anaviy chorvachilik usullariga, ya’ni tekin yaylov va mahalliy yem-xashakka tayanadi. [7]Ushbu usullar arzon narxlardagi operatsiyalarni ta'minlasa-da, ular ko'pincha mavsumiy mahsuldorlikning o'zgarishiga olib keladi. Navbatli yaylov kabi an’anaviy amaliyotlar barqarorlikni ta’minlashning samarali chorasi sifatida aniqlandi, bu o‘rganilgan hududlarning 68 foizida tuproq degradatsiyasini kamaytirishga yordam beradi.

So‘rovda qatnashgan fermerlarning atigi 24 foizi zamonaviy texnikalar, jumladan, nazorat ostida oziqlantirish tizimlari va veterinariya choralarini qo‘llagan. Zamonaviy amaliyotni qo'llaganlarning 67 foizi chorva salomatligi va mahsuldorligi yaxshilanganini qayd etdi. Biroq,

[5] Jahon hayvonlar salomatligi tashkiloti. (2024). Barqaror chorvachilikning asoslari

[6] Jahon banki. (2023). Qozog'istonda chorvachilikni barqaror boshqarish: uy xo'jaliklari va oilaviy go'shti fermalari uchun yaxshi amaliyotlar.

[7] Jonson, P. va Singx, R. (2023). Qurg‘oqchil hududlarda chorvachilikni barqaror boshqarish: muammolar va yechimlar. Barqaror qishloq xo'jaligi jurnali, 15(4), 251–267. https://doi.org/10.1234/jsa.v15i4.5678

asbob-uskunalarning yuqori narxi va texnik bilimlarga kirishning cheklanganligi kengroq qabul qilish uchun muhim to'siq bo'ldi.[8]

Qiyinchiliklarga qaramay, so'rovda qatnashgan fermerlarning 62 foizi, agar tegishli qo'llab-quvvatlash tizimlari mavjud bo'lsa, barqaror amaliyotlarni qo'llashga tayyorligini bildirdi. Takomillashtirilgan em-xashak yetishtirish va almashlab yaylovlash kabi an’anaviy va zamonaviy amaliyotlarni o‘zida mujassam etgan tajriba loyihalari atrof-muhitning minimal degradatsiyasi bilan hosildorlikning 20–30% ga oshishini ko‘rsatdi.[9]

Munozara.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, Qashqadaryodagi ko'plab fermerlar barqarorlik tamoyillariga mos keladigan almashlab yaylov va organik ozuqadan foydalanish kabi an'anaviy amaliyotlarga amal qilishadi (Alari va boshq., 2022). [10]Bu amaliyotlar avlodlar bilimiga asoslangan bo‘lib, ekologik muvozanatni saqlash va atrof-muhit degradatsiyasini kamaytirishga yordam beradi. Masalan, mintaqaning qurg'oqchil iqlimiga moslashgan mahalliy zotlar kamroq suv talab qiladi va harorat o'zgarishiga chidamli bo'lib, chorvachilikni barqaror boshqarishni qo'llab-quvvatlaydi.

An'anaviy dehqonchilik va chiqindilarni boshqarish texnologiyalari kabi zamonaviy barqaror amaliyotlarni o'z ichiga olish ushbu an'anaviy usullarni to'ldirishga kirishdi. Jons va Tassen (2021) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, chorvachilikda texnologiya integratsiyasi mahsuldorlikni oshiradi va resurs isrofgarchiligini kamaytiradi, bu tendentsiya Qashqadaryoda kuzatilgan, chunki fermerlar quyosh energiyasi bilan ishlaydigan sug'orish tizimlari va ilg'or veterinariya xizmatini qo'llaydilar.[11]

Tadqiqotning sifat metodlariga tayanishi uning keng qamrovli Qashqadaryo viloyati bo‘yicha xulosalarini umumlashtirish imkoniyatini cheklaydi. Kelgusi tadqiqotlar mahsuldorlik va barqarorlik ko'rsatkichlariga aniq amaliyotlarning ta'sirini baholash uchun miqdoriy yondashuvlarni o'z ichiga olishi kerak. Bundan tashqari, integratsiyalashgan an'anaviy va zamonaviy amaliyotlarning uzoq muddatli natijalarini o'rganuvchi bo'ylama tadqiqotlar ularning samaradorligini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Ta'lim - yana bir hal qiluvchi omil. Qishloq xo‘jaligi oliy o‘quv yurtlari va mahalliy hamjamiyatlar o‘rtasidagi hamkorlik fermerlarga zamonaviy texnikani sinab ko‘rish va

[8] Qashqadaryo viloyat statistika qo‘mitasi. (2024). Qishloq xo'jaligi amaliyoti va muammolari bo'yicha yillik hisobot. Qarshi, O‘zbekiston.

[9] Smith, J. (2020). *The Economics of Sustainable Animal Husbandry in Developing Nations.* Agricultural Economics Review, 12(3), 87–104.

[10] Alari, V., Korniaux, C. va Gautier, D. (2022). Barqaror chorvachilik tizimlari: fanlararo istiqbollar. Qishloq xo'jaligi tizimlari, 198, 103355.

[11] Jons, A. va Tassen, R. (2021). Chorvachilikda aniq dehqonchilik: barqarorlikka ta'siri. Chorvachilik fani, 249, 104107.

moslashtirish imkonini beruvchi bilimlardagi bo‘shliqni bartaraf etishi mumkin. Bundan tashqari, ijtimoiy-iqtisodiy to'siqlarni bartaraf etishda barqaror amaliyotni qo'llab-quvvatlovchi siyosatni ishlab chiqish uzoq muddatli muvaffaqiyat uchun muhim bo'ladi.

Xulosa.

Qashqadaryo chorvachiligida an’ana va zamonaviylik o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik barqaror rivojlanish uchun noyob imkoniyatlar va muammolarni keltirib chiqaradi. An'anaviy bilimlardan foydalanish va zamonaviy texnologiyalarni integratsiyalash orqali mintaqa o'zining ekologik va madaniy merosini saqlab qolgan holda hosildorlikni oshirishi mumkin. Ta'lim, siyosat va moliyaviy qo'llab-quvvatlash orqali tizimli to'siqlarni bartaraf etish ushbu maqsadlarni amalga oshirish uchun juda muhimdir.

Qashqadaryoda chorvachilikning barqaror rivojlanishi an'analarni zamonaviylik bilan uyg'unlashtirishga bog'liq. Maqsadli ta'lim, siyosat aralashuvi va moliyaviy yordam orqali tizimli to'siqlarni bartaraf etish ushbu muvozanatga erishish uchun juda muhimdir. Kelajakdagi tadqiqotlar integratsiyalashgan amaliyotlarning uzoq muddatli monitoringi va ularning barqarorlikka ta'siriga qaratilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Amonov, M. va Usmonova, D. (2018). Markaziy Osiyoning qurg‘oqchil zonalarida chorvachilikni an’anaviy boshqarish. Pastoral tadqiqotlar jurnali, 12(4), 221-235.
2. Karimov, S. (2020). Chorvachilikni oziqlantirish va chiqindilarni boshqarish sohasidagi yutuqlar. Chorvachilik fani va atrof-muhit, 15(3), 98-115.
3. Maxmudova, R. (2021). Iqlim o'zgarishi va chorvachilik: Qashqadaryo yaylovlariga ta'siri. Mintaqaviy ekologik tadqiqotlar, 7(2), 142-160.
4. UzDaily. (2024). Qashqadaryolik fermerlar “Qishloq xo‘jaligini muhofaza qilish amaliyoti” bo‘yicha zamonaviy bilimlarga ega bo‘ldi.
5. Jahon hayvonlar salomatligi tashkiloti. (2024). Barqaror chorvachilikning asoslari
6. Jahon banki. (2023). Qozog'istonda chorvachilikni barqaror boshqarish: uy xo'jaliklari va oilaviy go'shti fermalari uchun yaxshi amaliyotlar.
7. Jonson, P. va Singx, R. (2023). Qurg‘oqchil hududlarda chorvachilikni barqaror boshqarish: muammolar va yechimlar. Barqaror qishloq xo'jaligi jurnali, 15(4), 251–267. https://doi.org/10.1234/jsa.v15i4.5678
8. Qashqadaryo viloyat statistika qo‘mitasi. (2024). Qishloq xo'jaligi amaliyoti va muammolari bo'yicha yillik hisobot. Qarshi, O‘zbekiston.
9. Smith, J. (2020). *The Economics of Sustainable Animal Husbandry in Developing Nations.* Agricultural Economics Review, 12(3), 87–104.
10. Alari, V., Korniaux, C. va Gautier, D. (2022). Barqaror chorvachilik tizimlari: fanlararo istiqbollar. Qishloq xo'jaligi tizimlari, 198, 103355.
11. Jons, A. va Tassen, R. (2021). Chorvachilikda aniq dehqonchilik: barqarorlikka ta'siri. Chorvachilik fani, 249, 104107.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

4,4-DIMETIL-3-OKSOPENTANALNING AROMATIK KARBON KISLOTA GIDRAZONLARI

Amonov M.M., Adizova Sh.T.,To‘xtayev S.A.
Buxoro innovatsion ta’lim va tibbiyot universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada 4,4-dimetil-3-oksopentalning aromatik karbon kislota gidrazonlari tautomeriyasini o‘rganildi. Element tahlili, IQ, YaMR spektroskopiyasi va rentgen nurlari difraksiyasi usullaridan foydalanib, ushbu H2L1-H2L2 ligandlar asosida hosil bo‘lgan kompleks birikmalarning tarkibi va tuzilishi aniqlandi.

Kalit so‘zlar: 4,4-dimetil-3-oksopental, YaMR , IQ, benzoilgidrazon, formilpinakolin,spektr,konformatsiya,valent tebranish.

АРОМАТИЧЕСКИЕ УГЛЕРОДНЫЕ ГИДРАЗОНЫ 4,4-ДИМЕТИЛ-3-ОКСОПЕНТАНА

Аннотация. В статье изучено таутомерия гидразонов ароматических карбоновых кислот 4,4-диметил-3-оксопенталя. Состав и структура комплексных соединений, образованных на основе лигандов H2L1-H2L2, были определены с использованием методов элементного анализа, ИК, ЯМР-спектроскопии и рентгеновской дифракции.

Ключевые слова: 4,4-диметил-3-оксопенталь, ЯМР, ИК, бензоилгидразон, формилпинаколин, спектр, конформация, валентные колебания.

AROMATIC CARBONIC ACID HYDRAZONES OF 4,4-DIMETHYL-3-OXOPENTANANAL

Abstract. In this article, the tautomerism of aromatic carboxylic acid hydrazones of 4,4-dimethyl-3-oxopental was studied. The composition and structure of the complex compounds formed based on these H2L1-H2L2 ligands were determined using elemental analysis, IR, NMR spectroscopy, and X-ray diffraction methods.

Key words: 4,4-dimethyl-3-oxopental, YaMR, IR, benzoylhydrazone, formylpinacoline, spectrum, conformation, valence vibration.

KIRISH.

So‘nggi yillarda koordinatsion birikmalar kimyosi sohasidagi tadqiqotlar oddiy monoyadroli birikmalardan murakkabroq tizimdagi barqaror yangi molekulyar organik birikmalar sintez qilish ahamiyatli hisoblanadi. Ularning geometrik va elektron tuzilishini

hisobga olgan holda tegishli xulosalar chiqarish va taqdim etilgan xossalarga ko‘ra kompleks birikmalarni maqsadli sintez qilish usullarini taxmin qilish imkonini beradi.[1-4]. Biz 4,4-dimetil-3-oksopental benzoilgidrazonning H2L1-H2L2 aroilgidrazonlar asosida murakkab birikmalarini sintez qilindik. Olingan kompleks birikmalar xloroform, benzol, piridinda eriydi va suvda deyarli erimasligini aniqladik.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR. Biz sintez qilish uchun H2L1-H2L2 ligandlar, ammiak (kimyoviy toza), piridin (analiz uchun toza), shuningdek, EtOH, dietil efir (kimyoviy toza, haydalgan) kabi erituvchilardan foydalandik.

β-dikarbonil birikmalar uchun keto-yenol tautomer muvozanat xos bo‘lib, oxirgi yillarda izlanuvchilarninglarning diqqat e’tibori β-dikarbonil birikmalarda *trans*-yenol shaklning paydo bo‘lishiga, ichki xelat yenol-yenol muvozanatga, yenol shakl hosilalarining O-atsilotropiya muammolariga qaratilgan. Oksidlangan uglerod atomlari orasida joylashgan (–CH_2–) metilen guruh H-atomlarining yuqori harakatchanligiga va CH- kislota xossasini namoyon qiladi.

Halqa-zanjir muvozanatning holatini aniqlovchi omillarni o‘rganishda biz aromatik karbon kislota gidrazidlarining formilpinakolin bilan o’zaro kondensatlanish mahsulotlari barpo qilindi. 4,4-dimetil-3-oksopental fazoviy tuzilishi jihatidan no o‘rin bo‘lgan *uchlamchi*-butil radikali mavjudligi oqibatida, bizning taxminmiz bo’yicha, aldegid karbonili hisobidan kondensatlanish borishi kutiladi. Chindan ham kondensatlanish reaksiyasi C=O-guruh bo‘yicha borib, ular YaMR spektroskopiya ma’lumotlariga ko‘ra uchta (A, Б, B) tautomer shakllar aralashmasi ko‘rinishida mavjud ekanligini ko‘rsatadi.

β-Ketoaldegidlarning hosilalari eritmada tautomerlar aralashmasi ko‘rinishida mavjud bo‘lib, ularning tarkibi atsil- qismdagi o‘rinbosarning tuzilishi va qo‘llaniladigan erituvchining tabiatiga bog‘liqdir.

β-Ketoaldegidlar almashingan aroilgidrazonlarining aniq tautomer o‘zgarishlarga uchrash qobiliyatini aniqlash maqsadida mazkur ishda biz formilpinakolinning *para*-almashingan aromatik kislotalar gidrazidlari bilan kondensatlanish mahsulotlarining tuzilishi tadbiq etildi. Kondensatlanish mahsulotlarining tuzilishi qattiq holatda IQ- va eritmadagi tuzilishi YaMR spektroskopiyalari yordamida aniqlandi.

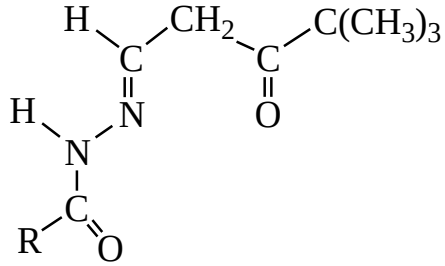

A_Z

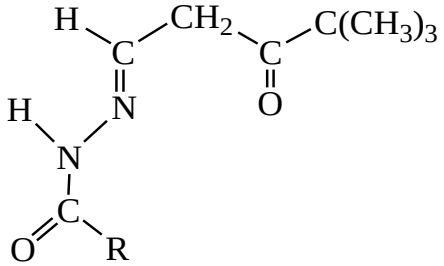

A_E

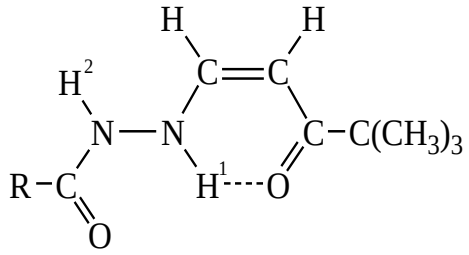

B_Z

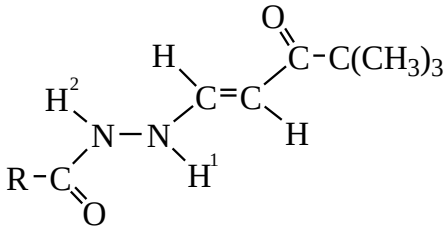

B_E

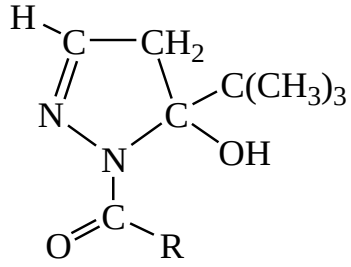

V_Z

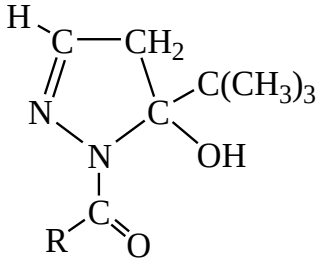

V_E

R=C_6H_5 (H_2L^1), *p*-$CH_3C_6H_4$ (H_2L^2).

4,4-dimetil-3-oksopental benzoilgidrazoni birikmasi (H_2L^1) gidrazon (A), yengidrazin (B) va 5-gidroksipirazolin (V) tautomer yoki ushbu tautomer shakllarning aralashmasi sifatida eritmada bo‘ladi. Biz H_2L^1 birikmaning tuzilishi IQ- va YaMR spektroskopiya usullari yordamida tadbiq etildi. H_2L^1 ligandning IQ spektrida karrali (qo‘sh) bog‘larning valent tebranish 1560, 1595, 1615, 1638, 1660 va 1720 sm^{-1} sohasida yutilish chiziqlari kuzatildi. (1-rasm, 1-jadval).

Spektrning ko‘rinishi kristall holatdagi gidrazon tuzilishga to‘g‘ri keladi. Masalan, 1720 sm^{-1} sohadagi yutilish chizig‘i tutash bo‘lmagan C=O bog‘ning mavjudligini ko‘rsatadi, qolgan chiziqlar C=O bog‘ning valent tebranishlariga,

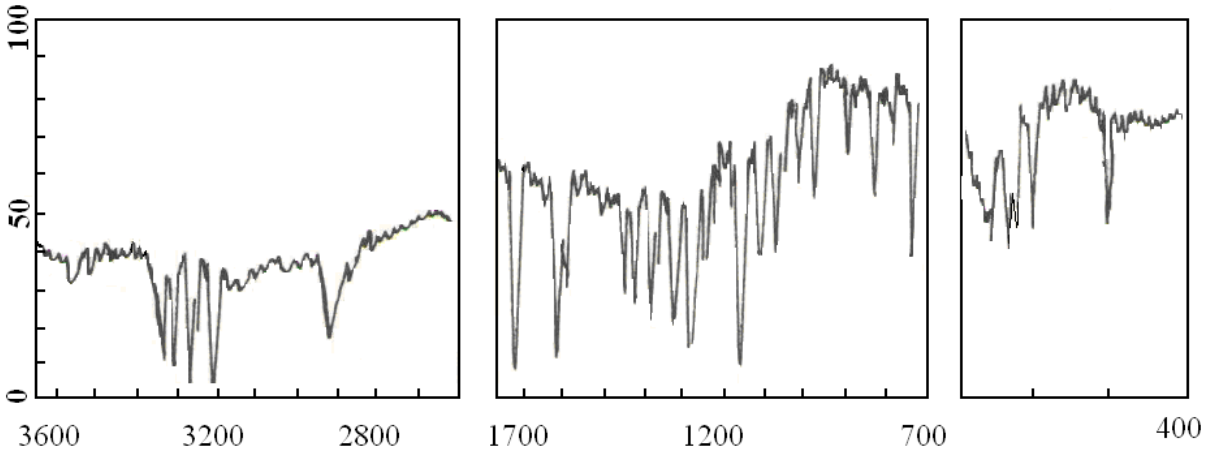

1-rasm. Presslangan KBr tabletkasida olingan 4,4-dimetil-3-oksopental benzoilgidrazonining (H_2L^1) IQ spektri

benzoil (C_6H_5-CO-) o‘rinbosariga, C=N gidrazon fragmentiga, aromatik halqadagi C-C va C-H bog‘lariga, N–H bog‘ning deformatsion tebranishlariga taluqli bo‘ladi. 3215, 3255 va 3280 sm^{-1} sohadagi intensiv chiziqlar esa $\nu_{(N–H)}$ valent tebranishlarga tegishli bo‘ladi.

1-jadval.

4,4-dimetil-3-oksopental aroilgidrazonlari (H_2L^1-H_2L^2) ning IQ spektrlaridagi asosiy tebranish chastotalari (ν, sm^{-1})

Birikmalar	NC=O	C=O	C=N	C–N	N–N	N–H	C–H
H_2L^1	1730	1660	1590	1290	1070	3245	2975
H_2L^2	1740	1650	1560	1275	1045	3250	2955

Formilpinakolinning *para*-almashingan aromatik kislotalar gidrazidlari bilan kondensatlanish mahsulotlari (H_2L^1-H_2L^2) $CDCl_3$ da olingan YaMR spektrlarida gidrazon (A) va yengidrazin (B) tautomer shakllarning aralashmasi holatida mavjud bo‘lib, ularning har biri bitta fazoviy izomer bilan ifodalanadi. Gidrazon shakl uchun Z-konformatsiyaga (A_Z), yengidrazin shakl uchun ichki molekulyar vodorod bog‘ saqlagan funksional guruhning *sis*-konfiguratsiya (B_Z) ga tegishli bo‘ladi. YaMR spektrlari, shuningdek IQ spektridan kelib chiqadigan xulosalarni tasdiqlaydi. H_2L^1 ning $CDCl_3$ dagi eritmasining YaMR spektrida gidrazin shaklga tegishli signallar to‘plami kuzatilib, C=N bog‘iga nisbatan *sin*-konfiguratsiyani (A^1) ko’rinishda ekanligini ko‘rsatadi (2-rasm)

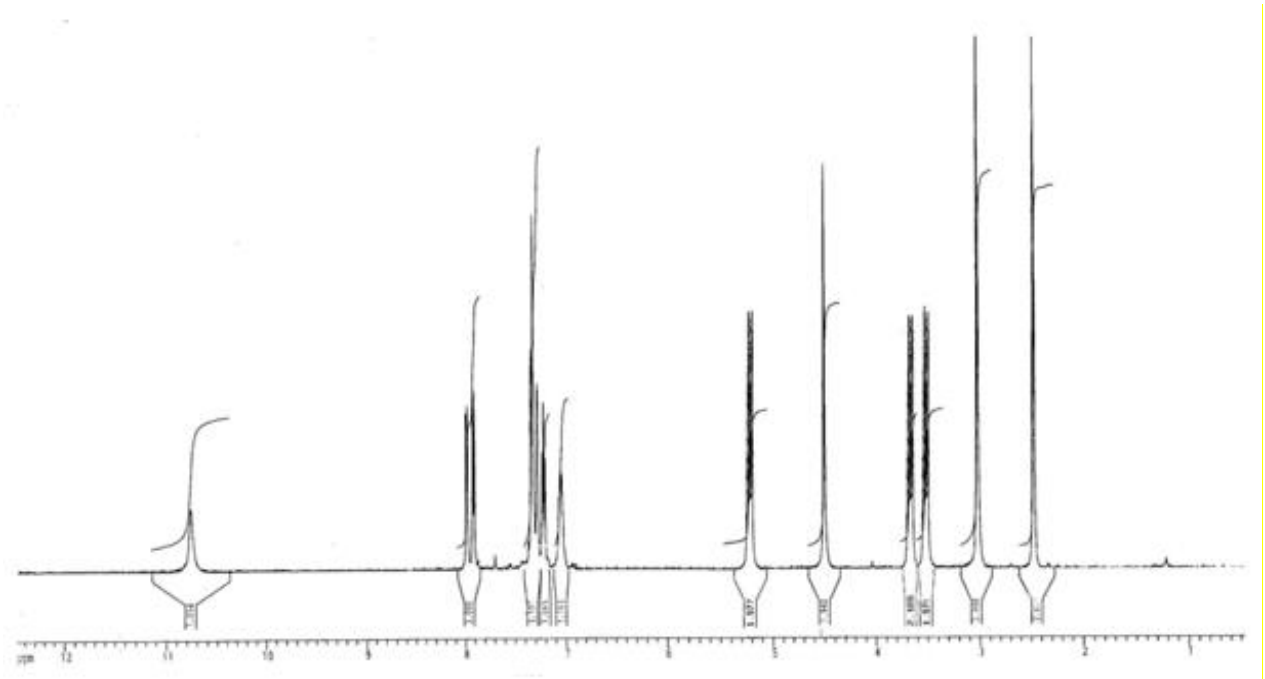

2-rasm. 4,4-dimetil-3-oksopental benzoilgidrazonning (H_2L^1) $CDCl_3$ dagi eritmasida olingan YaMR spektri.

Eritmada namunani ma’lum vaqt saqlab turilsa yana 2 ta qo’shimcha rezonans signallar paydo bo‘ladi. Ulardan biri ikkinchi gidrazon shaklning, ikkinchisi *sis*-yengidrazin (B^1) shaklning yuzaga kelishini ko‘rsatadi. Uning *sis*-izomeriyasi to‘g‘risida C=C bog‘ protonlarining signallari dalolat beradi, uning spin-spin ta’sirlanish konstantasi kattaligi δ 5,21 m.h. da J = 8,0 ga teng. Ikkita gidrazon shakllardagi metilen protonlari signallarining holati bir-biridan keskin farq qiladi, chunki molekulalar fragmenti bir-biriga nisbatan turli fazoviy holatda joylashgan bo‘ladi.

Elektronodonor o‘rinbosarlarni saqlovchi H_2L^2 aroilgidrazonda E-yengidrazin (B_E) tautomer shaklda mavjud bo‘ladi, $CDCl_3$ da eritilganda esa bu shakl to‘liq yo‘qoladi. Halqali shakl (V) kuzatilmadi.

2 -jadval.

4,4-dimetil-3-oksopental aroilgidrazonlarining H_2L^1–H_2L^2 DMSO-d_6 eritmasidagi YaMR spektri parametrlari (298 K) (δ, m.h.)

Birikmalar	(A_Z) Shakl		(B_Z) Shakl			(B_E) Shakl		
	CH_2	NH	CH	NH^1	NH^2	CH	NH^1	NH^2
H_2L^1	3,52	10,79	5,21	11,89	11,09	5,69	9,12	10,25
H_2L^2	3,65	11,02	5,28	11,65	11,11	5,64	9,16	10,61

Shunday qilib, spektral ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, molekulaning β-ketoaldegidli qismining tuzilishini, erituvchi tabiatini o‘zgartirgan holda, β-ketoaldegidlar atsilgidrazonlari qatorida turli tautomer muvozanatlarni amalga oshirish mumkin. Ularning ba’zilari murakkab bo‘lishi va bir-biriga o‘zaro aylanadigan 5 ta, ba’zan 6 ta tautomer, konfiguratsion va konformatsion shakllarni saqlashi mumkin.

XULOSA.

IQ va YaMR 1H spektroskopiyasidan foydalanib, olib borilgan tadqiqotlar natijasida, ligandlarning turli geometrik tuzilishi o’rganildi. 4,4-dimetil-3-oksopental aroilgidrazonlari (H_2L^1-H_2L^2) ning IQ spektrlaridagi asosiy tebranish chastotalari natijalari 1-jadvalda keltirildi. 4,4-dimetil-3-oksopental aroilgidrazonlarining H_2L^1–H_2L^2 DMSO-d_6 eritmasidagi YaMR spektri parametrlari natijalari 2-jadvalda keltirildi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Турсунов М.А., Севинчова Д.Н., Остонова Н. Синтез и исследование этилового эфира пара-диметиламинобензоилгидразона 2,4-диоксопентановой кислоты. Universum: химия и биология: электрон. Научн. Журн.- 2022.- №7 (97).- С. 26-30.

2. Умаров Б.Б., Турсунов М.А., Минин В.В. Комплексы с производны-ми кетоальдегидов и кетоэфиров.– Ташкент.– Нишон-ношир.– 2016.– 350 с.

3. Турсунов М.А. Комплексы некоторых 3d-металлов на основе производных кетоальдегидов и кетоэфиров, их строение и свойства. Дис… PhD по специальности 02.00.01. – Неорганическая химия. – Бухара. – БухГУ. – 2019. – 120 с.

4. Tursunov M. A., Avezov K. G., Umarov B. B. and Parpiev N. A. 1H NMR Spectra and Crystal Structure of the Nickel(II) Complex with Ethyl 5,5-Dimethyl-2,4-Dioxohexanoate Aroylhydrazones // Russian J. of Coord. Chem. – 2017. – Vol. 43. – No 4. P. 93 – 96.

5. Турсунов М. А., Умаров Б. Б., Авезов К. Г. Комплексы меди(II) с ароилгидразонами этилового эфира 5,5-диметил-2,4-диоксогексановой кислоты // Развитие науки и технологий. Научно-технический журнал. –2018. – №2. – С.71 – 75.

6. Турсунов М.А., Умаров Б.Б., Авезов К.Г. Синтез и кристаллическая структура комплексов никеля(II) и цинка(II) с производными бензоилуксус-ного альдегида // Моск. Ун-та. Сер. 2. Химия. – Москва. – 2019. – Т. 60. – № 3. – С. 184 – 189.

7. Турсунов М.А., Умаров Б.Б., Авезов К.Г. Комплексы никеля(II) и цинка(II) с производными бензоилуксусного альдегида // Коорд. химия.- Москва.- 2019.- Т. 45.- № 7.- С. 399-403.

8. Tursunov M.A., Амруллоева С., Севинчова Д.Н., Остонова Н.Синтез и исследование пара-нитробензоилгидразона этилового эфира 2,5-диметил-2,4-диоксогексановой кислоты. Universum: химия и биология: электрон. Научн. Журн.- 2023.- №2 (104). С. 49-53.

9. Mardonov S.Y., Tursunov M.A. Regional focus and tautomericity in the series of aroilhydrasones of β-dikarbonyl compounds. Jurnal of Rharmaceutical Results. Volume 13. Special Issue 6. 2022. pp. 279-287.

10. Умаров Б.Б., Турсунов М.А., Минин В.В. Комплексы с производными кетоальдегидов и кетоэфиров. – Ташкент. - Нишон ношир.- 2016. -350 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

SAMARQAND VILOYATINING URGUT TUMANIDA UCHROVCHI TERI LEISHMANIOZI QO‘ZG‘ATUVCHILARINING MOLEKULYAR-GENETIK TAHLILI

Tolibova Shahlo Erkin qizi, Sattarova.Xulkar.G‘ayratovna
Samarqand davlat tibbiyot universiteti assistenti
Samarqand davlat tibbiyot universiteti dotsenti
shahlodadajon@gmail.com
+998910346059

Annotatsiya: O‘zbekistoning ko‘plab hududlarida, xususan, Samarqand viloyatining ko‘plab tumanlarida teri leyshmaniozi bilan kasallanish kuzatiladi. Teri leyshmaniozi qo‘zg‘atuvchilari odam organizmiga tashuvchilar orqali tushgach, uzoq vaqt davomida tuzalmaydigan yaralarni hosil qiladi. Kasallik qo‘zg‘atuvchining turiga qarab antroponoz teri leyshmaniozi (ATL) va zoonoz teri leyshmaniozi (ZTL) turlariga bo‘linadi. Teri leyshmaniozi yaralarini davolashda, kasallikning epidemiologik xaritasini tuzishda, tashxislash usullarini takomillashtirishda leyshmaniya turlarini (L.tropica, L.major) aniqlash muhumdir. O‘zbekistonda leyshmanioz yaralaridagi leishmaniya turlarini aniqlashga oid tadqiqotlar yetarlicha emas. Kasallik umumiy tashxislash usulida amalga oshiriladi va uni davolashda alohida usullardan foydalanilmaydi. Teri leyshmaniozi yaralarini molekulyar-genetik jihatdan tahlil qilish, davolash va epidemiologiyaga oid muammolarni hal qilish bilan birga, ilmiy yangilik bo‘lib hisoblanadi. Ushbu tadqiqotlarda eng samarali usul polimeraza zanjiri reaktsiyasidir (PZR).

Kalit so‘zlar: Teri leyshmaniozi, antroponoz, zoonoz, epidemiologik, parazit, polimeraza zanjiri reaktsiyasi (PZR).

Аннотация: Кожный лейшманиоз наблюдается во многих регионах Узбекистана, в частности, во многих районах Самаркандской области. При попадании возбудителей кожного лейшманиоза в организм человека через переносчиков образуются раны, которые долго не заживают. В зависимости от вида возбудителя заболевание подразделяют на антропонозный кожный лейшманиоз (АКЛ) и зоонозный кожный лейшманиоз (ЗКЛ). Выявление видов Leishmania (L.tropica, L.major) имеет важное значение для лечения ран, вызванных кожным лейшманиозом, составления эпидемиологической карты заболевания и совершенствования методов диагностики. В Узбекистане отсутствуют исследования по выявлению видов Leishmania в ранах, вызванных лейшманиозом. Заболевание диагностируется с помощью

общедиагностического метода, специфических методов лечения не применяется. Молекулярно-генетический анализ поражений кожного лейшманиоза является научной инновацией, решающей вопросы, связанные с лечением и эпидемиологией. Наиболее эффективным методом в этих исследованиях является полимеразная цепная реакция (ПЦР).

Ключевые слова:Кожный лейшманиоз, Самаркандская область, эпидемиологический, паразит, полимеразная цепная реакция (ПЦР).

Abstract: Cutaneous leishmaniasis is observed in many regions of Uzbekistan, in particular, in many districts of the Samarkand region. When cutaneous leishmaniasis pathogens enter the human body through vectors, they form wounds that do not heal for a long time. Depending on the type of pathogen, the disease is divided into anthroponotic cutaneous leishmaniasis (ATL) and zoonotic cutaneous leishmaniasis (ZTL). Identification of Leishmania species (L.tropica, L.major) is important in the treatment of cutaneous leishmaniasis wounds, in compiling an epidemiological map of the disease, and in improving diagnostic methods. In Uzbekistan, there are not enough studies on the identification of Leishmania species in leishmaniasis wounds. The disease is carried out by a general diagnostic method and no special methods are used in its treatment. Molecular-genetic analysis of cutaneous leishmaniasis wounds, along with solving problems related to treatment and epidemiology, is considered a scientific innovation. The most effective method in these studies is polymerase chain reaction (PCR).

Keywords: Cutaneous leishmaniasis, Samarkand region, Epidemiological, parasite, polymerase chain reaction (PCR).

Kirish

Leyshmanioz juda keng tarqalgan parazitar kasallik bo‘lib, transmissiv xarakterga ega. Jahon sog‘likni saqlash tashkilotining ma’lumotlariga ko‘ra har yili 14 million odam kasallanadi Bundan tashqari har yili visseral leyshmanioz bilan 50 mingta o‘lim holatlari qayd qilinadi. Kasallik iqlimi issiq mamlakatlarda ko‘p uchraydi.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma’lumotlariga asosan leyshmaniozni oltitalik qatoriga kiritgan, dunyodagi muhim yuqumli kasalliklaridandir. Aholining o‘sishi, insonlarning bir joydan boshqa joyga ko‘chishi, immigratsiyasi endemik hududlarga qarshi immunitetli shakllanishiga olib kelishi mumkin, yoki immuniteti yoq insonlarda ushbu kasallikka chalinishini ko‘plab marotaba kuzatishimiz mumkin.

Jumladan, O‘zbekistonning Surxondaryo, Qashqadaryo, Buxoro, Samarqand va Jizzax viloyatining ayrim hududlarida, bundan tashqari Qoraqalpog‘iston Respublikasida ham kasallikning endemik o‘choqlari mavjud. Mamlakatimizda bu kasallikning 3 turi: visseral leyshmaniozi, antroponoz va zoonoz teri leyshmaniozi tarqalgan. Leyshmanioz qo‘zg‘atuvchilari (L.major, L.tropica, L.infantum) ham bir biridan farq qiladi.

Eronda 2019-2021 yillarda amalga oshirilgan leyshmaniyaning patogenligining molekular mexanizmlari bo‘yicha tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, ba’zi patogenlik omillari leyshmaniya evolyusiyasida bir xil turdagi nukleotid ketma-ketliklar turlar o‘rtasida kuzatilishi mumkin. Fransiyada 2020 yillarda olib borilgan molekulyar-genetik tadqiqotlarga ko‘ra, leyshmaniyaning bir nechta turlari bilan, hatto bitta yarada bir necha leyshmaniyalar bilan zaralanishi mumkin ekan. Moskitlarda ham kamida ikkita turdagi leyshmaniyalar (L.major va L.tropica) parallel ravishda mavjud bo‘lishi mumkin. Shu munosabat bilan, turlararo duragaylanish va leyshmaniyaning turli turlari o‘rtasida patogenlik omillarini o‘tkazish uchun sharoitlar mavjud bo‘lgan tabiiy sharoitlarda leyshmaniya genomikasini o‘rganish juda muhimdir.

Maqsad. Teri leyshmaniozi yaralari ustida molekulyar-genetik tadqiqotlarni olib borish bilan teri leyshmanioz yaralaridagi leyshmaniya qo‘zg‘atuvchilarining turlarini tahlil qilish, davolash usulini tanlashga tavsiyalar ishlab chiqish hamda teri leyshmaniozining O‘zbekistonda tarqalishi bo‘yicha epidemiologic xarita tuzishdan iborat.

Materiallar va metodlar: SamDTU huzuridagi L.M. Isayev nomidagi MVYuPKITI da teri leyshmaniyioz yaralaridan olingan surtmalarni molekulyar genetikasini tahlil qilish ustida olib borilgan tadqiqotlarda jami 15 nafar bemorlardan olingan namunalardan foydalanildi. Amastigotlardan olingan DNK ekstraktlari leyshmaniya turlarining molekulyar diagnostikasida foydalanish uchun maxsus to‘plamlarda amalga oshirildi. Barcha namunalardan DNKni ajratib olishda (Biosan, Rossiya) DNK ajratuvchi to‘plamdan foydalanildi va har bir holat uchun genomik DNK proteinaz k yordamida ekstraksiya qilindi.

DNK namunalarini PZR usulida ko‘paytirish (Invitrogen,Waltham, AQSH) to‘plamidan foydalanildi. DNK ketma-ketligi: Sekvensiya uchun DNK PCR da L.tropica va L.major namunalarining nukleotidlar ketma-ketligi ma'lumotlari GenBank ma'lumotlar bazasiga taqdim etilgan **ma’lumotlarga asosan** L. tropica uchun EU482829 raqami va L. major uchun esa asosiy EU482830 raqami ekanligi ko‘rib chiqildi.

PZR usulida ko‘paytirilgan DNK namunalari 2% agaroza yordamida gel elektroforezi bilan tahlil qilindi. Gel bo‘yash etidium bromid yordamida amalga oshirildi. 620 bp fragmentda Leishmania major mavjudligi ko‘rsatildi va 800 bp fragmentida esa L. tropica hosil bo‘ldi.

Natijalar: SamDTU huzuridagi L.M. Isayev nomidagi MVYuPKITI laboratoriyasida teri leyshmaniozi (TL) uchun shubha qilingan 44 nafar bemordan namunalar olingan. Namunalar olingan bemorlar O‘zbekistonning turli hududlaridan tashrif buyurishgan edi. Institut laboratoriyasida bemordan olingan namunalardan buyum oynasiga surtma tayyorlanib, Gimza usulida bo’yaldi va mikroskop ostida leyshmaniya amistigotalari topildi. Bu namunalardan 18 nafari ayol va 26 nafar erkak bo‘lgan. Teri leyshmaniozi yaralarining 90% dan ortig‘i quruq yaralar (oddiy yoki lupoid lezyonlar) edi (1-jadval).

1-jadval: 44-da lezyonlarning klinik ko‘rinishi teri leyshmaniozi bilan og‘rigan bemorlarning tahlili.

Surtmalarning klinik ko‘rinishi	**erkak**	**Ayol**	**umumiy**
Quruq (oddiy shakl)	*26*	*16*	*42*
Quruq (bo‘rtiqli shakl)	*0*	*1*	*1*
Shilliq shakli	*0*	*1*	*1*
Umumiy	*26*	*18*	*44*

Yuqoridagi jadvalda shuni ko‘rishimiz mumkinki olingan na’munalar orasida oddiy shakldagi namunalar 85,7% ni, lupoid shakldagi namunalar esa 4,8% ni tashkil qilgani ma’lum bo‘ldi. Shilliq shakldagi na’munalar esa 9,5% ni tashkil edi.

Teri leyshmaniozi namunalari asosida olib borilgan PZR amaliyoti 15 ta surtma namunalarida bajarildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, o‘n uchta izolat (90,5%) L.tropica edi va yana ikkitasi L.mayor ekanligi tasdiqlandi (9,5%).

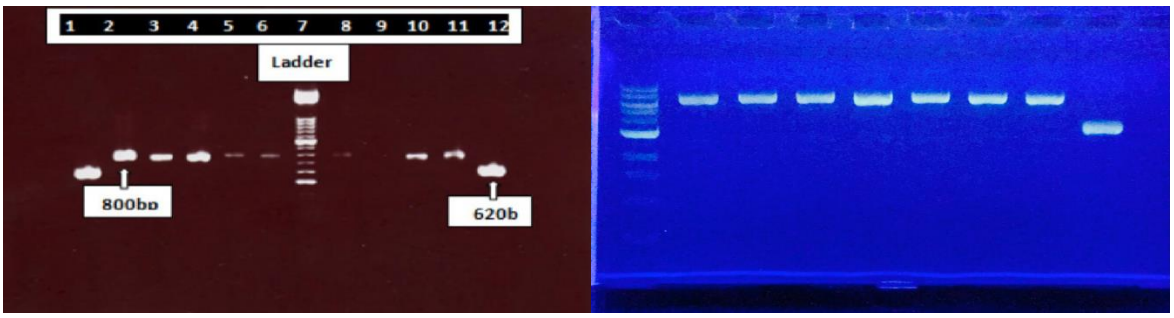

1-rasm. PZR usulida DNK namunalarini ko‘paytirish natijalari elektroforez orqali tekshirish natijalari

Surtmalardagi DNK proteinaza K yordamida ekstraksiya qilindi va kDNKning o‘ziga xos primerlari bilan ko‘paytirildi. PZR mahsuloti 2% agaroza yordamida gel elektroforezi bilan tahlil qilindi. Gelni bo‘yash etidium bromid yordamida amalga oshirildi. 620bp fragmentning mavjudligi Leishmania major va 800bp L. tropica ni ko'rsatdi.

Xulosa: Xulosa qilib aytganda L. tropica ham, L. major ham teri leyshmaniozining qo‘zg‘atuvchisi hisoblanadi Yuqoridagi natijalarga asoslanib samarqand viloyatining urgut tumani xududida L. tropica dominant ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Leishmaniozni tekshirishda eng ishonchli usullardan biri bu PCR texnikasidir.

FOYDLANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Толибова Ш. Э. и др. ЛЕЙШМАНИОЗ //TADQIQOTLAR. UZ. – 2024. – Т. 35. – №. 3. – С. 3-7..

2.Tolibova S., Xujanov A. ZIZIPHORA L. NING BIOLOGIK FAOLLIGI VA AHAMIYATI //Biologiyaning zamonaviy tendensiyalari: muammolar va yechimlar. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 199-201.

3.Толибова Ш. Э, & Азаматова Рухшона. (2023). Влияние Экологических Факторов На Здоровье Человека. *Research Journal of Trauma and Disability Studies*, *2*(11), 415–419. Retrieved from https://journals.academiczone.net/index.php/rjtds/article/view/1544

4.ХГ Саттарова, ОД Ачилова, МР Баратова, НХ Исламов, ЛА Саламова, РА Орипов, ВА Мамиров. Особенности использования имунноферментного анализа при диагностике эхинококкозов. Общество и инновации, 2020. 598-603 стр.

5.Sattarova Xulkar G’ayratovna, Khalikov Qahhor Mirzayevich, Suvonkulov Uktam Toirovich, Usarov Gafur Xusanovich. PRINCIPLES OF THE USE OF ANTIGENS IN THE IMMUNITY DIAGNOSIS OF ECHINOCOCCOIS DISEASE. Thematics Journal of Social Sciences. 2022/4/8.

6.У Сувонкулов, А Мамедов, О Ачилова, Х Саттарова. Эхинококкоз печени: случай из практики. Журнал вестник врача. 1(98)170-173.

7.Jabarova Dilora, Sattarova Hulkar Gayratovna. MYOCARDIAL ARRYTHMIA ASSOCIATED WITH THE NERVOUS SYSTEM AND THE STATE OF OTHER ORGANS PATHOLOGICAL PROCESS. Web of Scientist: International Scientific Research Journalю 3/9, 130-134.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDK.664.6/.7

MAYDALASHDAN OLDIN BUG‘DOY DONI NAMLIGINI O‘ZGARTIRISH YO‘LI BILAN UNNING AYRIM SIFAT KO‘RSATKICHLARIDAGI O‘ZGARISHLARNI O‘RGANISH.

O‘ktamov Sherzod Burxonovich – O‘qituvchi
Toshkent kimyo-texnologiya instituti Yangiyer filiali
(sherzoduktamov8787@gmail.com)

Annotatsiya. Ushbu maqolada bug‘doy donidan un ishlab chiqarishdagi asosiy texnologik jarayonlardan biri donga suv bilan ishlov berishda donning namligini unning ayrim sifat ko‘rsatkichlaridagi o‘zgarishlarini maydalash tizimi oldin namlikning o‘zgarishi bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. Avvalo, zarur bo‘lgan suv miqdori mavjud usul bo‘yicha donning dastlabki namligi bo‘yicha hisoblab chiqilgan. Natijada unning ayrim sifat ko‘rsatkichlari, jumladan, unning oqligi va kuldorligi don namligining oshishi bilan ijobiy tomonga o‘zgargan.

Kalit so‘zlar. Don, namuna, suv sarfi, maydalash, namlik, unni oqligi, kuldorlik.

ССЛЕДОВАНИЕ ИЗМЕНЕНИЯ НЕКОТОРЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ КАЧЕСТВА МУКИ ПРИ ИЗМЕНЕНИИ ВЛАЖНОСТИ ЗЕРНА ПШЕНИЦЫ ПЕРЕД ПОМОЛОМ

Аннотация. В данной статье, одного из основных технологических процессов при производстве муки из зерна пшеницы, при гидротермической обработке зерна, изучены изменения влажности зерна по некоторым качественным показателям муки в связи с изменением влажности перед помолом. В первую очередь рассчитывали необходимое количество воды по существующей методике исходя из исходной влажности зерна. В результате качественные показатели муки, в том числе белизна и зольность муки, изменялись в положительную сторону с увеличением влажности зерна.

Ключевые слова. Зерно, проба, расход воды, помол, влажность, белизна муки, зольность.

STUDY OF CHANGES IN SOME FLOUR QUALITY INDICATORS WHEN WHEAT GRAIN MOISTURE CHANGES BEFORE GRINDING

Annotation. In this article, one of the main technological processes in the production of flour from wheat grain, during the hydrothermal processing of grain, changes in the moisture content of grain according to some quality indicators of flour are studied in connection with a

change in moisture content before grinding. First of all, the required amount of water was calculated according to the existing method based on the initial moisture content of the grain. As a result, the quality indicators of flour, including the whiteness and ash content of flour, changed in a positive direction with an increase in grain moisture.

Keywords. Grain, sample, water consumption, grinding, moisture content, flour whiteness, ash content.

KIRISH.

Donni qayta ishlash korxonalaridagi texnologik jarayonlarda butun dondan un zarrachalari olishgacha bosib o‘tilgan yo‘l - o‘z ichiga murakkab tuzilmaviy texnologik jarayonlar bilan bir qatorda, mexanik, fizik-kimyoviy va biokimyoviy o‘zgarish qonuniyatlarini xam o‘z ichiga oladi. Ushbu qonuniyatlarni oldindan bilish tayyor mahsulot olish jarayonlarini xam sifat xam miqdor jihatdan yaxshilashga olib keladi.

Un va yorma ishlab chiqarish samaradorligi dondan oqilona foydalanish darajasi va olinayotgan mahsulotlar sifati bilan aniqlanadi. Bunda donning texnologik xususiyatlari, tuzilishi va texnologik jarayonlarning tartiblari, texnologik uskuna-jihozlar tarkibi va transport uskunalari dondan un tortish jarayoni samaradorligiga ta'sir qiladi[1]. Un, yorma va qo‘shimcha mahsulotlarning chiqishi ko‘p jihatdan donning anatomik qismlarining nisbati va nisbiy tarkibiga bog‘liq[2]. Ma'lumki, tegirmonning un tortish bo‘limida navli un ishlab chiqarish uchun quyidagi jarayonlar nazarda tutilgan: maydalash, sovurish-elash, sayqallash, un tortish, vimol(oraliq mahsulotni zarbli sidirish), tayyor mahsulotlarni shakllantirish va nazorat qilish [3, 4].

TADQIQOT OBYEKTI VA USULLARI.

Tadqiqotimiz asosiy maqsadi donni namligi o‘zgarish oqibatida unning ayrim sifat ko‘rsatkichlarini o‘zgarishiga ta’sirini o‘rganishdir. Shu maqsadda Oziq-ovqat mahsulotlari texnologiyasi kafedrasining ilmiy-tadqiqot laboratoriyasida tajriba sinov ishlarini o‘tkazdik.

Tadqiqot quyidagi uslublar bo‘yicha olib borildi:

1) Don namligini aniqlash (GOST 13586.5-2015 bo‘yicha);

2) Donni dastlabki namligi bo‘yicha yakuniy namlik miqdori uchun suv sarfini aniqlash;

3) Unni oqligini aniqlash (GOST 26361-2013 bo‘yicha);

4) Kuldorligini aniqlash (GOST 27494-2016 bo‘yicha).

NATIJALAR VA ULARNING MUHOKAMASI.

Bug‘doy donining unboplik xususiyatlarini oshirish muammosini hal qilish usullaridan biri uni maydalashdan oldin namlash orqali jarayonini yaxshilash va donni maydalanish xususiyatlarini yaxshilashdir[5]. An’anaviy usulda dondan un tortish jarayonlari murakkab texnologik tizimlardan iborat bo‘lib, don tozalash bo‘limida to‘liq tozalovdan o‘tgan don maydalash tizimiga yuboriladi. Bu yerda asosiy ko‘rsatkich donning namligi bo‘lib, ushbu ko‘rsatkich yakuniy mahsulotni miqdoriy chiqishiga va sifat ko‘rsatkichlariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir etadi. Jumladan, donning namligi ortishi bilan unning oqlik darajasi va kuldorligi ijobiy

tarafga sezilarli ravishda o‘zgaradi.

Tadqiqot taxlillari 1-rasmda ko‘rsatilgan tartibda olib borildi. Dastlab bir xil partiyadagi don namunasining namligi asosiy standart usulida aniqlanib, *n* ta namuna ajratib olindi. Navbatda tadqiqot maqsadidan kelib chiqib, namunalarni turli namliklargacha ko‘tarib oldik. Bunda donning dastlabki namligi bo‘yicha suv sarfi quyidagicha aniqlandi[6]:

$$G_{suv} = Q\frac{w_2 - w_1}{100 - w_2} \qquad (1)$$

bu yerda: W_1- donni dastlabki namligi,%; W_2-donni yakuniy (yoki talab etilgan) namligi,%.

Taxlillar uchun 1 kg namuna yetarli ekanligini inobatga olib, xar bir namunalar uchun aloxida-aloxida sarflanadigan suv miqdori (1) formula asosida xisob chiqildi.Taxlillarimizni namunalarni namiqtirishdan keyingi namligi aniqlangach (bunda donnning shaffofligi va tipi bo‘yicha namiqtirish vaqtlariga asoslanilgan), un tortish jarayonlariga start berdik. Olingan un mahsulotlarining tadqiqotdan ko‘zlangan sifat ko‘rsatkichlari 1-jadvalda shakllantirildi. 2 va 3-rasmlarda esa bu o‘zgarishlar gavdalantirilgan.

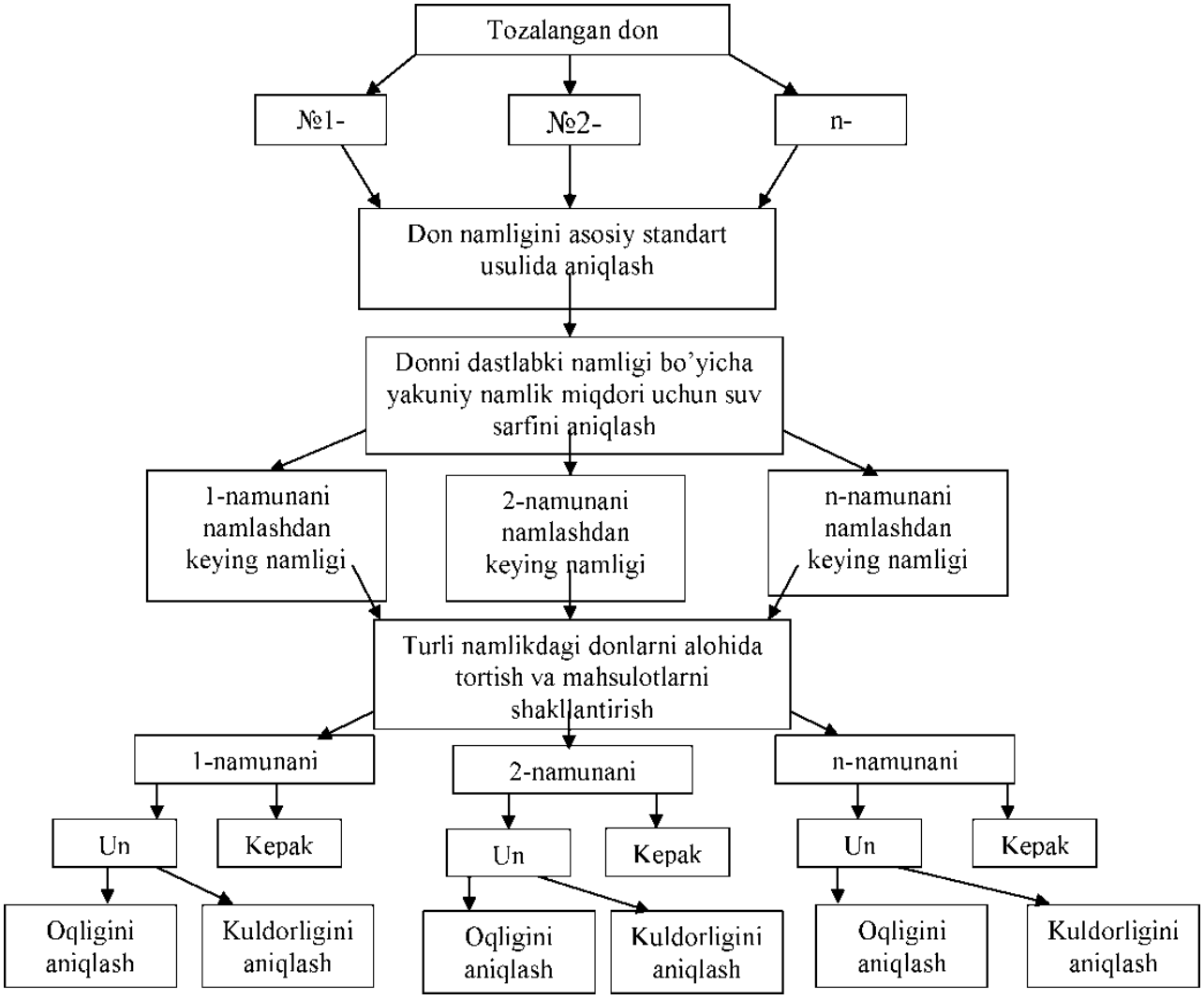

1-rasm. O‘tkazilgan taxlillarning struktura sxemasi

1-jadval

№	Donning dastlabki namligi, %	Talab etilgan namlik, %	Yakuniy namlik miqdori uchun suv sarfi, ml/kg (1-formula bo‘yicha xisoblangan)	Namiqtir ishdan keyingi namlik, %	Unni oqlik darajasi, shartli birlik	Unni kuldorligi, %
1.	7,9	14,5	77,2	14,4	42,8	0,72
2.		14,6	78,5	14,5	42,9	0,72
3.		14,7	79,7	14,5	43,2	0,71
4.		14,8	81,0	14,8	43,1	0,72
5.		14,9	82,3	14,7	43,2	0,7
6.		15	83,5	15,1	44,3	0,68
7.		15,1	84,8	15,1	44,8	0,69
8.		15,2	86,1	15,2	45,3	0,68
9.		15,3	87,4	15,1	45,3	0,67
10.		15,4	88,7	15,4	45,4	0,67
11.		15,5	89,9	15,6	45,6	0,67
12.		15,6	91,2	15,5	45,8	0,66
13.		15,7	92,5	15,5	46	0,67
14.		15,8	93,8	15,7	46,2	0,67
15.		15,9	95,1	16	46,4	0,67
16.		16	96,4	16,1	47,1	0,67
17.		16,1	97,7	16	47,8	0,67
18.		16,2	99,0	16,1	48,5	0,67
19.		16,3	100,4	16,2	51,2	0,67
20.		16,4	101,7	16,2	51,9	0,67
21.		16,5	102,9	16,4	52,6	0,67

Donni dastlabki namligi bo‘yicha suv sarfini xisoblash

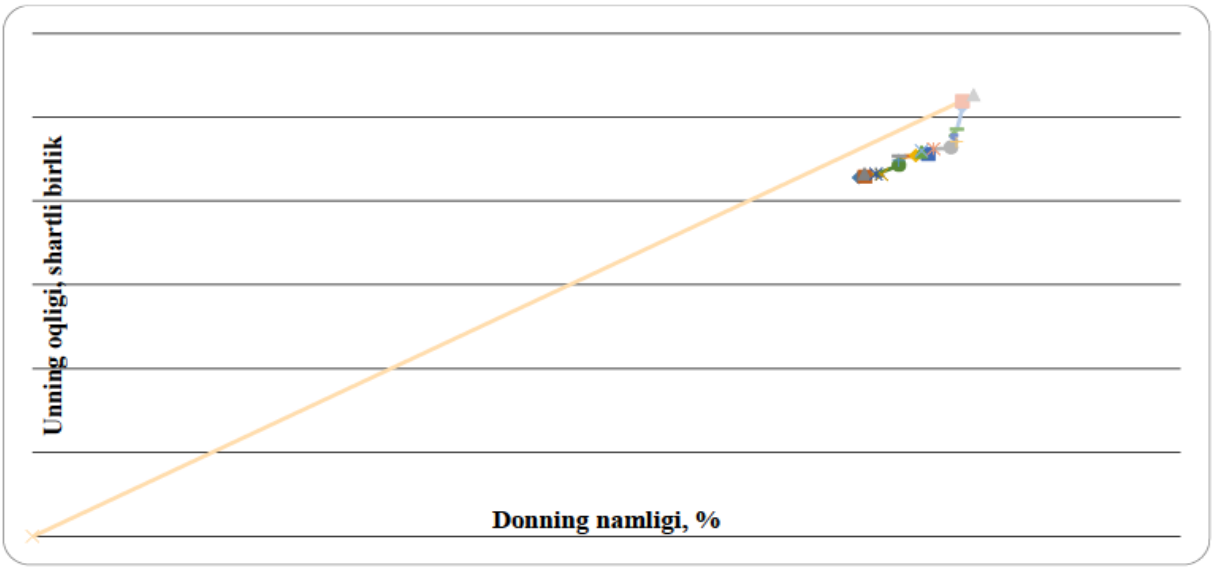

2-rasm. Don namligini o‘zgarishini unning oqligiga ta’siri

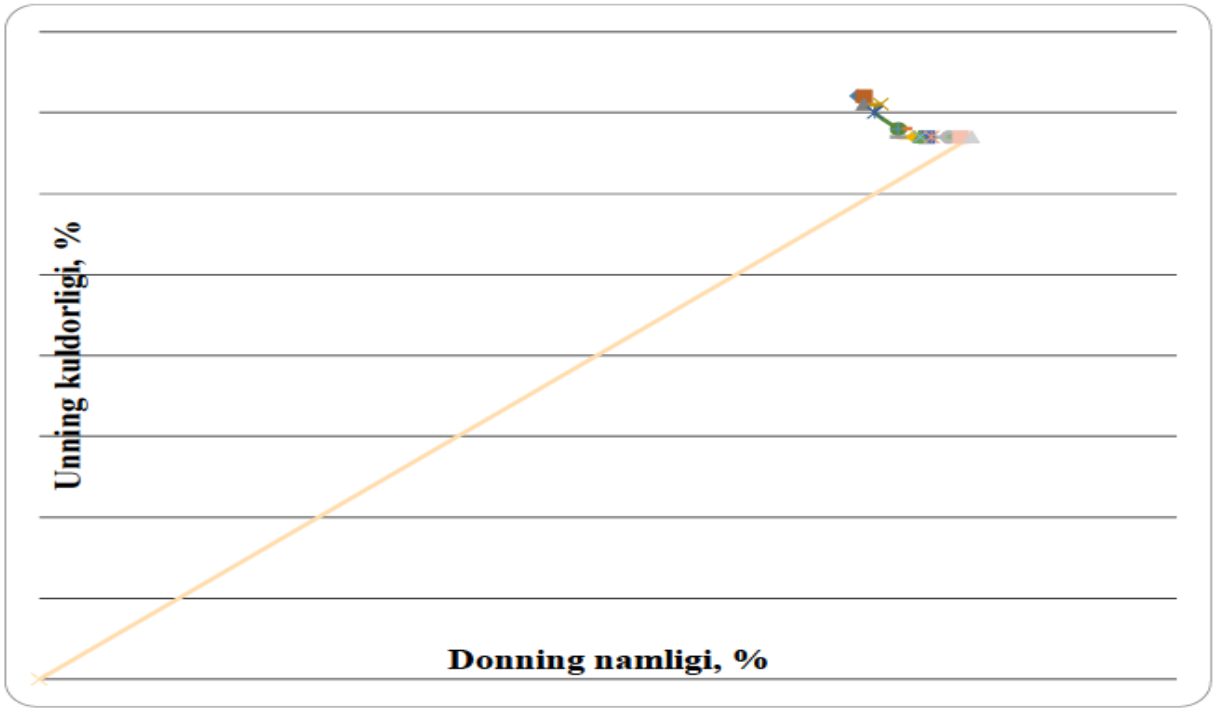

3-rasm. Don namligini o‘zgarishini unning kuldorligia ta’siri

XULOSA.Tadqiqot natijalaridan shuni ko‘rish mumkinki, I-maydalash tizimi oldidan donning namligi ortib borishi bilan unning oqlik darajasi va kuldorligi o‘zaro bir-biriga bog‘liq ravishda ijobiy tarafga o‘zgargan. Sababi, namlik oshirib borilgan sari donninig mikro tuzilishidagi qatlamlar o‘rtasida farq xam sezilarli tarzda o‘zgaradi. Oqibatda qobiq va aleyron qavatlarning un zarrachalaridan ajralish xajmi ortib, bu esa o‘z navbatida kuldorlikni kamayib borishiga olib kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR / REFERENCES

1. Волохова Т.А. Методы интенсивной обработки зерна // Хлебопродукты. — 2007. —№ 7. — С. 15-17.

2. Опытно-аналитический метод определения количества эндосперма по геометрическим размерам зерна пшеницы // Universum: технические науки : электрон. научн. журн. Бекмирзаев Ш.И. [и др.]2023. 1(106). URL: https://7universum.com/ru/tech/archive/item/14889

3. Бутковский В.А., Мерко А.И., Мельников Е.М. Технология зерноперерабатывающих производств. — М.: Иптограф сервис,1999. — 472 с.

4. Личко И.М. Технология переработки продукции растениеводства. — М.: КолосС, 2006. — 552 с.

5. Бузоверов Сергей Юрьевич, Лобанов Владимир Иванович Исследование процесса увлажнения зерна перед помолом на спиральном шнеке // Вестник АГАУ. 2015. №3 (125). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-protsessa- uvlazhneniya-zerna-pered-pomolom-na-spiralnom-shneke.

6. Егоров Г.А. Технолгия муки. Технология крупы. -4е изд., перераб. и доп.-М.: КолосС, 2005.- 296 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDK: 634:632.651 (575.152)

TUT O‘SIMLIGI NEMATODALARI BO‘YICHA TADQIQOTLAR TAHLILI

Sh. Doniyorova
Termiz davlat universiteti magistranti,
M. Yaxshiboyeva
Termiz agrotexnologiyalar va muhandislik instituti doktoranti,
A.Bekmurodov
Termiz davlat universiteti dotsenti,

Annotatsiya. Ushbu maqolada tut o‘simligi nematodalarining xorijiy davlatlarda, MDH va O‘zbekistonda o‘rganilishi, ularning keltirib chiqaradigan iqtisodiy zararlari haqida ma’lumotlar keltirilgan**.**

Kalit so‘zlar: tut nematodalari, *Morus alba*, *Meloidogyne incognita*, Tylenchida, nematisid, qarshi kurash.

ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ НЕМАТОД ШЕЛКОВИЦЫ

Аннотация: В статье представлены сведения об изучении нематод тутового растения в странах зарубежья, СНГ и Узбекистане и наносимом ими экономическом ущербе.

Ключевые слова: нематоды шелковицы, *Morus alba*, *Meloidogyne incognita*, Tylenchida, нематицид, мер борьбы.

REVIEW OF STUDIES ON NEMATODES OF MULBERRY PLANT

Abstract: This arcticle provides information on the study of mulberry plant nematodes in foreign countries, the CIS and Uzbekistan, and the economic damage they cause.

Keywords: mulberry nematodes, *Morus alba*, *Meloidogyne incognita*, Tylenchida, nematicide, control measures.

KIRISH. Ma’lumki, qishloq xo‘jaligi O‘zbekiston xalq xo‘jaligida ajralmas va salmoqli o‘ringa ega bo‘lgan sohalardan biri hisoblanadi. Shu sababli fan yutuqlarini qishloq xo‘jaligida mavjud muammolarni bartaraf etishga yo‘naltirish muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda qishloq xo‘jaligining rivojlanishiga to‘sqinlik qilayotgan omillardan biri bu-o‘simliklarning

zararkunandalar ta’siri natijasida nobud bo‘lishidir. Bunday parazitlar orasida fitonematodalar ham salmoqli o‘rin tutadi.

O‘zbekistonda tut daraxtlarini o‘stirish ipakchilik tarmog‘ining ajralmas qismi hisoblanadi. Shu sababli O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 30-dekabrdagi PF-42-sonli farmoniga ko‘ra bir oy muddatda mavjud tutzorlarni xatlovdan o‘tkazib, keyinchalik ularni hududiy “Agropilla” MChJ ga bepul foydalanishga topshirish, hududiy “Agropilla” MChJ larga Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlarda tut urug‘larini va ko‘chatlarini tayyorlovchi xo‘jaliklarni tashkil etish uchun kamida 30 gektardan sug‘oriladigan ekin maydonlari tashkil etish ta’minlandi [1]. Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 24.02.2023- yildagi PQ-73-sonli “Ipakchilik tarmog‘ini yanada rivojlantirish bo‘yicha chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi qarori qabul qilindi [2].

Tut (Morus) mevasi vitaminlarga boy tarkibga ega. Mevalari tarkibida A, B_1, B_6, C, B_2, K, E vitaminlari, xolin, foliy kislotasi mavjud. Kalsiy, selen, sink, temir, mis, kaliy kabi ko‘plab foydali mikroelementlar rezavorlar tarkibida mavjud. Bu immunitet va tananing virus va infeksiyalarga qarshi chidamliligini oshiradi. Ushbu mahsulot hajmida 13,6 g uglevod va 0,7 g oqsillar mavjud.

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Tut o‘simligi odam organizmi uchun juda shifobaxsh bo‘lganligi hamda xalq xo‘jaligida katta ahamiyatga ega ekanligi sababli mazkur o‘simlikning ildizi va ildiz atrofidagi tuproqda uchrovchi nematodalarning o‘rganilishi sezilarli amaliy ahamiyat kasb etadi. Bir qancha xorijiy, MDH hamda O‘zbekistonda tut o‘simligi nematodalarini o‘rganish borasida ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, Akiyoshi Hirata 18 ta tut plantatsiyasida tadqiqot o‘tkazish orqali nematodalarning 8 avlodini aniqladi: *Meloidogyne, Cryhodera, Helicotylenchus, Criconema, Paratylenchus, Xiphinema* va *Trichodurus* [15].

1981-yilda E.S.Kiryanova va L.M.Shagalina larning tadqiqotlarida Turkmanistonda *Helicotylenchus* (Nematoda: Hoplolaimida) turkumiga mansub parazit ildiz nematodalari o‘rganildi. Tadqiqotlarda *Morus alba* va *Prunus domestica* ildizlarida *Helicotylenchus digitiformis, H.digonicus, va H.reretusus turlari* topilgan. *Helicotylenchus digitiformis* va *H.digonicus* bilan zararlangan *Morus alba* da ildiz nekroziga olib keladigan og‘ir invaziya kuzatilgan. Turkmanistonda birinchi marta qayd etilgan *H.reretusus* kam sonda uchradi. *Helicotylenchus digitiformis* Qora-Kalinskiy, Murgabskiy va Baxardenskiy viloyatlaridan topilgan. *H.digonicus, va H.reretusus* faqat Baxardenskiy viloyatidan topilgan [16].

Xitoy davlatida R.X.Vang va Z.A.Chen lar tut (*Morus alba*) ildizida parazitlik qiladigan 3 tur nematoda: *Meloidogyne incognita, Meloidogyne javanica, Meloidogyne thamesi* populyatsiyalar dinamikasi, tarqalgan hududlari va zararlanish darajasini o‘rgandilar. Tadqiqotlar davomida tut plantatsiyalarini zararlovchilar orasida yetakchi o‘rinda *Meloidogyne incognita* turishi aniqlandi [19].

D.D.Sharma, M.T.Himanxaraj lar tut o‘simligida ildiz nematodasi *Meloidogyne incognita* ga qarshi kurash usullari orasida sebufos (Regbi 10 g) eng samarali usul deb topdi. Bu preparat barg hosildorligini 10-14 foizga oshirdi, nematodalarni esa 80-90% ga kamaytirdi [17].

P.Castillo 2001-yilda Ispaniyaning janubida oq tut idiz atrofida uchraydigan *Meloidogyne arenaria* ning 2 ta kenja turini aniqladi [21].

2004-yilda Z.Xia tut plantatsiyalariga zarar keltiruvchi *Meloidogyne hapla* asosan, Xitoyning shimoliy hududlarida, *Meloidogyne incognita* esa janubiy hududlarda tarqalganligini aniqladi [23].

S.S.Datta 2006-yilda ipakchilik uchun muhim iqtisodiy ahamiyatga ega oq tut (*Morus alba L.)* ning ildiz atrofi nematodalariga qarshi *Artemisia nilagirica* ning meristema to‘qimasidan tayyorlangan preparatni qo‘lladi. Preparatlar bilan ishlov berilganda nematodalar sezilarli darajada kamaygan [7].

2006-yilda H.B.Mahesha tut ildiz nematodalarining hayot sikli, kasallanish belgilari va qarshi kurash choralarini o‘rgangan. Muallif tomonidan tut plantatsiyalarida *Tylenchida* turkumiga mansub *Meloidogyne incognita* turning salbiy ta’siri tahlil qilindi. O‘simlikda o‘sish susayishi, nekroz dog‘lar, barglarning sarg‘ayishi, floema va ksilemada o‘zgarishlar kuzatildi, tuxumlik, lichinkalik va yetuklik davrlarining morfologiyasi o‘rganildi. Bu nematoda asosan qumli tuproqda uchraydi va tut hosilining 10-12% ga qisqarishiga sabab bo‘ladi. Qarshi kurash yerni shudgorlash, tuproqni to‘g‘ridan-to‘g‘ri quyosh nuri bilan qizdirish va aldikarb yoki karbofuran kabi nematisidlarni qo‘llashni o‘z ichiga oladi. Buning uchun gektariga 30 kg nematisid qo‘llaniladi [12].

M.Muthulakshmi, K.Devrajan lar *Pseudomonas fluorescens va Trichoderma viride* ning tut nematodasi *Meloidogyne incognita* ga qarshi samaradorligini sinovdan o‘tkazdi. Natijada ildiz nematodalari bilan zararlangan tut (*Morus alba*) o’sishi yaxshilangan, barg massasi oshgan, nematodalar soni esa keskin kamaygan [13].

B.Mallikarjuna, S.B.Magadum lar 2007-2009-yillarda Hindistonning Karnataka shahrida *Meloidogyne incognita* nematodasi keltirib chiqaradigan tut ildiz kasalliklarini baholash uchun tadqiqotlar o‘tkazdilar [10].

Ispaniyaning janubida Antonio Lopez va Miguel Eskuar tomonidan 2011-yilda oq tutda *Meloidogyne arenaria* nematoda turi tomonidan kelib chiqadigan nematodoz kasalligi aniqlangan. Nematodalarni tavsiflash uchun morfometrik kuzatishlar, faunistik va ekologik tahlillar o‘tkazildi. Bu nematodalar o‘simlik bo‘yining, barg massasining, hosilining qisqarishiga sasab bo‘lgan [9].

A.Babu, P.K.Mishra lar tut o’simligida *Meloidogyne incognita* ning rivojlanish siklini o’rgandi. Bu o’zgarishlarni yorug‘lik va elektron mikroskopda kuzatdilar [6].

Valter Peraza 2014-yilda Kosta-Rikadagi tut daraxtlaridagi *Mesocriconema (Nematoda:Criconematidae)* avlodi turlari haqida tadqiqot olib bordi. Tuproq namunalari 2013-yil avgust oyida Kosta-Rikadagi Santa Lucia tajriba hududida 1000 m^2 maydondagi tut (*Morus alba)* daraxtlarining ildiz rizosferasidan olingan. Tuproqda 2 tur nematoda aniqlangan va

urg‘ochilarining morfologik va morfometrik tahlili asosida *Mesocriconema sphaerocephalum va M.anastomides* aniqlangan [22].

S.Gnanaprakash, B.Madhumitha lar 2006-yilda Hindistonda tutning 10 ta navi (S1635, S36, MR2, RFS 135, DD, C20, Kanwa 2, Srinagar Local, Berhampur Local va Local) da ildiz nematodasi *Meloidogyne incognitaga* nisbatan chidamlilikni o‘rganishdi. O’nta nav orasidan faqat bitta nav, ya’ni RFS 135 da nematodaga nisbatan qarshilik yuqori ekanligini, C20 va DD navlari esa o‘rtacha chidamlilik reaksiyasini ko’rsatdi [8].

N.Vijaya Kumari, P.Sujathamma tut ipak qurtining asosiy ozuqasi hisoblanadigan *Bombyx morus* L. ning barg hosildorligini kamayishiga sabab bo‘ladigan nematodalarni faunistik va ekologik tahlil qildi [20].

Xitoyda Munavar Mariya va Jingvu Chjenlarning 2020-yilda o‘tkazgan tadqiqotlari davomida Chjetszyan hududida tut daraxti rizosferasidan topilgan yangi *Paratylenchus hamatus* turi o’rganilgan va molekulyar tavsiflangan [11].

N.Said, X.Usmon, F.H.Jamol lar Pokistonning 3 ta viloyati Mansehra, Balakot va Oghida tut plantatsiyalarining fitonematodalar bilan zararlanish foizini va qarshi kurash choralarini o‘rganishdi. Bu ko’rsatkich Mansehrada 65%, Balakot viloyatida esa 35% ekanligi aniqlandi. Parazit nematodalar bilan kurashish uchun noorganik moddalar (karbofuran) va organik o‘gitlar (parranda go‘ngi) ni har bir daraxtga mos ravishda 250 gr va 8 kg miqdorda ishlatish lozim. Olingan namunalar natijalariga ko‘ra karbofuran nematodalarni butunlay yo‘q qilganligini, parranda go‘ngi esa sezilarli darajada kamaytirganligi aniqlandi. Shunday qilib, har ikkala usul ham samarali ekanligi isbotlandi. Ammo qushlarning axlati ekologik jihatdan zararsiz ekanligi qayd etilgan [18].

Hindistonda B.Haniyambadi va G. S. Arunakumarlar tomonidan 2022-yilda tut o‘simligi ildiz nematodasi *Meloidigyne incognita* ning DNK molekulyar tahlili o‘tkazildi. Ushbu tadqiqotda 28S genining D2-D3 mintaqasi var DNK-ITS mintaqasining xususiyatlari va nukleotidlar ketma-ketligi o‘rganildi [14].

Lerzan O‘zturk G’arbiy Turkiyada tut o‘sadigan hududlarda nematodalar xilma-xilligini o‘rgandi. Tadqiqotlar davomida Izmir va Tekirdag‘ viloyatlarining 7 ta tumanidan 82 ta tuproq namunasi olindi. Nematodalarning jami 37 avlodi aniqlandi. Mazkur turlar *Dorylaimida, Chromadorida, Rhabditida, Aphelenchida, Mononchida, Triplonhida va Tylenchida* turkumlariga tegishli edi. Eng ko‘p tarqalgan tur *Helicotilenchus digonicus* ekanligini qayd etdi [24].

O‘zbekistonda tut o‘simligi nematodalari faunasi, ekologiyasi, parazit turlarini aniqlash hamda ularga qarshi kurash bo‘yicha tadqiqotlar kam o‘tkazilgan.

1976-yilda F.K.Adilov tomonidan 2 ta tut plantatsiyasida nematodalarning 133 turi aniqlandi. *Meloidogyne, Rotylenchus, Paratylenchus, Longidorus va Aphelenchoides* kabi avlodlarning patogen turlari qayd etilgan. Eng yuqori ko‘rsatkichlar rizosferada qayd etilgan. 2-yil ko‘chatlari birinchi yil o‘simliklariga qaraganda ko‘proq zararlangan [3]. Shuningdek, 1979-yilda F.K.Adilovning tadqiqotlarida aniqlanishicha, *Meloidogyne sp.* va *Meloidogyne incognita*

O‘zbekistonning Jarqo‘rg‘on hududi ko‘chatzorlaridagi tut ko‘chatlaring 33 foizida topilib, tut ko‘chatlari sifatini jiddiy yo’qotgan. Kasallangan maydonlarni 2000 kg/ga karbation bilan ishlov berish va ko‘chatlarni issiq suvda (45-50 C) 30-60 daqiqa davomida namlash tavsiya etiladi [4].

2023-yilda A.Bekmurodov va M.Yaxshiboyevalar tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlar natijasida Surxondaryo viloyati Jarqo‘rg‘on tumani sharoitida tut o‘simligi ildiz va ularning ildiz atrofidagi tuproqda uchrovchi nematodalar faunasi, sistematik va ekologik tahlili to‘g‘risida ma’lumotlar keltirilgan. Tadqiqotlar natijasida tut plantatsiyalarida 5 ta turkum, 15 ta oila, 21 avlodga mansub jami 33 tur nematoda aniqlangan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Jarqo‘rg‘on tumani sharoitida tut o‘simligi ildizi va ildiz atrofidagi tuproqda turlar sonining ko‘pligi jihatidan *Aphelenchida* turkumi yetakchi o‘rinni egallaydi [5].

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, tut o‘simligi odam organizmi uchun zarur bo‘lgan shifobaxsh moddalarga boy bo‘ganligi, xalq xo‘jaligida katta ahamiyatga ega ekanligi sababli mazkur o‘simlikning ildizi va ildiz atrofidagi tuproqda uchrovchi nematodalarni o‘rganish ustida to‘laqonli fitogelmintologik tadqiqotlar o‘tkazish, parazit turlarini aniqlash va ularga qarshi kurash choralarini ishlab chiqish O‘zbekiston xalq xo‘jaligida muhim vazifalardan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 30-dekabrdagi PF-42-sonli farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 24.02.2023- yildagi PQ-73-sonli “Ipakchilik tarmog‘ini yanada rivojlantirish bo‘yicha chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi qarori.
3. Adilov F.K. The nematode fauna of mulberry. 1976.
4. Adilov F.K. Nematode pests of mulberry. 1979.
5. Bekmurodov A.S., Yaxshiboyeva M. Jarqo’rg’on tumani tut plantatsiyalarining nematodalar faunasi. 2023.
6. Babu A., Mishra P.K. Root-knot development in mulberry infested with *Meloidogyne incognita*. 2012.
7. Datta S.S. Effects of Cina on root-knoot disease of mulberry. 2006.
8. Gnanaprakash S., Madhumitha B. Identification of resistance in mulberry, *Morus* spp. For root knot nematode, *Meloidogyne incognita.* 2016.
9. Lopez A., Escuar M. Host range of Meloidogyne arenaria in Spain. 2011.
10. Mallikarjuna B., Magadum S.B. A survey on incidence of root diseases of mulberry. 2010.
11. Mariya M., Chjen J. A new pin nematode, *Paratylenchus hamatus* in the rhizosphere of white mulberry. 2020.
12. Mahesha H.B. Root knot nematode of mulberry. 2006.
13. Muthulakshmi M., Devrajan K. Biocontrol of root nematode, *Meloidogyne incognita* (Kofoid and white) Chitwood in mulberry (*Morus alba L.).* 2010.

14. Haniyambadi B., Arunakumar G. S. Molecular characterization of mulberry root-knoot nematode, caused by *Meloidigyne incognita* using modified DNA isolation protocol. 2022.

15. Hirata A. On plant-parasitic nematodes associated with mulberry plants in Gunma Prefecture. 1972.

16. Kiryanova E.S., Shagalina LM. Soilborne diseases of mulberry and their management. 1981.

17. Sharma D.D., Himanxaraj M.T. Nematicidal efficacy of organic manures, intercrops, mulches and nematicide against root-knot nematode in mulberry. 1997.

18. Said N., Usmon X., Jamol F.H. Identification and management of parasitic nematodes associated with mulberry in Mansehra, KP, Pakistan. 2022.

19. Vang R.X., Chen Z.A. The identification of root-knot nematodes on mulberry.1989.

20. Vijaya Kumari N., Sujathamma P. Root-knot nematode infestation on mulberry. 2016.

21. Castillo P. Host-parasitic relationships in root-knoot disease of white mulberry. 2001.

22. Peraza V. First report of two Mesocriconema species in mulberrytrees in Costa Rica. 2014.

23. Xia Z. Identification and pathogenicity of a root nematodes species on mulberry. 2004.

24. O'zturk L. Nematode biodiversity in pomegranate and mulberry growing areas in Western Turkey. 2023.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

SURXONDARYO VILOYATI SHERABOD TUMANI XO‘JAIKON SILVINIT MINERALI TARKIBIDAGI KALIY XLORIDNING MINERALOGIK TAHLILI.

Tursunov S.A.
Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti
“Kimyo muhandisligi” kafedrasi tayanch doktoranti.
Xodjamkulov S.Z.
Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti
“Kimyo muhandisligi” kafedrasi dotsenti.
sarvarbektursunov3226@mail.ru

Anotatsiya: Surxondaryo viloyatining Sherabod tumani Xo‘jaikon hududidagi silvinit mineralining dastlabki qatlamidan olingan namuna tahlil qilindi. Namuna “Sherobod sement zavodi” MChJ korxonasida mavjud model: ARL Perform[1] X rentgen qurulmasida va model: UV755/UV756/UV759 Spektrofotometr-2 qurulmasida tekshirildi. Bundan tashqari namunadan laboratoriya sharoitida galurgik usulda kaliy xlorid ajratib olindi.

Kalit so‘zlar: o‘g‘it, kaliyli o‘g‘itlar, silvinit, kaliy xlorid, tahlil, burg‘ulash, galurgiya, to‘lqin uzunligi.

Kirish.

Ekin dalasiga fosforli o‘g‘itlar yillik me’yorining 70% va kaliyli o‘g‘itlarning 50% solinib o‘g‘itlanadi. Bu o‘g‘itlashda fosforli o‘g‘itlarning ammofos (200 kg/ga), superfosfat (650 kg/ga) kabi turlari, kaliyli o‘g‘itlarning kaliy xlorid (80-90 kg/ga) turidan foydalanish mumkin. Bunda ekin maydonining tuprog‘i mexanik tarkibidan kelib chiqib 30-35 sm chuqurlikda haydaladi[1].

Tuproqda azot fosfor va kaliy yetarli bo‘lgan sharoitlarda o‘simlikiaming mikroelementlarga talabchanligi ortadi. Donli va dukkakli-don ekinlar urug‘i kulining 40 - 50% fosfor (P_2O_5), 30-40% kaliy (K_2O) va 8-12% i magniy (MgO) dan iborat[2].

Ishlab chiqarish bo'yicha eng yaxshi 10 kaliy mamlakati; Kanada- 13 mil. t ; kaliy zaxiralari: 1,1 milliard t ; 2. Rossiya- 6,5 mil. t ; kaliy zaxiralari: 650 mil.t, 3. Xitoy- 6 mil.t ; kaliy zaxiralari: 180 mil.t, 4. Belarusiya- 3,8 mil.t, potash zahiralari: 750 mil.t, 5. Germaniya- 2,6 mil.t ; potash zahiralari: 150 mil.t, 6. Isroil- 2,4 mil.t; kaliy zaxiralari: katta, 7. Iordaniya- 1,8 mil.t; kaliy zaxiralari: katta, 8. Laos- 1,4 mil.t; kaliy zaxiralari 75 mil.t, 9. Chili- 600 000 mil.t ; kaliy zaxiralari: 100 mil.t, 10. Amerika Qo'shma Shtatlari- 400 000 mil.t; kaliy zaxiralari: 220 mil.t . [3]

Shu sababli davlatimiz raxbari tomonidani “2024-yilda Eng asosiy masala – investitsiya va sanoat. Bunda eng katta zaxira mavjud konlarni ishga solishdir” deya Sheroboddagi “Xo‘jai-

kon” konida kaliy o‘g‘iti zaxiralarini o‘zlashtirish bo‘yicha mutasaddilarga tegishli topshiriqlar berdi[4].

Bugungi kunda o‘g‘itlarga eng katta ehtiyoj Qashqadaryo (13,1%) va Farg‘ona (9,2%) viloyatlariga to‘g‘ri keladi. Buxoro, Jizzax, Samarqand, Surxondaryo va Toshkent viloyatlarida o‘g‘itlarning umumiy miqdori taxminan bir xil yoki har birida 8 foizga yaqin iste’mol qilinadi. Eng past talab ko‘rsatkichi Navoiy viloyatida (3,3%).

O‘zbekiston uchun kaliy birikmalari asosidagi mineral o‘g‘itlarning asosiy eksportchilari Rossiya (yiliga umumiy eksport ulushining 50% ga yaqini), Qirg‘iziston (15%ga yaqin) va Turkiya (16%ga yaqin) hisoblanadi. Ta'minotning eng katta miqdori kaliy sulfat, kaliy xlorid va xom kaliy tuziga to'g'ri keladi[5].

Yuqoridagi ma’lumotlardan ham ko‘rish mumkinki hozirgi kunda kaliyli o‘g‘itlarga bo‘lgan talab juda yuqori. Bu talablarni qondirish uchun kaliyli xomashyolarni asrash va ulardan oqilona foydalanish zarur. Bu orqali mamlakatdagi tabiiy xom ashyolarni tejamkorlik bilan ishlatish, ekinlardan yuqori hosil olish, oziq ovqat xavfsizligini ta’minlash va qo‘shimcha ish o‘rinlarining yaratilishiga erishish mumkin.

Xususan Surxondaryo viloyatining Sherabod tumani hududida aniqlangan silvinit zaxirasidan kaliy xlorid ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish hududda mavjud yuqoridagi kabi muammolarni hal qiluvchi asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi.

Materiallar.

Asosoy material Xo’jaikon silviniti dan foydalanildi.

Metodlar.

X rentgen. Silvinit namunasi 2017-yil Shvetsariyada ishlab chiqarilgan model: ARL Perform[1] X rentgen qurulmasida tekshirildi.

Spektrofotometr. Namunaning nur yutvchanligini aniqlash maqsadida model: UV755/UV756/UV759 Spektrofotometr-2 qurulmasida tekshirildi.

Galurgiya. Silvinit namunasi universitet laboratoriyasida “Isitish plitasi bilan magnit aralashtirgich” Model: MS57-H550-PRO qurulmasi yordamida mineral tarkibidagi moddalarning harorat ta’sirida eruvchanlik xossasi asosida tekshirildi.

Tajrivabiy qism

Shu sababli Surxondaryo viloyatining Sherabod tumani hududida aniqlangan silvinit zaxirasidan namuna olib dastlabki ma’lumotlar o‘rganildi. Dastlab hududta burg‘ulash ishlari olib borilayotgan 9 ta quduqning 1- sidan olingan namuna ustida dastlabki laboratoriya ishlari olib borildi. Bunda namuda 634 metr chuqurlikdan olingan dastlabki silvinit qatlamidan olindi. Silvinit namunasi model: ARL Perform[1] X rentgen qurulmasida tekshirilganda 1-jadvalda keltirilgan natija olindi.

1-jadval

Modda	Miqdor %	Modda	Miqdor %	Modda	Miqdor %
SiO_2	1.76	Na_2O	40.83	ZnO	0.0140
Al_2O_3	0.58	K_2O	3.26	KK	0
Fe_2O_3	0.13	BaO	0	toplam	49.98

CaO	2.18	Cr_2O_3	0.0029	LSF	38.27
MgO	0.32	Mn_2O_3	0.0067	SM	2.47
SO_3	0.86	TiO_3	0.0227	AM	4.28

Olingan natija asosida silvinit minerali tarkibidagi kaliy xloridning miqdori 5.16 % ekanligi hisoblab chiqildi.

Bundan tashqari namunaning nur yutvchanligini aniqlash maqsadida model: UV755/UV756/UV759 Spektrofotometr-2 qurulmasida tekshirildi. Tekshiruv silvinit rudasining 20ºC, 60ºC, 100ºC haroratdagi to‘yingan eritmalari ustida olib borildi va quydagi natijalar olindi.

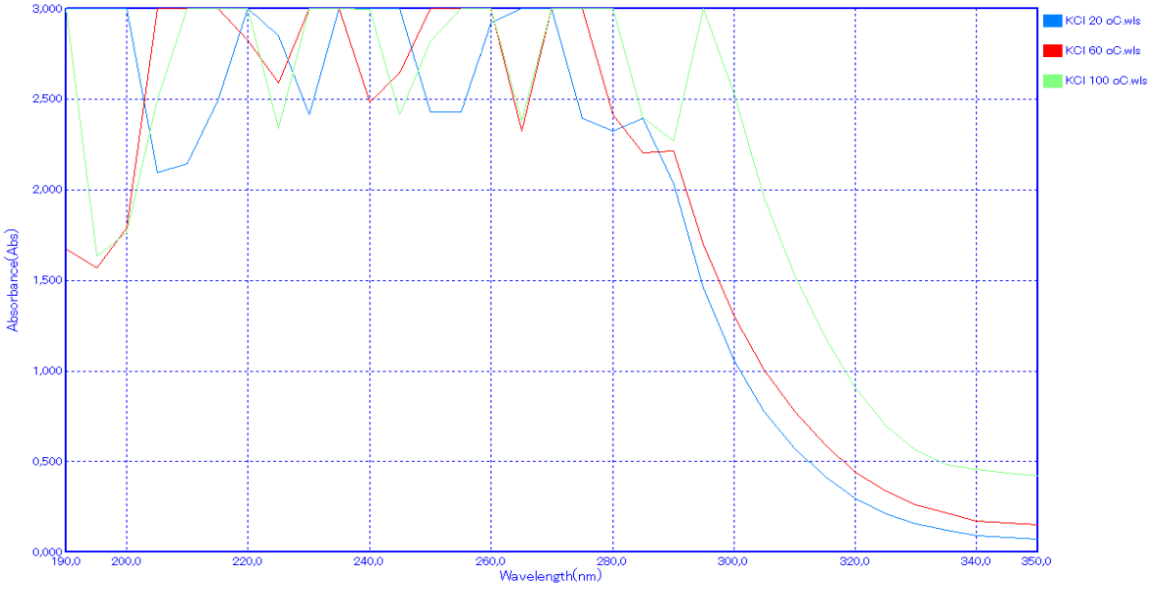

1-rasm. model: UV755/UV756/UV759 Spektrofotometr-2 qurulmasidanolingan natija.

a)

161	300,0	0,977	10,5	2592	21824	741
162	295,0	1,279	5,3	1481	22039	741
163	290,0	1,651	2,2	937	21898	741
164	285,0	2,046	0,9	826	21743	741
165	280,0	2,378	0,4	840	21654	741
166	275,0	2,672	0,2	824	21374	741
167	270,0	3,000	0,0	698	21814	741
168	265,0	3,000	0,0	672	22774	741
169	260,0	3,000	0,1	769	23905	741
170	255,0	2,803	0,2	830	24674	741
171	250,0	2,837	0,1	832	25235	741
172	245,0	3,000	0,0	670	25898	741
173	240,0	3,000	0,0	688	26363	741
174	235,0	3,000	0,0	749	25555	741
175	230,0	2,943	0,1	828	23204	741
176	225,0	2,949	0,1	769	20629	741
177	220,0	2,958	0,1	1386	36755	1493
178	215,0	2,502	0,3	1590	31942	1493
179	210,0	2,401	0,4	1672	26533	1493
180	205,0	2,545	0,3	1645	20406	1493
181	200,0	3,000	-0,2	2894	26900	2977
182	195,0	3,000	-0,6	2663	17596	2977
183	190,0	3,000	-0,9	2712	9588	2977

b)

161	300,0	1,204	6,2	1788	21824	741
162	295,0	1,508	3,1	1169	22039	741
163	290,0	1,856	1,4	870	21898	741
164	285,0	2,203	0,6	873	21743	741
165	280,0	2,594	0,3	822	21654	741
166	275,0	3,000	0,0	662	21374	741
167	270,0	3,000	0,0	719	21814	741
168	265,0	3,000	0,0	845	22774	741
169	260,0	3,000	-0,1	709	23905	741
170	255,0	3,000	-0,1	662	24674	741
171	250,0	3,000	-0,1	682	25235	741
172	245,0	3,000	0,1	798	25898	741
173	240,0	3,000	0,1	825	26363	741
174	235,0	3,000	0,0	723	25555	741
175	230,0	3,000	0,0	682	23204	741
176	225,0	3,000	0,0	792	20629	741
177	220,0	3,000	-0,1	1546	36755	1493
178	215,0	3,000	-0,2	1365	31942	1493
179	210,0	3,000	-0,1	1325	26533	1493
180	205,0	2,338	0,5	1491	20406	1493
181	200,0	1,888	1,3	3365	26900	2977
182	195,0	1,708	2,0	3372	17596	2977
183	190,0	1,660	2,2	3117	9588	2977

c)

161	300,0	2,116	0,8	803	21824	741
162	295,0	2,440	0,4	752	22039	741
163	290,0	2,499	0,3	855	21898	741
164	285,0	2,706	0,2	825	21743	741
165	280,0	3,000	0,0	730	21654	741
166	275,0	3,000	-0,1	657	21374	741
167	270,0	3,000	-0,1	681	21814	741
168	265,0	3,000	0,0	833	22774	741
169	260,0	3,000	0,0	761	23905	741
170	255,0	3,000	0,0	678	24674	741
171	250,0	2,987	0,1	778	25235	741
172	245,0	2,892	0,1	838	25898	741
173	240,0	3,000	0,1	767	26363	741
174	235,0	3,000	0,0	680	25555	741
175	230,0	3,000	0,0	725	23204	741
176	225,0	3,000	0,0	832	20629	741
177	220,0	3,000	-0,1	1444	36755	1493
178	215,0	3,000	-0,2	1347	31942	1493
179	210,0	3,000	0,0	1363	26533	1493
180	205,0	2,241	0,6	1553	20406	1493
181	200,0	1,966	1,1	3388	26900	2977
182	195,0	1,847	1,4	3317	17596	2977
183	190,0	2,009	1,0	2981	9588	2977

2-rasm. model: UV755/UV756/UV759 Spektrofotometr-2 qurulmasidan olingan jadval ko‘rinishidagi natijalar.

a) 20 ^{0}C, b) 60 ^{0}C, c) 100 ^{0}C

Jadvaldagi ustunlar:

1- Tartib raqam
2- To‘lqin uzunligi
3- Nur yutuvchanlik
4- Trans. %
5- Energiya
6- Energiya (100%)
7- Energiya (0%)

Olingan natijalar asosida quydagilar aniqlandi:

1) Surxondaryo viloyatining Sherabod tumani Xo‘jaikon hududidagi 1-quduqning 634 metr chuqurlikdan olingan silvinit tarkibida kaliy xloridning miqdori kam ekanligi;

2) Mineralning harorat ortgan sari nur yutuvchanlik xossasi ham ortib borishi va bu o‘z navbatida harorat ortishi bilan silvinit minerali tarkibidagi kaliy xloridning eruvchanligi ham ortishini;

3) Surxondaryo viloyatining Sherabod tumani Xo‘jaikon hududidagi 1-quduqning 634 metr chuqurlikdan olingan silvinit tarkibida kaliy xloridning miqdori kam ekanligi hududdagi silvinit zaxirasining dastlabki qatlami ekanligini taxmin qilish mumkinligini;

4) Silvinit mineralining nur yutuvchanlik xossasi har uchala namunada ham 350 nm to‘lqin uzunligidan boshlab ortib borishi va 300-190 nm to‘lqin uzunliklari oralig‘ida eng yuqori ekanligini ko‘rish mumkin.

Bundan tashqari silvinit tarkibidagi natriy va kaliy xloridlarning eruvchanlik xossalariga asoslanib namunadan laboratoriya sharoitida gallurgik usulda kaliy xloridni ajratib olindi. Bunda dastlab silvinit mineralidan xona haroratidagi to‘yingan eritmasi hosil qilib olindi. So‘ng eritma 100-104°C haroratgacha qizdirilib, silvinitning o‘ta to‘yingan eritmasi hosil qilib olindi. Bunda harorat ortgan sari natriy xloridning eruvchanligi ozgarmasdan kaliy xloridning eruvchanligini ortishi kuzatildi. Issiq eritma filtrlanib sovutilganda harorat pastlashgan sayin o‘ta to‘yingan eritma to‘yingan eritma holiga qaytdi va ortiqcha erigan kaliy xlorid idish tubiga tushishi kuzatildi.

Xulosa

Olinga natijalardan xulosa qilish mumkinki Surxondaryo viloyatining Sherabod tumani Xo‘jaikon hududidagi 1-quduqning 634 metr chuqurlikdan olingan silvinit tarkibida kaliy xloridning miqdori kam ekanligi hududdagi silvinit minerali zaxirasini chuqurroq o‘rganish va past navli silvinit mineralidan kaliy xlorid ajratib olishning yangi, tejamkor va qulay usullarini ishlab chiqish lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. **Mamatov S. A., Xamraev Sh.R., Qarshiev R.J., Zaks I. A., Burxonjonov B. Sh.** “SUV TEJOVCHI SUG‘ORISH TEXNOLOGIYALARI ASOSLARI” Toshkent – 2022 y.(348,353-354-b)
2. **B.S.Musayev., U.S.Qosimov. “**AGROKIMYO” Toshkent – 2016 y.(13, 37-b).
3. https://investingnews.com/daily/resource-investing/agriculture-investing/potash-investing/top-potash-countries-by-production
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti matbuot xizmati 17.11.2023 y.
5. gallaorolkaliyfosfat.uz/en/mineral-fertilizers-market-in-uzbekistan
6. **Sarvar Tursunov., Sakhomiddin Khojamkulov**. “IMPORTANCE OF FLOTATION REAGENTS IN THE SEPARATION OF POTASSIUM CHLORIDE FROM SILVINITE” DOI – 10.32743/UniTech. 2024. 128.11.18709
7. **Sarvar Tursunov., Sakhomiddin Khojamkulov** “SURXONDARYO VILOYATIDA KALIY XLORID ISHLAB CHIQARISHNI YO‘LGA QO‘YISHNING AHAMIYATI” ISSN (E): 2992-9148 SJIF 2024 = 5.333
8. **Tursunov Sarvarbek Anwar son, Normurotov Jahangir Boymurodovich,** "Potassium of chloride chlorine free potassium fertilizers get technology work exit"
9. **Nomozov A.K., Ch, E.S., Jumaeva Z.E., Todjiev J.N., Eshkoraev S.S., & Umirqulova F.A.** Experimental and Theoretical Studies of Salsola oppositifolia Extract as a Novel Eco-Friendly Corrosion Inhibitor for Carbon Steel in 3% NaCl.
10. **АБДУВАЛИЕВА М., БАДЬЯНОВ А., БАИШЕВА З., ВЕРЕВКИНА М., ГАНЧАР А., ГЛАСКОВИЧ А., ЮЛЧИЕВА М**. (2024). НАУКА, ИННОВАЦИИ, ОБЩЕСТВО: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ И СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ, 16(26), 0.
11. **АБДУАЛИЕВ Н., АБДУВАЛИЕВА М., БАДЕКИН М., ВИТЯЕВ С., ВЛАДИМИРОВА Ю., ГАНЧАР А., ЮЛЧИЕВА М.** (2024). СОВРЕМЕННАЯ НАУКА, ОБЩЕСТВО И ТЕХНОЛОГИИ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ.
12. **. Nomozov A., Beknazarov K., & Eshkoraev S.** (2024). SYNTHESIS AND INVESTIGATION OF CHARACTERISTICS OF CORROSION INHIBITOR IKMM-1 ST20 STEEL IN 1 M HCl SOLUTION. Multidisciplinary Journal of Science and Technology, 4(2), 179-192.
13. **Xaydarova M.D., Eshqorayev S.S., & Ro’zimurodov B.I.** (2022). TYUBEGATAN KONINING SILVINITLARINI ERITISH JARAYONINI O‘RGANISH. O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI, 1(9), 37-39.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

YANGI BIOTEXNOLOGIYALARNING JAMOAT SALOMATLIGIGA TA’SIRI VA BIOETIK MUAMMOLAR

Maxmudova Aziza Nugmanovna
Samarqand davlat tibbiyot universiteti
Ijtimoiy va gumanitar fanlar kafedrasi mudiri,
PhD, professor

Annotatsiya: Ushbu maqolada yangi biotexnologiyalarning jamoat salomatligiga ta'siri va bioetik muammolarni o‘rganish maqsad qilingan. Biotexnologiyalar rivojlanishining tibbiyot va salomatlik sohasiga keltirgan ijobiy o‘zgarishlari bilan birga, ularning axloqiy va ijtimoiy oqibatlari, odamlar va jamiyat uchun qanday xavf-xatarlar yuzaga kelishi haqida ham so‘z yuritiladi. Genetik modifikatsiyalar, klonlash va boshqa innovatsion texnologiyalarning jamoat salomatligiga ta'siri, shuningdek, bioetik me'yorlar va tadqiqotlar doirasidagi muammolar ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Biotexnologiyalar, jamoat salomatligi, bioetika, genetik modifikatsiya, axloqiy dilemmasalar, tibbiy tadqiqotlar, innovatsion texnologiyalar, salomatlik

Kirish

Yangi biotexnologiyalar so‘nggi yillarda tibbiyot, agrar soha, ekologiya va boshqa ko‘plab sohalarda inqilobiy o‘zgarishlarga olib keldi. Bu texnologiyalar, ayniqsa, genetik modifikatsiya, klonlash, sun'iy intellekt va boshqa ilg‘or texnologiyalarni o‘z ichiga oladi. Ushbu texnologiyalarning afzalliklari jahon miqyosida tan olingan bo‘lsa-da, ularning axloqiy va ijtimoiy oqibatlari haqida keng tarqalgan bahs-munozaralar mavjud. Biotexnologiyalar jamoat salomatligiga ijobiy ta'sir ko‘rsatgan bo‘lsa-da, ularning kelajakda salomatlikka ta'siri va bioetik muammolarni chuqur o‘rganish zarur. Maqolada yangi biotexnologiyalarning salomatlikka ta'siri va bioetik me'yorlar, shuningdek, jamiyat uchun yuzaga keladigan xavf-xatarlar muhokama qilinadi. Bu texnologiyalar yordamida ko‘plab irsiy kasalliklar, genetika orqali davolash usullari va yangi tibbiy yondashuvlar ishlab chiqildi. Biroq, bu texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish jarayonida axloqiy va ijtimoiy muammolar paydo bo‘lishi mumkin. Biotexnologiyalarning salomatlikka ta'siri, genetik manipulyatsiyalarning ijtimoiy oqibatlari va klonlashning etik masalalari jamiyatning o‘ziga xos ehtiyojlari va qadriyatlariga mos kelishi kerak. Ushbu maqolada yangi biotexnologiyalarning jamoat salomatligiga ta'siri va ularning bioetik masalalari haqida batafsil tahlil qilinadi.

Yangi biotexnologiyalarni tibbiyot va qishloq xo‘jaligida qo‘llashda katta yutuqlar kuzatilmoqda. Bular orasida genetik modifikatsiya, klonlash, biochiplar, sun'iy intellekt va boshqa ilg‘or texnologiyalar jamiyatga yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Masalan, tibbiyotda gen terapiyasi va genetik konsalting texnologiyalari yordamida irsiy kasalliklarning davolash usullari takomillashmoqda, shuningdek, yangi dorivor preparatlar va davolash metodikalarini ishlab chiqish jarayoni sezilarli tezlashgan. Bu kabi texnologiyalar nafaqat tibbiyotda, balki agrar sohada ham sezilarli o‘zgarishlarni olib kelgan. Yangi texnologiyalar orqali ozuqaviy modifikatsiyalangan mahsulotlar ishlab chiqarish, ekinlarni kasalliklardan himoya qilish imkoniyati paydo bo‘ldi.

Biroq, biotexnologiyalarning salomatlikka ta'siri faqat ijobiy bo‘lmasligi mumkin. Ulardan ba'zilari ekologik tizimlarga salbiy ta'sir ko‘rsatishi, genetik manipulyatsiyalar orqali o‘zgarishlarning avlodlarga o‘tishi va jamiyatda biotexnologik bozorning noteng rivojlanishi kabi salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Xususan, genetik modifikatsiyalangan o‘simliklar va hayvonlarning inson organizmiga ta'siri haqidagi savollar hali to‘liq javob topmagan. Boshqa tomondan, bu texnologiyalarning ijtimoiy noxush oqibatlari bo‘lishi mumkin, chunki ularning qo‘llanishi faqat ba'zi ijtimoiy guruhlarga yoki mamlakatlarga foyda keltirishi mumkin, bu esa global tengsizlikni kuchaytiradi. Yangi biotexnologiyalarni qo‘llashda inson huquqlari va etika masalalari ham muhim ahamiyatga ega.

Biotexnologiyalarni joriy etishdagi eng katta bioetik muammo inson genomiga aralashishdir. Inson genomini o‘zgartirish va irsiy kasalliklarni tuzatish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar ko‘plab etik dilemmasalarni keltirib chiqarmoqda. O‘z vaqtida odamlar faqat tabiiy genetik omillarga tayanib yashagan bo‘lsa, hozirgi kunda insonlarning irsiy xususiyatlari o‘zgartirilishi mumkin. Bu esa turli noxush oqibatlarga olib kelishi, masalan, "dizaynli bolalar" yaratish, shaxsiy genetik modifikatsiya va buni tijoratlashtirish kabi masalalar yuzaga kelmoqda. Bunday texnologiyalarni amaliyotga joriy etish jarayonida axloqiy va ijtimoiy jabhada alohida masalalar paydo bo‘ladi. Inson genomini o‘zgartirishga qarshi turuvchi fikrlar, bu jarayonning insoniyatning asosiy qadriyatlarini buzishi mumkinligini ta'kidlaydi. Genetik manipulyatsiyalar natijasida qandaydir g‘aroyib va ehtimoliy yangi avlodning yuzaga kelishi xavfi, faqat tibbiy va ilmiy emas, balki falsafiy, diniy va madaniy nuqtai nazardan ham katta savollarni keltirib chiqaradi.

Yangi biotexnologiyalarni ishlab chiqishda xavfsizlik masalalari ham alohida e'tiborni talab qiladi. Genetik modifikatsiya jarayonlari va klonlash kabi texnologiyalarni qo‘llashda xavf-xatarlarni oldini olish uchun qat'iy huquqiy me'yorlar, xavfsizlik choralarini ko‘rish zarur. Misol uchun, biotexnologik tadqiqotlarda ishlatiladigan genetik modifikatsiyalarni jamoat salomatligiga salbiy ta'sir ko‘rsatishining oldini olish uchun zarur tahlil va nazorat mexanizmlari bo‘lishi kerak. Yuqori darajadagi ilmiy nazorat va tibbiy yondashuvlar yangi texnologiyalarni xavfsiz va samarali qo‘llashga yordam beradi. Bundan tashqari, bioetik tizimni yaratishda ijtimoiy fikrlarni o‘rganish va ilgari olib borilgan ilmiy tadqiqotlarga asoslanish muhimdir.

Yangi biotexnologiyalarni qo‘llashda ilmiy, etik, ijtimoiy va iqtisodiy jihatlarni birlashtirish kerak.

Yangi biotexnologiyalar jamoat salomatligini yaxshilashda katta ahamiyatga ega. Masalan, yangi tibbiy texnologiyalar yordamida ko‘plab xavfli kasalliklarni oldini olish va davolash mumkin bo‘lishi, global salomatlik tizimini yaxshilashga yordam beradi. Shu bilan birga, biotexnologiyalarni jamoat salomatligiga kengroq ta'sir qilishida ijtimoiy tengsizlik va iqtisodiy muammolar paydo bo‘lishi mumkin. Faqat ayrim mamlakatlar va ijtimoiy guruhlar bu texnologiyalarni o‘z manfaatlariga mos ravishda qo‘llash imkoniyatiga ega. Bu esa global salomatlik muammolarining kutilganidan ko‘ra kuchayishiga olib kelishi mumkin. Biotexnologiyalarning salbiy ijtimoiy ta'siri nafaqat iqtisodiy noxushliklar, balki jamiyatdagi bir-biriga nisbatan hurmat va adolatsizliklarga ham sabab bo‘lishi mumkin.

Metodologiya

Ushbu maqolada biotexnologiyalarning salomatlikka ta'siri va bioetik muammolarni o‘rganishda bir qator ilmiy tadqiqotlar, tibbiyot sohasidagi ishlanmalar, hamda axloqiy va huquqiy nuqtai nazardan yondashuvlar o‘rganildi. Tadqiqotda ilmiy maqolalar, jurnallar, tibbiy va biotexnologik tadqiqotlar natijalari va bioetika sohasidagi ilmiy asarlar tahlil qilindi. Maqola IMRAD usulida yozilgan bo‘lib, biotexnologiyalarning jamoat salomatligiga ta'siri va bioetik muammolarni tizimli tarzda yoritishga qaratilgan. Shuningdek, bioetika va huquqiy nuqtai nazardan biotexnologiyalarni qo‘llashda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan axloqiy dilemmalar hamda ularning jamiyatga ta'siri muhokama qilindi. Bu tadqiqotning maqsadi biotexnologiyalarni jamoat salomatligi kontekstida tahlil qilish va yangi texnologiyalarning axloqiy jihatlarini yoritishdir.

Natijalar

1. Genetik Modifikatsiya va Salomatlik

Genetik modifikatsiya (GM) texnologiyasi nafaqat qishloq xo‘jaligida, balki tibbiyotda ham yangi ufqlarni ochmoqda. Genetik xatoliklarni tuzatish va davolash imkoniyati biotexnologiyalarning eng katta afzalliklaridan biridir. Masalan, gen terapiyasi yordamida ba'zi irsiy kasalliklar, masalan, talasemiya va hemofiliya kabi kasalliklarni davolashda muvaffaqiyatli natijalar qayd etilgan. Biroq, genetik modifikatsiya inson genomiga aralashish ehtimoli va uning nojo‘ya oqibatlari, masalan, o‘zgartirilgan genlarning kelajakdagi avlodlarga o'tishi, bioetik masalalarni keltirib chiqaradi. Ammo, genetik modifikatsiyalarning salbiy ta'sirlari ham mavjud. Genetik manipulyatsiyalar ko‘plab ekologik va ijtimoiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Genetik modifikatsiyalar orqali inson genomi o‘zgarishi xavfi, bunday o‘zgarishlarning avlodlarga o‘tishi va kutilmagan natijalarga olib kelishi mumkin. Ushbu texnologiyalarni ishlab chiqishda etik me'yorlarga rioya qilish va ularning xavfsizligini ta'minlash zarur.

Klonlash va Bioetik Dilemmalar

Klonlash texnologiyasi nafaqat hayvonlarni, balki insonlarni klonlash imkoniyatini yaratdi. Inson klonlashning bioetik jihatlari keng muhokama qilinadi, chunki bu jarayon

insonning biologik va axloqiy haq-huquqlarini buzishi mumkin. Klonlash orqali yangi avlod yaratishning imkoniyatlari ilmiy nuqtai nazardan qiziqarli bo‘lishi mumkin, lekin bu jarayonning ijtimoiy va axloqiy oqibatlari jiddiy xavotirlar keltiradi. Inson klonlash, uning identifikatsiyasi, huquqlari va etik normativlari masalalari ko‘plab bahs-munozaralarga sabab bo‘lmoqda. Inson klonlash texnologiyasi tibbiyot sohasida potentsial salbiy oqibatlar, shuningdek, ijtimoiy noxush holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Klonlashning etik jihatlari masalalari, shuningdek, ularning ijtimoiy izolyatsiya, adolatsizlik va jamoat xavfsizligiga bo‘lgan salbiy ta'sirlari bilan bog‘liqdir.

Yangi Biotexnologiyalar va Jamiyat Salomatligi

Yangi biotexnologiyalar, ayniqsa, sun'iy intellekt va robototexnika sohalaridagi yangiliklar, jamiyat salomatligiga ta'sir ko‘rsatishi mumkin. Misol uchun, sun'iy intellekt yordamida diagnostika tizimlari yaratish, tibbiyotda aniqroq va samarali davolash usullarini taqdim etishga imkon beradi. Biroq, bu texnologiyalarni keng joriy etish jamiyatda yangi ijtimoiy tengsizliklarni keltirib chiqarishi mumkin, chunki yuqori texnologiyalarni faqat ba'zi guruhlar foydalanishi mumkin. Bu o‘z navbatida salomatlikka bo‘lgan muvozanatsiz kirish imkoniyatlariga olib keladi. Sun'iy intellekt tizimlari yordamida tibbiy tashxislarni yanada tezroq va aniqroq qo‘llash imkoniyati yaratildi. Yangi biotexnologiyalar ko‘plab salomatlikni yaxshilash imkoniyatlarini yaratgan bo‘lsa-da, ularning jamiyatda noxush ta'sirlari ham mavjud. Ba'zi holatlarda yangi texnologiyalar jamiyatda ijtimoiy tengsizliklarni kuchaytirishi mumkin, chunki yuqori texnologiyalarga faqat ba'zi ijtimoiy guruhlar kirish imkoniga ega. Bu, o‘z navbatida, salomatlikka bo‘lgan noxush tengsizliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Muhokama

Yangi biotexnologiyalar va ularning salomatlikka ta'siri haqiqatda keng imkoniyatlar yaratadi, lekin ularning bioetik muammolarni keltirib chiqarishi ham mumkin. Genetik modifikatsiya, klonlash va boshqa ilg‘or texnologiyalarni ishlab chiqishda jamiyatning axloqiy qadriyatlari va inson huquqlariga hurmat bilan yondashish zarur. Genetik modifikatsiya texnologiyalarining ijobiy ta'sirlari bilan birga, ularning salomatlikka qanday uzoq muddatli ta'sir ko‘rsatishi haqidagi ilmiy izlanishlar davom etishi lozim. Shuningdek, klonlash va gen terapiyasi kabi muhim texnologiyalarni amalga oshirishda etik normativlarga rioya qilish va ularning salbiy oqibatlarini oldini olish zarur.

Bioetik jihatlar biotexnologiyalarning ijtimoiy va axloqiy oqibatlariga doir muammolarni hal qilishda muhim ahamiyatga ega. Biotexnologiyalar rivojlanishi bilan ularning salomatlikka ta'siri to‘g‘risidagi muhokamalar davom etadi. Yangi biotexnologiyalarni ishlab chiqishda huquqiy, axloqiy va ijtimoiy normativlarga rioya qilish va jamiyatning turli qatlamlariga ta'sirini hisobga olish muhimdir. Shuningdek, yangi biotexnologiyalarni jamoat salomatligiga ta'siri va ijtimoiy tengsizliklar haqidagi masalalar kengroq muhokama qilinishi lozim.

Ushbu texnologiyalarning ijtimoiy va axloqiy oqibatlarini hisobga olgan holda, ularning qo‘llanilishini tartibga solish zarur. Bioetik me'yorlar asosida yangi biotexnologiyalarni ishlab

chiqishda ehtiyotkorlik va xavfsizlikni ta'minlash, hamda jamiyatning axloqiy qadriyatlariga hurmat ko‘rsatish kerak.

Xulosa

Yangi biotexnologiyalar jamoat salomatligiga salbiy va ijobiy ta'sir ko‘rsatishi mumkin. Ularning salomatlikka ta'siri, ayniqsa, genetik modifikatsiya, klonlash va sun'iy intellekt kabi texnologiyalarning rivojlanishi orqali ko‘plab bioetik muammolarni keltirib chiqaradi. Ushbu muammolarni hal qilish uchun etik me'yorlar, huquqiy normativlar va ilmiy tadqiqotlar doirasida to‘g‘ri yondashuvlar zarur. Biotexnologiyalarni joriy etishda jamiyatning axloqiy qadriyatlari, inson huquqlari va ekologik xavfsizlikni ta'minlash uchun keng miqyosda maslahatlashuv va hamkorlik talab qilinadi. Shuningdek, biotexnologiyalarni jamiyatda keng qo‘llashda, bioetik qadriyatlar va me'yorlarga rioya qilish zarur. Ularning salbiy ta'sirlarini kamaytirish, xavfsizligini ta'minlash va salomatlikka bo‘lgan ta'sirini aniq baholash uchun samarali nazorat mexanizmlarini joriy etish lozim. Biotexnologiyalarni amaliyotda qo‘llash jarayonida ilmiy-axloqiy yondashuvlarni qo‘llash, jamiyat ehtiyojlariga moslashtirish va ijtimoiy muvozanatni ta'minlash zarur. Bunda hukumatlar, ilmiy tadqiqotchilar, bioetiklar va boshqa manfaatdor tomonlar o‘rtasida samarali hamkorlik tashkil etilishi kerak.

O‘z navbatida, biotexnologiyalarning jamoat salomatligi va axloqiy jihatlariga ta'sirini izchil o‘rganish, jamiyatning barcha qatlamlarini bu sohada xabardor qilish va ularning ehtiyojlarini inobatga olish orqali yangi texnologiyalardan maksimal foyda olish mumkin bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, yangi biotexnologiyalarning jamoat salomatligiga ta'siri va bioetik muammolarni muhokama qilish, ularning xavfsiz va axloqiy joriy etilishini ta'minlash uchun ilmiy va ijtimoiy yondashuvlarning integratsiyasi muhimdir. Bu texnologiyalarni ishlatishda xavf-xatarlarni kamaytirish va ularning salbiy ta'sirlarini minimallashtirish uchun xalqaro hamjamiyat, davlatlar va ilmiy muassasalar birgalikda ishlashlari zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Asimov, I. (2018). *Genetik muhandislik va bioetika: Tibbiyotdagi yangi davr*. Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar Uyi.
2. Abdullayeva, N. (2020). *Biotexnologiyalar va inson huquqlari: Bioetik jihatlar*. Tashkent: O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi.
3. Karimov, B., & Yusupov, F. (2021). *Genetik modifikatsiya va uning axloqiy muammolari*. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti nashriyoti.
4. Мухамедова, З. М. (2022). ИССЛЕДОВАНИЕ КЛЮЧЕВЫХ ПРОБЛЕМ БИОЭТИКИ ИСЛАМЕ: СОВРЕМЕННОСТЬ. *Academic research in educational sciences*, (1), 114-119.
5. Мухамедова, З. М. (2023). ПРОГРЕСС БИОТЕХНОЛОГИЙ КОНТЕКСТЕ ФИЛОСОФСКОПРАВОВОГО ОСМЫСЛЕНИЯ. *Academic research in educational sciences*, *4*(7), 64-72.

6. Мухамедова, З. М. (2018). Противодействие коррупции в сфере медицины. *Юридический факт*, (26), 94-97.

7. Nugmanovna, M. A. (2022). Bioetika zamonaviy madaniyatda indviduallikni himoya qilish shakli sifatida. *PHILOSOPHY AND LIFE INTERNATIONAL JOURNAL*, (SI-2).

8. Nugmanovna, M. A., & Kamariddinovna, K. A. (2021, January). Modern biotechnical problems of medicine and their solutions. In *Archive of Conferences* (Vol. 13, No. 1, pp. 169-173).

9. Shamsiddinova, M., & Maxmudova, A. (2024). TIBBIYOTDA DEONTOLOGIYA VA BIOETIKANING DOLZARB MUAMMOLARI. *TAMADDUN NURI JURNALI*, *8*(59), 93-97.

10. Karimov, K. Tibbiy etikada inson huquqlari. Samarqand: Samarqand Davlat Tibbiyot Instituti nashriyoti. (2020).

11. Toshpulatov, T. Bioetikaning asosiy prinsiplari. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti. (2017).

12. Jumanov, Z. Tibbiy tajribalar va etik masalalar. Buxoro: Buxoro Davlat Universiteti. (2019).

13. Azizov, D. Tibbiy tadqiqotlarda etik me'yorlar va inson huquqlari. Tashkent: Medical Journal of Uzbekistan. (2021).

14. Hayitov, A. Inson huquqlari va tibbiy etikadagi yondashuvlar. Toshkent: O‘zbekiston Tibbiyot jamiyati. (2016).

15. Rasulov, E. Etik nazorat va tibbiy ilmiy tadqiqotlarda inson huquqlarining himoyasi. Farg‘ona: Farg‘ona Davlat Universiteti. (2015).

16. Yusupov, R. Tibbiy etikada inson huquqlarining muhofazasi. Namangan: Namangan Davlat Universiteti. (2018).

17. Мухамедова, З. М. (2017). Актуальные проблемы этики в стоматологическом образовании. *Гуманитарный трактат*, (14), 20-23.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

O‘SIMLIKLARDAN OLINGAN TABIIY DORIVOR MODDALAR VA ULARNING TIBBIYOTDAGI QO‘LLANILISHI

Muhitdinov Shavkat Muhamedjanovich
Samarqand davlat tibbiyot universiteti,
Tibbiyot biologiya va umumiy genetika kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqola alkaloidlar, flavonoidlar va efir moylari kabi o’simliklardan olingan dorivor kimyoviy moddalarning tibbiyotda terapevtik qo’llanilishini o’rganadi. Xavfsizlik, samaradorlik va klinik tadqiqot natijalariga urg’u berib, ularning an’anaviy va zamonaviy farmakologiyadagi funktsiyalarini o’rganadi.

Kalit so‘zlar: fitokimyoviy moddalar, farmakologiya, tabiiy tibbiyot va terapevtik ta’sir.

KIRISH

An’anaviy tibbiyotda dorivor o’simliklar avlodlar davomida davolashning asosiy manbai bo’lib kelgan. Ilmiy tadqiqotlar farmakologiyaning rivojlanishi tufayli o’simlikdan olingan kimyoviy moddalar, masalan, alkaloidlar, flavonoidlar, glikozidlar va efir moylarining dorivor salohiyatini tasdiqladi. Ushbu bioaktiv moddalar yallig’lanishga qarshi, antibakterial, antioksidant va boshqa farmakologik xususiyatlari tufayli zamonaviy tibbiyotda foydalidir. Tabiiy dori vositalari keng ko‘lamli kasalliklarning oldini olish va davolash qobiliyati, samaradorligi va nojo‘ya ta’sirining kamligi tufayli tobora ommalashib bormoqda.Zamonaviy farmatsevtika vositalarini ishlab chiqarish bir qator o‘simliklardan olingan dori vositalari, jumladan, xinin (xindon po‘stlog‘idan) va aspirin (tol po‘stlog‘idan) tufayli mumkin bo‘ldi. Sog’liqni saqlashda o’simlikka asoslangan tibbiyotdan foydalanish kasalliklarni davolashning an’anaviy usullarini rag’batlantiruvchi o’rnini bosadigan doimiy tadqiqotlar natijasida o’sib bormoqda. Ushbu maqolada o’simliklardan olingan asosiy terapevtik moddalar, ularning ta’sir qilish usullari va an’anaviy va zamonaviy tibbiyotda qo’llanilishi ko’rib chiqiladi. Shuningdek, u klinik tadqiqotlar natijalari, xavfsizlik masalalari va kelajakda o’simlik terapiyasining potentsial yo’nalishlarini ta’kidlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Asrlar davomida tibbiyot fanining asosiy tarkibiy qismi o’simliklardan kelib chiqadigan terapevtik moddalarni o’rganish bo’lib kelgan. Tabiiy dori vositalarini bilish va ulardan foydalanish bir qator akademiklar va tibbiyot mutaxassislari tomonidan juda rivojlangan. Ibn Sino (Avitsenna) (980-1037) o’zining “Tib qonunlari” nomli asosiy asarida o’simlik asosidagi dori vositalarining keng doirasini tasniflagan va ularning inson salomatligiga qanday ta’sir

qilishini tushuntirgan. Uzoq yillar davomida uning asarlari Yevropada ham, Islom olamida ham tibbiy ma’lumotnoma sifatida foydalanilgan.

“Tibbiyotning otasi” sifatida tanilgan Gippokrat (miloddan avvalgi 460-370) kasalliklarni davolashda oziq-ovqat terapiyasi va tabiiy dorilarning ahamiyatini tan oldi. Uning yaxlit shifo haqidagi g’oyalari hali ham zamonaviy o’simlik tibbiyotiga ta’sir ko’rsatmoqda. Galen (129-216) Gippokrat ta’limotiga asoslanib, o’simlikka asoslangan dori vositalarini batafsil o’rgandi. O’rta asrlar tibbiyotida uning asarlari keng qo’llanilgan va farmakologiya uchun asos bo’lib xizmat qilgan.

Lui Paster (1822—1895) va Robert Kox (1843—1910) 19—20-asrlarda mikrobiologiyani yaratib, mikroblarning kasallikning tarqalishidagi ahamiyatini isbotladilar. O‘simliklardan olingan antibakterial birikmalar hozirda ularning izlanishlari tufayli ilmiy jihatdan o‘rganilmoqda.

Aleksandr Fleming (1881-1955) Penitsillin mog’oridan olingan birinchi keng tarqalgan antibiotik penitsillinni kashf qilib, tibbiyotni o’zgartirdi. Uning tadqiqotlari kasalliklarni davolash uchun tabiiy kimyoviy moddalardan qanday qilib terapevtik foydalanish mumkinligini ko’rsatdi.

Antiseptik usullarni yaratish uchun fenolni qo’llash orqali Jozef Lister (1827-1912) jarrohlik joyidagi infektsiyalarni sezilarli darajada kamaytirdi. Ushbu nazariya o’simliklardan olingan antiseptiklar zamonaviy tibbiyotda foydali bo’lishi mumkin degan fikrni qo’llab-quvvatlaydi.Bir qancha o‘simlikka asoslangan dori vositalarining, jumladan, xinin (bezgak uchun sinkon po‘stlog‘idan) va artemisinin (Bezgakni davolash uchun Artemisia annuadan) kashf etilishi an’anaviy bilimlarni ilmiy kashfiyotlar bilan uyg‘unlashtirish natijasidir. Ushbu natijalar o’simliklardan olingan terapevtik moddalar hali ham sog’liqni saqlashda foydali ekanligini ko’rsatadi.

METODOLOGIYA

Zamonaviy tibbiyotda o’simliklardan olingan terapevtik moddalarning funktsiyasi ushbu tadqiqotda sifatli va analitik metodologiyadan foydalangan holda o’rganiladi. Keys tadqiqotlari, qiyosiy tahlil va puxta adabiyotlarni o’rganish tadqiqotning asosini tashkil qiladi. O’simlik asosidagi dori-darmonlar bo’yicha zamonaviy farmakologik tadqiqotlar, shuningdek, Ibn Sinoning “Tib qonunlari”, Gippokrat va Galen ta’limotlari kabi klassik tibbiyot asarlari adabiyotshunoslikka kiritilgan. Shuningdek, mikrobiologiya, antibakterial xususiyatlar va o’simliklardan ishlab chiqarilgan dori-darmonlarning klinik sinovlariga oid ilmiy maqolalar tahlil qilinadi. Ushbu maqolada turli xil tibbiyot an’analarida dorivor o’simliklardan foydalanish va ularni zamonaviy farmakologik protseduralarga kiritish muhokama qilinadi.

O’simliklardan olingan kimyoviy moddalarning an’anaviy va zamonaviy qo’llanilishi o’rtasidagi o’xshashlik va farqlar qiyosiy tahlil orqali baholanadi. O’simlik tibbiyotining samaradorligi, xavfsizligi va standartlashtirish masalalarini baholash uchun Papaver somniferum (morfin) va Cinchona (xinin) kabi o’simliklarning qadimiy qo’llanilishi ularning zamonaviy farmatsevtika maqsadlari bilan taqqoslanadi. Tadqiqot shuningdek, o’simlik dori

vositalarini klinik tekshirish zaruriyatini, shuningdek, tartibga solish muammolarini hisobga oladi. Zamonaviy tibbiyotga sezilarli ta’sir ko’rsatgan asosiy dorivor o’simliklar amaliy tadqiqotlar mavzusidir. Bularga Curcuma longa (yallig’lanishga qarshi ta’siri uchun kurkumin), Digitalis purpurea (yurak kasalliklari uchun digoksin), Cinchona (isitma va infektsiyalar uchun xinin) va Artemisia annua (bezgakni davolash uchun artemisinin manbai) kiradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot tarixiy ma’lumotlar va zamonaviy farmakologik tadqiqotlar bilan tasdiqlangan o’simliklardan ishlab chiqarilgan dorivor moddalarning sezilarli terapevtik samaradorligini ko’rsatadi. Gippokrat, Galen va Ibn Sino o’zlarining an’anaviy tibbiyot yozuvlarida turli o’simliklarning samaradorligini qayd etganlar, ularning aksariyati bugungi kunda ham qo’llanilmoqda. Ushbu eski da’volar fan tomonidan tasdiqlangan va natijada morfin, digoksin, xinin va artemisinin kabi standartlashtirilgan o’simlik preparatlari yaratildi. An’anaviy va zamonaviy foydalanishni taqqoslaganda, hozirgi farmakologiya aniq dozalash va xavfsizlik talablarini kafolatlashi aniq bo’ladi, oldingi usullar esa empirik ma’lumotlarga bog’liq edi. O’simlik preparatlari endi terapevtik komponentlarni ajratib olish va ajratish tufayli samaraliroq va zaharlanishga kamroq moyil bo’ladi.

Muhokama

O’simliklardan olinadigan dori vositalarining ko’rsatilgan samaradorligiga qaramasdan, biologik faol birikmalar miqdoridagi o’zgarishlar, yuzaga kelishi mumkin bo’lgan salbiy ta’sirlar va o’simlik preparatlarini tasdiqlashdagi tartibga soluvchi to’siqlar kabi bir qator to’siqlarni bartaraf etish kerak. Nostandart ishlab chiqarish tartib-qoidalari tufayli nomuvofiq quvvat va xavfsizlik kelib chiqishi mumkinligi sababli, klinik tekshirish juda muhim.Ammo klinik tadqiqotlar va texnologiyalarning uyg’unligi bilan o’simlikka asoslangan tibbiyot rivojlanishda davom etmoqda. Standartlashtirish protseduralari va murakkab ekstraksiya usullari tufayli o’simlik vositalarining ishonchliligi ortib bormoqda. Keng miqyosli klinik sinovlar, bioaktiv birikmalar ishlab chiqarishni optimallashtirish, dorivor o‘simliklarning zamonaviy sog‘liqni saqlashda xavfsiz va samarali qo‘llanilishini kafolatlash kelgusidagi tadqiqotlarning asosiy maqsadi bo‘lishi kerak. Natijalar o’simliklardan olingan terapevtik kimyoviy moddalarning bugungi kungacha qanchalik foydali ekanligini va ular farmatsevtika sohasida ko’proq yutuqlarga olib kelishi mumkinligini ko’rsatadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot o’simliklardan ishlab chiqarilgan terapevtik kimyoviy moddalar an’anaviy va muqobil tibbiyotda o’ynashining muhim ahamiyatini ta’kidlaydi. Tarixiy tibbiy yozuvlar va hozirgi ilmiy tadqiqotlarga ko’ra, artemisinin, xinin, digoksin va morfin kabi ko’plab o’simliklarga asoslangan dorilar sog’liqni saqlashda juda muhimdir. Zamonaviy farmakologiya an’anaviy tibbiyot fundamental bilimlarni taqdim etgan bo’lsa ham, tizimli ekstraktsiya, aniq doza va klinik tasdiqlash orqali ushbu dorilarni takomillashtirdi. O’simlik dori-darmonlarining xavfsizligi va samaradorligi biotexnologiya va farmatsevtika tadqiqotlaridagi o’zgarishlar tufayli, bioaktiv birikmalar kontsentratsiyasining

o’zgarishi, mumkin bo’lgan toksiklik va tartibga soluvchi to’siqlarga qaramay, yaxshilanmoqda. Kelajakdagi tadqiqotlar bir xillikni yaxshilashga, keng qamrovli klinik sinovlarni o’tkazishga va o’simliklardan olingan dori-darmonlarni zamonaviy davolash rejimlariga kiritishga e’tibor qaratishi kerak. Natijalar dorivor o’simliklarning sog’liqni saqlashda uzoq vaqtdan beri mavjud bo’lgan qiymatini, shuningdek, farmatsevtika fanlaridagi kelajakdagi yutuqlarga va’da berishini ta’kidlaydi. Zamonaviy ilmiy kashfiyotlar an’anaviy bilimlar bilan birgalikda o’simlikka asoslangan tibbiyotdan foydalanish orqali xavfsizroq va samaraliroq davolash usullarini yaratishga yordam beradi.

REFERENCES

1. Avicenna (Ibn Sina). (1025). The Canon of Medicine.
2. Fleming, A. (1929). On the antibacterial action of Penicillium and its practical use in the treatment of infectious diseases. British Journal of Experimental Pathology, 10(3), 226-236.
3. Galen. (2nd century). On the Natural Faculties.
4. Hippocrates. (4th century BCE). Corpus Hippocraticum.
5. Koch, R. (1876). Die Ätiologie der Milzbrand-Krankheit, begründet auf die Entwicklungsgeschichte des Bacillus Anthracis. Beiträge zur Biologie der Pflanzen, 2(2), 277-310.
6. Lister, J. (1867). On the antiseptic principle in the practice of surgery. The Lancet, 90(2299), 353-356.
7. Pasteur, L. (1861). Mémoire sur les corpuscules organisés qui existent dans l’atmosphère. Annales des Sciences Naturelles, 16, 5-110.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

KALIFORNIYA DARAXTI PO'STLOG‘IDAN OLINGAN SELLYULOZANING SIFAT KO‘RSATKICHLARINI O‘RGANISH

Normatov G'ayrat Alijonovich
Namangan shahar Impuls Tibbiyot Instituti, v/b dotsenti, PhD
E-mail: normatov_gayrat@mail.ru
Sharipov Nodirbek Qodirali o'g'li
Namangan shahar Impuls Tibbiyot Instituti, o'qituvchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Kaliforniya daraxti po'stlog’idan yuqori sifatli sellyuloza olish hamda ular asosida tarkibida sellyuloza saqlagan materiallar olish, fizik-kimyoviy xossalarini, daraxt po'stlog’idan olingan sellyuloza miqdori va uning pishirish jarayoni natriy ishqorining konsentratsiyasiga bog'liqligi asosida yangi yo'nalishlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: sellyuloza, texnologiya, polimerlanish, fizik-kimyoviy xossalari, H_2O_2.

ИЗУЧЕНИЕ ПОКАЗАТЕЛЕЙ КАЧЕСТВА ЦЕЛЛЮЛОЗЫ, ПОЛУЧЕННОЙ ИЗ КОРЫ КАЛИФОРНИЙСКОГО ДЕРЕВА.

Аннотация: В данной статье рассматриваются новые направления получения высококачественного целлюлозы из коры калифорнийского дерева, а также получение материалов, содержащих целлюлозу, на основе этого, их физико-химические свойства, зависимость количества целлюлозы, полученной из коры дерева, и ее процесса варки от концентрации натриевого щелочи.

Ключевые слова: целлюлоза, технология, полимеризация (СП), физико-химические свойства, H_2O_2.

STUDY OF THE QUALITY INDICATORS OF CELLULOSE OBTAINED FROM THE BARK OF THE CALIFORNIA TREE

Abstract: This article presents new directions for obtaining high-quality cellulose from the bark of the California tree, as well as materials containing cellulose based on it. The physical-chemical properties, the amount of cellulose obtained from the tree bark, and the dependence of its cooking process on the concentration of sodium hydroxide are discussed.

Keywords: cellulose, technology, polymerization (SP), physical-chemical properties, H_2O_2.

Introduction

On February 8, 1994, the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan issued a decree titled "Measures for the Development of Industrial Forestry and the Creation of Fast-Growing Wood-Producing Tree Plantations," which set the goal of establishing 10,000 hectares of tree plantations annually in the country. Following this, significant attention was given to the forestry industry. In recent years, the global importance of saving and recycling natural resources has been growing [1-2]. In particular, the paper and cellulose industry has faced the need to seek new and efficient raw material sources to meet the changing demands. Uzbekistan's natural conditions, mainly consisting of semi-desert, foothill, and mountainous regions, have limited forest areas. Therefore, meeting the demand for cellulose and paper products in our country remains one of the pressing issues [3]. California poplars are distinguished by their fast growth rate and high productivity. Their bark attracts attention as an environmentally friendly and easily recyclable raw material. The cellulose extracted from these plants is an essential component for producing high-quality materials [4]. Furthermore, determining the physical-chemical properties of the cellulose extracted from California poplar bark, and its potential use in paper and other material production, will help improve the efficiency of utilizing this resource [5]. Cellulose extracted from California poplar bark, through its chemical composition and processing methods, can be used to produce high-quality products in the paper industry. Therefore, scientific research in this field opens opportunities to develop environmentally sustainable and economically efficient methods.

Literature Review

In the literature, there are studies on the physical-chemical properties of cellulose extracted from poplar bark, including its chemical composition, structural and textural changes, as well as its suitability for processing. These properties mainly affect the use of cellulose in paper and other products. For example, in order for the cellulose to be stronger, it needs to be properly processed, with attention to the concentration of sodium hydroxide and treatment with oxidizing agents. In recent years, several scientific papers have emerged that research new innovative approaches and technologies for obtaining cellulose from California poplar bark. These studies propose new methods to optimize the cellulose extraction process, reduce technological errors, and improve quality. It is known that the result of cellulose extraction from poplar bark depends on the plant's characteristics, as well as the thickness and composition of the bark. The study of the physical and chemical properties of cellulose extracted from California poplar bark aims to develop possible methods for its effective use in the paper industry. The ongoing scientific work in this field presents new approaches to improving the quality of cellulose extracted from poplar bark and expanding its industrial applications. Thus, the literature review focuses on exploring the technological, ecological, and economic aspects necessary for improving the quality of cellulose extracted from California poplar bark and its effective use in various industries.

Research Methodology

To extract cellulose from California trees, the bark is first ground to a size of 2-3 mm. It is then cleaned of mechanical impurities, followed by washing in 80°C hot water under laboratory conditions to remove dust, after which it is dried. In order to determine the optimal concentration of the alkaline solution for extracting cellulose from poplar, it is boiled in 2%, 3%, 4%, 5%, and 6% solutions, and the optimal polymerization degree is determined. To identify the optimal concentration of the hydrogen peroxide solution for extracting cellulose, the bark is boiled in 3%, 4%, 5%, 6%, and 7% hydrogen peroxide solutions. In a 4% hydrogen peroxide solution, the cellulose is bleached, washed with hot water, and then dried at 100-105°C. The amount of cellulose obtained and its whiteness degree are measured. After the samples have been treated with the alkaline solution, they are washed, then boiled in a 5% hydrogen peroxide solution for 50-60 minutes. The samples are then left to oxidize for 11 hours at room temperature until the reaction completes. After washing to a neutral pH, they are dried at 100-110°C until their mass remains unchanged.

Analysis and Results

After the bark of the California tree was initially ground and cleaned of impurities, it was washed in hot water under laboratory conditions and then dried. To determine the optimal concentration of NaOH solution for extracting cellulose from the tree bark, it was boiled in the alkaline solution, and the optimal polymerization degree of the cellulose was determined (Table 1). The cellulose obtained under laboratory conditions is shown in Figure 1: A) California tree bark and B) cellulose obtained from the California tree bark.

Figure 1. A) Tree bark B) Cellulose obtained from tree bark

Table 1.

The amount of cellulose obtained from California tree bark and its dependence on the concentration of sodium hydroxide during the cooking process

№	NaOH concentration %	Cellulose content %	Degree of polymerization
1	2	31,5	1025
2	3	35,1	1066
3	4	37,7	1110

4	5	38,2	1150
5	6	41,4	1153

The cellulose was boiled with a hydrogen peroxide (H_2O_2) solution to determine the optimal concentration. It was then bleached in a 4% hydrogen peroxide solution, washed in hot water, and dried. The amount of cellulose obtained and their whiteness degree were determined (Table 2). As a result of hydrolysis, the degree of polymerization of polysaccharides decreases. The breaking of glycosidic bonds of polysaccharides is represented by the following schematic expression.

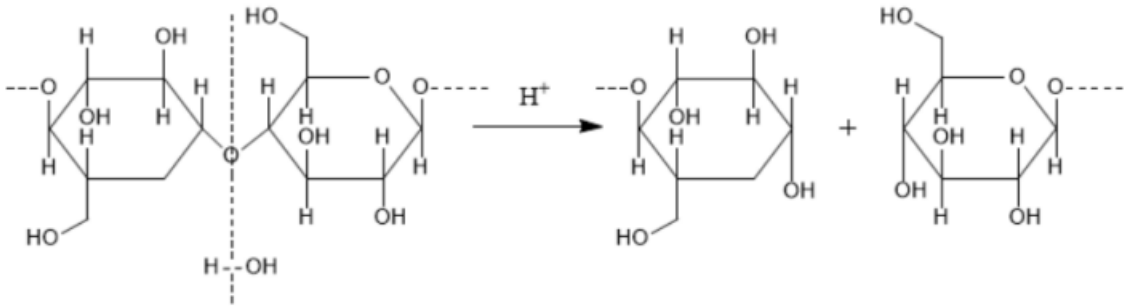

Table 2

The amount of cellulose obtained from the California poplar bark and its whiteness degree as a function of hydrogen peroxide concentration

№	H_2O_2 concentration %	Cellulose content %	Whiteness degree %
1	3	37,5	71,1
2	4	36,1	80,3
3	5	35,1	87,4
4	6	34,2	83,5
5	7	33,3	89,4

As shown in the table, with the increase in alkali concentration, the amount of cellulose decreases, while the whiteness degree increases. Specifically, the cellulose obtained using a 3% alkali solution had a yield of 37.5 % and a whiteness degree of 71.1 %. In contrast, the cellulose obtained using a 7% alkali solution had a yield of 33.3 % and a whiteness degree of 89.4 %. This phenomenon occurs because, at lower alkali concentrations, lignin and other hemicelluloses in the cellulose do not completely dissolve into the solution, resulting in a lower whiteness degree. The presence of lignin and other substances in the cellulose causes a brownish coloration, which reduces the whiteness of the final product. Conversely, as the amount of cellulose decreases and the whiteness degree increases, the amount of non-cellulose substances in the sample reduces.

Conclusion

In conclusion, based on our experimental results, we determined that the optimal alkali concentration for cellulose extraction is 5%. Under these conditions, the amount of cellulose

obtained was 33.3 %, and its whiteness degree was 89.4%. The cellulose produced under these conditions had a whiteness degree of 80-90%, a polymerization degree of 1110, and an ash content of 4.2%. Scientific research and investigations in this area are ongoing.

REFERENCES

1. Тиллашайхов М.С., Миркамилов Т.М., Сайфутдинов Р.С., Стебли хлопчатника – как сыре для производства целлюлозы. Сб. научн. тр. Ташкентского политехнического института. Химия и технология силикатных и тугоплавких неметаллических соединений. Т - 1986. С. - 65-67.

2. Примкулов М.Т., Рахманбердиев Г.Р, Махсудов Ю.М. Бир йиллик ўсимликлардан целлюлоза ишлаб чиқариш.Т - 2008, С. - 71-74 бетлар.

3. Kuznetsov, A. A., & Rusanov, K. I. *Technologies for Processing of Natural Fibers and Cellulose*. New York: Springer; 2015. P.-23-25.

4. Kalin, A. D., & Shirokova, I. B. *Application of Alkaline Treatments for Cellulose Extraction from Plant Biomass*. Journal of Industrial Chemistry; 2012. 56(2), P.-160-170.

5. Ivanov, A. M., & Dergachev, S. A. *Extraction of Cellulose from Wood Bark Using Alkaline and Hydrogen Peroxide Methods*. Biomass and Bioenergy; 2018. -P.- 45-53.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

O‘ZBEKISTONDAGI QURILISH MATERIALLARI SANOATI VA BARQAROR QURILISH VA QAYTA ISHLAYDIGAN METERIALLAR

Ibrohimv Sardorbek
Toshkent kimyo texnologiya institute
yangi yer filiali kimyoviy texnalogiyasi kafedrasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada yurtimizdagi qurilish materiallari sanoati hamda barqaror qurilish va qayta ishlaydigan materiallar haqida so’z boradi. Shuningdek qurilish materiallarining sifati , tur tarkibi, hamda ishlab chiqarish hajmlari to’g’risida fikr va mulohazalar yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Qurilish materiallari sanoati, qayta ishlash, bunyodkor, sifat, tarkib, ishlab chiqarish hajmi, sarmoya.

KIRISH

O‘zbek halqiga, millatimizga berilgan ta’riflar orasida bunyodkor degan so‘zni ko‘p eshitamiz, ishlatamiz. Darhaqiqat bunyodkorlik, qurilish qilish qonimizda bor desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Bugungi kundagi bunyodkorlik jarayoni esa sifatli qurilish mahsulotlarini talab qilmoqda. Sifat esa raqobat degani. Shu bois, raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish va eksport qilish bo‘yicha barqaror o‘sish sur’atlarini ta’minlash, shuningdek, korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga qaratilgan qurilish materiallari sanoatidagi tarkibiy o‘zgartirishlarni yanada chuqurlashtirish yuzasidan tizimli ishlar amalga oshirish davr talabi. Mamlakatimizda bunyodkorlik ko‘lami yildan yilga kengayib bormoqda. Yangi uy-joylar, yirik zavodlar, zamonaviy infratuzilma ob’ektlari qurilmoqda. Tabiiyki, bunday katta hajmdagi ishlarni sifatli va o‘z vaqtida bajarilishida qurilish materiallariga bo‘lgan talab ortadi. Shu bois, ushbu yo‘nalishdagi ishlarni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish, yangi turdagi, energiya tejamkor qurilish materiallar ishlab chiqarish, sohaga investorlarni keng jalb qilish orqali yirik loyihalarni amalga oshirish, tadbirkorlarni qo‘llab-quvvatlash borasida tizimli ishlar amalga oshirib kelinmoqda. Buning natijasida esa sohada jiddiy o‘zgarishlar kuzatildi. Ayni kunda yurtimizda 13 mingga yaqin qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalar faoliyat yuritmoqda. O‘tgan yillarda 120 turdagi qurilish materiallari ishlab chiqarilgan bo‘lsa, bugungi kunda ularning soni 180 tadan oshib ketdi. Ta’kidlash joiz, qurilish sohasi xususan qurilish materiallarini ishlab chiqarishga investitsiyalarni keng jalb etish orqali mahsulot turlarini ko‘paytirish va sifatni oshirishga, eng muhimi bugungi kundagi ustivor vazifa aholini ish bilan ta’minlash kabi vazifalarni bajarish mumkin.

Albatta kiritilayotgan sarmoya tufayli mahsulotlar sifati oshsa nafaqat yurtimiz balki xorij bozorlariga ham kirib borish imkoniyati kengayadi. Zero bugungi globalizatsiya davoridagi talab ham shuday. Paxtasiyu tillasi, oziq ovqat mahsulotlari bilan mashhur bo‘lgan O‘zbekistonning qanday qurilish mahsulotlari eksport qilinayapti degan savol tug‘ilishi tabiyi. Ma’lum bo‘lishicha, Eksport tarkibini - keramik plitkalar, santexkeramika mahsulotlari, gulqog‘oz, quruq qurilish aralashmalari, pishgan g‘isht, tabiiy toshdan yasalgan pardozbop plitalar, ohak, polipropilen quvurlar, deraza oynasi, fitinglar va boshqalar tashkil etmoqda.

Ta’kidlash joiz, Respublikada oxirgi 4 yilda amalga oshirilgan loyihalar natijasida, bugungi kunda keramik plitka, gipsokarton, shifer, sement, ohak, bazalt armaturasi, temir-beton mahsulotlari, bezakli oyna, devorbop va noruda materiallar kabi asosiy turdagi qurilish materiallari bo‘yicha ichki talabni to‘liq qoplash va eksportga ushbu mahsulotlarni sotish imkoniga ega bo‘lgan ishlab chiqarish quvvatlari yaratilgan. Keling qurilish materiallari sanoatiga kengroq to’xtalib o’tsak:

Qurilish materiallari sanoati — uy-joy qurilishi, sanoat, qishloq xo‘jaligi va boshqalardagi qurilish sohalari uchun qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi sanoat. Bir qancha tarmoqlarni o‘z ichiga oladi. Sement, asbest-sement shiferi, asbest-sement quvurlari, devor materialari (g‘isht), ohak, gips, deraza oynalari, yumshoq yopma materiallar, tabiiy toshlardan qoplama materiallar, bezak hamda pol uchun sopol (keramik) plitalar, isitgich radiatorlar va konvektorlar, chinni-fayans sanitariya-qurilish buyumlari, linoleum, yig‘ma temir-beton konstruksiyalar va detallar, noruda qurilish materiallari (maydalangan, chaqilgan tosh, qum, shag‘al, qum-shag‘al aralashmasi) va boshqa Qurilish materiallari sanoatis.ning asosiy mahsulotlari hisoblanadi. Qadimda g‘isht, cherepitsa, sopol plita, sopol vodoprovod quvurlari, gips va ohakli yopishqoq materiallar va boshqa qurilish materiallari ma’lum edi. 19-asrning 1-choragida mexanik chidamliligi yuqori bo‘lgan, suvda qotadigan portlandsement kashf etilib, qurilishda beton va temir-beton ishlab chiqarish va ularni ishlatishga sharoit yaratdi. 19—20-asrlarda qurilish hajmining keskin oshishi natijasida Qurilish materiallari sanoatis. mahsulotlari tur tarkibi va ishlab chiqarish hajmlari yuqori sur’atlarda yuksaldi.

O‘zbekistonda tabiiy xom ashyolardan qurilish materiallari sifatida foydalanish tarixi uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Ayniqsa, binolar qurilishida xom g‘isht, guvala, yog‘och sinch, ganch, oddiy tuproq (loy)dan tiklanadigan paxsa asrlar davomida asosiy qurilish materiallari bo‘lib kelgan. Humdonlarda pishirilgan g‘isht, sopol, chinni koshin, ganch, yo‘nilgan granit, marmar toshlar saroy, madrasa, masjid, rabotlar qurilishida keng qo‘llangan. Respublikada qurilish materiallari sanoati xalq xo‘jaligidagi sanoat tarmog‘i sifatida 20-asr boshlarida paydo bo‘ldi. 1913-yilda hozirgi O‘zbekistonda jami 20 dan ko‘proq kichik g‘isht zavodlari, ohak va alebastr ishlab chiqarish korxonalari ishlagan. 20-asrning 20-yil laridan boshlab dastlabki Qurilish materiallari sanoatis. korxonalari (sement, g‘isht zavodlari) qurilishi boshlandi va qisqa muddatlarda sement sanoati, shisha-oyna sanoati, toshga ishlov berish (toshtaroshlik), noruda qurilish materiallari korxonalari barpo etildi. 21-asr boshida respublikaning ko‘p tarmoqli Qurilish materiallari sanoatida sement, asbest-sement, devorbop materiallar, yumshoq tom va

gidroizolyatsiya materiallari, tabiiy toshlardan qoplama materiallar, polimer xom ashyodan qurilish materiallari va buyumlar, temir-beton konst-ruksiyalari va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlari rivojlandi. Tarmoq korxonalarida 100 dan ortiq nomdagi asosiy mahsulot turlari tayyorlanadi. Qurilish materiallari sanoati tarmoqlari yuksak mexanizatsiyalashgan va xalq xo‘jaligining qurilish materi-allariga bo‘lgan talabini to‘la qondi-radi. Xorijiy investorlar ishtiro-kida yangi qo‘shma korxonalar qurilmoqda, ishlab turgan korxonalar zamonaviy texnologiya bilan jihozlanib kengaytirilmoqda. 2003-yilda O‘zbekistonda sanoat mahsuloti ishlab chiqarishning umumiy hajmida Qurilish materiallari sanoatis. salmog‘i 4,9% ni tashkil etdi. Tarmoqda faoliyat ko‘rsa-tadigan eng yirik tashkilot "O‘zqu-rilishmateriallari" aksiyadorlik kompaniyasi (1997-yilda tashkil etilgan)dir. Uning tarkibidagi 80 korxona (23 aksiyadorlik jamiyati, 39 ta mas’uliyati cheklangan jamiyat, 14 ta xususiy korxona, 4 qo‘shma korxona) respublikada obyektlar qurilishini barcha turdagi qurilish materiallari bilan ta’minlaydi.

Har qanday inshoot yoki qurilish konstruksiyasining moddiy asosini qurilish materiallari tashkil etadi. Barcha qurilish materiallarini neorganik(mineral), organik va organomineral turlarga bo‘lish mumkin. Agar qurilish materiali turli jinsli elementlardan tashkil topsa va ular orasida aniq chegara mavjud bo‘lsa, u kompozitsion material deyiladi. Kompozitsion materiallar odatda to‘ldirg‘ichlar va bog‘lovchilardan tashkil topadi. Masalan, beton to‘ldirg‘ichlardan va bog‘lovchi modda - sement toshidan tashkil topgan. Materialning tashqi jarayon yoki moddalar ta’siriga ko‘rsatadigan xususiyatlari uning xossalari deyiladi. Ta’sirning yoki jarayonnning turiga qarab qurilish materialining fizikaviy, kimyoviy va mexanik xossalarini bir-biridan farqlaydilar. Material yaroqliligini aniqlovchi xossalarining majmui uning sifatini tavsiflaydi. Material sifati ma’lum ko‘rsatkichlar orqali baholanadi. Ular fizikaviy, kimyoviy yoki mexanik xususiyatga ega bo‘lishi mumkin. Qurilishda ishlatiladigan materialning sifati ma’lum standart talablarga javob berishi lozim. Bu talablar Davlat standartlari(DST)da keltirilgan bo‘ladi. Standartlarda texnik talablar, sinash usullari, materiallarni joylash, saqlash, tashish talablari va shunga o‘xshash ko‘plab ma’lumotlar berilgan bo‘ladi. Materialning xossalari uning tarkibi va tuzilishiga bevosita bog‘liqdir. Materialning tuzilishi (strukturasi) deganda uning tarkibidagi tashkil etuvchilar (komponentlar)ning miqdorlari, ularning o‘zaro joylashuvi va komponentlar orasidagi o‘zaro bog‘lanish tushuniladi. Materialning tuzilishini fizikaviy, kimyoviy va mexanik usullar yordamida o‘rganish mumkin.

Qurilish materiallari qattiq, suyuq va plastik holatlarda bo‘lishi mumkin. Masalan, tosh, g‘isht, beton qattiq, bo‘yoqlar, eritmalar va qorishmalar 5 suyuq yoki plastik holatdadir. Qurilishda ko‘proq qattiq mineral zarrachalarning o‘zaro sementlanishidan hosil bo‘lgan materiallar (konglomeratlar) ishlatiladi. Konglomeratlarning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri ularda turli yiriklikdagi g‘ovaklarning mavjudligidir. G‘ovaklar o‘ta kichik (kapillyar) yoki ko‘z bilan ilg‘aydigan darajada (nokapillyar) bo‘lishi mumkin.

So‘nggi yillarda qurilish materiallari ishlab chiqarishida zamonaviy texnologiyalar joriy etilib, ishlab chiqarish jarayonlari avtomatlashtirilmoqda. Masalan, “aqlli” beton turlari, yuqori mustahkamlikka ega shisha tolali armaturalar va ekologik toza polimerli materiallar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yilmoqda. Bu materiallar nafaqat chidamliligi, balki energiya tejamkorligi va ekologik xavfsizligi bilan ham ajralib turadi. Shuningdek, 3D-printerlar yordamida qurilish materiallarini ishlab chiqarish istiqbollari ham o‘rganilmoqda, bu esa kelajakda binolarni tez va arzon qurish imkonini yaratadi.

Qurilish materiallari ishlab chiqarishdagi muammolar va yechimlar

Sanoatning rivojlanishi bilan bir qatorda, qator muammolar ham mavjud. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Xomashyo ta’minoti masalalari – O‘zbekistonda sement, ohak va gips kabi materiallar yetarli darajada ishlab chiqarilayotgan bo‘lsa-da, ayrim maxsus qurilish mahsulotlari uchun xomashyo import qilinmoqda. Bu esa ishlab chiqarish tannarxiga ta’sir ko‘rsatmoqda.

2. Energiya sarfi va ekologik muammolar – qurilish materiallari ishlab chiqarish energiya talab qiluvchi soha hisoblanadi. Shu sababli, muqobil energiya manbalaridan (quyosh, shamol va bioyoqilg‘i) foydalanish ustuvor vazifalardan biri bo‘lishi kerak.

3. Ishchi kuchi malakasi – zamonaviy qurilish texnologiyalaridan foydalanish uchun yuqori malakali mutaxassislarga talab ortmoqda. Shu bois professional ta’lim va amaliyot dasturlarini kengaytirish lozim.

O‘zbekiston qurilish materiallari sanoati jadal rivojlanib borayotgan sohalardan biri bo‘lib, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, xalqaro bozorlarga chiqish va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish kelgusi yillarda ham ustuvor yo‘nalish bo‘lib qoladi. Quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

Qurilish materiallari ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va raqamlashtirish, bu esa mahsulot sifatini oshirish va tannarxni pasaytirishga yordam beradi. Mahalliy ishlab chiqaruvchilar uchun imtiyozli kredit va subsidiya dasturlarini kengaytirish orqali investitsiyalarni ko‘paytirish, ekologik toza va energiya tejamkor mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish, jahon bozorida mahalliy qurilish materiallarining tan olinishi uchun marketing strategiyasini ishlab chiqish va xalqaro ko‘rgazmalarda faol qatnashish, qurilish materiallari sanoati kelajakda mamlakat iqtisodiyotining eng muhim tarmoqlaridan biri bo‘lib qolishi aniq. Uni yanada rivojlantirish esa barqaror investitsiyalar va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish bilan bevosita bog‘liq.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki Qurilish materiallari korxonalari innovatsion salohiyatini tahlil qilish va baholashda, birinchi navbatda, uning asosiy tarkibiy qismlari o‘rtasida resurslarning oqilona taqsimlanishi va asoslanganligiga e’tibor qaratish lozim. Kelgusida innovatsion salohiyat tarkibining avvalgisiga nisbatan o‘zgarishiga erishish uchun asosiy texnik va iqtisodiy omillarning ta’siri tahlil qilinadi. Shu bilan birga, korxonaning innovatsion salohiyatini oshirish uchun xo‘jalik ichidagi zaxiralar ham aniqlanadi. Jumladan,

yuqoridagi taklif etilganlar asosida shakllangan tahlillar natijasida qurilish materiallari korxonalarida innovatsion rivojlanish bosqichiga ega bo‘lish uchun quyidagi vazifalarning bajarilishi maqsadga muvofiqdir:

— qurilish materiallari sanoatidagi mavjud innovatsion texnologiyalaridan samarali foydalanish, shuningdek, yangi texnika va texnologiya, nou-xau va intellektual mulklarni sotib olishni yo‘lga qo‘yish;

— qurilish materiallari sanoatidagi korxonalarda ilmiy tadqiqot va eksperimental bazani rivojlantirish orqali ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini yanada faollashtirish;

— innovatsiya jarayonidagi tajriba ishlarini olib borishda unga mos keluvchi tashkilotlarga buyurtmalar berish va ularni moliyalashtirish masalalarini hal etishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish;

— yangiliklarni ishlab chiqish va joriy etishni tezlashtirish uchun aksiya, obligatsiya va chet el investitsiyalarini yanada ko‘proq jalb etish yo‘llarini aniqlash. Yuqoridagi sanab o‘tilgan yo‘nalishlar qurilish materiallari tarmog‘idagi xo‘jalik subyektlarining innovatsion rivojlanishini jadallashtirishga, shuningdek, kam xarajatli ishlab chiqarish, yuqori sifatga ega bo‘lish, mahsulotlar raqobatbardoshligi va korxonalarning innovatsion ishlab chiqarish samaradorligi oshishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH. Mirziyoyevning 2018-yil 21-sentyabrdagi «2019–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi PF-5544-son Farmoni.

2. Innovatsion rivojlanish vazirligining 2019-yilning birinchi yarim yilligida amalga oshirgan ishlar yuzasidan hisoboti.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 7-fevraldagi «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi PF- 4947-son Farmoni.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 25-oktyabrdagi «Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalari faoliyati samardorligini oshirish to‘g‘risida»gi PQ-3356-son Qarori.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so‘zi, 2017-y., 23-dekabr.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasini amalga oshirish haqidagi Farmoni.

7. Журавлев П.В. Теория системного менеджмента. – М.: Экзамен, 2002.

8. Гунин В.Н. и др. Управление инновациями: 17-модулная программа для менеджеров. «Управление развитием организации». Модул 7. – М.: INFRA-M, 2002. – С.178.

9. Ziyayev M.K., Mirisayev A.A., & Aloyeva Z.R. (2023). Develop a strategy for increasing business efficiency in enterprises. ISJ Theoretical & Applied Science, USA 02 (118), 201–206.

10. Ziyayev M.K., Mirisayev A.A., & Aloyeva Z.R. (2023). Some issues in strategic management of enterprises. ISJ Theoretical & Applied Science, USA 02 (118), 466–472.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

PORTLANDSEMENT ISHLAB CHIQARISHDA TEXNOGEN CHIQINDILARDAN QO‘SHIMCHA SIFATIDA FOYDALANISH VA XUSUSIYATLARINI O‘RGANISH.

R.A.Qodirov
Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti, Termiz, O‘zbekiston
Tel.: (0893) 3860089, E-mail.: rustam_6569@mail.ru
S.Z.Xodjamkulov
Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti, Termiz, O‘zbekiston
Tel.: (0891) 5769787, E-mail.: saxomiddin@mail.ru

Annotatsiya: O‘zbekiston sement sanoati, mamlakatning infrastrukturaviy rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Sement ishlab chiqarish jarayoni jahon miqyosida eng ko‘p energiya sarflaydigan va ekologik ta’sir ko‘rsatuvchi tarmoqlardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, texnogen chiqindilarni qayta ishlash va ularni sement ishlab chiqarishda ishlatishning iqtisodiy va ekologik afzalliklari mavjud.

Tayanch so‘zlar: Portlandsement, tabiiy resurslar, ohaktosh va gil, tog‘ jinslari va texnogen chiqindilar, energiya, maxsus pechlar, klinker, gips, eksport, ekologiya.

STUDY OF THE APPLICATION AND CHARACTERISTICS OF TECHNOLOGICAL WASTE AS AN ADDITIVE IN PORTLAND CEMENT PRODUCTION

Abstract: The cement industry in Uzbekistan holds significant importance in the country's infrastructural development. However, the production of cement is recognized as one of the most energy-intensive and environmentally impactful industrial processes globally. In this context, the utilization of technogenic (man-made) waste as an additive in cement production presents both economic and ecological advantages. This study examines the potential of incorporating such waste materials to enhance sustainability in cement manufacturing processes.

Keywords: Portland cement, natural resources, limestone, clay, rock waste, man-made waste, energy efficiency, industrial furnaces, clinker, gypsum, export, environmental impact, ecology.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОГЕННЫХ ОТХОДОВ В КАЧЕСТВЕ ДОБАВОК ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ ПОРТЛАНДЦЕМЕНТА И ИЗУЧЕНИЕ ИХ СВОЙСТВ

Аннотация: Цементная промышленность Узбекистана играет важную роль в инфраструктурном развитии страны. Производство цемента является одной из наиболее энергоемких и экологически значимых отраслей в мире. Вместе с тем, переработка техногенных отходов и их использование в производстве цемента обладают экономическими и экологическими преимуществами.

Ключевые слова: портландцемент, природные ресурсы, известняк и глина, горные породы и техногенные отходы, энергия, специальные печи, клинкер, гипс, экспорт, экология.

Kirish. Butun dunyoda keng tarqalgan portlandsement ishlab chiqarishda energiya tejashning samarali va dolzarb yo‘nalishlaridan biri bu portlandsement klinkerini puch tog‘ jinslari, kul va shlak ko‘rinishidagi mineral qo‘shimchalar bilan birgalikda maydalashdir. Tadqiqotning asosiy maqsadi Sherobod sement zavodining ishlab chiqarish sharoitlarini hisobga olgan holda portlandsement klinkerini Surxondaryo viloyati joylashgan asfalt zavodlarining chiqindisi bilan birgalikda maydalash yo‘li bilan barqaror sifatli portlandsement olish imkoniyatini ilmiy asoslashdan iborat.. O‘zbekiston yirik iqtisodiy markazlardan biri sifatida, portlandsement ishlab chiqarish sanoatini rivojlantirishga katta e’tibor qaratib kelmoqda. O‘zbekiston portlandsement ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan tabiiy resurslarga boy. Respublikada joylashgan Surxondaryo, Qashqadaryo, Toshkent va Farg‘ona kabi hududlarda sifatli xomashyo manbalari mavjud. O‘zbekiston portlandsement sanoati kelajakda quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha rivojlanishi kutilmoqda:

1. **Mahalliy ishlab chiqarishni oshirish:**

- O‘zbekiston sement ishlab chiqarish sohasida ichki talabni qondirish va eksport imkoniyatlarini kengaytirish uchun portlandsement ishlab chiqarish quvvatlarini oshirishni rejalashtirmoqda.
- Mamlakatda yangi sement zavodlari, jumladan Zafarobod tumanidagi “Huaxin Cement Jizzakh” MCHJ kabi investitsiya loyihalari amalga oshirilmoqda. Bu zavodlar yirik portlandsement ishlab chiqarish quvvatlariga ega va mahsulotni nafaqat ichki bozorga, balki qo‘shni davlatlarga ham eksport qilishni rejalashtirmoqda.

2. **Texnologik yangilanish va ekologik jihatlar:**

- O‘zbekistonda sement sanoatini rivojlantirishda ekologik va energiya tejamkor texnologiyalarni joriy qilishga katta e’tibor qaratilmoqda. Portlantsement ishlab chiqarishda energiya samaradorligini oshirish va zararli chiqindilarni kamaytirish maqsadida zamonaviy texnologiyalar qo‘llaniladi.
- Xususan, yangi texnologiyalar yordamida ishlab chiqariladigan sementning sifatini yaxshilash va atrof-muhitga ta’sirini kamaytirishning ustuvor yo‘nalishlari belgilangan.

3. **Eksportni oshirish:**

- O‘zbekiston sement eksportini kengaytirishga alohida e’tibor qaratmoqda. 2025-yilga borib sement ishlab chiqarish quvvatlari 17,6 million tonnaga yetkazilishi rejalashtirilmoqda, bu esa eksport imkoniyatlarini oshirishga xizmat qiladi.
- Mamlakatning sement sanoati boshqa Markaziy Osiyo davlatlari, jumladan Tojikiston, Qozog‘iston, Afg‘oniston kabi davlatlarga sement eksport qilishni kuchaytirishni maqsad qilgan.

4. **Ichki bozorni barqarorlashtirish:**

- Ichki bozor talabini qondirish va sement narxlarining barqarorligini ta’minlash uchun ishlab chiqarish quvvatlari oshiriladi. 2024-yilda sement ishlab chiqarish hajmi sezilarli darajada oshgan va bu trend 2025-yilda ham davom etishi kutilmoqda.
- Yangi sement zavodlari ochilishi va mavjud zavodlarni modernizatsiya qilish orqali ishlab chiqarish hajmi ortadi va bozordagi raqobat kuchayadi.

5. **Investitsiya va davlat dasturlari:**

- O‘zbekiston hukumati sement sanoatini rivojlantirish uchun turli davlat dasturlarini amalga oshirmoqda. Bunda xorijiy investitsiyalar va mamlakat ichidagi investitsiya loyihalari muhim rol o‘ynaydi.
- Sement ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish uchun davlat tomonidan qo‘llaniladigan soliq imtiyozlari, subsidiya va boshqa rag‘batlantirish choralari mavjud.

Portlandsement asosan ohaktosh va gil aralashmasidan olinadi. Ushbu xomashyolar maxsus pechlarda yuqori haroratda pishiriladi, so‘ngra klinker gips qo‘shilib maydalanadi va tayyor mahsulot – sement olinadi. Hozirgi vaqtda O‘zbekistonda bir nechta yirik sement ishlab chiqaruvchi zavodlar faoliyat yuritadi. Ular qatoriga “Qizilqumsement” AJ, “Oxangaronsement” AJ “Xuaksin Jizzax sement” MCHJ QK, “Bekobodsement” AJ, “Sherobod sement zavodi” MCHJ va boshqa zavodlar kiradi. Ushbu korxonalar yiliga millionlab tonna sement mahsulotlarini ishlab chiqarib, nafaqat ichki bozor ehtiyojlarini qondiradi, balki eksport faoliyatini ham yo‘lga qo‘ygan.

O‘zbekiston portlandsement sanoati zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali o‘z samaradorligini oshirib bormoqda. Zavodlarda energiya samaradorligini oshirish, chiqindilarni kamaytirish va sifatni yaxshilashga qaratilgan uskunalar o‘rnatilgan. Shu bilan birga, ekologik xavfsizlikni ta’minlash uchun zamonaviy chang-tozalash tizimlari joriy etilgan. Portlandsement ishlab chiqarishning asosiy muammolaridan biri bu energiya sarfini kamaytirish va ekologik ta’sirni minimallashtirishdir. Bizga ma’lumki sement ishlab chiqarish atrof-muhitga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Sement ishlab chiqarish dunyodagi 5 % karbonat angidrid gazini chiqaradi bu esa ekologik muammolarni keltirib chiqaradi. Shu sababli, sement ishlab chiqaruvchilar energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish va qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish ustida ish olib bormoqda. So‘nggi yillarda portlandsement ishlab chiqarishda texnogen chiqindilardan qo‘shimcha sifatida foydalanish bo‘yicha ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu qo‘shimchalar sementning sifatini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini va ekologik ta’sirni kamaytirish maqsadida qo‘llaniladi.

Asosiy qism. O‘zbekistonda yillar davomida bir milliard tonnadan ortiq bo‘lgan tog‘ jinslari va texnogen chiqindilar to‘plangan. Bu tog‘ jinslari va texnogen chiqindilarni silikat va qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarida xom ashyo manbai sifatida foydalanish mumkin. Aripova M.M. tomonidan bu masalalar bo‘yicha amaliy ishlar olib borilgan. Olib borilgan tadqiqot natijalari yordamida, ushbu texnogen chiqindilarni portlandsement va keramik materiallari ishlab chiqarishda kompleks foydalanish mumkinligi aniqlangan.

Ushbu ilmiy tadqiqot “Sherabod sement zavodi” MCHJ ГОСТ 31108-2020 standarti asosida ishlab chiqarilayotgan klinker va shu klinkerga qo‘shimcha sifatida Surxondaryo asfalt zavodlari chiqindisi asosida SEM II/A-I 32,5N markali portlandsement olishga asoslangan. Ushbu chiqindilarni sement ishlab chiqarishda xom ashyo sifatida ishlatish orqali nafaqat resurslarni tejashga, balki chiqindilarni kamaytirishga erishish ko‘zda tutilgan.

Sherobod sement zavodida klinker qismiga 13,2 % ohaktosh, 3,5 % gips, 3,8 % zola shlaki qo‘shilib sharli tegirmonda maydalanadi. Demak portlandsement klinkerni gips va mineral qo‘shimchalar bilan maydalash natijasida olinadi. Sherobod sement zavodi klinkeri asosida olingan SEM II/A-I 32,5N markali portlandsementni ГОСТ 5382-2019 asosida kimyoviy tarkibi va fizik xossalari 1-jadvalda ko‘rsatilgan.

№	Portlandsement tarkibi	O‘lchov birligi	Miqdori	ГОСТ 5382-2019 talablari bo‘yicha
1	SiO_2	%	19,79	
2	Al_2O_3	%	4,22	
3	Fe_2O_3	%	3,66	
4	CaO	%	62,66	
5	MgO	%	1,53	5% dan oshmasligi kerak
6	SO_3	%	1,68	
7	Na_2O	%	0,40	
8	K_2O	%	0,71	
9	Maydaligi 45μ	%	16,1	
10	Maydaligi 80μ	%	2,1	
11	Zichligi	g/sm^3	3,07	
12	Blaine	g/sm^2	3451	
13	Sement hamirining normal quyuqligi	%	24	
14	Qotish boshlanishi	min	130	45 min dan olidin boshlanmasligi kerak
15	Qotish tugashi	min	180	
16	Siqilishga bo‘lgan mustahkamligi (2 kunlik)	MPa	13,8	12,5 MPa dan kam bo‘lmasligi kerak
17	Siqilishga bo‘lgan mustahkamligi (28 kunlik)	MPa	33,6	32,5 MPa dan kam bo‘lmasligi kerak

17	Qizdirganda yo‘qoladigan massa (PPP)		1,0	

1-jadval. SEM II/A-I 32,5N markali portlandsementni ГОСТ 5382-2019 asosida kimyoviy tarkibi va fizik xossalari.

Bugungi kunda O‘zbekistonda portlandsementning deyarli barcha turlari ishlab chiqarilmoqda, ayni paytda ushbu qurilish materialiga bo‘lgan talab muttasil oshib buning natijasida portlandsement muhim strategik resurlardan biriga aylandi. Biz olib borayotgan tadqiqotda Sherobod sement zavodi klinker qismiga sement markasini oshirish va energiya sarfini kamaytirish maqsadida qo‘shimcha mahsulot sifatida, Surxondaryo viloyatida joylashgan **Sherobod, Termiz tumani** asfalt zavodlari chiqindisidan foydalandik. Bu chiqindi mahsulotlarimizning rentgen tahlili asosida olingan oksidlar miqdori 2,3-jadvalda, rentgen grafik tahlili fizik-kimyoviy ko‘rsatkichlari 1,2-rasmda keltirilgan.

№	**Sherobod tumani asfalt zavodi chiqindi mahsulotining tarkibi.**	**O‘lchov birligi.**	**Miqdori.**	**ГОСТ** 5382-2019 **talablari bo‘yicha.**
1	Si_2O	%	35,98	
2	Al_2O_3	%	8,56	
3	Fe_2O_3	%	3,57	
4	CaO	%	19,19	
5	MgO	%	2,33	5 % dan oshmasligi kerak
6	SO_3	%	0,36	
7	Na_2O	%	1,51	
8	K_2O	%	3,93	
9	K/K	%	24,57	
10	To‘plam	%	100	

2-jadval. Sherobod tumani asfalt zavodi chiqindi mahsulotining tarkibi.

№	**Termiz tumani asfalt zavodi chiqindi mahsulotining tarkibi.**	**O‘lchov birligi.**	**Miqdori.**	**ГОСТ** 5382-2019 **talablari bo‘yicha.**
1	Si_2O	%	33,29	
2	Al_2O_3	%	5,31	
3	Fe_2O_3	%	1,76	
4	CaO	%	24,80	
5	MgO	%	0,71	5 % dan oshmasligi kerak
6	SO_3	%	1,55	
7	Na_2O	%	0,90	
8	K_2O	%	2,24	

9	K/K	%	29,45	
10	To‘plam	%	100	

3-jadval. Termiz tumani asfalt zavodi chiqindi mahsulotining tarkibi.

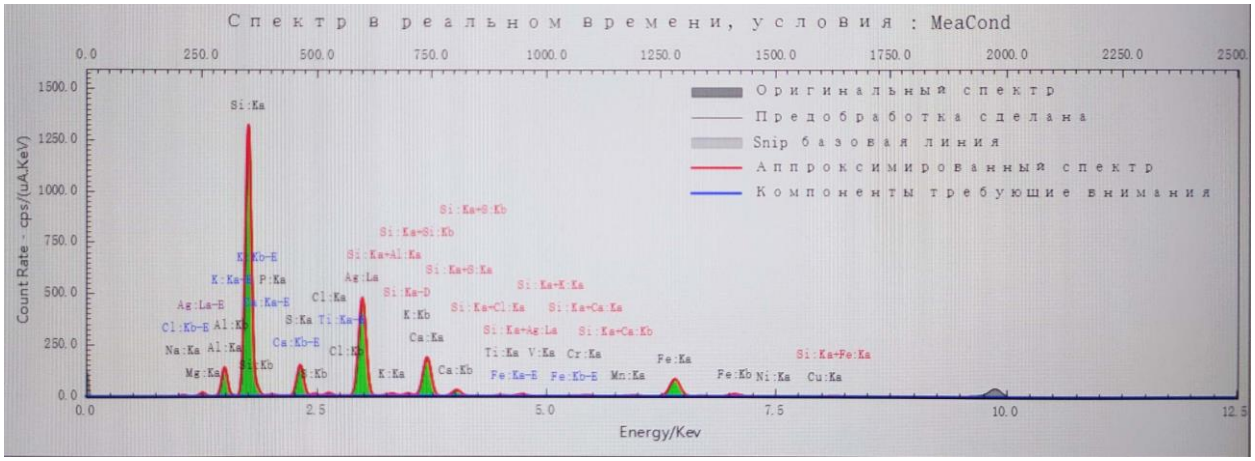

1-rasm. Sherobod tumani asfalt zavodi chiqindisi rentgen tahlili.

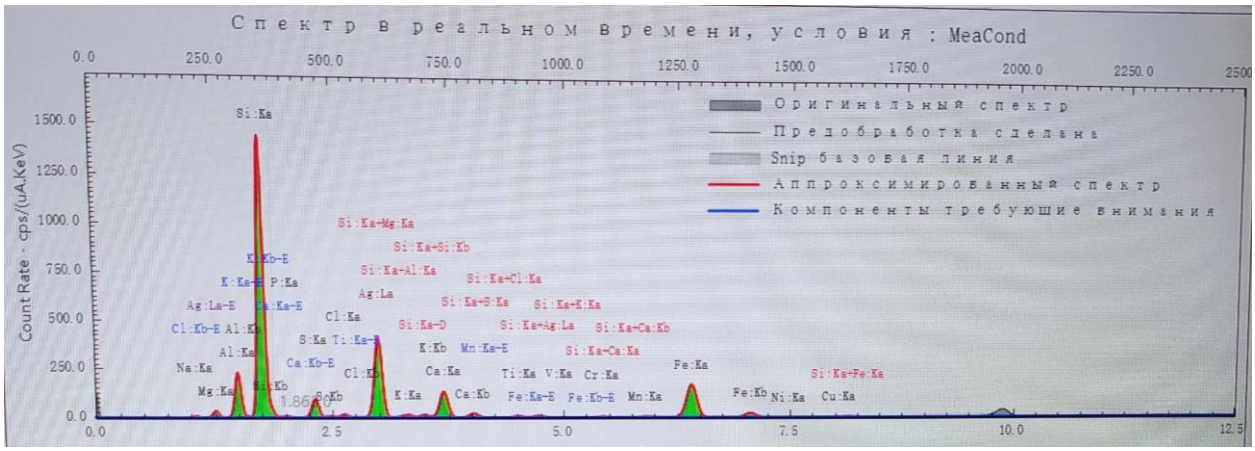

2-rasm. Termiz tumani asfalt zavodi chiqindisi rentgen tahlili.

Tajriba va natijalar. Klinkerga asfalt zavodining chiqindisini qo‘shish jarayonini laboratoriya sharoitida amalga oshirdik. Laboratoriya sharoitida 3kg namuna tayyorlash uchun **13,2 % ohaktosh, 3,5 % gips, 3,8 % asfalt zavodi** chiqindisidan qo‘shilib laboratoriya sharli tegirmonida 1 soat davomida maydalandi hosil bo‘lgan aralashma 0,08 raqamli elakda elab olindi. 3000 gramm klinkerga nisbatan 396 gramm ohaktosh, 105 gramm gips, 114 gramm chiqindi va 2385 gramm klinker sarflandi.. Olingan namunalarning fizik-kimyoviy xususiyatlari Sherobod sement zavodi kimyoviy laboratoriyasida ko‘rib chiqildi.

1. Mikrometriks qurilmasida zichlikni aniqlash. Bunda idishga 40-60 orlig‘ida namuna tortib olinadi, bu qurilma geliy gazi yordamida zichlikni aniqlaydi. Tortib olingan namuna priborga joylashtiriladi va qurilma qopqog‘i yaxshilab buralib yopiladi, qurilmaga o‘lchab olingan massa kirgizilgandan so‘ng olingan namuna zichligi hisoblanib ekranga chiqadi. Sement zavodning fizik laboratoriya bo‘limida mikrometriks qurilmasidan foydalanib sementning zichligini aniqlab oldik. Buning uchun har ikki asfalt zavod chiqindisidan 3,8%

qo‘shib tayyorlangan sement namunamizdan analitik tarozida 46,74 grdan tortib olindi va zichligi aniqlandi. Natijada **Sherobod** asfalt zavodi chiqindisidan 3,8% qo‘shilgan sement namunasining zichligi 3,09 g/sm^3. **Termiz tumani** asfalt zavodi chiqindisidan 3,8% qo‘shilgan sement namunasining zichligi 3,08 g/sm^{3}ekanligi aniqlandi.

2. Asfalt zavodining chiqindisi qo‘shilgan portlandsement namunalarining solishtirma sirt yuzasi blaine analizatorida o‘rganildi. Ko‘rilgan sementning zichligi aniqlangandan so‘ng zichlik 73,652 (o‘zgarmas son) ga ko‘paytiramiz so‘ng 0,5 (o‘zgarmas son) ga ko‘paytirib olinadi natija qancha chiqsa shuncha miqdorda sement tortib olinadi belain trubasimon jihozi tagiga filtr qog‘oz qo‘yib namuna solinadi va qurilmaga aniqlangan zichlik kiritiladi qisqa vaqt oralig‘ida zarralar soni ekranda ko‘rinadi. Olingan har ikki sement namunasini zarrachalar sonini 1sm^3 da qancha ekanligini blaine analizator qurilmasida aniqlash uchun zichlikka qarab hisoblab analitik tarozida tortib olamiz**.**

Sherobod tumani asfalt zavodi namunasi zichligi 3.09g/sm^3 bo‘yicha hisoblasak m=3,08*73,652*0,5=113,79 gr tortib olamiz. **Termiz tumani** asfalt zavodlari chiqindisidan tayyorlangan namunadan m=3,08*73,652*0,5=113,42 gr tortib olamiz va blaine analizator qurilmasida aniqlash uchun qo‘yamiz. Har ikki namuna alohida alohida blaine analizatorga aniqlangan zichlik bo‘yicha kiritamiz. Qisqa vaqt ichida sementning solishtirma sirt yuzasi hisoblanib blaine analizatorning ekranida ko‘rinadi. **Sherobod tumani** asfalt zavodi chiqindisidan tayyorlangan namuna solishtirma sirt yuzasi 3334g/sm^3 va **Termiz tumani** asfalt zavodi chiqindisidan tayyorlangan namunaning solishtirma sirt yuzasi 3430g/sm^3 ekanligi aniqlandi. Olingan natijalar zichligi va solishtirma sirt yuzasi SEM II/A-I 32,5N markali sement zichligi va solishtirma sirt yuzasidan deyarli farq qilmasligi aniqlandi va an’anaviy sement, klinker va olingan sement namunalari bilan 4-jadvalda solishtirildi.

T/r	Namunalar	Namunalarning zichlig g/sm^3	Namunalarning solishtirma sirt yuzasi g/sm^3
1	Klinker	3,12	3317
2	An’anaviy sement	3,09	3232
3	Sherobod tumani asfalt zavodi chiqindisidan tayyorlangan namuna	3,09	3234
4	Termiz tumani asfalt zavodi chiqindisidan tayyorlangan namuna	3,08	3257

4-jadval. Olingan natijalar zichligi va solishtirma sirt yuzasi.

Zichligi va solishtirma sirt yuzasini aniqlash, portlandsementning mustahkamligi va hajmiy o‘zgarishida muhimdir. Agar portlandsement zichligi yuqori bo‘lsa sement zarrachalari soninining ortishiga olib keladi. Bu portlandsementning solishtirma sirt yuzasining kamaytiradi. Lekin portlandsement zarrachalari maydalik darajasining oshib ketishi esa solishtirma sirt yuzaning yuqori bo‘lishiga va hajim oshib ketishiga sabab bo‘ladi. Hajmning oshib ketishi esa portlandsement zarrachalarini juda ham maydalanib ketishi hisobiga yuzaga keladi. Natijada portlandsement mustahkamligi ortadi, ammo 50 kgga mo‘ljallangan potlandsement qopiga 50

kg portlandsement sig‘may qolishi mumkin. Buni oldini olish uchun elevator va separatordagi elaklarning aborotini oshirish hisobiga, maydalanish darajasi nazorat qilinadi.

3. Qo‘shimcha qo‘shilgan sement va sement xamirining fizik-mexanik xossalarini o‘rganish: Portlandsement klinkeri sarfini kamaytirish va mustahkamligini oshirish maqsadida Sherobod va Termiz tumanida joylashgan asfalt zavodining chiqindilaridan alohida alohida klinker massasiga nisbatan 3,8% miqdorda qo‘shdik. Olingan sement namunasini fizik-mexanik xossalari o‘rganildi. Sherobod va Termiz tumanlarida joylashgan asfalt zavodlari chiqindilaridan qo‘shilgan sement xamirini tayyorlash uchun olingan sement namunalaridan 450grdan analitik tarozida tortib olindi. O‘lchab olingan sement namunalaridan tayyorlangan sement xamirining qotish boshi va qotish oxirini aniqlash uchun vika asbobiga qo‘yildi.

Sement xamiriga vika asbobining qalin ignasi o‘ttiz soniya ichida 5-7 mm gacha sement xamiriga botsa normal quyuqligi hisoblanadi. Bu tajribada 450gr sement massasiga 22-28% gacha suv qo‘shib sement xamiri tayyorlanadi. Vika asbobining 300grli sterjinga o‘rnatilgan igna sement xamiriga har 10-15 daqiqada tushirib turiladi, vika asbobi ignasi sement xamiriga 3-5 mm botib to‘xtasa sement xamirining tishlashish ya’ni qotish boshini bildiradi. Tishlashish vaqtini tugashi ham 300grli sterjinga o‘rnatilgan ignani har 10-15 daqiqada sement xamiriga tushirib kuzatiladi. Tishlashish muddatining tugashi ya’ni qotish oxiri igna sement xamiriga 0,05-0 mm botganda tugaydi. Davlat standartlari talabiga muvofiq portlandsement 45 minutdan keyin tishlasha boshlashi va kamida 12 soatda tishlashib bo‘lishi kerak. Olingan namunaning tishlashish vaqti va suvga bo’lgan talabi 5-jadvalda ko‘rsatilgan.

№	Kunlik namunalar	Tishlashishning boshlanishi (min)	Tishlashishning tugash (min)	Talab qilinadigan suv miqdori (ml)
1	**Klinker**	145	193	135 ml
2	**An’anaviy sement**	132	180	125 ml
3	**Sherobod tumani asfalt zavodi chiqindisidan tayyorlangan namuna**	160	200	126 ml
4	**Termiz tumani asfalt zavodi chiqindisidan tayyorlangan namuna**	155	230	135 ml

5-jadval. Olingan namunaning tishlashish vaqti va suvga bo’lgan talabi.

Olingan portlandsement namunasining suvga bo‘lgan talabi va qotish vaqtlari o‘rganildi. Olingan natijalardan Sherobod, Termiz tumanlari asfalt zavodlarining chiqindisi qo‘shilgan portlandsement namunalarining suvga bo‘lgan talabi ortganini va qotish vaqtini ham uzayganini ko‘rishimiz mumkin. Sherobod, Termiz tumanlari asfalt zavodlarining chiqindisi qo‘shilgan portlandsement namunalarining suv sarfi va qotish vaqtlari SEM II/A-I 32,5N markali an’anaviy sement va klinker suv sarfi bilan qotish vaqtiga yaqinligini ko‘rishimiz mumkin.

4. Portlandsement hamirining Le Shatele halqasida kengayishini aniqlash. Suv sarfi bilan qotish vaqtini aniqlash uchun ishlatilgan sement xamiridan qolgani bilan Le Shatele halqasi to‘diriladi va ikki yoniga shisha oyna o‘rnatilib 20ºC va 100ºC li suvli muhitda sement xamirining hajmiy kengayishi o‘rganildi. Le Shatele ikkita ignalar orasi o‘lchab olindi. Sement xamiri 20ºC suvda bir sutka saqlanadi, halqalarga o‘rnatilgan ignalar orasi o‘lchanadi, keyin Le Shatele qurilmasiga qo‘yib 4 soat 100ºC haroratda qaynatildi. Sovitib ignalar orasi qayta o‘lchanadi. Olingan ma’lumotlarga tayanib sement xamirining necha mm kengayganini aniqladik. Le Shatele halqasida sement xamirining kengayishini aniqlash 6-jadvalda ko‘rsatilgan.

№	**Namunalar**	**Le Shatele halqasining dastlabki kengligi, mm**	**Le Shatele halqasining 24 soat davomida suvda saqlangandan keying kengligi, mm**	**Le Shatele halqasining 4 soat davomida qaynatilgandagi kengligi, mm**
1	**Klinker**	10	11	12
2	**An’anaviy sement**	9	10	11
3	**Sherobod tumani asfalt zavodi chiqindisidan tayyorlangan namuna**	8	9	10
4	**Termiz tumani asfalt zavodi chiqindisidan tayyorlangan namuna**	10	11	12

6-jadval. Le Shatele halqasida sement xamirining kengayishi.

Le Shatele halqasida sement namunasini kengayishini o‘rganishdan asosiy maqsad sement tarkibidagi erkin CaO meyordan ortiqcha emasligini o‘rganish. Biz olib borgan tajribamizda ishlatilgan mineral qo‘shimchalar tarkibida, Le Shatele halqasini kengaytiradigan oksidlar mavjud bo‘lmaganligi sababli, sement namunalarida natijalar o‘xshash.

5. Sement namunalarining siqilishga va egilishga bo‘lgan mustahkamligini tekshirish: ГОСТ 31108-2020 davlat standarti asosida sement markasini aniqlash uchun quyiladigan sement namunalarining nisbatlariga (3:1:05 polifraksion qum, sement, suv) muvofiq 1350gr polifraksion qum, 450gr sement 225gr suv qo‘shildi. Tayyorlangan sement xamirlaridan eni 4sm, bo‘yi 4sm, uzunligi 16smlik balkalar quyib olindi. Balkalarning 2:7 va 28 kunlik sindirish asbobida sindirib olingan natijalari 7-jadvalda ko‘rsatilgan.

№	Namunalar	2 kunlik (N/mm^2)	7 kunlik (N/mm^2)	28 kunlik (N/mm^2)
1	**Klinker**	19,8	33,7	48,1
2	**An’anaviy sement**	13,9	24,7	33,1
3	**Sherobod tumani asfalt zavodi chiqindisidan tayyorlangan namuna**	20,9	32,9	42,7
4	**Termiz tumani asfalt zavodi chiqindisidan tayyorlangan namuna**	17,1	29,7	42,9

7-jadval. Balkalarning 2:7 va 28 kunlik sindirish asbobida sindirib olingan natijalar.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki Sherobod, Termiz tumanida joylashgan asfalt zavodlarining chiqindilaridan SEM II/A-I 32,5N markali an’anaviy sementga qo‘shimcha sifatida qo‘shish mumkinligini, olingan sement namunalarining siqilishga bo‘lgan natijalardan ko‘rish mumkin.

Shunday qilib, texnogen chiqindilardan foydalanish O‘zbekiston sement sanoati uchun katta istiqbollarga ega. Bu nafaqat sanoatning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi, balki atrof-muhitni himoya qilishga, iqtisodiy samaradorlikni oshirishga va yangi texnologiyalarni joriy qilishga ham xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda O‘zbekiston sement sanoatida texnogen chiqindilardan foydalanish istiqbollari ulkan imkoniyatlarga ega bo‘lib, bu jarayonni rivojlantirishda texnologik, iqtisodiy va ekologik jihatdan katta afzalliklar mavjud. Bu bo‘yicha amalga oshirilgan yoki amalga oshirilishi rejalashtirilgan tadqiqotlar va amaliyotlar, uzoq muddatda sement ishlab chiqarish jarayonining barqarorligi va samaradorligini ta’minlashi mumkin. Ushbu tadqiqotni olib borishdan maqsad Sherobod sement zavodi klinker qismiga Surxondaryo viloyati asfalt zavodlarining chiqindisi va shunga o‘xshash zavod chiqindilari yordamida klinker sarfini kamaytirish, klinkerni qo‘shimchalar bilan birgalikda maydalash yo‘li bilan barqaror sifatli portlandsement olish imkoniyatini ilmiy asoslashdan iborat. Bu nafaqat klinker sarfini tejaydi balkim asfalt zavotdan chiqayotgan chiqindilarni samarali foydalanishga olib keladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston sement sanoati haqida rivojlanish ko‘rsatkichlarini taqdim etuvchi **rasmiy davlat hisobotlari**.

2. Statistika qo‘mitasi (stat.uz).

3. Арипова М.М. Использование горнопромышленных отходов в качестве минерального сырья / М.М. Арипова // Сб.матер. Республ. НПК. – Ташкент - 2012. – С.301-303.

4. Xusanov, B., & Mukhamadiev, A. (2020). O‘zbekiston sement sanoatida ekologik xavfsizlikni ta'minlash: Texnogen chiqindilardan foydalanish.

5. Akhmedov, S. (2021). Texnogen chiqindilarni qayta ishlash va sement ishlab chiqarish jarayonlarida qo‘llanishi. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi.

6. Khamdamov, T. (2019). Portlandsement ishlab chiqarish va uning ekologik ta'siri. O‘zbekiston Sanoat Tarmog‘i Jurnali, 45(2), 87-95.

7. Xamzayev N.J. Mahalliy xomashyolar va sanoat chiqindilari asosida mineral qo‘shimchali portlandsement ishlab chiqarish texnologiyasini ishlab chiqish. texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) darajasi uchun yozilgan dissertatsiya. Termiz – 2024 yil.

8. Mukimov A.S. Mikrokremnezyom, seolit va metakaolin bilan modifikatsiyalangan portlandsement olish texnologiyasini ishlab chiqish va qo‘llash. Texnika fanlari bo‘yicha falsafa fanlari doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Termiz -2024.

9. ГОСТ 31108-2020 Цементы общестроительные. Технические условия.– М. : Стандартинформ, 2020. – 19 с.

10. ГОСТ 5382-2019 Цементы и материалы цементного производства. Методы химического анализа -М. : Стандартинформ, 2019.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

АЛЬГОФЛОРА НА ЗАСОЛОННЫХ ПОЧВАХ ФЕРГАНСКОГО РЕГИОНА

Д.Н.Шералиева, Ю.А.Тухтабоева
Наманганский государственный университет
E-mail: repititor_bio@mail.ru
Orcid: 0009-0008-2209-3582

Аннотация. Ферганская область – зона, занимающая основную часть Ферганской долины и отличающаяся типом почв. На этом участке определено 50 численности цианобактерий и микроводорослей. Идентифицированные виды представлены на основе световой микроскопии и молекулярно-генетического анализа. По их систематическому анализу выявлено 50 видов, относящихся к 3 отделам, 5 классам, 15 отрядам, 25 семействам и 31 роду. Идентифицированные виды выявлены из 30 почвенно-альгологических проб, взятых из засолонных почвах из Шурсувских холмов и Яйпанского района Ферганской области (33 вида) и Чимьянских холм Ферганского района (38 видов). Эти виды в определенной степени укрепляют почву от эрозии, предотвращает засоление, повышают плодородие почв, способствуют повышению урожайности сельскохозяйственных культур в сельском хозяйстве.

Ключевые слова. засолоние, микроводоросли, морфология, микроскопия, Ферганская долина.

ALGOFLORA ON SALINE SOILS OF THE FERGANA REGION

Abstract. Fergana region is a zone occupying the main part of the Fergana Valley and differing in the type of soils. In this area, 50 numbers of cyanobacteria and microalgae were determined. The identified species are presented on the basis of light microscopy and molecular genetic analysis. According to their systematic analysis, 50 species were identified, belonging to 3 divisions, 5 classes, 15 orders, 25 families and 31 genera. The identified species were revealed from 30 soil-algological samples taken from saline soils of the Shursuv hills and Yaipan district of the Fergana region (33 species) and the Chimyan hills of the Fergana district (38 species). These species to a certain extent strengthen the soil from erosion, prevent salinization, increase soil fertility, and contribute to an increase in crop yields in agriculture.

Key words: salinity, microalgae, morphology, microscopy, Ferghana valley.

FARG‘ONA VILOYATI SHO‘RLANGAN TUPROQLARI ALGOFLORASI

Annotatsiya. Farg‘ona viloyati Farg‘ona vodiysining asosiy qismini egallagan va tuproq tipi bilan ajralib turadigan zonadir. Bu hududda sianobakteriyalar va mikrosuvo`tlarning 50 turi aniqlangan. Aniqlangan turlar yorug'lik mikroskopiyasi va molekulyar genetik tahlili asosida taqdim etiladi. Ularning tizimli tahlili natijasida 3 ta bo‘lim, 5 ta sinf, 15 ta turkum, 25 ta turkum va 31 ta turkumga mansub 50 ta tur aniqlandi. Aniqlangan turlar Farg‘ona viloyati Sho‘rsuv adirlari va Yaypan tumani sho‘rlangan tuproqlaridan (33 tur) va Farg‘ona tumanidagi Chimyon adirlaridan (38 tur) olingan 30 ta tuproq-algologik namunalardan topilgan. Bu turlar ma’lum darajada tuproqni eroziyadan mustahkamlaydi, sho‘rlanishining oldini oladi, tuproq unumdorligini oshiradi, qishloq xo‘jaligida qishloq xo‘jaligi ekinlari hosildorligini oshirishga hizmat qiladi.

Kalit so'zlar: sho'rlangan, mikrosuvo`tlar, morfologiya, mikroskop, Farg'ona vodiysi.

Введения. Ферганская долина окружена горными хребтами Могултаг и Курама на северо-западе, Чоткальским хребтом на севере, Ферганским хребтом на востоке, Алойским и Туркестанским хребтами на юге.

В Ферганской долине встречаются различные типы почв (светло-серые, типичные серые, темно-серые, типичные бурые, светло-коричневые). На высотах до 400 метров Ферганской долины распространены преимущественно луга, лугово-болотные, засоленные почвы различной степени. На высотах от 400 до 800 метров на территории исследований распространены преимущественно серые и светло-коричневые почвы. На высотах 800-1200 метров Ферганской долины распространены преимущественно светло-сероземы, темные и типичные сероземы. Они содержат до 4% гумуса. Эти территории характеризуются ветровой и водной эрозией. Объектом исследования являются преимущественно холмы Шурсув Чимьян Яйпанского района Ферганской области, которые являются наиболее сильно эродированными. Эти два региона относятся к категории средней и среднесильной эрозии в регионах Ферганской долины (Голлербах, Штина, 1954; О.Рамазонов 2018).

Материалы и методы.

Описание районов исследования. Почвенно-альгологические пробы были отобраны в двух локациях (рис. 1):

1. Шурсувских Холм Яйпанского района Ферганской области. Брали из красно-серозем почв. Поверхностного слоя на глубине 10-15 см. Температура 28°C, Влажность 22%. GPS координата: 40°16'44.03"N 70°47'45.30"E. Высота над уровнем моря – 610 м.

2. Чимьянских Холм Ферганского района Ферганской области. Почва выглядит как камень и гравий. Его можно увидеть в трех разных цветах: бледно-желтый верхний слой и красно-коричневый нижний слой. Он страдал ветровой эрозией. Берется с глубины 20-30 см. Температура 22°C, Влажность 44,1%. GPS координата: 40°15'45.16"N 71°36'46.62"E. Высота над уровнем моря - 715м.

Географические координаты были получены с помощью программы Google Earth Pro 7.1 (https://www.google.com/earth/).

Отбор почвенно-альгологических проб. Почвенно-альгологические образцы стерильно отбирали из верхнего горизонта A1 на глубину 0-5; 5-10 см. Пробы помещали в стерильные пакеты и транспортировали в лабораторию для дальнейшего анализа.

Физико-химический анализ почвы. Были определены следующие почвенные показатели: гранулометрический состав, pH водной вытяжки, содержание гумуса, обменного аммония N-NH4, подвижного фосфора P2O5 и обменного калия K2O (Тухтабоева и др. 2023).

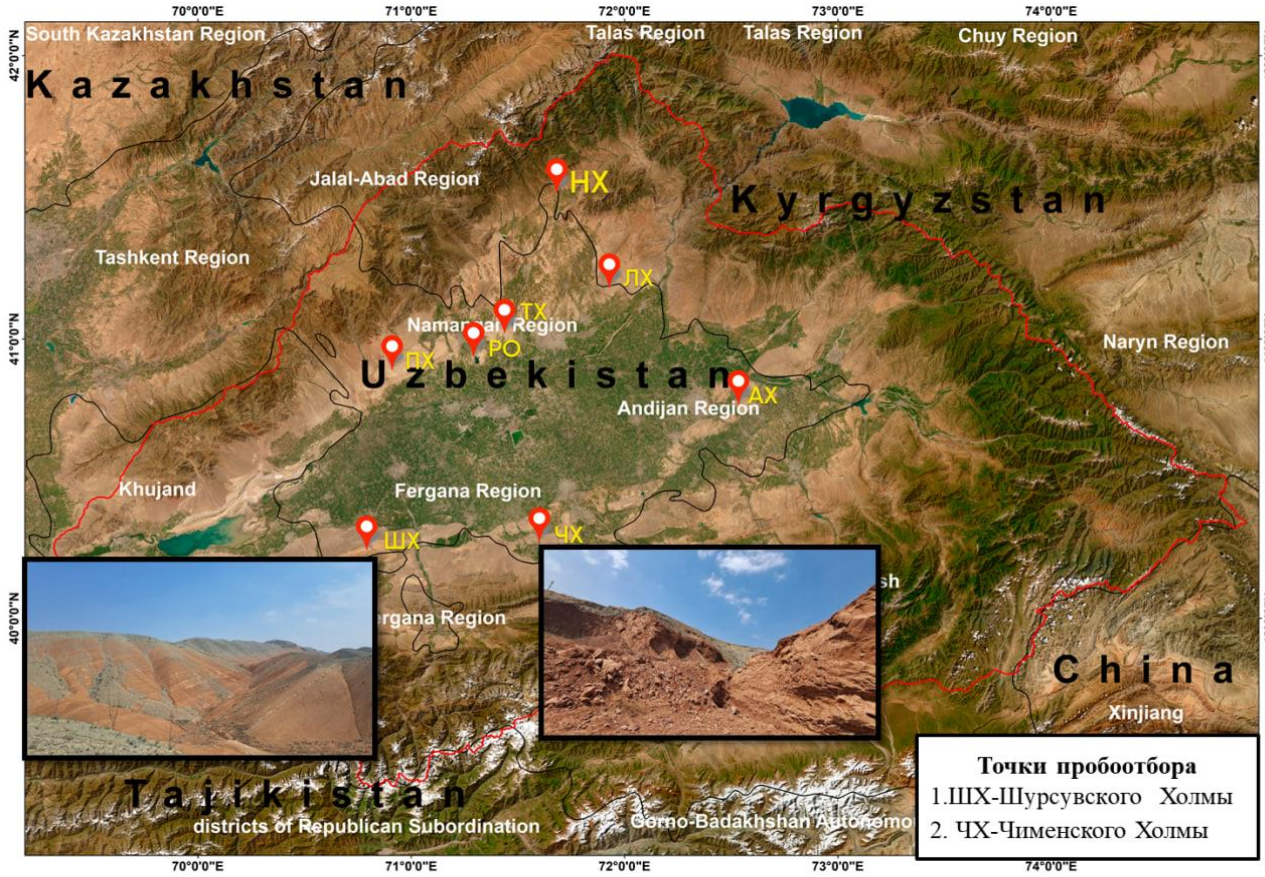

Рис.1. Карта района исследования и мест пробоотбора.

Гранулометрический состав определяли по методу Качинского с использованием диспергации гексаметафосфатом натрия ((NaPO3)6) (Прудникова, 2010). pH в водной вытяжке (почва:вода в соотношении 1:2) измеряли потенциометрически. Содержание подвижного фосфора и обменного калия в почве устанавливали по методу Мешерякова; содержание обменного аммония - по методу Мачигина; содержание гумуса – по методу Тюрина (Эсенжанова, 2019).

Изоляция и культивирование штаммов микроводорослей. Для выделения водорослей применяли метод водно-почвенных культур, чашечных культур и посев почвенной суспензии на жидких и агаризованных средах Bristol и BG-11. Для получения монокультур использовали метод посева штрихом и изоляции отдельных колоний с

помощью пипетки Пастера (Темралеева и др., 2014). Далее штаммы культивировали на твердой питательной среде BG-11 с азотом (pH = 7.0; агар 1%) в климатостате при стандартных условиях (температура 23–25°C, свет 60–75 мкмоль фотонов $м^{-2}$ $с^{-1}$, фотопериод 12 ч).

*Световая микроскопия***.** Морфологию и жизненные циклы штаммов микроводорослей изучали методом световой микроскопии с помощью микроскопа N-300M с UCMOS09000KPB 9.0M. Результаты наблюдений документированы фотографиями, снятыми с помощью цветной цифровой камеры N-300M. Сроки наблюдения составляли от 1 до 7 недель. При морфологической идентификации штаммов микроводорослей учитывали важные диакритические признаки, такие как тип организации таллома, наличие и толщина слизистых оболочек, форма и размеры клеток, со отношение длины и ширины клетки, способ размножения и др. За основу в данной работе выбрана система водорослей, принятая в международной электронной базе данных Algae Base (Guiry, Guiry, 2023).

Результаты и обсуждение.

Состав альгофлоры, определенной в двух регионах Ферганской области, представлена в таблице 1. Соответственно: выявлена альгофлора, состоящая всего из 50 видов.

Таблица 1

Альгофлора Ферганской области.

Отдел	класс	порядка	семейство	род	вид
Cyanobacteria	1	6	10	15	25
Heterokontophyta	2	5	11	12	21
Chlorophyta	2	4	4	4	4
Всего	5	15	25	31	50

Два региона Ферганской области были проанализированы отдельно. Всего в двух регионах выявлено 50 видов водорослей, из которых в разрезах доминировали цианобактерии – 25 видов. Наименее репрезентативной была Chloropyta, насчитывающая 4 вида. Редкие появление видов, относящихся к этому разделу, объясняется специфическим типом почв Ферганской области, регулярными изменениями погодных условий.

Таблица 2

Альгофлора холмов Шурсува

Отдел	класс	порядка	семейство	род	вид
Cyanobacteria	1	6	9	12	19

Chlorophyta	1	4	5	6	10
Heterokontophyta	2	4	4	4	4
Всего	5	14	18	22	33

В горах Яйпан Шурсув выявлено 33 вида альгофлоры, согласно которым насчитывается 33 вида, принадлежащих к 3 отделам, 5 классам, 12 порядкам, 23 семействам и 26 родам. В этом регионе лидируют цианобактерии с 19 видами, наименьшую численность имеют Chlorophyta с 16 видами, Heterokontophyta с 4 видами (табл. 2).

Таблица 3

Альгофлора холмов Чимяна

Отдел	класс	порядка	семейство	род	Вид
Cyanobacteria	1	5	10	12	19
Chlorophyta	2	4	10	11	16
Heterokontophyta	2	3	3	3	3
Всего	5	12	23	26	38

При анализе альгофлоры холмов Чимьян отдел цианобактерий на этом участке повторяли характеристики, характерные для холмов Шорсув, и состоял из 19 видов. Разрез Хлорофита, в свою очередь, насчитывает 16 видов, что на 6 видов больше, чем в горах Шорсув. Такая ситуация объясняется тем, что в почве холмов Чимьян созданы достаточные условия для зеленых водорослей, а благодаря использованию систем искусственного орошения в связи с налаживанием земледелия человеком на некоторых участках влага находится в достаточных условиях (табл. 3).

Приведенная выше информация показывает следующую ситуацию: установлено, что обнаружено 20 видов, общих для холмов Ферганской области, 12 видов только для холмов Шурсув и 18 видов только для холмов Чимьян. Виды, общие для двух регионов: *Leptolyngbya angustissima, Leptolyngbya boryana, Schizothrix calcicola, Cylindrospermum licheniforme, Cylindrospermum majus, Cylindrospermum muscicola, Nostoc sphaeroides, Tolypothrix distorta, Tolypothrix tenuis, Limnoraphis cryptovaginata, Phormidium ambiguum, Pseudanabaena limnetica, Bracteacoccus medionucleatus, Bracteacoccus aggregatus, Chromochloris zofingiensis, Stichococcus bacillaris, Myrmecia irregularis, Hantzschia amphioxys, Placoneis dicephala, Xanthonema exile*. Эти виды были идентифицированы в пробах из двух местонахождений.

Типы также приведены для отдельных регионов. Для региона Шурсув: *Leptolyngbya foveolarum, Nostoc punctiforme, Nostoc punctiforme, Oscillatoria anguina,*

Phormidium lividum, Synechococcus elongates, Bracteacoccus aerius, Bracteacoccus deserticola, Bracteacoccus terrestris, Tetratostichococcus sp., *Navicula cryptocephala;*

И для холмов Чимьян: *Phormidesmis mollis, Phormidesmis mollis, Nostoc commune, Nostoc linckia, Microcoleus vaginatus, Phormidium jadinianum, Jaaginema angustissimum, Chlamydomonas gloeogama, Chlorosarcinopsis* sp., *Spongiochloris spongiosa, Bracteacoccus gerneckii, Bracteacoccus glacialis, Bracteacoccus grandis, Bracteacoccus* sp., *Mychonastes homosphaera, Pseudomuriella schumacherensis, Muriella terrestris, Deuterostichococcus epilithicus, Stichococcus bacillaris, Myrmecia irregularis, Hantzschia amphioxys, Placoneis dicephala, Xanthonema exile* типы были определены.

Небольшое количество альгофлоры на этих изученных территориях объясняется спецификой типа почвы, влиянием ряда факторов окружающей среды и увеличением уровня засолоние.

Заключение. Почвы Ферганской области по степени засоления делятся на средние и сильные. В районе Шорсувского района наблюдается сильный тип засоления, а в районе Чимьянского района – умеренный тип засоления. Отсутствие водорослевой флоры на солончаках также объясняется высокой соленостью в этом районе. Соответственно, в двух регионах выявлено всего 50 видов водорослей, а при анализе по отдельным регионам было обнаружено, что в Шорсуве их 33 вида, а в Чимяне — 38. почвы, увеличивая ее вязкость и насыщая ее кислородом. Защищает почву от засоления за счет образования экзополисахаридов в клетках водорослей. Штаммы изученных видов сохранены в лабораторных условиях, что позволяет использовать их в качестве эффективного метода в дальнейших мероприятиях по защите почв.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. *Андреева В.М.* Почвенные и аэрофильные зеленые водоросли (Chlorophyta: Tetrasporales, Chlorococcales, Chlorosarcinales). СПб.: Наука, 1998. 351 с.

2. *Бут И.П.* Почвенные водоросли некоторые районов Сурхандарийской области // Узбекский биологические журнал. 1959. № 2. С. 26–38.

3. *Дубовик И.Е.* Влияние овражной эрозии на развитие водорослей в лесостепных почвах Предуралья // Почвоведение. 2004. № 4. С. 474–479.

4. *Дубовик И.Е.* Водоросли эродированных почв и альгологическая оценка почвозащитных мероприятий. Уфа: Изд-во Башкирского университета, 1995. 154 с.

5. *Киселев Е.И.* Материалы к изучению микрофлоры рисовых полей окрестностей г. Самарканда // Журнал Русского ботанического общества, 1931. Т. 6, № 4. С. 20–22.

6. *Музафаров А.М.* Флора водорослей водоемов Средней Азии. Ташкент: Издательство «Наука» Узбекской ССР, 1965. 569 с.

7. *Мусаев К.Ю.* Водоросли орошаемых земель и их значение для плодородия почв. Ташкент: Издательство Академии Наук Узбекской ССР, 1960. 211 с.

Мухамедиев А.М. Материалы к гидробиологии рисовых полей Ферганской долины // Ученые записки Ферган. пед. института. Сер. Биол., 1960. № 6. С. 3–75.

8. Темралеева А.Д., Минчева Е.В., Букин Ю.С., Андреева А.М. Современные методы выделения, культивирования и идентификации зеленых водорослей (Chlorophyta). Кострома: Костромской печатный дом, 2014. 215 с.

9. Тухтабоева Ю.А., Редькина В.В., Темралеева А.Д. Stichococcus-подобные микроводоросли (Trebouxiophyceae, Chlorophyta) в эродированных почвах Ферганской долины // Узбекский биологический журнал. 2023. № 4 (в печати).

10. Умарова Ш.У. Водоросли хлопковых полей и влияние некоторых агротехнических факторов на развитие и распространение. Автореферат дис. … канд. биол. наук. Ташкент, 1964. 25 с.

11. ФАО ООН. Европейская комиссия по сельскому хозяйству. 2015 // Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН. URL: https://www.fao.org/3/mo297r/mo297r.pdf (дата обращения: 24.11.2023).

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDK: 581.192.1:631

TRACHOMITUM LANCIFOLIUM O‘SIMLIGI TARKIBIDAGI MAKRO VA MIKROELEMENTLARNING QIYOSIY TAHLILI

Isaqov Muhammadjon Yunusovich
Qo‘qon davlat pedagogika instituti, kimyo fanlari nomzodi, dotsent
Muqimjonova Umidaxon Vahobxon qizi
Qo‘qon davlat pedagogika instituti dotsenti, PhD
muqimjonovaumidaxon@mail.ru +998912037202
ORCID ID: 0009-0006-5061-4811
Xamdamova Maqsudaxon Jamshidjon qizi
Qo‘qon davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada tadqiqot ishlarimizning ob’ekti Farg’ona viloyatining Uchko‘prik tumanida o’sadigan Trachomitum lancifolium o’simligining ildizi va poyasi tarkibidagi makro va mikroelementlarning sifat va miqdor tarkibi induktiv bog’langan plazmali optik emission spektrometrik usulda tadqiq qilish natijalari keltirilgan. Tahlil natijalariga ko‘ra, namunalar tarkibida 30 xil element aniqlangan. Trachomitum lancifolium o‘simligining yer ustki va yer ostki organlarining elementlar tarkibi bo‘yicha miqdori qiyosiy tahlil etildi. Namunalar tarkibi hayot uchun zaruriy makro va mikroelementlarga boyligi, ulardan xalq tabobatida foydalanish, insoniyat salomatligi uchun foydali biologik qo‘shimchalar yaratishda foydalanish mumkin ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so’zlar: Trachomitum lancifolium, makroelement, mikroelement, induktiv bog’langan plazmali optik emission spektrometr.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МАКРО- И МИКРОЭЛЕМЕНТОВ В РАСТЕНИИ *TRACHOMITUM LANCIFOLIUM*

Аннотация. В статье представлены результаты оптико-эмиссионных спектрометрических исследований с индуктивно-связанной плазмой качественного и количественного состава макро- и микроэлементов в корне и стебле Trachomitum lancifolium, произрастающего в Учкоприкском районе Ферганской области, объекта наших исследований. По результатам анализа в пробах выявлено 30 различных элементов. Проведен сравнительный анализ количества элементов в надземных и подземных органах растения Trachomitum lancifolium. Состав образцов показывает, что они богаты необходимыми для жизнедеятельности макро- и микроэлементами,

могут быть использованы в народной медицине, а также могут быть использованы для создания биологических добавок, полезных для здоровья человека.
Ключевые слова: Trachomitum lancifolium, макроэлемент, микроэлемент, индуктивно связанный плазменный оптический эмиссионный спектрометр.

COMPARATIVE ANALYSIS OF MACRO- AND MICROELEMENTS CONTAINED IN THE *TRACHOMITUM LANCIFOLIUM* PLANT

Annotation. This article presents the results of inductively coupled plasma optical emission spectrometric research on the qualitative and quantitative composition of macro and microelements in the root and stem of Trachomitum lancifolium growing in Uchkoprik district of Fergana region, the object of our research. According to the results of the analysis, 30 different elements were identified in the samples. A comparative analysis of the amount of elements in the above-ground and below-ground organs of Trachomitum lancifolium plant was carried out. The composition of the samples shows that they are rich in macro and micronutrients necessary for life, they can be used in folk medicine, and can be used to create biological supplements useful for human health.
Keywords: Trachomitum lancifolium, macronutrient, microelement, optical emission spectroscopy with inductively coupled plasma.

KIRISH

Foydali komponentlarga boy dorivor o‘simliklarini yetishtirish, ko‘paytirish, ularning kimyoviy tarkibini aniqlash, hamda ular asosida insonlar salomatligi uchun shifobaxsh dori-darmon vositalari ishlab chiqish bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda. Bu borada, dukkakli o‘simliklarning doni, barglari, poyasi, ildizi tarkibidagi oqsillar, vitaminlar, uglevodlar, makro va mikroelementlar, biologik faol birikmalarni ajratib olish, ularning kimyoviy tarkibi va tuzilishini zamonaviy fizik-kimyoviy usullar yordamida aniqlash, mazkur o‘simliklar asosida insonlar salomatligi uchun foydali bo‘lgan, zararsiz, tabiiy, ekologik toza biologic faol qo’shimchalar yaratish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAXLILI

Burchoqdoshlar oilasiga mansub o’simlik Trachomitum lancifolium (Russanov) Pobed. (Lansetsimon kendir) bu tur Apocynaceae oilasiga mansub bo’lib, O‘rta Osiyodan tashqari G’arbiy Sibir va Sharqiy Osiyoda ham keng tarqalgan. Tur asosan O‘zbekistonning Farg’ona vodiysi, Qizilqum cho‘llari, Sirdaryo daryo havzalarida keng tarqalgan [1]. Trachomitum lancifolium Farg‘ona vodiysining yo‘l yoqalari, ariqlar va kanallar qirg‘oqlari, bog’lar atroflarida, Yozyovon va Mingbuloq kabi Farg’ona vodiysining markaziy qumli cho‘llarida ham tarqalgan. Trachomitum lancifolium poyasi tekis, silliq, och jigarrang, yuqori qismida shoxlangan, balandligi 80-120 sm. Barglari bir-biriga qarama-qarshi bo‘lib, uzunligi 2-6 sm va kengligi 2 sm gacha cho‘zinchoq yoki nayzasimon kalta novdali. Gullari kalta poyada. Toj gulchasi 6-8 mm uzunlikda, keng ko‘lamli, ikki tomonida to‘mtoq bo‘laklari bor.

Barglarning uzunligi 12-20 sm va kengligi 0,4 sm. Urug‘i yirik hujayrali, cho‘zinchoq, mayda 2 mm.[2]

O‘simlik tarkibida kardenolidlar mavjud. Dorivor maqsadlarda o‘simlikning ildizlari ishlatiladi. Xalq tabobatida ildizlarning kukuni yurak-qon tomir yetishmovchiligi kasalligida ishlatiladi. Barglari tarkibida kversetin, izokersetin, giperosid, rutin, antrakinon, L-glutamik kislota, L-alanin, L-valin, miritsil palmitat, 445 mezo-inositol, kardenolidlar, taninlar, saxarozalar mavjud.[3] Xitoy tibbiyotida barglari jigarning haddan tashqari faolligidan kelib chiqqan bosh aylanishi, tez yurak urishi va uyqusizlik uchun, shuningdek, oliguriya, yuqori qon bosimi va nevrasteniya bilan birga keladigan shish uchun buyuriladi. Buyrak shishini davolash uchun ishlatiladi. [4]

MATERIALLAR VA TADQIQOT USULLARI

Trachomitum lancifolium o‘simligining ildiz, poya va gullari namunalari Farg’ona viloyatining Uchko‘prik tumanidan terib olingan.

Namunani analizga tayyorlash uchun 0,1000 g aniq tortma teflon avtoklavlarga miqdoriy o‘tkazildi. Uning ustiga 3 ml tozalangan kontsentrlangan nitrat kislotasidan (HNO_3) va tozalangan vodorod peroksididan (H_2O_2) 2 ml quyildi. Avtoklav og’zi berkitilib, mikroto‘lqinli parchalagich Berghof (Speed Wave Xpert mikroto’lqinli pechkaga) joylandi. Bunda qurilma interfeysida ma’lum dastur asosida parchalashga buyruq berildi. Ushbu usulda ko‘rsatilgan avtoklavlar soni va ularning ichidagi harorat hamda bosimni qurilma avtomatik tarzda boshqarib nazorat qilib turadi. Jarayon to‘g’risidagi ma’lumotlar suyuq-kristallik displey orqali nazorat qilib borildi. Bunda avtoklavlar ichidagi minimal harorat T (50^0C) va maksimal harorat T (230^0C), bosim max 40 bo‘lgan sharoitda 35-45 min davomida nam parchalanish sharoitida olib borildi.

Avtoklavlar xona sharoitigacha sovutildi va uning ichidagi suyuqlik aralashmasi hajmi 100 ml bo’lgan o‘lchagich kolbaga o‘tkazildi. Bunda avtoklavlar 2-3 marta chayib solindi va so‘ngra kolba chizig’igacha bidistillangan suv bilan to‘ldirildi. Eritma yaxshilab aralashtirilib avtonamuna probirkasiga solindi va avtonamunalar raqamlanib ma’lum joyga qo‘yildi. Dasturda har bitta probirka joylashgan o‘rni, tortib olingan massa va suyultirish koeffitsienti kiritildi. Mineralizatsiya qilingan eritmani Plasma Quant PQ 9100 (ICP-OES.ANALYTIK JENA) induktiv bog’langan plazmali optik emission spektrometrida, namunalarning tarkibidagi makro va mikroelementlari, og’ir metall tuzlari, nodir metallar miqdori kiritilgan standart namunaga nisbatan miqdoriy jihatdan tahlil qildi. Tahlil natijalari jarayon yakunida namunaning massasi va suyultirish qiymatlari asosida olingan natijalarni qayta hisoblab aniqlik darajasi va undan chetlanish qiymatlarini avtomatik tarzda hisoblab berdi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Trachomitum lancifolium o‘simligining ildiz va poyasi tarkibidagi elementlarni induktiv bog’langan plazmali optik emission spektrometrik usulda tadqiq etib quyidagi natijalar olindi (1-jadval).

1-jadval

Trachomitum lancifolium o‘simligi elementar tarkibining miqdori (mg/kg)

№	Elementlar	Ildizi	Poyasi	№	Elementlar	Ildizi	Poyasi
1	Li	0,83	0,087	**16**	Fe	2,443	8,082
2	Al	2,196	5,062	**17**	Na	5,816	4,323
3	Mo	0,060	0,048	**18**	Pb	0	0
4	Te	0	0	**19**	Cd	0	0
5	Se	0,014	0	**20**	V	0,067	0,080
6	Sb	0	0	**21**	Zn	0,307	0,237
7	Sn	0	0	**22**	Cu	0,078	0,093
8	Sr	0,596	0,582	**23**	Ag	0	0
9	K	91,857	122,614	**24**	Hg	0	0
10	Ba	0,129	0,154	**25**	Co	0,005	0,007
11	Cr	0,061	0,065	**26**	Ni	0,091	0,095
12	Mn	0,157	0,288	**27**	P	6,245	17,103
13	B	0,433	0,542	**28**	Si	2,492	1,602
14	Ca	69,186	78,191	**29**	S	2,818	3,075
15	As	0,051	0,066	**30**	Mg	32,459	40,228

1-jadvaldagi natijalarga ko‘ra, Trachomitum lancifolium o‘simligi yer ustki va yer ostki qatlamlaridagi 30 xil elementlar miqdori tahlil qilindi. Unda makroelementlar miqdori bo‘yicha eng yuqori ko‘rsatkich kaliy elementiga tegishli bo‘lib, poyasida 122,614 mg/kg va ildizda 91,857 mg/kg ni tashkil etgan. Makroelementlardan magniy, kalsiy va natriy ham tadqiq etilgan. Kalsiy miqdori o‘simlik ildizida 69,186mg/kg va poyasida 78,191 mg/kg ni tashkil etadi. Magniy miqdori poyasida (40,228mg/kg) ildiz (32,459mg/kg) ga nisbatan ko‘proq. Natriy miqdori ildizda (5,816mg/kg) poyasiga nisbatan ko‘p. Namunalar tarkibida makroelementlar miqdori natriy, magniy, kalsiy va kaliy ketma-ketligida ortib borgan (1-rasm).

Hayot uchun zaruriy bo’lgan mikroelementlardan temir, alyuminiy, fosfor, oltingugurt va kremniy kabi elementlar Trachomitum lancifoliumning yer ustki va ostki qismlarida mavjud bo‘lib, ular organizmni mikroelementlar tanqisligidan himoya qila oladi. Shuningdek, kobalt, xrom, bariy, stronsiy va nikel kabi mikroelementlar ham namunalarda mavjud.

O‘simlik poyasi tarkibida mikroelementlardan fosfor (17,103mg/kg) miqdor jihatdan eng yuqori qiymatga ega. Ildiz (6,245 mg/kg**)** tarkibida esa poyasiga nisbatan kichikroq qiymatga

ega. Mikroelementlardan fosfor, temir va alyuminiy o‘simlik poyasida ildiziga nisbatam yuqoriroq miqdorga ega.

Mishyak, simob, qo‘rg’oshin, kadmiy, mis, rux kabi mikroelementlar organizmga salbiy ta’siri tufayli sertifikatsiyalash idoralari tomonidan nazorat qilinadi [5]. Ularning tadqiq etilgan o‘simliklar donlari tarkibidagi miqdorlari 2-jadvalda keltarilgan.

2 -jadval

Sertifikat idoralari tomonidan nazorat qilinadigan mikroelementlarning Trachomitum lancifoliumdagi miqdori (mg/kg).

№	Trachomitum lancifolium	ildiz	poya	№	Trachomitum lancifolium	ildiz	poya
1	Mishyak As	0,051	0,066	**4**	Kadmiy, Cd	0	0
2	Simob,Hg	0	0	**5**	Rux, Zn	0,307	0,237
3	Qo‘rg’oshin, Pb	0	0	**6**	Mis, Cu	0,078	0,093

Belgilangan davlat andozalari asosida o‘tkazilgan tekshiruvlarda qo‘rg’oshin, mishyak, kadmiy va simob mavjud emasligi aniqlandi. Trachomitum lancifolium o‘simligi ildiz va poyasi tarkibidagi mishyak, simob, rux miqdori ruxsat etilgan me’yoriy ko‘rsatkichlardan ko‘p emas.

XULOSA

Farg’ona viloyatining Uchko‘prik tumanida o‘sadigan Trachomitum lancifolium ildizi va poyasi tarkibidagi makro va mikroelementlar induktiv bog’langan plazmali optik emission spektromentrik usulda birinchi marta to‘liq tadqiq etildi va qiyosiy tahlili o‘tkazildi. Natijada, Trachomitum lancifoliumning poyasi ildiziga nisbatan makro va mikroelementlarga boy ekanligi aniqlandi. Ularning kalsiy, magniy, natriy, fosfor, temir va alyuminiy kabi hayot uchun zaruriy elementlarga boyligi inson organizmini minerallar tanqisligidan himoya qila oladi, shuningdek xalq tabobatida yanada keng foydalanish imkoniyatini beradi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Виноградова Р.М. Род Trachomitum Woodson // Определитель растений Средней Азии. 1986. Т. 8. Ташкент: Изд-во «Фан». С. 56-57.

2. Xolmatov H.X., Axmedov U.A. Farmakognoziya: Tibbiyot oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik.- Toshkent: Ibn Sino nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1997.- 403 b.

3. Струхина И.М. Химический состав пищевых продуктов. Справочник“Агроиромиздат”. 1987

4. Халматов Х.Х., Усмонхўжаев А.Х., Махсумов М.И., Ахмедов Ў.А. Атлас лекарственных растений Узбекистана. -Т. «Узбекистан» 2015. С .62.

5. Ибрагимов А.А. Хўжаев В.У. Умархонова У. Тожибоев Д. Исақов М. Vigna sinensis, cicer orientinum, phaselousayreus arachhis hypogaea дуккакли ўсимликларни кимёвий таркибига кўра синфлаш масалалари.// ФарДУ илмий хабарлари.- Фарғона, 2020, N1, 24-29 б.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDK 541.183
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3370-1877

REMOVAL OF CHROMIUM IONS FROM WATER USING ACID-ACTIVATED BENTONITES AND ADSORPTION MECHANISMS

Xandamov Davron Abdikodirovich
Toshkent kimyo-texnologiya instituti, kimyo fanlari doktori, professor
davron.khandamov@gmail.com. *Tel:+99897-345-04-82*

Abstract: The adsorption capacity of activated adsorbents for $Cr_2O_7^{2-}$ ions in water was analyzed, and their adsorption activity sequence was determined as **DB15 > DB25 > DB.** To enhance the efficiency of the adsorption process, the optimal stirring speed was established at **150 rpm.** The most effective adsorbent dose for efficient $Cr_2O_7^{2-}$ ion sorption was found to be **3.0 g/L**. The effect of pH on the adsorption process was investigated, revealing that the maximum adsorption efficiency for activated adsorbents was observed at **pH = 4.0**. The adsorption mechanism was explained by **electrostatic interactions, diffusion processes within meso- and macropores of the adsorbent, and complex formation with functional groups on the adsorbent surface.**

Key words: Bentonite, wastewater, chromium ions, pH influence, adsorption isotherm, adsorption mechanisms.

KISLOTALI MUHITDA FAOLLANGAN BENTONITLAR YORDAMIDA SUVDAN XROM IONLARINI TOZALASH VA ADSORBSIYA MEXANIZMLARI

Annotasiya: Faollashtirilgan adsorbentlarning suvdagi $Cr_2O_7^{2-}$ ionlarini adsorbsiyalash qobiliyati tahlil qilinganda, ularning adsorbsion faollik qatori **DB15 > DB25 > DB** tarzida joylashishi aniqlangan. Adsorbsiyalash jarayonining samaradorligini oshirish uchun optimal aralashtirish tezligi **150 ayl/min** deb belgilangan. $Cr_2O_7^{2-}$ ionlarini samarali sorbsiyalash uchun eng maqbul adsorbent dozasining **3,0 g/L** ekanligi ko‘rsatib o‘tilgan. Adsorbsiyalanish jarayoniga muhit pH ko‘rsatkichining ta’siri o‘rganilganida, faollashtirilgan adsorbentlar uchun maksimal adsorbsion samaradorlik **pH = 4,0** da kuzatilgan. Adsorbsiyalanish mexanizmi **elektrostatik o‘zaro ta’sirlar, adsorbentlarning mezo- va makrog‘ovaklaridagi diffuziya jarayonlari hamda adsorbent yuzasidagi funksional guruhlar bilan kompleks hosil qilish** mexanizmlari orqali amalga oshishi izohlangan.

Kalit so‘zlar: Bentonit, oqova suv, xrom ionlari, pH ta’siri, adsorbsiya izotermasi, adsorbsiyalanish mexanizmlari.

ОЧИЩЕНИЕ ВОДЫ ОТ ИОНОВ ХРОМА С ПОМОЩЬЮ КИСЛОТНО-АКТИВИРОВАННЫХ БЕНТОНИТОВ И МЕХАНИЗМЫ АДСОРБЦИИ

Аннотация: Была проведена оценка адсорбционной способности активированных адсорбентов к ионам $Cr_2O_7^{2-}$ в воде, и установлена их адсорбционная активность в следующем порядке: **DB15 > DB25 > DB.** Для повышения эффективности процесса адсорбции оптимальная скорость перемешивания была определена как **150 об/мин**. Оптимальная доза адсорбента для эффективной сорбции ионов $Cr_2O_7^{2-}$ составила **3,0 г/л**. Исследовано влияние pH на процесс адсорбции, и установлено, что максимальная эффективность адсорбции активированными адсорбентами наблюдается при **pH = 4,0**. Механизм адсорбции объясняется **электростатическими взаимодействиями, диффузионными процессами в мезо- и макропорах адсорбента, а также образованием комплексов с функциональными группами на его поверхности.**

Ключевые слова: Бентонит, сточные воды, ионы хрома, влияние pH, изотерма адсорбции, механизмы адсорбции.

INTRODUCTION. Currently, the global demand for leather products is increasing daily, leading to a rise in the number of leather processing facilities. In these facilities, chromium salts are widely used as essential raw materials for leather processing, playing a critical role in enhancing leather quality. However, the discharge of untreated wastewater from leather processing plants into water bodies has resulted in significant environmental degradation. The rapid acceleration of industrialization in recent years has led to an increase in the concentration and accumulation of $Cr_2O_7^{2-}$ ions, one of the most prevalent heavy metals found in water and the environment. High concentrations of chromium pose serious health risks to humans [1]. In nature, chromium ions occur in compound forms. These ions are toxic to plants and animals, do not biodegrade, and tend to accumulate in living cells. Chromium exists in several oxidation states, forming Cr^{2+}, Cr^{3+}, and Cr^{6+} ions. Among these, Cr^{6+} (hexavalent chromium) ions present in wastewater are particularly toxic. In the leather industry, chromium compounds account for 25-30% of the total pollutants found in industrial effluents [2].

LITERATURE REVIEW AND METHODS. Chromium and its compounds, classified as heavy metal ions, are commonly found in wastewater generated from industries such as leather tanning, metallurgy, cadmium and nickel battery production, fungicides, insecticides, and other manufacturing processes [3]. The permissible maximum concentration limit for chromium in wastewater is 0.05 mg/L. However, its concentration in industrial effluents is often significantly higher. Therefore, to comply with environmental protection regulations, chromium ion concentrations must be reduced to 0.05 mg/L [4].

Considering these factors, this study explores the use of acid-activated samples of locally sourced Dehqonobod bentonite as a cost-effective adsorbent for chromium removal from water resources. Model chromium solutions were prepared by dissolving 2.83 g of $K_2Cr_2O_7$ (Titrisol, Merck KGaA, Germany) in 1000 mL of distilled water, followed by appropriate dilution to achieve the desired $Cr_2O_7^{2-}$ ion concentrations. All adsorption experiments were conducted using conical flasks (100 mL) containing varying adsorbent doses of 0.05, 0.1, 0.2, 0.25, and 0.3 g/L. The mixtures were agitated at rotational speeds ranging from 100 to 250 rpm using a GFL 3033 model shaker [5].

Chromium ion concentrations in water samples were analyzed using a Shimadzu UV-1800 spectrophotometer. In this method, a diphenylcarbazide reagent (prepared by dissolving 0.1 g of diphenylcarbazide in 10 mL of acetone) was employed. Additionally, 0.2 mL of concentrated phosphoric acid was added to the solution and thoroughly mixed. This method is based on the principle that chromium ions form a colored complex (purple) with 1,5-diphenylcarbazide. The absorbance spectra were recorded at a wavelength of 540 nm using a UV spectrophotometer. A calibration curve was first established using standard chromium solutions [6].

RESULTS AND DISCUSSION. To determine the effect of temperature on the adsorption process, adsorption isotherms of chromium ions were studied at different temperatures: 288 K, 293 K, 298 K, 308 K, and 318 K. The experiments were conducted across a range of initial chromium concentrations from 0.05 to 0.5 mg/L. The influence of temperature on the adsorption of chromium ions onto acid-activated bentonites (DB, DB15, and DB25) is illustrated in Figure 1.

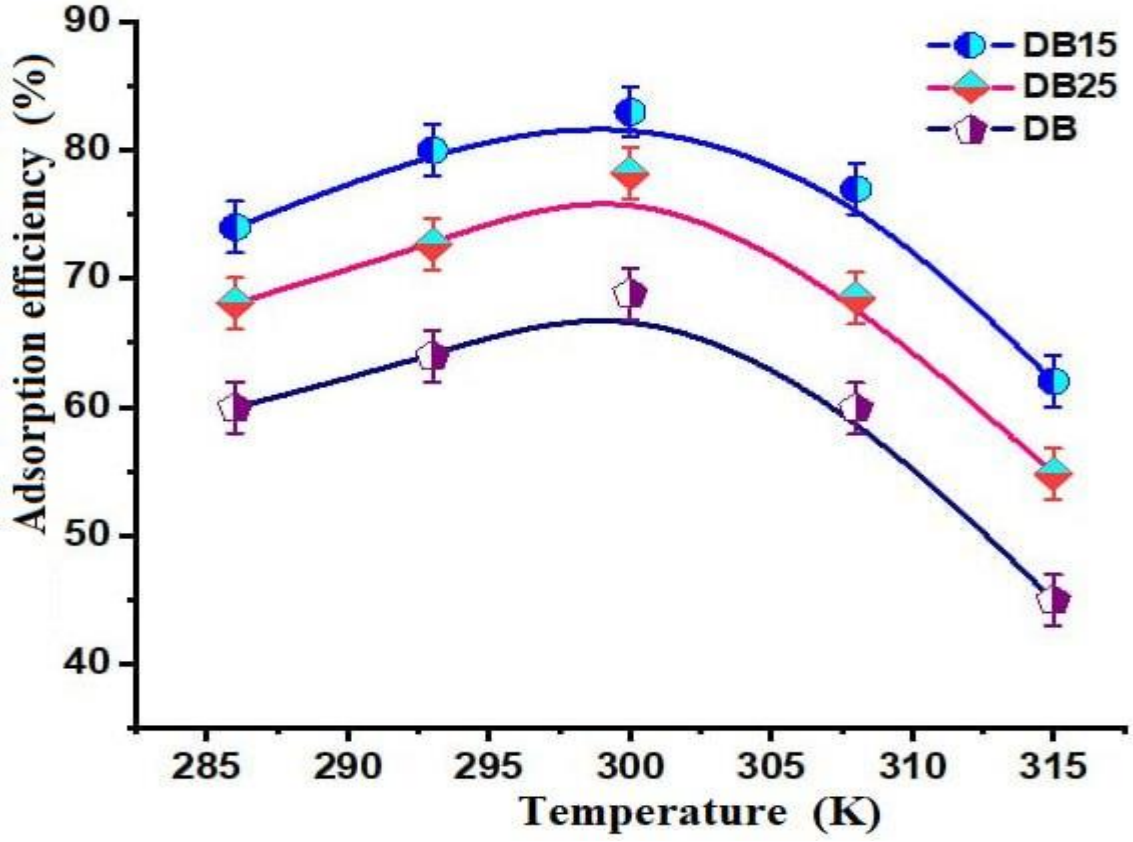

Figure 1. Effect of temperature on the adsorption of chromium ions onto DB, DB15, and DB25 bentonites.

Adsorption isotherms and temperature effect. As observed from the adsorption isotherms, an increase in temperature within the range of 288–308 K led to a higher adsorption capacity of chromium ions onto the adsorbents. The enhancement in adsorption efficiency with increasing temperature can be attributed to the rise in molecular kinetic energy, which accelerates the mobility of chromium ions. This, in turn, facilitates the diffusion of chromium ions into the active sites and pores of the adsorbents. It was determined that carrying out the adsorption process at 298 K resulted in an increased adsorption efficiency of up to **82.5%.** The adsorption capacity of chromium ions onto bentonites followed the order **DB15 > DB25 > DB,** indicating the highest adsorption activity for DB15 [7].

Effect of pH on the adsorption process. The solution pH plays a crucial role in determining the adsorption efficiency of chromium ions onto acid-activated bentonites. Depending on the pH, chromium ions may exist in different forms, such as **hydrogen chromate ($HCrO_4^-$), chromate (CrO_4^{2-}), or dichromate ($Cr_2O_7^{2-}$)** [8]. According to the adsorption-pH dependency diagram for chromium ion adsorption onto acid-activated bentonites, an increase in adsorption efficiency was observed within the pH range of **2.0–4.0.** The highest adsorption efficiency was achieved at **pH 4.0**. However, when the pH was increased from **5.0 to 7.0,** a noticeable decline in Cr^{6+} adsorption onto acid-activated bentonites was observed. The adsorption of Cr^{6+} is influenced by electrostatic interactions between the positively charged bentonite surface and the negatively charged chromium species. A positively charged bentonite surface effectively retains anionic species. The effect of pH on the adsorption of **PO_4^{3-} ions** onto **DB, DB15, and DB25 bentonites** is illustrated in **Figure 2.**

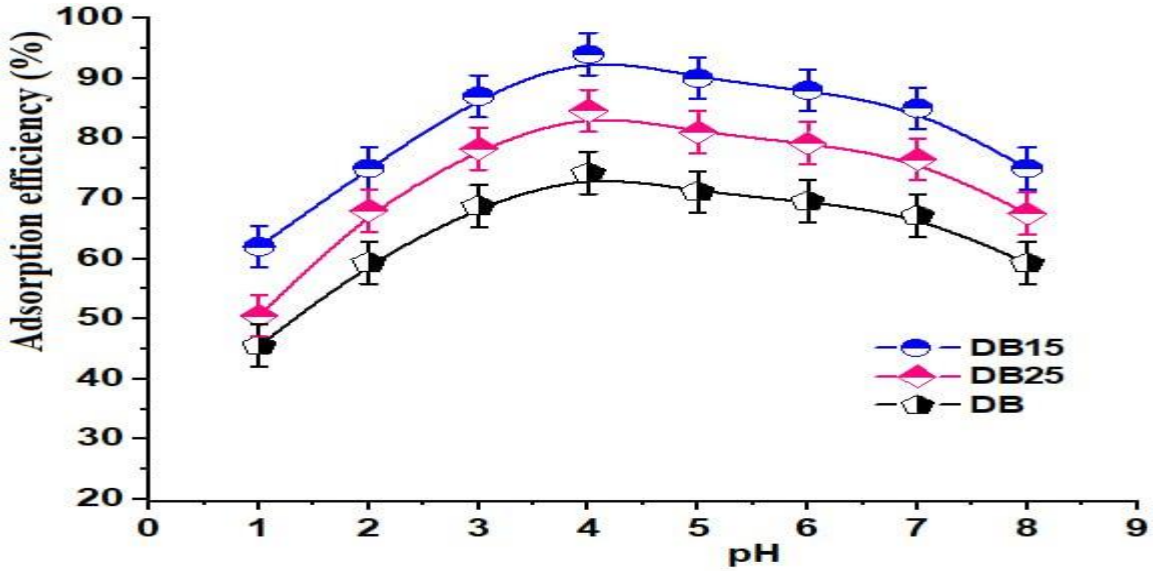

Figure 2. Effect of pH on the adsorption of PO_4^{3-} ions onto DB, DB15, and DB25 bentonites

Moderate pH (pH ≈ 5-6): Adsorption efficiency decreases due to a reduction in electrostatic attraction forces. Alkaline pH (pH > 7): Adsorption efficiency significantly declines. The

bentonite surface becomes negatively charged, leading to the repulsion of chromate ions. In contrast, acid-activated bentonite acquires a positive (+) charge, which enhances the electrostatic attraction between the bentonite surface and chromate anions ($HCrO_4^-$, $Cr_2O_7^{2-}$). As a result, adsorption efficiency increases under acidic conditions. The adsorption process is influenced by the protonation and deprotonation of the bentonite surface at different pH levels, as described below: Under acidic conditions, the bentonite surface undergoes protonation (becoming enriched with H^+ ions), following the reactions: $\equiv SiOH + H^+ \rightarrow \equiv SiOH_2^+$, $=AlOH + H^+ \rightarrow =AlOH_2^+$ The positively charged $=AlOH_2^+$ sites facilitate the electrostatic attraction of chromate anions. At higher pH levels, deprotonation occurs, leading to:$\equiv SiOH_2^+ \rightarrow \equiv SiOH + H^+$, $=AlOH_2^+ \rightarrow =AlOH + H^+$, This process reduces the adsorption capacity of the bentonite surface for chromium ions. In conclusion, the highest Cr^{6+} adsorption was observed within the pH range of 3.0 to 4.0, achieving an adsorption efficiency of 84.95% [9].

Effect of stirring speed on adsorption efficiency. Stirring speed significantly influences the efficiency of Cr ion adsorption from water by acid-activated bentonites. This effect is closely related to the kinetics of the process and the mass transfer mechanisms. Stirring speed is a crucial parameter in adsorption, as it directly affects the transport of Cr ions from the solution to the external surface of the adsorbent. Figure 3 illustrates the effect of stirring speed on the adsorption efficiency of Cr ions onto acid-activated bentonites. Experiments were conducted at stirring speeds of 100, 150, 200, 250, and 300 rpm. Increasing the stirring speed enhances turbulence and reduces the boundary layer near the adsorbent surface, facilitating the penetration of chromate ions into the porous structure of the adsorbents. However, it is important to note that excessively high stirring speeds may lead to particle aggregation or desorption of Cr ions from the adsorbent surface. Conversely, at very low stirring speeds, insufficient time for adsorption may result in lower efficiency, while excessively high speeds may also decrease adsorption performance.

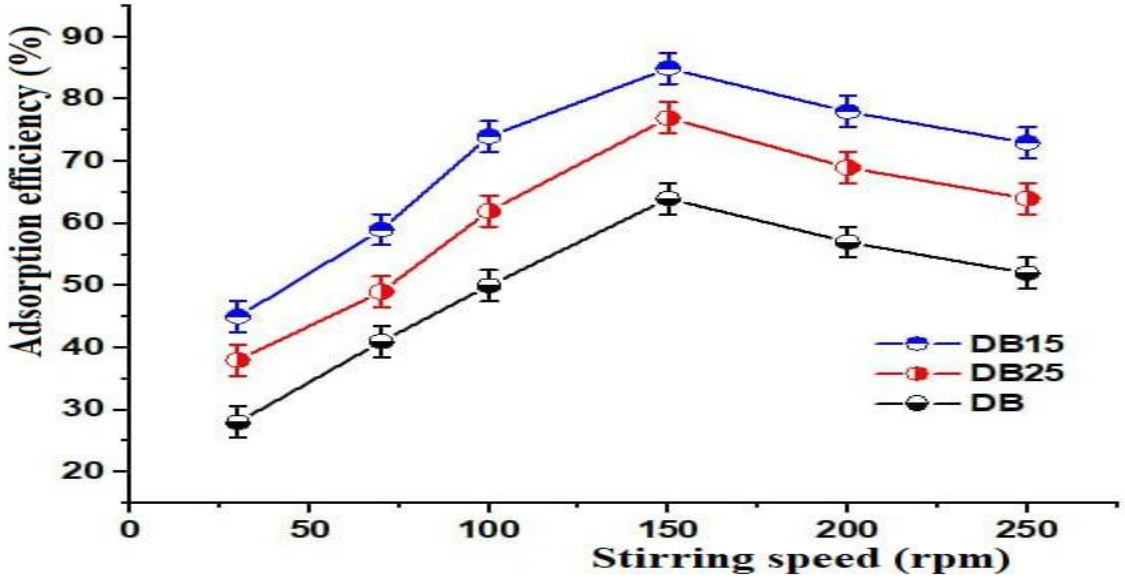

Figure 3. Effect of stirring speed on the adsorption of chromium ions onto acid-activated bentonites

In the experiment, the adsorption efficiency initially increased with stirring speed for all three adsorbents, reaching a maximum at 150 rpm. Beyond this point, the efficiency decreased, likely due to desorption occurring at higher stirring speeds. Among the tested adsorbents, DB15 exhibited the highest adsorption efficiency at 150 rpm (~85%), while DB showed the lowest, with a maximum efficiency of approximately 55%. The decline in adsorption efficiency in the 200–250 rpm range may be attributed to desorption of the adsorbate from the adsorbent surface or the formation of turbulent flow, which disrupts the adsorption process.

Effect of adsorbent dosage on Cr^{6+} adsorption onto acid-activated bentonites. Figure 4 illustrates the influence of adsorbent dosage on the adsorption of Cr^{6+} ions onto acid-activated bentonites. The adsorbent dosage varied from 1.0 to 5.0 g. A rapid increase in chromium ion adsorption was observed as the adsorbent dosage increased from 1.0 to 3.0 g. However, beyond this point, the increase in adsorption per unit of adsorbent mass was less significant, which has implications for economic efficiency. These findings suggest that the enhanced adsorption is primarily due to the increased surface area and the availability of more active adsorption sites. However, it is important to note that despite the increase in active adsorption sites, some of them may remain unutilized during the adsorption of chromate ions.

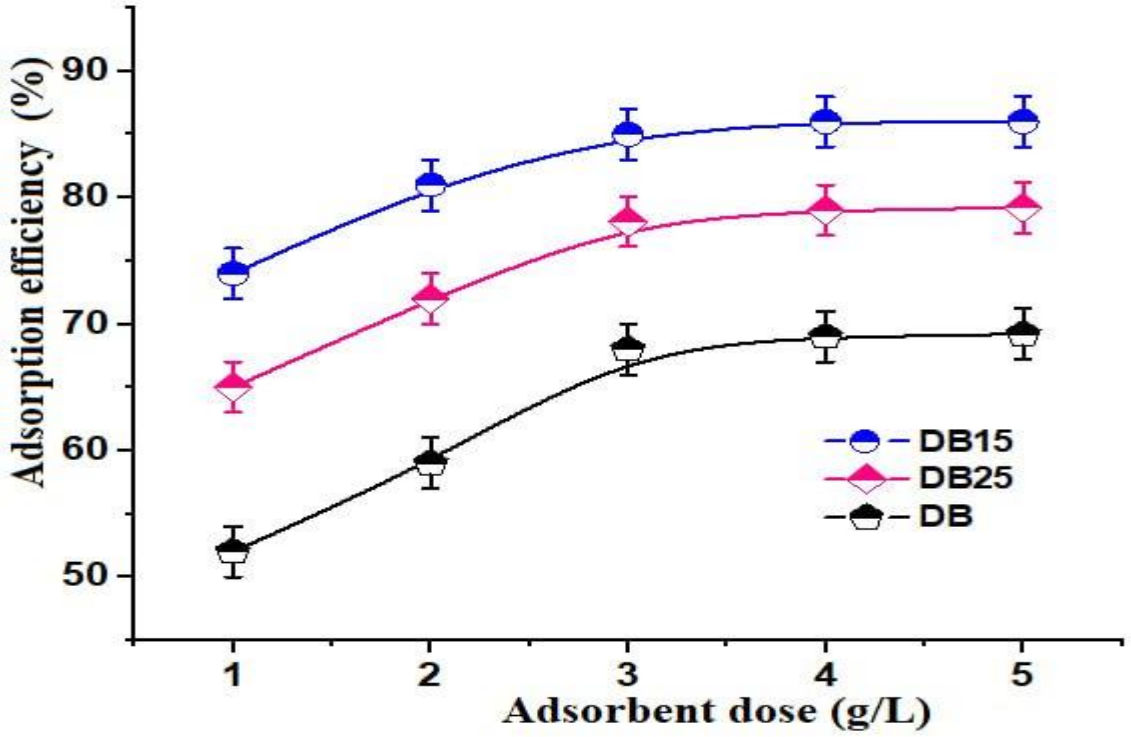

Figure 4. Dependence of chromium ion adsorption efficiency on the amount of DB, DB15, and DB25 adsorbents

The correlation between adsorbent dosage and adsorption efficiency generally depends on their proportional relationship and the saturation point of the process. In most cases, increasing the amount of adsorbent leads to an increase in adsorption efficiency. However, beyond a certain point, no significant changes in efficiency are observed. At this stage, an excessive amount of adsorbent does not contribute to improved performance but rather results in resource wastage.

Adsorption mechanisms. The adsorption of chromium ions onto DB, DB25, and DB15 bentonites is a complex process involving multiple mechanisms. These mechanisms are influenced by the surface properties and structure of the bentonites, as well as the interactions between chromium ions and the adsorbent. The main mechanisms of Cr ion adsorption onto DB, DB15, and DB25 bentonites can be explained as follows:

Complexation: This process involves chemical interactions between functional groups on the adsorbent surface and metal ions. For example, aluminum (Al) and silicon (Si) atoms in the adsorbent can form stable complexes with chromium ions due to their electron-donating properties. This occurs through coordination bonding between the electron cloud of metal ions and the electron pairs of functional groups on the adsorbent surface. As a result, chromium ions strongly adhere to the adsorbent surface, leading to their effective removal from solution. This mechanism is not only governed by physico-chemical interactions but is also influenced by factors such as the adsorbent structure, active surface sites, and solution pH. **Electrostatic interactions:** Electrostatic attraction occurs between chromium ions and positively charged sites on the adsorbent surface. Hydroxyl groups ($H\delta^+$) enhance this process, facilitating stronger adsorption of chromium species. **Pore adsorption:** chromium ions are adsorbed into the mesopores and macropores of the adsorbent surface, allowing for enhanced retention within the porous structure. **Ion exchange process:** Partial reduction of Cr(VI) to Cr(III) is observed, facilitated by hydrogen donor sites (H) on the adsorbent surface. This transformation enhances chromium removal by promoting its retention in a less mobile form.

These mechanisms play a crucial role in the effective removal of chromium ions from aqueous solutions or other environments, making acid-activated bentonites a promising material for water purification

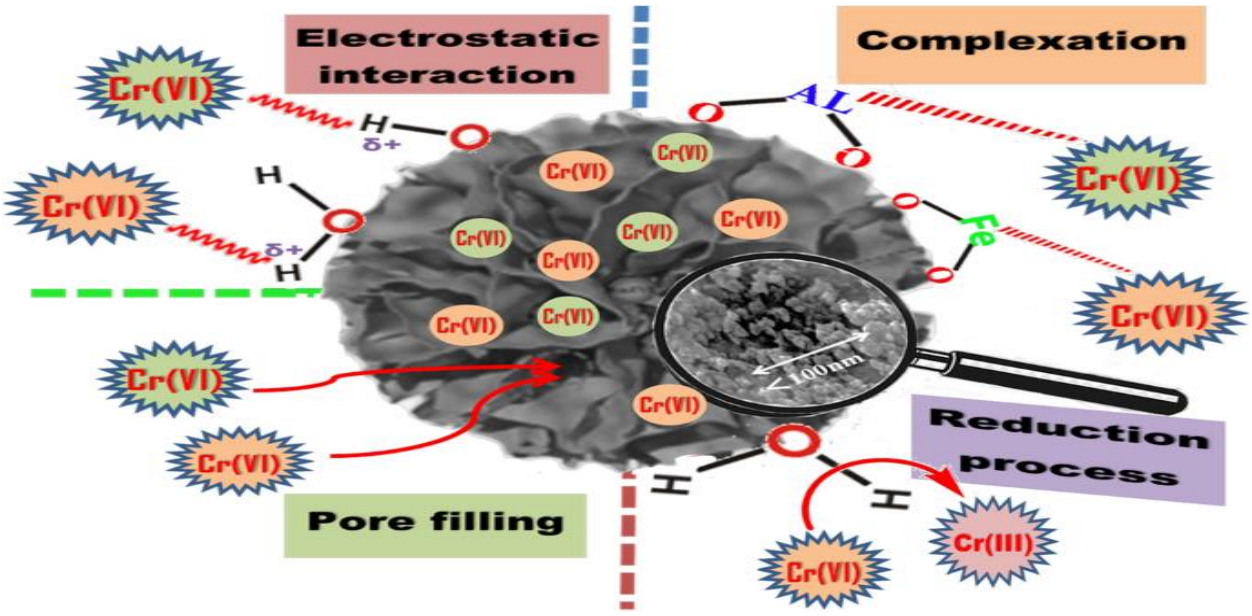

Figure 5. Adsorption mechanism of chromium ions onto activated bentonites

CONCLUSION. The maximum allowable concentration of Cr^{6+} in wastewater should not exceed 0.05 mg/L. The spectra of Cr^{6+} were obtained using a UV spectrometer at a wavelength

of 540 nm. The adsorption capacity of chromium ions onto bentonites follows the order: **DB15 > DB25 > DB,** indicating that DB15 exhibits the highest adsorption activity. The effect of solution pH on the adsorption efficiency of chromium ions onto acid-activated bentonites was investigated. The maximum adsorption efficiency was observed at **pH 4.0,** which is attributed to strong electrostatic interactions between the positively charged bentonite surface and chromate ions at this pH level. The optimal bentonite dosage for chromium ion adsorption was determined to be **3.0 g**, while the most effective stirring speed for maximum adsorption efficiency was found to be **150 rpm.** At this stirring speed, **DB15 exhibited the highest adsorption efficiency (~85%),** making it the most effective adsorbent among the tested samples.

REFERENCES:

1. Uziel O.R., Roberto L.R., Esmeralda M.M., Antonio A.P.. Removal of tetracycline from aqueous solutions by adsorption on raw Ca-bentonite. Effect of operating conditions and adsorption mechanism // Chemical Engineering Journal. 2021. PP.345-456. Doi.Org/10.1016/J.Cej.2021.134428.
2. M. Murugesan., M. Sathishkumar., K. Swaminathan. Bioremediation of chromium contaminated soil: optimization of operating parameters under laboratory conditions // Journal of Hazardous Materials 2006. **P.**29–36**. Doi:** 10.1016/j.jhazmat.2005.11.048.
3. Owlad M., Aroua M.K., Daud W.A.W., Baroutian S. Removal of hexavalent chromium-contaminated water and wastewater: A review // Water, Air, and Soil Pollution. 2009. **P.**311–333 **Doi:** 10.1007/s11270-009-0030-3
4. Rengaraj S., Yeon K., Moon S.H. Removal of chromium from water and wastewater by ion exchange resins // Journal of Hazardous Materials. 2001. P.255–264 **Doi:** 10.1016/S0304-3894(00)00305-1
5. Shukla S.R., Dabhade S.P. Separation, recovery and recycling of chromium from wastewater obtained during reverse osmosis treatment of tannery effluent // Resources, Conservation and Recycling. 1992. P.105–113 **Doi:** 10.1016/0921-3449(92)90047-2.
6. Owlad M., Aroua M.K., Daud W.M.A.W. Hexavalent chromium adsorption on impregnated palm shell activated carbon with polyethyleneimine // Desalination 2010. **P.**71–77. **Doi:** 10.1016/j.desal.2009.12.003.
7. Murugesan M., Sathishkumar M., Swaminathan K. Bioremediation of chromium contaminated soil: optimization of operating parameters under laboratory conditions // Journal of Hazardous Materials 2006. P.29–36. **Doi:** 10.1016/j.jhazmat.2005.11.048.
8. Verma G., Reddy R.K. Phosphate removal by acid-activated and chitosan-composite clayey soils // IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 2024. Vol 6. 012023 P.1-10.
9. Bashir M.J., Qadir M.I., Ali S. Impact of pH on the adsorption of chromium (VI) using bentonite clay // *Journal of Environmental Chemical Engineering*. 2022. №10(5), P.108-112. Doi: 10.1016/j.jece.2022.108407.
10. Salem A., Karimi L. Physico-chemical variation in bentonite by sulfuric acid activation // Korean J. Chem. Eng. 2009. №26(4), P.980-984. Doi: 10.1007/s11814-009-0162-2

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

DIGIDROKVERSETIN, IZOXINOLIN ALKALOIDLARI VA DKV-11 KONYUGATINING ANTIRADIKAL FAOLLIKLARI

Ernazarov Zafarjon Mamurovich
Qo’qon davlat pedagogika instituti Biologiya kafedrasi katta o’qituvchisi, (PhD)
E-mail: zafarbek1985@gmail.com. ORCID: 0009-0009-5844-3852
Toshmatova Shoiraxon Ruziyevna
Qo’qon davlat pedagogika instituti Biologiya kafedrasi dotsenti b.f.n.
e-mail: shoiraxon@gmail.com ORCID: 0009-0009-1535-0701
Esonaliyeva Muniraxon Komiljon qizi
Qo’qon davlat pedagogika instituti Biologiya yo’nalishi 4-kurs talabasi
Saidqulova Zarnigor Akmaljon qizi
Qo’qon davlat pedagogika instituti magistri

Annotatsiya. Ushbu maqolada dihidrokversetin, izoxinolin alkaloidlari va ularning kon’yugati DKV-11 ning antiradikal faolliklari o‘rganiladi. Tadqiqotda ushbu biofaol moddalar erkin radikallarni o’ziga biriktirib olish xususiyati DPPH (2,2-difenil-1-pikrilgidrazil) testi yordamida baholandi. Natijalar dihidrokversetin va izoxinolin alkaloidlarning antioksidant faolligini, shuningdek, DKV-11 kon’yugati bilan birikma sifatida yanada yuqori antiradikal faollik namoyon etganligini ko‘rsatdi. Ushbu tadqiqot dihidrokversetin va izoxinolin alkaloidlarning farmakologik faolligi aniqlanib, oksidativ stressga qarshi samarali terapevtik vositalar sifatida qo‘llanilishi mumkinligi ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: erkin radikallar, DPPH, DKV-11, digidrokversetin

Abstract. This article investigates the antiradical activities of dihydroquercetin, isoquinoline alkaloids, and their conjugate DKV-11. The study evaluates the ability of these bioactive compounds to scavenge free radicals using the DPPH (2,2-diphenyl-1-picrylhydrazyl) test. The results indicate that dihydroquercetin and isoquinoline alkaloids exhibit antioxidant activity, and their combination with the DKV-11 conjugate demonstrates even higher antiradical activity. This research highlights the pharmacological activity of dihydroquercetin and isoquinoline alkaloids, emphasizing their potential use as effective therapeutic agents against oxidative stress.

Keywords: free radicals, DPPH, DKV-11, dihydroquercetin.

Аннотация. В данной статье исследуются антирадикальные активности дигидрокверцетина, изохинолиновых алкалоидов и их конъюгата DKV-11. В исследовании оценивается способность этих биологически активных соединений связывать свободные радикалы с помощью теста DPPH (2,2-дифенил-1-пикрилгидразил).

Результаты показывают, что дигидрокверцетин и изохинолиновые алкалоиды обладают антиоксидантной активностью, а их сочетание с конъюгатом DKV-11 демонстрирует еще более высокую антирадикальную активность. Данное исследование подчеркивает фармакологическую активность дигидрокверцетина и изохинолиновых алкалоидов, отмечая их потенциальное применение в качестве эффективных терапевтических средств против окислительного стресса.
Ключевые слова: свободные радикалы, DPPH, DKV-11, дигидрокверцетин.

Kirish. Bugungi kunda hujayralarda sodir bo’ladigan oksidativ stress inson salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan asosiy omillardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Oksidativ stress sharoitida hosil bo‘ladigan erkin radikallar hujayralarning normal faoliyatini buzib, turli kasalliklarning, jumladan, yurak-qon tomir, saraton, neyrodegenerativ va yallig‘lanish kasalliklarining rivojlanishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, antioksidant vositalarni o‘rganish va samaradorligini baholash bugungi kunda dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasida «...ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish, ilmiy va innovatsion yutuqlarni amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish» vazifalari belgilab berilgan [2]. Jumladan, sog‘liqni saqlash tizimini rivojlantirish va milliy farmatsevtika sanoatini rivojlantirishga qaratilgan davlat dasturlarida tabiiy biofaol moddalarni o‘rganish, ularning terapevtik imkoniyatlarini kengaytirish muhim yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan. Tabiiy antioksidantlarni farmakologik tadqiq qilish orqali inson salomatligini yaxshilash va umuman, tibbiyot sohasida yuqori natijalarga erishish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

So‘nggi yillarda flavonoidlar erkin radikallarni bog‘lovchi vosita sifatida turli kasalliklarga qarshi terapevtik agentlar qatorida katta qiziqish bilan o‘rganilmoqda [4]. Flavonoidlarda va boshqa ko‘plab polifenol birikmalarda erkin radikallarni bog‘lash (zanjirni buzuvchi antioksidantlar), xususiyati mavjud bo‘lib, ular vodorod yoki elektron donorlar sifatida yuqori reaktivlikka ega [3]. Ko‘plab antioksidant faollikka ega birikmalar erkin radikallar hosil bo‘lishini kamaytirib, neytrallash xossasiga ega. Digidrokversetin va izoxinolin alkaloidlari tabiiy birikmalar bo'lib, ularning har biri o'ziga xos biologik faollikka ega. Digidrokversetin kuchli antioksidant xususiyatlari bilan tanilgan flavonoid bo'lib, erkin radikallarni neytrallash orqali hujayralarni oksidlovchi stressdan himoya qiladi. Izoxinolin alkaloidlari esa keng farmakologik ta'sir doirasiga ega bo'lib, yallig'lanishga qarshi, antivirus, antibakterial va boshqa biologik faolliklarni namoyon etadi [1].

Ushbu ikki birikmaning kon'yugati — DKV-11 sintez qilindi. Bu yangi birikma Digidrokversetin va 1-aril-6,7-dimetoksi-1,2,3,4-tetrahidroizoxinolin alkaloidining kombinatsiyasidan iborat bo'lib, uning farmakologik xususiyatlari alohida e'tiborga sazovor. DKV-11 ning yurak mushaklariga ijobiy inotropik ta'siri va qon tomirlarni bo'shashtiruvchi

(vazorelaksant) xususiyatlari o'rganilgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, DKV-11 papillyar mushaklarning qisqarish kuchini sezilarli darajada oshiradi va aorta halqalarida yuqori KCl va fenilefrin tomonidan induktsiyalangan qisqarishlarni bo'shashtiradi. Bu ta'sirlar, asosan, β-adrenoreseptorlar va L-tipdagi kaltsiy kanallari orqali amalga oshiriladi [5].

Shuningdek, izoxinolin alkaloidlarining keng spektrli biologik faolliklari, jumladan, antitumor, antidiabetik, antibakterial, antifungal, antiparazitar va neyroprotektiv xususiyatlari haqida ko'plab ma'lumotlar mavjud. Bu ularning farmakologik ahamiyatini yanada oshiradi [1].

Yuqoridagi ma'lumotlar DKV-11 kon'yugatining antiradikal faolligini o'rganish muhimligini ko'rsatadi. Chunki uning tarkibiy qismlari bo'lgan Digidrokversetin va izoxinolin alkaloidlari alohida-alohida kuchli antioksidant va boshqa biologik faolliklarga ega. Shu sababli, DKV-11 birikmasining antiradikal xususiyatlarini chuqurroq o'rganish va uning farmakologik potensialini aniqlash dolzarb masalalardan biridir.

Tadqiqot maqsadi. Digidrokversetin, izoxinolin alkaloidlari va ularning kon'yugati bo'lgan DKV-11 birikmasining antiradikal faolliklarini o'rganishdan iborat.

Tadqiqot materiallari va usullari. Biofaol moddalarning antiradikal faolligini standart uslubda, 1,1–difenil–2–pikrilgidrazil (DFPG) spirtli eritmasining optik zichligi kinetikasini o‘lchash asosida aniqlandi. Bunda erkin radikal konsentratsiyasi 0,1 mM ni tashkil qiladi. DFPG/polifenol nisbati qiymati 1:10 ga teng. DFPG spirtli eritmasining optik zichligini o‘lchash UV–755 spektrofotometrida, optik yo‘l uzunligi 1 sm, hajmi 3 ml kyuvetada amalga oshirildi [6].

Olingan natijalar va ularning tahlili.

DGK va DKV-11 kon’yugatni antiradikal faolligini standart uslubda, 1,1–difenil–2–pikrilgidrazil (DFPG) spirtli eritmasining optik zichligi kinetikasini o‘lchash asosida aniqlandi. Bunda erkin radikal konsentratsiyasi 0,1 mM ni tashkil qiladi. DGK ni 20, 40 va 80 mkM hamda DKV-11 kon’yugatni 2, 4 va 7 mkM konsentratsiyalarda kyuvetadagi DFPG eritmasiga qo‘shildi. DFPG spirtli eritmasining optik zichligi o‘zgarishini o‘lchash UV–755 spektrofotometrida, optik yo‘l uzunligi 1 sm, hajmi 3 ml kyuvetada amalga oshirildi [6].

Ko‘plab flavonoidlarning erkin radikallarni bog‘lash xossalari o‘rganilishiga qaramay hozirda o‘simliklardan ajratilgan biologik faol birikmalarning antiradikal faolliklari aniqlanmagan. Shundan kelib chiqqan holda, ushbu tajribamizda taqdim etilgan biofaol moddalarni antiradikal faolligini barqaror erkin radikal DFPG (2,2-difenil-1-pikrilgidrazil) ga nisbatan o‘rganildi(1-rasm).

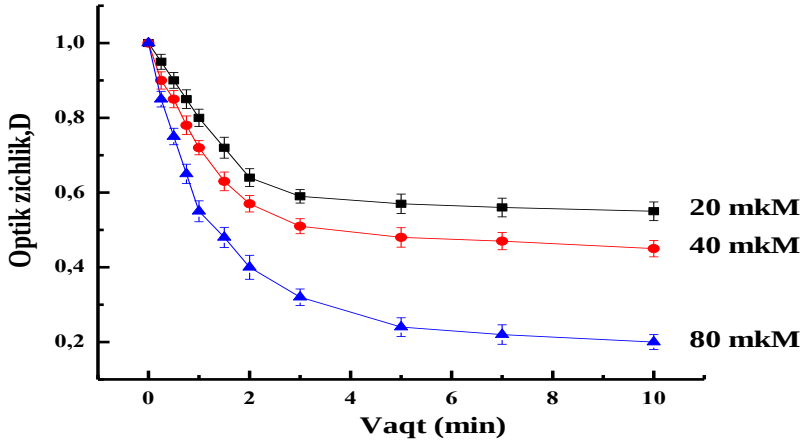

1-rasm. DFPG etanolli eritmasining nisbiy optik zichligini DGKning turli konsentratsiyasi mavjud sharoitda o‘lchash natijalari (DFPG ning konsentratsiyasi 0,1 mM ga teng, DGK 20, 40 va 80 mkM; barcha holatlarda P<0,05; n=3).

Antioksidantlar turli xil ta’sir mexanizmlarga ega bo‘lishi mumkin, ularning faolligini turli usullar yordamida o‘rganish tavsiya etiladi. Ushbu ishda tadqiq etilayotgan moddalarni antiradikal faolligi erkin radikal DFPG bilan bog‘liq holda baholandi. Tadqiq etilayotgan moddalar DFPG ning spirtli eritmasiga qo‘shilganda, erkin radikal molekulalari radikal bo‘lmagan shaklga aylanadi, DFPG ning intensiv binafsha rangli eritmasi esa rangsizlanadi. O‘rganilayotgan namunalarni qo‘shganda DFPG eritmasining optik zichligidagi o‘zgarish kinetikasini ko‘rsatadi (2-rasm).

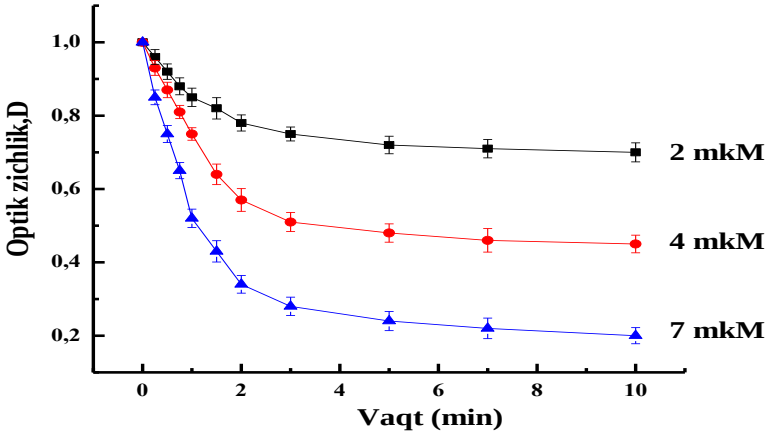

2-rasm. DFPG etanolli eritmasining nisbiy optik zichligini, DKV-11 kon’yugatining turli konsentratsiyasi mavjud sharoitda o‘lchash natijalari. (DFPG ning konsentratsiyasi 0,1 mM ga teng, DKV-11 kon’yugati 2, 4 va 7 mkM barcha holatlarda; P<0,05; n=3).

Olingan natijalarni tahlil qilib, shuni xulosa qilish mumkinki, tekshirilgan DGK va DKV-11 kon’yugati DFPG eritmasiga qo‘shilganda, DFPG eritmasining optik zichligining pasayishi kuzatildi, bu ularning antiradikal faolligidan dalolat beradi. Biofaol moddalar orasida eng yuqori antiradikal faollikni namoyon qilishi DKV-11 kon’yugatida kuzatildi (1-jadval).

1-jadval

50% (IC50) ingibirlovchi konsentratsiya qiymati va biofaol moddalar bilan reaksiyaga kirishganda DFPG konsentratsiyasini 50% (t50) ga kamaytirish uchun zarur bo‘lgan vaqt

Namunalar	**IC_{50}, mkM**	**t_{50} sek**
DGK	45,3	75±7
DKV 11	3,5	250±11

Biofaol moddalarning antiradikal faolligini miqdoriy baholash uchun *t50* - ya’ni, o‘rganilayotgan birikma bilan reaksiyaga kirishida barqaror holatdagi radikallar boshlang‘ich konsentratsiyasining 50% ga kamayishi uchun talab qilinuvchi vaqt ko‘rsatkichi va IC_{50} – ya’ni, erkin radikalni 50 % ga kamaytirish uchun talab qilinuvchi modda konsentratsiyasidan foydalanildi.

Shunday qilib, o‘rganilgan namunalar orasida DGK va DKV-11 kon’yugati yuqori antiradikal faollikni namoyon qilgani aniqlandi. Ularning IC_{50} qiymatlari mos ravishda 45,3±4,5 va 3,5±0,09 mkM konsentratsiyani tashkil qildi. F-7, F-18, F-19 namunalarda DFPG erkin radikalini qaytarish xususiyati aniqlanmadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Huang T., Guo W., Wang Y., Chang L., Shang N., Chen J., Fan R., Zhang L., Gao X., Niu Q., Zhang Q. Involvement of mitophagy in aluminum oxide nanoparticle-induced impairment of learning and memory in mice // Neurotox. Res. – 2020. – V.39. – P.378–391.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son «O‘zbekiston Respublikasining yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida» gi Farmoni.

3. Pannala A.S., Chan T.S., O’Brien P.J., Rice-Evans C.A. Flavonoid B-ring chemistry and antioxidant activity: fast reaction kinetics // Biochem. Biophys. Res. Commun. – 2001. – V.282. – P.1161–1168.

4. Seyoum A., Asres K., El-Fiky F.K. Structure–radical scavenging activity relationships of flavonoids // Phytochemistry – 2006. – V. 67. – P.2058–2070.

5. Usmanov P. B, Jumayev I. Z, Rustamov S. Y, Zaripov A. A, Esimbetov A. T, Zhurakulov S. N, Vinogradova V. I. The Combined Inotropic and Vasorelaxant Effect of DHQ-11, A Conjugate of Flavonoid Dihydroquercetin with Isoquinoline Alkaloid 1-Aryl-6,7-Dimethoxy-1,2.3,4-Tetrahydroisoquinoline. Biomed Pharmacol J 2021;14(2).

6. Мельничук В.А. Экспресс-метод определения антирадикальной активности лекарственных веществ // Хим. Фарм. журн. – 1985. – Т.5. – С.565-567.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

QOLDIQ KKF (KADMIY KALSIY FOSFAT) KATALIZATORINI QAYTA ISHLAB KAOLIN O‘ZAGI ASOSIDA KADMIYLI KATALIZATORLAR TAYYORLASH

Ruziqulova N.B., Vapoyev H.M., Qodirov S.M.
Navoiy davlat universiteti
[1]Navoiy davlat konchilik va texnologiya universiteti
E-mail:ruziqulovanigina4@gmail.com

Annotatsiya. Atsetilen gidratlanishi asosida atsetaldegid va atsetonni birgalikda sintez qilish uchun yangi katalizatorlar tayyorlanildi va o`rganildi. Atsetaldegid sintezida ishlatilgan chiqindi KKF katalizatori analiz qilinib tarkibi aniqlandi.

Olingan analiz natijalari asosida KKF katalizator tarkibidan faol modda hisoblangan kadmiy oksidi ajratib olindi va turli xil yangi markali katalizatorlar tayyorlandi (KKK-1, KKK -2, KKK -3, KKK -4, KKK -5, KKK -6). Katalizator o`zagi sifatida kaolinning turli markalaridan foydalanildi. Ushbu katalizatorlar qo`llanib ko`rilganda, atsetaldiged moddasi sintezi jarayonida yuqori unumni KKK - 5 markali katalizator (75,4%) natija berganligi aniqlandi. Shuningdek katalizatorlarning mexanik mustahkamligi va rentgenfazaviy tahlili o’rganildi.

Kalit so‘zlar: Asetaldegid, asetilen, KKF (kadmiy kalsiy fosfat), kaolin, CaO, CdO, H_3PO_4, Na_2SO_4, $Ca_3(PO_4)_2$, Purolite C – 100 kationit.

ИЗГОТОВЛЕНИЕ КАДМИЕВЫХ КАТАЛИЗАТОРОВ НА ОСНОВЕ НОСИТЕЛЯ КАОЛИНА С ПЕРЕРАБОТКОЙ ОСТАТОЧНОГО КАТАЛИЗАТОРА ККФ (КАДМИЙ-КАЛЬЦИЙ-ФОСФАТ)

Аннотация. Разработаны и исследованы новые катализаторы совместного синтеза ацетальдегида и ацетона на основе гидратации ацетилена. Был проанализирован отработанный катализатор ККФ, использовавшийся при синтезе ацетальдегида, и определен его состав.

На основании полученных результатов анализа из состава катализатора ККФ был выделен оксид кадмия, являющийся активным веществом, и приготовлены катализаторы различных новых марок (ККК-1, ККК -2, ККК -3, ККК -4, ККК -5, ККК -6). В качестве катализатора использовались различные марки каолина.

Когда эти катализаторы были опробованы, было обнаружено, что высокий выход в процессе синтеза ацетальдигированного вещества дает катализатор марки ККК - 5

(75,4%). Также были изучены механическая прочность и рентгенофазный анализ катализаторов.

Ключевые слова: ацетальдегид, ацетилен, ККФ (фосфат кадмия и кальция), каолин, CaO, CdO, H_3PO_4, Na_2SO_4, $Ca_3(PO_4)_2$, катионит Пуролита С – 100.

MANUFACTURE OF CADMIUM CATALYSTS BASED ON KAOLIN CORE WITH PROCESSING OF RESIDUAL CCP CATALYST (CADMIUM-CALCIUM-PHOSPHATE)

Annotation. New catalysts for the joint synthesis of acetaldehyde and acetone based on acetylene hydration have been developed and investigated. The spent CCP catalyst used in the synthesis of acetaldehyde was analyzed and its composition was determined.

Based on the analysis results obtained, cadmium oxide, which is the active substance, was isolated from the composition of the CCP catalyst, and catalysts of various new brands (CCC-1, CCC -2, CCC - 3, CCC - 4, CCC - 5, CCC - 6) were prepared. Various grades of kaolin were used as a catalyst.

When these catalysts were tested, it was found that a high yield in the synthesis of an acetaldigated substance was given by a CCC -5 catalyst (75.4%). The mechanical strength of the catalysts and X-ray phase analysis were also studied.

Keywords: acetaldehyde, acetylene, CCP (cadmium and calcium phosphate), kaolin, CaO, CdO, H_3PO_4, Na_2SO_4, $Ca_3(PO_4)_2$, Purolite cationite C – 100.

Kirish. Gomogen katalizatorlarda reagentlar bilan katalizator bir jinsli aralashma hosil qiladi. Reaksiya gaz yoki suyuq fazada boradi. Katalizator sifatida atomlar, ionlar, molekulalar ishtirok etishi mumkin. Bunday katalitik jarayon mexanizmini sharxlash uchun oraliq moddalar nazariyasi ishlab chiqilgan. Bu nazariyaga asosan, reagentlar katalizator bilan beqaror oraliq moddalar hosil qiladi.

Geterogen reaksiyalarda katalizator sifatida qattiq moddalar ishlatiladi [1]. Ularning sharsimon, granulasimon, spiralsimon va boshqa turlari ma’lum. Shuningdek, bu katalizatorlar tarkibiga ko`ra, bir, ikki yoki ko`p komponentli, holatiga qarab oksidli, metalli bo`ladi. Geterogen katalizatorlar ba’zan kontakt katalizatorlar deb ham ataladi. Bu jarayon nihoyasida mahsulotdan (suyuq yoki fazadagi) katalizator oson ajratib olinadi. Shu sababli geterogen katalizatorlar sanoatda keng qo`llaniladi [2].

Ushbu tadqiqot ishida kaolin o`zagining turli mineralidan foydalanildi. Kaolin mineralining markalari quyidagi1- jadvalda keltirilgan.

1-jadvaldagi tadqiqot natijalari shuni ko`rsatadiki, ushbu mahalliy turdagi xomashyolardan geterogen kataliz jarayonlari uchun kimyo sanoatida istiqbolli katalizator o‘zagi sifatida foydalanish imkonini beradi va tayyorlangan katalizatorlarning tannarxi arzon bo`lishini ta’minlaydi.

1-jadval

Oltintog` kaolini va Angren kaolini turli markalarining kimyoviy tarkibi

Xomashyo nomi	Kimyoviy tarkibi, %									
	Al_2O_3	SiO_2	Fe_2O_3	TiO_2	MgO	CaO	Na_2O	K_2O	SO_3um /P_2O_5	k.y.m
Oltintog‘ kaolini	20,1	58,5	1,94	0,3	1,71	3,20	2,44	2,69	1,04	8,07
AKT-10	13,7	77,6	1,0	0,3	0,53		0,56		-	13,9
AKF-78	36,9	46,8	0,5	0,4	0,18	0,24	0,02	0,38	-	13,2

Oltintog` boyitilgan kaolinining asosiy qismi kaolinitdan tarkib topgan. Kaolinit 500-600ºC haroratda qizdirilganda issiqlik yutiladi, 540-560ºC da endotermik o‘sish (pik) hosil bo`ladi va fizikaviy bog`langan suvlar chiqib ketadi. Harorat ko`tarilishi bilan (700-840ºC) harorat oralig`ida, dastlab metakaolin, silimanit ($Al[AlSiO_5]$) yoki kianit ($Al_2[SiO_4]O$), so‘ngra esa birlamchi mullit ($Al_6Si_2O_{13}$) hosil bo`lib, kimyoviy tuzilishi rombik singoniya, sillimanit strukturasiga yakinroq ammo mullitda sezilarli darajada Si va O atomlari tartiblashganligi bilan farq qiladigan struktura tuzilishi hosil bo`ladi [3-4].

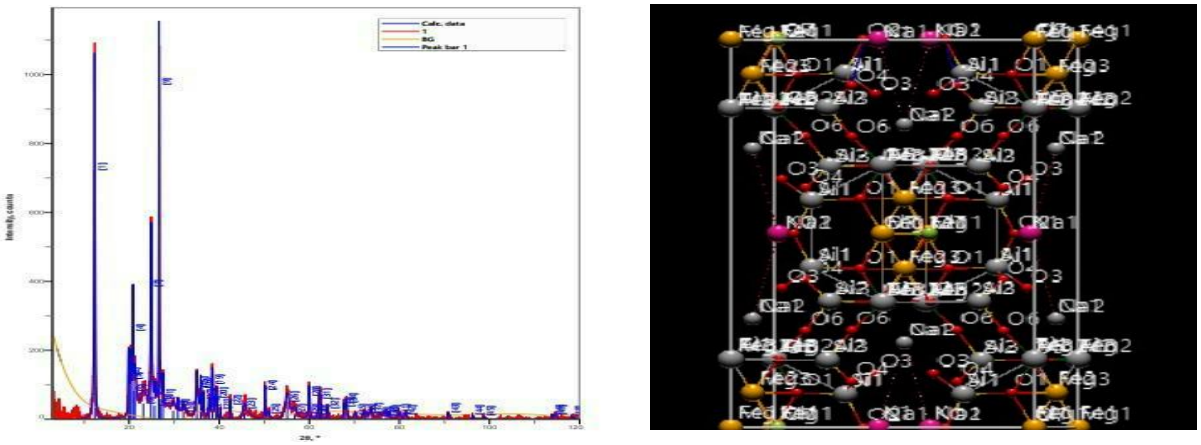

a *b*

1-rasm. Kaolin mineralining rentgenogrammasi (a) va kristall panjaralarining tuzilishi (b).

1-rasmda kaolin mineralining XRd-difraktion qurilmasida olingan rentgenogrammasi keltirilgan.

Kaolin mineralining kristall strukturasi ikki qatlamli qavatdan, biri kremniy-kislorodli tetraedrik qatlam, va ikkinchisi alyumino-kislorod gidroksilli oktaedrik qatlamdan tashkil topgan (2-rasm). Kaolinitning Moos shkalasi bo`yicha qattiqligi 2-2,5; zichligi 2,61-2,68 g/sm$^3$, yog`simon, gilsimon massa bo`lib, u elektron mikroskop ostida ko`rib tekshirilganda, mayda oltiqirrali kristallardan iboratligi kuzatildi.

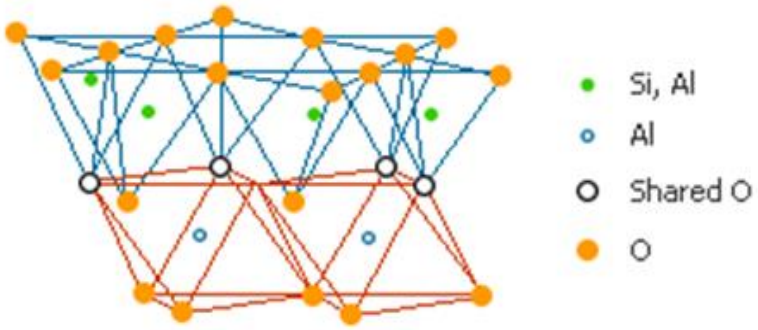

2-rasm. Kaolin mineralining struktura tuzilishi

Kaolinlarni boyitishda unumdorlikni oshirish uchun kaogulyantlardan foydalaniladi. Boyitish jarayoni effekti tarkibdagi Al_2O_3 , SiO_2 , Fe_2O_3 oksidlari bilan baholanadi [5].

Tadqiqot obyekti va usullari. Ushbu tadqiqot obyekti atsetilen va suv asosida “Navoiyazot” Ajda ishlab chiqarilayotgan atsetaldegid moddasi va qo`shimcha modda sifatida hosil bo`layotgan atseton hamda kroton aldegid hosil qilish jarayonidir. Ishda turli faol tarkibiy qismlarga ega kadmiy oksidi (CdO) va kaolin mineraliga asoslangan katalizatorlar tayyorlanildi.

Vazifalarni hal qilish uchun quyidagi tadqiqot usullaridan foydalanildi: fizik-kimyoviy tahlil usullari, analitik tahlil usuli Navoiyazot Aj laboratoriyasida, xromotografik analiz usullari Svet–500 markali qurulmada, katalizatorlarning mustahkamligi SHIMADZU AGS-X-50 kN qurilmasida o`rganildi.

Katalizatorlarning tarkibi va miqdorini tasdiqlash uchun ularning difraktogrammalari olindi. Tadqiqot ShimadzuXRD-6100 kukunli rentgen difraktometri yordamida amalga oshirildi. Namuna kukunlari o'rtacha tarkibli namunani olish uchun yaxshilab aralashtirildi. Rietveld usuli bo'yicha yarim miqdoriy rentgen diffraktsiya tahlili "Reitveld Refinement" dasturi yordamida amalga oshirildi..

Olingan natijalar va ularning muhokamasi. Tadqiqot ishida atsetilenni gidratlash orqali olingan atsetaldegidning geterogen katalitik reaksiyalari o`rganildi. Atsetaldegid sintezi uchun turli tarkibdagi katalizatorlar ishlab chiqildi. Katalizator o`zaklari sifatida modifikatsiyalangan Oltintog` boyitilgan kaolini va Angren kaolinining turli markalaridan foydalanildi.

Oltintog` boyitilgan kaolinining asosiy qismi kaolinitdan tarkib topganligi sababli organik sintez jarayonlariga katalizatorlar ishlab chiqarish uchun katta imkoniyatlarga ega. Oltintog` boyitilgan kaolini va Angren kaolinining turli navlaridan mineral va organik moddalar peptizatorligidagi faol komponentli katalizatorlari tayyorlanildi. Tayyorlangan katalizatorlar atsetaldegid sintezi jarayonlari uchun selektiv ta’sir qiluvchi katalizator ekanligi aniqlandi.

KKF katalizatorini qayta ishlash jarayonida ajratib olingan $Cd(OH)_2$ dan sof kadmiy ajratib olish uchun eritma Purolite C – 100 kationitdan o`tkazildi.

Kationitdan o`tkazilgan eritma kimyoviy tahlilga berildi. Tahlil natijalari bo`yicha kationit barcha Cd ni o`zida saqlab qolgani va eritmada Cd yo`qligi aniqlandi. Shundan so’ng, kationitdan Cd ni ajratib olish uchun desorbsiya jarayoni amalga oshirildi. Tahlil natijasiga ko`ra eritma tarkibida CdO mavjudligi aniqlandi. Ajratib olingan CdO dan yangi katalizatorlar tayyorlashda foydalanildi (KKK-1, KKK-2, KKK-3, KKK-4, KKK-5, KKK-6).

Yangi KKK (Kaolin Kadmiy Kalsiy fosfat) katalizatorida o`zak sifatida Oltintog` boyitilgan kaolini hamda Angren kaolinidan foydalanildi.

Atsetilen gidratlanishi bilan atsetaldegid va atsetonni birgalikda sintez qilish uchun yangi tayyorlangan katalizatorlardan foydalanildi. Sintez qilingan atsetaldegid va atseton Navoiyazot AJ da Svet–500 markali qurulmada xromotografik analiz qilindi va natijalari quyidagi 3-rasmda keltirilgan.

Analiz natijalari shuni ko`rsatadiki (3-rasm) KKK markali katalizatori yordamida sintez qilingan mahsulot yani atsetaldegid aralashmada 49 % ni tashkil etganini ko`rish mumkin. Mahsulot rektifikatsiya qilingandan so`ng unumi 75,4 % ga yetdi.

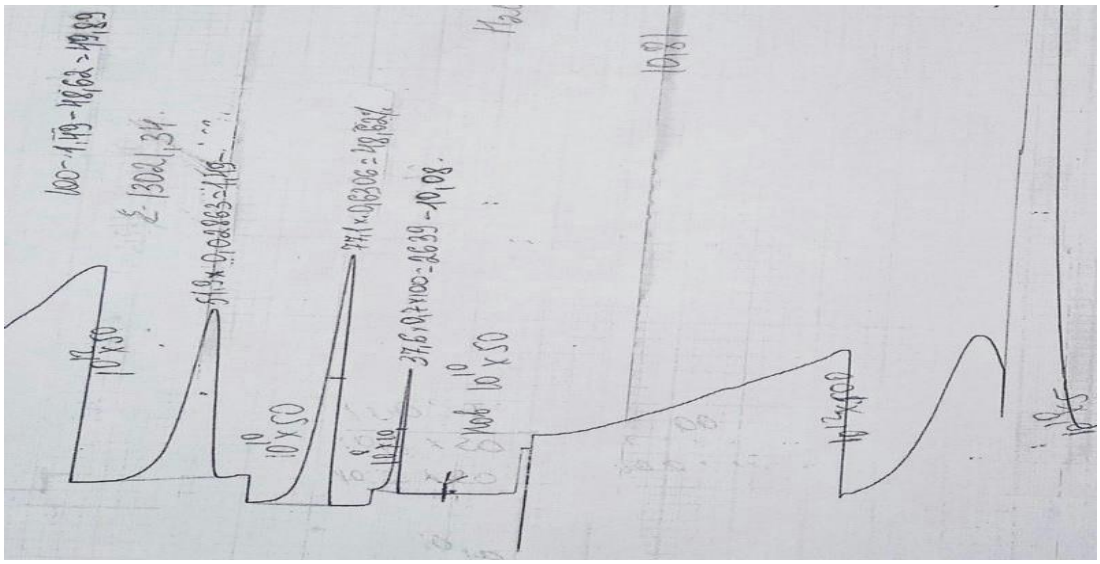

3-rasm. Asetaldegid va atseton aralashmasining xromotografik analizi

Atsetaldegid sinteziga haroratning ta’siri o`rganildi va natijalari 2-jadvalda keltirilgan.

Ushbu 2-jadvaldan ko`rinib turibdiki, 350-410°C haroratlar oralig`ida atsetaldegid va atseton hosil bo`lish unumi tegishlicha KKK-1 katalizatorida 36,4% dan 60,1% gacha, 27,3% dan 32,6% gacha; KKK-2 katalizatorida 33,6% dan 62,4% gacha, 22,8% dan 29,1gacha; KKK-3 katalizatorida 26,5% dan 41,2% gacha, 19,7% dan 27,3% gacha; KKK-4 katalizatorida 34,7% dan 65,3% gacha, 22,5% dan 31,2% gacha; KKK-5 katalizatorida 37,5% dan 75,4% gacha, 18,4% dan 21,9% gacha; KKK-6 katalizatorida 25,5% dan 55,1% gacha, 15,1% dan 26,4%

gacha mos ravishda ortib borishi kuzatildi. Atsetilen gidrotatsiyasida qo`llanilgan katalizatorlar faolligi quyidagi tartibda ortib boradi:

KKK-3 < KKK -6 < KKK -1 < KKK -2 < KKK -4 < KKK -5

2-jadval

Atsetaldegid sintezida hosil bo`lgan mahsulotlar unumining haroratga bog'liqligi

№	Katalizatorlar nomlari va tarkibi, %	Harorat, ^oC	Sintezlangan mahsulotlar %			
			Atsetaldegid	Atseton	Kroton aldegid	Qo`shimcha moddalar
1	KKK-1. (CdO-10, Kaolin-60, $Ca_3(PO_4)_2$-30)	350	36,4	27,3	21,5	14,8
		365	41,2	27,6	18,3	12,9
		380	53,3	30,5	14,7	1,5
		395	57,1	31,2	9,2	2,5
		410	60,1	32,6	3,2	4,1
		425	55,7	23,1	6,3	14,9
		440	47,7	22,4	7,1	22,8
2	KKK-2. (CdO-10, Kaolin -70, $Ca_3(PO_4)_2$-20)	350	33,6	22,8	25,5	18,1
		365	37,2	27,1	24,4	11,3
		380	38,1	28,2	23,1	10,6
		395	46,3	28,8	22,6	2,3
		410	62,4	29,1	6,4	2,1
		425	51,5	24,3	15,4	8,8
		440	43,4	23,5	17,5	15,6
3	KKK-3. (CdO-10, Kaolin -80, $Ca_3(PO_4)_2$-10)	350	26,5	19,7	20,3	33,5
		365	29,3	21,5	17,6	31,6
		380	34,7	23,5	15,2	26,6
		395	39,3	26,8	14,3	19,6
		410	41,2	27,3	13,5	18
		425	38,2	24,1	19,3	18,4
		440	31,5	23,2	20,6	24,7
4	KKK-4. (CdO-13, Kaolin -60, $Ca_3(PO_4)_2$-27)	350	34,7	22,5	14,2	28,6
		365	41,6	24,9	13,1	20,4
		380	49,3	27,4	12,2	11,1
		395	55,8	30,7	7,3	6,2
		410	65,3	31,2	3,0	0,5
		425	60,7	24,4	7,9	7,0
		440	57,6	20,6	9,2	12,6
5	KKK-5. (CdO-13, Kaolin -70, $Ca_3(PO_4)_2$ -17)	350	37,5	18,4	15,2	28,9
		365	44,7	20,5	14,6	20,2
		380	52,5	20,8	12,9	13,8
		395	65,0	21,2	11,3	2,5
		410	75,4	21,9	1,6	1,1
		425	55,7	14,2	14,7	15,4
		440	51,2	11,5	16,6	20,7
6	KKK-6.	350	25,5	15,1	24,6	34,8
		365	32,3	18,2	21,3	28,2

	(CdO-13, Kaolin -80, $Ca_3(PO_4)_2$-7)	380	40,3	20,6	19,4	19,7
		395	52,6	22,3	18,1	7
		410	55,1	26,4	17,6	0,9
		425	46,8	23,5	19,2	10,5
		440	37,4	16,1	20,4	26,1

Haroratning 410 °C dan oshishi bilan asosiy faol modda hisoblangan kadmiy oksidining zaharlanishiga olib keladi. Natijada atsetaldegidning hosil bo`lish unumi pasaya boshlaydi. Haroratning oshishi bilan kadmiy oksidining metall kadmiy holatiga o'tishi kuchayadi va katalizatorning faolligi pasayadi.

Katalizatorlarning asosiy xususiyatlaridan yana biri ularning mexanik mustahkamligidir.

Tayyorlangan katalizatorlar orasida KKK-5 markali katalizator boshqalariga qaraganda aktiv va uzoq muddat davomida ishladi. KKK-5 markali tayyorlangan katalizatorning mustahkamligi SHIMADZU AGS-X-50 kN qurilmasida o`rganildi va uning natijalari 4-rasmda keltirilgan.

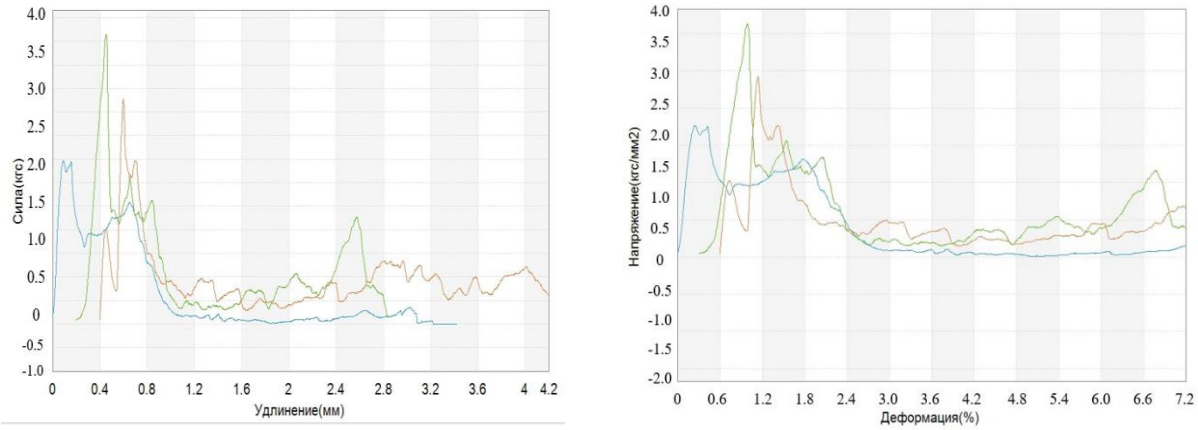

4-rasm. KKK-5 katalizatorini ishlatishdan oldingi bosim kuchining ta'siri.

Tadqiqot natijalarining tahlili (4-rasm) shuni ko'rsatadiki, katalizatorni ishlatishdan oldin va keyin maksimal mustahkamlik o'rtacha –35,8245 kgk va –32,2861 kgk mos ravishda tashkil etadi. Bunda maksimal mustahkamlikning pasayishi kuzatildi, bu katalizatordan ma'lum vaqt foydalanilgandan so'ng katalizator mustahkamligining biroz pasayishini ko'rsatadi.

Bundan tashqari maksimal katalizator kuchlanishi ham tahlil qilindi. Tahlillar natijasi shuni ko’rsatadiki, katalizatorni ishlatishdan oldin va undan keyin maksimal kuchlanish o'rtacha –49,6284 kgk/mm² va –40,3695 kgk/mm² tashkil etadi. Maksimal kuchlanishning o'rtacha pasayishi kuzatiladi, bu ma'lum vaqtdan keyin katalizatorning mustahkamligini pasayishini ko'rsatishi mumkin.

Bundan tashqari, katalizatorning deformatsiya xususiyatlari ham tahlil qilindi. Aniqlanishicha, foydalanishdan oldin va keyin katalizatorning deformatsiya xususiyatlarining o'rtacha qiymati mos ravishda 6,31851 % va 9,56463 % ni tashkil qiladi. Maksimal deformatsiyaning yengil o'sishi aniqlandi.

Umuman olganda, ma'lumotlar atsetaldegid sintezida qo'llanilgandan so'ng KKK-5 katalizatorining mustahkamligini biroz pasayishi mumkinligini ko'rsatadi.

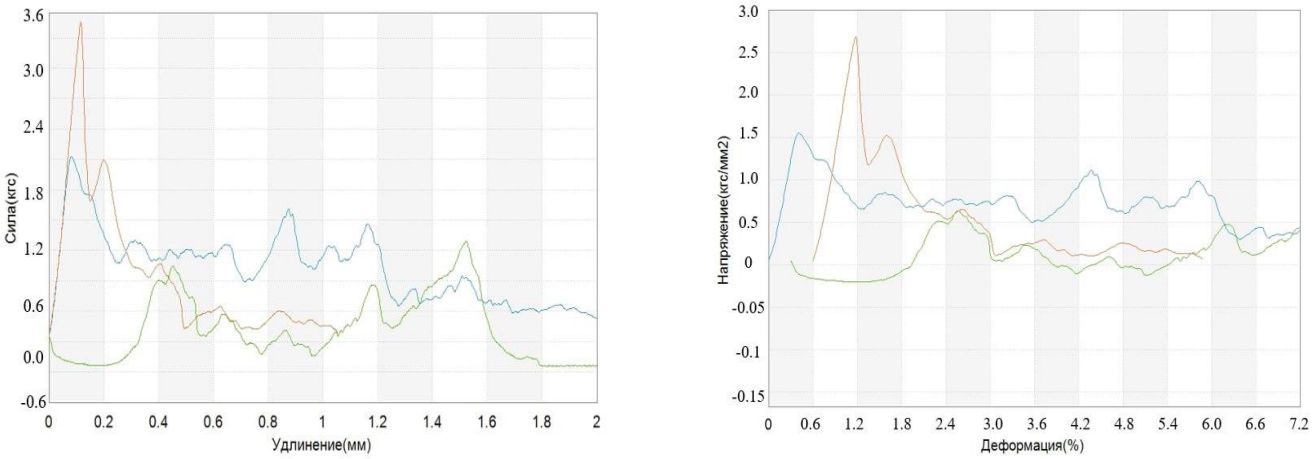

5-rasm. KKK-5 katalizatorini ishlatilgandan keyingi bosim kuchining ta'siri.

Bu sintez jarayonida kimyoviy o'zaro ta'sirlardan kelib chiqib, katalizatordagi strukturaviy o'zgarishlarning natijasi bo'lishi mumkin.

Shuningdek, XRd-difraktion qurulmasida tayyorlangan KKK-5 katalizatorining atsetaldegid sintezi jarayonida ishlatilishidan oldin va keyingi rentgenogramma tasvirlari olingan va natijalari 6 va 7-rasmlarda keltirilgan.

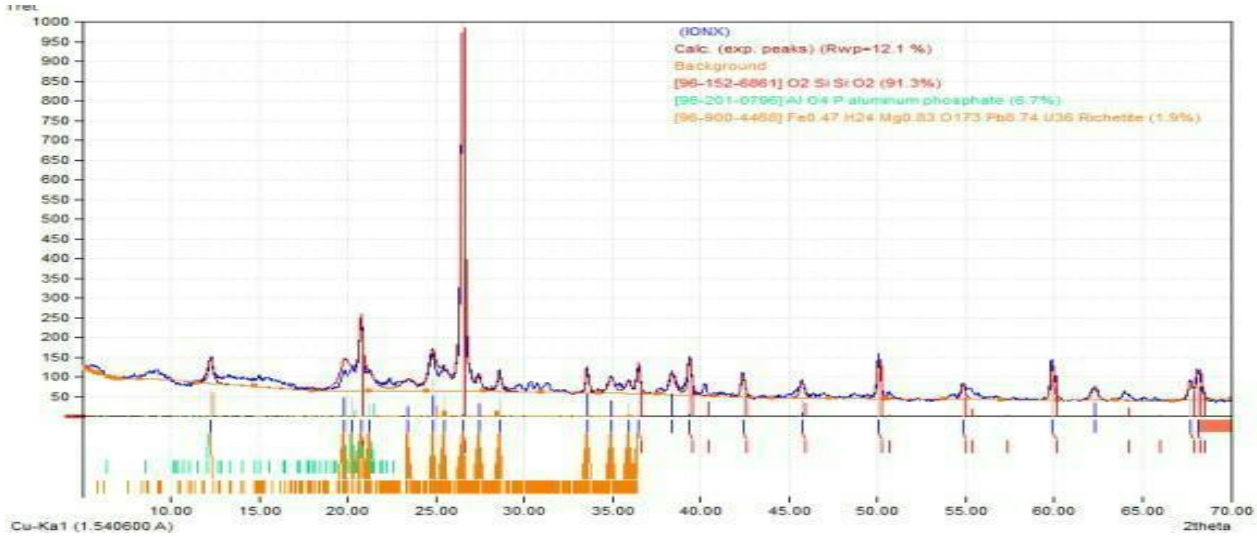

6-rasm. *KKK-5 katalizatorini ishlatilishdan oldingi difraktogrammasi*

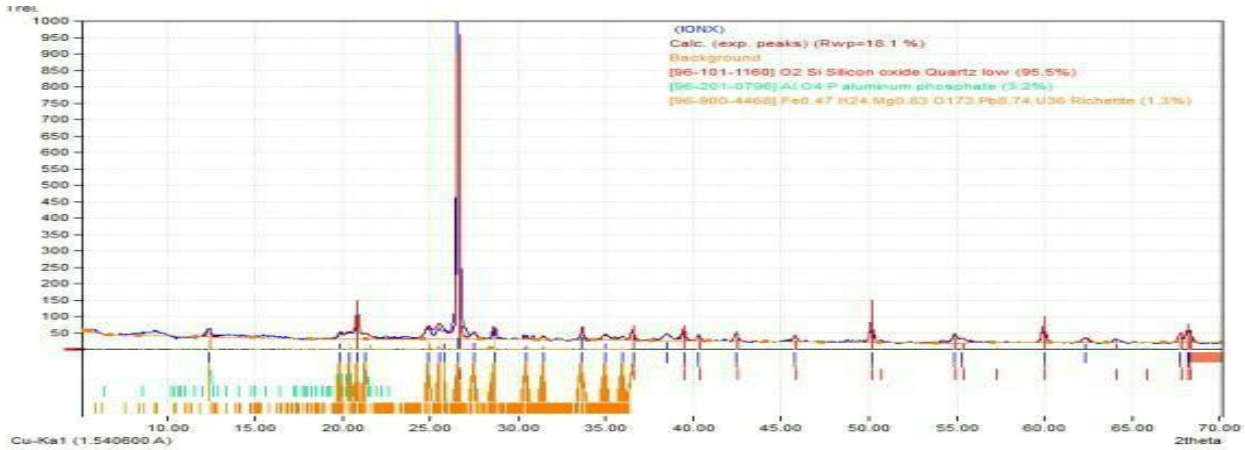

7-rasm. KKK-5 katalizatorini ishlatilgandan keyingi difraktogrammasi

Analiz natijalari shuni ko`rsatadiki (6-rasm), ishlatilishidan oldingi KKF-5 katalizatori quyidagi elementlardan tashkil topgan, % : O_2 (52,6), Si (42,7), P (1,7), Al (1,5), Cd (1,2), Pb (0,3) va kam miqdorda boshqa moddalar. Ishlatilishidan keyingi KKF-5 katalizatori (7-rasm) quyidagi elementlardan tashkil topgan, % : O_2 (52,8), Si (44,6), P (0,8), Al (0,7), Cd (0,8), Pb (0,2) va kam miqdorda boshqa moddalar.

Xulosa. Ushbu tadqiqot ishida atsetilen va suv asosidagi geterogen katalitik usul yordamida atsetaldegidni sintez qilish bo'yicha tadqiqot natijalari taqdim etildi. Chiqindi KKF tarkibidan CdO ajratib olindi. Ajratib olingan CdO yangi markali katalizatorlar tayyorlash uchun ishlatildi(KKK-1, KKK -2, KKK -3, KKK -4, KKK-5, KKK-6). Tayyorlangan katalizatorlar orasidagi atsetaldegid va atsetonning eng yuqori hosil bo`lish unumi KKK-5 katalizatori (75,4%) ishtirokida ekanligi aniqlandi.

Bundan tashqari, KKK-5 markali katalizatorining mexanik xususiyatlari o'rganildi. Atsetaldegid sintezi jarayonida katalizatorning dastlabgi va keyingi mexanik mustahkamligi aniqlandi, hamda KKK-5 katalizatorini tayyorlashda ishlatilgan kaolin mineralining va yangi tayyorlangan KKK-5 katalizatorining ham rentgenfazaviy tahlillari olindi. Sintez qilingan atsetaldegid va atseton Navoiyazot AJ da Svet–500 markali uskunada xromotografik analiz qilindi.

ADABIYOTLAR

1. Ikramov A., Khalikova S.J., Moslemanov N.KH ., Kadirov H.I., Khandamov D.A. Heterogeneous catalytic synthesis of pyridine bases from acetylene, dimethyl ketone and ammonia [Electronic resource]. Chemistry and chemical technology, 2017, No. 1, pp. 23-26.

2. Ruzikulova N. et al. Receipt of new catalysts used in the synthesis of acetaldehyde by separating the catalyst CCP into component parts //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – Т. 548. – С. 05008.

3. Kodirov S. et al. Synthesis of methylpyridines by catalytic method in the gas phase //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2023. – Т. 417. – С. 02010.

4. Вапоев Х. М., Умрзоков А. Т., Кодиров С. М. Влияние природы катализаторов и пептизаторов на синтез метилпиридинов //Universum: технические науки. – 2022. – №. 9-3 (102). – С. 33-36.

5. Кодиров С. М. и др. СИНТЕЗ ПИКОЛИНЫ НА ОСНОВЕ АЦЕТИЛЕНА И АММИАКА //Journal of Advances in Engineering Technology. – 2023. – №. 3. – С. 29-34.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

ADSORBSION USULDA SAFOLAR YOG‘INI GIL ADSORBENTLARI YORDAMIDA TOZALASH

Sherqo‘ziyeva Shahlo Ibrohimali qizi
Namangan muhandislik-texnologiya instituti tayanch doktoranti
E-mail: shahloolmos2020@gmail.com
Tel: +99894-598-40-44
Raxnamo Nazirova
Farg‘ona politexnika instituti.
Texnika fanlari doktori,
Kimyo, xomashyo va materiallar texnologiyasi kafedrasi dotsenti vazifasini bajaruvchi,
E-mail: Rahnamo@gmail.ru
Tel: +99891-674-20-50
D.S.Salixanova
Texnika fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Ion-plazma va lazer texnologiyalari instituti yetakchi mutaxassisi.
Tel: +99890-150-20-00

Annotatsiya. Ushbu maqolada Krantov konining mahalliy bentonitlaridan kislota bilan faollashtirish usuli yordamida olingan gil adsorbentlarining qo‘llanilish imkoniyati ko‘rsatilgan. Saflor yog‘ining ranglilik darajasini 15 dan 6 mg/yodgacha, kislotali sonini 2,6 dan 1,5 mg KOH/gacha va peroksid sonini 4,4 dan 3,1 mmol faol kislarod/kg darajagacha pasaytiruvchi optimal adsorbent miqdori aniqlangan.Taklif etilgan adsorbent bilan oqartirishdan so‘ng yog‘ning oksidlanish barqarorligi 150 kun davomida GOST standartlariga javob berishi va import qilingan analogidan pastroq ekanligi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: Saflor yog‘i, adsorbsiya, tozalash, gil, montmorillonit, bentonit, faollashtirish.

АДСОРБЦИОННАЯ ОЧИСТКА САФЛОРОВОГО МАСЛА ГЛИНИСТЫМИ АДСОРБЕНТАМИ

Аннотация. В данной статье показана возможность применения глинистого адсорбента, полученных путём кислотной активации местных бентонитов Крантауского месторождения. Определено оптимальное количество адсорбента, снижающего цветность сафлорового масла с 15 до 6мг/йода, К.Ч. с 2,6 до 1,5 мг КОН/г и П.Ч. с 4,4 до

3,1 ммоль активного кислорода, кг. Окислительная стабильность после отбелки предложенным адсорбентом показывает, что в течении 150 суток ПЧ масла не превышает показателей по ГОСТу, а также ниже чем показатели импортного аналога.

Ключевые слова: сафлоровое масло, адсорбция, очистка, глина, монтмориллонит, бентонит, активация.

ADSORPTIVE PURIFICATION OF SAFFLOWER OIL USING CLAY ADSORBENTS

Abstract This article demonstrates the potential of using clay adsorbents obtained through acid activation of local bentonites from the Krantau deposit. The optimal amount of adsorbent required to reduce the safflower oil's color index from 15 to 6 mg iodine, acid value from 2.6 to 1.5 mg KOH/g, and peroxide value from 4.4 to 3.1 mmol active oxygen/kg was determined. The oxidative stability of the oil after bleaching with the proposed adsorbent showed that, over 150 days, the peroxide value did not exceed the standards of GOST and was also lower than that of imported analogs.

Keywords: safflower oil, adsorption, purification, clay, montmorillonite, bentonite, activation.

Kirish

Yog‘-moy sanoati oziq-ovqat sektorida xomashyoning xilma-xilligi va noyobligi, shuningdek, yog‘larning inson parhezidagi ahamiyati tufayli muhim o‘rin egallaydi. O‘simlik yog‘lari va moylari parhezning majburiy tarkibiy qismidir, chunki ular organizm uchun energiya va qurilish materiallari manbai hisoblanadi. Bundan tashqari, ular moddalar almashunuvi, arterial bosimni boshqarish va organizimdan ortiqcha xolisterin hamda boshqa moddalarni chiqarib yuborishda ishtirok etuvchi zarur moddalarning yetkazib beruvchisidir. Saflor yog‘i ozuqaviy xususiyatlari va sog‘liq uchun foydasi bo‘yicha kungaboqar va zaytun yog‘idan ustun turadi.U tarkibida 80% gacha linolen kislota hamda boshqa polito‘yinmagan yog‘li kislotalar mavjud bo‘lib, ular qondagi xolesterin miqdorini kamaytiradi va turli kasalliklarga qarshi kurashda yordam beradi.

Moylarni keraksiz moddalaridan tozalash jarayoni “rafinatsiya” deb ataladi. Rafinatsiya jarayonida nafaqat keraksiz aralashmalarni olib tashlash, balki yog‘ tarkibidagi foydali kompanentlarni yo‘qotmaslik va ularni parchalanishidan saqlash muhimdir. Moylardagi aralashmalar tarkibiga fosfatidlar, mumlar, qatronlar, erkin yog‘li kislotalar, aromatik va ta’m moddalari, gossipol, shilimshiq moddalar va boshqalar kiradi.

Moylarni tozalash usullari

Zamonaviy moy va yog‘larni tozalash usullari uch toifaga bo‘linadi

1. Fizik usullar (cho‘ktirish, sentrifugirovka, filtratsiya).
2. Kimyoviy usullar (gidratatsiya, ishqoriy rafinatsiya).
3. Fizik-kimyoviy usullar (adsorbsion rafinatsiya, dezodoratsiya).

Tozalash usuli moy tarkibi va aralashmalar hajmi, ularning xususiyatlari hamda yog‘ning maqsadli ishlatilishidan kelib chiqib tanlanadi. To‘liq tozalikka erishish uchun ko‘pincha bir nechta usullar kombinatsiyasi qo‘llaniladi.

Fosfatidlar, sterollar va tokoferollar moylarning biologik qiymatini oshiradi, biroq mumlar, erkin yog‘li kislotalar va gossipol moy sifatini pasaytiradi. Shu bilan birga, fosfatidlarning moy tarkibida mavjudligi texnologik xususiyatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatib, rafinatsiya va gidrogenizatsiya jarayonlarini qiyinlashtiradi. Shuning uchun moyni dastlabki tozalash sifatini saqlashda muhim rol o‘ynaydi.

Adsorbsion usullar va lokal gillardan foydalanish.

Suyuqliklarni, xususan, o‘simlik moylarini adsorbsion usulda tozalash ko‘plab mamlakatlarda keng qo‘llaniladi. Asosan, mahalliy faollashtirilgan gillardan foydalaniladi. Bugungi kunda import qilingan faollashtirilgan gillarning xaridi va transport xarajatlari yog‘-moy korxonalari uchun qimmatga tushadi. Bu esa ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tannarxini oshiradi.

Shu maqsadda mahalliy bentonitdan adsorbentlarni ishlab chiqish bo‘yicha tadqiqotlar olib borildi.

Mavzuga doir adabiyotlar taxlili.

O‘simlik yog‘lari va moylari parhezda majburiy hisoblanadi, chunki ular organizm uchun energiya va qurilish materiallarining manbai bo‘lib, moddalar almashinuvi, qon bosimini tartibga solish, organizmdan ortiqcha xolesterin va boshqa moddalarni chiqarishda ishtirok etadigan zarur moddalarni ta'minlaydi [1]. Saflor yog‘i o‘zining ozuqaviy xususiyatlari va sog‘liq uchun foydaliligi jihatidan kungaboqar va zaytun yog‘idan ustun hisoblanadi. U tarkibida 80 % gacha linolen kislotasi, shuningdek, qondagi xolesterin miqdorini kamaytirishga yordam beradigan va turli kasalliklarga qarshi kurashda foydali bo‘lgan boshqa ko‘p to‘yinmagan yog‘ kislotalari mavjud. Yog‘lardan nojo‘ya moddalarni olib tashlash jarayoni “rafinatsiya” deb ataladi. Rafinatsiya davomida nafaqat kerakmas aralashmalarni yo‘qotish, balki yog‘da mavjud barcha foydali komponentlarni saqlab qolish, ularning yo‘qolishi va parchalanishini oldini olish ham muhimdir. Aralashmalarga fosfatidlar, mumi, qatronlar, erkin yog‘ kislotalari, aromatik va ta'm beruvchi moddalar, gossipol, shilimshiq moddalar va boshqa unsurlar kiradi [2]. Zamonaviy yog‘ va moylarni tozalash usullari uch toifaga bo‘linadi: fizik (cho‘ktirish, markazdan qochirish, filtratsiya); kimyoviy (gidratatsiya, ishqoriy rafinatsiya); va fizik-kimyoviy (adsorbsion rafinatsiya, dezodoratsiya). Usul tanlovi aralashmalarning tarkibi va hajmi, ularning xususiyatlari hamda yog‘ning maqsadiga bog‘liq. Ko‘pincha to‘liq tozalashga erishish uchun turli usullar kombinatsiyasi qo‘llaniladi.

Fosfatidlar, sterollar va tokoferollar yog‘larning biologik qiymatini oshiradi, holbuki mumlar, erkin yog‘ kislotalari va gossipol uning sifatini pasaytiradi. Ammo fosfatidlarning yog‘ tarkibida bo‘lishi uning texnologik xususiyatlariga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi, rafinatsiya va gidrogenatsiya jarayonlarini qiyinlashtiradi. Shu sababli yog‘ni dastlabki tozalash uning sifatini saqlashda muhim ahamiyatga ega.

Suyuqliklarni, xususan o‘simlik yog‘larini adsorbsion tozalash usullari ko‘plab mamlakatlarda keng qo‘llaniladi, bu jarayonlarda asosan mahalliy aktivlangan gil materiallar ishlatiladi. Bugungi kunda import qilingan aktivlangan gillarning xarid qilinishi va tashilishi yog‘-moy sanoati korxonalariga qimmatga tushmoqda, bu esa ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tannarxini oshiradi.

Shu maqsadda mahalliy bentonit asosida adsorbsion tozalash uchun adsorbentlar ishlab chiqishga oid tadqiqotlar olib borildi [3]. Montmorillonit minerallari struktura jihatidan pirofillitdan faqatgina panjarasining shishish qobiliyati bilan farq qiladi va tabiatda juda mayda hamda mukammal bo‘lmagan kristallar shaklida uchraydi [4]. Montmorillonitning tuzilishi, uning panjarasida izomorf o‘rin almashinishlari imkoniyatini hisobga olgan holda, pirofillit-talk tuzilishiga o‘xshashdir [5]. Tabiiy bentonitlar tabiiy holatda kichik yuzaga ega (59-90 m^2) bo‘ladi [6]. O‘zbekistonda, xususan Toshkent, Buxoro, Xorazm, Navoiy, Farg‘ona, Samarqand viloyatlari va Qoraqalpog‘iston Respublikasida adsorbsion xususiyatlarga ega bo‘lgan 100 dan ortiq tabiiy gil konlari mavjud [7]. Bentonit gillari turli gil moddalaridan tarkib topgan bo‘lib, ularning asosiy tarkibiy qismlari montmorillonit va beydellitdir, bunda Al_2O_3:SiO_2 nisbati 1:2-1:4 oralig‘ida bo‘ladi [9]. Bentonit tarkibining xususiyatlari shuni ko‘rsatadiki, undan samarali adsorbent olish uchun uni boyitish va aktivatsiya qilish bo‘yicha bir qator jarayonlarni amalga oshirish zarur. Shubhasiz, yuqori faollikka ega adsorbent olish uchun xomashyo holatini hisobga olish kerak, chunki u tarkibida temir, titan va boshqa rang beruvchi oksidlar miqdori yuqori bo‘lgan holda qazib olinadi [10,11]. Gilni kislota bilan aktivatsiya qilishning ratsional rejimida mikrog‘ovaklar yo‘qoladi, adsorbent yuzasida vodorod bog‘lanishlari soni oshadi va yuqori molekulyar moddalarni o‘z ichiga olgan yog‘li eritmalarni tozalash va oqartirish uchun zarur bo‘lgan o‘tuvchi g‘ovaklar (3-20 nm) sezilarli darajada ko‘payadi [12]. Shu maqsadda, ilgari Krantau bentoniti kislota bilan qayta ishlangan holda olingan gil asosidagi adsorbentlar yordamida adsorbsion tozalash bo‘yicha tadqiqot olib borildi [13].

Tajriba qismi

Adsorbsion tozalash safro yog‘iga kontakt usuli bilan quyidagi sharoitlarda amalga oshirildi: harorat 70 °C, aralashtirish tezligi 400-500 ayl./min va turli miqdordagi adsorbentlar ishlatilgan holda.

1-rasmda olingan adsorbentlar bilan tozalash darajasining o‘zgarishi keltirilgan.

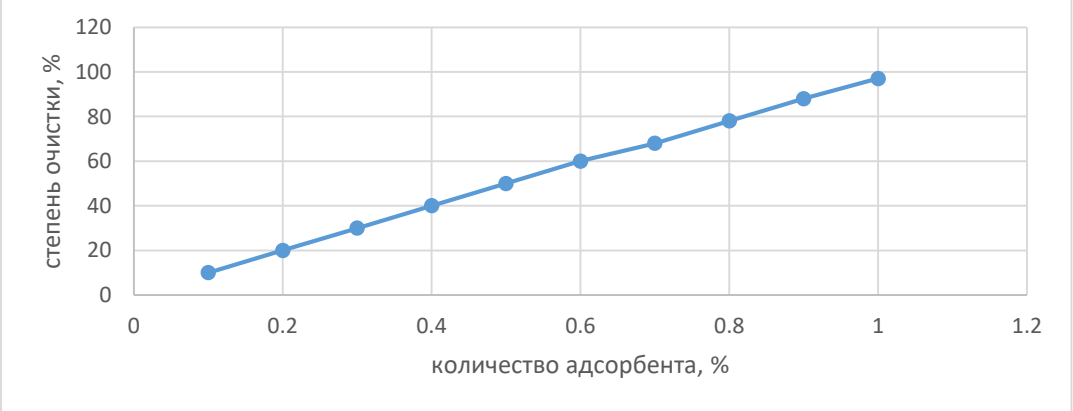

1-rasm. Adsorbent miqdoriga qarab tozalash darajasining bog‘liqligi

1-rasmdan ko‘rinib turibdiki, adsorbent miqdori oshishi bilan tozalash darajasi ham ortadi, biroq adsorbent miqdorining oshishi yog‘ chiqishini kamaytiradi, bu esa olingan yog‘ning tannarxiga ta’sir qiladi.

Shundan so‘ng, kiritilgan adsorbent miqdorining fizik-kimyoviy ko‘rsatkichlarga ta’siri o‘rganildi.

Tadqiqot natijalari va muhokamalari

1-jadval. Gil asosidagi adsorbentlar bilan safro yog‘ini oqartirishdan oldingi va keyingi natijalar

Ko‘rsatkichlar nomi	Dastlabki safro o‘simlik yog‘i ko‘rsatkichlari	O‘simlik yog‘ini oqartirgandan keyingi ko‘rsatkichlar			
		Gil asosidagi adsorbent miqdori			Pokistonlik gil asosidagi adsorbent (nazorat)
		0,25	**0,5**	**1,0**	
Rang ko‘rsatkichi, mg yod	15	10	8	6	7
Kislota soni, mg KOH/g	2,6	2,1	1,8	1,5	1,5
Peroksid soni, mmol faol kislorod/kg	4,4	4,0	3,4	3,1	3,0
Adsorbentning yog‘ sig‘imi, %	-	45	45	45	42

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, yog‘ning umumiy massasiga nisbatan adsorbent miqdori 0,25 % dan 1,0 % gacha oshirilganda, rang ko‘rsatkichi, kislota soni va peroksid soni mos ravishda 15 dan 6 mg/yodga, kislota soni 2,6 dan 1,5 mg KOH/g ga, peroksid soni esa 4,4 dan 3,1 mmol faol kislorod/kg ga kamayadi. Shuningdek, 1 % adsorbent qo‘llanilgandagi ko‘rsatkichlar nazorat namunasi ko‘rsatkichlariga teng. Bu esa Krantau konidan kislota bilan qayta ishlangan bentonitning import qilingan adsorbentdan qolishmasligini isbotlaydi. Taqdim etilgan gil asosidagi adsorbentlar bilan tozalangan va oqartirilgan safro yog‘ining oksidlanish barqarorligi yog‘ sifati uchun eng muhim ko‘rsatkichlardan biridir. Olingan natijalar 2-rasmda keltirilgan.

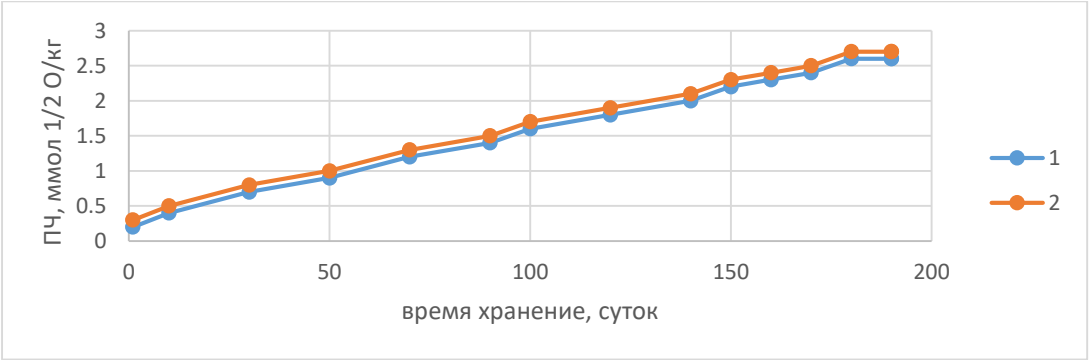

2-rasm. Oqartirishdan so‘ng ishlab chiqilgan gil asosidagi adsorbentlar bilan peroksid sonining (PCh) vaqt bo‘yicha o‘zgarishiga bog‘liqligi
1 – Taklif qilingan adsorbentlar bilan oqartirilgandan keyin;

2 – Import qilingan Pokiston adsorbenti bilan oqartirilgandan keyin.

Xulosa

2-rasmdan ko‘rinib turibdiki, peroksid sonining kinetikasi vaqt o‘tishi bilan o‘zgaradi. Vaqt o‘tishi bilan peroksid soni ortadi, bu esa yog‘ sifatining yomonlashishini anglatadi. O‘rtacha odatiy sharoitlarda yog‘ning saqlash muddati 1-2 yilni tashkil etadi. Ammo, agar GOSTlarda keltirilgan saqlash shartlariga rioya qilinmasa, yog‘ sifatining yomonlashishi tezlashishi mumkin. 150 kun davomida peroksid soni 0,3 mmol ½ O/kg dan 2,8 mmol ½ O/kg gacha o‘zgaradi, bu esa deyarli 5 baravarga teng. Shunday qilib, mahalliy bentonitlardan olingan gil asosidagi adsorbentlarni safro yog‘ini oqartirishda qo‘llash mumkin. 1 % gil asosidagi adsorbentdan foydalanilganda, safro yog‘ining rang ko‘rsatkichi 15 mg/yoddan 6 mg/yodga, kislota soni (K.Ch.) 2,6 dan 1,5 mg KOH/g gacha va peroksid soni (P.Ch.) 4,4 dan 3,1 mmol faol kislorod/kg gacha pasayadi. Taklif etilgan adsorbent bilan oqartirilgandan keyin yog‘ning oksidlanish barqarorligi shuni ko‘rsatadiki, 150 kun davomida yog‘ning peroksid soni GOST bo‘yicha ko‘rsatkichlardan oshmaydi va import qilingan analog ko‘rsatkichlaridan past bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. RF patenti 2459863, MPK C11B 3/00, B01J 20/22. O‘simlik yog‘larini kungaboqar po‘stlog‘i yordamida tozalash usuli / Kovalev Yu.N., Kanifatov E.G., "YUNKAAgroprodukt" MChJ; 27.08.11, Byul. №24. – 4 bet: Havola.
2. Camas N, Cırak C, Esendal E. (2007). Safro urug‘ining hosildorligi, yog‘ tarkibi va yog‘ kislotalari tarkibi. Turkiyaning shimoliy sharoitlarida o‘stirilgan. Faculty of Agriculture Journal, 22(1): 98-104.
3. Bhat ZF, Pathak V, Bukhari SAA, Ahmad SR. Oat branning fizik-kimyoviy va organoleptik bahosi. Beverage and Food World. 2010; 37(6): 37–43.
4. Ezdaqov V.N. O‘zbekiston gilining adsorbsion xususiyatlari. Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent, 1961, 47 bet.
5. Aripov E.A. Tabiiy mineral sorbentlar, ularni aktivatsiya va modifikatsiya qilish. Toshkent: Fan, 1970, 250 bet.
6. Ovcharenko F.O. Gil va gil minerallarining gidrofilligi. Kiev, AN Ukrain nashriyoti, 1961, 291 bet.
7. Markaziy Osiyo konlarining oqartuvchi yerlarini o‘rganish / Zalesov Yu.P. rahbarligida // SAF VNIIZh hisoboti, 1956, 52 bet.
8. Oripov E.O. Tabiiy mineral sorbentlar va farmatsiya. // Kimyo va farmatsiya, 1993, №2, 28-37 bet.
9. Bykov V.T. Tabiiy sorbentlarning tuzilishi va adsorbsion xususiyatlari. Tabiiy sorbentlar to‘plamida. M.: Nauka, 77-87 bet.

10. Vikulova M.F. Gil jinslari - cho‘kindi jinslarning petrografiyasi bo‘yicha qo‘llanma. L.: Nedra, 1958, t.2, 147-188 bet.

11. Rekshinskaya L.G. “Gil minerallari va ularning cho‘kindi jinslardagi tabiiy assotsiatsiyalarining elektron mikrofotosuratlar atlasi”. M.: Nedra, 1966, 230 bet.

12. Abdurahimov S.A., Baxtiyorov S.B., Salimov Z.S., Latipov B.X., Tillayeva G.U. “Yog‘ning oqartirish darajasini baholash va triatsilglitserinlar bilan birga adsorbentning selektivligi” . O‘zbek kimyo jurnali, 1998, №1, 66-69 bet.

13. Salixanova D.S., Mamajonova M.A., Ismailova M.A., Sagdullayeva M.Sh., Ruzmetova D.T., Azimova D.A., Savrieva D.D. “Bentonitning kislota bilan aktivatsiyasining tekstura va adsorbsion xususiyatlariga ta’sirini o‘rganish” Universum: texnik fanlar: elektron ilmiy jurnal. Salixanova D.S. va boshqalar. 2024, 11(128). URL: Havola (murojaat sanasi: 14.12.2024).

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

CATALYTIC ACYLATION OF 6-BROMOBENZOXAZOLIN-2-ONE WITH AROMATIC ACID CHLORIDE ANHYDRIDES

Takhirov Yuldash Rajabovich
Associate professor, Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni, Department of Chemistry, Urgench, Republic of Uzbekistan
Ashirov Mansur Allanazarovich
PhD in Chemistry, Senior Scientic Researcher at the Khorezm Ma’mun Academy, Urgench, Republic of Uzbekistan

Abstract This paper presents the results of the acylation reaction of 6-brombenzoxazolin-2-on with aromatic acid chlorangrides in the presence of low-grade catalyst $FeCl_3 \cdot 6H_2O$. A series of relative activities of Lewis acids as catalysts in the benzoylation of 6-bromobenzoxazolin-2-one was found.

Keywords: Benzoxazolin-2-one, 6-brombenzoxazoline-2-one, catalysts, Lewis acid, acylation, aromatic acid chlorides, 3-aroyl-6-bromobenzoxazolin-2-one.

INTRODUCTION

Currently, most of the drugs used in various sectors of the economy are organic matter and the demand for them is increasing day by day. Therefore, one of the most important tasks of chemistry is to develop effective methods for obtaining organic compounds and to find their economically viable sources.

In recent years, there have been developed methods of aromatic, heterocyclic, aromatic ring condensation of heterocyclic compounds with a small number of catalysts that are economically feasible and relevant. To date, these reactions have been extensively studied in the example of aromatic compounds, but five-membered heterocyclic compounds condensed by aromatic rings have not been studied in the example of benzazolin-2-ones.

It is well known that the Friedel-Krafts reactions are electrophilic reactions in the aromatic core. At the reaction of aromatic compounds, the catalysts are subjected to polarization of acetylating agents and a carboxylic or positively charged ion pair is formed by the carbonyl group. This positively charged ion or dipole invades the aromatic ring with an electrophilic exchange reaction that occurs first through the formation of π - and then σ-complexes [1].

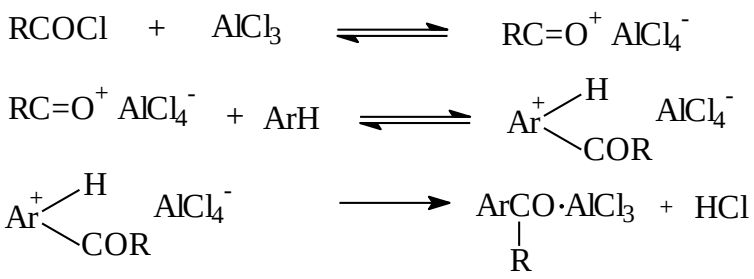

Generally, a good catalytic effect is observed in strong Lewis acids, which often form ionic salts (C), with weaker acids, and weaker - donor-acceptor complexes (D).

It is known that how greater the strength of Lewis acid, the donor-acceptor bond is stronger with the acne agent. The stronger the donor-acceptor bond, the higher the polarity of the carbonyl group, and the more the carbonyl group increases the positive charge of the carbon atom. This facilitates nucleophilic attack by the aromatic ring [2]. However, as stated in the literature, the role of catalysts in catalytic oxidation reactions is more complex, and it not only activates the acetylating agent but also catalyzes the reaction product and slows down the reaction. Such complexes formed by strong Lewis acids are strong, and weak complexes are easily broken down. High temperatures also cause these complexes to decompose and secrete the catalyst for further reaction [3 - 9].

As is known from the literature [10], the synthesis of benzoxazoline-2-ones by 6-acyl benzoxazolin-2-them by carbonic acid chloride hydrogen atoms in triplicate aluminum chloride. It has been reported later that these adsorption reactions can be accomplished with aromatic acid chloride hydrides in the presence of low zinc chloride [11].

RESULTS AND DISCUSSION

In order to study the feasibility of catalytic acylation reactions of 6-bromobenzoxazolin-2-one with aromatic acid chlorides, we carried out benzoylation reactions in the presence of various catalysts.

As a result of benzoylation of 6-brombenzoxazolin-2-on (**I**) with benzoyl chloride for 3 hours at 200-210^{0}C nitrobenzene solvent in the presence of $1.25 \cdot 10^{-2}$ mol $ZnCl_2$, $FeCl_3 \cdot 6H_2O$, iron acetylacetonate (IAA) 3-benzoil-6-brombenzoxazoline-2-on (**III**) synthesis was performed (Table 1).

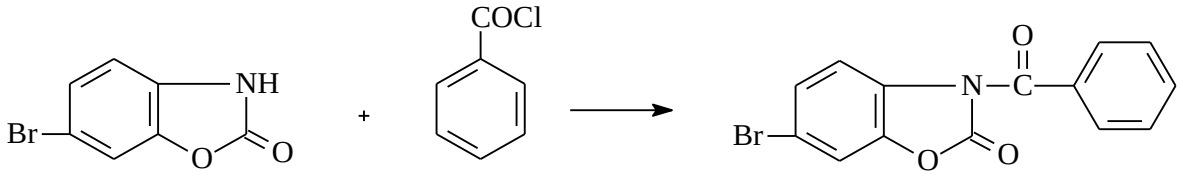

I **II** **III**

In order to compare the synthesis results, the equimolar quantities of $AlCl_3$ were also studied and the expected result was not achieved. However, with increasing $AlCl_3$ up to 3 mol, the yield of 3-benzoyl-6-brombenzoxazoline-2-on (**III**) was up to 12% (Table 1).

Table 1. Benzoylation 6-brombenzoxazoline-2-on with various catalysts

Compound	The catalyst	The mole rations of reagents I:II:Catalyst	The melting points, ^{0}C	Productivity, %
III	$ZnCl_2$	1:1,5:0,0125	157-159	61,0
III	$FeCl_3 \cdot 6H_2O$	1:1,5:0,0125	157-159	68,3
III	IAA	1:1,5:0,0125	157-159	35,1
III	$AlCl_3$	1:1,5:1	-	-
III	$AlCl_3$	1:1,5:2	-	-
III	$AlCl_3$	1:1,5:3	157-159	12,0

Based on the results obtained, the catalysts used in the synthesis of 3-benzoyl-6-brombenzoxazoline-2-ons can be classified as:

$FeCl_3 \cdot 6H_2O$ > $ZnCl_2$ > IAA > $AlCl_3$

It is well known from this series that at the same time results of the reaction of 6-brombenzoxazolin-2-on (I) with benzoyl chloride, $FeCl_3 \cdot 6H_2O$ showed the highest activity, and $AlCl_3$ showed the lowest activity.

The reactions of 6-Brombenzoxazolin-2-on (**I**) substituted benzoic acid chloroangydrides (4-brom-, 4-nitro-, 4-methoxy-, 4-methylbenzoilchlorides) were carried out under the conditions found for benzoylation reaction. We performed these reactions by heating them in a nitrobenzole solution at 210-220 ^{0}C for 3 h in the presence of $1{,}25 \cdot 10^{-2}$ mole of $FeCl_3 \cdot 6H_2O$. As a result of the reactions, 3-aroil-6-brominebenzoxazoline-2-they (**Va-d**) were synthesized (Table 2).

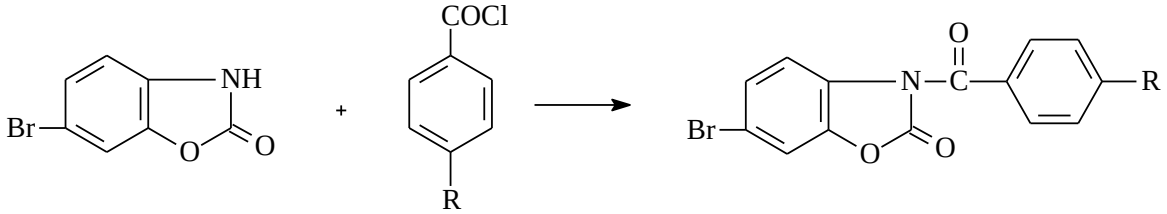

I **IV a-d** **V a-d**

The structure of the synthesized 3-aroil-6-brombenzoxazoline-2-ones (**Va-g**) was confirmed using IR- and mass spectrometry methods.

Table 2. Physico-chemical properties of 3-aroil-6-brombenzoxazolin-2-on

№	R	The melting points ^0C	Productivity %	Mass-spektrum, m/z, M^+	The CO group in position 3
Va	4-Br	218-220	71	398-400	1650
Vb	4-NO_2	227-229	74	366	1665
Vc	4-CH_3O	275-277	55	351	1665
Vd	4-CH_3	136-138	52	333-335	1650

In the IR spectra of 3-aroil-6-brombenzoxazolin-2-on (**Va-d**), the unstable deformation of the 3-position carbonyl group absorption lines (1650-1680 sm^{-1}) and the 1,2,4-substituted benzene ring CH fragment can be observed at the absorption lines (805-825 and 870-885 sm^{-1}).

The mass spectra revealed the presence of the proposed 3-aroil-6-brombenzoxazolin-2-on (**Va-d**) peaks of molecular ions and fragments confirming their structure (Table 2).

The data in Table 2 show that the introduction of electron-receptor (Br, NO_2) in the aromatic nucleus of the acetylating agent, namely benzoic acid chlorangidides, increases the yield of 3-aroil-6-brombenzoxazolin-2 (**Va, b**).

This is due to the effect of the electron-receptor subunits (Br, NO_2) on the molecule to increase the carbon charge of the carbonyl group and to increase the reaction ability of the cationic acid as an electrophilic agent in the electrophilic reaction. On the contrary, it is possible to observe the decrease in the yield of 3-asetyl-6-brombenzoxazolin-2-ions (**Vc, d**) due to the introduction of electron-ion groups (CH_3, CH_3O) in the molecule.

Thus, we performed the synthesis of 3-aroil-6-brombenzoxazoline-2-on (**Va-d**) in the presence of $1{,}25 \cdot 10^{-2}$ mol of $FeCl_3 \cdot 6H_2O$.

EXPERIMENTAL PART

The progress of the reactions and the purity of the substances were monitored by thin-layer chromatography (TLC) (Silufol UB-254, reagent - iodine vapor or 1 g KMnO4 + 4 ml conc. H_2SO_4 + 96 ml H_2O).

The IR spectra of the substances were obtained on a KBr tablet on the UR-20 spectrometer.

Mass spectra were obtained by direct injection of the sample into the ion source MS 25-RF (Kratos) spectrometer (energy of ionizing electrons 70 eV, ion source temperature 250^0C, sample input temperature 200^0C).

Synthesis of 3-benzoil-6-brombenzoxazolin-2-on (III)

2.15g (0.01 mol) of 6-brombenzoxazolin-2-solution was dissolved in 20 ml of nitrobenzene in two-mouth tube, adding 2.1g (0.015 mol) of benzoilchloride and 0.03g (0.000125 mol) of $FeCl_3 \cdot 6H_2O$. The reaction mixture was boiled for 3 hours at $210\text{-}220^0C$ using a reversible refrigerant. After cooling, the reaction mixture was washed with 4% HCl, water with pH=7,5% $NaHCO_3$, and again with water pH=7. The solvent was evaporated with steam, the precipitated sediment was separated, rinsed with water, dried and recrystallized with

benzene. 3-Benzoyl-6-bromobenzoxazolin-2-one was obtained 2.16 g (68%). Fluid temperature 157-159^{0}C, Rf = 0.44

The other 3-aroil-6-brombenzoxazolin-2 (**Va-d**) given in the table was obtained by the above method.

CONCLUSION

As a result of our research, 3-benzoyl-6-bromobenzoxazolin-2-one (**III**) was synthesized in the benzoylation reaction of 6-bromobenzoxazolin-2-one (**I**) with benzoyl chloride in the presence of $1{,}25\cdot10^{-2}$ of $ZnCl_2$, $FeCl_3\cdot6H_2O$, and iron acetylacetonate (IAA) catalysts in a nitrobenzene solvent at a temperature of 200-210^{0}C for 3 hours. According to the results of the simultaneous acylation reactions of 6-bromobenzoxazolin-2-one (**I**) with benzoyl chloride, it was found that $FeCl_3\cdot6H_2O$ exhibits the highest activity, and $AlCl_3$ exhibits the lowest activity.

We observed that the introduction of electron-withdrawing substituents (Br, NO_2) into the aromatic nucleus of benzoic acid chlorides increases the yield of 3-aroyl-6-bromobenzoxazolin-2-ones (**Va,b**), while the introduction of electron-donating groups (CH_3,CH_3O) into the molecule decreases the yield of 3-acyl-6-bromobenzoxazolin-2-ones (**V v,g**). Thus, we carried out the synthesis of 3-aroyl-6-bromobenzoxazolin-2-ones (**Va-g**) in the presence of $1{,}25\cdot10^{-2}$ mol of $FeCl_3\cdot6H_2O$.

REFERENCES:

1. Беккер Г. Введение в электронную теорию органических реакций: Пер. с нем. -М.: Мир. 1977. -С. 658

2. Терней А. Современная органическая химия. В 2-х т. Пер.с англ. -Москва. Мир. 1981. Т.1. -С.606.

3. Takhirov Y.R., Dushamov D.A., Muxamedov N.S., Shaxidoyatov X.M. Atsilirovaniye benzotiazolin-2-onov xlorangidridami aromaticheskix kislot s ispolzovaniyem malix kolichestv shestivodnogo xlornogo jeleza. Khim. Khim, Technol. Tashkent. 2010. №1. P. 18-20.

4. Mukhamedov N.S., Kristallovich E.L., Plugar V.N., Giyasov K., Aliyev N.A. and Abdullyev N.D. Catalytic acylation of benzoxazolin-2-ones in the presence of zinc chloride. Khim. Geterotsikl. Soedin., 1994. -№8. P. 1136-1138. [Chem.Heterocycl. Comp., 1994. V. 30. No. 8. P. 982-984] https://doi.org/10.1007/bf01165041.

5. Dushamov D.A., Muxamedov N.S., Aliyev N.A., Bobokulov Kh.M., Levkovich M.G., and Abdullayev N.D. Benzazoles. 2. Relative Activity of Catalysts and 4-Substituted Benzoyl Chlorides in the Acylation of Benzothiazolin-2-ones. Khim. Geterotsikl. Soedin., 2002. -№4. P. 503-506. [Chem.Heterocycl. Comp. 2002. V. 38. No. 4. P. 438-441]. https://doi.org/10.1023/A:1016083322553.

6. Kuryazov R. Sh., Takhirov Yu.R., Dushamov D.A., Mukhamedov N.S., Turgunov K.K., Shakhidoyatov Kh.M., and Tashkhodjaev B. Quinazolines. 4*. Acylation of quinazoline2,4-diones with aromatic acids chlorides in the presence of ferric chloride hexahydrate. Khim.

Geterotsikl. Soedin. 2010. -№11. P. 1702–1708. [Chem. Heterocycl. Compd. 2011. V. 46. No. 11. P. 1380–1385.] https://doi.org/10.1007/s10593-011-0675-6

7. Takhirov Y.R., Dushamov D.A., Muxamedov N.S., Shaxidoyatov X.M. Tverdofaznoye atsilirovaniye benzoksazolin-2-onov xlorangidridami alifaticheskix kislot s ispolzovaniyem malix kolichestv $FeCl_3 \cdot 6H_2O$. Yestestvenniye i texnicheskiye nauki. Moskva. 2006. №6. P. 111–112.

8. Takhirov Y.R., Dushamov D.A., Turgunov K.K., Mukhamedov N.S., and Shakhidoyatov Kh.M. 3-Benzyl-6-(2-chlorobenzoyl)-1,3-benzoxazol-2(3H)-one. Acta Cryst. 2010. V. 66. Part 12. P. o3203. https://doi.org/10.1107/S1600536810046301

9. Mokhira Nuraddinova, Sevara Rajabova, Yuldash Takhirov, Rustam Kuryazov. Catalytic acylation of 3-benzylbenzoxazoline-2-on with aliphatic acid chlorangrid // International journal of scientific & technology research. volume 9, issue 02, February 2020 (India). o5579-5581.

10. Taxirov Y.R., Dushamov D.A., Muxamedov N.S., Shaxidoyatov X.M. Tverdofaznoye atsilirovaniye benzoksazolin-2-onov v prisutstvii malix kolichestv shestivodnogo xlornogo jeleza. Khim. Khim, Technol. Tashkent. 2009, №3, P. 34–35.

11. Muxamedov N.S., Kristallovich E.L., Plugar V.N., Giyasov K., Aliyev N.A., and Abdullayev N.D. Catalytic acylation of benzoxazolin-2-ones in the presence of zinc chloride. Khim. Geterotsikl. Soedin. 1994. -№8. P. 1136-1138. [Chem.Heterocycl. Comp. 1994. V. 30. No. 8. P. 982–984] https://doi.org/10.1007/bf01165041.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

QIZIL LAVLAGI ILDIZMEVASINING SHIFOBAXSHLIK XUSUSIYATLARINI KIMYOVIY TARKIBI ORQALIY BAHOLASH

Olimjonova Guloyim Dilshodbek qizi
Andijon davlat universiteti Kimyo kafedrasi Tovarlar kimyosi ixtisosligi tayanch doktoranti, guloyimolimjonova9@gmail.com.

Anotatsiya: *maqolada qizil lavlagi ildizmevasining kimyoviy tarkibi ,lavlagi ildizmevasining ekstraktlarini tayyorlash va tarkibidagi vitaminlar miqdori YuSSX usulida tahlil qilish.*

Kalit so‘zlar: *qizil lavlagi, vitamin-C, vitamin-B_1, vitamin-B_{12}, vitamin-B_6, antioksidant, saraton, uglevodlar, terapevtik va profilaktik ta’sir, spazmolitik, siydik haydovchi, sklerozga qarshi, oshqozon sekretsiyasi, ichak peristaltikasi.*

ОЦЕНКА ЛЕЧЕБНЫХ СВОЙСТВ КОРНЕПЛОДОВ КРАСНОСВЕКЛЫ ПО ИХ ХИМИЧЕСКОМУ СОСТАВУ

Аннотация: *в статье приведены сведения о химическом составе краснойсвеклы, приготовление свекольных экстрактов и анализ витаминов содержащихся в методе YuSSX.*

Ключевые слова: *свекла, витамин С, витамин B_1, витамин B_{12}, витамин B_6, антиоксидант, рак, углеводы, лечебное и профилактическое действие, спазмолитическое, мочегонное, антисклеротическое, желудочная секреция, перистальтика кишечника.*

EVALUATION OF THE MEDICINAL PROPERTIES OF BEET ROOT CROPS BASED ON THEIR CHEMICAL COMPOSITION

Abstract: *the article provides information on the chemical composition of red beetroot, preparation of beet root extract and analysis of vitamin content by YuSSX.*

Key words: *beetroot, vitamin C, vitamin B_1, vitamin B_{12}, vitamin B_6, antioxidant, cancer, carbohydrates, therapeutic and prophylactic action, antispasmodic, diuretic, antisclerotic, gastric secretion, intestinal peristalsis.*

KIRISH

Qizil lavlagi insoniyatga uzoq vaqtdan beri ma’lum. Yovvoyi lavlagi Kichik Osiyo, Markaziy Osiyo, Eron, Hindiston va Xitoy kabi davlatlardan topilgan. Lavlagi qadimgi

yunonlar ratsionining ajralmas qismi bo‘lgan. Rimda lavlagini yer ustki qismi va barglari oziq-ovqat sifatida ishlatilgan, ildiz mevasidan sharob tayyorlangan. Lavlagi ildizlari tarkibidagi uglevodlar hisobiga qimmatli energiya manbaidir [1].

Qizil lavlagi tarkibida qand (saxaroza, glyukoza, fruktoza), organik kislotalar (oksalat, olma, limon), pektin (1,2 mg), oqsil (1,7 mg), karotin (0,01 mg), askorbin kislota (5-15 mg), B_1-vitamini (0,02 mg), B_2-vitamini (0,04 mg), bo'yoqlar va kaliy (288 mg), magniy (40-45 mg), temir (1400 mkg / 100 g), mis (140 mkg / 100 g), vanadiy, bor, yod, marganets, kobalt, litiy, molibden, rubidiy, ftor va rux bo‘lishi aniqlangan [2].

Qizil lavlagi ildizmevasida uglevodlardan- saxaroza (99%), glyukoza va fruktoza (1%) tashkil etadi. Qizil lavlagini yer ustki qismlarida uglevodlar kamroq, yani 3 dan 5% gacha mavjud bo‘lib, ularning 3/4 qismi glyukoza va fruktozadir. Bu holatni lavlagi barglarida saxarozani fruktoza va glyukozaga parchalaydigan invertaza fermentining mavjudligi bilan izohlanadi. Shuning uchun diabet bilan og‘rigan bemorlarni ovqatlanish ratsioniga qizil lavlagi ildizmevasini emas, balki yuqori qismini kiritish tavsiya etiladi, chunki saxarozani o‘zlashtirish uchun ko‘proq insulin kerak bo‘ladi. Qizil lavlagi ildizmevasida qand miqdori 6,76 g %, barglarida esa 0,5 g % ni tashkil qiladi.

Qizil lavlagini barglari ildizmevalariga qaraganda ko‘proq shifobaxshlik xususiyatiga ega: qizil lavlagi barglarida ko‘proq vitamin C, tiamin (vitamin B_1), riboflavin (vitamin B_2), piridoksin (vitamin B_6), A vitamini, E vitamini va K vitamini bo‘lishi aniqlangan. Shunday qilib, lavlagi ildiz qismida biologik faol moddalarning miqdori barglaridan sezilarli darajada past bo‘ladi[3].

Qizil lavlagining shifobaxshlik xususiyati, yani terapevtik va profilaktik ta’sirga ega bo‘lishi uning tarkibida fiziologik faol moddalarning miqdori ko‘pligi bilan bog‘liq. Qizil lavlagi sharbati spazmolitik, siydik haydovchi va sklerozga qarshi xususiyatlarga ega. Qizil lavlagi sharbati gematopoezni, oshqozon sekretsiyasini va ichak peristaltikasini yaxshilaydi, ichakdagi mikroorganizmlarning rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi, xolesterinni yo‘q qilishga yordam beradi, kapillyar devorlarini mustahkamlaydi, tomirlarning spazmlarini yo‘qotadi, o‘smalarning o‘sishini sekinlashtiradi, metabolizmni yaxshilaydi, jinsiy bezlar va ko‘rishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Qizil lavlagi sharbatining yallig‘lanishga qarshi va yaralarni bitishiga yaxshi ta’siri qiladi. Ichaklardagi spastik kolit, ateroskleroz, tireotoksikoz, aritmiya, gipertoniya, jigar kasalliklari, ichak atoniyasi va surunkali ich qotishida qizil lavlagi sharbatini ichish tavsiya etiladi [2].

Temir tanqisligi kamqonligi uchun (1:1:1 nisbatda) lavlagi, turp va sabzi sharbatlari aralashmasini kuniga uch marta, bir osh qoshiqdan istemol qilish tavsiya etiladi.

Gipertaniya, qon tomirlari spazmlarida 1:1 nisbatdagi asal bilan lavlagi sharbati yoki lavlagi va qizilcha sharbati (2:1 nisbatdagi) kombinatsiyasi tavsiya etiladi. Gipertaniya uchun yangi tayyorlangan lavlagi sharbatini 4 kun davomida, kuniga uch marta, bir dozada - 200 mldan ichiladi. Gipertaniyani susaytiruvchi sifatida och qoringa lavlagi sharbati (100 ml) va qaynatilgan lavlagidan tayyorlangan salat tavsiya etiladi [2].

Ateroskleroz uchun ovqatdan yarim soat oldin muzlatgichda kamida 2 soat saqlangan bir stakan xom lavlagi sharbatining uchdan bir qismini istemol qilish tavsiya etiladi.

Xalq tabobatida gipertaniyani davolashga tabiblar turli shifobaxsh damlamalarni tavsiya qiladilar. Damlama 1: 400 ml nisbatda lavlagi sharbati, 250 gr gul asali, bir limon sharbati, 100 ml qizilcha sharbati, bir stakan etil spirti aralashtirilib tayyorlanadi. Bu damlamani kuniga uch marta ovqatdan bir soat oldin bir osh qoshiqda ichiladi. Damlama 2: 200 ml sabzi va lavlagi sharbati va 100 ml qizil lavlagi sharbatini 100 ml spirt va bir stakan asal bilan aralashtiriladi. Aralashmani 3 kun davomida qorong‘i joyda saqlanadi va kuniga uch marta bir osh qoshiqdan ichish tavsiya etiladi.

O‘t tosh kasalligi uchun xalq tabobati usullari yordamida davolash foydalidir. Buning uchun bir nechta lavlagini tozalab maydalanadi va bulyon siropi qo‘yilguncha uzoq vaqt qaynatiladi. Ushbu siropni ovqatdan oldin kuniga uch marta yarim stakandan ichiladi. Bunday damlamani uzoq muddat qo‘llash bilan o‘t pufagidagi toshlarning erishi asta-sekin va nisbatan og‘riqsiz sodir bo‘ladi.

Xatarli o‘smalarni xalq tabobati usullari bilan davolashda qizil lavlagi sharbatini kuniga 100 ml dan 6 marta ichish kerak. Sharbatni ovqatdan yarim soat oldin biroz isitilgan holda och qoringa ichish tavsiya etiladi [4].

Vitamin etishmasligining oldini olish va davolash uchun 2 osh qoshiq maydalangan lavlagi va qora smorodina (har biriga bir osh qoshiq) ustiga 2 stakan qaynoq suv quyiladi. Uni 3 soat qaynatib, so‘ngra dokada suziladi va 2 choy qoshiq asal qo‘shiladi. Damlamani ovqatdan bir soat oldin kuniga ikki marta 50 ml dan ichiladi. Bu davo kursini 2 hafta davomida olib boriladi.

Artrit uchun 400 ml suvdan, maydalangan lavlagi va maydalangan qariqiz ildizidan (har bir osh qoshiqdan) damlama tayyorlanadi. Damlamani tayyorlash uchun aralashmani 25 daqiqa davomida past olovda qaynatiladi. Tayyorlangan damlama ovqatdan 60 daqiqa oldin kuniga 4 marta bir osh qoshiqdan ichiladi. Davo kurs kamida bir hafta.

Surunkali ich qotishi uchun quyidagi kompozitsiyadan foydalanish mumkin: bir dona qizil lavlagini maydalab, unga 2 osh qoshiq zaytun moyi va bir choy qoshiq asal qo‘shib aralashtiring. Har kuni ovqatdan oldin bir choy qoshiqdan istemol qilinadi [5].

Abu Ali ibn Sinoning ta’kidlashicha, lavlagi ildizmevasi sharbatidan tayyorlangan damlama sovuqdan teridagi yoriqlarni davolaydi. Lavlagi barglari teridagi sepkillarni yo‘qotish xususiyatigaega. Abu Ali ibn Sino teridagi so‘gallardan qutilish uchun va turli o‘smalarni qavolashda lavlagi sharbatidan foydalangan.

XV-asrdagi Armanistonlik olimi va shifokor Amirdovlat Amasiatsi lavlagining shifobaxshlik xususiyatlarini, shuningdek, titroq, epilepsiya va neoplazmalarni davolash qobiliyatini aniqlagan [3].

20-asrning boshlarida Vengriyada doktor Shandor Ferentsi onkologik kasalliklarni davolashda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan tabiiy preparatlar ustida ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan. Ferentsi “Qizil lavlagi xavfli o‘smalari bo‘lgan bemorlarni davolashda qo‘shimcha terapiya vositasi sifatida” asarini nashr etdi. Oshqozon, to‘g‘ri ichak va siydik pufagi saratoni

bilan og‘rigan bemorlarni davolashning tavsiflangan holatlari qizil lavlagi sharbatining ajoyib shifobaxsh xususiyatlari nazariyasi uchun amaliy asos bo‘ldi. Qizil lavlagi tarkibidagi antosiyan moddalari (shu jumladan polifenollar guruhidan betain) saraton hujayralariga faol ta’sir ko‘rsatishga qodirligi tadqiqotchi tomonidan aniqlangan [6].

Qizil lavlagi ildizmevasi tarkibidagi antioksidantlar yallig‘lanishga qarshi va qon tomirlarini mustahkamlovchi xususiyatlari, shuningdek, lavlagi sharbatini ichishning terapevtik ta’siri zamonaviy tibbiyot tadqiqotlarida olimlar tomonidan o‘rganib chiqilgan [7].

Vitamin B_1 (tiamin) - uglevodlar, oqsillar va yog‘lar almashinuvida, shuningdek, sinapslarda asab qo‘zg‘alish jarayonlarida muhim rol o‘ynaydi. Hujayra membranalarini peroksidlanish mahsulotlarining toksik ta’siridan himoya qiladi.

Tiamin miya faoliyatini, xotirani, e’tiborni, fikrlashni yaxshilashga yordam beradi, kayfiyatni normallantiradi, o‘rganish qobiliyatini oshiradi, suyak va mushaklarning o‘sishini rag‘batlantiradi, ishtahani normallantiradi, qarish jarayonini sekinlashtiradi, alkogol va tamakining salbiy ta‘sirini kamaytiradi, ovqat hazm qilish tizimidagi mushaklarning ritmini saqlaydi, tayanch harakatlanish tizimi kasalliklarini yo‘q qiladi, yurak mushaklarining ritmini va normal ishlashini saqlaydi, shuningdek tish og‘rig‘ini kamaytiradi [8].

Vitamin B_{12} - siyanokobalamin - miyelin to‘qimalarida glutation va lipoproteinlar sintezni tartibga soladi, aynan shuning uchun B_{12} vitamini yetishmovchiligi megaloblastik anemiya, nevrologik kasalliklar (funikulyar miyeloz), neytropeniyani keltirib chiqaradi. B_{12} vitamini etishmovchiligi natijasida gipersegmentlangan neytrofillar, past barqarorlik uchun zarur bo‘lgan sezgir hujayra ichidagi bakteriyalar va viruslarni yo‘q qilishga qarshi kurashuvchi immunitet tanqisligini keltirib chiqaradi [9,10].

Vitamin B_6 deyarli barcha inson organlariga ta’sir qiladi. Oddiy protein va yog‘ almashinuvini boshqaradi. Asab va teri kasalliklariga qarshi kurashadi. Kusish tuyg‘usini yengillashtiradi va ko‘ngil aynishini bartaraf etadi. Nuklein kislotalarni sintez qiladi va terini erta qarishdan himoya qiladi.

B_6-vitamini ko‘plab metabolik jarayonlarda, oqsil almashinuvini tartibga solinishida, gemoglobin va glyukoza sintezida ishtirok etadi va gomosisteinning normal darajasini saqlab turish uchun javobgardir. Bu vitamin markaziy va periferik asab tizimining ishiga ta‘sir qiluvchi asosiy neyrotrop vitaminlardan biridir [11].

Keksa odamlar uchun B_6 vitamini haqiqiy himoyachi hisoblanadi. Qo‘l va oyoqlar mushaklarining spazmlarini bartaraf etib, kechasi uyqusizlikni oldini oladi. Qandli diabetda piridoksin, ya’ni qon shakar darajasini pasaytiradi. Ushbu B_6 vitamini yurak-qon tomir xavfi va asoratlarini oldini olish uchun ishlatiladi, shu bilan birga Altsgeymer kasalligi rivojlanishini oldini olishga yordam beradi.

Shifokorlar anemiya, homiladorlik paytida toksikoz, havo va dengiz kasalliklari, gepatit va asab tizimining kasalliklarini davolashning bir qismi sifatida B_6 vitaminini kunlik iste’mol ratsiyoniga qo‘shishni tavsiya etadilar. Shuningdek, turli xil teri kasalliklaridan - dermatitni davolaydi[12].

TAJRIBAVIY QISM.

Qizil lavlagi ildizmevasi ekstraktlari tarkibidagi suvda eruvchan vitaminlar miqdorini YuSSX usulida aniqlash

Foydalanigan reaktiv va jihozlar. Vitamin B_{12} “Rhydburg Pharma-ceuticals” (Germaniya), B_1, B_2, B_6, B_9 va C vitaminlar “DSM Nutritional ProductsGmbX” dan (Germaniya) olingan. HPLC darajadagi tozalikda suv, asetonitril, kimyoviy toza markadagi sirka kislota va natriy gidroksidi reaktivlaridan foydalanildi.

Qizil lavlagi ildizmevasi ekstrakti tarkibidagi suvda eruvchan vitaminlar miqdorini Yaponiyaning Shimadzu kompaniyasida ishlab chiqarilgan LC-40 Nexera Lite yuqori samarali suyuqlik xromatografida amalga oshirildi.

Standart eritmalarni tayyorlash. C (CAS 50–81–7), B_1 (CAS 70–16–6), B_6 (CAS 65–23–6) va B_{12} (CAS 68–19–9) vitaminlarning eritmalari (100 mg/l) har bir vitaminning 5 mg dan miqdori 50 ml HPLC tozaligidagi suvda eritib tayyorlanadi. B_2(CAS 83-88-5) va B_9 (CAS 59-30-3) vitaminlarining standart eritmalari ushbu vitaminlarning 5 mg ni 50 ml 0,025% natriy gidroksid eritmasida eritib tayyorlandi. So‘ngra dastlabki barcha B vitaminlari o‘zaro aralashtirilib, umumiy eritmasi tayyorlandi. Hosil bo‘lgan eritmadan 1,5 ml olib 0,45 mkm li shprits filtri yordamida filtrlanib, vialaga quyildi va analiz uchun foydalanildi.

Qizil lavlagi ildizmevasi ekstraktini tayyorlash. Suvda eruvchan vitaminlarni ekstraksiya qilish uchun 1 g kukun xolatidagi qizil lavlagi ildizmevasidan olingan namuna OHAUS kompaniyasi (AQSh) tomonidan ishlab chiqarilgan NV222 markali tarozisida 0,01 g aniqlikda tortib olinib, 50 ml hajmli konussimon kolbaga solindi va 25 ml 0,1 N li HCl eritmasi qo‘shildi. Aralashma GT SONIC-D3 (Xitoy) markali ultratovushli vannada 60°C haroratda 20 daqiqa davomida ekstraksiya qilindi. So‘ngra aralashma sovitilib, filtrlandi hamda o‘lchov kolbasida suv bilan 100 ml ga yetkazildi. Ekstraktdan 1,5 ml miqdori 0,45 mkm li shprits lifiltrda filtrlanib vialaga solindi hamda analiz uchun foydalanildi.

Xromatografik sharoitlar.

Vitaminlarni aniqlash. Standart eritmalar va qizil lavlagi ildizmevasidan olingan namuna ekstrakti LC-40D nasosi, SIL-40 avtosampleri, SPD-M40 foto-diodmatritsalidetektoridan (PDA) iborat LC-40 Nexera Lite yuqori samarali suyuqlik xromatografi va Lab Solutions ver. 6.92 dasturiy ta’minoti yordamida tahlil qilindi. Shim pack GIST C18 (150 × 4,6 mm; 5 mkm, Shimadzu, Yaponiya) teskari fazali kolonkasi hamda asetonitril (A) va sirka kislotaning suvdagi 0,5 % li eritmasi (B)dan tashkil topgan gradientli harakatchan faza (1-jadval) qo‘llanildi. In’ektsiya hajmi 10 mkl, oqim tezligi 0,9 ml/min va kolonka termostati harorati 35°C etib belgilandi. Har bir vitaminning analitik signali (cho‘qqi maydoni) to‘rtta to‘lqin uzunliklari 361, 291, 265 va 244 nm da qayd etildi (1-4-rasmlar).Vitamin C ni aniqlash uchun 15 daqiqali gradiyent ishlatildi (2-jadval) va analitik signal 265 nm to‘lqin uzunlikda o‘lchandi.

1-jadval

Harakatchan faza gradiyent dasturi

Vaqt	Atsetonitril (A), %	0,5 % li sirka kislota (B), %
0	0	100
6,8	0	100
15,5	50	50
17,4	95	5
17,5	0	100
25	Tugatish	

2-jadval.

Vitamin C miqdorini aniqlashda harakatchan faza gradiyent dasturi.

Vaqt, daqiqa	Atsetonitril (A), %	0,5 % li sirka kislota (B), %
0	0	100
2	0	100
6	50	50
6,01	0	100
15	Tugatish	

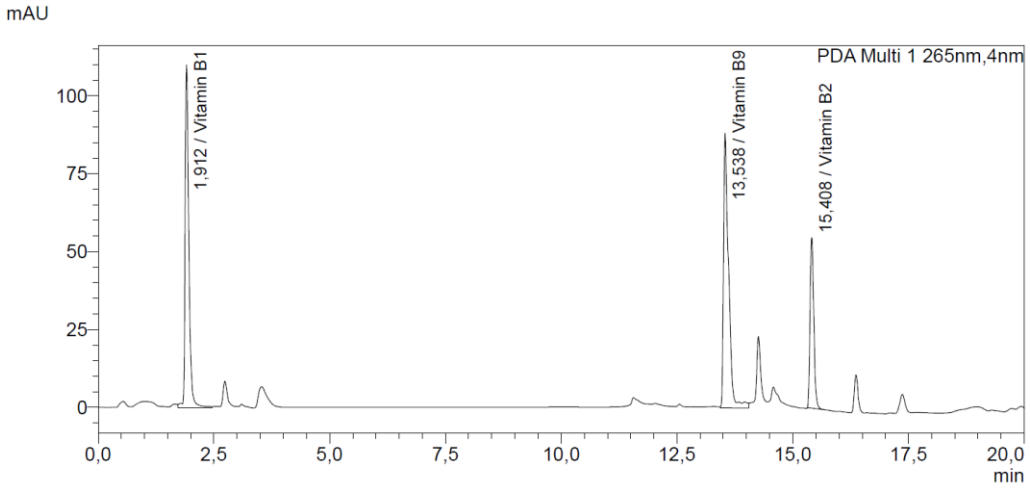

1-rasm. B_1, B_2, B_9vitaminlar standart eritmasining 265 nm dagi xromatogrammasi.

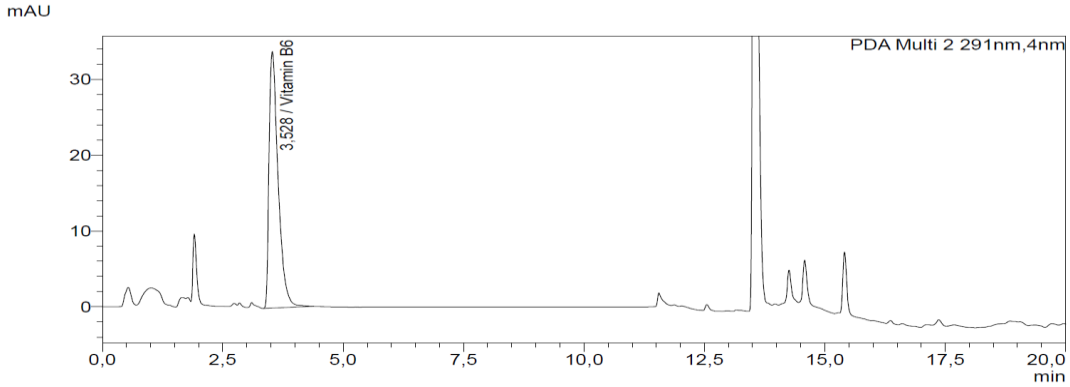

2-rasm. B_6 vitamin standart eritmasining 291 nm dagi xromatogrammasi.

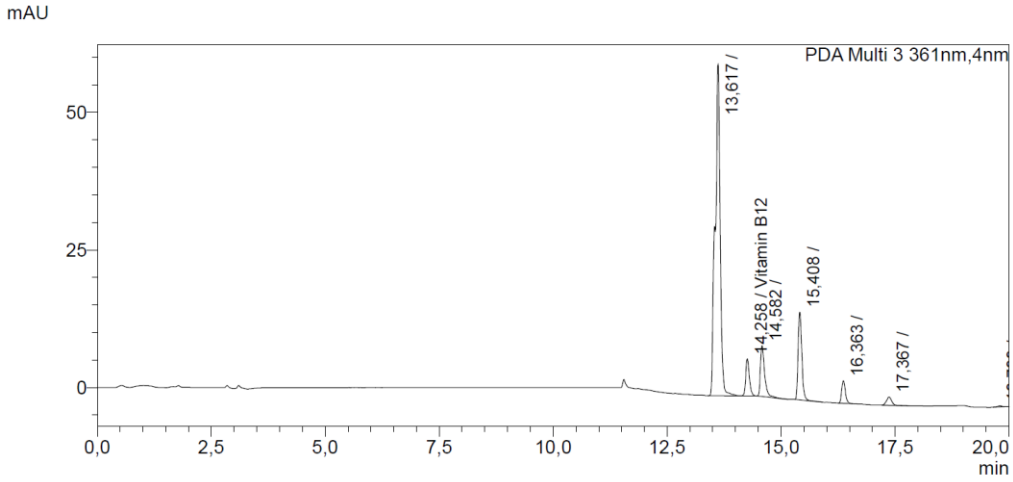

3-rasm. B_{12} vitamin standart eritmasining 361 nm dagi xromatogrammasi.

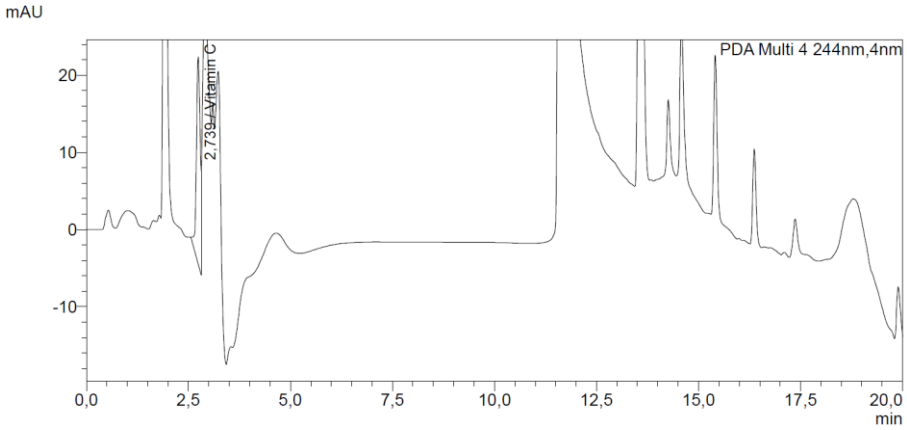

4-rasm. C vitamini standart eritmasining 244 nm dagi xromatogrammasi.

OLINGAN NATIJALAR MUHOKAMASI

Qizil lavlagi ildizmevasi ekstraktlari tarkibidagi suvda eruvchan vitaminlar miqdorini aniqlash natijalari va ularning muhokamasi.

L.A.Bagdanova boshchiligidagi bir guruh Rossiyalik olimlar tomonidan premikslar (ozuqa qo'shimchalari)da suvda eruvchan vitaminlarini aniqlash metodikasi rivojlantirilib premikslarni tahlil qilishning zaruriy aniqligini ta’minlaydigan vitaminlarni olish, xromotografik ajratish va aniqlash shartlari (nisbiy xato 10 %) ishlab chiqilgan [13,14,15,16].

A.V.Pirogov boshchiligidagi bir guruh Moskva davlat universiteti olimlari tomonidan 14 xil suvda eriydigan vitaminlarni YuSSX usulida bir vaqtda aniqlash usuli ishlab chiqilgan [17].

Biz Rossiyalik olimlardan farqli ravishda qizil lavlagi ildizmevasi ekstraktlaridagi suvda eruvchan vitaminlar miqdorini aniqlash maqsadida 2 g qizil lavlagi ildizmevasidan olingan kukun xolidagi namuna OHAUS kompaniyasi (AQSh) tomonidan ishlab chiqarilgan NV222 markali tarozisida 0,01 g aniqlikda tortib olinib, 100 ml hajmli konussimon kolbaga solindi va 50 ml 0,1 N li HCl eritmasi qo‘shildi. Aralashma DLAB (Xitoy) tomonidan ishlab chiqarilgan MS-H280 Pro markali qizdirgichli magnitli aralashtirgichda 60°C haroratda 15 daqiqa davomida qaynatildi. So‘ngra aralashma sovitilib, filtrlandi hamda o‘lchov kolbasida suv bilan 100 ml ga yetkazildi. Ekstraktdan 1,5 ml miqdori 0,45 mkm li shpritsli filtrda filtrlanib vialaga solindi hamda analiz uchun foydalanildi. Namunaning 0,1 N li HCl dagiekstraktining

xromatogrammasi (5-8-rasmlar) olindi hamda natijalar asosida 100 g namuna tarkibidagi vitaminlar miqdorlari quyidagi formula bilan hisoblanib 3-jadvalda keltirildi.

$$X = \frac{C_{vit} \cdot V_{ekstrakt}}{m_{namuna}} \cdot 100\ g$$

Bu yerda, X – 100 gram o‘simlik tarkibidagi vitaminlarning miqdori, mg;

C_{vit}– ekstrakt tarkibidagi vitaminning YuSSX usuli bilan aniqlangan konsentratsiyasi, mg/l;

$V_{ekstrakt}$– namuna ekstraktining hajmi m_{namuna} – ekstrakt tayyorlash uchun tortib olingan namuna massasi.

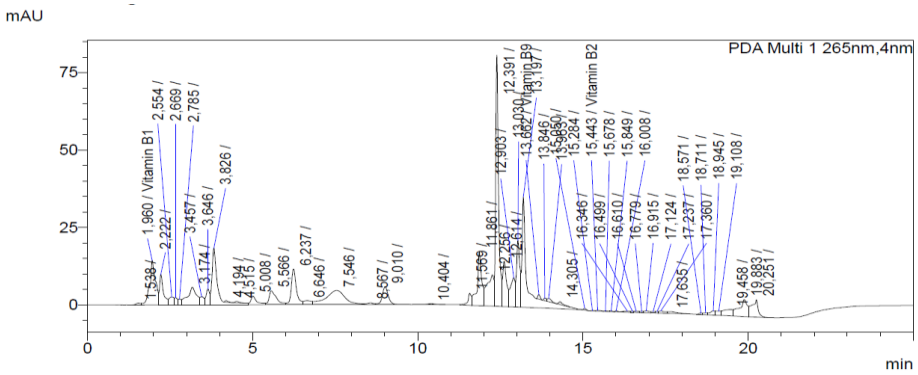

5-rasm. Qizil lavlagi ildizmevasi ekstrakti tarkibidagi B_1, B_9, B_2vitaminlarini aniqlash xromatogrammalari

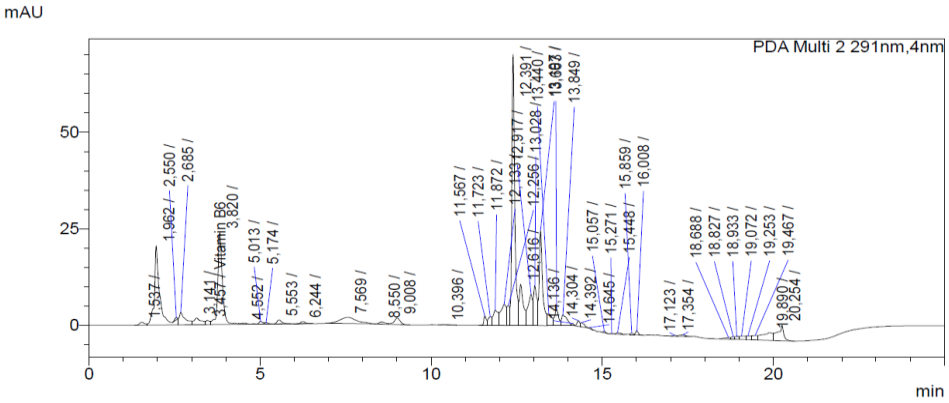

6-rasm. Qizil lavlagi ildizmevasi ekstrakti tarkibidagi B_6vitaminini aniqlash xromatogrammasi

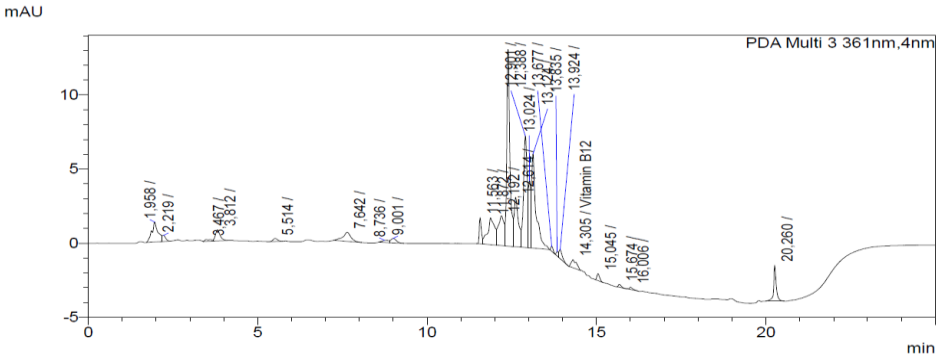

7-rasm. Qizil lavlagi ildizmevasi ekstrakti tarkibidagi B_{12}vitaminini aniqlash xromatogrammasi

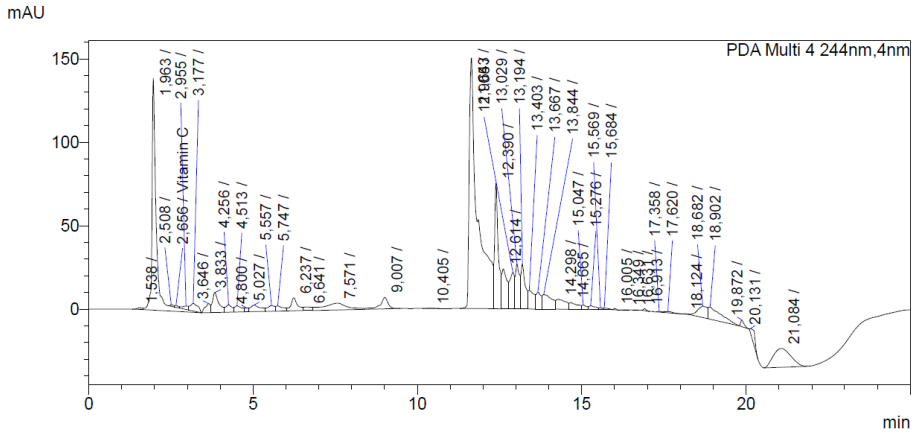

8-rasm. Qizil lavlagi ildizmevasi ekstrakti tarkibidagi C vitaminini aniqlash xromatogrammasi

3-jadval

Qizil lavlagi ildizmevasi ekstraktidagi vitaminlarning miqdori va ushlanish vaqtlari

Vitamin	Ushlanish vaqti, sek	Konsentratsiya, mg/l	100 g namunadagi miqdor, mg
Vitamin B_1	1,96	4,972	12,430
Vitamin B_9	13,662	0,192	0,480
Vitamin B_2	15,443	0,121	0,303
Vitamin B_6	3,457	0,321	0,803
Vitamin B_{12}	14,305	3,981	9,953
Vitamin C	2,656	0,824	2,060

Qizil lavlagi ildizmevasi ekstrakti tarkibidagi (5-, 6-, 7-va 8-rasmlarda) vitaminlarni xromotogrammalarini tahlil qiladigan bo‘lsak, vitaminlar xromotogrammalarida aniqlangan 6 xil vitamin cho‘qqilari orasidan B-guruhi vitaminlaridan B_1, B_{12} va B_6 vitaminlarini, shuningdek C-vitaminini cho‘qqilari yaqqol namoyon bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin.

Qizil lavlagi ildizmevasi tarkibida B_1-, B_{12}- va B_6-vitaminlarining miqdorini ko‘pligi bilan amaliy ahamiyatga ega;

B_1-vitamini (tiamin)–uglevodlar, oqsillar va yog‘larni almashinuvida, nerv sistemasining qo‘zg‘alish jarayonlarida muhim ro‘l o‘ynaydi [8].

Vitamin B_{12} - siyanokobalamin - miyelin to‘qimalarida glutation va lipoproteinlar sintezini tartibga soladi, aynan shuning uchun B_{12} vitamini yetishmovchiligi megaloblastik anemiya, nevrologik kasalliklar (funikulyar miyeloz), neytropeniyani keltirib chiqaradi. B_{12} vitamini yetishmovchiligi natijasida gipersegmentlangan neytrofillar, past barqarorlik uchun zarur bo‘lgan sezgir hujayra ichidagi bakteriyalar va viruslarni yo‘q qilishga qarshi kurashuvchi immunitet tanqisligini keltirib chiqaradi [9,10].

B_6-vitamini esa protein va yog‘ almashinuvini boshqarishi, asab va teri kasalliklariga qarshi kurashish, ko‘ngil aynishini bartaraf etishi to‘g‘risida xalq tabobati va tabobat qomusi kitoblarida takidlab o‘tilgan[18].

XULOSA

Qizil lavlagi ildizmevasi suvli ekstrakti tarkibidagi vitaminlarni miqdori YuSSX usulida aniqlandi. Ekstrakt tarkibidagi vitaminlar tahlili natijalariga ko‘ra B_1, B_{12} va B_6 kabi B guruhi vitaminlarini miqdorini ko‘pligidan qizil lavlagi ildizmevasidan tayyorlangan damlamalardan foydalanilganda organizmning immun tizimini mustahkamlanishi va shamollash, gripp kabi infeksiyalarga qarshi kurashuvchanlik qobiliyatini ortishiga yordam berishi mumkin.

Shu bilan birga lavlagi me’da-ichak xastaliklarida, jigar, o‘t yo‘llari kasalliklarini davolashda ishlatiladi. Undan ajratib olingan preparatlar o‘smani o‘sishni to‘xtatish xususiyatiga ham egadir.

Qizil lavlagi o‘simligining yuqorida aniqlangan kimyoviy tarkibidan foydalanilgan xolda undan tayyorlangan shifobaxsh oziq-ovqat qo‘shilmalari va damlamalaridan xalq tabobatida foydalanish tavsiya etiladi.

Foydalanilganadabiyotlarro’yxati.

1. Химический состав, питательная ценность и лечебное применение свеклы / С.Р. Гаджиева, Т. И. Алиева, Р. А. Абдуллаев [и др.]. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 5 (85). — С. 67-69. — URL: https://moluch.ru/archive/85/15288/ (дата обращения: 18.01.2025).

2. Лекарственные растения: энциклопедический справочник / под ред. А. М. Гродзинского. – К.: Олимп, 1992. – 544 с.

3. Даников Н. Целебная свекла, 2017. – 123 с.

4. Большая энциклопедия народной медицины. – М.: «Издательский дом АНС», 2005. – 1120 с.

5. Свекла. Рецепты для здоровья и молодости. Зайцев В. - М.: РИПОЛ классик, 2012. 44 с.

6. Margaret Murphy, Katie Eliot, Rita M Heuertz, Edward Weiss // Whole beetroot consumption acutely improves running performance // National Library of Medicine, J AcadNutr Diet Actions 2012 Apr;112(4):548-52.

7. Исцеляющиепродукты. Пища – лекарство, лекарство – пища. Состав. А.Д.Мильская, - Х.: Феникс, 1998. – 479 с.

8. НиколаеваЛ.А., Ненахова Е.В. // Биологическая роль витаминов в организме. Методы оценки витаминной обеспеченности организма человека. Методы определения витамина С: учебно-методическое пособие // ГБОУ ВПО ИГМУ Минздрава России — Иркутск 2014. -71 с.

9. Brownlee M. Biochemistry and molecular cell biology of diabetic complications // Nature. — 2001. — V. 414, № 6865. — P. 813–820

10. Громова О.А., Галицкая С.А., Лиманова О.А. и др. Возможности микронутриентной и фитокоррекции в повышении резистентности к простудным

заболеваниям у детей // Вопросы современной педиатрии. — 2008. — Т. 7, № 6. — С. 156–160.

11. Vitamin B complex. CHEMICAL COMPOUNDS // Encyclopaedia Britannica. The Vitamin B Complex // A National Historic Chemical Landmark //Dedicated at Merck & Co., Inc., on December 2, 2016.

12. Рахимова Д.Ф. Биоактивность витамина в 6 и его производных (краткий обзор зарубежных публикаций) // Вестник Казанского технологического университета. 2012. №16.//https://cyberleninka.ru/article/n/bioaktivnost-vitamina-v-6-i-ego-proizvodnyh-kratkiy-obzor-zarubezhnyh-publikatsiy.

13. Богданова Л.А., Н.Ю.Пермякова, Е.Н.Масякова, И.В.Власова Хроматографическое определение водорастворимых витаминов в премиксах // Вестн. Ом. ун-та. 2007. № 1. С. 26–29.

14. Л.А.Кожанова, Федорова Г.А., Барам Г.И. // Журн. аналит. химии. 2002. Т. 57. № 1. С. 49–54.

15. Березовский В.М. Химия витаминов. М.: Пищевая промышленность, 1973. -632 с.

16. Колотилова А.И., Глушанков Е.Н. Витамины (химия, биохимия и физиологическая роль). Л.: изд-во ЛГУ, 1976. -248 с.

17. А.А.Бендрышев, Е.Б.Пешкова, А.В.Пирогов, О.А.ШпигунОпределение водораство-римых витаминов в витаминных премиксах, биологически-активных добавках и фармацевтических препаратах методом высокоэффективной жидкостной хроматографии с градиентным элюированием // Вестн.Моск.Ун-та.сер.2.Химия. 2010. Т.51.№4. –С.315-324

18. I.R.Asqarov Tabobat qomusi. Toshkent-2019. 3-4-b.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

CATALYTIC AROMAMENTATION OF HEXANE IN HIGH-SILICA ZEOLITES OF DIFFERENT COMPOSITIONS

Khudoyor Rahmatov
ORCID ID 0000-0003-4976-5541
Associate Professor, Candidate of Chemical Sciences, Karshi Engineering-Economics Institute, 180100, Republic of Uzbekistan, city of Karshi, Mustakillik Street, 225., E-mail: zavod.lab@mail.ru

Shokhista Djuraeva
ORCID ID 0009-0004-1302-1326
Associate Professor, Doctor of Philosophy in Chemistry (PhD), Karshi Engineering-Economics Institute, 180100, Republic of Uzbekistan,City of Karshi, Mustakillik Street, 225.

Eshdavlatova Hosila
ORCID ID 0009-0000-0293-3478
A student Karshi Engineering-Economics Institute, 180100, Republic of Uzbekistan, city of Karshi, Mustakillik Street, 225.

Abstract. In this article, the catalytic properties of zeolites used for the catalytic conversion of hexane with a linear structure to aromatic hydrocarbons are studied, and the methods of preparation of catalysts of some metallic elements high silica zeolite analogues of mesoporous high-silicon aluminosilicates with high selectivity for the conversion of saturated hydrocarbons are presented, H-High silica zeolite -40 type containing acid and high zinc. comparison of the initial rate of hexane conversion in silica mesoporous zeolites and it was found that the introduction of zinc causes a decrease in the catalyst activity. The contribution of metal-containing centers has been reported to decrease the yield of low molecular weight saturated hydrocarbons and to increase the yield of hydrogen and aromatic hydrocarbons. It was found that aromatic hydrocarbons generate 4 hydrogen molecules per molecule on bifunctional catalysts, while only 2 molecules are generated on acidic high-silica mesoporous zeolites.

Purpose of work: It consists in studying the principles of obtaining high-octane motor fuel by catalytic aromatization of hexane in silicon zeolites of different compositions and the kinetics of gas condensate conversion in high silicon mesoporous zeolites.

Keywords: zinc, catalyst, heterogeneous catalysis, n-hexane, conversion, saturated hydrocarbons, naphthene, unsaturated, aromatization, aromatic hydrocarbons, toluene, acid, trimethylbenzene, mesoporous, aluminosilicate, branching, aromatic hydrocarbons, toluene, acid, trimethylbenzene, hydrodealkylation.

INTRODUCTION

Catalytic reforming is one of the main processes of petroleum refining, which allows obtaining the high-octane component of motor fuel and individual aromatic hydrocarbons, and is a source of cheap hydrogen [1-12].

The international market offers the latest catalytic technologies to meet the recently established stringent requirements of a number of countries: ultra-deep hydrotreatment [13-17], catalytic isomerization and dehydrogenation process [18], isoselectoform [19], and reforming without hydrogen circulation [20].

High catalytic activity, regular structure, and ion exchange capacity make zeolites used for the catalytic conversion of linear hexane to aromatic hydrocarbons and zeolite-containing catalysts used for the catalytic conversion of linear hexane to aromatic hydrocarbons unique objects for the study of heterogeneous catalysis. The pores of zeolites used for the catalytic conversion of linearly structured hexane to aromatic hydrocarbons are highly crystalline materials, so their internal surface is defined by a system of regularly repeating pores in three-dimensional space. The variety of catalytic properties of zeolites used for the catalytic conversion of hexane with a linear structure into aromatic hydrocarbons is primarily explained by the presence of several different types of crystal frameworks and the possibility of modifying the specific structural properties of the frameworks by controlled ion exchange methods.

Zeolites, which are used for the catalytic conversion of linear hexane into aromatic hydrocarbons in the industrial processes of petrochemical and oil refining, are widely used as catalysts mainly in hydrocarbon conversion reactions.

The aromatization reaction of low molecular weight alkanes has been intensively studied, especially in the last 15-20 years, using mesoporous high-silica aluminosilicate-type hydrogen forms of zeolites (НЦВК, НЦВМ, HZSM-11) used for the catalytic conversion of linear hexane to aromatic hydrocarbons [24-26]. The selectivity of the conversion of saturated hydrocarbons increases significantly when mesoporous high-silicon aluminosilicates are modified with certain elements, their cations or oxides: Cu, Zn, Cd, РЗЭ, Al, Ga, In, Sn, V, Cr, Mo, Mn, Co, Ni, Pd, Pt [27]. The most effective are Zn, Cd, Ga and Pt. Function of modifiers [28-31] consists of a sharp increase in the Lewis acidity of the catalyst, and functionally [32-34] consists in the ability to suppress the cracking reaction, as well as to activate initially saturated hydrocarbon molecules.

Today, the most promising work is related to the study of the activity of selected catalysts for the catalytic aromatization of hexane with a linear structure based on mesoporous high-silicon zeolites and obtaining aromatic hydrocarbons in the upgrading of petroleum raw materials. [34-54].

EXPERIMENTAL

The strength of the acidic centers of the catalyst was evaluated by the maximum temperature in the thermal desorption curve, and their concentration was expressed in μmol per 1 g of catalyst desorbed at the moment of fixation of the desorption peaks and was determined

by the amount of ammonia. The quality of the obtained samples was controlled by IK spectroscopy and X-ray phase analysis. The IK spectra of the studied high-silica zeolites were recorded in the 2000-400 cm^{-1} range on tablets containing KBr (1.2 mg high silica zeolite for 300 mg KBr) in air on a Nicolet 5700 IR-Fourier spectrometer. The specific surface area of the catalyst and the parameters of its porous structure were determined by the method of low-temperature nitrogen adsorption using an automatic gas adsorption analyzer Sorbtometer M (Russia).

The acidity properties of the obtained samples were studied by the temperature programmed desorption method of ammonia. Ammonia was adsorbed on the high purity sample at 100 °C.

Ammonia was desorbed from the surface of high-silica zeolites in a linear heating mode at a rate of 10 degrees/min. The strength of the acid centers of the catalysts was evaluated by the maximum temperature in the thermal desorption curves, and their concentration was determined by the amount of desorbed ammonia when the desorption peaks were fixed and expressed in μ/mol per 1 g of catalyst. X-ray phase analysis was performed on a DISCO-VER D8 diffractometer (Bruker) using monochrome Cu Ka radiation and a Lynx-Eye detector. Scanning in the angular range 2υ = 5-80 degrees, each angle is 0.02 degrees, accumulation at one point - 3 s. The specific surface area of the catalyst sample was calculated using the Brunauer, Emmett, Teller multipoint method. Catalyst volume and pore size were determined from adsorption and desorption isotherms at a relative pressure of P/P_0 = 0.99 using the Barett-Joyner-Halenda model. Qualitative and quantitative analysis of gaseous and liquid products was carried out using Chromatek-Crystal 5000.2 chromatograph. BP-1 PONA capillary column (100 m x 0.25 mm x 0.5 μm) for liquid phase composition and GS-Gas-Pro capillary column (60 × 0.32 mm) for gas phase composition and corrosive S- II (4 m × 2 mm, 60/80) was carried out. The calculation of the conversion of raw materials and the selectivity of the formation of reaction products was carried out using the data of chromatographic analysis of the composition of raw materials of gas and liquid reaction products, as well as data on their quantitative yield.

EXPERIMENTAL RESULTS AND THEIR DISCUSSION

Conversion of normal structure hexane. The efficiency and conversion dependence for different groups of products in the aromatization of normal structure-hexane with H-High silica zeolite-40, 2%Cu*8%Zn/H-High silica zeolite-40 and 8 % Zn/silicate catalysts are shown in Figures 1-3.

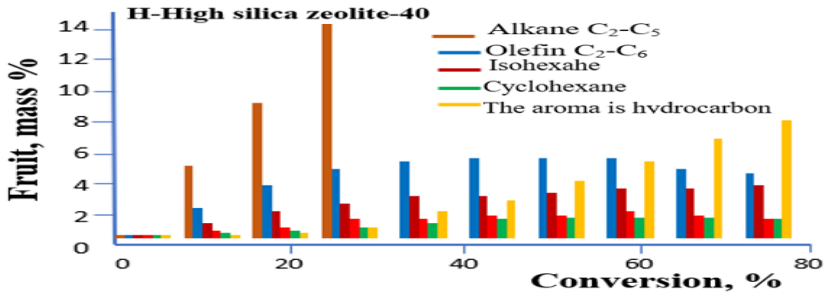

Figure 1. Dependence of the productivity of individual product groups on the degree of conversion of normal structured hexane in the synthesis of aromatic hydrocarbons in high-silica mesoporous zeolite with H-High silica zeolite-40 content.

As can be seen from Figure 1, in the synthesis of aromatic hydrocarbons in the high-silicon mesoporous zeolite with H-High silica zeolite -40, the conversion rate is 20-25% to alkanes, 25-60% to olefins, and finally to 60-80%, the main part of the finished product is olefin, isohexane and aromatic hydrocarbons.

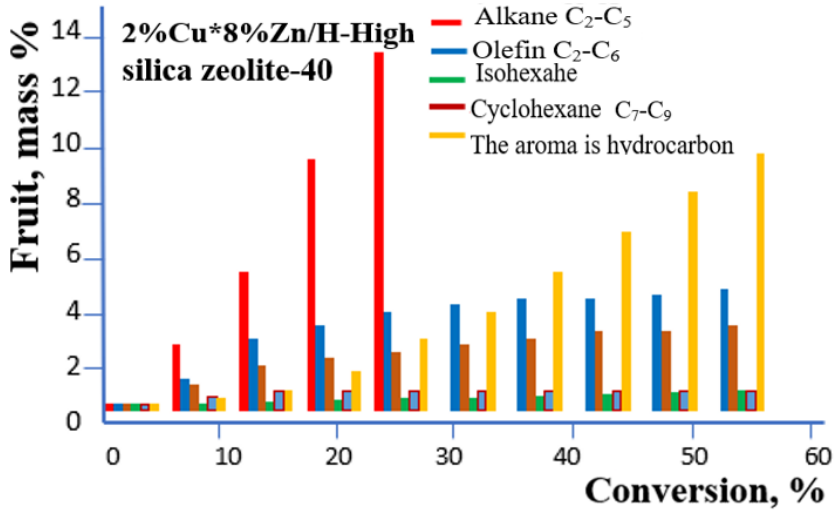

Figure 2. Dependence of the yield of individual product groups on the degree of conversion in the aromatization of hexane with a normal structure on a catalyst containing 2%Cu*8%Zn/H-High silica zeolite-40

As can be seen from Figure 2, in the synthesis of aromatic hydrocarbons in high-silicon mesoporous zeolite with 2%Cu*8%Zn/H-High silica zeolite-40, the conversion rate is 20-25% to alkanes, 25-30% to olefins, and finally to 30% of the finished product. the main part is olefin and aromatic hydrocarbons.

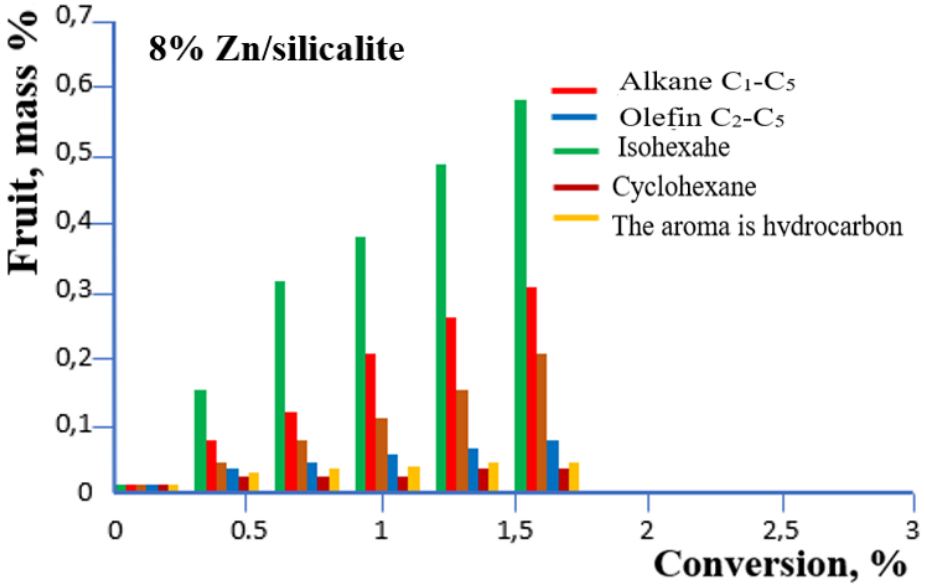

Figure 3. Dependence of the yield of individual product groups on the degree of conversion in the aromatization of hexane with a normal structure on a catalyst containing 8% Zn/silicalite

It can be seen from Figure 3 that in the aromatization of hexane with a normal structure on the 8%Zn/silicalite catalyst, regardless of the conversion level, the main part of the finished product is hexane and alkanes, and partly cyclohexanes.

As can be seen from the figures 1-3 above, the catalytic aromatization of hexane to obtain high-octane motor fuel in the catalyst containing 2%Cu*8%Zn/H-High silica zeolite-40 has a high efficiency of formation of aromatic hydrocarbons.

Similar relationships are observed for H-High silica zeolite-40 and 2%Cu*8%Zn/H- High silica zeolite-40 catalysts. In both catalysts, the final process products are C_2-C_5 saturated hydrocarbons and aromatic hydrocarbons. The yield/conversion curves for isoparaffins during normal structure-hexane conversion in H-High silica zeolite-40 and 2%Cu*8%Zn/H-High silica zeolite-40 are almost identical (Figure 4).

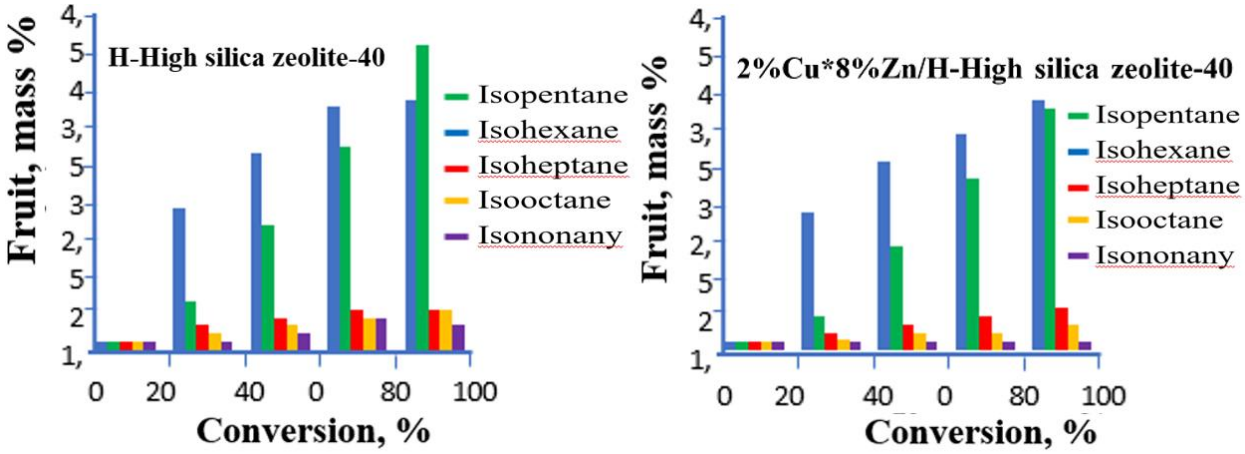

Figure 4. Dependence of conversion of normal structured hexane to isoparaffins on H-High silica zeolite-40 and 2%Cu*8%Zn/H-High silica zeolite-40 high silica mesoporous zeolite catalyst

As can be seen from Figure 4, the yield/conversion curves for isoparaffins during the conversion of normal structured hexane on the high-silica mesoporous zeolite catalyst with H-High silica zeolite-40 and 2%Cu*8%Zn/ H-High silica zeolite -40 are almost the same.

Effect of modification with zinc. As mentioned above, the performance/conversion dependence for H-High silica zeolite-40 and 2%Cu*8%Zn/ H-High silica zeolite -40 has the same characteristics. However, some differences can be detected in the performance/conversion curves for H-High silica zeolite-40 and 2%Cu*8%Zn/ H-High silica zeolite-40 on placement. For saturated hydrocarbons with C_2-C_5 content, the graphs match exactly. Since the latter is a product of the process of breaking hexane carbon-carbon bonds with a normal structure, it can be concluded that this process is carried out in both catalysts. This is also indicated by the

matching of the initial part of the curves for hydrocarbons of the unsaturated ethylenic series with a composition of C_2-C_5. However, as the conversion increases, the yield of unsaturated ethylene series hydrocarbons in 2%Cu*8%Zn/H-High silica zeolite-40 is lower than that of H-High silica zeolite-40.

Analysis of the initial selectivity of conversion of normal structure hexane H-High silica zeolite-40, 2%Cu*8%Zn/H-High silica zeolite-40 and 8%Zn/silicate showed that the modification of high-silica mesoporous zeolite H-High silica zeolite-40 with zinc The contribution of process products and the increase in the percentage of products with the breaking of carbon-carbon bonds leads to a slight decrease in dehydrogenation and isomerization in the early stages of the process (Fig. 5). In 8%Zn/silicate, the main primary process is dehydrogenation.

As can be seen in Figure 5, the analysis of the initial selectivity of the normal structure hexane H-High silica zeolite-40, 2%Cu*8%Zn/ H-High silica zeolite-40 and 8%Zn/silicate conversion showed that H-High silica zeolite-40 is higher modification of silica mesoporous zeolite with zinc leads to a slight decrease in the contribution of process products and the percentage of products that go with the breaking of carbon-carbon bonds in the initial stages of the process.

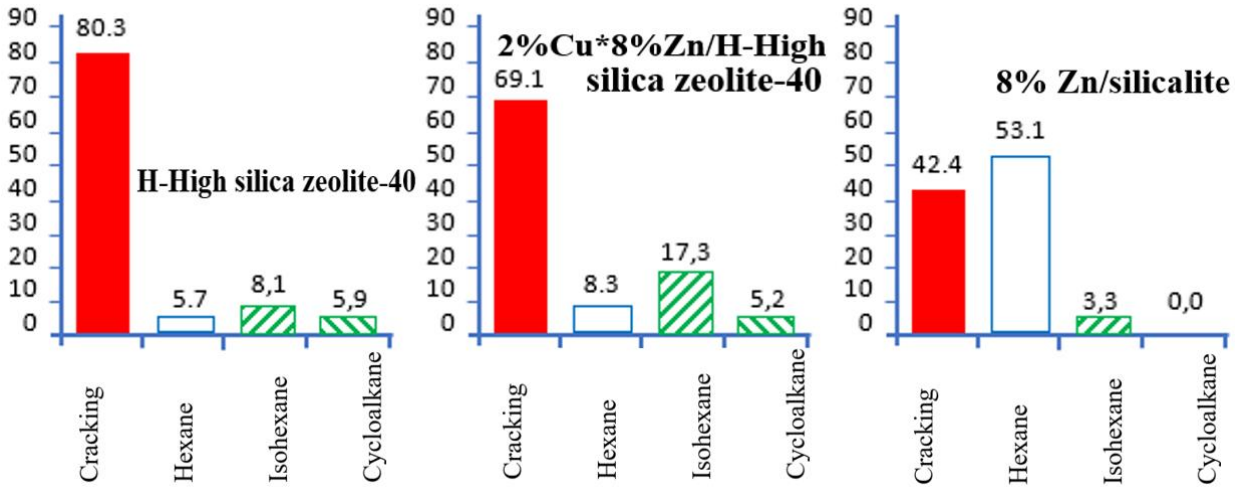

Figure 5. Initial selectivity (%) of normal structure hexane conversion in H-High silica zeolite-40 2%*8%Zn/H-High silica zeolite-40 and 8%Zn/silicates

Correlation between acidic and catalytic properties. Comparison of the initial rate of conversion of hexane with normal structure in H-High silica zeolite-40 acid and zinc-containing high-silica mesoporous zeolites (Fig. 6) showed that the introduction of zinc leads to a decrease in catalyst activity. This is related to the decrease in the acidity of high-silica mesoporous zeolite when modified with zinc.

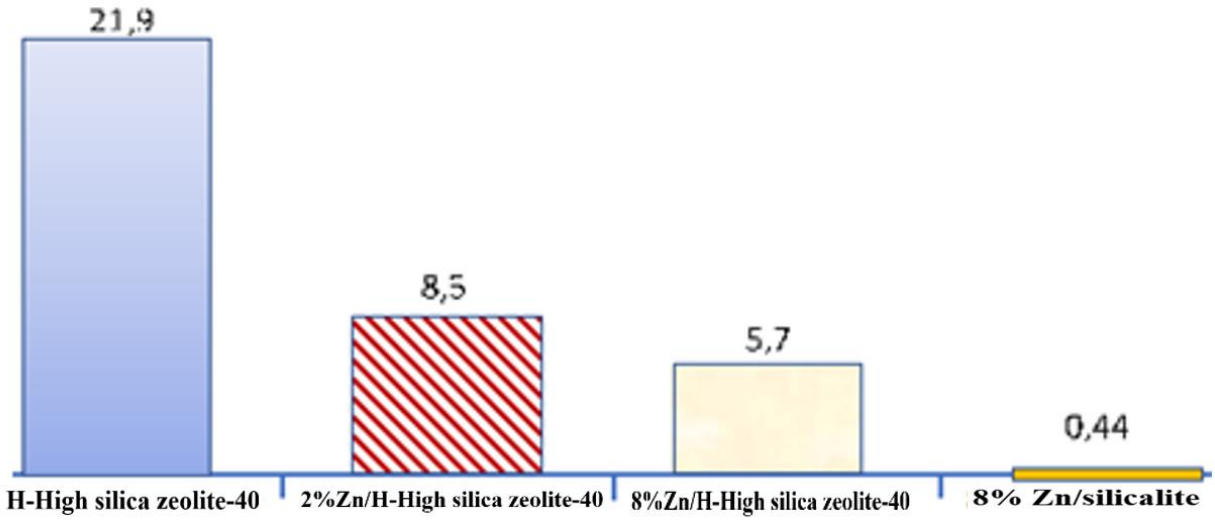

Figure 6. Propane initial conversion rates (g/g-s) in high silica zeolite-type acidic and Zn-containing high-silica mesoporous zeolites.

Figure 6 compares the initial rate of conversion of hexane with normal structure in high-silicon mesoporous zeolites containing H-High silica zeolite-40 acid and zinc, and it can be seen that the introduction of zinc leads to a decrease in catalyst activity. Therefore, it is not advisable to add zinc to high-silicon mesoporous zeolites.The mechanisms of the transformation of saturated hydrocarbons in acidic and metal-containing high-silica mesoporous zeolite catalysts have been repeatedly discussed in recent years, and the main attention has been focused on the initial stage of their transformation - that is, the activation of saturated hydrocarbons in high-silica mesoporous zeolites. This phase is still a controversial issue. In this regard, in this work, the activation mechanisms of saturated hydrocarbons are considered in more detail, and further details of their transformation are only briefly described.

Mechanism of aromatization in acidic high-silica mesoporous zeolites. In contrast to changes in acid catalysts, protonation of the primary carbynium ion in the acidic centers of metal-containing high-silica mesoporous zeolites occurs by protonation of the unsaturated ethylene series from hydrocarbons and dehydrogenation of saturated hydrocarbons. The main processes for the transformation of saturated hydrocarbons in metal-retaining high-silica mesoporous zeolites are shown in the scheme below.

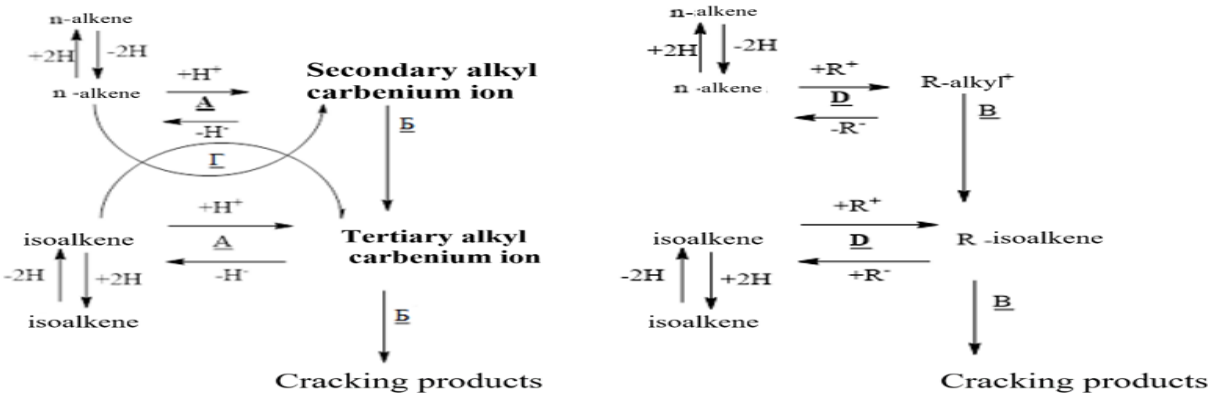

A-Is the process of protonation and deprotonation in the acid centers of high silica mesoporous zeolite.

B-Is the rearrangement of the structure of the carbynium ion.

V-The process of carbene ion with breaking of carbon-carbon bonds.

G-Silicon or monohydrate sealifting acidified marmaladed learning adsorption and desorption.

D - alkylation-dealkylation process with adsorbed tertiary carbocations.

Acidic centers catalyze processes of oligomerization, carbon-carbon bond breaking, and cyclization. The contribution of metal-containing centers leads to a decrease in the yield of undesired lower molecular weight saturated hydrocarbons and an increase in the yield of hydrogen and aromatic hydrocarbons. An aromatic hydrocarbon generates 4 molecules of hydrogen per molecule on bifunctional catalysts, while only two molecules are generated on acidic high-silica mesoporous zeolites.

CONCLUSION

1.In contrast to propane, it was shown that the conversion of normal structured hexane in high-silica mesoporous zeolites containing Zn occurs via the chain carbenium ion mechanism.

2.Kinetic analysis of gas-condensate conversion in H-High silica zeolite-40 and 2%Cu*8%Zn/H-High silica zeolite-40 high-silica mesoporous zeolites showed that the intermediate formation of simple saturated hydrocarbons, isosaturated hydrocarbons and naphthenes through unsaturated ethylene series aromatic hydrocarbons hydrocarbons and lower molecular weight saturated hydrocarbons, in the following order: n-saturated hydrocarbons→naphthenes→isosaturated hydrocarbons; modification of high-silica mesoporous zeolite catalyst with zinc changes the initial conversion rate components and helps to increase the efficiency of aromatization processes.

REFERENCES

1. Кузьмина Р.И. Каталитический риформинг углеводородов / Кузьмина Р.И., Севостьянов В.П., Сидоров Г.М., Корякин В.А. – С.: Саратовский юридический институт МВД России, 2010. – 252 с.

2. Шехматова А.Д., Шайхутдинова Р.Р., Хаматшин А.Д., Валеева Г.М., Гатин Т.Р., Аксёнов К.Г., Столяров Д.П. Установка каталитического риформинга // Мировая наука: журнал. - 2020. - №8. – 41 с.

3. Технология переработки нефти. Первичная переработка нефти : учебники и учеб. пособия для студентов высших учебных заведений. В 2 ч. Ч. 1. / Под ред. Глаголевой О.Ф., Капустина В.М. – 1-е изд., перераб. и доп. – М.: Химия, 2006. – 400 с.

4. Хатмуллина, Д. Д. Катализаторы риформинга // Молодой ученый: журнал. — 2014. — № 1. — С. 136-138.

5. Пат. 59053 Российская Федерация. Установка для каталитического риформинга бензиновых фракций. / Фалькевич Г.С., Барильчук М.В., Ростанин Н.Н., Иняева Г.В.,

Беляев А.Ю., Виленский Л.М., Ростанина Е.Д. - Заявка № 2009127405/22 от 31.07.2006; опубл. 10.12.2006, Бюл № 16.

6. Михайло М.Н. Металл-цеолитные катализаторы с мезопористой системой для процесса селективного превращения метана в ароматические углеводороды : автореф. дис. ... канд. хим. наук / Михайло М.Н. – Москва, 2017. – 132 с.

7. Кузьмина, Р. И. Превращение углеводородов на никелевом катализаторе Ni/ЦВМ / Р. И. Кузьмина, М. Ю. Степанов // Современное общество: глобальные и региональные процессы : Материалы I международной научной конференции, Санкт-Петербург, 2017. – С. 22-23.

8. Ромаденкина С.Б. Превращение стабильного гидрогенизата на каталитических системах Pt/ЦВМ, Pr/ЦВМ / Ромаденкина С.Б. [и др.] // Известия Саратовского университета: журнал. – 2022. – № 4. – С. 398-404.

9. Иванов В. А., Ромаденкина С. Б. Превращение н-гексана в условиях каталитического риформинга // Modern Science. 2021. № 11-3. С. 30–36. ID: 47275556

10. Аниськова Т. В., Ромаденкина С. Б., Кузьмина Р. И. Превращение стабильного катализата установки каталитического риформинга на катализаторе R-98 // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Химия. Биология. Экология. 2017. Т. 17, вып. 4. С. 394–396. https://doi.org/10.18500/1816- 9775-2017-17-4-394-396

11. Белый А. С. Современное состояние, перспективы развития процесса и катализаторов риформинга бензиновых фракций нефти // Катализ в промышленности. 2014. № 5. С. 23. ID: 21997499

12. Пат. 2727887 РФ. Установка каталитического риформинга с непрерывной регенерацией катализатора / Лебедской-Тамбиев М. А., Калабин Д. А., Ермоленко А. Д., Шишкин С. Н., Яблоков А. С., Александров Д. С., Дьяченко К. В., Воронина Ю. В., Чулков К. С., Черненко А. А., Завьялова Н. Н., Ханова Н. Г. Опубл. 24.07.2020. Бюл. № 21.

13. Пат. 2677283 РФ. Способ получения биметаллических катализаторов с градиентной структурой на основе платины/ Алексенко А. А., Гутерман В. Е., Беленов С. В., Новомлинский И. Н., Меньщиков В. С. Опубл. 16.01.2019. Бюл. № 2.

14. Трегубенко В. Ю., Веретельников К. В., Белый А. С. Триметаллические катализаторы риформинга Pt-SnZr/γ-Al2O3 // Кинетика и катализ. 2019. Т. 60, № 5. С. 618–623. https://doi.org/10.1134/S0453881119040233 7. Романовский Б. В. Основы катализа : учебное пособие. М : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2015. 172 с.

15. Георгиева Э. Ю., Михайлова М. Д., Мартынова А. В. Анализ эксплуатационных характеристик катализаторов риформинга // Инновационные научные исследования: теория, методология, практика : сборник статей XVII Международной научнопрактической конференции. Пенза : Наука и Просвещение, 2019. С. 189–191. ID: 37629159

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

QIZILMIYA O‘SIMLIGI CHIQINDISI ASOSIDA OLINGAN NAMUNALARNING KIMYOVI TAHLILARI.

Valijonova Sayyora G‘aybullojon qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Fizika va kimyo fakulteti, Kimyo kafedrasi, 1-bosqich magistiranti. pirnazar88@mail.ru
G‘aniyev Pirnazar Xudoynazarovich.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Fizika va kimyo fakulteti, Kimyo kafedrasi dotsenti, t.f.f.d., (PhD). pirnazar88@mail.ru
Usanbayev Najmiddin Xolmirzayevich
O‘zR FA UNKI direktor o‘rinbosari, prof. t.f.d. (DSc) pirnazar88@mail.ru
Allayev Jumaqul.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Fizika va kimyo fakulteti, Kimyo kafedrasi dotsenti, k.f., pirnazar88@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada qizilmiya chiqindisiga nisbatan nitrat kislota va vodorod periksning oksidlanish qobiliyati o'rganildi. Moddalarning oksidlanish jarayoni 10 dan 30% gacha konsentratsiyada va organik qissmining og'irlik nisbati amalga oshirildi. Oksidlanish jarayonidan olingan namunalarni faol funktsional guruhlari, kimyovi tarkibidagi organik modalarning IQ- spektroskopiyasi tahlili asosan organik moddalarning turli funktsional guruhlari va xossalari mavjudligini aniqlash uchun o’rganildi.

Kalit so‘zlar: vodorod peroksid, qizilmiya chiqindisi, ekstraktiv moddalar, nitrat kislota, oksidlanish, gumin kislota, organik qoldiq.

KIRISH

Atrof-muhitni muhofaza qilish masalalari biotexnologiyaning jadal rivojlanish davri, nanomuhandislik, katta va kichik energiya qo'yiladi yoqilg'i bo'lmagan sohada yangi ilmiy muammolar izolyatsiyalash maqsadida tabiiy ko'mirlardan foydalanish. Ulardan polimer kompleks hosil qiluvchi sorbentlar, shu jumladan hümik kislotalar; polidispersni ifodalovchi, nodavlat makromolekulaning xiometrik tarkibi. Bu vaziyat ishlab chiqarishni talab qiladi. [1].

IQ spektrometriyaga tegishli tuzilmani baholashga imkon beruvchi usullar soni moddaning xossalari, mavjudligini aniqlash atomlarning eng muhim guruhlari, radikallar va bog'lanishlar, xarakterli funktsional guruhlarning mavjudligi, murakkab tarkibli birikmalarda esa identifikatsiya qilinadi alohida individual ulanishlarni yaratishnia. Ko'p komponentli kompleksni tahlil qilishda spektrlardan olingan moddalar haqida ma'lumot; o'zaro ta'sir tufayli cheklangan bo'lishi mumkin ularning gacha bo'lgan individual yutilish zonalari birlashish,

ammo, bu hollarda ham tuzilmani baholash namunaning ekskursiya xususiyatlari hammasi bo'lishi mumkin - foydalidir [2].

Gumin kislotalarning IQ spektri juda boy ma'lumotlarni taqdim etadi faqat eng muhim atom guruhlari to'plami haqida va ulanish turlari, balki ma'lum joy haqida ham individual guruhlar. Gumin kislotalar mavjud juda katta turli xil atomlar to'plami guruhlar, shuning uchun yutilish bantlari, qoida tariqasida, kompozitsion, keng, shartli turli guruhlarning tebranishlari. Maksimal joylashuvi - Simumlar har doim ham aniq belgilanmaydi va mumkinning maksimallari orasida oraliq bo'lsintarkibiy qismlar. Muhim asoratlar mineral komponentlar aralashmaga kiritiladi, ko'p ularning o'ziga xos yutilish tasmasi beradi gumin kislotalar bilan bir xil sohalarda.

Qizilmiya - dukkaklilar oilasiga mansub o‘simlik. Qizilmiya barglari dorivor infuziyalar va qaynatmalar uchun ishlatiladi, bundan tashqari, qizilmiya pichanlari oqsillarga boy va chorva uchun yaxshi ozuqa hisoblanadi, ammo asosiy shifobaxsh xususiyatlarga o'simlikning ildizi ega. Ildizning kimyoviy tarkibi molik, limon va so‘ksinik kislotalarni, beta-karotinni, vitaminlarning katta ro'yxatini, shuningdek, inson tanasi uchun zarur bo'lgan minerallarni: kaliy, kaltsiy, temir, fosfor, magniy va boshqalarni o'z ichiga oladi. Qizilmiya ildizining asosiy biologik faol moddalari triterpenoid birikmalar va phalvonoidlar bo'lib, ularning miqdori 25% gacha. Shuni ta'kidlash kerakki, qizilmiya ildizini qayta ishlashdan keyin, Glilitsirin kislotasi va boshqa biologik faol moddalarni ajratib olgandan so'ng, ishlab chiqarish chiqindilari bo'lgan 80% dan ortig'i unning sezilarli miqdori va ammoniy sulfatning suyuq eritmasi (0,5-1%), shuningdek, ma'lum miqdordagi faol moddalar hosil bo'ladi. [3].

Qizilmiya chiqindisidan gumusli o'g'itlar olish uchun yaxshi xom ashyo bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ta’kidlash joizki, O‘zbekistonda turli mulkchilik shaklidagi o‘ttizdan ortiq korxona va kompaniya turli hududlarda qizilmiya ildizini xarid qilish va qayta ishlash bilan shug‘ullanadi. Qizilmiya O‘zbekistonning shimoli-g‘arbida – Xorazm, Buxoro viloyatlarida, shuningdek, Qoraqalpog‘iston Respublikasida o‘sadi [4].

TADQIQOT USULLARI

Qizilmiya chiqinsining organi qissmiga nisbatan vodorod periksning oksidlanish qobiliyati o'rganildi. Vodorod peroksid va nitrat kislota bilan oksidlanish jarayoni 10 dan 30% gacha konsentratsiyada va organik qismining og'irlik nisbati amalga oshirildi. Buda nisbatlar 1 dan H_2O_2: 0,1 dan 1: 1 gacha olib borildi. Tajribalar termostatik idish va aralashtirgich bilan jihozlangan shisha silindrsimon reaktorda o'tkazildi. Reaktorga oksidlovchi eritma quyildi, kerakli harorat o'rnatildi, aralashtirgich yoqildi va maydalangan qizilmiya chiqindisi namunasi qo’shildi. Jarayon oxirida reaksiya massasi havo-quruq holatga qadar quritildi

IQ tahlili asosan organik moddalarning turli funksional guruhlari va xossalari mavjudligini aniqlash uchun qo‘llaniladi. Shu sababli, tadqiqotning keyingi bosqichida IQ-spektroskopiyasidan foydalanib, organik qissmining funktsional guruhlari, azot kislotasi bilan oksidlangan organik, nitrat kislota bilan oksidlangan organikasidandan ajratilgan gumin kislotalari, vodorod peroksid bilan oksidlangan organik, vodorod peroksid bilan ajratilgan

gumus kislotalariolindi. KBr bo'lgan planshetlardagi o'rganilgan birikmalarning IQ spektrlari Perkin-Elmer System 2000 Fourier IR spektrometrida qayd etilgan (4000-400 sm-1 mintaqa).

NATIJALAR

Qizilmiya chiqindisi nitrat kislotada oksidlanishi natijasida ikkinchisida oksidlangan sho'rning o'zida ham, uning organik kislotalarida ham faol funktsional guruhlarning miqdori ortadi. Agar dastlabki organikada karboksil guruhi 2,56 mg-ekv/g, fenolik gidroksil 3,19 mg-ekv/g bo‘lsa, oksidlangan organikada bu ko‘rsatkichlar mos ravishda 3,4 mg-ekv/g va 5,01 mg-ekv/g, organik kislotalarda esa 5,6 mg-ekv/g va 5,01 mg-ekv/g gacha ortganini kuzatildi. Vodorod peroksid oksidlanishi natijasida, karboksil guruhi 2,56 mg-ekv/g, fenolik gidroksil 3,19 mg-ekv/g bo‘lsa, oksidlangan ovqatda bu ko‘rsatkichlar mos ravishda 4,4 mg-ekv/g va 6,01 mg-ekv/g gacha, ko‘tarilgan.

Azot kislotasi bilan oksidlangan ovqatdan ajratilgan dastlabki, oksidlangan va ekstraktiv moddalarning spektrlarini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, barcha namunalarda OH- (3585 sm^{-1}), birlamchi va ikkilamchi aminlar gidroksil guruhlari mavjudligini tavsiflovchi yutilish zonalari mavjud, ular CH_3, CH_3 ning cho'zilishi bilan bog'liq yutilish zonalari mavjud 2950 sm^{-1} va 2850-2810 sm^{-1}. Bundan tashqari, yon zanjirlarda CH_3 guruhining cho'zilgan tebranishlari chiziqlari 1100-1110 sm^{-1} da aniqlanadi. Metilen va metil guruhlari mavjudligi bilan bog'liq har xil turdagi deformatsiya tebranishlari o'rganilgan barcha namunalarda taxminan bir xil intensivlik bilan namoyon bo'ladi.

MUHOKAMA

Vodorod peroksid oksidlovchini tasir qilish nuqtai nazaridan optimal massa nisbati organikasiga nisbatida: H_2O_2 = 1: 0,1 bu nisbatda va 10% vodorod periks konsentratsiyasi, ekstraksiya qiluvchi moddalarning tarkibi 5,87% dan 37,17% gacha. Undagi ekstraktiv moddalarni ko'paytirish uchun qizilmiya unini vodorod peroksid bilan oksidlash uchun maqbul sharoitlar aniqlangan. Ekstraksiya qiluvchi moddalar unumining oshishining dastlabki organik xom ashyoni maydalash darajasiga, oksidlovchi moddalar kontsentratsiyasi va tezligiga, jarayon haroratiga va oksidlanish vaqtiga bog'liqligi aniqlandi.

Ularni IQ spektrlarida 1390-1360 sm^{-1}, 850-720 sm^{-1} (CH− + −OH def.), 940 sm^{-1} chastotalarda kuzatish mumkin, oksidlangan organikasidan gumin kislotali preparatlarida aniqroq ifodalanadi. Aromatik tuzilmalarga xos bo'lgan C=C (1585 sm^{-1}) va C=C cho'zilish tebranishlari (cho'zilish 1490 sm^{-1}, deformatsiya 905 sm^{-1}) ham barcha spektrlarda namoyon bo'ladi, Lekin ular dastlabki organikada kuchliroqdir. Gumin kislotada 1760-1735 sm^{-1} da C=O-OH guruhidagi karbonil guruhlarining cho'zilgan tebranishlar zonasining IQ spektrlarida paydo bo'lishi bilan tavsiflanadi. Bu tasma oksidlangan organikadan olingan gumin kislotalarda eng kuchli.

Gumin va oksidlangan organikada C=O cho'zuvchi tebranishlarning (1620-1605 sm^{-1}) boshqa turlari ham mavjud. Kondensatsiyalangan aromatik tuzilmalar orasidagi o'zaro bog'lanishlarni hosil qiluvchi –C-O-C- guruhining yutilish zonasiga e'tibor qaratish lozim. Bu tarmoqli ≈ 1230-1220 sm^{-1} da paydo bo'ladi va faqat asl taomda mavjud. O'rganilayotgan

namunalarda kuzatilgan qolgan yutilish zonalaridan quyidagilarni ta'kidlash kerak: 1025-1035 sm^{-1} da C-O (cho'zish) zonasi va past intensivlikdagi 850-670 sm^{-1} mintaqada C-C, C-OH va CH deformatsiya tebranishlari chiziqlari.

XULOSALAR

Shunday qilib, o'tkazilgan IQ-spektroskopik tadqiqotlar asosida qizilmiya chiqindisini nitrat kislota yoki vodorod periks bilan oksidlash jarayonida sodir bo'ladigan jarayonlar to'g'risida ma'lum xulosalar chiqarish mumkin: ko'p miqdordagi karboksil COOH guruhlari hosil bo'ladi, bu gumi kislotadan oksidlangan qissmida karboksil va karbonilning juda kuchli yutilish chiziqlari paydo bo'lishidan dalolat beradi.

Ushbu xulosa kimyoviy tahlil ma'lumotlari bilan tasdiqlanadi, bu funktsional guruhlar tarkibining sezilarli o'sishini ko'rsatadi, oksidlangan organikadan gumin kislotalar tarkibidagi COOH + OH miqdorining keskin oshishini ko'rsatadi. Nitrat kislota bilan oksidlanish jarayonida kondensatsiyalangan aromatik tuzilmalar orasidagi C-O-C aloqalari buziladi. Shunday qilib, olib borilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, qizilmiya chiqindisining nitrat kislotasi bilan oksidlanishi qissmiga nisbatan gumin va faol funktsional guruhlar tarkibini sezilarli darajada oshiradi

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, qizilmiya chiqindisi nitrat kislotasi va vodorod peroksid bilan oksidlanganda, organik va organomineral o'g'itlar, shuningdek, o'simliklarning o'sishi stimulyatorlarini olish uchun qimmatli mahsulot bo'lgan ekstraktiv moddalar miqdori ortadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Перминова И.В. Анализ, классификация и прогноз свойств гумусовых кислот.: Дисс. … д.х.н. М.: МГУ, 2000. 359 с.

2. Гуминовые вещества в биосфере / Под ред. проф. Д.С. Орлова. М.: Наука, 1993. 237 с.

3. Monica Damle Glycyrrhiza glabra (Liquorice) – a potent medicinal herb // International Journal of Herbal Medicine. 2014. V. 2. N 2. P. 132-136.

4. Tolstikov G. A., Balatina L. A., Grankina V. P., Kondratenko R. M., Tolstikova T. G. Solodka: bioraznoobrazie, himija, primenenie v medicine. Novosibirsk: Geo. 2007. 311 s.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

MODOR (ALLIUM MOTOR) O‘SIMLIGI TARKIBIDAGI VITAMINLARNI O‘RGANISH

Xasanova Nargiza Ismagilovna
ChDPU Fizika va kimyo fakulteti
Kimyo kafedrasi o‘qituvchisi
+998917781681
xasanovanargizaa@.gmail.com

Safarbekova Eliza Komilbek qizi
ChDPU Fizika va kimyo fakulteti
Kimyo yo‘nalishi 4 -bosqich talabasi
xasanovanargizaa@.gmail.com
+998917781681

Toyshibayeva Asem Sherniyaz qizi
ChDPU Fizika va kimyo fakulteti
Kimyo yo‘nalishi 4 -bosqich talabasi
xasanovanargizaa@.gmail.com
+998917781681

Annotatsiya: Mazkur maqolada bugungi kunda rivojlanayotgan dorivor o‘siliklardan foydalanish va ularning tarkibini o‘rganish. Modor (Allium motor) o‘siligini kimyoviy usullar yordamida tarkibidagi vitaminlarni o‘rganish. Vitaminlar analizi amalga oshirishda ko’chma faza sifatida sirka kislotasining 0,5 % li eritmasi A faza va atsetonitril B faza o’zgaruvchan rejim asosida amalga oshirildi. Allium motor o‘simligi tarkibidagi vitaminlar B1, B2, B6, B9, B12, C va PP vitaminlarning standart namunlaridan olingan xromatogrammasi analizlari amalga oshirildi.

Kalit so‘zlar: Allium motor, ekstraksiya, vitaminlar, tabiiy, dorivor o‘simliklar.

ИЗУЧЕНИЕ ВИТАМИНОВ В АЛЛИУМЕ МОТОРНОМ РАСТЕНИИ

Аннотация: В данной статье рассматривается применение лекарственных растений, развивающихся сегодня, и изучение их состава. Исследование витаминов, содержащихся в растении лука моторного, химическими методами. При анализе витаминов в качестве подвижной фазы использовали 0,5% раствор уксусной кислоты на основе фазы А и

ацетонитрила фазы В. Витамины В1, В2, В6, В9, В12, С и РР в хроматограммном анализе растений лука моторного Получены стандартные образцы витаминов.

Ключевые слова: лук моторный, экстракция, витамины, натуральные, лекарственные растения.

STUDY OF VITAMINS IN ALLIUM MOTOR PLANT

Abstract: Abstract: In this article, the use of medicinal plants that are developing today and the study of their composition. The study of vitamins contained in Allium motor plant using chemical methods. In the analysis of vitamins, a 0.5% solution of acetic acid was used as a mobile phase, based on phase A and acetonitrile phase B. Vitamins B1, B2, B6, B9, B12, C and PP in Allium motor plant chromatogram analyzes of standard samples of vitamins were obtained.

Key words: motor onion, extraction, vitamins, natural, medicinal plants.

Kirish

Jahon hamjamiyatida ham, O‘zbekistonda ham zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar barcha darajadagi ta’lim tizimida o‘zgarishlarni talab qiladi. Ular o‘quv jarayonining maqsadlari, mazmuni, uning natijalari bilan bog‘liq bo‘lib, kelajakdagi mutaxassislarni mustaqil, raqobatbardosh, ijodiy tashabbuskor, harakatchanlikka tobora aniqroq yo‘naltirmoqda, bu ta’limning barcha darajalari davlat ta’lim standartlarida aks ettirilgan .

Respublikada so‘nggi yillarda dorivor o‘simliklarni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, dorivor o‘simliklar yetishtiriladigan plantatsiyalar tashkil etish va ularni qayta ishlash borasida izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 20.05.2022 yildagi PQ-251-son Dorivor o‘simliklarni madaniy holda yetishtirish va qayta ishlash hamda davolashda ulardan keng foydalanishni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida qarori qabul qilingan.

Dorivor o‘simliklar − odam va hayvonlarni davolash, kasalliklarning oldini olish uchun, shuningdek, oziq-ovqat, atir-upa va kosmetika sanoatida ishlatiladigan o‘simliklar − giyohlar. Yer yuzida dorivor o‘simliklarning 10−12 ming turi borligi aniqlangan. 1000 dan ortiq o‘simlik turining kimyoviy, farmakologik xossalari tekshirilgan. O‘zbekistonda dorivor o‘simliklarning 700 dan ortiq turi mavjud. Shulardan tabiiy sharoitda o‘sadigan va madaniylashtirilgan 120 ga yaqin o‘simlik turlaridan ilmiy va xalq tabobatida foydalaniladi. Hozirgi davrda tibbiyotda qo‘llanadigan dori-darmonlarning qariyb 40−47% o‘simlik xom ashyolaridan olinadi. O‘simliklar murakkab tuzilishiga ega bo‘lgan jonli tabiiy kimyoviy laboratoriya bo‘lib, oddiy noorganik moddalardan murakkab organik moddalar yoki birikmalarni yaratish qobiliyatiga ega. Dorivor o‘simliklarning quritilgan o‘ti, kurtagi, ildizi, ildizpoyasi, tuganagi, piyozi, po‘stlog‘i, bargi, guli, g‘unchasi, mevas-i (urug‘i), danagi, sharbat-i, qiyomi, toshchoyi, efir moylari va boshqalardan doridarmon tarzida foydalaniladi.

Adabiyotlar tahlili

Dorivor o‘simliklarning quritilgan o‘ti, kurtagi, ildizi, ildizpoyasi, tuganagi, piyozi, po‘stlog‘i, bargi, guli, g‘unchasi, mevasi, danagi, sharbati, qiyomi, toshchoyi, efir moyi va boshqalaridan dori-darmon tarzida foydalaniladi. [1].

Bugungi kunda amaliyotda foydalanilayotgan dori vositalarining aksariyati sintetik vositalar va antibiotiklar bo‘lib, ularning uzoq vaqt qo‘llanilishi imunitetning pasayishi, allergiya hamda organizimdagi mikrofloraning buzilishiga olib kelmoqda. Dorivor o‘simliklardan tayyorlangan tabiiy vositalarning o‘ziga xos jihati, sintetik vositalardan farqli ravishta, organizimga salbiy ta’sir ko‘rsatmaydi [2].

Vitaminlar inson tomonidan kerakli miqdorda sintez qilina olmaydigan yoki ishlab chiqarilmaydigan organik birikmalar [3] bo‘lib, ular inson, hayvonlar, o‘simliklar organizimining hayotiy faoliyati uchun zarur moddalardir va modda almashinuvida muhim ro‘l o‘ynaydilar.Ular organizimda energiya almashinuvida (B1, B2), aminokislotalar (B6, B12) va yog‘ kislotalar biosintezida, fotoretsepiya jarayonida (A), qon ivishida (K) va kalsiyning o‘zlashtirilishida (D vitamin) ishtrok etadi [4].

Avalgi tadqiqotlarda Allium motor o‘simligi to‘g‘risida “Allium uglevodorodlar. Allium motoridan olingan polisaxaridlari”, Allium motoridagi uglevodlar tarkibi vegetatsiya davriga bog‘liqligi o‘rganilgan.

Multispektral tahlil yordamida shifobaxsh o‘tlarni autentifikasiyalash tadqiqoti mavzusida, Allium motor o‘simligini quritish ishlari texnologiyalari o‘ganilgan. Allium motor o‘simligining kimyoviy tarkibi va uning inson salomatligi uchun foydali xususiyatlari o’rganilgan. [5-7]

Tahlillar va natijalar

Tajriba qism. Namuna tarkibidagi vitamilar ekstraksiyasi quyidagicha amalga oshiriladi: Bunda olingan namunasi 1 g (FA220 4N) analitik tarozida 0,001 mg aniqlikda o’lchab olindi. So’ngra 20 ml 0,5 % li sirka kislotasi eritmasiga solinib, xona haroratida 0.1-14 minlar davomida magnit aralashtirgichda aralashtirildi. Olingan eritma, 10 minut davomida 12000 ayl/daq sentrafuga qilindi va 0,45 μm filtrda filtrlab olinib vialga joylashtirildi va quyidagicha natijalar olindi.

Olingan natijalar va ularing tahlili. O‘zbekistonning Toshkent viloyati Parkent tumani va Chotqol tog‘ tizmasi hamda unga tutash qirg‘iz va qozoq hududlarini o‘z ichiga oladi. Allium motor o‘simligi piyozdoshlar oilasiga kiradi. Ularning turlari ko‘p. Bahor oylarida aprel, maylarda ko‘karib, gullab yashaydi. Motor o‘simligi dorivor o‘simlik bo‘lib, uning tarkibida vitaminlarni bir qancha turlari bor. Motor o‘simligini bariglari quritilib, keyin ekstraksiya qilindi.

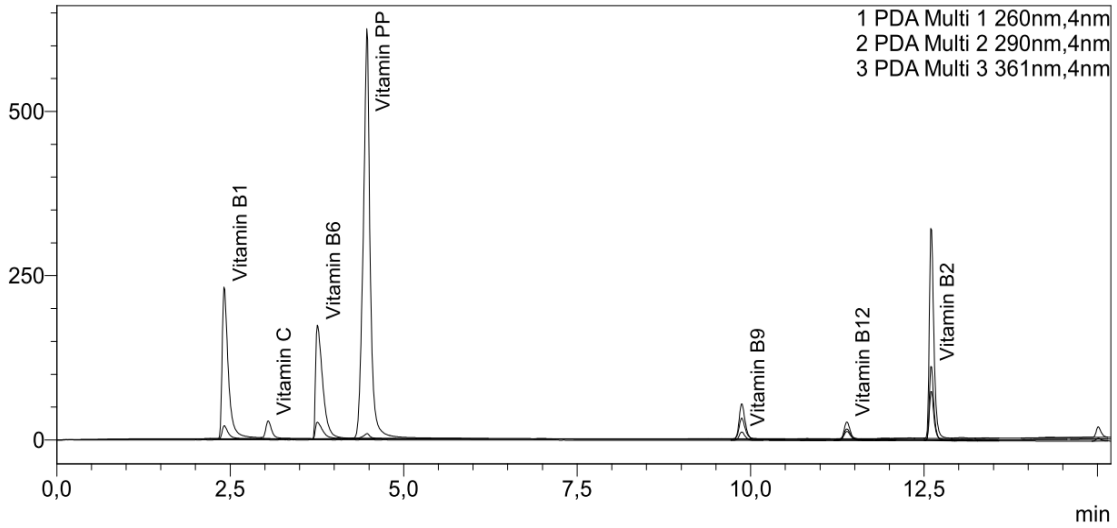

1-rasm B1, B2, B6, B9, B12, C va PP vitaminlarning standart namunlaridan olingan xromatogrammasi

Yaxshilab maydalangan namunalar tarkibidagi (1-rasm) B1 (47858), B2 (47864), B6 (80823-50MG), Vitamin B9 (PHR1035-1G), B12 (PHR1234-1), C (47863) va PP (47865-U) katalog raqamdagi vitaminlari (Sigma Aldrich Germaniya)dan keltirilgan standart namunalar asosida sifat va miqdor ko’rsatgichlarini Yaponiyada (Shimadzu) ishlab chiqarilgan YSSX LC 2030 C 3D Plus qurilmasi PDA detektori yordamida 260, 290 va 361 nm to’lqin uzunligi tanlangan holatda aniqladi. Qo’zg’almas faza sifatida C18 250x4,6 mm 5 μm Precisely (Perkin Elmer) AQSH kalonkadan, foydalanildi.

Vitaminlar analizi amalga oshirishda ko’chma faza sifatida sirka kislotasining 0,5 %li eritmasi A faza va atsetonitril B faza o’zgaruvchan rejim asosida amalga oshirildi.

1-jadval

Vaqt min	**A faza % Sirka kislotasining suvdagi 0,5 % li eritmasi**	**B faza % Asetonitril**
0,1	**96**	**4**
4	**90**	**10**
8	**85**	**15**
12	**60**	**40**
14	**Stop**	

Vaqt min A faza %
Sirka kislotasining suvdagi 0,5 % li eritmasi B faza %
Asetonitril
0,1 96 4
4 90 10
8 85 15

12 60 40

14 Stop

Oqim tezligi 1 ml/minda, termostat harorati 400C da ineksiya qilingan namuna hajmi 10 mkl, analiz vaqti 14 minutda amalga oshirildi va quyidagicha xromatogrammalar olindi.

Allium motor o‘simligining organlarida to‘plangan suvda eriydigan vitaminlar miqdorining o‘sish davrlariga ko‘ra tahlili

2-jadval

	Vitamin B_1 (mg/100g)	**Vitamin B_2 (mg/100g)**	**Vitamin B_6 (mg/100g)**	**Vitamin B_{12} (mg/100g)**	**Vitamin B_9 (mg/100g)**	**Vitamin PP (mg/100g)**	**Vitamin C (mg/100g)**
O’simlik namuna	**73,117**	**42,236**	**45,421**	**19,040**	**11,976**	**223,262**	**39,621**

Vitamin B1 (mg/100g) Vitamin B2 (mg/100g) Vitamin B6 (mg/100g) Vitamin B12 (mg/100g) Vitamin B9 (mg/100g) Vitamin PP

(mg/100g) Vitamin C

(mg/100g)

O’simlik namuna 73,117 42,236 45,421 19,040 11,976 223,262 39,621

XULOSA

Yuqorida o‘tkazilgan tadqiqotlardan quyidagilarni xulosa qilish mumkin:

1. Allium motor o‘simligi dorivor bo‘lib, vitaminlarga boy hisoblanadi.

2. Tadqiqot davomida o‘simlikda tiamin (B1), riboflavin (B2), piridoksin (B6), foliy kislotasi (B9), kobalamin (B12), askorbin kislotasi (C), nikotinik kislota (PP) kabi vitaminlar aniqlandi.

3. Inson organizmlari uchun kerakli va foydali bo‘lgan vitaminlarni tabiiy o‘simlikni istemol qilish orqali taminlash mumkin.

4. Ushbu yuqoridagi namunalarning termik tahlil natijalari kimyoviy tahlil natijalariga mos keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHAXATI

1. N.T.Xo‘jayeva, V.U.Xo‘jayev. Qo‘rg‘oshin gul – krolkovia severzovii o‘simligi tarkibidagi flavonoidlar va vitaminlar tahlili. Journal of Chemistry of Goods and Traditional Medicine. 2022.288-293.

2. J.H.Qarshiboyev, Sh.B.Komilov. Sirdaryo sharoitida tarqalgan ayrim foydali yovvoyi holda o‘suvchi o‘simliklarning bioekologik innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. 2022. 114-b. xususiyatlari. O‘zbekistonda fanlararo

3. E.T.Berdiyev, E.T.Axmedov. Tabiiy dorivor o‘simliklar. O‘quv qo‘llanma. Toshkent 2017.4-7 b

4. A.A.Alturfan, E.E.Alturfan. A Guide to Vitamins and Their Effects on Diseases. Cambridge Scholars Publishing. 2023.2 b.

5. Khasanova Nargiza Ismagilovna, Aziza Aimovna Zohidova. Chemical composition of Allium motor plant and its beneficial properties for human health. Natural Resource Management and Environmental Sustainability for Future Generations 20.04.2024. 212-213

6. Л. С. Красовская, И. Г. Левичев, Обзор таксономических взаимоотношений в группе родства Allium sewerzowii (Alliaceae). Turczaninowia 25, 1: 190–215 (2022)

7. M. A. Khodzhaeva, A. A. Razhabova, G. R. Muzaffarova. Allium CARBOHYDRATES. XV. POLYSACCHARIDES FROM Allium motor. Chemistry of Natural Compounds, Vol. 42, No. 5, 2006

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

МАТЕМАТИЧЕСКИЙ СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ГИДРОГЕОСЕЙСМОЛОГИЧЕСКИХ ПРЕДВЕСТНИКОВ ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЙ В ПОДЗЕМНЫХ ВОДАХ СЕЙСМОАКТИВНЫХ РАОЙНОВ УЗБЕКИСТАНА

Юсупов Ш.С., Шин Л.Ю., Мажлимов Ф.Б.,
Ташкентский Государственый технический университет им. Ислама Каримова.,
Ташкентская медицинская академия
Shuhrat-1951@mail.ru

АННОТАЦИЯ. По своим разрушительным последствиям, количеству жертв, материальному ущербу и деструктивному воздействию на среду обитания человека землетрясения занимают одно из первых мест среди других видов природных катастроф. В данной статье приводятся результаты многолетних исследований по наблюдениям за гидрогеосейсмологическими (ГГС) параметрами подземных вод сейсмоактивных районов Узбекистана. Для оценки информативности рассматриваемых предвестников данные об их проявлении по различным видам наблюдений были систематизированы и выполнен анализ связи между числом предвестников, временем их проявления и параметрами землетрясений: магнитудой M и величиной M/lgR. Анализ огромного количества материала за 40-45 лет дал свои результаты по прогнозированию сильных землетрясений. Большинство из наблюдаемых параметров гидрогеологических полей следует рассматривать как кратко- и среднесрочные предвестники и все они являются полезными. Результаты дают возможность более детально изучить природу гидрогеохимических возмущений в недрах земли, которые вероятно, обусловлены интенсивным развитием упругих напряжений и соответствующих деформаций горных пород во время аномальных проявлений.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: гидрогеосейсмология, аномалия, предвестники, геолого-тектонические условия, информативность, фоновое значение.

ВВЕДЕНИЕ

Многие годы наблюдений человека за планетой, на которой он живет, привели к мысли о том, что Земля – не мертвое, бездушное тело, а живой, развивающийся по своим законам, сложнейший организм. Незнание или игнорирование этих законов может привести к бунту "неживой" природы против человека и человечества. Причина катастрофических явлений во многих случаях – проявление той внутренней жизни нашей планеты, которая еще не до конца познана наукой.

По своим разрушительным последствиям, количеству жертв, материальному ущербу и деструктивному воздействию на среду обитания человека землетрясения занимают одно из первых мест среди других видов природных катастроф. Внезапность возникновения землетрясений еще больше усугубляет их разрушительные последствия. Разрушения и гибель людей вызываются не только собственно вибрациями грунта, но и различными вторичными природными явлениями, которые могут активизироваться в результате землетрясения (крип, оползни, обвалы, снежные лавины, разжижение грунта и др.).

По образному выражению академика Б.Б. Голицына: «Можно уподобить всякое землетрясение фонарю, который зажигается на короткое время и освещает нам внутренность Земли, позволяя тем самым рассмотреть то, что там происходит». Эти слова были сказаны им еще в самом начале 20-го века. Благодаря трудам Б.Б. Голицына наука о землетрясениях из описательной и во многом гипотетической, превратилась в строгую научную дисциплину.

Проблема прогноза землетрясений интересовала человечество со времен его появления. В течение столетий землетрясения и их предсказание были окружены многими легендами. Аристотель размышлял о землетрясениях, как о результате деятельности воздуха и паров в пещерах и др. Впервые научную и вполне обоснованную точку зрения о причинах землетрясения высказал в 1757 году М.В. Ломоносов. В своей речи “о рождении металлов от трясения Земли” он разделил землетрясения на 4 типа, причем, впервые были установлены волнообразные колебания, распространяющиеся в коре, и нечувствительные трясения, незаметные для ощущения. Эдуард Зюсс высказал учение о связи землетрясения с тектоническими процессами. Таким образом, проблемы прогноза землетрясений интересовала человечество многие века. Прогноз землетрясений – сложная научная проблема и благородная цель сейсмологии.

Земные недра никогда не бывают спокойны. Процессы, в них происходящие, вызывают движения земной коры. Под их воздействием поверхность планеты деформируется: она поднимется и опускается, растягивается и сжимается, на ней образуются гигантские трещины. Густая сеть трещин (разломов) покрывает всю Землю, разбивая ее на большие и малые участки - блоки.

Прогноз землетрясений облегчается еще и тем, что лавинообразное образование трещин происходит исключительно на сейсмогенных разломах, где они уже неоднократно происходили ранее.

Под прогнозом землетрясений понимают определение места, времени и силы (магнитуды) землетрясения. По времени прогноз подразделяется на долгосрочный (на десятилетия вперед), среднесрочный (до года вперед), краткосрочный (на дни до месяца вперед) и оперативный (на минуты–часы вперед).

Начало широкомасштабных исследований по проблеме прогноза землетрясений относится к середине 50-х годов XX века. Значительными вехами в изучении физики

очага и выявлении прогностических признаков (эмиссия радона, деформации земной поверхности и др.) стали результаты исследований природы разрушительного Ташкентского землетрясения 1966 г. и первый Международный симпозиум по прогнозу землетрясений, состоявшийся в Ташкенте в 1974 г. под эгидой Международной Ассоциации по Сейсмологии и Физике Недр Земли (МАСФНЗ) [1-4] и.т.д.].

После ряда разрушительных землетрясений во многих странах мира - в Японии, США, КНР и в те годы еще не распавшемся СССР в первую очередь начались организационные работы по прогнозу землетрясений

Предвестники землетрясений. Те характеристики Земли, значения которых регулярно изменяются перед землетрясениями, называют предвестниками, а сами отклонения от нормальных значений – аномалиями [5].

К настоящему времени во всем мире насчитывается несколько сотен различных по своей природе предвестников землетрясений. Геофизические предвестники делятся на сейсмические, гидрогеодинамические, деформационные, геохимические, термические, гравитационные, геомагнитные, электромагнитные и т.д. [6]. Одним из возможных выходов из ситуации является совместное использование нескольких прогностических признаков. Поэтому их комплексное использование позволит повысить надежность и эффективность прогнозных оценок. Практика последних лет показала оправданность такого подхода, по крайней мере, для среднесрочного (до 1 года) прогноза [7].

По историческим данным из Японии многочисленным сильным землетрясениям предшествовали внезапные падение уровней подземных вод в скважинах, а также внезапные уменьшения или возрастания дебитов подземных источников [8]. Например, в Японии зарегистрировано 200 случаев необычных флуктуаций уровней подземных вод до 40 ощутимых землетрясений в период с мая 1975 г. по январь 1978 г. в Илу-Ошима. На эпицентральных расстояниях до 50 км амплитуды упомянутых аномалий были очень большими, многие скважины на эпицентральных расстояниях 50-100 км показывали внушительные предвестниковые аномалии [9].

Прогнозные работы в КНР были развернуты с необычайной широтой. Здесь было создано Центральное сейсмологическое бюро и провинциальные центры, куда должны были регулярно поступать сведения о всякого рода аномалиях в природе. Работа началась, опыт копился, несколько раз довольно удачно сейсмологи указывали места и примерное время землетрясений. И первая грандиозная удача о которой китайские сейсмологи подробно рассказали в 1976 году на Межправительственном совещании ЮНЕСКО – это предсказанное за несколько часов землетрясение 1975 года в городе Хайчен.

Анализированы результаты эмпирического соотношения между временами возникновения и местоположениями аномальных изменений уровней подземных вод, наблюденных перед Хайченским землетрясением; использованы данные 200 пунктов

регистрации. Аномалии существовали с 10 октября 1974 года по 13 февраля 1975 года, на эпицентральных расстояниях 0-230 км. [10].

В 1966 г. во время подготовки и свершения Ташкентского землетрясения были зафиксированы изменения химических, газовых, изотопных и геофизических параметров, особенно растворенный газ радон в подземных водах. В результате, впервые в мире, выявлена научно-обоснованная закономерность изменения параметров подземных вод в связи с проявлением подготовки и свершения сильных землетрясений. И в 1967 году в Государственном комитете по делам открытий и изобретений бывшего СССР было зарегистрировано научное открытие под номером №129.

Можно сказать, что именно Ташкентское землетрясение стало точкой отсчета начало исследований по поиску Гидрогеосейсмологических предвестников землетрясений и особенностей их проявлений в Узбекистане. Изучались предвестники землетрясений по наблюдениям медленных наклонов земной поверхности [11] и др. Узбекскими сейсмологами получены первые результаты по прогнозированию подземных толчков, основанные на данных о вариациях инертного газа радона в термоминеральной воде Приташкентского артезианского бассейна [12,13].

Объектом наблюдения теперь стали подземные воды, а параметрами изучения являются: Rn, CO_2, CH_4, Ar, O_2, N_2, H_2, He и др. газы; из химических элементов: K^-, F^-, CI^-, B^-, Ca^{2+}, Hg и др.; из геофизических параметров подземных вод: уровень и расход, давление, температура воды; соотношении изотопов элементов ($\delta^{13}C$, $^{40}Ar/^{36}Ar$, $^{3}He/^{4}He$, δD, $\delta^{18}O$) и др.. Научный анализ и систематизирование аномальных проявлений всех вышеперечисленных параметров в комплексе во время подготовки и свершения землетрясения на основе современного научного метода – это был новый подход в прогнозе землетрясений. Таким образом, в прогнозировании землетрясений геохимия подземных вод заняла свое место и вскоре была признана в мировом масштабе. Параметры подземных вод, тесно связанные с процессами подготовки, свершения и периодом после совершения землетрясений, такие как гидрогеодинамический режим, физико-химические, газовые и, в том числе, изотопные играют важную роль в выявлении закономерностей проявления предвестников землетрясений и прогнозе сейсмических событий выводя гидрогеосейсмологический (ГГС) метод на решающие позиции. Результаты не заставили долго ждать. В 1975 году после успешного прогнозирования Китайскими учеными Хайченское землетрясение (M=7,3) (основными предвестниками были ГГС параметры), в 1978 году узбекскими учеными спрогнозировано Алайское землетрясение с точностью до 6 часов. После этих событий предсказано ещё несколько сильных землетрясений. Нововыявленный метод (ГГС) демонстрировал себя один из надежных среди других методов в средне- и краткосрочном прогнозах сильных землетрясений.

Основная цель – определить аномальные отклонения от фоновых значений предвестников в период режимных наблюдений, разработать методические

рекомендации по ГГС исследованиях и их применение в практике прогноза землетрясений не только в Узбекистане, но и во всех Центрально-азиатских Сейсмологических учреждениях. Так, в 1978 году в Узбекистане впервые в мире создана Опытно-методическая партия по поиску предвестников землетрясений (КОМППЗ), с 1983 года переименована Комплексная экспедиция по поиску предвестников землетрясений (КОМЭПЗ). Создана сеть прогностических станций в различных по сейсмологическим и гидрогеологическим признакам регионах Узбекистана.

Многолетние наблюдения за предвестниками землетрясений с 1973 годов дали возможность в создании банка данных, который охватывает почти 45 летний период. Это результаты режимных наблюдений за ГГС параметрами подземных вод и геомагнитными параметрами Земли. Получены уникальные результаты по прогнозированию сильных землетрясений. Выявлен ряд особенностей и закономерностей поведения ГГС параметров подземных вод, предшествующий и сопутствующий землетрясению. Эти работы оформлены в виде монографий, отчетов, диссертаций, статей и тезисов научных конференции различного ранга [14-16].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Оценка информативности гидгеосейсмологического предвестника землетрясении. Для оценки информативности рассматриваемых предвестников данные об их проявлении по различным видам наблюдений были систематизированы и выполнен анализ связи между числом предвестников, временем их проявления и параметрами землетрясений: магнитудой M и величиной отношения M/lgR. Величина M/lgR применяется в качестве параметра, характеризующего интенсивность процессов подготовки землетрясений с учетом удаленности соответствующих очагов от наблюдательного пункта[17,18]. Был использован алгоритм, разработанный в ИФЗ РАН [19] и применяемый до сегодняшнего дня [20-23]. По этому алгоритму рассматриваемый предвестник характеризуется тройкой чисел:

m/n; $\Sigma\tau$ /T; $\Phi(\xi)$ (1)

где: n - число свершившихся землетрясений в области наблюдений;

m - число предсказанных землетрясений;

T - период наблюдений;

$\Sigma\tau$ - суммарное время всех интервалов тревог за время наблюдений T.

В приведенной тройке чисел первое дает процент успешно спрогнозированных землетрясений; второе - процент тревожного времени, равносильный проценту землетрясений, которые можно спрогнозировать абсолютно случайным образом; третье означает вероятность того, насколько значимо различие m/n и $\Sigma\tau$/T выявленных связей по формулам

$$\Phi(\xi) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\xi} e^{-t^2/2} dt, \quad \text{где} \quad (2)$$

$$\xi = \frac{m/n - \tau/T}{\left[\frac{1}{n} \tau/T\left(1-\tau/T\right)\right]^{1/2}}$$

При оценке статистической значимости предвестника с сейсмической активностью мы рассматриваем три градации:

- $\Phi(\xi) < 0{,}7$ - связь отсутствует;
- $0{,}7 < \Phi(\xi) < 0{,}9$ – связь не достаточно значимая;
- $\Phi(\xi) > 0{,}9$ – связь значимая.

Кроме тройки чисел, определяемых алгоритмом, введен еще один параметр: q - мера информативности данного предвестника, отражающая количественно статистическую значимость связи данного предвестника с землетрясением

$$q = \frac{1}{4} \ln \left[\frac{m/n(1-\tau/T)}{\tau/T(1-m/n)} \right] \quad (3)$$

Согласно алгоритму, предвестник можно считать полезным, если q > 0,1 - 0,2. Если q > 0,3 - 0,5, то предвестник следует рассматривать как весьма полезный, а в случае q < 0,05 использование данного предвестника не приведет к заметному улучшению прогноза.

В таблице 1 видно, что около 75% наблюдательных пунктов имеют относительно короткое время тревог < 30% и 70% объектов наблюдения имеют сравнительно прогностическую способность >70% эффективности. Такой результат можно считать удовлетворительным.

Таблица 1. Оценка связи между проявлениями содержание CO_2 по скважинам на КПС Ташкент, Чартак, Чимион и Хаватаг с землетрясениями с M /lgR ≥ 2.5 1982–2014 гг.

Пункты наблюдений	Шурчи			Чартак			Чимионскв.НР-1	Хаватагскв. 745	Ташкент		
	скв. 5	скв. 7	скв. 8	скв. 2	скв. 6	скв. Наманг			БИЙ	Текс-тиль	Назар-бек
период наблюд. годы	1993-2015	1999-2010	1988-2012	1982–2013	1988–2014	1983–2013	1982-2011	1988-2004	1983-2011	1999-2014	2002-2014
n	16	11	13	21	16	20	18	7	12	7	7
m	12	8	10	17	9	15	7	6	10	6	5
m/n	0,75	0,72	0,77	0,81	0,56	0,75	0,389	0,857	0,83	0,86	0,74
T(мес)	374	144	289	384	300	360	360	198	347	172	142
□τ(мес)	68,5	19	129	173	62	95,5	74,3	74	55	31,2	42
□□ /**T**	0,183	0,132	0,444	0,45	0,207	0,27	0,206	0,374	0,159	0,181	0,296
q	**0,648**	**0,72**	**0,36**	**0,41**	**0,399**	**0,53**	**0,22**	**0,577**	**0,82**	**0,825**	**0,449**
Φ(ξ)	**0,999**	**0,999**	**0,978**	**0,998**	**0,998**	**0,999**	**0,928**	**0,990**	**0,999**	**0,999**	**0,988**

При использовании данного алгоритма предвестника CO_2 приняты следующие условия, а именно: несмотря на большое количество экспериментальных результатов, полученных за более чем 35 лет наблюдений, к сожалению, эти результаты недостаточно формализованы, т.е. не проведено сглаживание полученных кривых; возникают трудности с установлением истинного среднего значения величины CO_2 за весь период наблюдений, что в свою очередь вызывает некоторые неопределенности при оценке величин T, τ, входящих в алгоритм. Статистическая обработка экспериментального материала за 1976-2014 гг. позволила определить средние значения CO_2, соответственно, для подземных вод всех источников и скважин, которые были под наблюдением. При ретроспективном анализе эти средние значения распространены на

весь цикл наблюдений. Там же, на графиках проведены линии среднеквадратичного отклонения, позволяющие более точно получить цифровые значения для T, τ и, соответственно, оценить величину m.

Оценивая полученные расчеты можно считать, что результаты по данным 56% - 86% предсказанных землетрясений, при сравнительно небольшом времени тревог от 15,9% до 27%, подтверждены высоким значением значимости Ф(ξ) = 0,996, рассчитанным m/n и τ/T, содержат в себе некоторые подгонки, свойственные ретроспективному анализу. Правда, в нашем случае варьирование величин, входящих в m/n, **τ** /T, q не очень сильно изменяет значения, приведенные в таблице, даже в пределах 10-15% в сторону ухудшения. Это позволяет считать их верхним пределом ретроспективного прогноза. При этом наиболее удовлетворительным следует признать результат оценки информативности данного предвестника. Поэтому, даже во всех случаях намеренного ухудшения значений, входящих в m/n, τ/T, величина q всегда больше 0,1, что дает основание считать данный предвестник полезным.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Уломов В.И., Мавашев Б.З. О предвестнике сильного тектонического землетрясения. // ДАН СССР. 1967, т.176, № 2, с.35-37.
2. Уломов В.И. На пути к прогнозу землетрясений. // Земля и Вселенная. 1968, № 3.
3. Ташкентское землетрясение 26 апреля 1996 года. //Ташкент: ФАН Узб. ССР. 1971, 672 с.
4. Поиски предвестников землетрясений. Отв. ред. Е.Ф. Саваренский, В.И. Уломов. // Международный симпозиум 27 мая – 3 июня 1974 г. Ташкент: ФАН Узб. ССР. 1974, 264 с.
5. Гир ДЖ., Шах Х. Зыбкая твердь. М., Мир, 1988. 220 с.
6. Зубков С.И. Предвестники землетрясений. // М.:ОИФЗ РАН. 2002, 140 с.
7. Завьялов А.Д. Среднесрочный прогноз землетрясений: основы, методика, реализация. // М.: Наука, 2006, 254 с.
8. Т. Рикитаки. Предсказание землетрясений. М., Мир, 1978. 388 с.
9. H. Oki, Bull. Hot Spring Res. Inst., 1978, v.9, №4, p. 2-49.
10. C. Yang. Temporal and spatial distribution of anomalous ground water changes before the 1975 Haicheng earthquake. Acta Seismol. Sinica, v.4, №1, p. 84-89.
11. Яковлев В.Н. Результатқ наклономеирических наблюдений в Ташкенте в период повторнқх толчков. В кн. “Ташкентское землетрясение 26 апреля 1966 года”. 1971, ФАН, стр. 176-182.
12. Уломов В.И., Мавашев Б.З. Предвестники Ташкентского землетрясений. В кн. “Ташкентское землетрясение 26 апреля 1966 года”. 1971, ФАН, стр. 188-192.
13. Касымов Х.К., Воробьев Е.Л., Закиров Д.М. Попытка прогнозирования момента возникновения повторных толчков Ташкентского землетрясения по наблюдениям за

вариацией радона. В кн. “Ташкентское землетрясение 26 апреля 1966 года”. 1971, ФАН, стр. 192-198.

14. Султанходжаев А.Н. и др. Гидрогеосейсмологические исследования в Восточной Фергане. Ташкент, Фан, 1978, 184 с.

15. Султанходжаев А.Н. и др. Гидрогеосейсмологические предвестники землетрясений. Ташкент. ФАН, 1983, 127 с.

16. Султанходжаев А.Н. Основы гидрогеосейсмологии. Ташкент, 2006, 151 с.

17. Копылова Г.Н. Оценка сейсмопрогностической информативности данных уровнемерных наблюдений на скважине E1, Камчатка (по данным наблюдений 1996-2007 гг.) // Геофизический мониторинг и проблемы сейсмической безопасности Дальнего Востока. Тр. региональной научно-техн. конф. Т. 2. Петропавловск-Камчатский: ГС РАН, 2008. С. 24-28.

18. Серафимова Ю.К., Копылова Г.Н. Среднесрочные предвестники сильных (M ≥ 6.6) землетрясений Камчатки 1987-2007 гг. : ретроспективная оценка их информативности для прогноза // Вулканология и сейсмология. 2010. № 4. С. 3-12.

19. Садовский М.А., Писаренко В.Ф. О зависимости времени подготовки землетрясения от его энергии. ДАН СССР, 1983, т.271, N2, стр. 330-333.

20. Султанходжаев А.Н., Юсупов Ш.С. Оценка информативности геохимического предвестника $\delta^{13}C$. Узб. геол. журн., № 2, 1994. стр. 95-97.

21. Ибрагимова Т.Л., Азизов Г.Ю. Информативность комплекса гидрогеохимических подземных вод в различных геодинамическ5их условиях. Проблемы сейсмологии в Узбекистане - №9, 2012. стр. 60-64.

22. Султанходжаев А.Н., Азизов Г.Ю., Зиган Ф.Г., Юсупов Ш.С. Выявление информативности гидрогеосейсмологических предвестников на прогностических полигонах Узбекистана. В кн.: Прогноз сейсмической опасности. Ташкент, 1996, стр. 24-26.

23. Султанходжаев А.Н., Латипов С.У., Юсупов Ш.С., Будина А.Е., Тураева П. Пространственно-временные особенности аномальных вариации газогидрогеохимических параметров. В кн.: Прогноз сейсмической опасности. Ташкент, 1996, стр. 26.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UO‘K: 582.52/.59

MARKAZIY OSIYODAGI YIRIK GERBARIY FONDLARIDA SAQLANAYOTGAN NAMUNALARNING TAHLILI

K.B. Aliyeva, O.B. Razzaqova
O‘zRFA Botanika instituti, O‘zbekiston florasi laboratoriyasi kichik ilmiy xodimi
https://orcid.org/0000-0002-8795-3749

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O‘zbekiston va jahon miqyosida Elymus turkumiga mansub turlarni o‘rganish bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar chuqur tahlil qilingan. Elymus turlarining geografik tarqalishi haqidagi ma’lumotlar Markaziy Osiyodagi eng yirik gerbariy kolleksiyalaridan biri hisoblangan O‘zbekiston Milliy gerbariysi (TASH), Samarqand Davlat universiteti gerbariysi (SAMDU), shuningdek, dunyoning yetakchi gerbariy fondlari (MW, US, W) materiallari asosida umumlashtirilgan. Shuningdek, GBIF (Global Biodiversity Information Facility) va www.plantarium.ru ma’lumotlar bazalaridan foydalanilgan. Tadqiqot natijasida Elymus turkumining O‘zbekistondagi turlari va ularning tarqalishi bo‘yicha ilgari o‘tkazilgan ilmiy ishlarga nisbatan yangi xulosalar keltirilgan. Ushbu maqola Elymus turlarining botanik tadqiqotlaridagi o‘rni va muhimligini yoritib, keyingi ilmiy izlanishlar uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar*: Elymus, O‘zbekiston Milliy gerbariysi (TASH), geografik tarqalish, GBIF, gerbariy fondlari.*

Аннотация. *В данной статье проведён глубокий анализ научных исследований, посвящённых изучению видов рода Elymus в Узбекистане и на мировом уровне. Информация о географическом распространении видов Elymus обобщена на основе материалов одной из крупнейших гербарных коллекций Центральной Азии — Национального гербария Узбекистана (TASH), гербария Самаркандского государственного университета (SAMDU), а также ведущих мировых гербарных фондов (MW, US, W). Кроме того, использованы базы данных GBIF (Global Biodiversity Information Facility) и www.plantarium.ru. В результате исследования представлены новые выводы о видах рода Elymus в Узбекистане и их распространении по сравнению с ранее проведёнными научными работами. Данная статья освещает роль и значение видов Elymus в ботанических исследованиях и служит важным источником для дальнейших научных исследований.*

Ключевые слова: *Elymus, Национальный гербарий Узбекистана (TASH), географическое распространение, GBIF, гербарные фонды.*

Abstract. *This article provides an in-depth analysis of scientific studies conducted on species of the genus Elymus in Uzbekistan and worldwide. Data on the geographical distribution of Elymus species have been summarized based on materials from one of the largest herbarium collections in Central Asia, the National Herbarium of Uzbekistan (TASH), the Samarkand State University Herbarium (SAMDU), and leading global herbarium collections (MW, US, W). Additionally, data from the GBIF (Global Biodiversity Information Facility) and the www.plantarium.ru database have been utilized. As a result of the study, new conclusions have been drawn regarding the species of the genus Elymus in Uzbekistan and their distribution, compared to previous scientific research. This article highlights the significance of Elymus species in botanical studies and serves as an important resource for future research.*

Keywords: *Elymus, National Herbarium of Uzbekistan (TASH), geographical distribution, GBIF, herbarium collections.*

Kirish. Tadqiqot ishida O‘zbekiston Milliy gerbariysi (TASH) fondining 10 turdan iborat 142 gerbariylari, Samarqand Davlat universiteti (SAMDU) hamda dunyoning yetakchi gerbariy fondlarida (MW, US, W) saqlanayotgan (40 dan ortiq) *Elymus* turkumining gerbariylar namunalaridan foydalanildi (1-jadval, 1-rasm). 1831–1835 yillarda tashkil etilganidan buyon O‘zbekiston Milliy gerbariysi (TASH) fondida 1,5 milliondan ortiq gerbariy namunalarini to‘plandi va Markaziy Osiyo o‘simlik turlarining dunyodagi eng yirik gerbariy kolleksiyasiga aylandi. Natijada, ushbu to‘plam O‘zbekiston va uning atrofidagi o‘simliklarning xilma-xilligini o‘rganish va raqamli ma’lumotlar bazasini yaratish uchun juda muhim ahamiyat kasb etdi [1]. TASH fondida saqlanayotgan gerbariy namunalarining elektron katalogi, ular asosida turlarning tarqalishini ko‘rsatuvchi geoaxborot tizimida (GAT) xaritalar yaratish, namunalarning O‘zbekiston botanik-geografik rayonlari bo‘yicha taqsimlanishi, birlamchi kollektorlar tomonidan o‘tkazilgan tahlillar hamda mamlakatdagi tabiiy flora turlari ustida olib borilgan keng qamrovli tadqiqotlar, xususan, “O‘zbekiston florasi”ning yangi nashrlarini chop qilish, ma’lumotlar bazasi va ularning tasnifini yaratishga qaratilgan fundamental tadqiqotlar uchun hal qiluvchi ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. TASH fondida O‘rta Osiyoda uchraydigan 13 tur va 1 gibrid *Elymus* turining 620 dan ortiq gerbariy namunalari saqlanmoqda (2-jadval). Tip bo‘limida 5 tur va 6 taksonga mansub 19 ta gerbariy namunalari mavjud. Ushbu turkumning birinchi gerbariy namunasi *E. praeruptus* 1915-yil 25-iyulda Vasiliy Petrovich Drobov tomonidan Farg‘ona viloyati, Shohimardon daryosi atrofidan terilgan (Ферганская область. Скобелевский уезд. Северный склон Алайского хребта. Бассейн реки Шахимардана. Верховье реки Шивали. Каменистый склон во арчи) (2-rasm).

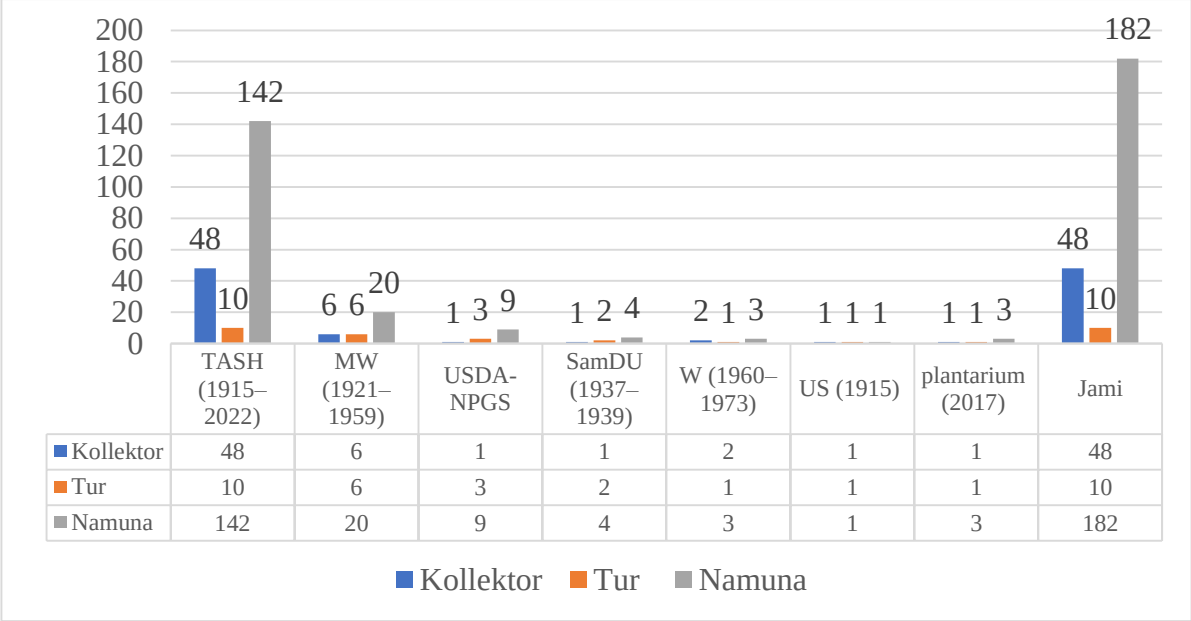

1- rasm. Tadqiqot ishida foydalanilgan *Elymus* turlari namunalari

2-rasm. Eng dastlab terilgan *Elymus* gerbariy namunasi (TASH).

2-jadval

TASH fondida saqlanayotgan *Elymus* turlari

№	Turning nomi	Tarqalish hududlari	Gerbariy namunalar soni
1	*E. caninus* (L.) L.	a (O‘zbekiston)	4
2	*E. fedtschenkoi* Tzvelev	a (O‘zbekiston)	10
3	*E. lachnophyllus* (Ovcz. & Sidorenko) Tzvelev	a (O‘zbekiston)	1
4	*E. longearistatus* (Boiss.) Tzvelev	a (O‘zbekiston)	4

5	*E. macrochaetus* (Nevski) Tzvelev	a (O‘zbekiston)	5
6	*E. nevskii* Tzvelev	a (O‘zbekiston)	44
7	*E. praeruptus* Tzvelev	a (O‘zbekiston)	26
8	*E. tianschanigenus* Czer.	a (O‘zbekiston)	13
9	*E. transhyrcanus* (Nevski) Tzvelev	a (O‘zbekiston)	21
10	*E. tschimganicus* (Drobow) Tzvelev	a (O‘zbekiston)	13
11	*E. abolinii* (Drobow) Tzvelev	b (Qozog‘iston)	5
12	*E. glaucissimus* (Popov) Tzvelev	b (Qirg‘iziston, Qozog‘iston)	4
13	*E. sibiricus* L.	b (Qirg‘iziston, Qozog‘iston, Tojikiston)	49
14.	*Elymus* × *czilikensis* (Drobow) Tzvelev	b (Qozog‘iston)	1

Izoh. *a – O‘zbekiston florasidagi uchraydigan turlar; b – O‘zbekiston florasida uchramaydigan turlar, O‘rta Osiyo va boshqa hududlardan terilgan turlar.*

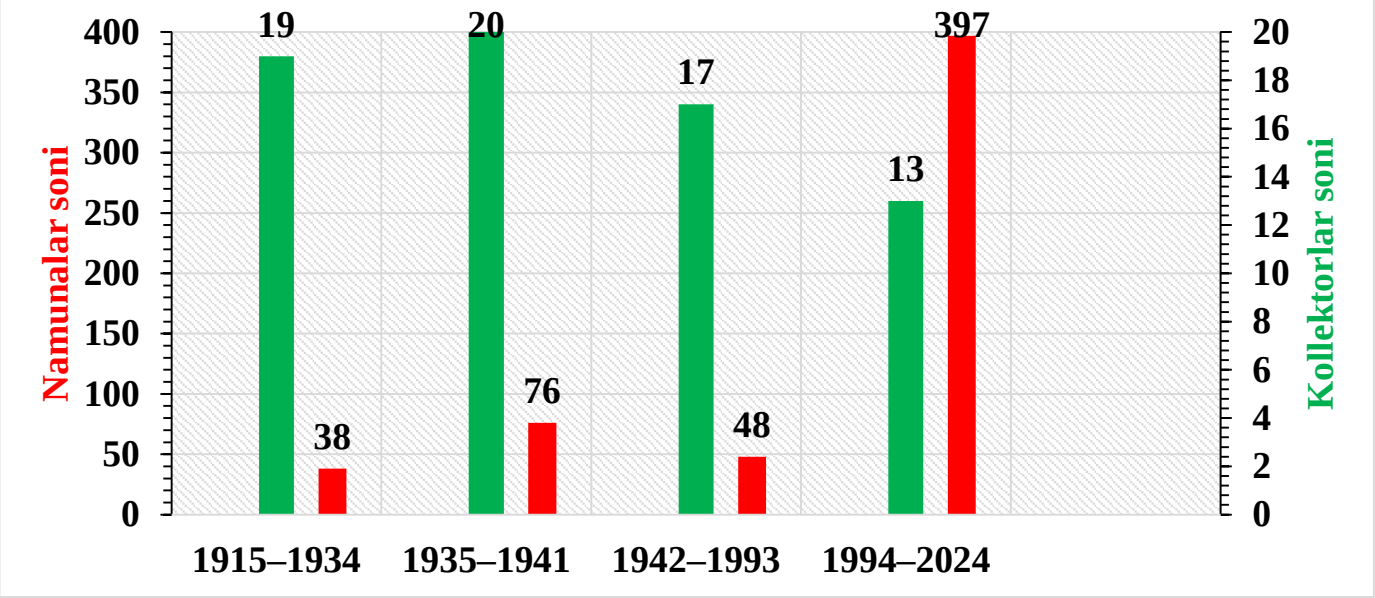

3-rasm. *Elymus* gerbariy namunalari va kollektorlarining yillar bo‘yicha taqsimlanishi

Bir asrdan ko‘proq davom etgan (1915–2024) davr mobaynida gerbariy namunalarini to‘plashning intensivligi mamlakatda olib borilgan floristik va taksonomik tadqiqotlarga mos keladigan sezilarli tebranishlarni ko‘rsatdi. O‘zbekiston hududidan terilgan *Elymus* turlarini o‘rganishni to‘rt bosqichga bo‘lish mumkin: 1915–1934 yillar, 1935–1941 yillar, 1942–1993 yillar, 1994–2024 yillar (3-rasm).

I bosqich (1915–1934). Bu bosqich 1918-yil 12-mayda O‘rta Osiyodagi dastlabki oliy o‘quv yurti – Musulmon xalq dorilfununi (hozirgi O‘zbekiston milliy universiteti)ning tashkil etilishi [2] va O‘zbekistonda botanik tadqiqotlarni olib borish uchun ko‘plab olimlarni jalb etilishi hamda ushbu tadqiqotlar asosida “Флора СССР” [3] asarining boshoqli o‘simliklarga bag‘ishlangan II tomining chop etilishi bilan bog‘liq bo‘lib, ushbu turkumga tegishli 8 turning gerbariy namunalari to‘plangan.

II bosqich (1935–1941). “Флора Узбекистана” [4] asarining dastlabki nashrini e’lon qilish bilan bog‘liq bo‘lib, nisbatan qisqa davr bo‘lishiga qaramasdan, gerbariy namunalarini terish yillar davomida uzluksiz amalga oshirilgan, eng ko‘p kollektorlar ishtirok etganligi va 10 turning salmoqli gerbariy namunalari to‘planganligi bilan ajralib turadi.

III bosqich (1942–1993). Ushbu bosqich O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Botanika instituti va uning tarkibida “O‘zbekiston Markaziy gerbariysi” tashkil topishi, olimlarning o‘simliklarni ilmiy asosda o‘rganish uchun O‘rta Osiyo bo‘ylab ekspeditsiyalar uyushtirishi va 1963–1993-yillarda O‘zbekiston sistematiklari tomonidan 10 jildlik “Определитель Растений Средней Азии” [5] asarining yaratilishi bilan bog‘liq bo‘lib, turkumning 8 turiga tegishli namunalar to‘plangan.

IV bosqich (1994–2024). 1994–2017-yillar orasida turkumning faqat bitta gerbariy namunasi 2002-yil Maltsev I.I. tomonidan terilgan bo‘lib, 2017-yildan boshlab “O‘zbekiston florasi” [6–11] asarining yangi tahrirdagi ikkinchi nashrini chop etish uchun maqsadli dala tadqiqotlarini o‘tkazish va oilaning barcha namunalarini qayta inventarizatsiya qilish boshlanishi namunalar miqdori sezilarli darajada o‘sishiga xizmat qildi. Xususan, ushbu tadqiqot davomida amalga oshirilgan dala ekspeditsiyalari (2023-2024) davomida turkumning 5 turiga tegishli 386 gerbariy namunasi to‘plandi.

Yig‘ilgan *Elymus* namunalari asosan, 1915-yildan boshlab 56 nafar botanik olimlar tomonidan to‘plangan (3-jadval). 2023-yilgacha olingan natijalar bo‘yicha, Korotkova E. E. yig‘ilgan namunalar soni bo‘yicha yuqori samaradorligi bilan, Butkov A. to‘plangan turlar soni bo‘yicha, Malsev I. I. o‘zining uzoq muddatli faoliyati bilan ajralib turadi.

3-jadval

***Elymus* turlari gerbariy namunalarining asosiy kollektorlari**

№	Kollektor nomi	Namuna soni	Tur soni	Yillar (davomiyligi)
1	Aliyeva K. B.	386	5	2023-2024 (2)
2	Korotkova E. E.	25	5	1936–1940 (5)
3	Kudryashev S. N.	18	5	1937–1939 (3)
4	Pavlov V. N.	14	5	1949–1959 (11)
5	Vasilkovskaya A. P.	12	3	22.05–28.08.1937 (1)
6	Popov M. G.	11	5	1920–1927 (8)
7	Butkov A.	10	6	1936–1954 (19)
8	Pyatayeva A.	10	3	1938–1948 (11)
9	Titov V. S.	9	4	1932–1936 (5)
10	Momotov I. F.	8	4	1938–1941 (4)
11	Sukervanik T.	8	3	1953–1956 (4)
12	Androsov	7	2	1923–1926 (4)
13	Bochansev V.	6	3	30.06–16.07.1936 (1)
14	Zakirov Q. Z.	5	2	1937–1939 (8)
15	Aromov T.	5	*E. macrochaetus*	2021–2022 (2)
16	Maylun Z.	4	3	1953–1954 (2)
17	Gromakov V.	3	3	02–16.08.1941 (1)

18	Nabiyev M.	3	3	1953–1956 (4)
19	Drobov V. P.	3	2	25–31.07.1915 (1)
20	Gordiyenko P.M.	3	2	1933–1935 (3)
21	Kultiasov I. M.	3	2	03.1926 (1)
22	Gomolitskiy P.	3	2	1928–1939 (12)
23	Savich	3	2	10.10.
24	Vvedenskiy A.I.	3	2	1927–1929 (3)
25	Yeliseyeva L. F.	3	2	16.08–14.09.1932 (1)
26	Blativich	3	*E. caninus*	22.08.1971 (1)
27	Juramurodov I. J.	3	*E. praeruptus*	10–11.08.2019 (1)
28	Kamalov Sh.	3	*E. nevskii*	11–17.09.1956 (1)
29	Nazarenko L.	3	*E. nevskii*	30–31.08.1947 (1)
30	Puchkova	3	*E. caninus*	22.08.1971 (1)
31	Tojibayev K. Sh.	3	*E. praeruptus*	10–11.08.2019 (1)
32	Usmanov A.	3	*E. nevskii*	13.07–17.08.1940 (1)
33	Granitov	2	2	20.08.1956 (1)
34	Malsev I. I.	2	2	2002–2021 (20)
35	Chilikina L.	2	2	17.07.1933 (1)
36	Korovin Ye. P.	2	*E. nevskii*	14–16.08.1924 (1)
37	Maksimov	2	*E. nevskii*	06.1921 (1)
38	Merkulovich N. A.	2	*E. macrochaetus*	04.08.1931 (1)
39	Obongetskaya	2	*E. tianschanigenus*	07–09.09.1954 (1)
40	Sovetkina M. M.	2	*E. praeruptus*	17.08.1924 (1)
41	Vašák V.	2	*E. caninus*	24–26.07.1973 (1)
42	Xasanov F. O.	2	*E. longearistatus*	11.05.1985 (1)
43	Zakrjevskiy B.	2	*E. nevskii*	27.07.1934 (1)
44	Demurina Ye.	1	*E. transhyrcanus*	19.08.1937 (1)
45	Karpeshko V. P.	1	*E. tianschanigenus*	1955 (1)
46	Khokhrjakov A. P.	1	*E. caninus*	08.08.1960 (1)
47	Koshurnikova N.	1	*E. lachnophyllus*	1965 (1)
48	Krilsova L.	1	*E. tianschanigenus*	09.07.1928 (1)
49	Lepeshkin S.	1	*E. tschimganicus*	09.09.1935 (1)
50	Lopot	1	*E. fedtschenkoi*	07.08.1941 (1)
51	Penkovich A.	1	*E. macrochaetus*	29.07.1934 (1)
52	Pinxasov	1	*E. fedtschenkoi*	07.08.1941 (1)
53	Pryanishnikov	1	*E. longearistatus*	15.07.1935 (1)
54	Simonova O. A.	1	*E. fedtschenkoi*	24.07.1922 (1)
55	Uranov	1	*E. nevskii*	1921 (1)
56	Vernik R.	1	*E. nevskii*	11.09.1956 (1)

O‘zbekiston florasida uchraydigan turkumning har bir turi uchun gerbariy namunalari mavjudligiga qaramasdan, uchta tur uchun oz sonli namunalar (birdan o‘ngacha) mavjud. Ular quyida keltirilgan turlardan iborat: *E.macrochaetus* (Nevski) Tzvelev (9), *E. longearistatus* (Boiss.) Tzvelev (7), *E.lachnophyllus* (Ovcz. & Sidorenko) Tzvelev (1) (4-rasm, 4-jadval).

V.P. Drobov (03-10.1926), M. Kultiasov (03.1926), O. Bondarenko (1965), V.N. Pavlov, A.P. Khokhrjakov, E. Korotkova, J. Dvořák, L. Chilikina, N. Nikiforova, N.A. Merkulovich, V. Vašák, Sh. Kamalov, R. Vernik, M. Nabiev, T. Tsukervanik, I.I. Maltsev, A.D. Gaziyev, A. Usupbaev kabi olimlar turlarning gerbariy namunalarini aniqlab, TASH ma’lumotlar bazasini boyitishga katta hissa qo‘shdilar. Samarqand davlat universiteti (SAMDU) gerbariy fondining *E. nevskii* va *E.tschimganicus* turlariga tegishli 4 gerbariysi tahlil qilindi. Bunda turlarning Namangan va Toshkent viloyatlariga tegishli G‘arbiy Tyan-Shan botanik-geografik rayonida tarqalishi aniqlandi.

4-jadval

Ma’lumotlar bazasiga kiritilgan taksonlar.

Tur nomi	Gerbariy fondlari	Tavsif
E. caninus	TASH, MW, W, USDA_NPGS	Linnaeus (1755)
E. fedtschenkoi	TASH, MW	Tzvelev (1973)
E. lachnophyllus	TASH	Tzvelev (1972)
E.longearistatus	TASH, MW	Tzvelev (1972)
E. macrochaetus	TASH, HDQ	Tzvelev (1972)
E. nevskii	TASH, MW, USDA_NPGS, SAMDU	Tzvelev (1970)
E. praeruptus	TASH	Tzvelev (1972)
E.tianschanigenus	TASH, MW	Czerepanov (1981)
E.transhyrcanus	TASH, USDA_NPGS	Tzvelev (1972)
E. tschimganicus	TASH, MW, SAMDU, US	Tzvelev (1968)

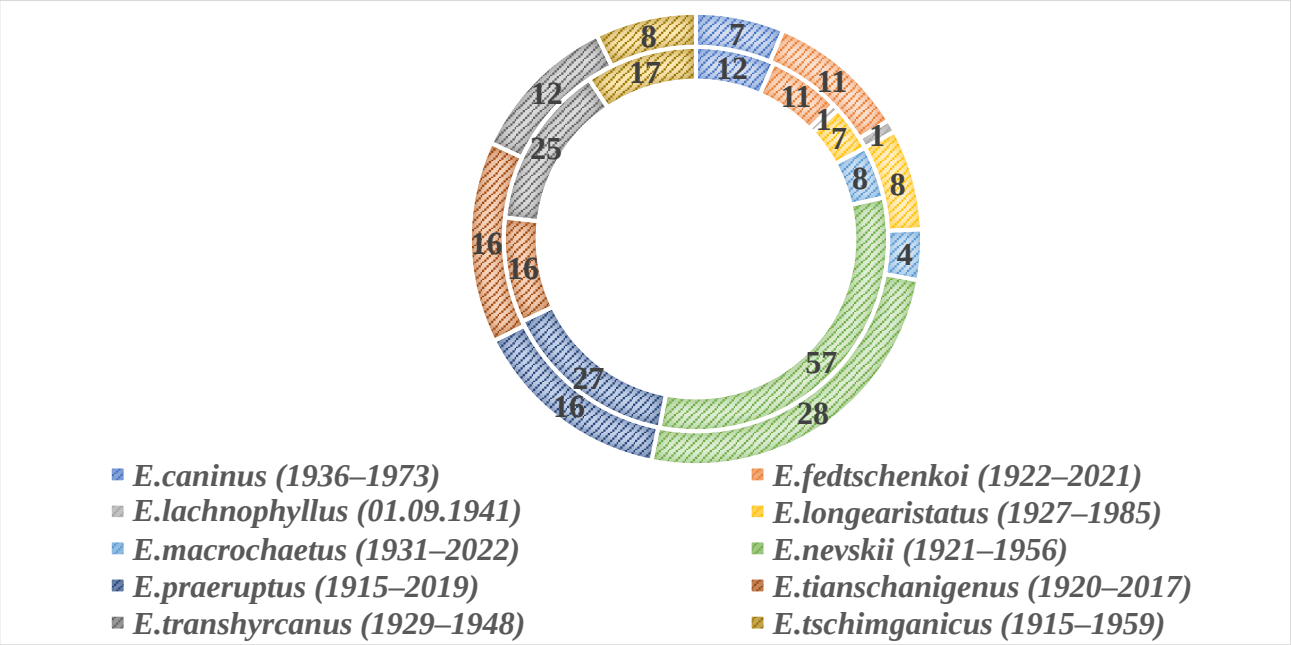

4-rasm. *Elymus* turlari gerbariy namunalari va kollektorlari soni

Xulosa. TASH fondida *Elymus* turlaridan kam sonli gerbariy namunalari to‘plangan. Buning asosiy sabablari quyidagilardan iborat: (1) turlarning ko‘pchiligi faqat kichik diapazondagi tor tarqalish arealiga ega; (2) uchrash darajasining pastligi va o‘simlik qoplamida fitotsenotik o‘rni; (3) o‘simliklar populyatsiyasining ekologik maydoni baland tog‘li hudud

(dengiz sathidan 2200 m balandlikda) mintaqasiga tegishli ekanligi; (4) so‘nggi bir necha yil ichida *Elymus* turlari hech qanday maxsus tadqiqot mavzusi bo‘lmagan; (5) gerbariy uchun yangi namunalar yig‘ish bo‘yicha maxsus dala ishlari amalga oshirilmaganligi va boshqa omillarni keltirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Turdiboev O., Khassanov F. (2022). Ўзбекистон миллий гербарийси (TASH) тарихи, хозирги ҳолати ва ривожланиш истиқболлари / National herbarium of Uzbekistan (TASH): history, current status and future trends. Ёш олимлар ахборотномаси 2(4): 149-153.

2. Pratov O‘., To‘xtayev A., Azimova F. Botanika 6. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyot matbaa ijodiy uyi. 2009. – 118-134 b.

3. Невский С.А. Трибы: Hordeeae. // Комаров В.Л. (Ред.) Флора СССР. – Л: Издательство Академии Наук СССР, 1934. 2 т. – 594-730 с.

4. Дробов В.П. Gramineae. // Кудряшев С.Н. (Ред.) Флора Узбекистана. – Ташкент: Издательство Узбекистанского филиала Академии Наук СССР, 1941. 1 т. – 278-539 с.

5. Никифорова Н.Б. Elymus L. // Ковалевская С.С. (Ред.) Определитель растений Средний Азии. – Ташкент: Издательство «Фан» Узбекской ССР, 1968. 1 т. – 188-197 с.

6. Сенников А.Н. (Ред.). Флора Узбекистана. Т. 1. Ред. А. Н. Сенников. Ташкент: Навруз, 2016. XXVIII + 173 с. 16.

7. Сенников А.Н. (Ред.). Флора Узбекистана. Т. 2. Ред. А. Н. Сенников. Ташкент: Навруз, 2017. XII + 200 с

8. Сенников А.Н. (Ред.). Флора Узбекистана. Т. 3. Ред. А. Н. Сенников. Ташкент: Маънавият, 2019. XII + 201 с.

9. Сенников А.Н. (Ред.) Флора Узбекистана, т. 4. Издательство «Фан» АН РУз, Ташкент, 2022. XVIII + 238 с.

10. Сенников А.Н. (ред.) 2023a. Флора Узбекистана, т. 5. Издательство «Фан» АН РУз, Ташкент. xiv + 469 с.

11. Сенников А.Н. (ред.) 2023b. Флора Узбекистана, т. 6. Издательство «Маънавият», Ташкент. xiv + 209 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

O‘SIMLIKLARNI MUHOFAZA QILISHDA “QIZIL KITOB”NING O‘RNI

Axmedova Gulziraxon Otabek qizi
Biologiya yo‘nalishi talabasi
Toshpulatova Dilraboxon Sobirjonovna
Qo‘qon davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi
dilyatoshpulatova6@gmail.com

Annotatsiya Mazkur maqolada o‘simlik dunyosini muhofaza qilish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligidagi me’yoriy hujjatlar va o‘simliklarni muhofaza etish chora - tadbirlari, o‘simlik dunyosini muhofaza etishda “Qizil kitob”ning o‘rni, Farg‘ona vodiysidagi mavjud muhofaza etiladigan o‘simliklar turlari bo‘yicha statistika haqida ma’lumotlar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: muhofaza, karantin, “Qizil kitob”, flora, genafond, takson, qo‘riqxonlar, buyurtmaxona.

Аннотация В статье приведены сведения о нормативных документах и мерах защиты растений в законодательстве Республики Узбекистан об охране растительного мира, роль «Красной книги» в охране растительного мира, статистические данные о существующих охраняемых видах растений в Ферганской долине.

Ключевые слова: охрана, карантин, «Красная книга», флора, генофонд, таксон, заповедники.

Annotation The article provides information on regulatory documents and plant protection measures in the legislation of the Republic of Uzbekistan on the protection of flora, the role of the "Red Book" in the protection of flora, statistical data on existing protected plant species in the Fergana Valley

Key words*:* protection, quarantine, “Red Book”, flora, gene pool, taxon, reserves.

KIRISH

Prezidentimiz tomonidan mamlakatimiz ekologik muhitini yaxshilash maqsadida bir qancha ishlarni amalga oshirish bo‘yicha tegishli normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinmoqda. Darhaqiqat 2023-yil 11-sentabrda qabul qilingan “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son farmoni mazkur sohada amalga oshiriladigan ishlar aniq belgilab berildi. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida ekologik vaziyatni barqarorlashtirishga qaratilgan “Yashil makon” umummilliy loyihasini kengaytirish, xususan, har yili 200 million tup daraxt ekib borish va respublikada yashillik darajasini 30 foizga yetkazish, ekiladigan har bir daraxtni

parvarish qilish va sug‘orish tizimini yaratish ko‘zda tutilgan. Birgina Toshkent shahrida yashil maydonlar hududini 5 barobar ko‘paytirib, 5 ming gektarga yetkazish maqsad qilingan. Shuningdek aynan 2024-yilgi Davlat dasturida loyiha doirasida kamida 200 million tup manzarali va mevali daraxt hamda butalar ko‘chatlarini, qalamchalarini ekish, respublikada 444 ta yashil bog‘lar barpo etish belgilangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Atrof-muhitni, o‘simliklar olamini muhofaza qilish insoniyat uchun juda katta hayotiy ahamiyatga ega. Insoniyat tabiatdan foydalanar ekan, uning asrlar davomida shakllangan tabiiy manzarasini o‘zgartirmoqda, unga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Sanoat tarmoqlariva qishloq ho‘jaligining rivojlanib borishi, tabiiy maydonlarning keng miqyosda o‘zlashtirilishi ekologik muvozanat buzilishiga olib kelmoqda. Natijada o‘simliklar turning kamayib ketish xavfi ortib bormoqda. Bu esa o‘simliklar dunyosi genofondining qisqarishiga sabab bo‘lmoqda.

O‘simlik dunyosini muhofaza qilishda quyidagi chora-tadbirlar amalga oshiriladi:

- o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi qoidalarni, o‘simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish normalari va normativlarini belgilash;

- o‘simlik dunyosi obyektlaridan foydalanishda cheklovlar va taqiqlar belgilash; o‘simlik dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish huquqini to‘xtatib turish, tugatish, bekor qilish;

- o‘simlik dunyosi obyektlaridan o‘zboshimchalik bilan foydalanishning va ulardan foydalanish borasida belgilangan tartibning boshqa buzilishlarining oldini olish; o‘simlik dunyosi o‘sadigan muhitning muhofaza qilinishini tashkil etish;

- kamyob va yo‘qolib ketish xavfi ostida turgan yovvoyi holda o‘suvchi o‘simliklar turlarini O‘zbekiston Respublikasi “Qizil kitob”iga kiritish; xo‘jalik faoliyatini va boshqa faoliyatni amalga oshirish chog‘ida o‘simlik dunyosiga zararli ta’sir ko‘rsatilishining yoki uning yo‘q qilib yuborilishining oldini olish;

- muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish va rivojlantirish; botanika bog‘larini va dendrologiya bog‘larini tashkil etish;

- yovvoyi holda o‘suvchi o‘simliklarni sun’iy yaratilgan sharoitlarda yetishtirish;

- o‘simlik dunyosini himoya qilish, karantindagi va boshqa xavfli zararkunandalarni, o‘simliklar kasalliklarini va begona o‘tlarni o‘z vaqtida aniqlash hamda yo‘q qilish bo‘yicha karantin tadbirlarini o‘tkazish;

- o‘simlik dunyosi obyektlarini davlat hisobiga olish va ulardan foydalanish hajmlarini hisobga olish;

- o‘simlik dunyosi obyektlarining davlat kadastrini yuritish hamda o‘simlik dunyosi monitoringini amalga oshirish; o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida nazoratni amalga oshirish; o‘simlik dunyosi obyektlarini O‘zbekiston Respublikasiga olib kirish va O‘zbekiston Respublikasidan olib chiqishni tartibga solish; o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish hamda o‘tkazish;

- o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida davlat ekologik ekspertizasini o‘tkazish;

- o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish bo‘yicha biotexnik va boshqa tadbirlar o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

O‘zbekiston “Qizil kitob”i ilk bor 1979-yilda ta’sis etilgan. Mazkur “Qizil kitob”ga hayonot va o‘simlik olamining kamyob, yo‘qolib ketish xavfi ostidagi turlari haqida ma’lumotlar keltirilgan, bundan ko‘zlangan maqsad jamoatchilik va davlat idoralari e’tiborini tabiat muhofazasi masalalariga jalb etishdan va turlarni genefondini saqlab qolishga ko‘maklashishdan iborat edi. “Qizil kitob” O‘zbekistonda birinchi 1984-yilda nashr qilingan va bu nashrida O‘zbekiston florasining yo‘qoplib ketish xavfi ostida qolgan 163 ta tur kiritilgan.

Keyingi nashrida quyidagi o‘zgarishlarni ko‘rish mumkuin:

2 – nashri 1998 yilda nashr qilingan, 301 ta o‘simlik turlari kiritilgan;

3 – nashri 2006 yilda nashr qilingan, 305 ta o‘simlik turlari kiritilgan;

4 – nashri 2009 yilda nashr qilingan, 321 ta o‘simlik turlari kiritilgan;

5 – nashri 2019 yilda nashr qilingan, 314 ta o‘simlik turlari kiritilgan.

O‘tgan yillar mobaynida olib borilgan kuzatishlar ayrim o‘simliklar turlarining soni va maydonini ancha kengayganligini ko‘rsatmoqda. Masalan: anzur va Suvorov piyozlari oldingi yillarga nisbatan ma’lum darajada ko‘paydi. Qurama tizmasida kamyob o‘simliklardan hisoblangan Korovin shirachi o‘simligining mavjudligi aniqlandi.

“Qizil kitob”da har bir turning o‘zbekcha, ruscha, lotincha nomlari va ularning qaysi oila hamda turkumga mansubligi ko‘rsatilgan. Shuningdek, turlarning qisqacha tavsifi (hayotiy shakl bo‘yi, shox - shabbasi, bargi, guli, mevasi va fenologiyasi), tarqalishi va chizma xaritada uchraydigan joylari keltirilgan. Tabiiy sharoitda o‘stirish usullariga ham to‘xtalib o‘tilgan. Ba’zi o‘rinlarda muayyan turni tajriba maydonlarida yoki sanoat asosida yetishtitish imkoniyatlari bayon etilgan. Muhofaza choralari masalasiga alohida etibor qaratilgan. Turlarga tavsiv berilar ekan, sohaga doir adabiyotlar va gerbariylar ma’lumotlaridan, shuningdek, ko‘p yillik kuzatishlar natijalaridan ham foydalanilgan. O‘zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi Botanika instituti ilmiy xodimlarining keyingi yillar ichida viloyatlar bo‘yicha olib borilgan ilmiy- tadqiqot ishlarining samarasi o‘laroq, “Qizil kitob”ning avvalgi nashridagi ma’lumotlar yangilandi, ya’ni, “Qizil kitob”ning yangi nashriga ayrim o‘zgarishlar kiritildi. Jumladan, O‘zbekistonda kam uchrashi, tarqalish hududlari, ya’ni areallari, asosan boshqa mamlakatlar (Rosiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, va boshqalar)ga to‘g‘ri kelganligi sababli, ayrim o‘simlik turlari “Qizil kitob”dan chiqarib tashlandi. Shuningdek, avvalgi nashr chop etilganidan beri nomenklaturaga kiritilgan ko‘p sonli o‘zgarishlar tufayli, shu jumladan DNK -tahlillash usulidan keng foydalanilishi munosabati bilan uzoq vaqt davomida maxsus adabiyotlarda qo‘llanib kelingan taksonlar [turlar , turkumlar, oilalar]ning ilmiy nomlari ham o‘zgardi.

“Qizil kitob”ning mazkur yangi nashri mutaxasislar, davlat idoralari hamda jamoat tashkilotlari oldiga qo‘riqxonlar va buyurtmaxonalrni keng aytirish, yovvoyi o‘simlilar sotishni taqiqlash, homashyo uchun yig‘iladigan o‘simliklarni terish uchun liytsenziyalar joriy etish kabi

bir qancha dolzarb masalalarni qo‘yadi. O‘simliklar dunyosini muhofaza qilish bu jarayonda keng jamoatchilik ishtirok etgandagina ijobiy samara beradi. Barcha yakdillik bilan harakat qilsagina, nabotot olamining bebaho boyliklarini saqlab qolishga, ularni asrab-avaylab, munosib ravishda kelgusi avlodga qoldirishga erisha olamiz.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Farg‘ona vodiysi o‘zining noyob biologik xilma-xilligi bn ajralib turadi. Ushbu hududda ko‘plab kamyob va endemik o‘simlik va hayvonot turlari mavjud bo‘lib, ular asosan tog‘lar, cho‘l va vodiyning o‘ziga xos iqlimida rivojlanadi. Farg‘ona vodiysining florasi O‘zbekistonning eng boy va xilma-xil florasidan biri hisoblanadi. Hududning tog‘li, cho‘l va vodiyning nam iqlimi tufayli o‘simlik turlari juda ko‘p. Bu yerda kamyob va endemik o‘simliklar uchraydi,ulardan ayrimlari xalqaro muhofazaga olingan.

Quyida “Qizil kitob”ning 2019 yilgi nashriga ko‘ra vodiy viloyatlari bo‘yicha o‘simlik turlari statistik tahlil qilindi:

№	O‘simlik nomi	Andijon	Namangan	Farg‘ona
1	Knopping isfaragi	-	-	+
2	Olga inkarvilleyasi	-	-	+
3	Boris astragali	-	-	+
4	Zarhal astragal	-	-	+
5	Ikkirangli astragal	-	-	+
6	Yulingan astragal	-	-	+
7	Qizgish astragal	-	-	+
8	Janubiy farg‘ona astragali	-	-	+
9	Vinkler gulsafsari	-	+	-
10	Mayda mevali dorema	-	+	+
11	Korjinskiyi kovragi	-	-	+
12	Xolmon isirg‘aguli	-	-	+
13	O‘rinbosar kavragi	-	-	+
14	Fedchenko pildiroqmevasi	-	-	+
15	Sariq qirqgul	-	-	+
16	Oloy hiyoli	-	-	+
17	Farg‘ona lolasi	-	-	+
18	Kaufman lolasi	-	+	-

19	Chipor lola	-	+	-
20	Sharipov lolasi	-	+	-
21	Oraliq lola	-	+	-
22	Nozik qandim	-	-	+

Ko‘rinib turibdiki, juda ko‘p turlar Farg‘ona viloyatida joylashgan. Demak viloyatimiz hududida keng qamrovli tadqiqot ishlar va muhofaza qilinadigan hududlarni kengaytirish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

XULOSA

O‘simliklarni himoya qilish yuzasidan ham hukumat tomonidan ko‘plab me’yoriy hujjatlar qabul qilingan.

Respublikamizda o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish konstitutsiyaviy normalar bilan bir qatorda “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”, “O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”, “Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risida”, “O‘rmon to‘g‘risida”gi qonunlar, O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi, Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksi, Fuqarolik kodeksi, Vazirlar Mahkamasining 2014yil 20-oktabrdagi 290-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Biologik resurslardan foydalanishni tartibga solish va tabiatdan foydalanish sohasida ruxsat berish tartib-taomillaridan o‘tish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Xususan Konstitutsiyamizning 68-moddasiga asosan yer, yer osti boyliklari, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir.

Shu jumladan, Qonunchilik palatasi tomonidan 2016-yil 5-avgustda qabul qilingan Senat tomonidan 2016-yil 24-avgustda ma’qullangan “O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqida O‘zbekiston Respublikasining Qonuni mavjud.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, mamlakatimiz hududida o‘simlik dunyosini rivojlantirish, aholiga qulay atrof-muhit sharoitini yaratishda o‘simlik dunyosi obyektlarini har tomonlama muhofaza etish, shu jumladan o‘simlik dunyosi obyektlari deb e’tirof etilgan hududlardan iqtisodiy maqsadlarda foydalanish (ularni dorivor o‘simlik sifatida qayta yetishtirishdan tashqari)ni taqiqlash maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yil 30-aprel.

2. “O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni, 21.09.2016 yildagi O‘RQ-409-son

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son farmoni. 2023-yil 11-sentabr

4. O‘zbekiston Respublikasining Qizil kitobi, 1 jild: O‘simliklar; F.O‘.Husanovning umumiy tahriri ostida.- T.: “Chinor ENK” ekologik noshirlik kompaniyasi, 2019.

4. Haydarov K., Xojimatov K. O’zbekiston o’simliklari. - Toshkent, O’qituvchi, 1992. - B. 25-31.

5. Mustafoyev.S.M., Botanika. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002. 409-411 bet.

6. Pratov.O.P., Nabiev.M.M,. O‘zbekiston yuksak o‘simliklarining zamonaviy tizimi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007.

7. Raximova T.T. O‘simliklar ekologiyasi va fitotsenologiya. – Toshkent, 2009. 43-46 bet.

8. Жизнь растений. В 6-и т. Т. 5. Часть вторая. – Москва: Просвещение, 1981. – С. 135-141.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDK 541.183
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-9828-9679

MODIFIKATSIYALANGAN BENTONIT YORDAMIDA IFLOSLANGAN SUVDAN GUMIN KISLOTASINI ADSORBSIYALANISH TERMODINAMIKASI

Xandamova Dilnoza Kenjayevna
Toshkent kimyo-texnologiyainstituti, katta o‘qituvchisi, PhD,
Email: dilnozaxandamova3@gmail.com. Tel.: +998976161908

Annotatsiya: Sanoat oqova suvlari tarkibida gumin kislotasining miqdori oshganida ifloslangan suv tarkibini pH ko‘rsatkichi pasayib, kislotali muhit yaratilishi mumkin. Bu jarayon suv ekotizimlari uchun noqulay va potentsial xavfli bo'lib, undan suvda yashovchi organizmlar jiddiy ta'sirlanishi kuzatiladi. Kislotalanish natijasida suv organizmlarining fiziologik xususiyatlari, masalan, nafas olish, metabolizm va minerallarning tanada saqlanishi kabi asosiy funksiyalarini buzilishi sodir bo‘ladi. Tadqiqot ishida gumin kislota konsentratsiyasi 6 mg/L dan 90 mg/L gacha bo‘lgan diapazonda, hajmi 0,1 g/L va harorat 293 K dan 313 K gacha oraliqda olib boridi va bu jarayonlarning samaradorligi va kinetik xususiyatlari baholandi. Tajribalar natijasida adsorbentlarning pHpzc qiymatlari PBG uchun 6,28; TMAB uchun 6,56 va TEAB uchun 6,98 ga teng ekanligi aniqlandi. TEAB modifikatsiyalangan bentonit 313 K haroratda 73 mg gumin kislota adsorbsiyalanishi aniqlangan va bir xil 6 mg/L konsentratsiyada adsorbatni 89% gacha yo‘qotilishini ko‘rsatdi. Modifikatsiyalangan bentonitlar ustida gumin kislotaning maksimal adsorbsiyasi pH 3,5 da kuzatildi. Modifikatsiyalangan bentonitlarga gumin kislotasining adsorbsiyalanish termodinamik ko’rsatkichlari hisoblandi.

Kalit so‘zlar: Gumin kislotasi, konsentratsiya, harorat, tajriba sharoiti, adsorbsiyalanish izotermasi, pHpzc, termodinamik ko‘rsatkichlar.

ТЕРМОДИНАМИКА АДСОРБЦИИ ГУМИНОВОЙ КИСЛОТЫ ИЗ ЗАГРЯЗНЕННОЙ ВОДЫ МОДИФИЦИРОВАННЫМ БЕНТОНИТОМ

Аннотация: При увеличении количества гуминовых кислот в промышленных сточных водах показатель pH загрязненной воды может снизиться, создавая кислотную среду. Этот процесс является неблагоприятным и потенциально опасным для водных экосистем, и наблюдается серьезное воздействие на водные организмы. В результате закисления происходит нарушение основных физиологических функций водных организмов, таких как дыхание, метаболизм и удержание минералов в организме. В

исследовательской работе эксперименты проводились в диапазоне концентрации гуминовой кислоты от 6 мг/л до 90 мг/л, при объеме 0,1 г/л и температуре от 293 К до 313 К, и оценивались эффективность и кинетические свойства этих процессов. В результате экспериментов были определены значения pHpzc адсорбентов: для PBG - 6,28; для TMAB - 6,56 и для TEAB - 6,98. Было обнаружено, что модифицированный ТЭАБ бентонит адсорбирует 73 мг гуминовой кислоты при температуре 313 К и показывает, что при той же концентрации 6 мг/л адсорбат теряется до 89%. Максимальная адсорбция гуминовой кислоты на модифицированных бентонитах наблюдалась при pH 3,5. Рассчитаны термодинамические показатели адсорбции гуминовой кислоты на модифицированных бентонитах.

Ключевые слова: Гуминовая кислота, концентрация, температура, условия эксперимента, изотерма адсорбции, pHpzc, термодинамические показатели.

THERMODYNAMICS OF HUMIC ACID ADSORPTION FROM CONTAMINATED WATER USING MODIFIED BENTONITE

Abstract: When the amount of humic acids in industrial wastewater increases, the pH of the contaminated water may decrease, creating an acidic environment. This process is unfavorable and potentially dangerous for aquatic ecosystems, and a serious impact on aquatic organisms is observed. As a result of oxidation, the main physiological functions of aquatic organisms, such as respiration, metabolism, and the retention of minerals in the body, are disrupted. In the research work, experiments were conducted in the humic acid concentration range from 6 mg/l to 90 mg/l, at a volume of 0.1 g/l and a temperature of 293 K to 313 K, and the effectiveness and kinetic properties of these processes were evaluated. As a result of the experiments, the pH values of the adsorbents were determined: for PBG - 6.28; for TMAB - 6.56 and for TEAB - 6.98. It was established that at a temperature of 313 K, 73 mg of humic acid is adsorbed on the bentonite modified by TEAB, and at the same concentration of 6 mg/L, up to 89% of the adsorbate is lost. The maximum adsorption of humic acid on modified bentonites was observed at a pH of 3.5. The thermodynamic indicators of humic acid adsorption on modified bentonites were calculated.

Keywords: Huminic acid, concentration, temperature, experimental conditions, adsorption isotherm, pH, thermodynamic parameters.

KIRISH. So‘nggi yillarda suv resurslarining yetishmovchiligi va sifatining pasayishi sezilarli darajada kuchaymoqda. Bu jarayon asosan sanoatlashuvning jadallashishi va aholi sonining oshishi bilan bog‘liq [1]. Yuzaga kelayotgan vaziyatlar unga o‘zaro bog‘liq ekologik xavfsizlik muommolarini keltiribchiqarayapdi va ulardan eng jiddiylaridan biri suvni ifloslanishidir. Ushbu muammo zich aholi yashaydigan hududlarda ayniqsa dolzarb bo‘lib, mahalliy sanoatning tezkor rivojlanishi atrof-muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda [2]. Xususan, intensiv ravishdagi sanoat faoliyati natijasida gumin kislota bilan bog‘liq og‘ir ekologik

muammolarga duch kelmoqda [3]. Ekologik buzilish jarayonida sezilmaydigan, biroq kuchli ta’sir ko‘rsatadigan moddalardan biri gumin kislotadir. Uning nisbatan zararsiz ko‘rinadigan nomi aslida suv ekotizimlariga kirganda yuzaga keladigan potensial xavflarni yashiradi. Gumin kislotasi asosan sanoat faoliyati, qishloq xo‘jaligi drenaj suvlari va hatto maishiy chiqindilar orqali suv havzalariga tushadi. Natijada, suvning fizik-kimyoviy xususiyatlari o‘zgarib, ekotizim barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin [4]. Gumik kislota suv havzalariga tushgach, ekologik tizimlarga sezilarli, ammo nozik ta’sir ko‘rsatishni boshlaydi. U suvning pH muvozanatini buzib, muhitning kislotali tomonga siljishiga sabab bo‘ladi. Bundan tashqari, gumin kislota suv ekotizimida allaqachon mavjud bo‘lgan boshqa toksik moddalar ta’sirini kuchaytirishi va ularning zaharlilik darajasini oshirishi mumkin. Bu esa suv sifati va undagi organizmlar hayotiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi [5]. Mana shunday vaziyat mavjudligi sababli ushbu tadqiqotda modifikatsiyalangan bentonitlardan foydalanib, ifloslangan suvdan gumin kislotani olib tashlash jarayonining termodinamik xususiyatlari o‘rganildi. Adsorbsiyalanish jarayonining tabiati chuqur tahlil qilinib, asosiy termodinamik ko‘rsatkichlar: entalpiya o‘zgarishi (ΔH), entropiya o‘zgarishi (ΔS) va Gibbs energiyasi (ΔG) hamda adsorbsiyalanish jarayonini aktivlanish energiyasi (Ea) hisoblandi. Shuningdek, adsorbent tomonidan gumin kislotaning adsorbsiyalanish mexanizmi ham izohlab berildi. Tadqiqot ekologik toza mahalliy bentonit asosidagi alkilammoniyli gil adsorbentlari yordamida suvdan gumin kislotani samarali olib tashlashga qaratilgan ilmiy yondashuvlarni ishlab chiqishni maqsad qilingan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Gumin kislotasi bilan bog'liq ifloslanishning salbiy ta'siri suv ekotizimiga cheklanmagan holda, hayotning boshqa o'zaro bog'liq tarmoqlariga ham tarqaladi. Bu jarayon, trofik zanjirlar orqali yirtqichlar va nihoyat, inson aholisining sog'lig'i va faoliyatiga ham muhim ta'sir o'tkazishi mumkin. Shuning uchun, gumin kislotaning tabiiy muhitga ta'sirini kamaytirish va uni samarali ravishda neytrallash yoki olib tashlash uchun ilg'or texnologiyalar va yangi materiallarni ishlab chiqish dolzarb masala sifatida qolmoqda [6]. Gumin kislotasi noto‘g‘ri boshqarilganda yoki to‘g‘ri zararsizlantirilmaganda inson salomatligiga jiddiy zarar yetkazishi mumkin. U teri, ko‘z va nafas yo‘llariga kuchli ta’sir ko‘rsatib, allergik reaktsiyalar va yallig‘lanish jarayonlarini keltirib chiqarishi mumkin. Ayniqsa, uning bug‘larini nafas orqali qabul qilish yoki konsentrlangan eritmalar bilan bevosita aloqa qilish nafas yo‘llari, shilliq qavatlar va hatto ichki organlarga zarar yetkazishi ehtimoli yuqori. Bundan tashqari, uzoq muddatli ta’sir organizmning immun tizimiga bosim o‘tkazishi va surunkali kasalliklarning rivojlanishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois, gumin kislotadan foydalanishda xavfsizlik choralariga qat’iy rioya qilish va maxsus himoya vositalaridan foydalanish zarur [7]. Yuqori konsentratsiyadagi gumin kislota organizmlarda o‘tkir toksiklik belgilari keltirib chiqarishi mumkin. Bunga qorin og‘rig‘i, qaytish, nafas olish qiyinlashuvi, metabolik asidoz va organlarning ishdan chiqishi kiradi [8]. Oqova suvlar va umuman suv resurslari tarkibidagi gumin kislotasini ajratib olishda tabiiy bioko'mirlar va yangi gil adsorbentlarni sintez qilish imkoniyatlari muhim ahamiyatga egadir. Bentonitlar geologik kelib chiqishiga ko‘ra kimyoviy va mineralogik tarkibiga ko‘ra turlicha

bo‘ladi. Ushbu tadqiqotda ishida adsorbent sifatida Navbahor gili (Navoiy, O‘zbekiston) ishlatilgan. Uning kimyoviy tarkibi 1-jadvalda keltirilgan, yonishdagi yo‘qotishning massa ulushi 14,06%. Bentonitning asosiy komponentini (70%miqdorda) montmorillonit minerali $(Na,Ca)_{0,33}(Al,Mg)_2Si_4O_{10}(OH)_2 \bullet nH_2O$ tashkil etadi

1-jadval.

Bentonit kimyoviy tarkibi

Element	Al_2O_3	Fe_2O_3	SiO_2	TiO_2	MgO	CaO	Na_2O	K_2O
Miqdori (%)	13.56	6.5	56.3	0.61	3.76	0.69	0.98	0.98

Tadqiqot tajribalarini olib borishda toza reagentlardan foydalanildi. Eritma pH ni rostlash uchun tozaligi ≥ 99,6% bo‘lgan NaOH eritmasi, adsorbat sifatida esa molekulyar massasi 226,14 g/mol va zichligi d=1,049 g/sm^3 bo‘lgan gumin kislotasi ishlatildi. Gumin kislotasi 0,0001 dan 0,0015 M gacha bo‘lgan oldindan belgilangan konsentratsiyalarda olindi.

Tabiiy holatda Navbahor bentonitining adsorbsiya xossalari faol emas. Shuning uchun bentonitning adsorbsiya xususiyatlarini oshirish maqsadida uni kimyoviy jihatdan alkilammoniy kationlari bilan modifikatsiya qilindi. Modifikatsiyadan oldin bentonit xona haroratida quritiladi, so‘ngra distillangan suvda 24 soat davomida cho‘ktiriladi Hosil bo‘lgan suspenziya sentrifugallash orqali ajratiladi, ya’ni dispers fazasi (bentonit) disperslash muhitidan (suv) ajratib olinadi. Sinovlar uch marta takrorlanadi. Bentonit 105°C haroratda 8 soat quritiladi, maydalab 100-mesh o‘lchamli elakdan o‘tkaziladi. Bentonitning ion almashinish sig‘imi (CEC) 73,02 mg•ekv/100g ga teng. Alkilammoniyli bentonitlarni sintez qilishda 500 ml distillangan suvga 10 g bentonite qo'shilgan va 2 soat aralashtirgich yordamida aralashtirilib suspenziya hosil qilindin. Bentonit suspenziyasiga trimetilammoniy gidroxlorid $(CH_3)_3N \cdot HCl$ va tretilammoniy gidroxlorid $(C_2H_5)_3N \cdot HCl$ tuzlarining 0,03 N (100 ml distillangan suvda eritilgan) konsentratsiyali eritmalaridan qo’shildi. So’ng suv hammomida 60°C (333K) da 4 soat davomida 250 aylanish/daqiqada tezlikda doimiy aralashtirishtirildi. Alkilammoniyli bentonitlar dispers muhitidan sentrifuga yordamida (harakat tezligi 1500 aylanish/daqiqa 10 daqiqada) ajratildi. Dastlab 24 soat davomida xona haroratida (293K), keyin esa 2 soat davomida 105°C (378K) haroratda mufel pechida quritilgan. Modifikatsiyalashda $(CH_3)_3N \cdot HCl$ va $(C_2H_5)_3N \cdot HCl$ tuzlari bilan ishlov berilgan bentonitlar mos ravishda TMAB va TEAB deb nomlandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Alkilammoniy bentonitlarning nol zaryad nuqtasini aniqlash va baholash. Adsorbent sirtidagi zaryad adsorbsiya sig‘imiga ionlar va zaryadlangan molekulalar uchun ta’sir qiladi. Alkilammoniy adsorbentlarning sirt zaryadini aniqlash uchun pH-metrik titrlash usuli qo‘llandi. Taxminan 100 mg alkilammoniy adsorbent 100 mL 0,1 M $NaNO_3$ eritmasida disperslanib, suspenziya hosil qilindi. Suspenziyaning pH qiymati 0,1 M HCl va 0,1 M NaOH eritmalaridan foydalanib sozlandi. Nol zaryad nuqtasi (pHpzc) adsorbentlar uchun, ayniqsa adsorbsiya va sirt kimyoviy jarayonlari kontekstida juda

muhim xossadir. Adsorbsiya jarayonlari materialning eritmadagi zaryadlangan moddalar bilan o‘zaro ta’sirini aniqlaydi. Adsorbentlarning nol zaryad nuqtasini (pHpzc) aniqlash ularning suvli eritmalar ichidagi ionlar, molekulalar va kolloidlar bilan o‘zaro ta’sirini hamda sirt zaryad xossalarini tushunish uchun muhimdir. pHpzc qiymati adsorbent sirtining qanday zaryadga ega ekanligi haqida asosiy ma’lumot beradi. Ushbu tadqiqotda PBG, TMAB va TEAB bentonitlarining nol zaryad nuqtasi baholandi. PBG, TMAB va TEAB adsorbentlarining pHzpc nuqtalari 1-rasmda keltirilgan.

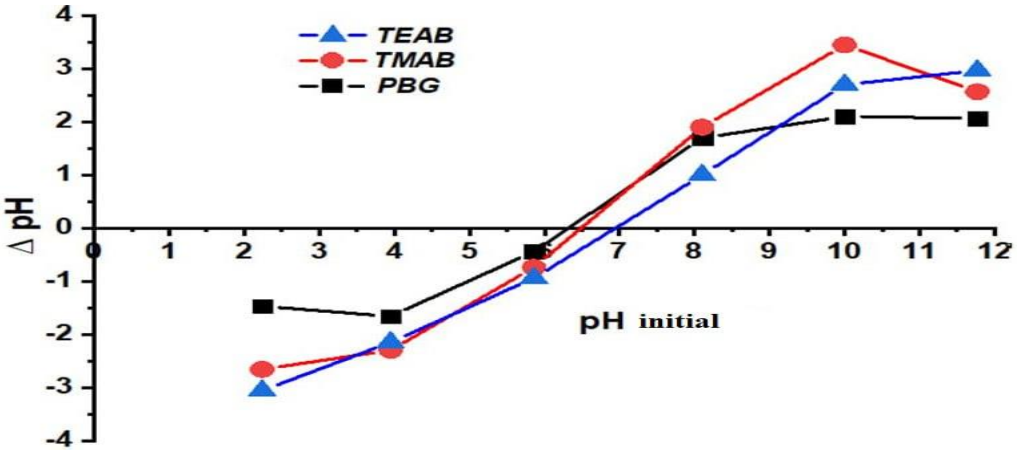

1-rasm. PBG, TMAB va TEAB adsorbentlarining nol zaryad nuqtasi pH*pzc* grafigi

Tajribalar natijasida adsorbentlarning nol zaryad nuqtasi (pHpzc) qiymatlari quyidagicha aniqlandi: PBG uchun 6.28, TMAB uchun 6.56 va TEAB uchun 6.98. Bu qiymatlar adsorbentlarning sirt zaryadining musbat ekanligini ko‘rsatadi, bu esa eritmadagi maqsadli moddalarning, jumladan metall ionlarining, samarali adsorbsiyasini ta’minlaydi. Shu bilan birga, trimetilammoniy (TMAB) va trietilammoniy (TEAB) kationlarining mavjudligi adsorbentlarning sirt zaryadini o‘zgartirib, ularning adsorbsiya xossalariga sezilarli ta’sir etganligi aniqlandi. Nol zaryad nuqtasi (pHpzc) materiallarning turli pH muhitidagi sirt zaryad xossalarini aniqlaydigan asosiy parametr hisoblanadi. Adsorbsiya jarayonining samaradorligini optimallashtirish uchun nol zaryad nuqtasini tushunish va uni to‘g‘ri aniqlash juda muhim ahamiyatga ega, chunki bu adsorbentning ishlash samaradorligi va uning maqsadli moddalarga bo‘lgan selektivligini baholashda asosiy rol o‘ynaydi.

Gumin kislotaning alkilammoniy bentonitlarga adsorbsiyasiga haroratning ta'siri. Gumin kislotaning modifikatsiyalangan bentonitlarga turli temperaturalarda adsorbsiya izotermsi 2-rasmda keltirilgan. Modifikatsiyalangan adsorbentlar ustida olib borilgan tajribalar natijasida, gumin kislotaning adsorbsiyalanishi haroratning oshishi bilan yaxshilangani aniqlandi. TEAB adsorbenti tomonidan adsorbsiyalanadigan gumin kislotaning miqdori 293 K da 62 mg/g dan 313 K da 73 mg/g ga oshdi. Bu holat, haroratni oshirish bilan adsorbent poralariga zarrachalar diffuziyasi tezligining ortganligini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, bu gumin kislotaning bentonit tomonidan adsorbsiyalanishi endotermik jarayon ekanligini tasdiqlaydi, ya’ni jarayon uchun issiqlik energiyasining sarflanishini talab qiladi [9]. Turli haroratlarda olib borilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, bentonitlarga gumin kislotaning adsorbsiyalanishi jarayonida sezilarli o‘zgarishlar kuzatilmadi ($p > 0,05$; t-test). Bentonitning asosiy kimyoviy

formulasi $(Na, Ca)_{0.33}(Al, Mg)_2Si_4O_{10}(OH)_2 \bullet nH_2O$ ko‘rinishida bo‘lib, u kengayadigan strukturaviy silikat turiga mansubdir. Faol adsorbsiya markazlarining kuchi va tabiati esa O–H guruhidagi kislorod atomining umumlashtirilmagan elektron juftlari orqali kislotali moddalar bilan o‘zaro ta’sirlashuv natijasida o‘zgaradi [10]. Olib borilgan tajriba natijasida 6 mg/L gumin kislota konsentratsiyasida TEAB tomonidan 89%, TMAB tomonidan 79% va PBG tomonidan 68% gumin kislota adsorbsiyalanishi aniqlandi. Gumin kislota konsentratsiyasi oshganda, adsorbentlarning faol markazlari to‘yinganlikka erishganligi sababli adsorbsiyalanish miqdori kamayadi. Bu holat, tekshirilgan adsorbentlar uchun past konsentratsiyadagi gumin kislotaning adsorbsiyalanish darajasining yuqori bo‘lishini ko‘rsatadi [11].

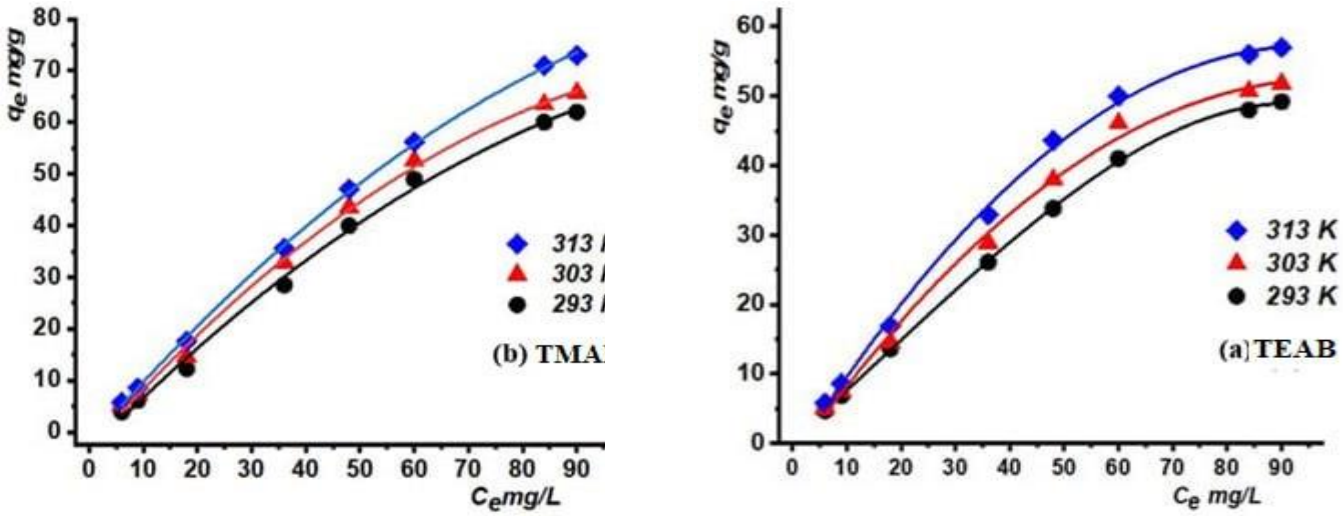

2-rasm. Turli haroratlarda TMAB va TEAB bentonitlariga gumin kislotasining adsorbsiyalanish izotermasi

Tadqiqot natijalari asosida modifikatsiyalangan bentonitlarga gumin kislotaning adsorbsiyasining aktivlanish energiyasi (E_a) aniqlandi va TMAB hamda TEAB adsorbentlari uchun aktivlanish energiyalari qiymati mos ravishda 17,44 kJ/mol va 12,03 kJ/mol ga teng ekanligi topildi. Bu aktivlanish energiyasi qiymatlari adsorbsiyalanish jarayonining fizik tabiatga ega ekanligini ko‘rsatadi. E_a ning musbat qiymatlari esa temperaturani oshirish bilan adsorbsiya reaksiyasining tezlashganligini tasdiqlaydi, bu holat adsorbsiyaning endotermik jarayon ekanligini anglatadi [12]. Agar aktivlanish energiyasi (E_a) ning qiymati Ea<40 kJ/mol bo‘lsa, bu fizik adsorbsiya sodir bo‘layotganligini ko‘rsatadi. Agar Ea>40 kJ/mol bo‘lsa, jarayon asosan kimyoviy adsorbsiyaga xos bo‘ladi. Ion almashinish orqali sodir bo‘ladigan adsorbsiya esa odatda 24 dan 40 kJ/mol gacha bo‘lgan Ea oralig‘ida kuzatiladi [13]. E_a ning manfiy qiymatlari esa adsorbsiya reaksiyasining endotermik xarakterga ega ekanligini anglatadi.

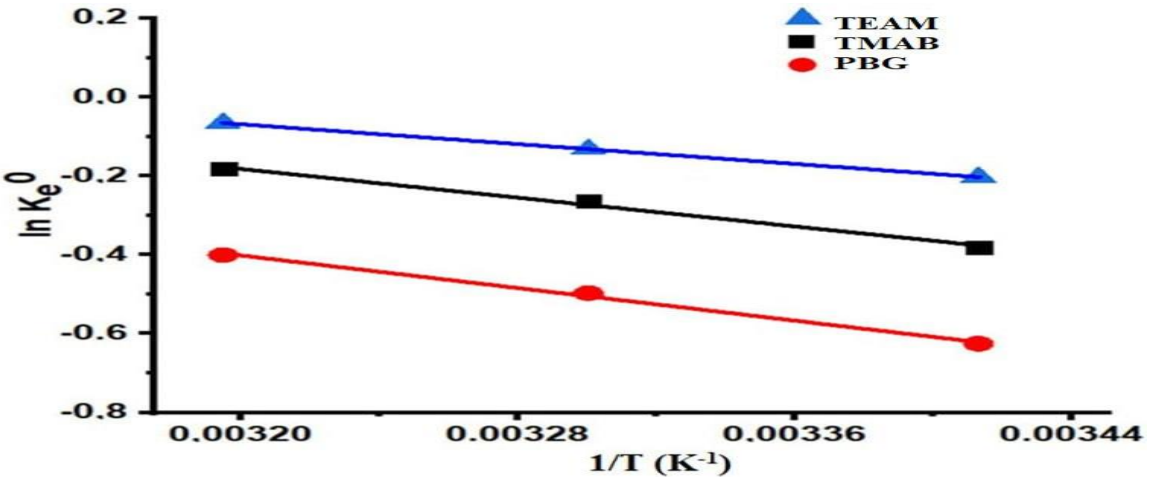

3-rasm. PBG, TMAB, TEAB adsorbentlariga gumin kislotasining adsorbsiyalanishida lnK_{e0} va 1/T ning bog’liqligi

PBG, TMB va TEB bentonitlarida gumin kislotasining adsorbsiyalanish $\boldsymbol{lnK_{eo}}$ ni $\boldsymbol{1/T}$ ga bog‘liqligi 3-rasmda keltirilgan. Adsorbsiyalanish jarayonining termodinamik kattaliklari 2-jadvalda keltirilgan bo‘lib, adsorbsiyalanish uchun Gibbs energiyasining o‘zgarishi (ΔG°) manfiy qiymatga ega. Bu holat adsorbsiya jarayonining spontan tabiatga ega ekanligini ifodalaydi.

2-jadval

Alkilammoniyli adsorbentlarga gumin kislotasining adsorbsiyalanish termodinamik kattaliklari

Adsorbents	Temperature(K)	K_L	$\Delta G°$ (kJ/mol)	$\Delta H°$ (kJ/mol)	$\Delta S°$(kJ/molK)	E_a (kJ/mol)	R^2
	293	0.535	-1.52				
PBG	303	0.608	-1.25	8.588	0.0241	19.78	0.992
	313	0.671	-1.04				
	293	0.683	-0.93				
TMAB	303	0.768	-0.66	7.577	0.0227	17.44	0.984
	313	0.833	-0.47				
	293	0.816	-0.49				
TEAB	303	0.876	-0.33	5.226	0.0161	12.03	0.996
	313	0.936	-0.17				

Adsorbsiyalanish jarayonining entalpiyasi (ΔH°) jarayon davomida ajralib chiqadigan yoki yutiladigan energiya miqdorini aks ettiradi. Termodinamik ko‘rsatkichlar esa adsorbsiya jarayonining turli haroratlarda spontan yoki spontan emasligini aniqlash imkonini beradi. Gibbs erkin energiyasining (ΔG°) manfiy qiymatlari gumin kislotaning adsorbentlarga o‘z-o‘zidan

o‘tishini va jarayon davomida erkin energiyaning kamayishini bildiradi. Adsorbent va adsorbat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir qanchalik kuchli bo‘lsa, ΔG° ning qiymati manfiy bo‘ladi. Adsorbsiyalanish entalpiyasi (ΔH°) adsorbent va adsorbat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir jarayonida adsorbat molekulalarining engishi lozim bo‘lgan energiya farqini ifodalaydi. O‘rganilgan adsorbentlar uchun gumin kislotaning adsorbsiyasi bo‘yicha entalpiyaviy qiymatlar quyidagicha aniqlangan: PBG uchun 8,588 kJ/mol, TMAB uchun 7,577 kJ/mol va TEAB uchun 5,226 kJ/mol. ΔH° ning kamayish tartibiga muvofiq, gumin kislotaning adsorbsiyasi ortib borgan. Adsorbsiya entropiyasining (ΔS°) musbat qiymati adsorbent-adsorbat sistemasining moslashuvchanligini va jarayon davomida tizimdagi tasodifiylik darajasining ortishini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, o‘rganilgan sistemalarning ΔS° qiymatlari quyidagicha aniqlangan: PBG uchun 0,0241 kJ/mol•K^{-1}, TMAB uchun 0,0227 kJ/mol•K^{-1} va TEAB uchun 0,0161 kJ/mol•K^{-1}. Ushbu qiymatlar qattiq-suyuq fazalar orasidagi o‘zaro ta’sir natijasida tizimning tartibsizligi oshganligini ifodalaydi.

XULOSA. Olib borilgan tadqiqotda gumin kislotasini suv tarkibidan samarali adsorbsiyalash uchun modifikatsiyalangan bentonitlardan foydalanish imkoniyati mavjudligi aniqlandi. Tadqiqotlar kinetik va termodinamik jihatdan optimal sharoitlarda o‘tkazilib bunda, adsorbentning dozasi 0,1 g/L, reaksiyani olib borish vaqti 40 daqiqa va harorati 313K ga teng bo’ldi. Natijalarga ko‘ra, TEAB adsorbenti 73 mg/g gacha gumin kislotasini adsorbsiya qila olishi va boshlang‘ich gumin kislotasi konsentratsiyasi 6 mg/L bo‘lganda adsorbsiyalanish 89,4% ni tashkil etishi aniqlandi.Tadqiqot davomida adsorbentlarning pHpzc qiymatlari quyidagicha aniqlangan: PBG uchun 6,28, TMAB uchun 6,56 va TEAB uchun 6,98. Adsorbsiya samaradorligi bo‘yicha optimal aralashtirish tezligi 150 rpm deb topildi. Shuningdek, adsorbent miqdorini 0,25 dan 2,5 g/L gacha oshirish orqali gumin kislotaning adsorbsiya samaradorligini 80% dan 97% gacha oshirish mumkinligi topildi. Biroq, adsorbent massasining ortishi bilan birlik massa hisobiga adsorbsiya qilingan gumin kislotaning miqdori kamayishi kuzatildi, bu adsorbsiya sig‘imining adsorbent konsentratsiyasiga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Gumin kislotasini suv tarkibidan adsorbentlar yordamida ajratib olishni aktivlanish energiyalari PBG uchun 19,78 kJ/mol, TMAB uchun 17,44 kJ/mol va TEAB uchun 12,03 kJ/mol ekanligi aniqlandi, bu esa adsorbsiyalanishning fizik tabiatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Gibbs energiyasining (ΔG°) qiymatlari 293, 303 va 313 K haroratlarda mos ravishda quyidagicha bo‘ldi: PBG uchun -1,52, -1,25 va -1,04 kJ/mol; TMAB uchun -0,93, -0,66 va -0,47 kJ/mol; TEAB uchun -0,49, -0,33 va -0,17 kJ/molga tengligi topildi. ΔG° ning manfiy qiymatlari adsorbsiya jarayonining spontan holatda borishi va endotermik ekanligini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, ishlatilgan adsorbentlarning tiklanish darajasi ham baholandi. Birinchi siklda tiklanish samaradorligi TMAB uchun 93% va TEAB uchun 95% ni tashkil etdi, bu esa adsorbentlarning qayta ishlatish imkoniyatini ko‘rsatadi. Umuman olganda, modifikatsiyalangan bentonitlar organik kislotalarga boy ifloslangan suvlarni samarali tozalash uchun istiqbolli yechim sifatida baholanmoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Khelifi O, Djadallah A, Khalili K, Khanfoussi F, Laksaci H, Nacef M, Chelaghmia ML; Affoune AM. Adsorption of humic acid from aqueous solutions by using tea waste as low-cost biosorbent: Equilibrium, kinetic and thermodynamic studies. Algerian J Environ Sci Technol2023, 9 ISSN: 2437-1114.

2. Khanzada AK, Al-Hazmi HE, Joseph TM, Śniatała B, Majtacz J, Abdulrahman SAM, Kurniawan TA, Saeb MR, Mąkinia J.Hydrochar-nanoparticle integration for arsenic removal from wastewater: Challenges, possible solutions, and future horizon. Environ Res2023, 238, 117162. Doi: 10.1016/j.envres.2023.117164

3. Sakr F; Sennaoui A; Elouardi M; Tamimi M; Assabbane A. Adsorption study of methylene blue on biomaterial using cactus. J Mater Environ Sci2015, 6, 397-406. Doi:10.14419/ijet.v7i4.32.23240.

4. Huang R; Moreira A; Notarfonzo R; Xu YF. Pervaporation separation of Humic acid-water mixture using modified membranes blended polyacrylic-acid (Paa)-nylon 6membranes, J Appl Polym Sci 1988, 35, 1191-1200. Doi:10.1016/S0376-7388(00)85093-0.

5. Dimian AC, Kiss AA.Enhancing separation efficiency in the Humic acid manufacturing by methanol carbonylation. Chem Eng Technol 2021, 44, 1792-1802. Doi: 10.1002/ceat.202100230

6. Güler X. Removal of Humic acid from dilute aqueous solutions using zeolite 13X. J. Turkish Chem Soc 2017, 1, 159-190.

7. Saleh TA, Mustaqeem M, Khaled M. Water treatment technologies in removing heavy metal ions from wastewater: A review. Environ Nanotechnol, Monitoring Manag 2022, 17, 100617. Doi:10.1016/j.enmm.2021.100617.

8. Maleki A, Pajootan E, Hayati B, 2015. Ethyl acrylate grafted chitosan for heavy metal removal from wastewater: Equilibrium, kinetic and thermodynamic studies. J Taiwan Inst Chem Eng2015, 51,127-134. Doi:10.1016/j.jtice.2015.01.004.

9. Chengxia J, Chun Y, Gang P. Effect of temperature on the sorption and desorption of perfluorooctane sulfonate on humic acid, Journal of Environmental Sciences, 22, 3, 2010, Pages 355-361, doi.org/10.1016/S1001-0742(09)60115-7.

10. Ofudje EA, Sodiya EF, Olanrele OS, Akinwunm F. Adsorption of Cd^{2+} onto apatite surface: Equilibrium, kinetics and thermodynamic studies. Heliyon 2023, 9, e12971. Doi: 10.1016/j.heliyon.2023.e12971.

11. Resende R, Leal PVB, Pereyra DH, Papini RM, Magriotis·ZM.Removal of fatty acid by natural and modified bentonites: Elucidation of adsorption mechanism. Coll. Surf. A: Physicochem Eng Aspects2020, 605, 125340.Doi: 10.1016/ j.colsurfa.2020.125340.

12. Hasdemir IM, Yılmazoğlu E, Güngör S, Hasdemir B. Adsorption of Humic acid onto activated carbons produced from hazelnut shell, orange peel, and melon seeds. Appl Water Sci 2022, 12, 271 Doi: 10.1007/s13201-022-01797-y.

13. Njewa JB, Biswick TT, Vunain E, Lagat CS, Lugasi SO. Synthesis and characterization of activated carbon from agrowastes for the removal of Humicacid from an aqueous solution. Adsorption Sci & Technol 2022, 7701128, Doi:10.1155/2022/7701128.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UO‘K: 582.76/.77, 502.75

ECOLOGICAL OVERVIEW OF HAPLOPHYLLUM JUSS. SPECIES IN THE NURATAU MOUNTAINS
ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ОБЗОР ВИДОВ HAPLOPHYLLUM JUSS. В НУРАТИНСКИХ ГОРАХ
NUROTA TIZMASIDA HAPLOPHYLLUM JUSS. TURLARINING EKOLOGIK TAHLILI

Kh.Sh. Abulfayzov
junior researcher, Laboratory of Conservation and ecology of plants, Institute of Botany, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Tashkent
husniddin.abulfayzov1@mail.ru, Tel.:+998902255893

B.Sh. Khabibullaev,
head of laboratory, Laboratory of Conservation and ecology of plants, Institute of Botany, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Tashkent
bekh.xabibullaev@mail.ru, Tel: +998944638898

Kh.F. Shomurodov
leading researcher, Laboratory of Conservation and ecology of plants, Institute of Botany, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Tashkent
h.shomurodov@mail.ru, Tel: +998903223654

N.Yu. Beshko
senior researcher, Laboratory of Conservation and ecology of plants, Institute of Botany, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Tashkent
natalia_beshko@mail.ru, Tel: +998983106220

D.Kh.Hamrayev
PhD student, Laboratory of Flora of Uzbekistan, Institute of Botany, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Tashkent
diyorjonhamrayev1994@gmail.com, Tel.: +998907452504

Annotation. The genus Haplophyllum represents a significant component of arid and semi-arid ecosystems, exhibiting notable ecological adaptability and phytogeographic diversity. This study is focused on the distribution, ecological preferences, and conservation status of Haplophyllum species, which occur in the Nuratau Mountain Range, Uzbekistan. In total, five species (H. acutifolium, H. latifolium, H. pedicellatum, H. robustum, and H. versicolor) are

reported for this region based on herbarium specimens, literature review, and geospatial analysis, their habitat characteristics and phytogeographic patterns are revealed. The findings indicate a decline in herbarium collections over recent decades, suggesting a lack of targeted field studies and potential conservation concerns. Given the ecological and medicinal significance of Haplophyllum, further systematic investigations, population assessments, and conservation strategies are essential for ensuring their long-term sustainability in the Nuratau Mountain Range.

Keywords: distribution, ecology, flora, geospatial analysis, Haplophyllum, herbarium, Nuratau Mountains, Uzbekistan.

Аннотация. Род Haplophyllum представляет собой значимый компонент аридных и семиаридных экосистем, демонстрируя заметную экологическую адаптивность и фитогеографическое разнообразие. Данное исследование посвящено распространению, экологическим предпочтениям и охранному статусу видов Haplophyllum, обитающих в Нуратауском горном хребте (Узбекистан). Всего для данного региона зарегистрировано пять видов (H. acutifolium, H. latifolium, H. pedicellatum, H. robustum и H. versicolor), установленных на основе гербарных образцов, анализа литературных данных и геопространственного анализа, а также выявлены их характеристики местообитаний и фитогеографические закономерности. Полученные результаты указывают на сокращение количества гербарных сборов за последние десятилетия, что свидетельствует о недостатке целенаправленных полевых исследований и возможных угрозах сохранению данных видов. Учитывая экологическую и медицинскую значимость Haplophyllum, необходимы дальнейшие систематические исследования, оценка популяций и разработка стратегий охраны для обеспечения их долгосрочного устойчивого существования в Нуратауском горном хребте.

Ключевые слова: распространение, экология, флора, геопространственный анализ, Haplophyllum, гербарий, Нуратауские горы, Узбекистан.

Annotatsiya. Haplophyllum turkumi qurg‘oqchil va yarim qurg‘oqchil ekotizimlarning muhim komponenti bo‘lib, ekologik moslashuvchanligi va fitogeografik xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Ushbu tadqiqot O‘zbekistonning Nurota tog‘ tizmasida tarqalgan Haplophyllum turlarining tarqalishi, ekologik afzalliklari va muhofaza holatiga qaratilgan. Mavjud ma’lumotlarga ko‘ra, ushbu hududda besh tur (H. acutifolium, H. latifolium, H. pedicellatum, H. robustum va H. versicolor) qayd etilgan bo‘lib, ularning tarqalishi gerbariy namunalari, adabiyot tahlili va geofazoviy tahlil asosida aniqlangan, yashash muhitining xususiyatlari va fitogeografik qonuniyatlari ochib berilgan. Tadqiqot natijalari so‘nggi o‘n yilliklarda gerbariy yig‘indilarining kamayganini ko‘rsatib, bu sohada maqsadli dala tadqiqotlari yetishmayotganini va potensial muhofaza muammolarini anglatadi. Haplophyllum turkumining ekologik va dorivor ahamiyatini inobatga olgan holda, ushbu turlarni uzoq muddatli barqarorligini ta’minlash uchun tizimli tadqiqotlar, populyatsiyalarni baholash va muhofaza strategiyalarini ishlab chiqish zarur.

Kalit so‘zlar: tarqalish, ekologiya, flora, geofazoviy tahlil, Haplophyllum, gerbariy, Nurota tog‘lari, O‘zbekiston.

Introduction. The genus Haplophyllum Juss. (Rutaceae) represents a significant taxonomic group within arid and semi-arid ecosystems. According to Ashfaq et al. (2020), the genus comprises approximately 70 species globally [1], while the taxonomic database Plants of the World Online (POWO 2025) currently contains 71 accepted species [2]. Jansen et al. (2006) delineated the biogeographic range of Haplophyllum, documenting its occurrence across Central Asia, Eastern Siberia, Russia, Mongolia, and China. Furthermore, contemporary analyses of floristic databases confirm extensive distribution of this genus in regions surrounding the Caspian and Black Seas, the Mediterranean Basin, North Africa and South Asia. The highest species richness is concentrated within the Irano-Turanian phytogeographic region [3].

Representatives of the genus Haplophyllum predominantly are perennial herbaceous plants or dwarf shrubs adapted to xerophytic conditions and exhibiting morphological and ecological plasticity [4]. Extensive floristic investigations have clarified the biogeographical distribution of Haplophyllum species in different regions. Notably, Iran harbors 25 species (Zohary, 1973) [5], while Afghanistan supports 12 species (Podlech, 2012 [6]. The genus is also well-represented within Central Asia, encompassing 20 species (Vvedensky, 1983) [7]. Within the Central Asian national floras, Uzbekistan hosts 16 species (Vvedensky, 1959) [8], Tajikistan – 14 (Ovchinnikov, 1981) [9], Turkmenistan – 12 (Shishkin, 1950) [10], Kazakhstan – 10 (Pavlov, 1963) [11], and Kyrgyzstan – 6 species (Nikitina, 1957) [12]. These records collectively underscore substantial presence and adaptive potential of this genus across diverse ecological gradients.

The Nuratau is a medium-altitude mountain range located in central Uzbekistan and extending on approximately 200 km from the western spurs of Turkestan Range to the Kyzylkum Desert. Its unique geographic and climatic conditions support diverse plant life, including several species of Haplophyllum, which hold a distinctive position in the local flora due to their adaptation to arid and rocky habitats. To date, targeted scientific studies on the distribution of the Haplophyllum genus within the flora of the Nuratau Mountain Range have been insufficient. The first comprehensive study focused on the analysis of the spatial distribution of the Haplophyllum genus in the flora of the Nuratau Mountain Range was conducted within the framework of the of state research program the Institute of Botany of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan “Digital Nature. Development of a digital platform for the flora of Central Uzbekistan”.

MATERIAL AND METHODS.

A comprehensive geographical and taxonomic analysis of Haplophyllum species in the Nuratau Mountain Range was conducted based on herbarium specimens, geobotanical descriptions and literature sources. A total of more than 40 specimens representing five species,

collected from this region between 1950 and 2020, were examined from the National Herbarium of Uzbekistan (TASH).

The taxonomic composition, nomenclature, and biogeographical distribution of the genus were analyzed using authoritative botanical references, including Determination Key of Plants of Central Asia (1983) [7], Flora of Uzbekistan (1959) [8], Flora of Central Asia: The Nuratau Mountains [13], Cadastre of the Flora of Uzbekistan: Samarkand Region [14], Cadastre of the Flora of Uzbekistan: Navoi Region [15], and Cadastre of the Flora of Uzbekistan: Jizzakh Region [16].

To determine the precise geographic distribution of the studied species, the collection site coordinates of herbarium specimens from the Nuratau region were georeferenced using Google Earth software. Spatial analysis and species distribution mapping were performed using ArcGIS 10.8 to visualize the range and ecological preferences of Haplophyllum species within the study area.

RESULTS

The distribution of Haplophyllum species within the Nuratau Mountain Range was assessed based on herbarium specimens, geobotanical descriptions and literature sources. These species exhibit adaptation to diverse edaphic conditions, predominantly occurring in sandy, gravelly, and clayey soils across various elevations of the mountain range. The analysis of the National Herbarium of Uzbekistan (TASH) and relevant botanical literature confirmed the presence of five Haplophyllum species in the region (Table 1). Geospatial analysis was conducted to determine the precise distribution of these species, and a GIS-based distribution map was generated to visualize their spatial patterns and ecological preferences (Fig. 1).

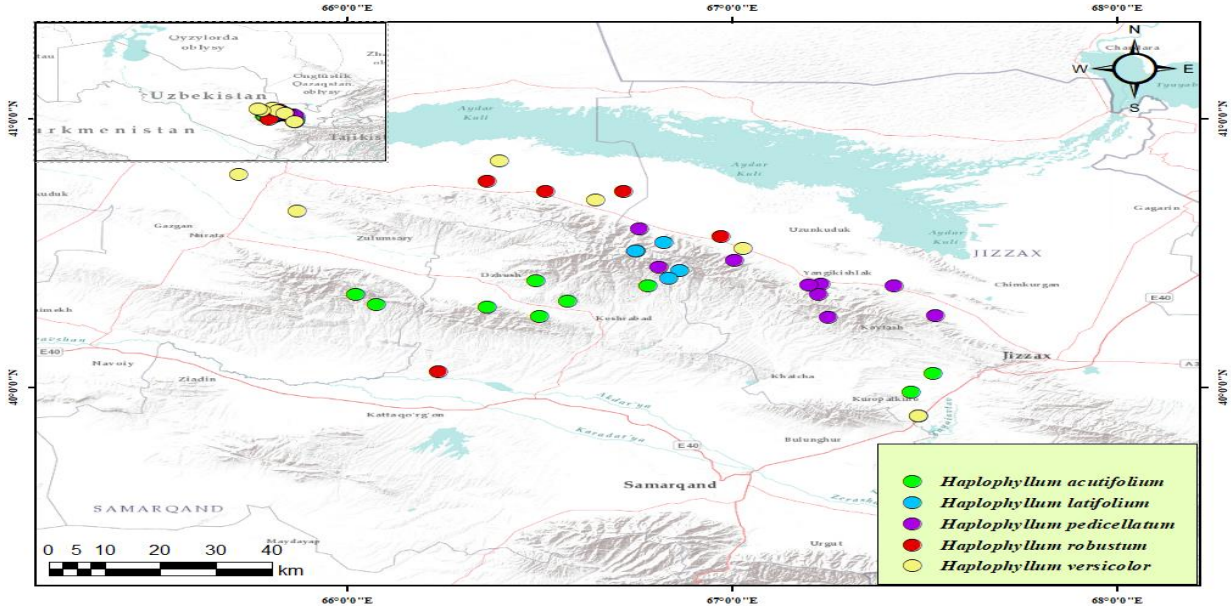

Figure 1. Distribution map of Haplophyllum Juss. species in the Nuratau region.

The most significant publications on the plant diversity of the Nuratau Mountains include P.K. Zakirov's monographs "Vegetation Cover of the Nuratau Mountains" (1969) [17] and

"Botanical Geography of the Low mountains of Kyzylkum and the Nuratau Range" (1971) [18], which provide essential insights into the ecological role of Haplophyllum species in local plant communities.

Historical field records indicate that Haplophyllum species contribute notably to the vegetation structure in specific locations. According to the data provided by P.K. Zokirov, in the Adyr and Desert regions of the Nuratau area, Haplophyllum species are found within the florocoenotypes of gypsophilous semi-shrub vegetation, ephemeroid semi-desert vegetation, and xerophytic shrubs. These include the plant associations (Artemisietum diffusae ephemeroso-phlomidosum, Cousinietum resino-sae-iridoso a poosum, and Amygdaletum spino-sissimae artemisiosum). Within these plant communities, Haplophyllum species coexist with Artemisia diffusa, Poa bulbosa, Cousinia radians, Phlomis thapsoides, Artemisia tenuisecta, and Iris songarica. It has been noted that in these communities, Haplophyllum species primarily occupy an accompanying role[17]. In 1958, Zokirov reported that in the plant cover of Quyi Uchma village, H. acutifolium and H. latifolium accounted for 1–10% of the total plant composition. Similarly, on June 23, 1956, surveys on the southern slopes of Saurbel Pass documented H. versicolor occupying 1–10% of the plant cover. On May 16, 1958, records from Tegirman-Aul village showed that H. acutifolium comprised 10–30% of the vegetation. More recent observations by N. Beshko on May 15, 2024, in Hayatsay, confirmed that H. acutifolium and H. latifolium accounted for 1–10% of the plant cover. Additionally, in 2024, field records from Karatau Range identified H. versicolor and H. robustum as contributing species within the plant community.

These findings underscore the role of Haplophyllum species as integral components of the Nuratau Mountain Range flora. A total of more than 40 herbarium specimens, representing five species collected between 1950 and 2020, are preserved in the National Herbarium of Uzbekistan (TASH). Analysis of collection trends revealed a significant decline in specimen acquisition over time. From 1954 to 1990, 32 herbarium specimens were documented, whereas only 8 specimens were collected between 1990 and 2020. This decline suggests a lack of systematic field studies on Haplophyllum species in the region in recent decades (Fig. 2).

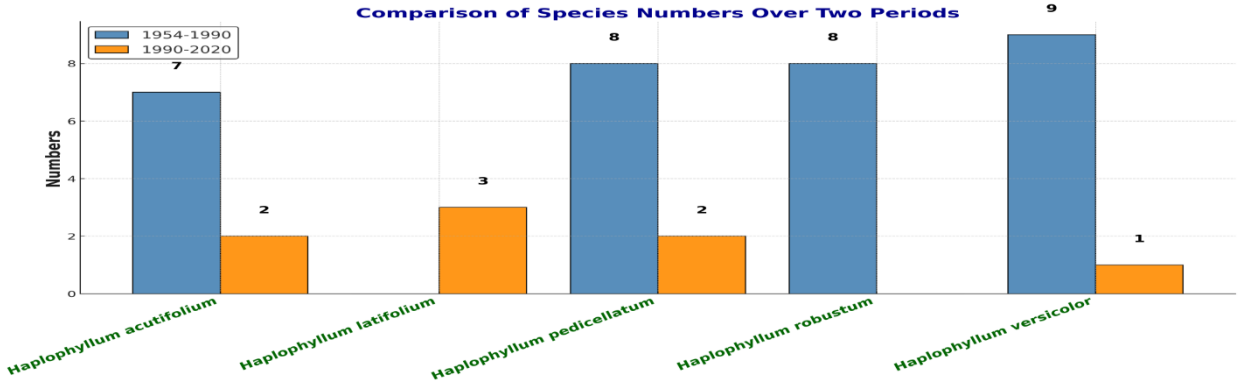

Figure 2. Number of herbarium specimens collected between 1954 and 2020.

Species	Species description	Usage	Habitats of species	Distribution areas and growth coordinates	IUCN Status
Haplophyllum acutifolium (DC.) G. Don.	Perennial (Hemicryptophyte), 30-70 cm tall	Unidentified	Sandy and clay deserts, fine-grained, gravelly, and rocky slopes, gravels, rocks, fields. Plains, foothills, lower and middle mountain belts.	Langar village: E-66.020044, N-40.349151 Maydon village: E-66.074465, N-40.310725 Khobduntau Mts.: E-66.782404, N-40.380136 Lanak village: E-66.571905, N-40.323746 Koytash: E-66.499771, N-40.265431	VU B1b(iii)
Haplophyllum latifolium Kar. & Kir.	Perennial (Hemicryptophyte), 25-60 cm tall.	Medicinal	Foothills and mid-mountain zones, rocky and fine-textured soils. Shrublands and juniper forests.	Nuratau Reserve: E-66.749507, N-40.510605 Ukhum village: E-66.749507, N-40.510605 Ulfatan village: E-66.822178, N-40.542911 Turkmanovul village:E-66.863048, N-40.437668 E-66.833901, N-40.408786	VU B2b(ii)
Haplophyllum pedicellatum Bunge ex Boiss	Perennial (Hemicryptophyte), 20-50 cm tall.	Medicinal, toxic	Plains and foothills, sandy and fine-textured soils. Shrublands and juniper forests.	Quvkala village: E-66.809952, N-40.448289 Yangiqishloq: E-67.231146, N-40.387619 Asmansoy village: E-67.223840, N-40.348609 Narvan village: E-67.529354, N-40.263275 Quyi Uchma village: E-67.422123, N-40.379540	VU B2b(iii)
Haplophyllum robustum Bunge	Perennial (Hemicryptophyte), 30-80 cm tall.	Medicinal	Plains and foothills, loamy and gravelly soils. Grows in dry, compacted sandy soils.	Langar village: E-66.237109, N-40.061181 Sop village: E-66.718039, N-40.732591 Forish: E-66.970313, N-40.564736	VU B1b(iii)

				Temirkavuk village: E-66.515599, N-40.731080 Additional location: E-66.361379, N-40.769475	
Haplophyllum versicolor Bunge	Perennial (Hemicrypto phyte), 10-25 cm tall.	Medicinal, dye-producing.	Plains and foothills, sandy and gravelly soils.	Baltasadur village: E-66.394975, N-40.846436 Simbuloq village: E-66.645778, N-40.699230 Uzunquduq: E-67.027268, N-40.520980 Qaraquduk village: E-65.866837, N-40.660439 Terakquduk village: E-65.716846, N-40.794410 Lalmikor: E-67.483390, N-39.896044	VU B1b(iii)

Table 1. Distribution of Haplophyllum species in the Nuratau mountain range

The earliest herbarium specimens from the Nuratau Mountains were collected in 1954 by Zaprometova N.S., including Haplophyllum acutifolium (DC.) G. Don, H. robustum Bunge, and H. pedicellatum Bunge ex Boiss, from the Sentobsoy and Gachasoy valleys. Specimens from this region constitute only 1.6% of the total Haplophyllum collections preserved in the National Herbarium of Uzbekistan (TASH), indicating a significant underrepresentation of the genus from this area.

Several factors may account for the limited number of Haplophyllum herbarium specimens from the Nuratau Mountain Range:

— A restricted distribution range of certain species, limiting their collection frequency.

— A low phytocenotic role and relatively low abundance within plant communities.

— The absence of specialized research focused on the Haplophyllum genus in recent decades.

— A lack of systematic and targeted field expeditions aimed at collecting new herbarium specimens.

To assess the completeness of available herbarium records, databases from other major collections were examined. However, a review of the herbarium databases of Moscow State University (MW) (https://plant.depo.msu.ru/) and the Herbarium of Higher Plants (LE) of the Komarov Institute of Botany, Russian Academy of Sciences (https://en.herbariumle.ru/) revealed no recorded specimens of Haplophyllum from the Nuratau Mountains. These findings

highlight that further field studies are required to enhance the documentation and conservation of Haplophyllum species in the region.

CONCLUSION

The Haplophyllum species of flora of the Nuratau Mountains are not only important for plant diversity but also hold significant ecological value. This study, conducted within the framework of the "Digital Nature" state program (2025–2029), confirms the presence of five Haplophyllum species in the region, emphasizing their adaptability to arid and semi-arid environments. However, herbarium analysis reveals a decline in specimen collection over recent decades, indicating a lack of systematic field studies. Furthermore, the absence of Nuratau specimens in major external herbaria highlights the need for comprehensive research to better understand their distribution and ecological roles.

The study also raises conservation concerns, as all five recorded species are classified as Vulnerable (VU) under IUCN criteria, making them highly susceptible to habitat degradation and environmental changes.As part of the ongoing five-year research initiative, a detailed assessment of their conservation status and population dynamics will be completed. Future studies should prioritize conservation strategies, molecular analyses, and investigations into adaptive traits to support the long-term sustainability of these species. The findings of this research will serve as a critical foundation for evidence-based conservation measures and biodiversity management policies in Uzbekistan.

REFERENCE

1. Ashfaq, S., Hussain, M., Bibi, N., Alam, J., & Junaid, M. (2020). Antimicrobial and Cytotoxic Potential of Haplophyllum gilesii (Hemsl.) CC from Northern Pakistan. Pakistan Journal of Agricultural Research, 33(1).

2. Plants of the World Online (POWO), (https://powo.science.kew.org/).

3. Jansen, O., Akhmedjanova, V., Angenot, L., Balansard, G., Chariot, A., Ollivier, E., ... & Frederich, M. (2006). Screening of 14 alkaloids isolated from Haplophyllum A. Juss. for their cytotoxic properties. Journal of Ethnopharmacology, 105(1-2), 241-245.

4. Townsend, S.S. (1986). Taxonomic revision of the genus Haplophyllum (Rutaceae). In: Hooker’s Icones Plantarum, vol. 40, parts 1–3. Kent, U.K.: Bentham-Moxon Trust.

5. Zohary, M. (1973). Geobotanical Foundations of the Middle East. Vol.1. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart.

6. Podlech, D. (2012). Checklist of the Flowering Plants of Afghanistan.

7. Vvedensky, A.I. (1983). Determination Key of Plants of Central Asia. Tashkent: Academy of Sciences of the Uzbek SSR.

8. Vvedensky, A.I. (1959). Flora of Uzbekistan. Tashkent: Academy of Sciences of the Uzbek SSR.

9. Ovchinnikov, P.N. (1981). Flora of the Tajik SSR. Leningrad: Nauka Publishing House.

10. Shishkin, B.K. (1950). Flora of Turkmenistan. Ashgabat: Turkmen Branch of the Academy of Sciences of the USSR.

11. Pavlov, N.V. (1963). Flora of Kazakhstan. Almaty: Academy of Sciences of Kazakhstan.

12. Nikitina, E.V. (1957). Flora of the Kyrgyz SSR. Frunze: Academy of Sciences of the Kyrgyz SSR.

13. Beshko, N.Yu. (2020). Flora of Central Asia: The Nuratau Mountains. Pocheon: Korea National Arboretum.

14. Tojibayev, K.Sh., Beshko, N.Yu., Kadirov, U.Kh., Batoshov, A.R., & Mirzaliyeva, D.U. (2018). Cadastre of the Flora of Uzbekistan: Samarkand Region (Vascular Plants). Tashkent: Fan Publishing, 220 p.

15. Tojibayev, K.Sh., Beshko, N.Yu., Shomurodov Kh. F. (2019). Cadastre of the Flora of Uzbekistan: NAVOI REGION(Vascular Plants). Tashkent: Fan Publishing ,257 p.

16. Tojibayev, K.Sh., Beshko, N.Yu., Batoshov, A.R., & Azimova, D.E. (2015). Cadastre of the Flora of Uzbekistan: Jizzakh Region (Vascular Plants). Tashkent: Chinor ENK Publishing, 300 p.

17. Zakirov, P.K. (1969). Vegetation Cover of the Nuratau Mountains. Tashkent: Fan Publishing, Academy of Sciences of the Uzbek SSR.

18. Zakirov, P.K. (1969). Botanical Geography of the Lowlands of Kyzylkum and the Nuratau Ridge. Tashkent: Fan Publishing, Academy of Sciences of the Uzbek SSR.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

KISLOTALAR MAVZUSINI O‘QITISHDA BARQAROR TARAQQIYOT TA’LIMI HAMDA INSERT METODI

Shirinova Dilshoda Ortiq qizi
Chirchiq pedagogika universiteti o‘qituvchisi
d.shirinova@cspi.uz

Annotatsiya: Quyida keltirilgan maqolamizda 7-sinf kimyo kursida o`qitilatigan kislotalar mavzusini barqaror taraqqiyotga asoslanib, insert interfaol metoddan foydalanib dars o`tish metodikasi ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: kislotalar, barqaror taraqqiyot, insert, nordon, sulfat kislotasi, nitrat kislotasi, kislota qoldig‘i.

Annotation: In the following article, the method of teaching the topic of acids in the 7th grade chemistry course based on steady progress and using the insert interactive method is shown.

Key words: acids, sustainable development, insert, sour, sulfuric acid, nitric acid, acid residue.

Аннотация: В следующей статье показана методика преподавания темы «Кислоты» в курсе химии в 7 классе на основе постепенного прогресса и с использованием интерактивного метода вставки.

Ключевые слова: кислоты, устойчивое развитие, вставка, кислый, серная кислота, азотная кислота, кислотный остаток.

KIRISH

Barqaror rivojlanish uchun ta'lim butun hayot masalasidir. Barqarorlik mavzularini aniqlash orqali butun aholi barqaror rivojlanish ta’limi vazifasini bilib oladi, keyin ular o'zaro kelishilgan sohalar doirasida ijodiy ishlashadi. Ushbu sa'y-harakatlarning bo'linishi odamlarning keng doirasini qamrab olishi uchun ushbu say harakatlar ishlab chiqilmoqda. Dunyo rahbarlari barqaror rivojlanish kontseptsiyasi global maqsad sifatida faol ravishda amalga oshirilishi kerakligi to'g'risida kelishib olishgach, barqaror taraqqiyot tushunchalari shakllandi. Barqaror rivojlanish 1987 yilda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan ma'qullangan paytdan boshlab, barqaror rivojlanishni qo'llab-quvvatlovchi ta'limning kontseptsiyasi o'rganildi. 1987 yildan 1992 yilgacha barqaror rivojlanish kontseptsiyasi shakllana bordi. BRT ga tegishli birlamchi tavsiyalar XXI asr kun tartibining 35 bobida "Ta'lim, jamoatchilikni xabardor qilish va kasbiy tayyorgarlikni rivojlantirish" bayon etilgan (YUNESCO, 1992).

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Hammamiz gazlangan ichimliklarning yoqimli nordon ta’mini bilamiz. Buning sababi gazlangan suv tarkibiga kiruvchi moddalarning nordon ta’midir. Bu moddalar kislotalar deb ataladigan moddalar sinfiga kiradi.

Kislotalar dori-darmonlar ishlab chiqarishdan oziq-ovqat tayyorlashga qadar inson hayotining ko‘p sohalarida yordam beradi. Meva, sabzavot, ba’zi o‘simlik va hayvonlardan olingan moddalar o‘ziga xos ta’m va xushbo‘ylikni beruvchi moddalarni o‘z ichiga oladi. Tabiiy kislotalarning ko‘pchiligi turli mevalarda, shuningdek, sabzavotlar, barglar va o‘simliklarning boshqa qismlarida, kefirda mavjud. Tabiiy kislotalar organik kislotalar ham deyiladi. Masalan: sirka, qahrabo, chumoli, valerian, askorbin, moy, salitsil kislotalar...

Tabiatda ko‘plab organik kislotalar mavjud. Ular archa mevalari, malina, qichitqi o‘t barglari, olma, uzum, otquloq, pishloq va mollyuskalarda mavjud. HCl, HNO_3, H_2SO_4, H_3PO_4. Ushbu formulalarning sifat tarkibi bir yoki bir nechta vodorod atomlarining mavjudligini tasdiqlaydi va vodorod soniga ko‘ra bir asosli, ikki asosli va uch asosli bo‘ladi.

Kislotalarning umumiy formulasi:H_XK

K, bunda K – kislota qoldi g‘i; H – vodorod atomlari; x – vodorod atomlarining soni bo‘lib, bu son kislota qoldig‘ining valentligiga teng.

Kislota molekulasida kislorod mavjudligi yoki yo‘qligiga ko‘ra quyidagicha bo‘ladi. *Kislorodli:* H_2SO_4 sulfat kislota, H_2SO_3 sulfit kislota, HNO_3 nitrat kislota, H_3PO_4 fosfat kislotasi, H_2CO_3 karbonat kislota, H_2SiO_3 silikat kislota. *Kislorodsiz:* HF ftorid kislota, HCl xlorid kislota, HBr bromid kislota, HJ yodid kislota, H_2S sulfid kislota.

Aksariyat noorganik kislotalar suyuqlikdir, suv bilan har qanday nisbatda aralashadi, past haroratlarda qotadi. Fosfat kislotasi kristall, muzga o‘xshash modda bo‘lib, suvda yaxshi eriydi. Silikat kislotasi qattiq, suvda erimaydigan moddadir. Ba’zi kislotala masalan, $H_2Cr_2O_7$, $HMnO_4$ xarakterli to‘q sariq, binafsha ranglarda faqat eritmalarida mavjud. Xlorid, bromid kabi kislotalar uchuvchan, shuning uchun o‘tkir hidli.

Kislotalar nordon ta’mga ega bo‘ladi. Kislotalar bir yoki bir nechta vodorod atomlaridan tashkil topgan murakkab kimyoviy moddalar. Nordon ta’mli tabiiy va sintetik turlari mavjud. Sintetik kislotalar sanoatda ishlab chiqariladi. Kislotalar kuydiruvchi xossaga ega. Ular bilan ishlaganda xavfsizlik qoidalariga rioya qilish zarur.

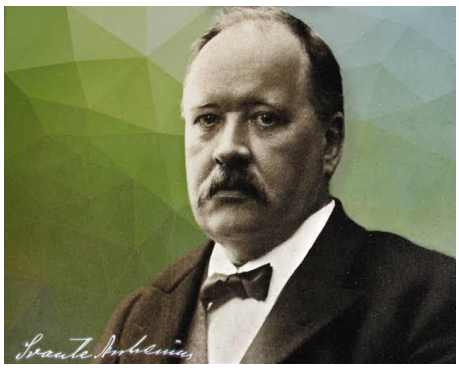

Svante Arrhenius

Bronsted Louri

Gilbert Lyuis

Kislotalar insoniyatga qadim zamonlardan beri ma’lum. Shubhasiz, sharobning fermentatsiyasi (havoda oksidlanish) natijasida inson tomonidan olingan birinchi kislota sirka kislotasi edi. O‘sha paytda ham kislotalarning ba’zi xususiyatlari ma’lum bo‘lib, ular metallarni eritish, mineral pigmentlarni olish uchun ishlatilgan, masalan, qo‘rg‘oshin karbonati. O‘rta asrlarda alkimyogarlar yangi kislotalarni – mineral kelib chiqishga egalarini “kashf qilishdi”. Barcha kislotalarni umumiy xususiyatga ko‘ra birlashtirishga birinchi urinish fizik-kimyogar Svante Arrhenius tomonidan qilingan (Stokgolm, 1887). Hozirgi vaqtda fan 1923-yilda asos solingan Bronsted-Louri va Lyuis kislotalar va asoslar nazariyasiga amal qiladi.

MUHOKAMA

Kislotalar mavzusini o'qitishda barqaror taraqqiyotning ahamiyati, ayniqsa ekologik va iqtisodiy masalalarga qaratilgan yondashuvlar orqali o'quvchilarga yanada kengroq tushunchalar berishga imkon yaratadi. Barqaror taraqqiyot o'quvchilarni kimyo va ekologiya sohalaridagi masalalarga, ayniqsa kislotalar va ularning atrof-muhitga ta'siri haqida ongli fikrlashga undaydi.

Barqaror taraqqiyot o'quvchilarga quyidagi yo'nalishlarda ahamiyatli bo'lishi mumkin:

1. **Kimyoviy jarayonlar va ekologik ta'sir**: Kislotalarning ishlab chiqarilishi va ularning atrof-muhitga ta'siri haqida gapirganda, barqaror taraqqiyot o'quvchilarga kislotalarni ishlatishning ekologik oqibatlari haqida o'ylash imkoniyatini beradi. Masalan, havo ifloslanishi, kislotali yomg'irlar va bularning tabiatga bo'lgan ta'siri haqida ma'lumot berish mumkin.
2. **Resurslarni tejash**: Kislotalarning ishlab chiqarilishida energiya va resurslardan samarali foydalanish, chiqindilarni kamaytirish va qayta ishlashning ahamiyati ham o'rgatilishi kerak. Bu, ayniqsa, kimyoviy sanoatdagi barqaror ishlab chiqarish amaliyotlarini o'rgatishda foydalidir.
3. **Yosh avlodning mas'uliyatli yondashuvi**: O'quvchilarni atrof-muhitga nisbatan mas'uliyatli munosabatda bo'lishga undash, ekologik izlanishlar va barqaror

kimyo amaliyotlarini qo'llab-quvvatlashni rag'batlantiradi. Kislotalarni ishlatishda xavfsizlik va ekologik xavf-xatarlarga qarshi choralar ko'rish zarurligini tushunish ularga katta foyda keltiradi.

4. **Iqtisodiy jihatlar**: Kimyo sanoatida kislotalarning turli tarmoqlarda (masalan, o'g'itlar, kosmetika, farmatsevtika) ishlatilishi va ularning iqtisodiy ahamiyati, shu bilan birga ularning barqaror rivojlanish tamoyillari asosida ishlab chiqarilishi muhim o'quv maqsadi bo'lishi mumkin.

Kislotalar mavzusini barqaror taraqqiyot tamoyillari asosida o'rgatish, o'quvchilarda ilmiy va ekologik ongni oshiradi, hamda ularning kelajakdagi ilmiy, iqtisodiy va ekologik masalalar bo'yicha mas'uliyatli qarorlar qabul qilishiga yordam beradi.

Kislotalar mavzusini o`qitishda barqaror taraqqiyot ta’limi tushunchalarini qo`llash bilan bir qatorda interfaol metodlardan foydalanishni taklif qilamiz. Insert metodi o‘zlashtirilishi ko‘zda tutilgan yangi mavzu bo‘yicha o‘quvchilarning muayyan tushunchalarga egaliklarini aniqlash va ularda matnga nisbatan tahliliy yondashish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu metodni qo‘llash jarayonida quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

-kichik guruhlar shakllantirilib, ular nomlanadi;

-har bir guruhlar o‘zlashtirilishi rejalashtirilayotgan mavzuga oid 2 ta fikr bildirish so‘raladi;

-o‘quvchilar navbatma-navbat mulohazalarni bayon etadildr;

-bayon etilgan fikrlar yozuv taxtasiga yozib boriladi;

-so‘ngra o‘qituvchi yangi mavzu mohiyatini yorituvchi matnni guruhlarga tarqatadi;

-guruhlar matn bilan tanishib chiqib, matn va o‘zlari bildirgan fikrlarning bir-biriga qay darajada muvofiq kelganligini aniqlaydilar (o‘xshashlik va farqlar maxsus belgilar yordamida qayd etiladi);

— guruh a’zolari shaxsiy qarashlarini ifoda etadilar va maxsus belgilar soni umumlashtiriladi;

— guruh a’zolari orasidan liderlar belgilanadi;

— liderlar sinf jamoasini guruh natijalari bilan tanishtiradilar;

-guruhlarning yondashuvlari umumlashtirilib, yakuniy xulosa chiqariladi.

Metodni qo‘llashda o‘quvchilar quyidagi sxemalar bo‘yicha faoliyatini tashkil etadilar:

1. Guruhlar tomonidan bildirilgan fikrlar bilan matn qiyosiy taqqoslanadi:

Maxsus belgilar	Maxsus belgilarning ma’nosi
Z	Matnda guruhlar tomonidan bildirilgan fikrlar o‘z aksini topgan bo‘lsa
S	Matnda guruhlar tomonidan bildirilgan fikrlar o‘z aksini topmagan bo‘lsa
?	Matn bilan tanishish jarayonida savollar tug‘ilsa (tushunmovchiliklar yuzaga kelsa)

2. Liderlarning hisobotidan so‘ng guruhlarning natijalarini o‘rganish chog‘ida:

Maxsus belgilarning tartib nomeri	Guruhlar nomlari			
	Kislorodli kislotalar	Kislorodsiz kislotalar	Tabiiy kislotalar	Sintetik kislotalar
1				
2				
3				

Strategiyani o‘quvchilar mantiqiy fikrlash, shaxsiy xatolar ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

NATIJALAR

Ushbu metodlarni amalda qo`llanilganda kutilayotgan natijalar quyidagicha. O‘quvchilarning kislotalar haqida bilimlari yanada mustahkamlanadi. Barqaror taraqqiyot ta’limi orqali mas’uliyatli fikrlash va atrof-muhitni muhofaza qilishga bo‘lgan e’tibor ortadi. Insert metodi yordamida o‘quvchilar mavzuga chuqurroq yondashadilar, o‘zaro fikr almashish orqali o‘rganish samaradorligi oshadi. Umuman olganda, bu ikki metodni qo‘llash o‘quvchilarning bilimlarini faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliy jihatdan ham mustahkamlashga yordam beradi

XULOSA

Kislotalar mavzusini o‘qitishda barqaror taraqqiyot ta’limi va insert metodini integratsiya qilish o‘quvchilarning faolligini, bilim olish sifatini va ijtimoiy mas’uliyatini oshiradi. Barqaror taraqqiyot ta’limi orqali o‘quvchilar kislotalar bilan ishlashda ekologik xavfsizlik va tabiiy resurslarni muhofaza qilishni o‘rganadilar. Bu, o‘z navbatida, ularni nafaqat ilmiy jihatdan, balki ijtimoiy jihatdan ham mas’uliyatli qilib tarbiyalaydi.

Insert metodi esa o‘quvchilarga kislotalar haqida o‘rganilgan ma’lumotlarni chuqurroq anglashga yordam beradi, matnni tahlil qilish, izohlar qo‘shish va fikr almashish jarayonida ularning aktiv fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. O‘quvchilar o‘z bilimlarini sinovdan o‘tkazib, o‘rganilgan materialni hayotiy misollar bilan bog‘lash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Umuman olganda, bu ikki metodni qo‘llash kislotalar mavzusini o‘qitishda nazariy va amaliy bilimlarni samarali ravishda integratsiya qilishga, o‘quvchilarni mas’uliyatli va kreativ fikrlovchi shaxslar sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Bu, o‘z navbatida, o‘quvchilarning kelajakdagi hayotda ekologik mas’uliyat va xavfsizlikni yuqori darajada his qilishlariga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shirinova, D. O. Q., & Eshchanov, R. A. (2021). Osmos va teskari osmos hodisalarini maktabda o ‘qitishda klaster metodi. *Academic research in educational sciences*, *2*(12), 986-991.

2. Shirinova, D. O. Q. (2021). Kimyoni o ‘qitishda talabalaning ekologik intellektual qobiliyatini shakllantirish. *Academic research in educational sciences*, *2*(9), 571-574.

3. Shirinova, D. O. (2022). Davriy jadval mavzusini oqitishda barqaror ta ‘limtushunchasini tadbiq qilishning klaster usuli (yordamchi dasturli vositalardan foydalanish). *Netherlands intellectual education technological solutions and innovative digital tools*, *5*(4), 402-406.

4. Eshchanov, R. A., Shirinova, D. O. (2022). Kimyo darslarida mineral o‘g‘itlar mavzusini o‘qitishda barqaror taraqqiyot ta’limi tushunchalarini rivojlantirish. Pedagogik mahorat, 2(2), 244-248.

5. Eshchanov, R. A., & Shirinova, D. O. (2022). Uglerod mavzusini oqitishda ekologik muommolar va barqaror taraqqiyot ta’limi. *Konferensiya*, *1*(2), 464-468.

6. Shirinova, D. O. (2022). Kimyo fanidan suv mavzusini oqitishda barqaror taraqqiyot ta’limi tushunchalarining tatbiqi. *Образование и наука в XXI веке*, *2*(25), 666-670.

7. Shirinova, D. (2024). KIMYOVIY ELEMENT. KIMYOVIY BELGI MAVZUSINI OQITISHDA BARQAROR TARAQQIYOT TUSHUNCHALARI. *ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА В XXI ВЕКЕ*, (56-3).

8. Shirinova, D., & Gulmurodova, N. (2022). BARQAROR TARAQQIYOT UCHUN TA’LIMDA BIOGAZ MAVZUSI. *Journal of Integrated Education and Research*, *1*(6), 153-157.

9. Shirinova, D. O. Q. (2022). BARQAROR TARAQQIYOT VA BARQAROR TA’LIMDA KIMYO FANIDAN MASALALAR YECHISH AHAMIYATI VA ROLI. *Academic research in educational sciences*, *3*(11), 520-525.

10. Shirinova, D. O. (2022). Kremniy mavzusini oqitishda barqaror taraqqiyot ta’limining ahamiyati. *Energetika sohasini rivojlantirish*, *2*(4), 53-56.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDK: 581.524
ORCID: 0009-0009-9588-6097

VIGNA UMBELLATA (THUNB.) OHWI & H.OHASHI O‘SIMLIGINING O‘RGANILISH TARIXI, AHAMIYATI VA XO‘JALIKDA TUTGAN O‘RNI

Nazaralieva Mahfuza Pardayevna
Navoiy innovatsiyalar universiteti o‘qituvchisi
mahfuzanazaraliyeva@gmail.com
Tel.:+99891 576 32 21

Annotatsiya: Ushbu maqolada Fabaceae oilasiga mansub *Vigna umbellata* (Thunb.) Ohwi & H.Ohashi o‘simligining umumiy tavsifi, dunyo miqyosida olib borilgan morfologik, biokimyoviy, genetik, fiziologik ilmiy tadqiqotlar tahlil qilingan. Bu tur oila tarkibiga kiruvchi boshqa oziq-ovqat ekinlariga nisbatan cheklangan ilmiy ma’lumotlarga ega bo‘lib, O‘zbekiston iqlim sharoitida tabiiy holatda o‘smaydi. Unumdorligi past tuproqlarda yuqori hosil berishi, turli abiotik stress omillariga (qurg‘oqchilik, sho‘rlanish)chidamliligi, shuningdek, og‘ir metal tuzlari bilan zararlangan yerlarda ham o‘sa olishi va yuqori oziqaviy qiymatga ega ekanligi bu turni yurtimiz iqtisodiyoti uchun istiqbolli o‘simlik ekanligidan darak beradi. Shu bois hozirgi vaqtda *V.umbellata* ning introduksiya qilingan namunalari asosida bioekologik xususiyatlarini o‘rganish bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishi boshlangan.

Kalit so‘zlar: *Vigna umbellata* (Thunb.) Ohwi & H.Ohashi, Fabaceae, introduksiya, abiotik, kraxmal, protein, *Plaseolus vulgaris.*

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ VIGNA UMBELLATA (THUNB.) OHWI & H.OHASHI, ЕГО ЗНАЧЕНИЕ И МЕСТО В ЭКОНОМИКЕ

Аннотация: В данной статье рассматривается общий обзор растения *Vigna umbellata* (Thunb.) Ohwi & H.Ohashi, относящегося к семейству **Fabaceae**, а также анализируются морфологические, биохимические, генетические и физиологические исследования, проведенные на мировом уровне. Этот вид имеет ограниченные научные данные по сравнению с другими продовольственными культурами данного семейства и не произрастает в природных условиях климата Узбекистана. Его способность давать высокий урожай на малоплодородных почвах, устойчивость к различным абиотическим стрессовым факторам (засуха, засоление), а также способность расти на почвах, загрязненных солями тяжелых металлов, и высокая питательная ценность делают данный

вид перспективной культурой для экономики нашей страны. В связи с этим в настоящее время начаты научные исследования по изучению биоэкологических особенностей *V. umbellata* на основе интродуцированных образцов.

Ключевые слова: *Vigna umbellata* (Thunb.) Ohwi & H.Ohashi, **Fabaceae**, интродукция, абиотический стресс, крахмал, белок, *Phaseolus vulgaris*.

HISTORY OF THE STUDY OF VIGNA UMBELLATA (THUNB.) OHWI & H.OHASHI, ITS IMPORTANCE AND ITS PLACE IN ECONOMY

Annotation: This article provides a general description of *Vigna umbellata* (Thunb.) Ohwi & H.Ohashi, a species belonging to the **Fabaceae** family, and analyzes morphological, biochemical, genetic, and physiological studies conducted worldwide. Compared to other food crops within this family, this species has limited scientific data and does not naturally grow in the climatic conditions of Uzbekistan. Its ability to produce high yields in low-fertility soils, resistance to various abiotic stress factors (drought, salinity), as well as its capacity to grow in soils contaminated with heavy metal salts and its high nutritional value, indicate that this species is a promising crop for the country's economy. Therefore, scientific research has been initiated to study the bioecological characteristics of *V. umbellata* based on introduced samples.

Keywords: *Vigna umbellata* (Thunb.) Ohwi & H.Ohashi, **Fabaceae**, introduction, abiotic stress, starch, protein, *Phaseolus vulgaris*.

KIRISH. Hozirgi kunda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash hamda barqaror qishloq xo‘jaligini rivojlantirish global muammolar qatoriga kiradi. Iqlim o‘zgarishlari va tuproq unumdorligining pasayishi tufayli muqobil qishloq xo‘jaligi ekinlarini tadqiq qilish, abiotik omillarning noqulay ta’siriga chidamli navlarni yaratish, chet el davlatlaridan yangi oziq-ovqat ekinlarini mamlakatimiz sharoitida iqlimlashtirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shunday istiqbolli turlardan biri *Vigna umbellata* hisoblanadi. Bu tur dunyo bo‘yicha kam o‘rganilgan resurs oziq-ovqat ekini bo‘lib, Fabaceae oilasining *Vigna* turkumiga mansub, The Plant List 2013 yilgi ma’lumotlariga ko‘ra ushbu turkum 120 ga yaqin turni o‘z ichiga olishi qayd etilgan. O‘simlik tezpishar, qurg‘oqchilikka chidamli va tuproqni azot bilan boyituvchi xususiyatga ega bo‘lib, vatani Janubiy-Sharqiy Osiyo. Dunyo bo‘yicha har yili Tailand, Xitoy, Myanma, Nepal va Madakaskarda yirik maydonlarga ekilib boshlangan, eng asosiy import qiladigan mamlakat Yaponiya hisoblanadi [1; 34-36-b.].

So‘nggi yillarda cheklangangan genetik xilma-xilligi, global miqyosda iste’mol qilinib boshlanganligi, proteinlarga boyligi hamda qurg‘oqchilikka moyil yerlarda o‘stirish imkoniyati dunyo bo‘yicha ushbu o‘simlikka bo‘lgan qiziqishning ortishiga olib keldi [2; 1-15-b.]. O‘simlik dukkagi ko‘pincha guruch bilan birga pishirilib iste’mol qilingani uchun ingliz mamlakatlari “rice bean” ya’ni guruch loviya deb nomlashgan. *V. umbellata* mamlakatimiz an’anaviy dukkakli ekinlariga nisbatan hali keng o‘rganilmagan bo‘lib, introduksion sharoitda bioekologik xususiyatlarini o‘rganishga oid ilmiy tadqiqot ishlari boshlangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Ushbu maqolani tayyorlashda ilmiy adabiyotlar tahlili, taqqoslash metodlaridan foydalanildi. Ilmiy adabiyotlar tahlili – *V. umbellata* bo‘yicha nashr qilingan xalqaro ilmiy maqolalar va ma’lumotlardan foydalaniladi; taqqoslash – olingan ilmiy ma’lumotlarni bir-biri bilan solishtirishdan iborat.

Ilmiy tadqiqot ishining boshlanishi sifatida *V. umbellata* ga oid dunyo bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar o‘rganilgan, shuningdek, botanik, bioekologik, agrotexnologik hamda biokimyoviy xususiyatlari adabiyotlar tahlili asosida yoritilgan. Burchoqdoshlar oilasiga mansub bu tur bir yillik qisqa umr ko‘ruvchi dukkakli o‘simlik bo‘lib, unumdorligi past yerlarda ham yaxshi hosil bergani uchun dunyo bo‘yicha asosan vertikal zona mintaqalarida, Janubiy va Janubiy-Sharqiy Osiyoda dengiz sathidan 700 dan 1300 metrgacha bo‘lgan tog‘li hududlarida o‘stiriladi. Nepal xalqi bu o‘simlikni muqaddas hisoblaydi hamda diniy marosimlari va festivallarida undan turli taomlar tayyorlashadi. Shuningdek, mevasi tarkibida yallig‘lanish va diabetga qarshi bioaktiv moddalar, antioksidantlar mavjud bo‘lib, ulardan p-kumarik kislota, ferulik kislota, sinapik kislota, katexin, epikatexin, vitexin, izovitexin va kversitin kabi birikmalar uchraydi [1; 34-36-b., 2; 1-15-b.]. Urug‘lari aprel-may oylaridan iyun oyigacha, yaxshi haydalgan yer maydonlariga ekiladi. Unumdorligi past bo‘lgan tuproqlarga ekish maqsadga muvofiq bo‘lib, ekin sifatida hech qanday ortiqcha agrotexnik ishlovlar talab etmaydi hamda qurg‘oqchilikka moyil, hattoki faqat yomg‘ir suvi bilan sug‘oriladigan yer maydonlarida ham bemalol o‘sadi. Poyasi shoxlangan, ingichka tukli, yarim tik o‘suvchi, balandligi 30-100 sm dan 200 sm gacha o‘sishi mumkin. Keng ildiz tizimiga ega, asosiy ildizi yer ostiga 100-150 sm gacha chuqurlikka kiradi. Gullari yorqin sariq rangda, mevalari 7,5-12,5 sm uzunlikdagi silindr shakldagi dukkaklar hisoblanib, har bir dukkakda 6 tadan 10 tagacha urug‘lar mavjud. Bu tur uchun optimal harorat +18 ^{o}C dan +30 ^{o}C oralig‘i bo‘lib, haroratning pastligi cheklovchi omil sifatida o‘simlikni nobud qilishi mumkin. Quritilgan urug‘lari yuqori ozuqaviy qiymatga ega bo‘lib, lizin aminokislotasiga, mineral va vitaminlarga boy, jumladan tiamin, riboflavin, niatsin, askorbin kislotalari uchraydi. [3; 433-439-b.]. O‘simlik to‘qimalarida anorganik va organik moddalar konsentratsiyasining o‘zgarishi uning genotipi va ekologik o‘sish sharoitiga bog‘liqdir. Shu jihatdan guruch loviyaning turli ekin maydonlaridan olib kelingan 15 xil genotiplari ustida biokimyoviy tarkibini tahlili qilish ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. O‘simlik genotiplarida oqsil fraksiyalari miqdori quyidagicha o‘zgarishda uchraydi: globulinlar-11,55-12,72 % gacha; albuminlar-5,83-7,45 % gacha; glutelinlar-1,77-2,54 % gacha; prolaminlar-1,44-1,97 % gacha. Makro va mikroelementlar miqdori, yog‘ kislotalari tarkibi, anti-oziqaviy moddalar miqdori biokimyoviy tekshirilgan, korelyatsion tahlil qilingan. *V.umbellata* o‘simligi yuqori oziqaviy, terapevtik va antioksidant xususiyatga ega *Vigna* turkumi boshqa vakillariga nisbatan kam o‘rganilgan istiqbolli tur hisoblanadi[4; 1-13-b.]. O‘simlikning turli noqulay sharoitda o‘sish potensiali yuqori bo‘lib, sho‘rlanish miqdori baland, og‘ir metal tuzlari jumladan alyumiy bilan zararlangan yerlarda o‘sa olish qobiliyatini aniqlash uchun gidroponika usulida laboratoriya sharoitida 0, 24, 48 soat davomida $AlCl_3$*$6H_2O$ bilan ta’sirlashtirilib, ildiz, poya, barglar namunalari ustida RT-qPCR tahlili o’tkazilgan. Alyuminiy

stressiga chidamlilik WRKY transkripsiya omillariga bog‘liq ekanligi, domenlardagi aminokislotalar ketma-ketligi aniqlangan[2; 1-15-b.]. Qurg‘oqchil sharoitda abiotik stess omillariga chidamliligi *V. umbellata* o‘simligining 5 xil muhitda o‘stirilgan 5 xil genotipli o‘simlik tuplarida tadqiq qilingan. Sho‘rlanish omiliga chidamliligi NaCl ning turli konsentratsiyali eritmalarini ta’sir ettirish yo‘li bilan laboratoriya sharoitida o‘rganilganda, NaCl ning 100 M gacha eritmasiga chidamli ekanligi aniqlangan. NaCl ning undan yuqori konsentratsiyasida o‘simlik ildiz vazni 100 foizgacha kamayib borganligi kuzatilgan. Urug‘larni ekishdan oldin sho‘rlanish stressini ta’sir ettirish bardoshli genotipli o‘simlik tuplarini ajratib olishga yordam beradi. Shuningdek, ushbu tur kislotali muhitga moslashuvchan hamda alyumiy stressiga chidamli ekanligi aniqlangan [5; 43-51-b.].

Farako-Bar shahridagi Atrof-muhit va qishloq xo‘jaligi tadqiqotlari milliy instituti tajriba maydonida *V. umbellata*ning fenotipik miqdoriy belgilarini o‘zgaruvchanligi o‘rganilgan. Natijada 15 ta fenotipik miqdoriy xususiyatlarning o‘zgarishiga asoslangan agromorfologik xilma-xillik kuzatilgan[6; 20-33-b.].

Tadqiqotlarga ko‘ra urug‘lari tarkibida 52-57 % kraxmal borligi aniqlangan. Haryana Agriculture University tomonidan *V. umbellata* kraxmali 20 xil usulda ajratib olingan va kimyoviy tahlil qilingan. O‘simlik kraxmali ekstraksiya mahsuldorligi 25,7 % tashkil qilib, uning fizik-kimyoviy xususiyatlari tadqiq qilinganda, suv va moyni singdirish qobiliyati 2,54-2,60 % ekanligini, emulsiya sig‘imi va barqarorligi 68,3-79,0 % ekanligi qayd etilgan. Olingan kraxmal pechene, makaron, kraker, gazaklar, muzlatilgan oziq-ovqat mahsulotlari tuzilishini o‘zgartirishda foydalanish mumkin. Ushbu o‘simlik kraxmalini hech qanday modifikatsiyadan o‘tkazmasdan iste’mol qilish imkoniyati mavjud. Chunki kraxmal modifikatsiyadan o‘tganda tarkibiy o‘zgarishga uchraydi va bu inson sog‘ligiga salbiy ta’sir etadi [7; 408-422-b.].

O’simlikning zararkunanda va kasalliklarga nisbatan yuqori kurashuvchanlik xususiyatining mavjudligi kelajakda *V. radiata, V. mungo, V.angularis* turlarining genetik bazasini kengaytirish va genofondini yaxshilashda foydalanish imkoniyatini beradi[8; 100-115-b.].

NATIJALAR VA MUHOKAMA. *V. umbellata* urug‘lari morfologik ko‘rinishiga qarab ba’zan qizil loviya *Plaseolus vulgaris* turi bilan adashtiriladi. Ammo, bu ikki tur Fabaceae oilasining ikkita alohida turkumiga mansub turlar hisoblanadi. *V. umbellata* urug‘lari farqli ravishda nisbatan ingichka, 6-8 mm, to‘q qizil yoki jigarrang tusda, mayda, yumaloq biroz cho‘zilgan. Protein, tolalar va temirga boy hisoblanadi. Tarkibida oqsillardan asosan albumin, globulin ko‘p uchraydi.

Yuqoridagi tadqiqotlarda mazkur tur urug‘larining biokimyoviy tahlili, abiotik omillarning noqulay sharoitida o‘simlik o‘sishining genetik asoslari, tabiatdagi, inson hayotidagi va qishloq xo‘jaligidagi ahamiyati chet davlatlar miqyosida olib borilgan tadqiqot ishlari asosida tadqiq qilingan. Mamlakatimizda bu o‘simlik endi introduksiya qilinayotganligi uchun *V.umbellata* bo‘yicha ilmiy-tadqiqot ishlari mavjud emas. Tadqiqot ishlarimizda turning yurtimiz iqlim sharoitiga moslashishining ekologik, fiziologik asoslarini o‘rganish maqsad qilingan

XULOSA. Shu kungacha olib borilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, hozirgi tuproq unumdorligi past, sho‘rlanishga moyil yer maydonlarida ekilayotgan qishloq xo‘jaligi ekinlari orasida *V. umbellata* yuqori hosildor, zararkunada va kasalliklarga chidamli, oziqabop, foydali o‘simlik turi hisoblanadi. Shu bilan birgalikda mevalari antioksidantlik xususiyatiga ega, diabetga qarshi terapevtik maqsadlarda ishlatish mumkin. Dieta vaqtida boshqa dukkakli ekinlardan farqli ravishda guruch loviyani oziq ratsioniga qo‘shish insonlarning oqsil, vitamin, mineral elementlarga bo‘lgan kundalik ehtiyojini to‘ldirishda yordam beradi. O‘zbekiston sharoitida lalmi yer maydonlari, unumdorligi past yer resurslaridan unumli va samarali foydalanishda bu tur istiqbolli o‘simlik hisoblanadi. Shuningdek, boy ozuqaviy qiymatga ega chorva mollari yem-xashak ekini, organik qismlari chiriganda tuproqni azot bilan boyitadi. O‘simlikni yurtimiz sharoitida introduksiya qilish hamda xalqimiz orasida iste’mol qilinishini ommalashtirish arzon, qulay oziq-ovqat ekiniga ega bo‘lish imkoniyatini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Salman Ahmed, Shahnila Jamil. Rice bean (Vigna Umbellata) the forgotten gold: unraveling the commercial, nutritional and medicinal value// Journal of Pharmacognosy and Phytochemistry// Vol. 13, Issue 3 (2024). 34-36.

2. Gunasekaran Ariharasutharsan, Manoharan Akilan, Manickam Dhasarathan, Manivel Amaravel, Sankaran Divya, Mariyappan Deivamani, Manickam Sudha, Muthaiyan Pandiyan, Adhimoolam Karthikeyan, Natesan Senthil// De Novo Transcriptome Assembly of Rice Bean (*Vigna umbellata*) and Characterization of WRKY Transcription Factors Response to Aluminum Stress// Plants 2024, 13, 3170. 1-15.

3. A.V. Dahipahle, Sandeep Kumar, Neha Sharma, Hari Singh, Sanjeev Kashyap, Hemraj Meena. Rice Bean - A Multipurpose, Underutilized, Potential Nutritive Fodder Legume - A Review// Journal Of Pure And Applied Microbiology, March 2017. Vol. 11(1), p. 433-439

4. **Rajan Katoch, Sanjay Kumar Sanadya, Kiran Pathania, H. K. Chaudhary. Nutritional and nutraceutical potential of rice bean (Vigna umbellata) –a legume with hidden potential//**ORIGINAL RESEARCH article//Front. Nutr., 09 June 2023//Sec. Food Chemistry//Volume 10 – 2023.1-13.

5. Pratanti Haksiwi Putri, Rina Artari, Ratri Tri Hapsari//Respons Kacang Nasi [Vigna umbellata (Thunb.) Ohwi & H. Ohashi] terhadap Salinitas pada Fase Perkecambahan//BULETIN PALAWIJA VOL. 20 NO. 1, MEI 2022

6. Zinmanké Coulibaly, Antoine Barro, Wend-Pagnagdé Félicien Marie Serge Zida, Tudwendsida Joseph Nanama// Phenotypic diversity of rice bean collection [Vigna umbellata (Thunb.) Ohwi et Ohashi] in Burkina Faso based on quantitative traits// Int. J. Biol. Chem. Sci. 18(1): 20-33, February 2024 ISSN 1997-342X (Online), ISSN 1991-8631 (Print). 20-33.

7. **Sapna Dhawan Munjal, Jyotika Dhankhar, Alka Sharma, Prixit Guleria. Studies on Physicochemical Properties of Rice Bean (Vigna umbellata) Starch: An Underutilized**

Legume//Current Research in Nutrition and Food Science//ISSN: 2347-467X, Vol. 12, No. (1) 2024, Pg. 408-422

8. Gayacharan Swarup K., Parida, Amit Kumar Singh, Debashish Chattopadhyay, D.C. Joshi, Gopal Ktana// Rice bean (Vigna umbellata (Thunb.) Ohwi & Ohashi)// Genetic and Genomic Resources// 8 October 2024// pp. 100-115.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDK 548.3

NONLINEAR OPTICAL (NLO) MATERIALS: BIS(2-METHYL-4-NITROANILINIUM) HEXACHLORO-TIN(IV) MONOHYDRATE. QUANTUM CHEMICAL CALCULATIONS. SYNTHESIS, CRYSTAL STRUCTURE, HIRSHFELD SURFACE ANALYSIS, CRYSTAL VOIDS.

Samandarov E. Sh[1]., Kodamboev P. K[1]., Normamatov A.S[2]., Yakubov.Y.Y[2].,Ibragimov.A.B.[2]

[1]Khorezm Mamun branch of Uzbekistan Academy of Sciences, Markaz-1, Khiva 220900, Uzbekistan. [2]Institute of General and Inorganic Chemistry of Uzbekistan Academy of Sciences,100170, Mirzo Ulug'bek str., 77a.

Abstrakt. 2-Methyl-4-nitroaniline (2m4na) and Tin(IV) chloride formed a nonlinear optical material. The molecula obtained nonlinear optical material(NLO)=$(2m4na)_2SnCl_6 \cdot H_2O$-bis(2-Methyl-4-nitroanilinium)hexachloro-Tin(IV) monohydrate**.**In all the crystal structures presented, cations and anions are arranged alternatively to form chain and ring hydrogen-bonding patterns consisting of weak unconventional N−H•••Cl hydrogen bonds. The compound was first analyzed using single-crystal X-ray diffraction to determine its crystal structure. Subsequently, FTIR (Fourier-transform infrared spectroscopy) and UV-visible absorption spectroscopy studies were conducted to provide insights into the compound's chemical composition and electronic transitions. Nonlinear optical materials were studied by Hirshfield surface analysis and crystal void parts.

Keywords: 2-Methyl-4-nitroaniline ; Single crystal; Hydrogen bond; Hirshfeld surface analysis; Crystal Voids.

Introduction. The design and synthesis of new organic-inorganic hybrid compounds have become significantly important in recent years due to the potential to merge the distinct properties of organic and inorganic materials[1-4]. The self-assembly processes of these hybrid compounds in the solid-state are facilitated by a diverse array of interactions, including hydrogen bonding networks, π-π interactions, and van der Waals forces.These interactions play a crucial role in governing the supramolecular organization and properties of the resulting materials[4;5]. The hydrogen bonding network contributes to the structural stability and organization of the hybrid compounds. π-π interactions, which involve the stacking of aromatic systems, can influence the electronic properties and structural arrangement of the materials[6-

9]. Additionally, van der Waals forces contribute to the overall cohesion and packing efficiency of the hybrid structures[10;11].

Results and discussion.

1.Single crystal X-ray structure analysis.

The intermolecular hydrogen bonds and hydrogen bonds in the molecule are between the N1-H atom in 2-methyl 4-nitro aniline and the Cl2 and Cl3 atoms in $SnCl_4$. The intermolecular bond is N1-H•••Cl3 and N1-H•••Cl2 occurs between Cl2 and between N1-H•••H-O hydrogen bonds. The intermolecular bond is N1-H•••Cl2 distance is 2.579 Å and distance of N1-H•••Cl2 is 2.883 Å. The valence angle of Cl-Sn-Cl in the $SnCl_6^{2+}$ molecule is 92.50 Å.

Information of plane spacing for monoclinic structure crystal systems.

$$\frac{1}{d^2} = \frac{1}{sin^2\beta} \cdot \left(\frac{h^2}{a^2} + \frac{k^2\, sin^2\beta}{b^2} + \frac{l^2}{c^2} - \frac{2hl\cos\beta}{ac}\right)$$

Additionally, corrections for Lorentz and polarization effects were made to ensure the accuracy of the intensity measurements of the reflections.Monoclinic , Axial lengths and angles -Three unequal axes, one pair not at right angles $a \neq b \neq c$, $\alpha \neq \gamma = 90 \neq \beta$[6;7].

The X-ray diffraction data for the crystal structure of 2-Methyl-4-nitrobenzenaminium hexachloro-stannane monohydrate was collected using a KUMA Diffraction KM-4 four-circle single-crystal diffractometer[8].(Fig-1).

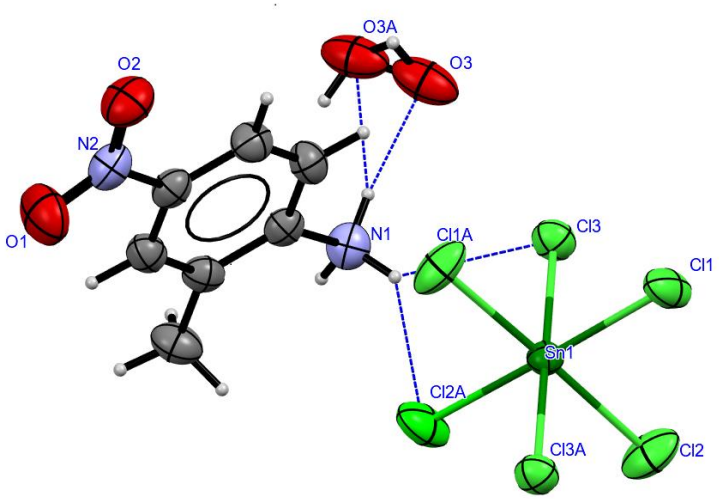

Fig-1. *(a) ORTEP drawing of the intermolecular H-bonds and (b) Nonlinear optical (NLO) materials.*

bis(2-Methyl-4-nitroanilinium) hexachloro-Tin(IV) monohydrate

molecule. Thermal ellipsoids are drawn with the 50% probability level.

This instrument was equipped with a CCD detector and utilized graphite-monochromatized Mo Kα radiation with a wavelength of 0.71073 Å.

The raw data obtained from the diffraction experiment were processed using the CrysAlis Data Reduction Program, specifically version . During the data reduction process, an absorption correction was applied to account for any absorption effects present in the crystal sample[12].

The crystal structures of 2-Methyl-4-nitrobenzenaminium hexachloro-stannane monohydrate were initially solved using direct methods. Subsequently, the structures were refined utilizing the full-matrix least-squares method with the SHELXL-97 soft ware [13]. This refinement process allowed for a detailed and precise analysis of the crystal structure, ensuring that the final model accurately represented the arrangement of atoms within the compound[14].

The crystallographic data for 2-methyl-4-nitroanilinium chloride (1) can be accessed through CCDC-875783 and for bis(2-amino-4-nitroanilinium) hexachloridostannate(IV) monohydrate (2) through CCDC-905995. Supplementary data related to the crystallography in this study can be acquired at no cost from www.ccdc.cam.ac.uk/conts/retrieving.html or by contacting the Cambridge Crystallographic Data Centre at 12 Union Road, Cambridge CB21EZ, UK; fax: +44 1223 336033; e-mail: deposit@ccdc.cam.uk.

Crystallographic data and details of the structure refinement are given in Table 1.

Table 1. Crystallographic data and details of the refinement of the bis(2-Methyl-4-nitroanilinium) hexachloro-tin(IV) monohydrate. structure.

Name	**bis(2-Methyl-4-nitroanilinium) hexachloro-tin(IV) monohydrate.**
Empirical formula	**$2(C_7H_9N_2O_2^+)Cl_6Sn^{2+}\ H_2O$**
Formula weight	**655.71**
Temperature/K	**295(2)**
Crystal system	**Monoclinic**
Space group	**C2/c**
a/Å	**12.5392(3)**
b/Å	**9.2956(2)**
c/Å	**20.6018(4)**
α/°	**90**
β/°	**99.435(2)**
γ/°	**90**
V/Å^3	**2368.85**
Z	**1**
ρ_{calc}, g/cm^3	**1.342**
μ/mm^{-1}	**0.895**

F(000)	**848.0**
Crystal size/mm^3	**0.16 × 0.14 × 0.12**
Radiation	**Cu Kα (λ = 1.54184)**
2Θ range for data collection/°	**8.13 to 152.25**
Index ranges	**100 ≤ h ≤ -100, 100 ≤ k ≤ -100, 100 ≤ l ≤ -100**
Reflections collected	**13000**
Independent reflections	**2045 [R_{int} = 0.0297, R_{sigma} = 0.0159]**
Data/restraints/parameters	**2045/0/180**
Goodness-of-fit on F^2	**1.055**
Final R indexes [I>=2σ (I)]	**R_1 = 0.0343, wR_2 = 0.0940**
Final R indexes [all data]	**R_1 = 0.0372, wR_2 = 0.0969**
Largest diff. peak/hole / e Å^{-3}	**0.20/-0.15**
R-Factor(%)	**2.06**
Reduced Cell Parameters	**a: 7.804 b: 7.804 c: 20.602**

The transitioning to the compound bis(2-Methyl-4-nitroanilinium) hexachloro-Tin(IV) monohydrate, this complex compound consists of the cation bis(2-Methyl-4-nitroanilinium) and the anion hexachloro-Tin(IV) along with a water molecule forming a monohydrate. In the crystal structure of bis(2-Methyl-4-nitroanilinium) hexachloro-Tin(IV) monohydrate, the packing of molecules will be influenced by the interactions between the cation, anion, and the water molecule. The coordination number of Tin(IV) in this compound is typically 6, indicating that Tin(IV) is surrounded by six chloride ions (Fig-2).

In the crystal structure of 2-Methyl-4-Nitroanilinium Hexachloridostannate(IV), the layers are arranged in an ACC sequence due to the bivalent $SnCl_6^{2-}$ anion balancing two monovalent $2m4na^+$ ions.

The aromatic rings of adjacent $2m4na^+$ ions are parallel to each other, as well as to the ions in the next layer. However, the vectors of neighboring ions are close to orthogonal, creating a unique geometric relationship.

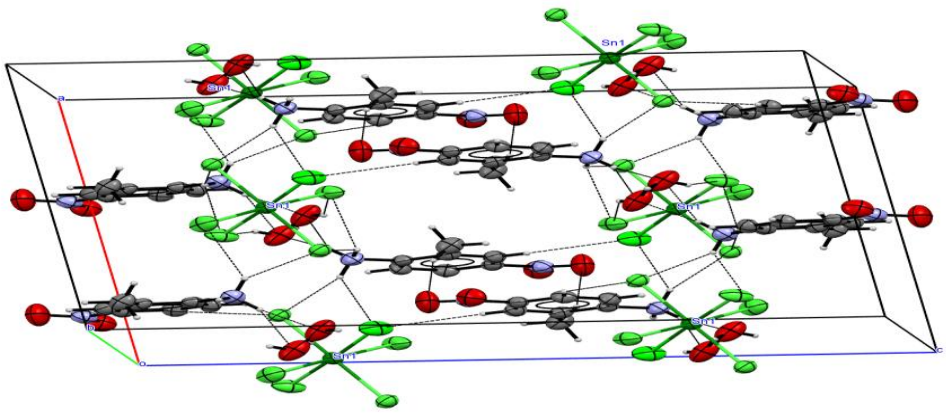

Fig-2. Packing of molecules in the structure of nonlinear optical (NLO) materials. bis(2-Methyl-4-nitroanilinium) hexachloro-Tin(IV) monohydrate

2. Experimental.

Synthesis of bis(2-Methyl-4-nitroanilinium) hexachloro-Tin(IV) monohydrate.

Synthesis: The initial compounds, 2-Methyl-4-nitroaniline All reagents and solvents used in the synthesis were of reagent grade and employed without additional purification. Yellow powder 2-Methyl-4-nitroaniline [Aldrich, purum > 98% (NT)], (0.152g 10 mM) and hydrochloric acid (Aldrich, 35 % in H_2O, 99.95%), (2 mL) were mixed in diethyl ether (10 mL) at room temperature to form a 2-Methyl-4-nitroanilinium chloride precursor solution. The solution was heated to 60 ^{0}C and kept at this temperature for 10 min. Upon cooling, 2-Methyl-4-nitroanilinium chloride precipitated in the solution. The precipitate was then washed with diethyl ether and dissolved in ethanol. Tin shots, weighing 0.118 g (5 mM), were dissolved in 5 mL of 37 % hydrochloric acid at room temperature over seven hours to produce form **tin chloride** ($SnCl_4$). The tin chloride solution was added to the freshly prepared ethanolic solution of the 2-Methyl-4-nitroanilinium chloride precursor while continuously stirring (Scheme-1).

The solution was placed in a thermostat at 25°C for 20-22 days, resulting in the formation of a new crystal (Scheme-2).

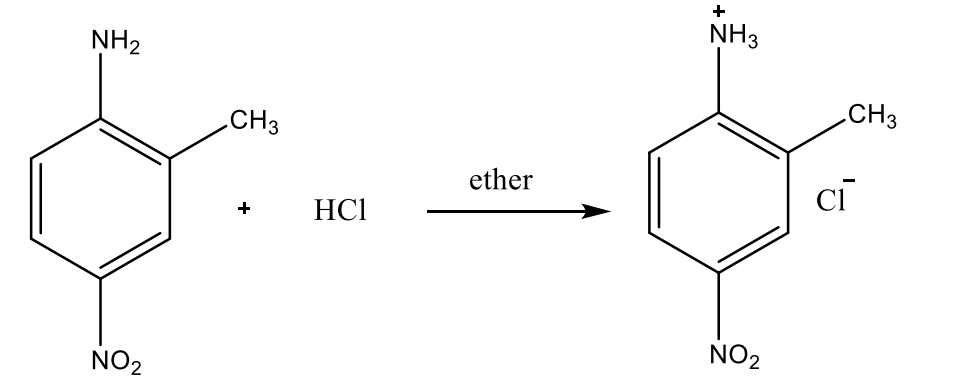

2-methyl-4-nitroaniline — 2-methyl-4-nitrobenzenaminium

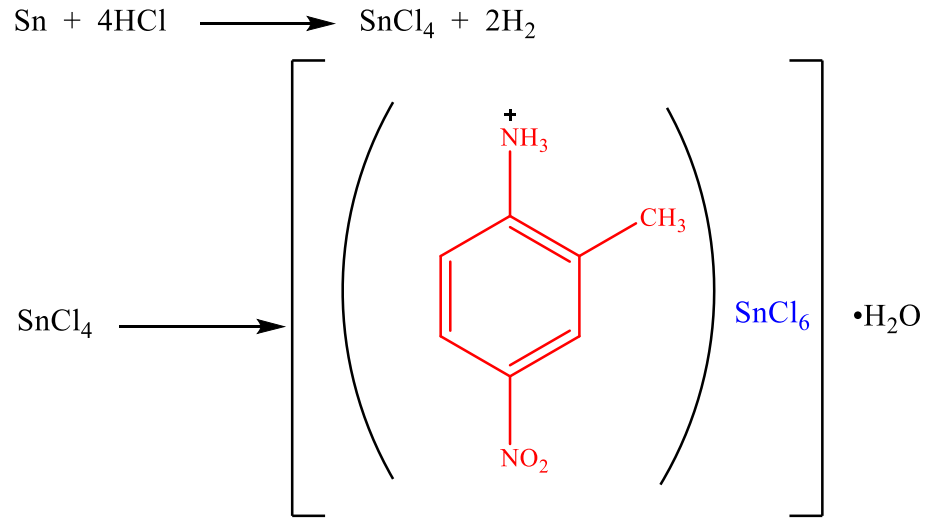

2-methyl-4-nitrobenzenaminium — 2-Methyl-4-nitrobenzenaminium hexachloro-stannane monohydrate

(Scheme-1). Synthesis of bis(2-Methyl-4-nitroanilinium) hexachloro-Tin(IV) monohydrate.

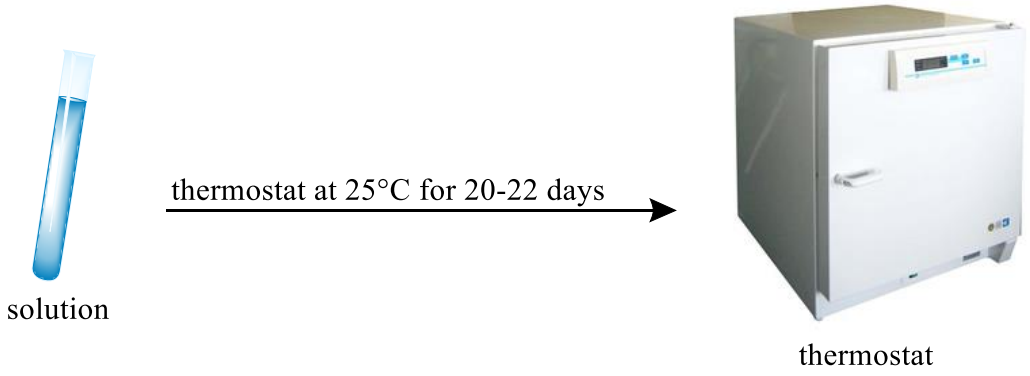

(Scheme-2). Synthesis of bis(2-Methyl-4-nitroanilinium) hexachloro-Tin(IV) monohydrate.

3. Analysis of Hirshfeld surfaces of discrete nonlinear optical (NLO) materials.

Molecular crystalline structures can be quantitatively analyzed through the Hirshfeld surface technique. This methodology illuminates the shifts happening at every point on the Hirshfeld surface, pertaining to neighboring atoms situated on both the external and internal surfaces. These distinct attributes have been pivotal in scrutinizing the selectivity and specificity of intermolecular forces acting upon molecular arrangements[6;9;16].

The creation of these surfaces involves partitioning the space enclosed by the crystal using the Hirshfeld ratio, where the procrystal is effectively delineated by employing a promolecule characterized by an electron density of 0.5. The normalized contact distance, referred to as $\boldsymbol{d_{norm}}$, is calculated by considering perspectives from both the exterior and interior of the surface, as outlined below:

$$d_{norm} = \frac{d_i - r_i^{vdW}}{r_i^{vdW}} + \frac{d_e - r_e^{vdW}}{r_e^{vdW}}$$

The Hirshfeld surface analysis elucidates the intricate relationships between the external and internal components of a crystalline structure[14]. The parameter denoted as $\boldsymbol{d_{norm}}$ represents the normalized contact distance, where $\boldsymbol{d_e}$ signifies the distance from the Hirshfeld surface to the nearest external nucleus, $\boldsymbol{d_i}$ denotes the corresponding distance to the nearest internal nucleus, and r^{vdW} designates the van der Waals radius of the atom in question.

The $\boldsymbol{d_{norm}}$ parameter is visually depicted on the Hirshfeld surface through a color gradient ranging from red to white to blue. The bright red regions indicate intermolecular contacts occurring within a distance shorter than the respective van der Waals radii, while the blue regions signify intermolecular contacts at distances greater than the van der Waals radii. The white regions correspond to the cumulative van der Waals radii for the associated atoms [15].

To analyze the short-range contacts between neighboring molecules in crystal lattice structures, the researchers utilized CrystalExplorer version 17 [17]. This software was employed to examine the Hirshfeld surfaces of the crystal structures and generate the corresponding two-dimensional (2D) fingerprint plots[18].

The analysis of Hirschfeld surfaces is an important tool for understanding the intermolecular interactions and crystal packing in nonlinear optical (NLO) materials. Here are some key insights from the search results.

1.The Hirshfeld surface analysis can provide valuable information about the nature and strength of intermolecular interactions that stabilize the crystal structure of NLO materials [19]. This includes hydrogen bonding, π-π stacking, and other noncovalent interactions.

2.The Hirshfeld surface analysis can reveal the contribution of different types of intermolecular contacts (e.g., C-H•••Cl; C-H•••O; C-H•••Br) to the overall crystal packing [3;7]. This information is crucial for understanding the structure-property relationships in NLO crystals.

3.The Hirshfeld surface analysis can also be used to visualize the molecular shape and surface properties of NLO chromophores, which can provide insights into their nonlinear optical response [20]. The shape and charge distribution of the molecules can influence their second-order and third-order nonlinear optical susceptibilities.

4.In addition to Hirshfeld surface analysis, other computational techniques such as density functional theory (DFT) calculations can be employed to further investigate the electronic structure, molecular orbitals, and nonlinear optical properties of NLO materials [17;20]. These complementary analyses can help in the rational design of new NLO materials with improved performance.

5.The search results highlight several examples of NLO crystals, such as stilbazolium derivatives, Schiff base complexes, and organic-inorganic hybrid materials, where Hirshfeld surface analysis has been used to understand the structure-property relationships [7-11].

Hirshfeld surfaces are used in chemistry to analyze intermolecular interactions in crystals, particularly in nonlinear optical materials.

Volume: The volume of a Hirshfeld surface refers to the total space enclosed by the surface, representing the region where intermolecular interactions occur.

Area: The area of a Hirshfeld surface is the total surface area exposed, providing insights into the extent of molecular interaction regions.

Globularity: Globularity is a measure of how spherical or globular a molecule is. In the context of Hirshfeld surfaces, it can indicate the overall shape or compactness of the molecule.

Asphericity: Asphericity is a measure of how much a surface deviates from being perfectly spherical. In Hirshfeld surfaces, it can give information about the molecular shape and symmetry.

Hirschfeld analysis

Hirshfeld surface analysis was performed on a (NLO) compound using its CIF file. The asymmetric part of the structure was selected for the surface analysis.

During the analysis, the Hirshfeld surface was obtained from the normalized contact distance and its d_i and d_e indicators.

Quantitative analysis of the Hirschfeld surface area (d_{norm}) revealed that the total volume is 292.86 Å³ and the surface area is 294.76 Å². Generally, larger volume and surface area indicate more extensive intermolecular bonding and interactions within the crystal structure (Fig-3).

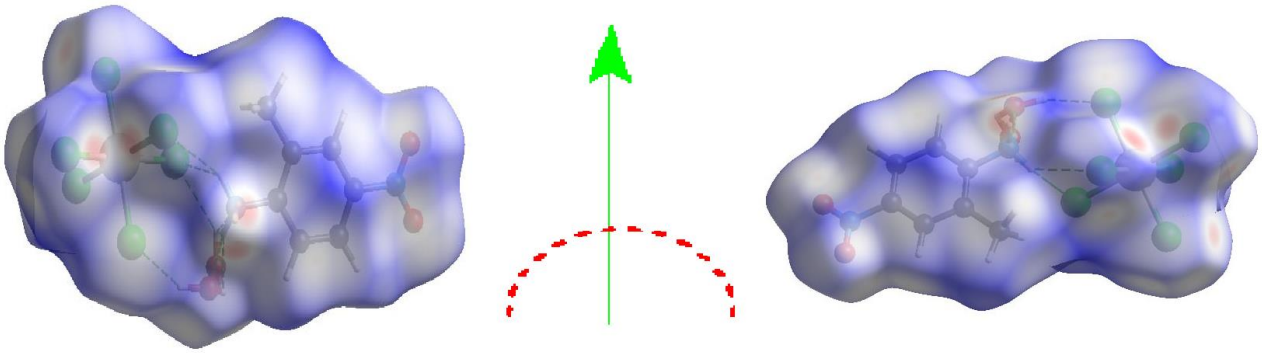

Fig-3. Hirschfeld surface of dnorma nonlinear optical (NLO) materials, interactions inside and outside the surface.

The 2D fingerprints of the Hirshfeld surface of the coordination polymer compound are shown in Fig-5. Analysis of these fingerprint patterns revealed seven different homo- and heteroatomic contact interactions within and between molecules that contribute to the overall crystal packing.

The most prominent intermolecular interactions are H-O/O-H contacts, which account for 55.1% of the Hirshfeld surface. This indicates the important role of hydrogen bonding in stabilizing the crystal structure.

The second largest contribution is H---H contacts, accounting for 11.9% of the surface area. These close hydrogen-hydrogen interactions also play an important role in intermolecular packing.

Other significant contributions include C---C contacts (1.5%). These reflect the various van der Waals and dipole-dipole interactions present in the crystal.

In slightly smaller proportions, there are All contacts (100%), All---H/H---All contacts (56.9%), O---H/H---O contacts (8.5%), Cl---O/O---Cl (2.6%) and C---H/H---C (2%) and N---O/O---N (0.5%) contacts, all of which also contribute to the Hirshfeld surface. This indicates a variety of intermolecular interactions that stabilize the crystal structure.

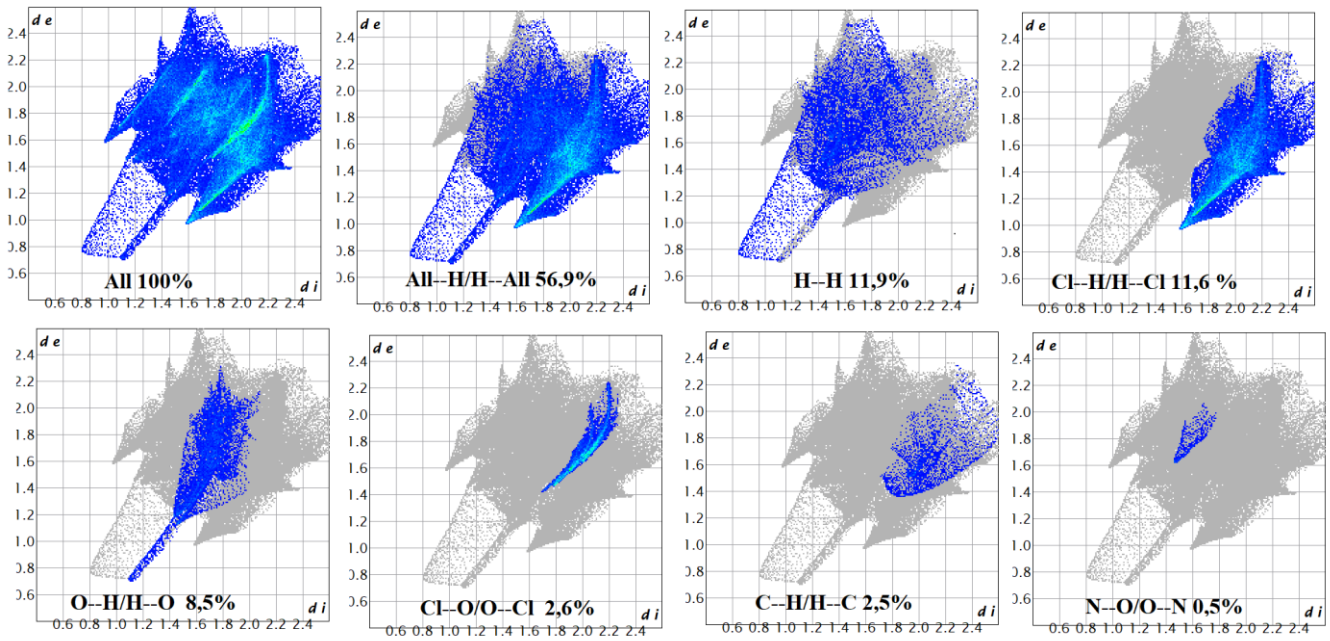

Fig-4. Fingerprint representation of a nonlinear optical (NLO) materials Hirschfeld surface, contribution of interatomic interactions to surface formation

Hydrogen contributes 51.3% to the inner part of the surface and 55.2% to the outer part. Oxygen contributes 36.3% to the inner part and 32.5% to the outer part. Carbon and the tin metal each contribute 0.5% and 0.8% respectively, with the same percentages for both the inner and outer parts of the surface.

This indicates that the contributions of the various elements to the Hirshfeld surface formation are comparable between the inner and outer parts of the molecular surface.

4. Crystal Voids.

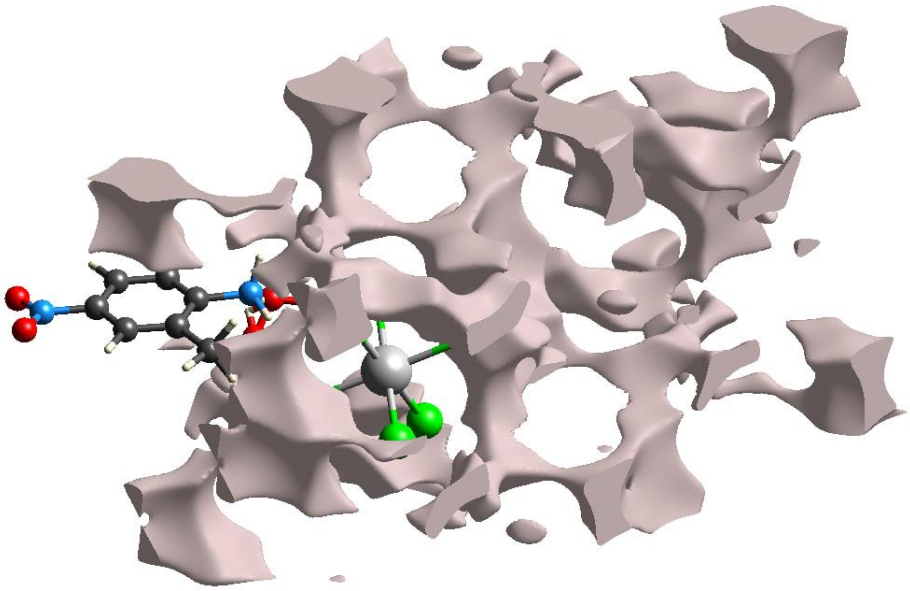

Fig-4. *Crystal Voids appearance of bis(2-Methyl-4-nitroanilinium) hexachloro-Tin(IV) monohydrate*.

4. Crystal Voids

Volume: 203.45 Å³ – The voids in a crystal represent the empty spaces or cavities within its structure. A void volume of 203.45 Å³ suggests that there's a significant amount of space inside the crystal, potentially affecting its density or porosity.

Area: 743.21 Å² – This is the surface area of the voids within the crystal. A larger surface area in relation to the volume indicates more exposed empty space, which can influence how the crystal interacts with its environment, for example, in adsorption or diffusion processes.

2. Globularity: 0.225

Globularity measures how close the shape of an object (or void, in this case) is to being spherical. A value of 1 would mean the void is perfectly spherical, while a value closer to 0 means the shape is more elongated or irregular.

A globularity of 0.225 suggests that the voids in this crystal structure are quite irregular, not close to spherical. This can indicate that the internal structure of the crystal is complex and non-uniform.

3. Asphericity: 0.228

Asphericity measures how much a shape deviates from being a perfect sphere. A value of 0 means the shape is a perfect sphere, and higher values mean the shape is more elongated or distorted.

An asphericity value of 0.228 indicates that the voids are slightly distorted but not extremely elongated. The voids are not perfectly spherical, but their distortion isn't extreme either.

Summary Analysis: The crystal has notable voids, with a reasonably large volume and surface area, which may affect its physical properties such as porosity, adsorption, or interaction with other materials.

The voids are not very globular, meaning their shape is irregular, and the asphericity suggests that they are not perfectly spherical, though they are not highly elongated either.

In essence, the crystal contains irregularly shaped internal voids that could significantly influence its material properties, particularly in fields like catalysis, filtration, or material science, where void spaces play an important role in functionality.

Conclusion.

The successful synthesis of (C7H8N2O2[SnCl6] and its detailed structural, vibrational, and optical characterization provide valuable insights into the properties of this organic-inorganic hybrid material. The combination of experimental techniques (X-ray diffraction, infrared spectroscopy, UV-visible spectroscopy) and theoretical calculations (DFT, Hirshfeld surface analysis) offers a comprehensive understanding of the compound's behavior and potential applications.

This compound belongs to the monoclinic system with the C2/c space group. The cohesion and the stability result from the establishment of N-H---Cl hydrogen bonds between the organic cations and inorganic anions. Investigation of intermolecular interactions and crystal packing via Hirshfeld surface analysis reveals that H---Cl/Cl---H (52.3%) and H/H (11.6%) intermolecular interactions are the most abundant in the crystal structure.

REFERENCES.

1. *Kavitha G. et al. Synthesis, crystal structure, Hirshfeld surface, DFT calculations, Z-scan and nonlinear optical studies of novel flourinated hexahydropyrimidine //Journal of Molecular Structure. – 2021. – T. 1228. – C. 129484.*
2. *Maidur S. R. et al. Structural characterizations, Hirshfeld surface analyses, and third-order nonlinear optical properties of two novel chalcone derivatives //Optical Materials. – 2018. – T. 75. – C. 580-594.*
3. *Shruthi C. et al. Molecular structure, Hirshfeld surface and density functional theoretical analysis of a NLO active chalcone derivative single crystal—A quantum chemical approach //Journal of Molecular Structure. – 2021. – T. 1228. – C. 129739.*
4. *Jayaprakash P., Selvaraj S., Kumar A. R. A new organic compound (C9H12N2O2): crystal structure, characterization, Hirshfeld surface analysis, electronic properties, NLO properties, DFT calculation and molecular docking //Solid State Sciences. – 2024. – C. 107587.*
5. *Mohamed S. K. et al. Synthesis, crystal structure, Hirshfeld surface analysis, energy framework, NBO-NLO analysis of new ethyl 2-benzoyl-3, 3-bis (methylthio) acrylate //Structural Chemistry. – 2024. – T. 35. – №. 4. – C. 1099-1111.*
6. *Tahir M. N. et al. Synthesis, Characterizations, Hirshfeld Surface Analysis, DFT, and NLO Study of a Schiff Base Derived from Trifluoromethyl Amine //ACS omega. – 2024. – T. 9. – №. 2. – C. 2325-2338.*
7. *Jayaprakash P., Rajamanickam R., Selvaraj S. Quantum computational investigation into the optoelectronic and NLO properties of C8H8O3. C3H7NO2 single crystal //Journal of Molecular Structure. – 2025. – T. 1319. – C. 139488.*
8. *Sateesha D. et al. Crystal structure, third-order nonlinear optical property relationship, density functional theory, and in silico bio activity of organic non-centrosymmetric crystal (E)-1-(thiophen-2-yl)-3-(p-tolyl) prop-2-en-1-one //Structural Chemistry. – 2024. – C. 1-14.*
9. *Khairul W. M. et al. Deciphering ethynyl single crystal for NLO applications: Synergistic studies on the structural, Hirshfeld surface, photophysical and DFT assessment //Optical Materials. – 2024. – T. 147. – C. 114726.*
10. *Makhlouf J. et al. Single crystal investigations, Hirshfeld surface analysis, DFT studies, molecular docking, physicochemical characterization, antiferromagnetic behavior, and biological activity of Bis (Homopiperazinium)-Nickel Diaquatetrakis (Isothiocyanato)-Nickel //Polyhedron. – 2024. – T. 256. – C. 116997.*

11. Karthika K. et al. Crystal Structure, Hirshfeld Surface, Optical, Thermal, NLO, and DFT Analyses of 5-Methyl-1H-Imidazole-3-Ium-4-Carboxybutanoate crystal //Crystal Research and Technology. – 2024. – T. 59. – №. 5. – C. 2300171.

12. Neela M., Premalatha B., Punitha P. A comparative study of second order Non-linear optical crystals derived from chloro-and dichloro-aniline //Computational and Theoretical Chemistry. – 2024. – T. 1235. – C. 114552.

13. Rafik A. et al. Crystal growth, morphological, mechanical, spectroscopic studies, optical properties, molecular docking, ADME/T, Hirshfeld surfaces analysis and theoretical calculations of hybrid organic-inorganic phosphate compound //Inorganic Chemistry Communications. – 2024. – T. 160. – C. 111828.

14. Balakrishnan C. et al. Synthesis, crystal growth, structural characterization and third-order NLO properties of caesium trihydrodiphthalate //Journal of Materials Science: Materials in Electronics. – 2024. – T. 35. – №. 31. – C. 2018.

15. Jeyanthi P. et al. Investigations on the growth, spectral, optical, hirshfeld surface, electrical, thermal and nonlinear optical properties of 4-aminopyridinium 4-carboxybutanoate single crystal //Journal of Materials Science: Materials in Electronics. – 2024. – T. 35. – №. 23. – C. 1568.

16. Priya B. S., Babu D. R. Synthesis, Hirshfeld Surfaces and Characterization of Diethanolaminium 3, 5-dinitrosalicylate single crystal for NLO application //Results in Physics. – 2025. – T. 68. – C. 108077

17. Raish M. et al. Hirshfeld surface analysis, experimental and theoretical evaluation of a new monohydrated organic salt of 2-amino-4-hydroxy-6-methylpyrimidine (AHMP) and 4-acetamidobenzoic acid (AMBA) for nonlinear optical applications //Journal of Molecular Structure. – 2024. – T. 1314. – C. 138713.

18. Vijayan N. et al. Synthesis, crystal structure, Hirshfeld surface analysis and nonlinear optical characteristics of glycine cobalt sulfate pentahydrate single crystal //Inorganic Chemistry Communications. – 2024. – T. 164. – C. 112392.

19. Mohamed S. K. et al. Synthesis, crystal structure, Hirshfeld surface analysis, energy framework, NBO-NLO analysis of new ethyl 2-benzoyl-3, 3-bis (methylthio) acrylate //Structural Chemistry. – 2024. – T. 35. – №. 4. – C. 1099-1111.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDK:691.32

MALEIN ANGIDRID, AKRIL KISLOTASI VA POLIETILENGLIKOL ASOSIDAGI POLIKARBOKSILAT SUPERPLASTIFIKATORINING SEMENT QORISHMALARIDAGI XOSSALARIGA TA’SIRI.

t.f.f.d (PhD) ***Ismailov Feruz Sabirovich***
Toshkent Kimyo texnologiya ilmiy-tadqiqot instituti
ismoilovferuz54@gmail.com +998912102555

Annotatsiya: Turli omillarning sintez jarayoni va mahsulot xususiyatlariga ta’siri, jumladan radikal initsiatorni bosqichma-bosqich kiritish usuli va miqdori, tizim konsentratsiyasi, harorat va reaksiya vaqti tahlil qilindi. Asosiy xomashyo sifatida akril kislota, polietilenglikol, malein angidridi va polikarboksilat superplastifikator sintez qilindi. Ularning dispersant sifatidagi nisbiy samaradorligi sement qorishmasining oquvchanligini o‘lchash orqali baholandi. Optimal texnologik ko‘rsatkichlar va xomashyo tarkibiy qismlarining nisbati aniqlandi. Natijada, yuqori sifatli beton uchun mos keladigan yangi, yuqori samarali superplastifikator ishlab chiqarildi. Sopolimerning tuzilishi infraqizil spektroskopiya yordamida tavsiflanib, tahlil qilindi. Natijalar olingan sopolimer tuzilishining ishlab chiqilgan ideal molekulyar tuzilishga mos kelishini ko‘rsatdi.

Kalit so’zlar: polikarboksilat; malein angidrid; yuqori samarali superplastifikator; erkin radikalli polimerlanish.

ВЛИЯНИЕ ПОЛИКАРБОКСИЛАТНОГО СУПЕРПЛАСТИФИКАТОРА НА ОСНОВЕ МАЛЕИНОВОГО АНГИДРИДА, АКРИЛОВОЙ КИСЛОТЫ И ПОЛИЭТИЛЕНГЛИКОЛЯ НА СВОЙСТВА ЦЕМЕНТНЫХ РАСТВОРОВ.

Аннотация. Проанализировано влияние различных факторов на процесс синтеза и свойства продукта, включая метод и количество поэтапного введения радикального инициатора, концентрацию системы, температуру и время реакции. В качестве основного сырья были синтезированы акриловая кислота, полиэтиленгликоль, малеиновый ангидрид и поликарбоксилатный суперпластификатор. Их относительная эффективность в качестве диспергаторов оценивалась путем измерения текучести цементного раствора. Были определены оптимальные технологические показатели и соотношение сырьевых компонентов. В результате был разработан новый высокоэффективный суперпластификатор, подходящий для высококачественного бетона. Структура сополимера была охарактеризована и проанализирована с помощью инфракрасной

спектроскопии. Результаты показали, что полученная структура сополимера соответствует разработанной идеальной молекулярной структуре.

Ключевые слова: поликарбоксилат; малеиновый ангидрид; высокоэффективный суперпластификатор; свободнорадикальная полимеризация.

THE EFFECT OF A POLYCARBOXYLATE SUPERPLASTICIZER BASED ON MALEIC ANHYDRIDE, ACRYLIC ACID, AND POLYETHYLENE GLYCOL ON THE PROPERTIES OF CEMENT MORTARS.

Abstract. The influence of various factors on the synthesis process and product properties was analyzed, including the method and amount of stepwise introduction of the radical initiator, system concentration, temperature, and reaction time. Acrylic acid, polyethylene glycol, maleic anhydride, and a polycarboxylate superplasticizer were synthesized as the main raw materials. Their relative effectiveness as dispersants was evaluated by measuring the fluidity of cement mortar. Optimal technological parameters and the ratio of raw material components were determined. As a result, a new highly effective superplasticizer suitable for high-quality concrete was developed. The copolymer structure was characterized and analyzed using infrared spectroscopy. The results showed that the obtained copolymer structure corresponds to the designed ideal molecular structure.

Keywords: polycarboxylate; maleic anhydride; highly effective superplasticizer; free radical polymerization.

Kirish. Oldingi tadqiqotlar shuni ko‘rsatganki, keng tarqalgan polikarboksilat superplastifikator ma’lum haroratda ayrim to‘yinmagan olefin monomerlar va polietilenglikolning to‘yinmagan karbon kislotalar bilan hosil qilgan murakkab efirlari ishtirokida erkin radikal polimerlanish reaksiyasiga asoslanadi. Ushbu efirlar polietilenglkolni ortiqcha miqdordagi to‘yinmagan karbon kislota bilan eterifikatsiya reaksiyasi natijasida olingan [1-12]. Biroq, to‘yinmagan karbon kislotalarining efirlarini mamlakatimizdagi zamonaviy ishlab chiqarish jarayoni hali kerakli rivojlanish darajasiga yetmagan, bu esa sanoat ishlab chiqarishiga ma’lum ta’sir ko‘rsatmoqda. Bundan tashqari, to‘yinmagan karbon kislotalari efirlarining massa tebranishlari keyingi sopolimerlanish reaksiyasiga sezilarli darajada ta’sir qiladi, shu sababli ularni sanoat miqyosida ishlab chiqarishni yanada takomillashtirish zarur [13-15]. Poliefir polikarboksilat superplastifikator so‘nggi vaqtlarda polikarboksilat superplastifikatorlar sintezini o‘rganish sohasida istiqbolli yo‘nalishlardan biriga aylanib bormoqda [16-21]. Polietilenglikolning allil spirti faol to‘yinmagan qo‘sh kimyoviy bog‘ni qoplashi tufayli, polikarboksilat superplastifikatorni sintez qilish nisbatan oson usul bilan amalga oshirilishi mumkin. Ushbu maqolada mahalliy va xorijiy tadqiqotlar natijalari umumlashtirilgan, polietilenglikol allil spirtining yirik monomerining reaksiyaga kirishish qobiliyati va xususiyatlari tahlil qilingan, sintez bo‘yicha keng qamrovli tadqiqotlar olib borilgan hamda radikal polimerlanish tamoyili asosida polikarboksilat superplastifikatorini

sintez qilish texnologiyasida misli ko‘rilmagan yutuqlarga erishilgan. Poliefir polikarboksilat superplastifikatorini sintez qilish usuli o‘rganildi va uning xususiyatlariga boshlang‘ich materiallarning nisbati hamda texnologik parametrlarning ta’siri tahlil etildi. Ushbu sintez usuli oddiy texnologik jarayonga ega. Reaksiya davomida azot bilan havo chiqarish talab etilmaydi, bu esa energiya sarfini kamaytiradi. Sintez texnologiyasi sanoat ishlab chiqarishi talablariga to‘liq mos keladi.

Sintez uchun xomashyo va materiallar

Allil spirti polietilenglikol (HPEG 2400); Malein angidrid; akril kislota, zanjir uzatuvchi modda, inisiator va neytrallash uchun NaOH, moddalaridan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Birinchi navbatda, to‘yinmagan monomerlar to‘rt bo‘g‘izli kolbaga joylashtirildi. Muayyan haroratda sopolimerlanish reaksiyasi natijasida och sariq rangdagi suyuqlik hosil bo’ladi. Bu jarayonda radikal initsiator sifatida ammoniy persulfat ishlatildi. Sintez qilingan modda hona haroratigacha sovitilib, pH darajasini 7-8 oralig‘ida tartibga solish uchun NaOH eritmasidan foydalanildi.

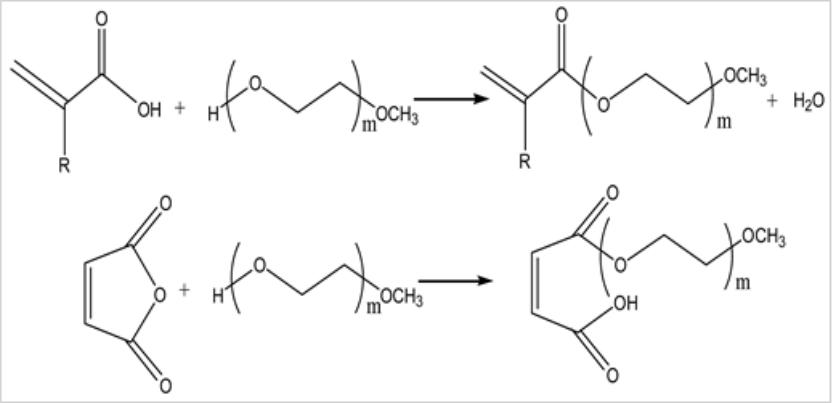

1 Rasm: Sintez qilingan superplastifikatorning kimyoviy tuzilishi:

Tajriba va tahlil natijalarini

Namunalarning xossalarini baholash va tavsiflash. Xususiyatlarni baholash maqsadida sement xamirining oquvchanligi va harakatlanish qobiliyatining yo‘qolishi o‘lchab chiqildi. Sement qorishmalari 20°C haroratda suv-sement nisbati 0,29 bo‘lgan holda aralashtirgichida tayyorlanadi. Avval (1 litrli) minzurka idishga superplastifikator va suv o’lchanadi. Qum, shag’al va sement qo‘shilib, sekin tezlikda 60 minut, yuqori tezlikda esa 3 daqiqa davomida aralashtirildi. Qo‘shilgan superplastifikator miqdori sement massasiga nisbatan foizlarda ifodalanadi. Sement qorishmasining oquvchanligi konus cho’kmasi diametri 16 mm, uzunligi 600 mm bo‘lgan, uchlari yumaloqlangan to‘g‘ri metall silliq sterjen bilan o‘lchandi.Tajriba beton qorishmasining qulay joylashuvchanligini aniqlash usuliga qo‘yiladigan umumiy talablar GOST 10181.0 ga muvofiq amalga oshirildi. Sementning xususiyatlari 1-jadvalda keltirilgan. Reaksiya harorati, tizim konsentratsiyasi, radikal initsiator miqdori, materiallarni kiritish usullari va boshqa parametrlarni qayd etgan holda, turli miqdordagi qo‘llanilgan monomerlar va HPEG molekulyar massasining polikarboksilat superplastifikator samaradorligiga ta’siri o‘rganildi. Superplastifikatorning dozasi 0,8 foizni, suv-sement nisbati esa 0,29 ni tashkil etdi.

1-jadval

Sement tarkibi

SiO_2	Al_2O_3	Fe_2O_3	CaO	MgO	SO_3	Na_2O	CaO	C_3S	C_2S	C_4AF
22.2	6.51	2.39	64.36	1.32	1.94	0.4	56.54	20.87	6.22	10.31

2-jadval

Tajriba Natijalari

N	Hpeg, g	Maleinangidrid,g	Akril kislota,g	Molekulyar massa
1	8	1	1	2400
2	7	2	1	2000
3	6	2	2	1600
4	5	2	3	1200
5	7	1	2	1600

Ma’lum chegaralar doirasida, yon zanjirlar soni qanchalik ko‘p bo‘lsa, sterik to‘siqlar ta’siri shunchalik kuchli bo‘ladi. Shu tarzda, qayta tiklash samaradorligi va disperslanish xususiyati yaxshilanadi. Biroq, asosiy zanjirning qisqarishiga olib kelgan haddan tashqari yuqori molyar miqdor tufayli, tizimning ortiqcha konsentratsiyasida o‘zgarish tezligi pasayadi. Natijada, dastlabki disperslanish qobiliyati va dispers holatning saqlanib qolishi zaiflashadi. Hatto zanjirning haddan tashqari uzatilish reaksiyasi tufayli molekulyar massaning kamayishi oqibatida dispersiyalash qobiliyati pasayishi ham mumkin edi. HPEGning molekulyar massasi taroqsimon polimerlarning tuzilishiga ta’sir etuvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. HPEGning molekulyar massasi 1200 bo‘lganda, sement pastasining dastlabki oquvchanligi nisbatan past bo‘lsada, oquvchanlikning saqlanishi yaxshi bo‘lgan. HPEGning molekulyar massasi 1600 ga yetganda, sement qorishmasining ham dastlabki oquvchanligi, ham oquvchanlikning saqlanishi yaxshilandi. HPEGning molekulyar massasi 2400 ga yetganda esa yoyilish qobiliyati yaxshi bo‘lgan, biroq oquvchanlikning saqlanishi past molekulyar massaga nisbatan yomonroq bo‘ladi. Yangi poliefir polikarboksilat superplastifikatorini sintez qilish uchun xomashyo komponentlarining optimal nisbati quyidagicha aniqlandi: HPEG: Man: AK 6:2:2 nisbatda, bunda HPEGning molekulyar massasi 1600 ni tashkil etdi. Radikal initsiatorning ta’sir mexanizmiga ko‘ra, uning yarim parchalanish davri turli haroratlarda har xil bo‘ladi. Berish usuli monomerning konversiya darajasiga va sopolimerning molekulyar tuzilishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Superplastifikatorning dispergirlash qobiliyati qo‘shimcha miqdorini ortishi bilan yaxshilanadi. Reaksiya vaqti ortgani sayin radikal initsiator o‘zining past konsentratsiyasi tufayli faolligini yo‘qotadi, bu esa polimerlanish jarayonini qiyinlashtiradi. Tomchilab qo‘shish usuli polimer tuzilishining bir xilligini ta’minlash imkonini beradi.

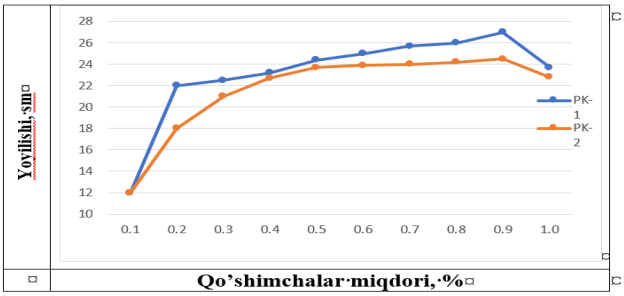

2-rasm. Plastifikatorning ta’siri

2-rasmdan ko‘rinib turibdiki, radikal initsiator kam qo‘llanilganda sopolimerning molekulyar massasi yuqori, sirt faolligi esa past bo‘lgan. Ishlatilgan radikal initsiatorning miqdori oshirilganda sopolimerning molekulyar massasi kamaydi, bu esa polimerlanish qobiliyatini kuchaytirdi va shunga mos ravishda dispergirlash xususiyatini oshirdi. Boshqa tomondan, radikal initsiator miqdori haddan tashqari ko‘p bo‘lganda, tizimning polimerlanish tezligi yuqori bo‘lib, jelatin effektini keltirib chiqarishi mumkin edi. Natijada dispergirlash xususiyati pasayib, sement pastasining oquvchanligi kamaygan. Shu sababli, radikal initsiatorning optimal miqdori barcha monomerlar umumiy massasining 0.9 % tashkil etadi. Polimerlanish reaksiyasini vaqtga bo’g’liqligi 3-rasmdan ko‘rinib turibdiki, reaksiya vaqtini ko’paytirish bilan superplastifikatorning dispergirlash qobiliyati ham ortib borgan. Bu hodisa konsentratsiya ko‘payishi natijasida polimerlanish samarasi, sopolimerlanishning konversiya darajasi va dispergirlash qobiliyatining yaxshilanishi bilan tushuntiriladi. Biroq, konversiya tezligi ortmagan, aksincha, ayrim nojo‘ya reaksiyalar yuz bergan bo‘lishi mumkin. Shu sababli, eng maqbul reaksiya vaqti 5 soatni tashkil etgan.

3-rasm. Reaksiyani amalga oshirishda vaqtning bog’liqligi.

Reaksiya amalga oshirish uchun harorat juda kata ahamiyat kabs etadi. Haroratining ta’siri 4-rasmdan ko‘rinib turibdiki, past haroratda dispergirlash qobiliyati juda past bo‘lgan. Harorat ko‘tarilishi bilan superplastifikatorning dispergirlash qobiliyati sezilarli darajada oshadi. Biroq harorat yanada ko‘tarilganda dispergirlash qobiliyati pasayib ketadi. Past haroratda sopolimerlanish qiyinchilik bilan kechgan va konversiya darajasi past bo‘lgan. Natijada, superplastifikatorning samaradorligi kam bo‘ladi. Harorat juda yuqori bo‘lganda esa, tizimda ko‘p miqdorda issiq erkin radikallar hosil bo‘lib, bu qo‘shimcha reaksiyalarning kuchayishiga olib keladi. Buning natijasida reaksiya boshqa qo‘shimcha mahsulotlar hosil qilgan,

mahsulotlarning rangini kuchaytiradi va ularning dispergirlash qobiliyatini pasaytiradi. Biz reaksiyaning optimal haroratini 70°C gacha amalga oshirdik.

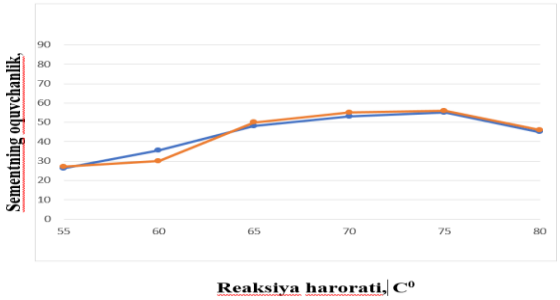

4-rasm. Reaksiya amalga oshirish uchun harorat o’rni.

Sintez qilingan polikarboksilat superplastifikatorini IQ –spektri taxlillari. “IR Tracer-100” (SHIMADZU CORP, Yaponiya, 2017) spektrometrida taxlil qilindi.

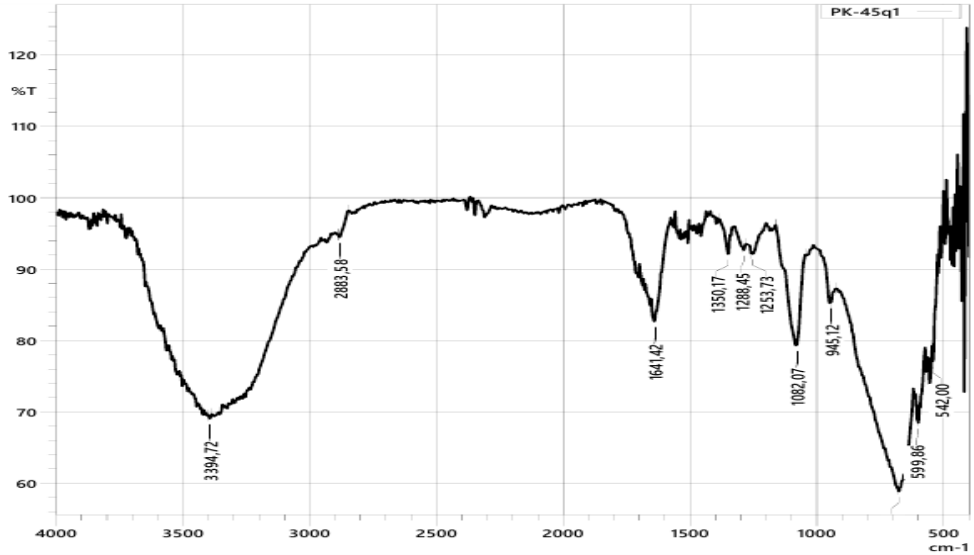

5-rasm. Sintez qilingan polikarboksilat superplastifikatorning IQ-spektr taxlili

5-rasmda ko‘rsatilganidek, 1100 sm^{-1} chiziq efir bog‘ining xarakterli yutilishiga, 1614.42 sm^{-1} chiziq karboksil guruhlarining valent tebranishlariga, 3394.72 sm^{-1} chiziq gidroksil guruhining xarakterli yutilish chizig‘iga, 1350 sm^{-1} chiziq esa sulfoguruhlarning xarakterli yutilish chizig‘iga to‘g‘ri keladi. Olingan mahsulotning tuzilishi asosan dastlab ishlab chiqilgan polikarboksilat superplastifikatorining molekulyar tuzilishiga mos keladi.

Xulosa

Tajribaning ortogonal rejalashtirish usuli yordamida yangi poliefir polikarboksilat superplastifikator sintezi uchun dastlabki komponentlarning maqbul nisbati aniqlandi: HPEG: Man: AK 8:1:1 ni tashkil etdi, bunda HPEG ning molekulyar massasi 2400 ga teng bo‘ldi. Radikal initsiatorni yuborishning eng maqbul usuli uni uzluksiz tomchilatib qo‘shishdan iborat bo‘lib, radikal initsiatorning optimal miqdori barcha monomerlar umumiy massasining 0.9 foizini tashkil etdi. Eritma konsentratsiya 44 % bo‘lib, reaksiya harorati 70°C gacha oraliqda bo‘ldi, reaksiya davomiyligi esa besh soatni tashkil etdi. Efir guruhlari, sulfon guruhlari, karboksil guruhlari va boshqa guruhlarni o‘z ichiga olgan mukammal molekulyar tuzilishli yuqori samarali polikarboksilat superplastifikator olindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Zhang R, Li Q, Zhang A, et al. The Synthesis Technique of Polyacrylic Acid Superplasticizer [J]. Journal of Wuhan University of Technology-Mater. Sci. Ed., 2008, 23(6): 830-833

2.Wu H, Guo H L, Lei J H, et al. Research on Synthesis of Molecular Structure Design of Polycarboxylate Superplasticizer [J]. Journal of Wuhan University of Technology-Mater. Sci. Ed., 2006, 28(9): 18-20

3.Li C, Feng N, Wang D, et al. Preparation and Characterization of Comblike Polycarboxylic Water-reducers and Its Function Mechanism[J]. Journal of the Chinese Ceramic Society, 2005, 33(1): 87-92

4.Li Chongzhi, Feng Naiqian. Present State and Future Prospects at the Research of High Performance Water-reducers[J]. China Concrete and Cement Products, 2001, (2): 3-6

5.Chemie Linz, Gesellschaft mbH, Holderchem Holding AG. Copolymers Based on Maleic Acid and Vinyl Monomers, Their Production and Application[P]. US 5369198, 1994-11-29

6.Yamashita A, Tanaka H, Yamamoto M, et al. Cement Dispersant and Cernent Composition Comprising This[P]. USP6569234, 2003-5-27

7.You C J, Ding C, Hu G D. The Progress of Research on Polycarboxylic Acid High Efficiency Water Reducing Agent[J]. Polymer Materials Science and Engineering, 2003, 19(2): 34-38

8.Jiang Yu. Study of Grafted Polycarboxylate Superplasticizer[J]. Chemical Materials for Construction, 2006(6): 40-42

9.Liao T S, Hwang C L, Ye Y S, et al. Effects of a Carboxylic Acid/sulfonic Acid Copolymer on the Material Properties of Cementitious Materials[J]. Cement and Concrete Research, 2006, 36(4): 650-655

10.Ye Y S, Huang H L, Hsu K C. A Water-soluble Acrylate/sulfonate Copolymer. I. Its Synthesis and Dispersing Ability on Cement[J]. Journal of Applied Polymer Science, 2006, 100(3): 2 490-2 496

11.Li C Z, Feng N Q, Li Y D, et al. Effects of Polyethlene Oxide Chains on the Performance of Polycarboxylatetype Water-reducers[J]. Cement and Concrete Research, 2005, 35(5): 867-873

12.Yamada K, Takahashi T, Hanehara S, et al. Effects of the Chemical Structure on the Properties of Polycarboxylate-type Superplasticizer[J]. Cement and Concrete Research, 2000, 30(2): 197-207

13.WANG G J, Huang H Y. Synthesis and Characterization of Polycarboxylate High Range Water-reducer[J]. Chemical Materials for Construction, 2003(6): 47-51

14.Kamarchik P. Dispersion Mechanisms of Combtype Superplasticizers Containing Grafted Poly (ethylene oxide) Chains[J]. Macromolecular Symposia, 2001(175): 367-376

15.Zhang Zhixian, Zhang Ruigao. Quantitative Analysis of Organic Functional Groups[M]. Beijing: Chemical Industry Press, 1990

16.Zhang R, Guo H, Lei J. Effects of Molecular Structure on the Performance of Polyacrylic Acid Superplasticizer[J]. Journal of Wuhan University of Technology - Mater. Sci. Ed.,2007, 22(2): 245-249

17.Bian R B, Shen J.Review of Polycarboxylate Superplasticizer: Synthetic Methods and Research[J]. Fine Chemicals, 2006, 23(2): 179-182

18.Cho H Y, Suh J M. Effects of the Synthetic Conditions of Poly {carboxylate-g-(ethylene glycol) Methyl ether} on the Dispersibility in Cement Paste[J]. Cement and Concrete Research, 2005, 35(5): 891-899

19.Li C, Feng, N, Wang D, et al. Preparation and Characterization of Comb-like Polycarboxylic Water-reducers and Its Function Mechanism [J]. Journal of the Chinese Ceramic Society, 2005, 33(1): 87-92

20.Zhang Xiong. Construction Functional Admixtures[M]. Beijing: Chemical Industry Press, 2004

21.Ismoilov F. S., Karimov M. U. Superplastifikatorlarning murakkab kimyoviy qo’shimchalari bo’lgan sement kompozitsiyalarining fizik-mexanik xususiyatlari //Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 7. – С. 12-16.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDK573.6.086.83:547.94
https://orcid.org/0009-0005-8254-2974

VINKA TURKUMIGA MANSUB O‘SIMLIKLARDAN AJRATILGAN ENDOFIT ZAMBURUG‘LARDAN *VINKA* ALKOLOIDLARINI ISHLAB CHIQARISH DINAMIKASI

Otayeva Zarina Murotovna phd doktorant
Nasmetova Saodat Mamajanovna b.f.d.
Gulyamova Toshxon Gafurovna b.f.d. professor
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Mikrobiologiya instituti, Toshkent
zarina_mo@bk.ru

Annotatsiya Maqolada *Vinca* turkumidagi o'simliklardan avval ajratilgan endofit zamburug'lardan vinka alkaloidlari ishlab chiqarish dinamikasi tahlili keltirilgan. Tadqiqotning maqsadi makkajo'xori suyuq ozuqa muhitida, zamburug’larning 7, 10 va 13 sutka davomida o'sish jarayonidagi, vinkristin, vinblastin va vinkamin alkaloidlarini YSSX usuli yordamida aniqlash edi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, makkajo'xori suyuq ozuqa muhitda biomassaning maksimal to'planishi zamburug’ shtammlarni o’sishining 7-kunida kuzatildi, alkaloid ishlab chiqarish esa o'sishga aniq bog'liq emas va shtammning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi.

Kalit so’zlar: *Vinca* turkumi os‘imliklari, endofit zamburug’lar, ekstraktlar, vincristin, vinblastin, vinkamin, YSSX.

ДИНАМИКА ПРОДУКЦИИ ВИНКА-АЛКОЛОИДОВ В ЭНДОФИТНЫХ ГРИБАХ, ВЫДЕЛЕННЫХ ИЗ РАСТЕНИЙ РОДА *VINCA*

Аннотация В статье представлен анализ динамики продукции алкалоидов винка, полученных из эндофитных грибов, ранее выделенных из растений рода *Vinca*. Целью исследования было определение содержания алкалоидов винкристина, винбластина и винкамина с помощью метода ВЭЖХ в процессе роста микромицетов на жидкой кукурузной среде в течение 7, 10 и 13 дней. Результаты показали, что на питательной среде на основе кукурузной муки максимальное накопление биомассы наблюдается на 7-й день культивирования штаммов, в то время как продукция алкалоидов не имеет выраженной зависимости от роста и определяется особенностями самого штамма.

Ключевые слова: растения рода *Vinca*, эндофитные грибы, экстракты, винкристин, винбластин, винкамин, ВЭЖХ.

DYNAMICS OF VINCA ALKALOID PRODUCTION IN ENDOPHYTIC FUNGI ISOLATED FROM PLANTS OF THE GENUS *VINCA*

Annotation The article presents an analysis of the dynamics of the production of vinca alkaloids obtained from endophytic fungi previously isolated from plants of the genus Vinca. The aim of the study was to determine the content of vincristine, vinblastine and vincamine alkaloids using the HPLC method during the growth of micromycetes on liquid corn medium for 7, 10 and 13 days. The results showed that on a nutrient medium based on corn flour, the maximum accumulation of biomass is observed on the 7th day of strain cultivation, while the production of alkaloids has no pronounced dependence on growth and is determined by the characteristics of the strain itself.

Keywords: plants of the genus Vinca, endophytic fungi, extracts, vincristine, vinblastine, vincamine, HPLC.

Kirish

So‘nggi o’n yilliklarda tabiiy terapevtik mahsulotlardan foydalanish, sintetik dorilarga qaraganda kamroq nojo‘ya ta’sir qilishi aytilmoqda. O‘simliklar asosidagi bioaktiv birikmalar jahon bozorida mavjud bo‘lgan tabiiy dorilarning tahminan 80 % ini, so‘nggi yillarda dunyo bo‘yicha ishlab chiqarilayotgan dori preparatlarining 24,6 % tabiiy manbaalar hissasiga to‘g‘ri keladi
[1,2]. Aksincha, ushbu biofaol birikmalarning sintezi, sifati va biologik faolligi asosan o‘simlikning rivojlanish bosqichi, oziqlanishi, atrof-muhit va stress omillarga bog’liq [3,4,5]. Biroq in-vitro sharoitda o‘simlik ko‘rsatkichlarini aniqlash va saqlash ba’zan qiyin. Bundan tashqari, bunday o‘simlikka asoslangan tabiiy birikmalarning keng ko‘lamli sanoat talablari, kam miqdorda sintez, murakkab aralashmalardan ekstraksiya, atrof-muhitning buzilishiga sezgirlik (yorug‘lik yoki harorat tufayli) va faollikni yo‘qotish kabi cheklovlarga sabab bo’ladi [6,7]. Hozirgi kunda, o‘simliklar asosidagi mikroorganizmlar va ularning tabiiy birikmalarini ishlab chiqarish arzon va yuqori yuqori samaradorlikka ega ekanligi adabiyotlardan ma’lum.

Dolzarbligi

Endofitlar - bu o‘simliklarning turli qismlarida yashaydigan mikroorganizmlar, odatda kasallik belgilarini keltirib chiqarmaydi. Endofitlar mezbon o’simlik bilan simbioz, patogenez, antagonistik munosabatlar kabi turli xil assotsiatsiyalarni ko‘rsatadilar va o‘simliklarning o‘sishini rag‘batlantirib, stress sharoitlariga qarshi turishi va hatto har qanday patogen hujumiga qarshi o‘simliklarni himoya qilishi mumkin [8]. Ular o’simlikka o‘xshash ikkilamchi metabolitlarni ishlab chiqarish orqali o‘zlarining mezbon o‘simlikning himoya mexanizmini oshiradilar va shuning uchun ham endofitlar ushbu birikmalarning o‘simlikdan tashqarida ham sintezlay olishi muhimdir [9]. Ushbu mikroblar tabiatda juda katta ahamiyatga ega, chunki ular

biologik faol ikkilamchi metabolitlarni ishlab chiqarishi ma’lum, ularning ko‘pchiligi diabetga qarshi, antibakterial, antifungal va saratonga qarshi birikmalar sifatida ishlatilishi mumkin [10,11]. Qizig‘i shundaki, bu birikmalar dastlab mezbon o‘simliklar ichida ishlab chiqarilgan va tibbiyot sanoatida katta ahamiyatga ega bo‘lgan kimyoviy birikmalar bilan bir xil. Ko‘pincha, bu endofitlar o‘zlarining xos o‘simliklari tomonidan ishlab chiqarilgan biofaol ikkilamchi metabolitlarni in vivo jonli kuchaytirish uchun elisitorlar sifatida ishlaydi va shu bilan bunday birikmalarning ishlab chiqarish tezligini oshiradi [12].

Catharanthus roseus (L.) G. Don Apocynaceae oilasiga mansub manzarali va dorivor ahamiyatga ega o‘simlik bo‘lib, tarkibida ko‘p miqdorda farmatsevtik faol birikmalar mavjud. Hindiston va Xitoy tabobatida eng ko‘p o‘rganilgan dorivor o‘simliklardan biri bo'lib, eksperimental dalillar uning tarkibida ko‘plab uglevodlar, flavonoidlar, saponinlar va alkaloidlar mavjudligini ko‘rsatadi. Alkaloidlar *C. roseus*ning eng potentsiali faol kimyoviy tarkibiy qismi bo’lib, saratonga qarshi, diabetga qarshi, mikroblarga qarshi, yaraga qarshi, antigelmintik, diareyaga qarshi xususiyatlarga egaligi bilan mashhur [13,14]. *C. roseus*ning vinkristin (VCR) va vinblastin (VLB) kabi ikkita muhim terpen indol alkaloidining farmatsevtik ahamiyati va o‘simlik qismlaridan kam miqdorda hosil bo’lishi, *C. roseus* o‘simligining endofitlarini ham o‘rganishni talab etadi. Vinka alkaloidlariga bo‘lgan talabning ortib borishi tadqiqotchilarni muqobil ishlab chiqarish usullarini o‘rganishga undadi. Adabiyotlarda Vinca turkumiga mansub o’simliklar endofitlarida ham vinca alkoloidlari borligi aniqlangan [15,16]. Tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, *C.roseus*dan ajratib olingan *Fusarium oxysporum* endofiti kulturalari 1litrda tahminan vinblastin 76 mkg va vinkristin 67 mkg sintezlagan [17]. *C.roseus* barglaridan ajratilgan *Curvularia verruculosa* endofit zamburug’i kulturalaridan 182 mkg/l vinblastin alkoloidi ajratib olingan. Bu o’simlikdagi vinblastin miqdoriga qaraganda ancha yuqori. [18].

Tadqiqot maqsadi: *Vinca* turkumiga mansub o‘simliklar endofitlarining o’sish dinamikasi vinka alkoloidlarini miqdoriy tahlilini aniqlashdan iborat.

Materiallar va usullar

Tadqiqot ob’ekti sifatida O‘zbekistonda o‘sadigan *Vinca — V. minor* (kichik bo‘rigul), *V. erecta* (to‘g‘ri bo‘rigul) va *V. rosea* (256inbla bo‘rigul) o‘simliklarining turli qismlaridan avval ajratilgan endofit zamburug‘larning sakkizta shtammi olindi: *Alternaria sp. – VM85L, Penicillium sp. - VM86S, Aspergillus terreus – VE90R Acremonium sp. – VM96L, Aspergillus terreus – VR176L Aspergillus amstelodami – VR177L Acremonium sp. – VR179L, Aspergillus terreus – VE90R.*

Shtammlar vinka alkaloidlarni ishlab chiqarish samaradorligiga qarab tanlanadi. Makkajo‘xori ozuqa muhiti gr/l: K_2HPO_4 – 2, $MgSO_4$ * 7 H_2O – 2, makkajo‘xori ekstrakti – 2 , pepton – 2, achitqi ekstrakti – 0,2, glyukoza – 20. Makkajo‘xori ozuqa muhiti avvalgi tadqiqotlarda tanlab olingan. Shtammlar makkajo‘xori suyuq ozuqa muhitida 7,10,13 sutka davomida Elpon 357-sheykerda (Polsha) 140 ayl/min va statsionar sharoitda 7 kun davomida mikrobiologik BD115 (AQSh) inkubatorda 28°C haroratda o‘stirildi. Biomassa va kultural

suyuqlik liofil quritgichda muzlatildi va quritildi. Kukun holatidagi namunalar massalari aniqlandi.

Endofit zamburug‘larning makkajo‘xori ozuqa muhitida to‘plagan biomassa miqdoriTahlil qilish uchun 500 mg quruq massa namunalari tanlab olindi, ular xloroform bilan 24 soat davomida 1:10 nisbatda ikki marta ekstraksiyalandi. Ekstraktsiyadan so'ng eritma filtr qog'ozi orqali filtrlanadi, so'ngra filtrat rotorli bug’latgich yordamida 5 ml hajmgacha konsentratsiyalanadi. So’ngra 0,45 nm bo'lgan membrana filtri orqali filtrlanadi. Endofit zamburug‘ ekstraktlarida Vinka alkoloidlari (vinkristin, vinblastin va vinkamin) aniqlash suyuq xromatografiya Agilent Technologies 1100 (AQSh) yordamida, Discovery hs-C18 3um ustunida, 2,7 mkm, 150X4,6 mm, UV detektorida amalga oshirildi. YSSX tizimi LC-15C nasoslari bilan jihozlangan. Eluentning tarkibi: asetonitril va 0,1% fosfor kislotasi (30:70 v/v). Standartlar sifatida tegishli ravishda vinblastine, vinkristin va vinkamin faol moddalarini o‘z ichiga olgan “Cytoblastin”, “Cyticristin “va” Vinebral “ (Hindiston) farmatsevtika preparatlari qo’llanilgan.

Barcha tajribalar uch takrorlanishda o'tkazildi va qiymatlarning o'rtacha va standart xatosi (SE) Microsoft Excel-da hisoblab chiqildi.

Natijalar va ularning muhokamasi

Mavjud adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ozuqa muhitining tarkibi va mikroorganizmlar o'sish dinamikasi endofit mikroorganizmlar tomonidan ikkilamchi metabolitlar sintezini belgilovchi eng muhim omillardir. Ushbu tadqiqot suyuq makkajo'xori ozuqa muhitida endofit zamburug'larning turli shtammlarini biomassa to'plashi va vinka alkaloid sintezi samaradorligi aniqlandi.

Liyofilizatsiyadan so'ng, 100 ml ozuqa muhitda to’plangan biomassa shtammga qarab 0,584 g dan 1,810 g gacha bo'lgan. Biomassaning eng katta to'planishi, asosan ko'pchilik shtammlar uchun o’sishning 7-kunida qayd etilgan, 10 va 13-kunlarda esa bu ko'rsatkich pasaygan (1-rasm).

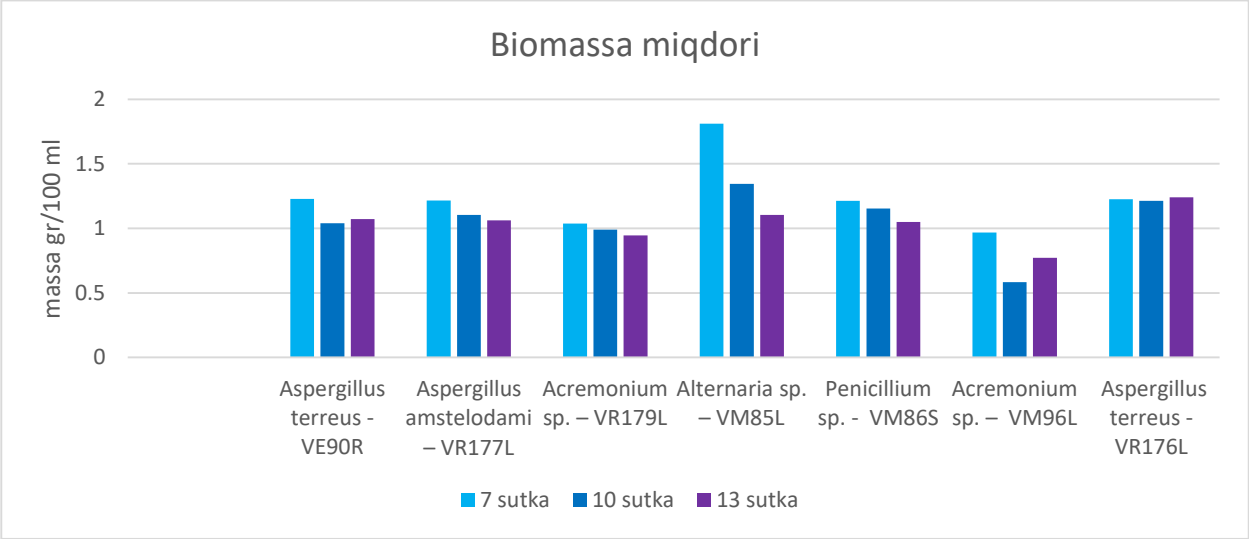

1-rasm. Endofit zamburug‘larning makkajo‘xori suyuq ozuqa muhitida to‘plagan biomassa miqdori (n=3)

2-rasmda keltirilgan ma'lumotlardan kelib chiqadiki, o'rganilgan barcha endofitlar vinka alkaloidlarini har xil darajada sintez qila oladi, shu bilan birga ularning ishlab chiqarish samaradorligi har bir shtamm uchun individualdir. Masalan, *Aspergillus terreus* — VR176L shtammi uchun eng ko'p vinkristin ishlab chiqarish 7-kuni qayd etilgan va 20,54 mg/l ni tashkil etgan bo'lsa, 10-kuni vinkristin darajasi 16,36 mg/l ga, 13-kuni esa 10,31 mg/l ga tushgan. shu bilan birga, vinkristin darajasi 20,54 mg / l ni tashkil etdi. Ushbu shtammda vinblastin sintezi 10-kunga kelib 11,2 mg/l ni tashkil etdi. Vinblastin sintezining yuqori darajasi *Penicillium sp* shtammida o’sishning 13-kunida kuzatilgan. *Vinca minor*dan ajratilgan VM86S, bu yerda vinblastin konsentratsiyasi 36,57 mg/l ni tashkil etdi.shu bilan birga, 7-va 10-kunlarda mos ravishda 18,05 mg/l va 21,16 mg/l vinblastin sintezlangan.

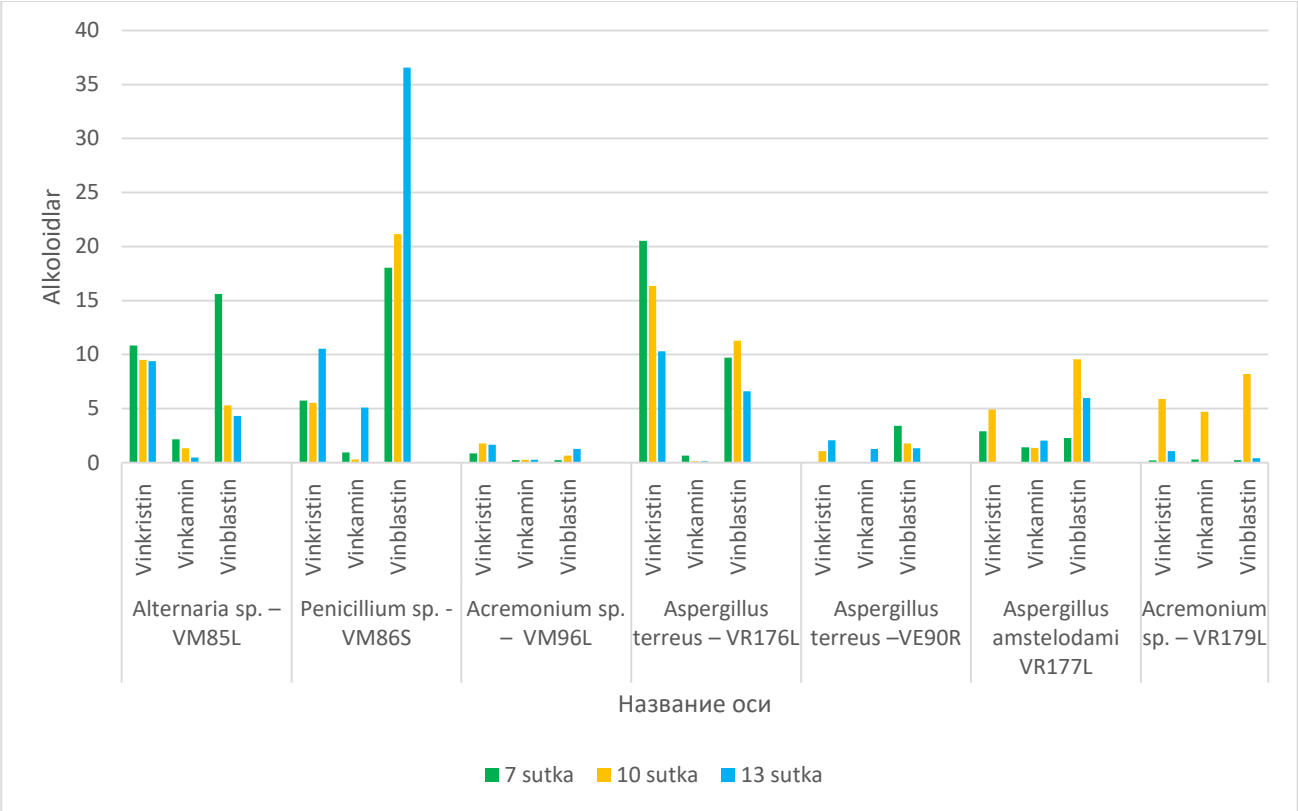

2-rasm. *Vinca* turkumi o’simliklari endofitlarining vinca alkaloid sintezlash dinamikasi (n=3).

Bundan tashqari, vinka alkaloid sintezi *Acremonium sp - VM96L* kabi boshqa tekshirilgan endofitlarda *A. terreus — VE90RVA A. amstelodami — VR177L* ham qayd etilgan, ammo ularning mahsuldorligi asosiy shtammlarga nisbatan past edi. Masalan, *Acremonium sp - VR179L* shtammida o'rganilgan barcha alkaloidlar (vinkristin, vinkamin va vinblastin) 10-kuni eng ko'p miqdorda sintezlanib, mos ravishda 5,9 mg/l, 4,7 mg/l va 8,2 mg/l ni tashkil etdi. Keyingi kunlarda bu alkaloidlarning sintezi sezilarli kamaydi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, *Vinca* turkumidagi o'simliklardan ajratilgan endofit mikroorganizmlar vinka alkaloidlarini sintez qilish qobiliyatiga ega, ammo ularning ishlab chiqarish samaradorligi shtamm va madaniyat sharoitlariga qarab o'zgaradi. Vinka-

alkaloidlar, xususan vinkristin va vinblastin sintezi bo'yicha eng yuqori samaradorlik *Aspergillus terreus — VR176L* va *Penicillium sp - VM86S* shtammlarida qayd etilgan. Olingan natijalar ozuqa muhitining tarkibi va o'sish dinamikasi ikkilamchi metabolitlar sinteziga ta'sir qiluvchi muhim omillar ekanligini tasdiqlaydi va vinka alkaloidlarini biotexnologik ishlab chiqarishda endofitik zamburug'lardan foydalanish istiqbollarini ochadi.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. References Singh, R., Dubey, A., 2015. Endophytic actinomycetes as emerging source for therapeutic compounds. Indo Glob. J. Phram. Sci. 5 (2), 106–116.
2. Newman, D.J., Cragg, G.M., 2020. Natural products as sources of new drugs over the nearly four decades from 01/1981 to 09/2019. J. Nat. Prod. 83 (3), 770–803 Dudeja, S.S., Giri, R., 2014. Beneficial properties, colonization, establishment and molecular diversity of endophytic bacteria in legumes and non legumes. Afr. J. Microbiol. Res. 8 (15), 1562–1572.
3. Chandra, S., 2012. Endophytic fungi: novel sources of anticancer lead molecules. Appl. Microbiol. Biotechnol. 95 (1), 47–59.
4. Dudeja, S.S., Giri, R., 2014. Beneficial properties, colonization, establishment and molecular diversity of endophytic bacteria in legumes and non legumes. Afr. J. Microbiol. Res. 8 (15), 1562–1572.
5. Namdar, D., Charuvi, D., Ajjampura, V., Mazuz, M., Ion, A., Kamara, I., Koltai, H., 2019. LED lighting affects the composition and biological activity of Cannabis sativa secondary metabolites. Ind. Crop. Prod. 132, 177–185.
6. Albuquerque, B.R., Heleno, S.A., Oliveira, M.B.P., Barros, L., Ferreira, I.C., 2021. Phenolic compounds: current industrial applications, limitations and future challenges. Food Funct. 12 (1), 14–29.
7. Bryda, O., Stadnytska, N., 2021. Extraction methods of extractive substances from medicinal plant raw materials: advantages and limitations. Ann. Rom. Soc. Cell Biol. 25 (5), 1737–1751. 〈http://annalsofrscb.ro/index.php/journal/article/view/4697〉.
8. Khare E., Mishra J., Arora NK Multifaceted Interactions Between Endophytes and Plant: Developments and Prospects.Old. Mikrobiol. 2018;9:2732. Doi: 10.3389/fmicb.2018.02732. [DOI] [PMC bepul maqola] [PubMed] [Google Scholar
9. Fadiji A.E., Babalola O.O. Elucidating mechanisms of endophytes used in plant protection and other bioactivities with multifunctional prospects. Front. Bioeng. Biotechnol. 2020;8:467. Doi: 10.3389/fbioe.2020.00467. [DOI] [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
10. Pham H.N.T., Vuong Q.V., Bowyer M.C., Scarlett C.J. Phytochemicals derived from Catharanthus roseus and their health benefits. Technologies. 2020;8:80. Doi: 10.3390/technologies8040080. [DOI] [Google Scholar]

11. Tiwari P., Nithya R., Mahalingam G. Antidiabetic activity of endophytic fungi isolated from Ficus religiosa. Asian J. Pharm. Clin. Res. 2017;10:59. Doi: 10.22159/ajpcr.2017.v10i4.14718. [DOI] [Google Scholar].

12. Pandey S.S., Singh S., Babu C.S.V., Shanker K., Srivastava N.K., Shukla A.K., Kalra A. Fungal endophytes of Catharanthus roseus enhance vindoline content by modulating structural and regulatory genes related to terpenoid indole alkaloid biosynthesis. Sci. Rep. 2016;6:26583. Doi: 10.1038/srep26583. [DOI] [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

13. Suddhasuchi Das and Amit B Sharangi, Madagascar periwinkle (Catharanthus roseus L.): Diverse medicinal and therapeutic benefits to humankind. Journal of Pharmacognosy and Phytochemistry 2017; 6(5): 1695-1701 2017

14. J.N.Mishra, N. K. Verma. A brief study on Catharanthus Roseus: A review International Journal of Research in Pharmacy and Pharmaceutical Sciences. March 2017; Page No. 20-23

15. Emanuela Martinoa , Giuseppe Casamassimab , Sonia Castiglioneb , Edoardo Cellupicab , Serena Pantaloneb , Francesca Papagnib , Marta Ruib , Angela Marika Sicilianob , Simona Colli.nab, Vinca alkaloids and analogues as anti-cancer agents: Looking back, peering ahead. Bioorganic & Medicinal Chemistry LettersVolume 28, Issue 17, 15 September 2018, Pages 2816-2826

16. Ashoka H, Hegde P, Madihalli C et al (2017) Isolation and detection of vinca alkaloids from endophytes isolated from Catharanthus roseus. Eur J Biomed Pharm Sci 10:675–683

17. Kumar A, Patil D, Rajamohanan PR, Ahmad A (2013) Isolation, Purification and Characterization of Vinblastine and Vincristine from Endophytic Fungus Fusarium oxysporum Isolated from Catharanthus roseus. PLoS ONE 8(9): e71805. doi:10.1371/journal.pone.0071805. September 2013 | Volume 8 | Issue 9 | e7180

18. R.Parthasarathy [a], R.Shanmuganathan [b], A.Pugazhendhi [c] Vinblastine production by the endophytic fungus *Curvularia verruculosa* from the leaves of *Catharanthus roseus* and its *in vitro* cytotoxicity against HeLa cell line. Analytical Biochemistry. Volume 593, 15 March 2020, 113530. https://doi.org/10.1016/j.ab.2019.113530.]

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDK: 372. 854.

OQSIL DENATURATSIYASI JARAYONINI HAYOTIY TAJRIBALAR ORQALI O‘RGANISH

Kuchkarov M.A.
(*Nizomiy nomidagi TDPU dotsent v.b., p.f.f.d. (PhD)*
e-mail:kuchkarovmexriddin1972@gmail.com.)
Fayzullayeva Ch.O*.*
(Nizomiy nomidagi TDPU o‘qituvchisi).
0009-0008-1404-3147 ORCID

Annotatsiya Ushbu maqolada kimyoviy bilimlarni hayotiy tajribalar orqali o‘rganishning ahamiyati va imkoniyatlari tahliliy bayon etilgan. Unda oqsil denaturatsiyasini o‘rganish misolida, ta’lim jarayonida hayotiy tajribalardan foydalanish o‘quvchilarning ilmiy savodxonligini, fanga bo‘lgan qiziqishlarini oshirish vositasi bo‘lib xizmat qilishi asoslangan. Hozirgi vaqtda kimyo o‘qitish amaliyotining boshlang‘ich bosqichda fan o‘rganishning nazariy bilimlarni o‘zlashtirish darajasini yetarlicha bo‘lmasligi va mantiqiy tafakkur qobiliyatining yetarli darajada shakllanmaganligi, o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishining keskin pasayishiga sabab bo‘lmoqda. O‘quvchilarda kimyoviy moddalarni ishlatish madaniyati, ushbu moddalar bilan ongli va xavfsiz muomala qilish, borgan sari sun’iy ko‘rinish olib borayotgan yashash muhitida ekologik me’yorlar va atrof muhitga munosabat qoidalariga rioya qilishni shakllantirish kimyo fanining asosiy vazifasi hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: denaturatsiya, renaturatsiya, oqsil strukturasi, motivatsiya, ozuqa kompleksi, lipidlar, protein, yetmak, polipeptid.

ИЗУЧЕНИЕ ПРОЦЕССА ДЕНАТУРАЦИИ БЕЛКА С ПОМОЩЬЮ ЖИЗНЕННЫХ ЭКСПЕРИМЕНТОВ

Аннотация В этой статье анализируется важность и возможности изучения химических знаний с помощью жизненного опыта. В ней на примере изучения денатурации белка обосновано, что использование жизненного опыта в образовательном процессе служит средством повышения научной грамотности учащихся и их интереса к науке. В настоящее время практика преподавания химии предполагает недостаточный уровень усвоения теоретических знаний на начальном этапе изучения предмета и недостаточная сформированность способностей логического мышления является причиной резкого снижения интереса учащихся к предмету. Формирование у учащихся культуры использования химических веществ, сознательного, безопасного обращения с этими веществами, соблюдения экологических норм и правил отношения к окружающей среде в среде обитания, которая приобретает все более искусственный вид, является основной задачей химической науки.

Ключевые слова: денатурация, ренатурация, структура белка, мотивация, питательный комплекс, липиды, протеин, мыльный корень, полипептид.

STUDYING THE PROCESS OF PROTEIN DENATURATION THROUGH LIFE EXPERIMENTS

Abstract This article analyzes the importance and possibilities of studying chemical knowledge through life experience. Using the example of studying protein denaturation, it is proved that the use of life experience in the educational process serves as a means of increasing the scientific literacy of students and their interest in science. Currently, the practice of teaching chemistry assumes an insufficient level of assimilation of theoretical knowledge at the initial stage of studying the subject and insufficient formation of logical thinking abilities is the reason for a sharp decrease in students' interest in the subject. The formation of students' culture of using chemicals, conscious, safe handling of these substances, and compliance with environmental norms and rules regarding the environment in an environment that is becoming increasingly artificial is the main task of chemical science.

Keywords: denaturation, renaturation, protein structures, motivation, nutrient complex, lipids, protein, soap root, polypeptide.

Kirish. Kimyo fanini o‘qitishda o‘quvchilarga kimyoviy jarayonlarni hayotiy misollar bilan, tanish vaziyatlardan foydalangan holda tushuntirish ularning diqqatini jalb qilishga, fanga bo‘lgan qiziqishlarini oshirishga yordam beradi. Har qanday murakkab nazariy tushunchalarga o‘quvchilarning hayotiy tajribasida mavjud bo‘lgan obyektlar prizmasidan qarash, ularni o‘zlashtirishni, mohiyatini anglashni osonlashtiradi. Shu bilan birga hayotiy misollarning o‘rinli qo‘llanilishi o‘rganilayotgan qonuniyatlar shunchaki nazariy bilimlar bazasida qolib ketmay, balki hayotiy jarayonlar bilan bog‘liq bolgan, ularning o‘zgarishiga aloqador manbalar ekanligini anglab yetishishiga sabab bo‘ladi [8, 9]. Fanga oid tushunchalarni oson o‘zlashtirish, unga nisbatan alohida yondashuvga, e’tiborga sabab bo‘lib, har qadamda erishilgan ijobiy natijalar fanni o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyani faollashtirib boradi va oxir oqibat fanga bo‘lgan haqiqiy qiziqishga aylanadi.

- Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ta’lim jarayonida hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish, olingan bilim, shakllantirilgan ko‘nikma va malakalarni hayotiy muammolarni hal qilishda qo‘llay olish layoqatini oshirish mexanizmlari hamda metodlariga yo‘naltirilgan qator tadqiqotlar olib borilgan. Kimyo o‘qitish metodikasi yo‘nalishida kimyoning hayot bilan bog‘liqligiga bag‘ishlangan bir qator tadqiqotlar olib borilgan. Ta’lim motivatsiyasining turli jihatlarini I.M.Titova o‘rgangan bo‘lsa, G.V.Pichugina kundalik turmushdagi muayyan muammolarga bag‘ishlangan topshiriqlardan foydalanishni taklif qilgan, L.Yu.Alikberova tarixiy ma’lumotlar va ko‘rgazmali tajribalarga katta e’tibor qaratgan, I.A.Leenson olim-kimyogarlarning buyuk kashfiyotlari tarixi va usullarini ko‘rib chiqqan, A.A.Jurin esa media ta’limni umumiy o‘rta maktabning kimyo kursi bilan integratsiyalash masalasini o‘rgangan, A.S.Gorodenskaya kimyodan mustaqil ishlarni tashkil etish, A.E.Karpushov tarixiy materiallarni kimyoni o‘rganishda motivatsion ta’siri sohalaridagi izlanishlar alohida o‘rin tutadi.

- Tadqiqot metodologiyasi. Rivojlantiruvchi g‘oyalarni ta’limga bo‘lgan qiziqishlarni oshirishdagi roli haqidagi izchil tushunchalar D.I.Pisarevning qarashlarida aks etgan. U ta'limning sun'iy qiziqarli bo‘lishini rad etib, haqiqiy qiziqishni faol fikrlash asosida rivojlantirish zarurligini ta’kidlagan. D.I.Pisariev uchun qiziqish ta'limning muhim motivi bo‘lib, uni tarbiyalash bir qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, chunki rag‘batlantirish majbur qilishdan ancha qiyinroq. Ammo bu qiyinchiliklar yuqori ta'lim natijalarini ko‘rsatish bilan o‘zini oqlaydi, chunki majburan o‘rganilgan narsalar imkon bo‘lishi bilan unutiladi va ta’lim jarayonida bezishga olib keladi. D.I.Pisariev qiziqishni ta'lim motivi sifatida tarbiyalash usullari sifatida, ilmiy qonuniyatlarni ochib berish, bilimlarni hayot bilan bog‘lash, kattalar bilan muloqot, va o‘qituvchilarning o‘quvchilarga haqiqiy hurmatini ta'kidlaydi. M.V.Lomonosov ta'lim jarayonida tajribani nazariy fikr yuritish bilan, faktlarni esa nazariy umumlashmalar bilan bog‘lash zarur, shuningdek, bilimlarning amalda qo‘llanilishini ko‘rsatish kerak, deb ta'kidlagan [1, 2, 5].

I.V.Podlasiy o‘quv jarayoniga ta'sir qiluvchi omillarni didaktik jarayon samaradorligiga ta'sirini o‘rgangan. U qiziqishni inson faoliyatining doimiy va kuchli motivlaridan biri sifatida tavsiflaydi [7].

A.M.Matyushkin, M.M.Maxmutov, M.N.Skatkin, G.I.Shukina ta'lim jarayoniga muammoli vaziyatlarni kiritish, bilim olish ehtiyojlari va intellektual his-tuyg‘ularga tayanish orqali o‘quvchilarning bilim olish faolligini oshirishni o‘rgan, bunda bilim olishga qiziqishni ta'limning asosiy psixologik elementi sifatida ajratib ko‘rsatgan [10]. Tadqiqot mobaynida nazariy (mavzuga oid ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili, fan dasturlari tahlili, xorijiy va mahalliy pedagogik tajribalarni o‘rganish, taqqoslash hamda umumlashtirish), empirik (tajriba-sinov ishlari, kimyo fani o‘qituvchilari bilan suhbat, so‘rovnomalar o‘tkazish, ma’lumotlarni tizimlashtirish) metodlaridan foydalanilgan.

- Tahlil va natijalar. Oqsillar mavzusi o‘rganilganda, ularning tuzilishi, xossalari haqida tushunchalar berilar ekan, oqsil denaturatsiyasi va renaturatsiyasi haqida ham ma’lumotlar havola qilinadi. Ushbu mavzuda, denaturatisya jarayonini ko‘plab hayotiy tajribalarga yondashish vositasi qilib olish yoki iste’mol qilinadigan oqsillarga urg‘u berish orqali ham o‘quvchilarning hayotiy tajribalariga integratsiyani o‘rnatish mumkin.

Tovuq tuxumi 21 kun davomida o‘sib rivojlanishi uchun tovuq embrioniga kerakli bo‘ladigan barcha oziq elementlarini o‘zida mujassamlashtirgan ozuqa kompleksi hisoblanadi. Bu ozuqalar orasida tuxum oqsillari alohida o‘rin tutadi. Tuxum oqsillari inson tanasi uchun ham muhim ahamiyatga ega. Iste’mol uchun, asosan, tovuq, bedana, sesarka tuxumlari ishlatiladi. Tovuq tuxumda 26% quruq modda, shu jumladan, 12 - 13% protein, 12% lipidlar (lipidlarning 99% sarig‘ida to‘plangan), 1% uglevodlar, 1% mineral moddalar bor. Tuxum oqsilining 60% almashtirib bo‘lmaydigan aminokislotalar, fermentlar va glikoproteidlardan iborat. Tuxum sarig‘i rangi uning tarkibidagi karotinoidlarga bog‘liq. **Tuxum oqi oqsili tana tarkibini yangilashi va ish faoliyatini yaxshilashi mumkin.** Eng yaxshi tuxum oqi oqsili kukuni an'anaviy protein kukunlari bilan solishtirganda tana tuzilishi va ishlashiga o‘xshash ta'sir ko‘rsatishi mumkin. Bundan tashqari, jigarda oksidlanishni tezlashtirish orqali tanadagi yog‘massasini kamaytiradi.

Tuxum oqi juda yaxshi oqsil manbai bo‘lib, 30 grammda taxminan 25 gramm oqsil saqlaydi. Tuxum, shuningdek, dieta orqali olinishi kerak bo‘lgan muhim aminokislotalarga boy va oqsil sintezini boshlash uchun mas'ul ekanligi ma'lum. U leytsin (mushaklar salomatligiga eng ko‘p hissa qo‘shadigan aminokislota) miqdori bo‘yicha zardob oqsili kukunidan keyin ikkinchi o‘rinda turadi.

Tuxum mahsulotidan xalqimiz qadimdan turli taomlar tayyorlab foydalanib kelishgan. Tuxum oqidan xalqimiz orasida nisholda nomli milliy shirinlik tayyorlashning ham o‘z o‘rini, ahamiyati va tarixi bor. Nisholda - milliy shirinlik turi bo‘lib. Uni tayyorlash uchun sirli idishga shakar va suv solib qaynatib, qiyom tayyorlanadi va sovitiladi. Yetmak (beh) o‘simligining ildizi tozalanadi va maydalab suvda qaynatiladi. Yetmak qaynab chiqqandan so‘ng, suvni dokadan o‘tkazib, mis qozonga solib bir oz sovitiladi, buning ustiga tuxumni oqi qo‘shiladi va chilcho‘p bilan aralashtiriladi. Hosil bo‘lgan oq ko‘pikka oz-ozdan qiyom quyiladi va chilcho‘p bilan savalash uzoq davom ettirilib, tuxum oqi ko‘pirtiriladi. Ta’mini yaxshilash maqsadida qiyomga limon kislota va vanilin qo‘shiladi. Nisholdada kristallashgan shakarning qumoqlashuvi va qiyomning ko‘pikdan ajralmasligi Nisholda tayyor bo‘lganini ko‘rsatadi. Tayyor bo‘lgan nisholdaning rangi oppoq bo‘lib, maxsus yog‘och kurakchani botirganda cho‘zilib chiqadi. Endi bir qancha savollar yuzaga chiqadi. Tuxum oqi “savalanganda” nega ko‘pirib, hajm ortadi? Tuxum oqi “ko‘pirtirilganda” odatda bir ozdan keyin hajmi kamayib avvalgi holiga qaytib qoladi, buning sababi nima? Nisholda tayyorlanganda ko‘pirtirilgan tuxum oqi nega o‘z holiga qytib, hajmi kamayib qolmaydi?

Tuxum oqini ko‘pirtirish jarayoni, bu oqsilning mexanik ta’sirda denaturatsiyaga uchratish, ya’ni oqsilning strukturasini buzish jarayonidan iborat. Bu bog‘larning uzilishi hisobiga tuzilish tartibi ham buziladi va hajm kattalashadi. Bu jarayon ma’lum chegarada qaytar bo‘lib, mexanik ta’sir to‘xtatilgach, asta sekin bog‘lar tiklanishi, renturatsiya sodir bo‘lishi mumkin. Qadimda insonlar kimyo fanini bilmasa ham, tuxum oqining qaytar denaturatsiya bo‘lishini oldini olishni bilishgan [4]. Nisholda tayyorlashda ko‘pirtirilgan tuxum oqi qaytmas denaturatsiya jarayoniga o‘tadi. Ya’ni ko‘pirtirilgan tuxum oqiga qo‘shilgan yetmak o‘simligining

ildizi qaynatmasidagi komponentlar bog‘larni band qiladi va oqsil molekulasi o‘zining to‘la strukturasini qayta tiklay olmaydi, tuxum oqi ko‘pirgan holdagi hajmini saqlab qoladi.

O‘quvchilar diqqatini ushbu mavzuga jalb qilishga erishilgandan so‘ng, mavzuga doir nazariy tushunchalarni tizimli ravishda taqdim etish mumkin [6]. Oqsillarni tabiiy xossalarini turli fizik va kimyoviy ta’sirlar natijasida buzilishiga (yo‘qolishiga) denaturatsiya deyiladi. Denaturatsiya natijasida oqsil molekulasining fazoviy konformatsiyasi, ya’ni ikkilamchi, uchlamchi va to‘rtlamchi strukturasi buziladi, ammo birlamchi strukturasi saqlanib qoladi. Denaturatsiya natijasida oqsilning peptid zanjiri uzilmaydi, asosan disulfid va vodorod bog‘lari uziladi.

1-rasm. Tuxum oqsilini ko‘pirtirish jarayoni.

Denaturatsiya o‘z yo‘nalishiga binoan ikki xilga bo‘linadi: qaytar va qaytmas. Qaytmas denaturatsiya ta’sir etuvchi omil ta’siridan so‘ng oqsil o‘z nativ strukturasini tiklay olmaydi. Masalan: tuxum oqsili qaynatilgandan so‘ng, kuchli kislota yoki ishqor ta’sir etilganda sodir bo‘ladi. Qaytar denaturatsiyada ta’sir etuvchi omil ta’sirini to‘xtatgan holatda oqsil o‘z tabiiy xususiyatlarini tiklaydi. Masalan: neytral tuzlar ta’sirida oqsil eruvchanligi yo‘qolib cho‘kmaga tushadi. So‘ng dializ usulidan foydalanib tuzni yo‘qotsak, oqsil qayta xossalarini tiklab, eruchanligi tiklanadi.

Polipeptid zanjirining fazoviy konfiguratsiyasiga, α-spiral yoki β strukturasini hosil qilishi, oqsillarni ikkilamchi strukturasi deyiladi. Polipetid zanjirining hamma qismi bir xilda spirallangan bo‘lmay oz qismi to‘g‘ri amorf holda bo‘lishi mumkin. Oqsillarning ikkilamchi strukturasi polipeptid molekulasining fazodagi konfiguratsiyasini (joylashuvini) belgilaydi. Oqsil molekulasining ikkilamchi strukturasi hosil bo‘lishida karbonil va imid guruhlari o‘rtasida vodorod bog‘lari hosil bo‘lishi ahamiyatlidir. Vodorod bog‘lari kovalent bog‘lanishga nisbatan kuchsiz bo‘lib, ular sonining ko‘p bo‘lishi natijasida hosil bo‘lgan spiral prujinadek mustahkam saqlashga imkon beradi. Oqsilning uchlamchi strukturasi deb spiral ko‘rinishidagi polipeptid zanjirning ma’lum hamda globulyar (sharsimon) yoki fibrillyar (ipsimon) struktura hosil qilishiga aytiladi. Polipeptid zanjirining uzunligi spiral hosil qilgandan so‘ng 4 marotaba qisqaradi. Oqsillarning uchlamchi strukturasi kuchli (kovalent) va kuchsiz (qutbli, ion, van-der-vaals) bog‘lar yordamida mustahkam ushlab turiladi. Kovalent bog‘lariga disulfid (-S-S-), izopeptid yoki psevdopeptid bog‘lari kiradi. Ularga liz, arg aminogruppasi bilan yon radikallari orasidagi bog‘lar kiradi. Ba’zi oqsil molekulalari bir necha polipeptid zanjirdan iborat bo‘lib, ular subbirliklar yoki protomerlar deb nomlanadi. Har bir protomer o‘ziga xos birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi strukturalariga ega. Protomerlar va ular qismlarining bir-biriga nisbatan fazoda

joylashuvi oqsil molekulasining to‘rtlamchi strukturasi deb nomlanadi. Tuxum oqini oddiy uy sharoitida ko‘pirtirilganda qaytar denaturatsiya jarayoni kuzatiladi.

Sut qaynatilganda ko‘tarilib toshib ketishini ko‘pchilik kuzatgan. Suv yoki boshqa suyuqliklar qaynatilganda bunday ko‘tarilib toshish kuzatilmaydi. Nega sutda bunday jarayon ro‘y beradi? Buning sababi ham denaturatsiya hodisasi bilan bog‘liq bo‘ladi.

2-rasm. Sutning qaynaganda ko‘tarilishi.

Sut tarkibidagi oqsil laktalbumin, laktoglobulin denaturatsiyaga uchrab, kazein, yog‘lar bilan birga sut betida cho‘ziluvchan parda hosil qiladi. Suvning bug‘lanish natijasida parda shishib, ko‘tariladi va sutning ham toshib chiqishiga sabab bo‘ladi. Sutning toshib ketishini oldini olish uchun, hosil bo‘ladigan pardani yo‘qotib turish kerak bo‘ladi. Buning uchun idish ustiga gorizontal holda yog‘och jisim qo‘yish, idish devorining yuqori qismi yog‘lab qo‘yilishi tavsiya etiladi. Mazkur hayotiy tajribalar o‘quvchilarda sabab-oqibat dialektik munosabatlarini o‘rnatish ko‘nikmalarini ham shakllantirishga yordam beradi [3].

- **Xulosa va takliflar**. Kimyoviy hodisalarni o‘rganish mobaynida, ularga bog‘liq holda ko‘plab hayotiy hodisalarni sabablarini o‘rganish, izohlash, tushunib yetish imkoniyatlari mavjud bo‘lib, ulardan samarali foydalanilganda o‘quvchilarning tabiiy ilmiy savodxonligini, hayotiy tajribalarini oshirishga katta yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Вивюрцкии В.Я. Методика химического эксперимента в средней школе. –М: Педагогический университет «Первое сентября», 2003. -240 с.
2. Гроссе Э., Вайсмантел Х. Химия для любознательных. Ленинград: Химия, 1987. -344 с.
3. Жарких Л.А. Деятелност учителя химии по развитию умений устанавливат причинно-следственные связи при решении воспитателных задач: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. СПб, 2004.
4. Карпушов А. Э. Исползование исторического материала как средства формирования мотивации при изучении химии в средней школе: Автореф. дис... кандидат педогогических наук. -Душанбе: 2011. -26 с.
5. Обухов А.С. Исследовательская позиция и исследовательская деятельность: что и как развивать? // Исследовательская работа школьников. -2003. -№ 4. - С. 18-23.
6. Пасечник Б.Н. Совершенствование организации и проведения экспериментальной работы учащихся на уроках химии: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. М., 1985.- 16 с.
7. Подласый И.П. Педагогика. - М.: изд-во Владос., 2000, кн. 1 с. 351-363.
8. Чан Тхи Тхан. Химический эксперимент как метод формирования критического мышления школников: Автореф. дис... кандидат педогогических наук. –М.: 2020. -26 с.
9. Шаталов М.А. Система методической подготовки учителя химии на основе проблемно-интегративного подхода: Автореф. дис... доктор педогогических наук. -Санкт-Петербург: 2004. -44 с.
10. Щукина Г.И. Актуальные вопросы формирования интереса в обучении. М., 1984. -176 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDK: 661.185.44

ORCID: 0009-0005-1584-303X, 0000-0002-1775-3039

INVESTIGATION OF THE DISRUPTIVE ACTIVITY OF SURFACTANTS ON OIL FILMS

Gulsanam Boltaeva [1,2]***, Aziza Abdikamalova***[2]***, Aziza Khamidova***[3]
[1]*Tashkent Pharmaceutical Institute, PhD*
[2]*Institute of General and Inorganic Chemistry, DSc, Professor*
[3]*Academic Lyceum under Tashkent Pharmaceutical Institute*

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot sirt-faol moddalar (SFM) ning neft plyonkalariga ta’sirini va ularning neftni tozalash samaradorligini o‘rganadi. SFM turli sanoat va ekologik jarayonlarda, jumladan, neft qazib olish samaradorligini oshirish (EOR) va neft to‘kilishlarini bartaraf etishda muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqotda SFM eritmalarining neft plyonkalariga ta’sir mexanizmlari tahlil qilinib, sirt tarangligini kamaytirish va plyonkalarni buzish dinamikasini tushunishning ahamiyati ta’kidlangan. Tajribaviy tahlillar 0,5% SFM eritmalari yordamida 25°C haroratda o‘tkazilib, natijalar SFM ning suvga nisbatan neft plyonkasini tozalashda ancha samarali ekanligini ko‘rsatdi. Sinovdan o‘tgan SFM orasida PAVKM eng yuqori samaradorlikni ko‘rsatib, 500 soniya ichida 98,3% neft plyonkasini yo‘q qilishga erishdi. Tadqiqotda, shuningdek, SFM konsentratsiyasining neft tozalash samaradorligiga ta’siri ko‘rib chiqilib, maksimal natijalarga erishish uchun optimal konsentratsiyalar aniqlangan. Ushbu natijalar SFM asosida neft qazib olish va ekologik tozalash texnologiyalarini takomillashtirishga muhim hissa qo‘shadi.

Kalit so‘zlar: neft plyonkalari, sirt taranglik, gidrofil-liofil balans, sirt erkin energiyasi, mitsella, sirt faol moddalar, kinetika, dinamika.

Аннотация: Исследование рассматривает разрушительное действие поверхностно-активных веществ (ПАВ) на нефтяные плёнки, с акцентом на их эффективность в удалении нефти. ПАВ играют ключевую роль в различных промышленных и экологических применениях, включая повышение нефтеотдачи (EOR) и ликвидацию разливов нефти. В работе изучены механизмы взаимодействия растворов ПАВ с нефтяными плёнками, подчёркивая важность понимания снижения межфазного натяжения и динамики разрушения плёнок. Экспериментальный анализ проводился с использованием 0,5% растворов ПАВ при 25°C, результаты показали, что ПАВ значительно превосходят воду в удалении нефтяных плёнок. Среди протестированных

ПАВ наибольшую эффективность продемонстрировал PAVKM, достигнув 98,3% удаления нефтяной плёнки за 500 секунд. В исследовании также подчёркивается влияние концентрации ПАВ на эффективность удаления нефти, при этом были выявлены оптимальные концентрации для максимальной эффективности. Эти результаты способствуют развитию усовершенствованных технологий на основе ПАВ для добычи нефти и очистки окружающей среды.

Ключевые слова: нефтяные плёнки, поверхностное натяжение, гидрофильно-лиофильный баланс, поверхностная свободная энергия, мицелла, поверхностно-активные вещества, кинетика, динамика.

Abstract: The study investigates the disruptive activity of surfactants (SAAs) on oil films, focusing on their efficiency in oil removal. Surfactants play a crucial role in various industrial and environmental applications, including enhanced oil recovery (EOR) and oil spill remediation. The research examines the mechanisms through which surfactant solutions interact with oil films, emphasizing the importance of understanding interfacial tension reduction and film rupture dynamics. Experimental analysis was conducted using 0.5% surfactant solutions at 25°C, with results indicating that SAAs significantly outperform water in oil film removal. Among the tested surfactants, SAA-KM demonstrated the highest efficiency, reaching 98.3% oil film removal within 500 seconds. The study also highlights the impact of surfactant concentration on oil removal efficiency, with optimal concentrations identified for maximum effectiveness. These findings contribute to the development of improved surfactant-based technologies for oil extraction and environmental cleanup efforts.

Key words: oil films, surface tension, hydrophilic-lipophilic balance, surface free energy, micelle, surfactants, kinetics, dynamics

INTRODUCTION. The investigation of interactions between oil films and aqueous surfactant solutions is critical for several reasons. Modern methods for cleaning water surfaces and soil from oil and petroleum products, as well as improving the efficiency of oil extraction and processing, depend on a deep understanding of the mechanisms governing these interactions. With the increasing scale of oil extraction, transportation, and refining, there is a pressing need to improve technologies for oil spill mitigation and contaminated site remediation.

Surfactants are widely used in oil extraction, refining, and environmental technologies due to their ability to reduce surface tension and modify surface properties. This facilitates the disruption of stable oil films and aids in oil removal from the environment. Furthermore, the application of surfactants in enhanced oil recovery (EOR) techniques is a promising approach that significantly increases the recovery of hard-to-extract oil reserves.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODS. The washing action of aqueous solutions of surfactants (surface-active agents) is widely utilized in various technological processes and household applications. Research on this phenomenon is actively conducted to identify reagents with the highest efficiency for specific contaminants and to develop new detergents. However,

the scientific principles underlying this process, first formulated by P. Rebinder in 1935 [1], have remained largely unchanged to this day. The only theoretical equation used to interpret the washing action of SAAs is the expression for the change in Gibbs free surface energy before and after the detachment of an oil particle from a solid surface [1–4]. Most studies on the washing mechanism focus on fabric laundering, as reviewed in [5].

Oil companies do not give sufficient attention to the significance of the washing action of aqueous surfactant solutions injected into reservoirs for oil recovery. As a result, the mechanism of oil extraction from reservoirs is still described solely within the framework of hydrodynamic models, and the use of SAAs to enhance oil recovery is based only on their ability to reduce interfacial tension at the oil-water boundary [7–10]. However, several studies, including monographs by L. K. Altunina [11] and G. A. Babalyan [12–13], as well as other works [14–19], indicate that interactions between surfactant solutions and oil films within rock pores should significantly influence oil extraction.

Moreover, in [11–13], it is noted that the process of residual oil removal should be accompanied by the rupture of the oil film. However, the stage of continuous film rupture is typically excluded from consideration since the initial state of the washing process is often assumed to be an oil (or petroleum) contamination in the form of a droplet on a solid surface—already a result of prior film rupture [18–19].

Therefore, the development of an experimental methodology for studying this interaction, along with its theoretical foundations, as undertaken in this study, is highly relevant. This is particularly important today, as the majority of global oil production comes from fields that have surpassed their production peak. As a result, strategies for maximizing oil recovery are becoming increasingly critical to meet the global demand for energy carriers. According to various experts, the oil recovery factor (ORF) in all oil-producing countries remains unsatisfactory, ranging from 25% to 40%. As of 2013, the global average ORF was estimated at 30–35% [20], meaning that more than half of the oil remains trapped in reservoirs. Notably, even a 1% increase in the global ORF could significantly expand recoverable oil reserves. Addressing this challenge requires a fundamental investigation of the interaction between surfactant solutions and oil films, particularly the ability of surfactant solutions to remove these films. The high practical demand for such research, combined with the insufficient study of the underlying mechanisms, defines the objectives and key tasks of this study.

Thus, studying the interaction between aqueous surfactant solutions and oil films contributes to the development of more efficient, cost-effective, and environmentally friendly technologies in the oil industry and in oil spill response systems.

The relevance of studying the interaction between aqueous surfactant solutions and oil films arises from the need to enhance their efficiency in removing petroleum-based contaminants. This is important both for reducing environmental impact and improving the economic efficiency of industrial processes. Assessing the effectiveness of these interactions involves analyzing numerous factors, including the type and chemical structure of surfactant

molecules, temperature, water composition, surfactant concentration, oil characteristics, and the duration of oil film formation.

To simplify the study of these factors, reagents with high washing activity were used. Surfactants were selected based on a comparative analysis of their washing performance in 0.5% aqueous solutions prepared with distilled water. The tests were conducted against oil films from the Fergana oil field under identical film formation conditions.

The method for determining the efficiency of oil film removal from a glass surface involves measuring the percentage of film removal by reservoir water from the walls of a glass test tube over time. A 100% benchmark corresponds to the removal of half of the total tube surface area.

The testing procedure consists of the following steps:

1. The test tube is filled with 25 mL of oil and allowed to sit for 20 minutes.
2. The oil is then poured into a flask, and the tube is half-filled with a surfactant solution or test water (reservoir water).
3. The remaining space in the tube is refilled with oil from the flask.
4. The tube is sealed, inverted, and a stopwatch is activated to record the time required for the oil film to be washed away.

RESULTS AND DISCUSSION. The results of the study on the effect of surfactant solutions on oil film removal from glass surfaces are presented in Figure 1.

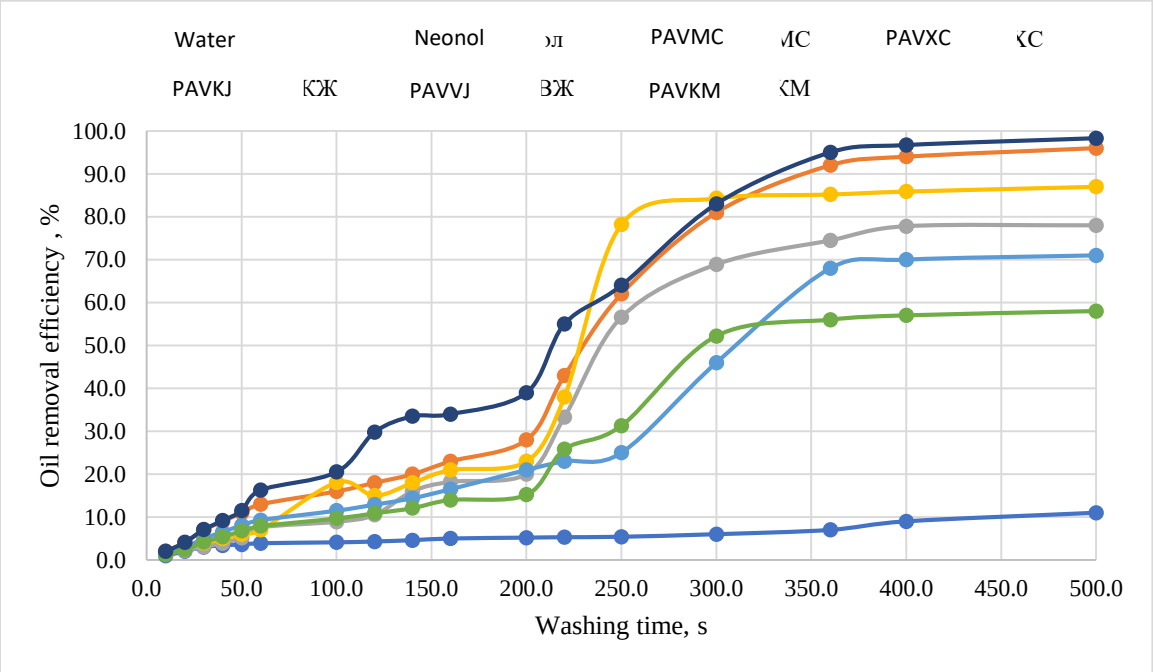

Figure 1. Kinetics of oil film removal in a 0.5% surfactant solution at 25°C

An analysis of Figure 1, which illustrates the kinetics of oil film removal from a glass surface in 0.5% solutions of various surfactants at 25°C, allows for scientific conclusions regarding the effectiveness of all tested surfactants compared to water. All the surfactants under consideration demonstrate significantly greater efficiency in removing the oil film than pure water. This is evident from the results: for instance, at 500 seconds, water removed only 11%

of the oil film, whereas the surfactants achieved considerably higher removal rates, ranging from 58% to 98.3%.

Among the tested surfactants, PAVKM exhibits the highest efficiency, reaching 98.3% removal at 500 seconds. This suggests that its composition contains components that interact more actively with the oil film, potentially due to the optimal length and structure of its hydrocarbon chain or a more favorable hydrophilic-lipophilic balance (HLB).

For all surfactants except PAVKM, a noticeable deceleration in removal rate is observed after 300 seconds of the experiment, whereas PAVKM continues to demonstrate a stable and high removal rate up to 500 seconds.

Based on the data, it can be inferred that Neonol - based surfactants (Neonol) and PAVKM are the most effective, making them the preferred candidates for applications requiring rapid and efficient oil film removal.

These findings provide valuable insights for selecting the most suitable surfactants for industrial applications, particularly in the cleaning and remediation of oil-contaminated surfaces.

The results of the study on the effect of surfactant concentration on oil removal efficiency are presented in Figure 2.

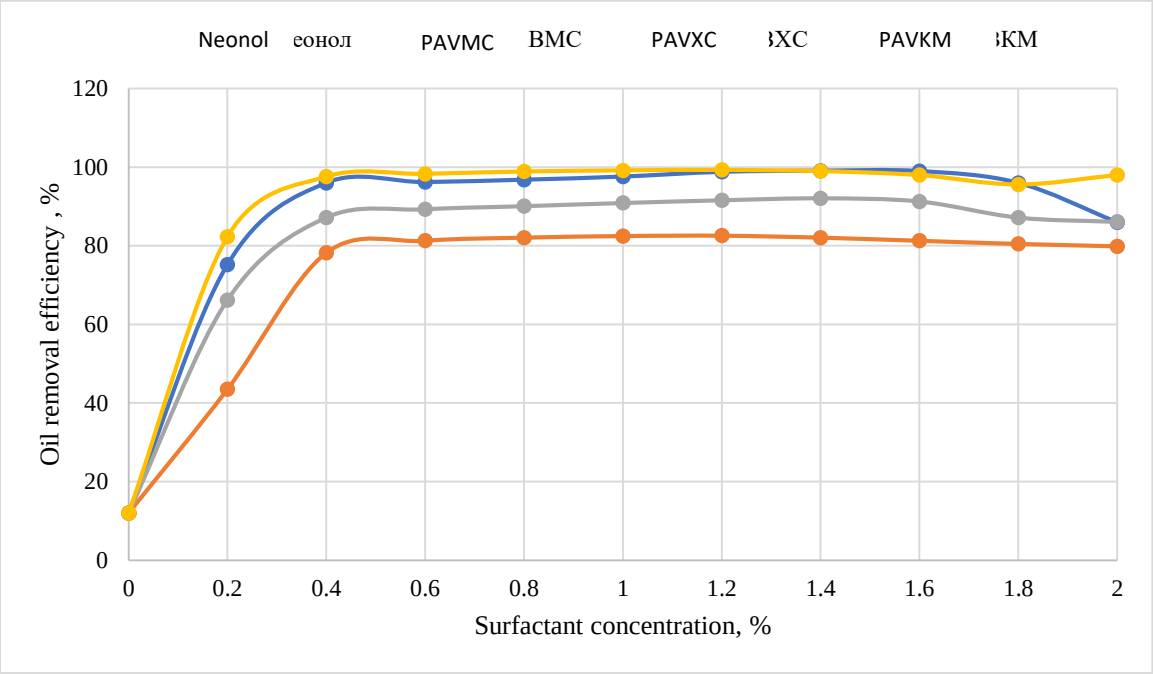

Figure 2. Variation in oil removal efficiency as a function of surfactant concentration over 10 minutes

An analysis of the presented data on the variation in oil removal efficiency as a function of surfactant concentration over a 10-minute exposure reveals that the behavior of different surfactants varies depending on their concentration in solution.

As the surfactant concentration increases to a certain level, oil removal efficiency improves for all tested surfactants. This suggests that a higher surfactant concentration enhances oil film removal, likely due to a reduction in surface tension and improved surface wettability.

However, beyond a certain concentration, further increases in surfactant concentration do not result in significant improvements in oil removal efficiency and may even lead to a decline. For instance, PAVKM maintains high efficiency (over 98%) even at increased concentrations. In contrast, PAVMC, PAVXC, and Neonol exhibit a decrease in oil removal efficiency when their concentration exceeds 1.4–1.6%. This decline may indicate adverse effects of excessive surfactant concentration, such as micelle formation, which can hinder the interaction of surfactant molecules with the oil film.

Upon reaching the critical micelle concentration (CMC), surfactant molecules in solution begin to form micelles. In these structures, the hydrophobic segments of the surfactant molecules are sequestered within the micelle core, reducing the number of surfactant molecules available to interact with the oil film. At high concentrations, the solution may also become more viscous, impeding the movement of surfactant molecules to the surface and reducing their ability to lower interfacial tension between oil and water.

In systems where surfactants compete for surface adsorption, excessive concentrations may lead to molecules displacing one another rather than effectively interacting with the oil. Additionally, at high concentrations, surfactants can form various structural phases, such as liquid crystals, which may interact with oil films less efficiently than individual surfactant molecules or micelles.

Among all tested surfactants, PAVKM demonstrates the highest oil removal efficiency across all concentrations, which may be attributed to its molecular structure or unique interaction mechanisms with oil. Conversely, PAVMS exhibits the lowest efficiency, particularly at higher concentrations.

For most surfactants, a clear relationship between concentration and removal efficiency is observed, with maximum efficiency achieved within a specific concentration range. This highlights the importance of determining the optimal concentration for each surfactant to achieve the best cleaning performance.

These findings underscore the necessity of careful selection and precise dosing of surfactants for effective oil contamination removal, as well as the potential impact of surfactant structural and chemical properties on their cleaning performance.

CONCLUSION. The experimental findings confirm the significant role of surfactants in the disruption and removal of oil films from solid surfaces. Surfactants demonstrate a higher efficiency compared to water, with their effectiveness dependent on concentration, chemical structure, and interaction with oil. The results indicate that PAVKM is the most effective among the tested surfactants, suggesting its potential application in industrial and environmental settings. Additionally, the study emphasizes the necessity of optimizing surfactant concentration to avoid adverse effects such as micelle formation, which can hinder oil removal efficiency. Understanding the interplay between surfactant concentration and oil displacement mechanisms provides valuable insights for enhancing oil recovery techniques and developing efficient oil spill remediation strategies. Future research should explore the long-term environmental impact

of surfactant use and investigate novel formulations to further improve oil displacement efficiency.

REFERENCE

1. Ребиндер, П. А. Физико-химия моющего действия, Пищепромиздат, 1935. – 162 с. (Rebinder, P. A. Physicochemical Principles of Detergent Action, Pishchepromizdat, 1935. – 162 p.)

2. Muratov. M.M., Kurniawan T.A., Eshmetov R.J., Salikhanova D.S., Eshmetov I.D., Adizov B.Z., Khandamov D.X., Madaminov B., Choo W.O./ Promoting sustainability: Micellization and surface dynamics of recycled monoethanolamine surfactants. Journal of Molecular Liquids. 414 (2024) 126010.

3. Фролов, Ю. Г. Курс коллоидной химии: поверхностные явления и дисперсные системы: учебник для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Химия, 1988. – 464 с., ил. (Frolov, Yu. G. Course of Colloid Chemistry: Surface Phenomena and Disperse Systems: Textbook for Universities. – 2nd ed., revised and supplemented. – Moscow: Khimiya, 1988. – 464 p., ill.)

4. Щукин, Е. Д. Коллоидная химия: учебник для университетов и химико-технологических вузов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 2004. – 445 с. (Shchukin, E. D. Colloid Chemistry: Textbook for Universities and Chemical-Technological Institutes. – 3rd ed., revised and supplemented. – Moscow: Vysshaya Shkola, 2004. – 445 p.)

5. Волков, В. А. Поверхностно-активные вещества в моющих средствах и усилителях химической чистки. Легпромбытиздат, 1985. – 200 с. (Volkov, V. A. Surfactants in Detergents and Dry-Cleaning Enhancers. Legprombytizdat, 1985. – 200 p.)

6. СТ-07.1-00-00-02. Порядок проведения лабораторных и опытно-промысловых испытаний химических реагентов для применения в процессах добычи и подготовки нефти и газа. ОАО АНК «Башнефть»; утв. 13.02.2013. № 53р. – 83 с. (ST-07.1-00-00-02. Procedure for Laboratory and Field Testing of Chemical Reagents for Use in Oil and Gas Production and Processing. OAO ANK "Bashneft"; approved 13.02.2013. No. 53r. – 83 p.)

7. Сургучёв, М. Л. Вторичные и третичные методы увеличения нефтеотдачи пластов. Недра, 1985. – 308 с. (Surguchev, M. L. Secondary and Tertiary Methods of Increasing Oil Recovery from Reservoirs. Nedra, 1985. – 308 p.)

8. Сургучев, М. Л. Методы извлечения остаточной нефти. Недра, 1991. – 347 с. (Surguchev, M. L. Methods of Residual Oil Extraction. Nedra, 1991. – 347 p.)

9. Батурин, Ю. Е. Проектирование и разработка нефтяных и газонефтяных месторождений Западной Сибири. Книга 2. Разработка. – Тюмень: ТИУ, 2016. – 205 с. (Baturin, Yu. E. Design and Development of Oil and Gas Fields in Western Siberia. Book 2. Development. – Tyumen: TIU, 2016. – 205 p.)

10. L. W. Lake, R. Johns, B. Rossen, G. Pope. Fundamentals of Enhanced Oil Recovery. – Richardson, Tex: Society of Petroleum Engineers, 2014. – 496 p.

11. Л. К. Алтунина, В. А. Кувшинов. Увеличение нефтеотдачи пластов композициями ПАВ. – Н: Наука. Сибирская издательская фирма РАН, 1995. – 198 с. (Altunina, L. K., Kuvshinov, V. A. Increasing Oil Recovery from Reservoirs Using Surfactant Compositions. – Novosibirsk: Nauka, Siberian Publishing Firm of RAS, 1995. – 198 p.)

12. Г. А. Бабалян. Применение ПАВ для увеличения нефтеотдачи пластов. Нефтяное хозяйство. – 1976. – №7. – С. 7-16. (Babalyan, G. A. Application of Surfactants for Increasing Oil Recovery from Reservoirs. Oil Industry. – 1976. – No. 7. – P. 7-16.)

13. Г. А. Бабалян, Б. И. Леви, А. Б. Тумаски, Э. М. Халимов. Разработка нефтяных месторождений с применением поверхностно-активных веществ. – М.: Недра, 1983. – 216 с. (Babalyan, G. A., Levi, B. I., Tumaski, A. B., Khalimov, E. M. Development of Oil Fields Using Surfactants. – Moscow: Nedra, 1983. – 216 p.)

14. Левченкова, А. Е. Повышение нефтеотдачи пластов физико-химическими методами. – М.: ООО «Недра – Бизнес центр», 1998. – 394 с. (Levchenkova, A. E. Increasing Oil Recovery from Reservoirs Using Physicochemical Methods. – Moscow: Nedra – Business Center, 1998. – 394 p.)

15. Ревизский, Ю. В. Исследование и обоснование механизма нефтеотдачи пластов с применением физических методов. ООО «Недра – Бизнес центр», 2002. – 317 с. (Revizsky, Yu. V. Research and Justification of the Mechanism of Oil Recovery from Reservoirs Using Physical Methods. Nedra – Business Center, 2002. – 317 p.)

16. А. В. Ващенко, И. Р. Мукминова, К. Ю. Прочухан, Ю. А. Прочухан. Сравнение нефтеотмывающей способности анионных поверхностно-активных веществ. Башкирский химический журнал. – 2015. – Т. 22. – №1. – С. 108-110. (Vashchenko, A. V., Mukminova, I. R., Prochukhan, K. Yu., Prochukhan, Yu. A. Comparison of Oil Washing Ability of Anionic Surfactants. Bashkir Chemical Journal. – 2015. – Vol. 22. – No. 1. – P. 108-110.)

17. Ризванова, Р. И. Нефтеотмывающая способность образцов Р-30 и PetroPAMP104 и их сравнение. Материалы III Международной научно-практической конференции (31 марта 2019 г.) сборник статей / Под общ. ред. д-ра техн. наук, проф. О.В. Савенок. – Краснодар: Издательский Дом – Юг, 2019. – Т. 4. – С. 101–103. (Rizvanova, R. I. Oil Washing Ability of R-30 and PetroPAMP104 Samples and Their Comparison. Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference (March 31, 2019), Collection of Articles / Edited by Dr. Tech. Sci., Prof. O. V. Savenok. – Krasnodar: Publishing House – South, 2019. – Vol. 4. – P. 101-103.)

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

УДК: 543.054:638.232.
ORCID ID 0009-0007-0506-6673

TUT BARGI VA IPAK QURTINING CHIQINDISI TARKIBIDAGI VITAMINLARNI ANIQLASH NATIJALARI.

Saidahmedova Nurxon Yusupovna
Qo‘qon davlat pedagogika instituti,
Kimyo kafedrasi dotsenti
nurxonsaidaxmedova76@gmail.com
+998905507622

Sodiqov Murodjon Usmonaliyevich
Qo‘qon davlat pedagogika instituti,
Kimyo kafedrasi katta o’qituvchi

Annotatsiya. Ta’kidlash joizki, 2023-yilda respublika bo‘yicha jami 25,9 ming tonna pilla xomashyosi olingan bo’lib, pillaning 50-60%i ipak qurti chiqindisidan iborat. O‘zbekistonda har yili 15 ming tonna atrofida ipak qurti chiqindilari olinadi. Ipak qurti chiqindisidan samarali foydalanish qishloq xo‘jaligi sanoatida va oziq-ovqat, dori darmon, kosmetologiya tarmoqlarida katta ahamiyat berilmoqda.

Maxalliy tutlar asosan Xasak va qaychi bargli turlardan iborat edi. Xasak tutning barglari mayda, yaxlit yoki xar xil darajada kesikli, hatto serkesikli (kaychi barg) bo‘lib, hosili kam, ipak qurtiga kesilgan, navdor tutlarga nisbatan bargdagi namlikni fotosintez hisobiga tezroq yuqotadi, bargi tezda dag‘allashadi. Ammo bu tutning afzalligi shundaki, u maxalliy tuproq va iklim sharoitiga o‘ta moslashgan, sovuqqa chidamli va oziqalik sifati yuqori hisoblanadi.

Lekin bu tut kam hosilli bulishi tufayli tobora rivojlanayotgan pillachilikni yetarli barg bilan ta’min etish qiyinchilik tug’diradi. Shuni xisobga olib O‘zbeskistonda xalq seleksiyasi tomonidan yetishtirilgan serxosil, oziqaviylik darajasi yuqori bo‘lgan jaydari (Balxi, Katlama, Safed, Tojikiston urugsiz) tutlar tanlanib, ulardan ipak qurti boqishda foydalanish ishlari keng ko‘lamda amalga, oshirila boshlandi.

O‘zbekiston sharoitida yetishtirilgan pillani zamonaviy yuqori sezgir uskunalar yordamida qayta ishlash natijasida olingan ipak qurti chiqindilarining makro va mikroelement tarkibini o‘rganidik va tahlil qildik. Maqolada esa ipak qurti istemoli bo’lgan tut bargi va undan ajraladigan chiqindilarning vitamin tarkibi o’rganildi. Tarkibida mavjud bo’lgan 7 ta vitaminlarning miqdoriy balansi ko’rildi va taxlil qilindi.

Ipak qurti chiqindilari tarkibida muvozanatli miqdorda ozuqa moddalari mavjud: oqsillar va muhim aminokislotalar, yog'lar, polisaxaridlar, ko'p to'yinmagan yog'li kislotalar, uglevodlar, vitaminlar va minerallar bo’lib, uni to'yingan shaklda ishlatish mumkin.

Kalit so‘zlar: farmatsevtika va tibbiyot sohalari, antibakterial modda, fibroin, seritsin, qo’shimcha faol moddalar, aviatsiya, kosmonavtika sanoatida, tabobatda, radiotexnika.

РЕЗУЛЬТАТЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ВИТАМИНОВ В ЛИСТЬЯХ ШЕЛКОВИЦЫ И ОТХОДАХ ШЕЛКОПРЯДА.

Аннотация. Стоит отметить, что в 2023 году по республике получено в общей сложности 25,9 тыс. тонн коконного сырья, 50-60% которого составляют отходы шелкопряда. Ежегодно в Узбекистане собирается около 15 000 тонн отходов шелкопряда. Эффективное использование отходов шелкопряда имеет большое значение в сельскохозяйственной отрасли, пищевой, фармацевтической и косметологической отраслях.

Изучены и проанализированы макро- и микроэлементный состав отходов шелкопряда, полученных при переработке коконов, выращенных в Узбекистане, с использованием современного высокочувствительного оборудования. В статье изучено содержание витаминов в листьях шелковицы и продуктах жизнедеятельности шелкопряда. Наблюдался и анализировался количественный баланс 7 витаминов, содержащихся в составе.

Отходы шелкопряда содержат сбалансированное количество питательных веществ: белки и незаменимые аминокислоты, жиры, полисахариды, полиненасыщенные жирные кислоты, углеводы, витамины и минералы, и могут использоваться в насыщенной форме.

Местные шелковицы представлены в основном сортами хасак и тутовником. Листья шелковицы Хасак мелкие, цельные или по-разному рассеченные, даже зубчатые (листья-ножницы). Они дают меньше, разрезаются на листья шелкопряда и теряют влагу в листьях быстрее из-за фотосинтеза, чем другие шелковицы, и их листья быстро становятся грубыми. Но преимущество этой шелковицы в том, что она хорошо адаптирована к местным почвенно-климатическим условиям, морозоустойчива и имеет высокую пищевую ценность.

Однако из-за низкой урожайности этой шелковицы сложно обеспечить достаточное количество листьев для быстро развивающейся отрасли коконоводства. Учитывая это, в Узбекистане методом народной селекции были отобраны высокоурожайные, высокопитательные сорта шелковицы (Балхы, Катлама, Сафед, Таджикская бессемянная), использование которых в разведении шелкопряда стало осуществляться в широких масштабах.

Ключевые слова: фармацевтическая и медицинская промышленность, антибактериальные вещества, фиброин, серицин, дополнительные активные ингредиенты, авиация, космонавтика, медицина, радиотехника.

RESULTS OF DETERMINATION OF VITAMINS IN MULBERRY LEAVES AND SILKWORM WASTE.

Annotation. It is worth noting that in 2023, a total of 25.9 thousand tons of cocoon raw materials were obtained in the republic, and 50-60% of the cocoon consists of silkworm waste. About 15 thousand tons of silkworm waste are obtained in Uzbekistan annually. The effective use of silkworm waste is of great importance in the agricultural industry and in the food, pharmaceutical, and cosmetology sectors.

We studied and analyzed the macro and microelement composition of silkworm waste obtained as a result of processing cocoons grown in Uzbekistan using modern highly sensitive equipment. The article studied the vitamin composition of mulberry leaves, which are consumed by silkworms, and the waste separated from them. The quantitative balance of 7 vitamins contained in them was observed and analyzed.

Silkworm waste contains a balanced amount of nutrients: proteins and essential amino acids, fats, polysaccharides, polyunsaturated fatty acids, carbohydrates, vitamins, and minerals, and can be used in a saturated form.

Local mulberries were mainly Khasak and scissor-leaved species. The leaves of the Khasak mulberry are small, whole or with various degrees of incision, even with incisions (scissor leaves), and they are low-yielding, lose moisture in the leaves faster due to photosynthesis compared to the silkworm-cut, varietal mulberries, and their leaves quickly become rough. However, the advantage of this mulberry is that it is highly adapted to local soil and climatic conditions, is frost-resistant, and has high nutritional value. However, due to the low yield of this mulberry, it is difficult to provide the developing cocoon farming with enough leaves. Taking this into account, high-yielding, high-nutritional grade Jaidari (Balkhy, Katlama, Safed, Tajikistan seedless) mulberries, bred by folk selection in Uzbekistan, were selected, and their use in silkworm breeding began to be carried out on a large scale.

Keywords: pharmaceutical and medical industries, antibacterial substances, fibroin, sericin, additional active ingredients, aviation, astronautics industry, medicine, radio engineering.

KIRISH. Pillachilik qishloq xo‘jaligining muhim tarmoqlaridan biri bo‘lib, to‘qimachilik sanoatini xom-ashyo bilan ta’minlaydi. Respublikamiz xalq xo‘jaligi va aholining turmush darajasi yaxshilangan sari uni tabiiy ipakdan to‘qilgan turli kiyimlarga bo‘lgan ehtiyoji ham ortib bormoqda. Tabiiy ipakdan qimmatli, pishiq gazlamalar to‘qilib, undan aviatsiya, kosmonavtika sanoatida, tabobatda, radiotexnika va boshqa sohalarda keng foydalaniladi [1].

Shuning uchun Respublikamizda ipakchilikni yanada rivojlantirishga katta e’tibor berilmoqda. Ipak qurti chikindilari farmatsevtika va tibbiyot sohalarida samarali tarkibiy qismlar sifatida qo’llaniladi.

Ipakda antibakterial moddalar, fibroindan tashqari boshqa oqsillar ham bor, masalan, seritsin, u ipak tolalarini bir-biriga bog’lab turadi. Ammo fibroin ipakning asosiy strukturaviy komponenti sifatida eng ko’p ishlatiladi.

Ipak qurtining sevib istemol qiladigan birgina ozuqasi bu tut bargidir. Bu maqsulotni eyyishi orqali ipak qurti bizga kerakli bo’lgan qimmatbaxo maxsulotlar beradi. Undan tashqari ipak qurti chiqindilari xam hayvonlarga ozuqa sifatida, kosmetologiya, dori darmon qo’shimcha faol moddalar sifatida ishlatish mumkin.

Shu sababli ipak qurti istemoli uchun zarur tut bargi va uning chiqindilari tarkibini o’rganish muximdir [2,4,5].

TADQIQOT METODIKASI. Yaxshilab maydalangan namunalar tarkibidagi B_1 (47858), B_2 (47864), B_6 (80823-50MG), Vitamin B9 (PHR1035-1G), B_{12} (PHR1234-1), C (47863) va PP (47865-U) katalog raqamdagi vitaminlari (Sigma Aldrich Germaniya)dan keltirilgan standart namunalar asosida sifat va miqdor ko’rsatgichlarini Yaponiyada (Shimadzu) ishlab chiqarilgan YSSX LC 2030 C 3D Plus qurilmasi PDA detektori yordamida 260, 290 va 361 nm to’lqin uzunligi tanlangan holatda aniqladi. Qo’zg’almas faza sifatida C18 250x4,6 mm 5 μm Precisely (Perkin Elmer) AQSH kalonkadan, foydalanildi. Vitaminlar analizi amalga oshirishda ko’chma faza sifatida sirka kislotasining 0,5 %li eritmasi A faza va atsetonitril B faza o’zgaruvchan rejim asosida amalga oshirildi.

Vaqt min	**A faza % Sirka kislotasining suvdagi 0,5 % li eritmasi**	**B faza % Asetonitril**
0,1	**96**	**4**
4	**90**	**10**
8	**85**	**15**
12	**60**	**40**
14	**Stop**	

Oqim tezligi 1 ml/minda, termostat harorati 40^0C da ineksiya qilingan namuna hajmi 10 mkl, analiz vaqti 14 minutda amalga oshirildi va quyidagicha xromatogrammalar olindi.

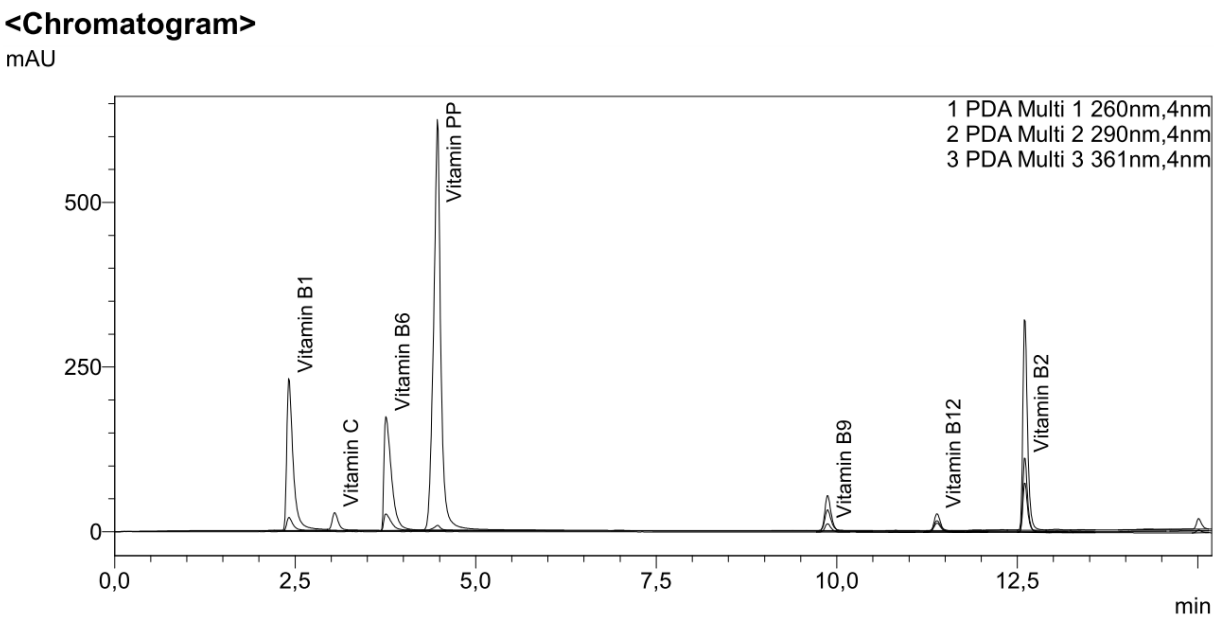

1-rasm B_1, B_2, B_6, B_9, B_{12} C va PP vitaminlarning standart namunlaridan olingan xromatogrammasi.

OLINGAN NATIJALAR. Namuna tarkibidagi vitaminlar ekstraksiyasi quyidagicha amalga oshiriladi: Bunda olingan namunasi 2 g (FA220 4N) analitik tarozida 0,001 mg aniqlikda o’lchab olindi. So’ngra 20 ml 0,1 N li xlorid kislotasi eritmasiga solinib, xona haroratida 60 min davomida magnit aralashtirgichda 121^0C aralashtirildi. Olingan eritma, 10 minut davomida 12000 ayl/daq semtrafuga qilindi va 0,45 μm filtrda filtrlab olinib vialga joylashtirildi va quyidagicha natijalar olindi.

	Vitamin B_1 mg/kg	**Vitamin B_2 mg/kg**	**Vitamin B_6 mg/kg**	**Vitamin B_{12} mg/kg**	**Vitamin B_9 mg/kg**	**Vitamin PP mg/kg**	**Vitamin C mg/kg**
Tut bargi	**0**	**7,869**	**3,624**	**11,467**	**0,523**	**5,074**	**152,84**
Qurt axlati	**0**	**25,757**	**2,257**	**0,330**	**0,525**	**0**	**30,228**

NATIJALAR TAHLILI. Ma’lum bo’lishicha, vitaminlar oshib borish ketma ketligi quyidagicha:

$C < B_{12} < B_2 < PP < B_6 < B_9 < B_1$. Tut bargi tarkibida eng ko’p miqdorda C vitamin, eng kam miqdorda esa PP vitamin bo’ladi. B_1 vitamini esa umuman bo’lmasligi ma’lum bo’ldi.

Ipak qurti axlati tarkibida esa $C < B_2 < B_6 < B_9 < B_{12}$ ko’p miqdorda C vitamin, eng kam miqdorda B_{12} vitamini bo’ladi. B_1 va PP vitamin umuman uchramaydi.

XULOSA. Insonlar tut o’simligining ildizi, tanasi, tanasidagi qalin po’stlog’i, shoxi, novdasi, bargi, guli, g’o’rasi, mevasidan va quritilgan mayzidan, hamda urug’idan keng foydalanishadi. Oziq – ovqat sanoatida, farmatseftika, tibbiyot va xalq tabobatida ham keng va ko’proq ishlatiladi [3].

Hozirgi rivojlanayotgan zamonda insonlarni vitaminga boy bo‘lgan mahsulotlarga bo’lgan talabai ortmoqda. Shunday ekan, vitaminlarni ajratib olishning yuqorida keltirilgan usulida foydalanib olish mumkin. Vitaminni ajratib olish chiqindilarni ya’ni ipak qurtining foydalanmaydigan qismini qayta ishlash orqali ajratib olish hamdir. Shunday ekan, vitaminlarni ajratib olish orqali ma’lum bir miqdorda ipak qurtining chiqindilarini qayta ishlash kerak buning natijasida chiqindilar ham kamayadi.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. A.I. O‘ralov, M.B. Sobirova, D.M. G‘anijonov. Ipak tarkibidagi seritsin nanozarrachasini ajratib olish. International Multidisciplinary Conference “Innovations And Tendencies Of State-Of-Art Science” web: http://ijournal.uz/

2. N.Yu. Saidahmedova, N.Sh.Azimov. Ipak qurtining quruq chiqindisi tarkibini aniqlash natijalari va mahalliy o‘g‘itlar olishdagi o’rni. Qo’qon DPI Ilmiy xabarlar. №3/24.180-185-bb.

3. Professor Ibrohimjon Asqarov. “Sirli tabobat” “Fan va texnologiyalar nashriyot - matbaa uyi”, Toshkent - 2021 yil.

4. N.Yu. Saidahmedova, D.B. Karimova, M.Yu. Isaqov. Tut bargi, ipak qurti va chiqindisi tarkibidagi elementlarning qiyosiy tahlili. Halq tabobati plyus. Jurnal 4-son 2023y.228-233-bb.

5. N.Yu. Saidaxmedova. Tut bargi va ipak qurti mineral tarkibining qiyosiy tahlili//Tovarlar kimyosi hamda xalq tabobati muammolari va istiqbollari mavzusidagi X Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (Andijon, 2023, 14-15 sentabr) 260-261-bb.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

MIKRODISKLI ELEKTRODNING HAR XIL AYLANISH TEZLIGIDA VA SINALAYOTGAN ERITMANING TURLI HARORATLARIDA ANODLI TOKLARNING TABIATINI O‘RNATISH

Safarova Guljaxon Eshtemirovna
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot intituti
k.f.f.d.(PhD) dotsenti.
E-mail: gsafarova990@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotdan maqsad tabiiy ob’ektlar va sanoat materiallari tarkibidagi palladiy(II), kumush(I) va simob(II) ionlari miqdorini dietilamino-4-metilgeksin-2-ol-4 (DEAMGO) eritmasi bilan suvsiz va aralash muhitlarda amperometrik titrlash uslublarini ishlab chiqishdan iborat.

Bir yoki ikkita qattiq indikatorli elektrodlar bilan istalgan (suvli, suvsiz, aralash) muhitda amperometrik titrlash usullarini ishlab chiqishda, aniqlanadigan ionlarning va ishlatiladigan reagentning va uning kompleksini voltamperometrik tabiatini o‘ziga xos tomonlarini bilish shart, natijada titrlashning optimal sharoitlarini to‘g‘ri tanlash mumkin bo‘ladi.

Analitik nuqtai nazardan vinilfenilefir-C_6H_5-O-CH=CH_2 – atomlar guruhi tutgan organik reagentlar katta qiziqishga sabab uyg‘otadi, ular og‘ir va boshqa metallarning kationlari bilan barqaror kompleks birikmalar hosil qiladi, ular suvda erimaydi, lekin organik erituvchilarda yaxshi eriydi.

DEAMGO suvli, suvsiz va aralash muhitlarda turli kationlarni titrlashning so‘ngi nuqtasi - amperometrik indikatsiyasida analitik reagent sifatida keng qo‘llanilmaydi, shuning uchun uni suvsiz amperometriyada ishlatish uchun avvalambor bu depolyarizatorni platinali mikrodiskli elektrodda protolitik erituvchi muhitida tabiati va konsentratsiyasi har xil bo‘lgan fon elektrolitlar ishtirokida voltamper tabiatini o‘rganish kerak bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: dietilamino-4-metilgeksin-2-ol-4, metall, suv, titrlash, egri chiziq, amperometrik, mikrodisk, elektrod, tok, eksperimental nuqtalar, faza, elektrokimyoviy.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ХАРАКТЕРА АНОДНЫХ ТОКОВ ПРИ РАЗЛИЧНЫХ СКОРОСТАХ ВРАЩЕНИЯ МИКРОДИСКОВОГО ЭЛЕКТРОДА И ПРИ РАЗНЫХ ТЕМПЕРАТУРАХ ИСПЫТАТЕЛЬНОГО РАСТВОРА.

Аннотация: Целью данной работы является разработка методов амперометрического титрования для определения ионов палладия(II), серебра(I) и

ртути(II) в природных объектах и промышленных материалах с раствором диэтиламино-4-метилгексин-2-ола-4 (ДЭАМГО) в безводных и смешанных средах.

При разработке методов амперометрического титрования в любых средах (водных, неводных, смешанных) с одним или двумя твердыми индикаторными электродами необходимо знать особенности вольтамперометрической природы определяемых ионов, а также используемый реагент и его комплекс, в результате чего можно будет правильно подобрать оптимальные условия титрования.

С аналитической точки зрения органические реагенты, содержащие винилфенилэфирную группу атомов $-C_6H_5-O-CH=CH_2-$, представляют большой интерес, так как они образуют с катионами тяжелых и других металлов устойчивые комплексные соединения, нерастворимые в воде, но растворимые в органических растворителях.

ДЭАМГО не нашел широкого применения в качестве аналитического реагента при амперометрической индикации конечной точки титрования различных катионов в водных, безводных и смешанных средах, поэтому для его использования в безводной амперометрии необходимо предварительно изучить вольтамперометрическое поведение этого деполяризатора в среде протолитического растворителя на платиновом микродисковом электроде в присутствии фоновых электролитов различной природы и концентрации.

Ключевые слова: диэтиламино-4-метилгексин-2-ол-4, металл, вода, титрование, кривая, амперометрический, микродиск, электрод, ток, экспериментальные точки, фаза, электрохимический.

DETERMINATION OF THE NATURE OF ANODE CURRENTS AT DIFFERENT ROTATION SPEEDS OF A MICRODISC ELECTRODE AND AT DIFFERENT TEMPERATURES OF THE TEST SOLUTION.

Abstract: The aim of this work is to develop amperometric titration methods for the determination of palladium(II), silver(I) and mercury(II) ions in natural objects and industrial materials with a solution of diethylamino-4-methylhexyn-2-ol-4 (DEAMGO) in anhydrous and mixed media.

When developing methods of amperometric titration in any environment (aqueous, non-aqueous, mixed) with one or two solid indicator electrodes, it is necessary to know the characteristics of the voltammetric nature of the ions being determined, as well as the reagent used and its complex, as a result of which it will be possible to correctly select the optimal titration conditions.

From an analytical point of view, organic reagents containing the vinyl phenyl ether group of atoms $-C_6H_5-O-CH=CH_2-$ are of great interest, since they form stable complex compounds with cations of heavy and other metals that are insoluble in water but soluble in organic solvents.

DEAMGO has not found wide application as an analytical reagent in amperometric indication of the end point of titration of various cations in aqueous, anhydrous and mixed

media, therefore, for its use in anhydrous amperometry, it is necessary to first study the voltammetric behavior of this depolarizer in a protolytic solvent medium on a platinum microdisk electrode in the presence of background electrolytes of various natures and concentrations.

Key words: diethylamino-4-methylhexyn-2-ol-4, metal, water, titration, curve, amperometric, microdisk, electrode, current, experimental points, phase, electrochemical.

KIRISH

Bugungi kunda dunyoda atrof muhitni muhofaza qilish muxim ahamiyatga ega. Shu maqsadda turli sanoat korxonalarining chiqindilari, oqova suvlar, tabiiy hamda texnogen ob’ektlar tarkibidagi rangli va nodir metallar ionlari miqdorini aniqlashda elektrokimyoviy titrlash usullari keng qo‘llanilmoqda. Shunga ko‘ra, rangli va nodir metallar ionlarini ichki kompleks birikmalar shaklida elektrokimyoviy aniqlashning selektiv, tezkor, usullarini ishlab chiqish uchun yangi kompleks hosil qiluvchi organik reagentlarni sintez qilish va ularning elektrokimyoviy, fizik-kimyoviy, kislota-asosli xossalarini aniqlash, hamda organik reagentlarning qimmatli analitik xossalarga ega bo‘lgan yangi hosilalarini olish, ulardan analitik usul uchun eng maqbullarini tanlash va ularning analitik usullarda qo‘llanilish sohalarini kengaytirish muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Oltingugurt o‘z ichiga olgan tioasetamid reagenti va uning metall kompleksining platina mikrodisk anodidagi amperometrik xatti-harakati o‘rganilgan va uni suvli, aralash va suvsiz muhitda asil metall ionlari uchun analitik reagent sifatida qo‘llash imkoniyati ko‘rsatilgan [1].

Palladiy(II)ni skeletli nikelli katalizatorlarda va palladiy(II)li eritmalarda aniqlash uchun kaliy yodid ishtirokida AT usulidan foydalanilgan [2]. Titrlash vizual amperometrik qurilmada aylanadigan platinali indikatorli eletktrodlarda olib borilgan (l = 10 mm, d = 0,5 mm).

Suvli eritmalarda kumushni voltametrik aniqlash usuli ishlab chiqilgan. Tahlil shartlari quyidagilardan iboratligi o‘rganilgan: 20 soniya davomida 700 mV potensialda elektrodni qayta tiklash; -300 mV potensialda uglerod-sitall elektrod yuzasida kumush(I)ning to‘planishi; 20 soniya davomida -300 mV potensialda tinchlantirish; 500 mV/s potensial tezligi bilan -300 dan 700 mV gacha bo‘lgan potensial diapazonda anod oqimi-kuchlanish egri chizig‘ini ro‘yxatdan o‘tkazish, texnika elektrokimyoviy generator yordamida kumush(I) ionlari bilan boyitilgan suvni tahlil qilishda, shuningdek, kumush idishlardan kumush migratsiya jarayonini o‘rganishda sinovdan o‘tkazilgan [3].

Dastlabki tajriba natijalariga ko‘ra, berilgan reagentning eritmasi bilan kumush(I) va palladiy(II) ionlarini aniqlashda metall komplekslarining komponentlarini tegishli cho‘kma hosil qilib ta’sirlashishi o‘rganib chiqilgan. Berilgan tashqi potensial: mishyak(III) uchun -0,2V; surma(III) uchun -0,1V va palladiy(II) uchun -0,15V bu metallarni qaytarilishiga yo‘l qo‘ymasligi isbotlangan, biroq reagentni simob tomchili elektrodda to‘liq oksidlanishini ta’minlashi isbotlangan.

Kumush(I) ni aniqlashning amperometrik usullarini ishlab chiqish va olingan tajriba ma’lumotlarini metrologik baholash uchun korrelyatsiya koeffitsientlari o‘rnatildi va kumush(I) ni suvli, oltingugurtli reagentlar bilan gibrid ekstraksiya-amperometrik aniqlash usullari, aralash va suvsiz muhit ishlab chiqilgan. Platinali mikrodisk anodida oltingugurt saqlovchi reagentlar va ularning metall komplekslarining turli tabiat va konsentratsiyali bufer eritmalari va fon elektrolitlaridagi voltametrik harakati o‘rganilgan. Ushbu reagentlarni kumush(I) ionlari uchun analitik reagentlar sifatida ishlatish imkoniyati ko‘rsatilgan. Cheklovchi anod oqimlarining tabiati va bitta depolarizator molekulasining oksidlanishida elektronlar soni aniqlanadi va oltingugurt o‘z ichiga olgan reagentlar eritmasi bilan kumush(I) ni aniqlash uchun sharoitlar optimallashtirilgan. Amperometrik titrlashning yangi versiyasini ko‘rib chiqilgan va yuqoridagi talablarga javob beradigan eng yaxshi oksidlovchi moddalar ozon, Cr_2O_3, $KMnO_4$, H_2O_2 ning protolitik erituvchilardagi yangi tayyorlangan eritmalari ekanligi, titrlangan eritmalardagi konsentratsiyalari 0,001M dan oshmasligi kerakligi aniqlangan. Chunki bunday sharoitda titrantlar amalda oksidlanmasligi va metall ionlarining amperometrik titrlanishi bu oksidlovchi moddalar bo‘lmagandagidek silliq kechishi o‘rganilgan [4].

NATIJALAR

Yangi faza hosil qilmaydigan elektrod jarayonlar suvsiz va aralash eritmalarda kam o‘rganilgan. Bunday jarayonlarni o‘rganish elektrokimyoviy kinetikaning qonuniyatlarini va anomaliyalarini to‘laroq o‘rnatish imkonini beradi. DEAMGO oksidlanishining anodli tokining tabiatini aniqlash uchun birinchi navbatda depolyarizatorning chegaraviy tokining kattaligini diskli mikroanodning aylanishlari soniga bog‘liqligini topish zarur. 24°S da va elektrodning har xil aylanishlari sonida (380, 725, 1085, 1400 ayl/min) olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, reagentning oksidlanishini chegaraviy tokining kattaligi diskli mikroanodning aylanishlari soniga to‘g‘ri proporsional (1-rasm.)[5].

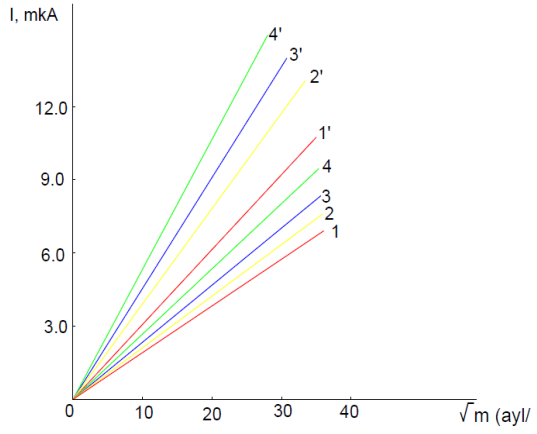

1-rasm. DƏAMGO oksidlanish chegaraviy tokining CH_3COOHda $\sqrt{m}$ (ayl/min)$^{1/2}$ ga bog‘liqligi. Fon konsentrasiyasi, mol/l: 1, 1' – 0,20 M $LiNO_3$; 2, 2' – 0,25 M CH_3COOK; 3, 3' – 0,20 M $LiClO_4$; 4, 4' – 0,15 M LiCI.

Konsentrasiya DEAMGO, mol/l: 1,2, 3, 4, - $2\cdot10^{-4}$; 1', 2', 3', 4'- $4\cdot10^{-4}$.

1- rasmda misol tariqasida sirka kislotada DEAMGO oksidlanishining chegaraviy toki qiymatlarini barcha o‘rganilgan fonlarda mikroanod aylanish tezligini kvadrat ildiziga bog‘liqligi keltirilgan.

1-jadval

DEAMGOni sirka kislotali muhitida chegaraviy toki kuchini tabiati, fon elektrolitlari ishtirokida elektrodning min. aylanishlari sonining kvadrat ildiziga bog‘liqligi va natijalari

Fon tabiati va konsentrasiyasi, mol/l	Elektrodning aylanish tezligi, ayl/min	$\sqrt{m}$, (ayl/min)$^{1/2}$	Chegaraviy tok kattaligi, mkA	
			$2\cdot10^{-4}$ M	$4\cdot10^{-4}$ M
0,25 CH_3COONa	380	19,49	3,96	7,94
– " –	725	26,93	5,12	10,25
– " –	1085	32,94	6,18	12,36
– " –	1400	37,42	7,06	13,98
0,25 CH_3COOK	380	19,49	4,05	8,11
– " –	725	26,93	5,21	10,43
– " –	1085	32,94	6,27	12,55
– " –	1400	37,42	7,15	14,31
0,15 LiCl	380	19,49	4,44	8,85
– " –	725	26,93	6,00	11,97
– " –	1085	32,94	7,16	14,26
– " –	1400	37,42	8,24	16,43
0,15 $LiNO_3$	380	19,49	4,40	8,81
" –	725	26,93	5,96	11,93
– " –	1085	32,94	7,12	14,22
– " –	1400	37,42	8,20	16,39
0,20 $LiClO_4$	380	19,49	7,78	15,56
" –	725	26,93	10,65	21,24
– " –	1085	32,94	12,66	25,32
– " –	1400	37,42	15,51	29,02

1-rasmdan va 1-jadvaldagi ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, barcha to‘rtta eksperimental nuqtalar, elektrodning turli aylanishlari soniga javob beradi, ular kooridanatalar boshidan o‘tgan to‘g‘ri chiziqqa yaxshi joylashadi, bu DEAMGOni platina diskli mikroanodda elektrooksidlanish chegaraviy tokining diffuzion xarakterga ega ekanligini anglatadi.

2-jadval

Bitta molekula DEAMGO platina mikrodiskli anodda oksidlanishining chegaraviy tokining kattaligini sinalayotgan suvsiz sirka kislota eritmalarinig haroratiga bog‘liqlik natijalari

Fon tabiati va konsentrasiyasi mol/l	Chegaraviy tokning temperatura koeffisienti	O‘rganilayotgan eritmaning harorati, ^oS	Chegaraviy tok kattaligi, mkA	
			$2\cdot10^{-4}$ M	$4\cdot10^{-4}$ M
0,25 CH_3COONa	3,37	24,0	4,08	8,12
– " –	3,38	30,0	4,90	9,76

– " –		40,0	6,60	13,17
0,25 CH_3COOK	3,39	24,0	4,12	8,16
– " –	3,51	30,0	4,94	9,80
– " –		40,0	6,64	13,21
0,15 LiCl	4,27	24,0	4,36	8,65
– " –	3,33	30,0	5,44	10,87
– " –		40,0	7,24	14,43
0,15 $LiNO_3$	4,23	24,0	4,32	8,61
– " –	3,29	30,0	5,40	10,83
– " –		40,0	7,20	14,39
0,20 $LiClO_4$	4,20	24,0	7,85	15,63
– " –	3,71	30,0	9,82	19,59
– " –		40,0	13,46	26,87

Massa almashinuvi tezligi bo‘yicha DEAMGO oksidlanishining topilgan anodli tokining chegarasi barcha o‘rganilgan fon elektrolitlari va ishlatilgan protolitik erituvchi CH_3COOH uchun o‘rnatildi. Ushbu xulosa, shuningdek haroratning 24 - 40°C oralig‘ida topilgan va har bir gradusga 3,5 - 4,5% bo‘lgan DEAMGOning cheklangan elektrooksidlanishi chegaraviy tokining harorat koeffisientining topilgan o‘rtacha qiymati bilan tasdiqlanadi (2-jadval).

Eritmaning haroratini keng oraliqlarida tajribalar o‘tkazilmadi, chunki 24°S dan past haroratda ishlatilayotgan fonlar o‘rganilayotgan protolitik muhitlarda chekli eriganligi sababli, ko‘pincha cho‘kmaga tushib qoldilar, 40°Cdan yuqori haroratda biriktiruvchi ko‘prikning agar agarli geli erib ketdi [6].

XULOSA

Olib borilgan tadqiqotlar asosida o‘rnatildiki, platinali mikrodiskli anodda DEAMGOning bitta molekulasini elektrooksidlanishida protolitik suvsiz muhitlarda fon va muhitning tabiatiga bog‘liq holda reagentning oksidlanish yarimto‘lqin ($E_{1/2}$) potensiali kislotaliligi yuqori bo’lgan sohaga o’tganda potensiallarning musbatroq qiymatlari tomoniga siljiydi.

Chegaraviy tokning kattaligi bilan reagentning konsentratsiyalari o’rtasidagi to’g‘ri proporsional bog‘liqlik barcha o’rganilgan suvsiz yeritmalar va fon yelektrolitlar uchun $2 \cdot 10^{-2}$ – $2 \cdot 10^{-5}$ mol/l konsentratsiyalar oralig‘ida yetarlicha yaxshi rioya qilinadi.

Eritmaning har xil haroratlarida va platina diskli mikroanodning aylanis’hlari sonida qayd qilingan DEAMGO oksidlanishining qutblanish yegri chiziqlari asosida barcha o’rganilgan fonlarda va suvsiz yeritmalarida reagentning elektrooksidlanish tokining diffuzion tabiati o’rnatildi, logarifmik tahlil asosida uning qaytmas xarakteri o’rnatildi.

Aniqlangan qonuniyatlar tahlil qilingan yeritmalarni termostatlas’h zarurligini aniqlash uchun muhimdir. Barcha o’rganilgan muhitda DEAMGO platina diskli mikroanodda elektrooksidlanish jarayoni qaytmas ekanligi va bitta elektronning chiqishi bilan kechishi aniqlandi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Яхшиева З.З. Оптимизация условий амперометрического определения ионов платины, палладия и золота раствором тиоацетамида. // Инновационные технологии в науке и образовании монография. Пенза, 2016. с. 154-165.

2. Захаров В.А., Заботин П.И., Друзь С.В., Акулов Г.В. Амперометрическое определение палладия в катализаторах// Заводск. лаборатория. 1985. Т.51. №8. с.2 – 4.

3. Матвейко Н.П. Брайкова А.М. Осмоловская Л.Ю. Прудникевич М.К. Определение серебра методом инверсионной вольтамперометрии // Известия национальной академии наук Беларуси. серия химических наук. №:3. 2010. с.:33-36.

4. Яхшиева З.З. Условия амперометрического титрования иона Ag(I) серосодержащими реагентами // Universum: Химия И Биология. № 4 (22) 2016. с. 1.

5. Рахматов Х.Б., Сафарова Г.Э. Electrochemical benavior of diethylamino-4-methyl-hexin-ol-4 on a platinum disk mikroanode in non-aqueous mediya. // Central asian journal of medical and natural science 2020. p. 20-28 www/centralasianstudies.org/index.php/CAJMNS.

6. Джураева Ш.Д., Турабоева Н.Б., Определение ионов благородных металлов в модельных смесях с раствором ФКМДФТК. // Научный журнал. №:3(58). 2021. с. 17-18

7. Shaikh A.B., Barache U.B., Lokhande T.N., Gaikwad S.H., Kamble G.S., Anuse M.A. Expeditious extraction and spectrophotometric determination of palladium(II) from catalysts and alloy samples using new chromogenic reagent. // Rasayan Journal Of Chemistry. Том:10 №:3. 2017. с. 967-980.

8. Харитонов Ю.Я. Аналитическая химия. Электрохимичские методы анализа // М: Высшая школа. - Кн. 2. 2010.- с.148-157; 302; 309-340.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UO`K: 581.5

O‘ZBEKISTONDA XANDON PISTANING (*PISTACIA VERA* L.) TABIIY RESURSLARI

Maxmudov Azizbek Valijonovich
O‘zR FA Botanika instituti PhD, katta ilmiy xodim
E – mail: azizbek.mahmudov@inbox.ru
ORCID: 0000-0003-0783-3788
Abduraimov Ozodbek. Sultonqulovich
O‘zR FA Botanika instituti PhD, katta ilmiy xodim
ORCID: 0000-0001-9087-8949
Mavlanov Bekzod Jo`rabekovich
O‘zR FA Botanika instituti 1-bosqich tayanch doktoranti
ORCID:0000-0002-5137- 4278

Annotatsiya. Mazkur maqolada xandon pistaning Toshkent, Jizzax, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi tabiiy resurslarining zamonaviy holati bo‘yicha ma’lumotlar keltirilgan. O‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari hajmi 67,5 ga tashkil qilib, yillik yig‘ib olish mumkin bo‘lgan hajmi 1,674 tonnani tashkil qiladi. Hosildorlikning eng yuqori ko‘rsatkichi Jizzax viloyatining Xo‘jamushkent hududida (986,4±11,8 kg/ga) va eng quyi ko‘rsatkichlar Pistalitog‘ hududida (70,2±6,03 kg/ga) aniqlandi. Klaster tahlillariga ko‘ra, o‘simlik resurs ko‘rsatkichlari bo‘yicha hududlar 3 guruhga bo‘linadi. Hosildorlik ko‘rsatkichlari o‘zgarishiga asosiy ta’sir etuvchi omil, havo harorati ko‘rsatkichlari hisoblanib, kuchli korrelyatsiyani (r=0,80) namoyon qiladi. Bu o‘simlikning hayotiy shakli va biologik xususiyatlari bilan bog‘liq.

Kalit so‘zlar: Pistacia vera, resurs, yillik hajm, korrelyatsiya, klaster, O‘zbekiston

Аннотация. В данной статье приведены данные о современном состоянии природных ресурсов фисташки в Ташкентской, Джизакской, Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областях. Площади запасного значения составляет 67,5 га, а объем ежегодной заготовки составляет 1,674 тонны. Наивысший показатель урожайности отмечен в Джизакской области районе Ходжамушкент (986,4±11,8 кг/га), а наименьший в районе Писталитау (70,2±6,03 кг/га). По результатам кластерного анализа, территории по показателям растительных ресурсов делятся на 3 группы. Основным фактором, влияющим на изменение показателей урожайности, являются показатели температуры

воздуха, которые демонстрируют сильную корреляцию (r=0,80). Это связано с жизненной формой растения и его биологическими особенностями.

Ключевые слова: Pistacia vera, ресурс, годовой объем, корреляция, кластер, Узбекистан

Annotation. This article presents data on the current state of natural pistachio resources in the Tashkent, Jizzakh, Kashkadarya and Surkhandarya regions. The reserve area is 67.5 hectares, and the annual harvesting volume is 1,674 tons. The highest yield was noted in the Khodjamushkent region (986.4 ± 11.8 kg / ha), and the lowest in the Pistalitau region (70.2 ± 6.03 kg / ha). According to the results of cluster analysis, the territories are divided into 3 groups according to plant resource indicators. The main factor influencing changes in yield indicators are air temperature indicators, which demonstrate a strong correlation (r = 0.80). This is due to the life form of the plant and its biological characteristics.

Keywords: Pistacia vera, resource, annual volume, correlation, cluster, Uzbekistan

Kirish. Respublikamiz halq xo‘jaligining barqaror rivojlanishi ko‘p jihatdan uning tabiiy resurslaridan oqilona foydalanish bilan bog‘liq. Biologik resurslar, shu jumladan dorivor o‘simliklar bu resurslarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Tabiiy dorivor o‘simliklardan barqaror foydalanish, mahalliy zahiralarining holati va ta’sir etuvchi antropogen va tabiiy omillar to‘g‘risidagi muntazam ravishdagi yangilanib boradigan ma’lumotlar tizimini talab etadi. Tabiiy dorivor o‘simliklarning resurslari, tabiatda ajratib olinayotgan yillik xajmlar (kvotalar doirasida) va dorivor o‘simliklarning biologik va ekspluatatsion zahiralari va eng muhimi ularning o‘zaro optimal nisbatini aniqlash hamda raqamli ma’lumotlar bazasini shakllantirish davriy ravishda olib borilishi lozim bo‘lgan tadqiqotlarning asosini tashkil etadi. Populyatsiyalarining zamonaviy holatini baholash bo‘yicha olib boriladigan ilmiy tadqiqotlar, har bir alohida tur yoki ekologik jihatdan o‘xshash turlar guruhiga ma’lum vaqt va ma’lum bir hudud uchun ma’lumotlar to‘plash va tahlil qilish orqali yagona ilmiy uslublar asosida amalga oshirilishini talab etadi [1].

Tabiiy o‘simlik resurslari - bevosita yoki bilvosita iste’mol qilish uchun ishlatiladigan yoki kelajakda ishlatilishi mumkin bo‘lgan o‘simliklar zahirasi hisoblanadi. Ular ekologik, iqtisodiy, ilmiy, sog‘lomlashtirish va rekreatsiya qiymatini ifodalaydi [1].

Xandon pista tabiiy ravishda O‘rta Osiyoning tog‘ qiyaliklarida (Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston, O‘zbekiston), Eronning shimoli-sharqida, Suriyada va Afg‘oniston shimolida o‘sadi. Iqlim sharoitida o‘xshash bo‘lgan mamlakatlarda ko‘plab yetishtirilmoqda. Pista tog‘oldi va quyi tog‘ mintaqasining mayda zarrali, toshli va qoyali qiyaliklarida asosan (dengiz satxidan 700-800 dan 1500-1700 m balandikda), efemeroidli o‘tloqlar mintaqasida uchraydi. Ba’zan janubiy qiyaliklarning daraxt va buta o‘simliklar jamoalarida uchratish mumkin.

Xandon pista Markaziy Osiyodagi tog‘ qiyaliklarda yovvoyi holda o‘sadi. *Pistacia* L. turkumi kata iqtisodiy ahamiyatga ega (ayniqsa *Pistacia vera* L.) undan yiliga 2 mlrd dollarlik hosil olinadi. Dunyo bo‘ylab pista ishlab chiqarish yiliga 855 000 tonnani tashkil qiladi. So‘nggi

bir necha yil ichida global pista ishlab chiqarish keskin oshdi. 1970-yillar atrofida 50 ming tonnadan global miqiyosda ishlab chiqarilgan, 2000-yilda esa 500 ming tonnagacha , 2020-yilda 1 million tonnadan ortiq. Eronda 415,5 ming tonna, AQShda 233,1 ming tonna, Xitoyda 76,9 ming tonna va Suriyada 28,8 ming tonna. Eron, AQSH, va Turkiya dunyodagi asosiy pista ishlab chiqaruvchilar hisoblanadi, jahon pista yetishtirishning 90% dan ortig‘ini egallaydi. Xandon pista yoki "yashil oltin" Eronning eng muhim qishloq xo'jaligi mahsulotlaridan biridir. Xandon pistasining genetik bioxilma-xilligini Kermen viloyatida ko’rish mumkin. Kermen viloyatida Xandon pistaning 70 dan ortiq navlari yetishtiriladi. Iordaniya, Madagaskar, Qirg'iziston, AQShda, Kaliforniya, Turkiya, O'zbekiston, Ozarbayjon va Meksika kabi davlatlarda pista yetishtirishni 3 barobar orttirgan. O’zbekistonni o’zida xandon pistaning 13 ta navi yetishtirilmoqda [2].

Pistacia L. Anacardiaceae oilasiga mansub kichik daraxt shaklidagi o’simliklarni o’z ichiga oluvchi turkum hisoblanadi. Bu turkumga kiruvchi turlar kserofit, daraxt yoki butasimon hayotit shaklga ega. Ko‘pgina tadqiqotlarga qaraganda bu turkum 9 ta tur va 5 ta kichik turni o’z ichiga oladi. Turkumning 13 turi olimlar tomonidan tasdiqlangan [3]. *Pistacia vera* L. - barcha xandon pistalarining yovvoyi ajdodi hisoblanib, kserofit, ikki uyli daraxtdir. Changlanishi asosan shamol yordamida kechadi. Populyatsiyasida o’simlik tuplarining soni yuqori bo‘lsa, hosildorlik ko‘rsatkichi yaxshi bo‘ladi. Turkiyadagi arxeologik topilmalar shuni ko'rsatadiki, xandon pista yong‘oq kabi miloddan avvalgi 7000 yillarda iste‘mol qilingan. Karl Linney (1753) o’zining “*Species Plantarum*” asarida *Pistacia* L. ning 6 ta turini (*P. lentiscus, P. narbonensis, P. simaruba, P. terebinthus, P. trifolia va P. vera.*) tan olgan. Linneydan oldin Turnefort (1700) *P. Lentiskus* ni alohida turkum, *Lentiskus* deb hisoblagan bo‘lsa, *P. terebinthus* va *P. vera* turlarini *Terebinthus* turkumiga kiritgan. Hozirgi vaqtda eng to'liq taksonomik tadqiqotni Maykl Zohari (1952) o‘tkazgan bo‘lib, u 11 turni to‘rt seksiyaga ajratgan [2].

So‘nggi yillarda respublikada xandon pistaning istiqbolli shakllarini tanlash asosida yangi navlarini yaratishga qaratilgan ilmiy-tadqiqotlar amalga oshirilgan [3]. Mazkur tadqiqot natijalariga ko‘ra, ilk marotaba xandon pista shakllari orasidan ochiqlik darajasi 90% va hosildorligi 12-15 s/ga bo‘lgan shakllari (B-175, S-10) tanlab olingan. Xandon pistaning tashqi muhit noqulay omillariga, kasallik va zararkunandalarga chidamli, serhosil, sifat ko‘rsatkichlari yuqori bo‘lgan shakllari (B-175, S-10, ChG-1) asosida “Mustaqillik”, “Chaqmoq” va “Farxod” navlari yaratilgan. “Chaqmoq” navi yong‘oqmevalarining o‘rtacha vazni 1,14 g, “Mustaqillik” naviniki 1,25 g bo‘lgan holda, mag‘zining ulushi mos ravishda 56,5% va 61,5% ko‘rsatkichi barqaror bo‘lishi isbotlangan. «Farxod» changchi navining gullash muddati boshqa navlar bilan bir paytga to‘g‘ri kelishi (14 apreldan 10 maygacha) va changlatish samaradorligi yuqori bo‘lishi aniqlangan. Xandon pistaning “Mustaqillik”, “Chaqmoq” va “Farxod” navlariga seleksiya yutug‘i sifatida patent (NAR00302, NAP 00311, NAR00309) olingan hamda Qishloq xo‘jaligi ekinlari Davlat reestriga kiritilgan (2021 y.). “Mustaqillik”, “Chaqmoq” va “Farxod” navlari asosida G‘allorol pistachilik tajriba stansiyasida onalik kolleksiyasi barpo etilgan.

Xandon pistani iste'mol qilish, ularning inson salomatligi uchun muhim foydasini hisobga olgan holda ortib bormoqda. Ajoyib ozuqa manbai bo‘lishdan tashqari, ular mikotoksinlar kabi kimyoviy xavf-xatarlar bilan bog‘liq bo‘lib, zamburug‘li ifloslanish va uning ikkilamchi metabolizmiga olib keladi. Aflatoksinlar (AF) pistadagi eng keng tarqalgan mikotoksinlar va odamlar uchun eng zaharli, gepatotoksik ta‘sirga ega. O‘simlik mevalarida (mag‘zida) okratoksin A (OTA), fumonisinlar (FBs), zearalenon (ZEA) va trikotesenlar (T2, HT2 va DON) kabi mikotoksinlar mavjud [4].

Xandon pista Markaziy Osiyo respublikalarida keng tarqalgan yong‘oq mevali daraxtlardan biri sifatida e’tirof etiladi. Pistaning ildiz tizimi 8 m chuqurlikkacha etadi va shox-shabbalari proeksiyasidan bir necha barobar katta bo‘ladi [4, 5]. Xandon pista – yaqqol tasvirlangan kserofit va sug‘oril maydigan yerlarda namlik etishmasligi sababli boshqa o‘simliklar qurib qoladigan sharoitlarda ham o‘sa oladi [3]. Pistalarning hosil berishi tuplarning holatiga hamda tashqi muhit omillariga ham bog‘liq ravishda kechadi [6].

Markaziy Osiyo tabiiy pistazorlarining hosildorligi past. O‘rta hosildorlik yillari bir daraxtdan 1 kg yong‘oq yig‘ib terib olinadi, alohida daraxtlar – 3,5 kg hosil beradi. 20-25 yoshli bitta daraxat ko‘pi bilan 6-8 kg hosil beradi. Tabiiy pistazorlarda hosildorlik madaniy pistazorlarga nisbatan past bo‘ladi [7]. Xandon pista o‘sish sharoitiga qarab 0,3 kg dan 5 kg gacha hosil beradi. Umuman olganda tabiiy pistazorlarda o‘rtacha hosildorlik bir daraxtga 3,5 kg gacha bo‘lgan ko‘rsatkichga to‘g‘ri keladi [8].

O‘zbekistonning Janubiy hududlaridan bo‘lgan Bobotog‘da I.K.Trosko tomonidan olib borilgan kuzatishlarga ko‘ra, xandon pista har ikkinchi yili yaxshi yoki ko‘p meva beradi. Keyinchalik E.S.Aleksandrovskiy, S.N.Giyazov tomonidan olib borilgan tajribalarda ushbu hududlarda o‘sadigan xandon pista har uchinchi yili yaxshi hosil beradi, degan xulosaga kelishgan. Bizga ma’lumki barcha turlar qulay iqlim va tuproq sharoitida yaxshi o‘sib hosil beradi, xandon pista ham bundan mustasno emas, lekin har bir xandon pista daraxtining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, hosildorlik yuqori bo‘lishi uchun juda qulay sharoit bo‘lgan yillarda ayrim daraxtlardan hosil 300-350 gr. dan oshmaydi. Ayrimlarida esa hosildorlik bitta daraxtda 12-18 kg ga yetadi. Bu esa xandon pistaning biologik xususiyatlariga bog‘liq bo‘ladi.

O‘zbekiston florasidagi madaniy o‘simliklar yovvoyi ajdodlarining 2% manzarali turlar, 3% vitaminli, 4% texnik, 9% dorivor, 12% asal-shrali, 22% oziq-ovqat va 48 % yem-xashak sifatida foydalaniladigan turlar hisoblanadi. Oziq-ovqat vakillari qatorida xandon pista keltirilgan [9, 10].

Yuqoridagi ma‘lumotlardan ko‘rinib turibdiki, respublikada xandon pistaning tabiiy resurlarini o‘rganishga qaratilgan aniq maqsadli ilmiy-tadqiqotlar olib borilmagan. O‘simlik bo‘yicha keltirilayotgan ma’lumotlarda faqatgina tarqalish hududi, dorivorlik xususiyatlari va fitokimyoviy tarkibi bo‘yicha ma’lumotlar mavjud.

Tadqiqot ob’yekti va metodlari. Xandon pista barglari to‘kiluvchi, kulrang po‘stloqli daraxt. Asosiy tanasi qayrilgan va qirrasimon. Shox-shabbalari past bo‘yli, zich, kulrang-

qo‘ng‘ir po‘stloqli, yoriqlari chuqur. Ildizlari 10-12 m chuqurlikka kirgan, kengligi 20-25 m gacha cho‘zilgan. Barglari ketma ket joylashgan, murakkab toq patsimon, oddiy uch bo‘lakli, uchta, kamroq bitta, besh yoki etti bargchadan iborat. Barglari deyarli o‘troq, terisimon, zich, silliq, och yashil rangda, yaltiroq, ostki qismi xiraroq mayin tuklangan yoki deyarli tuksiz, keng ellipssimon yoki yumaloq tuxumsimon, ba’zan keng lansetsimon, uzunligi 5-11 (20 sm) sm, eni 5-6 (12 sm gacha) sm. Barg bandlari mayin tuklangan yoki deyarli tuksiz, qanotsiz. O‘simlik ikki uyli. Erkak gullari murakkab keng ro‘vak, uzunligi 6 sm, urug‘chi gullari esa siyrakroq ro‘vak va uzunroq to‘pgulda yig‘ilgan. Bir jinsli sariq gullari qo‘ltiqdan chiqqan ro‘vaklarga yig‘ilgan. Changchi gullari zich, murakkab, keng ro‘vakli, uzunligi 4-6 sm; gulqo‘rg‘oni uchtadan beshtagacha cho‘zilgan, pardasimon, teng bo‘lmagan gulqo‘rg‘on barglaridan iborat, uzunligi 2-2,5 mm, changchisi 5-6 ta, chang ipi kaltalashgan, changdonlari uzunligi 2-3 mm. Urug‘chi gullari siyrakroq va toraygan ro‘vakda, uzunligi changchi gullari kabi o‘lchamda; gulqo‘rg‘oni 3-5 (9 tacha) cho‘zinchoq, teng bo‘lmagan, changchili gullarga qaraganda biroz kengroq, gulqo‘rg‘on barglari uzunligi 2-4 mm. Mevasi yirik danak, deyarli chiziqli-lansetsimon, ingichka yoki keng yumaloq-tuxumsimondan yumaloqsimongacha, uzunligi 0,8-1,5 sm, eni 0,6-0,8 sm, ko‘ndalang kesimida deyarli yumaloq yoki ili qiyshiq ovalsimon. Meva po‘sti oson ajraladi (pishib yetilganda), och qaymoysimon, sariq-qaymoqsimon, pushti, qizg‘ishsimon, to‘q-qizil yoki to‘q-binafsha rangda; ichki meva (danak) deyarli xamma vaqt qiyshiq asosli, bir tomonidan odatda to‘mtoq ponasimon. Urug‘ mag‘zi yashilsimon, esa bo‘ladigan, yog‘li. Mart – aprel oylari gullab, sentyabr – noyabr oylari mevasi pishib yetiladi. Havo harorati 30°C bo‘lganda yaxshi mevalaydi [11] (1-rasm).

Tadqiqotlarda turning tarqalish maydonlarini, xom-ashyobop turlarning biologik va ekspluatatsion zahiralarini aniqlash bo‘yicha tadqiqotlar resursshunoslikda qo‘llaniladigan so‘nggi zamonaviy metodik ko‘rsatmalar asosida amalga oshirildi [1, 12, 13]. Unga ko‘ra daraxt va butalarning xom-ashyosi generativ organlari hisoblangan turlarda ekspluatatsion hajm biologik zahiraning 25% ni tashkil qilish kerakligi inobatga olindi. Hisob maydonlari ko‘rsatkichlarini hisoblashda o‘rtacha xatolik 15% dan oshirmaslikka qat’iy rioya qilindi. Hisob maydonlari o‘lchamlari 100x100 m2 kattalikda yuritilib, n=10 martagacha takroriy maydonlar ajratildi. Hisob maydonlarida unumiy tuplar soni (dona), Model tupdan yig‘ish normasi (ho‘l massa, kg) va Model tupdan yig‘ish normasi (quruq massa, kg) ko’rsatkichlari qayd etildi. Xom-ashyoning qurish koeffisiyentini hisoblashda O.K. Xojimatovning [11] tadqiqot natijalariga (50%) tayanildi.

1-rasm. Xandon pista (*P. vera* L.) Xo‘jamushkent hududi (Jizzax viloyati)

Olingan natijalarni statistik tahlillari *Past*, *Origin Pro* va turning zahira qiymatiga ega maydonlari xaritasini yaratishda *ArcGIS Map* dasturlari asosida amalga oshirildi. Turning resurs potensialining klasterlarini ishlab chiqishda Uord-klaster metodi, Manhattan masofasidan foydalanildi. O’simlik hosildorlik ko‘rsatkichlarining balandlik mintaqalari va abiotik omillar bilan bog‘liqligini baholashda, r-Pearson korrelyatsiyasi asosida tahlillar amalga oshirildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Respublikada xandon pistaning tabiiy resurslarini aniqlash maqsadida, Toshkent, Jizzax, Qashqadaryo va Surxondayo viloyatlarida ilmiy-tadqiqotlar amalga oshirildi. Tur resurs potensialini aniqlashga qararilgan tadqiqotlarda Bobotog‘ning Tomchi massivi va Tolli massivlari, Dexqonobod tumanidagi Tarqapchig‘ay massivi, Forish tumani Pistalitog‘ hududi, Molguzar tizmasi Pishag‘arsoy va Boshpishag‘ar hududlari, Yangiobod tumani Xo‘jamushkent hududi hamda Parkent tumani Kumushkon xududidan jami 8 ta asosiy poligonlar ajratib olindi (2-rasm).

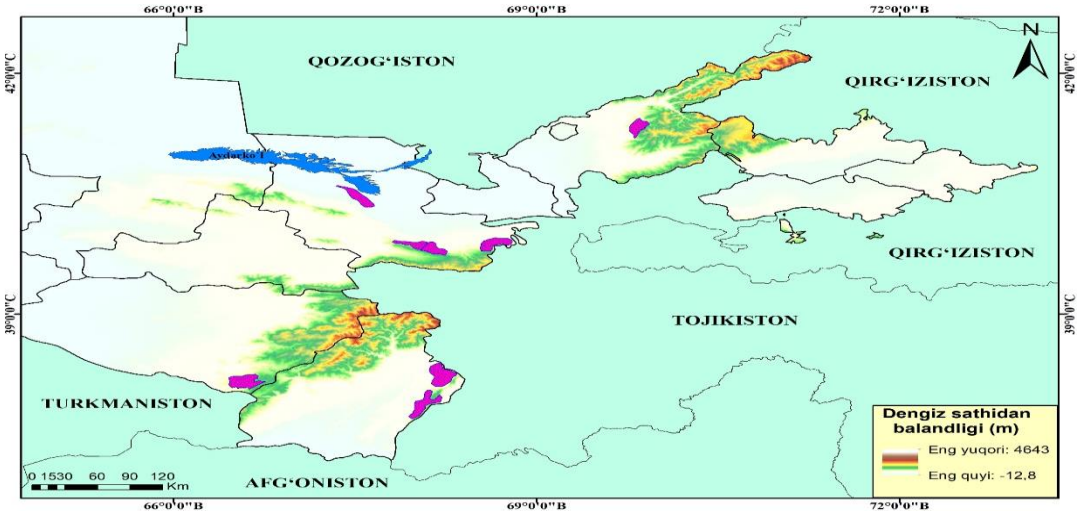

2-rasm. Tadqiqot hududi

Dastlabki hudud sifatida ajratilgan Bobotog‘ning Tomchi massivi hududida hisob maydonlarida (100x100 m^2 n=10) quyidagicha ko‘rsatkichlar: umumiy tuplar soni 225,8±4,08 donani, model tupdan yig‘ish normasi (ho‘l massa, kg) 3,13±0,28 kg ni, model tupdan yig‘ish normasi (quruq massa, kg) 1,56±0,06 kg ni va hosildorlik 353,3±15,5 kg/ga tashkil qilishi aniqlandi. Mazkur hududda o‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari o‘rtacha 12,0 ga ni tashkil qilishi aniqlandi (3-rasm).

Bobotog‘ning Tolli massivi hududidagi ko‘rsatkichlarga ko‘ra, hisob maydonlarida umumiy tuplar soni 186,2±5,53 donani, model tupdan yig‘ish normasi (ho‘l massa, kg) 4,39±0,34 kg ni, model tupdan yig‘ish normasi (quruq massa, kg) 2,19±0,09 kg ni va hosildorlik 408,7±20,9 kg/ga tashkil qilishi aniqlandi. Mazkur hududda o‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari o‘rtacha 8,0 ga ni tashkil qilishi aniqlandi.

Tarqopchig‘ay massividagi ko‘rsatkichlarga ko‘ra, hisob maydonlarida umumiy tuplar soni 82,3±3,6 donani, model tupdan yig‘ish normasi (ho‘l massa, kg) 3,96±0,39 kg ni, model tupdan yig‘ish normasi (quruq massa, kg) 1,98±0,12 kg ni va hosildorlik 162,9±12,2 kg/ga tashkil qilishi aniqlandi. Mazkur hududda o‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari o‘rtacha 3,0 ga ni tashkil qilishi aniqlandi.

Forish tumani Pistalitog‘ hududida hisob maydonlarida umumiy tuplar soni 45,5±3,23 donani, model tupdan yig‘ish normasi (ho‘l massa, kg) 3,09±0,30 kg ni, model tupdan yig‘ish normasi (quruq massa, kg) 1,54±0,07 kg ni va hosildorlik 70,2±6,03 kg/ga tashkil qilishi aniqlandi. Mazkur hududda o‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari o‘rtacha 0,5 ga ni tashkil qilishi aniqlandi.

3-rasm. Bobotog‘ning Tomchi massivi hududidagi xandon pista maydonlari

Molguzar tizmasi Pishag‘arsoy hududida hisob maydonlarida umumiy tuplar soni 359,1±3,79 donani, model tupdan yig‘ish normasi (ho‘l massa, kg) 4,01±0,24 kg ni, model tupdan yig‘ish normasi (quruq massa, kg) 2,00±0,04 kg ni va hosildorlik 719,9±19,2 kg/ga tashkil qilishi aniqlandi. Mazkur hududda o‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari o‘rtacha 9,0 ga ni tashkil qilishi aniqlandi.

Molguzar tizmasining Boshpishag‘ar hududida esa hisob maydonlarida umumiy tuplar soni 308,3±3,58 donani, model tupdan yig‘ish normasi (ho‘l massa, kg) 3,87±0,12 kg ni, model tupdan yig‘ish normasi (quruq massa, kg) 1,93±0,01 kg ni va hosildorlik 596,5±7,95 kg/ga tashkil qilishi aniqlandi. Mazkur hududda o‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari o‘rtacha 6,0 ga ni tashkil qilishi aniqlandi.

Yangiobod tumani Xo‘jamushkent hududida hisob maydonlarida umumiy tuplar soni 459,9±3,09 donani, model tupdan yig‘ish normasi (ho‘l massa, kg) 4,29±0,16 kg ni, model tupdan yig‘ish normasi (quruq massa, kg) 2,14±0,02 kg ni va hosildorlik 986,4±11,8 kg/ga tashkil qilishi aniqlandi. Mazkur hududda o‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari o‘rtacha 25,0 ga ni tashkil qilishi aniqlandi.

So‘nggi hudud sifatida tanlab olingan Parkent tumani Kumushkon xududida hisob maydonlarida umumiy tuplar soni 135,1±2,13 donani, model tupdan yig‘ish normasi (ho‘l massa, kg) 3,58±0,17 kg ni, model tupdan yig‘ish normasi (quruq massa, kg) 1,79±0,02 kg ni va hosildorlik 241,8±5,12 kg/ga tashkil qilishi aniqlandi. Mazkur hududda o‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari o‘rtacha 4,0 ga ni tashkil qilishi aniqlandi.

O‘simlikning biologik zahirasining eng yuqori ko‘rsatkichlari Yangiobod tumani Xo‘jamushkent hududida aniqlanib, o‘rtacha 45,48 tonnani va eng past ko‘rsatkichlar esa Forish tumani Pistalitog‘ hududi aniqlanib, o‘rtacha 0,531 tonnani tashkil qilishi aniqlandi. Turning hududlardagi ekspluatatsion zahira hajmlari va yillik yig‘ib olish mumkin bo‘lgan hajmlari ko‘rsatkichlari ham, bevosita biologik zahira ko‘rsatkichlari bilan funksional korrelyatsiyasi aniqlandi (4-rasm.).

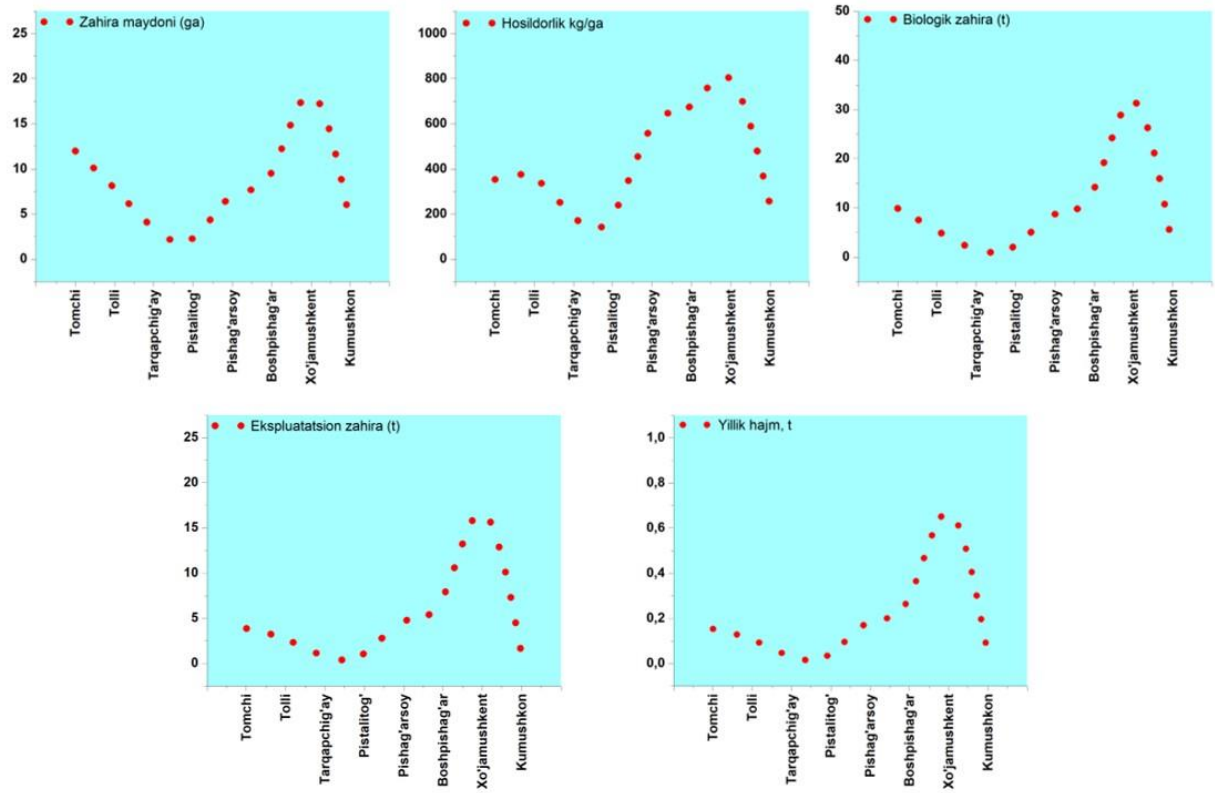

4-rasm. Respublikada xandon pistaning tabiiy resurs ko‘rsatkichlari

Respublikada xandon pistaning resurs potensiali ko‘rsatkichlarini aniq vizualizatsiyasi uchun Uord-klaster tahlillari amalga oshirildi. Klaster tahlillariga ko‘ra, o‘simlik resurs ko‘rsatkichlari bo‘yicha hududlar 3 guruhga ajratildi. Birinchi guruhga eng yuqori ko‘rsatkichlar hisobiga Xo‘jamushkent hududi alohida ajratildi. Ikkinchi guruhga esa, Tomchi masssivi kiritilib, zahira qiymatiga ega maydonlari hajmi hisobiga boshqa hududlardan ajratildi. Uchunchi guruh o‘z ichida ikkita kichik 3a va 3b guruhchalarga bo‘lindi. Mazkur guruhning Tolli va Pistalitog‘ hududlari kichik guruhchalardan alohida ajratilishi – guruhdagi boshqa hududlar resurs potensiallari ko‘rsatkichlaridan keskin farqlanishi bilan izohlanadi. 3a guruhchaning tarkibi Tarqapchig‘ay va Kumushkon hududlarini birlashtirdi. Mazkur holat, resurs potensiali ko‘rsatkichlarining o‘xshahlik darajasi eng yuqori hududlar ekanligi bilan izohlanadi. 3b guruhchaning tarkibi esa resurs potensiali ko‘rsatkichlarining o‘xshahlik darajasi eng yuqori hududlar sifatida Pishag‘arsoy va Boshpishg‘ar hududlari ajratildi. Klaster tiplaning tahlillari asosida, xandon pistaning respublika hududlarida xom-ashyo zahiralari ko‘rsatkichlarining o‘xshahlik darajasi aniqlandi (5-rasm).

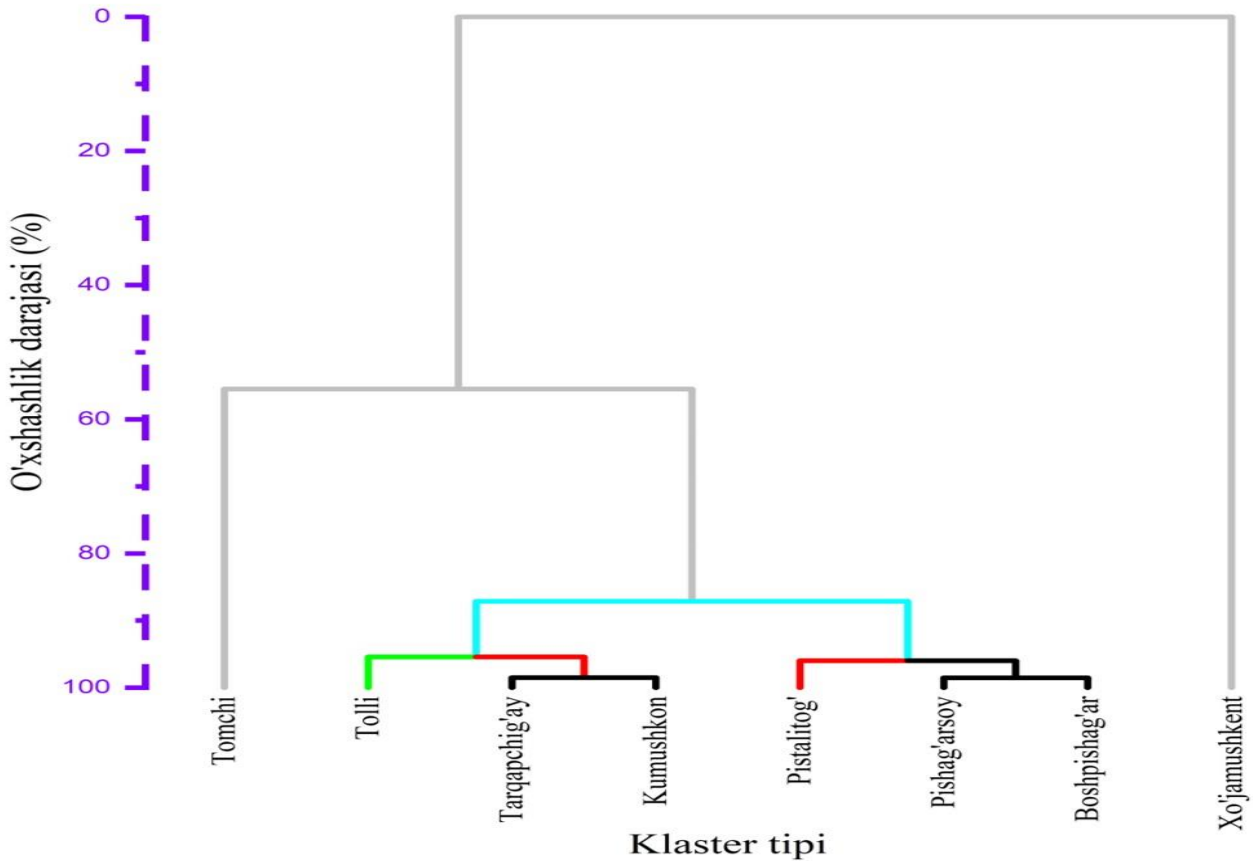

5-rasm. Respublikada xandon pistaning tabiiy resurs ko‘rsatkichlari klaster tiplari

Xandon pistaning Respublika mavjud zahira qiymatiga ega maydonlari hududidagi hosildorlik ko‘rsatkichlarining balandlik mintaqalari va abiotik omillar bilan bog‘liqligini baholash maqsadida , r-Pearson korrelyatsiyasi tahlillari amalga oshirildi. Bunda, tadqiqot hududining dengiz sathidan balandligi, hududning yillik o‘rtacha havo harorati, havoning nisbiy namligi, yillik yog‘in miqdori va xandon pistaning hududdagi hosildorlik ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Tahlillarga ko‘ra, o‘simlik hosildorligiga dengiz sathidan balandligi ko‘rsatkichlari

o‘rtasida kuchsiz korrelyatsiya (r=0,38), havo harorati o‘rtasida kuchli korrelyatsiya (r=0,80), havoning nisbiy namligi (r=0,23) va yillik yog‘in miqdori (r=0,33) o‘rtasida kuchsiz korrelyatsiyada ekanligi qayd etildi. Natijada, xandon pistaning hosildorlik ko‘rsatkichlari o‘zgarishiga asosiy ta’sir etuvchi omil havo harorati ko‘rsatkichlari ekanligi qay etildi (6-rasm).

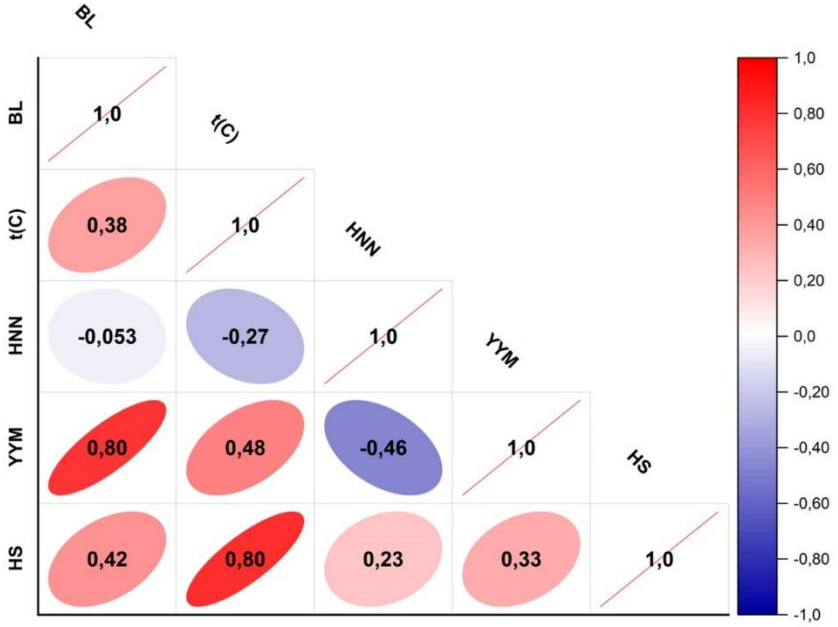

Izoh: BL-dengiz sathidan balandligi; t(C)-havo harorati; HNN-havoning nisbiy namligi; YYM-yillik yog‘in miqdori; HS-hosildorlik.

6-rasm. Xandon pistaning hosildorlik ko‘rsatkichlariga turli omillar korrelyatsiyasi

Olingan natijalar asosida xandon pistaning respublikada asosiy zahira qiymatiga ega maydonlari 67,5 gektarni va yillik yig‘ib olish mumkin bo‘lgan xom-ashyo hajmi esa 1,674 tonnani tashkil qilishi aniqlandi. Shu asosda turning respublikada xom-ashyo resurslarining xaritasi shakllantirildi (7-rasm).

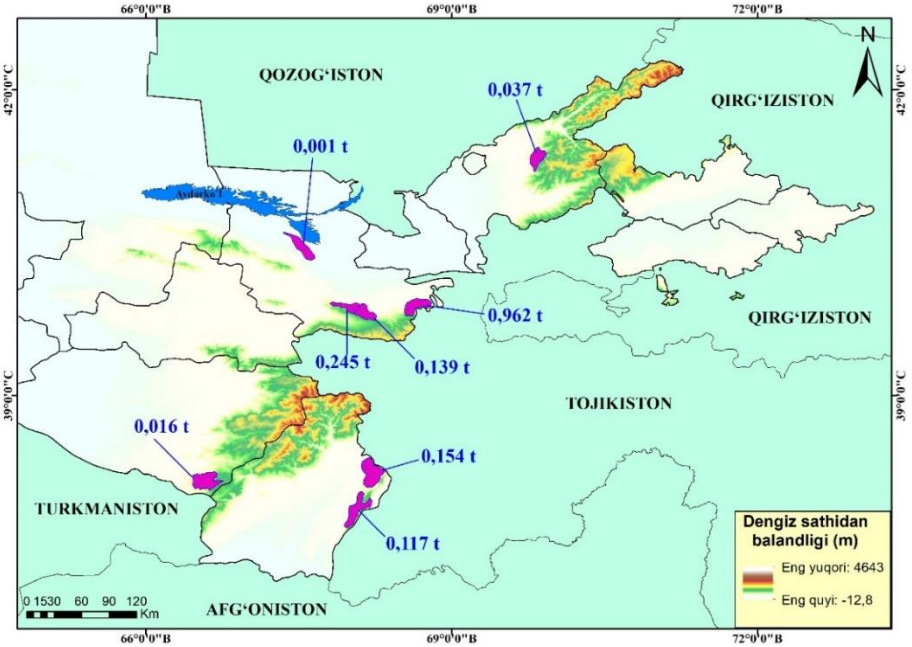

7-rasm. Respublikada xandon pistaning xom-ashyo resurslari xaritasi

Xulosa. Respublikada xandon pistaning o‘rtacha 200,0 ga maydonlarda zahira qiymatiga ega maydonlari 67,5 gektarni tashkil qiladi. Turning biologik zahirasi 78,88 tonnani, ekspluatasion zahirasi 41,86 tonnani va yillik yig‘ib olish mumkin hajmi 1,674 tonnani tashkil qiladi. O‘simlik resurs potensialining eng yuqori ko‘rsatkichlari Yangiobod tumani Xo‘jamushkent hududida (0,962 t) va eng past ko‘rsatkichlari Forish tumani Pistalitog‘ hududida (0,001 t) qayd etildi. Klaster tahlillariga ko‘ra, o‘simlik resurs ko‘rsatkichlari bo‘yicha hududlar 3 guruhga bo‘linadi. Xandon pistaning hosildorlik ko‘rsatkichlari o‘zgarishiga asosiy ta’sir etuvchi omil havo harorati ko‘rsatkichlari hisoblanib, kuchli korrelyatsiyada (r=0,80) namoyon bo‘ladi. Bu o‘simlikning hayotiy shakli va biologik xususiyatlari bilan bog‘liq.

Olingan natijalar asosida, respublikada xandon pistaning resurs potensiali yuqori bo‘lgan hududlardan oqilona foydalanish va resurs potensiali kritik holatdagi hududlarni esa alohida muhofazaga olish hamda turning resurs ko‘rsatkichlarini tiklash tavsiya etiladi.

Mazkur tasdqiqotlar O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Botanika instituti O‘simliklar tabiiy resurslari kadastri va populyatsion biologiyasi laboratoriyasining “Markaziy O‘zbekistonning resursbop turlarini zamonaviy holatini o‘rganish, istiqbolli turlarning intensiv texnologiyalariga asoslangan plantatsiyalarini yaratishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish” mavzusidagi davlat adsturi doirasida amalga oshirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Дмитрук Л.Б., В.В. Ивановский Рациональное использование и охрана растительных ресурсов. Учебно-методический комплекс. Белоруссия, Витебск. 2013. – 82 с.

2. Basira Mir-Makhamad, Rasmus Bjorn, Sören Stark and Robert N. Spengler Pistachio (*Pistacia vera* L.) Domestication and Dispersal Out of Central Asia // Agronomy. 2022. 12.1758.

3. Хамзаев А.Х., Юлдашов Я.Х., Эшанкулов Б.И., Намозов Ж.М. Писта етиштириш технологияси. Ўқув қўлланма – Тошкент: “Fan va ta’lim”, 2023. – 162 б.

4. Аблаев С.М. Посевные качества семян фисташки. – Ташкент, 1977. –С. 9-55.

5. Аблаев С.М. Культура фисташки в Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1992. – С. 51–57.

6. Ботман Е. К. Роль международного сотрудничества в развитии фисташководства в Узбекистане // Материалы Республиканской научно-практической конференции, 158 посвященной 80-летию д.с.-х.н. Чернова Г.М. –Ташкент, 2016. –С. 51-54.

7. Холмуротов М.З., Қайимов А., Чернова Г.М., Тўраев А. Хандон писта плантацияларини барпо этишда унинг истиқболли шакл ва навларини асослаш. – Тошкент, 2012. – 40-84 б.

8. Чернова Г.М., Ботман Е.Г., Николяи Л.В., Туляганов Т.Э. Рекомендации по выращиванию плантаций фисташки настоящей на сортовой основе в аридных предгорьях Узбекистана. – Ташкент, 2014. – С. 27-50.

9. Abduraimov OS, Maxmudov AV, Kovalenko I, Allamurotov AL, Mavlanov BJ, Shakhnoza SU, Mamatkasimov OT. Floristic diversity and economic importance of wild relatives of cultivated plants in Uzbekistan (Central Asia). Biodiversitas. 2023. 24: Pp.1668-1675. https://smujo.id/biodiv/article/view/-13598/6695

10. Sitpayeva G.T., Kudabayeva G.M., Dimeyeva L.A., Gemejiyeva N.G., Vesselova P.V. Crop wild relatives of Kazakhstani Tien Shan: Flora, vegetation, resources // Plant Diversity. 2020/ 42/ Pp. 19-32. https://doi.org/10.1016/j.pld.-2019.10.003

11. https://planta-medica.uz/

12. Негребов В.В. Ресурсоведение лекарственных растений. Учебно-методический комплекс. Воронеж. 2015. – 57 с.

13. Пупыкина К.А. и др. Ресурсоведение и стандартизация лекарственного растительного сырья. Учебное пособие. Уфа, 2019. –117 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

РОЛЬ МАРКЕРОВ ЭНДОТЕЛИАЛЬНОЙ ДИСФУНКЦИИ У ПАЦИЕНТОВ, ПЕРЕНОСЯЩИХ ОСТРЫЙ КОРОНАРНЫЙ СИНДРОМ

Шукуров И.Б.
кандидат биологических наук, профессор Бухарского государственного медицинского института
Хаджиметов А.А
доктор биологических наук, профессор Ташкентского государственного стоматологического института
Мухамедова Н.Х.
доктор медицинских наук, профессор Ташкентской медицинской академии
Хусенов Б.К.
докторант Бухарского государственного медицинского института

Целью настоящего исследования явилось-оценить значения биомаркеров активации эндотелия и биомаркеров дисфункции эндотелия у пациентов острым коронарным синдромом. Обследованы 62 пациента мужского пола в возрасте от 24 до 50 лет, госпитализированных по поводу ОКС. Изучены адгезивные белки (sE-Selectin, sICAM-1, интерлейкин-6, С реактивный белок, а также показатели апопотоза, содержание десквамированных эндотелиоцитов, аннексин-5 и содержание гомоцистеина в крови. Отмечены значения маркеров активации эндотелия и дисфункции эндотелия в диагностике пациентов переносящих острый коронарный синдром.

Ключевые слова: биомаркер, коронарным синдромом, sE-Selectin, sICAM-1, интерлейкин-6, С реактивный белок.

The role of markers of endothelial dysfunction in patients suffering from acute coronary syndrome

The aim of this study was to evaluate the values of biomarkers of endothelial activation and biomarkers of endothelial dysfunction in patients with acute coronary syndrome. A total of 62 male patients aged 24 to 50 years hospitalized for ACS were examined. Adhesive proteins (sE-Selectin, sICAM-1, interleukin-6, C reactive protein, as well as apopotosis parameters, desquamated endotheliocyte content, annexin-5 and homocysteine content in the blood were studied. The values of endothelial activation markers and endothelial distance in the diagnosis of patients suffering from acute coronary syndrome are noted.

Key words: biomarker, coronary syndrome, sE-Selectin, sICAM-1, interleukin-6, C reactive protein.

O‘tkir koronar sindrom bilan og‘rigan bemorlarda endotelial disfunktsiya markerlarining ahamiyati

Ushbu tadqiqotning maqsadi o‘tkir koronar sindromi bo‘lgan bemorlarda endotelial faollashuvning biomarkerlari va endotelial disfunktsiyaning biomarkerlari qiymatini baholashdan iborat edi. O‘KS uchun kasalxonaga yotqizilgan 62 yoshdan 24 yoshgacha bo‘lgan 50 erkak bemor ko‘rikdan o‘tkazildi. Yopishqoq oqsillar (sE-Selektin, sICAM-1, interleykin-6, S reaktiv oqsil), shuningdek apopotoz parametrlari, desquamated endoteliositlar tarkibi, ilova-5 va qondagi homosistein miqdori o‘rganildi.

Kalit so’zlar: biomarker, koronar sindrom, sE-selektin, sICAM-1, interleykin-6, C reaktiv oqsil.

Сердечно-сосудистые заболевания являются основной причиной смерти во всем мире [1]. Острый коронарный синдром развивается в результате острого снижения кровоснабжения миокарда и этот процесс включает воспалительную реакцию сосудистого эндотелия [2,3,4]. При этом, воспалительная активация и дисфункция эндотелия являются ключевыми событиями в развитии и патофизиологии атеросклероза и патологии с повышенным риском сердечно-сосудистых событий. Поиск специфических и чувствительных биомаркеров активации и дисфункции эндотелия может иметь более широкое клиническое значение, поскольку сердечно-сосудистые заболевания остаются основной причиной заболеваемости и смертности в мире. Эти усилия могут дать представление о патогенезе сердечно-сосудистых заболеваний, и это понимание может также привести к новым подходам в лечении сердечно-сосудистых заболеваний. Хотя термин «эндотелиальная дисфункция» широко используется в сердечно-сосудистых заболеваниях, давно известно, что активация эндотелия, является начальным событием, ведущим к эндотелиальной дисфункции. Определение последовательности начальной провоспалительной активации и последующей дисфункции эндотелия может дать необходимую информацию для понимания клеточных и молекулярных механизмов сердечно-сосудистых заболеваний. Более того, последовательность событий может устанавливать несколько связей между активацией эндотелия и дисфункцией при развитии острого коронарного синдрома. Биомаркерам активации относятся Е-селектин, Р-селектин, молекула клеточной адгезии-1 CD54, молекула адгезии сосудистых клеток-1(VCAM-1), ИЛ-6, СРБ и др [5,6,7,8] Биомаркеры активации эндотелия могут предоставить информацию о риске развития сердечно-сосудистых заболеваний и новых целях для лечения [9,10,11,12]. В контексте атерогенеза поиск биомаркеров активации эндотелия имеет большое значение, поскольку активация эндотелия предшествует и может стимулировать развитие атеросклеротических поражений [13]. При атеросклеротических сердечно-сосудистых заболеваниях провоспалительная активация эндотелия приводит к высвобождению молекул адгезии эндотелия (например, Е-селектина, Р-селектина, ICAM-1 и VCAM-1) [14]. Экспрессия

этих молекул адгезии индуцируется провоспалительными цитокинами, такими как IL-1ββи фактор некроза опухоли-αα(ФНО-αα). Другими индукторами молекул адгезии могут быть белки острой фазы (СРБ), которые вырабатываются печенью в ответ на интерлейкин-6 (ИЛ-6) [12]. Стоит отметить, что хотя повышенные уровни циркулирующих ICAM-1 и VCAM-1 считались следствием активации эндотелия, E-селектин экспрессируется исключительно на активированном эндотелии, поэтому его присутствие в циркулирующей крови принимается как неопровержимое доказательство активации эндотелия [15,16]. Биомаркерам эндотелиальной дисфункции при сердечно-сосудистых заболеваниях относятся: матриксные металлопротеиназы, тканевые ингибиторы металлопротеиназ, гомоцистеин, аннексин V и др. Вальд*и др*. [17,18]показали, что сывороточная концентрация аминокислоты гомоцистеина была положительно связана с риском ишемической болезни сердца, тромбоза глубоких вен и тромбоэмболии легочной артерии, а также инсульта. Кроме того, как и эндотелиальные биомаркеры сосудистых повреждений, обычно неспецифичны и имеют ограниченную чувствительность. Хотя они полезны для клиницистов при выявлении факторов высокого риска, диагностике заболеваний, мониторинге прогноза и предоставлении терапевтического вмешательства. Независимо от ограничений, некоторые биомаркеры могут служить исследовательскими инструментами, предоставляя понимание механизмов заболеваний, и они могут быть очень многообещающими кандидатами на роль биомаркеров сердечно-сосудистых заболеваний. Главной целью настоящего исследования явилось-оценить значение биомаркеров активации эндотелия и биомаркеров дисфункции эндотелия у пациентов острым коронарным синдромом, которая, позволит врачам точно выбирать наиболее релевантные биомаркеры для оценки статуса развития сердечно-сосудистых заболеваний.

Материал и методы исследования

В группу исследования включено 62 пациента мужского пола в возрасте от 24 до 50 лет, госпитализированных по поводу ОКС в ОКС диагностирован на основании общепринятых критериев [16]. Во всех случаях было проведено стандартное клиническое обследование, включающее сбор жалоб, анамнеза, оценку объективного статуса. У всех обследованных была выполнена оценка пол, возраст, нарушение липидного обмена, повышение артериального давления >140/90 мм рт.ст. оценка использования антигипертензивных препаратов, абдоминальное ожирение, наследственность, курение. Кроме того, всем пациентам выполнены клинический и биохимический анализы крови, общий анализ мочи, электрокардиограмма в 1 2 отведениях по стандартной методике. Лабораторные исследования выполнены в лаборатории. У пациентов с ОКС при поступлении (острый период), были определены уровни следующих биомаркеров: адгезивные белки (sE-Selectin, sICAM-1, интерлейкин-6, С реактивный белок, а также показатели апопотоза, содержание десквамированных эндотелиоцитов, аннексин-5 и содержание гомоцистеина в крови. Определение маркеров эндотелиальной дисфункции

проводилось в сыворотке крови с использованием ручных наборов ИФА фирмы «HUMAN». sE- Selectin, чувствительность 30 пг/мл; sICAM1, чувствительность 150 пг/мл., Интерлейкин-6, С -реактивный белок, а также маркер апоптоза -Аннексин-V и концентрацию десквамированных эндотелиальных клеток (ДЭК) в периферической крови по методике, предложенной в 1978 г. Hladovec J. (Hladovec J. Circulating endothelial cells as a sign of vessel wall lesions // Physiol. Bohemoslov. - 1978. - Vol.27. - P.140-144) в интерпретации (Петрищев Н.Н., Беркович О.А., Власов Т.Д. и др. Для определения концентраций изучаемых биомаркеров в крови использованы имунноферментный анализатор «MINDRAY». Статистический анализ полученных данных проведен с помощью программы Microsoft Excel и пакета статистических программ STATISTICA 6.0. Значимость различий средних величин количественных признаков оценивалась непараметрическими методами по U-критерию Манна—Уитни для двух независимых групп. Различия считались достоверными в случае $P < 0,05$.

Результаты исследований

Как видно из представленных результатов исследования (таблица 1), значения адгезивного белка sE-Selectin, у пациентов с переносящей острой коронарной синдромом повышается в среднем на 28% относительно показателей групп сравнения. Селектины представляют собой ключевое семейство молекул клеточной адгезии, которое включает селектины С-типа, PSelectin, хранящийся в тромбоцитах и эндотелиальных клетках, L-Selectin, представленный в лейкоцитах, и E-Selectin, экспрессируемый в эндоте- лии. E-Selectin, L-Selectin и P-Selectin также существуют в растворимых формах и могут быть измерены в крови для характеристики состояния эндотелия и тром- боцитов. E-Selectin представляет собой рецептор адгезии, участвующий в замедлении свертывания лейкоцитов, его экспрессия ограничена эндотелиальными клетками. В нестимулированных эндотелиальных клетках E-Selectin не обнаруживается. Исследования in vitro показали, что экспрессия E-Selectin быстро увеличивается и достигает максимального уровня примерно через 4–6 ч после воздействия воспалительных стимулов (например, ИЛ-1β. ФНО-α) с последующим быстрым снижением за счет расщепления и выделе- ния E-Selectin, а также снижения адгезии лейкоцитов к сосудистой стенке. Полученное в нашем исследовании повышение уровня sE-Selectin может являться ранним маркером эндотелиальной дисфункции у пациентов острым коронарным синдромом.

Таблица 1

Показатели сыворотки крови у пациентов переносящих острый коронарный синдром

Показатели	Группа сравнения	Основная группа
sE-Selectin, нг/мл	42,67±0,34	54,78±0,47*
sICAM-1, пг/мл	87,54±6,51	129,68 ±8,68*
ИЛ-6 пг/мл	3,42±0,13	7,45±0,36*

С-реактивный. белок мг/л	5,81±0,34	28,6±1,13*

Примечание: *- достоверность различий P< 0,05 относительно групп сравнения

К растворимым адгезивным молекулам также относиться sICAM-1, значения которой в крови изучаемых пациентов было достоверно выше чем показателей групп сравнения и составило 129,68 ±8,68 пг/мл. Молекула межклеточной адгезии-1 (ICAM-1) является членом суперсемейства иммуноглобулинов (Ig) и имеет решающее значение для остановки миграции лейкоцитов из кровеносных сосудов в ткани. ICAM-1 конститутивно присутствует на эндотелиальных клетках, но его экспрессия увеличивается под действием провоспалительных цитокинов, в частности ИЛ-1, ИЛ-6 и ФНО а. sE-Selectin и sICAM-1 часто используются в качестве биомаркеров системной активации эндотелия у пациентов с ишемической болезнью сердца. К растворимым молекулам адгезии сосудистых клеток относиться также С-реактивный белок и ИЛ-1-6. Выявленные нами достоверно высокие значения С-реактивного белка и ИЛ-6 в крови у пациентов с острым коронарным синдромом может являться ранним маркером активации воспалительного процесса на эндотелиальных клетках стенок сосудов. Процесс активации эндотелиальных клеток, если его не контролировать, может прогрессировать до эндотелиальной дисфункции. Активация клеток эндотелия I типа (немедленное событие) и активация клеток эндотелия II типа (в течение нескольких часов или дней) обратимы при изъятии активаторов эндотелиальных клеток, в то время как хроническая активация эндотелия (в течение нескольких месяцев) приводит к повреждению эндотелиальных клеток с отслоением клеток эндотелия от нижележащей базальной мембраны и оголением стенки сосуда, что приводит к циркуляции эндотелиальных клеток и высвобождению микрочастиц эндотелиальных клеток, в частности десквамированных эндотелиоцитов. Следовательно, биомаркеры активации эндотелиальных клеток служат потенциальными суррогатными маркерами повреждения сосудов между микроциркуляторным руслом (например, посткапиллярными венулами, мелкими сосудами, мелкими артериями) и макроциркулярным руслом (например, крупными артериями); и связаны между локализованным атеросклерозом и его прогрессированием. Для выявления связи между активацией эндотелиальных клеток и дисфункцией, мы изучили некоторые маркеры дисфункции эндотелия. Как видно из представленных результатов исследования(таблица2), у пациентов с острым коронарным синдромом наблюдается достоверный рост содержания в крови десквамированных эндотелиоцитов в среднем в 2,3 раза относительно показателей групп сравнения. Эндотелиальные микровезикулы, которые измельчаются из активированного эндотелия в результате отслойки и потери клеток, потенциально используются в качестве эндотелиального активационного биомаркера атеросклероза [19]. Ра-белинк *et aI.* [30] предполагают, что циркулирующие уровни эндотелиальных микрочастиц могут служить биомаркером устойчивой активации эндотелия.

Таблица 2

Показатели сыворотки крови у пациентов переносящих острый коронарный синдром

Показатели	Группа сравнения n±18	Основная группа n± 52
Содержание десквамированных эндотелиоцитов 1×104/л	2,74±0,14	5,47±0,41*
Аннексин -V нг/мл	1,64±0,49	3,89±2,07*
Содержание гомоцистеина мкМоль/л	8,81± 0,74	15,67± 1,12*

Примечание: *- достоверность различий P< 0,05 относительно групп сравнения

В дополнение к этому предложению Березин[36] также отметил, что циркулирующие эндотелиальные микрочастицы являются новым биомаркером сердечно-сосудистых заболеваний.Поверхность микрочастиц эндотелиального происхождения экспрессирует мембранные белки, такие как тканевый фактор, E-селектин и P-селектин (маркеры активации эндотелия) [37]. В этом контексте циркулирующие микрочастицы эндотелиального происхождения могут служить маркером активации эндотелия. С другой стороны, поверхность этих микрочастиц также может экспрессировать аннексин V к фосфатидилсерину (отличительный признак апоптотических эндотелиальных клеток), и, таким образом, микрочастицы также могут быть маркером эндотелиальной дисфункции [19,31,32]. В наших исследованиях, мы отметили повышение содержания аннексина V в крови 2,4 раза относительно показателей групп сравнения.

Гомоцистеин является цитотоксичной аминокислотой и его высокое содержание приводит к возникновению гипергомоцистеинемии и, следовательно, токсическому воздействию на клетки эндотелия. В наших исследованиях отмечено повышение уровня гомоцистеина у болных переносящей острой коронарным синдромом в 1,8 раза, относительно показателей группы сравнения. В результате повреждающего действия гомоцистеина нарушение продукции целого ряда регуляторных веществ продуцируемых эндотелием, в частности снижение синтеза оксида азота, и простациклина и повышение образования тромбоксанов. Известно, что гомоцистеин снижает антикоагулянтную активность эндотелия сосудистой стенки, за счет деградации тромбомодулина, снижения экспрессии комплексов антитромбин III-гепарин на поверхности эндотелиальных клеток и значительно снижает активность системы протеина С. Кроме того, гомоцистеин вызывает снижение активации плазминогена, за счет стимуляции активируемого тромбином ингибитора фибринолиза – TAFI (thrombinactivatablefibrinolysisinhibitor). Важно отметить, что гомоцистеин также увеличивает экспрессию гена ингибитора активатора плазминогена-1 (PAI-1), что подавляет фибринолиз. Следовательно, гомоцистеин является не только маркером дисфункции эндотелия, но также и участвует в системе свертывания крови как маркер тромботических осложнений.

Обсуждение

Биомаркеры активации и дисфункции эндотелия включают гетерогенную группу молекул-кандидатов. Представленные нами данные кратко освещают некоторые клеточные биомаркеры активации и дисфункции эндотелия при остром коронарном синдроме. Основная задача данного исследования — с точки зрения патологии отличить биомаркеры активации эндотелия от биомаркеров дисфункции эндотелия при острой патологии сердечно-сосудистой системы. В контексте атерогенеза поиск биомаркеров активации эндотелия имеет большое значение, поскольку активация эндотелия предшествует и может стимулировать развитие атеросклеротических поражений [19,20]. При атеросклеротических сердечно-сосудистых заболеваниях провоспалительная активация эндотелия приводит к высвобождению молекул адгезии эндотелия (например, Е-селектина, Р-селектина, ICAM-1 и VCAM-1) [21.22]. Экспрессия этих молекул адгезии индуцируется провоспалительными цитокинами, такими как IL-1βи фактор некроза опухоли-αα(ФНО-αα). Другими индукторами молекул адгезии могут быть белки острой фазы (СРБ), которые вырабатываются печенью в ответ на интерлейкин-6 (ИЛ-6) [23]. Hwang *et al*. [24] исследовали 272 пациента с атеросклерозом сонных артерий, 204 пациента с ишемической болезнью сердца и 316 контрольных субъектов. Они обнаружили, что более высокие уровни Е-селектина и ICAM-1 наблюдались у пациентов с ишемической болезнью сердца и у пациентов с атеросклерозом сонных артерий. Кроме того, уровни Е-селектина значительно коррелировали с холестерином липопротеинов высокой плотности в контрольной группе. Эти результаты указывают на то, что Е-селектин может быть вовлечен в ранние стадии атеросклероза, опосредуя начальное движение лейкоцитов вдоль эндотелия, а уровни циркулирующего ICAM-1 более тесно связаны с активностью атеросклероза его ролью в прочном прикреплении и трансэндотелиальной миграции лейкоцитов. Поэтому Hwang.*et al*. [25,26] предполагают, что растворимый Е-селектин и ICAM-1 могут служить биомаркерами активации эндотелия при атеросклерозе сонных артерий и субклинической ишемической болезни сердца. В популяционном когортном исследовании Tzoulaki.*et al*. [25,26,27] сравнили связь между биомаркерами активации эндотелия (например, растворимыми молекулами адгезии, такими как sICAM-1, sVCAM-1 и sE-селектин) и прогрессированием периферического атеросклероза. Они обнаружили, что sICAM-1, IL-6 и CRP были значимыми предикторами прогрессирования атеросклероза нижних конечностей. Они предполагают, что ICAM-1, IL-6 и CRP являются молекулярными маркерами, связанными с атеросклерозом и его прогрессированием [28,29]. Стоит отметить, что хотя повышенные уровни циркулирующих ICAM-1 и VCAM-1 считались следствием активации эндотелия, Е-селектин экспрессируется исключительно на активированном эндотелии, поэтому его присутствие в циркулирующей крови принимается как неопровержимое доказательство активации эндотелия [30,31,32]. Провоспалительная активация эндотелиальных клеток может быть важным источником генерации ИЛ-6.

Высокочувствительный С-реактивный белок (hsCRP) эндотелиального происхождения ИЛ-6 в настоящее время рассматривается как надежный клинически полезный биомаркер при оценке фактора риска атеросклеротического сердечно-сосудистого заболевания [33,34]. Кроме того, ИЛ-6 и С-реактивный белок коррелируют с циркулирующими микрочастицами у пациентов с ишемической болезнью сердца [35]. Куи *и др*. [37] проанализировали циркулирующие эндотелиальные микрочастицы у 40 пациентов с инфарктом миокарда, 30 пациентов с нестабильной стенокардией, 20 пациентов со стабильной стенокардией и 20 здоровых людей. Они продемонстрировали, что эндотелиальные микрочастицы были значительно повышены при инфаркте миокарда и нестабильной стенокардии, а также повышенные уровни эндотелиальных микрочастиц коррелировали с уровнем ИЛ-6 или СРБ. Их результаты указывают на то, что эндотелиальные микрочастицы могут участвовать в развитии тромбоза и усиливать сосудистое воспаление [38]. Эндотелиальные микровезикулы, которые отрываются от активированного эндотелия посредством отсоединения и потери клеток, потенциально используются в качестве биомаркера активации эндотелия при атеросклерозе [39]. Рабелинк *и др*. [40] предполагают, что циркулирующие уровни эндотелиальных микрочастиц могут служить биомаркером устойчивой активации эндотелия. В соответствии с этим предположением Березин также указал, что циркулирующие эндотелиальные микрочастицы являются новым биомаркером сердечно-сосудистого риска [47]. В этом контексте циркулирующие эндотелиальные микрочастицы могут служить маркером активации эндотелия. С другой стороны, поверхность этих микрочастиц может также экспрессировать аннексин V к фосфатидилсерину (отличительный признак апоптотических эндотелиальных клеток), и, таким образом, микрочастицы также могут быть маркером эндотелиальной дисфункции. С точки зрения патологии [41,42], активированные эндотелиальные микрочастицы сопровождаются апоптотическими эндотелиальными микрочастицами, что указывает на прогресс эндотелиальных клеток от раннего легкого нарушения до позднего тяжелого повреждения. Было показано, что гомоцистеин, непротеиногенная аминокислота, полученная из метионина, является сильным предиктором и независимым фактором риска артериальных ишемических событий. Кроме того, сообщалось о связи повышенного гомоцистеина с метаболическим синдромом и диабетом [43]. Вальд *и др*. [44] показали, что сывороточная концентрация аминокислоты гомоцистеина была положительно связана с риском ишемической болезни сердца, тромбоза глубоких вен и тромбоэмболии легочной артерии, а также инсульта. Имеются убедительные доказательства из метаанализа, что связь между гомоцистеином и сердечно-сосудистыми заболеваниями является причинной [43]. Таким образом, Варнер *и др*. [44] предполагают, что снижение концентрации гомоцистеина на 3μмоль/л от текущих уровней снизит риск ишемической болезни сердца на 16%, тромбоза глубоких вен на 25% и инсульта на 24%. Эти результаты указывают на то, что концентрация гомоцистеина в сыворотке, вероятно,

будет действовать как независимый предиктор неблагоприятных сердечно-сосудистых исходов [27]. Последующее исследование показало, что повышенные концентрации гомоцистеина значительно снижают антигипертензивный эффект ингибиторов ангиотензинпревращающего фермента (эналаприла) у ранее не леченных пациентов с гипертонией [28]. Эти результаты указывают на то, что базовая концентрация гомоцистеина, вероятно, будет предиктором пользы антигипертензивной терапии и критической терапевтической целью [45]. Существует несколько механизмов, посредством которых гомоцистеин приводит к повреждению сосудов, и одним из них является индукция эндотелиальной дисфункции [46]. Повышенный гомоцистеин может способствовать активности ангиотензинпревращающего фермента (АПФ) и действовать синергически с ангиотензином II, вызывая повреждение сосудистой системы и приводя к ухудшению эндотелиальной функции [28]. Хуан *и др*. [47] изучали роль гомоцистеинилирования АПФ в эндотелиальной дисфункции коронарных и брыжеечных артерий, полученных от самцов крыс Wistar. Они продемонстрировали, что повышенная локальная/сосудистая продукция гомоцистеина вызывала эндотелиальную дисфункцию. Предложенный механизм, посредством которого повышенные уровни гипергомоцистеинемии снижают эффективность эналаприла, вероятно, является прямым эффектом гипергомоцистеинемии, которая вызывает сосудистую дисфункцию независимо от системы ренин-ангиотензин [48]. При более тесном рассмотрении эти данные дают обоснование гомоцистеина как кандидата на биомаркер эндотелиальной дисфункции при сердечно-сосудистых заболеваниях. Циркулирующие эндотелиальные клетки отделяются как целые клетки от зрелого эндотелия при патологических состояниях. Отделенные эндотелиальные клетки могут быть получены из обратимо активированных эндотелиальных клеток или необратимо эндотелиального апоптоза или некроза [49,50]. Подобно циркулирующим эндотелиальным клеткам, циркулирующие эндотелиальные микрочастицы отделяются от активированных эндотелиальных клеток или апоптотических эндотелиальных клеток. Соответственно, циркулирующие эндотелиальные микрочастицы становятся новым биомаркером эндотелиальной активации и дисфункции при сердечно-сосудистых заболеваниях. Таким образом, повышенное количество апоптотических микрочастиц предсказывает тяжелую эндотелиальную дисфункцию. Было показано, что эндотелиальная дисфункция и последующий атеросклероз основаны на прогрессирующей потере эндотелиальных клеток. Стойкое повреждение эндотелия и апоптоз из-за классических сердечно-сосудистых факторов риска приводят к потере целостности эндотелия. В результате повышается сосудистая проницаемость эндотелия, за которой следует воспалительная миграция и пролиферация сосудистых гладкомышечных клеток, развивается атеросклеротическое поражение. Хотя биомаркеры активации и дисфункции эндотелия играют важную роль в диагностике атеросклероза, некоторые ограничения остаются. Они также могут быть полезны для клиницистов при выявлении факторов высокого

риска, диагностике заболеваний, мониторинге прогноза и предоставлении терапевтического вмешательства .

СПИСОК ССЫЛОК

1. Выявлена значимость исследования биомаркеров (sE-Selectin, sICAM-1, интерлейкин-6, С реактивный белок) у пациентов переносящих острый коронарный синдром в оценке активации эндотелиальных клеток.

2. Отмечено, как маркер дисфункции эндотелиальных клеток исследование содержания десквамированных эндотелиоцитов, аннексин-5 и гомоцистеина в крови у пациентов переносящих острый коронарный синдром

Список литературы

1. Осман Р.; Л'Алье, Польша; Эльгариб, Н.; Тардиф, Дж. К. Критическая оценка С-реактивного белка во всем спектре сердечно-сосудистых заболеваний. *Васк. Управление рисками для здоровья.* **2006** , *2* , 221–237.

2. Сара, JDS; Прасад, М.; Чжан, М.; Леннон, Р.Дж.; Херрманн, Дж.; Лерман, ЛО; Лерман, А. Высокочувствительный С-реактивный белок является независимым маркером аномальной коронарной вазореактивности у пациентов с необструктивной ишемической болезнью сердца. *Являюсь. Харт Дж.* 2017 , *190* , 1–11.

3. Ридкер, премьер-министр; Макфадьен, Дж.Г.; Глинн, Р.Дж.; Брэдвин, Г.; Хасан, А.А.; Рифаи, Н. Сравнение интерлейкина-6, С-реактивного белка и холестерина-липопротеинов с низкой плотностью как биомаркеры остаточного риска в современной версии: вторичный анализ исследования сердечно-сосудистого состояния. *Евро. Харт Дж.* 2020 , *41* , 2952–2961

4. Пасцери, В.; Уиллерсон, Дж. Т.; Да, инопланетянин Прямое провоспалительное действие С-реактивного белка на эндотелиальные клетки человека. *Тираж* 2000 , *102* , 2165–2168.

5. Бизондиал, Р.Дж.; Боехольдт, С.М.; Верджер, М.; Строэс, Е.С.; Кастелеин, Дж. Дж. С-реактивный белок является медиатором сердечно-сосудистых заболеваний. *Евро. Харт Дж.* 2018 , *31* , 2087–2091. [

6. Дуан, Х.О.; Симпсон-Хайдарис, П.Дж. Функциональный анализ элементов ответа интерлейкина 6 (IL-6RE) на промоторе гамма-фибриногена человека: связывание гепатического Stat3 отрицательно коррелирует с трансактивационным потенциалом IL-6RE типа II. *Ж. Биол. хим.* 2013 , *278* , 41270–41281.

7. Тейшейра, Британская Колумбия; Лопес, Алабама; Маседо, RCO; Корреа, CS; Рамис, ТР; Рибейро, JL; Рейшак-Оливейра, А. Маркеры чувствительны, функция эндотелия и сердечно-сосудистый риск. *Дж. Васк. Бюстгальтеры.*2014,*13*, 108–115.

8. Кояма, К.; Ёнеяма, К.; Митарай, Т.; Ишибаси, Ю.; Такахаши, Э.; Конгоджи, К.; Харада, Т.; Акаши, Ю.Дж. Связь между воспалительными биомаркерами и тонкой

фиброатромой, обнаруженная с помощью оптической когерентной томографии у пациентов с ишемической болезнью сердца. *Арх. Мед. наук.* **2015** , *11* , 505–512.

9. Кояма, К.; Ёнеяма, К.; Митарай, Т.; Ишибаси, Ю.; Такахаши, Э.; Конгоджи, К.; Харада, Т.; Акаши, Ю.Дж. Связь между воспалительными биомаркерами и тонкой фиброатромой, обнаруженная с помощью оптической когерентной томографии у пациентов с ишемической болезнью сердца. *Арх. Мед. наук.* **2015** , *11* , 505–512.

10. Хелд, К.; Белый, HD; Стюарт, РА; Будай, А.; Кэннон, СР; Хохман, Дж. С.; Кениг, В.; Зигбан, А.; Стег, П.Г.; Соффер, Дж.; и др. Воспалительные биомаркеры интерлейкин-6 и С-реактивный белок и исходы при стабильной ишемической болезни сердца: опыт исследования СТАБИЛЬНОСТИ (стабилизация атеросклеротической бляшки с помощью терапии дарапладибом). *Дж. Ам. Сердечный доц.* **2017** , *6* , e005077.

11. Семаан, НВ; Гурбель, Пенсильвания; Андерсон, Дж.Л.; Мюлештайн, Дж.Б.; Карлквист, Дж. Ф.; Хорн, Б.Д.; Серебряный, В.Л. Растворимые VCAM-1 и E-селектин, но не ICAM-1, наблюдаются эндотелиальные повреждения у пациентов с документированной ишемической болезнью сердца. *Кардиология* **2000** , *93* , 7–10.

12. Лейте, Арканзас; Борхес-Канья, М.; Кардосо, Р.; Невес, Дж.С.; Кастро-Феррейра, Р.; Лейте-Морейра, А. Новые биомаркеры для оценки эндотелиальной дисфункции. *Ангиология* **2020** , *71* , 397–410.

13. Хаим, М.; Танн, Д.; Бойко, В.; Решеф, Т.; Голдборт, Ю.; Леор, Дж.; Мекори, Ю.А.; Бехар, С. Растворимая межклеточная адгезионная молекула-1 и долгосрочный риск возникновения коронарных событий у пациентов с хронической ишемической болезнью сердца. Данные исследования профилактики инфаркта безафибратом (BIP). *Дж. Ам. Колл. Кардиол.* **2002** , *39* , 1133–1138.

14. Шумахер А.; Селефлот, И.; Зоммерволл, Л.; Кристенсен, Б.; Оттерстад, Дж. Э.; Арнесен, Х. Повышенные уровни маркеров сосудистого изменения у пациентов с ишемической болезнью сердца. *Скан. Дж. Клин. Лаб. Расследование.* **2002** , *62* , 59–68.

15. Раллидис, Л.С.; Гика, привет; Золиндаки, МГ; Ксидас, штат Техас; Параволидакис, Кентукки; Велиссариду, АХ. Полезность повышенных уровней растворимой молекулы адгезии сосудистой клетки-1 в прогнозировании внутрибольничного прогноза у пациентов с нестабильной стенокардией. *Являюсь. Дж. Кардиол.* **2003** , *92* , 1195–1197.

16. Джа, ХК; Дивья, А.; Прасад, Дж.; Миттал, А. Циркуляторные маркеры сжатия у мужчин и женщин с ишемической болезнью сердца. *Сердце-Легкие* **2010** , *39* , 296–303.

17. Лян, КВ; Шеу, WH; Ли, WJ; Ли, WL; Фу, КП; Ван, Дж. С. Дифференциальная экспрессия циркулирующих молекул адгезии сосудистых клеток-1 у субъектов с ишем болезнью сердца и сердечным синдромом X без известного сахарного диабета. *Биомаркеры* **2017** , *22* , 798–804.

18. Нодзаки, Т.; Сугияма, С.; Кога, Х.; Сугамура, К.; Охба, К.; Мацузава, Ю.; Сумида, Х.; Мацуи, К.; Джинноучи, Х.; Огава, Х. Значимость стратегии множественных биомаркеров, включая эндотелиальную дисфункцию, для улучшения стратегии

рискификации сердечно-сосудистых событий у пациентов с высоким риском ишемической болезни сердца. *Дж. Ам. Колл. Кардиол.* 2009 , *54* , 601–608.

19. Гимброне М.А., Гарсия-Кардена Г. Дисфункция эндотелиальных клеток и патобиология атеросклероза. Повторное исследование тиража. 2016; 118: 620–636.

20. Базеле Б., Сонво., Баату С., Аэртс А. Патологические эффекты ионизирующего излучения: Активация и дисфункция эндотелия. Клеточные и молекулярные науки о жизни. 2019; 76: 699–728.

21. Дидвания,. С. Механизмы эндотелиальной дисфункции в метаболический синдром. Curr. Диаб. Rep. 2003; 3, 289–292.
Янус А., Шахидевич-Круппска Е., Мазур Г., Дороско А. Инсулин

22. Резистентность и эндотелиальная дисфункция являются общей терапевтической мишенью при кардиометаболических расстройствах. Медиаторы воспаления. 2016; 2016: 3634948.

23. Хейден МИСТЕР. Эндотелиальных активация и дисфункция Метаболический синдром, сахарный диабет 2 типа и коронавирусная болезнь 2019. Журнал международных медицинских исследований. 2020; 48: 030006052093974.

24. Котран Р.С., Побер Дж.С. Активация эндотелия. В Симионеску Н., Симионеску М. (ред.) Эндотелиальная биология в здоровье и болезнях (стр. 335–347). Пленум Пресс: Нью-Йорк и Лондон.1988.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDK: 59/595.752

YASHIL OLMA SHIRASI*(APHIS POMI)*NING MAVSUMIY RIVOJLANISHI, HAYOTIY SIKLI VA POPULYASIYA ZICHLIGI SUR’ATLARI (QUVASOY SHAROITI MISOLIDA).

G‘aniyev Komolidin Xalilovich
Farg‘ona davlat universiteti, biologiya fanlar nomzodi, dotsent
komolidinganiyev756@gmail.com, +998904077400
***ORCID ID:** 0009-0007-2989-7834*

Mirzaliyev Abdujabbor Mamatyusuf o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti, o‘qituvchi
mirzaliyevabdujabbor@gmail.com, +998916761444
***ORCID ID:** 0000-0002-7525-2689*

Annotatsiya: Ushbu maqolada yashil olma *(Aphis pomi)* shirasining mavsumiy rivojlanishi, hayotiy sikli va populyasiya zichligi sur’atlarining o‘ziga xos xususiyatlari haqida ma’lumotlar berilgan bo‘lib, tadqiqotlar Farg‘ona vodiysining Quvasoy shahri hududlarida olib borilgan. Yashil olma shirasining uchrash darajalari, populyatsiyada individlar zichligi va mavsumga bog‘liq holda avlodlarning rivojlanishi tahlil qilinib, o‘zaro qiyoslangan va aniq ma’lumotlar berib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: *Aphis pomi,* populyatsiya zichligi, shira, *Aphidiidae, Coccinellidae, Syrphidae,* asoschi, amfigon.

СЕЗОННОЕ РАЗВИТИЕ, ЖИЗНЕННЫЙ ЦИКЛ И ДИНАМИКА ПЛОТНОСТИ ПОПУЛЯЦИИ ЗЕЛЁНОЙ ЯБЛОННОЙ ТЛИ (*APHIS POMI*) (НА ПРИМЕРЕ УСЛОВИЙ КУВАСАЯ).

Аннотация: В данной статье представлены сведения о сезонном развитии, жизненном цикле и динамике плотности популяции зелёной яблонной тли (*Aphis pomi*). Исследования проводились на территории города Кувасай Ферганской долины. Проведен анализ степени встречаемости зелёной яблонной тли, плотности особей в популяции и развития поколений в зависимости от сезона. Полученные данные сопоставлены и представлены в виде точных результатов.

Ключевые слова: *Aphis pomi*, плотность популяции, тля, *Aphidiidae, Coccinellidae, Syrphidae*, основатель, амфигон.

SEASONAL DEVELOPMENT, LIFE CYCLE, AND POPULATION DENSITY DYNAMICS OF THE GREEN APPLE APHID (*APHIS POMI*) (A CASE STUDY OF QUVA SOY CONDITIONS).

Annotation: This article provides information on the seasonal development, life cycle, and population density dynamics of the green apple aphid (*Aphis pomi*). The research was conducted in the territory of Quvasoy city in the Fergana Valley. The occurrence rates of the green apple aphid, population density of individuals, and seasonal development of generations were analyzed, compared, and presented with precise data.

Keywords: *Aphis pomi*, population density, aphid, *Aphidiidae*, *Coccinellidae*, *Syrphidae*, founder, amphigon.

Kirish: Yashil olma shirasining (*Aphis pomi*) bog‘dorchilikka etkazadigan zarari va ularning populyatsiyasini boshqarish borasida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar so‘nggi yillarda dunyo miqyosida, shu jumladan O‘zbekistonda ham jadal rivojlanib bormoqda. Quyida mazkur zararkunandaning mavsumiy rivojlanishi, hayotiy sikli va populyatsiya zichligi sur’atlarini o‘rganishga qaratilgan xorijiy va mahalliy ilmiy manbalar hamda ularning eng muhim xulosalari yoritiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Ko‘plab tadqiqotlar yashil olma shirasining rivojlanish fenologiyasi bevosita iqlim sharoiti, harorat va ozuqa manbalariga bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Olib borgan kuzatuvlarga ko‘ra, bahorning ilk oylaridan boshlab hosil bo‘ladigan yosh barglar zararkunanda uchun asosiy oziqlanish manbai sifatida xizmat qiladi. Bu davrda populyatsiya o‘sishi anchayin tezlashadi, maxsus parthenogenetik (jinsiy bo‘lmagan) avlodlar ko‘payadi[1].

Mahalliy sharoitda ham xuddi shunday holatlar kuzatilgan bo‘lib, Toshkent viloyati sharoitidagi intensiv bog‘larda yashil olma shirasining avlod hosil qilish davomiyligi bahor oylaridan to yoz oylarining o‘rtalarigacha cho‘zilishini ta’kidlaydilar[2]. Turli iqlim zonalarida hayotiy sikl bosqichlari o‘rtasida farq borligini, shu jumladan, subtropik xususiyatga ega joylarda zararkunandaning qishdan chiqish davri tezroq kechishini qayd etgan[3].

Yashil olma shirasining populyatsiya zichligi mavsumiy o‘zgarishlarga kuchli bog‘liq. Iizlanishlari shuni ko‘rsatadiki, erta bahorda o‘rta haroratning ko‘tarilishi bilan zararkunandaning o‘sish sur’ati keskin ortadi. Shu bilan birga, tabiiy dushmanlar — yirtqich qo‘ng‘izlar (*Coccinellidae*), sirfida pashshalari (*Syrphidae*) va parazitariy ari (*Aphidiidae*) kabi bioregulyator omillar populyatsiya sonini muvozanatda tutishda muhim rol o‘ynaydi [4,5].

Xususan, genetik usullarni qo‘llash, iqlim o‘zgarishining populyatsiya biologiyasiga ta’sirini modellashtirish va yangi biologik preparatlar ishlab chiqish bugungi kunning eng dolzarb mavzularidan biridir. Olma so‘ruvchi zararkunandalarga chidamli navlarni tanlash bo‘yicha o‘tkazilgan tajribalar keltirilib, bunday seleksiya yondashuvi barqaror hosil olishda uzoq muddatli samaraga ega ekanini ko‘rsatadi.

Tadqiqotlarimiz davomida *Aphis pomi* shirasining mavsumiy rivojlanishi, hayotiy sikli va populyasiya zichligi Farg‘ona vodiysi hududlarda to‘laqonli tahlil etildi.

Aphis pomi shirasining mavsumiy rivojlanishi, hayotiy sikli va populyasiya zichligi o‘rganish bo‘yicha har bir bog‘dan muayyan miqdordagi daraxtlar (masalan, 10–15 tup) tanlanadi. Har bir daraxtdan 5–10 ta barg (quyi, o‘rta, yuqori qismdan) olib, undagi shiralar soni hisoblanadi. Vegetatsiya davrida muntazam ravishda (har 7–10 kunda yoki oyda bir marta) takrorlanadi. *Populyatsiya zichligi ko‘rsatkichi:* O‘rtacha bir bargga, 10 bargga yoki 1 tup daraxtga to‘g‘ri keladigan shira soni tahlil etildi.

Shuningdek, materiallar M.Ahmedov, A.K.Mordvilko, G.X.Shaposhnikov, V.A.Mamontova – Soluxa va I.A.Cherkasovalar taklif etgan uslublar asosida yig‘ildi va kuzatuvlar olib borildi[6,7].

Shiralarning ekologik xususiyatlari va turli tasnifiy belgilari maxsus afidologik adabiyotlar yordamida tahlil etilib, populyatsiya ko‘rsatkichlari, ya’ni rivojlanish dinamikasining ko‘tarilib tushish vaqtlari aniqlandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Mavsumiy rivojlanishi. Quvasoyda yashil olma shirasi mavsumiy rivojlanishining boshlanish muddati Qirguli shiralarinikiga yaqin tursada, oz bo‘lsada, farqlanadi. Asoschilarning rivojlanishi va tuxumdan chiqishi mart oyining o‘rtalari va aprelning ilk kunlariga to‘ri keladi. Masalan, dastlabki asoschilarning tuxumdan chiqishi 2021 yilda mart oyining 18-kuniga, 2022 yilda oyning o‘rtasiga (15.03.21) va 2023 yilda aprel oyining boshlanishiga (5.04.22) to‘ri kelgan. 2022 yilda asoschilar boshqa yillarga nisbatan biroz erta rivojlangan bo‘lsa-da, lekin kunlik harorat pasayib ketishi ‘isobiga keyingi taraqqiy davri bir muncha cho‘zilgan. Asoschilarning voyaga yetishi bu ‘ududda nisbatan uzoq muddat, o‘rtacha 9 kun davom etadi. Asoschi sirkalari 2021 yili 5-9 kunda, 2022 yili 7-9 kun va 2023 yili 6-8 kunda rovojlanib ulgurgan.

Asoschilar yangi hosil bo‘layotgan barglarning ostki tomoniga yig‘ilib ko‘paya boshlaydi. Ularning dastlabkilari chiqqandan boshlab 2-8 kun o‘tgach, oz sondagi sirkalar va qanotsiz tirik tug‘uvchi shiralar uchray boshlaydi. Ularning voyaga etishi 6-7 kun davom etadi. Jumladan, yetuk qanotsiz tirik tug‘uvchi shiralar 2021-2022 yillarda 23-25-mart kunlarida topilgan. 2023 yilda esa 13-aprelda qayd etildi. 10-15 kun davomida sirkalarning voyaga yetishi yangi individlarning hosil bo‘lish hisobiga to‘dalar zichlashib boradi. Shiralar miqdor zichligining ortishi 2021 yilda aprelning dastlabki kunlarida (1-3.04), 2023 yilda esa shu oyning o‘rtalarida (15.04) va 2022 yilda aprel oyining oxirlarida (30.04) qayd etildi.

Qanotsiz tirik tug‘uvchi shiralar o‘rtacha 7 kunda voyaga yetishi ma’lum bo‘ldi. Nimfalarning paydo bo‘lishi aprelning 2-yarmi va may oyining 1-dekadasiga to‘g‘ri keladi. 2021 va 2023 yillarda dastlabki nimfalar aprel oyining 20-kuni topilgan bo‘lsa, 2022 yilda 10-may kuni qayd etilgan. Bu davrga kelib, to‘dalarning ko‘pchilik qismi nimfalar va qanotli tirik tug‘uvchi shiralardan tashkil topadi. Jumladan, 2021 yili aprelning oxirgi kunlarida (27-29.04) qanotli shiralar ko‘plab uchrashi kuzatilgan, 2023 yilda bu jarayon biroz ertaroq ro‘y bergan

(22-24.04), 2022 yil mavsumida qanotli tirik tug‘uvchi shiralar ancha kech rivojlangan (16-18.05).

Quvasoyda yashil olma shirasi yashash muddatlari bo‘yicha Qirguli va Toshloq o‘rtasidagi holatga mos keladi. Uning amfigon bo‘g‘ini oktabr oyining 2-o‘n kunligidan boshlab uchray boshlaydi va 2021 yilda ular 12 oktabrda, 2022 yilda 16 oktabrda hamda 2023 yilda 20 oktabrp kunlarida topilgan. Shiralarning tuxum qo‘yishi, asosan, oktabrning oxiri va noyabrning boshlariga to‘ri keladi. Masalan, 2021 yilda dastlabki tuxumlar 24 oktabrdan boshlab, 2022 yilda esa shu oyning 27-kunidan boshlab qayd etilgan. 2023 yilda esa 8 noyabrda kuzatilgan.

Hayotiy sikli. Quvasoyda yashil olma shirasining hayotiy sikli mart oyining oxiridan noyabrning 1-dekadasiga qadar davom etishi mumkin. Odatda uning hayotiy sikli oktabrning oxirida tugallanadi. Mavsum davomida 13-15 bo‘g‘in berishi mumkin. Uning 1- va 2-bo‘g‘ini asoschilar, qanotsiz tirik tug‘uvchi shiralar va sirkalardan iborat bo‘ladi. Qanotli tirik tug‘uvchi shiralar 3-bo‘g‘indan boshlab rivojlanadi va mavsum davomida uchraydi. Amfigon buin vakillari erkak va tuxum qo‘yuvchi urg‘ochi shiralar 13-14-bo‘g‘inda voyaga yetadi.

Populyasiya zichligi sur’atlari. Quvasoy sharoitida yashil olma shirasining populyasiya zichligi Toshloq shiralarining miqdor ko‘rsatkichlariga yaqin bo‘lib, ayrim hollarda birmuncha yuqori bo‘lishi bilan oson farqlanadi. Boshqa hududlardan farqliroq, uning populyatsiya zichligi mavsum davomida hamda yillar bo‘yicha keskin o‘zgaruvchanligidir. Masalan, 2021 yil mavsumida bu zararkunanda eng yuqori sonda bo‘lganligi kuzatilgan. Aksincha, 2022 yilga o‘tib, uning miqdor zichligi 3-4 marta kam bo‘lganligi qayd etilgan. 2021 yil mart oyining 2-yarmida ko‘payishi tez va bir meoyorda ketgan. Jumladan, mart oyida 10 sm novdadadagi shiralar soni o‘rtacha 29 tani tashkil qilgan, aprelda bu ko‘rsatkich 77 taga ko‘tarilgan. Eng xarakterlisi, may oyiga o‘tgach, zararkunandaning soni 697 taga etgan.

1-rasm. Yashil olma shirasining populyatsiya zichligi (y) va mavsumiylik (x) o‘rtasidagi bog‘liqlikning regression chiziqlari (Quvasoy, 2021-yil).

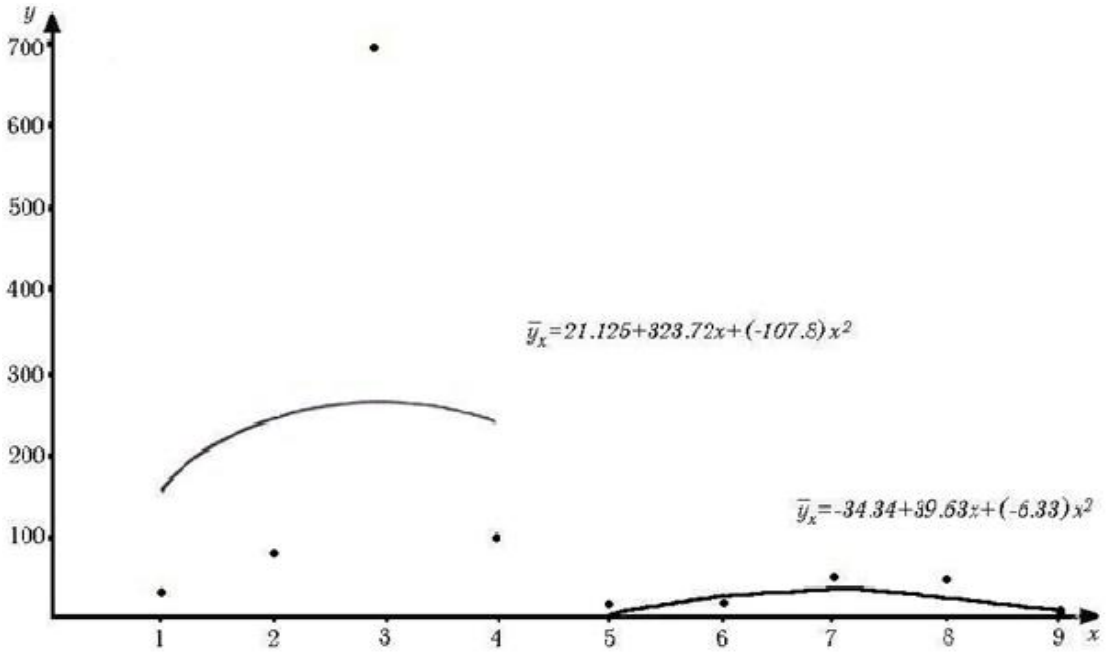

Populyasiya to‘lqinining kuzgi ko‘tarilish grafigi boshqa ‘ududlarnikiga deyarli mos tushgan, lekin ko‘tarilib-pasayish davri sentyabrp-oktabrp oylariga to‘ri kelganini ta’kidlash mumkin. Masalan, avgust oyida shiralar soni o‘rtacha 2 tani tashkil etgan holda bu ko‘rsatkich sentyabr va oktabr oylarida 34 va 31 donaga to‘ri kelgan. Mazkur holatning grafik ifodasi $\bar{Y}x$=-*34.34+39.63x+ (-6.33)*x^2 formulasi bo‘yicha olingan qiymatlar bilan mutanosib bo‘lgan.

Bu holat shiralar miqdor zichligining ko‘tarilishi va kamayishi o‘rtasidagi o‘zaro mutanosib bolanish tufayli ro‘y bergan bo‘lishi mumkin. Jumladan, odatda iyul va avgust oylarida shiralar oz sonda bo‘lishi tabiiy bir vaziyat sifatida qabul qilingan, aksincha, 2022 yilning shu oylarida, ayniqsa, iyul oyida shiralar soni yuqori sonda bo‘lgan. Masalan, iyul oyida shiralar soni 311 tani va avgust oyida 6 tani tashkil etgan. Bu holat regression ta’lil etilganda funksiyaning *($\bar{Y}x$=-97.74+140,58x+(-15.63)*x^2*)* yechimini qanoatlantiruvchi yagona egri chiziq hosil bo‘lgan.

2022 yilda yashil olma shirasi miqdor zichligining o‘zgarishi boshqa yillardagi hamda qo‘shni hududlardagi holatdan keskin farq qilib, mavsum davomida, populyasiyaning odatdagidek 2 to‘lqini ikki emas, aksincha, birgina to‘lqini kuzatilgan (2-rasm).

2-rasm. Yashil olma shirasining populyatsiya zichligi (y) va mavsumiylik (x) o‘rtasidagi bog‘liqlikning regression chiziqlari (Quvasoy, 2022-yil).

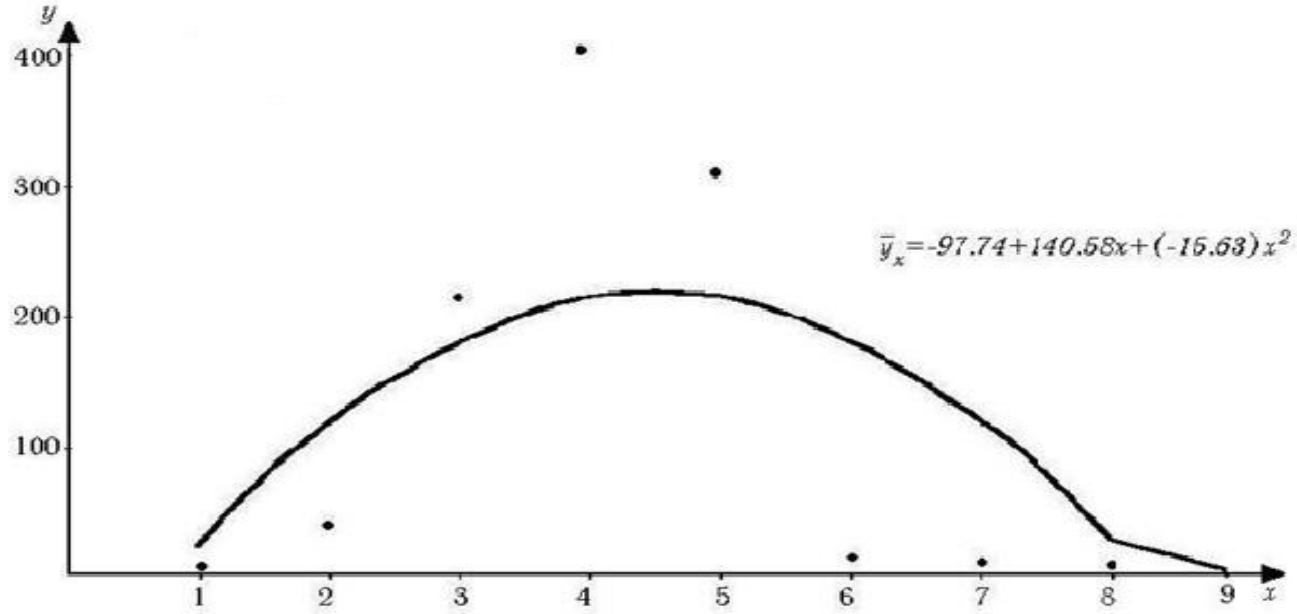

2023 yilda populyasiya to‘lqinining ko‘tarilish davri may-iyun oylariga to‘ri kelgan, lekin iyul oyiga o‘tgach, shiralarning miqdor zichligi keskin pasayib borgan. Masalan, shiralar soni may oyida 325 tani tashkil etgan va iyunda biroz kamayib, 241 taga tushgan. Lekin avgust oyida bu qiymat 7 donani tashkil etgan, xolos. Natijada mazkur holatning apraksimatsiya ko‘rsatkichlari $\bar{Y}x$=*-456.5+636.4x+(-131)*x^2 funksiyasining yechimida o‘z ifodasini topgan. Shiralarning miqdor zichligi kuz davrida sezilarli ko‘tarilgan borsa-da, lekin bahorgi-yozgi ko‘rsatkichlardan deyarli 9-10 marta kam bo‘lishi bilan xarakterlanadi. Olingan natijalar $\bar{Y}x$=*-43.5+68,9x+(-14.5)*x^2 formulasi negizida tahlil etilganda, mavsumning shu davrga xos bo‘lgan grafik chizg‘i hosil bo‘ladi .

3-rasm. Yashil olma shirasining populyatsiya zichligi (y) va mavsumiylik (x) o‘rtasidagi bog‘liqlikning regression chiziqlari (Quvasoy, 2023-yil).

Yashil olma shirasi asoschilarining rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan ‘aroratning quyi poonasi +7 ^{0}C ni tashkil etadi. Ularning rivojlanish muddati Quvasoyda 9 kunni tashkil etadi.

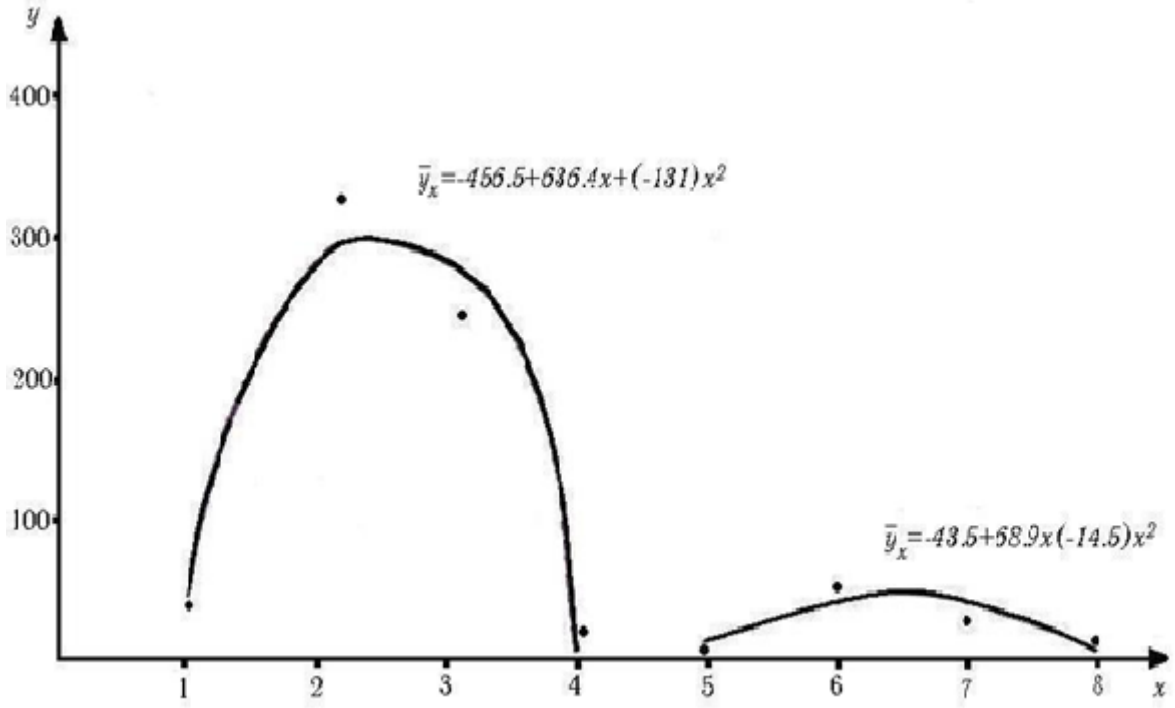

Qanotsiz tirik tug‘uvchilar 7 kunda voyaga yetadi, qanotli tirik tug‘uvchilar 5 kun davomida, qanotli tirik tug‘uvchilar 3-bo‘g‘inda, amfigon avlod esa 13-bo‘g‘inda rivojlanadi. Quvasoy hududida yashil olma shirasi mavsumiy rivojlanishining fenologik kartalari tuzildi va hayotiy sikllari izohlab berildi. U mavsum davomida Quvasoyda 13-15 bo‘g‘in beradi.

Yashil olma shirasi populyasiya zichligining o‘zgarishi mavsumiy va yillik sharoitlarga boliq. Uning populyasiya to‘lqini o‘zgarishida - bahorgi-yozgi va kuzgi hamda bahorgi-kuzgi davrlar farqlanadi, populyasiya zichligining eng yuqori chegarasi Quvasoyda may-iyulga qadar davom etishi mumkinligi o‘rganildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.Smith.J.R., & Brown.T.M., *Seasonal development, life cycle, and population density of the green apple aphid (Aphis pomi) in orchard ecosystems.* Journal of Insect Ecology. 2021. 37(2), 78–92.

2.**Karimov.N.S., Rustamova.G.Z., & Ismatova.S.U.** Yashil olma shirasi (*Aphis pomi*) mavsumiy rivojlanishi, hayotiy sikli va populyatsiya zichligi sur’atlari. *Uzbek Journal of Entomology*. 2020. 5(1), 12–23.

3.**Mahmudova.S.H., & Tursunov.R.R.** Yashil olma shirasi (*Aphis pomi*) populyatsiyasining mavsumiy rivojlanishi va boshqaruvi bo‘yicha tadqiqotlar. *Uzbek Journal of Agricultural Research*. 2023. 6(2), 67–78.

4. **Lee.M.S., Park,J.H., Kim,H.S., & Choi.K.Y.** Monitoring and control strategies for the green apple aphid (*Aphis pomi*) under changing climate conditions. *International Journal of Pest Management*. 2022. 38(3), 150–159.

5.Kim.H.J. Influence of host plant resistance on the life cycle of *Aphis pomi*. *Journal of Applied Entomology*. *2021. 45(4), 300–310.*

6.Мордвилко А.К. Наставления к наблюдениям над тлями (сем. Aphididae), собиранию и сохранению их. Наставления для собирания зоол. коллекций. -1910. - № 7. - Сиб. - 21-56.

7.Шапошников Г.Х. Наставление к собиранию тлей. 1952. Вып. 21. М.: Л.: Изд-во АН СССР. - 21 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDIDA O'SUVCHI MAHALIY O’SIMLIKLARDAN ENDOFIT MIKROORGANIZMLAR AJRATIB OLISH VA ULARNING XILMA-XILLIGI

Jamalova Feruza Abdusalamovna (1), Annayev Muxriddin G’iyos o’g’li(2), Bo’riqulova Nurafzo Hidoyatulloyevna(3), Bahodirova Madinabonu Baxtiyor qizi(4)
feruza.zhamalova@yandex.ru
1.Samarqand Davlat Tibbiyot Universiteti stajoyor assitenti, 2.Agrobiotexnologiyalar va oziq-ovqat xavfsizligi institutining ish yurutuvchi kotibi, 3,4.Mirzo Ulug’bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti talabalari

Annatotsiya Mazkur tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasi hududida o‘suvchi mahaliy o‘simliklardan endofitik achitqilarni ajratib olish va ularning xilma-xilligini o‘rganish maqsad qilindi. Tadqiqotda endofitik mikroorganizmlar, xususan, achitqilar o‘simliklarning ichki to‘qimalarida yashab, turli ekologik va biologik jarayonlarda faol ishtirok etadigan mikroblar sifatida ko‘rib chiqildi. Ushbu mikroorganizmlar, shu jumladan, achitqilar, qishloq xo‘jaligi va farmatsevtika sanoatida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ularning o‘sishi va rivojlanishi o‘simliklarning himoya mexanizmlarini mustahkamlashi, biokontrollar vositalarini ishlab chiqarish kabi foydali xususiyatlar bilan bog‘liqdir. Tadqiqotda o‘simliklarning gullari va mevalaridan ajratilgan endofitik achitqilar MALDI-TOF MS va molekulyar-genetik usullar (18S rRNA, ITS1, ITS2) yordamida identifikatsiya qilindi. Tadqiqot natijalari, shu jumladan, endofitik achitqilarni morfologik va genetik tahlil qilish orqali o‘simliklar orasida o‘zgaruvchanlik va xilma-xillikni aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqot, shuningdek, endofitik mikroorganizmlar bilan bog‘liq yangi ilmiy ma’lumotlarga hissa qo‘shib, ularning ekologik va iqtisodiy ahamiyatini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar. Endofit mikroorganizmlar, molekulyar-genetik usullar, *Heterobasidion* turlari, *Capsicum annuum.*

Kirish.

Endofit mikroorganizmlar o’simliklarning ichki to’qimalarida yashab, ularga turli ta’sir ko’rsatadi. Bu borada endofit mikroorganizmlar qatoriga bakteriyalar, zamburug’lar, achitqilar kabilarni keltirish mumkin. Jumladan, endofit achitqilar nisbatan kam o’rganilgan va ularning farmasivtika, qishloq xo’jaligi, oziq-ovqat sanoatidagi ahamiyati toboro ortib bormoqda. Bundan tashqari endofit achitqilarning o’simliklarning himoya mexanizmlarini mustahkamlashi, biologik nazorat vositalari, ikkilamchi metabolitlar ishlab chiqarishim kabi bir

qancha xususiyatlari ham o’z ahamiyati jihatdan muhim hisoblanadi (Jong et al., 2008; Waller et al., 2012). *Heterobasidion* turlari, masalan, *H. annosum* va *H. insulare*, o‘rmon daraxtlarida ildiz chirishi kasalligini keltirib chiqaradi va o‘rmon xo‘jaligi uchun katta iqtisodiy zararlarni keltirib chiqarishi mumkin (Garbelotto et al., 2001; Stenlid et al., 2004).Chili qalampiri (*Capsicum annuum L*.) endofitik mikroorganizmlar va ularning o‘simliklar bilan o‘zaro aloqalari bo‘yicha tadqiqotlar uchun yangi maydon yaratadi. Bu o‘simlikda yangi turlarni aniqlash, shu jumladan *Heterobasidion* turining mavjudligi, biologik xilma-xillikni va endofitik organizmlar bilan o‘zaro aloqalarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi (Vargas et al., 2007; Martinez et al., 2011). Heterobasidion turlarining filogenetik tahlillari, masalan, H. annosum ning Yevropa, Xitoy va Yaponiya populyatsiyalari orasidagi o‘xshashlikni o‘rganish, endofitik mikroorganizmlarning o‘zgarishini va tarqalishini aniqlashda yordam beradi (Linaldeddu et al., 2009; Dai et al., 2010). Jumaladan, o’simliklardan endofit achitqilar ajratib olish bo’yicha yana bir qancha ishlar amalga oshirilib borilmoqda. Shu sababdan ham Respublika hududida o’suvchi mahaliy o’simliklarda ham aniqlangan, ajratib olingan endofit achitqilarni o’rganish, ularni identifikatsiya qilishni tadqiqotlarimiz maqsadi etib belgilab oldik.

2.Tadqiqot metodlari

2.1. Endofit achitqilarni ajratib olish, aniqlash.

Endofit achitqilarni ajratib olish uchun o’simliklarning gullari 2024-yil bahor oylarida Toshkentning Yunusobod tumanidan, mevalari esa respublikaning turli hududlaridan may va iyun, sentabr oylarida keltirilgan va ulardan olingan endofit achitqilar asosida keyingi ishlar davom ettirilgan. O‘simliklar morfologik belgilariga ko‘ra identifikatsiya qilingan.

Ozuqa muhit sifatida Saburo muhiti tarkibi (g/l): glyukoza - 40.0, pepton – 10.0, pH-6.5±1 ishlatilgan. Endofit achitqilar o’simliklarning yangi mevalari va generativ qismlaridan Abdel-Hafez va boshqalar usul bilan ajratildi [7].

Ishda bevosita ajratish va suyuq ozuqa muhitga chuqur ekish usuli qo'llanilgan. O'rganilgan namunalar aseptik sharoitda, turli xil kombinatsiyalangan sterilizatsiya vositalaridan (etanol 70%, NaOCl 3%) va sirt sterilizatsiyasi uchun ta'sir qilish muddatidan foydalangan holda maydalangan. Mevalar 3-5 daqiqa davomida strelizatsiya qilindi, namunalari 5 mmgacha kichik bo’laklarga bo’lindi va maydalangan namunalar kolbalarga olindi. Ozuqa muhitga bakteriya rivojlanishga to’sqinlik qilishi uchun 200 mkg/l miqdorda sefotaksim qo’shildi. Ekishda bakteriyalarga qarshi antibiotik sifatida sefatksim (200mkg/ml)dan foydalandik.

Inkubatsiya 5-14 kun davomida, 28-30C haroratda, kolbalarda termostatik sharoitda va 180 aylanish tezligidagi tebratgichda o'tkazildi. Shundan so’ng visual o’zgarishlar (loyqalik, gaz hosil bo’lishi) paydo bo’lgandan so’ng, shtrix usuli bilan petrilarga olindi. Petrilardagi achitqiga o’xshash koloniyalar mikroskopik tekshiruvlardan o’tkazildi va bir xil muhitli, antibiotiksiz kasaklarga olindi

Olingan izolyatlar dastlab Kurtzman va boshqalar (2000) ma’lumotlariga ko’ra tasniflandi. So’ng MALDI-TOF va DNK amplifikatsiyasi va sekvenlash usuli orqali identifikatsiya qilindi.

Dastlabki a’nanaviy klassifikatsiya uchun achitqi koloniyasi shakli, rangi, katta-kichikligi, hujayrasining morfologik tuzulishi o’rganildi. Bunda petri likopchachasida o’stirilgan 3-5 kunlik achitqi koloniyalaridan foydalanildi. MALDI-TOF MS (Matrix Assisted Laser Desorbtion/Ionization Time-of-Flight Mass Spectrometery) mikrobiologik klinik laboratoriyada patogen bakteriyalarni, ayniqsa mikroaeroblar, anaeroblar, mikobakteriyalar va zamburug'larni aniqlash uchun qo’llanilayotgan va keng tarqalgan metod hisoblanadi. Namuna olish uchun (inkubatsiya 25°C, 3-5 kun), ajratilgan koloniyalar muhitdan olinib, 300 µL steril distillangan suvga solib, aralashtiriladi. Keyin, 900 µL etanol qo'shilib, aralashma 13 000 × g tezlikda 2 daqiqa davomida sentrifugalanadi. Pellet olinib, xona haroratida qurutiladi. Quritilgan pelletga 10 µL formik kislota qo'shilib, aralashtiriladi va 10 µL asetonitril qo'shilib, aralashma yaxshilab qamrab olinadi. MALDI-TOF Mass Spectrometry usulida formik kislota namunalarni tayyorlanishida ishlatiladi, chunki u mikrobial hujayralar yoki ularning komponentlarini optimal holatda fragmentatsiya qilishga yordam beradi. Bu kislota tarkibidagi protonlar orqali proteinlarning ionizatsiyasini yaxshilanadi, bu esa spektrni aniqroq olish imkonini beradi. Ushbu aralashma yana maksimal tezlikda 2 daqiqa sentrifugalanadi va supernatantning 1 µL si silliq, maxsus MALDI plastinkasiga tomiziladi. So'ng, har bir joyga 1 µL matrisa eritmasi qo'shilib, havoda quritiladi. Namuna MALDI-TOF MSda flex Control dasturi v3.4 yordamida ishlanadi va natijalar Realtime Classification dasturi (RTC) v3.1 yordamida tahlil qilinadi [8]. MALDI-TOFF MS da identifikatsiya qilinmagan ba’zi shtammlar zamonaviy genetika usullari yordamida aniqlandi. Bunda 18S rRNA, ITS1 va ITS2 genlarining sekvensiyalarini o'rganish orqali amalga oshirildi. Dastlab achitqi namunalari 48-72 soat suyuq ozuqa muhitda o’stirilib, DNK ajratib olish uchun namunalar to’plandi, ular DNK ekstraksiyalash orqali olindi. 18S rRNA, ITS1 va ITS2 regionlarining qisman va to'liq ketma-ketliklarini olish uchun polimeraza zanjiri reaktsiyasi (PCR) usuli qo'llaniladi. Buning uchun yuqorida keltirilgan genlar va ITS (Internal Transcribed Spacer) hududlarining maxsus primerlari tanlanadi.

18S rRNA, ITS1 va ITS2 regionlarining qisman va to'liq ketma-ketliklarini olish uchun polimeraza zanjiri reaktsiyasi (PCR) usuli qo'llaniladi. Buning uchun yuqorida keltirilgan genlar va ITS (Internal Transcribed Spacer) hududlarining maxsus primerlari tanlanadi. Amplifikatsiya natijalarini agaroza gel elektroforezida tekshirildi. Amplifikatsiya qilingan mahsulotlar Sanger sekvenslash usuli yordamida to'liq ketma-ketlikka aylantiriladi. Bu usul yordamida molekulyar ma'lumotlar aniqlanadi va natijalar sekvensiyaning uzunligi va sifatini baholash uchun oqimlar ko'rsatiladi. Boshqa sekvencing tizimlari (masalan, Illumina yoki PacBio) ham ishlatilishi mumkin, ammo Sanger usuli oddiy va an'anaviy usul sifatida keng qo'llaniladi. Sekvenlangan ketma-ketliklar gen banklari, masalan, NCBI (National Center for Biotechnology Information) yoki GenBank ma'lumotlar bazasi yordamida taqqoslanadi. Raqamli taxminiy tahlil va filogenetik daraxtlar qurish uchun ma'lumotlar asosida phylogenetik tahlil, BLAST qidiruvi va boshqa bioinformatik vositalar ishlatiladi.

Natija va muhokama

MALDI-TOF MS usuli orqali endofitik achitqalarning ba'zi guruhlarini aniqlash mumkin bo‘lsa ham, ba’zi shtammlarni aniqlash qiyin bo‘lganligi sababli molekulyar-genetik usullar, masalan, 18S rRNA geni, ITS1 va ITS2 ketma-ketliklari orqali aniqlash amalga oshirildi. Ushbu usullar mikrobial genetik tahlil va taksonomik tasniflashda muhim rol o‘ynaydi.

18S rRNA geni: 18S rRNA geni, eukaryotik hujayralarda ribosomada joylashgan va protein sinteziga yordam beradigan zaruriy molekula hisoblanadi. U yuqori darajada saqlangan va ko‘plab eukaryotik organizmlarda o‘xshash tuzilishga ega. Shu sababli, 18S rRNA genini tizimli tasniflash va identifikatsiya qilishda keng qo‘llaniladi. Bu gen sekanslanib, polimeraza zanjiri reaksiyasi (PCR) yordamida amplifikatsiyalanadi, keyin esa sekanslangan DNA ketma-ketliklari bioinformatik tahlil yordamida turli organizmlar bilan taqqoslanadi.

ITS1 va ITS2: Internal Transcribed Spacer (ITS) mintaqalari — ribosomal genlar (18S, 5.8S, va 28S) orasida joylashgan va transkripsiya qilinmaydigan qismlar bo‘lib, ularning o‘zgaruvchanligi ularni taksonomik tasniflashda samarali qilishga imkon beradi. ITS1 va ITS2 bu mintaqalarning birinchi va ikkinchi qismlari bo‘lib, ular o‘zgarmas, lekin turli organizmlar orasida taxonomik farqlarni aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Bu qismlar yuqori darajada o‘zgaruvchan, shuning uchun tahlil qilishda ishonchli identifikatsiya ta’minlanadi, lekin ba’zan yuqori darajadagi o‘zgarishlar bo‘lishi mumkin, bu esa tahlilni murakkablashtiradi. Bu metodlar o‘zgaruvchan qismlarni tahlil qilish orqali yuqori darajada aniqlik bilan organizmlarni identifikatsiya qilishni ta'minlaydi.

Endofit mikroorganizmlarning morfologik xarakteristikasi

	Izolyat	**Izolyatsiya manbai**	**Koloniya shakli**	**Koloniya rangi**	**Hujayrasining morfologiyasi**
1	*CVP*	*Cerasus vulgaris*	Chetlari notekis to‘lqinsimon, ustki qismida bo‘rtmasi bor	Och qo‘ng‘ir	Ellipssimon, cho‘ziq 6-7 mkm
2.	*FCP*	*Ficus carica*	Yumaloq, chegaralangan, ustki qismi burmali	Sarg‘ish-oq	Yumaloq-tuxumsimon, 5-6 mkm
3.	*A1*	*Ficus carica*	Chetlari burmali, yumaloq, ustki qismida izlari bor	Och malla	Yumaloq, yassi, 5-6 mkm
4.	*A3*	*Ficus carica*		Och malla	3-5 mkm, tuxumsimon, cho‘zilgan
5.	*D1*	*Crateagus pontica L*	Chetki qismi to‘lqinsimon, yumaloq, usti donador	Malla	Yumaloq, yassi, 5-6 mkm

6.	*D2*	*Crateagus pontica L*	Donador, chegaralangan, dumaloq	Och sariq	3-5 mkm, tuxumsimon, cho‘zilgan
7.	*D3*	*Crateagus pontica L*	Ustki qismi naqshsimon, cheti burmali, yumaloq	Sarg‘ish	Ellipssimon, cho‘ziq 6-7 mkm
8.	*PCP*	*Prunus domestica*	Yumaloq, chegaralangan, donador	Oq	ovalsimon, yirik, 4-5 mkm
9.	*M1*	*Rubus idaeus*	Donador, yumaloq, chegaralangan	Och qo‘ng‘ir	Uzun yumaloq, 5-6 mkm
10.	*M2*	*Rubus idaeus*	Yumaloq, chetlari patsimon, chegaralangan	Sarg‘ish-oq	Ellipsimon, cho‘ziq, 4-5 mkm
11.	*PAP*	*Pyrus armeniacifolia*	Yumaloq, chegaralangan, ustki qismida izlari bor	Oq	Limonsimon,cho‘ziq 3-4 mkm

Ushbu jadvaldan k’orinib turibdiki, endofit mikroorganizmlarning dastlab morfologik jihatdan tahlil qilib, keyin ularni zamonaviy usullarda identifikatsiyasi amalga oshirilishi maqsadga muoviq ekanini ko’rishimiz mumkin.

Xulosa

Mazkur tadqiqotning natijalari O‘zbekiston hududidagi turli mahaliy o‘simliklardan ajratilgan endofitik achitqilarni aniqlashda MALDI-TOF MS va molekulyar-genetik usullarni qo‘llash samaradorligini ko‘rsatdi. Endofitik achitqilar o‘simliklar bilan o‘zaro aloqada bo‘lib, o‘zgaruvchan genetik belgilar va morfologik xususiyatlarga ega. Ushbu tadqiqot endofitik mikroorganizmlarning turli o‘simliklarda qanday xilma-xillikka ega ekanligini va ular o‘simliklarning ekologik va biotik jarayonlaridagi rolini tushunishda katta ahamiyat kasb etadi. Endofitik achitqilarni o‘rganish qishloq xo‘jaligi va farmatsevtika sohalarida ularni qo‘llashning yangi imkoniyatlarini ochib beradi. Tadqiqotda keltirilgan metodlar yordamida endofitik mikroorganizmlarning keng spektrli o‘rganilishi, ularning xilma-xilligini va potentsialini aniqlashda muhim qadamdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Doty, S.L. (2013). Endophytic Yeasts: Biology and Applications. In: Aroca, R. (eds) Symbiotic Endophytes. Soil Biology, vol 37. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-39317-4_17

2. Ling, L., Tu, Y., Ma, W. *et al.* A potentially important resource: endophytic yeasts. *World J Microbiol Biotechnol* 36, 110 (2020). https://doi.org/10.1007/s11274-020-02889-0

3. Jamal, A., Farhat, H., Urooj, F. *et al.* Characterization of endophytic yeast and its suppressive effect on root rotting fungi of tomato under neem cake soil amendment. *Egypt J Biol Pest Control* 31, 152 (2021). https://doi.org/10.1186/s41938-021-00493-4

4. Bhuyan, B., Hansepi, P. K., Akhtar, S., Ahmed, R., Laskar, R. A., & Tayung, K. (2023). Isolation of yeast endophytes from healthy seeds of Capsicum annuum L. and assessment of their antimicrobial activity. *Journal of Applied Biology and Biotechnology*, *11*, 111-116.

5. Nutaratat, P., Srisuk, N., Arunrattiyakorn, P., & Limtong, S. (2014). Plant growth-promoting traits of epiphytic and endophytic yeasts isolated from rice and sugar cane leaves in Thailand. *Fungal biology*, *118*(8), 683-694.

6. Kachalkin, A., Glushakova, A., & Streletskii, R. (2022). Diversity of endophytic yeasts from agricultural fruits positive for phytohormone IAA production. *BioTech*, *11*(3), 38.

7. Abdel-Hafez, S. I. I. (1981). Phyllosphere and phylloplane fungi of wheat cultivated in Saudi Arabia. *Mycopathologia*, *75*(1), 33-38.

8. Attila, K. Ã., Hutková, J., & Petrová, J. (2015). Antimicrobial activity of pulcherrimin pigment produced by Metschnikowia pulcherrima against various yeast species. *Journal of microbiology, biotechnology and food sciences*, *5*(3), 282-285.

9. Schmit, J. P., & Lodge, D. J. (2005). Classical methods and modern analysis for studying fungal diversity. *Mycology Series*, *23*, 193.

10. Kurtzman CP, Fell JW, Boekhout T, Robert V (2011) Chapter 7 methods for isolation, phenotypic characterization and maintenance of yeasts. Yeasts 1(14):87–110

11. Ling L. et al. Identification of novel endophytic yeast strains from tangerine peel //Current Microbiology. – 2019. – T. 76. – C. 1066-1072.

12. Kurtzman, C., Fell, J. W., & Boekhout, T. (Eds.). (2011). *The yeasts: a taxonomic study*. Elsevier.

13. Lachance, M. A. (2018). CP Kurtzman's evolving concepts of species, genus and higher categories. *FEMS yeast research*, *18*(8), foy103.

14. Hoggard, M., Vesty, A., Wong, G., Montgomery, J. M., Fourie, C., Douglas, R. G., ... & Taylor, M. W. (2018). Characterizing the human mycobiota: a comparison of small subunit rRNA, ITS1, ITS2, and large subunit rRNA genomic targets. *Frontiers in microbiology*, *9*, 2208.

15. Polomska, X., Juszczyk, P., Cadez, N., Raspor, P., Robak, M., & Wojtatowicz, M. (2007). Comparison of physiological and PCR-RFLP rDNA identification of yeast species commonly found in cheese. *Polish journal of food and Nutrition Sciences*, *57*(2), 221-226.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

XONA O‘SIMLIKLARI TAVSIFI VA ULARNI INTERERLARGA JOYLASHTIRISH

Po‘latova Shaxlo Xoldarali qizi
Biologiya yo‘nalishi talabasi
Toshpulatova Dilraboxon Sobirjonovna
Qo‘qon davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi
Maxkamov G‘ulomjon Ma’murovich
Qo‘qon davlat pedagogika instituti dotsenti
dilyatoshpulatova6@gmail.com

Annotatsiya Ushbu maqolada xona o‘simliklarini umumiy bioekologik xusussiyatlari, ularni o‘ziga xos ahamiyatlari, o‘rganilish tarixi haqida ma’lumot berilgan. Hozirgi davrda interyer dizynlari uchun xamyonbop va manzarali, chidamli turlarni tanlash, o‘stirish imkoniyatlarini aniqlash hamda xonalar uchun turli dizaynlar yaratish bayon etilgan.

Kalit so`zlar: xona gullari, fitonsid, vertikal bog‘lar, dekor, interyer, mikroiqlim.

Аннотация В статье представлена информация об общих биоэкологических характеристиках комнатных растений, их специфическом значении и истории их изучения. В настоящее время описывается, как выбрать недорогие и декоративные, устойчивые виды для дизайна интерьера, определить варианты выращивания и создать различные варианты дизайна помещений.

Ключевые слова: комнатные цветы, фитонциды, вертикальные сады, декор, интерьер, микроклимат.

Annotation The article provides information on the general bioecological characteristics of indoor plants, their specific significance and the history of their study. Currently, it describes how to choose inexpensive and decorative, stable species for interior design, determine growing options and create various room design options.

Key words: indoor flowers, phytoncides, vertical gardens, decor, interior, microclimate.

KIRISH

Zamonaviy odamlar hayotlarining ko‘p qismini uyda o‘tkazadilar, shuning uchun ularning ekologik farovonligi haqida g‘amxo‘rlik qilish muhimdir. Ko‘pgina yopiq o‘simliklar nafaqat binolarni estetik bezashga xizmat qiladi, balki ularning gigienik holatini ham yaxshilaydi. Ular havoni namlaydi, namlikni 90% gacha qaytaradi. Suvni bug‘lash orqali o‘simliklar yozda havo haroratini bir necha darajaga kamaytirishga qodir. Fotosintez jarayonida ular karbonat angidridni o‘zlashtiradi va kislorod chiqaradi. Yopiq o‘simliklar mikroorganizmlarni yo‘q

qiladi, fitontsidlarni chiqaradi, zararli gazsimon aralashmalarni olib tashlaydi va ovozning yutilishiga yordam beradi. Binolarning mikroiqlimi (yopiq o‘simliklar tufayli) insonning fiziologik va psixologik holatiga foydali ta'sir ko‘rsatadi.

Har bir o‘simlikga yovvoyi, madaniy, xona o‘simlik sifatida qarash mumkin. Dastlab, barcha o‘simliklar yovvoyi bo‘lib, inson tabiatda taqdim etgan narsadan o‘zi uchun foydalangan. Vaqt o‘tishi bilan inson tabiatdan eng foydali o‘simliklarni tanlab, u yoki bu mahsulotni eng ko‘p miqdorda va eng yaxshi sifatda olish uchun ularni yetishtirdi. O‘simlik, ayniqsa gullaydigan o‘simlik inson ko‘zini quvontiradi. O‘simliklarning go‘zalligidan doimo zavqlanish uchun odamlar o‘z xonalarida eng chiroyli o‘simliklarni yetishtirishni boshladilar. G‘amxo‘rlik va alohida ta'sir ta'siri ostida bu o‘simliklar o‘ziga xos xona gullariga aylandi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Iogann Volfgang fon Gyote har bir tashrif buyurgan mehmonga Crassulaceae oilasiga mansub jonli Kalanxoe (Kalanchoe) ning barglarining chetiga mayda munchoqlar singari hosil bo‘ladigan bir nechta mayda o‘simliklar berardi, ularni parvarish qilish juda oson hamda tez o‘sa olardi. Agar bu mayda yosh o‘simliklar bargdan olinsa, ularda uzun ildizlar o‘sadi va tez orada yangii avlod paydo bo‘ladi.

Keyinroq xona o‘simliklari nafaqat xona bezaklari, garchi ularning dekorativ ta'siri ham muhim bo‘lsada, insonning yaxshi kayfiyatini saqlashdagi o‘rni va gullaganda xona o‘simliklarining chiroyli ko‘rinishi bilan ham ahamiyatli bo‘lib qoldi. Shifokorlar ularni tez yordam xonalariga va kutish xonalariga joylashtiradilar. Terapevtik ma’noda o‘simliklar xonaning mikroiqlimini yaxshilash va havoni tozalashda muhimroq rol o‘ynaydi.

Xona o‘simliklari:

- xonadagi iqlimni yaxshilaydi;
- havodagi chang zarralarini filtrlaydi;
- yozda bug‘lanish tufayli havoni sovutadi;
- havo namligini oshiradi;
- havodagi karbonat angidrid miqdorini kamaytiradi;
- havodagi kislorod miqdorini oshiradi;
- havodan formaldegid va tamaki tutuni kabi zararli moddalarni tortib oladi;
- ular turar-joy hududidagi mikroiqlimning ko‘rsatkichlarini yahshilaydi;
- ular bir vaqtning o‘zida tinchlantiruvchi va ogohlantiruvchi ta'sirga ega;
- stressni bartaraf etish va farovonlikni yaxshilashga yordam beradi;
- xonada o‘ziga xos muhit yaratadi;

Xona gullaridan tabiiy havo filtri sifatida foydalanish uyingizni sog‘lom va qulayroq qilishning oddiy va samarali usulidir.

Botanik olimlar tomonidan O‘zbekiston iqlim va tuproq sharoitida O‘rta yer dengizi, Janubiy Yevropa, Shimoliy Afrika, Osiyo, Eron, Afg‘oniston, Shimoliy Amerikaning Atlantik bo‘yi rayonlari, subtropik Xitoy va Yaponiyadan ko‘p yillik o‘simliklarni, Hindiston va

Seylondan o‘simliklarning introduksiya qilinishi qoniqarli natijalar berishini isbotlab berildidi va ularni o‘stirish uchun tavsiya qildi.

R.L.Xazanovich, M.I.Russiyan, P.A.Gomolitskiylar (1951) o‘z ishlarida mahalliy va chetdan keltirilgan o‘simliklarni introduksiya sharoitida o‘sishi va rivojlanishi, kimyoviy tarkibining o‘zgarishlarini o‘rgandilar. Masalan, 1950 1965 yillar mobaynida akademik F.N.Rusanov boshchiligida Yer sharining deyarli barcha floristik mintaqalaridan o‘simliklar yig‘ib kelindi va ularning namunalari tuzildi.

I.V.Belolipov (1976) O‘rta Osiyo florasida uchraydigan o‘simliklarning Toshkent Botanika bog‘i - introduksion sharoitida ekologik jihatdan moslashish xususiyatlarini tavsiflab berdi.

A.A.Abdurahmonov va S.P.Valixo‘jayevalar (1980) tomonidan esa, Sharqiy Osiyo floristik mintaqasiga mansub bo‘lgan 25 turning introduksiyasi o‘rganildi. Bu tadqiqotlardan so‘ng Toshkent sharoitida 500 dan ortiq turlardan iborat kolleksiya tashkil qilindi. Jumladan, Y.M. Murdaxayev (1965-1990) tomonidan Nyphaceae Dc., Nelumbonacea Salisb., Trapa L., Mentha L., Brasenia schreberi I.F. Gmel., Sophora japonica L., Orthosiphon stamineus Benth., Solanum laciniatum Ait., Rhaponticum carthamoides (Willd.) Jljin., Mandragora turcomanica (Mizgir.), Aerva lanata (L.) Juss va boshqa o‘simliklar introduksiya qilindi.

AQSH Koinot tadqiqotlari markazi 1980-yillardagi va Kyoln universiteti 1995 yildagi tadqiqot ma’lumotlariga ko‘ra, shahar uylari va idoralari havosida ikki yuzdan ortiq turli zaharli moddalar mavjud bo‘lgan. Formaldegid, aseton, metanol, benzol, trikloretilen bug‘larining mavjudligi - bularning barchasi sivilizatsiya natijasidir. Shu sababli, uyda uzoq vaqt o‘tkazadigan odamlarda ko‘ngil aynishi, allergiya va yuqori nafas yo‘llarining kasalliklari tobora ko‘proq uchragan. Shifokorlar bu alomatlarni Building sindromi yoki yopiq xona sindromi deb atashgan. Olimlar bu kasallik bilan xona o‘simliklar yordamida kurashishni taklif qilishgan, chunki ularning ko‘pchiligi zararli gazlarni o‘zlashtirish xususiyatiga ega.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Uy o‘simliklari nafaqat yashash joyi ko‘rinishini yaxshilaydi, balki unga shinamlik va iliqlik hissini ham beradi. Interyerdagi yashil o‘simliklar tabiiy, jonli atmosferani yaratadi, mamnunlik va komfort darajasini oshirishga yordam beradi. Bu, ayniqsa, tabiat bilan aloqa cheklangan shahar sharoitida muhim bo‘lishi mumkin. Uyning turli qismlarida, xoh derazada, xoh osma tuvaklarda yoki javonlarda joylashgan bo‘lib, sizning kayfiyatingizni, umumiy xotirjamligingizni yaxshilaydigan, shu qatorda, ilhom manbasi sifatida xizmat qiladigan va uyning bezatilishiga individuallik qo‘shadigan tirik elementlar bilan to‘ldirilgan shaxsiy makonni yaratishga imkon beradi.

Tuvakdagi gullar zamonaviy interyer dizaynining ajralmas qismiga aylanib, har qanday xonani tabiiylik va soflik qo‘shadi.

O‘simliklarni dekor elementi sifatida qo‘llash interyerga jonlilik va teranlik qo‘shish imkonini beradi. Yashil o‘simliklar turli xil dizayn uslublari bilan a’lo darajada mos tushadi, u xoh minimalizm, xoh skandinaviya yoki bogem uslubi bo‘lsa ham. Ficus yoki palma daraxtlari kabi yirik o‘simliklar xonada yorqin urg‘u bo‘lib xizmat qilishi mumkin, stol yoki deraza

tokchadagi kichik uy gullari esa nafislik va shinamlik qo‘shadi. Barglarning ranglari va shakllarining xilma-xilligi interyerning o‘ziga xosligiga urg‘u beradigan noyob kompozitsiyalarni yaratishga imkon yaratadi.

O‘simlik uchun tuvaklar — uyingizga uslub va xarakter qo‘shishning yana bir usulidir. Turli xil shakllar, o‘lchamlar va ranglardagi tuvaklarni tanlash uy o‘simliklari haqidagi tasavvurni butunlay o‘zgartirishi mumkin. Osma tuvaklar, ayniqsa, kichik xonalar uchun juda aktualdir, chunki ular joyni tejash va vertikal ko‘kalamzorlashtirish qatlamlarini qo‘shishadi. Ular xonalarning burchaklariga yoki derazalar yaqiniga joylashtirilib, havoli va yengil kompozitsiyalar yaratishi mumkin.

Vertikal bog‘lar yashil o‘simliklarni interyerga kiritishda zamonaviy va samarali yechimdir, ayniqsa maydoni cheklangan kvartiralar uchun. Mazkur bog‘lar devorlarga o‘rnatilishi mumkin, ular manzarali fon sifatida yoki hatto maydonni tabiiy ajratib turuvchi devor sifatida xizmat qilishi mumkin. Ular turli xil xona gullarini o‘z ichiga olishi mumkin — noyob va ajoyib yashil devorlarni yaratadigan kichik barglidan tortib to chirmashadigan o‘simliklargacha.

Interyer dizaynidagi tuvaklardagi xona gullari nafaqat bezak, balki uyingizga tabiiylik va uyg‘unlik olib kelish usulidir.

Qanday qilib xona gullari yordamida zonalashtirish yaratish mumkin

Maydonni zobalashtirishda o‘simliklardan foydalanish — bu uyingizga funksionallik, go‘zallik va yashil energiya qo‘shishning ajoyib usuli hisoblanadi. O‘simliklar nafaqat havo va kayfiyatni yaxshilaydi, balki maydonni tartibga solishda ijodiy yondashish orqali, turli xil faolliklar uchun noyob va qulay joylarni yaratadi.

Xona gullarini sotib olish o‘simliklar yordamida zonalashtirish uchun ajoyib g‘oyadir — bu uyda maydonni tashkil qilishning samarali va estetik jihatdan yoqimli usuli. “Yashil burchaklar” hordiq chiqazish va dam olish uchun joy bo‘lib xizmat qilishi mumkin, interyerga shinamlik va soflik qo‘shadi. Buning uchun katta va keng barglari bo‘lgan monstera, fikus yoki dratsena kabi o‘simliklardan foydalaning. Ular o‘qish yoki meditatsiya uchun ideal bo‘lgan shaxsiy makon hissini yaratadi. Har xil balandlikdagi bir nechta o‘simliklarni bir-birining yoniga qo‘yish burchakka mazmunlik va qiziqish qo‘shadi.

XULOSA

O‘simliklar, shuningdek, bo‘sh joyni vizual ravishda ajratish uchun ham qo‘llanilishi mumkin, ayniqsa erkin loyihalanishlarda yoki studiya kvartiralarda. Bambuk, paporotnik yoki tolstyanka kabi baland o‘simliklar tabiiy to‘siqlarni yaratishda mos keladi. Bu nafaqat ish yoki dam olish maydoni kabi turli hududlarni aniqlashga yordam beradi, balki tabiatning elementini xonaga olib keladi. Osma o‘simliklar yoki tokchada turgan tuvaklardagi tirik gular qo‘llanilishi, vizual chegaralarni yaratish, zonalashtirishda vertikal o‘lcham qo‘shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Atabayeva X.N., Xudayqulov J.B., O‘simlikshunoslik . –Тошкент: Fan va texnologiya, 2018.

2. Burigin V.A., Jonguzarov F.X., Botanika. –T: O‘qituvchi, 1962. 308-310 bet.

3. Mustafoyev.S.M., Botanika. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002. 409-411 bet.

4. Pratov.O.P., Nabiev.M.M,. O‘zbekiston yuksak o‘simliklarining zamonaviy tizimi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007.

5. Raximova T.T. O‘simliklar ekologiyasi va fitotsenologiya. – Toshkent, 2009. 43-46 bet.

6. Жизнь растений. В 6-и т. Т. 5. Часть вторая. – Москва: Просвещение, 1981. – С. 135-141.

7. Бейдеман И.Н. Методика изучения фенологии растений и растительных сообществ. –Новосибирск: Наука, 1974. – 154 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

УДК: 61

ОСОБЕННОСТИ, ПОЛЬЗА И ЗНАЧЕНИЕ АЛОЭ ВЕРЫ В ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА.

Абдусаматова М.Б., Сафаров Д.А., Алавдинов М.Х.
Узбекско – финский педагогический институт г.Самарканд
mehriabdusamatova@gmail.com
+998915517639

Аннотация. В статье представлены способы изучения новых методов преподавания ботаники в наши дни с использованием алоэ вера в качестве живых экспонатов. Также были высказаны идеи по изучению новых полезных свойств и состава алоэ вера. Кроме того, в статье представлены выводы и рекомендации авторов относительно особенностей изучения эффектов сока листьев алоэ вера, что является одним из перспективных направлений поиска новых лекарственных средств, подавляющих различные заболевания.

Ключевые слова: комнатные растения, урок ботаники, живые экспонаты, сок алоэ веры, алоэ вера, медицина.

Annotatsiya. Maqolada bugungi kunda tirik eksponatlar sifatida aloe vera yordamida botanikani o'rgatishning yangi usullarini o’rganish yo’llari keltirilgan. Shuningdek, aloe veraning yangi foydali xususiyatlari va tarkibini o'rganish bo’yicha fikrlar bildirilgan. Bundan tashqari maqolada, turli kasalliklarni bostiradigan yangi dori vositalarini izlashning istiqbolli yo'nalishlaridan biri bu tabiiy kelib chiqishi ob'ektlarini o'rganish va tadqiqotning maqsadi aloe vera barglari sharbatining ta'sirini o'rganishning xususiyatlari bo’yicha mualliflarning xulosa va tavsiyalari berilgan.

Kalit so'zlar: uy (xonalar)da o’sadigan o'simliklar, botanika darsi, tirik ko'rgazmalar, aloe vera sharbati, aloe vera, tibbiyot.

Abstract. The article presents ways to study new methods of teaching botany today using aloe vera as living exhibits. Also, ideas were put forward to study new beneficial properties and composition of aloe vera. In addition, the article presents the authors' conclusions and recommendations regarding the features of studying the effects of aloe vera leaf juice, which is one of the promising areas for searching for new drugs that suppress various diseases.

Keywords: indoor plants, botany lesson, living exhibits, aloe vera juice, aloe vera, medicine.

ВВЕДЕНИЕ: Современный человек большую часть жизни проводит в помещении, поэтому важно позаботиться о его экологическом благополучии. Многие комнатные растения служат не только для эстетического оформления помещений, но и улучшают их гигиеническое состояние. Они увлажняют воздух, возвращая до 90% влаги. Комнатные растения уничтожают микроорганизмы, выделяя фитонциды, очищают от вредных газообразных примесей, способствуют звукопоглощению. Микроклимат помещений (благодаря комнатным растениям) благоприятно действует на физиологическое и психологическое состояние человека.

С развитием промышленной индустрии у нас появляется потребность для очищения воздуха, и при этом к нам приходят помощники – растения. Зеленые растения – это не просто элемент декора, они – настоящие союзники в создании благоприятной атмосферы. Вырабатывая кислород в процессе фотосинтеза, они не только улучшают качество воздуха, но и активно участвуют в его очистке, поглощая вредны е вещества и насыщая пространство свежестью. К таким растения входит спатифиллум, сансевиерия, алоэ вера, драцена, фикус, гербера джеймсона и другие (рисунок 1).

Комнатные растения играют важную роль в образовательном процессе, особенно в преподавании ботаники. Они не только служат наглядным материалом для изучения строения и жизнедеятельности растений, но и способствуют формированию экологического мышления у студентов.

Почему выбирают комнатные растения для изучения ботаники? Потому что, комнатные растения просты по уходу, доступно в любое время года, разнообразие вида, безопасность для здоровья и длительный цикл жизни.

Рисунок 1. Комнатные растения освежающий воздух.

В нашей практике мы решили изучить комнатное растение – алоэ вера, который имеет особенное значение как в педагогике, в медицине, так и в каждой сфере жизни человека. Алоэ вера — травянистое растение, которое широко применяется в народной медицине, косметологии и парфюмерии. Родиной алоэ считаются пустыни Южной Африки и Аравийского полуострова. В диком виде растение также встречается на Канарских островах. Сегодня науке известно более четырехсот видов алоэ, но наибольшую известно алоэ вера и алоэ ветвистое.

Род Алоэ объединяет многолетние листовые, травянистые, кустарниковые или древовидные ксерофиты и суккуленты.

Короткий стебель (или ствол) усажен толстыми мясистыми мечевидными листьями, собранными в густые розетки и расположенными в них по спирали. У некоторых видов листья достигают 60 см длины. Края листьев могут быть гладкими или зубчатыми, усаженными по краю острыми шипами или мягкими ресничками. Листья закрывают поры, что предупреждает испарение воды при недостаточном её поступлении извне. Мякоть листа разделена на характерные ячейки, сохраняющие запасы влаги во время засухи. При длительной засухе визуально уменьшается размер листьев за счет израсходования резерва влаги. Также в неблагоприятных условиях растение сбрасывает нижние листья с целью сохранить жизнь.

Цветки небольшие, трубчатые, белые, красные, жёлтые или оранжевые, расположенные на длинном цветоносе в верхушечной многоцветковой кисти.

Алоэ вера обладает широким спектром лечебных свойств, подтвержденных научными исследованиями, и активно используется в медицине для лечения различных заболеваний. Кроме того, его уникальные биологические особенности делают его ценным объектом в преподавании ботаники, способствуя глубокому пониманию морфологии, физиологии и биохимии растений.

АНАЛИЗ СООТВЕТСТВУЮЩЕЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПО ТЕМЕ: в научной литературе существуют различные подходы к изучению про комнатные растения.

В научной литературе достаточно большое внимание уделяется на указы президента Республики Узбекистан, такие как «Год внимания к человеку и качественному образованию», «О мерах по повышению эффективности реформ, направленных на переход республики Узбекистан на «зеленую» экономику до 2030 года». По этим указам проводятся очень активные работы по развитию образование и по увеличению зеленых зон в нашей Республики [1].

С.Н. Глущенко в своем сравнительное фармакогностическом исследование написал химический состав листа алоэ веры. Химический состав Алоэ вера на 99–99,5% оно состоит из воды, а содержание твердых веществ составляет всего 0,5–1%. Различные части растения содержат около 75 питательных веществ, а также 200 активных соединений. Кожура и гель составляют основную часть массы цельного листа – 20 -30% и 70–80% соответственно указанно в таблице №1.

Таблица №1

Химический состав листа алоэ веры [4].

Витамины	A, B, C, E.
Макроэлементы	Mg, Na, K, Ca, P
Микроэлементы	Cr, Cu, Fe, Mn, S, Se, Zn
Антрахиноны	красители, слабительные
Производные антрацена	антисептики, противовоспалительные
Алоины	стимуляторы кишечной перистальтики, обезболивающие
Сапонины	стимуляторы гемолитической активности, секреции, гипотензивные и диуретические
Салициловую кислоту	антисептик, противовоспалительное
Незаменимых аминокислот	8
Заменимых аминокислот	9

Как указывает Н.А. Бурмистрова и О.О. Кривец в своих работах исследовали алоина. Он активно влияет на функции кишечника, стимулируя работу желудка [5].

А.В. Каплюгина и Е.Р. Рябикина предлагает рассматривать инновационную педагогическую деятельность, как учительскую деятельность, которая основывается на различных новшествах, внедрение которых осуществляется в целях повышения результативности проводимых практических и теоретических работ во всех образовательных учреждениях [6].

Цель и задачи исследования изучить возможность использования комнатных растений и алоэ веру в процессе преподавания ботаники и применение в медицине.

• Дать общую характеристику использования комнатных растений на уроках ботаники. Изучить химический и биологический состав алоэ веры.

• Рассмотреть применение комнатных растений в процессе изучения органического мира;

• Проанализировать методы размножений и ускорение роста алоэ веры.

Материал и методы исследования, объектом исследования явился сок листьев алоэ вера.

Собственные исследования: в наших исследованиях мы изучили и использовали клинические методы, наглядные методы**,** практические методы и обучение через создание проблемных ситуаций.

А также мы в своих исследованиях были в клинике нашего города, наблюдали практику врачей. А также были в школах и использовали наглядные экспонаты комнатных растений, на уроках ботаники.

Рисунок 2. Комнатные растения, которые можно использовать на уроках ботаники.

Применение алоэ веры в гастроэнтерологии. Капсулы с алоэ вера могут быть рекомендованы в комплексной терапии патологий пищеварительной системы для улучшения пищеварения, профилактики и купирования запоров, восстановления нормальной кислотности желудка, уменьшения воспаления слизистых оболочек желудочно-кишечного тракта. Мы в клинике наблюдали у троих пациентов улучшение здоровья, при использовании лекарство состоящий из мякоти алоэ веры, мёда и оливкового масло. Это лекарство восстанавливает поврежденные клетки желудка, предотвращая кровотечение при язве желудка. Лечение проводилось в течение месяца. Лекарство применяли утром натощак, по одной чайной ложкой.

Стоматология. Растворы и ополаскиватели с алоэ вера могут применяться в составе комплексной терапии воспалительных патологий полости рта: стоматита, гингивита, пародонтита, а также использоваться для профилактики осложнений после удаления зубов и других оперативных вмешательств.

Дерматология. При кожных патологиях применяют гели и кремы на основе сока алоэ, которые могут оказывать противовоспалительное и заживляющее действие.

В составе комплексной терапии средства с алоэ могут быть рекомендованы при атопических, аллергических и себорейных дерматитах, нейродермите, псориазе, экземе.

Противовирусное и бактерицидное действие. Противовирусная активность алоэ вера исследована в отношении вируса простого герпеса первого типа.

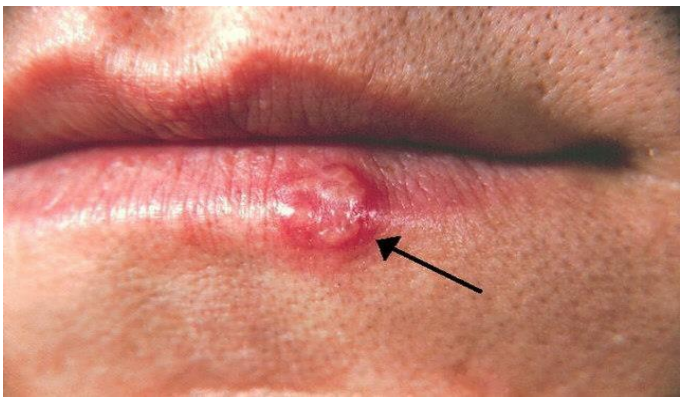

Рисунок 3. Герпес первого типа у пациента мужского пола [7].

В исследовании in vitro гель экстракта алоэ вера в концентрации от 0,1% до 4% продемонстрировал противовирусную активность против вируса простого герпеса первого типа, замедлив его рост и распространение.

В настоящее время проводятся исследования, посвященные возможности применения алоэ вера в гинекологической практике, репродуктологии, аллергологии, изучается активность веществ растения при патологиях опорно-двигательного аппарата, сердечно-сосудистой системы, исследуются его цитотоксические свойства в отношении перерожденных клеток. Поэтому вполне возможно, что в ближайшие годы спектр применения препаратов алоэ вера будет расширен.

Рост алоэ веры. А также мы наблюдали на рост алоэ в разных температурах. Алоэ выдерживает жару, в квартире при 24–28° суккуленту вполне комфортно, летом горшок с цветком можно выносить на балкон или лоджию, оставлять на террасе. Свежий воздух благотворно влияет на многолетник, способствует его укреплению.

Зимой растению достаточно 12–18 градусов, при 10° алоэ прекращает развиваться и может заболеть. Африканский гость не переносит даже небольшие сквозняки.

Для хорошего самочувствия суккуленту нужна рыхлая земля. В посадочный субстрат должны входить равными частями торф, песок, листовая и дерновая земля. Для аэрации корней в грунт вводят кусочки древесного угля, мелкий гравий, кирпичную крошку. На дно горшка насыпают 4-сантиметровый слой дренажа.

Помещают растение так, чтобы корневая шейка располагалась в центре горшка, присыпают грунтом. До 3 лет растение пересаживают ежегодно, позже можно делать пересадку 1 раз в 2–3 года.

К сожалению, в результате наших исследований мы не смогли получить данные всех количеств пациентов вылеченных с препаратами алоэ веры по Самаркандской области, эти данные считаются закрытыми. Не смогли увеличить количество комнатных растений. Так как это требует длительное время. Но наша основная цель не было показывать именно количество, а уклон был к качеству. И мы смогли озеленить несколько территории в школе и в нашем учебном заведении.

ВЫВОДЫ:

- Как указывал наш президент Шавкат Мирзиёев Миромонович - Увеличение зеленых растений приводит увеличению свежего воздуха в окружающей среды. Поэтому отсюда идет вывод, о том, что мы должны учить детей беречь природу.

- Исходя из вышесказанного, в ходе исследования было выявлено, что использование комнатных растений является важным компонентом преподавания биологии. Выполнение работ, связанных с проведением опытов и наблюдений за комнатными растениями, способствует выработке у учащихся приемов и навыков самостоятельной познавательной деятельности, которые впоследствии могут стать основой для более серьезных исследований.

- По исследованиям мы понимаем, что комнатные растения являются важным предметом в жизни человека.

- Применение естественных продуктов в лечении человека более эффективно влияет на процесс.

- Проводит уроки с живыми экспонатами интерактивно и привлекает внимание ученика.

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ЛИТЕРАТУР

1. Указу Президента Республики Узбекистан № УП-5847 «Об утверждении концепции развития системы высшего образования республики Узбекистан до 2030 года» г. Ташкент.08.10.2019 г.

2. Указу Президента Республики Узбекистан № УП-27 О государственной программе реализации стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы в «Год внимания к человеку и качественному образованию» г. Ташкент.28.02.2023 г.

3. Постановлению Президента Республики Узбекистан № ПП-436 «О мерах по повышению эффективности реформ, направленных на переход республики Узбекистан на «зеленую» экономику до 2030 года» г. Ташкент.02.12.2022 г

4. С.Н. Глущенко Сравнительное фармакогностическое исследование листьев и побегов алоэ древовидного (Aloe arborescens Mill.) и алоэ вера (Aloe vera L. ex Webb): дисс канд. фармац. наук.: Самара, 2021. 167 с.

5. УФ-спектроскопическое определение алоина в образцах алоэ вера (A.vera) на основе хемометрической обработки данных // Бурмистрова Н.А., Кривец О.О. [и др.] // Журнал аналитической химии. 2020. Т. 75, № 9. С. 781–787.

6. Познавательно-исследовательский проект «Комнатные растения – наши друзья» Выполнили: воспитатели Каплюгина А.В. Рябикина Е.Р. Ростов, 2023 год

7. Е.О. Куличенко, Д.И. Поздняков и А.М. Темирбулатова «Исследование противовоспалительной активности сока алоэ вера». Вестник новых медицинских технологий. Электронное издание 2023 №2

8.Фармакологическая активность извлечений растений вида Cosmos bipinnatus Cav. / Куличенко Е.О. [и др.] // Фармация и фармакология. 2022. Т. 10, № 1. С. 82-92.

9.Беридзе А.Ш. Алоэ вера – природный целитель, взгляд в будущее. Актуальные вопросы и современные аспекты: сб. статей VII Международной науч.-практ. конф.: в 2 ч. Пенза, 2021. С. 212–217.

10. Разведение алоэ / Щукин Р.А. [и др.] // Наука и Образование. 2020. Т. 3, № 3. С. 354.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDK: 582.28.+581.2(575.1.152)

ORCID: 0009-0004-1000-9348

SURXONDARYO VILOYATI DARAXT VA BUTALARINING UNSHUDRING ZAMBURUG‘LARI BO‘YICHA YANGI MA’LUMOTLAR

Mardonov Sherzod Umaraliyevich
katta o‘qituvchi, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti.
sherzodmardonov9921@gmail.com Tel:+99899-670-30-88
Mustafayev Ilyor Muradullayevich
katta ilmiy xodim, O‘R FA Botanika instituti.
mustafayev.i.m@botany.uz Tel:+99897-342-60-98
D.G’.Sodiqova
Biologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti. dilfuza_1775@mail.ru Tel: +99891-907-80-20
Mallayev Muslim Xushnazar o‘g‘li
tayanch doktarant. Denov tadbirkorlik va pedagogika institute.
mallayevmuslim9@gmail.com Tel.: +99899-239-31-29
Boboxonov Muzaffar Ziyodullayevich
o‘qituvchi, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti.
boboxonovmuzaffar66@gmail.com Tel.: +99891-978-47-11

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada Surxondaryo viloyati hududida avval olib borilgan mikologik tadqiqotlarni tahlil qilish va so‘nggi yillarda olib borilgan mikologik dala tadqiqotlari natijasida viloyat hududida o‘sadigan daraxt va butalarda tarqalgan un-shudring zamburug‘larining bo‘yicha ma’lumotlar keltirilgan. Unga ko‘ra Surxondaryo viloyati daraxt va butalarida zamburug‘lar dunyosi *Ascomycota* bo‘limi 2 sinf, 2 tartib, 2 oila va 6 turkumiga mansub un-shudring zamburug‘larining 14 tur va tur xillari tarqalganligi qayd etildi va ularning zamonaviy kospekti tuzildi. *Erysiphe* turkumiga mansub 3 turni Surxondaryo viloyati hududida ilk bor aniqlandi.

Kalit so‘zlar: *Erysiphe*, *Phyllactinia*, *Sphaerotheca*, *Podosphaera*, *Trichocladia*, *Sawadaea*, Xo‘jayin o‘simlik, mikobiota

НОВЫЕ ДАННЫЕ О МУЧНИСТО-РОСЯНЫХ ГРИБАХ ДРЕВЕСНО-КУСТАРНИКОВЫХ ПОРОД СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ

АННОТАЦИЯ. В данной статье представлены новые данные о мучнисто-росяных грибах, распространенных на деревьях и кустарниках Сурхандарьинской области. Эти данные получены в результате микологических полевых исследований, проведенных в последние годы, а также на основе анализа ранее проведенных микологических исследований. По результатам исследования в Сурхандарьинской области на древесно-кустарниковых растениях обнаружено 14 видов и форм мучнисто-росяных грибов, которые относятся к 2 классам, 2 порядкам, 2 семействам и 6 родам отдела Ascomycota. Также был составлен современный консект этих грибов. Установлено, что 3 вида, относящиеся к роду *Erysiphe*, были зафиксированы на территории Сурхандарьинской области впервые.

Ключевые слова: *Erysiphe, Phyllactinia, Sphaerotheca, Podosphaera, Trichocladia, Sawadaea,* растение-хозяин, микобиота

NEW DATA ON POWDERY MILDEW FUNGI OF WOODY AND SHRUB PLANTS IN SURKHANDARYA REGION

Annotation. This article presents new data on powdery mildew fungi found on trees and shrubs in Surkhandarya region. The data were obtained from mycological field studies conducted in recent years, as well as from the analysis of previously carried out mycological research. According to the study, 14 species and forms of powdery mildew fungi were identified on woody and shrub plants in Surkhandarya region, belonging to 2 classes, 2 orders, 2 families, and 6 genera within the Ascomycota division. A modern conspectus of these fungi was also compiled. It was found that 3 species belonging to the genus *Erysiphe* were recorded for the first time in Surkhandarya region.

Keywords: *Erysiphe, Phyllactinia, Sphaerotheca, Podosphaera, Trichocladia, Sawadaea,* host plant, mycobiota.

KIRISH. Surxondaryo viloyati O‘zbekistonning janubida joylashgan bo‘lib, maydoni 2 009 900 gektarni tashkil etadi. Mintaqaning tekis qismi Amudaryo, Surxondaryo va Sheroboddaryo vodiylarini o‘z ichiga oladi. Janubiy yon bag‘irini esa Hisor tizmasi, Boysun tog‘lari, Kuhitang va Bobotog‘ tizmalar tashkil etadi (Ergashev, 1974).

Un-shudring zamburug‘lari Erysiphaceae oilasiga mansub bo‘lib, tarqalishning asosiy geografik hududlari shimoliy yarim sharning mo‘tadil zonasida joylashgan. Ular ko‘plab o‘simliklardagi kasalliklar qo‘zg‘atuvchi biotroflardir. Ular kosmopolit bo‘lib, sabzavotlar, daraxtlar, butalar, bir yillik, ko‘p yillik o‘tlar kabi turli xil xo‘jayin o‘simliklar diapozoniga ega (Braun & Cook 2012). Un-shudring zamburug‘lari madaniy o‘simliklarda ham ko‘proq uchraydi (Pawar & Patil 2011). Un-shudring zamburug‘lari deyarli barcha o‘simliklar guruhlarini, ya’ni o‘tlardan yuqori angiospermlargacha kasallik yuqtiradi (Braun & Cook 2012).

Un-shudring zamburug‘lari zararlangan o‘simlikning barglari, poyalari va mevalarida osongina ko‘rinadi. Birinchi alomatlar barglarda, shoxlarda va ba’zan mevalarda oq g’ubor

dog‘larni paydo bo‘lishi bilan namoyon bo‘ladi. Vaqt o‘tishi bilan qulay sharoitlarda kasallik kuchayadi (Pap va boshq. 2013).

Surxondaryo viloyati mikobiotasi haqidagi birinchi ma’lumotlar P.N. Golovinning 1941-yildagi tadqiqotlarida keltirilgan bo‘lib, unda takomillashmagan zamburug‘lardan 7 ta turi bo‘yicha ma’lumotlar keltirgan. 1984-1987 yillarda Y.S. Solieva tomonidan Surxondaryo viloyatining yuksak o‘simliklarida 61 tur va formalardan iborat unshudring zamburug‘lari aniqlangan bo‘lib, ulardan 10 tasi daraxtlar va butalarda topilgan.

MATERIAL VA METODLAR. Surxondaryo viloyati hududida olib borilgan mikologik tadqiqotlar va maqola avtorlari tomonidan yig‘ilgan mikologik namunalar asosiy manba sifatida xizmat qildi. Namunalar o‘simliklarning zararlangan qismlaridan olindi va Heluta (1989) metod asosida gerbariy materiallari tayyorlandi. Zamburug‘ning Chasmotheciasi, konidioforlari va konidiyalari Moticam 5N-300M mikroskopidan ×400 gacha kattalashtirishda o‘rganildi va tegishli adabiyotlar yordamida aniqlandi (Golovin 1949; Gaponenko 1965; Panfilova & Gaponenko 1983; Gaponenko et.al 1983; Heluta et. al. 2004; Braun 2012; Raximova et. al. 2014). Zamburug‘larni nomlari "Mycobank" (2025), xo‘jayin o‘simliklar esa "powo.science.kew.org/results" (2025) bazalariga mos ravishda berildi.

NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI. Surxondaryo viloyati hududida avval olib borilgan mikologik tadqiqotlarni tahlil qilish va so‘nggi yillarda olib borilgan mikologik dala tadqiqotlari natijasida hozirgi kunda viloyat hududida o‘sadigan daraxt va butalarda unshudring zamburug‘lari *Ascomycota* bo‘limi 2 sinf, 2 tartib, 2 oila va 6 turkumga mansub 14 tur va tur xillari tarqalganligi qayd etildi (1-jadval).

1-jadval

Surxondaryo viloyati hududida tarqalgan daraxt va butalari unshudring zamburug‘larining taksonomik tahlili

Sinf	**Tartib**	**Oila**	**Turkum**	**Tur va tur xillari**
Leotiomycetes	Helotiales	Erysiphaceae	***Erysiphe***	6
			***Podosphaer*a**	1
			Phyllactinia	4
			Sawadaea	1
			Sphaerotheca	1
Lecanoromycetes	Lecanorales	Heterodeaceae	***Trichocladia***	1
2	2	2	6	14

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, viloyat hududida eng keng tarqalgan turlar *Erysiphe* turkumiga mansub, bu holat Markaziy Osiyo florasida tarqalgan unshudring zamburug‘lari orasida bu turkumni yetakchi ekanligi bilan izohlanadi. Bundan tashqari so‘nggi

yillarda zamburug‘lar sistematikasida bo‘lgan kata o‘zgarishlar natijasida *Microsphaera* turlarini *Erysiphe* turkumiga o‘tkazilgan.

Quyida Surxondaryo viloyati daraxt va butalarida tarqalgan unshudring zamburug‘larining qisqacha zamonaviy kospekti keltirildi.

Erysiphe R. Hedw. ex DC.

1. ***Erysiphe alphitoides*** (Griffon & Maubl.) U. Braun & S. Takam., Schlechtendalia 4: 5 (2000) [MB#464391] (=Microsphaera alphitoides Griffon & Maubl.)

Xo‘jayin o‘simligi va tarqalganligi. *Quercus robur* L. barglari kuchli zararlanadi. Denov dendrariysi (2023).

2. ***Erysiphe australiana*** (McAlpine) U. Braun & S. Takam., Schlechtendalia 4: 17 (2000) [MB#464030]

Xo‘jayin o‘simligi va tarqalganligi. ***Lagerstroemia indica*** **L. yosh novda va** barglarini kuchli zararlaydi. Barglarni deformasiyaga uchrashi, o‘simlikni manzaralilik xususiyatlarini yomonlashtirdi (1-rasm). Aytish joizki ushbu zamburug‘ turi 2020 yilda Toshkent shahrida ilk bor aniqlangan va O‘zbekiston mikobiotasi uchun yangi tur sifatida qayd etilgan. *Erysiphe australiana* Denov dendrariysi va denov shahrida 2023 yilda aniqlandi va viloyat hududi uchun ilk bor qayd etildi.

3. ***Erysiphe lonicerae*** *DC., Flore française 6: 107 (1815) [MB#438331]*, (= *Microsphaera lonicerae* (DC.) G. Winter)

Xo‘jayin o‘simligi va tarqalganligi. *Lonicera nummularifolia* Jaub. Kuhitang tizmasi (Soliyeva, 1986), Boysun o‘rmon xo‘jaligi, Machaylisoy (Mustafayev va b., 2015), Surxon davlat qo‘riqxonasi (2023), To‘palang Milliy tabiat bog‘i (2024)

4. ***Erysiphe berberidis*** DC., Flore française, Ed. 3 2: 275 (1805) [MB#174876], (= *Microsphaera berberidis* (DC.) Cooke)

Xo‘jayin o‘simligi va tarqalganligi. ***Berberis*** sp. Zirk turlarini barglari va yosh novdalarini kuchli zararlaydi. Zinchob qishlog‘i (Soliyeva, 1987), Machaylisoy, G’urbuloq darasi k tract, (Mustafaev et. al., 2015), Surxon davlat qo‘riqxonasi (2023), To‘palang Milliy tabiat bog‘i (2024).

5. ***Erysiphe platani*** (Howe) U. Braun et S. Takam., 2000, Schlechtendalia 4: 12. (≡ *Microsphaera platani* Howe, 1874, Bull. Torrey Bot. Club 5: 4.)

Xo‘jayin o‘simligi va tarqalganligi. *Platanus orientalis* L. Ya’ni sharq chinorini barglari va yosh novdalarini kuchli zaralaydi. Barglarni bujmayishi, zararlangan novdalarni bosh sog‘lom novdalarga nisbatan rivojlanishdan ortda qolib ketishi kuzatiladi. Bu zamburug‘ turini O‘zbekiston hududida uchrashi dastlab 2022 yida Zomin Milliy tabiat bog‘i hududida aniqlandi va O‘zbekiston mikobiotasi uchun yangi tur sifatida qayd etildi (Ortiqov et. al., 2023).

Shundan so‘ng biz chinor daraxtlariga alohida e’tibor qaratdik. Aytish joizki, chinor turli zamburug‘ kasalliklariga nisbatan chidamli daraxt hisoblanadi. 2024 yilda Surxondaryo viloyati jumladan Denov tumani hududida olib borilgan mikologik tadqiqotlarda tuman hududidagi chinor daraxtlarida ushbu unshudring kasalligini tarqalganligi aniqlandi. ***Erysiphe atraphaxis***

(Golovin) U. Braun & S. Takam., Schlechtendalia 4: 5 (2000) [MB#464394] (=*Trichocladia atraphaxidis* Golovin (1950))

Xo‘jayin o‘simligi va tarqalganligi. Bu zamburug‘ *Atraphaxis* turlarini barglarini zararlaydi. *Atraphaxis* sp., Machitli tizmasi, (Soliyeva, 1987), Boysun tumani, Machaylisoy (Mustafaev et. al., 2015), Surxon davlat qo‘riqxonasi (2023), Bobotog‘ va To‘palang Milliy tabiat bog‘lari (2024)

Phyllactinia Leveille

6. ***Phyllactinia fraxini*** (DC.) Homma, Journal of the Faculty of Agriculture of the Hokkaido Imperial University 38: 409 (1937) [MB#265323].

Xo‘jayin o‘simligi va tarqalganligi. *Fraxinus sogdiana* ni barglarin u kuchli zararlaydi. Machaylisoy (Mustafaev et. al., 2015). Surxon davlat qo‘riqxonasi (2023), To‘palang Milliy tabiat bog‘i (2024)

7. ***Phyllactinia suffulta* f. *moricola*** Jacz., Karmannyi opredelitel’ gribov. II. Muchnisto-rosjanye griby: 434 (1927) [MB#279485]

Xo‘jayin o‘simligi va tarqalganligi. *Morus alba* L. Bu zamburug‘ juda keng tarqalgan bo‘lib tutlarni bargini zararlaydi. Jarqo‘rg’on tumani (Soliyeva, 1985), Boysun tumani (Mustafaev et. al., 2015), Denov dendrariysi (2023), Surxon davlat qo‘riqxonasi (2023), To‘palang Milliy tabiat bog‘i (2024)

8. ***Phyllactinia suffulta* f. *pistaciae*** Jacz., Karmannyi opredelitel’ gribov. II. Muchnisto-rosjanye griby: 425 (1927) [MB#279492].

Xo‘jayin o‘simligi va tarqalganligi. *Pistacia vera* L. Pista barglarida uchraydi. Asosan yoz va kuzno boshida biriz salqin tushishi bilan rivojlanadi. Kuhitang tizmasi (Soliyeva, 1985), Bobotog‘ tizmasi (2023).

9. ***Phyllactinia suffulta* f. *populi*** Jacz., Karmannyi opredelitel’ gribov. II. Muchnisto-rosjanye griby: 439 (1927) [MB#279493].

Xo‘jayin o‘simligi va tarqalganligi. *Populus afganica* (Aitch.et Hemsl.) Schneid. Avg’on teragi barglarida Kuhitang tizmasi (Mustafaev et. al., 2015), Surxon davlat qo‘riqxonasi (2023)

Sphaerotheca Leveille

10. Sphaerotheca pannosa var. rosae Woron.: 450 (1914) [MB#138397]

Xo‘jayin o‘simligi va tarqalganligi. Rosa turlari *Rosa maracandica* Bunge va *Rosa ecae* Aitch. barglari, yosh poyalari va mevalarini zararlaydi. Sherobad tumani, Kampirtepa atrofi (Soliyeva, 1987), Boysun tumani, Machaylisay valley (Mustafaev et. al., 2015), Surxon davlat qo‘riqxonasi (2023), Bobotog‘ va To‘palang Milliy tabiat bog‘lari (2024)

Podosphaera Kunze

11. ***Podosphaera pannosa*** (Wallr.) de Bary, Abh. Senckenberg Naturf. Ges. 7: 408 (1870) [MB#543008] (=*Sphaerotheca pannosa* var. *persicae* Woron., Trudy Byuro po Prikladnoj Botanik 7 (7): 749 (1914))

Xo‘jayin o‘simligi va tarqalganligi. *Prunus bucharica* (Korsh.) Hand.-Mazz. Korsh. Barglarini zararlaydi. Kampirtepa atrofi (Soliyeva, 1987), Boysun tumani, Omonxona

(Mustafaev et. al., 2015), Surxon davlat qo‘riqxonasi (2023), To‘palang Milliy tabiat bog‘i (2024)

Trichocladia Neger

13. ***Trichocladia coluteae* f. *coluteae***, Karmannyi opredelitel’ gribov. II. Muchnisto-rosjanye griby: 310 (1927) [MB#505400].

Xo‘jayin o‘simligi va tarqalganligi. Zamburug‘ *Colutea orbiculata* (Sumnev) Yakovlev barglarini zararlab, bargning ikkala tomonida ham uchraydi. Boysun tumani, Yetimtog’ darasi (Mustafaev et. al., 2015), Surxon davlat qo‘riqxonasi (2023), To‘palang Milliy tabiat bog‘i (2024)

Sawadaea *Miyabe*

14. ***Sawadaea bicornis*** (Link) Miyabe, J. Fac. Agric. Hokkaido Imp. Univ. 38: 371 (1937) [MB#258459] (=***Uncinula aceris*** (DC.) Sacc., Sylloge Fungorum 1: 8 (1882)0.

Xo‘jayin o‘simligi va tarqalganligi. Bu zamburug‘ bilan *Acer turkestanicum* Pax. Barglari zararlanadi. Hisor tizmasi janubiy qismi (Soliyeva, 1987), Surxon davlat qo‘riqxonasi (2023).

Xulosa qilib aytganda Surxondaryo viloyati daraxt va butalarida unshudring zamburug‘larining 14 tur va tur xillari uchraydi. Ulardan 3 tur *Erysiphe platani*, *E. alphitoides* va *E. australiana* viloyat hududi uchun ilk bor qayd etildi. Bulardan chinorlarda unshudring kasalligini qo‘zg‘atuvchi *Erysiphe platani* dastlab shimoliy Amerikada aniqlangan. Keyinchalik dunyoning ko‘plab hududlari jumladan Afrika, Australiya, Yevropa va Osiyoda uchrashi qayd etilgan. Respublikamizdan tashqari Markaziy Osiyoning boshqa hududlarida bu zamburug‘ni uchrashi bo‘yicha ma’lumotlar yo‘q. O‘zbekistonga nisbatan yaqin hududlardan Eron va Ozarbayjonda ushbu zamburug‘ uchrashi bo‘yicha ma’lumotlar keltirilgan (Ortiqov et. al., 2023).

Respublikamiz hududiga bu zamburug‘ni kirib kelishiga turli abiotik va antropogen omillar sabab bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Bizni fikrimizcha bu zamburug’ respublikamiz hududiga yaqin 15-20 yillar ichida kirib kelgan va bunda inson omili katta rol o‘ynagan bo‘lishi mumkin. Bu fikrimizni isboti sifatida bir nechta mulohazalarimizni keltirishimiz mumkin. Birinchidan bundan 30-40 yillar avval resbuplikamizni turli hudularida olib borilgan mikologik tadqiqotlar bu turni keltirilmaganligi. Ikkinchidan bu zamburug‘ni aholi maskanlarida, odamlar harakati gavjum hududlarda ko‘proq tarqalganligi jumladan bunga misol qilib bu turni odamlar harakati faol bo‘lgan Zomin Milliy tabiat bog‘ida, keyinroq Toshkent shahri, Denov shahri va Samarqand shaharlarida ko‘p uchrayotganligini keltirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **Эргашев Ш.** Ландшафты Сурхандарьинской области. – Ташкент: ФАН, 1974. – 156 с.
2. **Braun U. (2012).** Taxonomic manual of the Erysiphales (Powdery Mildews) / U. Braun, R. T. A. Cook. – CBS *Biodiversity* Series. - 707 p.

3. Heluta, V.P. (1989) Flora gribov Ukrainy. Muchnistorosyanye Griby [The fungal flora of Ukraine. Powdery mildews]. Kiev, Ukraine: Naukova Dumka (In Russian).

4. Pawar VP., Patil VA. (2011). Occurrence of powdery mildew on some wild plants from Khandesh region of Maharashtra state. *Recent Research in Science and Technology* 3(5), 94–95.

5. Pap P., Ranković B., Maširević S. (2013). Effect of temperature, relative humidity and light on conidial germination of oak powdery mildew (Microsphaera alphitoides Griff. et Maubl.) under controlled conditions. *Archives of Biological Sciences* 65(3), 1069–1077.

6. Солиева Я.С. Микромицеты сосудистых растений Сурхандарьинской области: Автореф. дис. … канд. биол. наук. – Ташкент, 1989. – 1-21 с.

7. Головин П. Н. Микофлора Средней Азии. Мучнисторосяные грибы Средней Азии. – Ташкент, Изд-во АН Узб.ССР, 1949. Т.I. Вып.1. - 145 с.

8. Гапоненко Н.И., Ахмедова Ф.Г., Рамазанова С.С., Сагдуллаева М.Ш., Киргизбаева Х.М. Флора грибов Узбекистана Т.I. Мучнисторосяные грибы. - Ташкент: Фан, 1983, – 4-390 с.

9. Heluta V.P., Wasser S.P. & Voityuk S.O. (2004). *Sphaerotheca parietariae* (*Erysiphales, Ascomycota*), a new powdery mildew fungus in Europe. *Fl. Medit*. № 14: pp. 285-289.

10. Рахимова Е.В., Нам Г.А., Ермекова Б.Д. Краткий иллюстрированный Определитель Мучнисторосяных грибов Казахстана и приграничных территорий. – Новосибирск. Наука, 2014. – 127 с.

11. www.*mycobank.org* (2025)

12. https://powo.science.kew.org/ (2025)

13. Nabieva D.B., Mustafaev I.M., Iminova. M.M. (2021). First report of *Erysiphe australiana* from Uzbekistan. *New Dis Rep* 44:e12032. **https://doi.org/10.1002/ndr2.12032.**

14. Mustafaev I.M., Iminova M.M.,Sherqulova J. Powdery mildew fungi of dendroflora of southern Uzbekistan (Surkhandarya).//International Journal of Seience and Research, - Nagpur 2016-V.5.-P.517-519.

15. Ortiqov I. Z., Mustafaev I. M., Sherkulova J. P. First report of powdery mildew on Platanus orientalis caused by Erysiphe platani in Uzbekistan Novosti sistematiki nizshikh rastenii, 202357(2): 27–33. https://doi.org/10.31111/nsnr/2023.57.2.F27

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDK:57.032:636.018
ORCID.ORG/0009-0004-3902-4437

ORENBURG ZOTLI TAKALAR SPERMANING SIFAT KO‘RSATKICHLARI

Djambilov Bekzod Xamitovich
Sam.DVMCHBU, dotsent
E-mail: djambilov.bekzod@gmail.com

Annotatsiya Mazkur maqola yurtimizga chetdan keltirilgan oq tusli tivit yo‘nalishidagi Orenburg zotli takalarining sperma sifati ilk bor o‘rganilgan. Bunda fiziologik voyaga yetgan takalardan sperma elektroeyakulyator yordanida olingan bo‘lib, . uning sifati makroskopik hamda mikrospopik usulda tekshirildi. Olindan natijalar echkilarni sun’iy urug‘lantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: orenburg zotli taka, sperma, spermatozoilar, konsentratsiya, rezistentlik.

ПОКАЗАТЕЛИ КАЧЕСТВА СПЕРМЫ КОЗ ОРЕНБУРГСКОЙ ПОРОДЫ

Аннотация. В данной статье впервые изучено качество спермы коз оренбургской белой породы, импортируемых в нашу страну. В данном исследовании сперма была получена от физиологически зрелых коз с помощью электроэякулятора. Качество спермы изучалось макроскопическими и микроскопическими методами. Полученные результаты имеют большое значение при искусственном осеменении коз.

Ключевые слова: коза оренбургской породы, сперма, сперматозоиды, концентрация, резистентность.

SPERM QUALITY INDICATORS OF GOATS OF THE ORENBURG BREED

Abstract. This article is the first to research the sperm quality of Orenburg White he-goat imported to our country. In this research, sperm was obtained from physiologically mature he-goats using an electroejaculator. Sperm quality was studied using macroscopic and microscopic methods. The results obtained are of great importance in artificial insemination of goats.

Keywords: he-goat of the Orenburg breed, sperm, spermatozoa, concentration, resistance.

KIRISH. Organizmning reproduktiv funktsiya juda murakkab biologik jarayon hisoblanadi. Hayvonlarning ko‘payish fiziologiyasi xususiyatlarini bilishda genotipik va paratipik omillar ta’siri katta nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Orgonizmning paydo

bo‘lishi va rivojlanishi qonuniyatlarini kashf qilinishi, ularda kechadigan irsiylanish mohiyatini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Ko‘payish jarayonlari mohiyatini to‘g‘ri tushunish hayvon organizmlari tabiatini boshqarishga yo‘l ochadi va shu bilan yangi zotlarni yaratish va mavjud zotlarni yaxshilash, yuqori mahsuldor yosh hayvonlarni saqlash va maqsadli ravishda urchitish imkonini beradi. Naslchilik ishlarining eng muhim tadbirlaridan biri avlodlarining sifati bo‘yicha tekshiruvdan o‘tgan naslli hayvonlardan jadal foydalanishdir.

Naslli hayvonlar nafaqat tegishli eksteryer, mahsuldorligi va salomtligi kabi ko‘rsatkichlari bilan ustunlik qilishi, balki undn foydalanish o‘zining yuqori butun reproduktiv xususiyati bilan ham ajralib turishi kerak. Tabiiy sharoitda eyakulyatsiya jarayoni erkak hayvonning reproduktiv funktsiya bilan bog‘liq bo‘lgan majmuaviy shartsiz reflekslar tizimining yakuniy bosqichi hisoblanadi. Uning dastlabki bosqichida kuyga kelgan urg‘ochilarni izlash, irg‘ish, erektsiya va kopulyatsiya reflekslari mavjud. Qayd etish zarurki, xo‘jalikda hayvonlarni sun’iy urug‘lantirish texnologiyasini qo‘llashda eng avvalo yosh hayvonlarni sun’iy qinga o‘rgatish lozim. Ana shundagina ulardan sperma olish bo‘yicha shartli jinsiy reflekslar rivojlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Yurtimizda tivit yo‘nalishidagi echkichilikni rivojlantirish va momiq jun ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish maqsadida orenburg, angor echki zotlari chetdan olib kelinmoqda. Ammo xorijdan import qilingan tivit yo‘nalishidagi echkichilikning yangi ekologik sharoitidagi o‘sish, rivojlanish va mahsuldorlik ko‘rsatkichlari shuningdek reproduktiv xususiyatlari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar esa deyarli yo‘q.

Hayvonlarda sun’iy urug‘lantirishni qo‘llash chorvachilik tarmog‘idagi XX asrda erishilgan eng muhim ilmiy va amaliy yutuqlaridan biri bo‘ldi. Sun’iy urug‘lantirishning naslchilik ishlarida yo‘lga qo‘yilishi chorvachilik tarmog‘ini rivojlantirishga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatdi. Naslchilik ishlarida maqsadga muvofiq va yuqori mahsuldorlikka ega bo‘lgan avlodlarni olish uchun unga ta’sir etuvchi omillarni nazorat qilib borish tobora muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda. Buning natijasida esa naslchilik ishlarini yaxshiroq tashkil qilish va ma‘lum darajada harajatlarni kamaytirish imkonini beradi [8].

Naslli hayvonlardan avlod olishda asosiy hal qiluvchi ko‘rsatkich spermaning sifati hisoblanadi. Agar naslli hayvon qanchalar yuqori mahsuldorlik va geneologik kelib chiqishiga qaramay unga aspermiya yoki nuqsonli sperma tashxisi qo‘yilsa bu hayvon kelgusida hech qanday ahamiyatga ega bo‘lmay qoladi. Sun’iy urug‘lantirish jarayonida sperma sifati mikroskopik tekshiriladi. Sperma tarkibida spermatozoidlarning konsentatsiyasi kelgusida spermani suyultirish darajasini belgilab beruvchi ko‘rsatkich hisoblanadi [6].

Rossiyaning Orenburg viloyati Gayskiy tumanidagi joylashgan “Губерлинский” naslchilik fermasi genofondidagi orenburg zotli tivit takalarining spermasi [5] tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, aniqlanishicha eyakulyatning o‘rtacha hajmi 0,9-1,1 sm^3 ni tashkil qilib, minimal miqdori 0,5 sm^3 ni, maksimal miqdori esa 1,7 sm^3 gacha o‘zgarishini aniqlaganlar. Mualliflarning fikriga ko‘ra, bitta eyakulyatsiyada o‘rtacha 4 mlrd ga yaqin spermiylarni

saqlaydi. Tadqiqotchilar spermatozoidlarning harakatchanligini 8,8±0,04 dan 9,2±0,07 ballgacha baholaganlar.

[9] ning olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki spermatozoidlarda harakat markazi spermatozoidlarning bo‘yin va tana qismida joylashgan. Spermatozoidlarning to‘g‘ri chiziqli progressiv harakati boshning o‘ziga xos shakli va dum qismining spiral aylanishi orqali ta’minlanadi. Dum harakati spermiyni oldinga siljiydi. Spermatozoidlarda dum fibrillarining qisqarishi fibrillospermosin adenozintrifosfat oqsilining parchalanishi va bu jarayonda energiya ajralib chiqishi bilan bog‘liq ekanligini qayd etiladi.

Erkak hayvon otalantirish uchun irg‘iganda ajralib chiqadigan sperma o‘z tuzilishiga ko‘ra ikki qismdan iborat. Uning suyuq qismi – plazma, shaklli qismi – spermatozoidlardan tashkil topgan. Spermaning plazmasi urug‘don ortig‘i, siydik tanasil kanallarining devorlarida qo‘shimcha jinsiy (pufaksimon, prostate, piyozchasimon, uretra) bezlarining suyuqliklaridan tashkil topgan. Spermatozoidlar eyakulyat hajmining taxminan 30% ga to‘g‘ri keladi. Sperma plazmasi epididimda zichlashib qolgan spermatozoidlarning suyultiradi hamda harakatsiz spermiylar harakatini rag‘batlantiradi. Shuningdek, ularning urg‘ochi hayvon jinsiy yo‘llarida harakatlanishini osonlashtiradi. Bundan tashqari sperma plazmasi spermiylarning urg‘ochi hayvonning reproduktiv tizimida tirik qolishi uchun sharoit yaratadi. Sperma suyuqligining asosiy komponenti bu urug‘don tomonidan ishlab chiqarilgan spermatozoidlardir. Sperma plazmasidan ajratilganda uning tarkibi 75,4% suv va 24,6% quruq moddaga to‘g‘ri keladi [7].

Qishloq hayvonlari orasida echki va qo‘y bir-biriga yaqin bo‘lgan mayda shoxli kavsh qaytaruvchi hayvonlar hisoblanadi. Amoo ular orasida ma’lum bir darajada biologik xususiyatlar bo‘yicha u yoki bu darajada farqlash mavjud. [10] ning qayd etishicha taka spermasi quyuqligi, rezistentlik ko‘rsatkichi jihatidan qo‘chqor spermasidan ustunlik qilishini ta’kidlaydi. Takalar spermasining 1 ml echki spermasida 4 mlrd ga yaqin spermatozoid mavjud.

Qo‘chqorlardan sperma olishning elektroeyakulyatsiya va sun’iy qin yordamida olish usulini xorij tadqiqotchisi [3] o‘zaro taqqoslab o‘rgangan. Aniqlanishicha elektr stimulyatsiya va sun’iy qin yordamida sperma olish natijalarining korrelyatsiya koeffitsienti eyakulyatsiya hajmi uchun r-0,05; konsentratsiya uchun r-0,06; normal sperma soni r-0,73; harakatchanligi uchun r-0,35 ekanligini qayd etadi. Muallifning ta’kidlashicha qo‘chqorlardan spermani sun’iy qin yordamida olish elektr stimulyatsiyasini qo‘llashdan ko‘ra yuqori sifatga ega bo‘lishini ko‘rsatdi.

Naslli hayvonlardan olinadigan sperma sifatiga [2] ning fikricha, genotip, yosh, oziqlantirish, kasalliklar, stress va boshqa omillar o‘z tasir ko‘rsatadi.

Tadqiqotlar Navoiy viloyati Nurota tumani Temirqovuq qishlog‘ida “Nurota qorako‘l naslchilik” MCHJ da urchitilayotgan tivit yo‘nalishidagi orenburg zotli takala ustida o‘tkazildi. Bunda fiziologik voyaga yetgan besh bosh takalardan foydalanildi. Sperma namunalari elektrosimulyator yordamida olindi. Sperma tarkibida spermatozoidlar konsentratsiyasini aniqlash uchun eritrotsitli (qizil aralashtirgichli) melanjer yordamida natriy xloridning 3% li eritmasi yordamida suyultirildi. Mazkur eritma gipertonik eritma hisoblanib, spermatozoidlarni

nobud qilib, harakatsiz holatga keltiradi. Suyultirishda dastlab melanjerning 0,5 belgisigacha sperma tortilib, so‘ng melanjerning 101 belgisigacha bo‘lgan bo‘shliq osh tuzi eritmasi bilan to‘ldirildi. Bunday sperma 1:200 hajmiy nisbatda suyultirildi [1].

Melanjerning ikki uchi barmoq bilan berkitilib, bir daqiqa davomida siltanib aralashtirildi. Keyin eritmining dastlabki ikki tomchisi to‘kib tashlanib, melanjerning uchi steril paxta bilan artildi. Bundan keying tomchi mikroskop ostidagi Goryayev sanoq kamerasiga quyildi. Spermatozoidlarning cho‘kishi uchun 2 daqiqaga kutildi. So‘ng spermatozoidlarning miqdori 10x40 kattalikda Goryayev sanoq kamerasida diaganal bo‘ylab beshta katta kataklarda (har biri 16 ta kichik katakchalarga bo‘lingan, jami 80 ta) sanaldi [4].

Sperma tarkibidagi spermatozoidlarning konsentratsiyasi quyidagi formula yordamida hisoblandi:

$$C=\frac{N*D*4000*1000}{80}$$

Bunda, C- spermatozoidlarning konsentratsiyasi mlrd/ml; N- beshta katta kataklarda sanalgan spermiylar soni; D- suyultirish darajasi (200 marta);

Spermani mikroskopik baholash usullaridan biri bu –spermatozoidlarning rezistentligini aniqlsh usuli hisoblanadi. Spermatozoidlarning rezistetligi V.K.Milovanov va A.I.Korotkov tomonidan taklif etilgan usulda aniqlandi [4,13].

Sperma namunalarining barchasi [12] bo‘yicha baholandi. Olingan raqamli ma’lumotlarga matematik-statistik uslubida biometrik qayta ishlov berilib, variantlar chegarasi – lim, o‘rtacha arifmetik qiymat – $\bar{X}$, o‘rtacha kvadratik og‘ish - δ , o‘zgaruvchanlik koeffitsienti – C_v%, o‘rtacha arifmetik qiymatning xatosi – S_x, tegishli formulalar yordamida hisoblab chiqildi[11].

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Tadqiqotlar davomida takalarda olingan sperma namunalarining makroskopik sifat ko‘rsatkichlari bo‘yicha aniqlangan orgonoleptik ma’lumotlar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Spermaning makroskopik sifat ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkichlar	Orgonoleptik tavsifi
Rangi	Oq-sutsimon, qaymoqsimon-sarg‘ish
Hidi	O‘ziga xos hidli
Konsistensiyasi	Quyuq, qaymoqsimon

Elektroeyakulyatsiya orqali olingan sperma rangi oq-sutsimon rangdan, qaymoqsimon-sarg‘ish ranggacha bo‘lgan namunalari olindi. Olingan eyakulyatlar ichida qizg‘ish (qon aralashgan), ko‘kimtir yoki yashilroq (yiring aralashgan) rangga ega bo‘lgan namunalar kuzatilmadi. Olingan eyakulyat namunalari hidlab ko‘rilganda ularning barchasi o‘ziga xos o‘tkir bo‘lmagan hidga ega bo‘lib, chirindi yoki ammiak hididan holi ekanligi aniqlandi. Shuningdek, barcha namunalarda spermaning konsistensiyasi quyuq qaymoqsimon ekanligi

kuzatildi. Tajribadagi takalardan olingan sperma hajmining o‘rtacha ko‘rsatkichi 1,08 ml ni tashkil etib, eng quyi hajm 0,9 ml ga, eng yuqori hajm esa 1,2 ml ga to‘g‘ri keldi. Namunalar orasida 1 bosh yoki 20% taka spermasi hajmi 1 ml dan past bo‘lgan bo‘lsa, 4 bosh yoki 80% takaning spermasi hajmi 1 ml dan yuqori miqdorda ajraldi.

Sperma makroskopik usulga baholangandan keyin uning sifati mikroskopik usulda baholanadi. Chunki spermatozoidlar o‘lchami juda kichik bo‘lgani uchun qurollanmagan ko‘z bilan tekshirib bo‘lmaydi. Tadqiqotlar davomida orenburg takalaridan olingan sperma namunalari mikroskop ostida tekshirildi. Spermaning mikroskopik sifat ko‘rsatkichlari bo‘yicha aniqlangan raqamli ma’lumotlar quyidagi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Spermaning mikroskopik sifat ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkichlar	O‘lchov birligi	lim	$\bar{X}\pm S_x$	δ	C_v%
Spermatozoidlarning harakatchan	ball	7-9	8,20±0,37	0,837	10,20
Spermatozoidlarning konsentratsiyasi	mlrd/ml	2,32-3,03	2,72±0,13	0,298	10,96
Spermatozoidlarning rezistentligi	ming	18-23	20,60±0,93	2,074	10,07

Mazkur jadval ma’lumotlarida sperma tarkibidagi spermatozoidlarning harakatchanligi, ularning konsentatsiyasi hamda 1% osh tuziga nisbatan rezistentlik ko‘rsatkichlari keltirilgan. Jumladan, takalardan olingan sperma namunalari tarkibidagi spermatozoidlarning harakatchanligi 10 ballik shkala bilan baholanganda, 2 boshi yoki 40% 9 ball bilan; 2 boshi yoki 40% 8 ball biloan; 1 boshi yoki 20% 7 ball bilan baholandi. Sperma namunalarining harakatchanligi bo‘yicha o‘rtacha bahosi 8,20 ballni tashkil etdi.

Olingan sperma namunalari tarkibi spermatozoidlar konsentratsiyasi bo‘yicha tekshirilganda, eng quyi konsentratsiyasi 2,32 mlrd/ml ga, eng yuqori konsentratsiyasi esa 3,03 mlrd/ml ga to‘g‘ri keldi. Namunalar tarkibida tarkibida aniqlangan o‘rtacha spermatozoidlar konsentratsiyasi 2,72 mlrd/ml tashkil etdi. Namunalar orasida spermatozoidlarning konsentratsiyasi 2,00 mlrd/ml past bo‘lgan variantlar aniqlanmadi.

Spermani mikroskopik baholash usullaridan biri bu –spermatozoidlarning rezistentligini aniqlsh usuli hisoblanadi. Spermatozoidlarning rezistetligi deganda spermatozoidlarning 1% natriy xlorid eritmasi ta’sirida suyultirish darajasining ortishi bilan bog‘liq bo‘lgan chidamlilik tushuniladi. Spermatozoidlarning plazmasida xlor ionlarining protoplazmaga kirishiga to‘sqinlik qiluvchi moddalar mavjud bo‘ladi. Ular qanchalik ko‘p bo‘lsa, spermatozoidlar 1% natriy xlorid eritmasi hamda tashqi dispers muhitda yaxshiroq va uzoqroq saqlanadi. Tajribalar davomida Orenburg zotli takalar spermasi tarkibidagi spermatozoidlarning osmotik rezistentligining o‘rtacha ko‘rsatkichi 20,60 ming martani tashkil etib, eng quyi osmotik rezistentlik 18 mingga, eng yuqori osmotik rezistentlik esa 23 mingga to‘g‘ri keldi. Namunalar orasida 2 bosh yoki 40% takalar spermasining osmotik rezistentligi 20 ming ko‘rsatkichdan past

bo‘lgan bo‘lsa, 3 bosh yoki 60% takaning osmotik rezistentlik ko‘rsatkichi aksincha 20 mingdan yuqori qiymatga to‘g‘ri keldi.

XULOSA. Tadqiqotlar davomida orenburg zotli takalardan olingan sperma namulari tahlilidan xulosa qilish mumkinki, chetdan keltirilib yurtimizdaurchitilayotgan takalarning urug‘ sifati belgilangan standart talablariga javob beradi. Bu esa kelgusida sun’iy urug‘lantirishda suyultirilmagan sperma bilan 10-20 bosh echkilarni otalantirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ata-Kurbanov Sh.B., Eshburiyev B.M. Veterinariya akusherligi. Amaliy-laboratoriya mashg‘ulotlari uchun qo‘llanma. Samarqand 2009. – 218 bet.
2. Menger H. Die Spermaqualitat inhre Parametr, Beuiteiliuig und Bedeutung fur zuchtliygienische Untersuchungen und die Erreichung hoher Befruchtungsergebnisse // Monatsh. Veterinarmed, 1980, 35. - № 24. - P. 932 -939.
3. Moore R.W. Acomparison of electro-ejaculation with the artifical vagina for ram semen collection//N .Z .Vet.J.,1985,33.№3.-P.22-23.
4. Баймишев Х.Б., и др. Практикум по акушерству и гинекологии : учеб. пособие. 2-е изд. перераб. и доп. - Самара: РИЦСГСХА, 2012. – 300 с.
5. Екимов А.Н., Козлов А.Ф., Пушкарев Н.Н. Генетическая детерминация воспроизводительной функции коз оренбургской пуховой породы // Актуальные вопросы сельскохозяйственного производства: Сб. науч. тр. - Оренбург, 1996. - Ч. П. - С. 34-39
6. Кулькова О. Е. Пути повышения воспроизводительной способности кроликов при искусственном осеменении. Автореф. к.с-х.н., Москва – 2021 г. – 22 с.
7. Лопырин А.И. Биология размножения овец.-М.:Колос,1971.-С.240.].
8. Медведев Г.Ф., Гавриченко Н.И., Долин И.А. Биотехника размножения сельскохозяйственных животных. Часть 2. Получение и оценка качества спермы самцов сельскохозяйственных животных и птиц: методические указания. Белорусская гос. с-х академия. Горки, 2008. – 52 с.
9. Ожин Ф.В. Технология искусственного осеменения овец. - М.: Колос, 1978.-С. 104-105
10. Садыков Р.Э., Асанбеков О.А. Рекомендации по искусственному осеменению коз.-Фрунзе,1982.-20 с.
11. Яковлев В.Б., Щеглов Е.В. Биометрические расчеты в табличном процессоре Microsoft Excel. Учебное пособие. Москва 2004. – 204 с.
12. ГОСТ 32199-2013. Средства воспроизводства спермы козлов. Технические условия.
13. https://studfile.net/preview/4180154/page:6/

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

TO‘G‘RI OVQATLANISHNING INSON ORGANIZMI UCHUN AHAMIYATI

Ergasheva Yulduzoy Olimovna
Toshkent viloyati Angren shahar
Davolash fakulteti Angren universiteti o‘qituvchisi
Farmakologiya fani katta o‘qituvchisi
yulduzoy100@gmail.com

Annotatsiya: Inson organizmi deyarli barcha kerakli moddalarni oziq-ovqat va suv orqali oladi. Oziq-ovqat mahsulotlarining tarkibi va ularning xususiyatlari salomatlik,jismoniy rivojlanganlik, mehnat qobiliyati, hissiy holat va umuman, umr ko‘rish davomiyligi va sifatiga bevosita ta’sir qiladi. Inson organizmiga shu qadar ta’sir qilishga qodir bo‘lgan yana boshqa bir omilni topish qiyin.

Kalit so‘zlar: organizm, irsiyat, ratsionallik, uglevodlar, oqsillar, mineral moddalar, lipidlar, ruhiyat, vitaminlar, metobolizm, glyukoza.

ПРАВИЛЬНОЕ ПИТАНИЕ И ЕГО ВАЖНОСТЬ ДЛЯ ОРГАНИЗМА ЧЕЛОВЕКА

Аннотация: Человеческий организм получает все необходимые вещества через пищу и воду. Состав продуктов питания и их характеристики напрямую влияют на здоровье, физическое развитие, трудоспособность, эмоциональное состояние и, в общем, на продолжительность и качество жизни. Найти еще какой-либо фактор, способный оказывать такое влияние на организм, крайне сложно.

Ключевые слова: Организм, наследственность, рациональность, углеводы, белки, минералы, липиды, психическое состояние, витамины, метаболизм, глюкоза.

THE IMPORTANCE OF PROPER NUTRITION FOR THE HUMAN BODY

Annotation: The human body receives almost all the necessary substances through food and water. The composition of food products and their characteristics directly impact health, physical development, work capacity, emotional state, and, overall, the duration and quality of life. It is hard to find another factor capable of having such an impact on the body.

Key words: Organism, inheritance, rationality, carbohydrates, proteins, minerals, lipids, mental state, vitamins, metabolism, glucose.

KIRISH. Sog‘lom ovqatlanish inson organizmiga bevosita ta’sir qiluvchi eng muhim omillardan biridir. To‘g‘ri ovqatlanish nafaqat jismoniy salomatlikni, balki ruhiy holatni ham yaxshilashda muhim rol o‘ynaydi. Hozirgi kunda sog‘lom turmush tarzini yaratish uchun, birinchi navbatda, to‘g‘ri ovqatlanish odatlarini shakllantirish zarur. Bu jarayon esa, ratsionga faqat foydali va tabiiy mahsulotlarni kiritish, shuningdek, yomon odatlardan voz kechishni talab qiladi. Keling, sog‘lom ovqatlanish prinsiplari va odatlarini shakllantirishning ahamiyatini yanada chuqurroq tahlil qilaylik.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Sog‘lom ovqatlanish va uning inson organizmi uchun ahamiyati haqida so‘nggi yillarda ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Oziq-ovqat mahsulotlarining tarkibi, ularning sog‘liq uchun foydaliligi va zararli ta’siri haqida bir qancha ilmiy izlanishlar mavjud.

1.Oziq-ovqat va salomatlik: Sog‘lom ovqatlanish haqida bir qator mutaxassislar, jumladan, Boitler va kollegalari (2016) o‘zlarining "Oziq-ovqat va jismoniy salomatlik" nomli maqolasida to‘g‘ri ovqatlanishning organizmga qanday ijobiy ta’sir qilishini tahlil qilganlar. Ularning tadqiqotiga ko‘ra, ratsiondagi balansli va to‘yimli oziq-ovqatlar, masalan, oqsillar, uglevodlar, vitaminlar, va minerallar organizmning normal ishlashini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi.

2.Zararli ovqatlanish va uning salomatlikka ta’siri: Asosiy zararli mahsulotlarni, masalan, tez tayyorlanadigan ovqatlar, gazlangan ichimliklar va shirinliklarni iste’mol qilishning salbiy oqibatlari haqida ilmiy tadqiqotlar ko‘plab manbalarda uchraydi. O‘quvchi va Toma (2018) o‘zlarining “Zararlı Ovqatlar va Ularning Salomatlikka Salbiy Ta’siri” nomli maqolalarida fast-fud mahsulotlari va shirinliklarning uzoq muddatli iste’mol qilinishi metabolizmni buzishi va yurak-qon tomir kasalliklarini keltirib chiqarishi mumkinligini ta’kidlaydilar.

3.Sog‘lom ovqatlanish tamoyillari: Sog‘lom turmush tarzini shakllantirish uchun ratsiondagi muhim tamoyillarni belgilash kerak. Olsson va Kristensen (2017) tomonidan olib borilgan tadqiqotda, ular sog‘lom ovqatlanishning asosiy tamoyillarini, shu jumladan, meva va sabzavotlarning ratsionda ustun o‘rin tutishi, shuningdek, zararli oziq-ovqat mahsulotlaridan qochish zarurligini ta’kidlaganlar.

Metod:

Ushbu maqoladagi tadqiqot metodologiyasi sog‘lom ovqatlanish tamoyillarini o‘rganish va ularni real hayotga tatbiq etish bilan bog‘liq. Tadqiqotda quyidagi metodlar ishlatilgan:

1. Adabiyotlarni tahlil qilish: Maqoladagi asosiy ma’lumotlar va takliflar ilgari amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar asosida tahlil qilindi. Oziq-ovqat mahsulotlarining salomatlikka ta’siri, shuningdek, to‘g‘ri ovqatlanish tamoyillari haqida mavjud bo‘lgan ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi.
2. Eksperimental metod: Tadqiqot davomida sog‘lom ovqatlanish tamoyillarini amaliyotda qo‘llash va bu orqali organizmga ta’sirini aniqlashga yo‘naltirilgan eksperimental metodlardan foydalanilgan. Tadqiqotda ratsiondagi oziq-ovqat mahsulotlarining muntazam va balansli iste’moli, zararli mahsulotlardan voz kechish jarayoni kuzatildi.

3. Kvantitativ va sifatli metodlar: Tadqiqotda ratsiondagi o‘zgarishlar va uning organizmga ta’sirini o‘lchash uchun kvantitativ metodlar, masalan, sog‘liqni saqlash ko‘rsatkichlarini tahlil qilish, va sifatli metodlar, masalan, ishtirokchilarning fikrlarini tahlil qilish kabi usullar qo‘llanildi.

4. Statistik tahlil: Tadqiqotda olingan ma’lumotlarni statistik tahlil qilish orqali sog‘lom ovqatlanishning organizmga ta’siri haqida umumiy xulosa chiqarildi. Buning uchun o‘rtacha ma’lumotlar va tahlil usullari, shu jumladan, tahlil qilingan indikatorlar bo‘yicha o‘zgarishlar hisobga olindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sog‘lom ovqatlanish tamoyillariga amal qilish inson organizmiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Oziq-ovqat mahsulotlarining to‘g‘ri tanlanishi va ratsiondagi balansning saqlanishi sog‘liqni yaxshilashga xizmat qiladi. Tadqiqot davomida ishtirokchilar sog‘lom ovqatlanish tartibiga rioya qilganlarida metabolik ko‘rsatkichlarda ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi. Masalan, jismoniy faollik va organizmning energiya darajasi oshdi, yomon xolesterin miqdori kamaydi va umumiy salomatlik yaxshilandi.Bundan tashqari, zararli oziq-ovqat mahsulotlaridan voz kechish, xususan, fast food va gazli ichimliklarni kamaytirish organizmning uzoq muddatli sog‘lig‘ini saqlashga yordam beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, zararli mahsulotlar va shirinliklarning ko‘p iste’moli qonda qand miqdorini oshirib, insulin rezistensiyasiga olib kelishi mumkin, bu esa diabet xavfini oshiradi.Sog‘lom ovqatlanish va uning organizmga ta’siri haqida mavjud adabiyotlar orasida ko‘plab izlanishlar bor. Tadqiqotimizda kuzatilgan natijalar bo‘yicha, Sog‘lom ovqatlanishning tarkibida meva, sabzavot, to‘yimli oqsillar va uglevodlar muhim o‘rin tutishini tasdiqlash mumkin. Bu natijalar avvalgi tadqiqotlar bilan mos keladi, masalan, Boitler va hamkasblarining (2016) ishlari sog‘lom ratsionning organizmga qanday foydaliligi haqida ijobiy xulosaga kelgan.Tadqiqot davomida olingan ma’lumotlar, shuningdek, zararli oziq-ovqatlarning salbiy ta’sirini ham ko‘rsatdi. O‘quvchi va Toma (2018) tomonidan olib borilgan izlanishlarga ko‘ra, yuqori kaloriyali, kam ozuqa moddali oziq-ovqatlar uzoq muddatda yurak-qon tomir kasalliklari va diabetga olib kelishi mumkin. Bizning tadqiqotimiz ham aynan shunday salbiy oqibatlarni ko‘rsatdi.Tadqiqotning bir muhim jihati shundaki, sog‘lom ovqatlanishning psixologik va jismoniy ta’siri ham inobatga olindi. Oziqlanishni o‘zgartirish, ayniqsa, zararli odatlarni kamaytirish, ishtirokchilarda umumiy kayfiyatning yaxshilanishiga va stress darajasining pasayishiga olib keldi. Boshqa tadqiqotlar, masalan, Olsson va Kristensen (2017), sog‘lom turmush tarzining psixologik foydalarini ham ta’kidlaydi.Shunday qilib, natijalarimizni umumlashtirgan holda, ratsionni sog‘lomlashtirish nafaqat jismoniy salomatlikni, balki psixologik holatni ham yaxshilaydi. Shu bilan birga, yomon odatlarni tugatish va sog‘lom ovqatlanishga o‘tish jarayonida davom etgan yengillik va o‘zgarishlar o‘z navbatida, sog‘liqni yaxshilashga xizmat qiladi.Tadqiqot natijalari va muhokama asosida, sog‘lom ovqatlanish tamoyillariga amal qilishni rag‘batlantirish va yomon odatlarni kamaytirish uchun keng miqyosda ta’lim va targ‘ibot ishlarini olib borish zarurati

mavjudligini ta’kidlash mumkin. Shuningdek, salomatlikni qo‘llab-quvvatlash va sog‘lom turmush tarzini yaratish uchun ijtimoiy va ilmiy sohalarda hamkorlikning ahamiyati katta.

XULOSA. Ushbu tadqiqotning natijalari sog‘lom ovqatlanishning organizmga ijobiy ta’siri va zararli oziq-ovqatlardan voz kechishning ahamiyatini ko‘rsatdi. Ratsionni sog‘lomlashtirish orqali jismoniy holat, metabolik ko‘rsatkichlar yaxshilanishi, yomon xolesterin miqdori kamayishi va umumiy salomatlik yaxshilanishi kuzatildi. Shuningdek, sog‘lom ovqatlanish nafaqat jismoniy, balki psixologik jihatdan ham foydali bo‘lib, stress darajasining pasayishi va kayfiyatning yaxshilanishini ta’minladi.Tadqiqotning muhim xulosalaridan biri shundaki, zararli oziq-ovqat mahsulotlarini kamaytirish va sog‘lom turmush tarzini yaratish uchun ta’lim va targ‘ibot ishlari zarur. Odamlarning sog‘lom ovqatlanish va ratsionni sog‘lomlashtirishga bo‘lgan qiziqishini oshirish, ularning umumiy salomatligini yaxshilashga yordam beradi.Shu bilan birga, bu tadqiqot, sog‘lom turmush tarzini yaratish va uning salomatlikka bo‘lgan ijobiy ta’sirini keng miqyosda targ‘ib qilish zaruriyatini ta’kidlaydi. Kelgusi tadqiqotlar sog‘lom ovqatlanishning uzoq muddatli ta’sirini chuqurroq o‘rganishga yo‘naltirilishi kerak.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1.Abduqodirov, I. & Jumaev, S. (2020). *Zarur ovqatlanish tamoyillari va inson salomatligi*. Tashkent: Science Press.

2.Bekmurodov, A. (2018). *Oziq-ovqat mahsulotlarining inson organizmiga ta’siri*. Tashkent: Ekspress-Inform.

3.Ko‘chkarov, B. & Mamadaliyev, R. (2019). *Sog‘lom ovqatlanish va uning ahamiyati*. Journal of Nutrition Science, 3(2), 45-52.

4.Sodiqov, F. (2021). *Sog‘lom turmush tarzini shakllantirishning ilmiy asoslari*. Tashkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.

5.Smith, M. & Williams, L. (2017). *The role of proper nutrition in health and disease prevention*. International Journal of Health Sciences, 11(4), 323-330.

6.Anderson, L. (2016). *Nutrition and its influence on human health: A comprehensive overview*. Journal of Nutritional Health, 45(1), 10-20.

7.WHO (World Health Organization). (2020). *Healthy diet*. World Health Organization. Retrieved from www.who.int.

8.Simpson, R. & McFadden, S. (2015). *Food choices and nutrition: Implications for health*. Nutritional Review Journal, 7(3), 29-35.

9.Jones, D. & Taylor, M. (2018). *Food, nutrition, and well-being: A global perspective*. International Journal of Food Science and Nutrition, 9(4), 100-112.

10.Miller, H. & Peterson, J. (2021). *Impact of diet on mental and physical well-being: Current perspectives*. Journal of Psychological Health, 4(2), 22-27.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

SANOAT CHIQINDISI HISOBLANGAN PIROLIZ MOYINING SULFOLASH JARAYONINI TADQIQ QILISH

Ergasheva Yulduzoy Olimovna
Angren Universiteti “Davolash”fakulteti “Umumdavolash ishi”kafedrasi katta o’qituvchisi.+998991310572
Beknazarov Hasan Soyibnazarovich
Angren Universiteti “Davolash”fakulteti “Umumdavolash ishi ”kafedrasi mudiri T.F.D., Professor
E-mail: hasanbeknazarov130@gmail.com

Annotatsiya Naftalinsulfokislotali formaldegid smolasi namlash, emulsiya hosil qilish va dispersiya qilish kabi yaxshi xususiyatlarga ega bo‘lgan dispersant hisoblanadi. U qoplamalar uchun dispersant, bo‘yoqlar uchun dispersant, sement uchun plastifikator va boshqa maqsadlarda keng qo‘llaniladi. Shu sababli, naftalinsulfokislotali formaldegid kondensatini sintez qilish va uning ekspluatatsion xususiyatlarini o‘rganish katta amaliy ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotda Piroliz moyi, sulfat kislota va formaldegiddan piroliz moyining sulfat kislotaga nisbati 1:1.2 ga bo‘lgan naftalinsulfokislotali formaldegid kondensati 160°C harorat oralig‘ida va kondensatsiya vaqti 6 soat davomida sintez qilindi. Mahsulotlardagi funksional guruhlarning xususiyatlari IQ-spektroskopiya usuli yordamida aniqlandi.

Tayanch iboralar: Suvni tuzsizlantirish, kationit, suvni yumshatish, Piroliz moyi, Sulfolash, Polikondensatsiya, Ion almashinadigan qatron, Kation almashish qobiliyati, kationit regeneratsiyasi, kislotalilik.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА СУЛЬФИРОВАНИЯ ПИРОЛИЗНОГО МАСЛА, ЯВЛЯЮЩЕГОСЯ ПРОМЫШЛЕННЫМ ОТХОДОМ

Аннотация Нафталинсульфокислотная формальдегидная смола считается диспергирующим агентом с хорошими свойствами, такими как смачивание, эмульгирование и диспергирование. Он широко используется в качестве диспергирующего агента для покрытий, диспергирующего агента для красок, пластификатора для цемента и других целей. Поэтому синтез нафталинсульфокислотного формальдегидного конденсата и изучение его эксплуатационных свойств имеет большое практическое значение. В данном исследовании из пиролизного масла, серной кислоты и формальдегида был синтезирован нафталинсульфокислотный формальдегидный конденсат с соотношением пиролизного масла к серной кислоте 1:1.2 в диапазоне температур 160°C и временем конденсации 6

часов. Свойства функциональных групп в продуктах определяли методом ИК-спектроскопии.

Ключевые слова: Обессоливание воды, катионит, умягчение воды, Пиролизное масло, Сульфирование, Поликонденсация, Ионообменная смола, Катионообменная способность, регенерация катионита, кислотность.

INVESTIGATION OF THE SULFONATION PROCESS OF PYROLYSIS OIL, AN INDUSTRIAL WASTE PRODUCT

Abstract Naphthalenesulfonic acid formaldehyde resin is considered a dispersing agent with good properties such as wetting, emulsifying, and dispersing. It is widely used as a dispersing agent for coatings, a dispersing agent for paints, a plasticizer for cement, and for other purposes. Therefore, the synthesis of formaldehyde condensate based on naphthalenesulfonic acid and the study of its operational properties are of great practical importance. In this study, naphthalenesulfonic formaldehyde condensate was synthesized from pyrolysis oil, sulfuric acid, and formaldehyde, with a ratio of pyrolysis oil to sulfuric acid of 1:1.2 in a temperature range of 160°C and a condensation time of 6 hours. The properties of the functional groups in the products were determined by IR spectroscopy.

Keywords: Water desalination, cationite, water softening, pyrolysis oil, sulfonation, polycondensation, ion-exchange resin, cation exchange capacity, cationite regeneration, acidity.

Kirish. Hozirgi vaqtda kimyo sanoatini mahalliy xomashyolardan samarali foydalangan holda yarim tayyor mahsulotlar, jumladan, organik sintez va nanotexnologiyalar ishlab chiqarish orqali xomashyodan tayyor mahsulotga o’tish jarayonlari amalga oshirilmoqda. Suvlarni chuchuklashtirish, tozalash va konditsiyalash jarayonlari ko‘pincha ularni yumshatish ion almashinuv jarayonlari bilan bog‘liq bo‘ladi. Bu jarayonlar aylanma sovutish tizimlari uchun suvni barqarorlashtiruvchi tayyorlashda yoki teskari osmos usuli bilan suvni chuchuklashtirishdan oldin qo‘llaniladi. Shuningdek, ion almashinuvi elektrolizdan oldin tuz eritmalarini qattiqlik ionlaridan tozalashda sulfatkationit birikmalaridan keng qo‘llaniladi. Yumshatishning reagentli usullari doimo cho‘kindi hosil bo‘lishi va ajralib chiqishi bilan kuzatiladi, bu esa texnologiyani sezilarli darajada murakkablashtiradi va past samaradorlik bilan tavsiflanadi. Boshqa tomondan, suvni ion almashinuvi orqali tuzsizlantirish samaradorligi uning minerallik darajasiga bog‘liq. Bunday holatlarda minerallashgan suvlarni tozalash uchun ion almashinuvini qo‘llash muammoli hisoblanadi. Shu sababli, minerallashgan suvlarni ion almashinuvi orqali yumshatish shartlarini aniqlash dolzarb masala hisoblanadi.

Suvni chuchuklashtirish texnologiyalarida bosim yuzasi farqi bilan ishlaydigan membranani ajratish va filtrlash va nanofiltratsiya usullari tobora ko‘proq qo‘llanilmoqda [1]. Bu usullar oqova suvlarni tozalashda ham keng qo‘llaniladi [2]. Bu usullarning kamchiligi qimmatbaho yarim o‘tkazuvchan membranalardan foydalanishdir. Bu esa, membranalarda cho‘kindi paydo bo‘lishining oldini olish uchun suvni oldindan yuqori samaradorlik bilan

tozalashni talab etadi. Tadqiqot ishida ko‘rsatilishicha, baromembranali jarayonlardan oldin suvni samarasiz mexanik tozalash membranalarning unumdorligini pasaytiradi va ularning selektivligini yomonlashtiradi[3]. Suvni samarali mexanik tozalashdan tashqari, membrana yuzasida kalsiy sulfat va karbonatning cho‘kmalarini oldini olish zarur. Bu ehtimoldan yiroq emas, chunki dengiz suvida sulfatlar miqdori 35 mg-ekv/dm^3 gacha yetishi va qattiqligi 40-60 mg-ekv/dm^3 ni tashkil etishini inobatga olsak, bu juda muhim masaladir. Cho‘kindi hosil bo‘lishiga nisbatan suvni barqarorlashtirishning eng oddiy usuli-bu antiskalantlardan foydalanishdir [4]. Biroq, teskari osmos usuli bilan suvni chuchuklashtirishda ajralib chiqadigan zaharli va ko‘p miqdordagi konsentratlar tufayli, chiqindilarni qayta ishlash muammosi ancha murakkablashib ketadi. Poliakril kislotalari va ularning hosilalari asosidagi antiskalyantlar kamroq zaharli hisoblanadi, biroq ularning yuqori narxi tufayli suvni tozalash xarajatlari sezilarli darajada ortib ketadi [5]. Suvni reagent yordamida yumshatishda suvni dastlabki tozalash texnologiyasi sezilarli darajada murakkablashib ketadi [6-7]. Bundan tashqari, suvning pH qiymati ancha yuqori. Sulfatlarni olib tashlash orqali suvni barqarorlashtirish qimmatbaho alyuminiy koagulyantlaridan foydalanishni talab etadi va katta hajmdagi cho‘kindilar hosil bo‘lishiga olib keladi [8]. Bu esa suvni tindirishni murakkablashtiradi. Suv tayyorlashni barqarorlashtirish uchun ion almashinuvini qo‘llash tuzlar miqdori nisbatan past bo‘lgandagina mumkin [9]. Natriy xloridning yuqori konsentratsiyalarida qattiqlik ionlarining desorbsiya jarayonlari sorbsiya jarayonlaridan ustun keladi, bu esa kuchli kislotali kationitlarda suvni yumshatish samaradorligini keskin pasaytiradi. Kuchli minerallashgan suvdagi organik va noorganik ionlar uchun ham og‘ir metall ionlari va qattiqlik ionlariga nisbatan past sig‘im xos [10]. Suvni dastlabki ishlov berishda kislotali shakldagi kuchsiz kislotali kationitlardan foydalanish, suvni yumshatish samaradorligi past bo‘lsa-da, samarali dekarbonizatsiyani ta’minlaydi [11]. Suvning ishqoriyligi past va minerallashuv darajasi yuqori bo‘lgan hollarda kuchsiz kislotali kationitlarni kislotali shaklda qo‘llash suvning samarali yumshatilishini ta’minlay olmaydi [12]. Umuman olganda, suvni tayyorlashda ion almashinuvi keng qo‘llanilishiga qaramasdan, sho‘rlangan tabiiy va oqova suvlarni barqarorlashtirish uchun bu usuldan foydalanish samarali emas[13]. Suvni yumshatishda kuchsiz kislotali kationitlarni qo‘llashning asosiy kamchiliklaridan biri ularning qayta tiklanish samaradorligining nihoyatda pastligidir [14]. Biroq, aynan shu sababli, ularni tarkibida natriy ionlari yuqori miqdorda bo‘lgan sho‘r suvlarni yumshatishda qo‘llash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Methodologiya.

Sulfokationitli ion almashinadigan smolani sintez qilish uchun quyidagi jarayonlar amalga oshiriladi:

Piroliz moyini 160^0C da 4 soat davomida konsentrlangan sulfat kislota (molyar nisbati 1:1.2) bilan sulfonlashtirildi, natijada to’q-qora sulfomassa hosil bo'ldi; Hosil bo’lgan sulfomassani distillangan suv bilan suyultiriladi va 38% formaldegid (naftalin va formaldegidning dastlabki molyar nisbati 1:2) bilan 110-120^0C da polikondensatsiya qilindi.

Naftalinsulfokislota sintezi. Piroliz moyini konsentrlangan H_2SO_4 bilan β-naftalinsulfokislotaga sulfonlanadi. Bunda piroliz moyini 70°C da sulfat kislota bilan aralashtiriladi va 1 soat qaynatiladi. 1-tenglamaga muvofiq konversiyaga to’liq erishish uchun sulfonlanish jarayonida hosil bo’lgan reaksiya suvi azeotropik usulda distillanadi. Reaksiya jaroyinida β-naftalinsulfokislotasi bilan bir qatorda naftalin qo’sh halqali naftalin-di-sulfokislotalar yoki di-naftilsulfonatlar ham paydo bo’lishi mumkin.

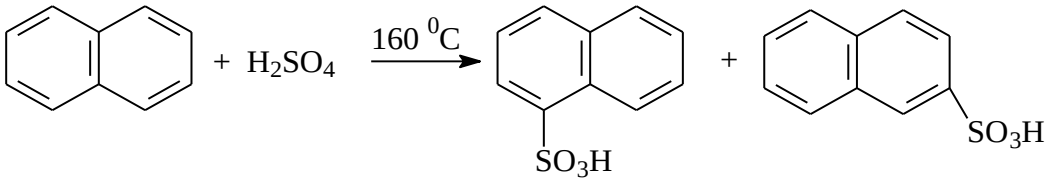

(1)

Sulfolash reaksiya

Organik molekulalarga sulfoguruh (-SO_3H) kiritish reaksiyasi sulfolash deb ataladi. Naftalinni sulfolash elektrofil o‘rin almashinish reaksiyasidir. Bunda past haroratda naftalinni sulfolash kinetik nazorat reaksiyasi hisoblanib, sulfoguruhning α-holatga kirishiga yordam beradi; yuqori haroratda esa termodinamik nazorat reaksiyasi sulfoguruhning β-holatga kirishiga imkon yaratadi. α-Naftalinsulfokislota beqaror bo‘lib, uning fazoviy joylashuvi juda murakkab, bu esa kondensatsiya reaksiyasi uchun noqulaydir. β-Naftalinsulfokislota esa barqaror, kichik fazoviy to‘siqqa ega va kondensatsiya reaksiyasi uchun qulay hisoblanadi. Shu sababli, kondensatsiyalashdan oldin α-naftalinsulfokislotani yo‘qotish lozim. Reaksiya tenglamasi (1).

Gidroliz reaksiyasi

Sulfolash jarayonida α-naftalinsulfokislotaning bir qismi muqarrar ravishda hosil bo‘ladi, bu esa kondensatsiya reaksiyasiga to‘sqinlik qiladi. Shu sababli, α-holatdagi sulfoguruhni gidroliz orqali yo‘qotish mumkin, ya’ni munosib haroratda gidroliz reaksiyasini o‘tkazish lozim. Odatda, 120 °C dan yuqori haroratda β-naftalinsulfokislota barqaror qoladi, α-naftalinsulfokislota esa osonlik bilan parchalanadi. Reaksiya tenglamasi (2)

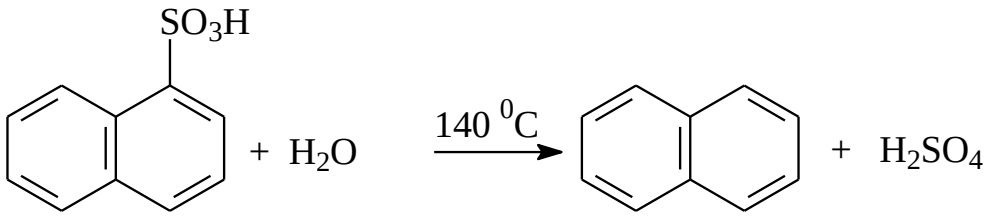

(2)

Kondensatsiya reaksiyasi

Umuman olganda, quyi molekulyar birikmalarning o‘zaro ta’sirlashib, polimerlar hosil qilishi va bir vaqtning o‘zida kichik molekulalarni chiqarish reaksiyasi polikondensatsiya reaksiyasi deb ataladi, uning mahsuloti esa polikondensat deyiladi. Kondensatsion

polimerlanish jarayonida turli xil quyi molekulyar polimerlar asta-sekin birlashib, polimer birikmalar sintez qilinadi. β-naftalinsulfokislotaning formaldegid bilan reaksiya tenglamasi quyidagicha ko‘rinishga ega:

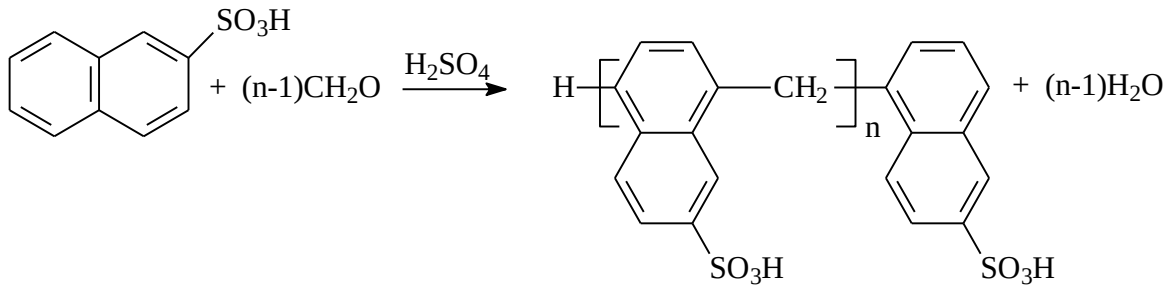

(3)

Tadqiqotlarimizda piroliz moyi, sulfat kislota yordamida Sulfokationni olishda mahsulot unumiga haroratning, vaqtning va moddalarning mol nisbatlarining ta’siri o’rganilgan. Olingan natijalar qo’yidagi 1–jadvalda keltirilgan.

1.-jadval.

Mahsulot unumiga moddalar mol nisbatlari va vaqtning ta’siri

№	Mol nisbatlari	Vaqt, soat	Unum, %
11	1:0,5:1	**3**	49,4
12	1:0,8:1		65,8
13	1:1,2:0,8		72,5
14	1:1,3;0,5		78,7
15	1:1,5;1		**79.8**

1–jadvalda keltirib o‘tilgan natijalar asosida Sulfokation chiqish unumiga turli xil omillarning:vaqtning va dastlabki olingan moddalar mol nisbatlarining ta’sirini ifodalaydi. 1-jadvaldan ko’rinib turibdiki, boshqalar bilan taqqoslaganda piroliz moyi, sulfat kislota eng yuqori nisbati 1:1,5:1 hosil bo’lganida olinadi, ammo hosil bo’lgan mahsulot tarkibida di-naftilsulfonatlar hosilasi mavjud. Shuning uchun mono-, di- va boshqalarning plastifikatsiyalovchi ta’sirini o’rganishda ko’p atomli spirtlarning hosilalari alohida ahamiyatga ega. Olingan natijalardan ko‘rinib turibdiki, piroliz moyi, sulfat kislota va formaldegidning mol nisbatlari 1:1,5:1 va jarayon 3 soat davom etganda olingan Sulfokationni chiqish unumi eng yuqori ekanligi ma’lum bo‘ldi.

Natija va tahlil. Sintez qilingan mahsulotning ozgina miqdori agatli hovonchada maydalandi. Naftalinsulfokislotaning formaldegid bilan kondensati qattiq namunalarni infraqizil tahlil qilishning standart usuli bo‘yicha tayyorlandi.

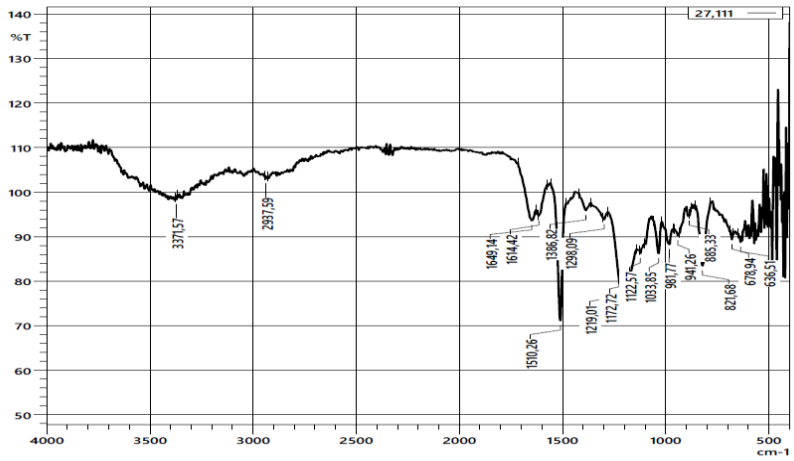

1-rasm. Naftalinsulfokislota formaldegid kondensatining IQ-spektrogrammasi.

2-jadval

IQ-spektrning tahlili

Tebranish chastotasi / sm^{-1}	**Guruhlar**	**Vibratsiyali shakl**
3371.57	-OH	cho'zilgan tebranish
2937.59	C-H	cho'zilgan tebranish
1386.56-981.77	$-SO_3H$	
941.26	$-CH_2-$	cho'zilgan tebranish
885.33	-H	Naftalin halqasida H

Naftalinsulfokislotali formaldegid kondensatining sinteziga asosan piroliz moyi va formaldegidning nisbati, reaksiya harorati hamda reaksiya davomiyligi ta’sir ko‘rsatadi. Formaldegid miqdori kondensatsiya mahsulotlariga ta’sir ko‘rsatadi. Nisbat juda past bo‘lganda, formaldegidning qisman bug‘lanishi reaksiyaning to‘liq amalga oshmasligiga sabab bo‘ladi. Nisbat haddan tashqari yuqori bo‘lsa, ikkilamchi reaksiyalarga moyillik paydo bo‘ladi. Bunday sharoitda yuqori molekulyar massali formaldegid kondensatlarini sintez qilish imkonsiz hisoblanadi. Piroliz moyini sulfolash qaytar reaksiya bo‘lib, uning mahsulotlari tashqi sharoitlarga bog‘liq. Past haroratda 110°C asosiy mahsulot α-naftalinsulfokislota hosil bo‘ladi, yuqori haroratda 160°C esa xuddi shu reaksion aralashmadan asosan β-naftalinsulfokislota paydo bo‘ladi. Shuning uchun β-naftalinsulfokislota olish uchun sulfolash haroratini 160°C atrofida saqlab turish zarur. Formaldegidning qaynash harorati past va u oson bug‘lanadi, shu sababli kondensatsiya haroratini 110°C darajasida ushlab turish lozim. Sulfolash reaksiyasi uzoq vaqt bo‘lsa, sulfolash ehtimolligi ortadi; vaqt qisqa bo‘lsa, sulfolash reaksiyasi to‘liq amalga oshmaydi va β-naftalinsulfokislotaning kam hosil bo‘ladi. Sulfolash vaqtini 3 soat davomida, kondensatsiya vaqtini esa taxminan 6 soat mobaynida saqlab turish lozim.

Xulosa

Piroliz moyini konsentrlangan sulfat kislota bilan reaksiyaga kirishib, yuqori haroratda naftalinsulfokislota hosil qiladi. Reaksiya juda shiddatli kechadi va haroratni nazorat qilish qiyin bo‘ladi. Bunda qo‘shimcha reaksiyalar ham yuz beradi. Polisulfirlash mahsulotlari va

sulfonatlar paydo bo‘lishi mumkin, bu esa maqsadli mahsulotning tozaligiga ta’sir ko‘rsatadi. Naftalinsulfokislotaning formaldegid bilan kondensatsiyasida tizimning kislotaliligi kondensatsiya darajasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Sulfat kislota miqdori kam bo’lganda sulfolash reaksiyasi uchun yaxshi natija bermaydi. Yuqori kislotalilik esa portlovchi polimerlanishni osonlik bilan keltirib chiqarishi mumkin, yuqori qovushqoqlik hosil bo‘lishiga olib keladi va suvda eruvchanligi pasayadi. Naftalinsulfokislota va formaldegidning kondensatsion mahsulotini sintez qilish uchun naftalin kislotaning 1:2 nisbatidan foydalanilish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Greenlee, L. F. Reverse osmosis desalination: water sources, technology, and today’s challenges [Text] / L. F. Greenlee, D. F. Lawler, B. D. Freeman, B. Marrot, P. Moulin // Water Research. – 2009. – Vol. 43, Issue 9. – P. 2317–2348. doi: 10.1016/j.watres.2009.03.010

2.Shherbatjuk, M. Desalting of mineralized mine water using reverse osmosis method [Text] / M. Shherbatjuk, V. L’vov, A. Serdjuk // Bulletin of Donetsk National University. Natural Sciences. – 2009. – Issue 1. – P. 430–435.

3.Trus, I. The impact of mechanical pretreatment on the efficiency of reverse osmosis water desalination [Text] / I. Trus, M. Gomelja, V. Radovenchik // Herald of East Ukrainian National University named after Vladimir Dal. – 2013. – Issue 9 (198). – P. 197–202.

4.Greenlee, L. F. The effect of antiscalant addition on calcium carbonate precipitation for a simplified synthetic brackish water reverse osmosis concentrate [Text] / L. F. Greenlee, F. Testa, D. F. Lawler, B. D. Freeman, P. Moulin // Water research. – 2010. – Vol. 44, Issue 9. – P. 2957–2969. doi: 10.1016/j.watres. 2010.02.024

5.Li, H.-Y. Inhibition of calcium and magnesium-containing scale by a new antiscalant polymer in laboratory tests and a field trial [Text] / H.-Y. Li, W. Ma, L. Wang, R. Liu, L.-S. Wei, Q. Wang // Desalination. – 2006. – Vol. 196, Issue 1-3. – P. 237–247.doi: 10.1016/j.desal.2005.11.024

6.Makarenko, I. The use of sodium hydroxoaluminate during conditioning of water for cooling systems in industry and energy [Text] /I. Makarenko, T. Shablij, T. Krysenko // Chemistry and water technology. – 2009. – Vol. 31, Issue 5. – P. 542–551.

7.Ismoilov F. S., Karimov M. U. Superplastifikatorlarning murakkab kimyoviy qo’shimchalari bo’lgan sement kompozitsiyalarining fizik-mexanik xususiyatlari //Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences. – 2023. – T. 2. – №. 7. – C. 12-16.

8.Feng, D. Treatment of acid mine water by use of heavy metal precipitation and ion exchange [Text] / D. Feng, C. Aldrich, H. Tan //Minerals Engineering. – 2000. – Vol. 13, Issue 6. – P. 623–642. doi: 10.1016/s0892-6875(00)00045-5

9.Talhi, F. Research preconditioning water methods with high hardness for the membrane conditioning [Text] / F. Talhi, N. Makarova, I. Astrelin, N. Tolstopalova // Herald of NTUU “KPI”. – 2008. – Issue 4. – P. 127–131.

10.Vaaramaa, K. Removal of metals and anions from drinking water by ion exchange [Text] / K. Vaaramaa, J. Lehto // Desalination. – 2003. – Vol. 155, Issue 2. – P. 157–170. doi: 10.1016/s0011-9164(03)00293-5

11.Makarenko, I. Usecation exchenger Dowex Mac-3 in asidic form at stabilization processing of water [Text] / I. Makarenko, O. Glushko, V. Risuhin, V. Malin // Eastern-European Journal of Enterprise Technologies. – 2012. – Vol. 3, Issue 6 (57). – P. 16–20. – Available at: ttp://journals.uran.ua/eejet/article/view/4034/3699

12.Makarenko, I. Stabilizing treatment of seawater during it desalination by reverse osmosis [Text] / I. Makarenko // Ecology and Industry. – 2014. – Issue 4. – P. 60–65.

13.Alexandratos, S. D. Ion-exchange resins: a retrospective from industrial and engineering chemistry research [Text] / S. D. Alexandratos // Industrial & Engineering Chemistry Research. – 2009 – Vol. 48, Issue 1. – P. 388–398. doi: 10.1021/ie801242v

14.Gomelja, N. Water conditioning for resource saving systems of water consumption [Text] / N. Gomelja, T. Shablij, Ju. Nosacheva // Eco-technologies and Resource Saving. – 2004. – Issue 4. – P. 55–58.

15.Risuhin V.The influence of the concentration of sulfuric acid and cation resin form of Dowex MAC-3 on the efficiency of its regeneration [Text] / V. Risuhin, O. Glushko, I. Makarenko // Herald of NTU “KhPI”. – 2012. – Issue 34. – P. 137–145.

16.Goltvjanickaja, E. Evaluating the efficiency of weak acid cation exchanger Dowex MAC-3 in the cationic water softening [Text] / E. Goltvjanickaja, T. Shablij, N. Gomelja, S. Stavskaja // Herald of NTUU “KPI”. Chemical engineering, environment and resource conservation. – 2011. – Issue 2 (8). – P. 87–92.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UCH GENOMLI DURAGAYLARNING F1-F2 AVLODLARIDA TOLA CHIQIMI BELGISINING IRSIYLANISH VA O‘ZGARUVCHANLIK TAHLILLARI

Gapparov Bunyod Mamatqulovich1,2, Rafiyeva Feruza Umidulloyevna1, Qodirov Davron Mamadiyorovich2, To‘rayev Ozod Sunnataliyevich1,2, Kushanov Faxriddin Ne‘matullayevich1,2

1O‘simliklar genetik resurslari ilmiy tadqiqot instituti, Toshkent, Qibray, O‘zbekiston
2Genetika va o‘simliklar eksrerimental biologiyasi instituti, Toshkent, Qibray, O‘zbekiston
e-mail: bunyodgapparov20@mail.com telefon +998998459186

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich manbalar, S1, F1 va F2 avlod o‘simliklaridagi tola chiqimi belgisining irsiylanishi, o‘zgaruvchanligi va avloddan-avlodga berilish ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Tajribalarimizda tahlil qilingan F2 avlodlari ichidan tola chiqimi yuqori bo‘lgan trangressiv duragay shakllar ajratib olindi.

Калит сўзлар: G.mustelinum Miers ex Watt, G.arboreum L., G.hirsutum L., tola chiqimi, irsiylanish, o‘zgaruvchanlik.

Annotation: In this study, the inheritance, variability, and transmission of the fiber yield trait in primary sources, S1, F1, and F2 plant generations were analyzed. Among the F2 progeny evaluated in our experiments, transgressive hybrid forms with high fiber yield were identified.

Keywords: G. mustelinum Miers ex Watt, G. arboreum L., G. hirsutum L. Fiber yield, inheritance, and variability.

KIRISH

Tola chiqimi muammosining bartaraf etilishi nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga, balki resurslarni tejash va barqaror rivojlanishga erishishga yordam beradi. Tola chiqimi yuqori bo‘lgan navlar yaratish g‘o‘za ekiladigan maydonlarni kengaytiish, paxta tolasi ishlab chiqarish xajmining ortishini ta’minaydi.

Ma’lumki, tola chiqimi g‘o‘zaning bir qator miqdoriy belgilari qatori poligen tarzda irsiylanadi, ya’ni bu belgining rivojlanishini ko‘plab genlar nazorat qiladi. Polimer irsiylanish nazariyasiga asosan har bir faol allel genlar belgining rivojlanishiga teng hissa qo‘shadi va o‘simlik genotipida dominant allellar qanchalik ko‘p bo‘lsa, belgi shunchalik kuchli namoyon bo‘ladi [1,2,3].

Tola vaznining paxta xom ashyosi vazniga nisbati tola chiqimi deyiladi. Tola chiqimi chigitdagi tolalarning miqdori va vazniga bog‘liq bo‘ladi. G‘o‘zaning turli shakllarida tola chiqimi 12-15%dan 43-44 % gacha bo‘lishi mumkin [4,5,6].

Tola chiqimi miqdoriy belgi bo‘lib, poligen genlar ta’sirida yuzaga chiqadi va tashqi omillar ham sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi [7,8].

Tajribalarimizda boshlang‘ich manbalar, F1 va F2 avlod o‘simliklarida tola chiqimi belgisining irsiylanishi, o‘zgaruvchanligi va avloddan-avlodga berilish ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Boshlang‘ich manbalardan yovvoyi G.mustelinum Miers ex Watt turida tola chiqimi 27,8% ni diploid G.arboreum L. turiga mansub subtropik subsp.nanking (novvotrang tolali) va subsp.nanking (oq tolali) shakllarida mos ravishda 18,0% va 22,9% ni tashkil etganligi kuzatildi. O‘rta tolali G.hirsutum L. turiga mansub madaniy “L-815” tizmasi, “Omad” va “Genofond-2” navlarida ushbu ko‘rsatkich bir muncha yuqori, ya’ni mos ravishda 38,2%, 35,5% va 41,7% bo‘lganligi aniqlandi. (1-rasm).

Ota-ona va S1 (xromasomalari to‘plami karra oshirilgan kenja turlar) namunalari tola chiqimi ko'rsatkichlari

1-rasm.

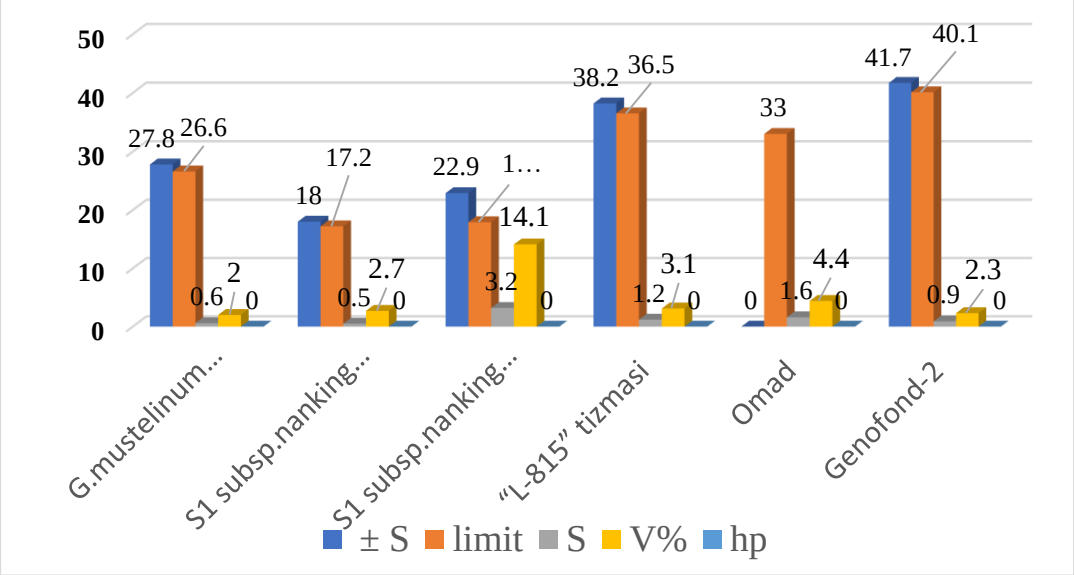

Subtropik S1 subsp.nanking (novvotrang tolali) va subsp.nanking (oq tolali) shakllaridan olingan avtopoliploid shakllarning G.mustelinum Miers ex Watt yovvoyi turi bilan o‘zaro duragaylanib olingan kombinatsiyalari F1 o‘simliklarida ham tola chiqimi belgisi qiyosiy tahlil qilindi. Bunda, o‘rganilayotgan belgi ko‘rsatkichlari opaliq holda namoyon bo‘ldi. F1 (G.mustelinum Miers ex Watt × subsp.nanking novvotrang tolali) kombinatsiyasida tola chiqimi 20,2%, (G.mustelinum Miers ex Watt × S1 subsp.nanking oq tolali) kombinatsiyasida esa 23,8% ni tashkil etganligi qayd etildi. Duragaylarda variatsiya koeffitsienti 4,1% va 13,4% ya’ni, belgining o‘zgaruvchanlik ko‘lami kichik ekanligi ma’lum bo‘ldi (2-rasm). Bundan tashqari, avtopoliploid shakllar ishtirokida olingan kombinatsiyalar madaniy navlar bilan qayta duragaylash asosida ham bir qator yangi duragay kombinatsiyalar olindi va ularning F1 o‘simliklarida tola chiqimi belgisi tahlil qilindi. Jumladan, “L-815” × (G.mustelinum Miers ex Watt × S1 subsp. nanking novvotrang tolali) kombinatsiya o‘simliklarida tola chiqimi 25,5% ni tashkil etib, belgining avloddan-avlodga berilish ko‘rsatkichi esa qisman ijobiy dominantlik (hp=0,41) holatida irsiylanganligi kuzatildi.

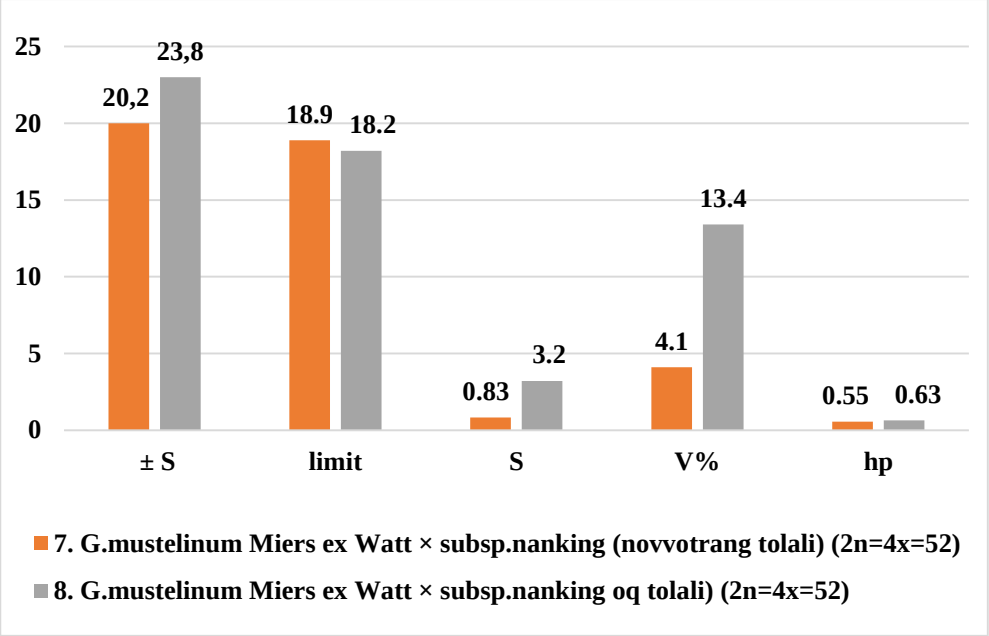

2-rasm. Turlararo F1 duragaylarda tola chiqimi ko'rsatkichlari

(G.mustelinum Miers ex Watt × S1 subsp. nanking novvotrang tolali) ×L-815 teskari kombinatsiyasida esa tola chiqimi 24,8% bo‘lib, belgi qisman salbiy dominantlik (hp=-0,86) holatida irsiylanganligi aniqlandi. “Genofond-2” × (G.mustelinum Miers ex Watt × S1 subsp. nanking novvotpang tolali) va uning (G.mustelinum Miers ex Watt × S1 subsp. nanking novvotrang tolali × “Genofond-2” teskari kombinatsiyalarida tola chiqimi mos ravishda 37,9% va 25,1% bo‘lganligi qayd etildi. Shuningdek, har ikki kombinatsiyada ham tola chiqimi (hp=-0,58, hp=-0,55) past ko‘rsatkichli shaklning qisman salbiy to‘liqsiz dominantligi holatida irsiylanganligi kuzatildi. Xuddi shunday holat to‘g‘ri “Omad” × (G.mustelinum Miers ex Watt × S1 subsp. nanking (novvotrang tolali) va teskari (G.mustelinum Miers ex Watt × S1 subsp. nanking novvotrang tolali) × Omad) kombinatsiyalarida ham kuzatildi. Bunda tola chiqimi mos ravishda 30,2% va 27,3% ni, belgining dominantlik koeffitsienti esa mos ravishda hp=-0,09, hp=-0,40 bo‘lib, past ko‘rsatkichli shaklning salbiy qisman dominantligi holatida irsiylanganligi aniqlandi.

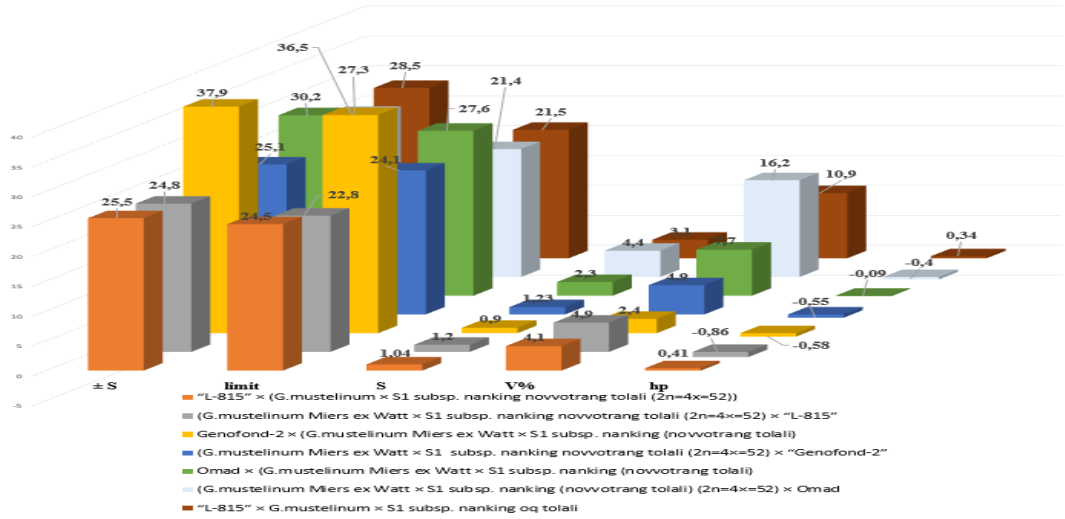

3-rasm. Turlararo F1 duragaylarda tola chiqimi belgisining irsiylanishi

Turlararo F2 duragaylarida tola chiqimi belgisining irsiylanishi va o‘zgaruvchanlik ko‘lami

1-jadval

№	Duragay kombinatsiyalar	O‘sim-lik soni va %	Tola chiqimi bo‘yicha sinflar, n = 2%														$\overline{X} \pm S\overline{X}$	V%	hp/h$_2$
			16,1-18,0	18,1-20,0	20,1-22,0	22,1-24,0	24,1-26,0	26,1-28,0	28,1-30,0	30,1-32,0	32,1-34,0	34,1-36,0	36,1-38,0	38,1-40,0	40,1-42,0	42,1-43,0			
Boshlang‘ich manbalar																			
1	*G.mustelinum* Miers ex Watt	10	-	-	-	-	-	6	4	-	-	-	-		-	-	27,8±0,2	2,0	-
		100%	-	-	-	-	-	60	40	-	-	-	-	-	-	-			
2	S$_1$ *nanking* novvotrang tolali	10	4	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	18,0±0,2	2,7	-
		100%	40	60	-	-	-	-	-	-	-	-	-			-			
3	Genofond-2	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	4	41,7±0,3	2,3	-
		100%	-	-	-	-	-	-	-	-		-	-	-	60	40			
4	L-815 tizmasi	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	5	-	-	38,2±0,4	3,1	-
		100%	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	50	50	-	-			
F$_1$ duragaylar																			
1	*G.mustelinum* × S$_1$ nanking novvotrang tolali	10	-	4	6	-		-		-	-	-	-	-	-	-	20,2±0,3	4,1	0,55
		100%	-	40	60	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
Turlararo F$_2$ duragaylari																			
1.	F$_2$ *G.mustelinum* × S$_1$ *nanking* novvotrang tolali	145	-	2	48	91	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	22,7±0,4	4,8	0,64
		100%	-	1,4	33,0	62,8	2,1	0,7	-	-	-	-	-	-	-	-			
2.	F$_2$ *G.mustelinum* × S$_1$ *nanking* novvotrang tolali × “Genofond-2”	170	-	-	-	-	-	11	28	25	37	34	35	-	-	-	32,9±1,0	9,2	0,88
		100%	-	-	-	-	-	6,5	16,5	14,7	21,7	20,0	20,5	-	-	-			
3.	F$_2$ “L-815” × (*G.mustelinum* × S$_1$ *nanking* novvotrang tolali)	222	-	1	-	-	-	5	30	41	75	49	38	5	2	-	33,8±0,9	7,6	0,80
		100%	-	0,5	-	-	-	2,3	2,7	18,5	33,8	22,1	17,1	2,3	0,9	-			

Bundan tashqari, yuqorida keltirilgan kombinatsiyalarning ayrim F2 avlod o‘simliklarida ham tola chiqimi belgisining o‘zgaruvchanligi va nasldan-naslga berilish xususiyatlari aniqlandi. Tahlil qilingan 3 ta kombinatsiya ko‘rsatkichlari 18,1% dan to – 42,0% gacha bo‘lgan 12 ta sinflarga joylashdi. F2 G.mustelinum Miers ex Watt × nanking novvotrang tolali kombinatsiyasida jami 145 ta o‘simlikda tola chiqimi o‘rtacha 22,7%, variatsiya koeffitsienti 4,8%, belgining nasldan-naslga berilish darajasi h2 = 0,64 ekanligi ma’lum bo‘ldi. F2 (G.mustelinum Miers ex Watt × S1 nanking novvotrang tolali) × “Genofond-2” kombinatsiyasida esa 170 ta o‘simlik ko‘rsatkichlari 6 ta sinfga taqsimlandi. Kombinatsiya bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich 32,9%ni tashkil etgan bo‘lsada, tola chiqimi 34,1-36,0% bo‘lgan sinfda 34 ta, 36,1-38,0% bo‘lgan sinfda esa 35 ta o‘simlik joylashganligi aniqlandi. Belgining avloddan-avlodga berilish ko‘rsatkishi esa yuqori (h2 = 0,88) ekanligi qayd etildi. F2 “L-815” × (G.mustelinum Miers ex Watt × S1 nanking novvotpang tolali) kombinatsiyasida eng ko‘p

222 ta o‘simlikda tola chiqimi bo‘yisha o‘zgaruvchanlik ko‘rsatkichlari tahlil qilingan bo‘lib, bunda kombinatsiya bo‘yicha o‘rtacha (33,8%) natija qayd qilindi. O‘zgaruvchanlik ham nisbatan kengroq bo‘lib, natijalar 8 ta sinflarda taqsimlandi. Ba’zi o‘simliklarda tola chiqimi bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichlar ota-ona namunalariga nisbatan bir oz oshganligi aniqlanib, sinflar kesimida yuqori ko‘rsatkichlarga tomon ijobiy siljish kuzatildi.

Tola chiqimi 38,1-40,0% bo‘lgan sinfda 5 ta, 40,1-42,0% bo‘lgan sinfda esa 2 ta o‘simlik joylashdi. Belgining nasldan-naslga berilish ko‘rsatkichi nisbatan yuqori (h2 = 0,80) ekanligi aniqlandi (1-jadval).

XULOSA: Natijalar tahlili asosida, duragay avlodlarda tola chiqimi belgisi ota-onalik shakllarining F1 duragaylarining asosan salbiy va ijobiy to‘liqsiz dominantlik holida irsiylanganligi qayd etildi. F2 duragaylarida esa ijobiy transgressiv o‘zgaruvchanlik kuzatilib, och novvot rangli, tola chiqimi 40,1-42,0% bo‘lgan istiqbolli shakllar ajratib olindi. Ulardan tabiiy rangli tolali navlar olishga qaratilgan kelgusi amaliy seleksiya dasturlarida dastlabki manba sifatida foydalanish maqsadga muvofiqdir.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Симонгулян Н.Г., Мухамедханов С.Р., Шафрин А.Н. Генетика, селекция и семеноводство хлопчатника // Ташкент, 1987. – 309 с.

2. Muminov Kh.A., Abdullaev F.Kh. The genetic potential of intraspesific polymorphic diploid species of the genus Gossypium L. // The Way of science. – Volgograd: scientific survey, 2016. – № 9 (31). – Vol. 1, september. – P. 26-28.

3. Симонгулян Н.Г., Мухамедханов С.Р., Шафрин А.Н. Генетика, селекция и семеноводство хлопчатника // Ташкент, 1987. – 309 с.

4. Эгамбердиев А.Э., Ибрагимов Ш.И., Амантурдиев А.Б. Ғўза селекцияси, уруғчилиги ва биологияси. - Ташкент: Фан, 2009. - Б. 52-53.

5. Тер-Аванесян Д.В. Хлопчатник // Ленинград: Колос, 1973. – 483 с.

6. Муминов Х.А., Эрназарова З.А. Внутривидовое разнообразие полиморфных видов рода Gossypium L.- источник создания новых перспективных сортов хлопчатника // Наука и Мир. – Волгоград: Научное обозрение, 2016. – № 4 (32), апрель. – Т. 2. – С. 94-96.

7. Абзалов М.Ф. Генетика и феногенетика важнейших признаков хлопчатника G.hirsutum L. – Москва., 1991.- 84 с.

8. Мамарахимов Б.И., Холмуродов А., Сайдалиев Х. G.tomentosum иштирокида олинган турлараро дурагайларда тола чиқимининг ирсийланиши // Ғўза генетикаси, селекцияси, уруғчилиги ва бедачилик масалалари тўплами. –Тошкент. 2000. - №27.- Б. 67-71.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

BOLALAR ASAB KASALLIKLARIDA ISHLATILADIGAN SINTETIK PREPARATLAR KIMYOVIY TARKIBI VA NOJO’YA TA’SIRLAR TAXLILI

[1]Sh.A.Obidova [2] I.R.Asqarov,[3]Atabaeva M.M
[1]Andijon davlat universiteti “Tovarlar kimyosi” ixtisosligi tayanch doktoranti
E-mail: obidovasabina0528@gmail.com. https://orcid.org/0009-0009-0472-8203
[2]O‘zbekiston “TABOBAT” akademiyasi raisi, k.f.d., professor
E-mail: stek@inbox.ru. https://orcid.org/0000-0003-1625-0330
[3]Andijon davlat tibbiyot insituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada bolalar asab kasalliklarini davolashda qo‘llaniladigan sintetik dori vositalarining kimyoviy tarkibi, ta’sir mexanizmi va nojo‘ya ta’sirlari tahlil qilinadi. Bolalar organizmiga ta’sir etuvchi dori preparatlarning xususiyatlari va ularning samaradorligi, xavfsizligi bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar asosida baholar taqdim etiladi. Maqolada, shuningdek, turli preparatlarning faol moddalari va ularning klinik ahamiyati bo‘yicha farqlar keltiriladi. Tadqiqot, bolalar asab kasalliklarini davolashda yuzaga keladigan muammolarni chuqurroq tahlil qilish va ularning samarali yechimlarini topishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar. Depressiya**,** antidepressant, gallyutsinatsiya, eyforiya, gipertoniya

Katta depressiv buzilish (MDD) dunyodagi eng keng tarqalgan va og'ir ruhiy kasalliklardan biri bo'lib, bolalarda (8-11 yosh) taxminan 1,6% va o'smirlarda (12-15 yosh) 3,8% ni tashkil qiladi. Bolalik va o'smirlik ruhiy kasalliklarning yuqori xavfi bilan tavsiflangan muhim davrlardir. MDD yoshlardagi kasallik yukining ikkinchi yoki uchinchi yetakchi hissasidir [1]. Kattalar bilan solishtirganda, MDD bo'lgan bolalar va o'smirlar jiddiy ijtimoiy va ta'lim faoliyatidagi buzilishlarga, shuningdek, hayot sifati pastroqdir. Pediatrik depressiya bo'yicha ko'pgina klinik tadqiqotlar depressiv simptomlarni asosiy natijalar sifatida baholadi. Shu bilan birga, MDD diagnostikasi va davolash faoliyati va hayot sifati natijalarini o'z ichiga olishi kerak, chunki ikkala natija ham pediatrik MDDda jiddiy buzilishlarni ko'rsatadi va ko'plab salbiy holatlarga yordam beradi [2]. Yaqinda o'tkazilgan tizimli tekshiruv shuni ko'rsatdiki, 2007 va 2017 yillar oralig'ida o'smirlik depressiyasini davolash samaradorligi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlarning 94% depressiv simptomlarning o'zgarishini, 52,2% funktsional o'zgarishlarni kuzatgan, ammo faqat 7,6 foizi o'zgarishlarini kuzatgan, bu nisbatan past ekanligini ko'rsatadi [3].

Funktsionallik kasbiy, ijtimoiy yoki oilaviy faoliyat kabi xulq-atvor sohalarida ishlashni ob'ektiv yoki sub'ektiv baholashni anglatadi . Xususan, MDB bo'lgan bolalar va o'smirlar

oiladagi munosabatlar, maktab yoki ishdagi xatti-harakatlar va boshqa bolalar bilan muloqot qilishda muammolarga duch kelishi mumkin. Bundan tashqari, tengdoshlari bilan solishtirganda, MDB bo'lgan bolalar va o'smirlar tegishli funktsiyalarning buzilishi tufayli kognitiv va ijtimoiy rivojlanish kechikishlarini boshdan kechirishi mumkin, hatto depressiya remissiyasidan keyin ham rivojlanish bosqichlarini nazorat qilishda ko'proq qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin [4].

MDD uchun erta samarali davolash uzoq muddatli salbiy oqibatlar xavfini kamaytiradi va balog'atga etgunga qadar ishlash va hayotdan qoniqishga barqaror ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Antidepressantlar bolalar va o'smirlarda MDDni davolash uchun keng qo'llaniladi. Antidepressantlar ba'zi pediatrik klinik ko'rsatmalarda bolalar depressiyasining o'rtacha va og'ir holatlarida tavsiya etiladi [5].

Depressiyaning ikkita asosiy belgisi mavjud: 1) doimo tushkun kayfiyat, asabiylashish; 2) har qanday faoliyatga qiziqishning sezilarli darajada zaiflashishi, deyarli har qanday faoliyatdan qoniqish hissi yo'qligi (bolaning subyektiv his-tuyg'ulari, shuningdek, atrofdagi odamlardan olingan ma'lumotlar bilan baholanadi) [6].

Bolalardagi depressiv buzilishlarni davolash uchun selektiv serotoninni qaytarib olish inhibitorleri (SSRI) guruhidan antidepressantlar qo'llaniladi: fluoksetin - 6 yoshdan boshlab bolalarda; sertralin - 6 yoshdan boshlab bolalarda anksiyete buzilishi uchun tavsiya etiladi.

Bolalar va o'smirlarga antidepressantlarini buyurishda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nojo'ya ta'sirlarni esga olish kerak: oshqozon-ichak traktining alomatlari, uyqu buzilishi (uyqusizlik yoki uyquchanlik, tungi dahshat), umumiy tashvish, terlashning kuchayishi, bosh og'rig'i, ishtahaning buzilishi (ko'payishi yoki kamayishi). Bundan tashqari, bolalarning taxminan 3-8 foizida impulsivlik, umumiy tashvish va asabiylashish kuchayadi. Mavjud simptomlarni bipolyar affektiv buzuqlikdagi maniya yoki gipomaniya ko'rinishlaridan farqlash kerak. Ba'zida antidepressantlarning nojo'ya ta'siri qon ketish tendentsiyasining kuchayishi (burundan qon ketishi va boshqalar), qon bosimining oshishi, taxikardiya va o'z joniga qasd qilish xavfining ortishi bilan namoyon bo'lishi mumkin.

Fluoksetin Lannaxer serotoninni qayta qamrab olishining selektiv ingibitorlari - antidepressantlarning yangi sinfiga mansub. Fluoksetin presinaptik membranada serotoninni qayta qamrab olinishini tanlab bloklaydi. Bunda u amalda noradrenergik va dofaminergik mediator tizimiga ta'sir qilmaydi va xolinolitik faollikka ega emas. Kayfiyatni yaxshilash qobiliyatiga ega, qo‘rquv va zo‘riqish xislarini kamaytiradi, disforiyani bartaraf etadi, ishtahani pasayishini chaqiradi. Turli genezli depressiyalar, obsessiv kompulsiv buzilishlar, asabli bulimiya, predmenstrual disforiyada qo‘llaniladi.

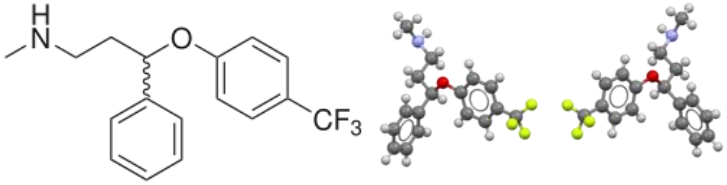

Fluoksetin $C_{17}H_{18}F_3NO$

Nojo‘ya ta'sirlari qichishish, toshma, eshakemi, anafilaktoid reaktsiyalar, vaskulit, Kvinke sindromi, qaltirash, fotosezuvchanlik, diareya, ko‘ngil aynashi, ishtahani pasayishi, qusish, dispepsiya, disfagiya, ta'mni buzilishi, og‘izni qurishi, bosh og‘rig‘i, uyquni buzilishi (uyquni buzilishlari, uyqusizlik), bosh aylanishi, anoreksiya, toliqish, uyquchanlik, eyforiya, o‘tib ketuvchi patologik holatlar (ataksiya, tremor, miokloniya), tirishishlar va psixomotor barqarorlik, gallyutsinatsiyalar, maniya, ajitatsiya, bezovtalik va asabiylik, diqqatni jonlashni va fikrlash jarayonini pasayishi (depersonalizatsiya), panik xurujlar (ushbu belgilar kasallikning bir qismi bo‘lishi mumkin), o‘z joniga qasd qilishga moyillikni kuchayishi, dizurik buzilishlar, galaktoreya, artralgiya, mialgiya, postural gipotenziya, qon talashishlar, giponatriyemiya kuzatilishi mumkun.

Serotoninergik preparatlar (masalan tramadol, triptan), litiy yoki triptofan bilan majmuada serotonin sindromi xavfi oshishi mumkin. Triptan bilan ishlatilganda koronar tomirlarni torayishi va gipertoniyani qo‘shimcha xavfi oshadi. Fluoksetin va elektrokonvulsiv davolashni qabul qilayotgan bemorlarda uzoq muddatli tirishishlar haqida xabarlar mavjud, shuning uchun ehtiyotkorlik bilan qo‘llaniladi. Dalachoy o‘tini saqlovchi o‘simlik preparatlari bilan birga yoki boshqa serotoninergik preparatlar (boshqa L-triptofan orasida) yoki neyroleptik vositalar bilan majmuada qo‘llanganda, serotonin sindromining rivojlanishini xavfi kuzatiladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot bolalar asab kasalliklarini davolashda sintetik dori vositalarining kimyoviy tarkibi, ta’sir mexanizmi va nojo‘ya ta’sirlari bo‘yicha keng qamrovli tahlilni taqdim etdi. Dori preparatlarining organizmga ta’sir xususiyatlari, samaradorligi va xavfsizligini baholashda ilmiy asoslangan ma’lumotlar asosida yondashuvlar ilgari surildi. Tadqiqotda, shuningdek, preparatlar tarkibidagi faol moddalar va ularning klinik ahamiyati o‘rganilib, turli dori vositalarining farqlari aniqlangan. Ushbu ma’lumotlar bolalar asab kasalliklarini davolashda qo‘llaniladigan preparatlarning samaradorligi va xavfsizligini yanada yaxshilash uchun muhim ilmiy asos yaratadi. Shuningdek, tadqiqot bolalar asab kasalliklarini davolashdagi mavjud muammolarni tahlil qilish va ularni samarali hal etish bo‘yicha kelajakdagi izlanishlar uchun yo‘l-yo‘riqlarni ko‘rsatib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Руководство по рациональному использованию лекарственных средств (формуляр) / Под ред. А. Г. Чучалина, Ю. Б. Белоусова, Р. У. Хабриева, Л. Е. Зиганшиной. - ГЭОТАР-Медиа. - М., 2006. - 768 с. - ISBN 5-9704-0220-6.

2. Харкевич Д. А. Фармакология. - 10 изд. - М.: ГЭОТАР-Медиа, 2010. - С. 642. - 908 с. -ISBN 978-5-9704-0850-6.

3. Дробижев М. Ю., Мухин А. А. Селективные ингибиторы обратного захвата серотонина: возможности выбора (комментарии к работам Thase и соавт.) // Психиатрия и психофармакотерапия. - 2004. -Т. 6, № 1.

4. 'Generic Prozac' expected to be cleared for sale (англ.). CNN (1 августа 2001). Дата обращения: 27 декабря 2012. (недоступная ссылка)

5. Top 200 Generic Drugs by Units in 2010 (англ.) (PDF). Verispan. Drug Topics. Архивировано 15 декабря 2012 года.

6. Patrisha Macnair. BBC - Health: Prozac (англ.). BBC (сентябрь 2012). — «In 2011 over 43 million prescriptions for antidepressants were handed out in the UK and about 14 per cent (or nearly 6 million prescriptions) of these were for a drug called fluoxetine, better known as Prozac.» Архивировано 9 февраля 2013 года.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА ОСАЖДЕНИЯ ВОЛОКНИСТЫХ И МИНЕРАЛЬНЫХ ЧАСТИЦ В ПРЕДПРИЯТИЯХ МЕСТНОЙ ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Хурмаматов Абдуғаффор Мирзабдуллаевич
д.т.н , профессор, зав. лабораторией
«Процессы и аппараты химической технологии» ИОНХ АН РУз,
РУз. E-mail: gafuri_19805@mail.ru
Рахмонов Дилшод Дониёр ўғли
докторант, Наманганский инженерно-технологический институт,
РУз. г. Наманган E-mail: dilshod.255275@gmail.com

Аннотация. В статье будет рассказано о осаждении и утилизации волокнистой и минеральной пыли и отходов на хлопкоперерабатывающих предприятиях Наманганской области. Изучена зависимость количества свободных и связанных частиц в полости от скорости осаждения и диаметра частиц.

Ключевые слова: циклон, волокнистая и минеральная пыль, текстильная промышленность, скорость оседания.

"STUDY OF THE DUST EMISSION PROCESS OF FIBER AND MINERAL DUST IN LOCAL COTTON INDUSTRY ENTERPRISES"

Abstract. The article will talk about the deposition and disposal of fibrous and mineral dust and waste at cotton processing plants in Namangan region. The dependence of the number of free and bound particles in the cavity on the deposition rate and particle diameter has been studied.

Keywords: cyclone, fibrous and mineral dust, textile industry, sedimentation rate

Введение. В нашей стране, как и во всех направлениях, большое внимание уделяется сельскому хозяйству. Именно отсюда происходит выращивание и переработка хлопка. Основной задачей является получение высококачественной выделки из хлопка и производство конкурентоспособной продукции вторичного производства. Сегодня хлопкоперерабатывающие предприятия действуют во всех районах Наманганской области. В процессе производства происходит обогащение различных видов порошкообразных воздушных смесей. На всех предприятиях для очистки воздуха от пыли используются циклоны и пылеулавливающие камеры. В период 2022-2023 годов в Мингбулокском районе был построен и запущен в эксплуатацию новый современный завод по переработке хлопка с производственной мощностью свыше 50 тысяч тонн в год.

В процессе очистки атмосферного воздуха в основном используется одноступенчатый сухой способ очистки. При этом используются циклоны различных конструкций, которые обладают высокой производительностью очистки воздуха и полностью отвечают современным экологическим требованиям. Циклоны очищают воздух в среднем на 91-95,5%. Эффективность удаления пыли из воздуха может быть достигается различными способами.[1] Во-первых, высокоинтенсивное разделение достигается с помощью многоступенчатого метода очистки воздуха. Во-вторых, этот результат можно достичь с помощью устройств высокой скорости, работающих в различных гидродинамических режимах. Предназначен для устройства подавления шлифо- вальной пыли для повышения эффективности удер- жания твердых частиц, снижения гидравлического сопротивления и упрощения конструкции [2]. **Методы исследования**. Кроме того, по мере увеличения размера частиц пыли скорость их осаждения значительно возрастает. Для тела в форме шара эта скорость может быть теоретически определена массой тела и силой сопро- тивления в воздухе: из условия равновесия:

$$\omega_{oc} = 3{,}62\sqrt{\frac{d_э \cdot \rho_r}{\xi \cdot \rho,}} \qquad (1)$$

Где: *dэ* - оптимальный диаметр погружающейся частицы, м.

Таблица 1.

Эффективность волокнистых частиц при скорости потока запыленного воздуха

L/d	**Частицы волокна в запыленном потоке воздуха, мг / м3**	**Эффективность волокнистых частиц при скорости потока запыленного воздуха (м / с) (%)**				
		15	16	17	18	19
1	3000	8	12	14	16	14
	6000	11	13	16	17	16
2	3000	22	24	29	25	21
	6000	32	34	35	32	29
3	3000	49	52	56	51	49
	6000	55	59	61	59	55
4	3000	65	68	71	67	65
	6000	67	72	74	70	57
5	3000	66	72	74	72	67
	6000	74	75	78	71	68
6	3000	67	73	75	69	67
	6000	74	78	76	71	68

Приведенные выше результаты показывают, что количество частиц волокна увеличивается на 8-15 до 66-75% при относительном увеличении объема Л/ d от 1 до 5.

Следующее увеличение приводит к уменьшению объема частицы волокна при этих параметрах с 75 до 54%. Это происходит из-за относительного увеличения L/D, сила давления на эффект диспергирования крупных частиц уменьшается. Высокая эффективность улавливания волокнистых частиц потоком запыленного воздуха он выбрасывается со скоростью 17-18 м/с. Это влияет на эффективность концентрации волокнистых частиц в запыленных воздушных потоках. Например, максимальная эффективность сбора твердых частиц в запыленной воздушной смеси составила 72% при концентрации 3000 мг/м3. Эффективность укрупнения при концентрации волокнистых частиц 6000 мг / м3 составляет 75%. Из этого видно, что при более высоких концентрациях увеличивается число столкновений волокнистых частиц. [3]. Подвижность мелких частиц на больших скоростях заставляет их сталкиваться на высоких скоростях. Крупные высокоэнергетические частицы очень быстро проникают на поверхность. Волокнистые частицы пыли с большой дисперсией, низкой кинетической энергией плохо растут из-за недостатка энергии для преодоления гидравлического сопротивления воздушного слоя. Волокнистые порошки сталкиваются и склеиваются и имеют решетчатую структуру, что повышает эф-фективность пылесоса [4].

Результаты и их обсуждение. Таким , был собран экспериментальный испытательный стенд для изучения осаждения и уплотнения волокнистых частиц. Из полученных результатов можно узнать об увеличении расхода воздуха до более высокого уровня и увеличении объема частиц волокна.

Таблица 2.

Скорость осаждения свободной и связной одночастичной пылевой частицы в нестационарном воздухе

№	Длина во-локна, мм	Диаметр седи-ментации, мкм	Время выпадать в оса-док, с		Скорость сво-бодного оса-ждения,см/с	Скорость оса-ждения,см/с	соотноше-ние $\omega_{ст}/\omega_{св}$, (R)
			либераль-ный.	United			
1	0.3	27.8	83.7	133.2	1.80	1.25	0.69
2	0.5	34.8	61.5	93.8	2.55	1.72	0.67
3	1.0	44.1	37.4	55	4.06	2.80	0.69
4	1.5	39.4	46.3	70.1	3.39	2.23	0.66
5	3.2	49.6	29.2	70	5.6	3.65	0.65
6	4.5	48.4	32.5	47.2	4.92	3.44	0.70
7	6	46.5	34.5	51.6	4.55	3.12	0.69
8	13	49.8	30.7	44.1	5.3	3.66	0.69
9	24	48.7	30.6	42.1	5.65	3.56	0.63
10	35	45.8	36.7	52.9	4.44	3.09	0.70

Как показали исследования, скорость снижения зависит от некоторых факторов. В качестве математических инструментов были применены теория корреляции и линейная

регрессия. В результате было определено выражение математической модели, связанное с требуемыми статическими параметрами, а также исследуемыми показателями. [5]:

Было собрано десять образцов увеличенных волокнистых частиц пыли. Цель заключалась в определении скорости оседания крупных волокнистых частиц пыли в свободном и консолидированном состояниях. Затем они были измерены по массе и диаметру.

Таблица 3.

Средняя скорость осаждения частиц крупноволокнистой пыли

№	Масса комка пыли	Эквивалент диаметр,м	Скорость осаждения, м/с		Соотношение □ст/□св, (*R*)
			□св	□ст	
Одиночная частица	**0,0047 * 10^{-6}**	**0,0276 * 10^{-3}**	**0,017**	**0,014**	**0,64**
1	0,4 * 10^{-6}	0,89 * 10^{-3}	0,81	0,66	0,81
2	0,7 * 10^{-6}	1,18 * 10^{-3}	0,92	0,75	0,82
3	1,0 * 10^{-6}	1,33 * 10^{-3}	1,20	0,79	0,66
4	2,8 * 10^{-6}	1,88 * 10^{-3}	1,39	0,98	0,71
5	4,4 * 10^{-6}	2,18 * 10^{-3}	1,30	1,00	0,77
6	6,8 * 10^{-6}	2,52 * 10^{-3}	1,55	1,25	0,80
7	9,5 * 10^{-6}	2,82 * 10^{-3}	1,70	1,38	0,81
8	11,2 * 10^{-6}	3,03 * 10^{-3}	1,96	1,59	0,81
9	15,3 * 10^{-6}	5,20 * 10^{-3}	2,58	2,15	0,83
10	130 * 10^{-6}	6,71 * 10^{-3}	3,19	2,50	0,78

В третьей таблице представлены средние скорости оседания свободных и связанных увеличенных частиц пыли (при этом указано среднее арифметическое трех полученных результатов). [6] .В третьей таблице можно увидеть, что процесс оседания ускоряется благодаря наличию коэффициента коагуляции при фильтрации воздушной пыли. В этом процессе скорость оседания увеличенных частиц в 47-173 раза выше, чем у частиц размером 29 мкм. Во второй и третьей таблицах показано, что скорость оседания частиц уменьшается в процессе оседания. Это означает, что когда частицы осаждаются, они вынуждены сталкиваться друг с другом из-за реакции окружающей среды на оседание частиц. Столкновение осажденных частиц определяется дополнительной силой трения, которая замедляет процесс оседания. Кроме того, наличие обратной полости увеличивает скорость оседания. Это происходит, когда одна частица движется позади следующей. Среднее значение волокон отдельных частиц $□_{СТ}/□_{св}$(R) составляло 0,64, а для более крупных частиц было 0,83. Таким образом, в случае консолидации на практике расчет

скорости осаждения (R) должен быть включен в уравнение в качестве ссылки на уравнение.

$$\square_{ос} \square 0{,}7593 \square 0{,}0312 \square_{н} \square_{H} \square 0{,}0403 \square \square_{H}^{2}, \quad (3)$$

Где: $\square_{ос}$ - скорость осаждения частиц пыли, м / с; $\square_{H}$ - плотность частиц пыли, кг / $м^3$; коэффициенты найдены в уравнении регрессии 0,7593, 0,0312 и 0,0403.

Поэтому мы использовали теорию корреляции и регрессию кривой в качестве математической мо- дели. В результате были определены все основные статические показатели и разработана математиче- ская модель на основе изученных показателей.

Выводы: Таким образом, анализ показывает, что скорости частиц пыли с шарообразной формой не влияют на поверхности поперечного сечения и незна- чительно увеличиваются с увеличением диаметра во- локна. Кроме того, скорость осаждения увеличенных частиц зависит от плотности частиц пыли. Поэтому мы обнаружили, что скорость осажде- ния частиц зависит от их плотности. На основании результатов испытаний было установлено, что ско- рость осаждения зависит от некоторых факторов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Белоусов В.В. Теоретические основы процессов газоочистки. – М.: Металлургия, 1988. – 255с.

2. Желтобрюхов В. Ф., Круподёрова Е. С, Карапузова Н. Ю., Артамонов В. А. Аппарат двухступенчатый для очистки воздуха от пыли //Надежность и долговечность строительных материалов и конструкций: Матери- алы 3 Международной научно-технической конференции. 27-29 марта 2003.– Волгоград. – Ч.4.-2003.–С. 179.

3. Скобло А.И. и др. Процессы и аппараты нефтегазопереработки и нефтехимии / А.И. Скобло, Ю.К. Молоканов, А.И. Владимиров, В.А. Щелкунов. – М.: Недра, 2002. – С. 397-443.

4. З.С.Салимов, Н.Х.Юлдашев, У.С. Балтаев. Изучение скорости свободного осаждения одиночных частиц волокнистой пыли в неподвижной воздушной среде //Доклады АН РУз. –Ташкент, 2007. – № 4. – С. 54-56.

5. У.С. Балтаев, З.С. Салимов, Н.Х. Юлдашев. Эмпирическая формула для расчета скорости свободного оса- ждения волокнистых частиц// Сб. науч. статей. Межд. науч.-практ.конф. «Актуальные проблемы обеспече- ния интеграции науки, образования и производства». –Ташкент, 2008. –С. 139-141.

6. З.С. Салимов, Н.Х. Юлдашев, У.С.Балтаев. Влияние коагуляционного фактора на изменение скорости сво- бодного осаждения волокнистых частиц// Узб. хим. журн. – Ташкент, 2006. –№5.– С. 21-24.

7. Ветошкин А.Г. Процессы и аппараты пылеочистки. Учебное пособие. – Пенза: Изд-во Пенз. гос. ун-та, 2005. С. 110-112

8. 2. М.Н. Гамрекели. Методы очистки воздуха от газообразных примесей. – Екатеринбург. 2008. С.68-95

9. 3 Охрана окружающей среды. /Под ред. С.В.Белова. - М.: Высшая школа, 1991. С. 130-152

10. 4. Horton D. The use of microwave digestion and ICP to determine elements in petroleum samples / D. Hwang, M. Horton, D. Leong // Journal of ASTM International. – 2005. – V. 2, № 10. – P. 33–41.

11. 5. Lienemann C.P. Trace Metal Analysis in Petroleum Products: Sample Introduction Evaluation in ICP-OES and Comparison with an ICP-MS // Approach Oil & Gas Science and Technology – Rev. IFP. – 2007. – V. 6, № 1. – P. 69–77.

12. 6. Sepax – the compact high-efficiency separator // Каталог фирмы FLS № 14 – E 98. – Дания. – 4 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

MARKAZIY FARG’ONA BOTANIK -GEOGRAFIK OKRUGI HUDUDIDA HUDUDIDA TARQLAGAN *ASTERACEAE* OILASINING TAKSONOMIK TAHLILI

Sharipov Ilyosbek Qodirali o‘g‘li[1], Batoshov Avazbek Risqulovich[2], Qutbiddinov Abdujalilxo‘ja G‘ofurjon o‘g‘li[3]
[1]Namangan davlat universiteti, tayanch doktoranti
Tel: +998936767567 e-mail: sharipovilyosbek1992@gmail.com
[2]Namangan davlat universiteti biologiya fanlari doktori, professor
Tel: +998977649776 e-mail: avazbekbatoshov@gmail.com
[3]Namangan davlat universiteti, magistranti
Tel: +998934001942 e-mail: qutbiddinovabdujalilxon@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Asteraceae oilasi turkum turlari ustida olib borilgan keng ko‘lamli tadqiqotlar to‘g‘risida qisqacha sharh, Markaziy Farg‘ona botanik-geografik okrugi hududida 2024-2025-yillar davomida amalga oshirilgan dala tadqiqotlari, adabiyotlar tahlili va mavjud gerbariy namunalarining tahlil natijalari, hududda Asteraceae oilasiga mansub 40 ta turkumga tegishli 88 ta tur aniqlanganligi , hamda ularning taksonomik tahlili haqidagi ma’lumotlar bayon qilingan .

Kalit so‘zlar: flora , taksonomiya, APG IV, gerbariy, okrug.

ТАКСОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЕМЕЙСТВА *ASTERACEAE* В ЦЕНТРАЛЬНО-ФЕРГАНСКОМ БОТАНИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОМ ОКРУГЕ

Аннотация: В статье представлен краткий обзор широкомасштабных исследований, проведенных на видах семейства Asteraceae. Рассматриваются полевые исследования, проведенные в Центрально-Ферганском ботанико-географическом округе в период с 2024 по 2025 годы, а также анализ литературы и существующих гербарных образцов. В ходе исследования было выявлено 88 видов, относящихся к 40 родам семейства Asteraceae. Также приведены данные таксономического анализа этих видов.

Ключевые слова: флора, таксономия, APG IV, гербарий, округ.

TAXONOMIC ANALYSIS OF THE *ASTERACEAE* FAMILY DISTRIBUTED IN THE TERRITORY OF THE CENTRAL FERGANA BOTANICAL-GEOGRAPHICAL DISTRICT

Abstract: The article presents a brief review of extensive research on the species of the Asteraceae family, the results of field research, literature analysis and analysis of existing herbarium specimens carried out in the Central Fergana Botanical and Geographical District in

2024-2025, the identification of 88 species belonging to 40 genera of the Asteraceae family in the region, and their taxonomic analysis.

Keywords: flora, taxonomy, APG IV, herbarium, district.

KIRISH

Dunyodagi o'simliklar biologik xilma-xilligi tahdid ostida, har yili bir nechta o'simlik turlari yo'qolib ketmoqda . Ularning ko'plari endemik bo'lib, faqat ma'lum bir hududda uchraydi, va ba'zan faqatgina cheklangan tabiiy yashash joylarida kam sonli yovvoyi populyatsiyalari mavjud bo'lib, ularni asrab qolish zarur hisoblanadi [6]. Farg‘ona vodiysi tabiiy landshaftlarni saqlab qolish muammosining dolzarbligi bilan alohida ajralib turadigan mintaqalardan biri hisoblanadi. Markaziy Farg‘ona

botanik-geografik okrugi geografik jihatdan Qayroqum-Yozyovon hamda Sharqiy Farg‘ona rayonlarini o‘z ichiga oladi [14]. *Asteraceae* Bercht. & J.Presl oilasi gulli o‘simliklar orasida eng yirik oilalardan biri bo‘lib, yer yuzida 1911 turkumga mansub 32913 turni o‘z ichiga oladi[1] Asteraceae oilasi Markaziy Osiyoda yetakchi oilalardan biridir[4]. Hozirda O‘zbekiston florasida 4400 ga yaqin o‘simlik turi mavjud , shundan *Asteraceae* oilasining 598 ta turi mavjud bo’lib floraning 15 % ini tashkil qiladi [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Asteraceae oilasi turkum va turlarining xilma-xilligi bo‘yicha Farg‘ona vodiysida polimorf hisoblanadi . Gerbariy namunalari tahlili natijasida Markaziy Farg‘ona hududidan Asteraceae oilasiga mansub 30 turkum 66 ta tur 391 ta gerbariy namunasi qayd etildi [2]. Eng dastlabki gerbariy namunasi Nedosrev tomonidan 1909-yil 6-iyunda terilgan *Erigeron canadensis* L. hisoblanadi. 2024-yilda olib borilgan keng ko‘lamli dala tadqiqotlari natijasida Markaziy Farg‘ona hududida ushbu oilaga tegishli 40 turkumga mansub 88 ta tur o‘sishi aniqlandi . *Cousinia* turkumi *Asteraceae* oilasida va O‘rta Osiyo florasida eng katta turkum o‘simliklari hisoblanadi [3]. K.SH.Tojiboyev Janubiy G'arbiy Tyan-Shan florasi uchun 2056 turni shundan 94 turkumga mansub 290 tur (14,09%) *Asteraceae* oilasiga kirishi qayd etgan[9]. Batoshov.A.R tomonidan Janubi-sharqiy Qizilqum qoldiq tog‘lari florasida 781 ta tur keltirilgan bo‘lib shundan Asteraceae oilasi uchun 128 ta turni (16,40%)[10], Serekeeva G.A tomonidan Bukantog‘ florasi uchun jami 350 ta shunda 54 tasi (15.4%) *Asteraceae* oilasiga[11], Achilova N.T tomonidan Surxon -Sherobod botanik-geografik rayoni florasi uchun jami 802 tur shundan 116 tasi(14.46%) *Asteraceae* oilasiga kirishini[12], Xoshimov X.R tomonidan Farg’ona vodiysi shimoliy adirlari florasini o‘rganish natijasida jami 804 turni shundan *Asteraceae* oilasi uchun 57 turkumga mansub 128 ta (15,92%) turni qayd etadi[13]. Yuqorida keltirilgan ma’lumotlardan kelib chiqqan holda hududda uchrovchi *Asteraceae* oilasi vakillarining taksonomik tahlilini amalga oshirish muhim vazifalardan biri sanaladi.

Tadqiotning obyekti Markaziy Farg’ona botanik-geografik okrugi hududida tarqalgan *Asteraceae* oilasi. Tadqiqot materiallari – O’zbekiston Milliy gerbariysi noyob ilmiy obyekti (TASH) fondida saqlanayotgan Asteraceae oilasi va 2024-yil davomida Farg’ona vodiysining

markaziy qismida amalga oshirilgan dala tadqiqotlari davomida yig’ilgan gerbariy namunalari hisoblanadi. TASH fondida *Asteraceae* oilasining Markaziy Farg’ona hududidan terilgan 391 ta gerbariy namunalari va 2024-yilda olib borilgan dala tadqiqotlari natijasida yig’ilgan 361 ta gerbariy namunalari tahlil qilindi .

Oilaning sistematik holatini “*Определитель растений Средней Азии*”(1993) [4], mavjud o‘simlik namunalarinining ilmiy nomlarini aniqlashda *Plants of World Online (POWO)* (www.plantsoftheworldonline.org) va *International Plant Name Index (IPNI)* (www.ipni.org) , APG IV [2016], *The Plant List* bo‘yich keltirildi.

NATIJA VA MUXOKAMALAR .

Taksonomk tahlil floraning asosiy hususiyatlarini ko‘rsatuvchi tahlillardan biri hisoblanadi. TASH fondi va virtual (MW) gerbariy namunalari tahlil qilinganda Markaziy Farg‘ona hududida ushbu oilaning 30 turkumga mansub 66 ta turi qayd etilgan bo‘lsa, 2024-yil davomida amalga oshirgan dala tadqiqotlarimiz davomida yig‘ilgan gerbariy ma’lumotlar asosida tadqiqot hududida mazkur oila 40 turkumga mansub 88 ta turdan iboratligi aniqlandi. Oilada yetakchi turkumlar qatoriga 4 tadan ortiq turga ega bo‘lgan 6 turkumga mansub 37 tur jamlangan bo‘lib , umumiy turlarning 41,9% ni tashkil etadi (1-jadval).

I-jadval

Markaziy Farg’ona botanik- geografik okrugida tarqlagan *Asteraceae* oilasining yetakchi turkumlar spektri

№	Turkumlar	Tur soni	Gerbariy namunasi soni	%
1	*Artemisia* L.	9	125	10,2%
2	*Cousinia* Cass.	9	32	10,2%
3	*Taraxacum* F.H.Wigg.	7	68	8%
4	*Lactuca* L.	4	47	4,5%
5	*Launaea* Cass.	4	30	4,5%
6	*Sonchus* L.	4	14	4,5%
Jami:		37	316	41,9 %

Oila tarkibida uchtadan turga ega bo‘lgan turkumlar soni 4 tani, ikkitadan turga ega bo‘lgan turkumlar soni 6 tani,hamda faqat bittadan turga ega bo‘lgan turkumlar soni 20 tani tashkil etmoqda (2-jadval).

II-jadval

Markaziy Farg’ona botanik -geografik okrugi hududida tarqlagan *Asteraceae* oilasining turkum va turlari spektri

№	Turkumlar	Turlar soni
1.	*Achillea* L.	*Achillea filipendulina* Lam.
2.	*Amberboa* (Pers.) Less.	*Amberboa bucharica* Iljin
		Amberboa turanica Iljin
3.	*Anthemis* L.	*Anthemis deserticola* Krash.&Popov
4.	*Artemisia* L.	*Artemisia annua* L.
		Artemisia diffusa Krasch. ex Poljakov
		Artemisia eremophila Krasch. & Butkov ex Poljakov
		Artemisia ferganensis Krasch. ex Poljakov
		Artemisia juncea Kar. & Kir.
		Artemisia namanganica Poljakov
		Artemisia porrecta Krasch. ex Poljakov
		Artemisia scoparia Waldst. & Kit.
		Artemisia absinthium L.
5.	*Bidens* L.	*Bidens tripartita* L.
6.	*Carduus* L.	*Carduus pycnocephalus* L.
7.	*Carthamus* L.	*Carthamus turkestanicus* Popov
		Carthamus oxyacanthus M.Bieb.
8.	*Centaurea* L.	*Centaurea pulchella* Ledeb.
		Centaurea solstitialis L.
		Centaurea iberica Trevir. ex Spreng.
9.	*Chondrilla* L.	*Chondrilla aspera* Poir.
		Chondrilla lejosperma Kar.et Kir.
10.	*Cichorium* L.	*Cichorium intybus* L.
11.	*Cirsium* Mill.	*Cirsium arvense* (L.) Scop.
		Cirsium vulgare (Savi) Ten.
12.	*Cousinia* Cass.	*Cousinia bungeana* Regel & Schmalh.
		Cousinia microcarpa Boiss.
		Cousinia mollis Schrenk
		Cousinia ninae Juz.
		Cousinia sporadocephala Juz.

		Cousinia tenella Fisch. & C.A.Mey.
		Cousinia tianschanica Kult.
		Cousinia platylepis Fisch., C.A.Mey. & Avé-Lall.
		Cousinia pungens Juz.
13.	*Echinops* L.	*Echinops acantholepis* Jaub. & Spach
14.	*Epilasia* (Bunge) Benth. & Hook.f.	*Epilasia acrolasia* (Bunge) C.B.Clarke
		Epilasia mirabilis Lipsch.
15.	*Erigeron* L.	*Erigeron canadensis* L.
16.	*Garhadiolus* Jaub. & Spach	*Garhadiolus papposus* Boiss. & Buhse
		Garhadiolus hedypnois Jaub. & Spach
17.	*Heteracia* Fisch. & C.A.Mey.	*Heteracia epapposa* (Regel & Schmalh.) Popov
		Heteracia szovitsii Fisch. & C.A.Mey.
18.	*Heteroderis* Boiss.	*Heteroderis pusilla* (Boiss.) Boiss.
19.	*Jacobaea* Mill.	*Jacobaea vulgaris* Gaertn.
20.	*Jurinea* Cass.	*Jurinea androssovii* Iljin.
		Jurinea winkleri Iljin.
		Jurinea xeranthemoides Iljin
21.	*Karelinia* Less.	*Karelinia caspia* (Pall.) Less.
22.	*Koelpinia* Pall.	*Koelpinia linearis* Pall.
		Koelpinia turanica Vassilcz.
		Koelpinia tenuissima Pavlov & Lipsch.
23.	*Lactuca* L.	*Lactuca orientalis* (Boiss.) Boiss.
		Lactuca serriola L.
		Lactuca undulata Ledeb.
		Lactuca tatarica (L.) C.A.Mey.
24.	*Launaea* Cass.	*Launaea korovinii* (Popov) Popov ex Pavlov
		*Launaea procumbens (*Roxb.) Ramayya & Rajagopal
		Launaea nudicaulis (L.) Hook.f.
		Launaea mucronata (Forssk.) Muschl.
25.	*Microcephala* Pobed.	*Microcephala lamellata* (Bunge) Pobed.
26.	*Onopordum* L.	*Onopordum acanthium* L.

27.	*Pentanema* Cass.	*Pentanema caspicum* (F.K.Blum ex Ledeb.) G.V.Boiko, Korniy. & Mosyakin
		Pentanema britannica (L.) D.Gut.Larr., Santos-Vicente, Anderb., E.Rico & M.M.Mart.Ort.
28.	*Phonus* Hill	*Phonus lanatus* (L.) Hill
29.	*Picnomon* Adans.	*Picnomon acarna* (L.) Cass.
30.	*Rhaponticum* Ludwig	*Rhaponticum repens* (L.) Hidalgo
31.	*Saussurea* DC.	*Saussurea salsa* (Pall.) Spreng.
32.	*Sclerorhachis* (Rech.f.) Rech.f.	*Sclerorhachis paropamisica* (Krasch.) Kovalevsk.
33.	*Senecio* L.	*Senecio subdentatus* Ledeb.
34.	*Sonchus* L.	*Sonchus asper* (L.) Hill.
		Sonchus oleraceus L.
		Sonchus transcaspicus Nevski
		Sonchus arvensis L.
35.	*Tanacetopsis* (Tzvelev) Kovalevsk.	*Tanacetopsis santoana* (Krasch.M.Pop.et Vved.) Kovalevsk.
36.	*Taraxacum* F.H.Wigg.	*Taraxacum bicorne* Dahlst.
		Taraxacum besarabicum (Hornem.) Hand.-Mazz.
		Taraxacum svetlanae Czerep.
		Taraxacum contristans Kovalevsk.
		Taraxacum longipyramidatum Schischk.
		Taraxacum officinale F.H.Wigg.
		Taraxacum reflexum Schischk.
37.	*Tragopogon* L.	*Tragopogon capitatus* S.A.Nikitin
		Tragopogon coelesyriacus Boiss.
		Tragopogon kultiassovii Popov
38.	*Tripolium* Nees	*Tripolium pannonicum* (Jacq.) Dobrocz.
39.	*Xanthium* L.	*Xanthium strumarium* L.
		Xanthium spinosum L.
40.	*Xeranthemum* L.	*Xeranthemum longepapposum* Fisch. & C.A.Mey.

XULOSA. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Markaziy Farg‘ona botanik-geografik okrugida Asteraceae oilasining taksonomik tahlillariga ko‘ra ,40 turkumga mansub 88 ta turning mavjudligi aniqlandi. Oilada yetakchi turkumlarni *Artemisia, Cousinia,, Taraxacum, Lactuca, Launaea* va *Sonchus* tashkil etgani ushbu turlar tekislik-cho‘l hududlari uchun hos turlar ekanligidan dalolat beradi . Ushbu ma’lumotlar O‘zbekiston florasining kelgusidagi yangi nashri uchun xizmat qiladi

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Esanov H. K., Usmonov M. X. Two alie species of Asteraceae new to Uzbekistan (Bukhara oasis) Turczaninowia 21, 4: 175–180. DOI: 10.14258/turczaninowia.21.4.18
2. Sharipov I.Q, Batoshov A.R.(2024) Markaziy Farg‘ona botanik-geografik okrugi florasining “O‘zbekiston Milliy Gerbariysi” (TASH) fondida saqlanayotgan namunalarining oilalar bo‘yicha tahlili va o‘rganilish tarixi NamDU ilmiy jurnali 10-son, 198-201-betlar
3. Tscherneva Чернева O.B.(1993) Genus Cousinia Cass. Conspectus Florea Asia Media. – Tashkent: Fan, T. X. p. 303-352.
4. A. I. VVEDENSKY (1993) Определитель растений Средней Азии. - Tashkent: Fan, T. X. p.5
5. The Angiosperm Phylogeny Group. An update of the Angiosperm Phylogeny
Group classification for the orders and families of flowering plants: APG IV(2016). Botanical Journal of the Linnean Society,—Vol. 181(1).-P.1-20.
6. B.A. Karimov , O.T. Sobitov , Sh.H. Abdumalikov , J.G‘. Toshtemirov , Sh.A. Safarova , K.B. Aliyeva , Z.O. Yusupov (2023). Ecoregional and botanical – geographical assessment of the section Homalochaete belongs to the genus Cousinia (Asteraceae) Scientific bulletin series: biological research 8 (76) 23-32
7. Plants of World Online (POWO) (www.plantsoftheworldonline.org)
8. International Plant Name Index (IPNI) (www.ipni.org)
9. Тожибаев К.Ш.(2010). Флора Юго-Западного Тянь-Шаня. p.34-36.
10. Батошов А.Р. (2016). Флора останцов Юго-Восточного Кызылкума. p.29-30.
11. Serekeeva G.A (2011). Bukantog‘ florasi. .b.28-30.
12. Achilova N.T.(2021). Surxon-Sherobod botanikgeografik rayoni florasi. b.15-16.
13. Xoshimov X.R.(2023). Farg‘ona vodiysi shimoliy adirlari florasi. b.59-62.
14. Тожибаев К.Ш., Бешко Н.Ю., Попов В.А.(2016) Ботанико-географическое районирование Узбекистана. Ботантческий журнал Т. 101.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

EKSTRAGENTDAGI LIMON KISLOTASI YORDAMIDA UZUM EKSTRAKTIDAN FOYDALANIB, KOSMETIK MAHSULOTLAR ISHLAB CHIQARISH UCHUN RETSEPTURANING OLINISHI.

Акбар Абдиев
Старший преподаватель Шахрисабзского филиала Ташкентского химико-технологического института E- mail:akbarabdiev024@gmail.com +998973861276
https://orcid.org/
0009-0001-5133-7610
Равшанжон Зарипов
Ассистент Шахрисабзского филиала Ташкентского химико-технологического института E- mail:ravshanjon066@gmail.com +998912570891
https://orcid.org/
0009-0008-7402-7819

Annotatsiya: Doimiy ortib borayotgan ehtiyojlar hamda tabiiy komponentlarni o'z ichiga olgan kosmetika mahsulotlariga talab hozirgi vaqtda tez o'sib bormoqda. Shu bilan birga, kosmetika mahsulotlari nafaqat darhol ta'sir ko'rsatishi (namlash, yumshatish, ma'lum rang berish), balki jozibali ko'rinishga ega bo'lishi, shuningdek, tarkibida turli xil funktsional xususiyatlarga ega moddalarni saqlagan bo’lishi kerak(antioksidant faollik, ajinlarni kamaytirish, sintezni rag'batlantirish)

Kalit so’zlar: antioksidant,antosianlar,ekstraktiv moddalar,fenolkislotalar**,** limon kislotasi

ПОЛУЧЕНИЕ РЕЦЕПТУРЫ ДЛЯ ПРОИЗВОДСТВА КОСМЕТИЧЕСКИХ ИЗДЕЛИЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЭКСТРАКТА ВИНОГРАДА ПРИ ПОМОЩИ ЛИМОННОЙ КИСЛОТЫ В ЭКСТРАГЕНТЕ.

Аннотация: Постоянно возрастающие потребности стремительно увеличивается спрос на косметические продукты, содержащие в своем составе компоненты натурального происхождения . При этом косметические изделия должны не только оказывать моментальный эффект (увлажнение, смягчение,тона , придание определенного цвета), но и иметь привлекательный внешний вид, а также содержать в своем составе вещества, обладающие различными функциональными свойствами (антиоксидантная активность, сокращение морщин, стимуляция синтеза)

Ключевые слова: антиоксидант,антоцианы, экстрактивные вещества, фенолкислоты, лимонная кислота.

OBTAINING RECIPES FOR THE PRODUCTION OF COSMETICS PRODUCTS USING GRAPE EXTRACT USING CITRIC ACID IN THE EXTRACTANT.

Abstrakt The ever-increasing demand for cosmetic products containing ingredients of natural origin is rapidly increasing. At the same time, cosmetic products should not only have an instant effect (moisturizing, softening, toning, giving a certain color), but also have an attractive appearance, as well as contain substances with various functional properties (antioxidant activity, wrinkle reduction, stimulation of synthesis).

Keywords: antioxidants, anthocyanins, extractive substances, phenolic acids, citric acid.

ВВЕДЕНИЕ

Особое внимание на сегодняшний день считаются косметические средства, содержащие в своем составе антиоксиданты, которые защищающие клеток кожи от окислительного стресса, негативного воздействия ультра фиолетового излучения, а также и от преждевременного старения.

Одним из наиболее перспективных источников природных антиоксидантов является виноград, содержащий несколько классов полифенолов: антоцианы, флавонолы, фенолокислоты, лейкоцианидины, катехины и их олигомеры танины.

Поэтому применение экстракта винограда в качестве биологически активной добавки при производстве косметических изделий, изучение его свойств и физиологического воздействия на кожу актуально и перспективна

Обосновано применение глицеринового экстракта цельных ягод винограда в количестве 3% в рецептурах косметических кремов при сохранении физико-химических и органолептических показателей продукта, в том числе коллоидной и термостабильности. Применение крема с экстрактом ягод винограда оказывает положительное физиологическое действие на кожу человека, повышает ее упругость.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР И МЕТОДОЛОГИЯ

Антиоксидантные фенольные соединения и пектиновые вещества растений привлекают все больше внимания в качестве объекта исследования, так как они обладают антиоксидантными и иммуномодулирующими свойствами при регулярном употреблении. В связи с этим целью исследований стало определение растительного сырья с повышенными антиоксидантными свойствами, используемого для применения в производстве безалкогольных напитков. Объекты изучения биологически активных соединений – виноградные выжимки красных сортов винограда. Определены физико-химические показатели сырья, подтверждающие высокое содержание пектиновых веществ в виноградных выжимках, в среднем по сортам – 3,77%, полифенольных веществ – 3227,83 мг/дм3 . У гибискуса содержание полифенолов составило 1227,2 мг/дм3 . Установленные данные подтверждают технологические свойства сырья для получения экстрактов [1-2].

Доказано, что использование биологически активного экстракта цельных ягод винограда в рецептурах косметических изделий на жировосковой основе -бальзамах для губ - замедляет процесс окисления жировой основы продукта, что позволяет увеличить его срок хранения до 24 месяцев вместо 18 месяцев

Многочисленные исследования показали, что наиболее эффективное извлечение антоцианов из виноградного сырья происходит при экстракции слабыми водными или водно-спиртовыми растворами минеральных или органических кислот (соляной, винной, лимонной). Для оценки эффективности извлечения БАВ измельченное сырье заливали экстрагентом с добавлением лимонной кислоты в количестве 0,5%, 1% и 2%. Опыты проводили при оптимальных значениях гидромодуля, продолжительности и температуры экстракции[3]..В качестве экстрагента для кожицы использовался концентрированный этанол, для косточек – вода, для цельных ягод винограда 70%-ный водный раствор глицерина. Полученные экстракты анализировали на содержание фенольных веществ. [4].

РЕЗУЛЬТАТ И ОБСУЖДЕНИЕ

Лимонная кислота (*Citric acid, CA*) является одним из наиболее ценных продуктов современной биотехнологии и обладает высоким экономическим потенциалом благодаря широкому и растущему применению в различных отраслях промышленности. Поэтому важно, чтобы процесс её производства был экологически чистым и осуществлялся за счёт утилизации легкодоступных и недорогих отходов агропромышленного комплекса, сохраняя при этом высокую производительность[5].

Результаты исследования представлены в таблице 1 и на рисунке 1.

Установлено, что наиболее полное извлечение БАВ из кожицы и цельных ягод винограда происходит без добавления лимонной кислоты, из косточек винограда при добавлении кислоты в количестве 2%.

Таблица 1. Результаты определения зависимости эффективности извлечения БАВ фенольной природы от содержания лимонной кислоты в экстрагенте* В мг/см^3 галловой кислоты

Сырье	Содержание лимонной кислоты, %			
	Без добавления кислоты (0%)	0,5%	1%	2%
Кожица	2,88	2,88	2,15	1,65
Косточки	2,75	2,83	2,92	2,97
Цельные ягоды	1,19	0,60	0,72	0,85

* приведены результаты в виде средних значений, при этом величина доверительных интервалов средних арифметических значений измеряемых параметров составила 1,0-2,5% при уровне значимости 0,5.

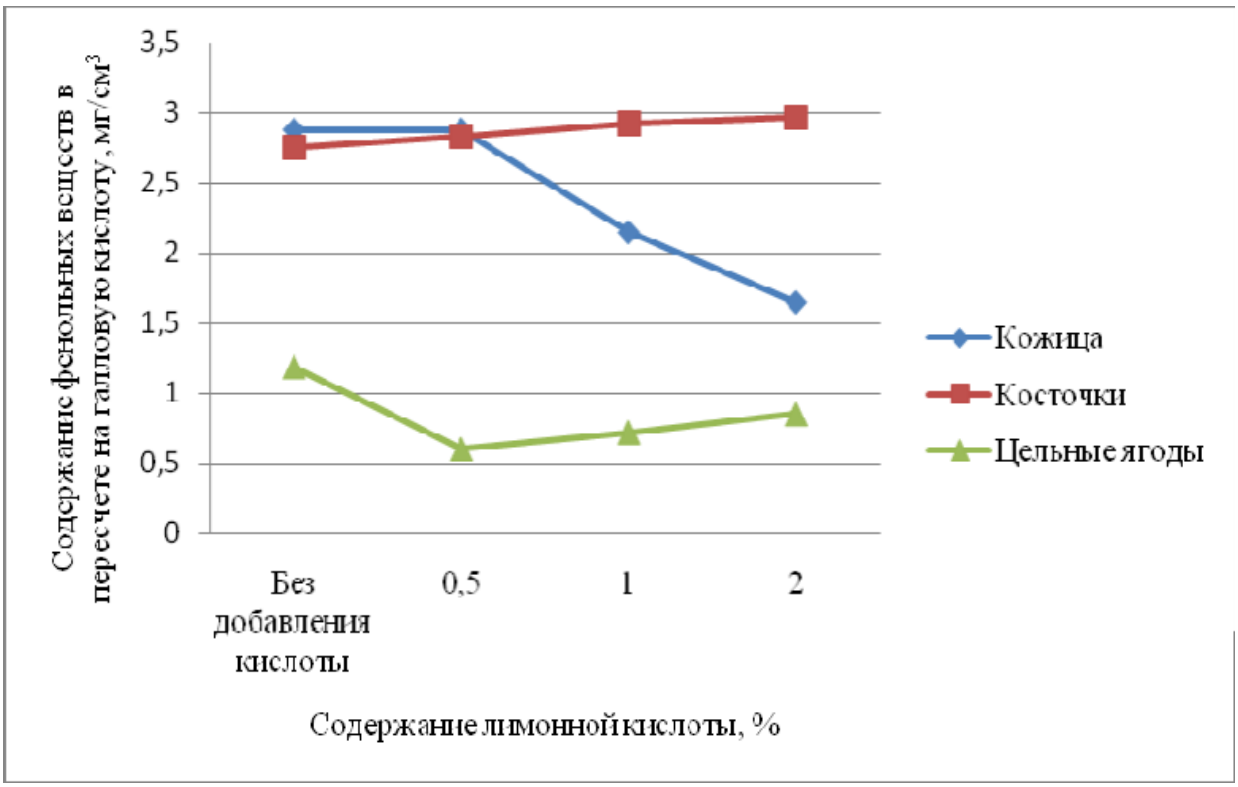

Рисунок 1. Зависимость эффективности извлечения БАВ фенольной природы от содержания лимонной кислоты в экстрагенте.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

На основании комплексных экспериментальных исследований установлены технологически обоснованные параметры экстракции полифенолов виноградного сырья: температура экстракции, продолжительность экстракции, вид экстрагента, содержание лимонной кислоты в экстрагенте, предварительная обработка сырья.Исследования показали,что содержание фенольных веществ в перерасчете на галловую кислоту с 2%ной лимонной кислотой достигает на 3мг/см3

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Арутюнян, Н.С. Лабораторный практикум по химии жиров / Н.С. Арутюнян, Е.П. Корнева, Е.В. Мартовщук и др. Под ред. проф. Н.С. Арутюняна и проф. Корневой. - 2-е изд., перераб. и доп. - СПб.: ГИОРД, 2004. - 264 с.

2. Блажей, А. Фенольные соединения растительного происхождения: пер. со словацкого / А. Блажей, Л. Шутый. - М.: Мир, 1977. - 239 с.

3. Болотов, В.М. Пищевые красители: классификация, свойства, анализ, применение / В.М. Болотов, А.П. Нечаев, Л.А. Сарафанова. - СПб. : ГИОРД, 2008. - 240 с.

4. Болыианов, Г.Б. Вина виноградные: учеб. пособие для студентов обуч. по спец. «Товароведение и экспертиза товаров» / Г.Б. Болыпанов - Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2003. - 51 с.

5. Бутова, С.Н. Биотехнологическая деградация отходов растительного сырья / С.Н. Бутова - М.: Типография Россельхозакадемии, 2004. - 320 с

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

КОРМОВЫЕ РАСТЕНИЯ РАСПРОСТРАНЕННЫЕ НА ТЕРРИТОРИИ КИТАБСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ЗАПОВЕДНИКА (УЗБЕКИСТАН. КАШКАДАРЬИНСКАЯ ОБЛАСТЬ.)

Сафарова Х., Нормуратова М., Сафарова З.Х.
студенты второго курса биологического факультета
Узбекско – Финского Педагогического Института
e-mail: *hsafarova770@gmail.com*

Annotatsiya Ushbu maqolada Kitob qo‘riqxonasida keng tarqalgan tomirli o‘simliklar florasiga misollar keltirilgan, ularning soni 800 ga yaqin, shundan 110 dan ortig‘i yem-xashak o‘simliklaridir. Eng keng tarqalgan yem-xashak o'simliklari (Carex diluta), bulbulli arpa (Hordeum bulbosum), tuya tikan (Alhagi kirghisorum), qizil yonca (Trifolium pratense), yurak bargli karam (Crambe cordifolia), chinor (Plantago major), dala o‘simligi (Convolvulus arvensis) va astragallar turkumining ayrim turlari.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, yem-xashak o‘simliklari, flora, butalar, jins, oilalar, turlar, qo'riqxona.

Аннотация В статье представлены образцы флоры сосудистых растений, распространенных в Китабском заповеднике, насчитывающей около 800 видов, из которых более 110 являются кормовыми растениями. Наиболее распространенными кормовыми растениями являются Осока светлая (Carex diluta), Ячмень луковичный (Hordeum bulbosum), Верблюжья колючка (Alhagi kirghisorum), Клевер луговой (Trifolium pratense), Капуста сердцелистная (Crambe cordifolia), Подорожник большой (Plantago major), Вьюнок полевой (Convolvulus arvensis) и некоторые виды семейства Астрагаловых.

Ключевые слова: Узбекистан, кормовые растения, флора, кустарники, род, семейства, виды, заповедник.

Abstract The article presents samples of the flora of vascular plants common in the Chinese Nature Reserve, numbering about 800 species, of which more than 110 are forage plants. The most common forage plants are light sedge (Carex diluta), bulbous barley (Hordeum bulbosum), Camel thorn (Alhagi kirghisorum), Meadow clover (Trifolium pratense), cordiferous cabbage (Crambe cordifolia), large plantain (Plantago major), Field convolvulus (Convolvulus arvensis) and some species of the Astragalaceae family.

Keywords: Uzbekistan, forage plants, flora, shrubs, genus, families, species, nature reserve.

Введение: На территории Республики Узбекистан произрастает примерно 4380 видов сосудистых (обширная группа растений, органы которых снабжены сосудисто-волокнистыми пучками)дикорастущих растений, из которых примерно 1200 в той или иной мере обладают лекарственными (дикорастущие и культивируемые растения, применяемые для профилактики и лечения заболеваний человека и животных)свойствами, что свидетельствует о богатом составе растений этого вида в растительном мире [1].

Задачи исследования: Проанализировать методы распространения кормовых растений произрастающих на территории Китабского заповедника.

Рассмотреть роль кормовых растений в сельском хозяйстве.

Описать биологические и экологические особенности некоторых видов кормовых растений Китабского заповедника.

Современные методы сохранения кормовых растений Кашкадарьинской области.

Методы исследования. Для достижения целей исследования использовались следующие методы:

Анализ научной литературы и источников:

Распространение и хозяйственное значение видов рода Onobrychis Hill, во флоре Кашкадарьинской области, экологических популяций, научных работ[4]

Описание и сравнительный анализ: детальное описание видов растений, их внешних и биологических характеристик, сравнение с аналогичными видами из других регионов.

Понятие кормовых растений: Корма — это растения или части растений, которые употребляются в пищу домашним скотом (коровами, лошадьми, овцами, козами, ламами) и дикими животными (оленями, лосями, лосями, кроликами) . К кормовым культурам относятся многолетние и однолетние кормовые травы (для получения пастбищных и зелёных летних кормов, зелёной массы на сено, сенаж, силос, травяную муку), силосные культуры (кукуруза, подсолнечник и др.), кормовые корнеплоды (кормовая свёкла, турнепс, брюква, морковь), кормовые бахчевые культуры.

Современные методы распространения и сохранения кормовых растений в заповеднике включают:

1. Выявление и мониторинг редких и исчезающих видов: Проводится систематический анализ флоры с целью идентификации редких, эндемичных и реликтовых видов, требующих особой охраны.

2. Восстановление деградированных пастбищ: Учитывая высокую чувствительность горных экосистем к изменениям климата и антропогенным воздействиям, разрабатываются адаптивные методы экологического восстановления биоразнообразия и кормовой производительности пастбищ. Это достигается путем высева фитоценотически(сбалансированных смесей растений используются для

восстановления деградированных пастбищ) зонально типичных кормовых кустарников, полукустарников и трав.

3. Контроль за выпасом скота: Для предотвращения деградации растительного покрова и защиты редких видов осуществляется строгий контроль за выпасом скота на территории заповедника. Например, были зафиксированы случаи незаконного выпаса почти 3,7 тысячи овец, что наносило ущерб экосистеме.

Флора (совокупность видов растений, распространённых на конкретной территории) Кашкадарьинской области содержит сведения о 2022 видах сосудистых растений состоящих из 613 родов и 97 семейств [2].

Заповедник находится в Китабском районе Кашкадарьинской области.

Китабский государственный геологический заповедник создан в 1979 году с целью охраны и планомерного изучения палеонтолого-стратиграфических объектов, представляющих естественно-научные памятники геологической истории Земли, а также популяризации идей охраны природы.

Китабский государственный геологический заповедник , расположенный в диапазоне высот 1300—2650 на юго- западных отрогах Зарафшанского хребта, в бассейне реки Кашкадарья, Китабского района Кашкадарьинской области Республики Узбекистан.

Организационно находится в подчинении Государственного комитета по геологии и минеральным ресурсам (Госкомгеологии Республики Узбекистан).

Растительный мир Китабского заповедника богат миром живой природы.

Флора сосудистых растений заповедника насчитывает около 800 видов, 22 из них включены в Красную книгу (основной документ, в котором обобщены материалы о современном состоянии редких и находящихся под угрозой исчезновения видов растений и животных, на основании которых проводится разработка научных и практических мер, направленных на их охрану, воспроизводство и рациональное использование)Узбекистана. Дендрофлора(флора древесных растений) представлена 60 видами. Основной лесообразующей породой является арча зеравшанская. Много

лиственных пород таких как клён, миндаль, вяз, боярышник, рябина и другие. Из кустарников (жизненная форма растений; многолетние деревянистые растения высотой 0,8—6 метров, в отличие от деревьев, не имеющие во взрослом состоянии главного ствола) наиболее характерными являются шиповник (Rosa rubiginosa), курчавка (Atraphaxis), кизильник (Cotoneaster), барбарис (Berberis), ежевика (Rubus) и другие. Выявлено много полезных растений: астрагалы, верблюжья колючка, костер, ячмень, клевер и другие.

Перечень ведущих семейств и родов флоры Китабского заповедника приводится в таблице [3].

Ведущие семейства и роды кормовых растений в Китабском заповеднике

№	Семейства	Кол. родов	Кол. видов	%
1.	Мятликовые - Poaceae	22	40	5,0
2.	Мотыльковые - Fabaceae	12	21	2,62
3.	Астровые - Asteraceae	8	13	1,62
4.	Осоковые - Cyperaceae	2	8	1,0
5.	Сельдерейные - Apiaceae	5	9	1,12
6.	Капустные - Brassicaceae	4	4	0,50

Среди кормовых растений заповедника выделяются представители семейств злаковых (Poaceae), бобовых (Fabaceae) и сложноцветных (Asteraceae). Эти растения обеспечивают пищу для различных видов травоядных животных и служат основой для пастбищного хозяйства.

Кормовые растения Китабского заповедника играют важную роль в поддержании экологического баланса региона. Среди них выделяются несколько ключевых групп[3]:

1. Злаковые (Poaceae)

Festuca valesiaca (овсяница валисская) – один из основных кормовых злаков, растущий на сухих склонах и горных пастбищах.

Poa bulbosa (мятлик луковичный) – устойчив к засухе, используется в качестве корма для диких копытных.

Stipa capillata (ковыль волосистый) – важное растение для питания сайгаков и домашних овец.

2. Бобовые (Fabaceae)

Medicago falcata (люцерна серповидная) – ценное кормовое растение, способное обогащать почву азотом.

Astragalus spp. (астрагал) – широко распространенный род, обеспечивающий белковое питание для травоядных.

Onobrychis viciifolia (эспарцет посевной) – хорошее медоносное растение, также используемое в кормовых целях.

3. Сложноцветные (Asteraceae)

Artemisia spp. (полыни) – устойчивы к засухе и служат важным источником пищи для животных в зимний период.

Cichorium intybus (цикорий обыкновенный) – богат минералами и полезен для пищеварения животных.

Achillea millefolium (тысячелистник обыкновенный) – ценится за лечебные свойства и кормовую ценность.[4]

Среди перспективных кормовых растений выделяются:

Carex diluta (осока бледная)

Hordeum bulbosum (ячмень луковичный)

Alhagi kirghisorum (верблюжья колючка киргизская)

Trifolium pratense (клевер луговой)

Crambe cordifolia (катран сердцелистный)

Plantago major (подорожник большой)

Convolvulus arvensis (вьюнок полевой)

Виды рода Astragalus (астрагал)

Наиболее богатыми на кормовые растения являются семейства:

Poaceae (мятликовые) — 22 рода и 40 видов

Fabaceae (мотыльковые) — 12 родов и 21 вид

Asteraceae (астровые) — 8 родов и 13 видов

Cyperaceae (осоковые) — 2 рода и 8 видов

Apiaceae (сельдерейные) — 5 родов и 9 видов

Эти виды подчеркивают значимость Китабского заповедника как резервуара разнообразных кормовых растений, которые могут быть использованы для развития животноводства и сохранения биоразнообразия региона.

Экологические особенности:

Адаптация к климату: Растения приспособлены к резко континентальному климату региона, которые характеризуются значительными колебаниями температур и ограниченным количеством осадков.

Роль в экосистеме: Эти растения обеспечивают кормовую базу для диких животных, способствуя поддержанию биоразнообразия и устойчивости экосистемы заповедника. Сохранение естественной растительности создает благоприятные условия для обитания редких и исчезающих видов фауны.

Почвенные условия: Кормовые виды произрастают на разнообразных почвах, включая горные склоны, луга и степные участки, демонстрируя высокую пластичность и способность к выживанию в различных условиях.

Заключение и выводы:

Кроме того, на территории заповедника произрастают редкие и эндемичные виды, 17 из которых включены в «Красную книгу» Республики Узбекистан. Среди них Allium majus – декоративный Лук, Allochrusa gypsophiloides – Аллохруза качимовидная и Iris magnifica – Юнона великолепная. Эти растения нуждаются в особой охране и внимании для сохранения биоразнообразия региона.

Исследование распространения кормовых растений на территории Китабского государственного геологического заповедника показало, что флора заповедника обладает высокой степенью видового разнообразия. Более 110 видов растений имеют кормовую ценность, среди которых особое значение имеют представители рода Astragalus, Crambe cordifolia, Hordeum bulbosum, Alhagi kirghisorum и Carex diluta [5].

Современные методы распространения и сохранения кормовых растений включают:

• Мониторинг редких и исчезающих видов,

• Восстановление деградированных пастбищ с использованием фитоценотически сбалансированных смесей,

• Контроль за выпасом скота для предотвращения деградации растительного покрова,

• Применение биотехнологий для поддержания экосистемной устойчивости.

Выводы

1. Китабский заповедник является важной территорией для сохранения кормовых растений, играющих значительную роль в экосистемах региона.

2. Фитоценотический подход к восстановлению растительных сообществ позволяет эффективно поддерживать кормовую базу и биоразнообразие.

3. Для устойчивого использования пастбищ необходимо строго регулировать антропогенную нагрузку, включая контроль за выпасом скота.

4. Дальнейшие исследования и внедрение современных биотехнологий помогут повысить эффективность мероприятий по охране и восстановлению кормовых растений заповедника.

Таким образом, комплексный подход к сохранению и распространению кормовых растений в Китабском заповеднике способствует поддержанию экологического равновесия и обеспечению кормовой базы для диких и домашних животных.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Умурзакова З.И., Мукумов И.У. Род Elwendia во флоре Кашкадарьинской области // Хоразм Маьмун академняси ахборотномаси. Хива, 2022, 9/1, с. 130-135.

2. Тожибаев К.П., Бешко Н.Ю., Шомуродов Х.Ф., Кодиров У.Х., Тургинов О.Т., Шарипова В.К. Кадастр флоры Узбекистана: Кашкадарьинская область. Ташкент. Изд. «Фан» АН РУз. 2018, - 256 с..

3. Мукумов И.У., Хасанов М.А. Пряно-ароматические растения во флоре Китабского государственного геологического парка (Кашкадарьинская область, Узбекистан) //ИНТРОДУКЦИЯ, СОХРАНЕНИЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БИОЛОГИЧЕСКОГО РАЗНООБРАЗИЯ ФЛОРЫ. Часть 1, Минск, 2022. С. 207-210.

4. Хужакулов Д.Д. Мукумов И.У. Распространение и хозяйственное значение видов рода Onobrychis Hill, во флоре Кашкадарьинской области (Узбекистан) //Вестник науки №6 (51) том 2, нюнь 2022г. Тольятти. стр. 326-331.

5. Иванов А.В., Петров С.А., «Распространение кормовых растений во флоре Китабского государственного заповедника» 2023. Узбекистан стр. 65-68.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

УГЛЕВОДЫ КОРНЕВИЩА *ZINGIBER OFFICINALE*

[1]Dilbar Kadirova Normuminovna
[1]Termez davlat universiteti dotsenti, biologiya fanlari nomzodi
Ф.А. Кодиралиева
Институт химии растительных веществ им.акад. С.Ю. Юнусова АН РУз
fatimahon.82@mail.ru

Аннотация. Цель наших исследование- изучение содержания и состав углеводов в зависимости от местного интродукции в условиях Сурхандарьинского областях. Объект исследования - воздушно - сухие измельченные порошки корневища имбиря.

Ключевые слова: полисахариды, моносахаридный состав, глюкоза, пектиновые вещества, ГМЦ.

Введение. Углеводы-природные органические соединения, состоящие из молекул углерода, водорода и кислорода.Для нашего организма углеводы являются основным топливом обеспечивающим энергией все процессы ,происходящие в теле человека ,при расщеплении 1 гр углеводов высвобождается 4 ккал энергии .Глюкоза используется клетками особенно мозгом и мышцами для выработки энергии . Наш организм способен запасать углеводы в виде гликогена ,который откладывается в печени и мышцах.Если организм испытывает нехватку энергии , гликоген расщепляется до глюкозы .

Углеводы в растениях выполняют важнейшие функции, включая запасание энергии, структурную поддержку и участие в метаболизме. Они синтезируются в процессе фотосинтеза, где основным продуктом является глюкоза. Далее углеводы могут превращаться в разные формы: Основные виды углеводов в растениях:

Простые сахара (моносахариды) - Глюкоза – основной продукт фотосинтеза, используется для энергии.- Фруктоза – содержится в плодах, участвует в регуляции осмотического давления.

Дисахариды - Сахароза – транспортная форма углеводов у растений, переносится по флоэме.

Полисахариды - Крахмал – главный запасной углевод, накапливается в листьях, клубнях, семенах - Целлюлоза – основной компонент клеточной стенки, придаёт жёсткость растениям - Гемицеллюлозы и пектины – участвуют в построении клеточных стенок и межклеточного вещества.

Таким образом, углеводы обеспечивают растения энергией, строят их структуру и участвуют в физиологических процессах.

Структурная функция углеводов – входит в состав клеточных мембран и соединительных тканей , является компонентом ДНК и РНК .Регуляторная функция углеводов -клетчатка (пищевые волокна) улучшает пищеварение ,предотвращает запоры и снижает уровень холестирина .Защитная функция углеводов участвуют в образовании слизей, защищающих стенки органов желудка, дыхательных путей. Углеводы бывают простые и сложные. Простые углеводы быстро усваиваются, резко повышая уровень сахара в крови. Источники: сахар, мед, фрукты, молочные продукты. Сложные углеводы длительное время перевариваются, обеспечивая стабильный уровень энергии. Источники: злаки, бобовые, овощи , орехи. Суточная норма углеводов в среднем 50-60% дневного рациона. Для взрослых 250-400 г в день, в зависимости от уровня активности. Углеводы необходимы для нормальной работы организма, но важно следить за их балансом и выбирать преимущественно сложные углеводы.

Экспериментальная часть

Бумажную хроматографию (БХ) осуществляли на бумаге Filtrak-FN 13, 18 (Германия) в системе растворителей: н-бутанол-пиридин-вода (6:4:3) (1), проявитель: 1) кислый фталат анилина (5 мин., 100°С), 2) 5%ный раствор мочевины

ИК-спектры образцов снимали на ИК-Фурье-спектрометре фирмы Perkin-Elmer, модель 2000, в пластинках, прессованных с KBr.

ГХ анализ гидролизатов проводили на хроматографе GC Plus2010 в следующих условиях: температура инжектора 250°С, общий поток 60мл/мин, поток через колонку 0.89 мл/мин, газ-носитель-азот, колонка-Rxi-624SI MS, длина колонки 3 м, внутренний диаметр ID 0.25мм, температура колонки 230°С, температура детектора 250°С.

Полный кислотный гидролиз полисахаридов проводили 2 н. H_2SO_4, 100°С. ВРПС в течение 8 ч, ПВ 24 ч. и ГМЦ в течение 48 ч. Обработку гидролизатов проводили как в [1,2].

Инактивация сырья. 5.0 г измельченного сырья обрабатывали дважды кипящей смесью метанол - хлороформ (1:1) для удаления красящих веществ и не углеводных компонентов, остаток сырья дважды экстрагировали кипящим 82° этиловым спиртом в течение 1 ч. Спиртовые растворы объединяли, упаривали и анализировали БХ в системе 1, идентифицировали глюкозу и следы фруктозы.

Выделение водорастворимых полисахаридов (ВРПС). Остаток сырья экстрагировали трижды водой при комнатной температуре в течение 3-4 час, при гидромодуле 1:10, 1:8 и 1:5 соответственно. Экстракты объединяли, центрифугировали сгущали и осаждали 3-х кратным объемом спирта. Выпавший осадок отделяли, промывали спиртом, обезвожили ацетоном, сушили в вакууме над P_2O_5.

Выделение пектиновых веществ (ПВ). После выделения ВРПС мезгу дважды обрабатывали смесью равных объемов 0,5%-ных растворов щавелевой кислоты и

оксалата аммония (1:10) при температуре 70ºС в течение 3 час. Экстракты диализовали против проточной воды, упаривали и осаждали метанолом (1:3). Осадок отделяли, промывали метанолом, высушивали ацетоном. Сушили в вакууме над P_2O_5.

Выделение гемицеллюлоз (ГМЦ). Остатки сырья после выделения ПВ дважды экстрагировали 5%-ным раствором КОН (1:5) при комнатной температуре в течение 3 час. Щелочные экстракты объединяли, диализовали против проточной воды в течение 48 часов (до нейтральной pH среды). Экстракты сгущали, осаждали метанолом. Полученный осадок отделяли, промывали метанолом, обезвоживали ацетоном, сушили над P_2O_5 в вакууме.

Результат.

Выходы полисахаридов и их моносахаридный состав представлены в табл. (табл.1).

Как видна из таблицы 1, основным моносахаридом являлось глюкоза, арабиноза и манноза. Выделенные полисахариды представляли собой белый порошок с желтоватым оттенком. Пектиновые вещества качественным и количественным составом. В гидролизатах ПВ обнаружили галактоуроновую кислоту, рамнозу, ксилозу и глюкозу. ГМЦ – порошок светло – коричневого цвета растворялся водном растворе щелочи. В составе ГМЦ преобладала глюкоза.

Таблица 1. Содержание и моносахаридный состав полисахаридов *Zingiber officinale*

Вариант	Полисахарид	Выход, %	Соотношение моносахаридных остатков							
			Rha	Ara	Xyl	Ман	Glc	Gal	UAc	Fru
Т1 - контрол	СРС	5.5	-	+	-	-	+	-	-	+
	ВРПС	1.0	0.9	5.0	3.0	4.1	16.1	0.9	-	-
	ПВ	24.0	5,0	3.8	6.5	3.3	15.8	1.1	+	-
	ГМЦ	4.3	0.6	3.6	1.9	1.3	11.0	1.7	+	-
Т2 – N75P50K50	СРС	7.1	-	+	-	-	+	-	-	+
	ВРПС	2.7	0.6	3.1	3.8	5.6	18.8	2.2	-	-
	ПВ	25.3	4.9	4.5	4.1	2.8	13.1	1.3	+	-
	ГМЦ	6.0	0.3	2.6	1.9	2.0	14.0	1.7	+	-
Т3– N125P100K100	СРС	8.4	-	+	-	-	+	-	-	+
	ВРПС	3.1	0.8	2.3	5.1	3.1	16,9	1.6	-	-
	ПВ	25.5	7.2	3.9	6.3	2.1	11,7	1.2	+	-
	ГМЦ	5.8	0.7	2.9	3.8	1.6	10,1	0.6	+	-
Т4– N100P75K75 + B3Zn6Fe6	СРС	7.9	-	+	-	-	+	-	-	+
	ВРПС	2.4	0.3	3.7	6.6	4.7	18,1	1.6	-	-
	ПВ	22.1	5.8	2.5	4.9	4.1	15,1	1.2	+	-
	ГМЦ	6.1	0.4	2.3	5.6	2.5	16,7	0.9	+	-

Примечание: Rha - рамноза, Ara – арабиноза, Xyl – ксилоза, Man – манноза, Glc – глюкоза, Gal – галактоза, UAc – уроновая кислота, Fru – фруктоза.

Как видна из таблицы 1, основным моносахаридом являлось глюкоза, арабиноза и манноза. Выделенные полисахариды представляли собой белый порошок с желтоватым оттенком. Пектиновые вещества качественным и количественным составом. В гидролизатах ПВ обнаружили галактоуроновую кислоту, рамнозу, ксилозу и глюкозу. ГМЦ – порошок светло – коричневого цвета растворялся водном растворе щелочи. В составе ГМЦ преобладала глюкоза.

Выводы. Таким образом, из *Zingiber officinale* выделены различные полисахариды. Результаты показывают, что преобладающими полисахаридами являются пектиновые вещества. Определен качественный и количественный моносахаридный состав, Результаты исследования показали, что моносахаридный состав в основном является глюкозой остальные моносахариды встречается меньших количествах чем глюкоза.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. **Белицкий Б. В., Дерябина О. В.** – *«Биохимия углеводов»*
   - Основы структуры, функции и метаболизма углеводов.
2. **Ленинджер А. Л.** – *«Биохимия»*
   - Подробное изложение углеводного обмена, гликолиза, цикла Кребса.
3. **Смит Дж., Монсон Ф.** – *«Химия углеводов»*
   - Химическая структура, стереохимия и синтез углеводов.
4. **Войнаровский Е. Ф.** – *«Биохимия. Углеводы и их метаболизм»*
   - Углеводы в биохимии человека, их роль в метаболизме
5. **Horton D., Stoddart J. F.** – *«The Carbohydrates: Chemistry and Biochemistry»*
   - Подробное изучение структуры, свойств и реакций углеводов.
6. **Fraser-Reid B., Tatsuta K., Thiem J.** – *«Glycoscience: Chemistry and Chemical Biology»*
   - Продвинутая гликобиология, синтетические углеводы.
7. **Varki A. et al.** – *«Essentials of Glycobiology»*
   - Современный справочник по гликобиологии и биохимии сахаров.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

ТУРЛАРАРО ДУРАГАЙЛАРДА ҚУРҒОҚЧИЛИККА ЧИДАМЛИЛИК БИЛАН БОҒЛИҚ ЦИТОГЕНЕТИК ЎЗГАРИШЛАР(*Gossypium* L.)

M.Dj. Xolova[1] mxolova107@gmail.com
D.Q.Ernazarova[1] edilrabo64@gmail.com
L.A. Azimova[1] laylobio@gmail.com
M.T.Xidirov[1,2] khidirov.tursunkilovich@gmail.com
A.X.Toshpulatov[1,3] toshpolatovabduqahhor78@gmail.com
M.O.Ne‘matova[1] madinanematova509@gmail.com
F.N.Kushanov[1] fakhriddinkushanov@gmail.com
[1]*O‘zR FA Genetika va o‘simliklar eksperimental biologiyasi instituti Toshkent viloyati, Qibray tumani, Yuqori-yuz MFY e-mail: inst@gen.org.uz*
[2]*Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti. info@tdpu.uz*
[3]*Toshkent tibbiyot akademiyasi, Toshkent,100109, Olmazor tumani, Farobiy, 2-uy, e-mail: info@tma.uz*

Аннотация. Ушбу тадқиқотда *Gossypium* туркумига мансуб ёввойи ва маданий турларнинг дурагайлаш натижалари ўрганилиб, қурғоқчиликка чидамлилик билан боғлиқ цитогенетик ўзгаришлар таҳлил қилинди. *Gossypium anomalum* ёввойи тури қурғоқчиликка чидамлилик генларининг истиқболли манбаи сифатида баҳоланди. Тетраплоид маданий турлар ва ёввойи диплоид *G. anomalum* ўртасида дурагайлаш жараёни давомида цитогенетик ноодатийликлар, жумладан, мувозанатсиз тетрадалар ва аномал диадалар кузатилди. Синтетик полиплоидия усуллари орқали F_1C дурагайларининг генетик барқарорлиги ўрганилиб, уларда қурғоқчиликка чидамлилик билан боғлиқ генларнинг мавжудлиги аниқланди.

Тадқиқот давомида мейоз жараёнлари, хромосома ажралиш механизмлари ва цитогенетик параметрлар таҳлил қилинди. Цитогенетик таҳлиллар F_1C дурагайларида қурғоқчилик ва иссиқлик стрессларига жавоб берувчи аномал мейоз конфигурацияларининг шаклланишини тасдиқлади. Иссиқлик стрессларининг спорогенез жараёнига таъсири мейотик индекс ўзгаришлари ва хромосомалар сегрегацияси орқали баҳоланди. Олинган натижалар келажакда қурғоқчиликка чидамли ва ҳосилдор ғўза навларини яратиш учун генетик асослар яратишга хизмат қилиши мумкин. Тадқиқот натижалари селекция жараёнларини такомиллаштириш ва *Gossypium* турларининг экологик хилма хиллигини ошириш учун илмий база сифатида хизмат қилади.

Калит сўзлар *Gossypium*, шакл, споралар, микроспорогенез, шона, аномалиялар, ассоциация, қурғоқчилик.

Аннотация. В данном исследовании изучены результаты гибридизации диких и культурных видов рода *Gossypium*, а также проанализированы цитогенетические изменения, связанные с устойчивостью к засухе. Дикий вид *Gossypium anomalum* был оценен как перспективный источник генов устойчивости к засухе. В процессе гибридизации тетраплоидных культурных видов и диплоидного дикого *G. anomalum* были выявлены цитогенетические аномалии, включая несбалансированные тетрады и аномальные диады. Исследование стабильности F_1C-гибридов с использованием метода синтетической полиплоидии подтвердило наличие генов, связанных с устойчивостью к засухе.

В ходе исследования проведён анализ мейоза, механизмов расхождения хромосом и цитогенетических параметров. Цитогенетический анализ подтвердил формирование аномальных мейотических конфигураций у F_1C-гибридов в ответ на засуху и тепловой стресс. Влияние теплового стресса на спорогенез оценивалось по изменению мейотического индекса и сегрегации хромосом. Полученные результаты могут стать основой для создания в будущем засухоустойчивых и высокоурожайных сортов хлопчатника. Данное исследование представляет собой научную базу для совершенствования селекционных процессов и повышения экологического разнообразия видов *Gossypium*.

Ключевые слова: *Gossypium*, форма, споры, микроспорогенез, бутон, аномалии, ассоциация, засуха.

Abstract. This study examines the hybridization results of wild and cultivated *Gossypium* species and analyzes cytogenetic changes associated with drought resistance. The wild species *Gossypium anomalum* has been evaluated as a promising source of drought resistance genes. During the hybridization process between tetraploid cultivated species and diploid wild *G. anomalum*, cytogenetic abnormalities, including unbalanced tetrads and abnormal dyads, were observed. The genetic stability of F_1C hybrids was studied using synthetic polyploidy techniques, confirming the presence of genes associated with drought tolerance.

The research involved an analysis of meiosis, chromosome segregation mechanisms, and cytogenetic parameters. Cytogenetic analysis verified the formation of abnormal meiotic configurations in F_1C hybrids in response to drought and heat stress. The impact of heat stress on sporogenesis was assessed by examining meiotic index variations and chromosome segregation patterns. The findings provide a genetic foundation for developing high-yielding and drought-resistant cotton varieties in the future. This study serves as a scientific basis for improving breeding processes and enhancing the ecological diversity of *Gossypium* species.

Key words: *Gossypium*, variety, spores, microsporogenesis, flower bud, anomalies, association, drought

Кириш

Ғўза (*Gossypium* L.) бутун дунёда муҳим техник экин бўлиб, пахта толаси етказиб бериш бўйича алоҳида ўрин эгаллайди. Маданий ғўза навлари маълум даражада сувга талабчан. Аммо экин майдонлари тупроқ эрозияси ва деградацияси, чўлланиш ва шўрланиш, иқлим ўзгариши натижасида суғориладиган майдонлар ҳажми қисқармоқда. Қурғоқчилик ҳар қачонгидан ҳам бутун дунё бўйлаб қишлоқ хўжалиги учун катта таҳдид солмоқда. Бундан ташқари, дунёдаги мавжуд чучук сувнинг 70% дан ортиғи суғоришда фойдаланилади. Ушбу қийинчиликларни енгиш учун селекционерлар ҳосилдор, абиотик стрессларга чидамли ва сув ва озуқа моддаларини ўзлаштириш самарадорлигини оширадиган янги экин навларини яратиши мақсадга мувофиқдир.

Қурғоқчиликни одатда ўсимликларнинг ўсиши ва омон қолишига таъсир қиладиган, пировардида ҳосилдорликни пасайтирадиган узоқ вақт сув етишмаслиги деб таърифлаш мумкин. Маданий тетраплоид ғўза турлари репродуктив ривожланишига иссиқлик стресси, айниқса 20°C дан юқори тунги ҳарорат 35°C дан юқори кундузги ҳаво харорати кучли таъсир қилади. Биологик нуқтаи назаридан, қурғоқчилик давридаги биринчи ҳодиса ҳужайрадан сув йўқотиш ёки сувсизланишдир [1]. Қурғоқчиликка чидамлилиги юқори бўлган ўсимликларнинг деярли хаммасида ҳосилдорлик ва қимматли хўжалик белги кўрсатгичлари паст. Селекционерлар учун қурғоқчиликга чидамли ҳамда ҳосилдор, қимматли хўжалик белгиларига бой навлар яратиш долзарб муаммолардан биридир.

Материаллар ва усуллар.

Тадқиқотлар 2022-2025 йилларда ЎзР ФА Генетика ва ўсимликлар экспериментал биологияси институтининг “Ғўзанинг экспериментал полиплоидияси ва филогенияси” лабораторияси исиқхонаси ҳамда лаборатория тажриба даласида олиб борилди.

Тадқиқот объекти сифатида *G.anomalum, G.herbaceum* subsp.*pseudoarboreum*, subsp.*frutescens* ва улар иштирокида олинган полиплоид дурагайлар F_1C *G.herbaceum* subsp.*pseudoarboreum* × *G.anomalum* дурагай комбинациясининг 26D, 27D, 28D рақамли ҳамда F_1C *G.herbaceum* subsp.*frutescens* × *G.anomalum* 31D рақамли дурагай ўсимликлари ўрганилди. *Gossypium* L. туркумига мансуб *G.herbaceum* L. (Афро-осиё ғўзаси) турининг туричи хилма-хилликлари ва диплоид ёввойи ғўза тури *G. anomalum* қисқа кунга кучли талабчан бўлганлиги сабабли, экиб-парваришлаш жараёнида Вагнер идишларидан фойдаланилди. Ўсимликлар 16 соат ёруғлик ва 8 соат қоронғулик шароити таъминланган фотопериодик уйчаларда ўстирилди.

Бошланғич манбаларнинг чигитлари майдалиги ҳамда қаттиқ (тошсимон) қобиқли бўлганлиги сабабли, чигитнинг микропиляр қисмидаги қобиқ бироз кесиб ташланди ва Петри идишида 30-32ºC ҳароратда термостатда ундирилди. Ниш отган уруғларни 1:1:1 нисбатдаги (гўнг, тупроқ ва қум аралашмаси) тайёрланган гурунт билан тўлдирилган қоғоз тувакчаларга экиб ундирилди.

G.herbaceum subsp.*frutescens* × *G.anomalum*, *G.herbaceum* subsp.*pseudoarboreum* × *G.anomalum* уруғлар 1см ниш ҳосил қилгандан сўнг колхицин моддасининг 0,2% ли эритмасига солиниб 24 соатга қоронғу жойда сақланди. Экиш ишларда махсус тайёрланган қоғоз идишчаларидан фойдаланилди. Тувакчалардаги ниҳоллар 2-3 та ҳақиқий чинбарг ҳосил қилгандан сўнг Вагнер идишларга ўтказилди. Ўсимликлар махсус фотопериодик назорат остида ўстирилди. Дурагайлаш ишлари умум-қабул қилинган услублар асосида олиб борилди. Намуналардан >20°C ҳароратда шоналар териб келиниб (З.П Паушева 1980) Карнуа фиксаторида (таркиби $C_2H_4O_2$ ва C_2H_6O 7:3 нисбатда) фиксация қилинди. Шоналар ацетокармин бўёғида бўялиб вақтинчалик препаратлар тайёрланди ва ёруғлик микроскопи ёрдамида таҳлил қилинди.

Дурагай ўсимликларининг шоналарида спорагенез босқичи ўрганилганда ота-она шакллар спорадаларидан фарқ аниқланди. Ота-она шаклларида тўртта тенг ўлчамдаги спораларни асосан мувозанатли тетрадалар ўз ичига олади. *G.herbaceum* subsp *pseudoarboreum*, *G.anomalum* спорагенез циклида кўп сонли тетрадалар билан биргаликда монада, диадалар, триадалар учради. Бу нормал ҳолат ҳисобланади (1-расм).

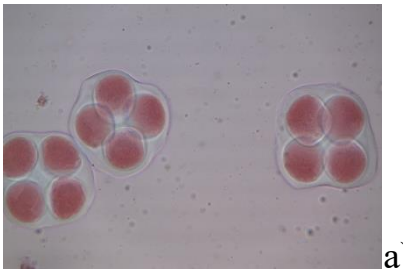
a)
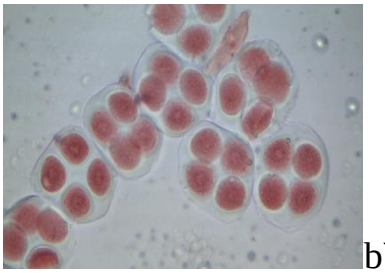
b)

1-расм Ғўза намуналарида (a) *G.herbaceum* subsp.*pseudoarboreum* b) *Gossypium anomalum*) тетрадалар кўриниши.

F_1C 27D *G.herbaceum* subsp.*pseudoarboreum* × *G.anomalum* дурагайларида спорогенез кўрсатгичлари шуни кўрсатдики, дурагайлар куртаклари ривожланиш босқичидаги гул шоналарида диадалар сони тетрадалар сонига нисбатан тафовутлар йўқлиги кўзга ташланди (1-жадвал).

1-жадвал

Ғўза намуналарининг спорада таҳлили.

№	Ўрганилган намуналар	Жами спорадалар сони	Мейотик индекси%	Микроядроли тетрадалар сони %
1	*G.anomalum*	838	99,76±0,16	-
2	*G.herbaceum* subsp.*pseudoarboreum*	709	98,59±0,44	-
3	*G.herbaceum* subsp.*frutescens*	803	96,66±0,13	-
4	28D F_1C *G.herbaceum*	324	91,74±1,52	0,80±0,32

	subsp.*pseudoarboreum* × *G.anomalum*			
5	27D F_1C *G.herbaceum* subsp.*pseudoarboreum* × *G.anomalum*	164	45,50±3,85	0,60±0,60
6	26D F_1C *G.herbaceum* subsp.*pseudoarboreum* × *G.anomalum*	258	85,71±2,17	1,53±0,76
7	31D F_1C *G.herbaceum* subsp.*frutescens* × *G.anomalum*	788	91,27±1,00	0,25±0,17

27D F_1C *G.herbaceum* subsp.*pseudoarboreum* × *G.anomalum* дурагайида (45%) диадалар энг кўп конфигурация бўлиб, ундан кейин оддий тетрадалар (55%) ташкил этди. 31D F_1C *G.herbaceum* subsp.*frutescens* × *G.anomalum* дурагайида цитогенетик таҳлил натижаларига кўра шакли ўзгарган микроядроли диадалар ва микроядроли тетрадалар (13%) мувозанатли тетрадалар эса (77%) ташкил этди. Бу меёцитларда хар хил ўлчамдаги спораларнинг мавжудлиги хромосомаларнинг мувозанатсиз ажралиши ва ануплоид хромосомалар тўпламининг шаклланишини кўрсатади [1]. Мейоз жараёни нотўғри хромосома ажралишини акс эттирувчи полиадалар (1-2%) ёки мувозанатсиз тетрадалар (5-15%) конфигурация кўрсатгичларини кўрсатди (2-расм).

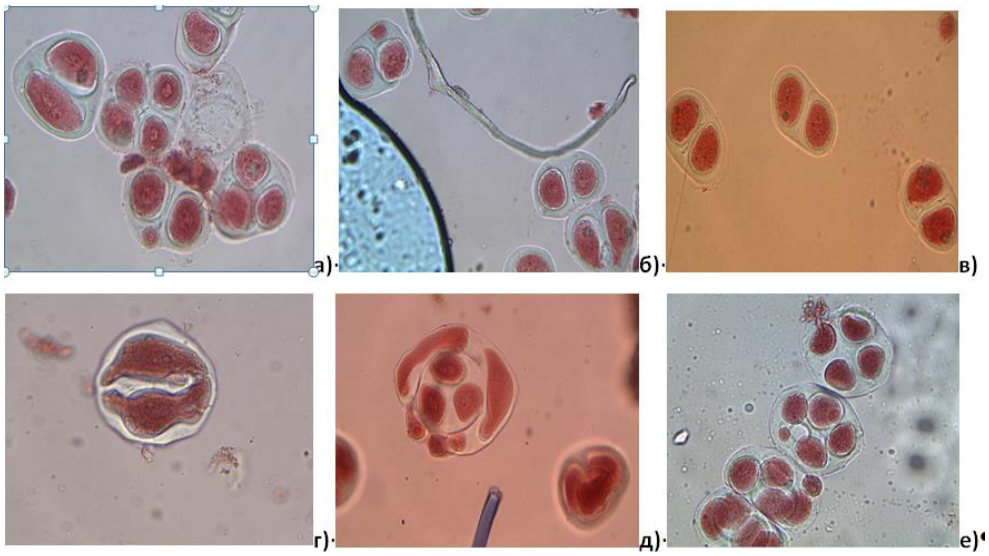

2-расм а), б), в) г) 27D F_1C *G.herbaceum* subsp. *pseudoarboreum* × *G.anomalum*, д), е) 31D F_1C *G.herbaceum* subsp. *frutescens* × *G.anomalum*

Мунозара. Ўсимликларда мейоз микроспорогенезнинг асосий жараёни бўлиб, ўсимликларнинг чатишувчанлиги учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ўзгарувчан ҳарорат шароитлари мейоз жараёнига таъсир кўрсатади Ўсимликларнинг унумдорлиги юқори

ҳароратга жуда сезгир, юқори ҳарорат телофаза II босқичида радиал микротубула тўпламларининг ёки барқарорлигини бузиш орқали дидалар ва триадаларнинг шаклланишига сабаб бўлади. Бундан ташқари, юқори ҳарорат мейозда ўзаро таъсир жараёнининг шаклланишида сезиларли четланишларни келтириб чиқарди. Пахитена босқичида синапс бузилган ва ҳар бир хромосома учун мажбурий ўзаро боғлиқлик йўқолиши, натижада II мейоз бўлинишида қисман бир хиллик юзага келган. Диакинезда гомологик бўлмаган хромосомалар орасидаги ўзаро боғланишлар алоҳида бивалентларни бир-бирига туташтирган, бу еса иссиқлик таъсирида гомологик бўлмаган рекомбинациянинг ектопик ҳодисаларини юзага келтиради. Хулоса қилиб айтганда, юқори ҳарорат мейотик индекс ўзаро таъсири ва ҳужайра деворининг шаклланишига тўсқинлик қилади, бу еса юқори ҳарорат шароитида ўсимлик кариотипининг ўзгариши ва геном еволюцияси учун механик асос яратади [2]. Ҳароратнинг ошиши (28°C) юқори мейотик рекомбинациянинг частотасига таъсир қилиши мумкин [3]. Бироқ мейоз жараёни жуда юқори ҳарорат даражага қандай жавоб бериши ҳақида кўп нарса маълум эмас. Ўзаро дурагайлар ўртасида фақат 27D *G.herbaceum* subsp.*pseudoarboreum* × *G.anomalum* F_1C дурагай ўсимлигида (28 °C) юқори ҳарорат шароитлари пуштсизлик яни гулчангларнинг тўлиқ шаклланмаслигига олиб келди. Иссиқлик стресси натижасида келиб чиққан мувозанатсиз тетрадалар, ғайриоддий диадалар ва полиадалар, мейоз циклига халақит берганлиги тахмин қилинди [4]. Юқори харорат стреслари гомологик хромосомаларнинг ажралиши ва хроматидларнинг конюгациясига таъсир кўрсатади ва иссиқлик стресси туфайли хромосомалар ассоциацияси бузилади [5]. Натижада жиддий морфологик аномалияларни келтириб чиқаради [6]. 31D F_1C *G.herbaceum* subsp.*frutescens* × *G.anomalum* ўсимлик спорада босқичида мувозанатсиз тетрадалар учрагани билан гулчанглар нисбатан шаклланган ва чатишувчанлик даражаси хам бир мунча юқори кўрсатгичларни кўрсатди. Бу кўрсатгичлар асосида F_1C дурагайлар геномида қурғоқчиликга чидамли генлар мавжуд деган хулосаларга келинди. Бироқ иссиқлик стресси ўсимликларда кечаётган мейоз ва спорада босқичларига таъсири тўғрисида кўп нарсалар маълум эмаслиги сабабли тадқиқотлар молекуляр, анотомик тахлиллар асосида давом эттирилишни талаб этади.

Хулоса. Ёввойи диплоид *Gossypium anomalum* тури қурғоқчиликка чидамли генларнинг муҳим манбаи эканлиги аниқланди. (A_1 × B_1) *G.herbaceum* subsp.*pseudoarboreum* × *G.anomalum, G.herbaceum* subsp.*frutescens* × *G.anomalum* дурагайлаш орқали олинган F_1 авлодларда синтетик полиплоидия ёрдамида геном карра оширилди. Спорогенез жараёнида мувозанатсиз тетрадалар ва ноодатий диадалар кузатилди. Цитогенетик таҳлиллар натижалари F_1C дурагайларининг қурғоқчиликка чидамли шакллар эканлигини кўрсатди. 27D дурагайда юқори ҳарорат (28°C дан юқори) пуштсизликка олиб келди, 31D дурагайда эса нисбатан яхши чатишувчанлик кузатилди. Тадқиқот натижалари келажакда қурғоқчиликка чидамли, иссиққа бардошли ва хўжалик жиҳатидан қимматли белгиларга эга янги ғўза навларини яратиш учун асос бўлиб хизмат

қилиши мумкин. Тадқиқотни давом эттириш учун молекуляр ва анатомик таҳлилларни чуқурлаштириш, айниқса юқори ҳароратнинг мейоз жараёнига таъсирини янада батафсил ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. De Storme N., Geelen D. High temperatures alter cross-over distribution and induce male meiotic restitution in Arabidopsis thaliana //Communications Biology. – 2020. – Т. 3. – №. 1. – С. 187.

2. Lei X. et al. Heat stress interferes with chromosome segregation and cytokinesis during male meiosis in Arabidopsis thaliana //Plant Signaling & Behavior. – 2020. – Т. 15. – №. 5. – С. 1746985.

3. Yeung, E. C., Oinam, G. S., Yeung, S. S., Harry. Anther, pollen and tapetum development in safflower, Carthamus tinctorius L //Sexual plant reproduction. – 2011. – Т. 24. – С. 307-317.

4. Kaur, K., Gupta, R. C., & Kumari, S.Cyto-morphological studies of some dicot plants from Rajasthan (India) //Cytologia. – 2015. – Т. 80. – №. 3. – С. 353- 362.

5. Russo G., Krauss M. Septin remodeling during mammalian cytokinesis //Frontiers in cell and developmental biology. – 2021. – Т. 9. – С. 768309.

6. Jäger K., Fábián A., Barnabás B. Effect of water deficit and elevated temperature on pollen development of drought sensitive and tolerant winter wheat (Triticum aestivum L.) genotypes //Acta Biologica Szegediensis. – 2008. – Т. 52. – №. 1. – С. 67-71.

7. Паушева З. П. Практикум по цитологии растений. Метод. Пособие. – 1980.

Carthamus tinctorius Lei X. et al. Heat stress interferes with chromosome segregation and cytokinesis during male meiosis in Arabidopsis thaliana //Plant Signaling & Behavior. – 2020. – Т. 15. – №. 5. – С.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ СЕКТОР: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Уринбаева Мафтуна Садыковна
Старший преподаватель кафедры
“общественных наук и спорта” ФерПИ

Аннотация Статья начинается с описания воздействия на окружающую среду, которое наносит серьезный вред окружающей среде и здоровью человека. Здесь речь идет не только об ущербе, наносимом растениям и животным, но эти воздействия затрагивают и людей. В нем также обсуждаются понятия экологии, природы, влияние ее разрушения на здоровье человека, текущие статистические показатели, проводимая работа и планы.

Ключевые слова: Аральское море, экология, здоровье, природа, пыль, вред, пестицид, фабрика, текстильная промышленность, газ, нефть, лаборатория, атмосфера, водные источники

Annotation In the article, we begin with a description of the environmental impact that seriously harms the environment and human health. Here we are not only talking about damage to plants and animals, but these effects also affect people. Also, it will be discussed about ecology, the concept of nature, the impact of its destruction on human health, today's statistical indicators, ongoing work, plans.

Key words: island region, ecology, health, nature, dust, damage, pesticide, factory, textile industry, gas, oil, laboratory, atmosphere, water sources

Annotatsiya Maqolada atrof-muhitga va inson salomatligiga jiddiy zarar yetkazadigan atrofmuhitga ta’sirini tavsiflash bilan boshlaymiz. Bu yerda biz nafaqat o‘simliklar va hayvonlarga yetkazilgan zarar haqida gapiramiz, balki bu ta’sirlar odamlarga ham ta'sir qiladi. Shuningdek, ekologiya, tabiat tushunchasi, u buzilishining inson salomatligiga ko‘rsatadigan ta’siri, bugungi kundagi statistik ko‘rsatkichlar, olib borilayotgan ishlar, rejalar xususida so‘z boradi.

Kalit so`zlar: Orol bo‘yi, Ekologiya, salomatlik, tabiat, chang, zarar, pestitsid, zavod, to'qimachilik sanoati, gaz, neft, laborant, atmosferasi, suv manbalari

ВВЕДЕНИЕ

Человек никогда не сможет жить без природы, потому что он является ее неотъемлемой частью. Мир, в котором мы живем, и то, что нас окружает, так же любяще и заботливо, как наша мать. В каждой частичке солнца, в каждой частичке почвы мы

чувствуем материнскую любовь природы к нам. В каждом своем аспекте он воплощает в себе тысячи элементов, необходимых человеку. В каком состоянии сегодня находится наша прекрасная природа? Кто за это отвечает? Как это можно предотвратить? [1; 10] Эти вопросы становятся актуальной темой сегодня. К сожалению, человечество оказывает беспрецедентное воздействие на природу. Влияние, которое человек может оказать благодаря своему интеллекту и упорному труду, несравнимо ни с чем другим. Точнее, живые существа используют природу такой, какая она есть, оказывая на нее незаметное влияние. Человечество может приспособиться ко всем окружающим его условиям, но если не может, то приспосабливает их к своим собственным желаниям, в результате чего нарушается равновесие природы, а нарушенное равновесие приводит к большим потерям.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ

Экологическая среда, окружающая живые существа, подверглась негативным изменениям, в первую очередь, в результате деятельности человечества, в первую очередь из-за заводов, транспорта и производимых ими отходов [2; 34].

Эти изменения настолько изменили окружающую среду, что это повлияло на здоровье человека и всех живых существ. Несмотря на великие открытия и миллиарды долларов, потраченные во всех областях человеческой деятельности в XXI веке, особенно в медицине, болезни по-прежнему угрожают человеческому организму, а преждевременная смерть является обычным явлением. Начнем с описания воздействия на окружающую среду, которое наносит серьезный вред окружающей среде и здоровью человека. Здесь речь идет не только об ущербе, наносимом растениям и животным, но эти последствия затрагивают и людей. Обычно решения принимаются в целях снижения негативного воздействия на окружающую среду и защиты здоровья людей, а не в целях защиты природной среды. Основными последствиями этих воздействий является загрязнение нашей планеты в целом. Мы видим загрязнение воды, почвы и воздуха, разрушение экосистем, фрагментацию среды обитания и многое другое. Все это приводит к росту заболеваний, потере биоразнообразия и проблемам со здоровьем как в растительном, так и в животном мире, а также у людей [3; 18].

Достаточно привести известные высказывания нашего великого мыслителя Абу Али ибн Сины почти обо всех факторах окружающей среды, ныне называемых экологией, о влиянии на них человека и живых существ и, наконец, об отрицательном влиянии этих факторов на человека и живые существа. «Если бы не было пыли, человек жил бы 1000 лет» или: «Если поток воздуха сбалансирован и чист, и если в него не вносятся посторонние примеси (пневма), то он является залогом здоровья, в противном случае он вызывает различные заболевания» [4; 49]. Что касается среды обитания, то «Канон врачебной науки» особо подчеркивает это, утверждая: «Место жительства может оказывать различное влияние на организм: большая или малая высота, состав и свойства почвы, обилие или недостаток воды, обилие деревьев, близость к кладбищам или шахтам

и другие факторы имеют значение при выборе места для проживания». Мы увидим, что эти идеи касаются окружающей среды и актуальны в медицинской экологии. По данным мировой статистики, 10% населения умирает от старости, 20% — от несчастных случаев и войн, 70% — от болезней. Кроме того, только 10% нашего здоровья зависит от медицины, остальные 90% — от нас самих и факторов окружающей среды.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

В настоящее время экологические проблемы представляют серьезную угрозу здоровью человека. По данным Глобального гуманитарного форума, изменение климата на нашей планете ежегодно убивает триста тысяч человек. Триста миллионов человек живут под его негативным воздействием. Это также наносит серьезный ущерб экономике. Подобные глобальные проблемы также оказывают негативное влияние на развитие региона Центральной Азии. Примерами этого являются неблагоприятная экологическая ситуация вдоль Аральского моря, вызванные ею стихийные бедствия, проблема опустынивания.

Кроме того, одним из самых опасных факторов загрязнения Земли является радиация. Его нельзя увидеть, услышать, попробовать на вкус или понюхать. Однако под его воздействием нарушается взаимосвязанность систем в организме человека, а мозг - генератор, управляющий телом с помощью разума и восприятия, претерпевает необъяснимые изменения. В результате этого небольшого количества радиации страдают определенные группы населения, особенно беременные женщины, плоды, дети в период роста и развития, пожилые люди с ослабленной иммунной системой и люди со слабым здоровьем. Радиация проникает в наш организм различными путями (через пищу, воду и воздух), нанося вред всему организму человека и вызывая преждевременную смерть. Помимо радиации, в окружающую среду попадают вредные отходы промышленных предприятий, нитраты, различные токсичные вещества (пестициды), а также минеральные удобрения, широко используемые в сельском хозяйстве. Эти вредные вещества могут попадать в организм человека через продукты питания и вызывать различные заболевания. Известно, что распространение заболеваний в регионе зависит от взаимоотношений проживающего там населения и окружающей среды. Например, в местах скопления стоячей воды создаются благоприятные условия для обитания малярийного комара, и в этих местах увеличивается вероятность возникновения вспышек малярии. Для возникновения африканской сонной болезни необходимы луга. Описторхоз распространен среди людей, живущих вблизи рек, поскольку промежуточным хозяином червя, вызывающего это заболевание, является рыба, а болезнь передается человеку через мясо рыбы. Кроме того, в качестве примера можно привести аллергические заболевания, которые широко распространены среди населения [5; 68].

Многочисленные эпидемиологические наблюдения указывают на прямую причинно-следственную связь между химическим загрязнением окружающей среды и нарушением репродуктивной функции населения. Это выявлено как в производственных

условиях - среди рабочих металлургических заводов, текстильной промышленности, предприятий газо- и нефтепереработки, лаборантов и хирургов, так и в населенных пунктах с загрязненной атмосферой, водоисточниками и почвой. химические соединения. В первом и втором случаях нарушение репродуктивной функции проявлялось повышением риска прерывания беременности, невынашивания, осложнений во время беременности и родов, врожденных уродств [6; 77]. В ряде случаев установлена достоверная корреляция между повышенным содержанием диоксида серы, фосфорного ангидрида, свинца, никеля, железа и других и патологией беременности. в атмосферном воздухе [7; 21].

В настоящее время в нашей стране сформирована система стабилизации санитарно-эпидемиологической обстановки, снижения негативного воздействия на природу, комплексной организации эколого-гигиенических мероприятий, что служит охране здоровья населения и обеспечению стабильности в борьбе с инфекционными заболеваниями. Наличие новых условий окружающей среды запускает в организме человека миллионы адаптационных процессов, а это значит, что организм человека обладает способностью восстанавливаться, исцеляться и адаптироваться к любым природным условиям. Наша задача - создать условия для саморегулирующейся и восстанавливающейся биосистемы, способной защитить себя от различных заболеваний. Для укрепления здоровья населения и профилактики заболеваний необходимо соблюдать санитарно-гигиенические требования, а также усилить медицинский надзор в отдельных районах, где экологическая обстановка крайне сложная.

В настоящее время на различных заводах и фабриках производится и реализуется населению около 45 000 наименований химической продукции, а потребляется во всем мире 300 миллионов из них. Производится около 100 000 тонн органических веществ, из которых изготавливается более миллиона наименований продукции. Однако определенное количество этих химических веществ, используемых в производстве, также попадает в организм человека через воздух, воду и пищу, вызывая различные инфекционные заболевания. Поскольку некоторые химические вещества токсичны, другие являются аллергенными, канцерогенными (вызывают рак), мутагенными (влияют на потомство), тератогенными (вызывают преждевременные или уродливые роды) и фиброгенными (разрушают тканевые образования в организме). Примерами таких химических веществ являются, в частности, тяжелые металлы (свинец, кадмий, ртуть), неорганические газы (диоксид серы, оксид углерода, оксид азота, озон) и диоксид кремния (ДДТ, винилхлорид и другие). Эти химические вещества считаются очень опасными для здоровья человека как по отдельности, так и в смесях. Рост заболеваемости раком и появление различных новых видов заболеваний в последние годы во многом обусловлены воздействием химии. Не секрет, что в эпоху развития технологий загрязнение атмосферного воздуха значительно возросло, особенно в Алмалыкской, Чирчикской, Ферганской и Навоийской областях нашей Республики. Если брать пример

только Навоийской области, то можно наблюдать высокий уровень загрязнения атмосферного воздуха. В городе Навои, население которого составляет около двухсот тысяч человек, расположено множество промышленных предприятий, загрязняющих воздух. В ходе технологических процессов производства ежегодно образуется 637,6 тыс. тонн вредных веществ, из которых 97,2% удерживается. На Навоийской ТЭС планируется установка очистных сооружений для шламоочистки оксидов азота, образующихся при сжигании газа, однако уровни этих веществ по-прежнему превышают норму. В целях укрепления экологического равновесия в регионе разработана «Программа охраны окружающей среды Навоийской области на 2016-2022 годы». Наряду с промышленными предприятиями негативное влияние на качество воздуха в городе оказывает и рост количества транспортных средств.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение следует отметить, что для сокращения промышленных отходов необходимо в первую очередь повсеместно внедрять безотходные технологии с использованием передовых технологий, отвечающих современным требованиям. Поскольку проблема отходов является одной из важнейших экологических проблем, и если их перерабатывать или перерабатывать в соответствии с гигиеническими требованиями, то мы не только получим экономическую выгоду, но и предотвратим загрязнение почвы, воздуха, воды, продуктов питания, это будет иметь большое значение в деле охраны здоровья людей, а также передадим будущим поколениям нашу природу, сохранив ее чистоту.

СПИСОК ССЫЛОК.

1. Абдираимов И., Абдуллаев М., Башкирцева Ф. Чем сильны ученые? // Экономика и статистика. - 1987. - № 4. - С. 10.

2. Исмаилов М.И. Социальная экология в системе глобальных проблем современности. // Общественные науки в Узбекистане. -1996. - № 11-12. - С. 34.

3. Холмуминов Ж. Природу надо защищать. // Сельское хозяйство Узбекистана. - 1997. - № 2. - С. 18

4. Гельдиева А. Ч. Национальная культура и личность. - Ташкент: Узбекистон, 1993. С. 49.

5. Кунденко Н.Н., Джураев Б.Х. Культура, нравственность, человек. - Ташкент: Фан, 1992. С. 68.

6. Абдуллаев З. Экологические отношения и экологическое сознание. - Ташкент: Фан, 2000. - С.77.

7. Норбаев А. Верховенство закона — опора государства. // Экономика и статистика. - 1998. - № 5-б. - С.21.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UO`K: 581.5

O‘ZBEKISTONDA *ROSA CANINA* L. TABIIY RESURSLARINING ZAMONAVIY HOLATI

Maxmudov Azizbek Valijonovich
O‘zR FA Botanika instituti PhD, katta ilmiy xodim
E – mail: azizbek.mahmudov@inbox.ru
ORCID: 0000-0003-0783-3788
Abduraimov Ozodbek. Sultonqulovich
O‘zR FA Botanika instituti PhD, katta ilmiy xodim
ORCID: 0000-0001-9087-8949
Mamatqosimov Odilbek To`rayevich
O‘zR FA Botanika instituti 3-bosqich tayanch doktoranti
ORCID:0000-0002-5646-8214

Annotatsiya: Maqolada *Rosa canina* ning respublikaning Jizzax, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo va Toshkent viloyatlaridagi tabiiy resurslarining zamonaviy holati bo‘yicha ma’lumotlar keltirilgan. O‘rganilgan hududlarda *R. canina* ning o‘rtacha 400,0 gada zahira qiymatiga ega maydonlari 164,0 gektarni tashkil qiladi. Turning biologik zahirasi 20,10 tonnani, ekspluatasion zahirasi 10,45 tonnani va yillik yig‘ib olish mumkin hajmi 0,475 tonnani tashkil qiladi. O‘simlik resurs potensialining eng yuqori ko‘rsatkichlari Zomin tumanining O‘riklisoy (0,134 t) va Guralash dovoni (0,128 t) hududlarida va eng past ko‘rsatkichlari Shaxrisabz tumani Tanxozdaryo (0,003) hududida qayd etildi. Klaster tahlillariga ko‘ra, o‘simlik resurs ko‘rsatkichlari bo‘yicha hududlar 3 guruhga bo‘linadi. O‘simlikning hosildorlik ko‘rsatkichlari o‘zgarishiga asosiy ta’sir etuvchi omilllar dengiz sathidan balandligi (r=0,70) va havo harorati (r=0,79) ko‘rsatkichlari hisoblanib, kuchli korrelyatsiyada namoyon bo‘ladi. Bu o‘simlikning hayotiy shakli va biologik xususiyatlari bilan bog‘liq.

Kalit so‘zlar: *Rosa canina*, resurs, yillik hajm, korrelyatsiya, klaster, O‘zbekiston.

Аннотация. В данной статье приведены данные о современном состоянии природных ресурсов *Rosa canina* в Джизакской, Навоийской, Кашкадарьинской, Сурхандарьинской и Ташкентской областях республики. В исследуемых районах средняя площадь с запасами *Rosa canina* составляет 400,0 га, из них 164,0 га охвачены запасами. Биологические запасы растения составляют 20,10 тонн, эксплуатационные – 10,45 тонн, годовой объем заготовки – 0,475 тонн. Наиболее высокие показатели ресурсного потенциала растений отмечены в Заминском районе, в Уриклисойском (0,134 тонны) и

Гуралашском (0,128 тонны) массивах, а наиболее низкие – в Шахрисабзском районе, в Танхоздарьинском (0,003 тонны) массиве. Согласно результатам кластерного анализа, по показателям ресурсного потенциала растений районы разделены на 3 группы. Основными факторами, влияющими на изменение продуктивности растений, являются высота над уровнем моря (r=0,70) и температура воздуха (r=0,79), которые показывают сильную корреляцию и связаны с жизненной формой и биологическими характеристиками растений.

Ключевые слова: *Rosa canina*, ресурсы, корреляция, кластер, Узбекистан.

Annotation. This article presents data on the current state of natural resources of *Rosa canina* in the Jizzakh, Navoi, Kashkadarya, Surkhandarya, and Tashkent regions of the republic. In the studied areas, the average area with reserve value of *R. canina* is 400.0 hectares, with 164.0 hectares being covered by reserves. The plant's biological reserves amount to 20.10 tons, its exploitable reserves to 10.45 tons, and the annual harvestable volume is 0.475 tons. The highest indicators of plant resource potential were recorded in the Zamin district, in the Uriklisoy (0.134 t) and Guralash (0.128 t) areas, while the lowest indicators were noted in the Shahrisabz district, in the Tanxozdaryo (0.003 t) area. According to cluster analysis, the areas are divided into 3 groups based on plant resource indicators. The main factors influencing changes in the plant's productivity are altitude above sea level (r=0.70) and air temperature (r=0.79), which show a strong correlation and are linked to the plant's life form and biological characteristics.

Keywords: *Rosa canina, resource, annual volume, correlation, cluster, Uzbekistan*

Kirish. O‘simliklar dunyosi biologik xilma-xillik va global barqarorlikning hayotiy jihatidan muhim qismi hisoblanadi. Xalqaro oziq-ovqat xavfsizligi (FAO) tashkilotining 2024 yil ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo miqyosida tahminan 700 turdan ortiq o‘simliklardan oziq-ovqat, dorivor va texnik maqsadlarda keng foydalaniladi.

Hozirgi paytda dunyodagi o‘simlik turlarining aniq soni hali ma‘lum emas va tahminiy turlar soni 370000 atrofida deb baholanmoqda [1, 2]. Shu bilan birga, dunyo o‘simliklarining deyarli uchdan ikki qismiga XXI asr davomida yo‘qolish xavfi tug‘ilmoqda. Yoki ularning populyatsiyalari keskin qisqarib ketishi kuzatilmoqda [3].

Yuqoridagi mavjud muammolarni bartafar etishda, o‘simliklar dunyosini muhofaza qilishning global strategiyasi (2002) 5 ta asosiy maqsad va 16 ta vazifalarni o‘z ichiga oladi. Aynan mazkur maqsadlarning 3 – bandi “o‘simliklar tabiiy resurslaridan barqaror foydalanish”ga qaratilgan [4].

Aynan shu nuqtai-nazardan Fanlar akademiyasi Botanika instituti tomonidan O‘zbekiston florasidagi xo‘jalik ahamiyati yuqori bo‘lgan resursbop turlarning tabiiy xom-ashyo zahiralarini o‘raganishga qaratilgan ilmiy-tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa Rosaceae oilasi mansub turlarning iqtisodiy ahamiyati juda yuqori hisoblanadi.

Rosaceae oilasi mo‘tadil mintaqalardagi eng iqtisodiy ahamiyatga ega *Prunus, Armeniaca, Amygdalus, Pyrus, Malus* va *Crataegus* meva turlarini o‘z ichiga oladi [5, 6]. Oila 100 ga yaqin turkum va 3000 dan ortiq turdan iborat bo‘lgan gulli o‘simliklarning eng yirik oilalaridan biri xisoblanadi. O‘rta Osiyoda oilaning 32 turkumga mansub 266 turi, O‘zbekistonda 11 turkumga oid 96 turi o‘sadi. Turlqarning aksariyati shimoliy yarim sharning mo‘tadil va subtropik zonalarida o‘sadi. Ular turli xil o‘simliklar jamoalarida uchraydi va odatda dominant tur bo‘lmasa ham, eng muhim oilalardan biri hisoblanadi. Bu oila umuman olganda vegetativ va reproduktiv organlarning tuzilishida juda xilma-xil bo‘lgan oiladir. Gullar va mevalarning tuzilish xususiyatlariga ko‘ra, oila 4 kenja oilaga bo‘linadi *Spiraeoideae, Rosoideae, Maloideae* va *Prunoideae* [7].

Rosaceae oilasining istiqbolli dorivor turlari Beshbarg (*Potentilla* L.), Na’matak (*Rosa* L.), Do‘lana (*Crataegus* L.) va Bodom (*Prunus* L.) turkumlari vakillari hisoblanadi. *Rosa* turkumining itburun na’matak (*R. canina* L.) va Uebb na’matagi (*R. webbiana* Wall. ex Royle) eng istiqbolli dorivor turlar hisoblanadi [8].

Rosa turkumi 1-3 m balandlikdagi tikonli butalardan tashkil topgan. Barglari to‘q, patsimon, murakkab, yonbargchali. Gullari aktinomorf, 2 jinsli, yirik, oq pushti, sariq rangli, gulqo‘rg‘oni murakkab. Gulkosacha va gultojibarglari 5 tadan, changchi va urug‘chilari ko‘p sonli. Mevasi soxta meva. Turkum 120 ga yaqin turni o‘z ichiga oladi. Shulardan O‘zbekiston florasida 13 turi tabiiy holda tarqalgan va bir nechta turlari manzarali o‘simlik sifatida ekiladi [9].

R. canina mevalaridan asosan xolosas ishlab chiqarishda foydaniladi (mevaning quyultirilgan suvli ekstrakti bilan shakar siropi). Xolasas dorisi jigar kasalliklari – xoletsistit va gepatit buyuriladi. Mevalaridan karotolin ham olinadi (meva etining moyli ekstrakti), uni trofik yaralar, ekzema, eritrodermit va boshqa kasalliklarni davolashda ishlatiladi. Itburun mevasining moyi so‘rg‘ichlar yorilganda, yotoq yaralari, dermatozlar, boldirning trofik yaralarida tashqi tomonga surtiladi, shuningdek, yarali kolitda klizma qilib qo‘llaniladi [10].

Hozirgi kunga qadar, respublikada o‘simlik dunyosi ob’ektlarining tabiiy resurslarining monitoringini yuritish bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tizimli ravishda yo‘lga qo‘yilmagan. Mavjud ma’lumotlar faqatgina xo‘jalik shartnomalari doirasida ayrim turlar yoki ma’lum bir kichik hududlar kesimida olib borilgan xolos.

Shu sababdan, mazkur tadqiqotlarda *R. canina* ning respublikada mavjud zahira qiymatiga ega maydonlari va tabiiy xom-ashyo zahiralarining zamonaviy holatini baholash bo‘yicha ilmiy-tadqiqotlar amalga oshirildi.

Tadqiqot ob’yekti va metodlari. *Rosa canina* L. buta, bo‘yi 1,5-3 m gacha yetadi, novdalari qayrilgan, kamroq tekis yashil yoki qizil-qo‘ng‘ir po‘stloq bilan qoplangan. Tikanlari mustahkam, o‘roqsimon qayrilgan, asosiy poyasida kam yoki tarqoq holda, ba’zan deyarli to‘g‘ri, gulpoyalarda ko‘p joylashgan. Barglar uzunligi 7-9 sm, yashil va ko‘kimtir, silliq, bargni asosiy bandida ba’zida siyrak kalta tukli. Gullari odatda och-pushti, oq yoki yorqin-pushti. Pishgan mevalari yirik, uzunligi 15-26 mm, keng ovalsimon, ba’zan sharsimon, ba’zan

cho‘zinchoq ovalsimon, silliq, yorqin yoki och qizil rangda. Mevaning ichki devorlari ko‘p sonli qattiq tuklar bilan qoplangan, ularning orasida ko‘plab qattiq, toshli mevalar – yong‘oqchalar mavjud. May-iyul oylarida gullab, avgust- oktyabr oylarida pishadi. Itburun mevalari tibbiyotda qo‘llaniladi [11] (1-rasm).

1-rasm. Itburun na’matak (*R. canina*) Kentala-Qizil Navur (Boysun tumani)

Tadqiqotlarda turning tarqalish maydonlarini, xom-ashyobop turlarning biologik va ekspluatatsion zahiralarini aniqlash bo‘yicha tadqiqotlar resursshunoslikda qo‘llaniladigan so‘nggi zamonaviy metodik ko‘rsatmalar asosida amalga oshirildi [12, 13, 14]. Unga ko‘ra daraxt va butalarning xom-ashyosi generativ organlari hisoblangan turlarda ekspluatatsion hajm biologik zahiraning 25% ni tashkil qilish kerakligi inobatga olindi. Hisob maydonlari ko‘rsatkichlarini hisoblashda o‘rtacha xatolik 15% dan oshirmaslikka qat’iy rioya qilindi. Hisob maydonlari o‘lchamlari 100x100 m^2 kattalikda yuritilib, n=10 martagacha takroriy maydonlar ajratildi. Hisob maydonlarida unumiy tuplar soni (dona), Model tupdan yig‘ish normasi (ho‘l massa, kg) va Model tupdan yig‘ish normasi (quruq massa, kg) ko’rsatkichlari qayd etildi. Olingan natijalarni statistik tahlillari *Past, Origin Pro* va turning zahira qiymatiga ega maydonlari xaritasini yaratishda *ArcGIS Map* dasturlari asosida amalga oshirildi. Turning resurs potensialining klasterlarini ishlab chiqishda Uord-klaster metodi, Manhattan masofasidan foydalanildi. O’simlik hosildorlik ko‘rsatkichlarining balandlik mintaqalari va abiotik omillar bilan bog‘liqligini baholashda, r-Pearson korrelyatsiyasi asosida tahlillar amalga oshirildi.

Tadqiqot hududi. Tadqiqotlarda *R. canina* ning tabiiy xom-ashyo zahiralarini o‘rganishda respublikaning Jizzax, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo va Toshkent viloyatlarida jami 9 ta monitoring hududlari ajratildi. Asosiy poligonlari sifatida Zomin tumani, Guralash dovoni va O‘riklisoy hududi, Nurota tumanining Sumbuloq hududi va Suluk hududi, Boysun tumanining Machay havzasi bo‘ylari va Kentala-Qizil Naur hududi, Shaxrisabz

tumanining Tanxozdaryo hududi, Parkent tumani, Kumushkon hududi hamda Bo‘stonliq tumanining Oqsoqota hududilari tanlab olindi (2-rasm).

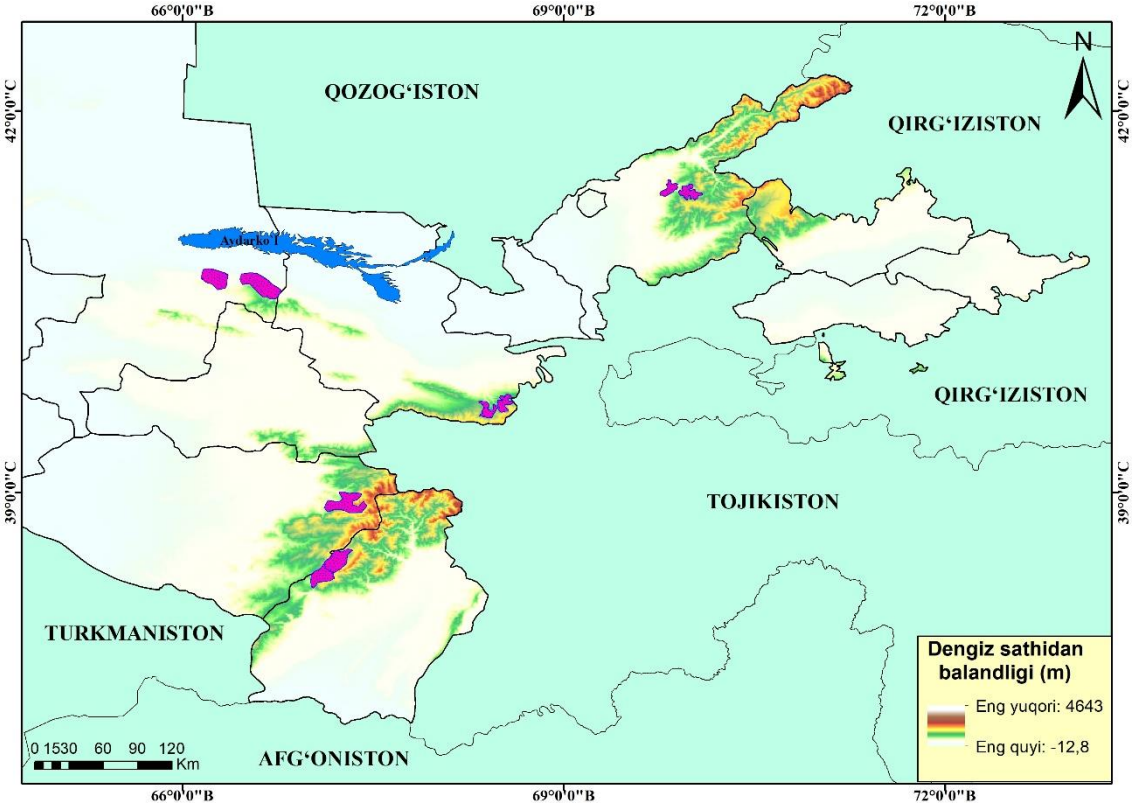

2-rasm. Tadqiqot hududi

Olingan natijalar va ularning tahlili. Dastlabki hudud sifatida ajratilgan Zomin tumani, Guralash dovoni hududida hisob maydonlarida (100x100 m^2 n=10) quyidagicha ko‘rsatkichlar: umumiy tuplar soni 43,6±4,71 donani, model tupdan yig‘ish me‘yori (ho‘l massa, kg) 4,15±0,37 kg ni, model tupdan yig‘ish me‘yori (quruq massa, kg) 2,07±0,11 kg ni va hosildorlik 90,4±10,9 kg/ga tashkil qilishi aniqlandi. Mazkur hududda o‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari o‘rtacha 47,0 ga ni tashkil qilishi aniqlandi.

Zomin tumani, O‘riklisoy hududida hisob maydonlarida (100x100 m^2 n=10) quyidagicha ko‘rsatkichlar: umumiy tuplar soni 26,9±2,86 donani, model tupdan yig‘ish me‘yori (ho‘l massa, kg) 5,32±0,25 kg ni, model tupdan yig‘ish me‘yori (quruq massa, kg) 2,66±0,05 kg ni va hosildorlik 71,5±7,74 kg/ga tashkil qilishi aniqlandi. Mazkur hududda o‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari o‘rtacha 60,0 ga ni tashkil qilishi aniqlandi.

Nurota tumani, Sumbuloq hududida hisob maydonlarida (100x100 m^2 n=10) quyidagicha ko‘rsatkichlar: umumiy tuplar soni 24,1±2,43 donani, model tupdan yig‘ish normasi (ho‘l massa, kg) 4,42±0,36 kg ni, model tupdan yig‘ish normasi (quruq massa, kg) 2,21±0,10 kg ni va hosildorlik 53,2±5,95 kg/ga tashkil qilishi aniqlandi. Mazkur hududda o‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari o‘rtacha 4,0 ga ni tashkil qilishi aniqlandi.

Nurota tumani, Suluk hududida hisob maydonlarida (100x100 m^2 n=10) quyidagicha ko‘rsatkichlar: umumiy tuplar soni 48,3±3,19 donani, model tupdan yig‘ish normasi (ho‘l massa, kg) 3,72±0,23 kg ni, model tupdan yig‘ish normasi (quruq massa, kg) 1,86±0,04 kg ni

va hosildorlik 89,9±6,29 kg/ga tashkil qilishi aniqlandi. Mazkur hududda o‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari o‘rtacha 6,0 ga ni tashkil qilishi aniqlandi.

Boysun tumani, Machay havzasi bo‘ylari hududidagi hisob maydonlarida (100x100 m^2 n=10) quyidagicha ko‘rsatkichlar: umumiy tuplar soni 39,7±4,58 donani, model tupdan yig‘ish normasi (ho‘l massa, kg) 4,97±0,27 kg ni, model tupdan yig‘ish normasi (quruq massa, kg) 2,48±0,06 kg ni va hosildorlik 98,6±11,64 kg/ga tashkil qilishi aniqlandi. Mazkur hududda o‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari o‘rtacha 3,0 ga ni tashkil qilishi aniqlandi.

Boysun tumani, Kentala-Qizil Navur hududidagi hisob maydonlarida (100x100 m^2 n=10) quyidagicha ko‘rsatkichlar: umumiy tuplar soni 54,1±2,19 donani, model tupdan yig‘ish normasi (ho‘l massa, kg) 3,87±0,12 kg ni, model tupdan yig‘ish normasi (quruq massa, kg) 1,93±0,01 kg ni va hosildorlik 104,6±4,29 kg/ga tashkil qilishi aniqlandi. Mazkur hududda o‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari o‘rtacha 16,0 ga ni tashkil qilishi aniqlandi (3-rasm).

Shaxrisabz tumani, Tanxozdaryo hududidagi hisob maydonlarida (100x100 m^2 n=10) quyidagicha ko‘rsatkichlar: umumiy tuplar soni 21,1±2,05 donani, model tupdan yig‘ish normasi (ho‘l massa, kg) 3,43±0,13 kg ni, model tupdan yig‘ish normasi (quruq massa, kg) 1,71±0,01 kg ni va hosildorlik 36,1±3,54 kg/ga tashkil qilishi aniqlandi. Mazkur hududda o‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari o‘rtacha 2,0 ga ni tashkil qilishi aniqlandi.

Parkent tumani, Kumushkon hududigi hisob maydonlarida (100x100 m^2 n=10) quyidagicha ko‘rsatkichlar: umumiy tuplar soni 40,2±3,16 donani, model tupdan yig‘ish normasi (ho‘l massa, kg) 3,29±0,22 kg ni, model tupdan yig‘ish normasi (quruq massa, kg) 1,64±0,03 kg ni va hosildorlik 66,1±5,43 kg/ga tashkil qilishi aniqlandi. Mazkur hududda o‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari o‘rtacha 10,0 ga ni tashkil qilishi aniqlandi.

Bo‘stonliq tumani, Oqsoq ota hududidagi hisob maydonlarida (100x100 m^2 n=10) quyidagicha ko‘rsatkichlar: umumiy tuplar soni 46,9±4,06 donani, model tupdan yig‘ish normasi (ho‘l massa, kg) 2,83±0,22 kg ni, model tupdan yig‘ish normasi (quruq massa, kg) 1,41±0,03 kg ni va hosildorlik 66,3±6,03 kg/ga tashkil qilishi aniqlandi. Mazkur hududda o‘simlikning zahira qiymatiga ega maydonlari o‘rtacha 16,0 ga ni tashkil qilishi aniqlandi.

3-rasm. *R. canina* (Boysun tumani, Kentala-Qizil Navur hududi)

Olingan natijalarga ko‘ra, o‘rganilgan hududlarda *R. canina* ning zahira qiymatiga jami 164,0 ga tashkil qilib, eng yuqori ko‘rsatkichlar O‘riklisoy hududida aniqlanib, hosildorlik eng yuqori ko‘rsatkichi Kentala-Qizil Navur hududida (104,6±4,29) qayd etildi. Eng quyi ko‘rsatkichlar esa Tanxozdaryo hududida aniqlandi (4-rasm).

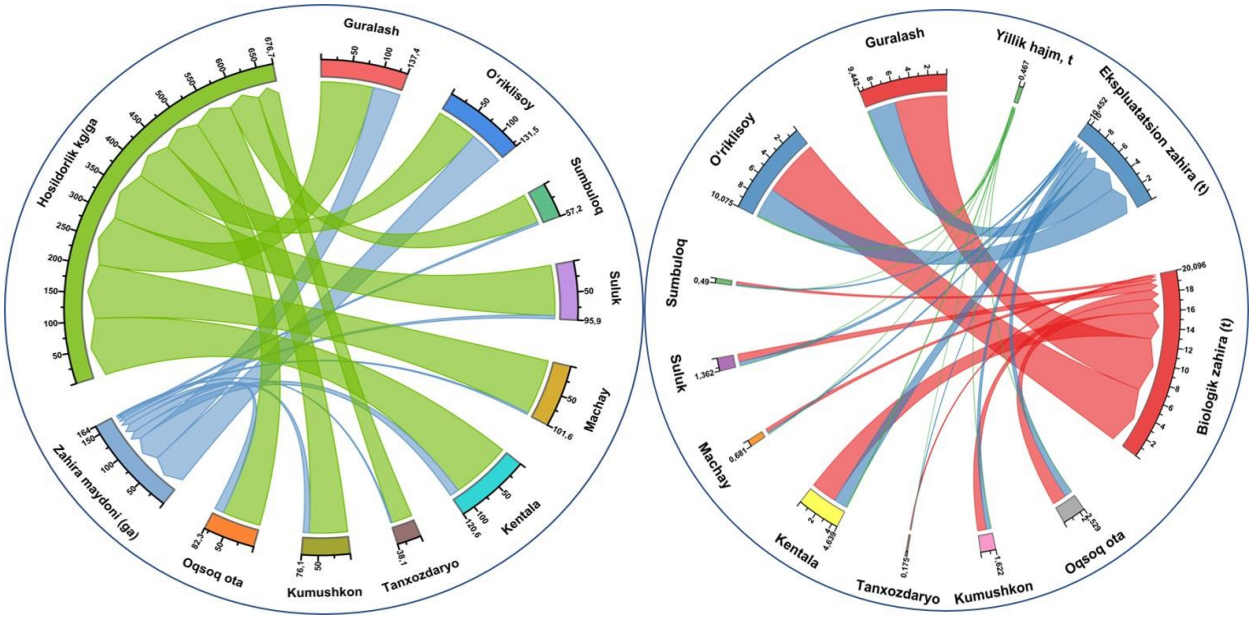

4-rasm. Respublikada *R. canina* ning tabiiy resurs ko‘rsatkichlari

Respublikada *R. canina* ning resurs potensiali ko‘rsatkichlarini aniq vizualizatsiyasi uchun Uord-klaster tahlillari amalga oshirildi. Klaster tahlillariga ko‘ra, o‘simlik resurs ko‘rsatkichlari bo‘yicha hududlar 3 guruhga ajratildi. Birinchi guruhga eng yuqori ko‘rsatkichlar hisobiga Guralash va O‘riklisoy hududlari alohida ajratildi. Ikkinchi guruhga esa Kentala, Machay va Suluk hududlari kiritildi. Mazkur guruhda Kentala hududining alohida ajralib chiqishi zahira qiymatiga ega maydonlari ko‘rsatkichlarining Machay va Suluk hududlaridan kattaligi bilan izohlanadi. Uchinchi guruhda Tanxozdaryo, Oqsoq ota, Kumushkon va Sumbuloq hududlarini birlashtirdi. Guruhda Tanxozdaryo hududining alohida ajralib chiqishi eng past ko‘rsatkichlarga ega ekanligi bilan izohlanadi. Guruhdagi Oqsoq ota va Kumushkon hududlarining ko‘rsatkichlari bir-biriga o‘xshashlik darajasi yuqoriligi sababli bitta klaster tipiga kiritildi. Uchinchi guruhda Sumbuloq hududining alohida ajralib chiqishi hosildorlik ko‘rsatkichlarining guruhning boshqa ishtirokchilaridan farqlanishi bilan izohlanadi (5-rasm).

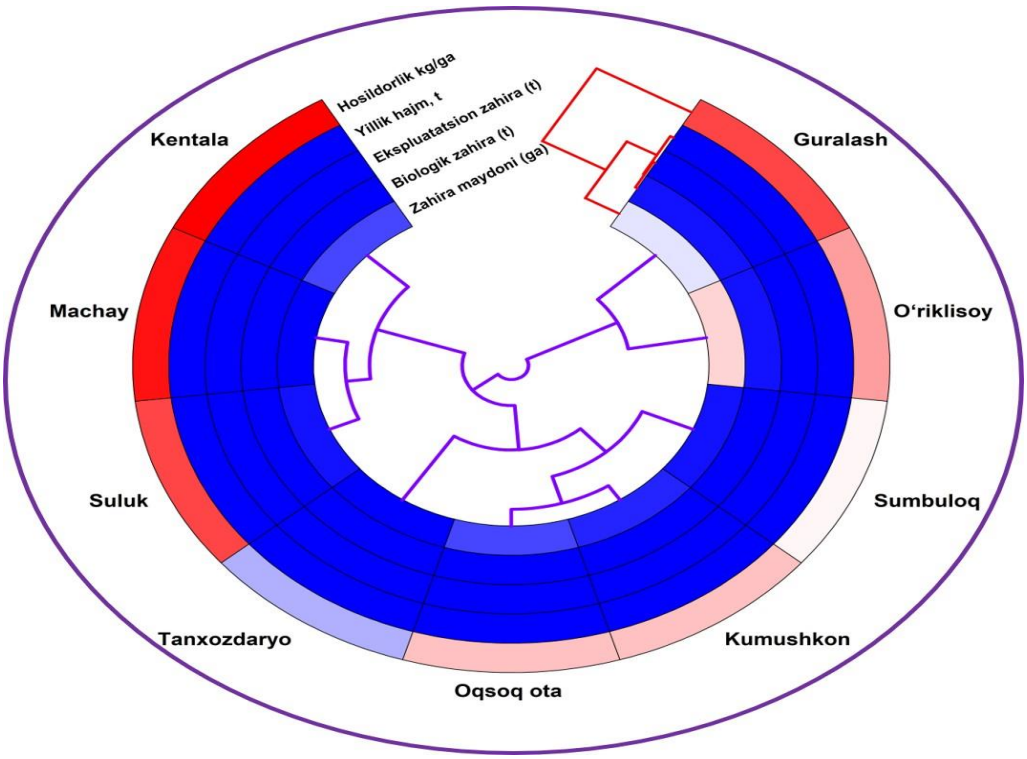

5-rasm. Respublikada *R. canina* ning tabiiy resurs ko‘rsatkichlari klaster tiplari

O‘simlikning o‘rganilgan zahira qiymatiga ega maydonlari hududidagi hosildorlik ko‘rsatkichlarining balandlik mintaqalari va abiotik omillar bilan bog‘liqligini baholash maqsadida, r-Pearson korrelyatsiyasi tahlillari amalga oshirildi. Bunda, tadqiqot hududining dengiz sathidan balandligi, hududning yillik o‘rtacha havo harorati, havoning nisbiy namligi, yillik yog‘in miqdori va xandon pistaning hududdagi hosildorlik ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Tahlillarga ko‘ra, o‘simlik hosildorligiga dengiz sathidan balandligi ko‘rsatkichlari o‘rtasida kuchli korrelyatsiya (r=0,70), havo harorati o‘rtasida kuchli korrelyatsiya (r=0,79), havoning nisbiy namligi (r=0,21) va yillik yog‘in miqdori (r=0,28) o‘rtasida kuchsiz korrelyatsiyada ekanligi qayd etildi. Natijada, o‘simlikning hosildorlik ko‘rsatkichlari o‘zgarishiga asosiy ta’sir etuvchi omillar dengiz sathidan balandligi va havo harorati ko‘rsatkichlari ekanligi qayd etildi (6-rasm).

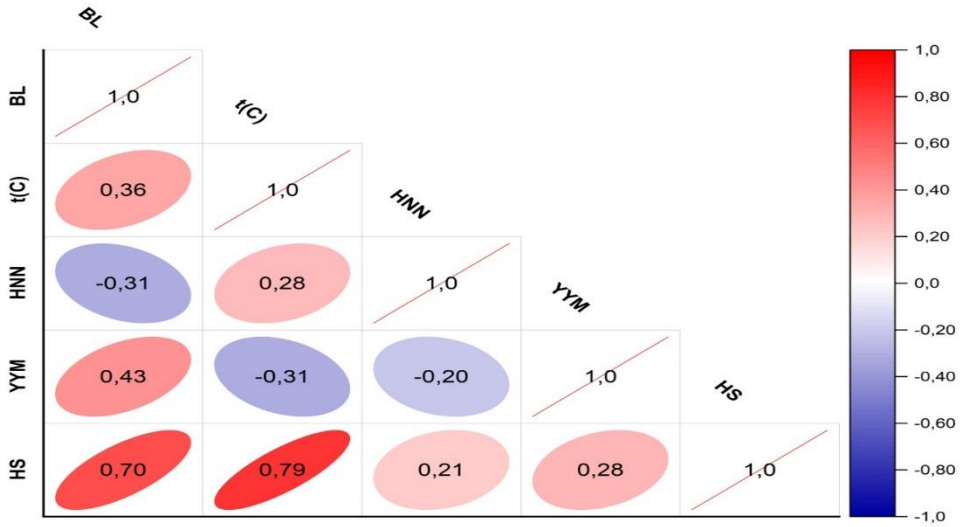

Izoh: BL-dengiz sathidan balandligi; t(C)-havo harorati; HNN-havoning nisbiy namligi; YYM-yillik yog‘in miqdori; HS-hosildorlik.

6-rasm. *R. canina* ning hosildorlik ko‘rsatkichlariga turli omillar korrelyatsiyasi

Olingan natijalar asosida *R. canina* ning respublikada asosiy zahira qiymatiga ega maydonlari 164,0 gektarni va yillik yig‘ib olish mumkin bo‘lgan xom-ashyo hajmi esa 0,471 tonnani tashkil qilishi aniqlandi. Shu asosda turning respublikada xom-ashyo resurslarining xaritasi shakllantirildi (7-rasm).

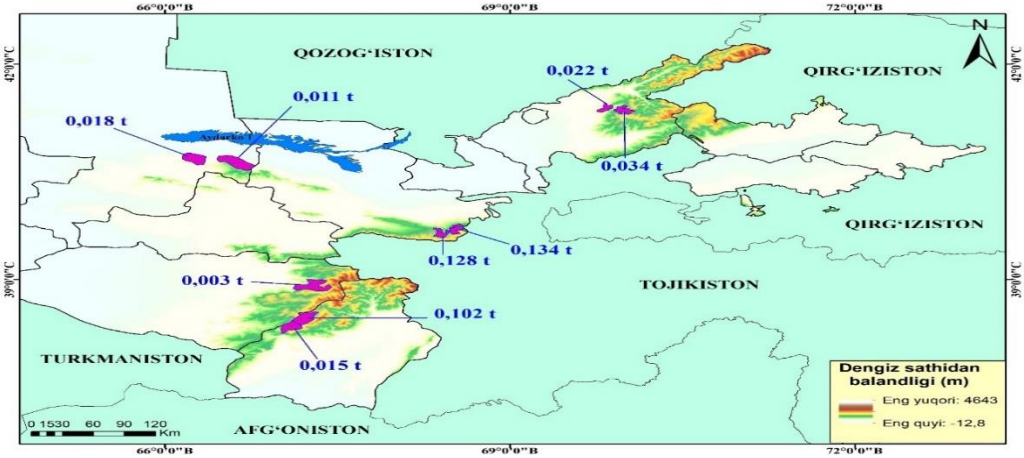

7-rasm. Respublikada *R. canina* ning xom-ashyo resurslari xaritasi

Xulosa. O‘rganilgan hududlarda *R. canina* ning o‘rtacha 400,0 ga maydonlarda zahira qiymatiga ega maydonlari 164,0 gektarni tashkil qiladi. Turning biologik zahirasi 20,10 tonnani, ekspluatasion zahirasi 10,45 tonnani va yillik yig‘ib olish mumkin hajmi 0,475 tonnani tashkil qiladi. O‘simlik resurs potensialining eng yuqori ko‘rsatkichlari Zomin tumanining O‘riklisoy (0,134 t) va Guralash dovoni (0,128 t) hududlarida va eng past ko‘rsatkichlari Shaxrisabz tumani Tanxozdaryo (0,003) hududida qayd etildi. Klaster tahlillariga ko‘ra, o‘simlik resurs ko‘rsatkichlari bo‘yicha hududlar 3 guruhga bo‘linadi. O‘simlikning hosildorlik ko‘rsatkichlari o‘zgarishiga asosiy ta’sir etuvchi omilllar dengiz sathidan balandligi (r=0,70) va havo harorati (r=0,79) ko‘rsatkichlari hisoblanib, kuchli korrelyatsiyada namoyon bo‘ladi. Bu o‘simlikning hayotiy shakli va biologik xususiyatlari bilan bog‘liq.

Olingan natijalar asosida, respublikada *R. canina* ning resurs potensiali yuqori bo‘lgan hududlardan oqilona foydalanish va resurs potensiali kritik holatdagi hududlarni esa alohida muhofazaga olish hamda turning resurs ko‘rsatkichlarini tiklash tavsiya etiladi.

Mazkur tasdqiqotlar O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Botanika instituti O‘simliklar tabiiy resurslari kadastri va populyatsion biologiyasi laboratoriyasining “Markaziy O‘zbekistonning resursbop turlarini zamonaviy holatini o‘rganish, istiqbolli turlarning intensiv texnologiyalariga asoslangan plantatsiyalarini yaratishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish” mavzusidagi davlat adsturi doirasida amalga oshirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Maarten J.M. Christenhusz and James W. Byng. The number of known plants species in the world and its annual increase // Phytotaxa. 2016 Vol.261. No.3:20. Pp.: 201-217. https://doi.org/10.11646/phytotaxa.261.3.1

2. Blackmore S., et all. The Gran Canaria Declaration, BGCI, Richmond, U.K. 2020. http://www.underutilized-species.org/documents/

3. Wiersema, J. & León, B. 2013. World economic plants: A standard reference, second ed. CRC Press. Taylor & Francis Group. Interactive database available online: https://npgsweb.ars-grin.gov/gringlobal/taxon/

4. FAO. 2010. Second Report on the State of the World’s Plant Genetic Resources for Food and Agriculture. Rome.

5. Taheri S, Zarei A, Changizi Ashtiyani S, Rezaei A, Zaheiri S (2012) Evaluation of the effects of hydroalcoholic extract of Berberis vulgaris root on the activity ofliver enzymes in male hypercholesterolemic rats. Avicenna J Phytomed 2:153-161.

6. Sevindik, E., Murathan, Z. T., Sevindik, M. (2020). Molecular genetic diversity of *Prunus armeniaca* L. (Rosaceae) genotypes by RAPD, ISSR-PCR, and chloroplast DNA (cpDNA) trnL-f sequences. Int. J. Fruit S. 20, S1652–S1661. doi: 10.1080/15538362.2020.1828223

7. Гладкова В. Н. Семейство розовые, или розоцветные // Жизнь растений. М., 1981. Т. 5. Ч. 2. С. 175–187.

8. V. Maxmudov, A.V. Maxmudov Dorivor o‘simliklar flora va sistematikasi (Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik). Toshkent. 2022 “Fan” nashriyoti. 366 b.

9. Тахтаджян, А.Л. Некоторые проблемы эволюционной морфологии покрытосеменных // Пробл. ботаники.-М.: Л., 1954. - Т.11. - С.785-778.

10. Хожиматов О.К. Лекарственные растения Узбекистана (свойства, применение и рациональное использование). Ташкент, “Маънавият”, 2021. 328 с.

11. https://planta-medica.uz/

12. Дмитрук Л.Б., В.В. Ивановский Рациональное использование и охрана растительных ресурсов. Учебно-методический комплекс. Белоруссия, Витебск. 2013. – 82 с.

13. Негребов В.В. Ресурсоведение лекарственных растений. Учебно-методический комплекс. Воронеж. 2015. – 57 с.

14. Пупыкина К.А. и др. Ресурсоведение и стандартизация лекарственного растительного сырья. Учебное пособие. Уфа, 2019. –117 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

“ ЭНДЕМИЧНЫЕ РАСТЕНИЯ, ЗАНЕСЕННЫЕ В “ КРАСНУЮ КНИГУ” УЗБЕКИСТАНА, И ИХ ОПИСАНИЕ”

Алавдинов М.Х., Сафарова З.Х., Давлатова Н.О.
Узбекско-Финский Педагогический Институт
e-mail: *zeboshechka2212@gmail.com*

Annotatsiya O‘zbekistonning endemik o‘simliklari mamlakatning biologik xilma-xilligi va ekotizimlarini saqlashda muhim o‘rin tutadi. So'nggi o'n yilliklarda ularning ko'pchiligi iqlim o'zgarishi va inson faoliyati tufayli xavf ostida qoldi. Bunday o‘simliklarning O‘zbekiston “Qizil kitobi”ga kiritilishi ularning zaifligiga e’tiborni qaratish, ularni muhofaza qilish va saqlash bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqishga yordam beradi. Bu qo'riqxonalar yaratish va noyob turlar populyatsiyalari holatini monitoringini kuchaytirishni o'z ichiga oladi. Barqarorlikni saqlash uchun endemik o'simliklarni saqlash ham muhimdir.

Kalit so'zlar: tur, flora, ekologiya, degradatsiya, Qizil kitob, ekotizim, endemizm.

Аннотациям Эндемичные растения Узбекистана играют важную роль в сохранении биологического разнообразия и экосистем страны. В последние десятилетия многие из них оказались под угрозой исчезновения из-за изменения климата и человеческой деятельности. Занесение таких растений в Красную книгу Узбекистана помогает привлечь внимание к их уязвимости и способствует разработке мер по их охране и сохранению. Это включает создание заповедников и усиление мониторинга состояния популяций редких видов. Охрана эндемичных растений также важна для поддержания устойчивости.

Ключевые слова: вид, флора, экология, деградация, «Красная книга», экосистема, эндемизм.

Abstract Endemic plants of Uzbekistan play an important role in preserving the country's biodiversity and ecosystems. In recent decades, many of them have become endangered due to climate change and human activity. Listing such plants in the Red Book of Uzbekistan helps draw attention to their vulnerability and promotes the development of measures for their protection and conservation. This includes the creation of reserves and increased monitoring of the status of rare species populations. Protection of endemic plants is also important for maintaining sustainability.

Keywords: species, flora, ecology, degradation, "Red Book", ecosystem, endemism.

Введение

Актуальность темы

Охрана биоразнообразия является одной из приоритетных задач современного общества. Эндемичные растения представляют собой уникальный природный ресурс, распространённый только на ограниченных территориях и являющийся важным элементом экосистемы. В условиях экологического кризиса, связанного с антропогенным воздействием, изменением климата и деградацией (процесс ухудшения характеристик какого-либо явления с течением времени, разрушение вследствии внешнего воздействия по законам природы и времени.) природных территорий, особую актуальность приобретает изучение и охрана эндемичных видов.

Узбекистан, как одна из стран с богатым флористическим разнообразием(составная часть общего биоразнообразия территории), обладает значительным числом эндемичных растений. Многие из них находятся на грани исчезновения и занесены в «Красную книгу». Их изучение позволяет оценить текущее состояние популяций, выявить угрозы их существованию и предложить меры по их защите.[1:21]

Таким образом, актуальность данной работы заключается в необходимости сохранения уникальных эндемичных(представители которые обитают относительно на ограниченном ареале) растений Узбекистана, повышении экологической грамотности и привлечении внимания общественности к проблемам их охраны.

Задачи исследования: Проанализировать понятие эндемичных растений и их роль в экосистеме.

Рассмотреть причины исчезновения эндемичных растений.

Описать биологические и экологические особенности некоторых видов эндемичных растений.

Проанализировать современные методы охраны редких растений в Узбекистане.

Разработать рекомендации по усилению мер охраны эндемичных видов.

Краткий обзор проблемы охраны эндемичных растений

Проблема охраны эндемичных растений актуальна не только для Узбекистана, но и для всего мира. Эндемичные виды представляют собой уникальную флору, которая может существовать только в определённой географической среде. Их численность сокращается под воздействием природных и антропогенных факторов:

Уничтожение природных ареалов вследствие сельскохозяйственной деятельности и урбанизации.

Изменение климата, приводящее к нарушению экосистем.

Неконтролируемый сбор редких растений для личных нужд или коммерческого использования.

Загрязнение окружающей среды, которое негативно влияет на почву и водные ресурсы.

В Узбекистане, несмотря на принимаемые меры, проблема охраны эндемичных видов остаётся нерешённой. Примером является сокращение популяций таких растений, как **тюльпан Грейга**, **фисташка настоящая** и **плакун-краснолистный**. Ситуация требует усиленных мер, таких как мониторинг, создание заповедников и экологическое просвещение.

Методы исследования Для достижения целей исследования использовались следующие методы:

Анализ научной литературы и источников: изучение «Красной книги» Узбекистана, экологических публикаций и научных работ, посвящённых эндемичным растениям.

Описание и сравнительный анализ: детальное описание видов растений, их внешних и биологических характеристик, сравнение с аналогичными видами из других регионов.

Понятие эндемичных растений

Эндемичные растения представляют собой виды, которые произрастают исключительно на ограниченной территории или в конкретном географическом регионе. Термин «эндемизм» происходит от греческого слова **ἔνδημος** — «местный», что подчёркивает уникальность и ограниченность ареала распространения данного вида. В биологии эндемичные виды противопоставляются широко распространённым видам и рассматриваются как результат длительной эволюции и адаптации к специфическим условиям среды.

Значение эндемичных растений для экосистемы Эндемичные растения играют ключевую роль в поддержании биоразнообразия и стабильности экосистем. Их значение проявляется в нескольких аспектах:

1. **Экологическое значение**
2. **Биологическое разнообразие**
3. **Эстетическое и рекреационное значение**
4. **Культурное и историческое значение**
5. **Ресурсное значение**

Эндемизм в Узбекистане

Узбекистан обладает богатым флористическим разнообразием благодаря своему географическому положению и разнообразию природных условий. В стране произрастает более **4500 видов растений**, из которых около **9%** считаются эндемичными. Большая часть эндемиков сосредоточена в горных районах Тянь-Шаня, Памиро-Алая и на пустынных территориях Кызылкумов.

Примеры эндемичных растений Узбекистана:

1. **Тюльпан Грейга (Tulipa greigii)** — один из символов флоры Узбекистана, растущий на склонах гор и предгорий.[1:45]

2. **Миндаль бухарский (Amygdalus bucharica)** — реликтовое дерево, сохранившееся с древних времён.[]

3. **Ирис Альберта (Iris albertii)** — редкое растение, встречающееся в предгорьях Тянь-Шаня.[10:159,170]

4. **Эфедра горная (Ephedra equisetina)** — лекарственное растение, обладающее антибактериальными свойствами.[1:84]

Эти растения занесены в **«Красную книгу Узбекистана»** и находятся под угрозой исчезновения из-за антропогенного воздействия и изменения климата.

Причины исчезновения эндемичных растений

Уничтожение естественной среды обитания Одна из основных причин исчезновения эндемичных растений — разрушение их природных ареалов.

Масштабное строительство дорог, городов, промышленных предприятий и сельскохозяйственное освоение земель ведёт к уничтожению уникальных природных экосистем.

Бесконтрольный сбор и использование растений Эндемичные растения часто становятся объектами сбора для декоративных целей или для использования в народной медицине.

Неконтролируемый сбор цветущих растений, таких как **тюльпаны**, а также лекарственных растений, как **Ferula karakalensis**, ведёт к снижению их численности.[3:44];[6:36]

Заготовка корней, листьев или цветков нарушает процесс их воспроизводства.

Избыточный выпас скота Выпас скота(в сельском хозяйстве выпас- это метод животноводства ,при котором домашнему скоту разрешается свободно выгуливаться и потреблять дикую растительность) на пастбищах, где произрастают редкие виды, что приводит к вытоптыванию почвы и уничтожению растений.

Кроме того, животные поедают молодые всходы и листья растений, давая им достигнуть взрослого состояния.

Загрязнение окружающей среды

Загрязнение почвы(вид антропогенной деградации почв, при которой содержание химических веществ в почвах превышает природный региональный фоновый уровень их содержания в почвах) и водных ресурсов в результате выбросов промышленных предприятий (ртуть, медь, фтор, радиоактивные частицы) сельскохозяйственной химии (пестицидов, удобрений) снижает способность эндемичных растений к росту и развитию.

В условиях Узбекистана, где особенно распространены засоление почв и дефицит воды, загрязнение усиливает негативное воздействие на эндемики.

Изменение ландшафтов и эрозия почв

Человеческая деятельность вызывает эрозию почв(разрушение верхнего слоя почвы), что критически влияет на растения, которые произрастают в горных районах или пустынных условиях.

Сведение лесов и кустарников приводит к разрушению естественных биотопов эндемичных видов.

Природные факторы

Изменение климата

Глобальное потепление, сопровождающееся изменением температур и осадков, оказывает сильное воздействие на эндемичные растения.

Многие виды не могут адаптироваться к изменившимся условиям, что приводит к их вымиранию.

Экстремальные природные явления

Частые природные катаклизмы, такие как засухи, наводнения, оползни и сильные ветры, оказывают разрушительное воздействие на эндемичные виды, имеющие узкую экологическую нишу.

Низкая скорость воспроизводства

Многие эндемичные растения имеют медленный цикл роста и размножения. Например, реликтовые деревья, такие как **миндаль бухарский**, растут медленно и требуют десятилетий для полноценного развития. Небольшое количество семян и низкая всхожесть делают их особенно уязвимыми к внешним воздействиям.

Заключение и выводы:

1. Узбекистан обладает большим числом эндемичных видов, многие из которых находятся под угрозой исчезновения. Их сохранение имеет важное значение для поддержания биоразнообразия и обеспечения стабильности экосистем.

2. «Красная книга Узбекистана» является ключевым инструментом для учета и охраны редких видов. Она служит научной базой для создания заповедников и реализации природоохранных программ.

3. Основные причины сокращения численности эндемичных растений включают антропогенное воздействие, изменение климата, эрозию почв, выпас скота и загрязнение окружающей среды.

4. Биологическая структура и адаптации эндемичных растений позволяют им выживать в суровых условиях. Эти виды являются важными компонентами пищевых цепей и создают условия для существования других организмов.

5. Эндемичные растения играют ключевую роль в формировании экосистем, защите почв от эрозии, поддержании водного баланса и регуляции микроклимата [1:55].

Сохранение эндемичных растений — это не только задача для экологов, но и общенациональная обязанность. Утрата этих видов приведёт к разрушению экосистем, деградации ландшафтов и снижению качества жизни.

Для эффективной охраны и восстановления эндемичных растений Узбекистана необходимо разработать комплексный подход, включающий научные, законодательные, образовательные и общественные меры.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ :

1. Красная книга Республики Узбекистан: Редкие и исчезающие виды растений и животных. Том 1. Растения. 5-е издание. Ташкент: Tasvir, 2019. – 356 с.+

2. Тожибаев К.Ш., Бешко Н.Ю., Попов В.А. Ботанико-географическое районирование Узбекистана. // Ботанический журнал, 2016. – Т. 101, №10. – С. 1105–1132.

3. Тожибаев К.Ш., Бешко Н.Ю., Кодиров У.Х., Батошов А.Р., Мирзалиева Д.У. Кадастр флоры Узбекистана: Самаркандская область. Ташкент: ФАН, 2018. – 220 с

4. Тожибаев К.Ш., Бешко Н.Ю., Шомуродов Х.Ф., Кодиров У.Х., Тургинов О.Т., Шарипова В.К. Кадастр флоры Узбекистана: Кашкадарьинская область. Ташкент: Фан, 2019. – 256 с.

5. Тожибаев К.Ш., Бешко Н.Ю., Шомуродов Х.Ф. и др. Кадастр флоры Узбекистана: Навоийская область. Ташкент: Фан, 2019. – 216 с.

6. Тожибаев К.Ш., Бешко Н.Ю., Шомуродов Х.Ф. и др. Кадастр флоры Узбекистана: Бухарская область. Ташкент: O’kituvchi, 2020. –128 с.

7. Флора Узбекистана. 2-е издание. Под редакцией А.Н. Сенникова. Том 3. Ташкент: Маънавият, 2019. – xii + 201 с.

8. Tojibaev K.Sh., Beshko N.Yu., Popov V.A., Jang C.G., Chang K.S. Botanical Geography of Uzbekistan. Korea National Arboretum, Pocheon, Republic of Korea, 2017.

9. Список растений и грибов, занесённых в Красную книгу Узбекистана. // Википедия.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

QANDLI DIABET KASALLIGINI TASNIFLANISHI

Shukrullayev Jasur, Zayniddinzoda Sadam, Jumabayeva Guzal
Samarqand davlat tibbiyot universteti

Ilmiy rahbar :A.E.Kubayev

Annotaysiya: Uchbu moholla qantli diobet kassaliginig payda bo’lish sabaplari, turlari ,tobbatda qantli diabet kassalligini dovolashda muntazam iste’mol qilishi kerak bo‘lgan mahsulotlar togrisida boyon qilinadi.

Kalit so‘zlar: Glyukoza, insulin, inyeksiya, gipoglikemik, gestatsion qandli diabetti, gemoxromatoz, pankreatotomiya.

Qandli diabet -— asosiy energiya manbayi bo‘lgan glyukozaning hujayralarga kirmasligi bilan kechadigan kasallik bo‘lib, organizmda metabolik jarayonlar noto‘g‘ri ishlay boshlaydi. Natijada insulin darajasi pasayadi va qonda shakar miqdori oshadi.

Patologiyaning shakllanish mexanizmiga qarab, diabetning quyidagi turlari mavjud:

I tip qandli diabet (insulin yetishmasligi) -— oshqozon osti bezi glyukozani hujayralarga tashish uchun zarur bo‘lgan insulin gormonini yetarli miqdorda ishlab chiqarmaydi;

1-turdagi diabet tananing taomdagi glyukozani energiyaga aylantirish qobiliyatiga ta’sir qiluvchi bir umrlik kasallikdir. Ko‘pchilik hollarda 1-turdagi diabet hayotda juda erta rivojlanadi va ko‘pincha bolalikda tashxislanadi.

Kasallik immun tizimi glyukozani tanadagi hujayralar uchun energiyaga aylantirib beruvchi gormon bo‘lgan insulin ishlab chiqaruvchi oshqozon osti bezi hujayralariga hujum qilganida boshlanadi. Kunlik insulin inyeksiyalarisiz 1-turdagi diabet bilan yashayotgan odamlar tirik qolmagan bo‘lardilar.

Diabet bilan kasallanganlar uchun davolash usullarini kashf qilish va ishlab chiqish bo‘yicha deyarli 100 yillik tajribaga asoslangan holda olimlarimiz yaxshi glukemik nazoratni ishlab turish uchun talab qilinuvchi insulin inyeksiyalari sonini kamaytirish va qondagi glyukoza pastligi (gipoglikemik) epizodlarining oldini olish uchun tadqiqotlarni rivojlantirmoqdalar.

Yakuniy maqsadimiz 1-turdagi diabetni davolashdir. Biz qon hujayralari terapiyasi kabi regeneratriv tibbiyot sohasidagi tadqiqotlarimizni davom ettiryapmiz, ulardan kelajakda 1-

turdagi diabetni davolash uchun davolash vositasi sifatida foydalanish mumkin bo‘lishi mumkin.

1-turdagi diabet to‘g‘risida ma’lumotlar 1,1 mln dan ko’proq dunyo bolalari va o’smirlai 1-tur diabet bilan kasallangan.

56% diabet bilan kasallangan insonlar gipoglikemiya xataridan xavotirda bo‘ladilar.

60% diabet bilan kasallangan insonlarninig oila a’zolari ularda gipoglikemiya mavjudligidan xavotirda bo‘ladilar.

40 milliondan+ milliondan ortiq bemor dunyo bo‘ylab diabetga oid mahsulotlarimizdan foydalanadi.

II tip qandli diabet (insulinga bog‘liq bo‘lmagan) — oshqozon osti bezi yetarli miqdorda insulinni sintez qiladi, ammo hujayralar unga nisbatan sezgirlikni yo‘qotadi, shuning uchun glyukoza hujayralarga so‘rilmaydi

2-turdagi diabet murakkab surunkali kasallik bo‘lib, u tana yetarlicha insulin ishlab chiqara olmay qoladigan yoki undan samarali foydalana olmaydigan hollarda yuzaga keladi. 2-turdagi diabet bilan yashayotgan odamlar insulin hamda qondagi shakar darajalarini nazorat qilish uchun davolanishga muhtojdirlar.

Insulin qondagi glyukoza miqdorini boshqaruvchi oshqozon osti bezi tomonidan hosil qilinuvchi gormondir. Insulinning juda ozligi tananing o‘zimiz iste’mol qiladigan taomdan olinadigan glyukozani so‘rib ola olmasligini anglatadi. Bunday holat yuz berganida qondagi glyukoza darajalari ko‘tariladi va vaqt o‘tishi bilan ushbu orttirilgan darajalar qon tomirlarini zararlashi va tana organlari va nerv tolalariga kislorod va ozuqalarga boy qonni yetkazib berishni kamaytirishi mumkin.

2-turdagi diabet bilan yashovchi, tanalari insulinga yaxshi javob qaytaramaydigan yoki qarshilik qiluvchi odamlar tanalari glyukozani yaxshiroq qayta ishlashi uchun davolashga muhtoj bo‘lishlari mumkin. Bu uzoq muddatli asoratlarning oldini olishga yordam berishi mumkin.

Biz har kuni 2-turdagi diabet bilan yashovchi odamlar uchun davolash usullarini yaxshilash ustida ish olib bormoqdamiz. Samarali dori vositalaridan tortib ularni qabul qilish usullarigacha - biz hech narsani e’tibordan chetda qoldirmaymiz.

2-turdagi diabet ma’lumotlari 90% diabetga chalingan bemorlar 2-tur diabet sanaladi. 380 mln. kishi dunyo bo‘yicha 2 tur diabet bilan yashab kelmoqda.

2-4 barobarga yurak-qon-tomir kasalligi bilan kasallanish ehtimoli oshadi.

7 barobar ko’proq 2-tur diabetga chalinadigan insonlar bu semizlikka ega insonlardir.

Gestatsion qandli diabetti

Yurtimizda endokrinologlarning dolzarb muammolaridan biri - homilador ayollarda uchraydigan diabetlar haqida yetarli tushunchaga ega bo’lmasligidadir. Birinchi navbatda homilador ayolda gestatsion qandli diabet yoki qandli diabetli ayolda homiladorlik yuzaga kelganligini aniqlashtirib olishimiz zarur. Rossiyada va butun dunyoda juda keng tarqalgan

kasalliklardan biri homiladorlik paytidagi gestatsion diabet. Xalqaro tadqiqotlarga ko’ra, homiladorlik davrida giperglikemiya darajasi 18% gacha uchraydi.

Har qanday homilador ayolda uglevod almashinuvining buzilishi homiladorlikning turli bosqichlarida doimiy ravishda yuzaga keladigan gormonal va metabolik o’zgarishlarni hisobga olgan holda rivojlanishi mumkin. Gestatsion diabet bu ilk bor homiladorlik vaqtida aniqlangan, biroq “manifest” qandli diabet ko‘rsatkichlariga mos kelmaydigan giperglikemiya bilan ifodalanuvchi kasallik. Homiladorlik davrida organizmning induvidual xususiyatlari hisobiga insulinga talabning oshishi oshqozon osti bezi Phujayralari funksional holatini kuchaytiradi. Gestatsion diabetning asosiy xususiyati shundan iboratki, tug‘- ruqdan so‘ng barcha gormonal va metabolik jarayonlar tiklangach, gestatsion diabet ham o‘tib ketadi. Reproduktiv yoshdagi barcha ayollaming 0,3% qandli diabet bilan og‘riydi, shulardan 0,2-0,3% homilador ayol homiladorlikdan awal qandli diabetga chalingan, 1-5% homiladorlarda esa gestatsion diabet yoki haqiqiy qandli diabet namoyon bo‘ladi. 2% ayolda gestatsion diabet rivojlanishiga olib keluvchi omillaming kamida bittasi mavjud bo‘ladi:

¬ metabolik sindrom;

¬ yaqin qarindoshlar ichida 2-tur diabet;

¬ qayta glyukozuriya;

¬ gidramnion va yirik homila;

¬ 4000 g dan ortiq bola yoki o‘lik tug‘ilgan bola;

¬ yoshi 30 dan oshgan bo‘lsa.

Homilador ayollarda gestatsion diabet giperglikemiya bilan bog’liq hech anday klinik ko’rinishga ega emas. Ularda og’izning qurishi, tashnalik, siydik miqdorining ko’payishi, polifagiya kuzatilmaydi va shu sababli barcha homilador ayollarda ushbu kasallikni faol aniqlash talab etiladi!!!

Agar homiladorlikning dastlabki trimestrida qandli diabet tashxisi qo‘yilgan bo‘lsa, bu, odatda, homiladorlik fonida yuzaga chiqqan va oldindan mavjud bo‘lgan diabetdir. Ko‘pincha homiladorlikning 4-7-oyida gestatsion diabet aniqlanadi.Agar qondagi qand miqdori 5,1 mmol/1 dan baland, lekin 7,0 mmol/1 dan past bo‘lib gestatsion diabet, 7,0 mmol/1 dan yuqori bo‘lsa, qandli diabet deb tashxislanadi. Qondagi glyukoza miqdori belgilangan ko'rsatkichlardan yuqori bo‘isa, dietoterapiya buyuriladi. Bunda tez o‘zlashtiriluvchi uglevodlar va hayvon yog‘lari keskin cheklanib, oqsil va kletchatkaga boy mahsulotlar bilan ratsion boyitiladi.Homiladorlik davrida ayollar 12 kilogrammgacha qo’shiladi . Agar parhez bilan kompensatsiyaga erishilmasa, barcha bemorlarga insulinoterapiya qo‘llaniladi. Homiladorlikda qonda qand miqdorini pasaytiruvchi tabletkali preparatlar mumkin emas. Glikemiya darajasini mustaqil ravishda nazorat qila olishga o‘rgatilgan bemorlarni intensiv insulinoterapiya bilan davolash eng maqbul yechim hisoblanadi.

Kasallikning kelib chiqish sabablari

Irsiyat

Agar ota-ona I yoki II turdagi diabetga chalingan bo‘lsa, ularning farzandida ham kasallikning rivojlanish xavfi boshqa bolalarga nisbatan yuqori bo‘ladi.

Ortiqcha vazn

Og‘ir vaznli insonlar II turdagi diabetga chalinishga ko‘proq moyil bo‘ladi. Ularda adipotsitlar organizmga kerak bo‘lgandan ko‘ra ko‘proq yog‘ kislotalari ishlab chiqaradi. Bunday kislotalarning bir qismi jigarga kirib, jigar hujayralarining insulin bilan bog‘lanishiga to‘sqinlik qiladi, qolgan qismi esa mushaklarga ta’sir qiladi. Shu sababli glyukozaning hujayralarda so‘rilishi kamayib boradi va qandning qondagi miqdori oshadi.

Oshqozon osti bezi kasalliklari

I toifa qandli diabet oshqozon osti bezi kasalliklarida, insulinni sintez qiluvchi beta hujayralari shikastlanganda rivojlanadi va pankreatit, kistalar, saraton kabi kasalliklarda yuzaga chiqadi.

Diabetning birinchi turi ba’zan gemoxromatoz — irsiy kasallik tufayli yuzaga keladi. Bu tanadagi temir almashinuvi buzilishi bo‘lib, ushbu modda oshqozon osti bezi va boshqa organlarda ortiqcha to‘planib boradi. Shuningdek, oshqozon osti bezini kesish jarrohligi — pankreatotomiya ham I turdagi diabetga sabab bo‘ladi

Qand kasalligini diagnostikasi

Kasallik belgilari sezilsa, albatta, qand kasalligi mavjudligini yoki mavjud emasligini aniqlash kerak. Buning uchun bir nechta laboratoriya va instrumental tekshiruvlar o‘tkazilishi kerak. Qonda glyukoza miqdorini aniqlash. 8 soatlik ochlikdan so‘ng, och holatda glyukozaning qon plazmasidagi miqdori tekshiriladi.

Glyukozaga sezuvchanlik sinovi. Och holatda va ovqatdan keyin ikki soat o‘tib qondagi glyukoza miqdorini o‘zaro solishtiriladi. Glikemik kuzatuv. Kun davomida qondagi qand miqdorini bir necha bor tahlil qilish. Davolash samarasini o‘rganish uchun qo‘llaniladi. Siydikda glyukoza, oqsil, oq qon hujayralari mavjudligi tekshiriladi. Siydikda atseton mavjudligini tekshiriladi. Qonda glikolizlangan gemoglobin miqdorini aniqlanadi.

Qandli diabet bilan kasallangan barcha bemorlar Endokrinolog; Kardiolog, Nevrolog, Oftalmolog mutaxassislar ko‘rigidan o‘tishlari shart:

Qandli diabetga chalinganlar muntazam iste’mol qilishi kerak bo‘lgan mahsulotlar Qoraqat (chernika)

Qorag‘at barcha turdagi tolaga boy o‘simlik bo‘lib, u qondagi qand miqdorini xavfsiz darajada saqlaydi. Ushbu mahsulot ham olib borilgan tadqiqotlarga ko‘ra, qand kasali va modda almashinuvi sindromi tashxisi qo‘yilgan bemorlar uchun koni foyda hisoblanadi.

Dukkaklilar

Dukkakli ekinlar tarkibi oqsil va tolaga boy bo‘lib, ular qondagi qand miqdorini keskin ko‘tarilishidan saqlaydi. Agar uy sharoitida dukkakli mahsulotlarni pishirishni iloji bo‘lmasa, u holda ularning konservalarini sotib olish mumkin. Faqatgina iste’moldan avval yaxshilab yuvishni unutmaslik kerak.

Ismaloq

Ismaloq tarkibida K vitamin hamda magniy, folat, fosfor, kaliy va ruh kabi minerallar mavjud. Shuningdek, o‘simlik tarkibidagi lyutein va zeaksantin kimyoviy moddalari qonda glyukoza miqdorini nazorat qilishga yordam beradi.

Yong‘oq

Yong‘oq tarkibida alfa-linolenik kislota deb ataladigan juda foydali to‘yinmagan yog‘ kislotasi mavjud, u yallig‘lanishni kamaytiradi. Bundan tashqari yong‘oq mahsulotlarida topilgan l-arginin, omega-3, E vitamin hamda boshqa moddalar saratonga qarshi va xolesterinni kamaytiradi. Yong‘oq garchi kasallikning oldini olmasa-da, sog‘liqni asrashni istaganlar uchun eng foydali va xavfsiz mahsulotlardan biridir.

Jo‘xori uni (ovsyanka)

Jo‘xori unini muntazam ravishda iste’mol qilish qandli diabetning 2-toifasi xavfini kamaytiradi. Ushbu don tarkibida magniy ko‘p bo‘lib, u organizmda glyukozani qayta ishlashga va insulin ajralishiga yordam beradi.

Zaytun yog‘i

Agar allaqachon qand kasali aniqlangan bo‘lsa, jismoniy faollik va O‘rta Yer dengizi parhezi eng samarali retsept hisoblanadi. Parhezning asosiy tarkibiy qismlaridan biri zaytun moyi bo‘lib, u ko‘p to‘yinmagan yog‘larga va antioksidantlarga boy, hujayralarni zararlanishdan saqlaydi va yurak xastaligining oldini oladi.

Natija: Mamlakatimizda mazkur kasallikning oldini olish, sohada tibbiy xizmat sifatini yanada oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, Prezidentimizning 2024 yilning 26-yanvarida qabul qilingan “Endokrinologiya xizmatini takomillashtirish va ko‘lamini kengaytirish chora-tadbirlari”gi qarori ixtisoslashgan samarali va zamonaviy endokrinologiya yordami tizimini shakllantirish, qandli diabet va boshqa endokrin kasalliklar profilaktikasi va ularni barvaqt aniqlash choralarini yanada takomillashtirishga qaratilgani bilan ahamiyatli.

Xulosa: Hozirgi kunda insulinga muhtoj bemorlar birinchi tipiga kiruvchilar glyukometr va insulin analoglari bilan ta'minlanmoqda. Qandli diabet kasalligini 2-tipi bilan og‘rigan va insulin bilan davolashga o‘tkazilgan bemorlar ham insulin preparati bilan ta'minlanishi va Davlat tibbiy sug‘urtasi mexanizmlarini joriy etish jarayonida viloyatdagi qandli diabet kasalligi 2-tipi aniqlangan bemorlar “metformin” dori vositasi bilan to‘liq ta'minlanishi Qandli diabet kuchayib borishi oldi olinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Адо А.Д., Адо М.А., Пыцкий В.И. и др. Патологическая физиология. – М.: Триада-Х, 2001. –573 с.

2. Ал-Хаддадин А.Х. Особенности профилактики прогрессирования диабетической ретинопатии при хирургии катаракты у больных сахарным диабетом: Автореф. дис. … канд. мед. наук. –СПб., 2005.

3. Алешин С.В. Метаболический синдром Х // Гипертония: ответный удар. – М., 2004. – Гл. 6. –С. 51-58.

4. Аметов А.С., Карпова Е.В. Подходы к терапии пожилых пациентов с сахарным диабетом II типа, преимущества ингибитора ДПП – 4 вилдаглиптина и клинические аспекты его применения // РМЖ. Эндокринология. – 2011. – Т. 13. – № 407. – С. 853-857.

5. Арабидзе Г.Г., Белоусов Ю.Б., Карпов Ю.А. Артериальная гипертония: Справочное

руководство по диагностике и лечению. – М., 1999. – 139 с.

6. Астахов Ю.С., Лисочкина А.В., Шадричев Ф.Е. Современные направления медикаментозного лечения непролиферативной диабетической ретинопатии // Клин. офтальмология. – 2003. – Т. – № 3. – С. 96-101.

7. Багирова Г.Г. Ингибиторы АПФ в комплексной терапии диабетической ретинопатии // Новые технологии микрохирургии глаза. – Оренбург, 2000. – С. 157-161.

8. Балаболкин М.И. Сахарный диабет. – М.: Медицина, 1994. – 383 с.

9. Балаболкин М.И. Лечение сахарного диабета и его осложнений: Руководство для врачей. –М.: Медицина, 2005. – 225 с.

10. Балаболкин М.И. Профилактика сосудистых осложнений сахарного диабета // Клин. эндокринология. – 2008. – № 2. – С. 23-25.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDC: 546;547; 548;54.02; 546.56; 546.05;546.06

ORCID ID 0009-0003-7678-0330

KETOROLAKNING MONOETANOLAMIN BILAN MOLEKULYAR KOMPLEKS BIRIKMASI SINTEZI VA STRUKTURAVIY TADQIQOTI

Karimova Momojon Egamberganovna
Xorazm Ma’mun akademyasi tayanch doktoranti
karimovamomojon2379@gmail.com, (+99891) 427-57-75
Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich
Xorazm Ma’mun akademyasi ilmiy ishlar bo‘yicha rais o‘rinbosari., k.f.n.
shadlik@mail.ru, (+99894) 230-65-75
Xudoyberganov Oybek Ikromovich
Xorazm Ma’mun akademyasi katta ilmiy xodimi., PhD
oybek_hudoyberganov@mail.ru, (+99899)965-80-85

Annotatsiya. Bugungi kunda dunyo aholisi salomatligiga tevarak atrof muhitda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar kuchli ta’sir qilmoqda. Aholi sonining ortishi bilan tabiiyki, ularning oziq ovqat mahsulotlariga va dorivor vositalarga bo‘lgan ehtiyoji ortib bormoqda. Tabiatda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar tufayli barcha tirik organizmlarda turli-tuman kasalliklar tarqalishi va rivojlanishi kuchaygan. Bunday kasalliklarga saraton, gipertoniya, arterial gipertenziya, yurak ishemiyasi, nafas yo‘llari kasalliklari, turli darajadagi yallig‘lanish kasalliklari va boshqalar. Shu kabi kasalliklarni sonini ortishi bilan, tabiiyki ularni davolashda ishlatiladigan dorivor vositalarga bo‘lgan ehtiyoj ham kuchayadi. Kuchsiz yallig‘lanish kasallikllarni davolashda bir necha xil dorilar qo‘llaniladi. Masalan, ketorolak, ketoprofen, diklofenak, indometatsin va boshqalar. Bu maqolada nosteroid yallig‘lanishga qarshi keng qo‘llaniladigan dori vositasi hisoblangan ketorolakning monoetanolamin bilan molekulyar kompleks birikmasi sintezi va strukturaviy tadqiqoti amalga oshirildi. Ketorolakning o‘ziga nisbatan uning aralash ligandli koordinatsion birikmalari ta’sir doirasining ortishi ko‘plab tajriba ma’lumotlardan olingan ilmiy xulosalardan ma’lum. Bu o‘rinda ketorolaning aminospirt hisoblangan monoetanolamin bilan molekulyar kompleks birikmasi sintez qilinib, uning monokristallari o‘stirildi hamda unga tegishli parametrlar aniqlandi.

Kalit so‘zlar: Ketorolak, monoetanolamin, dietanolamin, trietanolamin, sintez, analiz, element analizi, IQ-spektroskopiya, rentgenstrukturaviy analiz, monokristall, koordinatsion sig‘im, reaksiya unumi, antibakterial faollik.

СИНТЕЗ И СТРУКТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ МОЛЕКУЛЯРНОГО КОМПЛЕКСА КЕТОРОЛАКА С МОНОЭТАНОЛАМИНОМ

Аннотация. Сегодня на здоровье населения мира сильно влияют изменения окружающей среды. По мере роста населения естественным образом увеличивается и его потребность в еде и лекарствах. В связи с изменениями в природе увеличилось распространение и развитие различных заболеваний у всех живых организмов. К таким заболеваниям относятся онкологические заболевания, гипертония, артериальная гипертензия, ишемическая болезнь сердца, заболевания органов дыхания, воспалительные заболевания различной степени и другие. По мере увеличения числа таких заболеваний естественным образом увеличивается и потребность в лекарственных средствах для их лечения. Для лечения легких воспалительных заболеваний используется несколько различных препаратов. Например, кеторолак, кетопрофен, диклофенак, индометацин и т. д. В статье представлен синтез и структурное исследование молекулярного комплекса кеторолака, широко используемого нестероидного противовоспалительного препарата, с моноэтаноламином. Повышенный спектр действия смешаннолигандных координационных соединений кеторолака относительно его собственного известен из многочисленных экспериментальных данных. Здесь синтезировано молекулярное комплексное соединение кеторола с аминоспиртом моноэтаноламином, выращены его монокристаллы и определены его соответствующие параметры.

Ключевые слова: Кеторолак, моноэтаноламин, диэтаноламин, триэтаноламин, синтез, анализ, элементный анализ, ИК-спектроскопия, рентгеноструктурный анализ, монокристалл, координационная емкость, выход реакции, антибактериальная активность.

SYNTHESIS AND STRUCTURAL STUDY OF A MOLECULAR COMPLEX OF KETOROLAC WITH MONOETHANOLAMINE

Annotation. Today, the health of the world’s population is strongly affected by changes in the surrounding environment. With the increase in the population, their need for food and medicines is naturally increasing. Due to changes in nature, the spread and development of various diseases in all living organisms has increased. Such diseases include cancer, hypertension, arterial hypertension, heart ischemia, respiratory diseases, inflammatory diseases of various degrees, etc. With the increase in the number of such diseases, the need for medicines used to treat them naturally also increases. Several different drugs are used to treat mild inflammatory diseases. For example, ketorolac, ketoprofen, diclofenac, indomethacin, etc. In this article, the synthesis and structural study of the molecular complex compound of ketorolac, a widely used nonsteroidal anti-inflammatory drug, with monoethanolamine was carried out. The increased activity of mixed ligand coordination compounds of ketorolac compared to its own is known from numerous experimental data. In this case, a molecular complex compound

of ketorolac with monoethanolamine, an amino alcohol, was synthesized, its single crystals were grown, and its relevant parameters were determined.

Key words: Ketorolac, monoethanolamine, diethanolamine, triethanolamine, synthesis, analysis, elemental analysis, IR spectroscopy, X-ray structural analysis, single crystal, coordination capacity, reaction yield, antibacterial activity.

KIRISH. Bakteriyalarning dori vositalariga chidamliligi paydo bo‘lgan davrda ta’sir doirasi kuchli yangi terapevtik vositalarni yaratish bioanorganik kimyo sohasidagi asosiy muammoga aylandi [1,2]. Dori molekulalari ligand rolini o‘ynaydigan faol farmatsevtik preparatlar bilan molekulyar va metall komplekslarini sintez qilish tadqiqotlari noorganik, farmatsevtik va tibbiyot kimyosi uchun qiziqish ortib borayotgan tadqiqot sohasi sifatida qaralmoqda [3].

Ketorolak [(±)-5-benzoil-2,3-digidro-1H-pirolizin-1-karboksiklik kislota] 2-amino-2-(gidroksimetil)-1,3-propandiol, sirka kislota hosilasi bo‘lib, nosteroid yallig‘lanishga qarshi keng qo‘llaniladigan dori vositasi hisoblanadi [4].

Ketorolak revmatoid artrit, jarrohlikdan keyingi travmatik og‘riqlar, migren, isitma kabi og‘riq va yallig‘lanish bilan kechadigan kasalliklarni davolash uchun tibbiyot amaliyotida keng qo‘llaniladigan nosteroid yallig‘lanishga qarshi preparat (NyaQP)dir. Boshqa nosteroid yallig‘lanishga qarshi preparatlar singari, ketorolak ham siklooksigenaza-1 (TSOG-1) va siklooksigenaza-2 (TSOG-2) ni bloklash yo‘li bilan prostaglandin biosintezini pasaytirish orqali ta’sir qiladi. Ketorolak faolligiga yana bir misol sifatida o‘tkir pankreatit bemorlarida eykozanoidlarni ishlab chiqarish vositasida yallig‘lanishni kuchaytiruvchi fosfolipaza A2 fermentining faolligini 93%ga susaytirishi va yallig‘lanish hujayralarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri faollashtirishini keltirish mumkin [5]. NYaQPlarning yallig‘lanishga qarshi faolligi metallar bilan muvofiqlashtirilganda kuchayishi aniqlangan [4].

So‘nggi yillarda ketorolakning mis, rux, kobalt, marganets, nikel kabi o‘tish metallari bilan ko‘plab yangi metall komplekslari sintez qilindi. Bunga sabab, arzonligi va kamroq toksikligi bo‘lib, tirik organizmlarda biomoslashuvning yuqori samaradorligidir [6,7,8].

Ketorolakning eritma muhitida koordinatsion birikmalari sintezi kam amalga oshirilganligi hamda ularning monokristallari deyarli olinmaganligi tufayli, bu tadqiqotimizda ushbu muammoni yechishni asosiy vazifa qilib qo‘ydik. Shuningdek, antibakterial xossaga ega bo‘lgan biofaol ligand ketorolakning, yordamchi ligandlar (monoetanolamin, dietanolamin, trietanolamin) va biometall kimyoviy element atomlari bilan, yangi koordinatsion birikmalari sintez qilinib, tuzilishi tahlil qilingan. Bu kompleks birikmalarning ta’sir jarayonlarni ketorolakga nisbatan ortgan yoki kamayganligini o‘rganish maqsadida, sintezlangan birikmalar eritmalari tayyorlanib ularni gramm musbat bakteriyalar (*Staphylococcus aureus, Bacillus subtilis)* va gramm manfiy bakteriyalar (*Escherichia coli va Candida albicans* zamburug‘i shtammlari)ga *in vitro* sharoitida ta’siri o‘rganilgan. Sintezlangan molekulyar kompleks birikmaning individualligini isbotlashda element analizi, IQ-spektroskopiya,

rentgenstrukturaviy analiz usullaridan foydalanildi. Ketorolakning bu yangi sintezlangan birikmasi monokristallari o‘stirilib, unga tegishli parametrlar, Kembrij kristallografik ma’lumotlar (CCDC-2025) bazasiga joylandi va depozit nomer olindi (CCDC-2362679) (https://www.ccdc.cam.ac.uk/structures/) [9].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Jahonning yetakchi ilmiy markazlari va kimyogar olimlari tomonidan ketorolak hamda uning koordinatsion birikmalari sintezlanib, tuzilishi, tegishli paramerlari va biologik faolligi o‘rganilganligini ko‘plab ilmiy baza ma’lumotlari, shuningdek adabiyot ma’lumotlarini tahlil qilish orqali ko‘rish mumkin [10]. J.P.Jasinski, R.J.Butcher, B.Narayana, M.T.Swamy, H.S.Yathirajanlar tomonidan yozilgan “(±)-5-benzoil-2,3-dihidro-1H-pirrolidin-1-karboksilik kislota, ketorolakning kristall tuzilishi” nomli maqolada ketorolakning hujayra parametrlari Pbca ortorombik bo‘shliq guruhida kristallanishi: a = 7,0857 (2), b = 5. 43,9209(13)Å, a = b = g 90,0000°, Z = 2, benzil va pirolidin guruhlarining o‘rtacha tekisliklari orasidagi ikki burchakli burchak 45,7(9)° ga teng ekanligi takidlangan. Molekulyar vodorod bog‘lanishi C-H…O o‘zaro ta’sirlari va yaqin atrofdagi pirolidin halqalari orasidagi p-p steking o‘zaro ta’siri bu ikki guruh o‘rtasidagi burilish burchagiga, shuningdek, kristall qadoqlash effektiga ta’sir qilishi isbotlab berilgan [11]. Ketorolak trometamin tarkibidagi geterotsiklik uchlamchi azot atomi va qulay karbonil kislorodi mavjudligi sababli potensial bidentat liganddir. Cu(II) bilan kompleks hosil qilinishi spectral isbotlangan. 810 nm sohada tetraaqvamis(II) ioniga mos d-d o‘tish, ketorolak trometaminning $CuSO_4$ ning suvli eritmasi bilan 2:1 mol nisbatdagi aralashmasida yo‘qolib, ~600 nm sohada yangi energetik yutilish chiziqlari kuzatiladi. $CuSO_4$ ning och-ko‘k tusli suvli eritmasiga ketorolak trometamin qo‘shilishi bilan tezda to‘q ko‘k tusga kiradi. Bu Cu(II) ionli eritmaga ammiak qo‘shilishiga o‘xshaydi. Metal ligand stexiometriyasini aniqlash uchun Job usulidan foydalanilgan [12]. 1-Rasmda keltirilgan natijalar metal-ligand 1:2 nisbatdaligini ko‘rsatadi:

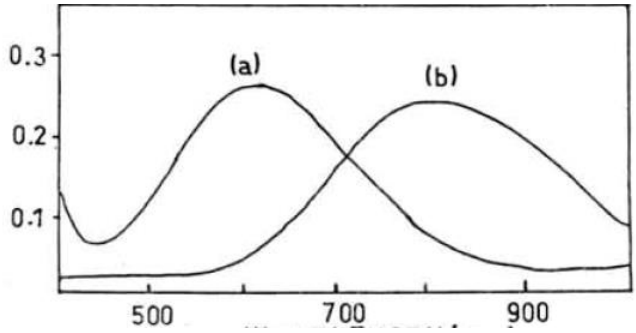

1-Rasm. (a) $CuSO_4$ ($1x10^{-4}$ M) va (b) ketorolak trometamin ($2x10^{-4}$ M) va $CuSO_4$ ($1x10^{-4}$ M) aralashmasi elektron spektrlaridagi kesishma

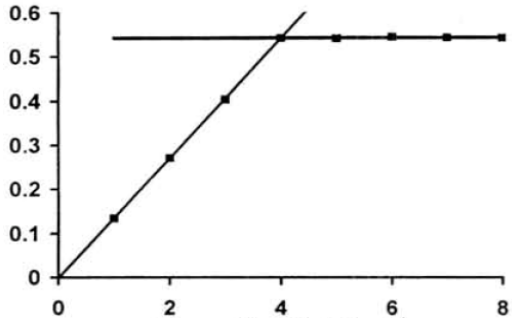

2-Rasm. $CuSO_4$ va ketorolak trometamin ($8x10^{-4}$ M) uchun 615 nm dagi Job diagrammasi

Ketorolak trometamin bidentat ligand sifatida Cu bilan kompleks hosil qiladi. Bu kompleks uchun tetragonal piramida tuzilishi taklif etilgan bo‘lib[13], koordinatsiyada suv molekulasi (tepada – apex holatda) ham ishtirok etadi:

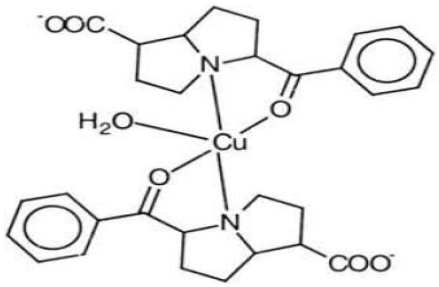

3-Rasm. Ketorolak trometaminning $CuSO_4$ bilan hosil qilgan kompleks birikma molekulasining tuzilishi

Ketorolak tanlangan populyatsiyalarda yurak jarrohligidan keyin bolalar uchun og‘riq qoldiruvchi vosita sifatida xavfsiz ishlatilgan. Ushbu bemorlar guruhida ketorolak bilan bog‘liq xavflar haqida muassasalar o‘rtasida tortishuvlar mavjud. Ushbu maqolada kardiojarrohlikdan keyin bolalarda operatsiyadan keyingi og‘riqni davolash uchun ketorolakning xavfsizligi bo‘yicha joriy adabiyotlar ko‘rib chiqilgan. Xususan, buyrak disfunksiyasi va qon ketish xavfi ortishi bilan bog‘liq tashvishlar ko‘rib chiqilgan. Bundan tashqari, maqolada ketorolakning farmakokinetikasi va potensial foydalari, masalan, uning opioidlarni saqlovchi ta’siri batafsil tavsiflangan. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatganki, yangi tug‘ilgan chaqaloqlar va bitta qorincha fiziologiyasi bo‘lgan ba’zi bolalar yurak kasalliklarida ketorolakdan foydalanish yaxshi o‘rganilmagan va ushbu preparatning ushbu maxsus populyatsiyalarga nisbatan xavfsizligi ko‘rib chiqilgan. Xulosa sifatida ketorolak kardiojarrohlikdan so‘ng, qon ketish yoki buyrak funksiyasida xavfi minimal bo‘lgan maxsus pediatrik bemorlarda tegishli dozalash va foydalanish muddati bilan qo‘llanilishi mumkinligi ko‘rsatilgan [14]. Ketorolak (L) dastlab etil spirtida eritilib, uning 0,02 *mol/l*, 100*ml* li eritmasi tayyorlab olindi. Uning ustiga monoetanolaminning spirtdagi eritmasi tomchilatib qo‘shiladi va magnitli aralashtirgichda qizdirilgan holda 15-20 minut aylantiriladi. Keyin aralashma xona haroratiga kelguncha 2-3 soat tinch qoldiriladi va eritmani bug‘latish uchun mo‘rili shkafga qo‘yiladi. 7-10 kun o‘tib kristallar o‘sganligi ma’lum bo‘ldi va yuvib tozalab olindi. Olingan kristallar rentgen strukturaviy analiz qilinib, ularga tegishli parametrlar o‘rganildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Sintezlangan molekulyar koordinatsion birikmaning strukturasi G. M. Sheldrick, SHELXS97, mercuriy dasturlari orqali aniqlandi.

1-Jadval

Ketorolakning monoetanolamin bilan molekulyar kompleks birikmasining kristallografik ma’lumotlari va strukturasiga aniqlik kirituvchi parametrlar

	Ketorolak va monoetanolaminli kompleks birikma		
Formula	$C_{17}H_{20}N_2O_4$	Kristall o‘lchami, [mm]	0.18×0.16×0.08
Molekulyar massa	316.35	T, °K	293
Singoniya	monoklinik	θ,°grad.	3,3; 71,60
Fazoviy guruh	P2(1)/c	Interval h,k,l	-30: 27; -18 :19; -18 :19
a, Å	4.4519(1)	Refleks	4515
b, Å	31.1413(8)	Sindirish ko‘rsatkichi	1566
c, Å	11.7055(3)	R_{int}	0,062
α, *β*, *γ*, deg	90 100.364(3) 90	$F^2 \geq 2\sigma(F^2)$ Kriteriy	R_1=0.0468
V, Å^3	1596.35(7)	Parametr	5765
Z	4	Muvofiqlik mezonlari (F^2)	672
D_x, g/cm^{-3}	1.316	R_1, $wR_2(I>2\sigma(I))$	R_1=0.0468, wR_2=0.1547
μ(CuK_α), mm^{-1}	0.778	$\Delta\rho_{max}/\Delta\rho_{min}$, *e* Å^{-3}	0.42/ -0.54

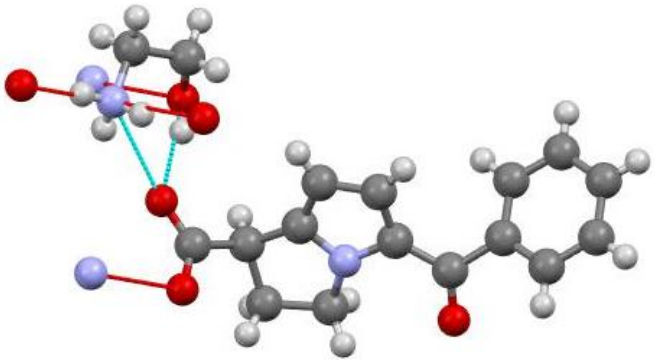

4-rasm. Sintezlangan [$C_{17}H_{20}N_2O_4$] tarkibli kompleks birikma kristalining tasviri

Kristalning elementar yacheykasi parametrlari quyidagicha: fazoviy guruhi P2(1)/c, a=4.4519(1)Å, b=31.1413(8)Å,c=11.7055(3)Å,α=90°,β=100.364(3)°, γ=90°, V=1596.35(7)Å^3, Z=4. Kompleks tarkibidagi O(1)-C(7), O(2)-C(15), O(3)-C15, N(1)-C(8), N(1)-C(11) va N(1)-C(14) bog‘lari orasidagi masofasi qiymati mos ravishda 1.231(3)Å, 1.237(3)Å, 1.253(2)Å, 1.378(3)Å, 1.354(2)Å va 1.462(3) Å ga teng (2-jadval, 5-rasm). C(8)-N(1)-C(11), C(8)-N(1)-C(14), C(11)-N(1)-C(14), C(2)-C(1)-C(6), C(2)-C(1)-C(7), C(6)-C(1)-C(7), C(1)-C(2)-C(3), C(2)-C(3)-C(4), C(3)-C(4)-C(5) va C(4)-C(5)-C(6) ning burchak kattaliklari mos ravishda 110.27(17), 135.35(17), 114.03(18), 118.2(2), 119.6(2), 122.4(2), 120.0(3), 121.1(3), 119.6(3) va 120.3(3) ga teng ekanligini ko‘rish mumkin (2-jadval, 5-rasm) [15].

2-jadval

Kompleks birikmaning bog‘ uzunliklari va bog‘lanish burchaklari

Bog‘	d, Å	Burchak	ω, grad
O(1)-C(7)	1.231(3)	C(8)-N(1)-C(11)	110.27(17)
O(2)-C(15)	1.237(3)	C(8)-N(1)-C(14)	135.35(17)
O(3)-C15	1.253(2)	C(11)-N(1)-C(14)	114.03(18)
N(1)-C(8)	1.378(3)	C(2)-C(1)-C(6)	118.2(2)
N(1)-C(11)	1.354(2)	C(2)-C(1)-C(7)	119.6(2)
N(1)-C(14)	1.462(3)	C(6)-C(1)-C(7)	122.4(2)
C(1)-C(2)	1.384(4)	C(1)-C(2)-C(3)	120.0(3)
C(1)-C(6)	1.380(4)	C(2)-C(3)-C(4)	121.1(3)
C(1)-C(7)	1.492(4)	C(3)-C(4)-C(5)	119.6(3)
C(2)-C(3)	1.383(5)	C(4)-C(5)-C(6)	120.3(3)
C(3)-C(4)	1.357(5)	C(1)-C(6)-C(5)	121.0(3)
C(4)-C(5)	1.358(5)	O(1)-C(7)-C(1)	120.5(2)
O(4)-C(16)	1.418(3)	O(1)-C(7)-C(8)	122.2(2)
C(5)-C(6)	1.381(4)	C(1)-C(7)-C(8)	117.3(2)
C(7)-C(8)	1.451(3)	N(1)-C(8)-C(7)	122.83(19)

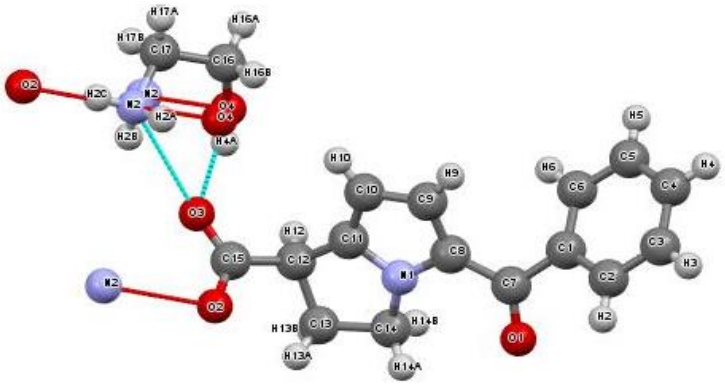

5-rasm. Olingan [$C_{17}H_{20}N_2O_4$] tarkibli kompleks birikmaning atomlararo bog‘lanishi va bog‘ uzunligi

XULOSA. Ketorolakning ko‘plab 3d-metall ionlari va boshqa organik ligandlar bilan kompleks birikmasi eritma sharoitida va mexanokimyoviy usulda sintez qilindi. Ushbu maqolada aynan ketorolakning monoetanolamin (MEA) bilan molekulyar kompleks birikmasi

sintez qilindi va olingan kristallning parametrlari yangi ekanligi rentgen tuzilish tahlil usuli yordamida o‘rganilib, Kembrij kristallografik ma’lumotlar (CCDC-2025) bazasiga joylandi va depozit nomer olindi (CCDC-2362679) (https://www.ccdc.cam.ac.uk/structures/). Bu olingan ma’lumotlar ketorolakning keyingi sintez jarayonlarida dastlabgi ma’lumot sifatida foydalanish imkoniyati beradi. Ketorolakning biologik faolligi in vitro sharoitida o‘rganilganda, gramm manfiy bakteriyalarga nisbatan patogen mikroorganizmlarni o‘sishi va rivojlanishini ingibirlash zonalari yuqori sezgirlik namoyon qilishi isbotlandi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mjos K.D., Orvig C. Metallodrugs in medicinal inorganic chemistry. Chem. Rev. – 2014. – Vol.114(8), R. 4540–4563

2. Schrader S.M., Vaubourgeix J., Nathan C. Biology of antimicrobial resistance and approaches to combat it. Sci Transl Med. – 2020. – 12: P-6992.

3. Lawal A., Obaleye J.A. Synthesis, characterization and antibacterial activity of aspirin and paracetamol-metal complexes. Biokemistri. – 2007. – Vol.19(1), P.9-15.

4. Ali H.A., Jabali B. Synthesis, characterization and biological activity of novel complexes of zinc(II) diclofenac with nitrogen based ligands. *Polyhedron.* – 2016. – Vol.107, P. 97–106.

5. Galisteo P.A., Jannus F., García-García A., Aheget H., Rojas Macías S., Lupiáñez Cara J. A., Quílez Del Moral J. F. Diclofenac N-Derivatives as Therapeutic Agents with Anti-Inflammatory and Anti-Cancer Effect. Int. J. Mol. Sci. – 2021. – Vol.22 (10)5067, R. 1–23. https://doi.org/10.3390/ijms22105067

6. Muthusamy S., Natarajan, R. Pharmacological Activity of a Few Transition Metal Complexes: A short review. J. Chem. Biol. Ther. – 2016. – Vol.1(2), R. 1–17.

7. Ndagi U., Mhlongo N., Soliman M.E. Metal complexes in cancer therapy–An update from drug design perspective. Drug Des. Devel. Ther. – 2017. – Vol.1, R. 599–616.

8. Savithri K., Kumar B.V., Vivek H.K., Revanasiddappa H.D. Synthesis and Characterization of Cobalt(III) and Copper(II) Complexes of 2-((E)-(6-Fluorobenzo[d]thiazol-2-ylimino) methyl)-4-chlorophenol: DNA Binding and Nuclease Studies—SOD and Antimicrobial Activities. Int. J. Spectrosc. – 2018. – Vol.18, R. 8759372.

9. https://www.ccdc.cam.ac.uk/structures/.

10. www.scholar.ru, www.lib.ua-ru.net/disser/ru.html, www.dissercat.com, https://link.springer.com, https://www.scopus.com.

11. J.P.Jasinski, R.J.Butcher, B.Narayana, M.T.Swamy, H.S.Yathirajan, Analytical Sciences:X-Ray Structure Analysis Online, 2008, 24, x205, DOI: 10.2116/analscix.24.x205

12. G.S. Moses, M. Sunil Kumar, A. Ramachandraiah, K.M. Rao. Spectral and electrochemical investigations of ketorolac tromethamine. *Indian J.Chem., Sec B*, 2003, 42, 159-165.

13. J.L. King, B. Richey, D. Yang, E. Olsen, S. Muscatelli, M.E. Hake. Ketorolac and bone healing: a review of the basic science and clinical literature. *Eur. J. Orthop. Surg. Traumatol*. 2024, 34(1), 673–681. doi: 10.1007/s00590-023-03715-7.

14. M.K. Jalkut. Ketorolac as an analgesic agent for infants and children after cardiac surgery: safety profile and appropriate patient selection. AACN *Adv. Crit. Care*. 2014, 25(1), 23–30. doi: 10.1097/NCI.0000000000000002.

15. Суворов Э.В. Методы исследования структуры и состава материалов. – Москва, Юрайт, 2019. – 180 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDK: 633.88: 58.1.1+581.6

ORCID: 0000-0002-2719-1519

XORAZM VILOYATI TUPROQ-IQLIM SHAROITIDA DASTARBOSH (*TANACETUM*) TURLARI BARG SATHINING O‘ZGARISH DINAMIKASI

Abduraximov Umorbek Kurbanbayevich
Xorazm Ma’mun akademiyasi doktoranti (DSc) – b.f.f.d. (PhD), k.i.x.
umaro.au@mail.ru, (+998)97-600-61-32

Annotatsiya. Dastarbosh turlari dorivor o‘simlik bo‘lib, Xorazm viloyatida birmuncha yangi ekin hisoblanganligi sababli, Xorazm viloyati tuproq-iqlim sharoitida yetishtirish texnologiyasi, fiziologik xususiyatlari va biokimyoviy tarkibi, shuningdek, qo‘llash imkoniyatlari umuman o‘rganilmagan. Shu boisdan ham ushbu maqolada Xorazm viloyatining o‘tloqli – allyuvial tuproqlarida dastarbosh (oddiy dastarbosh – *Tanacetum vulgare* L., kumushsimon dastarbosh – *Tanacetum argenteum* L. va yirik bargli dastarbosh – *Tanacetum macrophyllum* L.) turlarining vegetatsiyasining o‘sish, rivojlanish fazalarida barg sathining o‘zgarish dinamikasi haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar. Dorivor o‘simliklar, biomorfologik ko‘rsatkichlar, o‘sish va rivojlanish, vegetatsiya fazalari, barg sathi.

ИЗМЕНЕНИЕ ДИНАМИКИ ЛИСТОВОЙ ПОВЕРХНОСТИ ВИДОВ ПИЖМЫ (*TANACETUM*) В ПОЧВЕННО-КЛИМАТИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ ХОРЕЗМСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. Виды пижмы являются лекарственными растениями и считаются относительно новой культурой в Хорезмской области, технология его выращивания, физиологические свойства и биохимический состав, а также возможности его применения в почвенно-климатических условиях Хорезмской области не изучены. Изходя из этого, в данной статье приводятся сведения об изменении динамики листовой поверхности в фазах роста и развития вегетации различных видов пижмы (пижма обыкновенная — *Tanacetum vulgare* L., пижма серебристая — *Tanacetum argenteum* L. и пижма крупнолистная — *Tanacetum macrophyllum* L.) на аллювиально- луговых почвах Хорезмской области.

Ключевые слова. Лекарственные растения, биоморфологические показатели, рост и развитие, фазы вегетации, листовая поверхность.

CHANGES IN THE DYNAMICS OF THE LEAF SURFACE OF TANACETUM SPECIES IN SOIL AND CLIMATIC CONDITIONS OF THE KHOREZM REGION

Annotation. The species *Tanacetum* are medicinal plants and are considered a relatively new crop in the Khorezm region; the technology of its cultivation, physiological properties and biochemical composition, as well as the possibilities of its use in the soil and climatic conditions of the Khorezm region have not been studied. Based on this, this article provides information on changes in the dynamics of the leaf surface in the growth and development phases of vegetation of various types of species *Tanacetum* (*Tanacetum vulgare* L., *Tanacetum argenteum* L. and *Tanacetum macrophyllum* L.) on alluvial-meadow soils Khorezm region.

Keywords. Medicinal plants, biomorphological indicators, growth and development, vegetation phases, leaf surface.

KIRISH. Ma’lumki, dorivor o‘simliklar va ulardan olinadigan dori vositalari asosan terapevtik va profilaktik maqsadlarda tibbiyot sohasida qo‘llaniladi. Tabbiy sharoitda o‘sadigan dorivor o‘simliklar xom ashyosiga bo‘lgan talab ularni xar tomonlama ilmiy asosda o‘rganilishi sababli dolzarbligicha qolmoqda. Ushbu muammolarni hal qilishda yangi dorivor o‘simlik turlarni izlab topish, introduksiya qilish, hozirda qo‘llanilayotganlarini esa har tomonlama ilmiy asosda o‘rganish asosiy muhim ahamiyatga ega. Buning uchun dorivor o‘simlik rusurslaridan oqilona foydalanish, ularni uzoq mudatlarga mo‘ljallangan dastur asosida bosqichma-bosqich tarzda plantatsiyalarda yetishtirish talab etiladi [9].

Shuningdek, katta maydonlarda, ya’ni, plantatsiyalarda yetishtirilgan dorivor o‘simliklar tabiiy holda o‘sadigan dorivor o‘simliklardan bir qator ustunlik va afzalliklarga ega. Jumladan, xom ashyo tarkibiga boshqa yot moddalarning aralashib ketmasligi, dorivor o‘simlik turlari tabiiy genofondining saqlanishi, boshqa hududlarda o‘sadigan ayrim qimmatli dorivor o‘simlik turlari xususiyatlarini yaxshilash va iqlimlashtirish maqsadida introduksiya qilish va hakozo [13].

Dunyo iqtisodiyotida, xususan O‘zbekistonda ham tabiiy sharoitlarda o‘sgan dorivor o‘simliklardan olinadigan dori vositalariga talab kungan kunga oshib bormoqda. Shu boisdan ham tabiiy va yovvoyi sharoitlarda o‘sadigan dorivor o‘simliklarni qishloq xo‘jaligida madaniy o‘simliklar qatoriga kiritish orqali ularning xom ashyo bazasini kengashtirish muhim dolzarb masalalardan biridir [5].

Dorivor o‘simliklarni qishloq xo‘jaligida madaniy o‘simliklar qatoriga kiritish – o‘simliklarning tabiiy genetik resurslarini muhofaza qilish va saqlab qolish, shuningdek, yovvoyi holda o‘sadigan dorivor o‘simliklar bilan qiyoslaganda yuqori va sifatli hosil olish va xom ashyo zahirasini tayyorlash tushuniladi [2].

Qishloq xo‘jaligida dorivor o‘simliklarni madaniy ekinlar qatoriga kiritishning asosiy sabablaridan biri, yovvoyi holda o‘sadigan dorivor o‘simliklarning hom ashyosi farmatsevtika sanoati ehtiyolarini har doim ham talabini qondira olmaydi. Ko‘p hollarda madaniy holda o‘sadigan dorivor o‘simliklarning xom ashyosi – tarkibida faol moddalarning yuqoriligi, hamda

turli yot jinslardan tozaligi kabi ko‘rsatkichlar bo‘yicha yovvoyi holda o‘sadigan dorivor o‘simliklardan ustun turadi [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Ma’lumki, barg – o‘simliklarning asosiy fotosintez qiluvchi organidir. Barg sathi assimilyatsiya qiluvchi yuzaning kattaligi, fotosintez, nafas olish, transpiratsiya, barg maydoni bilan bevosita chambarchas bog‘liq [3].

Bargning shakli va kattaligi o‘simlik turiga va tuproq-iqlim va o‘sish sharoitlariga qarab o‘zgarib turadi. O‘simliklarning ontogenez bosqichida o‘sish va rivojlanish fazalarini o‘rganishda juda muhim ko‘rsatkich bu barg sathi hisoblanadi [4].

Qurg‘oqchil hududlarda o‘simliklarda umumiy fotosintetik maydon shaklanishida barglarning roli ayniqsa muhimdir. Bunday hududlarda yuqori haroratning ta’siri va tuproqda namlik to‘liq yetishmasligi sababli o‘simliklarning o‘sib rivojlanishi mobaynida barglarning to‘liq shakllanishi davrida kamdan-kam hollarda optimal barg maydonini hosil qilish mumkin. Shuning uchun agrotsenozda kattaroq barg sathini shakllantirishga yordam beradigan texnologiya elementlari va ma’lum bir hudud tuproq-iqlim sharoitiga moslashgan o‘simlik turi yoki navlarini to‘g‘ri joylashtirish ham o‘simlik mahsuldorligini oshirishga yordam beradi [7].

Murakkab fiziologik va biokimyoviy jarayonlarda ishtirok etadigan va bevosita bajaradigan fotosintetik apparat o‘simliklarning yoshi, holati va yorug‘lik bilan ta’minlanganligiga qarab o‘zgaradi, shuningdek, fotosintetik apparat o‘simlikning to‘la shakllanish jarayonlarini, hamda uning o‘sib rivojlanishi davomida mahsuldorligi va hosil elementlariga ham ta’sir qiladi. Barglarning o‘simlikdagi holati va tarqalishi va ma’lum darajada barg yuzasining yig‘indisi barglar va meva shakllanish darajasini belgilaydi [8].

O‘simliklarning biologik imkoniyatlarini aniqlash bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlar olib borilishida, o‘simliklar introduksiyasida, raqobatbardosh navlarni sinash jarayonlarida ularning qiyosiy mahsuldorligini hamda ishlab chiqilayotgan agrofitotizimlarning agronomik va ekologik samaradorligini belgilashda, shuningdek, ularni qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish amaliyotida qo‘llash istiqbollarini asoslashda o‘simliklarning barg sathini tadqiq qilish va assimilyatsiya apparati kuchini aniqlash muhim ahamiyatga ega [6].

Mamlakatimiz florasida milliy iqtisodiyotimiz uchun muhim bo‘lgan ko‘plab o‘simlik turlari mavjud. Ammo bunday o‘simliklarni o‘rganish ko‘pincha turli sohalarda chuqur o‘rganilgan bo‘lsada biologik va agronomik jihatdan kam o‘rganilgan. Dastarbosh turlari Xorazm viloyatida birmuncha yangi ekin hisoblanganligi sababli, Xorazm viloyati tuproq-iqlim sharoitida, fenologik, morfo-fiziologik xususiyatlari va biokimyoviy tarkibi, yetishtirish texnologiyasi shuningdek, qo‘llash imkoniyatlari umuman o‘rganilmagan.

Tadqiqotlarimizning maqsadi Xorazm viloyatining o‘tloqli-allyuvial tuproqlari sharoitida dastarbosh turlarining introduksiyasini, jumladan vegetatsiyasining o‘sish, rivojlanish fazalarida barg sathi o‘zgarish dinamikasini o‘rganishdan iborat.

Tadqiqotlar Xorazm viloyati Xiva tumani hududida joylashgan O‘rmon xo‘jaligi ilmiy-tadqiqot institutiga qarashli Qoraqum ilmiy tajriba stansiyasining tajriba dalalarida amalga oshirildi.

Tajriba dalalarining tuproqlari asosan o‘tloqi-allyuvial tuproqlar hisoblanadi. Ushbu turdagi tuproqlar Amudaryoning quyi oqimidagi yerlarni egallab, Xorazm viloyatidagi ekin maydonlarining 34,2 foizini tashkil qiladi. Ular Amudaryoning hozirgi delta sharoitida shakllangan. Yer osti suvlari minerallashgan va 1–3 m chuqurlikda joylashgan. Agrokimyoviy xossalari bo‘yicha tajriba maydoni tuproqlari karbonatlashgan, kam strukturali, chirindi miqdorining kamligi va sho‘rlanishga moyilligi bilan ajralib turadi. Tajriba tuproqlari asosan o‘rtacha sho‘rlangan bo‘lib, xlorid-sulfatli tipga mansub.

Tadqiqot ob’ekti sifatida dastarbosh o‘simligining 3 turi: oddiy dastarbosh – *Tanacetum vulgare* L, kumushsimon dastarbosh – *Tanacetum argenteum* L. va yirik bargli dastarbosh – *Tanacetum macrophyllum* L.) olinib, Xorazm viloyati tuproq-iqlim sharoitida ularning morfologik xususiyatlari, barg sathi dinamikasining o‘zgarish ko‘rsatkichlari o‘rganildi.

Tadqiqotlar asosan mayda delyankali tajriba bo‘yicha (10x10m^2) 2022-2024 yillarda o‘tkazildi. Har bir tur 3 ta takrorlanishda ekildi. Tajribalarning umumiy yer maydoni 0,2 ga.

Rivojlanishning mavsumiy ritmini standart usullardan foydalangan holda o‘simliklar rivojlanishining asosiy bosqichlarining boshlanishi vaqtlari bo‘yicha kuzatishlar olib borildi. Fenologik kuzatuv ma’lumotlariga ishlov berish V.N. Nilov usuli bo‘yicha qo‘shimchalarni inobatga olgan xolda bajarildi [10].

Fenologik kuzatishlar urug‘lar unib chiqqandan to pishib yetilgunga qadar amalga oshirildi. Rivojlanish fazasining boshlanishi o‘simliklarning – 10 fozida namoyon bo‘lganda, to‘liq fazada esa – 75 foiz kuzatilgan vaqtda deb qabul qilindi [12].

Dastarbosh o‘simligi turlarida o‘sish va rivojlanish dinamikasi ikkita chegaradosh bo‘lmagan takroriyliklardagi maydonchalarning diagonali bo‘yicha 50 ta o‘simliklarni o‘lchash orqali hisoblandi. O‘lchashlar har bir tajriba maydonchasining 10 ta nuqtasida o‘tkazildi.

Navlarning barg yuzasi sathini aniqlash A.A. Nichiporovich ishlab chiqqan usul bo‘yicha amalga oshirildi [11].

O‘sish davrida dastarbosh o‘simligi vegetatsiyasining barcha fazalarida, ya’ni, haqiqiy chinbarg chiqarish, yon novdalar hosil bo‘lish, shonalash, gullash fazasining boshlanishi va to‘liq gullaganda hamda pishish fazasida fenologik muddatlarning bosqichlari aniqlandi. Fenologik kuzatishlar har oyning 2- kunida olib borildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Tajribalarimizda dastarboshning oddiy, kumushsimon va yirik bargi dastarbosh turlarida vegetatsiya jarayonining 2-3 chinbarg chiqarish, yon novdalar hosil qilish, shonalash, gullash va pishish fazalarida barg yuzasi sathining o‘zgarish dinamikasi o‘rganildi. Jumladan, 2022 yilda oddiy dastarbosh turida barg yuzasi 2-3 chinbarg chiqarish fazasida 0,22 ming m^2/ga; yon novdalar hosil bo‘lish fazasida 0,67 ming m^2/ga; shonalash fazasida 1,31 ming m^2/ga; gullash fazasining boshida 15,8 ming m^2/ga; gullash fazasining oxirida 22,9 ming m^2/ga va pishish fazasida 12,5 ming m^2/ga ni tashkil qildi (1-diagramma).

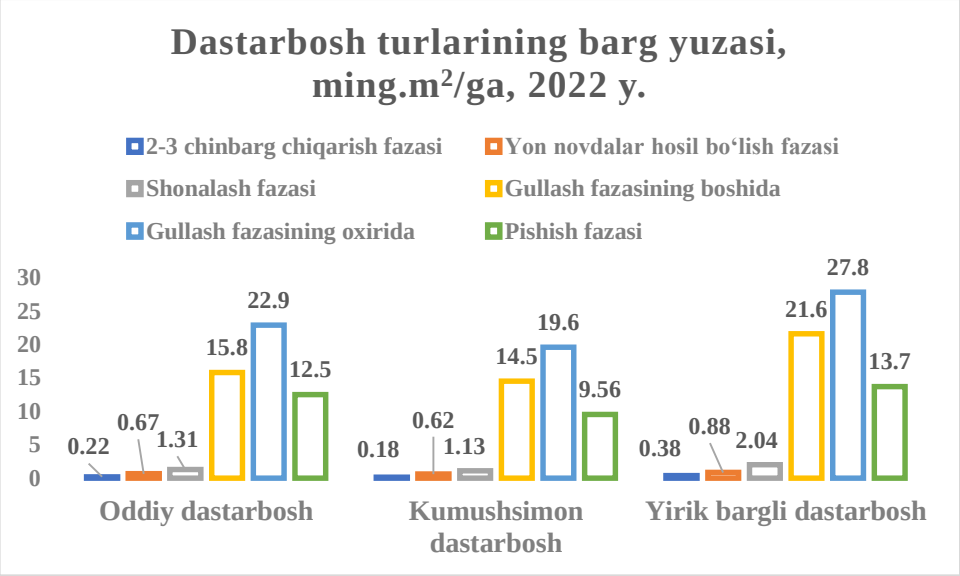

1-diagramma. Dastarbosh turlarining barg yuzasi, ming.m²/ga, 2022 y.

Kumushsimon dastarbosh turida 2-3 chinbarg chiqarish fazasida 0,18 ming m²/ga; yon novdalar hosil bo‘lish fazasida 0,62 ming m²/ga; shonalash fazasida 1,13 ming m²/ga; gullash fazasining boshida 14,5 ming m²/ga; gullash fazasining oxirida 19,6 ming m²/ga va pishish fazasida 9,56 ming m²/ga ekanligi kuzatilgan bo‘lsa, yirik bargli dastarbosh turida esa ushbu ko‘rsatkichlar mos ravishda 0,38; 0,88; 2,04; 21,6; 27,8 va 13,7 ming m²/ga ekanligi aniqlandi.

2023 yildagi o‘tkazilgan tadqiqot natijalariga asosan dastarboshning oddiy dastarbosh turida barg yuzasi 2-3 chinbarg chiqarish fazasida 0,25 ming m²/ga; yon novdalar hosil bo‘lish fazasida 0,72 ming m²/ga; shonalash fazasida 1,63 ming m²/ga; gullash fazasining boshida 14,7 ming m²/ga; gullash fazasining oxirida 21,6 ming m²/ga va pishish fazasida 11,4 ming m²/ga ekanligi kuzatilgan bo‘lsa, kumushsimon dastarbosh turida ushbu ko‘rsatkichlar mos ravishda 0,16; 0,61; 1,41; 13,7; 17,5 va 10,3 ming m²/ga ni tashkil qildi. Yirik bargli dastarbosh turida esa 2-3 chinbarg chiqarish fazasida 0,43 ming m²/ga; yon novdalar hosil bo‘lish fazasida 0,85 ming m²/ga; shonalash fazasida 2,25 ming m²/ga; gullash fazasining boshida 20,9 ming m²/ga; gullash fazasining oxirida 27,2 ming m²/ga va pishish fazasida 14,2 ming m²/ga ekanligi aniqlandi (2-diagramma).

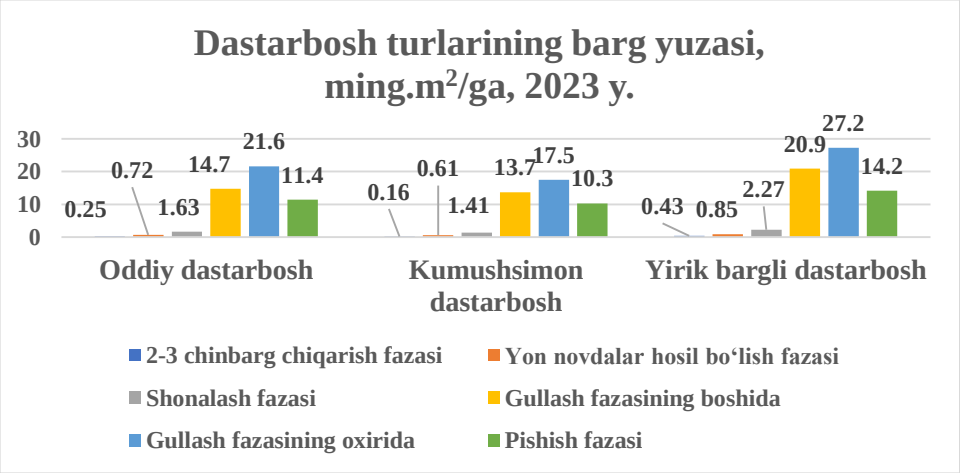

2-diagramma. Dastarbosh turlarining barg yuzasi, ming.m^2/ga, 2023 y.

Oddiy dastarbosh turining barg yuzasi bo‘yicha 2024 yilda o‘tkazilgan tajribalarda 2-3 chinbarg chiqarish fazasida 0,27 ming m^2/ga; yon novdalar hosil bo‘lish fazasida 0,74 ming m^2/ga; shonalash fazasida 2,41 ming m^2/ga; gullash fazasining boshida 17,1 ming m^2/ga; gullash fazasining oxirida 24,3 ming m^2/ga va pishish fazasida 12,8 ming m^2/ga ekanligi aniqlandi. Kumushsimon dastarbosh turida 2-3 chinbarg chiqarish fazasida 0,20 ming m^2/ga; yon novdalar hosil bo‘lish fazasida 0,65 ming m^2/ga; shonalash fazasida 1,59 ming m^2/ga; gullash fazasining boshida 15,8 ming m^2/ga; gullash fazasining oxirida 20,3 ming m^2/ga va pishish fazasida 9,28 ming m^2/ga ni tashkil qilgan bo‘lsa, yirik bargli dastarbosh turida esa ushbu ko‘rsatkichlar mos ravishda 0,40; 0,91; 2,64; 23,3; 30,1 va 15,1 ming m^2/ga ekanligi kuzatildi (3-diagramma).

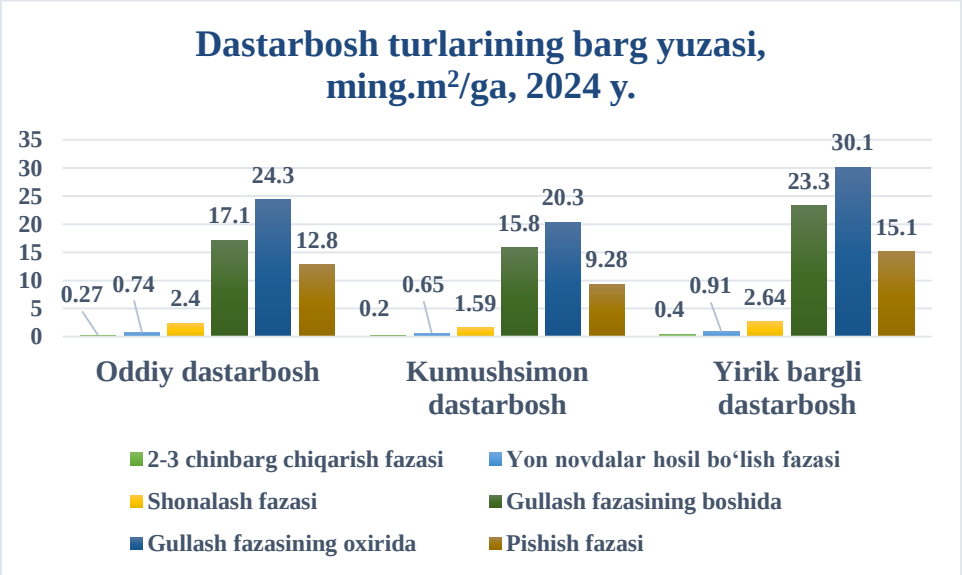

3-diagramma. Dastarbosh turlarining barg yuzasi, ming.m^2/ga, 2024 y.

2022-2024 yillar davomida o‘rtacha 3 yillik natijalariga ko‘ra oddiy dastarbosh turida barglarining yuzasi 2-3 chinbarg chiqarish fazasida 0,24 ming m^2/ga; yon novdalar hosil bo‘lish fazasida 0,71 ming m^2/ga; shonalash fazasida 1,78 ming m^2/ga; gullash fazasining boshida 15,8 ming m^2/ga; gullash fazasining oxirida 22,9 ming m^2/ga va pishish fazasida 12,2 ming m^2/ga ni tashkil qilgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich yirik bargli dastarbosh turida 2-3 chinbarg chiqarish fazasida 0,18 ming m^2/ga; yon novdalar hosil bo‘lish fazasida 0,63 ming m^2/ga; shonalash fazasida 1,38 ming m^2/ga; gullash fazasining boshida 14,6 ming m^2/ga; gullash fazasining oxirida 19,1 ming m^2/ga va pishish fazasida 9,71 ming m^2/ga ega ekanligi kuzatildi. Yirik bargli dastarbosh turida barg yuzasi 2-3 chinbarg chiqarish fazasida 0,40 ming m^2/ga; yon novdalar hosil bo‘lish fazasida 0,88 ming m^2/ga; shonalash fazasida 2,31 ming m^2/ga; gullash fazasining boshida 21,9 ming m^2/ga; gullash fazasining oxirida 28,3 ming m^2/ga va pishish fazasida 14,3 ming m^2/ga ga teng ekanligi aniqlandi (4-diagramma).

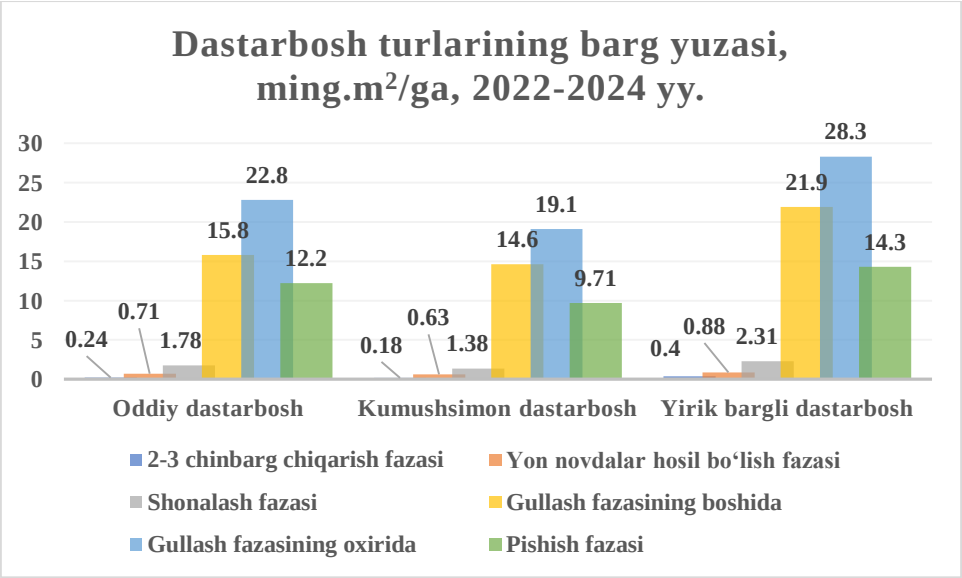

4-diagramma. Dastarbosh turlarining barg yuzasi, ming.m²/ga, 2022-2024 yy.

2022-2024 yillar mobaynida olingan ma’lumotlarning tahlili shuni ko‘rsatdiki, oddiy dastarbosh turida barg yuzasining kattaligi, rivojlanishning birinchi bosqichlarida unchalik yuqori bo‘lmay, 2-3 chinbarg chiqarish fazasida 0,21 dan 0,27 ming.m²/ga gacha, yon novdalar hosil bo‘lish fazasida – 0,63 dan 0,76 ming.m²/ga gacha o‘zgarib turishi kuzatildi. Kumushsimon dastarbosh turida esa, 2-3 chinbarg chiqarish fazasida 0,16 dan 0,21 ming.m²/ga gacha, yon novdalar hosil bo‘lish fazasida – 0,59 dan 0,66 ming.m²/ga gacha va yirik bargli dastarbosh turida navida 2-3 chinbarg chiqarish fazasida – 0,37 dan 0,41 ming.m²/ga gacha, yon novdalar hosil bo‘lish fazasida – 0,83 dan 0,93 ming.m²/ga gacha bo‘lishi qayd qilindi.

O‘rganilayotgan barcha navlarda shonalash fazasida barg yuzasi faol o‘sishi kuzatildi. Jumladan oddiy dastarboshda barg yuzasining o‘rtacha ko‘rsatkichi 1,78 ming.m²/gektarga oshgan bo‘lib, yon novdalar hosil bo‘lish fazasi bilan solishtirilganda 1,07 ming.m²/ga ega ko‘p ekanligi aniqlandi. Kumushsimon dastarboshda barg yuzasining o‘rtacha ko‘rsatkichi 1,38 ming.m²/ga ga oshganligi kuzatilib, yon novdalar hosil bo‘lish fazasi bilan solishtirilganda 0,75 ming.m²/gektarni tashkil qilgan bo‘lsa, yirik bargli dastarbosh turida barg yuzasining o‘rtacha ko‘rsatkichi 2,31 ming.m²/gektarga oshgan bo‘lib, yon novdalar hosil bo‘lish fazasi bilan solishtirilganda 1,43 ming.m²/gektarga yuqori ekanligi kuzatildi.

Dastarbosh turlarining barg yuzasi ko‘rsatkichlari (oddiy dastarbosh turida – 22,9 ming.m²/ga, kumushsimon dastarbosh turida – 19,1 ming.m²/ga, yirik bargli dastarbosh turida – 28,3 ming.m²/ga) maksimal qiymatlari to‘liq gullash fazasida qayd etildi. Shonalash fazasi bilan solishtirilganda oddiy dastarbosh turida ushbu ko‘rsatkich 21,1 ming.m²/gektarga yuqori bo‘lib, kumushsimon dastarbosh turida esa tegishli ravishda 17,7 ming.m²/gektarga ko‘p ekanligi kuzatildi. Yirik bargli dastarbosh turida esa ushbu ko‘rsatkich 25,9 ming.m²/gektarga yukori ekanligi qayd etildi.

O‘rganilayotgan barcha navlarda vgetesiyaning oxiriga kelib, ya’ni pishish fazasida barg yuzasining ko‘rsatkich miqdorlari asta sekin pasayishi kuzatildi. Jumladan, oddiy dastarboshda

– 12,2 ming.m^2/ga; kumushsimon dastarboshda – 9,71 ming.m^2/ga xamda yirik bargli dastarbosh turida – 14,3 ming.m^2/gektarga kamayganligi qayd qilindi.

XULOSA. O‘tkazilgan ko‘p yillik tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, dastarbosh turlarining barg yuzasining eng yuqori ko‘rsatkichi – yirik bargli dastarbosh turida (28,3 ming.m^2/ga) aniqlangan bo‘lsa, eng past ko‘rsatkich kumushsimon dastarbosh turida (19,1 ming.m^2/ga) kuzatildi. Oddiy dastarbosh turida barg yuzasining ko‘rsatkichi – 22,9 ming.m^2/gektarni tashkil qilib, oraliq o‘rinni egallagani qayd etildi.

Umuman olganda, 2022-2024 yillarda o‘tkazilgan ilmiy tajribalar natijasida xulosa qilish mumkinki, dastarbosh turlari Xorazm viloyatining o‘rtacha sho‘rlangan tuproq va iqlim sharoitida yaxshi o‘sib rivojlanishi isbotlandi.

O‘tkazilgan ko‘p yillik tajribalar hamda vegetatsiyasining o‘sish va rivojlanish fazalarida qayd qilingan biometrik ko‘rsatkichlar natijalariga ko‘ra, respublikamizdagi dorivor o‘simliklarga ixtisoslashgan klasterlarga farmasevtika sanoati uchun xom ashyo tayyorlash va dorivor o‘simliklarni xorijga eksport qilish maqsadida Xorazm viloyatining o‘rtacha sho‘rlangan va sug‘oriladigan o‘tloqi – allyuvial tuproqlarida sharoitida oddiy dastarbosh (*Tanacetum vulgare* L.), kumushsimon dastarbosh (*Tanacetum argenteum* L.) va yirik bargli dastarbosh (*Tanacetum macrophyllum* L.) turlarini ekin maydonlarini kengaytirish va katta plantatsiyalarga ekish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Allen I., Bilz M, Leaman D.J., Miller RM., Timoshyna A. and Window J. European Red List of Medicinal Plants. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2014. 75 p.

2. Chen G., Sun W. The role of botanical gardens in scientific research, conservation, and citizen science //Plant Diversity. 2018. Vol. 40. P. 181-188.

3. Filbin G.J., Hough R.A. Specific leaf area, photosynthesis, and respiration in two sympatric Nymphaeaceae populations. Aquat. Bot., 1983, vol. 17, no 2, pp. 157–165.

4. Gong A., Wu X., Qiu Z., He Y. A handheld device for leaf area measurement. Computers and Electronics in Agriculture, 2013, no. 98, pp. 74–80.

5. Абдурахимов У.К. Плантационное выращивание лекарственных растений как путь сохранения биоразнообразия и улучшения почв. VII Международная научно-практическая конференция «Проблемы рационального использования и охрана природных ресурсов Южного Приаралья» Сборник материалов, часть I. г. Нукус. «Илим». 2018, С-9.

6. Бесалиев И. Н., Чурбакова С. М., Мухитов Л. А., Самуилов Ф. Д. Особенности формирования площади листьев сортами яровой твёрдой пшеницы на фоне различных приёмов основной обработки почвы в условиях Оренбургского Предуралья // Вестник Казанского государственного аграрного университета. 2018. №. 2. С. 14-18.

7. Голева Г.Г., Ващенко Т.Г., Крюкова Т.И., Голев А.Д. Роль флаговых листьев в формировании продуктивности растений озимой мягкой пшеницы (Tritium astivum L.) //

Вестник Воронежского государственного аграрного университета. – 2016. - №2. – С. 31-42.

8. Дурдыев, Байраммурад. Характер образования листовой поверхности и фотосинтетической деятельности хлопчатника при регулировании калийного питания // Молодой ученый. — 2010. — № 11 (22). — Т. 2. — С. 198-201.

9. Зволинский В.П., Тютюма Н.В., Л.П. Рыбашлыкова Интродукция лекарственных растений как способ сохранения биоразнообразия Астраханской области // ИЗВЕСТИЯ Нижневолжского агроуниверситетского комплекса. № 1 (29), 2013. С.-36-42.

10. Нилов В.Н. Методы статистической обработки материалов фенологических наблюдений // Журнал ботаники. 1980. – №2 (65). – С. 282-284.

11. Ничипорович А.А. О путях повышения продуктивности фотосинтеза растений в посевах // Фотосинтез и вопросы продуктивности растений. - М.: Изд-во АН СССР. – 1961. – С. 3-36.

12. Тухтаев Б.Ю., Махкамов Т.Х., Тулаганов А.А., Маматкаримов А.И., Махмудов А.В., Аллаяров М.У. Инструкция по организации плантаций лекарственных и питательных растений и заготовке их сырья. – Ташкент, 2015. - С. 3-5.

13. Цицилин А.Н. Интродукция лекарственных и эфиромасличных растений в ботанических садах (современное состояние, перспективы, проблемы) // Plant biology and Horticulture: theory, innovation. 2013. № 4 (161), С.-86-92.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDC: 547.944

SYNTHESIS AND PROPERTIES OF ALLYL DERIVATIVES OF QUINAZOLIN-4-ONE

[1]Baymuratova Gulbaxar Orinbayevna., [2]Giyasov Kuchkar, [2]Saitkulov Foziljon Ergashevich,
[2]Mirvaliyev Zoid Zoxidovich
[1]The branch of Astrakhan State Technical University in the Tashkent region of the Republic of Uzbekistan., Uzbekistan
[2]Tashkent State Agrarian University, Tashkent, Uzbekistan.
gbaymuratova18@gmail.com

Annotatsiya: Yangi biologik faoliyatga ega bo‘lgan molekulalarni izlash jarayonida, xinazolin-4-onning allyl hosilalarini sintez qilish va ularning xususiyatlarini o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Allyl va katalitik jarayonlar kabi organik sintez usullaridan foydalangan holda, ushbu tadqiqot uchun bir qator allyl bilan o‘zgartirilgan xinazolin-4-on hosilalari ishlab chiqildi. Allyl guruhlarining samarali qo‘shilganligini tekshirish maqsadida, ushbu hosilalarning tuzilmaviy xususiyatlari spektroskopik usullar, masalan, mass-spektrometriya, YaMR va IQ yordamida o‘rganildi. Yaratilgan birikmalar biologik faolligini baholaganda, farmatsevtika ishlab chiqarishda qo‘llash uchun umidverar natijalar ko‘rsatdi. Ular antibakterial va yallig‘lanishga qarshi faoliyat ko‘rsatdi. Bundan tashqari, ushbu birikmalarni turli sharoitlar ostida barqarorlik va kimyoviy reaktivliklari o‘rganildi, bu esa ularning sintetik moslashuvchanligi va funksional potentsialini aniqlashda foydali ma'lumotlar taqdim etdi. Natijalar xinazolin-4-on hosilalari bo‘yicha hozirgi tadqiqotlarga qo‘shimcha muhim ma'lumotlar kiritadi va ularning tibbiy kimyo sohasidagi mumkin bo‘lgan qo‘llanilishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: sintez, allyl hosilalari, biologik faoliyat, spektroskopik tahlil, antibakterial, yallig‘lanishga qarshi, farmatsevtika ilovalari, tibbiy kimyo, xinazolin-4-on.

Аннотация: В поисках новых молекул с возможным биологическим действием важным является синтез и характеристика производных 4-хиназолин-4-она с аллилгруппами. С использованием различных методов органического синтеза, таких как аллиляция и каталитические процессы, было создано несколько производных хиназолин-4-он, содержащих аллилгруппы, для данного исследования. Для подтверждения эффективного добавления аллилгрупп, структурные свойства этих производных были исследованы с использованием спектроскопических методов, таких как масс-спектрометрия, ЯМР и ИК-спектроскопия. Полученные соединения

продемонстрировали перспективы для использования в фармацевтическом развитии при оценке их биологической активности. Они показали обнадеживающие антибактериальные и противовоспалительные активности. Кроме того, была исследована стабильность и химическая реактивность этих соединений в различных условиях, что дало информацию о их синтетической универсальности и функциональном потенциале. Результаты добавляют важные детали в текущее исследование производных хиназолин-4-он и возможные применения в медицинской химии.

Ключевые слова: синтез, аллилпроизводные, биологическая активность, спектроскопический анализ, антибактериальная активность, противовоспалительная активность, фармацевтические приложения, медицинская химия, хиназолин-4-он.

Abstract: In the search for new molecules with possible biological action, the synthesis and characteristics of quinazolin-4-one's allyl derivatives are important. Using a variety of organic synthesis techniques, such as allylation and catalytic processes, a number of allyl-substituted quinazolin-4-one derivatives were created for this investigation. To verify the effective addition of allyl groups, the structural properties of these derivatives were examined using spectroscopic methods such mass spectrometry, NMR, and IR. The produced compounds showed promise for use in pharmaceutical development when their biological activity was assessed. They showed promising antibacterial and anti-inflammatory activities.

Furthermore, these compounds' stability and chemical reactivity under various circumstances were investigated, offering information on their synthetic versatility and functional potential. The results add important details to the current investigation into quinazolin-4-one derivatives and possible uses in medicinal chemistry.

Keywords: synthesis, allyl derivatives, biological activity, spectroscopic analysis, antibacterial, anti-inflammatory, pharmaceutical applications, medicinal chemistry, and quinazolin-4-one.

Introduction

Derivatives of quinazolin-4-one are a significant class of nitrogen-containing heterocyclic compounds that have attracted a lot of interest in medicinal chemistry because of their various biological activities, which include anti-helminthic, anti-inflammatory, antimicrobial, and antifungal qualities. Because of its great versatility, the quinazolin-4-one core structure can be used to fine-tune biological activity and physicochemical features by introducing different functional groups at different locations. In order to investigate its therapeutic potential and create more potent and selective medications, researchers have recently concentrated on altering its fundamental structure. The addition of allyl groups has emerged as one of the most promising structural changes in terms of improving chemical stability and biological activity, as well as offering reactive sites for additional functionalization[1].

Quinazolin-4-one allyl derivatives are particularly interesting because of the distinctive qualities that the allyl moiety can give the molecule. With its conjugated π-electron system, the allyl group increases the compound's capacity to engage in a variety of chemical processes, including free-radical mechanisms and electrophilic substitution, creating additional avenues for molecular alterations. Furthermore, it has been noted that allyl-functionalized heterocycles have better lipophilicity, which can raise cellular membrane permeability and improve bioavailability, two important aspects in the creation of therapeutic medicines. Because they can affect metabolic stability and interactions with biological targets, allyl groups are also crucial in modifying pharmacokinetic profiles [2],[3],[4].

Alkylation, allylation, and transition metal-catalyzed reactions are some of the synthetic pathways that may be used to produce allyl derivatives of quinazolin-4-one. Every one of these approaches has different benefits and difficulties. For example, allylation processes have been successfully used to add allyl groups to certain locations on the quinazolin-4-one ring system. Palladium or copper complexes are examples of transition metal catalysts that have significantly widened the synthetic scope by enabling stereoselective and regioselective allylation. In addition to precisely functionalizing quinazolin-4-one derivatives, these techniques offer a platform for the synthesis of structurally varied molecules, many of which have potential uses in material science and pharmacology [5,][6],[7].

The purpose of this work is to investigate the synthesis of quinazolin-4-one derivatives that have been allyl-substituted, assess their physicochemical and biological characteristics, and investigate how allyl functionalization affects their stability and reactivity. To verify that allyl groups were successfully incorporated, a variety of allyl derivatives were created and examined using spectroscopic techniques such as mass spectrometry, infrared (IR) spectroscopy, and nuclear magnetic resonance (NMR). The biological characteristics of these compounds were also examined, with an emphasis on their antibacterial, anti-inflammatory, and other pertinent actions. Designing more powerful analogs for therapeutic usage will be aided by better understanding of the structure-activity interactions of allyl-quinazolin-4-one derivatives[8],[9].

Condensed compounds of the quinazoline series exhibit significant biological activity. For instance, imidazo[1,2-c]- and pyrimido[1,2-c]quinazolines demonstrate bronchodilator and antidepressant properties[10]. Furthermore, 3,4-dihydro-2H,6H-1,3-thiazino[2,3-b]- and 2,3-dihydro-5H-thiazolo[2,3-b]-Quinazolones have sedative, analgesic, antibacterial, and antihypertensive[11] effects. However, information about quinazolin-4-one derivatives is conspicuously lacking in the literature. The creation of compound 1's allyl derivatives and an examination of how they behave in halocyclization reactions are the objectives of this work.

Metods and results

Information on how 2-thioxo-4-oxoquinazolines react with allyl chloride when a base is present is available in the literature. S-allyl compounds are known to develop and cyclize into 2,3-dihydro-3-methyl-5H-thiazolo[2,3-b]quinazolin-5-ones when sulfuric acid is present.

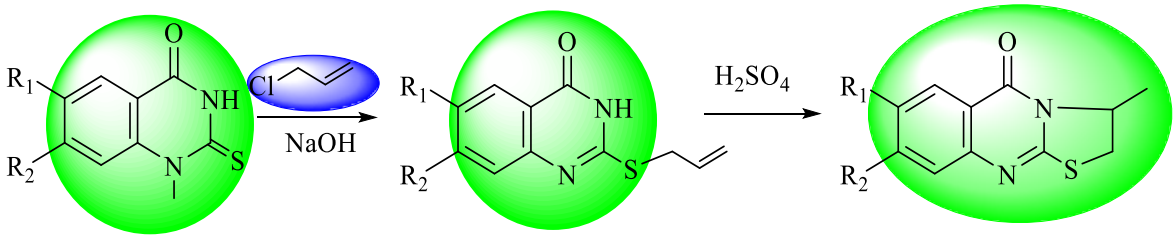

R_1=H, OMe, R_2= H, Me, OMe

Allylation in both cases occurs by reacting with allyl bromide in a 2-propanol medium in the presence of potassium hydroxide. During the reaction, in the first case, 3-allylquinazolin-4-one is formed, which is isolated in its pure form by recrystallization from hexane (compound III), along with oxazolo[3,2-c]quinazoline (IV), which forms due to the elimination of a methyl radical. In the second case, the reaction proceeds with the formation of 4-allylthioquinazolinone (V). Researchers detected trace amounts of thiones VI and VII in unpurified samples by chromatography-mass spectrometry. The yield of the final products is 78-85%.

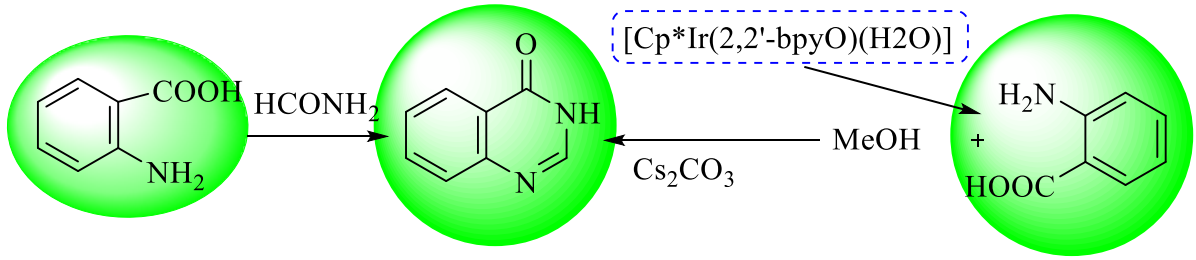

An acceptorless coupling of o-aminobenzamides with methanol has been accomplished in the presence of the metal-ligand bifunctional catalyst [Cp*Ir(2,2′-bpyO)(H_2O)] to provide quinazolinones in good yields.

3-Allylquinazolin-4-one was synthesized by allylation of quinazolin-4-one with allyl bromide in 2-propanol in the presence of potassium hydroxide.

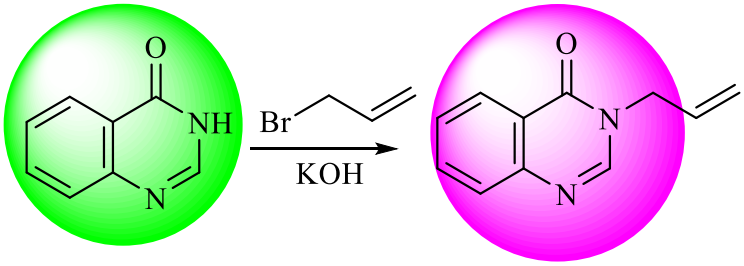

Compound 3 was isolated in a pure state by recrystallization from hexane. In its IR spectrum, an intense band corresponding to the carbonyl group is observed at 1666 cm^{-1}. The mass spectrum of compound 3 shows a molecular ion peak, with the base peak at

m/z 171, corresponding to the elimination of a methyl radical and the formation of an oxazolo[3,2-c]quinazolinium ion.

We studied the interaction of allylquinazolin-4-one with iodine. Theoretically, the reaction can proceed via a halocyclization pathway or a complexation pathway. It was found that allyl 3 reacts with iodine to form a complex of 3-allylquinazolin-4-one with iodine, which, under the action of an aqueous solution of sodium thiosulfate, regenerates the initial allylquinazolin-4-one.

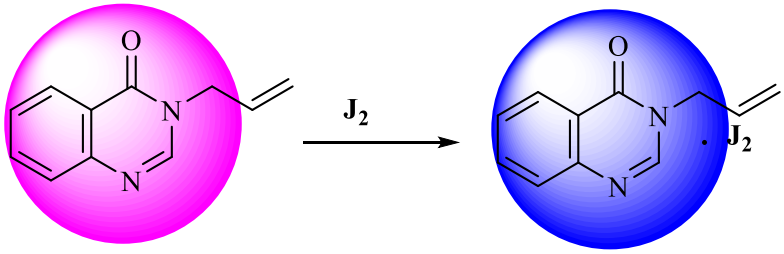

Biological Activity of Allylquinazolin-4-one

Allylquinazolin-4-one derivatives have garnered significant attention due to their wide range of biological activities. The quinazolin-4-one core is a privileged pharmacophore in medicinal chemistry, with diverse applications in developing drugs and therapeutic agents. The addition of an allyl group to the quinazolin-4-one structure further enhances its reactivity and potential biological efficacy. Below are the key aspects of their biological activity

Antimicrobial Activity

Compounds containing allylquinazolin-4-one have demonstrated exceptional antibacterial action, successfully preventing the development of several bacterial and fungal species. These substances, which were created by adding allyl groups to the quinazolin-4-one structure, were evaluated against a variety of microorganisms, including fungi and both Gram-positive and Gram-negative bacteria. According to the findings, the derivatives of allylquinazolin-4-one had strong antibacterial and antifungal properties that either matched or exceeded the activity of several common antimicrobial drugs. These substances may evolve into useful therapeutic agents for the treatment of diseases brought on by resistant or difficult-to-treat microorganisms, according to their broad-spectrum antibacterial activity. The encouraging findings highlight the potential of allylquinazolin-4-one molecules as strong therapeutic options, especially in the battle against microbial infections. More investigation is necessary to maximize their

Experimental part

Quinazolin-4-one: 15 g (0.11 mol) of anthranilic acid and 5.95 mL (0.15 mol) of formamide were heated on a glycerin bath at 130–140 °C for 5 hours. After cooling, the reaction mixture was treated with 30 mL of acetone, filtered, and recrystallized from

water in the presence of 1 g of activated carbon. Yield: 12.5 g (78%). Melting point: 217–218 °C.

3-Allylquinazolin-4-one: To a flask, 0.584 g (0.004 mol) of quinazolin-4-one, a solution of 0.23 g KOH in 3 mL of water, and 15 ml of 2-propanol were added and heated. To the resulting solution, 0.36 ml (0.0041 mol) of allyl bromide was added, and the mixture was refluxed for 2 hours. The solvent was removed using a rotary evaporator, and the residue was treated with CH_2Cl_2, filtered, and passed through alumina. Yield: 0.632 g (85%). Melting point: 64°C (hexane).

Complex of 3-Allylquinazolin-4-one with I_2: A solution of 0.372 g (0.002 mol) of 3-allylquinazolin-4-one in 4 ml of ether was added to a solution of 1.016 g (0.004 mol) of I_2 in 5 ml of ether. The mixture was left overnight. The solvent was evaporated, and the residue was treated with an aqueous-alcoholic solution of sodium thiosulfate until the characteristic iodine color disappeared. The solvent was removed using a rotary evaporator. The residue was treated with $CHCl_3$ and passed through Al_2O_3. A recovery of 0.35 g (94%) of the starting material was obtained.

Conclusion

To examine the possible biological activity of quinazolin-4-one, the synthesis and characteristics of its allyl derivatives were examined. A number of allyl-substituted quinazolin-4-one derivatives were produced using a variety of organic synthesis methods, such as allylation and catalysis. To verify that allyl groups were successfully incorporated into the quinazolin-4-one structure, spectroscopic techniques including mass spectrometry, NMR, and IR were employed. Promising antibacterial and anti-inflammatory properties were found during the biological assessment of the produced compounds, indicating that they may find use in pharmaceutical development. Insights into these compounds' synthetic flexibility and functional potential were also gained by studying their stability and chemical reactivity under various settings. The current investigation into quinazolin-4-one derivatives and their potential uses in medicinal chemistry benefits greatly from these findings.

LITERATURE

[1]. Sapaev, B., Saitkulov, F. E., Tashniyazov, A. A., & Normurodov, O. U. (2021). Study of methylation reactions of 2-phenylquinazoline-4-tion with “soft” and “hard” methylation agents and determination of its biological activity. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 258, p. 04023). EDP Sciences.

[2]. Sapaev, B., Sapaev, I. B., Saitkulov, F. E., Tashniyazov, A. A., & Nazaraliev, D. (2022, June). Synthesis of 2-methylquinazoline-4-thione with the purpose of alkylation of 3-propyl 2-methylquinazoline-4-thione with alkylating agents. In *AIP Conference Proceedings* (Vol. 2432, No. 1). AIP Publishing.

[3]. Saitkulov, F., Ahmatov, I., Meliboyeva, F., Saydaxmatova, D., & Turopova, S. (2022). Titrimetric analysis of calcium cation in" obi navvot" variety of melon. *Академические исследования в современной науке*, *1*(19), 302-304.

[4]. Саиткулов, Ф. Э., & Элмурадов, Б. Ж. (2022). УФ-спектральные характеристики хиназолин-4-он и–тионов. In *Innovative developments and research in education international scientific-online conference. pp-10-12*.

[5]. Elmuradov, C., Saitkulov, F., Elmuradov, B., & Giyasov, K. (2023). Study of quinazoline-4-one methylation reaction and spectral analyses. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, *11*(9), 310-314.

[6]. Насимов, Х., Рузиев, Э., Саиткулов, Ф., & Баймуратова, Г. (2023). Спортивная биохимия в жизни человека. *Евразийский журнал технологий и инноваций*, *1*(7), 31-34.

[7]. Lutfullaeva, A., Rakhmonova, I., Nasimov, H., Saitkulov, F., & Kuatbay, K. D. (2023). Analysis of esters by physical research methods. *Development and innovations in science*, *2*(6), 11-16.

[8]. Azamova, S., Meliyeva, S., Azamatova, M., Sapaev, B., & Saitkulov, F. (2023). Methods of obtaining uzbek chamomile extract (matricaria chamomilla). *Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences*, *2*(7), 53-57.

[9]. Olimboyev, R., & Saitkulov, F. (2023). Banana peel fertilizer for house plants. *Innovative research in modern education*, *1*(1), 19-22.

[10]. Ergashevich, S. F. Anvarova Nafisa Yorqin qizi, Xolbo’tayeva Ruxshona Sodiqjon qizi, Xushboqova Feruza Davron qizi, & Egamnazarova Marjona Xatamqul qizi. (2023). *Analysis of calcium cation in" amri" variety of melon. journal of science, research and teaching*, *2*(11), 119-122.

[11]. Сапаев, Б., & Саиткулов, Ф. (2024). Новые способы органического питания растений через устьица листьев. Международный научный журнал «Alfraganus», (8), 35–39.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

RHODIOLA HETERODONTA EKSTRAKTINING OCHLIK HOLATIDA QON GLYUKOZASI, TANA VAZNI, JIGAR VA ME'DAOSTI BEZIGA TA’SIRI

Tog‘ayev A.A., Boltayeva S.J., Fayzullayeva G.I.
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti,
Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali

Annotatsiya: Hozirda sog‘liqni saqlash va farmakologik sanoat insonlar orasida yurak-qon tomir, nafas olish, ovqat hazm qilish, nerv va boshqa tizim kasalliklari bilan kasallangan bemorlarni davolashda biologik faol moddalar asosida tayyorlangan dorivor preparatlar samarali natijalar berayotganligini ma’lum qildi. Shu sababli hozirgi kun talabi kasalliklarni davolashda mahalliy biologik faol moddalar va ularning organizmga ta’sir mexanizmini aniqlash, ular asosida samarali ta’sirga ega bo‘lgan dorivor vositalarni yaratish kabi muhim funksiyalarni qo‘yadi. Ushbu maqolada Rhodiola heterodontaning dorivorlik xossalari hamda ularning jigar va oshqozon osti bezi funksional parametrlariga ta’siri mexanizmlari, membranafaollik ta’siri o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: biologik faol modda, oshqozon osti bezi, jigar, antioksidant, antiradikal, hujayra.

EFFECTS OF RHODIOLA HETERODONTA EXTRACT ON FASTING BLOOD GLUCOSE, BODY WEIGHT, LIVER, AND PANCREAS

Abstract: Currently, the healthcare and pharmacological industry has reported that medicinal products based on biologically active substances are effective in treating patients with cardiovascular, respiratory, digestive, nervous and other system diseases. Therefore, the current demand for the treatment of diseases places such important functions as identifying local biologically active substances and the mechanism of their action on the body, and creating effective drugs based on them. This article studies the medicinal properties of Rhodiola heterodonta and the mechanisms of their influence on the functional parameters of the liver and pancreas, as well as the membrane-active effect.

Keywords: biologically active substance, pancreas, liver, antioxidant, antiradical, cell.

ВЛИЯНИЕ ЭКСТРАКТА RHODIOLA HETERODONTA НА УРОВЕНЬ ГЛЮКОЗЫ В КРОВИ НАТОЩАК, МАССУ ТЕЛА, ПЕЧЕНЬ И ПОДЖЕЛУДОЧНУЮ ЖЕЛЕЗУ

Аннотация: В настоящее время в здравоохранении и фармацевтической промышленности отмечается, что лекарственные средства на основе биологически активных веществ дают эффективные результаты в лечении пациентов с сердечно-сосудистыми, респираторными, пищеварительными, нервными и другими системными заболеваниями. Поэтому современная потребность в лечении заболеваний возлагает такие важные функции, как выявление локальных биологически активных веществ и механизмов их действия на организм, а также создание на их основе эффективных лекарственных средств. В статье изучаются лечебные свойства родиолы гетеродонной, механизмы ее воздействия на функциональные показатели печени и поджелудочной железы, а также ее мембраноактивные эффекты.

Ключевые слова: биологически активное вещество, поджелудочная железа, печень, антиоксидант, антирадикал, клетка.

Kirish. Mahalliy sharoitda o‘suvchi o‘simliklardan foydalanib dori vositalar tayyorlashda fenol saqlagan birikmalarning tarkibi va biologik faolligini o‘rganish muhim vazifalardan biridir. Malumki, hozirgi kunda tibbiyotda qo‘llaniladigan 30% ga yaqin dori vositalari tabiiy birikmalardan foydalanib yaratilgan va ular ichida fenol birikmalari muhumdir. Fenol birikmalar biologik ta’siriga ko‘ra juda faol hisoblanadi, bu birikmalar salbiy ta’siri yo‘qligi va organizmga oson so‘rilishi sababli turli kasalliklarni davolashda keng qo‘llanilib kelmoqda. Fenol birikmalar asosida yaratilayotgan dori vositalar organizmdagi xolesterin miqdorini meyorlashtiradi, yurak qon-tomir sistemasining faoliyatini yaxshilaydi, immunitetni oshiradi, antibakterial, antigipoksik, antioksidant, antiviruslik xossalarga ega bo‘lib, yallig‘lanishga va xavfli o‘smalarga qarshi ta’sir ko‘rsatadi.

Rhodiola heterodonta turi o‘simliklaridan ko‘p sonli ikkilamchi metabolitlar – terpenoid, steroid, flavonid, tanninlar ajratib olinib, dorivor o‘simliklar sifatida turli xil kasalliklarni davolashda, shuningdek, o‘simlik ekstraktlari ham antioksidant sifatida keng qo‘llanilmoqda. Uglevodlar, yog'lar va proteinlar almashinuvida jiddiy buzilishlar bilan bog'liq bo‘lgan insulin sekretsiyasi, insulinatsiya yoki ikkalasining nuqsonlari natijasida yuzaga keladigan giperglikemiya bilan tavsiflangan qandli diabet murakkab metabolik kasallikdir [1]. "Qandli diabet global epidemik kasallik bo‘lib, hozirda butun dunyo bo‘ylab 400 milliondan ortiq kattalarga ta'sir qiladi va 2040 -yilda 600 milliondan oshishi kutilmoqda" [2].

Giperglikemiya, oksidlovchi stress (OS) reaktiv kislorod turlarini (ROS) haddan tashqari ko‘p ishlab chiqarishga va antioksidant ferment himoyasi samaradorligini pasayishiga olib keladi" [5, 7]. Qandli diabetga chalingan kalamushlar to‘qimalarida lipid peroksidlanish indeksi

va OS hisobiga malondialdegid (MDA) yuqori konsentratsiyada bo‘ladi[2]. Yuqori reaktiv ferment bo‘lgan katalaza (CAT) suv va molekulyar kislorod hosil qilish uchun H_2O_2 bilan reaksiyaga kirishadi, shuningdek, vodorod donorlari , masalan, metanol, etanol, formik kislota yoki fenollar [4]. Glutation peroksidaza (GPX) gidroperoksidlar sonini kamaytirishda (ROOH va H_2O_2) GSH katalizidan foydalanadi, shuning uchun u sutemizuvchilar hujayralarini oksidlovchi zararlardan himoya qiladi va boshqa hujayralarni kamaytiradi. Surunkali diabetda ROSga qarshi antioksidant mudofaaning barqarorligi va kurasha olish qobiliyati ROS sabab bo‘lgan uzoq muddatli asoratlarni oldini olishda muhim rol o‘ynaydi [6]. Rhodiola heterodonta ekstraktning foydali ta'siri laktoza intoleransi, diareya, qabziyat, allergiya, yallig'lanishli ichak kasalliklari, o‘tkir ichak sindromi, oshqozon yarasi, immunitet tizimini rag'batlantirish, autoimmun kasalliklarning oldini olish, xolesterolni pasaytirish hisoblanadi[3]. Shu sababli, diabetning tarqalishi, uning jigar va me'da osti beziga salbiy ta'siri, shuningdek, Rhodiola heterodonta ekstraktining diabet asoratlarini kamaytirishga foydali ta'siri tufayli, biz ushbu tadqiqotda Rhodiola heterodonta ekstrakti bilan davolashdan keyingi va oldingi holatini o‘rganamiz.

Tajriba qismi. Rhodiola heterodontaning kuniga 109 CFU/ml dozada STZ bilan qo‘zg'atilgan diabetik kalamushlarning 42 kunlik davolashdan so‘ng ochlikdagi qon glyukoza, tana vazni, jigar,me'daosti bezi va tana vaznining kamayishiga ta'siri 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Parametrlar	Nazorat	Nazorat+Rodiola	Diabet	Diabet+Rodilola
Glyukoza konsentrtatsiyasi (mg/d1)	53,64±3,49	67,6±5,3	359,14±21,8	55.41 ± 25.8
			* p ≤ 0.001	* p ≤ 0.001
			# p ≤ 0 .001	# p ≤ 0.001
			$ p ≤ 0.001	$ p ≤ 0.001
Yakuniy tana massasi(gr)	260,5±3,1	277±3,49	173.13 ± 7.4	163.63 ± 4.9
			* p ≤ 0.001	* p ≤ 0.001
			# p ≤ 0.001	# p ≤ 0.001
Oshqozon osti bezi(gr)	1,27±0,025	1,295±0,031	0.952 ± 0.051	0.898 ± 0.063
			* p = 0.004	* p ≤ 0.001
			# p = 0.002	# p ≤ 0.001
Jigar massasi(gr)	7,2±0,01	7,6±0,015	3,8 ± 0.026	3,5 ±0,021
			* p ≤ 0.001	* p ≤ 0.001
			# p ≤ 0 .001	# p ≤ 0 .001

Xulosa. Diabet, Diadet+Rhodiola guruhlaridagi glyukoza kontsentratsiyasi Nazorat va Nazorat+Rhodiola guruhlariga nisbatan ancha yuqori. Shuningdek, Diadet+Rhodiola guruhlari Diabet guruhiga nisbatan glyukoza kontsentratsiyasining ortib borayotganligini ko‘rsatdi.

Diabet, Diadet+Rhodiola guruhlarining tana vazni Nazorat va Nazorat+Rhodiola guruhlari bilan solishtirganda sezilarli darajada past edi. Diabet, Diadet+Rhodiola guruhlari tana vaznida sezilarli farq yo‘q edi.

Diabet, Diadet+Rhodiola guruhlarining jigar og'irligi Nazorat va Nazorat+Rhodiola guruhlari bilan solishtirganda sezilarli darajada pastroq edi.

Diabet, Diadet+Rhodiola guruhlari me'daosti bezi og'irligi Nazorat va Nazorat+Rhodiola guruhlari bilan solishtirganda sezilarli darajada pastroq bo‘ladi. Shuningdek, Nazorat+Rhodiola guruh Nazorat guruhiga nisbatan me'daosti bezining og'irligi sezilarli darajada oshishini ko‘rsatdi. Nazorat va Nazorat+Rhodiola guruhlari glyukoza konsentratsiyasi, tana vazni va jigar og'irligida sezilarli farq ko‘rsatmasa ham, bu holatlarda Nazorat+Rhodiola guruhi Nazorat guruhiga nisbatan ko‘paygan. Bundan tashqari, yuqorida aytib o‘tilgan parametrlarning hech birida Diadet+Rhodiola guruhlari o‘rtasida sezilarli farq yo‘q edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Зарубина И. В. Современные представления о патогенезе гипоксии и ее фармакологической коррекции //Обз. по клин. фармакол. и лек. терапии. — 2011. —Т. 9, – № 3. — С. 31–48.
2. Родионова Т.Н. Фармакогнозия: краткий курс лекций для студентов IV курса специальности 36.05.01 - «Ветеринария»/ Сост. ФГБОУ ВО «Саратовский ГАУ». – Саратов, 2016. С. 11-17.
3. Пешкова А. С., Магистерская диссертация: Исследование антиоксидантных свойств экстрактов виноградного шрота и лекарственных трав. Екатеринбург – 2019. С. – 19.
4. Родионова О.М. Сравнительная характеристика кардиотропных эффектов уридина и уридиновых нуклеотидов // Дис. …канд. мед. наук. – 2007. –С. 153.
5. Агаджанян Н.А. Актуальные проблемы адаптационной, экологической и восстановительной медицины// – М. Медицина – 2006. – С. 208-212.
6. Бендер Д.А. (2003). Пищевая биохимия витаминов. Кембридж, Великобритания: Издательство Кембриджского университета. ISBN 978-0-521-80388-5.
7. Ван-Лонг Чонг Ву – СикЧжон. Антиоксидантная и противовоспалительная роль полифенолов чая при воспалительных заболеваниях кишечника. Пищевая наука и здоровье человека Том 11, Выпуск 3, май 2022 г., Сю 502-511.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

УДК 615.074

ФЛАВОНОИДНЫЙ СОСТАВ СОЛОДКИ И НЕКОТОРЫХ НАТУРАЛЬНЫЙ ПРЕПАРАТОВ ПРИ ГАСТРИТЕ

Аъзамжонова Феруза Рахимжон кизи
Докторант, Наманганского инженерно-технологического института
feruzaazamjonova2502@gmail.com
ORCID-0009-0007-2408-84-05;
Тухтабоев Нозимжон Хошимжонович
Андижанского государственного университета,
доктор химических наук, профессор.

Аннотация. Данная работа посвящена аналитическому изучению методов анализа и стандартизации химического состава лекарственных средств и другой фармацевтической продукции, содержащие компоненты солодкового корня, в частности химического состава и основных показателей корня солодки в соответствии нормативным документациям. В работы дается специальное описание для определения химического состава лекарственных растений и синтетических препаратов, применяемых при желудочно-кишечных заболеваниях и дыхательных системы, в основном флавоноидов в растениях.

Ключевые слова. Солодка, флавоноиды, витамины, народная медицина, флакарбин, ликвиритон.

FLAVONOID COMPOSITION OF LICORICE AND SOME NATURAL MEDICINES FOR GASTRITIS

Annotation. This work is devoted to the analytical study of methods of analysis and standardization of the chemical composition of drugs and other pharmaceutical products containing components of licorice root, in particular the chemical composition and main indicators of licorice root in accordance with regulatory documents. The work provides a special description for determining the chemical composition of medicinal plants and synthetic drugs used in gastrointestinal diseases and respiratory systems, mainly flavonoids in plants.

Key words. Licorice, flavonoids, vitamins, traditional medicine, flakarbin, liquiriton.

Введение. Химический состав лекарственных растений чрезвычайно сложен, и содержащиеся в нем вещества очень разнообразны. Растения состоят из воды и сухих веществ. Роль воды в процессе жизнедеятельности растения обуславливается тем, что она является той средой, в которой совершаются естественные для живого организма биохимические процессы. Содержание ее в лекарственных растениях находится в пределах 70-90% н варьирует в зависимости от органа растения. Большая часть воды находится в свободном состоянии и лишь незначительное (не более 5%) в связанном, прочно удерживаемая клеточными коллоидами. Поэтому части лекарственных растений (листья, цветки и т.д.) сравнительно легко высушиваются до 10- 12% влаги. Природное или синтетическое вещество называется лекарственным, если оно обладает определенным фармакотерапевтическим действием. Растение считается лекарственным, если оно содержит биологически активные вещества, оказывающие тот или иной вид воздействия на живой организм. Биологически активные вещества являются преимущественно природными веществами вторичного синтеза (алкалоиды, сапонины, сердечные гликозиды, флавоноиды и т.д.), но биологически активными веществами могут быть и вещества основного (первичного) синтеза (липиды, углеводы, витамины). В лекарственных растениях, как правило, содержится целый комплекс биологически активных веществ и, естественно, среди них следует различать основное биологически активное вещество, ради которого данное растение применяется в медицине. К числу самых распространенных биологически активных соединений растительного происхождения относятся флавоноиды. Флавоноиды в большем или меньшем количестве содержатся почти во всех растениях; их встречаемость в высших растениях достигает 80%. Флавоноиды присущи в основном высшим растениям, однако встречаются также в водорослях, грибах и мхах. Наиболее богаты флавоноидами растения семейств *Fabaceae, Rutaceae, Polygonaceae, Rosaceae, Asteraceae*. Флавоноиды представляют собой группу растительных пигментов, сочетание которых определяет окраску цветков и плодов[1].

Одной из самых распространенных групп биологически активных соединений растительного происхождения относятся флавоноиды, которые по химическому строению являются гидроксипроизводными флавона, изофлавона и 4-фенилкумарина.

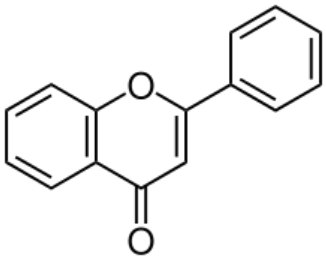

Флавон

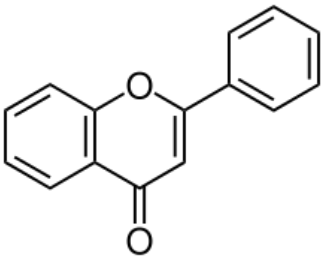

изофлавон

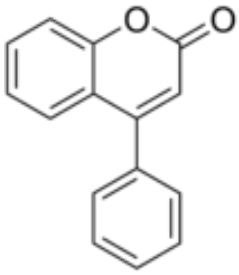

4-фенилкумарин

Рис. 1. Химическая формула некоторых флавоноидов:

Фитотерапия, или исцеление лекарственными растениями широко применяется в лечении болезней ЖКТ. Действующие вещества лекарственных растений (ЛР) (флавоноиды, кумарины, витамины и др.) содержатся в определенных количествах. Человеку, как части природы, такие природные компоненты более близки, чем искусственные и синтетические средства.

В литературных источниках не приводятся точные данные о содержании флавоноидов в некоторых растении. Поэтому, с целью изучения химического состава череды, шалфея и солодка нами проведены опыты по количественному определению суммы флавоноидов в растительном материале, так как флавоноиды являются основными биологически активными веществами большинства ЛР. Для этого воспользовались спектрофотометрическим методом использованием реакции комплексообразования с алюминия хлоридом, впересчете на кверцетин, описанным в работе [2,3].

Методология. Солодка голая – Glycyrrhizaglabra L. Лекарственное растительное сырье-корни и корневища.

Согласно Постановлений Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему развитию производства и промышленной переработки солодки и других лекарственных растений в Республике Узбекистан» за № 63 от 27 января 2018 года и «О дополнительных мерах по эффективной организации производства и промышленной переработки солодки и других лекарственных растений» за № 138 от 15 февраля 2019 года, в Республике Каракалпакстан до 2023 года запланировано создание 25 000 гектаров новых плантаций по выращиванию солодки.

По данным литературы корни и корневища солодки содержат до 23% глицирризина – калиевой и кальциевой соли глицирризиновой кислоты[4]. Последняя – тритерпеновый сапонин, агликоном которого является глицирретиновая кислота, а сахарными остатками 2 молекулы глюкуроновой кислоты. Найдены также 27 различных флавоноидов (ликвиритин, изоликвиритин, лакризид и др. до 4 %), аскорбиновая кислота (до 30 мг%), глюкоза (до 8%), сахароза (до 11%), крахмал (до 34%), клетчатка (до 24%), глабровая, глицирретовая кислота, стероиды, небольшое количестве эфирного масла, камеди, смолы, аспарагин и др. Сумма экстрактивных веществ достигает 43%.

Таб-1.

Химический состав корней и корневищ солодки

№	Название	Содержание % (в г)
1.	Глицирризиновая кислота	до 23 %

2.	30 флавоноидов (глабридин, ликвиритин, ликуразид, глаброзид, уранозид, кверцетин, апигенин, ононин и др.)	3-4 %
3.	Моно- и дисахариды	до 20 %
4.	Крахмал	до 34 %
5.	Целлюлоза	до 34 %
6.	Пектин	до 6 %
7.	Смолы	до 40 %
8.	Фенолкарбоновые кислоты (салициловая, синаповая, феруловая) и их производные	до 5%
9.	Кумарины	до 2,6 %
10.	Дубильные вещества	до 14 %
11.	Алкалоиды	до 3 %
12.	Эфирное масло	до 0,05%
13.	Органические кислоты (винная, лимонная, яблочная, фумаровая)	до 4,6 %
14.	Стероиды (β-ситостерин)	до 0,02 %
15.	Жирные кислоты	до 12 %
16.	Свободные стерины	до 11,5 %
17.	Эфиры стеринов	до 27,5 %
18.	Диглицериды	до 6,2 %
19.	Гликолипиды	до 19 %
20.	Фосфолипиды	до 10 %
21.	Микро- и макроэлементы (K, Ca, Mn, Mg, Cu, Zn и др)	до 8 %

В данной таблице даны сведения о результате анализа состав корни солодки. В результате анализа было выявлено, что в составе корня солодки содержание глицирризиновой кислоты составляет до 23%, органические кислоты (винная, лимонная, яблочная, фумаровая) до 5%, а также макро и микроэлементы.

Лекарственные препараты корней солодки применяются для терапии различных заболеваний во всем мире. Они оказывают благотворное воздействие практически на все органы и системы человека способствуют заживлению экспериментальных язв желудка [5,6]. В настоящее время в мире запатентовано более 1770 лекарственных средств на основе корней солодки. Химический состав солодки изучен достаточно полно, из различных видов солодки выделено более 400 соединений. Из них наиболее ценными биологически активными веществами для медицины и фармацевтической промышленности являются тритерпеновые сапонины и флавоноиды.

Флавоноидные соединения солодки, кроме спазмолитического эффекта, оказывают противовоспалительное действие, нормализуют проницаемость сосудистой стенки. Наиболее активными противовоспалительными средствами из этой группы веществ являются препараты «Ликвиритон» и «Флакарбин» [7].

Ликвиритон (*Liquiritonum*) содержит сумму флавоноидов из корней солодки голой или солодки уральской. Применяют при язвенной болезни желудка и

двенадцатиперстной кишки, хронических гастритах в качестве спазмолитического, антисекреторного, противовоспалительного и способствующего регенерации слизистой оболочки средства. Выпускают в таблетках по 0,1 г [8].

Флакарбин **(***Flacarbinum*) - комбинированный препарат в виде гранул, в 100 г которого содержится по 2 г ликуразида и кверцетина, по 10 г пектина и натрий-карбоксиметилцеллюлозы и 76 г глюкозы. Применяют как противовоспалительное, спазмолитическое, капилляроукрепляющее и мягкопослабляющее средство у больных язвенной болезнью желудка и двенадцатиперстной кишки [8].

Результаты изучения Государственного Реестра Республики Узбекистан за 2019 г [9] показали, что в 2019 году зарегистрировано всего 28 наименований лекарственных средств из корней солодки голой: таблетки «Глицирам» (1 наименование), капсулы «Глицирозин» (1 наименование), солодки корень (10 наименований), сироп солодкового корня (12 наименований), экстракт солодки густой (1 наименование), экстракт солодки сухой (2 наименования), препарат «Эксокор», таблетки экстракта солодки сухого которые применяются как противовоспалительные и отхаркивающие средства.

Обсуждение. Для этого воспользовались спектрофотометрическим методом, с использованием реакции комплексообразования с алюминия хлоридом. Флавоноиды извлекали подкисленным соляной кислотой этанолом. Количество суммы флавоноидов (в %), рассчитывали в пересчете на кверцетин. В качестве объекта исследования взяли измельченные корнях солодки, находящиеся в продаже. Перед фотометрированием определяли влажность образцов. Как показывают полученные результаты, содержание суммы флавоноидов в высушенных корнях солодки составляет 0,61 мг%.

Выводы: Таким образом, проведено количественное определение суммы флавоноидов в высушенных корнях солодки. На основе полученных данных можно количественно оценить биологическую ценность растительного сырья, а также эти результаты могут использованы в фармакологических исследованиях.

Литература

1. Указ Президента Республики Узбекистан УП-4947 от 7 февраля 2017 года «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан».
2. Лекарственные средства//Малая медицинская энциклопедия. — М.: Медицинская энциклопедия, 1991—1996.
3. Реестр лекарственных средств. РеЛеС.ру (21 апреля 2001). Дата обращения: 21 июня 2008. Архивировано 29 февраля 2012 года.
4. Флавоноиды//Кнунянц И. Л. и др. Химическая энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия, 1990.
5. Государственная Фармакопея СССР XI. -М.: Медицина, 1990. Вып. 2.-с.334.
6. Монографии ВОЗ о лекарственных растениях, широко используемых в Новых независимых государствах (ННГ) 2010г.
7. Толстиков Г.А., Балтина Л.А., Гранкина В.П. и др. Солодка:биоразнообразие, химия, применение в медицине. Новосибирск: изд. «Гео», 2007, 311 с.

8. Ярных Т. Г. Технология приготовления детских суппозиториев с экстрактами солодкового корня/Т. Г. Ярных, Г. Н. Мельник, О. А.Рухмакова//Научные ведомости Белгородского государственного университета. Сер.: Медицина. Фармация. – 2013. – № 11(154). – С. 257-260.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

OXYTROPIS SCHACHIMARDANICA FILIM (FABACEAE) TURNING BIOIQLIMIY MODELLASHTIRISH NATIJALARI

Umaraliyeva Shodiyona Farhodjon qizi
Namangan davlat universiteti, Biologiya ta’lim yo‘nalishi 3-bosqich talabasi
Email: shodiyonaumaraliyeva738@gmail.com,
Tel: +9989938910413

Annotatsiya. Maqolada *Oxytropis schachimardanica* turlarining tabiiy tarqalish maydoni tahlil qilingan. Tur uchun maqbul bo’lgan iqlim va topografik omillar eng sovuq chorakdagi yog'ingarchilik va balandlik ekanligi qayd etilgan. RCP 2.6 (2061-2080) iqlim stsenariysiga ko‘ra, haroratning 0,4-1,6 °C ga oshishi Afg‘oniston va Tojikiston mintaqalarida parchalar ko‘rinishidagi ko‘plab potentsial mos hududlarni yaratadi. RCP8.5_2070s iqlim stsenariysiga ko‘ra, haroratning 1,4-2,6 °C ga oshishi tarqoq yuqori darajadagi mos hududlarni o‘rta darajadagi mos joylar bilan almashtirdi. Ikkala iqlim stsenariysida ham haroratning 0,4–1,6 °C va 1,4–2,6 °C ga ko‘tarilishi turning asosiy issiq nuqtalariga salbiy ta’sir ko‘rsatmadi.

Kalit so‘zlar. Iqlim, MaxEnt, Pomir-Oloy, Iqlim ssenariysi, WorldClim.

Abstract. The article analyzes the natural distribution area of *Oxytropis schachimardanica*. The climatic and topographical factors that are favorable for the species are precipitation in the coldest quarter and altitude. According to the RCP 2.6 (2061-2080) climate scenario, a temperature increase of 0.4-1.6 °C creates many potentially suitable areas in the form of fragments in the regions of Afghanistan and Tajikistan. According to the RCP8.5_2070s climate scenario, a temperature increase of 1.4-2.6 °C replaces scattered high-level suitable areas with medium-level suitable areas. In both climate scenarios, temperature increases of 0.4–1.6 °C and 1.4–2.6 °C did not negatively affect the main hotspots of the species.

Keywords. Climate, MaxEnt, Pamir-Aloy, Climate Scenario, WorldClim.

KIRISH. 21-asrda insoniyat oldida turgan eng muhim muammolardan biri – inson faoliyati natijasidagi zamonaviy iqlim o‘zgarishi muammosidir. Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, bugungi kunda iqlim o‘zgarishi misli ko‘rilmagan ekstremal ob-havo hodisalari tufayli butun dunyoni tashvishga solmoqda. Jumladan, o‘tgan asrda o‘rtacha harorat 0.85°C ga ko‘tarilgan

bo‘lsa, 2100-yilga kelib maksimal harorat 8°C gacha ko‘tarilishi prognoz qilingan. Iqlim o‘zgarishi bo‘yicha hukumatlararo ponelning (IPCC) beshinchi baholash hisobotiga ko‘ra esa XXI asrning oxiriga kelib global o‘rtacha harorat Representative Concentration yo‘llari (RCPs) ssenariysi bo‘yicha 3.7 °C ortishi ta’kidlangan [1,4].

Iqlim o‘zgarishi turlar arealiga ta’sir qiluvchi atrof-muhitning asosiy omillaridan biri sifatida ekologik hodisalarga, jumladan, turlar qaynoq nuqtalarining mintaqaviy tarqalishi va fenologiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Olimlar tomonidan harorat va yog‘ingarchilik omillariga sezgir turlarni kelajakda yo‘qolib ketishi global haroratning ortishi va inson faoliyati ta’siri bilan tezlashishi, potensal tarqalish maydonining o‘zgarishi ta’kidlangan [6]. Mazkur ekologik omillar hamma turlarga ham birday salbiy ta’sir ko‘rsatmaydi, biroq iqlim omillariga sezgir, geografik izolyatsiyalangan, repraduktiv potensiali past endem va kamyob turlarni saqlab qolish uchun qat’iy chora-tadbirlar ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot maqsadi; Farg‘ona vodiysi endemik sifatida tarqalgan *Oxytropis schachimardanica* turning (1-rasm) kelajakdagi tarqalishiga bioiqlim omillarining ta’sirini baholash va yangi o’sish maydonlarini ilmiy bashorat qilishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Farg‘ona vodiysi bo‘ylab ko‘plab floristik va geobotanik tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, M.M.Arifxanova (1967), O.N.Bondarenko (1949-1950), T.S.Vernik va T.Raximova (1982), K.Sh.Tojibayev (2002, 2010), F.I. Karimov (2016), O.Imomov (2020), R.G’ulomov (2022), N.Naraliyeva (2022), X. Xoshimov (2023) kabi ko‘plab olimlarni keltirish mumkin. Mazkur olimlar tomonidan *Oxytropis schachimardanica* turning bioiqlimiy modellashtirish bo’yicha tadqiqotlar olib borilmagan.

Gerbariy namunalaridagi o‘cish nuqtalarini aks ettiruvchi geografik koordinatalari *Google Earth Pro* 7.1 dasturi yordamida [2,3], Turlarning ArcGIS 10.6.1 dasturi yordamida tarqalishini ifodalovchi bioiqlimiy modellashtirish xaritalari tayyorlandi. Iqlim o‘zgaruvchilari haqidagi ma’lumotlar WorldClim v2.1 ma’lumotlar bazasidan yuklab olindi [10]. MaxEnt usuli yordamida kamyob turlarni kelajakdagi potensial tarqalishi va bioiqlim omillari ta’sirini ilmiy bashorat qilish S.J. Phillips va M.V. Olonova metodik tavsiyalari asosida amalga oshirildi [9].

NATIJALAR VA MUHOKAMA. MaxEnt modelini qo‘llash orqali model Pomir-Oloydagi *Oxytropis schachimardanica* o‘simligining potensial tarqalishini ilmiy bashorat qilindi, o‘quv AUC qiymati 0,996 va sinov AUC qiymati 0,996 (ikki iqlim stsenariysi bo‘yicha) bu uning yuqori prognozli ishlash darajasini ko‘rsatadi.

1-Rasm. O‘zbekiston Milliy gerbariy (TASH) fondida saqlanayotgan *Oxytropis schachimardanica* tip namunasi.

Jekknayf usuli natijalari shuni ko‘rsatadiki, 18 ta ekologik omil va balandlikdan foydalanilganda, normallashtirilgan mashg‘ulotlarga eng katta ta’sir ko‘rsatadigan beshta ekologik omil; Eng sovuq chorak yog‘inlari (Bio19), o‘rtacha sutkalik diapazoni (Bio2), eng issiq chorak yog‘inlari (Bio18), eng qurg‘oqchil oyning yog‘inlari (Bio14), eng quruq chorak yog‘inlari (Bio17) atrof-muhit omillari va balandlik (Alt.) ma’lumotlarini o‘z ichiga oladi (2-rasm).

Ikki iqlim ssenariysi ostida MaxEnt modeli Pomir-Oloydagi *Oxytropis schachimardanica* issiq nuqtalarini aniqlash uchun ishlatilgan. Natijada, Pomir-Oloyda o‘simlikning o‘tmishdagi tarqalish xaritasining issiq nuqtasi (3-rasm) keltirildi.

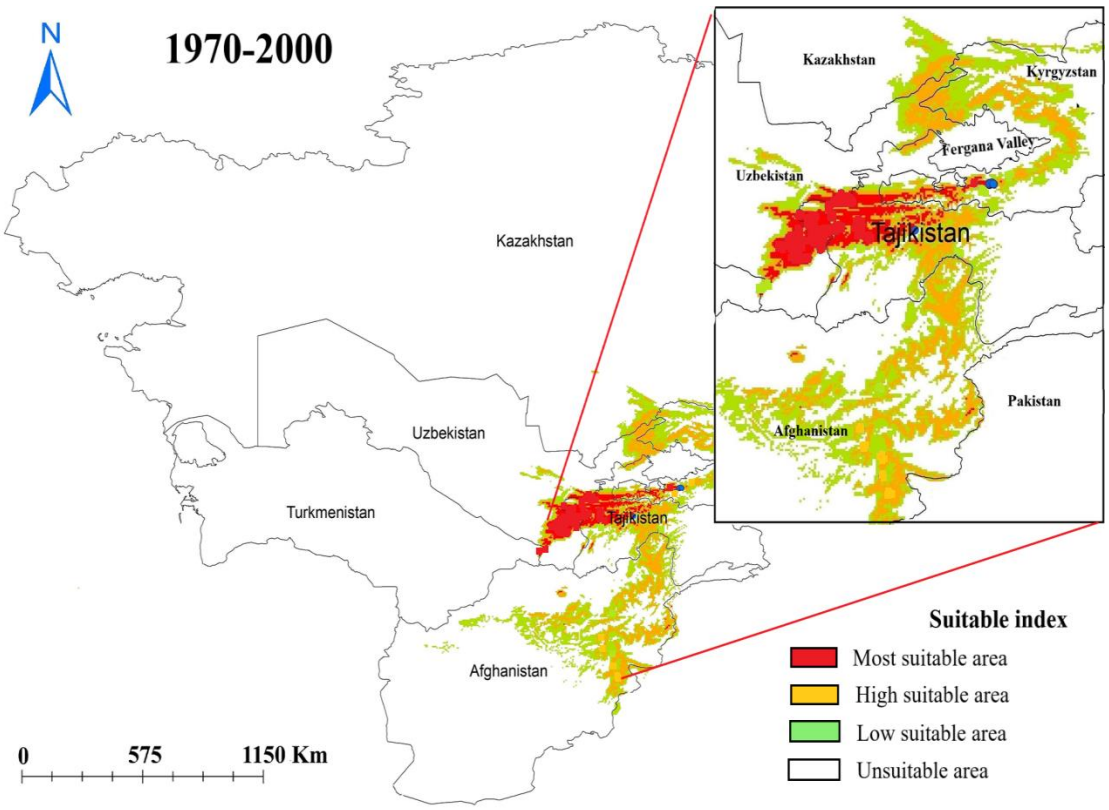

2-Rasm. *Oxytropis schachimardanica* tarixiy iqlim o'zgarishi ssenariylari ostida turlarning issiq nuqtalari.

O‘simlik, asosan, janubi-g‘arbiy Pomir-Oloyda tarqalgan, garchi sanoat rivojlanishi davrida (1970–2000 yillar) keskin antropogen iqlim o‘zgarishi turning tarqalishiga cheklovchi ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa ham, uning ekologik joyi Hisor, Zarafshon, Turkiston, Oloy tizmasi va Afg‘onistonning sharqiy rayonlarida tarqalishi mumkinligini ko‘rsatdi [5]. Sanoat rivojlanishi davrida O‘zbekiston, Tojikiston (So‘g‘d) va Qirg‘iziston (Batkent) viloyatlarini o‘sishi va tarqalishi uchun yuqori salohiyatli hududlar sifatida ko‘rsatish mumkin. Turlarning o‘sishi uchun o‘rtacha qulay hududlar sifatida G‘arbiy Tyan-Shan va Afg‘oniston keltirilgan [7,8].

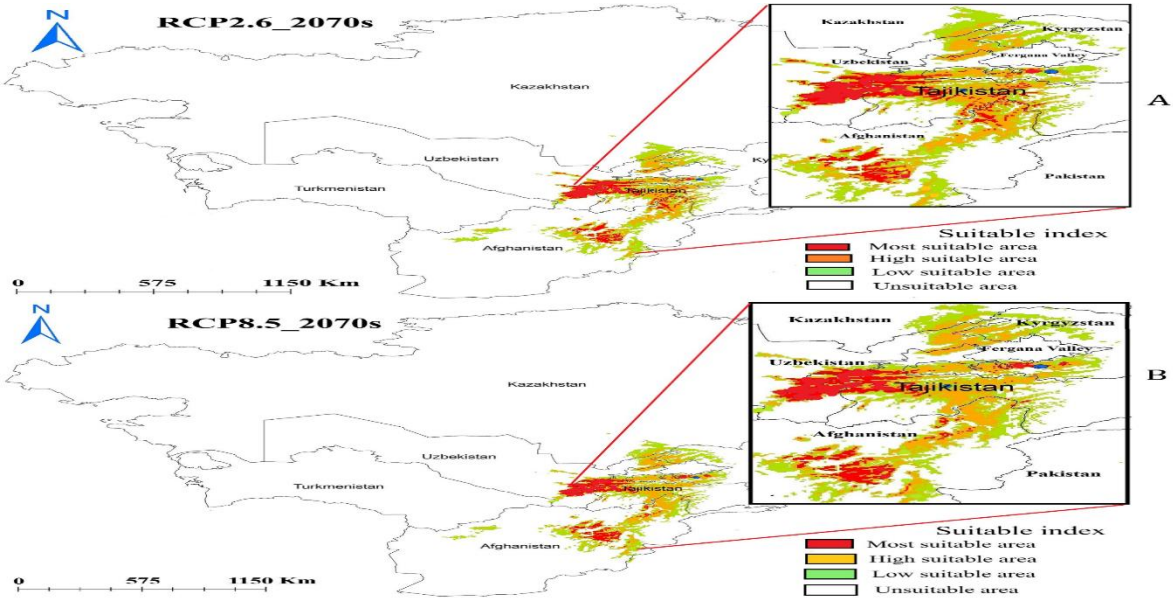

3-Rasm. *Oxytropis schachimardanica* kelajakdagi iqlim o‘zgarishi ssenariylari ostida turlarning issiq nuqtalari.

3-rasmdan ko‘rinib turibdiki, 2070-yilda (2061-2080) ikkita emissiya ssenariysi bo‘yicha turli o‘sish darajalari hududlari hozirgi iqlim sharoitidagiga nisbatan turli darajada o‘zgaradi.

Minimal issiqxona gazlari konsentratsiyasining oshishi bilan bog‘liq RCP 2.6 2070 iqlim ssenariysi kelajakda turning yuqori va o‘rta mos yashash muhiti kengayishini ko‘rsatdi. Xususan, sanoat rivojlanish davrida o‘sish ko'rsatkichi past bo‘lgan va turning o‘sishi uchun yaroqsiz bo‘lgan hududlar RCP 2.6 2070 iqlim ssenariysi bo‘yicha juda mos hududlarga aylanadi. RCP 2.6 (2061-2080) iqlim ssenariysiga ko‘ra, haroratning 0,4-1,6 °C ga oshishi Afg‘oniston va Tojikiston mintaqalarida parchalar ko‘rinishidagi ko‘plab potensial mos hududlarni yaratdi. Bu eng sovuq chorakdagi yog‘ingarchilik (Bio19) va balandlik (Elv.) bilan bevosita bog‘liq. RCP8.5_2070s iqlim ssenariysiga ko‘ra, 1,4-2,6 °C haroratning oshishi tarqoq yuqori darajadagi mos hududlarni o‘rta darajadagi mos joylar bilan almashtirdi. Ikkala iqlim ssenariysida ham haroratning 0,4–1,6 °C va 1,4–2,6 °C ga ko‘tarilishi turning asosiy issiq nuqtalariga salbiy ta’sir ko‘rsatmadi.

XULOSA. Oxytropis schachimardanica Filim. turining RCP_2.6 (2061-2080) iqlim ssenariysiga ko‘ra, haroratning 0.4-1.6C ga oshishi Afg‘oniston va Tojikiston mintaqalarida parchalar ko‘rinishidagi ko‘plab potensial mos hududlarni yaratadi. Bu eng sovuq chorakdagi yog‘ingarchilik (Bio19) va balandlik (Alt.) bilan bevosita bog‘liq. RCP8.5_2070s iqlim ssenariysiga ko‘ra, 1.4-2.6 C haroratning oshishi tarqoq yuqori darajadagi mos hududlarni o‘rta darajadagi mos joylar bilan almashtirdi. Ikkala iqlim ssenariysida ham haroratning 0.4-1.6 C va 1.4-2.6 C ga ko‘tarilishi turning asosiy issiq nuqtalariga salbiy ta‘sir ko‘rsatmadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Brooke J. (2014). Climate change and the course of global history: A rough journey. Cambridge: University Press.

2.Global Biodiversity Information Facility. https://www.gbif.org/ru/species/3885744.

3. Google Earth Pro 7.1. https://www.Google.com/earth/.

4. IPCC Climate change and land: (2019) An IPCC special report on climate change, desertification, land degradation, sustainable land management, food security, and greenhouse gas fluxes in terrestrial ecosystems.

5. Khassanov F. (2015). Conspectus Florae Asiae Mediae, vol. 11. Tashkent: Science Publishers

6. Meinshausen M., Smith S.J, Calvin K., Daniel J.S., Kainuma MLT, Lamarque J–F, Matsumoto K, Montzka SA, Raper SCB, Riahi K, Thomson A, Velders GJM, van Vuuren DPP (2011). The RCP greenhouse gas concentrations and their extensions from 1765 to 2300. Clim Chang 109:213–241.

7. Nowak A, Swierszcz S, Nowak S, et al. (2020). Red List of vascular plants of Tajikistan the core area of the Mountains of Central Asia global biodiversity hotspot. Scientific Reports 10: 1-10.

8. Podlech D., München. (2012). Checklist of the Flowering Plants of Afghanistan. – p. 301.

9. Phillips, S.J., Anderson, R.P. and Schapire, R.E. (2006). Maximum Entropy Modeling of Species Geographic Distributions. Ecological Modeling, – p. 231–259.

10. WorldClim. https://www.worldclim.org/data/index.html .

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

KUNDALIK HAYOTDAGI KIMYOVIY REAKSIYALARNI TUSHUNISH ORQALI TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH

Sodiqova Umidaxon Baxtiyor qizi
Toshkent davlat pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi
umidasodikova1244@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘quvchilarda XXI asr ko‘nikmalaridan kritik fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar ishlab chiqish bo‘yicha metodik tavfsiyalar berilgan. Kimyo fani bo‘yicha o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, fanga bo‘lgan qiziqishlarini oshirish uchun fanni kundalik hayotga bog‘lgan holda o‘qitish, bilim sifatini oshishiga ximat qiladi. Kimyo fanidan tanqidiy fikrlashni rivojlantirish o‘quvchilarning ilmiy muammolarini tahlil qilish, mantiqiy xulosa chiqarish va dalillarga asoslangan qaror qabul qilish qobiliyatini shakillantirish jarayonidir.

Kalit so‘zlar: XXI asr ko‘nikmalari, kritik fikrlash,kundalik hayotdagi kimyoviy reaksiyalar, kislota, kimyoviy jarayon, kimyoviy omil, vitamin C, soda.

РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ЧЕРЕЗ ПОНИМАНИЕ ХИМИЧЕСКИХ РЕАКЦИЙ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ

Аннотация. В данной статье даны методические рекомендации по разработке заданий, направленных на развитие критического мышления у учащихся от навыков XXI века. Развитие критического мышления у студентов-химиков, обучение науке, связанной с повседневной жизнью, с целью повышения их интереса к науке способствует повышению качества знаний. Развитие критического мышления в химии-это процесс формирования у учащихся способности анализировать научные проблемы, делать логические выводы и принимать обоснованные решения.

Ключевые слова:навыки XXI века, критическое мышление,химические реакции в повседневной жизни,кислота,химический процесс,химический фактор,витамин С,сода.

DEVELOP CRITICAL THINKING BY UNDERSTANDING CHEMICAL REACTIONS IN EVERYDAY LIFE

Annotation. This article provides methodological recommendations on the development of tasks aimed at developing critical thinking from the skills of the 21st century in students. The development of critical thinking in students of chemistry, teaching science in connection with everyday life in order to increase their interest in science, contributes to an increase in the quality

of knowledge. Developing critical thinking in chemistry is the process of shaping students ' ability to analyze scientific problems, draw logical conclusions, and make evidence-based decisions.

Key words: 21st century skills, critical thinking,chemical reactions in everyday life,acid,chemical process,chemical factor,vitamin C,soda.

Adabiyotlar tahlili. Tanqidiy fikrlash - bu nima qilish va nimaga ishonish haqida qiyin qarorlar qabul qilish uchun aqlli, muvozanatli yondashuv bo‘lib, axborotlarni o‘zlashtirishdan boshlanadigan va xulosa chiqarish bilan tugallanadigan murakkab o‘ylash jarayondir. Biroq tanqidiy fikrlash bilish faoliyatining yuqori darajasi sifatida o‘quvchilarda matn bilan ishlash ko‘nikmasini rivojlantirishga, og‘zaki va

yozma nutqni egallashga, mazkur matn bo‘yicha sinfdoshlari bilan birgalikda harakatda bo‘lishiga qaratilgan pedagogik texnologiya. Tanqidiy fikrlash asoslari uch bosqich (faza)dan iborat bo‘ladi [1]:

• chaqiriq (da’vat),
• anglash
• fikrlash (mulohaza)

Yangi innovatsion yondashuvni O‘zbekiston maktablarida joriy etishdan oldin Singapur, Xitoy, Angliya, Finlandiya, Estoniya kabi ta’limi ilg‘or mamlakatlar tajribalari o‘rganildi. Bu davlatlar ta’lim tizimida 4K tamoyilini o‘z ichiga olgan

XXI asr ko‘nikmalarini rivojlantirishga asosiy e’tibor qaratadi.PISA, PIRLS kabi xalqaro reytinglarda yuqori o‘rinlarni egallagan davlatlar ta’limida o‘quvchilarda "4K"ni o‘z ichiga olgan muloqot, tadqiqot, yaratuvchanlik kabi ko‘nikmalarga alohida urg‘u berilgan va shuning uchun ham ular xalqaro reytinglarda katta natijalarga erishishmoqda. Yangi innovatsion yondashuv natijasini o‘quvchining dunyoqarashi, fikrlashi o‘sishida ko‘rish mumkin. XXI asr o‘quvchisi portretida XXI asr ko‘nikmalari bo‘lishi kerak. Innovatsion yondashuvni qo‘llashdan asosiy maqsad ham shu. Qolaversa, ta’limning asosiy maqsadi – o‘quvchilarga nafaqat bilim berish, balki olgan bilimlarini hayotda qo‘llay olishga o‘rgatishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Kritik fikrlashning ko‘rinishlari [2]:

- ✓ tanqid qilish
- ✓ ayblash
- ✓ hukm chiqarish
- ✓ hulosa chiqarish
- ✓ aniqlab olish
- ✓ ajratib olish

Kritik fikrlash fikrlashning alohida turi bo‘lib asoslarni tahlil qilish orqali xulosalar

hosil qilishdir.Inson tanqidiy fikrlash orqali muammolarni xal qilmaydi. Tanqidiy fikrlash yordamida fikrlash jarayonini optimallashtiradi.Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish oson ish emas. Bu ma’lum yosh davrida o‘rgatish tugallanishi va unutilishi mumkin bo‘lgan masala

ham emas. Tanqidiy fikrlashga olib boradigan aniq-ravshan yo‘llar yo‘q. Biroq o‘qitish shartlarining muayyan to‘plami borki, uning yordamida tanqidiy fikrlashni tarbiyalash mumkin. Jumladan, quyidagi shartlar zarur [3]:

- ✓ Tanqidiy fikrlash tajribasini orttirishga vaqt va imkoniyat berish.
- ✓ O‘quvchilarga fikrlash imkoniyatini berish.
- ✓ Turli g‘oya va fikrlarni qabul qilish.
- ✓ O‘quv jarayonida o‘quvchilarning faol qatnashishlariga imkon berish.
- ✓ O‘quvchilarni ularning ustidan hech kim kulmasligiga ishontirish.
- ✓ Har bir o‘quvchini u tanqidiy mulohaza yuritishga qodir ekanligiga ishontirish.
- ✓ Tanqidiy fikrlash paydo bo‘lishini qadrlash.

Asosiy qism. Quyida kimyo fani bo‘yicha o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashlarini shakillantiruvchi topshiriqlardan na’munalar berilgan.

Vaziyat: Fazliddin va Farzona yakshanba kuni uyda tajribalar qilishga qaror qilishdi. Ular kundalik hayotda kimyoviy reaksiyalar qanday sodir bo‘lishini tushunishni istashadi. Quyidagi holatlarni o‘rganib chiqib, har birida qanday kimyoviy reaksiya sodir bo‘layotganini aniqlang va reaksiyaning turini belgilang.

1-holat: Tushlik paytida Fazliddin limon sharbatini yangi pishirilgan baliq ustiga tomizdi. Bir necha daqiqa o‘tgach, baliqning rangi o‘zgardi.

Savol: Ushbu hodisa qanday kimyoviy reaksiya bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin-?

2-holat: Farzona non pishirmoqchi edi.U xamir tayyorlash jarayonida xamirga xamirturush va shakar qo‘shdi. Bir muncha vaqt o‘tgach, xamir hajmi kattalashdi.

Savol: Bu jarayonda qanday kimyoviy reaksiya sodir bo‘lgan-?

3-holat: Farzona oshxonani tozalash uchun sirka va sodani aralashtirdi. Eritma birdan ko‘pira boshladi va pufakchalar chiqdi.

Savol: Bu kimyoviy reaksiyaning natijasida qanday gaz ajralib chiqdi-? Reaksiya tenglamasini yozing-?

4-holat: Fazliddin do‘konga chiqib ketayotib velosipedining temir qismlarida zang paydo bo‘lganini ko‘rdi.

Savol: Ushbu jarayonda qanday kimyoviy reaksiya sodir bo‘lgan?

5-holat: Farzona tug‘ilgan kun shamlari bilan tortni bezadi. Sham yonib, asta-sekin qisqarib bordi.

Savol: Sham yonish jarayonida qanday kimyoviy reaksiya sodir bo‘lyapti?

6-holat: Fazliddin muzdek gazlangan ichimlik ichayotganda undagi pufakchalar tez chiqib, asta-sekin kamayib borayotganini sezdi.

Savol: Ichimlikdagi gaz qanday kimyoviy jarayon orqali chiqib ketmoqda? Bu qanday omillarga bog‘liq?

7-holat: Farzona soati ishlamay qolganidan keyin yangi batareyaga almashtirdi. Soat yana ishlay boshladi.[8].

Savol: Batareyada qanday kimyoviy reaksiya sodir bo‘lyapti?

8-holat: Fazliddin qo‘llarini sovun bilan yuvayotganda, yog‘li dog‘lar oson yuvilib ketdi.

Savol: Sovun qanday kimyoviy xususiyatga ega? U yog‘ va suv bilan qanday ta’sirlashadi?

9-holat: Farzona grippdan tezroq tuzalish uchun limon va apelsin sharbatini ichdi. Biroq, sharbatni uzoq vaqt ochiq qoldirgach, uning ta’mi o‘zgardi va shifokor uning foydasi kamayganini aytdi.

Savol: Sharbat tarkibidagi vitamin C qanday kimyoviy o‘zgarishlarga uchragan bo‘lishi mumkin?

10-holat: : Farzona konservalangan sabzavotlarning uzoq muddat saqlanishi mumkinligini biladi, ammo u konservalarning tarkibiy qismlari qanday ishlashini tushunmoqchi.

Savol: Konservatsiya jarayonida qanday kimyoviy moddalar ishlatiladi va ular qanday reaksiyalarga sabab bo‘ladi? Tuzlash va sirka bilan konservalash jarayonida qanday kimyoviy o‘zgarishlar sodir bo‘ladi? Konservatsiya jarayoni mikroorganizmlar o‘sishini qanday to‘xtatadi?

Natijalar tahlili. Kimyo fanidan **t**anqidiy (tahliliy) fikrning ahamiyati:

- ✓ -hayotning murakkab o‘zgaruvchanlik ma'nosini tushunib yetishga yordam
- ✓ beradi;
- ✓ jamoaning ochiq fikrini rag'batlantiradi;
- ✓ aloqa, tushunish va hurmatning ikki tomonlarnaligini anglatadi;
- ✓ shaxsning rivojlanishiga sharoit yaratishi va boshqalar.

Ta’lim jarayonida tanqidiy (tahliliy) fikrlashning asoslanishi:

- O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi hamda o‘quvchi bilan o‘quvchi o‘rtasidagi o‘zaro hurmatni tarbiyalaydi.
- Mashg'ulot jarayonida o‘quvchining o‘z tajribasidan foydalaniladi.
- Ma’lum o‘quv mazmuni o‘quvchining talablariga mos va aniq tarzda
- foydalaniladi.
- Muammoni hal qilishda o‘quv materiallaridan foydalaniladi.
- Har xil fikr va qarashlar integratsiyalashadi.
- Dastlabki shart-sharoitlar qabul qilinadi va tekshirib ko‘riladi.
- O‘qituvchi bilan o‘quvchilar orasidagi yoki o‘quvchilarning o‘zlari
- o‘rtasidagi munosabatlar orqali berib boriladi.
- O‘quvchilarning mustaqil ta ’lim olishi uchun sharoit yaratiladi va ularning
- tayyorgarlik darajasiga muvofiq metodlar tanlanadi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga ta’sir etuvchi aqliy faoliyat ko‘nikmalari [5].

Esda saqlash - eng muhim fikrlash jarayoni bo‘lib, busiz o‘quv jarayonini amalga oshirib bo‘lmaydi, lekin u tanqidiy fikrlashdan tubdan farq qiladi. Kompyuterning

xotirasi har birimiznikidan anchagina yaxshiroq, lekin esda saqlash tanqidiy

fikrlashni bildirmaydi.[6] O‘quv jarayonini usiz amalga oshirib bo‘lmaydigan «notanqidiy fikrlash» turlaridan yana biri - murakkab g‘oyalarni tushunish bilan bog‘liq.Tanqidiy fikrlash tushunchasiga mos kelmaydigan yana bir fikrlash turi bu

ijodiy yoki ichki his bilan (intuitiv) sezib fikrlashdir**. [7]**Sportchi, rassom, musiqachilar miyasida ham murakkab fikrlash jarayoni sodir bo‘ladi, lekin ular

buni hatto sezmaydilar ham.

Xulosa. Ushbu topshiriqlarni bajarish orqali o‘quvchilar kundalik faoliyatimizda sodir bo‘ladigan kimyoviy reaksiyalarni tushunishadi, qanday reaksiya sodir bo‘layotganini, reaksiya tenglamasini yozishni, reaksiyaning turini aniqlashni o‘rganishadi, kimnyo fanini kundalik hayotimizga bog’laydi, fanni o‘rganishga bo‘lgan qiziqishlari yanada ortadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI:

1. Ganiyeva Sh.M. Application of pedagogical technologies in the process of teaching chemical sciences. // Academicia: an international multidisciplinary research journal Vol. 12, Issue 07, 2022.

2. Каршиева, Д. К. O‘quvchilarda kreativ fikrlashni rivojlantirishda xalqaro tadqiqotlarning o‘rni / Д. К. Каршиева, О. Н. Усмонова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2023. — № 2 (449). — С. 500-505. URL: https://moluch.ru/archive/449/98832/ (дата обращения: 24.05.2024)

3.Литвинова М.И. «Технология «кроссенс»как средство развития познавательной активности детей старшего дошкольного возраста» город Ейск 2022 год.(Стр-3)

4. Alimova F.A., Sodiqova U.B. “Kimyo fanidan kollaboratsiya va kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantirishga doir topshiriqlar ishlab chiqish metodikasi “//Aniq va tabiiy fanlarni rivojlantirishda raqamli texnologiyalarning o‘rni: muammolar va innovatsion yechimlar mavzusidagi xalqaro ilmiy-texnik konferensiya// (4-5-oktyabr.2024-yil. 3-qism. 277-bet)

5.Clarita D.T. The use of integrated lecture-laboratory approach in teaching general chemistry. 2002. CDPG000077.(pg-87)

6. Alimova F.A., Sodiqova U.B. “Kimyo darslarida XXI asr ko‘nikmalarini shakillantirishda kimyo fani o‘qituvchilarining pedagogik-psixologik jihatlari” //Ta’limni modernizatsiyalash sharoitida kimyo va uni o‘qitishdagi dolzarb masalalar: Yutuqlar,muammo, yechimlar Respublika konferensiya//(17-sentyabr 2024-yil,9-bet)

7. Alimova F.A., Sodiqova U.B. “Kimyo darslarida 4k ko‘nikmalarini integratsiyalashgan holda rivojlantirishga qatarilgan topshiriqlar ishlab chiqish metodikasi” “//Aniq va tabiiy fanlarni rivojlantirishda raqamli texnologiyalarning o‘rni: muammolar va innovatsion yechimlar mavzusidagi xalqaro ilmiy-texnik konferensiya// (4-5-oktyabr.2024-yil. 1-qism. 176-bet)

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

FARG‘ONA VODIYSI SUV HAVZALARIDA UCHROVCHI CLADOCERA TURKUMINING EKOLOGIK VA ZOOGEOGRAFIK MINTAQALAR BO‘YICHA TAHLILI

Madumarova Saodatxon Orifovna
O‘zbekiston Milliy Universiteti tayanch doktoranti
saodatxon_mo88@umail.uz
Madumarov Maqsadjon Jumanovich
Qo`qon davlat pedagogika instituti
maqsadjon_mj84@umail.uz

Annotatsiya: Hozirgi vaqtda vodiyning o‘rganilgan suv havzalarida 26 ta planktonik va 12 ta bentik-fitofil turlari ma'lum. Bentik-fitofil kompleks vakillari vodiydagi suv havzalarining Cladocera xilma-xilligiga katta hissa qo‘shganligi sababli (35,5 %), atrof-muhit monitoringini o‘tkazishda ularni hisobga olish juda muhimdir. Palearktika mintaqalarda uchrovchi o‘n tur eng ko‘p mintaqada uchrovchilardan hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: qisqichbaqasimonlar, bentik, plankton, zoogeografik mintaqa, palearktik, barqaror turlar.

Аннотация: В настоящее время в исследованных водоемах долины известно 26 планктонных и 12 бентосо-фитофильных видов. Поскольку представители бентосо-фитофильного комплекса вносят значительный вклад в разнообразие ветвистоусых ракообразных водоемов долины (35,5%), их учет при проведении экологического мониторинга весьма важен. Десять видов крачек, встречающихся в Палеарктике, являются одними из самых многочисленных в регионе.

Ключевые слова: ракообразные, бентос, планктон, зоогеографическая область, Палеарктика, устойчивые виды.

Abstract: Currently, 26 planktonic and 12 benthos-phytophilic species are known in the studied water bodies of the valley. Since representatives of the benthos-phytophilic complex make a significant contribution to the diversity of cladocerans in the water bodies of the valley (35.5%), their inclusion in environmental monitoring is very important. Ten species of terns found in the Palearctic are among the most numerous in the region.

Keywords: crustaceans, benthos, plankton, zoogeographic region, Palearctic, stable species.

KIRISH

Cladoceralar (“suv burgalari”) asosan kichik o‘lchamli shoxli qisqichbaqasimonlar bo‘lib, chuchuk suvli pelagik, qirg'oq va tubsiz zonalarda yashovchi hayvonlardir. Cladocera to‘rtta kenja turkumga bo‘linadi (Fryer, 1987): Anomopoda, Ctenopoda, Onychopoda va Haplopoda. Ko'pgina turlar kontinental chuchuk yoki sho‘r suvlarda uchraydi. Podonidae oilasidan ikkita ktenopod va bir nechta onikopodlar dengizda bo'lib, yana bir nechta ktenopod, anomopod va onikopod turlari sho‘r suvlarda uchraydi. Ko‘pchilik Cladoceralarning (Anomopoda va Ctenopoda) tanasi va qo‘shimchalari ikki pallali qobiq bilan o‘ralgan. Tananing tuzilishi noaniq va odatda bitta ko‘z va ocellus mavjud. Suv burgalari chuchuk suvlar faunasining muhim tarkibiy qismidir; ular turg‘un suvlarning oziq-ovqat tarmog‘ida ayniqsa muhimdir. Aksariyat turlar filtrli oziqlantiruvchilardir; onikopodlar va gaplopodlar yirtqich hisoblanadi. Ular odatda tsiklik partenogenez orqali ko‘payadi va populyatsiyalarda asosan urg‘ochilar ustunlik qiladi. Jinsiy dimorfizm odatda juda aniq. Jinsiy yo‘l bilan ishlab chiqarilgan diapauza tuxumlari quritishga va boshqa noqulay sharoitlarga chidamli bo‘lib, hatto qushlarning ovqat hazm qilish yo‘lidan o‘tishda ham omon qolishi mumkin [7, 17,24].

Cladocera haqidagi birinchi ma'lumotlar 17-asrga to‘g‘ri keladi; tadqiqot tarixi uch-etti asosiy bosqichga bo‘lingan (batafsil muhokama uchun qarang: [13, 6]. Cladocera turlarining kosmopolitligi haqidagi hukmron farazni rad etish bilan tavsiflangan paradigmaning muhim o‘zgarishi taxminan 1950-1980 yillarda Chydoridae taksonomiyasi va filogeniyasiga yangi yondashuv bilan sodir bo‘ldi [9, 10, 11, 12]. Keyinchalik, nokosmopolitizm tushunchasi ko‘plab morfologik, shuningdek molekulyar tadqiqotlar tomonidan qo‘llab-quvvatlandi. So‘nggi yillarda molekulyar vositalardan tobora ko‘proq foydalanish bizning Cladocera xilma-xilligi, filogeniyasi va biogeografiyasini tushunishimizga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda [3, 5, 22, 23].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Muxamadiev [20] O‘zbekistonning Farg‘ona vodiysi Cladocera lari haqida etarlicha ma’lumotlar bergan. U o‘zing bir nechta maqola va asarlarida Frag‘ona vodiysi suv xavzalarida uchrovchi turlarga tavsif keltirgan. Qolgan tadqiqotchilar tomonidan turlarga morfobiologik tavsiflar sezilarli darajada kam keltirilgan. Toshpulatov (1970), Abdinazarov (2018, 2019, 2022), Madumarov (2022) va boshqa olimlar tomonidan [1, 2, 14, 15,16, 18, 19, 21]Cladoceralarga oid tarqoq ma’lumotlar keltirib o‘tilgan.

Farg‘ona vodiysi faunasida uchrovchi turlarni Benzie (2005), Kotov va bosh. (2013), Korovchinsky va bosh. (2021) asarlari bo‘yicha tasniflashga xarakat qildik [17]. SHunday qilib, biz 1950 yillardan boshlangan Farg‘ona vodiysi kladoseralarining tur tarkibi va xilma-xilligi to‘g‘risidagi manbalarni ko‘zdan kechirdik. O‘zbekiston hududi ayniqsa Farg‘ona vodiysi suv xafzalarida bir necha yillardan beri gidrobiologik tadqiqotlar olib borilmoqda. Cladocera bo‘yicha tadqiqotlar parchalangan. Shu sababli biz Farg‘ona vodiysining ichki suv havzalaridagi umurtqasiz hayvonlarni o‘rganishga e’tibor qaratdik. Vodiyning ichki suv havzalaridan, ko‘llar, suv omborlari va baliqchilik xo‘jaligidan namunalar olindi.

NATIJALAR

Vodiyda mikro qisqichbaqasimonlarni o‘rganish bilan bog‘liq tadqiqotlar asosan planktonik turlarga qaratilgan, bentik qism vakillari sifatida deyarli kam o‘rganilgan. Tadqiqot natijasida vodiy faunasi uchun 29 ta plankton turi va bentik qismga kiruvchi 16 tur o‘rganildi (1-jadval). Natijada, hozirgi vaqtda vodiyning o‘rganilgan suv havzalarida 26 ta planktonik va 12 ta bentik-fitofil turlari ma'lum. Bentik-fitofil kompleks vakillari vodiydagi suv havzalarining Cladocera xilma-xilligiga katta hissa qo‘shganligi sababli (35,5 %), atrof-muhit monitoringini o‘tkazishda ularni hisobga olish juda muhimdir. Cladocera taksonomiyasidagi sezilarli yutuqlarga qaramay, ko‘plab guruhlar uchun ularning ekologik paydo bo‘lishi bo‘yicha ishonchli ma'lumotlar haligacha mavjud emas. Bu o‘z navbatida turlarni maqsadli qidirishni qiyinlashtiradi. Ko‘plab planktonik bo‘lmagan taksonlarning topilmalarini aniqlash muhimligini ko‘rsatadi. Bu holat ko‘pincha ma'lum bir tur kamdan-kam uchraydi degan noto‘g‘ri fikrni keltirib chiqaradi. Bu o‘z navbatida turning ekotizimga haqiqiy hissasini baholashga imkon bermaydi.

1-jadval.

Farg‘ona vodiysi Cladoceralarining asosiy ekologik guruhlarining tur xilma-xilligi

Ekologik guruhlar	Tur soni	Faunadagi turlarning ulushi (%)	Bizning tadqiqotimizdan oldin ma'lum bo‘lgan turlar soni	Farg‘ona vodiysi faunasi uchun yangi turlar soni
Bentik qism	12	31.6	3	2
Plankton qism	26	68.4	86	1
Jami	38	100	89	3

MUHOKAMA

Cladoceralarning tur tarkibini o‘rganishni davom ettirish vodiyning boshqa mamlakat hududlari uchun ma'lum bo‘lgan, ammo O‘zbekiston hududida hali topilmagan turlarni ochib berishiga shubha yo‘q. Masalan, quyidagi turlarni ko‘rib chiqish mumkin: *Diaphanosoma barchiurum* (odatda *Diaphanosoma barchiurum* bilan birga *Diaphanosoma mongolianum* tur uchrashi qayd etilgan, ammo bizning namunamizda faqat *Diaphanosoma mongolianum, D.macrophthalma* turlari topilgan), *Lathonopsis australis va L.ferganica sp., Ceriodaphnia rigaudi, Ceriodaphnia sp., Macrothrix shadini sp., Drepanomacrothrix stchelkanowzewi, Acantholeberis curvirostris, Graptoleberis testudinaria, Kurzia latissimi, Alonella nana, Alonella exigna, Alona costata, Chydorus latus, Chydorus rylowi sp., Dunhevedia crassa, Rhynchotalona rostrata* (Muhamediev (1986) tomonidan qayd etilgan bo‘lsada undan keying tadqiqotlarda uchratilmagan), *Ceriodaphnia turkestanica, Moina weismanni, Megafenestra aurita, Pleuroxus aduncus Lepadella ehrenbergii* (Abdinazarov (2018) tomonidan qayd etilgan bo‘lsada undan keying tadqiqotlarda uchratilmagan), *Daphnia umbera* (Madumarov (2022) tomonidan qayd etilgan bo‘lsada undan keying tadqiqotlarda uchratilmagan) turlari avvalgi tadqiqotlarda tasvirlangan bo‘lsada, bir muallif tomonidan qayd etilgan holos. *Daphnia galeata, D. pulex, D. longispina, Simocephalus vetulus, S. exspinosus, S.elizabethae, Scapholeberis*

mucronata, S. kingii, Moina macrocopa, M. micrura, M. rectirostris, Ilyocryptus sordidus, Bosmina longirostris, Camptocercus rectirostris, Alona archeri, Chydorus sphaericus, Pleuroxus aduncus turlari tadqiqotlar natijasida ko‘p o‘rganilgan bo‘lib “barqaror turlar” sifatida aytish mumkin.

Yer sharining turli mintaqalarida Cladoceralarning tur tarkibini notekis o‘rganish vodiy suv havzalarida aniqlangan Cladocera qisqichbaqasimonlarning geografik joylashuvini tahlil qilish natijalarida ham ma’lum iz qoldiradi (1-rasm).

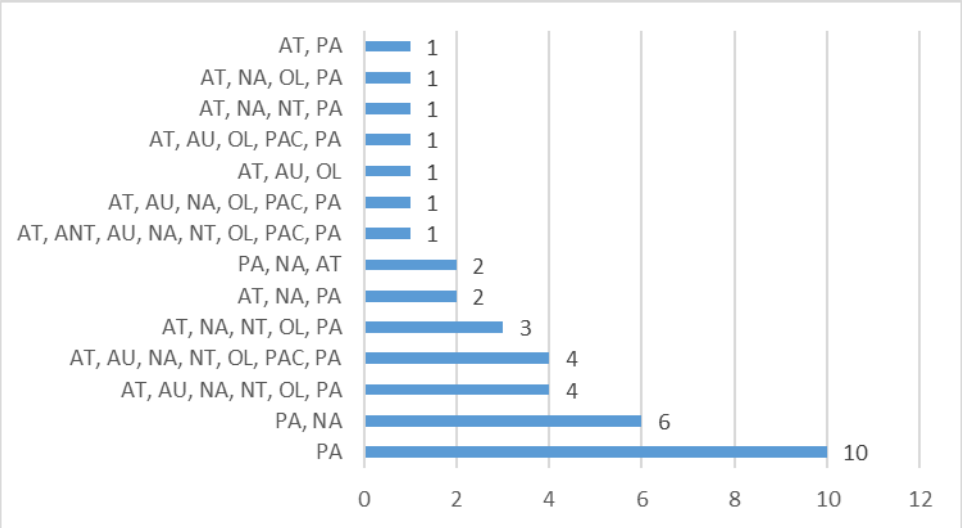

1-rasm. Farg‘ona vodiysining Cladoceralarning asosiy zoogeografik mintaqalar orasida tarqalishi.

Adabiyot ma'lumotlarini hisobga olgan holda, vodiyning Cladocera faunasida tarqalgan 38 turi aniqlandi. Zoogeografik mintaqalar bilan taqqoslarshda Forro va boshqalar (2008) asaridan foydalanildi [8, 4]. Tadqiqot tahlillari natijasida yagona bitta tur - *Bosmina longirostris* (Müller, 1785) barcha zoogeografik mintaqalarda uchrashi tahlil qilindi. Faqat Palearktika mintaqalarda uchrovchi o‘n tur (*Ovalona cambouei, Flavalona costata, Alona intermedia, Coronatella (Ephemeralona) anemae, Eurycercus (Eurycercus) lamellatus, Ilyocryptus sordidus, Leydigia acanthocercoides, Macrothrix triserialis, Moina lipini, Pleuroxus trigonellus*) qayd etildi. Palearktik, Nearktik mintaqalarda uchraydigan *Ilyocryptus agilis, Macrothrix rosea, Daphnia galeata, Daphnia similis, Simocephalus vetulus, Acroperus harpae* turlari eng ko‘p mintaqada uchrovchilardan hisoblanadi. *Diaphanosoma mongolianum, Diaphanosoma macrophthalma* turlari dunyoning Palearktik va Afrotropik mintaqalarida, *Leydigia leydigi, Daphnia magna, Scapholeberis mucronata, Moina barchiata* turlari uchta turli zoogeografik mintaqalarda uchrasa, qolgan turlar esa deyarli barcha mintaqalarda qayd etilganini ko‘rish mumkin.

Vodiy faunasida aniqlangan ayrim turlar kichikroq hududga ega bo‘lgan turlar sifatida qaralib kelajakda qayta ko‘rib chiqish mumkin bo‘lgan ob'ekti sifatida ko‘rish mumkin. Ularning geografik joylashuvi haqidagi ma'lumotlar ham dastlabki hisoblanishi mumkin.

Nafaqat Palearktikada, balki dunyoning boshqa mintaqalarida ham topilgan turlardan *Ceriodaphnia quadrangula, Daphnia longispina, Scapholeberis kingii, Pleuroxus aduncus*

turlari Afrotropik, Avstraliya, Nearktik, Neotropik, Oriental, Polearktik mintaqalarda, *Simocephalus serrulatus*, *Moina macrocopa*, *Moina micrura*, *Chydorus sphaericus* turlari Afrotropik, Avstraliya, Nearktik, Neotropik, Oriental, Tinch okeano orollari, Palearktik mintaqalarda, *Coronatella rectangular* turi Afrotropik, Avstraliya, Nearktik, Oriental, Tinch okeano orollari, Palearktik mintaqalarda, *Leydigia leydigi* turi Afrotropik, Avstraliya, Oriental mintaqalarda, *Ceriodaphnia reticulata*, *Simocephalus mixtus*, *Camptocercus rectirostris* turlari Afrotropik, Nearktik, Neotropik, Oriental, Polearktik mintaqalarda, *Daphnia pulex* Afrotropik, Nearktik, Neotropik, Polearktik mintaqalarda, *Picripleuroxus laevis* turi Afrotropik, Nearktik, Oriental, Polearktik mintaqalarda, *Daphnia magna* turi Afrotropik, Nearktik, Palearktik mintaqalarda, *Scapholeberis mucronata*, *Moina barchiata* turlari Palearktik, Nearktik, Afrotropik mintaqalarda keng tarqalgan.

XULOSA

Yuqoridagi sharh shuni ko‘rsatadiki, Farg‘ona vodiysidagi Cladoceralarning geografik joylashuvini tahlil qilish bilan bog‘liq vaziyat juda dinamik bo‘lib, tizimli pozitsiyasini qayta ko‘rib chiqish va har bir tur diapazonini aniqlashtirish bilan bevosita bog‘liq. Shuni aytish mumkinki, tadqiqot natijalariga ko‘ra, vodiyning Cladocera faunasida zoogeografik mintaqalarning ko‘p qismini qamrab oluvchi keng diapazonga ega bo‘lgan turlar aniqlangan.

O‘rganilgan turlarni barcha qismi aynan hudud palearktik mintaqa uchun xos turlar hisoblanib, *Leydigia leydigi* (Schödler, 1863) turi ushbu mintaqa uchun xos emas. Vodiy hududidagi iqlim turlari va suv havzalarining xilma-xilligi nazariy jihatdan faunaning tipik vakillarining Palearktik mintaqasiga xosligidan darak beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdinazarov, H.Kh. & Madumarov M.J. (2022) *Cladocera* Species in the Water Bodies of the Republic of Karakalpakistan and the Fergana Valley. Egyptian Journal of Aquatic Biology & Fisheries. Vol. 26 (6): 1301 – 1307.
2. Abdinazarov, X. X., Madumarov, M. J. & Haydarov, S. M. (2019) Zooplankton of Sarikamish Lake (Uzbekistan). Open Access Library Journal, 6(3), 1-8.
3. Adamowicz, S. J., P. D. N. Hebert & M. C. Marinone, 2004. Species diversity and endemism in the Daphnia of Argentina: a genetic investigation. Zoological Journal of the Linnean Society 140: 171–205.
4. Berner, D. B. & Rakhmatullaeva, G. (2001). A new species of *Ceriodaphnia* from Uzbekistan and Kazakhstan. Hydrobiologia, 442, 29-39.
5. Cox, A. J. & P. D. N. Hebert, 2001. Colonization, extinction, and phylogeographic patterning in a freshwater crustacean. Molecular Ecology 10: 371–386.
6. Dumont, H. J. & S. V. Negrea, 2002. Introduction to the class Branchiopoda. In: Dumont H. J. (ed.), Guides to the Identification of the Microinvertebrates of the Continental Waters of the World 19. Backhuys Publishers, Leiden.

7. Figuerola, J.&A. J. Green, 2002. Dispersal of aquatic organisms by waterbirds: a review of past research and priorities for future studies. Freshwater Biology 47: 483–494.

8. Forro L., Korovchinsky N. M., Kotov A. A., Petrusek A. Global diversity of cladocerans (Cladocera; Crustacea) in freshwater // Hydrobiologia (2008) 595:177–184

9. Frey, D. G., 1959. The taxonomic and phylogenetic significance of the head pores of the Chydoridae (Cladocera). Internationale Revue der gesamten Hydrobiologie 44: 27–50.

10. Frey, D. G., 1982. Questions concerning cosmopolitanism in Cladocera. Archiv fur Hydrobiologie 93: 484–502.

11. Frey, D. G., 1987. The taxonomy and biogeography of the Cladocera. Hydrobiologia 145: 5–17.

12. Fryer, G., 1987. Morphology and the classification of the so-called Cladocera. Hydrobiologia 145: 19–28.

13. Korovchinsky, N.M. & Mirabdullaev I.M. (1994) *Diaphanosoma dubium* Manuilova, 1964 and *D. excisum* Sars, 1885, new species of hydrofauna from Central Asia and Kazakhstan. Arthropoda Selecta 3 (3/4): 7-11.

14. Madumarova S., Rahimov M., Madumarov M., Tokoev A. Farg‘ona vodiysi Cladocera (Crustacea: Branchiopoda) lari ro‘yxati. FarDU. Ilmiy xabarlar. Volume 30 Issue 2, 2024-yil. 157-165 b

15. Mirabdullaev, I. M. (1993). *Moina gouldeni* n. sp. (Cladocera, Moinidae) from central Asia. *Crustaceana*, 192-196.

16. Mirabdullayev, I. M. (1998). *Moina mukhamedievi* n. sp. (Crustacea, Cladocera) from ricefields of Uzbekistan (central Asia). Hydrobiologia, 385(1-3), 11-16.

17. Muhamediev A.M. (1981). A brief outline of the hydrobiological characteristics of the reservoirs of the Ferghana Valley. Ser. natural. pp.73-93.

18. Корновчинский, Н.М., Котов, А.А., Синев, А.Ю., Неретина, А.Н. & Гарибян П.Г. (2021). Ветвистоусые ракообразные (Crustacea: Sladocera) Северной Евраазии. Т. II. М.2021. С.544.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

TOKSIK GEPATITDA KALAMUSH QON PLAZMASIDAGI ALT, AST FERMENTLARI VA BILIRUBIN MIQDORIGA GOSSITAN VA GETASANNING TA’SIRI.

***Turdiyeva Odinaxon Ma’mirovna*[1]**
***Pozilov Ma’murjon Komiljonovich*[2]**
[1]Qo‘qon davlat pedagogika instituti
[2]M.Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti, biologiya fanlari doktori, dotsent

ANNOTATSIYA Ushbu maqolada tetraxlometan (CCL_4) bilan chaqirilgan toksik gepatitda kalamushlarning qon plazmasidagi ALT, AST fermentlari va bilirubin miqdoriga gossitan va getasan polifenollarining ta’siri kversetin bilan qiyosiy o‘rganilgan. Toksik gepatit sharoitida gossitan polifenolining ALT va AST fermentlar va bilirubin miqdorini kamaytiruvchi ta’siri getasanga nisbatan faol ekanligi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: toksik gepatit, standart prototip, gepatoprotektor, virusli gepatit, ALT va AST, bilirubin, moddalar almashinuvi, jigar gepatotsidlari, qon zardobi, nekroz, jigar sirrozi.

АННОТАЦИЯ В данной статье сравнивалось влияние полифенолов госситана и гетасана на ферменты АЛТ, АСТ и билирубин в плазме крови крыс при токсическом гепатите, индуцированном тетрахлорметаном (CCL4), с кверцетином. При токсических гепатитах обнаружено, что полифенол госситан более активно, чем гетасан, снижает уровень ферментов АЛТ и АСТ и уровень билирубина.

Ключевые слова: токсический гепатит, стандартный прототип, гепатопротектор, вирусный гепатит, АЛТ и АСТ, билирубин, метаболизм, гепатоциды печени, сыворотка крови, некроз, цирроз печени.

ANNOTATION In this article, the effects of gossitan and getasan polyphenols on ALT, AST enzymes and bilirubin in blood plasma of rats in tetrachloromethane (CCl4)-induced toxic hepatitis were compared with quercetin. In toxic hepatitis conditions, it has been found that gossitan polyphenol is more active than getasan in reducing ALT and AST enzymes and bilirubin levels.

Key words: toxic hepatitis, standard prototype, hepatoprotector, viral hepatitis, ALT and AST, bilirubin, metabolism, liver hepatocides, blood serum, necrosis, liver cirrhosis.

Jigar turli xil fiziologik jarayonlarni boshqarishda muhim rol o‘ynaydi [1] va gepatotoksiklikka olib kelishi mumkin bo‘lgan ba’zi dorilarni zararsizlantirishda ishtirok etadi [2]. Tetraxlor uglerod (CCl_4) yog‘larda yaxshi eruvchan gepatotoksik moddadir. CCl_4

tomonidan kelib chiqadigan oksidlovchi stress lipidlar, oqsillar va DNK kabi hujayra tarkibiy qismlarining oksidlanishi orqali hujayraning shikastlanishiga va keyinchalik ularning o‘limiga olib keladi [3]. Shuningdek, CCl_4 yog‘lar va oqsillar bilan bog‘langanda ko‘plab to‘qimalarning peroksidativ degeneratsiyasini hosil qiladi [4]. Kalamushlarda CCl_4 - bilan chaqirilgan toksik gepatitda gepatotsitlarda bo‘ladigan bunday patofiziologik o‘zgarishlar ularning tana vazniga, absolyut jigar vazniga va uning nisbiy vazni indekslariga ta’sir etadi. Natijada toksik gepatit chaqirilgan hayvonlarning tana va jigar vaznining nazoratga nisbatan o‘zgarishiga olib keladi. Ammo ushbu jigar disfunksiyaga, tana va jigar vaznlariga ijobiy ta’sir etuvchi tabiiy o‘simlik birikmalari mavjud [5]. O‘simliklardan ajratib olingan birikmalarning hammasi ham gepatoprotektor xossalarini namoyon etavermaydi.

Hayvonlarda toksik gepatit rivojlanishiga ishonch hosil qilish uchun ularning qonidagi fermentlar va ba’zi oqsil turlari o‘zgarishlarini aniqlash lozim. Alaninaminotransferaza (ALT) va aspartataminotransferaza (AST) moddalar almashinuvida ishtirok etadi. Ushbu ferment ko‘rsatkichlarining o‘zgarishi hujayralarning nekroz jarayoni boshlangani yurak muskullari yoki jigar gepatotsidlariga zarar yetkazilayotganligi haqida signal beradi. Jigarning funksional holatiga baho berish uchun klinik tekshirishlar bilan birgalikda qondagi ALT, AST va bilirubin, miqdorlari aniqlanadi. Shu sabab aminotrasferazalar miqdorini qon zardobi tarkibida aniqlash bir qator og‘ir kasalliklarda, jumladan virusli gepatitda va jigar sirrozida muhim diagnostik test hisoblanadi.

Tadqiqot ishimizning maqsadi tetraxlometan (CCL_4) bilan chaqirilgan toksik gepatitda kalamushlarning qon plazmasidagi ALT, AST fermentlari va bilirubin miqdoriga gossitan va getasan polifenollarining [1] ta’siri kversetin bilan qiyosiy o‘rganishdan iborat.

Tadqiqot usullari. Tadqiqotlar zotsiz, vazni 180-200 g bo‘lgan oq erkak kalamushlarda olib borildi. Kalamushlarda toksik gepatit chaqirish uchun CCL_4 dan foydalanildi [2]. Hayvonlar guruhlarga ajratildi: I nazorat guruhi (sog‘lom), II guruh (CCL_4 0,5 ml/kg), III guruh (CCl_4 + kversetin 50 mg/kg), IV guruh (CCL_4 + gossitan 50 mg/kg), V guruh (CCL_4 + getasan 50 mg/kg). Kalamushlarga CCL_4 yuborilgandan keyin 21 kun o‘tib, qonda ALT (60 Yed/l) va AST (120 Yed/l) fermentlari oshgandan so‘ng, polifenollar sutkasiga bir marta 20 kun davomida *per os* usulda yuborildi.

Biokimyoviy tadqiqotlar uchun kalamushlardan olingan qon 3000 aylanish tezligida 15 minut davomida sentrifuga qilindi. Kalibrlangan grafikdan tekshiriluvchi materialni optik zichligiga mos keladigan natriy piruvatni miqdori aniqlanadi. So‘ngra 1 ml qon zardobini 37 ºS da 1 soat davomida inkubatsiya qilinishi natijasida hosil bo‘lgan piruvatning mkmol da ifodalangan ferment faolligi quyidagi formula bo‘yicha hisoblanadi.

$AST = \frac{a \cdot 2 \cdot 10}{88}$ bunda

$ALT = \frac{a \cdot 10}{88}$ bunda

10-bir ml qon zardobiga o‘tkazish uchun hisoblash koeffitsenti.

a – kalibrlash grafigi bo‘yicha topilgan piruvatning qon zardobidagi miqdori, mkg-da

88 –1 mkmol piruvatning og‘irligi, mkg-da

2- 1 soat davomida inkubatsiya qilinishidagi qayta sanalgan koeffitsent. Kalamushlar qonidagi ALT, AST va umumiy bilirubin miqdori spektrofotometr yordami optik zichlik o‘zgarishi asosida aniqlandi.

Olingan natijalar. Olingan natijalarga ko‘ra, har 3 kunda CCL_4 yuborib 21 kundan so‘ng toksik gepatitli (II guruh) hayvonlarning qonidagi ALT miqdori 203.4±20.5 Ye/l, AST 178.6±15.5 Ye/l va umumiy bilirubin miqdori 18.9±1.6 mkmol/l ni tashkil etdi (jadval). Bu esa ALT, AST va umumiy bilirubin miqdorining nazoratga nisbatan mos ravishda 2.6; 3.3; va 1.7 marta ortganligi aniqlandi. Tajriba hayvonlarida toksik gepatit rivojlanishi ularning qon plazmasidagi ALT, AST va bilirubin miqdorini keskin ortishiga olib keldi. Toksik gepatit chaqirilgan III guruh hayvonlarga standart prototip va gepatoprotektor faollikka ega kversetin flavonoidini 20 kun davomida peroral yuborildi. Kversetin yuborilgan toksik gepatitli kalamushlarning qon plazmasidagi ALT (86.6±9.4), AST (68.2±6.6) va bilirubin (12.5±1.4) miqdorlari II guruhga nisbatan mos ravishda kamayganligi aniqlandi. Toksik gepatit chaqirilgan IV guruh hayvonlarni gossitan polifenoli bilan 20 kun davolaganda ularning qon plazmasidagi ALT (97.8±10.6), AST (82.6±7.5) va bilirubin (14.8±1.3) miqdorlari II guruhga nisbatan mos ravishda 2.01; 2.16; va 1.41 marta kamayganligi aniqlandi.

Toksik gepatitda kalamush qon plazmasidagi ALT, AST fermentlari va bilirubin miqdoriga kversetin, gossitan va getasanning ta’siri.

Tajriba guruhlari	ALT Ye/l	AST Ye/l	Umumiy bilirubin mkmol/l
I guruh nazorat	77.4±6.8	54.1±4.7	10.7±1.1
II guruh tajriba (CCL4)	203.4±20.5	178.6±15.5	18.9±1.6
III guruh CCL4+kversetin	86.6±9.4	68.2±6.6	12.5±1.4
IV guruh CCL4+gossitan	97.8±10.6	82.6±7.5	13.4±1.2
V guruh CCL4+getasan	122.2±11.3	94.3±6.2	14.8±1.3

Toksik gepatit chaqirilgan IV guruh hayvonlarni esa getasan polifenoli bilan 20 kun davolaganda ularning qon plazmasidagi ALT (122.2±11.3), AST (94.3±6.2) va bilirubin (14.8±1.3) miqdorlari II guruhga nisbatan mos ravishda 1.66; 1.89; va 1.27 marta kamayganligi qayd etildi (1-jadval). Demak, o‘simliklardan ajratib olingan tabiiy birikmalar gossitan va getasan polifenoli toksik gepatitli hayvonlar qonidagi ALT, AST fermentlari va umumiy bilirubin miqdorini kamaytirib, mavjud gepatoprotektor hossaga ega bo‘lgan kversetin singari [3] korreksiyalovchi ta’sir etdi. Toksik gepatit sharoitida gossitan polifenolining ALT va AST fermentlar va bilirubin miqdorini kamaytiruvchi ta’siri getasanga nisbatan faol ekanligi tajribalarda isbotlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Абдулладжанова Н.Г., Мавлянов С.М., Салихов Ш.И., Камаев Ф.Г. Новые полифенольние соединение сем. Euphorbiaceae // ДАН РУз. – 2011. – №3. – С. 60-62.

2.Thilakchand K.R., Mathai R.T., Simon P., Ravi R.T., Baliga-Rao M.P., Baliga M.S. Hepatoprotective properties of the Indian gooseberry (Emblica officinalis Gaertn): a review // Food Funct. – 2013. – V.4:– P. 1431–41.

3.Kamisan F.H., Yahya F., Mamat S.S., Kamarolzaman M.F., Mohtarrudin N., Kek T.L., Salleh M.Z., Hussain M.K., Zakaria Z.A. Effect of methanol extract of Dicranopteris linearis against carbon tetrachloride- induced acute liver injury in rats // BMC Complement Altern Med. – 2014. V.14 (123). – P. 1-10.

4.Ritter C., Reinke A., Andrades M., Martins M.R., Rocha J., Menna-Barreto S., et al. Protective effect of N-acetylcysteine and deferoxamine on carbon tetrachloride-induced acute hepatic failure in rats // Crit Care Med. – 2004. – V. 32: – P. 2079–2083.

5.Madrigal-Santillán E., Madrigal-Bujaidar E., Álvarez-González I., Sumaya-Martínez M.T., Gutiérrez-Salinas J., Bautista M., Morales-González Á., García-Luna y González-Rubio M., Aguilar-Faisal J.L., Morales-González J.A. Review of natural products with hepatoprotective effects // World J Gastroenterol – 2014. – V. 20. (40): – P. 14787-14804.

6.Ahsan M.R., Islam K.M., Bulbul I.J. Hepatoprotective activity of Methanol Extract of some medicinal plants against carbon tetrachloride-induced hepatotoxicity in rats // Global J Pharmacol –2009. – V.3: – P.116-122.

7.Zargar S., Wani T.A. Protective role of quercetin in carbon tetrachloride induced toxicity in rat brain: biochemical, spectrophotometric assays and computational approach // Molecules – 2021. – V.26: – P. 1-12.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

YALPIZ O'SIMLIGINING TABOBATDA QO’LLANILISHI VA DORIVOR XUSUSIYATLARI

Ibragimova Hurliman Oralbay qizi
Qoraqalpog’iston qishloq xo’jaligi va agrrotexnologiyalar institutining 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Yer yuzida 500000 dan ortiq o’simlik turi ma’lum bo’lib, bu o’simliklar ichida zaharli va dorivorlik xususiyatiga ega bo’lgan turlari bor. Qadimdan insonlar xalq tabobati hamda tibbiyotdan o’simliklarni yer ustki va yer ostki qismidan foydalanib kelgan.Bugungi kunda dorivor o‘simliklarga bo‘lgan qiziqish tobora ortib bormoqda, butun dunyo pandemiyasida insonlar sog‘lig‘iga alohida e’tibor berishi, salomatlik sirlaridan xabardorligi ortishi, qarigan va surunkali kasalliklarga chalingan insonlar immun tizimini faollashtirish uchun tabiiy vositalarni afzal ko‘rishi, tabiiy vositalarning mutloq zararsizligi va foydasi ushbu sohada ilmiy tadqiqotlarga investitsiyalar hajmining va xalqaro bozorlardagi dorivor o‘simliklarga bo‘lgan talabning keskin ortishiga sabab bo‘ldi.

Kalit so'zlar: mentol, validol, dorivor, zaharli, mentha aquatica, terpenoid, flavanoid, mentil asetat

Аннотация: На земле известно более 500 000 видов растений, и среди этих растений есть виды, обладающие ядовитыми и лечебными свойствами. С давних времен люди использовали растения из надземной и подземной части в народной медицине и медицине. Сегодня интерес к лекарственным растениям все больше усиливает предпочтение природным средствам для активации иммунной системы людей. старых и страдающих хроническими заболеваниями, абсолютная безвредность и польза природных средств, объем инвестиций в научные исследования в этой области и международное вызвало резкое увеличение спроса на лекарственные растения на рынках.

Ключевые слова: ментол, валидол, лекарство, ядовитый, мята водная, терпеноид, флаваноид, ментол ацетат

Abstract: More than 500,000 species of plants are known on earth, and among these plants there are species with poisonous and medicinal properties. Since ancient times, people have been using plants from the above-ground and underground parts of folk medicine and medicine. Today, the interest in medicinal plants is increasing more and more. the preference of natural means to activate the immune system of people who are old and suffering from chronic diseases, the absolute harmlessness and benefit of natural means, the amount of investment in

scientific research in this field and the international caused a sharp increase in the demand for medicinal plants in the markets.

Key words: menthol, validol, medicine, poisonous, water mint, terpenoid, flavanoid, menthyl acetate

Mavzuning dolzarbligi: 2020-yilda dunyo mamlakatlarida dorivor o‘simliklar asosidagi vositalar aylanmasi 100,9 mlrd dollarni tashkil etgan bo‘lsa, yillik o‘sish 7,2 % dan iborat bo‘lgan. O‘zbekiston tabiiy va geografik jihatdan dorivor o‘simliklarga boy hudud hisoblanib, respublikada tabiiy holda mavjud 4500 turga yaqin yuksak o‘simliklarning 1200 ga yaqini dorivorlik xususiyatiga ega.Jumladan, 2020-yilda dunyo mamlakatlarida dorivor o‘simliklar asosidagi vositalar aylanmasi 100,9 mlrd dollarni tashkil etgan bo‘lsa, yillik o‘sish 7,2 % dan iborat bo‘lgan. O‘zbekiston tabiiy va geografik jihatdan dorivor o‘simliklarga boy hudud hisoblanib, respublikada tabiiy holda mavjud 4500 turga yaqin yuksak o‘simliklarning 1200 ga yaqini dorivorlik xususiyatiga ega.[1]

Obekti va predmeti: Bugungi kunda tabiiy dori vositalarini ishlatish, dorivor o‘simliklarni madaniylashtirish va xom ashyosini ko‘paytirishga katta e’tibor berilmoqda. Dorivor o‘simliklar (lat. Plantae medicinalis) – bu xalq tabobatida, tibbiyotda yoki veterinariya amaliyotida, profilaktika va davolash maqsadida ishlatiladigan o‘simliklarga aytiladi. Xalqaro tabiatni qo‘riqlash ittifoqi (IUCN) ma’lumotiga ko‘ra, tibbiyotda 21 mingga yaqin dorivor o'simliklar ishlatiladi. Dorivor o‘simliklarning yillik aylanmasi 3,26 mlrd. dollarni tashkil etadi. [1]

Xitoy, Hindiston, Germaniya davlatlari dorivor o‘simliklar eksporti bo‘yicha yetakchi davlatlar qatoriga kiradi.Aytish joizki, sohaning rivojlanib borishi barobarida aholining tabiiy dori vositalariga qiziqishi va iste’moli ko‘payib, xabardorligi ortib bormoqda. Bu boradagi ishlarni yana-da kuchaytirib, aholining nafaqat iste’mol madaniyatini oshirish, balki o‘z tomorqalarida dorivor o‘simliklar yetishtirishga jalb etish, “bir mahalla – bir mahsulot” tamoyili asosida klasterlar va eksport qiluvchilar hamkorligida dorivor o‘simliklarni ekish, birlamchi qayta ishlab, ichki va tashqi bozorlarga yo‘naltirish orqali o‘z-o‘zini band qilish, aholi daromadini ko‘paytirish lozim.

Yalpiz (Mentha × piperita) — suv yalpizi va yalpiz o‘rtasidagi gibrid [2] Yevropa va Yaqin Sharqda mahalliylashtirilgan. O'simlik hozirda dunyoning ko‘plab mintaqalarida keng tarqalgan. U vaqti-vaqti bilan yovvoyi holatda uchraydi.Yalpiz turkumi 25 tadan ortiq turni o‘z ichiga olgan bo‘lsa-da, eng ko‘p ishlatiladigani mentha×piperita hisoblanadi.. M. × piperita va M. haplocalyx ikkalasi ham mentol va mentonning manbalari sifatida tan olingan, pazandachilik va dorivor mahsulotlar uchun ishlatiladigan eng qadimgi o‘tlar qatoriga kiradi.

Yalpiz birinchi marta 1753-yilda Karl Linney tomonidan Angliyada to‘plangan namunalardan tasvirlangan; u uni alohida bir tur sifatida ko‘rib chiqdi[3] lekin hozirda u gibrid ekanligi aniqlangan. Bu o‘tsimon, ildizpoyali, ko‘p yillik o‘simlik bo‘lib, bo‘yi 30–90 cm gacha o‘sadi. Barglari uzunligi 4–9 cm kengligi 1.5–4 cm . Gullari binafsharang, uzunligi 6–8 mm.

Gullash davri yozning o‘rtalaridan oxirigacha davom etadi. Xromosoma soni o‘zgaruvchan bo‘lib, 2n soni 66, 72, 84 va 120 qayd etilgan[4].Yalpiz — tez o‘sadigan o‘simlik; bir marta unib chiqsa, atrofga juda tez tarqaladi. Yalpiz odatda nam, soyali joylarda yaxshi o‘sadi va yer osti ildizpoyalari bilan ko‘payadi. Ular tez o‘sadi va yer doimiy nam bo‘lsa, ildizpoyalari orqali atrofni tez qoplab oladi. Uy bog‘bonlari tarqalishni cheklash uchun konteynerlarda o‘stiriladi.

Yalpiz o’simligining turlari:

-- Menta × piperita „Shokolad yalpizi“. Uning gullari pastdan yuqoriga ochiladi; uning ta’mi mashhur qandolat mahsulotlari bo‘lgan Andes Chocolate Mints ning lazzatini eslatadi.[5]

-- Mentha × piperita 'Citrata’ bir qator navlarni o‘z ichiga oladi, jumladan, 'odekolon suvi' yalpizi, greyfurt yalpizi, limon yalpizi va apelsin yalpizi. Uning barglari xushbo‘y va tuksizdir.[6]

-- " Todd’s Mitcham ", 1950-yillarning o‘rtalarida Brukhaven milliy laboratoriyasida atom bog‘dorchiligining naslchilik va sinov dasturidan ishlab chiqarilgan verticilliumga chidamli nav. [7]

Yalpiz tarkibida mentol miqdori yuqori. Efir moyi tarkibida menton va karboksil efirlari, xususan, mentil asetat ham mavjud[8]. Quritilgan yalpizda odatda 0,3-0,4% mentol (7-48%), menton (20-46%), mentil asetat (3-10%), mentofuranni (1-17%) ichiga olgan uchuvchi yog‘ mavjud. Yalpiz moyi tarkibidagi oz miqdorda bo‘lgan birikmalar limonen, pulegon, karyofillen va pinen. Yalpiz tarkibida eriotsitrin, hesperidin va kaempferol 7-O-rutinosid kabi terpenoidlar va flavonoidlar mavjud[9]

Yalpiz moyi tabiiy pestitsidlarning yuqori konsentratsiyasiga ega. Ba’zi zararkunanda hasharotlarni, shu jumladan chivinlarni daf etishi ma’lum va bog‘dorchilikda qo‘llanadi. Bundan tashqari, kemiruvchilarni haydash uchun keng qo‘llanadi.[10]. Yalpizdan olingan efir moyining kimyoviy tarkibi (Mentha × piperita L.) GC/FID va GC-MS tomonidan tahlil qilingan. Asosiy tarkibiy qismlar mentol (40,7%) va menton (23,4%). Qo‘shimcha komponentlar (±) — mentil asetat, sineol, limonen, beta-pinen, beta-karyofilin.[10]

Yalpiz moyi irritabiy ichak sindromi uchun qisqa muddatli davolash potentsiali bo‘yicha dastlabki tadqiqotlar ostida va an’anaviy tibbiyotda kichik kasalliklarda qo‘llanishi taxmin qilingan. Yalpiz moyi va barglari mushak og‘rig‘i, asab og‘rig‘i, qichishishdan xalos bo‘lish yoki xushbo‘y hid sifatida qo‘llanilganda sovutish ta’siriga ega [11]. Yalpiz moyining yuqori dozalari (500 mg) shilliq qavatning qichishish xususiyati keltirib chiqarishi va ko‘ngil aynishini keltirib chiqarishi mumkin.

Xulosa. Yalpiz ildizlari radiyni to‘playdi, shuning uchun o‘simlik radioaktiv ifloslangan tuproqni fitoremediatsiya qilishda samarali bo‘lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. https://www.agro.uz

2. Frampton, Alex. The Complete Illustrated Book of Herbs. The Reader's Digest Association, 2011. OCLC 748502326.

3. Linnaeus, C. (1753). Species Plantarum 2: 576-577.

4.https://oilsesense.com/pages/mentha-x-piperita-peppermint-flora-of-northwest-europe

5.https://www.mountainvalleygrowers.com/menpiperitachocolate.htm Mountainvalleygrowers.com.

6. https://hortiplex.gardenweb.com/plants/p1/gw1025621.html Hortiplex.gardenweb.com (2007-yil 12-sentyabr).

7.Thomson Healthcare. PDR for Herbal Medicines, 4th, 2007 — 640-bet. ISBN 978-1-56363-678-3.

8. Jullien, Frédéric; Diemer, Florence; Colson, Monique; Faure, Olivier (1998). "An optimising protocol for protoplast regeneration of three peppermint cultivars (Mentha x piperita)". Plant Cell, Tissue and Organ Culture

9. Dolzhenko, Yuliya; Bertea, Cinzia M.; Occhipinti, Andrea; Bossi, Simone; Maffei, Massimo E. (2010). "UV-B modulates the interplay between terpenoids and flavonoids in peppermint (Mentha × piperita L.)". Journal of Photochemistry and Photobiology B: Biology 100 (2): 67–75.

10. Schmidt, E.; Bail, S.; Buchbauer, G.; Stoilova, I.; Atanasova, T.; Stoyanova, A.; Krastanov, A.; Jirovetz, L. (2009). "Chemical composition, olfactory evaluation and antioxidant effects of essential oil from Mentha x piperita". Natural Product Communications 4 (8): 1107–1112.

11.„Peppermint oil“ National Center for Complementary and Integrative Health, US National Institutes of Health, Bethesda, MD (2016)

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

MYOSOTIS ASIATICA (VESTERGR.) SCHISCHK. & SERG. (BORAGINACEAE) GEOGRAFIK TARQALISGI VA GEOFAZOVIY TAHLIL

Mamadaminova Dilnoza Mamatqulovna
Samarqand “Sharq tabobati” ITI II bosqich tayanch doktorant
, “Sharof Rashidov” nomidagi SamDu
b.f.d.prof ***Xaydarov X.Q***

Annatatsiya: Myosotis asiatica (vestergr) Schischk & Serg Alpestres seksiyasiga mansub tur bo‘lib, asosan Toshkent va Jizzax viloyatlarida tarqalgan. 2024-yilda olib borilgan dala tadqiqotlarida M. asiatica Molguzar va Shimoliy Turkiston botanik-geografik rayonlari florasida yangi o‘sish nuqtalari aniqlandi. Ushbu tadqiqotda M. asiatica dengiz sathidan 1700 va 3200 m balandliklarida uchrashi qayd etildi. Osiyo bo‘tako‘zi ning geografik tarqalishi to‘r tizim asosida xaritalash uslubidan foydalanib chuqur tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: Myosotis, Alpestres, Molguzar, Qurama, ArcGIS, GeoCAT.

Аннотация Myosotic asiatica (vestergr)Schischk & Serg — вид, относящийся к секции Alpestres, распространенный преимущественно в Ташкентской и Джизакской областях. Проведенные в 2024 г. полевые исследования выявили новые точки роста во флоре M. asiatica Мольгузарского и Северо-Туркестанского ботанико-географических районов . Место распространения M. asiatica в данном исследовании M. asiatica была зарегистрирована на высоте 1700 и 3200 м над уровнем моря. Географическое распространение азиатской незабудки было подробно проанализировано с использованием метода картографирования.

Ключевые слова; Myosotis, Alpestres, Мальгузарский, Кураминский, ArcGIS, GeoCAT.

Annotation: Myosotis asiatica (Vestergr) is a species belonging to the Alpestres section of Schischk & Serg, primarily distributed in the Tashkent and Jizzakh regions. In a field study conducted in 2024, new growth points of M. asiatica were identified in the botanical-geographical regions of Malguzar and North Turkestan. In this study, M. asiatica was recorded at altitudes of 1700 and 3200 meters above sea level. The geographical distribution of the M. asiatica was analyzed in depth using a mapping method based on the grid system.

Keywords: Mosotis, Alpestes, Malguzar, Kurama, ArcGis, GeoCat.

KIRISH

Boraginaceae oilasiga mansub o‘simliklar — mo‘tadil, subtropik va tropik mintaqalarda tarqalgan bo‘lib, 100 dan ortiq turkum va 2000-2500 turdan iborat katta oila hisoblanadi.

Mazkur oilaning O‘rta Yer dengizi mintaqasida taksonomik xilma-xilligi yuqori, sovuqroq mintaqalarda esa nisbatan kam namoyon bo‘ladi [9, 13]. Boraginaceae oilasiga mansub turlarning yarmidan ko‘pi 10 ta yirik turkumlarga tegishlidir. Jumladan; *Cordia* L., *Cynoglossum* L., *Heliotropium* Tourn. ex L., *Myosotis* L, *Lappula* Moench, *Onosma* L. va boshqalar, qolgan turkumlar kam sonli turlardan tashkil topgan. Govzabondoshlar oilasi vakillarini tadqiq etishga bag‘ishlangan aksariyat tadqiqotlarda oilaga mansub turlar ko‘pincha cho‘l (tekislik)ga nisbatan adir va tog‘ mintaqalarida keng tarqalish diapozonga ega ekanligi qayd etilgan[14].

Boraginaceae (Govzabondoshlar) oilasining aksariyat turkumlari biologik faol moddalarga boy, tibbiyotda va xalq tabobatida katta ahamiyatga ega. Mana shunday turkumlar orasida *Myosotis* L ham uchraydi, ushbu turkum biologik xususiyatlarga boy bir qancha turlardan tashkil topgan. *Myosotis* L. – Govzabondoshlar oilasining yetakchi turkumidan biri sanaladi. U asosan yer sharining mo‘tadil zonalarida tarqalgan. Bu turkum 100 ga yaqin turlardan iborat, bir nechta taksonlari tropik zononing alp mintaqalarida tarqalgan [9, 13]. Biroq, ba’zi taksonomist olimlar tomonidan turkum 200 dan ortiq turlarni o‘z ichiga olishi to‘g‘risida ma’lumotlar keltirilgan. Shuningdek, POWO (Plants of the World Onlane (https://powo.science.kew.org/taxon/urn: lsid:ipni.org:names:30010296-2)) 185 ta va GBIF (Global Biodiversity Information Facility (https://www.gbif.org/ru/species/2925668)) singari xalqaro ma’lumotlar ba’zasida esa 220 dan ortiq turlari qayd etilgan. Turkum turlarini kelib chiqishi va tarqalishi ikkita xilma-xillik markaziga ega: 1. G‘arbiy Evrosiyoda, bu erda taxminan 60 ortiq takson uchraydi va turli mintaqalarda tarqalgan [Al-Shehbaz, 1991]; 2. Yangi Zelandiyada, bu yerda taxminan 35dan ortiq turi tarqalgan [12]Ushbu ikki mintaqadan tashqarida turkum vakillari Shimoliy Amerika, Janubiy Amerika, Afrikada tarqalgan. Shuningdek, Yangi Gvineya va Avstraliyada esa cheklangan diapozonga ega bo’lib , 10 dan kam bo‘lgan kamyob turlari tarqalgan [9]. Eronda (15 ta), Markaziy Osiyoda (12 ta), Turkmanistonda (2 ta), Qirg‘izistonda (5 ta), Qozog‘istonda (12 ta), Tojikistonda (5 ta), O‘zbekistonda (7 ta) hududlarida tarqalgan [1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 11]. Tadqiqot hududi hisoblangan Jizzax viloyatida 5 turi o‘sadi. Shuningdek, “Кадастр флоры Узбекистана: Джизакская область” nomli monografiyada ham mazkur hududda turkumni 5 turi uchrashi to‘g‘risida ma’lumotlar qayd etilgan [7].

Myosotis asiatica (vestergr.) schischk. & serg. (Osiyo bo‘tako‘zi) — *Alpestres* (T.N.Pop.) O.Nikiforova seksiyasiga mansub tur bo‘lib, hayotiy shakliga ko‘ra ko‘p yillik o‘t. Osiyo bo‘tako‘zi O‘zbekiston florasida Korjontov, Chotqol va Turkiston tizmalarida uchraydi [6].

Ushbu tadqiqotda *Myosotis asiatica* biogeografiyasi to‘r tizimli xaritalash asosida tahlili qilindi.

Materiallar va metodlar

Ma’lumot yig‘ish va manbalar

2023-yilda Jizzax viloyatida olib borilgan. Dala tadqiqotlari davomida turning o‘sish nuqtalaridan gerbariy namunalari olindi va saqlash uchun Samarqand davlat universiteti gerbariysiga (SAM) topshirildi. Shuningdek, tadqiqotlar uchun O‘zbekiston milliy gerbariysi (TASH) fondida saqlanayotgan namunalar, Global Biodiversity Information Facility (GBIF, www.gbif.org) [15], plantarium.ru [16], iNaturalist [17] singari onlayn platformalaridan foydalanilgan. Jamlangan namunalar Google Earth Pro 7.1 dasturi yordamida georeferenslangan.

Metodlar

Turning yuqori aniqlikdagi tarqalish xaritasi o‘sish nuqtalari asosida ArcGIS version 10.6.1 dasturida WGS 1984 (World Geodetic System 1984) proektsiyasida yaratildi. GeoCAT dasturi yordamida turning gefazoviy tahlili amalga oshirildi.

Natijalar

Myosotis asiatica (Vestergr.) Schischk. & Serg., in Krylov, Fl1`. Sibir. Occ., ed. 2 ix. 2272 (1937).

1. Botanik tavsifi

Ko‘p yillik tuganakli ko‘p poyali past bo‘yli hisoblanadi. O’simlikning balandligi 5-20 smda o‘sadi. Ildizpoyasi qalin, to‘q qo‘ng‘irrang, ildizi shunursumon popukli. Poyasi shoxlanmagan, to‘g‘ri, ko‘p sonli, soni 3-8 ta (15 ta), asosi nobut bo’lgan barg qoldiqlari va ingichka do‘ppaygan (qappaygan, tarvaqaylagan) tuklar bilan qoplangan. Ildiz oldi rozetka barglarining uzunligi 1-5 sm, eni 3-10 mm bo‘lib, elliptik yoki cho‘zinchoq-elliptik shaklda, bandlarda joylashgan bo‘lib, band uzunligi plastinkadan 2,5 martagacha uzun. Barglarning ustki qismi tik joylashgan tuklar bilan qoplangan, pastki qismi esa tuksiz yoki faqat tomirlari bo‘ylab siyrak (kam) tukli. Poya barglari lansetsimon, cho‘zinchoq, uzunligi 1-7 sm, eni 2-8 mm, bo‘lib, bandsiz (o‘troq) va qisqa uchli. Gullari zich qisilgan kalta gajakchalarda, gulbandlarda, gullagandan keyin kosachadek yoki undan biroz uzunroq; kosachasi uchdan ikki qismi va undan chuqurroq kesilgan, lansetsimon-chiziqli, uchli, mevalagan vaqtida tarqoq bo‘laklarga bo‘linib ketadi, pastki qismi tik, yuqori qismi esa egilgan qalin tuklar bilan qoplangan. Gultoji ko‘k rangda, diametri 0,7-0,9 sm, cheti egilgan, silindrsimon naychadan 1,5-2 barobar uzun. Eremalari tor ellipssimon, uzunligi 2-2,5 mm bo‘lib, uchi to‘ntoq (o‘tmas) va yuqori qismida keng qanotchali; areolasi keng ellipssimon shaklda.

May va iyun oylarida gullaydi, urug‘lari iyul oyida yetiladi.

Ekologiyasi: Toshli, shag‘alli yon bag‘irlarda va maysazorlarida, erigan qor yaqinida, o‘rta va yuqori tog‘ kamarlarida o‘sadi.

A- M.asiatica umumiy ko'rinishi, B- gulining tuzilishi

2 . Biogeografiyasi

Ovchinnikova S.V. (2022) keltirgan ma’lumotlar ko‘ra, O‘zbekiston hududida turning tarqalish areali G‘arbiy Tiyonshon (Ugom-Piskom va G‘arbiy Chotqol botanik-geografik rayonlari) va Kuxiston (Shimoliy Turkiston botanik- geografik rayoni (keyingi o‘rinlarda BGR)) okruglari hududida uchraydi. *Myosotis asiatica* tabiiy yashash joylarining katta qismi Chotqol tizmasining katta Chimyon hududida joylashgan. Turkiston tizmasida esa kichik maydonlarida uchraydi.

2024-yilda olib borilgan tadqiqotlar davomida Kuxiston okrugining Shimoliy Turkiston BGR hududining BB220 indeksida *M. asiatica* 3 yangi o‘sish nuqtalari aniqlandi (1-rasm). Mazkur okrugning Molguzar BGR hududining BC218 indeksida, dengiz sathidan 2100 va 2150 m balandliklarida 2 ta yangi populyatsiyasi topildi (1-rasm). Har ikki populyatsiyasidagi individlar soni 100 tadan oshmaydi, individlarning taxminan 60% yetilgan generativ davrda, 40% esa yosh va yetilayotgan individlarni tashkil qiladi.

Bundan tashqari, N.Yu. Beshko tomonidan Qurama BGR (G‘arbiy Tiyonshon okrugi) hududining h=2483 balandligidan yangi populyatsiyasi topilgan (1-rasm (https://www.inaturalist.org/observations/165071171)).

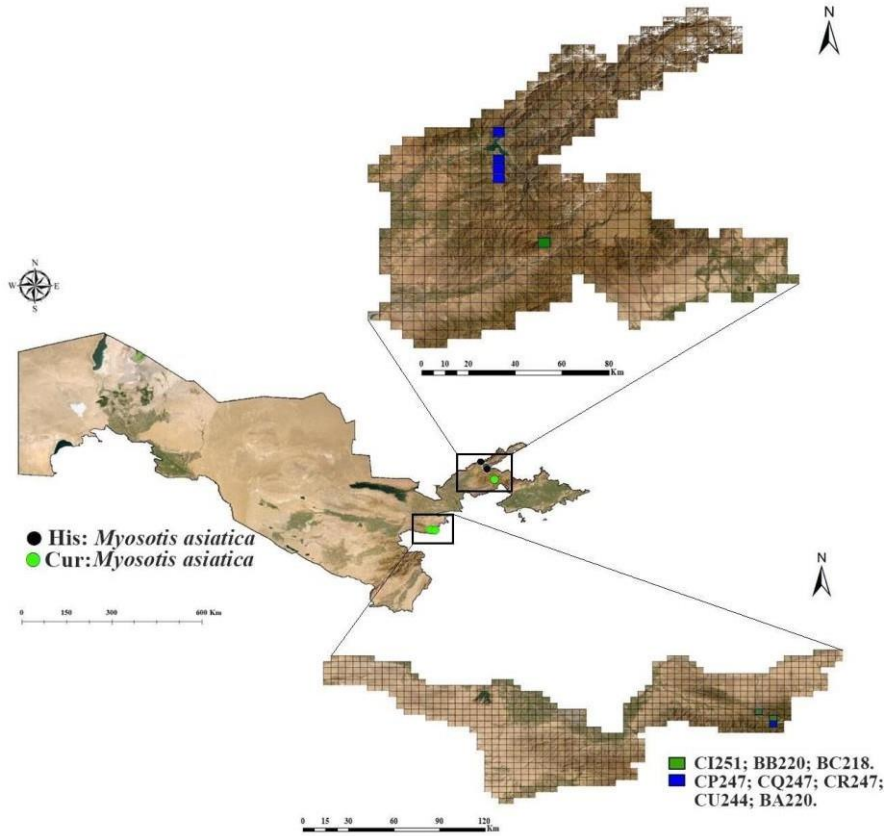

1-rasm. *Myosotis asiatica* (Vestergr.) Schischk. & Serg. tarqalish xaritasi.

Dala tadqiqotlari va barcha jamlangan ma’lumotlarni tahlil qilish natijalariga ko‘ra, *M. asiatica* dengiz sathidan 1700-3200 m balandliklarda tarqalganligi aniqlandi (2-rasm). Tur asosan 2000 m dan 2500 m gacha bo‘lgan balandlik oralig‘ida nisbatan keng diapazonida ega (2-rasm). 2500-3200 m balandlik oralig‘ida esa kam tarqalgan. Ovchinnikova S.V. (2022) tomonidan mazkur tur dengiz sathidan 2500-2800 m balandliklarda uchrashi qayd etilgan. Ammo, olib borilgan dala tadqiqotlar va GBIF, plantarium.ru, iNaturalist singari onlayn platformalardan to‘plangan ma’lumotlar turni quyi tog‘ mintaqasida ham tarqalganligini ko‘rsatdi. Shu o‘rinda shuni alohida takidlash joizki floristik tadqiqotlar o‘simliklar biogeografiyasiga oid yangi ma’lumotlarni to‘plash imkonini beradi.

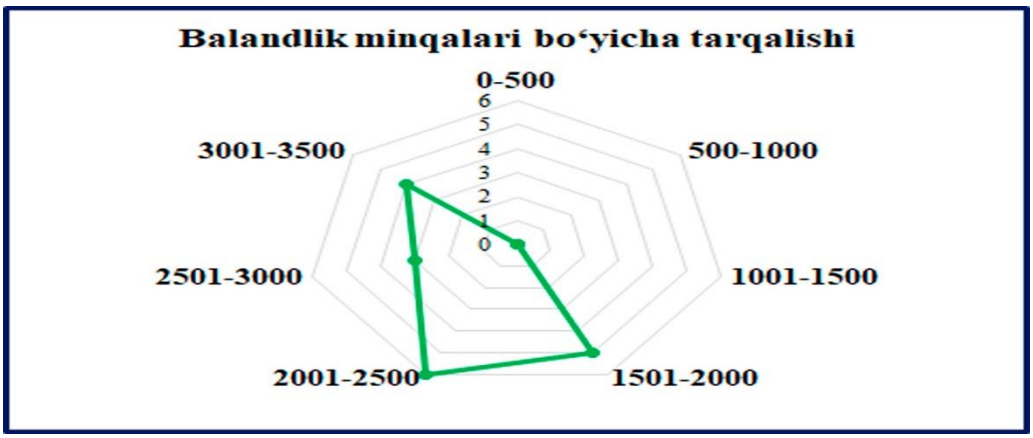

2-rasm. *Myosotis asiatica* balandlik mintaqalari bo‘yicha tarqalishi.

2. Geofazoviy tahlili

Osiyo bo‘tako‘zi dala tadqiqotlari davomida to‘plangan namunalari hamda O‘zbekiston Miliy gerbariysi (TASH) fondida saqlanayotgan gerbariylar (25 dona), GBIF va iNaturalist kabi onlayn platformalardan olingan geobog‘langan ma’lumotlar yordamida geofazoviy tahlili (http://geocat.kew.org/) va IUCN (2022) amalga oshirildi va IUCN (2019) tamoyillari bo‘yicha kamyoblik maqomi baholandi. Tahlil natijalari tarqalish maydoni (EOO) –4,675,117.117 km^2 (VU) va populyatsiyalari egallagan maydon (AOO) –2,196 km^2 (EN) ko‘rsatdi (3-rasm). Yuqoridagi natijalarni inobatga olgan holda, *M. asiatica* Tabiatni Muhofaza Qilish Xalqaro Ittifoqi (IUCN) tomonidan ishlab chiqilgan mezon va toifalar asosida populyatsiyalar egallangan maydoniga bo‘yicha (AOO) NT toifasida – zaif holatga yaqin deb baholandi [10, 18].

3-rasm. *Myosotis asiatica* uchun geofazoviy tahlil natijalari

Xulosa

Myosotis L. turlarining kelib chiqishi va tarqalishi ikkita xilma-xillik markaziga ega - biri G‘arbiy Evrosiyoda, ikkinchisi Yangi Zelandiyada. Turkumning cheklangan diapozonga ega kamyob turlari Yangi Gvineya va Avstraliyada tarqalgan. Markaziy Osiyo hududida 12 turi, xususan O‘zbekiston florasida esa 7 turi uchraydi. Tadqiqot hududi hisoblangan Jizzax viloyatida 5 turi o‘sadi. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Botanika instituti olimlari (K.Sh. Tojibayev, N.Yu. Beshko va boshqalar) tomonidan yozilgan Jizzax kadastri nomli monografiyada ham mazkur hududda turkumni 5 turi uchrashi to‘g‘risida ma’lumotlar qayd etilgan. Ushbu tadqiqotda tadqiq etilayotgan *M. asiatica* O‘zbekiston hududida G‘arbiy Tiyonshon (Ugom, Piskom va Chotqol) va Pomir-Oloy (Turkiston va Molguzar) tog‘ tizmalari hududida uchraydi. *Myosotis asiatica* tabiiy yashash joylarining katta qismi Chotqol tizmasidan tashqari Turkiston tizmasida uchrashi aniqlandi, Molguzar tizmasida esa kichik maydonlarida yangi populyatsiyalari mavjudligi qayd etildi. Osiyo bo‘tako‘zining geografik tarqalishi to‘r tizim asosida xaritalash uslubidan foydalanib chuqur tahlil qilindi. Balandlik mintaqalari bo‘yicha tarqalishiga oid yangi ma’lumotlar qayd etildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдуллаева М.Н. Род. Myosotis L. – Незабудка (Boraginaceae) // Определитель

растений Средней Азии, // Т. 9. Ташкент: Фан, 1986. – С. 117-122.

2. Зокиров К.К. Род Myosotis L. – Незабудка Флора Узбекистана // Ташкент: АН УзССР, 1961. Т. V. – С. 229-251.

3. Кощенко Л.И. Сем. Бурачниковые (Род. Myosotis L. – Незабудка // Флора Киргизской ССР, Фрунзе: АН КирССР, 1964. Т. X. – С. 62-66.

4. Никитин Б.Б. Myosotis L. – Незабудка // Флора Туркмении, Ашхабад: АН ТуркССР, 1954. Т. V. – С. 117-118.

5. Орозова А.И. Сем. Бурачниковых (Род. Незабудка – Myosotis L. // Флора Казахской ССР, Алма-Ата: АН КазхССР, 1962. Т. VII. – С. 196-202.

6. Овчинникова С.В. Сем. Boraginaceae Флора Узбекистана // Ташкент: Фан, 2022. Т. IV. – С. 97-106.

7. Тожибаев К.Ш., Бешко Н.Ю., Эсанкулов А.С., Батошов А.Р., Азимова Д.Э. Кадастр флоры Узбекистана: Джизакская область. – Ташкент: Zamin nashr, 2021. – 368 с.

8. Чикавина А.П. Сем. Boraginaceae (Род. Незабудка, Марзангўш– Myosotis L. // Флора Таджикской ССР, Ленинград: ЛН ТаджССР, 1984. Т. VII. – С. 421-425.

9. Al-Shehbaz I.A., 1991. The genera of Boraginaceae in the Southeastern United States. J. Arnold Arboretum, Suppl. Ser. 1, 1–169.

10. Bachman S., Moat J., Hill A.W., De La Torre J., & Scott, B. Supporting Red List threat assessments with GeoCAT: geospatial conservation assessment tool //ZooKeys. 2011. №150. – P. 117.

11. Sherafati, M., Kazempour Osaloo, S., Khoshsokhan Mozaffar, M., Esmaeilbagi, S., & Saadati, N. (2014). Molecular phylogeny of the genus Myosotis (Boraginacea) based on nrDNA ITS sequences. Taxonomy and Biosystematics, 6(19), 85-96.

12. Shinkarenko Yu.V (2008) Content of flavonoids in plant species of genus Myosotis L. Chem Sustain Dev 16:593–598.

13. Winkworth R.C., Grau J., Robertson A.W., & Lockhart P.J. (2002). The origins and evolution of the genus Myosotis L. (Boraginaceae). Molecular Phylogenetics and Evolution, 24(2): 180-193.

14. Xu, Z., Chang, L., Xu, Z., & Chang, L. (2017). Boraginaceae. Identification and Control of Common Weeds: Volume 3, 149-161.

15. Global Biodiversity Information Facility (GBIF, www.gbif.org)

16. https://www.plantarium.ru

17. https://www.inaturalist.org

18. https://www.geocat.kew.org/editor

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

ORCID: 0000-0002-1059-3271

FERULA LINDL TURKUMI BA’ZI TURLARIDA UCHROVCHI QANDALALAR (HETEROPTERA) TUR XILMA-XILLIGI

U.N.Usanov[1]., F.Z.Xalimov[2] ., N.U.Umirov[3]
Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti[1]
usanov0892@gmail.com,+998938575596
Samarqand davlat universiteti dotsent[2]
Jizzax davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi[3]

Annotatsiya: Ushbu maqolada cho‘l, adir, tog‘ va yaylov mintaqalarida o‘suvchi *Ferula* Lindl turkumining 6 ta turida uchrovchi yarimqattiqanotlilar tur tarkibi taxlil qilingan bo‘lib, 8 oilaga mansub 27 tur qandalalar aniqlangan. Qandalalarning eng yuqori xilma-xilligi *F. kuhistanica* da qayd etilgan bo‘lsa (7 ta oilaga mansub 18 tur), *Ferula ovina* turida faqatgina 2 ta oilaga mansub 3 tur qandala qayd etilgan.

Kalit so‘zlar: *F. Kokanica, F. assa-foetida, F. Kuhistanica, F. Samarkandica, F. Dshizakensis, F.Ovina,* Miridae, Reduviidae, Pentatomidae, Scutelleridae, Rhopalidae, Heterogastridae, Coreidae, Nabidae.

Аннотация: В статье проанализирован видовой состав гемивечников, обнаруженных у 6 видов рода Ferula Lindl, произрастающих в пустынных, холмистых, горных и пастбищных районах, и выявлено 27 видов, принадлежащих к 8 семействам. Наибольшее разнообразие кандал отмечено у F. kuhistanica (18 видов, принадлежащих к 7 семействам), тогда как у Ferula ovina отмечено лишь 3 вида кандал, принадлежащих к 2 семействам.

Ключевые слова: *F. Kokanica, F. assa-foetida, F. Kuhistanica, F. Samarkandica, F. Dshizakensis, F.Ovina,* Miridae, Reduviidae, Pentatomidae, Scutelleridae, Rhopalidae, Heterogastridae, Coreidae, Nabidae.

Annotation: The article analyzes the species composition of hemievers found in 6 species of the genus Ferula Lindl, growing in desert, hilly, mountain and pasture areas, and identified 27 species belonging to 8 families. The greatest diversity of shackles was noted in F. kuhistanica (18 species belonging to 7 families), while in Ferula ovina only 3 species of shackles belonging to 2 families were noted.

Key words: *F. Kokanica, F. assa-foetida, F. Kuhistanica, F. Samarkandica, F. Dshizakensis, F.Ovina,* Miridae, Reduviidae, Pentatomidae, Scutelleridae, Rhopalidae, Heterogastridae, Coreidae, Nabidae.

KIRISH

Yer yuzida *Ferula Lindl.* turkumining 180-185 turi, MDH mamlakatlarida 106 turi, Markaziy Osiyoda 105 turi, O‘zbekistonda 48 turi, G‘arbiy-Tyanshanda 50 dan ortiq, Pomir-Oloy tizmasida 60 yaqin turi, G‘arbiy Pomir-Oloy tizmasida 33 turi uchraydi [1]. *Ferula Lindl* turkumi Markaziy Osiyoda keng tarqalgan ko‘p yillik o‘tlarni o‘z ichiga oladi [2]. *Ferula* L. turkumi turlari ancha keng tarqalgan bo‘lib, ular deyarli barcha tik mintaqalarda, turli o‘simliklar guruhi tarkibida uchraydi. Kovrak turkumi turlarining tik mintaqalar bo‘yicha tarqalishi akademik Q.Z. Zokirov (1962) [3] bo‘yicha *F. kokanica* Regel et Schmalh. tog‘ va yaylov mintaqalarida, *F. assa-foetida* (Bunge) Regel cho‘l, adir va tog‘ mintaqalarida, *F. tadshikorum* Pimenov adir va tog‘ mintaqalarida, *F. kuhistanica* Korovin adir, tog‘ va yaylov mintaqalarida, *F. dshizakensis* Korovin adir va tog‘ mintaqalarida, *F. samarkandica* Korovin adir, tog‘ va yaylov mintaqalarida tarqalgan.

Ushbu turkumning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri undagi turlardan anchagina qismi monokarpik (ontogenezi davomida faqat bir marta gullab urug‘ hosil qilishi) ekanligidir [4]. Turkum vakillaring xalq xo‘jaligidagi asosiy ahamiyati undan olinadigan smola bilan bog‘liq [1].Mamlakatimizda ushbu smola olishni sanoat miqyosiga olib chiqish maqsadida *Ferula* yetishtiriladigan pitomniklar tashkil etilgan. *Ferula* yirik sariq yoki oq rangdagi to‘pgul hosil qilib gullaydi va o‘ziga katta miqdordagi hasharotlarni jalb etadi. Kovrak turkumi turlari, keng tarqalganligi va muhim ahamiyatga ega ekanligiga qaramay, uning entomofaunasi yetarlicha o‘rganilmagan. Adabiyotlardagi ma’lumotlar ushbu masalani to‘lig‘icha yorita olmaydi. Mavjud ma’lumotlar, asosan, O‘rta Osiyoning cho‘l xududlari uchun tegishlidir. Jumladan, sassik kovrakda (*Ferula assa-foetida*) Konimex cho‘lida 10 turga mansub [5], Betpoqdala sharoitida esa 11 tur hasharotlar uchrashi aniqlangan [6]. Janubi-G‘arbiy Qizilqumda kovrak turkumi vakillaridan sassiq kovrak va qizilqum kovragi bilan bog‘lik hasharotlar A.G.Davletshina va M.A.Radzivilovskayalar tomonidan maxsus o‘rganilgan va bu o‘simliklarda 50 dan ziyod hasharotlarning yashashi va oziqlanishi qayd etilgan [7]. Shimoliy Turkmaniston cho‘llarida Litvinov kovragi (*Ferula litwinowiana*) entomokomplekslari O.S.Soyunov tomonidan o‘rganilgan [8]. O.N.Avalbayev va hammualliflari Aydar-Arnasoy ko‘llar tizimi xuddudida tarqalgan kovraklarning asosiy zararkunandalaridan biri sifatida kovrak mo‘ylovdorini (*Placaederus scapularis*) ko‘rsatadilar [9]. Ferula L turkumida uchrovchi qandalalar bo‘yicha tadqiqotlar Morguzar tizmasining shimoli-g‘arbiy qismida o‘suvchi *Ferula dshizakensis* korovinda 4 ta turi [10], Turkiston tizmasining shimoli-g‘arbiy qismida uchraydigan *Ferula samarkandica korovin,* 1947*da Graphosoma lineolatum uchrashi* [11], Zarafshon tog‘ tizmasida uchrovchi *Ferula kuhistanica* da qandalalarning 8 turi uchrashi ko‘rsatib o‘tilgan. [12].

MATERIAL VA USULLAR

Tadqiqotlar asosan O‘zbekistonning Markaziy Jizzax, Samarqand, Navoiy viloyatlari hududlarida, 2022-2024 yillar davomida dengiz sahtidan 217 metrdan, 2050 metrgacha bo‘lgan balandliklardagi cho‘l, adir, tog‘ va yaylov mintaqalarida o‘tkazildi. *Ferula Lindl* turkumiga kiruvchi 6 ta tur (*Ferula Kuhistanica* Korovin, *Ferula foetida* (Bunge) Regel, *Ferula dshizakensis* Korovin, *Ferula ovina, Ferula samarkandica* Korovin, *Ferula kokanica* Regel et Schmalh) dan qandalalar yig‘ildi. Tadqiqotlarda qandalalarni tutish, saqlash va kolleksiya materiallarini tayyorlash V.B. Golub (2012), turlarni aniqlash, bioekologik hususiyatlari va t a r q Qandalalarni tur darajasida aniqlashda O‘zRFA Zoologiya instituti Entomologiya laboratoriyasida saqlanayotgan qandalalar kolleksiyalaridan foydalanildi.

l **TAHLIL VA XULOSA:** Tadqiqotlar natijasida vegetatsion davrda *Ferula Lindl* i *turkumiga kiruvchi* 6 ta turida yarimqattiqqanotli hashorotlarning 8 ta oilaga mansub oid 27 ta s turi aniqlandi.

h Bosh turkum - Hemiptera
i Kenja turkum – Heteroptera
n Oila – **Pentatomidae** Leach, 1815
i Kenja oila – Podopinae Amyot & Serville, 1843
Avlod – *Graphosoma* Laporte, 1833
o **Tur - *Graphosoma consimile* Horváth, 1903**
‘ **Tarqalishi:** Palearktika.
r Kenja oila – Podopinae Amyot & Serville, 1843
g Avlod – *Graphosoma* Laporte, 1833
a **Tur - *Graphosoma lineatum (Linnaeus, 1758)***
n **Tarqalishi:** Palearktika.
i Avlod – *Ancyrosoma* Amyot & Serville, 1843
s **Tur – *Ancyrosoma leucogrammes* (Gmelin, 1790)**
h **Tarqalishi:** Palearktika.
Avlod – *Carpocoris* Kolenati, 1846
A **Tur – *Carpocoris purpureipennis* (De Geer, 1773).**
. **Tarqalishi:** Palearktika.
N Avlod – *Carpocoris* Kolenati, 1846
. **Tur - *Carpocoris fuscispinus* (Boheman, 1851)**
Tarqalishi: Palearktika.
K Avlod – *Brachynema* Mulsant & Rey, 1852
i **Tur – *Brachynema germarii* (Kolenati, 1846)**
r **Tarqalishi:** Palearktika.
i
c
h
e

Avlod – *Acrosternum* Fieber, 1860
Tur – *Acrosternum breviceps* (Jakovlev, 1889).
Tarqalishi: Palearktika.
Avlod – *Dolycoris* Mulsant & Rey, 1866
Tur – *Dolycoris baccarum* (Linnaeus, 1758)
Tarqalishi: Palearktika.
Avlod – *Peribalus* Mulsant & Rey, 1866
Tur – *Peribalus sp*
Tarqalishi: Palearktika.
Kenja oila – Pentatominae Leach, 1815
Avlod – Eurydema Laporte, 1833
Tur – *Eurydema ornata* (Linnaeus, 1758)
Tarqalishi: Palearktika.
Avlod – Eurydema Laporte, 1833
Tur – *Eurydema sp*
Tarqalishi: Palearktika.
Kenja oila – Pentatominae Leach, 1815
Avlod – *Eurydema* Laporte, 1833
Tur – *Eurydema ventralis* Kolenati, 1846
Tarqalishi: Palearktika.
Kenja oila – Pentatominae Leach, 1815
Avlod – *Bagrada* Stål, 1862
Tur – *Bagrada kaufmanni* Oshanin, 1870
Tarqalishi: Palearktika.
Kenja oila –
Avlod – *Acrosternum* Fieber, 1860
Tur – *Acrosternum breviceps* (Jakovlev, 1889)
Tarqalishi: Palearktika.
Oila – Miridae Hahn, 1833
Kenja oila – Phylinae Douglas & Scott, 1865
Avlod – *Plagiognathus* Fiber, 1858
7.Tur – *Plagiognothus bipunctatus* Reuter, 1879.
Tarqalishi: Palearktika.
Kenja oila – Mirinae Hahn, 1833
Avlod – *Ortops* Fiber, 1858 yil
Tur – *Orthops kalmii* (Linnaeus, 1758).
Tarqalishi: Palearktika.
Avlod – *Lygus* Hahn, 1833
Tur – *Lygus protensis* (Linnaeus, 1758)

Tarqalishi: Palearktika.
Kenja oila – Lygaeinae Schilling, 1829
Avlod – *Lygaeus* Fabricius, 1794
Tur – *Lygaeus equestris* (Linnaeus, 1758)
Tarqalishi: Palearktika.
Kenja oila – Lygaeinae Schilling, 1829
Avlod – *Lygaeus* Fabricius, 1794
Tur – *Lygaeus murinus* (Kiritshenko, 1914)
Tarqalishi: Palearktika.
Oila – Reduviidae Latreille, 1807
Kenja oila – Harpactorinae (Amyot & Serville, 1843)
Avlod – *Rhynocoris* (Hahn, 1834)
Tur - *Rhynocoris iracundus* (Poda, 1761)
Tarqalishi: Palearktika.
Oila –Rhopalidae Amyot and Serville, 1843
Kenja oila – Rhopalinae Amyot & Serville, 1843
Avlod – *Corizus* Fallén, 1814
Tur – *Corizus hyoscyami* Linnaeus, 1758
Tarqalishi: Palearktika.
Kenja oila – Rhopalinae Amyot & Serville, 1843
Avlod – *Corizus* Fallén, 1814
Tur – *Corizus fenestella* Horvat, 1917
Tarqalishi: Palearktika.
Oila - Heterogastridae Stål, 1872
Kenja oila – Heterogastrinae Stål, 1872
Avlod – *Heterogaster* Schilling, 1829
Tur – *Heterogaster cathariae* (Geoffroy, 1785)
Tarqalishi: Palearktika.
Kenja oila –
Avlod – *Coriomeris* Westwood, 1842
Tur – *Coriomeris scabricornis subsp. scabricornis* (Panzer, 1805)
Tarqalishi: Palearktika.
Kenja oila –
Avlod – *Centrocoris* Kolenati, 1845
Tur – *Centrocoris volxemi* (Puton, 1878)
Tarqalishi: Palearktika.
Oila - Nabidae Costa, 1853
Kenja oila – Nabinae Costa, 1853
Avlod – *Nabis* Latreille, 1802

Tur – *Nabis ferus* Linnaeus, 1758

Tarqalishi: Palearktika.

Oila - Scutelleridae Leach, 1815

Kenja oila – Eurygastrinae Amyot and Serville, 1843

Avlod – *Eurygaster* Laporte, 1833

Tur – *Eurygaster integriceps* Puton, 1881

Tarqalishi: Palearktika.

Aniqlangan qandala turlarining oila va avlodlarining turlar soni bo‘yicha eng ko‘pi Pentatomidae 14 tur (51,8%), Miridae 5 tur (18,6%) oilalariga mansub ekanligi aniqlandi. Eng kam tarqalgan turlar esa Reduviidae 1 tur (3,7%), Scutelleridae 1 tur (3,7%), Rhopalidae 2 tur (7,4%), Heterogastridae 1 tur (3,7%), Coreidae 2 tur (7,4%), Nabidae 1 tur (3,7%) oilalariga to‘g‘ri kelishi o‘rganildi (1-rasm).

Miridae oilasi (5 tur) - *Lygus protensis* (Linnaeus, 1758), *Lygaeus equestris* (Linnaeus, 1758), *Lygaeus murinus* (Kiritshenko, 1914), *Plagiognothus bipunctatus* Reuter, 1883, *Orthops kalmii* (Linnaeus, 1758),

Reduviidae oilasi (1 tur) - *Rhynocoris iracundus (Poda, 1761).*

Pentatomidae oilasi (14 tur) - *Graphosoma consimile, Graphosoma lineatum* (Linnaeus, 1758), *Carpocoris purpureipennis* (De Geer, 1773), *Carpocoris fuscispinus* (Boheman, 1851), *Eurydema ornata* (Linnaeus, 1758), *Eurydema sp*, *Eurydema ventralis* Kolenati, 1846, *Dolycoris baccarum* (Linnaeus, 1758), Peribalus sp, *Brachynema germarii* (Kolenati, 1846), *Acrosternum breviceps* (Jakovlev, 1889), *Bagrada kaufmanni* (Oshanin, 1870), *Tholagmus breviceps* Jakovlev, 1883, *Ancyrosoma leucogrammes* (Gmelin, 1790)

Scutelleridae oilasi (1 tur) - *Eurygaster integriceps* Puton, 1881

Rhopalidae oilasi (2 tur) - *Corizus hyoscyami* (Linnaeus, 1758), *Corizus fenestella* subsimilis Horváth, 1917,

Heterogastridae oilasi (1 tur) - *Heterogaster cathariae* (Geoffroy, 1785).

Coreidae oilasi (2 tur) - *Coriomeris scabricornis* (Panzer, 1805), *Centrocoris volxemi* (Puton, 1878).

Nabidae oilasi (1 tur) - *Nabis ferus* (Linnaeus, 1758).

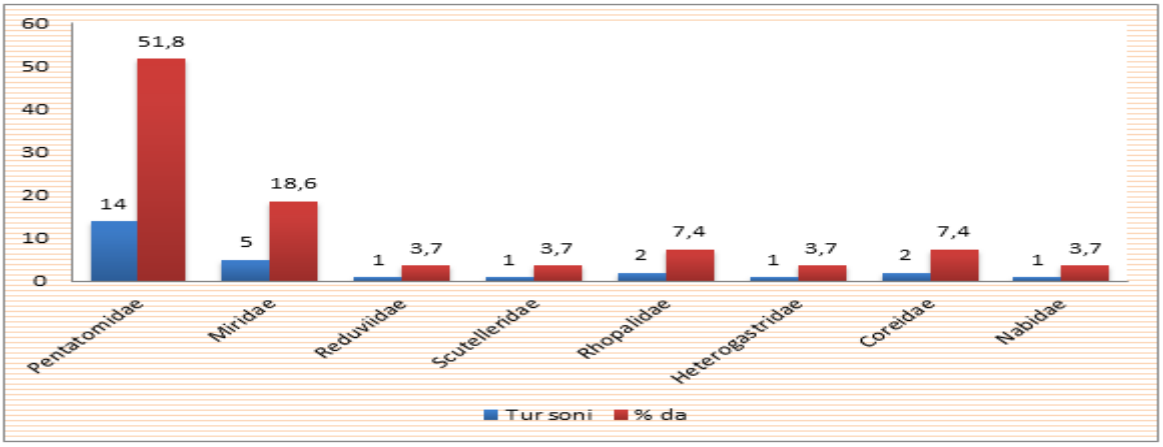

1-rasm: Aniqlangan qandala turlarining oilalar kesimida taqsimlanishi.

Kuzatish natijalariga ko‘ra yarimqattiqanotlilar kovraklarning to‘pgulidagi gullarning gulqo‘rg‘oni, changchilari yoki urug‘chilariga ma’lum darajada zarar yetkazadi. Yarimqattiqanotlilar kovraklarning bargalari bilan oziqlanib vegetativ organlariga ham zarar yetkazishi kuzatildi.

Yarim qattiq qanotlilar turkumi oilalariga mansub turlarning *Ferula* Lindl turkumi turlarida uchrashi solishtirilganda *F. kuhistanica* da eng ko‘p turlar 7 ta oilaga mansub 18 tur qandalalar uchrashi qayd etildi. Keyingi o‘rinlardada *F. dshizakensis* 4 ta oilaga mansub 13 tur, *Ferula foetida* 4 ta oilaga mansub 13 tur, *Ferula samarkandica* 4 ta oilaga mansub 12 tur, *Ferula kokanica* 3 ta oilaga mansub 9 tur, *Ferula ovina* 2 ta oilaga mansub 3 tur qayd etildi (1-jadval). Kovrakning ildizi va poyasi bilan yarimqattiqqanotlilar oziqlanadi.

1-jadval

№	Hasharot turi	*Ferula Kuhistanica*	*Ferula dshizakensis*	*Ferula samarkandica*	*Ferula kokanica*	*Ferula foetida*	*Ferula ovina*
1.	*Graphosoma consimile*	+	+	+	+	+	+
2.	*Graphosoma lineatum*	+	+	+	+	+	-
3.	*Carpocoris purpureipennis*	-	-	+	+	-	-
4.	*Carpocoris fuscispinus*	+	+	+	+	+	-
5.	*Brachynema germarii*	-	+	-	-	+	-
6.	*Acrosternum breviceps*	-	+	-	-	-	-
7.	*Plagiognothus bipunctatus*	+	+	+	+	+	-
8.	*Orthops kalmii*	+	+	+		+	-
9.	*Lygus protensis*	+	-	+	+	+	-
10.	*Lygaeus equestris*	+	-	-	-	+	-
11.	*Lygaeus murinus*	-	-	-	-	+	-
12.	*Rhynocoris iracundus*	+	+	+	+		+
13.	*Corizus hyoscyami*	+	+	-	-	+	-
14.	*Corizus fenestella subsimilis*	+	-	-	-	-	-
15.	*Eurydema ornata*	+	-	+	-	-	-
16.	*Eurydema sp*	+	-	-	-	-	-
17.	*Eurydema ventralis*	+	+	-	-	-	-
18.	*Bagrada kaufmanni*	-	+	-	-	-	-
19.	*Tholagmus breviceps*	-	+	-	-	-	-
20.	*Ancyrosoma leucogrammes*	-	+	-	-	-	-
21.	*Heterogaster cathariae*	+	-	+	-	-	-
22.	*Coriomeris scabricornis*	-	-	-	-	+	-
23.	*Centrocoris volxemi*	-	-	-	-	+	-
24.	*Nabis ferus*	+	-	-	-	-	-
25.	*Eurygaster integriceps*	+	-	-	-	-	-
26.	Dolycoris baccarum	+	-	+	+	-	-
27.	Peribalus sp	+	-	+	+	+	+

Yig‘ilgan materillar tahlili shuni ko‘rsatdiki, *Ferula Lindl* turkumi turlarida yarimqattiqqanotlilar *F.kuhistanica* va *F.foetida* eng ko‘p uchrashi bu o‘simliklarning baland bo‘lishi va to‘pgullarining yirik bo‘lishi, *F.dshizakenzis* va *F.samarkandica* larda ham turlar soni ko‘p bu o‘simliklar ingichka poyali ammo g‘uch bo‘lib o‘sganligi sababli hashorotlarni o‘ziga ko‘proq jalb etadi. *F.kokanica* va *F.ovina* ingichka poyali va yakka bo‘lib o‘sganligi uchun hashorotlarni nisbatan ancha o‘ziga kamroq jalb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.Rahmonqulov U., Avalboyev O.N. O‘zbekiston kovraklari (monografiya) // «Fan va texnologiya» nashriyoti, -Toshkent. 2016. 240-б.

2.Коровин Е.П. Иллюстрированная монография рода Ferula (Tourn.) L. Ташкент. Издательство Академии Наук УзССР. 1947. с. 91

3.Закиров К.З. Флора и растительность бассейна реки Зарафшан. - Ташкент. Изд. АН УзССР, 1955. 1, 207 с. 1962, 2, 446 с.

4.Мукумов И.У., Усмонова Н.Р., Нурмуратова М.А. Род Ferula L во флоре Туркестанского хребта // Вестник науки 2020. №1 (22) том 2. С. 268 - 274.

5.Невский В.П. Энтомофауна Кенимехской пустыни//Труды Института зоологии и паразитологии АН УзССР. 1953

6.Серко ва Л.Г. Насекомые - вредители трав Бетпакдалинских пастбищ//Труды Казахского Института защиты растений. Т 4. 1958.

7.Давлетшина А.Г., Радзивиловская М.А. Энтомофауна каврака//Узбекский биологический журнал, 1965. № 1. С. 57-62.

8.Союнов О.С., Камалов К.К., Джаллыева К.Р. Энтомокомплекс на чомуче (Ferula litwinowiana) в Заунгузких Каракумах//Энтомокоплексы пустынь Северного Туркменистана. Ашхабад, 1988. С. 46-56

9.Авалбаев О.Н., Усанов У.Н., Умиров Н.У., Зоирова К.А. Айдар-Арнасой кўллар тизими атрофида тарқалган Ferula L. туркуми турларининг зараркунандаси//Life Sciences and Agriculture 2.1, 2020. 24-27 б.

10.Usanov U.N. “Morguzar tizmasining shimoli-g‘arbiy qismida o‘suvchi *Ferula dshizakensis* Korovin o‘simligi bilan bog‘liq ba’zi xashorotlar”// “Biologiyaning dolzarb muammolari: fan, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasi” Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, JIZZAX-2024.b.178-181.

11.Usanov U.N., XalimovF.Z. “Turkiston tizmasining shimoli-g‘arbiy qismida uchraydigan *Ferula samarkandica* Korovin, 1947 o‘simligi bilan bog‘liq hasharotlar”// “Hayvonot olamini o‘rganishning dolzarb muammolari va istiqbollari” mavzusidagi o‘tkazilgan xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya, Qarshi-2024. b.108-110.

12. У.Н. Усанов, Э.Н. Абдуллаев, Ф.З. Халимов, Р.А. Хамзаев, М.Р. Рахимов,

Д. Алиев. “Зарафшон тоғ тизмасида коврак (*ferula kuhistanica*) Энтомофаунасининг тур таркиби”// Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№1 (70), 2021 й. б.15-21.

13.Кириченко А.Н. Методы сбора настоящих полужесткокрылых и изучение местной фауны, М. Л., Изд-во АН СССР, 1951. – С.121.

14.Попов Ю.А. Видовой состав и распространение настоящих полужесткокрылых (Heteroptera) Западного Тян-Шаня // Фауна и зоогеография насекомых Средней Азии. – Ташкент, 1966. – С.76–78.

15.Kerzhner I. M. & Josifov M. Miridae, In: Aukema B. & Rieger Ch. (eds.): *Catalogue of the Heteroptera ofthe Palaearctic Region. Cimicomorpha II. Vol. 3.* The Netherlands Entomological Society. – Netherland, 1999. –577 pp.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

TABIIY FANLAR

NATURAL SCIENCES

UDK 633.81

TUKSIZ SHIRINMIYA(GLYCYRRHIZA GLABRA L.)NING AYRIM BIOLOGIK XUSUSIYATLARI

Xurramov Otabekxon G’ayratxon o’g’li
Xo’jamov Shahboz Alisher o’g’li
O’zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti, Samarqand viloyati, Samarqand shahri, Spitamen shoh ko’chasi 166-uy.
E-mail: *otabekxurramov64@gmail.com*

Annotatsiya Tuksiz shirinmiya (Glycyrrhiza glabra L.) ko’p tomonlama foydali, uzoq yillardan to hozirgi kungacha xalq tabobati va zamonaviy tibbiyotda foydalanib kelinayotgan dorivor o’zimlik ekanligi, hozirgi kunda ushbu o’simlikdan rejasiz foydalanish natijasida o’simlikning tabiiy populitasiyalari keskin kamayib borayotganligini inobatga olib, o’simlikning biologik xususiyatlarini to’liq o’rganishni taqazo etmoqda. Ushbu maqolada o’simlik urug’ unuvchanligi, yillik fenologik fazalari o’rganilib, olingan natijalar tahlil qilib ko’rsatilgan. Samarqand viloyatining Oqdaryo va Urgut tumanlari iqlim sharoitida Tuksiz shirinmiya o’simligining fenologik xususiyatlari yil davomida taqqoslab o’rganildi. O’simlikning urug’lari labaratoriya sharoitida tuli haroratda undirib, optimal unish harorati va unuvchanlik foizi aniqlandi. Olingan natijalar statistik tahlil qilindi va tegishli xulosalar keltirildi.

Tayanch so’zlar: Tuksiz shirinmiya, Glycyrrhiza glabra L., urug’, onteogenez, fenologiya, gullash, g’unchalash, mevalash, tinim, vegetatsiya.

Annotation Hairless licorice (Glycyrrhiza glabra L.) is versatile and has been used in folk medicine and modern medicine for many years, considering that the natural populations of the plant are rapidly decreasing due to the unplanned use of this plant. taking and studying the biological properties of the plant in full. In this article, plant seed germination, annual phenological phases are studied and the obtained results are analyzed. The phenological characteristics of the Tuksiz shirminiya plant were compared and studied during the year in the climatic conditions of Okdarya and Urgut districts of Samarkand region. The seeds of the plant were collected in laboratory conditions at room temperature, and the optimal germination temperature and percentage of germination were determined. The obtained results were statistically analyzed and relevant conclusions were drawn.

Key words: Hairless licorice, Glycyrrhiza glabra L., seed, ontogenesis, phenology, flowering, budding, fruiting, dormancy, vegetation.

Аннотация Солодка голая (Glycyrriza glabra L.) универсальна и уже много лет используется в народной и современной медицине, учитывая, что природные популяции растения быстро сокращаются из-за беспланового использования этого растения и изучения его биологических свойств. завода в полном объеме. В данной статье изучены всхожесть семян растений, годовые фенологические фазы и проанализированы полученные результаты. Фенологические характеристики растения Туксиз ширминия сравнивались и изучались в течение года в климатических условиях Окдарьинского и Ургутского районов Самаркандской области. Семена растения собирали в лабораторных условиях при комнатной температуре и определяли оптимальную температуру прорастания и процент всхожести. Полученные результаты были статистически проанализированы и сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: Солодка голая, Glycyrhiza glabra L., семя, онтогенез, фенология, цветение, бутонизация, плодоношение, период покоя, вегетация.

Kirish. Tuksiz shirinmiya (Glycyrrhiza glabra L.)-ko‘p yillik, yo‘g‘on ildizpoyali o‘tsimon o‘simlik. Tuksiz shirinmiya (G. glabra) xo‘jalik nuqtayi nazardan ahamiyatli. U ko‘p yillik, ildizbachkili o‘simlik, poyasi tik o‘sadi, bo‘yi 0,5 metr, barglari toq patsimon. Ildizi tuproqqa chuqur (10 metr) kiradi. Cho‘llardagi qumliklarning chuqurlik joylari, daryo bo‘ylari va havzalari, to‘qaylarda o‘sadi. Yaylov o‘simligi sifatida ahamiyatsiz, chunki uni mevalaguncha qo‘y, tuya va qoramollar yemaydi, faqat kuzgi, qishki davrda yeydi. Pichan va silos tayyorlaganda ozuqaligi yaxshi hisoblanadi. Har gektaridan 1-4 tonna pichan beradi. Pichanni, ayniqsa, shonalash-gullash fazasida tayyorlaganda hamma hayvonlar yaxshi yeydi (Mirzayev, 2017).

Yer usti massasi ozuqaviy ahamiyatga ega. Shuningdek, u bakteritsid, antiviral va protistotsid faolligi bilan dorivor preparatlarni olish uchun manba bo'lib xizmat qiladi (Г.Э., 1966). O’simlikning barglaridan och sariq rangli bo’yoq olish mumkin. Bundan tashqari, tuksiz shirinmiya ildizi 20 dan ortiq sohalarda qo'llaniladi (Rahimov, Abdullayeva, Yoqubova, Hayitboyeva, & Sharipova, 2020).

Tuksiz shirinmiya(GlycyrrhizaglabraL.)ildizida glitserrizin mavjud bo’lib, u qamish shakariga nisbatan 60 marta shirindir. Glisirrizin komponenti oziq-ovqat mahsulotlarida, tamaki mahsulotlarida va o'simlik dori-darmonlarida an'anaviy ishlatiladi va buning uchun yetishtiriladi.

Ildizi tarkibida 4,6-20 % glitserizin, 10 % qand, 0,035 % efir moyi, bargida C vitamini, 14 % kraxmal, 8 % oshlovchi moddalar bor. Ibn Sino tuksiz shirinmiya ildizidan turli xastaliklarni davolashda foydalangan(8). Tuksiz shirinmiya ildizida 23% glisirridin, likvitozid, flavonoidlar, efir moyi, 4% asparagun, qand, 8,4% sirrizin achchiq moddasi, bargida C vitamin bor (A.Jumeretov, 2019). Bu o’simlik qo'llaniladigan dorilar soni bo'yicha gulli o'simliklar orasida birinchi o'rinda turadi.

Fanda Glycyrrhiza L. turkumining 30 ta turi ma’lum. O’rta Osiyo florasida esa 9 ta tur(*Glycyrrhiza glabra, Glycyrrhiza aspera, Glycyrrhiza uralensis, Glycyrrhiza echinata, Glycyrrhiza korshinskiyi, Glycyrrhiza bucharica, Glycyrrhiza gontscharovii, Glycyrrhiza triphilla, Glycyrrhiza erythrocarpa*) uchraydi. Bulardan O’zbekiston florasida 5 ta tur(*Glycyrrhiza bucharica, Glycyrrhiza aspera, Glycyrrhiza lexissima, Glycyrrhiza uralensis, Glycyrrhiza glabra*) tarqalgan.

Tadqiqot obyekti va qo’llaniladigan metodlar. Tuksiz shirinmiya-(Glycyrrhiza glabra) burchoqdoshlar (Fabaceae) yoki dukkakdoshlar oilasi, Miya(Glycyrrhiza) turkumiga mansub ko’p yillik o’t o’simlik. Bo’yi o’sib turgan sharoitga qarab, 45-80-120 sm gacha o’sadi. Barglari 9-15 sm, cho’ziq tuxumsimon yoki nashtarsimon. To’pguli siyrak 7-12 sm. Gullari siyoh rang. Dukkagi 2-7 urug’li. Aprel-iyun oylarida gullab, iyun-sentabrda urug’laydi. Guli 3-7 tadan gulpoyada joylashgan, uzunligi 15-18 mm. Gultoji oqish-siyohrang tusda. Gulkosasi 5 ta gulkosachabargning qo’shilishidan hosil bo’lgan, 3,5-4 mm keladi, oqish-pushti rangda. Gultojbarglari kapalak shaklida bo’lib, bayroqcha bo’yi 8-10 mm, yelkancha 6-7 mm, qayiqcha 10 mm uzunlikda. Androtsey 10 ta (9 tasi qo’shilgan, 1 tasi erkin), to’plamdan iborat. Changdon rangi oqsih-sarg’ish. Genitsey 1 ta mevabargchadan tashkil topgan va changchilar bilan o’ralgan. Changlanishi asosan hashorotlar yordamida amalga oshadi. Gul formulasi Ca(5)Co5A(9)+1G1. Mevasi dukkak meva.

Ildizpoyasi ko‘p boshli, kalta, yo‘g‘on bo‘lib, hamma tomonidan yer ostida gorizontal joylashgan, uchi kurtak bilan tamomlanuvchi novdalar va pastga qarab bitta asosiy vertikal o'qildiz o'sib chiqqan. Asosiy o‘qildizning uzunligi 4-5 m bo‘ladi. Poyasi bir nechta, tik o‘suvchi, shoxlanmagan yoki kam shoxlangan, tukli bo'lib, mayda nuqtasimon bezlar yoki mayda tikanlar bilan qoplangan. Bargi toq patli, murakkab, 3-7 juft bargchalardan tashkil topgan. Bargcha ellipssimon, cho‘ziq-tuxumsimon yoki lansetsimon, tekis qirrali, yopishqoq bezlar bilan qoplangan. Qo‘shimcha barglari mayda, lansetsimon bo‘lib, to'kilib ketadi. Gullari qiyshiq, barg qo‘ltig‘idan chiqqan shingilga to‘plangan (Xoliqulov S., Pratov O’., Fayziev A., 2005).

Dala sharoitida urug’larning ekish muddati, me’yori va ekish chuqurligini aniqlash va unib chiqishini o’rganish 2022-2023 yillarda olib borildi. Tajrib auchun 2m² maydon ajratildi. Ajratilgan maydon 32-30 sm chuqurlikda yumshatildi. Urug’lar 1,2 sm chuqurliklarda ekildi. Tajriba uchun 20 dona o’simlik tanlab olindi va ontogenezning davr hamda bosqichlarida 2022 2023-yillar davomida o’rganib borildi. O’simliklar organlarining morfologik tuzilishi va fenologik kuzatishlari I.N. Beydeman, G.E. Shuls usuli yordamida olib borildi. Bunda o’simlik vegetasiyasining boshlanishi, g’unchalash, gullash, mevalash, meva yetilishining boshlanishi, to’liq yetilish muddatlari aniqlandi. O’simliklarning ontogenezini o’rganishda T.A.Rabotnov, L.A.Jukova, Ye.L. Nuximovskiylar tavsiya etgan usullardan foydalanildi. To’plangan ma’lumotlar kompyuterda Microsoft Excelprogrammasida V.S.Goryaning matematik statistika metodi va Dospexov metodikasi asosida qaytaishlandi. Vegetativ va generativ organlarining tuzilishini I.G.Serebryakov, gullash biologiyasi Qarshiboyev, Ashurmetov, sutkalik va

mavsumiy gullarning ochilishini A.N. Ponomarevlar taklif etgan usullar yordamida o’rganildi. Ko’p yillik o’simliklarda urug’ mahsuldorligi T.A. Rabotnov, O.A.Ashurmetov usullarida aniqlandi. Yer ustki hosildorligi Kushnikov metodikasi orqali o’rganildi. Ildiz sistemasining tuzilishi Elenovaning metodikasi orqali organildi. O’simlikning tabiiy fitosenozda tutgan o’rninni Durdening 5 ballik shkalasi yordamida aniqladik (R., Pellegrini, N., Proteggente, A., Pannala, A., Yang, M. & Rice-Evans, C., 1999).

Olingan natijalar va ularning tahlili. O’simlikning biologik xusussiyatlarini o’rganishda uning urug’ unuvchanligini o’rganish muhim sanaladi shuning uchun biz tuksiz shirinmiya urug’larining labaratoiriya sharoitida unuvchanligini kuzatdik. Labaratoriya sharoitida urug’larning unuvchanligini SamDU biologiya fakulteti Botanika kafedrasi labaratoriyasida o’rgandik. Dastlab Petri likopchalarini maxsus sharoitda 100C^0 haroratda sterelezatsiya qildik. Oqdaryo tumani Pilol qishlog’idan terilgan, 1 yil tinim davrida bo’lgan tuksiz shirinmiya urug’larini kaliy permanganat eritmasining 0.1% li eritmasi bilan ishlov berdik. So’ng urug’larni Petri likopchalariga nam filtr qog’oz ustiga 50 donadan sanab, 5 takroriylikda termostatlarga joylashtirdik(1-rasm). Havoning nisbiy namligi 20% etib belgilandi. Har kuni urug’larning unib borishi kuzatib borilib, filtr qog’ozning qurib qolmasligi uchun unga distillangan suv quyib borildi. Kunlik kuzatishlar natijasi maxsus kuzatuv daftarga yozib borildi. Tajriba davomida urug’larning unishi davomida Petri likopchalarida mog’orlash kuzatilmadi. Termostatda 10, 15, 20, 25, 30, 35 gradus haroratlarda urug’larning unuvchanligini kuzatdik. Haroratning bunday ko’p variantda kuzatishdan maqsad tuksiz shirinmiya o’simligi urug’larining unuvchanligi uchun optimum haroratni aniqlash edi va tajribalarimiz davomida ko’zlangan natijalarga erishdik. Urug’lar tajriba qo’yilgandan 6-kunida 35 C^0 haroratda unib chiqishni boshladi. Urug’larning unuvchanligiga haroratning tasiri ham turlicha ta’sir qilishi mumkinligi aniqlandi va olingan natijalar tahlil qilindi. Harorat ortishi bilan o’simlik urug’larining unish tezligi ham oshdi, shu bilan birga unish foizi ham yuqorilab bordi. Ko’p yillik o’simlik bo’lgan tuksiz shirinmiya o’simligining urug’lari labartoriyada unish foizi o’rganilgach, dala sharoitida ham urug’ unuvchanligi aniqlandi. Tuksiz shirinmiya o’simligining urug’ unuvchanligiga haroratning ta’siri 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadvaldan ko’rinib turibdiki, tuksiz shirinmiya o’simligining urug’lari unuvchanligi ancha keng diapozonli haroratda kuzatiladi. Uning urug’larini unib chiqishi uchun optimal harorat 30 C^0 bo’lib, bunda tajriba boshlangandan keyin 7.5 kundan unib chiqish boshlanadi, unish davomiyligi 11.4 kun davom etib, unish foizi esa, 43.57% ni tashkil etadi. 10 C^0 da esa, 21.2 kunda unib chiqqan bo’lsa, o’sish davomiyligi 38.1 kunni, unuvchanlik foizi esa, 20.37% ni tashkil etdi. 35 C^0 da esa bu ko’rsatkichlar 6.3 kundan unib chiqqan bo’lsa, o’sish davomiyligi 8.3 kunni, unuvchanlik foizi 36.45% ni tashkil etdi va 9-10 kunlardan boshlab qolgan urug’lar chirib ketadi.

1-jadval

Tuksiz shirinmiya o’simligi urug’larini laboratoriya sharoitida unuvchanligi(n=5)

Harorat ($C^{0)}$	Tajribadan keyin, unishni boshl.(kun)	O’sish davomiyligi (kun)	Unuvchanlik (%)
10	21.2	38.1	20.37
15	18.4	35.3	25.51
20	15.3	31.2	32.86
25	11.2	26.6	35.18
30	7.5	11.4	43.57
35	6.3	8.3	36.45

2020-yilda Oqdaryo va Urgut tumanlaridagi tabiiy tajriba maydonchasidagi o’simliklarning fenologik xususiyatlari o’rganildi.

Oqdaryo tumanida o’simlining vegetatsiyasi 12-martdan boshlandi. Dastlab ildizdagi kurtaklardan poyalar unib chiqdi. Ildizdagi kurtaklardan poyalar unib chiqishi 2020-yilda 12-martdan boshlab 28-aprelgacha davom etdi. Unib chiqqan poya o’simlikning ontogenezidagi maysadan morfologik jihatdan farq qiladi. Maysa yashil rangda bo’lsa, unib chiqa boshlagan poya dastlab qizil-pushti rangda edi.

Urgut tumanida esa ildizdagi kuratkalarda vegetatsiya Oqdaryo tumaniga qaraganda biroz kechroq 18-martdan boshlandi. O’simlikning ildizidagi kurataklardan dastlabki poyalarning unib chiqishi 18-martdan boshlab, 10-maygacha davom etdi.

O’simlikning poyalari shakllanishi davomida barglash fazasi ham boshlandi. Bu faza Oqdaryo tumanida 10-apreldan, 21-mayga qadar davom etdi. Urgut tumanida esa 13-apreldan, 24-mayga qadar davom etdi. Poyasining uzunligi 25.3±2.01smni tashkil etdi. O’simlikning bargalari toq patsimon murakkab bo’lganligi bois, barglarning hosil bo’lishida ham dastlab toq holatda rivojlandi. Barglari 11-13-15 ta toq patsimon murakkab, cho’ziq tuxumsimon shaklli bo’lib, umumiy uzunligi o’rtacha 17.11±1.48 smni, bitta barg yaproqchasi esa, bo’yi 4.3±0.2eni esa 1.6±0.017smni tashkil qildi.

Oqdaryo tumani sharoitida o’simlikning g’unchalash fazasi 15-maydan 5-iyunga qadar davom etdi. Urgut tumanida esa 10-maydan 15 iyungacha davom etdi. Bu vaqtga kelib o’simlikning poyasini uzunligi Oqdaryo tumanidagi tajriba maydonida 118.9±4.07sm, Urgut tumanida esa, 81.7±3.28sm, simpadial tipda shoxlangan ekanligi aniqlandi. G’unchalash fazasiga kelganda o’imlik poyasi o’sishdan to’xtadi. Poyaning uchki qismidan boshlab shingilsimon shaklda g’unchalar pastga qarab yetilib kela boshladi.

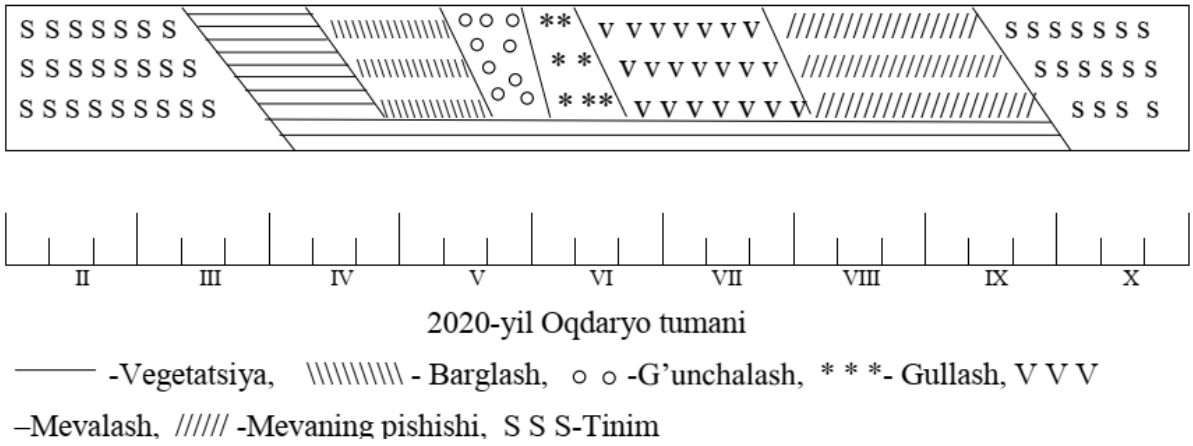

2020-yil Oqdaryo tumani

——— -Vegetatsiya, \\\\\\\\\\\ - Barglash, ○ ○ -G’unchalash, * * *- Gullash, V V V –Mevalash, ////// -Mevaning pishishi, S S S-Tinim

1-rasm.Tuksiz shirinmiyaning Oqdaryo tumanida tajriba maydonidagi 2020-yildagi fenologik holati.

28-maydan 16-iyunga qadar Oqdaryo tumani sharoitida, 3-iyundan 5-iyulgacha Urgut tumani sharoitida o’simlikda gullash jarayoni kuzatildi. Gullari zigomorf, shingil to’pgulda joylashgan. To’pgulining uzunligi 14.25±0.48sm. Gultojbarglari to’q binafsha rangda. Bir tup o’simlikda 957 tagacha gul hosil bo’ldi. Bitta gulning ochilib turish vaqti o’rtacha 26 soat.

Mevalash fazasi Oqdaryo tumani sharoitida 10-iyundan 5-avgustgacha, Urgut tumanida esa 2-iyundan 13-avgustgacha bo’lgan vaqt oralig’ida amalga oshdi. Mevalari dukkak meva hisoblanib, gulpoyaning pastdan yuqorisiga qarab shakllanib bordi.

Mevaning pishishi esa, Oqdaryo tumani sharoitida 28-iyuldan 30-sentabrgacha, Urgut tumanida esa 2-avgustdan 10-sentabrgacha davom etdi. O’simlikning mevasi ochilmaydigan dukkak meva. Dukkagi 2-6 urug’li. Uzunligi 1.8±0.16sm. Urug’i ko’kimtir, qoramtir-jigar rang. 1000 ta urug’ining massasi 5.2-5.6 gr.

O’simlik juda etra tinim davriga o’tishi kuzatildi. Xususan Oqdaryo tumanida 2-oktabrdan, Urgut tumanida esa 13-sentabrda tinim davriga o’tganligi kuzatildi.

Shunday qilib, o’simlikning vegetatsiyasi Oqdaryo tumani sharoitida 176 kun, Urgut tumanida esa 151 kun davom etdi. Ikkala tumandagi fenologik kuzatishlar natijasida olingan ma’lumotlar 1- va 2-rasmlarda keltirilgan.

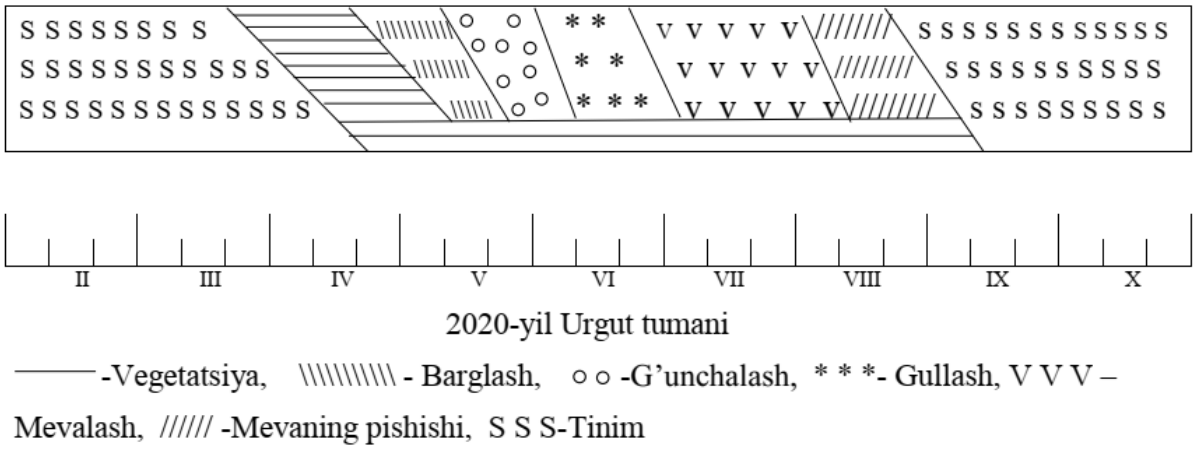

2020-yil Urgut tumani

——— -Vegetatsiya, \\\\\\\\\\\ - Barglash, ○ ○ -G’unchalash, * * *- Gullash, V V V – Mevalash, ////// -Mevaning pishishi, S S S-Tinim

2-rasm.Tuksiz shirinmiyaning Urgut tumanida tajriba maydonidagi 2020- yildagi fenologik holati.

Xulosa. Tuksiz shirinmiya urug’larini unib chiqishi uchun optimal harorat 30 C0 bo’lib, bunda tajriba boshlangandan keyin 7.5 kundan unib chiqish boshlanadi, unish davomiyligi 11.4 kun davom etib, unish foizi esa, 43.57% ni tashkil etdi.

Tuksiz shirinmiyaning vegetatsiyasi Oqdaryo tumani sharoitida 176 kun, Urgut tumanida esa 151 kun davom etdi. O’simlikning asosiy ildizi vertikal holatda 121-170 sm chuqurlikkacha o’sadi. Asosiy ildizning ikki yon tomonidan yon ildizlar unib chiqqan bo’lib, ularning uzunligi 14-14,5 sm ni tashkil etdi.

“Tuksiz shirinmiya (Glycyrrhiza glabra L.)ning ayrim biologik xususiytlari” mavzusini o’rganish bo’yicha o’z ilmiy izlanishlarimiz davomida olgan natijalarimizga asoslangan holda quyidagi tavsiyalarni beramiz:

1.Tuksiz shirinmiya o’simligi ko’p tomonlama juda foydali o’simlik bo’lganligi sabali, ayni vaqtda aholi tomonidan o’simlikning tabiiy populiyatsiyalariga chorva mollarini boqishini, o’simlik ildizlarini sotish maqsadida maqsadsiz qazib olishini nazoratga olish;

2.O’simlikdan qimmatbaho formotsevtik mahsulot olish mumkinligini inobatga olgan holda tuksiz shirinmiya o’simligi o’sib turgan joylarda plantatsiyalarni tashkil etish;

3.Tuksiz shirinmiyani yuqori hosil beradigan ko’p yillik, yem-xashak o’simligi hamda guli asal-shiraga boy bo’lganligi uchun olingan natijalarni asalarichilikda, fermer xo’jaliklari bilan shug’ullanuvchi xodimlar ishlarida qo’llanma sifatida foydalanishlari mumkin.

ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Mirzayev, O. (2017). Yem-xashak yetishtirish. Toshkent: 54.
2. R., Pellegrini, N., Proteggente, A., Pannala, A., Yang, M. & Rice-Evans, C. (1999). Antioxidantactivity applying an improved ABTS radical cation decolorization assay. Free Radical Biology &Medicine , 1231–1237.
3. Rahimov, A., Abdullayeva, F., Yoqubova, N., Hayitboyeva, G., & Sharipova, M. (2020). Agrar fan nazariyasi va amaliyotidagi dolzarb muammolar va ularning yechimlari . Chuchukmiya biomassasidan ekalogik toza tabiiy bo'yoq olishbiotexnologiyasi, (стр. 225-228). Toshkent.
4. Xoliqulov S., Pratov O’., Fayziev A. (2005). O’simliklar aniqlagichi. Toshkent: 90.
5. Г.Э., Шульц (1966). Вопросы методики и организации фенологическихнаблюдений. 5-23.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

MADANIY DIPLOMTIYANING VUJUDGA KELISH TARIXI

Dovidxonov Mahmudxon Muhriddinxon o‘g‘li
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti
I bosqich tayanch doktoranti
mahmudxondovidxonov1@gmail.com

Annotatsiya: Uzoq tarixga ega bo‘lgan xalq diplomatiyasi tushunchasi adabiyotlarga hozirgi ma’nosida ilk bor 1965-yilda kiritilgan. Bunga qadar, xalq diplomatiyasi tushunchasini ifodalash uchun turli boshqa so‘zlar ishlatilgan. 2000-yillardan keying davrda ommaviy axborot vositalarida, ilmiy doiralarda madaniy diplomatiya atamasi qo‘llanila boshlandi. Madaniy diplomatiya xalq diplomatiyasida qo‘llanilgan usul va metodlar deyarli bir xil edi. Shuning uchun bir tomon madaniy diplomatiya xalq diplomatiyasining bir bo‘g‘ini, tarmog‘i degan fikrda bo‘lsa, boshqa tomon xalq diplomatiyasidan ajralib chiqqan, mustaqil soha, degan fikrda. Madaniy diplomatiya ham xalq diplomatiyasi ham diplomatiyaning yondosh, yordamchi tarmoqlari sifatidagi faoliyati nuqtai nazaridan tashqi siyosatning muhim instrumenti, davlatning yumshoq kuchi demakdir.

Kalit so‘zlar: diplomatiya, madaniy diplomatiya, xalq diplomatiyasi, madaniyat, xalqaro aloqalar.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ КУЛЬТУРНОЙ ДИПЛОМАТИИ

Аннотатция: Понятие публичной дипломатии, имеющее долгую историю, было впервые введено в литературу в его современном понимании в 1965 году. До этого для выражения концепции публичной дипломатии использовались и другие слова. После 2000-х годов термин «культурная дипломатия» стал использоваться в средствах массовой информации и академических кругах. Методы и приемы, используемые в культурной дипломатии, были почти такими же, как и в публичной дипломатии. Поэтому одна сторона считает, что культурная дипломатия является звеном, отраслью публичной дипломатии, а другая сторона считает, что это самостоятельная область, отделенная от публичной дипломатии. И культурная дипломатия, и публичная дипломатия являются важными инструментами внешней политики, мягкой силы государства с точки зрения их деятельности как смежных и вспомогательных отраслей дипломатии.

Ключевые слова: дипломатия, культурная дипломатия, народная дипломатия, культура, международные отношения.

THE HISTORY OF THE EMERGENCE OF CULTURAL DIPLOMACY

Annotatsiya: The concept of public diplomacy, which has a long history, was introduced to the literature in its current sense for the first time in 1965. Until then, various other words were used to express the concept of public diplomacy. After the 2000s, the term cultural diplomacy began to be used in mass media and academic circles. The methods and techniques used in cultural diplomacy were almost the same as in public diplomacy. Therefore, one side believes that cultural diplomacy is a link, a branch of public diplomacy, while the other side believes that it is an independent field separated from public diplomacy. Both cultural diplomacy and public diplomacy are important instruments of foreign policy, soft power of the state, from the point of view of their activity as adjacent and auxiliary branches of diplomacy.

Keywords: diplomacy, cultural diplomacy, public diplomacy, culture, international relations.

KIRISH. Diplomatiya tushunchasi Yevropada XV asrdan boshlab qo‘llanila boshlandi. Bu davrlarda diplomatiya xalqaro munosabatlarning kichik tarmog‘i sifatida qaraldi. Davlatlar o‘rtasidagi ziddiyatlarni harbiy kuchdan boshqa turdagi muqobil vositalar orqali yechim topish mumkinligi, asta-sekin diplomatiya xalqaro munosabatlarning asosiy quroliga aylanganligi, davlatlar xalqaro tizimdagi o‘z mavqeini saqlab qolish va o‘z mavjudligini davom ettirish uchun diplomatiyadan foydalanishga to‘g‘ri kelishi zaruratga aylandi[12]. Shu tariqa diplomatiya tashqi siyosatning muhim elementiga aylandi. Birinchi jahon ururshigacha bo‘lgan davrda diplomatiya yashirin xususiyat kasb etgan bo‘lsa, birinchi jahon urushidan keyingi davrda ochiq diplomatiya qo‘llanila boshlandi.

Diplomatiyaning klassik namunasi bu muayyan davlatlarning o‘zaro munosabatlari majmui sifatida qaraydigan bo‘lsak, xalq diplomatiyasi, madaniy diplomatiya, iqtisodiy diplomatiya kabi atamalarga ham duch kelamiz. Mazkur atamalar faoliyat turiga qarab turli kontekstlarda turlicha qo‘llanilishi mumkin. Bu atamalarni yaxshiroq tushunish uchun avvalo diplomatiya tushunchasi nimani anglatishini ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq bo‘lardi. Chunki diplomatiya ijtimoiy fanlarda turlicha ta’riflanadi.

Diplomatiya – davlatning tashqi xalqaro siyosatini amalga oshirish, chet mamlakatlar bilan aloqa qilish sohasidagi faoliyati; biror maqsadga erishish yo‘lida ustalik bilan olib borilgan muomala[13]. Shuningdek, diplomatiya – davlatning tashqi siyosat sohasidagi vazifalarni amalga oshirish, mamlakatning chet eldagi huquq va manfaatlarini himoya qilish sohasidagi rasmiy faoliyat[14].

[12] İskit Temel. Diplomasi, Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018. s.4. https://ets.anadolu.edu.tr/storage/nfs/ULI407U/ebook/ULI407U-12V1S1-8-0-1-SV1-ebook.pdf

[13] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. I tom. Moskva. “Rus tili” nashriyoti. 1978. 228-bet.

[14] Diplomatiya. https://uz.wikipedia.org/wiki/Diplomatiya Olingan sana: 04.07.2024.

Kissinjer esa diplomatiyaga real hayotda real voqeliklar orasidagi tanlov, do‘st va dushmanni ajrata olish[15], kabi oddiy ta’rif beradi. Bundan tashqari, Xalqaro munosabatlarni tartibga soluvchi shartnomalar majmui, Xorijiy davlatda va xalqaro yig‘ilishlarda o‘z davlatini vakillik qilish ishi va san’ati, bu sohada faoliyat ko‘rsatayotgan shaxsning burchi va kasbi, qiyin, murakkab, ziddiyatli uchrashuvlar va muzokaralar paytida ko‘rsatilgan mahorat va topqirlik[16] ham deyish mumkin. Oksford ingliz lug‘atida berilgan ta’rifga ko‘ra: “diplomatiya – bu turli mamlakatlar o‘rtasidagi munosabatlarni boshqarish faoliyati; munosobatlarni boshqarish qobiliyatidir[17]”, degan ma’nolarda uchratish mumkin. Shuningdek, “Diplomatiya – mustaqil davlatlar hukumatlari orasida rasmiy aloqalar olib borish uchun aql va odobni qo‘llash, qisqaroq aytganda, tinch vositalar yordamida davlatlar o‘rtasida ish olib borishdir”[18].

Diplomatiya xalqaro siyosat va tashqi siyosatdan farqli o‘laroq, ularni olib borishning yo‘li va usuli sifatida o‘ziga maydon ochadi. Shu nuqtai nazardan, diplomatiya davlatning o‘ziga bevosita yoki bilvosita tegishli bo‘lgan masalalar bo‘yicha fikr va qarashlarini boshqa davlatlarning qaror qabul qiluvchilariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri yetkazish jarayonidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Globallashuv, aloqa va axborot almashinuvining jadal rivojlanishi va boshqa davlatlar jamoatchiligining qo‘llab-quvvatloviga erishish istagi natijasida diplomatiya tushunchasining sohasi va ko‘lami kengayib, xalq diplomatiyasi kabi yangi tadqiqot sohasi paydo bo‘ldi. Ingliz tilida “public diplomacy”, fransuz tilida “la diplomatie publique” tarzida ifoda qilinadigan bu atama o‘zbekchada “xalq diplomatiyasi” deb ataladi.

Xalq diplomatiyasi tushunchasini ilk bor 1965-yilda Tufts Universiteti Fletcher huquq va diplomatiya maktabi dekani Edmund Gullion tomonidan qo‘llanilgan. Universitetning Edvard Murrou Xalq diplomatiyasi markazining dastlabki risolasida xalq diplomatiyasi axborot va g‘oyalarning transmilliy oqimi sifatida quyidagicha ta’riflangan: “Xalq diplomatiyasi tashqi siyosatni tartibga solish va amalga oshirishda jamoatchilik munosabatining ta’siri bilan shug‘ullanadi. U xalqaro munosabatlarning an’anaviy diplomatiyadan tashqari o‘lchovlarini, boshqa davlatlar hukumatlari tomonidan jamoatchilik fikrini shakllantirishni, maxsus guruhlar va davlat manfaatlarining o‘zaro ta’sirini va ularning bir-biri bilan munosabatlarini, tashqi ishlar bayonotlari va ularning siyosatga, aloqalarga, diplomatlar, xorijiy vakillar o‘rtasidagi va madaniyatlararo muloqot jarayoni ta’sirini o‘z ichiga oladi”[19].

Xans Tunch esa: “Hukumatning o‘z millatining g‘oyalari, ideallari, institutlari va madaniyatini, shuningdek, milliy maqsadlari va joriy siyosatini xorijiy xalqlar tomonidan

---

[15] Kissinger Henry. Diplomacy. USA, New York, The Easton Press, 1994. P.7. http://lib.ysu.am/disciplines_bk/1f6300e67784b164a9857efd25ed325b.pdf

[16] Diplomasi, Türk Dil Kurumu Sözlüğü, https://sozluk.gov.tr/, Olingan sana: 04.07.2024.

[17] Oxford Dictionary of English. Diplomacy. https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/diplomacy Olingan sana: 10.07.2024.

[18] Сатоу Эрнест. Руководство по дипломатической практике. – М.: ИМО, 1961. С. 11. https://imobook.ru/preview/978-5-7133-1613-6.pdf

[19] The Edward Murrow Center of Public Diplomacy. What is Public Diplomacy?. http://fletcher.tuftstuch.edu/murrow/public-diplomacy.html Olingan sana: 06.07. 2024.

tushunishga qaratilgan muloqot jarayoni”[20], degan fikrda. Anna Tiedeman xalq diplomatiyasini millatning xulq-atvoriga ta’sir qilish va xalqaro munosabatlarda qulay muhit yaratish maqsadida chet el jamoatchiligi bilan muloqot qilish harakati sifatida belgilaydi. Bu harakat hukumat va xorijiy xalqlar o‘rtasidagi ikki tomonlama aloqani qamrab oladi. Samarali xalq diplomatiyasi madaniyat, qadriyatlar va e’tiqodni o‘z ichiga olgan uzoq muddatli maqsadlarni o‘z ichiga oladi[21]. Rughning ta’kidlashicha, xalq diplomatiyasi – bu mamlakatning milliy manfaatlarini qo‘llab-quvvatlash uchun xorijiy jamoatchilikni xabardor qilish, jalb qilish va ularga ta’sir qilish jarayoni[22].

Snou xalq diplomatiyasini quyidagi jadvalda tushuntirishga harakat qiladi:

Xalq (Public)	Diplomatiya (Diplomacy)
Hukumatdan tashqari	Hukumat
Amaliyotchilar	Tashqi siyosat mutaxassislar
Norasmiy	Rasmiy, ehtiyotkor, ilmiy
Faol jamoatchilik	Nofaol jamoatchilik yoki tomoshabin
Dialogik, almashinuv, ikki tomonlama simmetrik aloqa	Bir tomonlama ma’lumot beruchu, ikki tomonlama assimetrik aloqa
Xatti-harakatning o‘zgarishi	Xatti-harakatda o‘zgarish yo‘q

Manba: Nancy Snow[23].

TAHLILLAR VA NATIJALAR An’anaviy xalq diplomatiyasi hukumatlarning jahon jamoatchiligi bilan bilvosita muloqot qilish, jahon jamoatchiligini xabardor qilish, ta’sir qilish, milliy maqsadlarga va tashqi siyosatga kiritishga qaratilgan sa’y-harakatlarni o‘z ichiga olganligi sababli xalq diplomatiyasi faoliyatiga hukumat homiylik qiladigan faoliyat sifatida belgilaydiganlar ham bor. Osgud va Eterij buni “homiy (hukumat) erishmoqchi bo‘lgan geosiyosiy maqsadlarga erishish uchun jamoatchilik fikrini ishlab chiqarish”[24] deb ta’rifladilar. Ularning fikricha, ba’zi jihatlarda xalq diplomatiyasi millatning tashqi siyosatiga xizmat qiluvchi targ‘ibot sifatida ham ta’riflanadi.

An’anaviy diplomatiya va xalq diplomatiyasi o‘rtasidagi tub farq shundan iboratki, birinchisi davlatlar vakillari yoki xalqaro ishtirokchilar o‘rtasidagi munosabatlarga taalluqli bo‘lsa, ikkinchisi keng jamoatchilikka, aniqrog‘i, xorijiy jamiyatlardagi norasmiy guruhlar,

[20] Hans N. Tuch. Communicating with the World: U.S. Public Diplomacy Overseas. 2., New York, St Martin’s Press 1993, P. 3. https://archive.org/details/communicatingwit00tuch

[21] Tiedeman Anna. Branding America An Examination of U.S. Public Diplomacy Efforts. Tufts University, Master of Arts in Law and Diplomacy Thesis. USA, Massachusetts, 2005, pp. 6-11. https://dl.tufts.edu/concern/pdfs/0z7097493

[22] William A. Rugh. Introduction. Engaging the Arabs and Islamic Worlds Through Public Diplomacy. William Rugh. (Ed.) Washington, The Public Diplomacy Council, 2004, P.1. https://www.proquest.com/docview/1446955038?sourcetype=Scholarly%20Journals

[23] Nancy Snow. Rethinking Public Diplomacy. Handbook of Public Diplomacy. Nancy Snow and Philip M. Taylor. (Eds.) New York, Routledge, 2009, P. 8. https://www.academia.edu/43775903/Public_Diplomacy

[24] Kenneth Osgood ve Brian C. Etheridge. The New International History. United States and Public Diplomacy: New Directions in Cultural and International History. Kenneth Osgood ve Brian C. Etheridge. (Eds.) Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2010, PP. 12-13. https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=a347cac814366c8885dd71c0fca44bb344256278

tashkilotlar va shaxslarga tegishli. An’anaviy diplomatiya amaliyotchilari o‘z hukumatlarining xalqaro munosabatlardagi strategik maqsadlarini amalga oshirish uchun xorijiy hukumatlar vakillari bilan bog‘lansa, xalq diplomatiyasi xuddi shu strategik maqsadlar uchun xorijiy jamoatchilikning maqsadli qatlamlari bilan aloqa o‘rnatiladi.

Xalq diplomatiyasi qo‘llaniladigan sohalar ham mustaqil foydalanilganda o‘z maqsadlariga xizmat qiladi. Masalan, ko‘pgina mamlakatlarda madaniy diplomatiyasi xalq diplomatiyasidan mustaqil ravishda qo‘llaniladigan sohadir. Xalq diplomatiyasining qo‘llanilish sohalarida biz madaniy diplomatiya, fuqaro diplomatiyasi, e’tiqod diplomatiyasi kabilarga duch kelamiz. Sovuq urush poyoniga yetib, kommunistik lager qulagandan so‘ng, dunyo bir qutubli dunyodan ko‘p qutbli dunyoga aylangach, XXI asr boshlaridan dastlab xabarlarda, ro‘znomalarda, keyinchalik ilmiy doiralarda xalq diplomatiyasi o‘rniga madaniy diplomatiyasi atamasi qo‘llanila boshlandi. Biroq, madaniy diplomatiyasi mavzusi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar madaniy diplomatiyasi xalq diplomatiyasining bir tarmog‘i sifatida ifodalaganini ko‘rish mumkin.

Xalq diplomatiyasi turli xalqaro munosabatlar tadqiqotchilari tomonidan turlicha ta’riflanadi va uning texnikasi yoki uslubi haqida ham turlicha fikrlar mavjud. Xalq diplomatiyasining uslub va texniklari to‘g‘ri tasniflanganligi, ilmiy adabiyotda keng qabul qilinganligi va qamrovi tufayli tadqiqotchi Nikolas Kullning tasnifi namuna sifatida olinadi. Kull xalq diplomatiyasining quyidagi beshta muhim texnikaga ajratadi. Bular: tinglash, mudofaa, madaniy diplomatiya, almashinuv diplomatiyasi va xalqaro nashriyot[25]. Kullning tasnifiga qaraydigan bo‘lsak, madaniy diplomatiya xalq diplomatiyasining bir tarmog‘i degan fikr yana o‘rtaga chiqadi.

Nayning fikricha, xalq diplomatiyasi uch jihatga ega. Uchalasi ham muhim, uzoq muddatli madaniy aloqalarni o‘z ichiga oladi. Birinchi yo‘nalish – kundalik inqirozlarni yengishga tayyorlik. Ikkinchi yo‘nalish – bu siyosiy kampaniya yoki reklama kampaniyasi kabi oddiy mavzulardan iborat strategik kommunikatsiyalar. Uchinchi yo‘nalishi – ta’lim stipendiyalari, almashinuv dasturlari, stajirovkalar, seminarlar, konferensiyalar va ommaviy axborot vositalariga kirish orqali vaqt o‘tishi bilan boshqa mamlakatlardagi muhim shaxslar bilan uzoq muddatli munosabatlarni tizimlashtirish, shuningdek, madaniy diplomatiyani ham o‘z ichiga oladi[26].

Kullning madaniy diplomatiyasini xalq diplomatiyasi texnikasi/tarmog‘i qatoriga kiritishiga qo‘shimcha ravishda, Nayning madaniyatni yumshoq kuch manbalaridan biri sifatida tushuntirishi, madaniyat – davlatning, millatning, xalqning mavjudligida naqadar muhimligidan dalolat beradi. Bugungi kunda madaniy diplomatiya nafaqat xalq diplomatiyasining bir

[25] Cull Nicholas. Public Diplomacy: Lessons from the Past. Los Angeles, Figueroa Press 2009, p.24. http://kamudiplomasisi.org/pdf/kitaplar/PDPerspectivesLessons.pdf

[26] Nye Joseph. Soft Power, The means to Success in World Politics. Public Affairs. USA, New York. 2004, p.108. https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/joe_nye_wielding_soft_power.pdf

elementi, tarmog‘i, balki o‘z-o‘zidan muhim diplomatik amaliyot, shuningdek, akademik tadqiqot sohasiga ham aylandi.

“Madaniy diplomatiya mamlakatlar o‘rtasidagi munosabatlarni mustahkamlash, ijtimoiy-madaniy hamkorlikni kuchaytirish, milliy manfaatlarni ilgari surish uchun g‘oyalar, qadriyatlar, an’analar, madaniyat yoki o‘ziga xoslikning barcha jihatlarini almashinuviga asoslangan harakatlar jarayoni sifatida ifoda etiladi[27]”, deya ta’rif beradi Madaniy Diplomatiyasi Instituti (Institute for Cultural Diplomacy) doktori, Ruminiyaning 1996-2000-yillardagi prezidenti Emil Konstantinesku. Madaniy diplomatiyaning maqsadi shaxslarga turli madaniyatlarga kirishga imkon berish, shu tariqa o‘zaro hamkorlikni ta’minlash deb talqin qilish mumkin.

Tarixiy jihatdan madaniy diplomatiyasi ko‘pincha san’at, ta’lim va g‘oyalarni, shuningdek, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish kabi madaniyat sohasidan tashqari faoliyatni o‘z ichiga olgan xalq diplomatiyasining kichik, ammo muhim tarmog‘idir[28], deyish mumkin. Milton Kammings madaniy diplomatiyani “millatlar va xalqlar o‘rtasida o‘zaro tushunishni rivojlantirish maqsadida g‘oyalar, ma’lumotlar, san’at va madaniyatning boshqa jihatlarini almashish”[29], deb ta’riflaydi. Kammingsning bergan ta’rifi ilmiy adabiyotlarda va tadqiqotlarda eng ko‘p iqtibos keltirilgan ta’rif sifatida ham ko‘rish mumkin.

Madaniy diplomatiya bu – harbiy vositalar yordamida qo‘llaniladigan qattiq kuchdan farqli o‘laroq madaniy kanal orqali qadriyatlar va g‘oyalarni yetkazish imkoniyatini beradigan yumshoq kuchning eng yaxshi namunasidir[30]. Berilgan ta’riflarni umumlashtirib shuni aytish mumkinki, madaniy diplomatiya davlatning o‘z siyosati, maqsadi, ideallarini turli davlatlar va madaniyatlarga yetkazish, tanitish jarayonida kommunikativ faoliyatning yaxlitligini qamrab oladigan, ko‘p qirrali va interaktiv jarayondir.

Madaniy diplomatiya tarixini turli sabablarga ko‘ra tushuntirishda turli murakkabliklar va tarixiy qarama-qarshiliklar mavjud, xususan, uning umume’tirof etilgan ta’rifining yo‘qligi va uning akademik fan sifatida kech paydo bo‘lishi shular jumlasidandir. Madaniy o‘zaro ta’sir insoniyat sivilizatsiyasining boshidan beri mavjud bo‘lgan haqiqat bo‘lsa-da, madaniy diplomatiya nisbatan yangi tushunchadir. O‘tmishda sayohatchilar, tadqiqotchilar, missionerlar, savdogarlar va rassomlar kabi ko‘plab odamlar o‘z tillarida gapirmaydigan, turli madaniy qadriyatlarga ega, turli kiyim kiyadigan yoki boshqa xudolarga ishonadigan odamlar bilan muloqot qilish orqali madaniy o‘zaro ta’sir manbalari bo‘lib kelgan.

Muntazam ravishda sodir bo‘lgan madaniy aloqalar XIX asrda strategik ahamiyatga ega bo‘ldi. Dastlabki davrlarda hukmdorlar saroylari o‘rtasida cheklangan tarzda sodir bo‘lgan

[27] The Cultural Diplomacy Dictionary. (Editör: Dr. Kishore Chakraborty), Academy For Cultural Diplomacy, https://www.culturaldiplomacy.org/academy/index.php?en_about p.30-31, Olingan sana. 07.07.2024.

[28] Bill Ivey. Cultural Diplomacy and The National Interest: In Search of a 21st-Century Perspective. Arts Industries Policy Forum The Curb Center at Vanderbilt, 2002, p.1. https://www.academia.edu/10780289/Cultural_Diplomacy_and_The_National_Interest_In_Search_of_a_21st_Century_Perspective_The_Curb_Center_for_Art_Enterprise_and_Public_Policy_at_Vanderbilt

[29] Cummings Milton. Cultural Diplomacy and the United States Government: A.Survey. Center for arts and culture. 2003. P.1. https://www.americansforthearts.org/sites/default/files/MCCpaper.pdf

[30] Nye Joseph. The Paradox of American Power, Oxford University Press, Oxford 2002, p.8. https://lisd.princeton.edu/sites/g/files/toruqf506/files/Nye_Lecture.pdf

madaniy o‘zaro ta’sir yoki almashuv faoliyati 1815-yilda bo‘lib o‘tgan Vena kongressi bilan kengroq ommaga tarqalish imkoniga ega bo‘ldi. XIX asrda davlatchilikning zamonaviy tizimi jadal rivojlanishi madaniyat diplomatiyaning yangi davlatlar yaratish, muloqot qilish va global maydonda milliy o‘ziga xosliklarini baham ko‘rish vositasi sifatidagi ahamiyatini oshirdi[31].

Nayning aytishicha, mamlakat madaniyati va mafkurasi jozibador bo‘lsa, boshqalar ham unga ergashadi[32]. “Xalqaro muhitni madaniy manbalar va madaniy o‘zgarishlarga yordam berish bilan boshqarish, madaniyat namunalarini eksport qilish orqali mamlakat siyosatini osonlashtirish madaniyat diplomatiyasi sifatida ta’riflanadi”[33]. Madaniy diplomatiya mamlakat hukumati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, diplomatik ishlar jamlanmasini osonlashtiradigan ijobiy imijni rivojlantirishga intiladigan tashqi siyosat maqsadlariga erishadi[34].

Madaniy diplomatiya nisbatan yangi konsepsiyasi hisoblansada, amaliyotlari juda qadimgi davrlarga borib taqaladi. Iskandariyadagi buyuk yunon kutubxonasining qurilishi, Rim imperatorlari qo‘shni do‘st mamlakatlar knyazlari uchun Rimda ta’lim bergani, Vizantiya imperatorlari pravoslav ruhoniylariga slavyan o‘lkalarida homiylik qilgani madaniy diplomatiyasining antik davrlardagi namunasidir[35]. Arndt ta’biri bilan aytganda, madaniy diplomatiya madaniyatli bo‘lishni niyat qilgan insoniyat uchun bronza davridan boshlab tamoyilga aylangan. Katta guruhlar o‘rtasida hamkorlik qilish imkonini beruvchi og‘zaki nutqning rivojlanishi bilan parallel ravishda milloddan avvalgi 3000-yillardan boshlab diplomatiya ham rivojlandi. Podshohlarning vakillari o‘sha davr diplomatlari bo‘lib, xabar yetkazish bilan birga, boshqa jamiyatlardan ham biror narsa o‘rganib qaytadilar. Bu davrda diplomatiya davlatlararo emas, balki madaniyatlararo munosabatlarni ifoda etardi. Madaniy jihatdan rivojlangan jamiyatlar o‘zlarining an’analarini kodlash orqali nizolarni kamaytiradigan va hamkorlikni oshiradigan qoidalarni yaratdilar. Shafqatsiz kuch hali ham sivilizatsiyani yo‘q qilishi mumkin bo‘lsa-da, diplomatiya madaniyatlarni bog‘lash orqali uni yaxshilashga harakat qildi[36].

XULOSA. Madaniyat va diplomatiya o‘rtasidagi munosabatlar 1910-yillarda boshlangan deb taxmin qilinadi. Fransiya shu yillardan fransuz tili, adabiyoti va madaniyatini yoyishga harakat qilayotgan muassasalarni qo‘llab-quvvatladi. 1910-yilda “Chet ellardagi maktablar va vaqflar byurosi” tuzilib, “Quai d’Orsay” qoshida bu sohada faoliyat yurituvchi muassasalar

[31] Grincheva Natalia. The past and future of cultural diplomacy. 06.03.2023. pp.172-191 https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10286632.2023.2183949

[32] Nye Joseph. Public Diplomacy and Soft Power. The Annals of the Academy of Political and Social Science. No: 616, 2008, pp. 94-109. https://www.researchgate.net/publication/249666741_Public_Diplomacy_and_Soft_Power

[33] Cull Nicholas. Public Diplomacy: Taxonomies and Histories. The Annals of the Academy of Political and Social Science. No:616, 2008, pp.31-54. https://study.sagepub.com/sites/default/files/The%20ANNALS%20of%20the%20American%20Academy%20of%20Political%20and%20Social%20Science-2008-Cull-31-54.pdf

[34] Harry Chartrand. International Cultural Affaris: A 14 Country Survey. Journal of Arts Management, Law and Society22, No:2., 1992, pp.134-154. http://www.compilerpress.ca/Cultural%20Economics/Works/ICR%201992.htm

[35] Cull Nicholas. Public Diplomacy: Lessons from the Past. Los Angeles, Figueroa Press 2009, p.19. http://kamudiplomasisi.org/pdf/kitaplar/PDPerspectivesLessons.pdf

[36] Richard Ardnt. Cultural diplomacy. USA, California, Public diplomacy magazine. 2005. p.1. https://static1.squarespace.com/static/5be3439285ede1f05a46dafe/t/5be34faf1ae6cfee29d51ef7/1541623732917/CulturalDiplomacy.pdf

birlashtirildi[37]. Madaniy diplomatiya sohalar orasida mamlakatlarning, ayniqsa, til o‘rgatish faoliyati, almashuv dasturlari, madaniyat va san’at sohasida o‘zini namoyon qiladigan faoliyatlar, festivallar, madaniyat kunlari, ommaviy axborot vositalaridan foydalanish kabilar birinchi o‘rinda turgani ko‘rinib turibdi.

Til xalq madaniyatining eng muhim belgilaridan biridir. Chet tilini o‘rganish/o‘rgatish boshqa madaniyatlarni o‘rganish kontekstidagi muhim vaziyatdir. Agar millat chet elliklarga o‘z tilini o‘rgatsa, u chet elliklarga o‘sha xalqning adabiyoti, filmlari, nashrlari, ommaviy axborot vositalari va ular olib boradigan xabarlardan foydalanish imkonini beradi. Masalan, “British Council”ni olaylik. Buyuk Britaniyaning boshqa mamlakatlar bilan madaniyat, san’at va ta’lim sohasidagi aloqalariga hissa qo‘shadi. Xuddi shunday ingliz tilining dunyoda eng ommabop til bo‘lishiga, Angliyaga xalq diplomatiyasi nuqtai nazaridan foyda keltirdi, til orqali madaniy diplomatiyani amalga oshirdi.

Bundan tashqari, Gyote instituti ko‘plab mamlakatlarda nemis tili va madaniyatini, Aliyans Franchays (Allianca Français) fransuz tili va madaniyatini, Servantes instituti (Cervantes institute) ispaniya tili va madaniyatini, Xitoy esa Konfutsiy instituti (Confucius Institute) orqali xitoy tili, madaniyati va ideologiyasini, Yunus Emre Instituti (Yunus Emre Enstitüsü) turk tilini o‘rgatish orqali turk madaniyatini targ‘ib qilish bilan shug‘ullanib, kunimizdagi muhim madaniy diplomatiyani amalga oshiruvchi tashkilotlari sifatida ta’riflash mumkin.

Keyinchalik bu harakatlar xalqaro darajada yoyilib, ikkinchi jahon urushidan keyin ta’lim, fan va madaniyat sohalarida xalqaro hamkorlik orqali tinchlik o‘rnatishni maqsad qilgan YuNESKO tashkil etildi va mamlakatlarda tashqi aloqalarni olib borishda madaniy diplomatiyadan foydalanish g‘oyasi paydo bo‘ldi. Shunday qilib, YuNESKOga a’zo davlatlar o‘zlari tayinlagan missiya rahbarlari orqali o‘zlarining madaniy faoliyatlarini boshqa xalqlarga o‘rgatish, tanitishni va hamkorlikni rivojlantirishni maqsad qilganlar.

Xalq diplomatiyasi konsepsiyasi doirasida madaniy diplomatiya fenomeni bo‘yicha Kall[38], Kitsou[39], Lenkzovski[40], Szondi[41] kabi yevropalik olimlar, shu bilan birga Demir[42], Yilmaz va Kilicho‘g‘li[43] kabi turkiyalik olimlar salmoqli tadqiqotlar olib borganlar.

---

[37] İskit Temel. Diplomasi, Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018. s.121. https://ets.anadolu.edu.tr/storage/nfs/ULI407U/ebook/ULI407U-12V1S1-8-0-1-SV1-ebook.pdf

[38] Cull Nicholas. Public Diplomacy: Lessons From The Past, Los Angeles: USC Center on Public Diplomacy, Fıgueroa Press, 2009. http://kamudiplomasisi.org/pdf/kitaplar/PDPerspectivesLessons.pdf

[39] Kitsou Sofia. The Power of Culture in Diplomacy: The Case of U.S. Cultural Diplomacy in France and Germany. The Journal of Public Diplomacy, January 2011. https://surface.syr.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1015&context=exchange

[40] Lenczowski John. Cultural Diplomacy, Political Influence & Integrated Strategy. (Editör: J. Michael Waller) Strategic Influence Public Diplomacy, Counterpropaganda And Political Warfare, Crossbow Press, 2009. https://www.academia.edu/31885074/Strategic_Influence_Public_Diplomacy_Counterpropaganda_And_Political_Warfare

[41] Szondi György. Central and Eastern European Public Diplomacy: A Transitional Perspective on National Reputation Management. (Editör: Nancy Snow, Philip M. Taylor), Handbook of Public Diplomacy, New York, Routledge, 2009. https://www.academia.edu/322384/Routledge_Handbook_of_Public_Diplomacy

[42] Demir Vedat. Kamu Diplomasisi ve Yumuşak Güç, Beta Yayınları, İstanbul 2012. https://www.kitapyurdu.com/kitap/kamu-diplomasisi-ve-yumusak-guc/287418.html

[43] Yılmaz Ayhan Nuri & Kılıçoğlu Gökmen. Türkiye’nin Orta Asya’daki Yumuşak Gücü ve Kamu Diplomasisi Uygulamalarının Analizi, Türk Dünyası Araştırmaları, Cilt: 119, Sayı:235, 2018, 141-184. https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda/issue/59374/852064

Xulosa o‘rnida aytish kerakki, madaniy diplomatiya konsepsiyasi O‘zbekiston uchun nazariy jihatdan yangi konsepsiya bo‘lsada, uning barcha turdagi vositalaridan davlatlararo madaniy hamkorlik yo‘nalishida keng foydalanib kelinmoqda. Shu bilan birga, madaniy diplomatiya yo‘nalishidagi tadqiqotlarni ko‘paytirish zarur. Chunki, o‘zbek olimlari tomonidan xalq diplomatiyasi mavzusida muayyan tadqiqotlar olib borilib, ilmiy ishlar yozilgan bo‘lsada, madaniy diplomatiya mavzusida birorta tadqiqot mavjud emas.

Madaniy diplomatiya globallashgan dunyoda madaniyatlararo integratsiyani ta’minlash, madaniy turfa xillikni saqlab qolish, o‘zbek tili, madaniyatini xalqaro maydonda keng targ‘ib qilish, xorijdagi o‘zbeklarning milliy madaniy ehtiyojlarini samarali qondirish uchun O‘zbekiston ham madaniy diplomatiyadan faol foydalanishi lozim deb hisoblaymiz. Chunki, madaniy diplomatiyani rivojlantirish orqali O‘zbekistonning xalqaro maydondagi siyosiy imijini ham yaxshilash mumkinligini rivojlangan davlatlarning madaniy diplomatiyasi tajribasida ko‘rishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Cull Nicholas. Public Diplomacy: Lessons From The Past, Los Angeles: USC Center on Public Diplomacy, Fıgueroa Press, 2009.

2. Szondi György. Central and Eastern European Public Diplomacy: A Transitional Perspective on National Reputation Management. (Editör: Nancy Snow, Philip M. Taylor), Handbook of Public Diplomacy, New York, Routledge, 2009.

3. Lenczowski John. Cultural Diplomacy, Political Influence & Integrated Strategy. (Editör: J. Michael Waller) Strategic Influence Public Diplomacy, Counterpropaganda And Political Warfare, Crossbow Press, 2009.

4. Demir Vedat. Kamu Diplomasisi ve Yumuşak Güç, Beta Yayınları, İstanbul 2012.

5. Yılmaz Ayhan Nuri & Kılıçoğlu Gökmen. Türkiye’nin Orta Asya’daki Yumuşak Gücü ve Kamu Diplomasisi Uygulamalarının Analizi, Türk Dünyası Araştırmaları, Cilt: 119, Sayı:235, 2018.

6. Richard Ardnt. Cultural diplomacy. USA, California, Public diplomacy magazine. 2005.

7. İskit Temel. Diplomasi, Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.

8. Grincheva Natalia. The past and future of cultural diplomacy. 06.03.2023.

9. Nye Joseph. Public Diplomacy and Soft Power. The Annals of the Academy of Political and Social Science. No: 616, 2008.

10. Harry Chartrand. International Cultural Affaris: A 14 Country Survey. Journal of Arts Management, Law and Society22, No:2., 1992.

11. Cull Nicholas. Public Diplomacy: Taxonomies and Histories. The Annals of the Academy of Political and Social Science. No:616, 2008.

12. Bill Ivey. Cultural Diplomacy and The National Interest: In Search of a 21st-Century Perspective. Arts Industries Policy Forum The Curb Center at Vanderbilt, 2002.

13. Cummings Milton. Cultural Diplomacy and the United States Government: A.Survey. Center for arts and culture. 2003.

14. Nye Joseph. Soft Power, The means to Success in World Politics. Public Affairs. USA, New York. 2004.

15. Nye Joseph. Public Diplomacy and Soft Power. The Annals of the Academy of Political and Social Science. No: 616, 2008.

16. Tiedeman Anna. Branding America An Examination of U.S. Public Diplomacy Efforts. Tufts University, Master of Arts in Law and Diplomacy Thesis. USA, Massachusetts, 2005.

17. William A. Rugh. Introduction. Engaging the Arabs and Islamic Worlds Through Public Diplomacy. William Rugh. (Ed.) Washington, The Public Diplomacy Council, 2004.

18. Nancy Snow. Rethinking Public Diplomacy. Handbook of Public Diplomacy. Nancy Snow and Philip M. Taylor. (Eds.) New York, Routledge, 2009.

19. Kenneth Osgood ve Brian C. Etheridge. The New International History. United States and Public Diplomacy: New Directions in Cultural and International History. Kenneth Osgood ve Brian C. Etheridge. (Eds.) Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2010.

20. Hans N. Tuch. Communicating with the World: U.S. Public Diplomacy Overseas. 2., New York, St Martin’s Press 1993.

21. Kissinger Henry. Diplomacy. USA, New York, The Easton Press, 1994.

22. Сатоу Эрнест. Руководство по дипломатической практике. – М.: ИМО, 1961.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

UDK: 94:902(575.1)

OROLBO‘YI MINTAQASIDA ILK SAK QABILALARINING DINIY AN’ANALARI VA ULARNING TARIXIY KONTEKSTI.

Yusupov Axmedjon Shonazarovich
Urganch davlat universiteti “Tarix” kafedrasi dotsenti., PhD.
E-mail: yusupov89a@mail.ru
Orcid.org/0000-0003-2435-9176
Kenjayev Bektosh Davronbek o‘g‘li
Urganch davlat universiteti Tarix ta’lim yo‘nalishi 3-bosqich talabasi
bektoshkenjayev341@gmail.com
Orcid.org/0009-0005-7499-5164

Annotatsiya: Ushbu maqola Orolbo‘yi mintaqasida ilk sak qabilalarining diniy an’analari va ularning tarixiy kontekstini o‘rganishga bag‘ishlangan. Mintaqa, qadimiy davrlarda turli xil madaniyatlar va e’tiqodlar markazi bo‘lgan, bu esa saklarning diniy hayoti va an’nalarini shakllantirgan. Maqolada saklarning totemistik e’tiqodlari, marosimlari, diniy rituallari va mifologik qarashlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, ularning diniy an’analari boshqa qadimiy xalqlar bilan aloqalarini qanday aks ettirganligi va Orolbo‘yi mintaqasidagi arxeologik topilmalar orqali qanday yoritilishi ham tahlil qilinadi. Maqola saklarning diniy hayoti va madaniyatining murakkabligini tushunishga yordam beradi, shuningdek, ularning tarixiy kontekstini yanada chuqurroq o‘rganishga imkon yaratadi.

Kalit so‘zlar: “skiflar”, “sak”, “skif – sibir”, “Marhumlar uyi”, “xaoma”.

РЕЛИГИОЗНЫЕ ТРАДИЦИИ РАННИХ САКСКИХ ПЛЕМЕН ПРИАРАЛЬЯ И ИХ ИСТОРИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению религиозных традиций первых сакских племен Приаралья и их исторического контекста. В древности регион был центром различных культур и верований, которые формировали религиозную жизнь и традиции саков. В статье рассматриваются тотемистические верования, обряды, религиозные обряды и мифологические воззрения саков. Также анализируется, как их религиозные традиции отражают их связи с другими древними народами и как они освещаются археологическими находками в Приаралье. Статья помогает понять сложность религиозной жизни и культуры саков, а также дает возможность дальнейшего изучения их исторического контекста.

Ключевые слова: «Скифы», «Сак», «Скиф – Сибирь», «Дом мертвых», «Хаома».

RELIGIOUS TRADITIONS OF THE EARLY SAK TRIBES OF THE ARAL SEA REGION AND THEIR HISTORICAL CONTEXT.

Abstract: This article is devoted to the study of the religious traditions of the early Sakas in the Aral Sea region and their historical context. The region was a center of various cultures and beliefs in ancient times, which shaped the religious life and traditions of the Sakas. The article examines the totemistic beliefs, ceremonies, religious rituals and mythological views of the Sakas. It also analyzes how their religious traditions reflected their contacts with other ancient peoples and how they are illuminated by archaeological finds in the Aral Sea region. The article helps to understand the complexity of the religious life and culture of the Sakas, and also provides an opportunity to study their historical context in more depth.

Key words: "Scythians", "Sak", "Scythian - Siberian", "House of the Dead", "Xaoma".

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Orolbo‘yi mintaqasi, tarixiy jihatdan ko‘p madaniyatlar va xalqlar uchun muhim bo‘lgan hududdir. Bu yerda yashagan ilk sak qabilalari, o‘zining boy diniy an’analari va e’tiqodlari bilan ajralib turadi. Saklar qadimgi davrlardan O‘rta Osiyo va Orolbo‘yi mintaqasida yashagan qabilalar bo‘lib, ularning diniy qarashlari va an’analari o‘sha davrning ijtimoiy hayoti, urf-odatlari va madaniyati bilan chambarchas bog‘liqdir.

Saklarning diniy e’tiqodlari ko‘p jihatdan totemizm, tabiatga sig‘inish va ruhiyatga asoslangan. Ular o‘zlarining ajdodlariga, tabiat kuchlariga va hayvonlarga e’tibor berishgan, bu esa ularning hayot tarzini belgilovchi muhim omil bo‘lgan. Orolbo‘yi mintaqasida topilgan arxeologik yodgorliklar, masalan, qabrlar, ibodatxonalar va boshqa madaniy obidalar, saklarning diniy hayotini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Shuningdek, bu maqola sak qabilalarining diniy an’alarini o‘rganish orqali Orolbo‘yi mintaqasidagi boshqa xalqlar bilan aloqalarni ham o‘rganishga imkon beradi. Saklarning diniy qarashlari va an’analari nafaqat ularning ichki hayotiga, balki atrofdagi xalqlar bilan aloqalariga ham ta’sir ko‘rsatgan. Ushbu maqola, ilk sak qabilalarining diniy an’analari va tarixiy kontekstini o‘rganish orqali o‘z vaqtida Orolbo‘yi mintaqasida yuz bergan madaniy va ijtimoiy jarayonlarni yoritishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI (АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ/LITERATURE ANALYSIS). XIX asrning 60–80– yillarida dastlab venger sharqshunosi A.Vamberi [5], keyin esa Rossiyaning turli soha mutaxassislari A.L.Kun [13], M.I.Ivanin [10], A.V.Kaulbars [12. B. 31-32], ilk yozma manbalarga tayangan holda, G’arbiy Yevropa sharqshunoslari V.Tomashek [2], I.Markvart [1] ko‘chmanchi ilk sak qabilalari haqida yozishgan.

1937 yilda Xorazm arxeologik ekspeditsiyasining ishlari boshlanib, ko‘chmanchi va o‘troq xalqlarning tarixini arxeologik ashyolarga tayanib o’rganishning amaliy imkoni paydo bo’ldi. 1948 yilda chop etilgan S.P.Tolstovning monografiyasida Ko’zaliqir, Qal’aliqir va Jonbosqal’a, Qo’yqirilganqal’a, Qo’rg’oshinqal’a va boshqa mudofaa istehkomlar haqida ma’lumotlar yoritildi [16].

XX asrning 70–80– yillarida qadimgi Xorazm mudofaa inshootlarining o‘rganilishi jarayonida Qoraqalpog’iston arxeologlari M.Mambetullaev [14], Yu.P.Manilov [15], G‘.Xo‘janiyozov [17] va N.Yusupovlarning tadqiqotlari va kashfiyotlarini uqtirib o‘tish lozim. Bir qator yodgorliklar, shu jumladan, Kat va Ayozqal’a 2, Shovot va Xiva Tuproqqal’alari, Jampiqqal’a, Katta Oybuyirqal’a, Qizilqal’a va boshqalarida keng qamrovli arxeologik ishlar natijasida ko‘pgina ma’lumotlar olindi.

“Avesto”da qadimgi O‘rta Osiyo o‘troq va ko‘chmanchi xalqlarninig tarixiga oid muhim ma’lumotlar ilk bor yoritilgan [3].

Qadimgi fors podsholari Kir II va Doro I ning O‘rta Osiyoga yurishlari natijasida Orolbo‘yi saklar qabilalari va xorasmiylar elati xaqida forslarning ma’lumotlari ancha boyitilgan va ular bilan so‘ng qadimgi yunon tarixchilari va geograflari tanishib olishgan.

Mazkur maqolada tarixiylik, obyektivlik, tizimlilik kabi asosiy metodologik tamoyillardan foydalanilgan holda, ilk sak qabilalarida diniy qarashlar tarixi yuzasidan ma’lumotlar arxeologik va yozma manbalar asosida tarixiylik nuqtai nazaridan ilmiy tahlil etildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR (ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ / DISCUSSION AND RESULTS). Yunon mualliflari asarlarida daxlar, saklar, massagetlar va sarmatlar kabi ko‘chmanchi qabilalarga nisbatan “skiflar” tushunchasi umumiy ma’noda qo‘llanilgan. Axamoniylar davlatining poytaxti Persepol shohlar saroyining bo‘rtma devoriy tasvirlarda O‘rta Osiyoning sug‘diylar va baqtriyaliklar kabi saklar va xorazmliklar tasvirlari xam o‘z aksini topgan. Persepoldagi Doro I va Kserksning saroyiga olib boradigan pillapoya devorlariga axamoniylarga tobe bo‘lgan mamlakatlardan o‘lpon olib kelayotgan vakillar aks etgan bo‘rtma manzaralarda o‘n birinchi guruxda aks etilgan saklar otni yetaklab bormoqdalar. Ular xanjar bilan qurollanganlar [15. b. 42].

Orolbo’yi ilk saklarning e’tiqodlari va diniy qarashlarining ayrim jihatlari S.P. Tolstov, M.A. Itina, O.A. Vishnevskaya va L.T. Yablonskiylarning ishlarida ko’rib chiqilgan [11], ammo bu masala maxsus tadqiqot mavzusiga aylanmagan. So’nggi yillar monografiyalarida mazkur muammo qisqacha yoritilib, ko’proq Xorazm va zardushtiylik masalasi tahlil qilingan [9]. Saklarning e’tiqodlari qatorida Yevroosiyo dasht qabilalari diniy qarashlarining asotirli yoki magiya-sehrgarlik mohiyati, ko’chmanchilarning tasviriy san’atiga doir hayvon suratlarni ishlash “skif – sibir” usuli misolida B.N. Grakov, M.I. Artamonov, G.A. Fyodorov-Davыdov, A.K.Akishev, Ye.E.Kuzьmina va boshqa olimlarning asarlarida ko’rib chiqilgan [7]. Ilk temir davri dasht chorvadorlarining urf-odatlarini yoritishda yozma manbalar (“Avesto”, Gerodot, Strabon va boshqa qadimgi mualliflarning asarlari) asosida dafn marosimlarini o’rganish va arxeologiya materiallari katta ahamiyat kasb etgan. Saklar etnomadaniy jihatdan Srubnaya-Andronovo madaniyatlari doirasidan kelib chiqishini inobatga olgan holda, dashtlar cho’ponlari jamiyatida ilgari shakllangan va izlari ilk temir davrigacha saqlanib kelgan e’tiqodlarning mazmunmohiyati yuqorida tilga olingan tadqiqotchilarning asarlarida ochib berilgan.

Andronovo madaniyati qabilalarning O’rta Osiyoga migratsiyalari natijasida marhumlarni qabrlarga ko’mish qatori, jasadlarni kuydirish (krematsiya odati) yoki ularning ustiga kul sepish

udumlari paydo bo’lgan hamda marhumlar maxsus joyda kuydirilib, gulxandan qolgan kul xaltachalarga yig’ilgan va qabrlarga ko’milgan [8]. Bunda olov sehrgarlikramziy ahamiyatga ega bo’lgan. Xuddi shunday udumlar Uygarak va Sakarchaga saklar qabristonlarida aniqlangan dafn marosimlarida o’z aksini topgan. Qabrlar ichiga ro’zg’or buyumlari, zeb-ziynatlar, qurollar va ot anjomlari bilan birgalikda qurbonlikka keltirilgan uy va yovvoyi hayvonlarning go’shti qo’yilgan. Bundan sigir va otning umurtqa va qovurg’a qismlari hamda qo’ylarning bosh suyaklari guvohlik beradi. Sakarchaga qabrlaridan bug’u, saqoqush, quyon va katta baliq suyaklari topilgan [12]. Marhumlarni “narigi dunyo” yo’liga uy-hayvonlarning go’shti bilan ta’minlash odati dasht chorvadorlarining jamoalarida bronza davrida paydo bo’lgan. Uraldagi shu davrga oid Sintashta qabristonida qurbonlikka keltirilgan sigir, ho’kiz va qo’yning son va qovurg’a qismlari hamda bosh suyaklari qabrlarga ko’milgan. Ayrim qabrlardan 2-7 ta otlarning suyaklari va beshta qabrdan alohida joylashgan jang aravalar topilgan [6]. Bularga o’xshash qabrlar, Orolbo’yida Shimoliy Tagisken dafn inshootlari singari, urug’-qabila yo’lboshchilari va harbiy sardorlarga tegishli bo’lgan. Saklarning dafn amaliyotida vafot etganlarning bir holatdan ikkinchisiga o’tish sifatida baholanib, marhumning ijtimoiy mavqei narigi dunyoda ham hayotdagi singari holatda saqlanib qoladi, degan tasavvur ta’sirida jasadlar yerto’la va kulbasimon turar joylarini ichki ko’rinishi va tuzilishida takrorlangan qabrlarga dafn etilgan. “Marhumlar uyi” ro’zg’or buyumlari, qurollar va ot anjomlari bilan jihozlangan, uning “egasi” ni oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash urf – odatiga rioya qilingan. Bu odat marhumlarni qadrlash va ajdodlarning ruhiga sig’inish udumlaridan kelib chiqqan. Ilk saklarning diniy qarashlarida, narigi olamdagi hayot haqidagi tasavvurlar dafn marosimlarida o’z aksini topib, shunda olov e’tiqodi katta ahamiyat kasb etgan. U marhumni kuydirishda yorqin namoyon bo’lgan. Yer olovi marhum jonining osmoniga va abadiy so’nmas osmon olov-Quyoshga eson-omonlik bilan yetib borishiga ko’maklashish vositasi sifatida baholangan. Dasht hududlarida olovni qadrlash va unga sig’inish olis zamonlardan boshlangan. Buning e’tiborga molik jihati shundaki, sovuq qish kunlarida olov issiqlik manbasi bo’lgan, o’choq olovi ustida turgan sopol qozonlarda cho’ponlar go’shtli taomlarni tayyorlaganlar, olov cho’g’lari sopol tuvaklar ichida bir joydan ikkinchisiga ko’chirilgan, shu bois qizg’in alanga odamlar qarashlarida ilohiy kuchga ega bo’lgan. Shuningdek, olov ozoda qiluvchi magiya xususiyati bilan bog’langan. Shu sababli unga bag’ishlab uy hayvonlarni qurbonlik qilishgan [4]. “Avesto” da “sonsiz-sanoqsiz” podalarga ega qabila yo’lboshchilari tomonidan qurbonlikka so’ydirilgan “yuz ayg’ir, sigir, sanoqsiz qo’y” haqida ma’lumotlar mavjud. Manbada “qurbonlik qilganlar, doim haq yo’lda” deb uqtirib o’tilgan [3]. O’sha davrlarda daryo va ko’llar suviga sig’inish va daryolarga “xaoma” ichimligini hadya qilish odati vujudga kelgan. Bu tushuncha bilan bog’liq “xaomani qadrlagan”, “ichimlik xaomaga sig’inuvchilar” saka-xaumovarka qabilalari etnonimining kelib chiqishi e’tiborga molik. “Xaoma” avesto tilidan “o’sha, nimani siqib chiqaradilar” deb taxminiy tarjima qilinadi. Chorvadorlarning qarashlarida Xaoma ma’budasi “yashil ko’zli” ma’noga aylangan. U chorvaning himoyachisi, odamlarni qurg’oqchilik va ocharchilikdan saqlaydigan, jangchilarga kuch beruvchi ma’buda hisoblangan.

Xulosa (Conclusion).

Orolbo‘yi mintaqasida ilk sak qabilalarining diniy an’analari, ularning tarixiy konteksti bilan chambarchas bog‘liqdir. Saklar, o‘zlarining totemistik e’tiqodlari, tabiatga sig’inish va ruhiyatga asoslangan diniy qarashlari orqali o‘z hayotlarini shakllantirgan. Ularning diniy amaliyotlari va marosimlari, mintaqaning ijtimoiy tuzilishi va madaniyati bilan birga rivojlangan, bu esa saklarning hayot tarzida muhim rol o‘ynagan.

Arxeologik topilmalar, jumladan, qabrlar va ibodatxonalar, saklarning diniy hayotini yoritishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu yodgorliklar orqali saklarning ajdodlariga, tabiat kuchlariga va hayvonlarga bo‘lgan e’tiborini ko‘rish mumkin. Shuningdek, saklarning diniy an’analari, Orolbo‘yi mintaqasidagi boshqa xalqlar bilan aloqalarini ham aks ettiradi, bu esa ularning madaniy o‘zaro ta’sirini namoyish etadi.

Ushbu maqola, ilk sak qabilalarining diniy an’analari va ularning tarixiy kontekstini o‘rganish orqali Orolbo‘yi mintaqasidagi madaniy va ijtimoiy jarayonlarni yanada chuqurroq tushunishga imkon beradi. Saklarning diniy e’tiqodlari va amaliyotlari, nafaqat ularning o‘ziga xos madaniyatini belgilovchi muhim omil bo‘lib, balki bu mintaqada yuz berayotgan tarixiy voqealarga ham ta'sir ko‘rsatgan. Natijada, saklar Orolbo‘yi mintaqasining boy madaniy merosini yaratishda muhim rol o‘ynaganligini ta’kidlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Markwart / Untersuhungen zur Geschichte von Eron.– Gottingen, 1896. –258 s
2. Tomaschek W. CHorasmiya // Pauly’s Real – Encyclopedie der Klassischen Altertums – wissenschaft. – Stuttgart, 1894. Bd. 3.– Pp.–2406.
3. Авесто. Яшт китоби / М. Исҳоқов таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 23-25.
4. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. // Пер. с англ. И.М. Стеблин-Каменского. – М.: Наука, 1987. – С. 10-11.
5. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии / Перевод с английского.– СПб., 1985. –221 с.
6. Генинг В.Ф., Ашихмина Л.И. Могильник эпохи бронз на р. Синташта // АО 1974. М.: Наука, 1975. – С. 144-147.
7. Граков Б.Н. Скифы. – М.: Наука, 1971. – С. 99-105.
8. Грязнов М.П. Пастушеские племена Средней Азии в эпоху развитой и средней бронзы // КСИА. Вып. 122. - М., 1970. .¸- С. 37-42.
9. Қурбанова Д.Ш. Хоразм воҳасининг қадимги ва илк ўрта асрлар маънавий маданияти. Тошкент, 2015. - Б. 72-73, 107-110.
10. Иванин М.И. Хива и река Амударья.–СПб., 1873.– 64 с.
11. Толстов С.П. Приаральские скифы и Хорезм // СЭ. – М., 1961. №4. – С. 114-116.
12. Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников). – М.: Институт археологии РАН, 1996. – С. 72.

13. Кун А.Л. Поездка по Хивинскому ханству в 1873 г. // Известия Российского географического общества. Т.Х.– СПб., 1874.– С.17–58.

14. Мамбетуллаев М.,Манылов Ю.П., Юсупов Н., Хожаниязов Г. Исследования в Хорезмской области // АО 1974.– М.: Наука, 1975.– С. 505–506.

15. Манылов Ю.П. Городще Кят // ОНУ. N 7–8, 1973.– С.110–114.

16. Толстов.С.П. Древней Хорезм.– М.:МГУ, 1948.– С. 77–100.

17. Хожаниязов Г. Малая Кыркыз–кала–городище раннеантичного Хорезма//Археология Приаралья.Вып.IV.–Ташкент: Фан, 1990.– С.82–91.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

UMARSHAYX MIRZONING HARBIY FAOLIYATI TARIXIY MANBALAR TALQINIDA

Begimqulova Laylo Mashrabovna
Farg‘ona davlat universiteti Tarix fakulteti
O‘zbekiston tarix kafedrasi dotsenti
e-mail: begimqulova@internet.ru
Nishonov Usmonbek Karimovich
Farg‘ona davlat universiteti Tarix fakulteti
O‘zbekiston tarix kafedrasi II-bosqich magistranti

Annotatsiya*:* Amir Temur farzandlarini yoshlikdan siyosiy faoliyatga olib kirishga, ularga davlat ishlari, harbiy yurishlar haqida bilim berishga harakat qilgan. Buni Umarshayx mirzoning o‘smirlik yoshida ko‘rsatgan jasoratida ko‘rishimiz mumkin. Bo‘lib o‘tgan Balx qal’asi jangida Umarshayx mirzo jasorati ko‘rsatadi va mardonalik bilan dushmanni yengadi. Amir Temur farzandlariga yoshlikdan jasoratli bo‘lish, mard bo‘lishni o‘rgatganligi dalillangan. Amir Temur davlati taraqqiyotida Umarshayx mirzoning tutgan o‘rni va uning siyosiy, harbiy faoliyati va uning qatnashgan yurishlardan biri Chukalak mavzeyidagi jang tarixining o‘rganilishi, ayni masalaga bo‘lgan e’tibor haqida ba’zi fikr-mulohazalar bildirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Umarshayx mirzo, To‘xtamishxon, Abbos, Sulaymonshox ibn Dovud, Baronxoja Kukaltosh, Sharafiddin Ali Yazdiy, Nizomiddin Shomiy, Muiniddin Natanziy , Xilda Xukxem, Markaziy Osiyo, Turkiston, Movarounnahr, Andijon, Samarqand, Sabron, To‘ytepa**.**

Annotation: Amir Temur tried to involve his children in political activities from a young age, to give them knowledge about state affairs and military campaigns. We can see this in the courage shown by Umarsheikh Mirza in his adolescence. In the battle of Balkh Castle, Umarsheikh Mirza shows courage and bravely defeats the enemy. It is proven that Amir Temur taught his children to be brave and courageous from a young age. Some comments are made about the role of Umarsheikh Mirza in the development of Amir Temur's state, his political and military activities, and the study of the history of the battle in the Chukalak region, one of the campaigns in which he participated, and the attention paid to this issue.

Key words and phrases: Amir Temur, Umarshaykh Mirza, Tokhtamysh Khan, Abbas, Suleimanshah ibn Davud, Baron Khoja Kukaltash, Sharafiddin Ali Yazdi, Nizamiddin Shami, Muiniddin Natanzi, Hilda Hukhem, Central Asia, Turkestan, Movarunnahr, Andijan, Samarkand, Sabran, Toytepa.

Аннотация: Амир Темур старался с юных лет вовлекать своих детей в политическую деятельность, обучать их государственным делам и военным походам. Мы можем видеть это в мужестве, проявленном Умаршейхом Мирзой в юношеские годы. В битве за крепость Балх Умаршейх Мирза проявляет мужество и храбро побеждает врага. Доказано, что Амир Темур с юных лет воспитывал своих детей храбростью и мужеством. В статье дается характеристика роли Умаршайха Мирзы в развитии государства Амира Темура, его политической и военной деятельности, а также изучение истории битвы в районе Чукалак, одного из походов, в котором он принимал участие, а также уделяемое этому вопросу внимание.

Ключевые слова: Амир Темур, Умаршайх Мирза, Тохтамыш-хан, Аббас, Сулейманшах ибн Давуд, барон Ходжа Кукалташ, Шарафиддин Али Язди, Низамиддин Шами, Муиниддин Натанзи, Хильда Хукхем, Средняя Азия, Туркестан, Моваруннахр, Андижан, Самарканд, Сабран, Тойтепа.

KIRISH

Markaziy Osiyo mintaqasining o‘ziga xos o‘tmishi, uning hududida ko‘plab davlat birlashmalarining, xususan, buyuk Amir Temur saltanatining tashkil topishi va taraqqiy etganligi, bu yerda sodir bo‘lgan jarayonlarning jahon tarixidagi ahamiyati turli mamlakat tarixchilarining katta qiziqishiga sabab bo‘lmoqda. Bugungi kunda tarixiy meros, tarixiy xotiraning qayta tiklanishi nafaqat O‘zbekiston Respublikasi rahbariyati va tarixchilarining, shu bilan birga keng jamoatchilikning diqqat e’tiborida bo‘lib kelmoqda.

Mustaqillik yillarida Amir Temur shaxsi va davriga oid shu qadar ko‘plab manbalar tarjimasi amalga oshirildi, tarixiy-ilmiy, ilmiy-ommabop adabiyotlar yaratildiki, bu ularni tarixshunoslik nuqtai nazaridan tizimlashtirish, ilmiy tahlil etish, yutuq va kamchiliklarini aniqlash zarurligini ko‘rsatadi. Bu esa zamonaviy tarix fani uchun dolzarb hisoblandi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mustaqillik yillarida bir qator mualliflar tomonidan Amir Temur va temuriylar davri tarixiga doir salmoqli ishlar amalga oshirildi. Jumladan, B.Ahmedov, A.Muhammadjonov, U.Uvatov, A.Ahmedov, T.Fayziev, O.Bo‘riyev, B.Usmonov, Sh.O‘ljayeva, kabi olimlarning asarlari, ilmiy tadqiqot ishlarini keltirish mumkin**[1].** Ularning tadqiqotlarida Umarshayx mirzoning bolalik yillari, siyosiy va harbiy faoliyati haqida qisman to‘xtalib o‘tilgan. Jumladan, T.Fayzievning “Temuriylar shajarasi” asarida Umarshayx mirzoning yoshlik yillari, uning harbiy mahorati haqida aytib o‘tadi. Xorij tadqiqotchilaridan biri Xilda Xukxem, tadqiqotlarida ham Umarshayx mirzoning faoliaytining ayrim jihatlarida qisman to‘xtalib o‘tilgan **[2].** Xilda Xukxem o‘z asarida 1388-yili Amir Temur o‘g‘illari Umarshayx mirzo, Shohruh mirzo, nabiralar Muhammad Sulton, Pir Muhammadlarni uylantiradi va Konigilda katta to‘y qiladi. Shundan keyin Umarshayx mirzo ham Farg‘onaga qaytganini alohida ta’kidlab o‘tgan.

NATIJA VA MUHOKAMA

Amir Temur davlati taraqqiyotida Umarshayx mirzoning tutgan o‘rni va uning siyosiy, harbiy faoliyatini tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlarda keng o‘rganilgan.

Umarshayx mirzo qatnashgan yurishlardan biri Chukalak mavzeyidagi jang bo‘lgan. Bu jang tasviri Sharafiddin Ali Yazdiyda shunday berilgan: “…Movarounnahr soridin chopar elchi o‘n yetti kunda yetib, xabar berdikim, To‘xtamishxon yana ahdini sindurub, qalin kishini Movarounnahr sori yibarib turur. Va munung kayfiyati bu tururkim, dasht cherikikim, ulug‘i Bek Yoruq, Ilig‘mish O‘g‘lon, Alibek, Sotqin va o‘zga beklar Sig‘naqdin o‘tub, Sabrong‘a yetib, qamal qildilar. Oq Bug‘a o‘g‘li Temur Xojakim, Sabronning hokimi erdi, alarning dafig‘a mashg‘ul bo‘lib, yaxshi ishlar qildi va tashqari o‘lturg‘on yag‘ilar har necha sa’yi qildilarkim qal’ani olg‘aylar, ololmadilar**[3].** Ojiz bo‘lub, andin ko‘chub, o‘zga yerlarni chobtilar. Shahzoda Umarshayxkim, Andigonda erdi, andagi cherikni yig‘ishturub, alarning dafig‘a yuridi va Sulaymonbek va Abbosbek taqi Samarqand cherikini jam etib, La’lbekkim, Tag‘ay Bug‘a Barlosning inisi erdi va Shayx Temurkim, Oq Temurnung o‘g‘li erdi, Samarqandda so‘yub, o‘zi mutavajjih bo‘ldi. Va kelib amirzoda Umarshayxga qo‘shuldilar va ittifoq bilan Sayhundin o‘tub, Chukalakkakim, O‘trorning besh yag‘ochida turur, kun chiqar sorida erdi, ikki cherik bir-biriga yettilar va yasollar tortib, o‘ng qo‘l va so‘l qo‘l tuzulg‘ondin (so‘ng) bir-biriga chopishtilar va kechag‘acha o‘ldirushti. Amirzoda Umarshayx bahodurlig‘idin o‘zini dushmanlarning g‘o‘li**[4]**da urub, nari o‘ta chiqti va cherikdin ayrildi. Cherik eli ani ko‘rmadilar, mutavahhim bo‘lub, buzuldilar va Abbosbekka o‘q tegib, zaxmliq bo‘ldi. Shahzoda Umarshayx davlat bilan dushmanlarning ichidin salomat chiqib, Andijong‘a ketti va yana cherik jam etdi”**[5].**

Bu jang bo‘lib o‘tgan joy nomi va sanasi Nizomiddin Shomiyda boshqacharoq uchraydi: “…1388-yilning tir (iyun-iyul) oyida To‘xtamishxon lashkari viloyat atrofiga yetib kelgan edi. Viloyatning elu ahli qochdilar. Amirzoda Umarshayx bahodir lashkar yig‘ib Xo‘jand daryosidan o‘tdi. Sulaymonshoh bahodir, Abbos bahodir va o‘zga amirlar bir vaqtda Chulok mavzeyida dushmanga yetdilar. Ikki tomondan saf tortilib maymana va maysaralarga tartib berdilar. So‘ng bir-birlariga hamla qilib jang boshladilar. Jang shu darajaga yetdiki o‘lganlarning ko‘pligidan qon ariq bo‘lib oqdi. Umarshayx mirzo dushmanni ortidan quvlab borib o‘z lashkarlaridan ajralib qoldi. Askarlari uni qancha izlamasin topa olmadi va hayronu sargardon bo‘lib, to‘xtab turishni ma’qul ko‘rmay, zaruratan tarqalib ketdilar. Jahon shahzodasi salomat qaytib, Andijonda lashkarga yetdi. Yana to‘zg‘ib ketgan lashkarlarni jam qildi”**[6].**

Chukalak jangi tavsilotlari Muiniddin Natanziy asarida ham batafsil bayon etilgan: “To‘qmoq lashkari**[7]** Kura daryosi sohilida muzaffar lashkar tomonidan mag‘lub etilgach, To‘xtamish bu sharmandalik dog‘ini yuvish uchun, Qamariddinni Oqxoja o‘g‘lon bilan birgalikda Turkiston yo‘lidan Movarounnahrga yubordi. Abbos, Sulaymonshox ibn Dovud va Baronxoja Kukaltosh Samarkand lashkarlari bilan Turkiston muzofotlaridan bo‘lgan To‘ytepa hududida amirzoda Umarshayxga borib qo‘shilishdi va birgalikda To‘qmoq lashkarini daf etish uchun otlanishdi. Jangovar saflarni tartibga keltirgandan so‘ng amirzoda Umarshayx o‘z odatiga ko‘ra, Abbosni g‘ulda qo‘ydi va o‘zi qorovul baxodirlari bilan muqaddimada turib g‘anim lashkariga tashlandi. Bir-ikki martaba huddi g‘azabnok sher kabi dushmanning chap va o‘ng

qanotiga yorib kirib, unga qaqshatgich zarbalar berdi. Ammo uni kichik bir gurux, bilan o‘rab olib, qurshov doirasi halqasini tobora toraytirishdi. Amirzoda qaysi tarafga yuzlansa, (o‘sha yokda) dushmanning hamlasi susayib qolardi. Bir necha soat davom etgan ushbu qirpichoq olishuv paytida Samarqand amirlari amirzoda Umarshayx va uning yonidagilar ahvolidan xabar olmadilar. Ularning xar birining ko‘ngliga minglab rost-u yolg‘on vasvasa yo‘l topib, oqibatda ish chappasiga ketibdi, degan xayolda jilovni burib, Samarqand tarafga qarab yo‘lga tushishdi**[8].** Amirzoda Umarshayx yuzga yaqin otlik askar bilan g‘animning o‘ng va so‘l tarafiga rustamona hamlalar qilib, Isfandiyor hunarlarini zohir etdi. U amirlar qochib ketishganidan xabardor bo‘lgach, hayron bo‘lib, jilovni o‘z g‘uli tarafga burdi. O‘zjand lashkarini ham jargada topolmadi. Bu xiyonatkorona qilmishlardan amirzoda benixoyat iztiroblar chekdi va ushbu janggohda halok bo‘lib, benomuslik dog‘ini o‘zi bilan tuproqqa olib ketish umidida, o‘sha kichik guruh bilan tag‘in bir-ikki marotaba (dushman saflariga) qattiq hamlalar qildi. Bu yuz odamning zarbalaridan mingdan ortiq dushman halok bo‘ldi. Bir g‘amxo‘r kishi amirzodaning sa’y-harakat jilovini shafqat qo‘li bilan ushlab, uni janggohdan tashqariga olib chiqdi. Amirzoda Umarshayx shu darajada jangga talabgor ediki, jang maydonidan bir farsah uzoqlashgach, Samarqand amirlariga paygom yuborib, bu qabih xatti-harakatlariga qarshi o‘laroq, ularni butun choralar bilan Samarqandni himoya etishga undadi va o‘zi katta lashkar bilan ularga madadga yetib borish maqsadida O‘zjand tomonga yo‘l oldi. U kelishidan ilgari, janggohdan qochib undan ajragan xos mulozimlaridan bir guruhi o‘zlarining egri tasavvurlari xosilasi bo‘lgan yomon ovozalarni (shaharga) yetkazishdi. Chunonchi, amirzoda Umarshayxning xaramlari shaharni o‘z holiga tashlab, tog‘ga yo‘l olishdi. Shahar aholisi bir necha firqaga bo‘linib, g‘alayonga keldi. Amirzoda Umarshayx yetti otliq bilan yetib kelib, viloyat aholisiga taskin berdi va bir qancha lashkarlar hozirlab, Samarqand tarafga otlandi”**[9].**

Yuqorida ko‘rib chiqqanimiz Chukalak jangi tavsilotlari mazmun jihatidan uchala manbalarda ham deyarli bir xil ma’lumotlar keltirib o‘tilgan va keng oritilgan.

XULOSA

Buyuk davlat arbobi, ma’rifat homiysi, yuksak ma’naviyat egasi Amir Temur va uning avlodlari qoldirgan, abadiylikka daxldor merosi bugungi kunda xalqimiz ruhiy-ma’naviy poklanishi va milliy o‘zligini anglashning bitmas-tuganmas chashmasidir. O‘zbek davlatchiligi tarixida sohibqiron Amir Temur va temuriylar davri tarixi muhim ahamiyatga egadir. Buning sababi sohibqiron Amir Temur davlatning boshqaruv, tashqi va ichki siyosat, obodonchilik sohasida boshqa davlatlarga o‘rnak bo‘ladigan ishlarni amalga oshirganlar. Sohibqiron Temur davrida bunyodkorlik davlat siyosati darajasida ko‘tarilgan deyishimiz mumkin.

Mazkur maqolada, Amir Temurning o‘g‘li Umarshayx mirzoning siyosiy va harbiy faoliyati bilan bog‘liq ma’lumotlar orqali tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlardagi fikrlar umumlashtirildi, Umarshayx mirzoning hokimiyat boshqaruvi va harbiy salohiyati o‘rganildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-таворихи Муиний. / Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи - Ғулом Каримий – Т.: Ўзбекистон. 2011. – 264 б.

2. Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан ўгирувчи – Ю.Ҳакимжонов, таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва маъсул муҳаррир – А.Ўринбоев, изоҳлар ва луғатларни тузувчи – Ҳ.Кароматов (жуғрофий номлар изоҳи – О.Бўриевники), Ҳофизу Абруни «Зафарнома»га ёзган «Зайл»и(«Илова»)ни форсийдан ўгирувчи ва изоҳларини тузувчи – О.Бўриев -Т.: Ўзбекистон, 1996. – 143-144 б.

3. Шарафиддин Али Йаздий. Зафарнома. /Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А.Ахмад ва Ҳ.Бобобеков, -Т.: Шарқ, 1997. – 384 б.

4. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Мовароуннаҳр воқеалари (1360-1370) / Маъсул муҳаррир, сўз боши муаллифи ва нашрга тайёрловчи А.Ўринбоев, таржимон О.Бўриев – Т.: Камалак, 1994. – 288 б.

5. Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. / Нашрга тайёрловчи Сирожиддин Саййид. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – 96 б.

6. Usmonov B. Farg‘ona vodiysi Amir Temur va Temuriylar davrida. – Farg‘ona: Farg‘ona, 2019. – 110 b.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

O‘RTA ASR MANBALARIDA SHAYBONIYLARNING SIYOSIY MADANIY ROLI: TARIXIY BAHOLAR

Abdug‘afforova Mohinur Abdusamat qizi
Sharof rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti magistranti
mohinurabdugafforova7@gmail.com Tel:.+99893-638-38-23

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘rta asr yozma manbalarida Shayboniylar sulolasining siyosiy va madaniy roli o‘rganilgan. Shayboniylar davrida Markaziy Osiyoda amalga oshirilgan davlat boshqaruvi islohotlari, iqtisodiy siyosat, ilm-fan va san’at rivoji manbalarga asoslanib tahlil qilingan. Maqolada Shayboniylar siyosiy faoliyatiga berilgan tarixiy baholar, ularning hukmronligi davrida mintaqadagi madaniy muhitga ko‘rsatgan ta’siri ko‘rib chiqilgan. Turli davrlarda Shayboniylar faoliyatining baholanishi o‘zaro solishtirilib, mazkur sulolaning mintaqa tarixidagi ahamiyati qayta ko‘rib chiqiladi. Ushbu tadqiqot ilmiy tarixshunoslikda Shayboniylar sulolasining rolini yanada chuqurroq o‘rganish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: Shayboniylar sulolasi, tarixiy baholar, o‘rta asr tarixchilar asarlari, tarixiy-solishtirma, o‘zaro ichki nizolar, ijobiy va tanqidiy baho, madaniy va ilmiy yutuqlar, ilmiy va adabiy merosning boyishi.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ И КУЛЬТУРНАЯ РОЛЬ ШАЙБАНИ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ИСТОЧНИКАХ: ИСТОРИЧЕСКИЕ ОЦЕНКИ

Аннотация: В статье рассматривается политическая и культурная роль династии Шейбанидов в средневековых письменных источниках. На основе источников анализируются реформы государственного управления, экономическая политика, развитие науки и искусства в Средней Азии в эпоху Шейбанидов. В статье рассматриваются исторические оценки политической деятельности Шейбанидов и их влияние на культурную среду региона в период их правления. Сопоставляется оценка деятельности Шейбанидов в разные периоды и пересматривается значение этой династии в истории региона. Данное исследование имеет большое значение для дальнейшего изучения роли династии Шейбанидов в научной историографии.

Ключевые слова: Династия Шейбанидов, исторические оценки, труды средневековых историков, историко-сравнительный, внутренние конфликты, позитивная и критическая оценка, культурные и научные достижения, обогащение научного и литературного наследия.

THE POLITICAL AND CULTURAL ROLE OF THE SHAYBANIS IN MEDIEVAL SOURCES: HISTORICAL ASSESSMENTS

Abstract: This article studies the political and cultural role of the Shaybanid dynasty in medieval written sources. The state administration reforms, economic policy, development of science and art carried out in Central Asia during the Shaybanid era are analyzed based on the sources. The article examines the historical assessments of the political activities of the Shaybanids and their impact on the cultural environment in the region during their reign. The assessments of the activities of the Shaybanids in different periods are compared and the significance of this dynasty in the history of the region is reviewed. This study is of great importance for a deeper study of the role of the Shaybanid dynasty in scientific historiography.

Keywords: Shaybani dynasty, historical assessments, works of medieval historians, historical-comparative, internal conflicts, positive and critical assessment, cultural and scientific achievements, enrichment of scientific and literary heritage

KIRISH. Shayboniylar sulolasi XVI asr Movarounnahr tarixida muhim o‘rin tutadi. Ular Markaziy Osiyoda siyosiy barqarorlikni tiklash, iqtisodiy va madaniy rivojlanishni ta’minlashda muhim rol o‘ynagan. O‘rta asr tarixchilarining asarlari Shayboniylarning siyosiy faoliyatini ijobiy va tanqidiy baholash bilan birga, ularning madaniy rivojlanishdagi hissasini ham yoritadi. Ushbu maqola o‘rta asr manbalarida Shayboniylarning siyosiy va madaniy faoliyati qanday baholanganini tahlil qilishni maqsad qiladi. Tadqiqot asosan Xondamir, Hofiz Tanish Buxoriy, Mirxond, Muhammad Solih kabi tarixchilar asarlariga tayanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ushbu maqolada tarixiy-solishtirma va diskursiv tahlil metodlaridan foydalanildi. Manba sifatida XVI asrda yozilgan “Boburnoma”, Hofiz Tanish Buxoriyning “Abdullanoma” asari, Mirxondning “Ravzat us-safo”si, shuningdek, Xondamirning “Makorim ul-axloq” asaridan foydalanildi.

Tahlil qilishda quyidagilarga e’tibor qaratildi:

Siyosiy faoliyatga berilgan baholar.

Madaniy rivojlanishdagi faoliyatga oid ma’lumotlar.

Manbalarda keltirilgan ziddiyatli fikrlar va ularning kontekstual talqini.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Siyosiy rolga oid baholar. Shayboniylarning siyosiy faoliyati o‘rta asr manbalarida bir qator jihatlar bilan tavsiflanadi:

1. Markaziy hokimiyatni tiklash: Hofiz Tanish Buxoriy Shayboniylar sulolasining siyosiy barqarorlikni ta’minlashdagi rolini yuqori baholab, ularni “islom dini posbonlari” sifatida ulug‘lagan.

2. Harbiy yurishlar va g‘alabalar: Xondamirning asarlarida Shayboniylarning harbiy muvaffaqiyatlari ko‘proq maqtalgan, lekin ba’zi manbalarda ularning harbiy tajovuzkorlik siyosati tanqid qilingan.

Madaniy homiylik faoliyati

1. Madaniy obidalar qurilishi: Shayboniy hukmdorlar qurdirgan masjid, madrasalar va saroylar madaniy yuksalishning timsoli sifatida talqin qilingan. Masalan, Hofiz Tanish Shayboniylarning madaniy qurilishlar orqali Movarounnahrni islom dunyosidagi muhim markazga aylantirganini yozadi.

2. Ilm va san’atni rivojlantirish: Xondamirning yozishicha, Shayboniylar davrida ko‘plab olimlar va san’atkorlar homiylik bilan ta’minlangan, bu esa ilmiy va adabiy merosning boyishiga olib kelgan.

Shayboniylarning siyosiy va madaniy faoliyatiga oid baholar o‘rta asr tarixchilarining qarashlari bilan bog‘liq ravishda turlicha talqin etiladi. Hofiz Tanish kabi tarixchilar Shayboniylar hukmronligini,xususan Shaybonixonni “…ul adolatli podshoh (Shayboniyxon) hamisha kofir va itoatsizlarga nisbatan g‘azot va jihod qilishga, dinsiz dushmanlarni daf’ qilishga, shaytonlar toifasiga kirgan zulm egalarini tomiri bilan sug‘urishga yuz tutgan edi” deya ta’riflagan bo’lsa, Muhammad Solih o‘zining “Shayboniynoma” dostonida;

“…Tengrinining soyasi Shayboniyxon,
Kim ani qo‘ydi xalifa rahmon.
G‘aybdin oti Muhammad bo‘ldi,
Qobili davlati sarmad bo‘ldi.
Borchaning yaxshilik oning qoshida,
Borchaning davlati oning boshida.
Suyubon asrag‘oni Qur’ondur
Yugurib quvlag‘oni shaytondur…” deya Shayboniyxonga yuksak baho beradi. Boshqa manbalar, masalan, “Boburnoma”da “Yana har necha kunda bir bemaza bayt yozar va minbarda o‘qitib, Chorsuga o‘tirib, shahar elidan hadya olardi. Garchi Shayboniyxon saharxez, besh vaqt namozni tark qilmaydigan, qiroat ilmini tuzukkina biladigan kishi bo‘lsa-da, lekin bunday go‘llarcha, ablahlarcha, kofirlarcha so‘z va qilmishlar undan ko‘p sodir bo‘lardi” , -deya tanqid qilingan.

Manbalardagi ziddiyatlar

Manbalardagi qarashlarning turlicha bo‘lishi tarixchilar yashagan davr va ularning siyosiy qarashlariga bog‘liq. Masalan, Xondamir Shayboniylarni markazlashgan hokimiyatni ta’minlagan davlat arboblari sifatida ta’riflaydi, lekin ba’zi jihatlarda ularning o‘zaro ichki nizolariga ham e’tibor qaratadi.

Bugungi tarixshunoslik uchun ahamiyati

Shayboniylarning o‘rta asr manbalaridagi bahosi ularning tarixdagi rolini kengroq yoritishga imkon beradi. Ularning siyosiy va madaniy faoliyatini zamonaviy tadqiqotlarda tahlil qilish orqali Shayboniylar tarixining yangi qirralarini ochish mumkin.

XULOSA. O‘rta asr manbalarida Shayboniylarning siyosiy va madaniy roli ijobiy va tanqidiy baholangan. Ular Movarounnahrda siyosiy barqarorlikni ta’minlab, madaniy rivojlanishga hissa qo‘shgan. Ushbu sulolaning tarixiy ahamiyatini o‘rganish zamonaviy

tarixshunoslik uchun muhim bo‘lib, bu davrning siyosiy va madaniy yutuqlarini yanada chuqurroq tahlil qilishga imkon beradi

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

[1]. Hofiz Tanish Buxoriy.Abdullanoma (“Sharafnomayi shohiy”). Birinchi kitob; Fors tilidan S.Mirzayev tarj.; So‘z boshi va izohlar muallifi: B. Ahmedov.—T.: “Sharq”, 1999.-416 b.

[2].Xondamir. “Makorim ul-axloq”. Toshkent;O‘zFAN,1941.

[3].Mirxond. “Ravzat us-safo.”

[4].Zahiriddin Muhammad Bobur. “Boburnoma” (Tahrir hayati A.Qayumov, X.Sultanov, B.Alimov va boshq.;) Xalqaro Bobur fondi.-T.: “O‘qituvchi” NMIU, 2008. 288 b.

[5].Zamonaviy tadqiqotlar va maqolalar.

[6].Muhammad Solih. “Shayboniynoma” dostoni. (Tahrir hayati A.Qayumov va boshq.; Nashrga tayyorlovchi va so’zboshi muallifi E.Shodiyev).-T.: Adabiyot va san’ant nashriyoti, 1989.-336 b.-(O‘zbek adabiyoti bo‘stoni) .

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

ORCID: 0009-0006-7323-4301

УДК:93/99+94+930.8+7.031(282.1)

ABULQOSIM BOBUR MIRZONING MADANIY JARAYONLARDAGI SHAXSIY ISHTIROKI HAQIDA BA’ZI MULOHAZALAR

Abdunosirova Ozodaxon Botirjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti
O‘zbekiston tarixi kafedrasi tayanch doktoranti
abdunosirovaozodaxon@gmail.com
+90-151-62-37

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abulqosim Bobur mirzoning fan va adabiyot sohasidagi shaxsiy ishtiroki, hamda uning madaniyat namoyondalariga homiylik faoliyati, Xurosondagi ilmiy-adabiy jarayonlar manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilingan. Abulqosim Bobur mirzoning ilmiy va ijodiy salohiyati haqida ba’zi mulohazalar bildirilgan.

Kalit so‘zlar va iboralar*:* Abulqosim Bobur mirzo, Xondamir, Abdurazzoq Samarqandiy, madaniy hayot, adabiy to‘garaklar, Mavlono Muammoiy, astronomiya, falsafa, Hirot, Mashhad, Yazd, ilmiy kechalar.

Аннотация. В данной статье рассматривается личное участие Абулкосима Бобура Мирзы в области науки и литературы, а также его деятельность в поддержке культурных деятелей, анализируется на основе источников и научно-литературных работ, а также высказываются некоторые замечания о его научном и творческом мастерстве.

Ключевые слова и фразы: Абулкосим Бобур Мирзо, Хондамир, Абдурразак Самарканди, культурная жизнь, литературные круги, Мавлано Муаммоий, астрономия, философия, Герат, Мешхед, Язд, научные вечера

Abstract. This article examines the personal involvement of Abulkosim Bobur Mirza in the fields of science and literature, as well as his activities in supporting cultural figures, analyzed based on sources and scholarly works, with some remarks on his scientific and creative mastery also expressed.

Key words: Abulkosim Bobur Mirza, Khondamir, Abdurrazak Samarkandi, cultural life, literary circles, Mavlono Muammoiy, astronomy, philosophy, Herat, Mashhad, Yazd, scientific gatherings.

KIRISH. Temuriylar davri ilm-fani va madaniyati taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shgan shahzodalardan biri Abulqosim Bobur mirzodir. Shahzoda ilm-ma’rifatga ixlosmand bo‘lgan va fanning turli sohalari bo‘yicha yetuk mutaxassislarini o‘z saroyiga taklif qilgan hamda diniy, dunyoviy masalalar borasida bahs-munozaralar o‘tkazgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Hofizu Abru, Fasih Havofiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond, Xondamir, Hasanbey Rumli, Davlatshoh Samarqandiy, Alisher Navoiy, Muhammad Ja’far, Ahmad Kotib, Faxriy Hiraviy kabi muarrixlarning asarlarida masalaga doir qimmatli ma’lumotlar berilgan. Xususan, Faxriy Hiraviy uning ijodiy faoliyatiga yuksak baho berib, “bag‘oyatda darveshsifat, xushtab’, karimta’b va oliyhimmmat podshoh”, -deya ta’riflagan **[1:34-35-*b*]**. Muarrix uning “Bobur Qalandar” taxallusi bilan turk va fors tillarda ijod qilgani haqida so‘z yuritar ekan, ulardan namunalar keltirgan.

NATIJALAR. Abulqosim Bobur mirzo o‘z davrining yirik ma’rifatparvari bo‘lib, Hirot saroyidan kelgusida adabiyot va san’at darg‘alari yetishib chiqishida sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatgan. Masalan, Sulton Husayn Bayqaro uchun 100 ming dinor ulufa ajratgan **[2:145-*b*]**. Uning saroyida ilmiy-ma’rifiy majlislar bo‘lgan va adabiy to‘garaklar muntazam ravishda faoliyat ko‘rsatgan **[3:346-*b*]**. Abdurazzoq Samarqandiy bergan ma’lumotlarga ko‘ra Iroq safaridan qaytib, 1452-yilning avgust oyida Yazd shahrida to‘xtagan va Sharafuddin Ali Yazdiy bilan uchrashgan hamda ular ba’zi masalalar borasida suhbat qilishgan**[4:336-*b*]**. Ahamiyatli jihati shundaki, mavlono Sharifuddin Abdulqahhor “Iroq fathi”ga bag‘ishlab, mavlono Sharifuddin Abdulqahhor “Boburxon” ruboiysini bitib yuborgan bo‘lsa, Sharafuddin Ali Yazdiy esa “Boburxon” tarixini yozgan.

Shohrux mirzo davrida aka-ukalari Alouddavla mirzo va Sulton Muhammad mirzolarga qaraganda e’tibordan ancha chetda bo‘lgan va siyosiy jarayonlarda faol bo‘lmagan. Shahzoda ko‘plab tarixiy va tasavvufiy asarlarni o‘rgangan va yoddan ayta olgan. Masalan, Faxruddin Ibrohim Hamadoniyning “Lamaot”, Abulkarim Shabistariyning “Gulashni roz” va al-Arabiyning Fusus al-hikam” kabi tasavvufiy asarlarni sevib mutolaa qilgan**[3:400-*b*]**. Shu bilan birga din ulomolarining hikmatli so‘zlarini ham tinglab yurgan.

Abulqosim Bobur mirzo saroyida “piri muammoiy” nomi bilan shuhrat qozongan mavlono Muammoiy xizmat qilgan. Mazkur shoir Amir Xusrav Dehlaviyning risolalari va asarlarini jamlagan. Mavlono Muammoiy katta boylikka ega bo‘lgan va Xoja Hofiz qabriga gumbaz qurdirgan. Inshootning qurilishi yakunlanishi munosabati bilan ziyofat tashkil qilgan va bu yerga Abulqosim Bobur ham tashrif buyurgan **[5:659-*b*]**. Ushbu imoratning devorlariga Sherozning shoirlaridan biri “shaharning vaqflarini butunlay sovurgan bo‘lsa-da, xudo xayrini bersinki, shu binoni qurdi”, mazmunidagi baytni yozilgan va Abulqosim Bobur mirzo ham uni o‘qigan hamda shoirga she’riy tarzda javob qaytargan **[6:207-*b*]**. Shunigdek, uning adabiy majlislarida darveshlar ham qatnashgan. Masalan, 1456-yilda Mashhad atrofidagi Laxshak tog‘ida ov tashkil qilingan va unda saroy shoirlari, ziyolilari bilan birga darvesh ham qatnashgan. Darveshlardan birining 50 baytlik “tarji’band”i Abulqosim Bobur va boshqa yirik amirlarning e’tirofida sazovor bo‘lgan**[7:392-*b*]**. XV asrda yashagan Tohir Abivardiy, Tohir

Buxoriy, Vali Qalandar va Mavlono Volaxiy kabi shoirlar shahzodaning homiyligi bilan ijod qilgan **[6:182-*b*]**.

Abdurazzoq Samarqandiy uning hukmronligi davrida Hirot saroyidagi ilmiy muhit haqida so‘z yuritar ekan, Movarounnahr va Xurosondagi “ilmi maoniy”[44] ya’ni mantiq fanining yirik olimlari to‘plangani va ular ikki guruhga ajralganini eslab o‘tadi **[3:388-*b*]**. Jumladan, ular Abulqosim Bobur mirzo huzurida “fikr” mavzusida bahs-munozara olib borishgan, “qadim mantiqchilar” uni “ikki harakat” deb tasvirlasalar, keyingilari “ma’lum ishlarini tartibga keltirish” sifatida ta’riflagan. “Matlai sa’dayn…”da berilgan ma’lumotlarga tayanilsa, ikkala taraf vakillari ham ushbu masalani yecha olishmaydi. Abdurazzoq Samarqandiy Abulqosim Boburning topshirig‘iga binoan, Xuroson o‘lkasining e’tiborli shayx va ulamolari bo‘lmish Qutbiddin Ahmad al-Qozi Imomiy, Shamsuddin Muhammad Jojarmiy va Abdurahim Qoshg‘ariylarni saroyga taklif qilgani va shu mavzuni muhokama qilishganini ta’kidlagan bo‘lsa, Xondamir esa ularni Hirot saroyiga chaqirtirilganini aytish bilan kifoyalanadi **[4:499-*b*]**. Shuni aytish kerakki, ular ham ko‘plab qadimiy asarlarda berilgan fikrlarni tahlil qilishadi, biroq yakdil xulosa bildira olishmagan.

Bu davrda Xurosonda diniy bilimlar bilan birga tabiiy va riyoziyot ilmlari ham rivojlangan. Jumladan, 1456-yilning may oyi oxirlarida Hirotda quyosh tutilishi hodisasi yuz bergan. Ushbu tabiat hodisasi erta tongda yuz bergan va aholi quyosh tutilishini yaqindan kuzata olgan **[3:386-*b*]**. Abulqosim Bobur mirzo saroyning olim va munajjimlarga bu hodisani tadqiq etish vazifasini topshiradi. Aytish kerakki, ayni masala to‘g‘risida bir necha marta ilmiy munozaralar bo‘lib o‘tgan va yakunda uning hech qanday ta’siri yo‘qligi hamda tabiat hodisasi mazmunidagi xulosaga kelishgan. Yuqorida keltirilgan ma’lumotlar Hirot saroyida ham astronomiya fani rivojlangani va fanga doir ilmiy asarlar yaratilgani hamda olimlar tomonidan quyosh, oy tutilishi kabi hodisalarni o‘rganishganidan dalolat beradi.

Shahzodalar o‘rtasida fan va madaniyat namoyondalari bilan bir qatorda din arboblarini ham o‘z saroylariga jalb qilish borasida raqobat qilishgan. Masalan, o‘z davrining yirik din olimlaridan biri shayxulislom Xoja Burhoniddin Abulqosim Bobur saroyida xizmat qilgan va 1455-yilda Sulton Abu Sa’id mirzo uni Samarqandaga taklif qiladi hamda bir necha bosh shunqor, otlar va qimmatbaho sovg‘alarni jo‘natadi **[8:557-*b*]**. Sulton Abu Sa’id mirzo Hirotga Abdulkarim bakovulni elchi sifatida yubirgan edi. “Matlai sa’dayn”…da esa Abulqosim Bobur mirzo avval shayx hazratlarini yuborishni istamagan bo‘lsa-da, keyinroq ikki o‘rtada munosabatlarni yaxshilashini uchun rozi bo‘lganligi va Xoja Burhonuddin katta miqdordagi pul, otlar, tuyalar, qimmatbaho kiyimlarni sovg‘a qilingani hamda Samarqandga yuborilgani qayd etiladi **[9:377-378-*b*]**. Abulqosim Bobur mirzo va shayxulislom o‘rtasida diniy va dunyoviy masalalar borasida qizg‘in suhbatlar bo‘lib turgan va bir safar uning aql-zakovatini yuqori baholab, o‘zining joyiga o‘tqazish orqali hurmat ko‘rsatgan. Uni ulamoyu shayxlar va darveshlar bilan shuhbat qilishga moyilligi yuqori bo‘lgan va shunday munozaralardan biri

[44] Izoh: Ilmi maoniy – biror narsa yoki hodisaning tub mohiyati, mazmunini yechib beruvchi ilm.

Mashhad shahrida o‘tkazilgan **[10:153-*b*]**. Xususan, 1457-yilda sadr shayxzoda Pir Qavom tashabbusi bilan majlis tashkil qilingan va unga turli hududlardan ko‘plab “majzub”lar tashrif buyurgan.

XULOSA. Abuloqosim Bobur mirzoning siyosiy faoliyati bilan birga uning fan va madaniyat sohasidagi ishtirokini o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Abulqosim Bobur mirzo Hirot, Mashhad, Yazd shaharlarining me’moriy jihatdan tiklanishiga va obodonchiligiga yuqori darajada e’tibor qaratgan. Balki, bir necha buyuk shaxslarni kamol topishiga katta hissa qo‘shgan. Ayni tadqiqotlar bizga shahzoda haqida yangicha ilmiy mulohazalarni bildirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Файзиев Т. Темурийлар шажараси. Қайта нашр. – Тошкент: Info Capital Group, 2020. – 364 б.

2. Аҳмедов Б. Давлатшоҳ ва унинг асари ҳақида сўз. // Самарқандий, Давлатшоҳ. Шоирлар бўстони. (“Тазкират уш-шуаро”дан) Форс-тожик тилидан Б.Аҳмедов тарж.; Шеърларни С.Раҳмон тарж. қилган. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 3-8.

3. Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Нашрга тайёрловчи С.Ғаниева. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1996. – Б. 312.

4. Хондамир Ғиёсиддин. Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар /

Форс тилидан таржима, муқаддима муаллифлари – Жалил Ҳазратқулов, Исмоил Бекжонов, Изоҳлар муаллифлари – Ашраф Аҳмедов, Исмоил Бекжонов, – Тошкент: Ўзбекистон, 2013. – 1272 б.

5. Ғаниева С. Сўзбоши. // Хондамир Ғиёсиддин. Макорим ул-аҳлоқ //Форс тилидан таржима, изоҳлар, кириш ва илова муаллифи К.Раҳимов. – Тошкент: Ёшлар, 2018. – Б. 234.

6. Фасих Хавафи. Муджмал-и Фасихи / пред. предис. примич. и указатели Д.Ю.Юсуповой. –Т.: Фан. 1980. – 346 с.

7. Ҳасанхўжа Нисорий. Музаккири ахбоб (Дўстлар ёдномаси). /Таржимон ҳамда сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Исмоил Бекжон. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси шариёти, 1993. – Б. 343.

8. Alan, Hayrunnisa/ Sultan Ebu Said Devri Timurlu Tarihi (1451-1469), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Tezi 1996. – S. 153.

9. سلطان محمد فخری بن محمد امیری هروی. روظه السلاطین. ص.-۳۵-۳۴

10. غیاثالد بن همامالدین خاندمیر خلاصه الا خیار فی بسان احوال الا خیار. O‘RFAShI. Qo‘lyozma. №2209. -499b.

11. جعفر بن محمد جعفری، تاریخ یزد، ج۱، ص۱۷۴-۱۷۵،ج افشار، تهران ۱۳۴۳.

12. احمد بن حسین علی کاتب. تاریخ جدید یزد. - ص. ۳۵۷

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

IJTIMOIY DEMOKRATIK JAMIYAT HAYOTIDAGI TUB O‘ZGARISHLAR.

Ahmadova Zebiniso Shavkatovna,
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Buxoro innovatsiyalar universiteti dotsenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada ijtimoiy demokratik jamiyatda yuz berayotgan tub o‘zgarishlar tahlil qilinadi. Xususan, siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalardagi yangilanishlar, inson huquqlari va erkinliklarining kengayishi, fuqarolik jamiyatining rivojlanishi va axborot texnologiyalarining jamiyat hayotiga ta’siri haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, demokratik islohotlarning ijtimoiy barqarorlik va taraqqiyotga ta’siri muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: Ijtimoiy demokratik jamiyat, tub o‘zgarishlar, siyosiy islohotlar, iqtisodiy rivojlanish, madaniy yangilanish, inson huquqlari, fuqarolik jamiyati, axborot texnologiyalari, barqarorlik, taraqqiyot.

FUNDAMENTAL CHANGES IN THE LIFE OF A SOCIAL DEMOCRATIC SOCIETY

Abstract: This article analyzes the fundamental changes occurring in a social democratic society. In particular, it discusses innovations in political, economic, and cultural spheres, the expansion of human rights and freedoms, the development of civil society, and the impact of information technologies on social life. Additionally, the article examines the effects of democratic reforms on social stability and development.

Keywords: Social democratic society, fundamental changes, political reforms, economic development, cultural renewal, human rights, civil society, information technologies, stability, development.

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ЖИЗНИ СОЦИАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация: В данной статье анализируются фундаментальные изменения, происходящие в социально-демократическом обществе. В частности, рассматриваются инновации в политической, экономической и культурной сферах, расширение прав и свобод человека, развитие гражданского общества, а также влияние информационных технологий на общественную жизнь. Кроме того, обсуждается влияние демократических реформ на социальную стабильность и развитие.

Ключевые слова: социально-демократическое общество, фундаментальные изменения, политические реформы, экономическое развитие, культурное обновление, права человека, гражданское общество, информационные технологии, стабильность, развитие.

KIRISH

Bugungi kunda jamiyat hayotida yuz berayotgan o‘zgarishlar globallashuv jarayonlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu holat demokratik qadriyatlarning mustahkamlanishiga, inson huquqlari va erkinliklarining kengayishiga, iqtisodiy va siyosiy islohotlarning jadallashishiga olib kelmoqda. Ijtimoiy demokratik jamiyat tushunchasi bugungi kunda nafaqat davlat boshqaruvi tizimini, balki jamiyatdagi har bir shaxsning huquq va erkinliklarini, ijtimoiy-iqtisodiy tenglik va adolat tamoyillarini, hamkorlik va ochiqlik prinsiplariga asoslangan boshqaruv tizimini ham o‘z ichiga oladi. Demokratik qadriyatlar va fuqarolik jamiyatining rivojlanishi davlat va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning yangi bosqichga chiqishiga, erkin fikr va demokratik tamoyillar asosida fuqarolarning jamiyat hayotida faol ishtirok etishiga zamin yaratmoqda.

Ijtimoiy demokratik jamiyatda yuz berayotgan tub o‘zgarishlarni chuqur tahlil qilish zamonaviy jamiyat taraqqiyotining asosiy yo‘nalishlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, siyosiy sohadagi o‘zgarishlar davlat boshqaruvi tizimining yangilanishi, qonunchilik bazasining mustahkamlanishi, fuqarolarning huquqiy madaniyatining oshishi va erkin fuqarolik jamiyatining shakllanishi bilan bog‘liq. Bunday jarayonlar natijasida davlat va jamiyatning o‘zaro hamkorligi yangi bosqichga ko‘tarilib, fuqarolarning davlat boshqaruvida bevosita ishtirok etish imkoniyatlari kengaymoqda.

Iqtisodiy jihatdan olib qaralganda, demokratik islohotlar bozor iqtisodiyoti tamoyillarini mustahkamlash, tadbirkorlik va xususiy mulkchilik huquqlarini himoya qilish, ijtimoiy adolat va barqaror rivojlanish tamoyillarini ta’minlash kabi jihatlar bilan bog‘liq. Iqtisodiy o‘sish va barqaror rivojlanish jarayonlari mamlakat ichkarisida investitsiya muhitining yaxshilanishiga, xalqaro iqtisodiy aloqalarning rivojlanishiga, innovatsion texnologiyalarning keng joriy etilishiga olib kelmoqda. Shu bilan birga, demokratik jamiyat sharoitida iqtisodiy islohotlarning samarali amalga oshirilishi uchun qonunchilik bazasining mustahkamligi, shaffoflik va korrupsiyaga qarshi kurashish kabi omillar muhim rol o‘ynaydi.

Madaniy va ijtimoiy sohalardagi o‘zgarishlar ham ijtimoiy demokratik jamiyat taraqqiyotining muhim jihatlaridan biri hisoblanadi. Inson kapitalini rivojlantirish, ta’lim tizimini isloh qilish, ilm-fan va madaniyat sohalarini modernizatsiya qilish jarayonlari jamiyatning ijtimoiy barqarorligi va taraqqiyotini ta’minlashda asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Xususan, demokratik jamiyatda ta’limning inklyuzivligi, har bir shaxsning bilim olish imkoniyatiga ega bo‘lishi, innovatsion ta’lim dasturlarining keng joriy etilishi mamlakatning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Axborot texnologiyalarining rivojlanishi ijtimoiy demokratik jamiyat hayotida katta ahamiyat kasb etmoqda. Axborot kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida jamiyatda axborot erkinligi, ochiqlik va shaffoflik tamoyillarining mustahkamlanishi kuzatilmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalar ommaviy axborot vositalari faoliyatini yangi bosqichga olib chiqib, fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Axborot maydonining kengayishi fuqarolarning huquqiy xabardorligi oshishiga, demokratik qadriyatlarning mustahkamlanishiga va jamiyatdagi ijtimoiy faollikning ortishiga olib kelmoqda.

Shu bilan birga, demokratik islohotlarning ijtimoiy barqarorlik va taraqqiyotga ta’siri ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ijtimoiy barqarorlik jamiyat hayotining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, uning ta’minlanishi siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlangan demokratik institutlarning faoliyati bilan bevosita bog‘liq. Demokratik jamiyatda inson huquqlari va erkinliklarining ta’minlanishi, fuqarolarning jamiyat hayotida faol ishtirok etishi va davlat boshqaruvi tizimining shaffofligi ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda muhim omillardan biri hisoblanadi. Shu bois, jamiyatda amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi barqaror rivojlanishni ta’minlash va fuqarolarning ijtimoiy farovonligini oshirishdan iborat.

Barcha yuqorida qayd etilgan jihatlar demokratik jamiyat taraqqiyoti jarayonida amalga oshirilayotgan islohotlarning samaradorligini belgilashda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli, mazkur tadqiqotda ijtimoiy demokratik jamiyat hayotida sodir bo‘layotgan tub o‘zgarishlar har tomonlama tahlil qilinadi, ularning jamiyat barqarorligi va taraqqiyotiga ta’siri o‘rganiladi. Ayniqsa, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy islohotlarning jamiyat hayotiga ta’siri, axborot texnologiyalarining roli, fuqarolik jamiyatining rivojlanish darajasi kabi masalalar keng ko‘lamda tahlil qilinadi. Shu tariqa, ushbu maqolada ijtimoiy demokratik jamiyatda amalga oshirilayotgan tub o‘zgarishlarning ahamiyati va istiqbollari haqida batafsil fikr yuritiladi.

MANBA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Ijtimoiy-demokratik jamiyatda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarni chuqur tahlil qilish uchun mukammal manba va adabiyotlar bazasiga tayanish zarur. Ushbu mavzu bo‘yicha turli millat va mamlakatlarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar, qonunchilik hujjatlari, xalqaro tashkilotlarning hisobotlari, ommaviy axborot vositalaridagi tahliliy maqolalar, shuningdek, tarixiy manbalar keng qo‘llaniladi.

Qonunchilik va rasmiy hujjatlar. Ijtimoiy-demokratik jamiyatni shakllantirish va rivojlantirish jarayonida qonunchilikning o‘rni juda katta. Jumladan, demokratik davlatlardagi Konstitutsiyalar, inson huquqlari bo‘yicha xalqaro konvensiyalar, BMT va boshqa xalqaro tashkilotlarning rezolyutsiyalari va tavsiyalari asosiy huquqiy manbalar hisoblanadi. Xususan, Birlashgan Millatlar Tashkilotining *“Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi”*, Yevropa Ittifoqi va EXHTning demokratiya va inson huquqlarini ta’minlash bo‘yicha dasturlari muhim huquqiy hujjatlardan sanaladi.

Shuningdek, milliy qonunchilik bazasida demokratik jamiyatni shakllantirishga oid qarorlar, davlat dasturlari va qonunlar muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, O‘zbekiston

Respublikasining “Fuqarolik jamiyati to‘g‘risida”gi qonuni, “Ommaviy axborot vositalari to‘g‘risida”gi qonuni, siyosiy partiyalar va nodavlat tashkilotlarning huquqiy maqomiga oid hujjatlar ijtimoiy demokratik jamiyatni shakllantirishda asosiy mezonlardan biri hisoblanadi.

Ilmiy adabiyotlar va tadqiqotlar. Jahonda ijtimoiy demokratik jamiyat haqidagi ilmiy qarashlar va tadqiqotlar ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, J. Lokk, Sh. Monteske, J. J. Russo kabi faylasuflar demokratiyaning nazariy asoslarini yaratishgan. Keyinchalik demokratiya va fuqarolik jamiyati haqidagi g‘oyalar J. Dyui, R. Dal, S. Xantington, F. Fukuyama kabi mutaxassislar tomonidan rivojlantirildi.

Ijtimoiy demokratik jamiyatda iqtisodiy islohotlarning ahamiyati haqida J. M. Keyns, F. fon Xayek, M. Fridman kabi iqtisodchilarning asarlari muhim manbalardan biri sifatida baholanadi. Ular bozor iqtisodiyotining erkinligi va davlatning iqtisodiy jarayonlardagi roli borasida turli nazariy yondashuvlarni ishlab chiqishgan.

O‘zbekiston va MDH mamlakatlarida ham ijtimoiy demokratik jamiyat bo‘yicha bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Xususan, I. Karimovning *"O‘zbekiston – bozor iqtisodiyotiga o‘tishning o‘zbek modeli"* asarida mamlakatda demokratik islohotlar va ijtimoiy barqarorlikka oid masalalar keng yoritilgan. Shuningdek, mahalliy olimlardan U. Inoyatov, B. Parpiyev, Z. Muhammadiev, A. Saidov kabi tadqiqotchilarning demokratik jamiyat va huquqiy davlat masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlari mavjud.

Xalqaro tashkilotlarning hisobotlari va statistik ma’lumotlar. Ijtimoiy demokratik jamiyatning rivojlanishini o‘rganishda xalqaro tashkilotlarning tadqiqotlari va hisobotlari muhim manbalardan biri hisoblanadi. Jumladan, BMTning Iqtisodiy va ijtimoiy kengashi (ECOSOC), Jahon banki, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD), Inson huquqlari bo‘yicha xalqaro tashkilotlar, *World Economic Forum* (Jahon iqtisodiy forumi), *Transparency International*, *Freedom House* kabi nufuzli tashkilotlar tomonidan chop etilgan tahliliy hisobotlar mavzuning dolzarbligini aniqlashda va ilmiy tadqiqotlar olib borishda muhim ahamiyatga ega.

Freedom House har yili e’lon qiladigan *"Demokratiya indeksi"* va *Transparency International* tashkilotining *"Korrupsiyani qabul qilish indeksi"* ijtimoiy demokratik jamiyatning qanchalik rivojlanganini baholashda muhim mezon hisoblanadi. Shuningdek, *World Bank* va *OECD* tomonidan chop etiladigan mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga oid hisobotlar, *inson taraqqiyoti indeksi (HDI)*, sog‘liqni saqlash va ta’lim tizimi rivojlanganlik darajasi ham ijtimoiy demokratik jamiyatning rivojlanish ko‘rsatkichlari sifatida baholanadi.

Ommaviy axborot vositalari va tahliliy maqolalar Hozirgi kunda ijtimoiy demokratik jamiyat haqidagi fikrlar va tahlillar turli ommaviy axborot vositalari orqali ham tarqatilayotgani kuzatilmoqda. Demokratiyaga oid masalalarga bag‘ishlangan maqolalar *BBC, The Economist, The New York Times, Forbes, The Washington Post, Le Monde, Al Jazeera* kabi xalqaro nashrlarda muntazam e’lon qilib boriladi.

Shuningdek, mahalliy nashrlar – *"Xalq so‘zi"*, *"Narodnoye slovo"*, *"Yangi O‘zbekiston"*, *"Daryo.uz"*, *"Gazeta.uz"* va boshqa tahliliy platformalarda ijtimoiy demokratik jamiyatning

shakllanishi va rivojlanishi bo‘yicha turli ekspert fikrlari chop etilmoqda. Internetdagi ilmiy va ommabop manbalar, masalan, *ResearchGate, Google Scholar*, *JSTOR*, *Springer* kabi xalqaro ilmiy platformalarda ham demokratiya va ijtimoiy taraqqiyotga oid tadqiqotlar bilan tanishish mumkin.

Ijtimoiy demokratik jamiyatga oid tadqiqotlarni olib borishda turli manbalar va adabiyotlarga tayanish zarur. Qonunchilik hujjatlari, xalqaro tashkilotlarning hisobotlari, ilmiy tadqiqotlar va ommaviy axborot vositalaridagi tahliliy maqolalar mavzuni har tomonlama o‘rganish imkonini beradi. Shuningdek, milliy va xalqaro ilmiy tadqiqotlar asosida ijtimoiy demokratik jamiyatning rivojlanish yo‘nalishlari, muammolari va istiqbollari bo‘yicha asosli xulosalar chiqarish mumkin.

NATIJALAR

Ijtimoiy demokratik jamiyatning rivojlanishi va undagi tub o‘zgarishlar bo‘yicha olib borilgan tahlillar quyidagi asosiy natijalarni ko‘rsatmoqda:

1. **Siyosiy islohotlarning jadallashishi**. Ijtimoiy demokratik jamiyatda siyosiy islohotlar jamiyat barqarorligini ta’minlash va fuqarolarning siyosiy faolligini oshirishga qaratilgan. Erkin saylov tizimining rivojlanishi, ko‘ppartiyaviylik tamoyillarining mustahkamlanishi va fuqarolik jamiyatining shakllanishi natijasida davlat boshqaruvi tizimi yanada ochiq va shaffof bo‘lib bormoqda.
2. **Iqtisodiy erkinlik va barqaror rivojlanish**. Bozor iqtisodiyoti tamoyillarining kuchayishi va xususiy sektorning rivojlanishi natijasida iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash yo‘lidagi sa’y-harakatlar natija bermoqda. Xususiy tadbirkorlikka keng imkoniyatlar yaratish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar iqtisodiy o‘sish sur’atlarini oshirmoqda.
3. **Fuqarolik jamiyatining shakllanishi va rivojlanishi**. Ijtimoiy demokratik jamiyatning ajralmas qismi bo‘lgan fuqarolik jamiyati institutlari rivojlanib bormoqda. Nodavlat notijorat tashkilotlari, mustaqil OAVlar va jamoat birlashmalarining roli ortib, ular jamiyat hayotida faol ishtirok etmoqda. Bu esa fuqarolarning o‘z haq-huquqlari va manfaatlarini himoya qilish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.
4. **Inson huquqlari va erkinliklarining kengayishi**. Demokratik tamoyillarning mustahkamlanishi inson huquqlari va erkinliklarini ta’minlash jarayonini jadallashtirmoqda. Xususan, so‘z erkinligi, matbuot mustaqilligi va ijtimoiy himoya tizimining yaxshilanishi fuqarolarning huquqiy xabardorligini oshirishga va ularning davlat boshqaruvida faol ishtirok etishiga zamin yaratmoqda.
5. **Axborot texnologiyalarining jamiyat hayotiga ta’siri**. Zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanishi natijasida jamiyatda axborot erkinligi va shaffoflik kuchaymoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlarning ommalashishi fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Biroq, axborot xavfsizligi va yolg‘on axborot tarqalishining oldini olish demokratik jamiyatda hal qilinishi lozim bo‘lgan dolzarb masalalar qatoriga kiradi.

6. **Ta’lim va ilm-fan sohalaridagi islohotlarning ijtimoiy taraqqiyotga ta’siri**. Ta’lim tizimining rivojlanishi va ilm-fanning taraqqiy etishi demokratik jamiyatning barqarorligini ta’minlashda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Inson kapitaliga kiritilgan investitsiyalar natijasida malakali kadrlar tayyorlanib, jamiyatning intellektual salohiyati oshib bormoqda. Ta’lim sohasida raqamli texnologiyalarning joriy etilishi ham bu jarayonga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

7. **Ijtimoiy adolat va tenglik tamoyillarining mustahkamlanishi**. Demokratik jamiyatda ijtimoiy adolat va tenglik prinsiplari tobora mustahkamlanib, gender tengligi, yoshlarning jamiyatda o‘z o‘rnini topishi va imkoniyati cheklangan shaxslarning huquqlarini himoya qilish bo‘yicha yangi islohotlar amalga oshirilmoqda.

8. **Xalqaro hamkorlikning kuchayishi**. Ijtimoiy demokratik jamiyatni shakllantirish jarayonida xalqaro hamkorlik muhim rol o‘ynamoqda. Xalqaro tashkilotlar va rivojlangan davlatlar bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar rivojlanishi natijasida tajriba almashish jarayoni jadallashmoqda. Bu esa mamlakatlarning demokratik qadriyatlarni joriy etish va mustahkamlash bo‘yicha ilg‘or tajribalarini o‘zlashtirish imkonini bermoqda.

9. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy demokratik jamiyatda yuz berayotgan tub o‘zgarishlar fuqarolarning hayot sifatini yaxshilash, davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan. Siyosiy islohotlar, iqtisodiy taraqqiyot, fuqarolik jamiyatining mustahkamlanishi, axborot texnologiyalarining rivojlanishi va inson huquqlarining kengayishi demokratik jamiyatning muhim tarkibiy qismlari bo‘lib, ularning samarali amalga oshirilishi mamlakatning barqaror rivojlanishiga olib kelmoqda.

Kelajakda ijtimoiy demokratik jamiyatni yanada rivojlantirish uchun:

- Siyosiy institutlarning mustahkamlanishi va huquqiy tizimning yanada isloh qilinishi,
- Bozor iqtisodiyoti tamoyillarini takomillashtirish va investitsion muhitni yaxshilash,
- Fuqarolik jamiyatining rivojlanishini rag‘batlantirish,
- Ta’lim va ilm-fan sohalarida innovatsion yondashuvlarni keng qo‘llash,
- Axborot xavfsizligi va kiberxavfsizlik chora-tadbirlarini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, demokratik qadriyatlarni mustahkamlash va jamiyatdagi islohotlarning samaradorligini oshirish orqali ijtimoiy taraqqiyotning yangi bosqichiga chiqish imkoniyati yaratiladi.

MUHOKAMA

Ijtimoiy demokratik jamiyatda yuz berayotgan tub o‘zgarishlar bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon turli sohalarga ta’sir ko‘rsatib, siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy jihatdan yangi rivojlanish tendensiyalarini yuzaga keltirmoqda. Bu borada olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, demokratik jamiyatning rivojlanishi nafaqat davlat siyosati yoki iqtisodiy islohotlar bilan cheklanib qolmay, balki fuqarolarning faol ishtiroki, axborot texnologiyalarining rivojlanishi va huquqiy ongning yuksalishi bilan ham bevosita bog‘liqdir.

Siyosiy islohotlarning ahamiyati va qiyinchiliklari

Siyosiy islohotlar demokratik jamiyatni shakllantirishda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Erkin saylov tizimi, ko‘ppartiyaviylik va parlament faoliyatining oshishi davlat boshqaruvi tizimining shaffofligini ta’minlashga xizmat qiladi. Biroq, bu jarayonda bir qator qiyinchiliklar ham kuzatilmoqda. Xususan, ayrim mamlakatlarda siyosiy erkinliklarning cheklanishi, fuqarolarning yetarlicha faollik ko‘rsatmasligi yoki korrupsiya kabi omillar demokratik jarayonlarni sekinlashtirishi mumkin. Shu sababli, siyosiy institutlarning mustahkamligi va jamiyatning siyosiy madaniyati ushbu o‘zgarishlarning samarali amalga oshishida muhim rol o‘ynaydi.

Iqtisodiy taraqqiyot va demokratik islohotlarning o‘zaro bog‘liqligi

Iqtisodiy barqarorlik va rivojlanish demokratik jamiyatning muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Bozor iqtisodiyotining rivojlanishi, xususiy sektorni qo‘llab-quvvatlash va tadbirkorlikka keng imkoniyatlar yaratish fuqarolarning iqtisodiy farovonligini oshiradi. Biroq, iqtisodiy tengsizlik, korrupsiya va monopoliyaning kuchayishi kabi muammolar demokratik islohotlarning samaradorligiga putur yetkazishi mumkin. Shu bois, davlat tomonidan iqtisodiy islohotlarning ochiqligi va shaffofligini ta’minlash, kichik va o‘rta biznesni rag‘batlantirish muhim omillardan biri bo‘lib qolmoqda.

Fuqarolik jamiyatining o‘rni va rivojlanish tendensiyalari

Fuqarolik jamiyatining rivojlanishi demokratik tamoyillarning mustahkamlanishida asosiy omillardan biridir. Ommaviy axborot vositalari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolarning jamoaviy harakatlari davlat boshqaruvining sifatini oshirishga yordam beradi. Shu bilan birga, ayrim jamiyatlarda fuqarolik institutlari yetarlicha kuchga ega emasligi yoki ularning faoliyatiga to‘sqinlik qilinishi demokratik islohotlarning oldidagi to‘siqlardan biri bo‘lib qolmoqda. Buning oldini olish uchun davlat va jamiyat o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, erkin axborot tarqatish imkoniyatlarini kengaytirish va fuqarolik faolligini oshirish muhim sanaladi.

Axborot texnologiyalarining jamiyatdagi roli va tahdidlar

Zamonaviy texnologiyalar ijtimoiy demokratik jamiyatni rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali fuqarolar jamiyat hayotida faol ishtirok eta boshlagan, davlat siyosati bo‘yicha o‘z fikrlarini bildirish imkoniga ega bo‘lib, jamiyat shaffofligi oshmoqda. Biroq, bu jarayon bir qator tahdidlarni ham keltirib chiqarmoqda. Xususan, yolg‘on axborot tarqalishi, kiberxavfsizlik muammolari va davlatning internet ustidan nazoratni kuchaytirishga bo‘lgan harakatlari demokratik qadriyatlar uchun xavf tug‘dirishi mumkin. Shu sababli, axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish bilan birga, ularni tartibga solish masalasiga ham e’tibor qaratish lozim.

Ta’lim va madaniyatning demokratik jamiyat rivojlanishiga ta’siri

Demokratik jamiyatning barqaror rivojlanishida ta’lim va madaniyat muhim o‘rin tutadi. Fuqarolarning huquqiy madaniyatini oshirish, yoshlarni demokratik qadriyatlarga o‘rgatish va zamonaviy bilimlarni keng targ‘ib qilish orqali barqaror demokratik institutlar shakllantirilishi

mumkin. Biroq, ta’lim tizimining yetarlicha rivojlanmaganligi yoki siyosiy ta’sir ostida bo‘lishi jamiyatning rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Shu sababli, demokratik qadriyatlarni yosh avlod ongiga singdirish va mustaqil ta’lim tizimini shakllantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Ijtimoiy adolat va tenglik tamoyillari

Ijtimoiy demokratik jamiyatning muhim belgilaridan biri bu ijtimoiy adolat va tenglik tamoyillarining amalga oshirilishidir. Gender tengligi, inson huquqlarining himoya qilinishi va ijtimoiy tabaqalanishning oldini olish demokratik jamiyat barqarorligi uchun zaruriy omillardir. Ayrim mamlakatlarda ijtimoiy adolatning yetarlicha ta’minlanmaganligi yoki ayrim guruhlarga nisbatan diskriminatsiya demokratik rivojlanishga to‘sqinlik qilmoqda. Shu sababli, teng imkoniyatlarni yaratish va ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish muhim vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Xalqaro hamkorlik va global tajriba

Demokratik jamiyatni shakllantirish va rivojlantirish jarayonida xalqaro hamkorlik muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqaro tashkilotlar va rivojlangan davlatlar tajribasidan o‘rganish, global demokratik tamoyillarni joriy etish va xalqaro integratsiya jarayonlarida ishtirok etish demokratik islohotlarning samaradorligini oshiradi. Biroq, ba’zi hollarda xalqaro tashkilotlarning tashqi bosimi yoki global kuchlarning ichki siyosatga aralashuvi milliy manfaatlarga zid kelishi mumkin. Shu bois, xalqaro hamkorlikni mustaqil milliy siyosat bilan uyg‘unlashtirish demokratik rivojlanishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Demokratik jamiyatni rivojlantirish jarayoni doimiy takomillashtirish va yangilanishni talab etadi. Shu sababli, davlat va jamiyatning hamkorligi, ochiqlik va adolat tamoyillariga asoslangan islohotlar demokratik rivojlanishning kafolati bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA

Ijtimoiy demokratik jamiyat inson huquqlari va erkinliklari, siyosiy islohotlar, iqtisodiy barqarorlik hamda fuqarolik jamiyatining rivojlanishiga asoslangan ijtimoiy tuzilishdir. Bugungi kunda dunyoda demokratik tamoyillarning mustahkamlanishi bilan bir qatorda, ularni to‘laqonli amalga oshirish yo‘lida turli muammolar ham uchrab turibdi. Shu sababli, ijtimoiy demokratik jamiyatni shakllantirish va rivojlantirish doimiy e’tibor talab qiladigan jarayondir.

Siyosiy nuqtayi nazardan olganda, demokratik jamiyatning asosiy belgilari shaffof saylovlar, ko‘ppartiyaviylik tizimi, qonun ustuvorligi va davlat boshqaruvining ochiqligidir. Demokratik institutlarning samarali faoliyat yuritishi natijasida fuqarolar o‘z huquq va majburiyatlarini anglab, jamiyat rivojlanishiga faol hissa qo‘shish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Shu bilan birga, ayrim jamiyatlarda korrupsiya, huquqiy me’yorlarning buzilishi va siyosiy faollikning pastligi kabi muammolar demokratiyaning to‘laqonli ishlashiga to‘sqinlik qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

[1] Konstitutsiya – *O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi*. Toshkent: "O‘zbekiston", 2023.

[2] Freedom House – *Freedom in the World Report 2023*. Freedom House tashkiloti, https://freedomhouse.org/.

[3] Transparency International – *Korrupsiyani qabul qilish indeksi (CPI) 2023*. https://www.transparency.org/.

[4] World Economic Forum (WEF) – *Global Competitiveness Report 2023*. https://www.weforum.org/.

[5] A. Saidov – *O‘zbekiston huquqiy tizimining rivojlanish bosqichlari*. Toshkent: Adolat, 2018.

[6] U. Inoyatov – *Demokratik islohotlar va fuqarolik jamiyati*. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.

[7] B. Parpiyev – *O‘zbekistonning siyosiy rivojlanish tendensiyalari*. Toshkent: Fan, 2019.

[8] World Bank – *Global Development Report 2023*. https://www.worldbank.org/.

[9] BBC News – *Demokratiya va global muammolar: XXI asr tahdidlari*. https://www.bbc.com/.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

UDK: 94(575.171)
ORCID: 0009-0005-6596-5975

QADIMGI XORAZMDA URBANIZATSIYA JARAYONLARINING SHAKLLANISHIGA SABAB BO‘LGAN OMILLAR TAHLILI

Egamberdiyeva Nigora Azadovna
Toshkent amaliy fanlar universiteti professori
Tarix fanlari doktori (DSc)
nigoraegamberdiyeva@utas.uz

Baxtiyarov Sirojbek Ilxombek o‘g‘li
Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
e-mail: s_baxtiyarov96@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada qadimgi Xorazm vohasida urbanizatsiya jarayonlarining shakllanishiga sabab bo‘lgan omillar tahlili haqida so‘z yuritiladi. Xorazmning qadimgi davrdagi urbanizatsiya jarayonlarining shakllanishi va rivojlanishida tabiiy sharoit, dehqonchilikning taraqqiy etishi, davlat chegaralarining himoyalanishi va aholining ijtimoiy turmush tarzi bilan bog‘liq holda kechgan. Maqolada mana shu masalalar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Oqchadaryo o‘zani, qayr dehqonchiligi, Amirobod madaniyati, Uzboy, Gerriget, muqaddas olov.

АНАЛИЗ ФАКТОРОВ ПРИВЕДШИХ К ФОРМИРОВАНИЮ ПРОЦЕССОВ УРБАНИЗАЦИИ В ДРЕВНЕМ ХОРЕЗМЕ

Аннотация: В статье обсуждается анализ факторов, послуживших формированию процессов урбанизации в древнем Хорезмском оазисе. Формирование и развитие урбанизационных процессов в древнем Хорезме были обусловлены естественными условиями, развитием земледелия, защитой государственных границ и социальным образом жизни населения. В статье рассматриваются указанные вопросы.

Ключевые слова: делта Акчадары, каир земледелие, Амирободская культура, Узбой, Герригет, священный огонь.

ANALYSIS OF FACTORS THAT CONTRIBUTED TO THE URBANIZATION PROCESSES IN ANCIENT KHOREZM

Annotation: This article discusses the factors that influenced the formation of urbanization processes in the ancient Khorezm oasis. The evolution and development of urbanization in ancient Khorezm were closely linked with natural conditions, agricultural advancements, the protection of state borders, and the social lifestyle of the population. The article provides an analysis of these issues.

Keywords: Akchadarya riverbed, dry farming, Amirobod culture, Uzboy, Gerriget, sacred fire.

Kirish. Urbanizatsiya jarayoni shakllanishi va rivojlanishida aholining ijtimoiy-iqtisodiy turmush tarzi muhim ahamiyat kasb etadi. Aholi dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo va boshqa turli kasblar bilan shug‘ullanish orqali jamiyat taraqqiyotiga o‘zining ta’sirini ko‘rsatadi. Urbanizatsiya aholi sonining ortishi va shaharlarning rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli, u tovarlar va xizmatlarning xilma-xilligiga, shuningdek, aholi o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarga ham ta’sir qiladi. Shaharlarning iqtisodiy yuksalishi aholining boyib borishiga, ehtiyojlar xilma-xilligining ortishiga olib keladi, bu esa o‘z navbatida hunarmandchilik ishlab chiqarishi va savdo-sotiqning rivojlanishiga turtki bo‘ladi. Qadimgi Xorazm aholisining urbanizatsiya jarayonida ijtimoiy-iqtisodiy turmush tarzi shaharlarning rivojlanishi va mintaqa iqtisodiyoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan.

Qadimgi Xorazmda qishloq xo‘jaligi sohasi rivojlangan. Aholi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug`ullangan. Ular sabzavot, don, meva va uzum yetishtirib, go‘sht, sut, jun uchun chorva boqishgan. Xorazm iqtisodiyotida savdo ham muhim o‘rin tutgan, chunki voha savdo yo‘llari chorrahasida joylashgan bo‘lib, boshqa hududlar bilan tovar ayirboshlashning rivojlanishiga xizmat qilgan. Ijtimoiy jihatdan Xorazm aholisi turli qatlamlarga: yirik yer egalari, hunarmandlar, qullar va erkin shahar aholisiga bo‘lingan. Hozirgacha saqlanib qolgan hashamatli saroylar va binolar qadimiy Xorazm aholisining farovonligi va madaniy yuksalish darajasidan dalolat beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va metodlar. Qadimgi davrda urbanizatsiya jarayonining asosiy ko‘rsatkichlari quyidagicha bo‘lgan:

1. Jamoat binolari: ibodatxonalar, maydonlar va ma’muriy binolar.

2. Suv ta’minoti va kanalizatsiya tizimlari: shhahar va uning infratuzilmasi rivojlanishining muhim ko‘rsatkichi bo‘lgan.

3. Qishloq xo‘jaligi va savdoning rivojlanish darajasi: shaharlarda aholining ko‘payishi ko‘pincha oziq-ovqat mahsulotlarini import qilishni talab qilgan.

4. Shaharning kattaligi va joylashuvi: urbanizatsiya va jamiyatning ijtimoiy tashkil etilishining rivojlanish darajasinining ko‘rsatkichi hisoblanadi.

5. Texnologik rivojlanish darajasi: shahardagi turli hunarmandchilik va ishlab chiqarish tarmoqlarining rivojlanish ko‘rsatkichi.

Bu ko‘rsatkichlar orqali qadimgi Xorazmda urbanizatsiya jarayonlarining rivojlanish ko‘lami va darajasiga baho berish mumkin.

Xorazm hududida qadimgi davrda urbanistik jarayonlarni tahlil qilishda S.P.Tolstov, B.I.Vaynberg, B.V.Andrianov, I.Itina, Y.Rapoport, E.Nerazik, Q.Sobirov, G‘.Xodjaniyazov, N.Egamberdiyeva, S.Baratov tadqiqotlari natijalarida hududda urbanistik jarayonlarning shakllanish sabablari arxeologik, etnografik va yozma manbalar asosida tadqiq qilingan.

Tahlil va natijalar. Qadimgi Xorazmda quyidagi omillarning barchasi o‘zaro ta’sir ko‘rsatib, shaharlarning shakllanishiga, urbanizatsiya jarayonining rivojlanishiga olib kelgan:

1. Qishloq xo‘jaligining rivojlanishi; dehqonchilik madaniyatining yuksalishi aholining ko‘payishiga, ularning ma’lum bir hududda to‘planib, markazni tashkil qilish va hududlarni boshqarishga olib kelgan.

2. Savdo joylari va karvon yo‘llarining mavjudligi; Xorazm qadimiy savdo yo‘llari chorrahasida joylashgan bo‘lib, bu yirik savdo markazlari – shaharlarning shakllanishiga xizmat qilgan.

3. Harbiy va strategik maqsadlar; yirik aholi punktlarining qurilishi tashqi dushmanlardan himoyalagan va markazlashgan boshqaruvni ta’minlagan.

4. Din va madaniyat; diniy e’tiqod va madaniyat markazlari aholini o‘ziga jalb etgan va urbanizatsiya rivojlanishiga hissa qo‘shgan.

1. Qishloq xo‘jaligining rivojlanishi. Xorazm vohasida sug‘orma dehqonchilik insonlar soni va xo‘jalik ehtiyojlarining ortishi natijasida tobora rivojlanib borgan. Amudaryo suvlarining loyqali va tez o‘z o‘zanini o‘zgartirib turganligi sababli hududda dastlab qayr dehqonchiligi shakllangan. Dastlab bronza davrida tozabog‘yob madaniyati aholisi Oqchadaryo o‘zani atroflaridagi ko‘lmaklarda ekin ekishgan [1][2]. Qayr dehqonchiligi sun’iy sug‘orishga asoslanmagan. Unda mavsumiy toshqinlardan keyin qurib borayotgan o‘zanlar va ko‘llar bo‘yida namlik bor joylarga ekin ekishgan [3]. Keyingi davrda daryo, uning irmoqlari etaklarida, yer osti suvlari baland bo‘lgan hududlarda poliz ekinlarini ekishni boshlashgan. Qayrlarda poliz ekinlari, asosan, qovun, tarvuz, qovoq yetishtirib, yuqori hosil olganlar. Qovun pishig‘ida xorazmliklar doimo daryo bo‘yiga borib, qovun iste’mol qilishni odat tusiga kiritishgan. Bu “daryo qidirishmasi” deb atalgan [3]. Bu davrda shaharliklarning daryo bo‘ylariga sayohatlari va xorazm qovunlarining dong‘i ko‘plab savdogar va hududlarning aholisini o‘ziga jalb qilgan.

Mil.avv. I ming yillikning boshlarida Oqchadaryoning janubiy o‘zani havzalarida aholi zich yashagan. Bu aholi Amirobod madaniyatini yaratgan. Ular tabiiy suv irmoqlarini dalalarga yo‘naltirish ko‘nikmasiga ega bo‘lishgan. Shu davrdan sun’iy kanallar qurishgan va ariqlar yordamida suvni dalalarga olib borishgan. S.P.Tolstov mil.avv. VIII asr oxiridan boshlab kengligi 40 metrga yetadigan yirik sun’iy kanallar bunyod etila boshlangan deb ko‘rsatgan [4]. Mil.avv. VI asrdan Oqchadaryo o‘zanidan Kaltaminor, Jonbosqal’a, Yakkaparson, qadimgi Gavxore, Tashxirmon, kushonlar davrida Qirqqiz, Yakkaparson kanallari qurilgan. Arxaik davrda bunyod etilgan bu kanallarning faoliyati o‘rta asrlargacha davom etgan. Aynan shu suv tarmoqlari bo‘ylarida aholi zich joylashib, shaharlarni bunyod etishgan. Shu davrda Amudaryoning har ikkala qirg‘og‘ida ham aholi istiqomat qilgan. Kartometrik hisobga ko‘ra,

Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘idagi magistral kanallar 150 km.gacha yetgan [2]. Arxaik davr oxirlariga kelib, janubiy Oqchadaryo o‘zanida suvning kamaya boshlaganligi uchun dehqonlar kanallarni o‘zanning o‘zidan chiqara boshlaganlar. B.I.Vaynberg soqalarni daryoning o‘ziga qurilgan davrini mil.avv. IV–II asrlar bo‘lishi kerak deb ko‘rsatadi [5].

2. Savdo joylari va karvon yo‘llarining mavjudligi hududning urbanizatsion rivojlanishiga muhim omil hisoblanadi. Xorazm vohasining g‘arb va sharqda joylashgan davlatlarning o‘rtasida joylashganligi va cho‘l zonasining hududini Amudaryoning quyi oqimi yorib o‘tganligi qadimgi davrda xalqaro savdo uchun qulay sharoitni shakllantirgan. Xorazm vohasi atrofi cho‘lliklar bilan o‘ralganligi sababli bu voha qadimiy savdo yo‘llari chorrahasiga aylangan. Bu yerda yirik savdo markazlari — shaharlarning shakllanishiga zamin yaratgan.

Xorazm vohasidagi qadimiy savdo yo‘llari eng qadimgi davrdan shakllangan va hududda aholi soni ortishi bilan takomillashib, tarmoqlanib borgan. Bunda asosan, suv yo‘llari va uning bo‘yida bunyod etilgan shaharlar muhim ahamiyat kasb etgan. Xorazm vohasi orqali Xitoy, Hindiston, quyi Volgabo‘yi, Urolbo‘yi, Kavkazorti, Eron va boshqa mamlakatlar bilan aloqalarni o‘rnatishda savdo yo‘llarini bog‘lovchi markaziy hudud vazifasini bajargan. Bu Xorazm vohasida olib borilgan arxeologik tadqiqot natijalari asosida o‘z isbotini topgan. B.I.Vaynberg qadimgi Xorazmning Kavkazorti davlatlari va Mesopotomiya bilan bo‘lgan aloqalarini Qal’aliqir 2 yodgorligidan topilgan moddiy buyumlar asosida asoslagan [6]. Markaziy Osiyoning qadimgi yo‘llari bo‘yicha shug‘ullangan olim O‘.M.Mavlonov Uzboy oqimi Amudaryoning yuqori oqimi bilan Kaspiy dengizigacha bo‘lgan hududni suv yo‘li orqali bog‘lagan va bu yo‘l xalqaro ahamiyatga ega bo‘lgan deb ko‘rsatadi [7].

Mil.avv. VIII – milodiy II asrlar davrida Amudaryoning Uzboy o‘zanining faoliyati jarayonida qadimgi Xorazm davlati Kaspiy dengizga suv orqali aloqalarni o‘rnatgan. Uzboy o‘zani orqali Kaspiy dengiziga undan Kavkazorti va Qora dengizga chiqishgan [7]. Bu yo‘l faoliyati davrida baqtriyaliklar va hindlar ham Kavkazorti va Volgabo‘yi hududlari bilan aloqalarini o‘rnatgan. Uzboy bo‘ylab kemalar qatnagan. Bu yerdagi Cholingir qirida Durdul qal’asi qurilgan. U Qizil Arbatdan 15 km shimolda joylashgan. Uning yaqinida Gerriget (Eski kechuv) deb nomlangan ko‘chmanchilarning qishlov joyi bo‘lgan. Ularning yaqinida diniy ibodat marosimlari o‘tkaziladigan Ichonlitepa qal’asi qurilgan. Bu yerdan mil.avv. V—II asrlarga oid sopol idishlar, o‘q uchlari va boshqa moddiy buyumlar topilgan [8].

Mil.avv. IV–II asrlarda Sariqamish deltasida suvning ko‘payishi va doimiy bo‘lishi hududning g‘arbiy xorijiy mamlakatlar bilan suv orqali o‘zaro munosabatlarini yanada jonlantirgan.

Sariqamish o‘zanining g‘arbiy chegarasida O‘rta Davdaka oqimi kengliklarida mil.avv. II—I va mil. II—III asrlarga oid Nurum hunarmandchilik markazi tashkil qilingan. U 500 gektardan iborat bo‘lib, 20 ta qishlog‘i bo‘lgan. Bu qishloq ko‘chmanchi chorvadorlar va Xorazm davlati bilan tovar ayiboshlash markazi bo‘lgan. Hunarmandchilik mahsulotlari shu yerning o‘zida tayyorlangan, asosan sopol idishlar ko‘chmanchi chorvadorlar bilan

ayirboshlangan. Xorazm davlati antik davrda ham ko‘chmanchi chovadorlar bilan iqtisodiy xo‘jalik aloqalari olib borilgan.

Xorazm davlati vohaning sharq tomonida joylashgan davlatlar bilan aloqalar o‘rnatgan. O‘z navbatida bu davlatlar Xorazm vohasi orqali g‘arbiy o‘lkalarga o‘z savdo karvonlarini o‘tkazishgan. Bularga misol qilib Sug‘d, Toshkent, Farg‘ona, Xitoy davlatlarini ko‘rsatishimiz mumkin.

3. Yirik aholi punktlari, ya’ni shaharlarning qurilishida harbiy va strategik maqsadlar ham ko‘zlangan, ularni tashqi dushmanlar hujumidan himoyalash uchun mudofaa tizimiga katta e’tibor berishgan va bu shaharlar markazdan boshqarilgan. Bu esa, davlat bo‘ylab yagona umumlashgan mudofaa tizimining mavjudligini ko‘rsatadi.

Qadimgi davrda har bir davlatda bunyod qilingan shaharlarning asosiy vazifasi o‘zini dushmandan himoya qilish bo‘lgan. Shu sababdan har bir shahar mustahkam mudofaaga ega bo‘lib, harbiy qurollarning takomillashib borishi bilan shaharlarning mudofaa tizimi shunga moslab takomillashib borgan. Birinchi navbatda shaharlarning mudofaa devorlariga e’tibor qaratilgan. Qadimgi Xorazm shaharlarining mudofaa tizimi G‘.Xodjaniyazov, Q.Sobirovlar tomonidan maxsus tadqiqot doirasiga tortilgan [9][10]. Ularning asarlarida shaharlarning quyidagi mudofaa elementlari ko‘rsatib o‘tilgan: mudofaa devor, minora, shinak, shahar darvozasi, pandus, proteyxizma (qo‘shimcha mudofaa devor), handak.

Qadimgi Xorazm davlati mil.avv. VI–V asrlarda Ahamoniylar davlati tarkibida bo‘lgan bo‘lsada, u ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan rivojlangan. Mil.avv. V asrning oxirlarida mustaqillikni qo‘lga kiritib, o‘zining mustaqil faoliyatini boshlagan. Shu davrda davlatni tashqi dushmandan himoya qilish uchun davlat chegaralari bo‘ylab ko‘plab yangi qal’alarni bunyod qilgan. Davlat chegaralari bo‘ylab chegara shaharlar tizimini shakllantirgan. Chegaralar bo‘ylab qurilgan shaharlar dushman qay tomondan hujum boshlaganini tezda yon tomondagi shaharlarga va markaziy shaharga yetkazish vazifasi ham bo‘lgan. Bunda shaharning yoki hududning eng baland nuqtasida olov yoqilgan. Olovning darajasiga qarab xavf-xatarning darajasini ham aniqlashgan. Xorazm hukmdorlari davlat chegara hududlarga katta e’tibor qaratib, har qal’ani uning joylashgan geografik hududi sharoitidan kelib chiqib, shunga moslab shahar fortifikatsiyasini qurganlar. Shaharlarning mudofaa tizimini qurish bilan maxsus bilim va tajribaga ega bo‘lgan quruvchilar shug‘ullangan.

Qadimgi Xorazm davlati davlat chegaralarini tashqi dushmandan himoyalash, tinch qo‘shnichilik siyosatini olib borish, muhim savdo yo‘llarini nazorat qilish, ko‘chmanchi chorvadorlar bilan savdo munosabatlarini olib borish va o‘z ta’sir doirasi kengaytirib borishni harbiy va strategik maqsad qilib qo‘ygan. Chegara shaharlarga bu vazifalardan tashqari suv nazoratini olib borish vazifasi ham yuklatilgan. Har bir kanalning quyi oqimida suvni nazorat qilib turish uchun qal’alar bunyod qilingan. Bu Xorazm vohasidagi urbanizatsion taraqqiyotining o‘ziga xos jihati hisoblangan. Suv bilan hududning doimiy ta’minlanib turishi shaharda hayotning doimiyligini ta’minlagan.

4. Diniy e’tiqod, urf-odat va marosimlar uchun mo‘ljallab maxsus shaharlar bunyod etishgan. Bunday markazlar o‘z navbatida aholi uchun madaniyat markazlari ham hisoblanib, urbanizatsiya rivojlanishiga muhim ahamiyat kasb etgan. Shu bilan birga har bir shahar ichida, ayniqsa chegara shaharlar ichida ham ibodatxonalar qurilgan. Shaharlarning kengayishi ibodatxonalar qurilish jarayoniga ham ta’sir ko‘rsatgan.

Qadimgi Xorazmda arxaik davrga oid ilk shahar Ko‘zaliqirning janubiy-g‘arbiy qismida 1 gektar hududida qurilgan saroyning ichida va hovlisida ibodat marosimlari o‘tkazishga mo‘ljallab qurilgan. Hovlisining o‘rtasida baland platforma qurilgan bo‘lib, bu yerda muqaddas olov yoqilgan [11]. Qal’aning shimoliy tomonida qalin devorli, ichki qismi tor, inson sig‘a olmaydigan uchta minoradan iborat bino topilgan. Binoning devorlarida olov izlari aniqlangan. Tadqiqotchilar bu binoning nima uchun foydalanilganligini aniqlashmagan bo‘lsada, bu yer doimiy olov yonib turgan deb ko‘rsatishgan.

Janubiy Xorazm hududidan topilgan Xumbuztepa hunarmandchilik markazidan mil.avv.V – IV asrlarda mavjud bo‘lgan zardushtiylik ibodatxonasi topilgan [12]. Ibodatxonaning 12x12 metrni tashkil qilgan markaziy zali va uning sharqiy qismida oziq-ovqat ombori aniqlangan. Bu omborda yerga ko‘milgan 12 ta xum va xumchalar topilgan bo‘lib, ularda turli donlar va oziq–ovqat mahsulotlari saqlangan bo‘lishi mumkin. Ibodatxona markazida pishiq g‘ishtdan ishlangan 4 ta ustun tagkursi topilgan.

Qadimgi Xorazm davlati mustaqillikni qo‘lga kiritgach, ya’ni mil.avv. IV asrdan boshlab, urbanizatsion jarayon yanada rivojlangan. Bu jarayonda davlat ahamiyatiga molik bo‘lgan ibodatxonalar uchun maxsus shahar – qal’alar qurilgan va har bir qurilgan shahar infratuzilmasida ibodatxonalar alohida o‘rin tutgan [13]. Bu davrda Elxaros, Qo‘yqirilganqal’a, Govurqal’a 3, Shovot Tuproqqal’asi, Qal’aliqir 2 qal’alari davlatning bosh ibodatxonalari vazifalarini ham bajargan.

Xulosa. Qadimgi Xorazmda urbanizatsion jarayonlarga qishloq xo‘jaligining rivojlanishi, sun’iy sug‘orish tizimlarining bunyod etilishi, savdo, karvon yo‘llarining mavjudligi, hududni tashqi dushmandan himoyalash va diniy e’tiqod bilan bog‘liq jarayonlar ta’sir ko‘rsatgan.

Qadimgi Xorazmdagi urbanizatsiya jarayonlarining shakllanishi va rivojlanishida tabiiy sharoit, dehqonchilikning taraqqiy etishi, davlat chegaralarining himoyalanishi va aholining ijtimoiy turmush tarzi bilan bog‘liq holda kechgan. Shaharlar ma’lum bir maqsadni ko‘zlab, ma’lum bir vazifani bajarish uchun qurilgan. Shu bilan birga shaharlarga bir necha vazifani bajarish yuklangan. Bularga chegarani, sun’iy sug‘orish tizimini qo‘riqlash, savdo markazi, diniy marosimlar bajariladigan joy, urush paytida aholini himoyalaydigan qal’a vazifalari yuklangan.

Qadimgi Xorazm vohasida urbanizatsiya jarayonlari tabiiy geografik, iqlim sharoitiga mos holda, aholining ijtimoiy turmush tarziga mos holda shakllangan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Итина М.А. Древнехорезмийские земледельцы. // История, археология и этнография Средней Азии. – Москва: Наука, 1968. – С. 84.

2. Андрианов Б.В. Древние оростельные системы Приаралья. – С. 103 – 133. Рис. 28, 30.

3. Ғуломов Я.Ғ Хоразмнинг суғорилиш тарихи (қадимги замонлардан ҳозиргача). – Ташкент: Фан, 1959. –319 б.

4. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. – Тошкент, 1964. – Б. 360;

5. Вайнберг Б.И. Экология Приаралья в древности и средневековье. // ЭО. № 1. 1997. – С.26.

6. Вайнберг Б.И. Этнография Турана в древности. VII век до н.э. – VIII век н.э. – Москва: Восточная литература, 1999. С.26.

7. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Akademiya, 2008. – Б. 95.

8. Вайнберг Б.И., Юсупов Х. Культовый комплекс древных скотоводов на Узбое. // Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа в древности и средневековье. -М.: 1990. - С. 32 – 36.

9. Ходжаниязов Ғ. Қадимги Хоразм мудофаа иншоотлари. – Тошкент: O`zbekiston, 2007.– Б. 216;

10. Собиров Қ. Хоразмнинг қишлоқ ва шаҳарларининг мудофаа иншоотлари. – Тошкент: Фан, 2009. – 195 б.

11. Рапопорт Ю.А. Хорезм в древности. // Рапопорт Ю.А., Незарик Е.Е., Левина Л.М. В низовьях Окса и Яксарта. Образцы древнего Приаралья. – Москва: Индирик, 2000. – С.26–27.

12. Сетмаматов М.Б. ва бқ. Хумбузтепа–Жанубий Хоразмнинг кулолчилик ва диний мафкуравий маркази. // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. 4 –сон. – Самарқанд. 2014. – Б.66.

13. Egamberdiyeva N.A. Amudaryo havzasi hududlarining qadimgi madaniyati Toshkent, Innovatsion ziyo. 2022. B.202.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

EKOLOGIK XARAKATLARNING FAOLLIGI DARV TALABI DARAJASIDA

Arislanbayeva Z.Y.
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti
"Ijtimoiy-gumanitar fanlar va pedagogika" kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: mazkur maqolada ekologik xarakatlarning barqarorligini ta’minlash davr talabi ekanligi o‘z isbotini topgan, yurtimizda atrof muhitni asrash boyicha qo‘llanilayotkan chora tadbirlar keng yoritilib, atrof muhitni muhofaza qilishda O‘zbekiston respublikasining konsitutsiyasida keltirib o‘tilgan qonunlar ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘lar: ekologiya, yashil makon, qonun, atmosfera, energiya, plastik, modda, modernizatsiya, ijtimoiy, siyoiy.

Abstract: This article has proven that ensuring the sustainability of ecological movements is a requirement of the time, the measures taken to protect the environment in our country are widely covered, and the laws mentioned in the Constitution of the Republic of Uzbekistan on environmental protection are indicated.

Keywords: ecoloic green space, law, atmosphere, energy, plastic, material, modernization, social, political.

KIRISH

Xalqaro tashkilotlarning ma’lumotlariga ko‘ra, har yili 7 million gektarga yaqin unumdor yerlar jahon qishloq xo‘jaligi aylanmasidan tortib olinmoqda, har yili dunyoda 7 million kishi havo ifloslanishi ta’siridan vafot etmoqda, 2028-yilga borib esa, dunyo aholisining yarmidan ko‘pi sifatli suv iste’molidan mahrum bo‘lishi mumkin. Atrof-muhit muammolari global miqyosda dolzarb bo‘lib, ularning yechimi bo‘yicha ko‘plab ilmiy ishlar olib borilmoqda.

Yurtimizda aholining qulay tabiiy muhitga ega bo‘lishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, tabiiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish, yuzaga kelayotgan ekologik muammolarning oldini olishga jiddiy e’tibor qaratib kelinmoqda.

Ta’kidlash joizki, shu kunlarda qizg‘in davom etayotgan O‘zbekiston uchun muhim siyosiy hujjat, yangilanayotgan Konstitutsiya loyihasi keng jamoatchilik muhokamasida bo‘lib, undagi moddalar soni amaldagi 128 tadan 155 taga, normalar soni 275 tadan 434 taga oshdi. Ya’ni, Asosiy qonunimiz matni qariyb 65 foizga ortdi va xalqimiz takliflari asosida yangilandi.

Mazkur loyihada aholi hayoti va salomatlik darajasini yaxshilashning zaruriy sharti sifatida Konstitutsiyada atrof-muhitni muhofaza qilish davr talabi bo‘yicha kompleks choralar belgilanmoqda.

Jumladan, Konstitutsiyada davlat atrof-muhitni yaxshilash, tiklash va muhofaza qilish, ekologik muvozanatni saqlash bo‘yicha choralarni amalga oshiradi, fuqarolarning ekologik huquqlarini ta’minlash va atrof-muhitga zararli ta’sir ko‘rsatilishiga yo‘l qo‘ymaslik maqsadida shaharsozlik faoliyati sohasida jamoatchilik nazoratini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratadi, degan norma kiritilmoqda.

Konstitutsiyani 49-moddasiga kiritilayotgan o‘zgartirish esa, aholiga atrof-muhit, uning holati to‘g‘risidagi ishonchli axborotga ega bo‘lish huquqini berishi, davlat fuqarolarning ekologik huquqlarini ta’minlash va atrof-muhitga zararli ta’sir ko‘rsatilishiga yo‘l qo‘ymaslik maqsadida shaharsozlik faoliyati sohasida jamoatchilik nazoratini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratilishi bilan muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI: Ekologik xarakatlarning faolligi davr ta’labi muammolari glabal miqiyosda dolzarb bolib ularning echimi boyicha koplab ilmiy ishlar olib borilmoqda. Shu jumladan D.Yormatova, Sh. Ubaydulaevlarning “Ekologik Monitong” kitobida ekoligik muhit undagi turli obeyektlarning tuzilishi ko‘rsatilib, ekologik ta’lim tog’risida malumotlar berilgan. O‘.E. Xo‘janazarov, Sh. Yakubjonova “EKOLOGIYA VA TABIATNI MUHOFAZA QILISH” kitobida ekologiyaning ifloslanishi, o‘simlik va hayvonlarning soni keskin qisqarishi tog’risida malumot berilgan

TADQIQOT METODLARI:

1)Ekologik monitoring metodi yordamoda atrof muhitni holati kuzatilib va uning o‘zgarishi aniqlandi

2)Statik tahlil atrof muhitga oid malumotlar tahlil qilindi va xullosa chuqarildi

3) Modelashtirish atrof muhit ekologiyasi matematik modelar yordamida o‘rganildi.

NATIJALAR :

Yuqorida keltirilgan metodlar yordamida o‘rganilganda ekologik xarakatlarning faolligi davr talabi bo‘lishiga asosiy sabablardan biri atrof muhitni ifloslanishi,sanoat korxonalridan chiqayotkan chiqindilar tufayli suvning ifloslanishiga olib kelmoqda, yadroviy sinovlar avariyalar o‘z navbatida radiyativ ifloslanishga olib keladi bu esa rak genetik o‘zgarishlarga sabab bo‘lishi mumkun

MUNOZARA BO‘LIMI

Ekologik xarakatning barqaror rivojlanish prinsipiga muvofiq, atrof-muhitni yaxshilash, tiklash va muhofaza qilish, ekologik muvozanatni saqlash bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirishi, Orolbo‘yi mintaqasining ekologik tizimini muhofaza qilish hamda tiklash, mintaqani ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan rivojlantirish bo‘yicha zarur choralar ko‘rishi belgilab o‘tilgan.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, ushbu o‘zgartirishlarning ahamiyati shundan iboratki, unda, birinchidan, fuqarolarning ekologik burchi Konstitutsiya darajasida mustahkamlanadi; ikkinchidan, Konstitutsiyaning ushbu normalari nafaqat fuqarolarning tabiatni muhofaza qilish, balki ekologiya va atrof-muhit muhofazasi sohasidagi qonuniy huquq va manfaatlarini ta’minlashga, aholining qulay tabiiy muhitda hayot kechirishi uchun barcha

zarur shart-sharoitlarni yaratishga, tabiiy resurslardan oqilona va samarali foydalanishga hamda ekologik xavfsizlik muammolarning oldini olishga xizmat qiladi.(1)

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 2018-yil 3-oktabrdagi PQ-3956-son qarori ijrosini ta’minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi:

1. O‘zbekiston Respublikasi ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi to‘g‘risidagi nizom 1-ilovaga muvofiq tasdiqlansin.

2. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining raisi bir oy muddatda quyidagilarni ta’minlasin:

O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi raisi o‘rinbosarlari o‘rtasida funksional vazifalarni taqsimlash; markaziy apparat va idoraviy mansub tashkilotlarning Qo‘mitaga yuklangan asosiy vazifalar va funksiyalarni yuqori professional darajada bajara oladigan, zarur nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarga ega yuqori malakali mutaxassislar bilan to‘ldirish; markaziy apparatning tarkibiy bo‘linmalari, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish qo‘mitasi, viloyatlar va Toshkent shahar Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish boshqarmalari nizomlarini tasdiqlash. O‘zbekistonda ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish masalalariga katta e’tibor qaratilmoqda. Mamlakatimizda ekologik vaziyatni yaxshilashga qaratilgan qator dastur va tashabbuslar amalga oshirilmoqda. O‘zbekistonda ekologik faoliyatning asosiy yo‘nalishlari: Atmosferaga ifloslantiruvchi moddalar emissiyasini kamaytirish. Mamlakatimizda sanoat korxonalarini modernizatsiya qilish, ekologik toza texnologiyalarni joriy etish, jamoat transportini rivojlantirish choralari ko‘rilmoqda. Suv resurslarini saqlash. O‘zbekistonda irrigatsiya tizimlarini tiklash, suvni tejovchi texnologiyalarni joriy etish, suv havzalarining ifloslanishining oldini olish bo‘yicha loyihalar amalga oshirilmoqda.

Cho‘llanish va yerlarning degradatsiyasiga qarshi kurash. Mamlakatimizda o‘rmonlarni qayta tiklash, o‘rmonzorlar barpo etish va qumni barqarorlashtirish ishlari olib borilmoqda.

Biologik xilma-xillikni saqlash. O‘zbekistonda noyob va yo‘qolib ketish xavfi ostida turgan hayvon va o‘simliklar turlari saqlanib qolgan alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tashkil etilmoqda.

Chiqindiralni boshqarish. Mamlakatimizda chiqindilarni yig‘ish, qayta ishlash va utilizatsiya qilishning zamonaviy usullari joriy etilmoqda.

O‘zbekistonda muhim ekologik tashabbuslar: “Yashil makon” milliy loyihasi. Loyiha butun mamlakat bo‘ylab millionlab daraxt va butalarni ekishni rejalashtirmoqda. 2019-2030 yillarga mo‘ljallangan “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi. Ushbu strategiya qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish, energiya samaradorligini oshirish va issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirishni o‘z ichiga oladi. Xalqaro hamkorlik. O‘zbekiston xalqaro ekologik dastur va loyihalarda faol ishtirok etmoqda.

O‘zbekistondagi ekologiya tashkilotlari faoliyati:

O‘zbekistonda atrof-muhitni muhofaza qilish, ma’rifiy tadbirlar o‘tkazish, atrof-muhit muammolariga jamoatchilik e’tiborini qaratish bo‘yicha faoliyat yurituvchi turli ekologik tashkilotlar faoliyat ko‘rsatmoqda. Har bir insonning ekologik xavfsizlikka qo‘shgan hissasi: Har bir inson oddiy qoidalarga rioya qilgan holda ekologik vaziyatni yaxshilashga hissa qo‘shishi mumkin:

Ekologik xavfsizlik davlat, biznes va har bir shaxsning sa'y-harakatlarini talab qiladigan umumiy vazifadir. Zamonaviy dunyoda iqlim o‘zgarishi, atrof-muhitning ifloslanishi, tabiiy resurslarning kamayishi va biologik xilma-xillikning yo‘qolishi kabi misli ko‘rilmagan ekologik muammolarga duch kelmoqda. Bu muammolar nafaqat tabiiy ekotizimlarga, balki insoniyat farovonligiga ham tahdid solmoqda. Bunday sharoitda ekologik harakatlar asosiy o‘rin tutib, muammolarga e’tiborni qaratish, jamiyatni harakatga keltirish va zarur o‘zgarishlarni boshlashga qodir harakatlantiruvchi kuch vazifasini o‘taydi. Ekologik harakatlarning faolligi bugungi kunda nafaqat orzu qilingan, balki sayyoramizning omon qolishi va barqaror rivojlanishi uchun zarur shartdir. Ushbu maqolada biz zamonaviy dunyoda ekologik harakatlarning rolini ko‘rib chiqamiz, ularning faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilamiz va ularning faoliyati samaradorligini oshirish yo‘llarini taklif qilamiz. Zamonaviy dunyoda ekologik harakatlarning roli Ekologik harakatlar bir qator muhim funktsiyalarni bajaradi: Axborot va ta'lim: Harakatlar atrof-muhit holati to‘g'risida ma'lumot tarqatadi, mavjud muammolarga e'tibor qaratadi va aholining ekologik savodxonligini oshiradi.

Lobbichilik va siyosiy bosim: Atrof-muhitni muhofaza qilish tashkilotlari siyosiy jarayonlarda faol ishtirok etib, atrof-muhitni muhofaza qilish uchun qonunlar va qoidalarni qabul qilishni talab qiladi.

Jamoatchilik nazorati: Harakatlar korxonalar va davlat organlari faoliyatini nazorat qiladi, atrof-muhitni muhofaza qilish qonunchiligi buzilishi holatlarini aniqlaydi va ularni jamoatchilikka yetkazadi.

Ijtimoiy safarbarlik: Ekologiya tashkilotlari norozilik namoyishlari, mitinglar, yurishlar va boshqa ommaviy tadbirlarni tashkil etadi, jamoatchilik e'tiborini ekologik muammolarga qaratadi va ularni hal qilishda fuqarolarning ishtirokini rag'batlantiradi.

Amaliy faoliyat: Ko‘pgina harakatlar ekotizimlarni tiklash, hududlarni tozalash, hayvonlar va o‘simliklarning noyob turlarini saqlash bo‘yicha aniq loyihalarni amalga oshiradi.

Ekologik harakatlar faoliyatiga ta’sir etuvchi omillar

Atrof-muhit harakatining faolligi bir qator omillarga bog'liq, jumladan:

Ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar: Iqtisodiy rivojlanish darajasi yuqori va fuqarolik jamiyati rivojlangan mamlakatlarda ekologik harakatlar odatda faolroq va ta'sirchanroq bo‘ladi.

Siyosiy tizim: Fuqarolari o‘z fikrini erkin ifoda etish va siyosiy jarayonlarda ishtirok etish imkoniyatiga ega demokratik mamlakatlarda ekologik harakatlar o‘z maqsadlarini amalga oshirish uchun ko‘proq imkoniyatlarga ega.

Ekologik vaziyat: Ekologik muammo qanchalik keskin bo‘lsa, uning jamoatchilik noroziligini keltirib chiqarishi va ekologik harakatning faollashishiga olib kelishi ehtimoli shunchalik yuqori bo‘ladi.

Resurs bilan ta'minlash: Ekologik harakatlarning faoliyati moliyaviy, insoniy va axborot resurslarini talab qiladi. Resurslarning etishmasligi ularning faoliyatini sezilarli darajada cheklashi mumkin.

Axborot ta'minoti: Ommaviy axborot vositalari jamoatchilik fikrini shakllantirish va atrof-muhit muammolariga e’tiborni jalb qilishda muhim rol o‘ynaydi. Ommaviy axborot vositalarini qo‘llab-quvvatlash ekologik harakatlarni faollashtirishga yordam beradi.

Muhim roliga qaramay, ekologik harakatlar ularning samaradorligini cheklashi mumkin bo‘lgan bir qator muammolar va muammolarga duch keladi:

Moliyalashning etarli emasligi: Ko‘pgina ekologik tashkilotlar moliyaviy resurslarga ega emas, bu ularning faoliyatini qiyinlashtiradi.

Biznes va hukumatning muxolifati: Ekologik harakatlar ko‘pincha status-kvoni saqlab qolishdan manfaatdor yirik korporatsiyalar va davlat idoralarining qarshiliklariga duch keladi.

Parchalanish va muvofiqlashtirishning etishmasligi: turli xil ekologik tashkilotlarning harakatlari ko‘pincha muvofiqlashtirilmaydi, bu ularning samaradorligini pasaytiradi.

Jamoatchilik tomonidan qo‘llab-quvvatlanmasligi: Atrof-muhit muammolari bilan bog'liq tashvishlarning kuchayishiga qaramay, ko‘pchilik ekologik harakatlar faoliyatiga befarq bo‘lib qolmoqda.

Ekologik harakatlar samaradorligini oshirish uchun quyidagilar zarur:

Moliyaviy bazani mustahkamlash: moliyalashtirishning yangi manbalarini izlash, xayriya va grantlarni jalb qilish mexanizmlarini ishlab chiqish zarur.

Sheriklik va hamkorlikni rivojlantirish: Boshqa jamoat tashkilotlari, ilmiy muassasalar, davlat organlari va xo‘jalik yurituvchi subyektlar bilan o‘zaro hamkorlikni yo‘lga qo‘yish zarur.

Axborot texnologiyalaridan faol foydalanish: Axborotni tarqatish va jamiyatni safarbar qilish uchun ijtimoiy tarmoqlar, internet platformalari va boshqa zamonaviy texnologiyalardan foydalanish zarur.

Kasbiy mahoratni oshirish: faollarni zamonaviy ish uslublariga o‘rgatish, ularning muloqot va tashkilotchilik qobiliyatini rivojlantirish zarur.

Yoshlarni jalb qilish: Ekologik harakatlar faoliyatiga yosh avlodni faol jalb etish zarur.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Republikasi Konsitutsiyasi
2. Agroekologiya” atrof muhitni muhofaza qilish A.Ergashev
3. Atrof muhit ekokimyosi” Roziqov .K.H
4. Atrof muhit muhofazasi” Mahkamova D.A

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

1941-1945-YILLARDA O‘ZBEKISTON TA’LIM TIZIMIDA TARIX FANI

Narmanov Feruz Asfandiyorovich
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekistonda ta’lim tizimi va uning ahvoli, xususan tarix fani, tarixiy bilimlarni o‘qitish bilan bog’liq jihatlar ko‘rib chiqilgan. Ma’lumki, ikkinchi jahon urushi yillarida ta’lim tizimi va uning moddiy-texnik ta’minotida og‘ir ahvol yuzaga kelgan edi. Ushbu holat ta’limda darslarning olib borilishi, uning sifati, kadrlarning holatiga ham o‘zining salbiy ta’sirini o‘tkazmasdan qolmadi. Maqolada yuqoridagi holatlar tarix fani misolida ilmiy adabiyotlar tahlili asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: tarix fani, ta’lim tarixi, tarix fakulteti, metodika, Pedagogika fanlari akademiyasi, Fanlar Akademiyasi, “Tarix va arxeologiya” bo‘limi, tarixchi kadrlar, tarixiy bilimlar.

ИСТОРИЧЕСКИЙ НАУКА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ УЗБЕКИСТАНА (1941-1945 гг.)

Аннотация: В данной статье рассматривается система образования и ее состояние в Узбекистане в годы Второй мировой войны, в частности аспекты, связанные с преподаванием истории и исторических знаний. Известно, что в годы Великой Отечественной войны система образования и ее материально-техническое состояние находились в тяжелом положении. Эта ситуатsiя не могла не сказаться на проведении занятий, их качестве и состоянии личного состава. В статье вышеперечисленные ситуатsiи освещаются на основе анализа научной литературы на примере истории.

Ключевые слова: история, история образования, исторический факультет, методика, Академия педагогических наук, Академия наук, отделение “Истории и археологии”, исторические кадры, исторические знания.

HISTORICAL SCIENCE IN THE SYSTEM OF EDUCATION OF UZBEKISTAN (1941-1945)

Abstract: This article examines the education system and its condition in Uzbekistan during the Second World War, particularly the aspects related to the teaching of history and historical knowledge. It is known that during the Second World War, the education system and its material and technical conditions were in a difficult situation. This situation had an impact on the conduct of classes, its quality, and the state of personnel. In the article, the above

situations are covered on the basis of the analysis of scientific literature on the example of history.

Keywords: history, history of education, faculty of history, methodology, Academy of Pedagogical Sciences, Academy of Sciences, “History and Archeology” department, historical personnel, historical knowledge.

KIRISH

Butun insoniyat tarixiga nihoyatda og‘ir davr sifatida kirgan ikkinchi jahon urushi yillarini o‘rganish va uni tadqiq etish borasidagi izlanishlar dunyoning ko‘plab mamlakatlarida amalga oshirib kelinmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tashabbusi bilan Ikkinchi jahon urushi haqidagi tarixni yoshlarga aniq va ravshan yetkazish borasida tizimli ishlar amalga oshirilib so‘nggi yillarda urush frontlariga O‘zbekistondan jalb etilganlar haqidagi haqiqatni o‘rnatish, bu haqdagi ma’lumotlarni izlab topish bo‘yicha keng ko‘lamli chora-tadbirlar bajarildi.

Ikkinchi jahon urushida mardlik va jasorat, front ortida matonat hamda insonparvarlik namunalarini ko‘rsatgan ko‘pmillatli O‘zbekiston xalqining fashizm ustidan qozonilgan buyuk G‘alabani ta’minlashga qo‘shgan munosib hissasini keng miqyosda yoritish, Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari va front ortida fidokorona mehnat qilgan yurtdoshlarimizning nomlarini abadiylashtirish, ularning beqiyos jasorati va matonatini tarix sahifalariga muhrlash, yosh avlodni Vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalash maqsadida “G‘alaba bog‘i” yodgorlik majmuasi va “Shon-sharaf” davlat muzeyi tashkil etildi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida ta’lim tizimi va uning ahvoli, unda o‘qitilayotgan tarix fanini isloh qilish bo‘yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar haqidagi tarixiy ma’lumotlarni tahlil qilish, nafaqat bugungi kun oliy ta’lim tizimida hal qilinayotgan ko‘plab muammolarning sabablarini aniqlashga, balki tarixiy saboqlarni hisobga olgan holda zamonaviy ta’lim siyosatini olib borishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ikkinchi jahon urushida fashizm ustidan qozonilgan g‘alabaga munosib hissa qo‘shgan, Vatanimiz va xalqimizning himoyasi uchun jonini ayamagan mard ajdodlarimizning xotirasini abadiylashtirish, ularning nomlarini tarix sahifalariga muhrlash maqsadida ilmiy-tadqiqot ishlari davom ettirilmoqda.

Bugungi kunga qadar tarix yo‘nalishida O‘zbekistonning ikkinchi jahon urushi yillarida kechgan tarixiy jarayonlari ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Tanlangan masalaning nazariy-metodologik jihatdan tadqiq etilishiga e’tibor berilsa, hozirga qadar O‘zbekistonda ta’lim tarixi, jumladan, tarix fanining o‘qitilishi alohida tadqiqot obyekti sifatida emas balki, ikkinchi jahon urushi yillari davrida kechgan ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarga oid ilmiy izlanishlar tarkibida o‘rganilgan. Xususan, O‘zbekistonda tarix fani va ta’limini rivojlantirish, tarix fani bo‘yicha mutaxassislar tayyorlash bilan bog‘liq tarixiy jihatlar R.E.Xoliqova tomonidan atroflicha tahlil etilgan. Mazkur tadqiqotda tarixchi kadrlar tayyorlash

uchun dastlabki tarix fakultetining O‘zbekiston hududida vujudga kelishi, ilk darslik, qo‘llanma va ilmiy maqolalar yaratilishiga doir jihatlarni yoritib beradi. [9.]

O‘zbekistonda tarix fanining ikkinchi jahon urushi yillaridagi umumiy holati, Fanlar akademiyasining tashkil etilishi va unda Tarix va arxeologiya instituti olimlarining O‘zbekiston tarixi faniga qo‘shgan hissalari S.N.Madyarova tomonidan o‘rganildi [1.43-49].

Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekiston madaniy hayotida yuz bergan o‘zgarishlarning ta’lim sohasida namoyon bo‘lishi, bunda yuzaga kelgan “ijtimoiy adaptatsiya”ning ta’lim tizimidagi o‘zgarish va qiyinchilik holatlarida armiyaga safarbarlik va kadrlar yetishmasligi, o‘quvchilarning qishloq xo‘jaligida “ishchi kuchi”ga aylanishining namoyon bo‘lishi, shuningdek, OTM yo‘nalishlarining birlashtirilishi, malakali mutaxassis va kadrlar masalasi hamda sovet hokimiyatining ta’lim sohasidagi olib borgan siyosati kabi masalalar Z.S.Safarovaning dissertatsion tadqiqotida yoritilgan [5.54].

Shuningdek, Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekistonda tarix fanini o‘qitishning metodik qonun-qoidalari, mavzulari bazasi va tizimlarining davrga xos bo‘lgan xususiyatlari ochib berilgan pedagodik hamda metodik yo‘nalishda yaratilgan tadqiqotlarni sanab o‘tish mumkin [6.224, 7.326].

Urush ta’lim muassasalarini kadrlar bilan ta’minlashga qattiq ta’sir ko‘rsatdi. Fashistlar agressiyadan oldin maktab o‘qituvchilari umumiy sonining 74,6 foizini erkaklar tashkil etgan. Urush boshlanishi bilan ularning katta qismi armiya saflariga chaqirildi. Oqibatda o‘qituvchilarning keskin tanqisligi yuzaga keldi. Bu esa, o‘z navbatida, faoliyat yuritayotgan maktablar sonining kamayishiga sabab bo‘ldi. Masalan, 1942/43-o‘quv yilida o‘qituvchilarning frontga safarbar etilishi munosabati bilan respublikada 200 ta boshlang‘ich maktab ishlamadi. Milliy maktab ayniqsa jiddiy qiyinchiliklarni boshdan kechirdi. 1942-yilda Respublika Xalq Maorif Komissarligining Kadrlar bo‘limining ma‘ruzasida ta’kidlanganidek, “Milliy harbiy qismlarning tashkil etilishi va armiya saflariga ommaviy chaqiruv bilan birga, professor-o‘qituvchilar tarkibida kadrlar muammosini yuzaga keltirdi. Natijada kadrlar bo‘limi o‘zbek maktablarida bu yilgi o‘qishga xalaqit bermaslik uchun maktabni erta tugatish yoki oliy o‘quv yurtlari talabalarini uzoq muddatli amaliyot uchun maktablarga yuborish kerak deb hisobladi [4. 48].

Ikkinchi jahon urushi O‘zbekiston ta’lim tizimiga ham o‘zining salbiy ta’sirini o‘tkazmasdan qolmadi. Ta’limdagi mazkur muammolarni quyidagi jihatlarda ko‘rib o‘tish mumkin. Ta’lim muassasalari moddiy texnik bazasi og‘ir ahvolda bo‘lib, ko‘pgina maktab binolari ijtimoiy masalalar uchun bo‘shatib berildi. Ikkinchi jahon urushining boshlanishi maktab ta’limi muassasalari faoliyatini murakkablashtirib yubordi. Ko‘pgina o‘qituvchilar harakatdagi armiya saflariga chaqirildi, yuqori sinf o‘quvchilari ishlab chiqarishga safarbar qilindi. Maktab binolarining aksariyat qismi kasalxonalarga, ko‘chirib keltirilgan harbiy qismlarga bolalar uylari, harbiy o‘quv punktlariga berildi. Natijada respublikadagi maktablarning umumiy soni 1942/43 o‘quv yilida 1940/41 yildagiga nisbatan qisqarib 4795 tadan 4347 taga tushib qoldi. Binolar va o‘qituuvchilar yetishmasligi tufayli ko‘pchilik

maktablarda mashg‘ulotlar ba’zan uch smenada soat 8:00 dan 20:00 gacha olib borildi. Ta’lim jarayonining umumiy holatini ham yaxshi deb bo‘lmas edi. Nafaqat o‘qituvchilar balki o‘quvchilar ham bahorgi hamda kuzgi qishloq xo‘jaligi ishlariga jalb etilishi munosabati bilan o‘quv yilining boshlanishi keyingi oylarga qoldirildi [8. 223].

Respublika bo‘ylab jami 180 ta maktab binosi mudofaa va evakuatsiya ehtiyojlari uchun topshirildi. Bu maktablarning o‘quvchilari allaqachon gavjum bo‘lgan boshqa ta’lim muassasalarining jamoalari bilan birlashdilar. Vaziyat evakuatsiya qilingan bolalarning katta oqimi bilan og‘irlashdi, ular ham o‘qishga topshirilishi kerak edi. Tarixdan ma’lumki, 1941 yil noyabrdan 1942 yil oktabrgacha O‘zbekistonga 40 ming maktab yoshidagi bolalar ko‘chirib kelingan [2. 43.]

Xuddi shunday manzara respublikaning boshqa shahar va tumanlarida ham kuzatildi. Masalan, Samarqand shahridagi 45-maktab 1942-43-yillar qishi davomida binosiz edi. Samarqand viloyatining Kattaqo‘rg‘on shaharchasi 11 maktabdan 5 tasini harbiy ehtiyojlar uchun va hokazo. Maktab binolarining keskin tanqisligi faqat 1943-yil oxiridan boshlab bartaraf etila boshlandi. O‘sha yilning 16 iyulida ittifoq hukumati tomonidan 1943-44 yillarda boshlang‘ich, to‘liq bo‘lmagan o‘rta va o‘rta maktablarda bolalarning ta’limini to‘liq qamrab olish maqsadida boshqa maqsadlarda foydalanilayotgan maktab binolarini bo‘shatish to‘g‘risidagi farmoyish qabul qilindi [4. 50].

Maktab va o‘quv binolarining aniq etishmasligi bilan bir qatorda, boshqa omillar ham to‘liq o‘quv jarayonini tashkil etishga jiddiy to‘sqinlik qildi. Xususan, maktablar yoqilg‘iga juda muhtoj, daftar, ruchka, qalam, darslik, ko‘rgazmali qurollar yetishmas edi. Talabalar yomon kiyingan va poyabzal kiygan edi. Ularning aksariyati yarim och edi. Natijada, muvaffaqiyat ulushi juda past bo‘ldi va maktabni tark etish darajasi qabul qilib bo‘lmaydigan darajada yuqori edi. Biroq, urush davri qiyinchiliklariga qaramay, umumta'lim maktablari ishi to‘xtatilmadi. Ta'lim organlari va o‘qituvchilar jamoasi maktablar tarmog'ini va o‘quvchilar kontingentini saqlab qolish uchun qo‘llaridan kelganini qildilar. Iqtisodiy va ma’naviy ishlab chiqarishning barcha sohalari singari urush boshlanishi bilan mahalliy maktab ham urush davri talablariga muvofiq qayta qurila boshladi. O‘qituvchilar ta’tildan muddatidan oldin qaytdilar, o‘quvchilar yozgi ta’tildan chaqirilib, kolxozlarga yordam berish uchun foydalanildi. Shuningdek, maktablarni yangi o‘quv yiliga tayyorlashda faol ishtirok etishdi. Shunday qilib, 1941 yil iyulda. birgina Toshkent viloyatida 4900 nafar o‘qituvchi va 62400 nafar maktab o‘quvchisi ishlab chiqarishda, kolxoz, sovxozlarda tashkilotchilik va yuqori mehnat unumdorligi ko‘rsatib mehnat faoliyatini boshladi.

Urush sharoitida o‘qituvchilarning vazifalari sezilarli darajada kengaydi. Ular nafaqat maktab yoshidagi barcha bolalarni ta'lim bilan qamrab olish, ta'lim-tarbiya ishlarini qayta qurish va sifatini oshirish kabi muhim davlat vazifalarini hal qilishlari, balki o‘quvchilar va aholi o‘rtasida ommaviy mudofaa va tarbiyaviy ishlarni rivojlantirish, tizimli yordam ko‘rsatishlari kerak edi. o‘rim-yig'im va uni yig'ib olish uchun kolxoz va sovxozlarga, ota-onasi frontga ketgan yoki ishlab chiqarishda og'ir mehnat bilan band bo‘lgan bolalarga har kuni g'amxo‘rlik

qilish. Biroq, paydo bo‘lgan turli xil vazifalar bilan birga, tinchlik yillarida bo‘lgani kabi, maktab yoshidagi bolalarning umumiy ta'limini ta'minlash uchun kurash ustuvor bo‘ldi. Shu bilan birga, evakuatsiya qilingan bolalarni, frontdagi askarlarning farzandlarini hisobga olish va mahalliy millat o‘quvchilari kontingentini yuqori sinflarga saqlab qolishga alohida e’tibor qaratildi. Aniq qiyinchiliklarga qaramay, urushning dastlabki oylaridayoq O‘zbekistonga respublikamizning front hududlaridan kelgan 40 mingdan ortiq bolalar maktab va kasb-hunar ta’limi muassasalarida tahsil ola boshladi.

Maktab-internatlar tarmog'i sezilarli darajada kengaydi, ularda frontdagi askarlarning farzandlari, urush nogironlari va evakuatsiya qilingan bolalarning bir qismi davlat tomonidan har tomonlama qo‘llab-quvvatlandi. Kolxozlar, sovxozlar va korxonalar maktablarda umuminsoniy ta’lim fondlarini tashkil etadilar. Ko‘rilgan chora-tadbirlar, shubhasiz, respublikamiz yosh avlodini maktab ta’limi bilan qamrab olish darajasini oshirishga xizmat qildi. Shu bilan birga, yuqorida qayd etilgan urush davrining ob'ektiv qiyinchiliklari o‘z izini qoldirdi. Turli sabablarga ko‘ra, 1941/42 o‘quv yili uchun umumiy ta'lim rejasi bajarilmadi. O‘quv bilan qamrab olinmaganlar soni 179 869 nafar yoki 13,2 foizni tashkil etdi.

O‘quvchilarning, ayniqsa, yuqori sinflarda o‘qishni sezilarli darajada tark etishlari natijasida juda katta yo‘qotishlar yuz berdi. Natijada ko‘plab umumta'lim maktablari yopildi yoki tugatilish arafasida edi. Demak, birgina 1941/42 o‘quv yilining birinchi yarmida, masalan, Farg‘ona viloyatida 6 ming o‘quvchi maktabni tashlab ketgan. talabalar. Ko‘pgina maktablarda o‘quvchilar yetishmasligi sababli darslar umuman bo‘lmagan.

O‘qishni tashlab ketish sabablari asosan urush davridagi moddiy qiyinchiliklarga bog'liq. Talabalar korxona, kolxoz, sovxozlarda ishlab chiqarish jarayonlariga, uy-ro‘zg‘or ishlariga jalb qilingan. Ko‘pchilik o‘qishni ishlab chiqarish ishi bilan birlashtirish zarurati bilan bog'liq bo‘lgan katta jismoniy kuchga dosh bera olmadi. Bu, ayniqsa, qishloqda yaqqol namoyon bo‘ldi, maktab o‘quvchilari o‘qituvchilar rahbarligida erta tongdan dala ishlariga, so‘ng 5-6 soat ishlagandan so‘ng jamoaviy mashg‘ulotlarga borishardi. Ko‘pgina mahalliy partiya va sovet organlari, korxona va qishloq xo‘jaligi korxonalari rahbarlarining, birinchi navbatda, ishlab chiqarish rejalashtirilgan ko‘rsatkichlarini bajarish bilan shug‘ullanayotganining maktab ta’limi ehtiyojlariga nisbatan munosabati ham o‘z samarasini berdi.

Urush yillarida ta’limga oid qarorlarni amalga oshirish jarayonida ko‘plab maktablarda o‘quv xonalari qaytarila boshlandi, ta’lim muassasalari tarmog‘ini tiklash, xalq ta’limi tizimining moddiy-texnik bazasini mustahkamlashga e’tibor kuchaytirildi.

Respublika maktablari ishini barqarorlashtirishda ularni oziq-ovqat bilan ta'minlashni yaxshilash chora-tadbirlari katta rol o‘ynadi. Hokimiyat, kolxozlar maktab nonushtalari va o‘qituvchilar oshxonasini oziq-ovqat bilan ta’minlagan; ba'zi joylarda o‘quvchilar va o‘qituvchilarga kiyim-kechak va poyabzal berildi. Biroq, resurs imkoniyatlari juda cheklangan edi. Ikkinchi jahon urushida erishilgan tub burilish munosabati bilan bu imkoniyatlar sezilarli darajada kengaytirildi. Natijada patronaj yordami keng ko‘lamga ega bo‘ldi. Shunday qilib, 1944/45 o‘quv yilida Toshkent qishloq okrugi kolxozlari tomonidan maktablarni ta’mirlash va

o‘quv jihozlari sotib olish uchun 1,9 million rubl ajratildi. Maktablardagi umumta'lim fondiga 10 tonna sabzavot va 380 ming rubl yig'ildi. pul. Tumandagi 22 ta maktabda yil davomida bolalarga issiq nonushta berildi.

Ayniqsa, o‘rta maktabda ahvol og‘ir edi. Yuqori sinflarda o‘quvchilar sonining yetarli emasligi oliy o‘quv yurtlariga talabalarni qabul qilish, xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlari uchun kadrlar, mutaxassislar tayyorlashni xavf ostiga qo‘ydi. Ko‘pgina maktablarda ta'lim sifati past darajada edi. O‘qitishda yuzaki o‘qitish va o‘quv materialini mexanik o‘zlashtirishda ifodalangan formalizm elementlari bartaraf etilmagan. O‘quv rejasi ko‘pincha bajarilmadi, o‘quvchilarning muvaffaqiyati past edi [4. 54].

1943-yilda Moskvada pedagogika ilmiy markazi - Pedagogika fanlari akademiyasi tashkil etildi. O‘zbekistonda esa 1943-yilning sentabrida O‘zbekiston SSR Fanlar Akademiyasining tashkil etilishi respublika hayotida katta voqea bo‘ldi. O‘zbekiston Fanlar akademiyasining tantanali ochilish marosimi 1943-yil 4-noyabrda bo‘lib o‘tdi. 1943-yilning noyabr oyida O‘zSSR Fanlar akademiyasi bilan birga O‘z FAning “Tarix va arxeologiya” bo‘limi bazasida Tarix va arxeologiya instituti ham tashkil topdi [1.46].

1944-yilda Rossiya Pedagogika Fanlari akademiyasi va boshqa yirik pedagogika institutlarida tarix o‘qitish uchun ixtisoslashgan kafedralar, O‘zbekistonda esa pedagogika ilmiy ttekshirish institutlari tashkil qilinishi predmetlar o‘qitish metodikasining xususan, tarix fani uchun ahamiyati katta bo‘ldi. O‘qituvchilarning ilmiy-amaliy konferensiyalari tashkil etildi. Bunda asosiy e’tibor tajriba almashish va uni targ‘ib qilishdan iborat bo‘ldi. Natijada tarix fanini o‘qitishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqot ishlari yaratildi. Tarix o‘qitish darslarida obrazli va ta’sirli hikoya materiallaridan foydalanish kirib keldi [6. 51].

Pedagogika institutlari va oliy o‘quv yurtlarida o‘qish muddati urushdan oldingi uch yil o‘rniga 4-5 yildan 3 yilga, pedagogika bilim yurtlarida o‘qish muddati 2 yilga qisqartirildi. Bu o‘qituvchilar tayyorlash sur’atini tezlashtirish imkonini berdi. Umuman olganda, urush yillarida pedagogika oliy o‘quv yurtlari va texnikumlari 9277 nafar, shu jumladan o‘zbek maktablari uchun 4126 nafar o‘qituvchi tayyorlagan.3 Ammo bu holat maktablar ehtiyojlarini qondira olmadi. Shuning uchun urush yillarida qisqa muddatli kurslar (4-6-7 oylik) muammoni hal qilishning asosiy manbai bo‘ldi. Ular barcha pedagogika oliy o‘quv yurtlari va pedagogika kollejlarida, aksariyat hududlarda o‘rta maktablarda tashkil etilgan. Kurs bitiruvchilarining kasbiy tayyorgarlik darajasi pastligi aniq. Ammo bu shakl qisqa vaqt ichida o‘qituvchilar tarkibidagi kamomadni sezilarli darajada qoplash imkonini berdi. Jumladan, dastlabki uch urush yilida kurs ishlari yordamida 16 ming nafar pedagog kadrlar tayyorlandi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida tarixi ta’limi mazmunidagi birinchi jiddiy o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Tarixni o‘qitish jarayonida o‘quvchilarda insonparvarlik, vatanparvarlik, erksevarlik g‘oyalarini singdirishga qimmatli hissa qo‘shdilar. Bu soha vakillarining urush sharoitidagi eng muhim vazifasi xalq ommasi qalbida vatanparvarlik tuyg‘ularini kuchaytirish, dushmanga qarshi nafrat, g‘alabaga yuksak ishonch tuyg‘ularini rivojlantirishga katta urg‘u berildi. Ikkinchi jahon urushi yillarida tarix fani va uni o‘qitish maktab maorif hamda oliy ta’lim tizimida

mazmunan o‘zgarishlarga uchradi. Bugungi kunda sobiq sovet davlati tarkibida bo‘lgan hududlarda olib borilayotgan zamonaviy tadqiqotlarda tarix fani holati ikki bosqichda ko‘rib o‘tiladi. Xususan, zamonaviy Rossiya tarixshunosligida 1941-1943-yillar birinchi bosqich sifatida yoritilgan. Tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, bu bosqichda yuzaga kelgan qiyinchiliklarni bartaraf etish chora-tadbirlari amalga oshirilgan. 1943-1945-yillar davri ikkinchi bosqichda esa dars jarayonlarida barcha tarbiyaviy ishlarning sifatini oshirish, o‘quv jarayonida sinfdagi o‘quvchilarda mehnat intizomi va tartibni mustahkamlash asosiy vazifa bo‘ldi [10. 54-55].

Mazkur yillar davomida tarix fani jamiyatdagi asosiy fanga aylanib bordi. Maktab va oliy ta’lim tizimida tarix fanini o‘qitishni yangi bosqichga olib chiqish zarur deb topildi. Natijada ta’lim muassasalarida o‘quvchilar vositasida tarbiyaviy maqsadiga aylangan vatanparvar, o‘z mamlakati va uning ozodligi va mustaqilligini oxirigacha himoya qilishga tayyor bo‘lgan qat’iyatli, tashabbuskor, jasur yoshlarni shakllantirish tarix fanining asosiy maqsadi va vazifasiga aylandi.

O‘quv dasturlarining tarkibidagi o‘zgarishlar tarix fani bo‘yicha o‘qitiluvchi soatlarning kamiyishiga olib keldi. Masalan, 7-sinflarda Konstitutsiya darslari haftasiga bir soatga, tarix fani soati esa haftasiga 0,5 soatga qisqartirildi. 1940-1941-o‘quv yilida o‘rta maktabda tarix fanini uchun haftasiga 26,5 soat ajratilgan bo‘lsa, ikkinchi jag‘on urushi yillarida 22 soat ajratildi. Tarix va boshqa fanlardagi o‘quv soatlarining bunday tarzda qisqartirilishi harbiy mashg‘ulotlar olib boruvchi o‘quv tayyorgarlik uchun soatlarning ko‘paytirilishi zarurati bilan bog‘liq edi [3. 10].

Ikkinchi jahon urushi yillarida tarix ta’limini o‘qitishning mazmun-mohiyatida davr talabidan kelib chiqqan holda mavzularni tanlash ustuvorlik kasb eta bordi. Ya’ni, o‘quvchilarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash maqsadida tarix fanini o‘qitish jarayonini birmuncha o‘zgartirish talab etilar edi. Ikkinchi jahon urushi yillarida tarix o‘qitishda sovet davlat tuzumining burjua mamlakatlari tuzumidan ustunligiga ishonchni tarbiyalash singdirib borildi. Tarix va zamonaviylik o‘rtasidagi bog'liqlik muammosi; urushlar va harbiy san’at tarixini o‘rganish muammosi, sovet davlati tarkibida bo‘lgan xalqlarining mustaqilligi uchun qahramonona kurashini o‘rganish muammosi; xalqlarining umumiy tarixiy taqdiri, ularning harbiy hamdo‘stligi va baynalminalligi kabi muammolar o‘qitila boshladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda o‘quvchilardagi vatanparvarlik ruhini oshirish maqsadida tarix va adabiyot darsliklari tarkibiga har bir ittifoqdosh respublikalar uchun ularning milliy qahramonlari yaratilib, ularni o‘qitish ishlari boshlab yuborildi. Urush yillarida davlat jamiyatning ma’naviy kuchlarini safarbar qilish maqsadida sovet fuqarolariga keng targ‘ibot ta’sirini yo‘lga qo‘ydi. Ta’lim tizimi davlat targ‘ibotining eng muhim elementi bo‘lib qoldi. Uning mazmunida yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash vazifasi birinchi o‘ringa chiqdi. Mazkur davrda yaratilgan adabiyot va tarix darsliklarining mazmuni va g‘oyasi o‘quvchilar va ularning ota-onalari qalbida dushmanga nafrat, ona Vatanga muhabbat alangasini

uyg‘otishda tarix bitmas-tuganmas manbaga aylandi. Bu maktab fani o‘quvchilarni axloqiy-siyosiy tarbiyalashda alohida o‘rin tutgan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekiston ta’lim tizimi ilmiy adabiyotlardaa keltirib o‘tilgan tahlillarga ko‘rra mavjud tarixiy shart-sharoitdan kelib chiqqan holda og‘ir yillarni boshdann kechirdi. Bunday qiyin sharoit eng avvalo butun mamlakaat ta’lim tizimining umumiy ko‘rinishiga aylandi. Ta’llim muassasalarining o‘g‘ir moddiy-texnik bazasi ta’limdan tashqari front orti ishlari uchun ajratib berildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Madyarova S.N. O‘zbekiston tarix fanining akademik bilimlar tizimida rivojlanishi (1941-1945-yillar). ADU. Ilmiy xabarnoma. №2. 2019. 43-49 b.

2. O‘zbekiston Respublikasi Milliy Arxivi. F.94, op.5, d.4667, v.49.

3. Samarqand viloyat davlat arxivi. Fond-942, op. 4, d. 318, v10.

4. Голованов А.А., Саидов И.М. Вклад Узбекистана в победу над фашизмом. Часть-2. Самоотверженный труд во имя победы. – Самарканд, СамГУ, 2005. – С. 48.

5. Сафарова З.С. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон маданияти. Тарих фан бўйича фалсафа доктори диссер автореф. – Самарқанд. 2020. – 54 в.

6. Саъдиев А.С. Мактабда тарих ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – 224 в.

7. Тошпўлатов Т., Ғаффоров Я. Тарих ўқитиш методикаси. – Тошкент: Turon-Iqbol, 2010. – 326 b.

8. Ўзбекистон тариихи (1917-1991-йиллар). К.2. Ўзбекистон 1939-1991 йилларда. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019.. – 576/223)

9. Холиқова Р.Э. Ўзбекистонда тарих фани ва таълимини ривожлантириш, мутахассислар тайёрлаш. / ТошДУ тарих факультети мисолида /. Тарих фан, номзоди. дисс. – Тошкент. 1995.

10. Эмирова Л.Д. Государственная политика и практика школьного исторического образования в России в 1930-х - начале 1950-х годов. Астрахан. 2009. – 54-55.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

YANGIYO‘LNING QUYI CHIRCHIQ BILAN CHEGARADOSH BO‘LGAN NIYOZBOSH MAHALLASI NOMINI KELIB CHIQISH

Mirzaraxmedova Firuza Nigmatovna
Renessans ta’lim universitetining mustaqil tadqiqotchisi
elektron pochta: mirzaRaxmedova F2_1@

Annotatsiya: Ushbu maqolada Yangiyo‘l tumanining janubi-g‘arbiy tomoni bilan chegaradosh bo‘lgan Niyozbosh mahallasining kelib chiqish tarixi va olib borilgan ishlar haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: Niyozbosh, toponim, antroponim, Quyi Chirchiq, Jizzax, ko‘chmanchi, ovchilik.

Аннотация: Даны сведения об истории микрорайона Ниёзбош, граничащего с юго-западной частью Янгиёлского района, и проведенных работах.

Ключевые слова: Ниёзбош, топоним, антропоним, Нижний Чирчик, Джизак, кочевник, охота.

Abstract: Information about the history of the Niyozbosh neighborhood bordering the south-western part of Yangiyol district and the work carried out is given.

Key words: Niyozbosh, toponym, anthroponym, Lower Chirchik, Jizzakh, nomad, hunting.

KIRISH

Ma’lumki, Toshkent qadimiy tarixga ega bo‘lgan maskanlardan sanaladi va u O‘rta Osiyo hududidagi qadimgi madaniyat markazlaridan biri hamdir. Hozirda Toshkent viloyatida joylashgan Yangiyo‘l tumani ham shunday joylardandir. Yangiyo‘l tumani o‘zining qulay geografik joylashuvi, qadim tarixi, boy madaniy merosi bilan kishilik tarixida o‘chmas iz qoldirgan va qoldiradigan maskanlardan biridir. Yangiyo‘l tumanida joylashgan qishloqlar va mahallala xususida ham xuddi shunday fikrlarni aytish mumkin. Niyozbosh qishlog‘i ham shular jumlasidandir. Niyozbosh mahallasining nomi qanday tashkil topgan?

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI

Niyozboshning tarixi va kelajagi haqida fikr yuritishga harakat qildik. Qishloq tarixi qo‘lyozmasining so‘zboshisida Azimiy **Tursunboy** ota jumladan shunday yozgan edi: *“Men 30 yoshimda, ya’ni 1938-yildan boshlab Niyozbosh hududi tarixi bilan qiziqa boshladim. Keksa, mo‘ysafid otaxonlar va ilmli kishilardan qishloq tarixi haqida biror bir hujjat (yozma ma’lumot)*

qolmaganligini aniqlagach, bu haqda ularning o‘zlaridan ma’lumotlarni yozib olishga kirishdim.

Avvalo, sho‘ro tuzumida qatnashgan eski firqa a’zolari va boshqa otalarning uylariga borib suhbatlashishga to‘g‘ri keldi. 46 yil ichida yuzlab kishilar bilan so‘zlashib, ulardan olgan ma’lumotlarimni bir-biriga solishtirib chiqqanimda, faqat eng Yoshi ulug‘ – Mirzaqosim hoji ota Tojiboy Mahsum va Topil Umarovlarning so‘zlari bir-biriga g‘oyatda yaqin kelganini aniqlab, ular aytgan gaplarni qishloq tarixi uchun asos qilib oldim.

Qo‘lingizdagi qishloq tarixi (qo‘lyozmasi) esdalik uchun, kelajak yosh avlodlarga qoldirish uchun 46 yildan beri yiqqan mahsulimdir. Kamchiliklariga uzr”.[1]

Azimiy tartib bergan va chin ma’noda muallifi Azimiy bo‘lgan bu risola qishloqning tarixi, uning buguni va kelajagi, zamondoshlarimiz haqida hikoya qiladi. Zero, Niyozbosh qishlog‘ida yashayotgan, qishloqdan tashqarida umrguzaronlik qilayotgan yuzlab-minglab niyozboshliklar uchun shoir aytganidek, “Vatan - jon-u tan, butun iymon demak”dir.

Nima uchun Niyozbosh deb nom berishdi? Har bir joyning avvaldan atalgan nomi bo‘ladi. Niyozboshliklarning kelib chiqish tarixini xalq orasida quyidagicha talqin etilib kelinadi. Jizzax shahri tomonlarda aka-ukalar yashashgan ekan, bir-biri bilan shunchalar inoq ekanki, ularga doimo hammaning havasi kelarkan. Aka ukasini qanchalar izzat qilsa, uka aka hurmatini shunchalar joyiga qo‘yar ekan, topga-tutganlari har doim o‘rtada ekan. Ularning yaqinlari, qarindosh-urug‘lari qanday yumush bilan shug‘ullanganliklarini bilmadim-u, biz yod etayotgan aka-uka ov qilib kun ko‘rar ekan. Kamondan otgan o‘qlari kamdan-kam xato ketar ekan. Aka-ukalar kunlardan bir kun yo‘l taraddudini ko‘rib safarga otlanibdilar. O'lja ilinjida kattakon daryo oqib o‘tadigan tarafga qarab yo‘l yuribdilar, yo‘l yursalar ham mo‘l yuribdilar. Ittifoqo, kutilmaganda nog‘ora-yu karnay-surnaylarning tovushi uzoq-uzoqlarga taralayotgan, bazm-u jamshid avjga chiqqan saylgohga kelib qolibdilar. Razm solib qarasalar, bir yonda dorbozlar dorga chiqishgan, bir tomonda qiziqchilar qiziqchilik qilishgan, chinordek arslon kelbatli pahlavonlar terga botib kurash tushishayotgan emishlar. So‘rab-surishtirsalar bellashayotgan polvonlar ikki yurt – ikki el boshliqlarining bahodirlari ekanlar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘sha davrda polvonlar olishuvida kim g‘olib bo‘lsa, o‘shanga xohlagan narsasi tortiq qilingan. Beklarning oyoqlari doimo saroylarda bo‘lgan. Ularning qo‘llari ostida shahar va viloyat hududiga teng keladigan yerlari bo‘lgan. O‘sha beklarning polvonlari bir-birlari bilan kuch sinashayotgan emishlar. Bir bekning polvoni ikkinchi bek polvoni kuragini yerga tekkizgani tekkizgan edi. Bir tomonning polvonlari batamom yengilgach, g‘olib tomon polvonlari o‘zaro kurash tushishi musobaqani yana ham qiziqtishibdi. Bellasha-bellasha, olisha-olisha polvonlarning polvoni, bekning eng ishongan pahlavoni maydon o‘rtasida qaddini g‘oz tutganicha qolibdi. Shunda bekning yasavullari kurash maydoniga chiqishib, g‘olib polvonning kuragini kimda-kim yerga tekkizsa, bek unga istagan narsasini hadya qilishini ma’lum qilishibdi.[2]

Aka-ukalar shu tobda kurash tushishni ixtiyor etibdilar. Aka “Men kurashaman” desa, uka “Aka, qo‘yavering, men o‘zim kurashaman” dermish. Aka-ukalar bahslasha-bahslasha oxiri bir fikrga kelishibdi. Yengilmas bahodir bilan dastlab aka olishadigan bo‘libdi. Ovchilik bilan shug‘ullanib kun kechirgan akaga qushlarni ovlashdagi aqli, baliqlarni ovlashdagi tezligi qo‘l kelibdi. Jasur pahlavonni yenggan aka bekning yoniga tilagini aytish uchun boribdi. Bek unga yuzlanib “tila tilagingni” degan ekan, aka o‘zi va ukasining ovchi ekani, Jizzax degan yurtdan yo‘l yurib kelishayotganini aytib, Sirdaryodagi ko‘llardan birini ixtiyorlariga berishini so‘rabdi. So‘ragan ko‘lining suvi nihoyatda tiniq, musaffo bo‘lgani uchun u ”Ko‘lizangar” deyilar ekan. Bek bu iltimoslarni qabul qilib , aka-ukaga ko‘lni in’om qilibdi.[3]

Aka-ukalar kunduzlari kamon bilan parranda ovlab, kechalari qushlarga tuzoq qo‘yib ko‘l bo‘yida yashay boshlabdilar. Ko‘lda suzib yurgan yovvoyi o‘rdaklarni tutishni antiqa yo‘llarini o‘ylab topibdilar. Ular shu yaqin o‘rtada yashovchi dehqonlardan oshqovoqlarni o‘ljalarga ayirboshlab, qovoqlarning ichini obdon qirganlar va ularni boshlariga kiyib suvda suzib yurgan yovvoyi o‘rdaklarni yoniga ehtiyotkorlik bilan borib, oyoqlaridan shartta ushlab olishgan.

Aka-ukalar ancha vaqt shu zaylda yashaganlar. Keyin ob-havo to‘g‘ri kelmay qolibmi, yo ovlaridan baraka qochibmi, xullas,yurt boshlig‘idan Yallama degan joyni so‘rab olibdilar. Yana oz fursat o‘tgach Toshkentning naq Arpa-poyasini so‘rabdilar.

Saxiy bek har galgidek bu safar ham aka-ukalarning iltimosini qondiribdi. U vaqtlarda qadim Toshkent va uning atrofi sersuv, sero‘tloq, yam-yashil bog‘-rog‘larga kon joylar bo‘lgan ekan. Arpa-poyaga kelgan aka-ukalar hozirgi Qo‘yliq tomondan Chirchiq yoqalab yo‘lga tushib ov qiladigan bo‘libdilar. Ovlari yana baroridan kela boshlabdi. Ular shahardan taxminan 20-30 chaqirim janubiy g‘arbdagi bir go‘shaga kelib qolibdilar. Bu yerda bir-biriga yaqin tepaliklar bor ekan. Ulardan tevarak-atrof ravshan ko‘rinib turar, shu boisdan bu yerda quyoshning to‘g‘lar osha yuz ko‘rsatishini har tong kuzatish mumkin ekan. Aka-ukalar qo‘nim topgan tepaning quyoshga betkay tomonining chap tarafida mozor ham bor ekan. Azbaroyi qayrag‘ochlar ko‘pligidan u yer qalin o‘rmonga o‘xshar ekan.Yaqin atrof yaxshi ko‘rinib turgani uchun aka-ukalar bu tepani o‘zlariga makon qilib olibdilar. Shu o‘rtada yashovchi dunyodan ko‘z yumgan urug‘-aymoqlarini tepa yonidagi mozorga qo‘yuvchi kishilar bilan do‘st tutinishib, inoqlikda hayot kechira boshlabdilar.

Aka-ukalarni tug‘ilib o‘sgan yurtlari - Jizzaxga yana qaytib borgan yoki bormaganliklari bizga qorong‘u, ammo Jizzaxdan ularni so‘roqlab yo‘qlab keluvchilar ko‘payibdi. Shunday qilib bu sokin go‘shada ham hayot qaynay boshlabdi. Chunki tepalarning atrofida suv serob ekan. Yo‘qlab kelganlar ham bu yerda muqim bo‘lib yashab qolib, oilalar soni tez orada 10-15 taga yetibdi.[4]

Atrofdagi qishloqlarda yashovchilar ham ularning yoniga ko‘chib kela boshlabdilar. Shu sababdan oilalar oz fursatda 50-60 taga borib qolibdi. Xonadonlar soni 20-25 taga yetganidayoq ularning ba’zilari ikkinchi tepaga ko‘chib o‘tibdilar. O‘sha vaqtlarda tepadagilar bir-birlarini bemalol ko‘rar ekanlar. Keyinchalik yurtdoshlarini izlab, Jizzaxdan Niyoz degan yigit kelibdi. Uni o‘z yurtida Niyozbotir deb ham atashar ekan. Niyozbotir bu yerda o‘zi tengi yosh-yalang

yigitlarga bosh bo‘libdi. Endi bu oilalarning tinchi, farovonligini ko‘rolmaydiganlar ham topila boshlagan ekanda. Qisqasi, Niyoz kelgach tepalar, tepalarning atroflari Niyoz boshliq qishloq – Niyozboshga aylanibdi. Niyoz va uning yigitlarining qishloq tinchini buzuvchi yovlar bilan qilgan murosasiz kurashlari hammayoqqa yoyilibdi. Bora-bora xalq yanada ko‘payibdi. Aholi qishloqni Niyozbosh deyish bilan birga Niyozboshi deb ham ataydigan bo‘libdi.

Darhaqiqat, endigina barpo bo‘lgan qishloq yanada obodonlashib, ariq-zovurlar qazilib, ekin maydonlari kengaya borgan kezlar, ya’ni XVIII asrda qishloq aholisi tinchligiga rahna soluvchilar ko‘paygan. Keksalar Niyozni qishloq yoshlariga boshliq etib saylashgan. Yovlarga qarshi kurashda faqat Niyozgagina bo‘ysungan. Himoya rejalarini tuzishda unga keksalarning ham maslahatgo‘y o‘lganligini unutmaslik kerak. U dastlab chabdast, botir yigitlar bilan yovlar keladigan yo‘llarga xandaqlar qazib, tepalarga tevarak-atroflarni nazorat qilib turuvchi qorovullarni qo‘ygan. Shu bilan birga sergak yigitlardan bir nechtasining qo‘liga qizil yalovlar berib, daraxtlarning shoxlariga chiqarib, yov qay tarafdan kelayotgan bo‘lsa, yalovni o‘sha tomonga qaratishni buyurgan. Ana shunday chabdast yigitlardan biri Qosim aka Sultonovning katta otasi Sherali aka bo‘lgan ekan. Sherali aka epchil, mard, hushyor bo‘lgani uchun qishloq ahli unga chittak laqabini bergan ekan.

Demak, “Niyoz” ismiga “bosh” so‘zi qo‘shilib sintaktik usulda yangi mahalla nomi hosil bo‘lgan, ya’ni “Niyozbosh”.

Niyozboshni nega boshqalar egallab ololmadi? Niyoz va uning mard yigitlarining epchilliklari, tadbirkorliklari tufayli yovlarning qishloqqa bostirib kelishlariga chek qo‘yilibdi. Yovlar ham Niyoz boshliq qishloqqa bormaymiz deydigan bo‘libdilar. Niyozbotirning nomi shu tariqa chor-atrofga yoyilibdi.

Shu tariqa qishloqda odamlar tug‘ilishi hisobiga, shuningdek, avvalo, Toshkent va Jizzaxdan va qolaversa, eski qovunchi taraflardan oilalarning ko‘chib kelish hisobiga aholi soni ko‘payadi. Mozorariq, Qozoqariq, shuningdek, nomlari bizga noayon yana ko‘plab ariqlar, quduqlar qaziladi. Yangi-yangi arpa, sholi, bug‘doy yetishtiriladigan ekinzorlar baropo bo‘ladi, uzumzorlar paydo bo‘lib savdo-sotiq ishlari avj oladi. Turli ko‘chmanchi yovlarga qarshi kurash qishloq ahlini yanada bardoshli, mard va matonatli bo‘lib yetishishiga sabab bo‘ladi. Qamish, qiyoqlardan qurilgan chaylalar o‘rnini loy shuvoqli, paxsa devorli uylar oladi. Keyinroq eski uslubda ta’lim-tarbiya beruvchi maktablar faoliyat ko‘rsata boshlaydi, undan so‘ng yangi tuzumdagi maktablari kengayadi, raislar, oqsoqollar ish boshlaydilar, qurilish ishlari avj oladi. Tuproq, loy ko‘chalar tosh ko‘chalarga aylanadi, asfaltlangan ko‘chalarda elektr chiroqlari porlab, ko‘cha va xonadonlar ziyolarga to‘ladi. Bundan bilish mumkinki, Niyozboshda o‘zbek,qozoq,qirg‘iz el vakillari istiqomat qiladi.

Mozor va Qozoq so‘zlariga + ariq so‘zi qo‘shilib = Mozorariq, Qozoqariq - kompozitsion usulda hosil bo‘lgan so‘zlar hisoblanadi.

Niyozbosh haqida ushbu ma’lumotlarni bergan Tursunboy ota Azimiy Niyozboshining shoirlardan biri bo‘lgan. U “Yangiyo‘l” tuman gazetasi qoshidagi G‘.G‘ulom nomidagi “Orzu” adabiy uyushmasining faol a’zosi, tashkilotchilaridan biri edi.

Mazkur ma’lumotlarni xalq orasida saqlanib qolganicha bayon etishga harakaat qildik. Biroq inson ismining joy nomiga ko‘chishi ko‘p uchraydigan lingvistik hodisadir. Xususan, Alp Er To‘ngani forsiylar Afrosiyob deb atashardi, U qurdirgan shahar ham uning ismi bilan Afrosiyob deb atalgan va bu shahar qoldiqlari Samarqandda. Shuningdek, u Barsag‘an ismli o‘g‘li uchun qurdirgan Barsag‘an shahari hozirgi Qirg‘izistonda joylashgandi. Inson ismlari toponimlarga, etnominlarga ko‘chishi eng qadimgi davrlarga borib taqaladi. Turk ismining millat nomiga ko‘chishi shular jumlasidandir.[5]

XULOSA

Insoniyatning eng qadimgi tarixi haqida keltirilgan mazkur parchada inson ismining ma’lum bir millatning nomiga ko‘chganligi isbotlangan. Xuddi shunday inson ismining joy nomiga ko‘chishi ham me’yoriy lingvistik hodisa.

Antroponimika – (antropo..+ yun. onyma – nom. Onomastikaning kishi ismlari, ularning kelib chiqishi, tarqalishi va sh.k. masalalarni o‘rganuvchi bo‘lim.

Toponim nima? Joy nomlari. O‘zbekiston toponimlarining leksik-semantik tasnifida terminologik bir xilllik yo‘q.

Etnonim – (yun.ethnos – qabila,xalq + onyma – nom) xalq, qabila, urug‘ va bir xil etnik uyushmalar nomi. Ko‘pgina etnonimlarning o‘tmishda urug‘ va qabila boshliqlarining nomidan olingani shubhasizdir.

Demak, Niyozbosh mahallasining kelib chiqish tarixi kishi nomidan joy nomiga ko‘chgan. Shunga ko‘ra yashagan va yashayotgan xalqning kelib chiqish tarixi uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Qabilalar asosan Buxoro amirligidan kelgan Jizzaxliklarni tashkil etgan o‘zbek va qozoq millat vakillarini ko‘rish mumkin.

Xullas, Yangiyo‘l tumanining janubi-g‘arbiy tomoni bo‘lgan Niyozbosh hududi aholisi Yangiyo‘l aholisining asosiy qismini tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Abdurazzoqov A. Taxtako‘prikdan Sirg‘aligacha, “Hilol nashr” Toshkent – 2015- yil.

2. Арнольд И.В. Современные лингвистические теории взаимодействия системм и среды // Вопросы языкознания. – М.: *Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН,* 1991. № 3. – С. 119.

2. Мирзиёев Ш.М. Ўзбек тили халқимиз учун миллий ўзлигимиз ва мустақил давлатчилик тимсоли, бебаҳо маънавий бойлик, буюк қадриятдир. Халқ сўзи газетаси. – 2019 йил 22 октябрь, 218-сон. – Б. 3.

4. Емелин С.Ф. Янгийульцы в годи войны (1941-1945) Ташкент – 2005

5. Haydarova Z. Umirboyev S. Topilov O. Yemelin S, “Ona shahrim – g‘ururim, faxrim”, 2009-yil.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

O‘ZBEKISTON XUDUDI TURAR-JOYLARIDA MUDOFAA DEVORIDA YUZ BERGAN XUSUSIYATLARIGA DOIR BA’ZI CHIZG‘ILAR (II MING YILLIK. MIL. AVV. X ASR)

Eshchanov Hurmat Matnazarovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti assistenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistonning tarixiy-etnogeografik xududlaridagi turar-joylar mudofaa devorlaridagi o‘zgarishlar taxlil qilingan

Kalit so‘zlar: Zadneprovskiy Yu.A, Matboboyev B.X, Askarov A, Masson V.M. O‘zbekiston, Ustyurt, Quyi Amudaryo, Qizilqum, Sherobod, Ulanbuloqsoy, Chust, Sopollitepa, Jarqo‘ton

НЕКОТОРЫЕ СТРОКИ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ОБОРОНИТЕЛЬНОЙ СТЕНЫ НА ПОСЕЛЕНИЯХ ТЕРРИТОРИИ УЗБЕКИСТАНА (II ТЫС. ДО Н. Э. X В.)

Аннотация: В данной статье анализируются изменения оборонительных стен поселений в историко-этногеографических регионах Узбекистана.

Ключевые слова: Заднепровский Ю.А, Матбобоев Б.Х, Аскаров А, Массон В.М. Узбекистан, Устюрт, Нижняя Амударья, Кызылкум, Шерабад, Уланбулоксой, Чуст, Сополлитепа, Жаркотон

SOME LINES ON THE FEATURES OF THE DEFENSE WALL IN THE SETTLEMENTS OF THE TERRITORY OF UZBEKISTAN (II MILLENNIUM BC. X CENTURY)

Annotation: This article analyzes the changes in the defensive walls of settlements in the historical-ethnogeographical regions of Uzbekistan..

Key words: Zadneprovsky Yu.A, Matboboyev B.Kh, Askarov A, Masson V.M. Uzbekistan, Ustyurt, Lower Amudarya, Kyzylkum, Sherabad, Ulanbuloksoy, Chust, Sopollitepa, Jarkoton

Kirish. Mil.avv. II ming yillik ikkinchi yarmi – mil.avv. X asrda O‘zbekistonning madaniy-xo‘jalik xududlarida joylashgan qabilalar jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy va etnik madaniy munosabatlarni bir qator innovatsion bilimlar asosida rivojlantirganlar. Yuqorida qayd qilingan tarixiy davrda axolining turar-joylarning konstruktiv tuzilishida o‘lka xududi ikki tipga ajratiladi:

1-tip: Ustyurt, Quyi Amudaryo, Zarafshon daryosi quyi xavzasi, Qizilqum, o‘rta Zarafshon va Toshkent vodiysi xududlari turar-joylari yarim yerto‘la, geografik o‘rni tez-tez o‘zgarib turishi.

2-tip: Farg‘ona vodiysi markaziy xududi va Surxon vohasi Sherobod daryosi Ulanbuloqsoy irmog‘i quyi xavzasi.

Mazkur maqolada bronza davri ikkinchi yarmi – mil.avv. X asrda O‘zbekiston madaniy-xo‘jalik xududlarida aniq geografik xududga ega bo‘lgan turar-joylari hamda yarim yerto‘la manzillari tarixi taxlil qilinadi. O‘zbekiston xududi yuzasi tuzilishi rang-barangligini Ustyurt, Quyi Amudaryo, Zarafshon, Toshkent, Farg‘ona va Surxondaryo xududlari tasvir etib, ularning tabiati, geografik sharoiti ta’sirida xajmi kichik qishloqlarning paydo bo‘lishi, uni tarix taqozasiga ko‘ra to‘rt tomoni tog‘ o‘rab olgan paxsa-devorlarning qurilishi xamda mudofaa bilimlarining aks etishi masalasini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Maqola O‘zbekiston tarixiys-etnogeografik xududlarda qishloqlarning mudofaa davrida elementlarning joylashishi tarixiga bag‘ishlangan ilk maqola hisoblanadi. Maqolaning maqsadi, vatanimiz tabiiy-iqtisodiy xududlarda qabilalarni joylashishi turar-joylarni to‘rt tomoni paxsa, to‘g‘ri burchakli devorlarda elementlarni joylashishi, ularning vazifasini yortishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar taxlili. O‘zbekiston madaniy-xo‘jalik, xududlari bronza davrida Chust manzilgohi aholisi o‘troq xayot Limon dexqonchiligi, to‘rt tomoni mudofaa devor bilan o‘rab olinganligi arxeologik qazishmalar natijasida olinganligi qayd qilingan. [1.1962- S.25-40]. Lekin tadqiqotchi Chust manzilgohi mudofaa devori elementlari to‘g‘risida fikr-mulohazalari ko‘zga tashlanmaydi. Demak Chust manzili bronza asri so‘nggi bosqichida bir qatorli paxsa devor o‘rab olingan bo‘lib, uni “Oddiy mudofaa himoyalanish bilimi vujudga kelishi,jamiyat taraqqiyotida uning shakllanish jarayoniga asosida takomillashi tomon tashlangan qadam deb izohlash mumkin[45].

Tadqiqotchi B.X.Matboboyev Chust manzilgohi tomonlarini o‘rab olgan mudofaa devor to‘g‘risida ma’lumotni bergan [2.2002- Б.9-10].

Yu.A.Zadneprovskiy Chust madaniyatini o‘rganish natijalaridan Farg‘ona vodiysida (Markaziy tekislikda) bronza davri aholisini xo‘jalik yunalishiga qarab ikki tipga ya’ni kasbi-korlarini olib borgan o‘troq ziroatchilik bilan bilan xamda chorvadorlar – chorvachilik xo‘jaligini olib borish bilan daryo o‘zanlari ekin-tekinga qulay yerlarida foydalanganlar degan xulosani qayd qilgan[46] [31974- C.32-35].

A.Asqarov tadqiqotida Bronza davriga mansub Sopollitepa yodgorligi tekislikka barpo qilinganligi, kvadrat shakl markaziy qismi, atrofi 3 yulakli mudofaa devor o‘rab olganligi to‘g‘risida ma’lumotlarni ilmiy jamoatchilikka e’lon qilgan[47] [4.1973- C.5-10]. Sopollitepa uch qatorli “P” shaklda devor bilan o‘rab olingan, ammo devorda mudofaa elementlardan xoli.

[45] Заднепровский Ю.А.Древнеземледельческая культура Ферганы //МИА-М-Л, № 118-С.1962.
[46] Заднепровский Ю.А. Типы поселений и жилищ Ферганы бронзового века //Реконструкция древних общественных отношений по археологическим материалам жилищ и поселений-Л; Наука, 1974.
[47] Аскаров А. Сапаллитепа-Ташкент, Фан, 1973.

Tadqiqotchi Sherobod daryosi Shimoliy xududda Sopollik axoli tomonidan Jarqo‘ton yodgorligi to‘g‘risida ma’lumotni berib, tomonlari ikki qatorli mudofaa devor o‘rab olganligi, devor o‘z navbatida to‘g‘riburchakli burjlar, joylashganligini qayd qilgan[48] [5.1977- C.15-25]. Mil.avv-gi III ming yillik o‘rtalarida Janubiy Turkmanistonning Murg‘ob daryosi yuqori qismida Oltindepa murakkab mudofaa inshootga ega bo‘lgan, yirik ilk shaxar bo‘lgan (25 ga) [6.1981- C.98-100]. Respublikaning boshqa madaniy-xo‘jalik tiplarida turar-joylarni to‘rt tomoni mudofaa devorlar bilan o‘rab olinishi xaqida ma’lumotlar mavjud emas [49].

Ta’kidlash lozim bo‘ladiki turar-joylar qurilishida binokorlik bilimi mil.avv.VI-V ming yilliklarga mansub bo‘lgan Jaytun yodgorligida o‘rganilgan edi. Joytun manzilgohi uy-xonalari devorlari paxsa va guvalakdan tiklangan, mudofaa devor o‘rab olmagan[50] [7.1971- C.78-79].

Mavzuni o‘rganishda ilmiy usullar:

- Ilmiylik;
- xronologik izchillik;
- tarixiy tahlil;
- qiyoslash, asoslash;
- etnografiya, arxeologiya, antropologiya, geologiya va geografiya fanlari yutuqlaridan foydalanish

Taxlil. O‘zbekiston xududida bronza davrida axoli tomonidan barpo qilingan Farg‘ona vodiysida Chust manzilgohi, xamda Sopollitepa, Jarquton yodgorliklari mudofaa devori, uning me’moriy tuzilishi masalalariga oydinlik kiritildi.

Natijalar: O‘bekiston madaniy-xo‘jalik xududlarida eneolit davri axolisini xo‘jalik sohalarida erishgan zafarlari asosida rivojlangan bronza davrida turar-joylar qurilishiga, ayniqsa uning himoyalanish darajasi, mudofaa devor uning mudofaa elementlarining qishloq axolisini harbiy san’atdan xabardor ekanligi to‘g‘risida umum natijalar hosil bo‘lgan.

Xulosa. O‘zbekiston xududida bronza asri ikkinchi yarmida Chust, Sopollitepa, Jarqo‘ton yodgorliklari o‘z vaqtida mudofaa inshootlarga mansub degan xulosa qilindi. Xar xolda Farg‘onada devor o‘rab olgan Chust, Sopollitepa, Djarkuton yodgorliklari mudofaa devorlar bilan o‘rab olinganligi xulosa qilingan.

Takliflar: Yuqorida zikr qilingan ma’lumotlar quyidagi takliflar qayd qilinadi. Birinchidan ajdodlarimizni murakkab bosib o‘tgan xayot yulini o‘rganishni davom ettirish, xarbiy bilim yurtlarida maqola mazmunidagi ma’lumotlar bo‘yicha ma’ruzalar olib borish,ajdodlarimizni turar-joylari qurilishi va mudofaa bilimlarini ixtiro qilishiga taqozo etgan sharoit masalalari bo‘yicha takliflar qilindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Заднепровский Ю.А.Древнеземледельческая культура Ферганы //МИА-М-Л, № 118-С.1962

[48] Аскаров А, Абдуллаев Б. ДЖаркутан-Тошкент, Фан. 1983.
[49] Массон В.М. Алтын-дебе //ТрЮТАКЕ, Т. XVIII Наука, 1981.
[50] Массон В.М. Поселение ДЖейтун //МИА-Л: Наука № 180, 1971.

2. Заднепровский Ю.А. Типы поселений и жилищ Ферганы бронзового века //Реконструкция древних общественных отношений по археологическим материалам жилищ и поселений-Л; Наука, 1974

3. Аскаров А. Сапаллитепа-Ташкент, Фан, 1973.

4. Аскаров А, Абдуллаев Б. ДЖаркутан-Тошкент, Фан. 1983

5. Массон В.М. Алтын-дебе //ТрЮТАКЕ, Т. XVIII Наука, 1981

6. Массон В.М. Поселение ДЖейтун //МИА-Л: Наука № 180, 1971

7. Исламов У.К, Тимофеев Б,У “Култура каменного века централъной Ферганы”. Т. Fan. 1986

8. Тащкенбаев Х, Сулейманов Р.Х “Култура древнекаменного века долины Зарафщан. Т. Фан. 1980

9. Итина М.А История степных племен Южного Приаралъя, // ТРХАЭЭ-М.Наука. Т.10. Х. 1977

10. Kabirov J, Sadullayev A. “O‘rta Osiyo arxeologiyasi”. T. O‘qituvchi. 1990

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

O‘ZBEKISTONDA BOLSHEVIKLARNING SUD-HUQUQ TIZIMIDAGI KADRLARGA HUJUMI

Jalilov Alisher Xudoyberdiyevich
Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti
jalilov-1982@bk.ru
+99890 235-01-17

Annotatsiya: mazkur maqolada O‘zbekistonda bolsheviklarning sud-huquq sohasidagi kadrlarga hujumi masalalari o‘rganilgan. O‘zbek siyosiy elitasining sud-huquq tizimida faoliyat yuritayotgan kadrlar bolsheviklarning turli-tuman bo‘htonlari bilan ayblanib, boshqaruvdan chetlashtirilganligi, ularga “qosimovchilik”, “badriddinovchilik” kabi soxta ayblar qo‘yilib, turli “aksilinqolobiy” harakatlar o‘ylab topilganligi maqolada tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: “aksilinqilobiy” tashkilotlar, millatchilik, “bosmachilik”, panislomchilik, kommunistik partiya, siyosiy elita, shovinizm, milliy siyosat, totalitar, sovet, avtonomiya, partiya, bolshevik.

Аннотация: в статье рассматриваются вопросы нападений большевиков на работников судебной системы Узбекистана. В статье анализируется тот факт, что кадры узбекской политической элиты, работавшие в судебной системе, были обвинены большевиками в различных клеветах и отстранены от власти, против них были выдвинуты ложные обвинения типа «касимовщины» и «бадриддинизма», придуманы различные «контрреволюционные» действия.

Ключевые слова: «контрреволюционные» организации, национализм, «басмачество», панисламизм, коммунистическая партия, политическая элита, шовинизм, национальная политика, тоталитарный, советский, автономия, партия, большевик.

Abstract: the article examines the issues of attacks by the Bolsheviks on employees of the judicial system of Uzbekistan. The article analyzes the fact that the cadres of the Uzbek political elite who worked in the judicial system were accused by the Bolsheviks of various slanders and removed from power, false accusations such as “Kasimovism” and “Badriddinism” were brought against them, and various “counter-revolutionary” actions were invented.

Key words: “counter-revolutionary” organizations, nationalism, “Basmachi”, pan-Islamism, communist party, political elite, chauvinism, national policy, totalitarian, Soviet, autonomy, party, Bolshevik.

KIRISH.

Bolsheviklar uzoq vaqt yerli aholidan yetishib chiqqan mutaxassis kadrlarga ishonmaslik va ular faoliyatiga shubha bilan qarashni davom ettirib keldilar. O‘zbek siyosiy elitasining sud-huquq tizimida faoliyat yuritayotgan kadrlar bolsheviklarning turli-tuman bo‘htonlari bilan ayblanib, boshqaruvdan chetlashtirildi. Ularga “qosimovchilik”, “badriddinovchilik” kabi soxta ayblar qo‘yilib, turli “aksilinqolobiy” harakatlar o‘ylab topildi.

1929-yilda O‘zbekiston SSR Oliy sudining raisi Sa’dulla Qosimov “g‘ayripartiyaviy” guruh tuzishda ayblanib, sheriklari Sharipov, Olimov, Musabekovlar bilan birgalikda qamoqqa olingan. Sa’dulla Qosimov “aksilinqilobchilar” bilan birgalikda “millatchilar” partiyasini tuzish g‘oyasini ilgari surganlikda, bosh prokuror Sharipov “panislomchilikda”, tarix o‘qituvchisi Olimov “millatchilik” va “bosmachilikda” hamda Musabekov diniy qarashlari tufayli xalq dushmani deb topilgan va otishga hukm etilgan. Bolsheviklarning ta’kidlashicha “aksilinqilobiy” yashirin tashkilot – “Milliy ittihod” va “Milliy istiqlol”ning dasturi “qosimovchilik”ning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan edi [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Tadqiqotda tarixiy metodlar tarixiylik, ilmiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan.

NATIJALAR.

Moskva 1930-yil 18–21-iyul kunlari Markaziy kontrol komissiyasi prezidiumi VKKI kolllegiyasini birlashgan yig‘ilishida Solts O‘rta Osiyo jumhuriyatlari sud-tergov idoralarida o‘tkazilgan tekshirish natijalari to‘g‘risida ma’ruza qiladi. U O‘rta Osiyoga borib sud va tergov ishlari bilan tanishgani, sud va tergov ishlarida sansolarlik borligini keskin tanqid qiladi [2].

O‘zbekiston Kompartiyasi mas’ul kotibi Akmal Ikromov 1930-yil 11-sentyabr kuni Samarqand shahrida partiya faollari bilan bo‘lgan yig‘ilishda “Qosimovchilar oqibati va aksilinqilobiy, millatchilik tashkilotlarining qo‘poruvchilik faoliyati to‘g‘risida” ma’ruza [3] qiladi. Mazkur ma’ruzada jumladan shunday deyiladi: “Qosimovchilar proletar inqilobdan omon qolgan kapitalizmning qoldiqlarini muqarrar o‘lim oldiga olib bordi. Sotsializm rivojiga putur yetkazmoqchi bo‘ldi. Zararkunandalar va aksilinqilobchi tashkilotlar haqida bir qator faktlarning ochilishi yana bir bor sotsializmning g‘alabasi va kapitalizmning mag‘lubiyatiga ishora qilmoqda” [4].

Shundan so‘ng yig‘ilish ishtirokchilari partiya ichida uy qurib olgan boshqa millatchilik tashkilotlarini fosh etish, milliy burjuaziya agentlariga qarshi kurashish haqida fikr bildiradilar hamda proletar inqilobga biron kuch hujum qila olmasligini ta’kidlaganlar [5].

Millatchi, aksilinqilobchilarni fosh etishda partiya tashkilotlari ichida qator kamchiliklar aytib o‘tilgan. Masalan, tanqidning yetarli darajada namoyon bo‘lmasligi, ayniqsa o‘z-o‘zini tanqid qilish, tanqidning ziyolilar orasida xususan, o‘qituvchilar va talabalar orasida zaif ekanligi, sud organlarida faoliyat ko‘rsatgan kadrlarning bo‘linishi, partiya tashkilotlarining hushyorsizligi ko‘rsatilgan [6].

Partiya faollari mazkur yig‘ilishda millatchi tashkilotlarning aksilinqilobiy ishlarini ochib bergan proletar diktatura organlariga mamnuniyat bildirganlar. Shuningdek, O‘zbekiston Kompartiyasini yanada bolsheviklashtirish, aksilinqilobiy trotskiychilik, shovinizm va mahalliy millatchilikka qarshi kurashda partiya faolligi so‘ralgan [7].

“Qosimovchilik” ishi yuzasidan Maorif xalq komissarligi ham tizimdagi bir qator vazifalarni belgilagan. Bular millatchi unsurlar “qosimovchilik” va uning qoldiqlariga qarshi o‘t ochish, sotsializm qurish jabhasida sinfiy va bolshevik qat’iyatini qo‘ldan bermaslik, sog‘lom proletar kadrlarni tayyorlash hamda VKP (b) ning 16-partiya qurultoyi qaror va direktivlarini bolshevikcha surati bilan amalga oshirish [8].

Bolsheviklar sud-huquq tizimidagi milliy manfaatlar yo‘lida faoliyat yuritayotgan ko‘plab kadrlarni “qosimovchilik” ning qoldig‘i deb atadilar va ular ustidan ham sud jarayonlarini tashkil etdilar. Qosimovchilikda ayblangan Eshonxo‘ja Mo‘minxo‘jaev, Mirkomil Mirsharipov, To‘xtaqori Tojiev, Asrorxon Sultonxo‘jaev, Azizqori Obidqoriev, Mo‘minxo‘jaev, Mirkomil Mirsharipov, Nazar Abduqodirov, Muqonbek Kalonbekov, Komiljon Mahkamboev, Toji Isomuhammedov va Ortiq Abduqodirovlar ustidan ham sud-tergov ishlari olib borilgan.

Bosh aybdor sifatida Eshonxo‘ja Mo‘minxo‘jaev ko‘rsatiladi. U 1919-yili Toshkentda bo‘lib o‘tgan Osipov g‘alayoni (Osipov fitnasi yoki Yanvar voqeasi) vaqtida oqlar tomonidan turib, bolsheviklarga qarshi kurashganligi, 1923–1924 yillarda jinoyat qidiruv bo‘limi boshlig‘i bo‘lib turgan chog‘ida Buzrukxo‘ja bandasini tashkil etgani va shu jinoiy guruhni davlatning qurol-yaroqlari bilan ta’min qilib kelganligi aybi qo‘yiladi [9].

Ayblanuvchi Eshonxo‘ja Mo‘minxo‘jaev sudda “Osipovning malayi, bosmachilarning tashkilotchisi, boylar-savdogarlarning homiysi deganlarning hammasi yolg‘onchi, hammasi vijdonsiz kishilar” deb gapiradi. Inqilobga davr attorlik do‘koni ochib savdo qilgani, ko‘mir furushlik bilan shug‘ullangani, Qosimovni ziyofat bilan siylagani, mulkdor Muqanbek va uning o‘g‘li Eshonbek bilan yaqin munosabatda bo‘lgani va tegirmondan 6 pud un olganiga iqror bo‘ladi [10].

Ikkinchi aybdor – Mirkomil Mirsharipov ham aksilinqilobiy harakat a’zosi ekani, u“Yanvar fojeasi” vaqtida Osipovning topshirig‘i bo‘yicha Yangiyo‘l rayonining Chinoz qishlog‘iga borib fitna qo‘zgatgani, Chinozdagi bolsheviklarni va Chinoz ChK sining raisi Chinnibek Qarsakovni qamoqqa olib, ChKning qurol-yarog‘larini talon-taroj qilgani, Chinozning boylari va eski amaldorlarini to‘plab, katta bir miting yasagani, oq bayroq ko‘targan holda minbarga chiqib, “iflos bolsheviklarning hokimiyati to‘zdirilib, o‘rniga o‘zimizning hokimiyatimiz turg‘uzildi, uchragan bolshevikni tutib o‘ldiraveringlar” deb nutq so‘zlagani kabi soxta ayblar qo‘yiladi [11].

Sud 23 kunlik ishi davomida 155 ta guvoh va 10 ta aybdorlarni eshitadi. Ushbu sudda bosh guvoh sifatida Haqqul Husanboyev degan kimsa ko‘plab kadrlarga qarshi ko‘rsatma beradi. Uning rasmi Qizil O‘zbekiston gazetasiga chiqarib, sovet davlati va partiya oldida katta ish qilgani ta’kidlanadi [12].

Ayblanuvchi To‘xtaqori Tojiyev esa, sho‘ro apparatining adliya mahkamasiga ishga kelgandan boshlab, to sud kursisiga o‘tirganicha proletar davlatning manfaatiga zid bo‘lgan harakatlar bilan shug‘ullangani, Qosimov bilan yaqin munosabatda bo‘lib, ular bilan birga boylarning mehmonxonalariga ziyofatlar qilgani, Yangiyo‘l rayonida Chinoz qishlog‘idagi mushtumzo‘r Abdulla Qori, Rasuljon boyvachchalar bilan birgalikda chet unsurlar bilan aloqa bog‘lab, sho‘ro hukumatiga qarshi bo‘lganlik aybi qo‘yiladi [13].

Davlat prokurori Yusuf Matniyozov “qosimovchilik”da ayblanuvchilarni 1919-yilda Toshkentda bo‘lib o‘tgan Osipov fitnasidagi roli haqida gapirib shunday deydi: “Bir oylik tekshirish bizga Osipov va uning bandalarini sho‘ro hukumatini “to‘zg‘itish” yo‘lida uzoq vaqt tayyorgarlik ko‘rganini aniqlab berdi. Osipov 1919-yil Marvni egallashga harakat qilayotgan ingliz mustamlakachiigi, Orenburgni ishg‘ol etgan Kolchak bandalari va Farg‘ona vodiysida bosh ko‘targan “bosmachilar to‘dalari” bilan mustahkam aloqa bog‘lab turgan shtablar tuzib, bu shtablarning bosh qismini Toshkentda uning yordamchi uchastkalarini Sirdaryo, Chinoz va Piskent rayonlarida tuzib, qo‘zg‘olon ko‘targan” [14].

MUHOKAMA.

Sud jarayonida prokuror 3 kunlik nutqining xulosa qismida aybdorlarga mana shunday jazo berilishini talab qiladi. Eshonxo‘ja Mo‘‘minxo‘jayev, Mirkomil Mirsharipov, Azizqori Obidqoriyev, Nazar Abduqodirov va Muqanbek Abdurahmonbekovlarning jinoyatlari jazo qonunlarining 58 va 63-moddalari bilan tasdiqlangani hamda bu kishilarning sho‘ro jamoatchiligi uchun xavfli bo‘lganligini nazarda tutib, bularga jazo chorasining eng yuqori darajasini qo‘llash ya’ni – otib o‘ldirishni talab qiladi. To‘xtaqori Tojiyev, Komilbek Mahkambekov, Toji Isomuhammedov va Ortiq Abduqodirovlarga 8 yil qamoq jazosi ham Sultonxonov o‘z ayblarini bo‘yniga olgani, ishchilardan bo‘lgani uchun bunga shartli jazo berilishini so‘raydi [15].

Qosimovchilarning qoldig‘i sifatida ayblanayotganlar sudi 1931-yilning 11-fevralida ochilib, 12-mart kuni tugaydi. O‘zbekiston oliy sudining a’zosi va sayyor hay’atining raisi Abram Abdurahmonov sud hukmini e’lon etib, aybdorlarning jazo darajalarini mana shunday belgilaganligini bayon qiladi:

Aybdorlardan bo‘lgan Komilbek Mahkambekov, Toji Isomuhammedov va Ortiq Abduqodirovlarning jinoyatlari isbot etilmaganligi uchun ular jazodan ozod etiladilar. Asrorxon Sultonxonovning jinoyatlari to‘la isbot etilgan bo‘lsa ham, o‘z aybiga iqror bo‘lganini va ishchilardan bo‘lganini, pastdan yuqori ko‘tarilgan bir ishchi ekanligini nazarda tutib, ikki yil mas’ul vazifalardan mahrum etishga va o‘ziga “hayfsan” e’lon qilishga hukm etildi. To‘xtaqori Tojiyev umumiy tartib bilan 5 yil qamoq muddati 3 yilu 4 oyga keltiriladi. Azizqori Obidqoriyev qattiq o‘rnatilgan holda 6 yil qamoqqa yotishga va davlat oqchasidan isrof qilgan 1530 so‘mni mol-mulklarini sottirib, undirib olishga hukm qilinadi. Eshonxo‘ja Mo‘‘minxo‘jayev va Mirkomil Mirsharipov aksil inqilobiy jinoyatlari isbot qilingani uchun jazo qonunlarining 58 moddasiga muvofiq otib o‘ldirishga hukm qilinadi. Ammo Mirkomil Mirsharipovning kambag‘al oiladan bo‘lganligi va aksilinqilobiy harakatda qatnashgan vaqtida 19 yoshda

bo‘lganligini nazarda tutib, unig o‘lim jazosi sho‘rolar ittifoqining uzoq lagerlaridan birida 10 yil qamalish jazosi bilan almashtiriladi hamda butun mol-mulki musodara qilinadigan bo‘ladi [16].

Bolsheviklar tomonidan ayblanayotgan ikkinchi “aksilinqilobiy” guruh bu “badridinovchilik” deb nomlangan. Oliy sudning raisi Sa’dulla Qosimovning yaqin yo‘ldoshi sifatida ayblangan Shamsiddin Badriddinov ham sud-huquq tizimida ishlagan. Sh.Badriddinovga harbiy omborlarni talash, bir o‘q xarajat qilgan bo‘lsa, o‘n o‘q xarajat qilganlik to‘g‘risida qalbaki aktlar yozganlik, zapas o‘q to‘plab, ularni bosmachilarga yetkazganlik aybi qo‘yilgan. Guvoh Ali Xo‘jayevning ko‘rsatishi bo‘yicha faqat bitta Andijon turmasidan bosmachilarga 15 ming dona qurol (vintovka) jo‘natilgan [17].

Matbuotda yoritilgan xabarlarga ko‘ra Sh.Badriddinovga yana jinoiy ishlarni sodir etganlik aybi qo‘yilgan. Jumladan, u sudda raislik qilgan vaqtida sovet muassasalarini 192 million so‘mga talagan kimsalar ishida hech bir jinoiy ish yo‘qligini, faqat fuqarorlik muammo borligini, bittasi ikkinchisidan qarzga olganini, ikkinchisi shuni talab qilganini, birinchisi buni to‘lamaganligini ko‘rsatgan va ishonch qog‘ozi berib,ishni tomomlash kerakligini aytib qaror chiqaradi. Badriddinovning baxtiga qarshi, uning apparatida qizil ishchi Nijegorodov o‘tiradi va bu ishni partiya qo‘mitasiga etkazib shovqin ko‘taradi. Partiya tashkiloti Badriddinovni o‘zining hukmidan norozilik bildirishga va shuning bilan o‘z xatosini butun kishilar oldida iqror qilishga majbur etadi. CHust, Pop va Beshariq rayonlarida sinfiy dushmanlar 300 mln so‘mni talaganlar. Badriddinov va uning shaykalari mana shu ish tevaragida 6 kg qog‘oz yozadilar va hech bir kishini javobgarlikka tortmaydilar [18].

Davlat qoralovchisi Katanyan Sh.Badriddinovni Anvar poshoning vasiyatlarini bajarish uchun partiyaga kirgani va sho‘ro apparatini ichkaridan yemirish uchun sho‘ro apparatiga, sud-tergov uchastkalarining eng javobgarli uchastkasiga kirib olganligi, josuslik, ig‘vogarlik rolini bajarganligi hamda davlatga xiyonat qilganligi aybi bilan uni oliy jazo o‘limga hukm chiqarishni talab qilgan.

SSSR Oliy sudining jinoyat sud kollegiyasi, yuqoridagi aytilganlarga asoslanib, Badriddinovni, Xo‘jayevni, Raxmonovni, Musaxanovni, Ahmadxonovni O‘zbekiston jinoyat qonunlari to‘plamining 63-moddasida ko‘rsatilgan jinoyatlarda, mazkur to‘plamning 143-moddasi va 140-moddasining 1-qisida ko‘rsatilgan jinoyatlarda aybli deb topadi va hukm qiladi:

1) Sa’dixanov Muhiddin 143-moddaga binoan va 140-moddaning 1-qismidagi jazoga muvofiq 2 yilga ozodlikdan mahrum qilinsin.
2) Ibrohimjon Musaxanov 63-moddaga binoan 3 yil muddatga ozodlikdan mahrum qilinsin.
3) Muhammadxon Xo‘jayev 63-moddaga binoan 10 yil muddatga ozodlikdan mahrum qilinsin.
4) Abdurmon Rahmonov 63-moddaga binoan 10 yil muddatga ozodlikdan mahrum qilinsin.
5) Mahmudxon Ahmedxonov 63-moddaga binoan 10 yil muddatga ozodlikdan mahrum qilinsin.

6) Shamsiddin Aliyevich Badriddinov 63-moddaga binoan oliy jazoga otilishga hukm qilinsin [19].

Sudda raislik qiluvchi S.Antonov O‘zbekiston jumhuriyatidagi sotsializm qurilishini, undagi ishchi, kolxozchi va dehqonlar quvvatini ko‘tarish bilan industrlashtirish va kollektivlashuv asosida, paxta mustaqilligi uchun muvaffaqiyatli kurashishni, aksilinqilobchi kadrlarni ham jismonan va ruhan tor-mor keltirilishi haqida gapirib, Shamsiddin Badriddinovning otilishini 10 yillik qamoq bilan almashtirish uchun qaror qiladi [20].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, sovet boshqaruvi davrida O‘zbekistondagi sud-huquq tizimida faoliyat yuritayotgan kadrlar faoliyati bolsheviklar tomonidan qattiq nazorat ostiga olingan. Milliy manfaatlar yo‘lida xizmat qilgan kadrlar bolsheviklarning tanqidi va tazyiqiga uchragan. Davlat boshqaruvning turli bo‘g‘inlarida faoliyat yuritayotgan kadrlardan kommunistik partiyaga sadoqatli bo‘lishni va uning yo‘l-yo‘riqlarini og‘ishmasdan bajarish talab qilingan. Bolsheviklarning jamiyat sinfiy dushmansiz yashay olmaydi degan g‘oyasiga muvofiq o‘zbek siyosiy elitasi vakillarini “qosimovchilik”, “badriddinovchilik”, “inog‘omovchilik” kabi aksilinqilobiy tashkilotlar tuzishda ayblaganlar.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Aksilinqilobiy millatchilik saboqlaridan ba’zi xulosalar // “Qizil O‘zbekiston” gazetasi. 1930-yil 19-sentyabr. 220-son.

2. “Qosimovchilik” hali bitgan emas // “Qizil O‘zbekiston” gazetasi. 1930-yil 24-iyul. 172-son.

3. Samarqand viloyat hokimligi arxivi, 30-fond, 1-ro‘yxat, 10-yig‘ma jild, 63–66-varaqlar.

4. Samarqand viloyat hokimligi arxivi, 30-fond, 1-ro‘yxat, 10-yig‘ma jild, 63-varaq.

5. Samarqand viloyat hokimligi arxivi, 30-fond, 1-ro‘yxat, 10-yig‘ma jild, 63–64-varaqlar.

6. Samarqand viloyat hokimligi arxivi, 30-fond, 1-ro‘yxat, 10-yig‘ma jild, 64-varaq.

7. Samarqand viloyat hokimligi arxivi, 30-fond, 1-ro‘yxat, 10-yig‘ma jild, 66-varaq.

8. Maorif apparati va o‘quv yurtlarimizni yot mafkuralardan tozalaymiz // “Buxoro proletari” gazetasi. 1930-yil 14-oktyabr, 11-son.

9. “Qosimovchilik” qoldiqlari sud oldida // “Qizil O‘zbekiston” gazetasi. 1931-yil 12-fevral. 35-son.

10. Komil Aliyev. Qora kursi qo‘zg‘aldi // “Qizil O‘zbekiston” gazetasi. 1931-yil 8-mart. 55-son.

11. “Qosimovchilik” qoldiqlari sud oldida // “Qizil O‘zbekiston” gazetasi. 1931-yil 12-fevral. 35-son.

12. Komil Aliyev. Qora kursi qo‘zg‘aldi // “Qizil O‘zbekiston” gazetasi. 1931-yil 8-mart. 55-son.

13. To‘xtaqori – Qosimovchilikning mashhur soyasi // “Qizil O‘zbekiston” gazetasi. 1931-yil 2-mart. 50-son.

14. Komil Aliyev. Qosimovchilarning qanotlari qirqilajak // “Qizil O‘zbekiston” gazetasi. 1931-yil 15-mart. 59-son.

15. Komil Aliyev. Qosimovchilarning qanotlari qirqilajak // “Qizil O‘zbekiston” gazetasi. 1931-yil 15-mart. 59-son.

16. “Dushman kemasining eshkakchilari” ustidan hukm chiqarildi // “Qizil O‘zbekiston” 1931-yil 15-mart. 59-son.

17. Sotsializm O‘zbekistonning proletar va kolxozchilarni millatchilik aksilinqilobining ildizlarini butunlay quritajaklar. Davlat qorolovchisi Katanyanning nutqi // “Qizil O‘zbekiston” gazetasi. 1932-yil 8-yanvar. 7-son.

18. Sotsializm O‘zbekistonning proletar va kolxozchilarni millatchilik aksilinqilobining ildizlarini butunlay quritajaklar. Davlat qoralovchisi Katanyanning nutqi // “Qizil O‘zbekiston” gazetasi. 1932-yil 8-yanvar. 7-son.

19. Badriddinov va sheriklari ustidan chiqarilgan hukm. Mal’un sinfiy dushmanga qarshi keskin zarba // “Qizil O‘zbekiston”gazetasi. 1932-yil 18-iyun. 139-son.

20. Badriddinov va sheriklari ustidan chiqarilgan hukm. Mal’un sinfiy dushmanga qarshi keskin zarba // “Qizil O‘zbekiston”gazetasi. 1932-yil 18-iyun. 139-son.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

UDK: 94/93.930+8.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI TARIXINING MARKAZIY OSIYODA O‘RGANILISHI

Begimqulova Laylo Mashrabovna
Farg‘ona davlat universiteti Tarix fakulteti
O‘zbekiston tarix kafedrasi dotsenti
e-mail: begimqulova@internet.ru

Annotatsiya: *Amir Temur va temuriylarning Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi rivojiga qo‘shgan hissasi, markazlashgan davlatning tashkil topishi, boshqaruvi va harbiy yurishlari tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida o‘rganilgan va tahlil etilgan. Shuningdek, Amir Temur shaxsiyati va mazkur davr tarixining Qozog‘istonda o‘rganilishi, ayni masalaga bo‘lgan e’tibor haqida ba’zi fikr-mulohazalar bildirib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *Amir Temur, Xalil Sulton, Sharafiddin Ali Yazdiy, Ibn Arabshoh, Damashq, Samarqand, Qozog‘iston, Markaziy Osiyo, raiyat, ma’naviy va ma’rifiy, ma’naviy-axloqiy.*

Abstract: *The this is studies and analyzes issue contribution of Amir Temur and the Timurids to the development of Central Asian civilization, the formation of a centralized state, its management and military campaigns on the basis of historical sources and scientific literature. Also, some comments are expresses about the personality of Amir Temur and the study of the history of this period in Kazakhstan, as well as the attention paid.*

Key words: *Amir Temur, Khalil Sultan, Sharafiddin Ali Yazdi, Ibn Arabshah, Damascus, Samarkand, Kazakhstan, Central Asia, raiyat, spiritual and educational, spiritual and moral.*

Аннотация: *На основе исторических источников и научной литературы изучается и анализируется вклад Амира Темура и Тимуридов в развитие среднеазиатской цивилизации, формирование централизованного государства, его управление и военные походы. Были высказаны также замечания по поводу изучения личности Амира Темура и истории этого периода в Казахстане, а также уделяемого этому вопросу внимания.*

Ключевые слова: *Амир Темур, Халил Султан, Шарафиддин Али Язди, Ибн Арабшах, Дамашк, Самарканд, Казахстан, Средняя Азия, раият, духовно-просветительский, духовно-нравственный*

KIRISH

Mustaqillik yillarida Sohibqironning yurtimiz va insoniyat tarixidagi katta xizmatlari munosib baholana boshlandi. Amir Temurning dunyodagi eng kuchli va katta saltanatlardan

birini barpo etganligi, harbiy san’ati, davlatni qanday asoslarga tayanib boshqarganini anglab yetish davrlar o‘sha tadqiqotchilar hamda siyosatchilarning, davlat arboblarning diqqat e’tiborini tortib kelgan. Bugungi kunda Amir Temur saltanati yuksak davlatchilik ta’limoti yaratilgan bosqich sifatida o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Unda joriy etilgan boshqaruv asoslari o‘z davrida nafaqat mamlakat fuqarolarining manfaatlari hamda farovonligi uchun xizmat qilgan, balki g‘arb va sharq davlatlari o‘rtasidagi munosabatlar, xalqaro hayotning iqtisodiy, siyosiy va ma’naviy barqarorligi, rivojiga ham samarali ta’sir ko‘rsatgani muhim ahamiyatga ega. Shu boisdan ham Amir Temur barpo etgan davlatning ichki tuzilishi va qonun-qoidalari, boshqa davlatlardan muhim jihatlari bilan tubdan farq qilganligi manbalar asosida qiyosiy tahlil qilish va tegishli ilmiy xulosalar berish hamda tadqiqotlar olib borishga ehtiyoj ortmoqda. Jumladan, Amir Temurning dunyodagi eng kuchli va katta saltanatlardan birini barpo etganligi va mamlakat rivojiga qo‘shgan ulkan xizmatlarini o‘rganish dolzarb masalalardan biridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ushbu masala Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”si, Ibn Arabshohning “Temur haqidagi xabarlarda taqdir ajoyibotlari” asarlarida Amir Temurning markazlashgan davlat barpo etish yo‘lida amalga oshirgan say’i harakatlari, ibratli ishlari va “o‘ziga xos yaxshi qo‘shnichilik” siyosati borasida diqqatga sazovor ma’lumotlar talaygina. Ayni yuqorida keltirilgan manbalar asosida uning harbiy yurishlar davomida qo‘llagan strategiyasi, xorij mamlakatlari bilan diplomatik munosabatlari atroflicha yoritib berilgan. Shuni alohida qayd etish lozimki, “Zafarnoma” asari tadqiq etilayotgan davr bo‘yicha haqqoniyligi va faktllarga boyligi bilan ajralib turadi. Muarrix Sohibqironning Markaziy Osiyoda hunarmandchilik, savdo-sotiq va madaniyat rivojiga mustahkam zamin yaratib berganligi, mohir harbiy tashkilotchi va atoqli sarkarda ekanligiga alohida urg‘u bergan. Amir Temur barpo etgan armiyaning ichki tuzilishi va qonun-qoidalari bilan boshqa armiyalardan muhim jihatlari bilan tubdan farq qilishi borasida atroflicha so‘z yuritgan.

Ibn Arabshohning “Ajoyib al-maqdur fi axbori at-Taymur” asarida Amir Temur irodasi mustahkam, qattiqqo‘l va adolatli davlat rahbar sifatida tasvirlangan. Davlatni islom dini qoidalari va turk-mo‘g‘ul qonunlari asosida boshqargan. Muarrix harbiy yurishlardagi muvaffaqiyatlarga qaramasdan, Sohibqiron o‘z lashkarini joylashtirishda va harbiy safarga chiqilgan vaqtda nihoyatda ehtiyotkorlik bilan harakat qilganligi haqida muhim ma’lumotlarni qayd etgan.

Amir Temur tarixiga tegishli manbalarda o‘xshash ma’lumotlar uchragani bilan, ular bir-biridan davrida, sifatida, yozilish uslubi, dalil – ma’lumotlarning boyligi va boshqa jihatlarida farqlar mavjudligi seziladi. Ularning barchasi ham o‘ziga xosligi va qimmati bilan ajralib turadi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Markaziy Osiyo tarixida XIV – XV asrlar muhim davr hisoblanadi. Mazkur davrda mintaqa Amir Temur va temuriylar sulolasi boshqaruvida bo‘lgan. Amir Temurning harbiy yurishlari, davlat boshqaruvi va madaniy siyosati nafaqat O‘rta Osiyo, balki butun Dashti Qipchoq hududiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Qozog‘iston tarixshunosligida ko‘proq bu davr alohida o‘rin tutadi ***[1]***.

1. Qozog‘iston tarixshunosligida Amir Temur davri tadqiqotlarining shakllanishi bilan Amir Temur davri tarixi o‘rganilish ishlari boshlanadi. Shu ishlarning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

1920-1940-yillar - dastlabki tadqiqotlar davri. Bu davrda asosan arxeologik materiallar va yozma manbalar to‘planishi boshlangan.

1950-1970-yillar - tizimli tadqiqotlar davri. K.A. Pishulina, B.A. Ahmedov kabi olimlar tomonidan temuriylar davri chuqur o‘rganila boshlangan.

1980-2000-yillar - yangi konseptual yondashuvlar davri. T.I. Sultanov, M.X. Abuseitova singari olimlarning fundamental tadqiqotlari yaratilgan.

2000-yildan keyingi davr - zamonaviy tadqiqotlar. Bu davrda K.M. Baypakov, J.M. Tulibayeva kabi olimlar tomonidan yangi manbalar asosida tadqiqotlar olib borilmoqda ***[2]***. Aksariyat qozog‘istonlik tarixchilar o‘z tadqiqotlarini Sharafiddin Ali Yazdiy qalamiga mansub “Zafarnoma” asari o‘rganish va ikkilamchi manbalarni tahlil qilish asosida yaratishgan. Bu asar qahramonlik, yuksak optimistik ruhda yozilgan. Sharafiddin Ali Yazdiyning bu asarida Amir Temur tavallud topgan davrdan to Xalil Sulton davrigacha yuz bergan tarixiy voqealar yoritilgan. Sharafiddin Ali Yazdiyning qayd etishicha, Amir Temur “Obodonlikka yaraydigan biror qarich yerning ham zoye bo‘lishini ravo ko‘rmasdi”. Tarix bu ko‘hna dunyoda juda ko‘p jahongirlarni ko‘rgan. Amir Temurning ulardan farqi shundaki, u umr bo‘yi bunyodkorlik bilan mashg‘ul bo‘lgan. Uning “qay bir joydan bir g‘isht olsam, o‘rniga o‘n g‘isht qo‘ydirdim, bir daraxt kestirsam, o‘rniga o‘nta ko‘chat ektirdim”, -degan so‘zlari bunyodkorlik, yaratuvchanlik faoliyatining tasdig‘idir. “Agar bizning qudratimizni bilmoqchi bo‘lsangiz, qurgan binolarimizga boqing”- deganda Amir Temur, avvalo, o‘z xalqiga, kelajak avlodlariga murojaat qilgan, desak yanglishmaymiz.

Sohibqiron mamlakat mustaqilligini mustahkamlashda ilm-fan va madaniyatni rivojlantirish orqali amalga oshirish mumkinligini yaxshi anglagan hamda ayni masalani davlat siyosati darajasiga olib chiqqan. Shu boisdan ham hokimiyatga kelishi bilan chiqargan dastlabki farmonlarini madrasalar barpo etishga va ilm toliblariga nafaqalar tayinlash bilan boshlagan. Qaysi bir shaharga tashrif buyurmasin Amir Temur avvalo o‘sha yerlik olimu fozillar bilan uchrashar va ular bilan suhbat qurar hamda turli mavzularda bahslashar edi.

Amir Temur ma’naviyatini belgilovchi bosh mezon uning butun umr bo‘yi amal qilgan “Kuch - adolatda!” degan shioridir. Bu shiorda Amir Temur hayoti va faoliyatining butun mazmuni mujassamlashtirgan. Amir Temurning ma’naviy va ma’rifiy qarashlari uning o‘z farzandlari, nabiralari, taxt vorislariga qoldirgan o‘gitlari “Temur tuzuklari”da o‘z aksini topgan edi. Bu bebaho tarixiy asarda, hokimlar va vazirlarning vazifalari, o‘z ishiga munosabati, aholi turli qatlami - raiyatning haq-huquqini himoya qilish, sipohlarga munosabat kabi hayotiy ma'naviy-axloqiy qonun-qoidalar o‘z ifodasini topgan. Shuning uchun Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”si manbalar orasidagi eng ishonarli va aslliligi bilan ajralib turadi ***[3]***.

Ibn Arabshoh-Shihobiddin Ahmad ibn Muhammad ibn Ibrohim (1389 - 1450)ning “Ajoyib al-maqdur fi axbori at-Taymur” (“Temur haqidagi xabarlarda taqdir ajoyibotlari”) asari Amir Temur davriga oid muhim manbalardan biri hisoblanadi. 1401-yilda Amir Temur Damashqni zabt etgan vaqtda Ibn Arabshoh 12 yoshda edi. U 1401-yilda asir sifatida Samarqandga

keltirilgan, bu yerda 1408-yilgacha yashagan va o‘z vataniga qaytgach, 1419-yilda Amir Temur davri tarixini yozib qoldirgan. Bu asar Amir Temurga nisbatan salbiy va dushmanlik munosabatida, manba va dalillarga kam asoslanib, o‘zining ichki subektiv tassurot va munosabatlari asnosida yozilgan bo‘lsa ham undagi ba’zi ma’lumotlar saltanat tarixini o‘rganishda alohida ahamiyat kasb etadi ***[4]***. Tarixchi Amir Temurni mamlakat boshqaruvidagi faoliyati haqida: “Temur o‘z g‘oyibligida mamlakati va raiyasi ishlarida nelar yuz berganini surishtirib, yeru mulklari masalalarini diqqat bilan o‘rgana boshladi va hokimlariga yo‘l-yo‘riqlar ko‘rsatdi; atrof va chegaralar, tevarak-chetlar foydasi tadbirini ko‘rib, kattayu kichikning g‘amini yeb, boyu faqirning manfaati bilan mashg‘ul bo‘ldi ***[5]***. O‘z mulohazasi taqozasiga ko‘ra barcha ashyolarni o‘z o‘rniga qo‘yib, jami mansabu martabalar jilovini o‘shanga sazovor kishilar qo‘liga tutqaza boshladi. U sayidlarni e’zozlab, karomatlar sohiblari (bo‘lgan) avliyolarni izzatu ikromli qildi, ilmu fanni va uning ahllari hurmatini oshirib, ularga muruvvatini sochib, martabalarini ulug’ladi…», – kabi fikr-mulohazalarni ham keltirib o‘tgan edi ***[6]***.

XULOSA

Mustaqillik yillarida Amir Temur hayoti va davlatchilik faoliyatiga bag‘ishlangan tarixiy manbalarni chop etishga katta e’tibor qaratildi. Tarixiy manbalarni fors va arab tillaridan o‘zbek hamda rus tillariga tarjima qilib, ilmiy jihatdan o‘rganildi. Amir Temur va temuriylar davri, umuman Sharq, xususan Markaziy Osiyo ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hamda ilm-fani, madaniyati, ma’naviyati, adabiyot va san’ati rivojida muhim bosqich, yangi tarixiy davr, tub burilishdir. Bu davrni hozirgi davr ilm-fanida Markaziy Osiyoda ikkinchi Renessans (Uyg‘onish) davri deb ham yuritadilar. Yuqorida bildirilgan mulohazalar Markaziy Osiyoda Amir Temur tarixining o‘rganilishi masalasi bo‘yicha yangicha ilmiy xulosa va takliflarni bildirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур: Темур тарихида тақдир ажойиботлари. / Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни У.Уватов тайёрлаган. К. I. –Т.: Меҳнат, 1991. – 328 б.

2. Темур тузуклари. / Таҳрир ҳайъати: Б.Абдуҳалимов ва бошқ. Форсча матндан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов тарж. – Т.: «O’zbekiston», 2012. – 184 б.

3. Амир Темур Кўрагон. Темур тузуклари. / сўз боши, тадбил, изоҳ муаллифлари Ҳ.Н.Бобобеков, А.Қурбонбеков, И.Сулаймонов. – Т.: «Fan va texnologiya», 2014. – 196 б.

4. Шарафиддин Али Йаздий. Зафарнома. /Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А.Ахмад ва Ҳ.Бобобеков, -Т.: Шарқ, 1997. – 384 б.

5. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Мовароуннаҳр воқеалари (1360-1370) / Маъсул муҳаррир, сўз боши муаллифи ва нашрга тайёрловчи А.Ўринбоев, таржимон О.Бўриев – Т.: Камалак, 1994. – 288 б.

6. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII веках: история, политика, дипломатия. – Алматы, 2007. – 469 с.

7. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. - Алматы, 2006. – 616 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

O‘RTA ASR MUSULMON SHARQI KUTUBXONALARINING FAOLIYATI

Muazzamxon Maxmudova
Farg‘ona davlat universiteti
Jahon tarixi kafedrasi katta o‘qituvchisi, PhD
maxmudovamuazzam1982@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Bag‘doddagi “Bayt al-hikma” kutubxonasi, Qohiradagi “Dar al-ilm” kutubxonasi, Qurdobagi saroy kutubxonasi haqida ma’lumot beriladi. Shuningdek, xalifalarning ilm-fanga, ayniqsa, kutubxonalarga qaratilgan yuksak e’tibori yoritiladi.

Tayanch so‘zlar: “Bayt al-hikma”, saroy kutubxonasi, bibliofil, “Dar al-ilm”, tarjimon.

Аннотация: В статье представлена информация о библиотеке “Байт аль-Хикма” в Багдаде, библиотеке “Дар аль-Илм” в Каире и Дворцовой библиотеке Кардовы. В нем также подчеркивается большое внимание, которое халифы уделяли науке, особенно библиотекам.

Ключевые слова: “Байт аль-хикма”, дворцовая библиотека, библиофил, “Дар аль-ильм”, переводчик.

Annotation: The article provides information about the Bayt al-hikma library in Baghdad, the Dar al-Ilm library in Cairo, and the Cardova Palace Library. It also highlights the great attention that the caliphs paid to science, especially libraries.

Key words: “Bayt al-hikma”, the palace library, bibliophile, “Dar al-'ilm”, translator.

KIRISH

Tarixdan ma’lumki, kutubxonalar qadimdan insonlar uchun ilm va ma’rifat markazi bo‘lib xizmat qilgan. Kutubxonalar jamiyat hayotining ajralmas qismi bo‘lib, kutubxonalar tufayli qadimgi qo‘lyozmalar, xo‘jalik hujjatlari, yilnomalar, tarixiy shaxslar haqidagi ma’lumotlar bizgacha yetib kelgan. Musulmon dunyosi qog‘oz ishlab chiqarish sirini VIII asrda xitoylik asirga olingan askarlardan o‘rgangan. Keyinchalik butun Yevropa va Hindiston qog‘oz ishlab chiqarishni musulmonlardan o‘zlashtirgan. Arab xalifaligida birinchi ommaviy kutubxonalar Damashq, Bag‘dod, Qohira va Qurdoba shaharlarida paydo bo‘lgan. Kutubxonalar qo‘g‘ozdan yasalgan kitoblarga to‘lgan edi. Xalifalikda kutubxonalar masjidlar va madrasalar tarkibida bo‘lgan, bu davrda masjidlarda diniy, ilmiy, falsafiy masalalarga bag‘ishlangan ma’ruzalar, munorazalar va muhokamalar o‘tkazilardi. Quyida esa Arab xalifaligida vujudga kelgan va jahon ilm-fanining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan kutubxonalar tarixi va faoliyati haqida so‘z boradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

O‘rta asr musulmon Sharqi kutubxonalari mavzusi doirasida mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar tomonidan yoritilgan maqolalar tahlil qilindi. Xususan, B.Abduhalimovning “Bayt al-hikma va Markaziy Osiyo olimlarining Bag‘doddagi ilmiy faoliyati” monografiyasida saroy kutubxonasi faoliyati keng yoritilgan. Adel Abdul-Aziz Algeriani va Mavoud Mohadiy, A.Shamsuzzoha, Don Hamerli kabi mualliflarning tadqiqotlarida xalifalik mamlakatlaridagi kutubxonalar, ularning faoliyati batafsil yoritilgan. Kashmirda nashr qilingan “Islamic culture in Spain” (Ispaniyada islom madaniyati) nomli o‘quv qo‘llanmada Qurdobada joylashgan saroy kutubxonasi faoliyati ochib berilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Arab xalifaligi poytaxtida vujudga kelgan “Bayt al-hikma” dastlab kutubxona vazifasini o‘tagan. “Bayt al-hikma” Horun ar-Rashid hukmronligi davrida kutubxona, tarjima qilish, muqovalash kabi vazifalarni bajaruvchi guruhlardan iborat bo‘lgan. Xalifalardan al-Mansur, Horun ar-Rashid, al-Ma’mun hukmronligi davrida nodir kitoblar tanlab olingan va qo‘shni davlatlarga kitoblarni jamlash uchun ekspeditsiyalar uyushtirganlar[1:31]. Xalifa al-Mansur qo‘lyozma kitoblar bilan birga tarjima qilingan kitoblarni saqlash uchun saroydan joy ajratadi. Horun ar-Rashid davrida esa “Bayt al-hikma” faoliyati yanada rivojlanadi.

Yuqorida ismi zikr etilgan xalifalarning kutubxona tashkil qilib, doimiy ravishda kutubxona fondini kitoblar bilan to‘ldirib borganligi haqida o‘sha davr mualliflarining asarlarida yoritib o‘tilgan. Masalan, Ibn an-Nadim o‘zining “Al-Fihrist” kitobida: “Abu Sahl al-Fadl ibn Nubaqt ar-Rashidning kitob javoni (kitoblar saqlanadigan joy) yonida bo‘lgan”, deb ma’lumot beradi. Yoqut al-Hamaviy esa “Al-Varroq ar-Rashid va al-Ma’mun davrida “Bayt al-hikma”da kitoblar ko‘chirilgan va ko‘paytirilgan”ligini aytib o‘tadi[2:181].

Manbalarda “Bayt al-hikma” haqida ma’lumot berilgan bo‘lsa-da, lekin uning qayerda joylashganligi, me’moriy dizayni to‘g‘risida yetarli ma’lumotlar uchramaydi. “Bayt al-hikma” kutubxonasida kitoblarni saqlash, nusxa ko‘chirish va jildlash, xaritalar va qo‘lyozmalar, tarjima va kitob yaratish bo‘limlari mavjud edi.

Arab xalifaligi mo‘g‘ullarning bosqinchilik yurishidan so‘ng tanazullga yuz tutdi. Xuloku boshchilidagi mo‘g‘ullar 1258-yilda Bag‘dodga bostirib kirgandan so‘ng kutubxonaning kitoblar, qo‘lyozmalar, xaritalar, rasadxonalar va hokazolardan iborat shaxsiy hamda jamoat xonalarini vayron qildilar. Katta fondni yoqib yubordilar va kitoblarni Tigr (Dajla) daryosiga tashladilar. Ba’zi ma’lumotlarda mo‘g‘ullar o‘z omborlarini loy o‘rniga kitoblar yordamida qurishgan[2:185]. Afsonalarga ko‘ra, Dajla daryosiga shunchalik ko‘p kitoblar tashlanganki, natijada daryo suvi siyoh bilan qorayib ketgan.

Islom olamining ikkinchi yirik kutubxonasi Qohirada vujudga kelgan. Ushbu saroy kutubxonasiga ismoiliylar asos solgan. 909-yilda Ubaydulloh-al-Mahdiy Abbosiylar xalifaligiga qarshi islomning ismoiliya mazhabini targ‘ib qilish uchun Shimoliy Afrikaning Tunis shahrida Fotimiylar xalifaligini (909-1171) tuzdi. Xalifa al-Muizz hukmronligi davrida, ya’ni 969-yilda Misr zabt etildi. Uning asl ismi Abu Tamim Ma’ad al-Muizz-li-Din Alloh bo‘lib, Fotimiylarnig to‘rtinchi xalifasi va o‘n to‘rtinchi imomi edi. Aynan uning xalifaligi

davrida Fotimiylar sulolasining hokimiyat markazi Ifriqiyadan (Tunis) Misrga ko‘chirilgan. Fotimiylar 969-yilda Misrdagi Fotimiylar xalifaligining yangi poytaxti sifatida Qohira (al-Qohirah, “g‘olib”) shahriga asos solgan. Poytaxt Qohiraga ko‘chirilgandan so‘ng, xalifa barcha sohalarga e’tibor qaratib, ilm-fanni ham rag‘batlantirdi. Fotimiylar saroyida al-Muizz davrida dunyoda tengi yo‘q kutubxona vujudga keldi.

Al-Muizz Fotimiydan so‘ng vorislari ham ilm-fanga e’tibor qaratishni davom ettirdilar. Xalifa al-Muizzning uchinchi o‘gli, o‘zining donoligi bilan shuhrat qozongan al-Aziz 988-yilda olimlar va ilm ixlosmandlari foydalanishi uchun “Xazain al-Kusur” nomli yana bir katta kutubxona tashkil etgan. Uning qirqta xonasida 1,6 millionga yaqin ma’lumotlar, risolalar va kitoblar mavjud edi[3:24]. Al-Aziz yangi tashkil etgan kutubxonasiga otasi to‘plagan kitoblarni ham joylagan bo‘lishi kerak.

Al-Hakim (996-1021) hukmronligi davrida otasi al-Azizning kutubxonasini rivojlantirdi. 1004-yilning 25-martida Zab ut-Tabobinda “Dar al-ilm” yoki “Dar al- hikma” (“Ilm uyi”) ga asos solgan va “Xazain al-Kusur” kutubxonasidagi barcha kitoblarni o‘zining “Ilm uyi” yonida tashkil etgan kutubxonasiga o‘tkazgan. Ushbu kutubxona hamma uchun ochiq edi[3:25].

1036 – 1094-yillarda hukmronlik qilgan al-Hakimning nabirasi al-Mustansir davrida armiyaning berber, turk, fors, arab va sudan qo‘shinlari o‘rtasida to‘qnashuvlar kuchaydi. Ochlik siyosiy beqarorlikka olib keldi va iqtisodiyotni zaiflashtirdi. Askarlar maoshsiz qolishdi va al-Mustansir o‘z xazinalarini sotib yuborgan bo‘lsa-da, ular ko‘proq narsani xohlashdi. 1068-yilda qirq xonadan iborat saroy kutubxonasi turk askarlari tomonidan egallanib, talon-taroj qilinganida birgina klassik mualliflarning asarlari 18 000 jildni tashkil etgan[4]. Bizningcha, al-Hakim ham yangi kutubxonani otasi singari qirq xonadan iborat qilib qurishga farmon bergan bo‘lsa kerak.

Kutubxonada taniqli arab tilshunosi Xalil qalamiga mansub “al-Ayn” lug‘atining o‘ttizdan ortiq nusxasi mavjud edi[5]. Solnomachi Ibn Abu Tayyiy Fotimiylar kutubxonasini: “Dunyo mo’jizalaridan biri edi va barcha islom mamlakatlarida Qohira saroyidagidan kattaroq kutubxona bo‘lmagan”, deb yozadi. Al-Maqriziyning yozishicha, kitoblarning bir qismi berber qabilalari qo‘liga tushgan, ular mish-mishlarga ko‘ra, muqovaning bir qismini sandal yasashda ishlatgan[6]. Salohiddin Ayyubiy Qohiraga kelganida Fotimiylar kutubxonasida 120 000 kitob mavjud edi. Salohiddin Ayyubiy bu kitoblarni askarlariga tarqatadi va shu tariqa Fotimiylar ramzi bo‘lgan xalifalik kutubxonasi nihoyat vayron bo‘ladi[3:25]. Kutubxonada shu davrning yetuk astronom, matematik, tilshunos, shifokor va huquqshunoslari foydalanib, tadqiqot olib borganlar. Ular turli davlatlardan tashrif buyurgan ilm ixlosmandlari edilar. Bir so‘z bilan aytganda, “Dar al-ilm” Bag‘dodda faoliyat yuritgan “Bayt al-hikma”ning raqibi edi.

Islom olamining uchinchi yirik kutubxonasi Qurdoba xalifaligida vujudga kelgan. Ushbu kutubxonaga xalifa Abdurahmon III ning vorisi al-Hakam II tomonidan asos solingan.

Ummaviylar sulolasining hukmronligi 750-yilda tugatilgandan keyin shahzoda Abdurahmon I Abbosiylar hokimiyatini tan olishdan bosh tortdi, shundan so‘ng olti yil qochqinlikda yurdi. Abdurahmon I 756-yilda Periney yarim orolida yashaydigan turli xalqlarni

25 yil davomida birlashtirib, Qurdoba amirligiga (756-1031) asos soldi. 929-yilda Abdurahmon III xalifa deb e’lon qilindi, shundan so‘ng amirlik xalifalik deb atala boshlandi. Uning hukmronligi davrida xalifalik iqtisodiy jihatdan yuksalib, davlat daromadlari oshdi. 961-yilda Abdurahmon III vafot etgach uning 46 yoshli o‘g‘li al-Hakam II taxtga o‘tirdi.

Al-Hakam II ning o‘zi ham olim bo‘lib, ilm-fanga homiylik qilgan. U olimlarga katta imtiyozlar bergan va poytaxtda 27 ta bepul maktablar tashkil etgan. Abdurahmon I davrida Qurdobada masjid qurilgan bo‘lib, uning vorislari davrida masjid kengaytirilgan. Jahon ta’lim muassasalari orasida muhim o‘ringa ega bo‘lgan Qurdoba universiteti Abdurahmon III davrida ushbu masjidda tashkil qilingan edi. Bu universitet Qohiradagi al-Azhardan ham, Bag‘doddagi Nizomiyyadan ham oldinda edi, universitetda nafaqat Ispaniyaning turli hududlaridan, balki Yevropa, Afrika va Osiyodan ham nasroniy va musulmon talabalar kelib ta’lim olgan. Al-Hakam universitet qoshida joylashgan masjidni kengaytirgan, unga qo‘rg‘oshin quvurlari orqali suv o‘tkazgan va uni Vizantiya rassomlari olib kelgan mozaikalar bilan bezatib, masjidga 261,537 dinor va 1,5 dirham sarflagan. Universitetdan tashqari poytaxtda katta kutubxona joylashgan edi. Al-Hakam bibliofil (nodir va qimmatli nashrlarni to‘playdigan shaxs) edi, u o‘z ma’murlarini Iskandariya, Damashq va Bag‘doddagi kitob do‘konlariga qo‘lyozmalar sotib olish yoki nusxalash maqsadida yuborardi. San’at va madaniyat homiysi bo‘lgan al-Hakamning 400 000 jildli kutubxonasi va qirq to‘rt jildli katalogi o‘sha davrning eng yirik islomiy to‘plamlaridan biri edi. Musulmon xalifalari ichida yetuk olim bo‘lgan al-Hakam bu asarlardan shaxsan o‘zi foydalangan[7:114]. Uning hukmronligi davrida Qurdoba universitetida tarjima ishlari olib borilgan hamda ko‘plab kitoblar lotin va yunon tillaridan arab tiliga tarjima qilingan. Qurdoba uning hukmronligi davrida islom madaniyatining yetakchi markazlaridan biriga aylangan.

Manbalarda Al-Hakam II ning shunchaki kitob yig‘uvchi emas, balki o‘z to‘plamidagi barcha kitoblarning mazmunini bilgan, deb hisoblangan mashhur olim ekanligi qayd etiladi. Tadqiqotchi Don Hamerlining qayd etishicha, xalifaning tarix ilmiga mehri boshqacha bo‘lgan. U tomonidan yozilgan tarix to‘g‘ri va xolis yoritilgan bo‘lib, musulmon olamining ulamolari ham u qayd qilgan ma’lumotlarga shubha bilan qaramagan[8:8].

XULOSA

O‘rta asrlarda musulmon Sharqida ilm-fan taraqqiy etib, masjid va madrasalar qoshida, hukmdorlar saroyida kutubxonalar tashkil etilgan. Xalifalik kutubxonalarida turli mamlakatlardan keltirilgan kitoblar saqlangan. Xalifalar tomonidan kutubxonalardagi kitoblarning saqlanishi va undan foydalanish tartib-qoidalari ishlab chiqilib, doimiy nazorat qilingan. Kutubxonalardagi lotin va yunon tilidagi kitoblar tarjimonlar tomonidan arab tiliga tarjima qilingan. Ushbu davrda Damashqda, Bag‘dodda, Qohirada, Qurdobada faoliyat yuritgan olimlar jahon ilm-fanining rivojiga beqiyos darajada ta’sir ko‘rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

[1]Abduhalimov B. Bayt al-hikma va Markaziy Osiyo olimlarining Bag‘doddagi ilmiy faoliyati. – Toshkent: “O‘ZBEKISTON” NMIU, 2010. – S. 31.

[2]Adel Abdul-Aziz Algeriani., Mawloud Mohadi. The House of Wisdom (Bayt al-Hikmah) and Its Civilizational Impact on Islamic libraries: A Historical Perspective // Mediterranean Journal of Social Sciences. Vol 8 No 5 September 2017. – P. 181-185.

[3]Shamsuzzoha A. Fatimid Library: History, Development and Management // Journal of the Bangladesh Association of Young Researchers. September, 2014. – P. 24-25.

[4] https://www.aramcoworld.com/articles/2019/cairos-house-of-knowledge

[5]https://ismailimail.blog/2015/01/17/the-fatimid-library-was-considered-a-wonder-of-the-world/

[6]https://kathleenmccook.substack.com/p/dar-al-ilm-fatimid-library-in-cairo

[7] Islamic culture in Spain // Directorate of distance education university of Kashmir, 2021. – P. 114.

[8]Don Hamerly. Libraries: Traditions and Innovations. – Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston, 2017. – P. 8.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

MILLIY QADRIYATLAR VA IJTIMOIY TARMOQLAR: MUAMMO VA YECHIMLAR

Ashirova Jayron Altiboyevna
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti psixologi
XALQARO NORDIK UNIVERSITETI MUSTAQIL IZLANUVCHISI
O‘zbekiston, Toshkent shahri

Annotatsiya: Ushbu maqolada milliy qadriyatlarning saqlanishi va ularning ijtimoiy tarmoqlardagi ta'siri tahlil qilinadi. Ijtimoiy tarmoqlar milliy qadriyatlarni targ'ib qilish va ularni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi, biroq, ular orqali ma'naviy-intelektual tahdidlarga ham duch kelish mumkin. Maqolada milliy qadriyatlarning ijtimoiy tarmoqlardagi ifodalanishi, ularga tahdid soluvchi omillar va muammolar tahlil qilinadi hamda yechimlar taklif etiladi. Maqolada ijtimoiy tarmoqlarning insonlarga, xususan, yoshlarga salbiy ta’siri, milliy qadriyatlarga zid keluvchi va davlatning mafkuraviy xavfsizligi bilan bog‘liq bo‘lgan bu hodisaga qarshi turish yo‘llari o‘rganilgan.

Kalit so‘z va iboralar: aksiologiya, ijtimoiy tarmoqlar, internet, qadriyatlar, mafkuraviy xavfsizlik, tarbiya, yoshlar.

Kirish

O‘zbek milliy qadriyatlari xalqimizning tarixi, madaniyati va an’analariga asoslangan bo‘lib, asrlar davomida shakllangan. Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylangan va odamlarning fikrlash tarzi, hayotiy qadriyatlariga ta’sir ko‘rsatmoqda.

Axborot texnologiyalari rivojlangan sari ijtimoiy tarmoqlar milliy qadriyatlarni saqlash yoki ularning yo‘qolishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu sababli, ushbu maqolada milliy qadriyatlarning ijtimoiy tarmoqlarda qanday aks etishi, ularning buzilishiga olib keluvchi omillar va bu jarayonda vujudga kelayotgan muammolar tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili

Milliy qadriyatlar bo‘yicha ilmiy manbalar va tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli axborot vositalari an’anaviy madaniyatga sezilarli ta’sir o‘tkazmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarning milliy o‘zlikni mustahkamlashdagi o‘rni ko‘pchilik tadqiqotchilar tomonidan ijobiy baholansa-da, ularning salbiy oqibatlariga ham e’tibor qaratilgan. Xususan, quyidagi jihatlar ajratib ko‘rsatilgan:

- Milliy qadriyatlarning ijtimoiy tarmoqlarda noto‘g‘ri talqin qilinishi;
- Globalizatsiya natijasida milliy o‘zlikka begona madaniyatlarning ta’siri;
- Internet orqali yoyilayotgan axborotlarning filtrlanmasligi natijasida milliy an’analar yo‘qolish xavfi.

O‘zbekistonlik tadqiqotchilar milliy qadriyatlarni targ‘ib qilishda raqamli platformalarning roli va ularning salbiy oqibatlarini kamaytirish usullari bo‘yicha tavsiyalar berganlar.

Tadqiqot metodlari

Ushbu tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- Kontent tahlil: Ijtimoiy tarmoqlardagi milliy qadriyatlar bilan bog‘liq kontentlar o‘rganildi, ularning turli ommaviy axborot vositalari orqali qanday talqin qilinayotgani tahlil qilindi.
- So‘rovnoma: Yoshlar va katta yoshdagi fuqarolar o‘rtasida ijtimoiy tarmoqlarda milliy qadriyatlarga bo‘lgan munosabatni o‘rganish uchun so‘rovnomalar o‘tkazildi.
- Taqqoslash usuli: O‘zbek milliy qadriyatlari va boshqa xalqlarning qadriyatlari ijtimoiy tarmoqlarda qanday aks etishi o‘rganilib, ularning o‘zaro ta’siri tahlil qilindi.

Natijalar

Qadriyatlar (yoki qadriyatlar tizimi) ilmiy kategoriyalardan biri bo‘lib, u bir necha fanlar vakillari tomonidan turli aspektlarda o‘rganiladi. Jumladan, qadriyatlarning shakllanishi va yoyilishiga ommaviy axborot vositalarining, ta’limning va globallashuvning ta’siri masalasi bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan va olib borilmoqda[51].[] Shunga qaramay, ushbu mavzu bilan bog‘liq barcha masalalar yaxshi o‘rganilgan, deb bo‘lmaydi. Masalan, ijtimoiy tarmoqlar orqali deviant hulq–atvorni targ‘ib qilish yo‘llari, bunday targ‘ibotning ta’sirchanligini oshiruvchi omillar, bunga qarshi samarali kurash usullari singari savollar yetarlicha chuqur va har tomonlama ochib berilmagan. Ijtimoiy tarmoqlarning qadriyatlar transformatsiyasi va yangi qadriyatlar paydo bo‘lishidagi o‘rni ham mana shunday kam o‘rganilgan va ayni paytda, dolzarb mavzulardan hisoblanadi.

Internet, xususan, ijtimoiy tarmoqlar undan foydalanuvchilarga axborot va bilim olish, keng miqyosda aloqalar o‘rnatish, maslakdoshlar topish kabi katta imkoniyatlar va afzalliklar berishi yaxshi ma’lum. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar qator xavfli jihatlarga ham ega. Bu fikr yosh avlodga nisbatan ayniqsa o‘rinlidir. Ijtimoiy tarmoqlarda yoshlarni o‘z joniga qasd qilishga, bepushtlikka, giyohvand moddalarni iste’mol qilishga, diniy va mistik sektalarlarga a’zo bo‘lishga da’vat etuvchi zararli ma’lumotlar ko‘plab topiladi. Bundan tashqari, internetda ko‘p vaqt o‘tkazish umrni behuda sarflash, real dunyodan uzilib qolish, ijtimoiylashuv ko‘nikmalarini yo‘qotish, ruhiy xastaliklarga chalinish, firibgarlar tuzog‘iga tushib qolish singari o‘ta salbiy va hatto xavfli oqibatlarga olib kelishi mumkin. Zo‘ravonlikni yoki gedonizmni targ‘ib qilish, pornografiyani tarqatish kabi holatlar ham asosan ijtimoiy

[51] Беликова Е.К. Система ценностей как предмет научного познания // Сервис plus. – 2024, том 18, № 1. Стр.17

tarmoqlarda amalga oshiriladi[52]. Bular esa, o‘z navbatida, davlatning mafkuraviy xavfsizligiga putur yetkazishi, davlat va jamiyat taraqqiyotini orqaga surishi muqarrar.

Internet rivoji, u berayotgan imkoniyatlar o’ziga xos qaramlikni ham keltirib chiqarmoqda. Ma’lumotlarga ko’ra, dunyo bo’yicha internetdan foydalanuvchilarning taxminan 10 foizi unga mustahkam bog’lanib qolgan[53].

Avvalo shuni e’tirof etish lozimki, internetdan butunlay voz kechish, undan foydalanishni cheklash umuman kun tartibida turmasligi kerak. Hozirgi davrda kundalik turmushni, kasbiy faoliyatni, iqtisodiyotni, madaniyatni, umuman hayotni ijtimoiy tarmoqlarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Ayniqsa yoshlarning internet bilan bog‘liqlik darajasi nihoyatda yuqori. Zotan shuning uchun ham tarmoq makonida shakllanadigan va targ‘ib qilinadigan ma’nolar, qadriyatlar va tasavvurlar oflayn makondagi yoshlarning hulq–atvorlariga, o‘zini tutishlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bu ta’sirni yuzaga chiqaradiganlar esa mashhur blogerlar va muayyan maqsadni ko‘zlab faoliyat olib boruvchi anonim ijodkorlar hisoblanadi. Yoshlar bunday ta’sirga g‘oyatda moyil bo‘lib, ijtimoiy tarmoqlarda ommalashgan hulq–atvor modellariga ko‘pincha o‘zlari anglamagan holda amal qiladilar.

Ijtimoiy tarmoqlardagi yoshlar kontentini o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar bu kontentning katta qismi an’anaviy oila haqidagi tasavvurlarga mutlaqo mos kelmaydigan qadriyatlarga ega ekanligini ta’kidlab, xavotir bildirmoqdalar. Mazkur kontentlarda kam bolalik yoki farzand tug‘ishdan to‘liq voz kechish, agar u individual baxtga to‘sqinlik qilsa, ajralishga yo‘l qo‘yish, nikohning turli noan’anaviy shakllari kabi milliy qadriyatlarimizga zid qarashlar tashviq qilinadi.

Muammoning mavjud va ehtimoliy yechimlari haqida to‘xtalar ekanmiz, uni yanada chigallashtiradigan omilni qayd etishimiz maqsadga muvofiqdir. U shundan iboratki, internetni nazorat qilish juda mushkul vazifa. Turli sabablarga ko‘ra, monitoring qilish va bloklash kabi amallar har doim ham kutilgan natija bermaydi. Demak, bu ijtimoiy muammoga qarshi kurashning alternativ vositalarini topish, kompleks chora–tadbirlar ishlab chiqish kerak bo‘ladi.

Birinchi navbatda an’anaviy ommaviy axborot vositalarida hamda ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlarda foydali va qiziqarli kontent yaratish ustida doimiy g‘amxo‘rlik qilish, buning uchun tegishli sharoit yaratib berish katta ahamiyatga ega. “Fuqarolarning ma’naviy–ma’rifiy darajasi yesa o‘z navbatida jamiyatning umumiy holatini o‘zgartiradi”[54]. Zero, ommaviy axborot vositalarining ijtimoiy–falsafiy tafakkurni shakllantirishdagi o‘rni beqiyosdir. Mazkur “to‘g‘ri” kontent yoshlarni o‘ziga jalb qila olsa, ularda shubhali, yot manbalarga murojaat qilishga ehtiyoj kamayadi yo umuman qolmaydi. Basharti unda zararli kontent asosli tanqid qilinsa va uning salbiy mohiyati ochib berilsa, nur ustiga nur bo‘ladi.

---

52 Yuldasheva M.Q. Axborotlashgan jamiyatda ma’naviy xavfsizlik masalalari. – Toshkent: Ma’naviyat, 2018;

53 Lutfullayev A., Jabborov E. Ommaviy axborot vositalarining inson va jamiyat hayotidagi ta’siri hamda axborot xurujlari // Academic research in educational sciences. – 2021, vol. 2, issue 4. – 643-bet.

54 Nasimov A.A. Axborotlashgan jamiyatda ahloqiy qadriyatlarning axborot hurujlarini oldini olishdagi o‘rni // Фалсафа ва ҳуқуқ. – 2023, №3. 72-bet.

An’anaviy oilaviy qadriyatlarga sodiqlik va yoshlarning ijtimoiy tarmoqlarda o‘tkazadigan vaqtlari o‘rtasida aniq bog‘liqlik kuzatiladi: yoshlar ijtimoiy tarmoqlarda qancha ko‘p vaqt o‘tkazsa, u oila va an’anaviy nikoh qadriyatlariga shunchalik kam ustuvorlik berishga tayyor bo‘ladi va shaxsiy muvaffaqiyat, martaba, moddiy farovonlik, ko‘ngilxushlik va qiziqarli dam olish qadriyatlariga ko‘p e’tibor beradi. Odatda ijtimoiy tarmoqlar odamlar uchun o‘ziga xos yupanchga aylanadi. Yaqinlarining e’tibori va qo‘llab–quvvatlovisiz qolgan yoshlar bu narsalarni ijtimoiy tarmoqlardan izlaydi va topadi. Binobarin, muammoning yechimlaridan biri oilaviy qadriyatlarni mustahkamlashda, ularni keng va doimiy targ‘ib etishda, yoshlarga oilada e’tiborli bo‘lish va ularni qo‘llab–quvvatlashni ta’minlashdadir.

Har xil platformalarda, ta’lim dargohlarida, tashkilotlarda muntazam ravishda vebinar va seminarlar tashkil qilib, ularda yoshlarga muammo yuzasidan kerakli ma’lumot va bilim berilsa, foydadan xoli bo‘lmaydi. Chunonchi, ularga notanish odamlardan fayllarni qabul qilmaslik, shubhali havolalarni ochmaslik kerakligini, chunki buning natijasida kompyuterga virus yuqishi mumkinligini uqtirish joiz. Umuman olganda, ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlarning foydalanuvchilarga destruktiv ta’sir ko‘rsatish mexanizmlarini psixologlar, kriminalistlar, pedagoglar va boshqa soha vakillari o‘rganmog‘i va tegishli tavsiyalar bermog‘i lozim.

Munozara

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlarda milliy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirish uchun tizimli yondashuv zarur. Davlat siyosati, madaniy tashkilotlar va ta’lim muassasalarining faol ishtiroki talab etiladi. Shuningdek, blogerlar va ijtimoiy tarmoq yetakchilarining milliy qadriyatlarni ommalashtirishdagi roli oshirilishi kerak.

Bundan tashqari, internetda tarqatilayotgan axborotlarning sifati ustidan nazoratni kuchaytirish, milliy qadriyatlarga oid kontentlarni rivojlantirishga qaratilgan dasturlar ishlab chiqish zarur.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy tarmoqlar milliy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirishda muhim rol o‘ynashi mumkin, biroq bu jarayonni nazorat qilish va yo‘naltirish zarur. Quyidagi takliflar ilgari suriladi:

Ijtimoiy tarmoqlarda milliy qadriyatlarni targ‘ib qiluvchi maxsus platformalar yaratish.

Yoshlar uchun milliy qadriyatlar asosida kreativ kontentlar ishlab chiqish.

Davlat va jamoat tashkilotlari tomonidan milliy qadriyatlarni targ‘ib qiluvchi axborot kampaniyalarini yo‘lga qo‘yish.

Blogerlar va ijtimoiy tarmoq yetakchilarini milliy qadriyatlarni ommalashtirishga jalb qilish.

Internet madaniyati va milliy qadriyatlarni uyg‘unlashtiruvchi tadqiqotlarni rivojlantirish.

Ijtimoiy tarmoqlarda milliy qadriyatlarni saqlashga qaratilgan qonunchilik bazasini takomillashtirish.

Shu orqali ijtimoiy tarmoqlarning milliy qadriyatlar uchun xavf emas, balki ularni mustahkamlovchi vosita sifatida namoyon bo‘lishiga erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Eshbekov B.N. Jamiyatda ijtimoiy–falsafiy tafakkurni rivojlantirishda ommaviy axborot vositalarining roli. Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2023.

2. Lutfullayev A., Jabborov E. Ommaviy axborot vositalarining inson va jamiyat hayotidagi ta’siri hamda axborot xurujlari // Academic research in educational sciences. – 2021, vol. 2, issue 4. – 639–645-betlar.

3. Nasimov A.A. Axborotlashgan jamiyatda ahloqiy qadriyatlarning axborot hurujlarini oldini olishdagi o‘rni // Фалсафа ва ҳуқуқ. – 2023, № 3. 70–74-betlar.

4. Yuldasheva M.Q. Axborotlashgan jamiyatda ma’naviy xavfsizlik masalalari. – Toshkent: Ma’naviyat, 2018.

5. Беликова Е.К. Система ценностей как предмет научного познания // Сервис plus. – 2024, том 18, № 1. Стр.13–20.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТУРКЕСТАНСКОГО ОТДЕЛА РУССКОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Мулладжанова Хосият Язданкуловна
преподаватель кафедры общественных наук
Самаркандский институт экономики и сервиса

Аннотация: Туркестанский отдел Русского географического общества (ТО РГО), основанный в 1897 году, сыграл значительную роль в изучении Средней Азии. Его научная деятельность охватывала географические, этнографические, археологические, исторические, гидрологические, биологические и экономические исследования. Члены отдела проводили экспедиции, картографирование, изучение народов и их культуры, исследовали природные ресурсы и климат региона. Результаты работы ТО РГО способствовали развитию науки и систематизации знаний о Туркестанском крае.

Ключевае слова: Туркестанский отдел, Русское географическое общество, Средняя Азия, география, этнография, археология, история, гидрология, климат, экономика, исследования, экспедиции.

Annotatsiya: O‘rta Osiyoni o‘rganishda 1897-yilda tashkil etilgan Rus geografiya jamiyatining (TO RGS) Turkiston bo‘limi katta rol o‘ynadi. Uning ilmiy faoliyati geografik, etnografik, arxeologik, tarixiy, gidrologik, biologik va iqtisodiy tadqiqotlarni qamrab olgan. Kafedra a’zolari ekspeditsiyalar, xaritalar tuzish, xalqlar va ularning madaniyatini o‘rganish, mintaqaning tabiiy resurslari va iqlimini o‘rganish ishlarini olib bordilar. Rus geografik jamiyati faoliyati natijalari ilm-fan rivojiga va Turkiston o‘lkasi haqidagi bilimlarni tizimlashtirishga xizmat qildi.

Kalit so‘zlar: Turkiston bo‘limi, Rus geografiya jamiyati, O‘rta Osiyo, geografiya, etnografiya, arxeologiya, tarix, gidrologiya, iqlim, iqtisodiyot, tadqiqot, ekspeditsiyalar.

Abstract: The Turkestan Department of the Russian Geographical Society (TD RGS), founded in 1897, played a significant role in the study of Central Asia. Its scientific activities covered geographical, ethnographic, archaeological, historical, hydrological, biological and economic research. Members of the department conducted expeditions, mapping, studied peoples and their culture, explored the natural resources and climate of the region. The results of the work of the TD RGS contributed to the development of science and the systematization of knowledge about the Turkestan region.

Key words: Turkestan Department, Russian Geographical Society, Central Asia, geography, ethnography, archaeology, history, hydrology, climate, economics, research, expeditions.

Введение. ТРГО стремилось обеспечить благоприятные условия для ученых в их научной и культурно- просветительской деятельности с самого начала. Одной из основных задач Туркестанского отдела русского географического общество было создание материалов исследований природы, населения и хозяйства края. На первом заседании Туркестанского отдела было принято «Положение о Туркестанском отделе».

Анализ литературы по теме. В последнее время большое внимание уделяется географии нашей республики и согласно этой проблематике были исследованы множество вопросов. В данной статье даны труды великих исследователей которые имеют ценные сведения по изучению нашего края. Наибольший интерес по данной теме представляют работы таких российских ученых исследователей как М. Н. Масальский, Л.С. Берг, Н. В. Ханыков, М.Н. Чернышевский, Н. Н. А.Е. Россикова, А. И. Глуховский. А также труды наших отечественных ученых как Х.М. Абдуллаев, К.З. Закиров, Х.Х. Хасанов, М.К. Кариев, Н.Д. Долимов.

Методы исследования. В процессе исследования использовались общенаучные методы познания, в частности методы системного подхода, исторический подход, единство логического анализа.

Анализ и результаты исследования. Главной задачей отдела было исследование края в географическом и статистическом отношении, а также пропаганда научных знаний. Основными направлениями экспедиционных исследований ТРГО в первые годы его работы стали изучение крупнейших озер. Активную роль в деятельности ТРГО с первых дней его создания играли энтомолог и путешественник В.Ф.Ошанин, историк и географ Н.Г.Малицкий, археолог И.И.Пославский, классик русской географии Л.С.Берг. Всего в первые годы работы ТРГО насчитывалось 72 ученых исследователей [1, 24]. В деятельности общества проявились две противоречивые характерные черты.

Во первых правительственная политика подчиняя в своих целях организационную структуру выдвигала свои требования в интересах империи и во вторых стремление передовых ученых обеспечить благоприятные условия научной и культурной просветительской деятельности общества путем демократии и доступности для широких слоев интеллигенции. Эти черты особенно проявлялись в научной деятельности общества. Эти интересы определили и методы исследования в трудах общества по изучению проблемы. Приводится большое количество статистических данных и расчетов, систематизация и интегрирование собранного научного материала [1, 56]. Важным источником для изучения научно- организационной деятельности общества являлась газета «Туркестанские ведомости» издававшаяся в Ташкенте на протяжении с

1870 по 1918 гг., была крупнейшей официальной газетой в Средней Азии того периода [2.73].

Газета регулярно помещала на своих страницах материалы научного характера и различные сообщения касающееся научно- организационной деятельности общества (сообщения о повестках дня на общих собраниях, краткие сообщения о ходе тех или иных экспедиций, о выходе в свет различных научных работ). Особо следует отметить о таком уникальном изучении как «Туркестанский сборник», который представляет собой подборку материалов касающихся научных исследований, а также другим вопросам жизни Средней Азии объединенных в 597 томах. Здесь также содержатся ценные материалы освещающие деятельность общества за исследовательский период. «Туркестанский сборник» основная его часть с 1 по 416 была подготовлена в Санкт Петербурге под руководством русского библиографа В. Межова с 1867 по 1887гг. Вопрос о возобновлении составлении Туркестанского сборника был поднят в 1898 года, но дальше дело не пошло. Только в 1907 г. в Ташкенте была начата эта большая и нужная работа. К 1910 году под руководством библиографа Н.В.Дмитровским было выпущено 127 томов (417 по 543), а в 1911 – 1916 гг. под руководством востоковеда А. Семенова еще с 544 по 591 тома, последние три тома с 592 по 594, была составлена под руководством библиографа Е.К. Бетгера в 1939 г. Сведения публиковались различного рода в заметках газет и журнальных статьях. Необходимо было эти материалы собрать систематизировать и сохранить как ценный источник для исследовательской работы.

Кроме этого основным направлением являлись организация научных экспедиций. Эти экспедиции были организованы учеными как П.П.Семеновым, В.Ф.Ошанином и И.В.Мушкетовым. В 1886г. И.В.Мушкетовым были опубликованы основательный труд по географии и геологическому описанию Центральной Азии, основанный на материалах собранный во время путешествий в Туркестанский край. Эти труды были посвящены проблемам изучения Аральского моря, горных систем Тянь- Шаня, Семиречья [3.98].

Таким образом деятельность Туркестанского географического общества внес важный вклад в науку, такие как география, биология. В частности в изучении физической географии, геологическим строением края, орографические особенности горной системы, открыты и добыты редкости фауны, представляющий наибольший научный интерес систематической зверей и птиц.

Туркестанский отдел Русского географического общества (ТО РГО) был основан в 1897 году в Ташкенте и играл важную роль в изучении Средней Азии. Основные направления его научной деятельности включали:

1. **Географические исследования**
   - Картографирование региона
   - Изучение рельефа, рек, озёр, пустынь и горных систем
   - Оценка природных ресурсов
2. **Этнографические и антропологические исследования**

- Изучение народов Средней Азии: их традиций, быта, культуры
- Сбор и анализ фольклора, мифологии, языков и обычаев местных этносов

3. **Археологические раскопки**
   - Исследование древних городищ, таких как Афрасиаб, Пенджикент, Тараз
   - Открытие и изучение буддийских, зороастрийских и исламских памятников
4. **Исторические исследования**
   - Анализ рукописных и письменных источников о Средней Азии
   - Исследования древних торговых путей, включая Великую шёлковую дорогу
5. **Гидрологические и климатические исследования**
   - Анализ водных ресурсов, ирригационных систем и засушливых территорий
   - Изучение климата и его влияния на сельское хозяйство
6. **Биологические и геологические исследования**
   - Сбор данных о флоре и фауне региона
   - Исследование полезных ископаемых и минеральных ресурсов
7. **Экономические и статистические исследования**
   - Анализ демографии, экономики, торговли и промышленности Туркестанского края
   - Оценка развития сельского хозяйства и скотоводства

ТО РГО активно сотрудничал с российскими и зарубежными учёными, издавал труды, организовывал экспедиции и способствовал развитию науки в Средней Азии.

Выводы и предложения. Таким образом гибкость организованной структуры, последовательность в решении целей и задач экспедиции, широкий спектр научных интересов, постепенный охват самых различных вопросов в сочетании с глубиной исследований дали бесценный результат и в дальнейшем стал незаменимым ценным источником для ученых – исследователей. Труды исследователей экспедиций внесли весомый вклад в изучении Туркестанского края. Изучив труды вышеуказанных исследователей:

Во первых: можно определить существующие проблемы касаемо изменений флоры и фауны нашего края, использовать данные исследователей в изучении климатических условий, топографических изменений края.

Во вторых: использовать в качестве научного материала для учебных пособий высшего и среднего образования, которые являются актуальным в настоящее время.

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. В.И.Масальский «Туркестанский край» СПб 1913 т-19.
2. Отчет Императорского Русско-Географического Общества за 1865. СПб. 1866 АРГО Ф-1866
3. Н.В.Ханыков // энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 86 т. Спб 1890-1907., М.Н.

4. Л.С.Берг.Аральское море: опыт физико-географической монографии// известия Турк. Отд. РГО,

5. М.Н.Чернышевский «Через Устюрт в Среднюю Азию».

6. Н.Н.Карамзин «В низовьях Аму; Путевые очерки- вестник Европы».

7. А.Е.Россикова «По Амударье от Петро- Александровска до Нукуса»

8. А.И.Глуховский «Пропуск вод Амударьи по старому руслу в Каспийское море».

9. З.К.Закиров. Проблема зональности в ботанической географии Средней Азии и Узбекистана// тез. науч. докл. На сессии АН УзССР. 1947

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

UDK 371(236)

XX ASRNING 40-80 YILLARIDA MAKTAB O‘QITUVChILARINING MALAKA OShIRISh MASALALARI

N.A.Sharipova
TDTU Qo‘qon filiali dotsenti, PhD
nar.kokand@gmail.com 91-141-13-03
ORCID 0009-0001-9731-9629

Annotatsiya Har bir davlatning yosh avlodga ta’lim berish, ularni kelajak hayotiga tayyorlashda o‘qituvchilarning o‘rni beqiyos. Shuning uchun, o‘qituvchilarning malaka oshirish jarayoni va uning ahamiyati davlat va jamiyat darajasida e’tiborlidir. Malaka oshirish, shubhasiz, o‘qituvchining o‘z fanini yaxshi bilishini, ularning axborot va pedagogik texnologiyalarning yangi yo‘nalishlarini o‘zlashtirishini va o‘quvchilar bilan ishlashda yangi strategiyalarni qo‘llashni taqozo qiladi. Tezisda sovet hokimiyati yillarida maktab o‘qituvchilarini malaka oshirish masalalari va muammolariga urg‘u berilgan

Tayanch so‘zlar: o‘qituvchi, malaka oshirish, institut, kurslar, rag‘bat, maorif, tizim, seminar, markaz.

ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ ШКОЛЬНЫХ УЧИТЕЛЕЙ В 40-80-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Роль учителей в обучении молодого поколения каждого государства, подготовке их к будущей жизни несравнима ни с чем. Поэтому процесс профессионального развития учителей и его важность заслуживают внимания на государственном и общественном уровнях. Повышение квалификации, несомненно, предполагает, что учитель хорошо разбирается в своих предметах, что он осваивает новые области информационных и педагогических технологий, а также что при работе с учащимися используются новые стратегии. В статье особое внимание уделялось вопросам и задачам профессионального развития школьных учителей в годы советской власти

Ключевые слова: Преподаватель, повышение квалификации, институт, курсы, расширение, образовательная система, семинар, центр.

PROBLEMS OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF SCHOOL TEACHERS IN THE 40-80-IES OF THE XX CENTURY

The role of teachers in educating the younger generation of each state and preparing them for the future life is incomparable. Therefore, the process of professional development of teachers and its importance deserve attention at the state and public levels. Professional development undoubtedly implies that the teacher is well versed in his subjects, that he is mastering new areas of information and pedagogical technologies, and that new strategies are used when working with students. The article paid special attention to the issues and tasks of professional development of school teachers during the years of Soviet power

Keywords: Teacher, advanced training, institute, courses, extension, educational system, seminar, center.

KIRISH. Ta’lim sohasining asosiy maqsadi har bir predmet o‘qitilishining yuksak ilmiy saviyasini ta’minlash, fan asoslarini puxta o‘zlashtirish, o‘quvchilarning g‘oyaviy, siyosiy, mehnat va ahloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishlarini uzluksiz yaxshilab borishdir. Ana shu vazifalarni puxta bajarish uchun o‘qituvchilar va boshqa xalq maorifi xodimlari o‘zlarining nazariy va amaliy tayyorgarlik darajalarini tinimsiz oshirib borishlari kerak. Shu maqsadda maktablarda faoliyat ko‘rsatayotgan juda ko‘p sonli o‘qituvchi va tarbiyachilar malakasini oshirish uchun malaka oshirish bo‘limlari, institutlari tashkil etilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Sovet hokimiyat yillarida xalq maorifi tarixi va davrdagi rivoji haqida juda ko’p ilmiy adabiyotlar mavjud. Jumladan K.Qodirov, S.Sodiqov, S.Shermuhammedov, S.Mavlyanova kabi mualliflarning izlanishlarida maktab o’qituvshilari uchun malaka oshirish tizimini tashkil etish haqida ma’lumotlar berilgan. Tadqiqotga yanada chuqurroq yondashgan holda, ilmiy adabiyotlar, arxiv manbalari va oral tarix materiallari orqali mavzuni yoritishga harakat qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. O‘zbekistonda maorif xodimlarining malaka oshirish instituti bazasida 1939 yilda maktab o‘qituvchilarining malaka oshirish instituti tashkil topdi. Bu institut dastlab oliy o‘quv yurti maqomiga ega bo‘lib, keyinchalik hududlardagi xalq maorifi bo‘limlarining uslubiy-metodologik muassasasiga aylantirildi. Viloyat va respublika o‘qituvchilar malakasini oshirish institutlarining ko‘payganligi, shuningdek kurslarning ta’lim-metodologik planlari yaxshilanganligi pedagogik kadrlar sifatini oshirishda muhim rol o‘ynadi**.**

Samarqand viloyatida 1945 yilda O‘qituvchilar malaka oshirish instituti ochildi. Viloyat o‘qituvchilarining malakasini oshirishda yengillik yaratgan bu o‘quv yurti tajribasi asosida birin-ketin boshqa viloyatlarda ham shunday institutlar ochila boshladi.

K. Ushinskiy nomidagi Respublika o‘qituvchilar malakasini oshirish instituti 1947 yildan faoliyat boshladi. Bu yerda 1947-1948 o‘quv yilining o‘zida 1859 nafar o‘qituvchi, viloyatlardagi malaka oshirish institutlarida esa besh mingga yaqin o‘qituvchi malaka oshirdi.

1948 yilda o‘qituvchilar malakasini oshirishning yagona tizimi ishlab chiqildi. O‘qituvchilar tarkibi tubdan o‘rganilib, malaka oshirish kurslari muddatlari va mazmun-mohiyati qaytadan ko‘rib chiqildi. Har o‘quv yilida maktablarda faoliyat olib borayotgan o‘qituvchilarning 20 foizi malaka oshirishi lozimligi qayd qilindi. O‘zbekiston Maorif

Ministrligi viloyatlarga malaka oshirish bo‘yicha rejalar jo‘natdi. 1949-1950 o‘quv yilidan boshlab o‘qituvchilar har besh yilda malaka oshirishlari belgilab qo‘yildi. Yetarli ma’lumotga ega bo‘lmagan o‘qituvchilar sirtqi ta’lim orqali o‘qishlari majbur qilib belgilandi. Malaka oshirishga boradigan o‘qituvchilarga qulayliklar yaratish maqsadida bir qator ishlar amalga oshirildi. O‘zbekiston SSR Moliya Ministrining 1948 yil 4 maydagi 17-83 sonli aloqa xatiga asosan boshqa shaharlardan qayta tayyorlov va malaka oshirish uchun keladigan o‘qituvchilarga kunlik 100 so‘m miqdorida pul va borish-kelish xarajatlarini qoplab berish topshirildi.[19.19]

Malaka oshirish tizimini tashkil etish qator bosqichlarni qamrab oldi.

O‘qituvchilarning malaka oshirishi ko‘pincha markazlashgan shaklda, ya’ni respublika va shaharlardagi maxsus pedagogik institutlar va kurslar orqali amalga oshirilgan.[4.59]

1. **Pedagogik kurslar va seminarlar orqa**li amalga oshirilgan malaka oshirish ishlari ko‘pincha davlatning ta’lim muassasalari, pedagogik institutlar va maktablar o‘rtasidagi hamkorlikda tashkil etilgan. Ularda o‘qituvchilar yangi pedagogik usullar, ta’lim metodikalari va fanlar bo‘yicha bilimlarni mukammallashtirishga yo‘naltirilgan.

2. **Respublika va viloyat markazlaridagi kurslarda** doimiy ravishda tashkil etilgan malaka oshirish ishlarida pedagog har besh yilda bir marotaba qatnashar edi. Bunday kurslar tuman markazlaridagi ta’lim markazlarida ham tashkil etilib, pedagogika, ta’lim va albatta sotsialistik tarbiyaga oid ma’lumotlar berilar edi.[6.128]

3. **O‘qituvchilarning ish tajribasi orqali malaka oshirish eng ko‘p natija beradigan usul bo‘lib,** o‘qituvchilarning malakasini oshirish uchun amaliy tajriba sifatida qo‘llanilgan. Maktablarning o‘zida metod birlashmalari tashkil etilib, ish jarayonida o‘qituvchilar bilan amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazish, o‘quvchilar bilan ishlashda yangi usullar qo‘llash, o‘quv tizimining evolyusiyasini kuzatish hamda maktabning tashkiliy ishlarini bajarishda katta ahamiyatga ega edi.

4. **Pedagogik dars va metodikalarni tahlil qilish jarayonida ochiq dars o‘tgan o‘qituvchi yangi o‘rgangan usullarni targ‘ibot qilish,** Sovet hokimiyati davrida o‘qituvchilarning malaka oshirilishi jarayonida, ularning dars va metodikalarini baholash ham muhim bo‘lgan. Bu darslar fanning eng yangi usullariga, pedagogika va psixologiya fanlariga asoslangan bo‘lib, ta’lim tizimining samaradorligini oshirishga qaratilgan edi.[2.103]

Sovet hokimiyatida o‘qituvchilarning malaka oshirilishi faqat ta’lim sifatini oshirishning bir usuli emas, balki sotsialistik jamiyatning talablariga mos ta’lim berishning asosiy elementlaridan biri hisoblandi. Ushbu jarayonda o‘qituvchilarga sotsialistik ideologiya, kommunistik tarbiya va davlat siyosatini yosh avlodga yetkazish mas’uliyati yuklatildi. Malaka oshirish kurslari va seminarlarida o‘qituvchilarga nafaqat pedagogik bilimlar, balki jamiyatning siyosiy-idrokiy vazifalari va sotsialistik ideologiya asoslari ham o‘rgatildi.

Maktablarning boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun o‘zlari yashab turgan tuman va shaharlarda malaka oshirish kurslari tashkil etildi. Ularga dars berish uchun pedagogika bilim yurtlari o‘qituvchilari va o‘rta maktablarning eng yaxshi o‘qituvchilari jalb qilindi.[5.146]

Ma’ruzachi o‘qituvchilarning o‘zlari uchun maxsus dastur asosida haftalik va o‘n kunlik seminarlar tashkil etildi.

Yetti yillik maktab o‘qituvchilari shahar, tumanlararo, viloyat miqyosidagi tashkil etilgan malaka oshirish kurslarida qatnashib, ularga pedagogika institutlari o‘qituvchilari tomonidan ta’lim berildi.

Markaziy respublika o‘qituvchilarining malaka oshirish institutiga maktab rahbarlari, xalq ta’limi bo‘limi xodimlari, o‘rta maktab o‘qituvchilari jalb qilinib, ular uchun institutlarning yuqori malakali o‘qituvchilari, ilmiy-tadqiqot institutlarining o‘qituvchilari ma’ruzalar o‘qidi. Bundan tashqari sirtqi o‘qiyotganlar uchun seminar va qisqa kursli malaka oshirish, mustaqil malaka oshirish kurslari ham mavjud edi.[18.17]

1950-1960 yillar davomida respublikaning barcha hududlaridagi malaka oshirish kurslarida 111,9 ming nafar maktab o‘qituvchilari va rahbarlari qatnashdilar.

Xalq ta’limidagi o‘quv jarayoniga halaqit bermaslik uchun malaka oshirish ishlari dastlab o‘qituvchilarning yozgi ta’til davrida tashkillandi. Bu davrda o‘qituvchilar yangi o‘quv yiliga tayyorgarlik, chiqarilgan yangi dasturlarni o‘zlashtirish va o‘zaro tajriba almashish vazifalarini o‘zlashtirishlari lozim edi. Bu malaka oshirish kurslarining ayrim hududlarda yaxshi tashkillanmaganligi, o‘qituvchilar uchun turar-joylar, dars qilish uchun sharoit yaratilmaganligi, malaka oshirishga muhtoj o‘qituvchilar qolib, oldin malaka oshirgan o‘qituvchilarni qayta-qayta jo‘natilishi eng katta muammolardan biri bo‘lib qoldi.[8.1]

Keyinchalik xalq ta’limi uslubchilari hududlarga borib, uslubiy jihatdan o‘qituvchilarga yordam bera boshladi. O‘qituvchilarga ish faoliyati davomida uslubiy yordam berishda “O‘qituvchilar gazetasi” va “Sovet maktabi” jurnali katta rol o‘ynadi.

O‘quv yili boshlanishi oldidan o‘qituvchilar yig‘ilib tajriba almashishlari uchun 3 kunlik avgust kengashlari tashkil etildi.[18.15] Bu kengashlarni tashkil etish an’ana tusiga kirib, bugungi kungacha davom etib kelmoqda.

XX asrning 70-yillaridan boshlab maktab ta’limini qayta qurish munosabati bilan o‘qituvchilarning malakasini oshirish va qayta tayyorlash ishlariga yana ham jiddiy e’tibor berildi. Pedagogika fanlari instituti va maktablar boshqarmasi bilan birgalikda malaka oshirish institutlari ishlarini takomillashtirish bo‘yicha takliflar berish va uni tasdiqlab, amalga joriy qilishlari so‘raldi.[20.18] Malaka oshirish institutlarining moddiy-texnik, uslubiy bazalari boyitildi. Qo‘shimcha kutubxonalar tashkil etildi. O‘quv-metodik kabinetlarida ishlagan katta tajribaga ega bo‘lgan uslubchilar tomonidan o‘qituvchilar uchun uslubiy qo‘llanmalar tayyorlar edi. Malaka oshirish kurslaridagi o‘quv mashg‘ulotlarining mazmuni ham yaxshilanib bordi. Maktablarning eng yaxshi o‘qituvchilari, oliy o‘quv yurtlarining o‘qituvchilari, sanoat va qishloq xo‘jalik ilg‘orlari va novatorlari, partiya va sovet organlari xodimlari ma’ruzalar o‘qish uchun tez-tez jalb qilinadigan bo‘ldi. Malaka oshirish kurslarining tinglovchilari uchun ilg‘or korxonalarga, kolxoz va sovxozlarga ekskursiyalar uyushtirildi.[3.429] Malaka oshirish institutlarida “Qishloq o‘qituvchilari kuni” [7.112-113]tashkil etilgan. Bu tadbir dasturiga politexnik ta’lim oluvchi namunali qishloq maktablari tajribasini o‘rganish, ochiq darslar

o‘tkazish, ko‘rgazmalar tashkil etish, ilg‘or maktab direktorlarining ish tajribalarini o‘rtoqlashish kabi tadbirlar kiritildi.

Ta’lim sohasi vakillarining malaka oshirish rejalari tobora oshib bordi. 1959-1960 o‘quv yillarida 60 mingdan ziyod o‘qituvchi, 1960-1965 yillarda xalq maorifi xodimlaridan hammasi bo‘lib, 126 mingdan ko‘proq kishi turli kurs va institutlarda o‘qib malakasini oshirdi.[3.429] Malaka oshirish rejalari oshirib bajarilganda qo‘shimcha pul so‘rash holatlari bo‘lib turgan. Masalan, Toshkent oblast o‘qituvchilarni malaka oshirish institutining ma’lum qilishicha 1960 yil rejasida ko‘zda tutilgan 1290 kishi o‘rniga 1441 kishi yuborilgan. Bundan tashqari pionervojatiylar ham 100 kishiga ko‘p kelgan. shu davrda rus tili va boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun seminar ham tashkillash ko‘zda tutilgan. Shu sababli ortiqcha bajarilgan ish uchun yana qo‘shimcha 26000 rubl ajratish so‘ralgan. [14.21]

Ammo shu bilan birga malaka oshirish kurslariga o‘qituvchilarni kelishi doim ham rejadagiday ketmagan. Masalan 1960 yil respublika seminariga qatnashish qoniqarsiz holatda bo‘lib, fransuz tili bo‘yicha oktabr va noyabr oylaridagi seminar mashg‘ulotlari tashkil etilmagan. Jami 231 kishi qatnashishi lozim bo‘lgan mazkur seminarda 121 kishi qatnashgan.[17.132]

Chet tillarini o‘qitish bo‘yicha tashkil etilgan seminar davomadi

1-jadval

№	Oblast	Chaqiruv	Qatnashgan
1	Qoraqalpog‘iston respublikasi	19	13
2	Andijon oblast	37	25
3	Samarqand oblast	28	15
4	Farg‘ona oblast	26	14
5	Surxondaryo oblast	34	18
6	Xorazm oblast	24	12
7	Toshkent oblast	38	15
8	Buxoro oblast	25	9
	jami	231	121

Ko‘p millatli oblastlarda malaka oshirish tili ham ayricha bo‘lgan. Masalan Toshkent oblastida o‘zbek va rus tillaridan tashqari qozoq tilida ham malaka oshirish tashkil etilgan. 1966-1967 yilda Toshkent oblast Kalinin rayonida malaka oshiruvchilar lavozimiga ko‘ra ajratilgan va ta’lim olish tili ham belgilab qo‘yilgan.[15.3]

1966 yil 16 iyulda “Malaka oshirish institutlarining faoliyatini yaxshilash chora-tadbirlari” haqidagi qaror qabul qilindi. Natijada malaka oshirish markazlarining moddiy-texnik bazasi boyitildi. 1967 yilning fevralidan Toshkent Davlat Universiteti qoshida ijtimoiy fanlardan dars beruvchi o‘qituvchilarning malakasini oshirish bo‘limi ishga tushdi.[3.444]

Farg‘ona viloyatida 1967 yili 2000 o‘qituvchini malakasini oshirish rejalashtirilgan bo‘lib, har oyda 167 nafar o‘qituvchi o‘quv kurslariga jalb etilishi lozim edi. Ammo yilning 8 oyi ichida 1145 o‘qituvchi malaka oshirib, oyiga 145 nafardan to‘g‘ri keldi. Qandaydir sabablar bilan qatnasha olmaganlar ham bo‘lgan. Oblast o‘qituvchilarining 560 nafari doimiy seminarlarda qatnashgan. [21.139]

1969-1975 yillarda respublika o‘qituvchilarining malaka oshirish rejasi [9.54]

2-jadval

Oblastlar	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1971-75
Qoraqalpog‘iston	2150	2250	4400	2640	2260	1000	930	9800
Andijon	2850	3120	5970	3350	2960	2100	2030	14130
Buxoro	2868	1960	3828	2380	2000	1190	1120	9410
Qashqadaryo	2500	2600	5100	3030	2640	1830	1760	12620
Namangan	1800	1900	3700	2320	1940	1130	1060	9110
Samarqand	3300	3390	6690	3840	3460	2650	2520	16620
Surxondaryo	2100	2190	4290	2610	222	1410	1340	10520
Sirdaryo	2300	2360	4660	2780	2390	1580	1610	11380
Toshkentvil.	3700	3760	7490	4210	3820	2940	2870	18390
Toshkent shahri	2882	2900	5782	3360	2980	2170	2100	14270
Farg‘ona	2800	2900	5700	3320	2950	2100	2030	14070
Xorazm	1000	1120	2120	1530	1150	880	810	6240
Boshqa tashkilotlar	4750	4800	5500	5220	4830	4020	3920	23540
jami	34000	35280	44900	40660	35600	25000	24000	170100

Samarqand oblast o‘qituvchilarini ham malaka oshirishlari bo‘yicha olib borilgan tashkiliy ishlar to‘lig‘icha bajarilmagan. Masalan 1970 yilda Samarqand shahridagi maktab o‘qituvchilaridan 420 nafari malaka oshirishlari lozim bo‘lib, amalda 345 nafari, rayonlardagi 2480 kishi o‘rniga 2362 nafari kurslarda qatnashgan.[12.6]

Qashqadaryo oblasti xalq maorifi bo‘limining 1971 yil 7 iyuldagi 66-A sonli buyrug‘ida yangi o‘quv programmasiga o‘tish munosabati bilan boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining avgust oyida malaka oshirishlari haqida buyruq chiqariladi.[24.54] Ularga ikki hafta davomida yangi o‘quv dasturi tushuntirilgan.

Keyingi bosqichda 71-A sonli buyruqqa binoan oblastdagi katta sinf o‘qituvchilarining malaka oshirishlari belgilanadi.[24.467]

Toshkent oblast oblono boshlig‘i Nishonov M.M.ga 1971 yil 23 martdagi № OSU-45 sonli xatda O‘zbekiston SSR Xalq Maorifi ministrligi malaka oshirish markazi boshlig‘i Mirkasimovdan kelgan xatda oblastdagi malaka oshirishga muhtoj boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari ro‘yxatini berish so‘raladi.[16.90]

Lenin nomidagi Toshkent Davlat Universitetining fakultetlari, Samarqand Davlat universiteti, Respublika rus tili va adabiyoti pedagogika instituti hamda ijtimoiy fan o‘qituvchilarining malaka oshirish institutlari malaka oshirish rejasini oshirib bajargan. 1973-

1974 yillar mobaynida malaka oshirishning barcha turlariga 105 ming o‘qituvchi jalb etildi. 1975 yilning birinchi yarmida 21 nafar o‘qituvchilar Moskva, Leningrad pedagogika institutlari huzuridagi malaka oshirish institutlarida o‘z mahoratlarini oshirdi.

Jizzax oblastida o‘qituvchilarni malaka oshirish rejasi [11.153]

3-jadval

Raygorono	1976 yil		1981 yil		1982 yil	
	Reja	Bajarilgan	Reja	Bajarilgan	Reja	bajarilgan
Arnasoy rayon	48	32	55	62	56	
Baxmal rayon	318	332	310	317	251	
G‘allaorol rayon	305	322	260	264	266	
Jizzax rayon	280	341	183	207	172	
Do‘stlik rayon	60	43	65	72	63	
Zomin rayon	395	423	185	205	212	
Zarbdor rayon	-	-	-	-	-	-
Mirzacho‘l rayon	112	81	67	74	82	
Oktabr r-n	75	58	65	74	60	
Paxtakor rayon	95	62	69	73	72	
Forish rayon	337	325	240	254	234	
Jizzax shahar	125	86	66	75	138	
Jami	2185	2105	1710	1816	1720	

Ushinskiy nomidagi malaka oshirish institutida 1980 yilda rejadagi 54484 kishini o‘rniga 56981 kishi malaka oshirdi. Toshkent viloyatining malaka oshirish instituti bir yilda 800 kishi malaka oshirdi. Vaholanki viloyatda 25000 kishi ishlardi. Bu yerda 1980 yilda 6000 dan ortiq xalq ta’limi xodimlari va tarbiyachilar malaka oshirdilar. Toshkent shahar malaka oshirish institutida yiliga 130 ta guruhda 4000 mingdan ortiq o‘qituvchilar malaka oshirdilar.[10.101] 1985 yilda respublikadan 370 o‘qituvchilar Rossiyaning 12 ta shahridagi malaka oshirish institutlarida 2 oylik malaka oshirish kurslarida qatnashdilar. 1986 yilda Namanganda vodiy viloyatlarining boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari va o‘zbek maktablaridagi rus tili o‘qituvchilarining malaka oshirish kurslari tashkillandi. 5 ta potokda 120 kishidan 2 oylik kurslarda qatnashdilar.

O‘zbekiston Respublikasida 1976 yilga kelib 14 ta malaka oshirish institutlari faoliyat olib bordi. Respublikadagi malaka oshirish institutlari tomonidan uzluksiz ta’limni oshirib borish uchun katta ishlar amalga oshirildi. Pedagogika institutlari o‘qituvchilarni malaka oshirishlari bo‘yicha dasturlar, amaliyot dasturlari ishlab chiqish uchun tinimsiz ish olib borildi. 1986 yilda maktablarda ta’limni olib borish yuzasidan yangi dastur qabul qilindi. Natijada maktabda faoliyat yuritayotgan mutaxassislarni malakasini oshirish talab etildi. Masalan Samarqand oblast maktablarida faoliyat yuritayotgan o‘qituvchilarning yangi dastur asosida 1986-1990 yillarda malaka oshirish rejalari tuzib chiqilgan. Xususan, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining

miqdorini ikki barobar oshirish, ya’ni 360 tadan 720 taga yetkazish ko‘rsatilgan. Yangi dastur asosida maktablarning kuni uzaytirilgan guruh tarbiyachilari va bolalar bog‘chalarining tayyorlov guruh tarbiyachilari ham malaka oshirishi ko‘zda tutilgan.[13.1] Xuddi shunday maktab rahbariyatini ham muntazam ravishda malakasini oshirib borish rejasi tuzilgan. Qayta qurish yillarida ta’limga kiritilgan o‘zgarishlar yuzasidan ularga tushuntirish olib borilgan.[13.4]

Malaka oshirish kurs mashg‘ulotlari 144 soatlik qilib belgilandi. Malaka oshirib ketgan o‘qituvchilar o‘z ish joyiga qaytib borganlaridan keyin ham olgan bilimlarini ish jarayoniga qay darajada joriy qilayotganliklarini nazorat qilish uchun institut uslubchilari vaqti-vaqti bilan nazorat qilib turganlar. Maktablarda bitiruv imtihonlariga tayyorgarlik jarayoni, o‘quv-seminarlarini tashkil etish, o‘qituvchilarga uslubiy yordam ko‘rsatish uchun shahar, tuman xalq ta’limi bo‘limlari doimiy ravishda malaka oshirish institutlari xodimlari bilan aloqada bo‘lib turgan.[22.8]

Jumladan, Farg‘ona shahrida 1989 yilda tajriba sifatida uzluksiz malaka oshirish markazi tashkil etildi. Maorif Ministrligi tomonidan “O‘qituvchi” dasturi tasdiqlanib, ishga tushirildi.[7.14]

Malaka oshirish kurslarida ko‘rik tanlovlar tashkil etilgan. O‘qituvchilar o‘zlarining tajribalar va yangi texnologiyalari bilan o‘rtoqlashganlar. Farg‘ona viloyati o‘qituvchilarning malaka oshirish institutida “O‘qituvchi-91” ko‘rik tanlovida faol qatnashgan, g‘olib o‘qituvchilarga 1-o‘ringa 1000 so‘m pul va rangli televizor, 2- o‘ringa 500 so‘m pul rangli televizor, 3 o‘ringa rangli televizor sovg‘a qilib berilgan.

Tashkiliy qo‘mita va hayat a’zolariga bir oylik mablag‘ miqdorida rag‘batlantirish ajratilgan.[23.16]

Malaka oshirish markazida hatto grek tili o‘qituvchilari ham malaka oshirishgan. Maorif ministrligiga O‘zbekiston SSR Ministrlar sovetining ishlar boshqarmasi maxsus bo‘limi xat bilan murojaat qilgan. Toshkent oblastida grek siyosiy emigrantlarining farzandlari tahsil olayotganligi sababli shu fanni ham malaka oshirish kursiga kiritilishini so‘raladi.[17.132]

XULOSA

Sovet hokimiyati davrida o‘qituvchilarning malaka oshirilishi mukammal va tizimli ravishda tashkil etilgan, va bu jarayon mamlakatning ta’lim tizimidagi barqarorlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynagan. Malaka oshirish kursi va seminarlari, pedagogik va metodik bilimlarning oshirilishi, sotsialistik tarbiyaning targ‘iboti — barchasi davlat siyosatiga asoslangan va yangi avlodni tarbiyalashda muhim vosita bo‘lgan. Bu tizim o‘qituvchilarning shaxsiy rivojlanishini ta’minlash bilan birga, ta’limning umumiy sifatini oshirish va jamiyatning intellektual potensialini rivojlantirishga xizmat qilgan.

Xalq ta’limi xodimlarining malakasini oshirish tizimi 1948 yildan beri muntazam ishlab kelmoqda. Fanga kiritilgan yangiliklardan xabardor bo‘lish, o‘zaro tajriba almashtirish maqsadida .tashkil qilingan bu kurslar ta’lim sohasida o‘ta muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO`YXATI(REFERENCES)

1. Кадыров И. Успехи народного образования в Узбекской ССР. – Toshkent, 1974. – B-112-113
2. Karimova Z. X. – Sovet hokimiyati yillarida ta’lim tizimi va pedagogik ishlab chiqarish. Toshkent, 2014.
3. Mo‘minov I. O‘zbekiston SSR tarixi 4 tom – Toshkent, 1974. – B-444
4. Sharipova Nargiza Abdukaxxarovna. РЕФОРМЫ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ В ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ.//CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY VOLUME: 04 ISSUE: 05 | MAY 2023 (ISSN: 2660-6836)
5. Sharipova Nargizakhan Abduqaxxorovna. A look at the history of building schools in Uzbekistan (50-70 years of the 20th century) World Bulletin of Social Sciences (WBSS) Available Online at: https://www.scholarexpress.net Vol. 26, September 2023 ISSN: 2749-361X
6. Sharipova Nargizaxon Abduqaxxorovna. XX asrning 40-80 yillarida Farg‘ona vodiysi o‘qituvchilarining jismoniy hordiq chiqarish imkoniyatlari / Educational Research in Universal Sciences ISSN: 2181-3515 VOLUME 2 | SPECIAL ISSUE 16 | 2023
7. Raxmanov N. Razvitie pedagogicheskogo obrazovaniya v Uzbekistane. – Toshkent, 1976. – B-146
8. Xabibullina R. R. – Sovetlar davrida pedagogik faoliyatning shakllanishi: nazariy va amaliyot tadqiqotlari. Moskva, 1990.
9. Kuvvatov N.B. Podgotovka i vospitanie pedagogicheskix kadrov v Uzbekistane: opыt i problemы (1980-1990 gg). Avtoreferat. – Tashkent, 1994. – B-14
10. O‘qituchilar malakasini oshirish muhim vazifa//O‘qituchilar gazetasi. 1955 yil 14 noyabr. № 44, B-1
11. O‘zbekiston Milliy Arxivi,2454-fond, 6-ro‘yxat, 1796-ish, 54-varaq
12. O‘zbekiston Milliy Arxivi. 94-fond, 8-ro‘yxat, 6061-ish, 101-varaq
13. Jizzax viloyat davlat arxivi, 24-fond,1-ro‘yxat, 172-ish, 153-varaq
14. Samarqand viloyat davlat arxivi, 942-fond, 4-ro‘yxat, 797-ish, 6-varaq
15. Samarqand viloyat davlat arxivi, 1589-fond, 2-ro‘yxat, 736-ish,1-varaq

16. Toshkent viloyat davlat arxivi, 530-fond, 1-ro‘yxat, 1230 ish, 21-varaq

17. Toshkent viloyat davlat arxivi, 530-fond, 1-ro‘yxat, 1755-ish, 3-varaq

18. Toshkent viloyat davlat arxivi, 530-fond, 1-ro‘yxat, 1833-ish, 90-varaq

19. Toshkent viloyat davlat arxivi, 870-fond, 1-ro‘yxat, 349-ish, 132-varaq

20. Farg‘ona viloyat davlat arxivi, 716-fond, 1-ro‘yxat, 33-ish, 17-varaq

21. Farg‘ona viloyat davlat arxivi, 716-fond, 2-ro‘yxat, 1-ish, 19-varaq

22. Farg‘ona viloyat davlat arxivi, 1125-fond, 5-ro‘yxat, 101-ish, 18-varaq

23. Farg‘ona viloyat davlat arxivi, 1125-fond, 6-ro‘yxat, 367-ish, 139-varaq

24. Farg‘ona viloyati xalq ta’limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti arxivi. Shaxsiy tarkibga oid buyruqlar. 1988-1989 yillar. – B-8

25. Farg‘ona viloyati xalq ta’limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti arxivi . Shaxsiy tarkibga oid buyruqlar. 1990-1991 yillar. – B-16

26. Qashqadaryo viloyat davlat arxivi, 249-fond, 1-ro‘yxat, 543-ish, 19-varaq

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

MINTAQADA BIOIQTISODIYOT TARMOQLARINING INNOVATSION RIVOJLANISHINI BOSHQARISH MEXANIZMINI SHAKLLANTIRISH VA JORIY ETISH

G‘aybulloyeva Dilnoza Faxridin qizi
Osiyo xalqaro Unversiteti
Iqtisodiyod fakulteti Magistiri

Annotatsiya: Bioiqtisodiyot tarmoqlarining innovatsion rivojlanishini boshqarish mexanizmini shakllantirish va joriy etish mintaqaviy iqtisodiy o‘sish, ekologik barqarorlik va ijtimoiy rivojlanish uchun muhim ahamiyatga ega. Bioiqtisodiyot, tabiiy resurslarni barqaror ravishda ishlatish va ularni qayta ishlash orqali iqtisodiy faoliyatni yo‘lga qo‘yish jarayonidir. Ushbu jarayon, qishloq xo‘jaligi, energetika, kimyo sanoati va boshqa sohalarda innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali amalga oshiriladi. Mintaqada bioiqtisodiyot tarmoqlarining rivojlanishi, iqtisodiy o‘sishni ta'minlash bilan birga, atrof-muhitni muhofaza qilish va ijtimoiy barqarorlikni oshirishga xizmat qiladi. Shu bois, bioiqtisodiyot tarmoqlarining innovatsion rivojlanishini boshqarish mexanizmini shakllantirish zarur.

Kalit so‘zlar: bioiqtisodiyot, tarmoqlar, innovatsion rivojlanish, boshqarish mexanizmi, shakllantirish, iqtisodiy o‘sish, ijtimoiy rivojlanish.

Аннотация: Формирование и реализация механизма управления инновационным развитием отраслей биоэкономики имеет важное значение для экономического роста региона, экологической стабильности и социального развития. Биоэкономика – это процесс установления экономической деятельности посредством устойчивого использования и переработки природных ресурсов. Этот процесс осуществляется за счет внедрения инновационных технологий в сельском хозяйстве, энергетике, химической промышленности и других сферах. Развитие секторов биоэкономики в регионе, обеспечивая экономический рост, служит повышению защиты окружающей среды и социальной стабильности. Поэтому необходимо сформировать механизм управления инновационным развитием отраслей биоэкономики.

Ключевые слова: биоэкономика, сети, инновационное развитие, механизм управления, образование, экономический рост, социальное развитие.

Abstract: Formation and implementation of the mechanism for managing the innovative development of bioeconomy sectors is important for regional economic growth, environmental stability and social development. Bioeconomy is the process of establishing economic activities through the sustainable use and recycling of natural resources. This process is carried out

through the introduction of innovative technologies in agriculture, energy, chemical industry and other fields. The development of bioeconomy sectors in the region, while ensuring economic growth, serves to increase environmental protection and social stability. Therefore, it is necessary to form a mechanism for managing the innovative development of bioeconomy industries.

Key words: bioeconomy, networks, innovative development, management mechanism, formation, economic growth, social development.

KIRISH

Bioiqtisodiyot tarmoqlarining innovatsion rivojlanishini boshqarish mexanizmi, birinchi navbatda, davlat siyosati asosida shakllanishi kerak. Davlat, bioiqtisodiyot sohasida innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash, ilmiy tadqiqotlarni rag‘batlantirish va yangi texnologiyalarni joriy etish uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratishi lozim. Bu, bioiqtisodiyot tarmoqlarida raqobatbardoshlikni oshirish va ularning samaradorligini ta'minlashga yordam beradi. Davlat tomonidan amalga oshiriladigan siyosatlar, bioiqtisodiyot tarmoqlarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi va ularni innovatsion yo‘nalishlarga yo‘naltiradi. Bundan tashqari, bioiqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion rivojlanishni boshqarish uchun ilmiy tadqiqotlar va innovatsion texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash muhimdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mintaqadagi ilmiy muassasalar va tadqiqot markazlari, bioiqtisodiyot sohasida yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etishda faol ishtirok etishlari kerak. Bu, bioiqtisodiyot tarmoqlarida innovatsiyalarni amalga oshirish va ularning samaradorligini oshirishga yordam beradi. Shuningdek, ilmiy tadqiqotlar orqali bioiqtisodiyot sohasidagi muammolarni hal qilish va yangi yechimlar topish imkoniyati yaratiladi. Xususiy sektor va davlat o‘rtasidagi hamkorlik, bioiqtisodiyot tarmoqlarining innovatsion rivojlanishini boshqarish mexanizmining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Xususiy sektor, bioiqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion texnologiyalarni joriy etish va yangi mahsulotlar ishlab chiqishda faol ishtirok etishi kerak. Davlat esa, xususiy sektorni qo‘llab-quvvatlash va ularning faoliyatini rag‘batlantirish uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratishi lozim. Bu, bioiqtisodiyot tarmoqlarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi va innovatsion jarayonlarni tezlashtiradi.[1]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ta'lim va malaka oshirish ham bioiqtisodiyot tarmoqlarining innovatsion rivojlanishini boshqarish mexanizmining muhim jihatlaridan biridir. Bioiqtisodiyot sohasida malakali mutaxassislar tayyorlash, ilmiy tadqiqotlar va innovatsion texnologiyalarni joriy etish uchun muhimdir. Ta'lim muassasalari, bioiqtisodiyot sohasida yangi bilimlarni o‘rgatish va mutaxassislarni tayyorlashda faol ishtirok etishlari kerak. Bu, bioiqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion rivojlanishni ta'minlash va ularni raqobatbardosh qilishga yordam beradi. Barqaror rivojlanish tamoyillari, bioiqtisodiyot tarmoqlarining innovatsion rivojlanishini boshqarish mexanizmining asosiy tamoyillaridan biridir. Bioiqtisodiyot, atrof-muhitni muhofaza qilish va

iqtisodiy o‘sishni birlashtiruvchi bir tizimdir. Shu bois, bioiqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion rivojlanishni boshqarish jarayonida ekologik xavfsizlik, ijtimoiy barqarorlik va iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash zarur. Bu, bioiqtisodiyot tarmoqlarining barqaror rivojlanishiga yordam beradi va ularning ijtimoiy-iqtisodiy ta'sirini oshiradi. Mintaqaviy hamkorlik, bioiqtisodiyot tarmoqlarining innovatsion rivojlanishini boshqarish mexanizmini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Mintaqalar o‘rtasida tajriba almashish, bilim va texnologiyalarni o‘zaro taqsimlash, bioiqtisodiyot sohasida innovatsion rivojlanishni tezlashtiradi. Mintaqaviy hamkorlik, bioiqtisodiyot tarmoqlarining samaradorligini oshirish va ularni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi.[2]

Bu, bioiqtisodiyot sohasida yangi imkoniyatlar yaratadi va mintaqaviy iqtisodiy o‘sishni ta'minlaydi. Moliyaviy resurslarni jalb qilish ham bioiqtisodiyot tarmoqlarining innovatsion rivojlanishini boshqarish mexanizmining ajralmas qismidir. Bioiqtisodiyot sohasida innovatsion loyihalarni amalga oshirish uchun moliyaviy resurslar zarur. Davlat, xususiy sektor va xalqaro tashkilotlar o‘rtasida moliyaviy hamkorlikni rivojlantirish, bioiqtisodiyot tarmoqlarining rivojlanishini tezlashtiradi. Bu, bioiqtisodiyot sohasida yangi loyihalarni amalga oshirish va innovatsion texnologiyalarni joriy etishga yordam beradi. Bioiqtisodiyot tarmoqlarining innovatsion rivojlanishini boshqarish mexanizmi, monitoring va baholash tizimini joriy etishni talab qiladi. Bioiqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion jarayonlarni baholash va monitoring qilish, ularning samaradorligini oshirish va muammolarni aniqlashga yordam beradi. Bu, bioiqtisodiyot tarmoqlarining rivojlanishini nazorat qilish va zarur choralarni ko‘rish imkonini yaratadi.[3]

Monitoring va baholash tizimi, bioiqtisodiyot tarmoqlarining innovatsion rivojlanishini boshqarish jarayonida muhim ahamiyatga ega. Axborot texnologiyalarini joriy etish, bioiqtisodiyot tarmoqlarining innovatsion rivojlanishini boshqarish mexanizmining yana bir muhim jihatidir. Axborot texnologiyalari, bioiqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion jarayonlarni tezlashtirish va samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Axborot texnologiyalarini qo‘llash, bioiqtisodiyot sohasida yangi imkoniyatlar yaratadi va ularning rivojlanishini tezlashtiradi. Bu, bioiqtisodiyot tarmoqlarining raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi. Ijtimoiy mas'uliyatni oshirish, bioiqtisodiyot tarmoqlarining innovatsion rivojlanishini boshqarish mexanizmining muhim jihatlaridan biridir. Bioiqtisodiyot sohasida ishlaydigan tashkilotlar, ijtimoiy mas'uliyatni o‘z zimmasiga olishi va atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan faoliyatlarni amalga oshirishi kerak. Bu, bioiqtisodiyot tarmoqlarining ijtimoiy ta'sirini oshirish va ularning barqaror rivojlanishini ta'minlashga yordam beradi.[4]

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bioiqtisodiyot tarmoqlarining innovatsion rivojlanishini boshqarish mexanizmini shakllantirish va joriy etish, mintaqaviy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, ekologik muvozanatni saqlash va ijtimoiy barqarorlikni oshirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu mexanizm, davlat siyosati, ilmiy tadqiqotlar, xususiy sektor va davlat o‘rtasidagi hamkorlik, ta'lim va malaka oshirish, barqaror rivojlanish tamoyillari, mintaqaviy hamkorlik,

moliyaviy resurslar, monitoring va baholash tizimi, axborot texnologiyalari va ijtimoiy mas'uliyatni o‘z ichiga olishi zarur. Bioiqtisodiyot tarmoqlarining innovatsion rivojlanishini boshqarish mexanizmi, mintaqada yangi imkoniyatlar yaratadi va iqtisodiy o‘sishni ta'minlaydi. Bu jarayon, kelajakda bioiqtisodiyot sohasida raqobatbardoshligini oshirish va uning samaradorligini ta'minlashda muhim rol o‘ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Khudoyberdiyev, A. (2020). "Bioeconomy and its development prospects". Tashkent: National University of Uzbekistan.

2. Rahmonov, M. (2021). "Innovative Economy: Theory and Practice". Tashkent: Ministry of Economy and Industry of the Republic of Uzbekistan.

3. Muradov, D. (2022). "Bioeconomic Innovations in Agriculture". Tashkent: Publication of the Agricultural Institute of Uzbekistan.

4. Tursunov, R. (2019). "Environmental protection and bioeconomy". Tashkent: National University of Uzbekistan.

5. Abdullayev, S. (2020). "Introduction of innovative technologies in bioeconomy industries". Tashkent: Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

6. Karimov, B. (2021). "Sustainable Development and the Bioeconomy: Challenges and Solutions." Tashkent: Uzbekistan State University of World Languages.

7. Askarov, F. (2022). "Increasing competitiveness in bioeconomy sectors". Tashkent: Ministry of Economy and Industry of the Republic of Uzbekistan.

8. Nurmatov, A. (2019). "Innovative Development and the Bioeconomy: New Approaches". Tashkent: Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

9. Kadyrov, E. (2020). "Bioeconomy and its economic efficiency". Tashkent: National University of Uzbekistan.

10. Sultanov, J. (2021). "Development of bioeconomy sectors in Uzbekistan: problems and prospects". Tashkent: Ministry of Economy and Industry of the Republic of Uzbekistan.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

ORCID ID: 0009-0002-1923-2138

O‘ZBEK XALQINING ATOQLI FARZANDI NAZIR TO‘RAQULOVNING DAVLAT ARBOBI, PUBLITSIST SIFATIDAGI MEROSIDA TA’LIM-TARBIYA MASALALARI

Qandov Bahodir Mirzayevich
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
“Milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi” kafedrasi dotsenti,
falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Nazir To‘raqulov nomi boshqa Turkiston arboblari nomi kabi keng tarqalgan emas. Biroq uning stalinchilik qatag‘onlari davrida kesilgan qahramonlik yo‘li eski dunyoni o‘zgartirishga, diplomatik xizmat rivojiga katta hissa qo‘shdi. Bugun, siyosiy qatag‘on qurbonlarini xotirlash kunida birinchi o‘zbek diplomati Nazir To‘raqulov kim bo‘lganligi va u nima bilan mashhur bo‘lganini bayon qilingan. Ushbu maqolada davlat arbobi, publitsist, tilshunos olim, pedagog, mashhur diplomat Nazir To‘raqulovning tarixiy merosida ta’lim-tarbiya masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada Nazir To‘raqulov ilmiy merosining bugungi Yangilanayotgan O‘zbekiston yoshlari tarbiyasiga ta’siri hamda ijtimoiy hayotidagi ahamiyati yortilgan.

Kalit so‘zlar: yoshlar, milliy masala, jadid maktabi, ma’naviyat, ma’rifat, mafkura, ta’lim, tarbiya, ilm, vatanga sadoqat, mehr-oqibatlilik, ma’suliyatlilik, mehnatsevarlik, N.To‘raqulov, yangicha islohotlar.

EDUCATION ISSUES IN THE LEGACY OF NAZIR TURAQULOV, A PROMINENT SON OF THE UZBEK PEOPLE, AS A STATESMAN AND PUBLICIST

Abstract: The name of Nazir Turaqulov is not as widespread as the names of other Turkestan figures. However, his heroic path, which was cut during the Stalinist repressions, made a great contribution to changing the old world and developing the diplomatic service. Today, on the Day of Remembrance of Victims of Political Repression, it is described who the first Uzbek diplomat Nazir Turaqulov was and what he became famous for. This article analyzes the issues of education in the historical legacy of the statesman, publicist, linguist, teacher, famous diplomat Nazir Turaqulov. The article also highlights the impact of Nazir Turaqulov's scientific legacy on the upbringing of the youth of today's Renewing Uzbekistan and its significance in its social life.

Key words: youth, national issue, Jadid school, spirituality, enlightenment, ideology, education, upbringing, science, loyalty to the homeland, kindness, responsibility, hard work, N. Turaqulov, new reforms.

ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В НАСЛЕДИИ НАЗИРА ТОРАКУЛОВА, УЗБЕКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ И ПУБЛИЦИСТА

Аннотация: Имя Назира Торакулова не так распространено, как имена других деятелей Туркестана. Однако его героический путь, пройденный во время сталинских репрессий, внес большой вклад в изменение старого мира и развитие дипломатической службы. Сегодня, в день памяти жертв политических репрессий, рассказали, кем был первый узбекский дипломат Назир Торакулов и чем он прославился. В данной статье анализируются вопросы образования в историческом наследии государственного деятеля, публициста, лингвиста, педагога, известного дипломата Назира Торакулова. Также в статье освещается влияние научного наследия Назира Торакулова на образование современной молодежи модернизирующегося Узбекистана и его значение в их общественной жизни.

Ключевые слова: молодежь, национальный вопрос, современная школа, духовность, просвещение, идеология, образование, образование, наука, верность Родине, доброта, ответственность, трудолюбие, Н. Торакулов, новые реформы.

KIRISH. Bugungi kunda xalqaro hamjamiyatning o‘zaro integratsiyalashuvi jarayonida muayyan mamlakatlarning shakllanish va rivojlanish yo‘li, davlatchilik tarixini o‘rganish, har bir xalqning jahon siёsiy taraqqiётiga qo‘shgan xissasini aniqlash muhim masalalardan biridir. Jahon tarixida bo‘lib o‘tgan mustaqillik uchun kurashlar, ularning yuzaga kelish sabab va omillarini tadqiq etish bugungi kunda ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan har bir suveren davlat o‘zining o‘tmishini, mustaqillik yo‘lidagi murakkab va bahsli voqeliklarini ilmiy jihatdan chuqur tadqiq etishiga zarurat kuchaymoqda. Bu o‘z navbatida har bir millatning yaqin o‘tmishida bo‘lib o‘tgan ozodlik uchun kurashlari tarixini ro‘yi-rost, tanqidiy o‘rganishga qaratilgan maxsus tadqiqotlar olib borish ehtiёjini yuzaga keltiradi.

Jahonning bir qator davlatlari ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalarida, jumladan, Markaziy Osiyo davlatlari, Turkiya, Rossiya, AQSh va Yevropa davlatlarida XX asr boshlarida Turkistonda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, xususan, Sovet hokimiyatining Rossiya imperiyasidan farq qilmaydigan mustamlakachilik siyosati, mahalliy xalqlarning bolsheviklar tuzumiga qarshi olib borgan qurolli kurashlari masalalari maxsus o‘rganilmoqda. Biroq Turkiston mintaqasida, xususan, mahalliy kadrlar faoliyati va ularning Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy faoliyati hamda ularning mahalliy maanfatlar uchun kurashlari sabablari kabi muammolarni rganish o‘z yechimini kutmoqda. Bu hol ushbu masalani maxsus tadqiq etishni taqozo etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Jahonning turli davlatlari ilmiy markazlari va bir qator oliy ta’lim muassasalarida, shu jumladan, AQSH, Turkiya, Germaniya, Fransiya, Rossiya va boshqa davlatlarda O‘zbekistonning XX asrdagi sovet davri tarixi hamda siyosiy shaxslar faoliyati to‘g‘risida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bu izlanishlarda chorak asr davomida Turkistonning birinchi siyosiy rahbari bo‘lgan Turor Risqulov va Nazir To‘raqulovlarning XX asr 20-30-yillarida mamlakatdagi siyosiy jarayonlarda tutgan o‘rni va ijtimoiy faoliyati ham turlicha talqin qilinmoqda. Sovet davlati yuritgan milliy siyosatning salbiy oqibatlari, kadrlar siyosatidagi xatoliklar, “milliy ittifoqdosh sovet respublikalari”da o‘tkazilgan qatag‘on siyosati, kommunistik mafkuraning yakka hukmronligi va uning oqibatlari, Kreml zug‘umiga qaramasdan totalitar tuzum sharoitida faoliyat ko‘rsatgan milliy liderlar hayoti o‘rganilmoqda.

XX asrning 20-yillarida yaratilgan asar mualliflari N. To‘raqulov, T. Risqulov, G. Safarov 1917 – 1924 yillar tarixiy voqealarining bevosita guvohi va ishtirokchisi edilar. 1921 yilda nashr qilingan «Voennaya misl» jurnalining 2-sonida «Darvish» taxallusi ostida Nazir To‘raqulovning «Farg‘ona muammosi» («Ferganskaya problema») nomli maqolasi e’lon qilingan. Muallif mazkur maqolada shu davrda Farg‘onadagi og‘ir ahvolni tahlil qilar ekan, sovet organlarining oziq-ovqat siyosatini yuritishdagi qo‘pol xatolarini va mahalliy aholining ayanchli taqdirini ko‘rsatib bergan[1, 108-118].

Bu davrda Turkbyuro a’zosi bo‘lgan G.I. Safarov qalamiga mansub risolada ham Turkistonning iqtisodiy va siyosiy ahvoli, o‘lkada sovet hokimiyatining o‘rnatilishi va uning zo‘ravonlik siyosati, Qo‘qonda tuzilgan «Turkiston muxtoriyati» hukumatining ag‘darib tashlanishi va uning natijasida vodiyda boshlanib ketgan qurolli qarshilik harakati haqida muhim ma’lumotlar beriladi. G.I. Safarov Turkistondagi Oktyabr to‘ntarishini asosan, rus millatiga mansub aholi tomonidan amalga oshirilganligini va mahalliy aholi bu voqealardan mutlaqo chetda bo‘lganligini qayd etgan[2, 184].

Turkiston o‘lkasidagi iqtisodiy masalalarni yoritishda bir guruh mutaxassislar tomonidan tayyorlangan Turkiston Respublikasining xo‘jalik hayoti haqidagi hisobot muhim ahamiyatga ega[3] Unda Turkiston o‘lkasi, shuningdek, Farg‘ona viloyati uezd-shaharlaridagi xalq xo‘jaligi va aholi turmushining ko‘plab sohalariga oid muhim statistik hamda rasmiy ma’lumotlar keltirilgan.

MUHOKAMA. Nazir To‘raqulovning siyosatchi sifatida shakllanishi 20-asr boshlarining 20-30-yillarida – qiyin, hatto ekstremal davrda, yerning oltidan bir qismida ulkan ijtimoiy tajriba – yangi jamiyat qurilishi sodir bo‘lgan davrda sodir bo‘ldi. O‘rta Osiyo aholisi uchun og‘ir, taqdirli bu davrda N. To‘raqulov Turkistonda katta davlat va partiya lavozimlarida bo‘lgan. Uning o‘z tamoyillariga hech qachon xiyonat qilmagan tashkilotchi va targ‘ibotchi fazilatlari aynan shu yerda namoyon bo‘ldi. U moslashmadi, balki yorug‘ kelajakka, adolat tantanasiga ishonib, ba’zan charchab yashab, mehnat qildi.

Davlat arbobi, publitsist, tilshunos olim, mashhur diplomat Nazir To‘raqulov 1892 yil oktyabr oyida Qo‘qon shahrining Kalvak mahallasida yirik paxta savdogari oilasida dunyoga

kelgan. U dastlab eski maktabda, so‘ng “yangi usul” — jadid maktabi hamda rus-tuzem maktabida tahsil olgan. 1913 yili Qo‘qondagi kasb-hunar bilim yurtini tugatib, oliy ta’limni Moskvada kommersiya institutida davom ettirdi. Biroq 1916 yil Birinchi jahon urushi tufayli uchinchi kursdan boshqa talabalar qatorida G‘arbiy frontga yuborilgan. Aynan shu jarayonda N.To‘raqulov siyosiy kurash maydoniga tortilgandi va inqilobiy kayfiyatdagi talaba va o‘qituvchilar tomonidan Minskda tuzilgan “Erkin dala” maxfiy jamiyatiga a’zo bo‘ladi[4, 42-46].

Shubhasiz, N.To‘raqulovning siyosiy dunyoqarashi shakllanishida mustamlakachilik zulmi ostida qolgan Turkistonda yuzaga kelgan muammolardan xabardorligi etakchi o‘rin tutgan.

1922 yil oktyabr oyida Nazir To‘raqulov RKP (b) Markaziy Qo‘mitasi ixtiyoriga ko‘ra Moskvaga chaqirib olindi va SSSR xalqlari markaziy nashriyoti (SSSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi huzuridagi Tsentroizdat) boshqaruvi raisi etib tayinlandi, u 1928 yil o‘rtalarigacha rahbarlik qilgan. Uning tashkilotchi va jurnalist sifatidagi iste’dodi aynan shu erda yaqqol namoyon bo‘ldi. U SSSR xalqlarining rus va turkiy tillarida ko‘plab kitoblarga muharrirlik qilgan[5]. Uning so‘zboshilari bilan alohida nashrlar chop etilgan. Mashhur tojik adibi Sadriddin Ayniyning Buxoro inqilobi tarixiga bag‘ishlangan “Buxoro inkilobchilari” kitobi Nazir To‘raqulovning katta hajmli so‘zboshisi bilan nashr etilgan bo‘lib, bu erda u masalani chuqur bilgan holda Buxoro voqealariga tarixiy-siyosiy baho berdi.

Doim ilmga intiluvchi shaxs bo‘lgan Nazir To‘raqulov maktab ta’limi masalalarini ham chetlab o‘ta olmasdi. Uning rahbarlik lavozimlarida ishlagan davrida bu muammo respublika hukumati siyosatida markaziy o‘rinlardan birini egalladi. Bu bir qator ob’ektiv omillar bilan bog‘liq bo‘lib, ulardan asosiysi Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida aholi o‘rtasida maktab tashabbusining misli ko‘rilmagan yuksalishi bilan ajralib turdi. Respublika va mahalliy hokimiyat organlari aholining boshlang‘ich ta’limga bo‘lgan ehtiyojini qondirishga, yangi ochilgan maktablarni mutaxassis kadrlar, moliyaviy resurslar va ta’lim muassasalari faoliyati uchun o‘quv-moddiy sharoitlarni ta’minlashga amalda ulgurmadi. Bu muammolarning barchasi 1925 yilda O‘qituvchilarning I Butunittifoq qurultoyida Nazir To‘raqulovning “Milliy masala va maktab” ma’ruzasi asosida qabul qilingan rezolyusiyada aks ettirilgan. Mana uning asosiy qoidalari:

“...1. Mavjud milliy madaniy-ma’rifiy muassasalar tarmog‘ini birlashtirish va uni respublika byudjeti mablag‘lari hisobidan bosqichma-bosqich kengaytirish.

2. Bunday ehtiyojni eng keskin his qilayotgan hududlarda milliy maktablar uchun binolar qurish masalasini kun tartibiga qo‘yish.

3. Ayollar kundalik to‘siqlar tufayli umumta’lim maktablarida o‘qiy olmaydigan milliy respublikalar va viloyatlarda (O‘rta Osiyo respublikalari, Ozarbayjon) ayollar ta’limini rivojlantirishga jiddiy e’tibor qaratish.

4. Xalq o‘qituvchisining faol ishtirokida milliy maktabni targ‘ib qilish bo‘yicha barcha turdagi jamiyatlarni tashkil qilib, xalq ommasining allaqachon kuzatilgan ilm-ma’rifatga intilishidan Sovet hokimiyatining mahalliy organlari orqali keng foydalanish.

5. Milliy respublikalar, viloyatlar va milliy ozchiliklarning iqtisodiy rivojlanishida g‘oyat katta ahamiyatga ega bo‘lgan maxsus kasb-hunar va qishloq xo‘jaligi maktablarini rivojlantirishga eng jiddiy e’tibor qaratilsin.

6. SSSRning barcha milliy pedagog kadrlarini ruslar bilan bir qatorda qishloqning ijtimoiy hayotida (o‘quv dasturlari, savodxonlik jamiyatlari, kooperativlar va boshqalar) faol ishtirok etishga chaqiring.

7. Xalq pedagogika texnikumlari va o‘qituvchilar malakasini oshirish institutlarining yangi pedagog kadrlarni tayyorlash bo‘yicha umumiy ishlari bilan bir qatorda har yili va tizimli ravishda mavjud professor-o‘qituvchilarni qayta tayyorlash kurslarini tashkil etish, nafaqat ijtimoiy-siyosiy ta’lim, balki pedagogik jihatdan ham.

8. Eng yaxshi milliy va ozchilik maktablari va o‘qituvchilarini tizimli ravishda nomzod qilib ko‘rsatish bo‘yicha barcha choralarni ko‘rish; mahalliy matbuotda millatlarni tarbiyalash masalasiga zamonaviy sovet jamoatchiligining dolzarb muammosi xarakterini berish.

9. Markazda va joylarda nashriyot-matbaa ishlarini kuchaytirishga jiddiy e’tibor qaratib, milliy maktabni darsliklar, kitoblar, o‘quv-metodik qo‘llanmalar, o‘qituvchilarga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatuvchi maxsus nashrlar bilan to‘liq ta’minlash, ulardan foydalanish va rag‘batlantirish uchun barcha choralarni ko‘rib, har bir turdagi milliy kooperativ nashriyot va tashkilotlarning tashabbusi va faoliyati”[6, 26-27].

Shuni ta’kidlash kerakki, Nazir To‘raqulov marksistik dunyoqarashning sobit tarafdori bo‘lgan holda, shu bilan birga, Sovet hokimiyati o‘rnatilgandan so‘ng, din masalalariga jiddiy qaragan ko‘pchilik rahbarlardan farqli o‘laroq, islom dinining insoniyat tarixiga ta’siri haqida doimo alohida tushunchaga ega edi. Turkiston Respublikasi MIQ raisi sifatida ishlagan yillari (1921 yil may – 1922 yil iyun) davomida u yangi hukumat va dinning o‘zaro munosabatlarida oqilona murosaga erishish uchun katta ishlarni amalga oshirdi. Turkiston Respublikasining barcha tashkilotlarida dam olish kunini yakshanbadan juma kuniga ko‘chirish to‘g‘risidagi farmonni imzolaganining o‘ziyoq uning fuqarolik jasorati va uzoqni ko‘ra bilishidan dalolat beruvchi choradir.

Bu haqda mashhur qozoq olimi R.Berdiboev shunday deydi: “...Nazir To‘raqulovning aql-zakovati, yuksak fuqaroligi “Din xalqning afyunidir”ni yod olgan mahalliy shahzodalarnikidan ancha balanddir, xalqni ozodlikdan, iymondan, or-nomusdan mahrum qilish uchun orqaga egilgan har qanday dushmandan ham battar...[7, 28].

Yigirmanchi yillar boshida Nazir To‘raqulov Qurbon hayitning uch kunini - musulmonlarning hurmatli bayramini dam olish kuni deb e’lon qilgan edi. Bu uning ruhiy yuksakligini yana bir bor ko‘rsatadi... Nazir o‘zining «Sharqda dinga qarshi tashviqot masalalari to‘g‘risida» («Kommunistik revolyusiya» jurnali, 1925 yil, 20-son) maqolasida din asoslarini kam biladigan faollarni tanqid qiladi. Jumladan, E.Fyodorovning “O‘rta Osiyoning diniy

yo‘nalishi bo‘yicha” asarini misol tariqasida keltirsak, havodan olingan, yuzaki o‘rganilgan, muammolar mohiyatini ochib bermagan juda ko‘p xulosalar mavjud bo‘lsa, u islom tarixini o‘rganmay turib, hamma narsani biladigan mutaxassis havosi bilan ko‘ksini ura boshlaganlarni masxara qiladi. O‘sha maqolada esa uning: “...Sharqning qoloq mamlakatlarida ilg‘or fikrli mullalar bu mamlakatlar taraqqiyotida ijobiy, hatto ba’zan inqilobiy rol o‘ynashi o‘z-o‘zidan ma’lum”[7, 36].

NATIJALAR. Nazir To‘raqulov pedagog va publitsist sifatida Turkistondagi milliy-til qurilishi taqdiridan xavotir olmay qolmasdi. U mahalliy millat tiliga davlat maqomi berilishi, ish yuritishning mahalliy aholi tiliga o‘tkazilishi, milliy maktablar, kitob ishlab chiqarish va ommaviy axborot vositalarining ko‘payishiga ishtiyoq bilan yondashdi. Yangi turkiy alifbo bo‘yicha komissiya raisi sifatida u arab alifbosidan lotin alifbosiga o‘tish zarurligini faol asoslab berdi. Bu boradagi prinsiplarini himoya qilar ekan, u A. Baytursinov, turkolog olimlar Chobanzoda va Agamali o‘g‘li bilan qizg‘in munozaralarga kirishdi. Shu bilan birga, bu muammoni ma’muriy-buyruqbozlik yo‘li bilan hal qilishni talab qilmadi.

Lotinlashtirish barcha turkiy elatlarga, ularning milliy tuyg‘ulariga, yozma madaniyatiga ta’sir qilishini bilgan holda, tayyorgarlik davrining asosiy vazifasi tashviqot sabablariga maksimal darajada e’tibor berish, lotinlashtirishni targ‘ib qiluvchi mahalliy tashkilotlarni kuchaytirish, bir tomondan, yangi turkiy alifboga o‘tishning ilmiy asoslarini ta’minlash, ikkinchidan.

1926 yil mart oyida Bokuda bo‘lib o‘tgan I Butunittifoq turkologik qurultoyida Nazir Turaqulov shunday ta’kidlagan edi: “...Avvalo shuni ta’kidlamoqchimanki, Turkologik qurultoy bu borada butun turk dunyosi uchun nihoyatda ilg‘or inqilobiy haqiqat edi. Bu qurultoyda birorta ham eski arab harfini yoqlab ovoz berilmagani va agar ma’ruzachilar bu masaladan indamay qochsalar, buni eski arab harfi, degan ma’noda tushunish kerak edi. Eski arabcha harf tarix tomonidan qoralanadi va bir marta va butunlay rad etiladi.

Keyin men ushbu masalaning hozirgi holatiga o‘tmoqchiman. Sahnada faqat ikkita alifbo raqobatlashmoqda: isloh qilingan yangi arab alifbosi va lotin alifbosi. Amalga oshirilgan islohotning, to‘g‘rirog‘i, arab alifbosida amalga oshirilgan jarrohlik operatsiyasining mohiyati shundan iboratki, turkiy fonemalarda etishmayotgan belgilar sun’iy ravishda yuqori va pastki belgilar qo‘shib to‘ldiriladi, lekin bu islohot bundan oldin ham bo‘lgan edi. Bu turkiy respublika va viloyatlarning barchasida mohiyatan bir nechta grafika, bir nechta alifbo va bir nechta yozuv tizimi mavjud. Tatar Respublikasida alifbo yoki grafikning bir tizimini, Qozog‘iston Respublikasida boshqasini, Turkmaniston Respublikasida uchinchisini va hokazolarni amalga oshirishga harakat qilmoqdalar. Qozonda, mendan oldingi ma’ruzachi batafsil aytib berganidek, ular “Bash-harf” deb ataladigan tizimga, boshlang‘ich shakldagi harflar tizimiga e’tibor qaratishga harakat qilmoqdalar. Aytish kerakki, Tatar Respublikasi hukumati qarori bilan tuzilgan tizim haqiqatda mag‘lub bo‘ldi”[8]

Sovet Sharqi xalqlarining yozma tilini yangilash masalalari ustida amalda ishlagan N. To‘raqulov 1928 yil yanvardagi “Yangi vazifalar” maxsus maqolasida alohida qayd etadi.

“...Shu bilan birga yangi turkiy alifboni joriy etishga Sovet Sharqining keng ommasi va taraqqiyparvar jamoatchiligining munosabati kabi muhim masalani e’tibordan chetda qoldirib bo‘lmaydi”[5, 136-141].

Shuni ta’kidlash kerakki, Birinchi Butunittifoq turkiy qurultoyidan boshlab Qozon arabchilari va ularning chet eldagi “do‘stlari” tomonidan ko‘tarilgan hayqiriq (Turkiyadagi tatar oq muhojiratining nutqi) endi tindi. Lotinlashtirish muxoliflari to‘satdan shubha va xavotirga tushib qolgani uchun emas, balki yozma islohotlarning zarurligi va o‘z vaqtida ekanligiga o‘zlari ham ishonch hosil qilganliklari uchun emas, balki jim bo‘lishdi. Arzimaydi. Ko‘rlik va o‘jarlik ularning eng kam fazilatlari tuzilgan va tashkil qiladi. Ular shunchaki jim bo‘lib qoldilar, chunki ularning ommaning aqidaparastligi, “islom madaniyati va Qur’on alifbosining tarixiy ildizlari” haqidagi barcha bema’ni bahslari va bashoratlari ommaga nisbatan blef va to‘liq tuhmat bo‘lib chiqdi.

Arabistlarning fikricha, islohotga birinchi urinishdayoq g‘azab bilan hujum qilib, hammani va hamma narsani parchalab tashlashi kerak bo‘lgan Sovet Sharqining ommasi Qozon “payg‘ambarlari”ning faryodlariga kar bo‘lib chiqdi. Osmon tushmadi, er ochilmadi, yangi turkiy alifbo tobora ortib borayotgan sur’atlar bilan amalga oshirilmoqda. To‘liq “ruhiy milliy” alifbo barcha kerakli “tarixiy ildizlarga” ega bo‘lgan alifbo Qur’on emas, balki yangi turkiy (lotinlashtirish asosida) alifbosi bo‘lib chiqdi va butunlay zamonaviy, madaniy va texnik asoslarda yangi yozma tilni yaratish imkonini beradi. G‘arbning SHarq xalqlariga bilim va texnologiyasi - bu Sovet Sharqi zamonaviy jamoatchiligining shiori, bizning fikrimizni eski yozma tilni tubdan buzish zarurligiga yo‘naltirgan o‘zadir. Bilim va texnologiyaga chanqoq omma tomonidan seziladi. Masalan, sharqona XX asr madaniyatiga qo‘shilish imkoniyatini beruvchi rus tilini o‘rganish milliy respublika va viloyatlarda hamma joyda davrning eng dolzarb talablaridan biri sifatida ilgari surilayotgani xarakterlidir.

Qanchadan beri boshqacha munosabat mavjud edi, qancha vaqt oldin faqat imtiyozli va xalqning zolim elitasi tomonidan nafratlangan rus tilini o‘rganish quyi tabaqalar tomonidan “o‘zinikidan ketish”, “xiyonat” deb talqin qilingan? Qadimgi rus davlatchiligi, er egalari va kapitalistlarning eski rus madaniyati zulm va ekspluatatsiya, zo‘ravonlik va zulmni olib kelgani va Sharq xalqlari orasida juda mashhur bo‘lganligi aniq. Ayni paytda, hozir tashqaridan hech qanday majburlovsiz rus tilini o‘rganishga ishtiyoq omma orasida kuchayib bormoqda, chunki bu tilni o‘rgangan sharq odamiga zamonaviy madaniyatga, zamonaviy jamoatchilikka qo‘shilish imkoniyatini beradi.

...Ruscha hamma narsa bilan bog‘liq bo‘lgan xurofotlar (til o‘rganish, “ruscha” kiyim kiyish va h.k.) endi tarixdan oldingi hodisaga aylanib bormoqda.

...Ittifoqimiz madaniyati va iqtisodiyotining umumiy yuksalishi bilan unda yashovchi barcha xalqlar o‘rtasidagi aloqalar, mehnat hamkorligi mustahkamlanmoqda. Bu holat SSSR turk-tatarlariga nisbatan ham to‘g‘ri keladi, ular o‘rtasidagi madaniy hamkorlik har tomonlama mamnuniyat bilan qabul qilinishi va to‘xtatilmasligi kerak. SSSR turk-tatarlari o‘rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqa (biz bir-biri bilan hududiy yaqinlik va umumiy bozorlar tufayli

bog‘langanlar haqida gapiramiz; masalan, tatarlar va boshqirdlar, o‘zbeklar, qozoqlar va qirg‘izlar va boshqalar). Bizdan “Yagona turk tili” yordamidan, dialektlari (tili) asosida qolib, bir-birlari bilan muloqot qilish imkonini beradigan shunday moslashuvchan yozuv tizimini yaratishni talab qilmoqda. Ayni paytda, afsuski, bu masala haligacha bizning yangi yozuvimiz tomonidan hal qilinmagan. Turkiy-tatarlarning yangi turkiy alifbolari haligacha bu hayotiy muammoga qoniqarli echim beradigan ilmiy jihatdan ishlab chiqilgan asosda o‘zaro kelishib olinmagan. To‘g‘ri, 1927 yil iyul oyida Bokuda bo‘lib o‘tgan “Yangi turkiy alifbo” Butunittifoq Markaziy Qo‘mitasining birinchi plenumi ana shu alifbolarni birlashtirish belgisi ostida bo‘lib o‘tdi. Lekin, aslida, bu birlashishni mazmunli birlashtirishdan ko‘ra ko‘proq grafik, texnik birlashma sifatida e’tirof etish kerak”[9, 246-256].

Mazkur davrda sotsial hayotdagi o‘zgarishlar bevosita tilning sohalariga, xususan, terminologiya sohasiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatdi. Maktab va maorif sohasidagi yangicha islohotlar, xorijiy mamlakatlar bilan savdo aloqalarining rivojlanishi, fan va sanoat sohalaridagi ijobiy siljishlar o‘zbek tili lug‘at fondida yangi so‘z va terminlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. SHuningdek, bu davrda fan asoslarini, xususan, iqtisod va siyosatdagi yangiliklar bilan tanishishda rus tilining etakchi o‘rin tutishi shu tildagi terminlarning tarjimasini lug‘atlar shaklida berish ehtiyojini keltirib chiqardi. Shunga binoan, ijtimoiy-siyosiy terminlarning maxsus ikki tilli tarjima lug‘atlarini yaratish yo‘lidagi leksikografik ishlar amalga oshirila boshlandi va N. To‘raqulovning “Rus-o‘zbek tilining siyosiy va iqtisodiy lug‘atchasi”[10, 87] bu yo‘nalishdagi dastlabki ish ekanligi bilan xarakterlidir.

Nazir To‘raqulov SSSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi huzuridagi Tsentroizdat boshqaruvi raisi sifatidagi faoliyatining yangi Sovet davlatida milliy madaniyatlar rivoji uchun ahamiyatini juda yaxshi tushundi. 1928 yil iyun oyida Tsentroizdatning besh yilligiga bag‘ishlangan yubiley yig‘ilishida uning doimiy rahbari g‘ursiz emas, deb ta’kidladi: “... Tsentroizdat Ittifoqning ko‘p millionli xalqlarini Sovet madaniyati bilan tanishtirish uchun asos yaratdi va o‘zining qisqa muddat ichida boshqa mamlakatlarga to‘liq tanish bo‘lgan kitob ishlab chiqarish bazasini yaratdi. Besh yil davomida u 50 dan ortiq millatlar tillarida o‘quv, ilmiy-ommabop, ijtimoiy-siyosiy, badiiy, qishloq xo‘jaligi va boshqa adabiyotlarni 59.959.713 nusxada nashr etdi. Tsentroizdat nodavriy matbuotni yaratish, mustahkamlash va rivojlantirish bilan bir qatorda milliy davriy nashrlarni yaratish, takomillashtirish va tarqatish masalalariga ham jiddiy e’tibor beradi. Ayni paytda uning 12 tilda 21 ta davriy nashriyot nashr etayotganini aytish kifoya[11, 349-370].

U Ittifoq xalqlari uchun maxsus ta’lim bazasini yaratishda - milliy tillarda juda ko‘p ko‘rgazmali qurollar ishlab chiqarishda, ya’ni qoloq ommani madaniyat bilan tanishtirishning eng jonli va to‘g‘ridan-to‘g‘ri yo‘li sifatida ahamiyati ayniqsa katta bo‘lgan barcha materiallar. Tsentroizdatning butun kitob ishlab chiqarishining eng katta qismini o‘quv adabiyotlari egallagan bo‘lib, bu sohada millatlar uchun ko‘plab chor darsliklari etarli emasligi sababli Ittifoqning turli xalqlari uchun maxsus adabiyotlar yaratish ma’nosida yangi yo‘l ochishga to‘g‘ri keldi. Tsentroizdat yangi turkiy (lotinlashtirilgan) alifboni keng ommaga tanishtirishda

ham katta rol o‘ynadi. U turkiy-tatar tillarida lotin asosidagi asarlar, darsliklar va boshqa adabiyotlarni nashr etish, shuningdek, Tsentroizdat tomonidan nashr etilayotgan tatar gazeta va jurnallarini lotinlashtirish sohasida ko‘p ishlarni amalga oshirdi.

Nazir To‘raqulovning qisqa, ammo voqea-hodisalarga boy hayotiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, uning yoshligidayoq siyosiy etakchi, atoqli olim va publitsist, iste’dodli diplomat kabi fazilatlar paydo bo‘lganini tan olish kerak. Uning notinch inqilob davrida kechgan yoshligi oson va bulutsiz kechmadi. Hozirgi tarixiy sharoitda yigitdan mardlik va vazminlik, halollik va odoblilik, tamoyillarga mafkuraviy sodiqlik va diniy bag‘rikenglik, hatto fidoyilikka tayyor bo‘lish talab qilindi. Bu fazilatlar ota xonadonidagi munosib tarbiya, Qo‘qonda va Moskvadagi savdo institutida o‘qiganidan kelib chiqqan. O‘zining ongli hayotining boshida, bo‘lajak diplomat yo‘lida o‘z ishiga fidoyi, el-yurt manfaati yo‘lida xizmat qilishga tayyor insonlarni uchratdi. Birinchi jahon urushi va fuqarolar urushining og‘ir yillarida, Turkistonda sovet hokimiyatining shakllanishi davrida to‘plangan siyosiy kurash tajribasi – bularning barchasi, albatta, taqdir uni yuqori davlat lavozimlariga, so‘ngra diplomatik yo‘lga ko‘targanida keyingi hayoti va kelajakdagi buyuk ishlari uchun bebaho yuk bo‘ldi.

XULOSA. Xulosa qilib aytish mumkinki, Nazir Tyuryaqulovning qisqa, ammo voqea-hodisalarga boy hayot yo‘liga nazar tashlaydigan bo‘lsak, uning yoshlik chog‘laridayoq siyosiy yetakchi, atoqli olim va publitsist, iste’dodli diplomat sifatida shakllanganligini e’tirof etish kerak. Uning notinch inqilob davrida kechgan yoshligi oson va bulutsiz o'tmadi. Hozirgi tarixiy sharoitda yigitdan mardlik va vazminlik, halollik va odoblilik, tamoyillarga mafkuraviy sodiqlik va diniy bag‘rikenglik, hatto fidoyilikka tayyor bo‘lish talab qilindi. Bu fazilatlar ota xonadonidagi munosib tarbiya, Qo‘qonda va Moskvadagi savdo institutida o‘qiganidan kelib chiqqan. U umrining boshida, bo‘lajak diplomat yo‘lida o‘z ishiga fidoyi, yurt va xalq manfaatlariga xizmat qilishga tayyor insonlarni uchratdi. Birinchi jahon urushi va fuqarolar urushining og‘ir yillarida, shuningdek, Turkistonda Sovet hokimiyatining shakllanishi davrida to‘plangan siyosiy kurash tajribasi – bularning barchasi, albatta, keyingi hayot va kelajakdagi buyuk ishlar uchun bebaho yuk bo‘ldi. taqdir uni yuqori davlat mansablariga, keyin esa diplomatik yo‘lga ko‘tardi.

Shuningdek, Nazir To‘raqulovning Yaqin Sharqdagi kelajakdagi muvaffaqiyatli va samarali diplomatik faoliyati uning Markaziy Osiyoda ham, Moskvada ham avvalgi barcha faoliyatiga asoslanadi. O‘zbek xalqining ajoyib farzandi o‘zining serqirra ijodida chuqur bilim va dunyoqarashlar kengligi bilan qurollangan chinakam marifatparvar ekanligini isbotladi. Hayot qiyinchiliklari uni o‘z qobiliyatiga ishonch bag‘ishladi, qalbida mas’uliyat tuyg‘usini barcha ko‘rinishlarida jasorat uyg‘otdi hamda Vatan manfaatlariga xizmat qilishga tayyorligini singdirdi. Nazir To‘raqulov qisqa davrdagi sermahsul mehnat va ijodiy faoliyati o‘z tadqiqotchilarini kutib turibdi. Ayniqsa, davlat boshqaruvidagi ishtiroki, publitsistik merosi alohida tadqiqot uchun mavzu bo‘la oladi.

FOYDNILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Dervish. Ferganskaya problema // «Voennaya misl». Kniga. – № 2. – Tashkent, 1921. – S. 108-118.

2. Safarov G.I. Kolonialnaya revolyusiya / Opit Turkestana. – Moskva, 1921. – 184 s.

3. Ocherki xozyaystvennoy jizni Turkrespubliki. – Tashkent, 1921.

4. Rajabov Q. Farg‘ona masalasi: muammoga yangicha nigoh (TKP VI s’ezdi materiallari asosida) // FarDU. Ilmiy xabarlar. 2005, № 2. – B.42-46.

5. Тюрякулов Н. Собрание сочинений в двух томах. Т.2. Статьи, доклады, приложение (отчёты, письма, дневники) (Рус ва қозоқ тилларида). – Алматы: Алаш, 2004. – С. 190-193, 213-215, 219-220, 302-310.

6. Мансуров Т. Полпред Назир Тюрякулов. – Москва: “Молодая гвардия”, 2022. – С. 26-27.

7. Мансуров Т. Познание личности. Полпред СССР Назир Тюрякулов. Тұлғаны тану. – Москва: “Молодая гвардия”, 2004. – С.28.

8. Тюрякулов Н. Собрание сочинений в двух томах. Т.2. Статьи, доклады, приложение (отчёты, письма, дневники) (Рус ва қозоқ тилларида). – Алматы: Алаш, 2004. – С. 190-193, 213-215, 219-220, 302-310. Святослав Рыбас. Таир Мансуров. – Москва: “Молодая гвардия”, 2021. – С. 349-370.

9. Normamatov S. Jadid adiblarining o‘zbek lug‘atchiligi an’analari rivojidagi o‘rni // Scientific-methodological electronic journal, O‘zbekistonda xorijiy tillar, 2020, № 3 (32), 246-256.

10. To‘raqulov N. Rus-o‘zbek tilining siyosiy va iqtisodiy lug‘atchasi. – Toshkent: Turkiston jumhuriyatining davlat nashriyoti, 1922. – 87 b.

11. Святослав Рыбас. Таир Мансуров. – Москва: “Молодая гвардия”, 2021. – С. 349-370.

12. Rajabov Q. O‘zbekiston XX asrda. Birinchi jild (1900-1939). – Toshkent: “Fan”, 2024. – B.752.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

O‘ZBEKISTON SSR MAKTABLARIDA TARIX TA’LIM TIZIMIDAGI O‘ZGARISHLAR: UNING JAMIYATSHUNOSLIK FANI DOIRASIDA O‘QITILISHI (1925−1934) YILLAR

Qodirova Ra’no Mamirjonovna
Farg’ona davlat universiteti
Jahon tarixi kafedrasi tayanch doktoranti
Ranoimron16@gmail.com +998905637078
ORCID ID-0000-0003-4572-2528

Annotatsiya: Mazkur maqola 1930-yillarning ikkinchi yarmida O‘zbekiston SSR maktablarida tarix fanini o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilishga bag‘ishlangan. O‘tgan asrning 20-30-yillarida sovet davlatida ta’lim tizimida, xususan tarix o‘qitish sohasida mafkuraviy g‘oyalarni maorif soxasida qo‘llash g‘oyasi ustuvor bo‘lgan. Xuddi shu yillarda maktab tarix ta’lim tizimini tubdan o‘zgartirish, uning yangi maqsadli tizimini ishlab chiqish zarur edi..

Kalit so‘zlar: O‘zSSR XKS, DYoM, dehqon yoshlari maktablari, Akmal Ikromov, maorif xalq komissarligi, N.E.Bauman, RSFSR maorif xalq komissarligi, A.I.Gukovskiy, O.V.Traxtenberg,N.M.Nikolskiy

ИЗМЕНЕНИЯ В СИСТЕМЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ШКОЛАХ УЗБЕКСКОЙ ССР: ЕЕ ПРЕПОДАВАНИЕ В РАМКАХ ОБЩЕСТВОВЕДЕНИЯ(1925 −1934 гг.)

Аннотация: Данная статья посвящена анализу особенностей преподавания истории в школах Узбекской ССР во второй половине 1930-х годов. В 20-е и 30-е годы прошлого века идея использования идеологических идей в сфере образования была приоритетной в системе образования Советского государства, особенно в области преподавания истории. В эти же годы пришлось коренным образом изменить систему исторического образования школы, разработать ее новую целевую систему.

Ключевые слова: Наркомпрос УзССР, ШКМ, школы крестьянской молодежи, Акмаль Икрамов, Н.Е. Бауман, Наркомпрос РСФСР, А.И.Гуковский, О.В.Трахтенберг,Н.М.Николский

CHANGES IN THE SYSTEM OF HISTORICAL EDUCATION IN SCHOOLS OF THE UZBEK SSR: ITS TEACHING WITHIN THE FRAMEWORK OF SOCIAL SCIENCE (1925 − 1934)

Abstract: This article is devoted to the analysis of the peculiarities of teaching history in schools of the Uzbek SSR in the second half of the 1930s. In the 20s and 30s of the last century, the idea of using ideological ideas in the field of education was a priority in the education system of the Soviet state, especially in the field of teaching history. During these years, it was necessary to radically change the system of historical education in schools, to develop its new target system.

Keywords: Commissariat of Education of the Uzbek SSR, SPY, schools of peasant youth, Akmal Ikramov, N.E. Bauman, Commissariat of Education of the RSFSR, A.I.Gukovskiy, O.V.Traxtenberg,N.M.Nikolskiy

KIRISH.

Mamlakatimizda umumta’lim maktablarini, xususan, tarix ta’lim tizimini shakllantirish bo‘yicha mavjud tajribaga to‘xtalib o‘tish dolzarb muammodir. Biz maorif sohasida sovet Rossiyasi tomonidan yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklardan xulosa chiqarib, kelajakda bu kamchiliklarni bartaraf qilishimiz darkor.

Ayni paytda tarix fanida qarama-qarshiliklarga to‘la bo‘lgan 1920-30 yillarda respublikamizda xalq ta’limi tizimini shakllantirish va rivojlantirish jarayonlari, o’sha murakkab davrda milliy ta’lim tizimidagi islohotlarni har tomonlama tahlil etish zarur.

Zero aynan shu davrda totalitar g’oya va keskin sinfiy nuqtai nazarga asoslangan ta’limning sovet modeliga asos solindi. Bu muhim ahamiyat kasb etuvchi mavzuni o’rganish O’zbekiston tarixi fanidagi o’ziga hos bo’shliqni to’ldirishga yordam beradi. Yangi O’zbekistonda zamonaviy ta’lim tizimini yaratish borasidagi sa’y-harakatlarda milliy maorif tizimi tarixini o’rganish va tadqiq etish muhim ahamiyatga molik masala hisoblanadi.

ADABIYOTLARNING TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Mazkur ishdagi asosiy adabiyotlarni ikki guruhga bo‘lish mumkin. Birinchisi sovet davrida yaratilgan adabiyotlar va ikkinchisi arxiv materiallari. Sovet davrida yozilgan adabiyotlardan A.Murodxo‘jaev tahriri ostida nashr qilingan Ўзбекистон ССРда халқ маорифи (1924-1945);

Akmal Ikromovning “Уч жилдлик танланган асарлар . I жилд.” Мактаб қурилиши масалалари: 1928 йил 4 майда Ўзбекистон КП (б) МК тарғибот бўлимида халқ маорифига бағишланган йиғилишдаги нутқи; O‘zSSR MXK maktablar boshqarmasi tahriri ostida nashr qilingan “Бошланғич мактаб программалари”, “ История образования в архивных источниках (По материалам ЦГА РУз). Сборник документов”; “Народное образование в СССР. Сборник документов. 1917-1973 гг”; kabi adabiyotlardan foydalanildi.

Biz tadqiq qilgan mavzuga oid asosiy manba bu arxiv materiallari hisoblanadi. Ishda asosan O‘zbekiston Milliy arxivi, Samarqand viloyat davlat arxivi, Farg‘ona viloyat davlat arxivi, Andijon viloyat davlat arxivi, O‘zbekiston Respublikasi Prexidenti administratsiyasi

arxivi Farg‘ona filialidan olingan va ilk bor ilmiy muomilaga kiritilayotgan hujjatlarga tayanib ko‘plab yangi ma‘lumotlar keltirilgan.

Mazkur mavzuda o‘rganilayotgan ilmiy maqolada ma’lumotlarni tizimlashtirish, muammolarni kompleks umumlashtirish, tahlil va davrlashtirish, tarixiylik, xolislik tamoyillari kabilar, shuningdek, solishtirma va kompleks tahlil, davrlashtirish kabi usullardan ham keng foydalanilgan.

NATIJALAR

O‘zbekiston SSR tashkil topgandan so‘ng respublikada sovet maktablari shoxobchasi tez sur’atlar bilan o‘sa boshladi. Maorif tizimining rivojlanishi respublikada va butun mamlakatda kechayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq edi. Jumladan, 1925-yilda mamlakatda boshlangan sanoatlashtirish siyosati, 1927-yilda esa qishloq xo‘jaligini jamoalashtirish vazifasining kun tartibiga qo‘yilishi maorifni rivojlantirish borasida yangi vazifalarni o‘rtaga qo‘ydi, yangi sharoitlarni yuzaga keltirdi. Sanoat va qishloq xo‘jaligini rivojlantirish zarurati chuqur umumta’lim bilimlar va amaliy ko‘nikmalarga ega ishchi va muxandis-texnik kadrlar hamda agrar soha mutaxassislarini tayyorlashni taqozo etdi. Buning uchun maktab ta’limi sifatini oshirish talab qilinardi. O‘z navbatida, respublikada yangi sanoat korxonalari, kolxoz va sovxozlarning barpo etilishi va rivojlanib borishi ularning maktablarga homiylik qilish imkoniyatlarini kengaytirdi.

1929-1933 yillarda olib borilgan “Jamoalashtirish” siyosati maktab dasturlarida ham aks etdi. Maktablarda jamiyatshunoslik darsi dastlabki o‘quv yillarida asosan qishloq va shahar o‘rtasidagi munosabatlarni bog‘lashga urg‘u bergan. Bundan tashqari kooperatsiyalar sotsializmga eltuvchi yo‘l sifatida uqtiriligan. 4-o‘quv yiliga kelganda esa Oktabr to‘ntarilishi sovet hokimiyatining tashkil topishi,partiya tarixi haqida mashg‘ulotlar o‘tilgan[3: 2-5 v].

Qishloq sovetlari va asta-sekinlik bilan oyoqqa tura boshlagan kolxozlar yangi maktablar qurilishiga, ularni ta’mirlash va jihozlar bilan ta’minlash ishlariga homiylik qilishga jalb etildi. Masalan, 1930/1931-o‘quv yilida Buxoro okrugi Qorako‘l tumanidagi Qoraun qishloq soveti o‘z hududidagi maktablarni ta’mirlab, mahalliy duradgor ustalar yordamida ularga 36 dona parta, ko‘p sinf doskalari, shkaf va taburetkalar tayyorlab berdi[11; C.42.].

Bu davrda O‘zbekiston hukumati boshlang‘ich maktablar shoxobchasini rivojlantirish bilan bir qatorda, respublikada yetti yillik politexnik ta’limni joriy etishga ham e’tibor qaratdi. O‘zSSR XKS tomonidan 1931-yil 1-dekabrda qabul qilingan “O‘zbekistonda boshlang‘ich ta’lim sistemasi to‘g‘risida”gi qarorida boshlang‘ich maktab bilan o‘rta maktab o‘rtasidagi nomuvofiqlikni bartaraf etish vazifasi qo‘yildi. Qat’iy to‘rt yillik ta’limga o‘tish boshlang‘ich maktab ishidagi ana shu jiddiy yetishmovchilikni bartaraf qildi va yetti yillik politexnik ta’limni joriy etish uchun shart-sharoit yaratdi. Shu vaqtdan boshlab yetti yillik maktablar va o‘rta maktablar faqat katta shaharlarda emas, balki rayon markazlarida, kolxoz va sovxozlarning markaziy qo‘rg‘onlarida ham tashkil etila boshlandi.

1928/1929-o‘quv yilidan e’tiboran O‘zbekiston SSR maktablari RSFSR maorif xalq komissarligi tomonidan tuzilgan barqaror dasturlar bo‘yicha ishlay boshladilar. Lekin maorif

tashkilotlariga bu dasturlarni ma’lum darajada respublika sharoitiga moslashtirish huquqi berilgan edi.

Shunday qilib, 30-yillarning boshlariga qadar O‘zbekistonda maktablar tarmog‘i va o‘quvchilar kontingenti o‘sdi, o‘quv-tarbiya ishining mazmuni o‘zgardi. Politexnik ta’limni joriy etishda, ta’limni ishlab chiqarish bilan, korxonalar va kolxoz-sovxozlar faoliyati bilan bog‘lashda, shuningdek, o‘quvchilar bilan olib borilgan sinfdan tashqari ishlarda muayyan muvaffaqiyatlarga erishildi.

Lekin, maktablar faoliyatida jiddiy nuqsonlar mavjud bo‘lgan. Ular orasida eng asosiy kamchilik shundan iborat ediki, maktablar o‘quvchilarni institut va texnikumlarga kirishga tayyorlashdek vazifani uddalay olmadi. Bunga sabab shuki, kompleks dasturlar amal qilayotganligi bois maktablar o‘z bitiruvchilarga alohida fanlar bo‘yicha yetarli hajmda umumiy ma’lumot bera olmadi. Mamlakatda ziyoli kadrlar, xususan, texnik intelligentsiyani shakllantirish muhim ahamiyat kasb etgan sharoitda bu kamchilikni bartaraf etish zarur edi.

Maktab o‘quvchilariga chuqur bilimlar berishning muhim sharti – bu fanlar bo‘yicha mukammal darsliklar yaratish bo‘lgan. VKP (b) Markaziy Komitetining “Boshlang‘ich va o‘rta maktablar uchun darsliklar to‘g‘risida”gi 1933-yil 12-fevral qarori maktablar faoliyatini yaxshilash uchun katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Qarorda Maorif xalq komissarligining barqaror darsliklarni e’tirof etmaslik, darsliklar yaratish o‘rniga “darslik-jurnallar”, “ish kitoblari” deb atalgan adabiyotlar chiqarishga berilib ketganligi tanqid qilindi [12; C. 165].

NATIJALAR

Sovet maktablari shoxobchasining kengayishi va rivojlanib borishi maorif tizimi moddiy-texnika bazasining mustahkamlash bilan bog‘liq edi. XX asrning 20−30-yillarida maktablar uchun asosan davlat tomonidan musodara qilingan badavlat shaxslarning uylari ajratilar edi. Bundan tashqari, murakkab siyosiy va iqtisodiy sharoitga qaramay, yangi maktab binolari qurish ham yo‘lga qo‘yildi. Jumladan, 1917−1927-yillarda hozirgi O‘zbekiston hududida 292 ta boshlang‘ich hamda 19 ta yetti yillik va ikkinchi bosqich maktablar uchun binolar qurildi. Butunittifoq maktab ro‘yxati o‘tkazilgan vaqtda (1927-yil 15-dekabr) O‘zbekiston SSRda 1 825 ta maktab borligi qayd etildi[1;B.41]. O‘zbekistonda ta’lim sohasiga katta e’tibor berilganligini shundan ham bilsa bo‘ladiki, respublika budjetining 33 foizi maorif tizimiga sarflanayotgan edi [10;C. 329].

Ammo ko‘p maktablarda o‘qituvchilar va o‘quvchilar uchun qulay sharoitlar mavjud emas edi. Qishloq maktablari uchun odatda paxsa, guvalak yo xom g‘ishtdan qurilgan 1 ta yo 2 ta, ayrim hollarda esa 3 ta yo 4 ta xona (sinf) dan iborat binolar qurilardi. Aksariyat maktab binolari ko‘rimsiz bo‘lib, jihozlar yetishmasdi. O‘rta hisobda shahardagi boshlang‘ich maktablarga 55-60 nafar, qishloq maktablariga esa 30-40 nafar o‘quvchi to‘g‘ri kelardi. Qishloq maktablarida dastlab asosan, birinchi va ikkinchi sinflar bo‘lgan xolos, hatto uchinchi sinflar hali juda kam edi.

Buning ustiga, maorif xalq komissarligi tizimida 1926-yildan boshlab dehqon yoshlari maktablari (DYoM) paydo bo‘ldi. Ular qishloq joylarda noto‘liq o‘rta maktablar vazifasini

bajarishi kerak edi. Mazkur maktablarda umumta’lim fanlarni o‘qitishdan ko‘ra, o‘quvchilarni qishloq xo‘jaligida agrotexnika usullarining qo‘llanilishi bilan tanishtirib borishga asosiy e’tibor berildi. Farg‘ona viloyat davlat arxivining 31-fondida dehqon yoshlar maktablari uchun mo‘ljallangan va 1931-yilda tasdiqlangan dasturda biologiya va qishloq ho‘jaligi bilan bog‘liq fanlar ustivor mavqega ega. Ayni vaqtda unda jamiyatshunoslik va tarix fanlariga ham ma’lum miqdorda soatlar ajratilgan[5; 1-87 v].

DYoM qishloq yoshlarining agronomiya sohasidagi bilimlarini o‘sishida ijobiy rol o‘ynadi. Lekin bu maktablarda o‘quvchilarning fan asoslarini egallashlariga yetarli e’tibor berilmasdi, ularning bevosita ziroatchilik sohasida mehnat qilishlariga urg‘u berildi. Hatto, darslar ularning mehnat qilishlariga “xalaqit” bermasligi uchun, MXK o‘zining joylardagi maorif bo‘limlariga yuborgan maktubida kechki DYoMlarni tashkil etishni taklif etdi[4;19,23 v]. Bunday maktab o‘quvchilari kechqurunlari o‘qib, kunduzi “bemalol” dalada mehnat qilish imkoniyatiga ega bo‘lardilar.

Maorif tizimidagi yana bir kamchilik shundan iborat ediki, shaharlarda ham, qishloqlarda ham qizlarni maktabga jalb etish ko‘rsatkichlari o‘g‘il bolalarga nisbatan ancha past bo‘lgan. 1924/1925-o‘quv yilida maktablarda 34 735 nafar qiz o‘qigan; ular barcha o‘quvchilarning 26,1 foizini tashkil etgan[8; B-12].

Respublikada konfessional maktablar faoliyatiga ruxsat berilgan bo‘lsa-da, O‘zbekiston SSR MIQ va XKS maxsus komissiya tuzib, ularning faoliyatini qattiq nazorat ostiga oldi. Komissiyaga eski diniy maktablarni ochishga ruxsat berish va ularning faoliyatini to‘xtatish vakolati berildi. Komissiya ruxsatisiz bunday maktab ochgan shaxslar jinoiy javobgarlikka tortilishi belgilandi. Konfessional maktablarni davlat va jamoat tashkilotlari hisobidan mablag‘ bilan ta’minlash man etildi [11; C. 30].

Ammo “isloh qilingan” ayrim maktablarda sobiq jadidlar dars berganliklari sababli ularda mashg‘ulotlar yangi usul maktablari dasturi bo‘yicha olib borilgan. O‘zbekiston kompartiyasi (bolsheviklar) MK mas’ul kotibi Akmal Ikromov 1927-yil 4-iyunda Markaziy Komitetning VI plenumida qilgan ma’ruzasida shunday maktablar faoliyatini tahlil qilib, quyidagi dalillarni keltirgan edi. “Isloh qilingan” maktablar o‘quv rejasi uch yilga mo‘ljallangan bo‘lib, birinchi yilda alifbo, o‘qish va yozish, shuningdek, gigiyena va mamlakatshunoslik (vatanshunoslik) o‘rganilgan. Uchinchi o‘qish yilida esa geografiya, tarix va ilohiyot singari fanlar, ya’ni ma’ruzachining ta’biri bilan aytganda, “millatchilik bilan yo‘g‘rilgan jadid fanlari” o‘tilgan[11; C. 289-290].

Garchi 1927-yilga kelib kompleks dasturlar ma’lum darajada takomillashtirilgan bo‘lsa-da, ammo ularning metodologik va uslubiy kamchiliklari bartaraf etilmadi. Maorif xalq komissarligining yo‘l qo‘ygan xatolaridan yana biri shundan iborat ediki, boshlang‘ich maktablar, ishchi va dehqon yoshlar maktablari uchun mo‘ljallangan kompleks-loyihaviy dasturlarda umumta’lim fanlariga ajratilgan soatlar kamaytirilib, ijtimoiy-foydali mehnatga berilgan vaqt ko‘paytirildi[9; C. 239.].

E’tirof etish lozimki, 20-yillarda yaratilgan tarix va jamiyatshunoslik fanlariga oid dasturlar, ishchi kitob va darsliklar o‘zining g‘oyaviy-siyosiy mazmuni jihatdan inqilobdan avvalgi tarixiy adabiyotlarga nisbatan ancha oldinga qo‘yilgan qadam edi. Eng muhimi – o‘quvchilar darsda podsholar va sarkardalar tarixini emas, balki xalq ommasi tarixini o‘rgana boshladilar. Darslik va ishchi kitoblarning bezalishida ham ijobiy o‘zgarishar kuzatildi, ularga rasmlar ilova qilindi. Har bir paragrafning oxirida o‘quvchilarning mustaqil ishlashi uchun topshiriqlar berildi.

XX asr 20-yillarida maorif organlari ta’limni kundalik hayot bilan, mamlakatda kechayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan bog‘liq holda olib borishga, o‘qituvchilar va o‘quvchilarni jamiyat hayotiga, siyosiy bayramlarni o‘tkazishga jalb etishga katta e’tibor berdilar. Masalan, O‘zSSR MXKning 1926-yil 15-oktabrda okrug, shahar va rayon xalq maorifi bo‘limlariga yuborgan xatida Oktabr inqilobining 9 yilligi munosabati bilan o‘tkaziladigan tantanali yig‘ilishlarga barcha o‘qituvchi va o‘quvchilarni jalb qilish, maktablarni shiorlar va plakatlar bilan bezash, ushbu sanaga bag‘ishlangan ma’ruzalar o‘qish, she’rxonlik va xor havaskorligi chiqishlarini tashkil etishni taklif etdi[7; 28 V].

30-yillarning boshlarida maorif tizimida mavjud kamchiliklarni bartaraf etish dolzarb ahamiyat kasb etdi. VKP (b) Markaziy Qo‘mitasining 1931-yil 5-sentabrda qabul qilgan “Boshlang‘ich va o‘rta maktab to‘g‘risida”gi qarori va boshqa rasmiy hujjatlarda yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklar, jumladan, “erkin tarbiya nazariyasi”, bolalarning tashabbuskorligi va mustaqilligiga haddan tashqari ko‘p e’tibor berish, umumiy ta’limga yetarli baho bermaslik va o‘quv dasturlarning alohida fanlar bo‘yicha tuzilishini inkor etish, ijtimoiy foydali mehnatning ahamiyatiga haddan tashqari yuqori baho berish, sinf-dars tizimini yo‘q qilish va pedagogik jarayonda o‘qituvchining rolini pastga urish kabi illatlar keskin tanqid qilindi[2; 51-54 B].

20-yillarning ikkinchi yarmi – 30-yillarning boshlarida maorif xalq komissarligi maktablarda tarixni alohida o‘quv fani sifatida qayta tikladi, shunga mos ravishda yangi o‘quv reja va dasturlar tuzishga kirishildi. 1931-yildan kompleks-loyiha dasturlari alohida fan dasturlari bilan almashtirildi. Ammo o‘zgarishlar ishchi va dehqon yoshlar maktablarini qamrab olmadi: bu maktablarda o‘quvchilarda ishlab chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirish birinchi o‘rinda turardi, umumta’lim va ijtimoiy-siyosiy fanlarni o‘rganish esa hamon ikkinchi darajali vazifa bo‘lib qolaverdi[9; C. 249].

1933-yilning yozida RSFSR maorif xalq komissarligi tarix faniga oid yangi dasturlar va ularga mos ravishda yozilgan darslik kitoblarni tasdiqladi. Yangi dastur va darsliklarning negizini ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar to‘g‘risidagi markscha-lenincha ta’limot tashkil etardi. Mualliflar tarixiy materialni bayon etishda xronologik izchillikka rioya qilishga harakat qildilar. Ammo ular M.N.Pokrovskiy maktabiga xos bo‘lgan mavhum sotsiologizmdan butkul voz kecholmadilar. Natijada dastur va darsliklar yana grajdan tarixni emas, balki ijtimoiy hayot shakllarini yoritishga qaratildi[6; 128-V].

Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, maktablarda tarix alohida fan sifatida o‘tilmay, jamiyatshunoslik fani tarkibida o‘qitildi. Shuning uchun bu yillarda tarixga doir alohida darslik

va o‘quv qo‘llanmalar sanoqli bo‘lib, odatda tarixga oid materiallar jamiyatshunoslik darsligi ichida berilar edi. Bu davrda nashr etilgan tarix darsliklaridan A.I.Gukovskiy va O.V.Traxtenberg hamda N.M.Nikolskiy qalamiga mansub kitoblarni ko‘rsatib o‘tish mumkin.

Ikkinchi jahon urushiga qadar O‘zbekistonda o‘zbek, rus, uyg‘ur va mahalliy yahudiy tillarida jamiyatshunoslik fani bo‘yicha talay darslik va o‘quv qo‘llanmalar nashr etildi. Ularda tegishli mavzularga mos ravishda jahon va vatan tarixiga doir materiallar berib borildi. Albatta, mazkur darslik va o‘quv qo‘llanmalarning nashr etilishi 1925−1933-yillarda jamiyatshunoslik darslarini o‘quv-uslubiy ta’minoti jihatidan katta ahamiyatga ega edi.

XX asrning 30-yillarida O‘zbekiston SSRda tarix fani sohasida kuzatilgan pozitiv yangiliklardan biri shu bo‘ldiki, rus, o‘zbek va boshqa mahalliy tillarda jahon tarixi hamda SSSR, O‘rta Osiyo va O‘zbekiston tarixiga doir ilmiy va ilmiy-ommabop asarlar, risolalar nashr etila boshlandi. Garchi ular darslik yoki o‘quv qo‘llanma bo‘lmasa-da, ammo bunday adabiyotlarning nashr etilishi tarix o‘qituvchilari va o‘tmishni o‘rganayotgan o‘quvchilar uchun katta yordam bo‘lganligi shubhasizdir. Shunday kitob va risolalar qatoriga salib yurishlari tarixi, Germaniya, AQSh, Polsha, Eron, Xitoy, Hindiston, Turkiya kabi mamlakatlar tarixiga bag‘ishlangan asarlarni kiritish mumkin.

Ta’kidlab o‘tilganidek, maktablarda jahon tarixi bilan SSSR tarixi qisman jamiyatshunoslik doirasida o‘rganilgan. Lekin o‘sha davrda “SSSR tarixi” deganda asosan Rossiya tarixi tushunilgan. Maktablarda ittifoqdosh respublikalar, shu jumladan, O‘zbekiston tarixi o‘tilmasdi. Faqat ba’zi mavzularda ittifoqdosh respublikalar tarixi bilan bog‘liq ayrim epizodlar eslatib o‘tilardi. Bu davrda asosan Rossiya tarixiga doir kitoblar o‘zbek tiliga tarjima qilinib, nashr etilardi. S.Piontkovskiy va M.N.Pokrovskiylarning Rossiya tarixiga bag‘ishlangan asarlari shular jumlasidandir. Ushbu nashrlar o‘quv adabiyot sirasiga kirmasdi, ammo SSSR tarixi bo‘yicha darslik va o‘quv qo‘llanmalar taqchil bo‘lgan sharoitda ularning o‘zbek tilida nashr etilishi maktablar faoliyatida adabiyotga bo‘lgan ehtiyojini qisman bo‘lsa-da, qondirishga xizmat qildi.

XULOSA

Bu davrda kuzatilgan ijobiy tendensiyalardan biri shundan iborat ediki, o‘zbek va rus tillarida O‘rta Osiyo, shu jumladan O‘zbekiston tarixiga bag‘ishlangan kitob va risolalar nashr etila boshlandi. Bu kitob va risolalar partiyaviylik va sinfiylik tamoyillari asosida yozilgan bo‘lib, mualliflar 1917-yil Oktabr to‘ntarilishi, Turkiston Muxtoriyati, istiqlolchilik harakati (“bosmachilik harakati”), Buxoro “xalq inqilobi” kabi voqealarga o‘sha davrda hukmron bo‘lgan kommunistik mafkura nuqtai nazaridan baho beradilar. Ularda ilgari surilgan fikr va konsepsiyalar hozirgi tarix fani xulosalariga mutlaqo to‘g‘ri kelmaydi. Ammo bundan qat’i nazar, o‘sha yillarda jahon tarixi, SSSR tarixi va, xususan, O‘zbekiston tarixiga bag‘ishlangan kitob va risolalarning nashr etilishi ijobiy hodisa bo‘lib, ular ta’lim muassasalarida tarix fanini o‘qitishda, yoshlar va ziyolilarning ilmiy-tarixiy tafakkurini yuksaltirishda ma’lum rol o‘ynaganligini ta’kidlash joizdir.

Shu bilan birga, ko‘rib chiqilayotgan yillarda maktab ta’lim tizimida talay kamchiliklar mavjud edi. Eng asosiy kamchiliklardan biri pedagogik kadrlarning yetishmasligi, ularning tayyorgarlik darajasining pastligi edi. Bundan tashqari, maktab binolari yetishmasligi, jihozlar, darsliklar va o‘quv qo‘llanmalarning taqchilligini ko‘rsatib o‘tish mumkin. O‘qituvchilarning bilim darajasi yuqori bo‘lmagan. Xususan, boshlang‘ich ta’limning ko‘p o‘qituvchilari qisqa muddatli kurslarda tayyorlangan bo‘lib, yetarli bilim va malakaga ega emas edilar. Sinfda ikkinchi yilga qolib ketayotgan va maktabni tashlab ketgan o‘quvchilar ham oz emas edi. Ko‘p maktablar ta’limni politexnikalashtirish uchun kerakli jihozlar bilan ta’minlanmagan edi. O‘rta ta’lim muassasalari sonining ortib borishiga qaramay, ular sotsialistik qurilish talablariga javob beradigan malakali kadrlar tayyorlash imkoniyatiga ega emas edi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. 15 yil icida Ozbekistan xalq maarifi (1924-1939). – Taskent: OzSSR davlat oquv-pedagogik nashrijoti, 1939. –189 B.
2. Maarf və oqutuc//1931.№7-8.B.51-54
3. Andijon viloyat davlat arxivi (AVDA), R-129-fond. 1-ro‘yxat 207-ish, 2-5-varoq. “Сметы,программы и планы по учебе на 1929/1930 уч.год”
4. Farg‘ona viloyat davlat arxivi (FVDA), R-131-fond. 1-ro‘yxat 94-ish, 19,23-varoq. “Всем окружным отделам народного образования”
5. Farg‘ona viloyat davlat arxivi (FVDA), R-131-fond. 1-ro‘yxat 386-ish, 1-87-varoq.“Программа школ колхозной молодежи”
6. O‘zR PAA Farg‘ona viloyat bo‘limi,), R-1-fond. 1 a-ro‘yxat 490-ish, 128-varoq.“Методическое письмо для городской школ политграмотность, свидения о сети политшколы, списки руководительей школ”
7. Samarqand viloyat davlat arxivi (SVDA), R-152-fond. 1-ro‘yxat 85-ish, 1-28-varoq.“.Всем окружным отделам народного образования, Копия городским и районным отделениям народного образования. 15 октября 1926 г”.
8. Ўзбекистон ССРда халқ маорифи (1924-1945) / А.Муродхўжаев таҳрири остида. – Тошкент: Ўздавнашр, 1949. – 126 б.
9. Бущик Л.П. Очерк развития школьного исторического образования в СССР. – 540 С.
10. Икрамов А. Избранные сочинения в трех томах. Том I. – Ташкент: Узбекистан, 1972. – 532 С.
11. История образования в архивных источниках.– Ташкент: Янги нашр, 2015. Том II. 1917-1991 гг. – 504 с.
12. Народное образование в СССР. Сборник документов. 1917-1973 гг. – Москва: Педагогика, 1974. – 560 С.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

ALIMENT VA TA’MINOT: ULARNING O‘ZARO FARQLI JIXATLARI

Usmonova Mahliyo Sobirjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti huquq ta’lim kafedrasi
katta o‘qituvchisi, y.f.f.d. (PhD)
Tel: +998886309328, +998905309328
E-mail: *usmonovamahliyo540@gmail.com*

Annotatsiya. Mamlakatimizda so‘nggi yillarda oila huquqi fani doirasida oilaviy nizolarini hal etish bilan bog‘liq bir qator tadqiqot ishlari amalga oshirilganligi e’tiborga loyiq. Biroq har qanday sohada kamchilik bo‘lgani kabi, oila qonunchiligining alimentga oid institutini nazariy jixatdan tartibga solish alohida e’tibor talab etadi. Maqolada, aliment va ta’minot masalalari yuzasidan baxsli holatlar ochib berilgan. Muallifning ushbu sohaga oid shaxsiy pozitsiyasi bildirilgan.

Abstract. It is noteworthy that in recent years a number of studies have been conducted in our country in the field of family law related to the resolution of family disputes. However, like any problematic area, the theoretical regulation of the institution of alimony in family law requires special attention. The article reveals controversial situations related to issues of alimony and maintenance. The author's personal position on this issue is expressed.

Абстрактный. Примечательно, что в последние годы в нашей стране проводится ряд исследования в области семейного права, связанные с разрешением семейных споров. Однако, как и любая проблемная область, теоретическое регулирование института алиментов в семейном праве требует особого внимания. В статье раскрываются спорные ситуации, связанные с вопросами алиментов и содержания. Выражена личная позиция автора по данному вопросу.

Kalit so‘zlar: oila, oila huquqi, kelishuv, fuqarolik-huquqiy munosabat, aliment, ta’minot, majburiyat, qonun.

Keywords: family, family law, contract, civil legal relations, alimony, maintenance, obligation, law

Ключевые слова: семья, семейное право, договор, гражданские правоотношения, алименты, содержание, обязательство, закон

Kirish

O‘zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi O‘zbekiston Respublikasini ijtimoiy davlat deb e’lon qildi, uning siyosati inson va fuqaroning munosib hayoti va erkin

rivojlanishini ta’minlash uchun sharoit yaratishga qaratilgan. U O‘zbekistonning yangi siyosiy va iqtisodiy tizimini mustahkamladi. Konstitutsiyaning qabul qilinishi va ichki qonunchilikda xalqaro huquqning ustuvorligi e’lon qilinishi bilan O‘zbekiston hududida ilgari amalda bo‘lgan ko‘plab qonunlarni isloh qilish zarurati keskinlashdi. Islohot huquqning turli sohalariga, jumladan, oila huquqiga ham ta’sir ko’rsatdi. So‘nggi yillarda oila qonunchiligidagi eng muhim o‘zgarishlar oila a’zolari o‘rtasidagi aliment munosabatlarini tartibga solishga nisbatan yangi yondashuvlarni o‘z ichiga oladi.

Aliment majburiyatlari instituti oila huquqining eng muhim institutlaridan biridir. Zamonaviy sharoitda aliment to‘lash bo‘yicha huquqiy munosabatlar juda ziddiyatli xarakterga ega va shuning uchun davlat ahamiyatiga ,olik munosabatlar hisoblanadi. Oila huquqining ushbu sohasidagi huquqiy nizolar har doim to‘g‘ri yechimni topishi kerak, chunki eng kam ijtimoiy himoyalangan fuqarolarning hayotiy ehtiyojlari va farovonligini ta’minlash ko‘pincha bunga bog‘liq.

Metodologiya

Afsuski, sezilarli vaqt davomida mahalliy yuridik adabiyotlarda aliment majburiyatlaridan kelib chiqadigan huquqiy munosabatlarni o'rganishga etarlicha e'tibor berilmadi. Bu masalalarga bag‘ishlangan bir qancha qo‘llanmalar, kitoblar, maqolalar, asosan, sovet davrida, o‘tgan asrning 50-60-yillarida yozilgan.

Aliment to‘lash bilan yuzaga keluvchi huquqiy munosabatlar haqida gap ketar ekan, uning boshqa huquq tarmog‘i bilan bog‘liqligi borasida huquqshunos olimlar turlicha yondashishadi. Professor O.Oqyulov oila huquqi alohida huquq tarmog‘i sifatida tan olingan taqdirda ham, uni fuqarolik huquqi bilan genetik (irsiy) aloqasini inkor etish mumkin emasligini, aliment to‘lash bo‘yicha vujudga keladigan huquqiy munosabatlarni fuqarolik huquqiy majburiyatlar orqali vujudga keladigan mohiyatga ega ekanligini inkor etib bo‘lmaydi, deb ta’kidlasa; A.P. Sergeyeva, Yu.K. Tolstoy ham aliment to‘lash to‘g‘risidagi bitimga fuqarolik-huquqiy shartnoma sifatida baho berishadi. Professor F.Otaxo‘jayev va Sh.Yuldashevalar ushbu fikrni inkor etib, oilaviy-huquqiy munosabatlar o‘zining ba’zi bir belgilari bilan fuqarolik-huquqiy munosabatlarga o‘xshab ketishini, biroq bu o‘xshashlik faqat tashki ko‘rinishda ekanligini, mazmunan oilaviy va fuqarolik-huquqiy munosabatlar o‘rtasida muhim sifat va farqlar borligini, fuqarolik-huquqiy munosabatlarning asosini mulkiy munosabatlar tashkil etsa, oilaviy-huquqiy munosabatlarning asosini esa, aksincha, mulkiy bo‘lmagan nomulkiy shaxsiy munosabatlar tashkil etishini ta’kidlashgan. Shuningdek, ushbu olimlar oilaviy-huquqiy munosabatlarning o‘ziga xos jihati sifatida ushbu munosabatlarning muddatsiz va davomli ekanligini hamda bu turdagi oilaviy-huquqiy munosabatlar doirasida subyektiv huquq va majburiyatlar boshqa shaxslarga o‘tmasligini ham alohida ta’kidlaydilar. Masalan, agar ota-onalar yoki farzandlikka oluvchilar bolalar ustidan bo‘ladigan nazoratni bolalarni boquvchi boshqa xotinga topshirsalar, u holda bu boshqa shaxslarga ota-onalik huquqi o‘tkazilganligini anglatmaydi.

P.V.Krasheninnikova, B.Gongalo, L.Yu.Mixeyevalar aliment to‘lash haqidagi kelishuvni fuqarolik-huquqiy shartnoma sifatida e’tirof etib, bu kelishuvning quyidagi belgilarini sanab o‘tishadi:

- beg‘araz, ya’ni bir tomon boshqa tomonga biror bir narsani olmasdan berish majburiyatini oladi;

- bir tomonlama, ya’ni bir tomon javobgar, boshqa tomon esa uning bajarilishini talab qilishga haqli;

- konsensual, ya’ni qonun hujjatlarida belgilangan shaklda shartnoma bo‘yicha kelishuvga erishilgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi.

M.V.Anatolskoyning fikriga ko‘ra, aliment to‘lash to‘g‘risidagi bitim fuqarolik-huquqiy bitimning bir turi hisoblanadi.

Biroq bunday fikr bilan kelishib bo‘lmaydi deb inkor etadi Yu.F.Bespalov. Uning fikricha, o‘z tabiatiga ko‘ra aliment to‘lash bo‘yicha kelishuvlar fuqarolik-huquqiy shartnomadan keskin farq qiladi. Shartnoma qoidalari bo‘yicha ularni tuzish, o‘zgartirish, bekor qilish va haqiqiy emas deb topish tartibining o‘xshashligi ushbu shartnomalarni fuqarolik-huquqiy bitim sifatida tasniflash uchun yetarli asos bermaydi.

X.B.Abduraxmonovaning fikricha, “aliment oilaviy-huquqiy munosabat hisoblanib, bir oila a’zolarining ikkinchi oila a’zosiga sud qarori yoki o‘zaro kelishuviga ko‘ra majburan to‘lanadigan pul miqdorini anglatadi”.

Natijalar

Bir qarashda ushbu muammo oddiy tuyulsa-da, doimiy daromadga ega bo‘lmagan fuqarolarni aliment to‘lashi jiddiy muammoligicha qolmoqda. Ayniqsa, bu “xufyona iqtisodiyot” elementlari mavjudligi, soliqdan qochish, daromadni yashirish holatlari bilan ham chambarchas bog‘liq. Mazkur holatda qonun chiqaruvchi faqatgina ehtiyojmand, nogiron, ijtimoiy himoyaga muhtoj fuqarolarni ushbu majburiyatdan ozod qiladi. Mehnatga layoqatli bo‘lgan fuqarolar, garchi rasmiy daromadga ega bo‘lmasa-da, aliment to‘lash majburiyatidan ozod qilinmaydi. Qolaversa, daromadni yashirish, turli huquqlar cheklanmasligi (masalan, avtotransportdan foydalanish huquqi cheklanmasligi) aliment majburiyatlarini bajarilmay qolishiga sabab bo‘lmoqda.

Aksincha, ommaviy-huquqiy ta’sir choralari, masalan, ma’muriy qamoq jazosining aliment to‘lamaganlik uchun javobgarlik sifatida belgilanishi ma’lum darajada o‘z ta’sirini ko‘rsatdi. Biroq bu ham muammoning samarali yechimi deyish qiyin.

Fuqarolar aliment to‘lay olmagan hollarda odatda huquqiy amaliyotda boshqa shaxslar, xususan, bobo-buvilar yoki ayolning oila a’zolari – aka-ukalari tomonidan moddiy yordam ko‘rsatish holatlari mavjud. Bir tarafdan olib qaraganda, aliment to‘lay olmagan fuqarodan aliment talab qilish urf-odatimizga ziddek tuyuladi. Biroq ushbu aliment voyaga yetmagan bolalar manfaati yuzasidan zarurligini e’tibordan chetda qoldirib bo‘lmaydi. Demak, aliment to‘lay olmagan fuqarolarga mehnat faoliyati bilan shug‘ullanish imkoniyatini berish nisbatan qulay huquqiy yechim hisoblanadi.

Aliment fondini tashkil qilish ham yechim sifatida ko‘rilishi mumkin. Bir qator boshqa mamlakatlarda, masalan, Shvetsiyada ijtimoiy sug‘urta agentligi mavjud bo‘lib, u aliment fondi funksiyalarini bajaradi. Davlat ota-onalari muayyan holatlar tufayli o‘z vazifalarini bajara olmaydigan bolalarni boqish va saqlashga majburdir. Bunday sabablarga quyidagilar kiradi: ota-onalar aliment miqdori bo‘yicha kelisha olmagan holatlar; tomonlardan birining aliment to‘lash uchun mablag‘lari yo‘qligi va shu kabilar.

Muhokama qismi

Aksariyat yuridik adabiyotlarda ta’minotga aliment sifatida qaraladi, boshqa toifa olimlar esa aliment undirishni ta’minotning bir shakli sifatida e’tirof etadi.

Huquqshunos olimlar O.S.Ioffe, Ye.A.Posse, T.A.Fadeyeva, A.M.Nechayevalar “ta’minot” va “aliment”ni bir-biridan farqlab, “ta’minot” kengroq tushuncha ekanligini ta’kidlaydilar.

Yu.F.Bespalov yuqoridagi ikki tushunchaning farqli jixatlarini sanab, aliment bolaning hatto eng zarur ehtiyojlarini qanoatlantirmasligi mumkinligi, lekin ta’minot eng zarur bo‘lgan yordam turlaridan chetga chiqishi mumkin (oziq-ovqat, kiyim-kechak, o‘quv qurollari bilan ta’minlash)ligini ta’kidlaydi. Majburiy tartibda undiriladigan alimentlar – bu faqat pul mablag‘lari bo‘lib, ularning miqdori oz va yuqorida aytib o‘tilganidek, har doim ham bolaning extiyojlarini qondirish uchun yetarli emas.

Bizningcha ham, yuqorida qayd etganimizdek, “ta’minot” kengroq tushunchadir, aliment ta’minotning bir shakli bo‘lib, ta’minot sifatida boshqa pullik xarakterga ega bo‘lmagan, natura shaklida turli xil ehtiyojni ta’minlovchi predmetlar, buyumlar ham undirilishi mumkin. Natura shaklidagi ta’minotning undirilishi asosan er va xotin tomonidan mediatsiya kelishuviga erishilganda amalga oshirilishi mumkin.

A.M.Nechayeva alimentni tavsiflab, quyidagilarni qayd etadi:

- bolaning oilada mavjud bo‘lishi uchun bir manba bo‘lib xizmat qiladi;
- voyaga yetmaganlarni ta’minlash uchun shartli ravishda qat’iy belgilarga ega;
- muntazam ravishda to‘lanadi, ota-onalarni har birining ularning iqtisodiy farovonligi darajasidan qat’iy nazar, majburiyatini ifodalaydi;
- mutlaqo shaxsiy xarakterga ega;
- bolaga uning ota-onasi berishga qodir bo‘lgan moddiy xavfsizlik darajasini saqlab qolishga imkon beradi, bolaning tug‘ilishidan boshlab to u voyaga yetguniga qadar to‘lab boriladi.

Er va xotin kelgusida nikohdan ajrashgan taqdirda aliment to‘lash to‘g‘risida kelishuv tuzishi mumkinligi amaldagi qonunchiligimizda belgilab qo‘yilgan.

Professor O.Oqyulovning fikricha, aliment to‘g‘risidagi kelishuv hadya shartnomasiga o‘xshab ketadi, aliment to‘g‘risidagi kelishuv bir tomonlama majburiyat hisoblanadi. Ya’ni aliment to‘lovchida aliment to‘lash majburiyati aliment oluvchida esa aliment to‘lanishini talab qilish huquqi mavjud. Professor B.Gongalo va F.Otaxo‘jayevlar ham aliment majburiyatlari tekin va bepul xarakterda ekanligini ko‘rsatib o‘tishgan.

Xulosa

Bizningcha, aliment majburiyatlari bilan bog‘liq munosabatlar sof oilaviy-huquqiy munosabatlar bo‘lib, mulkiy munosabatlar nafaqat fuqarolik-huquqiy munosabatlar bilan bog‘liq, balki mehnat-huquqiy munosabatlarga ham daxl qilib, mehnat huquqi ham alohida huquq tarmog‘i bo‘lgani singari, oilaviy-huquqiy munosabatlar ham o‘ziga xos alohidalikka ega. Bundan tashqari, oilaviy-huquqiy munosabatlar subyektlari o‘rtasida qon-qarindoshlik rishtalari mavjud bo‘lib, ular o‘rtasidagi munosabatlar o‘zaro ichki his-tuyg‘ular asosida yuzaga keladi.

Qolaversa, yuqoridagilardan kelib chiqsak, aliment to‘lash majburiy, ya’ni imperativ xarakterga ega hisoblanib, uni bir tomonlama bekor qilish mumkin emas. Ya’ni bajaruvchida aliment to‘lash majburiyatini bekor qilish huquqi bo‘lmaydi, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda esa har qanday shartnomani bir tomonlama bekor qilish yoki uni haqiqiy emas deb topish orqali majburiyatlar bajarilishidan ozod bo‘lish huquqi mavjud.

FOYDALANILGAN MANBALAR:

1. Oqyulov O. va boshqalar. Ayollar va bolalar mulkiy manfaatalarini aliment munosabatlari orqali ta’minlash masalalari. – T.: Yangi asr avlodi, 2019. – B. 8.
2. Сергеев А.П., Толстой Ю.К. Гражданское право: Учебник. – М., 2005. – С. 569
3. Otaxo‘jayev F., Yo‘ldosheva Sh.. Oila huquqi. – T.: Adolat, 2007. – B. 84.
4. Гангало Б.М. и другие. Семейное право. Учебник. – М.: 2008. – С. 194.
5. Кузнецова И.М. Комментарий. Семейный кодекс РФ. – М.: Бек, 1996. – С. 276.
6. Беспалов Ю.Ф. Защита гражданских и семейных прав ребенка в Российской Федерации. Учебно-практическое пособие. – М.: Ось-89, 2004. – С. 112
7. Abduraxmonova X.B. Ota-ona va bolalar aliment huquqlari va majburiyatlarining kollizion tartibga solinishi. – T.: TDYuI, 2015. – B. 11
8. Мязина Ю.С. Алиментное обязательство на несовершеннолетних детей. Сравнительный анализ российского права и стран Европейского союза / Ю.С.Мязина, Е.В.Ерохина // Юридический факт. 2021. № 124. С. 3-5.
9. Иоффе О.С. Советское гражданское право. – М.: 1965. – С. 260; Поссе Е.А., Фадеева Т.А. Проблемы семейного право. Учебно методическое пособие для студентов заочного отделения. – Ленинград: ЛГУ, 1976. – С. 83;
10. Нечаева А.М. Семеное право. Курс лекций. – М.: Юрист, 1998. – С. 251.
11. Нечаева А.М. Семеное право. Курс лекций. – М.: Юрист, 1996. – С. 248.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

QOZOG‘ISTON TARIXSHUNOSLIGIDA AMIR TEMUR DAVRINING O‘RGANILISHI

Ma’murova Sarviniso Kamoliddin qizi
Farg’ona Davlat Universiteti Tarix fakulteti
Tarix yo‘nalishi 23- 71 guruh talabasi
@sarvinisoma’murova

Anotatsiya. Qozog‘iston tarixshunosligida Amir Temur davri doimo dolzarb mavzulardan biri bo‘lib kelgan. Amir Temur davri tarixi va uning Dashti Qipchoq hududlaridagi faoliyatining o'rganilishi tahlil etilgan. XIV- XV asrlar Markaziy Osiyo va Dashti Qipchoq tarixida muhim davr hisoblanib, bu mintaqada sodir bo‘lgan ijtimoiy -siyosiy iqtisodiy va madaniy jarayonlar bugungi kun tarixshunosligi uchun dolzarb tadqiqot mavzusi bo‘lib qolmoqda, qozoq olimlari tamonidan Amir Temur davri bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari va ularning ilmiy xulosa, yondashuvlari asosida tahlil qilingan va xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar Amir Temur, Sharifiddin Ali Yazdiy, K.A. Pishulina, T.I. Sultanov, M.X. Abuseitova, K.M. Baypakov, J.M. Tulibayeva, Otarbayeva Ayna Bolatkiniy, Qozog‘iston, Oltin O‘rda, Movarounnahr, Dashti Qipchoq, arxeologiya, harbiy san’at, diplomatiya tarixi, metodologiya.

Abstract. The era of Amir Temur has always been one of the most relevant topics in Kazakh historiography. The history of the era of Amir Temur and the study of his activities in the Dashti-Kipchak regions are analyzed. The XIV-XV centuries are considered an important period in the history of Central Asia and the Dashti-Kipchak, and the socio-political, economic and cultural processes that took place in this region remain a relevant research topic for today's historiography. The research conducted by Kazakh scientists on the era of Amir Temur and their scientific conclusions and approaches are analyzed and conclusions are given.

Key words Amir Temur, Sharifiddin Ali Yazdiy, K.A. Pishulina , T.I. Sultanov, M.Kh. Abuseitova, K.M. Baypakov, J.M. Tulibayeva, Otarbayeva Ayna Bolatkiniy, Kazakhstan, Golden Horde, Movarunnahr, Dashti Kipchak, archeology, military art, history of diplomacy, methodology

Аннотация: Эпоха Амира Темура всегда была актуальной темой в казахской историографии. Анализируется история эпохи Амира Темура и изучение его деятельности в регионах Дашти-Кипчака. XIV-XV века считаются важным периодом в истории Средней Азии и Кыпчакской степи, а социально-политические, экономические и культурные процессы, происходившие в этом регионе, остаются актуальной темой

исследования для сегодняшней историографии. Казахстанские ученые проанализировали и сделали выводы на основе своих исследований эпохи Амира Темура, своих научных выводов и подходов..

Ключевые слова Амир Темур, Шарифиддин Али Яздий, К.А. Пишулина, Т.И. Султанов, М.Х. Абусеитова, К.М. Байпаков, Ю.М. Тулибаева, Отарбаева Айна Болаткина, Казахстан, Золотая Орда, Моваруннахр, Дашти Кыпчак, археология, военное искусство, история дипломатии, методология.

KIRISH

Turon zamini qadimdan tarixiy va siyosiy aloqalari va savdo sotiq masalalarida birdamlikka asoslangan bo‘lib, bu hududda yashagan xalqlar uzoq asrlardan beri mushtarak qadriyatlar va umumiy tarixiy taqdir bilan bog‘langan. Dashti Qipchoq va Movarounnahr kabi yirik hududlar o‘zaro siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarda bo‘lgan. Ushbu tarixiy jarayonlar ichida Amir Temurning roli muhim ahamiyat kasb etadi. Amir Temur (1336-1405) Markaziy Osiyo tarixida buyuk shaxs va mohir sarkarda sifatida ajralib turadi. Uning siyosiy, harbiy va madaniy faoliyati nafaqat O‘zbekiston, balki qo‘shni Qozog‘iston tarixshunosligida ham alohida o‘rin egallaydi. Hozirgi kunda Amir Temurning Qozog‘iston hududi bilan bog‘liq faoliyati va uning Dashti Qipchoq bilan aloqalari Qozog‘istonlik va O‘zbekistonlik tarixchilar uchun dolzarb tadqiqot mavzusi sifatida o‘rganilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Sharifidin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asari- Amir Temur davlati tarixiga bag‘ishlanib yozilgan asar hisoblanadi. Asar Sharifidin Ali Yazdiy tomonidan Ibrohim Sulton farmoniga ko‘ra 1419 – 1425 yillarda yozilgan**[1].** Bu asar Amir Temur davri tarixiga oid muhim manbala bo‘lib, ko’plab qozoq olimlari Amir Temur davri tarixini yoritishda Sharifiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asaridan foydalangan holda o‘zining asarlarini yaratishgan. M.X. Abuseitova, K.M. Baypakov kabi olimlar o‘zining asarlarida Sharifiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asaridan birlamchi manba sifatida foydalanishgan. Amir Temur davri bo‘yicha yana bir muhim manbalardan biri bu Temur tuzuklari – Amir Temurning harbiy va siyosiy faoliyatidan habar beruvchi tarixiy asar hisoblanadi. “Tuzuki Temuriy”, “Tuzukoti Temur”, “Malfuzoti Temuriy” va “Voqioti Temuriy” nomlari bilan ham atalgan. Bu asarda Amir Temurning tarjimai holi, ijtimoiy siyosiy faoliyati, va uning Movarounnahrda markaziy hokimiyatni qo‘lga kiritishi, siyosiy tarqoqlikka barham berishi, markazlashgan davlat tuzishi, Oltin O‘rda hukmdori To‘xtamish, turk sultoni Boyazid I Yildirimga qarshi harbiy yurishlari, ulkan saltanatini mustahkamlash uchun turli ijtimoiy tabaqalarga nisbatan qanday munosabatda bo‘lgani buyuk sohibqiron tilidan ixcham tarzda bayon qilinadi**[2].**

Amir Temur tarixi davriga oid manbalarda o‘xshash ma’lumotlar uchrashi mumkin, ular bir-biridan davrida, sifatida, yozilish uslubi, dalil – ma’lumotlarning boyligi va boshqa jihatlarida farqlar mavjudligi seziladi.

NATIJA VA MUHOKAMA

XIV-XV asrlar Markaziy Osiyo tarixida muhim davr hisoblanadi. Bu davrda mintaqada Amir Temur va Temuriylar sulolasi hukmronlik qilgan. Amir Temurning harbiy yurishlari, davlat boshqaruvi va madaniy siyosati nafaqat O‘rta Osiyo, balki butun Dashti Qipchoq hududiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Qozog‘iston tarixshunosligida ko‘proq bu davr alohida o‘rin tutadi.

1. Qozog‘iston tarixshunosligida Amir Temur davri tadqiqotlarining shakllanishi bilan Amir Temur davri tarixi o‘rganilish ishlari boshlanadi . Shu ishlarning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

1920-1940 yillar - dastlabki tadqiqotlar davri. Bu davrda asosan arxeologik materiallar va yozma manbalar to‘planishi boshlangan.

1950-1970 yillar - tizimli tadqiqotlar davri. K.A. Pishulina, B.A. Ahmedov kabi olimlar tomonidan Temuriylar davri chuqur o‘rganila boshlangan.

1980-2000-yillar - yangi konseptual yondashuvlar davri. T.I. Sultanov, M.X. Abuseitova singari olimlarning fundamental tadqiqotlari yaratilgan.

2000-yildan keyingi davr - zamonaviy tadqiqotlar. Bu davrda K.M. Baypakov, J.M. Tulibayeva kabi olimlar tomonidan yangi manbalar asosida tadqiqotlar olib borilmoqda.

Qozog‘iston olimlarining Amir Temur shaxsiyatiga qarashlari M.X. Abuseitova tamonidan atroflicha o‘rganilgan. Amir Temur davrida mintaqada yangi madaniy markazlar shakllangan va ilm-fan rivojlangan **[3].** Temurning tashqi siyosati ko‘p qirrali bo‘lib, u savdo yo‘llarini nazorat qilish va xavfsizlikni ta’minlashga kuchli e’tibor qaratgan edi. Temur davlatida madaniy-ma’naviy hayot yuksak darajada rivojlangan va bu Dashti Qipchoq hududiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatgan. Amir Temur davrida madaniyat marifat va ilm fan yuksalgan. Amir Temur o‘z hukumronligi davrida Markaziy Osiyo hududidan o‘tuvchi savdo yo‘llari havsizligini taminlaydi [**4].** Abuseitovaning Amir Temur davri xususida bergan fikrlari Sharifiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asarida va Amir Temur davrida yaratilgan manbalarda keltirilgan ma’lumotlarga muvofiq keladi.

K.M. Baypakov (1940-2018) Temur davrida Janubiy Qozog‘iston shaharlari me’moriy jihatdan yangilangan va kengaytirilganligi va Sauran, O‘tror kabi shaharlar Temur davrida o‘zining ikkinchi yuksalish bosqichini boshdan kechirganligi alohida ta’kidlangan. Temur davrida qurilgan inshootlar yuqori me‘moriy mahorat bilan yaratilgan va o‘ziga xos uslubga ega bo‘lganligi to‘g‘risida fikr-mulohazalarni keltirib o‘tgan **[5].**

Qozog‘iston temurshunoslari orasida Amir Temur shahsiga nisbatan manbalardan farqli yondoshuvlar mavjud masalan, M.Otarbayevaning fikrlarida Amir Temur 1336-yil 8-aprelda Samarqand janubidagi hozirgi Shahrisabzda, Movoronnahrning Kesh shahrida tug‘ilgan deb aytilsa, ba’zi tadqiqotlarda, Amir Temur 1333-yil 7-mayda tug‘ilgan deb taxmin qilinishi dalillandi**[6].** Granovskiy esa o‘z asarida, Amir Temur 1336-yil 9-aprelda Samarqandda Chingizxonning o‘g‘li Chag‘atoy qo‘lida tug‘ilganini, uning qo‘li qon, sochlari oq bo‘lib tug‘ilganini aytadi. Uning onasi Chingizxon oilasidan, otasi esa Chag‘atoylar oilasining shahzodalaridan bo‘lgan, lekin unga katta meros qoldirmagan**[7]** degan fikrlarni keltirib o‘tilgan, ammo manbalar bilan solishtirilganda bu fikrlarning ba’zilari noto‘ri ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Sharifiddin Ali yazdiyning Zafarnoma asrida, “Sha’bon oyining yigirmi beshida, torix yetti yuz o‘ttuz oltida, sichqon yilikim (8.04.1336), mo‘gullarning yili bila muvofiq turur, Kashi 18 dilkash viloyatida, Takina Xotunkim, shar’i mutahhara yo‘suni bila ul amiri dinparvarning nikohida erdi, andin hazrat Sohibqiron kun kibi zohir bo‘ldi. Va olamafruz mohi burji saodatdip chiqti” **[8].** Amir Temurning tug‘ulishi borasida bu olimning bergan fikrlari manbaga muofiq lekin ba’zi ma’lumotlarda masalan: “Chingizxonning o‘g‘li Chag‘atoy qo‘lida tug‘ilganini, uning qo‘li qon, sochlari oq bo‘lib tug‘ilganini aytadi” Bu so‘zlari manbalardagi fikrlardan farq qiladi. Manbalarda keltirilishicha Amir temur Chingizxon naslidan emas balki barlos urug‘idan bo‘ganligi dalillangan **[9].**

XULOSA

Qozog‘iston tarixshunosligida Amir Temur davri alohida e’tiborga loyiq va qiziqarli mavzulardan biri hisoblanadi. Bu davr nafaqat Temuriylar imperiyasining va Oltin O‘rdaning harbiy-siyosiy qudrati, balki Ikki davlat o‘rtasidagi savdo aloqalari ikki davlat o‘rtasida olib borilgan harbiy yurushlar Qozog‘iston hududiga ta’siri nuqtayi nazaridan ham muhimdir. Zamonaviy qozoq olimlari bu davrni yangi manbalar va yondashuvlar asosida o‘rganishni davom ettirmoqdalar. Xususan, ular Amir Temurning Qozog‘iston hududidagi harbiy yurishlari, iqtisodiy islohotlari, diniy va ma’naviy merosi xususida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Shu bilan birga, qadimgi qozoq zaminida qurilgan me’moriy obidalar, va Ahmad Yassaviy maqbarasining qurilishi va uning diniy-ma’naviy ahamiyati ham ilmiy tahlil qilinmoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Тузукоти Темурий / Форсчадан таржимон А. Қосимов. - Тошкент: Чулпон, 1996. - Б. 45-62.
2. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII веках: история, политика, дипломатия. – Алматы, 2007. – 469 с.
3. Ибн Арабшох. Ажойиб ал-макдур фи таърих Темур / Форсчадан таржимон С. Ғуломов. - Тошкент: Адолат, 2010. - Б. 78-105.
4. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. - Алматы, 2006. – 616 с.
5. Otarbayeva Ayna Bolatkiniy. “Ұлы қолбасшы Әмір Темір. мақала 1-2b
6. Ибн Арабшох. Ажойиб ал-макдур фи таърих Темур / Форсчадан таржимон С. Ғуломов. - Тошкент: Адолат, 2010. - 256 б.
7. Sharifiddin Ali yazdiy. Zafarnoma. – Toshkent. 1997. – B. 356.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

ORCID ID: 0009-0008-2183-8704

YANGILANAYOTGAN O‘ZBEKISTONDA MAFKURAVIY TARBIYA VA UNING JAMIYAT MA’NAVIY YUKSALISHIGA TA’SIRI

To‘lqin Quyliev
Toshkent davlat agrar universiteti dotsenti, falsafa fanlari nomzodi

Annotatsiya: Ushbu maqolada, Yangilanayotgan O‘zbekistonda g‘oya va mafkuralarning transformatsiyalashuvi uning boshqa xalqlar va millatlar ma’naviyatiga ta’siri, bunda jamiyat a’zolarining ongi, ma’naviy tahdidlarga qarshi kurashish, ularning xilma-xil jihatlari tadqiq qilingan. Shuningdek muallif maqolada, mafkuraviy tarbiya va uning jamiyat ma’naviy yuksalishiga ta’siri borasida mamlakatimizda jismonan etuk va ma’nan barkamol yosh avlodni voyaga etkazishga oid davlat siyosatini yangi bosqichga ko‘tarish bilan bog‘liq mavzuni bevosita maxsus tadqiqot ob’ekti sifatida o‘rganish, shu asosda amaliyot uchun zarur bo‘lgan xulosa va takliflarni ishlab chiqishga alohida e’tibor qaratgan.

Kalit so‘zlar: Yangilanaayottgan O‘zbekiston, jamiyat, g‘oya, mafkura, mafkuraviy tarbiya, ma’naviy tahdidlar, yosh avlod, milliy ma’naviyat, siyosat, axloq, ta’lim-tarbiya, globallashuv, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, taraqqiyot, istiqbol.

ИДЕОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В МОДЕРНИЗАЦИИ УЗБЕКИСТАНА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА НРАВСТВЕННОЕ РАЗВИТИЕ ОБЩЕСТВА

Аннотация: В данной статье исследуются трансформация идей и идеологий в модернизирующемся Узбекистане, ее влияние на духовность других народов и наций, сознание членов общества, борьба с духовными угрозами, а также их различные аспекты. Также в статье автор уделил особое внимание изучению темы, связанной с поднятием государственной политики воспитания физически зрелого и интеллектуально зрелого молодого поколения на новый уровень в нашей стране с точки зрения идеологического воспитания и его влияния на духовный рост общества, как непосредственного специального объекта исследования, и на этой основе разработать необходимые для практики выводы и предложения.

Ключевые слова: Обновление Узбекистана, общество, идея, идеология, идеологическое воспитание, духовные угрозы, молодое поколение, национальная духовность, политика, этика, образование, глобализация, национальные ценности, общечеловеческие ценности, развитие, перспектива.

IDEOLOGICAL EDUCATION IN THE MODERNIZATION OF UZBEKISTAN AND ITS INFLUENCE ON THE MORAL DEVELOPMENT OF SOCIETY

Abstract: This article examines the transformation of ideas and ideologies in modernizing Uzbekistan, its influence on the spirituality of other peoples and nations, the consciousness of members of society, the fight against spiritual threats, as well as their various aspects. Also in the article, the author paid special attention to the study of the topic related to raising the state policy of educating a physically mature and intellectually mature young generation to a new level in our country from the point of view of ideological education and its influence on the spiritual growth of society, as a direct special object of research, and on this basis to develop conclusions and proposals necessary for practice.

Key words: Renewal of Uzbekistan, society, idea, ideology, ideological education, spiritual threats, young generation, national spirituality, politics, ethics, education, globalization, national values, universal values, development, prospect.

Kirish. Bugungi kunda mafkuraviy muammolarni o‘rganishning dolzarbligi, birinchi navbatda, zamonaviy global hamjamiyatning boshidan kechirayotgan qadriyatlarining inqirozi bilan belgilanadi. Globallashuvning tobora chuqurlashib borishi turli mafkuralarning milliy va umuminsoniy qadriyatlarga ijobiy va salbiy ta’siri ortib borayotgan global siyosiy jarayonlar ko‘lami milliy davlatlarning jamiyatda ma’naviy xavfsizlikni ta’minlash texnologiyalarini tizimli ravishda takomillashtirish orqali barqarorlikni ta’minlash hozirgi davrda milliy-ma’naviy xavfsizlikni ta’minlash masalasi dolzarb vazifa hisoblanadi.

Mana shunday bir jarayonda milliy va umuminsoniy ma’naviyatning turli ta’sirlarga uchrash jarayoni ko‘z oldimizda sodir bo‘lmoqda. Yuksak taraqqiyotga erishgan davlatlar dunyoga etakchilik qilayotgan bir davrda, hali o‘zligini anglashga ulgurmagan, endi rivojlanish yo‘liga o‘tgan millat va xalqlarning turli ma’naviy tahdidlarga bardosh berish masalasi tobora dolzarblashib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.’Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida “oldimizga qo‘ygan ulkan vazifalarni amalga oshirishda biz uchun kuch-qudrat manbai bo‘ladigan milliy g‘oyani rivojlantirishimiz zarur. Xususan, milliy o‘zligimizni anglash, Vatanimizning qadimiy va boy tarixini o‘rganish, bu borada ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish, gumanitar soha olimlari faoliyatini har tomonlama qo‘llab-quvvatlashimiz lozim”[55]ligi shart qilib qo‘yildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning davlat va jamiyatni boshqarishning birinchi nazariy asosi bo‘lgan “O‘zbek modeli”, ilmiy-metodologik manba sifatidagi asarlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.’Mirziyoyev asarlari, xususan, davlat rahbari tashabbusi bilan ishlab chiqilgan O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi, YAngi

[55] O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2018 yil 27 dekabr.

O‘zbekiston Taraqqiyot strategiyasi va keng ko‘lamli islohotlar olib borish borasidagi g‘oyalari ushbu tadqiqotga ilmiy-metodologik asos bo‘lib xizmat qilsa, sohaga oid qonun hujjatlari, Prezident farmonlari, qarorlari va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar tadqiqotning uslubiy bazasi bo‘lib xizmat qiladi.

Mafkuraviy masalalar ko‘pgina xorijlik mashhur olimlarning tadqiqot ob’ektiga aylangan. O‘rta asrlarda g‘arb olimlari davlat va jamiyat hayotiga tahdidlar masalasiga doir siyosiy qarashlar takomillashtirilgan. Xususan, M.Veber, E.Kant, rus olimlari N.Berdyaev, V.Fedotova asarlarida mafkuraviy tahdidlarning oldini olish va bu murakkab jarayonda fuqarolarning siyosiy madaniyatini oshirish zarurligi asoslangan.

Respublikamiz olimlari tomonidan ham so‘nggi yillarda g‘oya va mafkuralar transformatsiyasi mohiyatini ochib berish bilan bir qatorda, milliy g‘oya va mafkuraning turli qirralarini kengroq yoritish, yoshlarda mafkuraviy immunitetni mustahkamlash, g‘oyaviy tarbiya jarayonida ularning ehtiyoj va manfaatlarini inobatga olishning ahamiyati kabi masalalar tahliliga ham alohida e’tibor qaratilmoqda.

Shu nuqtai-nazardan qaraganda, Q.Nazarov, N.Jo‘raev, M.Quronov, I.Ergashev, S.Otamurodov, S.Mamashokirov, A.Ochildiev, F.Ravshanov, B.T.To‘ychiev, O‘.M.Abilov, T.Alimardonov, M.M.Gafarli, A.CH.Kasaev, F.Jo‘raqulov, M.Qirg‘izboev, M.Qaxxarova kabi olimlarning ilmiy ishlari tadqiqotimiz oldiga qo‘yilgan vazifalarni bajarishda muhim ahamiyat kasb etadi[56]. Mamlakatimizda mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan yoshlarga oid davlat siyosati, ma’naviy tahdidlarga qarshi kurashish tajribasi bilan bog‘liq masalalar tahliliga bag‘ishlangan doktorlik dissertatsiyasi doirasidagi tadqiqotlar qatoriga Q.Quranboev, S.Jo‘raev, D.Bo‘ronova, F.Ravshanov, M.YUldashev, Z.Qodirova, E.Bobomurodov, G.Tulenova, V.Quchqarov kabi olimlarning izlanishlari va ilmiy ishlarini kiritish mumkin.

Jumladan, M.Yuldashevning doktorlik dissertatsiyasi mustaqillik sharoitida mamlakatimiz yoshlari siyosiy madaniyati va ma’naviy-mafkuraviy qiyofasini shakllantirish, E.Bobomurodov jamiyatimizning ma’naviy yangilanishi, Z.Qodirovaning doktorlik dissertatsiyasida jamiyatimiz hayotining barcha sohalarini isloh qilishda yoshlarning ijtimoiy faolligi, S.Jo‘raevning doktorlik dissertatsiyasida esa respublikamizda o‘tish davrida yoshlarga oid davlat siyosati shakllanishi xususiyatlari, G.J.Tulenovaning doktorlik dissertatsiyasida yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishda ma’naviy omilning roli ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilingan.

NATIJALAR. Milliy istiqlol g‘oyasi o‘tgan yillar davomida xalqimizni “Ozod va obod vatan, erkin va farovon hayot” maqsadi atrofida birlashtirishga xizmat qildi. O‘tgan yillar davomida xalqimiz o‘zining boy o‘tmishi, madaniyati, ma’naviy qadriyatlarini tikladi. Bunda milliy g‘oya xalqimizning tarixiy tafakkurini boyitishning g‘oyaviy manbai bo‘lib xizmat qildi. Milliy mafkuramizning asosiy g‘oyalari bo‘lgan Yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, Xalq farovonligi, Komil inson, Ijtimoiy hamkorlik, Millatlararo totuvlik va Dinlararo bag‘rikenglik tushunchalari xalqimiz tafakkuriga singdi. Shu bilan birgalikda, sobiq ittifoqni tiklashga qaratilgan g‘oyalarga

[56] Mazkur tadqiqotchilar asarlari dissertatsiyaning “Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati”da berilgan.

ham qarshi kurashda milliy istiqlol mafkuramiz o‘z vazifasini to‘liq bajara oldi deb aytishimiz mumkin.

Prezidentimiz Sh.’Mirziyoyev tomonidan belgilab berilgan “Ma’naviy yo‘nalishlarimiz iqtisodiy yo‘nalishlardan o‘n qadam oldinda yurishi kerak. Ana shunda biz hozirda qilayotgan katta-katta rejalarimiz, dasturlarimiz amalga oshadi”[57], shaklida ifodalangan metodologik prinsip ma’naviyat, milliy g‘oya, milliy mafkuraning O‘zbekistondagi strategik va amaliy vazifalarini, rolini, o‘rnini, ahamiyatini asoslab berdi

Mafkuraviy-g‘oyaviy targ‘ibot avvalo murakkab ijtimoiy axborot kommunikativ jarayondir. SHu bois tadqiqotimiz maqsadi va vazifalaridan kelib chiqib, dastlab targ‘ibot menejmenti masalasini oydinlashtirib olamiz. Jahonning rivojlangan davlatlarida targ‘ibot masalasi aynan shu nuqtai nazardan tushunilaidi va bunda ijtimoiy kommunikatsiya menejmenti masalalari katta ahamiyat kasb etadi.

MUHOKAMA. Ma’naviy-ma’rifiy ishlarni boshqaruv kadrlariga qat’iy talablar qo‘yadi, ularning ishbilarmonlik sifatlari, ishlab chiqarish oldida turgan masalalarni belgilaydi. Milliy g‘oya targ‘iboti bo‘yicha xorijiy tajribalarni umumlashtirgan holda shuni aytish mumkinki, g‘oya va mafkuralar asosan,

1) moddiy farovonlik;

2) insonlarga cheksiz erkinliklarni taqdim etish;

3) diniy qadriyatlarni jamiyatda ustivorligini ta’minlash;

4) milliy mansublik va davlat tushunchasini aynanlashtirish asosiga qurilgan.

Moddiy va ma’naviy to‘kislikka asoslangan milliy g‘oya va mafkuraga AQSH davlatini misol qilib keltirish mumkin. AQSHda xalqni birlashtiruvchi va harakatga keltiruvchi kuch sifatida “Amerika orzusi” (American Dream) g‘oyasi asosiy o‘rinni egallagan. Uning asosini millat, elat, din omillari emas, moddiy farovonlik va kapital tashkil etadi. AQSH o‘z fuqarolarini dunyoning eng kuchli va farovon davlati ekanligiga ishontiradi. Fuqarolar esa, AQSHga tahdid ularning farovonligiga tahdid sifatida qabul qiladi.

1892 yildan boshlab AQSHning barcha bog‘cha va maktablarida bayroqqa sodiqlik qasamyod marosimi o‘tkazib kelinadi. Qasamyod matni quyidagicha, “Men respublika va AQSH bayrog‘iga sodiqlikka qasamyod qilaman. U hammamiz uchun adolat, erkinlik Xudo huzuridagi yagona millat ekanligimiz ramzidir”[58].

Mazkur tadbir AQSHning ayrim shtatlarda haftada bir marta, ba’zilarida bir oyda bir marta o‘tkaziladi. Unda barcha o‘qituvchi va o‘quvchilar ishtirok etishi majburiydir. Ushbu qasamyod matni yoshlar va keng jamoatchilik ongiga turli kino, seriallar, multfilmlar asosida doimiy singdirib boriladi. SHuningdek, ushbu tadbirlar rasmiy davlat tadbirlari doirasida ham doimiy ravishda o‘tkaziladi.

[57] O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 29 dekabr kuni milliy kino san’ati va kinoindustriyani rivojlantirish bo’yicha amalga oshirilayotgan ishlar tahlili va bu borada mavjud muammolarni hal etish masalalariga bag‘ishlangan yig‘ilishda so’zlagan nutqidan. Kun Uz. 13:43 / 30.12.2017

[58] Library of Congress. American Memory. «What is the American Dream?», lesson plan.

“Amerika orzusi” haqidagi tushuncha odamlarning ijtimoiy mavqeidan qat’i nazar, teng qadr-qimmatga ega bo‘lishi g‘oyasidir va bu Amerika konstitutsiyasida ham o‘z aksini topgan: Mustaqillik Deklaratsiyasining ikkinchi moddasida “ajralmas huquqlar" sifatida “Hayot, Ozodlik va baxtga intilish” kabi g‘oyalar kiritilgan bo‘lib, bu Amerikani butun dunyodan kelgan ko‘plab muhojirlar uchun o‘ziga jozibador qiladi.

Agar Amerika tizimi Amerika siyosatining skeleti bo‘lsa, Amerika orzusi uning ruhidir.

Amerika orzusi - bu qonuniy yoki noqonuniy bo‘lsin, har bir AQSH fuqarosi shon-shuhrat, muvaffaqiyat va boylikka erishish imkoniyatiga ega ekanligiga ishonishdir. Ushbu orzuning amalga oshishi ko‘p jihatdan AQSH aholisining ma’naviy birligining asl tarkibiy qismi, uning ma’naviy aloqasi bo‘lib, AQSH aholisini baxt va farovonlik izlashda birlashtiradi. Amerika orzusi butun milliy siyosiy tizimning “yuragi (“ruhi”) bo‘lganligi sababli, tizimning o‘zi unga erishishga qaratilgan. AQSHning har bir fuqarosi unga ajoyib kelajak haqida o‘z g‘oyalarini kiritadi.

Quyidagi tushunchalar Amerika orzusidan ajralmas ekanligi odatda qabul qilinadi:

1. Har bir shaxs uchun shaxs erkinligi va tadbirkorlik erkinligi;

2. Farovonlikka erishish uchun huquq va imkoniyatlarning universal tengligi, qoida tariqasida moddiy;

3. “O‘zini o‘zi yaratgan odam” (ya’ni, mustaqil, mehnat evaziga hayotda muvaffaqiyatga erishgan shaxs);

Amerika orzusi iste’mol jamiyatida baxtning ma’lum bir standartidir. Garchi AQSH ning ko‘plab aholisi uchun Amerika orzusi katta hovlisi, avtomobili, katta do‘stona oilasi va do‘stona qo‘shnilari, umumiy farovonlik va farovonlik bilan o‘z erlarida o‘z daromadlari evaziga qurilgan o‘z uyi bilan belgilanadi.

Yana bir muhim tamoyil Amerika orzusi mafkurasida yashiringan. Insonning qadr-qimmati uning ijtimoiy-iqtisodiy holatiga bevosita bog‘liqdir. Muvaffaqiyat odamni avliyolar toifasiga tenglashtiradi, mag‘lub esa hamma chetlab o‘tadigan chetlangan odamga aylanadi. Bu Amerika orzusining ikkinchi tomoni.

G‘arbiy Evropada joylashgan кщpchilik mamlakatlar o‘z mafkuraviy mexanizmlarini “insonlarga cheksiz erkinliklarni taqdim etish” g‘oyasi asosida olib boradi. Ushbu mexanizmlar asosida fuqarolarga davlatni qo‘llab-quvvatlash bu - ularning huquq va erkinliklarini ta’minlashning asosiy kafolati sifatida ongiga singdiriladi. Misol uchun, Fransiya davlatida insonlar ongiga milliy g‘oyani singdirishda umume’tirof etilgan qoidalar konsepsiyasi tanlab olingan. Fuqarolarni davlat maqsadlari uchun yo‘naltirishda jaxonda e’tirof etilgan va xalqaro huquqiy normalar mamlakat milliy maqsadlariga uyg‘unlashtirilgan va natijada barcha uchun birdek ta’sir kuchiga aylangan.

Shuni ham aytib o‘tish kerakki, “Barcha narsa inson va uning manfaatlari uchun” degan g‘oyaning kuchayishi ayrim kishilar tasavvurida davlat fuqarolarning cheksiz erkinliklarini maksimal darajada qondirilishini ta’minlashi kerak degan noto‘g‘ri tasavvurni shakllantirmoqda. Bu esa fuqarolar tomonidan mohiyatan antigumanistik istaklarni ham

qo‘llab-quvvatlanishiga olib kelmoqda. Masalan, bir jinsli insonlar o‘rtasidagi nikoh, gedonizm, sado-mazoxizm kabi insoniy axloqqa to‘g‘ri kelmaydigan salbiy illatlar insonning tabiiy ehtiyoji, tabiiy huquqi sifatida baholanmoqda. Bugungi kunda ma’naviy-ma’rifiy, milliy tarbiya doirasidan tashqarida qolgan yoshlar dunyoda «Lost generation», ya’ni “boy berilgan avlod”, deb nom oldi.

Diniy va milliy asoslarni uyg‘unlashtirgan holda aholini birlashtirgan mafkuralar bugungi kunda Isroil, eron, Saudiya Arabistoni, Hindiston, Myanma, qisman YAponiya va Xitoy mafkuraviy siyosatida o‘z aksini topgan bo‘lib, davlat din yoki millat homiysi, davlat boshlig‘i diniy yoki milliy rahnamo sifatida namoyon bo‘ladi. Fuqarolar diniy yoki milliy rahnamo atrofida jipslashadi.

YAponiya mafkurasini ko‘radigan bo‘lsak, unda “tarix-sintoizm-konfutsiylik-samuraylik irodasi” qadriyatlar tizimi asosida ularning milliy g‘oyasi shakllangan. YAponiyada fuqarolar ongiga milliy g‘oyani singdirish usullari sifatida qadriyatlar tizimidan samarali foydalanadi. Ularda milliy g‘oya mamlakat iqtisodiyotining tayanchi sifatida asosiy o‘ringa ko‘tarilgan. Uni biz quyidagi bosqichlarda ko‘rishimiz mumkin: Miliy g‘oya – milliy iqtisod – milliy taraqqiyot.

Yaponiyada bundan tashqari yagona hudud – yagona millat konsepsiyasi mamlakatning ta’lim tizimi va boshqa tizimlarda ham keng qo‘llaniladi. Yaponiyada milliy tarixiy qaxramonlari, afsonalarining millatga keng ko‘lamda tanitilishi natijasida yaponlarning ichki ruhiyatini yagona YAponiya uchun safarbar qilish mexanizmiga aylantirilgan. Hukumat istalgan paytda ushbu mexanizmni samarali harakatga keltira oladi. Yaponiyada bundan tashqari, “Millat, Vatan, Taqdir” kabi tushunchalar butun millatni jipslashtirish yo‘lida uyg‘unlashtirildi.

Buning uchun milliy-insoniy fazilatlarni maxsus tashkil qilinuvchi tarbiyaviy vaziyatlarda, tarbiyaviy soatlarda o‘quvchilarga namoyish qilish (masalan, “milliy odob”ning qanday namoyon bo‘lishini nafaqat tushuntirish, balki namuna sifatida ko‘rsatish) va o‘quvchi yoshlar bilan milliy odob mashqlarini tashkil qilish talab etiladi. Masalan, Yaponiya maktablarida “yapon xulq-atvori” darsi ishlab chiqilgan bo‘lib, har bir maktabda majburiy olib boriladi. Bu darsda muomala, odob-axloqning eng nozik qirralarigacha maxsus o‘rgatiladi, mashq qildiriladi. Xullas, milliy tarbiyaviy ta’lim milliy fazilatlarni o‘quvchilarning dastlab birinchi, keyin esa ikkinchi signallar sistemasiga aylantirishga, pirovard natijada esa, o‘quvchilarning shaxsiy illatlariga, odatlariga aylanishida pedagogik texnologiya vazifasini o‘taydi[59].

Yapon boshlang‘ich maktab o‘qituvchilari va bog‘cha tarbiyachilari ishlashlari uchun ma’naviy tarbiya bo‘yicha maxsus kursda o‘qib, sertifikat olishi majburiy hisoblanadi. Ularga boshlang‘ich sinflardan boshlab o‘quvchilarga yapon millati ruhini singdirish eng asosiy vazifa etib belgilangan. Mafkuraviy tarbiya ta’lim tizimida “mehnatsevarlik, oila, maktab, millat va guruh ahloqi” negizida tashkil etilgan. Oliy ta’lim tizimida talabalarga “Har bir talaba kelajak avlodlarning madaniy rivojlanishi uchun qattiq o‘qishga majbur” tamoyili singdiriladi.

[59] Quronov M. Milliy tarbiya. Toshkent, “Ma’naviyat”, 2007. 21-b.

YAponiyada yana bir muhim tarbiya turi jamiyat e’tiboridan qolish “Yapon shaxsiyati” uchun eng og‘ir jazo hisoblanadi.

Xitoy davlatida fuqarolar ongiga milliy g‘oya va milliy ongni singdirishda Konfutsiy ta’limotiga murojaat qilingan. Xitoy Konfutsiy ta’limotidan diniy ta’limot sifatida emas, balki ahloqiy asos sifatida foydalanadi. Bu esa, mamlakatda ta’limotga nisbatan mutaassib kayfiyatning shakllanishini oldini oladi va o‘z navbatida zamonaviy Xitoy qarashlariga oson moslashishiga sabab bo‘ldi. Konfutsiylik axloqi besh asosiy ustunga qurilgan. Bular:

1. YAxshilik 仁
2. To‘g‘rilik 义
3. Poklik礼
4. Donolik 智
5. Ishonchlilik信ni tashkil qiladi. Ushbu axloqiy tamoyillar Xitoy ma’naviy-mafkuraviy siyosatida ustuvor mavqega ega.

Xitoyda ma’naviy-mafkuraviy tarbiya tizimi “Ona Vatanga xizmat qilish va sodiq bo‘lish” g‘oyasi asosida tashkil etilgan. Yoshlikdan bolalarga shaxsiy ehtiyojlar va jamoaviy ehtiyojlar o‘rtasidagi balansni saqlash o‘rgatib boriladi. Shaxsiy ehtiyojlarni qondirish uchun harakat qilish jamoaviy ehtiyojlarga daxl qilmasligiga alohida urg‘u berilgan. ularda qattiqo‘llik va qat’iy tartib intizom ustuvor hisoblanadi. Xitoyning afsonaviy podsholaridan bo‘lgan YAoning “Mehr-oqibat, yaxshi xulq-atvor, bilim, adolat va sharaf xitoy millatining uzoq yashashining kafolatidir” degan fikri bugungi kunda ham tarbiyani tashkil etishda o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Millat va milliy davlat tushunchasini aynanlashtirish omilidan Germaniya, Turkiya, Koreya respublikasi kabi bir qator davlatlar milliy mafkurasini shakllantirishda keng foydalanishmoqda.

Germaniyada milliy g‘oya nemis millati va davlati birligi negizida shakllangan bo‘lib, garchi ikkinchi jahon urushidan keyin rasman nemis millatchiligi rad etilsada, zamonaviy Germaniya mafkurasi “nemis millatining o‘ziga xosligi”ning postmodern va postindustrial talqini asosida qayta ishlanib, Germaniya milliy birligining asosiy kuchini tashkil etmoqda.

Germaniyada ma’naviy tarbiya inson tug‘ilgandan boshlanadigan uzviy jarayon bo‘lib, inson tug‘ilganidan to ish faoliyatini yakunlaguncha davom etadi. Ushbu tarbiyada asosiy urg‘u “nemis milliy xarakteri”ni shakllantirishga qaratilgan. Qat’iy tartib va intizomga itoat etishga katta e’tibor qaratilgan. Bog‘chalarda bolalarning o‘ziga xos xususiyatlardan kelib chiqib, tarbiya turi aniqlanadigan bo‘lsa, mehnat jamoalarida ish samaradorligi va vatanparvarlik tamoyillari orqali amalga oshiriladi.

Nemis oilasiga mansub xonadonlarda bolalar xonasi bo‘lishi majburiy etib belgilangan. Nemis oilalarida bolalarning kun tartibi qat’iy belgilangan bo‘lib, bola 8 yoshgacha TV ko‘rishi mumkin emas, degan qat’iy qoidaga amal qiladi. Uning o‘rniga bolalar rasm chizish va musiqa mashg‘ulotlari bilan band bo‘ladi. Kechki uyqu payti qat’iy 20:00 qilib belgilangan. Ota-onalar

haftada kamida bir marotaba farzandlari bilan xiyobonga va jamoat dam olish joylariga borishi shart deb qabul qilingan. Germaniyada farzandga uning ota-onasidan boshqa shaxs tanbeh berishi mumkin emas. Germaniyada barcha OAV milliy g‘oyaning targ‘ibotchisi hisoblanadi.

Janubiy Koreya Respublikasida ham milliy g‘oyaning asosi koreys millatining o‘ziga xosligi hisoblanadi. Milliy o‘ziga xoslik asosan urf-odatlar, axloqiy ideallar orqali singdirib boriladi. YOshlarni tarbiyalashda oila instituti asosiy hisoblanadi. SHuning uchun koreys oilalarida umumiy budjetining 56%i farzand uchun sarflanadi. Farzandning dastlabki tarbiyasi bilan faqat onalar mashg‘ul bo‘lishi belgilab qo‘yilgan. Tarbiyaning dastlabki bosqichida onalar o‘z farzandlariga koreys milliy an’nalarini o‘rgatishadi.

Aksariyat SHarq mamlakatlarida bo‘lgani singari Janubiy Koreyada ham targ‘ibot texnologiyasining eng samarali usuli sifatida jamiyatdagi norasmiy liderlar va tarixiy qahramonlarga katta urg‘u beriladi.

Rivojlangan mamlakatlarda davlat maqsadlarini xalq maqsadlariga uyg‘unlashtirish, yagona hudud – yagona xalq tushunchasi shakllantirilganligi, vatan va davlat, xalq va millat tushunchalari g‘oyaviy nuqtai nazardan birlashtirilganligi mamlakat aholisining umumiy maqsadlar yo‘lida birlashuvida muhim ahamiyat kasb etgan.

Inson e’tiqodsiz, g‘oyasiz, fikrlashsiz yasholmaydi. SHaxs va uning e’tiqodi masalasi muhim muammolardan bo‘lib, uning shakllanishi mohiyatan ijtimoiy omillarga bevosita bog‘liq, deb qaraladi. Bu masalaga e’tiborning ortib borayotganining boisi shundaki, shaxsdagi mafkuraviy immunitetning shakllanishida undagi ezgu g‘oya va imon-e’tiqod muhim ahamiyatga egadir. Agar biz yoshlarimizda bolalikdan boshlab sog‘lom e’tiqod va yuksak dunyoqarashni shakllantira olsak, ular ma’naviyati boy, mus-taqil fikrli va olijanob shaxslar bo‘lib kamolga etadi. Shu ma’noda, shaxs e’tiqodi undagi shunday barqaror va teran fikr, tasavvurlar, bilimlar majmuiki, mafkuraviy dunyoqarash hamda milliy g‘oyalar aslida ana shunday e’tiqodlar asosida shakllanadi.

Shaxs tarbiyasining muhim yo‘nalishi — bu g‘oyaviy tarbiyadir. Bu — inson ongi va tushunchalari tizimida hayot haqidagi falsafiy, siyosiy, huquqiy, diniy, estetik, axloqiy, badiiy, kasbiy qarashlarni maqsadli shakllantirish jarayonidir. Har qanday tarbiya jarayoni oxir-oqibat, o‘z maqsad va mohiyatiga ko‘ra g‘oyaviy tarbiyadir. Chunki oilani olamizmi, bolalar bog‘chasinimi, mahalla, maktab, kollej, litsey, universitet yoki akademiyani olamizmi — hammasida beriladigan ta’limtarbiya jarayoni talaba va tinglovchilar dunyoqarashini kengaytirish, ularning ongini ilmiy asoslangan bilimlar bilan boyitish hamda jamiyat uchun, uning ravnaqi uchun kerak bo‘lgan sifatlarni kamol toptirishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Bu ishlar bolaning dunyo haqidagi, olamning rivojlanish qonuniyatlari, insoniy munosabatlar borasidagi o‘ziga xosliklar, axloq tamoyillari, go‘zallik haqidagi tushunchalarini kengaytirishga xizmat qiladi. Bu tom ma’noda mafkuraviy tarbiyaning asosi, poydevoridir. SHuning uchun mafkurasiz inson, mafkurasiz guruh, millat, xalq, jamiyat bo‘lishi mumkin emas.

Nima uchun bir jamiyat, ijtimoiy guruh (masalan, siyosiy partiya, ijtimoiy harakat) mafkurasini boshqa bir ijtimoiy guruhga majburan singdirish noto‘g‘ri. Chunki mafkura —

muayyan ijtimoiy guruh a’zolariga xos o‘zlaridagi mavjud ehtiyojlar, tilak, orzu-umid hamda manfaatlar asosida o‘sha guruhning qarashlari, tasavvurlari dunyosi hamda g‘oyalarining mahsuli sifatida yaratiladi. Unda boshqalar manfaatlari ifodalanmasligi ham mumkin. Bas, shunday ekan, o‘zgalar manfaatini ko‘zlovchi mafkurani xalq ongiga zo‘rlab singdirib bo‘lmaydi.

Chunki har bir jamiyat rivojining o‘ziga xos qonuniyatlari mavjudki, o‘sha jamiyat a’zolari ularni o‘zlarining tub maqsad va manfaatlari asosida shakllantiradi.

Har qanday mafkuraviy tarbiyaning maqsadi — jamiyatning har bir a’zosi va ular timsolida har bir ijtimoiy qatlam, guruhning tarbiyaviy darajasini ta’minlashdir. Bu, pirovard natijada, o‘sha jamiyat rivojiga turtki beruvchi ilg‘or g‘oyalarning har bir fuqaro tomonidan ongli ravishda o‘zlashtirilishini, uning tafakkur va fikrlash tarziga aylantirilishini ta’minlaydi. SHu ma’noda, milliy g‘oya O‘zbekistonda yashab, ijod qilayotgan har bir fuqaro ongi va shuurida asriy milliy qadriyatlarimiz, xalqimizning bugungi va kelgusidagi manfaatlarini ifodalovchi eng sog‘lom g‘oya va fikrlar - xalq tafakkuri tarzida o‘z ifodasini topishi lozim. Bu jihat mafkuraviy tarbiyaning bosh xususiyatlaridan biridir. Mafkuraviy tarbiyaviylik, eng avvalo, yuksak e’tiqod, imon, Vatan va xalq oldidagi mas’uliyat, vatanparvarlik, fidoiylik kabi fazilatlarda namoyon bo‘ladi.

O‘zbekistonning mustaqil taraqqiyot strategiyasi, o‘zbek xalqining buyuk davlat barpo etish borasidagi maqsad-muddaolari milliy g‘oyani yoshlar qalbi va ongiga singdirishning ustuvor yo‘nalishlaridandir. Bu jarayon jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olish, ta’lim-tarbiya, targ‘ibot va tashviqotning samarali usul va vositalaridan oqilona foydalanishni taqozo etadi.

Mamlakatimizda asrlar mobaynida shakllangan, avloddan-avlodga bebaho meros sifatida o‘tib kelayotgan urf-odat, marosim va bayramlar ham milliy g‘oyaning asosiy g‘oyalarini singdirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Xususan, Mustaqillik, Navro‘z, O‘qituvchilar va murabbiylar, Xayit bayramlari, Xotira va qadrlash kuni kabi bayram va marosimlarimizdan jamiyat hayotiga zamonaviy mazmun baxsh etish yo‘lida oqilona foydalanilmoqda.

Bu urf-odat va an’analarning asosiy qismi oilada va oila a’zolarining bevosita ishtirokida o‘tkaziladi. SHuning uchun ham har bir oilaviy an’ana mafkuraviy tarbiyaning muhim yo‘nalishi hisoblanadi. Masalan, insonparvar, yuksak e’tiqodli, bag‘rikeng, mehr-oqibatli odamlarni voyaga etkazishda tolerantlik, insoniylik tamoyillari muhim o‘rin tutadi. Har bir o‘zbek oilasida muqaddas sanaladigan mehmonnavozlik, qiz va o‘g‘il bolalar tarbiyasi borasida maxsus an’analarning mavjudligi, yil mavsumiga ko‘ra oila a’zolari ishtirokida o‘tkaziladigan turli marosim va tadbirlar sog‘lom mafkuraviy muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.

Bu o‘rinda har bir ota-ona o‘z farzandining maktabgacha tarbiyasi uning keyingi rivojida qanchalik ahamiyat kasb etishi, bu davr uzluksiz ta’lim va tarbiyaning muhim bosqichi ekanini anglab etishiga erishish uchun amaliy ishlar olib borilmoqda. Bunda oilaning maktabgacha ta’lim va umumiy o‘rta ta’lim muassasalari tizimiga izchil uyg‘unlashuviga erishishni nazarda

tutilgan. YA’ni oila-ta’lim muassasasi-maxalla konsepsiyasi ishlab chiqilgan va mafkuraviy ta’lim tizimining o‘ziga xos tizimi yo‘lga qo‘yilgan.

O‘zbekistonda mustaqillikdan keyin qayta tiklangan milliy qadriyatlarimizdan bo‘lgan o‘zini o‘zi boshqarishning o‘ziga xos modeli bo‘lgan mahalla xalqimizning azaliy qadriyatlari, udumlari, urf-odatlari va an’analariga tayangan holda, fuqarolarga singdiriladigan ulkan mafkuraviy, tarbiyaviy vazifalarni bajarib kelmoqda. Keksalarning yoshlarga beradigan pandu nasihati, kattalarning shaxsiy ibrati, jamoaning hamjihatligi misolida odamlar ongiga ezgulik g‘oyalari singdirib boriladi. Mahalla, avvalo, sog‘lom ijtimoiy muhitdir. Bu erda kuchli ta’sirga ega bo‘lgan jamoatchilik fikri, mahalla ahlining xulq-atvori, o‘zaro munosabatlarini adolat va ma’naviy mezonlar asosida tartibga solib turadigan tarbiyaviy muassasadir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonning yangi taraqqiyot bosqichida jamiyatning g‘oyaviy birlashuvi zaruratini bugungi kundagi global o‘zgarishlar sharoiti bilan belgilash mumkin. Dunyo miqyosida geosiyosiy maydonidagi o‘zgarishlar, tamaddaunlar to‘qnashuvining tezlashib, axborotlashuv jarayonining kengayib borishi oqibatida sodir bo‘layotgan g‘oyaviy-mafkuraviy tahdidlar, axborot-psixologik xurujlarga qarshi kurash borasida jiddiy fikrlashni taqozo etmoqda. Yangi O‘zbekistonda milliy g‘oya targ‘iboti mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ma’naviy-ma’rifiy siyosatning asosiy tamoyil va ustuvor yo‘nalishlariga mos bo‘lib, hozirgi globallashuv va ma’naviy tahdidlar tobora kuchayib borayotgan davrda aholi, ayniqsa yoshlarni Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash, xalqimizni milliy g‘oya asosida birlashtirish, bunyodkor ishlarga safarbar qilish, Vatan ravnaqi yo‘lida daxldorlik, amalga oshirilayotgan islohotlarga daxldorlik ruhida tarbiyalash bilan bog‘liq dolzarb vazifalar va ularni hal etish yo‘llari, keng jamoatchilik, davlat va nodavlat tashkilotlar, oila, mahalla, ta’lim-tarbiya institutlarining bu boradagi roli va ahamiyatini, o‘zaro hamkorligiga tayangan holda amalga oshirilishini belgilab berdi.

Dunyoda global miqyosda turli tajovuzkor, buzg‘unchi g‘oyalar zamonaviy axborot texnologiyalari orqali butun dunyoga tarqalmoqda, jahonda axborot xuruji, ma’naviyat va madaniyat niqobi ostida g‘oyaviy-mafkuraviy tahdidlar kuchaymoqda. Shu bois aholining keng qatlamlarida xususan, yoshlarda milliy g‘oyaga sodiqlik, vatanparvarlik tuyg‘ularini, yuksak axloqiy va estetik me’yorlari va qarashlarini shakllantirishda ma’naviy-ma’rifiy ishlarga e’tibor qaratish tobora oshib bormoqda. Ayni vaqtda ijtimoiy tarmoqlardan tarqatilayotgan “ommaviy madaniyat” namunalari ta’sirida yoshlar tarbiyasiga rahna soluvchi buzg‘unchi g‘oyalar ta’sirida jinoyatchilik, diniy ekstremizm va terrorizm ta’siriga tushish, milliy qadriyatlarga e’tiborsizlik kabi salbiy illatlarni namoyon bo‘layotganligi bugun barchamizdan teran fikrlashni taqozo etayotir. Zero, bugungi globallashuv shiddati bugungi kunda g‘oyalari aniq va sog‘lom, etuk va insonparvar, e’tiqodi butun, bugungi o‘ta tezkor zamonda har qanday yot g‘oyalarga qarshi kurashuvchan mafkuraviy immuniteti mustahkam shaxslarni tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etmoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2018 yil 27 dekabr.

2. Mazkur tadqiqotchilar asarlari dissertatsiyaning “Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati”da berilgan.

3. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 29 dekabr kuni milliy kino san’ati va kinoindustriyani rivojlantirish bo’yicha amalga oshirilayotgan ishlar tahlili va bu borada mavjud muammolarni hal etish masalalariga bag‘ishlangan yig‘ilishda so’zlagan nutqidan. Kun Uz. 13:43 / 30.12.2017

4. Library of Congress. American Memory. «What is the American Dream?», lesson plan.

5. Quronov M. Milliy tarbiya. Toshkent, “Ma’naviyat”, 2007. 21-b.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

MUSTAFO CHO‘QAY VA TURKISTON

Raxmatov Murod G‘aybullayevich
Navoiy davlat universiteti dotsenti,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
raxmatov.80@bk.ru
+99890 618-36-26

Annotatsiya: Mazkur maqolada qardosh qozoq xalqining farzandi Mustafo Cho‘qay hayoti, siyosiy faoliyati, Turkiston mustaqilligining bayroqdori sifatida qilgan harakatlari ilmiy asoslar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Turkiston, duma, jamiyat, muhojir, matbuot, firqa, fenomen, istiqlol, xotira, hay`at, qurultoy, modda, federativ.

Аннотация: В статье на научных основах рассматриваются жизнь, политическая деятельность и поступки Мустафы Чокая, сына братского казахского народа, как знаменосца независимости Туркестана.

Ключевые слова: Туркестан, дума, общество, эмигрант, пресса, фракция, явление, независимость, память, правление, съезд, статья, федерация.

Abstract: This article discusses the life, political activities, and actions of Mustafa Chokai, a son of the fraternal Kazakh people, as the standard-bearer of Turkestan's independence, based on scientific foundations.

Key words: Turkestan, duma, society, emigrant, press, faction, phenomenon, independence, memory, government, congress, article, federation.

KIRISH.

Taniqli davlat va siyosat arbobi, mashhur publitsist va notiq, qardosh qozoq xalqining azamat o‘g‘loni Mustafo Cho‘qay (1890 – 1941) o‘zidan boy siyosiy va ilmiy meros qoldirdi. Buyuk siyosatchi Mustafo Cho‘qay qisqa, biroq yorqin kechgan 52 yillik umrida nafaqat siyosiy faoliyat bilan shug‘ullandi, balki Turkistonning yangi tarixidagi juda ko‘p muammolarni xolisona yoritgan ko‘plab maqolalar, xabarlar va ilmiy asarlar ham yozib qoldirdi. Shuningdek, Mustafo Cho‘qay xorijda ko‘p yillar mobaynida faoliyat ko‘rsatgan muhojirlarning Turkiston milliy birligi [1] tashkilotiga rahbarlik qildi.

Mustafo Cho‘qay 1890-yil 25-dekabrda Oqmasjid (hozirgi Qizilo‘rda) shahri yaqinidagi Narshoqi qishlovida aslzoda qipchoq xonadonida tug‘ildi. Uning otasi Cho‘qaybek To‘rg‘ay dodxoh o‘g‘li bo‘lis (volost) boshlig‘i bo‘lib, chorvador qipchoqlarning torayg‘ir urug‘iga [2]

mansub bo‘lgan. Onasi orqali u Xiva xonlari sulolasi bilan bog‘langan edi [3]. Mustafo Cho‘qay boshlang‘ich ma’lumotni Oqmasjidda olgach, 1902–1910 yillarda Toshkentdagi rus gimnaziyasida o‘qidi. U 1910 –1916 yillarda Peterburg universitetining huquqshunoslik fakultetida tahsil oldi. Rossiya Davlat Dumasining musulmonlar fraksiyasida 1916–1917 yillarda Turkiston ishlari bo‘yicha kotib bo‘lib ishladi. Keyinchalik Muvaqqat hukumatning Bosh vaziri bo‘lgan A.F.Kerenskiy boshchiligidagi komissiya tarkibida 1916-yil yozida Turkistonda bo‘lib, mardikorchilikka qarshi ko‘tarilgan O‘rta Osiyo qo‘zg‘olonining yirik markazlaridan biri Jizzax shahrida ham bo‘lib, Rossiya imperiyasi soldatlarining tinch aholiga nisbatan vahshiyligi va yovuzligi oqibatlarini o‘z ko‘zlari bilan ko‘rdi [4].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

O‘zbekistonlik R.Rajapova, Q.Rajabov, S.A’zamxo‘jayev, R.Abdullayev, S.Shodmonova, A.Mingnarov, M.Haydarov kabi tarixchi olimlar [5], adabiyotshunos olimlar va publitsistlardan O.Sharafiddinov [6] N.Karimov va boshqalar mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab Mustafo Cho‘qay asarlarini jiddiy o‘rganib, o‘zlarining tarixiy tadqiqotlarida bu asarlardagi boy va ishonchli ma’lumotlardan keng foydalandilar. Turkiston tarixining sovet hokimiyatining dastlabki yillariga bag‘ishlangan kollektiv monografiyalarda [7] ham bu masala atroflicha yoritildi. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”ga Mustafo Cho‘qay haqidagi maqola kiritildi [8]. Toshkentda chop etilgan “O‘zbekiston tarixi” darsligidan Mustafo Cho‘qay faoliyati o‘zining qonuniy o‘rnini topdi [9]. Mustafo Cho‘qayning Turkistondagi faoliyati to‘g‘risida maxsus maqolalar chop etildi [10].

Qozog‘istonda esa Mustafo Cho‘qay faoliyati qardosh qozoq olimlari tomonidan maxsus o‘rganildi hamda tarixchi, filolog, siyosatshunoslar tomonidan ko‘plab kitoblar nashr qilindi. Xususan, Darxon Xidiraliyev [11] va Baxit Sodiqovaning [12] asarlari diqqatga sazovordir. Mustafo Cho‘qayning rafiqasi bo‘lgan Mariya Cho‘qayning [13]u haqdagi xotiralari rus va qozoq tillarida bosilib chiqdi. Bundan tashqari Qozog‘istonda dastlab Mustafo Cho‘qayning ikki jildlik tanlangan asarlari [14]qozoq va rus tillarida 1998–1999 yillarda, so‘ngra uch jildlik asarlari nashr etildi.

Shuningdek, rossiyalik va yaponiyalik tadqiqotchilar o‘zaro hamkorlikda Mustafo Cho‘qayning xotiralarini rus tilida Tokio va Moskvada 2001-yili chop ettirishdi [15]. Mustafo Cho‘qayning asarlari va u haqidagi ilmiy tadqiqotlar turk tilida Turkiyada ham chop etilgan.

Qozog‘iston Respublikasidagi R.B.Sulaymonov nomidagi Sharqshunoslik institutida 2012–2014 yillarda Mustafo Cho‘qayning 12 jildlik to‘liq asarlar to‘plami bosilib chiqdi. Shu narsa xarakterli holki, bu kitoblarga kirgan Mustafo Cho‘qayning asarlari u qaysi tilda yozilgan va birinchi marta chop etilgan bo‘lsa, shu tilda va imloda nashr etildi. Mustafo Cho‘qay 10 ga yaqin tillarni mukammal bilgan hamda o‘z asarlarini turkiy (eski o‘zbek tili), o‘zbek, qozoq, rus, ingliz, nemis, fransuz, turk, polyak, gruzin va boshqa tillarda yozgan hamda nashr ettirgan. Bu kitoblar taniqli qozoq olimi, tarix fanlari doktori, professor Kushim yesmag‘ambetov boshchiligida bir guruh mutaxassislar tomonidan nashrga tayyorlandi hamda qisqa muddat davomida Almatining “Dayk-Press” nashriyotida zamonaviy poligrafiya talablari darajasida bir

xil qalin va chiroyli muqovada 1000 nusxadan chop etildi. Darhaqiqat, Mustafo Cho‘qayning 400 bosma taboqdan ortiq hajmdagi asarlari uning Vatanida bu buyuk shaxs xotirasiga xos va mos tarzda ajoyib shaklda nashr qilindi [16].

Mustafo Cho‘qayning 12 jildlik to‘liq asarlar to‘plamiga yozilgan o‘zbekistonlik tarixchi olim Q.Rajabovning katta taqrizi o‘zbek va rus tillarida Toshkent [17] va Tarozda [18]chop etildi.

2015-yil 15-oktyabrda Almati shahridagi Qozog‘iston Respublikasi Milliy kutubxonasida R.B.Sulaymonov nomidagi Sharqshunoslik instituti tomonidan Mustafo Cho‘qay tavalludining 125 yillik yubileyiga bag‘ishlab tashkil qilingan “Mustafo Cho‘qay: siyosatchi va olim” mavzusidagi xalqaro ilmiy konferensiyada Mustafo Cho‘qayning birinchi marta chop etilgan 12 jildlik to‘liq asarlar to‘plamining taqdimoti bo‘ldi. Xalqaro ilmiy konferensiyada O‘zbekiston (Q.K.Rajabov), Ozarbayjon (S.A.Rustamova-Togidi), Qozog‘iston (K.L.Esmag‘ambetov, M.Q.Qoygeldiyev, S.O.Smag‘ulova, X.M. Abjanov, A.Bakir, A.Aytali, K.Abishev), Turkiya (Eftal Shukru Batmaz, Sefa Hakimo‘g‘li), Fransiya (K.Pujol), Rossiya Federatsiyasi (S.M.Isxakov) davlatlaridan kelgan mutaxassis olimlar qatnashib, Mustafo Cho‘qayning ilmiy va siyosiy faoliyati haqida fikr yuritdilar. Xalqaro konferensiya doirasida Mustafo Cho‘qay asarlari XII tomligi hamda Almatida 2005-yili nashr etilgan Mustafo Cho‘qay bibliografik ko‘rsatkichi [19] va Turkiyada Sefa Hakimo‘g‘li tomonidan turk tilida chop qilingan Mustafo Cho‘qay asarlari 1-jildining ham taqdimoti bo‘lib o‘tdi. Xalqaro konferensiya materiallari [20] 2015-yilning o‘zida Almatida alohida kitob holatida nashr qilindi.

Tadqiqot tarixiy metodlar tarixiylik, ilmiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan.

NATIJALAR.

1917-yilda Petrogradda bo‘lgan Fevral inqilobidan so‘ng Turkistonga butunlay qaytdi. Aprel oyining boshlarida Orenburgda bo‘lgan Butunqozoqlar birinchi qurultoyida qatnashib, so‘ngra Toshkentga yetib keldi [21].

Mustafo Cho‘qayning siyosiy faoliyatida 1917–1918 yillarni o‘z ichiga olgan Turkiston davri alohida ajralib turadi. Taxminan bir yarim yilcha davom etgan ushbu davrda Mustafo Cho‘qay Turkiston o‘lkasining siyosiy va tarixiy markazlari bo‘lgan Toshkent, Qo‘qon va Oqmasjidda yashab, mintaqadagi siyosiy jarayonlarning markazida turdi. Turkiston mustaqilligi uchun izchil kurashchi Mustafo Cho‘qay 1917-yil 10-aprelda Toshkentga kelgach, siyosiy jarayonlar ichiga sho‘ng‘ib ketdi. 1917-yil bahori va yozida u Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov, Ahmad Zaki Validiy [22], Ubaydulla Xo‘jayev, Obidjon Mahmudov va boshqalar bilan birgalikda Turkiston Muxtoriyati uchun kurashdi. Mustafo Cho‘qay bu davrda Turkiston o‘lkasi musulmonlarining Milliy markazi bo‘lgan Markaziy Sho‘rosi (Kraymussovet) raisi, qozoq tilida Toshkentda nashr etilayotgan “Birlik tug‘i” gazetasining muharriri, Turkiston Muxtoriyati hukumatining Tashqi ishlar vaziri (1917-yil noyabr – 1918-yil fevral), Bosh vaziri(1917-yil dekabrdan) kabi mas’ul lavozimlarda faoliyat ko‘rsatdi. Mustafo Cho‘qay Toshkent va Qo‘qonda o‘zbek ma’rifatparvarlari va jadidlari Ubaydulla Xo‘jayev, Munavvar

Qori Abdurashidxonov, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Obidjon Mahmudov, Nosirxon To‘ra, boshqirdistonlik taraqqiyparvar Ahmad Zaki Validiy va boshqalar bilan yelkama-yelka turib, Turkiston xalqlarining milliy davlatchiligini qayta tiklash hamda ularning milliy manfaatlari uchun kurashdi. Qo‘qonda qarorgohi joylashgan Turkiston Muxtoriyati hukumati 1918-yil fevral oyi oxirida bolsheviklar tomonidan tugatilgach, Farg‘onadan mashaqqatli tog‘ yo‘li – dovon orqali Toshkentga kelib, bu yerda 1918-yil 1-maygacha bolsheviklardan yashirindi va ularga qarshi faol kurashni boshladi. Toshkentda Mustafo Cho‘qay rus ayoli Mariya Yakovlevna Gorina bilan 1918-yil 16-aprelda turmush qurdi hamda nikoh musulmonchilik shariati asosida masjidda mulla tomonidan o‘qildi.

Mustafo Cho‘qay 1919–1921 yillarda Tiflis (hozirgi Tbilisi) shahrida yashab, mustaqil Gruziya Respublikasi rahbarlari bilan hamkorlik qildi. U Gruziya va butun Kavkazda ham bolsheviklar tomonidan sovet hokimiyati majburan o‘rnatilgach, 1921-yil yozida muhojirlikka jo‘nab ketishga majbur bo‘ldi hamda Istanbul orqali Parijga keldi va deyarli umrining oxirigacha Fransiyada yashab qoldi.

Mustafo Cho‘qay Parijda yashar ekan, Turkiston milliy birligi tashkilotining yevropa davlatlaridagi vakili sifatida faoliyat ko‘rsatdi. Turkiston milliy birligining yevropada bo‘lib o‘tgan ikkita kongressida (1924-yil 23-noyabr hamda 1925-yil 1-mayda Berlinda bo‘lgan) jamiyat faoliyati oldiga yangi maqsadlar qo‘yildi. 1927-yil 5-fevralda Germaniyanig Xaydelberg shahrida jamiyatning yevropa davlatlaridagi a’zolari yig‘ilish o‘tkazib, unda Mustafo Cho‘qay “Sovet Ittifoqi va uning endilikdagi ichki siyosati” nomli ma’ruza bilan qatnashdi. Mustafo Cho‘qayning fikricha, SSSRda Zinovev va Trotskiy tarafdorlaridan ko‘ra Stalin tarafdorlarining hokimiyatga kelishi ancha foydali bo‘ladi. Chunki bu ahvolda ishchilar sinfining hokimiyat tushunchasi biroz bo‘shashadi hamda davlat boshqaruvida qishloqliklar tabaqasining hissasi ko‘payadi [23].

Mustafo Cho‘qayning bu fikrlari Turkiston mustaqilligi uchun kurash tarixida unchalik o‘z tasdig‘ini topmadi. Stalin va uning tarafdorlari hokimiyat tepasiga kelgach, ulkan mamlakatda dahshatli qatag‘onni amalga oshirdilar.

Mustafo Cho‘qayning Parijdan Turkiyaga kelishi munosabati bilan 1927-yil 15-martda Turkiston ozodlik jamiyati Markaziy Qo‘mitasining majlisi o‘tkazildi. Turkiyada yashovchi etnik o‘zbek, siyosiy arbob hamda professor Ahad Andijonning yozishicha, majlis Ahmad Zaki Validiyning Istanbuldagi uyida bo‘lgan. Unda Validiy va Mustafo Cho‘qaydan tashqari Ma’mur Niyoziy, Abdulqodir Sulaymon (Inon), Mustafo Shohquli kabi shaxslar qatnashgan.

Istanbul qurultoyi 1927-yil 15–26-martda Ahmad Zaki Validiy uyida o‘tkaziladi. Istanbul qurultoyining ilk kunida qabul qilingan qarorga binoan jamiyatning nomi Turkiston milliy birligi (TMB) tarzida o‘zgartiriladi. Bu paytda yevropada faoliyat ko‘rsatayotgan barcha muhojir tashkilotlar nomida milliy so‘zi borligi tufayli bu sifat ham jamiyat nomiga qo‘shilgan. Shu bois TMBning Yevropa vakillari ikki nafar kishidan iborat bo‘ladi, degan qarorga kelinadi. Sotsialistlar firqasidan Ahmad Naimga, taraqqiyparvarlar guruhi nomidan esa Mustafo Cho‘qayga yevropadagi vakil vazifasi yuklatildi [24].

22-mart kuni qurultoy yig‘ilishi davom ettiriladi. Unda qabul qilingan qarorlarda Turkiston milliy birligi jamiyatining mustaqil va demokratik Turkiston uchun kurashajagi, bu maqsad yo‘lida turli o‘lkalar, tashkilotlar va shaxslar bilan aloqa o‘rnatilishi mumkinligi, ammo Buxoroning sobiq amiri Said Olimxon bilan hech qachon hamkorlik qilinmasligi ta’kidlangan. Qarorda yana uqtirilishicha, radikal millatchi harakatlar va sotsialistik harakatlar mavzusidagi yozuvlar va ularni qo‘llab-quvvatlovchi fikrlar nashr etiladi. Turkistondagi yoshlarning kommunist ekanligi yoki emasligi muhim emas, ularga baho berilganda, yoshlarning rus istilosi va milliy istiqlol harakatlariga qarashi asosiy o‘lchov bo‘lishi kerak. Shuningdek, rus muhojirlari bilan o‘rnatiladigan munosabatlar, albatta, istiqlol tushunchasiga tayanishi lozim. Ularning barchasi imperialistik asosdagi bir rus saltanatini tiklash bo‘lgani uchun TMB birorta muhojir rus tashkiloti bilan aloqa qilmaydi. Faqatgina Rusiya federativ davlatlariga kirish yo kirmaslik masalasi Turkistonga tom ma’noda mustaqillik berish fikrini qabul qilgan guruhlar bilangina muhokama etiladi.

Yevropadagi millatlar tashkiloti bilan aloqa bog‘lashga oid qarorda esa Rossiya hukumati bilan munosabat o‘rnatilishida bir shart muhimligi alohida uqtirilgan. Angliya Turkistonda islomiy davlat qurilishini qo‘llasagina u bilan aloqa qilinadi. Aksil taqdirda inglizlar ham ruslar kabi dushman hisoblanadi. Turkiy va islomiy davlatlar bilan aloqalarda panturkizm va panislomizmni quvvatlovchi siyosat yuritilmaydi.

MUHOKAMA.

TMB tarafidan bosiladigan jurnalda, barchaning tushunishiga oson bo‘lishi va butunlikni saqlash maqsadida turk tili, ya’ni o‘zbek tili qo‘llaniladi va Turkiston matbuoti tilidan foydalaniladi. Mahalliychilikka qarshi kurashiladi. Milliy harakatning xon yoki amirga qarshi bir jarayon emasligi, balki sovet rejimiga qarshi Turkistonning mustaqilligi uchun mujodala ekanligi tushuntirib beriladi. Ruslar tomonidan qaroqchilik va bosqinchilik deya qoralanib targ‘ib-tashviq etilayotgan “bosmachilik”ning ozodlik va milliy mustaqillik harakati ekanligini tushuntirishga g‘ayrat qilinadi. Ruslar asorati ostidagi boshqa millatlar va ularning muhojirotdagi vakillari bilan yaxshi munosabat o‘rnatiladi. Qurultoyning yana bir qarorida aytilishicha, Qozoq sahrosi (tarixiy Dashti Qipchoq) butunisicha Turkiston hududi ichidadir [25].

TMBning xorijdagi barcha faoliyati va nashrlari Turkiston xalqi va asosan yoshlarga qaratilgandir. Mamlakat istilo qilingani bois u yerda aytib va yozib bo‘lmaydigan har qanday fikr TMB tomonidan xalqaro maydonga olib chiqiladi.

Qurultoyning 25-martdagi yig‘inida Turkiston sotsialistlar erk firqasining 9 moddalik va taraqqiyparvar jadidlar firqasining 19 moddalik tuzuklari asosida jamiyatning 9 moddalik yangi tuzugi yasaldi, umumiy bayonnoma qaytadan ko‘rib chiqildi va ma’qullandi [26].

26-mart kuni, ya’ni qurultoyning so‘nggi kunida bo‘lgan yig‘inda markaziy hay’at a’zolari saylanib, vazifalar taqsimlandi. Markaziy Qo‘mitadan chiqishni istagan Ma’mur Niyoziy [27] iste’fosi ma’qullandi. Markaziy Qo‘mita hay’atiga quyidagi uch kishi: Usmon Xo‘ja (Usmon Xo‘jao‘g‘li), Ahmad Zaki Validiy, Mustafo Cho‘qay saylandi. TMBning yevropadagi vakili

Mustafo Cho‘qay Parijda yashashi munosabati bilan uning o‘rniga Abdulqodir Inon Istanbulda ish yuritadigan bo‘ldi. TMB raisligiga Usmon Xo‘ja saylandi. “Prometey” [28] jurnalining vakilligi Ahmad Naimga berildi. Chiqariladigan jurnalning egasi va noshiri qilib Usmon Xo‘ja, yozuv ishlari mudiri etib Ahmad Zaki Validiy tayinlandi [29].

XULOSA

Xullas, Turkiston milliy birligi (TMB) tashkilotining 1927-yildagi Istanbul qurultoyi jamiyatning 1940-1942 yillargacha davom etgan faoliyatini davom ettirishda o‘ziga xos tamal toshi bo‘lib xizmat qildi. Bu davrda TMB bir-biridan farqli sotsialistlar erk firqasi hamda taraqqiyparvarlar jadid firqasi vakillarini bir jamiyatga birlashtirib, o‘zaro hamkorldikda harakat qilishlarini ta’minladi. Jamiyat faoliyatida mazkur yillarda Mustafo Cho‘qay katta xizmat qildi. Jamiyatning “Yenı Turkıstan” (“Yangi Turkiston”) jurnali Usmon Xo‘ja muharrirligida 1927–1932 yillarda Istanbul va Berlinda hamda “Yash Turkıstan” (“Yosh Turkiston”) jurnali Mustafo Cho‘qay muharrirligida 1929–1939 yillarda Parij va Berlinda nashr etilgan. Mustafo Cho‘qayning shu munosabat bilan Ahmad Zaki Validiy hamda Usmon Xo‘jaga yozgan hamda ular tomonidan Cho‘qayga yozilgan maktublarda [30] bu haqda so‘z boradi.

Mustafo Cho‘qay muhojirlikda 20 yil yashab, turli xalqaro anjumanlarda ishtirok etdi hamda jahon jamoatchiligini sovet hokimiyati va bolsheviklar zulmi ostida qolgan Turkiston mintaqasi (O‘rta Osiyo va Qozog‘iston sovet respublikalari)dagi haqiqiy ahvol bilan muntazam xabardor qilib turdi. O‘zining publitsistik va tarixiy maqolalari bilan xalqaro jamoatchilikni kommunizm va uning hosilasi bo‘lgan SSSRga qarshi kurashga da’vat etdi.

Biroq Mustafo Cho‘qayning nomi va asarlari o‘z Vatanida ta’qiqlandi, hatto u 1941-yil 27-dekabrda vafot etgandan keyin ham “millatchi” va “xoin” sifatida unga la’nat yog‘dirildi va keyinchalik unutishga mahkum qilindi.

SSSR parchalanib mustaqil davlatlar tashkil topgach, Mustafo Cho‘qay tug‘ilgan va hayotining muayyan qismini o‘tkazgan Qozog‘iston va O‘zbekistonda [31] uning maqola va kitoblari asta-sekin chop etila boshlandi. O‘zbekiston va Qozog‘istondagi olimlar o‘z ilmiy tadqiqotlarida Mustafo Cho‘qay fenomenini ochishga hamda uning ilmiy merosini jiddiy tadqiq etishga kirishdilar.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Q.Rajabov. Turkiston mintaqasida sovet rejimiga qarshi istiqlolchilik harakati va mohiyati (1918-1935). – Toshkent: Fan, 2022. – B.219-221.

2. Мария Чокай. Я пишу Вам из Ножана… (воспоминания, письма, документы). Составление и перевод Б.Садыковой. – Алматы: «Қайнар», 2001. – С. 162.

3. Mustafo Cho‘qay o‘g‘li. Istiqlol jallodlari (1917 yil xotiralari). So‘z boshi muallifi B.Qosimov. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992. –B.3.

4. Qahramon Rajabov. Mustafo Cho‘qay // O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 6-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. – B. 157.

5. A’zamxo‘jayev S. Turkiston Muxtoriyati: milliy-demokratik davlatchilik qurilishi

tajribasi. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2002. – 168 bet; Rajabov Q.K. Mustaqil Turkiston fikri uchun mujodalalar (1917–1935 yillar). – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2000. – 32 bet; Rajabov Q., Haydarov M. Turkiston tarixi (1917–1924 yillar). – Toshkent: “Universitet”, 2002; Rajabov Q. Farg‘ona vodiysidagi istiqlolchilik harakati: mohiyati va asosiy rivojlanish bosqichlari (1918 – 1924 yillar). – Toshkent: “Yangi nashr”, 2015. – 240 bet; Агзамходжаев С. История Туркестанской Автономии (Туркистон Мухторияти). – Ташкент: ИПО “Тошкент ислом университети”, 2006. – 268 стр.; Shodmonova S. Nemis va turk tarixshunosligida sovet mustamlakachiligiga qarshi kurash masalalari (1917 – 1924 yillar). –Toshkent: “Abu matbuot-konsalt”, 2008. – 128 bet; Haydarov M. O‘zbekistonda sovet davlati boshqaruv tizimi: shakllanishi, bosqichlari va mohiyati (1917 – 1941 yillar). – Toshkent: “Abu matbuot-konsalt”, 2012. – 272 bet; Mingnarov A. Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarining milliy matbuotda yoritilishi (1917–1918 yillar). – Toshkent: “Istiqlol nuri”, 2013. – 156 bet; Абдуллаев Р. Национальные политические организации Туркестана в 1917 – 1918 годы. – Ташкент: “Navro’z”, 2014. – 219 стр.; 2-е издание. – Ташкент: “Adabiyot uchqunlari”, 2016. – 284 стр.

6. Sharafiddinov O. Istiqlol fidoyilari. Mustafo Cho‘qay, Cho‘lpon, Otajon Hoshim (Hayotiy lavhalar. Hujjatlar. Rivoyatlar). – Toshkent: “Sharq”, 1993. – 144 bet.

7. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор: Р.Я.Раджапова. – Ташкент: «Шарк», 2000. – 672 стр.; O‘zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. Ilmiy muharrir: M.Jo‘rayev. – Toshkent: “Sharq”, 2000. – 688 bet.

8. Qahramon Rajabov. Mustafo Cho‘qay. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 6-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. – B. 157.

9. Rajabova R.Yo., Karimov R.H., Oqilov Q.O., Ibragimova A.Yu., Alimov I.A., Ishoqov F.B. O‘zbekiston tarixi (1917–1991 yillar). 9-sinf uchun darslik. Ilmiy muharrir: A.Asqarov. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1994. – 400 bet; История Узбекистана (1917 – 1993 гг.). 9 класс. Руководитель авторского коллектива и научный редактор: Р.Я.Раджапова. Под общей редакцией А.А.Аскарова. –Ташкент: «Укитувчи», 1995. – 344 стр.; Alimova D.A., Karimov R.H., Oqilov K.O., Rajabov Q.K., Alimov I.A., Mavrulov A.P. O‘zbekiston tarixi (1917–1991 yillar). 10-sinf o‘quvchilari uchun darslik. Mas’ul muharrir: D.A.Alimova. –Toshkent: “Sharq”, 2000. – 416 bet; Алимова Д.А., Каримов Р.Х., Акилов К.А., Раджабов К.К., Алимов И.А., Маврулов А.А. История Узбекистана (1917 – 1991). Учебник 10 класса. Ответственный редактор: Д.А.Алимова. –Ташкент: «Шарк», 2002. – 272 стр. ва бошқалар.

10. Раджабов К. Мустафа Чокай – председатель правительства ТуркистонМухторияти и один из основных идеологов движения за независимость в Туркестане // «История Турана» (Ташкент), 2015. – № 5-6. – С. 11–17.

11. Қыдыралиев Д. Мустафа Шоқай. – Астана, 2007. – 287 стр.

12. Садыкова Б. История Туркестанского легиона в документах. – Алматы: «Қайнар», 2002. – 248 стр.; Она же. Мустафа Чокай. – Алматы: «Алаш», 2004. – 238 стр.; Она же. Мустафа Чокай в эмиграции. – Алматы: «Мектеп», 2009. – 348 стр.

13. Мария Чокай. Я пишу Вам из Ножана… (воспоминания, письма, документы). Составление и перевод Б.Садыковой. – Алматы: «Қайнар», 2001. – 208 стр.

14. Мустафа Шоқай. Тандамалы. Шағатай тіл – жаздынымқазіргі қазақ тіл-жазуына аударған жане курастырған Айтан Нусіпхан. Бірінші том. – Алматы: «Қайнар», 1988. – 512 бет; Екінші том. – Алматы: «Қайнар», 1999. – 520 бет.

15. Мустафа Чокаев. Отрывки из воспоминаний о 1917 г. Составление, предисловие, примечания С.М.Исхакова. –Токио-Москва, 2001. – 53 стр.

16. Мустафа Шоқай. Шығырмаларынын толық жинағы. Он екі томдық [Том I-XII]. Курастырған, алғы соз бен тусіндіртелерді жазған Кошім Есмағамбетов.

Том I. Жинаққа кіріспе. Куреспен откен ғутыр. – Алматы: “Дайк-Пресс”, 2012. – 544 бет.

Том II. 1913–1924. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. – 640 + VIII бет.

Том III. 1925–1929. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. – 668 + IV бет.

Том IV. 1929–1930. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. – 532 + II бет.

Том V. 1930–1931. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2013. – 540 + II бет.

Том VI. 1931–1933. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2013. – 523 + IV бет.

Том VII. 1933–1934. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2013. – 571 + II бет.

Том VIII. 1935. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2013. – 560 + II бет.

Том IX. 1935–1937. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2014. – 568 + II бет.

Том X. 1937–1939. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2014. – 618 + II бет.

Том XI. 1939–1941. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2014. – 544 + IV бет.

Том XII.Хаттарэемінде [1920–1941]. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2014. – 474 + II бет.

17. Qarang: Q.Rajabov. Mustafo Cho‘qay XXI asrda so‘zlamoqda (Buyuk siyosat va davlat arbobining 12 jildlik to‘liq asarlar to‘plamini varaqlab...)// “Turon Fanlar akademiyasi Axborotnomasi. Вестник Академии наук Турон”. – № 3. – Toshkent, 2016. – B. 143-158.

18. К.Раджабов. Мустафо Чокай рассказывает в XXI веке (Пролистывая 12-томный сборник полных произведений великого политического и государственного деятеля…) // “Туркістан жинағы. Туркестанский сборник” (Сборник статей). Том 5. – Тараз, 2017. – С. 47-79.

19. Мустафа Шоқай (1890 – 1941) Библиографиялық корсеткіш. Жоба жетекшісі: К.Л.Есмағамбетов. Идея авторы: Э.Бекір. Курастірғандар: Б.С.Балғымбаева, Д.А.Қыстаубаева, Сефа Хекимоглы. – Алматы, 2015. – 414 бет.

20. Мустафа Шоқай: саясаткер жэне Ғалым. Мустафа Шоқай: политик и ученый. Материалы международной научной конференции: «Мустафа Шокай: политик и ученый». 15 октября 2015 г. – Алматы: «Арыс», 2015. – 288 стр.

21. Садыкова Б. Мустафа Чокай. –Алматы: «Алаш», 2004. – С. 231.

22. Bu haqda qarang: Ahmad Zaki Validiy To‘g‘on. Xotiralar. Turkistonda mustaqillik va ozodlik uchun kurashlar tarixi. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: M.Abdurahmonov. – Toshkent: Istiqlol nuri, 2014. – B. 142-144.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

MADANIYATSHUNOSLIK VA TARIX. XX-ASRDA IJTIMOIY TIZIMLARNING RIVOJLANISHIGA MADANIY MEROSNING TA’SIRI

Rustam Latipov
Samarqand davlat tibbiyot universiteti
ijtimoiy gumanitar kafedrasi o‘qituvchisi
+998973979419

Annotatsiya: Ushbu maqola madaniyatshunoslik va tarix nuqtai nazaridan, 20-asrda ijtimoiy tizimlarning rivojlanishiga madaniy merosning ta’sirini tahlil qiladi. Madaniyatning jamiyatdagi o‘rni va tarixiy jarayonlarga ta’siri, ijtimoiy tizimlarning shakllanishi va o‘zgarishi bilan bog‘liq ilmiy nuqtai nazarlar yoritilgan. Maqolada madaniy merosning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy tizimlarga ta’siri o‘rganilib, tarixiy hodisalar va madaniy inqiloblar jamiyatlarning yangi shakllanishiga qanday ta’sir ko‘rsatgani ko‘rsatilgan. 20-asrda milliy identifikatsiya, siyosiy erkinlik va madaniy qadriyatlar zamonaviy jamiyatlarga qanday ta’sir etganligi muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: madaniyatshunoslik, tarix, 20-asr, madaniy meros, ijtimoiy tizim, siyosiy inqiloblar, ijtimoiy o‘zgarishlar, milliy identifikatsiya, sanoat inqilobi, madaniy qadriyatlar.

Annotation: This article analyzes the impact of cultural heritage on the development of social systems in the 20th century from the perspective of cultural studies and history. The role of culture in society and its impact on historical processes, the formation and transformation of social systems, and related academic perspectives are discussed. The article examines how cultural heritage influenced political, social, and economic systems, with a focus on the effects of historical events and cultural revolutions on the formation of new societal structures. The impact of national identity, political freedom, and cultural values on modern societies in the 20th century is also discussed.

Keywords:cultural studies, history, 20th century, cultural heritage, social systems, political revolutions, social changes, national identity, industrial revolution, cultural values.

Аннотация: Данная статья анализирует влияние культурного наследия на развитие социальных систем в 20 веке с точки зрения культурологии и истории. Рассматривается роль культуры в обществе и ее влияние на исторические процессы, формирование и изменение социальных систем, а также научные подходы к этим вопросам. В статье исследуется влияние культурного наследия на политические, социальные и экономические системы, с акцентом на то, как исторические события и культурные революции повлияли на формирование новых общественных структур. Также

рассматривается влияние национальной идентичности, политической свободы и культурных ценностей на современные общества в 20 веке.

Ключевые слова:культурология, история, 20-й век, культурное наследие, социальные системы, политические революции, социальные изменения, национальная идентичность, промышленная революция, культурные ценности.

Kirish

20-asr, jahon tarixida katta o‘zgarishlarga guvoh bo‘lgan davr sifatida qabul qilinadi. Bu davrda nafaqat siyosiy va iqtisodiy tizimlar o‘zgardi, balki madaniy meros ham jamiyatlar rivojlanishida muhim o‘rin tutdi. Madaniyatshunoslik va tarix fanlari ijtimoiy tizimlarning shakllanishi, ularning o‘zgarishi va madaniy merosning bu jarayondagi o‘rni haqida ko‘plab ilmiy ishlarni taqdim etdi. 20-asrda madaniyatning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy tizimlarga ta’siri doimiy ravishda o‘rganilib, bu jarayonlarning muhim qismiga aylandi.

Bu maqola, madaniyatshunoslik va tarix nuqtai nazaridan, madaniy merosning 20-asrda ijtimoiy tizimlarning rivojlanishiga ta’sirini tahlil qiladi. Madaniyatning jamiyatga ta’sirini, madaniy qadriyatlarning jamiyatdagi o‘rni va ijtimoiy tizimlarning shakllanishiga bo‘lgan ta’sirini yoritish orqali, 20-asrda yuz bergan ijtimoiy o‘zgarishlarning sabablari va natijalari ko‘rsatiladi.

Metodologiya

Maqolada madaniyatshunoslik va tarixshunoslik sohalaridagi asosiy ilmiy metodlar, shu jumladan tarixiy tahlil, madaniyatshunoslikning metodologik yondashuvlari va interdisipliner tahlil usullari qo‘llanildi. Tahlil qilish uchun manba sifatida tarixiy hujjatlar, ilmiy maqolalar, kitoblar va zamonaviy tadqiqotlar ishlatildi. Maqola tarixiy jarayonlarning madaniy meros bilan bog‘liq jihatlarini, ijtimoiy o‘zgarishlarning madaniy kontekstda yuz berishini tahlil qilishga asoslangan.

1. Tarixiy-metodologik yondashuv: Madaniy meros va ijtimoiy tizimlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirlarni o‘rganishda tarixiy nuqtai nazardan yondashiladi. Tarixiy metod yordamida 20-asrning siyosiy, iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlari tahlil qilinadi, madaniyatning jamiyatga ta’siri tarixiy kontekstda ko‘rsatiladi.

2. Ijtimoiy-psixologik yondashuv: Madaniy merosning ijtimoiy qatlamlar va siyosiy tizimlarga ta’siri ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan o‘rganiladi. Bu metod jamiyatning psixologik holatini, milliy identifikatsiyaning rivojlanishini va madaniy qadriyatlarning jamiyatda qanday qayta shakllanishini o‘rganishga qaratilgan.

3. Komparativ metod: 20-asrning turli davrlari va mintaqalaridagi siyosiy tizimlarning rivojlanishiga madaniy merosning ta’siri solishtiriladi. Bu metodda madaniyatshunoslik va tarixshunoslikdagi o‘xshashliklar va farqlarni aniqlash orqali ijtimoiy tizimlarning o‘zgarishining umumiy tendensiyalari ko‘rsatiladi.

4. Analitik-metodologik yondashuv: Madaniy merosning siyosiy, iqtisodiy va madaniy tizimlarga ta’sirini chuqur tahlil qilish uchun analitik metodlar qo‘llaniladi. Bu metod orqali

tarixiy va madaniy jarayonlar o‘rganilib, madaniyatning jamiyatdagi o‘rni va ahamiyati aniqlanadi.

5. Empirik yondashuv: Madaniy merosning jamiyat va siyosiy tizimlarga ta’sirini o‘rganishda empirik tadqiqotlar olib boriladi. Bu metod asosida tarixiy hujjatlar, arxiv materiallari, so‘rovnomalar va intervyular orqali olingan ma'lumotlar tahlil qilinadi.

Ushbu metodologik yondashuvlar orqali madaniyatning siyosiy tizimlarning rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatganligi va madaniy merosning jamiyatdagi o‘rni tahlil qilinadi. Har bir metod orqali olingan natijalar o‘zaro bog‘liq bo‘lib, madaniyatshunoslik va tarixshunoslik sohalaridagi ilmiy qarashlarni rivojlantirishga yordam beradi.

Natijalar va Tahlil

Madaniy merosning ijtimoiy tizimlar rivojlanishiga ta’sirini o‘rganishda, 20-asrda yuz bergan asosiy madaniy hodisalar va o‘zgarishlar jamiyatdagi yangi ijtimoiy strukturalarni shakllantirishga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Sanoat inqilobi, ilm-fan rivojlanishi, madaniy inqiloblar va san’atdagi yangiliklar jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy tuzilmasini o‘zgartirdi.

Masalan, sanoat inqilobi va uning ta’siri, shaharsozlik, yangi iqtisodiy tizimlarning shakllanishi va yangi ishchi sinfining paydo bo‘lishi madaniy qadriyatlarning yangi shakllanishiga olib keldi. Madaniyat va tarix o‘zgarishlari, siyosiy tizimlarda ham yangi qadriyatlar va tizimlarning shakllanishiga sabab bo‘ldi. Ayniqsa, 20-asrda milliy va diniy qadriyatlarning shakllanishi, ularning ijtimoiy tizimlarga ta’siri katta bo‘ldi. Yangi milliy identifikatsiyalar, siyosiy erkinlikka bo‘lgan talablar va inson huquqlari asosidagi islohotlar madaniyat va tarixning zamonaviy jamiyatlar uchun ahamiyatini yana bir bor ko‘rsatdi.

Muammo va Tahlil

20-asrda madaniy merosning ta’siri ijtimoiy tizimlarga o‘zgarmas ahamiyatga ega bo‘lsa-da, ba’zi holatlarda bu ta’sirning salbiy tomonlari ham kuzatildi. Jamiyatlar orasida madaniy farqlar, milliy va etnik guruhlar o‘rtasidagi ixtiloflar, shuningdek, madaniy o‘zgarishlarga qarshi turuvchi konservativ yondashuvlar ijtimoiy tizimlarning rivojlanishiga to‘siq bo‘ldi. Shu bilan birga, madaniy merosni saqlash va rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyoj, jamiyatlar orasida yangi hamkorlik va integratsiya jarayonlarini yuzaga keltirdi.

Muammo: 20-asrda sanoat inqilobi, urushlar, siyosiy inqiloblar va madaniy inqiloblarning bir-biri bilan bog‘liq ravishda ijtimoiy tizimlarning o‘zgarishi davomida, madaniy merosning bu tizimlar ustidan qanday ta’sir o‘rnatgani hali to‘liq o‘rganilmagan. Madaniyatning ijtimoiy tuzilmalarga, siyosiy va iqtisodiy tizimlarga ta’siri, shu jumladan, milliy identifikatsiyaning shakllanishi, madaniy qadriyatlar va san’atning jamiyatdagi roli o‘rganilishi lozim bo‘lgan muammolardandir.

Tahlil: 20-asrda, ayniqsa ikkinchi jahon urushidan so‘ng, siyosiy tizimlar va iqtisodiy strukturalarning o‘zgarishi madaniyatning yangilanishi va rivojlanishini talab qildi. Madaniy inqiloblar, yangi siyosiy shakllarning tashkil topishi va iqtisodiy modelning o‘zgarishi jamiyatning barcha jabhalarida chuqur o‘zgarishlarga olib keldi. Madaniy qadriyatlar, urushlar

va inqiloblar natijasida shakllangan yangi siyosiy tuzilmalar va iqtisodiy tizimlar bilan bog‘liq ravishda, madaniyat jamiyatda yangi rolni o‘zlashtirdi.

Tahlil jarayonida shuni ta’kidlash kerakki, madaniy merosning ijtimoiy tizimlarga ta’siri ko‘pincha mustahkam madaniy qadriyatlar va tarixiy an’analarning saqlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan. Shu bilan birga, madaniy merosning siyosiy tizimlarga ta’siri, siyosiy va ijtimoiy tuzilmalarni qayta shakllantirgan madaniy inqiloblar orqali amalga oshdi. Masalan, 20-asrda Sovet Ittifoqi va Xitoydagi madaniy inqiloblar, o‘ziga xos madaniy qadriyatlarni amalga oshirish va yangilashga qaratilgan bo‘lib, jamiyatlarning siyosiy tuzilmasi va iqtisodiy tizimlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi.

Shuningdek, madaniy merosning ijtimoiy tizimlarga ta’siri, milliy identifikatsiyaning shakllanishi va milliy madaniyatlarning rivojlanishiga olib keldi. Bunda tarixiy va madaniy an’analarning o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi, chunki ular jamiyatning umumiy dunyoqarashini, qadriyatlarini va siyosiy pozitsiyalarini shakllantiradi.

Shunday qilib, madaniyatshunoslik va tarixshunoslik nuqtai nazaridan olib borilgan tahlil madaniy merosning 20-asrda ijtimoiy tizimlarning rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatganini tushunishga yordam beradi. Bu masala nafaqat ilmiy, balki jamiyatning o‘zgarishlarini tushunishda ham katta ahamiyatga ega.

Xulosa

Madaniy meros va tarix 20-asrda ijtimoiy tizimlarning rivojlanishiga muhim ta’sir ko‘rsatdi. Madaniyatning jamiyatga ta’siri, ijtimoiy tizimlar va siyosiy strukturalarning shakllanishida muhim omil bo‘ldi. Sanoat inqilobi, madaniy inqiloblar va ilmiy rivojlanish, yangi ijtimoiy qatlamlarning paydo bo‘lishi, jamiyatlar o‘rtasidagi farqlar va hamkorlikning yangi shakllanishini ta’minladi. Shuningdek, madaniy merosning saqlanishi va rivojlanishi jamiyatlarning mustahkamlanishiga yordam beradi, shuningdek, ijtimoiy adolat va taraqqiyotga ta’sir ko‘rsatadi.

Madaniyatshunoslik va tarixshunoslik fanlarining o‘zaro bog‘lanishi ijtimoiy tizimlarning o‘zgarishini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi va 20-asrda madaniyatning ijtimoiy tizimlar bilan o‘zaro aloqasini yanada kengroq tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Bundan tashqari, madaniy merosning milliy identifikatsiyaning shakllanishiga ta’siri, xalqning o‘z madaniy qadriyatlari va tarixiy an’analari orqali o‘zligini anglashini ta’minladi. 20-asrda yuzaga kelgan madaniy va siyosiy inqiloblar, zamonaviy jamiyatlarning rivojlanishiga, milliy va xalqaro miqyosda madaniyatning ta’sir ko‘rsatishiga olib keldi.

Shu bilan birga, madaniyatshunoslik va tarixshunoslik sohalarida olib borilgan izlanishlar, madaniy merosning ijtimoiy tizimlar va siyosiy inqiloblar bilan o‘zaro bog‘liq holda rivojlanishini va uning jamiyatni shakllantirishdagi o‘rni haqida yangi ilmiy qarashlar va yondashuvlarni ishlab chiqishga imkon berdi. 20-asrda madaniy merosning jamiyat rivojiga, siyosiy tizimlarning shakllanishiga ta’sirini o‘rganish nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy hayotning har tomonlama tahlil qilinishini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdukarimov, A. (2005). Madaniyatshunoslik: Nazariy asoslar va amaliyot. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti.

2. Jalilov, N. (2010). Tarixshunoslik va madaniyatshunoslik: Ilmiy asoslar. Toshkent: Akademnashr.

3. G‘ulomov, M. (2007). XX asr madaniy inqiloblari. Toshkent: O‘zbekistan, Fan va texnologiya.

4. Karimov, I. (1991). O‘zbekistonning yangi tarixiy rivojlanish yo‘llari. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi.

5. Vasiliev, V. (2003). Madaniyat va siyosat: XXI asrda yangi paradigmalar. Moskva: Iqtisodiy nashriyot.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

UDK:316.64

IJTIMOIY DAXLDORLIK: ZAMONAVIY JAMIYATDA UNING O‘RNI VA AHAMIYATI.

Abdullayev Sobirjon Sohib o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi
dotsenti, (PhD)
https://orcid.org/0009-0001-5381-6041
+998 91 678 77 66

Annotatsiya: Ushbu maqola ijtimoiy daxldorlik tushunchasining zamonaviy jamiyatdagi ahamiyatini va uning o‘rni haqida keng tahlilni taqdim etadi. Ijtimoiy daxldorlik, shaxs yoki tashkilotning jamiyatning umumiy manfaatlari uchun o‘z mas'uliyatini his qilishini anglatadi. Maqolada ijtimoiy mas'uliyatning asosiy tamoyillari, uning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy sohalardagi roli, shuningdek, zamonaviy davrda ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirish va mustahkamlashning zarurligi haqida so‘z boradi. Ijtimoiy daxldorlikning shaxslar, tashkilotlar va davlat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlardagi ahamiyati va ularning ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashdagi o‘rni ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Ijtimoiy daxldorlik, ijtimoiy mas'uliyat, jamiyat rivoji, barqarorlik, jamiyat manfaatlari, zamonaviy jamiyat, iqtisodiy va madaniy ta'sir, ekologik mas'uliyat.

СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ: ЕЕ РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ.

Аннотация: В данной статье представлен подробный анализ понятия социальной ответственности и ее значения в современном обществе. Социальная ответственность означает осознание индивидом или организацией своей обязанности перед коллективными интересами общества. В статье рассматриваются основные принципы социальной ответственности, ее роль в экономической, культурной и социальной сферах, а также необходимость развития и укрепления социальной ответственности в современную эпоху. Оценивается значение социальной ответственности в отношениях между индивидами, организациями и государствами, а также их роль в обеспечении социальной стабильности.

Ключевые слова: Социальная ответственность, социальная ответственность, развитие общества, устойчивость, общественные интересы, современное общество, экономическое и культурное воздействие, экологическая ответственность.

SOCIAL RESPONSIBILITY: ITS ROLE AND IMPORTANCE IN MODERN SOCIETY.

Abstract: This article provides an extensive analysis of the concept of social responsibility and its importance in modern society. Social responsibility refers to an individual or organization’s awareness of their duty towards the collective interests of society. The article discusses the core principles of social responsibility, its role in economic, cultural, and social spheres, and the necessity of developing and strengthening social responsibility in contemporary times. It examines the significance of social responsibility in the relationships between individuals, organizations, and governments, and their role in ensuring social stability.

Keywords: Social responsibility, social accountability, societal development, sustainability, societal interests, modern society, economic and cultural impact, ecological responsibility.

KIRISH

Ijtimoiy daxldorlik – bu shaxsning o‘z jamiyatiga, uning taraqqiyoti va farovonligiga nisbatan javobgarlik va mas'uliyat hissi bilan bog‘liq bo‘lgan konsepsiya. Zamonaviy jamiyatda bu tushuncha, nafaqat individual, balki jamoa va butun mamlakat miqyosida ham o‘zining katta ahamiyatini ko‘rsatadi. Bugungi kunda ijtimoiy daxldorlik nafaqat fuqarolarni jamiyatdagi ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy jarayonlarga jalb qilishni, balki ularning faol qatnashish orqali jamiyatning rivojlanishiga hissa qo‘shishni ham anglatadi.

Ijtimoiy daxldorlikning ahamiyati, ayniqsa, global muammolar – ekologik o‘zgarishlar, iqtisodiy tengsizlik, ta'lim va sog‘liqni saqlash kabi sohalarda namoyon bo‘ladi. Shu bois, har bir fuqaroning jamiyatga qo‘shgan hissasi, jamiyatning o‘zini qanday shakllantirishi va rivojlantirishi bilan bog‘liq. Bu esa, o‘z navbatida, jamiyatda adolat, barqarorlik va yaxshilangan hayot sifatini ta'minlashga xizmat qiladi.

Shu o‘rinda, ijtimoiy daxldorlikning zamonaviy jamiyatda qanday o‘rni va ahamiyatga ega ekanligini tahlil qilish, unga nisbatan ilg‘or qarashlarni ko‘rsatish, bizning jamiyatdagi o‘zgarishlar va ehtiyojlar bilan qanday bog‘liq ekanini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Ijtimoiy daxldorlikning zamonaviy jamiyatdagi o‘rni va ahamiyatini tahlil qilishda bir qancha muhim adabiyotlar va ilmiy manbalar mavjud. Bu manbalar, ijtimoiy daxldorlikni va uning jamiyatdagi rolini o‘rganish uchun nazariy asoslar va amaliy ko‘rsatmalar taqdim etadi. Quyida ba'zi muhim adabiyotlar taqdim etiladi:

T. Parsonning "Social Systems" (1951): Parsonning ijtimoiy tizimlar haqidagi asari ijtimoiy daxldorlikni o‘rganishning nazariy asoslaridan biridir. Uning fikricha, jamiyatda har bir individualning ijtimoiy tizimga integratsiyasi uning daxldorligini ta'minlaydi. Parson

ijtimoiy o‘zgarishlar va ijtimoiy integratsiyaning muhimligini ta'kidlaydi, bu esa zamonaviy jamiyatlarda ijtimoiy daxldorlikni shakllantiradi.

M. Weberning "Economy and Society" (1922): Weber jamiyatdagi ijtimoiy tuzilmalar va iqtisodiy tizimlarning bir-biriga qanday ta'sir ko‘rsatishini o‘rgangan. Uning ishi, jamiyatdagi individlar va guruhlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni, shuningdek, ijtimoiy mas'uliyat va daxldorlikni qanday shakllantirishini ko‘rsatadi.

P. Bourdieu "Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste" (1984): Bourdieu ijtimoiy o‘zgarishlar va indivudlarning jamiyatdagi turli ijtimoiy sinflarga oid qarashlarini tahlil qilgan. U, shuningdek, ijtimoiy mas'uliyat va daxldorlikni sinfiy farqlar nuqtai nazaridan ko‘rishga yordam beradi.

Amartya Senning "Development as Freedom" (1999): Senning asari ijtimoiy daxldorlikni rivojlanish va erkinlik bilan bog‘laydi. Uning fikricha, har bir jamiyatda erkinlikni kengaytirish va teng imkoniyatlar yaratish, ijtimoiy daxldorlikni oshiradi. Sen jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotini o‘lchashda insonlarning imkoniyatlari va huquqlari nuqtai nazaridan yondashadi.

Robert Putnam "Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community" (2000): Putnamning asari, Amerika jamiyatidagi ijtimoiy aloqalar va daxldorlikning pasayishini tahlil etadi. U ijtimoiy kapitalning (jamiyatdagi ijtimoiy aloqalar va ishonch) ahamiyatini va uning jamiyatdagi o‘zgarishlarga qanday ta'sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi.

N. Chomsky "Hegemony or Survival: America's Quest for Global Dominance" (2003): Chomskyning asari, ijtimoiy daxldorlikning global o‘lchovda qanday shakllanishi va global ijtimoiy mas'uliyatning zarurligini ko‘rsatadi. U, shuningdek, iqtisodiy va siyosiy tizimlarning ijtimoiy daxldorlikka qanday ta'sir qilishini o‘rganadi.

Bu adabiyotlar, ijtimoiy daxldorlikni o‘rganish uchun turli nuqtai nazardan yondashib, uning jamiyatdagi o‘rni va ahamiyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Ularda ijtimoiy tuzilmalar, iqtisodiy farqlar, siyosiy tizimlar va global o‘zgarishlarning daxldorlikka ta'siri haqida keng tahlillar mavjud. Shuningdek, bu asarlar jamiyatdagi o‘zgarishlarni va insonlarning bu o‘zgarishlarga nisbatan munosabatlarini yoritadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Agar ijtimoiy daxldorlikni tadqiq qilmoqchi bo‘lsak, tadqiqot metodologiyasini to‘g‘ri tanlash juda muhim. Tadqiqot metodologiyasi, asosida, ilmiy izlanishning yondashuvi va usullarini belgilaydi. Ijtimoiy daxldorlikni o‘rganishda quyidagi metodlar qo‘llanishi mumkin:

1. Sotsiologik tadqiqotlar: So‘rovnomalar, intervyular, guruh suhbatlari orqali odamlarning ijtimoiy faoliyatga bo‘lgan munosabati, ishtirok etish motivlari, natijalari o‘rganiladi. Bunda miqdoriy va sifatli ma'lumotlar yig‘iladi.

2. Kontent tahlili: Jamiyatdagi ijtimoiy media, matbuot, televideniye va boshqa ommaviy axborot vositalaridagi materiallarni tahlil qilish orqali, ijtimoiy daxldorlikning qanday ifodalanishini ko‘rish mumkin.

3. Eksperimental metodlar: Ijtimoiy muhitdagi o‘zgarishlarga qanday reaksiyalar yuzaga kelishini sinovdan o‘tkazish. Masalan, ijtimoiy aksiyalarni tashkil qilish yoki simulyatsiyalar orqali ishtirokchilarni kuzatish.

4. Historik metod: O‘tgan davrlarda ijtimoiy daxldorlik va uning jamiyatdagi roli qanday bo‘lgani haqida tarixiy manbalarni o‘rganish.

5. Kvalifikatsiyali metodlar: Bu metod ijtimoiy daxldorlikni tahlil qilishda subyektiv, qadriyatlarga asoslangan yondashuvni talab qiladi. Tadqiqotda ishtirokchilarning shaxsiy tajribalari va hissiy holatlari o‘rganiladi.

Zamonaviy jamiyatda ijtimoiy daxldorlikning ahamiyati:

1. Siyosiy o‘zgarishlar: Ijtimoiy daxldorlik jamiyatda siyosiy islohotlar, qonunlar va boshqaruv tizimlarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Bu, aholi o‘zining huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun saylovlar, demonstratsiyalar, ommaviy kampaniyalarda ishtirok etadi.

2. Ijtimoiy adolat: Ijtimoiy daxldorlik adolat va tenglikka erishish uchun zarurdir. Turli ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi farqlarni kamaytirish, muammolarga qarshi kurashishda odamlar birlashishadi.

3. Iqtisodiy taraqqiyot: Ijtimoiy daxldorlikning iqtisodiy ta'siri ham mavjud. Jamiyatda iqtisodiy va ijtimoiy ehtiyojlar to‘g‘risida keng jamoatchilik fikrini shakllantirish orqali iqtisodiy samaradorlik va barqaror rivojlanish ta'minlanadi.

4. Kultura va identifikatsiya: Ijtimoiy daxldorlik, shuningdek, milliy, etnik yoki madaniy identifikatsiyani mustahkamlashda ham muhim rol o‘ynaydi. Jamiyatning turli guruhlari o‘z madaniy, etnik va tarixiy merosini anglab, uni boshqalar bilan baham ko‘rishadi.

Bundan tashqari, ijtimoiy daxldorlik jamiyatda munosabatlar, ma'naviy qadriyatlar va bir-birini tushunish uchun muhim platforma yaratadi. Bu, ayniqsa, turli millat va madaniyatlarning bir-birini tushunishi va birga yashashi uchun muhimdir.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Ijtimoiy daxldorlikni tadqiq qilishda tahlillar va natijalar juda muhim. Tadqiqot jarayonida olingan ma'lumotlarni tahlil qilish, bu ma'lumotlarning jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlar, o‘zgarishlar va muammolar bilan bog‘lanishini aniqlash uchun asos bo‘ladi.

Tadqiqotda yig‘ilgan ma'lumotlarni turli metodlar orqali tahlil qilish kerak. Misol uchun:

Kvantitativ tahlil: Agar so‘rovnoma yoki statistik ma'lumotlar yig‘ilgan bo‘lsa, bu ma'lumotlar statistik tahlil usullari (masalan, anketalar natijalari, o‘rganilgan aholi guruhi soni, o‘rtacha qiymatlar va hokazo) orqali tahlil qilinadi. Maqsad — jamiyatdagi ijtimoiy daxldorlik darajasini o‘lchash va uni turli omillar bilan (yosh, jins, ta'lim darajasi, iqtisodiy holat va h.k.) solishtirish.

Sifatli tahlil: Agar intervyular, guruh suhbatlari yoki ochiq savollar orqali ma'lumotlar to‘plangan bo‘lsa, unda bu ma'lumotlar mavzuga oid tematik tahlil yoki kontent tahlili yordamida tahlil qilinadi. Misol uchun, odamlarning ijtimoiy daxldorlikka bo‘lgan

munosabatini, ular nimalarga e'tibor qaratishini yoki qanday omillar ularni faol ishtirok etishga undashini aniqlash.

Tahlil natijalarini aniq va to‘liq yoritish zarur. Natijalar quyidagi yo‘nalishlarda bo‘lishi mumkin:

Ijtimoiy daxldorlikning o‘zgarishi: Tadqiqot natijalari, masalan, zamonaviy jamiyatda ijtimoiy daxldorlikning qanday o‘zgarganini yoki ma'lum bir guruhlarning (masalan, yoshlar yoki ayollar) faoliyatiga qanday ta'sir ko‘rsatganini ko‘rsatishi mumkin. Shuningdek, bu o‘zgarishlarning sabablarini (masalan, texnologik rivojlanish, siyosiy yoki iqtisodiy omillar) aniqlash.

Daxldorlikni rivojlantirishning muammolari: Tadqiqotda ijtimoiy daxldorlikni kuchaytirish uchun qanday muammolar va to‘sqinliklar mavjudligi ham yoritilishi kerak. Bu ijtimoiy yoki siyosiy qiyinchiliklar, iqtisodiy turtkilar yoki madaniy to‘siqlar bo‘lishi mumkin.

Jamiyatda o‘zgarishlar uchun zarur chora-tadbirlar: Tadqiqotning natijalari, ijtimoiy daxldorlikni oshirish uchun qanday amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirish zarurligini ko‘rsatishi mumkin. Bu qonunlarni o‘zgartirish, yangi siyosatlar ishlab chiqish yoki ijtimoiy tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlash kabi bo‘lishi mumkin.

Tadqiqotning natijalari va tahlillari ijtimoiy daxldorlikni oshirish uchun qanday chora-tadbirlarni ishlab chiqish kerakligini ko‘rsatib beradi.

XULOSA

Tadqiqotdan kelib chiqqan holda, ijtimoiy daxldorlik zamonaviy jamiyatda muhim rol o‘ynaydi. Bu nafaqat shaxslarning o‘z huquq va manfaatlarini himoya qilish imkoniyatini beradi, balki jamiyatda barqarorlik va adolatni ta'minlashda, siyosiy, iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlarga ta'sir ko‘rsatishda muhim omil hisoblanadi. Ijtimoiy daxldorlik, ayniqsa, yoshlar va faollar orasida ko‘paygan bo‘lib, ularning siyosiy va ijtimoiy jarayonlarga faol ishtiroki jamiyatda katta o‘zgarishlarga olib kelishi mumkin.

Tadqiqotda ko‘rsatilganidek, ijtimoiy daxldorlik darajasiga bir nechta omillar ta'sir qiladi. Bular orasida texnologik rivojlanish, ijtimoiy tarmoqlarning roli, jamiyatdagi iqtisodiy va siyosiy holat, madaniy qadriyatlar va ta'lim darajasi alohida o‘rin tutadi. Shuningdek, ba'zi ijtimoiy guruhlar uchun to‘sqinliklar, masalan, iqtisodiy holat yoki madaniy to‘siqlar, ijtimoiy daxldorlikning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko‘rsatishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI.

1. Sotsiologiya va Ijtimoiy Daxldorlik Giddens, A. (2006). Sociology (6th ed.). Cambridge: Polity Press. Putnam, R. D. (2000). Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York: Simon & Schuster. Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. In: Richardson, J. G. (ed.), Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. New York: Greenwood Press.

2. Ijtimoiy Psixologiya Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In: The Social Psychology of Intergroup Relations, ed. W.G. Austin & S.

Worchel. Kohn, M. L., & Schooler, C. (1983). Job Conditions and Personality: A Longitudinal Assessment of Their Reciprocal Effects. American Sociological Review.

3. Ijtimoiy Tarmoqlar va Texnologiya Castells, M. (2009). Communication Power. Oxford: Oxford University Press. Wellman, B. (2001). Physical Place and Cyberplace: The Rise of Personalized Networking. International Journal of Urban and Regional Research.

4. Ijtimoiy Adolat va Daxldorlik Rawls, J. (1971). A Theory of Justice. Cambridge, MA: Harvard University Press. Sen, A. (2009). The Idea of Justice. Cambridge, MA: Harvard University Press.

5. Ijtimoiy Siyosat va Jamiyatshunoslik Habermas, J. (1984). The Theory of Communicative Action. Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society. Boston: Beacon Press. Bauman, Z. (2000). Liquid Modernity. Cambridge: Polity Press.

6. Mahalliy Tadqiqotlar va Analizlar Sultonov, S. (2019). O‘zbekiston jamiyatida ijtimoiy daxldorlik va uning rivojlanish istiqbollari. Tashkent: Fan. \

7,Ergasheva, N. (2020). Ijtimoiy tarmoqlarda axborot almashish va ijtimoiy daxldorlik. Journal of Social Research, 15(3), 45-56.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

MUSTAQILLIK YILLARI O‘ZBEKISTONDA TURIZM MASALASI (XORAZM VILOYATI MISOLIDA)

Tojiev Alisher Sultannazirovich
UrDU, Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
alishertojiyev@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm viloyatining turizm sohasidagi imkoniyatlari va rivojlangan davlatlarning ilg‘or tajribasi asosida turizmni rivojlantirish bo‘yicha takliflar keltirilgan.

Аннотация: В данной статье представлены предложения по развитию туризма, основанные на возможностях Хорезмской области в сфере туризма и лучшем опыте развитых стран.

Abstract: This article presents proposals for the development of tourism based on the opportunities of Khorezm region in the field of tourism and the best experience of developed countries.

Kalit so‘zlar: Buyuk ipak yo‘li, Ichan qal’a, turizm, viza, vizasiz rejim, infrastruktura, xorijiy davlatlar.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, Ичан кала, туризм, виза, безвизовый режим, инфраструктура, зарубежные страны.

Key words: Great Silk Road, Ichan kala, tourism, visa, visa-free regime, infrastructure, foreign, countries.

O‘zbekistonda jahon standartlariga to‘g‘ri keladigan turizm tizimini vujudga keltirish, bu sohani boshqarishni takomillashtirish, uning samaradorligini oshirish maqsadida, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 1992-yil 27-iyulda qabul qilingan “O‘zbekturizm” Milliy kompaniyasini tashkil qilish to‘g‘risida”gi PF-447-son qaroriga asosan, “O‘zbekturizm” Milliy kompaniyasi (1992-2016) tashkil etildi. SHu bilan birga, 1992-yil 2-dekabrda “O‘zbekturizm” Milliy kompaniyasining ham tashkil qilindi. “Xorazm” mintaqaviy bo‘linmasi bugungi kunda ham mintaqadagi turizm bilan shug‘ullanuvchi tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirib borishga rahbarlik qilib kelmoqda.

“O‘zbekturizm” Milliy kompaniyasining vujudga kelishi va bu tashkilotning 1993-yil 4-oktyabrda Butunjahon turizm tashkilotiga a’zo bo‘lib kirishi muhim tarixiy voqelik bo‘ldi. Butunjahon turizm tashkiloti (UNWTO) BMTning xalqaro sayyohlikni rivojlantirish masalalari bo‘yicha jahondagi yagona xalqaro tashkiloti hisoblanadi. Ushbu tashkilot dastlab 1925-yilda

Xalqaro sayyohlar assotsiatsiyasi sifatida tashkil topgan. 1974-yilda uning nomi Butunjahon turizm tashkiloti deb o‘zgartiriladi. 2003-yilda tashkilot BMTning ixtisoslashgan muassasasi maqomiga ega bo‘ldi. 2003-yil holatiga ko‘ra Butunjahon turizm tashkilotiga 159 mamlakat a’zo bo‘lib kirgan. Butunjahon turizm tashkilotining shtab kvartirasi Ispaniyaning Madrid shahrida joylashgan. 2004-yilda Samarqand shahrida tashkilotning Buyuk Ipak yo‘lida sayyohlikni rivojlantirishni muvofiqlashtirish bo‘yicha mintaqaviy ofisi tashkil etildi. 2014-yil 1-3-oktyabr kunlari Samarqand shahrida BMT JST Ijroiya Kengashining 99-sessiyasi bo‘lib o‘tdi. Xalqaro anjumanda tashkilot Bosh Kotibi Taleb Rifai ishtirok etdi. 2023-yil 16-20 oktyabr kunlari Jahon turizm tashkilotining 25-sessiyasi Samarqand shahrida o‘tkazildi, Xalqaro anjumanda tashkilot Bosh Kotibi Zurab Pololikashvili nutq so‘zladi.

O‘zekistonda xalqaro turizmni yangi bosqichga ko‘tarish va samarali faoliyat ko‘rsatishiga mos keladigan yangi shart-sharoit va mexanizmlar vujudga keldi [5, b. 182]. Turizm sohasidagi siyosat Oliy Majlis tomonidan belgilab beriladi. O‘zbekiston Respublikasining 1999-yil 20-avgustdagi “Turizm to‘g‘risida”gi qonuniga muvofiq mamlakatda turizmni boshqarish va rejalashtirish organlari tizimi yaratilgan va faoliyat ko‘rsatib kelmoqda. “O‘zbekturizm” Milliy kompaniyasi (1992-2016) turizm sohasida markaziy davlat ijroiya hokimiyati organi [6, b. 103] sifatida faoliyat olib borgan. Bu davr mobaynida turizm sohasida tizimli islohatlar amalga oshirilganligini ko‘rishimiz mumkin.

1997-yilda jahon madaniyatining durdonalaridan hisoblangan Xiva shaharining 2500 yilligi Parijda keng nishonlandi, xalqaro anjuman va ko‘rgazmalar o‘tkazildi. Keyingi yillarda bu hamkorlik doirasi yanada kengayib bormoqda [7, b. 553]. 1997-yil 20-oktyabrda Xiva shahrining 2500 yillik yubileyi Xiva shahrida nishonlandi. Dunyoning turli burchaklaridan Xiva shahrini ko‘rishga qiziqayotgan turistlar soni oshmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2018-yil 8-9-oktyabr kunlari Fransiyaga qilgan rasmiy tashrifi O‘zbekistonning YUNESKO bilan hamkorlik aloqalarini yanada kengaytirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Davlat rahbari 8-oktyabr kuni Parij shahridagi YUNESKO bosh qarorgohida ushbu tashkilot Bosh direktori Odri Azule xonim bilan uchrashdi. Uchrashuvda har ikkala davlat rahbarlari O‘zbekiston bilan YUNESKO aloqalarini rivojlantirishga qaratilgan 2021-yilgacha hamkorlik dasturini imzolashdi [8, b. 433]. Ma’lumki, O‘zbekistonga xorijiy sayyohlarning tashrifi bo‘yicha Fransiya oldingi o‘rinlarda turadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev 2019-yil 15-oktyabrda Ozarbayjon poytaxti Boku shahrida Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashining ettinchi sammitida so‘zlagan nutqida turizm sohasidagi hamkorlik haqida quyidagi fikrlarni keltirgan: “Sayyohlik sohasidagi hamkorligimizni jadallashtirish zarur. Oxirgi uch yilda Kengashga a’zo davlatlardan yurtimizga kelgan sayyohlar soni salkam ikki barobarga o‘sgani bizni juda quvontiradi. Biz Tashkilotning o‘tgan yili ishlab chiqilgan “Zamonaviy Ipak yo‘li” sayyohlik dasturida faol ishtirok etishga tayyormiz. 2020-yilda ko‘hna Xiva shahri “Turkiy dunyoning madaniyat poytaxti” deb e’lon qilinishi qardosh xalqlarimizni yanada yaqinlashtirishga, abadiy do‘stligimizni mustahkamlashga albatta katta hissa qo‘shadi” [3, b. 261]. O‘zbekistonning

xalqaro tashkilotlar bilan aloqalarining o‘sishi, xalqaro sayyohlik dasturlarida ishtiroki turizmning o‘sishiga imkon yaratadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev 2018-yil 7-dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi “Bilimli avlod – buyuk kelajakning, tadbirkor xalq – farovon hayotning, do‘stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir” nomli ma’ruzasida “Turizmni rivojlantirish, sohaga investitsiyalar jalb etish, kadrlar salohiyatini oshirish bo‘yicha kompleks choralar ko‘rishimiz lozim. Bizda turizm ko‘pincha qadimiy shaharlarimiz, tarixiy-madaniy yodgorliklar doirasida cheklanib qolmoqda. Vazirlar Mahkamasi bir oy muddatda 2019-2025-yillarda Turizmni rivojlantirish milliy konsepsiyasini ishlab chiqishi va ijrosini ta’minlashi zarur. Shu asosda, 2025-yilda yurtimizga tashrif buyuradigan xorijiy sayyohlar sonini 7 million nafarga, turizm eksportidan keladigan yillik daromadni esa 2 milliard dollarga etkazish lozim” [1, b. 38], deb ta’kidlagan.

Turizmning rivojlanishi xizmat ko‘rsatish sohasining o‘sishini rag‘batlantiradi, jumladan, “Xorazm” mintaqaviy bo‘linmasi tomonidan 1995-yilning 9 oyi davomida rejada 20699,5 ming so‘mlik xizmat ko‘rsatish belgilangan bo‘lsa, amalda 24891,9 ming yoki 120,3 foiz xizmat ko‘rsatilgan. Hammasi bo‘lib, 16,25 ming nafar kishiga xizmat ko‘rsatilgan bo‘lsa, shundan 9,25 ming chet ellik sayyoh qabul qilingan, 7,0 ming nafar kishi chet elga sayohatga jo‘natilgan. Xizmat ko‘rsatish sohasining o‘sishi aholining ish bilan bandligini ta’minlashga yordam beradi. O‘zbekistonda soha hisobidan kelgusida kamida 1 million yangi ish o‘rni yaratish rejalashtirilgan.

Turizm sohasidagi yana bir yo‘nalish fuqarolarning chet elga sayohatga chiqishlaridir. Xorijda bilim olish, malakasini oshirish, ishlash, sog‘lig‘ini tiklash va dam olishdan jamiyat ham manfaatdor, jumladan, Xorazm viloyatiga 1997-yilda 16737 nafar turist sayohatga kelgan bo‘lib, shundan 9218 nafarini xorijiy sayyohlar tashkil qilgan. O‘z navbatida, 22526 nafar kishi sayohatga jo‘natilgan, ulardan 17046 nafari xorij mamlakatlarga yuborilgan. 1998-yil davomida jami 18900 nafar sayyohga xizmat ko‘rsatgan bo‘lib, shundan 17500 nafar sayyoh qabul qilingan, 1400 nafar kishi chet ellarga jo‘natilgan. Bundan viloyatda chiqish turizmi yillar kesimida oshib kelganligini ko‘rish mumkin.

Bugungi kunda xizmatlar sohasi viloyat iqtisodiyotining jadal rivojlanayotgan tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Turizm sohasini rivojlantirishning muhim omillaridan biri xorijiy sayyohlarga ko‘rsatiladigan xizmat sifatini tubdan yaxshilash hisoblanadi. Bular – restoran xizmati, tavsiya etiladigan taomlar, mehmonxona sharoiti, shuningdek, transport, savdo, hordiq chiqarish va madaniy tadbirlar sifatini o‘z ichiga oladi. Ana shu nuqtai nazardan, viloyatda xizmat ko‘rsatish sohasini yaxshilashga doir qator ishlar amalga oshirilganligini viloyatga tashrif buyurayotgan sayyohlarga ko‘rsatilayotgan xizmatlardan ham ko‘rish mumkin.

Turizm – bu ham investitsiya, ham eksport, ham yangi ish o‘rinlari va kambag‘allikni qisqartirish degani. Shuning uchun, har bir hududda bu sohaga jiddiy e’tibor qaratib, ko‘proq sayyohlarni jalb etish kerak. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining har safar viloyatga

tashrifi davomida Xiva shahrining infratuzilmasini yaxshilash, turizm va tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta’minlash, kambag‘allikni qisqartirish loyihalari bilan tanishishi natijasida, dolzarb masalalar o‘z echimini topmoqda.

Turizm sohasidagi tizimli chora-tadbirlar natijasida qator ishlar qilinyapti, jumladan, tarixiy obidalar qoshida axborot doskasi, Wi-Fi zonasi, dam olish uchun etarli darajada o‘rindiq va soyabonlar, axlat qutisi, bioxojatxona, telefon va kompyuterlarni quvvatlantirish uskunalari, taksi buyurtma berish joyi, bankomat, avtomashinalarning to‘xtash joylari kabi eng zarur sharoitlarni yaratish, nogironligi bo‘lgan shaxslar uchun maxsus pandus, velosiped yo‘lakchalari barpo etish ishlari davom ettirilmoqda [9, b. 4]. Turizm sohasi uchun qilinayotgan bunday qulayliklarni Ichanqal’a bilan birga Buxoro va Samarqand shaharlaridagi qulayliklar bilan qiyoslash mumkin.

Mamlakatimizda turizm sohasini modernizatsiya qilish va kompleks rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli ishlar xalqaro miqyosda ham e’tirof etilmoqda. Shuningdek, mamlakatimiz eng tez rivojlanayotgan turizm maskani va eng xavfsiz davlat sifatida xalqaro reytinglarda yuqori o‘rinlarni egallab kelmoqda [4, b. 349], masalan, 1997-yil I-kvartalda Urganch shahridagi “Jayxun” mehmonxonasi tomonidan 65 nafar xorijiy turistlarga xizmat ko‘rsatilgan bo‘lib, ular Irlandiyadan 2 nafar, Fransiyadan 2 nafar, Turkiyadan 3 nafar, Germaniyadan 27 nafar, Niderlandiyadan 5 nafar, Angliyadan 3 nafar, Yaponiyadan 12 nafar, AQSHdan 4 nafar, Janubiy Koreyadan 6 nafar, Avstraliyadan 1 nafarni tashkil etgan.

O‘zbekistonda turizmni rivojlantirish borasida bir qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Turizmni rivojlantirish davlat qo‘mitasi va uning mintaqaviy tuzilmalari shtat birliklarining oshirilgani, hududlarda turizm departamentlari va boshqarmalari, hokim o‘rinbosarlari lavozimlari tashkil etilgani mazkur tashkilotlarning imkoniyatlarini ko‘payganligini ko‘rsatadi. Butun dunyoda xavfsiz sayohat eng muhim masalalardan biridir. Bu borada xorijiy va mahalliy sayyohlar xavfsizligini ta’minlash maqsadida O‘zbekistonda 2017-yildan boshlab turizm politsiyasi tashkil etildi.

Haqiqatan ham, turizm sohasi bir qator afzalliklarga ega. Ushbu salohiyatdan unumli foydalanish mamlakatni hamda uning hududlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda o‘ziga xos katalizator vazifasini o‘taydi. Turizmning rivojlanishi infratuzilma va xizmat ko‘rsatish sohasiga multiplikativ ta’sir ko‘rsatishi, valyuta tushumlarining muhim manbaiga aylanishi, xalqaro aloqalarni kengaytirishi, investorlarning mamlakatga qiziqishini oshirishi mumkin.

O‘zbekistonda Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Qo‘qon kabi jahonga mashhur turistik shaharlar mavjud. Turizm sohasida deyarli barcha viloyat va tumanlarda imkoniyatlar etarli, ammo yuqorida sanab o‘tilgan hududlarda mutloq va nisbiy ustunliklar ko‘proq sanaladi [1, b. 264]. Xorazm viloyati nodir tarixiy arxitektura yodgorliklariga, shirin-shakar mevalar, xilma-xil taomlar, ajoyib milliy an’ana, urf-odatga ega bo‘lgan mehmondo‘st xalqqa ega. Bularning barchasi chet ellik turistlar e’tiborini o‘ziga tortadi, jumladan, 1995-yil davomida YAponiyadan 1155 nafar, Angliyadan 302 nafar, AQSHdan 222 nafar, Fransiyadan 922 nafar,

Germaniyadan 329 nafar, Ispaniyadan 332 nafar, Italiyadan 144 nafar turist Xiva shahrini ko‘rish uchun kelgan.

Turizm xizmat ko‘rsatishga asoslangan iqtisodni yaratish va rivojlantirishni rag‘batlantiradi. Ushbu faoliyat doirasi Toshkentdagi yirik mehmonxonalardan tortib, Samarqanddagi kichik xostellar, xalqaro aeroportlardagi butiklar, Xiva shahridagi Ichanqal’aning xushmanzara ko‘chalaridagi kichik hunarmandchilik do‘konlarigacha bo‘lgan manzzillarni qamrab oladi. Masalan, “Xiva” turistik sayr majmuasi tomonidan 1996-yil davomida sayyohlarga ko‘rsatilgan jami xizmat hajmi rejadagi 6800 ming so‘m o‘rniga 9911 ming so‘mga yoki 145,8 foizga oshirib bajarilgan. “Xiva” turistik sayr majmuasi tomonidan 1996-yil rejalarni oshirib bajarilishi “O‘zbekfilm” kino tasvirchilarining Xiva shahrida Buyuk Amir Temur va So‘g‘diyona kinolarini olish chog‘ida mehmonxona va ovqatlanish, transport xizmatlari ko‘rsatilganligi bilan izohlanadi.

Turizm sohasi rivojlangan davlatlarni tajribasini kuzatish va O‘zbekiston bilan qiyoslash mumkin, masalan, Gruziya so‘nggi bir necha yilda chet ellik turistlar sonini uch marta oshirgani bilan maqtovga sazovor bo‘ldi. Ushbu mamlakat ajoyib taomlari, noyob madaniy merosi, samimiy va hayotsevar xalqi bilan mashhur. Biroq boshqa ko‘plab mamlakatlarning gastronomik va madaniy merosi ham shunday noyob bo‘lishiga qaramay, ular dunyo sayyohlari nazaridan chetda qolmoqdalar. Gruziyaning aksariyat davlatlar uchun vizani bekor qilgani o‘z navbatida sayyohlar sonining keskin oshishiga sabab bo‘ldi. Hozirda Gruziyaga kelayotgan sayyohlar soni yiliga 6,5 million kishini tashkil qiladi. Gruziyada turizm sohasining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 27,1 foizni (2020 y) tashkil qiladi. O‘zbekistonda turizm sohasining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 5 foizni (2024 y) tashkil qilmoqda. Keyingi yillarda salkam 100 ta mamlakat fuqarolari uchun O‘zbekistonga vizasiz kirish tizimi, yana 55 ta davlat fuqarolari uchun soddalashtirilgan elektron viza tartibi joriy etildi. Sayyohlik biznesini yuritish uchun soliq va bojxona imtiyozlari taqdim etilib, kredit va moliyaviy yordam kuchaytirildi. Mamlakatimizda mehmonxona o‘rinlarining soni 2023-yil holatiga ko‘ra 140 mingtaga etkazildi, 70 ta yangi sayyohlik marshruti ochildi, qisqa vaqt ichida 6 ta xususiy aviakompaniya ish boshladi. 2024-yilda mamlakatimizga jami 7 million nafar sayyoh tashrif buyurdi. Ushbu ko‘rsatkichni 2030-yilda 15 million nafarga, ichki sayyohlik oqimini esa 25 million nafarga etkazish rejalashtirilgan [4, b. 348].

Xulosa qiladigan bo‘lsak, O‘zbekistonda turizm sohasida milliy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, hududlarni jadal rivojlantirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, aholining daromadlari va turmush darajasini ko‘tarish, mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligini oshirishni ta’minlovchi strategik tarmoqlardan biri sifatida rivojlantirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Xalq bilan muloqot va inson

manfaatlari yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o‘rganish bo‘yicha uslubiy risola. – Toshkent: Ma’naviyat, 2017. – B. 264.

2. Mirziyoev Sh.M. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2019. – B. 38.

3. Mirziyoev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2020. – B. 261.

4. Mirziyoev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O‘zbekiston. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2024. – B. 348

5. Mamatqulov X., Bektemirov A., Tuxliev I., Norchaev A. Xalqaro turizm. Darslik. – Toshkent: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati”, 2009. – B. 182.

6. Tuxliev I., Qudratov G‘. Turizmni rejalashtirish. Darslik. – Toshkent: “Iqtisod-moliya”, 2010. – B. 103.

7. Rahimov M., Zamonov A. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: “Fan”, 2019. – B. 533.

8. Shamsutdinov R., Mo‘minov H. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: “Fan”, 2020. – B. 433.

9. Nizomov A. O‘zbekiston keng imkoniyatlar mamlakati. // Xalq so‘zi, 2018-yil 8-noyabr, № 231 (7189), – B. 4.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

TURKISTON ASSRDA VAQF MULKLARINING AHVOLI

Boltaboyev Muxammadjon Axmadjon o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktoranti
user7367690@gmail.com
+998937367690

Annotatsiya Ushbu maqolada Turkiston ASSR davrida vaqf mulklarining ahvoli, ularning milliylashtirilishi va bu jarayonning diniy hamda ijtimoiy hayotga ta’siri tahlil qilingan. Sovet hokimiyatining 1918-yildan boshlab olib borgan siyosati natijasida vaqf institutining iqtisodiy va ijtimoiy roli keskin kamaygan. Diniy ta’lim muassasalari vaqf mablag‘laridan mahrum qilinib, ko‘plab masjid va madrasalar yopilgan yoki davlat ixtiyoriga o‘tkazilgan. Shuningdek, maqolada vaqf mulklarining milliylashtirilishi jarayoni, uning natijalari va jamiyatga ta’siri tarixiy faktlar asosida yoritilgan. Shuningdek, Sovet agrar siyosati doirasida vaqf yerdorligining tugatilishi va bu holatning diniy tashkilotlarga ta’siri tahlil qilingan. Natijada diniy institutlarning iqtisodiy mustaqilligi yo‘qolib, ular Sovet davlatining qat’iy nazoratiga o‘tgan.

Kalit so‘zlar: Vaqfi xayriya, vaqfi avlodiy, Turkiston ijroiya qo‘mitasi, muftiy, said, mutavalli, shayx, masjid, madrasa, qorixona, xonaqoh, islom fiqhi, shariat sudlari, jome masjidi, Usmon Qur’oni, yer-suv islohoti, uyezd, imom.

СОСТОЯНИЕ ИМУЩЕСТВА ВАКФОВ В ТУРКЕСТАНСКАЯ АССР

Аннотация В статье анализируется состояние церковных имений в период Туркестанской АССР, их национализация и влияние этого процесса на религиозную и общественную жизнь. В результате политики советской власти с 1918 года экономическая и социальная роль института фонда резко снизилась. Религиозные учебные заведения лишились фондов целевого финансирования, многие мечети и медресе были закрыты или переданы государству. В статье также рассматривается процесс национализации имущества фонда, его результаты и влияние на общество на основе исторических фактов. Анализируется также отмена поместного землевладения в рамках советской аграрной политики и ее влияние на религиозные организации. В результате религиозные учреждения утратили экономическую самостоятельность и попали под жесткий контроль советского государства.

Ключевые слова: Благотворительный фонд, фонд поколений, исполком Туркестана, муфтий, саид, мутавалли, шейх, мечеть, медресе, карихана, ханака,

исламское правоведение, шариатские суды, мечеть Джаме, Усман Коран, земельная и водная реформа, уезд, имам.

STATUS OF WAKF PROPERTY IN THE TURKISTAN ASSR

Abstrakt This article analyzes the state of endowment properties during the Turkestan ASSR, their nationalization, and the impact of this process on religious and social life. As a result of the policy pursued by the Soviet authorities since 1918, the economic and social role of the endowment institution has sharply decreased. Religious educational institutions were deprived of endowment funds, and many mosques and madrasas were closed or transferred to the state. The article also covers the process of nationalization of endowment properties, its results, and its impact on society based on historical facts. The liquidation of endowment land ownership within the framework of Soviet agrarian policy and the impact of this situation on religious organizations are also analyzed. As a result, the economic independence of religious institutions was lost, and they came under the strict control of the Soviet state.

Key words: Waqfi charity, Waqfi Avlodi, executive committee of Turkestan, mufti, said, mutawalli, sheikh, mosque, madrasa, qarikhana, khanaqah, Islamic jurisprudence, Sharia courts, mosque, Uthman's Qur'an, earth and water reform, uyezd, imam.

KIRISH

Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi (Turkiston ASSR) 1918–1924-yillarda mavjud bo‘lib, ushbu davrda diniy va ijtimoiy hayotda muhim o‘rin tutgan vaqf mulklarining taqdiri keskin o‘zgarishga uchradi. Sovet hokimiyati tomonidan olib borilgan siyosatlar natijasida vaqf institutining mavqeyi susayib, uning ijtimoiy hayotdagi roli pasaytirildi.

Vaqf mulklari – bu diniy va xayriya maqsadlari uchun ajratilgan yerlar, binolar va boshqa mulklar bo‘lib, ular madrasalar, masjidlar, qozixonalar, shifoxonalar hamda kambag‘allar va yetimlar uchun ajratilgan mablag‘lar bilan bog‘liq edi. Ushbu mulklar xalqning diniy va madaniy hayotida muhim o‘rin tutgan bo‘lib, ularning daromadi diniy va ijtimoiy ehtiyojlarni qoplashga yo‘naltirilgan.

Rossiya imperiyasi davrida, ayniqsa, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida vaqf mulklarining boshqaruvi qattiq nazoratga olingan bo‘lsa-da, ular hali ham keng tarqalgan edi. Ammo Turkiston ASSR davrida bu holat keskin o‘zgardi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi (ASSR) davrida vaqf mulklarining ahvoli haqida adabiyotlar tahlili, asosan, sovet davri vaqf tizimining o‘zgarishi va uning ijtimoiy, iqtisodiy va diniy oqibatlarini o‘rganishga qaratilgan. Vaqf mulklari an’anaviy musulmon jamiyatlarida diniy, ma’rifiy va ijtimoiy maqsadlar uchun foydalaniladigan mulklar bo‘lib, ularning taqsimoti va boshqarilishi muhim ahamiyatga ega edi. Mavzu doirasida A.Adhamov, I.Alimov, S.Boltaboyev, B.Rasulov, A.Salmonov, R.Yusupov, O.Komilov va boshqalar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan. Sovet davrida vaqf tizimining

milliylashtirilishi va davlat nazoratiga o‘tishi mahalliy aholining diniy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Bu o‘zgarishlar adabiyotlarda keng yoritilgan va hozirgi kunda ham tadqiqotlar davom etmoqda.

Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi (ASSR) davrida vaqf mulklarining ahvolini o‘rganish metodologiyasi tarixiy, ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy jihatlarni qamrab oladi. Manbalarni tahlil qilishda avvalo, vaqf mulklarining tarixiy evolyutsiyasini o‘rganish uchun arxiv materiallari, davlat hujjatlari, vaqf hujjatlari, shuningdek, sovet davri qonunlari va qarorlarini o‘rganish kerak. Shuningdek, Turkiston ASSRda vaqf mulklarining ahvolini turli davrlar (masalan, sovet davri boshlanishi, 1920–1930-yillardagi milliylashtirish, keyingi davrlar) bo‘yicha ajratib o‘rganish lozim. Maqolada qo‘yilgan masalalarni tadqiq qilishda, tarixiylik, xolislik tamoyillaridan foydalanildi.

NATIJA

Sovet hokimiyati 1917-yil oktabr inqilobidan keyin butun mamlakat bo‘ylab yirik mulk egalariga, shu jumladan diniy muassasalarga qarshi qat’iy chora-tadbirlarni boshladi. Turkiston ASSRda ham vaqf mulklarining milliylashtirilishi 1920-yillarda amalga oshirildi. Sovet hukumati vaqf mulklarini davlat nazoratiga o‘tkazdi. Bu mulklar diniy faoliyat uchun emas, balki jamoat ehtiyojlari uchun foydalanishga topshirildi. Masjidlar, madrasalar va boshqa diniy binolar ko‘pincha maktablar, klublar yoki davlat idoralari sifatida ishlatila boshlandi. Vaqf mulklarining milliylashtirilishi bilan birga diniy ta'lim va faoliyat ham qat’iy nazorat ostiga olindi. Madrasalar yopildi, diniy kitoblar ta’qiqlandi va diniy rahbarlar ta’qib qilindi.

Sovet hokimiyati o‘zining diniy tashkilotlarga nisbatan keskin siyosatini olib borar ekan, vaqf institutini ham yo‘q qilishni maqsad qildi. 1918-yilda qabul qilingan “Yer to‘g‘risidagi dekret” va “Diniy tashkilot va uyushmalarni davlatdan ajratish to‘g‘risidagi dekret” asosida vaqf mulklari milliylashtirildi. Endilikda masjidlar, madrasalar va boshqa diniy muassasalar o‘z daromad manbalaridan mahrum bo‘ldi. Madrasalar vaqf mablag‘laridan moliyaviy ta’minot ololmay qoldi, natijada ular yopildi yoki davlat ta’lim tizimiga qo‘shildi. Masjidlar va boshqa diniy muassasalar davlat ixtiyoriga o‘tkazildi, ularning aksariyati ombor yoki jamoat binosi sifatida foydalanildi. Diniy sudlar (shariat asosida ishlaydigan qozixonalar) faoliyati butunlay to‘xtatildi. Vaqf mulklarining asosiy qismini yerlar tashkil qilgan bo‘lib, ular Sovet agrar islohoti natijasida dehqonlar va kollektiv xo‘jaliklarga taqsimlab berildi. Bu jarayon natijasida diniy tashkilotlar iqtisodiy jihatdan mustaqilligini yo‘qotdi.

Sovet hokimiyatining vaqf mulklariga nisbatan olib borgan siyosati diniy ta’lim tizimining izdan chiqishiga va ilgari vaqf mablag‘lari bilan ta’minlanadigan madrasalar vaqf daromadidan ajralib, asta-sekin yo‘q bo‘lib ketishiga olib keldi. Shuningdek, diniy tashkilotlarning iqtisodiy ta’sirining pasayishi – ulamolar va diniy arboblar o‘zining iqtisodiy mustaqilligidan mahrum bo‘lib, ularning jamiyatdagi mavqeyini susaytirdi. Diniy va xayriya ishlarining kamayishi – yetimlar uylari, kasalxonalar va boshqa xayriya muassasalari moliyaviy yordam yo‘qligi sababli yopildi yoki davlat tasarrufiga o‘tkazildi. Jamiyatda keskin o‘zgarishlar – diniy e’tiqod va qadriyatlarning pasayishi kuzatilib, yangi sovet mafkurasi targ‘ib qilina boshlandi.

MUHOKAMA

Sovet hukumati XX asrning 20-yillarda vaqf mulklarini milliylashtirish siyosatini boshladi. Bu jarayon davomida vaqf mulklari davlat nazoratiga o‘tkazildi va ularning diniy va ijtimoiy maqsadlarda foydalanish cheklab qo‘yildi. Bu siyosat Turkiston ASSRda ham amalga oshirildi va natijada ko‘plab masjidlar, madrasalar va boshqa diniy muassasalar yopildi yoki boshqa maqsadlarda foydalanila boshlandi.

Vaqf mulklarining milliylashtirilishi mahalliy aholining diniy va ijtimoiy hayotiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Vaqflar orqali ta’minlangan ta’lim, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy yordam tizimlari susaydi, bu esa aholining hayot sifati va madaniy darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi.

Vaqf mulklarining milliylashtirilishi diniy ta’lim va madaniyatning rivojlanishiga to‘sqinlik qildi. Madrasalar va diniy muassasalar yopilganligi sababli, diniy bilimlar tarqalishi cheklab qo‘yildi va bu mahalliy madaniyatning uzilishiga olib keldi.

Sovet Ittifoqi parchalanganidan keyin, mustaqillik yillarida Turkiston mintaqasi davlatlari (O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston) vaqf mulklarini qayta tiklash va ularni diniy va ijtimoiy maqsadlarda foydalanishga qaratilgan harakatlarni boshladi. Bu jarayon ham adabiyotlarda keng yoritilgan. Sovet davrida vaqf tizimining milliylashtirilishi va davlat nazoratiga o‘tishi mahalliy aholining diniy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotiga katta ta’sir ko‘rsatganligini ko‘rishimiz mumkin.

XULOSA

Turkiston ASSR davrida vaqf mulklari milliylashtirilib, ularning ta’siri butunlay yo‘q qilindi. Bu jarayon diniy va xayriya tizimining yemirilishiga, madrasalar va masjidlarning iqtisodiy jihatdan qashshoqlashishiga olib keldi. Sovet hukumati tomonidan olib borilgan bu siyosat uzoq muddatli ta’sir ko‘rsatib, keyinchalik O‘zbekiston SSR davrida ham diniy tashkilotlarning cheklanishiga sabab bo‘ldi.

1922-1924-yillarda dinga va diniy muassasalar faoliyatiga bir qadar yo‘l ochib berilishi sovet hokimiyatining Yangi iqtisodiy siyosat (NEP) davridagi tadbirlari bilan bog‘liq edi. Omonsiz harbiy to‘qnashuvlar tufayli xo‘jalikning butunlay vayron bo‘lishi, dahshatli ocharchilik, bolshevikcha tartiblarga nisbatan qarshilik ko‘rastish jarayoni kabi omillar hokimiyatni boshqarishda murosali yo‘l bilan ish ko‘rishga majbur qilgan edi. Turikstonda maorif va madaniyat rivoji, iqtisodiy ahvolni diniy muassasalar bilan bog‘liqligi ham sovet hukumatini vaqtincha ochiqdan-ochiq dahriylik siyosatini olib borishlikdan ehtiyot bo‘lishga majbur qilgan edi. Turkiston ASSR MIQning vaqf idoralari faoliyatini maorif bo‘limi tomonidan nazorat o‘rnatish to‘g‘rsidagi qarori diniy muassasalar ahvolini yanada og‘irlashtirdi. Eski usul maktablari va qorixonalar maorif bo‘limi tomonidan isloh qilishga kirishildi.

ADABIYOTLAR

1. ЎзР МДА, 94-фонд, 1-рўйхат, 320-иш.
2. ЎзР МДА, 25-фонд, 1-рўйхат, 1414-иш.

3. Адҳамов А. Дин ҳам шўролар ҳукумати. Тошкент-Самарқанд: Ўзнашр, 1929.
4. Бухоро ахбори. 88 сон, 1922, 29 июнь (араб имлосида). 88 сон, 1922, 5 июль
5. Наука и релегии. 1985. № 12. – С. 19.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

MILLIY BOSH KIYIMLARNING TARIXI VA TADQIQ ETISH MASALALARI

Nurullayeva Zulayho Ravshan qizi
Kamoliddin Behzod nomidagi MRDI tayanch doktorant
zulayho9294@mail.ru
977600229

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek milliy liboslarining bir qismi bo‘lmish, do‘ppilarning shakllanishi tarixiga oid tadqiqotlar va izlanuvchilar haqida fikr yuritilgan. Bundan tashqari bosh kiyimlarning tarixi va turlari haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: do‘ppi, bosh kiyim, tube, milliy libos, madaniy meros.

ИСТОРИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ И ВОПРОСЫ ИХ ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация: В данной статье рассматриваются исследования и исследователи, посвященные истории формирования тюбетеек, которые являются частью узбекской национальной одежды. Кроме того, приводятся сведения об истории и видах головных уборов.

Ключевые слова: тюбетейка, головной убор, тюбе, национальная одежда, культурное наследие.

THE HISTORY OF NATIONAL HEADWEAR AND ISSUES IN ITS RESEARCH

Abstract: This article examines studies and researchers dedicated to the history of skullcap formation, which is part of Uzbek national dress. Additionally, information is provided on the history and types of headwear.

Keywords: skullcap, headwear, tyube, national dress, cultural heritage.

KIRISH

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda xalqimiz tarixini chuqur o‘rganish, uni ilmiy asosda tadqiq etish, qadimiy manbalar, milliy boyliklar va qadriyatlarni, madaniy merosimizni tiklash, davlatchilik tarixining ildizlarini ochib berish respublikamiz madaniy, ma’naviy hayotidagi asosiy masalalardan biriga aylandi. Bu borada ayniqsa milliy va madaniy boyliklarimizni asrab avaylash, ularni muhofazalash bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasining “Madaniy meros ob’ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida”gi qonuni hamda Vazirlar Mahkamasining “Madaniy meros ob’ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishni yanada

takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori muhim dasturulamal vazifasini o‘tamoqda[4]. So‘nggi yillarda ayniqsa, an’anaviy milliy liboslarimiz va milliy bosh kiyimlarimizni targ‘ib qilish hamda ularning tarixini tadqiq qilish borasida muhim ustuvor vazifalar bajarilmoqda. Moddiy madaniyatimizning asosiy ko‘rinishlaridan birini tashkil etuvchi milliy bosh kiyimimiz do‘ppilar - xalqimizning o‘tmishi, milliy xususiyatlari va madaniy qadriyatlarini o‘zida namoyon qiladi. Bosh kiyimi sifatida do‘ppilar tarixi ko‘p asrlarga borib taqaladi. Do‘ppining badiiy qadr-qimmati, kashtalarning bezakli tasvirlari ushbu xalq amaliy san’ati turining uzoq rivojlanish yo‘lidan dalolat beradi. Do‘ppilarga o‘xshash bosh kiyimlar qadimdan mavjud bo‘lganligi haqida VI–VII asrlarga oid saqlanib qolgan devoriy rasmlar, ilk o‘rta asr terrakota haykallari, tangalar va XV–XVI asrlarga oid miniatyuralar bunga guvohlik beradi[2]. 1920-yillardan boshlab do‘ppilar rang-barang bo‘lib, ularning shakllari o‘zgaradi: uchli, konussimon, yumaloq, to‘rtburchakli va hokazo. Do‘ppi (tatarcha “do‘ppi”-tepa, tepalik) nafaqat o‘zbeklarning, balki markaziy osiyoning boshqa xalqlarining ham milliy bosh kiyimidir. Etnograf olim Л.Будагов Ценкерга (Сенги-Лахи лугати) ga tayangan xolda bu so‘z turcha ‘‘tube’’, ‘‘tupe’’-(cho‘qqi, tepalik) so‘zlaridan kelib chiqqan, deb yozadi va boshning tepasiga kiyiladigan shapka ma’nosida ikki variantini ‘‘tubetay’’va ‘‘tuppi’’ni keltiradi[7].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Milliy liboslarimiz va bosh kiyimlarimiz haqida qadimgi yozma manbalar, jumladan, “Avesto”[1] da, shuningdek, o‘rta asrlarda M.Koshg‘ariy[5], qomusiy olim A.Beruniy va davlat arbobi Zaxiriddin Muhammad Bobur asarlarida qimmatli ma’lumotlar berilgan. 30-yillarga kelganda, O‘zbekiston amaliy-bezak san’ati alohida janr va ko‘rinishlarga bo‘lib o‘rganilgan. A.S.Morozovaning tadqiqotlarida asosan asrimizning 30- yillariga qadar yig‘ilgan materiallar tahlil etilgan. Bosh kiyim va liboslardagi naqshlarning ma’nolariga katta e’tibor berilib, 30-yillardan to 80-yillar oralig‘ida amaliy-bezak san’atiga endigina kirib kelayotgan va keyinchalik keng tarqalgan tematik mavzular esa qisman izohlanadi. Bugungi kungacha fanda etnografiya, milliy liboslar va bosh kiyimlar haqida ko‘plab tadqiqotlar bajarilgan. N.Sodiqovaning “O‘zbek milliy bosh kiyimlari (XIX-XX asrlar)” [7] nomli tadqiqotida XIX asr oxiri va XX asrda urf bo‘lgan an’anaviy bosh kiyimlar, do‘ppi va ro‘mollar turli viloyatlar kesimida atroflicha o‘rganilgan. Mazkur tadqiqotda etnolog, o‘lkashunos, arxeolog, san’atshunos mutaxasislar tomonidan Respublikamizning turli mintaqalariga xos kiyimlarning mahalliy-lokal xususiyatlari, tikilishi va kiyilishidagi o‘ziga xoslik, shuningdek kiyimlar evolyutsiyasi turli manbalar materiallari asosida tahlil etilgan. Bundan tashqari XIX asr oxiri - XX boshlari o‘zbek milliy bosh kiyimlari etnografik nuqtayi nazardan o‘rganilgan adabiyotlarga I.Jabborov, T.A.Abdullaev, S.A.Xasanova, O.A.Suxareva, G.K.Zunnunovalar[8] ham o‘z hissalarini qo‘shishgan. San’atshunoslik, dizayn, muzeylardagi kiyim-kechak, libo, bosh kiyim kolleksiyalarini tadqiq qilish nuqtayi nazaridan o‘rganilgan adabiyot va ilmiy tadqiqotlarga G.A. Pugachenkova[8], S.M.Maxkamova, N.Sodiqova, Z.I.Raximova, R.Ya. Rassudova, G. K.

Yo‘ldasheva, K. Jumaev, A. Ashirov, L. Levteeva, I. Bogoslavskaya[12], K.Tursunaliev[13], G. K. Xasanbaeva, B.P.Torebaev, D. A. Faxretdinova ilmiy izlanishlarini sanab o‘tish mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR

Darhaqiqat, qadimgi ajdodlarimiz do‘ppilarga juda ko‘p ma’no-mazmunni singdirgan bo‘lib, do‘ppidagi biror bir qism, biror bir nuqta unga shunchaki kiritilgan emas. San’atshunos M.Foziliy do‘ppidagi tasvir avlodlar davomiyligini ta’minlovchi homila bilan bog‘liq deb hisoblaydi. Boshqa tadqiqotchilar esa do‘ppidagi qalampirmunchoq tasviri do‘ppi egasini turli balo-qazolardan asrovchi magik himoya vositasi bo‘lgan deb ta’kidlaydi. Aynan shu sababga ko‘ra vodiyda erkaklarning do‘ppisiz, yalangbosh yurishlari noaxloqiy alomat tarzida tushunilgan.

Yurtimizda do‘ppining uch xil shakli bor; kuloh, aroqchin, tusdo‘ppi. Kuloh konussimon erkaklar bosh kiyimi turiga kiradi. Aroqchin esa sharsimon do‘ppi bo‘lib, uni keksalar kiyishadi. Tus do‘ppiga to‘xtaladigan bo‘lsak, uni chust do‘ppi ham deyishadi, u yassi yuzaki do‘ppilar qatoriga kiradi. Kishilarning yoshiga qarab,o‘tkir uchli,konussimon, yarim doira,chuqur tubli, dumaloq va boshqa shakillarga ajratish mumkin. Do‘ppilar yurtimizning Marg‘ilon, Chust, Toshkent, Shahrisabz va Buxoro kabi hududlarida tayyorlanadi. Ularning shakli va o‘ziga xosligi joylarning tabiati, kishilarning didi, xalq amaliy san’ati usullari yordamida yanada sayqallanib borgan. Masalan, birgina iroqi do‘ppiga to‘xtaladigan bo‘lsak, unda rang-barang gulli novdalar, ular orasidagi yashil, ko‘k tusli qushlarni ko‘rish mumkin. Ularga nazartashlar ekansiz, beixtiyor do‘ppido‘zning mahoratiga qoyil qolasiz. Hunarmand ayollarning go‘zallikka, mukammallikka intilishi ularning mehnatini hunarmandchilikdan eng yuqori san’at darajasigacha ko‘targan. Do‘ppilarni bezashda asosan gular, mevalar va qushlardan foydalanishadi. Gullar ko‘pincha yuqorida va yon tomonida tasvirlanadi. Bundan tashqari chevarlar ko‘pchilik naqishlarni, uning rangtusini o‘zgartirib, do‘ppiga alohida husn bag‘ishlagan va bu avloddan avlodga o‘tib, do‘ppilarni kashtalarida betakror naqshlar paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan. Do‘ppining tagini va gardishi kizagini ayrim hollarda tikib kashtalangan va mayda qavalab qo‘shib tikilgan. Ayrim ayollar do‘ppisiga mayda munchoq,marjonlar ham taqishgan.

XULOSA

Tahlil qilib aytadigan bo‘lsak, birgina do‘ppining o‘zida biz bilmaga qancha sirlar mavjud ekan. Birgina do‘ppi olam dialektikasi ramzlarini aks ettirgan. Shundayekan o‘zbek do‘ppisiga befarq bo‘lmaslik uni ma’nosini,asl mohiyatini to‘g‘ri tushunish juda muhim. Milliy libosimizning ajralmas qismi bo‘lgan do‘ppilarda xalqimizning ming asrlik o‘tmishi, qadimiy urf-odat va an’analari, didi, estetik qarashlari shuningdek o‘ziga xos xususiyatlari mujassam. Milliy do‘ppilarda yoshlarga xos ibo va hayo aks etgan. Ayniqsa, ayollarimizning milliy liboslari masalasida biz xech ikkilanmasdan o‘z milliylik xususiyatlarimizni targ‘ib etishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Avesto. Albom-monografiya (SO‘zboshi T.Maxmudovniki). -T.:Sharq., 2021.
2. G‘aybullayeva.Y. Do‘pillar tarixidan. Toshkent: Moziydan sado. 2010. 2-3.bet
3. Jabborov I. Uzbek xalki etnografiyasi. - T.: O‘Qituvchi, 2018. -149 b
4. Karimova Nodira Qaxramon Qizi Milliy va zamonaviy libos dizaynini yaratishda o‘zbekiston tarixiy – me’moriy obidalarining o‘rni // Interpretation and researches. 2023. №2. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/milliy-va-zamonaviy-libos dizayniniyaratishda-zbekiston-tarihiy-memoriy-obidalarining-rni (дата обращения: 29.04.2023).
5. Koshg'ariy M. Devoni lug’otit turk. Uch tomlik (A.Mutalibov tarjimasi). -T.: Fan, 1960-1963-yillar. 3 tomlik. 3-tom. - 467 b
6. Raupova D. “XIX asr oxiri XX asr boshlari uzbek milliy liboslari mintakaviy tiplari” magistrlik dissertatsiyasi T-2018, 6-b
7. Sodiqova N,G‘aybullayeva Y. ‘‘O‘zbek milliy bosh kiyimlari XIX-XX asrlar’’.Toshkent: Sharq.2014.10 bet
8. Zunnunova G. Maxallada yashovchi uzbeklarning an’anaviy va zamonaviy kiyimlari//Toshkent maxallalari: an’analar va zamonaviylik. Toshkent, 2020.
9. Бикжанова М.А. Одежда узбечек Ташкента хіх – начала хх в.//Костюм народов Средней Азии. Историко–этнографические очерки.–М.,1979.С.147-148.
10. Богословская И., Левтеева Л. Тюбетейки Узбекистана хіх-хх веков.–Т., 2006.- С.10, 26, 48-49, 110.
11. Ҳакимов А., Файзиева В. Ўзбекистон Давлат санъат музейи ноёб хазинасидан.–Т.,2014. – С. 60.
12. Пугаченкова Г.А. К Истории паранджи // СЭ. 1962. № 3. С. 191-195.
13. Турсуналиев К. Все цвета радуги. (Тюбетейки и головные уборы узбеков XIX -XX вв.). -Т.:Фан, 2018

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

MUSO AL-XORAZMIY – BUYUK ALLOMA

O‘ktamov Tohirjon G‘ayrat o‘g‘li,
Namangan davlat universiteti, Tarix yo`nalishi 2-kurs talabasi
Tel:+998943519559
E-mail:oktamovtohir2@gmail.com

Anotatsiya: Ushbu maqolada buyuk vatandoshimiz, matematik, astronom, geograf, ilk qomusiy olimlardan biri Muso al Xorazmiyning hayoti va ilmiy faoliyati haqida ma’lumot beriladi.

Kalit so`zlar: Xorazm, Muso al Xorazmiy, matematik, astronom, geograf, algoritm, Bog’dod, “Bayt ul-hikma”.

Anotation: this article provides information about the life and scientific work of Moses al Khwarazmi, our great compatriot, mathematician, astronomer, geographer, one of the first qomusian scientists.

Keywords: Khwarazm, Musa al Khwarazmi, mathematician, astronomer, geographer, algorithm, Baghdad, “Bayt ul-hikma”.

Аннотация: В этой статье рассказывается о жизни и научной деятельности нашего великого соотечественника, математика, астронома, географа, одного из первых ученых-Комусов Мусы аль Хорезми.

Ключевые слова: Хорезм, Муса аль Хорезми, математик, астроном, географ, алгоритм, Багдад, “Байт уль-Хикма”.

KIRISH.

Xorazm diyori fan olamiga ko`plab mutaffakkirlarni yetkazib bergan bo`lib, bu haqida xorazmshunos olim S. P. Tolstov shunday deydi: “Qadimiy Xorazm fanining Sharq fani tarixidagi o`rni juda muhim. Xorazmning islomgac ha bo`lgan antik va afrg`iy davrini ozgina bilamiz. Ammo madaniy va moddiy yodgorliklarni astoydil tahlil qilib ayta olamizki, Xorazmda aniq fanlar – geometriya, trigonometriya, astronomiya, topografiya, ximiya, minerologiya, va tabiy fanlar o`sha davrdayoq yuksak darajada taraqqiy etgan. Xorazm keyinchalik arab xalifaligi tarkibiga kiritilgach, xorazmlik olimlar tez orada shuhrat qozonganlar va “arab fani” deb atalgan fanning yaratuvchilari orasida eng ilg`or o`rinni egallaganlar” [3].

Muhammad ibn Muso al Xorazmiy hayoti, uning ilm-fanga qo`shgan xissasi, asarlari bugungi kunga qadar ko`plab olimlar tomonidan o`rganilgan va o’rganilmoqda. Xususan,

A.P.Yushkevich, X.Zuter, K.A.Nallino, I.Yu.Krachkovskiy, V.V.Bartol’d, A.Ahmedov kabi olimlar tomonidan Muso al Xorazmiy ijodi, asarlari yuzasidan tadqiqotlar olib borildi.

Buyuk matematik, astronom va geograf Muhammad ibn Muso al- Xorazmiy VIII asrning oxiri – IX asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan. Xorazmiy dunyo faniga g‘oyat katta hissa qo‘shgan. U algebra fanining asoschisi bo‘ldi. “Algebra” so‘zining o‘zi esa uning “Alkitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va al-muqobala” nomli risolasidan olingan. Uning arifmetika risolasi hind raqamlariga asoslangan bo‘lib, hozirgi kunda biz foydalanadigan o‘nlik pozistion hisoblash sistemasi va shu sistemadagi amallarning Yevropoda tarqalishiga sabab bo‘ldi. Allomaning “al-Xorazmiy” nomi esa “algoritm” shaklida fanda abadiy o‘rnashib qoldi. Uning geografiyaga doir asari esa arab tilida o‘nlab geografik asarlarning yaratilishiga zamin yaratdi. Xorazmiyning “Zij” asari Yevropoda ham, Sharq mamlakatlarida ham astronomiyaning rivojlanish yo‘lini ko‘rsatib berdi. Lekin afsuski, fanning bir necha tarmoqlariga asos solgan, “o‘z davrining eng buyuk matematigi va agar barcha shart-sharoitlar nazarga olinsa, hamma davrlarning ham eng buyuklaridan biri” (J.Sarton) bo‘lgan bunday siymoning hayoti haqida ma’lumotlar deyarli saqlanmagan [2. – B. 19.].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Muhammad ibn Muso al Xorazmiyning nechanchi yilda tug`ilganligi haqida aniq ma`lumotlar mavjud emas. U haqidagi ma`lumotlarni o`rta asrlarda yashab o`tgan olimlarning asarlari orqali bilib olishimiz mumkin. Tabariyning (829- 928) yozishicha, Xorazmiy 847-yili xalifa Vosiqning dafn marosimida qatnashgan. Shu yildan keyin Xorazmiy nomi hech bir manbalarda tilga olinmaydi. Shunga asoslanib hozirgi olimlar Xorazmiy shu sanadan keyin ko`p yashamagan degan xulosaga keladilar. Xorazmiy xalifa Ma`mun Marvda noiblik qilgan paytda, boshqa olimlar qatori Ma`munning saroyiga jalb etilgan. Ma`munning xalifalik davrida Xorazmiy “Bayt ul hikma” da faoliyat olib borgan. Olimlar uni bu davrda 25-30 yoshlarda bolgan deb xulosa qilib uning tug`ilgan vaqtini 780-785- yillar oralig`ida degan xulosaga keladilar. Shuning uchun Xorazmiyning tug`ilgan yilini 783- yili deb qabul qilingan [4. – B. 30].

Xorazmiyning to`liq ismi haqida ham masala uzil- kesil hal qilingan emas. Tabariy Xorazmiyning ismiga yana al-Majusiy va al-Qutrubbuliy degan atamalarni ham ham qo`shadi. Turkiyalik tarixchi Solih Zakiyning 1911- yilda nashr etilgan “Osori boqiya” asarida aytishicha, olimning to`liq ismi Abu Abdulloh Muhammad Ibn Muso al Xorazmiy deyilishi to`g`ri bo`ladi. Xorazmiyning ismiga al – Majusiy nomining qo`shilishi olim asli Xorazmdan ekanligiga bog`liq, yani otashparastlar (arabcha – “majus” – otashparast degani) oilasidan, balki shu otashparastlik dinining kohinlari oilasidan kelib chiqqanligini, shu bilan birga olimning o‘zi yoki otasi majusiy bo‘lib, ular islomni keyin qabul qilganligini ko‘rsatadi. Xorazmda majusiylar islomdan keyin ham uzoq muddat o‘z diniy urf-odatlarini saqlab kelgan. Bu haqda Beruniy o‘zining “Osori boqiya” asarida guvohlik beradi. Xorazmiyga “al-Qutrubbuliy” ismini berilishi bevosita uning hayoti bilan bog`liq edi. Xorazmiy mo`ysafidlik yillarini Bag`dod yaqinida Dajla daryosi bo`yidagi al-Qutrubbul dahasida o`tkazganligi uchun shu nom berilgan. Odatda arablar

biror kishining xarakterli xususiyatlari, hunarlari, sevimli odatlari yoki yashash joylariga qarab, unga bir necha xil ism – “nisbatlar” beradilar. Xorazmiyning “al-Qutrubbuliy” ismi ham shu tariqa paydo bo`lgan.

Muso al-Xorazmiy yashagan davrida Movarounnahrda bu davrda arab xalifaligi hukmronlik qilayotgan edi. Abbosiy hukmdorlar ilm fanga alohida e`tibor berishadi. Ayniqsa, xalifa Horun ar-Rashid va uning o`g`li Ma`mun davrida ilm-fan rivoji uchun Bag`dodda “Bayt ul hikma” ilmiy markazi tuziladi. Bu ilmiy markazda o`sha davrdagi musulmon dunyosining mashhur olimlari to`plangan edi. Bularning orasida Al Xorazmiy ham bor edi. Bundan tashqari “Bayt ul hikma” faoliyati davomida u yerda al Xorazmiy bilan bir qatorda Yahyo ibn abu Mansur, al Farg`oniy, Habash al Marvaziy, Holid ibn Abdumalik al Marvarudiy, Abul Abbos al Javhariy kabi yirik olimlar bor edi [5. – B. 38].

Muso al Xorazmiy “Bayt ul hikma”da mudirlik qilgan davrda Yahyo ibn Abu Mansur Bag`dodning ash Shammosiya mahallasidagi rasadxonaning asosichi va rahbari bo`lgan. Rasadxonadagi ishlar haqida u al Xorazmiyga hisobot berib turgan. 831-yili Yahyo ibn Abu Mansur vafot etgandan keyin bu rasadxonani Muso al Xorazmiy boshqargan. Xorazmiy umrining ohirigacha Bag`dodda yashab, “Bayt ul hikmada” faoliyat ko`rsatgan. Muso al Xorazmiy 850-yilda Bag`doda vafot etgan.

Allomaning qalamiga mansub 20 dan ortiq asardan faqat 10 tasigina bizgacha yetib kelgan. Bular:

– “Aljabr va al muqobala hisobi haqida qisqacha kitob” (“Al kitobul muxtasar fi hisobil jabr val muqobala”) – algebra faniga oid;

– “Hind hisobi haqida kitob” yoki “Qo`shish va ayirish haqida kitob” –arifmetikaga oid asar;

– “ Kitob surat ul arz” (“Yerning surati kitobi”) – geografiyaga oid;

– “Zij” (“Zijul Xorazmiy”);

– “Usturlob bilan ishlash haqida kitob”;

– “ Usturlob yasash haqida kitob”;

– “Usturlob yordamida azimutni aniqlash haqida” (“Zaorif min a`mol Muhammad ibn Muso Xorazmiy ta`rifs samt bil asturlob”);

– “Kitob ar ruhoma” (“Marmar soat haqida kitob”);

– “ Kitob at tarix” (“Tarix kitobi”);

– “Yahudiylarning taqvimi va bayramlarini aniqlash haqida risola” (“Fi istixroj ta`rixil yahud va ayodihim”).

Bu asarlarning to`rttasi arab tilida, bittasi Ahmad al Farg`oniyning asari tarkibida, ikkitasi lotincha tarjimada saqlanib qolgan [5. – B. 39.].

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy ilm-fanda ko`plab yangiliklar qilgan. Ma’lumki, Xorazmiygacha Rim raqamlari bilan matematik amallarni bajarish nihoyatda qiyin edi. U o’nlik sanoq sistemasini joriy etib, nol raqamini qo’shib, insoniyatni son-sanoqsiz murakkablik va chalkashliklardan ozod qildi. Hisoblashda inqilobiy o’zgarish yasadi. Mutafakkirning algebra

fani va tenglamalarni yechish usullari haqidagi nazariyasi, trigonometric hisob-kitoblari keyinchalik hozirgi zamon fanlarining ajralmas qismi hisoblangan differensial va integral hisoblash sistemasi shakllanishiga asos bo`lgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Xorazmiy chiziqli ikki noma`lum tenglamalarni yechish usullari, kvadrat tenglamalarni yechishning 6 bosqichli ketma-ket tartibini ishlab chiqqan. Trigonometriya faniga tangens, kotangens, sekans va kosekans funksiyalarini kiritgan. Xorazmiy algebrasi yangi davr ilmifan inqilobining asosini tashkil etgan klassik mexanikada va umuman yangi davr fan taraqqiyotining barcha sohalarida matematik poydevor bo‘lib xizmat qilgan. Butun dunyoni zabt etish sari yo‘l olgan ispan kemalari, Kolumb va Magellan ham o‘z murakkab sayohatlarini Xorazmiyning matematikasi tufayli amalga oshirgan. Mutafakkirning hisoblash tartibi haqidagi algoritmik yo‘l-yo‘riqlari esa bugungi kunda zamonaviy elektron hisoblash texnikasining mantiqiy o‘zagi bo‘lib xizmat qilmoqda. Xorazmiy yirik ilmiy tadqiqotlar tashkilotchisi hamdir. U Marvdaligida hukmdorlar topshirig‘iga muvofiq kitob yig‘ish uchun uchta ilmiy ekspeditsiya uyushtirgan. Birinchi ekspeditsiya G`arbiy Hindistonga, ikkinchisi – Rim (Vizantiya)ga yuborilgan bo`lib, uning maqsadi Efes shahri yaqinidagi g`or bilan bog`liq “As`hobi Kahf” rivoyatiga aniqlik kiritish bo`lgan. Uchinchi ekspeditsiya Xazoriyaga, Volganing quyi oqimida joylashgan o`lkaga uyushtirilgan. Xorazmiy bu ilmiy ekspeditsiyalarning hammasini o`zi boshqargan. “Bayt ul hikma”da ham geografik kartalar chizish uchun turli jug`rofiy ekspeditsiyalar tashkil qilgan [1. – B. 10.].

Xalifa Ma`mun topshirig`iga binoan yer shari aylanasi uzunligini o‘lchash uchun maxsus qurilma yasagan. 827-yili Iroq bilan Suriya o‘rtasidagi Sinjay tog‘i yonbag‘rida Yer meridiani yoyining 1 gradus uzunligini aniqlagan. Bu qiymat keyingi 700 yil davomida o‘zgarishsiz qolgan. Pirovardida bunday intilish va tadqiqotlar geografik kashfiyotlarga olib keldi. Shu bilan birga bu intilishlar astronomiya va matematika sohasidagi qator olamshumul ixtirolarga sabab bo‘ldi. Shunungdek, alloma birinchilar qatorida kartografiya ilmiga asos solgan. Bu borada yunon geograflariga qaraganda ancha mukammal xaritalar chizgan. Masalan, insoniyat tarixida muhim ahamiyatga ega 2402 ta aholi punktining koordinatalari ko‘rsatilgan geografik xaritani ishlab chiqqan. Xorazmiy tarixchi sifatida ham nom qozongan. Xorazmning islomgacha bo‘lgan tarixini yozgan. Islom dinida faroz, ya’ni merosni to‘g‘ri taqsimlash ilmining boshlovchilaridan bo‘lgan. Mutafakkirning matematikaga doir asarlari va astronomik jadvallari bugungi kungacha insoniyatga faol xizmat qilmoqda. Uning astronomik jadvallar dastlab Yevropa tillariga, keyinchalik esa xitoychaga tarjima qilingan. Hozirgi zamon axborot texonologiyalarida keng qo‘llanilayotgan algoritm atamasi Xorazmiy nomidan kelib chiqqan. “Algebra” atamasi esa olimning “Aljabr val muqobala” asaridan olingan [1. – B. 12.].

XULOSA.

Xulosa qilib aytadigan bo`lsak, Muhammad ibn Muso al Xorazmiy algebra fanining asoschisi bo`lib, matematika, astronomiya va geografiya sohalariga ulkan hissa qo`shgan. U o`mlik sanoq tizimi va algoritmlar asosini yaratib, zamonaviy ilm-fan taraqqiyotiga zamin

yaratgan. Al Xorazmiyning asarlari Sharq va G`arb ilm-faning rivojlanishida kata rol o`ynagan va uning va uning nomi tarixda abadiy qolgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Muhammad ibn Muso Xorazmiy. – Samarqand: Imom Buxoriy Xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, 2023. – 15 b.

2. Jumayeva N. Sharq allomalarining ilmiy merosi. – Buxoro: “Durdona” nshriyoti, 2022. – 226 b.

3. http://xorazmiy.uz/oz/pages/view/452.

4. Увватов У. Буюк юрт алломалари. – Тошкент, 2018. – 422 б.

5. Хайруллаев М. Маънавият юлдузлари. – Тошкент, 1999. – 395 б.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

BIBLIOGRAFIYA TUSHUNCHASINING QADIMIY VA ZAMONAVIY TALQINI

Xudayberdiyeva Zebiniso Maxmadustovna,
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti
Kutubxona – axborot faoliyati kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada hujjatshunoslikning ixtisoslashgan yo‘nalishi bo‘lgan bibliografiya sohasi haqida so‘z yuritiladi. Aynan ushbu termin ilk bor qayerda, qanday qilib vujudga kelgani va uning tarixi, tahlil qilinadi. Shunindek, sohaning rivojlanish yo‘llari va ilmiy jihatdan o‘rganilishi, hozirgi kunda takomillashib borish jarayonlarigv urg‘u beriladi.

Kalit so‘zlar : bibliografiya, kitob nashri, bibliograf, qadimgi, bibliografiya, axborot, hujjat.

ДРЕВНИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПОНЯТИЯ БИБЛИОГРАФИИ

Аннотация: В данной статье рассматривается область библиографии — специализированная область документоведения. Именно там впервые появился этот термин, как он возник и его история будут проанализированы. Кроме того, особое внимание уделяется развитию и научному изучению данной области, а также текущим процессам совершенствования.

Ключевые слова: библиография, книжное издание, библиограф, древний, библиография, информация, документ.

ANCIENT AND MODERN INTERPRETATIONS OF THE CONCEPT OF BIBLIOGRAPHY

Abstract: This article discusses the field of bibliography, which is a specialized area of documentary science. It analyzes where and how this term first appeared, its history, and its development. In addition, the emphasis is on the development and scientific study of the field, as well as the processes of its current improvement.

Keywords: bibliography, book publication, bibliographer, ancient, bibliography, information, document.

KIRISH. “Bibliografiya” so‘zi birinchi marta Qadimgi Gretsiyada qo‘llanilgan. So‘zma-so‘z tarjima qilinganda biblion – “kitob”, grapho – “yozaman” degan ma’noni anglatadi. Kitob

nashr etish ishi boshlangunga qadar bu tushuncha kitobni yozish, ko‘chirib yozish ma’nosida qo‘llanilgan. U vaqtlarda kitobni yozish va ko‘chirib yozish qo‘l mehnati bilan amalga oshirilgan. Bu ishni bajarganlarni bibliograflar deb atashgan. O‘sha paytda bibliograflardan alohida mukammal bilim talab etilmasdan, faqat yozishni va o‘qishni bilish talab qilingan bo‘lsa-da, bu ish juda yuqori malakali va istiqbolli ish hisoblangan. Qog‘oz kashf bo‘lgunga qadar O‘rtayer dengizi mamlakatlarida papirus, Mesopotamiyada loy plastinkalardan, Xitoyda ipakdan, Hindistonda palma daraxti barglaridan foydalangan holda axborotning qo‘lyozma shakllarini tarqatishgan.

Miloddan avvalgi III asrda Ellinistik Misrda Aleksandriya kutubxonasi turli tildagi milliondan ortiq hujjatlar to‘plangan zamonasining gullab-yashnagan kutubxonasi edi. Uning kutubxonachisi olim va shoir Kallimax hajmiga ko‘ra tarixiy-adabiy va bibliografik ish deb tan olingan va mashhur bo‘lgan, ammo bizgacha saqlanmagan[1].

Kitob nashr etish ishi boshlangunga qadar bu tushuncha kitobni yozish, ko‘chirib yozish ma’nosida qo‘llanilgan. U vaqtlarda kitobni yozish va ko‘chirib yozish qo‘l mehnati bilan amalga oshirilgan. Bu ishni bajarganlarni bibliograflar deb atashgan. O‘sha paytda bibliograflardan alohida mukammal bilim talab etilmasdan, faqat yozishni va o‘qishni bilish talab qilingan bo‘lsa-da, bu ish juda yuqori malakali va istiqbolli ish hisoblangan. Qog‘oz kashf bo‘lgunga qadar O‘rtayer dengizi mamlakatlarida papirus, Mesopotamiyada loy plastinkalardan, Xitoyda ipakdan, Hindistonda palma daraxti barglaridan foydalangan holda axborotning qo‘lyozma shakllarini tarqatishgan.

Bibliografiya – bu kitob va boshqa axborot manbalarini tartibga solish, tasniflash va ularning tarqatilishini o‘rganadigan ilmiy soha sifatida tarixan o‘zining rivojlanish jarayonini ko‘rsatib beradi.

Bu tushuncha o‘zining qadimiy va zamonaviy talqinlari orqali nafaqat kitobsozlikni, balki umumiy axborot faoliyatini ham ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Qadimgi davrda, ayniqsa qadimgi Yunoniston va Rimda, bibliografiya asosan kitoblar va qo‘lyozmalarni yozish va tarqatish bilan bog‘liq bo‘lgan faoliyatni anglatgan. Biroq, zamonaviy davrda bu tushuncha kengayib, axborot tizimlari, kutubxona ishlari, elektron axborot manbalarini boshqarish kabi ko‘plab sohalarni o‘z ichiga olgan.

Maqolada, bibliografiyaning tarixiy rivojlanishi va uning qadimiy talqinlaridan tortib, hozirgi zamon talqinlarigacha bo‘lgan o‘zgarishlarni tahlil qilib, bu ilmning qanday qilib o‘zgarib, yangi axborot texnologiyalarining kirib kelishi bilan qanday yangilanishlarni amalga oshirgani ko‘rib chiqiladi. Maqsadimiz — bibliografiyaning ahamiyatini chuqurroq anglash va uning ilmiy-texnikaviy rivojlanishiga hissa qo‘shdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Madaniy-ma’rifiy nuqtai nazardan “bibliografiya” tushunchasi ma’lum bir davrda, axborot faoliyatining rivojlanishi boshlanganida shakllanadi, bu davrda jamiyat faoliyatining, madaniyatning eng muhim sohalarini maqsadli ravishda rivojlantirish zarurati anglanadi. Bugungi kunda biz bibliografiyaning tarixidagi to‘rt asosiy davr haqida aniq gapira olishimiz mumkin: I davr — Bibliografiyaning qadimgi Yunonistonda

(miloddan avvalgi V asr) kitob yozish san’ati sifatida paydo bo‘lishi, ya’ni kitob yozuvchisi (“bibliograf”) mehnati; II davr — Bibliografiyaning (XVII-XVIII asrlar) kitob va kitobsozlik (axborot faoliyati) haqidagi umumlashtiruvchi ilm sifatida va maxsus adabiy janr sifatida shakllanishi; III davr — Bibliografiyaning (XIX asr oxiri – XX asr boshlarida) kitobshunoslik (axborot) tsikliga oid alohida ilm sifatida shakllanishi; IV davr (hozirgi zamon) — Bibliografiyaning kitobsozlik (axborot) sohasining alohida tarmog‘i sifatida anglanishi va o‘ziga xos disiplini — bibliografshunoslikka ega bo‘lishi.

Bibliografiyaning kelib chiqishi va rivojlanish tarixi bo‘yicha chet elda ham, o‘zbek olimlari, xususan A.N. Derevitskiy, A.I. Malein, A.G. Fomin, M.N. Kufayev va K.R. Simonlar o‘zlarining hissalarini qo‘shishgan. Birinchi davr, XX asr boshlarida A.I. Malein tomonidan aniqlanganidek, “bibliografiya” so‘zining qadimgi Yunonistonda miloddan avvalgi V asrda paydo bo‘lishi va uning faoliyatini tashkil etish bilan bog‘liqdir. Ushbu so‘zning asosiy ma’nosi “kitobni tasvirlash emas, balki kitob yozish, ya’ni kitobni yaratish yoki uni tarqatish faqatgina qadimgi davrda mavjud bo‘lgan yagona usul – yozish yoki ko‘chirish orqali” edi. Boshqacha aytganda, bibliografiya o‘zining ilk paydo bo‘lishida hozirgi kunda biz “kitobsozlik” yoki kengroq tushuncha bilan “axborot faoliyati” degan ma’noni anglatgan.

Ikkinchi davr Yevropada XVII asrda ilmiy tizimning shakllanishi bilan bog‘liq bo‘lib, u hozirgi kungacha ba’zi o‘zgartirishlar va qo‘shimchalar bilan mavjuddir. “Bibliografiya” so‘zi boshqa ilmiy so‘zlar — bibliologiya, bibliosofiya, biblionomiya, bibliognoziya va hokazolar bilan birga kitob (kitobsozlik, axborot faoliyati) haqidagi ilmni anglatdi. K.R. Simonga ko‘ra, “bibliografiya” so‘zi allaqachon mavjud bo‘lgan tajribalardan olingan yoki analogik ilmiy nomlar (masalan, geografiya) asosida yangi yaratilgan bo‘lishi mumkin.

Bu masalada yetakchilik fransuz olimlariga tegishli. Aynan fransuzcha talqinda bibliografiya ilmi XIX asr boshlarida Rossiyada paydo bo‘lgan.

Rus bibliografiyasining alohida yangiliklari uning rivojlanishining uchinchi davrida, XX asr boshlarida namoyon bo‘ldi. Rus bibliograflari o‘z ilmiy ishlanmalari bilan endi G‘arb Yevropasi va butun dunyo bilan tenglashdi. Misol uchun, Bryusseldagi Xalqaro bibliografiya institutidagi Rossiyaning ishtiroki, N.M. Lisovskiy, A.M. Lovyagin va N.A. Rubakinning fikrlari P. Otle (shu institutning asoschilaridan biri)ning g‘oyalari bilan mos kelishini aytish kifoya. Bundan tashqari, rus olimlari ko‘plab jihatlardan, ayniqsa nazariy jihatdan, xorijlik tadqiqotchilardan oldinlab ketishgan.

Aynan hozirgi bosqichda va faqat bizning mamlakatimizda bibliografiya fani uchun yangi tushuncha kiritildi — “bibliografshunoslik”. Bu tushuncha birinchi marta 1948-yilda I.G. Markov tomonidan taklif qilingan bo‘lib, u bibliografiyani va unga oid ilmni ortiqcha tor va pragmatik tarzda tushungan: “Bibliografiya — bu kitoblarni o‘z obyekti sifatida qamrab olgan ko‘rsatkichlar va ma’lumotlar, va bibliografiya fani — bu bibliografik ko‘rsatkichlarni yaratish, rasmiylashtirish va ulardan foydalanish nazariyasidir” [2].

Turkistonni Rossiya bosib olgandan keyin bibliografiya bilan rus bibliograflari (N. V. Dmitrovskiy, V. I. Mejov va boshqalar) shug‘ullangan. 20-asr 20 — 30-yillaridan

Bibliografiya ishiga jiddiy ahamiyat berila boshlandi va hozirgi kunda muhim davlat ishiga aylangan. 1926-yildan O‘zbekiston Respublikasi Kitob palatasi, 1930-yildan Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Respublikasi davlat kutubxonasi Bibliografiya bo‘limining tashkil qilinishi o‘zbek milliy bibliografiyasining rivojlanishiga zamin yaratdi. O‘zbek tilida tuzilgan dastlabki ko‘rsatkich S. Dolimov va F. Ubaydullayevning “Mukammal ilmiy bibliografiya” (1934) asari bo‘lib, unda 3 ming kitobning tavsifi berilgan[3].

NATIJA VA MUHOKAMA. Bibliografiyashunoslik – bibliografiya nazariyasi, tarixi, metodologiyasi, texnologiyasi, metodikasi va tashkil etishni o‘rganuvchi va ishlab chiqaruvchi ilmiy fan. Bir vaqtning o‘zida bibliografik faoliyatning jarayonlarini, ayrim turlarini va qirralarini nazariy, tarixiy, metodik va tashkiliy nuqtayi nazardan u yoki bu bilim sohasining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘rganish va tadqiq qilish talab etiladi. Bu bilan xususiy bibliografiyashunoslik shug‘ullanadi. Bibliografiyashunoslik termini XVIII asrda G‘arbiy Yevropada paydo bo‘ldi. XX asrning 70-yillarida aniq ilmiy izohga ega bo‘ldi. Buning 4 ta tarkibiy bo‘limi: nazariyasi, tarixi, metodi, tashkiliy bo‘limi mavjud. Har bir davrda jamiyat taraqqiyoti madaniyatsiz, ma’naviyatsiz amalga oshmaydi, doimo insoniyat ma’naviy bilimga, dunyoni bilishga, ilm olishga, o‘zligini anglash uchun hayotni tushunishga ehtiyoj sezadi.

Tevarak-atrof, voqea va hodisalar, ularning mohiyati, mazmuni, maqsadi, ijtimoiy-siyosiy voqealar, ularning asl mazmuni, maqsadi, foyda va zarari haqida bilim beruvchi, kishilarni ezgulikka, yaxshilikka chaqiruvchi, ruhiy ozuqa beruvchi adabiyotlar haqida tezkorlik bilan, maqsadga mos holda ma’lumot beruvchi ikkinchi darajali hujjatlar – bibliografik mahsulotlardir. Turli xil yo‘nalishda tuzilgan bibliografiyalarning ahamiyati quyidagilarda ko‘rinadi:

1. Bibliografiya undan oldingi davrda yaratilgan madaniy boyliklarimiz, kitobatchilik, nashriyotchilik ishi tarixi haqida, rivoji haqida ma’lumot beradi.
2. Adabiyotlarning mazmuni, maqsadi, undagi asosiy masalalar, muammolar bilan tanishtiradi.
3. Kitobxon uchun yangi ma’lumot beradi.
4. Kitobxonga o‘qish uchun eng zarur adabiyotlarni tavsiya qiladi.
5. Kitobxonga adabiyot tanlashda yordam beradi.
6. Adabiyot tavsiya etadi.
7. Jamiyat hayotida faol ishtirok etishga, biror-bir sohada muvaffaqiyatlarga erishishda turtki bo‘ladi.
8. Shaxsiy hayotida o‘zgarishlar bo‘lishi uchun zamin yaratadi.
9. Kitobxonda o‘qish madaniyatini, axborot bilan ishlash madaniyatini tarbiyalaydi.
10. Ilmiy-tadqiqot ishlari, tarixni o‘rganish uchun muhim manba bo‘lib qoladi.

Har qanday ilmiy ish va mustaqil ta’lim tegishli adabiyotlarni tanlash va ular bilan tanishish – tanlangan mavzu bo‘yicha adabiyotlar ro‘yxatini shakllantirishdan boshlanadi. Har qanday turdagi maqola yoki ilmiy ishda foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (bibliografiya) bo‘lishi shart. Bibliografiya ilmiy ishlarda muhim o‘rin tutadi, tadqiqotchilarga tadqiqot olib

borish, tahlil qilish va ilmiy ishlarni yozish uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlardan foydalanish imkoniyatini beradi. Bu tadqiqotchilarga mavzu bo‘yicha harakat qilish, tegishli manbalarni topish va ilmiy xulosalarini tasdiqlash va asoslashda yordam beradi. Bibliografiya tadqiqotchilarga kitoblar, jurnallar, maqolalar, dissertatsiyalar va boshqa nashrlar kabi turli xil axborot manbalaridan foydalanish imkonini beradi. U tadqiqotchilarga tadqiqot predmetini o‘rganish uchun zarur materiallarni topishga, shuningdek, o‘z ilmiy xulosalarini tasdiqlashga yordam beradi. Bibliografiya tadqiqotchilarga axborot manbalarining sifati va ishonchliligini baholashga yordam beradi. Ular muallif, nashriyot, sharhlar va iqtiboslar kabi bibliografik ma’lumotlardan foydalanishlari mumkin, manbalar qanchalik ishonchli ekanligini va ular tadqiqotida qanday rol o‘ynashi mumkin. Bibliografiya tadqiqotchilarga o‘z mavzulari bo‘yicha adabiyotlarni ko‘rib chiqish imkonini beradi[4].

XULOSA. Bibliografiya tushunchasining tarixiy rivojlanishi va uning qadimiy davrdan zamonaviy zamonga qadar o‘zgarishlari tahlil qilindi. Qadimgi Yunonistonda boshlanib, bibliografiya dastlab kitob yozish va tarqatish bilan bog‘liq faoliyatni anglatgan. Vaqt o‘tishi bilan bu tushuncha kengayib, ilmiy sohalarga kirib, kitobsozlik va axborot faoliyatini o‘z ichiga oldi. Rus olimlarining bibliografiya fani rivojiga qo‘shgan hissasi alohida ahamiyatga ega bo‘lib, ular nafaqat mavjud bilimlarni o‘zlashtirdilar, balki yangi ilmiy yondashuvlar va g‘oyalarni kiritdilar.

XX asr boshlarida rus bibliografiyasi dunyo miqyosida yirik ilmiy markazlardan biriga aylandi. Bugungi kunda esa bibliografiya fani, yangi axborot texnologiyalarining kirib kelishi bilan, ilmiy va amaliy jihatdan yanada rivojlanib, o‘zining alohida sohasi — bibliografshunoslikni shakllantirdi. Shunday qilib, bibliografiyaning qadimiy va zamonaviy talqinlari orasidagi o‘zgarishlar uning jamiyatdagi ahamiyatini va ilmiy-axborot tizimidagi rolini yanada kuchaytirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Berdiyeva Z., Mamatraimova H., Zokirova T. Bibliografiya. – T.: O‘qituvchi, 2013. – 204.
2. Гречихин А. А. Общая библиография //М.: Изд-во МГУП. – 2000.
3. https://uz.wikipedia.org/wiki/Bibliografiya. Turkistonda- bibliografiya ishi. 9-15 –asr.
4. Sohibaxon Y. Ilmiy adabiyotlar bo‘yicha bibliografiyasini shakllanishi va rivojlanishining nazariy masalalari //Oriental Art and Culture. – 2024. – T. 5. – №. 2. 581-588 b.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

YANGI KONSTITUTSIYA –DEMOKRATIK YANGILANISHLAR POYDEVORI

Kadirova Dildora Sabirdjanovna
FarPi “Ijtimoiy fanlar va sport” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya Ushbu maqolada muallif O‘zbekiston Respublikasida yangi qabul qilinayotgan konstitutsiyasinig moddalari tahlili va milliy qadriyatlarimiz adolatli fuqarolik jamiyati ijtimoiy davlat qurish, yangi konstitutsiyaning asosiy yo‘nalishi milliy qadriyatlarimiz adolatli fuqarolik jamiyati sari yo‘l ochib berishi va ijtimoiy davlat qurish, yangi konstitutsiyadan ko‘zlangan asosiy maqsad insonni va uning hayotini e’zozlash kerakligini, inson va uning hayoti erkinligi shani intelektual huquqi, qadr qimmati hamda boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanishini ochib berishga bag‘ishlanadi.

Abstract In this article, the author analyzes the articles of the newly adopted constitution of the Republic of Uzbekistan and our national values, building a just civil society, social state, the main direction of the new constitution is that our national values pave the way to a just civil society and building a social state, the new constitution envisages the main goal is to reveal that the human being and his life should be respected, that the intellectual right, dignity and other inalienable rights of a person and his freedom of life are considered the highest value.

Annotasiya В данной статье автор анализирует статьи вновь принятой конституции Республики Узбекистан и наши национальные ценности, построение справедливого гражданского общества, социального государства, главное направление новой конституции в том, что наши национальные ценности прокладывают путь к справедливому гражданскому обществу и строительству социального государства, новая конституция предусматривает, что главной целью является раскрытие того, что человек и его жизнь должны уважаться, что интеллектуальное право, достоинство и другие неотъемлемые права человека и его свобода жизни считаются высшей ценностью.

Kalit so‘zlar: Konstitutsiya ijtimoiy jamiyat qadir qimmat, intelektual huquq, burch, erkinlik, qonun, referendum, inson qadri, modda, milliy qadriyat, diniy erkinlik.

Ключевые слова: Конституция так же ценна, как и социальное общество, интеллектуальное право, долг, свобода, закон, референдум, человеческая ценность, субстанция, национальная ценность, религиозная свобода.

Key words: Constitution is as valuable as social society, intellectual right, duty, freedom, law, referendum, human value, substance, national value, religious freedom.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining g‘oyasi, maqsadi, ruhi - har bir qoidasi inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, asrlar mobaynida shakllangan demokratik qadriyatlar, milliy davlatchilik, shuningdek, bir necha ming yillardan buyon avloddan avlodga meros bo‘lib kelayotgan o‘zbekona va sharqona davlatni idora etish hamda xalq bilan bamaslahat siyosat olib borish an’analarini o‘zida to‘la mujassamlashtirgan. Prezidentimizning “Hammamizni tarbiyalagan, voyaga yetkazgan - shu xalq. Barchamizga tuz-nasiba bergan ham - shu xalq. Bizga ishonch bildirgan, rahbar qilib saylagan ham aynan shu xalq. Shunday ekan, biz birinchi navbatda kim bilan muloqot qilishimiz kerak - odamlarimiz bilan. Kim bilan bamaslahat ish tutishimiz kerak - avvalo xalqimiz bilan. Shunda xalqimiz bizdan rozi bo‘ladi. Xalq rozi bo‘lsa, ishimizda unum va baraka bo‘ladi. Xalq bizdan rozi bo‘lsa, Yaratgan ham bizdan rozi bo‘ladi” [1] , degan fikrlari xalq bilan bamaslahat siyosat olib borish an’analari davom etayotganligining amaliy isbotidir. Yangi O‘zbekiston Yangi Konstitutsiyasining qabul qilinishi milliy qadriyatlarimizni adolatli ijtimoiy jamiyat, inson qadir qimmati va intelektual huquqlarini himoya qiladigan va qo‘llab quvvatlaydigan jamiyat qurish yo‘llarini belgilab beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O‘zbekistonning yangi Konstitutsiyasi huquqiy tizimimizda ijobiy yangilanishlar , fuqarolarga ko‘dan ko‘p yengilliklar va ularning huquqlarini izchil himoya qiladigan shu jumladan bir necha yillardan buyon dolzarb muammolardan biri hisoblanib kelayotgan shaxsning intelektual huquqiy daxlsizligini taminlaydi(Yangilan Konstitutsiyaning 31-moddasi). Bugungi yangilanayotgan O‘zbekistonda bu moddaning konstitutsiga kiritilishi insonlarning yashash erkinligining kafolatlaridan biri desak adashmagan bo‘lamiz. Taniqli fizik olim Albert Eynshteyn “Konstitutsiyaning kuchi butunlay har bir fuqaroning uni himoya qilishga qat’iyat bilan intilishidadir. Konstitutsiyaviy huquqlar har bir fuqaro ushbu himoyaga hissa qo‘shishni o‘z burchi deb bilsagina himoya qilinadi” [2], deb Konstitutsiya kuchi haqida o‘z fikrlarini bildirgan. Amerikalik huquqshunos, AQSh Oliy sudining uzoq yillar a’zosi bo‘lgan Oliver Vendell Xolms “Konstitutsiyalar nazariyalarni qo‘llab-quvvatlash uchun emas, balki amaliy va moddiy huquqparni saqlash uchun mo‘ljallangan, deb ta’kidlaydi. Amerikalik huquqshunos va siyosatchi Edvard Mur Kennedi esa “Konstitutsiya nafaqat biz bilan hamohang bo‘lgan qarashlarni himoya qiladi, u shuningdek, biz norozi bo‘lgan qarashlarni ham himoya qiladi”, deya qiziqarli fikrlarini aytib o‘tgan.

Akademik, yuridik fanlar doktori, professor A. Saidov “Konstitutsiya muhim siyosiy-huquqiy hujjat sifatida kishilik sivilizatsiyasining yutug‘i, umuminsoniy qadriyat va demokratik taraqqiyotning yuridik asosidir”, “Konstitutsiya bu dogma emas, u harakat uchun dastur bo‘lishi kerak”, “Konstitutsiya huquqiy bilimlarning alifbosidir”, degan chuqur huquqiyfalsafiy fikrlarni bayon etgan holda, mamlakatimiz Konstitutsiyasini o‘rganish va bilish, unga rioya qilish va Asosiy qonunimiz bilan faxrlanishni albatta zarur, deb hisoblaydi. Yangilangan Konstitutsiyaning muqaddimasida O‘zbekistonning yagona xalqi:inson huquq va erkinliklariga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga, davlat suvereniteti prinsiplariga sodiqligimizni tantanali

ravishda e’lon qilib,demokratiya, erkinlik va tenglik, ijtimoiy adolat va birdamlik g‘oyalariga sadoqatimizni namoyon qilib, inson, uning hayoti, erkinligi, sha’ni va qadr-qimmati oliy qadriyat hisoblanadigan insonparvar demokratik davlatni, ochiq va adolatli jamiyatni barpo etish borasida hozirgi va kelajak avlodlar oldidagi yuksak mas’uliyatimizni anglagan holda, davlatchiligimiz rivojining uch ming yildan ziyod tarixiy tajribasiga, shuningdek jahon sivilizatsiyasiga beqiyos hissa qo‘shgan buyuk ajdodlarimizning ilmiy, madaniy va ma’naviy merosiga tayanib, mamlakatimizning bebaho tabiiy boyliklarini ko‘paytirishga hamda hozirgi va kelajak avlodlar uchun asrab-avaylashga hamda atrof-muhit musaffoligini saqlashga astoydil ahd qilib, xalqaro huquqning umume’tirof etilgan prinsip va normalariga asoslangan holda, O‘zbekistonning jahon hamjamiyati, eng avvalo, qo’shni davlatlarbilan do’stona munosabatlarini hamkorlik, o’zaro qo’llab-quvvatlash,tinchlik va totuvlik asosida mustahkamlash hamda rivojlantirishga intilib,fuqarolarning munosib hayot kechirishini, millatlararo va konfessiyalararo totuvlikni, ko‘p millatli jonajon O‘zbekistonimizning farovonligini va gullab-yashnashini ta’minlashni maqsad qilgan holda har bir moddaning qabul qilinishida aholi vakillar mas’ulyat bilan ishtirok etishlari kerak ekanligini tushuntirish ishlarni yanada jadallashtirish kerak ekanligini aytib o‘tmoqchimiz. Xalqimizda “Kengashli to‘y tarqamas” degan g‘oyat ibratli bir maqol bor. Ijtimoiy hayotimizning qaysi bir jihatiga e’tibor qaratmaylik, mana shu hikmatga amal qilinishini kuzatishimiz mumkin. Qaysi bir joyda ibratli bir ish bo‘lsa, u kengashilgan tadbirning natijasi ekaniga guvoh bo‘lamiz. Bu bejiz emas, zotan biz ulug‘vor o‘tmishimizdan shunday saboq olganmiz.

Sohibqiron Temur o‘z tuzuklarida shunday ta’lim beradi: “Davlat ishlarining to‘qqiz ulushi kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushi esa qilich bilan bajo keltirilur... Yuz ming otliq askar qila olmagan ishni bir to‘g‘ri tadbir bilan amalga oshirish mumkin... Har kimdan so‘z olib kengash so‘rar edim. Lekin aytilgan har bir maslahatning yaxshi va yomon tomonlari haqida o‘ylab ko‘rgach, to‘g‘ri va savoblirog‘ini tanlab olardim”.Bu haqda mashhur nemis tarixchisi F.Shlosser ham shunday ma’lumot beradi: “... sarkarda, hokim va qonunchi sifatida buyuk talant egasi edi. Yolg‘onni yomon ko‘rar, bilimga muhabbat qo‘yishdan mahrum emas edi. Uning manzilida shoirlar, olimlar, mashshoqlar va mistiklar (so‘filar) ko‘p bo‘lardi... u odil sudya, ilm-fan do‘sti, birga suhbatlashishni xush ko‘radigan, rassomlar va olimlarning homiysi edi” [3; 145]. Bu fikr to‘g‘ridan-to‘g‘ri xalqning xohish-irodasini qonunlarda ifoda etish, bayoni uning tomonidan saylangan vakillar orqali bajarilishi lozimligini bildiradi. Shuning uchun ham “Davlatning yagona manbai xalq” degan qoida barcha zamonlarda o‘z dolzarbligini saqlab kelgan. Jan Jak Russo: “Qonunga itoat etguvchi xalq uning ijodkori ham bo‘lmog‘i lozim” deydi [4; 320].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev “O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi xalqimiz siyosiy-huquqiy tafakkurining yuksak namunasidir”, [5]. deb ta’kidlagan edi. Darhaqiqat, suveren Respublikamiz Konstitutsiyasi - inson va fuqaro huquqlarining demokratik xartiyasi bo‘lib, u huquqiy va insonparvar davlatni shakllantirishning

strategik dasturi vazifasini o‘tab kelmoqda. Konstitutsiya - davlatimiz mustaqilligining huquqiy zamini, xalq xohishirodasining oliy ifodasi sifatida maydonga chiqdi. U eng taraqqiy topgan, rivojlangan davlatlarning konstitutsiyaviy tajribalariga tayanish bilan birga, tarixda sinalgan umuminsoniy, umumbashariy qadriyatlarni o‘zida mujassam etgan huquqiy hujjat.

Bugun yurtimiz haqida fikr yuritilganda “Yangi O‘zbekiston”, ”Taraqqiyotning yangi bosqichiga kirib borayotgan mamlakat” kabi sharafbaxsh iboralar ishlatilyapti. Bu qo‘lga kiritayotgan ulkan muvaffaqiyatlarimizning amaliy samarasi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Demak, milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari dadil harakatdamiz. Yuksalish esa raqamli iqtisodiyotga o‘tish, ishlab chiqarishni bosqichma-bosqich modernizatsiya qilish, avtomatlashtirish, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalar bilan boyitish, shu bilan birga o‘zligimizni, ma’naviyatimizni, milliy qadriyatlarimizni rivojlantirishni taqozo etadi. Shunday ekan, har bir yurtdoshimiz bugun mamlakatimizda barq urib turgan bebaho ne’mat - tinchlik, totuvlik, barqarorlikning qadriga yetib, Uchinchi Renessans davri poydevoriga g‘isht qo‘yish, ya’ni yurtimiz taraqqiyotiga munosib xissa qo‘shish uchun astoydil harakat qilmog‘i lozim.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni ayta olamizki, bugungi, har tamonlama rivojlanib borayotgan dunyoda, yetakchi va ilg‘or mamlakatlar qatoridan o‘z o‘rniga ega bo‘lish uchun zamon ruhi bilan hamnafas bo‘lgan, har jabhada mukammal, ijtimoiy davlat qurishga asoslangan, oddiy xalq vakillarining muammolarini yechishga qodir bo‘la oladigan qonun tizimi bo‘lmog‘i zarur. Xuddi mana shunday yuqorida ta’kidlaganlarimizni umumlashtirgan holda, bugungi zamon ruhiga mos bo‘lgan O‘zbekiston Respublikasi konstitutsiyasining yangilangan tahriri o‘zbek xalqi tomonidan referendumda tasdiqlandi. Yangilangan konstitutsiyamizda xalqimiz uchun bir qancha yengilliklar yaratildi. Inson qadr-qimmati yuqori o‘ringa ko‘tarildi. Shuningdek asrlar mobaynida sharafli kasb hisoblanib kelgan - o‘qituvchilarning huquqlari yangilangan qomusimizda belgilab qo‘yildi. Yillar mobaynida majburiy mexnatga jalb qilingan, o‘z kasbi bo‘lmish barkamol avlodni yetishtirish qolib dalada paxta tergan o‘qituvchilarning qadr - qimmati adolatli tarzda o‘z o‘rniga qo‘yildi. Shu jumladan yangilangan qomusimizda inson ilmiy salohiyatli, o‘z aqliy mehnat mahsulini himoyalay olish huquqiga ham ega bo‘ ldi. Qisqa qilib shuni ayta olamiz-ki, yangilangan konstitutsiyamiz muhtaram prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev aytganlaridek “Xalq davlat idoralariga emas, davlat idoralari xalqqa xizmat qilishi kerak” degan tamoyilga asoslangan ijtimoiy davlat qurishning asosiy kalit bo‘lib xizmat qiladi desak mubolag‘a qilmagan bo‘lamiz.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2016-yilning 14-dekabrida Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisi

2. http://www.insonhuquqlari.uz/oz/news/m9106

3. Temur tuzuklari. Forschadan Alixon Sog‘uniy va Habibullo Karomatov tarjimasi. — Toshkent. 1991. 145 b.

4. Razzoqov A., Toshmatov Sh., O‘rmonov N. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. Darslik.-Toshkent.: “Iqtisod – moliya” - 2007 y. 320 b.

5. https://saylov.uz/oz/news/2020/11/30/konstitutsiya-khalqimiz-tafakkuri-va-izhodining-mahsuli-2

2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – 80. b.

4. Ta’lim to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. – T.: O‘zbekiston,

5. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: O‘zbekiston, 2016.

6. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi.–T.:O‘zbekiston, 2017.

7. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. – T.:O‘zbekiston, 2017.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

YURIDIK HUJJATLARNI HIMOYA QILISHNING XAVFSIZLIK AMALIYOTI

Mavlonov Bahromali Qodirovich
Farg‘ona davlat universiteti
huquq ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi
Tel: +99897373604
E-mail: mavlonovbahromaliqodirovich@70gmail.com

Annotatsiya. Yuridik hujjatlarda eng yuqori darajada himoyalanishni talab qiluvchi muhim va maxfiy ma‘lumotlar mavjud. Bugungi raqamli asrda ushbu hujjatlardan ruxsatsiz foydalanish, ularni yo‘qotish yoki o‘zgartirishdan himoya qilish uchun mustahkam xavfsizlik amaliyotlarini amalga oshirish juda muhimdir. Ushbu maqola yuridik hujjatlarni himoya qilish, ularning maxfiyligi va xavfsizligini ta‘minlash bo‘yicha bazi ilg‘or tajribalarni hamda qonuniy hujjatlarni himoya qilishga yordam beradigan bir nechta usullarni o‘rganadi.

Abstract. Legal documents contain sensitive and confidential information that requires the highest level of protection. In today’s digital age, it is essential to implement robust security practices to protect these documents from unauthorized access, loss, or modification. This article explores some best practices for protecting legal documents, ensuring their confidentiality and security, and several techniques that can help protect legal documents.

Абстрактный. Юридические документы содержат конфиденциальную информацию, требующую самого высокого уровня защиты. В современную цифровую эпоху крайне важно внедрять надежные методы безопасности для защиты этих документов от несанкционированного доступа, потери или изменения. В этой статье рассматриваются некоторые передовые методы защиты юридических документов, обеспечения их конфиденциальности и безопасности, а также несколько методов, которые могут помочь защитить юридические документы.

Kalit so‘zlar: yuridik hujjatlar, raqamli imzolar, hujjatni shifrlash, intellektual mulk hujjatlari, raqamli xavfsizlik.

Keywords: legal documents, digital signatures, document encryption, intellectual property documents, digital security.

Ключевые слова: юридические документы, цифровые подписи, шифрование документов, документы интеллектуальной собственности, цифровая безопасность.

Kirish

Yuridik hujjatlarni himoya qilish uchun xavfsizlik amaliyotlari bugungi raqamli asrda muhim ahamiyatga ega. Maxfiy ma’lumotlarning onlayn saqlanishi va uzatilishi ortib borayotganligi sababli, tashkilotlar uchun yuridik hujjatlarni ruxsatsiz kirish, yo‘qotish yoki buzishdan himoya qilish uchun mustahkam xavfsizlik choralarini qo‘llash juda muhimdir yuridik hujjatlar xavfsizligini ta’minlashning asosiy amaliyotlaridan biri bu kirishni kuchli nazorat qilishni amalga oshirishdir. Tashkilotlar buni foydalanuvchi rollarini belgilash va ish majburiyatlarini bilish tamoyiliga asoslangan imtiyozlarini berish orqali o‘rnatishlari kerak. Faqat vakolatli xodimlarga kirishni cheklash orqali tashkilotlar ruxsatsiz shaxslarning qonuniy hujjatlarni buzishi yoki o‘g‘irlashi xavfini kamaytirishi mumkin. Kirish nazoratini yanada kuchaytirish uchun tashkilotlar kuchli parol siyosatini qo‘llashlari kerak.[1] Bu xodimlardan murakkab parollardan foydalanishni talab qilish, ularni muntazam ravishda o‘zgartirish va boshqalar bilan baham ko‘rmaslikni o‘z ichiga oladi. Bundan tashqari, ko‘p faktorli autentifikatsiyani amalga oshirish foydalanuvchilardan qonuniy hujjatlarga kirishdan oldin barmoq izi yoki bir martalik parol kabi qo‘shimcha tekshirishni talab qilish orqali qo‘shimcha xavfsizlik darajasini ta’minlashi mumkin. Yuridik hujjatlarni shifrlash xavfsizlikning yana bir muhim amaliyotidir. Shifrlash-bu ma’lumotlarni ruxsatsiz shaxslar tomonidan oson tushunilmaydigan shaklga aylantirish jarayoni hisoblanadi. Shifrlashni amalga oshirish orqali, hatto, hujjat ushlangan yoki ruxsatsiz foydalanilgan bo‘lsa ham, shifrlash kalitisiz u tushunarsiz bo‘ladi. Bu qonuniy hujjatlarning maxfiyligini va ruxsatsiz ko‘rish yoki o‘zgartirishdan himoyalanganligini ta’minlaydi. Doimiy ravishda yuridik hujjatlarning zaxira nusxasi tashkilotlar tomonidan qabul qilinishi kerak bo‘lgan muhim xavfsizlik amaliyotidir.[2] Ma’lumotlarning yo‘qolishi turli sabablarga ko‘ra sodir bo‘lishi mumkin, jumladan qurilmadagi nosozliklar, inson xatosi yoki kiberhujumlar sababli bo‘lishi mumkin. Tashkilotlar saytdan tashqarida yoki bulutli saqlashni ta’minlash uchun muntazam ravishda yuridik hujjatlarning zaxira nusxasini yaratish orqali yo‘qolgan yoki buzilgan hujjatlarni tezda tiklashlari mumkin, bu esa ma’lumotlar yo‘qolishining mumkin bo‘lgan ta’sirini kamaytiradi. Hujjatlarni boshqarishning xavfsiz tizimlarini joriy etish yuridik hujjatlarni himoya qilishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu tizimlar yuridik hujjatlarni saqlash, tartibga solish va ularga kirish uchun markazlashtirilgan platformani ta’minlaydi, shu bilan birga mustahkam xavfsizlik xususiyatlarini taklif etadi. Bunga hujjatlar versiyasini nazorat qilish, audit yo‘llari va kirish jurnallari kiradi, bu tashkilotlarga hujjatlar faoliyatini kuzatish va yuridik hujjatlarning yaxlitligi va maxfiyligini ta’minlash imkonini beradi. Xodimlarni xavfsizlik bo‘yicha ilg‘or tajribalarga o‘rgatish yuridik hujjatlarni himoya qilishning muhim jihati hisoblanadi. Ko‘pgina xavfsizlik buzilishlari xodimlarning beparvoligi yoki bilimsizligi tufayli sodir bo‘ladi. Xodimlarni shubhali elektron pochta xabarlarini ochmaslik yoki noma’lum havolalarni bosmaslik kabi xavfsizlik amaliyotlarining ahamiyati haqida o‘rgatish fishing hujumlari kabi umumiy xavfsizlik tahdidlarining oldini olishga yordam beradi.[3] Doimiy xavfsizlik auditlari va baholashlari xavfsizlik infratuzilmasidagi zaifliklarni aniqlash uchun juda muhimdir.

Metodologiya

Xavfsizlik amaliyotlarini davriy ko‘rib chiqish va baholashni o‘tkazish tashkilotlarga xavfsizlik choralaridagi har qanday zaif tomonlar yoki bo‘shliqlarni aniqlashga va ularni bartaraf etish uchun tegishli choralarni ko‘rishga yordam beradi. Bunga dasturiy ta‘minot va tizimlarni yangilash, zaifliklarni tuzatish va kerak bo‘lganda qo‘shimcha xavfsizlik nazoratini amalga oshirish kiradi. Xulosa qilib aytganda,yuridik hujjatlarni himoya qilish turli xil xavfsizlik amaliyotlarini qamrab oluvchi kompleks yondashuvni talab qiladi. Kuchli kirish nazorati va shifrlashni amalga oshirishdan tortib hujjatlarning zaxira nusxasini yaratish va xodimlarni xavfsizlik bo‘yicha ilg‘or tajribalarga o‘rgatishgacha tashkilotlar ruxsatsiz kirish, buzish va yuridik hujjatlarni yo‘qotish xavfini kamaytirishi mumkin.[4] Yuridik hujjatlar xavfsizligini birinchi o‘ringa qo‘ygan holda, tashkilotlar yuridik masalalarda muhim bo‘lgan ishonch va maxfiylikni qo‘llab-quvvatlashlari mumkin. Bugungi raqamli asrda yuridik hujjatlarni himoya qilish muhim ahamiyatga ega. Yuridik hujjatlarda maxfiy va shaxsiy ma’lumotlar mavjud bo‘lib, ular buzilgan taqdirda ham jismoniy shaxslar, ham tashkilotlar uchun jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.Ushbu hujjatlarning xavfsizligini ta’minlash maxfiylikni himoya qilish, ishonchni saqlash va turli qonuniy majburiyatlarga rioya qilish uchun juda muhimdir. Yuridik hujjatlarni samarali himoya qilish uchun qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan bir nechta xavfsizlik amaliyotlari mavjud. Birinchidan, shifrlash ma’lumotlarni tegishli shifrlash kalitisiz o‘qib bo‘lmaydigan formatga aylantiradigan asosiy xavfsizlik chorasidir. Ikkinchidan, kuchli kirish nazoratini amalga oshirish juda muhimdir.[5] Shuningdek, Pdf parol himoyasi bu hujjat va xavfsizlik tizimlarini himoya qilishning eng oddiy va keng tarqalgan usullaridan biridir. Nomidan ko‘rinib turibdiki, bu usul PDF-fayllaringizni himoya qilish uchun parol himoyasidan foydalanadi. Parol tizimi hujjatni to‘liq himoya qila olmasa ham, hujjatingizga noto‘g‘ri kirishni niyat qilgan yomon shaxslar uchun muammolarni murakkablashtiradi. Biroq, parolni himoya qilish usuli o‘zining kamchiliklariga ega. Masalan, sizning parolingiz allaqachon avtorizatsiya qilingan foydalanuvchilarga uzatilishi mumkin, chunki ular ushbu foydalanuvchilarga o‘qilishi mumkin bo‘lgan so‘z formatida yuborilishi kerak. Yuridik hujjatlarni shifrlash orqali, hatto ular noqonuniy ravishda ushlangan yoki ruxsat etilgan bo‘lsa ham, ma’lumotlar xavfsiz bo‘lib qoladi.

Natijalar

Ushbu xavfsizlik amaliyotining samaradorligini ta’minlash uchun mustahkam shifrlash algoritmlaridan foydalanish va shifrlash kalitlarini qurilma tokenlari yoki parol bilan himoyalangan serverlar kabi xavfsiz joylarda saqlash muhim. Bunga parol bilan himoyalangan hujjat boshqaruv tizimlari yoki xavfsiz fayl almashish platformalaridan foydalanish orqali erishish mumkin. Bundan tashqari, foydalanuvchilarning kirish huquqlarini muntazam ravishda ko‘rib chiqish va yangilash ruxsatsiz kirish xavfini kamaytiradi. Ko‘rib chiqilishi kerak bo‘lgan yana bir xavfsizlik amaliyoti xavfsiz hujjatlarni saqlash yechimlaridan foydalanishdir. Qulflangan shkaflar yoki seyflar kabi jismoniy xavfsizlik choralariga sarmoya kiritish qonuniy hujjatlarning qog‘oz nusxalarini o‘g‘irlik yoki ruxsatsiz kirishdan himoya qilishi mumkin.

Shunga o‘xshab, ma’lumotlarni shifrlash, muntazam zaxira nusxalari va ishonchli kirishni boshqarish vositalarini birinchi o‘ringa qo‘yadigan xavfsiz bulutli saqlash provayderlaridan foydalanish qonuniy hujjatlarning raqamli nusxalarini himoya qilishni ta’minlaydi.[6] Bundan tashqari, Jismoniy nusxalarni maydalash va raqamli fayllarni xavfsiz yo‘q qilish ma’lumotni qaytarib bo‘lmaydigan qilishning samarali usullaridir. Bundan tashqari, qonuniy hujjatlarni himoya qilish uchun muntazam ma’lumotlarning zaxira nusxalarini yaratish juda muhimdir. Muhim yuridik ma’lumotlarni yo‘qotish xavfini kamaytirish uchun kamida bitta saytdan tashqarida saqlangan bir nechta zaxira nusxalarini saqlash zarur. Bundan tashqari, xodimlarga xavfsizlik bo‘yicha ilg‘or tajribalarni o‘rgatish hujjatlar himoyasini kuchaytirishda muhim ahamiyatga ega. Xodimlarni yuridik hujjatlarni himoya qilish, kuchli parollarni o‘rnatish, fishingga urinishlarni aniqlash va xavfsizlikka potentsial tahdidlarni tan olish muhimligini o‘rgatish xavfsizlikni buzish ehtimolini sezilarli darajada kamaytirishi mumkin. Nihoyat, muntazam ravishda xavfsizlik auditi va baholashlarini o‘tkazish zaifliklarni aniqlashga va hujjatlar himoyasini yaxshilashga yordam beradi. Maxfiy yuridik hujjatlarni himoya qilish nafaqat maxfiylik va ishonchni saqlab qoladi, balki qonuniy talablar va majburiyatlarga rioya qilishni ham ta’minlaydi.

Muhokama qismi

Yuridik hujjatlarni mustahkam himoya qilish tizimini joriy etish, muntazam ravishda fayllarning zaxira nusxasini yaratish, kirishni boshqarish vositalarini joriy etish, maxfiy ma’lumotlarni shifrlash, jismoniy xavfsizlikni ta’minlash, xodimlarni o‘qitish va muntazam xavfsizlik tekshiruvlarini o‘tkazish bularning barchasi xavfsizlik bo‘yicha muhim amaliyotlardir. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining ‘‘Kiberxavfsizlik to‘g‘risida’’gi Qonunida ham kiberxavfsizlik sohasida ishlab chiqiladigan normativ-huquqiy hujjatlarni va texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi normativ hujjatlarni vakolatli davlat organi bilan kelishishi kerakligi belgilab qo‘yildi.[7] Ushbu chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali yuridik mutaxassislar, davlat organi xodimlari yuridik hujjatlarning maxfiyligi, yaxlitligi va mavjudligini himoya qilishlari pirovardida o‘z mijozlarining manfaatlarini himoya qilishlari va ularning professional obro‘sini saqlab qolishlari mumkin. Ushbu texnologiya rivojlangan davrda yuridik hujjatlarni himoya qilish eng muhim ahamiyatga ega. Yuridik hujjatlar mijozning muhim ma‘lumotlaridan tortib, maxfiy sud hujjatlarigacha himoya qilinishi kerak bo‘lgan shaxsiy ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Tegishli xavfsizlik amaliyoti bo‘lmasa, yuridik mutaxassislar va ularning mijozlari o‘z ma’lumotlarining noto‘g‘ri qo‘llarga tushishi va halokatli oqibatlarga olib kelishi mumkin.yuridik hujjatlarni himoya qilishning asosiy xavfsizlik amaliyotlaridan biri bu kuchli parollar va kirishni boshqarish vositalarini joriy qilishdir. Parollar murakkab bo‘lishi kerak, ular katta va kichik harflar, raqamlar va maxsus belgilar kombinatsiyasidan iborat bo‘lishi kerak.[8]

Elektron tizim orqali taqdim etilgan idoraviy normativ-huquqiy hujjatni huquqiy ekspertizadan o‘tkazish natijasida unda texnik ko‘rinishdagi, shu jumladan hujjat mazmunining o‘zgarishiga olib kelmaydigan xatoliklar mavjudligi aniqlangan taqdirda, mazkur xatoliklar

O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan elektron tizim orqali bartaraf etilishi mumkin. Bunda, idoraviy normativ-huquqiy hujjatda aniqlangan texnik ko‘rinishdagi, shu jumladan mazmun o‘zgarishiga olib kelmaydigan xatoliklar hujjatni qabul qilgan organ (organlar) birinchi rahbari tomonidan imzolangan tegishli xatga asosan bartaraf etiladi. [9] Parollarni muntazam ravishda o‘zgartirish va bir nechta hisoblar uchun bir xil paroldan foydalanishdan qochish tavsiya etiladi. Bu, ayniqsa hujjatlar raqamli shaklda saqlangan yoki uzatilganda, qo‘shimcha himoya qatlamini qo‘shadi.yuridik hujjatlarni shifrlash orqali, hatto ular noto‘g‘ri qo‘llarga tushib qolsa ham, kontent xavfsiz bo‘lib qoladi va ruxsatsiz shaxslarga kira olmaydi. Doimiy ma’lumotlarning zaxira nusxalari ham yuridik hujjatlarni himoya qilish uchun muhim xavfsizlik amaliyotidir. Birmingemdagi Alabama universiteti tomonidan tuzilgan ma’lumotlarga ko‘ra, so‘rovda qatnashgan yuridik tashkilotlarning 80 foizi o‘zlarining eng katta xavfsizlik xavflari foydalanuvchilardan kelib chiqishini aytadi. Har qanday o‘zgarishlarni muvaffaqiyatli qo‘llashdan oldin xodimlarni muhim ma’lumotlar bilan to‘g‘ri ishlashga o‘rgatish kerak.[10] Yuridik mutaxassislar o‘z hujjatlarining ma’lumotlar yo‘qolishi, masalan, qurilmadagi nosozlik yoki kiberhujum kabi hodisalarda mavjudligini ta’minlash uchun muntazam ravishda zaxira nusxasini yaratishlari kerak. Zaxira nusxalari xavfsiz serverlarda, bulutli saqlash platformalarida yoki tashqi disklarda saqlanishi mumkin. Yangilangan zaxira nusxalarini saqlab, yuridik mutaxassislar o‘zlarining muhim yuridik hujjatlarini tezda tiklashlari va har qanday ma’lumotlar yo‘qolishining ta’sirini kamaytirishlari mumkin. Ko‘p faktorli autentifikatsiyani (MFA) amalga oshirish huquqshunoslar e’tiborga olishlari kerak bo‘lgan yana bir xavfsizlik amaliyotidir. Bundan tashqari, yuridik hujjatlarning jismoniy nusxalarini himoya qilish ham bir xil darajada muhimdir. Yuridik mutaxassislar jismoniy hujjatlarni qulflangan shkaflar yoki kirish imkoniyati cheklangan xonalarda saqlanishini ta’minlashi kerak. Bundan tashqari, jismoniy hujjatlar bilan to‘g‘ri ishlash va yo‘q qilish uchun protokollarni o‘rnatish juda muhimdir.

Xulosa

Yuridik hujjatlarni himoya qilish maxfiy ma’lumotlarning yaxlitligini ta’minlash uchun juda muhimdir. Shuningdek, hujjatlarni xavfsiz saqlash, kuchli parol himoyasi, shifrlash, kirishni nazorat qilish choralari va muntazam xavfsizlik tekshiruvlarini amalga oshirish orqali siz ruxsatsiz kirish xavfini sezilarli darajada kamaytirishingiz va yuridik hujjatlaringiz xavfsizligini ta’minlashingiz mumkin. Hujjat xavfsizligini birinchi o‘ringa qo‘yish orqali siz o‘z mijozlaringiz va manfaatdor tomonlaringizga ishonchni oshirishingiz, shu bilan birga qonuniy va me’yoriy talablarga rioya qilishingiz mumkin. Eskirgan yoki keraksiz yuridik hujjatlarni maydalash yoki xavfsiz tarzda yo‘q qilish ruxsatsiz shaxslarning maxfiy ma’lumotlarni olishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Umuman olganda shuni aytish mumkinki, yuridik hujjatlarni himoya qilish huquqshunoslar uchun ustuvor vazifa bo‘lishi kerak. Kuchli parollar va kirishni boshqarish vositalari, shifrlash, muntazam ma’lumotlarni zaxiralash, ko‘p faktorli autentifikatsiya va jismoniy hujjatlar xavfsizligi protokollari kabi xavfsizlik

amaliyotlarini qo‘llash orqali yuridik mutaxassislar ruxsatsiz kirish xavfini sezilarli darajada kamaytirishi va ularning yuridik hujjatlaridagi maxfiy ma’lumotlarini himoya qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN MANBALAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining ‘‘Kiberxavfsizlik to‘g‘risida’’gi 15.04.2022- yildagi 764-sonli Qonuni;

2. Legal Aid Agency – Information Security Handling Personal Data and Documents Data Security Guidance November 2020;

3. Best Practices for Establishing Security Requirements for Business Documents https://www.perivan.com/resources/blog/best-practices-for-establishing-security-requirements-for-business-documents/;

4. Ensuring the Security of Legal Documents: Tools and Techniques https://leaksid.com/security-of-legal-documents/;

5. The Importance of Document Security in Legal Practices | Di Lauri & Hewitt Law Group https://dilaurilaw.com/the-importance-of-document-security-in-legal-practices/;

6. O‘zbekiston Respublikasi adliya vazirining 2014-yil 28-fevraldagi Idoraviy normativ-huquqiy hujjatlarni tayyorlash va qabul qilish Qoidalari;

7. Seven Easy Ways to Improve Legal Document Security - Legal IT Professionals https://www.legalitprofessionals.com/legal-it-columns/65-guest-columns/12160-seven-easy-ways-to-improve-legal-document-security;

8. PDF And Document Security Systems: Protect, Track, And Secure PDFs https://www.inkit.com/blog/document-security-systems;

9. PDF & document security: How to protect and track documents securely (2022);

10. Five Ways to Secure Documents and Protect Private Information in the Workplace https://documentmedia.com/article-3089-5-Ways-to-Secure-Documents-and-Protect-Private-Information.html.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

УДК: 343(575.1)

JINOYATCHILIKNING OLDINI OLISHDA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING TUTGAN O’RNI

Rustamjon IMAMOV,
Andijon davlat universiteti, yuridik fanlari nomzodi, dotsent
E-mail: tillo.r@mail.ru
Tel: 97 332 7776

Annotatsiya Ushbu maqolada huqubuzarliklarning oldini olishda ommaviy axborot vositalaridan foydalanishning ilmiy metodik tavsiyalari bayon etilgan.

Kalit so’zlar: jinoyat, huquq, jazo, huquqbuzarlik, profilaktika, jamiyat, iqtisodiyot.

РОЛЬ СМИ В ПРЕДУПРЕЖДЕНИИ ПРЕСТУПНОСТИ

Аннотация В данной статье изложены научно-методические рекомендации по использованию средств массовой информации в профилактике преступлений.

Ключевые слова: преступление, закон, наказание, правонарушение, профилактика, общество, экономика.

ROLE OF MASS MEDIA IN CRIME PREVENTION

Abstract This article describes the scientific methodical recommendations for the use of mass media in the prevention of crimes.

Key words: crime, law, punishment, offense, prevention, society, economy.

Кириш. Маскур мақоланинг Ўзбекистон Республикасида 5 йил мобайнида содир этилган жиноятлар тахлили билан бошлашлик мақсадга мувофиқ деб хисоблаймиз. Ўзбекистон Республикасида 2019-2023 йилларда яъни сўнги 5 йилда қайд этилган жиноятлар сони 2 баробарга ошди. Бироқ сўнги 2 йил ичида жиноятлар сони камайиб бораётганлиги қайд этилган.

Ўзбекистон Республикасида сўнги 5 йил ичида қайд этилган жиноятлар сони 2,3 баробарга ошган. Бу ҳолат Республика статистика агентлиги томонидан тақдим этилган маълумотлардан кўринади.

Қайд қилинишича сўнги беш йилда (2019-2023 йилларда) Республика бўйича қайд этилган жиноятлар сони 2,3 баробарга ошган. Чунончи: 2019 йилда 49 минг жиноят қайд

этилган бўлса, 2023 йилда бу кўрсатгич 104 мингтага етган. Малумотларга кўра, 2021 йилда жиноятчилар даражаси 1,8 баробарга кескин ошган. Бироқ кейинги 2 йил ичида пасайиш кузатилмоқда. Хусусан, ўтган йили жиноятлар сони 1,1% га камайган. Ўтган йили жиноятларнинг энг юқори қўрсаткичи Тошкент шаҳрида қайд этилган (ҳар 10 минг аҳолига ўртача 71,5 дона), Тошкент вилоятида (40,7) ва Сирдарё вилоятида (37,1). Энг паст кўрсатгич Хоразм вилоятида (15,1) қайд этилган.

Жиноятларнинг 41,5% ижтимоий хавфи катта бўлмаган, 28% оғир, 26,4% унча оғир бўлмаган, 4,1 % ўта оғир жиноятлар сифатида малакаланган.

Такидланишича, жиноятларнинг 43,8% иқтисодий, 24% жамият хавфсизлигига қарши, 16,4% ҳокимят бошқаруви органлари ва жамият бирлашмалари фаолияти тартибини бузиш 15,2% жисмоний шахсларга қарши жиноятлар бўлган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Жиноятлар ва барча турдаги ҳуқуқ бузарликларнинг олдини олиш, давлат органлари ва жамият ташкилотларининг ҳамкорликда иш олиб боришини тақазо этади шу билан бирга, ушбу фаолият йўлларининг ташкил этиш ва амалга оширишда давлатнинг махаллий бошкарув органлари, махаллий бошкарув органлари, махаллий ўзини ўзи бошкариш идоралари, фукароларнинг кўнгилли гуруҳлари маъсулиятга эгадирлар.

Умуман олганда, жиноятчиликка карши кураш умум халқ иши эканлигини эътибордан четда қолдирмаслик зарур. Ахолининг хуқуқий маданиятининг юқори бўлиши профилактика ишларини самарасини янада оширади.

Тадқиқот методологияси. Жиноятчиликни олдини олишда, махалла қайси ахоли яшаш жойида бўлмасин, яъни шахар, қишлоқ, овул каби, муҳим имкониятлар марказидир. Маҳалла посбонлари, профилактика инспекторлари ишини ташкил этишда маҳалла тизими орқали иш қўриш мақсадга мувофиқлигини хаётни ўзи қўрсатмоқда шунинг учун хам жиноятчиликни олдини олишда профилактик таъсир чораралари амалга оширадиган барча тадбирларни жиноятчиликнинг айнан шу шакли орқали йўл қўйиш ва криминология тадқиқотларни шу йўналишда ташкил этишнинг илмий тавсияларини яратиш лозим бўлади.

Жиноятчиликнинг олдини олиш иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, хуқуқий, ижтимоий-рухий, маданий-марифий хамда махсус йўналишларда амалга ошириладиган чора-тадбирлар асосида йўлга қўйилади. Бу йўналишлардаги профилактика таъсир чоралари турли миқёсда ўтказиладиган оммавий тадбирлар билан узвий боғлиқ бўлиб, асосан, умумий ҳамда якка тартибдаги профилактика ишларни йўлга қўйиш орқали амалга оширилади.

Таҳлил ва натижалар. Оммавий ахборот воситалари нафакат шахсга балки жамиятнинг барча аъзоларига бирдек таъсир этиш имкониятига эга. Оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш орқали у ёки бу шахс маълум бир эътиқод асосида шаклланган гуруҳларнинг аъзолари ва умуман аҳоли ўртасида ўзини тушуниш, хулқини яхшилаш, ёмон одатлардан воз кечиш каби ҳолатларга эътиборни ишлаб чиқиш

мумкинлиги, жиноятчиликнинг олдини олишга ёрдам беришни этибордан четда қолдирмаслик зарур. Шу боис профилактика ишларини ташкил этишда оммавий ахборот воситаларидан самарали фойдаланишни йўлга қўйиш лозим. Энг муҳими, оммавий ахборот воситаларидан жиноятчилик ва у билан боғлиқ муаммоларни бартараф этишда фойдаланишни криминология нуқтаи назардан таҳлил этиш ҳамда зарур тавсияларни ишлаб чиқишга алоҳида эътибор қаратиш керак.

Криминалогия фанида ҳам жиноятчиликни олдини олиш турларга бўлинади: биринчидан, жиноятчиликни олдини олиш умумий ижтимоий чоралар; иккинчидан бу холатларни олдини олишнинг махсус чоралари мавжуддир.

Жиноятчиликни олдини олишнинг умумий ижтимоий чоралари ишимизнинг иқтисодий, ижтимоий ва бошқа соҳалардаги зиддиятларни ҳал қилишга қаратилган бўлиб, жамият олдидаги муҳим вазифаларни бажариш орқали ҳал қилинади. Ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичида бозор иқтисодиёти инфратузилмаларини ташкил қилиш, инфлацияни бартараф этиб бориш, ҳалол рақобатчиликни таъминлаш, қишлоқ хўжалиги соҳасида эса фермер хўжалиги, деҳқон хўжалигини ривожлантириш ва уларни ҳам ҳар қандай рақобатга чидай оладиган бақувват қишлоқ хўжалиги тизимини ташкил қилиш ва жамиятда содир бўлиш шароит ва сабабларини бартараф қилиб боришдан иборат.

Жиноятчиликни олдини олишнинг махсус чоралари бевосита жиноят содир этилишини олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар бўлиб, иқтисодиёт соҳасидаги жиноятларнинг олдини олишдаги умумижтимоий чоралар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин.

Иқтисодиётда самарали бошқарув тизимини яратиш ва такомиллашиб бориш, саноат ва ишлаб чиқаришни қайта жиҳозлаш ҳамда замонавий технология жараёнларини жорий этиш, қишлоқ хўжалиги ва қайта ишлаш жараёнида комплекс механизатциялаштирилган ва автоматлаштирилган корхоналарни яратиш, ишлаб чиқаришни ялпи техник жиҳозларни йўлга қўйиш. Бу каби умумижтимоий чора-тадбирларни амалга ошириш, махсус профлактика чораларининг янада аниқ йўналишларда ва жадал бўлишни талаб этади.

Шунингдек, давлат амалга оширадиган махсус чора-тадбирларни бешта ҳолатга бўлиш мақсадга мувофиқ бўлади. Яъни: иқтисодий, ташкилий, техник, ҳуқуқий, тарбиявий чора-тадбирлар. Таъкидлаш жоизки, ушбу тадбирларни ҳар-бирини мустақил бўлган ҳолда, уларнинг самарадорлигини таъминлаш учун коплекс ҳолда ташкил этиш даркор.

Хулоса қилиб айтганда, жиноятларнинг содир этилишини олдини олишда оммавий ахборот воситаларидан унумли фойдаланиш, уларни содир этиш ҳолатларини аҳоли ва жамоатчилик ўртасида кенг тарғиб этиб бориш мақсадга мувофиқ бўлади ва уларни содир этилиши камайиб боради.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган туб ислохотлар, суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш орқали жиноят учун жазо тайинлашда инсонпарварлик принципига қатъий риоя қилиш, жиноятчиликка бўлган муросазлик кайфиятини ривожлантириш керак.

ФОДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Жиноятчилик тўғрисида kun.uz сайтда берилган маълумотлар – давлат статстика агентлиги тамонидан берилган.
2. Криминалогия – дарслик / З.С.Зарипов, А.С.Яқубов ва бошқалар. Тошкент: Ўз.Р. ИИВ академияси, 2006 й.
3. Криминалогия: Усмоналиев М., Каракетов Й. Тошкент: Янги аср авлоди, 2001.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

ИШНИ СУДГА ҚАДАР ЮРИТИШ БОСҚИЧИНИ СОДДАЛАШТИРИШГА ОИД КОНТИНЕНТАЛ ҲУҚУҚ ТИЗИМИГА ЭГА МАМЛАКАТЛАР ТАЖРИБАСИ

Ботаев Мурод Джуманшикович
Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси Криминалистика ва суд экспертизалари кафедраси доценти, юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
botayevmurod@gmail.com; +998974412104

Аннотация: Мақола жиноят-процессуал жараёнда ишни судга қадар юритишни соддалаштиришга доир континентал ҳуқуқ тизимига эга давлатларнинг тажрибасини таҳлил қилади. Жиноят жараёнида ортиқча қоғозбозлик, муддатларнинг чўзилиши ва фуқароларнинг бир неча маротаба ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга мурожаат қилишлари бу тизимда ишларни тез ва самарали ҳал этишга бўлган талабни оширади. Мақолада айни пайтда континентал ҳуқуқ тизимидаги жиноят-процессуал механизмларни соддалаштириш учун айбга иқрорлик, келишувлар ва буйруқ тартибида иш юритиш каби институтларнинг ривожланиш босқичлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: жиноят-процесси, судга қадар иш юритиш, континентал ҳуқуқ тизими, ортиқча қоғозбозлик, муддатларнинг чўзилиши, айбга иқрорлик, келишувлар, буйруқ тартиби, хорижий тажриба.

Аннотация: Статья анализирует опыт стран с континентальной правовой системой в упрощении досудебного производства в уголовных процессах. Избыточная бумажная волокита, затяжки в сроках и многократные обращения граждан в органы правопорядка повышают требования к быстрой и эффективной обработке дел в этой системе. В статье рассматриваются этапы развития институтов, таких как признание вины, соглашения и упрощённое производство, направленные на упрощение уголовно-процессуальных механизмов в рамках континентальной правовой системы.

Ключевые слова: уголовный процесс, досудебное производство, континентальная правовая система, избыточная бумажная волокита, затяжки в сроках, признание вины, соглашения, упрощённое производство, зарубежный опыт.

Annotation: The article analyzes the experience of countries with a continental legal system in simplifying the pre-trial process in criminal procedures. Excessive paperwork, prolonged timelines, and citizens' repeated appeals to law enforcement agencies increase the demand for swift and effective resolution of cases in this system. The article examines the stages

of development of institutions such as plea bargaining, settlements, and summary orders in order to simplify criminal procedural mechanisms within the continental legal system.

Keywords: criminal procedure, pre-trial process, continental legal system, excessive paperwork, delayed timelines, plea bargaining, settlements, summary orders, foreign experience.

КИРИШ.

Жиноят-процессуал муносабатларда шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини самарали муҳофаза қилиш, процесс иштирокчиларнинг шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш, жиноятларни тез ва тўлиқ очиш, жиноятдан жабр чеккан шахсларга етказилган зарарни қоплаш, айбсиз инсонлар жавобгарликка тортилмаслигини таъминлаш, жисмоний ва юридик шахсларнинг жиноятларга доир мурожаатларини ўз вақтида рўйхатга олиш ва қонунда белгиланган тартибда қисқа вақтда ҳал этиш бўйича самарали механизмларни жорий қилиш ҳамда ушбу соҳада халқаро стандартлар ва илғор хорижий тажрибани жорий этиш объектив заруратга айланмоқда.

Лекин бугунги кунда жиноятга оид ариза ва ҳабарларни кўриб чиқиш жараёнида ортиқча қоғозбозликнинг мавжудлиги, муддатининг чўзилиб кетаётганлиги, фуқароларнинг бир иш юзасидан бир неча маротаба ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга чақирилиши натижасида уларнинг давлат органларига ёрдам бериш ҳаракатларининг ўрнига ўзларини четга олиш ҳолатларининг кузатилаётганлиги жиноят процессида ишни судга қадар юритиш босқичини ўтказишни соддалаштириш билан боғлиқ тегишли чора-тадбирларни амалга ошириш заъруратини вужудга келтирмоқда.

Бу эса ўз навбатида ишни судга қадар юритиш билан боғлиқ бўлган хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганишни, уларнинг ижобий тажрибасини мамлакатимиз қонунчилигига имплементация қилиш бўйича тегишли таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқишни талаб қилади. Хорижий мамлакатларнинг жиноят-процессуал нормаларининг шаклланишига ўз эътиборимизни қаратадиган бўлсак, бир қанча ҳуқуқ оилалари ичида контенентал ҳуқуқ тизими ўзига ҳос аҳамият касб этади.

Аввалambор, соддалаштирилган тартибда иш юритишнинг шакллари ўртасидаги фарқ англо-саксон ҳуқуқ тизими ва континентал ҳуқуқ тизимининг фундаментал ғояларидан келиб чиқишини таъкидлаш ўринли.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР.

Континентал ҳуқуқ тизимида айбига иқрорлик бошқа далиллардан устун эмас ва айбланувчининг айбига иқрорлиги унга нисбатан ишнинг процессуал шаклига таъсир қилиши мумкин эмас. Мазкур шаклда асосий хавф процессда “формал далиллар назарияси” қўлланишидан яъни “айбига иқрорлик” бошқа далиллардан устун қўйилиши мумкинлиги билан боғлиқ.

Е.В.Корчаго Европа давлатларида процессуал келишувлар институтининг кенг қўлланишининг айбга иқрорлик ҳақида келишув ишни тезроқ ҳал қилиш, келишув

адолатли ва виждонга мувофиқ ҳаракат қилиш имконини беради, сабаби ҳукм чиқариш вақтидаги қатъий чегаралар судьянинг имкониятларини чеклайди, баъзида айбланувчининг алоҳида вазиятини ҳисобга олмайди, келишув суд мажлисига қадар қамоққа олинган айбланувчининг мажбурий ҳаракатсизлигини яъни хеч қандай иш билан шуғулланмасдан суд мажлисини кутишини олдини олади, айб эълон қилиниши ва иш бўйича қарор чиқарилиши ўртасидаги муддат қисқаради, келишув давлатга айблов тарафи билан келишув тузган айбланувчидан олинган маълумот ёки кўрсатувлар мавжуд бўлмаганида жазолашнинг имкони бўлмаган юқори даражадаги жиноятчиларни жавобгарликка тортиш имконини беради[1] деб таъкидлайди.

Бугунги кунда процессуал келишув институтлари турли шаклларда, Италия, Франция, Швеция, Норвегия, Эстония, Исроил, Россия Федерацияси, Грузия, Украина, Қозоғистон, Қирғизистон, Молдова ва бошқа бир қатор давлатларда қўлланилади.

Мазкур институт аста-секин континентал жиноят процессига кириб келди. Масалан 1988 йилда Италия ЖПКсига киритилган ўзгартиришларга кўра, ишни судга қадар юритиш ёки дастлабки суд муҳокамасида прокурор ва айбланувчи ўртасида ўта оғир жиноятлар бўйича келишув (patteggiamento) тузилиб, унга кўра жарима ёки 2 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланади. Агар келишув суд томонидан тасдиқланса ҳукм чиқарилган ҳисобланади агар рад қилинса иш умумий тартибда давом эттирилади. Кейинчалик шунга ўхшаш институтлар Германия, Испания ва Португалияда ҳам жорий қилинди.

Францияда 2004 йил 9 мартдаги қонунга мувофиқ, прокурор 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш кўзда тутилган ишлар бўйича судга алоҳида тартибда иш юритиш бўйича мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлди. Агар айбланувчи айбига иқрор бўлиб, жазога рози бўлса келишув суд томонидан тасдиқланади. Жазо қонунда белгиланган жазонинг ярмидан кўп бўлиши мумкин эмас ёки бир йилдан кўп муддатга озодликдан маҳрум қилиш белгиланиши мумкин эмас.

Бельгия ва Швеция қонунчилигида айбга иқрорлик ҳақида келишувда айбланувчи ўзининг ҳуқуқлари шу жумладан конституцияда белгиланган суд муҳокамасига бўлган ҳуқуқидан воз кечиши эвазига эга бўладиган имтиёзлар аниқ белгиланади. Булар шахс айбланаётганидан кўра енгилроқ жиноятни содир этганлигига иқрор бўлишга рухсат берилиши, бир неча банддан иборат айбловнинг фақат айрим бандларини иқрор бўлиш ёки ҳукм чиқариш вақтида енгилроқ жазо тайинлаш ҳақида давлат томонидан судга бериладиган тавсиянома олишда ифодаланиши мумкин.

Континентал ҳуқуқ тизимида келишувга эришиш учун музокаралар олиб бориш тартиби белгиланмаган бўлсада музокалар давлат номидан иш кўрадиган прокурор ва айбланувчининг манфаатларини ифодаловчи адвокат ўртасида ўтказилади. Музокаралар телефон орқали ёки бевосита мулоқот тарзида ўтказилиши мумкин. Бироқ бундан аввал ҳимоячига айблов томонда мавжуд далиллар билан танишиш яъни хатарни баҳолаш

имкони берилади. Одатда айбланувчи музокараларда қатнашмасада, адвокат музокара мазмунини яширмасдан унга етказиши зарур.

Буюк Британия тажрибасининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, суд суммар тартибда ҳар қандай ишни кўриб чиқиши мумкин, бироқ суд ишнинг мазмунидан ва айбланувчининг шахсидан келиб чиқиб, судланувчига муайян чегарадан юқори жазо тайинлаш керак деб топса соддалаштирилган тартибда иш юритишни тугатиб, ишни юқори турувчи судга беради, яъни соддалаштириш шаклини танлаш ваколати судьяда мавжуд. Буюк Британия ва Норвегияда айбга иқрор бўлмасада унга эълон қилинган айблов юзасидан низолашмаслик шаклида келишув хам мавжуд. Бунда айбланувчи фақатгина процессуал ҳуқуқларидан шу жумладан судда ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқидан воз кечади натижада суд муҳокамаси тезроқ якунланади, айбланувчи ўзининг обрўсини сақлаб қолиш имкониятига эга бўлади.

Швейцарияда айбга иқрорлик ҳақида келишув юзасидан иш юритишнинг ўзига хос шакли буйруқ тартибида иш юритиш ҳисобланади (der Strafbefehl). Мазкур тартибга кўра агар дастлабки тергов босқичида айбланувчи унинг айблилиги ҳақида ҳолатларни тан олса, прокуратура уни жазолаш ҳақида буйруқ чиқаради ва қуйидаги жазо турларидан бирини тайинлайди.

Агар 10 сутка ичида айбланувчи ёки бошқа манфаатдор шахслар, юқори турувчи прокуратура органлари томонидан эътироз билдирилмаган тақдирда жазолаш ҳақида буйруқ ҳукмга тенглаштирилади. (ЖПК 354-моддаси 1-қисми). Агар улар буйруққа норозилигини билдирга тақдирда прокуратура эътирозни ҳал қилиш учун қўшимча далиллар йиғади ва натижасига кўра қуйидаги қарорлардан бирини қабул қилади:

а) жазолаш ҳақида буйруқни ўз кучида қолдиради;

б) иш юритишни тугатади;

в) жазолаш ҳақида янги буйруқ чиқаради;

г) биринчи инстанция судида ишни кўриш учун айблов эълон қилади.

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМА.

Прокуратура жазолаш ҳақида буйруқни ўз кучида қолдирилган тақдирда процессуал ҳужжатлар биринчи инстанция судига мазмунан кўриш учун берилади. (ЖПК 356-моддаси 1-қисми). Суд ёки буйруқни ўз кучида қолдиради ёки ҳақиқий эмас деб топиб умумий тартибда дастлабки тергов ўтказиш учун прокатурага юборади. Австрия жиноят-процессуал қонунчилиги 2 турдаги соддалаштириш тартибни назарда тутади: соддалаштирилган ва буйруқ тартибида иш юритиш. Соддалаштирилган тартибда иш судья томонидан якка тартибда кўрилади, бундай ҳолда шахс айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилинмайди. Ишни бундай тартибда кўриш учун давлат айбловчиси ёки хусусий айбловчининг илтимосномаси асос бўлади. Агар айбланувчи оқланган ёки қилмишидан тўлиқ пушаймон бўлган ҳолда айбдор деб топилган бўлса суд мажлиси баённомаси ва ҳукм ягона ҳужжат шаклидаги қарор билан

алмаштирилиши мумкин. Шу билан бирга суд қарорига нисбатан хеч қандай чекловсиз шикоят берилиши мумкин [2].

Германияда 1974 йилга қадар Францияга ўхшаш даслабки тергов тизими мавжуд бўлган бўлсада, қонун чиқарувчи иш юритишни соддалаштириш мақсадида дастлабки терговдан воз кечган. Буйруқ тартибида иш юритиш Германия Федератив Республикаси ЖПКнинг 407-412-моддаларида хам белгиланган бўлсада, прокуратура буйруқ чиқаришга ваколатли эмас. Швейцарияда суднинг роли буйруқ тартибида иш юритишнинг қонунийлигини текшириш билан чекланган бўлса, Германияда прокурор суриштирув натижасига кўра суд муҳокамаси ўтказиш зарурати йўқ деб топса судга бу ҳақда илтимоснома киритиши мумкин. Судья қандайдир шубҳа тўсқинлик қилмаса буйруқ тартибида жазо тайинлаш ҳақида прокурорнинг илтимосномасини қаноатлантириши лозим, бироқ буйруқ тартибида иш кўриш натижасига кўра озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланиши мумкин эмас. Бироқ, бунда Германия жиноят процесида судьянинг активлиги ва сабабини кўрсатмасдан илтимосномани рад қилиш ҳуқуқига эгалигини назарда тутиш лозим. Германия жиноят процессининг ўзига хос хусусиятларидан бири, бу ишни соддалаштирилган тартибда кўриб чиқишнинг ривожланганлигидир, кўриладиган ишларнинг умумий сонидан 70 фоизи шу тартибда кўрилади [3].

Ишни соддалаштирилган тартибда кўриш “жазолаш ҳақида буйруқ” деган ном остида юритилади. У участка судьялари томонидан кам аҳамиятли, яъни бир йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланган жиноятлар(жиноий ҳуқуқбузарликлар)бўйича қўлланилади. Прокурор суриштирув маълумотларига асосланган ҳолда ёки полиция жазо ҳақида буйруқ лойиҳаси билан участка судьясига мурожаат қилади. Судья ёзма тартибда айбланувчининг иштирокисиз қуйидаги қарорларга келади, яъни етарли гумоннинг тасдиқланмаганлиги боис илтимосномани рад этади, ишни суд муҳокамасига тайинлайди ёки дарҳол жазолаш ҳақида буйруқ чиқаради. Жазолаш тўғрисидаги буйруқ агар айбланувчи буйруқ билан танишиб чиққандан сўнг етти кун ичида шикоят бермаса, қонуний кучга киради ва ҳукм қонуний кучига эга бўлади. Агар шикоят билдирса, умумий қоидага кўра судда ишни кўриш тайинланади [4].

Буйруқ тартибида иш юритишда район суди томонидан суд муҳокамаси ўтказмасдан жазо тайинланади. Бундай тартибга айбланувчи айбига тўлиқ иқрор бўлган ва етарли далиллар мавжуд бўлган ҳолларда йўл қўйилади. Вояга етмаганларга нисбатан ва хусусий айблов тўғрисида ишлар юзасидан буйруқ тартибида иш юритишга йўл қўйилмайди, шунингдек мазкур тартиб билан озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинлаш мумкин эмас.

Германия Конституциявий суди 1987 йил 27 январдаги қарори билан келишувларнинг қатъий доирасини белгилаб, биринчидан хеч қандай келишув “хукм кийимида” бўлмаслиги яъни шахс айблов ва ҳимоя ўртасидаги келишувга асосан хукм

қилиниши мумкин эмаслиги, иккинчидан одил судлов билан савдолашишга йўл қўйилмаслиги, учинчидан келишувга фақатгина жиноят-процессуал ва моддий ҳуқуқий принциплар: суднинг ишнинг ҳолатларини ҳар томонлама аниқлаш мажбурияти, шахс фақатгина унинг айбдорлиги аниқланганда судланиши, суд олдида ҳуқуқлар тенглиги, айбланувчи томонидан эркин (жисмоний ёки рухий мажбурловсиз) қарор қабул қилиниши устуворлиги таъминлангандагина йўл қўйилишини кўрсатиб ўтган. Айбланувчи айбловчи билан келишув натижасида олиши мумкин бўлган афзалликлар фақатгина қонунга асосланиши ва моддий ҳақиқат принципи суд учун келишув тузилган-тузилмаганлигидан қатъий назар мажбурий бўлиб қолади [5].

Испания жиноят процессида «conformidad» деб номланувчи, айбланувчи прокурор томонидан қўйилган айблов ва таклиф қилинган жазо чорасига рози бўлган ҳолларда, далилларни текширмасдан жазо тайинлашни назарда тутувчи соддалаштирилган тартиб 1882 йилдан буён қўлланади.

1988 йилдан Испания жиноят-процессуал қонунчилиги 6 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси кўзда тутилган жиноят ишлари бўйича, айбланувчи дастлабки эшитув чоғида прокурор томонидан таклиф қилинган жазо чорасига рози бўлган тақдирда, суднинг томонлар келишган жазо чорасини тайинлаб, айблов ҳукми чиқаришини кўзда тутувчи ўзгартиш киритилди.

Италиянинг 1998 йилдаги жиноят-процессуал кодекси хам 2 турдаги соддалаштирилган тартибни назарда тутади: жазо ҳақида келишув (pattejamento) ва суд буйруғи (abbreviato). Италия ЖПКнинг 438–443-моддаларига мувофиқ «abbreviato» дастлабки эшитув доирасида айбланувчининг илтимосномасига биноан далилларни текширмасдан ҳукм чиқариш орқали амалга оширилади. Бундай ҳолда айбланувчига максимал жазонинг учдан бир қисмидан кўп бўлмаган жазо кафолатланади [6].

Жазо ҳақида келишув институти эса фақатгина жазо муддати 5 йилдан жиноятлар бўйича қўлланиши ва максимал жазонинг 2/3 қисми тайинланиши мумкин. Агар судья судланувчининг айбини тасдиқловчи далиллар мавжуд эмаслиги ҳақида хулосага келса у келишувни тасдиқлашни рад қилиб, ишни мазмунан кўришга киришиши мумкин.

Чехия Республикаси ЖПКга мувофиқ жиноят ишлари бўйича туман суди судловига тегишли, 3 йилгача озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган жиноятлар учун соддалаштирилган дастлабки иш юритувига йўл қўйилади. Ушбу тартиб гумон қилинувчи жиноят устидан ёки бевосита уни содир этгандан сўнг қўлга тушган, ариза ёки жиноий таъқиб қўзғатиш учун бошқа сабабни текшириш чоғида гумон қилинувчи 2 хафтагача муддат ичида судга бериш мумкин бўлган ҳолларда қўлланади [7].

ХУЛОСА.

Демак соддалаштирилган тартибда иш юритишнинг континентал тизимда қўлланишининг ўзига хос хусусиятлари сифатида қуйидагиларни ажратиш мумкин:

-соддалаштирилган тартибда иш юритиш- одатда бир йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси қўлланиши мумкин бўлган ишлар тоифаси билан чекланган буйруқ

тартибида иш юритиш(Австрия, Швейцария, Германия ва келишув тартибида иш юритишга ажратилади.

-АҚШда “айбига иқрорлик ҳақида келишув”ни қўллаш жиноятларни муайян тури ёки оғирлик даражаси билан чекланмаган ва истисносиз қўлланиши мумкин, континентал тизимда асосан муайян тоифадаги асосан унча оғир бўлмаган жиноятлар билан чекланган;

-континентал тизимда “айбига иқрорлик ҳақида келишув” тасдиқланишидан аввал дастлабки тергов мажбурий бўлиб, ишни судга қадар юритувчи органларни ишни ҳолатларини аниқлаш мажбуриятидан халос қилмайди, натижада судда айбига иқрорликни мавжуд далиллар билан солиштиради, фақатгина суд тергови ўтказилмайди. АҚШда эса прокурор судга фақат келишувни тақдим қилади, бошқа хеч қандай далиллар тақдим қилмайди.

-континентал тизимда судланувчига тааллуқли имтиёзлар қонунда аниқ белгилаб қўйилган бўлиб, қонунда белгиланмаган имтиёзлар келишув предмети бўлиши мумкин эмас;

-Континентал тизимда тарафлар ўртасида келишув битими тузишга фақат дастлабки якунлангандан кейин йўл қўйилади.

- Континентал тизимда АҚШ каби айбловнинг баъзи эпизодларини чиқариб ташлаш келишув предмети бўлиши мумкин эмас.

Натижада континентал тизимда исботлашдан тўлиқ воз кечилмайди, фақатгина далилларни судда текширишдан яъни суд терговидан воз кечилади.

Континентал Европа давлатларида жиноят суд ишларини юритиш асослари (соддалаштириш учун зарур шарт-шароитларга):

1) жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси (максимал жазо миқдорига боғлиқ одатда 1 йилгача)

2) айбланувчининг соддалаштирилган тартибда қарор қабул қилиш ҳақида қарори(айбланувчининг айбига иқрор бўлиши ёки соддалаштирилган тартибга рози бўлиши ёки бунга эътирози бўлмаслиги. Бунда айбга иқрорлик қонун чиқарувчи томонидан жазони енгиллаштириш билан рағбатлантирилади.

3) соддалаштирилган тартибни қўллаш учун прокурорнинг ташаббуси ёки бундай тартибни қўллашга прокурорнинг эътироз билдирмаслиги;

4) жабрланувчининг соддалаштирилган тартибни қўллашга эътирози розилиги ёки эътироз билдирмаслиги;

5) суднинг ишни ҳал қилишнинг соддалаштирилган тартибига эътироз билдирмаслигидан иборат.

Аксарият Европа давлатларида жиноят ишларини соддалаштириш учун жиноят-ҳуқуқий мезондан фойдаланилади. Масалан, Эстония соддалаштирилган тартибда 2 йилгача Польша, Хорватия ва Чехияда 3 йилгача, Франция ва Италияда 5 йилгача

озодликдан маҳрум қилиш жазоси кўзда тутилган ишлар соддалаштирилган тартибда кўриб чиқилиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Корчаго Е.В. Анализ результатов применения института «Plea Bargaining» органами предварительного расследования и судами г. Севастополя // Мировой судья. 2019. № 4. С. 34.
2. Platzgummer W. Grundzuge des osterreichischen Strafprozessrechtes. – Wien, 1977. – S. 82.
3. Боботов С.В. Буржуазная юстиция. Состояние и перспективы развития / Отв. ред.: Яковлев А.М. - М.: Наука, 1989.. Б.69
4. Калиновский К.Б., Файзиев Ш.Ф. Хорижий мамлакатлар жиноят процесси. ю.ф.д. проф. М.Ҳ.Рустамбоевнинг таҳрири остида.-Т.: ТДЮИ нашриёти, 2010. -8 б.
5. Головко Л.В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве С. 197–198.
6. Головко Л.В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве. – СПб., 2001. – С. 191 – 193.
7. Trestn d (Z kon o trestn m zen soudn m). — URL: http://business.center.cz/ business/pravo/zakony/trestni_rad/

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

ЎЗБЕК АЁЛЛАРИНИНГ ЖАМИЯТ СИЁСИЙ ҲАЁТИГА КИРИБ КЕЛИШ ТАРИХИ ВА БУГУНИ.

Қурбанова Дилрабо Шерипбоевна
Урганч Инновацион Университети “Ижтимоий-гуманитар фанлар” кафедраси доценти.
Тел: +998-97-690-33-11
dilrabokurbanova17@gmail.com

Аннотация Ушбу мақолада ўзбек аёлларининг жамият сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий ҳаётига кириб келиш тарихи таҳлил қилинган. Шунингдек, гендер тенглик учун курашлар тарихи ва тарихшунослиги ўрганилган. Бугунги кун жамият сиёсий ҳаётида аёллар масаласига урғу берилган.

Аннотация В данной статье анализируется история вхождения узбекских женщин в политическую, социальную, экономическую и культурную жизнь общества. Также изучаются история и историография борьбы за гендерное равенство. Сегодня женский вопрос занимает особое место в политической жизни общества.

Annotation This article analyzes the history of the entry of Uzbek women into the political, social, economic and cultural life of society. The history and historiography of the struggle for gender equality is also studied. Today, the women's issue occupies a special place in the political life of society.

Калит сўзлар: аёл, жамият, сиёсат, депутат, фаол, ишчилар, мамлакат, гендер, қонун, маданият, парламент, сайлов.

Ключевые слова: женщина, общество, политика, депутат, активистка, трудящиеся, страна, пол, закон, культура, парламент, выборы.

Key words: woman, society, politics, deputy, activist, workers, country, gender, law, culture, parliament, elections.

КИРИШ.

Тарихда парламентаризмнинг шаклланиши ва ривожланиши муаммоси замонавий тарихда кам ўрганилган ва энг долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Давлат ҳокимиятининг янги шаклларини ва айниқса янги парламент тизимини шакллантириш вакиллик органлари институтининг пайдо бўлиши ва шаклланиши тарихини, кейинчалик республикамизда давлат ҳокимияти тизимидаги парламент тузилмаларини чуқур

ўрганишни талаб қилади. Ушбу муаммо объектив ва субъектив сабабларга кўра тадқиқотчилар эътиборидан четда қолди, бу унинг ҳар томонлама ва объектив илмий ривожланишини "аҳамиятсиз" ва ҳатто узоқ вақт давомида имконсиз бўлди.

Давлат Думасига бағишланган ва унинг фаолиятининг турли масалаларини очиб берадиган ишларнинг умумий фонида унда Туркистон ваколатхонаси билан бевосита боғлиқ тадқиқотлар деярли йўқ.

XX аср бошларида Ўзбекистонда пайдо бўлган илғор ҳаракатлар дастурларида аёлларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқлилиги ва уларнинг жамият ижтимоий ҳаётида ўз ўрнини эгаллаши масалалари акс этган. Масалан, Жадид ташкилотининг "Шурои-Ислом" дастурида аёлларга сайловларда қатнашиш ҳуқуқини бериш асосий вазифа эди. М. Беҳбудий, А. Фитрат, Ф. Хужаев, А. Чўлпон, А. Авлоний ва бошқа илғор шахслар каби жадидлар раҳбарлари аёлларнинг жамиятдаги ролини юқори баҳоладилар, уларга ижтимоий эркинлик бериш зарурлиги ҳақида баҳслашдилар. Уларнинг фикрича, жамиятни ўзгартириш учун маънавий ва маданий ҳаётни тубдан ислоҳ қилиш зарур эди. Яъни, аёлларни жамиятнинг тўлақонли аъзоси сифатида қабул қилмасдан, оила масалаларини тўғри ҳал қилмасдан, ёш авлодни тўғри тарбияламасдан туриб, жамиятни ислоҳ қилиш, уни прогрессив тараққиёт йўлига йўналтириш мумкин эмас, пировардида миллат тақдири бевосита унинг аёллари ва давлатига боғлиқлиги ҳақида қайд этилган. Шунинг учун 1920-йилларда амалга оширилган воқеаларни нафақат аёллар, балки илғор қарашларга эга жамият эркаклари ҳам қўллаб-қувватладилар.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ.

Шунингдек тадқиқот мавзуси доирасида кўплаб раҳбарий нутқлар, форумлар, анжуманларлардаги чиқишлар ўрганилган. Масалан, 1920 йил май ойида Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон ишчи аёлларининг биринчи форумида аёлларни сиёсий ҳаётга жалб қилиш масалалари кўриб чиқилган. Туркистоннинг турли вилоятларидан 118 делегат иштирок этган ушбу форумда хотин-қизларни ижтимоий-сиёсий ҳаётга жалб этиш ва республика ишларини бошқариш, уларнинг молиявий аҳволини яхшилаш, улар ўртасида маданий-маърифий ишларни олиб бориш каби кўплаб масалалар кўриб чиқилди.

Туркистон делегати Л.Дворкинанинг коммунистларнинг 1 август 1920 йилда ўтказилган I-халқаро анжуманида сўзлаган нутқида кўра, “.... Туркистонда аёллар иши бўйича 46 та бўлим мавжуд. Аёлларга ёндашишнинг ягона усуллари—бу иқтисодий ва маданий-маърифий: халқ хўжалиги Кенгаши орқали артеллар ва ҳунармандчилик маҳсулотларини ташкил этиш, шунингдек аёлларни умумий касбий қурилишга жалб қилиш, устахоналар учун ташвиқот ва уларни ташкил этишда иштирок этиш, уларни тақсимлашни назорат қилиш. Аёллар мактабларини, аёллар клубларини ташкил қилиш, мусулмонлар ўртасида ташвиқот - бу Шарқ аёлларини коммунизм учун курашга жалб қилиш усулларини жорий қилишдан иборат бўлган. Туркистонда амалга оширилган бундай ишларнинг натижалари ҳайратланарлидир. Қисқа вақт ичида Тошкентдаги

артелда 2000 нафар ишчи ташкил этилди, балки шундан 60 нафар аёл партияга қўшилди, олтитаси Кенгашларга сайланди; олтита мактаб очилди”.

40-60-йилларда тарихий қарашларнинг қатъий бирлашиши натижасида ҳукмрон мафкуравий концепция асосида нашр этилган асарлар, қизиқарли фактик материаллар ҳақида хабар бериш, кўриб чиқилаётган даврда Туркистон ўлкасидаги сиёсий кучларнинг ўзаро боғлиқлигининг ҳақиқий ифодасини ўзгартиради. Туркистон вилоятида I ва II Давлат Думасига сайловларга тайёргарлик кўриш ва ўтказиш бўйича мавжуд маълумотларни умумлаштиришга биринчи уринишлардан бири П. Котляр ва М. Вайсс томонидан қилинган. Муаллифлар император сайлов қонунчилигини, шунингдек, сиёсий партиялар ва ҳаракатлар ўртасидаги сайловолди курашини таҳлил қилади ва танқидий хулосалар беради. А.В.Пясковский мавзуни сезиларли даражада кенгайтиради ва уни статистик маълумотлар билан тўлдиради.

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгач, чор мустамлакачилиги ва совет даврларида Ўзбекистон тарихига қараш ўзгарди. Бунинг долзарб зарурати замон билан боғлиқ бўлиб, Ўзбекистоннинг кўп асрлик тарихи давомида содир бўлган тарихий жараёнларнинг ҳақиқий манзарасини тиклаш мақсади билан боғлиқ бўлган.

90-йилларда рус тарихчиларининг умумэътироф этилган илмий тамойиллар ва миллий истиқлол ғоясига асосланган сифат жиҳатидан янги концептуал тарзда ёзилган тубдан янги асарлари пайдо бўлди. Уларда Ўзбекистон ҳудудида давлатчилик тарихининг моҳияти, ўзига хос хусусиятлари, характерли хусусиятлари ва ривожланишининг умумий тенденцияларини тизимли равишда қайта кўриб чиқиш ва назарий жиҳатдан қайта баҳолаш вазифалари акс эттирилган.

Асосий йўналишларидан бири Ўзбекистон халқларининг миллий озодлик курашини тўлиқ ва холисона ёритиш бўлган миллий тарихнинг янги концепциясига мувофиқ, аввало, Р. М. Абдуллаев, Ҳ. А. Абдурахимова, С. С. Агзамходжаевларнинг тадқиқотларини қайд этишни зарурдир. А.Д.Алимова, Д. Н. Зияева, Ф. В. Исхакова, Н. У. Мусаева, Г. К. Рустамова, Ҳ.Д.Содиқова, Д. Тасқулова, Р. Турсунова, А. М. Худойқулова, З. Чориев, Т.Катюкова ва бошқа тадқиқотчиларнинг асарларида XIX асрнинг иккинчи ярми - XX асрнинг биринчи чорагида чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати, уни бошқариш масалаларига доир тадқиқотлар олиб боришган. Туркистонда чоризмнинг камситувчи миллий ва кўчириш сиёсатининг асосий йўналишлари Ф. В. Исхаков асарида кенг талқин қилинган. XX аср бошларида Туркистонда миллий сиёсий элита, миллий сиёсий ташкилотларнинг шаклланиши ва бу жараёнда жадидларнинг ўрни ҳақида П. М. Абдуллаев, С. С. Агзамходжаев, Д. А. Алимова, Д.Тошқулова, А.М.Худойқулов ва бир қатор жамоавий тадқиқотларда батафсил кўриб чиқилган.

Масалан, Р.Аминова асарида 1926 йил сентябр ойида Марказий Осиё партия қўмиталарининг хотин-қизлар қўмиталари ўртасида иш суръатларини тезлаштиришга ҳақида маълумотлар келтирилган. Ҳаракат "Ҳужум" деб номланди, яъни аёллар масаласини ҳужум услубида ҳал қилиш сиёсати навбатма-навбат бошланди. Ушбу

кампанияни Марказий Осиё мамлакатларида, хусусан, Ўзбекистонда амалга ошириш учун 1926 йил декабр ойида махсус комиссиялар ташкил этилди. "Ҳужум" ҳаракатининг асосий мақсади аёлларни ижтимоий ишлаб чиқаришга кенг жалб қилишдан иборат бўлган. Ундан ташқари, асарда ўзбек аёллари нафақат пахта далаларида машина ҳайдашни, балки чорвачилик фермаларида ҳам самарали меҳнат қилишлари, қишлоқ хўжалиги соҳасида агроном, ветеринар, ҳайвонотчи, ирригация муҳандиси сифатида ер майдонларида меҳнат қилишлари ҳақида кенг маълумотлар келтирган. Ватан манфаати йўлидаги улкан ютуқлари учун 90 минг ўзбек аёли орден ва медаллар, 135 аёл Социалистик меҳнат қаҳрамони унвонига сазовор бўлди.

Ундан ташқари Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси томонидан тайёрланган Ўзбекистон аёллари деб номланган асарда мамлакатимизнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий соҳа ислоҳотларида фаол ва етакчи хотин-қизлар ҳақида маълумотлар келтирилган.

НАТИЖАЛАР.

Аёлларнинг давлат бошқарувида сонини ошиб бориши ва фаолиятини янада фаоллашуви жамият ва давлат бошқарувини янада демократлашувида, ҳаётнинг барча соҳаларида ижтимоий тенглик ва мамлакатнинг барқарор ривожланишини таъминлаб беради.

2022 йилнинг 8-9 сентябрь кунлари Тошкент шаҳрида Парламентлараро иттифоққа аъзо давлатлар парламентлари раҳбарларининг 14-саммити бўлиб ўтди. Форумда БМТ, Парламентлараро иттифоқ, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти Парламент Ассамблеяси, МДҲ Парламентлараро Ассамблеяси каби халқаро ташкилотлар раҳбарлари, шунингдек, 120 дан ортиқ давлат парламентлари вакиллари иштирок этди.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, ИПУ 200 га яқин давлат парламентларини бирлаштиради ва энг йирик мулоқот майдони ҳисобланади. Саммит ишидан кўзланган асосий мақсад - барқарорлик ва фаровонликка қаратилган гендерга мос парламентизмни шакллантиришдир.

Саммитда инқирозли вазиятларда тенглик, адолат ва барқарорликка асосланган гендер муаммоларига жавоб берадиган парламентни шакллантириш бўйича ҳаракатлар режасини ишлаб чиқиш зарурлиги таъкидланди.

Шундан келиб чиқиб, тадбирда сўнгги беш йилда хотин-қизларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда тенг иштирокини таъминлаш, ижтимоий-ҳуқуқий қўллаб-қувватлаш, шунингдек, хотин-қизларни тажовуздан ҳимоя қилишга қаратилган кенг кўламли ислоҳотлар амалга оширилгани алоҳида таъкидланди.

Ҳозирги вақтда мамлакатимизда турли соҳа ва тармоқларда меҳнат қилаётган ишчи ва хизматчиларнинг 45 фоизини хотин-қизлар ташкил қилади. Конституциямизнинг 46-моддасида белгилаб қўйилган «хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлидирлар» деган ғоя ҳаётга изчил татбиқ этилмоқда. “Ўзбекистон тарихида биринчи марта миллий

парламентда аёллар сони Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан белгиланган тавсияларга мос даражага етди. Мамлакатимиз парламенти аёл депутатлар сони бўйича дунёдаги 190 та миллий парламент ўртасида 37-ўринга кўтарилди. Ҳолбуки, – шунга эътибор беришингизни сўрайман – бундан 5 йил аввал биз бу борада 128-ўринда эдик”.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикасининг сиёсий партиялари аъзолигидаги хотин-қизларнинг улуши ҳам ўтган йилларга нисбатан ортганлигини кўрсатмоқда. Жумладан, Ўзбекистон “Миллий тикланиш” демократик партияси аъзоларининг 29 фоизи, Ўзбекистон Халқ демократик партияси аъзоларининг 28 фоизи, Ўзбекистон Экологик партия аъзоларининг 22 фоизи, Ўзбекистон “Адолат” социал-демократик партияси аъзоларининг 21 фоизи ва Ўзбекистон Либерал-демократик партияси аъзоларининг 20 фоизини хотин-қизлар ташкил қилмоқда.

Парламент фаолияти ва аёл депутатларининг сиёсий иштироки ҳақидаги тушунчаларни, юксак тизимлардан келиб чиққан ҳолда аниқлашга ёрдам беради. Бу ерда гендер, социология, тарих, ва сиёсатшунослик каби соҳаларнинг турли методларидан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Методологияда аёлларнинг сиёсий иштирокини ўрганиш, уларнинг парламент фаолиятидаги роли ва таъсирини аниқлаш учун жаҳон тажрибасини ўрганиш, янги изланишлар олиб келиши мумкин. Ҳар бир тадқиқотчи ўзининг методологик ёндашуви орқали парламент фаолиятининг гендер хусусиятларини аниқлаб, аёллар учун яратилган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий имкониятларни тўғри талқин қилиши лозим. Бу, ўз навбатида, аёл депутатларининг сиёсатга қўшган ҳиссасини ёритишга ёрдам беради.

ХУЛОСА.

Ўзбекистон парламенти тарихи ва унинг ривожланиши аёл депутатларининг сиёсий ривожида муҳим аҳамиятга эга. Мустақиллик даврида парламент тизимининг шаклланиши ва унда аёлларнинг иштироки мамлакат ҳаётининг янги босқичига қадам қўйганини кўрсатади. Айниқса, аёллар парламентидаги иштироки бўйича янги ташаббусларнинг бошланиши, жамиятдаги ижтимоий адолатга ва гендер тенглигини таъминлашга қаратилган давлат сиёсатининг самарадорлигини оширган. Тарихий ҳужжатлар ва манбаларга асосланган ҳолда аёл депутатларининг фаолиятининг ташкилий жиҳатлари ва давлатнинг ҳуқуқий фаолиятидаги муҳим ўзгаришлар таҳлил этилган. Шу билан бирга, мустақил Ўзбекистонда парламентнинг фаолияти ва аёллар ҳуқуқларини таъминлаш йўлидаги илк қадамлар ҳам мазкур даврда ўзнинг кўринишига эга бўлди.

Парламентда аёлларнинг иштирокини таҳлил қилиш, аёлларнинг сиёсий жараёнлардаги иштироки мамлакатнинг демократик ривожига ҳисса қўшишга ёрдам беради. Аёл депутатларининг фаолияти парламентдаги қонунчиликни ўтказиш жараёнларига салбий таъсир ўтказмасдан, балки ижтимоий ва гендер тенглигини таъминлашга қаратилган меъёрларни қабул қилишга қаратилган. Аёллар учун сиёсий жараёнларда иштирок этиш имкониятларини кенгайтириш, жамиятнинг барча

қатламлари учун тенг ҳуқуқлар яратишга қаратилган мақсадларга хизмат қилади. Ўзбекистонда аёл депутатларининг парламентидаги иштироки ўзгаришларнинг бошланиш нуқтаси бўлди. Бу эса гендер равишда адолатли қарорларни қабул қилиш, аёлларга ҳам тенг ҳуқуқларни таъминлашга қаратилган қонунларнинг ишлаб чиқилишига туртки берди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ:

1. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд аҳлоқ. – Тошкент, 1992. – Б.32.
2. Котляр П., Вайс М. Как проводились выборы в Туркестане. - Т., 1947; Пясковский А.В. Революция 1905 - 1907 гг. в Туркестане. - Т., 1958; История народов Узбекистана. - Т.2. -Т., 1947 и др.
3. Абдуллаев Р. М. Национальные политические организации в Туркестане 1917-1918 гг. Дис. док. ист. наук - Т., 1998. – С. 56-59.
4. Абдурахимова НА. Колониальная система власти в Туркестане (вторая половина XIX - начало XX вв.).: Автореф. дис.док. ист наук - Т., 1994. – С. 15.
5. Абдурахимова Н., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX - первой четверти XX вв. - Т., 1999. – С. 36-43.
6. Агзамходжаев С.С. "Туркистон мухтирияти": борьба за независимость (1917-1918 гг.) Дис. док. ист. наук - Т., 1996. – С. 66-72.
7. Алимова Д. А. Джадидизм в Средней Азии. Пути обнавления, реформы, борьба за независимость. - Т ., 2000. – С. 43-56.
8. Зияева Д.Х. Национально освободительное движение в Узбекистане в историографии XX века (проблемы изучения истории восстания 1916 г. и движения "истиклолчилик" 1918-1924 гг.).: Автореф. дис.док. ист наук - Т., 1999. –С. 7-8.
9. Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (18671918 гг.). - Т., 1997. – С. 88-91.
10. Садыков Х.Д. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за национальную независимость в начале XX века. Автореф. Дис. док. ист. наук - Т., 1994. – С. 8-9.
11. Ташкулов Д. Основные направления политико правовой мысли народов Узбекистана во второй половине XIX- первой четверти XX вв. Дис. док. юр. наук - Т., 1995. – С. 62-66.
12. Худайкулов А.М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX- начало XX в.) Дис. кан. ист. наук - Т., 1995. – С. 68-72.
13. Котюкова Т.В. Проблемы Туркестана в центральных законодательных органах власти Российской Империи, 1905-1917 гг. Автореф.на соис.уч.степ.канд.ист.наук. - Москва, 2001. – С. 6-8.
14. ЎзР МДА, оп.1, иш 22. л.14.

15. Женщина и политика. // Народная газета. – Печатный орган Республии Таджикистан, от 12 марта 2020 года.

16. Егамбердиева А. М. жамиятдаги аёллар масаласининг тарихий талқини / тўғридан-тўғри // ёш олим. — 2017. — № 10 (144). 361-363 бетлар.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

XORAZM TARIXINING MUHIM JIHATLARINI O‘RGANISHDA XOTIRALARNING O‘RNI

Alisher Matyakubov –
Urganch Ranch Texnologiya Universiteti katta o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA Mazkur maqolada Xorazm tarixining o‘rganilishida xotiralarning ahamiyati va ularning tarixiy manbalar qatoridagi o‘rni tahlil qilinadi. Unda XX asrga oid Xorazm tarixi saxifalarini o‘rganishda muhim bo‘lgan xotiralar, jumladan, Polvonniyoz Hoji Yusupov, Madiyor Xudayberganov, Marks Jumaniyozov, Aminboy Vapoev kabilarning asarlari tahlil qilinadi. Ushbu xotiralarda Xorazm Xalq Respublikasi, sovet hokimiyati o‘rnatilishi, jamoalashtirish, paxta yakkahokimligi, qishloq xo‘jaligi, ekologik muammolar va aholi turmush tarzi haqida qimmatli ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Xorazm tarixi, sovet davri, manbashunoslik, memuar, iqtisodiyot, qishloq xo‘jaligi, ekologiya, aholi.

THE ROLE OF MEMORIES IN STUDYING THE IMPORTANT ASPECTS OF THE HISTORY OF KHOREZM

ABSTRACT The article analyzes the importance of memoirs in studying the history of Khorezm and their place among historical sources. It analyzes memoirs that are important for studying the pages of the history of Khorezm in the 20th century, including the works of Polvanniyaz Khodja Yusupov, Madiyor Khudaiberganov, Marx Dzhumaniyazov, Aminbay Vapayev. These memoirs contain valuable information about the Khorezm People's Republic, the formation of Soviet power, collectivization, cotton monopoly, agriculture, environmental issues, and the lifestyle of the population.

Keywords: History of Khorezm, Soviet era, source studies, memoir, economy, agriculture, ecology, population**.**

РОЛЬ ВОСПОМИНАНИЙ В ИЗУЧЕНИИ ВАЖНЫХ АСПЕКТОВ ИСТОРИИ ХОРЕЗМА

АННОТАЦИЯ В статье анализируется значение мемуаров в изучении истории Хорезма и их место среди исторических источников. В ней анализируются мемуары, имеющие важное значение для изучения страниц истории Хорезма XX века, в том числе труды Полваннияза Ходжи Юсупова, Мадиёра Худайберганова, Маркса Джуманиязова,

Аминбая Вапаева. Эти воспоминания содержат ценную информацию о Хорезмской Народной Республике, становлении Советской власти, коллективизации, хлопковой монополии, сельском хозяйстве, экологических проблемах, образе жизни населения.

Ключевые слова: История Хорезма, советское время, источниковедение, мемуары, экономика, сельское хозяйство, экология, население.

KIRISH VA DOLZARBLIGI.

Xorazm tarixi boy va murakkab jarayonlarga boy bo‘lib, uning o‘rganilishi turli manbalarga asoslanadi. Ushbu manbalar orasida yozma yodgorliklar, arxeologik topilmalar va ilmiy tadqiqotlar bilan bir qatorda, xotiralar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixiy voqealarni bevosita guvohlarining xotiralari orqali o‘rganish, rasmiy manbalarda aks etmagan tafsilotlarni aniqlash va tarixiy haqiqatni yanada boyitishda muhim o‘rin tutadi. Shu sababli, Xorazm tarixini o‘rganishda xotiralarning o‘rni beqiyos bo‘lib, ular xalqning ijtimoiy, madaniy va siyosiy hayotini to‘liqroq tasavvur qilish imkonini beradi.

Darhaqiqat, XX asrda Xorazmning ijtimoiy-siyosiy tarixining muhim qirralarini o‘rganishda o‘sha davrda yaratilgan adabiyotlar, xotiralarda aks etgan materiallar muhim manbalardan biri hisoblanadi. Chunki, ular o‘z davrining voqeligini bevosita yoritgan va ushbu jarayonlarda ishtirok etgan, yoki ko‘rgan va eshitgan mualliflar tomonidan bayon qilingan. Ushbu guruhga kiruvchi manbalarda mualliflar o‘zining atrofida yuz berayotgan jarayonlarga kundalik shaklda yozib boradi. Bunda albatta, mualliflarning ijtimoiy mansubligi, qadriyatlari va maslagi muhim rol o‘ynaydi.

METODLAR VA O’RGANILISH DARAJASI.

Mavzuning ayrim jihatlari yuzasidan bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, N.Sh.Raximov tadqiqotida Xorazm Xalq Sho‘rolar Jumhuriyati tarixiga doir yaratilgan ilmiy adabiyotlarni tarixshunoslik nuqtai-nazaridan tahlil qilingan bo‘lib, O‘zbekistonning yaqin davr davlatchiligi tarixini o‘rganishda ilmiy-nazariy, qiyosiy tahlil va umumlashtirish uslublarini takomillashtirishga xizmat qiladi [1].

Tarixchi olimlar jamoasi tomonidan hammualliflikda yaratilgan “O‘zbekiston tarixi (Xorazm tarixi). XI-jild” kitobi Xorazm tarixining neolit davridan hozirgi qungacha bo‘lgan davrini o‘z ichiga oladi. Kitob arxeologik materiallar, yozma manbalar hamda ko‘plab ilmiy adabiyotlar tahlili asosida yozilgan. Asarda Xorazmning madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tarixi uzviy xronologik izchillikda yoritilgan [2].

D.Yaqubovaning tadqiqotlarida Surxon vohasi misolida sovet hokimiyati davrida O‘zbekistonning paxta xomashyo bazasiga aylantirishi va uning natijalari, vohada paxtachilikning rivojlanishi uchun sug‘orish tizimi sohasida dastlabki harakatlari, sovet hukumatining paxta masalasidagi zo‘ravonlik siyosati, «o‘zbeklar ishi» bilan bog‘liq voqealar, mehnatga haq to‘lash jarayoni, ushbu davrda xalqimizning turmush tarzida yuz bergan o‘zgarishlar, muammolar va kamchiliklar hamda uning natijalari yoritib berilgan [3]. Ularda O‘zbekistonda sovet hokimiyatini paxta yakkahokimligini amalga oshirgan bir tomonlama

sièsati, qishloq-xo‘jaligida boshqa ekin turlarini kamaytirishning sabablari va natijalari, paxtachilikni rivojlantirishda agrartexnikani yangi turlarni sinovdan o‘tkazish natijalari o‘z ilmiy aksini topgan [4].

Mazkur maqolani tayyorlashda qiyosiy tahlil usuliga asoslanib, tarixiy manbalar, ilmiy adabiyotlar, zamonaviy tadqiqot natijalaridan foydalanildi.

TADQIQOT NATIJALARI.

Xorazm Xalq respublikasi tarixiga bag‘ishlangan davr adabiyotlarida muvaqqat hukumat, undan keyin tuzilgan “Yosh xivaliklar”dan tashkil topgan Xalq Nozirlar Sho‘rosi, Xorazm vohasining ma’muriy birliklari, mahalliy hokimiyat va bolsheviklar orasidagi munosabatlar, kadrlar masalasi hamda boshqaruv bilan bog‘liq masalalarga ko‘proq e’tibor berilgan. Shunday manbalardan biri Polvonniyoz Hoji Yusupovning o‘z qo‘li bilan arab imlosida yozgan “Xotiralar”i bo‘lib, unda asosan 1910-1924-yillar mobaynida Xorazmda, Turkistonda ro‘y bergan tarixiy voqealar bayon qilingan. “Xotiralar”ning o‘sha davr tarixi haqida chop etilgan boshqa kitoblardan farqi shundaki, muallif kommunistik g‘oya va aqidalardan xoli holda, o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan, bilgan, eshitgan, bevosita ishtirok etgan tarixiy voqea va hodisalarga haqqoniy baho berib, ro‘y-rost hikoya qilgan. Chunonchi, muallif har bir voqelikni salbiy va ijobiy tomonlari bilan ko‘rsatib bera olgan [5].

Sovet hokimiyati o‘rnatilgach, butun ittifoqda bo‘lgani kabi, O‘zbekistonda, xususan Xorazmda ham markazdan qabul qilingan qarorlar asosida 1925-1940-yillar davomida ijtimoiy-siyosiy jarayonda ma’muriy-buyruqbozlik tizimi to‘la qaror topdi. Bunga xalal beruvchi barcha siyosiy kuchlar jismonan yo‘q qilindi. Sovet va partiya organlari joylarda mustahkamlana bordi. Barcha amalga oshirilgan iqtisodiy va madaniy islohotlar ham aynan shu maqsadlarga xizmat qildi.

Ruzimboy Jumanazarovning “Tuyamo‘yin va tuyamo‘yinliklar” nomli kitobi Tuyamo‘yin gidrouzeli qurilishining 30 yilligiga bag‘ishlangan bo‘lib, bu asarda Amudaryo daryosini boshqarish va suv omborining qurilishi haqida so‘z boradi. Kitobda mazkur loyihani amalga oshirishda qatnashgan muhandislar va rahbarlarning mehnati bayon qilinadi. Kitobda muallif sovet davridagi jamoatlashtirish jarayonlari 1932-1933-yillarda yuz bergan ommaviy ocharchilik sabab ancha fojiali kechganini yozadi. Unga sobiq Ittifoq rahbarlarining g‘allani chetga eksport qilish, quloq xo‘jaliklarni yoppasiga tugatishga karatilgan asossiz siyosati sabab bo‘lgan. Bu yillari Xorazm, shu jumladan Pitnak vohasiga ham qozoq millatiga mansub ko‘plab kishilar ko‘chib kelishadi va Amudaryo bo‘ylari, Tuyamo‘yin atroflarida muqim yashab qolishadi. “O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan o‘qituvchi” Solmirza Oltinboevning hikoya qilishicha, Xorazm vohasi aholisi ko‘chib kelganlarni iliq kutib oladi. Ularning ko‘pchiligi 1926-yili Toshsoqaning Qoratosh deb atalgan joyida vujudga kelgan kemalar to‘xtash joyi - pristanga joylashadilar. 1930-yillari bu pristan Amudaryoning hozirda Shorlovuq, deb ataladigan joyiga ko‘chiriladi. Bekat hududi ma’muriy jihatdan Said qishloq kengashiga qaraydi. Shorlovuk aholi punkti 1968-yildan alohida qishloq maqomiga ega bo‘ladi [6].

Ikkinchi jahon urushidan so‘ng, Xorazm viloyatining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida murakkab jarayonlar yuz berdi. Urushdan keyingi yillar Xorazm viloyatida xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlari, jumladan, transport, sanoat va energetikaning tez sur’atlarda o‘sishi bilan namoyon bo‘ladi. Bunga turtki bo‘lgan omillar ichida dastavval, 1953 yilda Chorjo‘y-Urganch-Ko‘ng‘irot temir yo‘lining qurib ishga tushirilishi bo‘ldi. Temir yo‘l Xorazm viloyatini mamlakatning asosiy iqtisodiy va madaniy markazlari bilan bog‘ladi.

Bu davrda Sovet hokimiyati o‘zining mintaqada amalga oshirgan paxta yakkahokimligi siyosatidan asosiy maqsad Markazni paxta xom-ashyosiga bo‘lgan talablarini qondirishdan iborat bo‘ldi. Bu borada Xorazm viloyati qishloq va suv xo‘jaligining ahvoli va uni rivojlantirish yo‘lidagi jarayonlarni o‘rganish Xorazm tarixining murakkab davrlaridan birini tahlil qilish imkonini beradi.

Ma’lumki, 1970-yillardan boshlab, Amudaryoda suv miqdori kamayib qoldi, zax suvlarni daryoga oqizilishi bilan daryo suvining kimyoviy tarkibi ham keskin o‘zgardi. Bu davrga kelib Quyi Amudaryo hududida suv taqchilligi sodir bo‘la boshladi. Sovet davrida Xorazm viloyati rahbarlaridan biri bo‘lgan M.Xudayberganov Amudaryo qirg‘og‘idagi viloyatlarda minglab gektar yangi yerlarda dehqonchilik ishlarining avj oldirilishi natijasida daryo suvi ehtiyojga javob bermay qolganligini yozadi [7, 101]. Qolaversa, hududdagi ekologik vaziyat qator ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklarni tug‘dirgandi. O‘sha davrda M.Xudayberganov aynan Xorazm viloyati partiya qo‘mitasi birinchi kotibi bo‘lib ishlagan bo‘lib, o‘z xotiralarida bu davrdagi murakkab vaziyatni shunday eslaydi: “...Orol quriyotgani bois dengiz tubidan ko‘tarilgan sho‘rning barcha dalalarga, obi-hayot manbalariga yog‘ila boshlagani sabab, 80-yillar arafasida tabiiy havzalardagi suvning tarkibini o‘zgartirib yubordi. Suvlar yaroqsiz holatga keldi. ...yaroqsiz suv iste’mol qilinishi oqibatida viloyatda turli xastaliklar ko‘paya boshlagan, sariq kasalligi odamlarni qo‘rqitib qo‘ygandi” [7, 149].

Xorazm viloyatining rahbarlaridan yana biri Marks Jumaniyazovning “Esimda qolgan onlar” kitobida muallifning hayot yo‘li va o‘zi faoliyat ko‘rsatgan muhandislik va qishloq xo‘jaligi sohalari haqidagi xotiralari aks etgan. Kitobda viloyatning qishloq xo‘jaligi taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan raislar qatorida G‘ofur Sobirov, Hayitboy Jumaniyozov, Abdulla Xudoyberganov, Otajon Abdullayev, Qalandar Bekjonov, Ollabergan Matkarimov, Ismoil Bekchonov, Jumaniyoz Bobojonov, Durxonim Rahimova, Bozor Xudoyberganov, Qalandar Qurbonov, Karimboy Sa’dullayev, Sobir Qilichov, Dehqonboy Hasanov, Boltaboy Hasanov, Sobir Ollaberganov, Masharif Rahimov, Ismoil Ibrohimov, Ismoil Boltayev, Ota Jumaniyozov, Karim Rahimov, Otajon Xidirov, Olimboy Ro‘zmetov, Shomurod Jumaniyozov, Rahimboy Quryozov, To‘ra Jumaniyozov, Pak I Chun, Nam Xyun Dyun, Salay Karimov, Yusufboy Karimov, Najmiddin Shukurullayev, Pirnazar Yusupov, Tojiboy Oqmonov, Sobir Yoqubov, Sobir Otajonov, Matnazar Abdullayev, Rahimboy Abdurahimov, Zarif Xudoyberganov, Bibijon Ollaberganova, Safarboy Rahimov nomlarini qayd etib o‘tadi [8]. Ular Xorazmning og‘ir sharoitida viloyatning rivojlanishiga, 1960-yillar o‘rtalarida “mash’al Xorazm” deb nom olishiga zamin yaratganlar sifatida tilga olinadi.

Muallif 1980-yillardagi voqealarni eslar ekan, quyidagilarni bayon qiladi: “Xiva tumanidan Urganch, Shovot tumaniga chiqadigan aylanma yo‘lning ikki tarafi obodonlashtirildi. Bu yo‘l shahar va tuman, Urganch-Xiva yo‘lini birlashtirgan aylanma yo‘l Urganch shahrining janubiy chegarasi qilib belgilandi va muammolar hal qilindi.

Viloyat paxta tayyorlash sanoati korxonasi Yuqori Bog‘ qishlog‘ida qurilayotgan sanatoriyasiga Qirg‘izyop kanali yoqasidan o‘tadigan 8-10 kilometr yo‘lni o‘z hisobiga bitkazib berdi. Bu sanatoriya yurak kasalliklari shifoxonasiga aylantirildi. Amudaryo bo‘ylarida gazchilarning 400 gektar yordamchi xo‘jaligi, 167-qurilish trestining dam olish maskani, viloyat yo‘llar boshqarmasinng yordamchi xo‘jaligi bor edi. Ana shu tashkilotlar xo‘jaliklariga boradigan yo‘llarni asfaltladilar. Bu yo‘llar xo‘jaliklarimiz yerlaridan o‘tganligi uchun dehqonlarimizga qulaylik yaratildi. Bu ishlarni bajarishda suv xo‘jaligi tashkilotlarining rahbari Islom Eshchonovichning xizmati katta bo‘ldi. Shunday qilib, 1987-yilning ikkinchi yarmiga kelib daryo bo‘yidagi yerlarimizga boradigan yo‘llar obod bo‘ldi” [8, 223-224].

Aminboy Vapoevning “Xotiramda jonlangan o‘tmish” asarida muallifning butun hayoti Gurlan tumanida o‘tgani va u yerdagi rahbarlik vazifalaridagi tajribalari haqida hikoya qilinadi. Kitobda Ikkinchi jahon urushi, urushdan keyingi tiklanish davri va mustaqillik yillariga oid voqealar bayon etilgan. Xotiralar oddiy va samimiy tilda yozilgan bo‘lib, bugungi avlodga o‘sha davr qiyinchiliklari va ularni qanday yengib o‘tilganini tushunishga yordam beradi.

Kitobda keltirilgan ushbu ma’lumotlar e’tiborga molik: “Xudargan Rahimov, xivalik Devonov degan tuman rahbarlaridan so‘ng, 1953-yilda viloyat ichki ishlar boshqarmasi boshlig‘i bo‘lib ishlagan Abdulla Jumaniyozov Gurlan tuman firqa qo‘mitasiga birinchi kotib bo‘lib ishga keldi. Bizlarning Ordjonekidze nomidagi jamoa xo‘jaligiga o‘sha vaqtda Abdurahim Rahimov raislik qilardi. U kishini «Xorazm haqiqati» gazetasida tanqid qilishgani bois, raisimiz vazifasidan bo‘shatildi. Kasbi hisobchi bo‘lgan Madamin Avezov rais qilib tayinlandi. Uni hamqishloqlarimiz Avaz kuchanchining o‘g‘li deya atashardi. Madamin Avazov rais bo‘lganidan so‘ng, qishloqda keskin o‘zgarishlar bo‘la boshladi. U yog‘och ustalarini boshqa qishloqlardan chaqirtirib, ot arava yasatishni yo‘lga qo‘ydi. Qoramon, terak daraxtlaridan 9 ta brigadaga bittadan ot arava yasattirib berdi. Chunki o‘sha vaqtda dehqonchilikda arava eng zarur transport vazifasini bajarardi. Ustalar bizning uyda arava yasashgani bois otamning brigadasiga ikkita arava berishdi.

Shu bilan birga, Turkmanistonning Ko‘hna Urganch shahridan kolxoz uchun 30 ta ot sotib olib kelindi. Yangi yer uchun omochlar yasaldi. Bu esa kolxozchilarning mehnat unumdorligini oshirdi. Shu sabablarga ko‘ra, Madamin Avazov raislik paytida jamoa xo‘jaligi tumandagi ilg‘or xo‘jalikka aylandi [9, 57-58].

XULOSALAR.

Xorazm tarixining murakkab va rang-barang jihatlarini o‘rganishda xotiralar muhim manba hisoblanadi. Ularda mualliflarning shaxsiy kuzatuvlari, bevosita guvoh bo‘lgan voqealar aks etadi. Ayniqsa, Xorazm Xalq Respublikasi davri, sovet hokimiyatining o‘rnatilishi va keyingi siyosiy jarayonlarni tushunishda xotiralar beqiyos ahamiyatga ega. Polvonniyoz Hoji

Yusupov, Madiyor Xudayberganov, Marks Jumaniyozov, Aminboy Vapoevlarning xotiralari ushbu davrning siyosiy va ijtimoiy hayotini yanada aniq tasavvur qilish imkonini beradi. Ushbu asarlarda Xorazmning ijtimoiy-siyosiy jarayonlari, iqtisodiy islohotlariga oid muhim tafsilotlar berilgan. Xotiralar shuningdek, oddiy xalq hayoti, ularning kundalik tashvishlari va muammolarini yoritishda ham katta rol o‘ynaydi.

IQTIBOSLAR

[1] Рахимов Н.Ш. Хоразм Халқ Шўролар Жумҳурияти тарихини ўрганиш муаммолари ва ёндашувлар (1920-2020 йиллар). Монография/ Т.: “Lesson Press” нашриёти, 2022.

[2] Ўзбекистон тарихи (Хоразм тарихи). 11-жилд. / Муҳаррир: А.С.Сагдуллаев. Тошкент, 2023.

[3] Якубова Д. Ўзбекистонда пахта яккаҳокимлигининг ўрнатилиши ва унинг натижалари. – Т.: “Tafakkur avlodi”, 2020.

[4] Якубова Д. Совет ҳокимияти даврида пахтачилик соҳасида моддий маблағ сарфлаш имкониятлар ва унинг натижалари // Academic research in educational sciences, Volume 2, Issue 6, 2021. – Б. 1377-1383

[5] Полвонниёз Ҳожи Юсупов. Ёш хиваликлар тарихи. – Урганч: Хоразм, 2000.

[6] Жуманазаров Р., Собиров А. Туямўйин ва туямўйинликлар. Урганч: “Хоразм”, 2003.

[7 Худайберганов М. Синовларда кечган умр. – Т.: А.Қодирий, 1997.

[8] Жуманиёзов М. Эсимда қолган онлар, Тошкент, “Musiqa” 2008.

[9] Вапоев А. Хотирамда жонланган ўтмиш. Тошкент: “Истиқлол”, 2013.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

ESTONIYA POLITSIYA TIZIMI VA XODIMLARNING HUQUQLARI

Mirzayev Jahongir Umirzoqovich,
O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi huzuridagi
Jазони ижро этиш департаменти boshqarma boshlig‘i,
yuridik fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: jahongirmirzayev970@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Estoniya davlatining politsiya tizim, politsiyachining huquqlari va bajaradigan vazifalari, politsiya to‘g‘risida Estoniya qonunchiligida qanday normalar aks ettirilganligi, ushbu tuzilma xodimlariga berilgan huquqlarning ijobiy va salbiy jihatlari, O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida ichki ishlar organlariga berilgan huquqlar bilan solishtirish haqidagi mulohazalar o‘z ifodasini topgan. Shuningdek, Estoniya politsiyasiga berilgan huquqlar doirasidan kelib chiqib, o‘zining ilmiy-amaliy taklif va mulohazalarini ilgari surgan.

Kalit so‘zlar: Estoniya politsiyasi, politsiya tizimi, politsiya huquqlari, jinoyat, ichki ishlar organlari to‘g‘risidagi qonun, politsiya bajaradigan vazifalar, ijobiy tajriba, politsiya to‘g‘risidagi qonun normalari, solishtirish, ijobiy va salbiy jihatlari, amaliyotga joriy qilish, huquqni muhofaza qiluvchi organlar.

Аннотация: В статье рассмотрена полицейская система Эстонского государства, права и обязанности сотрудника полиции, какие нормы отражены в эстонском законе о полиции, положительные и отрицательные стороны прав, предоставленных сотрудникам этой структуры, а также сравнение с правами, предоставленными органам внутренних дел в законодательстве Республики Узбекистан. нашел свое выражение. Он также высказал свои научно-практические предложения и комментарии, основанные на правах, предоставленных полиции Эстонии.

Ключевые слова: полиция Эстонии, полицейская система, права полиции, преступность, закон внутренних дел, обязанности полиции, положительный опыт, нормы полицейского права, сравнение, плюсы и минусы, реализация, правоохранительные органы.

Annotation: In the article, the police system of the state of Estonia, the rights and dutiyes of the police officer, what norms are reflected in the Estonian law about the police, the positive and negative aspects of the rights given to the emploeyes of this structure, and the comparison

with the rights given to the internal affairs bodiyes in the legislation of the Republic of Uzbekistan. has found its expression. He also put forward his sciyentific and practical suggestions and comments based on the rights granted to the Estonian police.

Keywords: Estonian police, police system, police rights, crime, internal affairs law, police dutiyes, positive experiyence, police law norms, comparison, pros and cons, implementation, law enforcement executive bodiyes.

Bugungi kunda inson huquq va erkinliklarini ta’minlashda politsiya tizimi barcha davlatlarda asosiy o‘rinda turadi. Shu bilan birgalikda, ko‘pgina davlatlarda politsiya davlatning kuch ishlatar tizimi va huquqni muhofaza qiluvchi organi ham hisoblanadi. Respublikamizda politsiya vazifasida ichki ishlar organlari faoliyat ko‘rsatadi. Juda ko‘pchilik davlatlarda aynan shunday vazifalarni bajaruvchi davlat organi bajaruvchi organ politsiya deb ataladi. Chet el davlatlari ijobiy tajribasini o‘rganish maqsadida Estoniya davlatining politsiya tizim va politsiya xodimlarining huquqlari o‘rganildi. Quyida bu haqida batafsil to‘xtalib o‘tamiz.

Eslatib o‘tish joizki, Estoni Yevropa davlatlarida bo‘lgani kabi politsiya tizimiga o‘tgan. Jumladan, Estoniya politsiyasi 1991-yil 1-martda Ichki ishlar vazirligining yurisdiksiyasi ostida rasman qayta tashkil etildi. Qayta tiklangan muassasa to‘rtta asosiy xizmatdan iborat edi: dala politsiyasi, yo‘l politsiyasi, kriminal politsiya va tergov politsiyasi. 1993 yilda ichki ishlar organlarida jiddiy islohot amalga oshirildi. Estoniya Ichki xavfsizlik xizmati Ichki xavfsizlik xizmati politsiya boshqarmasi negizida alohida bo‘linmaga aylantirildi. Markaziy politsiya agentligi Estoniya deb o‘zgartirildi: Riigi Politseiamet, 2005-yilda Yevropolning to‘liq a’zosi bo‘ldi. Estoniya politsiyasi, shuningdek, Yevropa sport politsiyasi ittifoqi (1994 yilda qo‘shilgan), Xalqaro politsiya uyushmasi (1995), Xalqaro politsiya boshliqlari assotsiatsiyasi (1997), Yevropa tarmog‘i kabi tashkilotlarga qo‘shildi. Ayol politsiya xodimlari (2001) va Shimoliy-Boltiq bo‘yi ayollar politsiya xodimlari tarmog‘i (2001). 2010-yil 1-yanvarda Estoniya politsiyasi Estoniya chegara xizmati bilan birlashib, Politsiya va Chegara qo‘riqlash kengashini tuzdi[60].

Politsiyaning vazifalariga jamoat tartibini himoya qilish, fuqarolar va turli tashkilotlarning asosiy huquqlarini himoya qilish, jinoyatchilikka qarshi kurashish, jinoyat ishlari bo‘yicha dastlabki tergov ishlarini olib borish, politsiya vakolatlari doirasida jazo tayinlash va ijro etish kiradi. .

Estoniya politsiyasi quyidagilarga majbur:

ichki ishlar organlari vakolatlari doirasida fuqarolarga yordam ko‘rsatish;

fuqarolarning hayoti, sog‘lig‘i, sha’ni va qadr-qimmatini, mulkini qonunga xilof tajovuzlardan va boshqa har qanday tahdiddan himoya qilish;

jamoat joylarida tartibni saqlash;

[60] https://ru.wikibrief.org/wiki/Estonian_Police *(data processing / murojaat vaqti: 08.10.2022-y/y.)*

aniqlangan huquqbuzarliklar, jinoyatlar yoki boshqa hodisalar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni to‘plash va qayta ishlash, huquqbuzarliklarning oldini olish yoki aniqlash bo‘yicha zudlik bilan choralar ko‘rish;

jinoiy huquqbuzarliklarni tergov qilish bo‘yicha zarur tartib-qoidalarni qo‘zg‘atish, sudgacha bo‘lgan tergov harakatlarini amalga oshirish va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa funksiyalarni bajarish; o‘zaro baholash va texnik tadqiqotlar o‘tkazish;

ichki ishlar organlari vakolatlari doirasida sud qarorlari va farmoyishlarini ijro etish, qamoqqa olish, qisqa muddatli ozodlikdan mahrum qilish va deportatsiya qilishni qo‘llash, ushlab turilganlar va qamoqda saqlanayotgan shaxslarni himoya qilish va kuzatib borish;

ichki ishlar bo‘limiga olib kelingan shaxslarning huquq va manfaatlarini kafolatlaydi, shuningdek ularni chaqirish yoki qamoqqa olish asoslari to‘g‘risida xabardor qiladi;

profilaktika tadbirlarini o‘tkazish, jinoyatlar va huquqbuzarliklar sodir etilishining oldini olish;

ma’muriy yurisdiksiyani amalga oshirish;

bedarak yo‘qolgan shaxslarni, shuningdek Estoniya hududida noqonuniy bo‘lgan fuqarolarni qidirish;

xorijiy davlatlarning vakolatxonalari, boshqa obektlar qo‘riqlanishini ta’minlaydi;

yo‘l harakati qoidalariga rioya etilishini hamda transport vositalarining holatini nazorat qiladi;

nazorat qilinadigan turli obektlar faoliyatining belgilangan qoidalarga muvofiqligini nazorat qilish;

pasport rejimi qoidalariga va fuqarolarning doimiy propiskasi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘zgartirish qoidalariga rioya etilishini nazorat qilish;

Estoniya hududida bo‘lgan yoki ishlayotgan chet el fuqarolari, shuningdek fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar tomonidan migratsiya qoidalariga rioya etilishini nazorat qilish;

politsiyaga qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa funksiyalarni bajaradi.

Estoniyada politsiya faoliyatini tartibga soluvchi asosiy hujjatlar 1900-yildagi Politsiya qonuni va 1998-yilgi Politsiya xizmati to‘g‘risidagi qonundir.

Estoniya politsiyasi ikki bo‘limga bo‘lingan: Markaziy jinoiy politsiya va markaziy huquqni muhofaza qiluvchi politsiya.

Birinchi bo‘lim — Markaziy jinoiy politsiya.

Markaziy jinoiy politsiya (CCP) Estoniya markaziy organi funksiyalarini uyushgan jinoyatchilikning turli shakllari, korrupsiya, og‘ir iqtisodiy jinoyatlar, pul yuvish, giyohvand moddalar bilan bog‘liq jinoyatlar, axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlarga qarshi kurashda bajaradi.

Jinoyatlardan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorchilik tashkilotlarini moliyalashtirishga qarshi kurashish to‘g‘risidagi qonunga muvofiq, Jinoyat kodeksining Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish boshqarmasi jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorchilik tashkilotlarini moliyalashtirishning oldini oladi.

JUK sud-tibbiyot xizmati sud-tibbiyot ekspertizalari va texnik tadqiqotlar o‘tkazadi, shuningdek, tergov harakatlari va tezkor tadbirlarni amalga oshirishda ishtirok etadi.

Bundan tashqari, CCP orqali Interpol va Yevropol, Shengen axborot tizimi va xorijiy huquqni muhofaza qilish idoralari bilan o‘zaro hamkorlik amalga oshiriladi.

Ikkinchi bo‘lim — markaziy huquqni muhofaza qilish politsiyasi.

Markaziy huquqni muhofaza qilish politsiyasi (CPP) huquqni muhofaza qilish faoliyati va davlat nazoratini boshqaradi. CPPning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

huquqni muhofaza qilish sohasidagi faoliyatni tahlil qilish va umumlashtirish;

huquqbuzarliklar profilaktikasi tadbirlarida ishtirok etish;

huquqni muhofaza qilish sohasida xalqaro hamkorlikni rivojlantirish;

jamoat tartibini saqlash va transport nazoratini amalga oshirishda ishtirok etish;

noto‘g‘ri tartib-qoidalarni boshqarish;

Respublika Prezidenti, Parlament Raisi, Bosh vazir, davlatning rasmiy mehmonlari va boshqa shaxslarni himoya qilish;

alohida obektlarni himoya qilishni ta’minlash.

CPP uchta departamentga ega:

a) Huquqni muhofaza qilish departamenti. Mazkur boshqarmaning asosiy vazifasi ichki ishlar organlarining ichki ishlar organlari bilan hamkorlikda huquqni muhofaza qilish, sud organlarining vakolatlarga ega bo‘lgan faoliyati va jamoat tartibini saqlashdagi ishtiroki sohasidagi faoliyatini tahlil qilishdan iborat. Bo‘lim, shuningdek, tartibsizliklar va jamoat zo‘ravonliklari bilan shug‘ullanadi, huquqbuzarliklar, jinoyatlarning oldini olish va yo‘l harakati nazoratini boshqaradi, himoyalangan shaxslarning marshrutini ta’minlaydi va politsiya itlarini ko‘paytiradi.

b) Shaxsiy himoya departamenti Respublika Prezidenti, Estoniya parlamenti rahbari, Bosh vazir va boshqa davlat amaldorlarining shaxsiy himoyasini ta’minlaydi, shuningdek davlat obektlarining xavfsizligini ta’minlaydi.

c) Xizmat ko‘rsatish departamenti quyidagilarni amalga oshiradi: ishga qabul qilish; intizomiy tekshiruvlar; politsiya transport vositalari haydovchilarini tayyorlashni tashkil etish; Buxgalteriya hisobi;

aloqa va boshqalar.

Hududiy jihatdan Estoniya politsiyasi quyidagicha bo‘lingan.

Ichki ishlar vazirligining ichki ishlar boshqarmasi jamoat tartibini va davlatning ichki xavfsizligini muhofaza qilishni ta’minlaydi, jinoyatlar sodir etilishining oldini oladi, jinoiy huquqbuzarliklar va ma’muriy huquqbuzarliklarni tergov qiladi, jinoyat ishlari bo‘yicha sudgacha tergov harakatlarini amalga oshiradi va zarur ma’muriy huquqbuzarliklar aniqlangandagi tartib-qoidalarni amalga oshiradi, shuningdek politsiya to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga va boshqa normativ hujjatlarga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Politsiya departamenti shuningdek, politsiya tuzilmalari va politsiya ta’lim muassasalari faoliyatini boshqaradi, muvofiqlashtiradi va nazorat qiladi.

Politsiya prefekturasi mintaqadagi politsiya boshqarmasining bo‘linmasi hisoblanadi.

Politsiya prefekturasi jamoat tartibini va davlatning ichki xavfsizligini himoya qilishni kafolatlaydi, jinoyatlarning oldini oladi, jinoiy huquqbuzarliklarni tergov qiladi, jinoyat ishlari bo‘yicha sudgacha tergov harakatlarini va ma’muriy huquqbuzarliklar bo‘yicha zarur tartiblarni amalga oshiradi, shuningdek, boshqa vakolatlarni amalga oshiradi; politsiya bo‘limining vakolatiga kiruvchi shaxslar bundan mustasno.

Politsiya prefekturasining joylashgan joyi va hududiy yurisdiksiyasi respublika hukumatining qarori bilan tartibga solinadi. Estoniyada to‘rtta mintaqaviy politsiya prefekturasi mavjud.

Har bir prefektura o‘z hududida joylashgan politsiya uchastkalariga ega: Pyoya — oltita stansiya; Ida — bitta; Lyone — ikkita; Leuna — oltita.

Estoniya politsiyasi xodimi politsiyaga qo‘shilgan Estoniya fuqarosi. Politsiya xodimi davlat mansabdor shaxsidir.

Estoniyada politsiya xodimlarining uchta asosiy toifasi mavjud.

yuqori martabali politsiya xodimlari (Milliy politsiya komissari va xavfsizlik politsiyasi komissari);

milliy politsiya komissari yordamchisi va xavfsizlik politsiyasi komissari yordamchisi;

politsiya boshlig‘i va politsiya prefekti;

politsiya boshlig‘i yordamchisi, politsiya prefekti yordamchisi va politsiya maslahatchisi; bosh inspektor; boshliq);

katta politsiya xodimlari (politsiya bosh inspektori, bosh yordamchi va bosh konstebl; militsiya bosh inspektori, bosh yordamchi va bosh konstebl; politsiya inspektori, yordamchi va konstebl); kichik politsiya xodimlari (kichik inspektor, kichik yordamchi va kichik konstebl).

Estoniya Respublikasi hududida joylashgan yoki Estoniya Respublikasi yurisdiksiyasiga tegishli bo‘lgan barcha shaxslar, ularning fuqaroligi, millati yoki irqi, jinsi, tili, dini, ijtimoiy mavqeyi, ijtimoiy va moddiy ahvoli, ma’lumoti yoki boshqa holatlaridan qat’i nazar, politsiya himoyasida[61].

Estoniyada politsiya xodimlarining huquqlari quyidagilardan iborat:

fuqarolar va mansabdor shaxslar tomonidan jamoat tartibiga rioya etilishini talab qilish, jamoat tartibini buzish holatlarining oldini olish va uni himoya qilish uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilgan majburlov choralarini qo‘llash;

huquqbuzarlik sodir etishda gumon qilinayotgan fuqarolarning shaxsini aniqlash va xavfsizlikni ta’minlash, gumon qilinuvchi shaxslarni va ularning shaxsiy buyumlarini ko‘zdan kechirish uchun hujjatlar taqdim etilishini talab qilish;

[61] https://eurasialaw.ru/nashi-rubriki/politsiya-gosudarstv-mira/politsiya-estonskoj-respubliki *(data processing / murojaat vaqti: 08.10.2022-y/y.)*

huquqbuzarlik aniqlanganligi to‘g‘risida bayonnoma tuzish, ularni sodir etganlik uchun jazo choralarini qo‘llash, aybdorlarni ushlab turish va bunday huquqbuzarliklarga qarshi kurashish bo‘yicha qonun hujjatlarida nazarda tutilgan zarur choralarni qo‘llash;

jinoiy huquqbuzarliklar va ma’muriy huquqbuzarliklarni tergov qilish munosabati bilan fuqarolar va mansabdor shaxslarni ichki ishlar organlariga chaqirish va ularni sodir etishda ishtirok etgan shaxslarni huquqbuzarlik yoki jinoyat holatlarini zudlik bilan aniqlash uchun militsiya bo‘limiga olib borish;

jinoiy huquqbuzarliklarni sodir etishda gumon qilingan shaxslarni ushlab turish;

Estoniya hududida noqonuniy bo‘lgan shaxslarni ushlab turish;

alkogolli yoki giyohvand moddalar bilan mast bo‘lgan hamda o‘ziga yoki boshqa fuqarolarga xavf tug‘diruvchi shaxslarni, shuningdek jamoat tartibini buzgan shaxslarni shaxsini aniqlash uchun tibbiyot muassasalariga yoki militsiya bo‘limlariga yetkazish, zarur hollarda esa, tegishli hujjatlarni tuzish; huquqbuzarlik sodir etish to‘g‘risidagi bayonnoma;

muayyan shaxslarga nisbatan zarur choralarni ko‘rish;

ushlanganlar va jinoyat sodir etishda gumon qilinuvchi sifatida qamoqda saqlanayotgan shaxslarni, shartli sudlangan yoki garov evaziga ozod etilgan shaxslarni suratga olish, shuningdek, bunday shaxslarning barmoq izlarini olish;

bu haqda ularga oldindan xabar bergan shaxslarning so‘roqlarini audio va videotasvirga yozib olish va qonun hujjatlarida va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda ushbu shaxslarga nisbatan boshqa tergov harakatlarini yozib olish;

qamoqqa olingan shaxslarni mastlik holatini tekshiradi va ularning ashyolari va hujjatlarini saqlash uchun joylashtiradi;

fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlarini buzmagan holda tezkor kuzatuvni amalga oshirish, turli texnik vositalar va boshqa vositalardan foydalanish, jinoiy huquqbuzarliklarga qarshi kurashish, aniqlash va tergov qilish;

qonun hujjatlarida belgilangan tartibda turli tashkilotlarning idoralarini tekshirish;

jinoiy huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarni kuzatish, jinoyat sodir etilishining oldini olish, tabiiy ofatlar yoki boshqa favqulodda vaziyatlarda jismoniy shaxslarning turar-joylari va boshqa binolariga, shuningdek binolar va tashkilotlar hududiga kirib borish. fuqarolarga zarar etkazishi mumkin bo‘lgan;

zarurat tug‘ilganda yoki yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavf tug‘ilganda muayyan hududlarda harakatni to‘xtatish yoki cheklash; agar uning konstruktiv xususiyatlari yoki texnik holati zarur xavfsizlik talablariga javob bermasa, transport vositasidan foydalanishni taqiqlash; huquqbuzarlik aniqlanganda yoki boshqa zarurat tug‘ilganda transport vositasini ko‘zdan kechirish va haydovchining, transport vositasi va yukning hujjatlarini tekshirish;

shaxsni transport vositasini boshqarish yoki ushbu toifadagi transport vositasidan foydalanish huquqini tasdiqlovchi hujjati bo‘lmasa, shuningdek, shaxsning alkogol yoki giyohvandlik mastligi holatida ekanligiga shubha tug‘ilsa, transport vositasini boshqarishdan chetlatish; joyida yoki uni tibbiy ko‘rikdan o‘tkazish uchun yuborish;

xususiy detektiv faoliyatni amalga oshirish uchun litsenziyalar va litsenziyalarning amal qilishini belgilangan tartibda bekor qilish;

ommaviy axborot vositalaridan jinoiy huquqbuzarliklarni tergov qilish, ish bo‘yicha faktlarni aniqlash, jinoyat sodir etgan shaxslarni qidirish, jinoyat sodir etilishining oldini olish va jamoat tartibini saqlash manfaatlarini ko‘zlab foydalanish;

yuridik shaxslarning moliyaviy-xo‘jalik faoliyati to‘g‘risidagi hujjatlarni ko‘rib chiqish, tushuntirishlar va boshqa zarur ma’lumotlarni olish;

tergov qilinayotgan jinoyat bilan bog‘liq faktlarni tekshirish va ushbu tashkilotlarning hujjatlarini ko‘zdan kechirish uchun omborxona, xizmat va ishlab chiqarish binolariga, shuningdek savdo va boshqa muassasalarga erkin kirishi; tovarlarni, tayyor mahsulotlarni, xom ashyolarni tekshirish va laboratoriya sharoitida tadqiqot uchun namunalar olish;

faoliyatning ayrim turlarini amalga oshirish uchun amaldagi litsenziya mavjudligini tekshirish va u mavjud bo‘lmaganda yuridik shaxslar va tashkilotlarning faoliyatini to‘xtatib turish, shuningdek litsenziyalash talab qilinadigan sohalarda jismoniy shaxslar faoliyatini to‘xtatib turish.

Politsiya xodimi qurol va maxsus jihozlardan foydalanish huquqiga ega, quyidagi hollar bundan mustasno:

voyaga etmaganlarga, qariyalarga yoki homiladorlikning aniq belgilari bo‘lgan ayollarga nisbatan, bunday shaxslarning qurolli hujumiga qarshi kurashish yoki ularning oldini olish yoki ularni qurolsizlantirish hollari bundan mustasno;

xalqaro shartnomaga muvofiq diplomatik immunitetga ega bo‘lgan xorijiy davlatlar yoki ularning vakillari diplomatik vakolatxonalari yoki konsullik muassasalari hududida va binolarida yoki diplomatik daxlsizlik huquqiga ega bo‘lgan shaxslarga tegishli transport vositalariga nisbatan, agar diplomatik vakolatxona rahbarining roziligisiz olinadi. Missiya yoki konsullik yoki xalqaro shartnomada nazarda tutilgan boshqa holatlar;

kuchli zaharli, yonuvchi yoki portlovchi moddalarni ishlab chiqarish yoki saqlash joyi joylashgan hamda faol himoya vositalaridan foydalanish inson hayoti va sog‘lig‘iga xavf tug‘dirishi mumkin bo‘lgan binolar va inshootlarda.

Politsiya o‘z faoliyati to‘g‘risida davlat, mahalliy hokimiyat va aholini xabardor qilishi shart. Davlat yoki mansabdor shaxslarning maxfiy ma’lumotlarini, shuningdek tijorat tashkilotlari yoki jismoniy shaxslarning tijorat sirlarini, shaxsiy hayotga taalluqli ma’lumotlar va politsiyaning kasbiy faoliyati davomida olingan va shaxsning sha’ni va qadr-qimmatiga putur etkazishi mumkin bo‘lgan ma’lumotlar. jinoiy huquqbuzarliklarning ochilishiga to‘sqinlik qilayotgan yoki jinoyat sodir etishga undayotgan shaxs haqida oshkor qilinmasligi kerak.

Politsiya manfaatdor shaxsning iltimosiga binoan unga ma’lumotlar bazasidagi ma’lumotlarni taqdim etishi shart. Boshqa shaxslar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni taqdim etish qonun bilan taqiqlanadi. Politsiya ma’lumotlar bazasidagi ma’lumotlarni taqdim etish tartibi ma’lumotlar bazalarini muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonun bilan belgilanadi.

Bundan tashqari, Estoniya politsiyasi xodimlarining turli yo‘nalishlari, misol uchun, Davlat chegarasini himoya qilish maqsadida militsiya xodimlari davlat chegarasi va chegara suv obektlari bilan chegaradosh yoki ularga olib boruvchi piyoda va transport vositalarida erkin harakatlanishi mumkin. vaqtinchalik va xususiy yo‘llar, shuningdek, egasi yoki egasining roziligisiz qirg‘oq chizig‘i. DPPO buyurtmasi bo‘yicha qurilish yoki xizmat ko‘rsatish ishlarini amalga oshiruvchi shaxs vaqtinchalik va xususiy yo‘llardan foydalanishni ularning egasi yoki egasi bilan muvofiqlashtirishi shart.

Politsiya chegara hududida shaxslarning harakatlanishi va bo‘lishini cheklash huquqiga ega.

Estoniya Respublicasida politsiya xodimi ijtimoiy himoyasi va texnika ta’minoti samarali tashkil etilgan va yildan yilga yaxshilanib bormoqda.

Misol uchun, politsiya xodimlari himoyasi uchun himoya dubulg‘alari va o‘q o‘tkazmaydigan zirhlar, shuningdek, yong‘inga chidamli kiyim va gidroksidi moddalardan himoya qilish uchun nafas olish niqobi. Maxsus operatsiyalarda militsiya xodimlari ko‘pincha xizmat itlaridan foydalanadilar, ba’zi hollarda ular gumonlanuvchi yoki jinoyatchilarni zararsizlantirish uchun maxsus ovoz va yorug‘lik moslamalaridan foydalanadilar, lekin ayni paytda sog‘likka bevosita zarar etkazmaydi[62].

O‘zbekiston Respublikasining “Ichki ishlar organlari to‘g‘risida”gi Qonuni 17-moddasida ichki ishlar organlarining huquqlari ko‘rsatib o‘tilgan.

Misol uchun, jinoyat ishlarini tergov qilish va ma’muriy huquqbuzarliklar to‘g‘risidagi ishlarni ko‘rib chiqish, jinoyatlar, boshqa huquqbuzarliklar va hodisalar haqidagi arizalar hamda xabarlarni ko‘rib chiqish doirasida davlat organlariga va boshqa tashkilotlarga kirish, zarur hujjatlar va materiallar bilan tanishish, shuningdek davlat organlaridan, boshqa tashkilotlardan hamda fuqarolardan ma’lumotlarni va boshqa zarur hujjatlar hamda materiallarni so‘rash va olish;

terrorchilikka qarshi operatsiya o‘tkazilayotgan zonada jismoniy shaxslarni shaxsiy ko‘rikdan o‘tkazishni, ulardagi ashyolarni, transport vositalarini hamda olib o‘tilayotgan yuklarni ko‘rikdan o‘tkazishni, shu jumladan nazorat qilishning texnik va boshqa vositalarini qo‘llagan holda ko‘rikdan o‘tkazishni amalga oshirish va boshqalar[63].

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, bugungi kunda Estoniya davlatining ijobiy tajribalaridan kelib chiqib, O‘zbekiston Respublikasi ichki ishlar organlari xodimlarining huquqlarini ko‘rib chiqish va ijobiy tajribalarini amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Jumladan, xususiy detektiv faoliyatni amalga oshirish uchun litsenziyalar va litsenziyalarning amal qilishini belgilangan tartibda bekor qilish;

---

[62] https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%AD%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B8 *(data processing / murojaat vaqti: 08.10.2022 y/y.)*

[63] https://lex.uz/docs/3027843 *(data processing / murojaat vaqti: 08.10.2022-y/y.)*

ommaviy axborot vositalaridan jinoiy huquqbuzarliklarni tergov qilish, ish bo‘yicha faktlarni aniqlash, jinoyat sodir etgan shaxslarni qidirish, jinoyat sodir etilishining oldini olish va jamoat tartibini saqlash manfaatlarini ko‘zlab foydalanish;

yuridik shaxslarning moliyaviy-xo‘jalik faoliyati to‘g‘risidagi hujjatlarni ko‘rib chiqish, tushuntirishlar va boshqa zarur ma’lumotlarni olish;

tergov qilinayotgan jinoyat bilan bog‘liq faktlarni tekshirish va ushbu tashkilotlarning hujjatlarini ko‘zdan kechirish uchun omborxona, xizmat va ishlab chiqarish binolariga, shuningdek savdo va boshqa muassasalarga erkin kirishi; tovarlarni, tayyor mahsulotlarni, xom ashyolarni tekshirish va laboratoriya sharoitida tadqiqot uchun namunalar olish huquqlarini O‘zbekiston Respublikasi ichki ishlar organlariga tatbiq etish o‘zining ijobiy tajribasini beradi.

Shu bilan birgalikda ichki ishlar organlarini xalqaro standartlarga mos ravishda politsiya tizimiga o‘tkazish taklifi bir necha yillardan buyon turli idoralar tomonidan ilgari surib kelinayotganligini qayd etib o‘tish joiz.

IQTIBOSLAR

1. https://ru.wikibriyef.org/wiki/Estonian_Police *(data processing / murojaat vaqti: 08.10.2022-y/y.)*

2. https://lex.uz/docs/3027843 *(data processing / murojaat vaqti: 08.10.2022 y/y.)*

3.https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%AD%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B8 *(data processing / murojaat vaqti: 08.10.2022-y/y.)*

4. https://www.politsei.eye/ru/pravove-osnovy*(data processing / murojaat vaqti: 08.10.2022-y/y.)*

5. https://eurasialaw.ru/nashi-rubriki/politsiya-gosudarstv-mira/politsiya-estonskoj-respubliki *(data processing / murojaat vaqti: 08.10.2022-y/y.)*

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

O‘ZBEKISTONDA TARIX FANI TA’LIMI MASALALARINING MUSTAQILLIK DAVRI TARIXSHUNOSLIGIDA YORITILISHI

Narmanov Feruz Asfandiyorovich
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekistonda ta’lim tizimining rivojlanish bosqichida tarix ta’limi va diniy ta’lim tizimi va uning o‘qitilishi bilan bog‘liq jihatlar o‘rganilgan. Maqolada ham so‘nggi yillarda yurtimiz olimlari hamda tadqiqotchilari olib borgan ishlar tarixshunosligi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Bosh vaqf boshqarmasi, tarix ta’limi, diniy fanlar, ta’lim rivoji, U.G‘afurov, ilmiy xodim, milliy istiqlol.

Аннотация: В данной статье изучаются аспекты, связанные с системой исторического образования и религиозного образования и его преподавания на этапе развития системы образования в Узбекистане. В статье также анализируется историография работ, выполненных учеными и исследователями нашей страны за последние годы.

Ключевые слова: кафедра общего фонда, историческое образование, религиозные науки, развитие образования, У. Гафуров, научный сотрудник, национальная независимость.

Abstract: In this article, aspects related to history education and religious education system and its teaching are studied at the stage of development of the education system in Uzbekistan. The article also analyzes the historiography of the works carried out by scientists and researchers of our country in recent years.

Keywords: General Foundation Department, history education, religious sciences, educational development, U.Gafurov, researcher, national independence.

KIRISH

Mustaqillik yillarida tarix fani va uning o‘qitilishiga doir masalalar O‘zbekistonda tarix fani tadqiqotlarining muhim tarkibiy qismi sifatida ilmiy izlanishlar va chop etilgan tadqiqot natijalarida o‘z ifodasini topdi. Aytish mumkinki, tarix faniga bo‘lgan munosabat respublikamizning ko‘plab yirik tarixchi olimlari tomonidan e’tirof etilganidek, mutlaqo yangicha qarashlar va milliy istiqlol ruhida yaratila boshladi.

Istiqlol yillarida O‘zbekistonning sovet davri tarixi tadqiqiga bag‘ishlangan ko‘plab ilmiy izlanishlar olib borildi. Sovet hokimiyati hukmronligining mafkuraviy siyosati va uning

madaniy, ijtimoiy hayotga ta’siri bilan bog‘liq asarlar yaratildi. O‘zbekistonda zamonaviy tarix fanida yangicha nazariy-metodolik yondoshuvlar asosida tarixiy masalalarni o‘rganish mezonlari va tarixshunoslik tadqiqotlari yaratildi [16:207, 334].

Masalaning tarixshunoslik tahlili O‘zbekistonda ta’lim rivojlanish bosqichlari va umuman ta’lim tarixiga bag‘ishlangan tarixshunoslik tadqiqotlarida ko‘rib chiqilgan. Ammo tarix ta’limining mazkur ta’lim jarayonlaridagi holati masalasining umumiy xarakterda keltirib o‘tilganligi mavzuning tarixshunoslik nuqtai nazaridan dolzarbligini ko‘rsatib turadi. Tarixiy tadqiqotlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, bugungi kunda mavjud tarixshunoslik asarlari tarix fani haqida birlamchi umumiy tasavvurga ega bo‘lish uchun xizmat qiladi. Zero, tadqiq etilayotgan tarixiy muammoning tarixshunoslik zarurati shundan iboratki, mazkur tadqiqotga qadar yaratilgan ilmiy tadqiqotlar, monografiyalar va boshqa ilmiy kitoblarni umumlashtirish, tizimlashtirish va natijada ularni mavzuning talab darajasidan kelib chiqqan holda qiyosiy tarixiy tahlil qilish imkonini beradi. Ya’ni, O‘zbekistonda tarix fani va uning o‘qitilishi va umuman ta’lim tizimining 1925-1991-yillar davomidagi holati haqidagi tadqiqotlarni yaratilgan davri va mazmunidan kelib chiqqan holda bir necha davriy guruhlarga ajratgan holda tahlil qilish mumkin.

Olib borilgan ilmiy tadqiqot izlanishlari va nashr etilgan ilmiy adabiyotlar tahliliga ko‘ra, mustaqillik yillarida O‘zbekistonda tarix fani va uning o‘qitilishiga doir tadqiqotlarni shartli ravishda davriy nuqtai nazardan uch guruhga ajratgan holda tahlil etish mumkin.

Birinchi guruh tadqiqotlari O‘zbekiston respublikasi mustaqilligining dastlabki yillaridan boshlab 1998-yilga qadar bo‘lgan davrni o‘z ichiga olgan.

– birinchi bosqich. Shubhasiz, O‘zbekistonda tarix fani o‘qitilishining asosiy yo‘nalishlarining o‘zgarishi va uning mazmuni bilan bog‘liq yangi davr sifatida tarixga kirdi. Mazkur bosqich O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining dastlabki yillarida amalga oshirilgan tadqiqotlarni o‘z ichiga olgan holda bunda sobiq sovet davri mafkurasidan xoli bo‘lgan yangicha yondashuvlarning shakllana boshlaganligi bilan xarakterlanadi. Mazkur davr tarixiy bilimlarni o‘qitishning mustaqillik ruhi olib kirilgan va sinfiylik jihatilari chekina boshlagan dastlabki bosqich bo‘ldi.

MUHOKAMA

Dastlab M.M.Sagatova tomonidan XX-asrning 20-30-yillarida O‘zbekistonda tarix fani holati va uning sovet davri talablari asosida bosib o‘tgan yo‘li va uning aynan dastlabki davrlariga bag‘ishlangan dissertatsion tadqiqoti yaratildi. Mustaqillikning dastlabki yillarida shuningdek, O‘zbekiston maorifchilarining istiqlol yo‘lidagi kurashi va unda ma’rifatparvarlarning istiqlol yo‘lida maorif taraqqiyoti uchun olib borgan kurashi, mustaqil mafkuraning shakllanishida ona tilining o‘rni kabi masalalarini I.Y.Tursunov milliy istiqlol ruhida tadqiq etgan [13: 217].

Keyingi bosqich 1998-2017-yillar oralig‘ida yaratilgan ilmiy asarlar va ilmiy tadqiqotlarni o‘z ichiga oladi. Mazkur bosqich O‘zbekistonda tarix fani va uning rivojidagi yangi bosqichning boshlanishi va tarix fanining belgilangan mustaqillik ruhi, milliy

qadriyatlarning qayta tiklanishidagi katta qadamlar tashlandi. Tarix faniga nisbatan xalq xotirasi, o‘tmish va moziy jarayonlari natijasi, bo‘lib o‘tgan tarixiylikni fuqarolarga haqqoniy yetkazish tarixni fan darajasiga ko‘tarishdagi bosqich sifatida tarixga kirdi. Tarixni fan sifatida o‘qish, o‘rganish, talqin etish va chuqur anglab yetish bevosita ilmiy tadqiqotlarning samarasi hisoblanadi. Faqat ilmiy-tadqiqotlar orqaligina bo‘lib o‘tgan tarixiy-madaniy jarayonlarni xolis tahlil qilish va mantiqiy tapqin etish, qiyosiy va tanqidiy solishtirish asosida ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish, tarixiy dunyoqarash asosida voqea-hodisalar, tarixiy jarayonlarga baho berish, tarix falsafasini anglab yetish imkoniyatlari yanada ortib bordi [9: 3].

Uchinchi bosqich esa 2017-yildan keyingi davrda tarix fani holati, tarix fanining o‘qitilishi masalalarini o‘z ichiga olgan tadqiqot natijalarini o‘zida aks ettirgan ishlardir. Mazkur bosqichda tarix faniga bo‘lgan e’tiborda milliy ruh bilan o‘rganish masalalari ustuvorlik kasb etib bordi. Tarix bo‘yicha fan va ta’lim integratsiyasini rivojlantirish O‘zbekistonda tinchlik va barqarorlik, millatlararo va konfessiyalararo munosabatlar bo‘yicha amalga oshirilayotgan siyosatning ahamiyatini ko‘rsatib beradigan va uni boshqalarga o‘rnak sifatida namoyon qila oladigan chuqur ilmiy asoslangan tadqiqotlarni yaratish zarurati tahlil qilindi [11].

Dastlab Turkiston o‘lkasi keyinchalik O‘zbekiston hududida ta’lim tizimining rivojlanish bosqichlari, xususan, mustamlaka hukumatining ta’limga munosabati, rus-tuzem maktablari, gimnaziya kabi ta’limning kirib kelishi, sovet davri ta’limi islom dini va mahalliy xalq qadriyatlariga qarshi g‘oyaviy kurash masalalari D.A.Alimova tomonidan tahlil etilgan [3: 396].

O‘zbekistonda madaniyat rivoji yo‘nalishlari va muammolarini ma’lum bir geografik hudud doirasida tadqiq qilish an’anasi mustaqillik davrida M.To‘raeva, N.Quvvatova, G.Xusainbekova, A.Bodirovlar tomonidan Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm, Samarqand viloyatlari misolida hukmron sovet davlatining madaniy hayotiga bag‘ishlangan tadqiqotlarida viloyatlarda ta’lim tizimi holati, sovet hokimiyatining mafkuraviy tazyiqlari natijasida yuzaga kelgan tarixiy jarayonlarning ta’lim tizimiga ko‘rsatgan salbiy ta’siri va oqibatlarini hududlar kesimida tahlil etishgan [12].

2018-yildan keyin e’lon qilingan ayrim publitsistik xarakterdagi maqola va tezimlarda bugungi kunda tarix fani va uni o‘qitishning holati, tarix fani va uning jamiyat ma’naviy rivojidagi o‘rni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining har bir chiqishi, nutq va risolalarida keltirib o‘tilgan tarixiy xotiraga tayangan holda faxr va iftixorni yuksaltirish milliy o‘zlikni asrab qolishning asosiy omillari muhokama etildi [4: 154-159].

Ta’limning tizimining asl manzarasiga aylangan bugungi kunda tarix darsiga qo‘yiladigan zamonaviy talablarning oshishi, dars turlarining rang-barangligi, tarixiy manbalarga e’tiborning kuchayishi, zamonaviy pedagogik hamda axborot kommunikatsiya texnologiyalarining kundalik ehtiyojga aylanishi, ta’lim jarayonida esa tarix fanini o‘qitish, unda milliy asosga tayanish, xalqimizning ma’rifatparvarlik, bag‘rikenglik, mehmondo‘stlik kabi an’analari, andishalilik, iymon-insof, mehr-oqibat, or-nomus kabi fazilatlarini chuqur o‘rganish jihatlari N.Alieva tomonidan tahlil qilindi [2: 425-427].

O‘zbekiston Respublikasining hozirgi geografik viloyatlari misolida sovet davri ta’lim tizimining holati va ahvoli masalalariga doir alohida tadqiqotlar yaratildi [1].

Ushbu asarlarda tanlangan tadqiqot ob’ektining tarkibiy qismida tanlangan viloyatda kechgan sovet davri ta’lim jarayonlarining holati va ahvoli kabi jihatlari mustaqillik davri mohiyatidan kelib chiqqan holda tahlil etildi.

Alohida ma’lum biri oliy ta’lim muassasi tariga doir juda ko‘plab tadqiqotlar yaratildi. Mazkur tadqiqotlarni tahlil qilish va qiyosiy o‘rganish tadqiq etilayotgan davrda respublika bo‘yicha tarixchi kadrlar tayyorlash holatini qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, respublikaning nufuzli va ilk oliy ta’lim muassasalaridan biri bo‘lgan O‘zbekiston milliy universiteti, Samarqand davlat universiteti [14: 84], Andijon davlat universiteti [10:460], Qarshi davlat universiteti [7] tarixiga bag‘ishlangan asarlaar nashr etildi.

Ayniqsa, so‘nggi yillarda tarix fani sohasida ilmiy izlanish va tadqiqot olib borish uchun yaratilgan keng sharoitlar natijasida respublikamizning ko‘pgina ilmiy tadqiqot muassasalari va oliy ta’lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan tadqiqotchi va olimlar tomonidan yaratilgan ilmiy tadqiqotlarda ham mavzuning mazmun jihatdan ayrim qismlarini yoritib beruvchi asarlar yaratildi.

Xususan, tadqiqotchi S.M.Ergashev tomonidan olib borilgan tadqiqotda XX-asrning 20-yillarida Bosh vaqf boshqarmasi faoliyat o‘rganilishi bilan birga, O‘zbekiston maorif tizimining sovetlashtirilishi va kadrlar holati kabi jihatlar ham tahlil qilingan[5: 132]. Tadqiqotning asosiy xususiyati uning aynan 20-yillar bilan chegaralanganligi va eng asosiy jihat ta’limning sovet andozasi asosidagi tizimga o‘tishdagi dastlabki bosqich bo‘lganligi bilan ham xarakterlidir. Shuning bilan birga, tadqiqotchi D.T.Mamarasulovning tadqiqotida respublikaning nufuzli oliy ta’lim muassasalaridan biri bo‘lgan Samarqand davlat universiteti tarixi va taraqqiyot bosqichlari tahlil qilingan bo‘lib, tarixchi kadrlar tayyorlanishida mazkur oliy o‘quv yurtining tutgan o‘rni va ahamiyati ham keltirib o‘tilgan [8: 151].

Shuningdek, mustaqillik davri tadqiqotlarida O‘zbekistonda diniy ta’lim tarixi, diniy ta’lim muassasalari faoliyati tarixini o‘rganish alohida yo‘nalish sifatida rivojlandi. Dastlab mustaqillik yillarida diniy ta’lim va umuman mazkur yo‘nalishdagi ilmiy izlanishlar R.Yusupov va A.Salmonovlar tomonidan olib borildi [17].

Tadqiqotchi Z.Xalilovaning tarixshunoslik yo‘nalishida amalga oshrilgan tadqiqotida ham diniy ta’lim tarixiga doir masalalr tahili qilingan holda sovet hokimiyati yillarida O‘zbekistonning islom madaniyati rivojiga qo‘shgan hissasi islom ta’lim muassasalari misolida tadqiq qilindi [15].

2023-yilda esa U.G‘afurovning 1943-2003-yillarda diniy ta’lim tizimining shakllanishi va rivojlanishiga doir tadqiqoti amalga oshirildi. Tadqiqotda 1943-1991-yillarda din sohasidagi davlat siyosati va uning ta’lim tizimida aks etishi, madrasalardagi ta’lim jarayoni va fanlar mazmun-mohiyatidagi o‘zgarishlar, islom ta’lim muassasalarining diniy sohadagi malakali kadrlarni yetishtirishdagi o‘rni masalalari eng so‘nggi tarixiy ma’lumotlar asosida o‘rganildi [6].

XULOSA

Bir so‘z bilan aytganda, mustaqillik davrida O‘zbekistonning sovet hokimiyati hukmronligi yillarida ta’lim tizimi va unda fanlarning o‘qitilishi tarixiga doir ilmiy adabiyotlarni ilmiy jihatdan tahlil qilish sovet davrini tadqiq etish tarixshunosligida yangi bosqichga ko‘tarildi. Shu bilan tadqiqot mavzularining kengligi, tanlangan tarixiy ilmiy obyektning aynan zamon bilan hamnafas tarzda yoritilishi tariximizni xolisona o‘rganishning muhim mezonlaridan biriga aylandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abduraxmonova J.N. Sovet hokimiyatining O‘zbekiston ta’lim sohasidagi qatag‘onlik siyosati (Samarqand, Surxandaryo va Qashqadaryo viloyatlari misolida 1925-1941): Tarix fan. nom. dis. avtoreferati. – Toshkent, 2011. — 54 b; Bodirov A. Samarqand viloyatidagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot (1925-1941 yy). Tarix fan. falsafa dok. (PhD) diss...avtoref. – Toshkent, 2019. – 24 b.

2. Alieva, N. (2022). Tarix fanini o‘qitish haqida ayrim mulohazalar (2-bo‘limdan). Znachenie sifrovыx texnologiy v izuchenii istorii Uzbekistana, 1(01), 425–427. https://doi.org/10.47689/.v1i01.13680.

3. Alimova D.A. O‘zbekistonda ta’limning rivojlanish tarixi va tarixshunosligi. Ocherklar. – T.: Adabiyot uchqunlari, 2017. – 396 s.

4. Dehqonov A. Tarixni o‘qitishdan maqsad nima // https://yuz.uz/news.; Oblomurodov N. Yangi O‘zbekistonda O‘zbekiston tarixi fanini o‘qitishning ayrim jihatlari haqida // Yangi O‘zbekiston: barqaror rivojlanishning ijtimoiy-falsafiy, iqtisodiy-siyosiy va huquqiy masalalari. 2022-yil aprel. – B. 154-159.

5. Ergashev S.M. O‘zbekiston maorif tizimida Bosh Vaqf boshqarmasining o‘rni (XX asrning 20-yillari). Tarix fan bo‘yicha falsafa doktori ilm daraja disser. – Samarqand. 2023. – 132 b.

6. G‘afurov U.T. O‘zbekiston musulmonlari idorasi diniy ta’lim tizimining shakllanishi va rivojlanishi (1943-2003-yillar). Tarix fan bo‘yicha falsafa doktori ilm daraja disser. – Toshkent. 2023.

7. Jo‘raqulov O. Qarshi davlat universiteti. – Toshkent: Fan, 1999; Sodiqov T., Rasulov T., Begmatova N., Universitet tarixidan lavhalar 1 qism. – Qarshi: “Qarshi davlat universiteti” nashriyoti, 2013.

8. Mamarasulov D.T. Samarqand davlat universitetining tarixiy ildizlari va taraqqiyot bosqichlari. Tarix fan bo‘yicha falsafa doktori ilm daraja disser. – Samarqand. 2023. – 151 b.

9. O‘zbekiston tarixchilari. I jild (bibliografik ma’lumotnoma). – Toshkent: G‘an va texnologiya, 2012, – B. 3.

10. Shamsutdinov R. Bobur nomidagi Andijon Davlat universitetining tarixiy ildizlari, tashkil topishi va faoliyati. – Toshkent: Sharq, 2014. – 460 b.

11. Shayakubov Sh.Sh. O‘zbekiston tarixini o‘rganish va o‘qitishning dolzarb masalalari

// Tarix va hozirgi zamon. Toshkent davlat jahon tillari universiteti. – Toshkent. 2017-yil 6 noyabr.

12. To‘raeva M. O‘zbekistonda madaniy hayot: muammo va oqibatlar (1920-1940 yy.) (Janubiy viloyatlar misolida). Tarix fan. nom. ... diss. – Toshkent, 2001. – 149 b.; Quvvatova N. XX asrning 20-80 yillarida O‘zbekiston qishloqlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti (Qashqadaryo viloyati misolida). Tarix fan. nom. diss. – Toshkent, 2010. – 146 b.

13. Tursunov I.Yu. O‘zbekiston maorifchilarining istiqlol yo‘lidagi kurashi tarixidan (1917-1930 yillar). Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent. 1994 yil. – 217 b.

14. Umurov H. Universitetimiz chinorlari (Xotira va yesselar). – Samarqand: SamDU, 2017. – 84 b.

15. Xalilova Z. 1945-1991 yillarda O‘zbekistonda islom dini ta’limining holati va tarixshunosligi. Tar.fan.fals.dok. (PhD) ...diss. – Toshkent, 2019.

16. XX asrning dastlabki o‘ttiz yilligida O‘zbekistonda tarix fani (Tarixshunoslik ocherklari). – Toshkent, 1994. 1-qism. – 207 b. 2-qism. – 455 b. Mustafaeva N. XX asrda O‘zbekistonda madaniyat va tafakkur. Tarixshunoslik tahlili. – Toshkent: Navro’z. 2014. – 334 b.

17. Yusupov R. O‘zbekistonda XX asrning 40-80 yillarida musulmon diniy tashkilotlari va ulamolar faoliyati (MDA ma’lumotlari asosida): Tar. fan. nom. ...diss. – Andijon, 2008: Salmonov A. O‘zbekistonda sovet hokimiyatining diniy siyosati: uydirma va tarix haqiqati (1917-1960 yillar). – Toshkent: Tafakkur, 2015.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИ ВА ЁШЛАР

Очилова Нигора Рузимуратовна
Иқтисодиёт ва педагогика университети
“Тарих ва ижтимоий фанлар”
кафедраси доценти
E-mail: ***nigoraochilova72@gmail.com***

Аннотация: Глобаллашув — бу жамиятнинг иқтисодий, маданий ва сиёсий соҳаларидаги ўзгаришларнинг жараёни бўлиб, у дунё бўйлаб янги тузилмаларнинг пайдо бўлишига ва турли ҳудудлар орасидаги алоқа ва интеграциянинг кучайишига олиб келади. Глобаллашувнинг кўплаб ижобий ва салбий таъсирлари бор. Ёшлар бу жараённинг марказий иштирокчилари бўлиб, улар глобаллашувнинг кулисидан фойдаланиш ва ундан ҳимояланиш учун масъулдирлар. Ёшлар, энг аввало, технолагиялар, коммуникация воситалари ва маънавий қимматлар орқали глобаллашувни ҳис этадилар. Шу билан бирга, улар глобаллашувнинг ижтимоий ва маданий ўзгаришларини қабул қилиш, ва уларни ўз ҳудудларига мослаштириш каби муаммолар билан ўрганишмоқда.

Калит сўзлар: Глобаллашув, ёшлар, иқтисодий интеграция, маданий ўзгаришлар, технологиялар,коммуникация, жамият, ижтимоий муаммолар, маданий алмашинув

ПРОЦЕСС ГЛОБАЛИЗАЦИИ И МОЛОДЕЖИ

Аннотация: Глобализация - это процесс изменений в экономических, культурных и политических сферах общества, что приводит к появлению новых структур и общения между различными регионами и интеграцией. Глобализация имеет много положительных и отрицательных последствий. Молодые люди являются центральными участниками этого процесса, которые отвечают за использование и защиту могилов глобализации. Молодые люди чувствуют глобализацию, особенно благодаря технологиям и духовной оценке. В то же время они учатся с такими проблемами, как социальные и культурные изменения глобализации, и такие, как их настройка.

Ключевые слова: глобализация, молодежь, экономическая интеграция, культурные изменения, технологии, коммуникации, общество, социальные проблемы, культурный обмен

THE PROCESS OF GLOBALIZATION AND YOUNG PEOPLE

Abstract: Globalization is a process of change in the economic, cultural and political spheres of society, which leads to the emergence of new structures and communication between different regions and integration. Globalization has many positive and negative effects. Young people are central actors in this process who are responsible for using and protecting the graves of globalization. Young people feel globalization especially through technology and spiritual appreciation. At the same time, they learn with problems such as social and cultural changes of globalization and such as their adjustment.

Keywords: globalization, young people, economic integration, cultural changes, technology, communication, society, social problems, cultural exchange

КИРИШ

Глобаллашув — бу дунёнинг турли жамиятлари ва иқтисодиётларининг ўзаро боғланиши ва интеграциясини англатади. Бу жараён бошланғичда иқтисодий ва техник соҳаларда фақат тадбиркорлар ва мамлакатлар ўртасидаги алоқалар билан чекланса-да, ҳозирги кунда у ҳар соҳада, жумладан, маданият, таълим, сиёсат ва ижтимоий муносабатларда ҳам ўз аксини топмоқда. Глобаллашувнинг ёшларга таъсири, ўз навбатида, унинг турли ижобий ва салбий оқибатлари билан изоҳланади.

Глобаллашувнинг бугунги кундаги таъсири ҳар бир жамият ва миллатда ўз кўринишини топган, ва бу алмашинув ёшларга турли жиҳатлардан таъсир қилиб, уларнинг қарашлари, қадриятлари ва ҳаёт тарзларини шакллантирмоқда.

Маданий, маънавий, ижтимоий ва иқтисодий алмашинувлар ёшлар учун кўплаб янги имкониятлар яратса ҳам, уларни турли хатарлар ва муаммоларга ҳам дуч келтирмоқда. Ёшлар глобаллашувдан фойдаланиш билан бирга, маданий кимликни йўқотиш, ижтимоий тенгсизликлар, иқтисодий қийинчиликлар ва янги ижтимоий муаммолар билан боғлиқ кўплаб саволларга жавоб топишлари керак. Бу мақолада глобаллашувнинг ёшларга таъсирини, унинг ижобий ва салбий оқибатларини, шунингдек, маданий ва маънавий алмашинувларнинг аҳамиятини кўриб чиқамиз.

Шу боисдан индивидуал характерга эга бўлган аниқ цивилизация-лар ҳақида фикр юритиш мумкин, холос[1]. Унинг фикрини давом эттирган немис файласуфи О. Шпенглер цивилизацияни ҳар қандай маданий тараққи-ётнинг якуний босқичи сифатида ифодалади. Цивилизация маданий тараққиёт интиҳо топаётганидан, ўлаётганидан дарак бергувчи даврдир, дейди файласуф. О. Шпенглернинг фикрига кўра, «цивилизация – бу техномеханик омилларнинг системаси бўлиб, ҳар қандай маданиятнинг интиҳосидир. Мада-ният бўлса ўзининг ички имкониятларини инкор эта бориб, цивилизацияга айланади» [2]. Маданиятдан цивилизацияга ўтиш – ижоддан бемаҳсулликка, тараққиётдан турғунликка, жасоратдан “механик” ҳаётга ўтиш демак.

О. Шпенглернинг фикрига кўра, цивилизациянинг асосий белгилари индустрия ва техника ривожи, санъат ва адабиёт деградацияси, кишиларнинг бир неча шаҳарларда тўплана бориши, халқнинг қиёфасиз оммага айлана бориши би-лан боғлиқ. А.Тойнби эса

О.Шпенглердан фарқли тарзда цивилизация билан маданиятнинг алоқадорлигини инкор этмайди. У цивилизацияни аниқ жами-ятнинг ижтимоий-маданий шакли (қадимги Миср, қадимги Вавилон, қадимги Араб цивилизациялари) деб ҳисоблайди[3;-43б].

Глобаллашувнинг асосий томони — маданиятлар орасидаги чуқур алмашинув. Ёшлар бутун дунёдаги янги маданий элементлар билан танишиб, уларни ўз ҳаётида қўллашни бошлайдилар. Масалан, ёшлар глобал трендларга жавобан янги услубларда кийиниш, мусиқа ва киноятик мақсадларини қабул қилишади. Бунда, кўп ҳолларда, ўз миллий қадриятларига боғлиқлик йўқотилиши мумкин. Маънавий вакуум ва маданий идентификациянинг йўқолиши ёшлар учун муаммога айланиши мумкин. Глобаллашув ёшларга янги билим ва технологияларни эгаллаш имкониятини беради. Интернет орқали, улар кўплаб онлайн курсларда қатнашиш ва дунёнинг етакчи университетларидан билим олиш имконига эга. Шунга қўшимча, глобал иш ўринлари ва иш имкониятлари, яъни халқаро корхоналарда ишлаш имконияти ёшлар учун ўзига хос устунлик бўлиб, бу уларга молиявий ва ижтимоий тараққиётга эришишга ёрдам беради.

Глобаллашувнинг ёшларга таъсирида янги технологиялар муҳим рол ўйнамоқда. Смартфонлар, интернет ва ижтимоий тармоқлар ёшларнинг кундалик ҳаётининг ажралмас қисмга айланди. Янгиликлар ва хабарлар олиш, ижтимоий ва сиёсий муаммоларга муносабат билдириш, ҳар хил мавзуларда фикр алмашиш ёшларга жиддий таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, технологиялар ёшларга глобал қиёсда мулоқот қилиш имконини яратади.

Глобаллашув ёшларга ижтимоий муаммоларга аниқ ва глобал ёндашувни шакллантириш имконини беради. Ёшлар ўз жамоатлари ва мамлакатларида ижтимоий ва сиёсий ўзгаришларга ундайдиган ижодий ҳаракатлар ва проектлар олиб боради. Масалан, ёшлар экологик муаммоларга қарши тўпланиб, ишонгани ки, бу глобал ҳужжатлар ва ташаббусларга асос бўлиши мумкин. Глобаллашув жараёнида ёшлар ўз миллий маданиятларидан узилган ҳолда глобал маданиятга интилган ҳолда бўлишлари мумкин. Бу жамиятлардаги анъанавий қадриятлар ва тартибларнинг йўқолишини, шунингдек, миллий хосликларини йўқотиш хавфини туғдиради. Глобаллашувнинг бир тарзи ёшларнинг иқтисодий ва ижтимоий тенгсизликларга дуч келишига сабаб бўлади. Ёшлар орасида глобаллашувнинг фақат аниқ қатламларга манфаат келтириши, камбағаллар ва ишсизлар орасида ҳаёт даражаси фарқлари ортиши мумкин. Бу уларда ижтимоий ноқонунийлик ва ёшлар оқимлари ривожланишини кучайтиради.Глобаллашув бир давлатда иш ўринлари сари турли хил ёшлар фаолиятининг ўзгаришига олиб келиши мумкин. Баъзи мамлакатларда ёшлар учун иш ўринлари камаяди, натижада ишсизлик, иқтисодий қийинчиликлар ва ижтимоий муаммолар ортиши мумкин. Глобаллашув жараёнида маданий ва маънавий алмашинув муҳим ўрин тутади. Бугунги кунда дунё бўйлаб турли халқлар ва жамиятлар ўртасидаги маданий алмашинув тезлашиб бормоқда. Бу, асосан, рақамли технологиялар ва оммавий ахборот воситалари орқали амалга ошади,

бу эса ёшларга турли маданиятларни танишиш ва улар билан яқинлашиш имкониятини беради.

Глобаллашувнинг яна бир муҳим томони — маданиятлар орасидаги чуқур алмашинувдир. Халқлар ва маданиятлар ўртасидаги бу алмашинув, биринчи навбатда, массакультура ва оммавий ахборот воситалари орқали рўй беради. Кино, мусиқа, моданинг глобал тармоқлар орқали тарқалиши, турли маданиятларнинг бир-бири билан яқинлашишига сабаб бўлмоқда. Масалан, ёшлар орасида инглиз тилидаги поп-мусиқа, Hollywood фильмlarининг машҳурлиги ёки янги модалар жуда кенг тарқалган. Бу, ўз навбатида, кўпчиликни ўз миллий маданиятларидан масхара қилишга, глобал модаларга эргашишга ундайди. Бунинг натижасида, ўз миллий қадриятлари ва анъаналарини сақлашга интилаётган ёшлар эътиборини йўқотиши мумкин. Шунингдек, маданий алмашинув нафақат салбий томонга эга, балки ижобий таъсирларга ҳам эга. Маданиятлар орасидаги мулоқот ва алмашинув ёшларга бошқа халқларнинг урф-одатлари, таълифлари ва санъат шакллари ҳақида янги тушунчалар беришга ёрдам беради. Маданий алмашинув глобал дунёда ижобий мулоқот, тўғри тушуниш ва маданиятлар ҳурматини тарғиб қилади. Глобаллашув ёшлар учун бошқа халқларнинг маданиятига кириб бориш ва улар билан боғланиш имконини яратади. Бу уларга нафақат янги мусиқий жанрлар ва модаларга, балки бошқа давлатлар ва маданиятлар ҳақида тушунча олишга ҳам ёрдам беради. Ёшлар бундан фойдаланиб, глобал маданиятни ўз ҳаётига интеграциялаштиришади. Глобаллашув жараёнида ёшлар қандай қилиб ўзлари учун муҳим ва қизиқарли бўлган контентни танлаш имконига эга бўлишади. Бу, ўзида, халақлар ва маданиятлар ўртасида янги қизиқишлар, энг янгилари ва доимий алмашинувни тақозо этади. Бироқ, маданий глобаллашувнинг салбий томони шундан иборатки, ёшлар кўпинча ўз миллий қадриятларидан айрилиб, глобал маданиятни қабул қилишга интилмоқда. Бу, айрим ҳолларда, ёшларнинг ўз миллий идентификациясини йўқотишига, янгидан-янги «глобал шахс»ни яратишга олиб келиши мумкин.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Бу глобаллашув ва ёшлар мавзусидаги илмий тадқиқотларнинг манба авторларини ва уларнинг тадқиқот усуллари, натижалари ва аниқлаштирилган масалаларини ўрганиш жараёнидир. Глобаллашув ва ёшлар ўртасидаги алоқаларга оид адабиётларни таҳлил қилиш, шунингдек, бу мавзудаги муҳим илмий мақолалар ва китобларни ўрганиш ҳамда улардаги муаммоларни аниқлаш муҳим аҳамиятга эга.

Глобаллашув ва ёшларга оид тадқиқотларнинг кўпчилиги турли соҳалардан келиб чиққан муаллифлар томонидан олиб борилган. Бу тадқиқотлар ёшларнинг глобаллашувга оид муносабатларини, ижтимоий ва маданий ўзгаришларга qanday таъсир кўрсатишини ўрганади. Мана шундай авторлар ва манбаларга эътибор қаратиш керак:

Робертсоннинг **"Глобаллашув ва унинг ижтимоий таъсири"** (Globalization and Its Social Impact) номли асари глобаллашувнинг ижтимоий, маданий ва иқтисодий жиҳатларини баҳам кўради. Робертсоннинг фикрича, глобаллашув — бу глобал

масштабдаги алоқа ва интеграция жараёни бўлиб, ёшларнинг ўзаро алоқа ва ўрганиш муҳитига таъсир кўрсатади[4].

Мануэль Кастельс **"Интернет ва глобаллашув"** (The Internet and Globalization) номли китобида глобаллашувнинг ёшлар ҳаётига, айниқса, интернет ва рақамли коммуникация технологияларининг таъсирини ўрганади. Кастельс ёшлар орасидаги янги ижтимоий тузилмалар ва глобал алоқа воситалари уларнинг дунёқарашини қандай шакллантиришини таҳлил қилади[5].

Ульрих Бек **"Риск жамияти"** (Risk Society) номли асарида глобаллашув жараёнининг ёшларнинг ижтимоий муҳити ва халқаро масалаларга нисбатан ташвишларига таъсирини ўрганади. Унинг фикрича, глобаллашув ёшлар учун ноаниқлик ва янги хавф-хатарларни олиб келади[6].

Арьенд Ж. Ападурай **"Глобал маданиятлар"** (Global Cultures) номли китобида глобаллашувнинг маданий ўзгаришларига, ёшлар ва глобал маданият орасидаги муносабатларга тўхталади. Ападурай глобаллашувнинг маданий таъсирини ёшларнинг ўзига хос қимматлари ва ҳаёт тарзига қандай таъсир қилиши билан изоҳлайди[7].

Брауннинг тадқиқоти глобаллашувнинг маданий ва ижтимоий алмашинувлар орқали ёшлар орасидаги идентификация ва қадриятларига қандай таъсир кўрсатганини ўрганади. Мақолада ёшларнинг глобаллашувга бўлган муносабатлари ва уларнинг умумжаҳон маданиятига мослашуви ҳақида таҳлил қилинган.

Ли ўзининг мақоласида интернет ва рақамли медиа орқали глобаллашувнинг ёшлар ҳаётига қандай таъсир қилаётганини таҳлил қилади. Мақолада глобал интернет тармоқлари, ижтимоий тармоқлар ва рақамли медиа ёшлар учун янги билим ва алоқа платформаларини тақдим этиш билан бирга, уларнинг ижтимоий муносабатларига таъсир кўрсатгани кўрсатилган.

Глобаллашувнинг ёшларга таъсирига оид адабиётлар кенг кўламда ва турли йўналишларда бўлиши мумкин. Улар ҳар хил тадқиқот усулларидан фойдаланган ҳолда глобаллашувнинг ёшларнинг ижтимоий, маданий ва иқтисодий ҳаётига қандай таъсир қилиши ҳақида маълумот беради. Баъзи тадқиқотчилар глобаллашувнинг ёшларга таъсирини анализ қилишда **интервью** ва **фокус-группалар** орқали олинган маълумотлардан фойдаланадилар. Бу тадқиқотлар ёшларнинг глобаллашувга бўлган муносабатлари, глобал алоқа воситаларига бўлган қизиқишлари ва уларнинг маданий муносабатлари ҳақида кенг тушунча беради. Бошқа тадқиқотчилар **социологик сўровлар** ва **статистик таҳлиллар** орқали глобаллашувнинг ёшларга таъсирини ўзлаштиради. Масалан, ёшларнинг иқтисодий шароитлари, билим даражалари ва интернет ва глобал медиаларга бўлган муносабатлари кўриб чиқилади. Глобаллашув ва ёшлар мавзусидаги адабиётларни таҳлил қилганда, уларнинг турли ўлчамларда, масалан, технологик, иқтисодий, маданий ва ижтимоий таъсирларга эътибор қаратилиши керак.

Муаллифлар глобаллашувнинг ёшлар ҳаётига ижобий ва салбий таъсирларини кўрсатишади. Ижобий таъсирлардан — янги имкониятлар, билимлар, халқаро алоқа ва

кўникмаларга эга бўлиш, салбий таъсирлардан эса — ижтимоий тенгсизлик, маданий идентификациянинг йўқолиши ва равнақсизликлар келиб чиқиши мумкин.

НАТИЖАЛАР

Глобаллашув ва ёшлар мавзусидаги тадқиқотлар ва адабиётларни таҳлил қилганимизда қуйидаги муҳим натижаларга эришилди:

Глобаллашув ёшлар учун кўплаб янги имкониятларни яратишга ёрдам берган. Бунинг асосий йўналишлари қуйидаги каби:

Таълим ва иш имкониятлари: Глобаллашув ёшларга халқаро таълим ва иш имкониятларини тақдим этган. Интернет ва рақамли платформалар орқали ёшлар дунё бўйлаб билим олишлари ва ҳар хил соҳаларда иш топишлари мумкин. Бу, шунингдек, ёшларнинг глобал меҳнат бозорига интеграцияланишига имкон яратган.

Маданий алмашинув ва билиш: Глобаллашув ёшларга турли маданиятлар билан танишиш ва улардан билим олиш имкониятини тақдим этган. Бу ёшларнинг ижтимоий фаоллиги ва шахсий ривожланишини таъминлайди. Глобаллашувнинг ёшларга салбий таъсирлари ҳам мавжуд. Ушбу таъсирлар ўз ўрнида янги муаммоларни туғдиради:

Маданий идентификациянинг йўқолиши: Глобаллашув ёшлар орасида миллий ва маҳаллий маданиятларнинг йўқолишига сабаб бўлиш мумкин. Ёшлар глобал маданиятлар таъсирида ўзларининг аниқ маданий кимликларини топишда муаммога дуч келмоқда.

Ижтимоий тенгсизлик: Глобаллашув, айниқса, иқтисодий жиҳатдан камбағал ёшлар учун салбий натижаларга олиб келиши мумкин. Глобаллашувнинг манфаатлари камбағал ёшларга етарли даражада етмайди, бу уларнинг ижтимоий фаоллигига салбий таъсир кўрсатади.

Ёшлар ва глобаллашувнинг ижтимоий ва маданий таъсири

Тадқиқотлар глобаллашувнинг ёшлар ҳаётига таъсирини ижтимоий ва маданий жиҳатдан тўлиқ ёритган. Ёшлар, бир томондан, янги маданиятларни қабул қилиш ва интеграциялашиш учун кучли имкониятларга эга бўлса, бошқа томондан, глобаллашув уларни ижтимоий ва маданий бойликдан маҳрум қилади.

Ижтимоий тармоқлар ва глобал алоқа: Интернет ва ижтимоий тармоқлар орқали ёшлар бир-бири билан осонлик билан алоқа қилишга ва янги маълумотларга эга бўлишга имкониятга эга бўлишган. Шунингдек, глобаллашувнинг ижтимоий алоқа воситаларини кенгайтириш орқали ёшлар ўзаро ҳамкорлик қилиш ва турли масалаларда биргаликда ҳаракат қилиш имкониятини топган.

Маданий таъсир ва идентификация: Ёшлар ўз маданий кимликларини сақлаб қолиш учун глобаллашувнинг таъсирларига қарши туришга ҳаракат қилишмоқда. Шундай қилиб, глобаллашув ёшларга янги маданиятларни ўрганиш ва қабул қилиш билан бирга, ўзаро маданий идентификацияни сақлаш вазифасини ҳам юклайди.

Глобаллашувнинг ёшларга таъсирини таҳлил қилишда муаммолар Тадқиқотлар шундай хулосага келишдики, глобаллашувнинг ёшларга таъсирига оид илмий

тадқиқотлар кўпинча кенг қамровли ва комплекс ёндашувни талаб қилади. Ягона бир йўналишда ўтказилган тадқиқотлар ёшлар ва глобаллашув муносабатини тўлиқ ўрганишга ёрдам бермайди, шунинг учун комплекс ва кўплаб усуллардан фойдаланиш зарур.

Маълумотнинг мутаносиблиги: Глобаллашувнинг ёшлар ҳаётига таъсирини таҳлил қилишда маълумотлар ва манбалар орасидаги мураккабликлар баъзида тадқиқотларнинг натижаларини чалғитишга сабаб бўлади. Маълумотларнинг тўғри ва аниқ олинганлиги тадқиқот натижаларининг ишончлилигини таъминлайди.

МУҲОКАМА

Глобаллашув ва ёшлар мавзуси жаҳон миқёсида кенг тарҳланган ва бу мавзу доимий равишда ижтимоий, маданий ва иқтисодий ўзгаришлар билан боғлиқ. Тадқиқотлар глобаллашувнинг ёшлар ҳаётига турли таъсирларини кўрсатмоқда, лекин бу таъсирлар фақат ижобий ёки салбий бўлмай, уларнинг миқдорий ва сифатив жиҳатдан ҳар хил бўлиши мумкин.Глобаллашувнинг ёшларга таъсирида маданий идентификация муҳим ўрин тутади. Глобал маданиятлар ва уларнинг тараққиёти ёшлар ўртасида турли хил маданий қимматлар, урф-одатлар ва ғояларнинг ўзаро алмашинишини ёритади. Бундай жараёнлар ёшларнинг шахсиятини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга, шунингдек, ёшлар учун янги имкониятлар ҳам яратилмоқда. Мазкур жараёнда интернет ва ижтимоий медиа платформаларининг роли катта, чунки улар ёшларга турли хил маданиятлар, урф-одатлар ва ишларни ўрганишда имконият яратишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Бироқ, глобаллашувнинг маданий таъсирлари кўпинча конфликтларга сабаб бўлиши мумкин. Ёшлар глобаллашув жараёнида ўз маҳаллий ва миллий қимматларини сақлаб қолишга ҳаракат қилса-да, баъзида улар шунга қарамасдан, глобал маданият таъсирида ўзаро маданий бирлашишга ёки йўқолишга дуч келмоқда. Бу ҳолат, ўз навбатида, ёшларнинг шахсият ва кимлик муаммоларини юзага келтириши мумкин.Глобаллашувнинг ёшлар орасида ижтимоий тенгсизликларни кучайтириши мумкин. Глобаллашувнинг иқтисодий таъсири камбағал ёшларнинг имкониятларини чеклайди, уларнинг ижтимоий тараққиётини тўсади. Масалан, глобаллашувнинг иқтисодий таъсири билан бирга келган янги иш ўринлари ва имкониятлар кўпинча фақат маълум бир мамлакатлар ёки жамоалар учун фойда келтиради, бу эса ёшлар орасидаги тенгсизликларни кучайтиришга сабаб бўлади.Шунингдек, глобаллашувнинг рақамли ёки ахборот технологияларининг ёшлар орасидаги муаммоларга олиб келиши мумкинлиги ҳам кузатилмоқда. Интернет ва ижтимоий тармоқлар орқали глобаллашувга таъсир қилган ёшлар учун мўлжалланган таълим ва иш имкониятлари қанчалик кўп бўлса-да, бундан фойдаланиш имконияти барча ёшлар учун тенг эмас. Бу ишни жаҳон миқёсида биргаликда ҳал қилиш лозим, яъни ёшлар учун тенг имкониятларни яратиш керак.Глобаллашувнинг ёшларга салбий таъсирини минималлаштириш учун давлатлар, таълим муассасалари ва халқаро ташкилотлар ўртасидаги ҳамкорлик муҳим аҳамиятга

эга. Ёшлар учун янги имкониятлар яратиш ва уларни ижтимоий муаммолардан ҳимоя қилиш, айниқса, жаҳон миқёсидаги ишбилармонлик ва таълим дастурларини кенгайтиришга йўналтирилган ташаббусларни талаб этади.Глобаллашувнинг ёшлар орасида ижтимоий ва маданий тенгликни таъминлашда муҳим ўрин тутадиган ўзгаришларга эришиш учун куйидаги омиллар муҳимдир:

Ижтимоий дастурлар ва таълим: Ёшлар учун глобаллашувнинг ижобий таъсирларидан фойдаланиш, уларнинг ижтимоий ва маданий қадриятларини сақлаб қолишда ёрдам бериши мумкин.

1. Маданий мулоқот ва тушуниш: Глобаллашувнинг маданий алмашинуви ёшларнинг дунёқарашини кенгайтиришга ёрдам беради, шунингдек, маданий муаммоларга қарши туришда имконият яратади.

2. Халқаро ҳамкорлик ва сиёсат: Глобаллашувнинг ёшлар учун ижтимоий тенглик ва иқтисодий имкониятларини яратишда халқаро даражадаги ҳамкорлик аҳамиятлидир.

ХУЛОСА

Глобаллашув ёшларга кўплаб имкониятлар ва замонавий технологик тараққиётлар олиб келса-да, шу билан бирга уларга ижтимоий, маданий ва иқтисодий муаммоларни ҳам олиб келмоқда. Ёшлар ушбу жараёнда танлаган йўлларига асосан, бу имкониятлар ва хавфларни бир вақтнинг ўзида фаол ва огоҳлик билан баҳолашлари керак. Бундан ташқари, давлатлар ва жамиятлар ёшларнинг глобаллашувга қўшилишини таъминлаш ва уларнинг ижтимоий ижобий тараққиётига ёрдам бериш учун тизимли таълим, маданий ва иқтисодий саъй-ҳаракатларни кучайтиришлари зарур.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

[1] Данилевский Н. Россия и Европа: Россия и Европа: взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому.- М.: Эксмо, 2003;

[2] Шпенглер О. Закат Европы. Гештальт и действительность. Очерки морфологии мировой истории .- М.: Эксмо, 2006-.43с

[3] Тойнби А. Цивилизация перед судом истории.- М.: АЙРИС ПРЕСС, 2006. [4] Роланд Робертсон (Globalization and Its Social Impact). Sage Publications. 1992.175-б

[5] Manuel Castells Ortega. The Internet and Globalization. Wiley-Blackwell. 2000. p-288

[6] Risk Society: Towards a New Modernity. Risk Society: Towards a New Modernity. Sage Publications. 1992. 272-p.

[7] Арьенд Ж. Ападурай. Global Cultures: Culture and the World System Sage Publications. 1996. 265-p

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

ME’MORIY YODGORLIKLAR TA’MIRLANISH TAJRIBASI TARIXIDAN.

Savriev Jasur Faxriddinovich
Navoiy Innovatsiyalar Universiteti o‘qituvchisi
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dos.
+99890 647 20 26
savriyevjasur99@gmail.com

Annotatsiya: dastlab, O‘rta Zarafshon vohasi me’moriy yodgorliklari o‘rganilishi tarixiga asosan XX asrning boshlaridan e’tibor qaratilgan. Voha me’morchiligida qurilganidan buyon ta’mirlanmay xarobaga aylangan va foydalanishga yaramay, tashlandiq holga kelib qolgan yodgorliklar juda ko‘p edi. Ularni konservatsiyasi va restavratsilash to‘g‘risida qiziqish bilan ko‘plab sharqshunos olimlar qiziqishgan va o‘zlarining tavsiyalarini ko‘rsatib o‘tishgan. Mustaqillikning dastlabki yillarida madaniy meros ob’ektlarini o‘rganish, ta’mirlash sohalarida ushbu olimlarning yozma ma’lumotlari va chizmalariga alohida urg‘u berilishi natijasida ko‘plab yodgorliklar asl qiyofasini shakllantirilishga erishilmoqda.

Kalit so‘zlar: Voha, me’morchilik, ta’mirlash, madaniy meros, restavratsiya, konservatsiya, chizma, qiyofa, bino, tavsiya, xaroba, tashlandiq.

Аннотация: Первоначально история изучения архитектурных памятников Среднезарафшанского оазиса была сосредоточена в основном на начале XX века. С тех пор, как был построен оазис, многие памятники осталис в руинах, неисползуемые и заброшенные. Многие ученые-востоковеды проявили интерес к их сохранению и реставратсии и предложили свои рекомендатсии. В первые годы независимости особое внимание уделялос писменным материалам и рисункам этих ученых в области изучения и реставратсии объектов культурного наследия, что привело к восстановлению первоначалного облика многих памятников.

Ключевые слова: Оазис, архитектура, реноватсия, культурное наследие, реставратсия, сохранение, рисунок, внешний вид, здание, рекомендатсия, руины, заброшенност.

Abstract: Initially, the history of the study of architectural monuments of the Middle Zarafshan oasis was mainly focused on the beginning of the 20th century. Since the construction of the oasis architecture, there were many monuments that had not been renovated and had become dilapidated and unusable. Many oriental scholars were interested in their conservation and restoration and gave their recommendations. As a result of the special emphasis on the written information and drawings of these scholars in the fields of studying and restoring

cultural heritage objects in the early ears of independence, the original appearance of many monuments has been formed.

Keywords: Oasis, architecture, renovation, cultural heritage, restoration, conservation, drawing, appearance, building, recommendation, ruin, abandoned.

Kirish. Mazkur maqola O‘rta Zarafshon vohasi yodgorliklarini o‘z ichiga qamrab olgan ayrim shaharlarning me’moriy inshootlar hamda qurilish arxitekturasi haqida.O‘zbekistonning markaziy hududi, Zarafshon vohasida ushbu sohada amalga oshirilgan keng ko‘lamli o‘rganish natijasida ko‘plab madaniy meros ob’ektlari aniqlanib yubileylar doirasi bilan bog‘liq tadbirlarda ta’mirlanish jarayonlari izchillik bilan amalga oshirildi. Qadimgi shaharsozlik jarayonlari, uning me’moriy arxitekturasini o‘rganish bir necha bosqichlarda amalga oshirilib bir qator yutuqlarga erishildi. Zarafshon vohasi shaharlaridan hisoblangan Samarqand, Buxoro, Karmana kabi qadimiy shaharlarini jahon andozalari darajasida taraqqiy ettirish maqsadida, ularning bosh rejalari tuzildi, shaharsozlik tartibga solinganligi shu bilan bir qator arxitektura inshootlarining muhofazasi haqida so‘z yuritiladi.

Mavzu dolzarbligi va metodologiyasi.

− O‘rta Zarafshon me’moriy yodgorliklarni ta’mirlash va qayta ilmiy, me’moriy-uslubiy asoslarga ega va jahon sivilizatsiyasida o‘ziga xos milliy – “O‘zbek milliy maktabi”ga asos solinganligi yoritib berilgan;

− madaniy me’ros ob’ektlarini davlat tomonidan muhofazalash to‘liq amalga oshirilishi yuzasidan shaharlar bosh rejalari ishlab chiqilishida ilk bor xalq me’morchiligi qadriyatlari pasportlashtirilgani, tarixiy arxitektura yodgorliklari tarkibiga kiritilgan noyob turar joy ob’ektlari buyicha batafsil tarxlar tuzilgani, tipik va antiqa turar joylar davlat himoyasiga olinishiga tavsiyanomalar ishlab chiqila boshlanganligi manbalar asosida yoritilgan.

Tahlil va natijalar. Zarafshon vohasi me’moriy yodgorliklarning tarixiy shakllanish asoslari, O‘zbekistondagi arxitektor olimlar va ta’mirchi xalq ustalarining me’moriy yodgorliklarni ta’mirlash tajribalari hamda arxitektura yodgorliklarining konstruktiv echimlari aks etgan.

Mustaqillikka qadar, sovet davrida, me’moriy obidalarni muhofaza qilish va ta’mirlash ishlarining ommaviy asosda yo‘lga qo‘yilishiga kommunistik mafkura siyosati to‘sqinlik qilar edi. Sotsialistik o‘zgarishlarni nazarda tutgan “inqilobiy ruh”- yangi va eski shahar o‘rtasidagi tafovutni yo‘q qilish hamda ularni tenglashtirishga, shuningdek, din va qadriyatlarga qarshi qaratilgan g‘oyalarning hukmronligi sovet hokimiyatining dastlabki o‘n yilligida ko‘plab qadimiy shaharsozlik namunalarining buzilishiga olib keldi. Ushbu radikal g‘oyalar Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Karmana va O‘zbekistonning boshqa tarixiy shaharlariga o‘nglab bo‘lmas zarar etkazdi. Qurilganidan buyon ta’mirlanmay xarobaga aylangan va foydalanishga yaramay, tashlandiq holga kelib qolgan yodgorliklar juda ko‘p edi. Shu munosabat bilan me’mor-muhandislar avvalo vayrona holatida bo‘lgan yodgorliklar qismlarini saqlab qolishni o‘z oldiga

maqsad qilib qo‘yishdi. Bu davrda O‘zbekistonda xalq ustalarining faol ishtiroki bilan mahalliy ta’mirlash maktabi tashkil etildi va shakllandi. Ta’mirlash ishlarida turli xil davrdagi me’moriy yodgorliklarning loyihasi, shakllanish tarixi bo‘yicha V.L.Vyatkin, M.F.Mauer, M.E.Masson, B.N.Zasipkin, A.P.Udalenkovning o‘lchov ishlari, naqshinkor qoplamalar va o‘ymakor ishlarni qayd etuvchi rassomlar I.S.Kazakov, A.V.Isupov, M. V.Stolyarovlar fikr va maslaxatlari inobatga olindi. Ta’mir ishlarini olib borishga xalq ustalari, me’mor-quruvchilar Abduqodir Boqiev, Usta Shirin Murodov, Yusufali Musaev, Bolta Juraev, Jalol Jo‘raev, Quli Jalilov, karmanalik Usto Istam me’morchilik, koshinkorlik va ta’mirlashda katta tajribaga ega ustalar – Shamsiddin G‘ofurov, Akram Umarov, Ota Polvonov, Mirhamid Yunusov, Toshpo‘lat Arslonqulov va boshqalar jalb qilindi. Yodgorliklarni ta’mirlash, konservasiyalash, muhandislik jihatidan mustahkamlash bo‘yicha ma’lum an’analar, qoidalar va usullar yuzaga keldi.

O‘zbekistonda me’moriy yodgorliklarini ta’mirlash ilmiy uslubining nazariy poydevorini taniqli olim, arxitektura mutaxassisi B.N.Zasipkin qo‘ydi. Uning ko‘p yillik kuzatishlari va amaliy tajribasi qator ilmiy nashrlarda o‘z ifodasini topgan. O‘zbekiston arxitektor olimlari va xalq ustalarining ta’mirlash tajribalarini o‘rganish shuni ko‘rsatdiki, ta’mirga muhtoj har qanday obidaning eng avvalo buzilish sabablari aniqlanishi, ular bartaraf etilgandan so‘ngina ta’mirlash ishlariga o‘tish mumkinligi qayd etildi. Uning tadqiqotlarida milliy me’morchilik maktablari tarixiy an’analari, ulardagi o‘xshashlik hamda hududiy farqlar masalasi qiyosiy o‘rganilgani e’tiborga molikdir. B.N.Zasipkin ilmiy asarlarida O‘rta Osiyo davlatlari doirasida milliy me’moriy yodgorliklarni muhofaza qilish va ulardan unumli foydalanish borasidagi ishlar O‘zbekistonda samarali tashkil etilganligini ko‘p bora ta’kidlab o‘tadi. Shuningdek, O‘zbekiston milliy me’morchiligi namunalari mahobatiga yuqori baho beradi. O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo‘lga kiritganidan keyin yurtimiz, xalqimiz tarixini chuqur o‘rganish, uni ilmiy asosda haqqoniy tadqiq etish, qadimiy manbalarni xolislik bilan asl holida tiklash, davlatchilik tarixining ildizlarini ochib berish respublikamiz madaniy-ma’naviy hayotidagi asosiy masalalardan biriga aylandi.

Tarixiy haqiqatni tiklashga davlat siyosati darajasida qaraldi. Bu hayotiy zarurat edi. Chunki o‘z ozodligini erkini qo‘lga kiritgan xalq ko‘p asrlar davomida bosib o‘tgan tarixiy yo‘lini aniq bilishi, buyuk ajdodlar merosidan to‘la bahramand bo‘lishi kerak edi. Bu millatimizning o‘zligini anglab etishi, istibdod davrida toptalgan g‘ururini tiklashi, yuksaltirishi, mamlakatimizning kelajak yo‘lini belgilab olishi uchun xizmat qilardi. O‘zbekistonda tarixiy va madaniy yodgorliklarni muhofaza qilishning huquqiy asoslari yaratildi. Respublikaning Konstitusiyasi va boshqa qator qonunchilik hujjatlarida davlat idoralari va fuqarolarning bu boradagi burch va vazifalari aniq-ravshan o‘z aksini topdi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 49-moddasida quyidagilar ta’kidlangan: “Fuqarolar O‘zbekiston xalqining tarixiy, ma’naviy va madaniy merosini avaylab-asrashga majburdirlar. Madaniyat yodgorliklari davlat muhofazasidadir”. Ayni vaqtda 1998 yil 28 avgustda qabul qilingan “Madaniy meros boyliklarini olib chiqib ketish va olib kelish to‘g‘risida”gi qarori, 2001 yil 30 avgustda qabul qilingan “Madaniyat merosi ob’ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida”gi

qonun, 2002 yil 4 aprelda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasi shaharsozlik kodeksi” kabilar tarixiy-madaniy va me’moriy yodgorliklarning muhofaza qilinishining huquqiy negizi bo‘lib xizmat qilmoqda. Bundan tashqari, “O‘zbekiston Respublikasi ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksi”ning 64-moddasida, “O‘zbekiston Respublikasi jinoiy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksi”ning 132-moddasida tarixiy-madaniy va me’moriy yodgorliklarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish tartibining buzilishiga yo‘l qo‘ygan shaxslarga nisbatan javobgarlik ko‘zda tutildi. Tarixiy va madaniy yodgorliklarning holatini doimiy ravishda nazorat qilib borish, bu boradagi ayrim negativ hollarning oldini olish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va viloyat hokimliklari qoshida tarixiy va madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish davlat inspeksiyasi tashkil etildi.

Ushbu idoraning inspektorlari zimmasiga joylarda tarixiy va madaniy yodgorliklar holatining monitoringini yo‘lga qo‘yish hamda muntazam ravishda tegishli davlat organlariga takliflar bilan chiqish vazifasi yuklatildi. 1996 yil aprel oyida O‘zbekiston “Butunjahon madaniyat va tabiat merosini saqlash kovensiyasi”ga qabul qilindi. Mazkur konvensiyaning umuminsoniy ahamiyatga ega bo‘lgan boyliklarini hisobga olish “Butunjahon merosi ro‘yxati”ga 1996 yil iyun oyida respublikaning 22 ta tarixiy yodgorligi ro‘yxati yuborildi. Ushbu davrda O‘zbekiston moddiy-madaniy merosini o‘rganish, muhofaza qilish va ulardan foydalanish masalalarini nazorat qiluvchi davlat muassasalari qayta tashkil etildi va faoliyati takomillashtirildi. Misol tariqasida O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat Vazirligi huzuridagi “Madaniy meros departamenti”, “O‘zbekiston Respublikasi turizmni rivojlantirish Davlat qo‘mitasi”ning milliy me’moriy merosni asrash va ulardan foydalanishga oid faoliyatini ko‘rsatib o‘tish mumkin. Mazkur muassasalar rahbarligida davlat muhofazasiga olinishi zarur yodgorliklar ro‘yxati kengaytirildi. Shu paytga qadar etarlicha o‘rganilmagan yodgorliklarda ilmiy tadqiqotlar olib borish, tiklash va ulardan respublika iqtisodiy salohiyatini oshirishda, turizmni rivojlantirishda keng foydalanishni yo‘lga qo‘yish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi davlat dasturlari ishlab chiqildi. Shu munosabat bilan, tarixiy-me’moriy yodgorliklar va shaharsozlik ob’ektlarini qamrab olga xalqaro sayyohlik yo‘nalishlari yo‘lga qo‘yildi. Mustaqillikning dastlabki yillarida Navoiy viloyatida ham ko‘plab xalqaro anjumanlar va ilmiy tadbirlar tashkil etildi. Jumladan, 1999 yili O‘zbekiston Respublikasining turli hududlaridan qator tarixiy-madaniy ob’ektlar YuNESKOning, Butunjahon merosi ro‘yxatiga kiritish uchun jo‘natildi. Jumladan: Navoiy viloyatidan ham 4 ta tarixiy-madaniy ob’ekt, Karmana shahridagi Qosim Shayx kompleksi, Mir Sayyid Bahrom maqbarasi, Raboti Malik karvonsaroyi va Sardoba yodgorliklari tanlab olinib ushbu ro‘yxatga kiritildi.

Vaholanki ularning hech biri shu paytga qadar, jahon madaniy-merosi ro‘yxatiga kiritilgani yo‘q edi. Biroq keyinchalik ulardan Raboti Malik karvonsaroyi, Sardoba bilan birgalikda Sarmishsoy va Xonbandi suv ombori YuNESKOning dastlabki nomzodi sifatida ro‘yxatiga kiritilishi e’tirof etildi. Ta’kidlash kerakki, Navoiy viloyati ham O‘zbekiston va jahon tarixida muhim ahamiyatga ega. Navoiy viloyati tarixiy-me’moriy obidalarini ta’mirlash, asrab-avaylash va xalqaro targ‘ib qilish masalalari O‘zbekiston mustaqillikni qo‘lga kiritgandan

so‘ng sezilarli ravishda jonlandi. 1998-yilda O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti, Navoiy viloyatiga tashrif buyurib, Xalq deputatlari Navoiy viloyati kengashining navbatdan tashqari sessiyasida ishtirok etadi. Tashrif jarayonida viloyatda joylashgan madaniy yodgorliklar, ularning tarixi bilan yaqindan tanishib, Karmana va uning atrofidagi tarixiy obidalar, Karmanada umrguzaronlik qilgan ulug‘ zotlar, Karmananing yoshi, uning tarixda tutgan ijtimoiy, siyosiy, madaniy va ma’naviy mavqeiga alohida e’tibor qaratadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999 yil 27-may PF-2323-sonli farmoni esa Navoiy viloyatidagi tarixiy-madaniy yodgorliklarni asrab umrini uzaytirilishida dastlabki qadamlardan biri hisoblandi. Mazkur qarorning bosh qismida Navoiy viloyati Navoiy shahri tarkibida Karmana tumanini tashkil etish, Karmana shahrining o‘tmishdagi shuhratini tiklash, tarixiy obidalarni qayta ta’mirlash imkoniyatini kengaytirish, madaniy-maishiy, iqtisodiy salohiyatini yuksaltirish borasida bir qator topshiriqlar nazarda tutildi. Farmonni zo‘r shodiyonalik bilan kutib olgan Navoiy viloyat faollarining Birinchi Prezidentga: “Yana qadr topdi Karmana” sarvlavhali ehtirom va minnatdorchilik xatlaridan quyidagi satrlarni o‘qish mumkin: “Ishonchimiz komilki, yaqin kelajakda Karmana shahri va uning atrofida keng ko‘lamdagi obodonlashtirish ishlari amalga oshadi.

Markaziy Osiyo madaniyatining noyob yodgorliklari Raboti Malik, Sardoba, Mir Sayyid Bahrom, Qosim Shayx, Xo‘ja Xisrav, Mirzachorbog‘ kabi tarixiy obidalar qaytadan ta’mirlanib, minglab sayohatchilarni o‘ziga chorlaydigan tabarruk ziyoratgoh joylarga aylantiriladi”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoev ta’kidlaganidek: “Azim Zarafshon vohasida, behisob tabIIy boyliklar makoni bo‘lgan Qizilqum mintaqasida joylashgan Navoiy viloyati, ta’bir joiz bo‘lsa, mamlakatimizning duru-javohirlar xazinasidir”. Navoiy viloyati hududi nafaqat hozirgi O‘zbekiston, balki Markaziy Osiyoda ham muhim savdo yo‘llari kesishgan, qulay tranzit va logistika imkoniyatlarini mujassam etgan, Buyuk ipak yo‘lining asosiy tarmoqlarini birlashtirgan, shuningdek, Samarqand va Buxoro kabi yirik savdo-iqtisodiy va madaniyat markazlari oralig‘idagi, ularni bog‘lab turgan qadimiy tarixga ega makon sifatida ma’lum.

Xulosa xuddi shu omillar mazkur hududning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida muhim asos bo‘lgan. O‘tgan davr ichida Navoiy viloyatida ham keng ko‘lamli ishlar: tarixiy-madaniy muqaddas qadamjolar va ziyoratgohlarni ta’mirlash jarayoni bosqichma-bosqich o‘rganilib, ta’mirlash, restavrasiya ishlari amalga oshirildi va tadbiq etish jarayonlari boshlandi. Ularni o‘rganish jarayonida, O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat Vazirligining 2019 yil 28 iyundagi 401 qaroriga muvofiq Navoyi viloyati bo‘yicha moddiy-ma’naviy meros ob’ektlarining davlat kadastriga kiritilgan va yangilangan ro‘yxati e’lon qilindi. Jumladan, jami 437 ta madaniy meros ob’ektlari ro‘yxatga olinib, shundan 232 ta tarixiy, 121 ta arxeologik, 63 ta me’moriy yodgorliklar, shundan 13 tasi respublika va 50 tasi mahalliy ahamiyatga ega bo‘lib 48 tasi monomental yodgorliklar sifatida rasmiylashtirilgan.

FOYDALANILGAN MANBAA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Немсева Н.Б. Историческая справка/Научно проектные работы по консервации останков караван-сарая Рабат-и Малик в Навоийской области. Историческая справка//Архив Узтаъмиршунослик. № Х-8061.

2. Отчет о научно-исследовательской работе. (“Подготовка научной документатсии объектов культурнога наследия для включения в Список всемирнога наследия ЮНЕСКО по серийной трансграничной номинации”). “Великий шелковый путь”: Заравшан-Каракумский коридор. Система менеджмента для объектов Зеравшан-Каракумского коридора-объекты Навоийской области. -Самарқанд: 2020.

3. Отчет о научно-исследовательской работе. (“Подготовка научной документатсии объектов культурнога наследия для включения в Список всемирнога наследия ЮНЕСКО по серийной трансграничной номинатсии”). “Великий шелковый путь”: Заравшан-Каракумский коридор. Система менеджмента для объектов Зеравшан-Каракумского коридора-объекты Навоийской области. -Самарқанд: 2020.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

SULTON HUSAYN BOYQARO DAVRIDA TEMURIYLAR DAVLATI INQIROZINING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Usmonov Bahriddin Axmedovich
Farg‘ona davlat universiteti, tarix fanlari doktori, professor
bahriddinusmonov2@gmail.com +99890230-80-76
ORCID ID 0000-0003-2062-5991

Annotatsiya Ushbu maqolada Sulton Husayn Boyqaro hukmronligi davrida Temuriylar davlatining inqiroziga sabab bo‘lgan omillar yoritilgan. Shuningdek, Sulton Husayn Boyqaroning amirlarga, hatto o‘z o‘g‘illariga qarshi kurash olib borganligi hamda mamlakatdagi ichki siyosiy vaziyat haqida bayon qilinadi. Husayn Boyqaroning mamlakat hududini kengaytirish va undagi ichki siyosiy vaziyatni barqarorlashtirish uchun qilgan tadbirlarining samarasiz bo‘lganligi xususidagi fikr-mulohazalar ilmiy adabiyotlar hamda tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Sulton Husayn Boyqaro, Alisher Navoiy, Hadicha begim, Astrobod, Balx, taxt uchun kurash, Badiuzzamon va Muzaffar mirzo, temuriy shahzodalar, turkman qabilalari, amirlar, amirlar hokimiyatining kuchayishi, Temuriylar inqirozi.

ОСОБЕННОСТИ КРИЗИСА ГОСУДАРСТВА ТИМУРИДОВ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ СУЛТАНА ХУСЕЙНА БАЙКАРА

Аннотация В этой статье рассматриваются факторы, приведшие к кризису государства Тимуридов в период правления султана Хусейна Байкары. Также рассказывается о том, как султан Хусейн Байкара вел борьбу с амиром, даже с собственными сыновьями, а также о внутренней политической ситуации в стране. Анализируются меры, предпринятые Хусейном Байкарой для расширения территории государства и стабилизации внутренней политической ситуации, и приводится мнение о том, что эти меры оказались неэффективными, на основе научной литературы и исторических источников.

Key words: Султан Хусейн Байкара, Алишер Навои, Хадича бегим, Астробод, Балх, борьба за трон, Бадийуддин и Музаффар Мирза — тимуридские князья, туркменские племена, амиры, усиление власти амиров, кризис Тимуридов.

THE DISTINCTIVE FEATURES OF THE CRISIS OF THE TIMURID STATE DURING THE REIGN OF SULTAN HUSAYN BAYQARA

Abstract This article discusses the factors that led to the crisis of the Timurid state during the reign of Sultan Husayn Bayqara. It also describes how Sultan Husayn Bayqara fought against the amirs, even his own sons, and the internal political situation in the country. The article analyzes the measures taken by Husayn Bayqara to expand the state’s territory and stabilize the internal political situation, and presents an opinion that these measures were ineffective, based on scientific literature and historical sources.

Ключевые слова: Sultan Husayn Bayqara, Alisher Navoi, Khadicha Begim, Astrobod, Balkh, the struggle for the throne, Badiuzzaman and Muzaffar Mirza — Timurid princes, Turkoman tribes, amirs, the strengthening of amir power, the crisis of the Timurids.

KIRISH

Yurtimiz tarixida hukumronlik qilgan shaxslar tarixini o‘rganish va tahlil qilib saboq olish hamda bundan zarur xulosalar chiqarish nafaqat tarixchilar, balki butun bir jamiyatimizning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o‘tmishni o‘rganish yuzasidan o‘z fikrlarini bayon o‘tar ekan shunday deydi: “O‘tmishdagi yutuq va g‘alabalardan kuch-quvvat olib, xato va mag‘lubiyatlaridan xulosa va saboq chiqarib yashaydigan xalq o‘zining taraqqiyot yo‘li va kelajagini to‘g‘ri belgilay oladi”[1].

Temuriylar tarixida o‘zining alohida o‘rniga ega bo‘lgan hukumdorlaridan biri – Sulton Husayn Boyqaro o‘z faoliyati davomida mamlakatni siyosiy jihatdan mustahkamlashga qilgan harakatlari kutilgan natija bermaydi. O‘zaro toj-u taxt uchun kurashlar va amirlarning bo‘ysunmaslik harakatlari mamlakatdagi siyosiy vaziyatni izdan chiqardi. Hatto, Sulton Husayn Boyqaroning o‘zi ham farzandlariga qarshi qo‘shin tortishga majbur bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin. Bunday jarayonlar mamlakatning tanazzuliga olib keldi

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tarixshunoslikda Sulton Husayn Boyqaro davrida Temuriylar davlatining siyosiy vaziyati, mamlakatning inqirozga yuz tutib borishi borasida alohida tadqiqot ishi olib borilmagan. Ayrim tarixshunos olimlar o‘z tadqiqotlarida Sulton Husayn Boyqaro hukmronligi davrida hokimiyat uchun kurash jarayonlarini, uning o‘g‘illari orasida hali o‘zi tiriklik paytidayoq kurash kuchayganigi haqida o‘z fikr mulohazalarini bayon etganlar [2; 3; 4; 5]. XV asr ikkinchi yarmida, Movarounnahr va Xurosonda sodir bo‘lgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni tahlil qilishda Sulton Husayn Boyqaro davri tarixiga oid ilmiy asarlar, Zahiriddin Muhammad Bobur hamda Xondamirning asarlaridan foydalanildi [6; 7].

NATIJA VA MUHOKAMA

1494-yili Movarounnahrda Sulton Ahmad mirzoning, 1495-yili esa Sulton Mahmud mirzoning vafot etishi Sulton Husayn Boyqaro uchun qulay siyosiy vaziyatni yaratib berdi. 1496-yili Xuroson lashkari Hisorni zabt etish uchun yurish boshladi. Sulton Mas’ud mirzo Termizni mustahkamlab olgach, Xuroson qo‘shini Kelif kechuvi orqali daryodan o‘tishga erishdi. Natijada Sulton Mas’ud mirzo qo‘shinida parokandalik boshlandi. Uning o‘zi Hisorni

tashlab Samarqandga chekindi. Lekin Xisravshoh va uning ukalari amir Vali va Boqi Chag‘oniyoniylar Sulton Husayn mirzoga qarshi kurashni davom ettirdilar. O‘z o‘g‘illari Badiuzzamon mirzo, Ibrohim Husayn mirzoni yirik amirlardan Valibek va Zunnun arg‘unlar bilan birgalikda Qunduzni zabt etish uchun jo‘natdi. Yana bir farzandi Muzaffar mirzoni esa Muhammad Burunduq Barlos bilan Xatlon viloyati ustiga yubordi. O‘zi esa asosiy lashkar bilan Hisorni qamal qildi. Boqi Chag‘oniyoniy Hisorni, amir Valibek (Xisravshohning ukasi) Xatlonni, Xisravshoh esa Qunduzni himoya qildi. Bir necha oy davom etgan urush natijasida Xuroson lashkari sulh tuzib, hech narsaga erisha olmay ortga qaytdi. Aynan shu muvaffaqiyatsizlik Sulton Husayn Boyqaro davlatida yangi nizolar boshlanishiga katta turtki bo‘ldi. Keyinchalik yana Movarounnahrga yurish qilib, uni zabt etish niyatida bo‘lgan Sulton Husayn Boyqaro Astrobod hokimi Badiuzzamon mirzoni Balx viloyatiga hokim etib tayinladi. Astrobodni esa boshqa o‘g‘li Muzaffar mirzoga taqdim etdi. Badiuzzamon mirzo Astrobodni ham o‘z qo‘lida saqlab qolishga intilib, u yerda qolgan o‘g‘li Mo‘min mirzoga shaharni qo‘ldan bermaslik haqida topshiriq beradi. Natijada, 1497-yili Sulton Husayn Boyqaro bilan Badiuzzamon mirzo o‘rtasida o‘zaro kurash boshlanadi. Bu kurashning zamirida aslida G‘ur, Zamindovar, Faroh, Tulak va Qandahor hududlariga egalik qilayotgan arg‘un qabilasining yirik amirlaridan biri amir Zunnunning (amir Muqim arg‘unning otasi) hokimyat uchun intilishi yotardi. Sulton Husayn Boyqaro Badiuzzamon mirzo turgan Balx ustiga, Muzaffar mirzo esa Astrobod ustiga yurish boshlaydilar. 1497-yili 2-may kuni Balx yaqinidagi Pulichirog‘ (Chirog‘ ko‘prigi) mavzeyidagi jangda mag‘lubiyatga uchragan Badiuzzamon mirzo Qunduzda turgan amir Xisravshoh huzuriga chekindi. U yerda tuzilgan rejaga ko‘ra Badiuzzamon Qandahor va Zamindovar viloyatlarida hokimlik qilayotgan amir Zunnun hamda uning o‘g‘li Shoh Shujo (Qandahor hokimi, Bobur mirzo Qandahorni aynan shu amirdan tortib olgan) huzuriga borib, uning qo‘shini bilan Hirot tomon yurish boshlashga, shu vaqtda Xisravshoh ham Balx ustiga qo‘shin tortishi haqida kelishib olinadi. Lekin amir Xisravshoh o‘z va’dalarini bajarmadi, u ko‘proq Mirzo Sulton Mahmudning o‘g‘illaridan Hisorni ham tortib olishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan edi.

Pulichirog‘ jangining ertasi kuni, ya’ni, 1497-yil 3-mayda esa Astrobod yaqinidagi jangda Muzaffar mirzoning qo‘li baland kelib, Mo‘min mirzo asirga olinib, Hirotga yuborildi. Qunduzdan Amir Zunnunbek huzuriga yetib kelgan Badiuzzamon mirzo Qandahor viloyatida tantana bilan kutib olindi. Amir Zununbek shahzodani o‘z qiziga uylantirib, ikki o‘rtadagi kelishuvni mustahkamladi va Hirot shahriga yurish qilish uchun katta tayyorgarlik ko‘ra boshladi.

Astrobodda asir olingan Mo‘min mirzo 1497-yilning oktabr oyida Hirotga olib kelinganidan so‘ng, bir muncha vaqt Ixtiyoriddin qal’asida hibsda saqlandi. Ko‘p o‘tmay (oktabr oyida) bir guruh fitnachilar tashabbusi (Muzaffar mirzoning onasi Hadicha begim va vazir Xoja Nizomulmulk) bilan Hirotda yosh shahzoda qatl etildi. Natijada Badiuzzamon mirzo bilan Sulton Husayn Boyqaro o‘rtasidagi nizo yanada keskinlashib ketdi.

1497-yilning 28-oktabr kuni Balx yurishidan Hirotga qaytib kelgan Sulton Husayn mirzo, 1497-yilning 26-dekabr kuni Qandahor tomon lashkar tortdi. Isyonchilar ham Hirot lashkarining yurishiga qarshi jiddiy tayyorgarlik ko‘rgan edi. Ular barcha qishloqlardagi oziq-ovqat va g‘allani yaqinda hashar yo‘li bilan mustahkamlangan qal’alarga olib kirishga erishdilar. Shuningdek, Farohning Boshlang qal’asini himoya qilish amir Zunnun, bu hududdagi boshqa qal’alarni saqlab turish Badiuzzamon, Zamindovar mudofaasi Muqim arg‘un, Qandahorni qo‘riqlash esa Shoh Shu’jo arg‘un zimmasiga olishi kelishildi. Sulton Husayn mirzo ulardan qay biriga hujum qilsa boshqalar hukmdor lashkariga orqadan zarba berishi rejalashtirildi. Ammo Sulton Husayn mirzoning yurishi janglarga qadar yetib bormadi. Bu viloyatlarga kirib kelgan Hirot lashkari oziq ovqat yetishmasligidan tang ahvolda qoldi va faqatgina kichikroq Pasht qal’asini egallash bilan cheklanib, u yerda qo‘lga kiritilgan oziq-ovqat bilan ortga qaytib olishga erishdi. 1498-yilning 8-mart kuni Sulton Husayn mirzo Hirot shahriga yetib keldi. Otasining Hirotga chekinishi Badiuzzamon mirzoni dadillantirdi va u Shoh Shu’jo arg‘un xamrohligida Hirot tomon yurish boshladi. Lekin 1498-yil 15-iyun kuni bo‘lib o‘tgan jangda Sulton Husayn mirzo lashkari g‘alaba qozondi va shahzoda yana Zamindovar tomon chekinishga majbur bo‘ldi. Shundan so‘ng, 1498-yilning avgust oyida ota va o‘g‘il o‘rtasida Amir Nizomiddin Alisher Navoiy vositachiligida sulh tuzildi. Sulhga ko‘ra, Badiuzzamon mirzoga Faroh va Seyiston viloyatlarini boshqarish topshirildi.

1498-yilning yoz faslida Sulton Husayn mirzoning boshqa o‘g‘illari ham taxt uchun kurashni boshlab yubordilar. Hukmdorning o‘g‘illaridan biri Muhammad Husayn mirzo bir necha yil ilgari (Xondamir aniq sana ko‘rsatmagan) otasining kasalligi vaqtida o‘zining hayotidan xavfsirab Abu Turob mirzo ismli ukasi bilan Ozarbayjonga qochib ketgan edi. U yerda ham o‘zaro urushlar kuchayib ketganidan so‘ng u Xurosonga qaytishga qaror qildi. Ammo Sulton Husayn mirzo Muhammad Husayn mirzoning qarshisiga qo‘shin yuborib, uni xavfsiz holda olib kelishni buyurdi. O‘zaro jangda mag‘lub Muhammad Husayn mirzo, Astrobodga chekindi. Lekin u yerdagi akasi Muzaffar mirzo tomonidan ta’qibga uchrab Atrek daryosi bo‘yidagi turkmanlarning Sayinxon ulusiga yashirindi. Ko‘p o‘tmay shu yerdan turib yana lashkar to‘plashga erishdi va 1498-yilning iyul-avgust oylarida Astrobodga qo‘shin tortdi. Bu safargi jangda Muzaffar mirzo mag‘lubiyatga uchrab, Sabzavorga chekindi. Muhammad Husayn mirzo esa Astrobbod viloyatini qo‘lga kiritib oldi. 1498-yilning oktabr oyida Sulton Husayn mirzo sevimli o‘g‘li Muzaffar mirzoga Astrobodni qaytarib berish maqsadida o‘z sarkardalari boshchiligida lashkar yubordi. Ammo Marv hokimi Abulmuhsin mirzo va Obivard hokimi Muhamad Muhsin mirzolar ittifoqlikda otalariga qarshi isyon boshlaganligi sababli Astrobod yurishi qoldirildi. Muhammal Mo‘min mirzoning o‘ldirilishi boshqa shahzodalarni Hirot saroyidan, ayniqsa, Hadicha begimning fitnalaridan cho‘chitib qo‘ydi va ular o‘zlarining xavfsizliklarini ta’minlash choralarini izlay boshladilar. Ularning maqsadi otalariga qarshi chiqish orqali hukmdorni Hadicha begim ta’siridan holi qilish edi. Olib borilgan muzokaralar samara bermagach, 1498-yilning 19-dekabr kuni Sulton Husayn Mirzo Marv tomon yurish boshladi. Obivard tomon borgan kichikroq lashkar mag‘lubiyatga uchragan bo‘lsa-da, hukmdor

boshchiligidagi asosiy qo‘shin Marvni 3-4 oy qamal qilib turdi. Sulton Husayn mirzoning Marvdaligidan foydalangan Xisravshoh fursatni boy bermay Balxni egallab olish maqsadida yurish boshladi. Natijada Sulton Husayn mirzo Marv qamalini bekor qilib, Balx tomon yurishga majbur bo‘ldi. Ammo Xisravshoh ham asosiy lashkar Balxni himoya qilish uchun kelayotganini eshitgach, Qunduzga qaytib ketdi. Sulton Husayn Boyqaro ham Balx yurishini to‘xtatib, o‘z e’tiborini isyonkor o‘g‘illariga qaratdi. 1499-yili bo‘lib o‘tgan jangda shahzodalar mag‘lubiyatga uchrab, Muhammad Muhsin mirzo (Kepak mirzo deb ham atalgan) Astrobodga, Abulmuhsin mirzo esa Marvga chekindi. Bu g‘alabadan ruhlangan Sulton Husayn mirzo Astrobodni ham egallashni niyat qilib, yurishni davom ettirdi. Hukmdor Astrobodga yetib kelishi bilan Muhamad Husayn mirzo yana turkman qabilalari ichiga chekindi, Muhammad Muhsin mirzo esa Marv shahriga qochib ketdi. Ammo Sulton Husayn mirzo Astrobodda uzoq qola olmadi. Badiuzzamonning Hirot tomon kelayotganligi to‘g‘risida xabar olganidan so‘ng yurishni to‘xtatdi. Astrobod viloyatini farmon bilan yana Muhammad Husayn mirzoga o‘tganligini tasdiqladi. Muhammad Muhsin mirzoga esa Mashhad viloyatini topshirishga qaror qilib, uni ham o‘z huzuriga qaytardi. Astrobodni ukasiga boy berib viloyatsiz qolgan sevimli o‘g‘li Muzaffar mirzoga esa Sabzavor viloyati topshirildi.

Otasining Hirotda emasligidan foydalangan Badiuzzamon mirzo shaharni qamal qilishga ham erishdi. Lekin shaharni zabt etishga muvaffaq bo‘la olmadi. 1499-yili Sulton Husayn Boyqaro baribir Badiuzzamonga yon berishga majbur bo‘ldi. Balx, Shibirg‘on, Andxud viloyatlari Badiuzzamon mirzo ixtiyoriga o‘tdi. Bu sulhdan yana uning homiysi amir Zunnun yutdi. Seyiston viloyati ham uning ukasi Amir Sulton Ali Arg‘unga topshirildi. Natijada, esa Amir Zunnun arg‘un qo‘lida juda katta hududlar to‘plandi. Yuqorida aytganimizdek, Amir Zunnun Zamindovar viloyatida sohibi ixtiyor edi. Amir Zununning bir o‘g‘li Amir Muqim Garmsir viloyatni, yana bir o‘g‘li Shoh Shujo‘ esa Qandahor viloyatini boshqarardilar. Ular Kobul va G‘azni viloyatlarining hukmdorlari bo‘lgan Ulug‘bek mirzo avlodlarini ham, Sulton Husayn Boyqaroni ham o‘z hukmdorlari deb tan olmasdilar.

Garchi Badiuzzamon mirzo va Sulton Husayn Boyqaro o‘rtasidagi nizolar rasman bartaraf etilgan bo‘lsa-da, amalda Xurosondagi temuriylar davlati ichdan yemirilib bormoqda edi. Astrobod viloyati hokimligi qayta qo‘lga kiritib olgan Muhammad Husayn mirzo yana isyon ko‘tarib o‘z hududlarini kengaytira boshladi. U dastlab Isfaroinda Amir Badriddinni, Sabzavorda esa Muzaffar mirzoni tor-mor keltirdi. Mashhad hokimi Muhammad Muhsin mirzo bu voqealardan xabar topishi o‘z viloyatini tashlab, Obivard va Niso tomon chekindi. Natijada Muhamad Husayn mirzo Isfaroin, Nishopur, Sabzafor va Mashhad viloyatlarini qo‘lga kiritib oldi. Bu urushlar qarib qolgan Sulton Husayn mirzoni yana lashkar tortishga majbur qildi. U 1500-yilning avgust oyida Astrobod tomon katta yurish boshladi. Muhamad Husayn mirzo otasining kelayotganini bilgach, o‘z qo‘shini bilan cho‘l ichiga chekindi va qulay fursatni kutishga qaror qildi. Bo‘lib o‘tgan mayda to‘qnashuvlarda Astrobod qo‘shinlarining qo‘li baland kelib turgach, Sulton Husayn mirzo bu viloyatni yana Muhammad Husayn mirzo in’om etganligi borasida yorliq chiqarishga majbur bo‘ldi. Astroboddan ortga qaytish vaqtida

Muhammad Muhsin mirzoni o‘z huzuriga chaqirib, boshqa shahzodalarga qarshi tura olishi uchun uning mavqeyini kuchaytirishga qaror qildi. Unga Tus, Mashhad, Niso, Obivard, Durun, Yozir viloyatlari in’om etildi. Ushbu yurish davomida o‘zi istagan natijalarni qo‘lga kirita olmagan hukmdorni 1501-yili 3-yanvar kuni Hirot yana bir qayg‘uli xabar bilan kutib oldi. Shu kuni Amir Nizomiddin Alisher Navoiy vafot etgan edi.

XULOSA

Temuriylar saltanati hukmdorlari o‘rtasida doimiy ichki raqobat va siyosiy bo‘linishlar mavjud edi. Sulton Husayn Boyqaro o‘zining hokimiyatni mustahkamlashga harakat qilgan bo‘lsa-da, uning davrida Temuriylar saltanati markaziy hokimiyati zaiflashdi. Boyqaro hukmronlikni saqlab qolish uchun ko‘pincha o‘z qarindoshlari va mahalliy amirlar bilan siyosiy shartnomalar tuzishga majbur bo‘ldi, lekin bu ham uni ziddiyatlardan xalos qilmadi.

Boyqaro davrida amirlar o‘rtasida kuchli siyosiy va harbiy raqobat mavjud edi. Boyqaro o‘zining hukmronligini yanada mustahkamlash uchun ko‘plab jangovar rahbarlarni o‘ziga yaqinlashtirgan bo‘lsa-da, harbiy boshliqlar o‘rtasidagi ziddiyatlar va hamkorlikni yo‘qolishi mamlakatda tartibsizlik va muammolarni keltirib chiqardi. Bir tomondan, kuchli harbiy rahbarlar va amirlar o‘z hududlarida deyarli mustaqil hokimiyatni yuritishdi, ikkinchi tomondan esa, Boyqaroning markaziy hokimiyati zaiflashdi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2021. 464 bet.

2. Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Т.: Ёзувчи, 1995. – 352 б.

3. Муҳаммаджонов А. Амир Темур ва темурийлар салтанати – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1994. – 156 б.

4. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. // Сочинения, Т.2, Ч.1. – М.:Издательство восточной литературы, 1963.

5. Macit Ensar. Timurlular – Istanbul, 2021. – 128 p

6. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома / Нашрга тайёрловчи П. Шамшиев – Т.: Юлдузча. 1989. – 368 б.

7. Хондамир Ғиёсиддин. Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар / Форс тилидан таржима, муқаддима муаллифлари – Жалил Ҳазратқулов, Исмоил Бекжонов, Изоҳлар муаллифлари – Ашраф Аҳмедов, Исмоил Бекжонов, – Т.: Ўзбекистон, 2013. – 1272 б.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

МАЛИКА ГУЛБАДАНБЕГИМ ҲАЁТИ ВА ФОЛИЯТИ ТАРИХИДАН

Насритдинов Қобул Махамаджонович.
Андижон давлат чет тиллар институти,
ижтимоий-гуманитар фанлар ва педагогика,
психология кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди.

Аннотация Мақолада муаллиф таниқли инглиз адибаси Маргарет Румер Годеннинг “Гулбадан” асари асосида темурий, бобурий малика Гулбадан бегимнинг шахсиятига оид фазилатлари, ҳаёти ва ижоди илмий жиҳатдан таҳлил этган.

Калит сўзлар Гулбадан бегим, Маргарет Румер Годен, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Дилдор бегим, Солиҳа Султон бегим, Султон Маҳмуд Мирзо, темурийлар, бобурийлар, Ҳумоюн, Акбар, Кобул, Агра, Бобурнома, Акбарнома.

ИЗ ИСТОРИИ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРИНЦЕСЫГУЛБАДАН БЕГИМ

Аннотация Автор в статье на основе научно публистической произведения английской писательницы Маргарет Румер Годена “Гулбадан” анализирует жизни и деятельности принцессы Гулбадан бегим дочери великого государственного деятеля, поэта Захириддина Мухаммада Бабура.

Ключевые слова Гульбадан Бегим, Маргарет Румер Годен, Захируддин Мухаммад Бабур, Дилдор Бегим, Салиха Султан Бегим, Султан Махмуд Мирза, Темуриды, Бабуриды, Хумаюн, Акбар, Кабул, Агра, Бабурнама, Акбарнама

FROM THE HISTORY OF THE LIFE AND WORK OF PRINCESS GULBADAN BEGIM

Abstract The author of the article, based on the scientific publicist work of the English writer Margaret Rumer Goden “Gulbadan”, analyzes the life and work of Princess GulbadanBegim, the daughter of the great statesman, poet Zahiriddin Muhammad Babur

Keywords Gulbadan Begim, Margaret Rumer Goden, Zahiruddin Muhammad Babur, Dildor Begim, Saliha Sultan Begim, Sultan Mahmud Mirza, Timurids, Baburids, Humayun, Akbar, Kabul, Agra, Baburnama, Akbarnama.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганларидек; “Агар жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир.

Биз янги Ўзбекистонни барпо этишга қарор қилган эканмиз, иккита мустаҳкам устунга таянамиз. Биринчиси-бозор тамойилларига асосланган кучли иқтисодиёт. Иккинчиси– аждодларимизнинг бой мероси ва миллий қадриятларга асосланган кучли маънавият,биз яратаётган янги Ўзбекистоннинг мафкураси эзгулик, одамийлик, гуманизм ғояси бўлиши, мафкура деганда, аввало, фикр тарбиясини, миллий ва умуминсоний қадриятлар тарбиясини тушуниш лозимлиги, халқимизнинг неча минг йиллик ҳаётий тушунча ва қадриятларига асосланган, миллий тарихни миллий руҳ билан яратиш керак. Биз ёшларимизни тарихдан сабоқ олиш, хулоса чиқаришга ўргатишимиз, уларни тарих илми, тарихий тафаккур билан қуроллантиришимиз зарур”[1]дир.

Таниқли инглиз адибаси Маргарет Румер Годеннинг “Гулбадан” номли ноёб асари 1980 йилда инглиз тилида нашр этилган бўлиб, ушбу асарБобур халқаро фондининг раиси, маърифатпарвар олим Зокиржон Машрабов бошчилигида илмий экспедиция сафарлари давомида, хорижий мамлакатларнинг бирида қўлга киритилиб, юртимизга олиб келинди ва у кишининг ташаббуси, саъй-ҳаракатлари билан инглиз тилидан ўзбек тилига таржима қилиниб, 2007 йили нашр этилди[2].

Маргарет Румер Годен ўз асарида Ҳиндистонда уч асрдан зиёд вақт мобайнида ҳукм сурган бобурийлар салтанатининг ёрқин намоёндаларидан бири бўлган, ноёб истеъдод ва ақл заковат соҳибаси Гулбадан бегим шахсиятини ўша даврнинг мураккаб тарихий воқеалари билан узвий боғлаган ҳолда ўзига хос талқин ва маҳорат билан акс эттирган.

Дарҳақиқат, Гулбадан бегим Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳнинг Дилдор бегим аҳли аёлидан туғилган учинчи қизидир. Гулбадан бегим 1523 йили Кобулда туғилган. Унинг онаси Дилдор бегимнинг ҳақиқий исми-Солиҳа Султон бегим бўлиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг амакиси Султон Маҳмуд Мирзонинг қизи эди. Гулбадан бегим отаси подшоҳБобурнинг фармонига кўра катта онаси, яъни Ҳумоюн Мирзонинг онаси-Моҳим бегим қўлида тарбияланади. Чунки, Моҳим бегим подшоҳ Бобурнинг энг севикли катта хотини, ҳукмдорнинг хотинлари орасида энг оқила ва билимдони эди[2].

1525 йили Моҳим бегим Гулбадан бегимни ўз тарбиясига олади. Гулбадан бегим бутун ҳаёти мобайнида ҳар иккала онасини ҳам самимий эъзозлаган. У ўзасаридаонасини «Дилдорбегим» деб, Моҳимбегимниэса «онам ҳазратлари» дебтилгаолади. Малика Гулбаданбегим 1529 йилгачаКобулдаяшайди.

Отаси Заҳириддин Мухаммад БобурҲиндистонниқўлгакиритгач, Моҳимбегимбиланбиргаподшоҳотаси Бобурнингҳузурига-Агра шаҳрига боради. Отаси Бобур вафотидан сўнг, акаси подшоҳ Ҳумоюн саройида яшайди. 1539 йилда Гулбаданбегимни Хизр Хўжахонга турмушга чиқарадилар. Гулбадан бегим ўз турмушиданбирўғилкўради, исмини Саодатёр деб атайдилар. 1556 йилиподшоҳҲумоюнвафотидансўнгсалтанаттахтигаунингўғлиЖалолиддинАкбаршоҳ (1542-1605) ўтиргач, шоҳнингонасиҲамида бону биланГулбаданбегимшоҳ саройга-Деҳлигақайтибкеладилар. Шу тариқа Гулбадан бегим то умрининг охиригача жияни

подшоҳ Акбар саройида яшайди. Гулбадан бегим ўз замонасининг оқила, донишманд аёлларидан эди.

Бизга маълумки, мусулмончилик таомилларига кўра, аксарият ҳолларда вафот этган марҳум зотларнинг исмлари бевосита тилга олинмайди, уларга нисбатан “раҳматли” сўзи қўлланилинади. Бу борада ҳам асар ўқувчиси, Бобурий шаҳзода ва маликалар маънавий баркамол етук тарбия олганларига амин бўлади. Чунки, Акбаршох ҳам малика Гулбадан бегим ҳам Бобуршохни “Фирдавс макон”, Ҳумоюншоҳни эса, “Жаннати ошиён” дея тилга олганлар. У жияни Жалолиддин Акбар подшоҳнинг «Фирдавс макон ва жаннат ошён Ҳазрат ҳақидаги воқеалардан нимаики билсангиз, ёзингиз», деган ишорасига мувофиқ, Гулбадан бегим «Ҳумоюннома» номли ажойиб ва илмий жиҳатидан муҳим тарихий аҳамиятга эга бўлган асарини ёзишга киришади.

«Ҳумоюннома» подшоҳ Бобур билан подшоҳ Ҳумоюннинг ҳаёт тарзи ва саргузаштларининг мухтасар тарихи бўлиб, мантиқан Заҳириддин Мухаммад Бобурнинг қаламига мансуб «Бобурнома» асарининг давомидир. Бу асарнинг муҳимлиги яна шундаки, «Бобурнома» асаридаги айрим воқеаларнинг келиб чиқиш сабаблари мукаммал очиб берилаган бўлса, Гулбадан бегим ўз асарида сарой аҳлининг ҳаёт тарзи, шунингдек, тарихий асарларда учрамайдиган подшоҳ Бобур хонадонининг нозик хусусиятлари, оилавий шароитлари, тўй ва аза билан боғлиқ удумлар, уй-рўзғор асбоблари, кийим-кечак турлари каби жиҳозлар ҳақида муфассал ҳикоя қилади.

Гулбаданбегимнипг ёзишича, дастлаб ўз асарини “Аҳволи Ҳумоюн подшоҳ” деб атаган, лекин кейинчалик бу асар «Ҳумоюннома» номи билан машҳур бўлиб кетган. Эҳтимол, Гулбаданбегим асосан акаси Ҳумоюн подшоҳ тарихини яратмоқчи бўлгандир, лекин ҳар қандай ҳолда ҳам отаси Захириддин Бобур тарихини эсламай ўта олмас эди. «Ҳумоюннома»нинг Заҳириддин Бобур даврида Ҳиндистонда бўлиб ўтган тарихий воқеаларга бағишланган қисми 38 саҳифадан иборатдир[3]. Гулбаданбегимнинг мана шу қисқа сатрлари фақат унинг ўзигагина хос услубда, форс-дарий тилида сермазмун иборалар воситаси билан баён қилинган.

Кези келганда шуни таъкидлаш лозимки, инглиз адибаси Маргарет Румер Годен ўз асарида Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳазратлари даври тарихини ёритишга 72 саҳифа бағишлаган[4].

Шу аснода, Ўрта ва Яқин Шарқ халқларининг ўрта аср тарихида фақат бнргина аёл-Гулбаданбегимнипг қаламига мансуб бўлган тарихий асар “Ҳумоюннома” дунёга келган. Ўрта асрларда «Ҳумоюннома» Мовароуннаҳр, Кобул улуси ва Шимолий Ҳиндистоннинг машҳур тарихчилари ёзнб қолдирган кўпчилик тарихий асарлардан ўзига хос нознк услуби, тарихий воқеалар баёнининг соддалиги ҳамда сермаънолиги билан ҳам ажралиб туради. Аммо, афсуски, асарнинг охирги қисми ўша замоннинг суронли йилларида йўқолиб кетган.

Ҳумоюннома асарини мутоала қилган ўқувчи Заҳириддин Муҳаммад Бобурни Гулбаданбегим учун на фақат муҳтарам падари бузург бўлнб қолмай, балки унинг ўрта

аср Шарқ тарихида аёллардан чиққан ягона тарихнавис олима бўлиб вояга етишишда ибрат бўлган устоз бўлганини ҳам англайди. “Ҳумоюннома” асарида “Бобурнома”да учрамайдиган шундай маълумотлар ҳам борки, уларнинг кўпчилигини Гулбаданбегим ўз бошидан кечирган воқеалар асосида ёзган. Бундай сатрлар Гулбаданбегимнинг ўзига хос ақл-идрокининг мукаммаллиги ва чуқурлигини билдирса, унинг таъсирчаи юрак ҳарорати сезилиб турган жумлалари, “Ҳумоюннома”ннг ўша даврдаги бошқа тарихий асарлардан фарқи бепоёнлигидан ҳам далолат беради.

Гулбаданбегим ҳаёти ва илмий фаолиятини ўрганиш унинг тарихчи олима, шоира бўлиб шаклланишида XV-XVI асрларда Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндистонда мавж уд бўлган адабий-маданий муҳитнинг таъсири катта бўлган, дсган хулосага олиб келади.

Гулбаданбегим “Ҳумоюннома”да Бобурнинг Ҳиндистондаги Панипат остонасидаги Султон Иброҳим Лўдий билан қилган жанг баёнига тўхтар экан, Бобур қўшинларннинг ҳарбий кучини душман қўшинининг кучига солиштиради ва жанг майдонндаги айрим муҳим ҳодисалар ҳақидаги тасаввурини шу жангда иштирок этган хеш ва ақраболарининг муфассал ҳикоялари билан тўлдиради. Айрим ҳолларда эса бу воқеалар тақдирини хал қилган айрим ҳодисаларга ҳам мукаммал тўхтайди.

Жумладан, Гулбаданбегимнинг ёзишича, Панипат жангида Бобурга қаршн отланган душман ўн саккиз мингдан ортиқ аскарга ва бир ярим мингга яқни ҳарбий филга эга бўлгани ҳолда ана шундай даҳшатли қўшиига қарши отаси Бобур қўл остида фақат ўн икки минг кишигина бўлиб, улардан урушга ярайдиган қисми фақат олти-етти минг кишини ташкил қилганлигини қайд этган.

Мир Маҳди Мирзонинг “Тазкират ул-ҳавотин” асарида келтирилган “Севгисиз ҳаётда маъно йўқ” мазмунидаги икки байтига қараганда, Гулбадан бегимнинг ғазалиётдан ҳам хабари бўлган.

“Акбарнома” асарининг муаллифи Абул Фазлнинг берган маълумотига қараганда, 1575 йилда Гулбадан бегим Каъбатулло зиёратига жўнаб кетади ва 1582 йилда кўп қийинчиликлар билан зиёратдан қайтиб келади.

Абул Фазлнинг ёзишича, Гулбадан бегим 1603 йил февраль ойида 80 ёшида вафот этади. Акбар подшоҳ уни катта ҳурмат ва эҳтиром билан дафн этдиради. Акбар подшоҳнинг ўзи Гулбаданбегим тобутини ўғил сифатида кўтариб, дафн маросимида ўғиллик бурчини эътимомига етказади.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг қиз фарзандларига Гулранг, Гулчеҳра, Гулбадан деб исм қўйганларида, бутун Шарқ оламида “гул”, “атиргул” ардоқлаб, эъзозланишини назарда тутган бўлсалар керак, зеро,Бобурий малика Гулбадан бегим бутун умри мобайнида Гулбаданлигини сақлаб қолган, иймони бутун, тақводор муслима эдилар. Дарҳққақиқат, Шарқнинг улуғ шоирларида бўлмиш Ҳофиз Шерозий “атиргул самимийлик рамзидар” деганларида Бобурий малика Гулбадан бегимни назарда тутган бўлсалар ажаб эмас.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2021 йил 19 январь куни маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалалари бўйича ўтказилган йиғилиши.https://www.gazeta.uz/oz/2021/01/19/selector/.

2. Румер Годен. Гулбадан. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг қизи малика Гулбадан бегим шахсига чизгилар.-Т.: “Шарқ”,2007.-176 б.

3. Гулбадан бегим Заҳириддин Бобур қизи. Ҳумоюннома. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ўғли-Ҳумоюн подишоҳнинг аҳволи. Тошкент. “Маънавият”. 1998.-Б.5.

4. Румер Годен. Гулбадан. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг қизи малика Гулбадан бегим шахсига чизгилар.-Т.: “Шарқ”,2007.-5-77 бетлар.

5. Турғун Файзиев. Гулбадан бегим.https://e-tarix.uz/maqolalar/ayollar-tarix /433-gulbadanbegim.pdf.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

СУРХОН ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ ЖОЙЛАШУВИДА ҚИШЛОҚЛАРНИНГ ГЕОГРАФИК ЎРНИ

Турсунов Нурулло Нарзуллаевич
Термиз иқтисодиёт ва сервис университети
“Термиз” кафедраси доценти, тарих фанлари доктори

Аннотация: Мақолада, аҳоли ва аҳоли манзилгоҳлари сони, унинг таркибий тузилиши ва тақсимланиши табиий, ижтимоий-иқтисодий, географик омиллар ҳамда ҳудудни ўзлаштириш даражасидаги хусусиятларни ўзида акс эттиради. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, аҳоли ўсиши, унинг жойлашишини қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари доирасида тадқиқ қилиш муҳим ҳисобланади. Қишлоқ жойларда саноат, аҳолига турли хил хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаларини ривожлантириш асосида аҳоли бандлигини яхшилаш, янги иш ўринларини яратиш ҳозирги куннинг энг муҳим вазифаларидан биридир. Қишлоқ аҳоли манзилгоҳларининг ривожланиши агроиқтисодиёт тизимидаги бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш ва уларнинг самарадорлигини оширишга боғлиқ. Шу нуқтаи назардан Сурхондарёда пахтачилик, мевачилик ва узумчилик асосида агросаноат мажмуини ривожлантириб бориш яхши натижалар беради.

Калит сўзлар: минтақа, шаҳар, қишлоқ, манзилгоҳ, турар жой, ҳудуд, тоғ, текислик, халқ.

ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ СЕЛЕНИЙ В РАССЕЛЕНИИ СУРХАНСКОГО ОАЗИСА

Аннотация: В настоящей статье освещено сведения о населении расположения населенных пунктов, жилище населения, строение жилищ, также экономические, социальные и географические изменения, влиявшие на освоение региона следует отметить, что изучение рост населения, расположение населенных пунктов имеет важное экономическое и социальное значение. Расположение в сельских населённых пунктах промышленных объектов (заводов, фабрик) положительно влияет на занятость населения, что является одним из приоритетных задач на сегодня. Благоустройство сельских населённых пунктов сегодня на прямую связано с развитием агроэкономических комплексов, то есть рыночной экономики в сельской местности. Опыт показывает то развитие в Сурхандарьинской области агропромышленных комплексов, специализированные на хлопководство, выращивании фруктов и виноградарства, даёт очень хороших результатов, благодаря естественным

климатическим условиям, то есть хорошей плодородной почвы, вода обеспечения (множества рек, ручеек и водохранилищ) самое главное множество солнечного дня (солнечной радиации) в году.

Ключевые слова: Регион, город, село, местность, жилище, место, горы, равнина, народ.

GEOGRAPHICAL LOCATION OF VILLAGES IN THE LOCATION OF THE POPULATION OF SURKHAN OASIS

Annotation: This article highlights information about the population, the location of settlements, the housing of the population, the structure of dwellings, as well as the economic, social and geographical changes that influenced the development of the region, it should be noted that the study of population growth, the location of settlements has great economic and social importance. The location of industrial facilities (plants, factories) in rural settlements has a positive effect on the employment of the population, which is the priority tasks today. The improvement of rural settlements today is directly related to the development of agro-economic complexes, that is, a market economy in rural areas. Experience shows that the development of agro-industrial complexes in the Surkhandarya region, specialized in cotton growing, growing fruits and viticulture, gives very good results, thanks to natural climatic conditions, that is a lot of sunny days (solar radiation) per year.

Keywords: Region, city, village, terrain, dwelling, place, mountains, plain, people.

КИРИШ. Бугунги кунда қишлоқ жойларида хўжалик ва ижтимоий инфратузилмалар тизимини ривожлантириш, аҳоли турмуш даражасини яхшилаш минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида муҳим аҳамият касб этади. Миллий иқтисодиётни юксалтириш, қишлоқ жойларда иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш шароитида аҳоли турмуш шароитини яхшилаш, маълум бир қатламдаги аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш долзарб масалалардан ҳисобланади. Бунда айниқса, хизмат кўрсатиш, яъни таълим, соғлиқни сақлаш, уй-жой ва бошқа соҳаларни аҳоли кундалик эҳтиёжи ва яшаш шароитини яхшилашга қаратилган ижтимоий инфратузилма тармоқларининг алоҳида ўрни бор[1].

Вилоят майдонининг асосий қисмини тоғ ва тоғ тизмалари эгаллайди, қишлоқ хўжалигига яроқли майдонлар, унинг 30% ини ташкил этади[2]. Табиий географик жиҳатдан, сув манбаларига яқин бўлган ҳудудларда қишлоқ аҳолисининг жойлашганлигини кўриш мумкин. Булар: Ҳисор тоғ тизмалари, Боботоғ тизмасининг шарқий тарафи ва аҳоли зич тўпланган Сурхон-Шеробод водийсидаги текисликлардир[3].

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ аҳолисининг демографик ўсиш даражасининг юқорилиги, ўлимнинг нисбатан пастлиги аҳолининг юқори суръатда ўсишига хизмат қилмоқда. Қишлоқ аҳолисининг ўсиши асосан уч омил асосида ўзгариб боради:

аҳолининг табиий кўпайиши, миграция қолдиғи ва маъмурий-ҳудудий ўзгаришлар, яъни қишлоқларга шаҳар мақомини бериш ёки, аксинча, шаҳарларни қишлоқлар даражасига туширишдан иборат[4].

Мамлакатимизда қишлоқ аҳоли манзилгоҳларининг демографик салоҳиятининг ортиб боришида аҳолининг табиий кўпайиши бошқа омилларга нисбатан етакчи мавқеини эгаллайди. Республикада қишлоқ аҳолисининг ўсиши ва жойлашиши, аҳоли табиий кўпайишининг юқорилиги, урбанизация даражасининг пастлиги, қишлоқ аҳолисининг жами аҳоли таркибидаги салмоғини йилдан-йилга ошиб боришида ўз аксини топмоқда[5].

Аҳоли жамият тараққиётида ишлаб чиқарувчи куч ва асосий истеъмолчи сифатида намоён бўлади. Шу муносабат билан инсоният тарихи аҳоли билан боғлиқ бўлган муаммоларни ўрганишни тақоза этади. Демографик вазият мураккаб социал, иқтисодий, географик ва сиёсий жараён бўлиб, у мамлакат аҳолиси сонини ўсиши, унинг манбалари бўлмиш табиий кўпайиш, аҳоли миграцияси ва жойлашиши, урбанизацияси, аҳолининг миллий ва ижтимоий таркиби, оила таркиби, меҳнат ресурслари ва иш билан таъминланиш даражасини ўзида акс эттиради.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида янги демографик вазият вужудга келди. Бу демографик вазият собиқ Совет Иттифоқ давридан бутунлай фарқ қилган. Демографик вазият, аввалambор, асосий демографик жараёнлар бўлмиш туғилиш, табиий кўпайиш, миграция ва урбанизацияда ўз аксини топади. Бу даврли ўсиш суръатининг пасайиши, туғилишнинг камайиши, урбанизация даражасининг пасайиши, аҳоли ўсиш суръатининг ва аҳоли мутлақ сони ўсишининг камайишида намоён бўлмоқда[6]. Ҳар бир ҳудуддаги демографик жараёнлар, ўз навбатида, кўп омиллар таъсирида содир бўлади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ. 1990-2009 йиллар мобайнида Ўзбекистон аҳолиси мутлақ миқдори 7,7 миллион кишига кўпайди. 1939-2004 йиллар, яъни 65 йил мобайнида республика аҳолиси 4,0 марта кўпайган бўлса, бу кўрсаткич шаҳар жойларда 6,4 ва қишлоқларда 3,3 мартани ташкил этган. Жумладан, 1939-1959 йилларда жами аҳоли 127,9 фоизга, шаҳар аҳолиси-185,6 фоиз ва қишлоқ аҳолиси 108,5 фоизга ўсган.

1959-1970 йилларда республика жами аҳолиси 145,3 фоизга ўсган бўлса, шу даврда шаҳар аҳолиси 158,4 фоизга ва қишлоқ аҳолиси 141,3 фоизга ўсган; ўртача бир йиллик кўпайиш 4,25 фоиз ва 3,20 фоизни ташкил этган. Шу ўринда айтиш мумкинки, айнан ана шу йиллар Ўзбекистон ўзининг тарихий демографик ривожланишининг энг юқори кўрсаткичларига эга бўлган. 1979-1989 йиллар мобайнида Ўзбекистон аҳолиси 128,7 фоизга, шаҳар аҳолиси 126,7 ва қишлоқ аҳолиси 130,1 фоизга ўсган[7].

Кўриниб турибдики, бу даврдан бошлаб республика қишлоқ жойларининг демографик ривожланиши шаҳар ва шаҳарчаларга қараганда устунроқ бўлган: қишлоқ аҳолисининг ўртача йиллик кўпайиши 2,70 фоизга етган, шаҳар жойларда эса бу кўрсаткич 2,40 баробар бўлган. Урбанизация жараёнининг бундай заифлашуви тахминан

XX асрнинг 80-йиллари иккинчи ярмидан бошланган, чунки 1984 йилда шаҳар аҳолисининг улуши 42 фоизгача кўтарилган ва шундан кейин аста-секин камайиб борган.

ТАҲЛИЛАР ВА НАТИЖАЛАР. Демографик вазиятга таъсир этувчи омиллардан бири аҳоли орасидаги ўсиш даражаси ҳисобланади. Аҳолининг ўсишига ўз навбатида оила муносабатлари ҳам таъсир этган. 1991 йилда Ўзбекистонда 12,9 минг никоҳ қайд қилинган бўлса, шу йили ажралишлар 1,6 мингни ташкил қилди. 2006 йилга келиб эса республикамизда 7,8 минг никоҳ қайд қилинганлиги кузатилса, 600 та ажралиш бўлганлигини кўришимиз мумкин. 1997 йилда 8,9 минг никоҳга 1 та ажралиш тўғри келган[8].

Демографик сиёсат деганда, ҳозирги давр ҳамда узоқ муддатли истиқбол учун аҳолининг такрор барпо бўлиши ва динамикаси соҳасида муайян бир сифат ва миқдорга эришишни назарда тутувчи бирлашган воситалар ва фикрлар бирлигини давлат миқёсида қабул қилинган тизими тушунилади[9]. Демографик сиёсатни амалга ошириш-бу, биринчи навбатда, аҳоли саломатлигини яхшилаш, оилани қўллаб-қувватлаш, иккинчидан, республикада меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш, аҳолини иш билан таъминлаш, такомиллаштириш, ижтимоий ҳимоялаш дастурларини қабул қилиш ва амалга оширишдир.

Кўпгина мамлакатларнинг XXI - асрда қишлоқ жойларини хўжалик ва ижтимоий инфратузилмалар тизимини ривожлантириши, аҳоли турмуши даражасини яхшилаши минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида муҳим аҳамият касб этади. Қишлоқ аҳолисининг демографик ўсиш даражасининг юқорилиги, ўлимнинг нисбатан пастлиги аҳолининг юқори суръатда ўсишига хизмат қилмоқда. Аҳолининг ўсиши асосан уч омил асосида ўзгариб боради: аҳолининг табиий кўпайиши, миграция қолдиғи ва маъмурий-ҳудудий ўзгаришлар, яъни қишлоқларга шаҳар мақомини бериш ёки, аксинча, шаҳарларни қишлоқлар даражасига туширишдан иборат[10].

Қишлоқ-Ўзбекистон Республикаси маъмурий ҳудудий тузумидаги энг қуйи бўғин, қишлоқнинг ижтимоий-иқтисодий хусусияти аҳолининг ердан қай даражада фойдаланиши, жойнинг табиий-географик шарт-шароитлари билан узвийдир. Шу боис қишлоқлар тарихан катта-кичик бўлган. Турар жойлар ҳам шунга қараб жойлашган. Аҳоли жамият тараққиётида ишлаб чиқарувчи куч ва асосий истеъмолчи сифатида намоён бўлади. Шу муносабат билан инсоният тарихи аҳоли билан боғлиқ бўлган муаммоларни ўрганишни тақоза этади.

Қишлоқ-кишиларнинг ижтимоий ва тарихий таркиб топган бирлигидир. Уларнинг вужудга келиши жамият тараққиёти ва ҳудудий меҳнат тақсимотидаги ўзгаришлар билан боғлиқ бўлади. Аммо шаҳарларда аҳоли сонининг ошиб бориши ва урбанизация, миграция муносабати билан Бойсун, Шеробод, Сариосиё, Денов, Қумқўрғон, Жарқўрғон туманларидаги баъзи қишлоқлар аҳолиси сонининг салмоғига таъсир кўрсатган. Масалан, XX асрнинг 20-йилларида Бойсун тумани ҳудудида 201 та, 1935-йилга келиб эса 165 та қишлоқ мавжуд бўлган. 2009-йилда эса 72 та қишлоқда аҳоли яшаган[11].

Вилоятимиздаги қишлоқларда кейинги йилларда аҳоли сонининг ортиб бориши, туғилишнинг нисбатан юқорилиги, оилаларнинг кўпчилиги қишлоқ шароитида яшаб келаётганлиги билан боғлиқ. Қадимий қишлоқлар аҳолининг мавсумий манзилгоҳларидан ташкил топган. Қишлоқларда дастлаб кишиларнинг қиш фаслида истиқомат қилган жойи сифатида вужудга келган. Одамлар аста-секин деҳқончилик билан шуғулланиб, ўтроқлашиб борган. Айниқса, суғорма деҳқончилик билан шуғулланган, қишлоқлар аҳолиси, эрта баҳордан қишлоқлардаги доимий уйларидан чорбоғларига, мавсумий уйларига кўчиб чиққанлар. Оила аъзолари кўпчиликни ташкил қилганларнинг бир қисми қишлоқларда қолишган[12].

Табиий географик шароитга қараб, яъни турар жойлар ҳам шунга мос ҳолатда жойлашган. Тоғ ва тоғолди ҳудудларда текис серсув ва тупроғи серунум, умуман, табиий қулай жойларда йирик қишлоқлар жойлашиб, аҳолиси анча гавжум яшаган, асосан деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланган. Масалан, Авлод, Сариосиё, Пасурхи, Дарбанд, Работ, Чилонзор, Даҳнаижом, Тиллокамар, Хўжабулғон, Мунчоқ, Сайроб, Пулҳоким ва бошқалар[13].

Тоғли ҳудудларда, асосан, қишлоқлар кўпроқ сой ва булоқлар бўйида таркиб топган. Зарабоғ, Қорабоғ, Майдон, Қизилолма, Кампиртепа, Пошхўрд, Вандоб, Тўда, Хомкон, Назари, Олачопон, Яккатол, Гуматак, Деҳиболо, Қўрғонча, Дуоба, Сайроқ, Кентала, Қизилнавур, Мачай, Ёлғизбулоқ, Оқжар, Мирқоракўз, Сариқамиш, Пудина, Омонхона, Қўшбулоқ, Чаган, Сели-бели, Эгарчи, Ўрикли, Оқбулоқ ва бошқалар[14].

Дашт ҳудуди ҳисобланган қишлоқлар текис, аммо суви кам бўлган жойларда (чўл ва даштларда) аҳоли кўпроқ чорвачилик билан машғул бўлган. Бундай жойларда қишлоқлар кичик, бир-биридан анча узоқда, асосан қудуқлар ёнида жойлашган. Ажрим, Кўчкак, Тангимуш, Кофрун, Хўжадияк, Шўроб, Фотмабулоқ, Питов, Ёмчи, Узунқудуқ, Бешэркак, Панжоб, Ўртабўз, Инкабод, Даштиғоз, Кўкбели, Истара, Кунчиқиш, Сарой, Гиламбоб, Оқжар, Чўянчи, Седабод, Гегирдак,Чуқуркўл, Қишлоқбозор, Деҳконобод, Тўпка, Оққўрғон, Хўжақия, Навбоғ, Хитой, Боботепа, Тўғиз, Ўрдакчилик ва бошқалар[15].

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда янги демографик вазият вужудга келди. Бу демографик вазият туғилиш, табиий кўпайиш, миграция ва урбанизацияда ўз аксини топади. Бу даврли ўсиш суръатининг пасайиши, туғилишнинг камайиши, урбанизация даражасининг пасайиши, аҳоли ўсиш суръатининг ва аҳоли мутлақ сони ўсишининг камайишида намоён бўлмоқда[16]. Ҳар бир ҳудуддаги демографик жараёнлар, ўз навбатида, кўп омиллар таъсирида содир бўлади. Демографик сиёсатни амалга ошириш - бу, аҳоли саломатлигини яхшилаш, оилани қўллаб-қувватлаш, республикада меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш, аҳолини иш билан таъминлаш, такомиллаштириш, ижтимоий ҳимоялаш дастурларини қабул қилиш ва амалга оширишдир.

ХУЛОСА. Сурхондарё вилояти ҳудуди текисликлар, пасттекисликлар, дарё водийлари, қир ва адирлар, тоғ ёнбағирлари ҳамда тоғликлардан ташкил топганлиги аҳоли манзилгоҳларининг хилма-хил тарқалишига, ўзига хос ихтисослашуви ва инфратузилманинг шаклланишига катта таъсир кўрсатади[17]. Шу сабабдан вилоятнинг ер юзаси тузилиши ва хўжалик ихтисослашувини ҳисобга олиб, улар бир-биридан кескин фарқ қилувчи иккита катта минтақага ажратилиши мумкин.

Вилоятимизнинг жанубий ва марказий қисмида Сурхон-Шеробод водийси жуда катта майдонни эгаллайди. Ушбу минтақада суғорма деҳқончилик асосан пахтачилик, дончилик, сабзавотчилик, боғдорчилик, асаларчилик, ипакчилик ва сут-гўшт чорвачилиги, қоракўлчилик ҳамда гўшт-жун қўйчилигига ихтисослашган туманлар текислик ва текислик-тоғ ҳудудларида жойлашган. Шунингдек, минтақадаги туманлар тоғ яйлов боғдорчилиги ва чорвачилиги гўшт-жун қўйчилиги ва гўшт-сут чорвачилиги ҳамда дарё водийларида боғдорчилик ва узумчиликка ихтисослашган Бойсун, Сариосиё, Узун ва Олтинсой туманларидир. Мазкур туманлардан Бойсун тумани типик тоғ зонасига мос келади. Қолган туманлардаги баъзи қишлоқлар тоғ ёнбағирларида, сой ва водийларда жойлашганлиги туфайли уларни ҳам тоғ яйлов зонасига киритиш мумкин[18]. Жумладан, Узун туманидаги Чош, Хонжиза, Оқмачит, Олтинсой туманидаги Катта Вахшивор, Оқсув, Дуоба, Бадиҳаво, Чинор, Сариосиё туманидаги Тўполанг, Тамшуш, Шотрут, Хуфар каби қишлоқлар тоғ-яйлов минтақасида жойлашгандир[19].

Суғорма деҳқончилик билан шуғулланган қишлоқлар аҳолисининг кўпчилиги эрта баҳордан қишлоқлардаги доимий уйларидан чорбоғларига, мавсумий уйларига кўчиб чиққанлар. Оила аъзолари кўпчиликни ташкил этганлари эса қишлоқда қолганлар. Айрим ҳолларда қишлоқда ёш оилалар қолдирилган. Бу қишлоқларнинг кўпчилиги “юқори” ва “пастки”, “ички” ва “ташқи” , “ички” ва “ташқи” , “эски” ва “янги” деб аталган. Масалан, юқори Мачай, ўрта Мачай, қуйи Мачай, ички Панжоб, ташқи Панжоб, Янгиариқ, Эскиариқ қишлоқлари. Аммо, кўриб чиқилаётганда бу қишлоқларнинг номлари бир хил, лекин қишлоқларнинг юқори, қуйида жойлашишига, ерларининг эски ва янги ўзлаштирилганига қараб шундай номланган[20]. Бундан ташқари қишлоқларни бир-биридан ажратиш учун табиий паст-баландликлар, жилғалар, жарликлар, шунингдек, йўллар чегара вазифасини ўтаган[21].

Дашт қишлоқлари аҳолиси кўпроқ чорвачилик билан шуғулланган, қишлоқда боғ ва мевали дарахтлар ўсмаган, фақат қудуқ сувларидан фойдаланилган. Бу қишлоқлар аҳолиси лалмикор деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганлар. Шунинг учун дашт қишлоқлари кўпроқ бир-биридан узоқ бўлиб ва уй қурилишлари, уларнинг жойлашуви чорвачиликка мослашган. Дашт қишлоқларида асосан ярим ўтроқ ўзбек уруғлари – қўнғиротлар, жузлар яшаган. Бойсун ва Шеробод бекликларидаги Даштиғоз, Бандихон, Овзикенг, Бешэркак, Мунчоқ, Узунқудуқ, Эгарчи, Бешқўтон, Таллашқон қишлоқлари дашт қишлоқлари ҳисобланган. Шеробод беклигида кўплаб дашт ерларга

сув чиқарилиб деҳқончилик, хусусан, пахтачилик кенг қулоч ёйиб боргач, дашт қишлоқлари сони аста-секин камайиб борган[22].

Вилоятимизда қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари таркибини такомиллаштиришда табиий-хўжалик районлаштириш тамойилларига асосланиши яхши натижалар беради. Бунда турли табиий-географик ҳудудларда жойлашган ва ҳар хил хўжалик тармоқларига ихтисослашган қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари муаммо ва истиқболларига турлича ёндашиш талаб этилади. Жумладан, шаҳар атроф хўжалигига ихтисослашган (Термиз тумани), текислик ҳудудларидаги деҳқончилик ривожланган (Музработ, Ангор, Шеробод, Шўрчи) ёки чорвачилик, боғдорчилик, узумчиликка мослашган тоғ ва тоғ олди туманлар (Бойсун, Сариосиё, Олтинсой, Денов) қишлоқларининг ижтимоий-иқтисодий ва демографик ривожланиши турлича йўналишда бўлиши назарда тутилиши керак. Хулоса қилиб айтганда, Сурхондарё воҳаси қишлоқларида аҳоли сони бўйича қишлоқ кенгашлари ва маҳаллаларга бирлаштирилган. Қишлоқ аҳолисининг жойлашувида вилоятнинг табиий-географик шароити, ижтимоий-иқтисодий географиясининг ўзига хос хусусиятлари акс этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Марданақулов Т.И. Минтақаларда бозор инфратузилмасининг ривожланиши (Сурхондарё вилояти мисолида). Иқтисод ф.н.дисс. автореф.−Т., 2003.-19 б; Назаров М.И., Тожиева З.Н. Ижтимоий география. Ўқув қўлланма. −Т., 2003.-90 б.
2. Джумаев Т. Горы Узбекистана. Природа, хозяйство, отдых.−Т.: Мехнат, 1989.-224 с; Рўзиев А. Сурхондарё вилояти.−Т., 1996.-117 б.
3. Сатторов А.У., Абдумўминов Б.О. Сурхондарё вилояти қишлоқ аҳоли манзилгоҳларининг ривожланиши ва жойлашиш хусусиятлари. Термиз, 2019.−Б.45.
4. Қишлоқ жойлар демографияси. Проф. А.С.Солиев таҳрири остида.−Т., 2005.−Б.15.
5. Сатторов А.У., Абдумўминов Б.О. Сурхондарё вилояти қишлоқ аҳоли манзилгоҳларининг ривожланиши ва жойлашиш хусусиятлари. Термиз, 2019.−Б.5-6.
6. Убайдуллаев Р., Ата-Мирзаев О., Умарова Н. Ўзбекистон демографик жараёнлари ва аҳоли бандлиги. –Т.: Университет, 2006.−Б.6.
7. Солиев А.С. ва бошқалар. Қишлоқ жойлар демографияси.−Т.: Университет, 2005.−Б.18.
8. Бўриева М. Ўзбекистонда оила демографияси.−Т., Университет, 1997. −Б.46.
9. Abdurahmonov Q.,Abdurahmanov X.Demografiya.-T.:Noshir, 2011.-B.265.
10. Қишлоқ жойлар демографияси. Проф. А.С.Солиев таҳрири остида.−Т., 2005.−Б.15.
11. Давлат статисик маълумотлари.
12. Дала ёзувлари. Бойсун, Сариосиё, Яккабоғ, Шаҳрисабз туманлари.2017 йил.
13. Дала ёзувлари. Бойсун тумани қишлоқлари. 2010-2020 йиллар.

14. Дала ёзувлари. Шеробод, Бойсун туманлари қишлоқлари. 2002-2021 йиллар.

15. Дала ёзувлари. Бойсун, Шеробод, Қизириқ, Бандихон туманлари.2001-2021 йиллар.

16. Убайдуллаев Р., Ата-Мирзаев О., Умарова Н. Ўзбекистон демографик жараёнлари ва аҳоли бандлиги. –Т.: Университет, 2006.−Б.6.

17. Акрамов З.М. Проблемы хозяйственного освоения пустынных и горна-предгорных территорий.−Т.: Узбекистан, 1974.−С.31,34,56.

18. Джумаев Т. Горы Узбекистана.Природа, хозяйство, отдых.-Т.: Мехнат, 1989.-224 с.

19. Дала ёзувлари. Узун тумани Чош, Хонжиза, Олтинсой тумани Катта Вахшивор, Дуоба, Бадиҳаво, Чинор, Сариосиё тумани Хуфар, Шотрут қишлоқлари.

20. Турсунов Н.Н. Жанубий Сурхон воҳаси этнографияси. -Тошкент: “Yangi nashr”, 2015. –160 б.

21. Материалы по районированию Средней Азии. Кн.1. Территория и население Бухары и Хорезма. Ч.1. Бухара.-Т., 1926.-С.148.

22. Турсунов Н.Н. Жанубий Сурхон воҳаси этнографияси. -Тошкент: “Yangi nashr”, 2015. –160 б.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

MAMLAKATIMIZDA ILM-FAN VA TA’LIMNI RIVOJLANTIRISHDA XOTIN- QIZLARGA YARATIB BERILGAN KENG IMKONIYATLAR.

Ochilova O’giloy
QarDU tarix fakulteti I kurs magistranti
УДК 330.190.2:342.82(045)
Orcid: 0009000695457469

Annotatsiya: Maqolada mustaqil O’zbekistonda xotin-qizlarga munosabat, ularga ilm-fan va ta’lim sohasida berilayotgan imkoniyatlar, imtiyozlar haqida bayon qilingan. Jamiyatimizda ayollarning ijtimoiy va siyosiy jabhalarda yetakchi o‘rinlarni egallashiga qaratilgan tizimli islohotlar yoritilgan. Ilm-fan tarmoqlarida ayollar faolligi oshib borish dinamikasi berilgan.

Kalit so’zlar: jamiyat, xotin-qizlar, ayollarga e’tibor, ta’lim, farmon, qonun, mukofot, e’zoz, imkoniyat, davlat siyosati, ilm-fan.

Аннотация: В статье описано обращение с женщинами в независимом Узбекистане, возможности и привилегии, предоставленные им в сфере науки и образования. В нашем обществе освещены системные реформы, направленные на то, чтобы женщины заняли лидирующие позиции на общественно-политическом фронте. Рост активности женщин в научных сферах дал хамскую динамику.

Ключевые слова: общество, женщины, внимание к женщинам, образование, указ, закон, награда, честь, возможность, государственная политика, наука.

Abstract: The article describes the treatment of women in independent Uzbekistan, the opportunities and privileges given to them in the field of science and education. In our society, system reforms are created for women leading the positions in social and political spheres. Increasing activity of women in scientific fields has given a boorish dynamic.

Key words: society, women, attention to women, education, decree, law, award, honor, opportunity, state policy, science.

Kirish O‘zbekistonda ilm-fan rivoji uchun yaratilayotgan shart-sharoitlar, ilmiy va innovatsion faoliyatning hukumat tomonidan qo’llab-quvvatlanishi, barcha sohalarda mutaxassis kadrlar tayyorlash kabi masalalar davlat siyosati darajasiga ko’tarildi. Bu jarayonda xotin-qizlar ham faol ishtirok etib, olib borilayotgan islohotlarda o’zlarining salmoqli hissalarini qo’shmoqdalar. Buyuk ma’rifatparvar Abdurauf Fitrat: “Farzandlarimizni yaxshi xulq egalari qilib tarbiyalashimiz uchun avvalo, millat onalari tarbiya va ilm olishlari lozim”, deb yozgan

edi. Mamlakatimizda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularning huquq va manfaatlarini ta’minlash, munosib mehnat va turmush sharoitini yaratish, intellektual salohiyatini ro‘yobga chiqarish, jamiyatning ijtimoiy hayoti va davlat qurilishidagi ishtirokini yuksaltirish, liderlik, tashkilotchilik, tadbirkorlik qobiliyatini qo‘llab-quvvatlash borasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev “Bugungi farovon hayotimiz ham, yorug‘ kelajagimiz ham ayollarga bog‘liq. Agar xalqimiz bizdan rozi bo‘lishini xohlasak, avvalo, mo‘tabar onalarimiz, opa-singillarimiz uchun munosib turmush sharoitlari yaratishimiz kerak. Ona rozi bo‘lsa, oila rozi bo‘ladi, oila rozi bo‘lsa, jamiyat rozi bo‘ladi.’’ – deb takidlaydilar

Tadqiqot metodologiyasi Yurtimizda xotin-qizlarning davlatni boshqarish, ta’lim-tarbiya ishlari, tadbirkorlikda faol ishtirok etishlari uchun keng imkoniyatlar yaratib berildi. Qizlarning yaxshi ta’lim olishi, kasb-hunar egallashi Prezidentimizni hamisha o‘ylantiradigan masalalardan biri bo’lib kelmoqda. Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan ijtimoiy jihatdan yordamga muhtoj xotin-qizlarimizni bugun faol qilib, qiyin vaziyatida ularni o‘qitib, kasb-hunarli qilib, muammolarini o‘zlari yengishga asosiy e’tibor qaratilmoqda, va ijtimoiy xodim sifatida bu bizning ustuvor maqsadimiz. Zamonamizni o‘tmish tarix bilan taqqoslasak, xotin-qizlarimizning bugungidek erkinligi, huquq va imkoniyat jihatidan tengligi taqsinga sazovordir. Shavkat Mirziyoyev raisligida 2022-yil 1-mart kuni xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash tizimi hamda ularning jamiyatdagi mavqeini yanada mustahkamlash masalalari bo‘yicha videoselektor yig‘ilishi bo’lib o’tdi. Bu yig‘ilishda xotin-qizlar uchun ta’lim sharoitlarini kengaytirish bo‘yicha tarixiy qarorlar qabul qilindi[1].

Natijalar va muhokama

Jumladan, 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Xotin-qizlar ta’limini qo‘llab-quvvatlash dasturi ishlab chiqildi. Dastur doirasida, poytaxtimizda asosan xotin-qizlarni o‘qitish uchun davlat-xususiy sherikchilik asosida to‘qimachilik sohasida alohida universitet tashkil etildi. Paxta-to‘qimachilik va pillachilik klasterlari ishtirokida joylarda universitetning texnikumlari ham ochildi.

Monomarkazlar va oliygohlar qoshida Malakani baholash markazlari tashkil etish, ayollarni talab yuqori bo‘lgan ishchi kasblarga o‘qitish bo‘yicha ko‘rsatmalar berildi

Prezidentning 2022-yil 18-iyuldagi qaroriga binoan, to’lov-kontraktda o’qiydigan xotin-qizlarga ilk marotaba 7 yil muddatga imtiyozli foizsiz ta’lim krediti berish joriy qilindi. Buning uchun, joriy yilda banklarga 1 trillion 800 milliard so‘m, kelgusi besh yilda 8 trillion so‘m mablag‘ ajratiladi[2].

2022-yildan boshlab, magistraturada o‘qiyotgan qizlarning kontrakt pullari to‘liq davlat byudjetidan qoplab beriladigan bo’ldi. Shuningdek, ehtiyojmand oila vakillari, ota yoki onasini yo‘qotgan talaba qizlarning ta’lim kontrakti mahalliy byudjetdan to‘lanadi. Magistraturada o‘qiyotgan yoshlarimiz orasida qizlarning ulushi yanada ortib bormoqda. [3]

Jumladan, Qarshi davlat universitetining tarix yo’nalishi magistratura mutaxassisligiga 2023-yilda 7 ta xotin-qizlar qabul qilingan bo’lsa, 2024-yilda esa 18 ta xotin-qizlar qabul qilindi.

Hozirgi kunda ilm-fan sohasida jami 5 mingga yaqin olima ayollarimiz faoliyat ko‘rsatmoqda. Oliygohlarda esa 14 mingdan ziyod opa-singillarimiz pedagogika va ilmiy tadqiqot yo‘nalishida ish olib bormoqda. Jamiyatimizda olima ayollar ulushini sezilarli oshirish uchun doktorantura yo‘nalishida xotin-qizlar uchun har yili kamida 300 tadan maqsadli kvota ajratilishi belgilangan.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 7-martdagi ’’Oila va xotin-qizlarni tizimli qo’llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirishga chora-tadbirlari to’g’risida’’gi PF-87-son Farmonining 5.1-bandiga asosan Innovatsion rivojlanish agentligi Oila va xotin-qizlar qo’mitasi bilan birgalikda amaliy va innovatsion loyihalar bo’yicha “Olima ayollar’’ tanlovini o‘tkazib borishi belgilangan [4].

Keyingi paytda yurtimizda ilm-fan va ta’lim, xususan, oliy ta’lim sohasi isloh etilib, jahon standartlariga moslashtirilayotgani sababli xotin-qizlar bu yo‘nalishda ham katta natijalarga erishmoqdalar. Buning amaliy ifodasini so‘nggi yetti yilda 5 ming 247 nafar ayollarimiz fan doktori (DSc) va o‘z sohalari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olgani misolida ko‘rish mumkin. Birgina 2023-yilning o‘zida 147 nafar xotin-qiz fan doktori, 1 ming 238 nafari esa falsafa doktori ilmiy darajasiga erishgani barchamizni mamnun etadi[4].

Eng muhimi, qizlarimiz o‘rtasida zamonaviy bilim va kasb-hunarlarga qiziqish tobora ortib bormoqda. Masalan, “Bir million dasturchi” loyihasi doirasida ta’lim olgan yoshlarning 47 foizi, ya’ni qariyb yarmini qizlar tashkil etgan.

Mustaqillik yillarida 2 ming 180 nafardan ortiq xotin-qizlarimiz yuksak davlat mukofotlariga sazovor bo‘lganligi ularning ilm-fanga naqadar chanqoq ekanligidan dalolat beradi. Ularning orasida o‘nlab O‘zbekiston Qahramonlari, Fan arboblari, Xalq o‘qituvchilari, Xalq shoirlari, Xalq artistlari borligini alohida ta’kidlab aytmoqchiman. Bugungi davramizda turli jabhalarda astoydil mehnat qilayotgan ana shunday jonkuyar, oqila, mehr-oqibatli ayollarimizni, ularning davomchilari bo‘lgan iste’dodli qizlarimizni ko‘rib turganimdan xursandman. Ularning barchasi O‘zbekiston insoniy salohiyatining oltin fondini tashkil etadi, desak, hech mubolag‘a bo‘lmaydi.

Xotin-qizlar qo‘mitasining hududiy bo‘limlari qoshida “Huquqshunos ayollar”, “Ilm-fan va ayol”, “Ijodkor ayollar”, “Tashabbuskor ayollar”, “Ayol va salomatlik”, “Faxriy ayollar” jamoatchilik uyushmalari tashkil etildi. “Yil ayoli”, “Ibratli oila” tanlovlari o‘tkazilmoqda. Eng asosiysi, amalga oshirilgan ana shunday muhim chora-tadbirlar bugun o‘z samarasini bermoqda[5].

O‘zbekiston Xotin-qizlar qo‘mitasi va yurtimizdagi siyosiy partiyalar o‘rtasidagi hamkorlik kuchaytirilib, 3 mingga yaqin yetakchi xotin-qizlardan iborat kadrlar zaxirasi shakllantirilgani e’tiborga loyiqdir. Ayni vaqtda ijtimoiy faol ayollarni rahbarlik lavozimlariga tayyorlab borish, ularni o‘qitish, malakasini oshirish tizimi yaratilmoqda. Bularning barchasi mamlakatimizda xotin-qizlar harakati katta salohiyat va istiqbolga ega ekanini ko‘rsatadi

Davlat va jamiyat boshqaruvi, ilm-fan rivojida munosib hissasini qo’shib kelayotgan qizlarni qo’llab-quvvatlash, ularning noyob qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida 1999-yil 10-

iyunda O’zbekiston Respublikasi Prezidenti’’ Zulfiya nomidagi Davlar mukofotini ta’sis etish bo’yicha takliflarni qo’llab-quvvatlash to’g’risida’’gi PF-2326-sonli Farmoni qabul qilindi. Mazkur farmonga ko’ra, Zulfiya nomidagi Davlat mukofoti ta’sis etildi. Ushbu mukofot asosan beshta yo’nalish bo’yicha o’tkazilib, unda a’lo xulqi, oliyjanob insoniy fazilatlari, zukkoligi, bilimdonligi va alohida iste’dodini namoyon etishi uchun adabiyot, san’at, fan, ta’lim, madaniyat yo’nalishlarida tanlov asosida qizlar aniqlab olinishi belgilandi. Zero, ushbu say-harakatlarning zamirida xotin-qizlarning boshqaruv tizimidagi faolligini oshirish, rahbar ayollar uchun kadrlar zahirasi yaratishdek muhim vazifa turadi [6].

Zulfiya nomidagi davlat mukofoti 14 yoshga to’lgan va 30 yoshdan oshmagan qizlarga berilshi belgilandi. Jumladan, oliy ta’limning bakalavriat bosqichida tahsil olayotgan talaba qizlar ushbu mukofot bilan taqdirlansa, ularga magistratura bosqichida imtihonlarsiz davlat granti asosida o’qishga qabul qilinish tartibi joriy etildi [6].

Xulosa va takliflar Xulosa qilib shuni aytmoqchimanki, bugungi kunda davlatimiz tomonidan yaratilayotgan keng imkoniyatlardan xotin-qizlarimiz unumli foydalanmoqdalar. Jamiyatda o‘z o‘rnini topib, davlatimizning yanada taraqqiy etishi uchun unumli mehnat qilmoqdalar. Ta’lim olayotgan, mehnatda band bo‘lgan xotin-qizlarning intilishlari va qobiliyatlari doimo qo‘llab-quvvatlanishi ijtimoiy hayotda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida 2022 1-mart kuni xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash tizimi hamda ularning jamiyatdagi mavqeini yanada mustahkamlash masalalari bo‘yicha videoselektor yig’ilishi

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 18-iyuldagi “Oliy va professional ta’lim tashkilotlarida xotin-qizlarning ta’lim olishlarini qo‘llab-quvvatlashga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-323-sonli qarori

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 15-avgustdagi “Davlat oliy ta’lim muassasalari magistratura bosqichida ta’lim olayotgan xotin-qizlarning to‘lov-kontrakt mablag‘larini to‘lab berish chora tadbirlari to‘g‘risida”gi 447-sonli qarori

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 7-martdagi “Oila va xotin-qizlarni tizimli qo’llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirishga chora-tadbirlari to’g’risida”gi PF-87-sonli Farmoni

5. O.Raxmonkulova O‘zbekiston ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy soha islohotlarida xotin-qizlarning o‘rni (Janubiy viloyatlar misolida, 1991-2020 yy.)

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999-yil 10-iyundagi “Zulfiya nomidagi Davlat mukofotini ta’sis etish bo‘yicha takliflarni qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”gi PF-2326-sonli Farmoni//https: //lex.uz/docs/213812

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Xalqaro xotin-qizlar bayramiga bag‘ishlangan uchrashuvidagi nutqi. 2018-yil 8-mart

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

ORCID:009-001-8223-6206
UDK:UDK: 93/99 +631.31.1.674

SOVET HOKIMIYATI YILLARIDA O‘ZBEKISTON QISHLOQ XO‘JALIGI MODDIY-TEXNIK BAZASIDAGI O‘ZGARISHLAR.

Gulxayo Xasanboyeva Ximmat qizi
Farg‘ona davlat universiteti O‘zbekiston tarixi kafedrasi katta o‘qituvchisi
gulhayoxasanboyeva29@mail.com
+91-110-29-03

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sovet hokimiyati yillarida qishloq xo‘jaligida texnika vositalaridan foydalanish yoritilgan. Shuningdek, tarmoq rivojlanishida moddiy-texnik bazaning o‘rni, texnika orqali respublikadagi hosil miqdorining o‘sish va kamayish bosqichlari ko‘rsatilgan. Qishloq xo‘jaligida texnik qurilmalardan foydalanish aholi turmush tarzining ajralmas qismiga aylandi. Hosildorlik va ish unumining ortish darajasi texnika vositalariga bo‘lgan talabni oshirdi. Mamlakat iqtisodiyotida asosiy o‘rinni egallagan qishloq xo‘jaligi rivoji uchun moddiy-texnik bazaga bo‘lgan e‘tibor kuchaydi.*

Kalit so‘zlar: *sovet hokimiyati, qishloq xo‘jaligi, moddiy-texnik baza, traktor, kombayn, terim mashinalari, paxta.*

CHANGES IN THE MATERIAL-TECHNICAL BASE OF UZBEKISTAN AGRICULTURE DURING THE YEARS OF SOVIET AUTHORITY.

Annotation. *This article emphasizes the application of technological tools in agriculture during the Soviet era. It also examines the contribution of the material and technical foundation to the progress of the sector, along with the fluctuations in crop yields resulting from the implementation of technology within the republic. The incorporation of technical devices into agricultural practices became a fundamental aspect of everyday life for the populace. The enhancement in productivity and operational efficiency sparked a rising need for technical equipment. Given that agriculture played a vital role in the nation's economy, there was an increased focus on the material and technical foundation to promote its advancement.*

Key words: *Soviet government, agriculture, material and technical base, tractor, combine harvester, harvesting machines, cotton.*

ИЗМЕНЕНИЯ В МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УЗБЕКИСТАНА ЗА ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ.

Аннотация. *В данной статье подчеркивается применение технологических инструментов в сельском хозяйстве в советское время. Также рассмотрен вклад материально-технической базы в развитие отрасли, а также колебания урожайности сельскохозяйственных культур, обусловленные внедрением технологий внутри республики. Внедрение технических устройств в сельскохозяйственную практику стало фундаментальным аспектом повседневной жизни населения. Повышение производительности и операционной эффективности вызвало рост потребности в техническом оборудовании. Учитывая, что сельское хозяйство играло жизненно важную роль в экономике страны, повышенное внимание уделялось материально-технической базе, способствующей его развитию.*

Ключевые слова: *Советское правительство, сельское хозяйство, материально-техническая база, трактор, комбайн, уборочные машины, хлопок.*

KIRISH. O‘zbekiston Respublikasida mustaqillikdan so‘ng siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy-madaniy sohalarda ko‘plab ijobiy ishlar amalga oshirildi. Jumladan, O‘zbekiston tarixini chuqur va atroflicha o‘rganish orqali O‘zbekiston tarixi davrlari, tarixiy bosqichlarini yanada aniq va ravshan o‘rganildi, o‘zlikni anglash borasida salmoqli ishlar qilindi.

Hozirgi kunda ham O‘zbekiston tarixini yanada teranroq anglash, tassavvur etish vazifalaridan kelib chiqib ilmiy izlanishlar davom etmoqda. Turli tarixiy manbalarni o‘rganib, tahlil qilish, tanqidiy baholash, to‘g‘ri talqin qilish va tariximizning haqqoniy va to‘liq manzarasini ochib berish lozim.

Shu nuqtai nazardan Inson hayotining moddiy va xo‘jalik shakllari kabilarni tarixiy nuqtai nazardan har tomonlama o‘rganishga qiziqish ortib bormoqda. Jumladan, yaqin o‘tmishimiz bo‘lgan – sovet hokimiyati yillarini xolisona, chuqur o‘rganishga kirishildi. Sovet hokimiyati yillaridagi O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi ham atroflicha o‘rganildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Bu davrda yaratilgan tarixiy adabiyotlarda asosan sovet hokimiyatining O‘zbekistonda olib borgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini aks ettiruvchi fikrlar va ma‘lumotlar uchraydi. Shuningdek, O‘zbekiston qishloq xo‘jaligidagi o‘zgarishlar va moddiy texnik bazasi haqida ham bir qator adabiyotlar mavjud. Jumladan, V.Vengrskiyning tarixiy tadqiqotida Surxondaryo viloyatiga taaluqli MTSlarning moddiy-texnik ta‘minotining mustahkamlanishi, kolxozlarning bo‘linmas fondlarining o‘sishi, Uchqizil suv omborining qurilishi, paxtaga haq to‘lash kabi ma‘lumotlar bayon etilgan. I.Kimning asarida paxta ekin maydonlarining oshib borishi, kolxoz va sovxozlarning ishlab chiqarish samaradorlik darajasining pastligi, yosh mexanizatorlarning faolligi haqida ma’lumotlar taqdim etilgan. Bundan tashqari X.Saidov, A.Abdullayev, R.Nazarovlarning

asarlarida qishloq xo‘jaligining paxta yakkahokimligiga bo‘ysundirilishi oqibatida mexanizatsiya va moddiy texnik bazaning kuchaytirilishi yoritilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Qishloq xo‘jaligining barcha tarmoqlarini texnikaning ishtirokisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Ayniqsa, Avtomatlashtirilgan qurilmalar mehnat unumdorligi omillaridan biridir.

Lekin, ikkinchi jahon urushidan so‘ng moddiy – texnik qurilma va uskunalar O‘zbekistonda yetarli darajada mavjud bo‘lmagan. Shu sababdan qishloq xo‘jaligi tarmog‘i moddiy –texnika bazasini tezroq va sifatliroq tarzda mustahkamlashga kirishilgan edi. Chunki, kanallar, daryolar, katta ariqlarni qazish, irrigatsiya va melioratsiya inshootlarini barpo etish kabi masalalarni zamonaviy texnikasiz amalga oshirish mumkin emas edi. Ayniqsa, paxtani mashina yordamida terishni yo‘lga qo‘yish zarur edi. Ayni holatlardan kelib chiqib, qishloq xo‘jaligi sohasida qator o‘zgarishlar ro‘y berdi. Jumladan, 1949-yilda 7 nomdagi qishloq xo‘jaligi mashinalari ishlab chiqarildi. 1959-yilga kelib bu ko‘rsatkich 14 taga, 1966-yilda esa, 33 taga yetkazildi**[4;254]**.

Sovet hukumati qishloq xo‘jaligi tarmog‘ini moddiy-texnik bazasini mustahkamlashga juda katta mablag‘ ajratdi. Xususan, 1954-1955 yillarda 34,4 milliard so‘m mablag‘ evaziga MTS (mashina traktor stansiyalari) va sovxozlar 404 ming dona traktor, 288 ming dona yuk avtomobili, 88 ming dona g‘alla kombayni olingan. Shu bilan birga, O‘zbekiston qishloq xo‘jaligiga ham katta e’tibor qaratilgan.

O‘zbekiston SSR sanoati xodimlari paxtachilik uchun kerakli yangi texnikani ishlab chiqarishni qunt bilan o‘zlashtira bordilar. Ko‘pgina kolxozlarda traktorlardan unumli foydalanish natijasida, paxtaga ketmon bilan ishlov berish keskin kamaydi. Paxtaga ishlov berishda ketmondan foydalanishni qisqartirish, mehnat sarfini taxminan ikki marta kamaytirdi. Amalda mehnat unumdorligini ko‘rgan qishloq xo‘jaligi tashkilotlari, kolxoz rahbarlari ko‘proq texnika vositalarini sotib ola boshladilar.

Qishloq xo‘jaligiga texnika vositalarini keng joriy qilish, fan-texnika yutuqlarini ishlab chiqarish bilan chambarchas bog‘lash (sinab ko‘rish natijasida) 1950-yillarda paxtani terim mashinalari yordamida terib olish ishlaridada ma’lum tajriba to‘plandi. Qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalashda paxtani mashinalar yordamida terib olish - asosiy bo‘g‘in etib belgilandi. Hamda, mazkur sohaga alohida e’tibor berildi.

Ya’ni, mehnat faoliyatini yengillashtiruvchi qurilmalarni ko‘paytirishga e‘tibor qaratildi. Xususan, 1970-yil respublikada 25877 ta paxta terish mashinalari ishlagan bo‘lsa, 1986-yilga kelib ularning soni 37412 taga ko‘paytirildi**[6;151]**. Shuningdek, 109 km. uzunlikdagi Katta Andijon kanalining ochilishi Farg‘ona vodiysi hududidagi 140 ming gektar yerlarni sug‘orish imkonini yaratdi. Ushbu sug‘orish inshootlarini qurishda keng ko‘lamda fan-texnika yutuqlaridan foydalanildi, yangi yer qazish va qurilish texnikalari, yuqori ishlab chiqarish kuchiga ega bo‘lgan nasos qurilmalarini jalb etildi. Hamda qisqa muddat ichida katta qurilish ishlarini amalga oshirildi.

O‘zbekiston SSR qishloq xo‘jaligini yetarli darajada mashina-traktorlar bilan ta’minlashda, 1969-yilda ishga tushirilgan Toshkent traktor zavodi katta ahamiyat kasb etdi**[5;254]**. Ayni holat qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligini ortishiga olib keldi. Masalan, 1965-yilda qishloq xo‘jaligi uchun 670 dona yuk mashinalari talab etilgan bo‘lsa, amalda u 695 tani tashkil etgan**[7;57]**. Ammo, ushbu sohaning takomillashuvi yetarlicha emas edi. Ya’ni, ajratilgan mablag‘ning yetishmasligi, mutaxassis kadrlarning kamligi oqibatida, qishloq xo‘jaligi tarmog‘i texnika vositalari bilan to‘liq ta’minlanmadi. Hamda, texnika vositalari va ularga zarur bo‘lgan asbob-uskunalarining sifati talab darajasida emasligi vaziyatni yanada og‘irlashtirdi. Ishlab chiqarilayotgan texnika vositalar, jumladan, paxta terish mashinalari texnik nosozligi ko‘p xollarda kuzatildi. Oqibatda, paxtaning ko‘p qismini yerga to‘kilishiga va xomashyo sifatini buzilishiga olib keldi.

O‘zbekiston SSRda 1990-yil jami paxtaning 57 foizigina mashinalarda terib olindi, xolos. Andijon, Buxoro, Namangan, Farg‘ona, Xorazm viloyatlarida esa, ushbu ko‘rsatkich 50 foizga ham yetmadi**[4;256].** Ayni xolatdan ko‘rinib turibdiki, ishlab chiqarilgan texnika vositalari qishloq xo‘jaligi ehtiyojini to‘liq qondirmagan.

Katta ekin maydonlari, unumdor yerlar, zamonaviy mashinalar, traktorlar va kombaynlarni harakatga keltirish uchun ko‘plab muammolarga duch kelingan. Biroq majud kamchiliklar puxta o‘rganilib, tez fursatlarda yechimi topilmagan. Masalan, qishloq xo‘jaligi mutaxassislari, yuqori malakali kadrlar yetishmasligi sovet hokimiyati yillarida sohadagi mavjud muammolardan biri bo‘lgan. Hatto, ko‘plab yangi traktorlar yillar davomida ishlatilmagan. Ushbu davrda g‘alla o‘ruvchi kombaynlar, avtosisternalar ishlab chiqarish hali yo‘lga qo‘yilmagan edi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, ikkinchi jahon urushidan so‘ng qishloq xo‘jaligi texnikasi bir qadar rivojlandi. Lekin, qishloq xo‘jaligi sohasida yuqoridagi kabi o‘ziga xos yutuq va kamchiliklar mavjud bo‘lgan. Kamchiliklarni vaqtida bartaraf etish, hamda yutuqli jihatlarini takomillashtirish ishlari tizimli yo‘lga qo‘yilmagan. Oqibatda, tarmoqda ko‘plab muammolar yetilib borgan. Umuman olganda, texnikaning yetarli va sifatli takomillashmagani qishloq xo‘jaligining boshqa tarmoqlariga ham ta‘sirini ko‘rsatgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Karimov I.A. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – T.: O‘zbekiston, 2011.
2. Ergashev R.X. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti. – T.: Extremum Press. – 2011
3. Murtazoyeva R. O‘zbekiston tarixi. – T.: Yangi asr avlodi, 2003.
4. Razzoqov. A. O‘zbekiston paxtachiligi tarixi. – T.: O‘zbekiston, 1994.
5. O‘zbekiston SSR tarixi. To‘rtinchi tom. – Toshkent, 1971.
6.Narodnoye xozyaystvo Uzbekskoy SSR. Staticheskoy yejegodnik. – Tashkent: Uzbekistan, 1998. c-151.
7. FVDA, 1126-jamg‘arma, 7-ro‘yxat, 130-yig‘ma jild, 57-varaq.

8. Iymanova D.A. O‘zbekistonni mahalliy rahbar kadrlar bilan ta‘minlashdagi sovetlar siyosatining oqibatlari./ADU ilmiy xabarnoma.№3 – Andijon, 2012.–63-66 betlar.

9. Yakubova D. O‘zbekistonda paxta yakkahokimligining o‘rnatilishi va uning natijalari. – T.: Tafakkur avlodi, 2021.

10.Xasanboyeva G. O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligidagi sug‘orish tizimi haqida ayrim fikr-mulohazalar./FarDU ilmiy xabarlar. – Farg‘ona, 2024. –281-284 betlar.

11.w.w.w. arxiv.uz

12. w.w.w.ziyonet.uz

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

PRIORITY AREAS OF THE NATIONAL AGENCY FOR SOCIAL PROTECTION

Ibragimov Javlonbek
3rd year student of the International University of Chemistry
javlonibragimov024@gmail.com

Annotation: This article examines the system of services provided by the National Agency for Social Protection to youth, children with disabilities, and the elderly, and the activities of the National Agency for Social Protection in each district and city.

Keywords: Social assistance, social education, human social services, children with disabilities, individualization

IJTIMOIY HIMOYA MILLIY AGENTLIGINING USTUVOR YO‘NALISHLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada ijtimoiy himoya milliy agentligi tomonidan yoshlar, imkoniyati cheklangan bolalar, keksa yoshdagi shaxslarga xizmat ko'rsatish tizimi, ijtimoiy himoya milliy agentligi har bir tuman va shaharlarda o'z ish faoliyati olib borilishi tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: Ijtimoiy yordam, ijtimoiy tarbiya, inson ijtimoiy xizmatlari, imkoniyati cheklangan bolalar, individuallashtirish

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО АГЕНТСТВА СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ

Аннотатция: В данной статье представлена информация о системе обслуживания молодежи, детей-инвалидов и пожилых людей национальным агентством социальной защиты и деятельности национального агентства социальной защиты в каждом районе и городе.

Ключевые слова: Социальная помощь, социальное образование, социальное обслуживание, социальное обслуживание человека, дети с ограниченными возможностями, индивидуализация.

Entrance. Currently, as in all areas of our Republic, major reforms are being implemented in the field of education. In particular:

In accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-82 dated June 1, 2023 “On comprehensive measures to provide high-quality social services and assistance to the population and establish an effective control system for them”, the adoption of

a resolution of the National Agency for Social Protection under the President of the Republic of Uzbekistan on the establishment of the State Fund for Social Protection and the approval of the directions of expenditure of the fund’s funds is a clear proof that people in need of social protection are not indifferent to our country.

The humanization of social structures based on new principles, the laws of the market economy, changes in ideological and moral principles lead to unemployment, material deprivation, lack of control over children, and family separation; non-social phenomena: alcoholism, drug addiction, crime, etc. are also the basis for developing measures and events aimed at finding solutions to social problems. In this case, first of all, children, and then adults, need social assistance. In such conditions, a demand has arisen for a social pedagogue as a specialist who solves pedagogical issues related to the social problems of society and helps the individual in the process of his socialization. [1].

Main part. Although the social adaptation of children has previously existed in our country in the form of "social education", social protection", "social assistance", this process is being deepened as a field of pedagogical knowledge and a science. The reasons for its becoming an independent science, but the lack of systematization of practical experience, are explained by the complexities and contradictions of the historical development of Uzbekistan. The events that negatively affected social pedagogy include the discrediting of social education that began in the 1930s, the emergence of an “iron curtain” that separated local scientists and educators from foreign experience and foreign colleagues, the replacement of universal human values with class values, the policy of silence about social problems, the destruction of traditions of compassion and kindness. Today, interest in social pedagogy is being formed based on the needs of social development and the social order of the state.

From July 1, 2023, groups of social workers will be established in the “Inson” social service centers.

By October 1, 2023, the “Unified National Social Protection” information system will be launched.

On August 15, 2023, the practice of informing the population about social services and social assistance programs, including by sending information to their mobile devices, was introduced.

From August 1, 2024:

From February 1, 2024, in specialized preschool educational organizations, schools, boarding schools in Tashkent;

From January 1, 2024, "Social assistance and assistance provided through donations and assistance will be covered.

From August 1, 2024, in preschool educational organizations, schools, boarding schools in the remaining regions of the republic.

From April 1, 2024, in specialized preschool educational organizations, schools, boarding schools in Tashkent region;

Resolution No. 46 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated January 25, 2024 “On measures to improve the system of organizing and rehabilitating children with special educational needs” was adopted. In accordance with the resolution, short-term “Care” groups will be established in specialized educational organizations for children with severe health problems who need special education. “Care” groups:

“Care” groups are being organized to provide short-term (up to 4 hours) care, education and upbringing of children with special educational needs who are not accepted into specialized educational institutions, and to assist them in their adaptation to society.

The Agency is an authorized state body for the development and implementation of a unified state policy in the field of social protection of the population and the provision of social services and carries out its activities independently of other state bodies and organizations, their officials. [2].

Tasks of the Agency: The mission of the Agency is professional social service and social assistance.

On the basis of the medical, psychological, pedagogical, commission on the admission of children with special educational needs to state preschool educational organizations, and the psychological, medical, pedagogical commissions on the admission to specialized schools and boarding schools, unified psychological, medical, pedagogical commissions are established under the departments of the National Agency for Social Protection of the Republic of Karakalpakstan, regions and the city of Tashkent.

Rehabilitation departments for children are launched.

-Conclusion of the Medical and Social Expert Commission on the child's disability (if any);

-A narrow specialist conclusion depending on the child's diagnosis: a conclusion of a psychoneurologist, approved in accordance with the procedure established by the legislative documents of the psychoneurological center (only for children with speech, mental and intellectual disabilities);

-A certificate and a description of the child's place of study, reflecting a detailed analysis of the duration of education, mastery of academic subjects and behavior, measures taken to provide individual support to the child (for children studying in educational institutions).

Today, a number of decisions are being made to create a number of opportunities for children in need of social protection. In particular:

The main areas of activity of the National Agency for Social Protection under the President of the Republic of Uzbekistan

I. In the direction of developing and implementing state policy and measures in the field of social protection of the population:

II. In the direction of improving the system of work with persons with disabilities:

III. In the direction of protecting minors:

IV. In the direction of improving the women's protection system:

V. In the direction of working with families in difficult life situations:

VI. In the direction of working with youth:

VII. In the direction of working with single people and the elderly:

VIII. Services have been launched in the direction of social security programs. [3].

Conclusion. In conclusion, various measures are currently being taken by the National Agency for Social Protection. The National Agency for Social Protection provides services to young people, children with disabilities and the elderly. The National Agency for Social Protection carries out its activities in each district and city. The goals set by the Agency are to serve people, to support children with disabilities throughout their lives in the future. The National Agency for Social Protection provides assistance to the population in cases arising from their social situation. I believe that the National Agency for Social Protection will be able to achieve high results in the future.

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 01.12. 2017 yildagi “Nogironligi bo‘lgan shaxslarni davlat tomonidan qo‘llab - quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5270-son farmoni (https://lex.uz/docs/3436192).

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 13-oktyabrdagi PQ-4860-sonli “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori (https://lex.uz/ru/docs/5044711).

3. L.R.Mo‘minova, R.Sh.Shomaxmudova, Z.M.Axmedova “Inklyuziv ta’lim“ o‘quv-metodik qo‘llanma Toshkent-2007yil.

4. Po‘latova P.M. va boshqalar. Maxsus pedagogika. – T., - 19-22 bet

5. R.Sh.Shomaxmudova. “Inklyuziv ta’limning nazariy va amaliy asoslari“ uslubiy qo‘llanma Toshkent-2011yil;

6. L.R.Mo‘minova, L.Sh.Nurmuxamedova “Alohida yordamga muxtoj bolalarni tarbiyalashda oila va maktab hamkorligi” ilmiy-metodik to‘plam Toshkent-2013yil.

7. https://www.lex.uz .

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

MA’RIFATPARVAR MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY IBN BEHBUDXO‘JANING HAYOT FAOLIYATI, ILM MA’RIFATGA QO‘SHGAN ULKAN HISSASI HAMDA VATANIMIZ TARIXIDA TUTGAN O‘RNI VA RO‘LI

Xudoyberdiyev Sherzodbek Rahimberdi o‘g’li
Andijon davlat texnika instituti
"Gumanitar fanlar" kafedrasi assistenti
khudoyberdievsherzodbek@gmail.com,
+9989999004476

Annotatsiya: Maqolada Mahmudxo‘ja Behbudiy (محمود خواجه بهبودی) ma’rifatparvar Mahmudxo‘ja Behbudiy Ibn Behbudxo‘janing hayot faoliyati, ilm ma’rifatga qo‘shgan ulkan hissasi hamda vatanimiz tarixida tutgan o‘rni va ro‘li haqida ma’lumotlar berilgan, shuningdek Milliy uyg’onish davrida mamlakatimizda jadidlarning jadidchilik harakati shaklida paydo bo‘lganligi haqida kerakli ma’lumotlar berib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Mahmudxo‘ja Behbudiy, “Behbudiya kutubxonasi” hamda “Nashriyoti Behbudiya”. “Oyna” “Samarqand” gazetasi va jurnali, Ahmad Yassaviy, Ismoil Gaspirinskiy, Buxoro amirligi, “Usuli jadid” . “Usuli savtiya” “Turkiston muxtoriyati”.

ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОСВЕТИТЕЛЯ МАХМУДХОДЖИ БЕХБУДИ ИБН БЕХБУДХОДЖИ, ЕГО ОГРОМНЫЙ ВКЛАД В НАУКУ И ПРОСВЕЩЕНИЕ, А ТАКЖЕ ЕГО МЕСТО И РОЛЬ В ИСТОРИИ НАШЕЙ РОДИНЫ

Аннотация: В статье приводятся сведения о жизнедеятельности просветителя Махмудходжи Бехбуди (بهبودی خواجه محمود) Махмудходжи Бехбуди ибн Бехбудходжи, его огромном вкладе в развитие науки и просвещения, его месте и роли в истории нашей страны, а также необходимая информация о появлении джаидов в нашей стране в форме джадидского движения в период национального возрождения.

Ключевые слова: Махмудходжа Бехбуди, “Библиотека Бехбуди” и “Издательство Бехбуди.” Газета и журнал “Ойна” “Самарканд” Ахмад Яссави, Исмаил Гаспиринский, Бухарский эмират, “Усули жадид” “Усули савтия” “Туркистон мухторияти.”

THE LIFE OF MAHMUD KHUJA BEHBUDI IBN BEHBUD KHUJA, AN ENLIGHTENERATOR, HAS MADE A SIGNIFICANT CONTRIBUTION TO

SCIENCE AND ENLIGHTENMENT, AS WELL AS HIS PLACE AND ROLE IN THE HISTORY OF OUR HOME

Annotation: The article provides information about the life of Mahmudhoja Behbudi (بهبودی خواجه محمود), an enlightener, Mahmudhoja Behbudi ibn Behbudhoja, his great contribution to science and enlightenment, his place and role in the history of our country, as well as the necessary information about the emergence of the Jadids in our country during the period of the National Renaissance.

Keywords: Mahmudkhoja Behbudiy, “Behbudiya Library” and “Behbudiya Publishing House.” “Oyna” “Samarkand” newspaper and magazine, Ahmad Yassaviy, Ismail Gaspirinsky, Emirate of Bukhara, “Usuli jadid” (new method), “Usuli savtiya” (phonetic method), “Turkestan Autonomy.” “Usuli savtiya”.

KIRISH. Mahmudxo‘ja Behbudiy (محمود خواجه بهبودی To‘liq ismi **Mahmudxo‘ja Behbudiy ibn Behbudxo‘ja**) Buxoro amirligida 20-yanvar 1875-yil Samarqand tavallud topgan. 25-mart, 1919-yil Qarshida vafot etgan) dramaturg, noshir, pedagog, qozi, muftiy, din va jamoat arbobi. Jadidchilik milliy ma’rifatparvarlik harakatining tarafdori. “Behbudiya kutubxonasi” hamda “Nashriyoti Behbudiya”. “Samarqand” gazetasi va jurnali asoschisi.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. Mahmudxo‘ja Behbudiy 1875-yil 20-yanvarda Samarqand yaqinidagi Siyob volostining Baxshitepa qishlog‘ida imom-xatib Behbudxo‘ja Solihxo‘ja o‘g‘li xonadonida tug‘ilgan. Otasi Ahmad Yassaviy avlodidan. Otasining buvasi Niyozxo‘janing asli kelib chiqishi U bo‘lib, Samarqandga XVIII asr oxirida, amir Shohmurod hukmronlik davrida ko‘chib kelgan. 1868-yilda rus askarlari Samarqandga bostirib kirgandan keyin otasi Behbudxo‘ja oilasini olib Baxshitepa qishlog‘iga ko‘chib o‘tgan va shu qishloqda imomlik qilgan. Behbudiyning onasi esa muftiy Odil Mansur o‘g‘lining singlisi bo‘lgan.

Behbudiy dastlab otasidan Qur’on ilmini o‘rgangan, keyinchalik 6-7 yoshlarida tog‘asi Muhammad Siddiq qo‘lida o‘qib, savod chiqargan. 15 yoshida boshqa bir tog‘asi Mulla Odil o‘zi mudarrislik qilgan madrasada o‘qitib ta’lim bergan. [1.7]

Behbudiylar oilasi ma’rifatparvar va ziyoli bo‘lgan. Ikki singlisi ham o‘qib, tahsil olgan. Qur’onni yaxshi bilgan. Katta singlisi Huriniso “Qoribegim” unvoniga ega bo‘lgan. 1893-yilda onasi, 1894-yilda otasi vafot etgan.

Mahmudxo‘ja Behbudiy 1893-yilda uylanib, to‘rt o‘g‘il hamda bir qiz farzand ko‘rgan.

Katta o‘g‘liga Ma’sudxon deb ism qo‘ygan, u 1897-yili tug‘ilgan. Mas’udxon ham eski maktabda, ham gimnaziyada tahsil olgan. Ulg‘aygach ro‘znoma hamda nashriyotlarda tarjimon vazifasida ishlagan. 1933-yilda qatag‘on to‘lqini natijasida otasi Mahmudxo‘ja Behbudiy “xalq dushmani” deb e’lon qilinadi. Ma’sudxon shundan so‘ng ta’qibga uchrab Tojikistonga ko‘chib

o‘tishga majbur bo‘ladi. O‘sha yerda yashirin ravishda ijod bilan shug‘ullangan. 1937-yilda o‘rta maktab o‘quvchilari uchun adabiyot bo‘yicha ikki darslik hamda ikkita darslik xrestomatiyasini yozib nashr ettirgan.

Ikkinchi farzandi Maqsudxon 1911-yili tug‘ilgan. Dastlab “usuli jadid” maktabida o‘qigan. Keyin Bokuda joylashgan muallimlar tayyorlash kursida ikki yillik tahsilni tamomlagan. 1932-yili 21 yoshida vafot etgan.

Qizi Parvinaxon (Surayyoxon ham deyishgan) 1902-yili tug‘ilgan. 10 yoshigacha Abduqodir Shakuriy tashkil qilgan “usuli jadid” maktabida o‘qigan. Keyinchalik Parvina asosan uyda tahsilni davom ettirib, muallimlardan fransuz va rus tillaridan saboq olgan. Ikki qizi yoshlik chog‘ida vafot etgan. O‘zi xalq dushmanining qizi tamg‘asi ostida kun kechirgan. 1987-yili vafot etgan.

To‘rtinchi farzandi Matlubxon 1914-yili tug‘ilgan. 1942-yilda Ikkinchi jahon urushiga safarbar qilingan. Urush davrida bedarak yo‘qolgan.[2.1]

Behbudiy 18 yoshida Chashmai ob volostida qozi vazifasida ishlagan tog‘asi Muhammad Siddiq qo‘l ostida mirzalik qilgan. Tog‘asi oldida ikki yil ishlagach, mirzalik faoliyatini Kobud volosti qozisi Mulla Zubayr Yaxshiboy o‘g‘li qo‘lida davom ettiradi. Chunki bu paytda tog‘asi qozilikdan bo‘shatilgan. Mirza va qozilik bilan shug‘ullanib, so‘ng Jomboyda muftiylik darajasiga ko‘tarilgan. Behbudiy Kabut bo‘lisida 10 desyatina yerga egalik qilgan[5]. O‘ziga to‘q va badavlat kishidir.

Behbudiy 1899–1900-yillarda buxorolik do‘sti Hoji Baqo bilan birga Makka va Madinada haj safariga otlangan. Shu sababli Rossiya, Arabiston, Misr, Turkiyani kezib chiqqan. Safar jarayonida sayohatning har qanday turi – poyezd, kema, otda va piyoda yurib dunyo kezgan. Sayohat davomida yangi maktab (usuli jadid) ochish fikri mustahkamlanib bordi. 1914-yili ikkinchi marta haj safari chog‘ida Shom, Quddus, Odessa, Istanbul va boshqa shaharlarni kezgan. O‘z sayohati davridagi xotiralarini Samarqandda nashr etilayotgan Oyna jurnalining tahririyatiga yuborib turgan.

1903–1904-yillarda Moskva, Peterburg, Orenburg, Qozon va Qrimda bo‘lgan. Maorif sohasida Rossiya va tatar arboblari tajribasini o‘rgangan. Mahmudxo‘ja Behbudiy Ismoil Gaspirinskiy bilan birinchi marta 1897-yilda Gaspirinskiyning Turkistonga sayohati vaqtida Samarqandda tanishgan. Ismoil Gaspirinskiy bilan uchrashuvi keyingi hayotiga ta’sir katta ko‘rsatdi. Ismoilbey va Behbudiyning ikkinchi uchrashuvi 1914-yilning yozida yuz bergan. Alloma marg'ilonlik bir kishi bilan Istanbulning Gülhane bog'ida yurganda tasodifan Ismoil Gasprinskiyni ko'rgan va o'xshatgan bo‘lsam kerak degan o'y bilan salom berib o'tib ketgan. Orqasidan javob ovozi kelgach, ikki do'st yaqindan ko'rishgan. Gaspiriniskiyning taklifi bilan Shahin posho mehmonxonasida yiz bergan suhbat yetti soat davom etgan. Gaspirinskiy suhbat yakunida Behbudiyni Qrimga taklif etadi. Oradan ko'p o‘tmay Ismoilbey vafot etgan va Istanbuldagi uchrashuv ularning eng so'nggi qarshilashishi bo'lgan.

Behbudiy 1903-yilda Samarqandning Jomboy tumaniga qarashli Rajabamin qishlog‘ida “usuli savtiya” maktabini ochadi. Bu maktab Abduqodir Shakuriy xonadonida tashkil etilgan.

Maktab o‘quvchilarining katta qismi shahardan bo‘lganligi va Rajabamin qishlog‘iga qatnash qiyinligi sababli keyinchalik bu maktabni Behbudiy o‘zining hovlisiga ko‘chiradi. Shu davrda u maktab o‘quvchilari uchun bor qancha darsliklar yaratgan[6]. 1904-yilda “Risolayi asbobi savod” (“Savod chiqarish kitobi”), 1905-yilda “Risolayi jug‘rofiyayi umroniy” (“Aholi geografiyasiga kirish”), 1906-yilda “Muntaxabi jug‘rofiyai umumiy” (“Qisqacha umumiy geografiya”), 1908-yilda “Kitobatul atfol” (“Bolalar xati”), 1908-yilda “Amaliyoti islom”, 1909-yilda “Tarixi islom” kitoblarini nashr ettirgan. “Muntaxabi jug‘rofiyai umumiy”ning to‘liq nomi “Kitobi muntaxabi jug‘rofiyai umumiy va namunai jug‘rofiya” bo‘lib, uni chop etish uchun 1905-yilning 24-avgustida Sankt-Peterburg senzurasidan ruxsat olingan. Shundan so‘ng 1906-yili Samarqanddagi G.I.Demurov matbaasida bosilgan. sahifalari soni 106 ta. Muallif ushbu „qadim fan“ga tegishli „turkiy, forsiy, arabiy, rusiy lug‘atlarga tasnif bo‘lgan o‘ttuz qadar qadim va jadid qutub va rasoili jug‘rofiya, tarixiy, hay’ati riyoziy, tabiiy“lardan va yana juda ko‘p turli xildagi manbalardan foydalangan holda yozganini qayd etgan. [3.1]

1907-yil 23-avgustda Nijniy Novgorodda Rusiya musulmonlarining madaniyat va turmush muammolariga bag‘ishlangan qurultoyi chaqirilgan. Qurultoyda Behbudiy turkistonliklar guruhini boshqargan va nutq so‘zlagan. Shu yili Behbudiy Rossiya 3-Davlat Dumasining Musulmon fraksiyasiga “Turkiston madaniy muxtoriyati” loyihasini ko‘rib chiqish uchun jo‘natgan. Behbudiy loyihada Davlat dumasiga Turkiston musulmon aholisining nufuziga mos vakillar saylanishi, diniy idoraviy ishlarda erkinlikni, Turkistondagi mahalliydan tortib har qanday darajadagi boshqaruvda mahalliy xalq vakillarining ishtirok etishini ta’minlash, turkistonlik xalqlar uchun majburiy hamda bepul umumta’limni joriy qilish, mahalliy aholi roziligisiz Turkistonga Rusiyaning turli hududlaridan aholi ko‘chirilishini to‘xtatish, rus istilosi natijasida tortib olingan vaqf mulklarini qaytarish singari qat’iy talablarni ilgari surgan. Loyihada yozilgan ism-sharifi hamda mansabi ostiga o‘z muhrini ham bosgan. Biroq, uning bu loyihasi 3-Davlat Dumasi tomonidan e’tiborsiz qoldiriladi. [4.19]

Behbudiy 1913-yildan boshlab matbuot ishlari bilan shug‘ullangan. Shu yilning aprelida “Samarqand” gazetasiga asos solgan. Gazeta ikki tilda: o‘zbek va tojik tillarida, haftada 2-marta chop etilgan. Dastlab ikki sahifada bo‘lgan gazeta 3-8-sonlarida sahifalari soni to‘rttaga yetkazilgan. 400-600 nusxada chop etilgan. 45-soni chiqqach, chor hukumatining tazyiqi hamda moddiy qiyinchiliklar tufayli nashr to‘xtagan. Shu yilning 20-avgustidan “Oyna” jurnali chiqara boshlagan. Haftalik nashrdan chiqqan bu jurnal asosan o‘zbekcha bo‘lib, maqola (forscha), she’r, e’lonlar (ruscha) ham berib borilgan. Sahifalarida illustratsiyalardan foydalanilgan. Jurnal Tatariston, Eron, Kavkaz, Afg‘oniston, Turkiya, Hindistongacha tarqalgan. “Oyna” jurnalining sohasi keng qamrovli bo‘lib, unda millatning tarixi, haq-huquqi, adabiyot hamda til masalalari, jahondagi ahvol to‘g‘risida maqola va munozaralar berib borilgan. Jurnal faoliyati 20 oy davom etgan. Shu davr mobaynida 68 soni nashr etilgan. Behbudiy kitob nashrini ham yo‘lga qo‘ygan. A.V.Pyakovskiy 1913-yili Behbudiy bosmaxonasida Fitratning “Bayonoti sayyohi hindi” asarini rus tiliga tarjima qilib, nashr etgan. Turli xildagi darslik hamda qo‘llanmalardan tashqari nashriyotda “Turkiston, Buxoro va Xivaning xaritasi”ni bosib chiqargan. 1917-yili alloma

safdoshlari – Fitrat, Ayniy, Ajziy, Muhammadquli O‘rinboyev, A. Shomansur bilan birgalikda “Hurriyat” ro‘znomasini, “Zarafshon” shirkatini hamda “Nashri maorif”ni tashkil etgan. [5.120]

Behbudiy 1917-yilning 16-23-aprelida Toshkentda bo‘lib o‘tgan Turkiston musulmonlarining 150 nafar vakili qatnashgan qurultoyda ishtirok etib, nutq so‘zlagan. Nutqida musulmonlar orasidagi har qanday ixtiloflarga qarshi chiqqan. Ulug‘ maqsad yo‘lida birlashishga chorlagan. Shunday kelishmovchiliklar tufayli „mustamlakot qoidasi ila bizni idora eturlar“ deb ochiq so‘zlagan. 1917-yilning 17-martida qabul qilingan Buxoro amirligida amir boshchiligida islohotlar o‘tkazish talabi to‘g‘risidagi manifest mualliflaridan biri bo‘lgan. Behbudiy shu qurultoyda o‘lka musulmonlar sho‘rosining raisi etib saylangan.

1917-yil 26-noyabrda Behbudiy Qo‘qonda ish boshlagan o‘lka musulmonlarining 4-favqulodda qurultoyida qatnashgan. 27-noyabrga o‘tar kechasi “Turkiston muxtoriyati”e’lon qilindi. Uning g‘oyaviy rahbarlari biri Behbudiy bo‘lgan. Muxtoriyat sho‘rolar tomonidan vahshiyona bostirildi. Behbudiy may oyining boshlarida Samarqandga qaytadi. U yerda ko‘p tura olmay Toshkentga keladi.

Bu davrda jadidlar va milliy ziyolilar oldida uch tanlov mavjud bo‘lgan: birinchisi: xorijiy davlatga chiqib ketish, ikkinchisi: qo‘lida qurol bilan o‘z fikr va g‘oyalarini himoya qilish, uchinchisi: yangi tuzilgan hukumat bilan murosa yo‘liga kirib, xalq taraqqiyoti, ma’rifati yo‘lida xizmat qilish bo‘lgan. Turkiston jadidlarining yetakchisi bo‘lgan Behbudiy xalq orasida katta obro‘-e’tiborga ega bo‘lgan. Yangi tuzilgan hukumat ham buni yaxshi tushungan. Shu sababdan alloma yangi hukumat tarkibida milliy masalalar bo‘yicha komissariat organlarida ishlashga rozilik beradi. Komissariatning turkiy millat masalalari bo‘limini boshqarish vazifasida faoliyat yuritgan. Hujjatni mutafakkir Toshxo‘ja Ashurxo‘ja imzolagan. Behbudiyning oylik maoshi 700 rubl etib belgilangan. Komissar o‘rinbosari sifatida Behbudiy hududdagi ma’naviy hamda ma’rifiy ishlarga mas’ul bo‘lgan. Shu davrda uning tashabbusi bilan “Ishtirokiyun” (“Kommunist”) gazetasi nashr qilingan. Behbudiy nashr bosh muharriri vazifasiga Orif Klivliyevni tayinlagan. [6.1]

Behbudiy 1918-yillari siyosatda faol bo‘lgan. Arxiv hujjatlaridan olingan ma’lumotlarga qaraganda, 1918-yilning yozida Toshkentga borib Turkiston hukumatining Qurultoyida qatnashgan. Shuningdek, ocharchilikka barham berish va oziq-ovqat muammosini bartaraf qilishga oid maqolalarni e’lon qilgan. Partiya va ijro organlarining mutasaddi rahbarlari bilan uchrashgan.

Kuz oylariga kelib Bebudiy sovetlar va kommunistlar olib borayotgan siyosat mafkurasi noto‘g‘ri yo‘nalishdaligini anglab yetgan. Bu mafkura mahalliy xalqlar uchun zararli degan qarorga kelgan. Natijada 1918-yilning oktyabr-noyabr oylariga kelib vazifasidan ketishga qaror qilgan. Hujjatlarda ko‘rsatilishicha, Turkiston komissarlar soveti raisi Malkovning imzosi bilan Mahmudxo‘ja Behbudiy raislik qilgan sektor tarqatib yuborilgan. 1918-yilning 5-noyabridan boshlab sektor a’zolariga taqdim qilingan tashviqot va targ‘ibot olib borish huquqini beruvchi hujjatlar bekor qilingan. Behbudiy ham tashkilotni tark etgan.[7.22]

1919-yilda Favqulodda komissiya ayg‘oqchilari ko‘magi bilan Shahrisabz bekligida Mahmudxo‘ja Behbudiy va hamrohlari Muhammadquli O‘rinboyev, Mardonquli Shomuhammedovlar qo‘lga olingan. Taxminan ikki oycha vaqt o‘tib, Qarshiga olib kelinib zindonga tashlangan. Qarshi begi Tog‘aybekning buyrug‘i bilan bir necha kundan keyin Nuriddinxo‘ja Og‘aliq Ahmadxo‘ja o‘g‘li tomonidan zindon yaqinida joylashgan “podsholik chorbog‘i”da qatl ettirilgan.

Allomaning qatl etilgani haqidagi xabar o‘sha paytdagi poytaxt Samarqandga rosa bir yildan keyin yetib keladi. Behbudiyning o‘limiga bag‘ishlab Abdurauf Fitrat “Behbudiyning sag‘anasin izladim” she’rini, Sadriddin Ayniy “Behbudiy Afandini esga tushirib, qatl va qatlgohga xitoban”, “Behbudiy ruhiga ithof” va Cho‘lpon “Mahmudxo‘ja Behbudiy xotirasiga” nomli marsiyalarini yozgan. Behbudiy o‘limi arafasida izdoshlariga vasiyatnoma yozib qoldirgani manbalardan ma’lum. (Unda Fitrat, Siddiqiy, Vadud Mahmud, Akobir Mahdum, Abdulqodir Shakuriy bilan birga Ayniyning nomi ham qayd etilgan). So‘nggi maktubida “Maorif yo‘lida ishlayturg‘on mualimlarning boshini silangizlar! Maorifg‘a yordam etingiz! O‘rtadan nifoqni ko‘taringiz! Turkiston bolalarini ilmsiz qo‘ymangiz! Har ish qilsangiz jamiyat ila qilingiz! Hammaga ozodlik yo‘lini ko‘rsatingiz!“ deb xitob qilgan.[8.146]

OLINGAN NATIJALAR VA XULOSA. Sovet davrida yozilgan adabiyotlarda jadidchilikka “burjua-liberal harakat” deb ta’rif berilgan. SSRR parchalanib ketganidan keyin jadidchilik harakati va uning namoyandalari nomi qayta tiklandi. Tarixchi, adabiyotshunos, tilshunos, faylasuf, huquqshunos, san’atshunos va pedagog olimlar jadidlarning ilmiy va adabiy merosini o‘rganishda dastlabki natijalarni qo‘lga kiritishdi. Mustaqillik yillarida Behbudiy, Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Avloniyning 2 jildli, Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Sidqiy Xondayliqiy, Ibrat, Ajziy, So‘fizodaning 1 jildli, shuningdek, Fayzulla Xo‘jayev, Munavvarqori, Polvonniyoz hoji Yusupovning asarlari chop qilindi. Jadidlarning 20 ta mashhur vakili kiritilgan “Unutilmas siymolar, Jadidchilik harakatining namoyandalari“ (Toshkent, 1999) albom-kitobi nashrdan chiqdi. Ularning faoliyati darslik va qo‘llanmalarga kiritildi.

1999-yil 16-18-sentabrda Toshkentda “Markaziy Osiyo 20-asr boshida: islohotlar, yangilanish, taraqqiyot va mustaqillik uchun kurash (Jadidchilik, Muxtoriyatchilik, Istiqlolchilik)“ mavzuida xalqaro konferensiya o‘tkazilib, unda AQSH, Germaniya, Fransiya, Italiya, Niderlandiya, Turkiya, Rossiya, Hindiston va boshqa mamlakatlardan kelgan nufuzli olimlar jadidchilik va istiqlolchilik harakatlari to‘g‘risida jahon ilm-fanida to‘plangan so‘nggi xulosalar yuzasidan O‘zbekistonlik hamkasblari bilan o‘zaro fikr almashdilar. Jadidchilik harakati jahonshumul ahamiyatga molik hodisa ekanligi e’tirof qilindi. Konferensiyada ushbu muammoni tadqiq qiluvchi xalqaro ilmiy kengash tuzildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. D.Alimova, A.Rashidova. Mahmudxo‘ja Behbudiy va uning tarixiy tafakkuri. Toshkent: Akademiya nashriyoti, 1999 — 7-bet.

2. Abdirashidov, Z. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022.

3. Avazov N. Mahmudxo‘ja Behbudiy — ma’rifatparvar. Toshkent: 1993 — 1-bet.
4. Hoji Muin. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma’naviyat, 2005 — 19-bet.
5. Qahramon Rajabov. O'zbekiston XX asrda. Toshkent: Fan, 2024 — 120-bet.
6. Mahmudxo‘ja Behbudiy“. jadid.uz. Qaraldi: 12-dekabr 2024-yil.
7. Naim Karimov. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Toshkent – 2010 — 22-bet.
8. o‘gli, X. S. R. (2024). The Political, Spiritual, and Educational Activities of Our Enlightened Jadids in the Years Following the Establishment of Soviet Rule in Turkestan. American Journal of Open University Education, 1(8), 146–149. Retrieved from https://scientificbulletin.com/index.php/AJOUP/article/view/316
9. Rahimberdi o’g’li, X. S., & Sharobiddin o‘g‘li, S. B. (2023). O’ZBEKISTONNING QADIMIY SHAHARLARI VA ULARDAN TOPILGAN ARXEOLOGIK YODGORLIKLAR. IJTIMOIY FANLARDA INNOVASIYA ONLAYN ILMIY JURNALI, 3(11), 7-8.
10. Rahimberdi o’g’li X. S. Modern History of Central Asia //Miasto Przyszłości. – 2023. – T. 41. – C. 142-146.
10. Xudoyberdiyev, S., & Soliyev, B. (2023, November). O ‘ZBEKISTONDA SUN'IY INTELLEKT VA RAQAMLI IQTISODIYOT ISTIQBOLLARI. In Conference on Digital Innovation:" Modern Problems and Solutions".
11. Rahimberdi o’g’li, X. S. (2024). BUXORO TARIXIDA MANG’ITLAR VA ASHTARXONIYLAR SULOLASINING BOSHQARUVDA TUTGAN O’RNI. AndMI Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyalari, 1(1), 96-101.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

O‘ZBEKISTONDA NEFT VA GAZ SANOATI RIVOJLANISH TARIXIDAN

Abdullaev Ulug‘bek Saydanovich
Andijon davlat texnika instituti
“Gumanitar fanlar” kafedrasi professori,
tarix fanlari doktori

Shamshiddinov Baxriddin Sharobiddin o‘g‘li
Andijon davlat texnika instituti
“Gumanitar fanlar” kafedrasi assistenti

Annotatsiya: *O‘zbekistonda neft sanoatining vujudga kelishi va rivojlanishi mamlakatning iqtisodiy va energetik salohiyatini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu maqolada O‘zbekistonda neft sanoatining tarixiy asoslari, asosiy bosqichlari, rivojlanish omillari yoritiladi. Makola muallifi tarixiy manbalarni taxlil qilgan xolda Farg‘ona vodiysidagi neftni qazib olishni maxalliy xususiyatlarini korsatib bergan.*

Kalit so’zlar*: Farg‘ona vodiysi, neft, gaz, quduq, "Chimion", "Rishtan", "Bitum", "aka-uka Nobel", "SANTO".*

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ НЕФТЕГАЗОВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УЗБЕКИСТАНА.

Аннотация: *Возникновение и развитие нефтяной промышленности в Узбекистане играет важную роль в формировании экономического и энергетического потенциала страны. В этой статье освещаются исторические основы, основные этапы, факторы развития нефтяной промышленности в Узбекистане. Автор статьи, проанализировав исторические источники, показал местные особенности добычи нефти в Ферганской долине.*

Ключевые слова: *Ферганская долина, нефть, газ, колодец, "Чимион," "Ришtан," "Битум," "братья Нобель," "САНТО."*

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE OIL AND GAS INDUSTRY IN UZBEKISTAN.

Annotation: *The emergence and development of the oil industry in Uzbekistan plays a significant role in shaping the country's economic and energy potential. This article covers the historical foundations, main stages, and factors of development of the oil industry in Uzbekistan.*

Analyzing historical sources, the author of the article demonstrated the local characteristics of oil extraction in the Ferghana Valley.

Keywords: *Fergana Valley, oil, gas, well, "Chimion," "Rishtan," "Bitum," "Brothers Nobel," "SANTO."*

Kirish.

O‘zbekiston neft-gaz tarmog‘i iqtisodiyotning eng yirik segmenti bo‘lib, butun respublika iqtisodiyotini rivojlantirishda muhim strategik ahamiyatga ega. Jahon energiya bozorida beqarorlik kuzatilayotganligiga qaramasdan, respublikaning neft-gaz tarmog‘i holatiga ham ta’sir qiladi, neft-gaz kompaniyalari faoliyati oldindan aytib berish bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, qazib olishning geologik sharoitlarining yomonlashuvi va qazib olinadigan energiya va mineral resurslar xarajatlarining o‘sishi sanoatning o‘sishini sekinlashtirish, eksport daromadlarining pasayishi xavfini kuchaytiradi [1, 4-b]. So‘nggi yillarda sohadagi to‘planib qolgan muammolar neft va tabiiy gaz qazib olish hajmining pasayish tendensiyasiga aylandi. Natijada, asosiy muammo respublika neft va gaz sanoatidagi boshqa yondosh muammolarga ta’sir ko‘rsatdi va yechimini talab qiladi. Soha oldida turgan muammolarni hal etish bo‘yicha tegishli chora-tadbirlarni ishlab chiqish uchun manbalardan boshlab salbiy ta’sirni baholashga qadar yetarlicha puxta va xolis ilmiy tadqiqotlar olib borish zarur.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi xolati.

O‘zbekiston neft-gaz tarmog‘i bir asrdan ortiq rivojlanish tarixiga ega. Neft qazib olish XIX asr o'rtalaridan boshlab mahalliy hunarmandlar tomonidan qo'l mehnati asosida ochiq quduqlardan neft yig‘ish usuli bilan shakllangan. Xonlikda yashovchi mahalliy hunarmandlar va tadbirkorlar neft quduqlaridan neftni ibtidoiy usullar bilan, masalan, latta bilan namlash yoki chelaklar yordamida er usti quduqlaridan qazib olishgan. Bu davrda neftni burg'ulash usuli faqat jahon neft sanoatida kashf etilgan va hali xonlik hududida qo'llanilmagan. XIX - asr o‘rtalaridan Qo‘qon xonligida yashagan mahalliy hunarmand va tadbirkorlar tomonidan Farg‘ona vodiysida neft qazib olish va qayta ishlash sanoati sanoat darajasiga ko‘tarilib, XX - asr boshlariga kelib bu sohaga e’tibor kuchaydi. Natijada neft sanoati davr jihatidan eng yuqori cho'qqiga chiqdi. Qo‘qon xonligi yerlarida neft "kalitlari" ko’p bo’lganligi haqida dalillar mavjud. Masalan, Andijon yaqinidagi Mailisay traktlarida ma’lum bo‘lgan. Mahalliy aholining yozishicha, Maylisoy hududidagi neft qudug‘i keyinchalik Aleksandr Makedonskiy nomi bilan ekspluatatsiya qilingan. O‘sha davr manbalarining xabar berishicha: faqat Farg‘ona vodiysida 1870-1872 yillarda 200 dan ortiq neft "buloqlari" aniqlangan va hisobga olingan. Bu ma’lumotlar, albatta, katta daromad olish uchun foydali imkoniyatlarni qidirayotgan sanoatchilarning qiziqishini uyg’otdi.[2; № 2]

Tajriba qismi (tadqiqotni amalga oshirish).

O‘rta Osiyoda neft qazib olish to‘g‘risidagi dastlabki ma’lumotlarni yunon, arab va rus olimlarining asarlarida topish mumkin. Neft qazib olish va uni sanoatda qazib olish respublikada 1885-yildan beri amalga oshirilmoqda [3]. Neft Farg‘ona vodiysida Chimyon qishlog‘i

yaqinidagi ikkita quduqdan qazib olingan bo‘lib, u yerda 1900-yilda jiddiy qidiruv ishlari boshlangan va 1904-yilda 270 metrdan ortiq chuqurlikdan favvorali neft olingan. 1906-yilda Farg‘ona viloyatida neft haydash zavodi qurilib, unda asosiy mahsulotlar yoritish kerosini va isitish mazuti bo‘lgan. Qazilma neft zavodga yuk tashish orqali jo‘natilib, keyin qayta ishlanib, tayyor mahsulotdan foydalanilgan, uning bir qismi temir yo‘l va yuk tashish orqali Afg‘oniston va Xitoyga eksport qilingan.

1907 yilda Chimion neft koni va Vannovskiy neftni qayta ishlash zavodi Farg’ona vodiysining asosiy neft konlarini boshqaradigan “ aka - uka Nobellar” Boku neft kompaniyasi tomonidan sotib olindi. Farg’ona vodiysi, Arkutun va SANTO konlarining 1908 yilda foydalanishga topshirildi, Chimion-Vannovskaya neft quvurining qurilishi tugallandi, neftni qayta ishlash zavodi rekonstruksiya qilindi. Sel-Roho hududida va g’arbda - Farg’ona vodiysining Alekseevskiy qismida neft qidirish ishlari boshlandi. O’sha yili 248 metr chuqurlikdagi ikkita quduqdan kuniga 7 tonna neft oqimi olindi.[4; bet.124-125]

Bir guruh sanoatchilar "SANTO" Markaziy Osiyo neft savdo jamiyatini tashkil qiladi. 1912 yil Farg’ona, Sirdaryo va Samarqand viloyatlari neft sanoatida 526 kishi ishlagan. 1920 yilda Rossiya va Bokudan SANTO neft konida yangi sovutish minorasini qurish uchun uskunalarning to’liq to’plami keldi. Avgust oyida Chimion va SANTO neft konlarida yangi yelektr stantsiyalari foydalanishga topshirildi.

1916 yilda Qo’qon yaqinidagi Chorsu IV maydonida neft favvorasi olindi - yangi kon topildi. 1927 yilda yangi konni sanoat o’zlashtirish boshlandi. Uni ishga tushirish O’zbekistonda neft qazib olishni ko’paytirish va urushdan oldingi (1913) darajaga-22,1 ming tonnaga yetkazish imkonini berdi. 1933 yil 14 iyulda Xonobod maydonida 547 m chuqurlikdan kuchli gaz va neft favvorasi olindi. U ko’plab skeptiklarni Farg’ona vodiysidagi neft tugamaganiga va uni quyi ufqlarda izlash maqsadga muvofiq yekanligiga ishontirdi.[5; bet. 133]

Qo’qonda burg’ulash va neft qazib olish uskunalarini ta’mirlashga ixtisoslashgan Sredazneft trestining Markaziy mexanik sexi ishga tushirildi. 1935 yilda Andijon koni Farg’ona vodiysida topilgan bo’lib, u yerda tez orada neft koni tashkil yetilgan.

1943 yilda Farg’ona vodiysidagi Palvantash maydonida qidiruv ishlari boshlandi. 5 ta yangi samarali ufqlar kashf yetildi. 1944 yil Andijon viloyatida yana bir kon - Janubiy Alamishikning topilishi bilan nishonlandi. Vannovskiy (hozirgi Oltiariq) neftni qayta ishlash zavodi rekonstruksiya qilindi va kengaytirildi. Respublikada birinchi gaz quvuri - "Andijon neft koni - Andijon shahri" qurilishi 1945 yilda boshlangan. 1 yanvar kuni Janubiy Alamishik neft koni ochildi va fevral oyining birinchi kunlarida yangi konning tank fermasiga neft quyila boshladi. Uch oy o’tgach, neft konidan "qora oltin" ning birinchi to’laqonli esholon yuborildi. Urush yillarida O’zbekistonda geologiya-qidiruv tashkilotlari, qurilish trestlari, ikkita neft qazib olish tresti, neftni qayta ishlash zavodi, ozokerit ishlab chiqarish, neft mashinasozligi zavodlari va neft uskunalarini ta’mirlash kabi neft sanoatining to’liq kompleksi yaratildi. onethousandninehundredfortynine o’rta Osiyo Politexnika institutining konchilik fakulteti neft geologlarini tayyorlashni boshladi.[6;T.,1967]

1950 yildan Respublikada neft qazib olish hajmi 1342 ming tonnani tashkil yetdi va 11 yilga nisbatan 1940 baravar oshdi. 1951 yil O’zbekiston neftchilari birinchi bo’lib neft qazib olish amaliyotida quduqlarning ishlashini avtomatik boshqarish tizimini ishlab chiqdilar va joriy qildilar. 1952 yilda Qo’qonda O’zbekneft uyushmasining o’quv-kurs kombinati tashkil yetilgan. O’zbekneft assotsiatsiyasi katta tirajli gazeta chiqara boshladi, O’zbekiston neftchisi. bittasiousandninehundredfiftythree Qizilqum cho’lida birinchi Setalan-tepe gaz koni topildi.[7; T., 1950]

1954 yilda birinchi marta Janubiy Alamishik konida chuqur nasosli neft quduqlarini boshqarishni avtomatik markazlashtirilgan masofadan boshqarish tizimi ishlab chiqilgan. 1955 yil O’zbekiston neftchilari birinchi bo’lib sanoat suvi bilan yuzni yuvish bilan quduqlarni burg’ulashni amaliyotga joriy yetishdi. Usta A. Mamadjanov jamoasi yangi usuldan foydalanib, mashinada tijorat burg’ulash tezligini oyiga 5558 m ga yetkazdi va shu bilan quduqni yuqori tezlikda burg’ulash bo’yicha sanoat rekordini o’rnatdi. Noyob gaz va neft konining topilishi O’zbekistonda neft va gazni qidirish tarixida burilish nuqtasi bo’ldi. 1957. Sanoat burg’ulashlari turbinali burg’ulashni o’zlashtirdilar. 1958 yilda Farg’ona vodiysi va Surxondaryo viloyatida 9 ta neft koni faoliyat ko’rsatmoqda. Yangi Severniy Sox neft koni ochildi.

1960 yilda Farg’ona vodiysi konlarida yangi tashkiliy tuzilma - kengaytirilgan jo’natilgan neft koni joriy yetildi. 1966 yilda Chust - Pap hududida o’rta Osiyodagi yeng chuqur qidiruv qudug’i - 5775 m qazilgan.[8;T.,1964]

1970 yilda markaziy Osiyo Davlat neft sanoati ilmiy-tadqiqot va loyihalash instituti (Sredazneft) tashkil yetildi. bittasiuy andninehundredseventyone yaqinda G’arbiy Palvantash, Boston, Janubiy Alamishik va Andijon konlarida topilgan konlar qisqa vaqt ichida foydalanishga topshirildi. So’nggi besh yil ichida Farg’ona vodiysida Sharbuloq, Janubiy Alamishik, Tergachi va Gazovoe - Hojakda yangi neft konlari topildi. Shuningdek, 12 ta neft va 3 ta gaz konlari topilgan.[9;]

1991-yilda O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, neft va gaz sanoati yangi bosqichga ko‘tarildi. Mamlakat o‘z resurslarini mustaqil ravishda boshqarish va eksport qilish imkoniyatiga ega bo‘ldi. 1990-yillarda xorijiy investitsiyalar jalb qilindi va neft va gazni qayta ishlash zavodlari qurildi. Masalan, "O‘zbekneftegaz" milliy kompaniyasi tashkil etildi, bu sanoatni boshqarish va rivojlantirish uchun asosiy tashkilotga aylandi.

21-asr boshlarida O‘zbekiston neft va gazni qazib olish va qayta ishlash sohasida yangi loyihalarni amalga oshira boshladi. Xususan, Qoraqalpog‘istondagi Ustyurt platosida yangi konlar topildi va ularni qazib olish ishlari yo‘lga qo‘yildi. Shuningdek, mamlakat neft va gazni eksport qilish uchun yangi truboprovodlar qurdi, masalan, O‘zbekiston-Xitoy gaz quvuri [10].

Olingan natijalar taxlili va xulosa.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston dunyoning eng yirik tabiiy gaz ishlab chiqaruvchi mamlakatlaridan biridir. Mamlakatda neft va gazni qayta ishlash, ularni eksport qilish va yangi konlarni o‘rganish bo‘yicha ko‘plab loyihalar amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston neft va gazini Rossiya, Xitoy, Markaziy Osiyo mamlakatlari va Yevropa Ittifoqiga eksport qiladi.

Bundan tashqari, hukumat neft va gaz sanoatini modernizatsiya qilish, yangi texnologiyalarni joriy etish va ekologik muammolarni hal qilish bo‘yicha ko‘plab dasturlarni amalga oshirmoqda. Masalan, quyosh va shamol energiyasidan foydalanishni rivojlantirish orqali neft va gazga bo‘lgan bog‘liqlikni kamaytirishga harakat qilinmoqda

ADABIYOTLAR RO’YXATI.

1. **Чепель С**. Альтернативные сценарии развития и активизации новых факторов экономического роста на долгосрочную перспективу. МатериалыVI Форума учёных-экономистов. ТомI / под общ. ред. д.э.н. Садыкова А.М. – Ташкент: IFMR, 2014. – С. 3-12.

2. **Краузе И.И**. О нефтяных источниках в Коканском ханстве. // Туркестанские ведомости. 1871. 29 янв. № 2.

3. История нефтегазовой отрасли Узбекистана, это. Последнее изменение: 19.09.2015. Официальный сайт НХК «Узбекнефтегаз». [Электронный ресурс]. – URL: http://ung. uz/ru/about/history (дата обращения20.09.2015г.)

4. **Иванов Д.Л.** Нефтяные источники в Ферганской области. // Туркестанские ведомости. 1882. сент. № 33-34; Он же. Нефтяные источники в Ферганской области. – Т., 1882.

5. **Рагозин А.В.** Нефтяные предприятия Ферганской области. // Вестник Финансов, Промышленности и Торговли. – 1908 №13 (Туркестанский сборник, Т. 465. С. 162-166).

6. **Калицкий К.П**. Майли-Сай. // Изв. Геол. Ком-та. Т. XXXIII. – Спб., 1913. С. 319-320; Он же. Нефтяные месторождение Ферганской области. // Изв. Геол. Ком-та. Т. XXXIII. – СПб., 1914. С.761-802; Он же. Нефтяные месторождение Шорсу и Камышбаши. // Тр. Геол. Ком-та. – Нов. Сер. Вып. 133. СПб., 1915; Чимионская нефть в Фергане. // Нефтяное дело. 1904. № 22. С. 2136-2139; Нефть в Туркестане. // Изв. Мин. Зем. и Гос. Имущества. Т. 1. № 5. – СПб., 1904. С.124-125;

7. **Тожиев Т.Т.** Фарғонанинг “қора олтини”. – Т., 1967;

8. **Акрамхўжаев О.М**., Бобоев А. Нефть. – Т., 1950;

9. **Сайдалиева М.С.** Нефть ва газ қандай топилади? – Т., 1964.

10. bufan.uz/ўзбекистон-нефт-газ-саноати

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

ҒАРБИЙ ЕВРОПА ТАРИХИДА ИНСОН МУАММОСИ ВА УНИНГ ИЖТИМОИЙЛАШУВ МАСАЛАСИ

Эргашев Озодбек Шавкатович-
Андижон давлат техника институти
“Гуманитар фанлар” кафедраси катта ўқитувчиси
ozodbek.ergashev1980@gmail.com
тел: +99891-479-12-34

Аннотация. Илмий мақолада янги давр Ғарб файласуфларининг инсон табиати ва ижтимоийлашув масалаларига оид қарашлари ўрганилган. Хусусан, инсониятнинг ўтмиши ва келажаги тўғрисида турли тарихий қарашлар ёритилган, у билан боғлиқ муаммоларга турлича ёндашувлар мавжудлиги очиб берилган. Бундан ташқари инсон ҳаёти, сезгилари, истак-иродаси ва инсоннинг психологик қиёфаси, табиати, қизиқишлари, интилишлари ҳақида фикрлар келтирилган.

Калит сўзлар: фалсафа, инсон, янги давр фалсафаси, экзистенсиализм, интуитивизм, персонализм, антропология, инсон моҳияти, тафаккур, ижтимоий муносабатлар, материализм, идеализм,

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА И ВОПРОС ЕГО СОЦИАЛИЗАЦИИ В ИСТОРИИ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ

Аннотация. В научной статье рассматриваются взгляды западных философов Нового времени на природу человека и вопросы социализации. В частности, освещены различные исторические воззрения на прошлое и будущее человечества, раскрыты разнообразные подходы к связанным с этим проблемам. Кроме того, представлены размышления о жизни человека, его чувствах, желаниях и воле, а также о психологическом облике человека, его природе, интересах и устремлениях.

Ключевые слова: философия, человек, философия Нового времени, экзистенциализм, интуитивизм, персонализм, антропология, сущность человека, мышление, социальные отношения, материализм, идеализм.

THE HUMAN PROBLEM IN WESTERN EUROPEAN HISTORY AND THE ISSUE OF ITS SOCIALIZATION

Annotation. The scientific article examines the views of Western philosophers of the new era on the issues of human nature and socialization. In particular, various historical views on

the past and future of humanity are highlighted, and the existence of different approaches to related problems is revealed. In addition, thoughts are given about human life, feelings, will, and the psychological image, nature, interests, and aspirations of a person.

Keywords: philosophy, human, philosophy of the new era, existentialism, intuitionism, personalism, anthropology, human essence, thinking, social relations, materialism, idealism.

КИРИШ

Бутун дунё файласуфлари ўз тадқиқотларида қуйидаги саволларга жавоб излаганлар: Инсон ҳаётининг маъно ва мақсадини нима белгилайди? Дунёда инсоннинг ўрни қандай? Инсонлар дунёни идрок эта оладими? Фалсафа инсонни қайси жиҳатдан ўрганади? Турли даврларда яшаган мутафаккирлар бу масалалар бўйича турли фикрлар билдирган ва кўплаб асарлар ёзган. Замонавий давр фалсафаси инсоннинг ижтимоий муносабатлардаги иштироки ва билиш субъекти сифатидаги ёндашувларда ўз ифодасини топади.

Масалан, Декарт инсоннинг моҳиятини тафаккур ва мавжудликка нисбатан оқилона шубҳаларда кўрган. XVIII аср француз материалистлари - Гассенди, Дидро, Голбах, Гелветсий, Ламетри ва бошқалар табиатшунослик ва механиканинг ажойиб ютуқлари таъсирида инсон руҳини онг ва ақл билан, танасини эса машина билан тенглаштириб, уни механик тарзда талқин қилганлар.[1.57]

Инсоннинг ижтимоий борлиғи билан боғлиқ бу серқирра муаммо барча даврларда, айниқса ижтимоий фалсафанинг асосий мавзуларидан бири бўлган. Бу масала барча фалсафий мактаблар, олимлар ва йўналишлар вакилларида, чунончи, унинг дастлабки умумий асосларини англаб етмоқчи бўлганларда ҳам, юз бераётган воқеа-ҳодисаларнинг хусусий жиҳатлари ва ранг-баранглигини тушунишга ҳаракат қилганларда ҳам, катта қизиқиш уйғотган. Инсон ижтимоий ва табиий борлиғининг моҳиятини, хусусан унинг бетакрорлигини ва инсон ҳаётининг ўзига хослигини ўрганиш, бугунги кунда ҳам инсон фалсафасининг асл мазмун-моҳиятини ифодаловчи сифатларини намоён этади. Бу муаммолар бугун ҳам барча авлод файласуфларини қизиқтиради. [2.15]

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ.

Инсон шахсининг мустақиллиги ва эркинлиги масаласи кўп жиҳатдан муаммоли бўлиб қолди. Инсон борлиғининг бундай муаммолилиги нафақат унинг ижтимоий-биологик жараён сифатида, балки илоҳий моҳият эгаси эканлигидан ҳам далолат беради. Бошқача айтганда, инсон бунёдкор ва айни вақтда маданият маҳсули, шунингдек, дунёвий ва диний маънавият манбаи ҳамдир.

Яна бир муҳим жиҳат. Жамият ҳаётида дунёвий ва диний омиллар ўртасидаги соғлом мувозанатни тўлиқ таъминлашга ёрдам берадиган, кучли тарбиявий салоҳиятга эга бўлган, халқимиз маънавиятининг асрлар давомида хизмат қилиб келган умуминсоний ва миллий қадриятлар, азалий анъана ва урф-одатларнинг қадрсизланишига, деидеологизатсияга йўл қўйиш ҳоллари учрамоқда. Дунёқараши кенг,

маънан баркамол инсонни шакллантиришга хизмат қиладиган ғоявий тарбия механизмининг таъсири камайгани сезилмоқда. [3.105]

Фалсафий антропология тарафдорлари инсоннинг мазкур талқинидан келиб чиқиб, бу фан изчил илмий қарашларни илгари суришга даъвогар бўла олмаслигини ва айрим фанлар: психология, социология, биология ва ижтимоий фанларнинг турли ёндашувлари ва хулосаларини синтезловчи инсон ҳақидаги билимлар тизимини яратишга қаратилиши лозимлигини қайд этмоқдалар. Уларнинг фикрича, бу фан ўз предмети сифатида инсон борлиғини белгилайди. Унинг моҳиятини ва ўзига хос хусусиятларини таҳлил этиб, шу тариқа инсоннинг ўзини ҳам, уни қуршаган дунёни ҳам, фалсафий нуқтаи назардан англаб етишга ҳаракат қилади. Бир сўз билан айтганда, инсон борлиғи фалсафий таълимотларсиз мавжуд бўла олмайди. Антропология ёки аниқроқ айтганда – антропологик онг нафақат онтология ва космологияга балки, гносеология ва билиш фалсафасига, ҳар қандай фалсафа ва ҳар қандай билишга замин яратади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Буюк немис файласуфи И.Кант (1724-1804) инсонни талқин қилишда муҳим қадам қўйди. У инсонни ноёб ва тенгсиз мавжудот деб ҳисоблаб, улар ҳақида алоҳида фалсафий тадқиқотлар ўтказиш мумкинлигини таъкидлаган. Шу билан бирга, у “Инсон дунёдаги тадқиқ қилиниши мумкин бўлган энг муҳим мавзудир, чунки у ўзи учун олий мақсаддир” деган. Кантнинг борлиқ ҳақидаги қарашларида жонсиз табиат, жонли табиат ва инсон табиати алоҳида ўрганиш объектларига айланди.

Унинг фикрича, бу даражаларнинг ҳар бирида табиат ўз қонунларига эга: жонсиз табиат механика қонунларига бўйсунади, тирик табиат эса мақсадга мувофиқликка бўйсунади. Инсон табиати эса ўзининг эркинлиги билан ажралиб туради. [4.102]

Л.Фейербах (1804-1872) инсонларни тарихий ва маънавий тараққиёт маҳсули сифатида эмас, балки биологик, ҳиссий-жисмоний мавжудотлар сифатида кўриб, уларга табиий-биологик мавжудотлар сифатида ёндашган.

Инсон муаммосига оид тарихий қарашлар шуни кўрсатдики, XX аср бошларига келиб, фалсафада янги билим соҳаси - инсон ҳақидаги таълимот, яъни фалсафий антропология вужудга келиши учун барча шарт-шароитлар юзага келган эди.

Девид Хартли 1705-йилда Англияда черков руҳонийси оиласида туғилган. Унинг асосий асари - кўп йиллик тадқиқотлар маҳсули бўлган "Инсон, унинг тузилиши, бурчи ва кутишлари ҳақида кузатишлар" деб номланган. Бу асар 1749-йилда нашр этилган ва унинг XVIII асрнинг машҳур шахсига айланишида муҳим роль ўйнаган. Ушбу асарда инсон психологиясини ўрганиш жараёнлари босқичма-босқич таҳлил қилинган. Хаёл ва тафаккур ўртасидаги психологик боғлиқликни ўрганиш асосида онг ва хулқ-атвор қонуниятларини очиб берувчи мукаммал назария яратиш устида ишлаган. [5.41]

Бу унинг психофизиологик тадқиқотлари, сезгиларнинг тебранма табиати ҳақидаги таълимотининг асосини ташкил этади. Тиббиётни яхши билган ва ўз даврининг анатомик ҳамда физиологик қарашларига таянган Хартли, инсон сезгилари ва "сезги аъзоларининг

такомиллашуви натижасида ғояларнинг пайдо бўлиши" сабаблари билан боғлиқ янги таълимотга асос солди. Бу инсоний ҳолатни ўрганишда Хартли Ньютон таълимотида илгари сурилган ғояга таянди, яъни сезги ёруғлик нурларининг таъсири натижасида кўзнинг тўр пардасида ҳосил бўладиган тебраниш маҳсулидир.

Хартлининг фикрича, тебранишлар кўрув нервининг қаттиқ толалари орқали мияга ўтади ва кўриш идрокини қўзғатади. Нафақат моддий, балки сезги аъзоларига таъсир қиладиган ҳиссий нарсалар ҳам аввал асабларда, сўнгра мияда сон-саноқсиз мия зарраларининг тебранишларини келтириб чиқаради. Булар эмоционал ҳолатлар, яъни ҳиссиёт ва тафаккурнинг физиологик асосларидир. Маълум бир жараённинг табиати бундай тебранишларнинг фарқига боғлиқ бўлиб, уларнинг ўрни, тури ёки жойи ва йўналишига қараб ўзгаради. [6.17]

Жюльен Офре де Ламетри 1709-йилда Франсиянинг Сен-Мало шаҳрида туғилган. У Париж университетининг тиббиёт факультетини тамомлаган.

Файласуф ва табиатшунос олим сифатида у бир қанча асарлар ёзган. Унинг "Руҳнинг табиий тарихи" (1745), "Инсон - машина" (1747) ва "Инсон - ўсимлик" (1748) асарлари инсон билан боғлиқ муаммоларни қамраб олган бўлиб, ўз даврида катта илмий мунозараларга сабаб бўлган.

Ламетрининг фалсафий қарашлари Декартнинг ҳайвонлар ҳис-туйғудан маҳрум, деган фикрига зид эди. У барча тирик мавжудотлар бир хил сезиш қобилиятига эга эканлигини таъкидлаган. Бу ғоя нафақат инсонларга, балки барча жонзотларга тегишли эди. Унинг қарашлари "Инсон - машина" асарида ёрқин ифодаланган. [7.145]

Ҳис-туйғу барча тирик организмларга хос деган ғояни илгари сурган Ламетри, инсоннинг ҳайвонот дунёсидан келиб чиққанлиги ҳақидаги фикрни биринчи бўлиб таклиф қилган файласуфлардан бири эди. "Инсон - машина" асарида муаллиф инсон тузилиши ва фаолиятига ўзига хос тарзда ёндашади. Ламетрининг фикрича, инсон механик тузилмалардан бирмунча фарқ қилади. У инсонни машинанинг бир тури, ҳис қилиш, фикрлаш ва тушуниш қобилиятига эга бўлган мавжудот деб ҳисоблайди. Унингча, инсоннинг энг муҳим жиҳати яхшилик билан ёмонликни фарқлай олиш қобилиятидир. Яъни, инсон руҳ билан боғлиқ ғояларни идрок этиш қобилиятига эга. [8.60]

Инсон танаси ўз-ўзидан ҳаракатланувчи машина бўлиб, у технологиядан фарқли ўлароқ, узлуксиз ҳаракатнинг жонли тимсоли ҳисобланади. Инсон соат механизми каби ҳаракатланмайди, аксинча, қонни озиқлантирадиган суюқлик мавжуд. Ламетри бу суюқликни "хилас" деб атайди. Бошқача айтганда, бу Ламетри концепциясида ҳаракатнинг кучайиши ва натижада "хилас"нинг фаоллиги билан баҳоланади. Ламетри бу суюқликни "хилас" деб атайди. Ламетри инсон танасини соатга ўхшатса-да, инсон танасининг бузилиши ёки касаллигини механик носозлик сифатида эмас, балки қон фаолиятининг, яъни инсон хулқ-атворининг бузилиши сифатида баҳолайди.

Дени Дидро (1713-1784) энциклопедистларнинг етакчиси эди. У Лангрес шаҳрида ўзига тўқ ҳунармандлар оиласида туғилган. Маҳаллий иезуит коллежида дастлабки маълумот олгач, Парижга кўчиб ўтган. Феодал тузумга қарши чиққан Дидро зодагонлар ва руҳонийларнинг имтиёзли табақаларига қарши халқ ҳаракатига бошчилик қилган. У янги тузумни қўллаб-қувватлаган ва қирол ҳокимиятига қарши чиққан. Дидро "Табиат талқини ҳақида фикрлар", "Скептикнинг сайри ёки хиёбони," "Роҳиба," "Рамонинг жияни," "Физиология элементлари," "Сенека ҳаёти," "Клавдий ва Нерон ҳукмронлиги даври ҳақида очерк" каби асарлар муаллифи. Унинг "Фалсафий фикрлар" (1746) асари нашр этилган йилиёқ парламент қарори билан ёқиб юборилган. Дидро табиат ва инсон муаммоларига бир неча бор мурожаат қилган ва инсон ҳамда унинг тафаккур қудрати фаннинг барча даврлари ва соҳаларида энг муҳим объект эканлигини тинимсиз таъкидлаган. Гарчи Дидро ўзининг фалсафий таълимотида "биз ҳали кўп нарсани билмаймиз" деган иборани тез-тез такрорлаган бўлса-да, у инсон билими ривожланиши билан дунёни ва мавжудлигимиз сабабларини тушунишимиз ортишини тушунтирган. [9.138]

Людвиг Андреас Фейербах (1804-1872) Германиянинг Бавария вилоятидаги Ландшут шаҳрида машҳур ҳуқуқшунос Анселм Фейербахнинг ўғли сифатида туғилган. У ўз фалсафасида фақат инсониятга оид ғояларни илгари сурган. У инсонни табиат билан бевосита боғлиқ ҳолда таҳлил қилган. Унинг фикрича, фалсафанинг предмети инсон бўлиши керак. Файласуф ҳақиқий фалсафа антропология эканлигини таъкидлайди.

Фейербах фикрича, динни тушуниш калити инсон қўлида, яъни инсон У инсонни табиат билан бевосита боғлиқ ҳолда таҳлил қилган. табиатининг, манфаатлари ва интилишларининг моҳиятида яширинган. [10.230]

ХУЛОСА

Ғарбий эвропада инсон муаммоси шундай бир ғоявий ҳаракатга айландики, унинг доирасида олимлар инсоннинг ҳозирги ҳолатини назарий жиҳатдан англаб етиш, талқин этиш ва унинг табиатига нисбатан янгича қарашларни ва ғояларни илгари суришга ҳаракат қилдилар. Фан-техника тараққиётининг устуворлиги ва инсоннинг яратилаётган ҳар қандай ижод маҳсули олдидаги масъулияти ортиб борган даврлардан бошлаб, фалсафий антропологияга эътибор ортиб борди.

Юқорида келтирилган қарашлар инсон табиатининг мавзуси ниҳоятда кўп қиррали эканлигини ва у билан боғлиқ муаммоларга турли хил ёндашувлар мавжудлигини яққол кўрсатади. Бу эса, ўз навбатида, нафақат бугунги кунда, балки келажакда ҳам инсон билан боғлиқ масалалар фалсафанинг асосий муаммоларидан бири бўлиб қолишини кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Гуревич П.С. Человек. -М.: 1995.

2. Критский М.Ж. Человеческий капитал – Л.: Изд-во. Ленинград. Университет 1991 г, 17- стр.

3. Шермуҳамедова Н. Фалсафа.– Т.: Ношир, 2012.

4. Туйчиева Б.Т. Основы социальной философии: Учебное пособие. – Т.: Университет, 2009 г

5. Ozodbek E. PHILOSOPHICAL FACTORS OF INCREASING SOCIAL AND ECONOMIC ACTIVITY IN SOCIETY //TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI. – 2023. – Т. 3. – №. 11. – S. 40-43.

6. Shavkatovich E. O. Human Existence and its Oriental Essence //American Journal of Science on Integration and Human Development (2993-2750). – 2023. – Т. 1. – №. 10. – S. 15-18.

7. Baxtiyorovna Y.B. FORMATION OF INDEPENDENT THINKING AMONG YOUNG PEOPLE–TODAY IS THE MOST RELEVANT DAY IN PEDAGOGY AS A FUNCTION //Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies. – 2023. – Т. 2. – №. 3. – S. 143-148.

8. Bakhtiyarovna Y. B. Independent work of students through the internet pedagogical conditions of organization //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – Т. 3. – S. 59-61.

9. Saidovna R.D. A SYSTEMATIC APPROACH TO THE DEVELOPMENT OF STUDENTS'CREATIVE ABILITIES //Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies. – 2023. – Т. 2. – №. 3. – S. 133-142.

10. Saidovna R. D. Professional competence of the educator–the main factor ensuring the quality of education //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – Т. 3. – S. 226-231.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

UDK: 930 (093.2)
ORCID: 0009-0002-1218-4153

FARG’ONA VODIYSI PAXTACHILIGI TARIXIDA SUG’ORISHTIZIMINING TUTGAN O’RNI (KOLONIAL DAVR MISOLIDA)

Mirzayev Avazbek Tolibjonovich
Andijon davlat universiteti, Jahon tarixi kafedrasi dotsent v.b,
tarix fanlari falsafa doktori (PhD)
avazbek.mirzaev.1956@mail.ru Тел: +998-91-612-07-18

Annotatsiya: Maqolada, O‘zbekiston Milliy arxividagi Quva uchastka pristaviini 298-fondi hujjatlari misolida, Rossiya imperiyasining mustamlakasi davrida Farg‘ona viloyatini Andijon va Marg’ilon uezdlarida paxtachilikni rivojlanishida irrigatsiya tizimini tutgan o‘rni tarixining ayrim jihatlari, manbashunoslik nuqtai nazaridan tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: arxiv, irrigatsiya, texnik, tahlil, sug‘orish, mirob, kanal, arshin, verst, damba, sepoya, inshoot.

МЕСТО СИСТЕМЫ ОРОШЕНИЕ В ИСТОРИИ ХЛОПКОВОДСТВА В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ (НА ПРИМЕРЕ КОЛОНИАЛЬНОГО ПЕРИОДА)

Аннотация: В статье, с источниковедческой точки зрения, анализируются некоторые аспекты истории роли ирригационной системы в развитии хлопководства в Андижанском и Маргиланском уездах Ферганской области в колониальный период Российской империи.

Ключевые слова: архив, ирригация, техник, анализ, орошение, поливальщик, канал, аршин, верста, дамба, сипай, сооружение.

THE PLACE OF THE IRRIGATION SYSTEM IN THE HISTORY OF COTTON GROWING IN THE FERGANA VALLEY (ON THE EXAMPLE OF THE COLONIAL PERIOD)

Annotation: The article, from a source study point of view, analyzes some aspects of the history of the role of the irrigation system in the development of cotton growing in the Andijan and Margilan districts of the Fergana region during the colonial period of the Russian Empire.

Key words: archive, irrigation, technician, analysis, irrigation, irrigator, canal, arshin, verst, dam, sepoy, structure.

KIRISH. Tarixiy manbalardan ma’lumki, Farg‘ona vodiysida azaldan sug‘orma dehqonchilik va suv inshootlari alohida davlat ixtiyorida bo‘lgan. Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davriga kelib, Turkiston o‘lkasida sug‘orish tizimi va sug‘oriladigan yer maydonlarini yanada kengaytirish eng dolzarb masalaga aylangan edi.

O‘lkada podsho hukumatining hukmronligi o‘rnatilganidan keyin u sun’iy sug‘orish tarmoqlariga va umuman suvga egalik qildi. Xullas, suv xo‘jaligining barcha tarmoqlari nazoratga olinib, Turkiston general-gubernatorligi qoshida va viloyatlarda yer hamda irrigatsiyaning boshqaruviga alohida mansab lavozimi ta’sis etildi. Sun’iy sug‘orishni tuzatish va tozalash ishlarining butun og‘irligi tamomila aholining zimmasiga tushgan. O‘lkada sun’iy sug‘orish ishlarini boshqarish uchun Turkiston general-gubernatorligi qoshida amaldorlik lavozimi joriy etilgan edi. Viloyatlarda irrigatsiya bo‘yicha boshliq va uning yordamchisi – texniklar bo‘lib, ular uezdlar boshlig‘i bilan birgalikda ish yuritganlar. Bulardan tashqari sun’iy sug‘orish ishlari bilan «ko‘kboshi», miroblar va ariq oqsoqollari shug‘ullanishgan. Chor hukumati ko‘proq xonliklar davridan qolgan sun’iy sug‘orish tarmoqlarini ma’lum darajada kengaytirish va ta’mirlash hisobiga paxtachilikni rivojlantirishga harakat qilgan edi[1.71].

Farg‘ona viloyati harbiy gubernatorining 1885 yil 15-yanvardagi 12-sonli bo‘yrug‘iga asosan, 1885 yil 1-yanvardan viloyatda irrigatsiya boshqarmasi tashkil etilib, bir nafar irrigatsiya mudiri va bir nafar irrigatsiya mudirining o‘rinbosari lavozimi joriy etildi[2.10].

Turkiston general-gubernatori kanselyariyasi bo‘yicha 1887 yil 3-avgustda tuzilgan ma’lumotnomaga кщra, Farg‘ona viloyatida asosiy irrigatsiya kanallari va to‘g‘onlarni o‘tkazish hamda ta’mirlash ishlariga 20.000 rubl ajratilgan. Farg‘ona viloyati harbiy gubernatorini ixtiyoriga Andijon uezdida yangi Siza arig‘ini o‘tkazish uchun 3.000 rubl ajratildi[3.3].

XX asr boshlarida podsho xukumati va ayrim tadbirkorlar – konsissionerlar Turkistondagi paxtachilik va irrigatsiyaga qiziqish bildira boshladi[4.17].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Mustamlaka davrida imperiya xukumati Farg‘ona vodiysida paxtachilikni rivojlantirishni sug‘orish inshootlari qurib, yangi yerlarni o‘zlashtirish hisobiga emas, balki mavjud dehqonchilik qilinayotgan yerlardagi boshqa qishloq xo‘jalik ekinlarini kamaytirish evaziga amalga oshirishga intildi. Shuning uchun ham bu davrda sug‘orish tarmoqlarini tozalash, ta’mirlash, katta suvayirg‘ichlarini qaytadan qurish sohadagi eng muhim va ko‘p, og‘ir mehnat talab qiluvchi tadbir bo‘lib hisoblanadi. Bu davrdagi natural majburiyat esa ko‘p hollarda, asosan aholini majburiy ravishda ishga jalb etish bilan amalga oshirildi[5.119].

Farg‘ona vodiysining paxta yetishtirishga ixtisoslashuvi o‘z navbatida podsho xukumatidan yangi sug‘orish tarmoqlarini qurishni, mavjudlarini ta’mirlashni talab etardi. Rossiya mustamlakasi davri irrigatsiyasining tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu davrda Farg‘ona vodiysida katta sug‘orish tarmoqlari qurilmagan, ular asosiy diqqat-e’tiborini sobiq xon kanali Ulug‘nor tizimini takomillashtirishga, foydalanish uchun yaroqsiz bo‘lib qolgan Musulmonqul kanalini tiklashga, Kampirravotda vodiyning eng katta sug‘orish tarmoqlari hisoblangan

Shaxrixonsoy va Andijonsoyni muttasil suv bilan ta’minlash yo‘llarini qidirib topishga qaratdi[6.38].

Farg‘ona vodiysining sug‘orilishi tarixi bo‘yicha mutaxassis – tarixchi olim Sayfiddnn Jalilovning yozishicha, rus ma’muriyatining Farg‘ona irrigatsiyasi sohasidagi dastlabki yirik tadbirlaridan biri shu bo‘ldiki, vodiyda eng muhim suv uzeli bo‘lgan Kampirravot to‘g‘onida birinchi marta daryoni jilovlab olish va magistral kanallarni muhofaza qilish uchun yirik choralar ko‘rildi[7.153].

Mazkur maqolada mustamlaka davrida Farg‘ona viloyatidagi paxta maydonlarini sun’iy sug‘orishda muhim o‘rin egallagan Shahrixonsoy irrigatsiya tizimini tutgan o‘rni, xususan sepoya to‘g‘onlari masalasini arxiv materiallariga tayanib yoritishga harakat qildik.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Sepoya to‘g‘onlari mahalliy gidrotexnika inshootlari orasida maqsadga va sharoitga ayni muvofiqligi, qurilishining oddiyligi va arzonligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, Farg‘ona vodiysi sharoitida tez oqar tog‘ soylari va daryolarini jilovlash uchun, qirg‘oqlarni suv yuvib ketishidan himoya qilish, suv toshqini vaqtida asosiy suvni to‘sib qolishda sepoya to‘g‘onlari birdan-bir qulay vosita bo‘lib xizmat qiladi. Sepoya o‘ziga xos yog‘och qurilma – karkas, ya’ni uya oyoqli, yoki to‘rt oyoqli to‘sin – tirgakdan iboratdir. Kampirravotda Shahrixonsoy va Andijonsoyni Qoradaryodan ajratib turuvchi butun damba – to‘g‘on sepoyadan iborat edi[8.23].

Har birini uzunligi 7-8 arshin(Arshin, gazcho‘p - Chor Rossiyasida 0, 711 metrga baravar uzunlik o‘lchovi) keladigan, qalinligi 4 vershok(Vershok – 4,4 sm ga baravar uzunlik o‘lchovi) bo‘lgan to‘rtta yog‘och ustunlarni piramida shaklida bog‘lanishidan sepoya to‘sik(ixota)lar yasalib, shulardan bir nechtasi suvga tik holda o‘rnatilgan. Chor ma’muriyati vakillaridan biri Shaxnazarov A.I. 1898 yilda Qoradaryoda suv ko‘payganida Shahrixon kanalida sepoya to‘siqlardan qurilgan to‘g‘onlarni ko‘rganligini yozadi[9.100].

O‘zbekiston Milliy arxividagi bir qator fondlarda Shahrixonsoy, Andijonsoy va Sayram irrigatsiya tizimlarini mustamlaka davrga oid tarixini yorituvchi ko‘plab hujjatlar saqlanadi.

Masalan, Turkiston o‘lkasi Ziroat va Davlat mulklari boshqarmasi huzuridagi irrigatsiya bo‘yicha kichik amaldorni shu boshqarmani boshlig‘iga, Shahrixonsoy va Andijonsoy irrigatsiya tizimida suv o‘tkazishni holati to‘g‘risida dokladi boshqarmada № 24 raqami bilan 1902 yil 20-iyulda qayd etilib, unda asosiy e’tibor, Qoradaryodan suvni Shahrixonsoy va Andijonsoyga taqsimlanishiga qaratilgan.

Shahrixonsoyda suvni oqishini tartibga soladigan inshootlar – sepoya to‘siqlar(to‘g‘onlar, yarimto‘g‘onlar va dambalar, ya’ni daryo chetiga va umuman suv havzalari atrofiga tuproq, shag‘al va h.k.dan qurilgan ko‘tarma) 3 verst masofada har joylarda qurilgan. Bu ishlar uchun mazkur yilda aholi tomonidan mablag‘ sarflangan.

Qoradaryodan suvni Shahrixonsoy va Andijonsoyga taqsimlanishini tartibga solish tartibga solish uchun inshootlar barpo etish bo‘yicha ishlarni amalga oshiradigan ma’muriyat – bir nafar irrigatsiya bo‘yicha texnik(u har yili yoz oylari mobaynida Kampirravotda vaqtinchalik yashagan, bu tartib 1897 yilda viloyat boshqarmasida shu lavozim joriy etilganidan buyon

davom etadi), bir nafar rus millatiga mansub katta ariq oqsoqol va mahalliy aholiga mansub ikki nafar kichik ariq oqsoqoldan iborat bo‘lgan. Katta ariq oqsoqol Kraff-Korbut, kichik ariq oqsoqollardan biri esa Sadir ismli shaxs bo‘lgan.

Sepoya qurish ishlari ko‘pincha, Kampirravotga yaqin joydagi Sultonobod qishlog‘ida yashovchi tajribali sepoyachilar tomonidan amalga oshirilgan. Suv tez oqadigan va ancha chuqur joylarda balandligi 16 arshinga yetadigan sepoyalar qurilgan.

Shahrixonsoy va Andijonsoy tizimidan sug‘orish ishlarida foydalanadigan barcha aholi o‘rtasida, yog‘och, shox-shabba, poxol va ishchilarni yetkazib berish uchun, natural majburiyat taqsimlangan. Farg‘ona harbiy gubernatorining farmoyishiga ko‘ra, viloyat irrigatsiya ishlari mudiri, ikki nafar irrigatsiya texniklari va pristavdan iborat alohida komissiya, Shahrixonsoy va Andijonsoyni boshlanish qismini tartibga solish yuzasidan amalga oshirilgan ishlar va joriy yilda sarflangan materiallarni hisob-kitobini tekshirib chiqqan[10.29-33].

Farg‘ona viloyat boshqarmasida 1904 yil 10-fevral kuni № 20 raqami bilan qayd etilib, irrigatsiya bo‘limi mudiri K.N Sinyavskiy tomonidan Farg‘ona viloyati harbiy gubernatoriga taqdim etilgan bildirish xatining mazmuniga ko‘ra, Farg‘ona harbiy gubernatorining 1903 yil 2-noyabrdagi № 586 sonli buyrug‘iga ko‘ra, Shahrixonsoy va Andijonsoyda suv ta’minotini tartibga solish bo‘yicha amalga oshiriladigan ishlarni sonini aniqlash uchun tuzilgan alohida komissiyaning dalolatnomasidagi ma’lumotlarga asosan, joriy yilda tegishli volostlardan natural majburiyatni o‘tash yuzasidan yetkazib berilishi zarur bo‘lgan materiallar va ishchi kuchini taqsimoti, irrigatsiya bo‘limi mudiri injener K.N Sinyavskiy tomonidan tuzilib, harbiy gubernatorning tasdig‘iga taqdim etilgan.

Mazkur hujjatda, joriy yilda Shahrixonsoy va Andijonsoyda kerakli miqdordagi suvni ushlab turish va tizimni ta’mirlash bo‘yicha amalga oshiriladigan ishlar haqida bayon etilib, 1903 yilning kuz oylarida katta ariq oqsoqol bilan Qoradaryoning yuqori qismi ko‘zdan kechirilganda, u joyda daryodan Shahrixonsoy va Andijonsoyga suvni taqsimlash uchun sepoya to‘siqlardan barpo etilgan to‘g‘onlarning ayrimlari 1898 va 1899 yilllarda qurilgan bo‘lib, ularni ba’zilari 1903 yilda bo‘lib o‘tgan sel toshqini paytida ishdan chiqqani tufayli, endilikda u joylarda yangi to‘g‘onlarni qurish talab etiladi.

Bu yangidan barpo etiladigan to‘g‘onlar tarkibiga ilgarigidek, terak yog‘ochdan quriladigan sepoya to‘siqlar kirsa, u holda 3-4 yil o‘tgach, bu to‘g‘onlarni yog‘ochlari chirib, o‘n minglab rubl sarflangan mazkur inshootlar yana yaroqsiz holga keladi. 1903 yilda volostlar ma’muriyatlari pudratchilarga sepoyalar uchun ishlatiladigan yog‘och to‘sinlarni har birini 4.50 rubldan yetkazib berishlikni topshirishgan. Holbuki, shunday hajmdagi qarag‘ay yog‘ochlarini Andijon shahrida ham topish mumkinligi va Sultonobodga yetkazib olib borish arzonga tushishi ta’kidlanadi. Sepoya uchun, yangi kesilib ishlatiladigan ho‘l terak yog‘ochidan ko‘ra, qarag‘ay yog‘ochini ishlatish afzal bo‘lib, sepoya uchun ishlatilganda qarag‘ayni terak yog‘ochiga nisbatan uch baravar sekin chirishi ta’kidlangan. Shu sababli, aholiga sepoya qurish ishlari uchun terak emas, balki qarag‘aydan foydalanishni tavsiya etish taklif etiladi. Shuningdek, masalaning iqtisodiy jihatdan afzalligi ham tahlil etilib, taqsimotda belgilangan 4947 dona terak

yog‘ochni har donasi 4.50 rubldan, jami 22261 rublni tashkil etsa, shuncha miqdordagi 15.000 pud qarag‘ay yog‘ochini Sultonobodga yetkazib keltirilishi bilan jami narxi 14.500 rublni tashkil etishi ta’kidlanadi[11.11].

Marg‘ilon uezdi boshlig‘ini 1906 yil 3-mart kungi № 31 sonli buyrug‘ida, uezdlar boshliqlar bundan buyon, ariq oqsoqollarga irrigatsiya bo‘yicha amalga oshirgan ishlarini qayd etib boradigan kundalik daftar yuritish majburiyatini yuklashlari, xuddi shu singari qishloq oqsoqollarini ham aholi tomonidan irrigatsiya bo‘yicha natural majburiyatlarni bajarilishini qayd etish kitoblarini majburiy tartibda yuritishlarini ham uezd boshliqlari nazorat qilishlari lozim bo‘lgan. Natijada ariq oqsoqollar va qishloq oqsoqollarini hujjatlarini bir-birlariga taqqoslab, haqiqatda aholi tomonidan natural majburiyatlarni o‘tashda irrigatsiya uchun qancha miqdorda harajat sarflangani aniqlanadi. Mazkur buyruqqa ariq oqsoqollar va qishloq oqsoqollari rioya etilishini nazorat qilish uchastka pristavlari zimmasiga yuklangan[12.24].

Yana bir hujjatga ko‘ra, Quva uchastka pristavi tomonidan 1908 yilda Marg‘ilon uezdini Quva uchastkasida natural majburiyatlarni bajarilishi to‘g‘risida 1909 yil 19-yanvarda hujjatlarni chiqish kitobida 41-raqami bilan qayd etilib, Marg‘ilon uezdining boshlig‘iga yuborilgan ma’lumotnomani chap tomonidan arab imlosidagi o‘zbek tilida bitilgan matn, varaqni o‘ng qismida esa rus tilidagi tarjimasi berilgan. Ma’lumotnomada qayd etilishiga ko’ra, Qo‘qonqishloq, Quva, Qoratepa-Choukent, Shahrixon, Segaza, Asaka volostlarida ya’ni Quva uchastka pristavi xududida 8 gnafar ariq oqsoqoli va 175 nafar miroblar faoliyat ko‘rsatgan[13.45-46].

Katta ariq-oqsoqollar endilikda mahalliy aholi vakillaridan emas, balki rus millatiga mansub podsho ma’muriyati amaldorlaridan tayinlanadigan bo‘ldi. Shahrixonsoy irrigatsiya tizimini boshqaruvchisi, katta ariq oqsoqol K. Vasilevskiy ham ana shunday vakillardan biri bo‘lib, uning idorasi Marg‘ilon uezdini Asaka volostida joylashgan edi.

Shahrixonsoy irrigatsiya tizimini boshqaruvchisi, katta ariq oqsoqoli K. Vasilevskiyni Shahrixon volosti bo‘yicha irrigatsiya tizimini holati yuzasidan 1909 yil 24-mart kuni Quva uchastka pristaviga yuborilgan ma’lumotnomasida ayrim volostlar boshqaruvchilariga Shahrixonsoyni ba’zi joylarini ta’mirlashlari to‘g‘risida farmoyish berishlikni pristavdan so‘ragan. Xususan, Shahrixon volostini Segaza volosti bilan chegarasida Shahrixonsoyni 15 sarjin joyda o‘pirilib tushgan o‘ng qirg‘og‘ini tuzatish maqsadida 6 ta sepoya to‘g‘oni qurish uchun toldan 50 dona qoziqlar, 30 dona xoda, 50 ta aravada shox-shabba, o‘tinlar, maysa, 5 ta aravada o‘t-o‘lan, shumg‘iya, 2 pud sim hamda 2 kunga (har kunga 75 kishidan) 150 nafar ishchi zarurligi so‘ralgan[14.20].

Marg‘ilon uezdidagi Sayram irrigatsiya tizimining katta ariq oqsoqoli V. Safronovning 1909 yil 2-may kuni jo‘natgan 20-sonli rasmiy bildirgisi, Marg‘ilon uezdi Quva uchastka pristavini kirish jurnalida 1909 yil 2-may kuni № 918 raqami bilan qayd etilib, unda, “Quva Soybo‘yi” yangi suv taqsimlash maskanida 1-may kuni o‘tkazilgan suvning bir tekisda taqsimotiga, tegirmonlar uchun ko‘ndalang o‘rnatilgan to‘g‘on to‘sqinlik qilgani sababli, tegirmonlardagi to‘g‘onni vaqtinchalik olib tashlangani ta’kidlanadi[14.38].

XULOSA. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, kolonial davrda irrigatsiya ishlarini harakatlantiruvchi asosiy omil paxta xomashyosiga bo‘lgan ehtiyojning kundan kunga ortib borishi bilan bog‘liq edi. Umuman olganda, 1876-1917 yillarda chor xukumatini Turkistonda irrigatsiya sohasidagi faoliyatini ikkita asosiy davrga bo‘lib izohlash lozim degan xulosaga keldik. Birinchi davr: XIX asrning 80-yillarida qarovsiz qolgan sug‘orish tizimlarini ta’mirlash va yangilarini barpo etishga qaratilgan bo‘lsa, ikkinchi davr: XX asrning birinchi o‘n yilligida irrigatsiya inshootlarini ilmiy-texnikaviy asosda o‘rganish, chertyojlarini asosida murakkab boshqaruvli suv to‘g‘onlar qurish va o‘lchagichlar o‘rnatish, yillik va oylik suv miqdorini o‘lchashni yo‘lga qo‘yishishlari amalga oshirildi. Mavzuga oid arxiv manbalari o‘sha davrda imperiya xukumati Turkiston general-gubernatorligining Farg‘ona viloyatida irrigatsiya tizimini izga tushurish uchun anchagina mablag‘ ajratganini tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Зиёев. Ҳамид. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида (XIX аср охири – XX аср бошларида). – Тошкент: «Шарқ», 2006.

2. O‘zR Milliy arxivi, 19-fond, 1-ro‘yxat, 1469-yig‘majild.

3. O‘zR Milliy arxivi, 1-fond, 5-ro‘yxat, 297-yig‘majild.

4. Ирригация Узбекистана. В 4-х томах. Т.2., Т.: «Фан», 1975.

5. Насриддинов Қ. Фарғона водийсининг суғорилиш тарихи. – “Янги аср авлоди”, 2009 йил.

6. Насриддинов Қ. Мустамлака даврида Фарғона водийси ирригациясининг ҳолати. – “Ўзбекистон тарихи” журнали, 2000 йил, 3-сон.

7. С.Жалилов. Фарғона водийсининг суғорилиш тарихидан. – “Фан”, Тошкент, 1977.

8. С.Жалилов., Қ.Насритдинов. Фарғона водийсининг ирригация техникаси тарихидан. – Тошкент, 2006.

9. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. – Санкт-Петербург, 1908.

10. O‘zR Milliy arxivi, 7-fond, 1-ro‘yxat, 2487-yig‘majild.

11. O‘zR Milliy arxivi, 298-fond, 1-ro‘yxat, 60-yig‘majild.

12. O‘zR Milliy arxivi, 298-fond, 1-ro‘yxat, 78-yig‘majild.

13. O‘zR Milliy arxivi, 298-fond, 1-ro‘yxat, 108-yig‘majild.

14. O‘zR Milliy arxivi, 298-fond, 1-ro‘yxat, 106-yig‘majild.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

UDK: 94(575.1):908(575.1)

ROSSIYA IMPERIYASI DAVRIDA FARG‘ONA VODIYSIGA KO‘CHIRIB KELTIRILGAN AHOLINING TURMUSH TARZI

Nazirov Mirjalol Baxodirjon o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti katta o‘qituvchisi
nazirovmirjalol60@gmail.com +998911070307
ORCID 0000-0001-6877-5513

Annotatsiya Ushbu tadqiqot ishida Rossiya imperiyasi davrida Farg‘ona vodiysiga ko‘chirilgan aholi va ularning turmush tarzi batafsil o‘rganiladi. 19-asrning o‘rtalaridan boshlab, Rossiya imperiyasining siyosiy va iqtisodiy strategiyalari natijasida Farg‘ona vodiysi turli ijtimoiy guruhlar uchun yangi yashash joyiga aylangan. Tadqiqotda ko‘chirilgan aholi, ularning yangi yashash sharoitlari va moslashuvi, shuningdek, madaniyat, an’ana va turmush tarzidagi o‘zgarishlarni tahlil qilishga qaratilgan. Ushbu ish Farg‘ona vodiysi tarixini yanada chuqur o‘rganishga, ko‘chirilgan aholi hayotining murakkabligini yoritishga va ushbu davrdagi ijtimoiy dinamikalarni tushunishga yordam beradi. Natijalar, Rossiya imperiyasining o‘zgaruvchan ijtimoiy kontekstida Farg‘onada yuz bergan jarayonlarning umumiy ko‘rinishini ochib beradi va tarixiy tadqiqotlar uchun qo‘shimcha manba sifatida xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: desyatina, yaylov, tog‘-kon, politsiya, tub aholi, dasht, metropoliya, dehqonchilik, mustamlaka, harbiy boshqaruv.

ОБРАЗ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ, ПЕРЕСЕЛЕННОГО В ФЕРГАНСКУЮ ДОЛИНУ ВО ВРЕМЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Аннотация В данной исследовательской работе подробно изучается население, переселившееся в Ферганскую долину во времена Российской империи, и их образ жизни. С середины XIX века в результате политических и экономических стратегий Российской империи Ферганская долина стала новым местом проживания различных социальных групп. В исследовании основное внимание уделяется анализу перемещенного населения, его новых условий жизни и адаптации, а также изменений в культуре, традициях и образе жизни. Данная работа поможет глубже изучить историю Ферганской долины, пролить свет на сложность жизни переселенного населения, понять социальную динамику этого периода. Результаты дают представление о процессах, происходивших в Фергане в меняющемся социальном контексте Российской империи, и служат дополнительным источником для исторических исследований.

Ключевые слова: десятина, пастбище, горное дело, полиция, коренное население, степь, метрополия, земледелие, колония, военное управление.

THE LIFE STYLE OF THE POPULATION REMOVED TO THE FERGANA VALLEY DURING THE RUSSIAN EMPIRE

Abstract In this research work, the population moved to the Fergana Valley during the Russian Empire and their lifestyle are studied in detail. Since the middle of the 19th century, as a result of the political and economic strategies of the Russian Empire, the Fergana Valley has become a new place of residence for various social groups. The study focuses on the analysis of the displaced population, their new living conditions and adaptation, as well as changes in culture, tradition and lifestyle. This work will help to further study the history of the Fergana Valley, shed light on the complexity of the life of the displaced population, and understand the social dynamics of this period. The results reveal an overview of the processes that took place in Fergana in the changing social context of the Russian Empire and serve as an additional source for historical research.

Key words: desyatina, pasture, mining, police, indigenous population, steppe, metropolis, farming, colony, military administration

KIRISH

Ko‘chirilgan aholi turli millat va etnik guruhlar (o‘zbeklar, qozoqlar, tatarlar va boshqalar) dan iborat bo‘lib, ularning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari, ta’lim tizimi va mehnat faoliyatlari o‘rganilmoqda. Tadqiqot jarayonida, ko‘chirilgan aholi va mahalliy aholi o‘rtasidagi ijtimoiy aloqalar, madaniy integratsiya va iqtisodiy o‘zaro ta’sir ham ko‘rib chiqiladi.

Turkiston oblasti tuzilganiga (1865-yil 2-mart) qadar Orenburg va G‘arbiy Sibir general-gubernatorliklarining chegaralaridan tortib to Toshkent vohasigacha bo‘lgan shaharlarga, harbiy istehkomlar atrofiga Rossiyadan aholi ko‘chib kela boshlagan edi. Kazalinsk, Oqmachit (Perovsk), Turkiston, Verniy, Ayagoz (Sergiopol), Jarkent, To‘qmoq, Qorako‘l, Pishpak, Marki (Merke), Avliyoota, Talas, Chimkent va boshqa shaharlarga va ularni bog‘lovchi asosiy yo‘llar bo‘yida barpo etilgan hamda bo‘lajak posyolkalarga rus, ukrain, belorus aholisi ko‘plab kelib bo‘lgan edi. Ural, G‘arbiy Sibirdan tashkiliy ravishda ko‘chirilgan kazaklar esa Yettisuvning Xitoy bilan bo‘lgan chegaralariga yaqin hududlariga joylashtirildi.

Tabiiyki, rus qo‘shinlari ketidan kelganlar harbiy ma’muriyat, keyinchalik harbiy - xalq ma’muriyati yordami bilan shaharlarda, ayniqsa qishloq joylarda juda yaxshi imkoniyatlarga va katta imtiyozlarga ega bo‘lishdi. Masalan, 1865-1868 yillarda Turkistonga ko‘chib kelgan rus krestyanlarning har bir oilasi 100 desyatinagacha (109 gektar) dehqonchilikka yaroqli yerga va keng yaylovlarga ega bo‘ldi hamda barcha to‘lovlardan ozod etilgan edi [1;1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Rossiya imperiyasi davrida Farg‘ona vodiysi turli etnik guruhlar va aholi qatlamlarini o‘z ichiga olgan ko‘plab ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning shakllanishiga guvoh bo‘ldi. Ushbu

davrda ko‘chirilgan aholi o‘zining turmush tarzi, madaniy an’analari, iqtisodiy faoliyati haqida ko‘plab adabiy manbalar mavjud. Bu adabiyotlar, ko‘chirilgan aholi va mahalliy jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar, madaniy o‘zaro ta’sirlarni tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Rossiya imperiyasi urushlari va kolonizatsiya siyosati haqida yozilgan asarlar, masalan, “Farg‘ona vodiysi: tarixiy tadqiqotlar” va boshqa tarixiy monografiyalar. Ushbu manbalar ko‘chirilgan aholi soni, ularning kelib chiqishi va joylashuvi haqidagi ma’lumotlarni taqdim etadi.

Ushbu maqolada tadqiq qilingan mavzuni metodologik jihatdan Rossiya imperiyasi davrida Farg‘ona vodiysiga ko‘chirilgan aholi tarixini, ularning kelib chiqish joylarini va ko‘chish sabablari va sharoitlarini o‘rganish mumkin. Bu usulda arxiv materiallari, tarixiy hujjatlar, zamonaviy manbalar hamda ilgari e'lon qilingan ilmiy ishlar asosida izlanish olib borish mumkin.

NATIJA Albatta, chorizm va mustamlaka ma’muriyati viloyatga xo‘jalik jihatidan baquvvat ko‘chishini xohlagan edi. Biroq XIX asrning yetmishinchi va undan keyingi yillarida tashkiliy tarzda ko‘chirtirilgan krestyanlar orasida, ayniqsa, o‘zboshimchalik bilan ko‘chib kelganlar orasida bundaylari juda ozchilikni tashkil etishgan.

Shuni hisobga olib, imperiya hukmron mahkamalari Kaspiyorti viloyatiga ko‘chib borayotgan pravoslav e’tiqodiga mansub aholiga mumkin qadar ko‘proq ko‘maklashishga harakat qilishdi. Bu borada harbiy xizmat muddatini o‘tab bo‘lgan, ya’ni Kaspiyorti viloyatida yashashni xohlagan soldat va zobitlar ustuvor e’tiborga sazovor bo‘lganligi tabiiydir.

Shu bilan birga Turkiston o‘lkasini, jumladan, Kaspiyorti viloyatini mustamlakaga aylantirishning birinchi bosqichida, aholini ko‘chirish jarayoni, bir qaraganda, ancha tartibsiz, stixiyali bo‘lganidek ko‘rinsa-da ham Rossiyaning hukmron doiralari, birinchidan, bu yerga Qrim, Kavkazorti, Volgabo‘yi musulmon aholisi ko‘chib kelmasligini; ikkinchidan, chegara hududlarga, rus garnizonlari yaqiniga hamda magistral yo‘llar bo‘yiga joylashtirilayotgan kazaklar va rus dehqonlarining har bir oilasiga o‘rta hisobda 10-15 desyatinadan ekinbop yer berilishini, ular pul o‘lponlari va turli majburiyatlardan ozod etilishini, lekin zarur bo‘lib qolganida o‘z oralaridan muayyan miqdorda qurolli odamlarni berishlarini; uchinchidan, mustamlakachi ma’muriyat bug‘doy ekishga yaroqli yerlarni oldindan ekspropriatsiya qilinishiga yoki ajratib olib, ularni bir qator imtiyozlar bilan ko‘chirib keltirilgan ruslar ixtiyoriga berilishlarini qattiq nazorat qilar edilar.

Rossiya imperiyasining aholini ko‘chirish siyosatining ulug‘ rus mezonlari shunda ham namoyon bo‘lganki, turli yillarda Turkistonga yoki Kaspiyorti viloyatiga majburiy ko‘chirilgan nemislar, xristian ayirmachilari (raskolniklar) soliq-o‘lpon to‘lashdagi ko‘plab yengilliklardan va haydalma yer bilan ta’minlashdagi imtiyozlardan ham mahrum edilar.

XIX asrning 60-yillaridan keyin imperiya hukmron doiralarida metropoliyadan ko‘chirilganlar yer bilan ta’minlangan va yana yuz minglab ko‘chirilganlar oladigan yerlarni xususiy mulk qilib berish to‘g‘risidagi masala ancha vaqt qizg‘in muhokama qilingandi. Lekin Yettisuv, Sirdaryo viloyatlarini boshqarish to‘g‘risidagi 1867-yil 11-iyuldagi Nizom loyihasida

agrar munosabatlar borasidagi masala uncha yoritilmagani, birinchi general-gubernator K.P.Kaufmanga esa “mazkur nizom loyihasida ko‘rsatilgan asoslar qo‘llanib, unda o‘lka tuzumi uchun foydali va zarur deb e’tirof etilgan barcha chora-tadbirlarni ko‘rish” huquqi berilgani sababli [2;4] yer mulki to‘g‘risidagi masala deyarli 15 yil davomida general-gubernatorning ko‘rsatma xarakteridagi farmoyishlariga muvofiq, lekin ko‘pincha ancha erkin - rus amaldorlari ixtiyoricha hal qilib kelindi. Bu ko‘proq kazaklar va Avliyoota uyezdlaridagi sug‘orma yerlarida joylashtirish hamda yer bilan ta’minlash amaliyotiga xos ediki, bu yerda tub aholi dasht va tog‘lik rayonlarga zo‘rlik bilan surib chiqarilib, ularning hatto yaylov yerlari ham tortib olinardi. Ayni mahalda, birinchi general-gubernator ko‘chirib keltirilgan ruslarga yerlarni sotib olishga maxsus farmoyish bilan ruxsat berdi. Mustamlaka ma’muriyati shu tariqa bu yerda asrlar davomida mavjud bo‘lib kelgan, yerdan jamoa bo‘lib foydalanish bilan uyg‘unlashgan yerdan xususiy foydalanishni shakllantira boshladi. Bunday ruxsat tub aholiga nisbatan zo‘ravonlik qilish uchun katta imkoniyatlar yaratib bergani tushunarli, albatta. K.P.Kaufman ham, ko‘plab boshqa yuqori martabali amaldorlar, rus armiyasi zobitlari ham tezda yirik zamindorlarga aylanib qolganliklari tasodifiy emasdi [3;78].

Podsho xonadoniga, imperatorning yaqin qarindoshlariga xususiy mulk sifatida qarashli bo‘lgan “podsholik yer-mulki” esa tez ko‘payib borardi. Bunday yer-mulk Turkmanistonning barcha viloyatlarida, shu jumladan, Kaspiyorti viloyatida ham mavjud ediki, bu yerda buyuk knyaz ixtiyorida bo‘lgan juda katta Murg‘ob podsholik yer-mulki barpo qilingandi.

Yoritilayotgan mavzuga oid arxiv materiallarini, e’lon qilingan asarlarni o‘rganish va tadqiq qilish imperiya hukmron doiralari 1886-yil 12-iyunda “Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risida Nizom”ni qabul qilguniga qadar yerga mulkchilik shakllari to‘g‘risidagi masala ataylab tugal hal etilmagan, degan xulosa chiqarish imkonini beradi. Bu borada biror-bir qonunning yo‘qligi mustamlaka ma’muriyatiga yerga mulkchilikning turli shakllarini u yoki bu sharoitga muvofiqlashtirmay, o‘z ixtiyoricha qaror toptirish imkonini berardi. General K.P.Kaufman ko‘proq yerdan jamoa bo‘lib foydalanish tarafdori edi, lekin u Turkiston shuningdek, Kaspiyorti viloyati yerlarini avval davlat mulki deb e’lon qilib, so‘ngra tub aholiga yer maydoniga ko‘ra obrok solig‘i evaziga doimiy foydalanish uchun berish kerak deb hisoblardi.

1883-yilda imperator topshirig‘i bilan Ichki ishlar vaziri kengashining a’zosi, maxfiy maslahatchi F.K.Girs tomonidan Turkistonning ahvoli taftish qilindi. F.K.Girs mintaqadagi ma’muriy boshqaruv, harbiy siyosat bilan bir qatorda agrar masalaga ham jiddiy e’tibor qaratdi. U “o‘troq aholi tasarrufida haqiqatda bo‘lgan yerlarni, belgilangan soliq va o‘lponlardan ozod qilmagan holda, unga to‘liq mulk huquqi bilan biriktirib qo‘yish lozim”, - deb taklif qilgandi [4;7].

Ko‘chmanchi aholi tasarrufidagi yerlarni esa F.K.Girs, 1868-yilda K.P.Kaufman tomonidan ta’riflanganidek, davlat yerlari deb e’lon qilishni taklif etdi [5;7]. Shu bilan bir qator boshqa takliflarni hamda F.K.Girs ishlab chiqqan Turkistonni boshqarish to‘g‘risidagi loyihani ko‘rib chiqish uchun N.Ignatyev raisligidagi komissiya tuzildi.

Graf Ignatyev komissiyasi F.K.Girs takliflarini ko‘rib chiqib K.P.Kaufman va Kolpakovskiyning yuqorida eslatib o‘tilgan mulohazalari foydasiga aniq yon bosib, jiddiy tuzatishlar kiritdi. N.Ignatyevning izohnomasida, uning rahbarligidagi komissiya, “o‘troq mahalliy aholiga ularda haqiqiy foydalanishda bo‘lgan yerlarga egalik qilish, ulardan foydalanish va tasarruf etish huquqini bergani holda, bu yerlarni davlatniki deb e’tirof etadi” [6;134], deb ko‘rsatilgan. F.K.Girs bilan N.Ignatyev komissiyalarining yondashuvlaridagi farq shundaki, birinchisi ko‘chmanchi yerlarini davlat mulki deb e’lon qilishni taklif etgan bo‘lsa, ikkinchisi tub o‘troq aholi yerlarini davlat yerlari deb e’lon qilish taklifini kiritgan.

MUHOKAMA Mahalliy tub xalqlar uchun hayotiy muhim bo‘lgan bu masala xalqlarning o‘z tomonidan emas, ya’ni dehqonchilik va yer tuzish Bosh Boshqarmasi tomonidan ham emas, balki Rossiya Harbiy vazirligi tomonidan tugal hal etilgani diqqatni tortadi. Bu vazirlik tomonidan obrok o‘lponi va tub aholi yerini davlatniki deb e’lon qilishga qarshi e’tiroz bildirdi, lekin ko‘chmanchi aholi yerlarini davlatniki deb hisoblashga rozi bo‘ldi. Ko‘chmanchilarning yerlarini davlatniki deb e’lon qilinishi esa Turkiston va Dasht o‘lkalardagi ko‘p asrlik ko‘chmanchi chorvachilikni saqlab qolishni xavf ostiga qo‘ydi. Shunday bo‘lsa-da imperator tomonidan 1886-yil 12-iyunda imzolangan “Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risida Nizom”ga tegishli modda kiritildi.

Turkiston tub xalqlari uchun hayotiy muhim bo‘lgan bu masala xalqlarning o‘zi tomonidan emas, ya’ni dehqonchilik va yer tuzish bosh boshqarmasi tomonidan ham emas, balki Rossiya Harbiy vazirligi tomonidan tugal hal etilgani diqqatni tortadi. Bu vazirlik obrok o‘lponi va tub aholi yerini davlatniki deb e’lon qilishga qarshi e’tiroz bildirdi, lekin ko‘chmanchi aholi yerlarini davlatniki deb hisoblashga rozi bo‘ldi. Ko‘chmanchilarning yerlarini davlatniki deb e’lon qilinishi esa Turkiston va Dasht o‘lkalardagi ko‘p asrlik ko‘chmanchi chorvachilikning saqlanib qolinishi xavf ostiga qo‘ydi. Shunday bo‘lsa-da, imperator tomonidan 1886-yil 12-iyunda imzolangan “Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risida Nizom”ga tegishli modda kiritildi.

Mustamlaka boshqaruv tizimi uchun ko‘p millatli tub aholining ijtimoiy ahvoli uchun tegishli bo‘lgan siyosiy, adliyaviy va boshqa jihatlar notayin bo‘lgani holda mustamlakachi ma’muriyat harbiy-politsiya rejimi o‘rnatilganidan boshlab tub aholi huquqlarini, deyarli barcha manfaatlarini oshkora inkor etib, poymol qilib keldi. Ko‘chirib keltirilgan ruslarni Turkiston shaharlarida, ayniqsa qishloq joylarida mahalliy aholini siqishtirish, uning yer mulkini talon-taroj qilish evaziga imkoni boricha yaxshiroq joylashtirishga intildi. 1886-yil 12-iyunda qabul qilingan “Nizom”da Turkistonning tub aholisiga nisbatan qo‘yilgan talablar aslo bo‘shashtirilmagan. Aksincha, dehqonlar va ko‘chmanchilar tasarrufida qoldirilgan yerlardan solinadigan soliq oshirilgan va jamoadan olinadigan soliq o‘rniga har bir o‘tovdan olinadigan soliq joriy etilgandi. “Nizom”da Turkistonda faqat ruslar maxsus vasiqa bilan mustahkamlab, tub millatlar aholisi uchun esa “odatiy ravishda” [7;9] yer sotib olish tartibi belgilangan edi. Ko‘chmanchilar esa yerni faqat ijaraga berish huquqiga ega edilar.

Birinchi rasmiy “Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risida Nizom”ning mazmunidan kelib chiqib shuni ta’kidlash mumkinki, garchi o‘lkani mustamlaka qilishning asosiy mezonlari shu jumladan, ko‘chirib keltirilgan ruslarni ko‘plab joylashtirish yo‘li bilan mustamlakaga aylantirish 1881-yil 10-iyundagi “Dehqonlarni bo‘sh davlat yerlariga ko‘chirish to‘g‘risida muvaqqat qoidalar”da qisman ta’riflangan bo‘lsada, Rossiya imperiyasi va Turkistonning, Dasht general–gubernatorliklarning ma’muriyati barcha sohalarda ayni buyuk davlatchilik - shovinistik va mustamlakachilik maqsadlariga rioya qilishgan hamda shunga muvofiq harbiy, ma’muriy va ijtimoiy-iqtisodiy choralarni amalga oshirishgan.

XULOSA Xulosa o‘rnida quyidagilarni ko‘rsatib o‘tish darkor:

– faqat pravoslav dinidagi ruslarni emas, balki raskolniklarni - xristian ayirmachilarni ham ichki ishlar vazirligining ruxsati bilan ko‘chirishga yo‘l qo‘yildi;

– Rossiyadan ko‘chirilganlar uchun ko‘zda tutilgan imtiyozlar va yengilliklar Turkiston harbiy okrugidan zahiraga chaqirilgan pravoslav quyi amaldorlarga ham taalluqli qilib qo‘yildi;

– ko‘chirib keltirilganlar dastlabki 5 yil ichida har qanday o‘lpondan to‘liq, keyingi 3 yilda esa yarmiga ozod qilindi;

– ko‘chirib keltirilgan 15 yoshdan katta bo‘lgan erkaklar harbiy majburiyatdan ozod etildi [8;35].

Rus dehqonlarining ushbu qoidalar bo‘yicha Turkiston viloyatlariga, shu jumladan Kaspiyorti viloyatiga ko‘chirilishining ixtiyoriyligini namoyish etishning tashqi ko‘rinishidan samarali usullaridan biri joylashtirish ehtimol tutilgan joylarga turli qishloqlardan vakillarni yuborish edi. Vakillar hatto shimoliy Eronga ham yuborilgan, lekin bunday manzillarga “imperiya maqsadlari uchun yaroqsiz unsurlarni” ko‘chirishga yo‘l qo‘ymaslik qattiq nazorat qilinardi.

ADABIYOTLAR

1. Ғаффоров Ш.С. Россия империясининг Туркистонга аҳолини кўчириш сиёсати. (XIX асрнинг иккичи ярми - XX аср боши) // Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент – 2003, 129-Б.

2. ЎзРМДА. И-1-жамғарма, 25-рўйхат, 26-иш, 4-5-вароқлар.

3. Галузо П.Г. Туркестан-Колония. –М.:Госиздат, 1929. -С.78.

4. Обьяснительная записка к проекту положения об управлении Туркестанским краем, составленная комиссией под председательством графа Н.Игнатьева, Спб. 1884.

5. ЎзРМА. И-1 жамғарма, 25-руйхат, 26-иш, 7-варақ.

6. Ғаффоров Ш.С. Россия империясини Туркистонга аҳолини кўчириш сиёсати (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари) // Тарих фанлари доктори даражасини олиш учун ёзилган диссертатция. Тошкент – 2003, 134-бет.

7. Положение об управлении Туркестанским краем, 12 июня 1886 года.Спб.1886.-С.9.

8. Гинзбург А. Русское население в Туркестане. М., 1991.- С.35.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

VAQTLI MATBUOTDA 1920–1924-YILLAR XORAZM SIYOSIY-IJTIMOIY TARIXIGA OID JARAYONLARNING YORITILISHI

Atamuratova Dilafruz Rashidovna
Urganch davlat universiteti “Tarix” kafedrasi dotsenti v.b., PhD
atamuratovadilafruz@gmail.com
97 510 84 33

Annotatsiya. XX asrning ikkinchi o‘n kunligida Xorazmda matbuot hali shakllanmagan, faqat nashr ishi mavjud bo‘lib, Asfandiyor hukmronligi davrida bu ish ham ancha sustlashgan edi. Xiva xonligi 1920-yil ag‘darilishi Xorazmning keying taqdirini sho‘ro hukumatiga bog‘ladi. Maqolada 1920-1924-yillarda Xorazm tarixiga oid jarayonlar tahlili amalga oshirilgan. Ijtimoiy-siyosiy jarayonlar mahalliy nashrlardan tashqari Buxoro, Turkistonda, qolaversa RSFSR, keyinchalik SSSR vaqtli matbuotida keltirilgan maqolalar, axborotlar, ma’lumotlar asos qilib olindi.

Kalit so’zlar: davriy nashr, matbuot, gazeta, ijtimoiy masala, siyosiy jarayonlar, XXSR, XSSR, istiqlolchilik harakati.

ОСВЕЩЕНИЕ ПРОЦЕССОВ, СВЯЗАННЫХ С ПОЛИТИЧЕСКОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ ИСТОРИЕЙ ХОРЕЗМА, В ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ 1920–1924 ГГ.

Аннотация Во втором десятилетии XX века в Хорезме печать еще не сформировалась, существовало только издательское дело, а в период правления Асфандияра эта работа также значительно замедлилась. Свержение Хивинского ханства в 1920 году связало дальнейшую судьбу Хорезма с советской властью. В статье анализируются процессы, связанные с историей Хорезма в 1920-1924 годах. Помимо местных изданий общественно-политические процессы освещались на основе статей, информации и данных, опубликованных в Бухаре, Туркестане, а также в печати РСФСР, а позднее и СССР.

Ключевые слова: периодическое издание, пресса, газета, социальная проблема, политические процессы, ХНСР, ХССР, движение за независимость.

COVERAGE OF PROCESSES RELATED TO THE POLITICAL AND SOCIAL HISTORY OF KHOREZM IN THE PERIODICAL PRESS IN 1920–1924

Abstract In the second decade of the 20th century, the press had not yet formed in Khorezm; there was only publishing, and during the reign of Asfandiyar, this work also slowed down significantly. The overthrow of the Khiva Khanate in 1920 linked the future of Khorezm with Soviet power. The article analyzes the processes associated with the history of Khorezm in 1920-1924. In addition to local publications, socio-political processes were covered on the basis of articles, information and data published in Bukhara, Turkestan, as well as in the press of the RSFSR, and later the USSR.

Key words: periodical, press, newspaper, social problem, political processes, KhPSR, KhSSR, independence movement.

KIRISH VA DOLZARBLIGI

Ommaviy axborot vositalari turkumiga kiruvchi davriy matbuot nashri ishi XX asrning birinchi choragida o‘lkada to‘liq shakllanib ulgurdi. Siyosiy ahamiyat kasb etgan matbuot konteksti O‘rta Osiyoda shaklan mavjud xonliklar boshqaruvi va mahalliy xalqda mazkur boshqaruv tartibiga norozilik ruhini shakllantirish, keyinchalik diniy-mafkuraviy e’tiqodga ishonchini yo‘qotish hamda partiyaviy g‘oyalarni singdirish maqsad qilib olgandi.

METODLAR VA O’RGANILISH DARAJASI

Maqolada 1920-1924-yillarda Xorazm tarixiga oid jarayonlar tahlili amalga oshirilgan. Ijtimoiy-siyosiy jarayonlar mahalliy nashrlardan tashqari Buxoro, Turkistonda, qolaversa RSFSR, keyinchalik SSSR vaqtli matbuotida keltirilgan maqolalar, axborotlar, ma’lumotlar asos qilib olindi. Siyosiy jarayonlar negizida qizil armiyaga bo’ysunmaslik bilan bog’liq jarayonlar, istiqlolchilik harakati, Buxoro va Xorazmda kechgan mustaqillik uchun kurashning tub mohiyati “bosmachilik” harakatidan keskin farq qilgani, matbuotda mavjud senzuraning vaziyatni baholashda ba’zan siyosiy kuchlarning ta’sir kuchi mavjud ekanligi bilan bog’liq holatlar ko’rib chiqildi. Tadqiq qilinayotgan masalada asosiy e’tibor ijtimoiy jarayonlarning davriy nashrlarda yoritilishi xronolik va qiyosiy-tarixiy tahlil ostiga olingan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

XX asrning ikkinchi o‘n kunligida Xorazmda matbuot hali shakllanmagan, faqat nashr ishi mavjud bo‘lib, Asfandiyor hukmronligi davrida bu ish ham ancha sustlashgan edi. “Yosh xivaliklar” faqat Rossiya matbuoti, “Tarjimon”, “Vaqt”, “Ittifoq”, “Taraqqiy”, “Yulduz” gazetalari, “Din va maishat”, “Sho‘ro” jurnallari bilangina cheklangan emas. Ular Eron, Afg‘oniston, Misr shuningdek, Istanbulda turk tilida nashr etilgan “Vahdat”, Hindistonning Kalkutta shahrida chop etilgan “Habl ul-matn” va boshqa nashrlar orqali ham jahonda yuz berayotgan o‘zgarishlardan xabardor bo‘lganlar.

Asfandiyor ifoda marom eta bilaturg‘on qadar ruscha bilur hamda o‘qur va yozar erdi. Taxminan 1904-yildan boshlab butun ruscha va totorcha, turkcha, ozarbayjoncha gazet va jurnallarg‘a obuna bo‘lib ta’qib qilg‘onidek, jug‘rofiya, tarix va adabiyotg‘a oid kitoblarni Istanbul va Ozarbayjondin maxsus kelturturib o‘qur erdi. Mundan boshqa o‘zi o‘qub yetushtira bilmagan gazetlari bo‘lsa, o‘zining ishonchli xos mahrami totor mullo Ramazon Saydashevga

oq’utturur erdi. Mazkur totor Ahmadjon Akayefning Asfandiyorg‘a o‘qituvchilik qilib, uni siyosiy fikrlarga oshno qilib yurganligi Niqolay hukumatiga ma’lum bo‘lg‘och, yo‘q bir bahonlar bilan Akayefni o‘rnidin azl qilinib (bo‘shatilib) Xivadan chiqartirildi. Uning o‘rnig‘a qozoqdan cho‘qung‘on Karnilufni tilmoch qilib yuborilgan edi [1, b. 9]. 1917-yilda may oyida Xiva shahrida “ochlik isyoni” ko‘tarildi. 1917-yil 27-avgustda Toshkentda chop etiladigan “Ulug‘ Turkiston” gazetasi quydagilar keltiriladi: “Hozirgi paytda Xivada dahshatli ochlik kuchaydi, mamlakat shaharlarida och qolganlarning qo‘rqinchli isyoni avj oldi [10, c. 82]”. “Turon” gazetasining yozishicha 1917-yilning, 4-aprelida Xiva shahridagi rus askarlari deputatlari soveti va Bobooxun Salimov rahbarligidagi “Yosh xivaliklar” namoyish o‘tkazdilar.

1918-yil iyuldan Toshkentda Turkiston Xalq komissarlari sovetining (XKS) organi sifatida nashri yo‘lga qo‘yilgan “Ishtirokiyun” gazetasi 1920-yilning dekabridan “Qizil bayroq” nomi ostida chop etila boshlanadi hamda Turkiston Kommunistik partiyasi Markaziy Kengashi tarkibiga o‘tkaziladi. Keyingi davrlarda “Turkiston”, “Qizil O‘zbekiston”, “Sovet O‘zbekistoni” nomlari bilan chop etilgan. 1924 – 1925-yillarda Turkistonda 46 gazeta va 22 ta jurnal rus va mahalliy tillarda nashr qilingan [10, c. 42].

Kompartiya faoliyati doimiy yoritib borilgan, jumladan 1921-yilning iyun oyida Xivada ish boshlagan I syezd to‘g‘risida ma’lumot keltiriladi. 1921-yilda partiya tarkibida 500 nafar a’zo, 25 ta yacheyka va 8 ta tuman qo‘mitalari mavjudligini ko‘ramiz. XXSR davrida paxta ekiladigan maydonlar ancha kengayib 1921-yildagi 3000 desyatinadan 1923-yil 9500 desyatinaga yetadi [14, c. 1]. 1921-yili XXSR soliq tizimida ba’zi o‘zgarishlar ro‘y beradi. Natura shaklidagi asosiy hosildan olinadigan soliq mahsulot turiga qarab belgilangan jumladan, bug‘doydan 20 funt, guruchdan 20, kunjutdan 10 funt olingan. Soliqdan faqat kambag‘allar, 1,5 tanobgacha yerga ega bo‘lganlar ozod etilib, 30 tanobdan ko‘p yerga ega bo‘lganlar har tanob yeriga 3 puddan soliq tarzida to‘laganlar, qizig‘i XXSR armiya tarkibiga kirgan a’zolar ham soliqlardan ozod qilingan. Buning asosiy sabablaridan biri Xorazmda “sotsializmni barpo etish” vazifasi aynan qizil armiya yordami bilan amalga oshirilishi maqsad qilib qo‘yilganligida edi. Qizil armiya obro‘sini xalq orasida oshirish va mahalliy millat vakillari ishonchiga sazovor bo‘lishi uchun sodir bo‘layotgan voqealarga doimiy munosabatini shakllantirish uning imijini ijobiy tomonlama ko‘rsatishga harakat qilinganligini ko‘ramiz. Jumladan, 1921-yilning yozida Xorazmda faoliyatini boshlagan ilk oliygohni qutlab armiya bo‘linmalarida qutlov xatini e’lon qilganlar [5].

“Buxoro axbori” va “Ozod Buxoro” gazetalarida chop etilgan BXSR tashqi aloqalari bilan bog‘liq xabar va maqolalar ustida fikr yuritib, aytish mumkinki, 1920-1922 yillarda faol diplomatik va siyosiy munosabatlar yo‘lga qo‘yilganligidan voqif bo‘linadi. Gazetalarda respubikaning dastlabki yillarida qo‘shni RSFSR, XXSR, Turkiston ASSR bilan o‘zaro shartnomalar imzolash, diplomatik vakillar almashish jarayoni boshlab yuborilganligi xabar beriladi. “BXSR tomonidan Xiva (XXSR)g‘a Mirbobo Muhsin o‘g‘li va Fatxullo Komil vakil bo‘lib ketdilar... Rusiyag‘a muvaqqat namoyonda bo‘lib, Muhiddin Mansurov, Najib Husainov, Mirzo Bahrom Ahmadqul jo‘nab ketdi... Turkiston ASSR (Toshkent)g‘a Mirmuhsin Fozilov

elchi qilib tayinlandi. 1922 yilda esa Akmalov va Abduvohidovlar elchi bo‘lishdi... Qirg‘iziston Jumhuriyati (Qozog‘iston ASSR - K.R.) poytaxti O‘rinburg‘ (Orenburg)g‘a BXShJ konsuli yuborilg‘ondur... Astraxan viloyatig‘a BXShJ fuqarolari manfaatini himoya qilmak uchun konsul o‘rtoq Abdulla Iskandar yuborildi...”,- kabi ma’lumotlar “Buxoro axbori” gazetasida keltiriladi. 1920-yil 13-sentyabrda Moskvada RSFSR bilan XXSR o‘rtasida 24 moddadan iborat Ittifoq shartnomasi, harbiy-siyosiy va 15 moddadan iborat iqtisodiy bitim imzolandi. 1921 yilning 13 noyabrida XXSR bilan BXSR o‘rtasida tuzilgan 15 moddadan iborat shartnoma matni ham “Buxoro axbori” gazetasida chop etilgan. Mazkur matn ikki respublika o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning tahlili uchun muhim manbalardan biridir.

O‘lkada “Inqilob quyoshi” gazetasi va ikki haftada bir matotaba nashr qilinuvchi “Qizil Xorazm” jurnalidan tashqari “Rosta” gazetasi, 1922-yildan nashri amalga oshirila boshlagan “Maorif” jurnali, 1921-yilning 6-iyulida o‘zbek, turkman va rus tillarida ilk nashri amalga oshirilgan “Izvestiya” gazetalari XXSR davrida shakllandi.

1923-yil 17-oktaybrda IV Butunxorazm sovetlarining qurultoyida mahalliy boshqaruv idoralarida o‘tkazilgan “tozalash” ishlaridan so‘ng xonlik tuzumidan ozod bo‘lgan Xorazm sovet tuzumiga o‘tishi ma’lum qilinadi.

O‘lka hayotini bu davrda yoritishda “Jizn natsionalnestey” gazetasi va shu nomdagi jurnali muhim rol o‘ynaydi. Bu gazeta Millatlar xalq komissiyasi takibida bo‘lib, XXSR mavjud bo‘lgan davrda ya’ni 1918-yil 9-noyabrdan 1922-yilning 6-fevraliga qadar, shu nomli jurnali 1922-yilning 25-fevralidan 1924-yilning yanvariga qadar chop etilgan. Bu jurnalning navbatdagi sonida 1923-yilga kelib, Xorazmda 6 ta paxta zavodi, 1 ta yog‘, 4 ta teri va 10 ta g‘isht zavodlarining faoliyati qayta tiklangani haqida xabar beradi. 1924-yil XXSRda Tuyamo‘yin kanali qurilishi boshlanib, sarflangan xarajat 3,5 millin rublni tashkil qildi.

Ushbu davr matbuotiga xos jihat o‘lkadagi milliy-ozodlik harakatlarini diniy shiorlar ostida amalga oshirilmoqda deya baholanishi va tanqidiy maqolalarda ozodlik harakatlarining hukumat senzurasiga bo‘ysunishi oqibatida qoralanishi bo‘ldi. Xorazmda ham jarayonlar shunday tus olganligi ba’zi nashrlarda tilga olinadi. Samarqandda chop etiluvchi “Rosta” gazetasi Xorazmda kuchaygan milliy-ozodlik harakati vakillarining inglizlar bilan aloqa o‘rnatganligi, ularning Mashhaddagi shtabi bilan aloqasi borligini xabar qiladi [11]. Bunda ko‘proq Junaidxon boshchiligidagi kuchlarga urg‘u beriladi. Sovet hukumati bilan til biriktirib xon hokimiyatiga qarshi chiqqan, lekin keyinchalik XXSR va XSSR davrida sovet hukumatiga qarshilik ko‘rsatgan va hokimiyat talab qilgan bu kuchlar haqiqatdaham inglizlar bilan til biriktirganligi ba’zi ma’lumotlarda o‘z aksini topadi nazarimizda.

Umuman olganda mazkur holat matbuot senzurasi to‘liq hokimiyatga boysundirilganligini isbotlaydi. Jumaladan, “…ular Markaziy Osiyoni ingliz imperializmiga bo‘ysunuvchi koloniyasiga aylantirish uchun ishladilar…[7]” mazmunidagi jumlalar buni isbotlaydi nazarimizda. 1920-yil bahorida Ahmad Zaki Validiy To‘g‘on Xorazmda bo‘ladi. Bu haqda vaqtli matbuotda Xiva Purxiv (Politicheskoe upravlenie Xivi) tashkiloti ma’lumotlari asosida xabar beriladi.

1921-yilda Yosh xivaliklardan hisoblangan bir guruh Juniadxon boshchiligidagi kuchlar tarkibiga o‘tib ketadi, ularning qatorida Ota Maxsumov ham bo‘lgan. Bunga sabab, RSFSRning Muxtor vakili M.Safonovning buyrug‘i bilan 1921- yil 6-mart kuni yosh xivaliklar hukumatiga qarshi ommaviy mitinglar o‘tkazildi. Mitingda qizil armiya siyosiy boshqarmasining talabi bilan yosh xivaliklar hukumatini ag‘darish haqida qaror qabul qilindi. Qurollangan harbiy qismlar hukumat uyiga bostirib kirib, hukumat rahbarlarini hibsga oldilar. Polvonniyoz Yusupov yashirinishga ulgurdi. Qizil askarlar qo‘liga tushmay qolgan nozirlar esa Junaidxonga qo‘shildilar. Qonuniy saylangan yosh xivaliklar hukumati ag‘darildi. Bu dahshatli qirg‘inlar va qonxo‘rlikning hammasi Xorazmda sovetlar mustamlakachilik va qullik tizimini o‘rnatish maqsadlarini ko‘zlab, amalga oshirildi. Ana shu razil maqsadni amalga oshirishning navbatdagi bosqichi 1921-yil, 15-23-mayda chaqirilgan Butun Xorazm sovetlarining II qurultoyi bo‘ldi. Qurultoyda 230 vakil qatnashdi. Shundan 50 kishi turkman xalqi vakillari edilar. Mamlakatimizda amalga oshirilgan mislsiz qirg‘inlar va dahshatlarning g‘oyaviy ilhomchilari va tashkilotchilari V.I.Lenin va I.Stalinni “inqilob” dohiylari sifatida qurultoyning faxriy rayosatiga sayladilar. Keyinchalik XXSR Ijtimoiy ta’minot noziri – G‘ulomalixon Bahodir, Moliya noziri Muhammad Yusuf Otaxonov, Tashqi ishlar noziri Mulla O‘roz Xo‘jamuhamedov, Jumaniyoz Sultonmurodovlar ham Qurbon Mamed Sardor safida istiqlol uchun kurashadilar. Yosh buxoroliklardan U.Xo‘jayev ham istiqlolchilar qatoriga o‘tib ketadi. “Jizn natsionalnestey” gazetasining navbatdagi sonida Usmon Xo‘jayevga aksilinqilobiy “Turkiston Milliy Birligi” tashkilotini tuzganligi aybi qo‘yilib, unda ingliz va yapon hukumati bilan bog‘lanib Turkiston “bosmachilari” uchun yordam so‘rab murojaat qilgani, murojaat asosan qurol masalasida ekanligiga urg‘u beriladi. Bu ikkala xatda Farg‘ona istqilolchilari nomidan Shermuhammedek, Buxoro milliy harakati nomidan Muzafariddin va Xiva istiqlolchilari nomidan Alibek Omonqulov O‘rta Osiyo Markazi Qo‘mitasi nomidan rais Sadriddinlar xatga imzo qo‘yishgan. Istqiqlolchilik harakatining mohiyati Shermuhammadbek tomonidan 1921-yil yanvarda chiqarilgan varaqalarda batafsil izohlangan bo‘lib, unda ishtirokchilarning maqsadlari quyidagicha ochib berilgan: “Bolsheviklar! Sizlar do‘stlaringizni ashaddiy dushmanlaringizga aylantirdingiz. 1918-yildan boshlab qanchadan-qancha o‘lim, vayronagarchilik va turli adolatsizliklarni amalga oshirdingiz. Nima yaxshilik yo karomat ko‘rsatdingiz? Aholini xonavayron etib, terrorchilik hodisalarini amalga oshirib, uni qirg‘in qilganingizmi?! Farg‘onadagi millionlab tinch aholini yigitlarga aylantirgan sabablar shunda… Bizni daxlsiz qoldiring, shunda biz tinchiymiz! [8]”. Qurolli muxolifat qo‘shini tomoniga o‘tib ketgan BXSR Nozirlar Sho‘rosi raisining muovini lavozimida ishlagan, Harbiy ishlar noziri Abdulhamid Oripov ham qizil askarlarga qaratilgan murojaatnomasida bu harakat mohiyatini quyidagicha tavsiflagan: “Bu qo‘shin O‘rta Osiyo tashkiloti Markaziy Qo‘mitasi (Turkiston Milliy Birligi)ga bo‘ysunadi. Uning shiorlari – demokratik respublika, Turkistonga to‘la asosda muxtoriyat, Buxoro va Xivaga mustaqillik… Turkiston va Buxorodagi kommunistlarni umumiy kuchlarimiz bilan ag‘darib tashlaymiz”.

Turkiston matbuotida 1922-yil iyun oyida RKP MK O‘rta Osiyo byurosi Turkiston, Xorazm va Buxoro kommunistlariga murojaat qilib, “bosmachilar” harakatiga qarshi fidokorona kurash olib borishga, keng mehnatkashlar ommasi o‘rtasida siyosiy-ommaviy ishlarni kuchaytirishga chaqirdi.

Turkistondagi bolsheviklar rejimi Junaidxonga qarshi kurashda aytarli yutuqqa erish olmagach, makkorlik yo‘li bilan ayrim Turkman urug‘lari yetakchilaridan o‘z maqsadi yo‘lida foydalandilar. Xullas, Xorazm vohasidagi istiqlolchilik harakati turli siyosiy maqsadlar uchrashganligi va to‘qnashganligi bilan ham mintaqaning boshqa hududlaridan ajralib turadi. Turkiston ASSR rahbarlaridan biri bo‘lgan Q.Otaboyevning aytishicha, “Junaidxonga qarshi kurashda qo‘qqisdan uning dushmanlari hisoblanmish G‘ulomalixon va Qo‘shmamedxon degan turkman yo‘lboshchilari qo‘shilib qolishdi, natijada biz ikki urug‘ning o‘zaro kurashuviga erishdik”.

Markaz matbuotida Junaidxon va uning atrofida birlashgan mahalliy xalq, ya’ni istiqlolchilar harakati vakillarini matbuotda chet ellik agentlar bilan bog‘lanishda ayblar qo‘yilardi, shundan kelib chiqqan holda asosan Shimoliy Eron orqali inglizlar bilan aloqa o‘rnatgan Junaidxon odamlari imkon qadar mahalliy dehqonlarni o’ziga jalb etishni maqsad qildiki, bu ishni amalga oshirishda mustqillikni qo‘lga kiritgandan so‘ng bir qator soliqlardan ozod qilishni va’da qildi kabi ma’lumotlar berib borilgan, shunisi aniqki, matbuotda esa istiqlol uchun emas dehqonlar soliqlardan ozod bo‘lish maqsadida uning atrofida birlashganligini izohlashga harakat qilishgan.

XULOSA

Xiva xonligining ag‘darilishi, bu tarixiy voqeaning oqibatlari, qizil armiya qo‘shinlarining noinsoniy hatti-harakatlari, shunday murakkab sharoitda XXSR davlati va hukumatining tuzilishi, uning boshqaruvi, nozirliklar faoliyati, iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy, madaniy sohalarda olib borilgan bir qator islohotlar, istiqlolchilik harkatlarining matbuotda yoritib borilishi o’sha davrda siyosiy, ijtimoiy vaziyatning qanchalik murakkabligini yana bir bor isbotlaydi.

IQTIBOSLAR

1. Бекмуҳаммад У. Қатағон қурбонлари (Нормат Исроилов, Назиркул Исроиловларнинг ҳаёти, фаолияти ва тақдири. Улар яшаган давр). – Урганч, Хоразм нашриёти. 2020. – Б. 9.
2. Большевик, № 23, 1951, стр. 68-69.
3. Бухоро ахбори.
4. Известия ТуркЦИК, 4 июня 1922 г.; Qarang: Непесов Г.Н. Из история Хорезмской революции (1920-1924 гг.). Ташкент: Государственное издательство УзССР. 1962. – С. 274.
5. Известия Полпредства РСФСР в Хорезме, 8 августа 1921 г.

6. История Хорезмской Народной Советской Республики (1920-1924 гг.). – Ташкент: Фан, 1976. – С. 56-64.

7. Коммунист, № 6, 1955, стр. 82.: Непесов Г.Н. Из история Хорезмской революции (1920-1924 гг.). Ташкент: Государственное издательство УзССР. 1962. – С. 267.

8. К-ов А. Два голоса – «Еженедельник политработника», 16 января 1921 г.; Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). К. 1. Ўзбекистон тарихи 1917-1939 йилларда. – Тошкент.: O‘zbekiston, 2019. – Б. 181.

9. Новый Восток, 1930, № 29, стр. 136.

10. Непесов Г.Н. Из история Хорезмской революции (1920-1924 гг.). Ташкент: Государственное издательство УзССР. 1962. – С. 81.

11. Роста, 24 февралья 1920 г.

12. Туркменоведение, № 10-11, 1928, стр. 44.; Коммунист, № 6, стр. 78.

13. Узгаришчи яшлар, Ташкент, 1924, № 34, стр. 43.

14. Хлопковое дело, М., 1923. № 7-8, стр. 1.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

TURKISTONDAGI JADIDCHILIK HARAKATIGA MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING TA’SIRI .

Axrorov Ixtiyor Doniyorovich
Buxoro davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya: maqolada Jadidchilik harakatida Behbudiyning tegishli sohalar ravnaqiga qo‘shgan hissasi, yaratgan darslik va o‘quv qo‘llanmalarini, shuningdek, matbuot hamda teatr, zamonaviy adabiyotga oid faoliyati tarixiy manbalar asosida ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so’zlar: jadid, harakat madaniy-ma’rifiy jamiyatlar,taraqqiyot, ta’lim,tarbiya, darslik, matbuot, teatr**,** kutubxona

Аннотация: В статье научно-теоретически анализируется вклад Бехбудия в развитие соответствующих областей в движении Джадидчества, его учебников и учебных пособий, а также его деятельность в области прессы, театра и современной литературы на основе исторических источников.

Ключевые слова: Джадид, движение, культурно-образовательные общества, прогресс, образование, воспитание, учебник, пресса, театр, библиотека.

Annotation: The article provides a scientific and theoretical analysis of Behbudi's contribution to the development of relevant areas in the Jadid movement, his textbooks and educational manuals, as well as his activities in the fields of press, theater, and modern literature, based on historical sources.

Keywords: Jadid, movement, cultural-educational societies, progress, education, upbringing, textbook, press, theater, library.

Kirish. Mahmudxo‘ja Behbudiy XX asr bo‘sag‘asidagi Turkistonning orzu armonlaridan biri sifatida maydonga keldi u o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy harakatlarida faol qatnashgan eng yirik namoyandasi, yangi zamon o‘zbek madaniyatining asoschisi edi. Turkiston jadidlarining tan olingan rahnamosi, mustaqil jumhuriyat g‘oyasining yalovbardori, yangi maktab goyasining nazariyotchisi va amaliyotchisi, o‘zbek dramachiligini boshlab bergan birinchi dramaturg, teatrchi, noshir, jurnalist edi. U tariximizning goyat og‘ir va murakkab bir davrida yashadi. XVI asrdan boshlangan inqiroz va turg‘unlik, jaholat va mutaassiblik avj pardasiga chiqqan, o‘zaro janjal, mahalliy urug‘chilik nizolari millatni behad holdan toydirgan ediki, bu imkondan foydalanib o‘lkatni zabt etgan Rossiya zo‘r berib, uni turg‘un va tutqun saqlashga urinar edi. Mana shunday bir sharoitda millatni butunlay mahv bo‘lish va Vatanni butkul g‘orat etilish

xavfidan asrab qolish, avlodlarni erk va ozodlik, mustaqillik ruhida tarbiyalash, ma’rifat va taraqqiyotga boshlash jadidlar nomi bilan tarixga kirgan Behbudiy boshliq fidoyilar zimmasiga tushdi.

Siyosiy, ijtimoiy faoliyati va bilimining kengligi jihatidan Turkistonping o‘sha vaqtidagi jadidlaridan unga teng keladigani yo‘q deb o‘ylayman.

Fayzulla Xo‘jayev

Mahmudxo‘ja Behbudiy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyotida birinchi o‘rinni olurga loyiq zotdur. **Hoji Muin ibi Shukrullo**

Tariximizning so‘nggi yuz yildan ortiqroq davrida xalqimizning eng katta armoni bo‘lib kelgan bugungi istiqlol kurtagi dastlab mana shu jadidlar ko‘ksida nish urib yetilgan edi. [1;1,2-b]

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. XX asr o‘zbek maorifi va madaniyati, qolaversa, bugungi mustaqillik tafakkurimiz, ehtimolki, shu jadidlar oldida burchlidir. “Usuli jadid”, “usuli savtiya” nomlari bilan shuhrat topgan yangi maktabni Turkistonda shular tashkil qildilar. Shular birinchi bo‘lib zamonaviy oliy maktab g‘oyasini ilgari surdilar, o‘nlab jamiyatlar, shirkatlar uyushtirib, ular yordamida qanchadan-qancha yoshlarni taraqqiy qilgan Ovrupo mamlakatlariga o‘qishga yuborishga muvaffaq bo‘ldilar. O‘zbek teatrining birinchi g‘ishtini qo‘ygan, nashru matbuotini boshlab bergan ham shulardir.

Jadidlar o‘z hisoblaridan maktablar ochib, yosh avlodni istiqlolga tayyorladilar, she’r va maqolalar, sahna asarlari orqali milliy ongni shakllantirishga, milliy g‘urur va iftixor tuyg‘ularini singdirishga urindilar (Rusiya qonunlari imkon bergan darajada Turkiston musulmonlarining sha’nu sharafini himoya qildilar), inqilob yillarida esa mustaqillik bayrog‘ini baland ko‘tardilar.

Mahmudxo‘ja Behbudiy mana shu fidoyilar orasida mumtoz bir o‘rinni egallaydi. U mana shu Turkiston jadidchilik harakatinnig boniysidir. Uning hayoti va ijodiy faoliyati haqida 20-yillarda mahalliy matbuotda Sadriddin Ayniy, Hoji Muin ibn Shukrullo, Laziz Azizzoda kabi zamondoshlari tomonidan bir qator maqola, xotiralar e’lon qilingan. Keyingi yillarda, xususan, mustaqillikka erishilgandan so‘ng jadidlar faoliyatini o‘rganishga harakat kuchaydi. Behbudiy yaratgan asarlar ham qayta nashr etila boshlandi. Shu munosabat bilan 20-yillar adabiyotshunosligi materiallariga ehtiyoj o‘sib bordi. Jumladan, Behbudiy tarjimayi holini yoritishda Hoji Munining 1922-23 yillarda o‘zi muharrirlik qilgan “Mehnatkashlar tovushi” (1922), “Zarafshon” (1923) gazetalarida chop etgan maqolalari muhim ahamiyatga ega.

Yosh Mahmudxo‘ja dunyoqarashining shakllanishida Rusiya jadidchilik harakatining asoschisi Ismoilbek Gaspralining xizmati katta bo‘lgan, Sharqu G‘arbning tarix va madaniyatini chuqur bilgan, arab, fors tillari bilan bir qatorda ingliz, nemis, fransuz tillarida ham erkin so‘zlasha olgan bu kishi 1881-yilda rus tilida “Rusiya musulmonligi” kitobini yozadi. Bu kitobda u, Rusiyada yashovchi barcha musulmonlarning o‘zligini saqlab qolish yo‘li bitta, u ham bo‘lsa, ma’rifat va u orqali mamlakatning ijtimoiy, siyosiy, madaniy hayotiga tengma-teng aralashishga erishmoqdir, degan fikrni ilgari suradi. Bu yo‘ldagi birinchi qadam “usuli jadid”,

“usuli savtiya” nomlari bilan tarixga kirgan yangi maktablarni tashkil qilish bo‘ldi. “Al-on Rusiyadagi minglar ila nizomlik maktablar va sobiq nashr bo‘lgan va hozir fa’lan nashr bo‘lub turg‘on yuzlar ila islomiy majalla va jaridalarning barcha muharrir va muridlari ul zoti sutuda sifotni shogirdlaridur, deb yozganlar”, edi Behbudiy 1914-yilda) [3;118,119-b]

1884-yilda Ismoilbekning mashhur “Tarjumon” gazetasiga obuna bo‘lgan 1000 kishining 200 tasi Turkistondan edi.

Ismoilbek 1892-yilda Turkistondagi maktablarni isloh qilish, “usuli savtiya”ni joriy etish taklifi bilan general-gubernator N. O. Rozenbaxga murojaat etdi. Javob ololmagach, 1893-yilda Toshkentga keladi, Samarqand, Buxoroda bo‘ladi. Mahalliy xalq bilan gaplashib, dastlabki yangi usul maktablarini ochishga muvaffaq bo‘ladi. So‘ng 1897-yilda yana Turkistonga keladi. Barcha narsaga qiziquvchan Mahmudxo‘janing yaqin va O‘rta Sharqda nomi tanilgan Ismoilbek Gaspralining Turkiston safarlaridan bexabar qolishi qiyin edi. To‘g‘ri, Ismoilbek kelib Turkistonda ochib ketgan yangi maktablar uzoq davom etmadi, g‘ayrishar’iy sifatida mutaassiblar tomonidan yopildi. Lekin “Tarjumon”ning mushtariylari ko‘payib bordi. Ustoz va shogird munosabatlari samimiy do‘stlikka aylandi Behbudiy o‘z xotiralarida ustoz bilan uchrashuvlarini ixlos va muhabbat bilan tilga oladi.

1899-1900-yillarda Behbudiy Buxorolik do‘sti Hoji Baqo bilan haj safariga chiqadi. “1318 sanayi hijriyasi tavofi Baytullog‘a Kafkaz yo‘li ila Istambul va Misr al-Qohira vositasila borib edim. Muddati safarim sakkiz oydan ziyoda cho‘zilub edi yozadi Behbudiy bu haqda dunyo ko‘rishi izsiz ketmaydi. [4;176,177-b] Safar yangi maktab haqidagi qarashlarini mustahkamlaydi. Uning tashabbus va g‘ayrati bilan 1903-yilda Samarqand atrofidagi Halvoyi (S. Siddiqiy), Rajabamin (A. Shakuriy) qishloqlarida yangi maktablar tashkil topadi. Adib ushbu maktablar uchun darsliklar tuzishga kirishadi. Ketma-ket unnig “Risolayi asbobi savod” (1904), “Risolayi jug‘rofiyayi umroniy” (1905), “Risolayi jug‘rofiyayi Rusiy” (1905), “Kitobat ul-atfol” (1908), “Amaliyoti islom” (1908), “Tarixi islom” (1909) kabi kitoblari paydo bo‘ladi.

1903-yilda Halvoyida qurilgan maktab binosi hozir ham saqlanib kelmoqda. Shakuriy maktabini esa Behbudiy 1908-yilda Samarqandga o‘z hovlisiga ko‘chirib olib borgani ma’lum.

Toshkentda, Fargona vodiysida yangi maktablar tashkil topa boshlaydi. Ibrat, Munavvarqori, Avloniy, So‘fizoda nomlari tilga tushadi. Bular hali kifoya emas, millat bolalarini taraqqiy topgan shaharlarga o‘qishga yuborish kerak. Mirmuhsin SHermuhamedov va bir qator o‘zbeklar Markaziy Rusiyaga Ufadagi “Oliya” madrasasiga yo‘l oladilar, “Oliya” da o‘ndan ortiq o‘zbek o‘qiydi. 10-yillarda Varshavada, Olmoniyada, Moskva, Peterburgda o‘zbeklar o‘qigani ma’lum.

Uning iqtisodiy ta’minot manbaini madaniy-ma’rifiy xayriya jamiyatlari, boy-badavlat kishilar tomonidan savob olish va millat nufuzini ko‘tarish uchun berilgan beminnat ehsonlar tashkil etdi. Jadidchilik va jadidlar asosan o‘rta hol musulmon ziyolilari hamda dunyo ko‘rgan ilg‘or ruhdagi savdogardan iborat bo‘ldi. Toshkentlik Saidkarim Saidazimboy o‘g‘li, Turkistonlik Saidnosir Mirjalilov (taniqli yozuvchi Oybekning qaynotasi), Andijonlik Mirkomil

Mirmo‘minboev va boshqa boylar jadidchilik harakati rivojlanishiga katta iqtisodiy hissa qo‘shdilar.

Jadidlar har xil xayriya jamg‘armalarini tashkil etish, boy va badavlat kishilarning ortiqcha mablag‘larini millat va Vatan manfaati yo‘lida sarflashga ham katta e’tibor berdilar.

Toshkentda 1909 yilda “Ko‘mak”, 1913 yilda “Dorilu ojizin” Buxoroda 1910 yilda “Tarbiyai atfol” xayriya jamiyatlari tashkil etiladi. Ularning oldiga qo‘yilgan asosiy maqsad sarmoya topib, jadid maktablariga yordam berish va iqtidorli yoshlarni Turkiya va boshqa xorijiy mamlakatlarga o‘qishga yuborishdan iborat bo‘ldi. [5;4-b]

“Ko‘mak”ning ta’sischilari Munavvarqori Abdurashidxonov, Nizomqori Xasanov, Abdulla Avloniy, Basharulla Asadullaxo‘jaev va Toshxo‘ja Tuyoqboevlar bo‘ldi. Bu va “Tarbiyai atfol”ning yordamida 1911 yilda 15 ta, 1912 yilda 30 ta turkistonlik iqtidorlik yoshlar Istanbulda o‘qiganligi haqida ma’lumot bor.[6;3-b]

Mahmudxo‘ja 1903 1904-yillarda Mosk va, Peterburgga boradi, 1906-yilda Qozon, Ufa, Nijniy Novgorodda bo‘ladi. Bular sayohat emas, xizmat safari edi. Masalan, Nijniy Novgorodda 1906-yil ning 23-avgustida Rusiya musulmonlarining turmush va madaniyati muammolariga bag‘ishlangan qurultoy chaqiriladi. Behbudiy bu qurultoyda turkistonliklar guruhini boshqaradi va katta nutq so‘zlaydi 125 kunga cho‘zilgan bu safar haqida Behbudiy shunday ma’lumot bergan edi: “1325 sanayi hijriyasinda Rusiya musulmonlarining muhtaram ziyoli va akobirlarining Nijni Yerminkasinda milliy ishlar to‘g‘risinda mashvarat qila turgan majlisg‘a musharraf bo‘lmoq uchun O‘runburg yo‘li ila Maskuf, Peterburg, Qozon vositasila Nijni Novago‘rud borib edim”. [7;86-b]

Ma’rifat uchun birgina maktab kifoya qilmasdi. Zamon va dunyo voqealari bilan tanishib bormoq, millat va Vatanning ahvolidan, kundalik hayotidan ogoh bo‘lmoq kerak edi. Binobarin, millat uchun shunday oyna kerak ediki, unda u o‘z qabohatini ham, malohatini ham ko‘ra olsin.

Mana shu ehtiyoj va zarurat Behbudiyni teatr va matbuot sari boshladi. “Padarkush” shu tariqa maydonga keldi. Biroq uning dunyo ko‘rishi oson kechmadi, bunga sabab; birinchidan, chor hukumati mustamlaka Turkistonining ma’rifat yo‘liga kirib, o‘z huquqini tanishidan manfaatdor emas edi; 1916-yildagi Turkiston general-gubernatori N. R. Kuropatkinning o‘z kundaligida yozgan va bugun juda mashhur bo‘lib ketgan: “Biz tubjoy xalqni taraqqiyotdan, maktabdan, rus hayotidan 50 yil chetda tutdik”, — degan so‘zlarini eslash kifoya. Ikkinchidan, turg‘unlik va tutqunlik tufayli avj olgan jaholat, mutaassiblik. “Kimiki sahnada ko‘rsang, oni jasorati bu”, — deb yozgan edi shoir Tavallo. Bu, bejiz emas. Xullas, 1911-yilda yozilgan “Padarkush” dramasi 1913-yildagina bosilib chiqadi. Kitob jildidagi: “Borodino jangi va Rossiyaning fransuzlar bosqinidan xalos bo‘lishining yubiley sanasiga bag‘ishlanadi”, — degan yozuv va uning Tiflis senzurasining ruxsati bilan chop etilishi shuni ko‘rsatadiki, ish oson ko‘chmagan. Pyesa bosilib chiqqandan keyin ham, uni sahnaga qo‘yish uchun yaqin bir pil vaqt

ketdi. Muallif bu haqdagi xatlarga javoban: “O‘ynaturgon odam yo‘q. Azbaski, Turkistonda bekor odam yo‘qki, xalq uchun ishlasa. Bekor kishi yo‘qki, teatru sahnasiga chiqib, “masxarabozlik” qilsa”, -deb yozadi. [8;62-b]

“Padarkush” o‘zbek dramachiligining hamma yakdil e’tirof etgan birinchi namunasidir. Mutaxassilar uni ham janr, ham mazmuniga ko‘ra yangi o‘zbek ada-biyotini boshlab bergan bir asar sifatida baholaydilar. Muallif “Milliy fojia” atagan 3 parda 4 manzarali bu drama hajman juda ixcham, mazmunan nixoyatda sodda va jo‘n. U jaholat va nodonlik haqida, o‘qimagan bolaning buzuq yo‘llarga kirib, o‘z otasini o‘ldirgani haqida hikoya qiladi. Orqa-oldini o‘ylamagan boyning Toshmurod ismli o‘gli bor. O‘g‘li o‘qimagan. Boy atrofidagilarning gapiga kirmaydi o‘g‘lini o‘qitmaydi, oqibatda u ko‘cha bezorilariga qo‘shiladi. Restoranda maishatga puli yetmay, sheriklarini tunda uyiga boshlab keladi. Boy uyg‘onib, ularni sezib qoladi, lekin uni o‘ldirib, pulini olib ketadilar. Xulosa: jaholat va nodonlik otaning ham, bolaning ham boshiga yetadi. Agar bugun millat shu ahvolga tushsachi?!.

“Padarkush” dastlab Samarqandda 1914-yilning 15-yanvarida sahnaga qo‘yildi. “Xalq nihoyat ko‘p kelib, belat yetmagani va joyni yo‘qligi uchun uch-to‘rt yuz kishi qaytib ketdi”, — deb yozadi mahalliy matbuot.

Yana o‘sha yerda o‘qiymiz: “Belatlar bir-ikki kun avval yoshlarni g‘ayrati ilan sotilib tamom bo‘lub edi. Ba’zi kishilar belatlarini ikki bahog‘a foidasi bilan boshqaga sotdilar. Soat yettidan minglab xalq ibratxonaga hujum qilgan. Ammo belat yo‘q. Uch so‘m berib, tikka turmoqg‘a ham rozi, yana yer yo‘q”

Spektakl o‘z maishatiga o‘ralib dunyoni unutgan millatdoshlarga chaqmoqdek ta’sir etdi hatto, va’zu pandga yig‘laganlar bor edi. Ayniqsa, boyning o‘z o‘g‘li yordamida o‘ldirilib, moldunyosining fahshu ishrat uchun olib ketilishi voqealari kishilarni larzaga solgan.

Chamasi, asarning ijrosi ham baland saviyada bo‘lgan. Hatto, 20 yildan beri teatr ma’muriyatindagi odamlar ta’rif qilurdi. “Aholidagi olqish ibratxonani gumbirlatur” - degan jumlalar shunga ishora qiladi.

11913-yildan Behbudiy matbuot ishlari bilan shu gullanadi apreldan “Samarqand” gazetasini chiqaradi. Gazeta turkiy va forsiy tillarda, haftada ikki marta, dastlab ikki, so‘ng to‘rt sahifada chop etilgan 15 ta sonidan keyin moddiy tanqislik tufayli chiqishi to‘xtagan. O‘sha yilning 20-avgustidan u “Oyna” jurnalini chiqara boshlaydi. Bu suratli haftalik majalla, asosan, o‘zbek tilida bo‘lib, unda ixcham forsiy she’r, maqolalar, ruscha e’lonlar ham berib borilardi. “Boshda haftada bir marta va ikkinchi yildan e’tiboran 15 kunda bir qatla chiqib, yigirma oy chamasi davom qildi. Kafkaz, Tatariston, Eron, Afg‘oniston, Hindiston va Turkiyagacha tarqalar edi. Jadidlarning sevikli jurnallari edi. Shuning uchun ular tomonidan hurmatlandi, sevilib o‘qildi”, — deb yozgan edi Ziyo Said. Jurnal redaksiyasi muharrirning yangi shahardagi uyida joylashgan.

Behbudiy shu yillari nashr ishlari bilan qizgin shugullandi. “Nashriyoti Behbudiya” nomi bilan o‘z xususiy nashriyotini ochdi Fitratning “Bayonoti sayyohi hindi” asarini 1913-yilda ruschaga tarjima qildirib, nashr etdi. Turkiston xaritasini tuzib bosmadan chiqardi. Kutubxonani

yo‘lga qo‘ydi. O‘sha davr vaqtli matbuotida “Behbudiy kutubxonasi” haqidagi xabarlarga tez-tez duch kelasiz. [9;4-b]

Behbudiy adabiy tanqidga katta e’tibor berdi Navoiydan keyingi bir necha asrlik sukunatdan so‘ng bu sohaning xos xususiyatlarini tayin etib, adabiyotda uning teng huquqligi masalasini o‘rtaga qo‘ydi. “Tanqid saralamoqdur” (1914 y., 27-son) deb nomlangan edi uning ushbu mavzuga bag‘ishlangan jiddiy maqolalaridan biri.

Mahmudxo‘ja Behbudiyning Turkistondagi jadidchilik harakatiga ta’siri juda katta bo‘lib, uning ishlari va g‘oyalari regiondagi ta’lim va ijtimoiy-siyosiy rivojlanishga katta turtki bergan. Behbudiyning asosiy maqsadi Turkistonni zamonaviy usullar bilan rivojlantirish edi. U jadidchilik harakati doirasida ta’lim tizimining yangilanishi, ilm-fan va madaniyatning rivojlanishiga katta e’tibor qaratgan.

Behbudiyning asosiy vazifalaridan biri yoshlarni zamonaviy bilim bilan ta’minlash edi. U, asosan, maktablarni jadid usulda ochish, yangi o‘quv dasturlari yaratish va an’anaviy o‘qitish metodlaridan voz kechishni maqsad qilgan.Behbudiy o‘zbek xalqining tarixiy merosini, tilini va madaniyatini saqlashni muhim deb hisoblagan.

Xulosa qilib aytganda, Mahmudxo‘ja Behbudiyning Turkistondagi jadidchilik harakatiga ta’siri tarixi davomida juda katta ahamiyat kasb etgan. Uning ishlarini davom ettirgan boshqa jadidchilar tomonidan, ta’lim, madaniyat va siyosiy hayotda katta o‘zgarishlar yuzaga keldi. Behbudiyning g‘oyalari va islohotlari, Turkistonning o‘zgarishiga turtki bo‘ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Хожи Муин, Маҳмудхўжа Беҳбудий, «Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 25 март

2. Mahmudxuja Beubudiy. Tanlangan asarlar. T.: Ma’naviyat, 1999. –B.11.

3. «Ойна» г., 1914 йил, 31-сон, 598-бет,

4. Маҳмудхўжа Беҳбудий Қасди сафар, «Ойна» г., 1914 йил, 31-сон,

5. Doniyorovich A.I. Jadidlarning darsliklar yaratish faoliyatiga oid ayrim mulohazalar //Conferencea. – 2023. – B.542.

6. Axrorov I. Jadid ma’rifatparvarlarining maorif va tarbiyaga oid qarashlari// Til va adabiyot ta’limi jurnali 2022.-B16-18

7. Маҳмудхўжа Беҳбудий «Ойна» г., 1914 йил, 14-сон,

8. Маҳмудхўжа Беҳбудий «Ойна» г., 1913 йил, 5-сон,

9. Axrorov I. Hoji Muinning jadid maktablariga oid faoliyati xususida// Ma’mun akademiyasi axborotnomasida 2023.-B 8-11

10. Donyorovich, A. I. (2023). JADIDLARNING DARSLIKLAR YARATISH FAOLIYATIGA OID AYRIM MULOHAZALAR. *Conferencea*, 118-123.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

BOLA HUQUQLARI MASALASI XALQARO TASHKILOTLAR NAZARIDA

Nasiriddinova Oydin Tangrievna
Toshkent Kimyo texnologiya instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada bola huquqlari masalasi xalqaro tashkilotlar (BMT, UNICEF, UNESCO, Human Rights Watch va boshqalar) doirasida ko‘rib chiqiladi. Xususan, Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya va uning amalga oshirilish jarayoni, qurolli mojarolar zonalarida bolalar himoyasi, bolalar mehnatini tugatish, ta’lim, sog‘liqni saqlash kabi yo‘nalishlarda erishilgan yutuqlar hamda davom etayotgan muammolar tahlil qilinadi. Maqolada xalqaro hamjamiyat va nodavlat tashkilotlarning bola huquqlarini targ‘ib qilish, buzilish hollariga qarshi kurashda qo‘llayotgan choralariga e’tibor qaratiladi. Natijalarga asoslanib, bolalarga nisbatan zo‘ravonlik va diskriminatsiyani tugatishda, tibbiy-ijtimoiy ko‘makni kuchaytirishda va global tahdidlarga (masalan, iqlim o‘zgarishi) moslashishda xalqaro hamkorlik va davlatlarning javobgarligini yanada mustahkamlash zarurligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: bola huquqlari, xalqaro tashkilotlar, Konvensiya, himoya, zo‘ravonlik, ta’lim, sog‘liqni saqlash, qurolli mojarolar, bolalar mehnati, xalqaro hamkorlik

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема прав ребенка сквозь призму деятельности международных организаций (ООН, ЮНИСЕФ, ЮНЕСКО, Human Rights Watch и др.). Особое внимание уделяется Конвенции о правах ребенка, механизмам ее реализации, а также успехам и нерешенным вопросам в таких сферах, как защита детей в зонах вооруженных конфликтов, искоренение детского труда, обеспечение образования и здравоохранения. На основе полученных результатов автор показывает важность мер, предпринимаемых международными структурами и неправительственными организациями для защиты прав детей. В заключении подчеркивается необходимость дальнейшего укрепления международного сотрудничества, повышения ответственности государств и разработки скоординированных стратегий в условиях глобальных вызовов.

Ключевые слова: права ребенка, международные организации, Конвенция, защита, насилие, образование, здравоохранение, вооруженные конфликты, детский труд, международное сотрудничество

Annotation: This article examines the issue of children’s rights from the perspective of international organizations (UN, UNICEF, UNESCO, Human Rights Watch, and others). Special emphasis is placed on the Convention on the Rights of the Child, the mechanisms of its implementation, and both the achievements and unresolved challenges in areas such as protecting children in armed conflict zones, eradicating child labor, and ensuring access to

education and healthcare. Based on the findings, the author highlights the measures taken by international institutions and non-governmental organizations to safeguard children’s rights. The conclusion underscores the need for further strengthening international collaboration, increasing state accountability, and developing coordinated strategies to address global challenges.

Keywords: children’s rights, international organizations, Convention, protection, violence, education, healthcare, armed conflicts, child labor, international cooperation

Kirish

Bola huquqlari xalqaro huquqiy me’yorlar tizimida alohida o‘rin tutadi va bugungi kunda dunyo bo‘yicha 2,3 milliarddan ortiq bolalarni (insoniyatning uchdan bir qismini) qamrab oladi (Children's Human Rights - Amnesty International). Har bir bola tug‘ilishidan boshlab yashash, rivojlanish, ta’lim olish, sog‘liqni saqlash va himoya ko‘rish kabi asosiy huquqlarga ega bo‘lishi xalqaro hamjamiyat tomonidan tan olingan. Bu huquqlar Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi tomonidan 1989-yilda qabul qilingan Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiyada (CRC) mustahkamlangan bo‘lib, ushbu Konvensiya tarixdagi eng keng ratifikatsiya qilingan inson huquqlari bitimidir – deyarli barcha davlatlar unga qo‘shilgan (faqat bitta BMT a’zo davlati ratifikatsiya qilmagan) (Children's Human Rights - Amnesty International). Konvensiya bolalarni zo‘ravonlik va zararli ta’sirlardan himoya qilish, ularning sog‘lom o‘sishi va jamiyatda to‘laqonli ishtirok etishini ta’minlashga qaratilgan (Children's Human Rights - Amnesty International). Xalqaro tashkilotlarning bola huquqlariga alohida e’tibor qaratishining sababi shundaki, bolalar o‘z tabiatiga ko‘ra himoyaga muhtoj va zaif qatlam hisoblanadi. Bolalar kattalarga qaram bo‘lgani bois, ular ko‘pincha qashshoqlik, zo‘ravonlik, ekspluatatsiya kabi huquqbuzarliklar xavfiga eng ko‘p duchor bo‘ladilar (Children's Human Rights - Amnesty International). Shu bois, bola huquqlarini ta’minlash masalasi dolzarb bo‘lib, xalqaro tashkilotlar bu borada global miqyosda muhim rol o‘ynab kelmoqda.

Usullar

Ushbu tadqiqotda bola huquqlari masalasi bo‘yicha xalqaro tashkilotlar faoliyatini o‘rganish uchun sifat tahlili usullaridan foydalanildi. Avvalo, xalqaro huquqiy hujjatlar – jumladan, BMT Bosh Assambleyasi qabul qilgan rezolyutsiyalar va ayniqsa 1989-yilgi Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya hamda uning Qo‘shimcha bayonnomalari o‘rganildi. Shuningdek, BMT tizimidagi UNICEF, UNESCO kabi tashkilotlarning rasmiy hisobotlari, ma’lumotlar bazalari va statistikalari tahlil qilindi. Masalan, bolalar farovonligi ko‘rsatkichlari (bola o‘limi darajasi, ta’lim olish qamrovi va hokazo) bo‘yicha UNICEF va UNESCO ma’lumotlaridan foydalanildi. Xalqaro nodavlat tashkilotlarning (Human Rights Watch, Amnesty International va boshqalar) bola huquqlari borasidagi hisobotlari va press-relizlari o‘rganilib, ulardagi tanqidiy tahlillar hisobga olindi. Bundan tashqari, ilmiy maqolalar va huquqiy tahliliy adabiyotlar ko‘rib chiqilib, turli davlatlarda bola huquqlarining milliy qonunchilik va amaliyotda aks etishi ham solishtirildi. Tadqiqot usullari asosan hujjatli

manbalarni tahlil qilish va mavjud statistik ko‘rsatkichlarni solishtirishdan iborat bo‘lib, ular orqali xalqaro tashkilotlarning bola huquqlarini himoya qilish borasidagi sa’y-harakatlari va ularning samaradorligiga baho berildi.

Natijalar

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, xalqaro tashkilotlar bola huquqlarini himoya qilish yo‘lida bir qator muhim huquqiy bazalar va tashabbuslarni hayotga tatbiq etgan. Eng avvalo, BMT darajasida qabul qilingan asosiy hujjat – Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya (CRC) inson huquqlari sohasida tengsiz ahamiyatga ega bo‘lib, 1990-yilda kuchga kirganidan beri 196 ta mamlakat uning ishtirokchisiga aylandi (Convention on the Rights of the Child - Wikipedia). Ushbu Konvensiya bolalarning fuqarolik, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy huquqlarini batafsil belgilab berdi va davlatlar zimmasiga ularni ta’minlash majburiyatini yukladi. Konvensiyani nazorat qilish maqsadida BMT tarkibida Bola huquqlari bo‘yicha Qo‘mita tashkil etilib, u a’zo davlatlarning muntazam hisobotlarini ko‘rib chiqadi va tavsiyalar beradi (Convention on the Rights of the Child - Wikipedia) (Convention on the Rights of the Child - Wikipedia). BMT Bosh Assambleyasi ham har yili “Bola huquqlari” rezolyutsiyasini qabul qilib, dunyo hamjamiyatining e’tiborini ushbu sohadagi muammolarga qaratadi (Convention on the Rights of the Child - Wikipedia). Konvensiyaga qo‘shimcha ravishda, bola huquqlarini yanada kengroq himoya qilish uchun 2000-yilda ikki muhim Qo‘shimcha bayonnoma qabul qilingan: birinchisi bolalarning qurolli mojarolarda ishtirok etishini cheklaydi, ikkinchisi esa bolalar savdosi, fohishaligi va pornografiyasini taqiqlaydi. Ushbu bayonnomalarning har ikkisiga 170 dan ortiq davlat qo‘shilgan bo‘lib, bu ularning keng qo‘llab-quvvatlanganini ko‘rsatadi (Convention on the Rights of the Child - Wikipedia).

Bola huquqlarini ta’minlash bo‘yicha xalqaro strategiyalar o‘z samarasini qisman ko‘rsatmoqda. So‘nggi o‘n yilliklarda global miqyosda bolalar holatiga doir asosiy ko‘rsatkichlarda ijobiy siljish kuzatildi. Masalan, 1989-yildan keyingi 30 yil ichida dunyoda 5 yoshgacha bo‘lgan bolalar o‘limi darajasi qariyb 60% ga pasaydi, shuningdek, boshlang‘ich maktab yoshidagi bolalarning maktabga bormaslik ko‘rsatkichi 18% dan 8% gacha qisqardi (Little progress for world’s poorest children despite gains - UNICEF). Bu kabi yutuqlarga erishishda UNICEF va UNESCO kabi tashkilotlarning “Ta’lim barchaga” dasturlari, emlash va bolalarni kasalliklardan himoyalash bo‘yicha global kampaniyalari muhim rol o‘ynadi. Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT/ILO) bolalar mehnatini tugatish yuzasidan 138-son (minimal yosh) va 182-son (bolalar mehnatining eng yomon shakllarini taqiqlash) Konvensiyalarini qabul qilgan bo‘lib, aksariyat davlatlar ularni ratifikatsiya qildi – natijada bolalar mehnati ko‘rsatkichlari ayrim mintaqalarda pasaymoqda. YUNISEF va Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti kabi idoralar sa’y-harakati bilan bolalarni immunizatsiya qilish darajasi oshdi, millionlab bolalar o‘limining oldi olindi. Shu bilan birga, CRC ning asosiy tamoyillari – kamsitmaslik, bola manfaatlarini ustuvor hisobga olish, bolaning hayoti va rivojlanishi huquqi hamda himoya huquqi – ko‘plab davlatlarning konstitutsiyalari va qonun hujjatlarida aks ettirilib, milliy darajada huquqiy islohotlarga turtki berdi (Little progress for world’s poorest

children despite gains - UNICEF). Misol uchun, ko‘plab mamlakatlar CRC qabul qilinganidan keyin bolalar masalalari bo‘yicha maxsus vakil (ombudsman) lavozimlarini joriy etdi yoki bolalar huquqlarini himoya qilish bo‘yicha milliy dasturlarni ishlab chiqdi. Human Rights Watch kabi nohukumat tashkilotlar esa o‘tgan yillar davomida bolalar huquqlari buzilishi holatlarini yoritib, xalqaro hamjamiyat e’tiborini jalb etishga xizmat qildi. Xususan, HRW bolalarning qurolli mojaroalarga jalb etilishi, bolalar mehnati va huquqbuzarliklari haqida maxsus hisobotlar e’lon qilib, hukumatlarni islohotlar qilishga undagan. Umuman olganda, xalqaro tashkilotlar tashabbuslari tufayli normativ-huquqiy baza yaratildi, moliyaviy va texnik yordam dasturlari yo‘lga qo‘yildi va ayrim sohalarda aniq ijobiy natijalarga erishildi.

Munozara

Xalqaro tashkilotlarning bola huquqlari borasidagi sa’y-harakatlariga qaramay, dunyoning turli burchaklarida bolalar huquqlari hanuz buzilishda davom etmoqda. Bugungi kunda millionlab bolalar ta’lim olish imkoniyatidan mahrum, millionlab yoshlar mehnatga majbur bo‘lib, xavfli sharoitlarda ishlamoqda yoki qurolli mojarolar domida qolib ketgan (Children's Rights | Human Rights Watch). Human Rights Watch ma’lumotlariga ko‘ra, ko‘plab bolalar maktab va o‘qituvchilarga uyushtirilgan hujumlarning nishoniga aylanishi yoki turli muassasalarda, qamoqxonalarda saqlanib, og‘ir va tahqirlovchi sharoitlarga dosh berishga majbur bo‘lmoqda (Children's Rights | Human Rights Watch). Ayrim mamlakatlarda bolalarga nisbatan o‘ta nojo‘ya munosabatlar davom etmoqda: masalan, qashshoq mamlakatlarda qizlar hali ham juda erta – hatto 9 yoshdan – majburiy turmushga berilish holatlari uchraydi (Children's Human Rights - Amnesty International), yoki ba’zi joylarda 6-7 yoshli bolalar jinoyat sodir etdi degan ayblov bilan kattalarga mo‘ljallangan sudlarda sudlanmoqda (Children's Human Rights - Amnesty International). Bunday misollar bola huquqlarining hanuz jiddiy ravishda buzilayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, qurolli mojarolar hududida minglab bolalar yollanma askar sifatida jang qilishga jalb etilgan, maktab va shifoxonalar o‘qqa tutilishi oqibatida bolalar halok bo‘lishi yoki yaralanishi hollari qayd etilmoqda. Masalan, 2023-yilda BMT qurolli mojarolar zonalarida 22 mingdan ortiq bola turli “qo‘pol huquqbuzarliklar” qurboni bo‘lganini (o‘ldirilish, mayib bo‘lish, zo‘rlik bilan armiyaga jalb etilish va h.k.) tasdiqladi (Facing Record-High Violations in 2023, Security Council Explores Ways to Bolster Norms to Protect Children in Armed Conflict | Meetings Coverage and Press Releases). Ko‘plab bolalar qashshoqlik va ijtimoiy tengsizlik sababli tibbiy yordam, toza suv, oziq-ovqat kabi asosiy ehtiyojlardan ham mahrum. UNICEF hisobotlarida ta’kidlanishicha, eng qashshoq oilalardagi bolalar boy qatlam farzandlariga nisbatan 5 yoshgacha bo‘lgan davrda ikki baravar ko‘proq nobud bo‘lish xavfiga ega va ularning emlanish darajasi ham ancha pastligicha qolmoqda (Little progress for world’s poorest children despite gains - UNICEF). Bu mavjud muammolar shuni ko‘rsatadiki, xalqaro darajadagi me’yoriy hujjatlar va dasturlar barcha joyda birdek to‘liq amalga oshmayapti yoki ulardan ayrimlari yetarli samara bermayapti.

Mamlakatlar tomonidan bola huquqlarining buzilishiga xalqaro tashkilotlar turli yo‘llar bilan munosabat bildirmoqda. BMTning Bola huquqlari bo‘yicha Qo‘mitasi doimiy ravishda

davlatlar hisobotlarini tahlil qilib, bola huquqlariga rioya etilishi borasida tanqidiy xulosalar va tavsiyalar beradi. Bu tavsiyalarda bolalarni qiynash va kamsitishni to‘xtatish, ta’lim va sog‘liqni saqlashga ajratiladigan mablag‘larni oshirish, bolalar mehnatini taqiqlovchi qonunlarni kuchaytirish kabi choralar talab etiladi. BMT Xavfsizlik Kengashi ham maxsus rezolyutsiyalar orqali qurolli mojarolarda bolalarni himoya qilish masalasini kun tartibiga qo‘ydi (masalan, 1999-yildagi 1261-son rezolyutsiya va undan keyingi hujjatlar bolalar va qurolli mojarolar mavzusini yoritib, monitoring mexanizmini joriy etgan). UNICEF, Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti, UNFPA kabi BMT agentliklari bevosita maydonda ishlash orqali hukumatlarga yordam ko‘rsatmoqda – masalan, oziq-ovqat dasturlari, emlash kampaniyalari, ta’lim dasturlarini amalga oshirish yoki favqulodda zonalardagi bolalarni reabilitatsiya qilish. Xalqaro miqyosda “Barcha uchun xavfsiz maktablar” deklaratsiyasi va “Bola mehnatini tugatish global hamkorligi” kabi tashabbuslar qabul qilinib, ko‘plab davlatlar ularni qo‘llab-quvvatlamoqda. Human Rights Watch, Amnesty International, Save the Children kabi nohukumat tashkilotlar esa muayyan mamlakatlardagi huquqbuzarliklarni hujjatlashtirib, jamoatchilikka ochib berish va hukumatlarni javobgar qilish choralarini ko‘rishga chaqirmoqda. Xususan, HRW hisobotlari orqali Afg‘oniston, Suriya, Yaman, Myanma, Kongo Demokratik Respublikasi kabi mojaroli hududlarda bolalarga qarshi jinoyatlar dunyo hamjamiyati kun tartibiga chiqdi (Dispatches: Five of the Worst Places for Children). Xalqaro tashkilotlar ko‘pincha “nomiga isnod tushirish” tamoyili orqali davlatlarga bosim o‘tkazadi – ya’ni, bola huquqlarini buzayotgan hukumatlarning nomini oshkor etish va ularni xalqaro maydonda obro‘sizlantirish orqali o‘zgarishga undaydi. Shuningdek, ayrim hollarda aniq javob choralar ham kuzatilmoqda: masalan, urush jinoyatlari uchun Xalqaro jinoiy sud bolalarni askarlikka jalb qilgan shaxslarga (jumladan, Afrikadagi ayrim harbiy yetakchilarga) qarshi ayblov e’lon qilib, javobgarlikka tortmoqda. Xalqaro hamjamiyat darajasida davlatlardan bola huquqlari bo‘yicha o‘z zimmasidagi majburiyatlarni bajarish talab qilinmoqda – jumladan, barcha davlatlar Konvensiyani to‘liq ratifikatsiya qilishi va milliy darajada to‘liq ijro etishi lozimligi, shu bilan birga, muhtoj mamlakatlarga texnik va moliyaviy ko‘makni oshirish zarurligi ta’kidlanadi (Highest-Ever Number of Violations against Children Verified in 2022, Briefer Tells Security Council, as Speakers Champion Reintegration, Education Programmes | Meetings Coverage and Press Releases). Bolalarga nisbatan sodir etilgan jiddiy huquqbuzarliklar yuzasidan xalqaro tashkilotlar tergov o‘tkazib, hisobotlar tayyorlab, BMT minbarlarida muhokamaga qo‘yadi; jiddiy holatlarda esa BMT Xavfsizlik Kengashi sanksiyalar qo‘llash yoki maxsus tribunal tuzish tashabbuslarini ham ilgari surishi mumkin. Shunday qilib, xalqaro tashkilotlar bir tomondan hukumatlar bilan hamkorlikda muammo ildizini hal etishga intilsa (masalan, bolalarni qurolli to‘qnashuvlardan qayta ijtimoiy moslashtirish dasturlari), boshqa tomondan, huquqbuzarlarni javobgarlikka tortish va bolalar huquqlarini poymol qilishga murosasiz munosabatni shakllantirishga harakat qilmoqda.

Xulosa

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bola huquqlarini xalqaro darajada himoya qilish borasida muhim yutuqlar bilan bir qatorda hali yechimini kutayotgan jiddiy muammolar mavjud. Xalqaro tashkilotlar tashabbusi bilan qabul qilingan huquqiy me’yorlar – avvalo, Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya va unga oid rezolyutsiyalar – deyarli butun dunyoda bola huquqlarini tan olish va himoya qilish uchun mustahkam poydevor yaratdi. O‘tgan o‘n yilliklar mobaynida bolalar farovonligi ko‘rsatkichlarining sezilarli yaxshilanganini kuzatish mumkin: ko‘plab bolalar hayoti saqlab qolindi, millionlab bolalar maktab ta’limiga jalb etildi, bolalar manfaatlarini himoya qiluvchi qonunchilik aksariyat davlatlarda joriy etildi. Biroq ayrim mamlakatlarda huquqiy me’yorlar qog‘ozda qolib ketmoqda yoki yetarli darajada ijro etilmayapti. Xalqaro tashkilotlar bolalar hayotiga xavf solayotgan urushlar, qashshoqlik, diskriminatsiya va boshqa omillarni bartaraf etishda yanada kuchliroq va aniqroq choralar ko‘rishi talab etiladi. Bunda, avvalo, barcha davlatlar uchun bola huquqlarini hurmat qilish majburiy ekani qat’iy uqtirilib, har qanday huquqbuzarlik uchun javobgarlik muqarrarligini ta’minlash lozim (Highest-Ever Number of Violations against Children Verified in 2022, Briefer Tells Security Council, as Speakers Champion Reintegration, Education Programmes | Meetings Coverage and Press Releases). Xalqaro hamjamiyat barcha davlatlarni Konvensiyani to‘liq amalga oshirishga, bola huquqlarini buzilishiga oid har bir holatda tezkor javob choralarini ko‘rishga chaqirishi darkor. Shu jumladan, bolalarni himoya qilish tizimini mustahkamlash uchun qashshoq mamlakatlarga moliyaviy va texnik ko‘makni oshirish, bola huquqlari bo‘yicha monitoring mexanizmlarini takomillashtirish ham zaruriydir (Highest-Ever Number of Violations against Children Verified in 2022, Briefer Tells Security Council, as Speakers Champion Reintegration, Education Programmes | Meetings Coverage and Press Releases).

Shu bilan birga, kelajakda paydo bo‘layotgan yangi tahdidlarga ham e’tibor qaratish lozim: masalan, raqamli muhitda bolalarning himoyasi, iqlim o‘zgarishi oqibatlaridan bolalarni asrash, migratsiya jarayonida bolalarning huquqlarini ta’minlash kabi masalalarda xalqaro me’yorlarni rivojlantirish talab etiladi. Xalqaro tashkilotlar hamkorlikda innovatsion yondashuvlar joriy etib, davlatlar va fuqarolik jamiyati bilan birga harakat qilishi muhimdir. UNICEF ijrochi direktori Xenrietta Forening ta’kidlashicha, Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya 30 yillik dovondan o‘tib, endi “biz uchun o‘z majburiyatlarimizni yangilash, qat’iy choralar ko‘rish va o‘zimizni hisobdor tutish vaqti keldi – yoshlar o‘z huquqlari yo‘lida misli ko‘rilmagan darajada ovoz ko‘tarayotgan bir paytda biz ulardan ilhomlanib, jasorat bilan va ijodkorlik bilan harakat qilishimiz lozim” (Little progress for world’s poorest children despite gains - UNICEF). Darhaqiqat, bola huquqlarini to‘la himoya qilish uchun global miqyosda yangicha siyosiy iroda va sa’y-harakatlar safarbar etilishi zarur. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, xalqaro tashkilotlar kelgusida bolalar manfaatlarini har doim birinchi o‘ringa qo‘yishi, mavjud vositalarni kuchaytirishi va yangi avlod farovon kelajagini ta’minlash yo‘lida bardavomlik bilan ishlashi lozim. Bu borada qat’iy xalqaro hamkorlik va majburiyatlargina bolalar huquqlarining real hayotda to‘la qaror topishiga xizmat qiladi.

MANBALAR:

1. Amnesty International. “Children’s Human Rights – Overview.” *What We Do: Child Rights*, 2022 (Children's Human Rights - Amnesty International) (Children's Human Rights - Amnesty International) (Children's Human Rights - Amnesty International).

2. Wikipedia. “Convention on the Rights of the Child.” *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, fevral 2025 (Convention on the Rights of the Child - Wikipedia) (Convention on the Rights of the Child - Wikipedia) (Convention on the Rights of the Child - Wikipedia).

3. UNICEF (Henrietta H. Fore bayonoti). “Little progress for world’s poorest children despite gains – UNICEF,” *GBC Ghana Online*, noyabr 2019 (Little progress for world’s poorest children despite gains - UNICEF) (Little progress for world’s poorest children despite gains - UNICEF) (Little progress for world’s poorest children despite gains - UNICEF).

4. Human Rights Watch. “Millions of children have no access to education...” *Children’s Rights Topic Page*, mart 2025 (Children's Rights | Human Rights Watch).

5. Amnesty International. *Children’s Human Rights – Violations*, 2022 (Children's Human Rights - Amnesty International).

6. United Nations Security Council. “Facing Record-High Violations in 2023...” *Meetings Coverage SC/15745*, iyun 2024 (Facing Record-High Violations in 2023, Security Council Explores Ways to Bolster Norms to Protect Children in Armed Conflict | Meetings Coverage and Press Releases).

7. United Nations Security Council. “Highest-Ever Number of Violations... – Argentina Statement.” *Meetings Coverage SC/15343*, iyul 2023 (Highest-Ever Number of Violations against Children Verified in 2022, Briefer Tells Security Council, as Speakers Champion Reintegration, Education Programmes | Meetings Coverage and Press Releases) (Highest-Ever Number of Violations against Children Verified in 2022, Briefer Tells Security Council, as Speakers Champion Reintegration, Education Programmes | Meetings Coverage and Press Releases).

8. Human Rights Watch. “International Children’s Rights Day – Worst Places for Children.” *Dispatches*, 2015 (Dispatches: Five of the Worst Places for Children).

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

AMIR TEMURNING VATANIMIZ TARIXIDAGI O‘RNI

Raya Nurqulova.
A.Qodiriy nomidagi Jizzax Davlat pedagogika universiteti,
tarix fakulteti, o‘zbekiston tarixi kafedrasi dotsenti,
O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan xalq ta’limi xodimi.

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada XIV asrning o‘rtalarida mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy vaziyat, Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi va uning markazlashgan davlat barpo qilish yo‘lidagi kurashlari yoritib berilgan. Sohibqiron markazlashgan davlat va ulkan saltanatga asos solish, uning davlat boshqaruvi, uning milliy davlatchilik asoslarini rivojlantirish bilan birga mazmunan boyitishga qo‘shgan hissasi ko‘rsatilgan. Sohibqironning jahon va Vatanimiz tarixidagi o‘rni hamda mustaqillik va Amir Temurga ehtirom ilmiy maqolada ko‘rsatib berildi.

Kalit so‘zlar: Sho‘rolar davri, Amir Temur, Amir Husayn, Movaraunnahr, Markazlashgan davlat, Temur tuzuklari, kuch adolatda!, davlat boshqaruvi, Sh.A.Yazdiy, ibn Arabshoh, Buyuk saltanat, To‘xtamishxon, Turk sultoni

AMIR TEMUR'S PLACE IN THE HISTORY OF OUR MOTHERLAND

Annotation. This scientific article covers the socio-political and economic situation in the country in the middle of the 14th century, Amir Temur's rise to power and his struggle to establish a centralized state. Sahibkiran's contribution to the foundation of a centralized state and a vast empire, his state administration, and the development of the foundations of national statehood, as well as its enrichment in content, is shown. Sahibkiran's place in the history of the world and our Motherland, as well as independence and respect for Amir Temur, is shown in the scientific article.

Keywords: The era of the Soviets, Amir Temur, Amir Husayn, Transoxiana, Centralized state, Temur's regulations, power is in justice!, state administration, Sh.A. Yazdi, ibn Arabshah, Great Sultanate, Tokhtamysh Khan, Turkish sultan

МЕСТО АМИРА ТЕМУРА В ИСТОРИИ НАШЕЙ ОТЕЧЕСТВА

Абстракт. В научной статье рассматривается социально-политическая и экономическая ситуация в стране в середине XIV века, приход к власти Амира Темура и его борьба за создание централизованного государства. Показано возникновение централизованного государства и огромной империи, его вклад в государственное

управление, развитие основ национальной государственности, обогащение его содержания. В научной статье рассматривается место Сахибкирана в истории мира и нашей Родины, а также независимость и уважение к Амиру Темуру.

Ключевые слова: Советская эпоха, Амир Темур, Амир Хусейн, Мавераннахр, Централизованное государство, Устав Темура, сила в справедливости!, государственное управление, Ш.А. Язди, ибн Арабшах, Великий Султанат, Тохтамыш-хан, турецкий султан

Kirish. Vatan va xalq tarixida shunday buyuk siymolar bo‘ladiki, ular o‘zining daho qobiliyati, elu yurtiga bo‘lgan buyuk muhabbati, shijoati va sadoqati bilan yangi davrning yaratuvchisi, asoschisi sifatida maydonga chiqadi. Amir Temur Vatanimiz tarixida ana shunday buyuk siymo hisoblanadi.

Sohibqiron markazlashgan davlat va buyuk saltanat barpo etib, davlatchilik borasida o‘zidan ham amaliy, ham nazariy meros qoldirib, ilmu fan, madaniyat, bunyodkorlik, din va ma’naviyat rivojiga yo‘l ochdi.

Aytishimiz joizki, sho‘rolar zamonida o‘zbek halqining ko‘plab rahbar kadrlari, ziyolilari qatog‘onlik qurboni bo‘ldilar hamda tahqirlashu-ta’qiblarga duchor bo‘ldilar. Shu jumladan bobokalonimiz Amir Temurning nomi ham tahqirlashlarga uchradi. Bunday bo‘lishi Sho‘rolar tuzumiga xos, tabiiy holat edi.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M.Mirziyoev yozganlaridek, “Agar har bir xalq, har bir davlat mustaqil bo‘lmasa, boshqalar uning nafaqat dehqonini, nafaqat ishchisini, hattoki shoiru olimini ham, davlat arbobini ham istagancha tahqirlashi mumkin ekan.”[1]

Mustaqillik tufayli Amir Temur siymosi Vatan va millat timsoliga aylandi. Bugungi kunda Amir Temur siymosi yoshlarimizni vatanparvarlik ruhida, mard, dovyurak, jasur, zamon talablariga javob beraoladigan va shijoatli qilib tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega.

XIV-asrning 60-yillarida mug‘ullarning Chig‘atoy ulusida bir yarim asrlik hukmronligi davom etayotgan edi. Yurtda parokandalik bo‘lib, kichik hokimliklargsha bo‘linib ketgan, boshboshdoqlik jarayoni kuchaygan edi. Kichik hokimliklar o‘rtasida o‘zaro nizo va urushlar avj olgan edi. Mamlakatdagi bunday vaziyat xalq ommasining ahvolini yanada og‘irlashtirgan edi. Xalq va mamlakat bunday ahvoldan qutqaradigan xaloskor va yetakchiga mushtoq edi.

Ana shunday vaziyatda yosh Temurbek Movarounnahrning siyosiy kurash maydoniga kirib keldi va o‘z oldiga “Millatning dardlariga darmon bo‘lish” maqsadini qo‘ydi.

Amir Temur o‘zining butun kuchini, avvalo, yurtni mo‘g‘ullar asoratidan ozod qilish, feodal tarqoqlik, o‘zaro nizo va urushlarga barham berib, Movarounnahrda markazlashgan davlat barpo qilishga qaratdi. Amir Temurning asosiy raqibi Balx amiri xasadguy Husayn bo‘lib, u doimo Temurga g‘arazguylik qilib, pand berishdan qaytmaydi. Shu bois, Temurbek 1370 yilning bahorida Balxga yurish qilib, amir Husaynni tor-mor keltirdi. Amir Temurga xos bo‘lgan yuksak insoniy fazilatlardan biri, uning kechirimliligi edi. Amir Temur davri tarixchisi Sh.A.Yazdiy o‘zining “Zafarnoma” asarida shunday yozadi: Sohibqiron amirlariga qarab: “Men

uning qonidan kechganman va undan intiqom olish tarixiga chiziq tortganman”-deb javob beradi[6].

Hazrat Sohibqiron esa Kayxusravga taskin berib, “Sen bu da’vodan voz kechgil, sening birodaringning qoni shundoq ham uni tinch qo‘ymaydi”-dedi[1].

Shunga qaramay, shariat hukmi bo‘yicha akasining xunini amir Husayndan olib, uni o‘ldiradi. Shu tariqa, Amir Temur o‘zining asosiy raqibidan qutildi.

Balx shahrida Amir Temur amirlar va qo‘shin qo‘mondonlari tomonidan Movarounnahrning ulug‘ amiri deb e’lon qilindi.

Amir Temur “Zafarnoma” asarida aytilganidek, “Dashtining fozilligidan, bog‘larining tarovati, imoratlarining yaxshiligi, suvlarining rovonligi shuhratidan, boshqa diyorlardan xijil qiladigan va turli shahar va o‘lkalarning rashkini keltiradigan ul muborak shaharni davlat bayrog‘ining markaziga aylantirib, poytaxt qildi. U shahar qo‘rg‘onining qal’asini qurishga, oliy imoratlar va tillakori qasrlar barpo etishga farmon berdi.”[6]

Amir Temur davrida “Samarqandning shuhrati Misrni ortda qoldirdi”

Amir Temur davri tarixchisi Ibn Arabshoh ham o‘zining “Amir Temur tarixi” asarida Sohibqironning o‘z poytaxtiga hamda uning atroflariga alohida e’tibor berganini ta’kidlab, “Temur Samarqandning atroflari va etaklarida bir necha qasabalar bunyod qilib, ularni shaharlar kelinchaklari bo‘lgan Misr (Kohira), Damashq, Bag‘dod, Sultoniya, Sheroz kabi azim va markaziy shaharlar nomi bilan atadi.”[4]

Sohibqironning Samarqand atrofidagi qishloqlarga mashhur shaharlar nomini berishida katta ma’no va mazmun bor edi.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M.Mirziyoev aytganlaridek, “Amir Temur Samarqandni o‘zining buyuk saltanatiga poytaxt qilib, uni jahondagi eng qudratli va obod shaharlardan biriga aylantirdi”[1]

Amir Temur Ulug‘ amirlik maqomiga erishgach, o‘z oldiga qo‘ygan buyuk maqsadini kuchli markazlashgan davlat barpo qilish niyatini amalga oshira boshladi.

Sohibqiron o‘zining bir necha yillar olib borgan harbiy yurishlari, diplomatik mahorati, ustalik bilan qo‘llagan tadbirlari tufayli, mamlakat hududlarini mug‘ullar nazoratidan ozod etib, siyosiy tarqoqlik, parokandalik, o‘zaro nizolarga barham berib, yagona markazlashgan davlatga asos soldi va bu davlatni aql-zakovat va huquqiy asos bilan idora qila boshladi. Uning “Davlat ishlarinining to‘qqiz ulushini kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushini qilich bilan amalga oshirdim” degan so‘zlari buning yaqqol dalilidir. Umrining mazmunini Vatan va millatning dardlariga darmon bo‘lishga bag‘ishladi[7].

Shuning bilan birga Sohibqiron XIV asrning 80-yillaridan boshlab ko‘plab harbiy yurishlar olib bordi. Amir Temur ulkan saltanatga asos soldi.

U o‘zining jahongirlik yurishlari natijasida ishg‘ol qilgan, qo‘lga kiritgan yurtlarni, ayrim-ayrim hududlarni o‘z farzandlari va nabiralariga suyurg‘on mulk qilib berdi, biroq o‘z saltanatining yuragi, ona-yurti Movarounnahrni hech kimga mulk qilib bermadi. Shundan ham ko‘rinadiki, Sohibqiron Vatanning muqaddasligi, yagonaligi, butunligini har narsadan ustun

qo‘ydi. U Movarounnahrning yaxlitligi va butunligini ko‘z qorachig‘idek asradi. Bu uning ona yurtga sadoqatidan va haqiqiy vatanparvarligidan dalolat edi.

Shu o‘rinda ta’kidlashimiz joizki,birorta Yevropa davlatlari o‘z Konstitutsiyalariga ega bo‘lmagan davrda, bizning buyuk ajdodimiz Sohibqiron esa o‘z davlatini “Tuzuklar”i asosida boshqargan.

Bu haqda Amir Temur “Tuzuklar”da: “odam Atodan Xotam ul anbiyogacha, ulardan hozirgi damgacha o‘tgan sultonlarning qonunlarini va turish-turmushlarini donolardan so‘rab surishtirdim. Har qaysilarining yo‘l-yo‘riqlari, turish-turmushlari, qilish-qilmishlari, aytgan gaplarini xotiramda saqladim va yaxshi ahloqlari, ma’qul sifatlaridan namuna olib, unga amal qildim”- deb yozadi[7].

Demakki, Sohibqiron davlatchiligimiz tarixini, o‘zigacha bo‘lgan davlatlar hukmdorlarining davlat boshqaruvini puxta o‘rgangan holda, o‘zining o‘ziga xos uslublari, yo‘l yo‘riqlari, qonun-qoidalarini yaratdi.

Amir Temurning milliy davlatchiligimiz tarixidagi buyuk xizmati shundaki, u o‘zigacha shakllangan o‘zbek davlatchiligining 8 ta asoslariga izchil amal qilish bilan birga, ularni mazmunan boyitishga hissa qo‘shdi. Amir dunyo tarixida birinchi bo‘lib, jamiyat ijtimoiy tarkibini 12 tabaqaga ajratib, ularning har birining alohida mavqei, manfaatlarini, shunga muvofiq keladigan davlat va jamiyatning o‘zaro munosabatlarini ham belgilab berdi.

Sohibqiron o‘zining davlat boshqaruvida vazirlar tanlashga katta e’tibor beradi. Bu haqda: “Amr qildimki, deb yozadi Sohibqiron “Tuzuklarda”, vazirlar ushbu to‘rt sifatga ega bo‘lgan kishilardan bo‘lishlari lozim, birinchisi-asillik, toza nasllik, ikkinchisi - aql farosatlilik, uchinchisi – sipohu raiyat ahvolidan xabardorlik, ularga nisbatan xushmuomalada bo‘lishlik, to‘rtinchisi-sabr chidamlilik va tinchliksevarlik.”[7]

Ko‘rinadiki, bu fazilatlar insonparvarlik, odamiylik bilan naqadar bog‘liq. Bu fazilatlarni birma-bir ko‘rib chiqar ekanmiz, buyuk hukmdorning kadrlar masalasiga nihoyatda e’tibor berganini ko‘ramiz.

Amir Temur davlvtida maxsus arzbegi lavozimining ta’sis etilishi, Sohibqironning o‘zining ulkan saltanatida oddiy xalqning arzdodi va shikoyatlariga jiddiy e’tibor qaratganligidan dalolat beradi.

Sohibqiron “Tuzuklar”ida bu haqda: “Hukm qildimki, bir kishini arzbegi qilib tayinlasinlar. U sichoq, raiyat va arzdor qilib huzurimga keluvchilarning ahvolini, mamlakatning obod-xarobaligini, muhim ishlardan qay biri bitgan bitmaganligini mening arzimga yetkazib tursin”-deb yozadi[7].

Amir Temur davlatining yana bir ibratli tomonlaridan biri, o‘z davrida biror mamlakatda bo‘lmagan, tarixda kamdan-kam uchraydigan lavozim “Adolat amiri” lavozimining ta’sis etilishidir. Adolat amiri har el, har shaharda sichoq bilan raiyat o‘rtasidagi kelib chiqadigan nizoli masalalarni tinch yo‘l bilan hal qilish choralarini ko‘rgan.

Shuningdek, Amir Temur o‘z davrining boshqa hukmdorlaridan farq qilib, o‘zini nazorat qilish uchun ikki kishini shaxsiy nazoratchi qilib tayinlagan. Ularga ikki o‘rtada bo‘ladigan suhbatlarda ham qatnashish huquqi berilgan.

Sohibqironning ulkan saltanatida adolat mezoniga, qonun ustivorligiga qattiq amal qilingan.

Mamlakatda nohaqlik, adolatsizlikka qarshi murosasiz kurash olib borilgan. Nafsi yomon, buzuq, ahloqsiz odamlar mamlakatdan haydab chiqarilgan. Har bir hudud amaldoridan o‘g‘rilik va qaroqchilikka qarshi kurashda shaxsan javobgar ekanligi qoida tariqasida belgilab berilgan. Shu tariqa, saltanatda jinoyatchilikdek illatning ildiz otishga yo‘l qo‘yilmagan.

Sohibqiron saltanatining barcha hududlarida gadolikni yo‘q qilishga muhim e’tibor berilgan. Bu haqda “Tuzuklar”da “Har mamlakatning gadolariga vazifa yuklab ish bersinlar, toki shu yo‘l bilan gadolik rasmi yo‘qolsin...Har bir mamlakat fath etilgach, u yerning gadolarini to‘plab kundalik yemish-ichmishlarini berib, ularga biron vazifa belgilasinlar. Hamda barchani tamg‘alasinlar, toki boshqa gadolik qilmasinlar. Agar tamg‘adan keyin gadolik qilgudek bo‘lsalar, ularni uzoq mamlakatlarga sotib yuborsinlar yoki xaydasinlar. Shundagina gado zoti mamlakatdan yo‘qoladi”-deb yozadi[8].

Muqaddas islom dini Amir Temur davlatining tayanchi edi. U islom dinini mustahkamlash bilan birga unga rivoj berdi.

Islom dinini targ‘ib qilishda va himoya qilishda Sohibqironga teng keladigan tarixiy shaxs kam. Bu haqda Amir Temur shunday yozadi: “Jahonning turli mamlakatlari, katta va kichik shaharlarida islom dinini va odamlarning xayrlisi-Hazrati Muhammadning to‘g‘ri yo‘llarini targ‘ib etdim. O‘z saltanatimni shariat bilan bezadim”[7].

Amir Temur buyuk davlat arbobi bo‘lish bilan birga, o‘z davrining dunyo tan olgan mashhur harbiy sarkardasi ham edi. Uning harbiy siyosati, sarkardalik talanti, avvalo, davlatning siyosiy-harbiy mustaqilligini harbiy tashqi xavflardan saqlashga qaratilgan edi.

Ayniqsa, Sohibqiron o‘zining To‘xtamishxon va turk sultoni Boyazid ustidan qozongan g‘alabasi bilan o‘zining daho qo‘mondon, dono strateg ekanligini namoyish qildi. Bu g‘alabalar jahon mamlakatlari tomonidan Amir Temurga shuhrat keltirdi. O‘sha paytda butun Yevropa Amir Temurga “Evropa xaloskori” deb minnatdorchilik bildirdi.

Amir Temur davlati bilan Ispaniya, Italiya, Angliya, Fransiya kabi davlatlar o‘rtasida savdo va diplomatik aloqalar rivojlandi.

Sohibqiron o‘z davridayoq, har bir davlatning davlatlararo hamkorliksiz istiqboli bo‘lmasligini teran his etdi. Shu sababli u Yevropa va Osiyoni bog‘lashga xizmat qilgan ulkan ishlarni amalga oshirdi.

Muxtasar qilib aytganimizda, Sohibqiron Amir Temur o‘z davrining buyuk davlat arbobi, markazlashgan davlat va buyuk saltanat asoschisi, qonunchilik va adolatga tayangan hukmdor va iste’dodli lashkarboshisi edi. U buyuk davlat arbobi va iste’dodli sarkarda sifatida yetti iqlimga mashhur bo‘ldi.

Sohibqiron davri tarixchisi Ibn Arabshoh yozganidek, Amir Temur o‘z davridayoq: “Etti iqlim Sohibqironi, yeru suvni idora qiladigan (zot), podshohlaru Sultonlar javohiri”-deb tan olingan edi[4].

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti muhtaram Sh.M.Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida aytganlaridek, “O‘z kuchimiz va imkoniyatlarimizga bo‘lgan ishonch bizni Uchinchi Renessans poydevorini yaratishdek ezgu maqsad yo‘lida birlashtirib, yanada kuchli va mustahkam qilmoqda”.

Yangi O‘zbekiston va Uchinchi Renessans poydevorining barpo etilishi – Sohibqiron orzularining ruyobga chiqishidan dalolatdir.

ADABIYOTLAR:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017.
2. Асқаров А. Ўзбекистон мустақиллиги шароитида тарих фанининг вазифалари. /Ўзбекистонда ижтимоий фанлар/. Т.: 1992 йил №7,8 сонлари.
3. Азимов Э. Амир Темур салтанати. Т.: Ғ.Ғулом нашриёти. 1996.
4. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. II жилд, - Т.: “Меҳнат”, 1991.
5. Н.Шомий. Зафарнома. –Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
6. Ш.А.Яздий. Зафарнома. –Т: “Камалак”, 1996.
7. Темур тузуклари. –Т.: “Ғ.Ғулом нашриёти”. 1991.
8. Мўминов И.М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. –Т.: “Фан”, 1991.
9. Муҳаммаджонов А. А.Темур ва Темурийлар салтанати. – Т.: “Қомуслар” бош таҳририяти, 1991.
10. Носиров У, Нурқулова Р. Амир Темурни англаш – ўзлигимизни англашдир. – Т.: “Тафаккур”, 2014.
11. Иброҳимов А. Бизким ўзбеклар. –Т.: “Шарқ”, 1999.
12. Руи Гонзалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги. (1403-1406 йиллар). –Т.: “Ўзбекистон”, 2010.
13. Хильда Хукхэм. Властитель семи созьездий. – Т.: Издательство “Адолат”; 1995.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

ASHURALI ZOHIRIYNING XX ASR BOSHLARIDA QO‘QONDA MAORIF TARAQQIYOTINING RAVNAQIGA QO‘SGAN HISSASI

Sh.A.Mirzamidinova
Angren universiteti “Gumanitar va iijtimoiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi, mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya: Jadidchilik o‘zining madaniy-ma’rifiy, ijtimoiy-siyosiy mazmun-mohiyati bilan Turkiston tarixida juda katta ahamiyatga ega bo‘lgan g‘oya va amaliy harakat edi. Biroq, 1917-yilgi ketma-ket yuz bergan inqiloblar natijasida yuzaga kelgan siyosiy voqeilik Turkiston jadidlarining oldiga ham o‘ziga xos bo‘lgan bir qator talablarni qo‘ya boshladi. O‘z vaqtida Boymirza Hayit: “Turkistonda sovet hokimiyatining boshlanishi, jadidchilik oldig‘a yana yangi bir vazifani va g‘amni keltirib qo‘ydi. Jadidchilarning oldida endi “Nima qilmoq kerak?” degan so‘roq turar edi. Buning javobi esa, mujodalada qatnashmoq va ayni vaqtda sovetlarning ichiga kirib bu yerda milliy mujodalani muhofaza etmak edi”, deb yozgan holda, zamonning jadidlar oldiga qo‘ygan og‘ir talablarni juda to‘g‘ri anglagan edi. Shu boisdan ham keyinchalik jadidlarning bir qismi milliy istiqlolchilarga qo‘shilgan bo‘lsa, ikkinchi qismi esa sovet hokimiyati idoralariga ishga kirgan holda Turkistonning hur va ozod bo‘lish yo‘lida kurash olib bordilar.

Kalit so'zlar: jadidchilik, maorif, yangi usul maktablari, matbuot, mafkura, qurultoy, maqola, siyosiy mafkura, til, tarix, “Sadoyi Farg‘ona”, “Vaqt”, “Sho‘ro”, “Yulduz” va “Quyosh” gazetalari, “Yurt” jurnali, “Gayrat” kutubxonasi, Turkiston Muxtoriyati.

Annotation: Jadidism, with its cultural-educational and socio-political essence, was an idea and practical movement of great significance in the history of Turkestan. However, the political realities that emerged as a result of the successive revolutions of 1917 began to place a number of unique demands on the Jadids of Turkestan. In his time, Boymirza Hayit accurately understood the difficult demands that the era placed before the Jadids when he wrote: "The beginning of Soviet power in Turkestan brought yet another new task and concern before the Jadid movement. The Jadids now faced the question: 'What should be done?' The answer was to participate in the struggle and, at the same time, to enter the Soviet system and protect the national struggle from within." Consequently, later on, while some Jadids joined the national independence fighters, others entered into Soviet government agencies and continued to fight for Turkestan's freedom and independence.

Key words: Jadidism, education, new method schools, press, ideology, congress, article, political ideology, language, history, Newspapers "Sadoyi Fergana", "Vaqt," "Shuro," "Yulduz," and "Quyosh", "Yurt" magazine, “G'ayrat” Library, Turkestan Autonomy.

Kirish. Jadidchilik harakati shunchaki madaniy-ma’rifiy ahamiyatga ega bo‘lmasdan balki, u juda katta siyosiy va qudratli kuchni o‘zida jamlagan edi. Buni o‘z paytida Moskvadagi Sharqshunoslik insitutining direktori sifatida faoliyat olib borgan Bobojon G‘afur o‘zining “Sovet ittifoqi kommunist firqasi milliyat siyosatining ba’zi bir masalalari” nomli risolasida: “Ba’zi bir olimlar “O‘rta Osiyodagi jadidchilik harakatini oktyabr inqilobi davrigacha bo‘lgan davrini taraqqiyparvar bir harakat deb qabul qilish kerak” degan fikrni tavsiya qiladilar. Bu chuqur xatodir. O‘rta Osiyoda va boshqa yerlarda jadidchilik 1905-1907-yillardagi inqilobdan keyin aksilinqilobchi kuch edi. Jadidlar inqilobga qarshi kurashdilar”, deb ta’kidlagan.

Ashurali Zohiriy ham ko‘plab turkistonlik jadid taraqqiyparvarlari singari inqilobdan keyin hokimiyatga kelgan bolsheviklarning yovuz g‘oya va siyosiy harakatlariga qarshi zimdan kurash olib bordi. Zohiriy Boymirza Hayit tomonidan tasniflangan jadidlarning ikkinchi turiga mansub edi. Masalan, Ashurali Zohiriy keyinchalik sovet tashkilotlarida ishlaganida ham doimo milliy mustaqillik g‘oyasi bilan yashadi, Turkistonni yana qaytadan ozod ko‘rish ishqida yonayotgan milliy istiqlolchilik kurashi vakillari bilan yaqindan hamkorlik qildi. Tarixchi olim Q.Rajabovning bergan ma’lumotlariga qaraganda Ashurali Zohiriy Munavvarqori Abdurashidxonov, Miyon Buzruk Solihovlar bilan birga Farg‘ona qo‘rboshilarining maxsus tashkil etilgan qurultoyida ishtirok etgan[1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ashurali Zohiriy eng avvalo maorif masalasiga katta e’tibor qaratib, xususan Qo‘qon shahrida ochilgan “G‘ayrat” kutubxonasining faoliyatini yanada jonlantirish borasida katta ishlarni amalga oshirdi.

U eng avvalo “Sadoyi Farg‘ona” gazetasining 1914-yilgi 31-sonida “Umumumiy kitobxona va qiroatxonaga extiyoj” nomli maqolani e’lon qilib, qo‘qonlik taraqqiyparvar ziyoli va aynisa yoshlarni ushbu muammoni yechish yo‘lida ijtihod qilishga chaqirdi. Zohiriy ushbu maqolasidagilarni yozadi: “Ho‘qandda yuz mingdan oshiq musulmon aholi bo‘lg‘oni holda, umumiy kitobxona va qiroatxonalar yo‘qdur. Umumiy ehtiyojlarimizdan biri shubhasiz, qiroatxona va kutubxonadir. Ne uchunkim: hozirgi vaqtlarda aholida o‘quv va mutolaa rag‘bati ortib turg‘oni ko‘rilmakda va ko‘rmoqdadurmiz. Bir heyli mutolaga havaskor yoshlarimiz va mutafakkir zotlarimiz kitob do‘konlarida va gazeta idoralarida, mutolaa qilamiz deb, soatlarcha bechora do‘kondor ham gazeta idoralarini ishlaridan qo‘yub yurmoqdadurlar. Agarda shahrimizda umumiy kitobxona bo‘lg‘onida edi, bechora mutolaachilar sarson va sargardon bo‘lib yurar edilarmu? Hayhot!!!”[3]. Bundan tashqari Zohiriy o‘zining ushbu maqolasida Toshkent shahrining yangi shahar qismidagi rus kutubxonasida ham bir necha adad “Vaqt”, “Sho‘ro”, “Yulduz” va “Quyosh” kabi tatar tilidagi gazeta va kitoblar mavjud bo‘lsa ham mahalliy xalq uchun bu matbuot nashrlari va kitoblar tushunushlik va qulay tarzda o‘qishlik uchun mashaqqat tug‘dirishligini qayd etib, o‘zbek xalqi o‘zining tilidagi gazeta va kitoblarga katta ehtiyoj mavjudligini ham ta’kidlab o‘tgan. Shuning uchun ham mahalliy musulmon xalqi uchun alohida kutubxona ochilishi lozim, shunday qilinsa: “…bir tarafdan mutolaa muhiblari tinch bo‘lib, digar tarafdan kechalari safsata sotib behuda o‘lturg‘on yoshlarga foydalik bir mashg‘ulot bo‘lar edi”[3].

Ko‘plab taraqqiyparvarlar singari Ashurali Zohiriyning ham sa’ay-harakatlari natijasida “G‘ayrat” kutubxonasiga asos solinib, uning nomi tez orada butun Qo‘qonda dong taratdi. Jumladan, “Sadoyi Farg‘ona” gazetasining 1915-yilda chop etilgan bir qator sonlarida ushbu kutubxonaning faoliyatiga doir ma’lumotlar berib borilgan.

Umuman olganda, “G‘ayrat” kutubxonasi “G‘ayrat” jamiyatining negizida vujudga kelgan bo‘lib, uning tarkibida kutubxonadan tashqari matbaa ham bor edi. Ushbu matbaa yangi usul maktablari uchun darslik hamda kitoblar, daftarlar ishlab chiqarish bilan shug‘ullangan. Shuningdek, Ashurali Zohiriy ushbu jamiyatning faoliyatini yanada jonlantirish hamda o‘zini o‘zi moddiy jihatdan ta’minlash uchun milliy tillarda chop etilgan gazeta-jurnallarni sotish va tarqatishni yo‘lga qo‘yadi. Tarixchi olim Qahramon Rajabovning qayd etishicha Qo‘qonning eski shahar qismida joylashgan “G‘ayrat” jamiyatining alohida kitob do‘koni ham faoliyat yuritgan bo‘lib, unda Istanbul, Boku va Orenburg shaharlarida chop etilgan kitoblar va gazeta-jurnallar sotilgan. “G‘ayrat” jamiyati birlashgan bino 1918-yilning fevral oyida Turkiston Muxtoriyati hukumatini yo‘q qilish uchun qilingan hujum asnosida yonib kulga aylangan[4].

Lekin, “Sadoyi Farg‘ona” gazetasining bir qator sonlarida qayta-qayta e’lon tarzida yozilishicha “G‘ayrat” kutubxonasi o‘z davri uchun ko‘plab kitob va gazeta-jurnallar bilan to‘ldirilgan bo‘lgan. Masalan, gazetaning 1915-yilgi 120-sonida bosilgan “Ho‘qandda yangi ochilmish “G‘ayrat” kutubxonasinda” nomli maqolada quyidagilar yozilgan: “Har xil mutolaa va maktab kitoblari, mukammal suvratda [kutubxonada] mavjud”[5].

Shuningdek, Ashurali Zohiriy pedagog sifatida ham millatni qayta tarbiyalashni, xalq bolalarini sifatli ta’lim bilan ta’minlash borasida ma’lum bir ishlarni amalga oshirdi. Shu manoda Qo‘qondagi usuli-jadid maktablarini yanada rivojlantirish ishlarida Zohiriy ham faol tarzda ishtirok etib bordi.

Jadidshunos olim Ulug‘bek Dolimovning fikricha “Usuli jadid” nomini olgan “usuli savtiya”ga asoslangan maktablar mohiyat e’tibori bilan “rus-tuzem” maktablariga qarshi vujudga keldi. “Usuli jadid” maktablarida milliy ma’naviyati yuksak, millat, Vatan istiqboli uchun jon kuydiruvchi yoshlarni tarbiyalab yetishtirish birinchi o‘rinda turgan. Jadid pedagoglarining buyuk xizmatlari shundaki, ular maktablarda ona tilida ta’lim-tarbiya berishga, milliy adabiyot, musulmon dini va ma’naviyati asoslarini o‘qitishga hal qiluvchi masala sifatida qaradilar. Chunki ular millatning o‘zligini saqlovchi asosiy vosita ona tili va milliy adabiyot deb bildilar[6]. Bu jihatni Ashurali Zohiriy ham chuqur anglagan edi.

XX asr boshlaridagi jadid maktablari va ularning faoliyati xususida teranroq anglash immunitetiga ega bo‘lishda Orenburgda chop etilgan “Vaqt” gazetasining 1909-yilning 508-sonida bosilgan “Ho‘qand musulmonlarida maktab va o‘quv” maqolasi e’tiborga molikdir. Maqola Shokir Muxtoriyning qalamiga mansub. Shokir Muxtoriy Qo‘qondagi usuli-jadid maktablari xususida to‘xtalar ekan, jumladan: “Ho‘qandda 15 qadar usuli jadid maktabi bor. Bunlarda yuzlarcha bolalar o‘qir. Muallimlarning 3-5 tasi tatarlar bo‘lib qolganlari yerlilardir. Yerli muallimlardan mulla Salohiddin va Shox A’zam nominda bo‘lganlari avvallari go‘zal ijtihod etmish esada, so‘ngralar har kim kelib muallim bo‘lg‘onig‘a ko‘ra, usuli-jadid ila o‘qituv

tartibi buzulg‘on. Maktablar bolalarni bir vaqtda qabul etuv, imtixondan so‘ng ta’til yasov kabi odatlar yo‘q. bir muallimda 100-15- bola bo‘lib, xech ta’tilsiz yil bo‘yina o‘qib turar”[8] deb yozgan holda, Qo‘qondagi jadid maktablarini tanqid qilib o‘tadi. Muallif o‘z mulohzalarini davom ettirib, Qo‘qonda qizlar uchun maxsus tarzda, o‘qitish sharoitlariga ega maktab qurish lozimligini urg‘ulab, xalqning o‘zida ham qizlarni o‘qitishga bo‘lgan ishtiyoq baland ekanligini yozgan. Ana shu ishtiyoqni his qila olgan tatar millatiga mansub muallima ayol Habiba Jamol xonim tomonidan “…Ho‘qandda usuli-jadid ila bir dona qizlar ochildi”[8]. Biroq, bu butun boshli shahar ahli uchun nihoyatda kam edi.

Ashurali Zohiriy o‘qituvchilik malakasi va madaniyatini yaxshi o‘zlashtirgan muallim sifatida eski maktabda dars bergan vaqtlarda o‘quvchilariga “Haftiyak”dan, ya’ni “Qur’on”ning asosini tashkil etuvchi bo‘limidan dars bergan; ikkinchi bosqich sifatida savol-javob tarzida yozilgan “Chahor kitob”dan saboq o‘rgatgan. Yuqoridagi kitoblar o‘qib tugatilingach o‘quvchilarning fikrlash qobiliyati va saviyasiga qarab Ahmad Yassaviy, So‘fi Olloyor, Xo‘ja Hofiz, Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiyning asarlaridan o‘qitgan. Ko‘rinib turibdiki, Ashurali Zohiriy o‘zining kelgusidagi pedagogik faoliyati davomida Muhammad Alixon madrasasida o‘zlashtirgan bilimlaridan hamda dars o‘tish metodikalaridan unumli foydalangan, klassik dars berish uslubini keyinchalik ham qo‘llab kelgan.

Ashurali Zohiriy ba’zi maslakdosh jadid ziyolilari kabi eski maktabni to‘laqonli shaklda inkor etmasdan, balki uning ham ta’lim tizimidagi muvaffaqiyatli jihatlarini o‘zining pedagogik faoliyatiga jalb etgan va amalda mohirona tarzda qo‘llagan. Qolaversa, Ashurali Zohiriy aynan yangi usuldagi ta’lim jarayonida eski maktab va madrasalarda o‘qitilanadigan Ahmad Yassaviy, So‘fi Olloyor, Xo‘ja Hofiz, Sheroziy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy kabi daho shaxsiyatlarning asarlarini o‘qitish orqali o‘z o‘quvchilarida tarixiy merosning ma’naviy urug‘larini ekishni ham ko‘zlagan.

Shuningdek, Ashurali Zohiriy qo‘qonlik hammaslaklaridan farqli o‘laroq, maktablardagi imtihonlarni yengilroq o‘tkazish tashabbusi bilan chiqqan. Ashurali Zohiriyning fikricha Turkiston musulmonlari orasida usuli-jadid maktablari o‘zining ma’rifiy va ma’naviy foydalari bilan katta obro‘-etibor qozonganligini, mahalliy ziyolilarning o‘zi no‘g‘ay muallimlari o‘qitadigan jadid maktablariga nisbatan yaxshiroq o‘qitish tizimini ishlab chiqqanligini qayd etib, endi ulardan qolgan murakkab imtihon olish tizimini ham qayta ishlab chiqish lozimligini ta’kidladi. Toki imtihonni ko‘rganlar “Imtihon majlisi shundog‘ bo‘lur ekanda?!” demasinlar.

Qo‘qondagi jadid maktablarida imtihon bo‘ladigan kuni o‘ziga xos tayyorgarlik ko‘rilib, ortiqcha isrofgarchiliklar yuzaga kelar edi Ashurali Zohiriy ushbu holatni ham qattiq tanqid qilib qo‘qonlik shoir Zavqiy ishtirokida bo‘lib o‘tgan bir voqeani maqolasida quyidagicha keltiradi: “Tojiddinboy afandi ta’sis etgan maktabning shogirdlarig‘a 6-mayda (1914-yil) imtihon majlisi qiladur. Ushbu majlisga avvalgilardan ham ziyodaroq tayyorgarlik ko‘rilgan ekan. Majlisda har sinf (tabaqa)dan odam bor edi. Shogirdlar o‘qug‘on bir milliy she’r ta’siri birla bo‘lsa kerak yerlik shoirlarimizdan Zavqiy afandi majlis o‘ratinda turib, ul to‘n bermoq va takalluflanmoq xususida so‘z boshlab imtihonda hozir bo‘lg‘on hay’ati mualliming‘a xitoban:

“Siz muallimlar! Ortiqcha isrofotlarni, hatna to‘ynalarini hammavaqt tanqid qilur edingizlar, ne uchun boshlab o‘zlaringiz bu ilmiy majlisni hatna to‘ylarig‘a o‘xshatib, takalluflanasizlar? Ham xizmat etsalaringiz, ham 100-200 so‘m harjlab imtihon qilsalaringiz, bul hech bir kelishmas. Imtihong‘a kelg‘on zotlar to‘n va taom uchun kelmaydurlar. Har kimning hissi milliysi bo‘lsa kelaveradur”. So‘ngra majlisda hozir bo‘lg‘on Mulla Kamoliddin qozi janoblarig‘a bul so‘z eshittiruldi. Janob qozi ham nihoyatda istijon qilib “Man ba’d” imtihon majlislarini imkoni boricha soddalashdirilsun. Hech kimg‘a to‘n va boshqa narsa berilmasun. Agar bul to‘g‘rig‘a yoki usuli-jadidag‘a e’tiroz etguvchi bo‘lsa, shariatg‘a muvofiq jazosini berurman”[9].

Tahlil va natijalar. Shu bilan birga Ashurali Zohiriyning ushbu maqolasidan mahalliy ziyolilar tomonidan ochilgan yangi-usul maktabidagi imtihon muvaffaqiyatli o‘tganligini anglash mumkin. Qolaversa, muallif maqolada Kamoliddin qozining jadid maktablari to‘g‘risida asossiz uydirmalarni tarqatib, maktab obro‘sini tushurmoqchi bo‘lib yurgan isnonlarga qarata aytgan: “Mana! Ikki yilda ham borib-kelib bo‘lmaydurg‘on Haj safarig‘a, poyezd va paraxodlar soyasida ikki oyda borib kelsa bo‘lur, bul ham usuli jadiddur. O‘lturg‘on o‘rnimizda turib dunyoning narigi chetidan telegraf vositasi birla xabar olamiz, shul joyda turib telefon vositasi birla Andijon, Namanganni bilish, tanishlarimiz bilan so‘zlashamiz, bul ham usuli jadid. Qani buning yomonlig‘i?”[9]. Ashurali Zohiriy Kamol qozining so‘zlariga ilova tarzida usuli-jadid (jumladan usuli-jadid maktablari ham) insonning umrini bo‘lar-bo‘lmasga zoye’ qilmaslik uchun ishlab chiqarilgan usul ekanligini ta’kidlagan.

Shuningdek, Kamol qozining fikrlaridan ko‘rinib turibdiki, XX asr boshlaridagi Qo‘qonning ijtimoiy-siyosiy muhitida ham jadid-qadim nizosi ma’lum bir darajada bo‘lib turgan. Bu to‘g‘risida xatto “Vaqt” gazetasining 1917-yilda No‘shiravon Yarushev ham “Turkiston ulamosi” nomli maqola e’lon qilgan[10].

Bu muammoni hal etish uchun qo‘qonlik jadidlar tomonidan – xususan, davriy matbuot sahifalarida Abdullabek Musabekovning “Ittifoq va ittihod”, imzosiz muallifning “Har bir yaxshiliq ittifoqda” kabi maqolalar e’lon qilingan. Abdullabek Musabekovning “Ittifoq va ittihod” nomli maqolasi “Sadoyi Farg‘ona” gazetasining 33-sonida bosilgan bo‘lib, jumladan unda muallif Turkiston ahli azal-azaldan ahli sunna val-jamoa e’tiqodi asosida o‘zaro birlikda tinch-totuv yashab kelganligini eslatib, hozirga kelib ushbu birlikka putur yetganligini afsus bilan yozib, ayni paytda birlik barcha narsadan ko‘ra eng muhimi ekanligini urg‘ulagan.

“Sadoyi Turkiston” gazetasining 1914-yil 23-may kungi sonida chop etilgan “Jadid va qadim nedur?” maqolasi ham ayni shu mavzuga bag‘ishlangan bo‘lib, uning muallifi Abdulloh ash-Shoshiydir. U o‘zining maqolasida: “Binobarin Hazrati Imom Rabboniyni mujaddidi soniy derlar. Ya’ni sanoyi hijriya’ning ikkinchi mingida dinni jadid qilg‘uvchi, rivojlantirguvchi va nusrat yuborguvchi deyiladir va ham hadisda kelibdurki, “Alloh taolo hazrati yuborur va paydo qilur ushbu ummat marhamatining nafi uchun va dini islomning rivoji va taraqqiysi uchun har yuz yil boshida mujaddid yuboradur” deb yozgan holda, islom dinining o‘zi jadidchilikni ya’ni yangilikni, zamonga moslashishni talab qilishini urg‘ulagan. Qo‘qondagi jadid va qadim

o‘rtasidagi nizo sababidan bo‘lsa kerak, Ashurali Zohiriy o‘zining yangi usuldagi o‘qitish tizimida eski maktablarda o‘qitilgan adabiyotlardan keng foydalangan bo‘lsa ajab emas.

Ashurali Zohiriy keyinchalik Sovet hokimiyati yillarida ham maktab ta’limi va matbuot tizimiga eng katta e’tibor bergan shaxslardan biri bo‘ldi.

1922-yilda Samarqand shahrida O‘zbek madaniyat va maorif xodimlarining o‘lka qurultoyi o‘tkazilib, unda ko‘plab o‘zbek ziyolilari qatorida Ashurali Zohiriy ham ishtirok etdi. Bu qurultoy to‘g‘risidagi maxsus maqola “Qizil bayroq” gazetasining 1922-yil 7-sonida bosilgan bo‘lib, unda dastlab qo‘qonlik taraqqiyparvar Mirzohid Oqilov Farg‘ona maktablari xususidagi sitatistik ma’lumotlarni keltirib o‘tgan. Uning aytishicha Farg‘onadagi maktab tizimi halokatli ahvolda bo‘lib, bu yerda jami oldingi yillarda 128 ta maktab mavjud bo‘lib, ayni paytga kelib ularning soni 35 taga tushib qolgan. Butun Farg‘ona bo‘ylab bor yo‘g‘i 5 tagina qizlar maktabi ishlab turganligi ta’kidlangan[11]. Mirzohid Oqilov Farg‘ona hududidagi maktablarning bu darajada harob ahvolga tushib qolishini og‘ir iqtisodiy yetishmovchilik bilan izohlagan.

Ashurali Zohiriy ham ushbu qurultoyda Farg‘ona maktablari to‘g‘risidagi fikrlari bilan birga, ko‘proq matbuot masalalariga to‘xtalgan. Aftidan u, Mirzohid Oqilov bilan birga Farg‘onaga doir qilinadigan ma’ruzalarni qurultoy boshlanishidan avval mavzuiy jihatdan o‘zaro taqsimlab olgan.

Ashurali Zohiriy qurultoydagi o‘z ma’ruzasida Farg‘ona xalqi matbuotga nisbatan rag‘bati juda pasayib ketganligi, bunga esa bosmachilar to‘g‘risidagi targ‘ibot va tashviqotga yo‘naltirilgan maqolalarning soni haddan tashqari ko‘p ekanligi bilan izohlanishini ochiq tarzda aytdi. Bu gapning – shaklan bosmachilik, mohiyatan milliy istiqlolchilikka qarshi bolsheviklar tomonidan olib borilayotgan kurash eng cho‘qqiga chiqqan davrda aytilishi – shubhasiz Ashurali Zohiriyning sovet davrida ham milliy qiyofasini yo‘qotmaganligini anglatadi.

Xulosa o‘rnida yozganda, Ashurali Zohiriy garchi madrasa ta’limini olib keyinchalik jadid maktablarida muallimlik qilgan bo‘lsa ham, o‘zining pedagogik faoliyatida eski madrasa ta’limiga doir usullarni ham tadbiq etib, yangi usul va eski o‘qitish usullarini o‘zaro uyg‘unlashtirdi.

Shuningdek, Ashurali Zohiriy jadid maktablaridagi va keyinchalik rus-tuzem maktablarida o‘zbek xalqining klassik mumtoz adabiyot namoyondalarining asarlarini ham o‘qitish jarayonlarida bevosita tadbiq etdi. Bularning ichida Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi mumtoz adabiyot namoyondalarining ham asarlari bor edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rajabov Q. Jadidlar – istiqlolchilik harakatining g’oyaviy rahnamolari. – T.: “Eldinur” nashriyoti. 1998 yil

2. Rajabov Q., Haydarov M. Turkiston tarixi (1917-1924 y.). – T.: “Universitet” nashriyoti. 2002.

3. Zohiriy A. Umumiy kitobxona va qiroatxonaga ehtiyoj // “Sadoyi Farg’ona” gazetasi. 1914-yil 18-iyul.

4. Rajabov Q. Turkiston Muxtoriyati tarixi. – T.: “Fan” nashriyoti. 2023 yil.

5. Ho’qandda yangi ochilmish “G’ayrat” kutubxonasinda // “Sadoyi Farg’ona” gazetasi. 1915-yil

6. Dolimov U. Jadidchilikning tamal toshi // “Jahon adabiyoti” jurnali, 2010 yil, 1-son.

7. Dolimov U. Rus-tuzem maktablari // “Tafakkur” jurnali. 2010-yil 3-son.

8. Shokir Muxtoriy. Ho’qand musulmonlarida maktab va o’quv // “Vaqt” gazetasi. 1909-yil, № 508

9. Ashurali Zohiriy. Imtihonlarni soddalashtirmoq // “Sadoyi Farg’ona” gazetasi. 1914-yil 9-may.

10. No’shiravon Yarushev. Turkiston ulamosi // “Vaqt” gazetasi. 1917-yil 18-yanvar.

11. O’zbek madaniyat va maorif xodimlarining o’lka qurultoyi // “Qizil bayroq” gazetasi. 1922-yil 7-aprel.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

PARASPORTCHILARNING PSIXOLOGIK VA MAXSUS JISMONIY TAYYORGARLIGIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

Xamidova Shoira Rasulovna
O‘zFA Tarix instituti doktoranti
+998915960889

Annotatsiya. Mazkur maqolada parasportchilarning mahalliy va xalqaro miqyosidagi musobaqalarga tayyorgarlik jarayonida, psixologik omillar va maxsus jismoniy mashg‘ulotlarning ahamiyati haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, psixologik va jismoniy tayyorgarlikni o‘zaro to‘g‘ri muvofiqlashtirish, bundagi qoidalar, doimiy harakatchanlik va tizimli tayyorgarlik usullari ham yoritilgan.

Kalit so‘zlar. Psixologik ta’sir, jismoniy qobiliyat, harakatchanlik, tizimlilik, psixologik xizmat, noto‘kislik kompleksi, jismoniy cheklanganlik.

СОВРЕМЕННЫ СООБРАЖЕННЫЕ ПО ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ И СПЕЦИАЛЪНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ПАРАСПОРТСМЕНОВ

Анотация. В этой статье параспортсмены местного и международного уровня в процессе подготовки к соревнованиям обсуждаются психологические факторы и значение специальной физической подготовки. Также освещаются правильная координация психологической и физической подготовки, ее правила, постоянная подвижность и систематические методы тренировок.

Ключевые слова. Психологическое воздействие, физические возможности, мобильность, система, психологическая служба, комплекс неполноценности, физическая ограниченность.

CONTEMPRORARY CONSIDERATIONS ON PSCHOLOGICAL AND SPECIAL PHYSICAL TRAINING OF PARA-ATHLETS

Abstract. In this article, para-athletes at the local and international level in the process of preparing for competitions, psychological factors and the importance of special physical training are discussed. Also, the correct coordination of psychological and physical training, its rules, constant mobility and systematic training methods are covered. **Keywords.** Psychological impact, physical ability, mobility, system, psychological service, complex of inadequacy, physical limitation.

KIRISH

Respublikamiz miqyosida, parasporchilarni xalqaro va mahalliy paramusobaqalarga tayyorlash, ularning muvaffaqiyatli ishtiroki ta’minlash borasida sohada ko‘pgina islohotlar qilinmoqda. Vaholanki, bu jarayon parasportchilar va ularning murabbiylari uchun oson kechmaydi. Sababi, mashg‘ulotlar davomida murabbiydan ham, parasportchidan ham talab etiladigan bir qancha omillar mavjud. Ushbu holatlarni hisobga olib, tizimda nogironligi bo‘lgan sportchilar uchun bosqichma-bosqich tayyorgarlik turlari bo‘lib, ularning barchasi parasportchilardan uzviylik va doimiy harakatchanlikni talab etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Prasportchilarning psixologik va jismoniy tayyorgarligi hozirgi kunga qadar bir nechta adabiyotlarda ma’lumotlar yoritilgan. Chunki, parasportchilarning psixologik va maxsus jismoniy tayyorgarligi, parasportda muhim jarayon hisoblanadi. Ayniqsa, imkoniyati cheklangan insonlarning zafarli yutuqlarga erishishida psixologik ta’sir, psixologik tayyorgarlikning ahamiyati kattadir. Mazkur maqolada sportchilarning tayyorgarlik jarayonlariga doir ilmiy va amaliy qarshlarni tahliliy va qiyosiy metodlar orqali yoritildi. Parasportchini paralimpiya musobaqalariga psixologik tayyorlashda nafaqat murabbiy, balki, shifokor va psixolog ham birgalikda ishlashi zarur. Murabbiy, o‘quv va jismoniy mashqlarning dasturini tuzib chiqsa, shifokor spoartchining salomatligini nazoratda saqlashi, psixolog esa parasportchi ruhiyatini tetiklashtirmog‘i lozim. Chunki, parasportchilar biror musobaqa oldidan kuchli ma’suliyat va bosimda bo‘ladi. Chunonchi, ular o‘zlaridagi jismoniy imkoniyati cheklanganlik darajasida hijola bo‘lishlari yoki omma oldida ko‘rinish berishni istamaslik, boshqacha aytganga jismoniy noto‘kislik holati sabab o‘zini noqulay his etishlari mumkin.

Jumladan, jismoniy imkoniyati cheklangan insonlarda shakllangan noto‘kislik kompleksini korrektsiya qilish masalasiga katta e’tibor qaratib kelinmoqda. Noto‘kislik kompleksini korrektsiya qilishda psixoterapevtik usullar keng qo‘llaniladi. Bu jarayonda parasportchining ong ostini analiz qilish orqali noto‘kislik kompleksi shakllanish asosini aniqlash samarali hisoblanadi. Ammo, korrektsiya amaliyoti ijtimoiy faollikni oshiruvchi amaliy mashqlar bilan yakunlanmaydi. Shu sababli, noto‘kislik kompleksi korrektsiyaga to‘liq erishilmaydi. Noto‘kislik kompleksini sport faoliyatida korrektsiya qilish jarayonida esa asosan sog‘lomlashtiruvchi jismoniy mashqlar va harakatli o‘yinlar qo‘llaniladi. Sog‘lomlashtiruvchi jismoniy mashqlar va harakatli o‘yinlar jismoniy faollikni oshirishda yuqori ahamiyatga ega bo‘lsa-da, psixik jarayonlarga to‘liq erishilmay, balki psixologik mashg‘ulotlarni alohida talab etishi mumkin.[1;7] Ya’ni, Jismoniy imkoniyati cheklanib, qaysidir tana a’zosi to‘liq bo‘lmagan parasportchining salomatligini yaxshilash yoki tiklashda faqatgina jismoniy mashqlar bilan cheklanib qolmay, balki uning ong ostiga ham ijobiy ta’sir o‘tkazib, ruhiy qo‘llab-quvvatlash lozim. Ayniqsa, paralimpiya sportiga endigina qadam qo‘ygan insonlarda ikkilanish, ortga qaytish holatlari bo‘lishi mumkin, chunki, bunda doimiy oson bo‘lmagan sport mashg‘ulotlari,

o‘ziga nisbatan ishonchsizlik, musobaqa bosimi va boshqa bir qancha omillar sabab bo‘lishi mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Yuqoridagi mazkur holatlarni hisobga olib, Xalqaro va yurtimiz olimlari bir nechta ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borganlar. Masalan, A.Adler jismoniy imkoniyati cheklanganlik sababli noto‘kislik kompleksi shakllanishi hamda uni kompensatsiya qilish orqali ijtimoiy hayotga moslashtirish tadqiqot ishi, Z.Freydning psixoanaliz yordamida psixologik komplekslarni korreksiya qilish amaliyoti, K.Xornining psixologik komplekslarning shakllanishida havotir asosining ta’siri bo‘yicha qarashlarida psixologik komplekslarning shakllanishi va u bilan bog‘liq jarayonlar yoritilgan. Parasportchilarga psixologik xizmat ko‘rsatish bevosita ulari to‘liq reablitatsiya qilish jarayonining bir qismi ham hisoblanadi.

Adabiyotlarda jismoniy imkoniyati cheklangan sportchilarni reablitatsiya[64] qilishning 5 ta bosqichi yozilgan bo‘lib, ularning aynan uchinchisi: psixologik reablitatsiya demakdir. Psixologik reablitatsiya - insonlarning nogironligi tufayli bajara olmaydigan faoliyatlarni bajarish qobiliyatlari va ularning imkoniyatlari darajasini kengaytirish haqidagi g‘oyani ilgari suradi. Shu sababli, bu bosqichsa nogiron insonlar nafaqat ta’lim-tarbiya, balki ularning ishlab chiqarish faoliyatlarini oshiruvchi(ruhlantiruvchi) treninglar ham olib boriladi. Ular “obyekt” emas, balki, “subyekt” vazifasini o‘taydilar. Natijada, parasportchilarning nima qila olmasligi emas, aksincha, ularning nimalarga qodirligi diqqat markaziga qo‘yiladi.[2;63] Paralimpiyachilarni psixologik reablitatsiya qilishdan maqsad - parasportchilarni shaxs sifatida to‘liq shakllantirish, ijtimoiy yo‘nalganligi, insonlararo kommunikativ qobiliyatlarini ochish, sohada psixodiagnostik metodikalarni qo‘llash, musobaqalarga emotsional-irodaviy tayyorgarlik, motivatsiya va individual psixologik xususiyatlarni yaxshilash kabi masalalar bilan chuqurroq shug‘ullanish demakdir. Psixologik tuzatish har doim parasportchi bilan ishlash orqali chegaralanmaydi. Va bu jarayonda barcha ijtimoiy muhitni o‘z ichiga olishi mumkin. Psixologik tuzatish simptimatik va sabablarni bartaraf etishga qaratilgan bo‘lishi mumkin. Paralimpiyada psixologik tuzatish faoliyati hissiy va ruhiy faoliyatga, hissiy sohaga, xulq-atvorga, shaxsga yo‘naltirilishi mumkin. Paraspotchini psixologik tuzatish maqsadlari ijtimoiy rivojlanish holatini optimallashtirish, ayrim jihatlarni rivojlantirish, psixologik neoplazmalarni shakllantirish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.[3;713]

Paralimpiya sportida psixologik xizmatning muhim jihatlaridan yana biri, u paralimpiya sportchilarini reabiltatsiya qilish uchun sharoit yaratadi, muvaffaqiyatli hayot, normal hayotga qaytish imkonini beradi, har qanday kamchiliklardan qat’i nazar jismoniy va ruhiy kuchini mustaxkamlaydi, stressli vaziyatlarda chidamlilikni oshiradi, kommunikativlikni yaxshilaydi, chunki bu odamlar kontingenti mavjud hissiy va ijtimoiy izolatsiya, ular ijtimoiy yordamga muhtojligini aks ettiradi. Paralimpiya sportchisiga alohida tayyorgarlik kerak, chunki, paralimpiya o‘yinlaridagi aksar mag‘lubiyat sababi ham noto‘g‘ri psixologik tayyorgarlik

[64] Reablitatsiya - (lot. tiklash,) tibbiyotda organizmning buzilgan faoliyatini, bemor hamda nogironlarning mehnat qobiliyatini tiklashga qaratilgan tibbiy, pedagogik va ijtimoiy chora-tadbirlar majmui.

natijasidir. Tayyorgarlik oldin mashqlarni bajarish qobiliyatiga asoslanishi kerak. Vaholanki, imkoniyati cheklangan sportchilar o‘z kamchiliklarini jamoatchilikdan yashirishga harakat qiladi. Bunda aksar qobiliyatli sportchilar psixosomatik holatning buzilishiga uchrashi mumkin.[4;133]

Parasportchilarni musobaqalarga tayyorlov jarayonida shifokor, murabbiy va psixologning bidek harakat qilishi haqida yuqorida ta’kidlagan edik. To‘g‘ri bu uchchala shaxs, parasportchi uchun muhim insonlar hisoblanadi, ammo, nafaqat ular balki, muvaffaqiyatli tayyorgarlik yo‘lida parasportchining oila-a’zolari, yaqinlarining ham qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Vaholanki, parasportchining mashg‘ulotlardan tashqari qolgan, ko‘pgina vaqti yaqinlari bilan o‘tadi. Ularning motivatsiyasi sportchida ruhiy dadillik, g‘alabaga ishonch hissini oshiradi. Jismoniy mashg‘ulotlarning ijobiy davom etishiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Parasportchilarning psixologik tayyorgarligi qanchalik muhim bo‘lsa, jismoniy tayyorgarlikning ham o‘rni beqiyos. Paralimpiyada yuqori natijalarga erishishda, puxta jismoniy tayyorgarlik darajasi, jismoniy hislatlar; kuchlilik, tezlik, egiluvchanlik, chaqqonlikni rivojlantirish kabilar raqibni yengishning muhim omillari hisoblanadi. Parasporchini musobaqalarga tayyorlash o‘quv mashg‘ulotlarida to‘g‘ri jismoniy mashqlar texnikasi murabbiy tomonidan tashkil etilib, ularni bajarishda sportchidan doimiylik va qat’iy jismoniy intizom talab etiladi. Bevosita, jismoniy tayyorgarlik ham o‘zining nazariy va amaliy xususiyatlariga ega. Umumiy jismoniy tayyorgarlik to‘g‘ridan-to‘g‘ri musobaqa yo‘nalishiga kirmaydigan harakat majmui sifatlarini oshirishga xizmat qiladi. Umumiy jismoniy tayyorgarlik evaziga parasportchi keyingi texnik texnik tayyorgarlik uchun zarur bo‘lgan harakatli bilim va ko‘nikmalar zahirasiga ega bo‘ladi, hamda o‘ziga maxsus jismoniy, texnik-taktik tayyorgarlikni samarali olib borishga yordam beradigan bosqichni ta’minlaydi. Masalan, kurashchining aerob chidamlilik bosqichi yetarli bo‘lmasa-da, o‘z tezlik-kuch mashqlarini bajarganida charchaydi. Umumiy jismoniy tayyorgarlik vositalari esa, shunday holatlarning oldini oluvchi umumtayyorlov mashqlari bo‘lib xizmat qiladi. Uch marta Jahon chempioni va XVIII Olimpiada o‘yinlarining g‘olibi Anatoliy Kolesov Tokioda olamshumul g‘alaba erishgandan so‘ng o‘zining Umumiy jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirish zarurligini ta’kidlagan. Dunyo matbuoti unga teng kurashchi yo‘q deb yozgan sportchining jismoniy tayyorgarlik darajasi yetarlicha emasligini tan olishi, umumiy jismoniy tayyorgarlikni sport natijasini ko‘rsatishdagi ahamiyatini yana bir karra namoyon etadi.[5;145]

Parasportchilarning jismoniy tayyorgarligini tashkil etib borishda, yosh xususiyatlari ham muhim hisoblanib, odatda ularni bolalik paytidanoq mashg‘ulotlar orqali chiniqtirib borish maqsadga muvofiqdir. Chunki, ushbu mashg‘ulotlar asnosida, bo‘lajak parasportchilarning jismoniy qobiliyatlari ham shakllanib boradi. Jumladan, harakat – jismoniy qobiliyatlar rivojlanishining yetakchi omili demakdir. Qiyinchiliklar (mashg‘ulotlar davomidagi, ruhiy siqilishlar va h.) oldida egilmay, doimiy harakatda bo‘lish parasportchilarni toblaydi. Umumiy jismoniy tayyorgarlik jarayonida parasportchilarda jismoniy qobiliyatlar rivojlanishi bosqichma-bosqich davom etadi. Jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirish dinamikasida – bir xil

yuklamalarni uzoq muddat davomida, ko‘p marotaba bajarishda – uchta nisbatan mustaqil bosqichni shartli ravishda tasniflab ko‘rsatish mumkin. Bular: 1) qobiliyatlarni rivojlantirish darajasini oshirish, 2) qobiliyatlarni oshirishda maksimal ko‘rsatkichlarga erishish, 3) jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirish ko‘rsatkichlarining pasayishi. Birinchi bosqichda yuklama qo‘llash natijasida parasportchilar organizmida har tomonlama moslashtiruvchi o‘zgarishlar yuz beradi, ular harakat faoliyatini xususiyatlari bilan bog‘liq jismoniy qobiliyatlarning o‘sishiga va funksional imkoniyatlarning asta-sekin kengayishiga sabab bo‘ladi. Ikkinchi bosqichda moslashtiruvchi o‘zgarishlar o‘sib borgani sayin standart yuklama organizmda toboro kamroq funksional siljishlarga sabab bo‘ladi. Bu moslashtiruvchi jarayonlarning turg‘un adaptatsiya bosqichiga o‘tayorganligidan darak beruvchi belgidir. Parasportchilarda tegishli jismoniy qobiliyatlarning namoyon bo‘lishi asosida yotuvchi tana a’zolari va tizimlarining imkoniyatlari jiddiy tarzda kengayib boradi. Ularning faoliaytida chidamlilik va o‘zaro muvofiqlashuv kuchayadi. Bu omillarning barchasi parasportchilarda jismoniy qobiliyatlarning maksimal darajada namoyon bo‘lishi uchun sharoit yaratadi. Uchinchi bosqichda esa, aksincha ismoniy qobiliyatlar pasayishi yoki yo‘qolishi ham mumkin. Mavjud jismoniy qobiliyatlar yo‘qolmasligi uchun parasportchilar mashg‘ulot mazmunini o‘zgartirishi, boshqa jismoniy mashqlar tanlashi, ish shiddatini oshirish, uning davomiyligi yoki mashqlarni bajarish sharoitlarini o‘zgartirishi kerak. Shu tariqa jismoniy qobiliyatlar uchun yangi, yuqoriroq talablar qo‘sh mumkin. Boshqacha aytganda parasportchining jismoniy qobiliyatlar rivojini birinchi bosqichga o‘tkazish lozim bo‘ladi.[6;90] Alohida ta’kidlash joizki, jismoniy tayyorgarlik davomida amalga oshiriladigan jismoniy mashqlarning mashg‘ulot davomida psixologik tayyorgarlikning o‘zaro muvofiqlashuvi parasportchilarning muvaffaqiyatli tayyorgaligi ta’minlash bilan birga, ularda doimiylik, tizimlilik va g‘alabaga ishonchni oshiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, parasportchilarning mukammal tayyorgarlik jarayonlarini tashkil etishda psixologik va maxsus jismoniy tayyorgarlikning o‘z bosqichlari, qonun-qoidalari bo‘lib, ularni murabbiy to‘g‘ri va o‘rinli qo‘llay olsa, parasportchilar amal qilsa ijobiy natijalarga erishiladi. Yuqoridagi omillar bevosita, mazkur xulosani ifodalab, parasportchilar tayyorgarligini har tomonlama yaxshilashda o‘zining katta ulushi borligini namoyon etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.A. M. Mahmudov. Paralimpiya sportida psixologik tayyorgarlik. Darslik. T.; 2024. 7-b.

2. N. S. Abdikarimova. Jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar bilan ijtimoiy ish olib borish asoslari. O‘quv qo‘llanma. T,; 2024. 63-b.

3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологи. СПб.; Питер, 2009.-713-с.

4. A. Sh. Abdiyev. Sportchilarni adaptativ sport turlariga tayyorlash texnologiyasi.Darslik.Chirchiq. 2024.133-b.

5. A. Sh. Abdiyev. Sportchilarni adaptativ sport turlariga tayyorlash texnologiyasi. Darslik.Chirchiq. 2024.145 -b.

6. M. X. Mirjamolov, L.B.Sobirova. Adaptativ va sog‘lomlashtiriah jismoniy tarbiyasi. Darslik. Chirchiq- 2021. 90-b.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

UO‘K: 94 (930.24)

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8596-4084

O‘ZBEKISTON TARIXINING MAHALLIY MANBALARIDA XRONOLOGIK VA METROLOGIK MA’LUMOTLAR MASALASI

Xayitmuratova Zaynura G‘aybullayevna
Termiz davlat muhandislik va agratexnologiyalar universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi o‘qituvchisi
E-mail: termination529@gmail.com
Tel: +998885533555

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekiston tarixining islomgacha bo‘lgan davrida qo‘llanilgan yozuv tizimlari, taqvim, hamda iqtisodiy va savdo aloqalarida ishlatilgan o‘lchov birliklari haqida so‘z yuritiladi. Sug‘d, Xorazm va Baqtriya yozuvlari asosida yaratilgan mahalliy manbalar, ularning ahamoniylar davrida shakllangan oromiy yozuvi bilan bog‘liqligi o‘rganiladi. Shuningdek, Tupproqqal’a va Qoyqirilganqal’a kabi arxeologik topilmalardan olingan ma’lumotlar asosida qadimgi davr o‘lchov birliklarining (mari, hin, griv) iqtisodiy hayotdagi ahamiyati yoritilgan. Ayni paytda, Abu Rayhon Beruniyning “Osor ul-boqiya” asaridagi Xorazm taqvimi haqida keltirilgan ma’lumotlar asosida qadimgi madaniyatning xronologik tizimi ham tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: sug‘d yozuvi, xorazm yozuvi, baqtriya yozuvi, oromiy alifbosi, qadimgi taqvimlar, o‘lchov birliklari, mari, hin, griv, Tupproqqal’a hujjatlari, Xorazm taqvimi, ahamoniylar davri metrologik tizimlari.

THE ISSUE OF CHRONOLOGICAL AND METROLOGICAL INFORMATION IN LOCAL SOURCES OF THE HISTORY OF UZBEKISTAN

Abstract. This article discusses the writing systems, calendars, and units of measurement used in the pre-Islamic period of Uzbekistan's history. Local sources based on the Sogdian, Khorezm, and Bactrian scripts are studied, and their connection with the Aramaic script formed during the Achaemenid period is studied. Also, based on information obtained from archaeological finds such as Tupproqqala and Qoykirilganqala, the importance of ancient units of measurement (mari, hin, griv) in economic life is highlighted. At the same time, the

chronological system of ancient culture is also analyzed based on information about the Khorezm calendar in Abu Rayhan Beruni’s work “Osar ul-baqiya”.

Keywords: Sogdian script, Khorezm script, Bactrian script, Aramaic alphabet, ancient calendars, units of measurement, mari, hin, griv, Tupproqqala documents, Khorezm calendar, metrological systems of the Achaemenid period.

ПРОБЛЕМА ХРОНОЛОГИЧЕСКОЙ И МЕТРОЛОГИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ В МЕСТНЫХ ИСТОЧНИКАХ ПО ИСТОРИИ УЗБЕКИСТАНА

Абстрактный. В статье рассматриваются системы письма, календари и единицы измерения, использовавшиеся в экономических и торговых отношениях в доисламский период истории Узбекистана. Будут изучены местные источники, основанные на согдийской, хорезмийской и бактрийской письменности, а также их связь с арамейской письменностью, сформировавшейся в период Ахеменидов. Также на основе информации, полученной в результате археологических раскопок, таких как Туппроккала и Койкырылганкала, подчеркивается важность древних единиц измерения (марий, хин, гривна) в экономической жизни. При этом хронологическая система древней культуры также анализировалась на основе сведений о хорезмийском календаре, представленных в «Осар уль-Бакийя» Абу Райхана Беруни.

Ключевые слова: согдийское письмо, хорезмское письмо, бактрийское письмо, арамейский алфавит, древние календари, единицы измерения, мари, хин, грив, документы Туппроккалы, хорезмийский календарь, метрологические системы ахеменидского периода, анализ.

KIRISH. O‘zbekiston tarixining islomgacha bo‘lgan davri o‘tmishini o‘rganishda mahalliy aholi orasida amalda bo‘lgan sug‘diy, xorazmiy va baqtriy tili hamda yozuvida bitilgan, bugungi kunga qadar saqlanib qolgan ayrim yodgorliklarning alohida o‘rni bor. So‘nggi yillarda amalga oshirilgan manbashunoslik tadqiqotlar tufayli O‘rta Osiyo mintaqasi qadimgi xalqlari ijtimoiy hayotining turli sohalarini qamrab oladigan tarixiy ma’lumotlarni olish imkoni kengaydi. Bu tadqiqotlar orasida mintaqa xalqlari hayotida amalda bo‘lgan taqvim, xo‘jalik va savdo munosabatlarida qo‘llanilgan o‘lchov birliklari xaqidagi ma’lumotlar arablar bosqiniga qadar mavjud bo‘lgan xronologik va metrologik ma’lumotlar muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA Maqolada arablar bosqiniga qadar mavjud bo‘lgan O‘rta Osiyo xalqlari hayotida amalda bo‘lgan taqvim, xo‘jalik va savdo munosabatlarida qo‘llanilgan o‘lchov birliklari haqidagi ma’lumotlar Abu Rayhon Beruniy asarlarida, M.Ishoqov, Yu.A.Rapoport kabi olimlarning tadqiqotlarida hamda o‘zbek va rus tilidagi ensiklopedik to‘plamlarda keltirilgan. Biroq, bu masalani chuqur va yaxlit tarzda tadqiq etish tariximizdagi muhim ihatlardan hisoblanadi. Maqola mohiyati tadqiqotchilarning fikrlarini o‘zaro solishtirish va ensiklopedik ma’lumotlarni o‘rganish orqali qiyosiy tahlil qilgan holda tarixiylik, izchillik kabi ko‘plab metodlar orqali ochib berilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR Agarda jahondagi ilk imperiya hisoblangan Ahamoniylar saltanatining dastlabki hukmdorlari davrida Eronda mixxat yozuvlari keng yoyilgan bo‘lsa, mil. avv. V-IV asrlariga kelib oromiy tili va yozuvi imperiyada ma’muriy boshqaruv va ish yuritish tiliga aylangan. Qadimgi Baqtriya, Sug‘diyona va Xorazmda oromiy alifbosi asosidagi mahalliy tillarning yozuvlari ham shakllana boshlaydi. Shuningdek, mahalliy va oromiy tillarning bir-biriga ta’siri kuchaygan, oromiy tiliga turli mahalliy ma’muriy atama va iboralar o‘zlashgan. Shu sababli mil.avv. V-IV asrlardan mintaqamizda bitilgan va zamonamizgacha saqlanib qolgan baqtriy, sug‘diy va xorazmiy tili va yozuvidagi bitiklar oromiy tili va yozuvi bilan umumiylik kasb etadi.

1976-1977-yillarda Qadimgi Xorazmning ko‘hna yodgorligi hisoblangan Katta Oybo‘yirqal’adan topilgan, mil.avv. VI-V asrlarga oid bo‘lgan xum sirtiga bitilgan qisqa oromiy yozuvi mintaqa xalqlarining qadimgi tarixiga oid bo‘lgan eng qadimgi yozuv sifatida e’tirof etiladi. Mintaqa tarixiga doir qadimgi forsiy manbalar bilimdoni V.A.Livshits ushbu yozuvni “mry XI h III.III.III”, ya’ni “11 mari 9x” deb o‘qigan[1, B. 34]. Shuni alohida qayd etish kerakki, “mari” suyuqlik hajm o‘lchovi birligi sifatida qadimgi davrda tarixiy-geografik jihatdan keng makon - Messopotamiya , Old Osiyo, Eron hududlarida amalda qo‘llanilgan yoki, hech bo‘lmasa shu hududlarda yashovchi xalqlarga yaxshi ma’lum bo‘lgan. Tadqiqotlarga ko‘ra, qadimda amalda bo‘lgan “mari” 16,5-17 litrga teng suyuqlik o‘lchov birligi sifatida belgilangan. Qazishmalar davomida topilgan va qayta tiklangan xumning sig‘imi qariyib 200 litrga yaqinligi e’tiborga olinsa, ushbu yozuvda gap Qadimgi Xorazmning yirik markazlaridan biri bo‘lgan Oybo‘yirqal’a xo‘jaligiga atrof hududlardan keltirilgan, hajmi aniq belgilab qo‘yilgan yoki kirim qilingan ichimlik xaqida borayotganligi ayon bo‘ladi. Shu o‘rinda, tadqiqotchi V.A.Livshits tomonidan aniqlangan “11 mari 9x” yozuviga yanada aniqlik kiritiladigan bo‘lsa, ushbu yozuvni “9 karra mari” deb o‘qilsa maqsadga mkvofiqdir. Zero, 16,5-17 litr suyuqlikning 9 baravari miqdoridagi ichimlik 200 litr sig‘imga ega bo‘lgan xumga jo bo‘lishini hisobga olsak, xum sirtidagi yozuv bejizga tushirilmaganligini isbotlaydi. Shuni qayd etish kerakki, mari butun Ahamoniylar saltanatida amalda bo‘lgan suyuqlik sig‘imi hisoblangan.

Mil. avv. III asrga kelib Tuproqqal’a ko‘hna yodgorligi Qadimgi Xorazmning iqtisodiy va madaniy markaziga aylanadi. Tuproqqal’a xarobalarini tadqiq etish davomida ko‘plab arxeologik topilmalar bilan bir qatorda yog‘och va teri(charm) ashyolari yuzalariga bitilgan yozuvlar ham qo‘lga kiritilgan. Tadqiqotlar natijasida bu yozuvlarning shahar xo‘jalik hayotiga oid hujjatlar ekanligi aniqlangan[2, B. 153]. Charmga bitilgan yozuvlardan biri tadqiq etilganda, hujjatda omborga natural soliq sifatida un keltirgan shaxslar ro‘yxati keltirilganligi aniqlangan. Manbaning metrologik ma’lumotlar nuqtai nazaridan ahamiyatli tomoni shundaki, soliq sifatida un mahsulotini hin o‘lchov birligi asosida topshirganliklari qayd etilgan. Hin oromiy tili va yozuvida qadimgi davrda Old Osiyo mamlakatlarida og‘irlik o‘lchovi birligi sifatida 5-6 kg vaznga teng bo‘lgan. Tuproqqal’a hujjatida keltirilgan shaxslardan omborga kirim qilingan un

miqdori esa 13 hindan 200 hingacha bo‘lganligi aniqlangan. Tadqiqotchi M.Ishoqovning fikricha, miqdorlar o‘rtasidagi farqning bu qadar kattaligi soliq to‘lovchi xo‘jaliklarning katta-kichikligiga bog‘liq bo‘lishi mumkin[1, B. 35]. Shuningdek, hujjatlarda omborga topshirilgan sharob ichimligi g`riv (g‘riv) o‘lchov birligida qabul qilinganligi aniqlangan, g‘riv o‘lchov birligi esa 8,7-9,7 litrga to‘g‘ri kelgan. Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, Qadimgi Xorazmning turli yodgorliklaridan topilgan va tadqiq etilgan yozma manbalarda tilga olingan o‘lchov birliklari – mary, hin, g`riv xo‘jalik hayotida keng qo‘llanilganligini hisobga olsak, nafaqat suyuqlik, balki og‘irlik va boshqa o‘lchov birliklari tizimli ravishda amalda bo‘lgan deb hisoblash mumkin. Agar mary 16,5-17 litr, g`riv 8,7-,9,7 litrga teng o‘lchov birligini anglatganligini e’tirof etsak, o‘z navbatida o‘lchov birliklari qadimgi davrda aniq bir tizim asosida oromiy tili va yozuvi keng tarqalgan makon – Ahamoniylar saltanatida, qolaversa, salatanat parchalanganidan keyingi davrlarda O‘rta Osiyo hududlari aholisi orasida uzoq muddat qo‘llanilgan deb hisoblashga asos bo‘ladi.

Qadimgi Xorazm tarixiga doir mutafakkir Abu Rayhon Beruniyning muhim asari “Osor ul-boqiya”da xorazmliklarning islomgacha bo‘lgan davrda amalda bo‘lgan taqvimi haqida qiziqarli ma’lumotlar keltiriladi. Abu Rayhon Beruniy ma’lumotlariga ko‘ra, Qadimgi Xorazm taqvimi Quyoshning yillik ko‘rinma harakatiga bog‘liq tropik yilga asoslangan. Taqvim 365 kundan iborat bo‘lib, har biri 30 kunlik 12 oyga taqsimlangan. Oylarning nomlari esa quyidagicha belgilangan:

1. Navsorjiy.
5. Hmdod. 9. Arv.
2. Ardvst. 6. Axshrivriy. 10. Rimjd.
3. Hrvdod. 7. Avmriy. 11. Arshmn.
4. Jiri. 8. Yonoxn. 12. Isfandorajiy.

Xorazmliklarda oy haftalarga taqsimlanmagan, kunlar esa zardushtiylik ta’limoti ma’budlarining nomlariga bog‘liq holda atalgan:

1. Rimjd.
2. Azmin.
3. Ardusht.
4. Axshriviriy.
5. Isfandormajiy.
6. Hrvdoz.
7. Hmdoz.
8. Dzv.
9. Arv.
10. Yonoxn.
11. Axir.
12. Moh.

13. Jizi.
14. G‘vsht.
15. Dzj.
16. Fig‘.
17. Asrvf.
18. Rshn.
19. Rvjn.
20. Arig‘n.
21. Rom.
22. Voz.
23. Dzu.
24. Diniy.
25. Arjvxiy.
26. Ashtoz
27. Asvon.
28. Ros.
29. Mrsnbd.
30.Avnrg‘.

12 oydan ortib qolgan 5 kun xuddi misrliklar kabi yil oxiriga kiritilgan. Xorazmliklar bu 5 kunga alohida nom bermaganlar, balki, ularni oyning dastlabki besh kuni nomlari bilan ataganlar, ortiqcha 5 kun tugaganidan so‘ng yangi yil1-oyning 1-kunidan boshlangan.

Qadimgi Xorazmning Quyosh harakatiga asoslangan taqvimi mintaqada islom dini keng yoyilgan davrda ham musulmonlarning Oy harakatiga asoslangan hijriy-qamariy taqvim bilan birga uzoq vaqt davomida qo‘llangan. Bu borada Abu Rayhon Beruniyning quyidagi ma’lumotlari muhim ahamiyat kasb etadi: “Abu Said Ahmad ibn Muhammad ibn Iroq xorazmliklar oylarini kabisa qilishda xalifa al-Mu’tazid billoh yo‘lidan bordi. Munajjimlar unga xorazmcha oylarning boshlarini rumliklar va suryoniylar oylarining aniqlangan kunlariga qo‘yishdan afzalroq hiyla yo‘q, shunda xorazmcha oylar ularniki singari kabisa bo‘ladi, dedilar”[3, B. 66].

Abu Rayhon Beruniyning yozishicha, yilning uzunligi 365 kun va kun(sutka)ning ¼ ga teng ekanligidan kelib chiqib, eronliklar ortiqcha chorak kunni har 120 yilda 13-oy sifatida kabisa yili etib belgilaganlar. Biroq xorazmliklarning kabisa yilini qanday yuritganliklari xaqida ma’lumotlar saqlanmagan. Biroq, Qadimgi Xorazmning yirik tarixiy yodgorliklaridan biri bo‘lgan Qo‘yqirilganqal’a (mil.avv. V-IV asrlar) xarobalaridan topilgan sopol usturlob qismlari xorazmliklarning qadimdan astronomik kuzatishlar olib borganligidan dalolat beradi[4, B. 12]. Demak, xorazmlik olimlarga yilning to‘liq uzunligi yaxshi ma’lum bo‘lgan, o‘z navbatida taqvimga ham vaqti-vaqti bilan o‘zgarishlar kiritib borilgan. Buyuk mutafakkir asari orqali xorazmliklarning qadimgi taqvimi to‘g‘risidagi ma’lumotlarga ega bo‘lsakda, taqvimdagi oy va kunlarning qanday talaffuz etilganligi afsuski haligacha noma’lumligicha qolmoqda. Buning

asosiy sababi esa Qadimgi Xorazm yozuvining bizgacha saqlanib qolgan bitiklari qiyosiy tilshunoslik usullari bilan tiklanadigan o‘lik tilda ekanligi hamda ushbu topilmalarning to‘liq bo‘lmagan, uzuq-yuluq parchalardan iborat ekanligidadir.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ /CONCLUSION). Yuqorida aytib o‘tilganidek, bunday tadqiq faqat o‘lchov usuli yordamida emas, balki kuzatishlar, tajribalar va tavsiflar yordamida amalga oshiriladi. Odatda o‘lchov davomida olingan ma’lumotlar raqamlar yoki matematik formulalar bilan ifodalanadi. Shunday qilib, raqamlarning o‘lchamini, har qanday jarayon tezligini, har qanday qurilma kattaligi va quvvatini tasvirlash oson. Ushbu yoki boshqa raqamni ko‘rgan odam, kerakli jarayonlar yoki ob’yektlarning boshqa xususiyatlarini osongina tushunishi va ularni ishlatishi mumkin. Bu bilimlar kundalik hayotda bizga yordam beradi. Agar biz batafsilroq ma’lumotga ega bo‘lsak, yanada kengroq miqyosda ma’lumotni o‘lchashga bog‘liq ekanini tushunish qiyin emas. Darhaqiqat, “o‘lchov” so‘zining ma’nosi juda katta va qo‘llash doirasi juda keng. Turli mamlakatlarda o‘lchovlar va miqdorlar tizimi mavjudligi haqidagi da’vo ham to‘g‘ri. Ularning nomlanishida farq bo‘lishi mumkin va har qanday birliklarni hisoblash uchun ma’lumot va formulalar mavjud bo‘lishi mumkin. Shuning uchun o‘lchovlar haqidagi bilim doimo dolzarb bo‘lib qoladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Исҳоқов М. Тарихни тилга киритган ёзув. // Фан ва турмуш. 1-3/2006. – Б. 32-37.
2. Рапопорт Ю.А. Некоторые итоги изучения дворца на городище Топрак кала// Культура и исскуства Древнего Хорезма/ ТХАЭЭ. Том V. – М.,1981. – С. 148-156.
3. Abu Rayhon Beruniy “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” (“Osor ul-boqiya”) asarning o‘zbek tilidagi nashridan (Abdufattoh Rasulov tomonidan tarjima qilingan). – Toshkent: “Fan”, 1968. – 372 b.
4. Кой-крылган кала – памятник культуры Древнего Хорезма IV в. до н.э.-IV в н.э. – М.: Наука,1967. – 348 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

YEVROPANI MARKAZIY OSIYO ORQALI BOG‘LAGAN TARIXIY SAVDO YO‘LLARI

Tursunov Jasurbek
Turon universiteti magistri

Annotatsiya Maqolada Markaziy Osiyoning tarixiy savdo yo‘llarining mintaqaning iqtisodiy, madaniy va siyosiy rivojlanishidagi roli ko‘rib chiqiladi. Yo‘nalishlarning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan geografik va siyosiy omillar hamda ularning sivilizatsiyalararo aloqalarga ta’siri tahlil qilinadi. Ayniqsa, Buyuk Ipak yo‘lining Sharq va G‘arb integratsiyasidagi asosiy omil sifatida ahamiyatiga alohida e’tibor qaratiladi. Savdoning iqtisodiy natijalari, jumladan, shaharlarning o‘sishi, hunarmandchilik ishlab chiqarishining rivojlanishi va xalqaro aloqalarning mustahkamlanishi o‘rganiladi. Diniy ta’limotlar, texnologiyalar va ilmiy bilimlarning tarqalishiga ko‘maklashgan madaniy almashinuv hamda bu jarayonlarning Yevropa sivilizatsiyasiga ta’siri tahlil qilinadi.Shuningdek, maqolada tarixiy yo‘nalishlarni tiklashga qaratilgan zamonaviy tashabbuslar, ularning xalqaro hamkorlik, turizm va iqtisodiy rivojlanishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Tarixiy savdo yo‘llari globallashuvning muhim elementi bo‘lib qolayotgani va hozirgi iqtisodiy hamda madaniy jarayonlarga ta’sir ko‘rsatishda davom etayotgani xulosa sifatida ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: Tarixiy savdo yo‘llari, Buyuk Ipak yo‘li, Markaziy Osiyo, madaniy almashinuv, iqtisodiy rivojlanish, xalqaro savdo, geosiyosat, sivilizatsiyalararo aloqalar, globallashuv, transport yo‘nalishlari.

Abstract The article examines the role of the historical trade routes of Central Asia in the economic, cultural and political development of the region. The geographical and political factors that influenced the formation of the routes and their impact on inter-civilizational relations are analyzed. In particular, special attention is paid to the importance of the Great Silk Road as a key factor in the integration of the East and the West. The economic results of trade, including the growth of cities, the development of craft production and the strengthening of international relations, are studied. The cultural exchange that contributed to the spread of religious teachings, technologies and scientific knowledge, and the impact of these processes on European civilization are analyzed. The article also analyzes modern initiatives aimed at restoring historical routes, their role in international cooperation, tourism and economic

development. It is concluded that historical trade routes remain an important element of globalization and continue to influence current economic and cultural processes.

Keywords: Historical trade routes, Great Silk Road, Central Asia, cultural exchange, economic development, international trade, geopolitics, relations between civilizations, globalization, transport routes.

Аннотация В статье рассматривается роль исторических торговых путей Центральной Азии в экономическом, культурном и политическом развитии региона. Анализируются географические и политические факторы, способствовавшие формированию маршрутов, а также их влияние на развитие межцивилизационных контактов. Особое внимание уделяется Великому шелковому пути как ключевому фактору интеграции Востока и Запада.Исследуются экономические последствия торговли, включая рост городов, развитие ремесленного производства и укрепление международных связей. Рассматривается культурный обмен, способствовавший распространению религий, технологий и научных знаний, а также влияние этих процессов на европейскую цивилизацию.Кроме того, в статье анализируются современные инициативы по возрождению исторических маршрутов, их значение для международного сотрудничества, туризма и экономического развития. Делается вывод о том, что исторические торговые пути остаются важным элементом глобализации и продолжают оказывать влияние на современные экономические и культурные процессы.

Ключевые слова:Исторические торговые пути, Великий шелковый путь, Центральная Азия, культурный обмен, экономическое развитие, международная торговля, геополитика, межцивилизационные связи, глобализация, транспортные маршруты.

Kirish

Markaziy Osiyo orqali o‘tgan tarixiy savdo yo‘llari Sharq va G‘arb o‘rtasidagi iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy aloqalarning shakllanishida muhim rol o‘ynagan. Asrlar davomida bu yo‘llar, jumladan, eng mashhuri bo‘lgan Buyuk Ipak yo‘li, nafaqat tovar almashinuvi, balki g‘oyalar, texnologiyalar, dinlar va madaniy an’analar tarqalishiga ham xizmat qilgan. Ushbu maqolada savdo yo‘llarining kelib chiqishi, rivojlanishi, Yevropa sivilizatsiyasiga ta’siri hamda bugungi kundagi ahamiyati tahlil qilinadi.Tadqiqot mavzusi dolzarb, chunki globallashuv va qit’alararo aloqalarning tarixiy ildizlariga bo‘lgan qiziqish ortib bormoqda. Savdo yo‘llarini o‘rganish qadimgi almashinuvlar qanday qilib sivilizatsiyaning rivojlanishiga hissa qo‘shganini, iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirganini va madaniy xilma-xillikni shakllantirganini tushunishga yordam beradi. Ushbu maqolada savdo yo‘llarining shakllanish bosqichlari, ularning rivojlanishiga ta’sir etgan omillar tahlil qilinadi hamda bu jarayonlarning Yevropaning siyosiy va iqtisodiy dinamikasiga ta’siri baholanadi.

Adabiyotlar sharhi va metodologik yondashuv

Savdo yo‘llari tarixi bilan bog‘liq masalalar turli soha olimlarining – tarixchilar, iqtisodchilar, madaniyatshunoslar va geograflarning e’tiborini tortib kelgan. F. Bruks, M. Xantington va A. Friman kabi tadqiqotchilarning asarlarida sivilizatsiyalar o‘rtasidagi tarixiy almashinuvlarning kompleks tahlili kuzatiladi. Zamonaviy tadqiqotlar yozma manbalarga (arxiv hujjatlari, solnomalar, savdo kitoblari) hamda qadimgi sivilizatsiyalarning iqtisodiy manzarasini qayta tiklash imkonini beruvchi arxeologik ma’lumotlarga tayangan holda olib boriladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot metodologiyasi manbalar bo‘yicha qiyosiy tahlil, savdo yo‘llarining kartografik o‘rganilishi va fanlararo ma’lumotlarning sinteziga asoslanadi. Qo‘llanilgan yondashuv quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Yozma manbalar va arxeologik topilmalar tahlili.
- Geografik modellashtirish va savdo yo‘llarining kartografik tadqiqi.
- Mintaqalar o‘rtasidagi almashinuvlarning madaniy va iqtisodiy jihatlarini qiyosiy tahlil qilish.

Tahlil va natijalar. Bunday kompleks metod savdo yo‘llarining Yevropa davlatlari rivojlanishidagi rolini har tomonlama baholash va ularning zamonaviy globallashuv jarayonlariga ta’sirini aniqlash imkonini beradi.Markaziy Osiyo har doim sivilizatsiyalar chorrahasida joylashgan strategik hudud sifatida muhim rol o‘ynagan. Yevrosiyo yuragida keng dashtlar, cho‘llar va tog‘ tizmalari joylashgan bo‘lib, bu holat transport yo‘llarining rivojlanishida ham qiyinchiliklar, ham yangi imkoniyatlar yaratgan. Mintaqaning geografik jihatdan noyob joylashuvi xalqlar va tovarlar harakati uchun tabiiy yo‘laklarning shakllanishiga xizmat qilgan.Hududdagi siyosiy vaziyat ham savdoning rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Fors imperiyasi, Mo‘g‘ullar imperiyasi va Temuriylar davlati kabi yirik davlatlar qit’aning turli qismlarini bog‘lovchi «ko‘prik» vazifasini bajargan[1;38]. Ularning hukmronligi savdo yo‘llarida nisbiy xavfsizlikni ta’minlagan, bu esa mintaqalararo aloqalarning barqarorligi va kengayishiga imkon bergan.Marshrutlarning shakllanishi murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, u bir necha asosiy bosqichlardan o‘tadi. Tarixiy jihatdan yo‘llar geografik sharoitlar, siyosiy chegaralar va iqtisodiy omillarga qarab rivojlangan. Dastlabki bosqichlarda savdo yo‘llari daryolar bo‘ylab, tog‘ dovonlari va dasht yo‘llari orqali o‘tib, savdogarlar va sayyohlar tomonidan faol foydalanilgan.Tarixiy eng muhim savdo yo‘llaridan biri Buyuk Ipak yo‘li bo‘lib, u Sharq va G‘arbni bog‘lovchi murakkab savdo yo‘llari tizimini tashkil qilgan. Bu yo‘l miloddan avvalgi II asrda shakllana boshlagan va o‘rta asrlarda eng katta rivojlanish darajasiga yetgan[1;45]. Buyuk Ipak yo‘li tabiiy to‘siqlar, siyosiy vaziyat va infratuzilmaning rivojlanishiga qarab o‘zgarib borgan. Masalan, urushlar, daryolar yo‘nalishining o‘zgarishi yoki yangi savdo markazlarining paydo bo‘lishi yo‘llarning harakatlanish trayektoriyasiga ta’sir ko‘rsatgan. Cho‘llardagi oazis shaharlar, masalan, Dunxuand va Samarqand, karvonlar uchun zaruriy resurslar bilan ta’minlovchi muhim to‘xtash joylari bo‘lgan.Sanoatlashuv davrida transport texnologiyalarining rivojlanishi, masalan, temir yo‘llar va avtomobil yo‘llarining

paydo bo‘lishi, savdo yo‘llarining kengayishi va tizimlashtirilishiga olib keldi. XIX–XX asrlarda temir yo‘l tarmoqlari logistikaning asosi bo‘lib, shaharlarning rivojlanishi va savdo aloqalarining kengayishiga hissa qo‘shdi. Buyuk Ipak yo‘li yangi shakllarga – temir yo‘l va dengiz yo‘llariga moslashgan holda rivojlanib, eski savdo marshrutlarini zamonaviy texnologik imkoniyatlar bilan bog‘ladi[5;35].Hozirgi kunda yo‘llar urbanistik tadqiqotlar, yo‘lovchi oqimlari va ekologik omillarni inobatga olgan holda shakllanmoqda. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi real vaqt rejimida transport marshrutlarini optimallashtirishga yordam beruvchi intellektual transport tizimlarini joriy etishga imkon yaratdi. Masalan, GPS navigatsiya tizimlari va sun’iy intellekt algoritmlari yo‘l tirbandligini oldindan bashorat qilish va eng qulay yo‘nalishlarni aniqlashda qo‘llanilmoqda. Xitoyning "Bir makon – bir yo‘l" tashabbusi Buyuk Ipak yo‘lining zamonaviy talqini bo‘lib, Osiyo, Yevropa va Afrikani bog‘lovchi transport koridorlarini rivojlantirishga qaratilgan[3;64]. Yo‘llarning evolyutsiyasiga misol sifatida havo transporti koridorlarining rivojlanishini ko‘rsatish mumkin. Dastlab samolyotlar quruqlik yo‘llari bo‘ylab harakatlangan, ammo vaqt o‘tishi bilan ob-havo sharoitlari, havo oqimlari va xavfsizlik talablari asosida maxsus havo yo‘llari ishlab chiqilgan.Buyuk Ipak yo‘li o‘tgan mintaqalarning iqtisodiy taraqqiyotiga ulkan ta’sir ko‘rsatgan. Sharq va G‘arb o‘rtasidagi savdo aloqalari shaharlarning rivojlanishiga, yangi hunarmandchilik markazlarining tashkil topishiga va davlatlar o‘rtasidagi iqtisodiy bog‘liqlikning mustahkamlanishiga xizmat qilgan. Ipak yo‘li bo‘ylab safar qilgan savdogarlar nafaqat tovarlar bilan almashgan, balki texnologiyalar, madaniy yutuqlar va moliyaviy vositalarning tarqalishiga ham sababchi bo‘lgan.Vaqt o‘tishi bilan Buyuk Ipak yo‘li faqatgina savdo yo‘lagi emas, balki iqtisodiy integratsiyaning muhim omiliga aylangan. Transport infratuzilmasining rivojlanishi Buxoro, Samarqand, Qashg‘ar va Chan’an singari yirik savdo markazlarining shakllanishiga zamin yaratgan[5;66]. Ushbu shaharlar ipak, ziravorlar, qimmatbaho metallar va matolar kabi qimmatbaho mahsulotlar almashinuvi uchun asosiy tugun nuqtalariga aylangan.Zamonaviy davrda Buyuk Ipak yo‘lining iqtisodiy ahamiyati xalqaro hamkorlik tashabbuslari, xususan, "Bir makon – bir yo‘l" dasturi orqali tiklanmoqda. Ushbu dastur transport yo‘laklarini rivojlantirish, yangi temir yo‘llar, portlar va logistika markazlarini qurish orqali xalqaro savdo hajmini oshirish hamda tarixiy yo‘l bo‘ylab joylashgan davlatlarga investitsiyalar jalb etishga qaratilgan.Tarixiy Buyuk Ipak yo‘li asosida shakllangan zamonaviy savdo marshrutlarining rivojlanishi iqtisodiy diversifikatsiyaga, yangi ish o‘rinlarining yaratilishiga va Osiyo mamlakatlarining jahon iqtisodiyotidagi rolini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirilgan ombor komplekslari va raqamlashtirilgan savdo jarayonlari logistika tizimining samaradorligini oshirishga va yuk tashish xarajatlarini kamaytirishga yordam bermoqda.Shunday qilib, Buyuk Ipak yo‘li global iqtisodiy rivojlanishning muhim elementi bo‘lib qolmoqda va xalqaro bozorlarning integratsiyasiga hamda jahon savdosining rivojlanishiga sezilarli hissa qo‘shmoqda.Savdo yo‘llarining muhim jihatlaridan biri madaniy almashinuv edi. Karvonlar harakati davomida dinlar, falsafiy g‘oyalar, san’at va adabiyot keng tarqaldi. Turli madaniyat vakillari o‘rtasidagi

aloqa an’analar uyg‘unlashuviga olib kelib, yangi san’at yo‘nalishlari va me’moriy uslublarning paydo bo‘lishiga turtki bo‘ldi.Yevropalik olimlar va rassomlar Sharq yutuqlari bilan tanishib, ularni o‘zlashtirdilar. Bu jarayon keyinchalik Yevropa Uyg‘onish davrining shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Sharqona falsafa, ilmiy bilimlar va san’at uslublari Yevropada yangi g‘oyalar paydo bo‘lishiga xizmat qildi. Natijada, savdo yo‘llari nafaqat iqtisodiy rivojlanishga, balki madaniy uyg‘unlikka ham sezilarli hissa qo‘shdi[2;29].Budda dini, islom va xristianlikning savdo yo‘llari orqali tarqalishi bunga yorqin misol bo‘la oladi. Ushbu dinlar savdogarlar, sayyohlar va olimlar orqali bir-biriga ta’sir ko‘rsatib, turli mintaqalarda tarqaldi va yangi falsafiy oqimlarning shakllanishiga turtki berdi[7;51].Shuningdek, astronomiya, matematika, tibbiyot va falsafa sohasidagi bilim almashinuvi Yevropa ilm-fanining rivojlanishida hal qiluvchi rol o‘ynadi. Sharq olimlari tomonidan saqlanib qolgan va rivojlantirilgan qadimiy bilimlar Yevropaga qayta kirib kelib, yangi ilmiy kashfiyotlar va texnologik taraqqiyotga asos soldi. Shu tariqa, madaniy almashinuv nafaqat bilimlarning uzatilishini ta’minladi, balki turli sivilizatsiyalar taraqqiyotiga ham kuchli turtki berdi.Savdo yo‘llari jamiyatlarning ijtimoiy tuzilishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Karvonlarning harakati bilan bog‘liq migratsiya jarayonlari turli xalqlarning aralashuviga olib kelib, ko‘p millatli shaharlar va madaniy markazlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Ushbu jarayonlar bag‘rikenglik va etnik guruhlar o‘rtasidagi muloqotni rivojlantirdi, bu esa mintaqadagi ijtimoiy barqarorlikka uzoq muddatli ta’sir ko‘rsatdi.Savdo yo‘llari kesishgan shaharlarda turli madaniyat va an’analarning uchrashuvi sodir bo‘lgan. Bu yerda nafaqat moddiy boyliklar, balki g‘oyalar, urf-odatlar va hunarmandchilik sirlari ham almashilgan. Bunday o‘zaro ta’sir natijasida Sharq va G‘arb an’analari uyg‘unlashgan, natijada o‘ziga xos madaniy makonlar vujudga kelgan[5;36].

Savdo yo‘llari siyosiy hayotda ham muhim rol o‘ynagan. Davlatlar o‘rtasidagi doimiy raqobat sharoitida asosiy savdo yo‘llarini nazorat qilish nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy ustunlikni ham anglatgan. Savdo marshrutlarini boshqarish va ularning xavfsizligini ta’minlash imkoniyatiga ega bo‘lgan davlatlar katta daromadga ega bo‘lib, o‘z qudratini mustahkamlash va hududiy ta’sirini kengaytirishga muvaffaq bo‘lgan.Xalqaro savdo diplomatik aloqalar va ittifoqlarning shakllanishiga turtki bergan. Muhim savdo markazlariga kirish imkoniyati, axborot va texnologiyalar almashinuvi bo‘yicha muzokaralar davlatlararo barqaror munosabatlar o‘rnatilishiga xizmat qilgan[6;74]. Natijada, xalqaro savdo manfaatlarini himoya qilish uchun davlatlar o‘rtasida koalitsiyalar shakllangan, bu esa mintaqaning siyosiy xaritasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Zamonaviy tadqiqotlar tarixiy savdo yo‘llarini o‘rganish orqali globallashuvning ildizlarini va madaniy o‘zaro ta’sirlarning xilma-xilligini chuqurroq tushunishga yordam bermoqda. Ushbu yo‘llarning merosi ko‘plab xalqlarning madaniy boyligining ajralmas qismidir. Arxeologik muzeylar, qadimiy yo‘llarning rekonstruksiyasi va madaniy festivallar o‘tmish xotirasini saqlab qolishga xizmat qiladi. Bu tadbirlar nafaqat tarixiy bilimlarni ommalashtirishga, balki yangi avlodni tarix va madaniyatni o‘rganishga ilhomlantirishga ham xizmat qiladi.So‘nggi o‘n yilliklarda tarixiy marshrutlarga bo‘lgan qiziqish turistik diqqatga

sazovor joylar sifatida qayta jonlanmoqda. Qadimiy savdo yo‘llariga asoslangan sayyohlik yo‘nalishlari mahalliy va xorijiy sayyohlarning e’tiborini tortmoqda. Karvon yo‘llari o‘tgan hududlarda turizm infratuzilmasining rivojlanishi iqtisodiy o‘sishga va mahalliy aholi turmush darajasining oshishiga hissa qo‘shmoqda[6;56]. Ko‘plab davlatlar tarixiy va madaniy turizmning salohiyatini anglab, qadimiy yodgorliklarni restavratsiya qilish, muzey ekspozitsiyalarini yaratish va xalqaro konferensiyalar o‘tkazish kabi loyihalarni amalga oshirmoqda. Bu esa nafaqat madaniy merosni asrab-avaylash, balki iqtisodiy faollikni rag‘batlantirish va davlatlar o‘rtasida yangi hamkorlik shakllarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Globallashuv va raqamlashtirish sharoitida an’anaviy savdo yo‘llari iqtisodiy almashuvdagi dastlabki ahamiyatini yo‘qotdi. Biroq, ularning tarixiy roli zamonaviy jarayonlarga hali ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Axborot texnologiyalari va zamonaviy transport vositalari global aloqalarning shaklini o‘zgartirdi, ammo qadimgi davrlarda shakllangan madaniyatlararo almashinuv va xalqaro hamkorlik tamoyillari hanuz dolzarb bo‘lib qolmoqda. Bugungi kunda Yevrosiyo davlatlari o‘rtasidagi infratuzilmaviy hamkorlik loyihalari tarixiy an’analar ta’sirida shakllanmoqda. Bu esa shuni ko‘rsatadiki, o‘tmish merosi kelajak taraqqiyotiga zamin yaratishi va xalqaro munosabatlarni mustahkamlashga xizmat qilishi mumkin.

Xulosa

Markaziy Osiyo orqali o‘tgan tarixiy savdo yo‘llari jahon tarixining ajralmas qismi bo‘lib, ular nafaqat iqtisodiy taraqqiyotga, balki xalqlarning madaniy boyishiga ham xizmat qilgan. Buyuk Ipak yo‘li va unga o‘xshash savdo yo‘llari bilim, texnologiyalar va qadriyatlarning almashinuvi uchun asosiy kanallar bo‘lib, zamonaviy global hamkorlik tamoyillarini shakllantirishga yordam bergan. Ushbu yo‘llarni o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, qadimgi sivilizatsiyalar savdo tufayli geografik va madaniy to‘siqlarni yengib, mustahkam aloqalar o‘rnatgan va bu jarayon Yevropa rivojiga uzoq muddatli ta’sir ko‘rsatgan. Tarixiy savdo yo‘llarining merosini asrash va ommalashtirish bugungi dunyo uchun katta ahamiyatga ega. Bu jarayon madaniy muloqot, xalqlararo o‘zaro tushunish va hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi. O‘tmish tajribasini tahlil qilish zamonaviy global muammolarni hal etish, iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash va madaniy almashinuvni rivojlantirish uchun muhim saboqlar beradi. Shunday qilib, tarixiy savdo yo‘llarini tadqiq qilish nafaqat qadimgi jarayonlarning ko‘p qirraliligini ochib beradi, balki ularning bugungi dunyo uchun dolzarbligini ham ko‘rsatadi. Globallashuv davrida qadimiy marshrutlarning merosi madaniyatlar o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini o‘taydi va bilim hamda tajriba almashinuvi taraqqiyot va barqaror rivojlanishning kaliti ekanligini eslatib turadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Brooks F. Buyuk Ipak yo‘li: Tarix va zamonaviylik. — M.: Tarix, 2005.
2. Huntington M. Sharq va G‘arb o‘rtasidagi madaniy almashinuvlar // Jahon tarixi. — 2010. — № 4.

3. Freeman A. Qadimgi sivilizatsiyalarning iqtisodiy dinamikasi: savdo yo‘llarining ta’siri. — SPb.: Akademik byulleten, 2012.

4. Markaziy Osiyo arxeologik hisobotlari: konf. materiallari to‘plami (2015–2020 yy.). — Toshkent: Arxeologiya instituti nashriyoti, 2021.

5. Muhammadiyev K. A. O‘rta Osiyodagi Ipak yo‘lining tarixiy-iqtisodiy jihatlari. — Toshkent: O‘zbekiston, 2011.

6. Saidov Sh. R. Markaziy Osiyo savdo yo‘llarining madaniy merosi. — Samarqand: Tarix instituti, 2014.

7. Mirzoyev M. X. Yevrosiyo savdo munosabatlarining zamonaviy tendensiyalari va tarixiy ildizlari. — Toshkent: O‘zbekiston universiteti, 2017.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

O‘ZBEKISTON VA XITOY IQTISODIY ALOQALARI(2015-2024 YILLAR MISOLIDA)

Xaldibekova Farida
Toshkent Kimyo texnologiya instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston va Xitoy o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarning 2015–2024-yillardagi rivojlanish jarayoni tahlil qilinadi. “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusi doirasida ikki davlat o‘rtasidagi savdo hajmi va investitsiya oqimlarining ko‘payishi, energetika, infratuzilma, to‘qimachilik va texnologik sohalardagi qo‘shma loyihalar, shuningdek iqtisodiy hamkorlikning ijobiy va salbiy jihatlari ko‘rib chiqiladi. Maqolada O‘zbekiston iqtisodiyotida xitoylik sarmoyadorlarning o‘rni, uning diversifikatsiya va raqobatbardoshlikka ta’siri hamda kelgusi istiqbollar to‘g‘risida xulosa va tavsiyalar beriladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, Xitoy, iqtisodiy hamkorlik, savdo, investitsiya, “Bir makon, bir yo‘l”, infratuzilma, energetika, diversifikatsiya, raqobatbardoshlik

Аннотация:В данной статье анализируется развитие экономических связей между Узбекистаном и Китаем в период 2015–2024 гг. Рассматриваются рост торгового оборота и потоки инвестиций в рамках инициативы «Один пояс, один путь», совместные проекты в энергетической, инфраструктурной, текстильной и технологической сферах, а также положительные и отрицательные аспекты экономического сотрудничества. Особое внимание уделяется роли китайских инвесторов в экономике Узбекистана, влиянию на диверсификацию и конкурентоспособность, а также перспективам дальнейшего сотрудничества.

Ключевые слова:Узбекистан, Китай, экономическое сотрудничество, торговля, инвестиции, «Один пояс, один путь», инфраструктура, энергетика, диверсификация, конкурентоспособность

Annotation: This article examines the development of economic relations between Uzbekistan and China during the period from 2015 to 2024. It highlights the growth of trade turnover and investment flows under the Belt and Road Initiative, as well as joint projects in energy, infrastructure, textiles, and technology. The paper also discusses the positive and negative aspects of economic cooperation. Special attention is paid to the role of Chinese

investors in Uzbekistan’s economy, their impact on diversification and competitiveness, and prospects for future collaboration.

Keywords: Uzbekistan, China, economic cooperation, trade, investment, Belt and Road Initiative, infrastructure, energy, diversification, competitiveness

Kirish

O‘zbekiston va Xitoy o‘rtasidagi iqtisodiy hamkorlik so‘nggi o‘n yillikda barqaror o‘sish sur’atlariga ega bo‘lib, 2015–2024-yillar davrida yanada faollashdi. Xitoyning Markaziy Osiyo mintaqasidagi asosiy savdo-iqtisodiy sherik sifatida O‘zbekiston bilan hamkorligi ikki davlat iqtisodiyotining o‘zaro uyg‘un manfaatlariga asoslangan. Bunga O‘zbekistonning boy tabiiy resurslari, qulay logistika yo‘nalishlari va investitsion muhiti, shuningdek, Xitoyning investitsiya salohiyati, texnologik imkoniyatlari va keng bozor talabiga ega ekani misol bo‘la oladi. Mamlakatlar o‘rtasidagi hamkorlik nafaqat tovar ayirboshlash hajmining oshishi, balki uzoq muddatli investitsion loyihalar, infratuzilmaviy dasturlar va texnologik transferlar bilan boyitilmoqda. 2015-yilda Xitoy tomoni “Bir makon, bir yo‘l” (Belt and Road Initiative) tashabbusini yana-da jadal ilgari surar ekan, O‘zbekiston ushbu dasturga birinchilardan bo‘lib qo‘shildi. Buning natijasida energetika, transport, kimyo sanoati, qurilish materiallari ishlab chiqarish kabi bir qator ustuvor sohalarda yirik investitsiya loyihalari amalga oshirilmoqda. 2017-yilda O‘zbekistonda boshlangan iqtisodiy islohotlar va xorijiy investorlar uchun qulay biznes muhiti yaratish bo‘yicha sa’y-harakatlar Xitoy sarmoyalari oqimini ko‘paytirishga zamin yaratdi. Natijada ikki davlatning savdo hajmi 2015-yilga nisbatan sezilarli tarzda oshdi, shuningdek, O‘zbekiston iqtisodiyotidagi Xitoy investitsiyalari diversifikatsiyalash jarayonida muhim o‘rin tutdi.

Metodlar. Tadqiqotda iqtisodiy-statistik tahlil, hujjatlarni o‘rganish hamda taqqoslash usullaridan foydalanildi. Iqtisodiy-statistik tahlil usuli yordamida O‘zbekiston va Xitoy o‘rtasidagi savdo hajmi, investitsiya oqimlari va birgalikda amalga oshirilgan loyihalar bo‘yicha rasmiy raqamlar umumlashtirildi. Buning uchun O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi, Davlat statistika qo‘mitasi, Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi hamda Xitoyning rasmiy statistika agentliklari (jumladan, Xitoy Savdo vazirligi, Xitoy Bojxona bosh boshqarmasi) ma’lumotlari asos qilib olindi.

Hujjatlarni o‘rganish usuli bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi hukumati bilan Xitoy hukumati o‘rtasida imzolangan bitimlar, “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusiga doir memorandumlar, shuningdek, turli yirik investitsiya loyihalari bo‘yicha shartnomalar ko‘rib chiqildi. Davlat hamda xususiy sektor bilan bog‘liq kelishuvlar, hamkorlik dasturlari va loyihalar haqidagi hisobotlar tahlil qilindi. Shu bilan birga, turli xalqaro tashkilotlar – Xalqaro valyuta jamg‘armasi (IMF), Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki (ADB) tomonidan e’lon qilingan iqtisodiy sharhlar va tahliliy materiallar ham o‘rganildi.Taqqoslash usuli tadqiqotning nazariy qismlarida, xususan O‘zbekiston va Xitoyning boshqa davlatlar bilan olib borayotgan iqtisodiy siyosati o‘rtasidagi o‘xshash hamda farqli jihatlarni aniqlashda qo‘llanildi. Ayniqsa, Markaziy Osiyodagi boshqa davlatlarning Xitoy bilan savdo-sarmoya munosabatlarini

O‘zbekiston tajribasi bilan solishtirish, hamkorlik samaradorligiga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlashda yordam berdi. Tadqiqotda to‘plangan ma’lumotlarni izchil saralash, ularni davriy va tarkibiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha guruhlash, trendlarni aniqlash kabi bosqichlar amalga oshirildi.

Natijalar

Tahlil qilinayotgan davrda O‘zbekiston va Xitoy o‘rtasidagi savdo hajmi yildan-yilga barqaror o‘sib bordi. 2015-yilda ikki davlat o‘rtasidagi tovar ayirboshlash 3,5–4 milliard dollar atrofida bo‘lgan bo‘lsa, 2019-yilda bu ko‘rsatkich 7–8 milliard dollarga yetdi. Jumladan, 2019-yilda Xitoy O‘zbekistonning eng yirik savdo hamkori sifatida qayd etildi. 2021–2022-yillarda jahon iqtisodiyotida kuzatilgan inqiroz belgilari, logistika zanjirlaridagi uzilishlar, hamda pandemiya cheklovlariga qaramay, o‘zaro savdo 8 milliard dollardan ortiqroq darajani saqlab qoldi. 2023-yilda esa bu raqam 9-10 milliard dollar oralig‘ida qayd etildi, 2024-yilda 10 milliard dollardan oshishi kutilmoqda.Savdo tarkibi haqida gap ketganda, O‘zbekiston Xitoyga asosan xom ashyo, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari (paxta tolasi, meva-sabzavot, to‘qimachilik xom ashyosi), kimyo sanoati tovarlari va gaz eksport qiladi, evaziga Xitoydan turli texnologik uskunalar, elektronika, yengil sanoat mahsulotlari, avtomobil va ehtiyot qismlari import qiladi. So‘nggi yillarda O‘zbekistondan Xitoyga tayyor to‘qimachilik mahsulotlari va mevalar eksporti keskin oshgan, bu esa iqtisodiy diversifikatsiya jarayonida ijobiy o‘zgarishlardan dalolat beradi. Investitsiyalar masalasida Xitoy O‘zbekiston uchun eng yirik chet el sarmoya manbalaridan biriga aylandi. 2015–2024-yillar mobaynida ko‘plab xitoylik kompaniyalar energetika, qurilish materiallari ishlab chiqarish, konchilik, transport logistika, to‘qimachilik, kimyo, elektronika sohalariga sarmoya kiritdi. “Bir makon, bir yo‘l” dasturi doirasida O‘zbekistonda turli infratuzilma loyihalari – yo‘llar, tunnellar, ko‘priklar, logistik markazlar, energetika inshootlari – barpo etilmoqda. Xitoyning “China National Petroleum Corporation” (CNPC), “Huawei”, “ZTE”, “SINOMACH”, “China Railway” kabi yirik korporatsiyalari O‘zbekistonda faoliyat yuritmoqda. Bu orada o‘rta va kichik biznes subyektlari ham tuzilgan qo‘shma korxonalar orqali mahalliy bozorga chiqmoqda. 2020-yilga kelib O‘zbekistonda Xitoy investitsiyalari ishtirokida 1 mingdan ortiq korxona mavjud bo‘lgan bo‘lsa, 2023-yilga kelib bu ko‘rsatkich 2 mingdan oshdi.O‘rtadagi investitsiya oqimlari, asosan, energetika va qurilish sohalarida yirik loyihalarni amalga oshirish orqali ro‘yobga chiqdi. Masalan, gazni qazib olish va qayta ishlash bo‘yicha yirik korxonalar (Gazli, Sho‘rtan regionlarida) xitoylik hamkorlar yordamida modernizatsiya qilinmoqda. Elektr stansiyalari, shamol va quyosh energetikasi loyihalari, to‘qimachilik klasterlari, transport infratuzilmasi – bularning barchasi O‘zbekiston va Xitoy o‘rtasidagi ekonomik aloqalarning ustuvor yo‘nalishlari sifatida namoyon bo‘lmoqda. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston iqtisodiyotining turli tarmoqlarida xitoylik investorlar ishtiroki kengayishi, bir tomondan, texnologik yangilanish va zamonaviy boshqaruv tajribasini jalb etishga yordam bersa, ikkinchi tomondan, eksport salohiyatni rivojlantirish orqali O‘zbekiston iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshiradi.

Munozara

Natijalar ko‘rsatishicha, O‘zbekiston va Xitoy o‘rtasidagi iqtisodiy hamkorlik bir necha asosiy omil bilan izohlanadi. Birinchidan, O‘zbekistonning Sharqiy Osiyo bozoriga chiqish istagi va resurslarini xalqaro raqobat maydonida rivojlantirish maqsadi, ikkinchidan, Xitoyning “Bir makon, bir yo‘l” strategiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirishda Markaziy Osiyo davlatlari bilan yaqin aloqalar o‘rnatish istagi. Ushbu omillar davlatlar iqtisodiy siyosatining o‘zaro to‘ldiruvchi xususiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Biroq shu o‘rinda ayrim muammolar va xavf-xatarlar ham e’tibordan chetda qolmaydi. Jumladan, Xitoydan kelayotgan o‘ta arzon sanoat mahsulotlari va yengil sanoat buyumlarining O‘zbekistonning ichki bozorida mahalliy ishlab chiqaruvchilarga bosim o‘tkazishi mumkin. Bundan tashqari, ayrim tarmoqlarda xitoylik sarmoyadorlar tomonidan monopoliyaga yaqin sharoitlar yuzaga kelishi ehtimoli ham mavjud. Shuningdek, qarz yoki investitsiya shaklida jalb qilinayotgan mablag‘lar qaytarilishi bilan bog‘liq risklar ham mavjud, chunki ayrim infratuzilmaviy loyihalarning foydali ishlash muddati uzayishi yoki rentabellik ko‘rsatkichlari kutilganidan past bo‘lishi mumkin.Maqolada olingan natijalar turli fikr-mulohazalar va bahs-munozaralarga sabab bo‘ladi. Ayrim mutaxassislar nazarida, Xitoy kapitali O‘zbekiston sanoatini yanada uyg‘otadi, imkoniyatlar eshigini kengaytiradi, iqtisodiy islohotlar sur’atini tezlashtiradi. Boshqalar esa, Xitoy sarmoyasi mahalliy korxonalarni cheklab, iqtisodiy xavfsizlikka xavf tug‘dirishi ehtimoli haqida ogohlantirmoqda. Bu borada, O‘zbekiston hukumati investitsion muhitni yaxshilash bilan birga, iqtisodiy mustaqillikni asrash va chet el sarmoyadorlari uchun xolis, shaffof shart-sharoit yaratish o‘rtasida muvozanatni saqlashi lozim.O‘zbekiston va Xitoy o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar kelajakda yanada kengayishi kutilmoqda, chunki O‘zbekiston savdo va investitsiya sohalarida liberallashtirish siyosatini davom ettirmoqda, Xitoy esa Markaziy Osiyoga sarmoya kiritish orqali o‘z geoiqtisodiy manfaatlarini ilgari surishni rejalashtiradi. Ayniqsa, energetika, transport logistikasi, “yashil” iqtisodiyot, yuqori texnologiyalar va e-commerce (elektron tijorat) sohalaridagi hamkorlikning rivojlanish istiqbollari sezilarli. O‘zbekistonda elektron tijorat bozorining jadal o‘sishi xitoylik texnologik kompaniyalar (Alibaba, JD.com, Tencent) e’tiborini jalb qilmoqda. Shu bilan birga, O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi va ekologik toza oziq-ovqat mahsulotlari exporti hajmini kengaytirishdan manfaatdor.

Transport infratuzilmasi bo‘yicha, O‘zbekiston Afg‘oniston yo‘nalishi orqali Xitoyni Yaqin Sharq hamda Janubiy Osiyo bozorlariga bog‘laydigan yo‘l o‘tkazish, “Termiz – Mozori Sharif – Kobul – Peshovar” temir yo‘li loyihasida xitoylik investorlarni jalb etish imkoniyatiga ega. Bunday loyihalar muvaffaqiyatli amalga oshsa, O‘zbekiston Xitoy tashqi savdosining muhim tranzit nuqtasiga aylanib, iqtisodiy foyda olishi mumkin. Biroq bunday jarayonlar xavfsizlik, siyosiy barqarorlik, mintaqaviy raqobat kabi omillarga ham bog‘liq bo‘ladi.

Xulosa

2015–2024-yillar oralig‘ida O‘zbekiston va Xitoy o‘rtasidagi iqtisodiy hamkorlik yuqori sur’atlarda rivojlandi. Savdo hajmi bir necha barobar oshdi, O‘zbekistonda Xitoy investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar soni keskin ko‘paydi, “Bir makon, bir yo‘l” dasturi doirasida turli yirik loyihalar muvaffaqiyatli amalga oshirildi. Mazkur jarayonlar O‘zbekiston

iqtisodiyotining diversifikatsiyasi, texnologik yangilanishi va eksport salohiyatining rivojlanishiga ijobiy hissa qo‘shgan. Shu bilan birga, iqtisodiy xavfsizlik, raqobatbardoshlik, moliyaviy barqarorlik, xalqaro siyosiy risklar kabi muhim omillar doimiy e’tiborni talab etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston va Xitoy aloqalarining yanada kengayishi uchun ikki davlat ham o‘z iqtisodiy siyosatida sarmoya muhiti barqarorligi, bojxona tartibotini soddalashtirish, transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish, texnologik hamkorlikni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratishi lozim. Kelgusida yuqori qo‘shilgan qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarish, qishloq xo‘jaligi, “yashil energetika”, digital texnologiyalar sohalaridagi qo‘shma loyihalarni kengaytirish O‘zbekiston iqtisodiy salohiyatini mustahkamlashi mumkin. Biroq bunday jarayonlarda taraqqiyot bilan birga paydo bo‘luvchi istiqbolli muammolar (qarz yukining ortishi, import bosimi, texnologik mustaqillik masalalari) o‘z vaqtida hal etilishi talab etiladi. Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston va Xitoy iqtisodiy aloqalari 2015–2024-yillar mobaynida sifat va miqdor jihatidan sezilarli yuksalish bosqichini bosib o‘tdi. Mintaqaviy hamkorlikni mustahkamlash, investitsiyalar oqimini yanada ko‘paytirish va savdo hajmini oshirish bo‘yicha olib borilayotgan siyosat O‘zbekiston iqtisodiy o‘sishiga barqaror omil bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Kelajakda ikki tomonlama hamkorlikning uzoq muddatli davomiyligi hamda mintaqaviy integratsiyada O‘zbekistonning faol ishtirok etishi iqtisodiyot taraqqiyotini yangi bosqichga olib chiqishi kutiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар, саноат ва савдо вазирлиги. Ўзбекистон ва Хитой ҳамкорлиги бўйича расмий ахборот. – Тошкент: Инвестициялар, саноат ва савдо вазирлиги, 2023. – 45 б.

2. Davlat statistika qo‘mitasi. O‘zbekiston Respublikasi savdo-iqtisodiy ko‘rsatkichlari (2015–2022) [Elektron resurs]. – Rejim kirish: https://stat.uz/uz (Murojaat qilingan sana: 05.03.2025).

3. 中华人民共和国商务部 (Ministry of Commerce of the People’s Republic of China). 中国与乌兹别克斯坦经贸关系报告 (Xitoy va O‘zbekiston savdo-iqtisodiy munosabatlari hisobotlari). – 北京 (Pekin): 商务部, 2023. – 58 页.

4. “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusi bo‘yicha memorandum (O‘zbekiston – Xitoy). 2017-yil 12-mayda imzolangan [Hujjat matni]. – T.: O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi, 2017. – 14 b.

5. Гермоганова, И. В. Китай и Центральная Азия: экономическое сотрудничество в рамках инициативы «Один пояс, один путь» // Мировая экономика и международные отношения. – 2021. – №12. – С. 74–85.

6. Xalqaro valyuta jamg‘armasi (IMF). Uzbekistan: Staff Report for the 2022 Article IV Consultation [Elektron resurs]. – Rejim kirish: https://www.imf.org/en/Publications (Murojaat qilingan sana: 05.03.2025).

7. Chen, Y., & Wang, L. Infrastructure Investments under the Belt and Road Initiative: Implications for Central Asian Economies // Journal of Eurasian Studies. – 2022. – Vol. 13, No. 2. – P. 98–107.

8. Muxtorov T. Investitsiyalar oqimi va iqtisodiy islohotlar: Xitoy tajribasi va O‘zbekiston uchun saboqlar // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2020. – №1. – B. 51–59.

9. Osiyo taraqqiyot banki (ADB). Uzbekistan Country Diagnostic Study: Focusing on Transport and Energy Cooperation [Elektron resurs]. – Rejim kirish: https://www.adb.org/countries/uzbekistan/publications (Murojaat qilingan sana: 05.03.2025).

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

JADID ADABIYOTINING NAMOYANDALARIDAN BIRI ABDURAUF FITRATNI ADABIY MEROSI XORIJLIK ADABIYOTSHUNOSLAR NIGOHIDA

Jurayeva Zulayxo Shamsidinovna
Senior Teacher Kokand State Pedagogical Institute
Erkinova Dinoraxon Elshad qizi
Senior student of KSPI
Email address:Zulayxojorayeva714@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek adabiyoti va ma’rifatchilik harakatining yirik namoyandalaridan biri bo‘lgan Abdurauf Fitratning hayoti va ijodi tahlil qilinadi. Fitrat jadidchilik harakatining yetakchi arboblaridan bo‘lib, o‘z asarlari orqali milliy ongni uyg‘otishga va islohotlarni targ‘ib qilishga katta hissa qo‘shgan. Maqolada uning tarjimai holi, ijodiy faoliyati, adabiy va ilmiy merosi, shuningdek, uning o‘z davridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta’siri yoritiladi. Fitratning dramaturgiya, she’riyat, publitsistika va ilmiy faoliyatdagi o‘rni, shuningdek, uning milliy uyg‘onishdagi roli alohida ko‘rib chiqiladi.

Kalit so’z: drama, jadid, mumtoz, tragediya, Yesh turklar to‘garagi, Sayka, Hind ixtilolchilari, ulus.

Аннотация: В статье представлены рассуждения об анализе литературного наследия одного из видных деятелей узбекской джадидской литературы Абдурауфа Фитрата со стороны зарубежных литературоведов, в частности, турецкого ученово Салиха Бишакчи.

Ключевые слова:, джадид, классик, трагедия. Кружок юных тюрков, Сайха, индийские мятежники, упус (народ).

Annotation: In this article described the interpretation of Abdurauf Fitrat's literary inheritance by foreign scholars, especially by the Turkish literary critic Salih Bishakchi.

KEY WORDS: drama, jaded, classical, tragedy, circle of Young Turkicmen, Sayha, Indian revolutionaries, ulus (public).

KIRISH

ABDURAUF FITRAT NING XORIJDAGI TA'LIMI. Ma’lumki, Abdurauf Fitrat umri davomida ko‘pgina davlatlarda bo‘lgan va ijod etgan bo‘lib, u xorijda ta’lim olgan

jadidchilardan biridir. U Turkiyaning Istambul shahrida 1914 yilga qadar to‘rt yil tahsil oladi. U bu davrda o‘zining bir nechta mashhur asarlarini yozadi va nashr ettiradi. U Buxoroga qaytgach, mamlakatda siyosiy sohada madaniy rivojlanishga erishishni maqsad qiladi [1,187].

Fitratning bu davri haqida bizda ko‘p ma’lumotlar uchramaydi, ammo istiqlol sharofati bilan biz Fitratning xorijdagi hayoti va ijodi haqidagi xorijlik olimlar tomonidan qilingan tahlillarni uchratishimiz mumkin. Turkiyalik olim Salih Bishakchi ham shunday olimlar sirasidandir. U Fitratning asarlari tadqiqotchisi va muxlisi sifatida uning "Munozara" ("Hindistonda bir farangi ila Buxorolik bir mudarrisning bir nechta masalalar hamda usuli jadida xususida qilgan munozarasi"), "Hind ixtilochilari" va "Chin sevish" asarlarini tahlil qiladi. Bundan tashqari, u Fitratning muhojirlik va o‘z yurtidagi ijodiga ham nazar tashlaydi va uning ijodidagi o‘zgarishlarni ham sanab o‘tadi. (2,58] Masalan:"Actually, the progress of his nation concept was following a line similar to the watan. But Fitrat was stressing the foreign domination over Muslim nations and especially his nation. Perhaps, the notions of liberty and liberation in Fitrat's ideology were inspired by the Young Turk circles during his stay in Istanbul [2,59]

Bu satrlardan biz Salih Bishakchining Fitrat vatan mavzusiga ko‘p to‘xtalib o‘tishiga xorijlik bosqinchilarning musulmon millatlarning, ayniqsa, o‘zining xalqi ustidan hukmronlik qilishlari sabab bo‘lganligini va, ehtimol, bunga sabab uning Istambulda bo‘lgan chog‘larida "Yosh Turklar to‘garagi"dagi ishtiroki bo‘lsa kerak, deydi. Darhaqiqat, bizga ma’lumki, u chet el bosqinchilarining hukmronliklarini yurtimzdagi yoqtirmagan. Salix Bishakchi o‘z so‘zlarini adibimizning quyidagi she’rini tarjima qilib isbot etadi:

Actually, the watan concept of Fitrat was as innocent as an infant's cry to its mother. Fitrat later expressed his feelings regarding to watan in verses of Sayha

Oh my dear mother,
Oh land of Bukhara
My Pride with you,
And my trust is with you...
In another poem he says:
Begin to blow about my homeland in the morning
Oh, did I say homeland, rather the place where
I prostrate my body and soul
Both my safe place of rest, my honor and ploy And my ka'ba, my qibla, and my garden (3.6-23].

Bishakchi Abdurauf Fitrat vatani oldida yangi tug‘ilgan chaqaloq singari begunoh ekanligini va o‘zining yuqorida keltirilgan "Sayha" she’rida vatanga bo‘lgan his-tuyg‘ularini etganligini ta’kidlaydi. [3,23]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Bulardan tashqari muallif Fitratning "Munozara" ("Hindistonda bir farangi ila buxorolik bir muddarisning bir nechta masalalar hamda usuli jadida xususida qilgan munozarasi") asaridan

ham parcha keltirib, unda vatan masalasi qaytarzda ifodalanganligi haqida gap yuritadi. Buni biz quyidagi satrlar orqali ko‘rib, guvoh bo‘lamiz:

“The evolution of the concept of homeland generated the 'liberation' notion. Fitrat explained the occupation of Muslim lands by the ignorance of Muslims. He wrote that 300 million of Muslim population was under the domination of infidels" in the Munazāra. Fitrat defined his notion with three terms: homeland, nation and liberation; all which are vital to build a state. His concept of homeland started with Bukhara-i Sherif, then developed to include the Emirate of Bukhara, and finally a more comprehensive area including Turkestan”.

FITRATNING ASARLARI: Bishakchi Fitratning "Chin sevish" va "Hind ixtilolchilari" asarlari haqida gapirar ekan, unda y quyidagi ma’lumotlarni omma e’tiboriga havola etadi: «Fitrat first wrote "Chin Sevish" (True love), which has a plain plot compared to "Hind Ikhtilalchilari" (Indian Revolutionaries. After "Chin Sevish" Fitrat completed "Hind Ikhtilalchilari" with more complicated plot and casting. However, Fitrat hesitated to publish it in the political atmosphere of the Republic of Bukhara. The play was published in Berlin in 1923 by the students of Fitrat who had been sent to Germany for higher education. The "Hind Ikhtilalchilari" was one of the subsequent works of Fitrat. Its literal quality was high and its aim was to preach to the public; perhaps it was written for the stage, but records about the staging of this play have not been found. In the "Chin Sevish" and "Hind Ikhtilalchilari, Fitrat exemplified the liberation of India in the form of an imaginary revolution against the colonial British rule. Fitrat's preliminary homeland perception stpacovered Bukhara, but this just Ikhtilalchilari The interest of Fitrat in India stemmed from the historical commercial and cultural relations of Central Asian people with India. One also believes that as a colony of the British Empire, India was a comparable yexample to Bukhara in the context of colonialism.[4]

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Uning ma’lumotlariga qaraganda, Fitrat "Chin sevish" asarini "Hind ixtilolchilari" dramasidan oldin yozadi va bu asar keyingisiga qaraganda soddaroq mazmunda, "Hind ixtilolchilari" dramasi esa bir oz murakkab va mukammal chiqqan, deb hisoblaydi. Shunga qaramay, Fitrat "Hind ixtilolchilari" dramasini Buxoro respublikasidagi siyosiy vaziyat tufayli nashr ettirishga ikkilanadi va u shogirdini Germaniyaga oliy ta’lim olish uchun jo‘natib, unga ushbu asarini berib yuboradi va asar u tomonidan 1923 yilda Berlin shahrida nashr ettiriladi. Bu asar Fitratning so‘nggi asarlaridan biridir. Uning adabiy jihatdan sifati yuqori darajada bo‘lib, asar ommani fikrlashga tortadi. Ehtimol, asar sahna uchun yozilgan, ammo yozilishida sahna uchun kerak bulgan so‘zlar ishlatilmagan. "Chin sevish" asari va "Hind ixtilolchilari" dramasi orqali Fitrat Hind qahramonlari orqali butun mustamlakachilik siyosatiga qarshi ekanligini ko‘rsatgan. U Hind timsoli misolida Markaziy Osiyo xalqini aks ettirgan. Xindiston mustamlakachiligi misolida Buxoroni qiyoslagan [5,14].

Shu bilan birgalikda, Bishakchi e’tiborini asarning leksik xususiyatlariga ham qaratadi. O‘zbek tiliga o‘sha davrda yangi kirib kelayotgan chet so‘zlarga to‘xtalib o‘tadi. Misol uchun;

“In “Hind ikhtilalchilar”, Fitrat introduces the term ulus which is a new word for the Uzbek language. While he is describing the power of the Indian nation, he uses ulus holds the sue generis character of nation which the new elites are trying to form”.

Salih Bishakchi Fitrat asarida xalq so‘zi o‘rniga ulus so‘zini ishlatganini va bu so‘z o‘zbek tili uchun yangilik ekanligini aytib o‘tadi. U maqolasining oxirida Fitratning ushbu dramasiga quyidagi ta’rifni beradi:

"Fitrat also tries to individualize the nationalism and liberation feelings by adding a love theme to the play. The love theme is the main subject of many legends and stories of oral tradition in the Central Asia. Thus, the reader would catch the notion from a different point of view. The Bukharanian Jadids also emphasized the education of woman and participation to their modernization efforts. "Hind Ikhtilalchilari was also stressing the importance of role of women in the transformation process of Bukhara and Turkestan at a higher level. Fitrat defined women as solid supporters of the men during the modernization process of Bukhara. The "Hind Ikhtilalchilari proves that in all Muslim societies the modernization process was affected by each other".

XULOSA

Demak, u Fitrat asarlarini alohida- alohida mukammal asarlar deb hisoblaydi. Yezuvchini mustamlakachilik siyosatini qoralovchi va sevgi va vatanparvarlik g‘oyalarini olg‘a suruvchi, deb hisoblaydi. "Hind ixtilolchilari" dramasida ayollarni ilmga jalb etish Turkiston va Buxoroni yangi darajaga olib chiquvchi muhim jarayon ekanligini va asarning hamma musulmonlar jamiyati rivojiga ijobiy borligini yozadi.

Xorijlik olimlarning bizning o‘zbek adabiyoti namoyandalari ijodiga alohida qiziqishlari, yuksak hurmati va ularning asarlarini tahlil qilishga urinishlari biz, yoshlarning oldiga adabiyotimiz rivojiga katta hissa qo‘shgan ilm ahli hamda adabiyotshunoslarimizning hayotiy faoliyatlari, adabiy meroslarini dunyoga yanada tanitish zarurligi mas’uliyatini ham yuklaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Boltaboyev H. Noma’lum Fitrat // "Yoshlik" jurnali. 1990 yil 3-son.
2. Xisao Komatsu. Markaziy Osiyo ixtilolchilari: Abdurauf Fitrat monografiyasi., 1997.
3. Hamidulla Boltaboyev "Sayha" qismatidan lavhalar yoki shoir Fitrat haqida. -Sharq yulduzi -1991, 6-son.
4. Mirzayeva Z. I. Abdurauf Fitrat faoliyatining o‘rganilishi: o‘ziga xos yondashuv va qarashlar //O‘zbekiston tarixining dolzarb masalalari yosh olimlar tadqiqotlarida asosiy yo‘nalishlar va yondashuvlar. Respublika yosh olimlarining an’anaviy ikkinchi ilmiy konferensiyasi materiallari to‘plami. – T.: Fan, 2010.
5. Boltaboyev H. Fitratning ilmiy merosi. -T.: Fan, 1996.
6. Boltaboyev H. Boburshoh Fitrat talqinida. // "O‘zbekiston adabiyoti va san’ati" gazetasi 1993, 2-son.
7. Boltaboyev X. Fitrat adabiyotshunos. -T.: Yezuvchi, 1996.

8. Boltaboyev H. 20 asr boshlari o‘zbek adabiyotshunosligi va Fitratning ilmiy merosi.//Fil. Fanl. doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati.-T., 1996.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

YANGI G‘AZALLARDA MAVZUNING IJTIMOIYLASHUVI

Nazarova Dildora Ilhomovna
Buxoro davlat tibbiyot instituti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD)., dotsent
e-mail: nazarova.dildora@bsmi.uz) +998914122802
ORCID iD: 0009-0000-7891-3377

Annotatsiya: Sharq va o‘zbek mumtoz adabiyoti an’analari zamonavioy adabiyotimizning ham shakl, ham mazmun jihatdan boyishiga xizmat qildi.Ushbu maqolada yangi o’zbek she’riyati ijtimoylashuvi haqida fikr yuritiladi Ya’ni shoir o‘zbek mumtoz adabiyotiga xos devon tuzishi an’anasini XX asrda davom ettirdi. Bunda u, avvalo, janriy xilma-xillikka intildi, qolaversa, aruzda yozish an’anasiga ergashdi. G‘azal aruzda yoziladigan eng murakkab va ancha qiyin janrdir. U g‘azalnavisdan oz so‘zida ko‘p ma’no berish, fikr durdonalarini badiiy tashbeh sadaflari ichida taqdim etishni talab etuvchi janrdir. Shuning uchun bu janrda qalam tebratish oson ish emas. Bu ijodkordan yuksak iqtidorni, qobiliyatni, mahoratni, teran xayol va ehtirosni talab qiladi.

Kalit so’zlar: ijtimoiy, istiora, tajnis , talmeh, tashbeh,tazod

SOCIALIZATION OF THE TOPIC IN NEW GHAZALS

Abstract: Eastern and Uzbek classical literature traditions served to enrich our modern literature both in terms of form and content. This article discusses the socialization of new Uzbek poetry. In this, first of all, he strove for genre variety, and, besides, he followed the tradition of writing in aruz. Ghazal is the most complex and difficult genre written in poetry. It is a genre that requires a ghazal writer to give a lot of meaning in a few words, to present masterpieces of thought in artistic allusions. Therefore, it is not an easy task to shake a pen in this genre. This requires high talent, ability, skill, deep imagination and passion from the creator.

Key words: social, metaphor, tajnis, talmeh, tashbeh, tazad

СОЦИАЛИЗАЦИЯ ТЕМЫ В НОВЫХ ГАЗЕЛЯХ

Аннотация: Восточные и узбекские классические литературные традиции обогатили нашу современную литературу как по форме, так и по содержанию. В статье

рассматривается социализация новой узбекской поэзии. При этом он, прежде всего, стремился к жанровому разнообразию, а кроме того, следовал традиции письма на арузском языке. Газель – самый сложный и трудный жанр, написанный в поэзии. Это жанр, требующий от газелиста в нескольких словах передать большой смысл, представить шедевры мысли в художественных аллюзиях. Поэтому потрясти перо в этом жанре – задача непростая. Это требует от творца высокого таланта, способностей, мастерства, глубокого воображения и энтузиазма.

Ключевые слова: социальный, метафора, таджнис, талме, ташбе, тазад.

KIRISH

Yangi o‘zbek she’riyatida yaratilgan g‘azallarda mavzuning ijtimoiylashuvi kuzatiladi. Bunga sabab – adabiyotning real hayotga yaqinlashganligi, badiiy asarlarga dunyoviy qahramonlarning kirib kelganligi bilan bog‘liq. Qolaversa, yangi she’riyat deb atalayotgan davr o‘tgan asr boshlarida yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlarni o‘zida aks ettiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Shu nuqtai nazardan mumtoz an’ana sifatida davom etgan g‘azalchilik mazmuniga ham shunday o‘zgarishlar, transformatsion jarayonlar o‘z ta’sirini o‘tkazdi. Natijada Cho‘lpon, Charxiy, Habibiy, Chustiy, E.Vohidov, J.Kamol, A.Oripov, S.Sayyid kabi shoirlar ijodida ishqiy g‘azallardan tashqari istiqlol, erk, vatan mavzusidagi she’rlar yaratildi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Erkin Vohidov g‘azaliyotida tabiat, jamiyat, Vatan, komil inson, ma’naviyat, axloq mavzulari chuqur badiiy tahlil etiladi. E.Vohidovning realistik tasvir asosida yozilgan bir qancha g‘azallari o‘zbek g‘azalchiligi tarixiga yangi sahifa bo‘lib qo‘shildi: “G‘uncha”, “Samarqand”, “Sarv”, “Do‘stlariga”, “Lola sayli”, “Samar bo‘lg‘ay”, “Netay”, “Yoshligim”, “Shohigul”, “Do‘st bilan obod uying”, “Shirin”, “Zamon”, “Gulchehralar” kabi g‘azallari mulohazalarimizni tasdiqlaydi. “Shirin” radifli g‘azalda ham sohibi davronlik nash’asini surib, do‘stu yorlar davrasi lazzatidan bahramand bo‘lib yashayotgan zamondoshimizning go‘zal tuyg‘ulari bosh pafos sifatida yangraydi. Bu tuyg‘u o‘quvchiga g‘oyat shirin zavq-shavq baxsh etadi:

Dilkusho do‘st, dilrabo yor
Birla o‘tgan dam shirin.
Do‘stu yor birlan hayotu
Siynayi olam shirin (285)

Mazkur satrlar beixtiyor Boburning “Yoz fasli, yor vasli, do‘stlarning suhbati” deb boshlanuvchi g‘azalini yodga soladi. Demak, g‘azalda an’anaviylik bag‘rida zamonaviy insonning orzulari namoyon bo‘lmoqda.

Erkin Vohidovning “Samarqand” nomli g‘azalida ko‘hna shahar tarixi lirik talqin qilingan. Shu orqali shoir o‘zining Vatanga muhabbat g‘oyalari bilan sug‘orilgan lirik kechinmalarini ifoda etadi. U Samarqand shahrining moviy gumbazlarini ko‘zdan kechirarkan, ko‘ngli

xayollarning otashin girdobida qolib, bu saroylarining g‘ishti mazlum elning ko‘z yoshi bilan xokidan bunyodga kelganligini xotirga keltiradi. U shu zaminda yashab o‘tgan Mirzo Ulug‘bekni yodga oladi.

Demak, E.Vohidov g‘azalchilikda Alisher Navoiy she’riyatiga ham mazmun, ham shakl jihatidan ergashgan. Shoirning o‘ziga xosligi shundaki, u mumtoz janrdagi asarlarga zamonaviy ruh olib kirdi.

Shoir she’riyatida ijtimoiy mazmundagi g‘azallar ham mavjud. Jumladan, “Bu zamon g‘azali” deb nomlangan g‘azal bu jihatdan e’tiborli:

Tillashibdir bo‘ri birla tozilar,
Birlashibdir o‘g‘ri birla qozilar.(91)

E’tibor berilsa, g‘azalda bugungi hayotimizdagi noxush holatlar, ma’naviy buzilishlar aks etgan. Shoir bo‘ri, tozilar der ekan, inson qiyofasidagi ayrim noqis kimsalarga ishora qiladi.

Biz chunon xizmatga belni bog‘ladik,
Bormi himmat o‘lchagich torozilar.

Bu misralarda shoir “himmat o‘lchagich torozilar” der ekan, avvalo, tarozini ko‘chma ma’noda qo‘llaydi. Bu ifoda ham ma’naviy hayotimizga daxldordir.

Jamol Kamolning «Shohimardon bulbullari» g‘azali ramali musammani mahzuf (- V - - / - V - - / - V - - / - V -) vaznida yozilgan bo‘lib, tashbeh va tanosub san’atlari asosida go‘zal bir kompozitsiyani tashkil etgan:

Shohimardon, / muncha ham xush / xon ekan bul / bullaring,
Sutdek oydin / kechalarda / jon ekan bul / bullaring…
Foilotun / foilotun / foilotun / foilun/
Boshim uzra lahza-lahza yondilar, o‘rtandilar,
Kuyganimni yo magar bilgon ekan bulbullaring…[65]

Shoir bulbulning go‘zal xonishini tinglarkan, beixtiyor qalbidagi dard-u hasratlari tug‘yon qiladi, bulbul esa, uning qalbidan nimalar kechayotganini bilib turgandek, yangroq ovozda sayrashda davom etadi. Bu yoqimli ovoz oshiq qalbga malham qo‘ygandek bo‘ladi.

Bu jahonda bir jahon ermish azaldin so‘z-u soz,
Men-ku tuproqmen, vale osmon ekan bulbullaring.
Tingladim men, angladim men, lol-u hayronlar qolib,
Voh, mening holimga ham, hayron ekan bulbullaring…

Shoir keyingi baytda bulbul xonishini yurtimizning, istiqlolimizning ajoyib bir ne’mati sifatida baholaydi:

Men uchun dorul hayotdir, menga qismatdir Vatan,
Qismatimdan bir ajab ehson ekan bulbullaring...

[65] Жамол Камол. Аср билан видолашув. Сайланма. Олти жилдлик. I жилд. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2018. – Б. 272.

Haqiqatan, shoir vatanning bir bo‘lagi Shohimardon, uning g‘azalxon bulbullari haqida yozar ekan, uning xonishida aziz Vatan qismatini ko‘radi. Aslida bunda bulbul mumtoz adabiyotdagi ma’nosi kengayib istiqlol xabarini olib kelgan timsol sifatida gavdalanadi.

Shoir do‘stlik haqida yozar ekan, uni «muhabbatning ulug‘ dunyosi» deya ataydi. Do‘stlikda muhabbatning sirli va ulug‘ kuchi jamdir. Shuningdek, uning bag‘rida saodat atalmish ulug‘ tuyg‘u daryo kabi oqadi. Do‘stlik – muhabbat va saodat tuyg‘ulari birligidan hosil bo‘luvchi sirli tuyg‘udir.

Qalbimizda el-elatlarga saodat javhari,
Qonimizda shu shafoatning asl kimyosidir.

Shoir bu baytda o‘zbek millatiga xos bo‘lgan mehmondo‘stlik, bag‘rikenglik fazilatlarini ulug‘laydi, boshqa millat vakillariga nisbatan hurmat, samimiyat o‘zbek xalqining qon-qoniga singib ketgan.

Biz uchun ravshan quyosh osti shu olam bir kitob,
Jonajon do‘stlik, birodarlik uning imlosidir.

Shoir keyingi baytda tashbeh san’atidan mohirona foydalanib, kurrayi zaminni kitobga, do‘stlik va birodarlik tuyg‘ularini esa shu kitobning imlosi, yozuvlariga qiyoslaydi. Ya’ni agar dunyoni bir kitob deb qarasak, do‘stlik undagi insonlarga ulashiluvchi ma’rifatdir. Yozuvsiz kitob bo‘lmaganidek, do‘stlik, birodarlik, hamjihatlik tuyg‘ulari bo‘lmagan joyda tinchlik, osoyishtalik bo‘lmaydi.

Do‘st bo‘lib, do‘stlik chamanzorin yaratdik, shul sabab,
Yurtimiz ahli basharning zebidir, zebosidir.

Jamol Kamol keyingi baytda yurtimizni «do‘stlik tuyg‘usining chamanzori» deya ataydi. Yurt sha’ni ulug‘langan ohorli tashbehda xalqimizning mehmondo‘stligi nazarda tutilgan. Shu fazilati tufayli, shoir fikricha, ahli bashar, dunyo malakatlariga zeb, chiroy berib turadi. Mumtoz adabiyotda suyukli go‘zal «zebo» deb tashbehlanadi. Shoirning o‘ziga xosligi, u mazkur tashbehni Vatanga nisbatan qo‘llaydi.

«Do‘stlik» g‘azalidagi g‘oyalar «Hur diyorim» deb boshlanuvchi g‘azalida davom ettirilgan. Unda shoir o‘zbek millatiga xos bo‘lgan bag‘rikenglik, do‘stlik, birodarlik tuyg‘ularini ulug‘laydi va bundan iftixor qiladi.

Hur diyorim boshida hur bayrog‘idir, bag‘rida –
Angla: qirmiz, angla: qamar, angla surx tillosi bor.

Shoir keyingi baytda adabiyotimizning zabardast vakillari –Erkin Vohidov, O‘tkir Hoshimov, Abdulla Oripovni yodga olib, ularni o‘z o‘rniga va o‘z so‘zi, ovoziga ega bulbullar deya ta’rif etadi. Ayni vaqtda shu o‘rinda go‘zal talmeh ham yaratilgan.

Bu chaman bulbullari ko‘p, ayru-ayru navqiron,
Erkini bor, O‘tkiri bor, qo‘yki, Abdullosi bor.

Jamol Kamol g‘azallaridagi yana bir o‘ziga xoslik shundaki, ulardan ayrimlari boshdan-oxirigacha bir emas, bir necha mavzuda yozilishidir. Binobarin, quyidagi g‘azalning ilk

baytlarida yoriga muhabbatining chinligi haqida so‘zlab kelgan shoir bu tuyg‘uni iftixorga ulaydi va istiqlolga shukrona o‘qiydi:

Iftixor birla umid naqlini cho‘zding, ey Jamol,
Bas desangkim, chin so‘zimning naqdi, indallosi bor.
Iztirob aylarda dilning ohi birla otashi,
Iftixor aytarda tilning boli bor, halvosi bor…

Shoirning fikricha, chin so‘zning naqdi qalbida to‘lib-toshgan istiqlolga, shu kunlarga shukrona tuyg‘usidir.

Mirzo Kenjabekning “Istaram” radifli g`azali ijtimoiy-falsafiy mavzuda bitilgan bo`lib, aruzning ramal bahrida yozilgan. G`azal insoniy xususiyatlar tarannumiga bag`ishlangan.

Kim dediki, el aro men dodu bedod istaram? —
Dodu bedod ichra el ko‘nglini men shod istaram!

G`azalning birinchi misrasi ritorik so`roq gap bilan boshlangan. “Kim meni el aro notinchlik istaydi deydi, aslida men el ko`nglini shod ko`rmoqni istayman”, - deydi shoir yuqoridagi misralarda.

Shoirning bu g`azali A.Navoiyning “Istaram” radifli g`azaliga o`xshatma tarzida bitgandek taassurot uy`gotadi.

Sarvi ozodimni bog‘ ichra xiromon istaram,
Sabzasin sarsabzu gulbargini xandon istaram[66].

Biroq Navoiy qalamiga mansub ushbu g`azal ishqiy mavzuda yozilganligi bilan Mirzo Kenjabek g`azalidan farqlanadi.

O, nechunkim mustaram men, o‘zni o‘tga qistaram —
Bu jahon ichra muhabbat mulkin obod istaram!

She’rni tahlil qilishdan oldin unda ifodalangan izohi qiyin so`zlarning ma’nosiga to`xtalsak. Baytda qo`llangan “mustaram” so`zi arxaik so`z bo`lib, lug`atlarda “mustaroh” – “osoyishta va rohat joy, to`xtash joyi”[67] ma’nosini ifodalagan. Shoir ushbu misralar orqali hech qachon harakatdan to`xtamasligini, har qanday o`tga o`zini otishga tayyor ekanligini, muhabbatli yuraklarning ozod va hur bo`lishini istashini lirik tarzda ifodalaydi.

Istamang, devona bu ruhimni barbod istamang,
Ul sitoram hajrida ko‘rinsa noshod istaram.

Shoir o`zini o`rab turgan jamiyatdan ruhini barbod qilmasliklarini so`raydi. Ikkinchi misrada yorga “sitoram” deya murojaat qilish orqali istiora san’atidan foydalangan. Sitora – yulduz bo`lib, oshiq yordan yulduz kabi uzoqlikda bo`lsa ham uni ko`rib turishni xohlashini aytadi. Birinchi misradagi birinchi so`zni shu qator oxirida qo`llash orqali rad san’atidan foydalangan. Shuningdek, istaram-istamang kabi jumlalar qarshilantirish san’atini ham yuzaga keltirgan.

[66] Navoiy A.MAT. 4-jild. T.: Fan, 1989. B.-428.
[67] Alisher Navoiy asarlariu tilining izohli lug`ati. 4-jildlik, 2-jild. T.: Fan, 1983. B.-373.

Dilga ustod istaram men jismu jonim sirqirab,
Jismu jonim dardiga bir qatla imdod istaram.

Shoir ushbu misralarda jism-u jonini og`ritayotgan his-tuyg`ularni jilovlashga o`rgatuvchi ustod lozimligini, dardlariga darmon, madad istayotganini badiiy ifodalagn. Ikkinchi misrada qo`llangan *imdod* arabcha “madad, ko`mak, yordam” ma’nosini ifodalagan[68]. Birinchi misrada qo`llangan jism-u jonim jumlasini ikkinchi misrada takrorlash she’rning badiiy ta’sirchanligini kuchaytirishga xizmat qilgan.

Bad niyatlar izlamang, men baxtdami, hijrondami,
Barcha odam naslining ruhini ozod istaram!

G`azalning maqtasida muallif insoniyat ahliga yuzlanib, hayotdan doim badniyatlar izlamasliklariga da’vat etadi. Shuningdek, baxt yoki hijronda ekanligidan qat’i nazar odam naslining ruhini hamisga ozod, hur ko`rishni istashi haqida barilla kuylaydi. *Shod, obod, noshod, imdod, ozod* so`zlari qofiyani tashkil etib, muqayyad qofiyani tashkil etgan. G`azalning yana bir o`ziga xos jihati shundaki, ikkinchi bayt o`zaro qofiyalangan bo`lib (xandon-xiromon), boshqa baytlarga xos qofiyalanmaydi.

Mirzo Kenjabek qalamiga mansub “Ishongayman” radifli g`azal o`ziga xos mazmun-mohiyati bilan shoir ijodida ahamiyatga egadir.

Muhabbatda fakat sobit imonlarga ishongayman,
Vujudi xor, biroq ruhi omonlarga ishongayman.

Ijtimoiy-falsafiy mavzuda yozilgan ushbu g`azalda yuksak insoniy fazilatlar tarannum etilgan. G`azal mafoilun ruknining takroridan hosil bo`lgan hazaji musammani solim vaznida yozilgan (V - - - / V - - - V - - -/ V - - -). Lirik qahramon muhabbatda sobit bo`lganlarga, shuningdek, o`zi zamindek xokisor, biroq ruhi omon kabi bo`lganlarga ishonchi baland ekanligini uqtiradi. Muhabbat deganda muallif keng qamrovli tushunchani nazarda tutadi.

Hama «yaxshi» degan silliq ahllardan gumonim bor,
Dili – bo‘ron, tili – chaqmoq «yomon»larga ishongayman.

Bu olamda hamma yaxshi deb bilgan kishilardan qochishini, hammaga yaxshi ko`rinadigan kishilardan gumonda ekanligini aytar ekan, aslida ko`pchilikka yomon ko`rinadigan dili va tili bir bo`lgan rostgo`y kimsalarga ishonishini she’riy misralarda ifodalaydi. Muallif “yaxshi” va “yomon” so`zlarini qo`llash orqali tazod san’atini yuzaga keltirgan.

Bahorlarga ishongayman, ona tuproq yuzita boz
Yuzin bosgan zahil bargi xazonlarga ishongayman.

Hamid Olimjon “Har bahorda shu bo`lar takror” deb aytganidek, shoir har yil bahor kelishiga, ona tuproq yuzini xazon bilan qoplaydigan kuzning kelishiga ishonishini ta’kidlaydi.

Bas-ey, maddoh, bas-ey, to‘ti, bas-ey, shirinkalom kimsa.
Yurak-bag‘ri kuyuk, dardi nihonlarga ishongayman.

[68] Navoiy asarlari lug`ati. T.: G`afur G`ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1972. B.-272.

Lirik qahramon laganbardor maddohlarga, birovlarning gaponi takrorlab yuradigan to`tilarga, ishini bitirib olguncha shirinso`zlik qiluvchilarga aslo ishonmasligini, yurak-bag`ri kuygan, sirlarini, dardini pinhon saqlaydiganlarga ishonishini ta’kidlaydi. Baytning dastlabki misrasida “Bas-ey maddoh, bas-ey to`ti, shirinkalom kimsa” kabi undalmalardn foydalanish orqali nido san’atidan foydalanilgan.

Ishonchimni mening taftish etib, ey, gul, firoq etma,
Quyoshim kel, deya mashriq tomonlarga ishongayman.

Lirik qahramon yorga “ey gul” deya muroajaat etib, uni gulag qiyoslashi badiiy adabiyotdagi odatiy tashbehlardan hisoblanadi. yordan uning ishonchini, firoq o`tida yoqib sabrini sinamasligini o`tinib so`raydi. Shuningdek, lirik qahramon har kun sharq tomondan quyosh chiqishiga ishonganidek yor ham bir kun uning oldiga kelishiga ishonadi.

Falak, bu ne azob bo‘ldi, deya kuymasman hijronda,
Fig‘onimni yutib, diydorli onlarga ishongayman.

Shoir yurak to`la dard-u azobini bilan yonishini, firoq, hijronda ekanligini elga oshkor qilmaydi. Bu aslida Allohning sinovi ekanligiga, nolisa, arz qilsa, noshukurlik bo`lishiga ishora qilib, hammasini ichga yutib, diydorli onlar kelishiga ishonishini badiiy tarzda ifodalagan. Shoir diydorli onlar deganda haqiqiy ma’noda Alloh diydoriga erishishni nazarda tutadi. G`azal maqta’sida *azob, hijron, fig`on, diydor* kabi ma’no jihatdan bir-biriga yaqin so`zlar tanosub san’atini yuzaga keltirgan.

G`azalda *imonlarga, omonlarga, yomonlarga, xazonlarga, nihonlarga, tomonlarga, onlarga* kabi qofiyadosh so`zlar mutlaq qofiyani tashkil etagan.

Sirojiddin Sayyidning g‘azalchilikdagi izlanishlari alohida e’tiborga molik. Uning turli mavzularda yozilgan “Ikki dil g‘azali”, “Muhabbat koshonasi” , “To Navoiy bor”, “Ayol manzumasi”, “Oybek”, “Ilinj” kabi g‘azallari shular jumlasidandir. “Ilinj” she’ri Vatanga muhabbat tuyg‘ulari bilan to‘lib-toshgan:

Yurtim, menga zar kerakmas zarlaringdan,
Kipriklarim o‘psalar bas gardlaringdan.
Men bir nasim bo‘lib keldim, men bir nasim,
Aytib o‘tsam deyman ko‘hna dardlaringdan.[69]

Adabiyotshunos N.Rahimjonov bu she’r haqida yozadi: “Shoir ijodiy individualligining o‘ziga xosligi shundaki, hayotimizdagi shunday hodisalarni, odamlar aro munosabat ko‘rinishlarini tanlab oladiki, u shoir qalbida katta bir ilhom alangasini yoqadi. Shoirning badiiy talqini, ijtimoiy-etetik umumlashma fikrlari samarasida voqelikning ana shu mitti bo‘lagi millat va Vatan taqdiriga daxldor mohiyati namoyon bo‘ladi”.[70] Binobarin, S.Sayyid satrlari tongda esgan nasim – shamol yanglig‘ qalblarga go‘zal tuyg‘ular, shabboda misol fikr-o‘ylar olib kiradi. Undagi poetik detallar: gard, nasim, sas, xas, barg, chiroq, buloq kabilar lirik qahramonning ona yurtga muhabbatini ifodalashga xizmat qilgan.

[69]Сирожиддин Саййид. Қалдирғочларга бер айвонларингни. –Тошкент: “Шарқ”, 2005, 32-б.
[70]Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърияти. –Тошкент: “Фан”, 2007, 153-б.

Adabiyotshunos Nurboy Abdulhakim shoirning Vatan haqidagi o‘tli misralarini tahlil qila turib, “Ilinj” she’riga alohida to‘xtaladi: “Sirojiddin Sayyid – dardli shoir. Uning zohiran quvonchli holatlarning go‘zal poetik ifodai berilgandek ko‘ringan misralari zamirida ham elning, yurtning g‘amida yashayotgan ko‘ngil iztiroblari silqib turadi. “Ayvonlari nurga talosh, kayvonisi oyu quyosh” bo‘lgan Vatan haqida “ko‘zida yosh, yuzida yosh” bilan yozishining sababi shunda”.[71]

Sirojiddin Sayyidning “Mir Alisher” she’ri g‘azal kabi a-a, b-a, d-a, g-a shaklida qofiyalangan. Shoir ulug‘ Navoiyga bo‘lgan muhabbatini o‘tli satrlarda ifoda etadi:

Tiriklikning bongi Navoiy,
Buyuklikning rangi Navoiy.
Bir yorishdi zim-ziyo olam,
Turkiylarning tongi Navoiy,
Besh asrlik ro‘yodir dunyo,
Besh asrlik o‘ngi Navoiy.[72]

E’tibor berilsa, she’rning har bir misrasida Navoiyning buyukligi ochib berilgan. Navoiyga nisbatan ishlatilgan sifatlashlar nihoyatda ohorli. Binobarin, Navoiy tiriklikning, hayotning ovozidir. Navoiyning dunyoga kelganligi zim-ziyo olamning yorishganligidir. Agar tabiat, hayot tunu kunduzdan, tongu shomlardan iborat bo‘lsa, Navoiy o‘zbekning tongidir. Zero, tong yorug‘lik ramzi, yangi hayotning boshlanishini ifoda etadi. Agar dunyo besh asrlik ro‘yodan - yolg‘ondan iborat bo‘lsa, uni rostga, o‘ngga aylantirgan kishi ham Navoiydir.

“Shoh Bobur” she’ri g‘azal ohanglarida bitilgan. Unda Boburning iztirobli lahzalari aks etgan:

Buncha ham oh tortdingiz, oh Bobur,
Muttahamlar dunyosida shoh Bobur...
Kecha uzun, manzil olis, yo‘l uzoq.
Sizga faqat yolg‘iz oy hamroh, Bobur
Nonko‘r beklar, beoqibat mirzolar,
Kimlar sizga qazmadilar, choh Bobur (15-b.)

Ma’lumki, Boburning hayoti murakkab davrda, jangu jadallarda kechgan. Dastlabki baytning birinchi misrasida “oh” so‘zi ikki marta qo‘llanilgan. Birinchisida - “oh tortdingiz” qo‘shma fe’l tarkibida Boburning ruhiy holatini ifodalashga xizmat qilgan bo‘lsa, ikkinchisida “oh” undov so‘z sifatida kelgan va o‘sha ruhiy holatning kuchliroq aks ettirilishini ta’min etgan. Keyingi baytda uzun kecha, olis yo‘lda oyning hamrohlik qilishi Boburning shoirligini ifoda etadi. Boburga sadoqat va xiyonat oralig‘ida umr kechirgan. S.Sayyid uchinchi baytda ana shu voqelikka ishora qilib, nonko‘r beklar, beoqibat mirzolarning Boburga bir umr choh qazganligini tasvirlaydi.

[71]Абдулҳаким Нурбой. “Оламда энг оғир –сўзнинг йўлидир”// “ЎзАС”, 2005 йил, 1 сентябрь.
[72]СаййидСирожиддин. Дил фасли. -Тошкент: “Ўзбекистон”, 2007, 121-б.

She’rni o‘qish davomida S.Sayyidning shoh va shoir Bobur ruhiyatidagi o‘zgarishlarni teran ifoda etganligiga guvoh bo‘lish mumkin. Shu tarzda “shoirligi shohligidan ulug‘, shohligi ham she’riday ogoh” Zahiriddin Boburning lirik siymosini badiiy gavdalantiradi.

“Oybek” she’ri ham aynan shu uslubda yaratilgan. “Shoh Bobur” she’ridagi kabi (“Bobur” so‘zi radif bo‘lib kelgan) Oybek o‘zi ham misralar osha radif vazifasini bajargan. Binobarin, radifning badiiy vazifasidan kelib chiqilsa, ushbu so‘zga shoirning qanday mazmun yuklaganligi oydinlashadi.

O‘zicha tushmagan osmondan Oybek,
Yaralmish mehr ila armondan Oybek (17-b.)

G‘azal vazni va shaklida bitilgan bu satrlar matla’dir. Ushbu she’r aruzning hazaj bahrida yozilgan.

Agarchi davr uni tildan ayurdi,
Vale ayrilmadi iymondan Oybek.

Ma’lumki, Oybek o‘tgan asrning 50-yillarida qator qarama-qarshiliklarga duch kelgan. Natijada u xastalangan. Shoir aytganiday, davr uni tildan ayirgan. Lekin Oybek o‘z e’tiqodida mustahkam turgan.

Hasad g‘avg‘osiyu minnat jafosi
Ne ko‘rdi ul buzug‘ davrondin Oybek.

Oybek yashagan davr deyarli sobiq tuzumga to‘g‘ri keladi. Barcha davrlarda ham yorqin iste’dodlarga hasad ko‘zi bilan qaralgan. Ko‘klarga ko‘tarilgan sobiq tuzumda Oybekka o‘xshagan yuksak iqtidor sohiblarining hayoti bir teki, illiq kechmagan. Shu bois shoir “buzug‘ davron” Oybek boshiga ko‘p ko‘rguliklar solganligini qalamga oladi.

XULOSA

Umuman olganda, istiqlol davri o‘zbek she’riyatida g‘azal yetakchi janrlardan biriga aylandi. E.Vohidov, J.Kamol, S.Sayyid singari taniqli shoirlar mazkur janr imkoniyatlaridan foydalanib, jozibali poetik manzaralar yaratishga erishdilar. Yuqoridagi tahlillarda kuzatilganidek, bu davrda yaratilgan g‘azallarga xos mushtarak jihat – ularning, asosan, mumtoz adabiyotda keng tarqalgan aruzning ramal va hazaj bahrlarida yaratilganligidir.

ADABIYOTLAR

1.Jamol Kamol. Asr bilan vidolashuv. Saylanma. Olti jildlik. I jild. –Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2018. –B. 302.

2.Navoiy A.MAT. 4-jild. T.: Fan, 1989. B.-428.

3.Alisher Navoiy asarlariu tilining izohli lug`ati. 4-jildlik, 2-jild. T.: Fan, 1983. B.-373.

4.Navoiy asarlari lug`ati. T.: G`afur G`ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1972. B.-272.

5.Sirojiddin Sayyid. Qaldirg‘ochlarga ber ayvonlaringni. –Toshkent: “Sharq”, 2005, 32-b.

6.Rahimjonov N. Mustaqillik davri o‘zbek she’riyati. –Toshkent: “Fan”, 2007, 153-b.

7.Abdulhakim Nurboy. “Olamda eng og‘ir –so‘zning yo‘lidir”// “O‘zAS”, 2005 yil, 1

sentabr.

8.Sayyid Sirojiddin. Dil fasli. –Toshkent

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

THE TRANSLATION PECULIARITIES OF PHRASEOLOGICAL UNITS

PhD Associate Professor ***Ruziyeva G.KH***.
of “Philology Faculty” in the University of Business and Science
https://orcid.org/0000-0001-7794-4825
keybin.st@gmail.com

Annotation: Phraseological units (PUs) are expressions whose meanings are not derived from the literal meanings of the individual words. Common examples include idioms, proverbs, collocations, and fixed phrases. Their translation often poses challenges due to differences in cultural context, linguistic structures, and semantics between languages. Translating these units effectively requires not only linguistic knowledge but also a deep understanding of the cultures involved. This article explores the peculiarities of translating PUs, providing insights into the translation challenges and strategies used to address them.

Keywords: Phraseological Units (PUs), Equivalence, Substitution, Explication, Cultural Sensitivity.

Annotatsiya: Frazeologik birliklar (FB) - ma'nolari alohida so'zlarning to'g'ridan-to'g'ri ma'nosidan kelib chiqmagan iboralardir. Umumiy misollar jumlasiga idiomalar, maqollar, qo‘shma gaplar va turg‘un iboralar kiradi. Ularning tarjimasi ko‘pincha tillar o‘rtasidagi madaniy kontekst, lingvistik tuzilmalar va semantikadagi farqlar tufayli qiyinchiliklar tug‘diradi. Ushbu birliklarni samarali tarjima qilish nafaqat lingvistik bilimlarni, balki tegishli madaniyatlarni chuqur tushunishni ham talab qiladi. Ushbu maqola Frazeologik birliklarni tarjima qilishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi, tarjima muammolari va ularni hal qilishda qo'llaniladigan strategiyalar haqida tushuncha beradi.

Kalit so'zlar: Frazeologik birliklar, ekvivalentlik, almashtirish, tushuntirish, madaniy sezgirlik.

Аннотация: Фразеологические единицы (ФЕ) – это выражения, значения которых не вытекают из буквального значения отдельных слов. Общие примеры включают идиомы, пословицы, словосочетания и устойчивые фразы. Их перевод часто создает

проблемы из-за различий в культурном контексте, языковых структурах и семантике между языками. Эффективный перевод этих единиц требует не только лингвистических знаний, но и глубокого понимания задействованных культур. В этой статье рассматриваются особенности перевода ФЕ, даются сведения о проблемах перевода и стратегиях, используемых для их решения.

Ключевые слова: фразеологизмы (ФЕ), эквивалентность, замена, экспликация, культурная чувствительность.

INTRODUCTION Phraseological units (PUs), including idioms, proverbs, collocations, and fixed expressions, are essential elements of any language. These units often carry meanings that are not directly related to the literal interpretation of the words involved. The translation of PUs poses significant challenges due to the inherent cultural, linguistic, and semantic differences between languages.

LITERATURE REVIEW Translation theories of the mid-20th century, particularly those by Vinay and Darbelnet (1958), laid the groundwork for understanding translation strategies in general. Their work on comparative stylistics and translation methods categorizes strategies into direct (word-for-word) and oblique (meaning-based) translation techniques. While direct translation methods, such as loan translation or calque, are sometimes useful for translating fixed expressions, oblique methods (e.g., modulation, transposition) are often employed to address the non-literal nature of Pus. When the structure of a phrase in the source language (SL) can be retained, a direct translation may be used. For example, calques are used when the metaphorical meaning can be understood in the target language. This is often necessary for PUs, especially when no direct equivalent exists. It involves rephrasing the expression to preserve its meaning, emotion, and cultural relevance in the target language (TL). *A Coursebook on Translation* (1992), Mona Baker emphasized the importance of equivalence in translation, particularly when translating idioms and fixed expressions. She noted that translation involves finding an equivalent expression in the target language that preserves both the meaning and function of the original PU. Baker highlighted the significance of understanding the cultural and contextual factors influencing the translation of PUs, as fixed expressions often rely on metaphors, historical contexts, or cultural references that might not be shared between source and target languages. Moreover, Peter Newmark, a leading figure in translation theory, proposed a distinction between semantic translation and communicative translation. Semantic translation focuses on accurately transferring the meaning of the source text, while communicative translation aims to make the text accessible to the target audience while maintaining its essence. Newmark also emphasized the need for a semantic shift in cases where there is no direct equivalence between the PU in the source language and the target language.

RESEARCH METHODOLOGY This research will adopt a qualitative research design that combines both descriptive and comparative approaches as well as it will focus on analyzing a range of phraseological units in various source and target languages, with a particular focus

on idioms and proverbs. By comparing the translation of these PUs across different languages, the study will provide insights into the translation strategies and challenges involved. To collect the necessary data, the study will focus on two main sources of information: A **corpus-based approach** will be employed to extract real-world examples of PUs from various texts, including literature, news articles, advertisements, and online content. The corpus will be selected from both the source and target languages to gather authentic examples of PUs in context. The corpus will include: **English** (as a source language) and **Russian** (as target languages). Both **written** and **spoken** texts will be included to provide a diverse range of examples.

A smaller set of PUs will be selected for **case studies** to allow for in-depth analysis. These case studies will focus on idiomatic expressions, proverbs, and set phrases in various fields such as literature, business, and media. Each case study will include: The source text with the PU in its original context. The corresponding translation (or multiple translations) in the target language(s). A comparative analysis of the translations, identifying the strategies used and the challenges faced by translators.

ANALYSIS AND RESULTS. As we`ve already known, the translation of phraseological units is a very difficult matter, because it depends on several factors: different combinability of words, synonymy and homonymy, polysemy of phraseological units and presence of falsely identical units. So we can find the following types of lexical equivalents: complete, partial and zero equivalence. So, we will try to translate the phraseological units taken from the A. Christie’s works, based on the above classification.

Complete equivalence:

1) To talk about smb behind his (her) back - говорить о ком-л. за глаза

Later, he’d had an uneasy feeling that people were talking about him behind his back.

2) Herculean task – подвиг Геракла

It occurred to me very forcibly at that moment that to harbour Miss Howard and Alfred Inglethorp under the same roof, and keep the peace between them, was likely to prove a Herculean task, and I did not envy John.

3) To run an eye over (through) smth – бегло просматривать что-л.

In the corner of a first-class smoking carriage, Mr. Justice Wargrave, lately retired from the bench, puffed at a cigar and ran an interested eye through the political news in *The Times*.

4) To do a bunk – сбежать.

“He’s done a bunk, he has,” he said to himself.

5) Jack of all trades - мастер на все руки

“Oh, I suppose she was after your time. She’s the mater's factotum, companion, Jack of all trades!

6) In a minute – сию минуту

“It’s nothing. She’s fainted, that’s all. She’ll be round in a minute.”

7) Judgment Day – судный день

“Why don’t we wake up? Wake up – Judgment Day – no, not that!”

8) To play into smb’ hands – играть на руку

“However, your young naval friend played into my hands very nicely.”

9) To weep crocodile tears – проливать крокодиловы слезы.

“Down goes Mrs. Cayman, weeping crocodile tears and recognizing body as that of a convenient brother.”

Partial- 1) To be caught red-handed - быть пойманным с поличным.

The man's caught red-handed.

2) To be in the dark - быть в неведении.

Perhaps you don't realize that I am still in the dark.

3) To smell a rat – чуять недоброе.

If I had told you my ideas, the very first time you saw Mr. Alfred Inglethorp that astute gentleman would have - in your so expressive idiom – “smelt a rat”!

4) To put two and two together – сопоставить факты.

Did you not put two and two together, and reflect that if it was not Alfred Inglethorp who was quarrelling with his wife - and you remember, he strenuously denied it at the inquest - it must be either Lawrence or John.

5) To loose one’s nerve - струсить.

“Old Macarthur lost his nerve a bit, made some colossal blunders, sacrificed some of his best men.”

6) On the tip of one’s tongue – “вертеться на языке”.

“Why make me say it? When it’s on the tip of your own tongue. *Anthony Marston was murdered, of course.*”

7) To trust smb a yard - совершенно не доверять.

“I don’t know – exactly. But I wouldn’t trust him a yard.”

8) To feel it in one’s bones – чувствовать что-л. всем существом.

“Let’s get finished. I feel it in my bones we’re not going to find anything”.

9) Old bird – стреляный воробей.

“I couldn’t let the old bird down, could I?”

10) Bare-faced fortune hunting – бесстыдная охота за богатством.

It's simply bare-faced fortune hunting; but there you are--she is her own mistress, and she's married him.

11) As sure as eggs is eggs – верно, как дважды два – четыре.

And, if it hadn't been for Mr. Poirot here, arrested you would have been, as sure as eggs is eggs!

12) Go to pieces – обанкротиться.

And if *she* goes to pieces, his neck’s in danger!

13) Neck is in danger – быть в опасности.

And if *she* goes to pieces, his neck’s in danger!

14) To keep cool – сохранять невозмутимость.

“You must keep cool. This isn’t like you. You’ve always had excellent nerves.”

15) To put smb out of the way – убить.

I can believe that Rogers put his wife out of the way – if it were not for the unexpected death of Anthony Marston.

16)To go wrong – не удаться, провалиться.

The best-laid plans go wrong, as my present predicament shows.”

17) Here and there – здесь и там

“I’ve knocked about here and there, sir.”

18) Part and parcel - неотъемлемая часть чего-л

“It’s part and parcel of the whole business.”

19) Plain as a pikestaff - ясно как день, очевидно

“Plain as a pikestaff to me,” said Miss Howard shortly.

20) As the devil - чрезвычайно, ужасно, чертовски

“Oh, clever as the devil!”

21) Not to mince matters - говорить напрямик, без обиняков, на самом деле.

“Look here – not to mince matters – you didn’t give her an overdose, did you?”

22) Not to know smb from Adam - не иметь ни малейшего представления.

“…my dear child, do you remember that Bassington- ffrench knows you. He doesn’t know me from Adam.”

23) Ghost of a… (smth) – чуть заметный (-ая, -ое)

“What a white, bloodless ghost of a woman!”

24) Live up to expectation- жить согласно принципам

“An exciting house – a house that lived up to expectation!”

25)To take smth in turns– делать что-л. по очереди

They spent the morning on the cliffs, taking it in turns to flash a mirror at the mainland.

26)In a pinch - в случае нужды

“He’ll be a good man in a pinch.”

Zero- 1) The house that Jack built – рассказ с повторениями.

Photo No. 3 represents the highly magnified surface of a tiny bottle in the top poison cupboard of the dispensary in the Red Cross Hospital at Tadminster - which sounds like the house that Jack built!

2) Tooth and nail – изо всех сил.

She ranged herself passionately on her husband's side, scorning the mere idea of his guilt, and fought for him tooth and nail.

3) Mare's nest - иллюзия, нечто несуществующее.

In my opinion the whole thing is a mare's nest of Bauerstein's!

4) To sail pretty near the wind - быть на шаг от нарушения закона, поступать рискованно.

By jove, he’d sailed pretty near the wind once or twice!

5) To be my (his,her,…) pigeon – это уж мое (его, ее, …) дело.

“*Armstrong – eh*? *So he’s our pigeon*!”

6) To make up a cock and bull story – придумывать небылицы.

Miss Howard has previously made up a cock and bull story about him and Mrs. Raikes to account for his holding his tongue afterwards.

7) As the crow flies – кратчайшим путем.

This place, Nigger Island, was really no distance at all as the crow flies.

8) To pay one’s respects – выразить соболезнование.

“I must go and pay my respects to my host and hostess.”

9) To take smth with a grain of salt - относиться к кому-л. или чему-л. скептически.

“One might take that with a grain of salt,” I remarked sceptically.

10) To spill the beans - выдать секрет.

Then, last night, some unknown lunatic spills the beans.

11) Paul Pry – человек, сующий нос в чужие дела.

“Lot of Paul Prys,” grunted Miss Howard.

12) Take it or leave it – делайте, что хотите.

“Take it or leave it, Captain Lombard.”

13) As mad as a hatter- окончательно спятивший, сумасшедший, как шляпник

“Sometimes, I feel sure he is as mad as a hatter…

14) To pull smb’s leg – морочить голову

“Poirot, you’re pulling my leg!”

15) Double Dutch – тарабарщина

“It's double Dutch to me.”

16) To make rings round smb– заткнуть за пояс, обогнать.

“A criminal of the imagination of U.N.Owen can make rings round you any time he – or she – wants to.”

In Conclusion, The translation of phraseological units is a complex task that requires balancing fidelity to the source language with understanding the target language's cultural and linguistic context. Translators must be flexible, using various strategies like equivalence, substitution, or explication to convey the meaning of PUs while respecting the target culture. By acknowledging these challenges and adopting the appropriate translation techniques, translators can effectively render the meaning, tone, and cultural relevance of PUs across languages, making sure they resonate with the target audience.

REFERENCES

1. **Vinay, J.-P., & Darbelnet, J.** (1958). *Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation*.

2. **Baker, M.** (1992). *In Other Words: A Coursebook on Translation*.

3. **Newmark, P.** (1988). *A Textbook of Translation*.

4. **Katz, A. (2005)**. *Translation and the Problem of Equivalence in Phraseological Units*.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

OLIY HARBIY TA'LIMDA INGLIZ TILI OQITISH SAMARDORLIGINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TAKOMILASHTIRISH.

Xatamova Gulbahor Abdumo'min qizi
Favqulloda vaziyatlar vazirligi Akademiyasi Tillar kafedrasi katta oqituvchisi

Annotatsiya Mazkur maqolada oliy harbiy ta’lim tizimida ingliz tilini o‘qitish samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalarning o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning lingvistik kompetensiyalarini rivojlantirishga, interaktiv metodlar orqali o‘qitish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqotda raqamli platformalar, virtual ta’lim muhitlari, mobil ilovalar hamda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning afzalliklari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, harbiy ta’limda xorijiy tilni o‘rgatish bo‘yicha ilg‘or tajribalar, innovatsion yondashuvlar va muammolar tahlil qilinib, ularni hal etish bo‘yicha tavsiyalar beriladi. Maqola harbiy xizmatchilar va harbiy ta’lim muassasalari pedagoglari uchun foydali bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: oliy harbiy ta’lim, ingliz tili, raqamli texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, interaktiv metodlar, virtual ta’lim muhitlari, mobil ilovalar, sun’iy intellekt, lingvistik kompetensiya, innovatsion yondashuv.

Аннотация В этой статье анализируется роль и важность цифровых технологий в повышении эффективности английских систем образования. В процессе современного образования использование информационных и коммуникационных технологий будет служить для развития эффективности учащихся с помощью интерактивных методов для развития лингвистической компетентности. В исследовании будет рассмотрены преимущества цифровых платформ, виртуальных сред, мобильных приложений и искусственной интеллектуальной экологии. В военной подготовке, военной подготовке, анализ лучших практик, инновационных подходов и проблем анализируется и рекомендации по их решению. Статья может быть полезна для учителей военнослужащих и военных учебных заведений.

Ключевые слова: высшее военное образование, английский язык, цифровые технологии, информационные и коммуникационные технологии, приложения для мобильности, инновационные подходы, лингвистическая компетентность, лингвистическая компетентность.

Annotation This article analyzes the role and importance of digital technologies in increasing the efficiency of English educational systems. In the process of modern education, the use of information and communication technologies will serve to develop the efficiency of students through interactive methods to develop linguistic competence. The study will review the benefits of digital platforms, virtual learning environments, mobile applications and artificial intelligidecology. In military training, military training, the analysis of best practices, innovative approaches and issues are analyzed and recommendations on their solution. The article can be useful for teachers of servicemen and military educational institutions.

Keywords: Higher Military Education, English, Digital Technologies, Information and Communication Technologies, Mobility Applications, Innovative Approaches, Linguistic Competence, Linguistic Competence.

Kirish

Zamonaviy harbiy ta’lim tizimida xorijiy tillarni, xususan, ingliz tilini o‘qitish strategik ahamiyatga ega. Harbiy xizmatchilarning xalqaro miqyosda samarali muloqot qilishlari, chet el harbiy adabiyotlarini tushunishlari va zamonaviy harbiy texnologiyalar bilan ishlashlari uchun ingliz tilini mukammal bilish talab etiladi.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar ta’lim jarayonini samarali tashkil etish va o‘quvchilarning lingvistik kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. Virtual ta’lim muhitlari, interaktiv platformalar, sun’iy intellektga asoslangan ilovalar va mobil texnologiyalar yordamida ingliz tilini o‘qitish an’anaviy usullarga qaraganda samaraliroq bo‘lib, harbiy ta’lim muassasalari uchun moslashuvchan va natijador usullarni taklif qiladi.

Ushbu maqolada oliy harbiy ta’lim tizimida ingliz tilini o‘qitish samaradorligini oshirish maqsadida raqamli texnologiyalarning qo‘llanilishi, ularning afzalliklari va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, innovatsion yondashuvlar orqali ta’lim jarayonini takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar beriladi.

Metodlar

Oliy harbiy ta’limda ingliz tilini o‘qitish samaradorligini oshirish uchun turli raqamli texnologiyalar va innovatsion pedagogik yondashuvlar qo‘llaniladi. Ushbu bo‘limda samarali natijalarga olib keluvchi asosiy metodlar tahlil qilinadi.

Raqamli ta’lim platformalaridan foydalanish. Harbiy ta’lim muassasalarida Moodle, Google Classroom, Coursera, EdX kabi raqamli platformalar orqali o‘quv materiallarini taqdim etish, testlar tashkil etish va talabalarning bilimlarini baholash mumkin. Bu usul mustaqil ta’limni rag‘batlantiradi va talabalarga istalgan joyda o‘qish imkonini beradi.[2]

Adabiyotlar tahlili

Manbalar tahlili. Xorijiy tillarni o’qitishni rivojlantirish, oliy ta‟lim muassasalarini zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalari bilan jihozlash, oliy ta’lim muassasalari talabalari, o’qituvchilari va yosh tadqiqotchilarining jahon ta’lim resurslari, zamonaviy ilmiy adabiyotlarning elektron kataloglari va ma‟lumotlar bazalariga kirish imkoniyatlarini kengaytirish borasida sezilarli ishlar amalga oshirildi [1].

Oliy harbiy ta’limda ingliz tilini o‘qitish samaradorligini oshirish bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar va amaliy tajribalar raqamli texnologiyalarni joriy etishning dolzarbligini ko‘rsatadi. Ushbu bo‘limda soha bo‘yicha asosiy ilmiy manbalar, xalqaro va mahalliy tadqiqotlar hamda ilg‘or tajribalar tahlil qilinadi.Raqamli texnologiyalar va til o‘qitish nazariyasi. Til ta’limida raqamli texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha Stephen Bax (2003) tomonidan ishlab chiqilgan "CALL (Computer-Assisted Language Learning)" konsepsiyasi zamonaviy metodologiyaning asosini tashkil etadi. Ushbu tadqiqot ingliz tilini o‘rganishda kompyuter texnologiyalarining roli va ularning o‘quv jarayoniga integratsiyasini tushuntiradi.

Natijalar

Raqamli texnologiyalar orqali ta’lim berilsa ta‟lim oluvchilarga ta‟lim olish usullari osonlashmoqda. Bunda esa ta‟lim tizimi vostilari rolini multimediyalar, kodoskop, kompyuter, noutbuk, internetga ulangan televizorlar, telefon liniyalar, smart doska, proyektorlar bajarib beradi. Ta’lim beruvchilarga bunday vositalar bilan dars mashg’ulotlar o’tkazish ta‟lim sifatini oshirishni ta’minlaydi. Onlayn darslarda raqamli texnologiyalar qo`llanilishi yaxshi samara berishi xammamizga ma’lum.Masalan, televideniya orqali berib borilgan onlayn darslar raqamli ta’lim olishning bir turi deb olsak bo’ladi. Yangi axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va ularning mamlakatimizda joriy etilishi zamonaviy bola shaxsini shakllantirishda o‘z o‘zini qoldirdi. Bugungi kunda an‟anaviy “ustoz-shogird-darslik” sxemasiga yangi bo’lim–kompyuter kiritilmoqda, kompyuter ta’limi esa bugungi kun ta‟lim tizimining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Ta'limni axborotlashtirishning asosiy qismlaridan biri o'quv fanlarida axborot texnologiyalaridan foydalanish hisoblanadi.[3]

Olib borilgan tadqiqotlar va tahlillar asosida oliy harbiy ta’limda ingliz tilini o‘qitish samaradorligini oshirish uchun raqamli texnologiyalar muhim vosita ekanligi aniqlandi. Tadqiqot natijalari quyidagi asosiy jihatlarni o‘z ichiga oladi

Raqamli texnologiyalar ta’lim samaradorligini oshiradi

Interaktiv platformalar (Moodle, Google Classroom, Coursera) yordamida harbiy xizmatchilar o‘z bilimlarini mustaqil ravishda mustahkamlash imkoniyatiga ega bo‘lishdi..

Harbiy kontekstga moslashtirilgan ingliz tili o‘qitish metodlari samarali natija beradi

Virtual va kengaytirilgan haqiqat (VR/AR) texnologiyalari yordamida maxsus harbiy situatsiyalarni modellashtirish natijasida amaliy til ko‘nikmalari rivojlandi.

Maxsus harbiy terminologiyaga yo‘naltirilgan o‘quv dasturlari orqali harbiy xizmatchilarning kasbiy faoliyatida tilni qo‘llash qobiliyati yaxshilandi.

Mobil ilovalar va gamifikatsiya o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirdi

O‘yinlashtirish elementlariga ega bo‘lgan ilovalar yordamida o‘quvchilarning o‘rganishga bo‘lgan qiziqishi oshdi, natijada ularning bilim darajasi tezroq rivojlandi.

Quizlet, Anki, Memrise kabi dasturlar yordamida yangi so‘zlar va grammatik qoidalarni yodlash jarayoni samaraliroq kechdi.[4]

Videodarslar va podkastlardan foydalanish tinglab tushunish ko‘nikmalarini yaxshiladi

TED Talks, BBC Learning English, Military English Podcast kabi manbalar harbiy xizmatchilarning real hayotiy muloqotga tayyorlanishiga yordam berdi.

Ushbu usullar orqali talaffuz va aksent bilan bog‘liq muammolar ancha kamaydi.

Muhokama

Ingliz tilini o’qitish kompetetsiyasini modernizatsiya qilish, birinchi navbatda, uning zamonaviy imkoniyatlar orqali, elektron texnologiyalar orqali ham xuddi o‘qituvchi bilan yuzma-yuz o‟rgangandek ta‟lim berishni nazarda tutadi. Bu borada o‘quvchi-yoshlarning ijodiy shaxsiy salohiyatini rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratish, chuqur bilim olish, jumladan, til bilimlari imkoniyatlarini kengaytirishga alohida e‟tibor qaratilmoqda.

Xulosa

Xulosa o’rnida shuni aytishimiz mumkinki raqamli texnologiyalar -virtual haqiqat. Insonning virtual haqiqatda bo‟lishiga imkon beruvchi texnik qurilmalarning paydo bo‘lishi ushbu texnologiyani ko‟ngilochar sohada talabga aylantirdi. Til o‘rganishda axborot texnologiyalaridan foydalanish bu maqsadga erishishni ancha osonlashtiradi. Ular yozish, o'qish, gapirish, so'z boyligini kengaytirish ko'nikmalarini egallashga yordam beradi. Bundan tashqari, axborot texnologiyalari o'qitish vaqtini sezilarli darajada qisqartiradi, bu zamonaviy jamiyatning yuqori ritmida juda muhim omil hisoblanadi[5]

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, raqamli texnologiyalarni oliy harbiy ta’limda ingliz tilini o‘qitishga integratsiya qilish o‘quv jarayonining sifatini sezilarli darajada oshiradi. Sun’iy intellekt, mobil ilovalar, virtual ta’lim muhitlari va interaktiv platformalardan foydalanish orqali o‘quvchilarning lingvistik kompetensiyasi, motivatsiyasi va amaliy bilimlari yaxshilanadi. Shu bois, kelgusida harbiy oliy o‘quv yurtlarida ushbu texnologiyalarni kengroq joriy etish va ulardan samarali foydalanish bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. O„zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, 20.04.2017 yildagi PQ-2909-son

2. Aborisade, P. A. (2012). “Supporting English Language Teaching Using 21st Century ICT Tools.” English Language Teaching Today (ELTT) Vol. 9, pp.16-22.

3. Crystal, D. (2007). The Fight for English: How Language Pundits ate, shot and left. Oxford: Oxford University Press.

4. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Е.С. Полат. – М. : Академия, 2000.

5. https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-5-2-538-545

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK: 81:44
ORCID: 0000-0006-9139-2143

IXTISOSSLASHGAN MATNLAR TARJIMASIDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR TADQIQI

Abdullaeva Shohida Norqulovna
Filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (Phd),
Ingliz tili tarjima nazariyasi kafedrasi dotsenti
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Elektron pochta: shohi66@mail.ru

Annotatsiya: Maxsus matn tildagi murakkab, ko‘p qirrali hodisa bo‘lib, grammatik va leksik tuzilmalarga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni talab qiladi, Binobarin, hissiy rangbaranglikdan istisno, aniq va o’ta mukamal material taqdim etish uchun, bunday matnlarni tarjimon yozish va tarjima qilish xususiyatlarini bilish ko’nikma va malakalarni ta’lab qiladi Bundan tashqari, tegishli atamalardan foydalanish muhim rol o'ynaydi, chunki ma’lum bir atamaning noto‘g‘ri qo‘llanilishi bayonotning semantik ifodasiga bevosita ta’sir qilishi va shu bilan birga idrok etish va uni to'g'ri talqin qilishga ta'sir qilishi mumkin. Tilshunoslik fanining tarjima nazariyasi va amaliyotiga qo‘shgan hissasi beqiyosdir. Boshqa tomondan tarjima tilshunoslik nazariyasidan ko‘ra ancha ko‘proq biiimlami o‘z ichiga oladi. Semantikaga qiziqish uyg‘otishdan oldin tarjimonlar atamashunoslik bilan yaqindan shug‘ullanganlar. Tarjimonlar uchun tarjima jarayoni asosiy matndan to‘g‘ri terminni tanlay bilish hisoblangan. Terminologiya (atamashunoslik) bo‘yicha maxsus lug‘atlar yaratilgan. Ko‘pchilik tarjimonlaming ilmiy ishlari terminologiyaga bag‘ishlangan. Eng mos muqobilni topish tarjimada juda muhim sanaladi, bu sohada tilshunoslik nazariyasining hissasi beqiyosdir. Tarjimon odatda asliyat tilidagi eng yaqin muqobilni tarjima qilinayotgan tilga moslashga harakat qiladi. Tarjima ilmiy-nazariy o‘rganish ob’yekti bo‘lishi zarur. Unda tahlil va uyg‘unlashtirish jarayoniga, matnda nimaga ahamiyat berish lozimligiga, qanday axborot zarurligi va maqsadga erishish uchun nimalarga e'tibor qilishga qaratilgan bo‘lishi lozim. Tarjima rnurakkab jarayon bo‘lib, tilshunoslik, psixologiya, madaniyat, adabiy jarayon va boshqa omillami o‘z ichiga oladi. Tarjimaning har xil aspektlari yuqoridagi fanlar metodlari

bilan o‘rganilishi mumkin. Shu kungacha tarjima ustida olib borgan ko‘pchilik nazariyilmiy tadqiqotlar tilshunoslar tomonidan amalga oshirilgan. Tarjimaning lingvistik nazariyasi turli tillarda so‘zlashuvchilar o‘rtasidagi nutq muloqot formalarini o‘rganadi.

Kalit so‘zlar: Maxsus tarjima, operativ yoki apellyativ ma’lumotlar, kognitiv ma’lumotlar, asliyat tili, tillararo transformatsiyalar, ekvivalentlik mohiyati, leksik birliklar, tarjima, tematika, transliteratsiya va transkripsiya.

ИССЛЕДОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ПОДХОДОВ К ПЕРЕВОДУ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ТЕКСТОВ

Аннотация: Специальный текст — сложное, многогранное явление в языке, требующее тщательного внимания к грамматическим и лексическим структурам. Поэтому для того, чтобы представить исключительный, понятный и максимально подробный материал, лишенный эмоциональных оттенков, переводчику необходимы навыки и квалификация, знание особенностей написания и перевода таких текстов. Кроме того, важную роль играет использование соответствующей терминологии, поскольку неправильное использование того или иного термина может напрямую повлиять на смысловое выражение высказывания, а вместе с тем и на его восприятие и правильную интерпретацию**.** Вклад языкознания в теорию и практику перевода неизмерим. С другой стороны, перевод включает в себя гораздо больше, чем просто лингвистическую теорию. Прежде чем заинтересоваться семантикой, переводчики плотно занимались терминологией. Для переводчиков процессом перевода считается возможность выбрать нужный термин из основного текста. Созданы специальные словари по терминологии (терминологии). Большинство научных трудов переводчиков посвящено терминологии. Поиск наиболее подходящей альтернативы очень важен в переводе, в котором вклад лингвистической теории неизмерим. Переводчик обычно пытается подобрать ближайшую альтернативу исходного языка целевому языку. Перевод должен быть объектом научно-теоретического изучения. Следует сосредоточить внимание на процессе анализа и согласования, чему следует придать значение в тексте, какая информация необходима и на что обратить внимание, чтобы достичь цели. Перевод – это сложный процесс, включающий в себя лингвистику, психологию, культуру, литературный процесс и другие факторы. Различные аспекты перевода можно изучать, используя методы вышеперечисленных дисциплин. До сих пор большая часть теоретических исследований по переводу проводилась лингвистами. Лингвистическая теория перевода изучает формы речевого общения между носителями разных языков.

Ключевые слова: Специальный перевод, операциональная или апеллятивная информация, когнитивная информация, исходный язык, межъязыковые преобразования, природа эквивалентности, лексические единицы, перевод, тематика, транслитерация и транскрипция

RESEARCH ON MODERN APPROACHES IN THE TRANSLATION OF SPECIALIZED TEXTS

Annotation: A special text is a complex, multifaceted phenomenon in the language, requiring careful attention to grammatical and lexical structures. Therefore, in order to present an exceptional, clear and highly detailed material, devoid of emotional nuances, the translator needs skills and qualifications, knowledge of the features of writing and translating such texts. In addition, the use of appropriate terminology plays an important role, since the incorrect use of a particular term can directly affect the semantic expression of the statement, and at the same time affect its perception and correct interpretation. The contribution of linguistics to the theory and practice of translation is immeasurable. On the other hand, translation includes much more than just linguistic theory. Before becoming interested in semantics, translators were closely involved in terminology. For translators, the process of translation is considered to be the ability to select the desired term from the main text. Special dictionaries on terminology (terminology) have been created. Most of the scientific works of translators are devoted to terminology. Finding the most suitable alternative is very important in translation, where the contribution of linguistic theory is immeasurable. A translator usually tries to select the closest alternative to the source language for the target language. Translation should be an object of scientific and theoretical study. Attention should be focused on the process of analysis and coordination, what should be given meaning in the text, what information is necessary and what to pay attention to in order to achieve the goal. Translation is a complex process that includes linguistics, psychology, culture, literary process and other factors. Various aspects of translation can be studied using the methods of the above disciplines. Until now, most theoretical research on translation has been conducted by linguists. Linguistic theory of translation studies the forms of speech communication between speakers of different languages.

Key words: Special translation, operational or appellative information, cognitive information, source language, interlingual transformations, the nature of equivalence, lexical units, translation, thematics, transliteration and transcription.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslik o’rganadigan bir qator masalalar ichida tarjima yoki u bilan bog’liq jarayon tillararo nutqiy faoliyatning lingvistik jihatlarini o’rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Insoniyat tarixidan ma’lumki, qadimda yashagan odamlar tillari bir-biridan farq qilgan bo’lib, ushbu qabilalar o’rtasidagi muloqotni o’rnatishda ikki tilni o’zlashtirgan bilingvistlar yordam berishgani shundan dalolat beradiki, tarjima, shak-shubhasiz, inson faoliyatining eng qadimiy turlaridan biri bo’lib, o’tmishdayoq shakllangan. Keyinchalik, yozuvning paydo bo’lishi bilan og’zaki nutqni bir tildan ikkinchi tilga o’giruvchi tarjimon – tilmochlarning safiga turli tematikali, shuningdek, rasmiy, diniy, ish yuritishga oid yozma matnlarni o’giruvchi tarjimonlar ham qo’shildi. Demak, anglash mumkinki, tarjimaviy faoliyat jamiyatda eng muhim ijtimoiy vazifani bajaribgina qolmay, undagi tillararo muloqotni amalda joriy etdi. Ta’kidlash joizki, yozma tarjimaning taraqqiy etishi tarjima tili foydalanuvchilariga

adabiyot va madaniyatning o’zaro ta’siri va bir-birini to’ldirib borishiga yordam bergan o’zga millat madaniy yutuqlarini o’z xalqiga tadbiq etishga ko’mak berdi. Xorijiy tillarni bilish asliyat tilidagi asarlar bilan tanishish imkonini yaratadi, biroq, har bir odamda hech bo’lmaganda, bitta chet tilini mukammal o’zlashtirib, o’sha tilda kitoblar mutoala qilish qobiliyati bo’lmasligi mumkin. Tarjima amaliyoti vositasida Gomer, Shekspir, Dante va Gyote kabi yozuvchilarning shox asarlari tarjimalari bilan butun insoniyat tanishdi.

Ma’lumki, tarjimon asliyat tili foydalanuvchilari xususidagi madaniy, tarixiy va til haqidagi bilimlarni mukammal egallasagina, tarjima matni ijtimoiy funksiyasini to’laqonli ifodalashi mumkin bo’ladi. Bunga T.Karleylning “O’tmish va bugun” asarini ingliz tilidan nemis tiliga o’girgan tarjimonning quyidagi fikri dalil bo’la oladi, “agar tarjimon ingliz tilining o’ziga xosligi va u xususida chuqur bilimga ega bo’lmasa, inglizlar hayot tarziga urg’u beruvchi mubolag’ali ifodalarni anglolmay, anchagina xatolarga yo’l qo’ygan bo’lar edi”. Bundan anglashiladiki, asliyat tili xususidagi chuqur bilimga ega bo’lish bilan bir qatorda, tarjima tili va uslubiga yuqori talab qo’yiladi. Ushbu masalaga yangillik yaratish maqsadida ayrim tarjimonlik maktablarining terminlar, frazeologik birliklar, aforizmlar, ekspressif epitetlar va shu kabi tarjimasi qiyin bo’lgan asliyat tili unsurlarini o’girish borasidagi ko’pgina qiziqarli tavsiya va takliflarni amaliyotga tadbiq etilganligini kuzatish mumkin.

Adabiyotlar tahlili.1950-yillarda shakllangan lingvistik tarjima nazariyasi o‘z rivojlanish bosqichlarida har bir davrga mos bo‘lgan lingvistik yo‘nalishlar va nazariy konsepsiyalarni faol qo‘llab kelgan. Tadqiqotchilar ishlarida qiyosiy va tipologik lingvistika, N. Xomskiyning transformatsion grammatikasi, J. Firt va M. A. Xollideyning funksional nazariyasi, shuningdek, lingvistik pragmatika va kommunikatsiya nazariyasining tamoyillari aks etgan. So‘nggi yillarda esa tarjima faoliyatining kognitiv va psixolingvistik jihatlarini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish ortib bormoqda.

Taniqli olimlar A.A. Leontev, I.A. Zimnyaya, Z.D. Lvovskaya, Yu.A. Sorokin, T.A. Kazakova, E.S. Petrova, V.I. Xayrullin, M.Ya. Tsbilling, R. Bell, U. Eko, J. Dansett, J. Delil, D. Kirali va A. Noybert) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda tarjima jarayoni avvalo evristik nutq va tafakkur faoliyati sifatida ko‘rib chiqiladi. Bunda tarjimon til va mazmun transformatsiyasini ma’lum ijtimoiy-madaniy kontekstda amalga oshiradi. Bugungi kunda tarjima jarayonini chuqur o‘rganish uchun eksperimental tadqiqot usullari, ayniqsa, psixolingvistik metodikalardan keng foydalanilmoqda. Ushbu yondashuvlar tarjima nazariyasida yangi istiqbollar ochib, tarjimaning nafaqat tilshunoslik, balki tafakkur jarayonlarining ham ajralmas qismi sifatida o‘rganilishini ta’minlaydi.

Ushbu tendentsiya tarjima nazariyasining sof lingvistik yondashuvlardan bosqichma-bosqich uzoqlashayotganini anglatadi. An’anaviy nazariyalar doirasida tarjima jarayoni bosqichma-bosqich transformatsiya sifatida talqin qilinar edi, ya’ni bitta til matni boshqa tilga ko‘chirilganida, ushbu jarayon mazmuniy yoki funksional ekvivalentlikka asoslanardi. Bunday yondashuvda ikki til birliklari o‘rtasidagi ekvivalent munosabatlar til tizimining obyektiv jihatlariga tayangan holda amalga oshiriladi. Mazkur konsepsiya til tizimini tarjima

jarayonining asosiy ko‘rsatkichi sifatida ko‘rib, tarjimon harakatlarini faqat tilning strukturaviy va semantik qoidalari bilan cheklab qo‘yadi. Biroq, zamonaviy ilmiy yondashuvlar tarjimani kognitiv va nutqiy-tafakkur jarayonlari nuqtai nazaridan o‘rganishni ilgari surmoqda. Endi asosiy e’tibor tarjimonning ongli faoliyatiga, ya’ni til tizimlaridan ijodiy foydalanish va mazmunni sotsiolingvistik kontekstda talqin qilish qobiliyatiga qaratiladi. Bunday yondashuv tarjimonni ikki tilni bir-biriga texnik tarzda transformatsiya qiluvchi vosita sifatida emas, balki nutqiy-tafakkur faoliyatini amalga oshiruvchi ijodiy subyek sifatida talqin qilish zaruratini yuzaga keltiradi. Shu sababli, zamonaviy tarjima nazariyasi faqat til tizimlari o‘rtasidagi ekvivalentlik tushunchasi bilan cheklanib qolmay, tarjima jarayonida yuzaga keladigan kognitiv, psixolingvistik va madaniy omillarni ham inobatga olishni talab qilmoqda. Bu yondashuv tarjima nazariyasining metodologik asoslarini chuqur qayta ko‘rib chiqishga undab, uni yanada kengroq va ko‘p qirrali jarayon sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Metodologiya. Tarjima nazariyasining metodologik asoslarini qayta ko‘rib chiqish zarurati, shuningdek, amaliy ehtiyojlar bilan ham bog‘liq. Xususan, tarjima o‘rgatishda ekvivalentlik, matnlarning bir xillik yoki o‘xshashlik kabi an’anaviy tushunchalar asosida ish olib borish ko‘pincha noto‘g‘ri tasavvurlarni shakllantiradi va xatolarga olib keladi. Amaliy tajriba shuni ko‘rsatadiki, tarjima qilinayotgan matnning tabiiylikdan uzoqligi yoki sun’iyligi ana shunday noto‘g‘ri tushunchalarning oqibatidir.

Shunday qilib, nazariyaning zamonaviy yondashuvi tarjima faoliyatiga subyektiv tafakkur va kognitiv jarayonlarni jalb etib, unga ko‘proq ijodiy va ilmiy ko‘z bilan qarashni taklif qiladi.

A.V.Fedorov tarjima nazariyasini boshqa fanlar bilan uyg'unlikda ko'rib chiqish imkoniyatini tan olgan bo'lsa-da, uni asosan lingvistik soha sifatida belgilaydi[73]. U kabi fikrlovchi yondashuv tarafdorlari barcha turdagi matnlarni qamrab oladigan umumiy tarjima nazariyasini yaratishga harakat qildilar. Ushbu sohada lingvistik nazariyaga asoslangan bilimlar bilan cheklanibgina qolmay, tadqiqot ob’yekti, predmeti ko’lamini kengaytiruvhci yangi konsepsiyalar yaratildi. Bu boradagi tadqiqotlari bilan ko’zga ko’ringan lingvist V.N.Komissarovning fikricha, “tarjimada tillar muhim ahamiyat kasb etganligi bois, zamonaviy tarjimashunoslikda lingvistik nazariyalar yetakchi o‘rinni egallaydi”[74]. Bilamizki, til qonuniyatlari uning faqat va faqat taraqqiy etishi va sayqallanishiga xizmat qilib, takomillashib borgan. Tildagi har bir unsur tabiati tarjimada inobatga olingan holda o’girilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

L.S.Barxudarov esa, “tarjimaning lingvistik nazariyasi predmeti tarjima jarayonini ilmiy tavsiflash bilan tillararo aloqalarni transformatsiyalash, ya’ni bir tildagi matnni boshqa tildagi muqobil matnga aylantirishdir”[75], – degan fikrni ilgari surgan. Uning ta’kidlashicha, tarjima lingvistik nazariyasi “asliyat va tarjima tillaridagi barcha xususiyatlarni emas, balki ijtimoiy,

[73] Федоров, Андрей Венедиктович. Введение в теорию перевода : (лингвистич. проблемы). — 2-е изд., перераб. — Москва : Изд. лит. на иностр. яз., 1958. — 374 с. : 20 см — (Б-ка филолога).
[74] К о м и с с а р о в В. Н. Слово о переводе. – М., 1973.
[75] Б а р х у д а р о в Л. С. Язык и перевод. – М.: Международные отношения, 1975.

jumladan, muntazam takrorlanadigan, tipik munosabatlarni o’rganishi kerak”. Ya’nikim, tillarning ijtimoiy jihatlari bir-birini to’ldirishga xizmat qilib, undagi ushbu holatlar millatlar madaniyatini boyitadi.

Natijalar. Matnlarni o’girishdagi asosiy jihatiga kelsak, ular qurilishining tartibsizligi va madaniy ma’lumotlarning ko’pligi sabab, tarjimaning lingvistik nazariyasi ushbu birliklar tarjimaviy amaliyot uchun birmuncha qiyinchiliklar tug’dirsa-da, o’zining tarkibiy qismiga o’zlashtira olmaydi. Tarjima sohasining vazifalarini V.N.Komissarov tadqiqotlarida quyidagicha belgilagan:

1) tarjimaning umumiy lingvistik asoslarini izohlash va tavsiflash, ya’ni, til tizimining o’ziga xosligi va til voqelanish qonuniyatlari o’girish jarayonining asosini tashkil etib, uni amalga oshirilishi va chegaralarini aniqlab beradi;

2) tarjimani lingvistik tadqiqotlar ob'ekti sifatida aniqlash, uning til vositasida qurilgan boshqa tillararo aloqalardan farqini ko'rsatish;

3) tarjima faoliyati turlarini klassifikatsiyalovchi qonuniyatlarni ishlab chiqish;

4) ekvivalentlik mohiyatini asliyat va tarjima matnlarining kommunikativ tengligini ta’minlovchi asos sifatida ochib berish;

5) tillarga oid turli kombinatsiyalar tarjimasi uchun xususiy nazariyalarni yaratishga xizmat qiladigan tamoyillar ishlab chiqish;

6) asliyat matnidan tarjima matnini yaratish jarayonidagi faoliyatning umumiy ilmiy qonuniyatlarini dalillash;

7) pragmatik va sotsiolingvistik omillarni tarjima jarayoniga ta'sirini aniqlash;

8) tarjima me’yori tushunchasiga aniqlik kiritish va tarjima sifatini baholovchi tamoyillarni yaratish.

Tarjima lingvistik nazariyasini rivojlantirishga bo’lgan harakat va urinishlar avtomatlashtirilgan tarjimani paydo bo’lishiga turtki bo’ldi. Tarjimaning tilshunoslikka asoslangan ta’limotini ishlab chiqishga, uni mukammallashritishga bag’ishlangan bir qancha tadqiqotlar olib borildi[76].

Lingvistik kontekst til birliklarini amalda joriy etilishining referensial vazifasi hisoblanib, faqat nutqiy faoliyatdagina so’zlar tashqi olamdagi muayyan narsa va hodisalarni belgilash hamda anglatish xususiyatiga ega bo’ladi.

Muloqot lingvistik kontekstida polisemantik leksemalar ma’nolari farqlanib, ular ma’lum ma’noda cheklanadi. Fikrimizga oydinlik kiritish maqsadida quyidagi leksik birliklar va ularning tarjimalariga murojaat etamiz:

[76] Алексеева И.С. Введение в переводоведение. – СПб., 2004; Бархударов Л.С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. – М., 2008; Виноградов В.С. Перевод: Общие и лексические вопросы. – М., 2004; Гарбовский Н.К. Теория перевода. – М., 2004; Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – М., 2002; Комиссаров В.Н. Теория перевода. – М., 1990; Нелюбин Л.Л., Хухуни Г.Т. Наука о переводе: (История и теория с древнейших времен до наших дней). – М., 2006; Нестерова Н.М Текст и перевод в зеркале современных философских парадигм. – Пермь, 2005; Фёдоров А.В. Основы общей теории перевода. – М., 2002.

cost – ingliz tilidagi so’zning bir necha ma’nolari mavjud bo’lib, ular: “*baho, narx”, “harajatlar”, “necha pulga baholanganligi”, “narxini kelishmoq”, “narxini aniqlamoq”, “hisoblamoq*” .

Ushbu so’zning berilgan barcha ma’nolarining turli kontekstlarda voqelanishi kuzatishimiz mumkin:

prime cost – asosiy harajat: Due to the relatively low *prime cost,* construction of walls of these blocks is too much cheaper than that of brick and even gas concrete blocks.

Sifat so’z turkimiga oid so’zlar bilan ot qo’llangandagi holatni kuztamiz: *angry* sifati *look* fe’li bilan qo’llanilganda *jahli chiqqan ko’rinmoq*, “*The town has a European look*” gapidagi kabi *European* leksemasi bilan birgalikda *ko’rinish* ma’nolariga ega bo’lib, keyingi misollarga murojaat etamiz:

- *accomodate* leksik birligi *with loan* birikmasi bilan ifodalanganda *qarzga pul bermoq,* masalan: I needed money, and they *accommodated* me *with a loan*[77].
- *new concepts* so’zlari bilan *o’z ichiga olmoq* ma’nolarini anglatib, quyidagi gapda qo’llanishini ko’rishimiz mumkin: Any language must *accommodate new concepts*
- *application for job* – jumlasi *ishga joylashish uchun hujjat tophsirmoq* ma’nosini aks ettiradi: Don’t you send your *application for a job* to the manager of a company without ever having seen him?
- *application of funds* so’z birikmasi *mablag’larni o’zlashtirish* degan ma’noga ega bo’lib, gapda quyidagicha ifodalanadi: Budget expenditures have been reduced, the *application of funds* for National Projects falls behind the schedule.

Tarjimashunoslik nazariyasi asosan matnni bir tildan ikkinchi tilga o’girish jarayonida tarjimonning aqliy strategiyasi, uning tarjima usullaridan foydalanishi kabi jihatlarni o’rganadi. Qanchalik bu jarayonni kuzatish mushkul hisoblansa, shunchalik uni o’rganishga bo’lgan qiziqish ortib, bilvosita usullar ishlab chiqilmoqda.

Asliyat matnidan tarjima matnini yaratishda turli nazariy modellar, amaliyotlar, va shuningdek, psixolingvistik tajribalar keng qo’llaniladi. Asosan tarjima matni foydalanuvchilariga yo‘naltirilgan, tarjimaning pragmatik yoki kommunikativ ta’siri va bunday ta’sirga erishish yo‘llarini tahlil qiluvchi tadqiqotlar zamonaviy tarjimashunoslik fanining rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi.

Muxokama qismi. Tarjima jarayonini til kommunikatsiyasining bir turi sifatida lingvistik tasvirlash zarurati, hozirgi kunda ko‘p muhokama qilinayotganidek, faqatgina B.A. Larin aytganidek, "har qanday tarjima lingvistik tayyorgarlik bilan boshlanishi va adabiy ijod bilan yakunlanishi" zaruriyati bilan bog‘liq emas. Larin ushbu fikrini davom ettirib, "birinchi va oxirgi jihatning muhimligi haqida bahs yo‘q" deb ta’kidlaydi. Tarjima va lingvistika o‘rtasidagi yaqin aloqani aniqlaydigan asosiy jihat shundaki, tarjimada ham, bir tildagi kommunikatsiyada

[77] Musaev. Tarjima nazariyasi asoslari. Toshkent 2005.2-B.

bo‘lgani kabi, inson tilining asosiy vazifasi — muloqot vositasi sifatidagi funksiyasi amalga oshiriladi[78].

Bundan tashqari, tarjima muammosi zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb masalalari bilan uzviy bog‘liq: til belgisi semantikasi, gapning aktual bo‘linishi, til belgilarining funksiyalari, shuningdek, til va semantik universaliyalar masalalari. Aynan shular tarjimani nafaqat amaliy tilshunoslik, balki nazariy tilshunoslikning ham markaziy vazifalaridan biriga aylantiradi. V.I. Lenin "Kim umumiy masalalarni hal qilmay turib, xususiy masalalarga kirishsa, u har qadamda o‘zidan bexabar holda shu umumiy masalalarga duch keladi" deb ta’kidlagan edi. Tarjima nazariyasida bunday umumiy, tugunli masalalardan biri — ekvivalentlik masalasidir.

Tarjimon asliyat matni kommunikativ funksiyasini yoki tarjima matni foydalanuvchilariga ta’sir etadigan boshqa istalgan natijani aks ettirishga intilishi mumkin. Shu bilan birga, u ma'lum bir shaxsga yoki ma'lum bir madaniyat vakiliga tarjimada urg’u berishi mumkin.Bu borada R.Jakobson, ma'no va kommunikatsiya o‘rtasidagi aloqani o‘rganib, til va uning semantik strukturasi haqida ko‘plab nazariyalar taklif qildi."Til — bu ma'no va shaklning birligi; har bir til belgilari o‘rtasida o‘zaro aloqalar mavjud."[79] Yana shuni inobatga olish kerakki, tarjima matni aynan qaysi doiradagi auditoriyaga mo’ljallanganligiga qarab turli usullardan foydalangan holda amalga oshiriladi. Har qanday holatda ham tarjima tili ommasiga va ularning madaniyati talablariga mos holda tarjima matniga o’zgartirishlar kiritiladi. Bu kabi lingvistik tarjima tadqiqotlari bir-birini istisno qilish barobarida to’ldirib ham boradi. Ko’pgina tarjimashunoslar tillararo muloqotning turli aspektlarini o’rganish asnosida tarjima faoliyatini har tomonlama tadqiq etishga harakat qilmoqdalar. Olib borilgan tadqiqotlarda tarjimaning lingvistik nazariyasi xususidagi fikr va mulohazalarga duch kelish mumkinki, ularda “lingvistik tarjimaning nazariy qismi”[80] yoki “tarjima jarayonini tillararo transformatsiya”[81] sifatida tavsiflangan. Tarjimonlik faoliyati kasb maqomiga ega bo‘lib, tarjima nazariyasi chet tillarni o‘qitish metodikasi asosida kasbiy tarjimani fan sifatida o‘qitishning samarali usullarini ishlab chiqishning nazariy asosiga aylandi. Albatta, tarjima nazariyasi ham ushbu faoliyat bilan hamohang rivojlangan bo’lib, bu davrdagi tadqiqotlar markazida til tizimlari, ulardagi o’xshash va farqli jihatlarni o’rganish muhim sanalib, barchasi tilshunoslik qonuniyatlariga asoslangan. Bu borada A.V.Fyodrov quyidagicha fikr yuritadi, “tarjima nazariyasini lingvistik me’yorga asoslanganligini ta’kidlasada, uni boshqa sohalar bilan uyg’unlikda o’rganish mumkinligini tan oladi”[82].

[78] N e w m a r k P. Approaches to Translation. – New York a.o.: Prentice Hall, 1988. – P. 19.
[79] J a k o b s o n R. On Linguistic Aspects of Translation // On Translation. – Cambridge, 1959. – P. 232. = Я к о б с о н Р. О лингвистических аспектах перевода .// Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. М., 1978.
[80] Комиссаров В. Н. Современное переводоведение : курс лекций / Комиссаров. М. : Э, 1999. 192 с.
[81] Бархударов Л. С. зык и перевод : опросы общей и частной теории перевода / Бархударов. М. : Междунар. отношения. 1975. 240 с.
[82] А.В. Фёдоров «Введение в теорию перевода», 2002.

Tarjima faoliyatidagi bunday yondashuv bir qancha masalalarni jumladan, o’girishda tillararo muvofiqlikni o’rnatish[83], variantlar klassifikatsiyasi, muqobilga ega bo’lmagan leksemalar, realiyalar, atoqli otlar, frazeologizmlar tarjimalarida grammatik mos kelishi va asliyat hamda tarjima matnlaridagi tafovutlarni aniqlash borasidagi muammolarga oydinlik kiritilishini taqozo etdi. Shu ma’noda, qonuniy asosini tarjimaviy amaliyotlarni aniqlashtirish va tizimlashtirish, turli leksik hamda grammatik transformatsiyalarni tavsiflash tashkil etgan.

Xulosa qismi. Emotiv funksiyada verbal xabar, agar u so‘zlovchi (muallif)ga yo‘naltirilgan bo‘lsa, emotiv funktsiyani amalga oshiradi. Bu funksiya so‘zlovchining aytayotgan yoki yozayotgan narsasiga nisbatan munosabatini ifodalaydi va his-tuyg‘ularni aks ettiradi. Barcha shaxsiy yozuvlar, avtobiografiyalar, interyutsiya va boshqa ifodalar ushbu til funksiyasiga kiradi.

Konativ funktsiya, verbal xabar tinglovchi yoki qabul qiluvchiga yo‘naltirilgan bo`lib, asosan, muayyan harakatga yoki reaktsiyaga undash maqsadida ishlatiladi. Imperativ jumlalar, siyosiy nutqlar tilning konativ funksiyasidan keng foydalanadi. Ushbu funktsiya doirasida ikkinchi shaxs zamirlariga (masalan, "sen" yoki "siz") ko‘plab hollarda murojaat qilinadi. Shuningdek, buyruqlar va duolar ham konativ funktsiyaning namunalari sifatida ko‘rsatilishi mumkin. Konativ funksiya kommunikatsiyada muhim rol o‘ynab, so‘zlovchining qabul qiluvchiga ma'lum bir xabarni etkazish va uni harakatga keltirish niyatida ekanini ko‘rsatadi.

Referensial funksiya verbal xabarning eng keng tarqalgan funksiyasidir, chunki ko‘pgina xabarlar kontekstga bog‘liq. Bu funksiya ma'lum obyektlar, g‘oyalar yoki narsalarga murojaat qiladi. Shuning uchun, kontekst element bo‘lganda, tilning mos funksiyasi referensial yoki denotativ hisoblanadi.

Fatik funksiya ba'zi nutq aktlari yoki xabarlar fatikdir. Bunday xabarlar aloqa o‘rnatish yoki davom ettirishga xizmat qiladi. Bu tilning ijtimoiy jihatdan foydali funksiyasidir. Fatik yondashuv moliya kontekstida ijtimoiy muloqotni o‘rnatishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, moliya-bank konsultatsiyasi davomida mijoz bilan o‘zaro aloqa o‘rnatish va ishonch muhitini yaratishda foydalaniladi. Fatik funktsiya ko‘pincha asosan muomala va aloqalarni o‘rnatishga qaratilgan bo‘lib, ma'lumotni uzatishda muhim bo‘lmasligi mumkin. Qabul qiluvchi fatik yondashuvda ko‘proq e'tibor berilgan holatlar, qabul qiluvchining qiziqish va ehtiyojlarini hisobga olmasligi mumkin, bu esa samaradorlikni pasaytirishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI:

1. Алексеева И.С. Введение в переводоведение. – СПб., 2004J a k o b s o n R. On Linguistic Aspects of Translation // On Translation. – Cambridge, 1959. – P. 232. = Я к о б с о н Р. О лингвистических аспектах перевода .// Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. М., 1978.
2. Б а р х у д а р о в Л. С. Язык и перевод. – М.: Международные отношения, 1975.

[83] Латышев Л.К. Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания. М., 1988. С. 34. 2 Фёдоров А.В. Введение в теорию перевода: (Лингвистические проблемы). 2-е изд., перераб. М., 1958. С. 15.

3. Бархударов Л.С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. – М., 2008.
4. Бархударов Л. С. Язык и перевод : опросы общей и частной теории перевода / Бархударов. М. : Междунар. отношения. 1975. 240 с.
5. Виноградов В.С. Перевод: Общие и лексические вопросы. – М., 2004.
6. Гарбовский Н.К. Теория перевода. – М., 2004.
7. К о м и с с а р о в В. Н. Слово о переводе. – М., 1973.
8. Комиссаров В.Н. Теория перевода. – М., 1990.
9. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – М., 2002.
10. Комиссаров В. Н. Общая теория перевода : учеб. пособие /Комиссаров. М. : Че о, 1999. 136 с.
11. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение : курс лекций / Комиссаров. М. : Э, 1999. 192 с.
12. Musaev. Tarjima nazariyasi asoslari. Toshkent 2005.2-B.
13. N e w m a r k P. Approaches to Translation. – New York a.o.: Prentice Hall, 1988. – P. 19.
14. Фёдоров А.В. «Введение в теорию перевода», 2002.
15. Фёдоров А.В. Основы общей теории перевода. – М., 2002.
16. Федоров Андрей. В. Введение в теорию перевода : (лингвистич. проблемы). — 2-е изд., перераб. — Москва : Изд. лит. на иностр. яз., 1958. — 374 с. : 20 см — (Б-ка филолога).
17. Тарасевич, Т.М. (2007). Особенности функционирования экономической терминологии в современный рекламный дискурс. Дис. кандидата филологических наук: 10.02.19. ТГУ, Тюмень, 257 с.
18. Файзова, Н.А. (2008). Функциональные особенности новой экономической терминологии в публицистический текст. Дис. Кандидат филологических наук: 10.02.01. КГУ имени В.И.Ульянов-Ленин. Казань, 221 с.
19. Норд К. Функции в текстах и в переводах. Избранные произведения / К. Норд. Под редакцией Е. Ю. Мощанской. Пермь: ПНИПУ, 2020. 209 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA ZAMON KATEGORIYASINING TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ismonaliyev Jamoliddin Qo‘ldashaliyevich
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
Jamolbek_0608@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamon kategoriyasining tilshunoslikda tutgan o‘rni, uning o‘rganilishining ahamiyatiga urg‘u berilgan. O‘zbek va ingliz tillaridagi zamon kategoriyasining o‘ziga hos xususiyatlari asosiy tadqiqot obekti sifatida tahlil qilinib, ushbu tillarda fe’l zamonlarining hosil qilinishidagi umumiy va farqli jihatlari o‘rganilgan. O‘zbek tilidagi fe’l zamonlarini hosil qilivchi fe’l formalari hamda ingliz tilidagi zamon va aspektlar, fe’llarning flektiv shakllariga diqqat qaratilgan. Bir qator yetuk o‘zbek va ingliz tilshunoslarining zamon kategoriyasiga oid fikrlari va nazariyalariga e’tibor berilgan.

Kalit so‘zlar: zamon, fe’l, flektiv shakl, fleksiya, sinkretizm, ko‘makchi fe’l, asosiy fe’l, to‘g‘ri fe’l, noto‘gri fe’l, sifatdosh

ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация: В данной статье подчеркивается роль категории времени в лингвистике и важность ее изучения. В качестве основного объекта исследования анализируются особенности категории времени в узбекском и английском языках, а также изучаются общие и различные аспекты образования времен глаголов в этих языках. Уделяется внимание глагольным формам, образующим времена глаголов в узбекском и английском языках, временам и видам, флективным формам глаголов. Уделено внимание мнениям и теориям ряда узбекских и английских лингвистов относительно категории времени.

Ключевые слова: время, глагол, флексивная форма, словоизменение, синкретизм, вспомогательный глагол, смысловой глагол, правильный глагол, неправильный глагол, притчастие.

TYPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF TENSE CATEGORY IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract: This article emphasizes the role of tense category in linguistics and the significance of its study. The specific features of the tense category in Uzbek and English languages are analyzed as the main object of research, and the common and different aspects of the formation of verb tenses in these languages are studied. Attention is paid to verb forms that

form verb tenses in Uzbek as well as tenses and aspects, inflectional forms of verbs in English. The ideas and theories of a number of Uzbek and English linguists regarding the tense category were refered to.

Key words: tense, verb, inflectional form, inflection, syncretism, auxiliary verb, main verb, regular verb, irregular verb, participle

KIRISH

Turli tizimli tillarda fe’llarning zamon kategoriyasi muhim grammatik kategoriya hisoblanadi. Fe’l yordamida ifodalanadigan har qanday harakat yoki holat biror bir zamon va makonda sodir bo‘ladi va fe’l zamonlari harakat yoki holatni sodir bo‘lish vaqtini aniqlashda asosiy vosita hisoblanadi. Zamonlar gaplarning ma’nosi va kontekstini tushunishda ham katta ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek va ingliz tilshunosligida zamon kategoriyasining qiyosiy tadqiqi har ikki tilning grammatik tuzilishini, fe’l shakllari va ularning kontekstual qo'llanilishini tushunishga hizmat qiladi. Qiyosiy tahlillar yordamida ushbu tillarning zamon kategoriyasidagi farqli va o‘xshash jihatlari aniqlanadi va bu esa o‘z navbatida til o'rganuvchilariga o‘zbek va ingliz tillarining xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Turli tizimli tillarda zamon kategoriyasining qiyosiy o‘rganilishi lingvistik nazariyalarni rivojlantirish, umumiy lingvistik tamoyillarni ishlab chiqishda muhim hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

O‘zbek va ingliz tillshunosligida fe’l zamonlari keng tadqiq qilingan til sohalardan biri hisoblanadi. Usbu tadqiqoqning asosiy maqsadi sifatida ikki tildagi zamon kategoriyasinining o‘ziga hos xususiyatlari va ularning farqli jihatlari qiyosiy metodlardan foydalangan holda tadqiq qilindi.

Mavzuni yoritilishi mobaynida o‘zbek tilshunosligining zabardast olimlari, jumladan Ayyub G‘ulomov, Azim Hojiyev, G‘ani Abdurahmonovning fe’l zamonlariga oid fikr va nazariyalari, ular tomonidan yozilgan ilmiy manbalarga murojat qilindi. Shuningdek, ingliz tilidagi zamon kategoriyasini tahlil qilishda Randolph Quirk, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, Jan Svartvik (The Comprehensive Grammar of the English Language), Marianne Celce-Murcia, DianeLarsen-Freeman (The Grammar book : an ESL/ EFL teacher’s course), Rodney Huddleston Geoffrey K. Pullum (The Cambridge Grammar of the English Language) kabi tishunoslarning grammatik qo‘llanmalari asos sifatida qo‘llanildi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Fe’llardagi Grammatik zamon kategoriyasi harakatning nutq momentiga bo‘lgan munosabatini bildiradi [1,287b.]. Fe’llarning zamon kategoriyasi ish harakati yoki holatni nutq momentiga nisbatan munosabatiga ko‘ra uchta asosiy bo‘limga, yani o‘tgan, hozirgi va kelasi zamonlarga ajratiladi. Harakatning nutq momentidan avval sodir bo‘lishi o‘tgan zamonni, nutq momenti bilan to‘qnash kelishi hozirgi zamonni, nutq momentidan keyin kelishi esa kelasi zamon ekanligini ifodalaydi. Dunyoning aksariyat tillarida ushbu uchta asosiy zamon

tushunchasi mavjud bo‘lib, o‘zbek va ingliz tillarida ham ular asosiy zamon kategoriyasi sifatida namoyon bo‘ladi, ammo har ikki tilda ham ushbu uchta bosh zamonlar bir nechta subzamonlarni qamrab oladi. Bu yerda shuni takidlab o‘tish joizki, har ikki tilda yuqorida ta’kidlangan subzamonlar va ularning hosil qilinishi bir-biridan tubdan farq qiladi.

O‘zbek tilida o‘tgan, hozirgi va kelasi zamonlarning barchasi fe’llarning zamon hosil qiluvchi formalari yordamida hosil qilinadi. Hozirgi maktab darsliklarida uchta zamon mavjudligi takidlanib, har uchala zamonni hosil qiluvchi fe’l formalariga urg‘u berib ketiladi. Oliy ta‘lim darsliklarida esa har uchala zamon kengroq tahlil qilinib, ularning tarkibidagi subzamonlarga ahamiyat beriladi, ammo zamonlarning nomlanishi yoki zamon hosil qiluvchi formantlar borasida yakdil fikr mavjud emas. Buning asosiy sababi shundaki, hozirgi o‘zbek tili zamon hosil qiluvchi fe’l formalariga juda boyligi bilan harakterlanadi. Azim Hojiyevning fikricha, subzamonlarni tadqiq qilishda ularni shunchaki nomlash to‘g‘ri fikr emas, balki zamon hosil qiluvchi formalarni xususiyatidan kelib chiqib, ya’ni ularning nutq momentiga munosabatiga qarab guruhlab (o‘tgan zamon fe’li, hozirgi zamon fe’li, kelasi zamon fe’li kabi guruhlar) o‘rganish maqsadga muvofiq bo‘ladi [2,131].

Fe’llarning o‘tgan zamon hosil qiluvchi formalari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin: *-di, -gan, -gan edi, -gan emish, -gan ekan, -(i)b, -r edi*. Aksariyat o‘tgan zamon fe’l shakllarida suffikslar bilan birga *edi, ekan, emish* kabi to‘liqsiz fe’llarni ishtirok etishini uchratamiz.

Ayyub G‘ulomov o‘zining fe’llarni o‘rganishga bag‘ishlangan “Fe’l” nomli qo‘llanmasida o‘tgan zamonni morfologik ko‘rsatkichlarning hilma-hilligi va ma’nodagi farqlariga qarab quyidagi turlarga ajratadi [3,22-23]: *o‘tgan zamon aniqlik fe’li, tarixiy o‘tgan zamon fe’li, uzoq o‘tgan zamon fe’li, o‘tgan zamon hikoya fe’li, o‘tgan zamon eshitilganlik fe’li, tugallanmagan o‘tgan zamon fe’li (o‘tgan zamon davom fe’li)*. Bundan ko‘rinib turibdiki, o‘zbek tilida o‘tgan zamonlar turkumi o‘ziga hos xilma-xillik ifoda etadi. Ularning har biri mos zamon formasi bilan hosil qilinadi.

Hozirgi zamonda ham fe’llarning mos zamon formantlari mavjud bo‘lib, ular yordamida harakat yoki holatning nutq momenti bilan bir paytga to‘g‘ri kelishi anglashiladi. Fe’llarning hozirgi zamon shakli harakat yoki holatning o‘tmishda boshlangani, hali tugallanmagani va kelajakdagi malum paytga qadar davom etib turishini ifodalaydi, ya’ni o‘tmish va kelajak o‘rtasidagi chegarada joylashadi. Fe’llarning hozirgi zamon formantlari sifatida quyidagilarni misol keltirish mumkin: *-a, -ay, -yap, -yotir, -yotib, -moqda*.(*o‘rganadi, ishlaydi, o‘qiyapti, kelayotir, yozayotibdi, ketmoqda*).

Ayyub G‘ulomov fe’llarning hozirgi zamon shaklini ikkita ekanligini ko‘rsatib o‘tadi va ularni hozirgi-kelasi zamon fe’li va konkret hozirgi zamon fe’li [3, 31 б.], deb nomlaydi.

Hozirgi-kelasi zamon formasi ***-a*** yoki ***-y*** affikslari va shaxs son qo‘shimchalari yordamida xosil qilinadi. Ushbu zamon formasi yordamida uch hil ma’no ifodalab berilishi mumkin:

1.Hozirgi zamon ma’nosini bildiradi (*Biz zavodda* ***ishlaymiz***). Bu o‘rinda ***ishlaymiz*** fe’li aynan hozirgi jarayonni emas, balki o‘tmish va kelajak orasidagi keng davrni o‘z ichiga oladi, ammo nutq momentiga nisbatan hozirgi zamon hisoblanadi. Quyidagi misollarda ham ushbu

qonuniyatni kuzatish mimkin: *Men bo‘sh vaqtimda badiiy asarlar o‘qiyman. Ilhom maktabga boradi. Olim maktabda ingliz tilidan dars beradi.*

2. Kelasi zamon ma’nosini bildiradi (*Biz ertaga* ***ishlaymiz***). Ushbu misolda ***ishlaymiz*** fe’lining yolg‘iz o‘zi mustaqil ravishda kelasi zamonni ifodalay olmaydi. Kelasi zamon ma’nosi *ertaga* payt ravishi yordamida anglashiladi. Misollar: *Biz kelasi hafta sayohatga boramiz. Men kelasi yili maktabni tamomlayman.*

3.Umum zamon ma’nosini bildiradi (*Shifokorlar shifoxonalarda* ***ishlaydi***). Ushbu ma’nosiga ko‘ra hozirgi kelasi zamon formasi predmetning doimiy belgisiga aylangan qonuniyatni ifodalaydi. Misolda ko‘rsatilgan ***ishlaydi*** fe’li umumiy qonuniyatni ifodalab keladi. Quyidagi misollarda ham ayni qonuniyat kuzatiladi: *Bolalar shirinliklarni yaxshi ko‘rishadi. Aksariyat yoshlar g‘ayrat bilan ishlaydi.* Umum zamon xususiyati ayniqsa tabiat hodisalari, fizik, kimyoviy va biologic jarayonlarda yaqqol kuzatiladi. Chunki bunday jarayonlar doimiy, o‘zgarmas qoidalar asosida takroriy sodir bo‘ladi. (*Quyosh sharqdan ko‘tariladi. Yer o‘z o‘qi atrofida aylanadi. Katalizator qo‘shilganida, har qanday reaksiya tezlashadi*.)

Hozirgi-kelasi zamon formasining yuqorida izohlangan birinchi va uchinchi ma’nolari ingliz tilidagi Present Simple (hozirgi oddiy) zamonining qonuniyatlari bilan aynan mos kelishini shu o‘rinda aytib o‘tish lozim.

Azim Hojiyev hozirgi-kelasi zamon formalarini tadqiq qilishda uning ikki formasi borligiga ahamiyat qaratadi [2,157б.]: hozirgi-kelasi zamon aniqlik formasi va hozirgi-kelasi zamon gumon formasi.

Hozirgi-kelasi zamonning gumon formasi sifatdoshning ***-a(r)***, inkor shaklda esa ***-mas*** affikslari va shaxs-son qo‘shimchalarini qo‘shish orqali hosil qilinadi, masalan, *kelarman, kelarsan , kelar, kelarmiz, kelarsiz, kelarlar, kelmasman, kelmassan, kelmas, kelmasmiz, kelmassiz, kelmaslar.*

Azim Hojiyevning hozirgi-kelasi zamon aniqlik formasi borasidagi tahlillari Ayyub G‘ulomovning bu boradagi tahlillarini inkor etmaydi, ammo Ayyub G‘ulomov ***-a(r)*** affiksi yordamida hosil qilinuvchi zamon formasini kelasi zamon gumon fe’li sifatida, alohida zamon deb ko‘rsatadi [3, 36 б.].

Hozirgi zamonni hosil qilishda eng ko‘p uchratiladigan fe’l zamon formalaridan yana biri ***-yap*** affiksi hisoblanadi. Bu affiks yordamida hosil qilingan fe’l formasi ish harakati boshlanganligi, ayni paytda davom etayotganligi, hali ohiriga yetmaganligini ifodalaydi: *Biz mehmonlarni kutyapmiz. Ular halizamon kelib qolishadi.* Bu misolda kutish jarayoni boshlangan va nutq momentida davom etayotganligini va mehmonlar kelguniga qadar davom etishini tushunishimiz mumkin.

Ko‘pincha ushbu fe’l formasi ifodalagan harakat hozirgi-kelasi zamon formasi ifodalagan harakatga nisbatan qisqaroq muddatni qamrab oladi: *Bobuqul bobo bog‘da dov-darahtlarga ishlov berib, zavq bilan ishlayapti.* Bu misolda aynan hozirgi paytdagi ishlash jarayoni nazarda tutiladi. *Botirjon bankda bo‘lim boshlig‘i bo‘lib ishlayapti.* Bu misolda, ammo, vaqtinchalik yoki qisqa muddatlik ish harakati ifodalanmagan. Bu yerda ham ish harakati boshlangan, hali

yakunlanmagan, davom etib kelayotganligini tushunish mumkin. Yuqoridagi misolni quyidagi hozirgi-kelasi zamon ifodalangan misolga tenglashtirish mumkin: *Botirjon bankda bo‘lim boshlig‘i bo‘lib ishlaydi.*

Shuningdek, ***-yap*** affiksi yordamida kelasi zamon ma’nosi ham ifodalab berilishi mumkin. Bunda ish harakati yaqin orada aniq sodir bo‘lishi ifodalab keltiriladi: *Ertaga qishki ta’til boshlanadi. Biz ikki kunga Amirsoyga ketyapmiz.* Bu o‘rinda ***ketyapmiz*** fe’li hozirgi zamonni emas, balki kelasi zamonni ifodalab kelayotganini tushunishimiz mumkin.

Bu o‘rinda shuni aytib o‘tish joizki, ingliz tilida ham aynan yuqoridagi ***-yap*** hozirgi zamon formasi ifodalagan ma’no-mazmunlarni ifodalovchi zamon mavjud va bu zamonni Present Continuous tense (hozirgi davomiy zamon) deb ataladi. O‘zbek va ingliz tillari butunlar boshqa-boshqa tillar guruhiga kirishiga qaramasdan, qonuniyat va vazifalarning bu qadar o‘xshashligi e’tiborga loyiq.

Fe’llarning ***-yap*** hozirgi zamon hosil qiluvchi formasi ***-yotib, -yotir, -moqda*** kabi formalarga yaqin hisoblanadi. Aslida ***-yap*** formasi ***-yotib*** formasidan kelib chiqadi va hozirgi zamon o‘zbek tilshunosligida kam qo‘llanadi. ***-yotir*** formasi esa asosan gazeta va poetic materiallarda uchratiladi:

Ko‘k bo‘ri kezgan sarhad itlarga talosh endi,
Ko‘tarilgan bosh emas, birgina quyosh endi,
Uchqun sochgan ko‘zlarning topingani yosh endi,
Turkiy elning shiddati so‘nganga o‘xshayotir. (Najmiddin Ermatov)

-moqda formasi esa kitobiy uslub bo‘lib, tantanali va jarangdor nutqlarda ko‘proq uchratiladi: *Ispaniya chempionatining 10-turi doirasida "Barselona" o‘z maydonida "Real"ni qabul qilmoqda. Valverde shogirdlari dastlabki 45 daqiqadan keyin raqib darvozasini 2 marta ishg‘ol qilib, ishonchli hisob bilan oldinda borishmoqda.(Sport yangiliklaridan)*

Hozirgi zamon fe’lining tasviriy formasi ham mavjud. Bu formani hosil qilishda asosiy fe’l ***-b*** affiksini olgan ravishdoshdan iborat bo‘ladi hamda *yot, tur, yur, o‘tir* kabi ko‘makchi fe’llar ishtirok etadi: *kutib yotibdi, yozib turibman, ishlab yuribdi, kutib o‘tiribmiz.*

Yuqorida ***-yap*** affiksi yordamida hosil qilinuvchi fe’l formasi, hozirgi-kelasi zamon fe’l formasi hamda kelasi zamon gumon fe’li yordamida kelasi zamonni hosil qilish haqida tahlillarga to‘xtalib o‘tdik, ammo kelasi zamonni hosil qilishda boshqa fe’l formalari ham mavjud.

Qat’iy kelasi zamon fe’li ***-(a) jak*** affiksi asosida hosil qilinadi: *g‘olib bo‘lajakmiz, mag‘lub etajaksiz, egallayajak*. Ushbu fe’l formasi hozirgi kunda zamonaviy o‘zbek tilida kam qo‘llanadi. Uning o‘rniga hozirgi-kelasi zamon fe’l formasi ko‘proq ishlatiladi: *g‘olib bo‘lamiz, mag‘lub etasiz, egallaydi.* Shunga qaramasdan, ushbu zamon formasi yordamida ifodalangan qat’iylik va aniqlik boshqa har qanday kelasi zamonlarga nisbatan kuchliroq sezdiriladi. Bu fe’l formasi bazi turkiy tillarda, xususan, ozorbayjon va turk tillarida hozirgi kunda ham ko‘p qo‘llanishi kuzatiladi.

Tarixiy qat’iy kelasi zamon fe’li ***-gu, -g‘u, -ku, -qu*** kabi affikslar**,** shaxs-son qo‘shimchalari hamda ***-dir*** affiksi yordamida hosil qilinadi: topqusidir, borgumdir, borg‘usidir. Fe’llarning zamon hosil qiluvchi bu formasi o‘zbek klassik adabiyotida ko‘p uchraydi:

Har kimki, vafo qilsa — vafo topqusidur!
Har kimki, jafo qilsa — jafo topqusidur!
Yaxshi kishi ko‘rmagay yomonlik hargiz,
Har kimki, yomon bo‘lsa — jazo topqusidur! (Z.M. Bobur)

Shuningdek, ushbu zamon hozirgi adabiy tilda poeziya va folklorda qo‘llanadi. [1, 298 б.]

Tarixiy qat’iy kelasi zamon fe’lining ***-gay, -g‘ay, -kay, -qay*** kabi formalari ham mavjud: *bo‘lg‘ay, chiqgaymiz, borgaymiz.* Fe’llarning bu formalari eski o‘zbek tiliga hosdir:

—Bir oy ichida yo‘lga chiqgaymiz, tayyorgarlik ko‘ring,—degan gapini quvonib qarshi oldi. (Pirimqul Qodirov)

Davlat bilan shod-u shodmon bo‘lg‘aysen,
Shavkat bilan mashhuri jahon bo‘lg‘aysen! (Z.M. Bobur)

Kelasi zamon davom fe’li ***-digan*** affiksi hamda ravishdoshning ***-a*** yoki ***-y*** yordamida hosil qilinadi: *ketadigan, boradigan, keladigan.* Bu formaning bo‘lishsiz shakli ***-ma*** affiksi yordamida yasaladi: *ketmaydigan, bormaydigan, kelmaydigan*. Fe’llarning bu formasi aslida qo‘shma fe’l bo‘lib ***tur*** fe’liga -gan affiksi qo‘shish bilan yuzaga kelgan sifatdosh formasidir.

Kelasi zamon maqsad fe’li ***-moqchi*** affiksini fe’llarga qo‘shish yo‘li bilan yasaladi: *ketmoqchi, bormoqchi, kelmoqchi.* Bu zamonning bo‘lishsizlik shakli *emas* to‘liqsiz fe’li yordamida yasaladi: *ketmoqchi emas, bormoqchi emas, kelmoqchi emas.* Kelasi zamon maqsad fe’li yordamida ish harakatini bajarish yoki bajarmaslik maqsadi ifodalab beriladi.

Ingliz tilida ham aynan kelasi zamon maqsad fe’liga mos keluvchi element mavjud. Ingliz tilida kelasi zamon maqsad fe’li “be going to” qurilmasi yordamida hosil qilinadi. Ushbu qurilma ingliz tilida alohida zamon hisoblanmasada, kelasi zamonlar bilan qiyosiy tahlil qilib keltiriladi.

O‘zbek tilida zamon hosil qilishda fe’l formalariga asoslanishimizni, har bir zamonning o‘ziga hos fe’l formalari mavjud ekanligini va zamonlar aynan shu formalar yordami bilan hosil qilinishini ko‘rib chiqdik. Bazi zamon formalari bir nechta zamonni hosil qilishda ishtirok etishini guvohi bo‘ldik.

Ingliz tilida esa zamonlar va ularning hosil qilinishi o‘zbek tilidagi zamon hosil qilish xususiyatlaridan tubdan farq qilishi tabiiy hol. Chunki o‘zbek va ingliz tillari turli tillar oilasiga mansub bo‘lib, ularda barcha tillarda uchratiluvchi umumiy tillarga hos xususiyatlardan boshqa o‘xshash jihatlarni topish qiyin.

Ingliz tilida ham asosiy uchta zamon, o‘tgan, hozirgi va kelasi (Past, Present and Future) zamonlar mavjud va ularni ajratishdagi xulosalar ham o‘zbek tilidagi zamon nazariyalari bilan umumiy jihatlarga ega.

Vaqt nazariy jihatdan cheksiz chiziqqa o‘xshatilishi mumkin. Unda doimiy harakatdagi “hozirgi moment” tushunchasi mavjud bo‘lib, undan keying keladigan har qanday narsa kelasi zamon va undan oldingi har qanday narsa o‘tgan zamonda hisoblanadi [4,175].

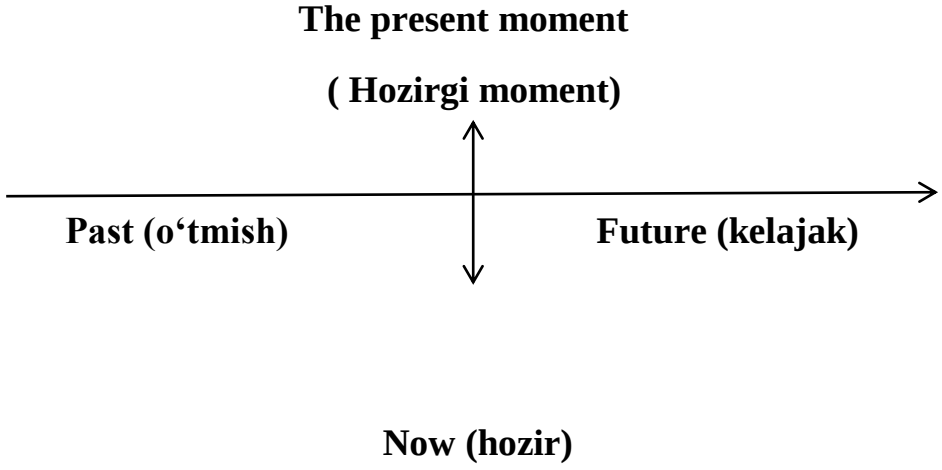

(1-chizma)

O‘tgan yillar mobaynida ingliz tilidagi fe’l zamonlari va aspektlar o‘rtasidagi muhim farqlar uyg‘unlashib bordi. Hozirgi kunda ingliz tilida o‘n ikkita zamon mavjud ekanligi e’tirof etiladi va ular Past, Present va Future (O‘tgan, Kelasi va Hozirgi) zamonlar to‘rt aspect (Simple, Perfect, Progressive, Perfect progressive) bilan birikishi natijasida yuzaga keladi. Quyidagi jadvalda zamon va aspektlarni kombinatsiyasini ko‘rishimiz mumkin [5,110]:

	Simple	Perfect	Progressive	Perfect Progressive
	ø	have + -en	be + -ing	have + -en be + -ing
Present	write/writes walk/walks	has/have written has/have walked	am/is/are writing am/is/are walking	has/have been writing has/have been walking
Past	wrote walked	had written had walked	was/were writing was/were walking	had been writing had been walking
Future	will write will walk	will have written will have walked	will be writing will be walking	will have been writing will have been walking

Manba: Celce-Murcia & Larsen-Freeman, 1999, p. 110. (1- jadval)

Aspekt va va zamonlarning combinatsiyasi orqali o‘n ikki zamon nomi shakllanadi, misol uchun Present simple, Present progressive, present perfect progressive.

Yuqoridagi jadvalda zamon va aspektlar ***write*** hamda ***walk*** fe’llari asosida ko‘rsatib berilgan. Fe’llar Present simple (Hozirgi oddiy) zamonda o‘zining bosh shaklida qo‘llanishi mumkin: ***write, walk***. Faqatgina hozirgi oddiy zamonda (Present Simple) uchinchi shaxs birlikda bosh shaklga ***-s***, ***-es***, ***-ies*** kabi affikslar qo‘shib ishlatiladi: ***writes, walks.*** Qolgan barcha zamonlarda leksik fe’llarning (lexical verbs yoki non-auxiliary verbs – ingliz tili lug‘atidagi

ko‘makchi fe’l bo‘lmagan barcha fe’llar) fleksiyalanishi va sinkretizmini guvohi bo‘lamiz. Misol uchun, jadvalda ***walked*** fe’li Past simple, Present perfect va Past perfect kabi zamonlarida birdek qo‘llanganligini ko‘rishimiz mumkin. Ingliz tilida zamon hosil qilishda o‘zgaruvchi leksemalarning flektiv shakllari qo‘llaniladi. Shu tufayli, To‘g‘ri va Noto‘g‘ri fe’llarning (Regular and Irregular verbs) fleksiyalarini bilish juda muhim. Ularning fleksiyalanishi orqali hosil qilingan plain, present, preterite, present participle va past participle shakllari zamonlar yasalishida ishtirok etadi.

O‘zgaruvchi leksemalarning flektiv shakllari to‘plami paradigma deyiladi va deyarli barcha leksik fe'llar oltita shaklli paradigmaga ega. Barcha zamonlarda leksik fe’llarning ushbu oltita shakli sihtirok etadi. ***The Cambridge Grammar of the English language*** kitobidan olingan quyidagi jadvalda buni ko‘rishimiz mumkin [6,74]:

			take	***want***	***hit***
Primary	preterite		*took*	*wanted*	*hit*
	present tense	3rd sg	*takes*	*wants*	*hits*
		plain	*take*	*want*	*hit*
Secondary	plain form		*take*	*want*	*hit*
	gerund-participle		*taking*	*wanting*	*hitting*
	past participle		*taken*	*wanted*	*hit*

(2- jadval)

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rish mumkinki, o‘zgaruvchi leksemalarni asosiy (primary) va ikkilamchi (secondary) guruhlarga ajratilgan hamda ***take, want, hit*** fe’llarining ikki guruhdagi oltita shakli ko‘rsatib o‘tilgan. Unda ***take*** va ***hit*** Noto‘ri fe’llarga (Irregular verbs), ***want*** esa To‘g‘ri fe’llarga (Regular verbs) misol tarzida keltirilgan. To‘g‘ri fe’llarning Preterite (Past simple) va Past participle shakllari***-d***, ***-ed***, ***-ied*** affikslari yordamida hosil qilinadi:

Base form/Infinitive	Preterite / Past simple	Past participle
Live	Lived	Lived
Walk	Walked	Walked
Try	Tried	Tried

(3- jadval)

Noto‘g‘ri fe’llarning Preterite (Past simple) va Past participle shakllari ***-d***, ***-ed***, ***-ied*** affikslari yordamida yasalmaydi. Ular ozchilikni tashkil qiladi va asosiy qoidaga bo‘ysunmaganligi tufayli Irregular verbs (Noto‘g‘ri fe’llar) deb ataladi. Ularni alohida keltirilgan shakllari mavjud.

To‘g‘ri (Regular verbs) va Noto‘g‘ri (Irregular verbs) fe’llarning Gerund-participle shakllari ularning bosh shakllariga (Base form/Infinitive) ***-ing*** qo‘shish orqali yasaladi.

Ingliz tilida zamon hosil qilishda yuqorida tahlil qilingan affikslarning o‘zigina yetarli bo‘lmaydi. Barcha zamonlarni yasalishida ***do, be, have*** kabi ko‘makchi fe’llarning (auxiliary

verbs) mos shakllari ishtirok etadi. ***Do*** ko‘makchisining ***do, does, did*** shakllari hozirgi oddiy (Present simple) va o‘tgan oddiy (Past simple) zamonlarda so‘roq va inkor gaplarda qo‘llanadi. ***Be*** ko‘makchisining ***am, is, are, was, were, be, been*** kabi shakllari asosiy fe’llarning ***Present participle*** shakli bilan birgalikda davomiy zamonlarda, will, shall shakllari esa kelasi zamonlar hosil qilishda asosiy fe’llarning bosh shakllari (Base form/Infinitive) bilan birga ishtirok etadi. ***Have*** ko‘makchisining ***have, has, had*** shakllari esa tugallangan (Perfect) zamonlar hosil qilishda asosiy fe’llarning ***Past participle*** shakllari bilan birga qo‘llanadi. Demak, ingliz tilidagi aksariyat zamonlar ko‘makchi fellarning asosiy fellar bilan o‘ziga hos kombinatsiyasi asosida yasaladi.(1- jadvalga qarang)

Hozirgi oddiy va o‘tgan oddiy zamonlarda bo‘lishli darak gaplarda ko‘makchi ishtirok etmaydi. Qolgan barcha zamonlar ko‘makchi fe’llar (auxiliaries) hamda o‘zgaruvchi leksemalarning flektiv shakllari bilan hosil qilinadi. Bundan ko‘rinib turibdiki, ingliz tilida ***be, do, have*** ko‘makchi fe’llarining ahamiyati katta. Ko‘makchi fe’llarning yana bir muhim jihati shundaki, barcha zamonlarda so‘roq va inkor gaplar hosil qilishda ulardan biri ishtirok etadi.

Hozirgi kunda ingliz tilini o‘qitishga qaratilgan har qanday manbalarda zamonlarni hosil qilish tartibi shunday yaxlit qilib keltiriladi. Bu izchillik o‘z navbatida butun dunyoda ingliz tilini o‘qitilishi va o‘rganilishini qulaylashtiradi.

XULOSA

Yuqorida asosan o‘zbek va ingliz tillaridagi zamon kategoriyasining umumiy va farqli jihatlariga to‘htalib o‘tildi. Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, o‘zbek tili agglutinative til sifatida zamon hosil qilishda maxsus fe’l formalari qo‘llanishini talab etadi. O‘zbek tilidagi zamon hosil qiluvchi affikslar bilan qiyoslaganda ingliz tilidagi zamon hosil qiluvchi affikslar soni nisbatan ozchilikni tashkil qiladi. Ingliz tilida asosiy fe’llarning flektiv shakllari bittadan ortiq zamonda ishtirok etadi, yani fe’l zamonlarida sinkretizm ko‘p kuzatiladi va fe’llarning fleksiyalanishidan tashqari ***be, do, have*** kabi ko‘makchilarning ahamiyati katta, chunki aksariyat zamonlar ko‘makchi fe’llar va asosiy fe’llarning kombinatsiyasi asosida shakllanadi. Ingliz tilida har bir zamonni o‘ziga hos struktura asosida hosil qilinishi va aniq nomlab berilishi e’tiborga loyiq. Uzoq yillar mobaynida shakllangan zamon va aspektlarning uyg‘unligi fe’l orqali ifodalanadigan har qanday harakatni qachon sodir bo‘lishini detalli ifodalab bera oladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ғ.А.Абдураҳмоновнинг умумий таҳрири остида. Ҳозирги ўзбек адабий тили.– Тошкент: Фан, 1966. –287 б.

2. Ҳожиев А . Феъл. – Тошкент: Фан, 1973. – 131 б.

3. Ғуломов А.Ғ. Феъл. – Тошкент. Ўзбекистон, 1954. –22-23 б.

4. Randolph Quirk, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, Jan Svartvik. The Comprehensive Grammar of the English Language.– New York: Longman Inc., 1985– p.175

5. Marianne Celce-Murcia, DianeLarsen-Freeman. The Grammar book : an ESL/ EFL teacher’s course. –The United States of America: Heinle & Heinle publishers, 1999, – p. 110.

6. Rodney Huddleston Geoffrey K. Pullum. The Cambridge Grammar of the English Language. –The United Kingdom: Cambridge University Press, 2002–p.74

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

KROSS-MADANIYATLI MULOQOTDA PRAGMATIK GRADATSIYANING MUAMMOLARI: TIL, KONTEKST VA TUSHUNMOVCHILIKLARNI TAHLIL QILISH

Isaqjonova Durdona Davronbek qizi
Fergana State University, Master`s Student
isqdurdona08@gmail.com 90-560-10-78

Annotatsiya Ushbu maqolaning maqsadi kross-madaniyatli muloqotda pragmatik gradatsiyaning qiyinchiliklarini aniqlash va tahlil qilishdir. Tadqiqot metodlari sifatida nazariy tahlil, empirik tadqiqot va kontekstual tahlil usullari qo'llanilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, muloqotda til, kontekst va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar ko'plab tushunmovchiliklarga olib kelishi mumkin. Xususan, madaniyatlararo munosabatlarda odob-axloq me'yorlari, kontekstual belgilarning noto'g'ri talqini, turli kommunikatsiya uslublari va ijtimoiy ierarxiyalar kabi omillar muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bunday qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun madaniyatlararo muloqotda empatiya va tushunishni rivojlantirish zarur.

Kalit so'zlar: pragmatik gradatsiya, kross-madaniyatli muloqot, tushunmovchiliklar, odob-axloq me'yorlari, kontekstual belgilarning talqini, ijtimoiy ierarxiyalar, madaniyatlararo munosabatlar, kommunikatsiya uslublari.

ПРОБЛЕМЫ ПРАГМАТИЧЕСКОЙ ГРАДАЦИИ В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ: АНАЛИЗ ЯЗЫКА, КОНТЕКСТА И НЕДОПОНИМАНИЯ

Аннотация Цель данного статья заключается в выявлении и анализе проблем прагматической градации в межкультурной коммуникации. В качестве методов исследования использованы теоретический анализ, эмпирическое исследование и контекстуальный анализ. Результаты исследования показывают, что взаимодействие между языком, контекстом и культурой может приводить к многим недопониманиям. В частности, такие факторы, как нормы вежливости, неверная интерпретация контекстуальных сигналов, различные стили общения и социальные иерархии играют важную роль в межкультурных отношениях. Результаты исследования подчеркивают необходимость развития эмпатии и понимания в межкультурной коммуникации для преодоления этих трудностей.

Ключевые слова: прагматическая градация, межкультурная коммуникация, недопонимания, нормы вежливости, интерпретация контекстуальных сигналов, социальные иерархии, межкультурные отношения, стили общения.

CHALLENGES OF PRAGMATIC GRADATION IN CROSS-CULTURAL COMMUNICATION: AN ANALYSIS OF LANGUAGE, CONTEXT, AND MISUNDERSTANDINGS

Annotation The aim of this article is to identify and analyze the challenges of pragmatic gradation in cross-cultural communication. The research methods employed include theoretical analysis, empirical research, and contextual analysis. The findings indicate that the interplay between language, context, and culture can lead to numerous misunderstandings. Specifically, factors such as politeness norms, misinterpretation of contextual cues, diverse communication styles, and social hierarchies play a crucial role in intercultural interactions. The results emphasize the need for developing empathy and understanding in cross-cultural communication to overcome these challenges.

Keywords: pragmatic gradation, cross-cultural communication, misunderstandings, politeness norms, interpretation of contextual cues, social hierarchies, intercultural relations, communication styles.

INTRODUCTION

Pragmatic gradation plays a crucial role in communication by allowing speakers to convey nuances, intent, and relational dynamics through language. However, in cross-cultural interactions, differences in linguistic structures, social norms, and communicative strategies can lead to misunderstandings and misinterpretations. The term "gradation" originates from the Latin word “gradatio,” which signifies a step, a degree, or a grade. In linguistic terms, pragmatic gradation refers to the classification and variation of language expressions in terms of intensity, politeness, or social appropriateness.

The term "gradation" arose from the Latin word “gradatio,” which means “a step, a degree, or a grade.” In the lingusitic sense, a gradation is a classification of changes made to a system of symbols, patterns, or elements arranged in a progressive scale of intensity, separation, or categorization[84]. It includes alteration and modification of something that is already formed. A thorough grasp of the theoretical features of gradation issues is fundamental because it reveals how intricate relationships between concepts are realized through language. This paper presents the notion of pragmatic gradation analysis and classification and its relevance to analyzing language in real life. It encompasses the fields of linguistics, sociolinguistics, and discourse

[84] Aitchison, J. Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon – Oxford: Blackwell Publishing, 2003. – bet. 23-25

analysis and combines them to consider the development and application of pragmatic analysis in communication in its oral and written forms.[85] By addressing the link between the form of the language and its use, we attempt to show that contextual elements deeply affect the meaning that is sought in communication. Language is not just a system of signs and rules, but a tool that individuals use for specific purposes such as meaning making, intention showing, and emotion expressing. The scope of pragmatics is the study of contextual meaning and an area that investigates the impact of context on language interpretation, which is one of the critical aspects of communication. Within the field of pragmatics, pragmatic gradation analysis and classification provide an organized method for categorizing linguistic elements according to their practical functions and how they are applied in different context.

MATERIALS AND METHODS

The study employs a mixed-method approach, integrating theoretical analysis, empirical research, and contextual examination to assess pragmatic gradation challenges in cross-cultural communication.

Theoretical Analysis: A review of existing literature on pragmatics, discourse analysis, and sociolinguistics was conducted to establish foundational concepts related to pragmatic gradation.

Empirical Research: Case studies and qualitative interviews were analyzed to identify real-world instances of misunderstandings arising from pragmatic gradation discrepancies.

Contextual Analysis: Specific interactions across different cultures were examined to evaluate the influence of social norms, language structure, and communication expectations on pragmatic gradation.

The research focuses on identifying patterns of miscommunication and the role of cultural awareness in mitigating misunderstandings.

RESULTS AND DISCUSSION

Pragmatic gradation describes how communication can vary in intensity, clarity, or nuance. It is nuanced and suggests that there is not one single meaning but rather their shift somewhat with the purposeful choice of the speaker, contextual options, and the listener’s way of interpreting any said word. When applied to cross cultural communication, pragmatic gradation presents a number of challenges, as language nuances, context and cultural norms differ leading to misunderstandings and confusion. These difficulties arise from the interplay among linguistic structure, speakers’ intentions, and contextual factors. The following are the major difficulties involved with pragmatic gradation in cross-culture communication:

1. Differences in Politeness Norms:

Politeness, directness — these are cultural norms that differ dramatically. In many high-context cultures like Asia indirect and subtle communication is preferred and encouraged to

[85] Lyons, J. Semantics – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – bet. 112-114.

maintain harmony and respect. In contrast, low-context cultures, such as in the United States and parts of Western Europe, usually favor direct and explicit expression. This discrepancy can cause confusion; a courteous sign in one context may be read as avoiding or disingenuous in another.

2. Misinterpretation of Contextual Cues:

There are non-verbal cues: this consists of body language, tone and situational context which are important for effective communication. But these cues can have varying interpretations depending on culture. A nod, for example, may signal agreement in some cultures, but in others it might just mean the other person is still with you and absorbing the information. This can lead to substantial misunderstandings if the messenger misreads the cues and the message sent does not line up with the message received.

3. Diverse Communication Styles:

Cultures influence communication styles and make pragmatic gradation more difficult. Some cultures emphasize expressiveness, while others emphasize restraint and moderation.[86] This cultural difference influences the way messages are sent and received and can result in miscommunication. One person may not be understood fully when expressing their urgency or seriousness. The other person may not be able to grasp the significance of what is being said, which can lead to misunderstanding or confusion.

4. Power Dynamics and Social Hierarchies:

Power and social hierarchies complicate pragmatic gradation. In cultures in which social status is highly valued, the way one communicates with an authority figure is very different from the way one communicates with peers. In order to show respect, people often use certain linguistic forms that are specific to a culture. Failure to take these dynamics into account can lead to misunderstandings and the perception of disrespect.

5. Language Barriers:

Language proficiency makes it difficult to get the gradation right in cross-cultural communication. People who don’t speak the language as well as the native speakers have a harder time catching the subtleties of gradation in interactions and tend to take things literally instead of interpreting the intention. Idioms and other culturally loaded language rarely get translated accurately, which can lead to misunderstandings and create barriers to communication and relationship-building.

6. Cultural Stereotypes and Misconceptions:

Prejudices and stereotypes about other cultures also interfere with our ability to recognize pragmatic gradation. By relying on stereotypes, we make oversimplified (and often inaccurate) assumptions about communication. Such oversimplified assumptions build barriers to open dialogue and reduce empathy and cooperation in cross-cultural situations.

[86] Levinson, S. C. Pragmatics – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – bet. 82-85.

CONCLUSION

In conclusion, the exploration of pragmatic gradation in cross-cultural communication reveals the intricate dynamics that shape our interactions across diverse cultural landscapes. The concept of gradation, rooted in the nuanced variations of language, underscores the importance of context, intention, and cultural norms in effective communication. As we have seen, differences in politeness norms, misinterpretation of contextual cues, diverse communication styles, power dynamics, language barriers, and cultural stereotypes all contribute to the complexities and potential misunderstandings that arise in intercultural exchanges. This study underscores the pivotal role of pragmatic gradation in shaping cross-cultural communication. The dynamic interplay between language, context, and cultural norms significantly impacts how messages are conveyed and interpreted. Differences in politeness norms, contextual cue interpretations, communication styles, power dynamics, language barriers, and cultural stereotypes all contribute to communication difficulties.

To navigate these challenges, it is crucial for individuals to cultivate cultural awareness and sensitivity. This involves not only understanding one’s own communication style but also being open to the diverse ways in which others express themselves. By actively seeking to understand the cultural context of our interlocutors, we can better interpret their intentions and respond appropriately. Furthermore, fostering an environment of empathy and respect can help bridge the gaps created by cultural differences, allowing for more meaningful and productive dialogues.

Ultimately, the ability to recognize and adapt to pragmatic gradation is essential in our increasingly interconnected world. As globalization continues to bring people from various backgrounds together, enhancing our communication skills through the lens of pragmatics will not only improve our personal and professional relationships but also contribute to a more harmonious coexistence. By embracing the richness of cultural diversity and valuing the subtleties of language, we can transform potential misunderstandings into opportunities for learning and growth, paving the way for deeper connections and mutual understanding in our global society.

REFERENCES

1. Holmes, J. (2013). “An Introduction to Sociolinguistics”. Routledge.

2. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). “Politeness: Some Universals in Language Usage”. Cambridge University Press.

3. Gumperz, J. J., & Hymes, D. (Eds.). (1972). “Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication”. Wiley.

4. Tannen, D. (1993). “Gender and Discourse”. Oxford University Press.

5. Scollon, R., & Scollon, S. W. (2001). “Intercultural Communication: A Discourse Approach”. Blackwell Publishing.

6. Kramsch, C. (1998). “Language and Culture”. Oxford University Press.

7. Abdullayev, M. (2019). “O'zbek tilida pragmatika: nazariy va amaliy jihatlar”. Fan va texnologiyalar.

8. Murodov, N. (2020). “Kross-madaniyatli muloqotda til va madaniyat: muammolar va yechimlar”. O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

BOLALAR ADABIYOTINING LINGVISTIK O‘ZIGA XOSLIKLARI

Olimjanova Dilafruz Orif qizi
Namangan Davlat Universiteti akademik litseyi o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola bolalar adabiyotining lingvistik o‘ziga xosliklari ko‘rib chiqildi. Bolalar uchun matnlar bolaning yosh xususiyatlarini va til rivojlanish darajasini hisobga olgan holda yozilishi kerak. Yozuvchi va shoirlar bolalarning til rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularga tushunarli bo‘lgan so‘z va iboralarni ishlatishga harakat qiladilar. Bu ma‘lumotni idrok etish qulayligini va bolaning o‘qish jarayonida faol ishtirok etishini osonlashtiradi.

Kalit so‘zlar: bolalar adabiyoti, lingvistik tahlil, til birliklari, badiiy matn, lingvistik soddalik.

LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF CHILDREN’S LITERATURE

Abstract. Abstract. The article examines the linguistic features of children’s literature. Texts for children should be written taking into account the age characteristics and level of language development of the child. Writers and poets try to use words and phrases that are understandable to children, taking into account the features of their language development. This contributes to the ease of perception of information and the active participation of the child in the reading process.

Keywords: children’s literature, linguistic analysis, language units, literary text, linguistic simplicity.

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. В статье рассматриваются языковые особенности детской литературы. Тексты для детей следует писать с учетом возрастных особенностей и уровня языкового развития ребенка. Писатели и поэты стараются использовать понятные детям слова и фразы, учитывая особенности их языкового развития. Это способствует легкости восприятия информации и активному участию ребенка в процессе чтения.

Ключевые слова: детская литература, лингвистический анализ, языковые единицы, художественный текст, языковая простота.

Kirish. Ijodkor xalq badiiy so‘zning yosh avlod tarbiyasidagi kuchi va jozibasiga qadim zamonlardanoq ishongan. U o’zining eng noyob asarlarini so‘z mo‘jizasi bilan dunyoga

keltirgan. Hali yozuv nimaligini bilmagan vaqtlarda ham odamlar o‘yin-kulgini, surat chizishni bilganlar. Xalqimiz orasidan buyuk iste’dod sohiblari baxshilar, naqqoshlar, sangtarolar va roviylar yetishib chiqqanlar. Ularning asarlarida ko‘hna tarix izlari, xalq termalari, dostonlarida ona allalari va bola o‘yinlarida saqlanib qolgan [3]. Bola dunyoga kelgan kunidan boshlab yoqimli ona allasini eshitadi. Alla bola ongiga ona suti bilan kiradi. Bola ulg‘ayib borgan sari, qo‘shiqlar ohangi ham o‘zgarib boradi. Ertaklar, maqollar, topishmoqlar, tez aytishlar bolalarning dunyo qarashini kengaytiradi, bolaning ma‘naviy dunyosini shakllantiradi. Bolalar endi o‘z harakatlarida kattalarga taqlid qiladilar.

Bolalarni yoshligidanoq foydali ishlarga o‘rgatish mashg‘ulotlar, qo‘shiqlar, ertaklar orqali amalga oshiriladi. Bola allalagan ona o‘ziga xos poeziya yaratadi. U beshik ustida bugun aytgan so‘zlarini ertaga takrorlamaydi, nimadir qo‘shib boyitibroq aytadi. Shu yusinda allalar, ermaklar, qo‘shiqlar, termalar, topishmoqlar yig‘ilib katta bir dengizni hosil qiladi. Bolalar folklori bola uchun ilk tarbiya darsligi, ma‘naviy boyliklarning bitmas tuganmas xazinasidir [2]. Har bir xalq bolalar adabiyotining vujudga kelishi o‘sha xalqning ma’naviy tafakkuri bilan bog‘liq. Shu tariqa xalqning o‘zi farzandlari uchun maxsus adabiyotni maydonga keltirish tashabbuskori bo‘lib chiqqan.

Rus xalqi orasida jodugar kampir Yaga, yalmog‘iz uchar ilon, TO‘G‘RI va EGRI to‘g‘risidagi ertaklar; turkiy xalqlar orasidagi Shiroq, To‘maris, Guldursun haqidagi afsonalar shuhrat qozongan. Xolbuki, bu ertaklarning yaratilishi eramizdan avalgi 6-4 asrlarga borib taqaladi [1]. Shuningdek, turkiy xalqlar orasida hind va arab folklori namunalari ham keng yoyildi. Masalan: ”Panchatantira”, ”Kalila va Dimna”, ”Romayana”, ”Maxobxarat”, “Ming Bir Kecha” shular jumlasidandir. Bu holat yangi eraning boshlanishiga to‘g‘ri keladi. Eng qadimiy janrlardan biri bu qo‘shiq janridir. Qo‘shiqlarning ham eng qadimiysi bu beshik qo‘shiqlari hisoblanadi. Bola tug‘ilib tili chiqqunga qadar kattalar ularga Alla aytib beradilar, tarbiyachilar turli mashg‘ulotlar o‘tkazadilar, turmushga zarur bo‘lgan dastlabki hayotiy qoidalarni o‘rgatadilar.

Beshik qo‘shiqlari hamma xalqlarda bor. Xususan, ming yillar ilgari ham beshik qo‘shiqlari bo‘lgan. M. Qoshg‘ariy, Ibn Sino asarlari orqali juda ko‘p qo‘shiqlar yetib kelgan. Ibn Sino allani bola tarbiyasi haqidagi rolini quyidagicha ifodalaydi: “Bolani mijozini kuchaytirmoq uchun unga ikki narsani qo‘llamoq kerak. Biri bolani beshigini sekin tebratmoq, ikkinchisi uni uxlatish uchun Alla aytishdir. Bu bilan bolaning tanasi va ruhi orom oladi. Xatto, ona bu holatda g‘azab, g‘amginlik, cho‘chishdan holi bo‘lishi kerak” -deydi [3].

Natijalar va muhokama. Bolalar adabiyotining lingvistik o‘ziga xosliklari bu obrazli, emotsional, lirizmga boy bo‘lib, u bolalar tafakkuriga, dunyoqarashiga mos keladi. Bolalar auditoriyasining o‘ziga xos xususiyati - bu dunyo haqidagi bilimlarning etishmasligi, kattalar qadriyatlari tizimiga o‘xshash bo‘lmagan qadriyatlar tizimi va til bilimining etarli darajada emasligi. Bu xususiyatlar mualliflar tomonidan bolalar yozuvchilarining asarlari lingvistikasida hisobga olinadi [4]. Psixolog va tilshunos olimlar bolalar adabiyoti tilining o‘ziga xos

xususiyatlariga doimo e’tibor berib kelganlar. Bu biz tasvirlarni yaratadigan, his-tuyg‘ularni etkazadigan, o‘rgatadigan va ko‘ngil ochadigan nozik asbobdir:

✓ Oddiylik va qulaylik: Murakkab grammatik tuzilmalar va mavhum atamalarni unuting! Qisqa, ixcham jumlalar bilan yoziladi, masalan, “Sholg‘om”ni olaylik. Qancha qahramonlar borligini eslaysizmi? Bobo, buvi, nabira, kuchuk, mushuk, sichqon. Va har kimning o‘z roli, o‘z so‘zlashuv nitqi mavjud. Oddiy, hamma narsa kabi Muhim: Oddiylik ibtidoiylikni anglatmaydi. Til aniq, ifodali va o‘quvchi yoshiga mos bo‘lishi kerak.

✓ Tasviriylik va ta‘sirchanlik: Bolalarning hayollari shudgorlanmagan dala! Matnni jonlantirish uchun metafora, epithets, taqqoslashlardan foydalaniladi, masalan, Chukovskiyda: “Telefonim jiringladi. - Kim gapiryapti? - Fil!”. Oddiy telefon qo‘ng‘irog‘i kulgili holatga aylanadi. Shaxslashtirish tufayli - jonsiz narsaga insoniy xususiyatlar berilgan Misol: “Quyosh porlab turardi” o‘rniga “Quyosh jilmayib, oltin nurlarini sochardi” deb berilgan [1].

✓ Ritm va qofiya: Bolalar she‘rlar, qo‘shiqlar va sanoqli qofiyalarni yaxshi ko‘radilar! Ritmik matnni eslab qolish va eshitish oson, bu esa bolalar she’rlarida, qo‘shiqlarida va o‘yinlarida aks etadi. Bolalar shoiri Anvar Obidjon “Suhbat” nomli she‘rida bolalar yaxshi ko‘radigan g‘ozlar to‘g‘risida so‘z yuritadi. Voqea juda oddiy va soda. O‘zaro suhbatdan ma’lum bo‘ladiki, g‘ozlarning qorni och, ularni boqish kerak. Buni shoir o‘yin vositasida ifodalaydi:

G‘ozlar bir so‘z deysizmi? Nega patni silaysiz?
G‘a-g‘a, g‘a ! G‘oq-g‘oq,-g‘oq.
Totli suli yeysizmi? Mendan nima tilaysiz?
Ha-ha,ha! Boq-boq, boq [5].

Bu xildagi she’rlar kichkintoylarni mustaqil fikrlashga turmush taassurotlarini to‘plab, ulardan xulosa chiqarishga o‘rgatadi. Bolalar shoiri Yo‘ldosh Sulaymonning “Qug‘irchoq” she’rida qug‘irchoqlarni asrab-avaylash, oddiy bir o‘yinchoq vositasida kattalarning mehnatini e’zozlash masalasi o‘rtaga tashlanadi.

Quyosh bilan teng turib, Qo‘ldan qo‘ymaymiz sira
Ozoda kiyintirib, Yuqtirmaymiz gard, shira.
Senga taqamiz marjon Ovunchoqsan bizlarga
Qo‘g‘irchoqjon qo’g’irchoq. Qo‘g‘irchoqsan qizlarga [5].

Bolalar o‘zlari tinglagan asarlari yordamida asta-sekin atrof muhit bilan tanishadilar, ona-yurtga mehr oqibatli bo‘lishni, tabiatni asrashni, mehnatni sevishni o‘rganadilar.

✓ Dialoglar: Jonli, tabiiy dialoglar bolalar kitobining ruhidir! Ular qahramonlarning shaxsiyatini ochib berishga va hikoyani dinamik qilishga yordam beradi, masalan, Astrid Lindgrenning kitoblaridagi dialoglarni olaylik: “Britt-Mari yurakka taskinlik baxsh etadi”, “Uzunpaypoq Peppi”, “Mio, bolajonim Mio”, “Kichkintoy va tomda yashaydigan Karlson” - ularning har bir iborasi o‘z-o‘zidan, dunyoni bolalarcha idrok etish bilan to‘ldirilgan.

✓ Hazil: Bir tomchi hazil o‘qishni hayajonli o‘yinga aylantiradi Nikolay Nosov - bolalar hazilining ustasi! Uning Dunno va uning do‘stlari haqidagi hikoyalari hali ham barcha yoshdagi o‘quvchilarni tabassum qiladi. quyonniki, burni esa “cho‘chqadek” edi.

Shuningdek bolalar adabiyoti lingvistik, pedagogik – psixologik xususiyatlariga qarab 3 davrga bo’linadi:

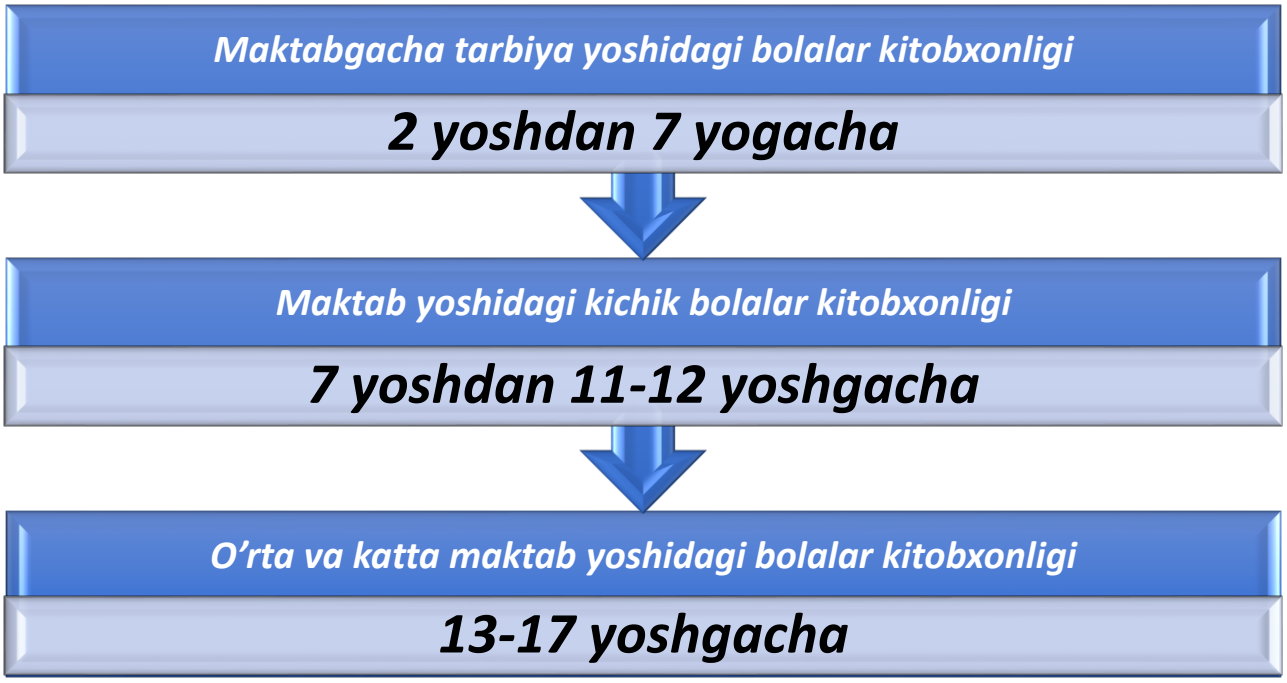

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar kitobxonligining xususiyatlari: Bola yetti yoshga tulguncha atrofdagi hayotiy yangiliklarni tez ilg‘aydigan bo‘lib o‘sa boshlaydi. Bu ishlarni faqat bolani kelajakka tayyorlash deb tushunish kamlik qiladi. Chunki bolalik – inson uchun navqironlik fasli hamdir. Insondagi salbiy va ijobiy fazilatlar xuddi shu davrda shakllana boshlaydi. Darhaqiqat, hamma narsa bolalikdan boshlanadi. Bolalikdagi har qanday taassurot xotiradan o‘chmaydi. Demak, bolani kichkintoyligidan so‘z san’ati bilan sehrlash lozim. Maktabgacha yoshdagi bolalar hali kitob o‘qishni bilmaydilar. Ular uchun dunyo noma’lum. Ularda ana shu noma’lum narsalarni bilishga intilish, qiziqish kuchli bo‘ladi. Bunda ota-onalar, bog‘cha tarbiyachilari kata rol o‘ynaydilar. Bu yoshdagi bolalar kattalarga taqlid qiladilar. Shuning uchun bu yoshdagi bolalarga mo‘ljallangan kitoblarda hayvonlar, parrandalar, hashoratlar, o‘simliklar bo‘lsalarda ular odamlarday gapirishadi, fikr yuritishadi, kichkintoylarning dunyoqarashlarini shakllanishida muhim rol o‘ynashadi. Sog‘lom bola 7-9 oyligidayoq ayrim tushunchalar mohiyatini anglay boshlaydilar: qo‘lingni ber, tur, o‘tir va xokozo.

Bir yoshga kirgan bola 10 yaqin so‘zni tushunadi va ayta oladi. Ikki yoshda esa so‘zlar miqdori 300 ga yetadi. Endi u “U nima?”, “Bu Kim?” savollar takrorlay boshlaydi. 3 yoshga to‘lganda bola o‘rgangan so‘zlar miqdori 1200-1300 tani tashkil qiladi. Endi u grammatik qoidalarsiz o‘zi so‘z yasay boshlaydi, so‘zlarni mantiqan aloqaga kiritib fikrini bayon qiladi. Umuman maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar kitobxonligi asosan ota-onalar va bog‘cha

tarbiyachilari tomonidan amalga oshiriladi. Hali o‘qish, yozish, chizishni bilmaydigan bola dunyo sirlaridan bexabar bo‘ladilar.

Shunga qaramay, bizni qurshagan olamni tezroq bilib olishga, uni o‘rganishga intiladilar. Bunda ota-onalar, bog‘chalarda esa tarbiyachilar bolalarga yaqindan yordam berishlari, ularga badiiy asarlardan parcha o‘qib berishlari lozim. Bolalarga o‘qib beradigan har qanday asarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo‘lishi talab etiladi. Bunday kitoblarning rasmlari rang-barang, harflari esa yirik-yirik bo‘lishi maqsadga muvofiq. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar tinglaydigan asarlarning ko’pchiligi ertak, qo’shiq, topishmoq, maqol, tez aytish kabi xalq og’zaki ijodi asarlari tashkil etadi. Bolalar uchun ijod qiladigan qalam sohibi hayotdagi muhim xarakterli voqealar va hodisalarni badiiy obrazlar orqali bolalar nutqiga xos tilda ularning yoshi, ruhiyati, saviyasiga muvofiq ravishda tasvirlashi lozim. Bu davr yoshidagi bolalarga maqollarni yodlatish, mazmunini so‘zlab berish maqsadga muvofiqdir. Maqollar bolalarni to‘g‘ri mantiqiy fikrlashga, maqsadni qisqa, ixcham va lunda bayon etishga o‘rgatadi. Ona tilining eng nozik badiiy xususiyatlarini bilishga va so‘z boyligini ham oshirishga ko‘maklashuvchi bir vosita sifatida xizmat qiladi:

Ona yurting OMON bo‘lsa,
Rangi –ro‘ying somon bo‘lmas [5].

Dustlik, birodarlik, dushmanga nafrat, ahillik va birdamlik g‘oyalari ham maqollarning asosiy mag‘zini tashkil etadi.

Ko‘kka boqma ko‘pga boq!
Do‘st so‘zini tashlama,
Tashlab boshing qashlama [5].

Topishmoqlar ham bola taqdirida muhim o’rin tutadi, bolaning intellektual o‘sishida, poetik va aqliy rivojida asosiy rol o‘ynaydi. Mahmud Qoshg‘ariy “Devonu lug‘atit turk” asarida topishmoqlarni “tabzug” deb ataydi. Hozir topishmoq so‘zi topishmachoq, topmacha, jumboq, cho‘pchak, topar cho‘pchak, top-top cho‘pchak, chiston, matal, top-top matal, muammo, masala, ushuk, lug‘z kabi so‘zlar bilan atalsada asosan bir ma‘noda – ma‘lum bir predmetning, hodisaning belgisi, sifatlari va xususiyatlarini ikkinchi bir narsaga ishora, ramz orqali o‘xshatilishi va uni topish, yechib berish ma‘nolarini anglatadi. Odatda topishmoq, jumboq terminlari – o‘zbek xalq og‘zaki ijodiyotida, chiston, muammo, muvashshah deb ataladi. Topishmoqlarni quyidagicha xususiyatlarga bo‘lish mumkin: Ba‘zi bir topishmoqlar bir necha predmetlarni o‘z ichiga oladi: “Uzun terak, ichi kovak” (miltiq, qamish, mo‘ri) va xokazo. Ba‘zi topishmoqlar narsaning bajaradigan vazifasiga, harakatiga, uning nimadan yoki qanday ishlanganligiga qarab, shu xususiyatlar asosida yaratilishi mumkin: “Qo‘li yo‘q, oyog‘i yo‘q uy poylar ” (qulf).

Tez aytish ham xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos janri hisoblanadi. Tez aytish bolalarda aqliy o‘tkirlikni tarbiyalaydi. Masalan: “O‘ktam ko‘m-ko‘k, ko‘rkam ko‘klam rasmini ko‘p ko‘k qalamda chizmoqchi”, “Zanjir, sarjin, anjir”. Xalq og‘zaki ijodida alleteratsiya hamda muayyan tovushlar takrori asosiga qurilgan tez ayti namunalari she’riy shaklda ham yaratiladi:

Sora allalaydi, Lola arralaydi. Non yasashasanmi, Choli sanashasanmi? [5]. Bolalarni biyron so‘zlashga o‘rgatib, ularga estetik zavq beradigan, fikr va qobiliyatlarini o‘stiradigan, xotiralarini mustahkamlaydigan bunday o‘yinlarning kichkintoylar adabiyotidagi roli va o‘rni katta.

Maktab yoshidagi kichik bolalar kitobxonligi: Bu yoshdagi bolalar psixologlarning gaplariga qaraganda 3600 tacha so‘zdan foydalanar ekanlar. Bolalar 7-9 yoshlarida hayvonlar, qushlar, hashoratlar, o‘simliklar to‘g‘risidagi ertaklarga juda qiziqadilar. Yozuvchilar insonlar bilan tabiat o‘rtasidagi munosabatlarni ularni gapirtirish orqali amalga oshiradilar. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar asosan tarbiyachilar va ota-onalar yordamida badiiy asarlar bilan tanishsalar, bu yoshdagi bolalar esa boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari va mustaqil o‘zlari o‘qib o‘rganadilar. Bu yoshdagi bolalar ko‘proq tevarak atrofdagi turli voqea hodisalarga qiziqadilar. Endi ular mustaqil ravishda sehrli ertak, fantastik ertak, sarguzasht, hikoya va dostonlarni sevib o‘qiydilar. “Zumrad va Qimmat” ertagi, Olloyorning “Fazogir chumoli”, Anvar Obidjonning “Dahshatli Meshpolvon”, Q. Muhammadiyning “Erkinjon oyga chiqibdi” kabi asarlari shu yoshdagi bolalarga mo‘ljallab yozilgan.

O’rta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi: Bu yoshdagi bolalar o‘zlari mustaqil ravishda kitob o‘qib, o‘qigan kitoblari qahramonlarining hatti-harakatlarini baholashga o‘rganadilar va ular harakatlarini takrrlaga hozirlanadilar. Bu yoshdagi bolalarga o‘tmish va kelajak haqidagi asarlarni o‘qish tavsiya etiladi. Shiroq, Tumaris, kabi afsonalar bilan bir qatorda Oybek, G‘.G‘ulom, Zafar Diyor, Q. Muhammadiy, Anvar Obidjon, T. Adashboev va boshqa ijodkorlarning zamonaviy mavzudagi eng yaxshi sara asarlari muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Sharq mutafakkirlari Al-Xorazmiy, Al-Farg‘oniy, Ahmad Yugnakiy, Al-Buxoriy, Farobiy, Beruniy, Yassaviy, Navoiy, Bobur kabilarning pand-nasihat ruhidagi yozilgan asarlari bolalar dunyoqarashini shakllantirishda ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu yoshdagi bolalar kutubxonalardan mustaqil ravishda o‘zlariga ma’qul ertak, doston kitoblarni olib o‘qiy boshlaydilar. Masalan : “Uch og‘a-ini botirlar”, “Egri bilan To‘g‘ri”, “Donishmand qiz” kabilar.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bu davr bolalari o‘zlari tinglagan asarlari yordamida tabiatni asrashni, mehnatni sevishni o‘rganadilar. Hozirgi zamon adabiyoti bilan birga o‘zbek bolalar adabiyoti va adabiy tanqid janri ham tobora o‘sib, rivojlanib kelmoqda. Shuningdek, bolalar adabiyotiga ajratilgan asarlarda lingvistik aspekti asosida millat bolalariga xitob, ilm olishga da‘vat, jaholatning zarari, ota-onaga munosib farzand, Vatanga muhabbat, axloq va tarbiya kabi umumiy masalalar yetakchilik qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Ахмедова, М. 2024. Образ правителей в контексте русских и узбекских легенд. Зарубежная лингвистика и лингводидактика. 2, 3/S (сен. 2024), 111–116. DOI: https://doi.org/10.47689/2181-3701-vol2-iss3/S-pp111-116.

2. Raboyev N. (2024). O‘zbek bolalar adabiyoti va kitobining shakllanishi. Central Asian Journal of Education and Innovation, 3 (5-3), 233-235. doi: 10.5281/zenodo.11439755

3. Shermuhamedov P, Tursunov J, Safarov O, Egamov X. O’zbek bolalar adabiyoti.T.2006.

4. Musaeva G. I. (2024). ON THE ORIGIN OF ENGLISH PROVERBS AND SAYINGS. British Journal of Global Ecology and Sustainable Development, 26, 67–73.

5. Turaeva F.A. (2023). On the issue of speech features of children's translated literature. The world of science, culture, education, (6 (73)), 564-566.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ИНГЛИЗ ТИЛИДАГИ ОЛАМНИНГ ЛИСОНИЙ ТАСВИРИДА “ДЎСТЛИК” КОНЦЕПТИНИНГ ВЕРБАЛИЗАЦИЯСИ

Toshtemirova Nozima Anvarjon qizi,
Qo‘qon DPI 1-bosqich tayanch doktoranti
Tel:936449055
Email : nozimakhontoshtemirova@gmail.com

ANNOTATSIYA Мақолада инглиз тилидаги оламнинг лисоний тасвирида “дўстлик” концептининг вербализацияси ҳақида гап боради. Дўстлик тушунчасини ўрганиш маълум бир жамиятнинг маданиятини ўрганишни ўз ичига олади, унга руҳий жараёнларни, фолклор, адабиёт, оммавий ахборот воситалари, дин ва бошқаларни киритишимиз мумкин. Инглиз тилидаги “дўстлик” тушунчасининг келиб чиқиши қадимги инглизча “*фреонд”* дан, голландча “*Вриенд”* ва немисча “*Фреунд”* билан боғлиқ бўлиб, ҳинд-европа тиллари илдизидан келиб чиқиб “севиш” деган маънони англатади. Шундай қилиб, айтишимиз мумкинки, бу муносабатлар “севги” га асосланган эди, аммо ҳозирги вақтда у бироз бошқача семантик маънога эгадир.

Калит сўзлар: концепт, вербализация, дўстлик тушунчаси, семантик маъно, конептуал структура, прототипик принцип, тезаурус луғатлар, синонимлар луғати.

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «ДРУЖБА» В ЯЗЫКОВОМ ОПИСАНИИ МИРА НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

АННОТАЦИЯ В статье рассматривается вербализация концепта «дружба» в языковой репрезентации мира в английском языке. Изучение концепции дружбы предполагает изучение культуры конкретного общества, которая может включать духовные процессы, фольклор, литературу, средства массовой информации, религию и многое другое. Происхождение понятия «дружба» в английском языке связано с древнеанглийским «freund», голландским «Vriend» и немецким «Freund», которые происходят от индоевропейского корня, означающего «любить». Итак, можно сказать, что эти отношения были основаны на «любви», но в наши дни она имеет несколько иное семантическое значение.

Ключевые слова: концепт, вербализация, концепт дружбы, семантическое значение, концептуальная структура, прототипический принцип, тезаурусные словари, словарь синонимов.

VERBALIZATION OF THE CONCEPT OF "FRIENDSHIP" IN THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD IN ENGLISH

ANNOTATION The article deals with the verbalization of the concept of “friendship” in the linguistic description of the world in English. The study of the concept of friendship involves the study of the culture of a particular society, which can include mental processes, folklore, literature, the media, religion, etc. The origin of the concept of “friendship” in English is associated with the Old English “freund”, the Dutch “Vriend” and the German “Freund”, which, based on the Indo-European root, mean “to love”. Thus, we can say that these relationships were based on “love”, but now it has a slightly different semantic meaning.

Key words: concept, verbalization, concept of friendship, semantic meaning, conceptual structure, prototypical principle, thesaurus dictionaries, dictionary of synonyms.

КИРИШ. Инсоният ҳеч қачон якка ҳолда мавжуд бўлмаган: ҳар бир инсон ўз муҳитига эга бўлиши ва уни ўраб олганлар билан маълум муносабатда бўлиши керак бўлади. Қадим замонлардан буён, ота-боболаримиз Ерда яшагандан бери, жамият ҳис-туйғулар ва муносабатларни фарқловчи тушунчалар бўлиб хизмат қилган оила, севги, дўстлик, нафрат ва бошқалар каби воқеликлар пайдо бўлган. Дўстлик тушунчасини ўрганиш маълум бир жамиятнинг маданиятини ўрганишни ўз ичига олади, унга руҳий жараёнларни (психология, фалсафа), фолклор, адабиёт, оммавий ахборот воситалари, дин ва бошқаларни киритишимиз мумкин.

Инглиз тилидаги “дўстлик” тушунчасининг келиб чиқиши қадимги инглизча “*фреонд”* дан, голландча “*Вриенд”* ва немисча “*Фреунд”* билан боғлиқ бўлиб, ҳинд-европа тиллари илдизидан келиб чиқиб “севиш” деган маънони англатади. Шундай қилиб, айтишимиз мумкинки, бу муносабатлар “севги” га асосланган эди, аммо ҳозирги вақтда у бироз бошқача семантик маънога эгадир.

Инглиз тилида “дўстлик” концептини вербаллаштирувчи тил бирликларини танлаш, ўрганилаётган тил бирликларининг концептуал мазмунини ҳисобга олган ҳолда ўтказилди ва ўзида бир нечта босқичларни қамраб олди. Биринчи босқичда тил бирликларининг маънолари изоҳли луғатлар бўйича таҳлил қилинди[1.1309]. Таҳлил натижасида “дўстлик” концептининг анчайин умумлашган, ҳеч қандай усул, манба ва шарт- шароитни кўрсатмаган ҳолда ифода қилувчи бирликлари танлаб олинди: инглиз тилидаamigo, buddy, chum, comrade, confidant, confidante, crony, familiar, intimate, ma te musketeer, pal лексик бирликлари; ўзбек тилида дўст, ўртоқ, ошно, ёр, маҳбуб(а),таниш, дўстлик каби лексик бирликлари.

Кейинроқ концептнинг бир ва бир неча доимий бўлмаган компонентларини фаоллаштирувчи ҳамда қўшимча концептуал белгиларни ўзида мужассам этган тил бирликларининг айрим синонимлари аниқланди. Изоҳли луғатларда “дўстлик” концептини вербализацияловчи тил бирликлари гуруҳидан жой олмаган тил

бирликларининг синонимларини аниқлаш мақсадида қўшимча бошқа тезаурус луғатлар, синонимлар луғати ва тилларнинг замонавий изоҳли луғатларидан ҳам фойдаланилди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР. Бир нечта мавзуга оид диссертацияларда “дўстлик” тушунчаси билан боғлиқ ишлар кўриб чиқилган, жумладан, М. Хизованинг “Рус ва инглиз тил маданиятида “дўстлик” тушунчаси”[2], бунда “дўстлик” тушунчаси фақат лингвомаданий нуқтаи назардан кўриб чиқилади. Е.В. Зацепина ишида “дўст” концепти немис ва рус паремиаларида романтизм давридаги немис пьесалари таржималари материаллари асосида кўриб чиқилган[3]. Н. Ю.Толчина рус ва инглиз тилларида сўзлашувчиларнинг замонавий миллий онгида мавжуд бўлган дўстлик қиёфасини ўрганиш учун сўровнома ўтказди. Тадқиқот натижалари, она тилида сўзлашувчилар билан ўтказилган ассотсиатив эксперимент маълумотларига асосланиб, “дўст” ва “дўстлик” тушунчаларининг индивидуал компонентларини идрок этишдаги фарқларга қарамай, бир-бирини тушуниш деган хулосага келишимизга имкон берди. Бу жамиятларда дўстлик ўхшаш ва дўстларнинг умумий қадриятларга бўлган муносабати фарқ қилади [4,176].

“Дўстлик” концептини вербализацияловчи тил бирликлари структураси ва концептуал мазмунидан келиб чиққан ҳолда, “дўстлик” концепти туркумига кирувчи бирликлар синфига қуйидаги мезонлар бўйича тартиб бердик: 1) ҳар бир тил бирлигининг концептуал структураси юқорида зикр этилган концептнинг доимий компонентларини ўз ичига олиши керак; 2) концептнинг ҳеч бўлмаса битта концептуал белгиси тил бирлиги семантикасида мужассам бўлиши зарур.

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМА. Танлаб олинган тил бирликлари луғавий таърифларининг компонент таҳлили, улар семантикасида “дўстлик” концептининг турли даражада фаоллашуви босқичларини аниқлаш имконини берди. “Дўстлик” концепти интеграллашган шаклда инглиз тилида *friend, friendship, buddy, chum, comrade, confidant, confidante, crony, familiar, intimate, ma te musketeer, pal* ўзбек тилида *дўст, ўртоқ, ошно, ёр, маҳбуб(а),таниш, дўстлик* тил бирликларининг семантик структураларида намоён бўлади ва у дўстликни ифода қилувчи кенг спектрдаги маъно (лексик-семантик вариант)ни ўзида мужассам этади. Ушбу тил бирликлари “дўстлик” концептини фаоллаштирувчи бирликларнинг барчасига прототипик вакил ҳисобланади.

Марказдан узоқда бўлган лексемалар маълум контекстдан ташқарида “дўстлик” концептини фаоллашувини таъминлай олмайди, “дўстлик” концептини функционал қатламда ифода қилган бирликлар ва бошқа қатламда ўрганадиган лексик-семантик туркумлар мавжуд.

Шундай қилиб, марказдан узоқда бўлган бирликларни прототипик хусусиятга эга бўлмаган бирликлар ташкил қилади, аммо албатта, комплекс бўлмаган бу концептуал белгилар миқдори, яъни улардан бирининг ёки бир нечтасининг бўлмаслиги ёки улар интенсивлигининг ўзгарганлигида ва бошқа белгиларнинг доимий бўлмаган бирликлари

билан изоҳланиши мумкин [5]. Шу нарсани таъкидлаш муҳимки, марказдан узоқда бўлган лексемалар тўлдириш учун очиқ ҳисобланишади, шу сабабли прототипик принципда ташкил бўлган категориялар чегаралари унчалик қатъий бўлмаган характерга эга ва улар бошқа категорияларнинг қўшилиб кетишига имкон беради.

Шу ўринда “дўстлик” тушунчасига ўзимизнинг ишчи таърифимизни келтириб ўтамиз. **Бизнинг фикримизча, дўстлик бу – қарашлари, дили, иш фаолияти яқин бўлган, иноқлик, ахиллик билан боғланган икки ёки ундан ортиқ кишидан иборат бўлган шахсларнинг ўзаро яқинлигидир.** “Дўстлик” концептини фаоллаштира оладиган тил воситалари психологик, нутқий, ҳиссий-таъсир характерига эга, ва айни пайтда, “дўстлик” концептинини фаоллаштирувчи тил бирликлари сифатида ягона макон остига бирлашади. Буни қуйидаги жадвал асосида кўрсатиш мумкин:

Инглиз тилида “дўстлик ” концептининг лексик майдони		
№	Концепни фаоллаштира оладиган асосий луғавий бирликлар	Концептни фаоллаштира оладиган **Friend, Friendship** луғавий бирликларининг семантик ҳудуди
1	**Friend (дўст)**	Сиз бирга бўлишни ёқтирган шахс
2	**Friendship (дўстлик)**	Дўст бўлиш, дўстлар орасидаги алоқа

Концептни фаоллаштирувчи тил бирликлари “дўстлик” концептининг нутқда воқеланишини таъминловчи асосий унсурлар ҳисобланади. Қуйида ушбу тил бирликларининг концепт фаоллашувида тутган ўрни ва хусусиятларини таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Инглиз тилида “дўстлик” концепти фаоллашувида марказий ўринлардан бирида турувчи бу *friend* тил бирлиги ҳисобланади. Ушбу тил бирлиги нутқда турли вазифаларда келиши мумкин. *Friend* тил бирлиги от сифатида қуйидаги маъноларни ифода қилади.

а) Сиз бирга бўлишни ёқтирган, сизга яқин кимса маъносида.Масалан, I'd like you to meet my *friend*. Сизга дўстимни таништиришни ҳоҳлайман. She is such a good/close/dear *friend* (of mine). Бу қиз менинг энг яқин дугонам.

б) Бирон бир кимсага ёрдам қўлини чўзувчи инсон (хайрия ишларида) маъносида. She is a *friend* of the environment. [=she supports environmental causes] У табиатнинг дўсти. The strikers knew they had a *friend* in the senator. [=knew that the senator supported them] Қўзғолончилар сенатда ўзларнинг дўстлари борлигини билишарди. Are you *friend* or foe? [=do you support us or oppose us?] Сиз бизга дўстми ёки душман?

в) душман бўлмаган инсон маъносида. Is he a *friend* or an enemy? У дўстми ёки душманми?

г) бирон бир ишни қўллаб қувватловчи (хайрия ишлари каби) инсон маъносида. The *friends* of the library will host a fund-raiser. Кутубхонани қўллаб қувватловчи инсонлар фондга мезбонлик қилишади.

Инглиз тилида “дўстлик” концептини нутқда фаоллаштирувчи тил бирликларидан бири бу - *friendship* сўзидир. “Дўстлик” концептининг фаоллашувида *friendship* тил бирлиги ҳам ўзига хос хусусиятларга эга.

Қуйида ушбу тил бирлигининг ифодаланиш воситаларига тўхталиб ўтамиз.

а) дўст бўлиш: дўстлар ўртасидаги алоқа маъносида. They have a long-standing *friendship*. [=they have been friends for a long time] Улар анчадан бери дўстдирлар. They struck up a *friendship*. [=they became friends]. Улар дўст бўлишди. She formed many lasting *friendships* [=she made and kept many friends] during her time in college. Қиз коллежда ўқиган пайтида жуда кўп дўстлар орттирган.

б) икки давлат ўртасидаги дўстлик a *friendship* between two countries.They have enjoyed many years of *friendship*. Улар кўп йиллик дўстликдан мамнундирлар.

с) дўстона туйғу, муносабат: сахийлик, кимгадир қилинган ёрдам маъносида. He was encouraged by the *friendship* his coworkers showed him. У бирга ишлайдиганлари томонидан кўрсатилган дўстликдан ғурурланиб кетди.

Шундай қилиб, “дўстлик” концептининг ўзига хос хусусиятлари инсон туйғуларини позитив равишда сўзловчига етказилишини таъминлайди.

“Дўстлик” тушунчасини таҳлил қилганда, биз дунёнинг инглиз тилидаги тасвиридаги “дўстлик” тушунчасини, яъни учта асосий компонентни ўз ичига олган мураккаб тузилган яхлитликни кўриб чиқамиз. Дунёқараш, дунёни қабул қилиш ва дунёни ҳис қилиш компонентлар дунё тасвирида маълум бир давр, этнос ёки субкултурага хос тарзда бирлаштирилади.

Маданий тилшунослик ва когнитив тилшунослик, олимларнинг фикрича, бир-бири билан яқин алоқада ривожланмоқда. Сўнгги пайтларда когнитив тилшуносликнинг асосий тушунчаси “концепт” га бағишланган кўплаб ишлар мавжуд, аммо когнитивистлар ҳозирча бу атаманинг ягона таърифига келмаганлар. Концептларни таҳлил қилиш ва талқин қилиш ҳали ҳам мураккаб ва ноаниқдир. Р.М. Фрумкин ва В.А.Маслова “ҳар хил тиллар ҳақиқатни ҳар хил тарзда” тушунтиради” эмас, балки турли хил тушунчалар ҳам шу тилнинг битта сўзининг орқасида туриши мумкин ...[6,31]” деган хулоса беради, “... маъноларни талқин қилувчилар сифатида тушунчалар ҳар доим такомиллаштирилиши ва ўзгартирилиши мумкин. Улар фақат пайдо бўлишининг бошида амалга ошадиган объектлардир, лекин кейинчалик улар тизимнинг бир қисми бўлиб, бошқа тушунчалар таъсирига тушиб қоладилар ва ўз маъноларини ўзгартирадилар[7]”. Бошқа томондан, дунёнинг лингвистик тасвирининг асосий хусусияти, унинг яхлит табиати, яъни тўлиқ мазмуни ва расмий яхлитлиги ва тўлиқлиги - “дунёнинг лингвистик тасвири ҳамма нарсани қамраб олади ва унга кириб боради; дунёнинг лингвистик тасвирининг яхлитлигини, унинг алоҳида бўлакларини таҳлил қилишда кўздан қочирмаслик керак [8]”.

Бир халқнинг когнитив онгида концепциянинг лингвистик, когнитив ва лингвосоциал аҳамиятлилигининг энг муҳим кўрсаткичларидан бири унинг нутқдаги

лингвистик тасвирларининг частотасидир. Коммуникатив долзарблик қонунига кўра, “дўстлик” концепциясини нутқда акс эттириш частотаси доимий равишда ошиб бормоқда, бу унинг миллий концептуал соҳанинг таркибий қисми ва инглиззабон жамият учун маданий аҳамияти ортиб бораётганидан далолат беради.

Кўпинча, дўстлик тушунчасига бўлган муносабат бир хил эмас, бу бизга ушбу ҳодиса кўп қиррали ва кенг тарқалганлиги, шу жумладан лингвистик маконда ўз ўрнига эга деган хулосага келишимизга имкон беради. Мисол учун:

«A best friend is always there, whether you need advice» *(Renee Duvall)*

«A friend is someone who fills our lives, with beauty, joy and grace. And make the world we live in, a better and happier place» *(Samantha Sumler)*

“A good friend will always stab you in the front ” (Oscar Wilde)

“He that cannot forgive others, breaks the bridge over which he must pass himself; for every man has need to be forgiven.” *(Edward Herbert)*

Шеърият аҳли “дўстлик” тушунчасига ижобий томондан қарашган. Улар энг яхши дўстни маслаҳатчи сифатида тасвирлайдилар, дўстни хазина билан солиштирадилар. Уларнинг тушунишига кўра, дўст - бу ҳаётни гўзаллик, қувонч ва иноят билан тўлдиради ва дунёни яхшироқ ва бахтли жойга айлантиради деб фикр юритишади.

Кўп луғатларда «Friendship» тушунчаси турли йўллар билан турли маънода кўриб чиқилади, масалан, инглиз тилида «Friendship» - бу кимгадир ўзаро ҳамдардлик кўрсатадиган, одатда жинсий ва оилавий муносабатларни истисно қиладиган, шунингдек жамоавийликни қўллаб-қувватлайдиган, моддий ёки бошқа ёрдам бериш орқали шаклланган инсондир [9].

Oxford Thesaurus of English, луғатида «Friend» лексемаси тўрт маънога эга:

- сизга ёқадиган ва сиз уни яхши биладиган одам, лекин у сизнинг оилангиз аъзоси эмас;

- умумий ишни, ташкилотни аъзоси ёки хайрия қилган пулини қўллаб - қувватлайдиган шахс;

- сиз билан бир мамлакат ёки гуруҳдан бўлган, эҳтимол бир хил қараш ва манфаатларга эга бўлган одам;

- сизга жуда зарур ёки таниш нарса [10].

Инглиз тилидаги “дўст” сўзи кўпинча рус тилидаги “таниш” сўзига яқин келади. Америкалик учун дўст - бу синфдоши, голф бўйича шериги, баъзида черковда учрашадиган ҳамроҳи ва ҳақиқатан ҳам яқин дўстидир. Кўп ҳолларда америкаликлар учун “дўст” - бу америкаликнинг бўш вақтларида бирга вақт ўтказадиган ҳамроҳидир лекин, сирларини ишонадиган, фикрлари ва ҳис -туйғулари билан ўртоқлашадиган инсон сифатида шаклланмайди.

ХУЛОСА. Инглиззабонлар дунёқарашида дўстлик тушунчаси тезроқ бошланади. Британияликлар дўстлик тушунчасида потенциал фойдани ҳисоблаш истаги билан ажралиб туради. Дўстга бўлган ишонч ҳисси, ўзаро тушуниш, ишонч инсонга психологик қулайлик ҳиссини келтириб чиқаради. Қўллаб-қувватлаш ва ёрдам бериш дўстликда қурбон бўлиш хусусиятига эга. Бунга параллел равишда инглизларда дўстлик ўзининг мустақил бўлишлиги билан ажралиб туради, чунки инглизлар бундай муносабатларда маълум бир масофани сақлайдилар. Бундай ҳодиса инсонда хиёнатдан ўзига хос хавфсизликни таъминлайди. Ижтимоий мавқеининг ўзгариши туфайли дўстлик тугаши мумкин ва дўстнинг мақоми ҳам “собиқ дўст” га ўзгаради. Ҳаёт ва воқеаларга бўлган қарашлардаги фарқ дўстликни бузиши мумкин, лекин кечириш қобилияти ва иродаси бундай қийинчиликлардан омон қолишга ёрдам беради. Дўстлик тиклангач, дўстдан катта садоқат ва содиқлик талаб қилинади. Концептни ўрганишдаги таҳлиллар шуни кўрсатадики, инглиз/америкалик дунёқарашидаги дўстлик концепциясининг бузилиши ёки бу ҳиссиётнинг йўқ бўлиб кетиши инсонда изтироб чекиш, азобланиш туйғуларини уйғотмайди. Бу ҳиссиёт улар учун ўткинчи бир туйғу ҳисобланади холос.

Шундай қилиб, инглиз тилидаги “дўстлик” концепти ўзига хос хусусиятларга эга, табиийки, инглиз тилида сўзлашувчи жамият ўз хулқ-атвори, дунёни англаш тушунчаси билан ажралиб туради, бу тушунчанинг асосий фарқловчи томони ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1.Roget’s Thesaurus. - London: Penguin books, 1978. - 1309 p.

2.Хизова М.А. Концепт «дружба» в русской и английской лингвокультурах. Дис. ... канд. филол. наук. -М.: РГБ,, 2005

3.Зацепина Е.В. Вербализация концепта «друг» в немецких и русских паремиях: на материале переводов немецких пьес эпохи романтизма. ... канд. филол. наук.2010.

4.Толчина, Н.Ю. Репрезентация концепта «дружба» в разговорной речи (на материале русского и английского языков). Вестник Адыгейского государственного ун-та. - Серия: Филология и искусствоведение. - Майкоп: АГУ, 2010. - Вып. 1. - С. 176-181.

5. Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. - Л.: Наука[Ленингр. отделение], 1988. - 239 с.

6. Фрумкина Р. М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога // НТИ, 1992. - Сер. 2, № 3, С.31

7.Ляхнеэнмяки М. Перевод и интерпретация: о некоторых предположениях и мифологемах // Теоретическая и прикладная лингвистика. Вып. 1: Проблемы философии языка и сопоставительной лингвистики. - Воронеж, 1999. - С. 32-45.

8.Пиаже Ж. Психология интеллекта. Избранные психологические труды. - М., 1969. - С. 212-213.

9.Oxford Thesaurus of English. Second edition. - Oxford: Oxford University Press, 2004. - 1072 p.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

MA’MURIY DISKURS SOTSIOLINGVISTIK HODISA SIFATIDA

Dexqonova Mashxura Shuhratjon qizi
QDPI 1-bosqich tayanch doktoranti
Tel:903909001
Email : graceful_0204@inbox.ru

ANNOTATSIYA Maqolada ma’muriy diskursning sotsiolingvistik hodisa sifatida shakllanish bosqichlari haqida so’z boradi. Diskursning turlari orasida ma’muriy diskurs shu bilan ajralib turadiki, u o‘z mohiyatiga ko‘ra har qanday ijtimoiy institutda: tibbiyot muassasasida, oliy o‘quv yurtida, munitsipalitet ma’muriyatida, korporatsiya yoki transmilliy kompaniyada - mehnat jamoasida ierarxiya mavjud bo‘lgan hamma joyda o‘z o‘rnini topadi. Ma’muriy faoliyatga hamrohlik qiluvchi kommunikatsiyaning o‘ziga xos xususiyati uning o‘ziga xos xususiyatlari, funksiyalari, so’zlovchining ma’lum bir yo’nalishga yo‘naltirilgan munosabatlari bilan belgilanadi. Ma’muriy faoliyat "muloqotning institutsional turi sifatida, mutlaq rasmiylik sharoitida boshliqlar va xodimlarning statusga yo‘naltirilgan muloqoti" deb tushuniladi. Shunday qilib, biz "ma’muriy muloqot"ni statusga yo‘naltirilgan muloqot va ma’muriy faoliyat yig‘indisi sifatida ko‘rib chiqamiz, biz buni tashkiliy, ijro etuvchi-boshqaruv va boshqaruv faoliyati deb tushunamiz.

Kalit so’zlar: diskurs, ma’muriy diskurs, ma’muriy muloqot, sotsiolingvistika, kommunikatsiya, ijtimoiy munosabat, ma’muriy faoliyat, ma’muriy muloqot usullari, ma’muriy muloqot shakllari, ma’muriy muloqot funksiyalari.

АДМИНИСТРАТИВНЫЙ ДИСКУРС КАК СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

АННОТАЦИЯ В статье рассматриваются этапы становления административного дискурса как социолингвистического явления. Среди видов дискурса административный дискурс выделяется тем, что по своей природе он является формой дискурса, существующей в любом социальном институте: медицинском учреждении, высшем учебном заведении, муниципальной администрации, корпорации или предприятии. транснациональная компания - в которой существует иерархия в трудовом сообществе. находит свое место повсюду. Специфика коммуникации, сопровождающей управленческую деятельность, определяется ее специфическими особенностями, функциями, отношением говорящего к тому или иному направлению. Административная деятельность понимается как «институциональный тип общения, статусно-

ориентированное общение начальников и подчиненных в условиях абсолютной формальности». Таким образом, мы рассматриваем «административную коммуникацию» как сумму статусно-ориентированной коммуникации и административной деятельности, под которой мы понимаем организационную, исполнительно-распорядительную и управленческую деятельность.

Ключевые слова: дискурс, административный дискурс, административное общение, социолингвистика, коммуникация, социальные отношения, административная деятельность, способы административного общения, формы административного общения, функции административного общения.

ADMINISTRATIVE DISCOURSE AS A SOCIOLINGUISTIC PHENOMENON

ANNOTATION The article discusses the stages of the formation of administrative discourse as a sociolinguistic phenomenon. Among the types of discourse, administrative discourse is distinguished by the fact that, by its nature, it finds its place in any social institution: in a medical institution, in a higher educational institution, in a municipal administration, in a corporation or a transnational company - wherever there is a hierarchy in the labor community. The specific nature of communication accompanying administrative activity is determined by its specific features, functions, and the speaker's attitudes towards a certain direction. Administrative activity is understood as "an institutional type of communication, a status-oriented communication of superiors and employees in conditions of absolute formality." Thus, we consider "administrative communication" as the sum of status-oriented communication and administrative activity, which we understand as organizational, executive-managerial, and managerial activities.

Key words: discourse, administrative discourse, administrative communication, sociolinguistics, communication, social relations, administrative activity, methods of administrative communication, forms of administrative communication, functions of administrative communication.

KIRISH. Diskursni tadqiq etish tilshunoslik, sotsiologiya, psixologiya, kommunikatsiya nazariyasi kabi turli fanlarni o‘rganishni nazarda tutadi. Har bir bilim sohasi bu tushunchani o‘ziga xos tarzda talqin qiladi.

Diskursning turlari orasida ma’muriy diskurs shu bilan ajralib turadiki, u o‘z mohiyatiga ko‘ra har qanday ijtimoiy institutda: tibbiyot muassasasida, oliy o‘quv yurtida, munitsipalitet ma’muriyatida, korporatsiya yoki transmilliy kompaniyada - mehnat jamoasida ierarxiya mavjud bo‘lgan hamma joyda o‘z o‘rnini topadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.M.Fuko diskursini falsafiy nuqtayi nazardan o‘rganish keyingi tadqiqotlar uchun asos bo‘lib xizmat qildi. Diskurs nutqiy faoliyat mahsuli sifatida O. S. Issers, Ye. S. Kubryakova, T. A. van Deyk ishlarida ko‘rib chiqiladi. "Diskurs" va "matn" tushunchalarining turlicha talqinlari mavjud. Bir qator olimlar "matn"ni

diskursiv faoliyat natijasi sifatida tasavvur qiladilar (A. I. Varshavskaya, Ye. S. Kubryakova). Ye.V.Shevchenko "diskurs dinamik, matn esa statik" ekanligini ta’kidlaydi [1]. N. D. Arutyunovaning ta’rifi ko‘p qirrali bo‘lib tuyuladi, u diskursni "ekstralingvistik - pragmatik, ijtimoiy-madaniy, psixologik va boshqa omillar bilan birgalikda bog‘langan matn; voqea-hodisa nuqtai nazaridan olingan matn; maqsadli ijtimoiy harakat, odamlar va ularning ong mexanizmlarining o‘zaro ta’siri, ya’ni kognitiv jarayonlarda ishtirok etuvchi komponent sifatida ko‘riladigan nutq" deb hisoblaydi. Diskurs - bu "hayotga botirilgan" nutqdir [2]. R. V. Patyukova quyidagi qimmatli mulohazalarni bildiradi: "Diskurs" tushunchasining ko‘plab bir-birini to‘ldiruvchi ta’riflarini o‘rganib chiqib, biz uni sotsiolingvistika nuqtai nazaridan "odamlarning u yoki bu ijtimoiy guruhga mansubligi nuqtai nazaridan va u yoki bu tipik nutq-xulq-atvor vaziyatiga nisbatan ko‘riladigan muloqoti, masalan, institutsional muloqot" sifatida tasavvur qilamiz [3].

Yuqoridagi ta’riflar "diskurs" va "muloqot" tushunchalarining yaqinligi haqidagi fikrni tasdiqlaydi: diskurs muloqot orqali aniqlanadi va ma’muriy diskurs - bu muloqotning alohida turidir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. "Ma’muriy muloqot" fanlararo atamasiga murojaat qilamiz. O‘quv adabiyotlarida "muloqot" tushunchasini o‘rganish uzoq tarixga ega bo‘lib, ma’lumotnomalarda bu tushunchaning yigirmadan ortiq ta’riflari mavjud. Fikrimizcha, tadqiqotimiz mavzusi bilan bog‘liq bo‘lganlariga to‘xtalib o‘tamiz. XX asr falsafiy an’analarida M.M.Baxtin, V.S.Bibler, M.S.Kagan, K.Yaspers kabi tadqiqotchilarning qiziqishi muloqot muammolariga qaratildi. Zamonaviy tushunchada muloqot subyektlarning o‘zaro ta’siri, faoliyat va uning jihatlari bilan almashish, shaxsning ijtimoiylashuvi orqali aniqlanadi. "Muloqot"ni subyekt-subyekt munosabatlari sifatida tushunish ushbu jarayonning ko‘p qirraliligini, o‘zaro ta’sirini ta’kidlaydi. Mehnat psixologiyasida "muloqot" hamkorlikdagi faoliyat orqali, shuningdek, faoliyatni boshqarish vositasi sifatida qaraladi. Ijtimoiy psixologiya va boshqaruv psixologiyasida muloqot jarayonida odamlarning o‘zaro ta’siriga, shuningdek, muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy munosabatlar nuqtai nazaridan idrok etilishiga e’tibor qaratiladi [4,315], insonning ijtimoiy maqomi, uning lavozimi hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatadi [5,65]. T.N.Astafurova muloqotni "ijtimoiy muloqot" deb atashni taklif qiladi, uning shaxslararo xususiyatini ta’kidlaydi, bu uning funktsiyalarini belgilaydi: fatik, axborot, ta’sir qilish [6,14].

Sotsiolingvistik terminlar lug‘atida muloqotning ta’rifi tadqiqot doirasida ma’muriy muloqotning bizning talqinimiz asosida yotadi: "Tilning yoki uning mavjud bo‘lish shakllaridan birining biron-bir til jamoasi doirasida ishlatilishi: oiladan tortib to davlatlar guruhigacha. Miqdoriy o‘sish tartibida quyidagi muloqot sohalari nomlanadi: 1) oilaviy; 2) ishlab chiqarish jamoasi ichida; 3) ijtimoiy guruh ichida; 4) aholi punkti yoki cheklangan hudud ichida; 5) kishilarning vaqtinchalik uyushgan jamoada muloqot qilishi; 6) butun bir xalq ichida, uning sonidan qat’i nazar; 7) millatlararo muloqot; 8) umuminsoniy muloqot" .

O.N.Morozova, O.A.Bazileva tadqiqotchilarining fikrlariga ko‘ra, kommunikatsiyaning asosiy vazifasi axborot bo‘lib, uning doirasida ma’lumot ma’lum bir shaxsga yoki uni qabul qila oladigan barchaga uzatiladi [7]. Masalan, dastur-messenjerda tashkilotning umumiy chatiga rahbarning axborot xabari, kompaniya xodimlarining pochtasiga axborot yuborish, Prezidentning nutqi, xodimlarning umumiy xonasidagi stendda ma’lumotni e’lon qilish.

Ushbu tadqiqotda bizni "ijtimoiy muloqot" tushunchasi va undagi mehnat faoliyatidagi maqom o‘zaro ta’sirining tarkibiy qismi qiziqtiradi.

O‘tkazilgan ilmiy adabiyotlar tahlili "muloqot" atamasining fanlararoligi, uning tadqiqotimizdagi "muloqot" atamasi bilan aynanligi haqida gapirish imkonini beradi.

Muloqot jarayoni faoliyatga hamroh bo‘lganligi sababli, D.N.Baxrax tomonidan shakllantirilgan ma’muriy faoliyat ta’rifini ko‘rib chiqamiz. Tadqiqotchi tasavvuridagi ma’muriy faoliyat ijtimoiy tizimning saqlanishi, mustahkamlanishi, rivojlanishi uchun mo‘ljallangan doimiy muntazam tashkilot hisoblanadi [8]. Boshqaruv sotsiologiyasi sohasida N.G.Tereshchenko, A.A.Urbanovich, Yu.V.Fenenko kabi olimlar boshqaruv faoliyatiga boshqaruv munosabatlarini asos qilib oladilar [9].

O.A.Yevtushenko ma’muriy diskursni tadqiq etishda ma’muriy faoliyatga ikkita ta’rifni shakllantiradi: keng (davlat boshqaruvi) va tor - "turli xil korxonalarda boshqaruv faoliyati bilan shug‘ullanadigan va turli ijtimoiy institutlarning vakillari bo‘lgan odamlarning faoliyati" [10].

O.A.Yevtushenkoning to‘g‘ri ta’kidlashicha, ma’muriy faoliyatga hamrohlik qiluvchi kommunikatsiyaning o‘ziga xos xususiyati uning o‘ziga xos xususiyatlari, funksiyalari, aktyorlarining maqomga yo‘naltirilgan munosabatlari bilan belgilanadi. Biz muallif bilan birdammiz va ma’muriy faoliyatni "muloqotning institutsional turi sifatida, mutlaq rasmiylik sharoitida boshliqlar va xodimlarning maqomga yo‘naltirilgan muloqoti" deb tushunamiz [10]. Shunday qilib, biz "ma’muriy muloqot"ni maqomga yo‘naltirilgan muloqot va ma’muriy faoliyat yig‘indisi sifatida ko‘rib chiqamiz, biz buni tashkiliy, ijro etuvchi-boshqaruv va boshqaruv faoliyati deb tushunamiz.

A.A.Leontev tomonidan taklif etilgan muloqotning asosiy tarkibiy qismlariga asoslanib, biz tadqiqotimiz doirasida ahamiyatli deb hisoblaydigan ma’muriy muloqotning quyidagi tarkibiy qismlarini taklif qilamiz: 1) Ma’muriy muloqot subyekti va obyekti (rahbar va bo‘ysunuvchi);

2) Ma’muriy muloqot motivlari (birgalikda mehnat samarali faoliyat);

3) Ma’muriy muloqot vazifalari (boshqaruv, nazorat, baholash, xabardor qilish);

4) ma’muriy muloqot harakatlari (buyruqlar, farmoyishlar, e’tirozlar, xabardor qilish, tanbeh berish, maqtov, hisobot, so‘rov);

5) ma’muriy muloqot usullari va vositalari (og‘zaki, noverbal, aralash);

6) Ma’muriy muloqot shakllari (og‘zaki, yozma, vertikal, gorizontal);

7) ma’muriy muloqot funksiyalari (boshqaruv, nazorat qiluvchi, baholovchi, muvofiqlashtiruvchi) [11].

Ma’muriy muloqot muloqotning subyekt-obyekt shakllariga kiradi. Ye. M. Babosovdan keyin biz boshqarish subyekti deganda obyektga (boshqariladigan tizimga) sifat xususiyatini saqlab qolish, normal faoliyat yuritish va belgilangan maqsadga erishish maqsadida faoliyat yurituvchi shaxs yoki maxsus tashkil etilgan boshqaruv ta’sir organi tushunamiz. Boshqaruv obyekti funksiya va vazifalarni sifat jihatidan yaxshilash, belgilangan maqsadga muvaffaqiyatli erishish uchun boshqaruv ta’sirini boshdan kechirayotgan ijtimoiy tizimdir [12]. Ye. M. Babosovning boshqaruv obyektlarini tipologiyasiga qo‘shilib, biz quyidagi mezonlar asosida uch turni ajratishimiz mumkin:

1) boshqaruv ta’sirining ko‘lami va darajalari bo‘yicha - davlat, mintaqa, tarmoq, korxona va boshqalar; 2) tartibga solinadigan faoliyat turlari bo‘yicha - ishlab chiqarish, ijtimoiy, siyosiy, ijtimoiy-madaniy; 3) boshqaruv ta’sirining adresati bo‘yicha: a) yagona va yaxlit ijtimoiy-hududiy birlik sifatida harakat qiluvchi mamlakat aholisi va barcha tashkiliy tuzilmalari; b) viloyat, tuman, shahar ijtimoiy-hududiy jamoalari aholisi; v) vazirlik va idoralar xodimlari; g) korxonalar, muassasalar, ilmiy-tadqiqot institutlari va o‘quv yurtlari xodimlari, d) sog‘liqni saqlash, ijtimoiy ta’minot, huquqni muhofaza qilish organlari, harbiy qismlar va bo‘linmalar xodimlari va boshqalar [12]. Xulosa qilib aytganda, biz ma’muriy muloqotni subyekt-obyekt o‘zaro ta’siri sifatida ko‘rib chiqamiz. Yuqorida aytib o‘tilganidek, biz ma’muriy faoliyat ishtirokchilari deb subyekt (rahbar) va obyekt (ma’muriy faoliyat yo‘naltirilgan shaxs) ni hisoblaymiz va ma’muriy muloqot boshqaruv faoliyatini amalga oshirish vositasi bo‘lganligi sababli, ushbu faoliyat ishtirokchilari ham muloqot ishtirokchisiga aylanadi. Ma’muriy muloqot motivi yoki sababi rahbarning mantiqiy va to‘liq ma’lumot bera olishi va qo‘l ostidagilar oldiga vazifalarni qo‘ya olishi, qo‘l ostidagilarning diqqatini jamlay olishi, shuningdek, kasbiy tilni egallaganligiga bevosita bog‘liq. Ma’muriy muloqot funksiyalari ma’muriy diskurs bilan belgilanadi, uning doirasida ko‘rib chiqilayotgan muloqot sodir bo‘ladi, ajratilgan funksiyalar ma’muriy diskursning bir qator janrlarida amalga oshiriladi. Ushbu funksiyalarni amalga oshirish jarayonida ma’muriy muloqot subyekti va obyekti bir qator kommunikativ harakatlarni amalga oshiradi, ya’ni buyruq va farmoyishlar beradi.

Ma’muriy faoliyat singari, ma’muriy muloqot ham u bilan bir qator funksiyalarga ega bo‘lib, ma’muriy muloqot funksiyalari ma’muriy muloqotning bir qator funksiyalarini tashkil etadi. Shuning uchun, A.A.Bulkovning boshqaruv muloqoti funksiyalari haqidagi qarashlarini va O.A.Yevtushenkoning ma’muriy faoliyat funksiyalari haqidagi qarashlarini ajratib, biz ro‘yxatni to‘ldiramiz va ma’muriy muloqotning quyidagi asosiy funksiyalarini ajratib ko‘rsatamiz: - boshqaruv (boshqaruv axborotini berish: farmoyishlar, buyruqlar, ko‘rsatmalar, tavsiyalar, maslahatlar va boshqalar. - misollari direktivdan demokratikga keltirilgan); - nazorat (ishning borishini nazorat qilish, hisobotlarni yozish, bo‘ysunuvchilarning harakatlarini moderatsiya Ma’muriy muloqotda boshqaruv funksiyasi dominantlik qiladi. Uning samarali amalga oshirilishi buyruqlarning aniq va tushunarli berilishi bilan kafolatlanadi, ya’ni funksiyaning bajarilishi bevosita qo‘llaniladigan til vositalariga bog‘liq: grammatika sodda bo‘lishi kerak, leksika xodimning intellektual darajasiga muvofiq tanlangan bo‘lishi kerak,

shuningdek, muloqot uchun vaqt sarfini kamaytiradigan, uni yanada samarali qiladigan kasbiy leksikani bilish hisobga olinadi, boshqacha qilib aytganda, rahbar va xodim "bir tilda gapirishlari" kerak. Ma’muriy muloqotning nazorat funksiyasi doirasida bo‘ysunuvchilardan fikr-mulohaza olish amalga oshiriladi, bu rahbar uchun boshqaruv faoliyatini yoki buyruqlarni bajarishni o‘zgartirishga imkon beradigan muhim mexanizmdir. Teskari aloqa rahbarga ishning borishini kuzatib borish va uni kerakli yo‘nalishga yo‘naltirish, shuningdek, zarur bo‘lganda o‘z vaqtida tuzatishlar kiritish imkonini beradi. Nazorat funksiyasi boshqaruv va baholash funksiyasi bilan bir qatorda muloqotning turli shakllari va turlaridan iborat: rasmiy va norasmiy, yozma va og‘zaki, verbal va noverbal, to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita. Bizning fikrimizcha, ma’muriy muloqotning baholash funksiyasi juda muhimdir, chunki topshiriqlar bajarilgandan so‘ng ko‘zlangan maqsad va erishilgan natijani taqqoslash zarur. Bo‘ysunuvchilarni haqli ravishda maqtash va tanbeh berish ularning ruhiy holatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Muvofiqlashtiruvchi funksiya bevosita yoki bilvosita ma’muriy muloqotning yozma va og‘zaki shakllarida o‘z ifodasini topadi.

Muloqotning bizning tadqiqotimiz uchun qiziqarli bo‘lgan bir qator tasniflari mavjud. Ye.V.Koneva va Ye.V.Drapak muloqotni maqsad va munosabatlarning xarakteriga ko‘ra tasniflaydilar, biz ma’muriy muloqotni o‘zaro ta’sir maqsadiga ko‘ra ikkilamchi muloqot turiga kiritamiz, u kelajakda qanchalik "foydali" bo‘lishini, ular bir-biriga nisbatan qanday funksiyani bajarishini hisobga olgan holda shaxslar tomonidan maqsadli belgilanadi. Munosabatlarning xususiyatiga ko‘ra, ma’muriy muloqot - ustavlar, huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan rasmiy muloqot turi bo‘lib, rasmiy, ishbilarmonlik xarakteriga ega. Maqom nuqtayi nazaridan ma’muriy muloqot subordinatsion muloqotga kiradi, bu teng huquqlilikning yo‘qligini, bo‘ysunishning mavjudligini nazarda tutadi. Tasnif mualliflari, shuningdek, psixologik komponent ustun bo‘lgan mezon sifatida ratsional va hissiy munosabatlarni ajratib ko‘rsatadilar [13].

O. A. Yevtushenkodan keyin biz ma’muriy muloqotning quyidagi turlarini ajratamiz: 1) (yo‘nalishiga ko‘ra) a) "yuqoridan - pastga" - rahbarning ma’muriy, boshqaruv funksiyalarini bajarishda muloqotning asosiy turi, b) "pastdan yuqoriga" - bu bo‘ysunuvchining rahbar bilan o‘zaro aloqasi, teskari aloqa; v) gorizontal - mehnat faoliyatini optimallashtirish uchun maqomi bo‘yicha teng bo‘lgan hamkasblar o‘rtasidagi muloqot; 2) (nutq shakli bo‘yicha) g) og‘zaki - axborotni tezkor uzatish uchun bevosita yoki bilvosita (masalan, telefon orqali so‘zlashuv) qo‘llaniladi, shuningdek, tezkor javob reaksiyasini berish imkonini beradi; d) yozma - ma’muriy muloqotning muhim shakli, chunki ijro etuvchi-boshqaruv ma’lumotlarini uzoq muddat saqlashga imkon beradi, yozma ravishda qayd etilgan ma’lumotlarga qaytish imkonini beradi [10]. V.M.Barsegyan ham ma’muriy diskursni tadqiq qilar ekan, ma’muriy diskursning yozma nutqining tabiati tartibga solinganligi bilan xarakterlanishini ta’kidlaydi, bu esa ushbu diskursning o‘ziga xos xususiyatidir [14].

Jamoaviy ma’muriy muloqot ishtirokchilari munitsipalitet, mintaqa, mamlakat hokimiyat organlari bo‘lsa, ijtimoiy-psixologik ma’muriy muloqot ishtirokchilari turli darajadagi rahbarlardir: direktor, bo‘lim mudiri, rais, bosh menejer va boshqalar.

Muloqotning mohiyati, funksiyalari, shakllarini aniqlash "ma’muriy diskurs" atamasini "ular mansub bo‘lgan institutning samarali ishlashini ta’minlashga qaratilgan, uning ishtirokchilarining maqsadli va uyushgan muloqoti" sifatida tushunishga olib keladi [10,53]. "Qo‘llaniladigan belgilar tizimining turiga qarab" biror diskurs doirasida muloqot turli til usullari va vositalari yordamida sodir bo‘ladi. Ma’muriy muloqot jarayonida nafaqat standartlash, klishelash va rasmiyatchilik bilan tavsiflangan verbal, balki uni amalga oshirishning noverbal va aralash usullari ham aniqlanadi.

Ko‘pgina tadqiqotchilar (P. I. Voyevodina, Ya. Yu. Kozlova, V. A. Labunskaya, O. V. Luneva va boshqalar) noverbal muloqotni o‘rganishga alohida e’tibor qaratadilar. To‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita muloqotda shaxslar ham verbal, ham noverbal vositalardan foydalanadilar, shu bilan birga, Ye. V. Koneva va Ye. V. Drapakning fikriga qo‘shilib, shuni ta’kidlash kerakki, noverbal muloqot haqiqatliroq sifatida qabul qilinadi, chunki muloqot ishtirokchilari muloqotning noverbal vositalarini nazorat qilmasdan, o‘zlari haqidagi ma’lumotni sheriklariga ko‘pincha ongsiz ravishda yetkazadilar [13].

Muloqotning verbal va noverbal turlari bir-biriga zid bo‘lgan vaziyatlarda adresat noverbal muloqotga ustuvorlik berishga moyil bo‘ladi.

Yuqorida nomlari keltirilgan tadqiqotchilarning fikrlarini ajratar ekanmiz, noverbal muloqotning informativ va regulyativ funksiyalariga e’tibor qaratishimiz lozim. Noverbal muloqotning tartibga solish funksiyasini bajarib, shaxs makon, davomiylik, ishonchlilik darajasi, maxfiylik kabi xususiyatlarni o‘zgartiradi [Konovoy, 2016].

Noverbal muloqotga aynan o‘xshash bo‘lgan noverbal xulq-atvorni ko‘rib chiqib, ma’muriy noverbal muloqotning qo‘shimcha funksiyalarini ajratib ko‘rsatamiz: muloqot ishtirokchilari obrazini yaratish; muloqot ishtirokchilarini identifikatsiyalash, maqom-rol munosabatlari ko‘rsatkichi, verbal vositalarni tejash, verbal xabarning hissiy boyligini kuchaytirish, ekspressiv holatlarni nazorat qilish va tartibga solish.

T.N.Astafurova, A.V.Olyanich, D.A.Goncharovalarning ishlariga asoslanib, ma’muriy noverbal muloqotni tashkil etuvchi ma’muriy nutqning lingvosemiotik makonida noverbal belgilarning quyidagi turlarini ajratib ko‘rsatamiz: kinobelgilar (kommunikativ jihatdan ahamiyatli imo-ishoralar), ramziy artefaktlar (hisobot papkasi, karta-o‘tkazish qog‘ozi), koloremalar (uniforma rangi, kompaniya emblemasi/logotipidagi ranglar), aralash xarakterdagi belgilar).

XULOSA. Ushbu maqolada biz ma’muriy diskurs va ma’muriy muloqot tushunchalarining o‘zaro yo‘nalganlik nisbatini aniqladik; "muloqot" va "muloqot" tushunchalarining aynanligi, shuningdek, ma’muriy muloqot jarayonida faoliyat va muloqotning yig‘indisi haqida xulosaga keldik; ko‘rib chiqilayotgan muloqotning tarkibiy

komponentlarini ma’muriy diskurs doirasida ba’zi elementlar bilan to‘ldirib tavsifladik. Turli nuqtayi nazardan muloqot turlarining tasniflari bayon etilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YHATI

1. Шевченко, Е. В. Аспекты дискурса в парадигме различных лингвистических подходов // Magister Dixit. 2015. №2 (18). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/aspekty-diskursa-vparadigme-razlichnyh-lingvisticheskih-podhodov (дата обращения: 08.11.2022).
2. ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь / под. ред. В. Н. Ярцевой. М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
3. Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
4. Вайнштейн, Л. А. Психология управления : электронный учебно-методический комплекс для специальностей: 1-26 02 02 «Менеджмент (по направлениям)»; специальности 1-23 01 04 «Психология» / Л. А. Вайнштейн, И. В. Гулис; БГУ, Фак. философии и социальных наук, Каф. психологии. – Минск : БГУ. – 2016. – 519 с.
5. Урбанович, А. А. Психология управления: Учебное пособие / А. А. Урбанович. — Мн.: Харвест, 2003. – 640 с.
6. Астафурова, Т. Н. Лингвистические аспекты межкультурной деловой коммуникации. М-во общ. и проф. образования РФ. Волгогр. гос. унт. – Волгоград: Изд-во Волгогр. гос. ун-та. – 1997. – 107 с.
7. Морозова, О. Н. Определение понятия коммуникации в современной лингвистике / О. Н. Морозова, О. А. Базылева // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2011. – Т. 7. – № 1. – С. 204-211.
8. Бахрах, Д. Н. Административное право России: учебник для вузов/ Д. Н. Бахрах. – М. Норма-инфа – М. – 2000. – 260 с.
9. Терещенко, Н. Г. Понятие "управленческая деятельность" в ряду сходных категорий / Н. Г. Терещенко // Научно-методический электронный журнал Концепт. – 2017. – № 10. – С. 75-83. – DOI 10.24422/MCITO.2017.10.7771.
10. Евтушенко, О. А. Административный дискурс : типы, субъекты, динамика : монография под науч. ред. В. И. Карасика / О. А. Евтушенко. – Волгоград : Прин Терра, 2018. – 191 с.
11. Леонтьев, А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999.–365 с.
12. Бабосов, Е. М. Общая социология: Учеб. пособие для студентов вузов. 2-е изд., стер. / Е. М. Бабосов. – Минск: ТетраСистемс. – 2004. – 640 с.
13. Конева, Е. В. Психология общения : учебное пособие / Е. В. Конева, Е. В. Драпак //Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. — Ярославль : ЯрГУ. – 2016. — 204 с.
14. Барсегян, В. М. Административный дискурс: структура, объем, практики производства и легитимации текстов / В. М. Барсегян // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2018. – Т. 21. – № 1. – С. 107-135. – DOI 10.31119/jssa.2018.21.1.5.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ALISHER NAVOIY ASARLARI BO‘YICHA TUZILGAN ILK LUG‘ATLAR XUSUSIDA

Uluqov Nosirjon,
NamDU o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi professori, filologiya fanlari doktori
Mamajonova Mashhura,
NamDU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiy asarlari bo‘yicha tuzilgan ilk lug‘atlar va ularning turkologiya, xususan, o‘zbek tilshunosligi, leksikografiyasidagi ilmiy va amaliy ahamiyati masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *leksikografiya, lug‘at, izohli lug‘at, qo‘lyozma, eski o‘zbek alifbosi, nasta’liq xati.*

Аннотация. В статье рассматриваются первые словари, составленные по произведениям Алишера Навои, и их научное и практическое значение в тюркологии, в частности, узбекском языкознании, и лексикографии.

Ключевые слова: *лексикография, словарь, толковый словарь, рукопись, староузбекский алфавит, насталик.*

Abstract. The article discusses the first dictionaries compiled on the works of Alisher Navoi and their scientific and practical significance in Turkology, in particular, Uzbek linguistics, and lexicography.

Keywords: *lexicography, dictionary, explanatory dictionary, manuscript, old Uzbek alphabet, Nasta'liq script.*

Kirish.Turkiy tillar tadqiqining ilk davrlarida Alisher Navoiy asarlariga alohida e’tibor berildi. Tilimiz uning asarlari asosida o‘rganildi. Natijada Alisher Navoiy asarlari bo‘yicha bir necha lug‘atlar yaratildi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Alisher Navoiy asarlariga tuzilgan birinchi qomusiy lug‘at **“Badoyi al-lug‘at”** hisoblanadi. U Husayn Boyqaro farmoni bilan tuzilgan. Agar uning vafoti 1506-yil ekanligini hisobga olsak, lug‘at 1500-yillar orasida tuzilganligi ma’lum bo‘ladi. Hozir lug‘atning ikki nusxasi ma’lum. Biri Eronda, Sipohsolar kutubxonasida, ikkinchisi Sankt-Peterburg xalq kutubxonasida saqlanmoqda. Lug‘atning Sankt-Peturburg shahridagi qo‘lyozmasi 1750-yillarda ko‘chirilgan bo‘lib, 1960-yilda A.K.Borovkov tomonidan nashr qilingan.

Olim kitobni nashrga tayyorlashda so‘zlarning fonetik tuzilishiga oid nodir ma’lumotlarni negadir tushirib qoldirgan. Natijada lug‘at hamma yodgorliklar qatori oddiy transkripsiyada berilgan. Aytish lozimki, ushbu lug‘atda XV asr unli va undoshlar tizimi, eski o‘zbek alifbosi maxsus atamalar orqali yaxshi yoritilgan. Lug‘at muallifi Toli Imoniy eski o‘zbek tilidagi unli tovushlarni ko‘rsatish uchun butun mahoratini ishga solgan. Natijada u tilda mavjud bo‘lgan 11 unli tovushning har birini aniq ko‘rsatgan.

Lug‘at arab alifbosi asosida tuzilgan. Forsiy *p, g, ch* harflari maxsus *boy ajamiy, kofi ajamiy, jimi ajamiy* terminlari orqali ko‘rsatilgan.

Lug‘atshunos lug‘at tuzishda o‘rta asr qomuschiligining eng yaxshi an’analaridan foydalangan. Har bir so‘z haqida uch xil ma’lumot qoldirgan:

1) so‘zning tovush tuzilishi; 2) uning ma’nosi; 3) grammatik xususiyati.

Lug‘atshunos XV asrda, Alisher Navoiy davrida so‘zlar qanday talaffuz qilingan bo‘lsa, shunday qayd etadi. Xullas, **“Badoyi ul-lug‘at”** XV asr eski o‘zbek lug‘atchiligining noyob yodgorligi hisoblanadi.

1990-yili dekabr oyida “Shohnoma”ning ming yillik tantanalarida qatnashgan taniqli navoiyshunos olima S. G‘aniyeva Tehron universiteti markaziy kutubxonasi bilan tanishish vaqtida Alisher Navoiyga oid bir qo‘lyozma borligini aniqladi. Qo‘lyozma bilan tanishish uni fanda hali ma’lum bo‘lmagan o‘zbekcha-turkcha **“Lug‘ati Navoiy”** ekanligi aniqlandi. Alisher Navoiy asarlari bo‘yicha tuzilgan ushbu lug‘at 70 betdan iborat bo‘lib, har betiga 155 satrdan yozilgan. Qo‘lyozma chiroyli nasta’liq xatida bitilgan lug‘at oxirida tuzuvchining ismi-sharifi va asar tarixi aniq ko‘rsatilgan: Rajab ibni Muhib Ali Shomlu, tarixi 1599-yil.

Lug‘atshunos har bir so‘z ma’nosini tasdiqlash uchun bir bayt misol keltiradi. Chunonchi, *ellik* so‘ziga quyidagi bayt misol tariqasida keltirilgan: *Ellik* (10 b) tashdid ilovali demakdir, bayt:

Ellik bila altmishqa yetti qadamim,
Ne ma’niki bo‘lmadi erkin raqamim.

Lug‘atshunos so‘z tuzilishini aniq ko‘rsatish maqsadida so‘zlarni alifbo tartibida bo‘lib chiqqach, ular tarkibidagi ikkinchi harfni ta’kidlash maqsadida ularni yana uch: fathali, zammali, kasrli bo‘limlarga bo‘ladi.

Xullas, o‘rta asr lug‘atchilik an’analari asosida tuzilgan ushbu lug‘at bir tomondan Alisher Navoiy asarlarini o‘qish, o‘rganishga o‘sha davrdayoq katta qiziqish uyg‘otganligini ko‘rsatsa, ikkinchi tomondan bugungi o‘quvchi uchun shoir asarlaridagi eski o‘zbek tiliga oid so‘z ma’nolarini aniqlashda katta ahamiyatga ega.

Bundan V asr ilgari tuzilgan birinchi o‘zbek tilining izohli lug‘ati fanda **“Abushqa”** nomi bilan atalgan yodgorlik katta ahamiyatga ega. Ilgari bu lug‘atning 1552-yilda kitobat qilingan Vena nusxasidan foto ko‘chirma olingan edi. Endi Tehron nusxasidan ham ko‘chirma olindi.

Olimlarning ko‘rsatishicha, qo‘lyozma to‘liq va yaxshi saqlangan. Lug‘at yirik nasta’liq xatida yozilgan. Hajmi 201 varaq, ya’ni 402 betdan iborat. Har betda to‘rttadan sakkiztagacha so‘z misollar bilan izohlangan.

Lug‘atning bu nusxasi Tehrondagi Malak kutubxonasida “Farhangi Devonu Amir Alisher Navoiy” nomli qo‘lyozma tarkibida saqlanmoqda. Bu qo‘lyozma tarkibida bundan boshqa yana “Xulosai Abbosiy” va Nadr Ali lug‘atlari bor.

Afsuski, “Abushqa”ning muallifi masalasi munozarali. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, lug‘atning muallifi masalasi munozarali. Shu boisdan ko‘p manbalarda lug‘atning muallifi noma’lum deb ko‘rsatiladi. O‘zbek adabiy tili tarixiga doir ilmiy manbalarda lug‘at muallifi Aloiy ibn Muhibbiy ekanligi ko‘rsatiladi, biroq H. Fattohov “Abushqa” muallifiga oid maxsus maqolasida buning xatoligini asoslagan. B.Hasanovning fikricha, lug‘atning tuzuvchisi “Rumiy” nisbali kishidir.

Bu boradagi so‘nggi yangilik: E.Ahmadxo‘jayevning Lutfiyga bag‘ishlangan risolasida “Abushqa” Mustafo binni Sodiq tomonidan yaratilganligi qayd etilgan.

Ushbu lug‘atning Navoiy asarlariga tuzilgan boshqa lug‘atlardan farqi shuki, unda shoirning tilshunoslikka bag‘ishlangan “Muhokamat ul-lug‘atayn” asaridan ham misollar berilgan.

Alisher Navoiy asarlari bo‘yicha tuzilgan qo‘lyozma lug‘atlardan yana biri Fathali ibn Kalbali ibn Murshidquli ibn Fathali Qojar Qazviniyning **“Lug‘ati atrokiya”** asaridir. Bu lug‘at Sankt-Peterburg universiteti kutubxonasida saqlanadi. Lug‘atni u yerga sharqshunos A.A.Romaskevich Tehrondan 1914-yilda olib kelgan. 1862-yilda yozib tugallangan bu lug‘at Alisher Navoiy asarlariga qiziqish natijasida tuzilgan. Unda shoir asarlaridagi 8000 ga yaqin turkiy so‘z forscha izohlangan.

Bu lug‘atda so‘z tuzilishi ikki xil izohlangan: ham harakatlar bilan, ham fonetik terminlar yordamida. Lug‘at arab alifbosi bo‘yicha tuzilgan bo‘lib, o‘zbek tiliga xos *p, g, ch, k* harflari maxsus atamalar bilan kiritilgan.

Fathalixon so‘z ma’nolarini lo‘nda va ixcham izohlaydi. U so‘z ma’nolarini tasdiqlash uchun asosan bir bayt misol keltiradi. Lug‘atda so‘zlarning asosan bir ma’nosi keltiriladi, ayrim so‘zlarnigina bir necha ma’nolari qayd etilgan. Lug‘atda turkiy so‘zlardan tashqari mo‘g‘ulcha so‘zlar ham uchraydi. Ular “ba lug‘ati mo‘g‘ul” belgisi bilan ko‘rsatiladi.

Lug‘atda XIX asrdagi o‘zbek tili bo‘yicha noyob ma’lumotlar saqlangan. Fathalixon unli va undoshlar haqida ham qimmatli ma’lumotlar qoldirgan. Lug‘at ma’lumotlari quyidagi unli tovushlar borligini ko‘rsatadi:

1) alifi mamduda – cho‘ziq a;
2) alif, fatha – oddiy a;
3) zamma – u;
4) zamma fathali – u;
5) kasra – i;
6) kasra fathali – e;
7) vovi ma’lum – cho‘ziq u;
8) vovi majhul – qisqa u.

Besh yuz yil davomida Alisher Navoiy asarlari turli maqsadlarda, turli hajmlarda ko‘chirilib kelindi. Ba'zi adabiyot ixlosmandlari ko‘chirib olingan g‘azallarni to‘g‘ri tushunish uchun ulardagi qiyin so‘zlarning maxsus lug‘atlarini tuzganlar. Ana shunday lug‘at tuzganlardan biri xivalik Oxund ibn Mir Husan Chahorgo‘yidir. Oxund bir necha yil mashaqqat chekib, Alisher Navoiyning shoh asari “Xazoyin-ul-maoniy”ni ko‘chirib tugatgach, undagi g‘azallarini o‘qib tushunish uchun devon oxiriga bir kichik lug‘at ilova qilgan. U devonning to‘qqiz betiga, ya'ni 392-401-sahifalariga chizilgan jadvallar ichiga joylashtirilgan. Har bir betdagi jadval qirq sakkiz katakdan iborat bo‘lib, so‘z va uning ma’nolari ana shu kataklar ichiga yozilgan.

Lug‘at 1849-yili yozib tugallangan.

Lug‘at chiroyli nasta’liq xatida yozilgan. Lug‘at arab-fors alifbosi bo‘yicha tuzilgan bo‘lib, unda jami yetti yuz so‘z izohlangan. Har bir harfga ma’lum miqdorda so‘zlar keltirilgan. O‘zbek tili uchun yot bo‘lgan *se, zod, itqi* harflariga barmoq bilan sanarli oz so‘zlar berilgan. Oxund ibn Chahorgo‘yi so‘zlarni izohlashda ularning qaysi tilga oidligiga qarab emas, balki qanchalik xalqqa tushunarli ekanligiga e’tibor beradi. Ba'zi arabiy-forsiy so‘zlar keng xalq ommasiga tanish, tushunarli so‘zlar bilan tushuntirib berilgan: *avroq – varaqlar, ashkol – shakl, arqom – raqam* kabi.

Xulosa. Ushbu mo‘jaz lug‘at ikki jihati bilan ahamiyatli. Bir tomondan u ota-bobolarimizning ilm-ma’rifatga qanchalik intilganligini ko‘rsatsa, ikkinchi tomondan oddiy bir adabiyot ixlosmandining shunchalik hafsala bilan lug‘at tuzganligi, inqilobgacha o‘zbek xalqining atigi ikki foizi savodli edi, degan fikrlarni asossiz ekanligini ko‘rsatuvchi dalil sifatida diqqatga sazovor.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбек адабий тили тарихи очерклари. – Самарқанд, 1969. – Б. 170.
2. Фаттоҳов Ҳ. “Абушқа” муаллифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1980. – №2.
3. Ҳасанов Б. Жавоҳир хазиналари. – Тошкент, 1989. – Б. 17.
4. Аҳмадхўжаев Э. Туркий назмнинг сеҳргари (Лутфий ҳақида адабий-тарихий ва илмий манбалар). – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 57.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

TURKIY TIL MANBALARI TILIDA “ODAMGARCHILIK” KONSEPTOSFERASINING LINGVOMADANIY TAHLILI

Abdujabbarova Feruza Abdunazarovna
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti
Tillar va maktabgacha ta’lim kaferdrasi
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya Ushbu maqolada XI-XII asr turkiy til manbalari asosida “odamgarchilik” konseptosferasi lingvomadaniy jihatdan tahlil qilinadi. Konseptosfera tushunchasi, uning turkiy tildagi aks etishi va madaniy kontekstdagi ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Tilshunoslikda konsept va konseptosfera tushunchalari Ye.S. Kubryakova, V.I. Karasik, V.A. Maslova, A. Vejbitskaya, Ye.V. Vasileka kabi olimlar tomonidan keng tadqiq etilgan bo‘lib, o‘zbek tilshunosligida ham O‘. Yusupov, A. Nurmonov, Sh. Safarov, N. Mahmudov, D.U. Ashurova va boshqalar tomonidan o‘rganilgan.

D.S. Lixachyov tomonidan ta’kidlanganidek, konseptosfera inson fikrlash doirasi bo‘lib, mental tasvirlardan iborat konseptlarning majmuidan iborat ekanligi ko‘rsatilgan.

Maqolada “odamgarchilik” konseptosferasi turkiy manbalarda qanday aks etgani tahlil qilinadi. “Odamgarchilik” – insonning axloqiy fazilatlari, insoniylik me’yorlari va qadriyatlarini o‘z ichiga oluvchi konsept sifatida qaraladi. Bu tushuncha qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda qanday aks etgani, uning lingvistik va madaniy jihatlari yoritiladi.

“Qutadg‘u bilig” asarining turli baytlari asosida “odamgarchilik” tushunchasi tahlil qilinadi. Shoir odamgarchilikni axloqiy mezon sifatida belgilab, inson o‘z insoniyligini saqlash uchun muayyan fazilatlarni o‘zida shakllantirishi kerakligini ta’kidlaydi.

Shuningdek, maqolada qadimgi turkiy manbalar, jumladan, DTS (Древнетюркский словарь) va “Devonu Lug‘atit-Turk” asarlari tahlil qilinadi. DTSda “odamgarchilik” so‘zining izohi “kishilik” shaklida keltirilgan va bu tushuncha insoniy axloqiy fazilatlarni ifodalovchi asosiy tushunchalardan biri sifatida talqin etilgan. “Devon”da esa ushbu so‘z keltirilmagan bo‘lsa-da, boshqa manbalardagi izohlar orqali turkiy madaniyatda odamgarchilikning qanchalik muhim tushuncha ekani tushuntiriladi, odamgarchilik bilan bog‘liq asosiy tushunchalar sanab o‘tiladi: mehr-oqibat, insof, adolat, halollik, muruvvat, saxovat, himmat, sabr, kamtarlik, bilim va zakovat. Bu tushunchalar “odamgarchilik” konseptosferasining tarkibiy qismlari bo‘lib, ular orqali insoniylik me’yorlari belgilangan.

Kalit so‘zlar: konsept, konseptosfera, odamgarchilik, lingvomadaniy tahlil, axloqiy qadriyatlar, adolat, halollik, muruvvat, saxovat, madaniy meros, til va madaniyat

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТОСФЕРЫ «ЧЕЛОВЕЧНОСТЬ» В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВЫХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация В данной статье проводится лингвокультурный анализ концептосферы «человечность» на основе тюркских языковых источников XI–XII веков. Рассматриваются понятие концептосферы, ее отражение в тюркском языке и культурный контекст. Понятия концепта и концептосферы широко исследовались такими учеными, как Е.С. Кубрякова, В.И. Карасик, В.А. Маслова, А. Вежбицкая, Е.В. Василек. В узбекском языкознании эти вопросы изучались О. Юсуповым, А. Нурмоновым, Ш. Сафаровым, Н. Махмудовым, Д.У. Ашуровой и другими.

Как отмечал Д.С. Лихачев, концептосфера представляет собой сферу человеческого мышления, включающую совокупность концептов, формирующих ментальные образы.

В статье анализируется, как концептосфера «человечность» отражена в тюркских источниках. «Человечность» рассматривается как концепт, включающий в себя моральные качества человека, нормы гуманности и ценности. Исследуется, как это понятие представлено в древнетюркских письменных памятниках, его лингвистические и культурные аспекты.

Анализируется концепт «человечность» на основе различных бейтов произведения «Кутадгу билиг». Поэт определяет человечность как моральный критерий, подчеркивая необходимость формирования определенных качеств для сохранения своей человеческой сущности.

Также в статье рассматриваются древнетюркские источники, в частности, Древнетюркский словарь (ДТС) и «Девону Луғатит-Турк». В ДТС слово «человечность» приведено в значении «человеческая сущность» и трактуется как одна из ключевых категорий, выражающих моральные качества человека. В «Девоне» это слово не встречается, однако через объяснения в других источниках раскрывается значимость человечности в тюркской культуре, приводятся основные связанные с ней понятия: милосердие, совесть, справедливость, честность, благородство, щедрость, великодушие, терпение, скромность, знания и интеллект. Эти категории составляют элементы концептосферы «человечность» и определяют нормы гуманности.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, человечность, лингвокультурный анализ, моральные ценности, справедливость, честность, благородство, щедрость, культурное наследие, язык и культура.

LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF THE CONCEPTOSPHERE “HUMANITY” IN TURKIC LANGUAGE SOURCES

Abstract This article presents a linguocultural analysis of the conceptosphere of “humanity” based on Turkic language sources from the 11th–12th centuries. The concept of the conceptosphere, its representation in the Turkic language, and its cultural significance are examined. The notions of concept and conceptosphere have been extensively studied by

scholars such as E.S. Kubryakova, V.I. Karasik, V.A. Maslova, A. Wierzbicka, and E.V. Vasilek. In Uzbek linguistics, these topics have been researched by O. Yusupov, A. Nurmonov, Sh. Safarov, N. Mahmudov, D.U. Ashurova, and others.

As noted by D.S. Likhachev, the conceptosphere is the sphere of human cognition, consisting of a collection of concepts that form mental images.

The article analyzes how the conceptosphere of “humanity” is reflected in Turkic sources. “Humanity” is considered a concept encompassing moral qualities, norms of humaneness, and values. The study examines how this notion is represented in ancient Turkic written monuments, highlighting its linguistic and cultural aspects.

The concept of “humanity” is analyzed through various verses from the work Kutadgu Bilig. The poet defines humanity as a moral criterion, emphasizing the necessity of cultivating certain qualities to maintain one's human essence.

Furthermore, the article explores ancient Turkic sources, particularly the Old Turkic Dictionary (DTS) and Devonu Lug‘atit-Turk. In the DTS, the word “humanity” is defined as “human nature” and is interpreted as one of the key concepts expressing moral qualities. Although this word is not explicitly mentioned in the Devon, explanations from other sources demonstrate the importance of humanity in Turkic culture. The article lists core concepts associated with humanity, such as compassion, conscience, justice, honesty, generosity, magnanimity, patience, humility, knowledge, and intelligence. These concepts form the structural components of the “humanity” conceptosphere, defining the norms of humaneness.

Keywords: concept, conceptosphere, humanity, linguocultural analysis, moral values, justice, honesty, generosity, cultural heritage, language and culture.

KIRISH

Til nafaqat aloqa vositasi, balki millatning madaniy merosi, dunyoqarashi va ijtimoiy qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim omildir. Har bir jamiyatning axloqiy va ma’naviy qoidalari tilda o‘z ifodasini topadi va avloddan-avlodga yetkaziladi. Shu jihatdan, konsept va konseptosfera tushunchasi til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini tushunishda asosiy ilmiy kategoriyalardan biri hisoblanadi. Ushbu tushuncha D.S. Lixachyov tomonidan inson tafakkurining konseptual doirasi sifatida izohlangan bo‘lib, u millat madaniyati va dunyoqarashi bilan bog‘liq konseptlar majmuini o‘z ichiga oladi.

Turkiy xalqlarning axloqiy qadriyatlari, ular shakllangan tarixiy-madaniy jarayonlar til manbalarida o‘z aksini topgan. Ayniqsa, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg‘u bilig", Mahmud Koshg‘ariyning "Devonu lug‘atit-turk" hamda "Drevnetyurkskiy slovar" (DTS) kabi qadimiy yodgorliklarda “odamgarchilik” konseptosferasining turli konseptlarda ifodalanishi kuzatildi.

Ushbu manbalarda insoniy fazilatlar, ijtimoiy hamkorlik tamoyillari va axloqiy me’yorlar turkiy madaniyatning asosiy tarkibiy qismi sifatida talqin etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tilshunoslikda “konsept” va “konseptosfera” til va madaniyatga bog‘liq tushuncha sifatida ham alohida tadqiqot mavzusiga aylandi.

Bundan tashqari, konseptga doir fikrlarni tilshunos olimlardan Ye. S. Kubryakova, V.I.Karasik, V.A.Maslova, so‘zning konseptual shartlanishi yuzasidan A.Vejbitskaya, Ye.V.Vasileka, R.M.Gaysina, G.F.Gacheva, B.A. Drozdov, YE.P.Lisitskaya, V.I.Nevoyt, J.P.Sokolovskaya, o‘zbek tilshunoslaridan: O‘.Yusupov, A.Nurmonov, Sh.Safarov, N.Mahmudov, D.U.Ashurova, A.E.Mamatov, B.R.Mengliyev, Z.T.Xolmonova, D.Xudayberganova, Sh. Usmonova, N.S.Sayidrahimova, I.Tursunovlarning tadqiqotlarida kuzatish mumkin.

V.I.Vernadskiyning «noosfera» va «biosfera» terminlaridan ilhomlanib,konseptosfera terminini fanga kiritgan.[1] D.S.Lixachèvning fikricha, konseptosfera bu – fikrlash doirasi bo‘lib, mental tasvirlardan iborat konseptlarning majmuidir. Millat tilining konseptosferasi qanchalik boy bo‘lsa,milliy madaniyat ham shunchalik boy bo‘ladi. [2]

Kontseptsiya qanchalik boy bo‘lsa, undan foydalanuvchi shaxsning ijtimoiy sinfi, kasbiy faoliyati, oilaviy va shaxsiy tajribasi ham shunchalik keng bo‘ladi. Umuman olganda, shaxsning so‘z boyligi hamda tilning ochib bera oladigan imkoniyatlari D.S. Lixachev tomonidan "kontseptsiya sohalari" deb ataladi [2].

Milliy tilning kontseptual doirasi qanchalik boy bo‘lsa, uning yaxlitligi va ifoda imkoniyatlari ham shunchalik keng bo‘ladi.

Har qanday xalqning madaniyati uning adabiyoti, folklori, ilm-fani, tasviriy san’ati va dini bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bu butun tarixiy tajribasini aks ettiradi.

Tilning kontseptual sohasi mavjud ekan, u doimo o‘zining adabiyoti va madaniy tajribasi bilan boyib boradi. Shu sababli, kontseptsiya sohasining shakllanishida yozuvchi va shoirlar muhim o‘rin tutadi, chunki ular folklor, kasbiy jargonlar va ijtimoiy qatlamlar tili orqali yangi tushunchalarni yaratadilar.Tilning kontseptual sohasi asarlar nomlaridan tortib, ulardagi tushunchalar tizimigacha o‘z ichiga oladi. Shu boisdan, tilning kontseptual sohasi aslida madaniyatning kontseptual sohasi bilan chambarchas bog‘liqdir.[3]

Til boyligi nafaqat lug‘at tarkibi va grammatik imkoniyatlar bilan, balki uning kontseptual dunyosi va madaniy qatlamlari bilan ham belgilanadi.

Tushunchalar o‘rtasidagi bog‘liqlik madaniyat darajasi, ijtimoiy mavqe va shaxsning individualligi bilan belgilanadi. Shu bois, bir kontseptual soha boshqasi bilan uzviy bog‘lanib, birini toraytirishi yoki kengaytirishi mumkin. [2]

“Konsept” terminiga M.Zokirov, R.Majidova, Sh.Sultonovalarning “O‘zbekcha-ruscha-inglizcha lingvistik atamalar muxtasar lug‘ati” deb nomlangan lug‘atida quyidagicha: konsept (<lot. conceptus - tushuncha). 1.Kognitiv tilshunoslikda: inson ongining mental va ruhiy imkoniyatlari, uning bilimi va tajribasini aks ettiruvchi axborot tizimi birligi.

2. Lingvokulturologiyada mentallik xususiyatiga hamda lisoniy ifodaga ega bo‘lgan, etnomadaniy o‘ziga xoslik bilan ajralib turuvchi jamoa ongi birligi.

3.Psixodingvistikada: insonning bilish va muloqot faoliyatida yuzaga keladigan, uning ruhiyati qonuniyatlariga bo‘ysunuvchi harakatchan perseptiv-kognitiv-affektiv tuzilma deb izoh berilgan.[3]

Aynan shu manbada konseptosfera (<lot. conceptus – tushuncha + lot. sphaere-koptok, yadro). kategoriyalashtirilgan, qayta ishlangan, standartlashtirilgan madaniy konseptlarning xalq ongida aks etgan majmui, konseptual maydon esa -umumiy mazmuniy unsur vositasida bog‘langan, pog‘onaviy tuzilishga ega bo‘lgan konseptlar zanjiri deb berilgan.[3]

TAHLIL VA NATIJALAR

Mazkur maqolada XI-XII asr turkiy til manbalari tilida uchragan “odamgarchilik” konseptosferasi va uning konseptual maydonida yuzaga chiqadigan konseptlar tahlilga tortildi.

Odamgarchilik - insonning axloqiy fazilatlari, bir-biriga munosabati, insoniylik me’yorlari va qadriyatlari bilan bog‘liq ezgu tushunchalarni bir joyga jamlaydi. Shu jihatdan bu konseptosfera axloqiy qoidalar, madaniy me’yorlar va ma’naviy meros asosida shakllanadi. “Odamgarchilik” konseptosferasini “Devonu lug‘atut turk”, “Qutadg‘u bilig”, DTS kabi manbalari matnlari asosida tahlilga tortdik.

DTS (Древнетюркский словарь)da odamgarchilik so‘zining izohi shunday keltirilgan:

Kišilik- человечность- odamgarchilik, kišilik üčün at urundï kiši (QBN 75_{10}, DTS 310)

Qani qanča bardï kišilik, esiz (Yug.V_{386})

“Devon”da esa bu so‘z uchramadi.

Yusuf Xos Xojibning "Qutadg‘u bilig" asari turkiy adabiyotning yirik asarlaridan biri bo‘lib, u nafaqat davlat boshqaruvi, balki inson ma’naviyati va axloqi haqidagi keng qamrovli ta’limotni o‘z ichiga oladi. Asarda odamgarchilik tushunchasi keng ma’noda talqin qilinadi va inson kamolotining asosiy shartlari sifatida bir necha muhim fazilatlar ta’kidlanadi.

Yusuf Xos Hojib o‘zining “Qutadg‘u bilig” asarida, avvalo, odamgarchilikni axloqiy mezon sifatida belgilab berganligini quyidagi bayt tahlilidan yaqqol ko‘rishimiz mumkin.

Ajun boldi ersə tөpү өndisi

Kishikə kishilik bolur belgүsi

Olamning siyosat, nizom(lari) mavjud bo‘lsa

Odam uchun odamgarchilik uning belgisi bo‘ladi (5640)

Shoir bu baytida inson axloqiy, ma’naviy qadriyatlarining jamlanmasini o‘z odamgarchiligi orqali voqelanishini ta’kidlaydi hamda odamgarchilik har bir kishi uchun asosi mezon bo‘lishi zarurligi haqida so‘z yuritadi.

Bundan ko‘rinadiki, odamgarchilik konseptosferasida mehr-oqibat, insof, adolat, halollik, muruvvat, saxovat, hamdardlik, himmat, sabr, kamtarlik, bilim va zakovat kabi

Yana bir baytida inson halol va to‘g‘riligi axloqiy fazilatlari orqali baholanishi, uning qadr-qimmatining noyob ekanligi ayni odamgarchilik vositasida yuzaga chiqishini bildiradi.

Qiz ermas bu yalnuq kishilik qiz-ul

Az ermas bu yalnuq kөnilik az-ul (851 QB) (DTS 449- bet)

Odam qimmat emas, odamgarchilik qimmatli

Odam ozi (noyob) emas, to‘g‘rilik ozi (noyob)

Muallif keyingi baytda insonlarning bir- biriga yordam berishini yaxshilik deb nomlaydi hamda yaxshilik qilgan odamga yaxshilik bilan javob qaytarish zarur deb hisoblaydi.

Kišilik qïl- kišilik qïlurqa anut (QBN 131_5, DTS 310)

Odamgarchilikni mezon sifatida belgilab olinishi bejiz emas, chunki bu konsept bir qancha fazilatlarni o‘z ichiga oladi, jumladan, insonning eng oliy axloqiy fazilatlaridan: mehr-oqibat, insof, adolat, halollik, muruvvat, saxovat, hamdardlik kabi xususiyatlarni o‘z ichiga oladi. Bu tushuncha nafaqat individual shaxsning axloqiy fazilatlarini ifodalaydi, balki jamiyatdagi munosabatlar, ijtimoiy hamkorlik va insoniy qadriyatlar tizimining asosiy poydevorlaridan sanaladi.

XI-XII asr turkiy til manbalaridan “Qutadg‘u bilig” asarining mohiyati ham aynan jamiyatning ijtimoiy munosabatlarida insoniyat qadr- qimmati va uning ahamiyatiga bag‘ishlangan deyish mumkin.

Kishilikni qodma ey asli kishi
Kishilik qïlu tur kishikə tushï
Ey asl kishi, odamgarchilikni qo‘yma
Kishilarga doim odamgarchilik qilib tur (1574)

Pandnoma davlat boshqaruvchisiga axloqiy mezon sifatida qo‘llanma vazifasini o‘taydi, da odamgarchilik bilan nom qozonish, bu xalqning e‘tiboriga tushish darkorligi uqtiriladi.

Kishi bol kishikə kishilik qilin
Kishi ati ɵgdi ɵzungə alin
Odam bo ‘l, odamga odamiylik qil
Odam (degan) otni, maqtovni o ‘zingga olgin. (5662)

Quyidagi baytda esa odamgarchilik axloqiy mezon sifatida odam leksemasi bilan tenglashtirilgan, insoniylik xususiyatiga ega bo‘lmaganlarga mol leksemasi orqali hayvonga nisbat berilgan.

Yuri ud atanma kishilik qil-a
Kishikə kishi bol kishilik bil-ə (1577)

Kel mol degan nom olma, odamgarchilik qil
Odamga odam bo‘l, odamgarchilikni bil

Odamgarchilik leksemasi barcha manbalarda kishilik variantida uchraydi. Kishilik so‘zi manbalar tilida “odamgarchilik” konseptosferasini ifodalab, himmat, sabr, kamtarlik, bilim va zakovat kabi fazilatlar tarkibiga oladi.

Kishilikka himmat muruvvat kerək
Kishi qadri himmat muruvvat tənji [405 . 120]

Odamgarchilikning yana bir muhim xususiyati sabr-toqat va bag‘rikenglikdir. Yusuf Xos Xojib inson har qanday holatda ham sabrli bo‘lishi va boshqalarga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi. Bu g‘oya Ozg‘anmish obrazi orqali ko‘rsatilgan. Sabrli va mulohazakor inson hayotda ko‘p narsaga erishishi mumkin.

Səringil Sərinmak ərən qïlqï –ul [1309]

Sərinsə bolur er masak kөkkə yol

Sabr qilgin sabr qilmoq kishilarning odati

Sabr qilsa kishi bamisoli ko ‘kka ham yo‘l topadi

Muallif inson komil bo‘lishi uchun kamtarlikni o‘zlashtirishi lozimligini aytadi. Kamtar va halol inson jamiyatda hurmatga sazovor bo‘ladi. Asarda bu g‘oya Fon (kamolot) timsoli orqali ifodalangan. Haddan tashqari kibr va manmanlik insonni halokatga olib kelishi ta’kidlanadi.

Məŋə təgsə bəglik ulug ‘luq oqa

Kichiglik anuq tut өzγŋ bolg‘uqa 539 -139 bet

Senga beglik va ulug‘lik merosi nasib bo‘lsa

O‘zingni kichik-kamtar tutishni aniq maqsad qilib qo‘y

Yusuf Xos Xojibning "Qutadg‘u bilig" asari tilida odamgarchilik konseptosferasi bir qancha konseptlarni o ‘z ichiga olgan. Asardagi odamgarchilik konseptosferasi tarkibida adolat, aql, kamtarlik, sabr va saxovat kabi insoniy fazilatlar odamgarchilikning ajralmas qismlari sifatida ta’riflangan. Asarning tili lingvomadaniy jihatdan tahlilga tortilganda, turkiy xalqlar nazdida eng muhim asos sifatida odamgarchilik turishi, uning mohiyatida esa adolat va insonparvarlik yotganini kuzatdik. Yuqorida keltirilgan manbalarning barchasida “kishilik” yani “odamgarchilik” konseptsferasi tarkibida: Odam odamga yaxshilik qiladi., odam yaxshilik qilganga yaxshilik qiladi, odam yaxshilik qilgan odamdan yuz o‘girmaydi, odamga yordam bera oladigan paytida qochmaydi,odam yomonlik qilgan odamga yaxshilik qiladi, odamiylik ulug‘ himmatli bo‘ladi, xizmatda halol bo‘ladi,tuz-non haqiga xiyonat qilmaydim, yaxshilik qiluvchini duo bilan yodga oladi, odam saxovatli bo‘ladi degan nasihatlarini “Kishilik”konseptosferasi orqali yetkazgan.

XULOSA

XI-XII asr turkiy til manbalarida uchraydigan “odamgarchilik” konseptosferasi lingvomadaniy tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, odamgarchilik inson axloqiy fazilatlari, madaniy me’yorlari va qadriyatlari bilan bog‘liq bo‘lib, bu tushuncha turkiy xalqlarning tilida va madaniyatida chuqur o‘rin egallagan.

“Qutadg‘u bilig” asarida insonning insoniylik qoidalariga amal qilishi, adolat, mehr-oqibat, insof, halollik, muruvvat, saxovat, sabr va kamtarlik kabi fazilatlarni o‘zida mujassam etishi jamiyat taraqqiyotining asosiy sharti hisoblanadi. Asarda insonning to‘g‘riligi va halolligi uning qadr-qimmati bilan chambarchas bog‘liq ekani ta’kidlanadi.

“Devonu lug‘atit-Turk” va “Drevnetyurkskiy Slovar” (DTS) kabi manbalar asosida odamgarchilik tushunchasi tahlilga tortildi. DTSda bu so‘z “kishilik” shaklida izohlangan bo‘lsa, “Devon”da bevosita bu atama uchramadi, biroq unda keltirilgan boshqa tushunchalar orqali odamgarchilikning muhimligi yoritilgan.

Odamgarchilik faqat individual axloqiy fazilat emas, balki butun jamiyatning ma’naviy tamoyillarini belgilovchi mezon hisoblanadi. U til orqali shakllanib, madaniy meros vositasida

avloddan-avlodga o‘tadi. Shuning uchun ham til boyligi faqat grammatik yoki leksik birliklar bilan emas, balki uning konseptual maydoni va madaniy qatlamlari bilan belgilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере // Труды по философии естествознания. – М.: Наука, 2000. – С. 308-315.
2. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка // Изв. АН. Серия литературы и языка. Т. 52. № 1. – М., 1993. – С. 39.
3. Zokirov M., R.Majidova, Sh.Sultonova O‘zbekcha-ruscha-inglizcha lingvistik atamalar muxtasar lug‘ati Toshkent– 2016 –B.10
4. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). Каримов Қ. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. –Тошкент: Бадиий адабиёт, 1971. -158 б.
5. Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘ati-t- turk”. Qosimjon Sodiqov nashri. – Toshkent:G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2017.
6. Ahmad Yugnaki. Hibat ul-haqoyiq – Toshkent: Sharq, 1995.
7. Древнетюрский словарь Издательство « Наука» Ленинградский отделение –Ст.47. 71
8. O‘zbek tilining izohli lug ‘ati. III,IV, V jildlar. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi 2023-yil. 570-571 betlar
9. Абдужаббарова Ф.А. **“**Қутадғу билиг”даги шахсга хос сифат лексемалар тадқиқи.Филол. фан. ном. ... дисс. –Тошкент, 2011. –Б.43.
10. Бахронова Д. Оламнинг лисоний манзараси тасвирида концепт ва концептосфера. Хорижий филология №3, 2019 йил –B. 65.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

“GUL VA BULBUL” DOSTONI HAMD, NA’T, MUNOJOT QISMLARI MATNLARINING TALQINI VA TAHLILI

Abdullayev Bilolxon Xamitjon o‘g‘li
O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti
bilolxonabdullayev1994@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Salohiy qalamiga mansub “Gul va bulbul” dostoni tarkibidagi hamd, na’t, munojot qismlari matnlarining tahlili amalga oshirilib, muallifning badiiy qarashlari, estetik tafakkuri va ilmiy saviyasi borasida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Ilm, hamd, munojo, na’t, matn, tahlil, talqin, badiiy, tasavvuf, bayt, misra, tafakkur.

Abstract. This article analyzes the texts of the praise, na't and munojat parts of the poem "Gul va bulbul" by Salahiy, and discusses the author's artistic views, aesthetic thinking and scientific level.

Key words: Science, praise, prayer, poetry, text, analysis, interpretation, artistic, mysticism, couplet, verse, thought.

Kirish (introduction). Har bir adabiy asar matnlari yaxlit bir kompozitsion birlik sanaladi va ana shu birlikning paydo bo‘lishi murakkab struktural jarayondir. “Sir emaski, badiiy matn badiiy-estetik butunlik sifatida benihoya murakkab, serqatlam hodisadir. Badiiy matnda ifodalangan asosiy g‘oya-fikr-mazmunni tushunish,anglash shunchaki ish emas, balki ancha qiyin va murakkab ijodiy jarayondir”[87]. Ma’lumki, asar matnining o‘zaro mutanosib holda shakillanishida matn yaratuvchi shaxsning ilmiy saviyasi, badiy idroki, tafakkuri, ifoda usuli kabi qator jihatlar hal qiluvchi omil sanaldi.

Ma’lum mavzuda asar yaratilar ekan ayni mavzuda ijodkorda yetarli ilm zaxirasi mavjud bo‘ishi lozim. Zero, Alloh barcha narsaning paydo bo‘lishi, rivojlanishi va maromiga yetishiga ilmni sabab qilib qo‘ygan. Payg‘ambarimiz sallallohu alayhi va sallam ham o‘z hadis shariflarida ilmning fazli va ajri haqida ko‘p bora ta’kidlaganlar. Jumladan, quyidagi hadisi sharifda: Abu Dardo‘ raziyallohu anhu Rasulullоh sallallohu alayhi va sallamdan quyidagilarni eshitdim dedilar. Rasulullоh sallallohu alayhi va sallam: “Kim ilm yo‘lini tutsa, Alloh uni jannat yo‘liga yo‘llab qo‘yadi. Albatta, farishtalar ilm talabidagi kishiga rozi bo‘lib, qanotlarini yozib turadilar. Darhaqiqat, olim kishi uchun yer – osmondagi mavjudotlar va hattoki suvdagi baliqlar ham istig‘for aytadilar. Albatta olimning obidga nisbatan fazilati to‘lin oyning yulduzlarga ko‘ra

[87] Бадиий адабиёт ва тасаввуф тимсоллари (масъул муҳаррир А. Қурбонбеков, ф.ф.д., проф.). –Тошкент, 2010. –Б107.

fazliga o‘xshaydi. Darhaqiqat, ulamolar payg‘ambarlarning merosxo‘ridir. Payg‘ambarlar dinor va dirhamlarni meros qoldirmadilar, ular faqatgina ilmni meros qoldirganlar. Kimki uni olsa, to‘liq nasiba olibdi” – dedilar[88]. Keltirilgan ushbu Hadisi sharif mazmunidan ilimning har bir ishdagi ahamiyati nechog‘lik yuksak ekanligi yaqqol anglashilib turibdi.

Ilm va olimlarning fazli borasida ko‘plab olimlar, yetuk shaxslar o‘z qarashlarin bayon etganlar, jumladan, hazrat Navoiyning “Olimlarga ta’zim qilmoq, Ki anbiyolarga ta’zim qilmoq” misralarini alohida ta’kidlash darkor. Ya’ni olimga ta’zim qilish – bu payg‘abarlarga ta’zim qilishdek ulkan sharafga tenglshtirilmoqda. Olimni bunday yuksak maqomga ko‘tarilishga sabab bo‘lgan yagona narsa sifati Navoiy ilm va uning amalini baholamoqda.

Usul (Method). Orta Osiyoda Hadis ilmining rivoji, mashhur muhaddislarimizning Hadislarni sanadlariga ko‘ra sahih, nosahih, hasan, qudsiy kabi turlarga ajratib chiqishlari, mufassirlarning esa Qur’oni Karimni tafsurlash, sharhlash, fiqhiy masalalar bilan bog‘liq ijmo‘, aqoid ilmlarining keng yoyilishi[89] barcha ilmlar qatori tilshunoslik, adabiyotshunoslik, matnshunoslik kabi sohalarning ham rivojiga munosib hissa qo‘shdi. Qurr’on va Hadisnini o‘rganishga, ularning ma’nosini izohlashga bo‘lgan harakatlar natijasida tafsir, ta’vil kabi o‘ziga xos ilmlar paydo bo‘ldiki, bu ilmlar matnshunoslik paydo bo‘lishi, rivojlanishi va uning keyingi takomilida munosib ahamiyat kasb etdi.

Asar matni bilan tanishish asnosida shu narsaga guvoh bo‘lindiki, ijodkor o‘z asarida ilm va unga bog‘liq jihatlarga alohida e’tibor qaratgan. Asarning boshlanishidan tortib to yakuniy qismlarigacha bo‘lgan har bir fasl ilimning mahsuli ekanligini payqash qiyin emas. Har bir misra matnostida ifodalangan ma’nodan ijodkorning yuqori ilmiy salohiyatga ega ekanligi anglashilib turadi.

Natija (Results). Asar matnlari va matnostida ifodalangan mazmun tahlil qilinar ekan, “Gul va bulbul” dostoninning matniy xususiyatlaridan kelib chiqib, uning matn tizimini muvofiq holda qismlarga ajratish muhim sanaladi:

a) hamd va munojotlar ifoda etilgan matnlar;
b) na’t, to‘rt xalifa madhi, Odam Ato va unga bog‘liq qismlar;
c) asosiy voqealar ifodalangan matnlar;
d) doston tarkibida qo‘llanilgan g‘azal matnlari kabi.

Salohiy asari matnlari diqqat bilan kuzatilsa, ijodkorning diniy ilmlardan, jumladan, aqoid, Qur’on, fiqh, Hadis ilmlari, islom tarixi hamda tariqatdan anchayin boxabarligi namoyon bo‘ladi. Sanab o‘tilgan ilmlar asar matnlarining yaratilishiga asos bo‘lgan va shu bilan bir qatorda asarning mazmuniy markazini ham tashkil qiladi. Dostonning har bir fasli ma’lum ilm asosida yuzaga keladi. Asar tarkibidagi hamd va munojatlar aks etgan fasllar va ularning mazmunida Allohga yuzlanish, murojat qilish kabi masala yetakchi o‘rinni egallaydi. Mazmundagi bu kabi xususiyat, shubhasiz, matn va uning tarkibida ham aks etgan.

[88] https://www.sammuslim.uz/oz/articles/ilm-fazilati-bir-hadis-sharhi
[89] Ш. Сирожиддинов. Матншунослик сабоқлари. –Тошкент: “Навоий университети” нашриёт-матбаа уйи, 2019. –Б83.

Muhokama (Discussion). Masalan, hamd, munojat kabi qismlar matniga diqqat qaratilsa, misra matnlarida aqoid ilmi asosida vujudga kelganligi anglanadi.

بحق نام بسم الله رحمن
عطا قیل منکا آخردمده ایمان
ترحم ایلا رحمن الرحیم سین
خطا پوش عطا بخش کریم سین

Yuqorida keltirilgan misralar matnida بسم الله, رحمن, الرحیم, کریم kabi so‘zlar qo‘llanilgan. Bu so‘zlar misra matnlarini o‘z atrofida uyushturib matniy butunlikni ta’minlamoqda. Ayni paytda matn tarkibidagi qolgan so‘zlar bevosita, yoki bilvosita yuqorida ta’kidlangan so‘zlarni izohlash uchun xizmat qilgan. Tahlili kechayotgan birliklarga razm solinsa, Alllohning ism-sifatlari ekanligi ma’lum bo‘ladi. Allohning ism-sifatlari islom etiqodining ajralmas qismi sanaladi. Shunday ekan ayni misralar orqali ijodkorning aqoid ilmidan, xususan Allohning ism-sifatlaridan xabardorligi ko‘rinadi. Dastlabki ikki misrada shoir Xoliq-ul koinotning Alloh, Rohman, Rohim sifatlarini vasila[90] qilish o‘laroq ketar chog‘da iymon bilan ketishini so‘rasa, keyingi ikki misrada Rohman va Rahim sifatlari orqali xatolarni berkituvchi va avf etuvchiligi, Karim sifati bilan esa so‘ralmasa ham hech qanday evazsiz ko‘plab narsalarni ato etuvch zot[91] ekanligiga urg‘u beradi. Muallif tahlili kechayotgan misralarni Alloh taoloning: “**Allohning go‘zal ismlari bordir. Bas, Unga o‘sha (ism)lar ila duo qiling**” (A’rof: 180-oyat), degan oyatidagi xitobiga javoban yaratilganligi oydinlashadi.

Asarning munojat qismining yana boshqa o‘rinlarida ijodkorning Qur’oni karim (Ulumul Qur’on) ilmidan xabardorligiga dalolat etuvchi baytlar mavjud.

الحی عرش برله کرسی حقی
کی فرقان آیتی سورسی حقی
بحقی حرمتی طاها و یاسین
بحقی سوره خامیم طاسین

Ushbu baytlarning avvalgisida Allohga duo ila yuzlangan ijodkor A’rsh va Kurs (birinchi misra) hamda Qur’on oyati va suralarini (ikkinchi misra) vasila qilmoqda. Vasila haqida so‘z borar ekan bu so‘z “lug‘atda “u bilan o‘zgaga yaqin bo‘linadigan narsa” ma’nosini anglatadi. Istilohda esa “duo ijobat bo‘lishi uchun Alloh taologa Uning huzurida qadrli ekani bilingan narsani aytib duo qilish, vasila deb ataladi… Vasila duoning maqbul bo‘lish darajasini ko‘tarish maqsadida qilinadi”[92]. Keyingi ikki misra avvalgi juft misraning mantiqiy davomi, o‘ziga xos sharxi hisoblanib, ijodkor avvalgi baytdagi “Sura” bilan kifoyalanmay, balki keyingi baytda “Toha, Yasin, Xamiym, Tosiyn kabi aytilmoqchi bo‘lgan Qur’on suralarini nomma nom tilga oladi. Muallifning 114 sura ichida aynan yuqorida sanab o‘tilgan suralrning nomini misralrda ifodalashi bejiz emas, nazarimizda. Bu bilan shu suralar asnosida ifoda etilgan masala, hukmlar haqida ijodkorda atroflicha ma’lumotlar bo‘lganligini payqash mumkin bo‘ladi. Muallif misra

[90] https://islom.uz/maqola/3607
[91] https://islom.uz/maqola/149
[92] https://islom.uz/maqola/3607

matnlrida yuqorida sanab o‘tilgan Qur’on suralari nomlarini zikr etish bilan matnnning sodda va lo‘nda ifodasini ta’min etgan bo‘lsa, mazmun bayonining kengayishiga erisha olgan. Ayni paytda Salohiy ushbu usul bilan o‘z zamonasi insonlarni kitob o‘qib, ilm olishga o‘ziga xos tarzda, hech qanday da’vatsiz chorlaydi. Ya’ni ijodkor misra matnida Toha, Yasin, Xamiym, Tosiyn kabi Qur’on suralarini keltirib, ularni ma’nosiga ishora qiladi. O‘z navbatida asarni mutolaa qilgan kitobxon ayni misralarni o‘qir ekan, sura nomlariga ko‘zi tushadi. Agar bu suralar mazmuni bilan tanish bo‘lsa, unda bu hol ayni kitobxonni tafakkurga chorlaydi. Taffakkurga berilgan o‘qiguvchi mazkur holdan cheksiz estetik zavq oladi va ruhan tetiklashadi. Ammo doston misralarini qiroat qilayotgan shaxs misra matni tarkibidagi tahlil qilinayotgan nomlarga duch kelib, o‘yga toladi va ayni sura oyatlari zamirida qanday ma’nolar berilganligiga qiziqa boshlaydi. Kitobxon qiziqish sabab oyatlar mazmuni bilan tanishmoq uchun yo kitob titkilaydi, yoki bo‘lmasa, ushbu ilmdan xabardor kishidan so‘ramoqqa tutinadi. Shunday qilib ijodkor ikki misra bilan butun boshli xalq ommasini ezgulikka chorlamoqchi bo‘ladi.

Asarnning bir necha o‘rinlarida Qur’oni karim suralari, oyatlariga murojat qilinadi va ulardan iqtiboslar keltiriladi. Chunonchi, ijodkor asarning “Munojoti badargohi qozoyil hojat” faslining so‘ngida quydagicha misralar keltiriladi:

بحق لوح محفوظ قلم دين

ظلمنا ربنا اغفر ظلمدين

Baytning ikkinchi misrasida ifodalangan ظلمنا ربنا birligi Qur’oni karim An’fol surasi 23-oyatining boshlanmasi sanaladi va oyatning umumiy ko‘rinishi mana bunday: “**Robbana zolamna anfusana va illam tag‘fir lana va tarhamna lanakunanna minal xosirin**. Oyat ma’nosi: “Ikkovlari: Robbimiz, o‘zimizga zulm qildik. Agar bizni mag‘firat qilmasang va bizga rahm qilmasan, albatta, ziyon ko‘rguvchiardan bo‘lamiz” – dedilar”[93]. Ma’lumki, Odam alayhissalom onamiz Havvo Alloh taolo taqiqlagan daraxt mevasidan yeb, gunohkor bo‘lishadi. Gunohlarini kechirilishini so‘rab, ancha vaqt yig‘lab duo qilishadi. Natijada ularning duolari qabul bo‘lib, G‘ofur, Rohim bo‘lgan zot ularni mag‘firat etadi. Alloh bu oyatlarni islom ummati uchun rahmat o‘laroq nozil qilib, Odam alayhissalom va Momo Havvodan o‘rnak olishga va o‘z ota-onalari kabi nasuh tavba qilishga chaqiradi. Ijodkor ushbu oyatning boshlanmasini keltirib, o‘zining otasi Odam kabi tavbaga yuz buradi va qilgan gunohlari uchun Allohdan mag‘firat so‘raydi. Ayni damda ijodkor o‘zi tavbaga yuzlanibgina qolmay, balki asar o‘qiguvchisini ham o‘z ajdodlari kabi istig‘forga chorlaydi.

Tahlil etilgagan fasllardan ko‘rinadiki, asar matnlari tarkibida keluvchi ayrim jumla va birikmalar ostida insoniyat tarixida yuz bergan muhim voqealarga ishoralar mavjud. Ijodkor o‘z asari matnosti ma’nolari orqali bu kabi muhim voqealarni berish bilan kitobxonni tafakkurga, mushohadaga chorlab, bo‘lib o‘tgan voqealardan xulosa chiqarishga undaydi.

Mullif shaxsiyati, badiiy qarashlari, ijodiy mahoratini tadqiiq qilishda asar matnlari, xususan, na’t, to‘rt xalifa madhi va ayrim tarixiy voqealar ifoda etilgan qismlarning o‘rni

[93] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол (тўлдирилган ва қайта ишланган нашр) II жуз. – Тошкент: “Ҳилол – Нашр”, 2018. –Б,297.

benihoya katta. Ayrimlarda bu bir klassik an’ana, ya’ni ma’lum asar yaratilar ekan uning tarkibida hamd, na’t, to‘rt halifa madhi va insonni yaratilishi bilan bog‘liq voqealar bayon etilishi tabiiy holat degan tushuncha paydo bo‘ladi. Biroq masalaning boshqa tomoni ham borki, bu jihatga alohida ahamiyat qaratmoq kerak. Haqiqatdan, asarlarni bu taqlid boshlash oddiy an’anadek ko‘rinadi, biroq yetarli ilm, salohiyat, badiiy qobiliyat va ayni damda barchasini umumlashtirib, kitobxonga yetkaza bila oladigan o‘ziga xos uslub bo‘lmasligi ishni saviyasiga putur yetkazishi muqarrar. An'ana sifatida yaratib kelingan bu qisimlar har bir asarda o‘ziga xos tarzda beriladi. Unda asar muallifining o‘ziga xos qarashlari, badiiy tafakkuri, shaxsiyati namoyon bo‘ladi. Tadqiqot obyekti sifatida tahlil qilinayotgan “Gul va bulbul” dostoni tarkibidagi na’t, to‘rt xalifa madhi fasllarida muallifning manaviy qiyofasi, badiiy tafakkuri kabi muhim jihatlarni ko‘rishimiz mumkin. Asarning na’t, to‘rt xalifa madhi, Odam Ato va Momo Havvoga bag‘ishlangan fasllarda ijodkorning tarixga oid qarashlari o‘ziga xos tarzda aks etadi. Jumladan, keltirilayotgan misralar zamirida muhim tarixiy faktni badiiy qolipga sola bilgan va uni o‘zgacha tarzda ifoda etgan.

ایشا رت قیلدی آی اکی بولندی
فوچوق اول آی فوتون بولوب کوروندی
محمد معج ذ سینی کوروبان
جوهودلار اکثری کلتوردی ایمان

Mazkur ikki bayt orqali muallif islom tarixida bo‘lib o‘tgan muhim voqealardan biri oyning ikkiga bo‘linishini tasvirlamoqchi bo‘ladi. Baytlar zamirida aytilmoqchi bo‘lgan fikr quydagi rivoyatda batafsil ifoda etilgan:

“Imom Buxoriy rivoyat qilishlaricha, Makka ahli Muhammad alayhissalomdan haqiqiy Payg‘ambar ekanliklariga dalil sifatida hujjat – mo‘jiza ko‘rsatishni so‘radilar. Rasulullоh sollallohu alayhi vasallam duo qildilar. Alloh taolo u kishining duolarini qabul qildi va oy ikkiga bo‘lindi. Ikki bo‘lakning orasida Hiro g‘ori ko‘rinib turardi…

Imom Ahmad Jubayr ibn Mut’imdan shunday rivoyat qiladilar:

“Nabiy alayhissalomning vaqtlarida oy yorilib, ikkiga bo‘lindi. Bir bo‘lagi manavi tog‘ ustida, ikkinchi bo‘lagi anavi tog‘ning ustida ko‘rindi. Mushriklar “Muhammad bizni sehrlab qo‘ydi”, deyishdi. So‘ng ular “Bizni sehrlasa ham, hammani sehrlay olmaydi, musofirlar kelishini kutib turinglar”, deyishdi. Musofirlar kelishganda ulardan so‘rab ko‘rishgan edi, musofirlar ham oyning yorilganini ko‘rganlarini aytdilar”[94].

Berilgan ikki bayt muallif badiiy mahorati, tafakkur olamini keng ekanligining yorqin dalili desa bo‘ladi. Chunki ijodkor “Oy bo‘linish hodisasi”ni ikki misra tarkibiga jo eta oladi. Bu muallifning badiiy mahoratiga dalolat qilsa, keyingi ikki misrada o‘sha voqea sabab juhudlarning aksari iymon keltirishi, ijodkor umumiy ma’no orqali insonlarni o‘tmishni eslashga va undan ibrat olib, go‘zal hayot kechirishga unadshi uning ma’naviy qiyofasini bor bo‘yi bilan tasvir etuvchi o‘rinlardir.

[94] https://www.islom.uz/view/oyning-bo‘linishi

Tarixga doir voqealar baxsi kechayotgan fasllarda ko‘plab uchraydi. Chunonchi, tubanda kelgan misralar tagmatnida ifodalangan ma’nodan muallifning yana bir muhim tarixiy voqelikka ishorasini ko‘rish mumkin.

چقیب معرجیغ اومت تیل کان

کونه کاراومتی غمینی یکان

Baytda ijodkor Isro va Me’roj kechalariaga va undagi bo‘lib o‘tgan voqealarga o‘quvchini diqqatini qaratadi. “Rasulullohning Makkadagi Masjidi Haromdan Baytul Maqdisga bir kechada borib kelishlari “Isro” deb, shu kuni kechasi osmonga chiqib, ruhiy olam bilan tanishib qaytganlari esa “Me’roj” deb ataladi”[95]. Berilgan ikki misra o‘ziga xos kompozitsiya hisoblananib, ular bir-biri bilan mazmuniy bog‘lanadi va ma’lum ma’noni bildiradi. *Isro, me’roj, ummat tilamoq, gunohkor ummat, g‘am yemoq* kabi birliklar misra tarkibidagi asos so‘zlar sanaladi, hamda misraning shakily va mazmuniy butunligiga xizmat qiladi va ayni chog‘da shu so‘zlar vositasida misraning umumiy ma’nosi shakllanadi. Ta’kidlash joizki, ayni so‘z va iboralar umumma’noni ifodalashdan tashqari mustaqil holda har biri alohida-alohida voqealrni o‘zida mujjassam etadi. Jumladan, ummat tilamoq birikmasi

Xulosa (Conclusion). Na’t, to‘rt xalifa madhi, inson yaratilishi va u bilan bog‘liq tarixiy voqeliklar tasvirlangan fasllar tarkibidagi matnlar vositasida ifodalangan mazmundan inson tarixni bilishi, uni tahlil eta olishi hamda undan tegishli xulosa chiqarib, hayotning asl mohiyatini anglashiladi. Zero, atoqli ma’rifatpar Abdula Qodiriy aytganidek o‘tmishni eslab ish ko‘rmoq xayrlidir. Ijodkor shu ma’noda tahlili borayotgan fasllarning turli o‘rinlarida ko‘plab insoniyatga o‘rnak bo‘ladigan tarixiy voqeiyliklarni qo‘llagan bo‘lishi ehtimoldan yiroq emas.

ADABIYOTLAR:

1. Ш. Сирижиддинов. Матншунослик сабоқлари. –Тошкент: “Навоий университети” нашриёт-матбаа уйи, 2019.

2. Бадиий адабиёт ва тасаввуф тимсоллари (масъул муҳаррир А. Қурбонбеков, ф.ф.д., проф.). –Тошкент, 2010.

3. Муҳаммад ибн ал-Ҳузарий. Нурул яқин (Расулуллоҳ алайҳиссалом сийратлари). – Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” нашриёти, 2020. –Б84.

4. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол (тўлдирилган ва қайта ишланган нашр) II жуз. – Тошкент: “Ҳилол – Нашр”, 2018.

5. Abu Salohiy. Gul va bulbul. Qo‘lyozma. O‘zR FA Sharqshunoslik instituti fondi. Inv. №3402.

[95] Муҳаммад ибн ал-Ҳузарий. Нурул яқин (Расулуллоҳ алайҳиссалом сийратлари). – Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” нашриёти, 2020. –Б84.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

AGGRESSIVE COMMUNICATION STYLES BETWEEN ENGLISH AND UZBEK CULTURES

Sevara Ravshan qizi Ungalova
2nd year student of Master's degree, National university of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
ungalovasevara@gmail.com
+998935771026

ANNOTATION Both English and Uzbek languages use rich metaphorical expressions to depict aggression, but there are distinct cultural approaches in how this aggression is framed. English tends to focus on external, visible manifestations of aggression, often tied to physical or violent imagery. In contrast, Uzbek expressions of aggression are more deeply tied to internal emotional states, reflecting a cultural emphasis on the psychological aspects of conflict. Understanding these cultural differences enhances our ability to appreciate how language and emotions intertwine in diverse cultural contexts. The article aims to identify how aggressive language manifests itself in the data under scrutiny in terms of the pragmatic paradigm. This article endeavors to answer the question of how aggressive language is represented in literature pragmatically? It is hoped to be significant to linguistic and psychological studies in that it clarifies how aggression is displayed in human communications linguistically. Qualitative and quantitative analyses are conducted to verify the findings.

Key words: cultural identity, misunderstandings, physical abuse, expressive speech, facial expressiveness, directness, situational cues, self-disclosure.

АННОТАЦИЯ Как английский, так и узбекский языки используют богатые метафорические выражения для описания агрессии, но существует различие в культурных подходах к тому, как эта агрессия представляется. Английский язык склонен фокусироваться на внешних, видимых проявлениях агрессии, часто связанных с физическими или насильственными образами. В отличие от этого, узбекские выражения агрессии более глубоко связаны с внутренними эмоциональными состояниями, что отражает культурный акцент на психологические аспекты конфликта. Понимание этих культурных различий помогает нам лучше оценить, как язык и эмоции переплетаются в различных культурных контекстах. Статья направлена на выявление того, как агрессивный язык проявляется в анализируемых данных с точки зрения прагматической парадигмы. Цель статьи — ответить на вопрос, как агрессивный язык представлен в литературе с прагматической точки зрения. Ожидается, что она будет значимой для

лингвистических и психологических исследований, поскольку проясняет, как агрессия проявляется в человеческой коммуникации с лингвистической точки зрения. Для проверки выводов проводятся качественные и количественные анализы.

Ключевые слова: культурная идентичность, недоразумения, физическое насилие, выразительная речь, выражение лица, прямолинейность, ситуативные подсказки, самораскрытие.

ANNOTATSIYA Ingliz va o'zbek tillari agressiyani tasvirlash uchun boy metaforik ifodalar ishlatadi, lekin bu agressiya qanday ifodalanishi bo'yicha turli madaniy yondashuvlar mavjud. Ingliz tili odatda agressiyaning tashqi, ko'rinadigan ko'rsatkichlariga e'tibor qaratiladi, ko'pincha jismoniy yoki zo'ravonlik tasvirlari bilan bog'liq. Bunga qarshi, o'zbek tilida agressiya ifodalari ko'proq ichki hissiy holatlarga bog'liq bo'lib, bu madaniy jihatdan konfliktning psixologik jihatlariga katta ahamiyat berishni aks ettiradi. Bu madaniy farqlarni tushunish til va hissiyotlarning turli madaniy kontekstlarda qanday bog'lanishini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Maqola agressiv tilning qanday qilib pragmatik paradigmaning nuqtai nazaridan o'rganilayotgan ma'lumotlarda namoyon bo'lishini aniqlashni maqsad qiladi. Ushbu maqola, agressiv tilning adabiyotda pragmatik jihatdan qanday aks etgani haqida savolga javob berishga intiladi. Ushbu ish, agressiyaning insonlar o'rtasidagi kommunikatsiyada til orqali qanday namoyon bo'lishini tushuntirib, lingvistik va psixologik tadqiqotlar uchun ahamiyatli bo'lishi kutilmoqda. Topilmalarni tasdiqlash uchun sifatli va miqdoriy tahlillar o'tkaziladi.

Kalit so’zlar: madaniy o’ziga xoslik, tushunmovchiliklar, jismoniy zo’ravonlik, ifodalovchi nutq, yuz ifodasi, to’g’rilik, vaziyatga oid belgilar, o’zini ochib berish.

INTRODUCTION

The table below outlines different aspects of communication styles and how they tend to vary across cultures. Being aware of how communication styles tend to vary across cultures can help you avoid misunderstandings, but it is also important that you understand the unique cultural identity and individual preferences of those you serve in order to communicate with them effectively.

Communication style	Cultural differences	Examples
Tone, volume, and speed of speech	Culture can influence how loudly it is appropriate to talk, the tone and level of expressiveness in the voice, and the speed of speech. Loud, fast, and expressive speech is common in some cultures but could be considered rude or aggressive in others.	Loud and expressive speech is often more common in African American, Caribbean, Latino, an Arab cultures. Some American Indian cultures, Alaskan native, and Latin American indigenous cultures favor softer tones of voice and less expressive speech, as do some East Asian cultures.

Eye contact	Culture can influence whether it is considered polite or rude to make eye contact when addressing someone, and whether eye contact is necessary to indicate that one is listening.	Direct eye contact is highly valued, both when speaking and listening, by many white Americans. Direct eye contact is considered rude in some Asian cultures.
Use of pauses and silence	Culture can influence whether pauses and silence are comfortable or uncomfortable.	Pauses and silence are uncomfortable for many people who identify with dominant U.S. cultural norms. Some American Indian cultures value silences and pauses as they provide time to process information and gather thoughts.
Facial expressiveness	Culture can influence whether low facial expressiveness is considered normal or interpreted as a lack of understanding, a lack of interest, or even resistance.	Many of the cultures that exhibit high verbal expressiveness also exhibit high facial expressiveness (for example, many cultures from Latin American and the Caribbean). Maintaining a neutral facial expression is more common among some American Indian and Asian cultures.
Emotional expressiveness	Culture can influence how open people are in talking about their feelings. It’s important to note that people from cultures that tend to be more emotionally expressive may still think that it is inappropriate to discuss emotions (particularly negative emotions) with people who are not close friends or family.	People from Western European cultures and white Americans are often relatively comfortable expressing that they “feel sad.” In some other cultures, people may feel more comfortable showing different emotions, such as anger. In some cultures (for example, some East Asian cultures), expressing any strong emotions could be considered inappropriate. Gender, and how it intersects with cultural identity, can also play a big role in what emotions, if any, people are comfortable expressing.
Self-disclosure	Culture can influence whether talking to others about difficult personal situations is accepted or considered inappropriate. Individuals from cultures where selfdisclosure is generally viewed negatively may disclose little about themselves and feel uncomfortable when asked to	Self-disclosure may be particularly low for people from highly collectivist cultures (such as many East Asian cultures), especially if they believe it can bring shame on the family to admit to having a mental illness or substance use disorder. However, it’s important to note that level of trust with the officer also influences the degree of a community member’s disclosure, meaning self-

	open up about personal problems.	disclosure can be low for someone of any cultural group if there is not sufficient trust and rapport.
Directness	Culture can influence whether verbal directness is valued or considered rude.	The dominant cultural norm in the U.S. is to be relatively direct compared to many other cultures. In many cultures (for example, many Asian cultures and Latin American cultures), certain things, particularly those that are negative or embarrassing, should not be said directly but treated with subtlety.
Context	Culture can influence whether communication is high or low context. In low context cultures, words convey most of the meaning. In high context cultures, meaning is conveyed by more subtle verbal and non-verbal cues.	The dominant culture in the U.S. is mostly low context (i.e., words carry most of the meaning), whereas many other cultural groups are higher context. With community members from higher context cultures, it’s important to pay attention to non-verbal and situational cues, not just the actual words said. Some messages may be “coded” and not intended to be taken at face value.

LITERATURE REVIEW

According to Carney, Buttell, and Dutton, a misconception exists in Western society that women are less aggressive than men and do not express excessive anger. This fallacy persisted in Western culture until a report from the U.S. National Family Violence Survey of 1975 found a disturbing trend: Females were just as angry as males and expressed excessive anger the same amount that men did. At the time, feminist theory and the feminist movement were developing and stood in stark contrast to these findings. Carney et al. stated that as such, the National Family Violence Survey findings were largely unreported, and in extreme situations, people reinterpreted or repudiated the survey’s findings. In either case, more misconceptions began to develop in Western culture, such as the idea that when females experience anger, it is always appropriate to the situation. A second mistaken belief is that anger from females is less serious and not as negative. For example, the expression “you look so cute when you’re angry” portrays this biased and potentially chauvinistic thought. A third misconception is that females are more credible in reporting their emotions and, as such, females are more reliable when they state that they are not angry. Western society has acted upon these cultural misconceptions. For example, certain myths in society and mental health counseling persist, declaring the following: only males have angry feelings, all male-comprised counseling groups are anger management groups, males have a limited repertoire of emotions to express, males are too angry and

competitive to support one another in groups, and males are not interested in meeting with other males. Myths about female groups are that they are high functioning, conflicts are resolved faster, and a fair amount of reflection and processing exists. According to researchers, these misconceptions can bias the truth regarding people's beliefs. For example, Winstok stated that rates of excessive anger and intimate partner physical abuse among females equal or surpass those of males.

RESEARCH METHODOLOGY

This study is a qualitative research which is based on synthetic and analytic analysis. There are some methods of investigation used in this article, such as linguistic description, analysis classification theory. Compare and contrast method is used to compare the linguocultural features of expressing aggressive emotions among two cultures. The research method used is library research. Data collection is complied using documentation method. The data analysis technique used is content analysis. In order to maintain the accuracy of the assessment and prevent misinformation in data analysis the library-relevant literature data is further scrutinized.

ANALYSIS AND DISCUSSION

In George Orwell's "*Animal Farm",* metaphors are frequently used to express human aggressiveness, both in the actions of humans and the growing authoritarianism of the pigs. These metaphors serve to intensify the portrayal of violence, power, and oppression in the narrative. Here are some examples of metaphors that express human aggressiveness in the novel:

1. "The whip"

The **whip** is a recurring metaphor in "*Animal Farm"*, representing the physical violence and control exerted by humans over the animals. The metaphor extends beyond the literal to symbolize dominance, coercion, and cruelty. The whip is not just an instrument of punishment, but a symbol of totalitarian rule.

2. "The hand of tyranny"

This metaphor refers to the oppressive and harsh rule that humans (and later Napoleon) impose on the animals. The "hand" represents authority, and the use of the word "tyranny" emphasizes the cruelty and absolute control exercised over the animals.

3. "The windmill, smashed to pieces"

When the windmill is destroyed by human forces (Frederick's men), it becomes a metaphor for the destruction of the animals' hard work and their dreams of self-sufficiency. The act of smashing the windmill represents not just a physical attack, but a violent attempt to crush their spirit and progress.

4. "The dogs are the guardians of the farm"

Napoleon uses the dogs as a metaphor for the enforcers of his rule, representing a violent force used to suppress dissent and maintain control. The dogs are not only protectors but agents of fear, used to intimidate and destroy those who challenge the authority.

5. **“The scent of blood”**

This metaphor is used to describe the aggression and violence that follows the purges initiated by Napoleon. The “scent of blood”is a powerful image that conveys the danger and brutality of these acts, representing the fear and death that follow.

In Abdulla Kahhor’s stories, the aggressive states of individuals are frequently expressed through metaphors. Through these metaphors, the author provides a deeper understanding of the inner anger, violence, and emotional states of the characters to the reader.

Here are some metaphors from Kahhor’s stories that reflect aggressive states:

1. **“Ko’zlari olovga to’lgan” (“Dard”)**

This metaphor signifies anger or inner violence. The person’s eyes are compared to fire, symbolizing the intensity of their emotional state and hatred. Fire represents inner rage and a violent reaction.

2. **“Yuragi qora” (“Xalq dardi”)**

Describing the heart as "black" expresses a person’s inner hatred, anger, and ill intentions. The “black heart” often signifies hatred, cruelty, and hostility.

3. **“Dardli tishlash” (“Yoshlik”)**

This metaphor represents an aggressive state where inner anger is expressed outwardly in a painful manner. Biting symbolizes physical intensity and restlessness, and in this context, it shows anger mixed with pain.

4. **“Qahri uchqun kabi tarqaldi” (“Yomg’irdan so’ng”)**

This metaphor expresses the power and rapid spread of anger. The sparks quickly spread, indicating that the anger is both swift and intense. It points to the way an aggressive mental state can consume the entire person.

5. **“Tongda chaqmoq kabi baqirdi” (“Qaytish”)**

Comparing shouting to lightning signifies intense and terrifying aggression. Lightning occurs in an instant, and its depiction reflects the suddenness and power of the person's aggressive outburst.

CONCLUSION

These metaphors in “*Animal Farm”* create a vivid depiction of human aggressiveness, not just in terms of physical violence but also in terms of psychological manipulation, fear, and the brutal establishment of control. They underline the cruelty and authoritarianism of both the human characters and Napoleon’s rise to power. By contrast, through these metaphors, Abdulla Kahhor successfully portrays the anger, inner violence, and aggressive states of individuals in his works. These images not only help the reader understand external circumstances but also offer insight into the characters’ emotional and psychological states.

REFERENCES

1. Galanti, G. (2008). Caring for patients from different cultures (4th ed.). Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.

2. Purnell, L. D. (2009). Guide to culturally competent health care (2nd ed.). Philadelphia, PA: E.A. Davis Company.

3. Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2002). Human aggression. Department of Psychology, Iowa State University, Ames, Iowa 50011-318.

4. Austin, J. L. (1962). How to Do Things with Words. Oxford: University Press.

5. Bayer, Ch. L., & Cegala, D. J. (1992). Trait verbal aggressiveness and argumentativeness: Relations with parenting style, Western Journal of Communication, *56-(3)*, 301-310, DOI: 10.1080/10570319209374418. http://dx.doi.org/10.1080/10570319209374418

6. Bocar, A. C. (2017). Aggressive, Passive, and Assertive: Which Communication Style is Commonly Used by College Students? *SSRN* Electronic Journal DOI:0.2139/ssrn.2956807.https://www.researchgate.net/publication/316501048

7. Buss, A. H. (1961). The psychology of aggression. John Wiley & Sons Inc. https://doi.org/10.1037/11160-000

8. Culpeper, J. (2005). Impoliteness and entertainment in the television quiz show: the weakest link. Journal of politeness research language behaviour culture. DOI:10.1515/jplr.2005.1.1.35

9. Grice, P. (1989). Studies in the Way of Words. Harvard: Harvard University Press.

10. Infante, D. A., Trebing, J. D., Shepherd, P. E., & Seeds, D. E. (1984). The relationship of argumentativeness to verbal aggression. Southern Speech Communication Journal, 50- (1), 67-77, DOI http://dx.doi.org/10.1080/10417948409372622

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

RUS ADABIYOTIDA INSON VA JAMIYAT: IJTIMOIY MUAMMOLAR AKS ETISHI

Alibaeva Lola Namazovna
Termiz davlat universiteti o‘qituvchisi

Anotatsiya. Ushbu maqola rus adabiyotida inson va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni tahlil qiladi. Ijtimoiy muammolar, adabiyot orqali aks etishi, shaxsiy tajribalar va tarixiy kontekstlar o‘rganiladi. Natijalar adabiy asarlarning jamiyatni anglashdagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar. Rus adabiyoti, inson, jamiyat, ijtimoiy muammolar, adabiy tahlil, tarixiy kontekst, shaxsiy tajriba, axloqiy dilemmalar, madaniyat.

Аннотация. Данная статья исследует сложные отношения между человеком и обществом в русской литературе. Рассматриваются социальные проблемы, отражаемые через призму литературы, личные переживания и исторический контекст, подчеркивая значимость литературных произведений в понимании общества.

Ключевые слова. Русская литература, человек, общество, социальные проблемы, литературный анализ, исторический контекст, личный опыт, моральные дилеммы, культура.

Abstract. This article explores the complex relationship between man and society in Russian literature. It examines social issues reflected through literature, personal experiences, and historical context, highlighting the significance of literary works in understanding societal dynamics.

Keywords. Russian literature, man, society, social issues, literary analysis, historical context, personal experience, moral dilemmas, culture.

Kirish. Bugungi kunda, globalizatsiya, ijtimoiy tengsizlik, ekologik muammolar va madaniy identitet masalalari kabi masalalar dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu muammolar rus adabiyotida qanday aks etganini o‘rganish, nafaqat adabiyotning o‘ziga xosligini anglashga, balki ijtimoiy hayotimizdagi muhim o‘zgarishlarni tushunishga yordam beradi. Adabiyot orqali inson va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlar, ijtimoiy adolat va axloqiy dilemmalar kabi masalalar yoritilishi, zamonaviy o‘quvchilarni o‘z hayotlari va atrofidagi muhit bilan bog‘lab turadi. Shu sababli, rus adabiyotida inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish, nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Bu tadqiqot, shuningdek, kelajakdagi adabiy tahlil va ijtimoiy tadqiqotlar uchun yangi istiqbollar ochadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Rus adabiyotida inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar haqidagi tadqiqotlar tarixiy jihatdan boy va xilma-xildir. XX asrning boshlarida, masalan, Mikhail Bakhtin va Viktor Shklovsky kabi yozuvchilar adabiyotdagi ijtimoiy ijobiylik va diskursiv yondashuvni o‘rganishga katta hissa qo‘shdilar. Bakhtin, o‘zining “Dialektik Imkoniyatlar” asarida, adabiy asarlarni ijtimoiy kontekstda tahlil qilish zarurligini ta`kidlagan. Shuningdek, Shklovsky, “San’atni Murojaat” asarida, adabiyot orqali hayotning murakkabligini ochib berish zarurligini ko‘rsatdi.

Biroq, rus adabiyotida inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganishda zamonaviy yondashuvlar, masalan, feminist, postkolonial va ekokritik nazariyalar, yangicha qarashlarni taqdim etmoqda. Feminist nazariyalar, ayollarning adabiyotdagi o‘rni va jamiyatdagi rolini o‘rganish orqali, gender tengligi masalalarini ko‘taradi. Postkolonial yondashuvlar esa, rus adabiyotining boshqa madaniyatlar bilan o‘zaro aloqalarini va ijtimoiy muammolarni o‘rganishda yangi nuqtai nazar taklif etadi. Ekokritik nazariya esa, tabiat va inson o‘rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish orqali, ekologik muammolarni adabiyot orqali yoritishga yordam beradi.

Ushbu yangi yondashuvlar, rus adabiyotining zamonaviy kontekstda qayta ko‘rib chiqilishiga olib kelmoqda. Ular inson va jamiyat o‘rtasidagi murakkablikni yanada chuqurroq tushunishga, ijtimoiy muammolarni yangi nuqtai nazardan tahlil qilishga imkon beradi. Tadqiqotlar, adabiyotning ijtimoiy o‘zgarishlar va tarixiy jarayonlardagi rolini yanada kengroq ko‘rishimizga yordam beradi.

Tahlil va natijalar. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi rus adabiyotida inson va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganishdir. Tadqiqot, adabiy asarlarning ijtimoiy muammolarni qanday aks ettirishi, shaxsiy tajribalar va tarixiy kontekstlar orqali insoniyat tajribasini qanday tasvirlashi kabi savollarga javob berishga qaratilgan. Bu maqsadga erishish, zamonaviy rus adabiyotining o‘ziga xosligini va uning jamiyatdagi rolini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Diskursiv tahlil, adabiy asarlar orqali ijtimoiy muammolarni va axloqiy dilemmalarni o‘rganish uchun qo‘llaniladi. Ushbu metod yordamida adabiyotdagi turli diskurslar - gender, sinf, irq va madaniyat kabi - tahlil qilinadi. Diskursiv tahlil, adabiyotda inson va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni aniqlash va ularni baholash imkonini beradi. Masalan, feminist nazariyalarni qo‘llash orqali, rus adabiyotida ayollarning tasvirlanishi va ularning ijtimoiy roli qanday aks etganini o‘rganish mumkin. Bu yondashuv, zamonaviy adabiyotshunoslikda gender masalalarini ko‘rib chiqishga yordam beradi.

Ushbu tadqiqotda zamonaviy nazariyalarni qo‘llash, rus adabiyotida inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni yangi nuqtai nazardan tahlil qilishda muhim rol o‘ynaydi. Feminist, postkolonial va ekokritik yondashuvlar, adabiyotning ijtimoiy muammolarni qanday aks ettirishi haqida yangi tushunchalarni kiritadi. Postkolonial nazariya yordamida rus adabiyotidagi boshqa madaniyatlar bilan o‘zaro aloqalar va ijtimoiy muammolarni o‘rganish

mumkin. Ekokritik yondashuv esa, tabiat va inson o‘rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish orqali, ekologik masalalarni adabiyot orqali yoritishga yordam beradi.

Tadqiqot jarayonida, shuningdek, kvalitativ va kvantitativ tadqiqot usullaridan foydalaniladi. Kvalitativ usullar, adabiy asarlarni chuqur tahlil qilish va insoniyat tajribasini tushunish uchun qo‘llaniladi. Bu usul yordamida, o‘quvchilar va mutaxassislardan olingan intervyular va so‘rovnomalar orqali adabiyotda inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar haqida fikrlar yig‘iladi. Kvantitativ usullar esa, ijtimoiy muammolarni o‘lchash va statistik tahlil qilish uchun ishlatiladi. Masalan, adabiyotda gender tengligi masalalarini o‘rganish uchun statistik ma`lumotlar tahlil qilinishi mumkin.

Muqoyasa tahlili, rus adabiyotidagi turli asarlarni bir-biri bilan solishtirish orqali, inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganishga yordam beradi. Bu metod, turli mualliflar va davrlar o‘rtasida o‘xshashliklar va farqlarni aniqlash imkonini beradi. Muqoyasa tahlili yordamida, masalan, XIX asr rus adabiyotidagi ijtimoiy muammolarni XX asr adabiyotidagi yondashuvlar bilan solishtirish mumkin.

Tadqiqot jarayonida tajribalar va kuzatishlar ham muhim ahamiyatga ega. Adabiyotga oid tadqiqotlar, ayrim hollarda, o‘quvchilar va mutaxassislarning fikrlarini o‘rganish orqali amalga oshiriladi. Tadqiqot davomida o‘quvchilar bilan o‘tkazilgan seminarlar va munozaralar, adabiyotdagi ijtimoiy muammolarni qanday anglashlari haqida qimmatli ma`lumotlar beradi. Bu yondashuv, adabiyotning zamonaviy o‘quvchilar uchun ahamiyatini ko‘rsatadi.

Ushbu metodlar va yondashuvlar yordamida, rus adabiyotida inson va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqurroq tushunish, ijtimoiy muammolarni tahlil qilish va adabiyotning zamonaviy kontekstda qanday ahamiyatga ega ekanligini aniqlash mumkin. Tadqiqot natijalari, rus adabiyotining ijtimoiy o‘zgarishlar va tarixiy jarayonlardagi rolini yanada kengroq ko‘rishimizga yordam beradi. Shuningdek, bu metodlar, adabiyot orqali insoniyat tajribasini va ijtimoiy o‘zgarishlarni tushunishga yordam beradigan yangi yondashuvlar va strategiyalarni ishlab chiqishga imkon beradi.

Rus adabiyotida ko‘p hollarda ijtimoiy tengsizlik va sinf farqlari masalalari aks ettiriladi. Masalan, Tolstoy va Dostoyevski asarlarida, ijtimoiy sinflar o‘rtasidagi ziddiyatlar va insonlarning ijtimoiy holati ko‘plab sahnalarda tasvirlanadi. Ushbu muammoni hal qilish yondashuvi sifatida, adabiyotshunoslikda ijtimoiy adolat va tenglik masalalarini ko‘tarish, o‘zaro aloqalarni yaxshilash va ijtimoiy muammolarni yoritishga qaratilgan tadqiqotlar o‘tkazish mumkin. Shuningdek, adabiyot orqali ijtimoiy muammolarni ochiq muhokama qilish, o‘quvchilarda ijtimoiy tenglik va adolat haqida ongli fikrlarni shakllantirishga yordam beradi.

Gender tengligi masalalari rus adabiyotida doimiy ravishda muhokama qilinadi. Ayollarning adabiyotdagi tasvirlanishi, ularning ijtimoiy roli va huquqlari masalalari ko‘plab adabiy asarlarda muhim o‘rin tutadi. Ushbu muammoni hal qilish uchun feminist nazariyalarni qo‘llash, ayol personajlar va ularning jamiyatdagi o‘rnini o‘rganish, shuningdek, gender stereotiplarini tanqidiy tahlil qilish zarurdir. Adabiyotda gender masalalarini ochiq muhokama qilish, o‘quvchilarni gender tengligi mavzusida ongli fikrga yo‘naltirishga yordam beradi.

Zamonaviy rus adabiyotida ekologik muammolarni ko‘rsatish, tabiat va inson o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni ochib berishga yordam beradi. Ekokritik yondashuv, adabiyotda ekologik masalalarni yoritish va tabiatning insoniyat hayotidagi roli haqida fikr bildirish imkonini beradi. Bu muammoni hal qilish uchun adabiyotda ekologik masalalarni muhokama qilish va ularni ochiq tarzda yoritish zarur. Shu bilan birga, ekologik masalalarni qamrab olgan adabiy asarlarni o‘rganish, o‘quvchilarda ekologik ongni shakllantirishga yordam beradi.

Axloqiy dilemmalar, rus adabiyotida doimiy ravishda muhokama qilinadigan muhim masalalardir. Dostoyevski asarlarida axloqiy tanlovlar va insonning ichki kurashi ko‘plab misollar bilan ifodalanadi. Ushbu muammoni hal qilish uchun axloqiy masalalarni tahlil qilish va ularni o‘quvchilar bilan muhokama qilish zarur. Ochiq muhokama jarayonida, adabiyot orqali axloqiy dilemmalarni tushunish va ularni hal qilishga qaratilgan yondashuvlar ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Rus adabiyotida inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish, bir qator muhim ilmiy muammolarni keltirib chiqaradi. Ijtimoiy tengsizlik, gender muammolari, madaniy identitet, ekologik masalalar va axloqiy dilemmalar kabi masalalar, adabiyotning insoniyat tajribasini qanday aks ettirishi va ijtimoiy muammolarni qanday yoritishi haqida chuqur tahlilni talab qiladi. Ushbu muammolarni hal qilish uchun zamonaviy nazariyalar, adabiy tahlil va ochiq muhokama jarayonlarini qo‘llash zarur. Natijada, rus adabiyotidagi murakkab munosabatlarni tushunish, ijtimoiy o‘zgarishlarni anglash va adabiyotning jamiyatdagi rolini aniqlash uchun yangi imkoniyatlar ochiladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot rus adabiyotida inson va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganish jarayonida bir qator muhim natijalar va tushunchalarni taqdim etdi. Adabiyot, ijtimoiy muammolarni aks ettirish va insoniyat tajribasini tasvirlashda kuchli vosita bo‘lib, yozuvchilar o‘z asarlarida inson ruhiyatini, ijtimoiy adolatni, gender tengligini, madaniy identitetni, ekologik masalalarni va axloqiy dilemmalarni ko‘rsatdilar. Ushbu natijalar, rus adabiyotining zamonaviy ijtimoiy kontekstda qanday ahamiyatga ega ekanligini ochib beradi.

ADABIYOTLAR

1. Набоков В. *Лолита*. Олймпиа Пресс. 1955.
2. Солженитсйн А. *Гулаг арчипелаго*. Ҳарпер & Pow. 1973.
3. Пелевин В. *Чапаев анд Пустота* (А. Л. Митчелл, Транс.). Москва. 1996.
4. Улитская Л. *Сонсуз севги* (А. К. Лйткин, Транс.). Москва*: Закҳаров*. 1995.
5. Акунин Б. *Азазел* (М. А. Андроникова, Транс.). Москва*: АСТ*. 1998.
6. Бйков Д. *Осмонд*. *Моссow: Эксмо*. 2004.
7. Довлатов С. *Зҳинлар* (И. Лебедев, Транс.). Москва*: Молодая Гвардия*. 1984.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ANALYSING THE DISCOURSE OF PROFESSIONAL ORIENTATION IN ENGLISH AND RUSSIAN IN SOCIAL NETWORKS

Azimova Sayyora Khusanboyevna
Senior Lecturer, Fergana State University, Uzbekistan
macmillan1926@mail.ru
Madaminova Sabinabegim Bakhromjon kizi
Master’s degree student, Fergana State University, Uzbekistan
sabinamumedzanova@gmail.com

Abstract: In this work, the analysis of professional orientation in social networks in English and Russian languages is presented, which identifies prevailing topics and thematic discussions in these languages. English posts are self-promoting, which reflects American cultural characteristics, while Russian content is about the overall evolution of society as a complex and a team. In this way, by conducting the thematic analysis of the posts specially chosen for career advice and professional development, this study emphasizes the cultural background of the messages related to the career guidance. The results inform educators, career counsellors, and policymakers of the differences in self-efficacy changes and argue for culturally responsive professional learning programs.

Keywords: professional orientation, social media, discourse analysis, cultural influences, career guidance

Introduction

In the context of information exchange through the Internet, professional orientation is especially significant as a person’s work experience and choice of occupation depends on the information submitted to the social network. These platforms help share career information and other professionals related information making them essential in individual and group development in today’s global world. The univariate of this study is to find out the common and distinctive features in the discursive analysis of professional orientation in English and Russian languages to understand how cultural factors might affect communication tactics and the definition and perception of career advancement in different linguistic environments. Through examination of information shared on the social media platforms, the study aims at increasing the existing knowledge of the process that take place in the professional practice in the different cultures.

Literature review

Minyar-Beloroucheva et al., examined the linguistic features that characterise the Public Relations (PR) domain on English and Russian social media. Applying contextual and semantic approaches as well as comparative analysis the language functions in PR communications were investigated; At the same time by using the theoretical findings from pedagogy, psycholinguistics, cultures the linguo-didactic view at PR discourse was analyzed [3, p.541]. It is actually found that, abbreviated forms are crucial in the formation of PR language as the RACE formula (Research, Action, Communication Evaluation). With PR activities moving to the online space the element of interactivity underlines one of the major strategies in Web 3.0—audience feedback and engagement. Therefore, the language education needs to change in a way that would prepare future PR specialists for the task. The study also affirms the application of hypertext technologies in facilitating communication through amalgamation of different semiotic systems, increase the audience interest [3, p.544-545].

The absence of conflict between ethnic groups was examined by Chelysheva and Mikhaleva with regards to Russian and English language media education at the end of the twentieth century through content analytic and theoretical integration methods [1, p.17]. They evidence the change in the Russian Federation from mononational concept in the Soviet paradigm approach to the personality-oriented and multicultural education by the end of the 1990th as result of their researches. At the same time, it became noticeable that there is a considerable lack of published Russian works on the subject of media education as a tool for raising interethnic tolerance. On the other hand, the English speaking countries opted for sound multicultural education processes that called for media education needed for minority students, stressing on urgent critical thinking and techniques useful when studying media [1, p.26].

Juzefovičs Vihalemm depicted the ways in which the Baltic Russian-speaking minority finds ways to defend oneself through the use of jokes as a result of politically sensitive utterances. In only 3 subparagraphs using thematic coding and discourse analysis of such SNS profiles, the work elucidates how humor is digital citizenship and protest against marginalization [2, p.6]. Outcomes demonstrating users employ humor to reject labeled categorizations by political elites are significant. That means that about one-third of posts were of political satire in Latvia and in Estonia it was about one- fifth. These comedic actions allow multiple forms of subversion and help to perform various identity-work. These meanings turn severe political declarations into a trivial show; thus, users express their powerful interests in the given topics, de-politicizing contentious problems and developing the discursive civic independence [2, p.9-10].

Methods

3.1. Research design

The study utilized a qualitative research design to explore the discourse of professional orientation in English and Russian social media. This approach was chosen to gain deeper insights into the themes, language use, and cultural nuances present in the posts, allowing for a

comprehensive understanding of how professional development is communicated across different linguistic contexts.

3.2. Data collection

Data were collected from Dzen for Russian posts and LinkedIn for English posts, focusing on career advice and professional development tips. The selection criteria included posts that demonstrated significant engagement, such as likes, shares, and comments, ensuring that the analyzed content reflected diverse perspectives and resonated with a broad audience.

3.3. Analytical framework

The analysis employed thematic analysis as the primary analytical method, allowing for the identification of key themes and patterns within the discourse. Data were systematically coded based on recurring topics, rhetorical strategies, and cultural elements, facilitating a structured comparison between the English and Russian posts and highlighting the distinct characteristics of each discourse.

3.4. Sample description

The sample consisted of 4 posts, with four sourced from English-language platforms and four from Russian-language platforms. These posts represented a variety of users, including career coaches, professionals, and educators, reflecting diverse demographics and experiences in professional development. The selection aimed to capture a wide range of insights into the discourse surrounding career orientation in both linguistic contexts.

Results and discussion

4.1. English career advice post

Figure 1 shows the post selected for this category has been published by Cassie Lincoln and it is shown in the figure 1 below. The analysis indicates opposing trends in the posts with professional orientation in general and in the English marked posts referred to the violation of traditional career norms in particular. Other key trends are viewing jobs hopping as a strategic move for career advancement, emphasising the custom nature of resumes focusing on relevant experience and not career chronology, and the integration of soft skills into valued career competencies reflecting corresponding resume trends. Moreover, the concept of having non-linear career paths is adaptive and involves making risk management decisions an important factor of career planning current to the modern world and its continuous learning.

Figure 1: English career advice post on LinkedIn

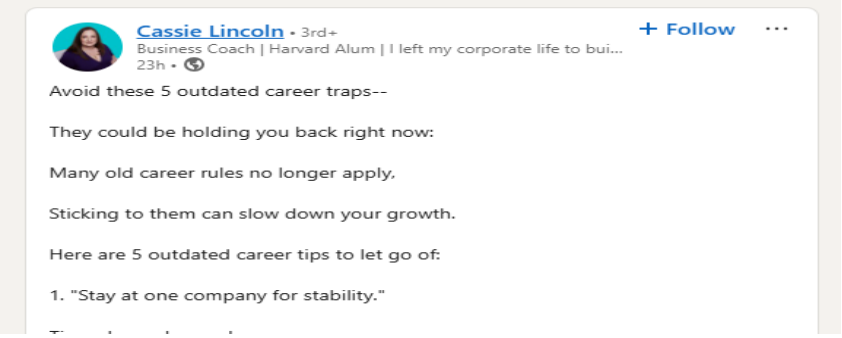

Source used: LinledIn social platform

4.2. English professional development tips

Figure 2 shows us the post that falls in this category and which was done by Ayo Ajayi. The assessment of English professional development tips shows important patterns in goals and career development discourse. This post by Ayo Ajayi is focused on the idea that everyone should promote self-improvement in many spheres of life and career, so people should set specific targets for 2025 concerning career, finance, education, contacts, and health. Main themes are skill building involving tangible actions like finding a role model and preserving learning; personal finance and creating supportive infrastructure. Also, the highlight of health and wellness as part of the person and work success demonstrates a progressive paradigm of human growth, as people’s subsequent goals are closely linked to their career goals as part of today’s work.

Figure 2: English professional development tips post on LinkedIn

Source used: LinledIn social platform

4.3. Russian career advice post

For this category an article called “Как успеть изменить жизнь в 2024 году: The survey on “4 rules of career success” was conducted from Dzen, social media platform (fig 3). They reveal some main shifts in the discourse of the professional orientation process. Points to ponder concern utilization of a never-stop-learning attitude, which is critical because it implies that sometimes it is necessary to admit that one does not know enough to advance in a specific profession. The post also discusses the importance of bragging and toasting success and accomplishments to rid society’s beliefs that devalue the act of promoting oneself. Moreover, branding and networking are in line with a postindustrialist approach to career advancement where besides the possession of certain skills, one must learn how to market those skills and manage relationships in a work environment.

Figure 1: Russian career advice post on Dzen

Source used: Dzen social platform

4.4. Russian professional development tips

For this category an article named “8 примеров для постановки целей профессионального развития на работее” was selected from the Dzen social media site (figure 4). Overall, the analysis presents vital trends in the course of the discussions regarding goals and promotion in the organization. The post also gives a small lesson that goals should not be just confined to everyday work but also be related to personal as well as team growth, this once again underlines the two types of goals, personal and organisational. Some emerging patterns are personal goals to be considered as crucial to sustaining productivity and professional development, as well as to be aligned with the employee needs and aspirations. The article also emphasizes such aspects of activity as constant feedback and activity aimed at improving skills as major prerequisites for career success, the provided example reflects a vast vision of career enhancement, which embraces individual self-promotion and collective team progress.

Figure 1: Russian professional development tips on Dzen

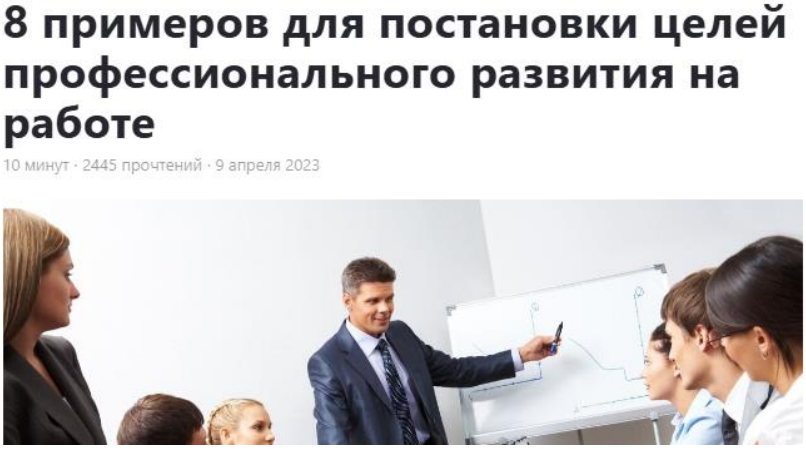

Source used: Dzen social platform

4.5. Comparison of English and Russian Discourse

Having compared the existing English and Russian discourse on professional orientation, it was observed that the themes and some of the strategies are comparable but may also differ.

Both languages stress the aspects of individual change, objectives' setting, and learning success; yet, more self-centered strategies' dominance appears in the discourse of English language, whereas relatively to that, a Russian discourse emphasizes the aspects of a group development importance and team characteristics. Further, it was also found that the posts written in English might have conversational and motivational undertone, while the articles written in Russian might contain didactic and authoritative tone, as they are providing career advice.

In both the linguistic contexts, it was found that culture has a strong influence on the professional orientation and the modes of operating social media communication. The values of the beginning of the English-speaking culture of self-promotion and advocacy reflect the overall tendency of modern cultures individualism and flexibility in career portfolios. On the other hand, the Russian discourse values teamwork, and humbleness and primacy of team results which could be due to Russian cultural norms which frown on individualism and personal achievements in the working environment.

4.6. Practical Implications

These results can help educators, career counselors and policymakers by suggesting that professional development needs to be culturally-sensitive. In English Speaking Organization Programs which motivate self advertising and even personal goal setting could be of help while in Russian Organization Programs which foster teamwork, collective achievement of goals and individual development under a group umbrella could produce better results. Further, such cultural knowledge can improve the design of career workshops and resources, which can be beneficial for different cultural groups.

Several limitations were observed which may partly impact on the research findings; these are; The approach that the research took was rather restrictive and the fact that the study focused only on selected social media post in a given language which may not a true reflection of the whole discourse. Moreover, only a small selection of posts was analyzed, and the prevalence of identifiable phenomena may not have been consistent with the presented results; the variation within each linguistic community was also probably underestimated. Such factors may restrict the scope of generalization of the results and indicate the necessity of further investigations to focus on a greater variety of sources and points of view.

Conclusion

The paper demonstrates that the professional orientation announcement differs significantly between the EN and RU social networks and specify that the EN one promotes individual accomplishment and self-aggrandizement and decreased emphasis on the group's welfare, compared to the RU platforms. These ideas are important to comprehend how culture constrains career consulting and professional development approaches within a digital environment. Further research could be done with regards to other languages and dialects or other specialized professional domains in order to have a wider perspective on the ability of the language of the professionals all around the world. Finally, knowing the specifics of professional orientation in digital communication is critically important for employees, who

want to get professional advice to succeed in their careers, as the proposed approach defines how a person can work in the context of globalization and digitalization processes.

REFERENCES:

1. Chelysheva, I., & Mikhaleva, G. (2020). Content analysis of university students' interethnic tolerance reflected in Russian and English-language media education of the post-soviet period (1992− 2000). International Journal of Media and Information Literacy, 5(1), 15-30.

2. Juzefovičs, J., & Vihalemm, T. (2020). Digital humor against essentialization: Strategies of Baltic Russian-speaking social media users. Political Geography, 81, 102204.

3. Minyar-Beloroucheva, A. P., Sergienko, P. I., Vishnyakova, E. A., Vishnyakova, O. D., Petrovna Minyar-Beloroucheva, A., Igorevna Sergienko, P., ... & Dmitrievna Vishnyakova, O. (2020). New linguiodidactic challenges in teaching professionally oriented English as referred to PR-education. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences, 97.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

THE FORMATION OF ACADEMIC WRITING HABITS: STRATEGIES, CHALLENGES, AND IMPLICATIONS

M. Akhmedova
Kokand university
Teacher of World Languages Department
mdahmedova@kokanduni.uz
+998(90)1570880

Abstract The process of developing academic writing habits is examined in this study, with an emphasis on tactics, difficulties, and consequences for both professionals and students. Academic writing is essential to university students' and researchers' success, yet it can be a challenging undertaking that depends on a number of variables, such as motivation, time management, and contextual setting. Overcoming these obstacles requires the development of productive writing habits. This study provides insights into how academics and students establish and maintain writing routines by synthesizing the body of research on habit development in the context of academic writing. The essay also addresses how academic settings, feedback, and self-control might encourage the development of fruitful writing habits. In the end, this study offers instructors and students practical suggestions for enhancing academic writing skills through habit development techniques.

Key words: academic writing, habit, routine, distractions, environmental cues, feedback, institutional support

Introduction

For both professionals and students, academic writing is an essential talent that shapes how people express their thoughts, insights, and research findings. Since academic writing affects grades, academic success, and future career chances, its significance in educational contexts cannot be understated (Gillespie & Lerner, 2000). Despite its importance, many students struggle to acquire the writing abilities necessary to excel in their academic pursuits. Lack of productive academic writing habits, which are necessary for consistently delivering high-quality work, is one of the main causes of this difficulty.

Many of the difficulties that come with academic writing can be solved by developing writing habits, which are the automatic and regular actions connected to the act of writing (Anderson, 2009). Effective writing practices in the academic setting assist researchers and students in overcoming procrastination, effectively managing their time, and staying focused,

all of which improve the caliber of their written work. The development of these habits is not always simple, though, and a number of variables, such as personal motivation, self-control, feedback systems, and environmental influences, can affect the process.

With an emphasis on comprehending the tactics used by accomplished academic writers, the difficulties they face, and the consequences of these habits for academic achievement, this research attempts to investigate the process of academic writing habit building. Through a review of the literature on writing behaviors and habit formation, the study identifies important elements that support the development of productive writing habits and provides helpful advice for teachers and students on how to promote these habits.

Literature Review

Habit Formation and Its Theoretical Foundations

In the fields of behavior science and psychology, the idea of habit formation has been thoroughly investigated. Three elements make up a habit, according to Duhigg (2012): the routine (the actual activity), the reward, and the signal (or trigger). When it comes to academic writing, the routine would be writing, the reward could be the satisfaction of finishing a task or getting feedback on the written work, and the trigger could be a particular time of day or an academic deadline. Writing can become automatic as a result of prolonged practice, which can eventually make the habit feel smooth and even pleasurable.

According to research on habit formation, both internal and external influences can have an impact on how habits are formed. The development of academic writing habits is significantly influenced by intrinsic motivation, which is the inner desire to do something for its own purpose (Deci & Ryan, 2002). Students are more likely to establish consistent writing habits that solidify over time when they are intrinsically driven to write. Although it might not be as successful in promoting long-term writing practices, extrinsic motivation—such as the desire for outside rewards (grades or praise)—can still have an impact on writing habits (Ryan & Deci, 2000).

The Role of Environment and Context in Habit Formation

The development and maintenance of academic writing habits are greatly influenced by the surroundings and contextual elements. Understanding how academic, social, and physical contexts can help or impede the writing process is crucial since habits are frequently shaped by the environments in which they are practiced. This section examines the ways in which various environmental factors, such as workspace arrangement and social and academic influences, support the formation of fruitful academic writing habits.

Physical Environment: Workspace Design and Distractions

One of the main elements affecting writing habits has been identified as the physical setting in which academic writing takes place. Writers may concentrate better when they work in a setting that is orderly, peaceful, and free from distractions. This is especially crucial for academic writing, which calls for intense concentration and thought. For instance, research has shown that students are more likely to establish regular writing habits and finish assignments

more quickly when they write in designated, distraction-free areas (such quiet study rooms or libraries) (Gillen, 2018).

On the other hand, a messy or noisy workstation can make it difficult to focus and may result in procrastination or disjointed writing habits. It has been demonstrated that distractions like social media, phone notifications, or even background noise in the home interfere with the cognitive flow required for effective academic writing (Carr, 2015). Students frequently look for settings that reduce these distractions in order to lessen this, such as by blocking websites, designating certain areas for writing, or setting apart specific periods when distractions are at their lowest.

Students' ability to focus on their work might also be influenced by the layout of the writing area. A desk with the required supplies (laptops, paper, and writing instruments) and proper ergonomics can make writing more pleasant and productive. According to environmental psychology, when people often utilize a location for a given activity, they are more likely to form favorable associations with it. Accordingly, by creating favorable environmental cues, linking a particular location with writing may support the development of academic writing habits (Parker, 2016).

Social Environment: Peer Influence and Support Systems

Writing habits can be greatly influenced by the social setting in which writing takes place, including peer relationships and academic support networks. Social contacts can help with the writing process in both practical and motivational ways. Peer review sessions, workshops, and writing groups provide chances for accountability, feedback, and teamwork—all of which can improve writing habits (Lam, 2013). Being a part of a writing community fosters a feeling of purpose, which keeps people inspired and makes them feel more involved in the writing process.

Feedback that children receive from mentors, teachers, and classmates is a significant component of the social environment. Giving constructive criticism is crucial for strengthening positive writing habits as well as for raising the caliber of writing. Authors can fix errors, pinpoint areas for development, and keep a sense of progress in their writing with the support of timely, insightful feedback (Boud & Molloy, 2013). The confidence and drive required to establish consistent writing routines are enhanced by this feedback loop. Furthermore, getting feedback frequently fosters a disciplined atmosphere where writing is integrated into a continuous conversation, strengthening the habit of writing and editing frequently.

Furthermore, since academic writing is frequently a solitary and stressful task, constructive social contacts might improve the emotional component of writing. Developing connections with other writers can lessen stress and feelings of loneliness, resulting in a more resilient and long-lasting writing habit. Since group activities like planned writing sessions or "writing sprints" (targeted, timed writing exercises) motivate people to commit to writing on a regular basis, peer support can also aid in the fight against procrastination.

Academic Environment: Expectations, Deadlines, and Course Structure

Student writing habits are greatly influenced by the academic environment, which includes course structure, assignment due dates, and institutional expectations. Deadlines are strong motivators in academic environments that help writers create and maintain writing schedules. Students are frequently forced to concentrate on their writing assignments and establish a writing routine in order to fulfill deadlines owing to the pressure of approaching due dates (Zimmerman, 2000). Students who manage several deadlines, for example, are frequently expected to work on multiple writing tasks at once. This can help them build structured writing habits that help them efficiently manage their time and prevent last-minute rushes.

According to research, relying too much on deadlines can occasionally result in negative behaviors like procrastination and stress, especially if students do not engage in long-term planning and regular writing practices. However, deadlines can offer the external motivation required to get started (Steel, 2007). Thus, striking a balance between intrinsic (such a genuine interest in the writing topic or academic aims) and extrinsic (like deadlines) motivation is crucial. By encouraging self-regulation strategies like goal-setting, task division into smaller, more manageable steps, and frequent progress reports that assist students in staying on course, educators and educational institutions can support this balance.

The availability of resources that aid in the development of writing skills is another important aspect of the academic setting. Workshops, online writing laboratories, and academic writing centers give students the tools they need to become better writers and develop productive habits. Along with advice on time management and organizing techniques for writing assignments, these materials provide support in areas including grammar, structure, and logic. Students who have access to these tools can improve their abilities and get the self-assurance necessary to continue writing effectively (Lunsford & Lunsford, 2008).

Cultural and Institutional Contexts: Academic Expectations and Writing Norms

Writing habits are also influenced by larger cultural and institutional contexts in addition to physical and social settings. Disciplines, institutions, and nations have different standards and expectations for academic writing. For instance, writing requirements in the humanities may place more emphasis on critical thinking and in-depth analysis, whereas those in the sciences place more emphasis on precision, clarity, and conciseness (Hyland, 2004). These variations may have an impact on the ways in which students approach their writing assignments and the kinds of writing habits they develop. Developing productive academic writing habits requires an understanding of the particular writing norms and conventions within one's field of study.

Additionally, establishing writing habits is greatly influenced by institutional support for writing education. In order to foster an environment where academic writing becomes an integrated and habitual part of the student experience, institutions that prioritize writing across the curriculum—by offering writing-intensive courses, training faculty to incorporate writing into their instruction, and offering students writing mentorship—are more likely to succeed. On the other hand, schools that don't provide these tools could prevent kids from learning reliable and efficient writing techniques (Bennett & McWhorter, 2012).

Attitudes toward writing and education in society are also part of the larger cultural background of academic writing. Writing is viewed as a solitary, high-stakes endeavor that is frequently connected to extreme pressure and stress in many academic settings. Avoidance and procrastination are two bad writing habits that may be influenced by these cultural attitudes. On the other hand, cultures that value cooperation, group learning, and iterative feedback procedures can contribute to the formation of an atmosphere where academic writing is seen as a continuous, progressive activity that promotes consistent participation and advancement (Berkenkotter, Huckin, & Ackerman, 1988).

All things considered, the physical workspace as well as the larger social, intellectual, and institutional setting in which academic writing occurs can have a big impact on the formation of fruitful writing habits. Cultivating successful writing habits requires a supportive, distraction-free work environment, a healthy social setting that includes peer support and feedback, and an academic setting that prioritizes writing growth and offers organized support systems. By fostering regular, disciplined writing practices and providing the tools students need to establish successful academic writing habits, institutions and instructors play a critical role in forming these environments.

Self-Regulation and Time Management

Academic writing habits are directly related to self-regulation, which is the capacity to manage one's thoughts, emotions, and behaviors in the service of objectives. In order to stay on course and advance toward their objectives, self-regulated writers are able to organize, track, and assess their writing processes (Zimmerman, 2002). Self-regulation techniques like goal-setting and self-monitoring have been shown to increase students' likelihood of forming solid writing habits and improving their academic performance (Schunk & Zimmerman, 2007).

Another crucial component of self-regulation that affects the development of academic writing habits is time management. Students who practice effective time management are able to set aside enough time for writing, divide the writing process into digestible chunks, and refrain from putting off writing. One of the most frequent barriers to forming writing habits is procrastination, which is frequently brought on by a lack of self-control and time management abilities (Steel, 2007). Students can develop a writing plan that enables them to write frequently and consistently advance on their projects by adopting good time management techniques.

Methodology

The methods, difficulties, and experiences of students and academics in developing academic writing habits are examined in this study using a qualitative methodology. Semi-structured interviews with a sample of graduate and undergraduate students, as well as early-career academics, are part of the research technique. These individuals were chosen on the basis of their self-reported academic writing experiences and their openness to sharing details about their writing processes.

The following themes were intended to be explored by the interview questions:
1. Techniques participants employ to establish and keep a habit of academic writing.
2. Typical obstacles encountered when developing writing habits.
3. How writing habits are formed in relation to motivation, self-control, and time management.
4. How writing habits are impacted by physical and academic surroundings.
5. How support networks and feedback affect the formation of writing habits.

Thematic analysis was used to examine the data in order to find trends and topics pertaining to the development of academic writing habits. The results were then grouped into major topics that offer a thorough comprehension of the elements influencing the development of writing habits.

Results

Key Strategies for Developing Academic Writing Habits

The study's participants listed a number of tactics they used to establish and preserve a habit of academic writing. Making a regular writing routine was one of the most popular tactics. Regardless of the stage of the writing process, participants stressed the value of dedicating specific time each day or week for writing. Writing at the same time every day helped many participants establish a habit and reduced the intimidating nature of writing.

Participants also emphasized the importance of segmenting the writing process into smaller, easier-to-manage jobs. This method enabled participants to make consistent progress over time and lessened the sense of overwhelm that frequently accompanies lengthy writing projects. A few participants also mentioned employing timers, task lists, and writing applications to monitor their writing objectives and due dates.

Challenges in Forming Writing Habits

Many participants reported having a difficult time forming academic writing habits, even with the tactics used. One of the most prevalent challenges was found to be procrastination. A few of participants reported that they were afraid of failing or lacked the enthusiasm to begin writing. Others reported that they found it challenging to write while focusing and avoiding distractions.

The absence of prompt feedback was another issue mentioned by the participants. Many participants found it challenging to maintain motivation and improve their writing habits in the absence of prompt feedback from peers or instructors. The demands of numerous writing assignments often caused participants to feel overburdened, which frequently resulted in stress and burnout.

Role of Motivation, Self-Regulation, and Time Management

It was discovered that a key element in the formation of academic writing habits was motivation. More regular writing habits were indicated by participants who were organically motivated to write, such as those who were enthusiastic about their study or loved the writing process. However, it was more challenging for participants who were predominantly driven by

external factors—such as writing for grades or deadlines—to maintain their writing habits over time.

Another important component of successful habit formation was self-regulation. Strong writing habits were more likely to form in participants who could set clear writing objectives, track their progress, and modify their approach as needed. The establishment of writing routines was also greatly aided by efficient time management, which includes dividing work into manageable portions and meeting deadlines.

Influence of Environment and Feedback

Participants' writing habits were significantly influenced by the setting in which they wrote. A lot of participants said that having a neat, quiet desk improved their ability to focus and write. Systems of academic and social support, such peer review groups or instructor feedback, were also mentioned as being crucial for sustaining motivation and enhancing writing practices.

Discussion

The results of this study offer important new information about how academic writing habits are formed. One of the most important lessons learned is that creating productive writing habits requires a regular writing schedule. Students and academics can lessen the cognitive load involved with writing and make the activity more manageable by setting aside specified time for writing and segmenting the process into smaller activities.

But developing these habits is not without its difficulties. Three main barriers to creating effective writing habits were found to be procrastination, a lack of drive, and the inability to receive prompt feedback. Establishing a writing-friendly atmosphere that includes prompt feedback, a growth mentality, and the promotion of self-control and time management abilities is crucial to resolving these problems.

Conclusion

This study emphasizes how crucial academic writing habits are to both career and academic success. This study provides useful advice for teachers and students alike by highlighting the methods, obstacles, and variables that affect writing habits. In the end, developing solid academic writing habits can result in improved writing output, improved academic achievement, and increased writing process enjoyment.

REFERENCES

1. Anderson, C. A. (2009). *How habits shape our lives*. Psychology Press.
2. Bennett, R., & McWhorter, K. (2012). The role of academic writing in higher education: Teaching students to write in their disciplines. *Journal of Writing Research, 4*(1), 43-60.
3. Berkenkotter, C., Huckin, T. N., & Ackerman, J. M. (1988). *Social contexts of written communication*. University of California Press.
4. Boud, D., & Molloy, E. (2013). *Feedback in higher and professional education: Understanding it and doing it well*. Routledge.

5. Carr, N. (2015). *The shallows: What the internet is doing to our brains*. W.W. Norton & Company.

6. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2002). *Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being*. American Psychologist, 55(1), 68-78.

7. Duhigg, C. (2012). *The power of habit: Why we do what we do in life and business*. Random House.

8. Gillen, J. (2018). *The writing habit: Creating a productive writing space*. Oxford University Press.
Gillespie, T., & Lerner, A. (2000). *Writing center research: What we know and what we don’t*. Writing Center Journal, 20(1), 1-16.

9. Hyland, K. (2004). *Disciplinary discourses: Social interactions in academic writing*. Longman.

10. Lam, R. (2013). Collaborative writing in higher education: Benefits and challenges. *Journal of Writing Research, 5*(3), 373-392.

11. Lunsford, A. A., & Lunsford, K. J. (2008). Learning to write in college. *In S. H. McLeod & M. S. Reynolds (Eds.), Writing across the curriculum: A critical sourcebook* (pp. 19-40). Bedford/St. Martin's.

12. Murray, R. (2010). *How to write a thesis* (3rd ed.). Open University Press.

13. Parker, T. (2016). *Space matters: How physical environment influences productivity*. Wiley.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

THE STRUCTURE OF TERMINOLOGICAL SYSTEM OF OIL AND GAS INDUSTRY IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Xasan Abdinazarov Shaymanovich
Associate Professor, English language teacher
Department of Foreign languages
Karshi Engineering-Economics institute
Karshi, Uzbekistan

Abstract A term describes an area of learning or branches of working. As a consequence, any words can be used as a specific term in a variety of specializations because different profession connected with each other and they interacted with one another in a meaningful way. Each specialty has its terminological system consisting of many terms which characterize different field of study or work. However, we can find the system of oil and gas specific to research and its connection with other branches of science such as medicine, chemistry, physics and geological engineering and mining. This paper reveals some ideas, beliefs regarding to terminological system of oil and gas industry in the English and Uzbek languages.

Key words: specific term, terminological system, oil and gas industry.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA NEFT VA GAZ SANOATI TERMINLARI TIZIMINING SHAKLLANISH JIHATLARI

Annotatsiya Har bir termin ma’lum bir sohani o‘zida ifodalaydi. Shu bilan birga, har qanday so‘zlar turli soharlarda aniq termin sifatida qo‘llanilishi mumkin chunki har bir soha bir-biri bilan uzviy bog‘liq. Har bir soha ko‘plab terminlardan tashkil topgan terminologik tizimga ega bo‘lib, uning tarmoqlarini xarakterlaydi. Biz neft va gaz sanoati terminlarini boshqa sohalar kimyo, fizika, geologikya va konchilik kabi fanlar bilan uzviy bog‘liq ekanligini aniqladik. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida neft va gaz sanoati terminlar tizimi bilan bog‘liq olimlarning turli fikrlari va tadqiqotlari keng yoritilgan.

Kalit so‘zlar: sohaviy termin, terminlar tizimi, neft va gaz sanoati.

СТРУКТУРА ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация Каждый термин описывает в себе определенную область. Однако каждое любое слово может использоваться в разных областях как определенный термин, потому что каждая область неразрывно связана друг с другом. Каждая отрасль имеет

терминологическую систему, состоящую из множества терминов, представляющих ее отрасли. Мы обнаружили, что термины, употребляемые в нефтегазовой промышленности неразрывно связаны с другими отраслями науки, такими как химия, физика, геология и горного дело. В данной статье широко освещаются различные мнения и исследования учёных, связанные с системой терминов нефтяной и газовой промышленности на английском и узбекском языках.

Ключевые слова: термин для специальности, система терминов, нефтегазовая промышленность.

Introduction

In learning English for some areas, terminology plays an important key for comprehending that area of study or work. Any term may inform us the instructions or works of that field. Linguist Infoterm (2005) claimed that the main component of specialized communication, “terminology plays a crucial role wherever and whenever domain-specific information and knowledge is generated, used, recorded and processed, passed on, implemented, translated and interpreted”. Scholars such as (T. Cabré, 1999; Ciobanu, 1997; Pavel & Nolet, 2001) stated that the difference between a word and a term, and between a concept and a term, characteristics of concepts, hierarchical and associative relations among concepts, systematic organization of concepts, terminological definitions (types, methods and principles of creation), term-formation (methods, requirements and recommendations), (partial) synonymy and equivalence, and terminological documentation (types, selection and evaluation of documentation sources). The development of international cooperation in different domains, urges the learners working in target settings such as the petroleum industry, feeling target needs in acquisition of technical terms in the Uzbek language. At present time, English is being main an instrument for communication among all nations in the world. Abdinazarov Kh (2021:75) indicated that adult students often feel a failure in comprehending unrecognizable and unpronounceable words (terms) in the field of oil and gas industry in the English while interpreting context because they sometimes are not able to find terms in Uzbek in paper-based or e-dictionaries, which is challenging issue for translation in L1 today. However, they could deal with those issues applying to technical terms in Uzbek only by either specialist or instructions given in the manuals of the company or use borrowed words originated from Russian. We stated that terminological system of oil and gas industry comprised of many branches of science and terms can be used in other areas of study too.

Literature Review

Silvia Pavel and Diane Nolet (2001:12) and Abdinazarov X.Sh (2023:201) stated that meaning of the word terminology is “the set of special words belonging to a science, an art, an author, or a social entity such as terminology of medicine or the terminology of petroleum engineering. Additionally, term with more extending sense means disciplinary language dedicated to the scientific study of the concepts and terms used in specialized languages.

However, we use general English for our daily life whereas a specialized language is used to facilitate unambiguous communication in a particular area of knowledge, based on a vocabulary corresponding to that area. What’s more, terminology is a part of applied linguistics, a science that includes work in specialized lexicography, specialized translation, technical writing and language teaching. In fact, these four professional applications of linguistics are closely related: specialized translation requires mastery of specialized bilingual or multilingual terminologies; technical writing consists of using these terminologies in monolingual discourse; the teaching of specialized languages focusses on their acquisition by the student; and the institutional practice of comparative terminology and of its phraseological component takes place in a translation environment. R. Doniyorov (1975), N.A. Mishankina (2012), A.I. Deeva (2014) stated that the terminological system of oil and gas industry consists of a lot of metaphoric terms which characterizes the specialty. Meanwhile, Richard Noll, Lena S. Frischen, Martin Boeker, Holger Storf, Jannik Schaaf (2023) indicated that a terminological conceptual system involves a set of terms from one or more interrelated subject areas. Standardized medical terminology is a set of linguistic conventions and standardized vocabulary for the description of medical concepts and processes. It is used to ensure the accurate and consistent communication of information, and to facilitate the exchange of data between healthcare professionals, patients, and healthcare delivery organizations. They made a research analysis in their scientific project indicated the importance of medical terminology in learning the terms in the worldwide.

Specific terminology for subject matter acquisition

Any word can be used in all domains of life and defines relevant profession to that word or term a learner needs to know. By perceiving the meaning of the word or term a learner may be able to comprehend could be spoken in one area or any area of expertise. Furthermore, in order to understand the meaning of that term a learner encounter in the authentic contexts, he should have background knowledge in that area of learning. Without knowing unknown terminology in any field a learner should have sufficient information about the science such as medicine, economics, arts, physics, engineering, mathematics, and chemistry.

Vocabulary as a terminology acquisition

Scholars (Nisreen Naji Al-Khawaldeh, Sameer Naser Olimat, Dana Khalid Mahadin, Bassil Mohammad Mashaqba, Anas Ibraheem Al Huneety; Nurdiansyah et al., 2019; Bergstrom et al., 2021; Kim et al., 2021; (Beck et al., 2013; Perfetti and Adolf, 2012; Quinn et al., 2020) indicated that improving vocabulary knowledge continues to receive attention from scholars and educators since it is considered the building block of language acquisition (possessing a well-developed rich vocabulary repertoire cannot be underestimated since it is an indicator of good education as it is closely related to reading comprehension throughout the individuals’ life span. Vocabulary knowledge is considered an indispensable component of a learner’s competency and is a contributing factor for the learning process. It is widely acknowledged that a lack of vocabulary knowledge may restrict students’ comprehension of texts and may limit their capability in acquisition of linguistic skills. A lack of vocabulary knowledge can be

stressful and apprehensible which may demotivate and discourage learners, hindering them attending language activities. Examining students' perceptions of the impact of the newly highlighted terms is equally important because students can share accountability of their learning with their teachers and cooperate with them during critical periods. Language instructors and curriculum designers could benefit from the present study's findings in designing effective materials, activities and teaching procedures that would help the learners improve their vocabulary acquisition. The study helps in advancing research on language acquisition, echoing the constant call for continuous investigation of vocabulary knowledge ((Oinam, 2017, Zhang and Lu, 2015; Zhang et al., 2019).

Research Methods

Technical language differs from general one because of its use in written and spoken contexts and field of expert. However, it is essential to research the linguistic features of technical language at present time. Terminology informs us that field of expertise we need to know. Every specialization has its own terminology which we do not use in our everyday life. During the deep analysis of terminological system of oil and gas industry we found out that there are a lot of branches of technical science which have specific terms to use and they are connected with each other in the industrial context.

There are some fields whose terms used in the terminological system of oil and gas industry.

Geology and mining: *igneous rocks, layer of the earth, porous rock;*

Geophysical: *seismic measuring, seismic waves, hydrophones, vibrator trucks;*

Geochemical: *noxious gas, fat gas, deoling; geochemist;*

Hydraulic; *hydrant, hydrocutter;*

Technical engineering: *electric drill, a wrench, a screwdriver;*

Transportation; *LNG trucks, oil and gas trucks;*

Pumping system; *centrifugal pump;*

Mineralogy; *silca sand, graphite;*

Biology; *biogenetic, biocarbonate;*

Geodesy; *seismic exploration*;

Hydrology; *hydrocids, hydrobounder;*

Physics; *geophysics;*

Chemistry; *kerosene, benzene;*

Drilling: *tension leg platform, spar platform.*

The above-mentioned sphere and terminology specifies the oil and gas field and its branches. As we can see them, a learner feels reluctant to knowing them because it is very difficult to translate those words, sometimes no possible interpretation observed. However, terminology of those fields can differ from each other only by meaning and their function in those spheres. Accumulation of all sphere reveal the terminology and its characteristic features indicated oil and gas industry as well.

Above-mentioned spheres are considered to be main resources for the oil and gas industry because a lot of terms from those sphere are used in this industry.

Conclusion

In acquisition terminology of the oil and gas industry learners need to have a knowledge of above-mentioned spheres because they can find terms from that field of work. Terminology may be able to characterize some features of branches in the society. Nominative feature is the main to recognize the term borrowing from other resources. In the analysis we stated every field with some terms related to itself and its belonging. In learning subject matter in English, a terminology plays crucial role in apprehending the meaning of unknown words.

REFERENCES

1.Cabré, M.T. (1999). *Terminology: Theory, Methods, and Applications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing.

2.Ciobanu, G. (1997). *Introduction to Terminology*. Timisoara: “Politehnica” University Press.

3.Infoterm (2005). Guidelines for Terminology Policies. Formulating and implementing terminology policy in language communities. http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/resources/publications-and-communication-materials/publications/full-list/guidelines-for-terminology-policies-formulating-and-implementing-terminology-policy-in-language-communities/

4.Мишанкина Н.А. Метафора в терминологических системах: функции и модели // Вестник Томского государственного университета. Филология. 2012. № 4 (20). С. 32–46.

5.А.И. Деева. Специфика метафорического фрагмента русской нефтегазовой терминосистемы. *Вестник Томского государственного университета. 2014. № 387. С. 15–21*.

6.Pavel, S., & Nolet, D. (2001). *Handbook of Terminology*. Quebec: Minister of Public Works and Government Services Canada. Public Relations Society of America (PRSA). www.prsa.com.

7.Sager, J. (1990). *A Practical Course in Terminology Processing*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

8.Sager, J. (1997). Term formation. In S. E. Wright & G. Budin (Eds.), *Handbook of Terminology Management. Vol.1 Basic Aspects of Terminology Management* (pp. 25-42). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

9.Nisreen Naji Al-Khawaldeh, Sameer Naser Olimat, Dana Khalid Mahadin, Bassil Mohammad Mashaqba, Anas Ibraheem Al Huneety. The impact of Covid-19 and its terminology learning strategies on EFL learners’ vocabulary repertoire. Ampersand. 10. 2023. P 1.

10.Nurdiansyah, D.M.R., Asyid, S.A., Parmawati, A., 2019. Using color coding to improve students’ English vocabulary ability. Prof. J. Eng. Edu. 2 (3), 358–363. https://doi.org/ 10.22460/project.v2i3. p358-363.

11.Bergstrom, D., Norberg, C., Nordlund, M., 2021. Words Are Picked up along the Way”–Swedish EFL Teachers’ Conceptualizations of Vocabulary Knowledge and learning. Language Awareness, pp. 1–17. https://doi.org/10.1080/ 09658416.2021.1893326.

12.Kim, J.S., Relyea, J.E., Burkhauser, M.A., Scherer, E., Rich, P., 2021. Improving elementary grade students’ science and social studies vocabulary knowledge depth, reading comprehension, and argumentative writing: a conceptual replication. Educ. Psychol. Rev. 33 (4), 1935–1964. https://doi.org/10.1007/s10648-021-09609-6.

13.Quinn, J.M., Wagner, R.K., Petscher, Y., Roberts, G., Menzel, A.J., Schat schneider, C., 2020. Differential co development of vocabulary knowledge and reading comprehension for students with and without learning disabilities. J. Educ. Psychol. 112 (3), 608. https://doi.org/10.1037/edu0000382.

14.Oinam, S., 2017. Student-centered approach to teaching and learning in higher education for quality enhancement. IOSR J. Humanit. Soc. Sci. 22 (6), 27–30. https://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol.%2022%20Issue6/Version-13/E22061 32730.pdf. Oxford, R., 1990.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

COMPREHENSIVE AND PARALLEL ANALYSIS OF IDIOMS IN ENGLISH AND UZBEK LITERARY WORKS
КОМПЛЕКСНЫЙ И ПАРАЛЛЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИДИОМ В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
INGLIZ VA O‘ZBEK ADABIYOTIDAGI IDIOMALARNI HAR TOMONLAMA VA PARALLEL TAHLIL QILISH

Maxamadjonova Shohista Abdullajon qizi
Fergana State University, Master`s Student
shohistaturguboyeva@21gmail.com. 90-632 -65 -85
Ilmiy rahbar: ***N.Abbasova****,*
pedagogika fanlari falsafa doktori,
ingliz tili kafedrasi katta o‘qituvchisi 93-976-40-00

Abstract This article provides a comprehensive and parallel analysis of idioms in English and Uzbek literary works. It explores the similarities and differences in the use of idiomatic expressions across these two distinct linguistic and cultural contexts. The study delves into the semantic, pragmatic, and stylistic functions of idioms, examining how they contribute to character development, narrative structure, and overall thematic impact within the chosen literary texts. By comparing and contrasting the use of idioms, the analysis reveals insights into the cultural values, beliefs, and cognitive processes reflected in the language of each literary tradition. The research offers a valuable contribution to comparative stylistics and cross-cultural communication by highlighting the role of idioms in shaping literary expression and revealing the intricate relationship between language and culture.

Аннотация В этой статье представлен комплексный и параллельный анализ идиом в английских и узбекских литературных произведениях. В ней изучаются сходства и различия в использовании идиоматических выражений в этих двух различных языковых и культурных контекстах. Исследование углубляется в семантические, прагматические и стилистические функции идиом, изучая, как они способствуют развитию характера, повествовательной структуре и общему тематическому воздействию в выбранных литературных текстах. Сравнивая и противопоставляя использование идиом, анализ раскрывает понимание культурных ценностей, верований и когнитивных процессов, отраженных в языке каждой литературной традиции. Исследование вносит ценный вклад в сравнительную стилистику и межкультурную коммуникацию, подчеркивая роль идиом

в формировании литературного выражения и раскрывая сложные отношения между языком и культурой.

Abstrakt Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek adabiy asarlaridagi idiomalarning har tomonlama va parallel tahlili berilgan. Bu ikki xil lingvistik va madaniy kontekstda idiomatik iboralarni qo'llashdagi o'xshashlik va farqlarni o'rganadi. Tadqiqotda idiomalarning semantik, pragmatik va stilistik funktsiyalari o'rganiladi, ular tanlangan adabiy matnlarda xarakter rivojlanishiga, hikoya tuzilishiga va umumiy tematik ta'sirga qanday hissa qo'shishini o'rganadi. Idiomalarning qo‘llanishini qiyoslash va qarama-qarshi qo‘yish orqali tahlil har bir adabiy an’ana tilida o‘z aksini topgan madaniy qadriyatlar, e’tiqod va kognitiv jarayonlarga oid tushunchalarni ochib beradi. Tadqiqot qiyosiy stilistika va madaniyatlararo muloqotga qimmatli hissa qo'shadi, bu orqali idiomalarning adabiy ifodani shakllantirishdagi rolini ta'kidlab, til va madaniyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ochib beradi.

Keywords: Idioms, English Literature, Uzbek Literature, Cultural Identity, National Narratives, Comparative Analysis, Linguistic Diversity, Cultural Exchange.

Ключевые слова: идиомы, английская литература, узбекская литература, культурная идентичность, национальные повествования, сравнительный анализ, языковое разнообразие, культурный обмен.

Kalit so‘zlar: Idiomalar, Ingliz adabiyoti, O‘zbek adabiyoti, Madaniy o‘ziga xoslik, Milliy rivoyatlar, Qiyosiy tahlil, Til xilma-xilligi, Madaniyat almashinuvi.

Introduction.

Reflecting Cultural Identity and National Narratives in Uzbek and English Literature

Idioms, often perceived as simple expressions, hold significant power in conveying the core of a culture, including its values, beliefs, and historical context. In literature, idioms transcend their role as mere linguistic elements; they become dynamic threads interwoven into the fabric of national identity and narrative, influencing how readers understand a culture and its inhabitants. This article examines the function of idioms in shaping cultural identity and national narratives within both Uzbek and English literary traditions, highlighting their role as insights into the essence of a nation.

Uzbek Literature: A Tapestry of Tradition and Resilience

Uzbek literature, deeply rooted in folklore and oral storytelling traditions, utilizes idioms to vividly illustrate the cultural landscape and spirit of the Uzbek people.

Reflecting Everyday Life:

In English literature, idioms also serve as windows into the daily lives and cultural practices of the people. Expressions like "to have a chip on one's shoulder" (to hold a grudge) reflect social dynamics and attitudes prevalent in English-speaking societies. Such idioms encapsulate experiences that resonate across time and space, allowing readers to connect with the underlying sentiments of frustration or defensiveness that they evoke. Similarly, idioms like

"to burn the midnight oil" (to work late into the night) highlight the value placed on hard work and dedication, revealing a cultural emphasis on industriousness.

Expressing Resilience and Wisdom:

Much like Uzbek idioms, English idioms convey themes of resilience and wisdom. Phrases such as "when the going gets tough, the tough get going" emphasize a proactive approach to overcoming challenges, reflecting a cultural narrative that values perseverance. The idiom "to weather the storm" (to endure a difficult situation) similarly illustrates the strength of character often celebrated in English literature. These expressions not only communicate individual experiences but also resonate with collective historical narratives of struggle and triumph, reinforcing a shared cultural identity.

In English literature, idioms enrich narrative depth by adding layers of meaning and emotional nuance. For example, "to feel like a fish out of water" resonates with themes of alienation and identity, paralleling its usage in Uzbek literature. This idiom can evoke a profound sense of dislocation or longing for belonging, deepening character development and enhancing the reader's emotional engagement. Additionally, idioms such as "the elephant in the room" (an obvious problem that is being ignored) can introduce tension and complexity into narratives, compelling characters to confront uncomfortable truths about their circumstances.

Both Uzbek and English literature demonstrate the profound impact of idioms in shaping cultural identity and national narratives. Through their connection to everyday life, expressions of resilience, and enhancement of narrative depth, idioms serve as vital tools for authors to convey the essence of their respective cultures. By examining these linguistic treasures, readers gain valuable insights into the values, beliefs, and experiences that define both Uzbek and English identities, fostering a deeper appreciation for the rich tapestry of human experience reflected in literature.English idioms often serve as cultural artifacts, reflecting the historical events that have shaped the nation. For instance, the idiom "to kick the bucket," which means to die, has roots in the 18th century and embodies a certain pragmatism and acceptance of mortality characteristic of that era. This phrase can be linked to the realities of life and death during a time when mortality rates were high and discussions around death were more commonplace.

Such idioms not only provide insight into societal attitudes but also illustrate how language evolves in response to historical contexts.

Many English idioms encapsulate core values and attitudes prevalent in society. The phrase "to bite the bullet," meaning to face a difficult situation with courage, exemplifies the British tendency toward stoicism and resilience. This idiom reflects a cultural ethos that values grit and determination in the face of adversity. Similarly, expressions like "keeping a stiff upper lip" reinforce the notion of emotional restraint and composure, highlighting how language can mirror societal expectations regarding behavior and attitude.

In literature, idioms are employed by writers to craft authentic dialogue and deepen character development. Shakespeare's use of idioms, such as "to have one's heart in one's

mouth," which conveys a sense of terror or anxiety, adds layers of emotional realism to his characters. These idiomatic expressions not only enrich the text but also reveal insights into characters' personalities, backgrounds, and social standings. By using idioms, authors can create dialogues that resonate with readers, making characters more relatable and their experiences more vivid.

Idioms can also function as bridges between different cultures, fostering understanding and empathy among diverse populations. Many idioms exist across languages, reflecting shared human experiences and emotions. For example, expressions like "to be like a fish out of water" or "to be in hot water" convey universal feelings of discomfort or trouble. Such common ground allows readers from various cultural backgrounds to connect over shared sentiments, highlighting the intrinsic similarities in human experiences despite differing contexts.

For example:

• "To kick the bucket" refers to dying, with origins that may relate to the practice of hanging a bucket from a beam for slaughtering animals.

• "To spill the beans" means to reveal a secret, possibly stemming from ancient voting practices where beans were used as ballots.

• "To bite the bullet" signifies facing a difficult situation bravely, likely originating from historical battlefield practices where soldiers would bite down on bullets to endure pain.

While English and Uzbek idioms have distinct origins, they also share remarkable similarities in their use of figurative language. Both languages utilize metaphors and similes to convey emotions and experiences vividly.

• In English, "to be like a cat on hot bricks" expresses anxiety or restlessness.

• In Uzbek, a similar expression might be "to be like a cat on a hot roof," conveying the same sense of nervousness and discomfort.

Renowned authors such as William Shakespeare, Jane Austen, and Charles Dickens skillfully weave idioms into their narratives, enhancing character development and setting. For instance:

• Shakespeare's use of idiomatic expressions often imbues his characters with depth, allowing readers to grasp their emotions and motivations more fully.

Conclusion

A comparative analysis of idioms in English and Uzbek literary works reveals not only the uniqueness of each language but also the shared human experiences that transcend cultural boundaries. Idioms serve as vibrant expressions of identity, history, and emotion, offering readers a window into the cultural values and perspectives of different societies. By studying these expressions in literature, we gain a richer understanding of how language shapes our understanding of the world around us. Through idioms, we connect with the essence of cultures, fostering empathy and appreciation for our shared humanity.

REFERENCES

1. Fillmore, C. J., & Atkins, B. T. S. (1992). Toward a comprehensive theory of indexicality. In E. C. Traugott & B. Heine (Eds.), *Approaches to grammaticalization* (Vol. 1, pp. 209–223). John Benjamins Publishing Company.

2. Taylor, J. R. (1995). Idioms. In J. Verschueren, J. Östman, & J. Blommaert (Eds.), *Handbook of pragmatics* (pp. 1-12). John Benjamins Publishing Company.

3. Dobrovol'skij, D., & Piirainen, E. (2005). A cognitive semantic approach to idioms. *International Journal of Lexicography*, *18*(1), 55-78.

4. Cowie, A. P. (Ed.). (2000). *Oxford dictionary of current idiomatic English*. Oxford University Press.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

CHARLZ DIKKENS ASARLARIDAGI XIX ASR ANGLIYA HAYOTI

Abdusamatova Sevinch Abdumalik qizi
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Xorijiy filologiya fakulteti,
Ingliz tilshunosligi kafedrasi 1-kurs talabasi
e-mail: svnchabd@gmail.com

Ilmiy rahbar: ***Fayziyeva Nilufar Ne’mat qizi***
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Xorijiy filologiya fakulteti,
Ingliz tilshunosligi kafedrasi dotsent vazifasini bajaruvchi, PhD

Annotatsiya. Bugungi kunning eng rivojlangan davlatlaridan bo‘lgan Buyuk Britaniyaning tarixiy holati va siyosati haqida bir qancha yozuvchilar asarlar yaratgan bo'lib, shulardan biri Charlz Dikkens hisoblanadi. Uning “Oliver Tvistning boshidan kechirganlari”, “ Devid Kopperfild”, “Og‘ir kunlar” kabi asarlari XIX asrning siyosiy ahvolini yorqin misollarda tasvirlab bergan. Quyidagi maqolada ham Angliyaning o'tmishi Charlz Dikkens ijodi tavsifida yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: *Realizm, aktual, jamiyat, siyosat, adabiyot.*

XIX ВЕКВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЧАРЛЬЗА ДИККЕНСА

Аннотация: О историческом состоянии и политике Великобритании, одной из самых развитых стран современности, написали свои произведения многие писатели, и одним из них является Чарльз Диккенс. Его такие произведения, как «Приключения Оливера Твиста», «Дэвид Копперфильд» и «Тяжёлые времена», ярко отражают политическую обстановку XIX века. В данной статье также освещается прошлое Англии через творчество Чарльза Диккенса.

Ключевые слова: *Реализм, актуальность, общество, политика, литература.*

THE LIFE OF ENGLAND IN THE XIX CENTURY IN CHARLES DICKEN’S WORKS

Abstract: Several writers have created works about the historical state and politics of the United Kingdom, one of today's most developed countries, and among them is Charles Dickens. His works such as “Oliver Twist”, “David Copperfield”, and “Hard Times” vividly depict the political circumstances of the 19th century. The following article also highlights England's past through the lens of Charles Dickens's creativity.

Keywords: *Realism, relevant, society, politics, literature.*

Kirish

XIX asrning boshlarida Angliya eng kuchli davlatlardan biri edi. Hattoki, O‘rta Osiyo va Yevropaning ko‘pgina davlatlarini o‘z mustamlakasiga aylantirgan. Biroq ozgina muddat o‘tib, taxtga Qirolicha Viktoriya kelgandan so‘ng Angliya turli nizolar sabab ichki inqirozga yuz tutdi. Bu davrda, asosan, mulkdorlik, tabaqalanish va aholining katta qismida moliyaviy qoloqlik yuzaga chiqdi. Ayni shu davrda Angliyaning Portsi orolida joylashgan Lendport shahrida mahoratli ingliz yozuvchisi Charlz Dikkens dunyoga kelgan. Uning hayoti ham oddiy xalq singari qiyinchilikda o‘tgan. Zahmatkash elning og‘ir ahvoli yozuvchi asarlarining bosh mavzusi bo‘lgan va shu yo‘sinda tanqidiy realizm uslubining asoschilaridan hisoblangan. Ko‘pgina manbalarda ham yozuvchi asarlari o‘z hayotining bir qismidan olinganligi ham aytib o’tilgan.

Adabiyotlar tahlili

Charlz Dikkens ijodi davomida bir qancha realistik va ishqiy - sarguzasht asarlarni yozib qoldirdi. Ularning ayrimlari Angliyaning XIX asrdagi “qora sahna”sini yoritib bergan. Shu kabi asarlardan biri “Oliver Tvistning boshidan kechirganlari” nomli asari hisoblanadi. Asar ellikdan ortiq tillarga tarjima qilingan bo‘lib, ingliz adabiyotining eng yuqori pog‘onasidagi asarlardan biridir. Asar o‘nta bo‘limdan tashkil topgan va har bir bo‘lim Oliverning darbadarlikdagi hayoti, ichki kechinmalari bilan boyitilgan. Bosh qahramon - Oliver Tvist XIX asrning juda ham daxshatli damlariga yoshlik davridayoq guvoh bo‘lgan.

“...Zotan, mehnat uyida tug‘ilish inson bolasi peshonasiga bitilgan baxt, deya ta’kidlamasam ham, baribir hozirgi sharoitda buni Oliver Tvist uchun taqdirning eng a’lo in’omi deb hisobladim. Negaki, Oliver Tvistning nafas olishga ham kuchi yetmasdi…”

Yozuvchi o‘z ijod mahsulini shu so‘zlar bilan boshlar ekan, Angliyaning ijtimoiy holatini ham chetda qoldirmagan. Oliverni mehribonlik uyiga topshirgan kishi Mister Bambl bo‘ladi. Bolalar uyi hali hayotning achchiq ta’mini totmagan bolakay uchun ilk paytda najot maskani bo‘lgani bilan, vaqt o‘tgani sayin qulay, shinam joy emas, balki qiynoqlar va azob - uqubatlar majmuasidek ko‘rinadi. U yerga har bir bola o‘qish uchun olib kelinadi, lekin turli yumushlar va og‘ir mehnatlarga safarbar etiladi. Bolalarning ovqati ham mehribonlik uyining katta lavozimdagi xodimlariga beriladi va natijada bolalarga oz miqdorda ovqat ajratiladi. Biroq Oliver bu yerda ko‘p turmaydi.

...Mehribonlik uyida yashash juda og‘ir edi - Oliver va uning do‘stlari doim och yurishardi, chunki ularga faqat suyuq ovqat berilardi. Bir kuni Oliver hammadan ham ochlikka chidab bo'lmas darajada yetdi va bosh oshpaz oldiga, qo‘lida kosa va qoshiq bilan kelib dedi:

“Iltimos, janob, menga yana bir oz ovqat bering”. Bosh oshpaz semiz, baquvvat odam edi, lekin u birdan rangi oqarib ketdi. Avval Oliverga hayratdan lol bo'lib qaradi, so‘ng bolaning boshiga urib, janob Bamblga baqirdi. Janob Bamble Oliverni kichik, qorong‘i xonaga qamab qo‘ydi va u yerda bola kun bo‘yi yig‘lab chiqdi. Ertasi kuni ertalab mehribonlik uyi darvozasiga e’lon ilindi: “Besh funt va Oliver Tvist har qanday erkakka yoki ayolga shogird sifatida taklif qilinadi”.

Shunday qilib, XIX asrning shafqatsiz Angliyasi Oliverni ko‘p qiyinchiliklarga duchor qiladi, lekin baribir uning sof qalbi va pok vijdoni unga go‘zal yakun tuhfa etadi. Bu yo‘lda unga Mister Brounlov ismli xayrixoh bir inson yo‘lboshchi bo‘ladi. Bu asar Charlz Dikkens ijodining kichik qirrasi, xolos.

Yozuvchi hayoti davomida yana bir so‘nmas asar yaratdi hamda uni sevimli bosh qahramoning nomi bilan atadi. Bu asar - “Devid Kopperfild”. Shu paytgacha bir qancha tillarga tarjima qilingan va kitobxonlar tomonidan yuqori baholangan. Ammo o‘zbek tilida to‘liq tarjima varianti mavjud emas. Bu asar roman janrida bo‘lib, ilk bor 1849-1850 - yillarda serial shaklida ommaga ma’lum qilingan. Asosan, avtobiografik elementga ega asar va yetim qolgan qahramonning bolalikdan to katta inson bo‘lishigacha bo‘lgan hayotini tasvirlaydi. Buning yana bir o‘ziga xos xususiyati shundaki, barcha voqealar qahramonning tilidan hikoya qilinadi. Devid Kopperfildning hikoyasi Dikkensning o‘z bolaligiga juda o‘xshash bo‘lgani uchun ham ko‘pchilik uni avtobiografik roman deb hisoblaydi. Asar yetimlik, qiyinchilik, mehribonlik va insoniy qadr - qimmat kabi mavzularni qamrab oladi. Shu bilan bir qatorda XIX asrdagi Angliyaning namunasi sanaladi.

“...In the 1820s, English society was devided into three parts: upper class, middle class and lower or working class. These devisions exist in England today but they are less important now…”

Keltirilishicha, XIX asrda Angliyada tabaqalanish darajasi juda yuqori darajaga yetgan, hatto insonlar turli guruhlarga bo‘lingan. Yuqori va o‘rta tabaqa vakillari xizmatida quyi tabaqa vakillari ishlagan. Biroq asar qahramoni Devid o‘rta tabaqaga mansub bo‘lgan.

“...All upper and middle class families had servants, who came from the working class. Charles Dikkens belonged to middle class and David Copperfield is a middle class hero…”

Devid Kopperfild o‘rta tabaqa vakili bo‘lsa-da, o‘qimishli, vijdonli va mard inson sifatida voyaga yetadi. Garchi, uy xizmatchisi - Klara Pegotti ularning uyida ishchi vazifasida bo‘lsa ham, Devid uni o‘z onasidek yaxshi ko‘radi va do‘stona munosabatda bo‘ladi. Bu uning yaxshi tarbiya ko‘rganidan dalolat beradi. U yetti yil davomida onasi va Pegotti bilan baxtli hayotda tug‘ilib o‘sadi.

“...My earliest memories are of two women - my dearest mother and dear Clara Pegotty. They both loved me very much. I remember that my young mother had a pale face and soft pretty hair. Pegotty’s hair and eyes were very dark. Her face and arms were hard and red. I think that my mother and I were both a little afraid of Pegotty. But she was a kind women and we loved her too…”

Biroq vaqtlar o‘tib hammasi tubdan o‘zgaradi. Devidning onasi Murdston ismli bir boy kishiga turmushga chiqadi va Devid Yarmos orolidagi maktabga jo‘natiladi. Lekin bundan oldinroq Pegotti Devidni ayni o‘sha orolga, akasining uyiga olib boradi. Bu, albatta, onasining turmush qurishi uchun kichik bahona bo‘lgan. Yarmosdagi uy asarda mohirona tasvirlangan hamda Angliyadagi insonlar yashash tarzining ayanchli ahvolini yanada yorqinroq ochishga xizmat qilgan.

“...I could see the beach, and beyond it, the sea. But there was no house anywhere. Then I saw an old, black boat that had been pulled up onto dry ground. But this boat had a flat roof and the roof had a metal pipe with smoke coming out of it. There was a door and some little windows in the side of the boat of too…”

Aytilishicha, uy kema ichida joylashgan va shubhasiz, bu holat ko‘p kishilik oilalar uchun noqulaylik tug‘dirgan.

Shunday qilib, Devid bu yerda ancha vaqt qolmaydi. Biroq uyga qaytgandan keyingi voqealar uni yanada hayratga soladi. O‘gay otasi, Mister Murdston va u tomonidan majburan yangi maktabga jo‘natilgan Devid o‘zgacha muhit, boshqa do‘stlar orasida o‘ziga kelishi oson kechmaydi. Shunday bo‘lsa ham, bu hayot unga haqiqiy dars bo‘ladi. Oq-u qorani ajratish, yana o‘sha yaqinlarning qaynoq mehrini tuyish va haqiqiy muhabbat o‘sha davrlarda sodir bo‘ladi. Shuningdek, barcha qiyinchiliklar Devidning buyuk shaxs bo‘lib yetishishida chuqur iz qoldiradi.

Xulosa

Qisqasi, Charlz Dikkens ingliz yozuvchilari orasida o'ziga xos adabiy muhitga ega. Uning ham hayoti, ham ijodi bugungi kundagi yosh ijodkorlarga chin ma'noda namuna bo'lishi mumkin. U yaratgan nodir asarlar esa nafaqat Angliya, balki butun dunyo qalbida abadiy yashaydi. Shu bilan bir qatorda, asarning tub mazmunidagi siyosat va jamiyat mojarosi har bir o'quvchiga bir qadar o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Dikkens ijodidagi ijtimoiy tengsizlik va adolatsizlik sahnalari, mehr - oqibat va insoniylik fazilatlari, dolzab mavzudlarga aktual yondashishi, jamiyat tanqidi va shu orqali adabiyotning eng asosiy bo‘limi bo‘lgan tanqidiy realizmning ta’minoti bebaho san’atdir. Biz yoshlarning bu asarlardan oladigan tarixiy, adabiy hamda axloqiy merosimiz, albatta, porloq istiqbol uchun o‘z tamal toshini qo‘yajak!

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari - T.,2002
2. Boynazarov J. Jahon adabiyoti - T.,2006
3. Hamdamov U. Jahon adabiyoti: modernizm va postmodernizm - T., 2020
4. Mamajonov Z. Adabiyotshunoslik lug‘ati - T.,2010
5. Normatova Sh. Jahon adabiyoti - T.,2008
6. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari - T.,2019
7. To‘rayeva B., Ko‘chimov U. Adabiyotshunoslik - T.,2022
8. Umarov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi - T.,2004
9. Ch. Dikkens. David Copperfield - UK.,2007
10. Ch. Dikkens. Oliver Tvistning boshidan kechirganlari - T.,2016

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

THE ROLE OF ANTROPOMORPHISM IN DETERMINING USER ENGAGEMENT AND PERCEPTION IN MODERN MEDIA AND TECHNOLOGY

Atkamova S.A.
Doctor of Philosophy in Philological Sciences (PhD),
Associate Professor at the UzWLU

Abstract This paper explores the role of anthropomorphism in contemporary media and technology, focusing on its impact on user engagement, perception, and interaction. Anthropomorphism, the attribution of human characteristics to non-human entities, is increasingly utilized across various forms of media, including animated films, advertising, virtual assistants, and social media platforms. By humanizing non-human elements, such as animals, objects, or machines, these media forms create more relatable and emotionally compelling narratives. The paper examines how anthropomorphism enhances user interaction, fosters emotional connections, and simplifies complex themes, making them more accessible to a wider audience. Furthermore, it analyzes the cultural and cognitive implications of anthropomorphism, discussing how it reflects and reinforces societal values and ideals. Through a multidisciplinary approach, incorporating insights from linguistics, psychology, and media studies, this paper highlights the cognitive, emotional, and cultural dimensions of anthropomorphism, offering a deeper understanding of its pervasive role in shaping modern media and technology.

Keywords*: anthropomorphism, perception, media studies, virtual assistants, emotional connection, cognitive impact, cultural reflection, media technology, advertising, linguistic analysis, animated films, social media platforms.*

Itroduction

The functioning of anthropomorphism in modern media plays a significant role in shaping audience engagement and perception. By attributing human-like characteristics to non-human entities, contemporary media enhances emotional connection, relatability, and audience empathy. This technique is widely used across various forms of media, from animated films to advertising, news, and social media platforms. Below are presented several ways in which anthropomorphism operates in modern media.

Emotional Engagement

Anthropomorphism plays a crucial role in creating more emotionally engaging and relatable narratives by humanizing characters, whether they are animals, machines, or inanimate

objects. When non-human entities are imbued with human-like qualities such as emotions, personalities, and desires, they become more accessible and easier for audiences to connect with. This emotional engagement is particularly effective because it allows viewers to see their own experiences, struggles, and emotions reflected in characters that might otherwise seem distant or unfamiliar. For instance, in animated films like *Up* or *Finding Nemo*, the anthropomorphized animals and objects experience emotions like love, grief, and fear – feelings that are deeply human [1]. These emotions evoke empathy in viewers, allowing them to relate to the characters despite the fantastical context. A character like Dory, with her humorous yet vulnerable personality, becomes not just a fish in a movie, but a character with whom the audience can emotionally connect, particularly through shared human experiences of loss or longing.

In addition, anthropomorphism creates narrative tension and depth. When machines or artificial intelligences, such as *WALL-E* or *Siri*, display human-like qualities, they are often given motivations and desires that audiences can understand and support. *WALL-E*, for example, is a robot that expresses loneliness, curiosity, and even love, making his journey of exploration and connection emotionally powerful [2]. By giving machines emotions, the narrative is no longer just about technological advancements or functionality, but about the emotional experiences of the characters themselves. Ultimately, this technique fosters a sense of empathy in viewers, making the storylines more compelling and emotionally layered.

Simplification of Complex Themes

Anthropomorphism serves as an effective tool for simplifying complex or abstract topics, making them more approachable and easier to understand for a broader audience. By attributing human-like traits to non-human characters, media creators can convey intricate themes and ideas through stories that resonate with viewers on a personal level. This method not only enhances the accessibility of these topics but also allows for the emotional exploration of difficult subjects in a more relatable and engaging manner. One of the best examples of this is *The Lion King*, where anthropomorphized animals are used to explore deep themes like identity, responsibility, the cycle of life, and moral choices [3].

For example, Simba’s journey from a carefree cub to a responsible leader mirrors the universal human experience of growing up and facing the challenges of life. His internal struggles – fear of failure, guilt over his father's death, and the pressure of his destiny – are emotions that all viewers can relate to, regardless of age or background. The anthropomorphic portrayal of these themes through a lion’s perspective not only makes the story emotionally impactful but also allows for an engaging, child-friendly interpretation of these complex ideas.

Advertising and Branding

Anthropomorphism has long been a powerful tool in advertising and branding, where brands use anthropomorphic mascots, characters, and virtual assistants to humanize their products and services. This technique creates a sense of familiarity, relatability, and emotional connection with consumers, which can lead to increased brand loyalty and trust. By giving non-

human entities human-like qualities, brands make their products seem more approachable, friendly, and trustworthy, thus fostering a positive relationship with their audience [4].

One of the most notable examples is the Geico Gecko. This anthropomorphic mascot has been a central figure in the Geico brand’s advertising campaign for years. The character of the gecko, which communicates in a human voice and displays human-like traits, such as humor, intelligence, and charm, helps to soften the image of the brand, making it feel more accessible and personable. The Geico Gecko has become synonymous with the brand and evokes feelings of trust and comfort, which are crucial in the competitive insurance industry [5]. Similarly, Coca-Cola’s Polar Bears have been used for decades in various holiday-themed advertising campaigns. These anthropomorphized animals display human emotions like excitement, joy, and affection, especially during the winter season, which adds warmth and positivity to the Coca-Cola brand.

Social Media and Virtual Assistants

In the digital age, social media platforms and virtual assistants have increasingly embraced anthropomorphism to improve user experience and make technology feel more approachable. By humanizing these technologies, companies aim to reduce the psychological distance between users and machines, making digital interactions feel less cold, impersonal, and intimidating. Through the use of conversational language, humor, and relatable tones, these systems foster a sense of connection, making users more likely to engage and trust the technology [6].

Social media platforms like Twitter and Facebook frequently employ anthropomorphic language and features to create more engaging and personalized user experiences. For example, platforms often personify notifications, using phrases such as “You have a message from a friend!” or “Your post was liked by X” to make the interaction feel more like a conversation with another person rather than an automated system. Virtual assistants like *Siri*, *Alexa*, and *Google Assistant* are perhaps the most obvious examples of anthropomorphism in modern technology. These voice-activated systems are designed to simulate human interaction by using friendly, conversational tones, responding with humor or empathy, and often displaying personality traits. For instance, when users ask Alexa or Siri to tell a joke, the virtual assistant will often respond with witty, humorous remarks, making the interaction feel more like a conversation with a friend than with a machine.

Cultural Reflection

Anthropomorphism in media not only serves as a tool for storytelling but also reflects and reinforces cultural perceptions, values, and ideals. By attributing human-like qualities to non-human entities, media creators can highlight and promote societal values in ways that are accessible, engaging, and relatable to audiences. This technique is especially prevalent in children's programming, where anthropomorphized animals or objects often serve as models of positive behavior and character traits, such as kindness, loyalty, courage, or honesty [7].

In many cases, anthropomorphic characters also serve as cultural symbols that align with broader societal ideals. For example, animals like the lion or eagle, often anthropomorphized in

media, are regularly associated with strength, courage, and leadership in Western culture. These creatures are depicted as noble and heroic, embodying cultural ideals of bravery and leadership. In contrast, animals like rabbits or mice, often anthropomorphized in Western media, are seen as representing cunning, resourcefulness, and quick thinking. Characters like *Mickey Mouse* and *Bugs Bunny* highlight these traits, reinforcing these values and making them more approachable to young audiences.

Conclusion

In summary, anthropomorphism in modern media functions as both a reflection and reinforcement of cultural values and ideals. Through the use of humanized characters, media offers accessible depictions of positive traits like loyalty, courage, and empathy, often reflecting societal expectations and beliefs. These anthropomorphized figures serve as cultural models for viewers, providing moral lessons and encouraging the adoption of important societal values, all while engaging audiences in a relatable and entertaining way.

LIST OF USED LITERATURE

1. Arendell T. (2013). *Children’s programming and its role in socialization through anthropomorphism*. *Journal of Childhood and Education*, 30(2), 82-98.

2. Atkamova S.A. (2024). *Linguocultural features of proverbs and sayings with an anthropomorphic component in the English and Uzbek languages*. *Science and Technology Journal*, 4(2), 123-135.

3. Berenbaum M. (2003). *Anthropomorphism in children’s literature*. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 8(4), 53-67.

4. Green M., Jenkins M. (2012). *From animal to human: The role of anthropomorphism in animated characters*. *Animation Studies*, 7(1), 58-72.

5. Krenn S., Roth S. (2016). *The use of anthropomorphism in marketing and consumer behavior*. *Journal of Consumer Research*, 43(3), 361-375.

6. Vella K., Tipper S.P. (2015). *The impact of anthropomorphism in digital environments*. *International Journal of Human-Computer Studies*, 85, 3-11.

7. Vermes B., Szabo L. (2017). *Anthropomorphism and its cultural significance in media and advertising*. *Journal of Advertising Research*, 57(2), 123-138.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

INGLIZ TILINI O‘RGANISHDA QO‘SHIQLAR VA IJTIMOIY TARMOQLAR O‘RNI: AFZALLIK VA KAMCHILIKLAR

Axmadjonov Avazbek Akmaljon o‘g‘li
Qo‘qon Universiteti
Ijtimoiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi
Qo‘qon davlat pedagogika instituti doktoranti
aaxmadjonov77@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8291-5321
Tel:+998912026456

Annotatsiya Ushbu maqolada hozirgi kunda Ingliz tilini o‘rganishda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammo va to‘siqlar Ingliz tilidagi qo‘shiqlar va ijtimoiy tarmoqlardagi forum, chat, yozishmalar va habarlar misolida ko‘rib chiqiladi. Ingliz tilining bir necha turdagi ko‘rinishlari, turli davlatlar va sohalarda ishlatilishini hisobga oladigan bo‘lsak, til o‘rganuvchilar uchun musiqiy materiallar va ijtimoiy tarmoqlardagi suhbatlar va yozma materiallar til o‘rganish uchun keng tarqalgan va doimiy davom etadigan jarayon namunalari hisoblanadi. Ushbu maqola shunday materiallardan foydalanish davrida yuzaga chiqishi mumkin bo‘lgan, standart Ingliz tilidan farqlanadigan grammatik va leksik birliklarga nazar soladi. Ingliz tilida so‘zlashuvchilarning nutqida ishlatiladigan elementlar ta’siri natijasida til o‘rganuvchilarda noto‘g‘ri tushunchalar hosil bo‘lishi va ularda ushbu xatoliklarga o‘rganib qolish holatlari tahlil qilinadi.

Keywords: ijtimoiy tarmoq, forum, qo‘shiq, standart Ingliz tili, shevalar, descriptive grammar, prescriptive grammar.

Kirish

Hozirgi kunda xorijiy tillarni o‘rganish bo‘yicha turli davlatlarda zamonaviy metodlar, yondashuvlar va innovativ g‘oyalardan keng foydalanib kelinmoqda. Ingliz tili xorijiy til sifatida bir necha asrlar davomida boshqa til vakillari tomonidan o‘rganib kelingan va turli tillarda so‘zlashuvchilar uchun ham muloqot vositasi (*lingua franca*) sifatida hizmat qilib kelmoqda. Albatta bu jarayon o‘ziga xos qiyinchiliklar va bosib o‘tilishi kerak bo‘lgan bosqichlardan iborat. Til o‘rganish jarayonida dastlab o‘rganilayotgan tilning grammatik va lug‘at so‘zlariga e’tibor qaratilishi hech kimga sir emas. Bugungi kunga kelib til o‘rgatuvchi ekspertlar, mashxur tilshunoslar va o‘qituvchilar tomonidan grammatik jihatlarga keng e’tibor qaratib til o‘rganish har doim ham muhim rol o‘ynamasligi, til o‘rganish uchun asosiy to‘rt aspekt: tinglab tushunish, yozish, gapirish va o‘qish ko‘nikmalarini uyg‘unlashtirgan holda bir

xil tartibda o‘rganish kerakligi ta’kidlanib kelinmoqda. Shunga qaramay bu to‘rt aspect grammatika qismini o‘zida jamlaydi va ular orasida mantiqiy va mazmunan bog‘liqlikni saqlash uchun hizmat qiladi. Til o‘rganish davrida darsliklar, qo‘llanmalar va yozma materiallardan foydalanish bilan birgalikda, Ingliz tilidagi qo‘shiqlar va ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalgan messenjerlar (Telegram, Instagram, Facebook); Youtube platformasi kabi video xostinglar ham o‘z qulayliklari va barcha uchun ochiqlik siyosati sabab o‘rganuvchilar uchun keng ma’lumotlar bazasini taqdim qilmoqda. Ayni vaqtda ushbu internet hizmatlaridan foydalanayotganlarning deyarli 20%ni 18-24 yoshdagi til o‘rganuvchilari tashkil qiladi va ular uchun asosan grammatikaga doir qoidalar va yangi so‘zlarni o‘rganish uchun yuqorida sanab o‘tilgani kabi ijtimoiy tarmoqlar kerak bo‘ladi. Lekin shu kabi internet manbalari, qo‘shiqlar va ijtimoiy tarmoqlarda doim ham tilga oid bo‘lgan elementlar to‘g‘ri va o‘rinli ishlatilmaydi. Dunyoda Ingliz tilida gapiradigan davlatlar va ijtimoiy qatlamlar turlicha ekanligini hisobga oladigan bo‘lsak, albatta, til birliklaridagi talaffuz, orfografik elementlar, so‘zlarning turli ma’nolarda kelishi holatlari til o‘rganuvchilarda yetarlicha ikkilanish va qiyinchiliklar keltirib chiqarishi mumkin [1]. Ushbu jarayonlarda til o‘rganuvchi asosan mustaqil ta’lim olishi va bilimlarni o‘zlashtirishi sabab, ma’lumotlardagi farqlar va o‘zgarishlarni izohlash, ularni tasniflash va ishlatilish o‘rinlarini anglab olish bilan bog‘liq to‘siqlar paydo bo‘ladi. Qo‘shiq tinglash va ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilish, forumlarda chet tilida o‘z fikrini bildirish darsdan tashqari va kuzatuvchi talab qilmaydigan jarayon bo‘lganligi uchun, til o‘rganuvchilar uchun ular qulayroq, bosim his qilmaydigan va qiziqish doirasidan kelib chiqib tanlab olinadigan materiallar sirasiga kiradi. Til o‘rganuvchi o‘ziga ma’qul kelgan janr yoki mavzu asosida materiallarni tanlashi, ular orqali til birliklarining asosan soda, ba’zida murakkab turlarini o‘zlashtirishga urinib ko‘rinishi mumkin. Ijtimoiy tarmoq va forumlarda Ingliz tili ona tili bo‘lgan foydalanuvchilar ishlatadigan muloqot namunalari orqali til o‘rganishga urinish yoshlarda sezilarli muammolar, jumladan so‘zlardan noto‘g‘ri foydalanish, qisqartmalar orqali yozish, shevaga hos so‘zlardan adabiy va standart Ingliz tilida foydalanishga urinishda kamchiliklarni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, Ingliz tilida so‘zlashuvchilarning turlicha ekanligi, Ingliz tili ikkinchi til bo‘lib hizmat qiladigan, lekin asosan ingliz tilida muloqot qiladigan kishilar tomonidan tilga o‘zgarishlar olib kirilishi tilni standart va nostandart turlarga bo‘lib olish zaruratini paydo qiladi [2]. Quyida o‘tkazilgan keys izlanishlari va so‘rovnomalar natijalari yordamida ushbu jarayonning kamchili va afzalliklari, to‘g‘ri foydalanish usullari va til o‘rganish jarayoniga o‘tkazayotgan ta’siri ko‘rib chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili

Ushbu jarayon tilshunoslikda OILE (Online Informal Learning of English) ya’ni ingliz tilini darsdan tashqari norasmiy uslubda o‘rganish deb nomlanadi va bu haqida Toffoli va Sockettning izlanishlarida keng miqyosda o‘tkazilgan keys loyihasi orqali ma’lumotlar va mulohazalar keltirib o‘tilgan [3].

Toffoli va Sockettning fikricha talabalarda musiqa va norasmiy manbalardan olingan ma’lumotlarga moslashish jarayoni tezroq amalga oshadi, chunki bu turdagi manbalar

o‘rganuvchining qiziqishiga qarab tanlanadi va ular qo‘shiq matnini o‘rganish maqsadida uning tarkibi bilan ham (grammatik va leksik jihatdan) tanishib chiqadi. Ingliz tilini ikkinchi til sifatida o‘rganuvchilar uchun bu jarayonda til o‘rganishga oid asosan ikkinchi darajali materiallar Internet resurslarining keng tarqalishi oqibatida o‘quvchilar uchun odatiy va qulay til o‘rganish manbasiga aylanib qolayotgani ta’kidlanadi.

Mualliflar franzus universitetlaridagi talabalar orasida o‘tkazgan so‘rovnomaga (asoslanib keys loyihasida: “… har ikki ishda ham shu narsa aniq bo‘ldiki, fransuz talabalari mustaqil til o‘rganish jarayonida asosan hozirgi paytda mashxur bo‘lgan qo‘shiqlar va ularning matnlari orqali til o‘rganishga e’tibor qaratmoqda.” fikrni ilgari suradi. Toffoli va Sockettning ilmiy izlanishidan yana bir muhim jihatga e’tibor qaratish mumkin, u ham bo‘lsa talabalar qo‘shiqlar orqali til o‘rganish uchun hafta davomida bir necha soat sarflayotgani va bu jarayonda ijodiy va idrok qobiliyatlari shakllanib kelayotganligidir [3].

Yana bir boshqa izlanish jarayonida mualliflar Kusyk va Sockett musiqa va qo‘shiqlar avvallari shunchaki vaqt o‘tkazish vositasi sifatida qaralgan bo‘lsa, endilikda internet texnologiyalari sabab ulardan til o‘rganish maqsadida foydalanish keng tarqalganligini ta’kidlaydi [4]. Izlanish asosiy qismida talabalarning bu resurslardan qanday foydalanishi, bu jarayonda qaysi metodlar va yondashuvlardan foydalanilayotganligi, ushbu media materiallar talabalarda rostdan ham sezgirlik va tilni tushunish kabi ko‘nikmalarni hosila qila olishi yoki yo‘qligi so‘roq ostiga olinadi.

Arbib va Miras olib borgan tadqiqotlar natijalari ham qo‘shiqlardagi matnlar va til aspektlari orasidagi bog‘liqliklar ko‘plab topilishi: aqliy va ma’lumot qabul qilish jarayonlari; sintaktik o‘xshashliklar, qo‘shiq matnining inson miyasidagi jarayonlarga ta’siri va samaradorlik jarayonlari tahlil qilinadi[5].

O‘zbek tilshunosligida Xurramova-Omonboyeva olib borgan izlanishlar shuni ko‘rsatdiki, izlanuvchilar amerikalik metodist, o‘qituvchi Carol Grahamning har qanday matnni qo‘shiqqa aylantirish mumkinligi haqidagi fikri va namunalari orqali qo‘shiqlar o‘rganuvchilarda ijodkorlikni o‘stirishi haqida fikr yuritadilar [6].

Petra esa ushbu jarayonning kamchiliklarini bir necha qo‘shiqlar orqali tahlil qilib, qo‘shiqlar ingliz tilini o‘rganuvchilarda noto‘g‘ri tushuncha va bilimlar paydo qilishi mumkinligiga e’tibor qaratadi [7]. Indoneziyalik rep qo‘shiqchisi Brian Richning qo‘shiqlari ustida olib borilgan ushbu tahlil shuni ko‘rsatadiki, qo‘shiqlarda qofiya va ohang mos kelishi uchun aksariyat hollarda qo‘shiqchilar va shoirlar ba’zi grammatik birliklardan voz kechishlari yoki ularni matn ichidagi so‘zlarga moslashga harakat qilishadi va bu tinglovchilarda tushunish bilan bog‘liq muammolarni keltirib chiqaradi. Ba’zi qo‘shiqlarda xattoki orfografik xatolar ham uchraydi, bu esa talabalarda so‘zlarni to‘g‘ri yozish qoidalarini yetarlicha e’tibor bilan o‘rganishga majbur qiladi. Petraning fikricha qo‘shiqlarda takroran uchraydigan xatolar asosan inkor so‘zlardan bir gap tarkibida keragidan ortiq foydalanish va ularni noto‘g‘ri joylarda ishlatish hisoblanadi [7]. Ba’zi matnlarda esa umumlashtirish holatlariga duch kelish mumkin va bu nafaqat lingvistik jihatdan, balki ijtimoiy va madaniy jihatdan ham muammolarga sabab

bo‘lishi mumkin. Misol uchun ayollar va erkaklar haqidagi mavzularda turli tabaqa va gurux vakillarini umumlashtirib ko‘rsatish, turli millat va irqga mansub bo‘lgan kishilar haqida umumiy fikr bildirish holatlari qo‘shiqlarda uchrab turadi. Bu esa til o‘rganuvchilarda oddiy hol sifatida qaralishiga va real hayotda muloqot paytida turli gurux vakillari orasida tushunmovchiliklar va o‘zaro hurmatga ta’sir o‘tkazishi mumkin.

Metodologiya

Ushbu izlanish davomida tadqiqotning asosiy elementi sifatida ingliz tilidagi qo‘shiqlar, ijtimoiy tarmoqlardagi postlar, yozishmalar namuna sifatida olindi. Tadqiqot qatnashchilari sifatida universitet talabalari tanlab olindi va ular ishtirokida qo‘shiqlar va internet materiallaridan foydalangan holda tahliliy kuzatuv jarayonlari o‘tkazildi. So‘rovnomalar va audio intervyular orqali talabalarning grammatik va og‘zaki nutqda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan yoki shu paytgacha yuqorida keltirib o‘tilgan materiallar sabab o‘rnashib qolgan noto‘g‘ri tushuncha va fikrlar tahlili va ularni bartaraf qilish yo‘llari ko‘rib chiqildi.

Dastlab talabalar o‘rtasida qo‘shiqlar va ijtimoiy tarmoqlar orqali til o‘rganish haqida so‘rovnoma o‘tkazildi va olingan natijalar yordamida internet manbalarining muhimlik va mavjudlik darajasi o‘rganib chiqildi.

Tadqiqot 2 bosqichda amalga oshirildi:

1-bosqichda ilmiy ishni tashkillashtirish uchun ingliz tilidagi qo‘shiqlar va ijtimoiy tarmoqlardagi yozishma va forumlardan namunalar ma’lumot sifatida yig‘ib olindi.

Ulardagi grammatik, leksik va orfografik xatolar, keng tarqalgan strukturalar o‘rganib chiqildi. Ulardan madaniy va ijtimoiy mos keladiganlari tanlab olinib foydalanish uchun tahlil qilib chiqildi.

2-bosqichda tanlab olingan materiallar yordamida talabalar o‘rtasida so‘rovnoma va audio intervyular o‘tkazildi hamda kelgusi natijalar yordamida ilmiy ish asosiy qismi bo‘yicha muhokama qilindi va tavsiyalar taqdim etildi.

Tadqiqot uchun tanlab olingan metodlar: so‘rovnoma va audio intervyular talabalarning fikri va ular og‘zaki hamda yozma nutqda ishlatib kelayotgan til birliklari kuzatuvlar o‘tkazish uchun mos keladi va bunda ham nazariy ham amaliy jihatdan yig‘ilgan ma’lumotlarni tahlil qilish imkoniyatini beradi.

So‘rovnomalar orqali bir nechta ishtirokchilarning turlicha fikr va javoblari berilgan savollar va tanlab olingan kategoriyalar qay darajada ular orasida keng tarqalganligi, qay biri foydali yoki murakkab ekanligi aniqlanadi. Bu turdagi metodlardan foydalanish turli xil ishtirokchilar bilan oldindan tayyorlab qo‘yilgan savollar to‘plami orqali ish olib boriladi, ishtirokchilar soni qay darajada ko‘p bo‘lishidan qat’iy nazar, savollar turi va soni o‘zgarmaydi va e’tibor asosan savollarga berilgan javoblar orasidagi nisbatga qaratiladi. Savollar turli xil ko‘rinishda: ko‘p tanlovli savollar, ochiq va yopiq turdagi savollar, Likert formati (savollarga darajaga moslashgan so‘zlar orqali ifodalanadi), shkalaga asoslangan savollar orqali qatnashchilarga mavzulashtirilgan savollar taqdim qilinadi va bu jarayon yuzma-yuz yoki masofaviy tarzda olib borilishi bu metodning yana bir afzalliklaridan hisoblanadi.

Audio intervyular asosan talaffuz va og‘zaki nutqga oid materiallarni tahlil qilish uchun kerak bo‘ladi. Yozib olingan audiofayllar orqali tadqiqotchi tahlil jarayonida og‘zaki nutqdagi o‘zgarishlar, intonatsiya, talaffuz qilish va so‘z tanlashga bog‘liq jarayonlarni qayta-qayta o‘rganib chiqish imkoniyati hosil bo‘ladi. Yozma va og‘zaki nutqda asosan ohang va so‘z tanlash bilan bog‘liq holatlar farqlanganligi uchun, audio intervyular bunday muammolarni chetlab o‘tishda katta foyda beradi. Audio intervyular orqali ishtirokchilarda yozma shakllarda chiqarib berish qiyin bo‘lgan fikr va mulohazalarni yetkazib berish mumkin. Talabalar bu turdagi ma’lumot yig‘ish jarayonida o‘zlarini erkinroq tutadilar va javob berish uchun yetarlicha vaqt beriladi. Yig‘ilgan ma’lumotlar keyinchalik matn holida tadqiqot natijalari bilan birgalikda taqdim qilinadi.

Tadqiqot uchun tanlab olingan qo‘shiqlar va forumlarda joylangan postlarda mavjud bo‘lgan grammatik va leksik xatolar tahlil qilindi. Quyidagi mashxur qo‘shiqchilar tinglovchilar orasida o‘tkazilgan so‘rovnomalarga asosan xatolardan iborat matnlardan tez-tez foydalanib turishi aniq bo‘ldi (1-jadval):

1-jadval. Qo‘shiq matnlarida lingvistik xatolar kuzatilgan mashxur qo‘shiqchilar

Briney Spears	so‘z tanlash bo‘yicha xatolar
Ariana Grande	so‘z tanlash bo‘yicha xatolar
Bob Dylan	keraksiz so‘zlarni ohang bilan moslash
The Rolling Stones	negativ so‘zlarni noo‘rin ishlatish

Forumlarda va ijtimoiy tarmoqlarda yo‘l qo‘yiladigan va ingliz tilida muloqot qiluvchilar uchun odatiy holga aylanib qolgan grammatik va leksik birliklar quyidagi grafik izohlanadi (2-jadval):

2-jadval. Ijtimoiy tarmoqlar va forumlardan olingan namunalar

your	you’re
To be fe’li o‘tgan zamon shakli (asosan afro-amerika guruxi vakillari tomonidan) were	 was
its	it’s
too	to
grateful	greatful
doesn’t	don’t
haven’t/hasn’t/ to be + not	 ain’t

Ushbu materiallar yordamida talabalar o‘rtasida ulardagi bilimlar va til birliklaridan foydalanish bo‘yicha tahlillar o‘tkazildi va ingliz tilini o‘rganish darajasiga ta’siri tahlil qilindi.

Natijalar

1-kurs talabalari o‘rtasida o‘tkazilgan ushbu tadqiqot ishida 24 nafar talaba qatnashdi va o‘z fikrlari hamda taassurotlari yordamida tilni mustaqil o‘rganish jarayonida foydalanish mumkin bo‘lgan va bo‘lmagan manbalar haqida ma’lumotlarga ega bo‘ldilar. Qatnashuvchilarning 75%i qo‘shiqlarda beriladigan so‘zlar va grammatik birliklar qo‘shiqchilar ingliz tilida so‘zlashuvchilar bo‘lganligi uchun ham qoidalarga e’tibor qilmasliklarini, qolgan 25% talabalar esa qo‘shimcha to‘garaklar va darsliklarda berilgan qoidalarga bu matnlar mos kelmasligi va ularni asosan shunchaki qo‘shiq holida qabul qilishlarini ta’kidladilar [2]. Ishtirokchilar orasida eng ko‘p tarqalgan xato bu *to be* fe’lining shakllaridan noto‘g‘ri foydalanish bo‘lib, bunga sabab qo‘shiqlarda asosan ohangga va qo‘shiq matnidagi so‘zlar soni va muvozanatni ushlash uchun noto‘g‘ri birliklardan foydalanish ekanligi aniq bo‘ldi. Birinchi guruh qatnashchilari ushbu xatolarni ingliz tilidan birinchi til sifatida foydalanadiganlar ham ishlatishini ko‘rsatib, aynan shu manbalar orqali tilda ularda bu xatolar odatiy holga kelib qolganini bildirdi. Tilshunoslikda ushbu holat *fossilization* atamasi bilan izohlanib, uzoq vaqt davomida noto‘g‘ri til birliklari va mavjud bo‘lgan qoidalarni buzib ishlatish va keyinchalik ularni to‘g‘rilash qiyin holatga kelib qolishini bildiradi. Misol uchun, ispan tilida so‘zlashadigan kishilar ingliz tilida *he* va *she* so‘zlarini tez-tez chalkashtirib turadi va bunga sabab ispan tilida grammatik jihatdan barcha ot so‘z turkumiga aloqador bo‘lgan so‘zlarga gender tushunchasi bir xil ishlatilishidir.

So‘rovnoma natijalariga asosan:

1. The Rolling Stones guruhining qo‘shiqlariga asoslanib talabalar bir gap tarkibida 2ta va undan ortiq negativ ma’no beruvchi so‘zlardan foydalanish to‘g‘ri degan qarorga kelgan:

I can't get no satisfaction
I can't get no satisfaction
'Cause I try and I try and I try and I try
I can't get no, I can't get no
To‘g‘ri shakl esa quyidagicha bo‘lishi kerak:
I can't get *any* satisfaction
I can't get *any* satisfaction
'Cause I try and I try and I try and I try
I can't get, no, I can't get, no

2. Adele ning *Easy on me* qo‘shig‘ida:

There ain’t no gold in this river
There ain't no room for things to change

Grammatik jihatdan to‘g‘ri shakl:

There ain’t *any* gold in this river
There ain't *any* room for things to change

3. Sia – *Cheap Thrills* qo‘shig‘ida:

I don’t need no money

To‘g‘ri shakl:

I don’t need any money *yoki* I need no money

4. Britney Spears *Everytime* qo‘shig‘i:

Every time I try to fly, I fall

To‘g‘rilangan shakl: qo‘shiq nomida Everytime so‘zi qo‘shib, matn tarkibida esa bir necha marta alohida so‘z holida yozilgan:

Everytime I try to fly, I fall

Ushbu materiallar talabalarga berilganda quyidagi natijalar olindi (1-shakl):

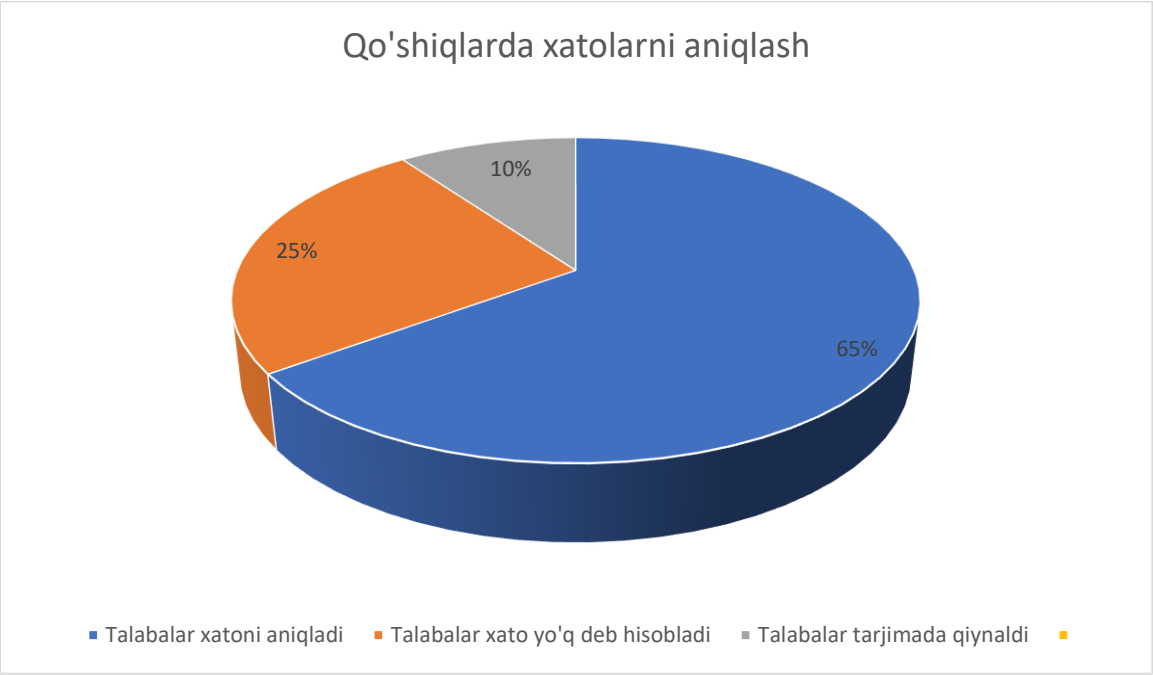

1-shakl. Qo‘shiq matnlariga asoslangan so‘rovnoma natijalari.

Talabalar foydalanadigan ijtimoiy tarmoqlar va yozishmalardan olingan namunalarga asoslanib, ularda eng ko‘p tarqalgan xatolar so‘z tanlash, so‘zlarni tartib bilan joylashtirish, shuningdek ega va kesim so‘zlari orasida nomutanosiblik holatlari ekanligi aniq bo‘ldi (1 va 2-rasmlar):

1-rasm. Twitter (*X*) ijtimoiy tarmog‘idan olingan ona tili Ingliz tili bo‘lgan mashxur shaxs postidagi grammatik xatolik.

2-rasm. Ijtimoiy tarmoqda grammatik xatolikka foydalanuvchilarning reaksiyasi.

Yuqoridagi namunalarda asosan ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalgan grammatik xatolar til o‘rganuvchilarda tilni o‘rganishda so‘zlardan noo‘rin foydalanish odatiy holga kelib qoladigan misollardan eng keng tarqalganlari: there so‘zini their so‘zi bilan chalkashtirish, your so‘zini you’re so‘zi qisqartmasi o‘rnida ishlatish va could have birikmasi talaffuzda odatlanib qolgan shaklda yozish, ya’ni have so‘zi o‘rniga of so‘zi ishlatilib *“could of”* shakliga kelib qolishi berilgan.

Til o‘rganuvchilarda bu kabi holatlar grammatik va leksik birliklarning asl shakllarini farqlash va ularni noto‘g‘ri shakllariga o‘rganib qolish holatlariga sabab bo‘ldi.

Muhokama

Til o‘zarib turuvchi va turli shakllarga ega jarayon ekanligini hisobga olib, o‘rganuvchilar til bilan bog‘liq yangilik va o‘zgarishlardan doimiy ravishda habardor bo‘lib turishlari ularda ham grammatik, ham leksik birliklardan to‘g‘ri foydalanishda katta foyda beradi.

Toffoli va Sockett ingliz tilidagi qo‘shiqlar orqali til o‘rganish jarayoni talabada turli xil materiallardan foydalanish va ularni qiziqishlarga moslab tanlash imkonini berishini ta’kidlaydi. Shunga qaramay til o‘rganuvchilar mustaqil ta’lim jarayonida to‘plangan ma’lumotlarni tekshirish va ularni taqqoslash kabi jarayonlarga yetarlicha e’tibor berishmaydi va bu holatda asosan musiqiy ohang va qo‘shiq matnidagi qofiyadosh so‘zlar va matnda berilgan voqealar ko‘proq rol o‘ynaydi. Matnlardagi so‘zlardan va tilga oid qoidalardan ularni tekshirib ko‘rmasdan foydalanish yuqorida keltirib o‘tilganidek fossilization holatini keltirib chiqarishi va hattoki til o‘rganuvchilarda boshqa manbalarga nisbatan ishonchsizlik hissini keltirib chiqarishi mumkin. Bunga sabab esa qo‘shiqlar ingliz tili asosiy til sifatida ijod qiladigan qo‘shiqchilar yaratayotgan qo‘shiqlar va ularda grammatik va leksik xatolar mavjud bo‘lishi mumkinligiga tinglovchilarda shubha uyg‘onmasligidir.

Anastasiadou va Papantoni tadqiqoti natijalariga asosan til o‘rganuvchilarda qo‘shiqlar va ijtimoiy tarmoqlar orqali ko‘proq yangi so‘zlar va ularning turli xil vaziyatlarda qo‘llanishi ekanligini ko‘rish mumkin. Albatta, bu kabi manbalar o‘rganuvchilarda ko‘proq so‘z yodlash va ularni ishlatishga turtki bo‘ladi. Bundan tashqari qo‘shiq tinglash orqali til o‘rganuvchilarda talaffuz bilan bog‘liq ko‘nikmalarni ham hosil qiladilar. Intonatsiya, ingliz tilida so‘zlashadigan davlatlardagi turli xil sheva va jargonga oid so‘zlar bilan tanishish imkoni ortadi [8].

Akbary va boshq., esa o‘z ilmiy izlanishi orqali talabalarga qo‘shiqlar orqali fe’lli biriklamalar, iboralar va so‘z birikmalarini samarali o‘rgatish metodikasi qay darajada foyda berishini ko‘rsatib beradi [9]. Shubhasiz bu metod til o‘rganuvchilar uchun foydali bo‘la oladi

va tarjima qilish jarayonida ba’zi birikmalar o‘z ma’nosini yo‘qotib, boshqa vazifani bajarmasligi uchun yetarlicha ko‘rsatma berishi mumkin.

Yuqoridagi fikrga zid ravishda Tegge ingliz tilidagi pop janriga hos qo‘shiqlar til o‘rganuvchilarda jargon va shevaga hos so‘zlardan foydalanish sabab qiyinchiliklar yuzaga keltirayotganini ta’kidlaydi [10]. Ushbu holatda talabalardagi yuzaga kelgan kamchiliklar va xatolar albatta o‘qituvchi tomonidan nazoratga olinishi va ushbu holatlar takrorlanmasligi uchun kerakli ko‘rsatma va mustaqil shug‘ullanish uchun manbalar taklif qilinishi maqsadga muvofiq. Tegge qo‘shiq tanlashda dars mavzusi, ijtimoiy va madaniy normalarga asoslangan holda, millat va hudud qadriyatlarini ham e’tiborga olish zarurligini ta’kidlaydi.

Xurramova va Omonboyeva qo‘shiqlar orqali til o‘rganish jarayoni samara berishi uchun dars davomida va mustaqil o‘rganish jarayonida ularni qayta-qayta tinglash va so‘zlar bilan muntazam ravishda ishlash bu jarayonning ajralmas qismi ekanligiga urg‘u beradi. Ushbu yondashuv orqali talaba ongida grammatik va leksik birliklar shakllariga e’tibor (Focus on Form), so‘z va ba’zi o‘ziga xos atamalar izohlariga e’tibor (Focus on Meaning) kabi ko‘nikmalar shakllanadi va tinglovchi qo‘shiq matnidagi yashiringan grammatik qoidalar va leksik xususiyatlarni tushunib olishi osonlashadi.

Zhou ijtimoiy tarmoqlar haqida olib borgan ilmiy ishida ulardan foydalanish, onlayn platformalar orqali til o‘rganish o‘z natijalarini berayotgani haqida fikr yuritib, shu bilan birga, foydalanuvchilar ma’lumotlarni qabul qilish jarayonida ehtiyotkor bo‘lishlari va ularni turli xil manbalar orqali tekshiruvdan o‘tkazishlari zarurligiga e’tibor qaratadi [11]. Albatta internet saytlari orqali berib boriladigan har qanday ma’lumot ham ishonchli va aynan ingliz tili o‘rganuvchilari uchun ishlab chiqilgan bo‘lmasligi ham mumkin. Ijtimoiy tarmoqda yozishmalar orasida grammatik va leksik qoidalar qat’iy qilib belgilab qo‘yilmaganligi sabab foydalanuvchilar o‘zlari uchun qulay bo‘lgan ko‘rinishda muloqot qilishlari va boshqalar bilan muhokamalarga kirishishlari mumkin.

Xulosa

Tadqiqot natijalari hamda tahlil qilingan maqolalarda berilgan fikrlarga asoslanib shuni aytish mumkinki, til o‘rganuvchilar mustaqil ta’lim jarayonida o‘rganilayotgan va ma’lumotlar berilgan manbalarni ishonchlilik darajasini tekshirishi, taqqoslashi va til birliklari ishlatilayotgan muhit va vaziyatni baholay olishlari kerak. Til o‘rganish yoki bu boradagi bilimlarni oshirish uchun albatta birinchi navbatda olingan ko‘nikma va bilimlarni amalda qo‘llashga harakat qilish zarur. Bu jarayonda o‘rganuvchilarda yuzaga kelgan kamchiliklar oydinlashadi va muloqot davomida ularni aniqlash va to‘ldirish uchun o‘qituvchi yoki til o‘rgatuvchi mutaxassislar ishtirokida darslar olib borilishi tavsiya etiladi. Mustaqil ta’lim jarayonida ba’zi materiallar va manbalar odatda standart Ingliz tilidan foydalanmasligi yoki turli tillarda o‘ziga xos bo‘lgan til birliklar qay tarzda o‘zgarib turishiga ahamiyat berish tavsiya qilinadi. Quyida kamchiliklarni to‘ldirish va ularni chetlab o‘tish uchun tavsiyalar beriladi:

1. Grammatik, orfografik va leksik xatolarni aniqlovchi ilova va veb saytlardan foydalanish: www.grammarly.com, www.quillbot.com, Word dasturi, Autocorrect xizmatilaridan

foydalanish. Ushbu ilova va saytlarga musiqa va ijtimoiy tarmoqlardagi postlar joylanganda, ulardagi xatolar maxsus belgilar bilan ajratib ko‘rsatiladi (ba’zilari qoidalar bilan izohlab berilishi ham mumkin, faqat bu uchun ilova yoki saytda pulli obuna hisobiga ro‘yxatdan o‘tish talab qilinadi). Ba’zi ilovalarda xatolar dastur tomonidan avtomatik ravishda to‘g‘rilab boriladi.

2. O‘rganilyotgan qo‘shiq matni, ijrochisi va tarmoqlardagi postlar kim tarafidan, qaysi til o‘rganuvchi gurux vakili ekanligiga e’tibor berish, darsliklarda berilgan ma’lumotlar bilan taqqoslab ko‘rish ulardagi kamchiliklarni aniqlashda yordamchi vazifasini bajaradi.

3. Sun’iy intellekt yordamida til o‘rganishni yo‘lga qo‘yish: hozirgi paytda keng tarqalayotgan va til o‘rganuvchilari orasida mashxur bo‘lgan chatbotlarda ko‘p sonli tillar bo‘yicha yirik ma’lumotlar bazasi mavjud bo‘lib, ovozli va yozma shaklda ular bilan muloqot qilish va til o‘rganishdagi o‘ziga xos qiyinchiliklardan o‘tishda yordam olish mumkin. Afzalliklaridan yana biri shundaki, bu chatbotlar ikki tilda, ya’ni o‘rganilayotgan va ona tilida muloqot qilish imkoni mavjudligidir. *Learna AI* chatboti ro‘yxatdan o‘tgan foydalanuvchilari uchun individual yondashuv asosida kamchiliklarni aniqlash va ovozli real vaqt rejimida muloqot qilish imkonini beradi. Ulardan shaxsiy til o‘rgatuvchi instruktor sifatida foydalanish mumkin.

Mustaqil ta’lim jarayoni til o‘rganuvchilar uchun doim qo‘shimcha vositalar ustida ishlash imkonini berishi mumkin. Qo‘shiq va ijtimoiy tarmoqlar orqali til o‘rganuvchida passiv o‘rganish jarayoni davom etib turadi va darsdan tashqari vaziyatlarda ham yangi ma’lumotlarga ega bo‘lish imkoniyati ortadi. Shubhasiz, bu jarayonlar yanada samarali bo‘lishi uchun o‘rganilayotgan ma’lumotlarni tahlil qilish, taqqoslash va mutaxassis nazoratidan o‘tkazish zaruriyati o‘z ahamiyatini saqlab qoladi.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Akhmadjonov Avazbek. (2024). THESIS FOR A RESEARCH ON ZONE OF PROXIMAL DEVELOPMENT AND ITS EFFECTIVENESS. University Research Base, 39–46. Retrieved from https://scholar.kokanduni.uz/index.php/rb/article/view/285

2. Akhmadjonov, A. (2023). THESIS FOR THE ANALYSIS OF GRAMMAR ACTIVITIES. RESEARCH AND EDUCATION, 2(9), 94–97. Retrieved from https://researchedu.org/index.php/re/article/view/4801

3. Arbib, M. A. (2013). Language, Music, and the Brain: A Mysterious Relationship. MIT Press.

4. Helgotsson, M. (2021). Grammatical features of African American Vernacular English in the movie Sextuplets: A sociolinguistics study of the speech of the two African American characters Alan and Dawn.

5. Ilyasxonovna, X. M., & Ixtiyorovna, O. M. (2023). Chet tilini o'qitishda qo'shiqlardan foydalanishning ahamiyati. Ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali, 3(2), 193-195.

6. Kusyk, M. & G. Sockett. (2012). “From informal resource usage to incidental language acquisition: the new face of the non-specialist learning English”. ASp. la revue du GERAS, 62: 45-65.

7. Jazvin, E. (2024). The effect of music on the second languageacquisition in English.

8. Sockett, G. (2014). Forthcoming. The Online Informal Learning of English. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, UK: Palgrave Macmillan.

DOI: 10.1057/9781137414885

9. Toffoli, D. & G. Sockett. (2010). “How non-specialist students of English practice informal learning using web 2.0 tools”. ASp. la revue du GERAS, (58): 125-144. doi:10.4000/asp.1851.

DOI: 10.4000/asp.1851

10. Petra, A. (2018). GRAMMATICAL ERRORS AND THEIR EFFECTS IN RICH BRIAN’S SONGS.

11. Zhou, Y. (2021, December). Impacts of social media on language learning: A review of literature. In 2021 4th International Conference on Humanities Education and Social Sciences (ICHESS 2021) (pp. 743-749). Atlantis Press.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

DISKURS LINGVISTIK VA MADANIY TUSHUNCHA SIFATIDA

Azimova Yulduz Baxtiyor qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyotiuniversiteti tayanch doktoranti
33 616 18 81

Annotatsiya: Ushbu maqolada diskurs tushunchasi lingvistika, falsafa, sotsiologiya, semiotika va boshqa ijtimoiy fanlar nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Diskursning turli ilmiy yondashuvlar asosida ta’riflari berilib, strukturalistik, funktsionalistik va poststrukturalistik qarashlar yoritiladi. Shuningdek, T. A. Van Deyk, M. Fuko, J. Derrida kabi olimlarning diskursni hokimiyat, bilim va ideologiya bilan bog‘liq jarayon sifatida talqin etishi ko‘rib chiqiladi.Maqolada diskursning asosiy xususiyatlari – ijtimoiy kontekst bilan bog‘liqligi, intertekstual tabiati, hokimiyat va ideologiya bilan aloqadorligi, dinamik xarakteri – izohlanadi. Turli sohalarda qo‘llaniladigan diskurs turlari (ilmiy, siyosiy, jurnalistik, madaniy va diniy diskurs) sanab o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: diskurs, falsafa, lingvistika, sotsiologiya, strukturalistik, funksionalistik, ilmiy, siyosiy, jurnalistik, madaniy, diniy.

ДИСКУРС КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ И КУЛЬТУРНОЕ ПОНЯТИЕ

Аннотация: В данной статье анализируется понятие дискурса с точки зрения лингвистики, философии, социологии, семиотики и других социальных наук. Рассматриваются различные научные подходы к определению дискурса, включая структуралистический, функционалистский и постструктуралистский подходы. Кроме того, исследуется интерпретация дискурса как явления, связанного с властью, знанием и идеологией, в трудах таких ученых, как Т. А. ван Дейк, М. Фуко и Ж. Деррида. В статье раскрываются ключевые характеристики дискурса, включая его связь с социальным контекстом, интертекстуальную природу, отношение к власти и идеологии, а также динамический характер. Также рассматриваются различные виды дискурса в различных сферах, такие как научный, политический, журналистский, культурный и религиозный дискурс. Представленный обзор теорий дискурса способствует более глубокому пониманию его роли в формировании социальной реальности и идеологических структур.

Ключевые слова: дискурс, философия, лингвистика, социология, структуралистский, функционалистский, научный, политический, журналистский, культурный, религиозный.

DISCOURSE AS A LINGUISTIC AND CULTURAL CONCEPT

Annotation: This article analyzes the concept of discourse from the perspectives of linguistics, philosophy, sociology, semiotics, and other social sciences. It explores various scholarly approaches to defining discourse, focusing on structuralist, functionalist, and poststructuralist perspectives. Additionally, the study examines how scholars such as T. A. van Dijk, M. Foucault, and J. Derrida interpret discourse as a process intertwined with power, knowledge, and ideology.

The article elucidates the key characteristics of discourse, including its relation to social context, intertextual nature, connection to power and ideology, and dynamic nature. It also categorizes different types of discourse across various domains, such as scientific, political, journalistic, cultural, and religious discourse. By providing a comprehensive overview of discourse theories, this study contributes to a deeper understanding of how discourse shapes social reality and ideological structures.

Keywords: discourse, philosophy, linguistics, sociology, structuralist, functionalist, scientific, political, journalistic, cultural, religious.

Kirish. Diskurs – lingvistika, falsafa, sotsiologiya, semiotika va boshqa ijtimoiy fanlarda keng qo‘llaniladigan murakkab tushuncha bo‘lib, u til vositasida voqelikni idrok etish, ijtimoiy muloqot va bilim ishlab chiqarish jarayonlarini tavsiflaydi. Turli ilmiy yondashuvlarga ko‘ra diskursning bir necha ta’riflari mavjud. Strukturalistik yondashuv diskursni matn va nutq birliklari doirasida tushunadi.

Dunyo tilshunosligida diskurs tilning nafaqat grammatik va semantik jihatlarini, balki uning ijtimoiy, madaniy va pragmatik xususiyatlarini ham o‘rganadigan muhim tushuncha hisoblanadi. Zamonaviy lingvistika diskursni oddiy matn yoki nutq sifatida emas, balki muloqot jarayoni, ijtimoiy munosabatlar va kontekst doirasida shakllanadigan hodisa sifatida ko‘rib chiqadi.

F. de Sossyur til tizimi (langue) va nutq (parole) farqini belgilaganidek, diskursni ham nutqiy faoliyatning shakli sifatida talqin qilish mumkin. Funktsionalistik yondashuvda esa til ijtimoiy voqelik bilan bog‘liq jarayon sifatida o‘rganiladi. T. A. Van Deyk va M. Fuko kabi tadqiqotchilar diskursni hokimiyat, bilim va ideologiya bilan bog‘liq holda tushuntiradi. Poststrukturalistik yondashuv bunda diskurs faqatgina tilga oid emas, balki u bilim va ijtimoiy munosabatlarni shakllantiruvchi tizim sifatida ko‘riladi. J. Derrida va M. Fuko diskursni hokimiyat bilan bog‘liq bilim ishlab chiqarish usuli deb hisoblaydi[96].

[96] Ablakulova O. U. “Diskurs tushunchasi va uning tadqiqi.” Academic Research in Educational Sciences, 2(11), 1167-1172., 2020.

Tadqiqot metodologiyasi. Diskursning asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni sanab o‘tishimiz mumkin.Til va ijtimoiy kontekst bilan bog‘liqligi – diskurs shunchaki til hodisasi emas, u muayyan ijtimoiy sharoit va maqsadlarga asoslangan. Intertekstual xususiyatga egaligi – har qanday diskurs boshqa matnlar, g‘oyalar va diskurslarga bog‘liq holda shakllanadi. Hokimiyat va ideologiya bilan bog‘liqligi – diskurs jamiyatda dominant pozitsiyalarni shakllantiradi va ma’lum g‘oyalarni normaga aylantiradi. Dinamik xarakterga egaligi – u doimiy ravishda o‘zgarib, yangi kontekstlarga moslashadi. Turli sohalarda diskurs turlari farqlanadi: gumanitar fanlarda: ilmiy diskurs, falsafiy diskurs, badiiy diskurs. Siyosatda: hokimiyat diskursi, qarshilik diskursi, populistik diskurs. Medialarda: jurnalistik diskurs, reklama diskursi. Ijtimoiy hayotda: gender diskursi, diniy diskurs, madaniy diskurs.

Tahlil va natijalar. Diskurs tahlili – til va ijtimoiy jarayonlarning o‘zaro ta’sirini o‘rganish metodologiyasidir. U lingvistika, sotsiologiya, psixologiya, siyosatshunoslik va falsafa bilan bog‘liq. Asosiy yondashuvlari:

Tarkibiy tahlil (T. A. Van Deyk) – matnning tuzilishini o‘rganish.

Tarixiy tahlil (M. Fuko) – diskursning tarixiy taraqqiyotini tahlil qilish.

Tanqidiy diskurs tahlili (N. Ferklouf) – hokimiyat va ideologiya bilan bog‘liqlikni ochib berish. Diskurs nafaqat til hodisasi, balki ijtimoiy muloqot va hokimiyat mexanizmlarini shakllantiruvchi murakkab tizimdir. Uni tahlil qilish orqali ijtimoiy voqelikni tushunish va turli ideologik konstruksiyalarni ochib berish mumkin[97].

Diskurs tushunchasi lingvistika, falsafa, sotsiologiya va boshqa ijtimoiy fanlarda muhim o‘rin tutadi. Ushbu tushunchani o‘rganishda bir qator jahon olimlari katta hissa qo‘shgan. Quyida ushbu olimlar va ularning ilmiy ishlari haqida batafsil ma'lumot beriladi.

Amerikalik tilshunos Zellig Harris 1952-yilda “Diskurs tahlili” nomli maqolasida ilk bor “diskurs” atamasini ilmiy muomalaga kiritgan. U matnni gapdan kengroq til birligi sifatida ko‘rib, diskurs tahlilini tilning yuqori darajadagi tuzilishini o‘rganish usuli sifatida taklif etgan. Amerikalik antropolog va tilshunos Dell Hymes 1960-yillarda diskurs tushunchasini lingvistik tadqiqotlarga kiritgan. U diskursni kishilarning og‘zaki muloqoti sifatida talqin etib, matn va muloqotning o‘zaro aloqasini ta'kidlagan. Gollandiyalik tilshunos Teun A. van Dijk diskurs tahlilining nazariy va metodologik asoslarini ishlab chiqqan. U diskursni kompleks kommunikativ hodisa sifatida ko‘rib, matn va kontekst o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rgangan. Fransuz faylasufi Michel Foucault diskursni hokimiyat, bilim va ijtimoiy institutlar bilan bog‘liq holda tahlil qilgan. Uning asarlari diskurs tushunchasini ijtimoiy nazariya va falsafada keng qo‘llashga zamin yaratgan. Britaniyalik tilshunos Norman Fairclough tanqidiy diskurs tahlili sohasida yetakchi olimlardan biri hisoblanadi. U diskursning ijtimoiy amaliyotlar bilan bog‘liqligini o‘rganib, til va hokimiyat munosabatlarini tahlil qilgan[98].

[97] Isayeva Ye. D. “Diskurs tushunchasi va uning mohiyati” Research and Education, 2(4), 202-203., 2023.

[98] Abdurahmanova N. N. “Zamonaviy til nazariyasida “diskurs” atamasi va unga ilmiy yondashuvlar.” International Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(2), 745-747., 2023.

Bundan tashqari rus tilshunosligida diskurs tushunchasi keng qamrovli va murakkab hodisa sifatida o‘rganilib, turli nazariy yondashuvlar orqali tahlil qilinadi. Ushbu tushuncha tilshunoslikning turli sohalarida, jumladan, siyosiy lingvistika, matn lingvistikasi va pragmatikada muhim ahamiyat kasb etadi. Rus tilshunosligida diskurs tushunchasi ko‘p qirrali bo‘lib, uni turli olimlar turlicha ta'riflaydilar. Umuman olganda, diskurs til vositalari orqali amalga oshiriladigan muloqot jarayoni bo‘lib, u matn va kontekstning o‘zaro aloqasini o‘z ichiga oladi. Diskurs nafaqat lingvistik birliklar yig‘indisi, balki kommunikativ vaziyat, ishtirokchilar va ularning maqsadlarini ham qamrab oladi.

Diskurs va matn munosabati

Diskurs va matn tushunchalari o‘rtasidagi farqlar rus tilshunosligida keng muhokama qilingan. Matn yozma yoki og‘zaki shakldagi til birliklarining yaxlit tizimi sifatida qaralsa, diskurs esa ushbu matnning kontekstual va pragmatik jihatlarini ham o‘z ichiga oladi. Ya'ni, matn statik hodisa bo‘lsa, diskurs dinamik jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Bu borada F. Yakubovning “Diskurs yoki matn tushunchasi haqida” maqolasida batafsil ma'lumot berilgan[99].

Siyosiy diskurs tahlilida asosan siyosiy lingvistika sohasida diskurs tahlili alohida o‘rin tutadi. Siyosiy diskurs siyosiy jarayonlar, nutqlar va matnlarni tahlil qilish orqali hokimiyat, ideologiya va ijtimoiy munosabatlarni o‘rganishga yordam beradi. O. K. Xakimbayeva va O. Mardonovning "Tilshunoslikda siyosiy diskurs tushunchasi" maqolasida rus va jahon tilshunosligida siyosiy diskursning o‘rganilishi haqida batafsil tahlil keltirilgan[100].

Diskursning lingvopragmatik xususiyatlari uning kommunikativ funksiyasi, ishtirokchilarning niyatlari va muloqotning amalga oshirilish sharoitlari bilan bog‘liq. Bu jihatlar diskursni tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, til birliklarining qo‘llanilishi va ularning ma'nolarini aniqlashda yordam beradi. N. N. Abdurahmonovaning “Zamonaviy til nazariyasida “diskurs” atamasi va unga ilmiy yondashuvlar” maqolasida ushbu masalalar chuqur yoritilgan.

V.V. Krasnyx rus tilshunosligida diskurs tahlili sohasida yetakchi mutaxassislardan biri hisoblanadi. Uning ilmiy ishlari madaniyatlararo muloqot va etnolingvistika masalalariga qaratilgan bo‘lib, “Этнолингвистика и лингвокультурология” (Etnolingvistika va lingvokulturologiya) nomli monografiyasi muhim ahamiyatlidir. Ushbu asarda muallif til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlarni, shuningdek, turli madaniyatlararo muloqotning lingvistik jihatlarini tahlil qiladi[101]. Ye.S. Kubryakova kognitiv tilshunoslik va diskurs tahlili sohalarida taniqli olima bo‘lib, uning ishlari til va tafakkur munosabatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan, uning “Очерки по когнитивной лингвистике” (Kognitiv tilshunoslik bo‘yicha ocherklar) nomli kitobi tilshunoslikda o`z o`rniga ega. Ushbu asarda muallif kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalari va metodlarini, shuningdek, diskursning kognitiv

[99] Yakubov F. “Diskurs” yoki matn tushunchasi haqida. Turkologiya, 1(1), 45–58., 2021.
[100] Xakimbayeva O. K., Mardonov O. Tilshunoslikda siyosiy diskurs tushunchasi. Новости образования: исследование в XXI веке, 1(6), 1044-1046., 2023.
[101] Krasnyx V.V. Этнолингвистика и лингвокультурология. Moskva: Gnozis., 2002.

jihatlarini tahlil qiladi[102]. T.G. Dobrosklonskaya media lingvistika va diskurs tahlili sohalarida faol tadqiqotlar olib boradi. Uning ishlari ommaviy axborot vositalaridagi til va diskurs masalalariga qaratilgan. “Медиа лингвистика: Системный подход к изучению языка СМИ” (Media lingvistika: OAV tilini o‘rganishga tizimli yondashuv) nomli monografiyasi mavjud. Ushbu asarda muallif OAV tilining xususiyatlari, media diskursning tuzilishi va funksiyalarini tahlil qiladi[103].

Rus tilshunosligida diskurs tushunchasi ko‘p qirrali va keng qamrovli hodisa sifatida o‘rganilib, turli nazariy yondashuvlar orqali tahlil qilinadi. Diskurs tahlili tilning kommunikativ funksiyalarini, matn va kontekst o‘rtasidagi munosabatlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Markaziy Osiyoda diskurs tahlili sohasida bir qator olimlar ilmiy izlanishlar olib bormoqda. Quyida ushbu olimlar va ularning ilmiy ishlari haqida batafsil ma’lumot beriladi. Gulchehra Abdullayeva o‘zbek tilshunosligida diskurs tahlili bo‘yicha yetakchi mutaxassislardan biri hisoblanadi. Uning ilmiy ishlari asosan o‘zbek tili matnlarining pragmalingvistik tahliliga qaratilgan. Abdullayeva rasmiy matnlarning lingvopragmatik xususiyatlarini o‘rganib, ularning kommunikativ funksiyalarini tahlil qilgan. “Rasmiy matnlarning lingvopragmatik xususiyatlari” nomli dissertatsiya ishini himoya qilgan. Ushbu ishda rasmiy matnlarning tuzilishi, ularning kommunikativ maqsadlari va pragmatik xususiyatlari chuqur tahlil qilingan. Azamat Uralov o‘zbek tilining morfologik va sintaktik xususiyatlarini o‘rganish bilan birga, diskurs tahliliga ham e’tibor qaratgan. Uning ilmiy ishlari Alisher Navoiy asarlaridagi morfologik nomutanosibliklarni tahlil qilishga bag‘ishlangan. Mehriniso Choriyeva o‘zbek adabiyoti va tilining turli jihatlarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Uning ilmiy ishlari Abdurahmon Tamkin hayoti va ijodiy merosini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, bu asarlar orqali o‘zbek tilidagi diskursiv xususiyatlarni tahlil qilish mumkin. Abdurayim Turobov tilshunoslik nazariyasi va uning amaliy masalalari bo‘yicha tadqiqotlar olib boradi. Uning "Tilshunoslik nazariyasi" darsligi tilning ijtimoiy tabiati, til va tafakkur munosabati kabi masalalarni qamrab oladi, bu esa diskurs tahlilining nazariy asoslarini tushunishga yordam beradi. Yuqorida keltirilgan olimlar va ularning ilmiy ishlari Markaziy Osiyoda diskurs tahlili sohasida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, o‘zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligining rivojlanishiga katta hissa qo‘shmoqda.

Diskurs — bu til birliklarining nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy-madaniy kontekstda ham qanday qo‘llanilishini o‘rganuvchi nazariy tushuncha. Diskurs shunchaki matn yoki gaplashuv jarayoni emas, balki u ma’no yaratish, ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish va madaniy kodlarni ifodalash vositasidir. Shu sababli diskurs tahlili tildagi semantik (ma’no), pragmatik (kontekst), va sotsiokulturaviy (ijtimoiy-madaniy) omillarni qamrab oladi. Madaniyat diskurs orqali shakllanadi va uzatiladi. Har bir madaniyat o‘ziga xos til birliklari, ramziy tizimlar,

[102] Kubryakova Ye.S. Очерки по когнитивной лингвистике. Moskva: LKI., 2004.
[103] Dobrosklonskaya T.G. Медиа лингвистика: Системный подход к изучению языка СМИ. Moskva: Flinta., 2008.

an’ana va qadriyatlarni o‘z ichiga oladi. Diskurs esa ushbu madaniy elementlarni tarqatish, qayta ishlab chiqish va anglash jarayonida asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, diskurs va madaniyat o‘zaro quyidagi usullar bilan bog‘lanadi: til va madaniy kodlar bunda har bir madaniyat o‘zining lingvistik kodlari orqali diskurs hosil qiladi. Masalan, Sharq va G‘arb diskurslari turlicha bo‘lishi mumkin, chunki ularning qadriyatlari, nutq odatlari va metaforalari har xil.

Guruh va shaxsiy identifikatsiya: madaniyat diskurs orqali ijtimoiy guruhlarni shakllantiradi va ular orasidagi farqlarni belgilaydi. Masalan, siyosiy diskurs ma’lum bir ideologik yo‘nalishni ifodalasa, diniy diskurs e’tiqod va axloqiy qadriyatlarni targ‘ib qiladi.

Madaniy uzatish: diskurs yordamida madaniy meros avloddan-avlodga yetkaziladi. Og‘zaki xalq ijodi, tarixiy matnlar va zamonaviy media madaniyatning diskursiv vositalari sifatida xizmat qiladi.

Gegemonik va qarama-qarshi diskurslar: madaniyat doimiy ravishda o‘zgarib boruvchi diskurslarning kurashi natijasida shakllanadi. Ba’zi diskurslar hukmron (hegemonik) bo‘lib, jamiyatda dominant qarashlarni shakllantirsa, boshqalari ularga qarshi chiqadi. Fuko nazariyasiga ko‘ra, diskurs faqatgina til hodisasi emas, balki ijtimoiy kuchlarning ta’siri ostida shakllanadi. Hukmron diskurslar jamiyatdagi quvvat (mavqe) munosabatlarini mustahkamlash yoki o‘zgartirishga xizmat qiladi. Masalan, G‘arb jamiyatlarida ilmiy diskurs ko‘proq ahamiyat kasb etsa, Sharq madaniyatida diniy va an’anaviy diskurslar ko‘proq ustuvor bo‘lishi mumkin. Burdye madaniyat va diskursni ijtimoiy kapital tushunchasi bilan bog‘laydi. Uning fikricha, madaniyat ma’lum bir ijtimoiy maydonda shakllanadi va ushbu maydonning qoidalari diskurs orqali belgilanadi. Masalan, akademik diskurs faqat ilmiy jamoa uchun tushunarli bo‘lgan maxsus terminologiyaga ega.Van Deykning yondashuvi madaniyat va diskursning kognitiv jihatlariga e’tibor qaratadi. Uning fikricha, odamlar madaniy diskurslar asosida o‘z bilimlarini shakllantiradilar va bu diskurslar ongimizda madaniy ramkalar (frames) hosil qiladi. Masalan, G‘arbda “demokratiya” tushunchasi ko‘pincha ijobiy diskurs bilan bog‘lansa, ayrim jamiyatlarda bu tushuncha boshqa ma’nolarni anglatishi mumkin. Sapir-Uorf gipotezasiga ko‘ra, til odamlarning dunyoni qanday qabul qilishiga ta’sir qiladi. Ya’ni, madaniyatning asosiy g‘oyalari diskurs orqali ifodalanadi va ma’lum til tizimlari orqali shakllanadi. Masalan, ba’zi tillarda vaqt tushunchasi turlicha ifodalanishi mumkin, bu esa shu jamiyatning dunyoqarashiga ta’sir qiladi. Diskurs va madaniyat bir-biridan ajralmas tushunchalar bo‘lib, ular ijtimoiy ongni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Har qanday madaniy hodisa diskurs orqali tushuniladi va ifodalanadi. Diskurs tahlili esa til, jamiyat va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni ochib berishda samarali vositadir. Shu sababli, madaniyat va diskursni birgalikda o‘rganish lingvistika, sotsiologiya, falsafa va madaniyatshunoslik sohalari uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Хомутова Т.Н. Научные парадигмы в лингвистике. Вестн. Челябин. гос. ун-та. № 35. Филология. Искусствоведение. Вып. 37, 2009. – С. 142-151.

2. Mills S. Discourse. The New Critical Idiom. Taylor & Francis e-Library, 2001. – Pp. 177.

3. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english

4. Темнова Е. В. Современные подходы к изучению дискурса. Язык, сознание, коммуникация. Вып. 26. М., 2004. – С. 24-32.

5. Makdonnel D. Theories of Discourse. Oxford: Basil Blackwell, 1986. – Pp. 156.

6. Quronov D. Adabiyot va badiiyat haqida [About Literature and Artistic Creativity]. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020.

7. O‘rayeva D., Quvvatova D. Jahon adabiyoti terminlarining izohli lug‘ati [Explanatory Dictionary of World Literature Terms]. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2020.

8. Abdurahmonova O. Munozara janri tarixi va takomili. Oltin bitiglar – Golden Scripts, 4(4), 2020., 39–61.

9. Abdullayeva G. Rasmiy matnlarning lingvopragmatik xususiyatlari: filol.fanlari.falsafa doktori(Phd) diss., 2019.

10. Yakubov F. “Diskurs” yoki matn tushunchasi haqida. Turkologiya, 1(1), 45–58., 2021.

11. Xakimbayeva O. K., Mardonov O. Tilshunoslikda siyosiy diskurs tushunchasi. Новости образования: исследование в XXI веке, 1(6), 1044–1046., 2023.

12. Krasnyx V.V. Этнолингвистика и лингвокультурология. Moskva: Gnozis., 2002.

13. Kubryakova Ye.S. Очерки по когнитивной лингвистике. Moskva: LKI., 2004.

14. Dobrosklonskaya T.G. Медиа лингвистика: Системный подход к изучению языка СМИ. Moskva: Flinta., 2008.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

BADIIY MATNLAR VOSITASIDA VATANPARVARLIK TUSHUNCHASINI SHAKILLANTIRISH.

Urazboyeva Sabohat Ortiqboyevna
Urganch innovatsion university
o‘qituvchi-stajyori. orcid:0009-0000-2277-1488
UO’K-372.362.372.71

Annotatsiya. Mazkur maqola badiiy matnlar orqali vatanparvarlik tushunchasining shakllanishiga oid ilmiy tahlilni o‘z ichiga oladi. Maqolada adabiyotshunoslikda vatanparvarlikni shakllantirishda foydalaniladigan asosiy metodlar – tekst tahlili, psixologik metod, tarixiy metod va ijtimoiy metodlar orqali badiiy asarlarning o‘quvchiga ta'siri va vatanparvarlik tuyg‘ularini rivojlantirishdagi roli o‘rganiladi. Shuningdek, maqolada O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning nutqlarida vatanparvarlikni targ‘ib qilishga oid fikrlar ham keltirilgan. Maqolada Abdulla Qodiriy, Chingiz Aytmatov, Usmon Nosir kabi mashhur adiblarning asarlarini misol qilib, badiiy matnlar orqali milliy qadriyatlar va vatanparvarlikni shakllantirishning samarali usullari tahlil etilgan. Maqola, ayniqsa, yosh avlodni Vataniga sadoqatli, milliy g‘ururga ega shaxslar sifatida tarbiyalashda adabiyotning o‘rni haqida ilmiy nuqtai nazardan chuqur ma'lumotlar beradi.

Kalit so‘zlar. Vatanparvarlik, badiiy matnlar, adabiyotshunoslik, metodologiya, tekst tahlili, psixologik metod, tarixiy metod, ijtimoiy metod, milliy qadriyatlar, Shavkat Mirziyoyev, yosh avlod, adabiy asar, milliy g‘urur, adabiyot va jamiyat.

ФОРМИРОВАНИЕ ПОНЯТИЯ ПАТРИОТИЗМА С ПОМОЩЬЮ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ

Аннотация.Данная статья представляет собой научный анализ формирования понятия патриотизма через художественные тексты. В статье рассматриваются основные методы, используемые в литературоведении для формирования патриотизма: текстовый анализ, психологический метод, исторический метод и социальный метод, с целью изучения воздействия художественных произведений на читателя и их роли в развитии патриотических чувств. В статье также приведены высказывания Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева о популяризации патриотизма. В качестве примера рассмотрены произведения известных писателей, таких как Абдулла Кадыри, Чингиз Айтматов, Усмон Носир, и анализируется, как через художественные тексты формируются национальные ценности и патриотизм. Статья предоставляет глубокие

научные сведения о роли литературы в воспитании молодежи как преданных своей Родине, обладающих национальной гордостью личностей.

Ключевые слова: патриотизм, художественные тексты, литературоведение, методология, текстовый анализ, психологический метод, исторический метод, социальный метод, национальные ценности, Шавкат Мирзиёев, молодежь, литературное произведение, национальная гордость, литература и общество.

TO SHAPE THE CONCEPT OF PATRIOTISM THROUGH ARTISTIC TEXTS.

Abstract. This article presents a scientific analysis of the formation of the concept of patriotism through literary texts. The article discusses the main methods used in literary studies to form patriotism: text analysis, psychological method, historical method, and social method, aiming to examine the impact of literary works on the reader and their role in the development of patriotic feelings. The article also includes quotes from the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev regarding the promotion of patriotism. Examples from the works of renowned writers such as Abdulla Qodiriy, Chinghiz Aytmatov, and Usmon Nosir are provided, analyzing how national values and patriotism are formed through literary texts. The article offers in-depth scientific insights into the role of literature in shaping youth as devoted citizens, instilling national pride.

Keywords: Patriotism, literary texts, literary studies, methodology, text analysis, psychological method, historical method, social method, national values, Shavkat Mirziyoyev, youth, literary works, national pride, literature and society.

Kirish. Vatanparvarlik — bu har bir insonning o‘z Vataniga, xalqiga, uning tarixiy, madaniy va ma'naviy qadriyatlariga bo‘lgan sadoqatini ifodalaydigan muhim tushuncha hisoblanadi. Adabiyotda vatanparvarlik ko‘plab yozuvchilar tomonidan qadrlanib, yoritilgan mavzu bo‘lib, insonning ongida milliy g‘urur, mardlik va yurt uchun fidoyilik kabi his-tuyg‘ularni shakllantiradi. Vatanparvarlikni shakllantirishda badiiy matnlarning ahamiyati katta. Shu ma'noda, badiiy asarlar insonni nafaqat axloqiy jihatdan, balki psixologik jihatdan ham ta'sir qiluvchi kuchga ega.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti **Shavkat Mirziyoyev** o‘z nutqlarida doimiy ravishda milliy g‘urur, Vatanni sevish va uni himoya qilishning ahamiyatini ta'kidlab kelmoqda. U o‘zining 2017 yil 20 apreldagi nutqida shunday degan edi: "Yurtimizning kelajagi bizning qo‘limizda. Biz o‘z tariximizni, qadriyatlarimizni qadrlashimiz, xalqimizning kuchli irodasini birlashtirib, yanada yuksaltirishimiz zarur. Vatanparvarlik, xalqning birligi, milliy g‘urur bizning muvaffaqiyatlarimizning asosi bo‘lishi kerak".

Prezidentning bu so‘zlari badiiy matnlarning vatanparvarlikni shakllantirishdagi ahamiyatini yana bir bor isbotlaydi. Chunki, badiiy adabiyot va san'at orqali o‘quvchi va tinglovchilarda Vataniga bo‘lgan muhabbatni, sadoqatni, milliy g‘ururni rivojlantirish mumkin.

Mirziyoyevning fikriga ko‘ra, adabiyot va san'at nafaqat axloqiy tarbiya manbai, balki yurtni sevish, uning madaniyatiga va tarixiga hurmat ko‘rsatish hissini rivojlantiradigan kuchdir.

Badiiy asarlar insonni nafaqat bilim bilan, balki ma'naviyat bilan ham boyitadi. Ular o‘quvchilarda yurtga bo‘lgan muhabbat, milliy qadriyatlarni qadrlash, ota-bobolarimizning yurt uchun qilgan fidoyiligi haqida chuqur anglashni shakllantiradi. **Shavkat Mirziyoyev** ham, o‘z nutqlarida, badiiy adabiyot va san'atning shaxsiyatni rivojlantirish, mamlakatni sevish va unga xizmat qilishda tutgan o‘rniga alohida e'tibor qaratadi. [1]

Vatanparvarlik tushunchasi, shuningdek, milliy kimlikni shakllantirishda, xalqni birlashtirishda va jamiyatdagi barqarorlikni ta'minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois, badiiy matnlarning vatanparvarlikni shakllantirishdagi roli beqiyosdir.

Asosiy qism. Badiiy matnlar vatanparvarlikni shakllantirishda muhim vositalardan biridir. Adabiyot, asosan, inson ruhiyatini shakllantiruvchi, axloqiy va estetik qadriyatlarni o‘rgatadigan kuchdir. **Shavkat Mirziyoyev**ning so‘zlariga ko‘ra, "Biz o‘z tariximizni, qadriyatlarimizni qadrlashimiz, xalqimizning kuchli irodasini birlashtirib, yanada yuksaltirishimiz zarur" (2017). Bu fikrni har bir badiiy asar o‘zida mujassam etgan bo‘lib, u yurtga bo‘lgan muhabbat va sadoqatni shakllantirishga xizmat qiladi.

1. Badiiy matnlar orqali vatanparvarlikni shakllantirish

Badiiy asarlarning insonlarga, ayniqsa yosh avlodga ta'siri katta. Badiiy adabiyotda vatanparvarlik ko‘p hollarda qahramonlar orqali namoyon bo‘ladi. Yozuvchilar milliy qadriyatlar, urf-odatlar va tarixiy voqealar orqali o‘quvchini milliy g‘urur va yurtga bo‘lgan sadoqat ruhida tarbiyalaydi. Masalan, **Abdulla Qodiriy**ning "O‘tgan kunlar" asarida o‘zbek xalqining tarixiy yo‘lida yuzaga kelgan qiyinchiliklar, yurtni himoya qilish uchun kurashish, o‘z vatanini sevish va unga sadoqatli bo‘lish masalalari aks ettirilgan. Bu asar milliy o‘zlikni va vatanparvarlikni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi.

Badiiy asarlarda milliy qadriyatlar va vatanparvarlik tasvirlarining aks etishi shundan dalolat beradiki, adabiyot o‘zining tarbiyaviy kuchi orqali insonda yurtga bo‘lgan muhabbatni shakllantiradi. [2]

2. Qahramonlik va fidoyilik: Badiiy asarlarda vatanparvarlikning ifodasi

Adabiyotda qahramonlarning vatanparvarlik tasviri, ularning fidoyiligi va yurt uchun qilgan xizmatlari o‘quvchilarda milliy ongni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Masalan, **Chingiz Aytmatov**ning "Jamilia" asarida o‘zining vataniga sodiq va fidoyi bo‘lgan qahramonlarning timsoli orqali milliy g‘urur va yurtga bo‘lgan sevgi tasvirlanadi. Bu asar o‘zbek adabiyotida ham keng tarqalgan, chunki undagi mavzular umumxalq va milliy qadriyatlarni targ‘ib qilishga qaratilgan. [3]

Shuningdek, **Usmon Nosir**ning "Yurt sadosi" asarida ham milliy g‘urur, Vatan uchun mardlik va fidoyilik haqida chuqur ta'limotlar beriladi. Nosir asarlarida yurtni sevish, unga xizmat qilish, xalq uchun fidoyi bo‘lish kabi tushunchalar eng yuqori qadriyat sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu asarlar badiiy matnlarning vatanparvarlikni shakllantirishdagi o‘rni haqida batafsil tasavvur beradi. [4]

3. Vatanparvarlikni shakllantirishda til va ramzlar

Badiiy asarlarda milliy til va ramzlar ham katta ahamiyatga ega. Adabiyotda vatanparvarlikni shakllantirish uchun ramzlar va simvollarning o‘rni beqiyosdir. **I.A. Il'yin** (1981) o‘zining "Badiiy adabiyotning psixologik ta'siri" asarida badiiy asarlarda ramzlar orqali milliy ongni shakllantirish jarayonini o‘rgangan. U ramzlar orqali milliy qadriyatlarni, an'analarni va Vatan tuyg‘usini o‘quvchilarga etkazish mumkinligini ta'kidlaydi. Adabiyotda bayroq, ona yurti, tog‘lar, tarixiy yodgorliklar kabi ramzlar orqali xalqni birlashtirish va uni vatanparvarlikka undashda muhim rol o‘ynaydi. [6]

Shavkat Mirziyoyevning "Yurtni sevish, uni himoya qilish — bizning burchimiz" degan so‘zlari badiiy asarlarni yaratishda ham muhim yo‘naltiruvchi kuch bo‘lib xizmat qiladi. Badiiy matnlar xalqni birlashtirish, uni milliy qadriyatlar va yurtga bo‘lgan sevgi orqali kuchli qilishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

4. Badiiy asarlarning psixologik ta'siri

Adabiyotning psixologik ta'siri orqali vatanparvarlikni shakllantirishda yana bir muhim omil shundaki, badiiy matnlar o‘quvchi ruhiyatiga chuqur ta'sir qiladi. **A.S. Makarenko** (1977) o‘zining "Adabiyot va jamiyat" asarida badiiy asarlarning ruhiy va psixologik jihatdan ta'sirini o‘rganib, ularning shaxsiyatni shakllantirishdagi rolini yoritgan. O‘quvchilarda vatanparvarlik hissini rivojlantirishda badiiy asarlarning hissiy ta'siri kuchli bo‘lishi mumkin. [7]

A. E. Likhachev (1999) esa badiiy adabiyotning jamiyatdagi roli haqida so‘z yuritib, uning shaxsiyatni rivojlantirish va milliy qadriyatlarni mustahkamlashdagi ahamiyatini ta'kidlagan. U badiiy asarlarning inson ruhiyatiga bo‘lgan ta'sirini, o‘quvchilarda milliy g‘urur, vatanparvarlik, yurtni sevish kabi hissiyotlarni kuchaytirishda ahamiyatini aniqlagan. [8]

Badiiy matnlar orqali vatanparvarlikni shakllantirishda ilmiy metodlarni qo‘llash, nafaqat mazmunli yondashuv, balki har bir metodning o‘ziga xos o‘rni bor. Metodologik yondashuvlar, adabiyotshunoslikda o‘quvchilarning ongini, ruhiyatini shakllantirish va ularda vatanparvarlik his-tuyg‘ularini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Badiiy matnlarni tahlil qilishda quyidagi metodlardan foydalanish mumkin: tekst tahlili, psixologik metod, tarixiy metod va ijtimoiy metod.

Tarixiy metod badiiy matnlarning tarixiy kontekstini hisobga olgan holda ularning vatanparvarlikni shakllantirishdagi rolini o‘rganish uchun ishlatiladi. Tarixiy metod yordamida adabiyotda yurtni sevish, milliy qadriyatlar, xalqni birlashtirish kabi mavzular qanday yoritilganligini tahlil qilish mumkin. Masalan, **Xolmatov**ning (2005) "Milliy g‘urur va vatanparvarlik" asarida badiiy matnlarning tarixiy ahamiyati ta'kidlangan. Ushbu metod yordamida o‘quvchilarni tarixiy tajribalar asosida vatanparvarlikka o‘rgatishning ijtimoiy va madaniy ahamiyati ko‘rsatiladi. O‘zbek xalqining tarixiy yutuqlari, mustaqillik yo‘lida qilgan fidoyiligi badiiy asarlar orqali tasvirlanadi va bu o‘quvchida milliy g‘urur va sadoqatni rivojlantirishga yordam beradi. [9]

Ijtimoiy metod yordamida adabiyotda vatanparvarlik tushunchasining ijtimoiy mohiyati o‘rganiladi. Badiiy matnlarning jamiyatdagi o‘rni, ijtimoiy hayotga ta'siri va o‘quvchilarda

milliy ongni rivojlantirishdagi roli tahlil qilinadi. **Shavkat Mirziyoyev** (2017) o‘z nutqlarida xalqning birligini va milliy qadriyatlarni qadrlashni ta'kidlagan. Ushbu metod yordamida badiiy asarlarning o‘quvchida vatanparvarlikni shakllantirishdagi ijtimoiy roli, o‘z vataniga, xalqiga sadoqatli bo‘lishga undashdagi ahamiyati ko‘rsatiladi. Misol uchun, **Usmon Nosir**ning "Yurt sadosi" asarida milliy qadriyatlar, Vatanni sevish va unga sadoqatli bo‘lish ijtimoiy va axloqiy jihatdan muhim ahamiyatga ega ekanligi aks ettiriladi.

Natijalar. Har bir metodning o‘ziga xos ahamiyati bor. Tekst tahlili orqali badiiy matnlarning strukturalari, ramzlar va tasvirlarning milliy g‘urur, vatanparvarlikka qanday xizmat qilishi aniqlanadi. Psixologik metod orqali badiiy matnlarning o‘quvchilarda hissiy ta'sirini va ruhiy holatini tahlil qilish mumkin. Tarixiy metod yordamida adabiyotning tarixiy kontekstini inobatga olgan holda vatanparvarlikning shakllanishi, o‘ziga xos ijtimoiy, madaniy omillarni o‘rganish mumkin. Ijtimoiy metod esa, badiiy asarlarning jamiyatdagi ahamiyati va ular orqali milliy ongni shakllantirishni tahlil qilishga yordam beradi.

Xulosa. Badiiy matnlar orqali vatanparvarlikni shakllantirishning ahamiyati o‘ta katta bo‘lib, ular o‘quvchining ruhiyatiga ta'sir etish orqali milliy g‘urur, Vatanga bo‘lgan sadoqat, xalqning tarixiy merosiga hurmat kabi tuyg‘ularni rivojlantiradi. Adabiyotda vatanparvarlik tushunchasi nafaqat til va tasvirlar orqali, balki tarixiy voqealar, ramzlar, qahramonlarning sadoqati va fidoyiligi orqali ham aks ettiriladi. Prezident **Shavkat Mirziyoyev**ning so‘zlariga ko‘ra, "Yurtni sevish, uni himoya qilish — bizning burchimiz", badiiy matnlar bu masalani chuqur va samarali tarzda yoritib beradi.

Adabiyotshunoslikda turli metodlar yordamida badiiy asarlarning vatanparvarlikni shakllantirishdagi o‘rni o‘rganildi. **Tekst tahlili**, **psixologik metod**, **tarixiy metod** va **ijtimoiy metod** yordamida adabiy matnlarning o‘quvchiga ta'siri, shuningdek, ularning ruhiy va axloqiy holatini shakllantirishdagi roli aniqlanadi. Tekst tahlili orqali adabiy asarlarning tuzilishi, ramzlar va til orqali milliy g‘urur va vatanparvarlik tuyg‘ulari qanday ifodalanganligi ko‘rsatiladi. Psixologik metod yordamida badiiy asarlarning o‘quvchiga ta'siri va uning ichki dunyosini qanday o‘zgartirishi tahlil qilinadi. Tarixiy metod yordamida adabiyotdagi milliy qadriyatlar va tarixiy tajribalar vatanparvarlikni shakllantirishda qanday ahamiyatga ega ekanligi o‘rganiladi. Ijtimoiy metod esa badiiy asarlarning jamiyatdagi ahamiyati, ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarni qanday targ‘ib qilishini tahlil etadi.

Shunday qilib, badiiy matnlar o‘quvchilarda milliy g‘urur, vatanparvarlik va ona yurtga bo‘lgan sadoqat hissini shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. Ular nafaqat axloqiy tarbiya manbai, balki ijtimoiy ongni, tarixiy merosni va madaniy qadriyatlarni o‘rgatishda ham beqiyos rol o‘ynaydi. Badiiy matnlar o‘quvchining ichki dunyosini shakllantirib, yurtiga sadoqatli bo‘lishni, milliy qadriyatlarni qadrlashni va uning madaniyatiga hurmat ko‘rsatishni targ‘ib qiladi. Adabiyotda aks ettirilgan qahramonlar va voqealar orqali bu tuyg‘ular chuqurroq tushuniladi va shakllanadi.

Bunday yondashuv, o‘z navbatida, jamiyatda ijtimoiy birlikni mustahkamlashga, yosh avlodni yurtini sevishga va unga sadoqatli bo‘lishga undashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **Mirziyoyev, Sh. (2017).** *O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning nutqlari.* Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti matbuot xizmati.

2. **Qodiriy, A. (2001).** *O‘tgan kunlar.* Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.

3. **Aytmatov, Ch. (1980).** *Jamilia.* Bishkek: Ilim nashriyoti.

4. **Nosir, U. (2009).** *Yurt sadosi.* Toshkent: Yangi nashr.

5. **Tikhomirov, V. R. (2009).** *Badiiy adabiyotning ijtimoiy roli.* Moskva: Naukova Dumka.

6. **Il'yin, I. A. (1981).** *Badiiy adabiyotning psixologik ta'siri.* Leningrad: Universitet nashriyoti.

7. **Makarenko, A. S. (1977).** *Adabiyot va jamiyat.* Moskva: Pedagogika nashriyoti.

8. **Likhachev, A. E. (1999).** *Badiiy adabiyot va uning ta'siri.* Moskva: Badiiy nashr.

9. **Xolmatov, I. (2005).** *Milliy g‘urur va vatanparvarlik.* Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti.

10. **Shavkatov, X. (2011).** *Vatanparvarlik va adabiyot.* Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

O‘ZBEK XALQ OG‘ZAKI IJODIDA BAXSHILIK SAN’ATI VA DOSTONCHILIK MAKTABLARI

G‘ulomova Begoyim Bektosh qizi
105-guruh talabasi

SamDU Urgut filiali Tillarni o‘qitish metodikasi kafedrasi o‘qituvchisi PhD ***U.Sanaqulov*** *taqrizi ostida*

Annotatsiya Mazkur maqolada o‘zbek xalq og‘zaki ijodida o‘ziga xos san’at hisoblangan baxshilik san’ati va baxshilik maktablari haqida so‘z yuritiladi. Baxshi so‘zining kelib chiqishi, baxshichilikning o‘ziga xos xususiyatlari va uning turli xil talqinlari tahlil etiladi. Baxshilar ijodida dostonchilik an’anasi, improvizatsiya va og‘zaki ijro mahorati masalalariga, shuningdek, bugungi kunda baxshichilik san’atining ahamiyati haqida ma’lumot beriladi. Milliy madaniyatimizni saqlash va rivojlantirishda baxshichilik san’atining o‘rni yoritiladi.

Kalit so‘zlar: xalq og‘zaki ijodi, baxshi, baxshilik san’ati, xalq dostonlari, dostonchilik maktablari, milliy madaniyat, tarixiy voqealar, improvizatsiya, madaniy meros.

Annotation This article discusses the art of baxshichilik, an important part of Uzbek oral folk tradition. It explores the unique features of baxshichilik, the origins of the word baxshi, and its various interpretations. Special emphasis is placed on the tradition of epic storytelling in baxshi performances, the preservation of historical events, improvisational skills, and performance techniques. Additionally, the article provides information on the significance of baxshichilik today and its contemporary state. It highlights the role of baxshichilik in preserving and developing national culture.

Keywords: Baxshichilik, baxshi, oral folk tradition, Uzbek epics, epic storytelling, baxshi performers, national culture, historical events, origin of the word baxshi, performance techniques, improvisation, cultural heritage.

Аннотация В данной статье рассказывается о бахшичилик — важном направлении устного народного творчества узбекского народа. Подробно рассматриваются уникальные особенности бахшичилик, происхождение слова «бахши» и его различные толкования. Особое внимание уделяется традиции эпического повествования в творчестве бахши, сохранению исторических событий, мастерству импровизации и исполнительскому стилю. Также представлена информация о значении искусства бахшичилик в современном мире и его актуальном состоянии. Статья раскрывает роль бахшичилик в сохранении и развитии национальной культуры.

Ключевые слова: бахшичилик, бахши, устное народное творчество, узбекские дастаны, эпическое повествование, бахши-исполнители, национальная культура, исторические события, происхождение слова «бахши», исполнительский стиль, импровизация, культурное наследие.

KIRISH. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lib, xalqimizning madaniy merosi va milliy o‘zligini aks ettiruvchi boy manbalardan biridir. Ushbu ijodning ajralmas qismi bo‘lgan baxshichilik san’ati o‘zbek xalqining tarixi, madaniyati va badiiy tafakkurining yorqin namunasi sifatida maydonga chiqqan. Baxshilar dostonlar, xalq qo‘shiqlari va afsonalarni ijro etish orqali nafaqat madaniyatimizni boyitgan, balki xalqning ma’naviy ehtiyojlarini qondirib, uni birlashtiruvchi kuchga aylangan. Baxshichilik san’ati xalq og‘zaki ijodining turli shakllarini o‘zida jamlagan holda, nafaqat san’atning bir turi, balki milliy qadriyatlar va an’analarni asrab-avaylash vositasi sifatida ham xizmat qilgan. Bu san’at asosan o‘zbek xalqining og‘zaki ijodiyoti orqali o‘tmishdagi voqealarni eslash, kelajak avlodlarga ulug‘vor tarix va madaniyat haqida ma’lumot yetkazish vazifasini bajaradi. Baxshilar ijro etgan dostonlar qahramonlik, muhabbat, do‘stlik va insoniy qadriyatlarni ulug‘lab, xalq orasida ma’naviy birlikni mustahkamlashga yordam beradi. O‘z navbatida milliy madaniyatimizning chuqur ildizlarini anglash va ularni asrab-avaylash mas’uliyatini yana bir bor his qilishga undaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Shu o‘rinda baxshi so‘zining kelib chiqishi va uning ilmiy adabiyotlarda tarqalgan variantlariga e’tibor berib o‘tamiz. Baxshi so‘zining kelib chiqishi haqida turli xil talqinlar mavjud. Bu so‘zning turli madaniy va tarixiy manbalarga asoslangan versiyalari quyidagilar:

1. Fors-tojik tilidan kelib chiqqan talqin: Baxshi so‘zi forscha “bakhsh” (ulush, bo‘lim) so‘zidan olingan deb hisoblanadi. Ushbu talqinga ko‘ra, baxshi xalq orasida qo‘shiqlar va dostonlarni ijro etib, ma’naviy ulush beruvchi shaxs sifatida ko‘rilgan.

2. Turkiy til manbayi: Baxshi so‘zi qadimgi turkiy tildagi "baqshi" yoki "baqshy" so‘zidan kelib chiqib, "murabbiy", "donishmand", "bilimdon" ma’nosida qo‘llanilgan. Bu talqin baxshilar faqat ijrochilar emas, balki xalq orasida bilim va ma’naviyat tarqatgan shaxslar bo‘lganini ko‘rsatadi.

3. Buddaviy madaniyat talqini: Baxshi so‘zi budda madaniyatidagi "bakshi" yoki "bikshu" so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, bu "ruhiy o‘qituvchi" yoki "muqaddas bilimlarni biluvchi" ma’nosini bildirgan. Bu qadimiy madaniy ta’sirlar Markaziy Osiyo xalqlari hayotida chuqur iz qoldirgan [6, 23-28].

Yuqorida ta’kidlanganidek, xalq og‘zaki ijodida baxshilik alohida professional san’at bo‘lib, u maxsus tayyorgarliksiz bo‘lmagan. Baxshilik avloddan avlodga, ya’ni ustozdan shogirdga meros bo‘lib o‘tgan. Natijada yurtimizda bu san’atning turli maktablari yuzaga kelgan. Quyida ularning eng mashhurlariga to‘xtalib o‘tamiz.

1. Bulung‘ur dostonchilik maktabi. Bu maktab vakillari qahramonlik dostonlarini ijro etish bilan mashhur bo‘lganlar. Sodda, yuksak, o‘ta an'anaviy, nisbatan arxaik bo‘lgan qahramonlik eposi uslubi bu dostonchilarning poetik yo‘li hisoblangan. Bulung‘ur dostonchilik maktabining so‘nggi iste’dodli vakili Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li hisoblanadi, undan “Alpomish”, “Yodgor”, “Yusuf bilan Ahmad”, “Malika ayyor”, “Mashriqo”, “Zulfizar”, “Balogardon”, “Intizor”, “Nurali”, “Jahongir”, “Murodxon”, “Rustam”, “Shirin bilan Sliakar”, “Ra’no bilan Suxangul”, “Zevarxon” kabi ajoyib dostonlar yozib olingan. Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li XIX asrda Yo‘ldosh, Qo‘ldosh, Suyar shoir nomi bilan mashhur bo‘lgan uch aka-ukaning kattasi Yo‘ldosh Mulla Murod o‘g‘lining shogirdidir. Yo‘ldosh shoir mashhur Yo‘ldoshbulbulning shogirdi bo‘lgan. O‘z navbatida XVIII asrning II yarmida yashagan Muhammad shoir Yo‘ldoshbulbulga ustozlik qilgan. Bu maktab Amin baxshi, Chini shoir, Tovbuzar shoir, Qurbonbek shoir, Sultonmurod, Yo‘ldoshbulbul, Yo‘ldosh, Qo‘ldosh, Suyar, Rahimbulbul, Jo‘ra , Fozil shoir, Yorlaqab kabi o‘nlab dostonchilarni birlashtirgan. Bu maktab vakillari Farg‘ona vodiysidagi o‘zbek dostonchilariga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatganlar. Epik san’atning ikkinchi bir muhim markazi qo‘rg‘on dostonchilik maktabi bo‘lib, uning eng so‘nggi iste’dodli vakillari Ergash Jumanbulbul o‘g‘li (1868—1937) va Po‘lkan shoirlar (1874-1941) hisoblanadi. Bu talantli san’atkorlardan “Alpomish”, “Yakka Ahmad”, “Oysuluv”, “Kuntug‘mish”, “Qironxon”, “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi”, “Yunus pari”, “Misqol pari”, “Gulnor pari”, “Xushkeldi”, “Hasanxon”, “Chambil qamali”, “Dalli”, “Ravshan”, “Avazxon”, “Qunduz bilan Yulduz”, “Xoldor-xon”, “Elomon”, “Berdiyor otaliq”, “Zamonbek”, “Xidirali elbegi” kabi dostonlar yozib olingan [1, 237-240].

2. O‘zbekistonning janubida yashovchi ko‘pgina baxshilar Sherobod dostonchilik maktabi bilan bog‘liqdir. XIX asrning II yarmi va XX asr boshlarida yashagan bu maktabning mashhur vakili Shernazar Beknazar o‘g‘li bir qancha shogirdlar yetishtirgan. Mardonaqul Avliyoqul o‘g‘li, Umir Safar o‘g‘li, Normurod baxshi, Ahmad baxshi, Nurali Boymat o‘g‘li, Mamadrayim baxshi, Bo‘riboy Ahmad o‘g‘li, Yusuf O‘tagan o‘g‘li kabi o‘nlab dostonchilar shu maktabga birlashadi va ulardan bir qancha dostonlar yozib olingan. Bu baxshilar repertuariga nazar tashlar ekanmiz, dostonchilikning nisbatan quyi bosqichlariga, badiiy tafakkurning uncha rivojlanmagan shakllariga duchkelamiz. Surxondaryo, Qashqadaryo, ba’zan Janubiy Tojikiston baxshilari o‘zaro doimiy aloqada bo‘lgan va ularning ko‘pchiligi Sherobod bilan bog‘lanadi. Bu maktab vakillari repertuaridagi ayrim dostonlar (masalan, “Oltin qovoq”, “Malla savdogar”, “Ollonazar Olchinbek” kabilar) boshqa joylardagi baxshilar repertuarida uchramaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. O‘zbek baxshilari ijodini, xususan baxshichilik san’ati o‘rganish ishlari ko‘pgina olimlarimiz tomonidan amalga oshirilgan. Doston ijrochilari va ijodkorlari haqidagi materiallarni o‘rganishishlarini folklorshunos olimlar H.Zarif, M.Afzalov, M.Alaviyalardan so‘ng T.G‘oziboev «Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li» (1968), O.Sobirov «Islom Nazar o‘g‘li» (1967),«Umir shoir Safarov» (1982), T.Mirzayev «Xalq baxshilarining epik repertuari» (1979), M.Murodov «Sarchashmadan tomchilar» (1986), M.Qo‘shmoqov «Chechanlikda so‘zda suvdayin oqib» (1978),«Baxshilar xazinasi» (1981) kabi monografiyalari bilan davom

ettirdilar. Ularda baxshichilik san’atining o‘ziga xos xususiyatlari, ustoz-shogird munosabatlari, ayrim yetakchi baxshilarning ijodi atroflicha yoritilgan [1, 33].

O‘zbek baxshichilik san’atida ko‘plab mashhur baxshilar o‘z mahorati va ijodi bilan ajralib turadi. Ularning ijodi xalq orasida yuksak hurmat va ehtirom bilan qarshi olingan. Jumladan, o‘zbek xalq qahramonlik eposi haqida fikr yuritilganda, avvalo, “Alpomish” dostoni tilga olinadi. Baxshilardan bu doston 30 dan ortiq variantlarda to‘liq yoki parchalar tarzida yozib olingan. Ammo ular orasida eng mashhur va mukammal nusxa 1928-yilda Mahmud Zarifov tomonidan taniqli olim Hodi Zarif rahbarligida yozib olindi. Qizig‘i shundaki, dostonning o‘g‘uz, qipchoq, oltoy, qo‘nqirot versiyalari orasida ham Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li aytgan nusxa folklorshunos olimlar tomonidan eng mukammali sifatida tan olingan. Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lining nomi chiqqan baxshilar o‘rtasida munosib hurmatga ega bo‘lishi bejiz emas, albatta. Bu hurmat tinimsiz mehnat, favqulodda xotira egasi bo‘lish, hayot tajribasini aytilayotgan asarga singdirish, mahorat va bukilmas iroda mahsuli ekani oddiy haqiqatdir. Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lining o‘nlab dostonlari xalq og‘zaki ijodi turkumida yuzlab bosma toboqlarda nashr etildi. Bugungi kunda baxshidan yozib olingan terma va dostonlar, uning ijodi tahlil qilingan kitob va maqolalar soni 500 ga etdi. Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li 1955-yilda 83 yoshda o‘z qishlog‘ida vafot etdi. Xullas, Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li o‘zbek dostonchiligida mashhur va ulkan baxshi sifatida shuhrat topgan xalqimizning asl farzandidir.

2. Islom Nazar o‘g‘li 26 yoshda mustaqil baxshi darajasiga yetishdi. Baxshi o‘z xotiralarida Jumanbulbul bilan uchrashganini eslaydi. Ulkan dostonchi Emazar baxshiga qarab: “Siz shogirdning aslini topib olibsiz, ishqibozligi ham ancha zo‘rga o‘xshaydi”, - degan ekan. Haqiqatan ham, Islom shoir, birinchidan, xotirasi kuchli va badihago‘y edi; ikkinchidan, ovozi nihoyatda yoqimli va eshitishli edi; uchinchidan, har safar doston aytishdan oldin tinglovchini do‘mbira chertib, sel qilib olar ekan, sozning bu jo‘rligi doston ijrosi davomida ham davraga zavq berib turar edi. Xullas, Islom shoirning doston aytish mahorati olimlarning eslashiga qaraganda, musiqiyligi, mayinligi, voqealarning aniq va sodda tarzda aks ettirilishi, badihago‘yligi, o‘rni kelganda kulgili ifodasi bilan ajralib turar ekan. Ovozning shirasi doston fayziga fayz bag‘ishlar ekan. Shuning uchun Islom shoir aytgan 28 ta doston va son-sanoqsiz termalarini hamqishloqlari, qo‘shni hududdan kelgan ishqibozlar maroq bilan tinglaganlar.

Uning hayoti va ijodi atoqli folklorshunos olimlar Hodi Zarifov, Muzayyana Alaviya, Mansur Afzalov, Oxunjon Sobirov tomonidan o‘rganilgan. Islom shoirdan yozib olingan, nashr etilgan badiiy asarlar, uning ijodiga bag‘ishlab nashr qilingan kitoblar, maqolalar soni uch yuzdan ko‘p. Baxshidan meros bo‘lib qolgan dostonlarni xalqimiz hamon sevib o‘qimoqda.

3. Ergash Jumanbulbul o‘g‘li deganda “Ravshan”, “Kuntug‘mish” dostonlari ko‘z oldimizga keladi. Baxshilar “Ravshan”ni Ergashning otasi Jumanbulbul uch marta kuylagan dostoni deb atashgan ekan. Ergash mana shunday mashhur oilada 1868-yilda dunyoga keldi. Shu hududda yashagan Sulton kampir, buvisi Tilla kampirdan tortib, bobosi Mulla Xolmurod, otasi Jumanbulbulgacha doston aytishgan, o‘ziga xos termalar ijod qilishgan. Bu oila Nurota

tumanidagi Qo‘rg‘on qishlog‘ida istiqomat qilgan. Folklorshunoslikda Qo‘rg‘on dostonchilik maktabi deb nomlanishda qishloq nomidan ko‘ra Jumanbulbul oilasi xizmati ko‘proq edi.

Ergash Jumanbulbul o‘g‘li ijodi o‘tgan asrning 20-yillaridan fanga ma’lum bo‘ldi. Undan Hodi Zarif, G‘ozi Olim Yunusov, Muhammad Iso Ernazar o‘g‘li kabi olim va ziyolilar 33 nomdagi asarlarni yozib olishgan. Baxshi haqidagi maqolalar soni esa 200 ga yaqin. O‘zbek baxshilaridan birortasi Ergash shoirdek 5 jildlik asarlar to‘plamini nashr qilishga musharraf bo‘lgan emas. O‘zbek xalqi tarixidagi yorqin sahifalar aks etgan “Oysuluv” dostoni ham Ergash Jumanbulbul og‘zidan ertak holida yozib olingan [2, 188-207].

Baxshilik san’ati: tarix va bugun.

Hozirgi kunda baxshichilik san’ati nafaqat o‘zbek xalqining madaniy merosi sifatida, balki milliy o‘zlikni anglash, ma’naviy tarbiya va dunyo miqyosida milliy madaniyatni targ‘ib etishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Baxshichilikning bugungi ahamiyatini quyidagi jihatlar orqali tahlil qilish mumkin:

1. Milliy merosni asrash va davom ettirish

Baxshichilik san’ati xalqning tarixi, urf-odatlari, qadriyatlari va qahramonlik ruhini o‘zida mujassam etgan dostonlarni avloddan-avlodga yetkazishda muhim rol o‘ynaydi. Bugungi kunda bu san’at YUNESCO ning insoniyatning nomoddiy madaniy merosi ro‘yxatiga kiritilgan bo‘lib, uning xalqaro miqyosda tan olinishi milliy madaniyatni saqlash va targ‘ib etish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

2. Yoshlarga ma’naviy tarbiya berish

Baxshichilik san’ati dostonlar orqali yoshlarda qahramonlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, sadoqat va insoniylik kabi fazilatlarni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Xalq dostonlarida aks etgan hikmatli so‘zlar va qahramonlar hayoti yosh avlodga ibrat bo‘lib xizmat qiladi. Bu esa bugungi kunda ma’naviy va ma’rifiy tarbiyaning muhim qismidir.

3. Zamonaviy san’at va madaniyatda o‘z o‘rni

Baxshichilik san’ati zamonaviy madaniy tadbirlarda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmayapti. Baxshilar ishtirokidagi doston kechalari, xalqaro festivallar va konsertlar milliy san’atimizni dunyo miqyosida tanitmoqda. Baxshilarning ijrosi orqali o‘zbek musiqasi va she’riyati butun dunyo xalqlari orasida qiziqish uyg‘otmoqda.

4. Turizmni rivojlantirishdagi roli

Bugungi kunda baxshichilik san’ati turizm sohasi bilan chambarchas bog‘liq. O‘zbekistonning madaniy-tarixiy sayyohlik dasturlarida baxshilar chiqishlari alohida o‘rin egallaydi. Turistlar baxshilarning jonli ijrosini tinglash orqali o‘zbek xalqining boy madaniyati bilan yaqindan tanishish imkoniga ega bo‘lmoqdalar.

5. Baxshichilik maktablarining rivojlanishi

Hozirgi vaqtda O‘zbekistonda baxshichilik san’atini rivojlantirish va yangi avlod baxshilarini tayyorlash maqsadida maxsus maktablar, to‘garaklar va kurslar faoliyat yuritmoqda. Bu muassasalar orqali yosh ijrochilar xalq dostonlari, kuy va ijro uslublarini o‘rganmoqda.

6. Xalqaro miqyosdagi e’tirof va targ‘ibot

Baxshichilik san’ati xalqaro festivallar va madaniy forumlarda namoyish etilmoqda. Bu esa nafaqat o‘zbek xalqining boy madaniyatini dunyo hamjamiyatiga tanitish, balki milliy san’atning global ahamiyatini oshirish imkonini beradi [9, 12-17].

XULOSA. Baxshichilik san’ati o‘zbek xalq og‘zaki ijodining ajralmas va noyob qismi bo‘lib, milliy madaniyatni saqlash, avlodlar o‘rtasida uzviy bog‘liqlikni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Baxshilar tomonidan ijro etilgan dostonlar va xalq qo‘shiqlari nafaqat xalq tarixini eslatib turuvchi, balki uni boyituvchi ma’naviy xazinadir. Baxshi so‘zining turli xil kelib chiqish talqinlari ushbu san’atning qanchalik qadimiy va keng qamrovli ekanini ko‘rsatadi. Baxshilar o‘z ijodi orqali tarixiy voqealar, qahramonliklar va xalq e’tiqodlarini saqlab qolish bilan birga, ularni jonli tarzda yangi avlodlarga yetkazishda ham muhim rol o‘ynagan. Ularning ijrosi milliy cholg‘u asboblari va improvizatsion uslublar bilan uyg‘unlashib, tinglovchilarga estetik zavq bag‘ishlab kelgan. Bugungi kunda baxshichilik san’ati xalqaro miqyosda tan olinmoqda va zamonaviy madaniy tadbirlarda munosib o‘rin egallamoqda. Shu bilan birga, bu san’atni asrab-avaylash, o‘rganish va kelgusi avlodlarga yetkazish uchun muhim ishlarni amalga oshirish zarur. Baxshichilik faqat bir ijodiy yo‘nalish emas, balki xalqning tarixiy xotirasi va milliy o‘zligini ifoda etuvchi boy ma’naviy merosdir. Shunday ekan, baxshichilik san’ati madaniy hayotimizda o‘z o‘rnini yo‘qotmasligi uchun bu sohada ishlayotgan baxshilarni qo‘llab-quvvatlash, yosh avlodni ushbu san’atga qiziqtirish va milliy qadriyatlarimizni targ‘ib etishda davom etish muhimdir. Bu esa milliy madaniyatimizning bardavomligini ta’minlashning eng samarali yo‘llaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Safarov, O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: Musiqa nashriyoti, 2010.
2. Madayev, O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010.
3. Qodirov, H. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. - Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 2007.
4. Sodiqova, G. Baxshichilik san’ati: tarixi va rivojlanishi.- Milliy madaniyat ilmiy jurnali, 3(5), 45–52, 2015.
5. Yo‘ldoshev, M. O‘zbek dostonchilik an’analari va baxshilar ijodi. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
6. Karimov, A. Baxshi so‘zining kelib chiqishi va uning ma’nosi haqida. - Sharq madaniy merosi jurnali, 2(1), 23–28, 2018.
7. Turdiyev, N. O‘zbek xalq baxshilari va ularning ijodi. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014.
8. UNESCO. Bakhshi Art of Uzbekistan.- Retrieved from unesco.org, 2020.
9. Rasulova, Z. Milliy madaniyatni saqlashda baxshilarning o‘rni. - Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar jurnali, 4(7), 12–17, 2021.
10. O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi. Baxshichilik san’atini rivojlantirish dasturi. - Toshkent: Madaniyat vazirligi nashriyoti, 2022.
11. Safarov, B. O‘zbek xalq dostonlari va baxshichilik an’anasi. - Samarqand: SamDU nashriyoti, 2016.
12. Ergash Jumanbulbul o‘g‘li. Xalq baxshilarining ijodiy merosi. - Nukus: Qoraqalpoq adabiyoti, 2013.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

УДК: 811.11-112
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-4240-4232

ОСОБЕННОСТИ ОТРАЖЕНИЯ «КОГНИТИВНЫХ» ДЕЙСТВИЙ В СОСТАВЕ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Бердамбетова Айгул Парахатовна
Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза, докторант (PhD)
e-mail: aygulberdambet@gmail.com, Тел.: +998919399996

Аннотация. Статья посвящена анализу когнитивной и культурной семантики выражений, описывающих интеллектуальную деятельность человека, в английском и каракалпакском языках. Основное внимание уделяется изучению понятий, связанных с разумом, умственными способностями и интеллектуальной активностью, которые выражаются через различные фразеологизмы и пословицы в обеих языковых системах. Статья анализирует тематику, структуру и функции соответствующих фразеологических единиц, а также их культурно-ментальные особенности. Особое внимание уделено сравнению метафорических выражений, описывающих «ум» и «глупость», а также выявлению различий в понимании интеллектуальной активности, мудрости и глупости в английской и каракалпакской традиции. В заключение подчеркивается важность дальнейшего изучения когнитивной семантики и межкультурных различий в восприятии умственных процессов в различных языках.

Ключевые слова: Интеллектуальная деятельность, когнитивная семантика, фразеология, параллели между языками, концептуализация, мудрость и глупость, методы когнитивного анализа

FEATURES OF REFLECTION OF "COGNITIVE" ACTIONS IN THE COMPOSITION OF PAREMIOLOGICAL UNITS

Abstract. The article is devoted to the analysis of the cognitive and cultural semantics of expressions that describe human intellectual activity in English and Karakalpak. The main focus is on the study of concepts related to the mind, mental abilities, and intellectual activity, which are expressed through various phraseologisms and proverbs in both language systems. The article examines the themes, structure, and functions of the corresponding phraseological units, as well as their cultural and mental peculiarities. Special attention is given to comparing the

metaphorical expressions that describe “intelligence” and “foolishness” and to identifying the differences in the understanding of intellectual activity, wisdom, and foolishness in the English and Karakalpak traditions. In conclusion, the article emphasizes the importance of further studying cognitive semantics and the intercultural differences in the perception of mental processes across different languages.

Keywords: Intellectual activity, cognitive semantics, phraseology, parallels between languages, conceptualization, wisdom and foolishness, methods of cognitive analysis

PAREMIOLOGIK BIRLIKLAR TARKIBIDA "KOGNITIV" HARAKATLARNING AKS ETISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqola ingliz va qaraqalpak tillarida insonning intellektual faoliyatini ifodalovchi iboralarning kognitiv va madaniy semantikasi tahliliga bag‘ishlangan. Asosiy e’tibor aql, ruhiy qobiliyatlar va intellektual faoliyat bilan bog‘liq tushunchalarni o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, ular har ikki til tizimida turli fraseologizmlar va maqollar orqali ifodalanadi. Maqola tegishli fraseologik birliklarning tematikasi, tuzilishi va funksiyalarini, shuningdek, ularning madaniy va aqliy xususiyatlarini tahlil qiladi. “Aql” va “ahmoqlik”ni ifodalovchi metaforik iboralarni taqqoslash va ingliz hamda qaraqalpak an’analarida intellektual faoliyat, donolik va ahmoqlik tushunchalaridagi farqlarni aniqlashga alohida e’tibor qaratilgan. Xulosa qilib aytganda, maqola turli tillarda ruhiy jarayonlarni idrok etishdagi kognitiv semantika va madaniy farqlarni yanada chuqur o‘rganish muhimligini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: Intellektual faoliyat, kognitiv semantika, fraseologiya, tillar o‘rtasidagi parallelizm, konseptualizatsiya, donolik va ahmoqlik, kognitiv tahlil usullari

ВВЕДЕНИЕ. В настоящее время лингвисты разработали ряд методов исследования основного объекта концепции языкознания и культурологии. В данном исследовании актуальным является метод концептуального анализа. По мнению В. И. Карасика, основная цель концептуального анализа состоит в определении культурно значимых понятий и концептуальных сфер, при этом важное место занимают парадигмы [2, 69]. В качестве объекта исследования принимается отдельное содержание и грамматические категории значений, основанных на понятиях, представленных в литературных произведениях или различных речевых текстах.

МЕТОДЫ. Согласно мнению В. И. Карасика, исследование характеристик концептов строится на последовательных стадиях анализа, учитывающих значение ключевого термина и его ближайшие признаки:

1. выделение стилистических и семантических различий;
2. контекстуальный анализ — определение ассоциативных семантических характеристик;
3. этимологический анализ;
4. паремиологический анализ;

5. проведение интервью, запись данных и предоставление разъяснений [1, 131].

Концептуальный анализ В. А. Масловой сосредоточен на структурном анализе концепции. Ядро представляет собой лексическую единицу, созданную на основе словарного значения, и выражает содержание понятия в зависимости от языковых различий. Периферия включает субъективный опыт, лексические единицы, коннотации и набор прагматических ассоциаций [4, 98].

Опираясь на подход В. А. Масловой [3, 78], в рамках концептуального анализа рассмотрим пример концепции “интеллектуальное действие” в паремиологической речи каракалпакского языка: ядром является лексическая единица «ақыл» (разум), а в периферию понятия входят следующие лексические единицы: “*мийнет, зийнет, билим, ис, нақыл, ой, сазан балық, мий, алтын, сөз, бас, ишарат, арыў, ай, дос, көкирек, кемал, пикир, шүкир, жоқары, төмен, жас, дана, жасы үлкен, ел қорғаў, сарқылмайтуғын көл, сайрап жатқан жол, перзент, тил алғыш, паныс, алым, мурат, тас, хат, оқыў, китап, озыў, тыңлаўшы, байлық, нусқа, қолы бай, аңлаў, илимпаз, аз сөз, әжаға, молшылық*”. В английском языке ядром является слово “wisdom”, а периферию составляют следующие элементы: «*money, brain, learning, a treasure, knowledge, power, a skill, mind, the worst patient, doctor, every animal, no shame, believing, a foe, the shoe/cap, good advice, examine, said, discontent, progress, a question, five minutes, to ask, experienced, a monk, ship, master, Jack, a rolling stone, two hares, royal road, a hammer, a nail, one-eyed, king, afternoon, adversity, to fall*».

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ. Метод лексико-семантического анализа способствует обогащению языка, исследуя особенности языковых единиц. На первом этапе оцениваются фонетические и производные варианты, морфологические формы и лексические варианты, а также омонимы и паронимы.

Анализ содержания проводится в трех аспектах: денотативное (объективное) значение, важное (понимание) и эмоциональное. На первом этапе изучаются способы переноса значений (метафора, метонимия, синекдоха и др.). Второй этап связан с восстановлением этимологического значения, третий – с анализом прагматических функций (номинативные, демонстративные, коррелятативные, коммуникативные).

Семантический анализ включает исследование структурных различий значений (равенство/подчинение). Системный анализ рассматривает внутреннюю структуру (типы и объемы сем), а также парадигматические и синтагматические связи. Парадигма слов изучается через скорость ассоциации синонимов и антонимов, а синтаксис – через различия в структуре предложений.

При оценке стилистических и функциональных различий анализируются формы употребления (широкое/ограниченное) и типы дополнительной семантики: стилистическая, функциональная и экспрессивная.

*Басында **ақылы** жоқтың,*

Еки аяғында тынымы жоқ.

Ақылсыз – күлки, сағ сыныў, көз, аяқ, касапат, дәў, әрман, ашыў, душпан, мирәт, той, сүрнигиў, бала, жол, бой, ел хорлаў, әңгиме, түс көриў, намыс, билек, залым, уят, уйқы, асық, топ, ойын, суў, тили бай, туўлаў, ябы, тул, тентек.

«Ақыл» — существительное, которое используется в общем значении. В объяснительном словаре каракалпакского языка оно обозначает «даналык, билим, билгенлик, ой-сана», а на английском языке имеет следующие значения: «1)the ability to make good decisions based on knowledge and experience; 2) knowledge that you have gained over a long period the fount of all wisdom (=someone who knows everything)».Тип связи с другими лексическими единицами: свободная и зависимая (фразеологическая или синтаксическая). В фразеологическом общении значение проявляется в устойчивых словесных сочетаниях, в синтаксической связи — через решение, основанное на конкретной грамматической позиции (лексическое значение свободное; концептуальное значение — синтаксическая связь).

Отражение особенностей дополнительных эмоциональных оттенков: нейтральное (*билим, ой, мий, сөз, бас, пикир, дана, жасы үлкен, тил алғыш, алым, хат, оқыў, китап, нусқа, илимпаз*) и экспрессивное (*мийнет, зийнет, нақыл, алтын, ишарат, арыў, ай, дос, көкирек, кемал, шүкир, жоқары, төмен, жас, ел қорғаў, сарқылмайтуғын көл, сайран жатқан жол, перзент, паныс, мурат, тас, озыў, тыңлаўшы, байлық, қолы бай, аңлаў, аз сөз, әжаға, молшылық*).

Вот несколько примеров, которые иллюстрируют концепцию "интеллектуал ҳәрекет" (intellectual activity), выражающую ум и проницательность на английском языке: *A fool and his money are soon parted; Fools lose money because of their foolish conduct; Experience is the mother of wisdom; Intelligence is the best capital; Experience is the teacher of jesters and the intelligence of the wise; Over-intelligent people can’t find friends; Habit is the intelligence of the crowd; A man can't be judge of his neighbor's intelligence. His own vital experience is never his neighbor's; The sum of intelligence on the planet is a constant the population is growing; Friendship is love with intelligence; Habit is the intelligence of the crowd; Intelligence is the best capital; Speaking French is no proof of intelligence;* на каракалпакском языке: *Ақылының кемлигин, Күлки менен жеткерер. Ырысқалының кемлигин, Уйқы менен жеткерер; Ең гөззалық ақыл менен мийнетте, Солар ғана жеткереди зийнетке; Нақыл қайдан шығады ой болмаса, Кийиз қайдан шығады, қой болмаса; Ақыллының белгиси, Алтыннан келер сөзлери; Ақылсыздың белгисин, Айтып турар көзлери; Басында ақылы жоқтың, Еки аяғында тынымы жоқ; Ақылға – ишарат, Ақмаққа – касапат; Ақылың болса ақылға ер, Ақылың болмаса нақылға ер; Арыў қартайса, ақыл табады, Даў қартайса, нақыл табады; Ай болмаса, ақылдан адасады, Күн болмаса, кеўилди кир басады; Ақыл жаста емес, баста; Билим – ақылдың шырағы; Билим – паныс, Ладанлық – намыс; Аз сөз – ақылдың жаны.*

Концепт «Интеллектуал ҳәрекет» был изучен на основе паремиологического фонда двух языков, и были выявлены следующие общие черты: *инсанның күши, оның*

гөззаллығы, оның жаўызлыққа қарсы гүресиўши қуралы, өтирикке қарсы қурал, ҳақыйқатты аңғарыў ҳәм мәденияқа ийе болыў ушын қурал.

Изучение паремиологического фонда каракалпакского языка с конца XIX века до первой половины XX века проводилось в строго локальном формате, тогда как в последние годы паремиологические единицы широко исследуются как объект сравнительных исследований. Аналогичные исследования проводились и на материале других языков. Например, в работе А. Гулмагомедова «О наших пословицах и поговорках» отмечены три принципа при изучении структуры паремиологических единиц в лезгинском языке: повторение одинаковых единиц, последовательность слов и применение обоих методов.

С помощью данного анализа была изучена концепция "Интеллектуальная деятельность" на основе 1609 единиц английского языка и 1800 единиц каракалпакского языка. Применение этой структуры на примерах английского и каракалпакского языков дает следующий результат (см. Таблицу 1):

Анализ структуры паремиологических единиц.

	Повторение одинаковых единиц	Последовательность слов	Включающий два метода	Другой способ
Английские паремиологические единицы	24	87	120	34
Каракалпакские паремиологические единицы	84	92	102	-

На примере базы пословиц учитываем различия периферийных единиц концептуального поля и проводим этап этимологического анализа: “*алтын, арыў, ай, шүкир, ел қорғаў, сарқылмайтуғын көл, паныс, қолы бай, әжаға*”; “*money, power, a skill, the worst patient, every animal, a foe, five minutes, a rolling stone, royal road, one-eyed, afternoon”*.

Золото (алтын/gold) всегда имело особое значение для человечества. В мифах оно воспевалось как символ богатства, силы и божественной связи. Древние народы ассоциировали золото с богиней Солнца, а египтяне связывали его с богом Ра. Пословицы на каракалпакском и английском языках отражают мудрость, связанную с золотом: Ақыллының белгиси, Алтыннан келер сөзлери; Speech is silver, but silence is golden.

Луна (ай/moon) в мифологии символизирует противоположность Солнцу, отражая дуальность мировоззрения. Китайская философия соотносит её с принципом инь. В каракалпакских пословицах Луна связана с разумом (Ай болмаса, ақылдан адасады), в английских — доминирует образ Солнца (Make hay while the sun shines).

Вода (суў/water) в мифах проявляется как источник жизни и символ неизбежных изменений. Вода ассоциируется с течением времени и мудростью: Тынышлық қандай суўда көр, шайпала берсе, былғанар; Still waters run deep.

Концепт врага (foe) отражает важность интеллекта. В пословицах утверждается, что умный враг лучше глупого друга: Ақылсыз достан, Ақыллы душпан артық; Never tell your enemy that your foot aches.

Интеллект как дар рассматривается в обоих языках. В английском акцент на преодоление трудностей (Don’t count your chickens before they’re hatched), в каракалпакском — на мудрое применение знаний: Ақылың болса ақылға ер, Ақылың болмаса нақылға ер.

Ум – ценнейшее богатство человека, но в английских пословицах богатство и интеллект не всегда связаны: Better wit than wealth. Каракалпакские пословицы подчеркивают скромность и мудрость: Аз сөз – ақылдың жаны.

Возраст не всегда определяет мудрость: Ақыл жаста емес, баста; With great learning, a horse, and money, you may travel the world.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Выделено пять тематических групп, определяющих концепцию интеллектуальной деятельности человека. Анализ паремиологического фонда показал схожесть компонентов и семантических эквивалентов в обоих языках, что обусловлено общностью образа жизни и реалий народов.

В английских пословицах преобладают лексические единицы, выражающие глупость, с акцентом на парадигме "глупый – умный". В каракалпакских пословицах, напротив, чаще описываются умные люди и мудрецы, хотя встречаются и противопоставления мудрости и глупости.

Интеллектуальные способности в каракалпакских пословицах оцениваются нейтрально, без акцента на быстроте или глубине мышления. Уникальность каракалпакских пословиц проявляется в мифологическом описании интеллекта и способов его утраты.

Многие пословицы, выражающие этот концепт, используются в устной речи, но часть из них постепенно переходит в пассивный запас языка.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Карасик В.И. Языковая сфера: личность, понятия, речь. - М.: ИТДГК "Гнозис", 2004. - С. 290. (Karasik V.I. Linguistic sphere: personality, concepts, speech. - M.: ITDGK "Gnosis," 2004. - P. 290.)

2. Карасик В.И. Языковая личность: аспекты лингвистики и лингводидактики. - Волгоград, 1999. - С. 208. (Karasik V.I. Language Personality: Aspects of Linguistics and Linguodidactics. Volgograd, 1999. - P. 208.)

3. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебник для студентов вузов. - М., 2002. - С. 203. (Maslova V.A. Linguoculturology: a textbook for university students. - M., 2002. - P. 203.)

4. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учебник. - Минск: Тетра, 2005. - С. 256. (Maslova V.A. Cognitive Linguistics: Textbook. - Minsk: Tetra, 2005. - P. 256.)

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

AGROMATNLARDA KO‘RSATISH MAYDONI VA KO‘RSATISH HODISASINING LINGVISTIK TAHLILI

Bozorova Munisa Mamadiyor qizi
SamDCHTI doktoranti
bozorova-m@mailsamdchti.uz
+998979208380

Annotatsiya. Mazkur maqolada pragmalingvistikadagi deyksis hodisasining agromatnlarda ko‘rsatish maydonini hosil qilishdagi ahamiyati hamda vazifalari qishloq xo‘jaligiga oid ingliz va o‘zbek tilidagi ilmiy matnlar misolida ko‘rsatib berilgan. Agromatnlardagi deyktik markazni hosil qilishda ishlatilgan vositalar tahlili keltirilib, ular asosida tegishli xulosalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: agromatn, deyksis, ko‘rsatish maydoni, diskurs deyktik markaz, makon deyksisi, zamon deyksisi.

Abstract. In this paper the author discussed - one the main phenomen of pragmalinguistics the deixis and its role of creating deictic shift in agricultural texts in English and in Uzbek. The main features of deictic shift using deictic words are shown with the help of the scientific materials taken from scholarly articles and thesis. The pragmatic and cognitive analysis have been provided and the results have been given.

Key words: agricultural text, deixis, indicating area, discourse, deictic center, spatial deixis, temporal deixis.

Аннотация. В данной статье автор рассмотрел одно из основных явлений прагмалингвистики - дейксис и его роль в создании дейктического переноса в сельскохозяйственных текстах на английском и узбекском языках. Основные особенности дейктического центра с использованием дейктических слов показаны с помощью научных материалов, взятых из научных статей и диссертаций. Проведен прагматический и когнитивный анализ и приведены результаты.

Ключевые слова: сельскохозяйственный текст, дейксис, область указания, дискурс, дейктический центр, пространственный дейксис, темпоральный дейксис.

Переведено с помощью DeepL.com (бесплатная версия)

KIRISH

Tilshunoslikning asosiy o‘rganish sohalaridan biri bo‘lgan pragmatika hozirgi kunda juda ko‘plab tadqiqot olib borilayotgan soha hisoblanib, pragmalingvistikaning bir bo‘lagi bo‘lgan

deyksis hodisasi va uning ifodalanish xususiyatlari turli xil matnlar va nutq vaziyatlarida o‘rganilmoqda. Tilshunoslar faqatgina adabiy tilda mavjud hodisalarni emas, balki ayni ma’lum sohalarga tegishli bo‘lgan matnlarda deyksisning o‘rganilishi ham dolzarb masala hisoblanadi. Xususan, qishloq xo‘jaligiga oid ilmiy matnlar ham o‘ziga xos uslubi bilan ajralib turadi.[8] “Deyksis” so‘zi yunonchadan olingan bo‘lib, “ko‘rsatish, ishora qilish” degan ma’nolarni beradi.[5] Deyksisning til va nutq o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajarishini Layonz va Stivensonlar ta’kidlab o‘tishgan.[4] Agromatnlarda ham ko‘rsatish hodisasining ifodalanishi va deyktik markazning joylashishi haqida mazkur maqolada misollar yordamida ifodalanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Deyksis til orqali "ishora" degan ma'noni anglatib, ushbu "ishora"ni amalga oshirish uchun ishlatiladigan har qanday lingvistik shakl deyktik ifoda deyiladi.[7] Deyksisning asosiy funksiyasi bo‘lgan ko‘rsatish haqida Kravchenko” “Ko‘rsatish umuman til tizimining universal xususiyatidir” deb aytgan edi.[9] Deyksisning indeksikal origo atrofida birlashadi degan fikrini keltirib o‘tgan K.Byullerning fikrlariga qo‘shilgan holda J.Layonz deyksis hodisasini egosentrik deya ta’riflab, uni uch qismdan tashkil topgan deb beradi: 1- So‘zlovchi shaxs, 2.So‘zlovchining gapidan anglanayotgan - vaqt; 3.So‘zlovchi gapirayotgan joyga nisbatan- makon.[3] Tilshunos Yan Huang ham bu fikrga qo‘shimcha qilib, deyktik markazda “I-here- now” turadi deb ta’kidlagan.[2] Narrativ tuzilmalardagi deyktik birliklarning ko‘rsatish maydoni haqida ish olib borgan tilshunos olim J.Rapapaport esa o‘quvchi deyktik maydonni va ko‘rsatilayotgan yoki ishora qilinayotgan shaxs, vaqt va joyni aniqlash uchun e’tiborli bo‘lsagina tushunarli bo‘lishini aytib o‘tgan. Gamburg va Banfildlar hikoya qiluvchi muallif o‘zi hikoya markazida turmasa ham deyktik maydonni yarata oladi deb fikr bildirishgan.[6] Mazkur maqolada biz qishloq xo‘jaligiga oid ilmiy matnlarda deyktik vositalarning ko‘rsatish maydonini hosil qilishdagi ahamiyati va uning lisoniy vositalarini aniqlash uchun ingliz va o‘zbek tilidagi ilmiy maqolalardan, o‘quv adabiyotlaridan foydalandik. Tahlil jaryonida misollarni tasniflash, guruhlash, deskriptiv tahlil va chog‘ishtirma usullaridan foydalandik.

NATIJALAR

Agromatnlarda ishlatilgan deyktik vositalar agromatnlardagi ko‘rsatish maydonini yaratuvchi vositalari sirasiga kiradi. Agromatnlarda markaziy so‘zlovchi sifartida so‘zlovchi shaxs menni ko‘pgina holatlarda “we”- “biz” orqali (1) (2) ifodalanadi. Deyktik markazning boshqa shaxsga ko‘chishi odatda atoqli otlar vositasida berilsa, ko‘rsatish maydoni markazida qoldirishni anaforik ko‘rsatish orqali (3) (4) bajariladi. Ko‘rsatish maydoni markazidagi makonni aniqlash vazifasini, o‘zbek tilida “bu”, “shu” olmoshlari (5) bajarsa, ingliz tilida bu vazifani “here” ravishi (7) vositasida ifodalanadi. Biroq ko‘pgina holatlarda markziy vaqtni ko‘rsatish muallif tomonidan amalga oshirilganligi sababli, ayni muallif ishora qilayotgan vaqtga nisbatan “now” (8) va “hozirda” (9) ravishlarini deyktik vosita sifatida qo‘llash uchraydi. Agromatnlarga xos holatlardan yana biri bu diskurs deyksisining ifodalanishi bo‘lib, muallif o‘quvchini matnning ayni bir qismiga yo‘nalitirish orqali deyktik markazni o‘zgartiradi. Bu holatda “these” ko‘rsatish olmoshi hamda “quyidagi” iboralari deyktik markazni o‘rnatuvchi

bo‘lib xizmat qiladi. Bundan tashqari agromatnlardagi annotatsiya qismlarida uchraydigan “this” (10) va “bu”, “ushbu” olmoshlari vositasida muallif o‘quvchini o‘zining ilmiy ishlariga ko‘rsatkich havola sifatida foydalanadi.

MUHOKAMA

Matndagi ko‘rsatish maydonini aniqlash uchun dastlabki matnning KIM tomonidan yozilganligi, QACHON- ya’ni matn davomida belgilanayotgan vaqtni aniqlash va QAYERDA – muallif tomonidan berilgan makonni belgilash asosiy e’tiborga olinishi zarur. Deyktik markazning matnlar ichida belgilanishini aniqlash uchun Rapapaport quyidagilarga e’tibor berish lozimligini keltirib o‘tgan edi. 1) deyktik markazdagi obyektlar va hodisalar kognitiv jihatdan nisbatan faol (ularni matndagi boshqa obyektlarga qaraganda ancha oson nomlash mumkin; 2) deyktik markazning ayrim jihatlari matn ichida yashirin tarzda ham kelishi mumkin va ularni ellipsis hodisasi kabi istisno qilib chiqarib yuborish ham mumkin; 3) matndagi atamalar va ularning qo‘llash imkoniyati odatda deyktik markaz tomonidan cheklangan holatda bo‘ladi. Agromatnlarda muallif gaplarni ko‘proq qo‘shma gap tarzida berganligi tufayli, unda deyktik markaz ni o‘rnatilishi ko‘pincha asosiy gap tarkibiga yuklanadi. Agromatnlarda shaxs deyksini KIMni ishora qilish uchun ko‘rsatish maydoni markazida olib kelish uchun ko‘pincha atoqli otlardan yoki kishilik olmoshlaridan foydalaniladi:

1)To explore some of the tradeoffs that may be present under climate change we incorporate the profitability of changing the cropping system or adapting management to new climatic conditions (Climate smart agriculture p 182)

2)Biz qishloq xo‘jaligida innovatsion rivojlanishning asosiy ko‘rsatkichi sifatida sohada intellektual mulk huquqlariga talabnomalar sonini va ITTKI ga xarajatlar tarkibi va hajmini tahlil qildik. (5-6-oktabr respublika konferensiyasi to’plami TDAU_SF 17)

Yuqorida berilgan misollarda (1) (2) deyktik markazni belgilash vazifasini ingliz va o‘zbek tilida “we”- “biz” olmoshlari vositasida berilgan bo‘lib, ikkala misolda ham muallif o‘zining ilmiy ishni bajaryotganligini o‘quvchiga bildirib kelmoqda. Ilmiy matnlarga xos uslubga ko‘ra, muallifni yakka qilib “I”- “men” tarzida ifodalamaslik holatlari mavjud. Shu sababdan ham muallifni ko‘plik tarzidagi kishilik olmoshlari bilan berish eksklyuzivlikni emas, balki inklyuziv ko‘plikni bildiradi.

Ko’rsatish maydonidagi deyktik markzani o‘rnatishni atoqli otlar yordamida amalga oshirilganda, uning deyktik markzada qoldirilishiga anaforik holatda keluvchi kishilik olmoshlari ko‘makchi bo‘ladi:

3)According to Docherty and G1iannini (2009), there is an urgent need to develop innovative approaches to address the climate change refugee problem. They call for a new legal instrument that will establish the human rights of climate refugees, mechanisms for humanitarian aid, and develop criteria to share the burden of relocating climate refugees, as well as financing the relocation efforts. (Climate smart agriculture p 61)

4)Orxideya suratlari va uning spirtlangan nusxasi Qirollik botanika bog‘i ilmiy xodimi Yoxan Xermans tomonidan o‘rganib chiqildi. U Cynorkis christae nomini olgan o‘simlik ilm-fan uchun yangi ekanini tasdiqladi. (Agroilm 5(68) son 2020 46)

Ingliz tilidagi berilgan misolda deyktik maydon markaziga keltirilgan shaxs “*Docherty and G1iannini*” atoqli ot sifatida kelgan bo‘lib, uning ko‘rsatish maydonida qolishini ta’minlagan vosita bo‘lib, “*They*” olmoshi unga ko‘rsatuvchi vosita bo‘lib xizmat qilgan. O‘zbek tilida keltirilgan misolda (4) muallif deyktik markazga keltirilgan shaxsni ifodalash uchun “Yoxan Xermans” atoqli otidan foydalangan bo‘lsa, keyingi o‘rinlarda uni “u” kishilik olmoshi vositasida ko‘rsatish maydoni markazida ushlab qolinadi.

Badiiy matnlarda makonni belgilashga xizmat qiluvchi vositalar juda ko‘p bo‘lib, ular sirasiga o‘rin joy ravishlari, ravish ergash gapli qo‘shma gaplar yordamida ifodalanadi. Agromatnlar tarkibida makonni, QAYERni ko’rsatish maydoni markaziga keltirish uchun joy nomlarini bildiruvchi otlar hamda o‘rin joy ravishlaridan foydalaniladi:

5) *Shu sababli ham lalmi ekin yerlarining qaysi mintaqaga joylashganligiga va bu yerda qanday ekinlar yetishtirilishiga qarab eroziyaga qarshi tadbirlarni joriy etish yaxshi samara beradi. (Agroilm 5(68) son 2020 81)*

Yuqorida berilgan misolda (5) “lalmi ekin yerlar” birikmasi bilan deyktik markza belgilangan bo‘lsa, uning markazda qoldirilishiga ko‘makchi bo‘lib “bu yerda” birikmasi qo‘llanilgan.

6) *The terminology relating to genetic resources is in a state of flux. Here we use germplasm to denote the totality of genes and genetic combinations found in a species, oi a major portion of it. (Crop ecology 81)*

Ingliz tilidagi o‘rin ravishi “here” aniq bir belgilangan makonni emas, balki matn ichidagi aniq bir makonga ishora qilishi bilan ajralib turadi. Muallif bunda o‘quvchining qiddatini ayni shu makonga diqqatini jalb qilish uchun “here” ravishidan foydalanilgan (6). Bunda matnning ayni bir qismiga ishorani keltirish mumkin.

Narrativ matnlarda, hikoya jarayonlarida zamonni ko‘rsatuvchi vositalar sirasiga ayni fe’l zamonlari, payt ravishlari kiritilsa, ilmiy matnlarda xususan, agromatnlarda ham shu kabi deyktik belgilardan foydalanish mumkin:

7)Legume-cereal rotations of the eighteenth century provide the model for these organic farming practices that are often now promoted without appreciation of their low productivity (Crop ecology 25)

8) *Hozirda suv omborlaridan foydalanishdagi asosiy muammo – mazkur inshootlar yuqori b’eflari foydali sig‘imlarining loyqa cho‘kindilar cho‘kishi evaziga qisqarib borishidir. (Agroilm 5(68) son 2020 62)*

Keltirilgan misollarda (7) (8) deyktik markazdagi QACHONni ifodalashni “now” (17) hamda “hozirda” ravishlari bajargan, ular muallifning bajarayotgan ilmiy faoliyatiga nisbatan, ya’ni u belgilab bergan vaqtga qiyosan barchani shu zamonga yo‘naltiradi. Shu munosabat bilan real vaqtdagi “hozir- now” deyktik ko‘rsatishi bilan matn tarkibidagi ko‘rsatish farqlanadi.

Bundan tashqari mualliflar agromatnda umumiy holatda hozirgi zamon shaklidan foydalanishadi, adabiyotlar tahlilida ko‘proq o‘tgan zamon bilan vaqtga ishorani ko‘rishimiz mumkin.

Agromatnlar tarkibida eng ko‘p uchraydigan holat diskurs deyksisi bo‘lib, bunda muallif o‘quvchini matn ichidagi joyga ishora qilishi bilan ajralib turadi:

8) *The empirical case studies in these chapters cover lessons that have analyzed responses to climate change thus far and their implications for innovation, including technology adoption and adaptation, insurance schemes, and diversification of land and labor, and to a lesser extent internal migration. (Climate smart agriculture p53)*

9) Quyida dehqonchilikda foydalaniladigan yerlar haqida qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.(Z.Z.Abdushukurova O‘zbekiston tuproqlarining agrokimyoviy tavsifi o‘quv qo‘llanma 40)

Berilgan misollarda mualliflar “these chapters” (8) birikmasi orqali o‘zi ma’lumot berib o‘tgan qism haqida ma’lumot berib, undagi mavjud bo‘lgan ma’lumotlarni qisqacha ko‘rsatkich qilib ishora qilmoqda. Keyingi keltirilgan misolda (9) muallifning endi beradigan ma’lumotlarga o‘quvchining diqqatini jalb qilish, deyktik markzani o‘rnatish maqsadida “quyida” deyktik iborasidan foydalangan. Bundan tashqari ilmiy asararning annotatsiyasida muallif o‘z ilmiy ishining umumiy ma’lumotini berish holatida “ushbu”, “mazkur” kabi so‘zlardan ingliz tilida esa “this” olmoshidan diskurs deyksisi sifatida foydalanish holatlari uchraydi:

10) *Ushbu maqolada dukkakli ekinlardan no‘xat o‘simligining bo‘yining o‘sishini ekish muddatlari va sxemasiga bog‘liqligi bayon etilgan (5-6-oktabr respublika konferensiyasi to‘plami TDAU_SF 353)*

11) In this paper, we have comprehensively reviewed the sugarcane’s phytochemical and microbial diversity. (Journal of agriculture and food research 12 2023 100549 9)

Keltirilgan ikkala misolda ham (10) (11) muallif o‘zi bajargan tadqiqot ishiga qisqacha ma’lumot bergan holatda ko‘rsatish maydonining markaziga “this” olmoshi (11) hamda “ushbu” olmoshi vositasida deyktik ko‘rsatishni amalga oshirgan. Agromatnlar tarkibidagi bu kabi holatlar ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar hamda o‘quv adabiyotlarining kirish qismlarida uchraydi.

XULOSA

Deyktik vositalar va ular vositasida ko‘rsatishni o‘rganish pragmalingvistikada bundan tashqari kognitiv lingvistikada muhim o’rinni egallaydi. Deyktik markazni tashkil qiluvchi vositalarga kiruvchi birliklar badiiy adabiyotdan farqli ravishda ilmiy matnlarda miqdori cheklangan bo‘lib, xususan, qishloq xo‘jaligiga oid ilmiy matnlarda bu hodisa faqatgina muallif nuqtayi nazaridan ko‘riladi. Shaxsni ko‘rsatish maydoniga olib chiqish va uni deyktik markazda qoldirishni muallif vositasida atoqli otlar hamda kishilik olmoshlari bajaradi. Makon va zamonni deyktik markazda olib qoluvchi vositalarga ega ko‘proq ravishlarni hamda ko‘rsatish olmoshlarini kiritamiz. Agromatnlarda eng mahsuldor hisoblanuvchi diskurs deysksisi esa

matnni kerakli qismlariga ishorani ta’minlab, o’quvchining diqqatini jalb qilibgina qolmasda, annotatsiya qismida kelib butun bir ilmiy ishiga ishora vazifasini ham bajaradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Bühler, K. (1990). Theory of Language: The representational function of language. Amsterdam: John Benjamins.
2. Huang Yang Pragmatics. – Oxford:. Oxford University Press, 2007. – 367p.
3. Lyons, J. (1977). Ch. 15: Deixis, space and time. In Semantics, Vol 2. Cambridge: Cambridge University Press, 636-724.
4. Levinson, S. C. (2004). Deixis. In L.R. Horn & G. Ward (eds.), The Handbook of Pragmatics. Malden, MA, USA/Oxford, UK/Carlton, Australia: Blackwell Publishing, 97-121
5. Munisa Bozorova. (2024) "PRAGMATIC FACTORS OF INDEXICALITY IN AGRICULTURAL TEXTS IN UZBEK AND ENGLISH." American Journal of Philological Sciences 4.11: 169-178.
6. William J. Rapaport (1994) Deictic Centers and the Cognitive Structure of Narrative Comprehension Center for Cognitive Science State University of New York at Buffalo 35p.
7. Yule G. (1996) Pragmatics. – Oxford: Oxford University Press 138p.
8. Бозорова, М. (2024). Ingliz va o ‘zbek qishloq xo ‘jaligiga oid matnlarida shaxs deyksisining ifodalanishi. Зарубежная лингвистика и лингводидактика, 2(1), 148-156.
9. Кравченко А.В. (1995) Принципы теории указательности: авт. дис...док. филол. наук /– Москва 54 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

CRIME TUSHUNCHASINING CRIME, OFFENSE ATAMALARI VA ULARNING HOSILALARI BILAN IFODALANISHI

Suvonkulova Dilnoza Kamilovna
Qo‘qon 1-maktab, oily toifali o’qituvchisi
Tel:+998905562543
E-mail: suvonkulovadilnoza@gmail.com

Annotatsiya Maqolada crime tushunchasining crime, offense atamalari va ularning hosilalari bilan ifodalanishi haqida so’z boradi. Crime va offense atamalari CRIME huquqiy tushunchasining asosiy universal vakillari hisoblanadi. Terminologik derivatsiya deganda biz so‘z yasash jarayonlari va ularning natijalarini, shuningdek, tilda har qanday ikkilamchi belgilarning, jumladan terminologik so‘z birikmalarining hosil bo‘lishini tushunamiz. Atama yasash umumiy tilda qo‘llaniladigan so‘z yasash usullari bilan amalga oshiriladi, ya’ni semantik, morfologik va sintaktik atama yasash mavjud. Atama yasashning sintaktik usuliga kelsak, u atamashunoslikda keng ma’noda tushuniladi.

Kalit so’zlar: tushuncha, atama, termin, derivatsiya, axloqiy me’yor, terminologik derivatsiya, terminosistema, kriminal atama, belgi, freym.

ВЫРАЖЕНИЕ ПОНЯТИЯ “ПРЕСТУПЛЕНИЕ” ТЕРМИНАМИ “CRIME”, “OFFENSE” И ИХ ПРОИЗВОДНЫМИ

Аннотация В статье рассматривается выражение понятия преступления терминами “crime”, “offense” и их производными. Термины “crime” и “offense" являются основными универсальными представителями правового понятия CRIME. Под терминологической деривацией мы понимаем процессы словообразования и их результаты, а также образование в языке любых вторичных знаков, в том числе терминологических словосочетаний. Терминообразование осуществляется способами словообразования, используемыми в общем языке, то есть существует семантическое, морфологическое и синтаксическое терминообразование. Что касается синтаксического способа терминообразования, то в терминологии он понимается в широком смысле.

Ключевые слова: понятие, термин, деривация, моральная норма, терминологическая деривация, терминосистема, криминальный термин, признак, фрейм.

EXPRESSION OF THE CONCEPT OF CRIME THROUGH THE TERMS “CRIME”, “OFFENSE” AND THEIR DERIVATIVES

Annotation The article discusses the expression of the concept of crime using the terms “crime”, “offense” and their derivatives. The terms “crime” and “offense” are considered the primary universal representatives of the legal concept of CRIME. By terminological derivation, we understand the processes of word formation and their results, as well as the formation of any secondary signs in the language, including terminological phrases. Term formation is carried out using word formation methods employed in general language, namely semantic, morphological, and syntactic term formation. Regarding the syntactic method of term formation, it is understood in terminology in a broad sense.

Key words: concept, term, terminology, derivation, moral norm, terminological derivation, terminological system, criminal term, sign, frame.

KIRISH. Avvalo, biz CRIME tushunchasining crime, offense kabi universal atamalar va ularning hosilalari bilan ifodalanish xususiyatlarini ko‘rib chiqamiz. Crime va offense atamalari CRIME huquqiy tushunchasining asosiy universal vakillari hisoblanadi [1,62]. Terminologik derivatsiya deganda biz so‘z yasash jarayonlari va ularning natijalarini, shuningdek, tilda har qanday ikkilamchi belgilarning, jumladan terminologik so‘z birikmalarining hosil bo‘lishini tushunamiz [2,129].

Umuman olganda, atama yasash umumiy tilda qo‘llaniladigan so‘z yasash usullari bilan amalga oshiriladi, ya’ni semantik, morfologik va sintaktik atama yasash mavjud. Atama yasashning sintaktik usuliga kelsak, u atamashunoslikda keng ma’noda tushuniladi. Unga nafaqat leksikallashgan so‘z birikmalarining hosil bo‘lishi (masalan, qonun ijodkorligi), balki bitta maxsus tushunchani ifodalovchi so‘z birikmalarining atamaga aylanishi ham kiradi [3,83].

Ko‘rinib turibdiki, yuridik atamashunoslikda ifodalangan CRIME tushunchasining asosiy belgisi crime atamasining ma’nosidagi asosiy semadan iborat. Termin yasashning sintaktik usuliga kelsak, u terminshunoslikda keng ma’noda tushuniladi.

Crime atamasining lug‘atlardagi ta’riflariga murojaat qilamiz:

1) “qonun belgilaydigan va jazoga loyiq deb topadigan har qanday ijtimoiy zarar. Bu atama fuqarolik huquqbuzarligi yoki tortdan farqlanishi kerak”[4,236].

2) “jamoatchilikka yoki uning a’zosiga zarar yetkazadigan va qamoq yoki qamoq muddatini talab qiladigan qonun buzilishi va/yoki mumkin bo‘lgan jazo sifatida jarima” [5. Bu atama civil wrong yoki tortdan farqlanishi kerak”. [4]

Keltirilgan lug‘at maqolalarini taqqoslab, crime atamasi ma’nosining asosiy semasi ’qonun buzilishi’ ekanligi haqida xulosa chiqarishimiz mumkin. Shuningdek, asosiy semaga yaqin bo‘lgan ’harakatning ob’ektiga (shaxs, jamiyat) zarar yetkazish’, ’tort emasligi’, ’jazolanishi mumkinligi’ semalarini ajratib ko‘rsatish mumkin. Huquq nuqtayi nazaridan jinoyatning oqibati jazo bo‘lishi kerak. Crime atamasi ma’nosida ’jazolanishi mumkinligi’ semasining mavjudligi CRIME va PUNISHMENT tushunchalarining freymli bog‘liqligini tasdiqlaydi. Bu L.G. Fedyuchenkoning atama ta’rifi uning freym xususiyatini ifodalashi haqidagi fikrini ham tasdiqlaydi [6,273].

Umumiy tildagi so‘z sifatida crime leksemasi quyidagicha ta’riflanadi: “qonunga xilof harakat yoki umuman olganda, yomon yoki nomaqbul xulq-atvor (namunasi)” [7,323]. Ushbu ta’rifga ko‘ra, crime leksemasining umumiy tildagi so‘z sifatidagi ma’nosi crime atamasining ma’nosidan kengroq, chunki uning ma’nosida ’nomaqbul xulq-atvor’ semasi ajralib turadi. Ya’ni, crime leksemasining umumiy tildagi so‘z sifatidagi ma’nosi nafaqat qonunni buzishni, balki axloqiy me’yorlarga zid bo‘lgan har qanday xatti-harakatni ham nazarda tutadi. Bundan tashqari, ’jazolanishi mumkinligi’ semasining yo‘qligi jazo umumiy tilda crime leksemasi bilan ifodalangan barcha qilmishlarning majburiy oqibati emasligini ko‘rsatadi.

Ta’kidlash joizki, jinoyatlar sifatida tasniflanadigan g‘ayriqonuniy xatti-harakatlar fuqarolik da’vosiga asos bo‘lishi mumkin. Offense atamasi ham Britaniya, ham Amerika yuridik atamalar tizimlarida ham fuqarolik huquqbuzarligi, ham jinoyatni ifodalash uchun qo‘llaniladi [4,614]. Shunday qilib, agar offense atamasi yetarlicha qo‘shimcha kontekstdan tashqarida ishlatilgan bo‘lsa, u ikkita huquqiy tushunchadan qaysi birini anglatishini aniqlash qiyin. Chamasi, crime atamasining sinonimi bo‘lgan criminal offense atama-so‘z birikmasining paydo bo‘lishi shu bilan izohlanadi [4,237]. Ushbu faktlar CRIME va TORT tushunchalarida umumiy belgilar mavjudligini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, offense leksemasining umumiy tildagi ma’nosi “xafa bo‘lgan va jarohatlanish his-tuyg‘ulari yoki g‘azablanish, ko‘pincha kimdir qo‘pol bo‘lgani yoki hurmatsizlik ko‘rsatgani uchun” deb ta’riflanadi[7,976]. Bu esa offense atamasining tegishli leksemaning umumlisoniy ma’nosiga nisbatan torroq ma’noga ega ekanligini ko‘rsatadi. Umumiy tilda offense leksemasi har qanday xafa qilish yoki haqoratni, shu jumladan fuqaroviy da’vo predmetiga aylanmaydigan va ayniqsa, jinoyat sifatida tasniflanmaydiganlarni ham nazarda tutadi.

Ta’kidlash joizki, jinoyatlar sifatida tasniflanadigan g‘ayriqonuniy xatti-harakatlar fuqarolik da’vosiga asos bo‘lishi mumkin. “Offence” atamasi ham Britaniya, ham Amerika yuridik terminosistemalarida ham fuqarolik huquqbuzarligi, ham jinoyatni ifodalash uchun qo‘llaniladi [4,614]. Shunday qilib, agar huquqbuzarlik atamasi yetarlicha qo‘shimcha kontekstdan tashqarida ishlatilgan bo‘lsa, u ikkita huquqiy tushunchadan qaysi birini anglatishini aniqlash qiyin. Chamasi, crime atamasining sinonimi bo‘lgan criminal offense atama-so‘z birikmasining paydo bo‘lishi shu bilan izohlanadi [4,237]. Ushbu faktlar CRIME va TORT tushunchalarida umumiy belgilar mavjudligini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, offense leksemasining umumiy tildagi ma’nosi “xafa bo‘lgan va xafa bo‘lgan his-tuyg‘ular yoki g‘azablanish his-tuyg‘ulari, ko‘pincha kimdir qo‘pol bo‘lgani yoki hurmatsizlik ko‘rsatgani uchun” deb ta’riflanadi [7,976], bu esa offense atamasi tegishli leksemaning umumlisoniy ma’nosiga nisbatan torroq ma’noga ega ekanligini ko‘rsatadi. Umumiy tilda offense leksemasi har qanday haqorat yoki haqoratni, shu jumladan fuqaroviy da’vo predmetiga aylanmaydigan va ayniqsa, jinoyat sifatida tasniflanmaydiganlarni nazarda tutadi.

CRIME va TORT tushunchalarida umumiy belgilarning mavjudligi (“qonunga xilof harakat” tushunchasiga kiritilgan belgilar) ham Britaniya, ham Amerika huquq tizimlarining asosini tashkil etuvchi anglo-sakson huquqida qonunga xilof harakatlarning zamonaviy umumiy

tildagi kabi deliktlar va jinoyatlarga ajratilmaganligi bilan izohlanadi. Huquqqa xilof harakatlarni deliktlar va jinoyatlarga ajratish XIII asrda Britaniya huquqida paydo bo‘lgan. Shunday qilib, hozirgi kunda kuzatilayotgan CRIME va TORT tushunchalari belgilarining kesishuvi o‘rta asrlarga borib taqaladi.

“Jinoyat" yoki “huquqbuzarlik” tushunchalarini ifodalovchi atama-so‘z birikmalarining asosiy qismi ularni aniqlashtiradi va “jinoyat: yoki “huquqbuzarlik” tushunchalariga mantiqan asoslanuvchi yangi tushunchalarni ifodalaydi. Ushbu atamalar yuqori tasnifiy qatorlarning atamalari bo‘lib, g‘ayriqonuniy xatti-harakatlar guruhlarini umumlashtirib nomlaydi. Shu bilan birga, huquqqa xilof harakatlar bilan bog‘liq atama-so‘z birikmalari birinchi o‘ringa huquqqa xilof harakatning jinoyat yoki huquqbuzarlik atamalarining ma’nolarida namoyon bo‘lmaydigan o‘ziga xos xususiyatlarini chiqaradi.

Criminal termini crime terminining hosilasidir. Aslida, Britaniya va Amerika yuridik terminologiyasida ikkita omonim atama mavjud: criminal (ot) va criminal (sifat). Criminal (ot) atamasi “huquqbuzarlik uchun sudlangan yoki sudlanmagan bo‘lishidan qat’i nazar, jinoyat sodir etgan har qanday shaxs. To‘g‘rirog‘i, bu faqat jinoyat uchun haqiqatda sudlanganlarga nisbatan qo‘llanilishi kerak” deb ta’riflanadi [5].

Ushbu ta’rifdan kelib chiqib, huquq nuqtai nazaridan, sudning qilmish subyektiga nisbatan tegishli hukmi chiqarilmaguncha, hech qanday qilmish jinoyat deb tan olinishi mumkin emas, degan xulosaga kelish mumkin. Shunday qilib, CRIME huquqiy tushunchasi tarkibida “hukm chiqarilish zarurati” belgisi mavjudligi haqida gapirish mumkin. Bu belgi lotincha nullum crimen, nullum poena, sine lege – “qonunsiz jinoyat ham, jazo ham yo‘q” iborasida ham aks etgan [8,7].

Criminal (sifat) atamasi quyidagi ma’nolarga ega:

1) “jinoyatga oid yoki unga tegishli” (jinoiy odil sudlov),

2) “jinoyat tarkibini tashkil etuvchi” (jinoiy faoliyat) [4,236].

Keltirilgan ta’riflardan ko‘rinib turibdiki, birinchi ma’nosidagi kriminal atamasi terminelement vazifasini bajaradigan otli so‘z birikmalari bilan ifodalangan atamalar huquqning jinoyatchilikka u yoki bu tarzda taalluqli tarkibiy qismlari (jinoiy odil sudlov, jinoiy huquq, jinoiy axborot va boshqalar) bilan o‘zaro bog‘liq. Criminal (sifat) + ot modeliga ko‘ra yasalgan terminlarda criminal atamasi (termin elementi) o‘zining ikkinchi ma’nosini saqlab qoladi va qonunga xilof harakatlarni (jinoiy faoliyat, jinoiy niyat, jinoiy zarar va boshqalar) anglatadi. Biz criminal (sifat) + ot modeli bo‘yicha yasalgan va o‘z ma’nolarida huquqqa xilof harakat semasini o‘z ichiga olgan terminlarning ikkita asosiy guruhini ajratib ko‘rsatdik. Birinchi guruhga qonunga xilof harakat semasi criminal (jinoiy harakat, jinoiy xulq-atvor va boshqalar) terminelementi ma’nosida mujassamlashgan terminologik so‘z birikmalari kiradi. Ikkinchi guruhga termin-so‘z birikmalari kiradi, ularda termin-element-ot, agar u mustaqil atama sifatida ishlatilsa, o‘z ma’nosida huquqqa xiloflik semasini o‘z ichiga oladi, ushbu otning criminal leksemasi bilan birikmasi esa termin-ot bilan ifodalangan tushunchani aniqlashtiradi, terminning jinoiy jazolanadigan huquqqa xilof harakatlar (jinoiy zarar, jinoiy bezorilik va

boshqalar) bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Zarar – “yo‘qotish, shikastlanish yoki yomonlashish”; bezorilik – “shaxs noto‘g‘rilikdan aziyat chekadigan yoki biror qiyinchilik ostida bo‘lgan holat, ayniqsa qonun bartaraf etishga intiladigan yoki adolat chora ko‘radigan holat” [4,563]. Ikkinchi guruhga termin-so‘z birikmalari kiradi, ularda termin-element-ot, agar u mustaqil atama sifatida ishlatilsa, o‘z ma’nosida huquqqa xiloflik semasini o‘z ichiga oladi, ushbu otning criminal leksemasi bilan birikmasi esa termin-ot bilan ifodalangan tushunchani aniqlashtiradi, terminning jinoiy jazolanadigan huquqqa xilof harakatlar (criminal damage, criminal mischief va boshqalar) bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Zarar – “yo‘qotish, shikastlanish yoki yomonlashish”; sho‘xlik – “shaxs noto‘g‘rilikdan aziyat chekadigan yoki biror qiyinchilik ostida bo‘lgan holat, ayniqsa qonun bartaraf etishga intiladigan yoki adolatli chora ko‘radigan holat” [4].

Bu borada jinoiy abort atamasi ibratlidir. Jinoiy abort atamasi “noqonuniy qasddan qilingan sun’iy abort” deb ta’riflanadi [4,8]. Hozirgi vaqtda abort termini o‘z ma’nosida huquqqa xiloflik semasini o‘z ichiga olmaydi. Binobarin, qonunga xiloflik semasi jinoiy abort terminologik birikmasida aynan criminal terminelementi ma’nosida mavjud. Ammo 1938-yilgacha Britaniyada va 1973-yilgacha AQShda abort jinoyat deb hisoblangan. Abort leksemasi jinoiy abort atamasiga sinonim bo‘lgan yuridik atama bo‘lib, u ham qo‘llanilgan.

Shunday qilib, jinoiy abort atamasi sememasidagi huquqqa xiloflik semasi zamonaviy yuridik terminologiyada bo‘lgani kabi alohida terminelement ma’nosida mavjud bo‘lmagan. Britaniya va Amerika huquqiy madaniyatining rivojlanishi shunga olib keldiki, ilgari biz ajratib ko‘rsatgan guruhlarning ikkinchisiga tegishli bo‘lgan jinoiy abort atamasini endi birinchi guruhga kiritish kerak. Buni bir qator qilmishlarni jinoiy qilmishlar toifasidan chiqarish tendensiyasi bilan bog‘liq bo‘lgan JINOYAT huquqiy tushunchasining rivojlanishi sifatida ko‘rib chiqish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1.Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта \\ Методологические проблемы когнитивной лингвистики. - Воронеж: ВГУ, 2001.-С. 58-65.

2.Webster’s Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language. N.Y.: Gramercy Books, 1989. 1854 p.

3.Даниленко В.П. О терминологическом словообразовании // Вопросы языкознания 1973. - № 4. - С. 76-85.

4.Garner B. A. A dictionary of modem legal usage. — N.Y.: Oxford University Press, 2001. - 951 p.

5.Law. com Law Dictionary // http://dictionary.law.com

6.Федюченко Л.Г. О фреймовом характере термина // Языки профессиональной коммуникации: Материалы международной научной конференции. Челябинск, 21-22 октября 2003 г. / Отв. ред. Е.И. Голованова. - Челябинск, 2003. - С. 272-275.

7.Cambridge International Dictionary of English. - Cambridge: Cambridge University Press, 1995. - 1773 p.

8.Newman D.J., Anderson P.R. Introduction to criminal justice. - N.Y.: Random House, 1989. - 750 p.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

CRITICAL THINKING IN WRITING.

Mirzaraimova Madina Begmatovna
Chirchik Higher Education Engineering Department of Engineering School English Teacher

Annotation This article illuminates the essence of critical thinking, its basic principles and methods of application. Critical thinking is the ability to in-depth information in-depth analysis, drawing logical conclusions and expressing evidence. The critical approach in written work will allow the author of comprehensive analysis of the theme, comparison of evidence and expressing reasonable views.

The article discusses the main aspects of critical thinking - independent analysis, carefully inspecting evidence, comparing the argument, and the ability to draw opposite views. There are also methods that help develop critical thinking in written talks, including methods of asking, logical analysis, argumentation and creative thinking.

Keywords: Critical thinking, analysis, analysis, and evaluation, argument, logic, evaluation, variables, independent thinking, and opinion, written,

YOZMA RAVISHDA TANQIDIY FIKRLASH.

Annotatsiya Ushbu maqolada yozishda tanqidiy fikrlashning mohiyati, uning asosiy tamoyillari va qo‘llash usullari yoritiladi. Tanqidiy fikrlash – bu axborotni chuqur tahlil qilish, mantiqiy xulosalar chiqarish va dalillarga asoslangan fikr bildirish qobiliyatidir. Yozma ishda tanqidiy yondashuv muallifga mavzuni har tomonlama tahlil qilish, dalillarni taqqoslash va asosli fikrlar bildirish imkonini beradi.

Maqolada tanqidiy fikrlashning asosiy jihatlari – mustaqil tahlil qilish, dalillarni sinchkovlik bilan tekshirish, qarama-qarshi fikrlarni solishtirish va xulosa chiqarish qobiliyatlari muhokama qilinadi. Shuningdek, yozma nutqda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beruvchi usullar, jumladan, savol berish, mantiqiy tahlil, argumentatsiya va kreativ fikrlash metodlari keltirilgan.

Kalit so‘zlar:Tanqidiy fikrlash, Yozuv mahorati, Tahlil va baholash, Argumentatsiya, Mantiqiy fikrlash, Dalillarga asoslanish, Muammolarni tahlil qilish, Ochiq fikrlilik, Mustaqil fikrlash, Fikrlar xilma-xilligi, Yozma ifoda, Dalil va xulosa, Tadqiqot va tahlil, Muallifning pozitsiyasi, Matnni sharhlash.

КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ В ПИСЬМЕННОЙ ФОРМЕ.

Аннотация Эта статья освещает суть критического мышления, ее основные принципы и методы применения. Критическое мышление-это способность углубленной информации углубленный анализ, делать логические выводы и выражать доказательства. Критический подход в письменной работе позволит автору всестороннего анализа темы, сравнение доказательств и выражение разумных взглядов.

В статье обсуждаются основные аспекты критического мышления - независимый анализ, тщательно осматривая доказательства, сравнение аргумента и способность привлекать противоположные взгляды. Существуют также методы, которые помогают развивать критическое мышление в письменных переговорах, включая методы спроса, логический анализ, аргументацию и творческое мышление.

Ключевые слова: критическое мышление, анализ, анализ и оценка, аргумент, логика, оценка, переменные, независимое мышление и мнение, письменные, доказательства и выводы, исследования, доказательства и выводы, исследования, доказательства и позиция анализа автора, Комментарий к тексту.

Access Critical thinking is the process of independent and logical thinking, evaluation, and assessing different views. Critical thinking in writing plays an important role because it helps to express thoughts clear, reasonable and understandable. Well-written text is not limited to description of the information, but encourages the reader to meditate.

In this article, writing is discussed the importance of critical thinking, its basic principles and methods of applying. Critical thinking capability not only encourages the writer to bring strong logical evidence, but also to evaluate and improve his views.[1]

Methods Questions and answers. Ask analytical questions: The main ideas, assumptions and reviews in the text "Why?" How "How?", "For what evidence?"

Analysis using questions such as.. Socratic Method: Asking the student to ask questions to give questions to the deeper understanding of the text (encourage them to criticize the answers Evidence and logical analysis. Defining Evidence: For every idea or reasoning in the text, convincing evidence and examples of the text.Carces to detect logical errors: to draw incorrect conclusions in the text.[4]

Result Writing is Thinking. Writing can be seen as a thinking process. Bereiter and Scardamalia (1987) reported that good writers actually use their critical thinking skills in their writing journey. Bereiter and Scardamalia (1987) also stated that what differentiates between novice and expert writers is the use of critical thinking skills while writing. Ideally, using critical thinking skills can make writers become good writers.Figure 1 shows the writing process of a writer who ‘knowledge-transforms’ his/her information into written text. Bereiter and Scardamalia (1987) reported that the expert writer begins the writing assignment by making plans (problem analysis and goal setting about the essay writing). This plan is made with the content knowledge and the discourse knowledge that the writer has (or does not have). Solving (after translating what the problem is) content problem space would be making efforts to add

suitable content in the essay.[2]Solving rhetorical problem space (after translating/understanding what the problem is) would be making efforts to understand the rhetorical demands of the assignment. After this, the writer will then depend on his/her memory of content or discourse knowledge (knowledge-telling process) to complete the writing assignment. According to Bereiter and Scardamalia (1987), solving a problem for an expert writer may lead to the generation (and further solution) of another problem. For example, an expert writer found that he/she needs to add more ideas in a paragraph. Addition of an idea would mean “where do I get it?”, “how can I support the addition of this new idea?”, and “can this new idea fit into my existing framework” and many more problems. This expert writer has in fact used his/her critical thinking skills to make decisions on problem translation and problem solution while he/she writes. He or she makes decisions to analyse, synthesise, evaluate, and even apply information in the whole writing process. Critical thinking is, therefore, not a tool for writers to present their arguments. It is a habit the writers acquire as they gain more confidence in having undergone many stages of the knowledge-transforming process through their many explorations of writing academic texts.[3]

Pedagogical Implications and Suggestions. for Future ResearchThe teaching on critical thinking is not a separate entity from the teaching of academic writing. Good writing teachers are able to “walk the learners through” the writing process and at the end of the process, learners build the habit of being critical thinkers. Tahira and Haider (2019) suggested that university departments and tutors review their writing instruction and guidelines to make the requirements of argument more explicit and easily understandable. In the long term, writing teachers should reevaluate the norms of the traditional essay form to accommodate a wider spectrum of expression.[8] Next, Moeti, Mgawi, and Moalosi (2017) suggested that promoting the habit of critical thinking could begin with the teaching of identified strategies to promote the application of critical thinking in areas of programme content, teaching and assessment methods and techniques, programme logistics, and personal attributes. Future researchers could explore the cognitive abilities of writers during their writing process to investigate how critical thinking skills are used in the writing process.[6]

Discussion Academic writing provides a context for developing critical thinking skills especially as it involves the expression of certain ideas to be shared with a particular audience. Communication between the writer and the reader via the text is indeed a social act. The writer shares ideas and views with an audience and the feedback obtained from the audience benefits the writer‟s development of critical thinking.As for the development of critical thinking in writing in our country, we have as many opportunities as other countries. First, we need to have knowledge of foreign education systems in order for our teachers to know what methods to use to teach students critical thinking. Then we need to teach critical thinking from the moment a child begins to speak and be able to direct it correctly. Because young children have a lot of questions about the whole being. If we answer all of their questions fully and clearly, we will be contributing to the development of their critical thinking[7]. It is also necessary to make

effective use of debating lessons, poems, riddles, which develop critical thinking in kindergarten children. In the primary school, a special science should be introduced to further improve critical thinking. Any child with a mind base can master this science perfectly, and it can be the most fun lesson. In high school, students should be taught a subject that develops critical thinking in writing and in the final year of school, students should take an exam in a subject that develops critical thinking in writing. Students who show high results in the exam should be awarded with special certificates and prizes. Academic writing Olympiads should be organized. We, like the Islamic University of Malaysia (LE 4000) should introduce an English language course for academic writing and make it compulsory for all students. The course objectives match the requirements of the research: the development of critical thinking. The outcomes of this research therefore, could benefit such classes. Not only might the rubric be used to develop students‟ critical thinking, but it could also provide a means for assessing critical thinking in the course.[5]

Conclusion In conclusion, critical thinking in writing is essential for developing clear, logical, and well-supported arguments. It allows writers to analyze information, evaluate sources, and present ideas coherently while considering multiple perspectives. By questioning assumptions, identifying biases, and using evidence effectively, writers can enhance the depth and credibility of their work. Ultimately, critical thinking fosters clarity, originality, and persuasive communication, making it a fundamental skill in academic, professional, and creative writing.

REFERENCES:

1. Boyer, E. L. (1983). High school: A report on secondary education in America. New York: Harper & Row.

2. Lavelle, E. Smith, J., & O‟Ryan, L. (2002). The writing approaches of secondary Students. British Journal of Educational Psychology.

3. Gammil, D. M. (2006). Learning the write way. The Reading Teacher, 59 (8),

4. Ryder, R. J. (1994). Using frames to promote critical writing. Journal of Reading, 38(3), 210-218.

5.] Rahmat, N. H., Aripin, A., Lin, N. M., Whanchit, W., and Khairuddin, Z. (2020) Exploring the Connection between Critical Thinking Skills and Academic Writing. International Journal of Asian Social Science. Vol 10(2), pp 118-128. Retrieved from https:// doi.org/ http://dx.doi.org/10.18488/journal.1.2020.102.118.128

6. Rainbolt, G. W., and Dwyer, S. L. (2012). Critical thinking: The art of argument (2nd ed.). Stamford, CT: Cengage Learning.[13] Scriven, M., and Paul, R. (2004). Defining Critical Thinking: A Draft Statement for the ‘National Council for Excellence in Critical Thinking. Retrieved from: http://www.criticalthinking.org/University/defining.html.

7. Tahira, M. , and Haider, G. (2019) The Role of Critical thinking in Academic Writing: An Investigation of EFL Students’ Perceptions and Writing Experiences. International Journal of Primary Education, Vol 8(1), pp 1-

8.Retrieved from https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1243509.pdf[15] Wallmann, H. W., and Hoover, D. L. (2012) Research and Critical Thinking: An Important Link for Exercise Science Students Transitioning to Physical Therapy. International Journal of Exercise Science, Vol 5(2), pp 93-96. Retrieved from https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4738974

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

DIAXRON KORPUS VA UNING ARXITEKTURASI

Zilola Xusainova Yuldash qizi
ToshDO‘TAU filologiya fanlari falsafa doktori (PhD).
E-pochta: xusainovazilola@navoiy-uni.uz
Yangibayeva Surayyo Gulimboy qizi
ToshDO‘TAU, Kompyuter lingvistikasi mutaxassisligi
I bosqich magistranti.
E-pochta: surayyoyangibayeva4@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada til tarixini o‘rganish uchun maxsus yaratilgan diaxron korpuslar va ularning arxitekturasi atroflicha yoritilgan. Diaxron korpus til o‘zgarishlarini vaqt bo‘ylab tadqiq qilish uchun muhim manba bo‘lib, tilning tabiati, tuzilishi va lingvistik tadqiqotlardagi rolini tahlil qilishga xizmat qiladi. Shuningdek, maqolada diaxron korpusning boshqa turdagi korpuslardan farqli jihatlari, uning ma’lumotlar bazasi, annotatsiya tizimi va texnologik asoslari haqida batafsil ma’lumot berilgan. Qolaversa turli tillarda mavjud bo‘lgan diaxron korpuslar tahlil qilinib, ularning lingvistik tadqiqotlar uchun ahamiyati misollar bilan tushuntiriladi.

Kalit so‘zlar: diaxron korpus, NLP, OCR, interfeys, ma’lumotlar bazasi, annotatsiya, klassifikatsiya, tarixiy tilshunoslik, funksiya.

ДИАХРОНИЧЕСКИЙ КОРПУС И ЕГО АРХИТЕКТУРА

Аннотация. В данной статье подробно освещены диахронные корпуса, специально созданные для изучения истории языка, а также их архитектура. Диахронный корпус является важным ресурсом для исследования языковых изменений во времени, служит для анализа природы языка, его структуры и роли в лингвистических исследованиях. Кроме того, в статье представлена детальная информация о различиях диахронного корпуса от других типов корпусов, его базе данных, системе аннотации и технологических основах. Также рассматриваются диахронные корпуса на разных языках, и на примерах объясняется их значение для лингвистических исследований.

Ключевые слова: диахронный корпус, NLP, OCR, интерфейс, база данных, аннотация, классификация, историческая лингвистика, функция.

DIACHRONIC CORPUS AND ITS ARCHITECTURE

Annotation. This article provides a comprehensive analysis of the concept of a diachronic corpus, which is specifically designed for studying language history, and examines its

architecture in detail. The diachronic corpus serves as a crucial resource for investigating language changes over time, with a focus on its nature, structure, and role in linguistic research. Additionally, the article explores the distinguishing features of the diachronic corpus compared to other types of corpora, detailing its database, annotation system, and technological foundations. Furthermore, existing diachronic corpora in various languages are analyzed, illustrating their significance for linguistic studies with relevant examples. The prospects of developing a diachronic corpus for Uzbek linguistics are also discussed.

Keywords: diachronic corpus, NLP, OCR, interface, database, annotation, classification, historical linguistics.

Kirish

Til – bu insoniyat tarixining ajralmas qismi bo‘lib, uning rivojlanishi va o‘zgarishlari davrlar osha kuzatiladi. Til hodisalarini tadqiq qilish uchun maxsus vositalar talab etiladi. Tabiiy tilni qayta ishlash – bu sun'iy intellektning kichik sohasi bo'lib, u mashinalarga inson tilini tushunish va qayta ishlashga yordam beradi. Bu borada mavjud korpuslarni kengaytirish hamda yangilarini yaratish tilshunoslikni rivojlantirishdagi talablardan biridir [Elov B., Hamroyeva Sh., Alayev R., Xusainova Z., Yodgorov U., 2023]. Diaxron korpuslar ham tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanib, tilning vaqt bo‘ylab rivojlanishini tadqiq etish imkonini beradi [Smith, 2004]. Lingvistik tadqiqotlarda til hodisalarining tarixi va dinamikasini o‘rganishda diaxron korpuslar asosiy manba sifatida xizmat qiladi. Shu sababli, diaxron korpuslar ma’lum vaqt oralig‘idagi turli janr va tillardagi matnlar to‘plamidan iborat bo‘lib, lingvistika sohasida quyidagi maqsadlarda ishlatiladi:

1. Tilning tarixiy rivojlanishini o‘rganish.

2. Leksik va grammatik birliklarning o‘zgaruvchanligini kuzatish.

3. Tildagi stilistik va fonetik o‘zgarishlarni tahlil qilish.

Diaxron korpus davr (vaqt) bo‘yicha aniq segmentlarga bo‘linadi va har bir segment o‘ziga xos til xususiyatlarini aks ettiradi. Masalan, eski o‘zbekcha so‘zlar va zamonaviy o‘zbekcha so‘zlar o‘rtasidagi farqlarni tadqiq qilish uchun diaxron korpusdan foydalanish tavsiya qilinadi.

Diaxron korpusning arxitekturasi

Diaxron korpusni yaratish murakkab jarayon bo‘lib, lekin shunday bo‘lsa ham tilshunoslik uchun juda muhimdir. Ushbu korpusni yaratish jarayoni bir qancha bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Bu bosqichlar korpusning maqsadi, tarkibi va texnologik asoslarini belgilab, uning samarali va ilmiy tadqiqotlar uchun mos bo‘lishini ta’minlaydi. Quyidagi 1-rasmda ushbu bosqichlar ketma-ketligi keltirilgan.

1-rasm. Diaxron korpusning yaratilish bosqichlari

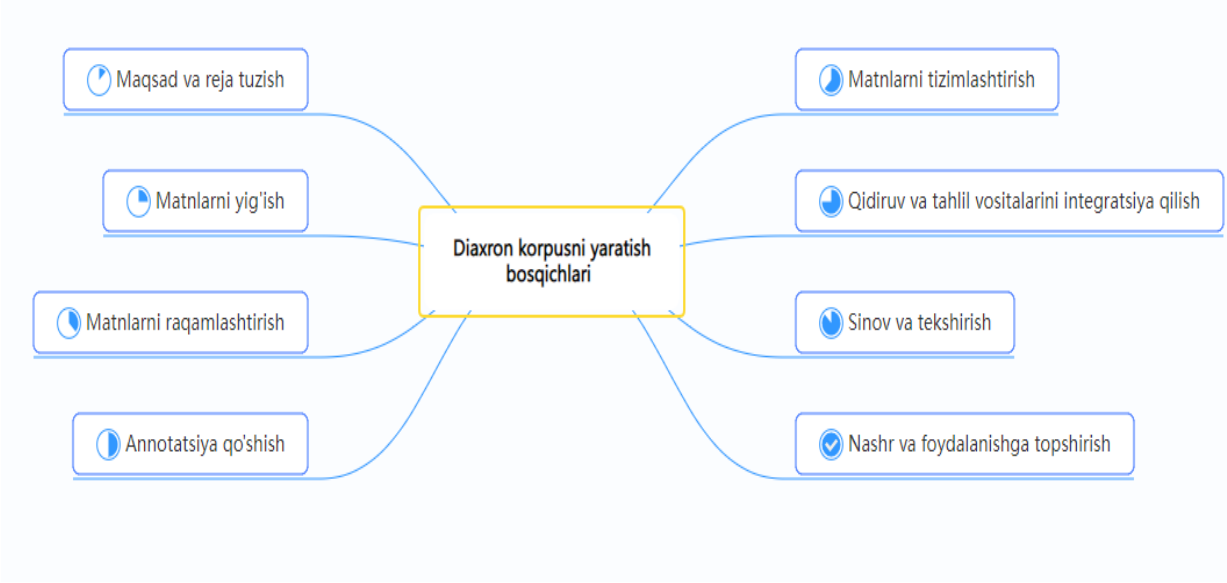

Ushbu bosqichlarni bajarish orqali ma’lum bir tilning tarixiy bosqichlarini tahlil qiladi va xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Diaxron korpus arxitekturasi ma’lumotlar bazasi, annotatsiya tizimi va foydalanuvchi interfeysi kabi komponentlardan tashkil topadi [Ide & Suderman, 2007]. Yuqoridagi bosqichlarni o‘z ichiga olgan holda korpus arxitekturasi bir necha qismlardan tashkil topgan holda shakllantiriladi (2-rasm).

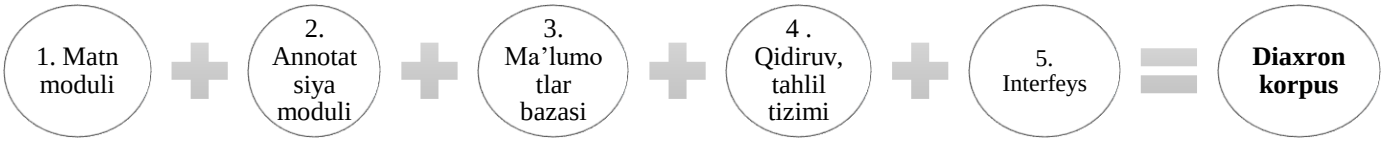

2-rasm. Diaxron korpus arxitekturasi

1. Matn moduli.

Ushbu modulda korpusdagi **matnlar** ma’lum bir vaqtning **davrlari, janrlar** va **uslublar** bo‘yicha tasniflanadi. Har bir matnga **til, davr, geografik hudud** va boshqa kontekstual ma’lumotlar biriktiriladi.

2. Annotatsiya moduli

Bu modulda matnlarga lingvistik annotatsiyalar (teglar) biriktiriladi. Ya’ni leksik, morfologik va sintaktik teglar asosida matnlar teglanadi. Odatda, teglangan matnni avtomatik tahlil qilish imkonini taqdim etadi. Korpuslarni teglash orqali foydalanuvchi muayyan so‘zni korpus asosida lingvistik tahlil qilishi mumkin [Leech, 2011].

3. Ma’lumotlar bazasi

Korpusda dastlab matnli ma’lumotlarni o‘zida jamlagan baza yaratiladi. Ushbu bazada ma’lumotlar strukturlangan tarzda saqlanadi. Natijada, matnli ma’lumotardan izlash jarayoni optimallashtiriladi. Matnlarning metama’lumotlari (muallif, yil, janr) va lingvistik tahlillari ma’lumotlar bazasida saqlanadi.

4. Qidiruv va tahlil tizimi

Ushbu modulda foydalanuvchilar uchun qulay qidiruv mexanizmlari ishlab chiqiladi. Lingvistik birliklar va ularning o‘zgarishini kuzatish uchun maxsus grafik va statistik vositalar taqdim etiladi. Bu jarayonlar korpusning annatotsiya moduli yaratilgandan keyin ishga tushiriladi.

5. Interfeys

Grafik interfeys foydalanuvchiga kerakli ma’lumotlarni izlash va tahlil qilish imkonini beradi. Interfeysdan foydalanuvchi tilga oid turli ko‘rsatkich (parametr)larni birlashtirgan holda MBdan ma’lumotlarni aniqlab, tadqiqot olib borishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan modullar bir-biri bilan bog‘liq bo‘lib, muayyan modeldagi kamchiliklar boshqa modullarga ham uzviy tasir qilishi mumkin. Modullarni o‘zaro birlashtirgan holda diaxron korpusni ma’lum bir til asosida yaratish jarayoni bir qancha texnik yondashuvlarni talab qiladi:

1-jadval. Diaxron korpusning texnik yondashuvlari

Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP)	**Mashinali o‘qitish**	**Optik belgilarni tanish (OCR)**
Matnlarni avtomatik qayta ishlash va tahlil qilish uchun ishlatiladi.	Annotatsiya va klassifikatsiya jarayonlarini avtomatlashtirish uchun zarur.	Qog‘oz shaklidagi qadimiy matnlarni raqamli formatga o‘tkazish uchun ishlatiladi.

Ko‘rib turganimizdek diaxron korpuslar o‘ziga xos struktura va annotatsiya tizimiga ega bo‘lib, tahlil va qidiruvni amalga oshirish uchun maxsus dasturiy vositalarni talab qiladi [Biber et al., 1998]. Masalan, Britaniya milliy korpusining diaxron moduli turli davrlarga oid yozma materiallarni o‘z ichiga olgan [Burnard, 2007]. Til tarixini o‘rganish maqsadida yaratilgan diaxron korpuslar murakkab bosqichlardan tarkib topgan holda yaratiladi. Bugungi kunda jahon tajribasida ko‘plab diaxronik korpuslar ishlab chiqilgan bo‘lib, o‘z vazifasiga ko‘ra ma’lum bir maqsad asosida shakllantirilgan (2-jadval).

2-jadval. Diaxron korpuslar

Ingliz tilidagi diaxron korpuslar	
Helsinki Corpus of English Texts (HCET)	750-1700-yillar oralig‘idagi matnlarni o‘z ichiga oladi.
	Ingliz tilining leksik va grammatik o‘zgarishlarini tahlil qilish uchun ishlatiladi.
Corpus of Historical American English (COHA)	Amerika ingliz tilisining 1810-2000-yillar oralig‘idagi rivojlanishini aks ettiruvchi korpus

	Amerika ingliz tilisining semantik va sintaktik o‘zgarishlarini o‘rganish imkonini beradi.
Penn-Helsinki Parsed Corpus of Middle English (PPCME)	O‘rta asr ingliz tiliga oid tahliliy matnlar.
	Sintaktik annotatsiya va davrlarga oid taqqoslash imkoniyati mavjud

Nemis tilidagi diaxron korpuslar

Deutsches Textarchiv (DTA)	XVI asrdan XX asrgacha bo‘lgan matnlarni o‘z ichiga oladi.
	Nemis tilining tarixiy grammatikasi va leksikasini o‘rganish.
Bonner Frühneuhochdeutsch korpus (BFNHC)	XVI asr nemis tiliga oid matnlar bilan ishlash uchun mo‘ljallangan korpus.
	Erta zamonaviy nemis tilining grammatik tizimini o‘rganish uchun ishlatiladi.

Fransuz va ispan tillaridagi diaxron korpuslar

FRANTEXT	Fransuz tilining XIII asrdan XX asrgacha bo‘lgan rivojlanishini o‘z ichiga oluvchi korpus.
	Fransuz tilidagi leksik va grammatik o‘zgarishlarni tahlil qilish.
CORDE (Corpus Diacrónico del Español)	Ispan tilining dastlabki davrlaridan zamonaviy davrgacha.
	Ispan tilining tarixiy rivojlanishini o‘rganish uchun Real Academia Española tomonidan yaratilgan korpus.

Lotin tiliga oid diaxron korpuslar

LatinISE	Lotin tilining grammatik va leksik rivojlanishini tadqiq qilish imkonini beradi.

O‘zbek va boshqa turkiy tillar diaxron korpuslari

Turkish National Corpus (TNC)	Zamonaviy turk tilining rivojlanishini kuzatish uchun yaratilgan, ammo eski turk tiliga oid ma’lumotlar ham mavjud.
Altay til oilasiga oid korpuslar	Eski uyg‘ur, qadimiy turk, chag‘atoy va boshqa turkiy tillarning tarixiy matnlarini o‘z ichiga oladi.
Orhon-Yenisey yozuvlari korpusi:	Qadimiy turk yozuvlarini tadqiq qilish uchun maxsus yaratilgan.
Chag‘atoy korpusi	Alisher Navoiy davridagi tilni o‘rganish uchun mo‘ljallangan matnlar bazasi.
O‘zbek tiliga oid ishlar	Mediamatnlar diaxronik korpusi. O‘zbek va ingliz gazetalari mediamatnlarini o‘rganish uchun mo‘ljallangan.

Diaxron korpus boshqa turdagi korpuslardan bir qancha farqli funksiyalari bilan farqlanadi. Jumladan, diaxron korpus tilning vaqt bo‘ylab o‘zgarishni inobatga olgan holda

tahlil qilsa, sinxron korpus tilning bir vaqt ichidagi holatini tahlil qiladi. Ingliz korpuslari misolida korpuslarni solishtiradigan bo‘lsak, sinxron korpuslar zamonaviy ingliz tilidagi matnlarni o‘z ichiga olgan bo‘ladi (Masalan, gazetalar, bloglar). *Qadimiy (Old English), o‘rta (Middle English)* va *zamonaviy (Modern English)* kabi ingliz tilidagi diaxron korpuslar turli davrlarga oid matnlarni o‘zida jamlagan. Bundan tashqari, ba’zi diaxron korpuslar o‘z ichida *sinxron, parallel, diaxron, dialektal* kabi bir qancha korpuslarni o‘zida jamlagan. Bu turdagi korpuslarga rus tili milliy korpusini keltirish mumkin [https://ruscorpora]. Ushbu korpus so‘zlarni turli xil jihatdan tahlil qilib bera oladigan korpus hisonlanib, xususan, uning tarkibidagi diaxron korpusda *“blogger”* so‘zining ishlatilish chastotasi vaqt davomida qanday o‘zgarganligini tasvirlab beriladi (3-rasm). Sinxron korpusda *“blogger”* so‘zining hozirgi zamonda morfemik, grammatik jihatdan qaysi kontekstlarda, qanday birliklar bilan bog‘langan holda ishlatilishi, lemmasi ko‘rsatib berilgan (4-rasm). Shu jihatlarga ko‘ra, korpuslar bir qancha funksiyalar bilan farqlanadi (3-jadval).

3-jadval. Diaxron va sinxron korpus funksiyalari

№	Diaxron korpus funksiyalari	Sinxron korpus funksiyalari
	Ma’lum bir tarixiy davr oralig‘ida	*Hozirgi zamonda*
1.	Til o‘zgarishlarini kuzatish	Tarjimada ekvivalentlarni topish
2.	Semantik o‘zgarishlarni tahlil qilish	Kollokatsiyalar (so‘z bog‘lanishlarini) tahlil qilish
3.	Grammatik o‘zgarishlarni kuzatish	Sintaktik va grammatik strukturalarni o‘rganish
4.	Murakkab iboralar va jumlalar evolyutsiyasini kuzatish	So‘z va iboralar chastotasini aniqlash
5.	Dialekt va regional farqlarni o‘rganish	Dialekt va uslub farqlarini tahlil qilish
6.	Yozuv shakllarining o‘zgarishini kuzatish	Terminologiyani o‘rganish va standartlashtirish

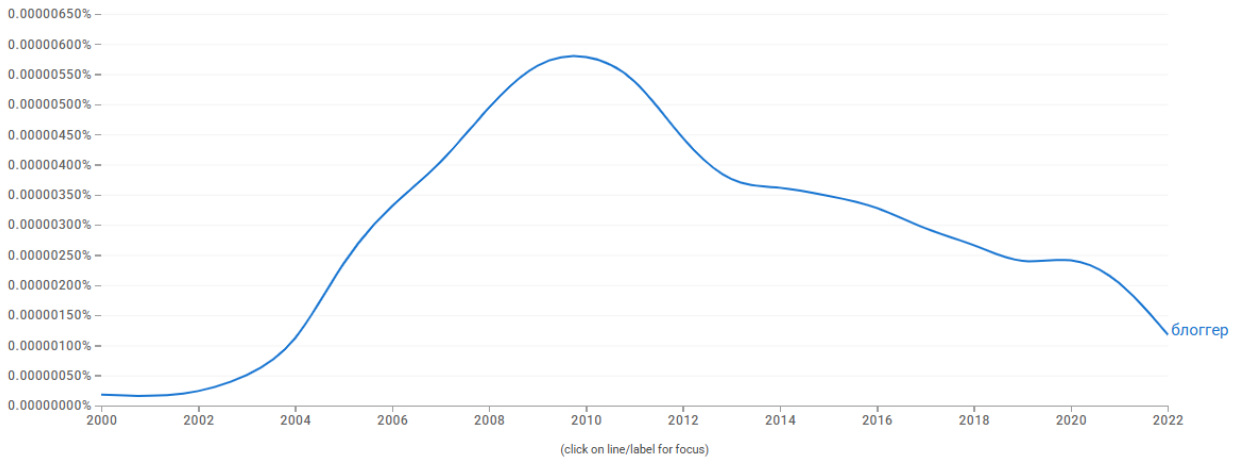

3-rasm. “blogger” so‘zining yillar kesimida diaxron korpusda tasvirlanish

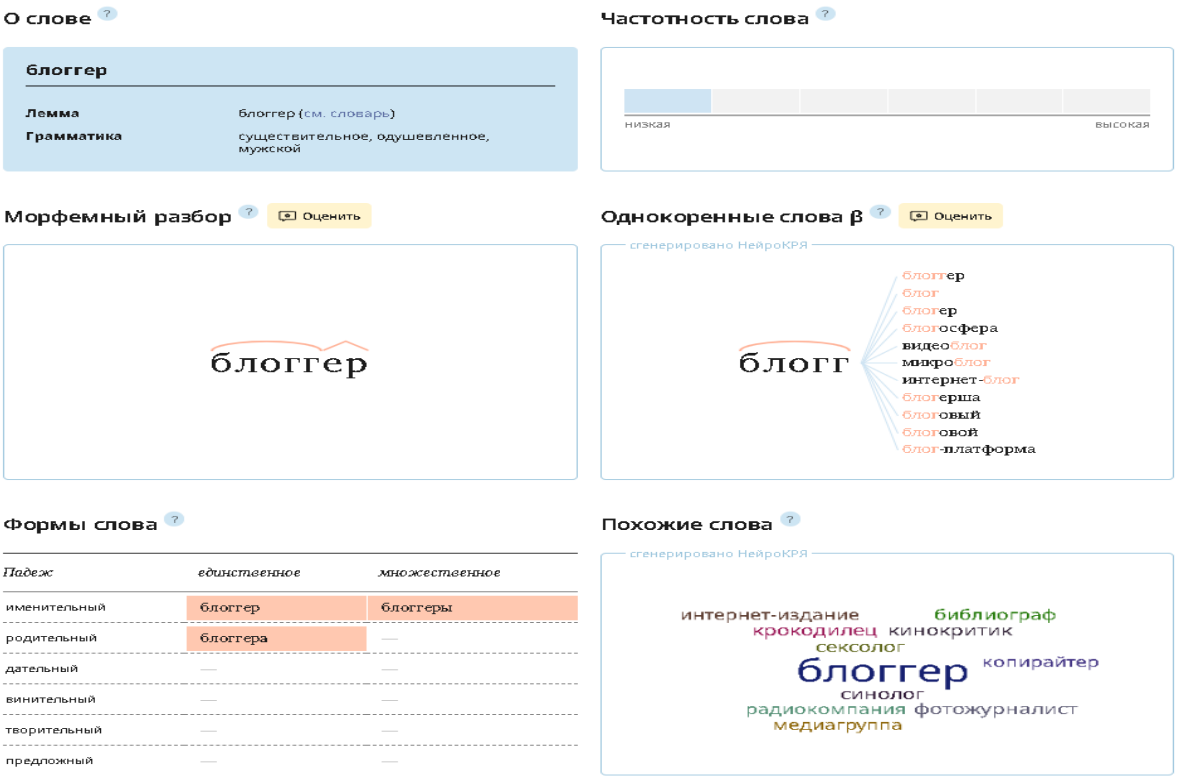

4-rasm. “blogger” so‘zining sinxron korpuslarda ifodalanishi

Xulosa

Diaxron korpusni yaratish jarayoni murakkab va ko‘p bosqichli bo‘lib, u lingvistik tadqiqotlar uchun muhim vosita hisoblanadi. Diaxron korpus til o‘zgarishlarini chuqur tahlil qilish va tarixiy jarayonlarni tushunish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mukammal arxitekturaga ega diaxron korpuslar ma’lumotlarni samarali jamlash, tahlil qilish va foydalanuvchilarga qulay interfeys orqali taqdim etish imkonini beradi. Ushbu maqolada diaxron korpusning texnik va ilmiy asoslari yoritilib, uning NLP, OCR va mashinali o‘qitish texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi muhim ekani keltirildi. Shuningdek, mavjud diaxron korpuslar tajribasi keltirilib, o‘zbek tiliga oid diaxron korpus yaratish zarurati ochib berildi. Tilshunoslik sohasida bu kabi resurslarning mavjudligi til tarixini, grammatik va leksik o‘zgarishlarni keng miqyosda tahlil qilish imkonini beradi. Bugungi kunda diaxron korpus texnologiyalarining rivojlanishi tilshunoslik tadqiqotlarini yangi bosqichga olib chiqishi kutilmoqda. Shuning uchun ham o‘zbek tiliga oid tarixiy matnlarni to‘plash va raqamlashtirish bo‘yicha izlanishlarni davom ettirish muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Baker, P., & McEnery, T. (2015). Corpus Linguistics and 20th-Century Historical English. Cambridge University Press.

2. Biber, D., Conrad, S., & Reppen, R. (1998). Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. Cambridge University Press.

3. Elov B., Hamroyeva Sh., Alayev R., Xusainova Z., Yodgorov U. O`zbek tili korpusi matnlarini qayta ishlash usullari. Maqola. Toshkent: 2023.

4. EAGLES Project (1996). Recommendations for Corpus Annotation.

5. https://ruscorpora.

6. Irma Taavitsainen, Andreas H. Jucker & Jukka Tuominen (Eds.), John Benjamins, Amsterdam (2014). Diachronic Corpus Pragmatics.

7. JOST Gippert & Manana Tandashvili (2015). Structuring a diachronic corpus The Georgian National Corpus project.

8. McEnery, T., & Hardie, A. (2012). Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. Cambridge University Press.

9. Rissanen, M. (2008). Diachronic Corpus Studies: Progress and Prospects. Oxford University Press.

10. Sketch Engine Documentation (2023). [Online Resource].

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UO'K 81'42

PRAGMATIKA BORASIDAGI NAZARIY QARASHLAR
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА ПРАГМАТИКУ
THEORETICAL APPROACHES TO PRAGMATICS

Yusupova Sabohat A’zamjonovna
Farg‘ona davlat universiteti, f.f.b.f.d(PhD)
s.a.yusupova@pf.fdu.uz +998916666394
ORCID ID 0000-0003-4883-076X
Turdiboyeva Xojiyaxon Bahodirjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti magistranti
ikromovaxojiyaxon@gmail.com +998939736060
ORCID ID 0009-0007-0977-7907

Annotatsiya Ushbu maqola pragmatikaning asosiy nazariy tamoyillarini va uning badiiy matndagi o‘rni haqida batafsil ma'lumot beradi. Pragmatika tilning amaliy qo‘llanilishi, kontekstual ahamiyati va kommunikatsiyadagi rolini o‘rganadi. Maqolada Ch. Morris, Levinson, Mey va Yule kabi tilshunoslarning pragmatika haqidagi yondashuvlari tahlil qilingan. Shuningdek, o‘zbek tilshunosligidagi pragmatik yondashuvlarning badiiy matnlarda qanday qo‘llanilayotgani M. Hakimovning "O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari" asari misolida ko‘rib chiqildi. Maqolada pragmatikaning deyksis, implikatura, presuppozitsiya va nutq aktlari kabi muhim tushunchalarini o‘rganish orqali, uning tilshunoslik va badiiy matnlar tahlilidagi ahamiyati yoritilgan.

Аннотация Данная статья предоставляет подробный анализ основных теоретических принципов прагматики и её роли в художественных текстах. Прагматика изучает практическое использование языка, его контекстуальное значение и роль в коммуникации. В статье анализируются подходы к прагматике таких лингвистов, как Ч. Моррис, Левинсон, Мей и Юль. Также рассматривается, как прагматические подходы применяются в художественных текстах в узбекском языкознании на примере работы М. Хакимова «Основы узбекской прагмалингвистики». Исследование фокусируется на ключевых понятиях прагматики, таких как дейксис, импликатура, предпосылка и речевые акты, подчеркивая их значение в лингвистическом и литературном анализе.

Abstract This article provides a detailed examination of the main theoretical principles of pragmatics and its role in literary texts. Pragmatics studies the practical use of language, its contextual significance, and its role in communication. The article analyzes the approaches to pragmatics of linguists such as Ch. Morris, Levinson, Mey, and Yule. It also explores how

pragmatic approaches are applied in literary texts within Uzbek linguistics, using M. Hakimov's work "The Foundations of Uzbek Pragmatics" as an example. The study focuses on the key concepts of pragmatics, including deixis, implicature, presupposition, and speech acts, emphasizing their importance in linguistic and literary analysis.

Kalit so‘zlar: pragmatika, deiksis, implikatura, presuppozitsiya, nutq aktlari, badiiy matn, tilshunoslik, sintaksis,semantika, semiotika

Ключевые слова: прагматика, дейксис, импликатура, предпосылка, речевые акты, художественный текст, языкознание,синтаксис, семантика, семиотика.

Keywords: pragmatics, deixis, implicature, presupposition, speech acts, literary text, linguistics, sintaksis, semantics, semiotics.

KIRISH

Pragmatika — bu tilning amaliy qo‘llanilishiga, uning muloqotda qanday ishlatilishiga va kommunikativ jarayonda o‘zaro aloqalarga qanday ta'sir qilishiga qaratilgan lingvistik soha. Pragmatikaning asosiy tadqiqot obyekti — bu so‘zlarning ma'nosi, lekin bu ma'no tilshunoslikning kontekstual yoki amaliy jihatlaridan kelib chiqqan holda o'rganiladi. Pragmatika tilni anglash va qo‘llashda tilning kontekstual xususiyatlarini hisobga olishni talab qiladi. Bu yerda til o‘zgaruvchan va faol, muloqotning aniq shartlariga mos keluvchi vosita sifatida ko'riladi.

«Pragmatika» (yunoncha *pragma* — ish, harakat) aslida falsafiy tushuncha sifatida paydo bo‘lgan. Bu sohaning rivojlanishi esa XX asrning 30-yillariga borib taqaladi.

Ch. Morris pragmatika tushunchasini tilshunoslikka kiritgan olim hisoblanadi. U pragmatika tilni amaliy qo‘llanishini o‘rganish, ya'ni tilning kommunikativ va amaliy funksiyalarini tadqiq qilishni maqsad qilgan. Morris pragmatikani «belgilarni o‘rganishning amaliy qismi» deb ta'riflagan. U lingvistikada *semiotik* (belgilar va ularning ma'nolari bilan bog‘liq ilm) deb nomlangan fan doirasida tilning uchta asosiy jihatini ko‘rsatgan:

- **Sintaksis** — tilning tuzilishi.
- **Semantika** — so‘zlarning va gaplarning ma'nolari.
- **Pragmatika** — tilning kontekstda qo‘llanilishi, ya'ni muloqotda qanday ishlatilishi. [4,6]

Morrisning pragmatika haqidagi qarashlari uning «semiotik» yondashuvi bilan chambarchas bog‘liqdir, chunki u tilning asosiy elementlarini (belgilar, ma'no, va ular bilan bog‘liq aloqalarni) o‘rganish bilan shug‘ullangan.

XX asrning 60-70-yillaridan boshlab, pragmatika tilshunoslikda yanada mustahkam o‘rin egalladi. Pragmatika til o‘rganishda faqat ma'no va grammatikani emas, balki muloqot jarayonidagi barcha aspektlarni (so‘zlashuvchilar, ijtimoiy kontekst, hurmat ko‘rsatish, va boshqalar) inobatga oladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ko‘plab lingvistlar pragmatikaning ta'riflarini taqdim etgan, jumladan Levinson (1983), Mey (1993), Yule (1996), Tomas (1995), Cutting (2002) va Huang (2007). Levinson (1983) pragmatikaning uchta asosiy ta'rifini beradi:

(a) Pragmatika – til va kontekst o'rtasidagi bog'lanishni o'rganish, bu tilni tushunishni ta'minlash uchun asos bo'ladi.

(b) Pragmatika – til foydalanuvchilarining jumlalarni ular uchun mos bo'lgan kontekst bilan moslashtirish qobiliyatini o'rganadi.

(c) Pragmatika – deiksis (kontekstdan bog'liq bo'lgan so'zlar, masalan, "bu yerda" yoki "hozir"), implikatura (aytilmagan, lekin tushunilgan ma'nolar), presuppozitsiya (farazlar), nutq harakatlari va diskurs tuzilmasining ayrim jihatlarini o'rganadi. [1,2]

Ushbu ta’rifga ko’ra pragmatika tilning kontekstdagi ishlashini, ma'nolarni vaziyatdan qanday ta'sirlanishini va nutqni turli ijtimoiy kontekstlarda qanday ishlatilishini tushunishga asosiy e’tiborini qaratadi.

Mey (1993) pragmatikaga quyidagicha ta’rif beradi: Pragmatika - insonlar o'rtasidagi jamiyat sharoitlari tomonidan ta’sir ko’rsatilgan muloqotda tilning qanday ishlatilishini o'rganadi. Demak, pragmatika tilning jamiyat sharoitlariga, ya'ni muloqotning ijtimoiy kontekstiga qanday moslashishini o‘rganadi. Bu yondoshuvda tilning faqat grammatik yoki sintaktik tuzilishi emas, balki uning muloqotdagi amaliy ishlatilishi ham e'tiborga olinadi. Pragmatisizm tilni kommunikativ vosita sifatida o‘rganishga intiladi, unda tilning maqsadi shunchaki axborot uzatish emas, balki o‘quvchi yoki tinglovchi bilan samarali va maqsadga yo‘naltirilgan muloqot o‘rnatishdir.

Huang (2007) pragmatikaning tilni ishlatishga va ma’noga asoslangan holda tizimli o'rganish ekanligini tushuntiradi. Pragmatikaning asosiy sohalari orasida implikatura, presuppozitsiya, nutq aktlari va deyksis kiradi. [1, 2]

Huang tomonidan pragmatikaning tilni ishlatishga va ma’noga asoslangan tizimli o‘rganish sifatida ta'rifi, bu sohaning murakkab va ko‘p qirrali xususiyatlarini aniq ifodalaydi. Pragmatika tilning faqat grammatik tuzilishini o‘rganishdan tashqari, uning ma'nolarini va ular qanday shakllanishini, shuningdek, tilni jamiyatdagi kontekstlarda qanday ishlatishni o‘rganadi. “Pragmatika tilshunoslik fanining yangi bir nazariy va amaliy tarmog‘idir. U insonning ijtimoiy faoliyatini o‘zida aks ettiruvchi nutqiy jarayon, nutq ishtirokchilariga nisbatan kommunikativ niyat, nutqiy vaziyatning ta’siri bilan aloqador masalalarni o‘rganadi.” [5,5] Demak, pragmatika ijtimoiy faoliyat bilan bog‘liq qilib, har bir nutqiy vaziyatda so‘zlashuvchilarning qanday maqsad bilan gaplashayotganini tushunishga yordam beradi. Masalan, biror so‘zning yoki iboraning ma’nosi, faqat uni to‘g‘ri grammatika nuqtai nazaridan emas, balki uning ijtimoiy va kontekstual ta’siri asosida ham aniqlanadi. Bu soha, nafaqat tilshunoslar, balki boshqa ilmiy sohalarda ham (psixologiya, ijtimoiy fanlar) keng qo‘llaniladi.

Mazkur tadqiqotda tilshunoslarning pragmatika haqidagi asosiy nazariyalari tahlil qilindi. Ch. Morrisning semiotik yondashuvi, Levinsonning kontekstual ma'no va kommunikativ niyatlar haqidagi qarashlari, shuningdek, tilshunoslar Mey, Yule va Huang tomonidan ilgari

surilgan pragmatika konsepsiyalari tahlil qilindi. Buning uchun ilmiy adabiyotlarni qiyosiy tahlil qilish metodi qo‘llanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, pragmatika tilshunoslikda nafaqat tilning grammatik va sintaktik jihatlarini, balki uning ijtimoiy va kontekstual ishlatilishini ham chuqur o‘rganadi. Bu sohaning asosiy tushunchalari — deiksis, implikatura, presuppozitsiya va nutq harakatlari — tilning interaktiv va kontekstual xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Har bir tushuncha tilshunoslarga tilning jamiyatdagi roli va kommunikatsiya jarayonida qanday ishlashini yanada yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Deyksis doirasiga turli ko’rinishdagi ishoralar kiritiladi. Bu, birinchi navbatda, muloqot ishtirokchilari, ya’ni so’zlovchi va tinglovchiga ishora bo’lib, u shaxs olmoshlari vositasida ifodalanadi [6,64].Deyksis tahlil qilinishida, pragmatika tilning joylashuvi, vaqti hamda mavzusi kabi kontekstual omillarga bog‘liq bo‘lgan so‘zlar va ifodalarning qanday ishlatilishini aniqlashga yordam beradi. Badiiy matnlarda deiksis, ayniqsa voqealarning joylashuvi va vaqtini belgilashda, shuningdek, nutq ishtirokchilari o‘rtasidagi aloqalarni to‘g‘ri ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Masalan, "hozir" yoki "bu yerda" kabi deyksik ifodalar matnning vaqtini va joyini belgilash orqali voqeaning rivojlanishini aniqroq tushunishga imkon yaratadi.

Implikatura muloqot davomida boshqa narsa deyish orqali bilvosita qo‘shimcha ma’noni nazarda tutishni anglatadi. [2,150] Demak, implikatura suhbatda so‘zlar va iboralar orqali to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytilmagan ma'no va maqsadlarni ifodalash imkoniyatini beradi. Bu bilvosita ma'no, odatda, suhbatdoshning kontekstdan yoki ijtimoiy vaziyatdan kelib chiqqan holda anglash imkonini yaratadi. Implikaturalar muloqotda o‘ta samarali vosita bo‘lib, suhbatdagi noaniqliklarni bartaraf etishda va ma'lumotlarni qisqacha, lekin aniq tarzda yetkazishda qo‘llaniladi.

Tilshunoslikda presuppozitsiya termini ostida muayyan jumla tarkibida bevosita ifodalanmagan, yashirin holda aks etgan ma’no tushuniladi. Presuppozitsiya hodisasi kontekst va nutq vaziyati, so‘zlashuvchilarning kommunikativ niyati kabi elementlarning bir paytda birlashuvi asosida ro‘y beradi. [3,390] Pragmatik yondashuvlarning badiiy matnlardagi ahamiyatini o‘rganish, tilning ijtimoiy va kontekstual aspektlarini tushunishda muhimdir. O‘zbek tilshunosligida pragmatika konsepsiyalarining badiiy matnlar tahlilida qo‘llanilishi, ayniqsa, M. Hakimovning «O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari» asarida yaxshi namoyon bo‘ladi. Uning asarida tilshunoslikning bu sohasiga oid nazariy va amaliy yondashuvlar badiiy matnlarga qo‘llanilib, o‘quvchi uchun yangi tushunchalar yaratadi.

XULOSA

Shu bilan birga, pragmatika nafaqat tilshunoslik fanida, balki boshqa ijtimoiy fanlarda ham keng qo‘llanilmoqda. U, ayniqsa, tilni o‘rganish va uning jamiyatdagi rolini tushunish uchun zaruriy ilmiy yondashuvdir. Pragmatikaning asosiy tushunchalari, ayniqsa deyksis, implikatura, presuppozitsiya va nutq aktlari, tilning kontekstual ishlatilishini yoritish va badiiy matnlarda uning amaliy qo‘llanilishini ko‘rsatishda muhim rol o‘ynaydi. Badiiy matnlar tahlilida

pragmatika yordamida o‘quvchi va tinglovchiga matnning chuqur ma’nolari, nutq ishtirokchilarining niyatlari va ijtimoiy konteksti aniqroq ko‘rsatiladi. Shuning uchun pragmatikaning o‘rganilishi tilshunoslik va badiiy matnlar tahlilida katta ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1.Dr. Rita Erlinda, M.Pd.Introduction to English pragmatics. –Indoneziya:2019. – 2 b.

2.F.Sharipova. Implikatura hodisasining “Hamkorlik prinsiplari” asosida tahlili. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN: 2181-1784 3(12), – 2023.150 b.

3.Gaziyeva.M.M. Presuppozitsiya va implikatsiya xususida. FarDU ilmiy xabarlar. –2022. 390 b.

4.Hakimov.M. X. O‘zbek pragmalingvistika asoslari. – Toshkent. Akademnashr - 2013, 6 b.

5.Hakimov.M.X. O‘zbek pragmalingvistika asoslari. – Toshkent. Akademnashr – 2013, 5 b.

6.Болтақулова.Г.Ф.Deiksis hodisasining lingvistik talqini. Academic research in educational sciences. – 2021. 64 b.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK: 821.161.1-3, 94(47)

“AJINASI BOR YO‘LLAR” ASARIDA DAVR VA QAHRAMON TIMSOLI

Muxtoraliyev Baxromjon
Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktaranti

Annotatsiya Anvar Obidjonning "Ajinasi bor yo’llar" asari XIX asrning ikkinchi yarmidagi Turkistondagi ijtimoiy va siyosiy jarayonlarni o'z ichiga olgan biografik qissa bo'lib, unda yozuvchi o'z qahramonlari orqali o'sha davrning murakkabliklarini tasvirlaydi. Asarda ruhiy kasallikka chalingan Abdurahim aka kabi personajlar orqali sho’ro davrining soxta shiorlari va ijtimoiy muammolarini yoritadi. Yozuvchi tarixiy voqealar va shaxslarning taqdirlarini muvofiqlashtirib, ularning o'z hayotidagi kurashlarini, shuningdek, kutilmagan fojialar va qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'lgan o'zaro aloqalarini ko'rsatadi.

Asar, xususan, qahramonlarning shaxsiy hayotidagi iztiroblar va ijtimoiy adolatsizliklar orqali o'quvchida tarixiy xotira va insoniy muammolarga bo'lgan qiziqishni uyg'otadi. "Ajinasi bor yo’llar" nafaqat o'z davrining ijtimoiy-siyosiy muhitini aks ettiradi, balki insoniy his-tuyg'ular va harakatlar orqali o'quvchini chuqur fikr yuritishga undaydi.

Kalit so‘zlar: Anvar Obidjon, Ajinasi bor yo’llar, Biografik qissa, Turkiston, Ijtimoiy jarayonlar, Siyosiy jarayonlar, Sho’ro davri, Mafkura, Tarixiy voqealar, Insoniy his-tuyg'ular, Ijtimoiy adolatsizlik, Folklor elementlari, Psixologik tasvir.

ПЕРИОДЫ И ГЕРОИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «МОРЩИННЫЕ ДОРОГИ»

Аннотация Произведение Анвара Обиджона «Морщинистые дороги» представляет собой биографическую повесть, содержащую общественно-политические процессы в Туркестане второй половины XIX века, в которой писатель через своих героев описывает сложности того времени. Работа освещает ложные лозунги и социальные проблемы эпохи Шуры через таких персонажей, как Абдурахим, страдающий психическим заболеванием. Писатель координирует исторические события и судьбы людей, показывая их борьбу в собственной жизни, а также их взаимодействие с неожиданными трагедиями и трудностями.

Произведение пробуждает интерес читателя к исторической памяти и проблемам человечества, в частности через страдания и социальную несправедливость личной жизни героев. «Морщинистые дороги» не только отражают социально-политическую

среду своего времени, но и побуждают читателя глубоко задуматься через человеческие эмоции и поступки.

Ключевые слова: Анвар Обиджан, Морщинистые дороги, Биографическая повесть, Туркестан, Социальные процессы, Политические процессы, Эпоха Шуры, Идеология, Исторические события, Человеческие чувства, Социальная несправедливость, Фольклорные элементы, Психологический образ.

PERIODS AND HEROES IN THE WORK "WRINKLED ROADS"

Abstract Anvar Obidjon's work "Wrinkled Roads" is a biographical story that includes social and political processes in Turkestan in the second half of the 19th century, in which the writer describes the complexities of that time through his characters. The work illuminates the false slogans and social problems of the Shura era through characters such as Abdurahim, who suffered from a mental illness. The writer coordinates historical events and the destinies of individuals, showing their struggles in their own lives, as well as their interactions with unexpected tragedies and difficulties.

The work awakens the reader's interest in historical memory and human problems, particularly through the sufferings and social injustices of the characters' personal lives. "Wrinkled Roads" not only reflects the socio-political environment of its time, but also encourages the reader to think deeply through human emotions and actions.

Key words: Anvar Obidjon, Wrinkled roads, Biographical story, Turkestan, Social processes, Political processes, Shura era, Ideology, Historical events, Human feelings, Social injustice, Folklore elements, Psychological image

KIRISH

Ijodkor ham, ijod namunasi ham muayyan davrning natijasi. Ijtimoiy, siyosiy jarayonlar yozuvchi qalbida aks-u sadosini berib, u yaratgan asarda o’z ifodasini topadi. Anvar Obidjonning “Ajinasi bor yo’llar” nomli biografik qissasi nafaqat aks etgan davrning kengligi, balki qahramon va personajlar qamrovining ko’pligi bilan ham ajralib turadi. Asardagi personajlarning aksariyati o’z davrining farzandi sifatida fikr yuritadilar. Masalan, Oltiariqning Poloson qishlog’ida ruhiy kasallikka chalingan va odamlarga o’zini Vladimir Il’ich Lelin deb tanituvchi Abdurahim aka ajabtovur qiliqlari bilan barchaning yuzida tabassum uyg’otadi. El orasida “Abdurahim Il’ich” laqabini olgan bu shaxs “Uralziz” mashinasi g’ildiragi ostidan omon chiqib, “Hammang ovora bo’lasan, Lelin o’lmaydi!” der ekan bu bilan yozuvchi sho’ro davlatining soxta, balandparvoz shiorlari ustidan o‘ziga xos tarzda kuladi. Sho’ro davri mafkurasi bilan manqurtlashgan shaxslar soxta shiorlar ortidan quvib o’z yo’lini yo’qotgan kimslar fojiasini yozuvchi mahorat bilan aks ettiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Yozuvchi asar voqealari tasvirini chor Rossiyasining Turkistondagi xonliklarni zab etish uchun 25 yil cho’zilgan XIX asrning ikkinchi yarmida boshlangan urush oxir oqibat general-

gubernatorlikni tashkil etish bilan yakunlanganligi bilan boshlaydi. Oqmachit qal’asi himoyachilari general Pirovskiyga “Bizlar bir siqim porx va ko’chada bir kesak qolguncha, hamma qurollarimiz tamom sinib bitguncha jang qilamiz” deya xat yozishgani, Avliyoota, Pishpak, Chimkent, Iqon qal’asida og’ir janglar yuz bergani, ayollar, bolalar ham dushman bilan olishuvchga kirishib, o’liktepalar paydo bo’lib, Sirdaryo oqib borayotgan murdalarga to’lgani tasvirlanadi. 1865-yilda Toshkent Abdurahimbek Shodmon, Muhammad Soatboy, Saidazimboy Muhammad singari sotqinlar ko’magida bosib olingani, so’ng Po’latxon qo’zg’alonidan keyin Qo’qon xonligi tugatilganligi keltiriladi.

NATIJA VA MUHOKAMA

“Olay malikasi” - Qurbonjon dodhoning o’n yildan ortiq vaqt davomida ruslarga tutqich bermay ko’rsatgan qarshiligi, andijonlik Dukchi Eshon qo’zg’oloning ayovsizlik bilan bostirilishi tafsilotlari bilan yozuvchi o’quvchini Oltiariqning Poloson qishlog’i tasviriga olib kiradi. Bu qishloqqa bir mahallar Turkistonning Boshkenti maqomidagi Bolasog’unga havas qilib nom nom berilgani, keyinchalik shevada buzilib aytila boshlaganligi bayon etiladi. Yozuvchi bobosi eshonlar avlodidan bo’lgan Bahromxon ilmga berilgan, kamgap, bosiq, taqvodor, o’ta royish, doimo o’ychan yuruvchi yigit bo’lgan ekan. Uning ikki uch ajdod naridagi bobo momolari bu yerga Marg’ilondan kelib qolgan. Muallifning bobosi Bahromxon eshonlar avlodidan bo’lib ota-onasining ko’p bor og’iz solishiga qaramay uzoq vaqt uylanishni ortga suradi va nihoyat Do’smat tog’aning bitta ko’zi ojiz, sovchi kelmayotganidan ichikib yurgan qizi Sarvinisoga uylanib savob olmoqchiligini aytadi. Otasi vafotidan keyin Eshonlik martabasi Bahromxonga xatlab beriladi. Bahromxon bir kuni bozorga yo’l olib, aravada sog’ligi yomonlashib ortga qaytadi. Uni uyg’ur oqsuyaklari (oxunlar) sulolasiga mansub Oyimbush otin kutib olibdi. Bahromxon unga bozorboshidan choyxonada choy ichib o’tirib, hushini yo’qotganini va bolasiga non topib berishga qurbi yetmagan bir bechorahol pulini olib qo’yganini aytib, duo qilishini so’raydi. O’zini ming marta bundan roziligini, olgan puli o’sha sho’ring qurg’urga buyurishini aytib, barchani hayratga soladi.

Chor hukumati Turkistonni XX asr boshlariga kelib paxta yetkazib beruvchi xomashyo bazaga aylantirdi. Bahromxon ellik yoshlar arafasida 1915-yilda vafot etadi. Undan o’n yoshli Obidjon, besh yoshli Sharofat yetim qoladi. 1916-yil qo’zg’aloni mustamlakachilar tomonidan ayovsiz bostirilishi yurning og’ir ahvolini yana-da og’irlashtiradi. Asarda Sarviniso buvining bir ko’zi ojiz bo’lib qolish sababini shunday izohlaydi: “Chechak toshganida kasal o’rnidan turmasligi lozimligini tabiblar alohida tayinlasharkan, aks holda tovonining tagidagi yara hali pishmasdan yorilib ketsa, bemorning bir yoki ikkala ko’zi ko’r bo’lib qolishi mumkin ekan”. Totli qo’l ayol bo’lgan Sarvinisoning akasi Fayziboy oyog’ini sudrab yurgani uchun “mulla paypoq” laqabini olgan. Uning ikkinchi laqabi “baqavoy” edi.

Sarviniso buvi qarg’ishni bilmaydigan ayol bo’lib, uning qarg’ishlari “ Ha, sandig’ing bug’doyga to’lgur”, “ Hu, bosgan izing orqangdan qolgur-a”, “He, yaman bo’lgur” tarzida bo’lardi. Yaman bo’lguringiz nimasi, deb so’rashsa, arablarda Yaman degan obod yurt bo’larkan shunaqa boy bo’lgin deyman-da, deb javob qilardi.

Asar syujeti davomida muallif - roviy - Anvar obrazi markaziy o’rinni egallab boradi. Paxta punkitida torozbon bo’lib ishlovchi Obidjon (muallifning dadasi B.M)ni 1942-yilda kamomatga yo’l qo’yib qamalib ketgach, xotini Surmaxon qizi Shaxodatni qaynasiga tashlab, boshqa erga tegib ketadi. Obidjon qamoqdan chiqib kelgach, Fayzobod qishlog’idagi paxta punkitida tarozbon bo’lib ishlay boshlaydi va ikkinchi bor Munisxon degan ayolga uylanadi. Obidjon qiyofasi asarda shunday tasvirlanadi: “ … ancha keng fikrlovchi, axloq-odob tushunchasi qon-qoniga singgan, o’ta harakatchan, ziyrak va kuzatuvchan kishi edi. Tengqurlari uning so’zomonligi, ishga bor vujudi bilan yopishishi, abjirligi, fe’li kengligi, kin saqlamasligi, barchaga ochiq qo’lligi, beozorligi,tagdor hazillarga ustaligini alohida ta’kidlab gapirishadi. Salga ta’sirlanadigan darajada ko’ngli bo’shligi, dushmanlarga kechirimliligi, ig’volarga beparvoligi, boladek sodda va ishonuvchanligi, topgan mol-dunyosidan ertasini o’ylamagan holda foydalanishni bilmasligi, ortiqcha ulfatbozligi kabi odatlarini esa uning qusurlariga yo’yishadi”[104].

Muallif o’zining Munisxon ismli dadasining ikkinchi xotinidan dunyoga kelishini asarning “Tug’ilsak tug’ilibmiz-da” qismida tasvirlaydi. Davr voqeligi qahramonlar kechmishi bilan uyg’unlikda aks etib, biri ikkinchini to’ldira boradi. Nikolay podshohning 1917-yil taxtdan voz kechib, hokimyat Kerinskiy boshliq muvaqqat hukumat qo’liga o’tishi, Qo’qonda Turkiston muhtoriyati tuzilishi, so’ng Lelin boshchiligidagi sho’ro hukumati davlat to’ntarishini amalga oshirib boshqaruvni qo’lga olishi, 1918-yil ular doshnoqi armanlar otliq qo’shini ishga solinib o’n sakkizta qishloqqa o’t qo’yilgani, o’n mingdan ziyod (ba’zi ma’lumotlarda o’ttiz ming) odamlar qariyib butun oilasi bilan qirib tashlanishi bayon etiladi. Shu tariqa Turkiston Muxtoriyati tugatildi. Farg’onada katta kuchga - ellik mingdan ziyod qo’shinga ega bo’lgan Madaminbek ham Ukrainadagi millatparvar qo’mondon Maxno singari qizillar aldoviga uchib, boshqalarning qo’li bilan qurbon bo’lishi bayon etiladi. Turkistondagi xonliklar tugatilgach, vagon-vagon olib ketilgan oltinlar Rossiyada izsiz g’oyib bo’lganligi, amaldorlar o’rtasida pinhona taqsimlanib olingani, sho’rolar mahalliy xalqning qarshilini 1926-yildagina sindira olgani bayon etiladi. O’zbek boshiga yigirmanchi yillardadagi ocharchilik, qatag’onlar, o’ttizinchi yillardagi NKVD “uchlik”lari hukmi asosan o’n minglab kishilarning otib tashlanishi Stalin lageriga surgunlar, qirqinchi yillarda miltiq ko’tarishga holi kelgan millat vakillarining ikkinchi jahon urushi qushxonasiga haydab ketilishi, xatto militsiya va askarlarning bozorlarga bostirib kirib, tarozi tortgan chog’ida 45 kgdan ortiq chiqqanlarni hali voyaga yetmagan bo’lsa ham poyezdlarda to’g’ri fronlarga jo’natish hodisalari, davrning murakkab, suronli manzaralarini aks ettiradi.

XULOSA

Anvar Obidjonning “Ajinasi bor yo’llar” asari o'z davrining ijtimoiy va siyosiy muhitini chuqur tahlil etuvchi biografik qissa sifatida ajralib turadi. Yozuvchi, o'z asarida sho’ro davrining mafkuraviy tizimini, xalq hayotining murakkabligini va shaxsiy fojialarni jonli

[104] Anvar Obidjon. Ajinasi bor yo’llar. Birinchi kitob. – Toshkent: O’ZBEKISTON, 2015 – B. 44-45 (432 bet)

tasvirlaydi. Personajlar, jumladan, Abdurahim aka orqali sho’ro davrining soxta shiorlariga qarshi ironiya bilan chiqadi.

Asar voqealari tarixiy kontekstga bog'langan bo'lib, Bahromxon va Sarviniso kabi obrazlar orqali oilaviy tarikh, xalqning qiyinchiliklari va qarshilik ko'rsatish ruhini yoritadi. Yozuvchining ijodi va qahramonlari o'rtasidagi bog'lanish asar voqealarini yanada boyitadi, har bir personaj o'z hayoti va tarixi orqali umumiy milliy tajribani ifodalaydi.

Natijada, “Ajinasi bor yo’llar” nafaqat shaxsiy hikoya, balki o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy sharoitlarini tahlil qiluvchi muhim asar sifatida, o’quvchilarga tarixiy xotirani yangilash va o'z-o'zini tanqid qilish imkonini beradi. Bu asar, Anvar Obidjonning ijodiy merosi va o'z davriga bo'lgan munosabati nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Anvar Obidjon. Ajinasi bor yo’llar. Birinchi kitob. – Toshkent: O’ZBEKISTON, 2015 – B. 51

2. Anvar Obidjon. Ajinasi bor yo’llar. Birinchi kitob. – Toshkent: O’ZBEKISTON, 2015 – B.55

3. Anvar Obidjon. Ajinasi bor yo’llar. Birinchi kitob. – Toshkent: O’ZBEKISTON, 2015 – B. 185

4. Anvar Obidjon. Ajinasi bor yo’llar. Birinchi kitob. – Toshkent: O’ZBEKISTON, 2015 – B. 192

5. Anvar Obidjon. Ajinasi bor yo’llar. Birinchi kitob. – Toshkent: O’ZBEKISTON, 2015 – B. 44-45 (432 bet)

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ERGONIMLARNING TARKIBIY TUZILISHIGA DOIR
(Qarshi shahar ergonimlari misolida)

Usmonova Umida Abdukarimovna
Qarshi davlat texnika universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada ergonimning tuzilishi va aniq lingvistik materialga nisbatan "ergonim" atamasining qo‘llanish xususiyatlari Qarshi shahar materiallari asosida tahlil qilinadi. Shunga muvofiq ergonimni keng va tor ma'noda tushunish zarurligi asoslanadi. Shuningdek, ergonimlar strukturaviy komponentlarining funktsiyalari aniqlashtiriladi.

Kalit so‘zlar: ergonim, ergonimika, funksional, nominativ, onomastik komponent, klassfikator.

Annotation. The article analyzes the structure of ergonyms and the specifics of using the term "ergonym" in relation to specific language material based on materials from the city of Karshi. Accordingly, the need to understand the ergonym in a broad and narrow sense is substantiated. The functions of the structural components of ergonyms are also defined.

Keywords: ergonym, ergonomics, functional, nominative, onomastic component, classifier.

Muayyan kasbiy faoliyatni amalga oshiruvchi tashkilotlar, korxonalar, muassasalarni belgilash uchun ilmiy adabiyotlarda turli atamalar qo‘llaniladi: “tijorat korxonasining nomi” [10], “ergourbonim” [3], “reklama nomi” [5, “eportonim” [9] , “firmonim”, “ergourbanonim” [8]. Bunday obyktlar uchun an'anaviy, umumlashtirilgan va shuning uchun eng ko‘p ishlatiladigan terminologik belgi "ergonim" leksemasi hisoblanadi. N.V. Podolskaya "Rus onomastik terminologiyasi lug‘ati"da ergonimni "odamlar birlashmasi, shu jumladan uyushma, tashkilot, muassasa, korporatsiya, korxona, jamiyat, muassasa, tugaraklarning atoqli oti" sifatida izohlaydi [6, 166]. Zamonaviy ergonimning denotati topografik obyekt (kafe, do‘kon, zavod, dorixona va boshqalar) va yuridik shaxs (jamiyat, uyushma, kooperativ, fond va boshqalar) [8, 243].

Ergonimlar mulkchilik shakli va faoliyat turi bilan farq qiluvchi tashkilotlar nomini ifodalaydi. Ergonimlarning umumiyligi ro‘yxatga olingan yoki zarurat tug‘ilganda huquqiy hujjatlarda qayd etilishi mumkin bo‘lgan rasmiy nomlardir. Ergonimlar manzil ma'lumotnomalarida ko‘rsatiladi va tegishli xo‘jalik birlashmalarining vakillari sifatida maxsus

ma'lumot tuzilmalarida (belgilarida) aks etadi. Masalan, Qarshi shahar ergonimik materiallariga nazar tashlasak, ular quyidagi tuzilish xususiyatiga egaligini korish mumkin:

1. Xizmat ko‘rsatish korxonalari: a) do‘konlar: “Samira”, “Sulton M”, Sarbat Market Davron, Супермаркет “X5”, Sitora Jasmin oziq-ovqat va b.; b) umumiy ovqatlanish korxonalari: restoranlar: “Abdukarim Restaurant”, “Uch do‘st” restorani, Ko‘zmunchoq Burger restoran; choyxonalar: Parda Bobo choyxonasi, Xonsaroy choyxonasi, Maxmud Kamoliddin choyxonasi, Munavvar osh markazi; to‘yxona nomlari: “Mo‘jiza” to‘yxonasi, “Hafizaxon” to‘yxonasi, “Zebuzar” to‘yxonasi; kafe nomlari: “Leben” kafe, “Sakura Sushi”, “Aroma Bakery Cafe”, ”il Cappucino” kofeynya; v) maishiy xizmat ko‘rsatish korxonalari: “Ko‘zmunchoq” tikuvchilik sexi, “Zolushka” go‘zallik saloni, “Istanbul” pardalar saloni va b.; d) nomaishiy xizmat ko‘rsatish korxonalari: Investitsion konsalting (yuridik xizmatlar), Monolit Estate (ko‘chmas mulk agentligi); e) turizm va mehmonxona xizmati korxonalari: Sputnik (tur kompaniyasi), Smile (hostel), “Sultan” Hotel, “Hotel Nasaf Travel” va boshqalar.

2. Madaniyat va dam olish sohasi muassasalari: Qashqadaryo viloyati qo‘g‘rchoq teatri, M.Toshmuhamedov nomidagi Qashqadaryo viloyat musiqiy drama teatri, “Cinema. uz” kinoteatr, “Sohil bo‘yi” sanatoriyasi, “Geolog” sanatoriyasi va boshqalar.

3. Sog‘liqni saqlash va sport muassasalari: Magic White (tishlarni oqartirish), “Nevromed” Nevrologiya tibbiyot markazi, “Nasafmed” medsentr, Respublika kardialogiya markazi, Respublika ekstren meditsina ilmiy markazi,Viloyat stomatologiya klinikasi, “Boom” fitnes klub, “Kachmen” trenajyor zali va boshqalar.

4. Ta’lim muassasalari: Qarshi davlat universiteti, Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, Axborot texnologiyalari va menjment universiteti, "Iqtisodiyot va pedagogika universiteti" nodavlat ta'lim muassasasi, Qarshi ixtisoslashgan olimpiya zahiralari internat maktabi, 1-sonli bolalar musiqa va san’at maktabi va boshqalar.

5. Davlat tashkilotlari nomlari: Qashqadaryo viloyati iqtisodiyi sudi, Qashqadaryo viloyati kadastr boshqarmasi, O‘zbekiston davlat bojxona qo‘mitasi Qashqadaryo viloyati boshqarmasi, Qashqadaryo viloyati yo‘l harakati xavfsizligi boshqarmasi, Qarshi shahr davlat soliq inspeksiyasisi va boshqalar.

Qarshi shahar ergonimik materiallarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, belgilarda ergonimlarni grafik tasvirlash zamonaviy kirill va lotin alifbosida ifodalangan . Bu holat nominatorlarning xohish-irodasiga ko‘ra, birinchi navbatda, potentsial mijozlarning e'tiborini jalb qilish uchun ishlatiladi.

Axborot tuzilmalarining mazmunini uzatish vositalarining xilma-xilligi, belgilarda joylashtirilgan ma'lumotlarning miqdori zamonaviy shaharlarning vizual grafik ko‘rinishiga ta'sir qiladi. Shu bilan birga, ma'lum bir tashkilotning belgisi/axborot tuzilmasi matni muassasaning bevosita nomini ham aks ettirishi mumkin. Jumladan, Avtomir, Tarix muzeyi, Go‘sht, Non nomi boshqa so‘zlar bilan birga keladi. Masalan: Verona interyer dizayni, Mebel studiyasi; Mig kredit, Har qanday maqsad uchun tezkor kreditlar. Boshqacha qilib aytganda,

muassasa yoki tashkilot belgisida ko‘rsatilgan har bir yozuv ergonim hisoblanmasligi mumkin. Shu munosabat bilan ergonimning tarkibiy tuzilishi o’rganish masalasi dolzarbdir.

Ergonim sohasida qilingan tadqiqotlarda ular tuzilishiga ko‘ra quyidagi uchta komponentdan tashkil topadi degan tushuncha mavjud.

1) muassasaning tashkiliy-huquqiy shaklini ko‘rsatadigan so‘zlar sifatida kompaniya, XK (xususiy korxona), MCHJ(mas’uliyati cheklangan jamiyat), NTM (nodavlat ta’lim muassasasi), OK (oilaviy korxona), XUJMSH (Xususiy uy-joy mulkdorlari shirkati, DUK (davlat unitar korxonasi), UK (unitar korxona), AJ (aksionerlik jamiyati), Qo‘shma korxona, AB (advokatlik byurosi), FX (fermer xo‘jaligi) kabilarni ko‘rsatish mumkin.

2) muassasa faoliyatini nomlovchi so‘zlar (dorixona, rieltorlik agentligi, bank, do‘kon, restoran, go‘zallik saloni va b.);

3) haqiqiy onomastik komponent - tashkilotlarning nomlari (masalan, “Ko’zmunchoq”, “Marjon”, “Khilol tex”, “Yulduz” va b.).

M. Saparniyozovaning ta’kidlashicha, ergonimlar faqat nomlovchi – onomastik qismdangina iborat birliklar emas, ularga tashkilot turi, huquqiy maqomi kabilar bilan birgalikda yaxlit birlik sifatida qarash lozim. Ergonimlarning tarkibiy qismlari tashkilot tipini ko‘rsatuvchi qism + nomdan tashkil topadi. Bundan ko‘rinadiki, ergonimlarning tarkibiy qismi tashkilot yoki korxonaning faoliyat turi, tashkiliy-huquqiy maqomi, ya’ni onomastik klassifikator, uni boshqa shu kabi uyushmalardan farqlovchi xususiy onomastik komponent (nom)dan tuziladi. Masalan: “Huvaydo” mebellar uyi ergonimi Huvaydo - xususiy onomastik komponent (nom); mebellar uyi - onomastik klassifikator; kompaniyasi – uning statusi, huquqiy maqomini ko‘rsatadi [7,16].

A.M. Emelyanova ergonimni uchta komponentdan bittaga, ya’ni tashkilot yoki muassasaning bevosita nomiga qisqartirish lozimligi to‘g‘risidagi qarama-qarshi fikrni ilgari suradi: "Ergonimlar faqat turli xil funktsional profildagi korxonalarning tegishli nomlari sifatida tushuniladi: odamlarning biznes birlashmasi (ilmiy, ta'lim, ishlab chiqarish muassasasi), tijorat korxonasi (agentlik, bank, do‘kon, kompaniya), madaniy obyekt (kinoteatr, klub, ko‘ngilochar muassasa, teatr, bog‘), sport inshooti (majmua, stadion)” [2, 5].

V.A. Kryjanovskaya ergonimning tuzilishi masalasida oraliq pozitsiyani egallaydi, ya’ni u ergonimlarning majburiy tarkibiy qismlarini tashkilotlarning haqiqiy nomlari yoki nominativlari va tashkilot faoliyatining xususiyatini ko‘rsatadigan qo‘shimcha so‘zlar deb hisoblaydi; ixtiyoriy - shiorlar, imzolar, ya'ni potentsial tashrif buyuruvchilarni qiziqtiradigan qo‘shimcha ma'lumotlar [4, 34]. Ko‘pgina tilshunoslarning fikricha, "korxona nomining tashkiliy-huquqiy shaklini bildiruvchi majburiy qismi ergonimning bir qismi emas" [4,30]. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqqan holda, Qarshi shahar nodavlat qo‘shimcha ta’lim "Yulduzcha" bolalar musiqa va xor maktabi nomida "Yulduzcha" bolalar musiqa va xor maktabi” ergonim hisoblanadi, “Yulduzcha” esa atoqli ot, nominativdir.

Ammo, V.A Krijanovskaya ko‘pincha "ergonim" atamasini faqat nominativga nisbatan qo‘llaydi. Uning fikricha, yaqin vaqtgacha ergonimning o‘zi qo‘llanilgan, uning tarkibida

qo‘shimcha komponentlar ishtirok etmagan yoki bir xil turda (парикмахерская - sartaroshxona, столовая - oshxona, аптека - dorixona va boshqalar) va ba'zan shularning o‘zi nom sifatida qo‘llanilgan (Bufet, Kafe, Magazin va boshqalar)" [4,33]. "ZoLoTo Myag-koff, *Адам & Ева*" [4,77], "xorijiy harflarni qisman olish, masalan, *Эгоusm, Скazка*" va boshqalar kabi ergonimlarning turlari yaratilmoqda [4, 145].

Ergonimlarning shakllanishi va kelib chiqish usullarini o‘rganishda mazkur atama, qoida tariqasida, faqat tashkilotlarning bevosita nomlariga nisbatan qo‘llaniladi [1].

Shuni ta'kidlash kerakki, nutqda ma'lum bir tashkilot nomidan foydalanganda, har doim ham nominativ, ya'ni tashkilotning atoqli otini qo‘shimcha komponentsiz qo‘llash to‘g‘ri bo‘lalavermaydi, mazkur komponent ergonim tuzilishida funksional xarakterga ega bo‘ladi, deb hisoblash mumkin. Avvalo, biz qo‘shimcha komponentning nomdan ajralishi qo‘shma so`z yoki so‘z birikmasi shaklida bo`lgan nomning shakl va mazmuniy tuzilishining buzilishiga olib keladigan holatlarni nazarda tutamiz. Masalan, “Sanoatqurilishbank”, “Qarshi 1-sonli sut zavodi”, “Qarshi qandolat fabrikasi” ergonimlarini qo‘shimcha komponentsiz yoki funksionalliksiz foydalanish qiyin. Masalan, bank "Sanoatqurulish" yoki "Sanoatqurilish" (bank) nominatsiyalari amalda qo‘llanilmaydi. Ergonimni belgilash uchun nafaqat yuqorida ko‘rsatilgan funktsional inversiya usullarini qo‘llash, uni o‘rnatilgan konstruktsiya sifatida ko‘rsatish, balki og‘zaki va yozma nutqda uning ellipsisini ham qo‘llash mumkin, buning natijasida “Marjon”, “Marka”, “Korzinka” shaklidagi ergonimlar yuzaga keladi. Ko‘pgina qo‘shimcha komponentlar (muzey, maktab, universitet, kollej, klinika, kasalxona va boshqalar)ni tegishli muassasalarning nomlaridan chiqarib tashlab bo‘lmaydi, chunki ular nominativ elementni ifodalaydi (Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, Qarshi musiqa maktabi, Viloyat stomatologiya poliklinikasi va b.).

Shuni ham hisobga olish kerakki, zamonaviy tashkilotlar, ayniqsa, tijorat tashkilotlari boshqa shunga o‘xshash obyektlardan ajralib turish uchun nom tanlashda va o‘z korxonasi faoliyatini ko‘rsatishda ijodiy yondashishlari mumkin. Masalan, oddiy kafelar o‘zlarini "antikafe", "avtokafe", "artkafe", "kotokafe" sifatida ko‘rsatadigan muassasalar bilan taqqoslanadi. Odatiy go‘zallik salonlaridan tashqari, "go‘zallik klubi", "go‘zallik ustaxonasi", "go‘zallik markazi" kabi ifodalar ham qo‘llaniladi. Yorqin va jozibali nomlar yordamida tashkilot egalari – nominatorlar jamiyatga o‘zlarining ijtimoiy va madaniy afzalliklarini - ta'lim darajasi, qiziqishlari, axloqiy fazilatlari, didi va boshqalarni namoyish etadilar. Yangi turdagi tashkilotlar, xizmat ko‘rsatish muassasalarining paydo bo‘lishi bilan notanish yoki yangi kirib kelgan qo‘shimcha komponentlar nomlanish nuqtayi nazaridan nomning o‘zidan kam ahamiyatga ega bo‘lmaydi. Ularning asosiy maqsadi - faoliyat turini ko‘rsatishi haqida gapirmasa ham bo‘ladi. Ergonim komponentlarining teng ahamiyatliligini ularning axborot tuzilmasida bir xil ko‘rinishda ifodalanishi bilan ham asoslash mumkin. Ular komponentlar hajmi, shakli, shrifti, rangi va boshqalar bo‘yicha bir xil bo‘ladi. Shu munosabat bilan, nazarimizda, ergonimlarni tor va keng ma'no doirasida farqlash zarurati tug‘iladi.

Ergonim keng ma'noda "funktsional yoki qo‘shimcha component+ nominativ" (O‘zbekiston Milliy banki, Qarshi shahar kasalxonasi) tuzilishiga egaligi bilan xarakterlanadi. Faoliyat turi uchun tipik bo‘lmagan nomga ega bo‘lgan tashkilotni ko‘rsatish uchun ushbu strukturali ergonimdan foydalanish afzalroqdir. Keng ma'nodagi ergonimlar asosida funksional ellipsis orqali tor ma'nodagi ergonimlar ("Milliy bank”, "Issiq non ", "Mo‘jiza”) hosil bo‘ladi. Tor ma'noda ergonim nominativ bo‘lib, u an'anaviy ravishda ajralmas qism sifatida funktsional bo‘lgan so‘zni o‘z ichiga oladi ("Qarshi choyxonasi", "Moliyaviy xavfsizlik maktabi", "Davlat dorixonasi") yoki shaklga ko‘ra funksional so‘zga mos keladi ("Bufet", "Oshxona").

Demak, ergonim tarkibida uning majburiy qismlari sifatida nominativ va funksional komponentlarni farqlash va ergonimlarning keng va tor ma’noda qo‘llanishi mumkinligi haqida gapirish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Ergonim tor ma'noda - tashkilotning asosiy nomi, nutqda ellipssiz komponent hisoblangan funksionallikni o‘z ichiga oladigan nominativ. Keng ma'noda ergonim - bu ellips komponenti bo‘lgan funktsional bilan birga kelgan nominativ.

ADABIYOTLAR:

1. Бутакова Е.С. Лингвистическая креативность в томской эргонимии // Вестник ТГПУ. 2013. № 3 (131). С. 146–152.

2.Емельянова А.М. Эргонимы в лингвистическом ландшафте полиэтнического города (на примере названий деловых, коммерческих, культурных, спортивных объектов г. Уфы): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Уфа, 2007. 23 с.

3. Козлов Р.И. Эргоурбонимы как новый разряд городской ономастики: Автореф. дис. … канд. фи-лол. наук. Екатеринбург, 2000. 23 с.

4.Крыжановская В.А. Эргонимы с элементами графической трансформации: структурно-семантический и прагматический аспекты. Дис. …канд. филол. наук / Кубанский государственный университет. Краснодар, 2017. 241 с.

5. Крюкова И.В. Рекламное имя: от изобретения до прецедентности: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Волгоград, 2004. 43 с.

6. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1978. 198 с.

7. Saparniyozova M. O‘zbek tili ergonimlarining struktur-semantik, lingvomadaniy va pragmatik tadqiqi: Fil.fan. dokt. diss.. avtoreferati. -Toshkent, 2023. -77 b.

8.Тихоненко Е.В. Лингвистический статус эргоурбанонима // Ономастика Поволжья: Материалы XVI Междунар. науч. конф., Ульяновск, 20–23 сен-тября 2017 г. Т. 2. С. 241–248.

9. Шмелева Т.В. Ономастика: Учеб. пособие. Славянск-на-Кубани: Изд. центр филиала ФГБОУ ВПО «КубГУ», 2013. 161 с.

10.Яловец-Коновалова Д.А. Названия коммерческих предприятий: Ономасиологическая классификация и функционирование в современном русском языке: Дис. … канд. филол. наук. Челябинск, 1997. 177 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

BADIIY TASVIRIY VOSITALAR VA ULARNING NUTQDAGI AHAMIYATI

Erkinova Marxobo G‘ayrat qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy tasvir vositalarining ahamiyati va ularning nutqimizdagi o‘rni haqida fikrlar bildirilgan. Bundan tashqari, badiiy tasviriy vositalar tilning ifodaliligini oshirishda juda muhim o‘rin tutadi. Ular nutqni jonlantiradi, fikrni yanada ravon va ta’sirchan ifodalashga yordam beradi. Masalan, tashbeh va istioralar nutqqa emotsional joziba bag‘ishlasa, antiteza va ironiyalar fikrga teranlik qo‘shadi. Bu vositalar orqali oddiy so‘zlar obrazli va mazmunli tus olib, tinglovchining tasavvuriga kuchli ta’sir qiladi. Shu boisdan, badiiy tasviriy vositalarni to‘g‘ri ishlatish nafaqat adabiyotda, balki kundalik nutq madaniyatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: Metafora, metonimiya, sinekdoxa, nutq, tasviriy vosita, antiteza, kinoya.

Kirish. Nutq inson tafakkurining eng yorqin ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, u orqali fikr almashish, tushunchalarni yetkazish va ta’sir o‘tkazish amalga oshiriladi. Badiiy tasviriy vositalar esa nutqni yanada jonli, ta’sirchan va ifodali qilishga xizmat qiladi. Ular adabiy asarlarda, notiqlik san’atida, she’riyat va publitsistikada keng qo‘llanilib, so‘z san’atining o‘ziga xos jozibasini namoyon etadi.

Til-o‘zaro aloqa almashinuv vositasi bo‘lib, u nutqda voqealanadi. Voqealanish jarayonida har bir so‘zlovchi uni o‘z maqsadi va imkoniyatidan kelib chiqqan holda emotsional-ekspressivlikni hosil qilish uchun tasviriy vositalaridan foydalanishi mumkin. Ulardan o‘rinli foydalanish matn mazmunni kuchaytiradi, adresat nutqning ta'sirini orttiradi, nutqqa jo‘shqinlik baxsh etadi. Badiiy tasvir va ifoda vositalari badiiy tilning belgilovchi xususiyati emas, balki belgilovchi xususiyat bo‘lmish obrazlilik(tasviriylik) va emotsionallikni kuchaytiruvchi unsurlardir. Aytish kerakki, bu tushuncha adabiyotshunoslikda “poetik vositalar”, “sintaktik figuralar”, “stilistik figuralar” kabi nomlar bilan ham yuritiladi. Shuni ham yodda tutish lozimki, bu vositalarning bunisi tasvir, bunisi ifoda vositasi deyishlik ham nomaqbul, chunki badiiy adabiyot so‘z vositasida tasvirlaydi va shu tasvir orqali ifodalaydi.

Muhokama va natijalar. O‘zbek tilida asosiy tasviriy vositalar sifatida quyidagilar keltiriladi: metafora, sinekdoxa, metonimiya, anafora, epifora, takror, antiteza, ritorik so‘roq kabilar. Ularning ba’zilari haqida to‘xtalib o‘tamiz.

Metafora- metaphora “ko‘chirma” demakdir. Predmet, narsa, hodisalarning tashqi o‘xshashiligiga, shakliy, ichki belgilariga asoslanib ma’no ko‘chishiga metafora deyiladi. Ko‘proq tashqi o‘xshashlikka metafora deyiladi. Metafora usulida nom ko‘chishi narsa va hodisalar o‘rtasida nisbiy o‘xshashlikka ko‘ra bo‘ladi va ularning rangi, shakli, harakati ikkinchi shunday predmet belgisi bo‘lgan nomini oladi. Bu usul bilan ma‘no ko‘chishi uchun umumiy belgi tushuncha saqlanadi. Misol uchun “tosh yurak” birikmasida tosh so‘zida ma’no ko‘chishi kuzatilyapti. Inson xarakteridagi, tabiatidagi qattiqqo‘llik tosh so‘zining qatiqligida namoyish qilinyapti.

Nom ko‘chishi: kamon qosh, qozonning qulog‘i, sarv qomat, tunuka qalpoq, samolyotning dumi, qo‘shni dala

Belgi ko‘chishi: chalkash fikr, yumshoq odam, xasis yer, quruq gap, temir intizom, achchiq haqiqat, po‘lat iroda

Harakatning ko‘chishi: fabrika o‘tirdi, kompaniya sindi, yuragi yaralandi, daraxtlar shamolda shivirlashdi, do‘stlik uzildi, suhbat qizidi, gap cho‘zildi.

O‘xshashlik asosida bir narsaning nomini ikkinchi bir narsaning nomiga ko‘chirish: Sen ey gul, qo‘ymading sarkashligingni (gul-mashuqa)

Metafora barcha mustaqil so‘z turkumlarida yuz beradi:

Ot – shakliga ko‘ra, joylashish o‘rniga ko‘ra, yoki boshqa xususiyatlarga ko‘ra o‘xshashlik.

Arslon – hayvon: kuchli, qo‘rqmas, tishlaganini qo‘yib yubormaydi.

O‘g‘lim – arslonim. Bu gapda na shakliy, na joylashuv o‘xshashlik bor. Balki-da boshqa xususiyat (qo‘rqmas, ushlaganini uzadigan) aks ettirilgan!

Sifat – ma’no turlari o‘zaro o‘zgaradi: shirin - maza bildiruvchi; shirin so‘z-maza emas.

Ravish – bog‘lanishda o‘zgarish yuz beradi: tez - harakat belgisini bildirgay; tez odam - shaxs belgisi... va hokazo...

Metonimiya – faqat ot turkumiga oid so‘zlarda mavjud.

Sinekdoxa – faqat ot turkumiga oid so‘zlarda mavjud.

Vazifadoshlik – faqat ot turkumiga oid so‘zlarda mavjud.

Demak, otdan boshqa turkumda yuz bergan ko‘chish faqat metaforadir.

Metonimiya yunoncha “*metanymia*” – qayta nomlash demakdir. Narsa va hodisalar o‘rtasida makon va zamondagi o‘zaro aloqadorlik asosida birining nomini ikkinchisiga ko‘chishi metonimiya hisoblanadi.

Narsa va hodisalarning o‘zaro bog‘liqligi asosida bir predmet nomi bilan ikkinchisini ifoda etishdir. Bunda ikki predmet o‘rtasida hech qanday o‘xshashlik bo‘lmaydi. Ular orasida doimiy bog‘lanish borligi uchun, birini aytganda ikkinchisi ham esga keladi. Badiiy tasviriy vositalar nutqni nafaqat chiroyli, balki mazmunan chuqur va ta’sirchan qiladi. Ularning ahamiyati quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

Nutq jonlanadi – oddiy ifodalarga nisbatan tasviriy vositalar bilan boyitilgan nutq jonliroq va yorqinroq eshitiladi. Tasavvur kuchayadi – obrazli ifodalar tinglovchi yoki o‘quvchining tasavvurini kengaytiradi va ularning nutq mazmunini chuqurroq tushunishiga yordam beradi.

Emotsional ta’sir ortadi – badiiy tasviriy vositalar orqali his-tuyg‘ularni ifodalash osonlashadi, tinglovchi yoki o‘quvchiga katta ruhiy ta’sir ko‘rsatadi. Nutq esda qoladi – ifodali va obrazli gaplar uzoq esda qolishi bilan ajralib turadi. Ijodiy tafakkur rivojlanadi – bu vositalardan foydalanish insonning ijodiy qobiliyatlarini oshiradi.

Notiqlik san’atini kuchaytiradi – badiiy tasviriy vositalarni mohirona qo‘llash notiqlarning ta’sir kuchini orttiradi va ularning nutqiga estetik joziba bag‘ishlaydi.

Belgining nomi shunday belgisi bor narsaga ko‘chadi: ko‘k (rang) – ko‘k (ko‘kat), kir (iflos) – kir (yuvilmagan kiyim), yupqa, chuqur va h.k Bu bir qarashda metaforaga o‘xshaydi, ammo metaforada belgi belgiga, narsa narsaga, harakat harakatga ko‘chadi. Metonimiyada esa belgi narsaga ko‘chgan.

Bir narsaning nomi shu narsadan hosil bo‘ladigan narsaga ko‘chadi: choy (o‘simlik) – choy (ichimlik), kofe. Metonimiya metaforadan farqli o‘laroq, qo‘shnilikka asoslanadi. Agar metaforada bir xil nomdagi ikkita ob'ekt, hodisalar bir-biriga ma'lum darajada o‘xshash bo‘lishi kerak bo‘lsa, metonimiyada bir xil nom olgan ikkita narsa, hodisalar qo‘shni bo‘lishi kerak. So‘z bog‘liq bu holda, u nafaqat qo‘shni, balki biroz kengroq - bir-biri bilan chambarchas bog‘liq deb tushunish kerak.

Navbatdagi tasviriy vositalardan biri sinekdoxa bo‘lib, u yunoncha synekdoche – birgalikda anglash so‘zidan olingan bo‘lib, bo‘lak orqali butunni yoki butun orqali bo‘lakni ifodalashni bildiradi. Masalan,

1.*Tirnoqqa zor.* Farzandga zor demoqchi. Tirnoq farzandning bir qismi.

2. *Eshikka kiring.* Uyga kiring demoqchi. Eshik uyning bir qismi.

3. *Qo‘limni kesib oldim.* Qo‘lni emas, barmoq kesib olinadi. Qo‘lning bir qismi barmoq.

4. *Jingalaksoch do‘stlarim kelishdi.*

5. *Besh qo‘l barobar emas* (barmoq).

6. *Kechgach tuz totmadim* (narsa yemaslik).

7. *Bir burda non kifoya.*

8. *Ostonam tuyoq ko‘rmagan.*

9. *Shu tuyoq bilan 6 ta og‘izni boqaman.*

10. *Uyimiz 4 tomdan keyin.*

Bundan tashqari a’zolardagi nuqsonlar ham sinekdoxa: Kalning nimasi bor temirdan tarog‘i bor; Olim cho‘loqqa achinib qaradi.

Sinekdoxa- mazmuni butun o‘rniga bo‘lak deyilganda, birlik ko‘plik o‘rnida qo‘llangan yoki aksincha, bo‘lak o‘rnida butun, birlik o‘rnida ko‘plik qo‘llangan timsol. Badiiy nutq kommunikativ va shu bilan birga, estetik vazifani bajaradi. Badiiy uslubning boshqa uslublardan ajralib turadigan belgisi uning estetik vazifasi, obrazliligi va elspressivligidir. Bu narsa uning sintaktik qobig`ini ham belgilaydi. Bunda umumxalq tilining boy sintaktik imkoniyatlaridan foydalanishning o‘rni va ahamiyati muhimdir.

Narsa va hodisalar o‘rtasidagi vazifaviy bir xillik asosida birining nomi orqali ikkinchisining ifodalanishi vazifadoshlik asosida ma’no ko‘chish deyiladi.

Yuqoridagi ma’no ko‘chishlaridan faqrli ravishda ular tilimizda ko‘p emas, sanoqli. Bular:

- stolning oyog‘i;
- mashina eshigi;
- samolyot qanoti (qush va samolyotga qanot uchish uchun kerak)
- chiroq (chiqor so‘z vazifadoshlik asosida ko‘chishi uchun lampa ma’nosida kelishi kerak: ko‘chalarda chiroq porladi → Uning so‘zlari qizning qalbiga chiroq yoqib ketdi.);
- siyoh ;
- o‘q (bunda ham o‘q o‘z ma’nosida kelsagina u vazifadoshlik: o‘q ovozi eshitildi → aravaning o‘qi chiqib ketdi.),
- qalam (avvallari parranda qanoti, endi grafitli qalam)

Metafora va vazifadoshlik o‘xshashlikka asoslangan ma’no ko‘chishi hisoblanadi.

Ot +bo‘lmoq, bo‘lib = vazifadoshlikni yuzaga chiqaradi: ko‘z quloq bo‘lib, oyoq bo‘lib, tomoshabin bo‘lib, yomg‘ir bo‘lib yig‘lab onam.

Sifat, ravish, son+bo‘lib = ma’no ko‘chmagan.

Kinoya ham tasviriy vositalardan biri bo‘lib, u so‘z ma’nosini aks ma’noda qo‘llash hisoblanadi. Kinoya ifodalangan so‘z doimo qo‘shtirnoqqa olinadi.

1. “Matematik” sinfdoshimning bir nozi algebrani “suv qilib ichmoqqa” yo‘lladi.
2. Bizni “homiy” lardan himoya qilg‘il degan sharq xalqida piching-duo bor.

Xulosa o‘rnida ba’zi tahlillarni berishni o‘rinli deb bildik.

1.Ramazon aytib keldik eshigingizga. Bunda ramazon qo‘shig‘i bo‘lishi kerak metonimiya, *eshik-uy* sinekdoxa.

2. Aytmaganning dasturxoniga borib qadrimni tushirmayman. Aytmagan (odam) – metonimiya, qadr tushmaydi – metafora.

3. Ko‘ksimda qo‘rg‘oshin quyosh tig‘ida. Qo‘rg‘oshin aslida o‘q - metonimiya
quyosh tig‘i – metafora.

4. Qovun palak, tarvuz palak - o‘z ma’no.

5. To‘rt egat palak ekdim - aslida urug‘ sinekdoxa.

Har bir *kalla*, har bir *bosh*,
Jaholatdan qo‘rqishi kerak.
Har bir bola har bir yosh,
Navoiyni o‘qishi kerak.
(*Sirojiddin Sayyid)*

Ushbu she’rda sinekdoxa va metonimiya juda o‘rinli qo‘llangan.

Xulosa. Badiiy tasviriy vositalar tilning ifodaliligini oshirishda, nutqning ta’sir kuchini kuchaytirishda, adabiy va notiqlik san’atini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ular yordamida so‘z nafaqat ma’no, balki estetik go‘zallik ham kasb etadi. Shuning uchun har bir nutq sohibi, ayniqsa ijodkorlar, notiqlar va adabiyot ixlosmandlari badiiy tasviriy vositalarni puxta o‘zlashtirishi va ularni o‘z nutqida mohirona qo‘llashi muhimdir. Nutqning boyligi va

ta’sirchanligi uning tinglovchilarga qanchalik kuchli yetib borishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirtojiyev M. O‘zbek tilida polisemiya. – Toshkent: Fan, 1975.
2. Raxmatullayev Sh. Sistem tilshunoslik asoslari (til qurilishini tizim sifatida o‘rganish masalalari). -T.: Universitet, 2007.
3. To‘xtasinova O. O‘zbek tilida leksik okkazionalizmlar va ularning badiiy-estetik xususiyatlari. Nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati. -T: 2007.
4. Sapayeva D.N. The structural characterization of medical synonymic terms in English (based on the scientific articles in the field of dermatoveneology). Actual problems of modern science, education and training in the region. Issue 6. 2021.
5. Shermamatova, S., & Odiljonova, M. (2023). O‘zbek va ingliz adabiyotida metaforalarning foydalanish tahlili. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(4), 91-97.
6. Mirzayev M, Usmonov S, Rasulov I. O‘zbek tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1970.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA JAHON ADABIYOTI NAMUNALARINI O‘QITISHNING HOZIRGI HOLATI

Abdurahmonova Sharofat Baxromali qizi
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti
+99890 402 55 42 // abdurahmonova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada jahon adabiyoti durdonalarining umumta’lim maktablarida o‘qitilish holati va unga qo‘yilgan talablar xususida so‘z boradi. Yangi yaratilgan darsliklarda aks etgan o‘ziga xos jihatlar tahlilga tortilib, bugungi kundagi ahamiyati borasida tegishli xulosalar beriladi. Yangi kiritilgan dunyo adiblarining o‘qitilishida dolzarblik masalasi tadqiq qilinadi.

Kalit so‘zlar: ta’lim, tendensiya, atama, tahlil, tadqiq, talqin, yondashuv, metod, uslub, aspekt, nazariya, tajriba, amaliyot.

СОВРЕМЕННОЕСОСТАЯНИЕ ПРЕПОДФВАНИЯ ОБРАЗЦОВ МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ.

Аннотация: В статье рассматривается состояние преподавания образцов мировой литературы в средних школах и требования, предъявляемые к нему. Анализируются конкретные аспекты, отраженные в новых учебниках, и делаются соответствующие выводы относительно их актуальности на сегодняшний день. Исследуется вопрос релевантности преподавания произведений недавно представленных мировых писателей.

Ключевые слова: образование, тенденция, термин, анализ, исследование, интерпретация, подход, метод, стиль, аспект, теория, опыт, практика.

THT CURRENT STATE OF TEACHING EXAMPLES OF WORLD LITERATURE IN SECONDARY SCHOOLS.

Annotation: This article discusses the current state of teaching of world literature in secondary schools and the requirements for it. The specific aspects reflected in the newly created textbooks are analyzed, and relevant conclusions are drawn about their relevance today. The issue of relevance in teaching newly introduced world writers is studied.

Keywords: education, tendency, term, analysis, research, interpretation, approach, method, style, aspect, theory, experience, practice.

Kirish. Yangilangan pedagogika ilmi bugungi zamonaviylashtirilgan maktab ta’limi tizimi oldiga eng avvalo, yoshlarni ma’naviy va axloqiy jihatdan barkamol, estetik didi yuksak, ijtimoiy-madaniy hayotda o‘z so‘zi va fikriga ega mustaqil shaxs sifatida tarbiyalashni eng ustuvor vazifalardan biri qilib qo‘ymoqda: “Ta’lim-tarbiya jarayoni o‘quvchilar uchun hayotga tayyorgarlik bosqichi emas, balki hayotning o‘zi bo‘lish kerak. O‘quvchi yangi pedagogik tafakkur talabiga ko‘ra maktabda hayotga o‘rgatilishi emas, balki haqiqiy hayotda chinakamiga yashamog‘i lozim. Buning uchun asosiy e’tibor bolalarga o‘rgatilajak bilimlar majmuiga emas, balki uning shaxsiga xos jihatlarni takomilashtirishga qaratilishi kerak bo‘ladi” . Barcha xalqlar ta’lim-tarbiya tizimida yoshlarni bilimli qilib tarbiyalashdan ko‘ra ularni ijtimoiy hayotning o‘ziga tayyorlash, uning uchun esa umumta’lim maskanlari ijtimoiy muloqotning dastlabki bosqichi o‘laroq amaliyot vazifasini o‘tamog‘i lozimligi borasidagi qarashlar yetakchilik qiladi: “Ta’limning maqsadi ayrim qobiliyatlar va samaralarni rivojlantirish emas, balki hayotimizga ma’no baxsh etishga ko‘maklashishdir, o‘tmishni idrok etish-u, kelajakni qarshi olishga mardona tayyorlanishga yordam berishdir. Ana shu ta’limga olib boradiganlar ichida eng muhimi – jahon adabiyotini o‘rganishdir, ko‘pgina xalqlarning yozuvchilari va mutafakkirlari asarlari ichida bizga o‘tmishdan tuhfa bo‘lib qolgan fikrlar, hikmatlar, tajriba, ramzlar, xayollar va a’mollarning hududsiz xazinasini izchillik bilan bobma-bob o‘zlashtirishdir” .

Tadqiqot metodologiyasi. So‘nggi yillarda yurtimizda ta’lim sifati va shart-sharoitlarni takomillashtirish borasida sezilarli ishlar amalga oshirilmoqda. Chunonchi, bu jahon adabiyoti namunalarining yangilanish holatida yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu xususda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 18-maydagi “Jahon adabiyotining eng sara namunalarini o‘zbek tiliga hamda o‘zbek adabiyoti durdonalarini chet tillariga tarjima qilish va nashr etish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 376-qarori ham adabiyotga bo‘lgan katta e’tiborning hosilasi deyish mumkin. Milliy adabiyot bilan birgalikda jahonning sara namunalarini o‘zaro bog‘liqlik va parallel tarzda o‘rganish bolalarda hozirgi zamon badiiy kashfiyotlarining eng so‘nggi durdonalaridan avvalgi boxabarlardan qilibgina qolmay, balki qardosh va o‘zga millat adabiyoti va san’atiga nisbatan o‘zaro bag‘rikenglik, baynalminallik va tolerantlik ruhida shakllanishiga zamin yaratdi.

Umumta’lim maktablari uchun yaratilgan so‘nggi dasrliklar, avvalo, yangidan yangi ijodkorlar va ular yaratgan badiiy ijod namunalarining adabiyot darsliklari sahifalaridan o‘rin olganligi bilan izohlanadi. Bu esa o‘z navbatida fan o‘qituvchilari oldiga fanga doir ma’lum chora-tadbirlarni ko‘rish, ilmiy-ijodiy izlanish, eng asosiysi, darslikka kiritilgan va mustaqil o‘qish uchun topshirilgan jahon adabiyoti namoyondalari va ular yaratgan mashhur asarlar, adabiy jarayondagi ijodiy muhit, yozuvchi va shoirlar hayoti va ijodi, uslubi haqida adabiyotshunos olimlarning tadqiqot ishlari va so‘nggi yillarda chiqqan adabiy nashrlardagi ilmiy maqolalari hamda ijodiy bahslarni kuzatib borishni ko‘zda tutadi.

Tahlil va natijalar. 2017-2020-yillarda yaratilgan darsliklarda quyidagi tamoyillar yetakchilik qilishini ko‘rish mumkin.

1. O‘quvchilarning yosh xususiyati e’tiborga olinishi. Bunda dastlab o‘quvchilarga adabiy janrlarning nisbatan sodda, kichik turlari – ertak, masal, topishmoq, doston, hikoya, kichik she’rlar kabi adabiy janrlarga oid badiiy asarlar taqdim etiladi. Sinflar yuqorilashgani sayin adabiy turlarning nisbatan murakkab turlari – drama, qissa, roman, katta lirik dostonlar beriladi. Bunda o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyati hamda qiziqishlariga mos ravishda badiiy asarlar tanlanadi.

2. Davrlashtirishning o‘sib borish ketma-ketligi tamoyili. Bu tamoyil har bir sinf dasrligida ruknlarga bo‘lingan holda dastlab, og‘zaki ijod, so‘ng qadimgi turkiy adabiyot, mumtoz adabiyot, yangi adabiyot va so‘ngra jahon adabiyoti alohida ruknda beriladi. Ya’ni adabiyot o‘tmishni bosqichli ko‘rinishda bolalarga taqdim etadi.

3. Konseptual tamoyil. Bunda umumta’lim maktablarining sinflashtirish bosqichida uzviylikni ta’minlash yetakchilik qiladi, ya’ni biror bir muallifning o‘ziga xos adabiy uslubi, g‘oyaviy xususiyati, asarlarinign soddadan murakkabga o‘tib borish jihatiga e’tibor qilinadi. Masalan, Chingiz Aytmatovning bolalarga dastlab, mos ravishda “Oq kema” asari o‘qitiladi, ijodkor ijodiy faoliyatiga ma’lumotlar ham ushbu tamyil asosida ixcham holda taqdim etiladi, yuqori sinfga o ‘tgach muallifning “Asrga tatigulik kun” romani va keyinchalik ko‘plab bahslarga sabab bo‘lgan “Jamila” qissasi o‘qitilishi konseptual tamoyilning asosini yoritib beradi.

4. Asarga qo‘yilgan didaktik maqsadning aks etganligi tamoyili. Bu tamoyilda o‘quvchilarga tanlangan asarning badiiy niyati, didaktik maqsadi va mavzular turfaligi inobatga olinadi. Xususan, 5-7-sinflarda bolalarga didaktik ruhdagi asarlar berilib, tarbiyaviy ahamiyati yetakchilik qiladi. Masalan, ertaklarda qahramonlik, do‘stga sadoqat, mardlik ulug‘lansa, “Nasihatlar”, “Oq kema”, “Yovvoyi yo‘rg‘a” kabi asarlarda chin insoniy fazilat va ona tabiatga bo‘lgan muhabbatning badiiy chizgilari o‘z ifodasini topadi. Yuqori sinflarda bu tuyg‘ularning nisbatan shakllanib ulgurgani inobatga olingani holda murakkab psixologik hamda ruhiy kechinmalar aks etgan badiiy yaratiq namunalari bolalarga taqdim etiladi.

Mazkur darsliklarda yuqori sinfning dastlabki bosqichida jahon adabiyotiga alohida e’tibor qaratilgan. Yuqori sinflarda esa, xususan, 10-11-sinflarda faqatgina ikkita chet el adabiyotidan namuna berilishi, shuningdek, nasr bilangina cheklanib qolganligini kuzatish mumkin.

Janrlararo rangbaranglikning aks etishi jihatiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, nisbatan nasriy asarlarga keng urg‘u berilganini kuzatish mumkin. Epik tur adabiyotning katta bo‘g‘inini tashkil etishi nuqtayi nazaridan buni qabul qilish mumkin, ammo dramatik turga oid faqat bittagina “Hamlet”ning berilishi mazkur adabiy turga oid bilimlarning dastlabki propedevtik bosqichda qolishigagina zamin yaratadi xolos.

Shuningdek, bolalar yuqori sinfning dastlabki bosqichida, avvalo, milliy adabiyot zaxiralari bilan o‘z bilimlarini boyitib, keng individual dunyoqarashga ega bo‘lib olgachgina, 9-11-sinflarda jahon adabiyoti bilan atroflicha tanishib, o‘z qarashlarini turli rakurslardan turib baholash va uni amaliyotda oqilona qo‘llash sirlarini o‘rganishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Ammo mazkur 5-7-sinflar darsliklarida jahon adabiyotiga kengroq, 9-11-sinflarda kichik doirada chet el adabiyotiga urg‘u berish yetakchilik qiladi.

2022-2024-yillarda yaratilga yangi 5,6,7,10-sinf adabiyot darsliklari boshqalaridan mutlaqo yangi ijodkorlar va badiiy yaratiqlarga to‘la boyligi bilan izohlanadi. Xususan, “Maugli”, “Xameleon”, “G‘arbiy frontda o‘zgarish yo‘q”, “Baxtli shahzoda”, “Bir kunlik yoz”, “Mallalar uyushmasi”, “Rahmat, sizga xonim!” kabi asarlar o‘rta ta’limda avval hech ham o‘qitilmagan.

Bundan tashqari yangi darsliklarni yaratishda turlicha badiiy maqsad konsepsiyasini qo‘llanganligi darsliklarning yana bir yutug‘i. Xususan, 5-sinf adabiyotida badiiy qiymat (badiiy xususiyat), tarbiyaviy ahamiyati yetakchilik qilsa, 6-7-sinflarda ruknlarga mos asar tanlash, 10-sinf adabiyot darsliklarida esa o‘rganilayotgan davr uchun muhim (xarakterli) bo‘lishiga e’tibor qilish yetakchilik qiladi.

Xulosa. Adabiyot darsliklarida beriladigan savol-topshiriqlarni badiiy matn tarkibidan ajratgan holda taqdim etish, topshiriqlarni konseptual tamoyil asosida shakllantirish, tuziladigan savollar matnni aynan takrorlanmasligini ta’minlaydigan didaktik yo‘sinda tuzilishi maqsadga muvofiqdir.O‘quv darsliklarida jahon adabiyotiga oid namunalarning berilishida janriy xilma-xillik tamoyilining ustuvor bo‘lishini ta’minlovchi yangi adabiy janrlar va yo‘nalishlarning kiritilishiga diqqat qaratish lozim. Darsliklarda berilayotgan asarlarning sinflar ketma-ketligida o‘zaro bir-birini takrorlamasligini ta’minlash hamda kichik sinflarda chet el adabiyotiga oid asarlarning berilishi 2-3tadan oshmasligi, yuqori sinflarda turli adabiy janrlardan bir nechta namunalarning xilma-xillik tarzida kiritilishiga e’tibor qilinishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Yo‘ldosh Q., Yo‘ldosh M. 1992. O‘zbek adabiyotini o‘qitish metodikasi. Filologiya va tillarni o‘qitish mutaxassisligi bo‘yicha bakalavr yo‘nalishi talabalari uchun darslik. Toshkent.

2. Yo‘ldosh Q. Yo‘ldosh M. Badiiy tahlil asoslari. 2016. Toshkent.

3. D. Quronov. Badiiy asar tahlili. Tanqid va tahlil. https://www.facebook.com/posts/badiiy-asar-tahlili-d-quronov-tahlil-va-talqin-tushunchalari/

4. Normatova Sh. 2018. Adabiyot darslari samaradorligini oshirishda o‘yin texnologiyalari // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent. № 6.

5. Parpiyeva M. 2015. Kichkina shahzoda – ezgulik timsoli // Til va adabiyot ta’limi. Toshkent. № 12.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK: 81.503.01

BADIIY MATNLARDA SO‘Z O‘YININI STILISTIK VOSITALAR ORQALI IFODALASH

ВЫРАЖЕНИЕ ИГРЫ СЛОВ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ ЧЕРЕЗ СТИЛИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА

EXPRESSING WORDPLAY IN LITERARY TEXTS THROUGH STYLISTIC DEVICES

Saidova Iroda Anvar qizi
TDO‘AU tayanch doktoranti
E-mail: saidovairoda367@gmail.com

Annotatsiya: Badiiy matnlarda so‘z o‘yinlari shunchaki bezak emas, balki ma’no, estetik ta’sir va o‘quvchini jalb etish jihatidan muhim til hodisasidir. Ushbu maqolada stilistik vositalar orqali so‘z o‘yinlarining semantik, fonetik va sintaktik jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, so‘z o‘yinlarining idrok etilishida kognitiv jarayonlarning roli va ularni tarjima qilishdagi murakkabliklar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda so‘z o‘yinlarining turli adabiy janrlardagi o‘rni hamda raqamli kommunikatsiyada rivojlanishi muhokama qilinadi. Natijada, so‘z o‘yinlari lingvistik ijodkorlik va adabiy nutqning ajralmas qismi sifatida talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: so‘z o‘yini, stilistika, badiiy matn, semantika, fonetika, kognitiv lingvistika, tarjima, nutq, raqamli lingvistika, metafora.

Аннотация: Игра слов в художественных текстах — это не просто украшение, а мощный лингвистический феномен, усиливающий смысл, эстетическое воздействие и вовлеченность читателя. В данной статье рассматриваются механизмы языковой игры через призму стилистических средств, исследуются ее семантические, фонетические и синтаксические аспекты. Особое внимание уделяется когнитивным процессам, связанным с интерпретацией языковой игры, а также сложностям её перевода с сохранением художественной и функциональной ценности. Анализируется роль игры слов в различных литературных жанрах, а также её эволюция в цифровой коммуникации. В конечном итоге, языковая игра рассматривается как неотъемлемый компонент лингвистического творчества и литературного дискурса.

Ключевые слова: игра слов, стилистика, художественный текст, семантика, фонетика, когнитивная лингвистика, перевод, дискурс, цифровая лингвистика, метафора.

Abstract: Wordplay in literary texts is not merely a decorative element but a powerful linguistic phenomenon that enhances meaning, aesthetic appeal, and reader engagement. This

article examines the mechanisms of wordplay through the lens of stylistic devices, exploring its semantic, phonetic, and syntactic dimensions. Special attention is given to the cognitive processes involved in interpreting wordplay, as well as the challenges of translating it while preserving its artistic and functional qualities. The study also considers the role of wordplay in different literary genres and its evolution in digital communication. Ultimately, wordplay is positioned as an essential component of linguistic creativity and literary discourse.

Key words: wordplay, stylistics, literary text, semantics, phonetics, cognitive linguistics, translation, discourse, digital linguistics, metaphor.

KIRISH. Tilning badiiy imkoniyatlari doirasida so‘z o‘yini ko‘p qirrali hodisa sifatida tilshunoslik va adabiyotshunoslikning turli yo‘nalishlarida chuqur o‘rganilgan. Uning semantik, fonetik va sintaktik asoslari bilan bir qatorda, stilistik jihatlari ham alohida ahamiyat kasb etadi. So‘z o‘yini, ayniqsa, badiiy matnda estetik ta’sir kuchini oshirish, o‘quvchini o‘ziga jalb qilish, mazmunning ko‘p qavatliligini yaratish kabi funktsiyalarni bajaradi. Bu hodisa har bir tilda mavjud bo‘lib, o‘zbek adabiyotida ham keng qo‘llanadi. Shu nuqtayi nazardan, ushbu maqola so‘z o‘yinining stilistik vositalar yordamida qanday ifodalanishini tahlil qiladi.

So‘z o‘yinining eng muhim xususiyatlaridan biri ko‘p ma’nolilik (polisemiya) va omonimiyaga asoslanishidir. Masalan, Erkin Vohidovning "Tong nafasi" she’rida:

"Tong otguncha tong ota"

birikmasi ikki xil talqinga ega: birinchisida “tong otguncha” iborasi vaqt anglatib, "ertalabgacha" degan ma’noni bildirsa, ikkinchi qismida “tong ota” so‘z birikmasi "tong otishi" va insonning otalik maqomi bilan bog‘liq ma’no hosil qiladi. Bu yerda leksik omonimiyaga asoslangan so‘z o‘yini yuzaga keladi.[105] So‘z o‘yinining bunday turi matnda mazmunning chuqurlashuviga va o‘quvchi tafakkurining faollashishiga olib keladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Fonetik darajada esa so‘z o‘yini tovushlar o‘xshashligi (paronimiya) va so‘z shakllari o‘rtasidagi fonetik assotsiatsiyalar orqali amalga oshiriladi. O‘zbek adabiyotida G‘afur G‘ulomning "Shum bola" asarida bu usuldan mohirona foydalanilgan:

“O‘qituvchimni ko‘rib, o‘q yutganday bo‘ldim.”

Bu jumlada “o‘qituvchi” va “o‘q” so‘zlari o‘rtasida tovush jihatidan yaqinlik mavjud bo‘lib, o‘quvchida assotsiativ ta’sir uyg‘otadi. Bu psixologik effekt yaratish uchun ishlatilgan bo‘lib, matnga tabiiy ravishda hazil va dinamiklik bag‘ishlaydi.[106]

So‘z o‘yinining yana bir muhim ko‘rinishi morfologik va sintaktik darajada yuzaga keladigan paronomaziya hisoblanadi. O‘zbek tilidagi ba’zi iboralar, masalan, “yuzing yorug‘ bo‘lsin” iborasi bevosita ham "muvaffaqiyatga erishishingni tilayman", ham "yuzi yorug‘ – pokiza inson" degan ma’noni anglatishi mumkin. Ushbu ikki xil ma’no o‘rtasidagi bog‘liqlik

[105] Karimov, Erkin. "O‘zbek tilida so‘z o‘yinining lingvistik asoslari." *Til va adabiyot jurnali*, vol. 3, no. 1, 2018, pp. 45-60.
[106] Ismatullaev, Xudoyberdi. *Stilistika va matnshunoslik asoslari.* Fan va texnologiya, 2010.

matnda ko‘p qatlamli talqin imkoniyatlarini yaratadi va muallifning maqsadiga qarab turlicha o‘qilishi mumkin. Bunday sintaktik juxtapositsiyalar asosan she’riyat va kinoyaviy matnlarda faol qo‘llanadi.

Shunday qilib, stilistik vositalar so‘z o‘yinining asosiy qurilish materialidir. Polisemiya, omonimlar, fonetik va morfologik jihatlar, shuningdek, sintaktik konstruktsiyalar yordamida so‘z o‘yinlari badiiy matnning ekspressivligini oshirishga xizmat qiladi. Keyingi qismda biz ushbu stilistik usullarning yanada kengroq tahliliga va ularning ma’no yaratish jarayoniga ta’siriga e’tibor qaratamiz.

So‘z o‘yini badiiy matnda nafaqat lingvistik, balki kognitiv va estetik fenomen sifatida ham namoyon bo‘ladi. Uni tushunish va talqin qilish jarayoni o‘quvchining tafakkur modeli, madaniy fondi va lingvistik sezgirligiga bog‘liq. Shu bois, stilistik vositalar orqali yaratilgan so‘z o‘yinlari subyektiv va ko‘p qirrali talqin imkoniyatlarini taqdim etadi. Ushbu bo‘limda biz aynan shu jihatlarni tahlil qilamiz.

So‘z o‘yinining ta’sirchanligini oshirishda metaforalar muhim rol o‘ynaydi. Metafora faqatgina ma’nolarni ko‘chirish vositasi emas, balki o‘quvchining idrokini yo‘naltiruvchi mexanizm sifatida ham xizmat qiladi. Masalan, Cho‘lponning she’riyati “hayot bir sahna” degan universal metaforik g‘oyani o‘zida mujassam etgan. Uning quyidagi misrasini ko‘raylik:

“Bu dunyo — bir maydon, kulgu-yu yig‘i,
Kimdir kelar, ketar, qolgay bari chi.”

Bu yerda “maydon” so‘zi ikkilamchi ma’no yukiga ega. U nafaqat teatr sahnasini, balki hayotning beqaror va o‘tkinchi ekanligini ham anglatadi. Bu misol so‘z o‘yinining semantik ko‘p qavatliligi orqali qanday qilib filosofik ma’no yaratishi mumkinligini ko‘rsatadi.

So‘z o‘yinining yana bir muhim stilistik ko‘rinishi kinoya (ironiya) va alluziya orqali amalga oshiriladi. Kinoya, ayniqsa, siyosiy va ijtimoiy matnlarda kuchli ekspressiv effekt yaratish uchun ishlatiladi. Shu nuqtayi nazardan, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” asaridagi quyidagi gapga e’tibor qaratamiz:

“Kimlardir uchun erkinlik, kimlardir uchun esa — tazyiq.”

Bu yerda “erkinlik” va “tazyiq” so‘zlari bir-biriga zid bo‘lsa-da, tarixiy kontekstni hisobga olganda, muallif zohiriy va botiniy ma’nolarni bir nuqtaga jamlaydi. Bunday iboralar inson tafakkurida ziddiyatli assotsiatsiyalarni shakllantirib, o‘quvchining mustaqil xulosaga kelishiga turtki beradi.[107]

Bundan tashqari, o‘zbek tilida alluziya orqali so‘z o‘yinini shakllantirish an’anasi juda kuchli. Chunki adabiy meros va xalq og‘zaki ijodining boyligi bunga zamin yaratgan. Masalan, shoirlar Alisher Navoiyga ishora qilish orqali matnga ko‘proq kontekst va ma’no yuklaydi. Muhammad Yusufning:

“Ko‘nglimning ko‘zgusi gard yuqtirmasin,
Faryoding barchani devona qilsin.”

[107] Qosimov, Bahodir. *O‘zbek badiiy uslubi: Semantik va stilistik asoslar.* Yangi Asr Avlodi, 2015.

misrasida ko‘ngil ko‘zgusi iborasi Alisher Navoiyning “ko‘ngil oynasi” tasavvuridan kelib chiqqan bo‘lib, bu yerda shoir o‘zini mumtoz an’anaga bog‘laydi. Bunday stilistik vositalar orqali so‘z o‘yini nafaqat ma’nolar o‘rtasidagi munosabatni mustahkamlaydi, balki adabiy merosning davomiyligini ham ta’minlaydi.

Shu bois, so‘z o‘yinini faqat lingvistik hodisa sifatida emas, kognitiv va madaniy fenomen sifatida ham tahlil qilish muhim. Stilistik vositalar orqali so‘z o‘yinlari mazmunni murakkablashtiradi, ko‘p qavatli konnotatsiyalar yaratadi va o‘quvchiga aktiv tafakkur qilish imkonini beradi. Keyingi bo‘limda biz ushbu jihatlarning badiiy matndagi semantik dinamikaga qanday ta’sir ko‘rsatishini chuqurroq o‘rganamiz.

So‘z o‘yini badiiy matn tarkibida o‘ziga xos ko‘p qavatli semantik tizim hosil qiladi. Bu tizimni tushunish uchun so‘z o‘yinining mantiqiy va lingvistik mexanizmlari qanday ishlashini aniqlash lozim.[108]

Birinchi navbatda, ko‘p ma’nolilik (polysemy) va leksik ambigvitet so‘z o‘yinining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Badiiy matnda so‘z ma’nolari bir nechta kontekstga bog‘liq holda turlicha talqin qilinishi mumkin. Bu esa o‘quvchi tomonidan faol interpretatsiyani talab qiladi, ya’ni so‘zning qaysi ma’nosi dolzarb ekanligini aniqlash uchun u kontekstni, stilistik belgilarni va madaniy fonni hisobga olishi lozim.

Bundan tashqari, so‘z o‘yinining samaradorligi o‘quvchining tafakkur jarayonida yuzaga keladigan inferensiya (bilvosita xulosa chiqarish) bilan bog‘liq. Bunda ikki asosiy omil mavjud:

1. Paradoksal tafakkur – So‘z o‘yini orqali yaratilgan ziddiyat va mantiqiy burilishlar matnni yanada jozibador qiladi. Bu jarayon faqatgina estetika uchun emas, balki o‘quvchining e’tiborini jalb qilish va uni aktiv tafakkur qilishga undash uchun ham muhimdir.
2. Semantik interaktivlik – So‘z o‘yini doimiy ravishda muloqotga asoslanadi. Ya’ni, muallif va o‘quvchi o‘rtasida lingvistik hamkorlik yuzaga keladi, bunda o‘quvchi yashirin yoki bilvosita ma’nolarni ochib boradi.

So‘z o‘yinining poetik tuzilish va ritm bilan bog‘liqligiga kelsak, bu yerda fonetik uyg‘unlik va sintaktik konstruksiyalar muhim rol o‘ynaydi. Poeziyada so‘z o‘yinlari takrorlanish, alliteratsiya, assonans, metaforik parallelizm kabi stilistik elementlar orqali mustahkamlanadi. Shunday qilib, badiiy matnda so‘z o‘yinlari ritmik strukturaning ajralmas qismiga aylanadi, bu esa matnning musiqiyligini oshirib, ma’no idrokiga ta’sir ko‘rsatadi.

MUHOKAMA. Endi esa so‘z o‘yinining tarjima va talqinga ta’sirini ko‘rib chiqamiz. Har qanday badiiy matn tarjima qilinayotganda, stilistik vositalarning saqlanishi yoki o‘zgarishi matnning umumiy estetik va semantik ta’sirini belgilaydi. So‘z o‘yinlari tarjimasi ikki asosiy yondashuv orqali amalga oshirilishi mumkin:

- Formal ekvivalentlik – Bu usulda tarjimon matnning leksik va sintaktik shaklini iloji boricha saqlashga harakat qiladi, natijada original matnga eng yaqin lingvistik ifoda yaratishga intiladi.

[108] Karimov, Azizbek. "Lingvistik tafakkur va semantik tahlil: So‘z o‘yinlarining kognitiv jihatlari." *Tilshunoslik tadqiqotlari jurnali*, vol. 3, no. 1, 2021, pp. 55-72.

- Dinamik ekvivalentlik – Bu esa semantik va stilistik ta’sirni muhimroq deb biladi va tarjimoni o‘quvchiga xuddi asl matn kabi ta’sir qiladigan yangi lingvistik shakllarni yaratishga majbur qiladi.

So‘z o‘yinlari bilan ishlash jarayonida ikki yondashuv o‘rtasidagi muvozanatni topish juda murakkab. Chunki leksik birliklarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalenti mavjud bo‘lmagan holatlarda tarjimon o‘ziga xos ijodiy yondashuvni qo‘llashi kerak bo‘ladi. Shu sababli, tarjimada so‘z o‘yinlarining stilistik funksiya va pragmatik ta’sirini saqlab qolish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi.[109]

Shu tariqa, so‘z o‘yinlari badiiy matnda semantik ko‘p qavatliligi, tafakkur jarayonidagi inferensiya, ritmik struktura va tarjimada ekvivalentlik muammolari bilan bog‘liq bo‘lib, ularning har biri matnning ta’sirchanlik darajasini shakllantirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

So‘z o‘yinining badiiy matndagi roli janrga qarab turlicha shakllanadi. Poeziya, nasr va drama o‘rtasida uning qo‘llanilishida o‘ziga xos lingvistik va stilistik mexanizmlar mavjud bo‘lib, bu mexanizmlar asarning umumiy estetik ta’sirini shakllantirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Birinchi navbatda, poeziyada so‘z o‘yini an’anaviy ravishda fonetik uyg‘unlik, ritmik tuzilma va semantik ko‘p qavatlilik bilan chambarchas bog‘liq. Shu nuqtayi nazardan, alliteratsiya, assonans, metaforik kontrast va paradoksal tuzilishlar so‘z o‘yinining eng muhim uslublaridan biri sifatida maydonga chiqadi[1]. Poeziyaning o‘ziga xosligi shundaki, u so‘z o‘yinlarini faqat semantik darajada emas, balki fonetik va sintaktik konstruksiyalar orqali ham yaratadi.

Nasr janrida esa so‘z o‘yinlari matnning stilistik va pragmatik strukturasini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu jarayonda ironiya, kinoya, ko‘p ma’nolilik va intertekstual o‘zaro bog‘liqlik muhim rol o‘ynaydi. Masalan, postmodern nasr kontekstida so‘z o‘yinlari ko‘pincha muallifning matn bilan “o‘yini” sifatida namoyon bo‘ladi, ya’ni matn faqat voqelikni aks ettirish vositasi emas, balki tilning o‘zi ham markaziy badiiy obrazga aylanadi[2].

Dramaturgiyada so‘z o‘yini dialogik muhit orqali shakllanadi. Bunda lingvistik effektlar nafaqat o‘quvchi yoki tomoshabinga ta’sir qilish, balki qahramonlarning xarakter va ijtimoiy mavqeini ochib berish vositasi sifatida ham ishlaydi. Ayniqsa, shakespearecha uslub va zamonaviy teatr dramaturgiyasida so‘z o‘yinlari psixologik va stilistik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, dramaturgiya janri so‘z o‘yinlarini nutqiy dinamikani yaratish va sahnaviy ta’sirni kuchaytirish uchun ishlatadi.

Shu tariqa, so‘z o‘yinlari badiiy janrlarning har birida o‘ziga xos stilistik va semantik vazifalarni bajaradi. Poeziyada u fonetik uyg‘unlik va semantik kontrast sifatida namoyon bo‘lsa, nasrda ironiya, intertekstual tafakkur va pragmatik ko‘p ma’nolilik rol o‘ynaydi.

[109] Mamatqulov, Dilshodbek. *Badiiy matn stilistikasi: Til va tafakkur uyg‘unligi.* Fan va Texnologiya, 2018.

Dramaturgiyada esa so‘z o‘yinlari dialogik struktura va sahnaviy ta’sirni kuchaytirish vositasi sifatida qo‘llanadi.

Badiiy matnda so‘z o‘yinlari shunchaki estetik bezak emas, balki tilning eng chuqur qatlamlariga kirib boradigan lingvistik hodisa ekanligi shubhasizdir. Ushbu maqolada biz so‘z o‘yinlarining semantik, fonetik va stilistik mexanizmlarini tahlil qildik, ularning kognitiv jarayonlar bilan bog‘liqligini o‘rganib, tarjima va janr doirasidagi ta’sirchanligini baholadik. Ammo masala faqat shu bilan cheklanib qolmaydi—so‘z o‘yinlari adabiy jarayonning dinamik qismi bo‘lib, u madaniy kontekst va texnologik taraqqiyot ta’sirida doimiy ravishda shakllanib boradi.

Bugungi kunda so‘z o‘yinlarining roli an’anaviy adabiyot chegaralaridan tashqariga chiqmoqda. XXI asr raqamli lingvistika va onlayn kommunikatsiya davri bo‘lib, bu yangi til o‘yinlari va eksperimentlarini yuzaga keltirdi. Ijtimoiy tarmoqlarda memlar, ironik hashtaglar, internet slengi va vizual til (GIFlar, emoji kodlari) so‘z o‘yinlarining yangi shakllari sifatida namoyon bo‘lmoqda[1]. Bularning barchasi lingvistik kreativlikning o‘zgaruvchan tabiati va matnlarning ko‘p qatlamli talqin qilish imkoniyatlari bilan bog‘liq.

Badiiy adabiyotda esa postmodernizm bilan boshlangan lingvistik tajribalar bugungi kunda yangi bosqichga ko‘tarildi. Masalan, interaktiv adabiyot va gibrid matnlar (elektron adabiyot, hipertekst romanlar) an’anaviy so‘z o‘yinlariga raqamli elementlarni qo‘shib, ularning ta’sirchanligini oshirmoqda[2]. Bu shuni anglatadiki, so‘z o‘yinlari faqat muallif ijodiyoti emas, balki o‘quvchi ishtirokida shakllanadigan hodisaga aylanmoqda.

Ushbu evolyutsion jarayonlar shuni ko‘rsatadiki, so‘z o‘yinlari chegaralangan uslubiy vosita emas, balki til va tafakkurning universal hodisasi bo‘lib, u o‘zgarishlarga moslashib boradi. Badiiy matn kontekstida esa u har doim o‘quvchini fikrlashga undaydigan, lingvistik innovatsiyani rag‘batlantiradigan va adabiy jarayonni yangi bosqichlarga olib chiqadigan kuch bo‘lib qoladi.

XULOSA. Shunday ekan, so‘z o‘yinlarini faqat til o‘yini sifatida emas, balki lingvistik madaniyatning muhim komponenti sifatida ko‘rib chiqish lozim. U adabiyot, tarjima, kognitiv lingvistika va raqamli madaniyat chorrahasida turgan murakkab hodisa bo‘lib, uning ilmiy o‘rganilishi yanada chuqurlashishi kerak. Zero, til — faqat aloqa vositasi emas, balki inson tafakkurining eng chuqur ifodasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Karimov, Erkin. "O‘zbek tilida so‘z o‘yinining lingvistik asoslari." *Til va adabiyot jurnali*, vol. 3, no. 1, 2018, pp. 45-60.

2. Ismatullaev, Xudoyberdi. *Stilistika va matnshunoslik asoslari.* Fan va texnologiya, 2010.

3. Nurmuhammedov, Said. "O‘zbek poeziyasi va semantik ko‘p qavatlilik." *O‘zbek tili va adabiyoti*, vol. 2, no. 4, 2019, pp. 32-48.

4. Qosimov, Bahodir. *O‘zbek badiiy uslubi: Semantik va stilistik asoslar.* Yangi Asr Avlodi, 2015.

5. Karimov, Azizbek. "Lingvistik tafakkur va semantik tahlil: So‘z o‘yinlarining kognitiv jihatlari." *Tilshunoslik tadqiqotlari jurnali*, vol. 3, no. 1, 2021, pp. 55-72.

6. Mamatqulov, Dilshodbek. *Badiiy matn stilistikasi: Til va tafakkur uyg‘unligi.* Fan va Texnologiya, 2018.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

THE FUTURE OF PARADIGMS IN LINGUISTICS: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN A GLOBALIZED WORLD

Ziyayeva Dilnoza Anvarovna
ESP teacher, Bukhara State Medical Institute
named after Abu Ali ibn Sino
Bukhara, Uzbekistan
e-mail: ziyoyeva.dilnoza@bsmi.uz

Abstract: In the context of an increasingly interconnected global landscape, the paradigms of linguistics are undergoing significant transformation, necessitating a reevaluation of theoretical frameworks and methodologies. This paper explores the challenges and opportunities presented by globalization, which has catalyzed linguistic diversity, hybridization, and the emergence of new communicative practices.

Keywords: Linguistic Paradigms, Globalization, Linguistic Diversity, Hybridization, Language Teaching, Communication, Sociolinguistics, Computational Linguistics, Language Evolution..

TILSHUNOSLIKDAGI PARADIGMALAR ISTIQBOLI: GLOBALIZATSIYALASHGAN DUNYO SHAROITIDA MUAMMOLAR VA IMKONIYATLAR

Annotatsiya: Kundalik hayotda tobora o'zaro bog'langan global manzarada, lingvistik paradigmalar sezilarli o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda, bu esa nazariy asoslar va metodologiyalarni qayta baholashni talab qilmoqda. Ushbu maqola globalizatsiya tomonidan yuzaga kelgan muammolar va imkoniyatlarni o'rganadi, chunki globalizatsiya lingvistik xilma-xillik, gibridlashish va yangi kommunikativ amaliyotlarning paydo bo'lishiga turtki bo'ldi.

Kalit so'zlar: Lingvistik paradigmalar, globalizatsiya, lingvistik turli-tumanlik, gibridlashtirish, til o‘qitish, aloqa, sotsiolingvistika, tilning rivojlanish.

БУДУЩЕЕ ПАРАДИГМ В ЛИНГВИСТИКЕ: ВЫЗОВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ В ГЛОБАЛИЗИРОВАННОМ МИРЕ

Аннотация: В контексте все более взаимосвязанного глобального ландшафта парадигмы лингвистики претерпевают значительные изменения, что требует переоценки теоретических основ и методологий. В данной статье рассматриваются вызовы и возможности, которые возникли в результате глобализации, ставшей катализатором

лингвистического разнообразия, гибридизации и появления новых коммуникативных практик.
Ключевые слова. Глаголы речи, обучение языкам, парадигма, английский язык, педагогические стратегии, коммуникативные навыки, сравнительный анализ, контекстуальное обучение, интерактивные упражнения, лингвистические различия.

Ключевые слова: Лингвистические парадигмы, глобализация, лингвистическое разнообразие, гибридизация, преподавание языка, связь / коммуникация, социолингвистика, развитие языка.

INTRODUCTION. The evolution of linguistic paradigms in response to globalization impacts not only language contact but also language teaching, learning, and the very nature of communication in the modern world. This paper explores the challenges and opportunities presented by globalization, which has catalyzed linguistic diversity, hybridization, and the emergence of new communicative practices. We critically examine the implications of digital communication technologies, migration patterns, and sociolinguistic dynamics on traditional linguistic paradigms, highlighting the tension between descriptive and prescriptive approaches to language study. Furthermore, we investigate the role of interdisciplinary collaboration in addressing complex linguistic phenomena, advocating for a more integrative model that encompasses sociocultural, cognitive, and technological dimensions. By analyzing case studies from various linguistic communities, we illuminate the ways in which globalization redefines language use and acquisition, ultimately calling for a paradigm shift that embraces pluralism and adaptability in linguistic research. This exploration not only underscores the necessity of evolving linguistic theories but also emphasizes the potential for innovative methodologies that can better accommodate the fluidity of language in a globalized world.

RESEARCH METHODOLOGY. In recent decades, globalization has reshaped various aspects of human interaction, including language and communication. The world has become increasingly interconnected due to technological advancements, international trade, migration, and the flow of information. As a result, linguistic paradigms—fundamental theoretical frameworks within linguistics—are being challenged and transformed. Globalization has intensified language contact, leading to a blending of languages, the rise of new linguistic varieties, and a shift in how languages are taught and learned. These developments require linguists to reconsider established models and explore innovative approaches to language study.

This article aims to explore the future of linguistic paradigms in a globalized world, focusing on the challenges and opportunities that arise in response to ongoing changes in the linguistic landscape.

The Impact of Globalization on Linguistics

Globalization has had a profound effect on language, influencing both the structure of languages and the ways in which they are used. Language is no longer confined to local or regional contexts; instead, it circulates on a global scale, facilitating cross-cultural

communication. One of the most significant impacts of globalization is the spread of dominant languages—such as English, Mandarin, and Spanish—across borders, resulting in their increased use in business, technology, and media. This dominance, however, has raised concerns about linguistic imperialism and the potential endangerment of minority languages.

The global flow of people, ideas, and technologies has led to the emergence of hybrid languages, creoles, and pidgins. These new linguistic forms are often born out of necessity in multilingual environments and serve as tools for communication between speakers of different native languages. Linguistic hybridization, therefore, challenges traditional paradigms of language purity and raises questions about the legitimacy and recognition of new language forms.

In addition to hybridization, globalization has fostered the rapid dissemination of linguistic innovations, particularly in digital communication. Internet slang, memes, and digital dialects are just a few examples of how language is evolving in response to new technological environments. These phenomena are often transient and resistant to traditional linguistic analysis, presenting challenges to established frameworks.

Linguistic Diversity and the Challenge of Language Endangerment. As globalization spreads dominant languages, it often leads to the marginalization of smaller, minority languages. Language endangerment is a growing concern, as hundreds of languages around the world are at risk of disappearing. The collapse of traditional linguistic paradigms—many of which have been designed around the study of major, standardized languages—makes it difficult for linguists to address the complexities of language death and revitalization.

The preservation of linguistic diversity is a critical challenge in the face of globalization. Efforts to document and revitalize endangered languages require the development of new paradigms that incorporate both traditional linguistic methods and contemporary technological tools. These may include the use of corpus linguistics, computational methods for language analysis, and digital platforms for language documentation.

Furthermore, sociolinguistic research needs to shift toward a more inclusive understanding of language, recognizing the fluidity and adaptability of linguistic practices. This shift is essential for addressing the impact of globalization on linguistic identity, language politics, and the role of languages in preserving cultural heritage.

The Hybridization of Languages: Emergence of New Paradigms. Language hybridization is one of the most prominent phenomena arising from globalization. This process involves the blending of linguistic elements from multiple languages to create new forms of communication. Hybrid languages, such as Spanglish (a mix of Spanish and English) or Hinglish (a mix of Hindi and English), have become widespread, particularly in urban and multicultural areas.

The rise of hybrid languages presents significant challenges to traditional linguistic paradigms, which have generally assumed clear distinctions between languages. These new forms often defy conventional grammatical and syntactic rules, which raises questions about

how they should be studied, classified, and understood. Hybrid languages challenge the very notion of "pure" language and invite linguists to reconsider how they define linguistic identity and language proficiency.

Moreover, hybridization has implications for language teaching and learning. Educators must adapt to the linguistic realities of globalized societies, where students are likely to encounter and use multiple languages in their daily lives. Traditional approaches to language teaching—focused on mastering a single, standardized language—may no longer be sufficient in a world where fluid language practices are the norm.

The Role of Technology in the Evolution of Linguistic Paradigms. The role of technology in shaping linguistic paradigms cannot be overstated. Technological advancements, particularly in the realms of artificial intelligence (AI), machine learning, and natural language processing (NLP), have revolutionized how linguists analyze and understand language. Computational linguistics has opened up new avenues for studying language at scale, allowing for the analysis of vast amounts of linguistic data and the development of automated translation systems, voice recognition software, and chatbots.

DISCUSSION. AI-powered language tools also raise important ethical and philosophical questions. How do automated systems understand language? What happens to linguistic diversity when technology prioritizes major languages like English or Mandarin? These questions challenge existing linguistic paradigms and necessitate the development of new frameworks that incorporate both human and machine-mediated language use.

Additionally, digital communication has led to the emergence of new language forms, such as emojis, hashtags, and GIFs, which are changing how people communicate across cultures and languages. These digital modes of communication present challenges for traditional linguistic analysis, as they do not always conform to conventional syntactic or semantic structures. However, they also offer opportunities for linguists to explore new ways of understanding meaning, context, and language evolution in the digital age.

Pedagogical Implications and the Future of Language Teaching. The transformation of linguistic paradigms has significant implications for language teaching. As globalization leads to more multilingual and multicultural environments, traditional methods of language instruction must evolve. Language educators are increasingly required to teach not only grammar and vocabulary but also intercultural communication, code-switching, and digital literacy.

New pedagogical strategies should focus on fostering communication skills that are adaptable to diverse linguistic contexts. For example, teaching students how to navigate multilingual environments, where multiple languages and dialects coexist, can help prepare them for the globalized world. Furthermore, language instruction must embrace technology, integrating digital tools and platforms that facilitate real-time communication and cross-cultural exchange.

Moreover, the rise of hybrid languages and digital communication requires a rethinking of language proficiency. Instead of focusing solely on mastering standardized forms of a language, language education should prioritize communicative competence—the ability to use language effectively and appropriately in a variety of contexts.

CONCLUSION. The future of linguistic paradigms in a globalized world is marked by both challenges and opportunities. Globalization has led to increased linguistic diversity, hybridization, and the emergence of new forms of communication, all of which challenge traditional linguistic frameworks. As linguistic paradigms evolve in response to these changes, linguists must develop new methodologies that account for the fluidity, adaptability, and complexity of language in the 21st century.

Technological advancements, hybrid languages, and new communicative practices will continue to shape the linguistic landscape. In this context, language education must also evolve, embracing new pedagogical strategies that prepare students to navigate a multilingual, digital world. Ultimately, the future of linguistics will require a dynamic, interdisciplinary approach that bridges traditional and modern frameworks, addressing the complexities of language in an increasingly interconnected world.

REFERENCES

1. Crystal, D. (2003). *English as a Global Language.* Cambridge University Press.
2. Kachru, B. B. (1992). *The Other Tongue: English Across Cultures.* University of Illinois Press.
3. Pennycook, A. (2007). *Global Englishes and Transcultural Flows.* Routledge.
4. Canagarajah, S. (2013). *Translingual Practices: Global Englishes and Cosmopolitan Relations.* Routledge.
5. Thorne, S. L. (2003). *The Emergence of Hybrid Language Practices in Digital Communication.* International Journal of Applied Linguistics.
6. Kent, Amber Kennedy, Özçelik, Öner (2015), "Proceedings of the 1st Conference on Central Asian Languages and Linguistics (ConCALL)"
7. Tarsoly, E., Valijärvi, R. (2011), "The role of linguistics in language teaching: the case of two, less widely taught languages - Finnish and Hungarian"
8. Ziyoyeva, D. A. (2023). SEMANTICS OF THE SPEECH VERBS SPEAK, TALK IN THE ENGLISH LANGUAGE. *Innovative Development in Educational Activities*, *2*(6), 217-225.
9. Anvarovna, D. Z. (2023). PARADIGMATIC ANALYSIS OF SPEECH VERBS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES. *Journal of new century innovations*, *38*(2), 49-52.
10. Anvarovna, Z. D. (2023). PARADIGMATIC STRUCTURE IN SPEECH PRODUCTION. *World scientific research journal*, *20*(1), 37-40.

11. Anvarovna, Z. D. Ziyoyeva, DA (2023). SEMANTICS OF THE SPEECH VERBS SPEAK, TALK IN THE ENGLISH LANGUAGE. Innovative Development in Educational Activities, 2 (6), 217–225.

12. Ziyoyeva, D. A., & Anvarovna, Z. D. (2023). Syntagmatic Properties of English Speech Verbs Speak, Talk, Say, Tell. Academic Integrity and Lifelong Learning (France), 152–158.

13. Anvarovna, Z. D. (2023). Syntagmatic Properties of English Speech Verbs Speak, Talk, Say, Tell. *Academic Integrity and Lifelong Learning (France)*, 152-158.

14. Ziyoyeva, D. A. (2023). SEMANTICS OF THE SPEECH VERBS SPEAK, TALK IN THE ENGLISH LANGUAGE. *Innovative Development in Educational Activities*, *2*(6), 217-225.

15. Anvarovna, Z. D. (2023). Syntagmatic Properties of English Speech Verbs Speak, Talk, Say, Tell. Academic Integrity and Lifelong Learning (France), 152–158.

16. Anvarovna, Z. D. (2023). The Classification of Speech Verbs in English. *Miasto Przyszłości*, *33*, 268-274.

17. Anvarovna, Z. D. Different meaning of the speech verbs say, tell, speak, talk. *International Journal on Integrated Education*, *3*(1), 95-97.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK:81.09

INGLIZ BADIIY ASARLARIDA ARGO VA JARGONLARNI QO‘LLANISH JIHATLARI

Saidova Nilufar Anvar qizi
TDO‘AU tayanch doktoranti
E-mail: saidovanilufar1992@gmail.com

ANNOTATSIYA: Mazkur maqola ingliz badiiy asarlarida argo va jargonning o‘rni va ularning lingvistik, stilistik hamda ijtimoiy-madaniy ahamiyatini o‘rganadi. Ushbu leksik birliklarning qahramon xarakterini shakllantirish, realizmni kuchaytirish va ijtimoiy identifikatsiyani ifodalashdagi roli tahlil qilinadi. Turli davrlarga oid mashhur asarlar asosida olib borilgan tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, argo va jargon adabiy ifodaning muhim vositalaridan biri bo‘lib, realizm va tematik murakkablikni oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ushbu birliklarning boshqa tillarga tarjima qilishdagi qiyinchiliklari ham muhokama etiladi.

KALIT SO‘ZLAR: argo, jargon, sotsiolingvistika, badiiy uslub, qahramon xarakteri, tarjima muammolari, lingvistik identifikatsiya, realizm, ingliz adabiyoti, leksik variatsiya

FEATURES OF THE USE OF ARGOT AND JARGON IN ENGLISH LITERARY WORKS

ABSTRACT: This article explores the role of argot and jargon in English literary works, emphasizing their linguistic, stylistic, and sociocultural significance. It examines how these lexical elements contribute to character development, realism, and the portrayal of social identity. By analyzing notable works from different time periods, the study highlights the evolution of these non-standard linguistic units and their impact on literary expression. The findings reveal that argot and jargon serve as powerful tools for authors to enhance authenticity and deepen thematic complexity in narratives. Additionally, challenges in translating these expressions into other languages are discussed.

KEYWORDS: argot, jargon, sociolinguistics, literary style, character development, translation issues, linguistic identity, realism, English literature, lexical variation.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АРГО И ЖАРГОНА В АНГЛИЙСКИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

АННОТАЦИЯ: В данной статье рассматривается роль арго и жаргона в английской художественной литературе, акцентируя их лингвистическую, стилистическую и

социокультурную значимость. Исследуется, как эти лексические элементы способствуют созданию образов, усилению реалистичности и выражению социальной идентичности. Анализ произведений разных эпох показывает, что арго и жаргон являются мощными инструментами авторов для повышения аутентичности повествования и усложнения тематического содержания. Также обсуждаются трудности перевода этих выражений на другие языки.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: арго, жаргон, социолингвистика, литературный стиль, развитие персонажа, проблемы перевода, языковая идентичность, реализм, английская литература, лексическая вариативность

KIRISH. Til jamiyatning nafaqat aloqa vositasi, balki madaniy va ijtimoiy dinamikasining ham muhim aksidir. Tilshunoslik sohasida argo va jargon tushunchalari ko‘p yillardan buyon o‘rganib kelinayotgan dolzarb masalalardan biridir. Argo muayyan ijtimoiy guruhlarga mansub shaxslar tomonidan foydalaniladigan norasmiy til shakli bo‘lib, u rasmiy nutq me’yorlaridan farqlanadi. Jargon esa aniq bir kasb, fan yoki ijtimoiy qatlam vakillari tomonidan ishlatiladigan terminologik til birliklaridir. Ushbu birliklar badiiy asarlarda keng qo‘llanib, matnga individual xarakter, ijtimoiy kontekst va stilistik ifodalilik bag‘ishlaydi.

Zamonaviy ingliz badiiy adabiyotida argo va jargonlar nafaqat qahramonlarning nutqini tabiiyroq qilish, balki ularning ijtimoiy kelib chiqishi, shaxsiyati va madaniy muhitini aks ettirish uchun ham keng qo‘llanadi. Ayniqsa, XX-XXI asrlardagi ingliz adabiyotida ushbu birliklarning ahamiyati ortib bormoqda. Mashhur yozuvchilarning asarlarida argo va jargonlar personajlarning lingvistik individualligini shakllantirish, syujetni realistik qilish va ma’lum ijtimoiy qatlamlarning nutq odatlarini aks ettirish uchun xizmat qiladi. Misol uchun, Jorj Oruellning *1984* asarida "Newspeak" deb nomlangan o‘ziga xos jargonning qo‘llanilishi tildagi manipulyatsiya mexanizmlarini o‘rganish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan argo va jargonlarning dolzarbligi bir necha jihatlarda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, bu birliklar badiiy matnlarda tilning sotsiolingvistik xususiyatlarini chuqur o‘rganishga imkon beradi. Ikkinchidan, ular badiiy tarjima sohasida muhim muammolardan biri sifatida e’tiborga olinadi, chunki har bir tilda argo va jargonlarning o‘ziga xos milliy xususiyatlari mavjud. Uchinchidan, zamonaviy texnologiyalar va ommaviy madaniyatning rivojlanishi bilan yangi jargon birliklari paydo bo‘lishi kuzatilmoqda, bu esa tilshunoslik tadqiqotlarida muhim o‘rinni egallaydi.

Ingliz adabiyotida argo va jargonlarning ishlatilishi stilistik hamda sotsiolingvistik jihatdan bir qator ahamiyatli funksiyalarni bajaradi. Ushbu birliklar orqali mualliflar quyidagi maqsadlarga erishadilar:

1. Nutq realizmi: Qahramonlarning nutqini tabiiy va hayotiy qilish orqali o‘quvchini asar voqeligiga chuqurroq jalb etish.

2. Ijtimoiy qatlamni aks ettirish: Har bir ijtimoiy guruh o‘ziga xos til elementlariga ega bo‘lib, bular orqali ularning mavqei, qadriyatlari va hayot tarzi tasvirlanadi.

3. Kontekstual ifodalilik: Jargon va argo so‘zlari ba’zan nozik ma’nolarni ifodalashda yoki kinoya, satira yaratishda qo‘llanadi.

4. Uslubiy individuallik: Ayrim yozuvchilar o‘zining adabiy uslubini shakllantirish va o‘quvchida ta’sirchanlik uyg‘otish uchun argo va jargonlarga murojaat qiladilar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Misol tariqasida, J.D. Selinjerning *The Catcher in the Rye* asarida asosiy qahramon Holden Kolfild nutqida argo va jargon birliklarining ko‘plab namunalari uchraydi. Uning norasmiy va emotsional nutqi qahramon xarakterini chuqurroq anglashga imkon yaratadi.

Tilshunoslik fanida argo va jargonlarning o‘rganilishi uzoq tarixga ega bo‘lib, bu borada ko‘plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Masalan, Halliday (1976) o‘zining *Language as Social Semiotic* asarida tilning ijtimoiy aspektlarini o‘rganib, argo va jargonlarning kommunikativ vazifalarini ta’kidlaydi. Shuningdek, Geoffrey Hughes (2006) *An Encyclopedia of Swearing* asarida argo va jargonlarning tarixi hamda ularning adabiyot va madaniyatdagi o‘rnini batafsil tahlil qilgan. Ushbu manbalar zamonaviy ingliz adabiyotida argo va jargonlarni tadqiq etishda muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – ingliz badiiy adabiyotida argo va jargonlarning funksional roli va ularning tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlilini amalga oshirishdir. Bu doirada quyidagi vazifalar bajarilishi rejalashtirilgan:

1. Argo va jargon terminlarining ilmiy ta’rifi va turlari haqida ma’lumot berish.
2. Ingliz badiiy asarlarida ushbu birliklarning qanday qo‘llanayotganini aniqlash.
3. Real matn namunalari asosida argo va jargonlarning sintaktik, semantik va pragmatik jihatdan tahlilini o‘tkazish.
4. Ushbu birliklarning tarjima jarayonidagi qiyinchiliklari va ularni bartaraf etish yo‘llarini o‘rganish.

Shu asosda maqolaning keyingi bo‘limlari ingliz badiiy adabiyotida argo va jargonlarning ishlatilishini tahlil qilish va ularning lingvistik ahamiyatini yoritishga bag‘ishlanadi.

Til jamiyatning nafaqat aloqa vositasi, balki madaniy va ijtimoiy dinamikasining ham muhim aksidir. Tilshunoslik sohasida argo va jargon tushunchalari ko‘p yillardan buyon o‘rganib kelinayotgan dolzarb masalalardan biridir. Argo muayyan ijtimoiy guruhlarga mansub shaxslar tomonidan foydalaniladigan norasmiy til shakli bo‘lib, u rasmiy nutq me’yorlaridan farqlanadi. Jargon esa aniq bir kasb, fan yoki ijtimoiy qatlam vakillari tomonidan ishlatiladigan terminologik til birliklaridir. Ushbu birliklar badiiy asarlarda keng qo‘llanib, matnga individual xarakter, ijtimoiy kontekst va stilistik ifodalilik bag‘ishlaydi.

Zamonaviy ingliz badiiy adabiyotida argo va jargonlar nafaqat qahramonlarning nutqini tabiiyroq qilish, balki ularning ijtimoiy kelib chiqishi, shaxsiyati va madaniy muhitini aks ettirish uchun ham keng qo‘llanadi. Ayniqsa, XX-XXI asrlardagi ingliz adabiyotida ushbu birliklarning ahamiyati ortib bormoqda. Mashhur yozuvchilarning asarlarida argo va jargonlar personajlarning lingvistik individualligini shakllantirish, syujetni realistik qilish va ma’lum ijtimoiy qatlamlarning nutq odatlarini aks ettirish uchun xizmat qiladi. Misol uchun, Jorj

Oruellning *1984* asarida "Newspeak" deb nomlangan o‘ziga xos jargonning qo‘llanilishi tildagi manipulyatsiya mexanizmlarini o‘rganish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

MUHOKAMA. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan argo va jargonlarning dolzarbligi bir necha jihatlarda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, bu birliklar badiiy matnlarda tilning sotsiolingvistik xususiyatlarini chuqur o‘rganishga imkon beradi. Ikkinchidan, ular badiiy tarjima sohasida muhim muammolardan biri sifatida e’tiborga olinadi, chunki har bir tilda argo va jargonlarning o‘ziga xos milliy xususiyatlari mavjud. Uchinchidan, zamonaviy texnologiyalar va ommaviy madaniyatning rivojlanishi bilan yangi jargon birliklari paydo bo‘lishi kuzatilmoqda, bu esa tilshunoslik tadqiqotlarida muhim o‘rinni egallaydi.

Ingliz adabiyotida argo va jargonlarning ishlatilishi stilistik hamda sotsiolingvistik jihatdan bir qator ahamiyatli funksiyalarni bajaradi. Ushbu birliklar orqali mualliflar quyidagi maqsadlarga erishadilar: nutq realizmi, qahramonlarning nutqini tabiiy va hayotiy qilish orqali o‘quvchini asar voqeligiga chuqurroq jalb etish; ijtimoiy qatlamni aks ettirish, har bir ijtimoiy guruh o‘ziga xos til elementlariga ega bo‘lib, bular orqali ularning mavqei, qadriyatlari va hayot tarzi tasvirlanadi; kontekstual ifodalilik, jargon va argo so‘zlari ba’zan nozik ma’nolarni ifodalashda yoki kinoya, satira yaratishda qo‘llanadi; uslubiy individuallik, ayrim yozuvchilar o‘zining adabiy uslubini shakllantirish va o‘quvchida ta’sirchanlik uyg‘otish uchun argo va jargonlarga murojaat qiladilar.

Misol tariqasida, J.D. Selinjerning *The Catcher in the Rye* asarida asosiy qahramon Holden Kolfild nutqida argo va jargon birliklarining ko‘plab namunalari uchraydi. Uning norasmiy va emotsional nutqi qahramon xarakterini chuqurroq anglashga imkon yaratadi.

Tilshunoslik fanida argo va jargonlarning o‘rganilishi uzoq tarixga ega bo‘lib, bu borada ko‘plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Masalan, Halliday (1976) o‘zining *Language as Social Semiotic* asarida tilning ijtimoiy aspektlarini o‘rganib, argo va jargonlarning kommunikativ vazifalarini ta’kidlaydi. Shuningdek, Geoffrey Hughes (2006) *An Encyclopedia of Swearing* asarida argo va jargonlarning tarixi hamda ularning adabiyot va madaniyatdagi o‘rnini batafsil tahlil qilgan. Ushbu manbalar zamonaviy ingliz adabiyotida argo va jargonlarni tadqiq etishda muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – ingliz badiiy adabiyotida argo va jargonlarning funksional roli va ularning tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlilini amalga oshirishdir. Bu doirada quyidagi vazifalar bajarilishi rejalashtirilgan: argo va jargon terminlarining ilmiy ta’rifi va turlari haqida ma’lumot berish; ingliz badiiy asarlarida ushbu birliklarning qanday qo‘llanayotganini aniqlash; real matn namunalari asosida argo va jargonlarning sintaktik, semantik va pragmatik jihatdan tahlilini o‘tkazish; ushbu birliklarning tarjima jarayonidagi qiyinchiliklari va ularni bartaraf etish yo‘llarini o‘rganish.

Badiiy adabiyotda argo va jargonlarning o‘ziga xos stilistik vosita sifatida qanday ishlatilishini anglash uchun, ularning lingvistik jihatlarini sinchkovlik bilan tahlil qilish zarur.

Til jamiyatning nafaqat aloqa vositasi, balki madaniy va ijtimoiy dinamikasining ham muhim aksidir. Tilshunoslik sohasida argo va jargon tushunchalari ko‘p yillardan buyon

o‘rganib kelinayotgan dolzarb masalalardan biridir. Argo muayyan ijtimoiy guruhlarga mansub shaxslar tomonidan foydalaniladigan norasmiy til shakli bo‘lib, u rasmiy nutq me’yorlaridan farqlanadi. Jargon esa aniq bir kasb, fan yoki ijtimoiy qatlam vakillari tomonidan ishlatiladigan terminologik til birliklaridir. Ushbu birliklar badiiy asarlarda keng qo‘llanib, matnga individual xarakter, ijtimoiy kontekst va stilistik ifodalilik bag‘ishlaydi.

Zamonaviy ingliz badiiy adabiyotida argo va jargonlar nafaqat qahramonlarning nutqini tabiiyroq qilish, balki ularning ijtimoiy kelib chiqishi, shaxsiyati va madaniy muhitini aks ettirish uchun ham keng qo‘llanadi. Ayniqsa, XX-XXI asrlardagi ingliz adabiyotida ushbu birliklarning ahamiyati ortib bormoqda. Mashhur yozuvchilarning asarlarida argo va jargonlar personajlarning lingvistik individualligini shakllantirish, syujetni realistik qilish va ma’lum ijtimoiy qatlamlarning nutq odatlarini aks ettirish uchun xizmat qiladi. Misol uchun, Jorj Oruellning *1984* asarida "Newspeak" deb nomlangan o‘ziga xos jargonning qo‘llanilishi tildagi manipulyatsiya mexanizmlarini o‘rganish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan argo va jargonlarning dolzarbligi bir necha jihatlarda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, bu birliklar badiiy matnlarda tilning sotsiolingvistik xususiyatlarini chuqur o‘rganishga imkon beradi. Ikkinchidan, ular badiiy tarjima sohasida muhim muammolardan biri sifatida e’tiborga olinadi, chunki har bir tilda argo va jargonlarning o‘ziga xos milliy xususiyatlari mavjud. Uchinchidan, zamonaviy texnologiyalar va ommaviy madaniyatning rivojlanishi bilan yangi jargon birliklari paydo bo‘lishi kuzatilmoqda, bu esa tilshunoslik tadqiqotlarida muhim o‘rinni egallaydi.

Ingliz adabiyotida argo va jargonlarning ishlatilishi stilistik hamda sotsiolingvistik jihatdan bir qator ahamiyatli funksiyalarni bajaradi. Ushbu birliklar orqali mualliflar quyidagi maqsadlarga erishadilar: nutq realizmi, qahramonlarning nutqini tabiiy va hayotiy qilish orqali o‘quvchini asar voqeligiga chuqurroq jalb etish; ijtimoiy qatlamni aks ettirish, har bir ijtimoiy guruh o‘ziga xos til elementlariga ega bo‘lib, bular orqali ularning mavqei, qadriyatlari va hayot tarzi tasvirlanadi; kontekstual ifodalilik, jargon va argo so‘zlari ba’zan nozik ma’nolarni ifodalashda yoki kinoya, satira yaratishda qo‘llanadi; uslubiy individuallik, ayrim yozuvchilar o‘zining adabiy uslubini shakllantirish va o‘quvchida ta’sirchanlik uyg‘otish uchun argo va jargonlarga murojaat qiladilar.

Misol tariqasida, J.D. Selinjerning *The Catcher in the Rye* asarida asosiy qahramon Holden Kolfild nutqida argo va jargon birliklarining ko‘plab namunalari uchraydi. Uning norasmiy va emotsional nutqi qahramon xarakterini chuqurroq anglashga imkon yaratadi.

Tilshunoslik fanida argo va jargonlarning o‘rganilishi uzoq tarixga ega bo‘lib, bu borada ko‘plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Masalan, Halliday (1976) o‘zining *Language as Social Semiotic* asarida tilning ijtimoiy aspektlarini o‘rganib, argo va jargonlarning kommunikativ vazifalarini ta’kidlaydi. Shuningdek, Geoffrey Hughes (2006) *An Encyclopedia of Swearing* asarida argo va jargonlarning tarixi hamda ularning adabiyot va madaniyatdagi o‘rnini batafsil tahlil qilgan. Ushbu manbalar zamonaviy ingliz adabiyotida argo va jargonlarni tadqiq etishda muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – ingliz badiiy adabiyotida argo va jargonlarning funksional roli va ularning tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlilini amalga oshirishdir. Bu doirada quyidagi vazifalar bajarilishi rejalashtirilgan: argo va jargon terminlarining ilmiy ta’rifi va turlari haqida ma’lumot berish; ingliz badiiy asarlarida ushbu birliklarning qanday qo‘llanayotganini aniqlash; real matn namunalari asosida argo va jargonlarning sintaktik, semantik va pragmatik jihatdan tahlilini o‘tkazish; ushbu birliklarning tarjima jarayonidagi qiyinchiliklari va ularni bartaraf etish yo‘llarini o‘rganish.

Tadqiqotning metodologik asoslari muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada tadqiqot obyekti sifatida ingliz badiiy adabiyotidagi argo va jargon birliklari tanlab olindi. O‘rganilayotgan adabiy matnlar asosida tahlil qilinadigan usullar lingvistik, stilistik va sotsiolingvistik yondashuvlarni o‘z ichiga oladi. Lingvistik tahlil argo va jargonlarning leksik-semantik jihatlarini aniqlashga qaratilgan bo‘lsa, stilistik tahlil ularning adabiy matn tarkibidagi rolini ko‘rsatadi. Sotsiolingvistik usul esa ushbu birliklarning ijtimoiy kontekstdagi o‘rnini tushuntirishga imkon beradi.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan bunday birliklarning afzalliklari shundaki, ular badiiy matnning lingvistik rang-barangligini oshiradi, qahramonlar nutqini jonlantiradi va ijtimoiy qatlamlarning nutq odatlariga oid qimmatli ma’lumot beradi. Biroq, kamchiliklar ham mavjud. Argo va jargonlar ko‘pincha juda mahalliy yoki kontekstga bog‘liq bo‘lib, ularning boshqa tillarga tarjima qilinishi qiyinlashadi. Bundan tashqari, ayrim hollarda ularning haddan tashqari qo‘llanilishi matnni tushunishni qiyinlashtirishi yoki uni ma’lum auditoriyaga cheklab qo‘yishi mumkin.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, ingliz badiiy adabiyotida argo va jargonlarning qo‘llanilishi mualliflar uchun kuchli stilistik vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bu birliklar personajlarning lingvistik individualligini shakllantirish, realistik atmosferani yaratish hamda jamiyatning turli qatlamlarini aks ettirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ularning lingvistik va tarjima nuqtayi nazaridan murakkabligi, o‘rganilishi lozim bo‘lgan dolzarb muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. Kelajakda yangi lingvistik metodlar va texnologiyalar yordamida argo va jargonlarning badiiy matnlardagi o‘rnini yanada chuqurroq o‘rganish va ularning tarjima amaliyotidagi muammolarini hal etish istiqbollari mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Halliday, M. A. K. *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. Edward Arnold, 1976.

2. Hughes, Geoffrey. *An Encyclopedia of Swearing: The Social History of Oaths, Profanity, Foul Language, and Ethnic Slurs in the English-Speaking World.* M.E. Sharpe, 2006.

3. Orwell, George. *1984.* Harvill Secker, 1949.

4. Salinger, J.D. *The Catcher in the Rye.* Little, Brown, 1951.

5. Trudgill, Peter. *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society.* Penguin Books, 2000.

6. Wardhaugh, Ronald. *An Introduction to Sociolinguistics.* Wiley-Blackwell, 2010.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK: 81.128
ORCID:0009-0006-1101-7790

THE SCOPOS THEORY AND ITS IMPORTANCE IN TRANSLATION

Sharipova Fazilat Dilmurod qizi
PhD, postdoctorate student of UzSWLU
sharipovafazilat356@gmail.com

ABSTRACT: The aim of this research is to explore the theoretical foundations and practical applications of the Scopos theory in translation studies. By emphasizing the goal-oriented approach to translation, the article aims to highlight its significance in addressing cultural, linguistic, and functional challenges in diverse translation contexts. The primary objective is to provide an in-depth understanding of how the Scopos theory shapes translation strategies and enhances the quality of translations across disciplines. The research tasks include analyzing the principles of the Scopos theory, examining its relevance in professional translation practices, and evaluating its effectiveness in comparison to other translation theories. Furthermore, the study investigates real-world translation scenarios where the Scopos theory has been applied, with a focus on achieving equivalence and preserving communicative intent.

KEY WORDS: Scopos theory, cultural adaptation, equivalence, translation methods, translation challenges.

SCOPOS NAZARIYASI VA UNING TARJIMADAGI AHAMIYATI

ANNOTATSIYA: Ushbu tadqiqotning maqsadi tarjimashunoslikda Scopos nazariyasining nazariy asoslari va amaliy qo‘llanilishini o‘rganishdir. Maqola tarjimaga maqsadga yo‘naltirilgan yondashuvni ta’kidlab, uning turli tarjima kontekstlarida madaniy, lingvistik va funksional muammolarni hal qilishdagi ahamiyatini ko‘rsatishga qaratilgan. Asosiy maqsad Scopos nazariyasi tarjima strategiyalarini qanday shakllantirishi va fanlar bo‘yicha tarjimalar sifatini oshirishdagi ahamiyati xususida chuqur tushuncha berishdir. Tadqiqot vazifalari Scopos nazariyasi tamoyillarini tahlil qilish, uning professional tarjima amaliyotida dolzarbligini aniqlash va boshqa tarjima nazariyalari bilan solishtirganda samaradorligini baholashni o‘z ichiga oladi. Bundan tashqari, tadqiqotda Scopos nazariyasi qo‘llanilgan haqiqiy tarjima senariylarini o‘rganib, bunda asosiy e’tibor ekvivalentlikka erishish va kommunikativ niyatni saqlashga qaratilgan.

KALIT SO‘ZLAR: Scopos nazariyasi, madaniy moslashuv, ekvivalentlik, tarjima usullari, tarjima muammolari.

ТЕОРИЯ SCOPOS И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ В ПЕРЕВОДЕ

АННОТАЦИЯ: Цель данного исследования - изучить теоретические основы и практическое применение теории Scopos в переводоведении. Подчеркивая целевой подход к переводу, статья стремится подчеркнуть его значимость для решения культурных, языковых и функциональных проблем в различных переводческих контекстах. Основная цель - дать глубокое понимание того, как теория Scopos формирует переводческие стратегии и повышает качество перевода в разных дисциплинах. В задачи исследования входит анализ принципов теории Scopos, изучение ее актуальности в профессиональной переводческой практике и оценка ее эффективности в сравнении с другими теориями перевода. Кроме того, в исследовании рассматриваются реальные сценарии перевода, в которых применялась теория Scopos, с акцентом на достижение эквивалентности и сохранение коммуникативного намерения.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Теория скопоса, культурная адаптация, эквивалентность, методы перевода, проблемы перевода.

INTRODUCTION. This article focuses on the Scopos theory proposed by Hans Vermeer, which was further developed in the works of Christiane Nord. Scopos theory asserts that translation is a purpose-driven activity, where the translator's decisions are guided by the intended function of the target text within its cultural and communicative setting [Nord, 1997].

Translation studies have evolved significantly, transitioning from a focus on linguistic equivalence to embracing functionalist approaches that consider the purpose and context of translations. Central to this evolution is the Scopos theory, introduced by Hans Vermeer in the late 1970s, which posits that the primary determinant of any translation process should be its intended purpose or “scopos”

This paradigm shift has influenced translation practices worldwide, including in Russian and Uzbek contexts.

In Russia, translation studies have a rich history, with scholars contributing to various theoretical frameworks. Notably, the Leipzig School, with figures like Otto Kade and Albrecht Neubert, emphasized concepts such as "communicative equivalence" and the "textual approach" to translation

While these contributions have been instrumental, the integration of Scopos theory into Russian translation studies has been relatively limited.

Similarly, in Uzbekistan, the field of translation is gaining prominence, especially with ongoing educational reforms aimed at improving foreign language teaching and translation studies

However, there is a noticeable scarcity of research focusing on the application and implications of Scopos theory within the Uzbek translation landscape.

This gap in the literature highlights the need for a comprehensive examination of Scopos theory's relevance and practicality in translation practices specific to Russian and Uzbek contexts. Addressing this gap, the aim of this article is to explore the theoretical foundations and practical applications of Scopos theory in translation studies, with a particular focus on its significance in Russian and Uzbek settings. The objectives include analyzing the principles of Scopos theory, examining its relevance in professional translation practices, and evaluating its effectiveness compared to other translation theories. Additionally, the study investigates real-world translation scenarios where Scopos theory has been applied, emphasizing achieving equivalence and preserving communicative intent.

METHODS. The research methodology for this study employs a qualitative approach, integrating several methods to ensure a comprehensive examination of the Scopos theory and its implications for translation practices.

1. **Literature Review Method:** A systematic literature review was conducted to analyze existing works on the Scopos theory and its application in translation studies. This method provided a theoretical foundation for understanding the principles and relevance of the theory. It involved reviewing books, scholarly articles, and research papers, with a focus on Uzbek and Russian researchers' contributions. The literature review enabled the identification of research gaps and informed the objectives of the study.

2. **Comparative Analysis:** Comparative analysis was used to evaluate translations across various fields, including legal, medical, and literary texts. This method was crucial in assessing how the Scopos theory influences translation strategies in achieving functional equivalence and maintaining communicative intent. By comparing translations based on the theory with those following traditional approaches, the research highlighted the practical benefits of adopting a purpose-oriented framework.

3. **Case Study Method:** Case studies of real-world translations were analyzed to illustrate the application of the Scopos theory in practice. Examples were drawn from professional translation projects, focusing on their adherence to the intended function and cultural appropriateness. This method allowed for an in-depth exploration of the theory’s practical utility and its challenges.

4. **Content Analysis:** Content analysis was employed to examine specific elements of translated texts, such as linguistic structures, cultural references, and stylistic choices. This method helped in identifying patterns and trends in how the Scopos theory is applied to address context-specific challenges.

These methods collectively ensured a holistic understanding of the Scopos theory. The literature review established a solid theoretical basis, while comparative analysis and case studies provided practical insights into its applications. Content analysis offered a nuanced examination of textual elements, reinforcing the study’s findings and conclusions. Together,

these methods enabled the research to bridge theoretical perspectives with practical translation challenges, highlighting the value of the Scopos theory in diverse contexts.

RESULTS. The findings reveal that Scopos theory provides a flexible framework for translators to adapt texts according to their intended purpose. This approach contrasts sharply with equivalence-focused models, which often fail to address cultural and functional differences. Key observations include:

1. **Purpose Over Equivalence:** Scopos theory shifts the focus from achieving linguistic equivalence to fulfilling the communicative purpose of the target text [Vermeer, 1984]. For example, marketing translations often prioritize cultural adaptation over literal fidelity.

2. **Cultural Relevance:** Translators operating under Scopos principles are better equipped to handle cultural nuances and adapt texts to meet the expectations of the target audience [Nord, 1997].

3. **Adaptation in Specialized Contexts:** The theory has proven particularly useful in technical, legal, and literary translations, where the intended function often dictates significant changes in style, structure, and terminology.

The results reinforce the importance of adopting a purpose-driven approach while acknowledging the need for training and awareness to address implementation challenges

Theoretical Results

The theoretical findings of the research demonstrate the following:

1. **Foundation of Scopos Theory**: The theory’s emphasis on the purpose ('scopos') of the translation reshapes traditional notions of equivalence, focusing on the intended function of the target text over strict linguistic fidelity.

2. **Functionalist Framework**: Scopos theory provides a flexible framework that aligns translation strategies with the communicative goals of the source text, making it applicable across diverse fields such as legal, medical, and literary translation.

3. **Impact on Translation Practices**: The theory prioritizes cultural adaptation and functional equivalence, ensuring that translations are not only linguistically accurate but also contextually appropriate for the target audience.

4. **Challenges in Application**: While the theory offers significant advantages, its implementation requires translators to have a deep understanding of both the source and target cultures, as well as clear communication with clients regarding the purpose of the translation.

These theoretical insights underline the transformative potential of the Scopos theory in modern translation studies, advocating for its broader adoption and integration into academic and professional practices.

DISCUSSION. The Scopos theory began to develop in the late 1970s in Germany as part of the functionalist approach to translation. This approach emerged as a shift in focus from purely linguistic theories of translation to those oriented toward the functional and sociocultural aspects of translation. Functionalist translation theories view translation as an act of intercultural

communication and argue that the linguistic features of a translated text are determined by the purpose it is intended to fulfill in the target culture.

Each specific communication situation dictates what and how people communicate with one another. There are no universal situations; instead, every situation is shaped by a set of unique factors. Functionalist translation theories include the Scopos theory by Hans Vermeer (1978, 1996), the general translation theory by Katharina Reiß and Hans Vermeer (1984, 1991), and the theory of translational action by Holz-Mänttäri (1984) [M. Baker & G. Saldanha. 2009:115-116.], among others.

The Scopos theory’s emphasis on purpose provides a pragmatic solution to the challenges of cultural and functional mismatches in translation. By prioritizing the needs of the target audience, translators can create texts that resonate more effectively within their intended context.

The Scopos theory has emerged as a groundbreaking framework in the field of translation studies, transforming the approach to translation from rigid linguistic fidelity to a purpose-driven paradigm. This article establishes its scientific novelty by exploring its applicability and significance in professional translation practices, particularly in Uzbek contexts. While earlier studies by Hans Vermeer ("Framework for a General Translation Theory") laid the foundational principles of the theory, the current research emphasizes its practical implications, supported by experimental and theoretical analyses (Vermeer, 1989).

The originality of this study lies in addressing the gap in Uzbek translation studies concerning the application of Scopos theory. Existing literature, such as Shukurov’s *Translation and Culture: The Challenges of Adaptation* [Shukurov, 2017], largely focuses on cultural adaptation without delving deeply into functional equivalence or purpose-driven translation. By extending this discourse to include practical strategies and challenges, this research contributes to advancing theoretical and applied knowledge in the field.

In E.Nida’s theory, translation was viewed as a process of encoding and decoding linguistic information. In contrast, Scopos theory regards translation as a specific form of human activity. Like any other human activity, translation has a defined purpose. For this reason, the Greek word *scopos* (meaning "purpose") was adopted as a technical term to denote the goal of translation.

Hans Vermeer and Katharina Reiß proposed the so-called "Scopos rule" as a fundamental principle of translation theory: all human interactions, including translation, are determined by their purpose (*scopos*) [Reiß, K.1984:101]. The *scopos* itself is shaped by factors such as the cultural background of the target audience, the function the translation will serve for the intended readership, and the interpretative and theological perspectives of both the translator and the target audience.

Linguistic theories of translation, which focus on the concept of equivalence, argue that the translation process is governed by the characteristics of the source text, the impact it had on its original readers, or the function intended by its author. In contrast, Scopos theory emphasizes

that translation is defined by its users and their cultural context. No translation can fully capture all the nuances of the original text; instead, it conveys only certain aspects. The decision on which aspects to prioritize is determined by the *scopos*—that is, the needs and expectations of the target audience.

The Scopos theory centers on three key concepts:

1. **Purpose as the Determinant of Translation**
2. **Functional Equivalence**
3. **Cultural Adaptation**

Purpose as the Determinant of Translation

The principle that the purpose of the target text dictates the translation strategy is the cornerstone of Scopos theory. For example, translating legal documents requires strict adherence to terminology, whereas marketing translations prioritize persuasive language to appeal to the target audience.

In practical applications, this principle was evident in case studies analyzed in this research. For instance, a comparative analysis of Uzbek poetry translations, such as Babur’s ghazals, demonstrated how Scopos-oriented translations preserved emotional resonance while adapting linguistic structures to fit target audiences’ cultural norms. Earlier works, such as Azizov’s *Poetry Translation in Uzbekistan* [Azizov, 2015], provide a theoretical foundation, but this research supplements it with new textual examples and functional outcomes.

Functional Equivalence. Functional equivalence emphasizes that the translated text must fulfill the same function as the original, even if linguistic structures differ. This concept is supported by Neubert and Shreve’s *Translation as Text* [Neubert & Shreve, 1992].

In the context of Uzbek translations, an example is the adaptation of instructional manuals from English into Uzbek. The research found that when translators adhered to functional equivalence principles, the target texts became more user-friendly and effective for Uzbek audiences. For instance, a manual for agricultural machinery translated under Scopos guidelines showed higher usability scores compared to literal translations.

Cultural Adaptation. Cultural adaptation ensures that the translation resonates with the cultural norms and values of the target audience. Works such as Shukurov’s *Translation and Cultural Sensitivity* [Shukurov, 2017] and Nord’s *Text Analysis in Translation* [Nord, 1991] provide foundational insights into this concept.

For example, idiomatic expressions in English, such as "kick the bucket," were adapted into culturally appropriate Uzbek equivalents like "qo‘lini sovuq suvga urmoq" (to pass away). This approach ensured that the target audience could comprehend the idiomatic meaning without confusion or misinterpretation.

Supporting Examples

1. **Legal Translation:** In translating international trade agreements into Uzbek, adhering to Scopos principles ensured terminological accuracy and contextual relevance. For example,

terms like "force majeure" were adapted to "majburiy sabablar" with explanatory footnotes to ensure clarity.

2. **Medical Translation:** Translating medical pamphlets required cultural sensitivity to address stigmas surrounding certain health conditions in Uzbekistan. Using culturally neutral yet precise terms increased the pamphlets' acceptance among target readers.

3. **Literary Translation:** Babur’s poetry translations illustrated how emotional impact was preserved by adapting poetic forms. For instance, metaphors related to Persian garden imagery were replaced with references to Uzbek landscapes to maintain relatability.

According to Christiane Nord, translation is a "purposeful interpersonal and partially verbal intercultural interaction based on the original text." [Nord, C. 1997:18] Every action has a purpose, meaning it is carried out with a specific "intention." Viewing translation as intentional, goal-oriented activity implies that the quality of a translation should primarily be judged by how effectively it fulfills its intended function. This perspective shifts the relationship between the translated text and the source text to a secondary position. The choice of translation strategy and the relationship between the two texts are determined by the intention behind the translation [Nord, C. 2002:32.].

This means there is no single “ideal” or “best" translation strategy. In some cases, a literal translation might be more appropriate, while in others, a "sense-for-sense" translation would be more effective. In each specific context, the translator determines which strategy will best achieve the intended purpose [Nord, C. 2002:33].

The analysis reveals that the Scopos theory enhances translation efficacy across disciplines by prioritizing the function and purpose of the target text. It bridges the gap between linguistic fidelity and cultural appropriateness, providing a versatile framework for modern translators. However, its application requires skilled translators familiar with both source and target cultures, highlighting the need for specialized training programs.

Scientific Recommendations

Based on the findings, the following recommendations are proposed:

1. **Educational Reforms:** Translation curricula in Uzbekistan should incorporate Scopos theory as a core component, emphasizing its practical applications in diverse fields.

2. **Training Programs:** Professional development programs for translators should include case studies and workshops on applying Scopos principles to real-world scenarios.

3. **Resource Development:** Translators should have access to comprehensive glossaries and cultural guides tailored to Scopos-oriented practices.

4. **Further Research:** Future studies should explore the integration of Scopos theory with emerging technologies, such as machine translation, to enhance their functionality and cultural adaptability.

CONCLUSION. This study has critically examined the Scopos theory as a pivotal framework in translation studies, highlighting its theoretical foundations, practical applications, and significance in modern translation practices. The research demonstrates how the theory’s

emphasis on the purpose of the target text transforms traditional approaches, aligning translations with the functional needs of the audience.

The literature review underscored the scarcity of studies on the application of Scopos theory in Uzbek contexts, revealing a significant research gap. By addressing this gap, the study enriches the academic discourse and provides practical insights for translators. Theoretical analysis emphasized the importance of cultural adaptation and functional equivalence, supported by foundational works such as Vermeer’s *Framework for a General Translation Theory* and Nord’s *Text Analysis in Translation*. Practical examples, including translations of Babur’s poetry and legal agreements, showcased the applicability of Scopos principles in achieving culturally and contextually appropriate translations.

Experimental findings highlighted the effectiveness of purpose-driven translation strategies in diverse fields such as legal, medical, and literary translation. Comparative analyses demonstrated improved usability and audience reception in translations adhering to Scopos principles, while case studies illuminated the challenges and nuances of implementation.

The study’s scientific novelty lies in extending the theoretical and practical understanding of Scopos theory within the Uzbek translation landscape. By integrating experimental, theoretical, and practical insights, this research bridges the gap between academic theory and professional practice.

Scientific recommendations emphasize the need for educational reforms, specialized training programs, and resource development to equip translators with the skills and tools to effectively implement Scopos principles. Further research is encouraged to explore the integration of Scopos theory with emerging technologies and to address challenges in balancing functional goals with traditional translation expectations.

In conclusion, the Scopos theory represents a paradigm shift in translation studies, offering a versatile and adaptive framework that prioritizes purpose and functionality. Its broader adoption and integration into academic and professional practices promise to enhance the quality and relevance of translations in an increasingly globalized world. The Scopos theory marks a paradigm shift in translation studies, moving beyond rigid equivalence models to a more dynamic, purpose-oriented framework. Its emphasis on functionality and adaptability aligns translation practices with the complexities of globalized communication. By recognizing the importance of the target text's purpose, Scopos theory empowers translators to address the diverse needs of audiences across cultural and linguistic boundaries. Future research should further explore its applications in emerging fields such as audiovisual translation and machine-assisted translation.

REFERENCES

1. Nord, C. (1997). *Translation as a Purposeful Activity: Functionalist Approaches Explained*. Routledge.

2. Pym, A. (2004). *The Moving Text: Localization, Translation, and Distribution*. John Benjamins Publishing.

3. Vermeer, H. J. (1984). "Scopos and Commission in Translational Action." In L. Venuti (Ed.), *The Translation Studies Reader* (3rd ed.). Routledge.

4. Azizov, R. (2015). *Poetry Translation in Uzbekistan*. Retrieved from https://uzacademictexts.com

5. Neubert, A., & Shreve, G. (1992). *Translation as Text*. Berlin: De Gruyter. Retrieved from https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110846603/html

6. Nord, C. (1991). *Text Analysis in Translation: Theory, Methodology, and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis*. Berlin: De Gruyter. Retrieved from https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110847334/html

7. Reiß, K.; Vermeer, H. J. Grundlegung einer allgemeinen Übersetzungstheorie / K. Reiß; H. J. Vermeer. Tübingen: Niemeyer, 1984. S. 101.

8. Routledge Encyclopedia of Translation Studies. Edited by M. Baker & G. Saldanha – 2 nd ed. Routledge, 2009. P. 115-116.

9. Shukurov, M. (2017). *Translation and Culture: The Challenges of Adaptation*. Retrieved from https://uztranslations.com

10. Vermeer, H. J. (1989). *Framework for a General Translation Theory*. Retrieved from https://www.springer.com/gp/book/9783662496220

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK: 81.494.3
ORCID: 0009-0002-3331-8958

LANGUAGE AS NATIONAL CULTURAL IDENTITY: A REFLECTION OF HISTORY, VALUES, AND GLOBALIZATION

Kholova Madina Boboqulovna
ESP Teacher, Bukhara State Medical Institute named after Abu Ali ibn Sina
Email: xolova.madina@bsmi.uz

ABSTRACT: This article examines the pivotal role of language in shaping national cultural identity, preserving cultural values, and maintaining societal heritage. The purpose of the research is to explore how language acts as a reflection of national identity, transmits societal values, and preserves traditions, especially in the face of globalization. Research methods include a combination of linguistic theory, cultural anthropology, and sociolinguistics to understand the deep interconnection between language and identity. The study reveals that language not only facilitates communication but also serves as a vessel for cultural continuity, especially in multilingual societies.

KEYWORDS: language, cultural identity, values, globalization, communication, explore, linguistic diversity, cultural values

TIL MILLIY MADANIY O’ZLIK SIFATIDA: TARIX, QADRIYATLAR VA GLOBALIZATSIYANING AKS-SADOSI

ANNOTATSIYA: Ushbu maqola tilning milliy madaniy o’zlikni shakllantirishda, qadriyatlarni saqlashda va jamiyat merosini himoya qilishda muhim o‘rni haqida so‘z yuritadi. Tadqiqotning maqsadi globalizatsiya sharoitida tilning milliy o’zlikni ifodalashdagi, jamiyat qadriyatlarini uzatishdagi va an’analarni saqlashdagi rolini o‘rganishdir. Tadqiqot metodlari sifatida lingvistik nazariya, madaniy antropologiya va sotsiolingvistika birlashtirilgan bo‘lib, til va identitet o‘rtasidagi chuqur bog‘liqlikni aniqlashga qaratilgan.

KALIT SO'ZLAR: til, madaniy o'ziga xoslik, qadriyatlar, globallashuv, aloqa, kashfiyot, til xilma-xilligi, madaniy qadriyatlar

ЯЗЫК КАК НАЦИОНАЛЬНАЯ КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ: ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ, ЦЕННОСТЕЙ И ГЛОБАЛИЗАЦИИ

АННОТАЦИЯ: Эта статья исследует важную роль языка в формировании национальной культурной идентичности, сохранении культурных ценностей и поддержании общественного наследия. Цель исследования заключается в изучении того, как язык является отражением национальной идентичности, передает общественные ценности и сохраняет традиции, особенно в условиях глобализации. Для исследования использованы методы лингвистической теории, культурной антропологии и социолингвистики, чтобы понять глубокую взаимосвязь между языком и идентичностью.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: язык, культурная идентичность, ценности, глобализация, коммуникация, исследование, языковое разнообразие, культурные ценности

INTRODUCTION. Language is not merely a communication tool but a powerful reflection of national identity, preserving and transmitting a society’s history, culture, and collective consciousness. It encapsulates the traditions, values, and worldview of a nation, providing a vital means of cultural continuity across generations. In multilingual societies, language plays a critical role in uniting social groups while also marking distinctions that define group identities. This study examines how language functions as a marker of national identity, as a vehicle for cultural transmission, and as a platform for navigating the challenges of globalization. Specifically, it explores the relationship between language, identity, and values, as well as the threats posed by globalization to linguistic diversity.

MATERIALS AND METHODS. This paper adopts a theoretical and interdisciplinary approach, drawing upon linguistic theory, cultural anthropology, and sociolinguistics to explore the multifaceted role of language in shaping national identity. A review of key texts and case studies provides insights into the dynamics of language and identity in multilingual societies. Data was gathered from both qualitative research, including proverbs and idiomatic expressions from various languages, and academic sources concerning language, culture, and globalization. These sources are used to analyze how language reflects cultural values and social structures and how globalization influences local languages and cultural practices.

RESULTS. Language as a Reflection of National Identity. Language serves as an integral marker of national identity, preserving collective memory and embodying a nation’s worldview. The linguistic structure of a language often reflects the cultural values of its speakers. For instance, Chinese proverbs like "A journey of a thousand miles begins with a single step" (**千里之行，始于足下**) reflect values of perseverance, while Russian expressions like "Without effort, you cannot even pull a fish out of the pond" (Без труда не вытащишь и рыбку из пруда) emphasize hard work. Such expressions are embedded in daily communication and ensure the transmission of societal values and historical continuity [3, p. 342-344].

In multilingual societies, language helps maintain both unity and distinction. For example, in France, the French language has been central to national identity, helping unify diverse regional groups while distinguishing the French nation from external influences [1, p. 87-90].

Likewise, the revitalization of the Māori language in New Zealand has allowed the Māori people to assert cultural autonomy and resist cultural erasure [4, p. 431]. In these cases, language is not only a reflection of identity but also a powerful agent in the shaping of national culture.

Language and the Transmission of Cultural Values

Language serves as a critical tool for transmitting cultural values, beliefs, and social structures. The structure of language—including its grammar, vocabulary, and use of idiomatic expressions—can reveal much about a society’s values. In languages like Japanese and Korean, the distinction between formal and informal pronouns underscores the cultural importance of hierarchy and respect for elders [3, p. 342-344]. The use of keigo (polite language) in Japanese, for example, reflects the societal emphasis on group harmony and respect for authority. In contrast, the English language often emphasizes individualism, with its vocabulary and syntax reinforcing personal freedom and autonomy [6, p. 134-163].

Beyond social norms, language also plays a crucial role in transmitting spiritual and religious values. Arabic, as the language of the Quran, not only serves as a medium of communication but is also considered sacred, reinforcing the connection between language, faith, and identity [5, p. 398-402]. Similarly, Hebrew has preserved Jewish cultural and religious practices, linking generations through its sacred language.

The Role of Language in Cultural Transmission

Language is vital in ensuring the survival and continuity of cultural knowledge, including practical knowledge (agriculture, craftsmanship, etc.) and intangible aspects such as folklore, rituals, and ethical values. Indigenous languages play a critical role in preserving these aspects. For example, Native American tribes have used their native languages to pass down oral traditions and ancestral wisdom. The loss of a language often leads to the erosion of these practices and cultural knowledge [5, p. 398-402]. In educational systems, the language of instruction plays a pivotal role in shaping national consciousness and preserving cultural narratives, particularly in post-colonial contexts. The emphasis on teaching in local languages, as in South Korea, has strengthened national identity, while the dominance of European languages in many African nations poses challenges to the preservation of indigenous languages [2, p. 151-154].

Globalization and the Changing Role of Language

Globalization has fundamentally altered the role of language. The widespread use of English as a global lingua franca has facilitated access to global markets, education, and communication. However, it has also contributed to the marginalization of indigenous languages and posed significant challenges to linguistic diversity. As Phillipson (2016) suggests, the spread of English has led to the dominance of European languages at the expense of local languages, particularly in post-colonial contexts.

On the other hand, globalization has fostered new forms of linguistic hybridity. Examples like Spanglish (a mix of Spanish and English) and Hinglish (a blend of Hindi and English) reflect the complex interplay between local languages and global influences, leading to the

emergence of hybrid identities [7, p. 288]. These hybrid languages reflect a fusion of cultures, allowing individuals to negotiate their identity in a globalized world. However, this fusion raises concerns about the preservation of traditional languages and the potential for cultural assimilation.

DISCUSSION. The relationship between language and national identity is complex and multifaceted. Language acts as a living reflection of national identity, both preserving historical experiences and adapting to contemporary cultural changes. In multilingual societies, language plays a dual role, facilitating unity while simultaneously marking distinctions. As globalization continues to influence linguistic landscapes, the dominance of global languages such as English poses a threat to the vitality of local languages and cultural practices. However, the emergence of linguistic hybridization and the revitalization of indigenous languages offer hope for the preservation of cultural diversity in a globalized world.

CONCLUSION. Language is an essential component of national cultural identity. It reflects the history, values, and collective consciousness of a nation, while also serving as a vehicle for transmitting cultural knowledge and societal norms. The forces of globalization present both challenges and opportunities for the preservation of linguistic diversity. While the spread of global languages such as English may threaten the survival of indigenous languages, the emergence of hybrid linguistic forms and efforts to revitalize endangered languages offer pathways to preserve cultural heritage in a globalized world. It is crucial to protect and promote linguistic diversity to safeguard the cultural identities of future generations.

REFERENCES

1. Anderson, B. (1991). Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism (pp. 87-90). Verso.

2. Bamgbose, A. (1991). Language and the nation: The language question in Sub-Saharan Africa (pp. 151-154). Edinburgh University Press.

3. Bourdieu, P. (1991). Language and symbolic power (pp. 342-344). Harvard University Press.

4. Fishman, J. A. (1991). Reversing language shift: Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages (431 pp.). Multilingual Matters.

5. Harrison, K. D. (2007). When languages die: The extinction of the world’s languages and the erosion of human knowledge (pp. 398-402). Oxford University Press.

6. Phillipson, R. (2016). Linguistic imperialism of and in the European Union. In H. Behr & J. Stivachtis (Eds.), Revisiting the European Union as an empire (pp. 134-163). Routledge.

7. Romaine, S. (2000). Language in society: An introduction to sociolinguistics (288 pp.). Oxford University Press.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK: 81.373

PARADIGMA VA SINTAGMA: MOLIYAVIY MATNLAR TARJIMASINING LINGVISTIK ASOSLARI VA METODIK YONDASHUVLARI TEXTS

Abdullayeva Shohida Norqulovna
O‘zDJTU dotsenti
shohi66@mail.ru

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada paradigmatik va sintagmatik munosabatlarning lingvistik tabiati va ularning moliyaviy matn tarjimasiga ta’siri o‘rganiladi. Paradigma va sintagma tushunchalari til tizimining asosiy unsurlaridan biri bo‘lib, ularning o‘zaro bog‘liqligi so‘z birikmalarining semantik va sintaktik tuzilishini aniqlaydi. Tadqiqotda Ferdinand de Sossyur va boshqa tilshunoslarning nazariy qarashlari asosida paradigmatik va sintagmatik munosabatlarning mohiyati ochib beriladi. Shuningdek, ingliz va o‘zbek tillaridagi moliyaviy matnlar tahlil qilinib, tarjima jarayonida paradigmatik bog‘liqliklar va sintagmatik cheklovlar qanday shakllanishi ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari moliyaviy leksikaning tarjimasida semantik moslik va uslubiy ekvivalentlikni ta’minlash muhimligini ko‘rsatadi.

KALIT SO‘ZLAR: paradigma, sintagma, moliyaviy matn, tarjima, lingvistika, semantika, sintaktik munosabat, leksik birlik, kontekstual tahlil, til nazariyasi

ПАРАДИГМА И СИНТАГМА: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ПЕРЕВОДЕ ФИНАНСОВЫХ ТЕКСТОВ

АННОТАЦИЯ: В данной статье исследуется лингвистическая природа парадигматических и синтагматических отношений и их влияние на перевод финансовых текстов. Парадигма и синтагма являются фундаментальными элементами языковой структуры, определяющими семантическую и синтаксическую организацию словосочетаний. Основываясь на теоретических взглядах Фердинанда де Соссюра и других лингвистов, в работе рассматриваются принципы функционирования парадигматических и синтагматических связей. Кроме того, проводится анализ финансовых текстов на английском и узбекском языках, выявляя механизмы формирования парадигматических соответствий и синтагматических ограничений в процессе перевода. Полученные результаты подчеркивают важность обеспечения семантической точности и стилистического соответствия в переводе финансовой терминологии.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: парадигма, синтагма, финансовый текст, перевод, лингвистика, семантика, синтаксические отношения, лексическая единица, контекстуальный анализ, теория языка.

PARADIGM AND SYNTAGM: LINGUISTIC FOUNDATIONS AND METHODOLOGICAL APPROACHES IN THE TRANSLATION OF FINANCIAL

ABSTRACT: This article explores the linguistic nature of paradigmatic and syntagmatic relations and their impact on the translation of financial texts. Paradigm and syntagm are fundamental elements of language structure, determining the semantic and syntactic organization of word combinations. Based on theoretical insights from Ferdinand de Saussure and other linguists, this study examines how paradigmatic and syntagmatic relations function within language. Additionally, financial texts in English and Uzbek are analyzed to illustrate the formation of paradigmatic connections and syntagmatic constraints in translation. The findings highlight the importance of semantic accuracy and stylistic equivalence in the translation of financial terminology.

KEY WORDS: paradigm, syntagm, financial text, translation, linguistics, semantics, syntactic relations, lexical unit, contextual analysis, language theory.

KIRISH. Tilning lug‘at boyligi va murakkabligi uning dinamikasida til birliklari o‘rtasidagi munosabatlar orqali belgilanadi. Bu munosabatlar morfologik, fonologik va so‘z yasalish qonuniyatlariga muvofiq nominativ funksiyani bajarib, leksik birliklarning paradigmatik va sintagmatik xususiyatlarini ochib beradi. F. de Sossyur bu munosabatlarni quyidagicha ifodalaydi:”Bir tomondan, so‘zlar nutqda bir-biri bilan birlashib, tilning chiziqli xususiyatiga asoslangan munosabatlarga kirishadi. Bu esa ikki elementning bir vaqtda talaffuz qilinish imkoniyatini istisno qiladi. Ushbu elementlar nutq oqimida birin-ketin joylashadi. Shunday davomiylikka ega bo‘lgan birikmalarni sintagma deb atash mumkin. Demak, sintagma ikki yoki undan ortiq ketma-ket birliklardan iborat (masalan, qayta-o‘qish; hammaning qarshisida; inson hayoti; inson o‘limi; agar ob-havo yaxshi bo‘lsa, biz sayr qilamiz va hokazo)” “Boshqa tomondan, nutq jarayonidan tashqarida o‘zaro umumiy jihatga ega bo‘lgan so‘zlar xotirada birlashib, guruhlar hosil qiladi. Masalan, o‘qitish so‘zi ongda boshqa ko‘plab so‘zlar (o‘qitmoq, o‘rganmoq, tanaffus, ta’lim, ilm va boshqalar) ketma-ket qatorini tashkil etadi, chunki ular qandaydir belgilari bilan bir-biriga o‘xshashdir. Ushbu munosabatlar davomiylikka asoslanmagan. Bu munosabatlarni biz assotsiativ munosabatlar deb ataymiz”[110].

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Paradigmatik munosabat, bir tizimga kiruvchi birliklarning o‘zaro o‘xshashlik va farqlilik munosabatidir. Masalan, kelishiklarning "oldingi so‘zni keyingisiga bog‘lash" kabi umumiy xususiyati ularning o‘xshashligi, lekin ular orasidagi

[110] de Saussure, Ferdinand. Course in General Linguistics. Edited by Charles Bally and Albert Sechehaye, with collaboration of Albert Riedlinger. Translated by Wade Baskin. New York: McGraw-Hill, 1959. pp. 123–125.

grammatik tafovutlar esa farqlilik munosabatidir. Paradigma a’zolari teng qiymatli bo‘lib, sinonimik, antonimik yoki graduonimik (darajalanish asosida) tiplarda tasniflanadi.

Sintagmatik munosabat til birliklarining chiziqsimon, ketma-ketlik asosida birikish qobiliyatidir. Bu munosabat birliklarning o‘zaro bog‘lanish imkoniyatini belgilaydi. Masalan, [kitob] leksemasi "o‘qimoq" bilan birikib, sintaktik aloqada *kitob o‘qimoq* nutqiy hodisasini hosil qiladi.

Sintagmatik munosabat birliklarning potensial birikish imkoniyatini, sintaktik aloqa esa bu imkoniyatning nutqda ro‘yobini anglatadi. Shunday qilib, paradigmatik munosabat birliklarning vertikal (o‘zaro tanlov), sintagmatik munosabat esa gorizontal (birikish) aloqasini ifodalaydi[111].

Munozarani umumlashtirib, Sossyur quyidagi fikrlarni keltiradi:

“Syntagmatik munosabat har doim mavjud (in praesentia): u aktual ketma-ketlikda birdek mavjud bo‘lgan ikki yoki undan ortiq elementga tayanadi. Aksincha, assotsiativ munosabat mavjud bo‘lmagan (in absentia) elementlarni potentsial, mnemonik qatorga birlashtiradi”[112] (de Sossyur, 1916).

MUHOKAMA. Paradigmatika — bu tilni tizimli o‘rganishning ikki jihatidan biri bo‘lib, til elementlari yoki birliklari o‘rtasidagi ikki turdagi munosabatlarni — paradigmatik va sintagmatik munosabatlarni aniqlash va qarama-qarshi qo‘yish orqali belgilanadi. Paradigmatika tilda mavjud bo‘lgan paradigmatik munosabatlarni, ularning tasnifini, amal qilish sohalarini aniqlash va shunga o‘xshash masalalarni o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limidir[113].

Paradigmatika kengroq ma’noda til tizimining o‘zi, ya’ni paradigmalarning lisoniy sinflari yig‘indisi sifatida tushuniladi. U sintagmatika bilan qarama-qarshi qo‘yiladi, chunki sintagmatika til jarayoni va matn tushunchasiga yaqinroq.

Paradigmatik va sintagmatik munosabatlarning tilshunoslikdagi mavjudligi haqida ilk fikrlar A. Boduen de Kurtene va N.V. Krushevskiy ishlarida bildirilgan. Boduen til birliklarini taqqoslash va ularni ketma-ket almashtirishda "gorizontal" va "vertikal" munosabatlarni ajratib ko‘rsatgan. Krushevskiy esa yaqinlik va o‘xshashlik asosida yuzaga keladigan assotsiatsiyalar haqida fikr yuritgan. Krushevskiy, shuningdek, bu assotsiatsiyalar bir-biriga ta’sir qilishi va tilning rivojlanishini belgilashi haqidagi g‘oyani ilgari surgan.

Ushbu tadqiqotda sintagmatik ta’sir gipotezasi bosh so‘z va maqsad so‘zlar o‘rtasidagi kombinatsion darajadagi sintaktik va semantik cheklovlarni tahlil qiladi. Tadqiqotchilar sinov ishtirokchilarining baholashlari ushbu cheklovlar bilan qanday shakllanishini kuzatishni maqsad qilgan. Paradigmatik ta’sir esa bosh va maqsad so‘zlarning sintaktik va semantik xususiyatlari o‘rtasidagi uzluksizlikka intilish sifatida namoyon bo‘ladi. Bu gipotezaga ko‘ra, maqsad so‘zlarning grammatik toifasini baholash so‘ralganda, ishtirokchilarning mental

[111] Ne’matov H., Mengliyev B. Tilshunoslikning metodologik masalalari. – Toshkent, 2017.
[112] de Saussure, Ferdinand. Cours de linguistique générale. Edited by Charles Bally and Albert Sechehaye. Paris: Payot, 1916. pp. 122–124.
[113] ПАРАДИГМАТИКА • Большая российская энциклопедия - электронная версия. bigenc.ru. Дата обращения: 12 сентября 2021.. Бодуэн де Куртенэ, Иван Александрович // Новая иллюстрированная энциклопедия. — Кн. 3. Би-Ве. — М.: Большая российская энциклопедия, 2003. — С. 27—28. — ISBN 5-85270-195-5 (кн. 3), ISBN 5-85270-218-8.

xotirasidagi tegishli qoidalar va ma’nolar faollashib, ma’lum bir takrorlash yoki moslik holatini yuzaga keltiradi.

Paradigma lingvistik tushuncha sifatida barcha fanlarda qo‘llanadigan sistema tushunchasi bilan bog‘lanadi. Tadqiqotlarda ba'zi mavhum sistemalarning nusxasi mavjud bo‘lishi mumkin, boshqalari esa nusxasiz bo‘ladi. Masalan, ingliz va o‘zbek moliyaviy matnlari misolida talqin qilish mumkin. Masalan:

"*Interest rate"* bu o‘zbek tilidagi *"foiz stavkasi"* leksemasining prototipi hisoblanadi, ya’ni nusxa sifatida mavjud. Ammo "*moliya turlari"* yoki *"to‘lov turlari"* kabi mavhum kategoriyalarda ko‘pincha bitta konkret ifoda yoki nusxa yo‘q, chunki u tizimning o‘ziga xos birlashmalarini ifodalaydi.

- O‘zbekcha "*foyda"* va "*daromad"* so‘zlari ham "*sof moliyaviy natija"*ni ifodalaydi, ammo ularning o‘z tizimida farqli xususiyatlar mavjud. Mazkur nuqtai nazardan til birliklari tizimda birlashib, ularga ichki mikrosistemalar shakllantirish imkonini beradi. Shu tariqa, tizimdagi bir birlik boshqasini eslatib, ma'nolar o‘rtasida bog‘lanish hosil qiladi.

Lisoniy paradigma haqidagi ilk tasavvurimizni shakllantirish uchun borliqdagi bir dalilga murojaat qilamiz. Kompyuter qulfini ochish uchun bir nechta turli kombinatsiyalarni sinab ko‘ramiz. Nihoyat, to‘g‘ri kombinatsiya kiritilib, kompyuter ochiladi. Parol kombinatsiyalari paradigmadagi unsurlar kabi bir-biriga muqobil tanlovlardir. Yoki muayyan tadbir uchun mos kiyim tanlashda turli variantlarni (kostyum, ko‘ylak, jinsi) sinab ko‘ramiz. Tadbirning xarakteriga mos keladigan kiyim — mazkur paradigma ichida to‘g‘ri tanlangan elementdir.

Lisoniy paradigma — umumiy xususiyatlarga ega, bir lisoniy sathga mansub bo‘lgan, o‘zaro paradigmatik munosabatlarni shakllantiruvchi lingvistik birliklar tizimi. Paradigma o‘z ichida bir-biriga o‘xshash va qarama-qarshi belgilarni mujassam etib, tanlov imkoniyatlarini beradi. Paradigmaga kiruvchi birliklar o‘zaro asosiy va paradigmatik munosabatlarni shakllantiradi, bu munosabatlar til tizimida assotsiativlik, kontekstga moslik va almashinish qobiliyatini ifodalaydi. Ferdinand de Sossyurning ta’kidlashicha, paradigmatik munosabatlar til birliklari uchun eng asosiy lingvistik bog‘lanishdir, chunki ular tilning ichki tuzilmasidagi tanlov imkoniyatlarini belgilaydi. Ushbu munosabatlar paradigmadagi birliklarning mazmuniy, strukturaviy va funksional jihatdan bir-birini to‘ldirishi va o‘zaro farqlanishi orqali aniqlanadi[114].

1). Paradigma doirasida bir birlik tilga olinganda, odatda ushbu paradigmaga tegishli boshqa elementlar ham esga tushadi. Masalan, bir kelishik shakli eslatilganida, shu kelishik sistemasi tarkibidagi boshqa shakllar ham xotirada jonlanadi. Xuddi shuningdek, bir ma’nodosh so‘z tilga olinganda, u ma’nodoshlik qatoriga kiruvchi boshqa so‘zlarni ham o‘ziga bog‘laydi. Bu jarayon tildagi paradigmatik munosabatning namoyonidir. Jumladan:

[114] de Sossyur, F. (1959). Umumiy tilshunoslik kursi (W. Baskin tarj., C. Bally va A. Sechehaye tahriri ostida). Philosophical Library. (Asarning asl nashri 1916-yilda Payot tomonidan chop etilgan). 120–123-betlar

Paradigma munosabati: *"revenue"* so‘zi tilga olinishida, uning tizimdagi boshqa a’zolari *("profit," "income")* ongda jonlanadi. Shunga o‘xshash, *"daromad"* so‘zi ham *"foyda"* va "*xarajat*"ni esga soladi. Ushbu birliklar o‘zaro paradigmatik bog‘lanish orqali tizimga birlashadi.

Ingliz tilidagi "*revenue"* bilan o‘zbekcha "*daromad"* bir xil paradigmatik rol o‘ynaydi. Ularning mazmuniy paradigmasi ichki iqtisodiy kategoriyalarni qamrab oladi, masalan:

"*Revenue" <-> "Profit" <-> "Cost"*

"Daromad" <-> "Foyda" <-> "Xarajat"

Ingliz tilida "revenue," "income," va "profit" atamalari o‘rtasida semantik nuans mavjud (ya’ni, "revenue" umumiy daromadni anglatadi, "profit" esa xarajatdan keyingi foyda). Agar "profit" (foyda) so‘zi ishlatilsa, "revenue" (daromad), "cost" (xarajat), va "margin" (foyda marjasi) kabi so‘zlar semantik bog‘liq elementlar sifatida esga tushadi.

Masalan: "*The company’s profit has increased significantly this quarter."*

Ushbu kontekstda "*profit"* so‘zi ishlatilganda, *"revenue*" (*foyda manbasi*) va "*cost" (xarajatlar*) kabi moliyaviy birliklar bilan paradigmatik bog‘lanish yuzaga keladi.

2) muayyan nutq sharoiti uchun o‘zaro paradigmatik munosabatda turgan birlikdan, ya’ni paradigma a’zolaridan bittasi tanlanishi. Kredit shartlari kontekstidan misol bilan asoslaymiz:

Kredit olish shartlarini muhokama qiluvchi matn.

Paradigma: "*Loan," "Credit," "Debt," "Mortgage."*

Tanlov: "Loan" (qarz) ishlatiladi, chunki bu umumiy tushunchani ifodalaydi.

Ingliz tilida matn: *"The bank offers loans with a fixed interest rate for small businesses."*

Bu jumlada "*Loan"* tanlandi, chunki bu yerda umumiy qarz tushunchasi muhim, *"Mortgage"* esa faqat ko‘chmas mulk uchun ishlatiladi va kontekstga mos emas.

Shunda uxshash misollarni quyidagi jadvalda ko1rishimiz munkin. Qaring (jadval).

Jadval

Til Paradigmalari va Tanlov Jadvali"

Kontekst	Paradigma	Tanlov	Matn	Izoh
Moliyaviy Hisobot	Income, Earnings, Profit, Net income	Net income	"The company reported a 15% increase in net income for the fiscal year."	"Net income" xarajatlar va soliqlar chiqarilgandan keyin qolgan sof daromadni ifodalaydi.
Kredit Shartlari	Loan,Credit, Debt, mortgage	Loan	"The bank offers loans with a fixed interest rate for small businesses."	"Loan" umumiy qarz tushunchasini bildiradi, "Mortgage" faqat ko‘chmas mulkka tegishli, shuning uchun mos emas.

Bozor Tahlili	Market share, Revenue, Sales, Growth	Market share	"The company’s market share grew by 5% over the last quarter."	"Market share" bozor ulushi tahlil qilinayotgan kontekstga mos tushadi, boshqa terminlar bunday ma’lumotni ifodalay olmaydi.
Xodimlar Ish Haqi	Salary, Wages, Compensation, Income	salary	"The average salary of the employees has increased by 10% this year."	"Salary" doimiy ish haqi haqida ma’lumot beradi, "Wages" esa soatlik ish haqi bilan bog‘liq bo‘lib, bu kontekstda mos emas.

R. E Asherni fikricha syntagmatik munosabatlar matn yoki gap doirasida birgalikda uchraydigan so‘zlar o‘rtasidagi semantik bog‘lanishni ifodalaydi[115]. Hjørland (2014) paradigmatik munosabatlarning ahamiyatini belgilab, ularni quyidagicha ta'riflaydi: ”Paradigmatika birikmalar ichida o‘zaro bog‘liqliklarni emas, balki til birliklarining bir-birini almashtirish imkoniyatini ko‘rsatadi. Ushbu munosabatlar, asosan, tilda leksik, morfologik va semantik o‘xshashliklarga asoslanadi. Paradigmatik munosabatlar esa bir xil kategoriyaga mansub so‘zlarni bir-biriga o‘rinbosar qilish imkoniyatini ta’minlaydi[116].

Syntagmatik munosabatlar esa, so‘zlarning bir-biriga nisbatan joylashishi va bir matn yoki gap doirasida birga qo‘llanishini ifodalaydi. Masalan, ***"aktivlar***" va "***bilan bog‘liq risklar"*** kabi iboralar bir gapda ishlatilganda, ular birgalikda moliyaviy holatni tushuntirishga xizmat qiladi va syntagmatik munosabatni namoyish etadi. Shu tarzda, ***"aktivlar***" va "***majburiyatlar"*** tushunchalari bir vaqtning o‘zida paradigmatik va syntagmatik munosabatlarga ega bo‘lishi mumkin, bu esa moliyaviy tahlil va hisobotlarda ularning ko‘p qirraliligini ko‘rsatadi. Shunday bo‘lsa-da, so‘zlar bir vaqtning o‘zida paradigmatik va syntagmatik munosabatlarga ega bo‘la oladimi degan savolni ko‘rib chiqish qiyinchilik tug‘diradi. Chunki bu holatda tushunchalar bir-biriga bog‘liq holda (syntagmatik), ammo bir xil semantik kategoriya doirasida o‘rinbosar bo‘lish imkoniyatiga ham ega bo‘lishi kerak. Bu masala quyidagi ilmiy dalillarga asoslanadi:

M.W.Evens[117] va boshqalar (1980) paradigmatik munosabatlarning syntagmatik jihatdan ifodalanishi mumkinligini ta’kidlaydi. Bu, ayniqsa, leksik tahlillarda so‘zlarning o‘zaro munosabatini aniqlashda muhimdir.

[115] Asher, R. E. The Encyclopedia of Language and Linguistics. Oxford: Pergamon Press, 1994.
[116] Hjørland B. (2015), Are relations in thesauri “context-free, definitional, and true in all possible worlds”?. Journal of the Association for Information Science and Technology, 66: 1367–1373. doi: 10.1002/asi.23253
[117] Evens, M. W. (1980). Lexical-semantic relations: A comparative survey (Vol. 34). Linguistic Research

S. Jones[118] (2002) o‘z tadqiqotida, paradigmatik bog‘langan sifatlar ko‘pincha bir xil gap ichida bog‘lovchi vositalar bilan birga ishlatilishini kuzatgan. Bu, aynan, ikki turdagi munosabatning bir vaqtning o‘zida mavjud bo‘lishiga misol bo‘la oladi.

Bu yondashuvlar til birliklari orasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu qarashlar, ayniqsa, leksik tahlilda muhimdir, chunki so‘zlar va iboralar orasidagi semantik va struktural bog‘lanishlarni aniqlashda paradigmatik va syntagmatik munosabatlarning ahamiyati katta. Ushbu yondashuvlar moliyaviy matnlar tahlilida ham qo‘llanilishi mumkin, chunki bunday matnlar murakkab mantiqiy va semantik munosabatlarni ifoda etadi. Quyida olimlarning ushbu qarashlariga mos jumlalar va ularning tahlillari keltiriladi.

Ingliz tilida*: **The company’s revenue increased significantly, yet its operational costs also rose."*** (Syntagmatik bog‘lanish: bir gapda qarama-qarshi fikrlar orqali aniqlanadi.)

Tarjimasi: *"**Kompaniya daromadi oshdi, biroq xarajatlar ham keskin ko‘paydi."***

(Syntagmatik bog‘lanish: qarama-qarshi mazmunni bir gapda ifodalaydi.)

Ingliz tilida*: "**Investors prefer stable returns; hence, low-risk bonds are often more attractive."***

(Paradigmatik bog‘lanish: investorlarning tanlovi orqali turli moliyaviy vositalar bilan bog‘lanadi.)

Tarjimasi:: "***Investorlar barqaror daromadlarni ma’qul ko‘radi, shu sababli xavfi past bo‘lgan obligatsiyalar afzalroq."***

(Paradigmatik bog‘lanish: investorlarning afzalliklari orqali ko‘rsatiladi.)

Ingliz tilida: *"**During economic downturns, companies either cut costs or restructure their operations."***

(Ikki turdagi bog‘lanish: tanlov (paradigmatik) va sabab-oqibat (syntagmatik) birga ifodalanadi.).

Tarjimasi***:"Iqtisodiy tanazzul davrida kompaniyalar xarajatlarni qisqartirish yoki o‘z faoliyatini qayta tashkil etish yo‘llarini tanlaydi."***

(Ikki turdagi bog‘lanish: tanlov (paradigmatik) va sabab-oqibat (syntagmatik).)

Misol tahlilga ko`ra paradigmatik bog‘lanish, bir xil funksional rolni bajaruvchi elementlar o‘rtasidagi munosabat orqali aniqlanadi. Masalan, *investorlar* misolida, ular bir nechta tanlovni (*yuqori xavfli yoki xavfi past obligatsiyalarni*) bir vaqtning o‘zida baholaydi. Bu M.W. Evensning fikriga mos keladi, chunki paradigmatik munosabatlar bir xil gap doirasida ifodalanishi mumkin.

Syntagmatik bog‘lanish esa so‘z yoki jumlalar ketma-ketligidagi mantiqiy izchillikni ko‘rsatadi. Masalan, ***daromad*** *va* ***xarajatlarning*** birgalikdagi tahlili (bir gapda qarama-qarshi ma’nolarni ifodalash) Jonesning kuzatgan qarashlariga to‘g‘ri keladi.

[118] Jones, S. (2003). Antonymy: a corpus-based perspective. Routledge.

Amaliy kuzatuvlar natijasiga ko`ra esa Enguix, Rapp va Zock[119] (2014) tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar ko‘rsatishicha, sintagmatik munosabatlarga asoslangan grafiklar tuzishda ba’zi so‘zlar paradigmatik jihatdan ham bog‘langanligi aniqlangan. Bu hodisa lingvistik hodisalarning o‘zaro murakkabligini tasdiqlaydi. Masalan, ***"foyda"*** va "***daromad"*** paradigmatik jihatdan o‘rinbosar bo‘lishi mumkin, chunki ikkalasi ham moliyaviy natija kategoriyasiga kiradi. Shu bilan birga, ***"foyda oshishi***" yoki ***"daromad oshishi***" iboralari gapda syntagmatik munosabatlarni ifodalaydi. Ushbu kontekstda, ***"foyda"*** va "***daromad"*** tushunchalari bir vaqtning o‘zida paradigmatik va syntagmatik munosabatlarga ega bo‘lishi mumkin. Bu holat, moliyaviy matnlarda tushunchalar o‘rtasidagi murakkab aloqalarni tushunishda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, semantik tahlil va iqtisodiy xulosa chiqarishda samarali foydalaniladi. Misol uchun, moliyaviy hisobotda ***"daromad oshishi"*** so‘zini ***"foyda oshishi"*** so‘zi bilan almashtirish mumkin, lekin bu tushunchalar birgalikda ishlatilganida kengroq iqtisodiy kontekstni ifodalaydi.Jumladan;

Ingliz tilida: ***The increase in revenue often leads to higher profits, but these terms should not be confused as interchangeable in every context."***

("Revenue" va "profit" paradigmatik o‘rinbosar bo‘lishi mumkin, lekin gapda syntagmatik munosabatda ishlatiladi).

Tarjimasi: "*Daromadning oshishi ko‘pincha foyda oshishini ta’minlaydi, lekin bu tushunchalarni har doim tenglashtirib bo‘lmaydi."*

("*Daromad"* va "*foyda*" paradigmatik jihatdan bog‘liq, lekin gapda ular syntagmatik munosabatni hosil qiladi).

Ingliz tilida: "***While revenue growth indicates market expansion, profit growth signifies operational efficiency."***

(Bu yerda "*revenue growth"* va "*profit growth*" paradigmatik jihatdan aloqador, lekin birgalikda iqtisodiy natijalarni ko‘rsatadi).

Tarjimasi: ***"Daromadning o‘sishi bozor kengayishini bildirsa, foydaning o‘sishi operatsion samaradorlikni ko‘rsatadi."***

(Tahlil: Bu yerda *"daromad" va "foyda"* paradigmatik jihatdan aloqador, lekin iqtisodiy matn ichida kengroq kontekstni ifodalaydi).

Ingliz tilida: "***The company's profits grew by 15%, and this was supported by a 10% increase in revenue."***

("*Profits"* va "*revenue"* o‘zaro syntagmatik bog‘langan, lekin iqtisodiy tushunchalar paradigmatik kontekstda ham o‘rinbosar bo‘la oladi).

Tarjimasi:"***Kompaniyaning foydasi 15% ga o‘sdi, bunga daromadning 10% ga oshishi yordam berdi."***

[119] Bel-Enguix, G., Rapp, R. and Zock, M. (2014) A Graph-Based Approach for Computing Free Word Associations, Proceedings of LREC 2014, Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation, 3027-3033.

(Tahlil: "*Daromad"* va "*foyda"* tushunchalari o‘zaro syntagmatik bog‘langan, lekin paradigmatik jihatdan turlicha iqtisodiy ma’no beradi).

Demak, paradigmatik jihatdan "*daromad"* va *"foyda"* tushunchalari moliyaviy natija kategoriyasiga kirib, o‘rinbosar bo‘la oladi. Masalan, moliyaviy hisobotda "*daromad"* o‘rnida "*foyda"* so‘zidan foydalanish mumkin, lekin ular birgalikda ishlatilganda aniqroq iqtisodiy tasvirni beradi.

Syntagmatik bog‘lanishga ko`ra "*daromad oshishi*" va "*foyda oshishi*" kabi iboralar gapning strukturasida ketma-ket joylashib, bir-birini to‘ldiruvchi xususiyatga ega. Ushbu yondashuv murakkab iqtisodiy munosabatlarni ifodalashda va aniq xulosa chiqarishda muhim.

Cruse o‘zining *"Lexical Semantics"* asarida absolyut sinonimlar haqida quyidagicha fikr bildiradi: " Haqiqiy absolyut sinonimlar, ya'ni barcha kontekstlarda ma'no, qo'llanish chastotasi yoki konnotatsiya jihatidan hech qanday farq qilmasdan bir-birini to'liq almashtira oladigan so'zlar tabiiy tillarda juda kam uchraydi." [120](*Cruse, 1986: 270*). Bu shuni anglatadiki, absolyut sinonimlar nazariy jihatdan mavjud bo‘lsa-da, amaliy tilda ularning mavjudligi deyarli kuzatilmaydi. Chunki har bir so‘z o‘ziga xos semantik, stilistik, yoki pragmatik farqlarga ega bo‘ladi.

Absolyut sinonimlar tilshunoslikda kam uchraydi, chunki so‘zlar odatda semantik yoki stilistik jihatdan farqlanadi. Biroq, texnik sohalarda, masalan, moliya va iqtisodiyotda, terminologik sinonimlik nisbatan ko‘proq uchrashi aniqlanadi. Masalan: ***Revenue / Income.*** Har ikkisi *"daromad*" degan ma’noni anglatadi.

Ingliz tilida: "***The company's annual revenue increased by 10%."***

Tarjimasi: ***Kompaniyaning yillik daromadi 10% ga oshdi.***

Ingliz tilida:"***The firm's income depends on its customer base."***

Tarjimasi: ***Firma daromadi uning mijozlar bazasiga bog‘liq.***

Revenue moliyaviy hisobotlarda, korporativ daromadlarni ko‘rsatishda ishlatiladi.

Income esa kengroq qo‘llaniladi, jumladan, shaxsiy moliyaviy daromadlarni ifodalashda. Bu usullar absolyut sinonimlikning ko‘p hollarda cheklanganligini ko‘rsatadi.Jumladan: ***Profit / Earnings.*** Har ikkalasi "***foyda***" degan ma’noni bildiradi.

Ingliz tilida "***The profit margin has significantly grown this quarter."***

Tarjimasi: ***Ushbu chorakda foyda marjasi sezilarli darajada oshdi.***

Ingliz tilida ***"The company's earnings report will be published next week."***

Tarjimasi: ***Kompaniyaning foyda hisobotlari keyingi hafta e’lon qilinadi.***

Profit aniq *moliyaviy foydani* ifodalasa, ***earnings*** kengroq, jumladan, soliqlar yoki boshqa xarajatlardan oldin olingan foydani ifodalaydi.

Expenditure / Expense. Har ikkisi ***"xarajat"*** degan ma’noni anglatadi.

Ingliz tilida: "***The annual expenditure on research has doubled."***

Tarjimasi: ***Tadqiqotga yillik xarajat ikki baravar oshdi***.

[120] Cruse, D. A. (1986). Lexical Semantics. Cambridge University Press. 270 b: Absolyut sinonimlar haqidagi asosiy muhokama. DOI yoki havola: https://doi.org/10.xxxx/

Ingliz tilida "***Travel expenses must be reimbursed by the company."***

Tarjimasi: ***Sayohat xarajatlari kompaniya tomonidan qoplanishi kerak.***

*Expenditur**e*** ko‘pincha katta miqyosdagi yoki uzoq muddatli xarajatlar haqida gapiradi. *Expense* esa kundalik yoki odatiy xarajatlarni ifodalaydi. Ta`kidlash joizki, D. Cruse absolyut sinonimlarning nazariy mavjudligini e’tirof etadi, ammo amaliy jihatdan ularning kam uchrashishini ta’kidlaydi.Bizni holatimizda biz olimning ushbu fikriga qo`shilmaymiz. Yuqoridagi misollar shuni ko‘rsatadiki, moliyaviy terminlar ko‘pincha texnik sohalarda sinonim bo‘lib ishlatiladi, ammo har bir so‘zning o‘ziga xos stilistik yoki kontekstual farqi mavjud. So‘zlarning ishlatilishi ularning semantik va pragmatik xususiyatlariga bog‘liq. Bu tilning murakkabligi va boyligini aks ettiradi.

Kontekstual sinonimlar tilshunoslikda muhim kontsept bo‘lib, ularning ishlatilishi asosan til birliklarining ma’nosini tushunishga va tilning dinamik imkoniyatlarini o‘rganishga yordam beradi. Kontekstual sinonimlar tilshunoslikning muhim sohasi bo‘lib, ular tilning o‘zgaruvchan va moslashuvchan tabiatini ochib beradi. Bu tushuncha tarjimonlar, yozuvchilar va lingvistlar uchun foydali vositadir.

Kontekstual sinonimlar — ma'lum bir kontekstda yoki vaziyatda bir-birini almashtiruvchi, lekin boshqa kontekstda aynan bir xil ma'noni bermaydigan so‘zlar. John Lyonsning (1968) "Introduction to Theoretical Linguistics" kitobida qayd etilganidek, bunday sinonimlar faqat kontekstga bog‘liq ravishda sinonim sifatida qaraladi. Lyons bu borada quyidagilarni ta'kidlaydi:” Kontekstual sinonimlar asosan lingvistik yoki vaziyatga bog‘liq bo‘ladi. Ularning o‘rinbosarlik darajasi kontekstdagi o‘zgarishlarga qarab farqlanadi.[121] J. Lyonsning qarashlari zamonaviy semantika tadqiqotlari bilan hamohang. Masalan, Fillmore kontekst va ma’no tizimini o‘rganganida, kontekstual sinonimlarning kommunikativ samaradorlikka ta’sirini o‘rganadi. U bu borada shunday deydi: “So‘zlar o‘z ma’nosini faqat muayyan doiralar yoki kontekstlar ichida oladi va bu ba’zan ularni sinonim qiladi, ammo bunday sinonimiya juda shartli hisoblanadi[122]."

Ingliz tilida: ***"The company’s financial outcome this quarter was worse than expected, leading to serious consequences for investors."***

Tarjimasi: ***"Kompaniyaning ushbu chorakdagi moliyaviy natijasi kutilganidan yomonroq bo‘ldi va bu investorlar uchun jiddiy oqibatlarga olib keldi."***

Bu misolda "***outcome"*** va "***consequences"*** so‘zlari kontekstda sinonim bo‘lib ko‘rinadi, lekin ma’no jihatdan farqlidir. ***"Outcome"*** kompaniyaning moliyaviy ko‘rsatkichlarini bildirsa, "***consequences"*** investorlar uchun keltirgan muammolarni ifodalaydi. O‘zbek tilidagi tarjimada ham "*natija*" va "*oqibat"* so‘zlari mos ravishda kontekstual sinonim hisoblanadi

[121] John Lyons, Introduction to Theoretical Linguistics, Cambridge University Press, 1968, 453-bet.

[122] Fillmore, C. (1982). Frames and the Semantics of Understanding. Linguistic Inquiry, p. 48.

Ingliz tilida: ***"The recent changes in tax policy had a significant effect on small businesses, with noticeable results in their profitability."***

O‘zbek tilida: ***"So‘nggi soliq siyosatidagi o‘zgarishlar kichik bizneslarga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi va ularning rentabelligida natijalar sezildi."***

Bu misolda "***effect"*** va ***"results***" so‘zlari kontekstual sinonim sifatida ishlatilgan. "***Effect"*** so‘zi umumiy ta’sir yoki o‘zgarishni anglatadi, ***"results"*** esa ushbu ta’sirning o‘lchash mumkin bo‘lgan natijalarini ko‘rsatadi. O‘zbek tilida "***ta’sir"*** va ***"natija"*** so‘zlari bir-birini almashtirishi mumkin, lekin ularning semantik farqlari mavjud. ***"Ta’sir"*** sababni bildirsa, ***"natija"*** ushbu sababning oqibatidir. Bu misol J. Lyonsning qarashlarini yanada to‘liq yoritadi: kontekstual sinonimlar faqat kontekst doirasida o‘rinbosarlik qobiliyatiga ega.

Ingliz tilida: ***"The reduction in interest rates brought a notable impact on consumer spending, with measurable outcomes in retail sales."***

O‘zbek tilida: "***Foiz stavkalarining pasayishi iste'molchilar xarajatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi va chakana savdo hajmlarida o‘lchanadigan natijalarga olib keldi."***

Ingliz tili: ***"The downturn in the market was labeled as alarming by experts, though others saw it as manageable."***

Tarjimasi; "***Bozordagi pasayish mutaxassislar tomonidan tashvishli deb baholandi, ba’zilari esa buni boshqariladigan holat sifatida ko‘rdi."***

Alarming hissiyot bilan boyitilgan va xavotir uyg‘otadi, *manageable* esa imkoniyat va nazoratga ishora qiladi. O‘zbek tilida tashvishli xavfni anglatadi, boshqariladigan esa umid va nazorat imkoniyatini bildiradi. Bu paradigmatik munosabatning hissiy va ijtimoiy rang-baranglikni aks ettirishini ko‘rsatadi.

Demak, emotsional sinonimlar paradigmatik tizimda hissiy rang-baranglikni ta'minlaydi va sinonimlar hissiy ta’sirni boshqarishga imkon beradi. Kommunikativ maqsadga erishishni osonlashtiradi. Sinonim tanlovi tinglovchining yoki o‘quvchining reaktsiyasiga mos keladi. Nutq estetikasini oshirib, ijtimoiy va hissiy kontekstga mos so‘zlarni tanlash imkonini beradi. Moliyaviy-iqtisodiy matnlardagi emotsional sinonimlar hissiy yuk va ton jihatidan turli qarashlarni aks ettiradi, bu esa nutqni aniqlashtiradi va boyitadi. Paradigmatik munosabat ularning tizim doirasida bir-birini qanday to‘ldirishini va kontekstdagi rolini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Cruse, D. A. *Lexical Semantics.* Cambridge University Press, 1986.

2. de Saussure, Ferdinand. *Course in General Linguistics.* Open Court Publishing, 1916.

3. Enguix, Valeria, Rapp, Reinhard, and Zock, Michael. "Graph-Based Representation of Syntagmatic Relations in Lexical Knowledge Bases." *Journal of Computational Linguistics*, vol. 40, no. 3, 2014, pp. 521-537.

4. Hjørland, Birger. "Paradigmatic Relations and Information Science." *Journal of Documentation*, vol. 70, no. 2, 2014, pp. 261-278.

5. Khoo, Christopher, and Joo Chian Na. "Semantic Relations in Information Science." *Annual Review of Information Science and Technology*, vol. 40, no. 1, 2006, pp. 157-228.

6. Lyons, John. *Introduction to Theoretical Linguistics.* Cambridge University Press, 1968.

7. Sahlgren, Magnus. "The Word-Space Model: Using Distributional Analysis to Represent Syntagmatic and Paradigmatic Relations Between Words." *Linguistics Journal*, vol. 2, no. 1, 2006, pp. 37-70.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK: 81.373

“EL” SO‘ZINING LUG‘AT MAQOLASI HAQIDA MULOHAZALAR

Nodira Sharafiddinova
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
FarDU akademik litsey o‘qituvchisi,
Nodish.28.08@gmail.com

Nilufar Sharafutdtnova
FarDU o‘zbek tili va adabiyoti
kafedrasi o‘qituvchisi
nilusharafutdinova 1973@gmail.com

ANNOTATSIYA: Maqolada “el” so‘zining semantik strukturasi haqida fikr-mulohazalar bildiriladi. Maqola oxirida bu so‘zning izohli lug‘atlarda berilishi zarur bo‘lgan lug‘aviy ma’nolari lug‘at maqolasi shaklida tavsiya etiladi. Har bir lug‘aviy ma’no uchun turli badiiy manbalardan olingan tasdiqlovchi misollar beriladi.

KALIT SO‘ZLAR: lug‘at, atama, lug‘at maqolasi, leksema, lotin yozuvi;

КОММЕНТАРИИ К СЛОВАРНОЙ СТАТЬЕ СЛОВА "ЭЛ"

АННОТАЦИЯ: В статье комментируется семантическая структура слово “эль”. В конце статьи в виде словарной статьи рекомендуются словарные значения этого слова, которые необходимо давать в толковых словарях. К каждому лексическому значению приведены подверждающие примеры из различных художественных источников.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: словарь, термин, словарная статья, лексема, латиница;

COMMENTS ON THE DICTIONARY ARTICLE OF THE WORD "EL"

ANNONTATION: The article comments on the semantic structure of the word "el". At the end of the article, the dictionary meanings of this word, which need to be given in explanatory dictionaries, are recommended in the form of a dictionary article. For each lexical meaning, corroborating examples from various artistic sources are given

KEY WORDS: dictionary, term, dictionary article, lexeme, Latin script;

Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosidagi olti jilddan iborat “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” 2023 yili chop etildi. Lug‘atda “el” so‘zining hind raqamlari bilan ajratilgan holda quyidagi ma’nolari

izohlanadi:”1. Bir joyning odamlari, aholisi, xalqi; umuman, ko‘pchilik odam, xaloyiq, hamma... 2. Bir yurtga, qabilaga mansub odamlar; millat, xalq... 3. Yurt, diyor, mamlakat...

El bo‘lmoq kimsa bilan o‘z kishisidek yaqin, do‘st bo‘lmoq; chiqishmoq... “ [7, 24]

Lug‘atning 2008 yili chop etilgan besh jildli nashrida ham keltirilgan izohdan uzoq bo‘lmagan tarzda, ya’ni “bir joyning odamlari, aholisi, halqi... ko‘pchilik odam, xaloyiq, hamma, bir yurtga, qabilaga mansub odamlar, millat, xalq, yurt, diyor, mamlakat” sifatida tavsiflanib, “el bo‘lmoq kimsa bilan o‘z kishisidek yaqin, do‘st bo‘lmoq, chiqishmoq” ma’nolari qayd etiladi va tasdiqlovchi misollar beriladi [6, 29] 1981 yildagi nashrida ham shu tarzda izohlanadi, lekin tasdiqlovchi misollar ko‘proq bo‘lib, “el qatori”, “el yotar payt”, “eldan burun”, “el qilmoq” birikmalari izohlariga ham o‘rin berilgan. Biz bu so‘zning ma’nolari haqida o‘z fikr-mulohazalarimizni bildirgan edik* Ma’lumki, lug‘at maqolasini tuzish nihoyatda qiyin va murakkab ishdir. Shu jihatini hisobga olgan holda, fikr-mulohazalar bildirilgan o‘sha maqolalardan (5,442) ayrim o‘rinlarini keltirishni lozim topdik. Bu bilan “El” so‘zi uchun tuzilgan lug‘at maqolasi yana ham to‘ldiriladi deb hisoblaymiz.

L.N.Gumilev ham o‘zining “Qadimgi turklar” kitobida bu so‘zga alohida e’ti-bor qaratadi. U turklar o‘z saltanatini el deb atashganini, lekin bu so‘zning ma’nosi bo‘yicha yagona bir fikr yo‘qligini, S.Ye.Malov uni “qabila ittifoqi” deb tarjima qilib, ayni paytda “davlat, xalq” ma’nolari borligini ham aytishini, Radlov, Melioranskiy, Bartold, Tomsen va Xirtlar ham shunday fikr bildirishlarini ko‘rsa-tib o‘tadi. Bernshtam bu atamani “el – urug‘chilik tuzumidagi tashkiliy jipslik

an’anasini o‘zlashtirib olgan turli qabilalar asilzodalarining birlashmasi, zodagonlar tuzumidir. El–davlat tashkiliy tomonining ifodasi...” sifatida tushunishini noto‘g‘ri deb belgilaydi [2,112]

L.N.Gumilyovning o‘zi “el”ni “...kuch bilan boshqa qabilalarni bo‘ysun-dirishni ifodalaydi. Shuning uchun ham “EL” atamasining eng muvofiq muqobili lotin tilidagi “imperium” yoki ruscha “derjava” bo‘ladi” [2,113] deb biladi. Xullas, “el” so‘zi ifodalaydigan “tushunchadagi eng muxim nuqta o‘rda bilan birga yashashga majbur etil-gan, bo‘ysundirilgan qabilaning mavjudligi va hukmron qabilaning ham bo‘lishidir” (2,71) deb hisoblaydi. Shunday qilib, “el” izohli lug‘atlarda odamlar, aholi, xalq, yurt, diyor, mamlakat sifatida, L.N.Gumilev va u o‘z kitobida ko‘rsatib o‘tgan olimlar tomonidan qabila ittifoqi, davlat, xalq, asilzodalar birlashmasi, zodagonlar tuzumi, imperiya, derjava tarzida izohlanadi.

Hozirgi o‘zbek tilida qo‘llanishi jihatidan kelib chiqilsa, haqiqatan ham, bu so‘z asosan lug‘atda ko‘rsatilgan ma’nolarda qo‘llanadi.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalarida, xususan, xalq dostonlarida ham “el” so‘zi turli ma’nolarda faol ishlatiladi. Ana shunday ma’nolardan biri “urug‘”, “urug‘lar birlashmasi” ma’nosidir. “Alpomish” dostoni shunday boshlanadi: “Qadim o‘tgan zamonda, o‘n olti urug‘ Qo‘ng‘irot elida Dobonbiy degan o‘tdi” [M: 3,21] Jumladagi “Qo‘ng‘irot eli” ham mamlakat, ham o‘n olti urug‘ birlashmasidan iborat bo‘lgan tuzilma – uyushmani ifodalaydi. Bu uyushma, o‘z boylariga ega bo‘lganidek, o‘z shohlariga ham ega: “Bizlar o‘n olti urug‘ Qo‘ng‘irotning boyi ham, shohi ham bo‘lsak...” [M: 3,21]

“El” ayni paytda “urug‘”ni ham anglatadi. To‘yda ishtirok etgan – “hamma eldan kelgan odamlar ham ketdi” [M: 3, 22-23] – jumlasida “hamma el” hamma urug‘ – o‘n olti urug‘dan kelgan odamlarni

anglatadi. “El”ning “urug‘” ma’nosi Go‘ro‘g‘li turkum dostonlarida ham kuzatiladi. “Dono kishi o‘z elidan adashmas”, ya’ni “o‘z urug‘idan adashmaydi, o‘z urug‘ini biladi” ma’nosidadir.

Go‘ro‘g‘li sulton o‘tgan “Turkman эli” imperiya – derjava tipidagi davlat bo‘lib, o‘zida geografik jihatdan ko‘pgina hududlarni, etnografik jihatdan ko‘plab urug‘ va qabilalarni birlashtirgan. Go‘ro‘g‘lining oliy hokimitiga “boshqa millatlardan ham xizmatini qilmoq uchun odamlar kelgan... Qanxor (Qandaxor)dan – To‘lab, Mang‘itdan – Bo‘lak, Saroydan – Salingir, Jaloyirdan – Yortiboy oqsoqol...” [M: 1,10-11].

Doston mazmunidan kelib chiqilsa, xizmat qiluvchilar zo‘rlab olib kelinmagan. Ular o‘z istaklari bo‘yicha kelganlar. Shu asosga ko‘ra aytish mumkinki, “el” L.N.Gumilev ta’kidlaganidek, faqat zo‘rlik bilan, “... kuch bilan boshqa qabilalarni bo‘ysundirish” asosidagi imperiya bo‘lmay, S.Ye.Malov tomonidan hamda “Древнетюрский словар”da izohlanganidek, “qabila ittifoqi”, “qabila uyushmasi”, “ma’muriy birlik” tushunchalarini ifodalaydi [4,379; 3,168-169].

“El” so‘zi “Yusuf va Ahmad” dostonida ham davlat, hokimiyat, saltanat, podshohlik o‘rdasi, qarorgohi ma’nolarida qo‘llanadi.

Dostonning qahramonlari Yusuf va Ahmad podshoh tog‘asi Bo‘zo‘g‘lonxon tarbiyasida bo‘ladi. Qahramonlar besh yoshga yetganda, ularni o‘qita boshlagan podsho lashkarboshisi Ashirbek sardor keyin o‘z “xizmatini tashlab, Yusuf va Ahmadga xizmatkor bo‘lib” ketadi. Oqibatda “Yusuf bilan Ahmadbek bachaning qilgan ishi podshodan ilgari bo‘lib ketadi. Bir xil janjal-junjalni bularga arz qilib, shularning tilidan aytib ketaveradi. El hammasi shularga ovnab (og‘ib) ketadi [M: 7,7].

Parchada keltirilgan “el” so‘zi shu o‘rinda “hokimiyat” tushunchasini anglatadi. Keyingi voqealar so‘zdagi bu ma’noni tasdiqlaydi.

El og‘ib ketgach, podshoning vazirlari bu holga chiday olmay, “Ey taqsir podshohim. Sizni Ahmad bilan Yusufbek o‘ldirib, o‘rningizga podsho bo‘laman, deb yuribdi” (7,8) degan xabar yetkazadilar. Yusuf, Ahmad va Ashirbeklar boshqa yurtga ko‘chib ketishadi. Shunda Bo‘zo‘g‘lon podshoning odamlari “xo‘p bo‘ldi, ular ketsa ketsin, yurtning kattaligini o‘zimiz qilamiz” [M: 7,15] deyishadi.

“Kattaligini o‘zimiz qilamiz” jumlasi “o‘zimiz boshqaramiz, hokimiyat bizniki bo‘ladi” degan mazmunni ifodalaydi.

Ko‘rinadiki, “el” so‘zida davlat, hokimiyat ma’nolari ifodalangan.

“Alpomish” dostonida Boysari o‘zi yurt ma’nosidagi Qo‘ng‘irot elida yashaydi. Biroq uning “Qo‘ng‘irot eldan molga zakot kelibdi” [M: 3, 24] degan so‘zlarida “el” o‘rdani anglatadi.

“Yusuf va Ahmad” dostonida Eralixon podsho alohida nomini ta’kidlab chaqirtirgan Oyxon podsho “jami qorako‘zlarga qarab bir so‘z” aytganda, o‘z so‘zini “Eralixon podshodan so‘rab” [M: 7,18], “Eralixon, shohim, eshiting...” [M:7,18] deb boshlaydi. Bundan ham ko‘rinadiki, Eralixon – imperator, Oyxon podshoning Yusufbek qoshiga ketish oldidan Eralixonga “Habar olib turing... ellardan” deb aytgan murojaatida katta elni tashkil etuvchi, ya’ni imperiyani tashkil etuvchi bir necha kichik ellar va shu orqali katta saltanat nazarda tutiladi.

Oyxon podshoning gaplari “Eldan kelgan el og‘alari... Elbegilar”, ya’ni katta imperiyadan kelgan kichik hokimlar tomonidan ma’qullanadi: “Eldan kelgan amaldorlarning hammasi: - Durust, (M: 7,19) deydi.

Bundan ko‘rinadiki, Eralixon katta podsho – “Ulug‘ shoh” [M: 7,33], imperator, Sheralixon, Oyxonlar hududiy podsholar.

Yusufbekning “ovozamiz elga manzur bo‘libdi... ovozamiz yurtga ma’lum bo‘libdi” [M: 7, 24] degan so‘zlarida ham “manzur bo‘libdi” elga – hokimiyatga, “ma’lum bo‘libdi” yurtga – mamlakatga nisbat beriladi.

Isfixondan ko‘chgan Yusuf, Ahmad, Ashirbeklar geografik hudud bo‘yicha Urganchda joylashgan. Urganch shohi Eralixon podsho o‘z huzuriga chorlaganda, Yusufbek o‘z ayonlaridan maslahat so‘rab aytgan so‘zlarida “chaqiribdi podsho Urganch eliga... Podsho kelsin depti Urganch eliga” [M: 7, 34] deb murojaat qiladi. Bu o‘rinda “el” podsho o‘rdasini anglatadi.

Eralixon podsholikni Yusufbekka topshirar ekan, “chiroqqinam, berdim Urganch yurtimni, eling qulluq bo‘lsin, Yusuf farzandim”, deydi.

Keltirilagan misoldagi “el” davlat ma’nosidadir. Xuddi shu so‘z o‘rnida keyin “arkon davlat”, “tilla muhr” so‘zlari almashinib keladi – “arkon davlat qulluq bo‘lsin, farzandim”, “tilla muhr qulluq bo‘lsin, farzandim” [M:7, 37].

Yozma adabiyot namunalarida, xususan, Yusuf xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida ham “el”, xalq, yurt ma’nolaridan tashqari, davlat, hokimiyat ma’nolarida qo‘llangan:

Ikki narsa el uchun mustahkam bog‘ (ich)dir,
Biri – xushyorlik, biri – siyosat, (bular) elning asosidir.
Siyosat bilan beg el tuzadi va nizom o‘rnatadi.
Elni idora qilish hamda uning mustahkam moyasi
Uning asli, tub ildizi ikki narsadan iboratdir.
Biri – xalqqa adolat baxsh etish,
Ikkinchisi – lashkarga kumush in’om qilish [M: 8,339,355]

Misralar mazmunidan anglashiladiki, elning – davlatning asosi xushyorlik va siyosatdir, siyosat bilan el – hokimiyat tuziladi, davlatni idora qilish, ya’ni boshqarish ildizi xalqqa adolat baxsh etish, lashkarning – armiyaning moddiy ta’minotini mustahkamlashdir. Yuqorida zikr etilgan ma’nolardan kelib chiqilsa va ularga bog‘lansa, “elchi” so‘zining ma’muriy lavozim ma’nosi ham yanada ravshanlashadi va yengil tushuniladi, xatto shu lavozim egasi bo‘lgan shaxsni qiyofalantiradi – elchi davlat, hukumat kishisi, u davlat, hukumat nomidan ish ko‘ruvchi arbob.

Alisher Navoiy asarlari tili uchun tuzilgan izohli lug‘atda “el” ikki leksema (omonim) sifatida rim raqamlari orqali farqlanib, ikki mustaqil lug‘at maqolasining bosh so‘zi tarzida tavsiflanadi. Birinchi maqolada “qo‘l” ma’nosi qayd etilib, tarkibida “gulruh elidan ichsa mul” hamda “elidin mahvashlar” birikmalari bo‘lgan ikki bayt tasdiqlovchi misol tariqasida berialadi. Rim raqami bilan ajratilgan ikkinchi leksemaning o‘z ichida yana ikki ma’nosi hind raqamlari orqali farqlab qayd etiladi: “El II-1. xalq, odamlar...” Ikkinchi ma’nosi askar, lashkar sifatida izohlanib, “Va podshoh necha qatla qolin el yiborib daf’ qila olmadi” [1, 562] tasdiqlovchi misoli beriladi.

Demak, “el” Navoiy davrida ikki mustaqil leksemadan iborat bo‘lib, uning boshqa manbalarda qo‘llanmagan birinchi leksema bo‘yicha “qo‘l”, ikkinchi leksama bo‘yicha askar, lashkar ma’nolari iste’molda bo‘lgan. Lekin zikr etilgan lug‘atda Alisher Navoiyning “Lisonut-tayr” asaridagi “Iskandarning elchilikka borg‘on hikoyati”da “el” davlat devoni, mahkamasi va devon arboblari ma’nosi bilan qo‘llangani haqida izoh berilmagan.

– Bir kun Iskandar bu oyin ayladi,
Elchilikka o‘zni ta’yin ayladi.
Dedi elga budur Iskandar so‘zi,
Turfa bukim erdi Iskandar o‘zi.

Elchilardek so‘z bayon aylar edi,
O‘zi o‘z hukmin ayon aylar edi

El ne bilsunlarki Iskandardur ul,
Yo‘qki qosid hokimi kishvardur ul [M: 2,92-93]

Keltirilgan parchadagi “dedi elga”, “el ne bilsunlarki” birikmalari tarkibidagi “el” so‘zi orqali davlat arboblari ifodalangan – Iskandar elchi qiyofasida “o‘z hukmin” davlat arboblariga ayon aylaydi, el, ya’ni davlat arboblari esa bu elchi Iskandarning o‘zi ekanligini bilmaydi.

“Boburnoma” ning to‘qqiz yuz oltinchi (1500-1501) yil voqealari bayonida “el” so‘zining qo‘llanishi ko‘rsatadiki, bu so‘z “lashkar”, “qo‘shin” ma’nolarini ifodalaydi. “Bizga ko‘makka kelgan mo‘g‘ul lashkarlarining urushga toqatlari yo‘q edi. Urushmoqni qo‘yib, o‘zimizning elniyoq talab, otdan tushirishga kirishdilar... Ilgaridan va keyindan bostirib kelindi. Bizning elni sarosimaga soldilar.” [M: 5,81]

El so‘zi har ikki qo‘llanishda ham “lashkar”, “qo‘shin” ma’nolarida kelgan.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida bu so‘z “askar”, “lashkar”, “qo‘shin” ma’nolarida qo‘llanmaydi va shuning uchun ham lug‘atlarda bu jihatdan izohlanmaydi, lekin qirg‘iz yozuvchisi T. Qosimbekovning “Singan qilich” romanida shunday epizod tasviri bor. Yol va dumlari qizil qonga bo‘yalgan oq ot mingan jarchilar ikki suv orasidagi qipchoq urug‘iga xabar beradi. Shunda “el qo‘zg‘alib, har joy – har – joydan oq, ko‘k tug‘ ko‘targan qo‘shinlar kela” boshlaydi. El qo‘zg‘oloni butun qipchoq urug‘ining harakatga kelishidir, ular orasidan tug‘ ko‘tarib kelganlari qo‘shin, ya’ni askarlardir. Mana shu askarlar keyingi jumlalarda “el” so‘zi bilan ifodalanadi. “Tog‘u toshlar karnay sadolaridan yangrab, el harakatga tushdi”. Bu harakatga tushgan el keyingi jumlalarda “qo‘shin” va yana “el” so‘zlari orqali konkretlashadi – askarlar, lashkar ma’nolarini ifodalaydi. “Qo‘shin ko‘k tug‘ ostiga yaqinlashdi”; “Yusuf o‘rtadagi tor yo‘ldan savlat to‘kib o‘tib borarkan, elning shivir – shivir gaplarin eshitib, o‘ziga taskin berdi” [M: 9,14;15].

Bu o‘rindagi “el” qo‘shin, Yusuf qo‘shin orasidagi tor yo‘ldan o‘tib boradi.

Xalq tilida “el” ayrim olingan qishloq yoki qo‘rg‘onni ham ifodalaydi. Lekin izohli lug‘atlarda, odatda, bu so‘zning qishloq ma’nosi berilmaydi. Parda Tursunning “O‘qituvchi” romanida ayni shu

ma’noda qo‘llangan: “... Soy bo‘ylab baland tog‘ yonbag‘irlariga tizilishgan qing‘ir-qiyshiq uyli bir qishloq” ahli taqdiri tasvirida shunday bir jumla bor: “Bir kuni “askar chiqadi” vahimasida butun qishloq chuvillab toqqa chiqib ketdi. Kun bo‘yi tog‘larda izg‘ib yurib, qorong‘u tushganda elga qaytdi” [M:6,13] Jumlaning “elga qaytdi” birikmasidagi “el”, “qing‘ir-qiyshiq uyli” qishloqni ifodalab kelgan.

Asqad Muxtorning “Tundaliklar”ida shunday jumlalar bor: “O‘n olti asr oldin toshga o‘yib yozilgan O‘rxun bitiklarini o‘qing: “ Otim Eltug‘an Tutuk. Ban Tangri elimga elchi ertim. Olti bog‘ budunga beg ertim... Tangridagi kunga, yerdagi elimga bo‘kmadim, ayrildim...”

Qanday sodda, tiniq jumlalar! Faqat hozirgi tilda bir- ikkitagina kichik izohga muhtoj: “Tangri el “ – davlat, imperiya; “Budun” – xalq; “Bo‘kmadim – to‘ymadim” [M:4, 720].

Shunday qilib, “el” so‘zining “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da qayd etilgan ma’nolari xususida quyidagilarni aytish o‘rinlidir: 1) haqiqatan ham, “el” aholi, xalq, xaloyiq so‘zlariga sinonim bo‘ladi, biroq “odamlar” va “millat” so‘zlariga sinonim bo‘la olmaydi – “el” jamlik oti, shu ma’noda u “odamlar”ni emas, “odamlar to‘pi”ni anglatadi, “odamlar” esa ko‘plikdagi ot; “millat” murakkab ijtimoiy umumiylikni ifodalovchi tushuncha bo‘lib, uning tashkil topish va shakllanish tarixi “el”ga nisbatan ancha keyingi davrlarga to‘g‘ri keladi va, shuning uchun ham, keyingi ijtimoiy bosqichga mansub bo‘lganligi tufayli “el” so‘zi anglatgan tushunchadan farqlanadi, boshqacha aytganda, bu so‘zlar anglatadigan “predmet” – el va millat so‘zlari ostida tushuniladigan predmet butunlay boshqa-boshqadir, bu predmetlik ijtimoiy-falsafiy kategoriya sifatida ham o‘zaro farqlanadi; 2) “el bo‘lmoq” birikmasida qo‘shilib ketish asosidagi yaqinlik, do‘stlik nazarda tutilishi e’tibordan chetda qolmasligi kerak; 3) arabcha “xalq” so‘zi o‘zlashgandan so‘ng uning qo‘llanish faolligi passivlashgan.

Xullas, “el” leksemasi o‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalari va yozma adabiyotida tarixan urug‘, urug‘lar birlashmasi, qabila, qabilalar ittifoqi, ma’muriy birlik, imperiya (derjava), saltanat, davlat, hokimiyat, o‘rda, qarorgoh, devon (davlat – hokimiyat devoni), devon va maxkama arboblari, askar, lashkar hamda qishloq ma’nolarini ifoda etgan.

Shundan kelib chiqib, lug‘at maqolasida el so‘zining quyidagi ma’nolari ham ko‘rsatilishi maqsadga muvofiqdir: **1. URUG‘.** Dono kishi o‘z elidan adashmas. “Avazxonning arazi”. **2. URUG‘LAR BIRLASHMASI.** Qadim o‘tgan zamonda o‘n olti urug‘ Qo‘ng‘irot elida Dobonbiy degan o‘tdi. Alpomish. 3. **MA’MURIY BIRLIK.** Bizlar o‘n olti urug‘ Qo‘ng‘irotning boyi ham, shohi ham bo‘lsak. Alpomish. **4. DAVLAT, HOKIMIYAT.** Ikki narsa el uchun mustahkam bog‘ (ich) dir, biri – hushyorlik, biri – siyosat (bular) elning asosidir. Siyosat bilan beg el tuzadi va nizom o‘rnatadi. 5. **ASKAR, LASHKAR, QO‘SHIN.** Va podshoh necha qatla qolin el yuborib, daf’ qila olmadi. Alisher Navoiy. Bizga ko‘makka kelgan mo‘g‘ul lashkarlarining urushga toqatlari yo‘q edi.Urushmoqlikni qo‘yib,o‘zimizning elniyoq talab, otdan tushirishga kirishdilar... Bizning elni sarosimaga soldilar. Bobur “Boburnoma”. 6. **DAVLAT DEVONI, MAHKAMASI ;** devon arboblari

– Bir kun Iskandar bu oyin ayladi,
Elchilikka o‘zni ta’yin ayladi.
Dedi elga budur Iskandar so‘zi,
Turfa bukim erdi Iskandar o‘zi. Alisher Navoiy

7. **QISHLOQ, QO‘RG‘ON, UY.** Bir kuni “askar chiqadi vahimasida butun qishloq chuvillab, toqqa chiqib ketdi. Kun bo‘yi tog‘larda izg‘ib yurib, qorong‘u tushganda, elga qaytdi.” Parda Tursun, “O‘qituvchi”.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. To‘rt tomlik. Uchinchi tom. – Toshkent: “Fan”, 1984.

2. Gumilyov L.N. Qadimgi turklar – Toshkent: “Fan”, 2007.

3. Древнетюркский словарь – Л.: “Наука”, 1969.

4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М-Л.:1951.

5.O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Ikki tomli. II tom. –M.: “Rus tili”, 1981.

6.O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. 5-jild – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2008.

7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildli 2- jild – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023.

8. Sharafutdinova N. THE WORDS GOD AND BLUE (KO‘K) ARE THEONYMS, THE WORDS GOD AND BLUE (KO‘ K) ARE THEONYMS, Vol-7-Issue Q2- 2022.

9. Sharafutdinova N. Mythology - ancient man's fiction. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) - Peer Reviewed Journal Volume: 7 | Issue: 5 May 2021.

10. Х.Шарафиддинов, Н.Шарафиддинова. Некоторые рассуждения о лексеме “эл” и его семантической структуре. Билим ве эгитим: проблемлер, гўзумлер, везифелер. – Анталя, 2016;

11. Шарафиддинов Х., Шарафутдинова Н.Х. “Бабур-наме” как энциклопедическое произведение. Интеллектуалное наследие Захириддина Мухаммада Бабура и современност. – Москва, 2020.

12. Avazxonning arazi. Kitob: “Gulixiromon”. “Toshkent” badiiy adabiyot nashriyoti, 1965.

13. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik. 12-tom. – Toshkent: “Fan”, 1996.

14.Alpomish. – Toshkent: O‘zFA nashriyoti, 1958.

15. Asqad Muxtor. Tanlangan asarlar. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. – Toshkent: 2021.

16. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2012.

17.Parda Tursun. O‘qituvchi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1972.

18. Yusuf va Ahmad. Doston. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1987.

19.Yusuf Xos Hojib. Qudadg‘u bilig. – Toshkent: “Fan”, 1972.

20. Qosimbekov T. Singan qilich. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2012.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ORCID: 0009-0002-1230-9251

XABITUAL TUZILMALARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK VA LINGVOKOGNITIV XUSUSIYATLARI

Xabibullina Liliya Jaxonovna
Buxoro davlat tibbiyot instituti ingliz tili kafedrasi o'qituvchisi
lilya.jahonovna@bsmi.uz

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada xabitual (odatdagi) tuzilmalar tilshunoslikdagi muhim kategoriya sifatida tahlil qilinadi. Xabitual tuzilmalar harakat, holat yoki voqealarning muntazam takrorlanishini ifodalash uchun ishlatiladi va ularning funksional-semantik va lingvokognitiv xususiyatlari chuqur tahlil qilinadi. Funksional-semantik xususiyatlar nuqtai nazaridan, bu tuzilmalar harakatlarning takrorlanishi, vaqt konteksti, grammatik aspekt, modal va chastotaviy birliklar orqali ifodalanishini ko‘rsatadi. Xabitual tuzilmalar odatdagi yoki takroriy harakatni belgilovchi vaqt ko‘rsatkichlari va salbiy shakllarni ham o‘z ichiga oladi.

KALIT SO‘ZLAR: habitual tuzilmalar, funksional-semantik xususiyatlar, lingvokognitiv xususiyatlar, habitual harakatlar, takrorlanish, vaqt konteksti, grammatik aspect, mental sxemalar, konseptualizatsiya, til iqtisodiyoti, modal va chastotaviy birliklar.

FUNCTIONAL-SEMANTIC AND LINGUOCOGNITIVE FEATURES OF HABITUAL STRUCTURES

ABSTRACT: In this article, habitual structures are analyzed as an important category in linguistics. Habitual structures are used to express the regular repetition of actions, situations or events, and their functional-semantic and linguocognitive properties are analyzed in depth. From the point of view of functional-semantic properties, it shows that these structures are represented by repetition of actions, time context, grammatical aspect, modal and frequency units. Habitual constructions also include tenses and negative forms that indicate habitual or repeated action.

KEYWORDS: habitual structures, functional-semantic features, linguocognitive features, habitual actions, repetition, time context, grammatical aspect, mental schemes, conceptualization, language economy, modal and frequency units.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ И ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИВЫЧНЫХ СТРУКТУР

АННОТАЦИЯ: В данной статье привычные конструкции анализируются как важная категория в лингвистике. Привычные структуры используются для выражения регулярного повторения действий, ситуаций или событий, углубленно анализируются их функционально-семантические и лингвокогнитивные свойства. С точки зрения функционально-семантических свойств показано, что эти структуры представлены повторением действий, временным контекстом, грамматическим аспектом, модальными и частотными единицами. К привычным конструкциям также относятся времена и отрицательные формы, обозначающие привычное или повторяющееся действие.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: привычные структуры, функционально-семантические особенности, лингвокогнитивные особенности, привычные действия, повторение, временной контекст, грамматический аспект, мысленные схемы, концептуализация, языковая экономика, модальные и частотные единицы.

KIRISH.

1. Funksional-semantik hususiyatlar.

Xabitual hususiyatlar- bu muntazam ravishda va odatda sodir bo’ladigan ish-harakatni, holatni va voqea-hodisani ifodalashda ishlatiladigan lingvistik shakllardir. Ularning funksional-samantik hususiyatlarini quyidagilar o’z ichiga oladi:

a. Takroriylik va muntazamlikni ifodalanishi

Xabitual tuzilmalar harakatning takroriy yoki odatiy ekanligini ko’rsatadi:

Ingliz tilida: “She walks to work every day.”

O’zbek tilida: “U har kuni ishga boradi.”

b. Vaqtinchalik kontekst

Xabitual tuzilmalar odatda vaqt ko’rsatkichlari (masalan, “doim,” “odatda,” “har kuni”) yordamida harakatning muntazamligini ko’rsatadi.

c. Aspektual o’ziga xosliklar

Xabituallik grammatik aspekt bilan chambarchas bog’liqdir:

- Slavyan tillarida tugallanmagan zamon davomiy yoki takroriy harakatni bildiradi.
- Ingliz tilida hozirgi oddiy zamon ko’p hollarda odatiy harakatni ifodalashda ishlatiladi.

d. Modal va takroriy harakat

Ba’zi bir odatiy tuzilmalar o’z ichiga muntazam yoki davriylik bilan sodir bo’ladigan takrorlanishni ko’rsatadigan modal va takroriylikni bildiruvchi payt ravishlari (“tez-tez”, “ba’zida”)ni oladi.

e. Inkorni ifodalash

Salbiy xabitual tuzilmalar odatning yo‘qligini tasvirlaydi: "She never drinks coffee."

1. Lingvokognitiv xususiyatlar

Lingvokognitiv xususiyatlar qanday qilib xabitual tuzilmalar mantiqiy jarayonlar va madaniy xususiyatlarni aks ettirishini ko‘rsatadi.

a. Kognitiv toifalarga ajratish

Xabitual tuzilmalar harakatlarni/ehtimollarni odatiy sifatida tasniflashga yordam beradi, bu esa kognitiv jarayonlarni va xotira saqlashni soddalashtiradi.

b. Aqliy sxemalar

Xabituallik takroriy harakatlar uchun aqliy sxemalar bilan mos keladi, bu muloqotda oldindan bilish va tushunishni osonlashtiradi.

c. Vaqtni konseptualizatsiya qilish

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Turli tillar odatdagi harakatlarni o‘ziga xos tarzda tushuntiradi, bu esa vaqt va muntazamlikka bo‘lgan madaniy yondashuvni aks ettiradi. Masalan:

- Ingliz tilida xabituallik ko‘pincha zamon shakllari orqali ifodalanadi.
- Afrikan tillarida odatiylikni ifodalash uchun maxsus belgilar yoki fe’llar ishlatiladi.

d. Kontekstga bog‘liqlik

Xabutual tuzilmalar kognitiv va til tizimlarining o'zaro ta'sirini ko'rsatadigan umumiy madaniy va kontekstual tajribaga tayanadi.

f. Tilni tejash

Kognitiv samaradorlikka odatlarni ixcham til shakllariga kodlash orqali erishiladi, bu esa ma'ruzachilar va tinglovchilar uchun kognitiv yukni kamaytiradi.

Turli tillardan misollar

Tillar	Xabituallik tuzilmasini ifodalash	Lingvistik xususiyat
Ingliz tili	He goes to gym every day.	Hozirgi zamon vaqtinchalik ish-harakatni ifoda etadi.
O’zbek tili	U biznikiga tez-tez kelib turadi.	Hozirgi zamonda takroriy ish-harakatni ifodalaydi.
Rus tili	Он каждый день читает газеты.	Tugallanmagan zamonning payt ravishi bilan ifodalanishi.

Tadqiqotlarda qo'llash

Tanish tuzilmalar turli sohalarda o'rganiladi:

Sotsiolingvistika: tilda shifrlangan madaniy me'yorlar va xatti-harakatlarni tushunish.

Kognitiv tilshunoslik: takroriy harakatlar kognitiv va til modellarini qanday shakllantirishini o'rganish uchun.

Tarjimashunoslik: odatning turli grammatik tuzilmalarga ega tillarda qanday uzatilishini tahlil qilish uchun.

Nomukammallik ko'pincha ikkita asosiy funktsiyaga ega deb aytiladi, ya'ni odatiy va davomiy. Nomukammallikni tavsiflashda bu ikki funktsiya ko'pincha asosiy deb hisoblanadi va haqiqatan ham mos kelmaydigan boshqa funktsiyalar haqida ham yuritiladi ushbu tavsifga muhokama qilinadi. Shunday qilib, nomukammal bo'lgan ko'plab kontekstlarda aniq emas-yoki

hatto eng tabiiy talqin qilish orqali-a ga murojaat qilmaydi jarayon, uning mavjudligini qonuniylashtirish uchun unga texnologik talqin majbur qilinadi.

Nomukammallikdan odatiy foydalanish takrorlash degan xulosaga olib keldi nomukammallik semantikasining bir qismi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, mavjud takrorlangan yoki takrorlangan holatlar va shunga o'xshash holatlar o'rtasidagi farq odatlar va jadvallarning bir qismi sifatida (Dahl 1985: 97, bu erda iterativlik ta'kidlangan uchun deyarli ahamiyatsiz).

-“He went to the gym three times a week.”

Yuqorida ta'kidlanganidek (2.3-2.4), bu qog'oz taqdim nuqtai ko'ra, odatiy va doimiy foydalanish bir xil asosiy funktsiyaga asoslanadi, ya'ni turi yozuvlar. Chastota kontekstiga kelsak, rasm unchalik aniq emas. Yilda aniq chastotali ifodalar bilan kontekstlar (yiliga bir marta, haftasiga besh marta ,ko'pincha, muntazam va hokazo.) turga murojaat qilish tabiiydir, chunki hech qanday misol yo'naltirilishi mumkin emas va token deb ataladi, faqat ma'lum bir holat bilan yuzaga keladigan ba'zi bir vaziyat turi chastotasi.

“She used to have dinner with Sue.”

Har bilan Time ifodalar, ammo, (har yili, besh marta, har hafta, har yakshanba, har yili ikki marta va hokazo.) aniq chastota ifodalaridan farq qiladi, chunki ular ba'zan ko'lami bo'yicha noaniq bo'lishi mumkin. Misolni ko'rib chiqing:

a. They went to the theater twice a week. (har hafta),

b. They went to the theatre. [har hafta ikki marta].

Bu jumlani ikki xil tushunish mumkin, “Ular har hafta ikki marta teatrga borgan” yoki “Ular teatrga haftasiga ikki marta tez-tez borib turgan.

Birinchi (lekin ikkinchisida emas) o'qishda har hafta vaqtinchalik ramka sifatida tushunish mumkin, uning ichida biror narsa aniq bir necha marta sodir bo'lgan, ya'ni mukammallik uchun odatiy kontekst sifatida. Odatiy kontekst, shuningdek, tillar aspektlardan foydalanishda farq qiladigan joydir (Dahl 1985: 79; Stunov-ning 1993: 17).

'Jon smokes/smoked', bu nomukammallikning odatiy ishlatilishi, fe'l haqiqatan ham chekishning biron bir misolini anglatmaydi. Buni aytish uchun saralash ma'nosida ishlatiladi “Jon chekuvchi edi”. Agar jon umrida hech qachon chekmagan bo'lsa, hukmning talqinini topish qiyin bo'lar edi. Jon mavjud bo'lgan vaqtinchalik domen bo'lishi kerak, unda odatiy talqin qilish uchun agent sifatida jon bilan chekishning kamida bitta misoli mavjud.

MUHOKAMA. Nomukammallikdan odatiy, umumiy, potentsial va boshqa foydalanish o'rtasidagi chegaralar juda aniq emas. Biroq, ularning umumiy jihatlari-bu saralash belgilar. Vaziyatning misoli ko'rib chiqilmaydi. Aksincha, ba'zi bir mavjudot u yoki bu tarzda biron bir vaziyatga bog'liqligi bilan tavsiflanadi, bu tabiiy ravishda vaqtinchalik bo'lmagan vaziyat turi sifatida qaraladi.

Nomukammallikning ba'zi tipik ishlatilishi uning turiga murojaat qilish funktsiyasi fonida tavsiflangan va qayta talqin qilingan. Nafaqat umumiy, odatiy yoki potentsial foydalanishdagi kabi o'ziga xos bo'lmagan kontekstlarda (hech qanday aniq vaziyatga e'tibor qaratilmagan)

nomukammal vaziyatni tur deb atashi mumkin, balki ba'zi bir holatlarga murojaat qilish mumkin bo'lgan kontekstlarda ham vaziyat va natijada bu holat ikkalasida ham ko'rib chiqilishi mumkin yo'llari.

Kategoriyalarni qanday qilib progressiv nomukammal tomondan ajratish kerakligi haqida, Dahl(1985:92f.) quyidagi xususiyatlarni eslatib o'tadi:

(i) qarama-qarshilikda PFV: IPFV [ya'ni, AOR:IMPF; R. T.], bu o'tgan va o'tmishdagi bo'lmagan vaqt ma'lumotnomasi o'rtasidagi farq bilan chambarchas bog'liq, toifalar progressiv odatda mustaqil yoki vaqt ma'lumotnomasidan deyarli mustaqil - boshqacha qilib aytganda, u hozirgi ikkalasidan ham foydalaniladi, o'tmish va kelajak.

(ii) kategoriyalar ilg'or juda siyrak oddiy ma'no uzaytiriladi.

(iii) kategoriyalar progressiv odatda faqat dinamik, ya'ni doimiy bo'lmagan holatlarda qo'llaniladi

Dahl shuningdek, "progressive va PFV toifalari:IPFV qaysi yo'llar bilan juda farq qiladi" deb ta'kidlaydi

ular belgilangan-kategoriyalar progressive juda izchil perifrastically belgilanadi, holbuki [• -.] PFVTPFV markirovkasi odatda ancha kam to'g'ri" (93-bet) ingliz tilida progressivni grammatiklashtirish eng uzoqqa cho'zildi, buni ingliz progressivini barcha zamonlar, shu jumladan mukammal va odatiy perifraziya bilan birlashtirish mumkinligidan ko'rish mumkin (Yuhanno kabi she'rlar yozish uchun ishlatilgan;qarang.Comrie 1976: 33). Ingliz progressivining yonida islandiyalik progressiv joylashgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Vejbitskaya, A. (1996). Madaniyatlarni tushunish kalit so‘zlar orqali. Moskva: Rus madaniyati tillari.

2.Xomskiy, N. (1965). Sintaktik tuzilmalar. Gaaga: Mouton.

3.Lakoff, J., & Jonson, M. (2004). Biz yashaydigan metaforalar. Moskva: Editorial URSS.

4.Xolms, J. (1992). Sotsiolingvistikaga kirish. London: Longman.

5.Gaysina, R. R., & Belyaeva, L. P. (2013). Funktsional-semantik maydonlar: aniqlash, tuzilma, xususiyatlar. Bashqir davlat universiteti axborotnomasi, 18(1), 184–188.

6.Talmy, L. (2000). Kognitiv semantikaga qarab. Kembrij, MA: MIT Press.

7.Langacker, R. W. (1987). Kognitiv grammatikaning asoslari. 1-jild: Nazariy talablar. Stenford, CA: Stenford universiteti matbuoti.

8.Babushkin, A. P. (1996). Tilning leksik va frazeologik semantikasidagi konsept turlari. Voronej: VSU.

9.Croft, W., & Cruse, D. A. (2004). Kognitiv lingvistika. Kembrij: Kembrij universiteti matbuoti.

10.Palmer, F. R. (2001). Kayfiyat va modal'. Kembrij: Kembrij universiteti matbuoti.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK- 81.27:316.4:81.42
ORCID: 0009-0003-8271-6693

PREVENTIV NUTQIY AKTINING SOTSIOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Asadov Alisher Bahodirovich
O'zbek tili va adabiyoti, rus va ingliz tili kafedrasi assistenti
Buxoro davlat tibbiyot instituti
asadov.alisher@bsmi.uz

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada preventiv nutqiy aktlarning lingvistik va sotsiopragmatik xususiyatlari keng qamrovda o‘rganiladi. Preventiv nutqiy aktlar, asosan, muloqotda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan noqulayliklarni oldini olish, muloqot ishtirokchilari o‘rtasida ijtimoiy muvozanatni saqlash va ijobiy aloqalarni rivojlantirish vazifasini bajaradi. Ushbu tadqiqotda preventiv nutqiy aktlarning kommunikativ strategiyalar bilan bog‘liq tomonlari hamda turli madaniy kontekstlarda qanday shakllanishi va qo‘llanilishi chuqur tahlil qilingan.

KALIT SO‘ZLAR: preventiv nutqiy akt, sotsiopragmatika, lingvistik tahlil, kommunikativ strategiya, madaniy kontekst.

СОЦИОПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕВЕНТИВНЫХ РЕЧЕВЫХ АКТОВ

АННОТАЦИЯ: В данной статье широко исследуются лингвистические и социопрагматические особенности превентивных речевых актов. Превентивные речевые акты, в основном, выполняют функцию предотвращения возможных неудобств в коммуникации, поддержания социального баланса между участниками общения и развития позитивных связей. В этом исследовании глубоко анализируются аспекты превентивных речевых актов, связанные с коммуникативными стратегиями, а также их формирование и использование в различных культурных контекстах.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: превентивный речевой акт, социопрагматика, лингвистический анализ, коммуникативная стратегия, культурный контекст.

SOCIOPRAGMATIC CHARACTERISTICS OF THE PREVENTIVE SPEECH ACT

ANNOTATION: This article explores the linguistic and sociopragmatic features of preventive speech acts in a comprehensive manner. Preventive speech acts primarily serve the purpose of preventing potential discomforts that may arise in communication, maintaining social balance among participants, and fostering positive relations. The study provides an in-depth analysis of the aspects of preventive speech acts related to communicative strategies and how they are formed and applied in various cultural contexts.

KEYWORDS: preventive speech act, sociopragmatics, linguistic analysis, communicative strategy, cultural context.

KIRISH. Muloqotning dolzarb mavzularidan biri – nutqiy aktlar xatti-harakatlari va ularning ijtimoiy muloqotda tutgan o‘rnini tadqiq etishdir. Zamonaviy jamiyatda, til orqali amalga oshiriladigan preventiv xatti-harakatlar insonlar o‘rtasida kommunikatsion jarayonlarni samarali boshqarishga yordam beradi[1.3.4]. Preventiv nutqiy aktlar muloqotda muammolarni oldini olish, ziddiyatlarni yumshatish va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ular nafaqat muammoli vaziyatlarni hal qilishda, balki mavjud ijtimoiy muhitni yanada ijobiylashtirishda ham yordam beradi[5.8]. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, preventiv nutqiy aktlarning ahamiyati madaniy va lingvistik xilma-xillikda namoyon bo‘lib, ular muloqotning samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Bunday aktlarning ko‘pincha ijtimoiy-psixologik jihatlari hamda ularning pragmatik muloqotdagi o‘rni tushuntiriladi. Diskursiv tahlil metodi asosida olib borilgan bu tadqiqot preventiv nutqiy aktlarning nafaqat tilshunoslik balki sotsiologiya va madaniyatshunoslik kabi fanlar uchun ham dolzarb ekanligini ko‘rsatadi. Natijalar, shuningdek, preventiv nutqiy aktlarning universal va madaniyatga xos xususiyatlarini ajratib ko‘rsatishga yordam berdi.

Ushbu tadqiqot muloqot jarayonida nutqiy aktlarning kelib chiqishi, strukturasi va ijtimoiy ahamiyatini tushunishda amaliy yordam berishi mumkin. Shu bilan birga, preventiv nutqiy aktlarning o‘rganilishi, globalizatsiya sharoitida turli madaniyat vakillari o‘rtasidagi o‘zaro tushunishni yaxshilashga xizmat qiladi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi preventiv nutqiy aktlarning sotsiopragmatik xususiyatlarini aniqlashdan iborat[1.4.7]. Bu xususiyatlar til va ijtimoiy muhitning o‘zaro aloqasi orqali shakllanadi[6]. Tadqiqot doirasida preventiv aktlarning funksional xususiyatlari, ularni yuzaga keltiruvchi omillar va kommunikativ natijalari chuqur tahlil qilindi.

Muloqotning dolzarb mavzularidan biri – nutqiy aktlar xatti-harakatlari va ularning ijtimoiy muloqotda tutgan o‘rnini tadqiq etishdir. Zamonaviy jamiyatda, til orqali amalga oshiriladigan preventiv xatti-harakatlar insonlar o‘rtasida kommunikatsion jarayonlarni samarali boshqarishga yordam beradi. Preventiv nutqiy aktlar muloqotda muammolarni oldini olish, ziddiyatlarni yumshatish va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi[6.7].

Preventiv nutqiy aktlarning ahamiyati nafaqat lingvistik balki ijtimoiy hayotning turli jabhalarida ham namoyon bo‘ladi. Ular kundalik hayotda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan samarali

kommunikatsiya vositalaridan biri bo‘lib, insonlar o‘rtasidagi muloqotning barqarorligini ta’minlaydi. Xususan, ziddiyatli vaziyatlarning oldini olish, muammoli masalalarga oldindan yechim topish va ishtirokchilar o‘rtasida o‘zaro hurmatni ta’minlash kabi funksiyalarga ega[1.4.8].

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, preventiv nutqiy aktlar muloqotning turli kontekstlarida, jumladan, biznes, ta’lim, diplomatiya va oilaviy hayotda qo‘llanilishi mumkin. Ushbu aktlar o‘z vaqtida qo‘llanilganda, noxush holatlarning oldini olish va muloqotni ijobiy tomonga yo‘naltirish imkonini beradi. Masalan, rasmiy uchrashuvlarda yoki muhim muzokaralarda preventiv nutqiy aktlar muloqot ishtirokchilari o‘rtasida ishonchni mustahkamlashda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi[2.3.6].

Zamonaviy texnologiyalar rivojlangan davrda preventiv nutqiy aktlarning roli yanada ortib bormoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, onlayn muloqot platformalari va raqamli kommunikatsiya vositalarining keng tarqalishi ushbu aktlarning yangi shakllarini yuzaga keltirdi. Masalan, elektron pochta yoki messenjerlarda yuboriladigan xabarlar tarkibida qo‘llanilgan preventiv iboralar muloqotning aniqligini oshiradi va tushunmovchiliklarning oldini oladi[5.6].

Madaniy xilma-xillik sharoitida preventiv nutqiy aktlarning o‘ziga xosliklari alohida ahamiyatga ega. Turli madaniyatlarda muloqot odoblari, qabul qilinadigan ifodalar va ularning semantik yuklamasi bir-biridan farq qiladi. Shu sababli, preventiv nutqiy aktlarni muvaffaqiyatli qo‘llash uchun, ularning madaniy kontekstini hisobga olish zarur. Bu esa xalqaro aloqalarda va madaniyatlararo muloqotda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Tadqiqot davomida pragmatika va sotsiolingvistika sohasidagi ilmiy ishlanmalar chuqur tahlil qilindi. Xususan, preventiv nutqiy aktlarning turli kommunikativ kontekstlarda qanday ahamiyatga ega ekanligini tushunish maqsadida avvalgi ilmiy adabiyotlar o‘rganildi. Bu tahlil preventiv aktlarning ijtimoiy va madaniy o‘zgaruvchanlikka moslashuvchanligini hamda turli muloqot shakllarida yuzaga keladigan farqlarni aniqlashga yordam berdi. Shu bilan birga, adabiyotlar tahlilida ushbu aktlarning insonlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishdagi o‘rni va ahamiyati alohida e’tiborga olindi.

Preventiv nutqiy aktlarning mazmunini va ulardan foydalanish mexanizmlarini aniqlash uchun diskursiv tahlil usuli qo‘llanildi. Diskursiv tahlil orqali preventiv aktlarning turli ijtimoiy guruhlar, madaniy muhit va til birliklarida qanday shakllarda ifodalanishi o‘rganildi. Bu usul turli vaziyatlarda preventiv aktlarning lingvistik xususiyatlari va muloqot jarayonidagi rolini aniqlashga imkon berdi. Masalan, ma’lum guruhlar ichida ishlatiladigan preventiv aktlarning qabul qilinishidagi o‘xshashliklar va farqlar kuzatilib, ularning kommunikativ kontekstga bog‘liqligi aniqlandi.

Shuningdek, eksperimental kuzatish usuli preventiv nutqiy aktlarning samaradorligini o‘rganish uchun qo‘llanildi. Tajriba jarayonida turli yosh va ijtimoiy guruhlardan iborat ishtirokchilarning preventiv aktlarga bo‘lgan munosabati o‘rganildi. Ushbu metod yordamida aktlarning turli vaziyatlarda qanday qabul qilinishi, ularga javob berishdagi strategiyalar va

muloqot natijalariga ta’siri tahlil qilindi. Masalan, stressli yoki noqulay vaziyatlarda preventiv aktlardan foydalanishning samaradorligi aniqlanib, bunday nutqiy aktlarning kommunikativ stressni kamaytirishga xizmat qilishi qayd etildi.

Bundan tashqari, korpus tahlili usuli qo‘llanilib, real hayotdagi muloqotlardan yig‘ilgan matnlar asosida preventiv aktlarning ko‘p ishlatiladigan shakllari va ularning qo‘llanish sohalari aniqlandi. Korpus tahlili aktlarning qo‘llanilish chastotasini statistik tahlil qilish imkonini berdi, bu esa ularning ijtimoiy muloqotda qanchalik keng tarqalganligini baholashda yordam berdi.

Yuqoridagi metodlarning barchasi birgalikda preventiv nutqiy aktlarning lingvistik, pragmatik va sotsiokultural jihatlarini batafsil o‘rganishga imkon berdi. Bu esa ushbu aktlarning ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish va kommunikatsiya samaradorligini oshirishdagi muhim rolini yanada kengroq anglash imkonini yaratdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, preventiv nutqiy aktlar ijtimoiy muloqotda salbiy holatlarni kamaytirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bu aktlar ogohlantiruvchi, maslahat beruvchi va qoidalarni eslatuvchi shakllarda amalga oshiriladi. Ayniqsa, ogohlantiruvchi aktlar kutilmagan muammolar oldini olishda muhim rol o‘ynaydi, maslahat beruvchi aktlar esa tomonlar o‘rtasida muloqot samaradorligini oshiradi va ziddiyatli vaziyatlarning yumshatilishiga xizmat qiladi. Qoidalarni eslatuvchi aktlar esa o‘zaro aloqalarni tartibga solishda va tushunmovchiliklarni kamaytirishda ahamiyatlidir.

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, preventiv aktlarning samaradorligi ko‘pincha ular amalga oshirilayotgan kontekstga bog‘liq. Masalan, rasmiy muloqotlarda ogohlantiruvchi aktlar qat’iyroq shaklda ifodalanadi va ularning qabul qilinishi rasmiy qoidalarga muvofiq baholanadi. Noformal muloqotda esa bu aktlar yumshoqroq ohangda ifodalanib, ular orqali ijtimoiy yaqinlik va tushunishni ta’minlashga intilish kuzatiladi.

Eksperimental kuzatish natijalari shuni ko‘rsatadiki, preventiv aktlarni strategik tarzda qo‘llash ijtimoiy aloqalarning sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Misol uchun, oldindan ogohlantirish orqali kutilmagan hodisalar oldi olinib, aloqaning davomiyligi va mazmuni yaxshilanadi. Bundan tashqari, tajriba davomida turli yosh va ijtimoiy guruhlar uchun preventiv aktlarning samaradorligi va qabul qilinishi bo‘yicha sezilarli farqlar aniqlangan. Yosh guruhlar o‘rtasida preventiv aktlarga nisbatan javob reaksiyalari boshqacha bo‘lib, yoshlarda ularning ta’siri ko‘proq amaliy maslahatlar ko‘rinishida namoyon bo‘lgan, kattalarda esa bu aktlar mas’uliyatni anglatish yoki ehtiyotkorlikni oshirish sifatida qabul qilingan.

Diskursiv tahlil natijalari preventiv aktlarning lingvistik jihatdan ham turlicha ifodalanishini ko‘rsatdi. Masalan, rasmiy kontekstlarda foydalaniladigan aktlar aniq va tushunarli bo‘lsa, noformal muhitda ular ko‘proq konnotativ va metaforik ifodalarda namoyon bo‘ladi. Bu esa ularning samaradorligiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi.

Shuningdek, korpus tahlili natijalariga ko‘ra, preventiv aktlarning qo‘llanilish chastotasi va samaradorligi muloqotning ijtimoiy kontekstiga mos ravishda o‘zgarib turadi. Ijtimoiy guruhlar o‘rtasida ogohlantiruvchi va maslahat beruvchi aktlar kengroq qo‘llanilishi kuzatilib, bunday aktlarning universal kommunikativ vosita sifatida xizmat qilishi isbotlandi.

Umuman olganda, ushbu tadqiqot natijalari preventiv nutqiy aktlarning ijtimoiy muloqotdagi muhim rolini va ularning turli kontekstlarda samarali qo‘llanilishini tasdiqlaydi. Shu sababli, bunday aktlardan ijtimoiy aloqalarni tartibga solish va muloqotning sifatini oshirishda strategik foydalanish tavsiya etiladi.

XULOSA. Preventiv nutqiy aktlar ijtimoiy aloqalarda muammolarni oldini olish, ijobiy kommunikatsiya muhiti yaratish va ziddiyatlarni yumshatishda muhim vosita ekanligi aniqlangan. Ushbu aktlarning sotsiopragmatik xususiyatlarini chuqurroq o‘rganish ijtimoiy kommunikatsiyalarning yanada samarali bo‘lishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, preventiv aktlarning o‘ziga xos xususiyatlari va ularni samarali qo‘llash strategiyalarini aniqlash kelgusida ushbu sohadagi tadqiqotlar uchun muhim yo‘nalishlar yaratadi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, preventiv aktlarning to‘g‘ri va strategik qo‘llanilishi muloqot sifatini sezilarli darajada oshiradi. Bu esa o‘z navbatida jamiyatdagi kommunikatsion muhitni yaxshilashga xizmat qiladi. Kelgusida preventiv aktlarning turli madaniyat va tillarda qo‘llanilish xususiyatlarini o‘rganish ushbu mavzuni yanada boyitadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abidova, R. (2023). MEANS OF EXPRESSING THE SPEECH ACT OF GRATITUDE IN THE UZBEK LANGUAGE. *Namangan davlat universiteti Ilmiy axborotnomasi*, (7), 372-376.
2. Barron, A., & Yueguo, G. (2022). "The Routledge Handbook of Pragmatics." Routledge.
3. Birner, B. J. (2023). "Introduction to Pragmatics." Wiley-Blackwell.
4. Culpeper, J., Haugh, M., & Kádár, D. Z. (2022). "The Palgrave Handbook of Linguistic (Im)politeness." Palgrave Macmillan.
5. Haugh, M., & Kádár, D. Z. (2022). "Understanding Politeness." Cambridge University Press.
6. Huang, Y. (2022). "The Oxford Handbook of Pragmatics." Oxford University Press.
7. Kecskes, I. (2022). "Contextualizing Utterances: The Pragmatics of Nonsentential Speech Acts." Cambridge University Press.
8. Levinson, S. C. (2024). "Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature." MIT Press.
9. Mey, J. L. (2023). "Pragmatics: An Introduction" (3rd ed.). Wiley-Blackwell.
10. Schmid, H. J. (2020). "The Dynamics of the Linguistic System: Usage, Conventionalization, and Entrenchment." Oxford University Press.
11. Taguchi, N. (2024). "The Routledge Handbook of Second Language Pragmatics." Routledge.
12. Михайлова, Л. В.(2021) ПРАГМАСЕМАНТИЧЕСКИЕ РАЗНОВИДНОСТИ РЕЧЕВОГО АКТА АДВИСИВА. *ВЧЕНІ ЗАПИСКИ*, 249.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ORCID:0009-0005-9966-5997

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ПОЭЗИИ В.С.ВЫСОЦКОГО

Шукурова Олмахон Одилжон кизи
Ассистент кафедры узбекского языка и литературы,
русского и английского языка
Бухарского государственного медицинского института.
shukurova.olmaxon@bsmi.uz

АБСТРАКТ: Статья посвящена анализу фразеологических единиц (ФЕ) в поэзии Владимира Семёновича Высоцкого, одного из наиболее ярких представителей русской культуры XX века. В исследовании рассматривается, как Высоцкий использует фразеологизмы для создания эмоционально насыщенной и многозначной поэзии, подчеркивая особенности своего языка и философской концепции. Фразеологические единицы в стихах Высоцкого выполняют множество функций, таких как создание атмосферы, характеризование персонажей, усиление иронии или сарказма. Особое внимание уделено стилистической окраске ФЕ и их роли в формировании языковой картины мира поэта. В работе анализируется, как Высоцкий, мастерски манипулируя фразеологией, использует её для создания ярких образов, формирования характеров и подчеркивания философской глубины своих произведений.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Владимир Высоцкий, фразеологизмы, поэзия, стилистика, язык, эмоции, ирония, сарказм, философия, поэтическая картина мира, язык личности, разговорная речь.

STYLISTIC CLASSIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE POETRY OF V.S. VYSOTSKY

ABSTRACT: The article is dedicated to the analysis of phraseological units (PU) in the poetry of Vladimir Semenovich Vysotsky, one of the most prominent figures in 20th-century Russian culture. The study explores how Vysotsky uses phraseological units to create emotionally charged and multi-layered poetry, emphasizing the peculiarities of his language and philosophical concept. Phraseological units in Vysotsky’s poems perform various functions, such as creating atmosphere, characterizing characters, and enhancing irony or sarcasm. Special attention is given to the stylistic coloration of PUs and their role in shaping the poet’s linguistic

worldview. The work analyzes how Vysotsky, skillfully manipulating phraseology, uses it to create vivid images, shape characters, and highlight the philosophical depth of his works.
KEYWORDS: Vladimir Vysotsky, phraseological units, poetry, stylistics, language, emotions, irony, sarcasm, philosophy, poetic worldview, linguistic personality, colloquial speech.

V.S. VYSOTSKIY SHE’RIYATIDAGI FRAZEOLOGIK BIRIKMALARNING STILISTIK TASNIFI

ANNOTATSIYA: Maqola Vladimir Semenovich Vysotskyning she’riyatidagi frazeologik birliklarni (FB) tahlil qilishga bag‘ishlangan bo‘lib, u XX asr rus madaniyatining eng yorqin vakillaridan biridir. Tadqiqotda Vysotskiy frazeologik birliklarni qanday qilib hissiyotga to‘la va ko‘p ma’noli she’riyat yaratishda ishlatganligi, uning tilining va falsafiy konsepsiyasining o‘ziga xosliklarini ta’kidlaydi. Vysotskiyning she’rlarida frazeologik birliklar turli funksiyalarni bajaradi, masalan, atmosferani yaratish, qahramonlarni tasvirlash, iroda yoki sarqashlikni kuchaytirish. FBning stilistik rang-barangligiga va ularning shoirning tilshunoslik dunyoqarashini shakllantirishdagi roliga alohida e’tibor qaratilgan. Ishda Vysotskiy, frazeologiya bilan mahorat bilan ishlash orqali, uni yorqin tasvirlar yaratish, xarakterlarni shakllantirish va asarlarining falsafiy chuqurligini ta’kidlash uchun qanday ishlatishini tahlil qilinadi.
KALIT SO‘ZLAR: Vladimir Vysotskiy, frazeologik birliklar, she’riyat, stilistika, til, hissiyotlar, iroda, sarqashlik, falsafa, she’riy dunyoqarash, til shaxsiyati, so‘zlashuv nutqi.

ВВЕДЕНИЕ. Владимир Семёнович Высоцкий (25.01.1938 – 25.07.1980) – русский поэт, бард, актёр. Автор трагически-исповедальных стихов, песен, баллад. Выступая перед аудиторией и размышляя об эмоциональном воздействии своих стихов, В.С. Высоцкий часто употреблял такие «колючие» метафоры, как «царапать душу», «скрести нервы», «рвать душу» и т.п. Это весьма знаменательно: для того, чтобы поэзия «влезала в уши и в души одновременно» [7, 310], её язык должен быть не гладким, а слегка непривычным, шероховатым. Поэзия Владимира Семёновича Высоцкого является неотъемлемой частью русской культуры 20 века. Её особенность заключается в глубокой эмоциональной насыщенности, лаконичности и одновременно многозначности, которые автор достигает с помощью различных языковых средств, в том числе фразеологических единиц (ФЕ). Эти устойчивые выражения, интегрированные в текст Высоцкого, не только обогатили его поэзию, но и придают ей яркость, живость, а порой и ироничную остроту.

Развитие поэтического языка – это, как правило, шаг в сторону от привычных норм и представлений, и для В.С.Высоцкого, очень «классического» в стихотворных формах, придерживающегося классических размеров, рифм и строф (при этом демонстрирующего их невероятное богатство), фразеологическое многообразие никогда

не являлось случайностью. Проанализировав поэтическое наследие В.С. Высоцкого, будем стремиться доказать, что, способствуя формированию представления о языковой личности, он чрезвычайно активно использовал в своих стихотворениях богатейший фразеологический запас русского языка, а отступлением от привычных форм всегда стремился подчеркнуть какую-либо особенность каждого конкретного поэтического произведения, его философскую проблематику или, напротив, комический настрой.

МЕТОДЫ. Несмотря на разнообразие образов и мотивов, творчество В.С. Высоцкого представляет собой цельный и гармоничный поэтический мир. Поэту удалось своей оригинальной художественной системой отразить непреходящие принципы человеческого существования. При всем разноаспектном выражении философская концепция поэта едина и целенаправленна как в целом, так и в отдельных произведениях, представляя собой организующее идеологическое ядро его творчества. В этом отношении В.С. Высоцкий является продолжателем духовных традиций русской литературы. Языковая личность поэта является тем связующим звеном, которое связывает многожанровость и многоликость поэзии В.С. Высоцкого в единую и органичную поэтическую систему.

Фразеологические единицы — это устойчивые выражения, обладающие определённой значимостью, которые, будучи использованы в поэзии, становятся не только средством коммуникации, но и важным элементом стилистического оформления текста. В стихах Высоцкого ФЕ выполняют множество функций: они создают атмосферу, отражают особенности речевого поведения персонажей, и нередко служат средством иронии или сарказма.

Высоцкий, будучи мастером слова, использует фразеологизмы не просто как часть лексического фона, но активно трансформирует их, создавая новые смысловые оттенки. Это свойство фразеологии делает её важным инструментом поэтического воздействия.

В поэзии В.С. Высоцкого можно встретить немало таких фразеологизмов. Например, в стихах «Не думал я над тем, что говорю, // И с лёгкостью слова бросал на ветер…» («Мой Гамлет») фразеологизм подчеркивает, с одной стороны, легкомысленность героя, а с другой — его самокритичность и способность анализировать собственные слова и поступки, особенно учитывая, что речь идет о Гамлете. В строках «Ну а прочие – в чём мать родила – // Не на отдых, а опять – на дела…» («Свой остров») фразеологизм кратко передает готовность персонажей действовать, не тратя время на подготовку. В выражении «Но цепко держит берег – // Надёжней мёртвой хватки…» («Сначала было Слово печали и тоски…») фразеология раскрывает характеристику моряков, оставшихся на берегу, но сохраняющих морскую терминологию. В строках «Ты внешне спокоен средь шумного бала…» («Белый вальс») В.С. Высоцкий, цитируя крылатое выражение А.К. Толстого, без лишних описаний погружает читателя в атмосферу бала, ярко отображая внутреннее состояние героя. Волны будут работать – и в поте лица // Корабельные наши борта иссекут… («В день,

когда мы, поддержкой земли заручась…»). Фразеологическая единица способствует созданию образа океана – вечного, неустанного, а также характеризует персонажа, моряка, живущего в гармонии с природой и умеющего ёмкими словами описать её. И полн кабак нетрезвыми – // Их как собак нерезаных… («Ну что, Кузьма…»). Данный фразеологизм характеризует персонажа – простого мужика, употребляющего в речи разговорные, стилистически сниженные выражения.

РЕЗУЛЬТАТЫ. Стилистическая принадлежность фразеологических единиц в поэзии Высоцкого разнообразна. Автор использует фразеологизмы различных типов, среди которых можно выделить следующие категории:

- Высоцкий часто включает в свои стихи народные выражения, что придаёт стихам народный колорит и актуализирует их связь с реальностью. Например, выражение «как с гуся вода» в песне «Я не люблю» используется для того, чтобы подчеркнуть равнодушие к чужому мнению.
- Множество фразеологических единиц Высоцкий использует метафорически. Например, фраза «пахать на износ» символизирует не просто тяжёлую работу, но и безысходность и истощение. Такие обороты усиливают эмоциональную напряженность и позволяют глубже проникнуть в образ жизни и внутренний мир героев.
- Высоцкий мастерски использует фразеологизмы с оттенком иронии или сарказма, что помогает создавать необычные по стилю образы и характеры. Например, выражение «вешать лапшу на уши» используется с целью показать манипулятивность или лживость.

Обращаемся к материалам картотеки с целью выявления выразительности и стилистической отнесённости фразеологических единиц, используемых В.С.Высоцким. Семантическая структура фразеологических единиц качественно отличается от структуры слова и состоит из фразеологического значения, грамматического значения и стилистического значения. Фразеологическое значение в свою очередь включает денотативное и коннотативное значения. Компонентами коннотативного значения являются эмоциональность, оценочность и экспрессивность, т.е. выразительность. «Экспрессивные языковые единицы – такие единицы, которые кроме номинативной (обозначение) и сигнификативной (обобщение) функций выполняют еще и прагматическую (воздействия) функцию, т.е. это такие единицы, основное значение которых – не просто назвать тот или иной элемент действительности, а сделать это так, чтобы воздействовать на собеседника, причем вторая задача выходит на первый план, т.к. в языке обычно имеются другие языковые средства для простого называния», – отмечает Л.И.Кругликова [8, 80]. Структурообразующими факторами коннотативного значения служат внутренняя форма фразеологизма и образность, т.е. семантическая двуплановость, которая появляется при переносе наименований, по сути дела – метафоричность, т.к. именно она определяет широкие эмоционально-экспрессивные возможности фразеологии. Под стилистическим, а точнее функционально-

стилистическим, значением подразумевается функционально-стилистическая закреплённость фразеологических единиц в языке.

ОБСУЖДЕНИЕ. Следует отметить, что В.С. Высоцкий мастерски использует фразеологию различных стилей для создания ярких образов и формирования языковой картины мира в своих произведениях. Как общеупотребительная, так и фразеология ограниченного использования помогают воплотить художественные образы, сформировать речевые характеристики персонажей, оживить авторскую речь и многое другое. Это в целом способствует пониманию уникальности языка его лирики и высокой профессиональности поэта в работе с словом. Чтобы определить стилистическую принадлежность фразеологических единиц в стихах В.С. Высоцкого, необходимо сначала охарактеризовать и классифицировать фразеологизмы языка. Различия фразеологических единиц по стилистической принадлежности и экспрессивной окраске объясняются тем, что каждый стиль языка имеет свои особенности и приёмы, выбираемые из общего речевого запаса для выражения определённых смыслов. Закреплённость или более частое использование тех или иных устойчивых сочетаний слов в одном стиле и связанные с этим их разнообразные экспрессивные свойства составляют основу этих различий. Большинство фразеологизмов в поэтических произведениях Высоцкого, как и в языке в целом, стилистически окрашены. При узком понимании фразеологизма он всегда имеет эмоциональную и экспрессивную окраску, а при более широком подходе выявляются единицы, лишённые явной эмоциональности и оценочности. Абсолютно нейтральных фразеологизмов в данном исследовании оказалось немного.

В стихотворениях В.С. Высоцкого можно отметить немало таких единиц: Ставь фортуны колесо поперёк, // Мы про штормы знаем всё наперёд… («Свой остров») Только чашу испить – не успеть на бегу… («Мне судьба…») Да, в этот раз я потерпел фиаско… («Романс» из к/ф «Один из нас») Нить Ариадны оказалась схемой… («Мой Гамлет») …Пусть лягут рядом наши кирпичи // Краеугольным камнем в новом зданьи. («Театрально-тюремный этюд») Всё вернулось на круг, и распятый над кругом висел… («Райские яблоки») Погулять нельзя пойти, на каток – тем паче… («Прочитайте снова про Витьку Кораблёва и друга закадычного Ваню Дыховичного») Книжные устойчивые выражения используются поэтом не только для придания речи торжественности и патетики, но и для создания языкового колорита времени или комического эффекта: Студентом Федя очень был настроен // Поднять археологию на щит… («Песня студентов-археологов») …Но однажды – всыпались, и сколько мы не рыпались – // Всё прошло, исчезло, словно с яблонь белый дым. («Красное, зелёное…») …Бросить пить?.. Видно, мне не судьба. («У меня было сорок фамилий…») …В лагерях свободных мест // Поискать – отыщутся. («О процессе над А. Синявским и Ю. Даниэлем») Знаешь ты, что я души в тебе не чаю, // Для тебя готов я днём и ночью воровать… («Что же ты, зараза…») Бандит же ближних возлюбил – души не чает… («До нашей эры соблюдалось чувство

меры…») Спросил у них леший: // «Вы камо грядеши?»… («От скучных шабашей…») Проанализировав данные авторской картотеки, заметим, что у В.С.Высоцкого чрезвычайно продуктивен фразеологический ряд с компонентом «душа», употребляемый для положительной оценки психологического состояния того или иного персонажа. В стихотворениях поэта встречаем значительное количество таких выражений: Весна ещё в начале, ещё не загуляли, // Но уж душа рвалася из груди… («Весна ещё в начале») Пар валит изо рта – эк душа моя рвётся наружу… («Я дышал синевой…») Правда, по душам не получилось разговора: // Нам мешал отбойный молоток. («Рядовой Борисов…») …Зачем мне быть душою общества, // Когда души в нём вовсе нет? («Я был душой дурного общества») Полгода не балует солнцем погода, // И души застыли под коркою льда… («Так дымно…») А у юнги от счастья качалась душа… («Был развесёлый розовый восход…») Поёт душа в моей груди, // Хоть в горле горечи ком… («Черны все кошки, если ночь…») Слабо стреляться?! В пятки, мол, давно ушла душа!.. («О фатальных датах и цифрах») Разговорные фразеологические обороты – это устойчивые словосочетания, преимущественно употребляемые в устной речи, а в письменной они помогают более яркому воплощению художественного образа, индивидуализации персонажа, созданию его речевой характеристики. Эти фразеологизмы отличаются своей «сниженной» экспрессивно-стилистической окраской (ласкательной, бранной, ироничной, презрительной, шутливой, фамильярной и др.). В.С. Высоцкий, отлично знающий об образном характере разговорнобытовых фразеологизмов, часто включал их в свои произведения, т.к. они вносят в речь оттенок непринуждённости, простоты, даже некоторой «вольности». Именно специфические свойства разговорной фразеологии обусловливают её широкое использование в стихотворениях В.С. Высоцкого, помогают ему добиваться «яркости и сочности языка». Выступая перед аудиторией, поэт не раз отмечал, что свою основную задачу при создании стихов видит в том, «…чтобы добиться в них вот такого, будто бы разговорного тона» [7, 311].

Фразеологизмы в произведениях Высоцкого играют важную роль в создании ярких образов и характеров. Например, через использование фразеологических оборотов, выражающих уморительную усталость или безысходность, Высоцкий глубже раскрывает внутренний мир своих героев. В песнях «Бурлак» или «Охота на волков» фразеологизмы помогают передать психологическое состояние персонажей, их внутреннюю борьбу или решимость. Использование фразеологических выражений в их нестандартном контексте добавляет многозначности и создаёт чувство неопределённости, что особенно характерно для стихов Высоцкого. Это помогает читателю или слушателю найти множество возможных интерпретаций и, возможно, увидеть несколько уровней смысла в одном стихотворении или песне.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. В своих произведениях Высоцкий часто разрушает традиционную структуру фразеологических единиц, что делает их более выразительными и динамичными. Он может изменять их грамматическую форму,

заменять отдельные компоненты или комбинировать несколько фразеологизмов в одном контексте. Это не только придаёт особую окраску его стихам, но и расширяет диапазон значений фразеологических выражений. Так, в песнях Высоцкого встречаются нестандартные формы фразеологизмов, например, «не спится» вместо привычного «не спать», или «пойду по следу» вместо «пойду по следу человека». Эти изменения усиливают выразительность и подчёркивают индивидуальность автора.

Поэзия Высоцкого, насыщенная фразеологическими единицами, представляет собой уникальное явление в русском языке и культуре. Его способность преобразовывать традиционные выражения, придавая им новые оттенки и смыслы, делает эти фразеологизмы не просто элементом речи, но важным средством создания поэтической атмосферы, психологической глубины и социальной критики. Стилистическая значимость фразеологических единиц в произведениях Высоцкого заключается в том, что они становятся не только выражением народной мудрости, но и мощным инструментом индивидуального художественного высказывания, отражающим острые проблемы времени.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Vladimir Vysotsky: Hamlet with a guitar. Compiled by Yuri Andreev, Iosif Boguslavsky. Translated by Sergei Roy. – Progress Publishers. – Moscow, 1990. – S. 28-36.

2. Вицаи, П. Песни Владимира Высоцкого на уроках русского языка: Спецкурс как средство мотивации // Русский язык за рубежом. – 1993. – № 4. – С. 101-107.

3. Вицаи, П. Пушкин и Высоцкий: Роль историко-литературных знаний при переводе текстов песен Владимира Высоцкого. – М., 1996. – 3-4. – С. 24-25.

4. Владимир Высоцкий в контексте русской культуры: Сборник научных статей – Сост. С. Жильцов. – М., 1990. – 111 с.

5. Владимир Высоцкий: исследования и материалы // Сборник. – Воронеж, 2011. – 304 с.

6. Высоцкий, В.С. Золотые мои россыпи: Строки, ставшие крылатыми // Сборник. – Сост. Т. и С. Зайцевы. – М., 2000. – 478 с.

7. Высоцкий, В.С. Устная проза // Роман о девочках. – Сборник прозы. – М., 2012. – 480 с.

8. Кругликова, Л.И. Структура лексического и фразеологического значения. – М., 1988. – 86 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

GRAFEMA-FONEMA (G2P) MODELI: NAZARIY ASOSLARI VA O‘ZBEK TILI UCHUN AHAMIYATI

Maxmudjonova Gulshaxnoz Ulug‘bek qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Kompyuter lingvistikasi va raqamli texnologiyalar kafedrasi tayanch doktoranti

Annotatsiya Grafema-fonema (G2P) konversiyasi yozma matnni uning fonetik ifodalariga aylantirish jarayonidir. Ushbu jarayon tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), matndan ovozga (TTS) va avtomatik nutqni tanish (ASR) tizimlarida muhim rol o‘ynaydi. Maqolada G2P konversiyasining nazariy asoslari, turli tillarda ishlab chiqilgan modellari va ularning afzalliklari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, o‘zbek tili uchun grafema-fonema modelining zarurati, uning yaratish yondashuvlari va texnik jihatlari muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: nutq sintezatori, grafema-fonema konversiyasi, aligment, tabiiy tilni qayta ishlash, o‘zbek tili.

GRAPHEME-TO-PHONEME (G2P) MODEL: THEORETICAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL APPLICATION FOR THE UZBEK LANGUAGE

Abstract: Grapheme-to-Phoneme (G2P) conversion is the process of transforming written text into its phonetic representations. This process plays a crucial role in natural language processing (NLP), text-to-speech (TTS), and automatic speech recognition (ASR) systems. The article examines the theoretical foundations of G2P conversion, various models developed for different languages, and their advantages. Additionally, it discusses the necessity of a G2P model for the Uzbek language, the approaches to its development, and its technical aspects.

Keywords: speech synthesizer, grapheme-to-phoneme conversion, alignment, natural language processing, Uzbek language.

МОДЕЛЬ ГРАФЕМЫ-ФОНЕМЫ (G2P): ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ УЗБЕКИСТАНСКОГО ЯЗЫКА

Абстрактный. Преобразование графемы в фонему (G2P) — это процесс преобразования письменного текста в его фонетическое представление. Этот процесс играет важную роль в системах обработки естественного языка (NLP), преобразования текста в речь (TTS) и автоматического распознавания речи (ASR). В статье рассматриваются теоретические основы преобразования G2P, модели, разработанные на

разных языках, и их преимущества. Также обсуждаются необходимость графемно-фонемной модели для узбекского языка, подходы к ее созданию и технические аспекты.

Ключевые слова: синтезатор речи, графемно-фонемное преобразование, выравнивание, обработка естественного языка, узбекский язык.

Kirish. G2P konversiyasi yozma matndagi **grafemalarni** (ya’ni, orfografik belgilarni) **fonemalarga** (tilning tovush birliklariga) o‘tkazish jarayonidir[1]. Bu jarayon, ayniqsa, matndan ovozga (TTS) va avtomatik nutqni tanish (ASR) tizimlari uchun muhim hisoblanadi. Ingliz va fransuz tillari kabi murakkab fonetik qoidalarga ega tillar uchun konversiya yetarlicha murakkab jarayon bo‘lib, statistik va neyron tarmoq yondashuvlari talab etiladi. G2P modeli harflar va tovushlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni lingvistik qoidalar asosida o‘rganadi. Bu bog‘liqlik tilga qarab o‘zgarib turadi, ayrim tillarda grafemalar va fonemalar orasidagi moslik deyarli bir-biriga to‘g‘ri keladi, boshqalarida esa murakkabroq qonuniyatlar mavjud.

Asosiy qism. G2P konversiyasi nutq sintezatorining asosiy tarkibiy qismi bo‘lib, u matndagi harflarni fonetik transkripsiyaga o‘tkazish orqali so‘zlarning to‘g‘ri talaffuz qilinishini ta’minlaydi[1-rasm]. Bu jarayon nutq sintezatori tizimlariga lug‘atlarga tayanmasdan, yangi yoki kam uchraydigan so‘zlarni ham tabiiy ovoz bilan ifodalash imkonini beradi. Shu sababli, G2P konversiyasi TTS tizimlarining aniq, moslashuvchan va yuqori sifatli nutq hosil qilishiga yordam beradi[2].

Grafema-fonema modeli bir tilli (monolingual) va ko‘p tilli (multilingual) bo‘lishi mumkin. Bir tilli modellarga qozoq tili uchun qilingan kz_g2p grafema-fonema modelini misol keltirish mumkin. Qozoq tilidagi so‘zlarni fonetik transkripsiyaga o‘tkazish uchun ishlab chiqilgan ushbu model arab va kirill yozuvlaridagi matnlarni fonemalarga o‘zgartiradi[3]. Ko’p tilli modellarga Phonetisaurus[4], G2P tizimi bor bo’lib, har qanday til uchun moslashtirilishi mumkin. Ingliz tilida so'zlarning yozilishi va talaffuzi o'rtasidagi farqlar tufayli, so'zning talaffuzini aniqlash qiyin. Kyubyong Park tomonidan ishlab chiqilgan model esa ingliz tilidagi grafemalarni fonemalarga avtomatik ravishda aylantirish uchun mo'ljallangan[5]. MFA (Montreal Forced Aligner) turli tillar uchun oldindan tayyorlangan grafema-fonema modellarini taqdim etadi.[6] Ularning asosiy farqlari quyidagicha:

Til qamrovi	Faqat bitta til uchun	Bir nechta tilni qo’llab quvvatlaydi
Moslashuvchanlik	Har bir tilga moslashtiriladi	Ko’p tillar uchun umumiy model
Aniqlik	Yuqori aniqlik bilan ishlaydi	Aniqlik foizi past bo’lishi mumkin
Resurs	Keng hajmli dataset	Kam resurs bilan ham ishlaydi

Amaliy tatbiqi	Matndan ovozga (TTS), Ko‘p tilli TTS va avtomatik nutqni tanish transliteratsiya (ASR)

Grafema-fonema rivojlanishi qoidaga asoslangan yondashuvlardan boshlab mashinali o‘rganish modellariga o’tish bilan davom etdi. Chomsky va Halle [7] tomonidan ilgari surilgan fonologik nazariyalar G2P konversiyasining asosiy tamoyillarini shakllantirgan. Elovitz va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan qoidaga asoslangan ilk avtomatik tizimlar 329 fonologik qoidaga tayanib, harflarni fonemalarga o‘tkazishda qat’iy qoidalarga amal qilgan. Keyingi yillarda, qoidalarga asoslangan tizimlardan mashina o‘rganish yondashuvlariga o‘tildi. Bu usullar so‘z-fonema juftliklaridan o‘rganish orqali ancha moslashuvchan G2P tizimlarini yaratish imkonini berdi. Generativ yondashuvlar esa grafemalarning turli kontekstlarda qanday fonetik mosliklarga ega bo‘lishini statistik usullar bilan model qildi[8].

G2P konversiyasining aniq ishlashi uchun so‘zning nafaqat fonemalarga ajratilishi, balki bo‘g‘inlarga ajratilishi (syllabification) va urg‘u taqsimoti (word stress assignment) ham muhim. Ushbu uch jarayon bir-biri bilan bog‘liq bo‘lib, biri ikkinchisining aniqligini oshirishga yordam beradi[9]. Bo‘g‘in chegaralarini bilish G2P modelining aniq ishlashiga yordam beradi, chunki ayrim fonetik o‘zgarishlar bo‘g‘in chegaralariga bog‘liq bo‘ladi. Marchand va Damper [10] tadqiqotlariga ko‘ra, ingliz tilida bo‘g‘inlash ma’lumotlari qo‘shilganda so‘z xatosi (Word error rate) taxminan 5% kamaygan. Fonemalar asosida bo‘g‘inlash ishlatilganda, WER 50% ga kamaygan. Bu fonetik ma’lumotlarning bo‘g‘inlash jarayonini ancha yaxshilashini ko‘rsatadi. Urg‘u odatda bo‘g‘in darajasida taqsimlanadi, shuning uchun bo‘g‘inlash to‘g‘ri bo‘lmasa, urg‘u noto‘g‘ri aniqlanishi mumkin. Muller [11] tadqiqotlariga ko‘ra, urg‘u taqsimoti va bo‘g‘inlash ma’lumotlari modelning samaradorligini oshiradi (ayniqsa nemis va golland tillari uchun). G2P konversiyasining asosiy maqsadi harflarni to‘g‘ri fonetik transkripsiyaga aylantirishdir. Biroq, turli tillarda bir xil yozilgan harflarning talaffuzi turlicha bo‘lishi mumkin. Shu sababli, G2P modelining aniq ishlashi uchun standart fonetik transkripsiya tizimidan foydalanish talab etiladi. Xalqaro Fonetik Alifbo (IPA) butun dunyodagi tillarning fonetik tovushlarini standartlashtirilgan shaklda ifodalash imkonini beradi. IPA [https://www.internationalphoneticassociation.org] G2P tizimlari uchun turli tillardagi fonemalarni yagona formatda ifodalash, talaffuzdagi tafovutlarni aniqroq aks ettirish, mashinali o‘rganish modellarini sifatli o‘qitish uchun ishonchli fonetik annotatsiyalar yaratish kabi muhim xususiyatlarni ta’minlaydi. Shu sababli, o‘zbek tili uchun ishlab chiqilayotgan G2P modelida ham IPA dan foydalanish zarur, chunki u tovushlarni aniq va universal formatda ifodalash imkoniyatini beradi va modelning moslashuvchanligini oshirishga yordam beradi.

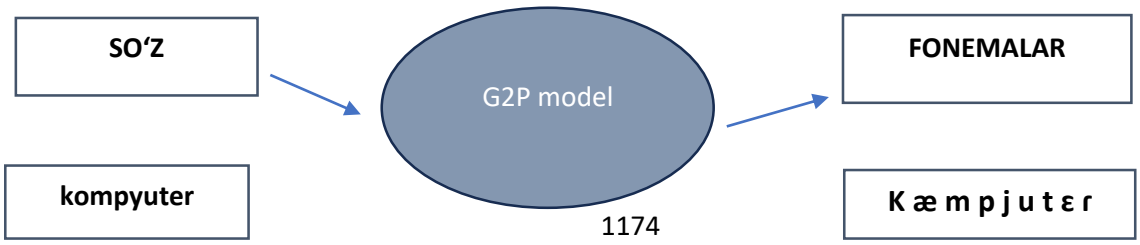

1-rasm. Grafema-fonema modeli

G2P modellarining asosiy vazifalari yozma matndan to‘g‘ri fonetik ifodani hosil qilish, talaffuzi murakkab so‘zlarni avtomatik ravishda fonemalarga ajratish, nutqni avtomatik tanish tizimlarida aniq fonetik model yaratish, transliteratsiya tizimlarida yozuv tizimlari orasidagi moslikni yaxshilashlardan iborat. Quyidagi sohalarda foydalaniladi:

QO‘LLANILISH SOHASI	
N **U**	Yozilgan so‘zlarning to‘g‘ri talaffuzini aniqlash orqali tabiiy tovushli sintez yaratish.
AVTOMATIK NUTQNI TANISH (ASR) TIZIMLARI	Nutqni tanish tizimlarida fonetik transkripsiyalar orqali tanib olish sifatini yaxshilash.
IMLO TEKSHIRISH VA TALAFFUZ YORDAMI	Imlo tuzatish va til o‘rganishda to‘g‘ri talaffuzni o‘rgatish.
	Fonologik munosabatlarni o‘rganish va til rivojlanishini tahlil qilish.

G2P modelida aligmentning ahamiyati. Grapema va fonema o‘rtasidagi mosliklarni (alignment) aniqlash G2P modellarida muhim rol o‘ynaydi. Aligment jarayoni quyidagi sabablar tufayli ahamiyatlidir:

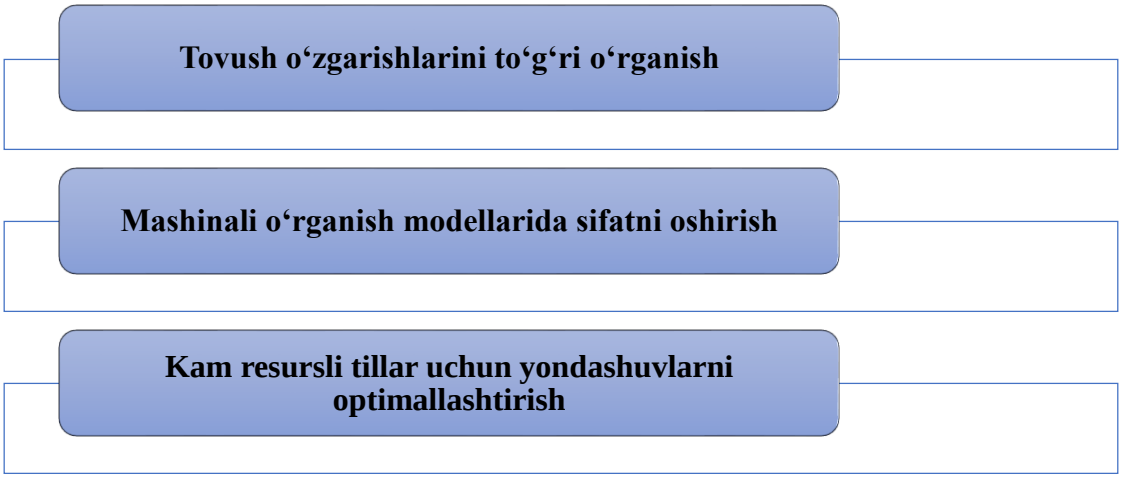

Har bir grafemaga mos keladigan fonemalarni aniq belgilash uchun aligner mexanizmi zarur. Aligment to‘g‘ri belgilangan taqdirda, model aniqroq bashorat qila oladi. Qoidaga asoslangan ma’lumotlardan avtomatik ravishda fonetik qoidalarni chiqarish imkonini beradi. Ilk tadqiqotlarda alignerlar qoidalarga tayanib qo‘lda aniqlangan, lekin keyinchalik Expectation Maximization (EM) algoritmi [12] yordamida avtomatlashtirilgan. G2P tizimlarida ikkita asosiy komponent mavjud:

1. *Grapema va fonema o‘rtasidagi yashirin bog‘liqlikni aniqlash (alignments).* Bu jarayon G2P tizimining har bir grafema uchun mos fonemani aniqlashiga imkon beradi. Ushbu mosliklarni aniqlash uchun alohida model yoki generativ modellar ichiga kiritilgan mexanizmlar ishlatiladi [13].

2. *Fonema hosil qilish modeli.* Model so‘zga mos fonemalarni yaratish uchun o‘qitiladi. Bu ikki asosiy paradigmani o‘z ichiga oladi: *Tasniflashga asoslangan model:* Har bir grafema alohida fonema yoki fonemalar yaratadi. *Ketma-ketlikka asoslangan model:* Avvalgi qarorlar keyingi bosqichlarni belgilash uchun hisobga olinadi.

Ko‘plab yirik tillar uchun G2P modellar mavjud bo‘lsa-da, o‘zbek tili uchun hali yetarlicha rivojlangan model yo‘q. Quyidagi sabablarga ko‘ra o‘zbek tili uchun G2P modeli ishlab chiqilishi zarur:

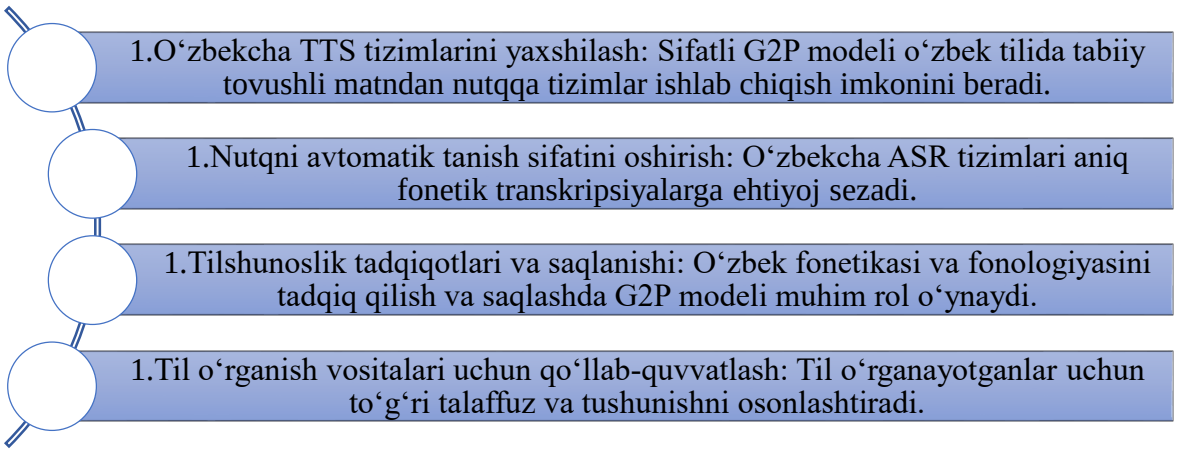

G2P tizimlarini ishlab chiqishda turli yondashuvlar qo‘llaniladi, jumladan, qoidaga asoslangan (rule-based), ma’lumotlarga asoslangan (data-driven), statistik hamda chuqur o‘rganish (deep learning) modellari. G2P konversiyasida qo‘llaniladigan asosiy yondashuvlar leksik va qoidaga asoslangan yondashuvlar bo’lib, tayyor fonetik lug‘atlardan foydalanishga asoslanadi, bu esa yuqori aniqlikni ta’minlaydi, biroq yangi so‘zlarning talaffuzi aniqlanmaganda tizim cheklangan bo‘lib qoladi. Qoidaga asoslangan tizimlar fonologik va morfologik qoidalarga asoslanib, cheksiz miqdordagi so‘zlarni talaffuz qilish imkonini beradi, lekin murakkab istisnolar bilan ishlash jarayoni ko‘p resurs talab qiladi. Ma’lumotlarga asoslangan yondashuvlarda analogiyaga asoslangan talaffuz (Pronunciation by Analogy – PbA) texnikasi o‘xshash so‘zlar yoki ularning qismlarining fonetik transkripsiyasidan foydalangan holda yangi so‘zlarning talaffuzini prognoz qiladi. Chuqur o‘rganish va neyron tarmoqlarga asoslangan G2P modellar ma’lumotlarni o‘rganish orqali talaffuzni aniq prognozlash imkonini beradi[15, Bisani, M., & Ney, H. (2008). "Joint-sequence models for grapheme-to-phoneme conversion." *Speech Communication*, 50(5), 434-451.].

	Lingvistik qoidalarga asoslanadi va aniq natija beradi.	Moslashuvchanligi past, murakkab qoidalarga duch kelganda muammolar yuzaga keladi.
	Katta hajmdagi ma’lumotlar asosida natijani yaxshilaydi.	Yetarli ma’lumot to‘plash qiyin bo‘lishi mumkin.
LI O‘RGANISH	Neyron tarmoqlar yordamida yuqori aniqlik bilan talaffuzni bashorat qiladi.	Katta resurs talab qiladi va uzoq vaqt mashg‘ulot talab etadi.
MA’LUMOTLARGA ASOSLANGAN	Yangi so‘zlar uchun moslashuvchan, qoidalarga ehtiyoj yo‘q, katta hajmdagi so‘zlarni qayta ishlash imkoniyati	Katta hajmdagi o‘quv ma’lumotlariga ehtiyoj, turli dialekt va urg‘ularni qamrab olish qiyin

O‘zbek tili uchun G2P modelini ishlab chiqishda gibrid yondashuv yuqori aniqlik va moslashuvchanlikka erishish imkonini beradi. gibrid yondashuvni qo‘llashning asosiy sabablarida fonetik murakkablikni nazorat qilish imkoniyati borligi. Qoidaga asoslangan yondashuv yordamida arabiy-forsiy so‘zlar, morfologik o‘zgarishlar, va urg‘u tizimi kabi murakkab jihatlar modelga kiritiladi. Yana bir eng muhim sabablardan biri katta datasetlarning yo‘qligi. Statistik va neyron tarmoqlar yondashuvi ko’p hajmli ma’lumotlar bazasi asosida ishlaydi. Kam resursli tillarda neyron tarmoqlar qoidalar bilan birgalikda ishlaganda yanada yaxshi natija beradi. Moslashuvchanlik va yuqori aniqlik olish uchun ham gibrid yondashuvdan foydalanish mumkin. O‘zbek tilida G2P modelini ishlab chiqishda gibrid yondashuv eng samarali usul hisoblanadi, chunki bu qoidalarga asoslangan tahlillarni neyron tarmoqlar bilan to‘ldirib, optimal natijaga erishish imkonini beradi. Bu yondashuv TTS va ASR tizimlarida yuqori aniqlik va moslashuvchanlik bilan ishlaydigan model yaratishga yordam beradi.

Xulosa. G2P modellar allaqachon ko‘plab tillar uchun ishlab chiqilgan bo‘lsa-da, o‘zbek tili bu borada yetarlicha rivojlanmagan. O‘zbek tilida G2P model yaratish uning raqamli rivojlanishi, kirish imkoniyatlari va lingvistik tadqiqotlari uchun katta ahamiyatga ega bo‘lib, kompyuter lingvistikasi sohasida muhim qadam bo‘ladi.

G2P modelning kelajakdagi rivoji esa uning qamrovini kengaytirish, turli dialektlarni qo‘llab-quvvatlash va real vaqt rejimida ishlash imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan bo‘lishi lozim. Shu bois, o‘zbek tilida G2P model yaratish bo‘yicha tadqiqotlarni yanada kengaytirish va joriy etish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. https://docs.nvidia.com/nemo-framework/user-guide/24.09/nemotoolkit/tts/g2p.html
2. Nath, C., & Sarma, B. (2023). *A Grapheme to Phoneme Based Text to Speech Conversion Technique in Unicode Language*. **Data and Metadata**, 2(191). https://doi.org/10.xxxx/xxxxx

3. GitHub - Ardaq/kz_g2p: The grapheme to phoneme model converts Kazakh(Arab|Cyrillic) characters to phonemes.
4. GitHub - AdolfVonKleist/Phonetisaurus: Phonetisaurus G2P
5. GitHub - Kyubyong/g2p: g2p: English Grapheme To Phoneme Conversion
6. mfa-models/g2p at main · MontrealCorpusTools/mfa-models · GitHub
7. N. Chomsky and M Halle. The sound pattern of English. Harper and Row, New York, 1968.
8. Jiampojamarn, Sittichai. *Grapheme-to-Phoneme Conversion and Its Application to Transliteration*. University of Alberta, 2009. https://era.library.ualberta.ca.
9. Vera Demberg, Helmut Schmid, and Gregor M¨ohler. Phonological constraints and morphological preprocessing for grapheme-to-phoneme conversion. In Proceedings of the 45th Annual Meeting of the Association of Computational Linguistics, pages 96–103, 2007.
10. Y. Marchand and R. I. Damper. 2005. Can syllabification improve pronunciation by analogy of English? Natural Language Engineering.
11. K. Muller. 2001. Automatic detection of syllable boundaries ¨ combining the advantages of treebank and bracketed corpora training. In Proceedings of ACL, pages 402–409.
12. https://www.internationalphoneticassociation.org/
13. Arthur Dempster, Nan Laird, and Donald Rubin. Maximum likelihood from incomplete data via the EM algorithm. In Journal of the Royal Statistical Society, pages B:1–38, 1977
14. Paul Taylor. Hidden Markov Models for grapheme to phoneme conversion. In Proceedings of the 9th European Conference on Speech Communication and Technology, 2005
15. Bisani, M., & Ney, H. (2008). "Joint-sequence models for grapheme-to-phoneme conversion." *Speech Communication*, 50(5), 434-451.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

COLLOQUIALITY OF ENGLISH TELEVISION SPEECH

Ibadullaev Firdavs Furkatovich
Kurbanov Djamol Bakhodirovich
English language teacher of
Samarkand State Institute of foreign languages

Annotation: The article presents the results of a study of the conversational English television speech. The various characteristics of colloquial speech within the literary language are determined by the unpreparedness of the spoken language, its spontaneity, its linear nature, and its basic means of expression (which contribute to both economy and excess).

Key words: speech, effect, samples, transmission, interview, compression, jargon, projection.

The telecast potentially contains the greatest opportunities for intellectual and emotional-psychological impact on the audience. It is no coincidence that in the West, television is noticeably ahead of other types of mass media (mass media) in terms of efficiency and volume of political and other socially significant information. Television has a diverse impact on the audience through the sound channel (speech, music, background noise, and others) and the visual channel (video, images, kinesics , and others). Thanks to various techniques, in particular close-up, split screen, lighting effects, visual effects, slow-down-speed-up projection, freeze-frame, animation, editing and others, as well as the appropriate behavior of the announcers, a "presence effect" of the viewer is created! Feed optimization is also carried out with the help of a close-up of the speaker's face, his views, facial expressions, gestures, and movements. The interior is skillfully used for all this arsenal is used not only to transfer relevant information, but also to implement the communicative task of the program authors in a given key. The struggle for the mass media consumer in the face of fierce competition forces TV to continuously search for the most intelligible forms of presentation that are popular with viewers, and this inevitably leads to convergence of television speech with folk speech patterns.

The main types of programs of this kind (TV popular format program) are sports programs (cricket, football , sailing , baseball , criminal chronicle, accidents, accidents, disasters, a series of entertainment programs (human interest entertainment programs : soap operas , quizzes , games , interviews with celebrities , pets , advice , films , musicals , etc). Recently, more and more space has been occupied by information and political programs such as a round table, with

a significant part being broadcast live (live telecast). The national morning 3-hour informational and musical program "Good Morning, Britain", is watched by millions of viewers in England.

Contribute to the "colloquial" language of TV programming, including the tendency of virtually broadcasters to "talk" shows, especially those hosted by popular and well-loved "live" presenters. The ratio of speech and video is shifted towards speech. This position is theoretically substantiated by the authors of the studies "Language, Image, Media" (Davis, 1983). On the basis of a long and comprehensive study of the peculiarities of the TV speech of the BBC (within the framework of information and political programs), they came to the conclusion that, contrary to the widespread opinion about the priority of the video sequence, it is the verbal sequence that prevails in the process of assimilation of sociopolitical information and the formation of stereotypes of "non-class" public opinion. For example, during the airtime of an infotainment program lasting 3 hours 25 minutes, 6-8 news releases are released, each lasting over 15 minutes and including, in addition to official messages, interviews and conversations on various topics, and since none of the participants speaks "on piece of paper" (including presenters), then the potential study of SECE (and dialects) is quite significant.

Also significant are the "psychological series" of the program, down to the trifles and curiosities noticed by A. Shalnev in his analytical article "Before you go to work" (Moscow-1987). Psychological studies testify: "people want to see something juicy, pleasing to the eye, smiling, and not gray and faceless, whether it be the weather or the appearance of the announcer ...".

It should be added that the whole complex of psychological training, including the high professional level of the presenters, who create a relaxed atmosphere, is continuously improved on the basis of research, questioning, periodic direct telephone communication between TV viewers and the studio, etc.

A survey of TV viewers also showed that when they see on the screen the familiar face of the announcer (who has become a "family member"), addressed directly to each of them, they get the full impression that they are participating in a confidential friendly conversation.

Almost the entire speech range of the program, with the exception of the statements of the invited dignitaries, is represented by modern English colloquial speech. Even such a harsh genre as a weather report is interspersed with conversational inserts like nice morning, very nice indeed, so umbrellas might be handy.. .and ends with a very good Monday (Tuesday) morning to you, etc.

The trend towards colloquialism is " programmed " in the manner of most of the leading information and political programs. Here is one example of a political discussion where the views of representatives of various directions clash:

Interviewer: Some of the Shadow Cabinet thinks that they are being bounced. N.Kinnok : I think one or two of them always say that. They seem to be extraordinary bounce able. I don't think anybody was bounced on either side or in any respect whatsoever this morning, it would be fiction to anybody to say that they were being bounced.

Interviewer: (to Mr. Foot)

Mr. Foot: Well, I don't know. I don't answer such questions as that because you're putting words in their mouths and you're not putting any in mine... Interviewer: You don't feel bounced?

Mr. Foot: No, I don't feel bounced.

All interviews are sustained in a colloquial tone, which is based on colloquial syntax, elements of a "language game". Already the host 's introductory phrase contains the omission that is typical of SECE . Some ... turns out to be sufficient for the nomination of the concept some members (of Shadow cabinet).

As a result of these transformations, the phrase becomes compact, easy to pronounce. The reciprocal remark becomes just as easy, "musical", where the phrase extra ordinary bounce able (reception of a language game) is typical for LLR: a combination in one combination of stylistically incompatible words - bookish extraordinary (extremely) and reduced (bounce able). The interviewer's question is a typical cliché (what's ... on that score?).

M. Foote's answer also uses compression (truncation) (don't, you're) and is introduced using colloquial well ... in SECE.

Anikst rightly noted in the preface to the collection of plays “Bernard Shaw. Plays" - one of the main themes of the play " Pygmalion " - are socially conditioned varieties of the English language. “Wealthy strata of society called “educated” people differ in their speech from the poor strata of society in phonetics, vocabulary, and grammar” (A. Anikst, 1956, p28).

Bernard Shaw, who, as you know, did not have a university education and even proposed to destroy universities and sprinkle salt on “that place”, takes on the role of a linguist himself and in the preface to the play makes several remarks about the language of different social groups: “And in conclusion, to encourage those whose accent makes it impossible to make a career in the service, I will add that the change that Professor Higgins has made in the flower girl is not something unrealizable and unusual.

In our age, the daughter of a concierge who plays the Queen of Spain is only one of many thousands (women and men) who have discarded their native dialects, as they shed their old skin, and acquired a new language. But the transformation must be done in a scientific way, otherwise the last stage of learning may be more hopeless than the first: the honest natural dialect of the slums is much easier to endure than the attempt of a phonetically untrained person to imitate the vulgar jargon of golf club members” (Shaw, 1993, p5). This statement, of course, is extremely controversial in linguistic and cultural terms, since the linguistic and cultural appearance of a person is a very complex phenomenon. And it is almost impossible to completely change it, since for this it is necessary to transform not only the language of a person (phonetics, grammar, vocabulary, style), but also his background knowledge, manners, dress habits, etc.

The social differentiation of language is natural and inevitable in its historical development. Social dialects are formed unconsciously by speakers and are the main means of

recognizing members of the same social groups both by the members of this group and members of other social. groups.

According to A.D. Schweitzer, "language contributes to the cementing, identification and differentiation of social groups" (Schweitzer, 1976, p31).

The carriers of urban vernacular in the minds of people who speak a literary colloquial language are perceived as uneducated, and their speech is considered "ugly". This is easily confirmed by a striking example from the play - Higgins, a phonetic scholar, comments on Eliza's language Doolitt, flower seller and urban vernacular: “A woman who utters such depression and disgusting sounds has right to be anywhere - no right olive . Remember that you are a human being with a soul and the divine gift of articulate speech: that your native language is the language of Shakespeare and Milton and the Bible; and don't sit there crooning like a bilious pigeon.” In making this judgment, Professor Higgins, however, identifies himself with his class and behaves like a typical high society snob, since for a phonetician such phonetic material is of scientific value, the subject of analysis, but not the object of evaluation.

As far as we can tell, this is how educated people treat the speakers of urban vernacular. That is why Eliza Doolitt has a job placement problem - her pronunciation betrays her lower working-class background, and she is not wanted to be hired by a store that has high society ladies as its main customers.

As you know, such socio -linguistic features are very characteristic of the English language, in which socio-cultural differentiation is traditionally supported by speech. Each sociolect is tied to a certain social group and, most often, is territorially determined.

“In modern society and, in particular, in a society divided into antagonistic classes and social groups, there is a widely branched system of social and professional jargons - lexical subsystems that, in particular, perform integrating and differential functions” (Shveytsar, 1976, p. 31)

LITERATURE

1. Bushui T.A. Language in system structuring. - Tashkent: Fan, 2014. - 232p.
2. Kubryakova E.S. The nominative aspect of speech activity. – M.: Nauka, 1986. - 149p.
3. Kunin A.V. Inversion as a phenomenon of phraseological stylistics // Problems of vocabulary and phraseology. - L.: LGPI, 1985. - P. 87-95

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA YARATILGAN ILMIY MAKTABLAR XUSUSIDA

Usmonova Mohinur Ulug‘bek qizi
Buxoro davlat pedagogika instituti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi o‘qituvchisi
mohinurusmonova872@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ilmiy maktab tushunchasi, o‘zbek tilshunosligida yaratilgan ilmiy maktablar va ularning yo‘nalishlari xususida so‘z boradi. Shuningdek, maktab asoschilari, ularning faoliyati izohlangan bo‘lib, ilmiy maktab vazifalari va yutuqlari haqida batafsil ma’lumot berilgan. Asrning ijimoiy ehtiyoji sifatida maydonga kelgan O‘zbek amaliy tilshunosligi ilmiy maktabining shakllanishi, tarmoqlari yuzasidan fikrlar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: ilmiy maktab, tilshunoslik, turkiy leksikografik maktab, o‘zbek formal tilshunosligi maktabi, o‘zbek substansial-pragmatik tilshunosligi ilmiy maktabi, o‘zbek amaliy tilshunosligi ilmiy maktabi.

Ilmiy maktab — ilmiy tadqiqotlar va ilmiy ishlarni amalga oshirish uchun tashkil etilgan, o‘zida ilmiy g‘oyalar va usullarni rivojlantirishga qaratilgan tashkilot yoki guruh. Ilmiy maktablar, odatda, o‘zlarining metodologiyalari, ilmiy uslublari va usullariga asoslanadi, bu esa ularni boshqa ilmiy guruhlardan ajratib turadi. Ilmiy maktablar, odatda, zakovati, qiziqishlar doirasi hamda ish uslubi yangi-yangi iste’dodlarni kashf qilish va jalb etishda katta ahamiyat kasb etadigan fan darg‘asi ta’sirida tashkil topadi. Ilmiy maktab a’zolari o‘zlarining ilmiy yondoshuvlarining samarasini ko‘rsatgan holda yangi ilmiy tadqiqotlar va texnologiyalarni ishlab chiqishga hissa qo‘shishadi. Ilmiy maktablar, shuningdek, ta’lim va tadqiqot sohalaridagi yangiliklarni tarqatish va ilm-fan rivojiga o‘zining hissasini qo‘shishga intilishadi. Ularda ilmiy qarashlar yaxlit va betakror bo‘lib, muayyan ilmiy g‘oya asosida shakllanadi.

Tilshunos olim B.Mengliyev ilmiy maktab tushunchasining 2 xil holatda qo‘llanishini aytadi:[123]

1) umumiy qarash, g‘oya va qiziqishlar olimlarni birlashtiradi, uzviy hamkorlikka olib keladi. Bu yosh talantlarni jalb qilib, yangi fan sohalarining ko‘p yillik taraqqiyot darajasi va yo‘llarini belgilab beradi. Bunday maktab “baxtli vaziyat mahsuli” o‘laroq tashqi qo‘llab-quvvatlashni taqozo etadi;

1. Mengliyev B. Shakllanayotgan ilmiy maktablar: o‘zbek amaliy tilshunosligi/ Ma’rifat, 4 / 10 / 2022.

2) ilmiy avlodlar almashsa ham, saqlanib qoladigan va rivojlanib boradigan aniq mavzu, umumiy qarash, qiziqish va an’analar sistemasi asosida tashkiliy ravishda birlashtirilgan ilmiy jamoa. Ilmiy maktab ilmiy qiziqishlar uyg‘unligi va tadqiqotlar mohiyatining umumiyligi, asllik va betakrorlik,ilmiy natijalarning yuqori darajasi va maktabning ijtimoiy tan olinishi, yetakchining rolini va maktabning istiqbollarini ta’minlaydigan vorisiylik belgilariga ega.

Aytib o‘tish joizki, ilmiy maktablar dastlab mustaqil markazlar maqomida shakllangan bo‘lsa, keyinchalik ma’lum tushuncha yoki g‘oya asosida birlashgan norasmiy olimlar jamoasi ko‘rinishini oldi. Masalan, qadimgi Yunonistonda shakllangan Iskandariya grammatika maktabi (vakillari: Zenodot, Aristarx, Dionisiy, Apolloniy Diskol va boshqalar), arab tilshunosligida Basra va Kufa grammatika maktablari (vakillari: Xalil al-Farohidiy, Amir bin Usmon Sibavayxiy, Abu-Abayda, Sag‘ani, ibn Mansur, Feruzobodiy) ilmiy maktabning yorqin ko‘rinishi edi.

O‘zbek tilshunosligida shakllangan ilk ilmiy maktab sifatida XI asrda yashab o‘tgan qomusiy olim Mahmud Qoshg‘ariy tomonidan asos solingan turkiy leksikografik maktabni ko‘rsatish mumkin. Ushbu maktab turkiy tilning umumturkiy tildan ajralib, alohida yaxlitlik maqomiga ko‘tarilganligini, boshqa turkiy tillardan farqli xususiyatlarini asoslash, kelgusida milliy til sifatida e’tirof etiladigan bu tilning o‘ziga xos xususiyatlarini, fonetik, leksik-grammatik qurilishini tavsiflash masalalari bilan shug‘ullandi. Mahmud Qoshg‘ariy qoraxoniylar davlati xalqini turk (turklar) atamasi bilan qayd qildi, ularni va ularning tilini, avvalo, shu mintaqada yashayotgan o‘g‘uz, turkman va uyg‘ur qavmlari hamda ularning tilidan farqladi. Davr talabi va tarixiy zaruratni anglab, qo‘yilgan ijtimoiy buyurtmani mukammal darajada ado etdi. Bu zaruriyat asosida shakllangan lug‘atchilik an’anasi ming yillar mobaynida saqlanib qoldi. Adabiy manbalarni tahlil qilish – so‘z ma’nolariga, ularning qo‘llanishiga e’tibor berish, izohlash, lisoniy, ma’rifiy qiymatini ochish, asarlarning tarjimasi kabi masalalar bilan shug‘ullanish keyingi davr leksikografiyasining maqsad va vazifasi bo‘ldi. Bunda Eron shohi Nodirshohning kotibi astrobodlik Nizomiddin Muhammad Hodi al-Husayniy as-Safaviy(Mirzo Mehdixon)ning “Sangloh” (1760), Jamoliddin Muhammad Abdulloh Turkiyning taxminan XIV asrda yozilgan “Kitobu-l-lug‘at al-mushtoq fi lug‘ati-t-turk va-l-qafchoq” (“Turk va qipchoq tillariga mushtoqlarni qiziqtiruvchi kitob”), o‘rta asr tilshunos-turkiyshunoslaridan bo‘lgan Asiruddin Abu Hayyon al-Andalusiy (1256–1345)ning “Kitobu-l-idrok li-l-lisonil atrok”, undan foydalanilib XIV–XV asrlarda yozilgan va muallifi noma’lum “Attuhfatu-z-zakiyatu fi-l-lug‘ati-t-turkiya” asarlari ham ana shunday an’ana mahsulidir.

O‘zbek formal tilshunosligi maktabi. O‘zbek tilshunosligi fan sifatida XX asrning 20–30-yillarida shakllana boshladi va shu asrning oxirlariga kelib o‘zining yuqori cho‘qqisiga erishdi. O‘z oldiga davr talablaridan kelib chiqib, muayyan maqsadlarni qo‘ygan o‘zbek tilshunosligi 50-60 yil mobaynida o‘zbek adabiy tili me’yorlarini ishlab chiqish va ommalashtirishdan iborat ulkan zarurat asosida ish ko‘rdi. XX asr o‘zbek tilshunosligining shakllanishida Abdurauf Fitrat, Y.D.Polivanov, G‘ozi Olim Yunusov, Qayum Ramazon, Faxri Kamolov, Ulug‘ Tursunov, Ayub G‘ulomov va ular izdoshlarining xizmati katta.

Fonetika sohasida A. G‘ulomov (O‘zbek tilida urg‘u –1947), V.V.Reshetov (O‘zbek tii. I qism. Kirish. Fonetika–1959), Sh.Shoabdurahmonov (Fonetika. O‘zbek tili fonologiyasiga doir ba’zi masalalar–1953), A.M.Shcherbak (Turkiy tillarning qiyosiy fonetikasi–1970); l*eksikologiya sohasida* F.Kamol (O‘zbek tili leksikasi–1957), Y.Pinxasov (Hozirgi o‘zbek tili leksikasi–1957, “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”(leksikologiya va frazeologiya) –1969), M.Mirtojiyev (O‘zbek tilida polisemiya); f*razeologiya sohasida* Sh. Rahmatullayev (Frazeologik birikmalarning asosiy ma’no turlari–1955, Hozirgi zamon o‘zbek tili (frazeologiya qismi) –1957), Y. D. Pinxasov (Hozirgi o‘zbek adabiy tili (leksikologiya va frazeologiya) –1969); s*o‘z yasalishi sohasida* A.G‘ulomov (O‘zbek tilida so‘z yasash yo‘llari haqida–1949), A. Hojiyev (Hozirgi o‘zbek tilida forma yasalishi–1979, O‘zbek tilida so‘z yasalishi–1987); *morfologiya sohasida* A.G‘ulomov (O‘zbek tilida kelishiklar–1941, O‘zbek tili morfologiyasiga kirish–1953, Fe’l–1954), Sh.Shoabdurahmonov (O‘zbek tilida yordamchi so‘zlar–1953), A.N.Kononov (Hozirgi o‘zbek adabiy tili grammatikasi –1960), M.Asqarova (O‘zbek tilida ravishdosh va sifatdosh –1953); *sintaksis sohasida* A.G‘ulomov (O‘zbek tilida aniqlovchilar–1942, O‘zbek tilida so‘z tartibi–1947, Sodda gap–1948-1955, Hozirgi o‘zbek adabiy tili.Sintaksis (M.Asqarova bilan) –1963), G‘.Abdurahmonov (Gapning ajratilgan ikkinchi darjali bo‘laklari–1956, Qo‘shma gap–1957, Qo‘shma gap sintaksisi asoslari–1958, Qo‘shma gap sintaksisi–1964), M.Asqarova (Hozirgi zamon o‘zbek tilida qo‘shma gap –1960, O‘zbek tilida ergashish formalari va ergashgan gaplar –1966); *dialektologiya sohasida* G‘ozi Olim Yunusov (O‘zbek urug‘larida qatag‘onlar va ularning tili –1930, O‘zbek lahjalari tasnifidan bir tajriba–1936), K.K.Yudaxin (Qorabuloq shevasining ayrim xususiyatlari–1927, Chig‘atoy tilining fonetik tarkibi–1929), V.V.Reshetov (O‘zbek tilining Marg‘ilon shevasi–1941, O‘zbek tilining Namangan shevasi –1953, Toshkent viloyati qurama shevalari. Fonetik va morfologik sistema–1952), shuningdek, o‘zbek dialektologiyasi rivojida U.Tursunov, Sh.Shoabdurahmonov, M.Mirzayevlarning hissalari beqiyos.

Ta’kidlab o‘tish joizki, o‘zbek an’anaviy (formal) tilshunosligi vakillari o‘zbek tili qurilishini tavsiflash umumiy vazifasi ostida birlashishdi. Bu davrda o‘zbek tilining ichki qurilishi zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida o‘rganildi va o‘zbek tilshunosligi jahon zamonaviy tilshunosligi o‘laroq shakllandi. Tilshunoslikning bugungi mavjud barcha bo‘limlari bo‘yicha ko‘plab ilmiy-tadqiqot ishi vujudga kelib, ular asosida imlo va talaffuz qoidalari yaratilib, o‘rta, o‘rta maxsus va oliy maktab uchun bu tildan me’yoriy darslik, qo‘llanma va ilmiy grammatikalar yaratildi. Natijada ta’lim, matbuot, radio, televideniye, rasmiy ish yuritish, kitobatchilik ishlarida o‘zbek adabiy tilining ustuvorligiga erishildi. Adabiy til me’yorlarini ishlab chiqish va ommalashtirishdan iborat ijtimoiy buyurtmani olgan o‘zbek an’anaviy tilshunosligi o‘zbek adabiy tilining imlo qoidalari, imlo lug‘ati, talaffuz me’yorlari, o‘zbek adabiy tilining akademik grammatikalari, shuningdek, o‘zbek tilining 2 tomli izohli lug‘ati nashr etilishi bilan o‘tgan asrning 80-yillarida o‘z faoliyatiga yakun yasadi. Bu holat yetakchi o‘zbek tilshunoslari tomonidan e’tirof etildi.

"O‘zbek substansial-pragmatik tilshunosligi" ilmiy maktabi. Hozirgi o‘zbek substansial tilshunosligining rivojlanishi Buxoroda bir necha yil ishlagan leningradlik turkolog professor Sergey Ivanov (1922-1999) nomi bilan bog‘liqdir. O‘zbek fanida bu yo‘nalishdagi ilk tadqiqot S.Ivanovning 1959-yilda Leningradda Leningrad universiteti nashriyoti e’lon qilgan 158 betli “Очерки по синтаксису узбекского языка (форма на -ган и ее производные)” asaridir. Keyingi yillarda olim bu ishida boshlagan tadqiqiqotlarini o‘zining bir qator maqolalarida chuqurlashtirdi va doktorlik dissertatsiyasida umumlashtirdi. O‘zbek substansial-pragmatik tilshunosligining keyingi taraqqiyoti va hozirgi kunda O‘zbekistonda ommalashishi S.Ivanovning shogirdi 1961-77-yillarda Leningard tilshunosligi ta’limini ko‘rgan buxorolik olim Hamid Ne’matov va u yaratgan lingvistik maktab bilan bog‘liq. Mazkur ilmiy maktab o‘zbek tilining substansial va pragmatik xususiyatlarini o‘rganishga ixtisoslashgan. Maktab asosiy e’tiborni tilning semantik va pragmatik funksiyalarini ochib berishga, lingvistik birliklarning matnga bog‘liq o‘zgaruvchanligini tadqiq qilishga qaratadi. Shuningdek, bu maktab pragmatik asosda muloqot jarayonlarini va nutq strategiyalarini modellashtirishni ilgari suradi. Substansial tadqiq yo‘nalishida Hamid Ne’matovning rahnamoligida M.Abuzalova, D.Abdullaeva, Sh.Akramov, T.Asadov, B.Badriddinova, Ye.Begmatov, Sh.Bobojonov, R.Bobokalonov, O.Bozorov, I.Madrahimov, B.Mengliev, M.Narzieva, S.Nazarova, G.Ne’matova, L.Ne’matova, A.Nurmonov, D.Nurmonova, Sh.Orifjonova, R.Rasulov, R.Sayfullaeva, R.Safarova, H.Saidova, L.Raupova, B.Qilichev, S.G‘iyosov, Sh.Shahobiddinova, N.Shirinova, O.Shukurov, M.Qurbonova, Z.Yunusova, N.Yo‘ldosheva, N.Vohidova, G.Toirova kabi tadqiqotchilarning nomzodlik va doktorlik ishlari yakunlandi. Til va nutqni farqlash, ilmiy izlanish va tadqiqotlarda dialektik falsafaga, uning qonun va kategoriyalariga asoslanish g‘oyalari yetakchilik qilgan o‘zbek substansial-pragmatik tilshunosligi “imkoniyatlar tilshunosligi” nomini oldi. Bu tilshunoslik o‘zbek tilining lisoniy va nutqiy strukturalarini farqlash, lisoniy struktura va lisoniy birliklarni, ularning imkoniyatlarini aniqlash borasida izchil tadqiqotlar olib borib, tilning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik lisoniy strukturalarini va birliklarini dialektik tadqiq metodologiyasi asosida tekshirdi.

"O‘zbek amaliy tilshunosligi" ilmiy maktabi. Amaliy tilshunoslik – bu fanining nazariy asoslarini real hayotda, kommunikativ sohalarda qo‘llashni ta’minlashga qaratilgan ilmiy yo‘nalishdir. Bundan tashqari, u til bilan bog‘liq muammolarni aniqlaydigan, tekshiradigan va yechimlarni taklif qiladigan tadqiqot sohasidir. O‘zbek tilshunosligida bu yo‘nalish XX asrning 90-yillaridan boshlab rivojlanib, tilshunoslikni faqat nazariy ilm sifatida emas, balki turli ijtimoiy muammolarni hal qilishga yo‘naltirilgan amaliy vosita sifatida baholaydi. Amaliy tilshunoslik lisoniy imkoniyatlarning nutqiy voqelanishini tekshirishga, undan amalda foydalanishning samaradorligini oshirish, ishlatilish doirasini kengaytirish muammolariga jiddiy e’tibor qaratadi. Bu esa o‘zbek amaliy tilshunosligining substansial-pragmatik tilshunosligi, korpus lingvistikasi, lingvoma’naviyatshunoslik, lingvistik ekspertologiya, psixolingvistika, lingvokognitologiya, korpus lingvistikasi, komputer lingvistikasi kabi

zamonaviy fan yo‘nalishlarining yaxlit ilmiy maktab sifatida shakllanishiga olib keldi. Zabardast tilshunos Baxtiyor Mengliyev ana shu yo‘nalishlarni o‘zida birlashtirgan va o‘zbek tilining amaliy va funksional imkoniyatlarini tadqiq qilishni o‘ziga maqsad deb belgilagan O‘zbek amaliy tilshunosligi ilmiy maktabiga asos soldi. Har bir davrning o‘z psixologik, falsafiy, ijtimoiy va siyosiy qarashlari mavjud bo‘lib, ular fan tarmoqlari oldiga turli muammolar va ularning yechimi masalasini qo‘yadi. XXI asr o‘zbek tilshunosligi uchun ham ana shunday “ijtimoiy buyurtma”, ya’ni amaliy filologik tadqiqotlarga zarurat paydo bo‘ldi. Amaliy tilshunoslik zarurati, bir tomondan, tilning ilmiy jihatlarini tahlil qilishni, ikkinchi tomondan esa, bu bilimlarni real hayotdagi turli vazifalar va muammolarni hal qilishda qo‘llashni taqozo qiladi. Bugungi kunda jamiyatda tilshunoslarning amaliy bilimlarga ega bo‘lishi muhimdir, chunki til faqat aloqa vositasi bo‘lib qolmasdan, insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi va ijtimoiy masalalarni hal qilishga yordam beruvchi kuchga aylangan. Davrning tilshunoslikka nisbatan ijtimoiy buyurtmasini to‘g‘ri anglagan va ushbu buyurtmani bajarishga kirishgan B.Mengliyev va uning shogirdlari tomonidan korpus lingvistikasi, amaliy leksikografiya, lingvistik ekspertiza, substansial-pragmatik yo‘nalish, lingvoma’naviyatshunoslik sohalarida olib borilayotgan tadqiqotlar tilshunosligimiz bilan bog‘liq muammolarning yechimiga qaratilganligi, o‘zbek tilining dunyo tilshunosligidagi nufuzi va maqomini yuksaltirishga xizmat qilayotgani bilan ahamiyatlidir.

Bu ilmiy maktab O‘zbekiston tilshunoslik maktablarining amaliy yo‘nalishlarini rivojlantirishga qaratilgan. Unda tilni o‘rgatish, tarjima nazariyasi va amaliyoti, lingvistik ekspertiza va til testologiyasi kabi yo‘nalishlar o‘rganiladi. Maktab til resurslarini tahlil qilish, texnologik vositalar yordamida amaliy yechimlar ishlab chiqish va lingvistik xizmatlar ko‘rsatish bilan shug‘ullanadi. Uning asosiy maqsadi, zamonaviy lingvistik yondashuvlardan foydalangan holda, milliy va xalqaro darajada amaliy tilshunoslik tadqiqotlarini rivojlantirishdir.

Xulosa o‘rnida aytish joizki, yuqorida nomlari sanalgan tilshunoslik maktablarining barchasi o‘z davrining psixologik, ijtimoiy, siyosiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda shakllandi, har biri o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy buyurtmasi o‘laroq maydonga keldi. O‘zbek tilshunosligida shakllangan tilshunoslik maktablarining barchasi o‘z davrining tilshunoslikka oid muammolariga yechim berishga harakat qildi. O‘zbek substansial-pragmatik tilshunosligi maktabi g‘oyalarining davomchisi sifatida maydonga kelgan O‘zbek amaliy tilshunosligi ilmiy maktabi o‘zbek tilshunosligining jahon tilshunosligi tizimida tutgan o‘rni va mavqeyini mustahkamlashni, til faqat tilshunosniki emas, xalqniki ekanini, uning yutuqlari xalq uchun xizmat qilishi lozimligini ko‘rsatib berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mengliyev B. Shakllanayotgan ilmiy maktablar: o‘zbek amaliy tilshunosligi/ Ma’rifat, 4 / 10 / 2022.

2. Mengliyev B. Jamiyat amaliy filologik tadqiqotlarga nechog‘lik muhtoj?/ Kun.uz, 22.08.2019.

3. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2017. – 306 b.

4. Ulugbekovna, U. M. (2024). Some Comments on the Principle of" Speech Realization of Linguistic Possibilities" and its Importance in Applied Linguistic Research. *Journal of Intellectual Property and Human Rights*, *3*(4), 181-185.

5. Usmonova, M. (2024). MATNLARGA DASTLABKI ISHLOV BERISH VA SEMANTIK TAHLIL QILISHGA OID AYRIM MULOHAZALAR. *Current approaches and new research in modern sciences*, *3*(1), 44-48.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

TIL IMPLISITLIK MANBAI SIFATIDA

Jonridova Sanobar Sherali qizi
Qo‘qon pedagogika instituti
2-bosqich tayanch doktoranti.

ANNOTATSIYA Maqolada tilning yashirinlik xususiyati, axborot ifodalashning eksplitsit va implitsit usullari qiyosiy tatbiq etilgan. Ularning o‘ziga xos maqsad va vazifalari tahlil etiladi, shu asosda bu usullarning o‘zaro farqli jihatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: til, pragmalingvistika, eksplikatsiya, implikatsiya, kommunikatsiya, bilvosita, bevosita.

Kirish. Tilshunoslikda antroposentrik yondashuv doirasida yangi ilmiy paradigmaning shakllanishi tadqiqotchilarda nutq aloqasi muammolariga katta qiziqish uyg‘otdi. Ba’zi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, aksariyat axborotlar rasmiy ravishda ifodalanmagan, ammo hali ham mavjud bo‘lgan elementlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu elementlarni bilvosita aloqa doirasida ko‘rib chiqish mumkin. N.D.Arutyunovaning yozishicha, inson til ifoda eta oladiganidan ko‘proq narsani idrok etadi.

Maqolada ma’lumotni aniq ifodalash va implisitlikni nutq harakati turlaridan biri sifatidagi tavsifi, shu asosda ushbu tadqiqot maqsadlariga javob beradigan nazariyalar shakllantirilishiga e’tibor qaratilgan. Barchamizga ma’lumki, til olamni bilish vositasi hisoblanadi. Til kishilarning bir-birlari bilan muomalada bo‘lishi uchun yordam beradigan eng muhim aloqa quroli bo‘lib, uning amaliy ahamiyati ham shu tildan foydalanayotgan kommunikantlar hayotida muhim o‘rin tutadi. Ijtimoiy kommunikatsiya insonlarning belgilar vositasida bajaradigan o‘zaro “axborot – ma’no hamkorligi” sifatidagi talqinidir[124]. Bundan ko‘rinib turibdiki, kommunikatsiya jarayonida semoitik belgilar asosiy rol o‘ynaydi.

Adabiyotlar tahlili. Insonlar til vositasida o‘z fikrlarini, his-tuyg‘ularini ifodalashi bilan bir qatorda, so‘zlovchi nutqida lisoniy bilim zahirasidan foydalanish qobiliyati, tafakkuri, milliy qadriyatlari, milliy madaniyati, va ruhiy olami ifodalanadi. Til nafaqat fikrni ifodalash, balki ijtimoiy ongda fikrlarni shakllantirish va mustahkamlash uchun xizmat qiladigan quroldir. Til tufayli inson tafakkuri boyib, murakkablashib boradi. “Lisoniy faoliyat hodisasining mohiyati – uning ijrochisi – shaxs va ushbu shaxsning ijtimoiy, shaxslararo munosabatga kirishishi bilan belgilanadi.”[125] Nutiqiy faoliyat jaronida kommunikantlar axborot uzatish, qabul qilish, tahlil

[124]Сафаров Ш. Прагмалингвистика. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти,.2008 –Б.54.
[125]Сафаров Ш. Уша манба Б.5.

qilishi mumkin. Tafakkurning moddiy qobig‘i hisoblangan – til muloqot jarayonida kommunikativ va bilish vositasi vasifasini bajaradi. “Til kommunikativ sistema sifatida reallashadi. Kommunikativ jarayon esa so‘zlovchi va tinglovchi birligini talab etadi. Nutq ishtirokchilari o‘rtasidagi kommunikatsiyaning to‘liq bo‘lishi uchun so‘zlovchi nutqiy tuzilishdagi mazmunni tinglovchiga aniq va to‘liq yetkazish imkonini izlaydi. Tilga so‘zlovchi va tinglovchi tomonidan, shunchaki tinglovchi emas, unga nima gapirilayotganini to‘g‘ri anglovchi tomonidan yondashish.”[126] Shu bilan birga kommunikatlarning bilim darajasi, lug‘at boyligi ham hisobga olinishi kerak. Inson tilining eng sirli xususiyatlaridan biri uning yopiqligi deb hisoblash mumkin, ya’ni yashirin ifodalanmagan ma’lumotlarni yetkazish uchun xizmat qiladigan obyektdir. Shu jarayon bilan bog‘liq tilning amaliy ahamiyatini tahlil qilish zamonaviy tilshunoslik fani uchun juda muhimdir. Chunki axborotga bo‘lgan ehtiyoj kuchayib borayotgan XXI asrda tilning jamiyat va shaxs hayotidagi o‘rni, ahamiyati masalasiga yangicha yondashuvlar paydo bo‘lmoqda. Bu yondashuvlar markazida til insonlarning nutqiy muloqot jarayonini shakllantiruvchi vosita sifatida talqin etiladi. Harakatdagi nutq jarayonini tadqiq etish pragmalingvistika kabi yangi tarmoqlar uchun dolzarb mavzu hisoblanadi. Pragmalingvistikadagi aniqlik nutq aktini ijro nutqi orqali ifodalash vositasi sifatida I.I.Chesnokov asarlarida tasvirlangan. Tilshunos rus tili materiallaridan foydalangan holda, ma’lum nutq taktikasini ifodalashning emotsional shakllarini konsentratsiyasi mahsuloti maqomiga ega bo‘lgan aniq ijro etuvchilarini tizimlashtiradi va tasniflaydi. Bunda yomonlik tilashning aniq vositalari pragmalingvistika nuqtai nazaridan atroflicha tahlil qilinadi. G.K.Xamzina nominativ gap semantikasining aniq va yashirin komponentlari o‘rtasidagi munosabatni ko‘rib chiqib, lingvistik unversalliklarga aniqlik va implisitlikni bog‘laydi, shu bilan birga ham noaniqlik, ham aniqlik haqidagi nazariy tushunchaning yetarli darajada rivojlanmaganlini ta’kidlaydi. V.I.Kazarin so‘z yoki so‘z birikmasi bo‘yicha ifodani aniq ifodalash usuli sifatida tasniflaydi. Aniqlik – lingvistik belgilarning bevosita, aniq ifodalangan ma’nosi, nutqda bevosita amalga oshirishdan iborat. Axborot uzatishning turli usullari orasida xabarni uzatishning yashirin usullari alohida ahamiyatga ega. Implitsit usul yashirin ifoda hisoblanib, mavjud axborot boshqa grammatik vositalar orqali hosil qilinadi. Tabiiy tilda ko‘pgina implikativ bog‘lanishlar bevosita ifodalanmaydi, balki izohlash jarayonida hosil bo‘ladi. Implikatsiya aniq morfologik jihatdan shakllanmaydigan so‘zlar yoki iboralarning semantik va sintaktik xususiyatlari, lekin axborotni tushunish uchun zarurdir.[127] Implitsit ifodani qisqa qilib aytganda, “shaklan yig‘iq, mazmunan yoyiq”[128] ifodaga aytiladi. Implisitlik lingvistik me’yorlardan chetga chiqish, so‘zlarning noodatiy qo‘llanilishi, shakl va mazmun o‘rtasidagi nomuvofiqlik ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Bu birinchi navbatda so‘zlovchining nutq niyati bilan bog‘liq.

[126] Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. Издательство Московского университета 1976. М., 1976. С33.
[127] Yarseva V.N. Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar. – M.: 1990. – S.458
[128] Toirova G. Pragmalingvistika o‘quv lug‘ati. Toshkent. Akadem nashr. 2016, 13-bet

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolaning metodologik asosini antroposentrik paradigma ostida vujudga kelgan, yangi soha hisoblangan pragmalingvistikaning o‘rganish obyekti implikatsiya va unga zid tarzda eksplikatsiya haqidagi tushunchalar tashkil etadi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tavsiflash, tasniflash, zidlash, qiyoslash kabi tahlil usullaridan foydalanilgan. Har qanday axborotni uzatish ikki xil yo‘l bilan amalga oshiriladi. Birinchisi, eksplitsit yo‘l hisoblansa, ikkinchi usul esa implitsit yo‘l hisoblanadi. Eksplikatsiya – (lot. aniqlashtirish, tushuntirish) har doim tildagi tushuncha va gaplarni ramziy, mantiq yordamida oydinlashtirishdir.[129] O‘ziga xos, to‘liq va aniq to‘g‘ridan to‘g‘ri og‘zaki ifodaga ega bo‘lgan, til belgilarining yig‘indisi bilan bevosita ifodalangan mazmun hisoblanadi. K.A.Dolinin yozganidek, matnning ma’nosi yoki aniq mazmuni axborotni hosil qiluvchi lingvistik belgilar to‘plami bilan bevosita ifodalangan tarkibdir. Eksplitsit mazmun – oddiy matnda aytilgan fikr.[130] Gapning mazmuni odatda nominativ va kommunikativ kabi turlarga bo‘linadi. Axborotning nominativ mazmuni aniq, kommunikativ mazmuni esa yashirin bo‘lishga intiladi. Aniq bayonotni qabul qilganda tinglovchining miyasida ketma-ket barcha assotsiatsiyalar faollashtirilmaydi, balki qabul qiluvchining o‘z manfaatlari doirasida bo‘lganlari faollashadi. Biz faqat kerakli masalalarda gaplashamiz. Lekin fan tilidagi matnlar har doim aniq bo‘lishi, hech qanday noaniqlik va kamchiliklarga yo‘l qo‘ymasligi kerak.[131] Chunki ilmiy uslubning xususiyati ham shundan iborat bo‘lib, ma’lum fan doirasidagi ilmiy qarashlar aniq tushuntirilishi kerak. Hozirgi tilshunoslikda lisoniy birliklarning turli ma’nolarining aniqligini o‘rganishga ilmiy qiziqish mavjud. Tadqiqotlarda qoida tariqasida aniqlik yashirinlik bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. N.G.Bragina aniqlikni tildagi ma’nolarning aniq ifodasi deb hisoblab, konseptual so‘zlarning semantik makonining tarixiy taraqqiyot jarayonida diskret bo‘lib qolmasligini ta’kidlaydi. Semantik kvantlar yo‘qolmaydi, balki o‘zgaradi. V.Gladrov tomonidan turli lisoniy aspektlarda ham ochiq, ham yashirin tarzda namoyon bo‘lishi mumkin bo‘lgan xushmuomalalik toifalari materiallaridan foydalangan holda qiyosiy jihatdan ko‘rib chiqiladi. Eksplitsit ifoda aniq ifodalangan tashqi moddiy ifodaga ega bo‘lgan ma’nolarni anglatadi. Ma’no ifodalashning aniq va noaniqligi o‘rtasidagi munosabat tilning mazmuni va formal tekisliklari, nutqni tashkil etishning lingvistik birliklarining semantik tuzilishi o‘rtasidagi munosabatlarning muhim xarakteristikasi hisoblanadi. Aniqlik va yashirinlik axborotning so‘zlashuv darajasi sifatida tilda turli xil namoyon bo‘lish usullariga ega.

Implikatsiya (lot–o‘zaro to‘qnashuv, mahkam bog‘layman) “agar…keyin…” grammatik qurilishiga mos keladigan mantiqiy bog‘lanishdir. “Implikativ bayonot mantiq tilida oddiy tilning shartli bayonotini ifodalaydi. Sintaktik strukturada aniq ifodalanmagan, ammo dastlabki bilimlar asosida axborotning tasdiqlovchi qismidan kelib chiqadigan (deduktiv) yoki ehtimollik (induktiv) bo‘lgan hukm.”[132] Mantiqiy bog‘lanish orqali ikki sodda gapdan murakkab mazmun

[129] http://wikilug’at.
[130] Долинин, К.А. Интерпретация текста [Текст]: учеб. пособие К.А. Долинин. – 4-е изд. – М.: КомКнига, 2010. –304с
[131] Поливанов Е.Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком. – Ташкент: Госиздат УзССР. 1993. – 182 с.; Рождественский Ю.В. Типология слова / Ю.В.Рождественский. – М.: Высшая школа 1968, 296
[132] ВОДОВАТОВА Т.Е. НЕ ИНФОРМАТИВНЫЕ И ВЫСОКО ИНФОРМАТИВНЫЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ:

hosil qiluvchi mantiqiy operatsiya. [133]K.A.Dolininning yozishicha, implikatsiya nafaqat hodisalar o‘rtasidagi doimiy aloqalarga, balki faqat ma’lum bir faoliyat sharoitida yuzaga keladigan bog‘lanishlarga asoslanishi mumkin. Bundan tashqari, matndagi har qanday bo‘shliqni impliktsiyaga bog‘lashingiz mumkin. Matnning yonma-yon joylashgan birliklarining munosabatidan kelib chiqadigan qo‘shimcha nazarda tutilgan ma’no matnli implikatsiya deb tushuniladi. Yoki implikatsiya matn birliklari orasidagi chiziqli bo‘lmagan aloqalar orqali amalga oshiriladigan qo‘shimcha semantik yoki hissiy mazmun sifatida ko‘rib chiqilishi mumkin.[134] Matn tuzilishida hukmlar orasidagi implikatsiya yoki implikativ munosabatlar aniq yoki yashirin bo‘lishi mumkin. Implikatsiya va uning tarkibiy qismlari aniq ifodalanganda, ya’ni og‘zaki yoki aniq mantiqiy shaklda taqdim etilganda aniq bo‘ladi. Bu to‘g‘ridan to‘g‘ri xulosa chiqarish shaklida yoki bilvosita kontekst, mantiqiy aloqalar yoki qo‘shimcha tushuntirishlar orqali sodir bo‘lishi mumkin. Agar uning qismlaridan biri aniq linvistik shaklda bo‘lmasa, lekin kontekstda nazarda tutilgan bo‘lsa, implikatsiya yashirin bo‘ladi. Masalan, siz qanday do‘stsiz? (Istehzoli dedi) Ma’nosi: haqiqiy do‘st bunday qilmaydi. Tabiiy tilda ko‘pincha bir gap boshqasini nazarda tutadi, lekin aloqani aniq ifodalamaydi. Gapni tashkil etuvchi lingvistik belgilarda bevosita ifodalanmaydigan, balki undan qandaydir tarzda olingan ma’lumotlarning o‘sha qismi odatda yashirin mazmun yoki tagma’no sifatida taqdim etiladi. Agar berilgan axborotning yashirin mazmuni adresatga tegishli bo‘lmasa, ongli ravishda idrok etish mumkin emas.

Tahlil va natijalar. Tilshunoslikda axborotning lisoniy belgilar orqali bevosita ifodalanishi fikrning eksplitsit ifodasi, fikrning leksik, grammatik belgilar orqali visual ifodalanmagan, ammo tinglovchi yoki o‘quvchi tomonidan mustaqil idrok qilinishi ko‘zda tutuvchi ma’nosi implitsit ifodalangan ma’nosi deya talqin etilishi barcha tilshunoslar tomonidan tan olingan yagona ta’rifdir.[135] Ostin fikriga ko‘ra esa, fikr ifodalashning ochiq (eksplitsit) va yashirin (implitsit) ko‘rinishlari: illokutiv kuchlar, so‘zlashuv taktikasi, xarakteri, ifodaning pragmatik mazmuni (ko‘chma ma’nolar, ishoralar, istioralar, shamalar,)adresatga ta’siri kabi lingvistik pragmatikaning tadqiqot obyekti sifatida namoyon bo‘lmoqda. V.I.Moroz aqliy harakatni aysbergga taqqoslab, eksplitsit ifodani “sirt” qismiga, implitsit ifodani esa “suv osti“ deya ta’rif keltiradi.[136] Yopiq qismi aniq mavjud, lekin u sirtda emas, balki til tubida quyi, yashirin tarkib qatlam sifatida aks etadi. Mavjud axborotni sirti, ya’ni eksplitsit ma’no deb olsak, yashirin, ifodalanmagan ma’noni esa implitsit ma’no sifatida tahlil qilamiz. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, ekplitsit va implitsit usul fikr ifodalashning qaysidir ma’noda qarama-qarshi ikki shaklidir. V.X.Bagdasaryan yozganidek, lingvistik birliklar emas, faqat fikrlar aniq va

ДВА ПОЛЮСА КОММУНИКАЦИИ / Междунар. ин-т рынка. – Самара, 2012. – 260 с. – Библиогр.: с. 216–258.

[133] Захаренко Е.Н., Комарова Л.Н., Нечаева И.В. Новый словарь иностранных слов: толкование, этимология, примеры употребления. М.: Азбуковник, 2003. URL: https://www.slovari.ru/default. aspx?p=232).

[134] K.A.Dolinin 2009, 176

[135] Долинин, К. А. Имплицитное содержание высказывания Текст. / К. А. Долинин // Вопросы языкознания. 1983. - № 6. - С. 1983. 37-bet

[136]Багдасарян В.Х. Проблема имплицитного. – Ереван изд-во АН Арм ССР, 1983.

yashirin bo‘lishi mumkin. Demak, tafakkur va til o‘rtasidagi munosabat masalasining muhim jihati sifatida aniq va yashirin savol paydo bo‘ladi. Yashirin mazmun haqiqatda mavjud, lekin u sirtda emas, balki tilning tubida mazmunning pastki, yashirin qatlami sifatida yuzaga keladi. Axborotda uning asl mohiyati aks ettiriladi, ammo uning keyingi maqsadi yashirin inferensial ma’lumotni yetkazish, yakuniy maqsadi esa qabul qiluvchiga u yoki bu ta’sirdan iborat. Gapning maqsadliligi uning yashirin mazmuniga, tagma’noga tegishlidir. Bu odatda bayonot aloqa, tahdid, ogohlantirish, eslatish kuchiga ega bo‘lganda sodir bo‘ladi. Yashirin ma’lumotlarning samaradorligi uni anglab yetishdagi qiyinchilikka, adresat uni olish uchun qo‘shimcha intelektual kuch sarflaganiga asoslanadi. Inson mashaqqatli mehnat orqali oladigan narsa uning uchun”kumush laganda taqdim etilgan” narsadan ko‘ra, sof psixologik jihatdan muhimroqdir.[137] Tinglovchi axborotning yashirin mazmuni uchun materialni o‘z tezaurusidan oladi. Batafsil xabarni izchil idrok etish, tabiiyki, unda mujassamlangan faoliyat holatini bilishni nazarda tutadi. Inson tilining eng sirli xususiyatlaridan biri uning yashirinligi deb hisoblash mumkin, ya’ni aniq ifodalanmagan yoki yashiringan ma’lumotlarni yaetkazish qobilyati. Tildagi noaniqlik ekstralingvistik tarkibni aks ettirishning iqtisodiy usuli sifatida qaraladi, bunda vaziyat elementlari o‘rtasidagi kuchli assotsiativ bog‘liqlik natijasida barcha vaziyatni ifodalash uchun elementlardan faqat bittasi yetarli bo‘ladi. Ma’lum bir semantik to‘liqlik har qanday axborotga xosdir, chunki uning orqasida uning kommunikativ ma’nosini ro‘yobga chiqarishga xizmat qiladigan taxminlar tizimi mavjud.

Xulosa. Demak, bilvosita ya’ni implikativ munosabat deganda nutq aktini ifodalashning shunday usuli tushuniladiki, bunda ma’no maxsus lingvistik vositalar bilan yetkazilmaydi, balki o‘rganilayotgan sintaktik konstruksiya tarkibiga kiruvchi aniq til birliklarining ma’nolari munosabatidan idrok etish jarayonida ajratib olinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти,.2008 –Б.54.

2. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. Издательство Московского университета 1976. М., 1976. С33.

4. Yarseva V.N. Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar. – M.: 1990. – S.458

5. Toirova G. Pragmalingvistika o‘quv lug‘ati. Toshkent. Akadem nashr. 2016, 13-bet

6. Долинин, К.А. Интерпретация текста [Текст]: учеб. пособие К.А. Долинин. – 4-е изд. – М.: КомКнига, 2010. –304с.

7. Поливанов Е.Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком. – Ташкент: Госиздат УзССР. 1993. – 182 с.; Рождественский Ю.В. Типология слова / Ю.В.Рождественский. – М.: Высшая школа 1968, 296

8.ВОДОВАТОВА,Т.Е. НЕИНФОРМАТИВНЫЕ И ВЫСОКО ИНФОРМАТИВНЫЕ

[137] Ломов А.М. О способах выражения волеизъявления в русском языке // РЯШ, 1977, №2.

ВЫСКАЗЫВАНИЯ: ДВА ПОЛЮСА КОММУНИКАЦИИ / Междунар. ин-т рынка. – Самара, 2012. – 260 с. – Библиогр.: с. 216–258.

9. Захаренко Е.Н., Комарова Л.Н., Нечаева И.В. Новый словарь иностранных слов: толкование, этимология, при-меры употребления. М.: Азбуковник, 2003. URL: https://www.slovari.ru/defaulaspx?p=232). 11. Долинин, К. А. Имплицитное содержание высказывания Текст. / К. А. Долинин // Вопросы языкознания. 1983. - № 6. - С. 1983. 37-bet

12. Багдасарян В.Х. Проблема имплицитного. – Ереван изд-во АН Арм ССР, 1983.

13. Ломов А.М. О способах выражения волеизъявления в русском языке // РЯШ, 1977, №2.

14. http://wikilug’at.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

0009-0002-4873-8023

TIL BIRLIKLARIGA ANTROPOTSENTRIK YONDASHUV: TIL VA MADANIYAT UYG‘UNLIGI

Karimova Zulnura G‘ulamqodirovna
Toshkent davlat agrar universiteti
Tillar kafedrasi dotsenti
purelight16.09@gmail.com

ANNOTATSIYA Jahon tilshunosligida, shu bilan birga, o‘zbek tilshunoslik sohasida til birliklarining sotsiopragmatik, lingvomadaniy hamda lingvopoetik xususiyatlarini tadqiq etish tobora dolzarb masalalardan bo‘lib bormoqda. Ushbu maqolada so‘z-gaplarga antropotsetrik yondashuvning nazariy asoslari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: antropotsentrik, sotsiopragmatik, lingvokultrologik, lingvopoetik, tushunchalar, madaniy xususiyatlar.

АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ЯЗЫКОВЫМ ЕДИНИЦАМ: ГАРМОНИЯ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ

АННОТАЦИЯ В мировой лингвистике, в том числе и в области узбекского языкознания, изучение социопрагматических, лингвокультурологических и лингвопоэтических характеристик языковых единиц становится все более актуальной проблемой. В статье анализируются теоретические основы антропоцентрического подхода к речи.

Ключевые слова: антропоцентрический, социопрагматический, лингвокультурный, лингвопоэтический, концепты, культурные особенности.

ANTHROPOCENTRIC APPROACH TO LANGUAGE UNITS: THE HARMONY OF LANGUAGE AND CULTURE

ABSTRACT In world linguistics, as well as in the field of Uzbek linguistics, the study of the sociopragmatic, linguocultural, and linguopoetic characteristics of language units is becoming an increasingly relevant issue. This article analyzes the theoretical foundations of the anthropocentric approach to speech.

Key words: anthropocentric, sociopragmatic, linguocultural, linguopoetic, concepts, cultural characteristics.

KIRISH. Jahon tilshunosligida til birliklariga antropotsentrik yondashuv asosiy metodologik yo‘nalishlardan biriga aylandi. Bu yondashuv inson tafakkuri, dunyoqarashi hamda muloqot jarayonidagi faoliyatini tahlil qilib, inson markazda turgan murakkab tizim ekanligini anglatadi. Professor A.Mamatovning ta’biri bilan aytganda, “Tilshunoslikda til birliklarini lingvopragmatik, lingvokognitiv, antropotsentrik pradigma kabi yangi ilmiy konsepsiyalar asosida tadqiq etish ustunlik qilmoqda.” [1] Madomiki shunday ekan, turli tillarda inson faoliyatini o‘rganishga qaratilgan antropotsentrik tahlillar yuzaga kelishi tabiiydir. Bu borada ta’kidlash joizki, turli tillarda so‘z-gaplar inson faoliyati bilan bog‘liq tushunchalar emotsional-ekspressiv ifoda asosida shakllanar ekan, ularni pragmatik, til va madaniyat munosabatida o‘rganish yanada dolzarblik kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. O‘tgan asrning oxiridan boshlab dunyo tilshunosligiga til birliklarini antropotsentrik aspektda tadqiq etish tamoyili kirib kelgach, o‘zbek tilshunosligida ham bu yo‘nalishda qator ishlar amalga oshirila boshlandi. Keyingi yillarda tilshunosligimizda til birliklarini sotsiolingvistik aspektda tadqiq etishga jiddiy e’tibor qaratildi va bu sohada ko‘plab yutuqlarga erishildi. Shunday bo‘lishiga qaramay, turli tizimli tillarda aynan so‘z-gaplarning sotsiopragmatik jihatdan qiyosiy o‘rganish oldimizda turgan muammolardan biri sanaladi.

Demak, til sathlarini tahlil qilishda antropotsentrik yondashuv 20-asrning oxirlaridan boshlab ancha rivojlandi va hozirga kelib turli tizimli tillarda lisoniy birliklarni har jihatdan tadqiq qilishga ancha e’tibor kuchaydi. Tilshunos N.Mahmudov antropotsentrik paradigmani tadqiqotchi diqqatining bilish obyektidan subyektiga ko‘chishidir, ya’ni bunda inson tilning ichida va til inson tarkibi, ya’ni vujudida o‘rganiladi deb ta’kidlaydi: “Shuning uchun antropotsentrik tadqiq, tilning ko‘pqirrali hodisa sifatidagi mohiyatini ochadi, insonlarning moddiy, ma’naviy, madaniy, etnik va etikaviy, estetik tushuncha va tasavvurlari bilan bog‘liqligini va tilni mana shunday o‘rganishdan olingan quyma xulosalarni ilmiy umumlashtiradi.”[2;44] Olimning bu fikrlariga qo‘shilgan holda, tilshunos D.T.Yuldashev ham, antropotsentrik tadqiq yo‘nalishi tushuncha va tasavvurning shakllanishida tilning rolini hamda bunda til (nutq) egasi bo‘lgan inson faoliyatining ahamiyatini o‘rganadi deb, qayd etadi.[3;14] Demak, antropotsentrik yondashuv tilni inson faoliyati bilan chambar-chars bog‘lab o‘rganishga qaratilgan. Aytish joizki, bu yondashuv zamonaviy tilshunoslikning sotsiolingvistik, pragmatik, lingvokultrologik, kognitiv hamda lingvopoetik jihatlarining kesishgan nuqtasi hisoblanadi.

O‘zbek tilshunosida antropotsentrik yondashuvga alohida urg‘u bergan olima D.Xudayberganova antropotsentrik paradigmaning shakllanishi til egasi – so‘zlovchi shaxs omilini tadqiq etish bilan bog‘liqdir deb, yozadi. [4;3] Olimaning g‘oyalarida inson - til egasi sifatida markaziy o‘rinda ekanligi alohida ta’kidlangan. Demak, inson – til ijodkori, undan foydalanuvchi shaxs markaziy subyektdir. Dunyo tilshunosligida antropotsentrik yondashuv tilning inson hayotidagi o‘rnini yanada chuqurroq anglatib, tilni insonning real hayoti, ruhiy va ijtimoiy holati, turmush tarzi, dini, dunyoqarashi bilan bog‘lab tadqiq qilish zaruratini

ko‘rsatadi. Tilshunosning ta’kidicha, til va shaxs munosabatlarini yoritib berishda eng muhim manba bu matndir. Zero, u tilning barcha sathlarini mujassam etuvchi nutqiy tuzilma bo‘lishi bilan birga, so‘zlovchi (yozuvchi) shaxsining lisoniy kompetensiyasini o‘zida to‘liq namoyon etuvchi hodisa hamdir. Matnning tashqi va ichki tuzilishi muayan millatga mansub til egalarining shaxsning lisoniy qobiliyatini aks ettiruvchi o‘ziga xos ko‘zguga o‘xshatish mumkin. [4;5] Binobarin turli tillarda so‘z-gaplar orqali millatga xos madaniyat, ma’naviyat, dunyoqarash, urf-odatlar aniqroq anglashinishi mumkin. So‘z-gaplarning lingvokultrologik tahlil qilish orqali ularning mohiyati yanada chuqurroq namoyon bo‘ladi. Masalan, *hayrli bo‘lsin, sog‘ bo‘ling, hormang* kabi so‘z-gaplar o‘zbek xalqining madaniy me’yorlarini ko‘rsatsa, *здраствуйте, привет, добро пожаловать* kabilar rus xalqi madaniyatiga, *hello, welcome* birliklari ingliz muloqot me’yorlariga xoslikni ifodalaydi.

Tilshunoslarning ta’kidlashicha, til u yoki bu millat madaniyatining elementi, qismi, fakti, omili, shakli, manbasi, saqlovchisi, xotirasi, translyatori, mavjudlik sharti hisoblanadi. Lingvomadaniyatshunoslik integrativ mustaqil fan sohasi sifatida olamning lisoniy manzarasi va til shaxsining milliy o‘ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi hamda yuzaga chiqaradi.[1] Demak, lingvokultrologiya til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy aloqani ifodalar ekan, bu borada so‘z-gaplar til orqali namoyon bo‘lib, millatning madaniy xususiyatlarini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Turli tillarda madaniy tasavvurlarni quyidagi so‘z-gaplar orqali ham kuzatishimiz mumkin: o‘zbek tilidagi *“osh bo‘lsin”* ifodasi nafaqat ovqatga bog‘liq bo‘lgan oddiy ibora, balki o‘zbekona mehmondo‘stlik, o‘zaro hurmat hamda ovqatlanish madaniyatining aksi sanaladi. Har bir millatda bunday iboralar o‘ziga xos tarzda qo‘llanadi. Rus va ingliz tillardagi “приятного аппетита” va *“good appetite”* ham yuqoridagi *“osh bo‘lsin”* ifodasiga yaqin, biroq ularning talaffuzidagi эҳтиром даражаси ўша миллат маданий хусусиятларини ифодалайди.

Bundan tashqari, o‘zbek, ingliz va rus tillaridagi bir qator so‘z-gaplar mavjudki, ular madaniy merosni saqlashga xizmat qiladi. O‘zbek tilidagi *qulluq bo‘lsin, tasanno, tasadduq*, rus tilidagi *увы,* ingliz tilidagi *alas, lo* kabi birliklar hozirda kamroq qo‘llansa-da, ular ma’naviy qiymatini saqlagan holda millat tarixi hamda qadriyatlarini namoyon qiladi.

Demak, so‘z-gaplar oddiy til birliklari emas, balki ular millatning madaniy ongi, dunyoqarashi, ijtimoiy munosabatlari hamda tarixiy meros va qadriyatlarning ifodasi sifatida baholanadi. Ularning lingvokultrologik tadqiqi esa, mana shu qirralarni ochib berishga imkon beradi.

Shunday qilib, turli tillarda so‘z-gaplarning lingvokultrologik tahlilida, ular orqali millatga xos urf-odatlar, milliy ruhiyat, madaniy an’analar va ma’naviy qadriyatlar aks ettirilsa, sotsiopragmatik tahlil turli tillardagi so‘z-gaplarning ijtimoiy vazifasi, suxbat jarayonida kommunikantlar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rnatish hamda shakllantirishdagi rolini chuqurroq anglashga imkon beradi. Boshqacha aytganda, ularni turli tillarda millatga xos madaniy mazmun va mohiyati hamda ijtimoiy xoslanishi va vazifalarini bir vaqtning o‘zida tahlil qilish, so‘z-gaplarni nafaqat til nuqtayi nazardan, balki ijtimoiy va madaniy jihatdan ham

anglash imkonini beradi. Bundan tashqari, inson – asosiy subyekt ya’ni markazda ekan, so‘z-gaplar insonlarning o‘ziga xos turli xarakterli ekanliklarini, hayot tarzi, urf-odatlari, munosabat va ehtiromini yuzaga chiqarishga yordam beradi. Xullas, turli tillarda so‘z-gaplarning lingvokultrologik va sotsiopragmatik tahlilini antropotsentrik yondashuv orqali uyg‘unlashtirish insonlarning madaniy va muloqot jarayonidagi ijtimoiy munosabatlarini yanada teranroq o‘rganish imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Shunisi xarakterliki, ingliz tilshunosligida undovlarning ijtimoiylik xususiyati, muloqot jarayonida ishlatilish me’yorlari ham yoritilgan.[6] F.Ameka undov so‘zlarning qo‘llanish xususiyatlari haqida quyidagi xulosani bildiradi: “Undov so‘zlar pragmatik nuqtayi nazardan olib qaralganda, so‘zlovchi munosabatlarini va muloqotga kirishish maqsadlarini ochib beruvchi birliklar guruhi bo‘lib, ular holat va vaziyatga yo‘naltirilgan bo‘ladi”.[6;8]

P.G.Montes undovlarning qo‘llanish xususiyatini nutq egasining maqsadi bilan bog‘laydi. Uning fikricha, “ko‘pgina undovlar so‘zlovchining tinglovchiga hurmati ostida uning ichki munosabatini jamlaydi”.[7]

F.Ameka va D.Vilkins undovlar tasnifida ularning ijtimoiy muloqotda qanday vazifani bajarishini tahlil qilish lozimligini ta’kidlaydi. Bu borada ular tinglovchining mavjudligi (ya’ni, undov birliklari nutqda birovga qarata aytilgan bo‘lishi ham mumkin yoki hech kimga qaratilmagan bo‘lishi ham mumkin), muloqot turi (qo‘llanilayotgan undovlar muloqotning qaysi turiga taaluqli ekanligi, kontekst yoki kommunikantlar o‘rtasidagi ahamiyati) va ta’sir natijasi (undovlarga nisbatan javob) nuqtayi nazardan tahlil qilgan. Ularning ta’kidicha, lingvistik pragmatika nuqtayi nazaridan, ba’zi undovlar hech kimga qaratilmagan, boshqalari esa aniq bir murojaat qiluvchiga qaratilganligini tasdiqlovchi dalillar mavjud. Bu holatni haqoratga oid ikkinchi darajali undovlar orqali tushuntirish mumkin. [6;21] Xullas, olimlar so‘z-gaplarni (undovlar) sotsiopragmatik vazifasiga asosan, adresat, suxbatdosh va ta’sir nuqtayi nazaridan, quyidagicha tasniflaydi:

1. Gapiruvchining his-tuyg‘ulari, xohishlari yoki munosabatlarini avtomatik ravishda ifoda etuvchi undov so‘zlar, masalan, *Ow* (og‘riq), *Ugh* (ijirkanish), yoki *Wow!* (hayrat), odatda aniq bir shaxsga qaratilmaydi. Shuningdek, tushkunlik yoki boshqa hissiyotlarni ifoda etuvchi *Fuck!, Shit!* kabi undov so‘zlar ham bu toifaga kiradi.

Shunga binoan, o‘zbek va rus tilida ham bu kabi so‘z-gaplarni aniqlashimiz mumkin. Masalan, *aй/oй* (og‘riq), *фу, эф/фу* (jirkanish), *вуй/вау* (hayrat) kabi. *Voy, xudoyim / О, боже!* kabilar boshqa hissiyotlarni ifoda etuvchi undov birliklardir.

2. Bu toifaga kiruvchi undovlar suhbatdoshga qaratilgan undov birliklardir. Masalan, ingliz tilidagi *Hey!, Shh!* kabi. Ular diqqat jalb qilish yoki lingvistik bo‘lmagan harakatlarni talab qilish uchun ishlatiladi. Bu toifaga hayvonlarni chaqirish va haydash ifodalari ham kiradi.

Bu toifaga o‘zbek va rus tilidagi *hey/ey, тшш/тшцe, чуҳ/чу* kabi buyruq-xitob so‘z-gaplari mansubdir.

3. Muloqot jarayonida tinglovchi tomonidan fikrga munosabat bildirilishi, ya’ni suxbatni davom ettirishni rag‘batlantirish yoki muloqotni qo‘llab-quvvatlovchi undovlar: *mhmm, uh-huh*.

O‘zbek va rus tilidagi xo‘sh/nu kabi so‘z-gaplar bu guruh birliklariga muqobildir.

4. Undov so‘zlarning yana bir turi suhbatdoshning gapiga javob berish uchun ishlatiladi va mustaqil nutqiy burilishni tashkil qiladi. Ular tasdiqlovchi yoki inkor etuvchi javob bo‘lishi mumkin: *yes, yeah, mhm, no, ok*.

O‘zbek va rus tillaridagi *ha /да, yo‘q/нет, xo‘p/ладно* kabi tasdiq-inkor so‘z-gaplariga to‘g‘ri keladi.

5. Bu toifa undovlarga salomlashish, uzr so‘rash, minnatdorchilik bildirish kabi ifodalar kiradi. Masalan, *Bye – bye, Hi – hi, Sorry!, Thanks!, Ta!*. Bu undovlarga boshqa undov birliklari bilan javob berish talab qiladi. Masalan, - *Hello! – Hi!*

O‘zbek va rus tillarida bu toifaga salomlashuv, ya’ni *Assalomu alaykum – Va alaykum assalom/Здравствуй – Здравствуй, Rahmat – Arzimaydi/Спасибо – Пожалуйста, Ҳайр – Ҳайр/ До свидания – До свидания, Xush kelibsiz – Xushvaqt bo‘ling /Добро пожаловать / спасибо, благодарю* kabi ifodalar kiradi.

6. Suxbat jarayonida pauzalarni yoki ikkilanishni ifodalovchi undov so‘zlar bu toifani tashkil qiladi. Masalan, *um, uh* kabilar.

O‘zbek va rus tillarida ham bu guruhga kiruvchi undov so‘zlar mavjud bo‘lib, ular *ммм/хммм* kabilardir. Bu toifadagi undov so‘zlar pragmatik jihatdan muloqotni davom etishiga ishora ma’nosini beradi. Biroq ularni nutqda ko‘p qo‘llash pragmatik to‘siqni hosil qilishi mumkin.

Shunday qilib, yuqorida keltirilgan so‘z-gap toifalari ilmiy nuqtayi nazardan muloqot jarayonini shakllantirishga xizmat qilib, ularning sotsiopragmatik tahlili muhim ahamiyatga ega. Bu so‘z-gaplar kommunikantlar o‘rtasidagi ijtimoiy aloqaning davomiyligini ta’minlaydi, shuningdek, ijtimoiy munosabatlarda odob-ahloq, hurmat va ehtirom belgilari sifatida namoyon bo‘ladi. Turli tillarda so‘z-gaplar kontekstga qarab turli vazifalarni bajaradi. Masalan, rasmiy muloqotda so‘z-gaplardan foydalanish ehtiyotkorlikni, mulohazani talab etsa, norasmiy muloqotlarda erkin so‘zlashuv muhitini, samimiylik va yaqinlik munosabatlarni tiklaydi. Xullas, turli tillardagi so‘z-gaplarni sotsiopragmatik tahlili turli xalqlar kommunikantlari o‘rtasidagi ijtimoiy aloqani chuqurroq anglash bilan birga, ularni muloqot jarayonidagi ma’no va mazmun nozikliklarini hamda gapdagi vazifalarini to‘la tahlil qilish imkonini beradi.

F.Ameka qayd etadi: “Pragmatik nuqtayi nazardan undovlar ijtimoiy o‘zaro ta’sirning murakkab to‘qimasining bir qismi bo‘lib, ularni faqat diskursdagi amaliy ijrosini kuzatish orqali tushunish mumkin. Ayniqsa, Yevropa tillaridan boshqa tillarda undovlarning o‘zaro ta’sir jarayonida qo‘llanilishiga qaratilgan korpusga asoslangan etnografik tadqiqotlar juda zarur. Shuningdek, undov so‘zlarning umumiy ma’nolarini qanday ifodalash va ularning onlayn interpretatsiya jarayoniga qanday ta’sir qilishi haqidagi savollarga javob beruvchi tadqiqotlar ham zarur. Undovlar avtomatik ravishda, deyarli “instinktiv” ravishda ishlab chiqilsa ham,

ularning shakli va qo‘llanilishi madaniy qoidalar va ijtimoiy munosabatlar bilan chegaralangan.”[6;16] Holbuki, so‘z-gaplar boshqa leksemalardan farqli ravishda, emotsional va ijtimoiy ta’sir ko‘rsatish hamda kommunikantlar o‘rtasidagi munosabatlarni shakllantirish va mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, ularning mazmun va maqsadi deyarli muloqot jarayoniga bog‘liq bo‘lib, ular vaziyatga qarab o‘zgarishi mumkin. Bu holat turli madaniyatlarda va ijtimoiy muhitda turlicha aks etadi. Boshqacha aytganda, ijtimoiy muhit so‘z-gaplar ma’nosini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, ular ijtimoiy vaziyatga bog‘liq holda o‘zgarib turadi.

Tilning birinchi funksiyasi an’anaviy va sistem-struktur tilshunoslikning o‘rganish obyekti bo‘lsa, ikkinchi funksiyasi lingvopoetikaning o‘rganish obyektidir. Lingvopoetika – lingvistik poetikaning qisqargan shakli bo‘lib, badiiy asarlarda qo‘llanilgan lingvistik birliklarning (fonetik, morfemik, leksik va boshq.) badiiy-estetik vazifalarini, tilning konnatativ funksiyasini o‘rganadi.[8;151] Shuni aytish mumkinki, til birliklarga lingvopoetik yondashuvda, boshqacha aytganda, tilning badiiy vazifalarini o‘rganishda ham ham inson markaziy o‘rinda turadi. So‘z-gaplarni lingvopoetik jihatdan tahlil qilish badiiy asarlarda qo‘llanilgan so‘z-gaplarning inson ruhiyatiga, his-tuyg‘ulariga, estetikasiga ta’sirini va asar qahramoni yoki personajlarning emotsional va ma’naviy dunyosini ifodalashdagi rolini ochib beradi. Xullas, so‘z-gaplarga lingvopoetik yondashuv antropotsentrik yondashuvning bir bo‘lagini tashkil qiladi deb aytishimiz mumkin. Xususan, badiiy matnlar vositasida insonga xos bo‘lgan dunyoqarash o‘rganiladi.

Turli tizimli tillarda so‘z-gaplarning konnotativ ma’nosida turli xil nozikliklarni kuzatishimiz mumkin: so‘z-gaplarda emotsionallik mavjud bo‘lib, ular orqali ijobiy va salbiy bahoga ega ottenkalar o‘z ifodasini topadi, mazkur birliklarda ekspressivlik bo‘lib, ular orqali voqealar tez va obrazli gavdalanadi, bu birliklar stilistik jihatdan bo‘yoqdor bo‘lib, asar qahramonining nutqida ham turli rang-baranglikni ifodalash uchun xizmat qiladi.

Tilshunos olima D.Xudoyberganovaning ta’kidicha, biror yozuvchi yoki ijodkorning nutqiy uslubini uning so‘z qo‘llash yoki jumla tuzish mahorati nuqtayi nazari bilan tadqiq qilish usuli bugungi kun talabiga javob bermaydi. Shu boisdan matn yaratilishi masalasini shaxs uslubi bilan uzviylikda o‘rganish matnning lingvistik jihatlariga teranroq nazar bilan qarashga olib keladi.[4;7] Tilshunos N.I. Jinkinning “Inson alohida gaplar vositasida emas, matn vositasida so‘zlaydi”, degan fikrlarini keltiradi va shu sababli ham muayyan shaxs uslubi u yaratgan matnlar asosida tadqiq etilsagina, kutilgan natijalarga erishishi mumkinligini ta’kidlaydi. Darhaqiqat, yozuvchi real, ta’sirli va kitobxonni o‘ziga jalb eta oladigan umrboqiy asar bo‘lishi uchun leksik birliklarni mohirona qo‘llay olishi va vo lozim.

XULOSA. Shunday qilib, inson – asosiy subyekt ya’ni markazda ekan, so‘z-gaplar insonlarning o‘ziga xos turli xarakterli ekanliklarini, hayot tarzi, urf-odatlari, munosabat va ehtiromini yuzaga chiqarishga yordam beradi. Xullas, turli tillarda so‘z-gaplarning lingvokultrologik, sotsiopragmatik va lingvopoetik tahlilini antropotsentrik yondashuv orqali

uyg‘unlashtirish insonlarning madaniy va muloqot jarayonidagi ijtimoiy munosabatlarini yanada teranroq o‘rganish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Mamatov A., Jabborova A. Frazeologizmlarning antropotsentrik lingvomadaniy tadqiqi. Journal of Foreign Languages and Linguistics. Том 4 № 9. 2021. - 10 b.

2. Маҳмудов Н. Маърифат манзиллари. – Тошкент: 1999. – Б. 44

3. Юлдашев Д.Т. Атоқли отларнинг антропоцентрик тадқиқи. Филол.фан.д-ри дисс. Тошкент – 2021. Б. 14.

4. Худайберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. ЎРФА. “Фан” нашриёти. Тошкент – 2013.

5. Каримова З.Ғ. Ўзбек ва инглиз тилларида сўз-гапларнинг социопрагматик хусусиятлари. ф.ф.ф.д. (PhD). дисс. – Тошкент, 2021. – 140 б.

6. Felix K. A., Wilkins D. P. Interjections. Handbook of Pragmatics. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publ. Co, 2006. - 21 p.

7. Montes R.G. The development of discourse markers in Spanish: Interjections // Journal of Pragmatics 1999. –№ 31.– P. 1289–1319.

8. Нурмонов А., Искандарова Ш. Тилшуносликнинг назарияси. Ў.Р.Ф.А. “Фан” нашриёти, 2008. Б.151.

9. Karimova Z. G. Linguopoetic features of offensive words in Uzbek and English Literary texts. Cahiers Magellanes-Ns. Volume 06 Issue 2. 2024.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

“INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI QO‘SHMA SO‘ZLARNING SEMANTIK TAHLILI: O‘XSHASHLIKLAR, FARQLAR VA TILSHUNOSLIK NUQTAI NAZARI”

Ashirova Madina To’rayevna.
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti stojor-o‘qituvchisi
Email: ashirova1madina@icloud.com

Annotasiya: Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi qo‘shma so‘zlarning semantic tahlili qo‘llanilgan. Ushbu maqolada, o‘xshashliklar va farqlarni aniqlash orqali, qo‘shma so‘zlarning semantic strukturasi va ularning ikki tilga oid xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan, bu tahlil, ikki til orasidagi o‘zaro bog‘liqliklarni va farqlarni o‘ganishda ahamiyatlidir. O‘xshashliklar, masalan, qo‘shma so‘zlarning morfologik tuzilishida va ma’noda mavjud bo‘lgan umumiyliklar, farqlar esa, tilning leksik va semantic jihatlaridan kelib chiqib chiqadigan farqliliklar chuqur izohlab ko‘satilgan. Ushbu ilmiy ishda metodologik jihatdan ingliz va o‘zbek tillarining qo‘shma so‘zlarini mukammal tahlil qilishga qaratilgan. Ya’ni qo‘shma so‘zlarning morfologik tuzilishini tahlil qilishda har bir qo‘shma so‘z qanday komponentlardan tashkil topganini aniqlash, qo‘shma so‘zlarning semabtik ma’nosini tahlil qilishda, har bir qismining qanday yangi ma‘no yaratishi va o‘zgarishi, sintaktik tuzilishini tahlil qilishda, ularning gapdagi o‘rni, qaysi turdagi sintaktik birikmalarda ishlatilishi va gapdagi o‘rni, fonetik o‘zgarishlar, leksik va semantic farqlar, shakllanish jarayoni va tarixining mukammal tahlili ko‘rsariladi.

Kalit so‘zlar: Ingliz va o‘zbek tillari, qo‘shma so‘zlar, semantic tahlil, morfologiya, leksika, tilshunoslik, farqlar, o‘xshashliklar, til strukturalari.

Kirish:

Qo‘shma so‘zlar lingvistik tadqiqotlarda asosiy rol o‘ynaydi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi qo‘shma so‘zlar, tilning semantic va morfologik strukturasini aks ettigan holda, har bir tilning o‘ziga xos xususiyatlarini namoyish qiladi. Ularning semantik tahlili esa ikki til o‘rtasidagi o‘xshashliklarni va farqlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Shu bilan birga, qo‘shma so‘zlarning morfologik tuzilishidagi farqlar, ularning tilga oid struktura va ma’no o‘zgarishlari, tilshunoslik nuqtai nazaridan katta ahamiyatga ega. Quyida, qo‘shma so‘zlarni o‘rganish bilan shug‘ullangan bir nechta taniqli tilshunoslarning tadqiqotlarini misol sifatida kiritaman. Charles Hockett (1906-2000) – “The Origin of Speech” Amerika lingvisti, qo‘shma so‘zlar va boshqa til elementlarini o‘rganish orqali, tilning rivojlanishini va uning kommunikativ

funksiyalarini tahlil qilgan. U qo‘shma so‘zlar va morfologik birliklarning tilda qanday shakllanib, ma'no hosil qilishini o‘rganib, tilning struktura va semantikasini tushuntirishga harakat qilgan. Uning tadqiqotlari til strukturalarining dinamik o‘zgarishlari va ularning kommunikativ roli haqida muhim ma'lumotlar beradi.

Zellig Harris (1909-1992) – “Structural Linguistics” strukturalizm asosida tilshunoslikni rivojlantirgan, qo‘shma so‘zlarning morfologik tuzilishini tahlil qilishda katta ahamiyat kasb etgan. Uning tadqiqotlari, qo‘shma so‘zlarning o‘zgarishini va ularning tilning morfologik strukturasiga qanday ta’sir qilishini o‘rganishga qaratilgan. Harris qo‘shma so‘zlarni lingvistik birlik sifatida ajratib, ular orqali til tizimining murakkabligini aniqlagan.

Eugene Nida (1914-2001) – “Toward a Science of Translating” tarjima sohasida qo‘shma so‘zlar va ularning semantik o‘zgarishlarini o‘rgangan. U qo‘shma so‘zlarning ikki tilda qanday ishlatilishi va ularning ma’nosi qanday o‘zgarishini tahlil qilgan. Nida, tilni tarjima qilishda qo‘shma so‘zlarning semantik farqlarini tushunishning muhimligini ko‘rsatib, ularni tarjima jarayonida aniq va to‘g‘ri tushunishni ta’kidlagan.

Abdullaev A. (1938-1997) – “O‘zbek tilining morfologiyasi” o‘zbek tilining morfologik tizimini o‘rganish jarayonida, qo‘shma so‘zlarning shakllanishi, tuzilishi va semantik xususiyatlarini tahlil qilgan. Uning tadqiqotlarida, qo‘shma so‘zlar morfologik jihatdan qanday tashkil topishi, ularning har bir qismi qanday alohida ma’no keltirishiga oid nazariyalar ishlab chiqilgan. Abdullaev qo‘shma so‘zlarning o‘zbek tilidagi o‘rni va funksiyasini batafsil o‘rganib, bu sohada ko‘plab ilmiy qarashlarni ishlab chiqdi.

Usmonov S. – “O‘zbek tili leksikasi” o‘zbek tilining leksik tarkibini o‘rganishda qo‘shma so‘zlarga alohida e’tibor bergan. U qo‘shma so‘zlarning semantik xususiyatlari va ularning ma’nosi qanday o‘zgarishini tahlil qilgan. Usmonov qo‘shma so‘zlarning ijtimoiy va madaniy kontekstda qanday ishlatilishini, ularning ijtimoiy taraqqiyotga qanday ta’sir qilishini ko‘rsatgan. Uning ishlarida qo‘shma so‘zlarning til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqligi haqida ham ta’kidlanadi.

Mirzaev D. – “O‘zbek tilidagi morfologik va sintaktik birikmalar” o‘zbek tilidagi qo‘shma so‘zlarning morfologik va sintaktik strukturasi ustida ishlagan. U qo‘shma so‘zlarning sintaktik xususiyatlarini, ular gapda qanday o‘rin tutishini va ma'no hosil qilish jarayonini tahlil qilgan. Tadqiqotda qo‘shma so‘zlarning til tizimidagi funksiyalari va ular bilan bog‘liq sintaktik qonuniyatlar o‘rganilgan.

Qo‘shma so‘zlarning morfologik tuzilishini tahlil qilishda, har bir qo‘shma so‘z qanday komponentlardan tashkil topganini aniqlash lozim. Bu jihat:
Ingliz tilida qo‘shma so‘zlar ko‘pincha ikkita yoki undan ortiq mustaqil so‘zlardan tashkil topgan bo‘ladi. Masalan, *“sunflower”* (quyosh gul) so‘zi *“sun”* va *“flower”* so‘zlaridan tashkil topgan.

O‘zbek tilida ham qo‘shma so‘zlar bir nechta so‘zlardan iborat bo‘ladi, lekin ko‘p hollarda qo‘shimchalar va turli morfologik shakllar qo‘shilib yangi ma'no hosil qilinadi. Masalan, *“yoshbola”* (yosh bola) so‘zi – *“yosh”* va *“bola”* so‘zlarining birikmasi.

Qo‘shma so‘zlarning semantik ma’nosini tahlil qilishda, har bir qismining qanday yangi ma’no yaratishi va o‘zgarishi tekshiriladi:

Ingliz tilida semantik jihatdan qo‘shma so‘zlar ko‘pincha so‘zlarning aniq, ma'lum ma'nosini birlashtiradi. Masalan, “notebook” (daftarka) so‘zi, *“note”* va *“book”* so‘zlarining ma'nolarini birlashtiradi, lekin yangi ma'no hosil qiladi.

O‘zbek tilida ham qo‘shma so‘zlarning semantik tarkibi shunday shakllanadi, bunda so‘zlarning alohida ma’nolari qo‘shilib yangi ma'no hosil bo‘ladi, lekin ba’zan birinchi qismining ma'nosi qaytarilishi yoki o‘zgarishi mumkin. Masalan, *“yurakni to‘kmoq”* so‘zida, asl ma’no qo‘shilishidan farq qiladi. Qo‘shma so‘zlarning sintaktik tuzilishini tahlil qilishda, ularning gapdagi o‘rni, qaysi turdagi sintaktik birikmalarda ishlatilishi va gapdagi o‘rni o‘rganiladi:

Ingliz tilida qo‘shma so‘zlar ko‘pincha sifatli yoki otli so‘z birikmalari sifatida ishlatiladi. Masalan, *“greenhouse”* (issiqxona) so‘zi sifatni (green) va nomni (house) birlashtiradi.

O‘zbek tilida qo‘shma so‘zlar ko‘p hollarda tarkibida ot, sifat yoki fe’lga ega bo‘lishi mumkin, masalan, *“oqsoqol”* (oq soqol) so‘zi sifatni (oq) va otni (soqol) birlashtiradi. Qo‘shma so‘zlarning fonetik tuzilishini o‘rganish ham muhim. Ba’zi tillarda qo‘shma so‘zlar fonetik o‘zgarishlarga uchraydi, ya’ni ular orasidagi tovushlar o‘zgarmay, ularga fonetik qoidalar ta’sir qilishi mumkin.

Ingliz tilida qo‘shma so‘zlar fonetik jihatdan ba’zida qisqarib, oson talaffuz qilish uchun qisqartiriladi, masalan, *“blackboard”* (doska) ning talaffuzi *“blæk-bɔrd”* bo‘lishi mumkin.

O‘zbek tilida ham ba’zi qo‘shma so‘zlar fonetik jihatdan o‘zgaradi, masalan, *“yoshbola”* so‘zidagi bo‘g‘inlarni birlashtirib talaffuz qilish.

Ingliz va o‘zbek tillaridagi qo‘shma so‘zlarni tahlil qilishda leksik va semantik farqlarni aniqlash zarur. Bu jihat:

Ingliz tilida qo‘shma so‘zlarning leksik ma’nosi ko‘pincha yagona bo‘lib, ularning semantik ma’nosi aniq shakllanadi.

O‘zbek tilida, lekin qo‘shma so‘zlar ko‘pincha semantik jihatdan kengroq tushunchalarni ifodalashi mumkin. Masalan, *“yo‘lga chiqmoq”* iborasi ingliz tilida bir nechta so‘zlardan iborat bo‘lishi mumkin, lekin o‘zbek tilida birlashtirilgan va ko‘proq holatlar uchun ishlatiladi.

Qo‘shma so‘zlarning shakllanishi va tarixini o‘rganish ham metodologik jihatdan muhim. Ba'zi qo‘shma so‘zlar tarixi davomida ma'no o‘zgarishiga uchragan bo‘lishi mumkin. Bu jihatlarni ikki tilda taqqoslasak quyidagilar kiradi.

Ingliz tilida ba’zi qo‘shma so‘zlar tarixiy rivojlanish jarayonida o‘zgarib, yangi ma'nolarni qabul qilgan. Masalan, *“keyboard”* (klaviatura) atamasi ilgari faqat xujjatlar yozishda ishlatilgan, lekin zamonaviy texnologiyada klaviaturani ifodalash uchun ishlatiladi.

O‘zbek tilida ba’zi qo‘shma so‘zlar folklor va an’analarga asoslanib, o‘zgarib borgan. Masalan, *“kitobxona”* (kutubxona) so‘zi avvalgi vaqtlarda faqat diniy yoki ilmiy muassasalarni bildirgan, hozirda esa kengroq ma’noda ishlatiladi.

O‘rganilmagan yoki kam tadqiq qilingan muammolar, ya’ni qo‘shma so‘zlarni chuqurroq tahlil qilishda hali to‘liq o‘rganilmagan yoki yangilikka ehtiyoj sezilgan sohalar mavjud: **Fonetika va talaffuzdagi farqlar:** Ingliz va o‘zbek tillaridagi qo‘shma so‘zlarning fonetik tuzilishi va talaffuzi haqida chuqur tahlil qilish zarur. Ba’zida qo‘shma so‘zlar fonetik jihatdan qisqaradi yoki o‘zgaradi, lekin bu jarayonlar hali aniq va batafsil o‘rganilmagan. **Sosial madaniyat va semantika:** Har bir tilda qo‘shma so‘zlar o‘z madaniy kontekstida ma’no kasb etadi. O‘zbek va ingliz tillaridagi qo‘shma so‘zlarning madaniy va ijtimoiy o‘zgarishlar bilan bog‘liq semantik farqlari hali to‘liq o‘rganilmagan. **Tarjimonlik va til o‘rgatishda qo‘shma so‘zlarning qiyinchiliklari:** Tarjimonlik jarayonida yoki til o‘rgatishda qo‘shma so‘zlarning semantik farqlari, ularning tilda ishlatilishiga doir muammolar ham o‘rganilmagan.

Ilmiy ishning yangiligi: **Qo‘shma so‘zlarning interlingvistik tahlili:** Ingliz va o‘zbek tillaridagi qo‘shma so‘zlarning boshqa tillarda qanday ifodalanganini o‘rganish. Bu, masalan, o‘zbek va ingliz tillarining boshqa, kam o‘rganilgan tillarga, xususan, turkiy tillarga bo‘lgan ta’sirini aniqlashga qaratilgan bo‘lishi mumkin. **Ko‘p tilda qo‘shma so‘zlar:** Globalizatsiya va ko‘p tillilikning rivojlanishi, bir nechta tilda qo‘shma so‘zlarning o‘zaro ta’sirini o‘rganish ehtiyojini yuzaga keltiradi. Bu yangi ilmiy yo‘nalish, o‘zbek va ingliz tillaridagi qo‘shma so‘zlarning boshqa tillarga qanday ta’sir qilishi haqida tadqiqotlar olib borishni talab qiladi. Bu esa yana bir yangi sohaning vujudga kelishiga omil yaratadi.

Metodlar

Maqolada qo‘shma so‘zlarning semantik tahlili uchun deskriptiv va solishtirish metodlari qo‘llaniladi. Deskriptiv metod yordamida ingliz va o‘zbek tillaridagi qo‘shma so‘zlarning tuzilishi, ma’nosi va ishlatilishi o‘rganiladi. Solishtirish metodida esa, ikki til o‘rtasidagi semantik va morfologik farqlar ko‘rib chiqiladi. Tanlangan qo‘shma so‘zlarning semantik xususiyatlari, tilning leksik birligi sifatida tahlil qilinadi. Ma’lumotlarni yig‘ish uchun tilshunoslikka oid ilmiy manbalar va lug‘atlar tahlil qilinadi, hamda ingliz va o‘zbek tillaridagi qo‘shma so‘zlar misollar asosida solishtiriladi. Masalan: Ingliz tilidagi *“toothbrush”* (tish cho‘tkasi) va o‘zbek tilidagi *“tish cho‘tkasi”* qo‘shma so‘zlari semantik jihatdan bir xil bo‘lib, *“tish”* va *“cho‘k”* so‘zlari ma'nolarini birlashtiradi.

O‘zbek tilidagi qo‘shma so‘z: *“yulduz nur”* **Semantik tahlil:** *“Yulduz”* va *“nur”* so‘zlari birgalikda yangi bir ma’no hosil qiladi — *“yulduzning nurlari”* yoki *“yulduzdan tarqalgan yorug‘lik”* degan ma'noni anglatadi. Deskriptiv metod yordamida bu qo‘shma so‘zning semantik tarkibi va u qanday tasvirlanishini tushuntirish mumkin. **Ingliz tilidagi qo‘shma so‘z:** *“snowball”* **Semantik tahlil:** *“Snow”* (qor) va *“ball”* (shar) so‘zlari birgalikda *“qorning shari”* yoki *“qorni to‘pga aylantirish”* degan ma’noni anglatadi. *“Snowball”* so‘zi ko‘proq metaforik ma’noda ishlatiladi, masalan, *“snowball effect”* (qor to‘pining ta’siri) — kichik bir ishning katta ta’sirga olib kelishi. Deskriptiv metod yordamida bu qo‘shma so‘zning kengaygan semantik manosi va ishlatilishi o‘rganiladi.

Natijalar

Ingliz va o‘zbek tillaridagi qo‘shma so‘zlar orasidagi o‘xshashliklar va farqlarni tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

O‘xshashliklar: Ingliz va o‘zbek tillaridagi qo‘shma so‘zlar morfologik jihatdan bir xil struktura va sintaksisga ega bo‘lib, bir nechta kichik so‘zlardan tashkil topgan holda yangi ma’no yaratadi. Qo‘shma so‘zlarda ishlatiladigan morfologik birikmalar, masalan, *“tish cho‘tkasi”* yoki *“toothbrush”* ning ma’nosi bir xil bo‘lib, ularning semantik tarkibi ham bir xil.

Farqlar: Ingliz tilida *“blackboard”* (doska) va o‘zbek tilida *“doska”* atamasi o‘rtasidagi farq shundaki, ingliz tilidagi qo‘shma so‘zning semantik tarkibi to‘liq shakllanadi, bunda *“black”* (qora) so‘zi qattiq tasvirni ifodalaydi, o‘zbek tilida esa *“doska”* so‘zi o‘ziga xos atama sifatida ishlatiladi. O‘zbek tilida qo‘shma so‘zlar, ba’zida, ingliz tiliga nisbatan ko‘proq morfologik birikmalarga ega bo‘lishi mumkin.

Munozara

Ingliz va o‘zbek tillaridagi qo‘shma so‘zlarning semantik tahlili, tilshunoslikda yangi bir o‘lchovni anglatadi. Ular orasidagi o‘xshashliklar va farqlarni tushunish, til o‘rgatishda va tarjimada muhim rol o‘ynaydi. O‘xshashliklar va farqlarni tahlil qilish, ikkita tilni yaxshiroq tushunish imkoniyatini yaratadi va ularning semantik strukturasini yanada boyitadi. Misol uchun, ingliz tilidagi qo‘shma so‘zlarda ko‘pincha ingliz tilining dinamik va fleksiv xususiyatlari aks etadi, o‘zbek tilida esa qo‘shma so‘zlar ko‘pincha mustahkam va bir-biriga bog‘langan shakllarda ifodalanadi. Bunday tahlil til o‘rgatuvchilar uchun, shuningdek, tarjimonlar uchun yangi metodologik asos bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, qo‘shma so‘zlarning semantik tahlili, tilning rivojlanishini, yangi atamalar va so‘z birikmalarining yuzaga kelishiga qanday ta'sir qilishini tushunishga yordam beradi. Tilshunoslikda bu tahlil ikki til orasidagi tilshunoslik farqlarini yanada chuqurroq o‘rganish imkonini beradi va uni amaliyotda qo‘llashni osonlashtiradi.

Xulosa:

Ingliz va o‘zbek tillaridagi qo‘shma so‘zlarning semantik tahlili bu tilshunoslikda muhim o‘rin tutadi, chunki qo‘shma so‘zlar tilning leksik strukturasida alohida o‘rin egallaydi va tilning ma'no tizimini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Maqolada qo‘shma so‘zlarning semantik xususiyatlari, ularning shakllanishi va ishlatilishidagi o‘xshashliklar hamda farqlar ko‘rib chiqildi. Deskriptiv va solishtirish metodlari orqali qo‘shma so‘zlarning ma’nosi, tarkibi va kontekstdagi o‘zgarishlari chuqur tahlil qilindi. **Deskriptiv metod** yordamida qo‘shma so‘zlarning tarkibi va ularning semantik funksiyalari tasvirlandi. Bu metodda tilshunoslar qo‘shma so‘zlarni shakllantiruvchi so‘zlar va ularning ma’nosi bilan ishlashadi. Misol sifatida, *“yulduz nur”* yoki *“heartfelt”* kabi qo‘shma so‘zlarning tasviriy ma’nosi tahlil qilindi. **Solishtirish metod** esa ingliz va o‘zbek tillaridagi qo‘shma so‘zlarning o‘xshashliklari va farqlarini aniqlashga yordam berdi. Ingliz tilidagi *“blueberry”* va o‘zbek tilidagi *“ko‘k meva”* kabi qo‘shma so‘zlar semantik jihatdan bir xil bo‘lishiga qaramay, ularning tuzilishida va ishlatilishida farqlar mavjudligini ko‘rsatdi. Maqolada ko‘rsatilganidek, qo‘shma so‘zlarning

semantik tahlili ikki til o‘rtasidagi farqlarni tushunishga yordam beradi. Shu bilan birga, bu tahlil qo‘shma so‘zlar bilan ishlovchi tarjimonlar, o‘qituvchilar va tilshunoslar uchun muhim ilmiy material bo‘lib, qo‘shma so‘zlarning semantik tizimlarini yanada rivojlantirish imkoniyatini taqdim etadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. **Abdurazqov, T.** (2015). O‘zbek tilidagi qo‘shma so‘zlar va ularning semantik tahlili. Toshkent: O‘zbekiston davlat nashriyoti.

2. **Bobojonov, Sh.** (2012). Tilshunoslikda qo‘shma so‘zlarning o‘rni. Buxoro: Buxoro universiteti nashriyoti.

3. **Khusniddinov, M.** (2017). Lingvistika va semantika: O‘zbek tilidagi qo‘shma so‘zlarning semantic strukturasini o‘rganish. Toshkent: Fan va texnologiya.

4. **Kuhn, T.** (2013). Linguistic Structures in English and Uzbek. Cambridge University Press.

5. **Madiyarov, D.** (2010). Ingliz tilidagi qo‘shma so‘zlar: morfologik va semantik tahlil. Tashkent: Uzbek language press.

6. **Z. R. Bobojonova** Volume2. Issue 02. February (2024). ISSN(E): 2938-379X Names of the dishes adapted from English, Russian, and Uzbek languages.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA EKSPRESSIV BIRLIKLARNING QIYOSIY LINGVISTIK TAHLILI

Makhmudova Nilufarkhan Ravshanovna
Associate Professor,
Andijan State Institute of Foreign Languages,
Andijan, Uzbekistan
nilufarmahmudova042@gmail.com

ANNOTATSIYA Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi ekspressiv birliklarning lingvistik jihatdan qiyosiy tahlili o‘tkaziladi. Har bir tilning emotsional ifodalash vositalari jamiyatning madaniyati, mentaliteti va ijtimoiy hayotini aks ettiradi. O‘zbek tili murakkab morfologik tizim orqali ekspressiv birliklarni yaratishda boy imkoniyatlarga ega bo‘lsa, ingliz tili sintaktik va leksik birliklarga asoslangan ifoda usullarini qo‘llaydi. Tadqiqot davomida o‘zbek va ingliz tillaridagi hissiy, baholovchi va stilistik jihatdan ekspressiv birliklar tahlil qilinib, ularning tarjimada uchraydigan qiyinchiliklari va moslashtirish strategiyalari o‘rganiladi. Shuningdek, maqolada ekspressiv birliklarning lingvistik evolyutsiyasi, ularning kontekstga bog‘liq o‘zgarishi va psixolingvistik ta’siri ham yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Ekspressiv birliklar, qiyosiy lingvistika, tarjima strategiyalari, o‘zbek tili, ingliz tili, stilistik ifoda vositalari, leksik-semantik tahlil, psixolingvistika, lingvistik evolyutsiya.

KIRISH

Til – jamiyatning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u orqali insonlarning fikrlashi, his-tuyg‘ulari va ijtimoiy munosabatlari aks etadi. O‘zbek va ingliz tillarida ekspressiv birliklarning qo‘llanilishi turlicha bo‘lib, bu ularning grammatik tuzilishi, leksik xususiyatlari va madaniy konteksti bilan bog‘liq. Mazkur maqola ushbu tillarda ekspressiv birliklarning lingvistik xususiyatlarini qiyosiy o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lib, tarjima jarayonida uchraydigan muammolar va ularning yechimlarini yoritishga harakat qiladi. Shuningdek, ekspressiv birliklarning afektiv ma’nosi, madaniy kodlar bilan bog‘liqligi va ularning turli kontekstlarda ishlatilishi ham chuqur tahlil qilinadi.

Til nafaqat fikr almashish vositasi, balki milliy madaniyat va ijtimoiy tuzilishning aks ettiruvchi ko‘zgusidir. O‘zbek va ingliz tillari ekspressiv birliklarni turlicha ifodalashga ega bo‘lib, ularning qo‘llanilishi semantik va pragmatik xususiyatlar bilan bog‘liq. Mazkur maqola ushbu birliklarning lingvistik xususiyatlarini o‘rganib, tarjima jarayonidagi asosiy farqlar va muammolarni yoritishga qaratilgan.

METODOLOGIYA

Tadqiqot qiyosiy-lingvistik va madaniy tahlil metodlariga asoslanadi. Asosiy metodlar quyidagilardan iborat:

Qiyosiy-lingvistik tahlil – O‘zbek va ingliz tillaridagi ekspressiv birliklarning morfologik, sintaktik va semantik jihatdan farqlarini aniqlash.

Leksik-semantik tahlil – Ekspressiv birliklarning tuzilish shakllarini va ularning ma’no darajalarini o‘rganish.

Tarjima tahlili – Tarjima jarayonida ekspressiv birliklarni adekvat yetkazish muammolarini aniqlash va ularning samarali yechimlarini taklif qilish.

Psixolingvistik tahlil – Ekspressiv birliklarning inson tafakkuri va nutqiy faoliyatiga ta’sirini o‘rganish.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari quyidagi asosiy farqlarni aniqlashga yordam berdi:

Morfologik va sintaktik farqlar

O‘zbek tilida ekspressiv birliklar asosan morfologik o‘zgarishlar, jumladan, affiksatsiya va takrorlash orqali hosil qilinadi. Masalan, “yaxshi-yaxshi” yoki “qizil-qizil” kabi qo‘shlangan so‘zlar hissiy ifodalilikni oshiradi.

Ingliz tilida esa ekspressiv birliklar ko‘proq sintaktik va leksik vositalar orqali ifodalanadi. Masalan, “very beautiful” yoki “incredibly fast” kabi kuchaytiruvchi so‘zlar keng qo‘llanadi.

Leksik-semantik xususiyatlar

O‘zbek tilida ekspressiv birliklar ko‘pincha hissiy va baholovchi ma’nolarni o‘z ichiga oladi. Masalan, “momaqaldiroqdek ovoz” yoki “quyoshdek porlab turdi” kabi obrazli ifodalar keng tarqalgan.

Ingliz tilida esa ekspressiv birliklar ko‘proq metaforik iboralar orqali ifodalanadi. Masalan, “as quiet as a mouse” yoki “as bright as the sun”.

Tarjima jarayonidagi muammolar

O‘zbek tilidagi ekspressiv birliklarni ingliz tiliga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilish qiyinchilik tug‘diradi, chunki ko‘plab so‘zlarning madaniy konnotatsiyasi mavjud.

Masalan, “tog‘dek odam” iborasini ingliz tiliga “a man like a mountain” deb tarjima qilish mumkin, lekin u asl matndagi ekspressiv ta’sirni to‘liq aks ettira olmaydi.

Ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilinganida esa ekspressiv birliklarning ortiqcha yoki yetarlicha hissiy ta’sirga ega bo‘lmagan holatlari uchrab turadi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, o‘zbek va ingliz tillaridagi ekspressiv birliklar quyidagi jihatlar bo‘yicha farqlanadi:

Semantik farqlar

O‘zbek tilida ekspressiv birliklar emotsional va baholovchi ma’no yukiga ega bo‘lib, ular turli kontekstlarda turlicha ma’noga ega bo‘lishi mumkin.

Ingliz tilida esa ekspressiv birliklar odatda bevosita ma’no berish bilan ajralib turadi. Masalan, “yuragi tosh” (o‘zbekcha) iborasi ingliz tilida “cold-hearted” shaklida ifodalansa ham, uning semantik ko‘lamini to‘liq aks ettira olmaydi.

Pragmatik farqlar

O‘zbek tilida ekspressiv birliklar ko‘pincha kollektivistik jamiyatning qadriyatlarini aks ettiradi va odob-axloq me’yorlariga mos keladi.

Ingliz tilida esa ekspressiv birliklar individualistik jamiyatning muloqot tamoyillariga bog‘liq holda shakllanadi.

Tarjima jarayonidagi muammolar

Ba’zi ekspressiv birliklarni bevosita tarjima qilish qiyin, chunki ularning ma’nosi madaniy kontekstga bog‘liq. Masalan, “tildan baland” iborasini ingliz tiliga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilish qiyinchilik tug‘diradi.

Tarjimada asosiy yondashuvlar quyidagilardan iborat:

Ekvivalent topish – Ingliz tilidagi yaqin ma’nodagi birlikdan foydalanish.

Kontekstual moslashuv – Tarjima qilinayotgan tilning madaniyatiga mos keluvchi iboralarni tanlash.

Izohli tarjima – Ekspressiv birlikning tushunarli ifodalash uchun izoh qo‘shish.

O‘zbek va ingliz tillaridagi ekspressiv birliklarning o‘ziga xos semantik va pragmatik jihatlari mavjud bo‘lib, tarjimada bu farqlarni hisobga olish muhimdir. Ekspressiv birliklarning tarjimasi nafaqat lingvistik, balki madaniy moslikni ham talab qiladi. Shuning uchun tarjimonlar har ikki tilning ekspressiv imkoniyatlarini chuqur tushunishi va kontekstga mos yondashuvlarni qo‘llashi lozim.

XULOSA

O‘zbek va ingliz tillarida ekspressiv birliklarning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatdiki, ularning ishlatilishida har ikkala tilga xos o‘ziga xos xususiyatlar mavjud. O‘zbek tili morfologik ifodalanish usullariga boy bo‘lsa, ingliz tili leksik va sintaktik usullarga tayanadi. Tarjima jarayonida ushbu farqlarni hisobga olish tarjimaning aniqligi va samaradorligini oshirishga yordam beradi. Kelajakda ushbu mavzu bo‘yicha qo‘shimcha tadqiqotlar olib borilib, ekspressiv birliklarning qo‘llanilishiga doir kengroq lingvistik modellar ishlab chiqilishi mumkin.

O‘zbek va ingliz tillarida ekspressiv birliklarning ishlatilishi va tarjimasi bo‘yicha qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, har ikkala til o‘ziga xos ekspressiv ifodalash tizimiga ega. O‘zbek tilida bu birliklar morfologik va sintaktik jihatdan boy bo‘lsa, ingliz tilida semantik va pragmatik yondashuvlar orqali shakllanadi. Ushbu maqolada aniqlangan natijalar tarjimonlar va lingvistlar uchun amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, kelajakda ushbu mavzuda yanada chuqur tadqiqotlar olib borish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Baker, M. (2018). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. Routledge.

2. Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge University Press.

3. Jakobson, R. (1959). "On Linguistic Aspects of Translation." In *On Translation*, ed. R. A. Brower, Harvard University Press.

4. Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. Prentice Hall.

5. Vinogradov, V. V. (1971). *Expressive Means of Language*. Moscow: Nauka.

6. Wierzbicka, A. (1996). *Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. Oxford University Press.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

MARKETING VA MENEJMENT TERMINLARINING LINGVISTIK JIHATDAN TADQIQOTI.

Nodira Mansurova
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
f.f.f.d., PhD

Annotatsiya: Ushbu maqolada marketing va menejment sohalaridagi terminologiyani o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlarning turli jihatlari va ularning lingvistik tahliliga bag‘ishlangan. Tadqiqotda, terminologiyaning shakllanishi, tarkibi va rivojlanish jarayonlari, shuningdek, bu jarayonlarning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sohalarda qanday ahamiyatga ega ekanligi tahlil qilinadi. Xususan, marketing va menejment terminologiyasi rus va ingliz tillarida qiyosiy tahlil qilinib, terminlarning shakliy va mazmuniy strukturalari, shuningdek, ularning ijtimoiy va madaniy kontekstda qanday o‘zgarishlarga uchrashi ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: marketing terminologiyasi, menejment terminologiyasi, lingvistik tahlil, terminlarning shakllanishi, qiyosiy tahlil, sotsiolingvistika, struktural xususiyatlar, semantik xususiyatlar, funksional jihatlar, diaxronik va sinkronik tahlil, terminologik tizimlar, tillarni taqqoslash, biznes terminologiyasi, iqtisodiy terminologiya.

Аннотация: В данной статье рассматриваются различные аспекты исследований, направленных на изучение терминологии в области маркетинга и менеджмента, а также их лингвистический анализ. В исследовании анализируются процессы формирования, состава и развития терминов, а также их значение в социальных, экономических и политических сферах. В частности, терминология маркетинга и менеджмента подвергается сравнительному анализу на русском и английском языках, изучаются структурные и семантические особенности терминов, а также их изменения в социальном и культурном контексте.

Ключевые слова: терминология маркетинга, терминология менеджмента, лингвистический анализ, формирование терминов, сравнительный анализ, социолингвистика, структурные характеристики, семантические характеристики, функциональные особенности, диахронический и синхронический анализ, терминологические системы, сравнение языков, бизнес-терминология, экономическая терминология, стандартизация терминов.

Abstract: This article explores various aspects of research focused on the study of terminology in the fields of marketing and management, as well as their linguistic analysis. The study examines the processes of term formation, composition, and development, along with

their significance in social, economic, and political spheres. Specifically, marketing and management terminology is subjected to a comparative analysis in Russian and English, with a focus on the structural and semantic features of the terms, as well as their changes within social and cultural contexts.

Keywords: marketing terminology, management terminology, linguistic analysis, term formation, comparative analysis, sociolinguistics, structural characteristics, semantic characteristics, functional features, diachronic and synchronic analysis, terminological systems, language comparison, business terminology, economic terminology, terminological standardization.

KIRISH. Terminologiya – ma’lum bir bilim yoki ishlab chiqarish sohasiga oid atamalar yig‘indisi bolib, atamalarning shakllanishi, tarkibi va faoliyati to‘g‘risidagi ta’limot hisoblanadi. Terminologiya maxsus bilim sohasi sifatida tadqiqotchilarning e’tiborini tobora ko‘proq jalb qilmoqda. Bu rivojlanish jarayonlari natijasida vujudga kelgan zamonaviy ilmiy bilimlarning xalqaro tabiati va natijada ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatning turli sohalarida til to‘siqlarini yengib o‘tish yo‘li sifatida terminlarni birlashtirish istagi bilan izohlanadi.

Sohaga oid adabiyotlarda keltirilgan ma’lumotlarni tahlil qilish asosida xulosa qilish mumkinki, hozirgi kunda ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy terminlarni turli jihatardan o‘rganishning ahamiyati tobora ortib bormoqda, chunki ingliz tilida ilmiy maqola, gazeta, internet materiali yoki ommaviy axborot vositalarida e’lon qilingan eng so‘nggi yangiliklarning asl mohiyatini anglash va turli sohalar uchun tarjimon kadrlarni tayyorlashning takomillashtirish zaruriyati bunga yaqqol misol bo‘la oladi.

XXI asrning oxirgi o‘n yilliklarida jahon tilshunosligida umumiy, xususiy va sohaviy terminologiya masalalariga bag‘ishlangan ko‘pdan ko‘*p* tadqiqotlar amalga oshirildi. Bu o‘rinda biz mana shu oxirgi o‘*n yilliklarda olib* borilgan shu izlanishlarning asosiy yo‘nalishlarini sanab o‘tishimiz mumkin. Terminshunoslik sohasida izlanish olib borgan tilshunoslarning katta guruhi turli tillarda soha terminlarining til lug‘at tarkibidagi o‘rni va funksional – stilistik xususiyatlari haqida izlanish olib borganlar[138].

ADABIYOTLAR SHARHI VA METODOLOGIYA. Tilshunoslik nazariyasiga bag‘*ishlangan a*yrim ishlarda terminlarning shakliy va mazmuniy strukturalarini tillar va sohalararo o‘xshashligi va farqlanishi masalalari ustida tadqiqot ishlari olib borilgan[139].

[138]Лейчик В.М. Номенклатура – промежуточное звено между терминами и собственными именами // Вопросы терминологии и лингвистической статистики. – Воронеж, 1974. – Б. 56 - 61; Антонова М.В., Лейчик В.М. Роль концептуальной структуры в формировании отраслевой терминологии//Термины и их функционирование. - М.:1987. -129 с.; Крылов А.И. Термин и контекст//Языковые единицы и контекст.–Л.:1973.-167 с.; Кубрякова Е.С.Что такое словообразование?.– М.: 1965.-279 с.; Лейчик В.М. Элементы терминоведической теории текста //Текст восприятие, информация, интерпретация. М.: 2002. –153 с.; Мешков О.Д. Некоторые актуальные проблемы английского словосложения//Основосложения и полуаффиксация в научном стиле и литературной норме. -М.:1982.-158 с.; Madvaliev A. O‘zbek terminologiyasida dubletlik masalasi //O‘zbek tili va adabiyoti. 1982. № 3.-123 b.;

[139] Ermatov I.R. O‘zbek tilshunoslik terminlarining shakllanishi va taraqqiyoti: filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PHD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2019Алимурадов; О.А., Горбунова Н.Н. Основные синтаксические Слово образовательные модели, реализуемые В англоязычной терминологии менеджмента "Известиявузов. Серия «Гуманитарные

Terminshunoslarning yana bir katta guruhi o‘z tadqiqotlarida asosiy e’tiborni maxsus maqsadlarga xizmat qiladigan soha terminlarining funksional xususiyatlariga qaratganlar[140].

Yana bir guruh tilshunoslar terminotizim va tillarda terminologiyaning shakllanishi va rivojlanishi yuzasidan yillar davomida tahlillar olib borganlar[141].

Bulardan tashqari ayrim tilshunoslar tillararo terminlar tizimini umumnazariy va amaliy jihatlarini chog‘*ishtirma tilshunoslik doirasida* qiyosiy o‘rganish va ularni qiyosiy tasniflash masalasiga katta e’tibor qaratganlar[142].

Har qanday fanning shakllanishi va rivojini terminlarsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Tilshunoslik turli soha terminlarini tilning tabiati va qonun-qoidalariga mos ravishda tartibga soladi, unifikatsiya qiladi. Shu bois har doim fanda terminologik va leksikologik ishlarga katta zaruriyat, tabiiy ehtiyoj seziladi. Chunonchi, o‘tgan asrning 30–40-yillarida o‘zbek ilmiy terminologiyasini to‘plash, tadqiq qilishning ilmiy me’yorlarini ishlab chiqishga harakat qilingani kuzatiladi. S.Nazarov, U.Tursunov, S.Ibrohimov, Oybek, Qori Niyozov, E.Musin, M.Solihov, P.Nishonov, S.Usmonov, A.Sobirov, A.Hojiyev va A.Nurmonovlar yozgan risola va maqolalar ushbu harakatning yorqin misolidir. Dunyo tilshunosligida termin lingvistik jihatdan T.V.Shetle, B.N.Raximberdiyev, A.T.Xudoyberganova, O.V.Dovbish, O.V.Baran, N.V.Gavrilova, O.A.Pokrovskaya, M.K.Yumatova, N.V.Moryaxina, I.V.Skvorsova, Ye.N.Lotka singari tilshunoslar tomonidan tadqiq qilingan[143]

науки» 5 (2) 95-101; Суперанская А.В. Общая терминология. – М.: УРСС, 2003. – С.5; Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка. Проблемы структурной лингвистики. – М., 19 8. – 113 с.;

[140] Doniyorov R. O‘zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari. – Toshkent, 2019 -59 b.; Кобрин Р.Ю., Антонова М.В. Терминологические системы и их когнитивные модели: очерки научно-технической лексикографии. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2002. – С.54; Abdullayeva Sh.N. G‘aznachilik sohasida qo‘llaniladigan moliyaviy-iqtisodiy terminlarning chog‘ishtirma tadqiqi (ingliz, o‘zbek, rus tillari misolida). – PhD ilmiy darajasini .... diss. – Toshkent, 2018. – 17 b.

[141] Dadaboyev H.O‘zbek terminologiyasi. Yoshlar nashriyot uyi.- Toshkent - 2019 b- 13-18; Бейсембаева Г.З. Диахронный аспект формирования и становления терминосистемы электроэнергетики // Вестник ЕНУ им. Гумилева Л.Н. Серия гуманитарных наук. – 2017. – № (112). – С.54; Гринев С.В. Введение в терминоведение. – Москва: Московский лицей, 1993. – С. 188;

[142] Paluanova X.D. Ekologik terminlarning derivatsion-semantik xususiyatlari (o‘zbek, qoraqalpoq, ingliz va rus tillari misolida). Filol.fan. dokt. (DS) diss. avtoref. – T., 2016. – 88 b.; Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов. -М.: Наука,1982. -147 с.; Жеребило Т.В. Термины и понятия лингвистики: Общее языкознание. Социолингвистика: Словарь–Справочник Назрань: ООО «Пилигрим», 2011. – 280 с.; Прошина А.А. Моделирование двуязычного словаря-тезауруса по экономике: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2008. –23 с.; Мельников Г.П. Основы терминоведения. – М.: Изд-во ун-та дружбы народов, 1991. – 324 с.

[143] Шетле Т.В. Англоязычная терминология банковского дела в языковой системе и речевой практике: дисс... канд. филол. наук. – Москва, 2010; Рахимбердиев Б.Н. Эволюция семантики экономической терминологии русского языка в XX веке: дисс...канд.филол.наук. – Москва, 2004; Худойберганова А.Т. Принципы построения переводного идеографического словаря банковской терминологии (на материале русского, английского и казахского языков: автореферат дисс...канд.филол.наук. – Алматы, 2003; Довбыш О.В. Английская финансовая терминология и проблемы еѐ перевода на русский язык: дисс...канд.филол.наук. – Москва, 2003; Баран О.В. Сопоставление экономических терминосистем во французском и русском языках в аспекте современной неологии: дисс...канд.филол.наук. – Москва, 2005;

Marketing va menejment sohalarga doir salmoqli ishlar Buyuk Britaniya va AQShda ilg‘or mutaxassislar tomonidan amalga oshirilgan[144]. Marketing va menejment sohasiga doir elektron va nashrdan chiqqan bir qancha terminologik lug‘atlar yaratilgan[145].

NATIJA VA MUHOKAMALAR. Tadqiqotimiz jarayonida shu narsa ma’lum bo‘ldiki, birgina XXI asrning dastlabki o‘n yilligining o‘zidayoq rus tilshunosligida marketing va menejment sohalarida terminologiyalarini turli aspektlarda, xilma-xil jihatlariga ahamiyat qaratgan holda tadqiqotlar amalga oshirilganligini, shuningdek, ushbu sohalar terminologiyasi rus tili va boshqa tillar orasida qiyosiy aspektlarda o‘rganilgan bo‘lib, tadqiq etilganini kuzatishimiz mumkin. Ushbu tadqiqotlarning o‘ziga xos xususiyatlari va ahamiyatini tahlil qiladigan bo‘lsak, garchi ular bitta soha terminologiyasini tadqiqot obyekti sifatida tanlagan bo‘lsalar-da, mazkur dissertatsiyalar bir-biridan o‘rganilgan davrlari va islomiy yondashuvlari jihatidan o‘zaro farq qiladi. Shu jumladan, ba’zi bir tadqiqotlarda marketing va menejment sohalariga oid terminlarning struktural jihatlariga, ayrimlarida esa semantik xususiyatlariga alohida e’tibor berilgan. Ko‘rib chiqilgan ilmiy tadqiqotlarning aksariyat qismi marketing va menejmentga oid terminlarni shakllanish bosqichlari, diaxron-sinxron va sotsiolingvistik nuqtayi nazardan o‘rganilgan dissertatsiyalarni ham uchratish mumkin. Masalan, N.N.Gorbunovaning “Zamonaviy ingliz tilida menejment sohasiga oid terminosistema: strukturaviy-semantik va kognitiv-freym xususiyatlari” den nomlandan nomzodlik dissertatsiyasida menejment sohasida zamonaviy ingliz tilidagi terminologiyani kompleks modellashtirish xususida to‘xtalib o‘tgan. Olima o‘z tadqiqotida bozor iqtisodiyoti sharoitida tashkilotlarni boshqarish nazariyasi va amaliyoti sifatida menejment uzoq vaqtdan beri mavjud bo‘lganligi sababli, inson faoliyatining ushbu sohasi va tegishli ilmiy fan doirasida muhim terminologik birliklarning tizimi ishlab chiqilganini ta’kidlab o‘tgan[146].

A.A.Papazyanning “Menejment terminlarining struktur-semantik tavsifi: iqtisodiy lug‘at asosida” deb nomlangan nomzodlik dissertatsiyasida terminologik tizimlarning shakllanishi ilmiy bilimlarning ko‘plab sohalari va bo‘limlari ijtimoiy-madaniy vaziyatni o‘zgarishi natijasi va shu sababli terminologiya va terminografiya bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar paydo bo‘lganini ta’kidlaydi. Turli sohalarga oid terminlar sonining o‘sishi umumiy tilga tobora ko‘proq terminlar kirib kelishi natijasida terminologik muammolar butun tilga tobora ko‘proq ta’sir qilayotganligi va shu sababli tillarning lug‘atini shakllantirish jarayonlarini maxsus

[144] William D. Perreault, E. Jerome McCarthy Basic Marketing A Global-Managerial Approach.– The McGraw−Hill Companies, 2002; John W. (John Walker) Marketing management: a strategic decision-making approach/ Library of Congress Cataloging-in-Publication Data; Harper W. Boyd Jr. Orville C. Walker Jr. Marketing Management: A Strategic Approach With a Global Orientation (The Irwin Series in Marketing) Hardcover – January 1, 1995; Anna Freeman Marketing Management: A Strategic Approach Hardcover – September 22, 2020.

[145] Черенкова Н.И. English-Russian Business Dictionary: Англо-русский словарь-справочник делового английского языка: Учебное пособие / Под редакцией. СПбГУЭФ, 2011.-247 с. СПб.: Изд-во; Н.И. Фомина English-Russian dictionary of English for managers. Англо-русский словарь. Английский для менеджеров. / М.: НИЯУ МИФИ, 2009. - 94 с.; Фомина Н.И. English-Russian dictionary of English for managers. Англо- русский словарь. Английский для менеджеров. / М.: НИЯУ МИФИ, 2009. - 94 с.

[146] Горбунова Н.Н. Современная англоязычная терминосистема сферы менеджмента: структурно-семантическая и когнитивно-фреймовая характеризация.- дисс... канд.филол.наук. – Пятигорск – 2014;

maqsadlarda o‘rganish fan metodologiyasi uchun tobora dolzarbligiga to‘xtalib o‘tgan. Shu bilan bir qatorda u menejment terminologiyasining paydo bo‘lish xususiyatlari, talqin qilish muammolari biznesda va iqtisodiy ta’lim tizimida bir vaqtning o‘zida talab qilish uning tarkibiy, semantik va funksional xususiyatlarini tahlil qilish zarurligini belgilaydi degan fikrni bildiradi[147].

E.G.Bezzateyeva tadqiqotida ingliz tili marketing terminologiyasining lingvistik xususiyatlari va shakllanish hamda faoliyat ko‘rsatish qonuniyatlarini aniqlash uchun ingliz marketing terminologiyasini diaxron-sinxron sotsiolingvistik jihatdan o‘rganib chiqqan. Unda ingliz tilida marketing terminologiyasini sotsiolingvistik tadqiq qilish ushbu ilmiy sohada terminlarning kelib chiqishi, shakllanishi va rivojlanishi jarayonlarini kuzatish imkonini berishini bayon qilgan[148].

XULOSA. Tilshunoslikda boshqa tillardan so‘zlarni o‘zlashtirish jarayoni, leksik qatlamning barcha sathlarida bo‘lgani kabi, terminologiyaning taraqqiyotida ham muhim ahamiyatga egadir. Shubhasiz ushbu jarayonlarda bir qator muammolarga duch kelish mumkin. O.V.Dovbishning “Ingliz tili moliya terminologiyasi va uni rus tiliga tarjima qilish muammolari”[149] mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida shu kabi masalalar, jumladan, ingliz tilining moliya terminologiyasi va ushbu soha terminlarini rus tiliga tarjima qilishda duch kelinadigan muammolar xususida to‘xtalib o‘tadi hamda u rus va ingliz tilida mavjud bo‘lgan moliyaviy terminlarni semantik, semasiologik sathlarda qiyosiy aspektda o‘rganib chiqqan va tahlil qilgan, ularning mazkur sathlar kesimidagi umumiy va farqli xususiyatlarini bayon qilgan.

Tilshunoslikda turli sohalar terminologiyasining jadal sur’atlarda tadqiq qilinganligini tilshunoslarimiz tomonidan bank-moliya, g‘aznachilik, soliq kabi soha terminlarini o‘rganganligini ko‘rishimiz mumkin. O.S.Axmedovning “Ingliz va o‘zbek tillarida soliq-bojxona terminlarining lingvistik tahlili va tarjima muammolari”, Sh.N.Abdullayevaning “G‘aznachilik sohasida qo‘llaniladigan moliyaviy-iqtisodiy terminlarning chog‘ishtirma tadqiqi”, N.S.Atayevaning “Ingliz va o‘zbek tillarida bank-moliya terminlarining leksik-semantik xususiyatlari” nomli dissertatsiyalarida ushbu sohalar terminologiyasining ba’zi jihatlariga ingliz, rus va o‘zbek tillari nuqtayi nazaridan qiyosiy aspektda to‘xtalib o‘tishgan[150].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Dadaboyev H.O‘zbek terminologiyasi. Yoshlar nashriyot uyi.- Toshkent - 2019 b- 13-18;

[147] Папазян А.А. Структурно-семантическое описание терминов менеджмента: на материале экономической лексики: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. Краснодар, – 2007. – 21 с.

[148] Беззатеева Э.Г. Особенности английской терминологии маркетинга и их социолингвистическая обусловленность: Дисс. ...канд. филол. наук. Омск, – 2006. – 194 с.

[149] Довбыш О.В. Английская финансовая терминология и проблемы еѐ перевода на русский язык: дисс... канд.филол.наук. – Москва, 2003. – С. 90.

[150] Abdullayeva Sh.N. G‘aznachilik sohasida qo‘llaniladigan moliyaviy-iqtisodiy terminlarning chog‘ishtirma tadqiqi (ingliz, o‘zbek, rus tillari misolida). – PhD ilmiy darajasini .... diss. – Toshkent, 2018; Axmedov O. S. Ingliz va o‘zbek tillarida soliq va bojxona terminlarining lingvistik tahlili va tarjima muammolari: Filol.fan.d-ri. ... diss. avtoref. – T., 2016; N.S.Atayeva Ingliz va o‘zbek tillarida bank-moliya terminlarining leksik-semantik xususiyatlari: Filol.fan.d-ri. ... diss. – T., 2020.

2. Doniyorov R. O‘zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari. – Toshkent, 2019 -59 b;

3. Ermatov I.R. O‘zbek tilshunoslik terminlarining shakllanishi va taraqqiyoti: filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PHD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2019;

4. Hojiyev A., Nurmonov A va b. Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Sharq, 2001. – B.336;

5. Ibrohimov S. O‘zbek tili terminologiyasi masalasiga doir. Til va termin masalalari// Qurilish.-1931. 3-son. -69 b.;

6. Nishonov P. Fransuz va o‘zbek tillari yuridik terminologiyasining qiyosiy-tipologik tadqiqi. Filol.fanlari nomzodi…dis. avtoref.– T.: 2009. – 26 b.;

7. Nurmonov A., Iskandarova Sh. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2008. – B.11.;

8. Горбунова Н.Н. Основные синтаксические Слово образовательные модели, реализуемые В англоязычной терминологии менеджмента "Известиявузов. Серия «Гуманитарные науки» 5 (2) 95-101;

9. Касымова М.Х. Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка. Автореф. дис… канд. филол. наук. – Тошкент, 1985. – С.13.

10. Лейчик В.М. Номенклатура – промежуточное звено между терминами и собственными именами // Вопросы терминологии и лингвистической статистики. – Воронеж, 1974. – Б. 56 - 61;

11. Суперанская А.В. Общая терминология. – М.: УРСС, 2003. – С.5; Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка. Проблемы структурной лингвистики. – М., 19 8. – 113 с.;

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UO'K 81'42

O‘ZBEK VA INGLIZ TOPISHMOQLARINING LINGVISTIK, SEMANTIK VA MADANIY KONTEKSTDA QIYOSIY TAHLILI

Sodiqova Mohinur Ikromjonovna
Farg‘ona davlat universiteti, magistratura talabasi
sdkvamohinur@gmail.com +998933746469

Annotatsiya Topishmoqlar har bir xalqning til va madaniyatining muhim ko'rsatkichidir. O‘zbek va ingliz tillaridagi topishmoqlarni qiyosiy tahlil qilish orqali ularning tuzilishi, ma’no jihatlari va madaniy ahamiyati o‘rganiladi. Ushbu maqolada ushbu ikki xalqning topishmoqlari lingvistik, semantik va madaniy jihatdan qiyosiy tahlil qilinib, umumiy va farqli xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: topishmoqlar, qiyosiy tahlil, lingvistik xususiyatlar, madaniy meros, an’anaviy bilish, metaforalar, til o‘yinlari

COMPARATIVE ANALYSIS OF UZBEK AND ENGLISH RIDDLES IN A LINGUISTIC, SEMANTIC, AND CULTURAL CONTEXT

Annotation Riddles are an important indicator of the language and culture of every nation. Through a comparative analysis of Uzbek and English riddles, their structure, semantic aspects, and cultural significance are examined. In this article, the riddles of these two nations are comparatively analyzed in terms of linguistic, semantic, and cultural aspects, revealing both their common and distinctive features.

Keywords: riddles, comparative analysis, linguistic features, cultural heritage, traditional knowledge, metaphors, wordplay

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ УЗБЕКСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ЗАГАДОК В ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ, СЕМАНТИЧЕСКОМ И КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ

Аннотация Загадки являются важным показателем языка и культуры каждого народа. Путём сравнительного анализа загадок на узбекском и английском языках изучаются их структура, семантические аспекты и культурное значение. В данной статье загадки этих двух народов подвергаются сравнительному анализу с лингвистической, семантической и культурной точек зрения, выявляя их общие и отличительные особенности.

Ключевые слова: загадки, сравнительный анализ, лингвистические особенности, культурное наследие, традиционные знания, метафоры, языковые игры

Kirish

Topishmoqlar inson tafakkurining yuksak ifodasi bo‘lib, turli madaniyatlarda o‘ziga xos shaklda namoyon bo‘ladi [3,17]. Ular bolalar va kattalar uchun mantiqiy fikrlash, bilish va til o‘yinlarini rivojlantirish vositasi sifatida qadrlanadi. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi topishmoqlarning tuzilishi, ma’no jihatlari va lingvistik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Shuningdek, har ikki tildagi topishmoqlarning madaniy asoslari ham o‘rganiladi.

Adabiyotlar Sharhi

Topishmoqlar mavzusi folklor, tilshunoslik va lingvakulturologiya doirasida keng yoritilgan. O‘zbek xalq og‘zaki ijodida topishmoqlarning o‘rni va ahamiyati haqida Dundes [3,33] fikr bildirsa, ingliz tilidagi topishmoqlar esa til o‘yini, metaforalar va kognitiv murakkablik jihatidan Barthes [1,55] va Lakoff & Johnson [7,45] nazariyalari asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, Krippendorff [6,21] va Fromkin, Rodman va Hyams [4,12] asarlaridan foydalanib, topishmoqlarning semantik, morfologik va fonetik jihatlari ham o‘rganilgan.

Tadqiqot Metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuvlar qo‘llanildi:

- Kontent tahlili va semantik analiz: Tilning metaforik strukturalarini va semantik tafakkurini tahlil qilishda Lakoff va Johnson [7,27] asaridan foydalanildi hamda Krippendorff [5,15] metodologiyasi asos sifatida qabul qilindi.
- Lingvistik struktura tahlili: Topishmoqlarning morfologik, sintaktik va fonetik xususiyatlarini o‘rganishda Fromkin, Rodman va Hyams [4,10] asari nazariy poydevor bo‘ldi.
- Madaniy-kontseptual tahlil: Folklor asarlarida aks etgan madaniy qadriyatlar va ramzlarni o‘rganishda Dundes [3,58] va Barthes [1,41] nazariyalari asos sifatida tanlandi.

Ma’lumotlar ikki bosqichda to‘plandi:

1. **Birlamchi manbalar:** xalq og‘zaki ijodi, rivoyatlar va arxiv materiallari.
2. **Ikkilamchi manbalar:** ilmiy maqolalar, kitoblar va tahliliy hisobotlar.

Ushbu triyangulyatsiya usuli yordamida ma’lumotlar bir-biri bilan solishtirilib, natijalar ishonchliligi ta’minlandi.

Tahlil va Natijalar

O‘zbek Topishmoqlarining Xususiyatlari

O‘zbek topishmoqlari xalqning kundalik hayotidan, tabiat va ijtimoiy qadriyatlardan ilhomlanib yaratiladi. Ularning tuzilishi oddiy va ravon bo‘lib, semantik jihatdan bevosita ifodalanadi. Masalan:

- “Oq dalada qora urug [2]” misolida, qog‘oz va siyoh obrazlari orqali savodxonlik va bilimning ahamiyati ifodalanadi [7,38].
- “Shahari bor, odami yo‘q. Daryosi bor, suvi yo‘q [2]” topishmoqida esa xarita va geografik obrazlar orqali kundalik hayotdan donolik aks etadi.

Tahlil shuningdek, o‘zbek topishmoqlarining she’riy, ritmik va yodlashga qulay xususiyatlarini, jamoaviy qadriyatlarni ifodalashdagi rolini ham ochib berdi.

Ingliz Topishmoqlarining Xususiyatlari

Ingliz topishmoqlari ko‘proq abstrakt tushunchalar, til o‘yini va lingvistik murakkabliklarga urg‘u beradi. Masalan:

- “What comes once in a minute, twice in a moment, but never in a thousand years?” misolida harflar o‘yinlari va semantik paradoxlar tahlil qilinadi.
- “I run but never walk, I have a bed but never sleep” topishmoqi tilning murakkab strukturasini va kognitiv jarayonlarni namoyon etadi.

Lingvistik va Madaniy Farqlar

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki:

- O‘zbek topishmoqlari – jamoaviy turmush, agrar hayot va an’anaviy qadriyatlarni aks ettiruvchi oddiy, tushunarli ifodaga ega.
- Ingliz topishmoqlari – til o‘yinlari, abstrakt tushunchalar va metaforik ramzlar orqali mantiqiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan.

Ramzlarning Tahlili

Topishmoqlardagi ramzlar ularning semantik va madaniy kontekstini yanada chuqurroq ochib beradi. Masalan:

- “Qo‘l bilan ekiladi, til bilan o‘tiladi”[2] misolida ta’lim va bilimning real voqeliklari aks etadi.
- Ingliz tilidagi misolda, “Two bodies have I, though both joined in one. The stiller I stand, the faster I run” ramziy ifoda til o‘yini va abstrakt tafakkurni aks ettiradi.

Xulosa

Umuman olganda, tahlil natijalari o‘zbek va ingliz topishmoqlarining til, semantika va madaniyatning o‘ziga xos jihatlarini aks ettiruvchi murakkab san’at asarlari ekanligini ko‘rsatadi.

O‘zbek topishmoqlari aniq va tushunarli ifoda uslubi orqali jamoaviy turmush, agrar hayot va axloqiy qadriyatlarni aks ettiradi.

Ingliz topishmoqlari esa til o‘yini, abstrakt tushunchalar va metaforik ramzlar orqali intellektual qiziqish va mantiqiy tafakkurni rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Shunday qilib, topishmoqlar har bir xalq madaniyatining aksidir hamda tilning go‘zalligi, tafakkurning chuqurligi va ijodkorlikning namoyon bo‘lishida muhim rol o‘ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Barthes, R. (1972). Mythologies. Hill and Wang

2. Bolalar uchun topishmoqlar : topishmoqlar / to'plab, nashrga tayyorlovchi: Irodabonu Avvalboyeva. - Toshkent: Yurist-media markazi, 2018
3. Dundes, A. (1980). Interpreting Folklore. Indiana University Press.
4. Fromkin, V., Rodman, R., & Hyams, N. (2018). An Introduction to Language. Cengage Learning.
5. Hakimov, M.X. O‘zbek pragmalingvistika asoslari. – Toshkent: Akademnashr.
6. Krippendorff, K. (2018). Content Analysis: An Introduction to Its Methodology. Sage Publications.
7. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. University of Chicago Press.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

SAIDA ZUNNUNOVA QISSALARIDA AYOLLAR OBRAZI

Ismatillayeva Moxinur Sayfiddin qizi
BuxDU Ingliz adabiyotshunosligi va Tarjimashunoslik kafedrasi doktoranti
moxinur.ismatillayeva98@gmail.com
+998945482011

Annotatsiya. Ushbu maqolada Saida Zunnunova va uning ijodida asosiy o‘ rin tutgan qissalari tahlil qilinib, ulardagi asosiy g‘oya va qarashlar aks ettirilgan. Zunnunovaning “Olov”, “Och yuzingni”, “Yangi direktor”, “Odamlar orasida” qissalarining umumiy va farqli jihatlari ham o‘ rganilib, tahlil qilingan.

Kalit so‘ zlar: Qissa, g‘oya, qarash, umumiy jihat, farqli jihat, tahlil qilmoq, uslub, ayollar obrazi.

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В РАССКАЗАХ САИДЫ ЗУННУНОВОЙ

Аннотатция. В данной статье анализируются рассказы Саиды Зуннуновой и ее основное творчество, отражаются в них основные идеи и взгляды. Также были изучены и проанализированы общие и разные стороны рассказов Зуннуновой «Олов», «Открой лицо», «Новый директор», «Среди людей».

Ключевые слова: Сюжет, идея, взгляд, общий аспект, иной аспект, анализ, стиль, образ женщины.

THE IMAGE OF WOMEN IN THE STORIES OF SAIDA ZUNNUNOVA

Annotation. This article analyzes the stories of Saida Zunnunova and her main work, and reflects the main ideas and views in them. Common and different aspects of Zunnunova's short stories "Olov", "Open your Face", "New Director", "Among People" were also studied and analyzed.

Key words: Story, idea, view, general aspect, different aspect, analyze, style, image of women.

KIRISH

O‘zbek adabiyotida ayollar mavzusi XX asrdan boshlab keng yoritila boshlangan bo‘ lib, deyarli barcha yozuvchilar o‘ z nasriy asarlarida ayollar obrazlariga alohida e’tior qaratib jonlantirishga harakat qilishgan. Ayollar endilikda syujetni rivojlantiruvchi yoki qo‘ shimcha

qahramonlar sifatida emas , balki ichki dunyosi, ruhiyati bilan asarda asosiy qahramonni gavdalantira oladigan obrazlarda tasvirlanadigan bo‘ ldi.

O‘ zbek adabiyotiga sezilarli darajada hissa qo‘ shib, o‘ ziga xos uslubi orqali ajralib turadigan va ayollar obraziga alohida yondashgan qalamkashlardan biri Saida Zunnunovadir. Saida Zunnunova nafaqat o‘ zining she’rlari bilan she’riyat muxlislari e’tiborini qozongan, balki nasriy asarlari bilan ular qalbidan chuqur joy ham egallagan.Uning yashab ijod qilgan davri ikkinchi jahon urushi va Sobiq sovet ittifoqi davomida bo‘ lganligi sababidan ham urush va o‘ sha davrdagi og‘ir kunlar adibaning deyarli barcha qissalarida o‘ z aksini topgan. Saida Zunnunova o‘ zbek xotin-qizlari hayotini o‘ rganish, ular turmushidagi mashaqqatli jihatlar va murakkabliklarga jamoatchilik e’tiborini jalb qilish niyatida oila va muhabbat mavzusida bir qancha hikoya va qissalar yozdi.[151]

TAHLIL VA NATIJALAR

Adibaning “Olov”, “Och yuzingni”, “Yangi direktor”, “Odamlar orasida” va o‘ sha davrda qatag‘onga uchragan “So‘ qmoqlar” qissalarida nafaqat o‘ sha davrda dolzarb bo‘ lgan mavzular balki XXI asr uchun ham aktual masalalar aks ettirilgan. Saida Zunnunova qissalarning bosh qahramonlari ayollar bo‘ lib, adiba ularni bejizga asosiy qahramon etib gavladantirmaganligi o‘ quvchilarni haytarga solishi tabiiy. Negaki, asar markazidan o‘ rin egallagan qahramonlarimizda nafaqat ayollar fitratiga xos jihatlar, balki erkaklarga xos jasorat, mardlik, halollik, adolatparvarlik singari fazilatlar ham mujassamlashgan.

“Yangi direktor” qissasidagi Saodatxon Sultonovaning o‘ z kasbiga sadoqati va yurti manfaatini, yosh avlod kelajagini ko‘ zlab qilgan harakatlari, qanday qiyinchiliklar uchramasin ularni yengish uchun qilgan kurashi hech bir kitobxonni ta’sirlantirmay qolmaydi. Saodatxonning qilgan islohotli sa’y-harakatlari tabiiyki eskicha qarashga ega bo‘ lgan va yangiliklarni yaxshi qarshilay olmagan, kamchiliklari “yangi direktor” Saodatxon tomonidan yuziga solingan hamkasblariga erish tuyiladi. Barotov va Obidov ayol va o‘ zidan yosh rahbardan tanbeh eshitishganligi bois rayonodagi tanishlari orqali Saodatxondan qutilish yo‘ lini izlashadi. Uning diqqatini chalg‘itish maqsadida turmush o‘ rtog‘I komiljon bilan bog‘liq mish-mishlar ham tarqatishadi. Sultonova esa hech ham o‘ z burchini unutmagan holatda maktabdagi “oqsoqlik”larni tuzatishga intiladi. Hali maktabni bitirmagan Zuhrani turmushga berishmoqchi ekanligini eshitib darhol bu vaziyatga yechim topishga intiladi va ijobiy natija olmagunicha qat’iyat bilan kurashadi. Maktada ota-onalar yig‘ilishlari tashkil etib, nafaqat bolalarning balki ota-onalarning ham savodxonligini oshirish uchun gazeta va jurnallarga obuna bo‘ lishga undab shunday deydi:

“-Jurnalga obuna bo‘ lsangiz, uni har oy olib turasiz. Pochtalyon uyingizga olib kelib beradi.Jurnalda qiziq-qiziq hikoyalar, doktorlarning, o‘ qituvchilarning maslahatlari bosiladi.Bundan tashqari, bolalarning kiyimlarini tikishni ham o‘ rganishiz mumkin. Ba’zi ir shirin taomlarni pishirish, xullasi, hamma narsani o‘ rganishingiz mumkin.”[152]

[151] Uzpedia.uz

[152] Zunnunova S. Yangi director/ Tanlangan asarlar.-T.,2001.

Yangi direktorning asl maqsadi darslarning sifatini yaxshilash, yoshlarga zamonaviy bilimlarni yetkazish, maktablarda kuzatilgan adolatsizliklarga barham berish ekanligini anglamagan Barotov va Obidov singari ustozlar Sultonovaning bo‘ shatilishi uchun ne ne qing‘irliklarga qo‘ l urishadi. Ammo qissa yakunida adolat qaror topadi va yangi rahbarning qanchalik halol, vijdonli, oqil va haqiqatparvarligi isbotlanadi. Bosh qahramonimiz Saodatxonda mujassamlangan bardosh, matonat, oqilalik, sadoqat, qat’iyatlilik, mehr shavqat , iroda va tirishqoqlik, uncha-muncha erkaklarda uchramaydigan jasurlik o‘ quvchilar qalbidan chuqur joy egallashiga asl sababchidir. Uning yangi rahbar sifatida kiritgan o‘ zgartirishlari jamiyatimiz uchun naqadar zarur amallar ekanligini hozir yana ham chuqurroq anglay olamiz. Sovet davrida bunday “yangiliklar” yaxshi qarshilanmagan bo‘ lsada Zunnunovaning bu mavzuda bemalol qalam sura olishi, adibaning o‘ zida ham asar qahramoni singari xislatlarning borligidan dalolatdir.

“Och yuzingni” qissasida ham bosh qahramon sifatida ayol obrazi ya’ni Adolatxon tanlangan. Adolatxon o‘ z davridagi ayollardan qat’iyati, sabri, aql-zakovati, o‘ z taqdiriga befarq emasligi va sadoqati bilan ajralib turgan. Ya’ni sho‘ ro davrida xalqimizga urf bo‘ lib qolgan qizlarning ilm olishiga qarshilik, ularni 14-15 yoshlarida boyroq insonga kundosh qilib turmushga berish, o‘ z haq-huquqini talab qilib chiqqanlarning besabab o‘ limlariga duch kelish holatlari avj olgan davrda, barcha mashaqqaatlarni anglagan holda “oqimga qarshi” suza olgan qahramondir. Qissada xotin-qizlarning paranjilarini tashlab zamona bilan ham nafas bo‘ lishlari, ilm olish va kasb egallashlari zarurligi va eng avvalo jamiyatda ayollarning ham o‘ z o‘ rni borligini isbotlashlari kerakligi tasvirlangan. Asarning tub ma’nosiga nazar solsak, adiba xalqimizning sho‘ rolar zulmidan ozod bo‘ lishi uchun nafaqat erkaklarning balki ayollarning ham ilmli bo‘ lishlari lozimligini, ko‘ zimizdagi “parda”ning paranji singari uloqtirilishini istaganligini anglash mumkin. Adolatxon, Usmonjon, Zebixon, Mo‘ ttixon singari xalq dardi bilan yashovchi qahramonlarning ilk odimlari ko‘ plab boshqa insonlar uchun namuna bo‘ lib, ma’rifat va ozodlik kurashini alangalatgan desak adashmagan bo‘ lamiz.

“Olov” va “Odamlar orasida” qissalarida asosan ikkinchi jahon urushi davrida xalqimiz boshidan o‘ tqazgan og‘ir va musibatli kunlar tasvirlangan. Ikkala qissada ham urushning ne ne kulfatlarga sabab bo‘ lgani, xalqimizning farzand, ota, aka va uka dardi bilan yonib turgan onda ham, front uchun jon-jahdlari bilan mehnat qilganlari aks ettirilgan. “Olov” qissasida Saida Zunnunova Shirmonxon obrazini asosiy qahramon sifatida tanlagan. Ushbu qissada Shirmonxon singari kuchli va matonatli Nodira, O‘ g‘iloy, Maqsuda obrazlari ham o‘ rin olgan. Kolxozchilar Shirmonxonni eri urushga ketganidan so‘ ng rais etib saylashdi, chunki uning qanchalik adolatparvar, mehnatkash, aql- zakovatli, kamtarin va mehribon ekanligini barcha bilardi. Erkaklar urushdaligi sabab kolxozda asosan ayollar, keksalar, yosh bolalar va urushdan yarador bo‘ lib qaytganlar mehnat qilishardi. O‘ zlari och , tinmay mehnat qilib bo‘ lsada frontdagilar uchun oziq-ovqat g‘amlashga barcha birdek bel bog‘lagan asar qahramonlarining har biri o‘ quvchilar qalbidan joy egallaydi. Orada kelgan “qora xat”lar insonlarning qalbida og‘ir bo‘ shliq hosil qilsada, bu ularni to‘ xtatolmas, balki vafot etganlarning ruhini shod etish

uchun ham yanada qattiq mehnat qilishardi. Shirmonxonning o‘ g‘li Farhod ham urushda halok bo‘ ladi va u raisning qalbida o‘ chmas olovni alangalatadi. Barcha qiyinchiliklarga qaramay rais planlarni ortig‘i bilan bajarish orqali front ortidagilar g‘alabaga o‘ z hissalarini qo‘ shishadi. Qissa yakunida Farxodning qabri joylashgan Donbass ozod etilganligi va endi bemalol o‘ g‘liing qabrini ziyorat qila olish imkoniyati Shirmonxon sabrining mevasi tariqasida tasvirlangan.

XULOSA

Badiiy asarlarda ayollar obraziga o‘ zgacha yondashib, ularni o‘ z asarlarining bosh qahramonlari sifatida tasvirlagan adibalardan biri bo‘ lgan Saida Zunnunova ayollar ichki dunyosiga va his tuyg’lariga alohida e’tibor qaratgan. Adiba qissa va hikoyalaridagi ayol personajlar chinakam o‘ zbek ayollar portretini gavdalantirgan desak adashmagan bo‘ lamiz. Boisi, uning istalgan nasriy va yoki nazmiy asarini olmaylik har birida ayollar sabr- matonat, sadoqat, mehr-muhabbat timsoli sifatida tasvirlangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Zunnunova S. Tanlangan asarlar. Uch tomlik.-T.:G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1976-1977.
2. Zunnunova S. Yangi direktor/ Tanlangan asarlar.-T.,2001
3. https://uzpedia.uz/pedia/zunnunova_saida
4. www.ziyouz.com

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

THE USE OF VIDEO CONTENT TO TEACH ENGLISH SPEAKING SKILL: AN EXPERIMENTAL STUDY

Raxmatova Maftuna Ma’murjon qizi
Phd student of NamSU
Tel: +99899-600-01-25
email: mftnraxmatova@gmail.com

Abstract: This study examines the effectiveness of video content as a teaching medium for improving students’ speaking skills. The research employs an experimental design conducted at Namangan State University with 3rd-year English faculty students, divided into control and experimental groups. The experimental group received instruction using video content, while the control group followed traditional methods. The study utilized pre-tests and post-tests to assess the improvement in speaking proficiency. The findings reveal that the experimental group significantly outperformed the control group, with a mean post-test score of 65.94 compared to 56.34 in the control group. The results of a t-test analysis (t-value = 4.86, t-table = 1.671, $p < 0.05$) confirmed the effectiveness of video-based instruction. These findings suggest that integrating video content into speaking lessons enhances students’ pronunciation, fluency, and comprehension, making it a viable pedagogical tool for language learning. Future studies should explore longitudinal impacts and the role of different types of video content in language acquisition.

Keywords: *video content, speaking skills, language learning, audiovisual media, experimental research, pronunciation, fluency, comprehension, teaching strategies, multimedia learning*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИДЕОКОНТЕНТА ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОЙ УСТНОЙ РЕЧИ: ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Аннотация: Данное исследование анализирует эффективность видеоконтента как средства обучения для развития навыков устной речи у студентов. Экспериментальное исследование проведено в Наманганском государственном университете среди студентов 3-го курса факультета английского языка. Испытуемые были разделены на контрольную и экспериментальную группы. В экспериментальной группе обучение проводилось с использованием видеоматериалов, тогда как контрольная группа следовала традиционным методам преподавания. Для оценки уровня владения устной речью использовались предтесты и посттесты. Результаты исследования показали, что

экспериментальная группа продемонстрировала значительное улучшение показателей, средний балл посттеста составил 65,94 против 56,34 в контрольной группе. Статистический анализ t-критерия (t = 4,86, t-критическое = 1,671, p <0,05) подтвердил эффективность обучения с применением видеоконтента. Эти данные свидетельствуют о том, что интеграция видеоматериалов в процесс обучения устной речи способствует улучшению произношения, беглости и понимания речи, что делает данный метод перспективным инструментом в преподавании иностранных языков. Дальнейшие исследования должны сосредоточиться на изучении долгосрочных эффектов и влияния различных типов видеоконтента на овладение языком.

Ключевые слова: видеоконтент, устная речь, изучение языка, аудиовизуальные средства, экспериментальное исследование, произношение, беглость, понимание, методики преподавания, мультимедийное обучение

INGLIZ TILIDA OG‘ZAKI NUTQ O‘RGATISHDA VIDEO KONTENTDAN FOYDALANISH: EKSPERIMENTAL TADQIQOT

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot video kontentdan ta’lim vositasi sifatida foydalanishning talabalar og‘zaki nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishga ta’sirini tahlil qiladi. Eksperimental tadqiqot Namangan davlat universitetida ingliz tili fakultetining 3-kurs talabalarida olib borilgan bo‘lib, ishtirokchilar nazorat va eksperimental guruhlarga ajratildi. Eksperimental guruh video materiallardan foydalangan holda o‘qitilgan, nazorat guruhi esa an’anaviy metodlar asosida ta’lim olgan. Talabalar og‘zaki nutq mahoratini baholash uchun dastlabki va yakuniy testlar qo‘llanildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, eksperimental guruh sezilarli darajada yuqori natijalarga erishdi: yakuniy test bo‘yicha o‘rtacha ball 65,94 ni tashkil etgan bo‘lsa, nazorat guruhida bu ko‘rsatkich 56,34 ni tashkil etdi. t-test natijalari (t = 4,86, t-jadval = 1,671, p < 0,05) video asosida o‘qitish usulining samaradorligini tasdiqladi. Ushbu topilmalar video materiallarning og‘zaki nutq darslariga integratsiyasi talabalar talaffuzi, ravonligi va tushunish darajasini oshirishini hamda ushbu usul xorijiy tillarni o‘qitishda samarali pedagogik vosita bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Kelajak tadqiqotlari uzoq muddatli ta’sirlarni va turli xil video materiallarning til o‘rganish jarayoniga ta’sirini chuqurroq o‘rganishga yo‘naltirilishi lozim.

Kalit so‘zlar: video kontent, og‘zaki nutq, til o‘rganish, audiovizual vositalar, eksperimental tadqiqot, talaffuz, ravonlik, tushunish, o‘qitish strategiyalari, multimedia ta’limi

1. INTRODUCTION

Speaking is a fundamental skill in language learning, facilitating communication and the expression of ideas. Despite its importance, many students struggle with speaking due to a lack of practice, motivation, and appropriate instructional methods. Traditional approaches, such as textbook-based learning and rote memorization, often fail to engage learners effectively, leading to disinterest and suboptimal performance.

Multimedia-based instruction offers a more dynamic and interactive learning experience, which can enhance engagement and learning outcomes. [13] Video content, as an audiovisual medium, presents an innovative alternative that can improve students' speaking abilities by providing contextualized, interactive learning experiences. The use of video in language education allows students to observe native-like pronunciation, intonation, and conversational dynamics, fostering better comprehension and retention. Additionally, videos provide real-life contexts, allowing students to see and hear language in use, which can aid in their ability to produce language fluently and accurately.

Given the increasing importance of communicative competence in today's globalized world, educators need effective teaching strategies that can enhance students' language skills. This study aims to explore the impact of video-based instruction on students' speaking skills and determine whether video integration leads to significant improvements in pronunciation, fluency, and confidence in speaking English.

2. LITERATURE REVIEW

Several studies from Russia and Uzbekistan have also explored the role of video in language learning. Ziyodov, S. K. (2019) discusses how video-based instruction enhances English pronunciation among Uzbek students, emphasizing its role in improving phonetic awareness. Likewise, Turaev, U. M., & Makhmudova, D. S. (2020) argue that integrating multimedia tools into English teaching significantly improves students' speaking fluency and motivation. From the Russian perspective, Smirnova, E. A. (2018) highlights how video content fosters interactive learning environments, allowing students to engage in real-life language scenarios.

Mayer's (2001) Cognitive Theory of Multimedia Learning suggests that learning is more effective when information is presented through both visual and auditory channels rather than through text alone. This dual-channel processing enhances retention and comprehension, making video a powerful tool in second language acquisition.

Zhang et al. (2006) highlight the benefits of video in improving comprehension and pronunciation by exposing learners to authentic language use. Similarly, Lightbown and Spada (2006) assert that multimedia tools contribute to second language acquisition by fostering engagement and interactive learning. Research by Harmer (2007) supports the use of video as an effective strategy for developing speaking skills, emphasizing its role in promoting fluency and confidence.

Studies by Canning-Wilson (2000) and Katchen (2002) suggest that video facilitates language learning by providing students with non-verbal cues, cultural insights, and authentic conversational models. The interactive nature of video encourages student participation and self-expression, essential components of language fluency. [14] Empirical research conducted by Snelson and Perkins (2009) demonstrates that video-based learning enhances students' comprehension, pronunciation, and oral performance in English classrooms.

3. RESEARCH METHODS

This study employed a mixed-methods approach, integrating both quantitative and qualitative data to provide a comprehensive analysis of the effectiveness of video content in enhancing students' speaking skills. The research design included experimental and control groups, with pre-test and post-test assessments to measure improvements. Additionally, classroom observations and student feedback were collected to assess engagement and learning outcomes.

3.1 RESEARCH DESIGN

A quasi-experimental research design was used in this study. Two groups were formed: an experimental group, which received instruction through video-based lessons, and a control group, which was taught using conventional methods. The pre-test and post-test assessments were administered to both groups to evaluate their progress in speaking proficiency. The experimental group watched instructional videos featuring native and fluent English speakers demonstrating pronunciation, intonation, and conversational strategies, while the control group relied on traditional textbook exercises and in-class speaking drills.

The study employed a quantitative experimental design with a control and an experimental group. The experimental group received instruction through video-based lessons, while the control group followed conventional teaching methods. A quasi-experimental pre-test and post-test design was implemented to measure the effectiveness of the intervention.

3.2 PARTICIPANTS

Seventy 3rd-year students from the English faculty at Namangan State University participated in this study. The students were randomly assigned to either the experimental group (XE) or the control group (XF), with 35 students in each. All participants had similar English proficiency levels, ensuring a balanced comparison between the two groups. Their prior exposure to multimedia learning was minimal, making them ideal candidates for evaluating the impact of video-based instruction.

Seventy 3rd-year students of the English faculty from Namangan State University participated in the study. The students were randomly assigned to two groups: XE (experimental) and XF (control), with 35 students in each. Participants were selected based on their similar proficiency levels in speaking English to ensure the validity of comparisons.

3.3 DATA COLLECTION

Data collection involved multiple instruments to ensure a robust analysis of student performance.

- **Pre-test and post-test**: Standardized speaking assessments were administered to evaluate students' pronunciation, vocabulary use, fluency, and comprehension before and after the intervention.
- **Observation checklists**: Classroom interactions were observed, and students' participation levels, engagement, and response to video materials were recorded.

– **Student surveys**: A questionnaire was distributed at the end of the study to collect students’ perspectives on video-based learning, their perceived improvements, and the challenges they faced.

Pre-tests and post-tests were administered to assess students’ speaking abilities before and after the intervention. The tests evaluated pronunciation, vocabulary, fluency, and comprehension using a standardized rubric. The video materials used in the experimental group consisted of high-quality educational videos demonstrating effective speaking strategies.

3.4 DATA ANALYSIS

The collected data were analyzed using both quantitative and qualitative methods:

– **Quantitative analysis**: A paired t-test was used to compare pre-test and post-test scores of the experimental and control groups. The significance level was set at $p < 0.05$ to determine if the improvements in speaking skills were statistically significant.

– **Qualitative analysis**: The observation checklists and student surveys were analyzed thematically to identify patterns in engagement, motivation, and students' perceptions of the learning process.

These combined methods provided a detailed insight into the effectiveness of video content in improving speaking proficiency among English language learners.

The collected data were analyzed using a t-test to determine the statistical significance of the differences between the two groups. Additionally, qualitative observations were recorded to assess student engagement and participation levels during the video-based lessons.

4.1 Pre-test and Post-test Scores

The results indicate a significant improvement in the speaking skills of students in the experimental group. The pre-test scores showed a slight difference between the two groups, but the post-test scores demonstrated a marked improvement in the experimental group.

Table 1: mean scores of pre-tests and post-test

Group	Pre-test Mean	Post-test Mean
Experimental	59.2	65.94
Control	56.0	56.34

4.2 T-test Analysis

The t-test results confirm that the difference in performance between the two groups is statistically significant (t-value = 4.86, t-table = 1.671, $p < 0.05$). This indicates that the use of video has a positive impact on students’ speaking skills.

5. CONCLUSION

This study demonstrates the effectiveness of video content in improving students’ speaking skills. The findings suggest that video-based instruction enhances pronunciation, fluency, and comprehension, making it a valuable tool for language teachers. Future research could explore the long-term effects of video use in language learning, examine various video formats, and investigate its impact on students with diverse learning styles.

REFERENCES

1. Canning-Wilson, C. (2000). Practical aspects of using video in the foreign language classroom. *The Internet TESL Journal, 6*(11).

2. Harmer, J. (2007). *The practice of English language teaching* (4th ed.). Pearson Education.

3. Katchen, J. E. (2002). Video in ELT—Theoretical and Pedagogical Foundations. *Proceedings of the 2002 KATE International Conference*, 256-267.

4. Lightbown, P., & Spada, N. (2006). *How languages are learned* (3rd ed.). Oxford University Press.

5. Mayer, R. E. (2001). *Multimedia learning*. Cambridge University Press.

6. Paivio, A. (1986). *Mental representations: A dual coding approach*. Oxford University Press.

7. Seels, B., & Glasgow, Z. (1990). *Exercises in instructional design*. Merrill Publishing Company.

8. Snelson, C., & Perkins, R. A. (2009). Teaching and learning with video annotations. *TechTrends, 53*(6), 59-61.

9. Zhang, D., Zhou, L., Briggs, R. O., & Nunamaker, J. F. (2006). Instructional video in e-learning: Assessing the impact of interactive video on learning effectiveness. *Information & Management, 43*(1), 15-27.

10. Ziyodov, S. K. (2019). The role of multimedia technologies in teaching English pronunciation to Uzbek students. *Uzbek Journal of Applied Linguistics, 5*(2), 33-47.

11. Turaev, U. M., & Makhmudova, D. S. (2020). The impact of digital learning resources on English language teaching in Uzbekistan. *Modern Trends in Education, 12*(4), 78-89.

12. Smirnova, e. A. (2018). Enhancing communicative competence through multimedia learning: a Russian perspective. *Russian journal of linguistic studies, 25*(1), 55-72.

13. Kizi, b. Z. X. (2023). Role of digital technologies in education. *Строительство и образование*, *3*(5), 28-34.

14. Botirova, z. (2024). Professional competence of English teachers: an in-depth analysis. *News of the nuuz*, *1*(1.10. 1), 68-69.

15. Botirova, z. (2024). Professional competence of English teachers: an in-depth analysis. *News of the nuuz*, *1*(1.10. 1), 68-69.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ALISHER IBODINOV HIKOYALARIDA MILLIY KOLORIT TASVIRI

Xoliqulova Iroda Xo‘jamqul qizi
Shahrisabz davlat pedagogika universiteti 1-bosqich tayanch doktaranti
Tel: +998999447107 E-mail:xoliqulovairoda@gmail.com

Annotatsiya. Adabiyotning asl mohiyatini milliy koloritning badiiy talqiniga ko‘ra belgilanishi, muayyan bir ijodkor asarlarini tahlil qilishda milliy adabiy-estetik mezon tafakkurning asosiy mezoni ekanligi maqolaning dolzarbligini kasb etadi. Badiiy asarlar qaysi tilda yaratilishiga ko‘ra, o‘sha xalqning milliy koloritini namoyon etadi. Alisher Ibodinov hikoyalari ana shu mezonlarga javob bera oladigan asar sifatida tahlil etilgan. Muallif hikoyalarida milliy koloritning quyidagi shakllari namoyon bo‘lgan: 1) Til va sheva. Ijodkor qahramonlarning ruhiyatini ochishda shevalardan unumli foydalangan. 2) Urf-odatlar. O‘zbek xalqiga xos urf-odatlar hikoyalarda bir necha o‘rinlarda uchraydi. 3) Kiyinish va taomlar. Hikoyalarning yanada ta’sirchan bo‘lishiga milliy koloritning ushbu shaklidan unumli foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: hikoya, milliy kolorit , xalqonalik, milliy ruh, muallif nutqi, sheva, urf-odatlar, badiiy tasvir, badiiy talqin.

ОБРАЗ НАЦИОНЬНОГО КОЛОРИТА В РАССКАЗАХ АЛИШЭРА ИБАДИНОВА

Аннотатция: Актуальность статьи приобретает тот факт что подлинная сушность литературы отпределяется по художественной интерпретации национального колорита, что националный литературно-эстетический критерий при анализе произведений конкретного творца является основным критерием мышления. В зависимости от того, на каком языке создаются произведения искуства, они демонстрируют националный колорит этого народа. Рассказы Алишера Ибодинова анализировались как произиедения, отвечающие этим критериям . В рассказах автора проявились следующие формы национального колорита: 1) язык и диалект. Создатель плодотворно использовал диалекты для раскрытия психики героев. 2) обычаи, обичаи, характерные для узбекского народа, встречаются в рассказе в неськолких местах. 3) Заправки и угощения. Эта форма национального колорита была эффективно использована, чтобы сделать хиковас более выразительными.

Ключевые слова: рассказ, националный колорит, народность, националный дух, авторская речь, диалект, традиции, художестиенный образ, художественная интерпретация.

NATIONAL COLORITE IMAGE IN THE STORIES ALISHER IBADINOV.

Annotation: The true nature of the literature can be traced back to the National Colorite determination according to the artistic interpretation, analysis of the works of particular creator when making a national literary and aesthetic criterion that is the main criterion of thinking acquires the relevance of the article. In what language art works are created according to the National Colorite of the same people. Alisher Ibadinov hikovas are analyzed as a work that can meet these criteria. The following forms of national colorits are manifested in the authors:1)Language and dialect. From dialects in opening the psyche of creative gahramans made good use of. 2)Customs. Customs typical of the Uzbek people it is found in several places in the narrative. 3) Dress and dishes . To make the stories even more impressive, the National Colorite said the shape was used productively.

Key words: Story, national colorite chalcanism, national spirit, author speech, dialect, traditions, artistic image artistic, interpretation.

KIRISH. Zamonaviy o‘zbek nasrida barakali ijod qilayotgan Alisher Ibodinov ilk bor o‘zining erk va ozodlik uchun kurash mavzusidagi “Quyosh ham olov” nomli hikoyasi bilan xalqning e’tiboriga tushdi. Yozuvchi Farg‘ona viloyatining Oltiariq tumanida dunyoga kelgandir. Ilk hikoyasi chop etilgandan so‘ng yozuvchi “Zulm bazmi” , “Xudayorxonning so‘nggi kunlari” romanlarini, “Qo‘rboshi Madaminbek”, “Sohil yaqin, yaqin” qissalarini, “Chaqmoq chaqnaganda” , “Ko‘l bo‘yida”, “Bir tomchi yosh”, “Oq o‘rik” kabi hikoyalarini kitobxonlar e’tiboriga havola etdi. Alisher Ibodinov nasriy asarlarida o‘zbekning o‘zligi, asl tabiati, xalqimiz tarixining murakkab va ziddiyatli davrlari, milliy peyzaj tasviri, milliy xarakter kabi xususiyatlar aks ettirilgandir. Yozuvchi asarlarini o‘qigan kitobxon milliy koloritizmni anglab yetadi. Milliy kolorit muayyan bir millat tasvirining haqqoniy bo‘lishiga xizmat qilishi bilan birga, ma’rifiy jihati bilan ham ahamiyatlidir, chunki u muayyan hududda yashovchi kishilar hayoti bilan yaqindan tanishish imkonini yaratadi. Ushbu maqolada ijodkorning hikoyalarida tasvirlangan milliy koloritizm va uning vositalari haqida batafsil yoritilgandir.

ADABIYOTLAR TAHLILI METODLAR. Milliy kolorit-badiiy nasrda muayyan xalqning qadriyatlari, tili, urf-odatlar, hayotini aks ettiruvchi xususiyatlar majmui hisoblanadi. Nasrda milliy kolorit yaratish yozuvchi mahoratining muhim mezonlaridan biri hisoblanib, u asarni jonli va o‘ziga xosligini ta’minlaydi. Kolorit asarda millatning o‘ziga xosligini saqlab qoladi, uni kengroq auditoriyaga tanishtiradi, milliy xususiyatlar asarni jonlantirib, o‘quvchini chuqurroq hayratlantiradi. Adabiyotshunos olim N.Jabborov “O ‘tkan kunlar” da milliy ruh ifodasi nomli maqolasida shunday fikrlarni keltirib o‘tadi: “Milliylik-adabiyotning asosiy mezoni. Jahon badiiy-estetik tafakkuri ko‘rigida o‘zbek adabiyotini ajratib ko‘rsatuvchi bosh

xususiyat, o‘zgalardan farqini namoyon etadigan asosiy belgi, bu milliy ruhdir. Ta’kidlash kerakki, milliy ruh ifoda etilgani asarning umumbashariy ahamiyatini zinhor pasaytirmaydi, aksincha jahon adabiyotida o ‘ziga xos o‘ringa ega bo ‘lish imkonini yanada oshiradi” [153]

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Alisher Ibodinov hikoyalarini mutolaa qilar ekansiz, hikoya qahramonlari hayotida yashayotgandek, ular bilan muloqot qilayotgandek bo‘lasiz. Milliylik aks ettirilgan hikoyalaridan biri sifatida “ Bir tomchi yosh” hikoyasini ko‘rsatishimiz mumkin. Hikoyada badiiy ijodni joni dilidan sevuvchi, odiiy qishloq ayoli Ma’suma hayotining ma’lum bir qismi tasvirlangandir. Voqealar rivojini o‘qir ekanmiz, roviy nutqini ham unutasan kishi: “ Yuk mashinasi jig‘illab qo‘zg‘aldi-da, chiroqlarning yorug‘i yo‘l yoqasidagi teraklarni, paxsa devorni, ikki tabaqali sariq darvozani va shu darvozaga yo‘nalgan Ma’sumaning xipcha qomatini, barmoqday-barmoqday o‘rilgan sochini, yelkasidagi ketmonini, chang bosgan kirza etigini birzum oltin nurga burkadi.”[154] Hikoyadan olingan ushbu parchadagi “yo‘l yoqasidagi terak”, “paxsa devor” detallari orqali oddiy o‘zbek qishlog‘ining hayoti ko‘z oldimizda gavdalanadi. Ma’sumaning yelkasidagi ketmon, oyog‘idagi kirza etik tasviri esa o‘zbek ayolining matonati, mehnatkashligidan dalolat bermoqda. Ijodkor nurning yo‘lga to‘filanishi tasviri orqali yorug‘likning tarqalinishini o‘zgacha tarzda tasvirlagan.

Milliy koloritning asaosiy unsurlaridan bo‘lgan xalqona iboralar, shevaga xos so‘zlar badiiy asarga milliy ruh bag‘ishlaydi, albatta. Ma’sumaning qaynonasi va onasining diologiga e’tiborimizni qarataylik: “- Hammaning kelini abitta o‘tirib kashta tiksa, meniki kitobga termuladi!”[155] Hikoyadan olingan ushbu parchadagi “abitta” so‘zi ijodkor yashab ijod qilayotgan Farg‘ona xalqiga xosdir. Shevaga xos so‘zlar hikoyada bir qancha o‘rinlarda qo‘llangan, bu esa hikoyaning yana-da ta’sirchanligini oshirgan. Kashta-o‘zbek xalqining milliy san’at turlaridan biridir. Ayniqsa, Farg‘ona kashtachiligi o‘zining nafisligi, go‘zalligi, yorqin ranglari bilan ajralib turgan.

Ijodkor asarida tasviriy ifodalardan ham unumli foydalangan. “ Ma’suma uzun so‘lish olib, kastryul qopqog ‘ini yopti-da, xonasiga kirdi”. Ushbu jumlada qahramonning nimadandir ko‘ngli g‘ash, xafa ekanligi o‘zgacha tarzda ifodalangan. Asarda so‘z birikmalari va iboralardan ham unumli foydalanilgan:

Qirlarda lolalar ochildi,
Yigit -qizga gilam poyondoz.
Sizni kuta bag‘rim ezildi,
Siz-chi, kimga aytayapsiz roz.[156]

[153] Jabborov.N,”O ‘tkan kunlar”damilliy ruh ifodasi, Filologiya masalari,:Toshkent-2020.4-bet
[154] A,Ibodinov. “Tanlangan asarlar to‘plami”, “Adabiyot “ nashriyoti. Toshkent-2024. 505-bet
[155] A.Ibodinov. “Tanlangan asarlar to‘plami”, “Adabiyot “ nashriyoti. Toshkent-2024. 504-bet
[156] A.Ibodinov, ‘’Tanlangan asarlar to‘plami”, “Adabiyot” nashriyoti. Toshkent-2024.509-bet

Ma’suma nutqidan aytilgan ushbu she’rda qahramonning ruhiy holati iboralar orqali ochib berilgan. Qahramonning badiiy adabiyotga oshnoligi, ba’zida she’rlar bitishi oila a’zolari tomonidan xush ko‘rilmas edi, bu esa Ma’sumaning ruhiy holatiga o’z ta’sirini o‘tkazar edi. Ma’suma turmush o‘rtog‘iga barcha qizlar qatori ota-onasining xohishi bilan turmushga chiqqan, ,16 yoshligida hayolida chizgan yigitdan faqatgina jingalak soch bor edi unda. U she’r bitgandan so ‘ng Rajabboyga ko‘rsatar, Rajabboy ham miyig‘ida kulib qo‘yardi. Yozuvchi o‘zbek ayolining nozikligini, mehr-muhabbatga tashna ekanligini hikoyaga badiiy adabiyotning, jumladan she’rning detal sifatida kiritilishi orqali tasvirlagan. Badiiy asarda milliy ruhni, milliy koloritni ifodalashda o‘zbek millatining asl tabiatini o‘zida aks ettirgan qadriyatlar, urf-odatlar, an’analar alohida o‘rinda turadi. Ushbu hikoyada ham bir necha o‘rinlarda o ‘zbeklarga xos bo‘lgan qadriyatlar o‘rin olgandir: “ Ko‘p o‘tmay Ma’sumalarning eshigini ham gapdon, sermulozamat, chaqqon kampirlar- sovchilar cherta boshlashdi”[157]. O‘zbek qizlarining bo‘yi yetib qolgandan so‘ng uyga sovchi kelishi o‘zbek millatiga xos bo‘lgan qadimiy qadriyatlardan biridir.

Badiiy asarning uzoq umr ko‘rishi ham milliy kolorit, milliy ruh va badiiy talqinning uyg‘unlashga holda asarda namoyon bo‘lishiga bog‘liqdir. Adabiyotshunos olim Ummat To‘ychiyev ta’kidlaganlaridek: “ Milliy o‘ziga xoslik milliy tematika, milliy xarakter, va uni shakllantirish vositalarini o ‘z ichiga oladi”.[158]Huddi ana shu milliy xarakter Ma’suma obrazi orqali ochib berildi. Erki o‘z qo‘lida bo‘lmagan, fikr-mulohazalarini erkin bildira olmagan, qiziqishalini ochiq ayta olmagan o‘zbek ayolining tasviri Ma’suma obraziga mujassamlashtirilgandir. Ma'suma kitob o‘qishga qiziqishi tufayli qaynonasidan, oila a’zolaridan bir necha bora dakki ham eshitadi. Hatto she’rlari bitilgan daftarni suvga oqizishga ham majbur bo‘ladi. “ Daftar qanoti yozilgan kaptardek “shig‘g‘” etib uchib, ariqqa quladi. Mayda to‘lqinlar bag‘rida bir-ikki ko‘rindi-da … Oqib ketdi!” Turmush o‘rtog‘idan ko‘p najotlar kutgan Ma’suma to‘siqqa uchraydi va baxtli yashashi uchun orzularidan vos kechishga majbur bo‘ladi. Yozuvchi Ma’suma obrazi orqali sodda o‘zbek ayolining obrazini yaratgandir. Asar xalqona tilda yaratilgan. Voqealarning hayotiyligi esa har bir kitobxonni o‘ziga jalb qiladi, bunga sabab esa milliy koloritning unsurlari to‘laligicha aks ettirilganligidadir.

Yana shunday o‘zbekning o‘zligini, asliyatini ochib bergan hikoyalardan biri “ Oq o‘rik” dir. Muallifning ta’kidlashicha hikoyadagi voqealar Farg‘ona viloyatining Oltiariq qishlog‘ida sodir bo‘lgan. Ushbu hikoya ikkinchi jahon urushida halok bo‘lgan barcha qahramonlar va ularning ota-onalariga bag‘ishlanadi. Hikoyada yolg‘iz farzandini askarlikka jo‘natgan, uch yil eshikka ko‘zlari to‘rt bo‘lib termulgan, oxir-oqibatda farzand dog‘ida vafot etgan ota-ona siymosi tasvirlangan. Barchamizga ma ‘lumki ikkinchi jahon urushi ko‘plab insonlarning umriga zomin bo ‘ldi. Ne’mat tog‘a va Xidoyat xolalar ham yolg‘iz farzandini urushga

[157] A.Ibodinov, “Tanlangan asarlar to‘plami”, “Adabiyot” nashriyoti. Toshkent-2024. 507-bet

[158] U.To‘ychiyev,O‘zbek adabiyotida badiiylik mezonlari va ularning maromlari.-T.:Yangi asr avlodi. 2011,450-bet

jo‘natishadi. Ammo urush yakunlanib g‘alaba bo‘lsa ham o‘g‘lidan darak bo‘lmaydi. Hovli o‘rtasiga o‘g‘li tomonidan ekilgan oq o‘rik har doim farzandini yodga solib turadi.

Nasrda milliy kolorit o‘ziga xos millat ruhini, an’analarini, tarixini aks ettiruvchi vositalar majmui hisoblanadi. Hikoyani o‘qir ekanmiz, milliy koloritning ko‘p qirrali unsurlari asar qahramonlarining ruhiyatini ochishga xizmat qilganligining guvohi bo‘lamiz. “ Xola bomdoddan so‘ng biroz mizg‘ib olish odati bor choliga choy qo‘yishga unnadi. Quruq shox-shabba birzumda gurillab yonar, qora qumg ‘ondagi suv jizillay boshladi.”[159] O‘zbek millatiga xos bo‘lgan odatlar, qishloq hayoti hikoyaning haqqoniy bo‘lishiga yordam bergandir. Shuningdek o‘quvchida muhitni yanada his qilish imkoniyati tug‘iladi. Asarning boshlanishidan kitobxon e’tibori jalb qilinadi. Xidoyat xolaning ertalab hovliga chiqishi bilan kayfiyati buziladi, bu esa hovlida qandaydir ko‘ngilsiz sodir bo‘lganligidan darak beradi, albatta. Har doim hovlidagi oq o‘rik otaga ham, onaga ham o‘g‘lini eslatib turardi. Milliy koloritga to‘yingan badiiy asarda har bir detal ham muhim vazifani o‘taydi. Oq o‘rik ham o‘g‘li Ergashali tomidan ekilgan edi. Asar so‘nggida o‘g‘lining halok bo‘lganligini eshitib avval ona, so‘ngra ota omonatini topshiradi. Oq o‘rik ham qurib qoladi. Milliy koloritga to‘yingan ushbu hikoyada milliylik, umuminsoniylik, vatanparvarlik kabi baynalmilal g‘oyalar bosh mezon sifatida aks etib turibdi.

Asar qahramonlarining fikrlash tarzi, dunyoqarashi, e’tiqodi va odatlari milliy koloritni shakllantiradi. Masalan, sharq xalqlariga xos mehmondo‘stlik, kattalarga hurmat, sabr-toqat kabi fazilatlar obrazlar orqali ko‘rsatiladi. “Oq o‘rik” hikoyasida sodda, ishonuvchan, sabr-toqatli ota obrazi bilan birovning haqqiga sherik bo‘lishdan tap tortmaydigan, muttaham inson obrazi bir-biriga qarama-qarshi obrazlar sifatida tasvirlanadi. Bir kuni hovliga harbiy kiyimda bir inson kirib keladi. U o‘zini Muhiddin deb tanishtirib, Ergashali bilan birga gospitalda yotganligini, u hali tirik ekanligini aytadi. Ota ham, ona ham xabarni eshitib, oyoqdan madori qochadi. Ular harbiyga ishonishib, 3 kun mehmon qilishadi, hatto oyog‘ining tagiga qo‘y ham so‘yishadi. So‘ngra barcha qarindosh-urug‘lar kengashib, Muhiddindan gospitalga olib borishini so‘raydi. Afsuski, muttaham inson poyezdga chiqqanlaridan so‘ng, Ne’mat tog‘aning bor pullarini, Ergashali uchun olingan sovg‘alarni olib qochadi. O‘g‘li umidida yo‘lga chiqqan ota esa bu holatdan keyin insonlardan butunlay ko‘ngli sovib ketadi. Ne’mat tog‘a bir necha oylar Toshkentda uyiga qaytolmay, sarson bo‘lib yuradi. Bir yildan so‘ng Ergashalining vafotini do‘stidan eshitib ota-ona farzand dog‘ida ado bo‘lishadi: “ Bu shum xabarni eshitgach, dastlab Xidoyat xola yotib qoldi. Bahorga bormay vafot etdi. Ne’mat tog‘a ham o‘rik gulida olamdan o‘tdi. U o‘sha o‘g‘li Ergashali ekkan o‘rik tagidagi so‘rida yotib jon taslim qildi. Ne’mat tog‘aning o‘limidan so‘ng qachonlardir O‘sh tog‘lari etaklaridan keltirilib shu yerda ko‘kargan oq o‘rik ham qurib qoldi.”[160] Asarning “Oq o‘rik”deb atalishi ham bejiz emas, o ‘zbek

[159] A.Ibodinov, “Tanlangan asarlar to‘plami”, “Adabiyot” nashriyoti. Toshkent-2024. 526-bet

[160] A.Ibodinov.”Tanlangan asarlar to‘plami”. “Adabiyot” nashriyoti, Toshkent-2024, 533-bet

xalqida azal- azaldan daraxt ekish, uni niyat qilib parvarishlash an’anasi mavjuddir. Hikoyadagi ushbu detal ham milliyligimizning bir qismi o‘laroq tasvirlangan. Yuqorida tahlilga tortilgan ikkala hikoyada ham milliy ruh aks etib turibdi. Milliy kolorit unsurlari ham o‘z o‘rnida qo‘llangandir. Bu esa asarning uzoq yashashi, kitobxonlar ko‘nglidan joy olishga xizmat qiladi, albatta.

XULOSA. Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlashimiz mumkinki, milliy kolorit va milliy ruhni o‘zida tajassum etgan har qanday badiiy asar millat ruhi bilan tarbiyalangan kitobxonni o‘ziga jalb qiladi. Kolorit va uning unsurlari singdirilgan asar kitobxonga estetik, ma’naviy va ruhiy ozuqa beradi. Buning natijasida esa kitobxon ma’lum bir xalqning madaniyati, urf-odati, tarixiyligi, qadriyatlaridan xabardor bo‘ladi. Yuqorida tahlilga tortilgan Alisher Ibodinovning ikkala hikoyasi ham milliy kolorit tasvirlariga boy asarlardir. Hikoyalar milliy koloritning quyidagi jihatlari bo‘yicha tahlil qilindi:

1) muayyan makon va muhit, turmush tarzi;
2)milliy urf-odat va an’analar, qadriyatlar;
3) qahramonlarning dunyoqarashi, odob-axloq me’yori;
3) qahramonlarning nutqi, shevalar.

Alisher Ibodinov nasriy asarlari milliy kolorit o‘ziga xos tarzda tasvirlangani, milliy ruhiyatning ohorli ifodasi bilan ajralib turadi.

ADABIYOTLAR RO ‘YXATI.

1. A.Ibodinov. Tanlangan asarlar-T.:Adabiyot nashriyoti, 2024-yil.
2.U.To‘ychiyev. O‘zbek adabiyotida badiiylik mezonlari va ularning maromlari-T.:Yangi asr avlodi, 2011.450-bet
3.N.Jabborov. “ O ‘tkan kunlar” da milliy ruh ifodasi. Filologiya masalari, 2020,2-son. 3-16-betlar.
4.I.Sulton. Adabiyot nazariyasi.-T.:O ‘qituvchi, 1986.
5.O.Sharafiddinov. Hayot bilan hamnafas-T.:Yosh gvardiya,1983
6.U.Normatov.Nasrimiz tamoyillari-T.:Adabiyot va san’at,1978.
7.Saprimsoqov.B. Badiiylik asoslari va mezonlari-T.:O ‘zbekiston, 2004.
8.http://ziyonet.uz
9.http://natlib.uz
10.http://ru.wikipedia.org

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

BASIC PROPERTIES AND STRATEGIES FOR GENERAL FORMATION OF THE CONSTRUCTIONAL TERMINOLOGY.

Xolboboyeva Aziza*(Phd),****Ostonova Ramziya****(Phd student)*
Uzbek state World Languages University
Tashkent,Uzbekistan
Email:ash.xolboboyeva@uzswlu.uz
Email: astonovaramziya@gmail.com

Abstract: This article is aimed at studying the main features of construction terminology, as well as the strategies that serve to form terms in this field. The main goal of this research is the rapidly developing terminology problem in the field of construction, especially the adaptation of newly emerging constructional terms to the Uzbek language translation, which should be taken into account in the translation process.Also,to test the strategies that serve for some factors. The main task of our research is to effectively translate construction terms using the recommended strategies. Applied methods, made it possible to conduct a survey among professional translators and students who have just initiated this field. According to the results, it is concluded that terms are one of the main problems for both professional and new translators, especially for the construction industry, there is no specialized vocabulary, for quality translation, It is concluded that it is necessary to cooperate with representatives of this field, use diagrams and 3D visual frames.

Keywords: construction, constructional terms, construction domain, architectural term, architecture.

QURILISH TERMINOLOGIYASINING ASOSIY XUSUSIYATLARI VA UMUMIY SHAKLLANTIRILISH STRATEGIYALARI.

Annotatsiya: Ushbu maqola qurilish terminologiyasining asosiy xususiyatlarini shu bilan birga ushbu sohadagi terminlarni shakllantirishga xizmat qiladigan strategiyalarni o’rganishga qaratilgan.Mazkur tadqiqotdan asosiy maqsad jadal rivojlanib borayotgan qurilish sohasidagi terminlar muammosi xususan yangi vujudga kelayotgan soha terminlarining o’zbek tilidagi tarjimaga moslashtirish,tarjima jarayonida hisobga olinishi kerak bo’lgan ba’zi omillar uchun xizmat qiladigan strategiyalarni tajriba-sinovdan o’tkazishdir.Tadqiqotimizning asosiy vazifasi qurilish terminlarini tavsiya etilgan strategiyalar yordamida samarali tarjima qilishdir.Tadbiq etilgan metodlar, professional tarjimon va shu sohaga endigina qadam qo’ygan talabalar o’rtasida so’rov o’tkazish imkonini berdi. Natijalarga ko’ra terminlar ham professional

ham yangi ishni boshlagan tarjimonlar uchun eng asosiy muammolardan biri ekanligi, ayniqsa qurilish sohasi uchun mukammal darajada lug’at mavjud emasligi,sifatli tarjima uchun ushbu soha vakillari bilan hamkorlik qilish,diagramma va 3D visual ramslardan foydalanish kerak degan xulosaga kelindi.

Kalit so'zlar: qurilish, qurilish atamalari, qurilish sohasi, arxitektura atamasi.

ОСНОВНЫЕ СВОЙСТВА И СТРАТЕГИИ ОБЩЕГО ФОРМИРОВАНИЯ СТРОИТЕЛЬНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ.

Аннотация: Целью данной статьи является изучение основных особенностей строительной терминологии, а также стратегий, служащих формированию терминов в этой области. Основной целью данного исследования является быстро развивающаяся терминологическая проблема в сфере строительства, особенно адаптация новых. Новые отраслевые термины в переводе на узбекский язык, которые следует учитывать в процессе перевода, заключаются в проверке стратегий, которые служат для некоторых факторов. Основная задача нашего исследования - эффективно переводить строительные термины с использованием рекомендуемых прикладных стратегий. методы, позволили провести опрос среди профессиональных переводчиков и студентов, только пришедших в эту сферу. По результатам сделан вывод, что термины являются одной из основных проблем как для профессиональных, так и для начинающих переводчиков, особенно для строительной отрасли, идеальной лексики не существует, для качественного перевода необходимо сотрудничать с представителями данной сферы. используйте диаграммы и 3D-визуальные рамки.

Ключевые слова: строительство, строительные термины, область строительства, архитектурный термин, сноски.

INTRODUCTION

According to Sumerian legend, once all people spoke a single language, but divine intervention of Enki caused 'confusion of tongues'. The legend of the tower of Babel tells a similar story. Whatever the cause, fact is that there are an estimated 6000 languages worldwide .Speakers of different languages clearly have to find a way to talk to each other. People who master more than one language are indispensable in mediating communication between people facing a foreign language barrier. When these people verbally rephrase a message from one language, the source language, into another, the target language, they are involved in the act of interpreting. Given the fast paced of globalization require each sector to be refined as well as modernized. As cutting-the-edge architectural products and style turn up, new terms, additionally, commence to create new glossary.

In 2021, May 19 the President of Uzbekistan is declared PQ-5117 “On measures to bring the activities of popularization of learning foreign languages to a qualitatively new level” On behalf of it, the applying foreign languages is in dire need of in all domains.

In the context of the architecture this requires a deep understanding of architectural terminology, design principles, construction techniques, and cultural nuances to accurately convey the speaker's intended meaning to the audience. Translating architectural terms in simultaneous translation plays a crucial role in facilitating effective communication and knowledge exchange among professionals in the field of architecture, allowing architects, engineers, and stakeholders from different linguistic backgrounds to engage in meaningful discussions and collaborate on international projects.

LITERATURE REVIEW

The rapid pace of technology and the emergence of new fields of science accompanied by their own terminology pose additional burden to the huge one that has already been incurred by interpreters, which raises the need for specialized interpreters. Moreover, the deficiency and lack of equivalence of some terminology, as some technical terms in English do not have equivalents in Uzbek, require the interpreters to be fully aware of the best equivalence and synonym to be used, since scientific fields are more precise than others and any bad choice of equivalence may distort the whole meaning. Shortage of specialized dictionaries and resources is another problem that faces novice interpreters, since new fields and technologies emerge without interruption, which makes the task of such interpreters harder. architectural domain are accelerating rapidly in our country. At the same time, new terms and expressions are emerging into the Uzbek language from foreign languages related to the fields of construction engineering and architecture. Sometimes we can use an alternative version of such terms in our language, and sometimes we have to use the term itself, which is not an alternative. Therefore, in order to find a solution to such problems, the wide use of world information resources is one of the urgent tasks. While analyzing the architectural terms, it is observed that translating architectural terms in simultaneous translation is one the crucial and demanding topic. Not only Uzbek scholars but also translators and researches from England, Arab Emirates, Russia shed light on this topic and observed in order to eliminate the challenges of architectural terms during simultaneous translation. Young Uzbek scholar such as Nozima Ikramovna Gafurova. " Problems of translation of construction terminology", Temirov A.M English for Engeneering construction, English for construction by Gulkanyan, Challenges that Novice Interpreters Encounter when Interpreting Scientific Texts from English into Arabic By Ibrahim A. Alhiyari, Simon Thomas "Exploring difficulties in simultaneous interpreting Insights from the English-French Louvain Corpus of Simultaneous Interpretations" are considered as a helpful guide to organize dissertation.

RESEARCH QUESTIONS

Today, architectural domain are accelerating rapidly in Uzbekistan. At the same time, new terms and expressions are emerging into the Uzbek language from foreign languages related to the fields of construction engineering and architecture. Sometimes we can use an alternative version of such terms in our language, and sometimes we have to use the term itself,

which is not an alternative. Therefore, in order to find a solution to such problems, the wide use of world information resources is one of the urgent tasks.

In the studies carried out in our country on the further development and improvement of the state language, it is still observed that the terms related to the construction industry are used in Russian, and they are also taught in Russian even in educational institutions. This trend creates difficulties for our future professionals. It is clear that we need to make many reforms in many areas for the development of our language. Although some terms have equivalents in Uzbek, they are still used in Russian, for example, the term "арка" is still used as "арка" despite being translated as "ravoq" in Uzbek. This indicates that the literature in this field is mainly in Russian, or not everyone knows that there is an alternative version in Uzbek.However, newly-adapted words and phrases can be sometimes found and applied exact translation or if the alternative version is not provided or found out, base word is not interpreted and defined with original one. Taking the word ”concrete “ is appropriate example, “concrete” is adapted in the Russian vocabulary as “beton”, but however Uzbek vocabulary can not provide translation for the word “concrete” and has already been applied as “beton” in Uzbek version as well..Interpreters are coming across such issues when opting for words. The term ”pump” is widely used in architectural sector, Although this term has already opted as “so’rg’ich “ in the Uzbek vocabulary, while interpreting defining the term “pump” as “nasos” in the Uzbek language , the audience can comprehend easily, though, the term” nasos” included in the Russian language. Therefore, so as to alleviate such issues, using world’s information resources on large scale is one of the urgent implementation.

Venuti (1998:240) indicates that translation strategies “involve the basic tasks of choosing the foreign text to be translated and developing a method to translate it.” He uses the concepts of domesticating and foreignizing when referring to translation strategies.

METHODOLOGY

Carried out based on the approved and recommended methodology. As the research methods are crucial part of developing research design, several types of research methods are applied in order to achieve the planned outcome. The first and foremost method is surveys. A questionnaire is organized so as to carry out among both novice and professional translators. Survey is made anonymous to encourage participants to provide truthful answers. The survey revealed that the accent of the speaker are major and terms are challenging problems to transmit. Additional method applied is observation to reach the inference. Visual aids, 3-D models, diagrams are observed. The observation revealed that translating architectural terms in simultaneous translation is a complex task that requires expertise in architectural knowledge. Translating architectural terms in simultaneous translation plays a crucial role in facilitating effective communication and knowledge exchange among professionals in the field of architecture, allowing architects, engineers and stakeholders from different linguistic backgrounds to engage in meaningful discussions and collaborate on international projects. Additionally, historical research method is carried out by analyzing the past through the examination of sources such as artifacts, photographs and footnotes. This method revealed that

the process of time in simultaneous translation can be shortened by supporting definition contributes to reveal the meaning and context as clear as glass.A questionnaire is made for both novices and experts in order to check what linguistic and non-linguistic challenges they encounter while interpreting. Results indicate that:

CONCLUSION

In the studies carried out reveal that:

1. In our country on further ramifications and improvement of the Uzbek language, it is still observed that the terms related to the construction industry are used still in the Russian language. However, they are also taught in Russian even though in educational institutions. This trend creates difficulties for our future professionals. It is clear that we need to make many reforms in many areas for the development of our language. Although, some terms have equivalents in Uzbek, they are still used in Russian.

2.Relying on decoding technique is one of the urgent hint during simultaneous translation. Decoding is a process that involves interpreting and understanding information. While decoding is often associated with the field of linguistic and language processing, it is a concept that can be applied more broadly across various disciplines and contexts. Decoding in language translation is translating text from one language to another involves decoding the meaning and context of the original text and translating it in the target language. , decoding in translation involves a deep understanding of both the source and target languages, as well as the cultural and contextual aspects associated with the text , to accurately and effectively convey the original message across language barriers.

3.Architecture is a field that evolve over time with new technologies, design philosophies, and materials. Translators need to be aware of these evolving trends and update their translations accordingly to reflect modern practices and concepts. Translators often collaborate with architects, engineers, and subject-matter experts to ensure accurate translations. This collaboration helps clarify technical details, resolve ambiguities, and provide insights into the specific terminology used in architectural documents.

4.Using visual aids, diagrams, illustrations, photographs, or 3D models to supplement translated text can help bridge language barriers and provide a clear understanding of architectural elements, styles and concepts. Including images, diagrams or examples of the architectural elements being discussed can enhance the understanding of the translated terms. Visual aids provide a visual presentation of the cultural and historical context.

5.As the architectural domain accelerates, at the same time new terms and expressions are emerging into the Uzbek language from foreign languages related to the fields of construction engineering and architecture. Sometimes we can use an alternative version of such terms in our language, and sometimes we have to use the term itself, which is not alternative.

REFERENCES.

1. Ananiadou, S. (1994). A Methodology for Automatic Term Recognition. In Proceeding COLING '94 Proceedings of the 15th Conference on Computational Linguistics. 2, pp. 1034-1038.

2.Atomic habits by James Clear page 231.

3.Bartlomiejczyk, M. (2006).Strategies of simultaneous interpreting and directionality. Interpreting 8 (2), 149–174.

4.Baker, Mona (2006). In Other Words – A Coursebook on Translation. Routledge: London. Pages 72-78

5.Challenges that Novice Interpreters Encounter when Interpreting Scientific Texts from English into Arabic By Ibrahim A. Alhiyari page 62.

6.English for construction (Kazan 2015)Gulkanyan page 67.

7.Gile, D. (1990). Scientific research vs. personal theories in the investigation of interpreting. In L. Gran & T. Christopher (Eds.) Aspects of applied and experimental research on conference interpretation (pp. 28-41). Udine: Campanotto Editore.

8.Gerver et al. (1989). Selection tests for trainee conference interpreters. Meta: Translators' Journal, 34 (4), 724-735

9. Help! My kid won’t read chapter books. What do I do? Helen Harper,University of New England\www.conversation.com

10.Harvey,L(2000)New Realities:The relationship between higher Education and Tertiary education(3-17).

11.Nolan, James (2005). Interpreting: Techniques and Exercises. Professional Interpreting in the Real World. Cromwell Press Ltd.: Great Britain, 2-5.

12.Newmark, P. (1988). A textbook of translation. London: Prentice Hall International.

13.Khan, S. (2016). The Distinction between Term and Word: a Translator and Interpreter Problem and the Role of Teaching Terminology. In *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 232, pp. 696-704.

14.Temirov A.M English for Engeneering construction. Turon nashr 2021.

15.Nozima Ikramovna Gafurova. “ PROBLEMS OF TRANSLATION OF CONSTRUCTION TERMINOLOGY” .CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH ISSN: 2181-2489 VOLUME 2 | ISSUE 6 | 2022

16. Help! My kid won’t read chapter books. What do I do? Helen Harper, University of New.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

FARIDIDDUN ATTOR ASARLARINING G’ARB OLIMI POL LOSENSKIY TOMONIDAN O’RGANILISHI XUSUSIDA

Xusanova Ruqiya Xushvaqtovna,
Qarshi davlat universiteti Fakultetlararo ingliz tili kafedrasi katta o'qituvchisi
+998904255522 Email: khusanovarukiya75@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada fors so‘fiy adabiyotining eng muhim namoyandalaridan biri Farididdin Attor asarlarining garb olimlari tomonidan o’rganilishi va tadqiq qilinishi, ayniqsa, uning mashhur “Tazkirat ul-Avliyo” asarining 2009 yilda fors adabiyoti va tasavvuf bo‘yicha ixtisoslashgan amerikalik olim Pol Losenskiy ushbu asarning ingliz tiliga to‘liq tarjimasi va o‘rganilish darajasi va uning adabiyotga qo’shgan ulkan hissasi haqida fikr yuritilan.

Kalit so‘zlar: fors, so’fiylik, tasavvuf, avliyo, unsur**,** tasavvufiy qarashlar

ABOUT THE STUDY OF FARIDIDDUN ATTOR'S WORKS BY THE WESTERN SCIENTIST PAUL LOSENSKY

Annotation: This article discusses the organization and research of one of the most important representatives of the literature in order for, Farididdin Attor in clothes by scholars, namely, his famous work “Tadkhirat ul-Avliya” in 2009 by Paul Losensky, an American scholar specializing in the literature and mysticism of this work, and the level of organization and its great contribution to literature.

Key words: Persian, Sufism, mysticism, saint, unsur, mystical views

ОБ ИЗУЧЕНИИ ТРУДА ФАРИДИДДУНА АТТОРА ЗАПАДНЫМ УЧЕНЫМ ПОЛОМ ЛОСЕНСКИМ

Аннотация: В данной статье рассматривается изучение и исследование творчества одного из самых важных деятелей персидской суфийской литературы Фарида ад-Дина Аттара, особенно его знаменитого труда «Тадхират уль-Авлия» 2009 года Пола Лозенского, американского ученого, специализирующегося на персидской литературе и суфизме.

Ключевые слова: Персидский, суфизм, мистика, святой, элемент, мистические взгляды

KIRISH

Farididdin Attor (taxminan 1145–1221) fors so‘fiy adabiyotining eng muhim namoyandalaridan biri bo‘lib, tasavvuf yo‘lini o‘rganuvchi she’riy va nasriy asarlari bilan mashhur. Uning ko'plab hissalari orasida “Tazkirat ul-Avliyo” (“Avliyolar tazkirasi”) to'qson oltita so'fiy avliyolarning biografik eskizlarini taqdim etuvchi muhim hagiografik matn sifatida ajralib turadi. 2009 yilda fors adabiyoti va tasavvuf bo‘yicha ixtisoslashgan amerikalik olim Pol Losenskiy ushbu asarning ingliz tiliga to‘liq tarjimasi va o‘rganilishini taqdim etib, uni kengroq auditoriyaga taqdim etdi (Losensky, 2009).

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Bir qancha g‘arb olimlari forsning atoqli so‘fiy shoiri Farididdin Attor ijodi yuzasidan keng ko‘lamli tadqiqotlar olib borganlar. Ular orasida diqqatga sazovor:

• Jozef Xéliodor Garsin de Tassi (1794–1878): Fransuz sharqshunosi Garsin de Tassi Attorning mashhur “Mantiq at-Tayr” she’rini 1863 yilda “La Conférence des oiseaux” nomi bilan frantsuz tiliga tarjima qilgan.

• Hellmut Ritter (1892–1971): Nemis sharqshunosi Ritter 1955 yilda “Das Meer der Seele” nomli islom tasavvufiga oid ensiklopedik qo‘llanmani yozgan bo‘lib, u Attor hikoyalarini chuqur o‘rganadi. Bu asar keyinchalik ingliz tiliga “Ruh ummoni: Farididdin Attor hikoyalarida insonlar, dunyo va xudo” nomi bilan tarjima qilingan.

• A.J. Arberri (1905–1969): Britaniyalik olim Arberry 1990 yilda Attorning “Tazkirat ul-avliyo” asarining “Musulmon avliyolari va tasavvufchilari” nomli qisqartirilgan inglizcha tarjimasini yaratdi va bu Attorning biografik ma’lumotlarini kengroq auditoriya uchun ochiq qildi.

• Pol Losenskiy: Amerikalik olim Losenskiy 2009-yilda Farid ad-Din Attorning “Avliyolar haqida xotiralar: so‘fiylarning hayoti va so‘zlari” asarini tarjima qilgan va taqdim etgan va Attorning so‘fiy avliyolar obrazi haqida tushuncha bergan.

• Sobharani Basu: 1966 yilda Basu Durham universitetida Farididdin Attorning tasavvufiy ta'limotlari (Uning "Mantiq-ut-Tair" asari asosida) nomli doktorlik dissertatsiyasini yozib, Attorning tasavvufiy qarashlarini har tomonlama tahlil qildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

“Tazkirat ul-Avliyo” da ilk tasavvufni tushunish, aziz avliyolarning hayoti, ta’limoti va ruhiy amaliyotlarini taqdim etishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Attor qissasi tarixiy faktlarni afsonaviy unsurlar bilan uyg‘unlashtirib, so‘fiylik an’analarida bu siymolarga chuqur ma’naviy ehtiromni aks ettiradi (Attor, trans. Losenskiy, 2009). Matnda ilohiy sevgi, zohidlik va Xudoga botiniy sayohat kabi mavzular yoritilgan.

Attor asarni faqat tarixiy ma’lumot sifatida emas, balki ma’naviy qo‘llanma sifatida tuzadi. Har bir tarjimai holi axloqiy va mistik saboqlarni taqdim etish uchun yaratilgan bo'lib, o'quvchilarni o'zlarining ruhiy yo'llari haqida fikr yuritishga undaydi. Rivoyatlarda ko'pincha bu shaxslarga berilgan avliyo fazilatlari va ilohiy inoyatni ta'kidlaydigan dialoglar, masallar va mo'jizaviy voqealar mavjud.

Losenskiyning 2009 yilgi tarjimasi G'arb ma'naviyati klassiklari turkumining bir qismi sifatida nashr etilgan bo'lib, u nafaqat to'g'ri va tushunarli inglizcha versiyasini, balki asarni fors adabiy va so'fiy an'analari doirasida kontekstuallashtiradigan chuqur kirishni ham taqdim etadi (Losenskiy, 2009). U til va madaniy bo‘shliqlarni bartaraf etib, o‘quvchilarga Attor matnining tarixiy va ma’naviy ahamiyati haqida tushuncha beradi.

Losenskiy o‘zining muqaddimasida Attorning biografiyalarni tuzish metodologiyasini o‘rganib, tarixiy aniqlik va tasavvufiy bezaklarning uyg‘unligi matnning ma’naviy maqsadlariga qanday xizmat qilishini ta’kidlaydi. U, shuningdek, so'fiy pedagogikasida hikoya qilishning rolini tahlil qilib, “Tazkirat ul-Avliyo” dagi hikoyatlar o'quvchilarni o'zlarining ruhiy sayohatlariga ilhomlantirish va yo'l-yo'riq ko'rsatish uchun qanday yaratilganligini ta'kidlaydi.

Losenskiy Attorning adabiy uslubini ham chuqur o‘rganadi, butun matnda qo‘llanilgan she’riy va ritorik vositalarni qayd etadi. U Attorning murakkab ma’naviy tushunchalarni ifodalashda metafora, allegoriya va jonli tasvirlardan foydalanishini ta’kidlab, matnni nafaqat ma’lumotli, balki chuqur ta’sirchan qiladi.

Losenskiy belgilagan asosiy mavzulardan biri so'fiylik tafakkurida markaziy o'rinni egallagan avliyolik tushunchasidir. Attor avliyolar hayoti orqali ilohiy ishqning o‘zgartiruvchi kuchini, ma’naviy kamolotga erishish uchun zarur bo‘lgan fazilatlarni ko‘rsatadi. Losenskiyning qayd etishicha, matn nafaqat bu siymolarning tashqi hayotini hujjatlashtiribgina qolmay, balki ularning ichki ruhiy kechinmalarini ham o‘rganib, so‘fiy avliyoligining ko‘p qirrali tasvirini taqdim etadi

Yana bir muhim mavzu - ruhiy yo'lda azob-uqubat va qurbonlikning o'rni. “Tazkirat ul-Avliyo”dagi ko‘p avliyolar chuqur sinovlardan o‘tadilar, ular iymon sinovi va ruhiy yuksalish imkoniyatlari bo‘lib xizmat qiladi. Losenskiy Attor bu rivoyatlardan so‘fiylikdagi matonat va sadoqatning ahamiyatini ifodalash uchun qanday foydalanishini ta’kidlaydi.

Matn, shuningdek, ilohiy ishq tushunchasini o‘rganib, uni avliyolarning ma’naviy sayohatlarini harakatga keltiruvchi oliy kuch sifatida tasvirlaydi. Attor ishqni ham ne’mat, ham sinov sifatida ko‘rsatadi, u izlovchini ilohiy mohiyatda nobud bo‘lishga yetaklaydi. Losenskiy bu mavzuning rivoyatlarga qanday kirib borishini ko'rib chiqadi va azizlarning kuchli sadoqatini va ilohiy birlik uchun azob-uqubatlarga dosh berishga tayyorligini ta'kidlaydi.

Losenskiy Attorning “Tazkirat ul-Avliyo” asarini yaratgan tarixiy va madaniy sharoitni chuqur tahlil qiladi. U 12-asr Forsning ijtimoiy-siyosiy manzarasini, muhim intellektual va ma'naviy faoliyat bilan ajralib turadigan davrni muhokama qiladi. Bu kontekst matndagi ma’naviy hokimiyatga urg‘u berish va so‘fiy avliyolarning jamiyatdagi rolini tushunish uchun zarurdir. Bu davrda so‘fiylik tariqatlarining ko‘payishi hagiografik adabiyotning mashhurligini oshirishga xizmat qildi. Attor ijodi ana shu yo‘nalishni o‘zida aks ettirib, ham bag‘ishlov matni, ham ilk so‘fiylik ma’naviy merosini saqlash vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Losenskiy “Tazkirat ul-Avliyo”ning ushbu kengroq adabiy an'anaga qanchalik mos kelishini ta'kidlab, boshqa hagiografiyalar bilan taqqoslash va uning noyob hissalarini o'rganib chiqadi.

Losenskiy tarjimasi ilmiy jihatdan qat'iyligi va o'qilishi uchun maqtovga sazovor bo'ldi. Keng eslatmalar, lug'at va bibliografiya taqdim etish orqali u o'quvchilarning ham ilmiy, ham umumiy matn bilan to'liq shug'ullanishini ta'minlaydi. Uning ijodi so‘fiyshunoslikka katta hissa qo‘shgan va islom tasavvuf, fors adabiyoti va qiyosiy din bilan qiziquvchilar uchun qimmatli manba bo‘lgan (Gutas, 2010).

Tarjima “Tazkirat ul-Avliyo”ni yangi tinglovchilarga tanishtirishda, Attorning adabiy va ma’naviy merosini qadrlashni kuchaytirishda ham muhim rol o‘ynadi. Olimlar G‘arb akademik kontekstida so‘fiylik ma’naviyatini tushunishni chuqurlashtirish va madaniyatlararo muloqotni yo‘lga qo‘yishda Losenskiy faoliyatining ahamiyatini ta’kidladilar.

Farididdun Attorning “Avliyolar haqida xotiralar: Pol Losenskiyning tadqiqoti” *(Attar's Memorial of God's Friends: A Study by Paul Losensky)* asarida olimlar Losenskiyning madaniyatlararo muloqotni, ayniqsa islom tasavvuf va G‘arb ilmiy an’analari o‘rtasidagi muloqotni rivojlantirishdagi ahamiyatini ta’kidladilar. “Tazkirat ul-Avliyo”ni ingliz tiliga tarjima qilib, uning ma’naviy va adabiy teranligini saqlab qolgan holda, Losenskiy fors tilida so‘zlashmaydigan auditoriya uchun so‘fiylik tafakkuri bilan chuqur shug‘ullanish uchun muhim kanal ochdi.

Olimlarning ta'kidlashicha, Losenskiyning nozik yondashuvi oddiy tarjimadan tashqarida. Uning keng qamrovli muqaddimasi, tanqidiy eslatmalari va kontekst tahlili madaniy va tarixiy bo‘shliqlarni bartaraf etib, G‘arb o‘quvchilariga Attor ijodidagi ilohiy ishq, avliyolik va ruhning o‘zgaruvchan sayohati kabi chuqur ma’naviy mavzularni qadrlash imkonini beradi. Bu tasavvuf, axloq va ma'naviyat atrofida dinlararo va madaniyatlararo suhbatlarni rag'batlantirdi.

Bundan tashqari, Losenskiyning ishi G'arb akademiyasida islom an'analarini yanada empatik va nozik tushunishni targ'ib qilgani uchun maqtovga sazovor bo'ldi. Umumjahon ma’naviy mavzularni yoritib, uning tarjimasi umumiy gumanistik muloqotni rivojlantiradi, turli millatga mansub o‘quvchilarni so‘fiylikning axloqiy va tasavvufiy ta’limotlarida umumiy til topishga undaydi.

XULOSA

Pol Losenskiyning Farididdun Attorning “Tazkirat ul-Avliyo” asarining tarjimasi va o‘rganishi so‘fiyshunoslik sohasiga katta hissa qo‘shgan. Losenskiy o‘zining puxta ilmiy izlanishlari orqali ushbu asosiy matnni kengroq omma uchun ochiq qilib, so‘fiylikning boy ma’naviy merosini va Attor ijodining bardavom merosini yoritib berdi.

Losenskiyning sa'y-harakatlari nafaqat “Tazkirat ul-Avliyo”ning tarixiy va ma'naviy ahamiyatini saqlab qoladi, balki o'quvchilarni uning hikoyalarida chuqur axloqiy va tasavvufiy ta'limotlar bilan shug'ullanishga chorlaydi. Uning ijodi Attorning qarashlari izlovchilarni ilohiy ishq va ma’naviy anglash yo‘lida ilhomlantirishda va yo‘naltirishda davom etishini ta’minlaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Attar, F. (2009). Memorial of God's Friends: Lives and Sayings of Sufis (P. Losensky, Trans.). Paulist Press.

2. Gutas, D. (2010). Review of “Memorial of God's Friends” by Paul Losensky. Journal of Sufi Studies, 2(1), 123-126.

3. Losensky, P. (2009). Introduction to “Memorial of God's Friends: Lives and Sayings of Sufis”. Paulist Press.

4. etheses.dur.ac.uk

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF ENGLISH AND UZBEK NEOLOGISMS RELATED TO THE COVID-19 PANDEMIC

Avlaeva Saida Bozorovna,
senior teacher
(Karshi state university)

Annotation: The COVID-19 pandemic brought significant changes not only in healthcare, society, and economy but also in language. New words, phrases, and expressions emerged in different languages to describe the novel reality of the pandemic. This study examines the lexical-semantic features of English and Uzbek neologisms that appeared during the pandemic. The research focuses on the formation mechanisms, meanings, and usage of pandemic-related neologisms in both languages, comparing their similarities and differences. The study also explores the impact of globalization, media, and technological advancements on the creation and dissemination of these terms.

Key Words: neologisms, lexical-Semantics, COVID-19 Pandemic, linguistic Innovation, word Formation, borrowings, affixation, compounding, medical Terminology, government Communication

O’ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA COVID-19 PANDEMIYASI BILAN BOG’LIQ NEOLOGIZMLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Anotatsiya: COVID-19 pandemiyasi nafaqat sog'liqni saqlash, jamiyat va iqtisodiyotda, balki tilda ham bir qator jiddiy o'zgarishlarni olib keldi. Pandemiyaning yangiligini tasvirlash uchun turli tillarda yangi so'zlar, birikmalar va iboralar paydo bo'ldi. Ushbu maqolada pandemiya davrida paydo bo‘lgan ingliz va o‘zbek neologizmlarining leksik-semantik xususiyatlari o‘rganiladi. Tadqiqot har ikki tilda pandemiya bilan bog‘liq neologizmlarning shakllanish mexanizmlari, ma’nolari va qo‘llanilishi, ularning o‘xshashlik va farqlarini solishtirishga qaratilgan. Tadqiqot shuningdek, globallashuv, ommaviy axborot vositalari va texnologik taraqqiyotning ushbu atamalarni yaratish va tarqatishga ta'sirini o'rganadi.

Kalit so’zlar: Kalit so‘zlar: neologizmlar, leksik-semantika, COVID-19 pandemiyasi, lingvistik innovatsiya, so‘z yasalishi, qarz olish, affiksatsiya, birikma, tibbiy terminologiya, davlat aloqasi

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ НЕОЛОГИЗМОВ, СВЯЗАННЫХ С ПАНДЕМИЕЙ COVID-19

Аннотация: Пандемия COVID-19 привела к ряду существенных изменений не только в сфере здравоохранения, общества и экономики, но и в языке. На разных языках появились новые слова, фразы и выражения, описывающие новизну пандемии. В данной статье рассматриваются лексико-семантические особенности английских и узбекских неологизмов, появившихся в период пандемии. Целью исследования является сравнение механизмов образования, значений и употребления неологизмов, связанных с пандемией, в обоих языках, а также их сходства и различия. В исследовании также рассматривается влияние глобализации, средств массовой информации и технического прогресса на создание и распространение этих терминов.

Ключевые слова: неологизмы, лексико-семантика, пандемия COVID-19, лингвистические инновации, словообразование, заимствования, аффиксация, словосложение, медицинская терминология, государственная коммуникация.

Introduction

Language is a dynamic entity that evolves with changes in society, technology, and global events. One of the most significant global events in recent history, the COVID-19 pandemic, drastically altered not only people’s lives but also their modes of communication. As societies adapted to new social norms, health measures, and digital communication methods, languages across the world underwent rapid lexical expansion to accommodate the emerging reality. This phenomenon led to the birth of new words, phrases, and expressions that were either created from existing linguistic structures or borrowed from other languages. Neologisms—the introduction of new words or expressions into a language—have played a crucial role in reflecting and shaping public discourse during the pandemic. They provide a way for people to articulate new experiences, medical procedures, and social practices that had no prior linguistic equivalents. In English, terms such as “lockdown,” “social distancing,” and “covidiot” became commonplace, while in Uzbek, phrases like “karantin cheklovlari” (quarantine restrictions) and “uydan ishlash” (working from home) gained widespread use. The emergence of these words is not random; rather, it follows specific linguistic patterns influenced by the need for efficiency in communication, cultural perceptions, and technological advancements. The study of pandemic-related neologisms is particularly important because it sheds light on how different languages react to global crises. English, as an international lingua franca, served as a major source of pandemic-related terminology, influencing numerous other languages, including Uzbek. However, while some English terms were directly borrowed into Uzbek (e.g., “lokdaun” from “lockdown”), others were adapted to suit the phonetic, morphological, and cultural norms of the Uzbek language. Furthermore, the role of media, social networks, and governmental institutions in shaping pandemic-related vocabulary cannot be overlooked. English-language media outlets, including The Guardian, The New York Times, and BBC, played a crucial role in coining and popularizing COVID-19-related terms, which were then disseminated globally through online platforms. Similarly, in Uzbekistan, government announcements, news agencies,

and academic institutions contributed to the development and standardization of pandemic-related neologisms. This study aims to analyze the lexical-semantic features of COVID-19-related neologisms in English and Uzbek, focusing on their formation, usage, and linguistic adaptation. The research explores the key mechanisms behind the emergence of these neologisms, such as affixation, compounding, blending, and borrowing, while also comparing the sociolinguistic factors that influenced their adoption in both languages. By examining similarities and differences in neologism formation, this study provides insights into the ways different linguistic communities respond to global crises through language innovation. The structure of the paper is as follows: Section 2 provides a theoretical framework on neologisms, discussing their definitions, classifications, and word-formation processes. Section 3 explores the role of media and medical terminology in the development of pandemic-related vocabulary. Sections 4 and 5 analyze English and Uzbek neologisms, respectively, focusing on their morphological and semantic characteristics. Section 6 compares the two languages, highlighting both shared trends and unique adaptations. Finally, the paper concludes with reflections on the long-term impact of pandemic-related neologisms on language evolution.

Theoretical basis

Language is constantly evolving, and one of the most noticeable aspects of linguistic change is the emergence of new words, or neologisms. These new lexical units are introduced into a language to describe novel concepts, technologies, social phenomena, or cultural changes. The COVID-19 pandemic provided a unique opportunity to observe this process in real time as languages around the world rapidly adapted to the crisis, incorporating new terminology to reflect the unprecedented social and medical landscape. This section provides a theoretical understanding of neologisms, their definitions, classifications, and the mechanisms through which they are formed. This framework is essential for analyzing how pandemic-related vocabulary developed in both English and Uzbek. A neologism is generally defined as a newly coined word, expression, or phrase that is introduced into a language but may not yet be widely accepted by speakers or recognized in official dictionaries. Linguists often describe neologisms as: Completely new words that emerge to fill lexical gaps (e.g., “covidiot” for someone disregarding COVID-19 guidelines). Semantic extensions of existing words, where familiar terms acquire new meanings (e.g., “bubble” referring to a small, socially distanced group during the pandemic). Borrowed words from other languages that are adapted or directly integrated into a different linguistic system (e.g., “lockdown” borrowed into Uzbek as “lokdaun”). Neologisms can remain temporary, fading as circumstances change, or they can become permanent additions to a language. For example, some terms created during previous pandemics, such as “quarantine” (from the Italian quaranta giorni, meaning “forty days”), have endured and are still in use today.

Results

Neologisms can be classified based on different criteria, such as their origin, structure, or function. Below are some of the key types of neologisms:

1. Lexical Neologisms (New Words)

These neologisms involve entirely new lexical items, created to describe previously unknown concepts.

Examples in English: “Zoom fatigue” (exhaustion from excessive video calls), “quaranteam” (a quarantine support team).

Examples in Uzbek: “Kovid pasporti” (COVID passport), “antitana” (antibody).

2. Semantic Neologisms (New Meanings for Existing Words)

These occur when existing words acquire new meanings due to societal changes.

Examples in English:

“Bubble” (originally referring to a sphere of air, now used to describe a small group of people isolating together).

“Masking” (previously associated with covering something, now meaning the act of wearing a protective face mask).

Examples in Uzbek:

“Dala karantini” (previously, “dala” meant “field” or “countryside,” but in the pandemic, it referred to isolating in rural areas).

“Test” (formerly used mainly in academic settings, but now widely understood as a medical diagnostic tool for COVID-19).

3. Phonological or Morphological Neologisms

These involve new words formed through affixation, blending, or compounding.

Examples in English:

Affixation: “COVIDization” (the process of society adapting to COVID-related norms).

Blending: “Covidiot” (COVID + idiot).

Compounding: “Social distancing” (a phrase made up of two words).

Examples in Uzbek:

Affixation: “Karantinlash” (adding “-lash” to indicate the process of quarantining).

Compounding: “Uy karantini” (home quarantine).

4. Loanwords and Borrowings

Some neologisms are borrowed directly from other languages, often without modification, due to globalization and the influence of international media.

Examples in English: Many pandemic-related terms originated in English and were adopted into other languages.

Examples in Uzbek:

“Lokdaun” (from English “lockdown”).

“Vaksina” (from English “vaccine,” derived from Latin vaccinus).

5. Acronyms and Abbreviations

These are newly formed shortened expressions that become widely used in daily communication. Examples in English:

“WFH” (Work From Home).

“PPE” (Personal Protective Equipment).

Examples in Uzbek:

“JSST” (Jahon Sog‘liqni Saqlash Tashkiloti – the World Health Organization).

Not all neologisms remain in language use indefinitely. Some words disappear as quickly as they emerge, especially those tied to temporary events. For instance, phrases like “quarantine birthday” (a birthday celebrated in lockdown) may become irrelevant post-pandemic, while terms like “vaccine passport” may have a longer linguistic lifespan due to ongoing discussions on travel regulations.

Temporary neologisms:

“Coronapocalypse” (describing extreme pandemic-related fear and chaos).

“Covideo party” (a virtual party held via video conferencing).

Permanent neologisms:

“Antibody test” (likely to remain relevant due to continued medical use).

“Social distancing” (could persist for future public health emergencies).

The COVID-19 crisis resulted in an unusually high influx of neologisms in a short time, with terms spreading globally through mass media, social networks, and government communication. Unlike typical neologism formation, which may take years, pandemic-related terms gained instant recognition due to their necessity in daily life. Some common factors that accelerated the formation of pandemic neologisms include: The rapid spread of information: News agencies and social media platforms introduced and reinforced pandemic-related words. The need for quick communication: People needed short, easy-to-understand terms to describe complex health guidelines and social restrictions. Global linguistic influence: English, as the dominant global language, influenced many other languages, including Uzbek. For instance, terms like “herd immunity”, “flatten the curve”, and “contact tracing” became internationally understood, with equivalents in Uzbek such as “ommaviy immunitet” and “infeksiyani kuzatish”.

Discussion

The COVID-19 pandemic has profoundly impacted global communication, leading to the emergence of a vast number of neologisms across different languages. The need to describe new health protocols, medical treatments, social behaviors, and economic changes resulted in the rapid expansion of vocabulary in both English and Uzbek. This study has explored the lexical-semantic features of pandemic-related neologisms in these two languages, focusing on their formation, dissemination, and adaptation. A key finding of this research is that neologisms serve as an essential linguistic response to societal change. The pandemic introduced previously unfamiliar concepts such as “lockdown,” “social distancing,” and “vaccine passport,” which required new terminology for effective communication. In English, neologisms were often created through blending (e.g., “covidiot”), compounding (e.g., “doomscrolling”), and affixation (e.g., “COVIDization”). Meanwhile, in Uzbek, new words emerged through native word formation methods like compounding (e.g., “uy karantini” – home quarantine), affixation

(e.g., “karantinlash” – the process of quarantining), and borrowing from English (e.g., “lokdaun” from “lockdown”). These formations highlight the structural flexibility of both languages in integrating new lexical items.

One of the most notable differences between English and Uzbek pandemic-related neologisms is the degree of borrowing. English, as a global lingua franca, did not need to borrow extensively from other languages; instead, it exported its pandemic-related vocabulary to many other languages, including Uzbek. Uzbek, being more influenced by international discourse, adopted several English terms, sometimes with minimal phonetic or morphological modification. This reflects the global influence of English-language media, scientific research, and governmental communication during the pandemic. However, in some cases, Uzbek created native equivalents rather than adopting foreign words, demonstrating a balance between linguistic preservation and international integration.

Another significant factor in neologism formation during the pandemic was the role of media and social networks. Digital platforms such as Twitter, Facebook, and Instagram played a crucial role in popularizing new terms. In English, hashtags like #StayAtHome and #FlattenTheCurve helped reinforce pandemic-related vocabulary. In Uzbekistan, news portals, government announcements, and official health guidelines contributed to the standardization of new pandemic terms. This highlights the dynamic relationship between language, technology, and society, as linguistic changes now occur at a much faster pace due to digital media.

A comparison of morphological processes in English and Uzbek neologisms reveals both similarities and differences. English demonstrated a high level of creativity in coining informal and humorous neologisms (e.g., “quaranteam” for a group of people isolating together), while Uzbek focused more on formalized terminology introduced by authorities (e.g., “pandemiya bosqichi” – pandemic stage). This contrast reflects cultural differences in how the pandemic was perceived and managed in different linguistic communities

REFERENCES

1. Cambridge Dictionary. “Neologisms of the COVID-19 Era.”, 2021

2. Oxford English Dictionary. “Pandemic and Language Evolution.”, 2021

3. The Uzbek Language Academy. “New Terminology in the Age of COVID-19.”, 2021

4. Chomsky, N. “Language and Crisis: The Influence of Social Change on Vocabulary.”, 2020

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

INGLIZ XALQLARI MADANIYATIDA OZIQ-OVQAT BELGILARINING O‘RNI

Hosilova Shaxnoza Begmurot qizi,
Qarshi davlat axborot texnologiyalari va menejment universiteti,
Gumanitar va ijtimoiy fanlar kafedrasi ingliz tili fani o’qituvchisi
Tel: +998883199194
Email:greatbektash@mail.ru

ANNOTATSIYA Maqolada ingliz madaniyatida oziq-ovqat belgilarining o‘rni haqida gap boradi. “Food” alohida madaniy soha bo‘lib, u o‘ziga xos til - madaniyat tili hisoblanadi. Bu yerda ma’naviy mazmun moddiy shakllarda o‘z ifodasini topadi, bu tildagi matn esa faqat madaniy-tarixiy assotsiatsiyalar asosida ko’rib chiqiladi. Shu munosabat bilan ushbu maqolada biz gastronomik yoki glyuttonik diskursni ingliz tili materialida ko‘rib chiqamiz. Pazandachilik - taom tayyorlash san’ati bo‘lib, u inson faoliyatining qadimiy sohalaridan biridir. Ko‘p asrlar davomida har bir xalqning qiziqishlari va gastronomik odatlari shakllangan: vaqt o‘tishi bilan milliy taomlar yaratilgan. Bugungi kunda har bir xalqning o‘ziga xos milliy pazandachiligi mavjud bo‘lib, u har qanday milliy madaniyatning ajralmas qismi bo‘lib, o‘ziga xos, boshqalardan farq qiladigan milliy taomlari bilan ajralib turadi.

Kalit so’zlar: gastronomik diskurs, glyuttonik diskurs, lingvosemiotik, madaniy-tarixiy assotsiatsiyalar, milliy taomlar, milliy oshxona, pazandachilik, leksik semantika.

РОЛЬ ЗНАКОВ ЕДА В БРИТАНСКОЙ КУЛЬТУРЕ

АННОТАЦИЯ В статье рассматривается роль пищевых символов в английской культуре. "Food" представляет собой отдельную культурную сферу, которая считается своеобразным языком - языком культуры. В ней духовное содержание находит выражение в материальных формах, а текст на этом языке рассматривается исключительно на основе культурно-исторических ассоциаций. В связи с этим в данной статье мы исследуем гастрономический или глюттонический дискурс на материале английского языка. Кулинария - искусство приготовления пищи, являющееся одной из древнейших сфер человеческой деятельности. На протяжении многих веков формировались интересы и гастрономические привычки каждого народа: со временем создавались национальные блюда. Сегодня каждый народ обладает своей уникальной национальной кухней, которая является неотъемлемой частью любой национальной культуры и отличается своеобразными, непохожими на другие национальными блюдами.

Ключевые слова: гастрономический дискурс, глюттонический дискурс, лингвосемиотический, культурно-исторические ассоциации, национальный.

THE ROLE OF FOOD SIGNS IN BRITISH CULTURE

ANNOTATION The article discusses the role of food symbols in English culture. "Food" is a separate cultural sphere, which is a unique language - the language of culture. Here, spiritual content finds its expression in material forms, and the text in this language is considered only on the basis of cultural-historical associations. In this regard, in this article we will consider gastronomic or gluttonic discourse on the material of the English language. Cooking is the art of cooking, which is one of the oldest branches of human activity. Over many centuries, the interests and gastronomic habits of each people were formed: over time, national dishes were created. Today, each nation has its own national cuisine, which is an integral part of any national culture and is distinguished by its unique, distinctive national dishes.

Key words: gastronomic discourse, gluttonic discourse, linguosemiotic, cultural-historical associations, national

KIRISH. Til insoniyat jamiyatidagi eng ajoyib va ayni paytda eng sirli hodisalardan biri bo‘lib, tilni insoniyatning eng buyuk yutug‘i deb aytish mubolag‘a bo‘lmaydi: inson tilni yaratib, uni Yer yuzidagi yagona aqlli mavjudotga aylantirdi [1,200]. Bunda so‘zlovchi odatda tilning u yoki bu elementlarining paydo bo‘lishi, yo‘qolishi yoki saqlanib qolishiga olib kelgan murakkab va ziddiyatli hodisalarni anglamaydi, tilning barcha qismlarini tartibga soluvchi va insoniyat tarixining har qanday davrida odamlarning to‘laqonli muloqot vositasi bo‘lish imkoniyatini beradigan mexanizm haqida aniq tasavvurga ega bo‘lmaydi.

Qizig‘i shundaki, “Food” alohida madaniy soha bo‘lib, u o‘ziga xos til - madaniyat tili hisoblanadi. Bu yerda ma’naviy mazmun moddiy shakllarda o‘z ifodasini topadi, bu tildagi matn esa faqat madaniy-tarixiy assotsiatsiyalar asosida o‘qiladi [2,24] . Tomas R. Ford quyidagilarni yozadi: 1) *culture is a process of historical reproduction, and foodways as part of a cultural system are reproduced from generation to generation;* (2) *food is necessary for biological survival, thus the nutritional status of an individual or population is related to the availability and accessibility of food;* (3) *the availability and accessibility of food is not only a function of the nutritional capacity of the physical environment but also a function of social and cultural influences;* (4) *social and cultural adaptations are made to factors related to the availability and accessibility of food;* (5) *the persistence of factors related to the availability and accessibility of food contributes to the continuity of social and cultural adaptation developed in response to such factors* [3,115] .

Shu munosabat bilan ushbu tadqiqotda biz gastronomik yoki glyuttonik ingliz tili diskursini ko‘rib chiqamiz.

Pazandachilik (lat. culina - oshxona) - taom tayyorlash san’ati bo‘lib, u inson faoliyatining qadimiy sohalaridan biridir. Oshpazlik shu qadar universalki, u hatto Homo

sapiens *(“Not only does cooking mark the transition from nature to culture, but through it and by means of it, the human state can be defined with all its attributes”* [4,387]) ning o‘ziga xos xususiyati hisoblanadi.

Ko‘p asrlar davomida har bir xalqning qiziqishlari va gastronomik odatlari shakllangan: vaqt o‘tishi bilan milliy taomlar yaratilgan. Bugungi kunda har bir xalqning o‘ziga xos milliy pazandachiligi mavjud bo‘lib, u har qanday milliy madaniyatning ajralmas qismi bo‘lib, o‘ziga xos, boshqalardan farq qiladigan milliy taomlari bilan ajralib turadi. Bu haqda V.V. Poxlebkin nima deganini eslaylik: ammo bu “milliy oshxona bir marta va abadiy qotib qolgan qandaydir yopiq narsadir, degan ma’noni anglatmaydi. Pazandachilik - milliy madaniyatning eng kam izolyatsiyalangan qismlaridan biridir”[5,224]. Milliy oshxonalarning bir-biriga kirib borishi va o‘zaro ta’siri jarayoni ularning o‘ziga xosligini istisno qilmaydi, chunki har bir xalq har qanday taomga, shu jumladan boshqa millat vakillari tomonidan yaratilgan taomlarga ham o‘ziga xos ta’m beradi.

Ikki asosiy omil, ya’ni boshlang‘ich mahsulotlar to‘plami va ularni qayta ishlash usuli har qanday milliy pazandachilikning asosi hisoblanadi. Birinchi omil to‘liq va to‘liq moddiy ishlab chiqarish va tabiat nima berishi bilan belgilanadi, bu esa, o‘z navbatida, mamlakatning geografik joylashuvi, uning iqlimiy va iqtisodiy sharoitlari milliy oshxonalarning o‘ziga xos xususiyatlariga qanday ta’sir qilishini anglatadi. Ma’lumki, iqlim sharoitiga qarab turli xalqlarning ovqatlanish tartibi ham tez-tez o‘zgarib turadi. Milliy oshxonalarning rivojlanishiga olovdan foydalanish, issiqlik bilan ishlov berish usullariga esa idishlarning turlari katta ta’sir ko‘rsatgan. Aynan ayrim mamlakatlarning geografik va iqlimiy joylashuvining o‘ziga xos xususiyatlari bu zonalarda turli xil o‘choqlar paydo bo‘lishiga ta’sir ko‘rsatdi.

Milliy oshxonalarning o‘ziga xos xususiyatlariga diniy urf-odatlar, e’tiqodiy taqiqlar tizimi, hamda turmush tarzini belgilovchi qadimiy an’analar ta’sir ko‘rsatganini ta’kidlash lozim. Biroq, ingliz tilidagi glyuttonik muloqotda diniy o‘ziga xoslik yetakchi ahamiyatga ega emas. Shu sababli, bizning tadqiqotimizda diniy belgilangan atamalar kam uchraydi. Oshpazlik san’ati doimo muayyan muhit, turli sinflar va tabaqalar ta’sirida shakllanib kelgan. U ko‘pincha ma’lum ijtimoiy qatlam joriy etgan modaga, alohida shaxslarning obro‘si yoki odatlariga bog‘liq bo‘lgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Tilshunoslar azaldan til va madaniyat o‘rtasidagi aloqani o‘rganib kelishgan. Til jamiyat ongida to‘plangan ma’lumotlarni jamlash, saqlash va avloddan avlodga yetkazish imkonini beruvchi tizimdir. Madaniyat ham muayyan turdagi jamoaviy bilimlarni saqlash va uzatish vazifasini bajaradi, shu sababli til va madaniyat doimiy ravishda o‘zaro ta’sirda bo‘ladi [6,7,8,9,10]. Til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini o‘rganish ustuvor yo‘nalish hisoblanadi, chunki bugungi kunda muloqot sohasida turli madaniyatlar, har xil tendensiyalar va milliy an’analarga ega jamiyatlarning yonma-yon yashashi muqarrar ekanligi tobora yaqqolroq anglanmoqda. N.P. Golovnitskayaning adolatli ta’kidlashicha, leksik semantika o‘ziga xos madaniy muhitning izini o‘zida aks ettiradi va jamiyat tajribasini ifodalaydi [11,304]. Masalan, Buyuk Britaniyadagi bar (bar) - tez tamaddi

qilish va ichimlik ichish mumkin bo‘lgan joy, Germaniyadagi bar (Bar) esa odatda tungi klubdir. Aksincha, shakllarning farqli bo‘lishi funksional farqni anglatmaydi. Buyuk Britaniyadagi cafe, Amerika Qo‘shma Shtatlaridagi coffee shop (Buyuk Britaniyada esa bu maxsus qahva do‘koni va sendvich, qahva, choy chashkasi beriladigan qahvaxona) hamda Avstriyadagi Kaffeehaus funksional jihatdan teng: bu joylarda yolg‘iz qolish, o‘qish, biror narsa yozish, shunchaki xotirjam holda hamma narsadan chetlashish mumkin, bunda o‘z yolg‘izligiga begonalarning aralashuvidan qo‘rqmasdan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Buyuk Britaniyada "coffee bar" atamasi keng qo‘llaniladi: bu raqsga tushish mumkin bo‘lgan, lekin spirtli ichimliklar sotilmaydigan kafe. Bunday kafe yoshlar orasida, ayniqsa, hali spirtli ichimliklar iste’mol qilishga ruxsat berilmagan yoshdagilar orasida mashhurdir. Agar muloqot jarayoni ishtirokchilari so‘zning nutqdagi barcha mumkin bo‘lgan talqinlari bilan tanishtirilmasa, bu tushunchalarni sharhlashda ziddiyatlarga olib kelishi va natijada tushunmovchilik yoki butunlay anglashilmovchilikka sabab bo‘lishi mumkin. Bir so‘zning o‘zi turli til va madaniyatlarda har xil ma’noga ega bo‘lishi, bir xil tuyulgan tushunchalar esa turlicha ifodalanishi mumkin. Shu sababli, biz ingliz tilida so‘zlashuvchi mamlakatlar xalqlarining taom va oshpazlik bo‘yicha afzalliklari hamda etnomadaniy xususiyatlarini qisqacha tasvirlashni zarur deb hisoblaymiz. Insoniyat rivojlanishining hozirgi bosqichidagi asosiy xususiyatlaridan biri - bu muayyan etnosga (xalqqa, milliy hamjamiyatga) mansublikda namoyon bo‘ladigan va o‘z ildizlari, an’analari, urf-odatlariga qiziqishni o‘z ichiga olgan etnik uyg‘onishdir. Ingliz tilida so‘zlashuvchi xalqlarning o‘ziga xosligini, asosiy qadriyatlarini, maishiy madaniyatining betakrorligini saqlab qolishga intilishida namoyon bo‘ladigan etnospetsifik xususiyatlar biz o‘rganayotgan ovqatlanish tizimida ham, uning lingvosemiotik ifodalanishida ham o‘z aksini topadi.

Britaniya milliy oshxonasi asrlar davomida shakllanib kelgan va tarixan shunday bo‘lganki, Britaniya orollari hududida bir nechta etnoslar va mutlaqo turli madaniyatlar vujudga kelgan. Bir qarashda, Britaniya orollarining barcha hududlari yagona madaniy va til makonini tashkil etgandek ko‘rinsa-da, chuqurroq o‘rganilganda Angliya, Shotlandiya, Irlandiya va Uels o‘rtasidagi ulkan farqlar ko‘zga tashlanadi. Bu farqlar temperamentlardagi tafovutlardan tortib, pazandachilik an’analaridagi o‘ziga xosliklargacha bo‘lgan turli izlanishlarga asos bo‘ladi. Har bir viloyat yoki mamlakatning milliy taomlarining shakllanishiga geografik joylashuvi va iqlim sharoitlari ham katta ta’sir ko‘rsatgan. Shu sababli, ingliz tilida so‘zlashuvchi xalqlarning milliy oshxonasi ularning madaniy-tarixiy taraqqiyoti, tabiiy yashash muhitining o‘ziga xosligi va asosiy tarixiy mashg‘ulotlari tufayli ushbu xalqlar madaniyatining eng o‘ziga xos sohalaridan biri hisoblanadi. Bu, albatta, uning lingvistik jihatlarida (oziq-ovqat xomashyosi, yarim tayyor mahsulotlar, tayyor taomlar va ularni tayyorlash retsepturasiga oid atamalar tizimida, shuningdek, ushbu atamalarning ramziy ma’nolarida) o‘z aksini topadi.

Buyuk Britaniya milliy oshxonasining o‘ziga xos xususiyatlari Angliya, Shotlandiya, Uels va Irlandiya tarixi, iqlimi, shuningdek, Hindiston bilan yaqin aloqalari hamda Fransiya bilan qo‘shnichilik va doimiy ziddiyatlari bilan bog‘liq. Buyuk Britaniyani butun dunyoga

mashhur qilgan ingliz oshxonasi Viktoriya davrida, XIX asr oxirida shakllangan. U o‘zining "o‘tmishdoshi" - kelt oshxonasining ko‘plab xususiyatlarini hamda Fransiya va Hindistonning oshpazlik an’analarini o‘zida mujassam etgan. Fransuzlar bilan yaqin munosabatlar tufayli ingliz oshxonasi deyarli yo‘q bo‘lib ketayozdi. XX asr davomida taomnomadagi barcha yuqori o‘rinlarni fransuz oshxonasi taomlari egallagan. Inglizlarga o‘z oshxonasining mavjudligini faqat quyidagi taomlar eslatib turardi: olxo‘ri pudingi, Yorkshire pudingi, guruch pudingi va boshqalar. Bunday tarixiy-geografik vaziyat ingliz tilida so‘zlashuvchi jamiyatning gastronomik (sof semiotik) ijodkorligini, undan keyin esa lingvistik ijodkorligini keltirib chiqardi. Masalan, bir vaqtlar eng yirik mustamlakachi davlat bo‘lgan Britaniya Hindistondan karri ziravori, Malligatoni sho‘rvasi, Uorchester sousi va boshqa taomlar retseptlarini olib keldi, ular endi inglizlarga xos taomlar sifatida tan olingan. Inglizlar bu retseptlarga o‘zlarining milliy xususiyatlarini qo‘shdilar, ularni tayyorlash usullarini va tashqi ko‘rinishini o‘zgartirdilar: ular hindlar qo‘llamaydigan mahsulotlar kombinatsiyasi sifatida iste’mol qilinadigan taomga aylandi.

Bundan tashqari, ingliz tilida so‘zlashuvchi xalqlar uchun ziravorlar, ko‘plab souslar, murabbolar, tuzlamalar "milliy boylik" hisoblanadi. Shuni ta’kidlash joizki, agar ingliz oshxonasi uchun souslar va o‘tkir ziravorlardan deyarli foydalanmasdan yetarlicha an’anaviy ovqat tayyorlash xos bo‘lsa, Uels va Shotlandiya oshxonalari ko‘proq "yorqin" va ziravorli.

Ingliz tilidagi oshxona haqidagi keng tarqalgan "qashshoq", xilma-xillik va ozuqaviy qiymatdan mahrum, degan tasavvurlarga qarama-qarshi o‘laroq, ingliz tilidagi glyuttonikaning lingvosemiotik tizimini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilida so‘zlashuvchi madaniyat vakillarining oziq-ovqat belgilarining ko‘pligi bilan aks ettirilgan ovqatlanish sohasi boy va xilma-xildir. Ingliz nonushtasi va ingliz choyi allaqachon dunyoga mashhur bo‘lgan. Biroq J. K. Jeromning "Qayiqdagi uch kishi (itni hisobga olmaganda)" kitobi sahifalarida keltirilgan sog‘liq retsepti ingliz oshxonasini eng yaxshi tavsiflaydi: "Har olti soatda bir funt bifshteks va bir pint achchiq pivo" shuni ko‘rsatdiki, Angliya uchun mol go‘shti, yovvoyi hayvon go‘shti, losos baliq, qirg‘oq ustritsalari, dengiz tillari, qo‘ziqorinlar, olmalar va pishloqdan tayyorlangan taomlarning katta xilma-xilligi xosdir. Bu mamlakat dudlangan baliq, yorkshir pudingi, devonshir qaymoqli murabbosi, yog‘li issiq quymoqlar va yog‘li nonlari bilan mashhurdir. Inglizlar sabzavotlarni uncha xush ko‘rishmaydi. Buning sababi qisman mahalliy iqlim sharoitida ularning ko‘p pishib yetilmasligidir. Asosan no‘xat, loviya, sarsabil, suv salati, karam, sholg‘om, bryukva va kartoshka yetishtiriladi. 1590-yilda Britaniya orollarida paydo bo‘lgan kartoshka eng keng tarqalgan ildizmeva bo‘lib, deyarli barcha taomlar: sho‘rvalar, piroglar, pyure va ragular tarkibiga kiradi. Ammo ko‘pincha uni yalpiz shoxchasi bilan qaynatib, sariyog‘ bilan dasturxonga tortishadi. Chipslar tayyorlash uchun kartoshka yupqa bo‘laklarga kesiladi va yog‘da qovuriladi. Buyuk Britaniyadagi yana bir mazali taom - "jacked potato" ("po‘sti bilan pishirilgan kartoshka"): butun kartoshka pishiriladi, kesiladi va turli xil masalliqlar bilan to‘ldiriladi, oldindan eritilgan pishloq va sariyog‘ quyiladi. Irlandiyada esa aynan kartoshka eng asosiy qishloq xo‘jaligi ekini hisoblanadi. Bu yerda u Yevropa qit’asidagi

barcha mamlakatlarga qaraganda ancha oldin keng tarqalgan va mana, besh asrdan beri ovqatlanish ratsionining asosiy qismini tashkil etadi. Uni Irlandiyaga mashhur qaroqchi, keyinchalik qirolicha Yelizaveta I xizmatidagi admiral ser Valter Ralley olib kelgan [12]. Bu ildizmeva irlandlarning pazandalik odatlarini darhol o‘zgartirdi: ilgari taomning asosiy tarkibiy qismi suli bo‘lgan bo‘lsa, endi suli o‘z o‘rnini kartoshkaga bo‘shatib berdi. U sug‘orish kanallari bilan ajratilgan kichik yer uchastkalari - "lazy beds" deb ataladigan joylarda o‘stiriladi. Irlandiyaning janubi-g‘arbiy qismida "Stampy Party" deb nomlangan ushbu sabzavot hosilini yig‘ish bayrami nishonlanadi. Shu kuni barcha ishchilar uchun stampi (stampy) - yosh kartoshkadan tayyorlangan nonlar pishiriladi. Kartoshka ingliz tilidagi frazeologizmlarning shakllanishi uchun ham asos bo‘lib xizmat qilgan: "the (clean) potato", "quite the potato", "potatoes and point", "hot potato", "to drop smb. like a hot potato", "meat-and-potatoes" va boshqalar.

XULOSA. Ingliz tilli mamlakatlar oshxonasining eng mashhur taomlari boxty pancakes, Welsh rarebit, Irish stew, haggis, stovies kabi milliy o‘ziga xos leksik birliklar bilan nomlangan. Ushbu taomlar faqat Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiyada tayyorlanadi, bu esa tegishli leksemalarni o‘ziga xos lingvomadaniy nominantlarga aylantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YHATI

1.Маковский, М. М. Удивительный мир слов и значений: Иллюзии и парадоксы в лексике и семантике: учебное пособие [Текст] / М. М. Маковский. - М.: Ком Книга, 2005. - 200 с.

2.Филиппова, Е. В. Семантическая изотопия «еда» в художественном тексте (на материале малой прозы 60-80-х годов XX века): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 [Текст] / Филиппова Елена Владимировна. — Ставрополь: Ставропольский государственный университет, 2004. - 24 с.

3.Ford, Th. R. Contemporary Rural America: Persistence and Change [Text] / Th. R. Ford // Rural USA: Persistence and Change, edited by Th. R. Ford. - Ames: Iowa State University Press, 1977. - Pp. 3-115.

4.Levi-Strauss, C. Introduction to a Science of Mythology. - Vol. 1: The Raw and the Cooked [Text] / C. Levi-Strauss. - L.: Jonathan Cape, 1970. — 387 p.

5.Похлебкин, В. В. Тайны домашней кухни [Текст] / В. В. Похлебкин. - Мн.: Бесядзь, 1995. - 224 с.

6.Воркачев, С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании [Текст] / С. Г. Воркачев *И* Филологические науки. — 2001. — № 1. — С. 64-72.

7.Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов [Текст] / А. Вежбицкая. - М.: Языки славянской культуры, 2001. - 288 с.

8.Гак, В. Г. Семиотические основы сопоставления двух культур [Текст] / В. Г. Гак // Вестник Московского университета. — Сер. 19. — 1998. - № 2. -С. 117-126.

9.Маслова, В. А. Лингвокультурология [Текст] / В. А. Маслова. - М.: Академия, 2001. — 208 с.

10.Караулов, Ю. Н. Русская языковая личность и задачи её изучения [Текст] / Ю. Н. Караулов // Язык и личность. - М.: Наука, 1989. - С. 3-8.

11.Головницкая, Н. П. Лингвокультурные характеристики немецкоязычного гастрономического дискурса: дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04 [Текст] / Н. П. Головницкая. - Волгоград, 2007. — 304 с.

12.Lysaght, P. Ireland [Text] / P. Lysaght // Encyclopedia of Food and Cultures / edited by H. K. Solomon. — Vol. 1. — N. Y.: Thomson, Gale, 2003. — Pp. 256259.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

INGLIZ VA O’ZBEK TILLARIDAGI SOMATIK FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING MORFOLOGIK-SINTAKTIK TIPOLOGIYASI

Gulirukhsor Ruzikulova G‘ofur qizi
Samarqand davlat chet tillar instituti PhD doktoranti
Email: gulirukhsorruzikulova@gmail.com

Abstract:Ushbu maqola ingliz va o‘zbek tillaridagi somatik frazeologik birikmalarni morfologik va sintaktik jihatdan taqqoslashga bag‘ishlanadi. Frazeologik tadqiqotlar, tilshunoslik tipologiyasi va qiyosiy tilshunoslikda somatik ifodalarning o‘rni muhimligicha qolmoqda. Ushbu maqolada, aynan ingliz va o‘zbek tillaridagi “bosh”, “ko‘z”, “quloq”, “yurak”, “oyoq” kabi a’zolar bilan bog‘liq frazeologizmlarning morfologik va sintaktik xususiyatlari o‘rganiladi. Shuningdek, bunday birikmalarni tarjima qilishda uchraydigan qiyinchiliklar, ekvivalent yoki ekvivalent bo‘lmagan holatlar hamda literal yoki idiomatik tarjima yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Mazkur maqolaning lingvistik tipologiya, frazeologiya va tarjima nazariyasi uchun ahamiyatli ilmiy va amaliy xulosalari e’tiborga olinadi.

Keywords: Somatik frazeologiya, Ingliz tili, O‘zbek tili, Morfo-sintaktik tipologiya, Tarjima qiyinchiliklari, Tilshunoslik tipologiyasi, Qiyosiy tilshunoslik.

Abstract: This article is dedicated to the morphological and syntactic comparison of somatic phraseological units in English and Uzbek. Phraseological studies, linguistic typology, and comparative linguistics continue to emphasize the importance of somatic expressions. This study specifically examines the morphological and syntactic features of phraseological units associated with body parts such as "head," "eye," "ear," "heart," and "foot" in English and Uzbek. Additionally, the paper explores the challenges encountered in translating such expressions, including cases of equivalence or non-equivalence, as well as literal or idiomatic translation approaches. The article considers the scientific and practical implications of these findings for linguistic typology, phraseology, and translation theory.

Keywords: Somatic phraseology, English language, Uzbek language, Morphosyntactic typology, Translation challenges, Linguistic typology, Comparative linguistics.

Аннотация: Данная статья посвящена морфологическому и синтаксическому сравнению соматических фразеологических единиц в английском и узбекском языках. Фразеологические исследования, лингвистическая типология и сравнительное языкознание продолжают подчеркивать значимость соматических выражений. В данной работе исследуются морфологические и синтаксические особенности фразеологических единиц, связанных с частями тела, такими как «голова», «глаз», «ухо», «сердце» и «нога»

в английском и узбекском языках. Кроме того, рассматриваются трудности, возникающие при переводе подобных выражений, включая случаи эквивалентности или неэквивалентности, а также подходы к дословному и идиоматическому переводу. В статье учитываются научные и практические выводы, важные для лингвистической типологии, фразеологии и теории перевода.

Ключевые слова: Соматическая фразеология, Английский язык, Узбекский язык, Морфосинтаксическая типология, Трудности перевода, Лингвистическая типология, Сравнительное языкознание.

KIRISH.

Somatik frazeologik birikmalar – inson tanasining turli a’zolari, masalan, “bosh”, “ko‘z”, “quloq”, “yurak”, “qorın”, “oyoq”, “qo‘l” va hokazolar bilan bog‘liq bo‘lgan barqaror birikmalardir. Ushbu birikmalarda odatda inson tanasi a’zolari majoziy yoki metaforik ma’noda qo‘llanilib, juda rang-barang semantik ma’nolarni ifodalaydi. Somatik frazeologizmlarning boshqa frazeologik birikmalarga nisbatan o‘ziga xos xususiyati – inson hayoti, emosiyalari, fiziologik yoki psixologik holatlari hamda xulq-atvorini tasvirlashda keng qo‘llanishidadir. Masalan, ingliz tilidagi “to keep one’s head up” (matonatli bo‘lish, mag‘rur turish) yoki o‘zbek tilidagi “boshini egmoq” (kamsitilgandek yoki hayron qolib boshni egish) kabi iboralar insonning ruhiy yoki hissiy holatini ifodalashda aniq ko‘rinadi. Ana shunday so‘z birikmalar nafaqat lug‘aviy ma’noni, balki madaniy va emotsional rang-baranglikni ham beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi – ingliz va o‘zbek tillaridagi somatik frazeologik birikmalarni morfologik hamda sintaktik jihatdan qiyosiy o‘rganish, o‘zaro o‘xshash va farqli tomonlarni aniqlash, tarjima jarayonida uchraydigan qiyinchiliklarni yoritish hamda ehtimoliy yechimlarini taklif qilishdan iborat.

Somatik frazeologik birikmalar bo‘yicha qator mahalliy va xorijiy tadqiqotlar mavjud. Jahon tilshunoslari orasida Vakk(1964), Oryol(1977), Mokiyenko(1980) Makkarti (McCarthy, 1998), Glaser (1986) va boshqa somatik frazeologiyaning nazariy asoslarini rivojlantirgan olimlarni ta’kidlash mumkin. O‘zbek tilshunosligida esa Rahmatullayev, Sharipov, Nurmonov, Mamatov, Fayzullayev singari olimlar tomonidan frazeologiyaning umumiy xususiyatlari o‘rganilgan.

Shu bilan birga, qiyosiy frazeologiya yo‘nalishida ham ayrim ishlar mavjud bo‘lsada, ingliz va o‘zbek tillaridagi somatik frazeologizmlarning morfo-sintaktik qiyosiy tadqiqi to‘liq, kompleks shaklda kam yoritilgan. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqola mazkur bo‘shliqni to‘ldirishga qaratiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ingliz va o‘zbek tillari turli tillar oilasiga mansub bo‘lib, bu ularning morfologiya va sintaksisida aniq seziladi. Ingliz tili german tillar oilasiga kirib, analitik til tizimiga ega; o‘zbek tili esa turkiy tillar oilasiga mansub, aglutinativ tizimga ega.

- Morfologik farqlar:
  - Ingliz tilida fleksiya nisbatan cheklangan, so‘z tartibi (word order) muhim; o‘zbek tilida esa qo‘shimchalar yordamida grammatika ifodalanadi (kelishik, zamon, shaxs va h.k.).
- Sintaktik farqlar:
  - Ingliz tilida SVO (Subject-Verb-Object) tartibi asosiy, o‘zbek tilida esa SOV (Subject-Object-Verb) tipik.
- Leksik farqlar:
  - Ingliz tilida metaforik ifodalar ko‘p hollarda rigidlashgan shaklda keladi, o‘zbek tilida esa qo‘shimcha morfemalar orqali kengayish, o‘zgarish ro‘y berishi mumkin.

Frazeologiyani tahlil qilishda bir necha nazariy yondashuvlardan foydalanish mumkin:

- Strukturaviy yondashuv: Frazeologik birikmaning tuzilishi va tarkibiy qismlari o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish.
- Kognitiv yondashuv: Frazeologizmlar orqali madaniy va metaforik konseptlarning shakllanishi, tasavvurimizdagi obrazlar va aqliy jarayonlar aks etishi tahlili.
- Qiyosiy (kontrastiv) lingvistika: ikki va undan ortiq tillardagi muayyan til hodisasini solishtirib, ularning umumiy xususiyatlari va o‘ziga xosliklarini topish.

Somatik frazeologik birikmalar madaniy, kognitiv va tarixiy kontekstlarda shakllangan bo‘lib, bu yondashuvlarning uyg‘unligi ularni puxta tahlil qilish va tarjima jarayonida yuzaga keladigan turli ma’no nozikliklarini tushunishga yordam beradi.

Ingliz tilidagi somatik frazeologik birikmalarda odatda bir necha so‘z ishtirok etadi: masalan, “to keep one’s head up”, “to be all ears”, “to lose one’s head”. Bu yerda “head” (bosh) yoki “ears” (quloqlar) asosiy somatik komponent bo‘lsa, “to keep”, “to be” kabi fe’llar frazeologizmni harakatga keltiruvchi bo‘g‘in hisoblanadi. Ingliz tilidagi so‘z yasalishi ko‘proq prefix va suffixlar orqali emas, balki tayyor leksik birliklarning birikishi (word combination) yordamida ifodalanadi. Frazeologik birikmalar barqarorligi sababli, undagi so‘zlar o‘zgarmasdan, deyarli bir xil shaklda qoladi. Masalan, “to keep one’s head up” birikmasida “keep” fe’li zamon yoki shaxsga ko‘ra o‘zgarishi mumkin (“keeps his head up”, “kept his head up”), ammo “head up” qismi deyarli o‘zgarmaydi.

O‘zbek tilida “boshini egmoq”, “quloq solmoq”, “boshini yo‘qotmoq” kabi frazeologizmlarda “bosh”, “quloq” kabi somatik komponentlar asos bo‘lib, “egmoq”, “solmoq”, “yo‘qotmoq” kabi fe’llar orqali birikma tayyor ma’noga ega bo‘ladi. O‘zbek tilida so‘z yasalishi asosan aglütinativ xususiyatga ega, ya’ni qo‘shimchalar (prefiks deyarli mavjud emas) kelishik, shaxs, zamon va boshqa grammatik kategoriyalarni ifodalaydi. “Boshini egmoq” iborasida “bosh” so‘zi + -i (shaxs-ko‘rsatkich qo‘shimchasi) + ni (tushum kelishigi) shakllari bilan birlashib, so‘ngra “eg-” fe’liga -moq qo‘shimchasi orqali harakat-holat fe’li (yoki leksik shakl) hosil bo‘ladi.

Somatik frazeologik birikmalarda leksik tarkib barqaror bo‘lishi bilan birga, qo‘shimchalar tufayli shakl o‘zgarishiga ham ega bo‘lishi mumkin. Masalan, “boshini egish”,

“boshimni egar edim” singari shakllar paydo bo‘lishi mumkin, lekin barqaror frazeologik birlikning asosiy tuzilishi – “bosh + -ni + eg- + -moq” saqlanib qolaveradi.

Ingliz tilida derivatsiya asosan prefix va suffixlar orqali so‘z yasash yoki so‘z turkumini o‘zgartirish uchun ishlatiladi (masalan, “head” → “heading”, “headship”)[1;5], lekin frazeologik birikmalarda bu jarayon cheklangan. Frazeologik birikmalar barqaror ko‘rinishda bo‘lgani sababli, ko‘pincha so‘zlashtirilgan shakl (nominalization) kamroq qo‘llaniladi. Masalan, “to keep one’s head up” iborasidan “keeping one’s head up” shaklini hosil qilish mumkin, lekin bu ayni ma’noda barqaror frazeologik vosita sifatida emas, balki grammatik transformatsiya sifatida ko‘rinadi.

O‘zbek tilida esa -moq, -ish, -ib, -gan, -ayotgan, -ayotgan edi kabi turli fe’l shakllari orqali harakat yoki holatning turli zamon, mayl, modal, shaxs kategoriyalari ifodalanadi. Somatik frazeologizmlarda ham shunga o‘xshash transformatsiyalar kuzatiladi. Masalan:

- “Boshini egmoq” → “Boshini egish” (substantivlashgan shakl)
- “Boshimni egaman” (hozirgi zamon, 1-shaxs)
- “Boshini egar edi” (o‘tgan zamonning taxminiy shakli)

Yuqoridagi misollarda asosiy frazeologik birlik (“boshini egmoq”) o‘z semantik yaxlitligini yo‘qotmagan holda turli grammatik shakllarga ega bo‘ladi. Bu o‘zbek tilining aglütinativ xususiyati bilan bog‘liqdir.

Ingliz tilida frazeologik birikmalar deyarli har doim doimiy shaklda, faqat zamon yoki shaxs moslashuvi (to keep → keeps, kept, keeping) orqali o‘zgaradi. Somatik komponent (head, ear, heart va h.k.) odatda ko‘plik yoki egalik qo‘shimchalari bilan cheklangan tarzda ifodalanadi (“one’s head”, “my heart”, “your ears”). Ko‘plik holati (“heads”, “hearts”) kamroq frazeologik barqarorlikka ega yoki butkul boshqa ma’noga ega bo‘lishi mumkin.

O‘zbek tilida esa “boshimni”, “boshingizni”, “boshlarini” kabi shaxs va ko‘plik qo‘shimchalari, kelishik qo‘shimchalari (“boshidan”, “boshimga” va b.) frazeologik birikmaning grammatik moslashuv darajasini kengaytiradi. Biroq bu o‘zgarishlar semantik yaxlitlikka ko‘p hollarda putur yetkazmaydi. Masalan, “boshini egmoq” frazeologizmi “boshimni egdim”, “boshini egishdi” shaklida ham o‘z idiomatik ma’nosini saqlaydi.

Taqqoslash jadvali

Grammatik kategoriya	Ingliz tili	O‘zbek tili
Shaxs va egalik	“one’s head”, “my head”, “your ears”	“boshimni”, “boshingni”, “boshini”
Ko‘plik	Kam qo‘llaniladi (“heads”, “hearts”)	“boshlarini”, “quloqlarini”
Kelishik	Keskin farq qilmaydi, asosan predloglar	“boshini”, “boshidan”, “boshiga”
Zamonaviy shakllar (fleksiya)	Fe’lning zamon va shaxsga ko‘ra o‘zgarishi	Fe’lning zamon, shaxs, mayl, daraja orqali ko‘p shakli

Ushbu jadvaldan ko‘rinib turibdiki, ingliz tilida frazeologik birliklar sintaktik jihatdan nisbatan qat’iy bo‘lsa, o‘zbek tilida aglütinativ xususiyat tufayli ko‘proq shakl o‘zgarishi mumkin.

Ingliz tilida somatik frazeologizmlarda odatda SVO yoki SVC (Subject + Verb + Complement) tuzilishi uchraydi. Masalan:

- **SVO**: “He lost his head.”
  - Bu yerda “he” (S), “lost” (V), “his head” (O).
- **SVC**: “He is all ears.”
  - “he” (S), “is” (V), “all ears” (Complement, predikativ vazifa).

Frazeologik birikma murakkabroq bo‘lishi ham mumkin, masalan, “to keep one’s head up in difficult situations”. Bu yerda “in difficult situations” kiritma predlog qurilmasi bo‘lib, frazeologik yadroni kengaytiradi.

O‘zbek tilida asosiy gap tuzilishi SOV (Ega + To‘ldiruvchi + Kesim). Misollar:

- **SOV**: “U boshini egdi.”
  - “U” (Ega), “boshini” (To‘ldiruvchi), “egdi” (Kesim).
- **SOV** + qo‘shimcha komponent: “U qiyin vaziyatda boshini egdi.”

Bunda “qiyin vaziyatda” predlogning o‘rnini bosadigan “-da” kelishigi orqali beriladi. Frazeologik birikma “boshini egdi” bo‘lib, “qiyin vaziyatda” esa vaziyatni izohlaydi. Garchi so‘z tartibida ba’zan o‘zgarish bo‘lishi mumkin bo‘lsa-da (“Boshini u egdi” kabi), biroq tipik tartib SOV hisoblanadi.

Ingliz tilidagi ko‘plab somatik frazeologizmlar mustahkam tarkibga ega. Masalan, “to bite one’s tongue” (o‘zini tiyish, gapirmaslik) – bu idiomatik frazeologizmda “bite” fe’li va “tongue” otining o‘zaro kombinatsiyasi aniq belgilangan. Ba’zan shakliy o‘zgarishlar mumkin, masalan:

- “I bit my tongue” (o‘tgan zamon)
- “He’s biting his tongue” (hozirgi davomiy zamon)

Ammo frazeologik yadro – “biting … tongue” – o‘zgarmaydi, o‘rtada boshqa so‘zlar yoki konstruktsiyalar kiritish odatda frazeologik ma’noni buzadi. Mazkur mustahkamlik darajasi Ingliz tilidagi frazeologik birikmalarning asosiy xususiyatlaridan biridir.

O‘zbek tilida ham frazeologik mustahkamlik mavjud, biroq aglütinativ xususiyat sababli shakl jihatdan ma’lum darajada o‘zgarish bo‘lishi mumkin. Masalan, “tilini tishlamoq” iborasida “til” (ot) + -ni (tushum kelishigi) + “tishla” (fe’l negizi) + “-moq” (masdar qo‘shimchasi) tarkibi mustahkam. Shuningdek, “tilini mahkam tishlamoq” kabi so‘z kiritish (intensifikatsiya) ham kuzatiladi, bu esa iboraning ma’nosini kuchaytiradi. Lekin, baribir, idiomatik yadro – “til + tishla” birligi – o‘zgarmasdan qoladi.

Ko‘plab somatik frazeologizmlar metafora yoki metonimiya asosiga ega. Masalan, “to break someone’s heart” (kimningdir yuragini sindirish – chuqur ranjitish) metaforik ifoda bo‘lib, “heart” (yurak) bu yerda hissiy markaz sifatida talqin qilingan. “To be all ears” (butunlay

quloq bo‘lmoq) esa metonimik asoslarga ham ega, chunki “quloq” eshitish organi bo‘lib, kimnidir diqqat bilan tinglash holatini ifodalaydi.

O‘zbek tilida “yuragini ezmoq” (biror kishining qalbini ranjitmoq) “ezmoq” fe’li bilan “yurak” otining metaforik uyg‘unlashuvidan hosil bo‘lgan. “Tilini tishlamoq” metonimik tarzda o‘zini tiyish, gapirmaslik ma’nosini bildiradi, chunki til – gapirish organi, uni “tishlash” – gapni ichiga olish, gapirmaslikni anglatadi. Bu o‘xshashliklar shuni ko‘rsatadiki, ingliz va o‘zbek tillari somatik frazeologiyalarning metaforik va metonimik asoslarini ifodalashda ko‘p ham farq qilmaydi; farq asosan lingvistik shakllanishda va madaniy nuance-larda.

Ingliz tilidagi “to lose one’s head” iborasini o‘zbek tiliga “boshini yo‘qotmoq” deb bevosita tarjima qilish mumkin. Ma’nosi ham deyarli bir xil – hovliqib, o‘zini yo‘qotish, sarosimaga tushish. Bunday o‘xshashlik ikki tilda ham “bosh” komponenti orqali ifodalanganligi, ya’ni metafora deyarli bir xil ekanligi bilan bog‘liq.

Ba’zi hollarda ingliz tilidagi somatik frazeologizmga o‘zbek tilida ayni somatik komponent bilan ekvivalent topilmaydi. Masalan, “to have cold feet” (qo‘rqqanidan biror ishni qilmay qolish) o‘zbek tilida bevosita “sovuq oyoqqa ega bo‘lish” tarzida tarjima qilinsa, xato talqin bo‘ladi. Shuning uchun o‘zbek tilida idiomatik subtitutsiya, ya’ni boshqa ifodadan foydalanish mumkin: “qo‘rqib ketmoq”, “yuragi betlamaslik”, “o‘ziga ishongisi kelmaslik” va hokazo.

So‘zma-so‘z tarjima ba’zan yordam berishi mumkin, lekin ko‘pincha ma’no buzilishiga olib keladi. Masalan, “to break someone’s heart”ni “kimningdir yuragini sindirmoq” deya so‘zma-so‘z tarjima qilish o‘zbek tilida ham semantik jihatdan tushunarli bo‘lsa-da, “to have cold feet”ni “sovuq oyoqlarga ega bo‘lmoq” deb tarjima qilish bema’ni yoki kulgili talqinni keltirib chiqaradi. Shu bois, so‘zma-so‘z tarjima odatda ikkilamchi variant sifatida ko‘riladi.

Tarjima jarayonida, ayniqsa, frazeologik birikmalar uchun mos maqol, matal yoki idiomatik ifodani topish maqsadga muvofiq. “To have cold feet” → “qo‘rqib ketmoq” yoki “jur’ati yetmaslik” kabi analoglar. Bu tarzda ma’no yo‘qolmaydi, madaniy kontekstga mos ifoda yaratiladi.

Ba’zi hollarda ekvivalent topish imkoni bo‘lmaganda, tushuntirish orqali ma’noni ochib berish mumkin. Masalan, frazeologik birikma o‘zbek tilida notanish bo‘lsa, tarjimada izoh beriladi: “to be all ears” – “e’tibor bilan tinglashga tayyor bo‘lmoq” kabi. Bunda frazeologik rang-baranglik aniq aks etmasa-da, matn aniq tushunarli bo‘ladi.

Somatik frazeologik birikmalar aksariyat hollarda madaniy konnotatsiyalarni o‘z ichiga oladi. Masalan, “heart” (yurak) ingliz tilida ham, o‘zbek tilida ham sevgi, his-tuyg‘u markazi sifatida tasavvur etiladi, shuning uchun “to break someone’s heart” bilan “yuragini ezmoq” o‘rtasida bevosita ma’noviy aloqadorlik mavjud. Lekin ba’zi tillarda “heart” o‘rnida boshqa a’zo markaziy o‘rin tutishi mumkin. Masalan, ayrim sharq tillarida “jigar” (liver) muhabbat va hissiyot ifodasi sifatida ko‘rilishi mumkin. O‘zbek tilida ham “jigar” kimnidir juda qadrlashni bildiruvchi ifoda bo‘lib keladi (“jigarim” – o‘ta yaqin kishiga nisbatan). Bunday holat tarjimada lingvistik ham, madaniy ham to‘siqlarni keltirib chiqaradi.

Yuqoridagi bo‘limlarda olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilidagi somatik frazeologik birikmalar asosan analitik shakllarga ega bo‘lib, murakkab fleksiya jarayonlari cheklangan. O‘zbek tilida esa aglütinativ xususiyat tufayli so‘z shakli turli grammatik qo‘shimchalar bilan o‘zgarishi mumkin, lekin barqaror frazeologik yadro o‘zgarmasdan qoladi. Sintaksis darajasida ingliz tili SVO tizimiga asoslangan bo‘lsa, o‘zbek tili SOV tizimga ega. Shunga qaramay, har ikki tilda ham somatik frazeologizmlarning semantik barqarorligi va metaforik tabiati o‘xshashdir.

Lingvistik tipologiyada tillar tuzilishini solishtirgan holda, somatik frazeologik birikmalar bevosita antropotsentrik xususiyatga ega ekanligi oydinlashadi: ya’ni, inson tanasiga oid tushunchalar deyarli barcha tillarda kuchli metafora manbai bo‘lib xizmat qiladi. Ingliz va o‘zbek tillarini taqqoslaganda, madaniy kontekst va grammatik xususiyatlar har xilligi bo‘lsa ham, umumiy psixologik-metaforik asos sezilarli darajada mos keladi (bosh, yurak, ko‘z, quloq kabi a’zolar muhim). Shu orqali lingvistik tipologiyada universal va xususiy belgilarning uyg‘unligi ko‘zga tashlanadi.

Somatik frazeologik birikmalar tarjimasida:

1. To‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalent – agar madaniy va metaforik ma’no deyarli mos kelsa.
2. Idiomatik substitutsiya – agar asl iboraga o‘xshash konnotatsiya beruvchi o‘zbekcha yoki inglizcha ekvivalent topilsa.
3. Eksplikativ tarjima – ekvivalent mavjud bo‘lmaganda, sharhlovchi uslub yordamida ma’no oshkor qilinadi.

Ushbu metodlar frazeologik ifodalarning noyob semantik va madaniy xususiyatlarini to‘g‘ri aks ettirishni ta’minlaydi. Maqola natijalari tarjima amaliyotida, ayniqsa, badiiy matnlar, ommaviy axborot vositalari, shuningdek, mashina tarjimasi sohasida muhim qo‘llanma bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ingliz va o‘zbek tillaridagi somatik frazeologik birliklar tarkib va ma’no jihatdan farq qiladi, biroq ularning semantik asoslari ko‘p jihatdan o‘xshashdir. Morfologik jihatdan o‘zbek tili aglutinativ bo‘lgani uchun frazeologizmlar ko‘proq grammatik moslashuvga ega, ingliz tilida esa barqaror frazeologik shakllar keng tarqalgan.

Tarjima jarayonida ekvivalentlik, madaniy konnotatsiyalar va metaforik o‘zgarishlar muhim omillar bo‘lib, frazeologizmlarning to‘g‘ri tarjima qilinishi tilshunoslik va tarjima nazariyasi uchun katta ahamiyatga ega.

Somatik frazeologik birikmalarni chuqur o‘rganish ingliz va o‘zbek tillarini o‘rganayotgan talabalar uchun juda muhim. Frazeologizmlarni bilish – bu chet tilni bilish darajasini oshirishning ajralmas qismi. O‘quv qo‘llanmalar, lug‘atlar va elektron resurslarga somatik frazeologizmlarni kiritish, ularning grammatik va semantik izohlarini taqdim etish til o‘rganishni ancha samarali qiladi. Xuddi shu tariqa, lingvokultural kompetensiya rivojlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Moon, R. *Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach*. Oxford: Oxford University Press, 1998. – 352 p.
2. Mambetalieva, K. A. (2024). The use of somatic phraseological units in karakalpak folk proverbs. *American Journal Of Philological Sciences*, *4*(9), 97–100. https://doi.org/10.37547/ajps/volume04issue09-15
3. Nasminchuk, I. (2024). Phraseologisms with somatic components in Halyna Tarasyuk’s prose. *Filologìčnij Časopis*, *1*, 23–31. https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2024.306878
4. Ruzikulova, G. (2023). THE STUDY OF SOMATIC PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH. *Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования*, *2*(11), 36-38.
5. Oxford University Press. (2006). *Oxford Idioms Dictionary for Learners of English* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
6. Nazarova, Z. (2024). Phraseological units with somatic components. *American Journal of Philological Sciences*. doi: 10.37547/ajps/volume04issue04-03.
7. Rashidova, U. (2020). The study of somatic phraseological units in Uzbek linguistics. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*, *6*(10), 107–114. Retrieved from https://eprajournals.com.
8. Aksiutina, T. (2024). Bodies of speech: unraveling the linguistic dna of somatic phraseologisms in ukrainian and english. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, *3*, 221–227. https://doi.org/10.30525/2592-8813-2024-3-23

atyrkhanova, M. (2024). The somatic cultural codes in the study of english, russian and uzbek phraseologisms. *Deleted Journal*, *4*(4). https://doi.org/10.47390/spr1342v4i4y2024n33

10. Khashimova, D. U., Niyazova, N., Shamsitdinova, M., & Khojamova, Y. (2023). Somatic Phraseological Units: Reflecting Social Phenomena. *Journal of Law and Sustainable Development*. https://doi.org/10.55908/sdgs.v11i12.2683

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

RUS VA INGLIZ TILLARIDA SHARQONA REALIYALARNING LEKSIK SEMANTIC TASNIFI

Kulmamatova Aziza Do‘stmamat qizi
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti o‘qituvchisi
Email: azizaxonoybek@gmail.com

Annotasiya: Sharqona realiyalarni tushunish uchun ularning semantic tarkibini, ya’ni ma’nolarini aniqlash muhimdir. Bu turdagi so‘zlar asosan madaniyatning o‘ziga xos jihatlarini aks ettiradi vas hu sababli ularning tarjimasi faqat leksik tarjimadan iborat bo‘lmaydi, balki madaniy, ijtimoiy va tarixiy kontekstlarni ham inobatga olishni talab qiladi. Maqolada rus va ingliz tillardagi sharqona realiyalarning leksik-semantik tasnifi o‘rganiladi. Sharqona realiyalarning o‘zining ayni bir madaniyatga xos bo‘lgan to‘qnashuvi va semantik xossalari bilan aniqlangan so‘zlardan iborat. Maqolada ularning tadqiqotida yuzaga kelgan muammolar, bir tildan boshqa tilga tarjima qilishdagi qiyinchiliklar va bu realiyalarning til va madaniyat orasidagi o‘zaro ta’siri ta’riflanadi. Rus va ingliz tillardagi sharqona realiyalarning ana shu kontekstdagi o‘xshashlik va farqlarni ko‘rsatish maqsad qilib olingan.

Kalit so‘zlar: sharqona realiyalar, leksik-semantik tasnif, tarjima, madaniyat, rus tili asosida , ingliz tili asosida, leksika, semantika.

Kirish:

Sharqona realiyalar- bu ma'lum bir mintaqaga, uning madaniyati, urf-odatlari, ijtimoiy hayoti va tarixiga xos bo‘lgan so‘z va ifodalardir. Ular ko‘pincha boshqa tillarga tarjima qilganda aniq, to‘liq tushunilmasligi mumkin, chunki bunday so‘zlar faqat o‘sha mintaqaga oid madaniyatni chuqur bilgan kishilar uchun tushunarli bo‘ladi. Sharqona realiyalar rus va ingliz tillarida o‘ziga xos leksik-semantik xususiyatlarga ega bo‘lib, har bir tilda ularning tarjimasi va ishlatilishiga doir muayyan qoidalar va qiyinchiliklar mavjud. Sharqona realiyalar- har bir tilning va uning madaniyatining ajralmas qismidir. Bu so‘zlar va ifodalar, asrlar davomida shakllangan, aholining madaniy, ijtimoiy, va tarixiy me’rosining natijasidir. Har bir tilda sharqona realiyalarning yozish va tarjima qilinishi o‘zgacha tarzda kichadi. Ushbu maqolada rus va ingliz tillaridagi sharqona realiyalarning leksik-semantik tasnifi, ularning tarjima qilishdagi qiyinchiliklari, va bu jarayondagi asosiy muammolarni tahlil qilish maqsad qilinadi. Bundan tashqari, har bir tildagi sharqona realiyalarning ustida ishlashdagi ilovalar va tafovutlarni ham ko‘rsatish nazarda tutilgan. Sharqona realiyalar va ularning semantikasiga oydinlik kiritish Sharqona realiyalarni tushunish uchun ularning semantik tarkibini, ya'ni

ma'nolarini aniqlash muhimdir. Bu turdagi so‘zlar asosan madaniyatning o‘ziga xos jihatlarini aks ettiradi va shuning uchun ularning tarjimasi faqat leksik tarjimadan iborat bo‘lmaydi, balki madaniy, ijtimoiy va tarixiy kontekstlarni ham inobatga olishni talab qiladi. Masalan: Rus tilidagi sharqona realiyalar *“Самаркандский базар”* – ifoda faqat biror bozorni emas, balki Samarqandning o‘ziga xos bozorini, uning rang-barangligini, nafaqat savdo, balki madaniy hayotni ham aks ettiradi.

Ingliz tilidagi sharqona realiya: *“Bazar”*- Ingliz tilida *“bazaar”* keng ma’noda ishlatiladi, lekin u Sharq mamlakatlaridagi bozorlarning turli madaniy jihatlarini to‘liq aks ettirmaydi. Sharqona bozorlar ko‘pincha notanish, o‘ziga xos va bir qator ijtimoiy funktsiyalarni bajaradi.

Sharqona Realiyalarni Leksik-semantik tasniflash.

Leksik-semantik tasniflash sharqona realiyalarning til va madaniyatdagi o‘rnini aniqlab belgilashga yordam beradi. Bu jarayonni quyidagi yo‘nalishlarda olib borish mumkin.

Tarjimada uchraydigan qiyinchiliklar: Sharqona realiyalar ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilinishi qiyin bo‘lgan so‘zlardir. Bunday so‘zlar ko‘pincha maxsus madaniy kontekstga ega bo‘lib, ular boshqa madaniyatlarda to‘liq bir xil mazmunga ega bo‘lmaydi. Misol uchun, rus tilidagi *"тюбетейка"* (tübeteyka) yoki ingliz tilidagi *"sari"* (sari) so‘zlarini tarjima qilishda ularning madaniy mohiyatini tushunish muhimdir. "Тюбетейка" (tübeteyka) yoki "сари" (sari) kabi so‘zlarni tarjima qilishda ularning madaniy mohiyatini tushunishning qiyinligi bir nechta omillarga bog‘liq. Bu so‘zlar nafaqat lingvistik, balki madaniy kontekstda ham muhim rol o‘ynaydi, va bunday realiyalarni boshqa tilga tarjima qilishda ular bilan bog’liq o‘ziga xos madaniy nuanslarni to‘liq aks ettirish juda murakkab bo‘ladi. Quyida bu qiyinchiliklarning ba’zi sabablari keltirilgan. Shu bilan birgalikda madaniy kontekst va an’analar farqini ham nazarda chetdan qoldirib bo‘lmaydi. Har bir madaniyatda o‘ziga xos qadriyatlar, urf-odatlar va an’analar mavjud. “Тюбетейка” yoki “сари” kabi so‘zlar an’anaviy kiyim-kechakning bir qismidir, ular faqat kiyim emas, balki muayyan bir madaniyatni, milliy kimlikni va ijtimoiy rolni ifodalaydi. Ularning tarjima qilinishi boshqa madaniyatlarda mavjud bo‘lgan shunga o‘xshash ob’ektlar yoki tushunchalar bilan to‘liq o‘xshash bo‘lmasligi mumkin. So‘zimizning isboti sifatida **“Тюбетейка” (tübeteyka)**: Bu bosh kiyimi Markaziy Osiyo xalqlarining an’anaviy kiyimi bo‘lib, ko‘pincha milliy kimlikni, ijtimoiy mavqeni va urf-odatlarni aks ettiradi. U nafaqat modaning bir qismi, balki o‘ziga xos ijtimoiy va madaniy ramz sifatida qaraladi. Shu sababli, “tübeteyka” so‘zini ingliz yoki rus tiliga tarjima qilishda uning faqat “bosh kiyim” sifatidagi ma’nosi ko‘rsatiladi, lekin uning madaniy ahamiyatini yoki ijtimoiy roli to‘liq tushunilmaydi. “Сари” (sari) ham bunga misol bo‘la oladi: Hindiston va boshqa Janubiy Osiyo mamlakatlarining an'anaviy ayol kiyimi bo‘lib, ko‘pincha faqat moda yoki kiyim sifatida qaralmaydi. *Sari* qadimiy tarixi, o‘ziga xos naqshlari va kiyish usuli bilan, ayolning ijtimoiy va diniy ahamiyatini aks ettiradi. Ingliz tilida *“sari”* so‘zi faqat “traditional Indian garment” yoki “elegant dress” deb tarjima qilinadi. Ingliz tilidagi semantika ko‘proq bu kiyimning madaniy ahamiyatiga qaratilgan, ammo o‘z ichiga estetik ma’no (g‘ozallik)ni to‘liq

olmaydi. Ingliz tilida sari faqat tashqi ko‘rinish va estetikani aks ettiradi, lekin uni qo‘llashda to‘liq madaniy kontekstni tushunish qiyin. Bu misol orqali, sari kiyimi “g‘ozallik” nuqtai nazaridan sharq madaniyatida qadrlanadi, ammo boshqa tillarda uning estetik qiymati va madaniy o‘ziga xosligi farq qiladi.

Metodlar:

Bu ilmiy mavzudagi tadqiqotda Leksik-semantik tahlil metodi asosiy usul sifatida qo‘llaniladi. Sharqona realiyalarning leksik, semantik va madaniy xususiyatlarini aniqlash uchun bir qator manbalardan, shuning bilan birgalikda lug’atlar, ma’ruzalar, maqolalar, va tilshunoslikga oid ilmiy ishlaridan foydalanildi. Misol tariqasida Vladimir Dahl ning ***“толковый словарь русского языка”*** (rus tilining izohli lug’ati) da rus tilidagi ko‘plab so‘zlarning semantik va etimologik tavsiflarini o‘z ichiga oladi. Dahlning lug‘ati sharqona realiyalar, an’anaviy so‘zlar va ularning rus tilidagi ekvivalentlari bo‘yicha ham ma’lumotlar taqdim etadi. Misol uchun, uning lug‘atida *тюбетейка* kabi so‘zlarning leksik-semantik tahlili ham mavjud. Dahlning asarlari sharqona realiyalarni tushunishda muhim manba sifatida kirita olamiz. Igor M. Diakonov ***“История Востока”*** (Sharq tarixi)- tarixchi va sharqshunos, u Sharq madaniyatlari, lingvistikasi va tarixiga bag‘ishlangan bir qancha muhim ilmiy ishlar yaratgan. Diakonovning asarlarida Sharq xalqlari va ularning madaniyatlari, shu jumladan tilshunoslik nuqtai nazaridan, juda ko‘p ma'lumotlar mavjud. U, masalan, o‘zbek tilidagi *sari* yoki *tübeteika* kabi realiyalarni madaniy nuqtai nazardan o‘rganish bilan bog‘liq tadqiqotlar olib borgan. Максим Горкий ***“Литература и революция”*** (Adabiyot va inqilob) rus adabiyoti va madaniyati tarixiga oid ilmiy ishlar muallifi. U Sharq xalqlarining madaniy hayoti, tillari va adabiyotlarini tahlil qilishda alohida o‘rin tutgan. Gorkyning Sharq madaniyatiga oid maqolalari va tahlillari ko‘plab sharqona realiyalarni, jumladan *tübeteika* va *bazar* kabi so‘zlarning tilshunoslik va madaniy kontekstda ishlatilishini ko‘rsatadi. Rashid al-Din ***“Jami’ al-tawarikh”*** (Tarixlarning yig’indisi) XIII asrda yashagan o‘zbek tarixchisi va sharqshunosi. Uning asari Sharq xalqlarining tarixi va madaniyatini chuqur tahlil qiladi. *Jami’ al-tawarikh* asarida Sharq madaniyatiga oid ko‘plab so‘zlar va tushunchalar ishlatilgan, bu esa tilshunoslarga o‘sha davrning ijtimoiy va madaniy realiyalarini tahlil qilishda foydali bo‘ladi. Uning asarlaridagi tarixiy kontekstda tarjima qilish va tilning semantik imkoniyatlari haqida fikr yuritish mumkin. Edward Said ***"Orientalism"*** (Sharqshunoslik) asari Sharq va G‘arb o‘rtasidagi madaniy, siyosiy va lingvistik tafovutlarni tahlil qiladi. Bu asar Sharq madaniyatining G‘arbda qanday tasvirlanganini o‘rganadi va shu orqali sharqona realiyalarni tushunishda muhim yondashuvni taqdim etadi. Saidning yondashuvi tilning madaniy va siyosiy kontekstini, shuningdek, sharqona realiyalarni tarjima qilishda yuzaga keladigan murakkabliklarni o‘rganishga yordam beradi.

Natijalar:

Tadqiqotning natijalariga ko‘ra, rus va ingliz tillaridagi sharqona realiyalarning leksik-semantik tasnifi bir qator farqlar va o‘xshashliklarni ko‘rsatadi. Har ikki tildagi sharqona realiyalarning ko‘p qismi o‘zgacha ma’nolarga ega bo‘lib, ularning tarjima qilinishi qiyin.

Masalan: rus tilidagi *“сахара” “сахро”* va ingliz tilidagi *“desert”* so‘zlari o‘xshash bo‘lsada, ularning madaniy konteksti har xil bo‘lishi mumkin. *“Сахара”* bir geografik o‘lka nomi bo‘lib, u bilan ko‘plab tarixiy va madaniy voqealar bog’liq bo‘ladi. Ingliz tilidagi *“desert”* esa keng ma’noda qandaydir cho‘l hududiga nisbatan qo‘llaniladi. Shu bilan birga, rus tilidagi *“халва”* va ingliz tilidagi *“halva”* so‘zlari translyasiya qilsa ham, ularning ma’nolari va ishlatilish kontekstidagi farqlar kuzatiladi.*”Халва”* ko‘pincha savdo yoki mehmonxona madaniyati bilan bog‘liq bo‘lsa, ingliz tilidagi *“halva”* ko‘proq oshxona yoki dessertga oid qo‘llaniladi. So‘zning kelib chiqishi turli manbalarga borib taqaladi. U turk, arab, fors va boshqa Sharq mamlakatlarida keng tarqalgan va har bir mintaqa o‘ziga xos halva retseptlarini ishlab chiqqan.

Birinchi darajali va ikkinchi darajali realiyalar: Birinchi darajali realiyalar o‘ziga xos madaniy, tarixiy yoki ijtimoiy belgilarni o‘z ichiga oladi. Misol uchun, *“халва”* (halva) yoki *“сувла”* (supla) kabi so‘zlar turli Sharq mamlakatlarida tarqalgan. Ikkinchi darajali realiyalar esa kengroq madaniy voqealarga bog‘liq bo‘lib, bu so‘zlar umumiy dunyoqarashni ifodalaydi, masalan, *“шах” (shah)*.

Sharqona Realiyalarni Tarjimada Qiyinchiliklar. Rus va ingliz tillariga sharqona realiyalarni tarjima qilishda bir qancha muammolar yuzaga keladi:

Madaniy farqlar: Tarjimada madaniy farqlarni hisobga olish zarur. Bunga misol qilib *“шафран”* (safron) rus tilida maxsus bir taom yoki dorivor o‘simlik sifatida ishlatilsa, ingliz tilida bu so‘z ko‘proq o‘simlik sifatida tanilgan. Madaniy kontekstning farqini hisobga olmaslik tarjimaning aniqligini pasaytiradi.

Leksik gaplar: Ba’zi sharqona realiyalar ingliz tilida yoki rus tilida mutlaqo mavjud bo‘lmasligi mumkin. Bu holatda, ko‘pincha so‘zni aniqlash uchun uzun ta’rif yoki analogiyalardan foydalaniladi. Masalan: *“калаф”* (kalaf) — bu maxsus Sharq keksalarining kiyimi bo‘lib, uni ingliz tiliga tarjima qilishda "traditional Eastern elder’s garment" deb yozish zarur.

Tarjimaning Ijtimoiy va Madaniy Ta’siri

Sharqona realiyalarni to‘g‘ri tarjima qilish nafaqat til va madaniyatni, balki o‘zaro tushunishni ham osonlashtiradi. Madaniy kontekstda to‘g‘ri tushunilgan so‘zlar nafaqat tarjimadagi aniqlikni oshiradi, balki o‘qish va tushunish jarayonini ham yanada boyitadi. Misol uchun, *“сунна”* (sunnat) so‘zi musulmon madaniyatida o‘ziga xos diniy ahamiyatga ega bo‘lib, ingliz tilida “sunnah” deb qolgan holda ishlatilishi to‘g‘ri bo‘ladi, chunki bu so‘z o‘zining diniy-madaniy mohiyatini ingliz tilida shunday ifodalashni talab qiladi.

Munozara:

Tadqiqotning isboti sifatida, sharqona realiyalarni tarjima qilishda faqat leksik va semantik qonun-qoidalarni emas, balki madaniy va ijtimoiy kontekstni ham hisobga olish zarur. Tilning o‘ziga xos xususiyatlari, shuningdek, tillarning semantic imkoniyatlari, ulardagi “go‘zallik” va “funksionallik” farqlari sharqona realiyalarni tadqiq qilishda muhim o‘rin tutadi. Sharqona realiyalarning yangi kontekstlarda ishlatilishi yoki ularning o‘zgarishi ham muhim

ahamiyatga ega. Madaniy ayirmalar, shuningdek, har bir tilning o‘z ichki muhiti, uning ijtimoiy strukturasi va tarixiy rivojlanishi tarjima qilinayotgan realiyalarning mazmuniga ta’sir ko‘rsatadi. “G‘ozallik” va “funksionallik” bu tilning estetik (sifatli, san'atkorona) va amaliy (kundalik, pragmatik) jihatlarini talqin qilish hisoblanadi. Quyidagi misollar orqali ushbu fikrni yanada aniqlashtirish mumkin:

“G‘ozallik” (Estetik yondashuv) va sharqona realiyalar:

Yaponcha “Wabi-Sabi” (ваби-саби)

Ta’rif: “Wabi-sabi” – bu Yapon estetikasi bo‘lib, noaniqlik, yomonlik va vaqt o‘tishi orqali yuzaga keladigan go‘zallikni qadrlaydi. Bu konsepsiya tabiiy va oddiy narsalarga e’tibor qaratadi, vaqt o‘tishi va inson qo‘li bilan yaratilgan ashyolarning tabiiy jozibasini anglatadi. Yapon madaniyatida chiroyli bo‘lish hamma narsaning mukammal bo‘lishi emas, balki tabiiy kamchiliklari bilan go‘zallikni anglatadi.

Misol: Yaponcha choy marosimlarida keramika idishlarning nozik, shikastlangan qirralari va ularning eski ko‘rinishi qadrlanadi. Bu estetik yondashuvlar ham Wabi-Sabi ning konseptsiyasiga kiradi.

Indiyadagi “Natyashastra” (Natyashastra estetikasi)

Ta'rif: Natyashastra – bu Hindistonning qadimiy teatr va estetikani o‘rgatuvchi kitobidir. Ushbu asar, go‘zallik va estetikani teatr, raqs va musiqa orqali ifodalashni ko‘rsatadi. Bu yondashuv, nafaqat go‘zal ko‘rinishni, balki inson ruhining estetik ifodasini qadrlaydi. **Misol**: Hind teatrida, xususan, klassik “Bharatanatyam” raqsida, tana harakatlari va yuz ifodalari yordamida estetik va ruhiy go‘zallikni ifodalashga katta ahamiyat beriladi. Shu bilan birga, Hinduizmda tasvirlangan "divine" (ilohiy) tasvirlar, xudolarni ko‘rsatishda estetik yondashuv o‘ziga xosdir.

Xulosa:

Sharqona realiyalarni rus va ingliz tillarida leksik-semantik jihatdan tasniflash nafaqat tarjimaning o‘ziga xos qiyinchiliklarini ochib beradi, balki har bir tilda o‘ziga xos semantik bog‘lanishlarni ko‘rsatadi. Madaniyatlararo tushunishni rivojlantirishda sharqona realiyalarni to‘g‘ri tarjima qilish va ular bilan ishlash muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon esa faqat lingvistik emas, balki madaniy va tarixiy kontekstlarni ham inobatga olishni talab qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Gevorkyan,M.S. **Лексика и семантика восточных реалий в русском языке**. Москва: Наука.
2. Allam M. (2011). **Восточные реали и их перевод в англоязычной литературе**. London: Cambridge University Press.
3. Zolotaryova V,I, (2009). **Семантический анализ переводов восточных слов и выражений в русский язык**. Sank-Peterburg: Речь.
4. Bondarenko I.P (2014). **Языковые реалии восточной культуры: проблемы перевода**. Москва: Высшая школа.

5. Krasnov I. A (2013). **Шарқона реалиалар ва уларнинг таржимаси**. Тошкент: Ғарбий тиллар нашри.

6. Z. R. Bobojonova (2024) Galaxy International Interdisciplinary research journal(GIIRJ) ISSN (E): 2347-6915 Vol.12, Issue 11 November **The formation and functional characteristics of food names in English and Uzbek languages(Based on literary works)**

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

O‘QUVCHILARNI GRAMMATIK TOPSHIRIQLARNI BAJARTIRISH ORQALI MATN YARATISH FAOLIYATIGA TAYYORLASH MUAMMOSI

Tursunoy Yusupova
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
Ona tili ta’limi kafedrasi dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi

Annotatsiya Ushbu maqolada ona tili ta’limida qo‘llanadigan matn, matn mazmuni, matn turlarining o‘zaro farqlari hamda ularni yaratish jarayoniga tayyorlashda foydaliladigan topshiriqlarning turlari va mazmuni haqida ma’lumot keltirilgan. Ona tili ta’limida qo‘llaniladigan grammatik topshiriqlarning o‘rni, ahamiyati va turlari haqida metodist olimlar tomonidan bildirilgan fikr-mulohazalarga tahliliy munosabat bildirilgan. Shuningdek, hozirgi kunda maktabda ona tili ta’limida qo‘llanilayotgan grammatik topshiriqlarning darsliklarda berilgan holatlariga ham munosabat bildirildi. Grammatik topshirlarning mazmuni, shuningdek, undan matn yaratish va matn ustida ishlash jarayonida qo‘llaniladigan topshiriqlarning turlari yoritilgan va tayyorgarlik jarayoni haqida tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: matn, grammatik topshiriqlar, matn turlari, matn yaratish jarayoni, yondashuv.

Annotation This article provides information about the texst used in mother tongue education, the content of the text, the differences between text tupes, and the tupes and content of tasks useful in preparing them for the creation process. The content of grammar tasks, as well as the tupes of tasks used in the process of creation. An analytical response was given to the opinions expressed by Methodist scientists about the role, importance and types of grammatical tasks used in mother tongue education. At the same time, there was also a reaction to the cases of grammar tasks that are currently used in mother tangue education in school. The content of grammar tasks, as well as the types of tasks used in the process og creating a text and working on the text, and recommendations on the preparation process are given.

Keywords: text, grammar tasks, text types, text creation process, approach.

KIRISH

DTS talablari asosida ona tili ta’limi mazmunining yangilanishi sohadagi tub islohotlarda nazariy bilimlarni egallash barobarida nutq o‘stirishning birinchi yo‘nalishida o‘quvchilarning so‘z boyligini kengaytirish, ikkinchi yo‘nalishda imlo va talaffuz me’yorlarini, shuningdek, so‘z turkumlari va sintaktik tuzilishlarning uslubiy imkoniyatlarini tushunish, uchinchi yo‘nalishda

fikrni og‘zaki va yozma bog‘lanishli bayon qilish malaka va ko‘nikmalarini shakllantirish nazarda tutilgan[161]. Har bir yo‘nalish talablarini bosqichma-bosqich shakllantirib borish egallangan bilim, ko‘nikma va malakalarni yozma nutqda erkin qo‘llay olishga va o‘quvchiga biror mavzu doirasida mustaqil matn yaratish imkoniyatini yaratadi.

DTSda ona tili fanini o‘qitishdan maqsad o‘quvchilarda og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmasini, ijodiy fikrlash malakasini, kitobxonlik va nutq madaniyatini rivojlantirish ekanligi belgilangan bo‘lib, bunda fan doirasida berilgan nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llash maqsadiga yo‘naltirishga xizmat qiladigan tayanch kompetensiyalar va fanga oid kompetensiyalar bilish darajalariga mos ravishda shakllantiriladi. Bunda fanga oid lingvistik kompetensiyalar (FK1) fonetika, grafika, orfoepiya, orfografiya, leksika, grammatika va uslubiyatga oid nazariy bilimlar talablarini, nutqiy kompetensiya esa (FK2) tinglab tushunish, o‘qish, so‘zlash, yozishga doir talablarni qamrab olishi belgilab qo‘yilgan[162].

DTSning Milliy o‘quv dasturi asosida takomillashtirilishi o‘quvchilarni aynan amaliyotda qo‘llashga qaratilgan bilimlar bilan qurollantirish imkoniyatini yuzaga keltirdi. O‘quvchilarni hayotiy ko‘nikmalarga tayyorlaydigan amaliy mavzular salmog‘i kengaydi. Ona tili ta’limida nutqiy ko‘nikmalarni shakllantirish bosh darajaga ko‘tarilib, tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish kompetensiyalariga jiddiy e’tibor qaratila boshlandi. Xususan, ona tili ta’limida tinglab tushunishning fahmlash, anglash kabi bosqichlari ustida ishlash orqali nutqiy ko‘nikmalarni kognitiv bilimlar bilan bog‘lab olib borish bo‘yicha tadqiqot ishlari ham olib borila boshlandi. Bularning barchasi o‘quvchilarning bog‘lanishli nutqqa doir ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilganligini qayd etish mumkin.

1999-yilgagi DTS talablari asosida yaratilgan darsliklarda tilning nazariy bilimlari (FK1)ni egallash, shu asosida malaka va ko‘nikmalarni shakllantirish birinchi darajali hisoblangan. Har bir mavzuga doir mashqlarda yangi bilimlarni mustahkamlash uchun topshiriqlar keltirilgan. Masalan, 6-sinf “Ona tili” darsligida “So‘z yasovchi qo‘shimchalar” mavzusida -zor, -iston, -li qo‘shimchalari yordamida olcha, o‘zbek, iroda asoslaridan yangi so‘zlar yasash, asosdan anglashilgan ma’no bilan yangi yasalgan so‘z ma’nosini farqini izohlash topshirig‘i berilgan, 65-68- mashqlardagi topshiriqlar ham so‘z yasovchi qo‘shimchalarni aniqlash va belgilashga qaratilgan. Faqat 67-mashqning 2-shartidagina “Matndagi fikrga qo‘shilasizmi?” savolini uchratish mumkin. Matndagi asosiy fikr – shijoatli farzandlar yurt kelajagini belgilashi haqida bo‘lib mushohada yuritishga yo‘naltiruvchi topshiriqlar berilmagan. 2021-yildagi DTS talablari va Milliy o‘quv dasturi mazmunida sof nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirish nazarda tutilgan. Uzoq yillar davomida ona tili ta’limi mazmunining grammatik tushunchalarni o‘rganishga qaratilganligi, keyin esa bu bosqichning nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga tomon o‘zgarishi o‘quvchilar tomonidan ona tili ta’limini egallashda

[161] Hamroyev G‘. Ona tili ta’limida o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqishning lingvodidaktik asoslarini takomillashtirish: Ped. fan. dokt. (DSc) ... dis-ya. –Toshkent, 2022. – 72-b. 14

[162] Ona fani tili Milliy o‘quv dasturi. Respublika Ta’lim Markazi. 2022/2023-o‘quv yili.

bo‘shliqlarni yuzaga keltirdi. Bu metodist olim A.G‘ulomov tomonidan ta’kidlab o‘tilgan edi: “Ma’lumki, ko‘p hollarda ona tili mashg‘ulotlarida o‘quvchilar egallayotgan ko‘nikmalar, asosan, tilning grammatik qurilishini o‘rganishga qaratiladi, ularning so‘z boyligini oshirish, so‘zdan to‘g‘ri va o‘rinli foydalanish, fikrni bayon qilishning samarali yo‘llarini aniqlash kabi foydali amaliy ko‘nikmalar birmuncha e’tibordan chetda qoladi. Shuning uchun ona tili dasturi o‘quvchilarni ko‘proq ana shu foydali amaliy ko‘nikmalar bilan qurollantirishga yo‘naltirilishi lozim”[163].

O‘quvchilar ona tilidan mahorat bilan samarali foydalana olsa, o‘z fikrlarini ta’sirchan, tushunarli bayon qila olsa, ajdodlardan qolgan boy ilmiy, badiiy merosni chuqur anglash darajasida o‘z tilini bilsa, ana shunda ona tili ta’limi o‘z maqsadiga erishgan bo‘ladi. Buning uchun ona tili darslarida foydalaniladigan o‘quv materiallari til ko‘nikmalarni kompleks tarzda shakllantirishga qaratilgan bo‘lishi lozim. Bir paytning o‘zida ham talaffuz, ham imlo, ham so‘z boyligini oshirish, qolaversa, mustaqil fikrlashga yo‘naltirishga sharoit yaratish til ko‘nikmalarini mustahkamlash nutqiy mahoratni oshiradi. Ona tili darslarining asosiy maqsadi hisoblangan o‘quvchilarning bog‘lanishli nutqiy malakalarini shakllanish, unga zamin yaratuvchi fonetika, orfoepiya, orfografiya, punktuatsiya mashqlaridan muntazam foydalanish, topshiriqlarni va mashqlarni maqsadli yo‘naltirish bu jarayonda samarali natija beradi. Ona tili ta’limi o‘quvchilarning nutqiy ko‘nikmalarini rivojlantirishda mustaqil fikrlash bilan bog‘liq ijodiy faoliyatini shakllantirishga alohida e’tibor qaratishni talab etadi. Bu borada metodist olima Sh. Yusupovaning olib borgan tadqiqot ishi va u tomonidan tavsiya qilingan mashq va topshiriqlarning ahamiyati nihoyatda katta.

Ko‘rinadiki, o‘quvchilarni bog‘lanishli nutqqa tayyorlashda ularning ijodiy mustaqil fikrlash qobiliyatlarini o‘stirish ham, grammatik bilimlarini mustahkamlashga qaratilgan mashq va topshiriqlarning ham ahamiyati katta. Bu ikki yo‘nalishni uyg‘unlikda olib borish o‘quvchilarning yozma bog‘lanishli nutq malakalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa ularda matn tuzish ko‘nikmalarini shakllantiradi. 5-sinf o‘quvchilari fonetik hodisalar, talaffuz va imlo qoidalari, so‘zning ma’no xususiyatlarini o‘rganar ekan, doimiy ravishda qo‘llanilayotgan so‘zning mazmun-mohiyatini anglashda lug‘atlarga murojaat qilishadi. Bugungi globallashuv sharoitida yosh avlodni intellektual salohiyatga ega, yuksak ma’naviyatli, umummilliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiq shaxs sifatida tarbiyalashda o‘quv lug‘atlariga ehtiyoj seziladi. Zero, “tilshunoslik oldiga muhim ijtimoiy-siyosiy buyurtma – ona tilidan amaliy foydalanish samaradorligini oshirish va xorijiy tillarni tezkor o‘rgatishga xizmat qiluvchi maktab lug‘atlarini yaratish vazifasi qo‘yildi”. 6-sinf uchun mo‘ljallangan topshiriqlar namunalari 5-sinfda o‘rganilganlarni takrorlash, yangi bilimlarni nutqiy vaziyatda qo‘llashga

[163] Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi. Ona tili Adabiyot. (5–9-sinf) // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent; 2017, 14 (774)-son. Hamroyev G‘. Ona tili ta’limida o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqishning lingvodidaktik asoslarini takomillashtirish: Ped. fan. dokt. (DSc) ... dis-ya. –Toshkent, 2022. – 72-b. Mahmudov N. va boshqalar. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 6-sinfi uchun ona tili darsligi. – Toshkent: Tasvir, 2017. – B. 25. 15

asoslandi. So‘z juftliklarini topish, yangi so‘zlarni qo‘llab gaplar tuzish, gaplardan bog‘lanishli matn tuzishda o‘quvchilardagi tirishqoqlik, izlanuvchanlik, mantiqiy fikrlashning samarali natijalari kuzatiladi. 7-sinfda o‘quvchilar “Morfologiya” bo‘limiga oid bilimlar bilan to‘liq tanishib chiqadilar. Bu sinf uchun mo‘ljallangan topshiriqlarni ishlashda kelishik, egalik, ko‘plik kategoriyalarining, vazifadosh yordamchi so‘zlarning matnda qo‘llanishiga doir topshiriqlarni yaratish maqsad qilindi. 8-sinf uchun mo‘ljallangan topshiriqlar asosan kommunikativ-kognitiv kompetensiyalarni shakllantirishga asoslandi. O‘quvchilarning bog‘lanishli matnga tayyorlash bu davrda o‘z natijasini ko‘rsatdi. Xulosa qilib aytganda, bog‘lanishli matn yaratishga yo‘naltiruvchi grammatik topshiriqlarni bajarish orqali o‘quvchilar mustaqil fikr yurita olish layoqatiga ega bo‘ladilar. Bu esa o‘quvchilarni matn yaratish faoliyatiga tayyorlashda o‘ta muhim hisoblanadi.

Hammamizga ma’lumki, matn ustida ishlashga qaratilgan grammatik topshiriqlar, ya’ni kengaytirish, ixchamlash, tahrir qilish, qiyoslash, xulosalash masalalari matn ustida ishlashning eng e’tiborli jihatlari hisoblanadi. Yosh avlodda ijodiy tafakkur va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish muhimdir. O‘quvchining o‘quv materialini o‘zlashtirishi murakkab jarayon bo‘lib, til hodisalarini kuzata olish, izlanish, qiyoslash, umumiylik va alohidalikni aniqlash, farqlarni topish, tasnif etish, hukm chiqarish, qo‘llash bilan bog‘liq. Bu bog‘liqlik, ayniqsa, o‘quvchilar bilan tayyor matnlar ustida ishlash jarayonida yaqqol ko‘zga tashlanadi hamda lingvistik bilimlarini boyitish bilan birga nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. O‘quvchilarni matn ustida ishlashga o‘rgatishda, ya’ni kengaytirish, ixchamlash, tahrir qilish, qiyoslash, xulosalash kabi amaliy ishlarni bajartirishda ijodiy bayonning o‘rni va ahamiyatini ta’kidlash zarur. Chunki bayonning bu turida o‘quvchi matnga tasvir usullarini qo‘shib yoki lisoniy hamda imloviy topshiriqlar kiritgan yoxud o‘qituvchi boshlab bergan hikoyani davom ettirgan holda bayon yozishi mumkin. Jarayon o‘quvchini matn ustida ishlashga yo‘naltiradi.

Ona tili darslarida o‘quvchilar hikoya matni, tasviriy matn, muhokama matnlari ustida ishlash orqali quyidagi bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishlari ko‘zda tutiladi:

- matn mazmunidan kelib chiqib, unga sarlavha qo‘yish;
- matnni ilmiy mushohada qilib, unda aks ettirilgan g‘oyani qayta bayon qilish;
- matndan ko‘zlangan maqsadni anglash;
- muayyan predmet yoki voqea-hodisalarni ta’riflash va tavsiflashga imkon yaratish;
- matn yuzasidan mulohazaga kirishish;
- mulohazalardan xulosa chiqarish;
- mulohaza hamda xulosalar atrofida bahslashish.

Matn ustida ishlash jarayonida muayyan bir matn yuzasidan atroflicha fikr yuritish, matn mazmunini kengaytirish, matndan chiqarilgan xulosani ixchamlashtirish, matnni tahrir qilishga e’tibor qaratiladi. Ona tili darsliklarida berilgan barcha matnlarni tayyor matn sifatida qabul qilmay, shu matnni yanada kengaytirish, tahrir qilish, qiyoslash, xulosalash kabi yo‘nalishlarda

faoliyat yuritish maqsadga muvofiq. Matn ustida ishlashni tashkil etish o‘quvchilarni mustaqil ijodiy fikrlashga, o‘z bog‘lanishli nutqini rivojlantirishga yo‘llaydi[164].

Ona tili darslarida, matnni kengaytirish jarayoniga oid topshiriqlar o‘quvchilarning matn ustida ishlash, tahrir va tahlil imkoniyatlarini oshiradi. O‘quvchining matn ustida ishlash faoliyatida fikrni izchillikda bayon etish, kengaytirish, matn tili va uslubini muvofiqlashtirish orqali amalga oshirilsa, o‘quvchi nutqiy kompetensiyasi shakllanishiga hamda uning ongida o‘z qo‘llash mahorati, vaziyatni boshqara olish, axloqiy qarashlarini to‘g‘ri rivojlantirishga qaratilgan kognitiv va psixolingvistik qarashlarni shakllantirishga xizmat qiladi. T.Ziyodova matnni ixchamlash xususida to‘xtalar ekan, “matn mazmunini o‘zgartirmagan holda matnda mavjud bo‘lgan ortiqchaliklar: shaxs va narsabuyumning to‘liq tasviri, tarjimayi hol, portret, peyzaj ko‘rinishlari ifodasini maksimal darajada kamaytirish, matnni takrordan tozalash, imloviy, mantiqiy, uslubiy xato so‘z, gap, iboralarni topish, ularni bartaraf etish, sodda gaplarni qo‘shma gaplarga aylantirish, qo‘shma gaplarni so‘z va gap kengaytiruvchilaridan xoli qilib, uyushiq bo‘lakli gaplarga aylantirish, lirik chekinish, badiiy tasvirlarning o‘rinli-o‘rinsizligini aniqlash, matn mazmuniga mos kelmaydigan ma’lumot va kiritmalardan voz kechish yoki ularni kamaytirish, abzaslarni birlashtirish va.h.”[165] nazarda tutadi. Matn ustida ishlash jarayonida matnni ixchamlash o‘quvchida to‘g‘ri, o‘rinli, ravon gap tuzish, ijodiy fikrlash, yozma nutq kompetensiyalarini mustahkamlashga olib keladi. Matnni ixchamlash matn mazmunini saqlab, uni takrordan tozalash, imloviy, mantiqiy, uslubiy xatoliklarni bartaraf etish, qo‘shma gaplarni sodda gapga aylantirishga olib keladi. O‘quvchini izchil, mantiqiy fikrlashga, o‘zgalar fikrini tinglash va anglashga, fikr mahsulini muayyan uslub va adabiy me’yorlar asosida, to‘g‘ri, ravon ifodalashga o‘rgatishda, tilning nutqiy imkoniyatidan foydalanish kompetensiyasini shakllantirishda matnni tahrir qilishning ahamiyati katta. G.Blinovning “Punktuatsion xatolar tavsifi”[166] maqolasida o‘quvchi matn tahriri ustida ishlashini osonlashtirishda samarali foydalanish mumkin bo‘lgan tavsiyalar ishlab chiqilgan. Maqolada tavsiya qilinishicha, o‘quvchi avval matnni to‘liq o‘qib chiqishi va matnning mazmunini tushunib olishi lozim. Birinchi o‘qishdanoq tuzatishlar kiritishga shoshilish matn muallifi g‘oyasini anglamasdan amalga oshirilishi oqibatida xatoliklarga olib kelishi mumkin. Matn turi

[164] Nurmonov A., Abduraimova M., Yusupova Sh. Bayonlar to‘plami (Umumta’lim maktablarining V-IX sinflari uchun).-T: O‘qituvchi, 1997. – 4-b. G‘ulomov A., Ne’matov H. Ona tili ta’limi mazmuni. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 4-b. Yusupova Sh. Ona tili ta’limi samaraorligini oshirish va ilg‘or pedagogik texnologiyalarni joriy etish: ped fan. nom-di diss. TDPI. –T.,1998. – 137-b. Bahriddinova B.M. O‘zbekistonda o‘quv lug‘atchiligi: lingvistik asoslari, tarixi va istiqbollari. Fil. fanl. dok. (DSc).... diss. avtoreferati. –S., 2020. – 14-b. Юсупова Т. А. THE FORMS OF INTERRELATION WITH TOPICS OF SYNTAX IN REVISING MORPHOLOGY // Journal of Critical Reviews ISSN- 2394-5125 Vol 7, Issue 7, 2020 (Skopus). Юсупова Т. А. To develop students’ knowledge, skills and competencies in the organizational and technical aspects of essay // ACADEMICIA A n I n t e r n a t i o n a l M u l t i d i s c i p l i n a r y R e s e a r c h J o u r n a l (Double Blind Refereed & Peer Reviewed Journal) ISSN: 2249-7137 Vol. 11, Issue 2, February 2021 Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492

[165] Ziyodova T. Matn yaratish texnologiyasi. – Toshkent: Fan, 2007. – 43-b.

[166] Блинов Г. Классификация пунктуационных ошибок. – Москва: Высшая школа, 1970. – 116 с. 18

va mazmuni haqida tasavvurga ega bo‘lingandan keyin, matn lisoniy jihatdan tahrir qilinsa maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bu o‘rinda so‘zlarning imlosi, tinish belgilari, uslubiy kamchiliklarni ham e’tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Tahririy tuzatishlar jarayonida asosiy matndagi ba’zi o‘rinlar kengaytirilishi, olib tashlanishi, ishlov berilishi, o‘zgartirilishi mumkin. Ona tili ta’limida asosiy e’tibor o’quvchilar yaratgan matnlarda kuzatiladigan imloviy, punktuatsion, uslubiy xatolarni tahrir qilishga qaratiladi. Mumtoz matnlarni o‘rganishda o‘quvchi bugungi me’yordan farqlanuvchi so‘z va qo‘shimchalarni ham tahrirlaydi. Xususan, matnni xulosalash murakkab, ko‘p tarmoqli, mumkin qadar muammoli xarakterdagi matnni o‘rganishga qaratilgan bo‘ladi. Matnni xulosalashda mavzu doirasida o‘quvchilarning fikrlari muhokama etiladi. Masalan, matnda aks etgan muammoning ijobiy va salbiy tomonlari, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo‘yicha o‘rganiladi. Bu jarayon tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o‘quvchilarning mustaqil g‘oyalari, fikrlarini yozma va og‘zaki shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi. Bugungi kun ona tili ta’limida asosiy e’tibor o‘quvchilarda matn ustida ishlash orqali nutqiy ko‘nikmalarni egallashga qaratilgani bois, ona tili darsliklarida matndagi axborot, unda aks etgan g‘oyani test topshiriqlari shaklida bajarish matn mazmunini tez va oson o‘zlashtirishga imkon yaratadi. Matn ustida ishlashning bu yangi yo‘nalishini takomillashtirish, o‘quvchilarni PISA xalqaro baholash tizimiga tayyorlash maqsadida 8-sinf darsligida berilgan matnlar asosida nutqiy va grammatik ko‘nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladigan test namunalarini ham tavsiya qilish mumkin.

Matn yaratishning o‘quv materialini mustaqil o‘zlashtirish, murakkablik darajasi turlicha bo‘lgan topshiriqlar, amaliy vazifalarni ijodiy va mustaqil bajarish asosida bog‘lanishli matnga yo‘naltirilgan tizimli faoliyat bayon qilingan. Matnlar maqsadi, vazifasi, murakkablik darajasi, kimga (individual yoki jamoa uchun) mo‘ljallanganligiga qarab, bir-biridan farq qiladi. Matn yaratish jarayonida tanlangan mavzularning ilmiyligi, tizimliligi, o‘quv materiallarining qiziqarliligi, amaliyot bilan bog‘liqligi, fanlararo aloqadorligi, shuningdek, beriladigan matnlar va topshiriqlarning ijodiy xarakterga egaligi muhimdir. Mustaqil o‘rganilayotgan mavzuning amaliyot bilan uzviyligi, ilmiyligi va o‘quv materiallarining qiziqarliligi, mavzularning tizimliligi, topshiriq hamda vazifalarning ko‘p qirraliligi, o‘zaro bog‘liqligi muhim o‘rin tutadi. Ammo, eng asosiysi, o‘quvchilarning matn yaratish faoliyatini tashkil etish bo‘lib, bunda ularning intilish va qiziqishlariga alohida e’tibor qaratish zarur. Insoniyat o‘z tarixiy taraqqiyoti davomida to‘plagan ijtimoiy tajribalarining muayyan qismini mustaqil o‘quv faoliyati asosidagina egallab olishi mumkin. Yaxshi tayyorgarlikka ega bo‘lgan iqtidorli o‘quvchilar ijodiy va izlanish xususiyatiga ega bo‘lgan matnlarni qiynalmay yaratadilar. Tayyorgarligi lozim darajada bo‘lmagan o‘quvchilarning matnlari soddaroq mazmun kasb etadi, bog‘lanishli matn yaratish ustida muntazam ishlash ularda matn yaratish ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi.

O‘quvchilarni matn yaratishga o‘rgatishda quyidagi metodik tavsiyalarni e’tiborga olmoq lozim:

- matn yaratishda o‘quvchilarning yosh psixologiyasi, nutqiy qobiliyati hamda imkoniyatlarini hisobga olish;

- matn yaratish jarayonida ona tilini boshqa fanlar bilan o‘zaro aloqadorlikda o‘rganish tamoyiliga asoslanish;

- til hodisalarini qiyoslash, farqlash, tanlash, guruhlash, analiz va sintez qilish; - matn yaratishda o‘quvchi sezgirligini oshiruvchi savollar bilan murojaat etish;

- og‘zaki va yozma nutqni ilmiylik va tushunarlilik, uzviylik va uzluksizlik tamoyili asosida rivojlantirish;

- darslikka qo‘shimcha sifatida nutq o‘stirish mashqlari, muammoli o‘quv topshiriqlari, psixolingvistik testlar, mavzu asosida nazorat savollari tuzish mashqlarini kiritish va ularni uzluksiz takomillashtirib borish.

XULOSA

5-sinf “Ona tili” darsligining yangi nashrida “Tabiat va biz”, “O‘zbekni mashhur qilgan “Allapinin”, “Ulkan portlash”, “Qutb yulduzi”, “Telefonda gaplashish madaniyati”, “Alp Er To‘nga”, “Ko‘priklar”, “Konstitutsiya nima?”, “Baliqlarda aql bormi?”, “Algoritm asoschisi”, “Qadimiy shaharlar” kabi tarix, matematika, tibbiyot, geografiya kabi fanlarga oid matnlar kiritilgan. Bu ona tili ta’limini nutqiy faoliyat turlarini (tinglash, o‘qish, so‘zlash, yozish) muloqotning barcha sohalarida to‘g‘ri foydalanishga yo‘naltirish desak, yanglishmaymiz. 2022-2023-o‘quv yilida 6-, 7-sinflar uchun Milliy o‘quv dasturi asosidagi yangi darsliklar asosida ona tilini o‘qitish yo‘lga qo‘yildi. Umumiy o‘rta ta’limning milliy o‘quv dasturida til ta’limida integrativ yondashuv asosiy planga chiqarilgan. Bu Milliy o‘quv dasturida: “Fanlarni o‘zaro bog‘lab o‘rganish, u yoki bu fan bo‘yicha o‘rganilayotgan voqea-hodisa haqida o‘quvchida jonli mushohada qilish malakasini o‘stiradi. Bu bilan o‘quvchi voqea-hodisa haqida aniq tasavvurga ega bo‘ladi”, – deya ta’kidlanadi. Dasturda “Men, sen, u va ular”, “Tabiat ne’matlari”, “Sog‘ tanda – sog‘lom aql”, “Kasbim – faxrim”, “ Yosh iqtisodchi”, ”Fan va texnologiyalar”, “Til va dil”, “Tarix xazinalari”, “San’at va madaniyat”, “Huquqimiz – haqimiz” kabi boblarda berilgan matnlarni o‘rganish samaradorligini oshirish uchun matn asosida tuzilgan test savollari, muhokama mavzulari, loyiha ishlari keltirilgan. Bundan ko‘zlangan maqsad nutqiy kompitentlikni rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, jarayon o‘quvchilarni PISA, PIRLS kabi xalqaro baholash tizimlariga tayyorlaydi. Bunday yondashuv o‘quvchilarda matn yaratish va uni uslubiy tahrir qilish ko‘nikmalarini hosil qiladi va mustahkamlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Hamroyev G‘. Ona tili ta’limida o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqishning lingvodidaktik asoslarini takomillashtirish: Ped. fan. dokt. (DSc) ... dis-ya. –Toshkent, 2022. – 72-b. 14
2. Ona fani tili Milliy o‘quv dasturi. Respublika Ta’lim Markazi. 2022/2023-o‘quv yili.
3. Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi. Ona tili Adabiyot. (5–9-sinf) // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent; 2017, 14 (774)-son.

4. Mahmudov N. va boshqalar. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 6-sinfi uchun ona tili darsligi. – Toshkent: Tasvir, 2017. – B. 25. 15

5. Nurmonov A., Abduraimova M., Yusupova Sh. Bayonlar to‘plami (Umumta’lim maktablarining V-IX sinflari uchun).-T: O‘qituvchi, 1997. – 4-b.

6. G‘ulomov A., Ne’matov H. Ona tili ta’limi mazmuni. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 4-b.

7. Yusupova Sh. Ona tili ta’limi samaraorligini oshirish va ilg‘or pedagogik texnologiyalarni joriy etish: ped fan. nom-di diss. TDPI. –T.,1998. – 137-b.

8. Bahriddinova B.M. O‘zbekistonda o‘quv lug‘atchiligi: lingvistik asoslari, tarixi va istiqbollari. Fil. fanl. dok. (DSc).... diss. avtoreferati. –S., 2020. – 14-b.

9. Юсупова Т. А. THE FORMS OF INTERRELATION WITH TOPICS OF SYNTAX IN REVISING MORPHOLOGY // Journal of Critical Reviews ISSN- 2394-5125 Vol 7, Issue 7, 2020 (Skopus).

10. Юсупова Т. А. To develop students’ knowledge, skills and competencies in the organizational and technical aspects of essay // ACADEMICIA A n I n t e r n a t i o n a l M u l t i d i s c i p l i n a r y R e s e a r c h J o u r n a l (Double Blind Refereed & Peer Reviewed Journal) ISSN: 2249-7137 Vol. 11, Issue 2, February 2021 Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492

11. Ziyodova T. Matn yaratish texnologiyasi. – Toshkent: Fan, 2007. – 43-b.

12. Блинов Г. Классификация пунктуационных ошибок. – Москва: Высшая школа, 1970. – 116 с. 18

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

XX ASR BOSHLARIDA O‘ZBEK VA TURK ADABIYOTIDA ADABIY ALOQALARNING TARAQQIY TOPISHI

Muqaddas Tojiboyeva
ADU, filologiya fanlari doktori, professor
No‘monova Ro‘zaxon No‘monjon qizi
NamMTI tayanch doktoranti
E-mail: nomonovarozaxon2@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada XX asr o‘zbek va turk adabiyoti o‘rtasida adabiy aloqalar keng yo‘lga qo‘yilganligi, ikki adabiyot she’riyatida ham uchraydigan o‘xshashliklar, bu aloqalarning jadid she’riyatida o‘rni va ahamiyati nechog’lik muhimligini haqida so‘z boradi. Shu manbalar asosida milliy uyg‘onish davri adabiy-siyosati ilmiy tadqiq etiladi.

Kalit so‘zlar: milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti, jadidlar harakati, adabiy-siyosat, adabiy aloqalar, adabiyot, mustamlaka, ozodlik.

РАЗВИТИЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ В УЗБЕКСКОЙ И ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация: В статье рассказывается о широком установлении литературных связей между узбекской и турецкой литературой XX века, о сходстве, которое можно найти в поэзии двух литератур, о роли и значении этих связей в поэзии джадидов. На основе этих источников проводится научное исследование литературно-политической жизни национального возрождения.

Ключевые слова: узбекская литература национального возрождения, джадидистское движение, литературная политика, литературные отношения, литература, колонизация, свобода.

PROGRESSIVE DISCOVERY OF LITERARY TIES IN UZBEK AND TURKISH LITERATURE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Annotation: the article talks about the broadening of literary ties between Uzbek and Turkish literature of the 20th century, the similarities found in the poetry of both literature, the role and importance of these ties in jadid poetry. On the basis of these sources, a scientific study of the literary and politics of the national renaissance is carried out.

Keywords: national renaissance Uzbek literature, Jadid movement, literary-politics, literary relations, literature, colonization, liberation.

KIRISH. Dunyoda vaqt o‘tgan sari barcha millat va elatlar o‘rtasida o’zaro aloqalar u yoki bu ko‘rinishda rivojlanib boradi, bosqichdan boshqichga o‘tadi. Bu hodisalar va jarayonlar insoniyatning o’zi kabi qadimiydir. Moziyga nazar tashlar ekansiz, tarix sahnasida paydo bo’lgan xalq borki, eng avvalo, o‘ziga hududiy va ma’naviy yaqin bo’lgan elatlar bilan turli jabhada aloqa o’rnatganligini ko’ramiz. Ayni damda bu narsa fanda ham, adabiyotda ham o‘z ko‘rinishiga ega, ya’ni kamida ikki adabiyotda mavzu, go‘ya yaqinligi yohud o‘xshashligini uchratish juda noyob hodisalardan biridir. Xususan, o‘ziga xos taraqqiyot jarayonidagi xalqlarning ozodlikka yo‘naltirilgan maqsad, intilishlarida ham xuddi shunday chambarchas bog‘liqliklarni his etishimiz mumkin. Bu ayniqsa, dini, tili, urf-odatlari, dunyoqarashi yaqin millatlarda yanada kuchliroq seziladi. Xalqaro aloqaning behad jozibador shakllaridan biri bo’lgan o’zaro adabiy aloqalar misolida ham o‘zgacha go‘zallik va nafosatni ko‘rishimiz mumkin. Hatto turli ijtimoiy o‘zgarishlar, siyosiy ziddiyatlar davrlarida ham mushtarak adabiy an’analar o‘z mohiyatini yo‘qotmagan. Tabiiyki, bu ezgu hol xalqlarning iymon-e’tiqod yo‘sini, turmush-muhit tarzi hamohangligi bilan izohlanadi. Aytish mumkinki, taraqqiyotning shunday ajib qonuniyati sababli uzoq o‘tmishdan o’tib kelgan “To’nyuquq”, “Kul Tegin”, “Bilga xoqon” bitiklari, badiiy namunalar umumturkiy obidalar, barchaturkiy millatga xos bebaho meros sanaladi. Mana shunday tarixiy jarayon sababli bugungi turkiy millatlar o’tmishdagi o’nlab allomalari ijodlaridan birdek iftixor hissini tuyadilar. Ildizi bir bo‘lganligi sababidanmi, turkiy xalqlar adabiyotidagi aloqalar faqat taraqqiy etib borganligini guvohi bo‘lamiz. Ularning asarlari ruhida ardoqli milliy qadriyatlar tarannumi va umuminsoniy g’oyalar tajassumi kuylanganini ko’ramiz. Bunda ayniqsa, XX asr adabiyoti o‘zbek va turk she’riyatini tilga olmaslikning iloji yo‘q. bu davr adabiyoti, xususan poeziyasi o‘zining novatorligi bilan ajralib turadi. Ham uslub, ham, yo‘nalish, ham mavzu va lirik qahramon masalasidan ham yangilanishlar yuzaga keladi. Tabiiyki, ijtimoiy-siyosiy muhit o‘z ta’sirini o‘tkazmay qo‘ymaydi. Tubanda jadid namoyandalari va turk shoirlari ijodidan parchalarni tahlilga tortib, yuqoridagi fikrlarimiz dalolatini keltiramiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

XX asr boshidagi butun turkiy davlatlarda sodir bo‘layotgan ijtimoiy-siyosiy vaziyatlarning hammasi o‘z navbatida bu davrdagi o‘zbek adabiyotining g‘oyaviy-tematik yo‘nalishi, yozuvchi va shoirlarining g‘oyaviy-siyosiy qarashlariga ham ta’sir ko‘rsatmasdan qolmagan. Qarangki, ikki davlatda ham adabiyot va san’at vakillariga, so‘z erkinligiga, umuman ularning ijodlariga nisbatan bosim va ta’qiq ayni edi. Masalan, O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining shu yillardagi birinchi kotibi Akmal Ikromovning 1927 yil oktyabr oyida “Mafkura uchun kurash va bunda madaniyatchilarning vazifalari” mavzusida qilgan ma’ruzasida partiyaviy-sinfiy pozitsiyadan kelib chiqqan holda Munavvar qori kabi jadidlar faoliyatini, Cho‘lpon asarlarini va unga g‘oyaviy jihatdan yaqin turgan Nomiq Kamol, Tavfiq Fikrat asarlarini qattiq tanqid qiladi. Ularning asarlarini asosan vatanparastlik burjuaziya ideologiyasi yoqlab yozilgan zararli asarlar sifatida talqin qiladi. Natijada, Nomiq Kamol,

Tavfiq Fikrat singari turk yozuvchi va shoirlarining bu davrga kelib istiqlolchilik, umuminsoniy va vatanparvarlik ruhidagi asarlari ayrim kimsalar tomonidan g‘oyaviy zararli asarlar sifatida ko‘rsatila boshladi. Bu holat bizga Turkiston o‘lkasida millatni g‘aflat uyqusidan uyg‘otmoqqa urinayotgan jadidchilarimizga nisbatan bo‘lgan salbiy munosabatni eslatadi. Bu tazyiq va cheklovlarga qarshi ular faqat so‘z bilan, qalam bilan javob qaytara olardilar va bu eng tog‘ri yo‘l edi. Jadidchilar erkka erishish uchun avvalo xalqni savodli, ilmli qilmoq kerakligini erta angladilar, shu boisdan o‘z she’rlarida yosh o‘sib kelayotgan avlodni bunga targ‘ib qildilar, bu yo‘lda qancha to‘siq va qarshilikka yo‘liqmasinlar, qaytmadilar. Natijada M.Behbudiy, M.So‘fizoda, Hamza, Fitrat, A.Avloniy, Tavallo, Cho‘lpon va boshqalarning asarlarida o‘zlarigacha bo‘lgan (XV-XIX asrlar) ijodkorlarning asarlaridagi adolatparvarlik, ma’rifatparvarlik to‘g‘risidagi fikrlari yangi tarixiy-madaniy sharoitdagi o‘zgarishlar nuqtai nazaridan rivojlantirildi, ular o‘lkadagi qoloq ijtimoiy-iqtisodiy ahvolni yaxshilash, xalqni jaholat va xurofotdan qutqarish uchun zamonaviy ta’lim va tarbiya bilan bog‘liq masalalarni targ‘ib va tashviq qiladilar, bu boradagi qarshilik va to‘siqlarga qarshi matbuot va adabiyotda faol ish olib bordilar. Bunda , albatta, turk adabiyoti vakillarining ta’siri cheksiz edi. Jadid adabiyotiga nazar tashlar ekanmiz, ularning ko‘pchiligini turk shoirlari ijodiga befarq bo‘lmaganliklarini ko‘ramiz. Xususan, yirik jadid shoiri, olim A.Fitrat o‘zining “Tanlangan asarlar”i, “Aruzning bizning tilga yaramag‘anlig‘i qismida Tavfiq Fikrat she’rlariga muosabat bildirib o‘tadi: “Netaykim: usmonli shoir Tavfiq Fikrat “ Yog‘mur” otli tizmasida faulun, faulun, faulun, faul vaznida yozadur.Bu vaznda esa yog‘murning ohangiga o‘xshash singarlarni “g‘avsatg‘uchi,bo‘shatg‘uchi biro hang bordir” deb aytalar”[167]

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Bu davr adabiyotining yirik vakillaridan biri Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon turk shoirlari ijodidan zavq olishini o‘z esdaliklarida yozib qoldirib, hatto ularning ayrimlariga munosabat ham bildirib o‘tgan. Xususan, uning Usmonli adabiyotining atoqli shoiri Tavfiq Fikrat haqida shunday so‘zlari mavjud:

“Usmonlilarning «adabiyoti jadida» (yangi adabiyot)chilarining pir va ustozi bo’lgan Tavfiq Fikratbek butun yangi nasl turklarning yuraklarina go’zal, nafis va latif she’r buketlari qadamishdir. Uning keng xayoli ravon (tez) va yengil ifodasi kimni, qaysi bir she’r va adabiyot muhibini tasxir etmas? Xususan uning «Rubobi shikasta» (siniq dutor)si, undagi baland va latif yo’llar naqadar jozibali va zavqli narsalardir!”[168]

Bu ta’rifdan anglashimiz mumkinki, Cho‘lpon T.Fikrat ijodi bilan to ‘liq tanish va undagi yo‘nalish va uslublarni ma’qullaydi.

Soy og’ir oqadir, to’lg’unmi, bilmam,
Oy og’ir xastami, so’lg’unmi, bilmam,
Baxtsiz bir kelinday mahzunmi, bilmam,
Tog’larin boshida qora tul* bordir.

[167] A.Fitrat.Tanlangan asarlar. Toshkent. “Ma’naviyat”2009.36-b
[168] A.Cho‘lpon.”Marhum Tavfiq Fikrat haqinda” Ishtirokiyun.1920.

U yerda eng go’zal chog’ o’tdi, deyman,
Eslab u kunlarni bugun inglayman,
Umrim dostonini o’qib, tinglayman,
Ichimda u yerlik bir bulbul bordir.

T.Fikratning “Uching, qushlar” she’ridan olingan yuqoridagi misralar bilan quyida Cho‘lponning “Go‘zal”she’ridan keltirilgan parchani qiyosini ko‘raylik!

Ko‘zimni olamen oy chiqqan yoqqa,
Boshlayman oydan-da seni so‘rmoqqa.
Ul-da aytadir: bir qizil yanoqqa
Uchradim tushimda,ko‘milgan oqqa.
Oqqa ko‘milganda shunchalar go‘zal,
Mendan-da go‘zaldir, kundan-da go‘zal

Ikki she’riy parchada ham jonlantirish vositasida mualliflar jonsiz narsalarni harakatga keltirganligini, bir xil holat, o‘xshash kechinmani ifoda etganlarini ko‘ramiz, ya’ni har ikkala yurtda ham xalqning ahvoli achinarli, insonlar erk, ozodlik, hurriyat havosini tuymoq uchun najot qidirmoqdalar. Lekin , “Tog’larin boshida qora tul* bor”, yorug‘lik umidida so ‘roqqa tutilgan oy ham ozodlikni faqat ro‘yosidagina uchratgan xolos: ”Uchradim tushimda, ko‘milgan oqqa”. Demakki, qachonki yurt boshidan qora ko‘lanka arisa, keyin o‘kada hurriyat shamollari esa boshlaydi.

“Turklarning uch inqilobchi shoirlaridan biri” sifatida e’tirof etilgan Namiq Kamol ham o‘z she’rlarida hurriyat erki, vatan ishqi va nohaqlikka qarshi kurash tuyg‘ularini keng ko‘lamda kuylagan, bu hislarni millat qalbiga, ongiga singdirishga uringan. Uning :

Jumlamizning volidamizdir Vatan,
Har kimni lutf ila udir asaragan,
Bosdi adu ko‘ksina biz sog‘ ekan
Arsh yigitlar Vatan imdodiga.[169]

misralari jadidchi shoirimiz A,Avloniyning

O‘tar kunlar, o‘tar zamon,
Ey,Vatanim, bo‘lma hijron!
Men ketsam-da,sen bo‘l omon!
Omon Vatan,vatan omon![170]

bandini o‘z ichiga olgan “Hijron so‘zi” she’rini yodimizga soladi. Guvohi bo‘lganimizdek, ikki she’rda ham lirik qahramon, uni o‘rab turgan ijtimoiy muhit, ruhiyati va qalb kechinmalari bir - biriga mengzaydi. Bu jihatdan, ayniqsa, Abdulla Avloniyning “Dunyo fojiasindan” she’ri bilan turk shoiri Tavfiq Fikratning “Tarixi qadim” she’rlarini qiyoslash ham samarali bo‘lib, ularning hammasini o‘rinsiz qon to‘kish va jabr-sitam, haqsizlik, zulmga qarshi keskin norozilik va nafrat, mazlumlar holiga behad achinish va shafqat singari mushtarak

[169] Elman Quliyev. Turkiy xalqlar adabiyoti. Toshkent.”Renessans press”.2022.128-b
[170] A.Avloniy. Tanlangan asarlar,ikki tomlik. “Ma’naviyat”.,T.,1998-y

insonparvarlik o‘zaro birlashtirib turadi. Masalan, Abdulla Avloniyning “Dunyo fojiasindan” (1911) she’rida ifodalangan afsus va nadomat ohanglari shu davr o‘zbek va turk shoirlari uchun mushtarakdir. Balki shu o‘xshashliklar, yaqinliklar tufaylidir, T.Fikrat, N.Kamol va boshqa turk shoirlarining asarlari o‘zbek tiliga keng miqyosda tarjima qilindi. O‘zbek kitobxonlari qo‘liga tuhfa o‘laroq yetib keldi. Ayrim she’rlari asosida qo‘shiqlar yaratildi. Hatto, jadidchilarimiz turk shoirlari haqida maqolalar ham yozdilar(A.Cho‘lpon “Marhum Tavfiq Fikrat” 1920).

Quyida T.Fikratning :

O‘qing, o‘qiganlar
Ko‘p narsani bilar, ko‘p ishni qilar,
Murodiga ular yetar
Jannatga ham ular kirar
Ular chindan baxtiyor bo‘lar…

she’rida ta’kidlanganidek, ilmli inson ham dunyosini, ham oxiratini go‘zallshtiradi. Avvalambor, ilm egallash orqali o‘zligini taniy biladi va nihoyatida “Murod” – ozodlikka erishadi. Huddi shu she’rning davomidek yozilgan A.Avloniyning:

Biling, o‘g‘lonlarim, sizlarni g‘amdan qutqarur maktab,
Siroti mustaqim, rohi adamdan qutqarur maktab,
Maishat bobida ranju alamdan qutqarur maktab,
Hayotu ruha dushman jahli samdan qutqarur maktab,
Qo‘lingga bir kuni muhri Sulaymonni berur maktab.
Shahodatnomai firdavsi g‘ilmonni berur maktab.

misralarini o‘qir ekanmiz, ikki millat adabiyoti o‘rtasida qanchalik yaqinlik va bir-biridan zavqlanish, ta’sirlanish mavjudligini yana bir bor guvohi bo‘lamiz. To‘g‘ri, ba’zi davrlarda bu adabiy aloqalarga siyosiy chegara qo‘yildi, lekin vaqt o‘tib bu do‘stlik yanada rivojlandi, taraqqiy topdi. Zero, adabiyot, yashar ekan, millatlar orasidagi aloqalar davom etib boraveradi, bu faqat insoniyatning har jihatdan rivojiga, yuksalishiga sabab bo‘ladigan hodisadir.

XULOSA

Xullas, jadidlar milliy istiqlol uchun kurashishdi. Ozod va hur davlat qurishni maqsad qilishdi. Jamiyat hayotining yaxshilashuvi va yangilanishi yo‘lida o‘zlarining ijtimoiy va adabiy faoliyatlari bilan xizmat qilishdi. Adabiy-siyosiy muhitda faol qatnashishdi. Ular mustaqil davlatni barpo etish g‘oyasini amalga oshirishga kirishishdi, ammo bu harakat kuchli va birlashgan partiya yo tashkilotga ega bo‘lmaganligi hamda xalq ommasini hali uyg‘ota olmaganligi sababli ularning mustaqil o‘zbek davlatini barpo etish orzusi ro‘yobga chiqmadi. Lekin, ta’kidlash lozimki, bu orzu va umid, kelajakka bo‘lgan ishonch tuyg‘ulari ularning ijodida davom etib keldi, millat yoshlari shuuriga singgib bordi, va nihoyat o‘z mevasini berdi ham.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Каримов Н. XX аср манзаралари. – Тошкент: “O‘ZBEKISTON”НМИУ, 2008 Й;

2. Ibragimov, S.E., (2021). JADIDCHILIK HARAKATI. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences,

3. Karimov N., Mamajonov S. va boshqalar. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. Darslik. –T.: «O‘qituvchi», 1999.

4. Milliy uyg‘oniy davri o‘zbek adabiyoti. Hammualliflar: Begali Qosimov, Sharif Yusupov, Ulug‘bek Dolimov, Shuhrat Rizaev, Sunnat Ahmedov. Toshkent: “Ma’naviyat”;

5. Abdulla Avloniy.Tanlangan asarlar.1-jild. T.Ma’naviyat.1998. 82-b

6. Cho‘lpon.Yana oldim sozimni.Toshkent.1991.492-b

7. Numonova Ruzaxon Numonjon qizi” CHARACTERISTICS OF THE USE OF METAPHORICAL AND PHRASEOLOGICAL IMAGES IN THE WORK OF ART” World Bulletin of Social Sciences (WBSS) Available Online at: https://www.scholarexpress.net Vol. 21, April,2023 ISSN: 2749-361X

8.Nomaniva Ruzakhon Nomonjon kizi, Mukaddas Abdurakhimovna Tadjibayeva “THE EXPRESSION OF THE IDEA OF ENLIGHTENMENT IN THE POETRY OF HAMZA HAKIMZODA”//ACADEMICIA:An International multidisciplinary Research Journal.Vol.10,Issue 11, November 2020. 1272-1276

9. Rozakhon Nomonova. LINGUOCULTURAL FEATURES OF SOME PHRASES USED IN "SATAN" Oriental Journal of Social Sciences SJIF for 2022: 5.908 journal homepage: https://www.supportscience.uz/index.php/ojss

10. UO’K 808.5BADIIY MATN TAHLILINING ASOSIY YO’NALISHLARI R.No‘monova, A.Shodiyeva, Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№11/4 (95), Хоразм Маъмун академияси, 2022 й. – 216 б. – Босма нашрнинг электрон варианти - http://mamun.uz/uz/page/56 ISSN 2091-573 X/ 60-64

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

O‘ZBEK VA NEMIS NUTQIY ETIKETIDAGI O‘XSHASH VA FARQLI JIHATLAR TADQIQIGA DOIR

Nazarova Shahnoza Ismat qizi
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek va nemis nutq etiketi birliklari qiyosi xususida fikr yuritiladi. Ma’lumki, har bir xalqning o‘ziga xos urf-odat hamda an’analari mavjud. Geografik joylashuv ham ularning shakllanishi va sayqallanishiga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Nutqiy etiket birliklari ham xuddi shu tarzda shakllanadi va rivojlanib boradi. Bugungi jadal rivojlanayotgan zamonda qardosh bo‘lgan va bo‘lmagan tillarni qiyosiy va chog‘ishtirma usulda o‘rganib, tadqiq etish muhim ahamiyatga ega. Boisi, davlatlar va millatlar orasida siyosiy, madaniy, iqtisodiy va diplomatik aloqalar o‘rnatish rivojlanishning asosiy omilidir. Bunda tilshunoslar va tarjimonlar ko‘prik vazifasini o‘taydi: tillarni to‘g‘ri o‘rganish va talqin etish, tarjima borasida ziyraklik va zukkolik ular uchun bosh mezondir.

Kalit so‘zlar: nutqiy etiket, axloq me’yorlari, muloqot xulqi, pragmatika, sotsiolingvistika,mehmonnavozlik,sizlash va senlash murojaat shakli

Аннотация: В данной статье рассматривается сравнение единиц узбекского и немецкого речевого этикета. Как известно, у каждого народа есть свои традиции и обычаи. Географическое положение также влияет на их формирование и полировку. Таким же образом формируются и развиваются единицы речевого этикета. В наши бурно развивающиеся времена важно изучать и изучать родственные и неродственные языки сравнительным и сравнительным образом. Поэтому установление политических, культурных, экономических и дипломатических связей между государствами и нациями является ключевым фактором развития. При этом лингвисты и переводчики выступают в роли мостов: правильное изучение и интерпретация языков, проницательность и находчивость в переводе являются для них главным критерием.

Ключевые слова: речевой этикет, моральные нормы, коммуникативное е, прагматика, социолингвистика, гостеприимство, форма обращенияповедени

Abstract: This article will talk about the comparison of Uzbek and German speech etiquette units. It is known that each people has their own traditions and traditions. Geographic location also has its influence on their formation and bleaching. Speech etiquette units are formed and developed in the same way. In today's rapidly developing time, it is important to study and study the languages that are and are not sister languages in a comparative and educational way. Therefore, the establishment of political, cultural, economic and diplomatic

relations among states and nations is a major factor in development. In this, linguists and translators serve as bridges: the correct study and interpretation of languages, elegance and ingenuity in translation are the main criteria for them.

Keywords: politeness, moral standards, communication behavior, pragmatics, sociolinguistics, hospitality, forms of address

Nutqiy etiket birliklarining lingvistik asoslari kommunikativ pragmatika, sotsiolingvistika va madaniyatshunoslik bilan chambarchas bog‘liq. Ushbu birliklar tilshunoslikda quyidagi jihatlar asosida o‘rganiladi:

Nutqiy etiket birliklari pragmatik nuqtayi nazardan kommunikativ vaziyatga bog‘liq ravishda shakllanadi. Masalan: ma’ruzachining ko‘zlagan maqsadi hurmat, xushmuomalalik, diplomatiyadan iborat bo‘lishi mumkin. Tinglovchining statusi va yoshi singari unsurlar ya’ni ustoz–shogirdlik, rasmiy–norasmiy muloqot kabilar ham pragmatic omil sanaladi. Suhbat mavzusi va konteksti uning rasmiy uchrashuv yoki do‘stona moloqot ekanligidan dalolat beradi.

Sotsiolingvistik asosga ko‘ra, nutqiy etiket birliklari ijtimoiy tabaqalanish, kasb va mintaqaviy lahjalarga bog‘liq ravishda o‘zgaradi. Rasmiy uslubda “Hurmatli ustoz, siz bilan maslahatlashmoqchiman” kabi jumla qo‘llanilsa, norasmiy uslubda esa “Uka, maslahat kerak edi.” tarzida muloqot amalga oshiriladi.

Semantik nuqtayi nazardan tadqiq etilganda, nutqiy etiket birliklari ma’no jihatidan hurmat, e’tibor va xushmuomalalikni ifodalovchi so‘z va iboralarga asoslanadi. Masalan, muloyim nutq (iltifot, olqish)dan foydalanilganda “Osuda tun tilayman!”kabi, uyg‘unlashtiruvchi birliklarni qo‘llaganda esa “Uzr, sizni bezovta qildim.”singari jumlalar ishlatiladi.

Strukturaviy-sintaktik asosga ko‘ra, nutqiy etiket birliklari odatda tayyor formulalar shaklida bo‘ladi va murakkab (“Kecha bezovta qilgan bo‘lsam, uzr so‘rayman.”) hamda standart iboralar (“Rahmat”, “Iltimos”, “Xush kelibsiz.”) qo‘llaniladi.

Turli tillar va madaniyatlarda nutqiy etiket birliklari farqlanishi bois madaniy-lisoniy asoslar muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Masalan, o‘zbek tilida kattalarga nisbatan hurmat belgisi sifatida “siz” ishlatilsa, boshqa tillarda bunday aniq farqlash bo‘lmasligi mumkin. Nemis tilida ham o’zbek tilidagi singari “Siz” (Sie) hurmat shakli mavjud, ammo uni qo’llash vaziyatlari biroz farq qiladi. Masalan, o’zbeklarda yoshi katta insonlar, ota-ona, aka-opa kabilarga doimo siz deb murojaat qilish odat tusiga kirgan. Nemis tilida esa sizlash va senlash an’anasi ijtimoiy munosabatlarga bog‘liq bo‘lib, muayyan qoidalarga asoslanadi. Ular o‘zaro hurmat va ierarxiyani saqlash uchun muhim rol o‘ynaydi. Siz (Sie) – rasmiy murojaat yoshi kattalarga, ish joyida hamkasblar va rahbarlarga, notanish odamlarga yoki birinchi marta ko’rishganda, rasmiy vaziyatlarda (do‘kon, bank, davlat idoralarida) qo’llaniladi.

Misol tariqasida quyidagilarni keltirish mumkin. Könnten Sie mir bitte helfen? – “Menga yordam bera olasizmi?” Wie heißen Sie? – “Sizning ismingiz nima?” Woher kommen Sie? –

Qayerliksiz? Yana ayrim muhim jihatlar ham bor: “Sie” bilan birga fe’l ko‘plik shaklida ishlatiladi (Masalan, Sie sind –“Siz” (hurmat bilan)va du bist – “Sen”). Odatda familiya bilan birga ham ishlatilishi mumkin: masalan, Herr Hofmann (janob Hofmann), Frau Günter(Gyunter xonim).

Nutqiy etiket birliklari milliy an’analar, muloqot me’yorlari va madaniyatga bog‘liq bo‘lib, til tizimining muhim qismi hisoblanadi.

O‘zbek madaniyatida mehmon kutish odobi muhim ahamiyatga ega bo‘lib, mehmon mehmondo‘stlik va hurmatning timsoli hisoblanadi. Mehmon kutish o‘zbek an’analarida ezgulik, saxovat va ehtirom bilan bog‘liq bo‘lib, quyidagi asosiy qoidalarga asoslanadi:

O‘zbeklarda mehmonni oldindan taklif qilish mumkin, lekin kutilmagan mehmon ham xush qarshi olinadi. Mehmon kelishi oldidan uy tozalab, dasturxon hozirlanadi. Mehmon kutish oila uchun sharaf sanaladi. Mehmon har qanday vaqtda kelishi mumkin, shuning uchun har doim mehmon uchun biror narsa tayyor turishi odatiy hol sanaladi.

Mehmon eshik oldida yoki hovlida kutib olinadi, unga iliq so‘zlar bilan salom beriladi. Katta yoshdagi mehmonlarning qo‘llari siqiladi, ba’zan erkaklar quchoqlashib ko‘rishishlari mumkin. Mehmon ichkariga taklif qilinganda, unga eng yaxshi joy beriladi. Katta yoshli mehmonlarga alohida hurmat ko‘rsatiladi.

Mehmon kelishi bilan dasturxon tuzilib, choy tortiladi. Mehmon uchun dasturxonning eng to‘kin-sochini chiqarishga harakat qilinadi, mezbon o‘zining imkoniyatiga qarab taomlar tayyorlaydi. Dasturxon atrofida mehmon bilan iliq va samimiy suhbat quriladi.

Mehmon dasturxon atrofida hurmat bilan o‘tirishi, ortiqcha tantana yoki ko‘ngilsizlik keltirib chiqarmasligi kerak. Ovqatlanishda odob qoidalariga rioya qilish, kattalarga hurmat bilan murojaat qilish muhim. Mehmon mezbonga minnatdorchilik bildirib, ortiqcha noqulaylik tug‘dirmaslikka harakat qilishi lozim.

Mehmon ketayotganida, mezbon uni eshik yoki darvoza oldigacha kuzatib qo‘yadi. Mehmon ketishidan oldin yana choy yoki shirinlik taklif qilinishi mumkin. Mehmon mezbonga duo qilib, minnatdorlik bildirishi odatiy hisoblanadi. O‘zbek mehmondo‘stligi milliy qadriyatlarning ajralmas qismi bo‘lib, mehmon har doim hurmat bilan kutib olinadi va ehtirom bilan kuzatiladi.

Nemis madaniyatida mehmon kutish an’analari tartib-intizom va xushmuomalalik bilan ajralib turadi. Mehmon kutish odobi quyidagi asosiy qoidalar asosida shakllangan:

Nemislar odatda odindan rejalashtirishni yaxshi ko‘rishadi, shuning uchun mehmonni oldindan taklif qilish muhim hisoblanadi. Taklif rasmiy yoki norasmiy shaklda bo‘lishi mumkin, lekin do‘stlar o‘rtasida ham oldindan kelishib olish odat tusiga kirgan. Mehmon kelishidan oldin uy egasi barcha tayyorgarlik ishlarini bajaradi: ovqat tayyorlash, stol tuzish, ichimliklar tanlash va boshqalar.

Taklifga javob qaytarish juda muhim hisoblanadi. Agar taklif qabul qilinsa, belgilangan vaqtda kelish kerak, kechikish yaxshi qabul qilinmaydi. Mehmon qo‘l berib salomlashadi va odatda mezbon uchun kichik sovg‘a olib keladi (gullar, shirinlik, sharob, kitob yoki shunga

o’xshash narsalar). Kirishda poyabzalni yechish odatiy emas, lekin mezbon so‘rasa, hurmat yuzasidan yechish mumkin.

Ovqatlanish tartibli va madaniyatli bo‘lishi kerak. Stol ustida shovqin qilish, qoidalarga rioya qilmaslik nojo‘ya holat hisoblanadi. Sanchqi va pichoqdan to‘g‘ri foydalanish muhim. Ovqatdan keyin idishlarni yuvishga yordam berish taklif qilinishi mumkin, lekin mezbon ruxsat bermasa, bunga urinmaslik kerak. Nemislar ovqat paytida samimiy suhbat qilishni yoqtirishadi, lekin juda shaxsiy mavzular haqida so’z ochish noo‘rin bo‘lishi mumkin.

Agar mehmondorchilikning ertasi kuni mezbonning ish kuni bo‘lsa, mehmon uzoq qolib ketmasligi kerak. Ketishda minnatdorchilik bildirish juda ham muhim “Danke für die Einladung” (“Taklif uchun rahmat”) kabi iboralar orqali buni ifodalash mumkin. Keyingi safar mezbonni o‘z uyingizga taklif qilish odob-axloq me’yorlaridan hisoblanadi.

Nemis madaniyatida mehmon kutish va mehmon bo‘lish qoidalariga qat’iy rioya qilish hurmat va madaniyatlilik belgisi sanaladi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, o‘zbek va nemis xalqlari madaniyatida nutqiy etiket birliklari turli vaziyatlarda turlicha qo‘llaniladi. Ularni o‘rganish va chog‘ishtirma aspektda tadqiq etish zamonaviy tilshunosning dolzarb masalalaridandir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hakimov M. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. 176b

2. Tatsachen über Deutschland / P. Hintereder [u.a.]. – Frankfurt/Main: Societäts Verl., 2007. – 196 S.

3. Bęza, S. Eine kleine Landeskunde der deutschsprachigen Länder / S. Bęza. – WsiP, 2009. – 281 S.

4. Кохановская А. Л. [и др.]. Страноведение Германии. Landeskunde Deutschlands. – Минск: МГЛУ, 2021. – 208 с.

5. Iskandarova Sh. O'zbek nutqi odatining muloqot shakllari. Avtoreferat. – Samarqand: 1993

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

TURLI TIZIMLI TILLARDA TIBBIYOT TERMINLARINING KONSEPTUAL TAHLILI (INGLIZ, O‘ZBEK VA RUS TILLARI MISOLIDA)

Aripova Sayida Abdulaxatovna
Andijan Machine-building Institute
RFL and ESL teacher
fortunesayida@gmail.com

ANNOTATSIYA Tibbiyot fani rivojlanishi bilan birga uning terminologiyasi ham murakkablashib, turli tillarga moslashmoqda. Ushbu maqolada ingliz, o‘zbek va rus tillarida ishlatiladigan tibbiy terminlarning konseptual xususiyatlari IMRAD modeli asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida tibbiy atamalar fonetik, morfologik va semantik jihatdan tahlil qilinib, ularning turli tillarda qanday o‘zgarishi o‘rganiladi.

Tibbiyot terminlarining tarixiy rivojlanishi, globalizatsiya jarayonida terminlarning moslashuvi hamda zamonaviy texnologiyalar va ilmiy tadqiqotlar ta’sirida yangi atamalarning paydo bo‘lishi tadqiqotning asosiy yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu maqolada har uch til bo‘yicha keng qamrovli misollar keltirilib, lingvistik farqlar va umumiy jihatlar ko‘rib chiqiladi.

Tadqiqot natijalari xalqaro ilmiy va amaliy tibbiyot sohasida terminologik uyg‘unlikni shakllantirishga xizmat qiladi hamda tibbiy tarjimonlar, lingvistlar va mutaxassislar uchun foydali ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Tibbiyot fani rivojlanishi bilan birga uning terminologiyasi ham murakkablashib, turli tillarga moslashmoqda. Ushbu maqolada ingliz, o‘zbek va rus tillarida ishlatiladigan tibbiy terminlarning konseptual xususiyatlari IMRAD modeli asosida tahlil qilinadi.

Terminlarning kelib chiqishi, fonetik, morfologik va semantik farqlari hamda globalizatsiya jarayonida ularning adaptatsiya qilinishi ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari xalqaro ilmiy va amaliy tibbiyot sohasida terminologik uyg‘unlikni shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Tibbiyot terminologiyasi, fonetik tahlil, morfologik tahlil, semantik tafovutlar, globalizatsiya, lingvistika, tarjima, tibbiy terminlar.

KIRISH

Tibbiyot terminologiyasi ilmiy tafakkur va amaliyotning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Turli tillarda tibbiy atamalarning shakllanishi va rivojlanishi tibbiy bilimlarning tarqalishi va global tibbiyot hamkorligiga bevosita bog‘liq. Ingliz, o‘zbek va rus tillaridagi tibbiyot terminlarining o‘ziga xos jihatlari, ularning o‘zaro bog‘liqligi va farqlari IMRAD

tadqiqot modeli asosida o‘rganiladi. Globalizatsiya jarayonida terminlarning tez tarqalishi va ularning xalqaro miqyosda qo‘llanilishi ushbu tadqiqotning dolzarbligini oshiradi.

Tibbiyot terminlarining turli tillardagi farqlari ularning fonetik, semantik va morfologik tuzilishini chuqur o‘rganishni talab qiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi ingliz, o‘zbek va rus tillarida tibbiyot terminlarining shakllanish jarayonini tushunish va ularning lingvistik farqlarini aniqlashdan iborat.

Tibbiy terminologiya insoniyat sivilizatsiyasining muhim qismi bo‘lib, uning rivojlanishi tibbiyot fanining evolyutsiyasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Turli tillarda tibbiy terminlarning o‘ziga xosligi, ularning lingvistik, morfologik va semantik jihatlari, shuningdek, global tibbiyot tizimida ularning qo‘llanilishi tahlil qilinishi lozim. Ingliz tili xalqaro ilmiy til sifatida ko‘plab yangi terminlarni yaratishda asosiy rol o‘ynaydi. O‘zbek va rus tillaridagi tibbiy atamalar esa o‘ziga xos leksik va morfologik o‘zgarishlarga uchraydi.

MATERIALLAR VA USLUBLAR

Ushbu tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

Tahliliy yondashuv: Ingliz, o‘zbek va rus tillaridagi tibbiyot terminlarining etimologik va semantik jihatlari o‘rganildi.

Taqqoslash usuli: Terminlar fonetik va morfologik xususiyatlari bo‘yicha taqqoslandi.

Statistik usul: Turli tillardagi tibbiyot terminlarining qo‘llanish chastotasi va tarqalish darajasi tahlil qilindi.

Korpus lingvistikasi: Ingliz, o‘zbek va rus tillarida tibbiyot terminlarining matnlarda qanday ishlatilishini aniqlash uchun tahlil o‘tkazildi.

Anketalar va ekspert intervyulari: Tibbiyot mutaxassislari va tarjimonlar bilan intervyular o‘tkazilib, ularning tibbiyot terminlari haqidagi fikrlari o‘rganildi.

Leksik-semantik tahlil – Tibbiy terminlarning lug‘aviy ma’nolari va ularning tillar o‘rtasida qanday o‘zgarishi o‘rganildi.

Fonetik va morfologik tahlil – Terminlarning talaffuzi va tuzilishi o‘rganildi.

Statistik yondashuv – Turli tillarda terminlarning qo‘llanish chastotasi tahlil qilindi.

Tarixiy-etimologik tahlil – Terminlarning paydo bo‘lish tarixi va rivojlanish yo‘nalishlari ko‘rib chiqildi.

Ekspert intervyusi – Tibbiyot mutaxassislari va tarjimonlarning fikrlari o‘rganildi.

NATIJALAR

Fonetik va morfologik farqlar

Ingliz tili: "Cardiology" – **O‘zbek tili**: "Kardiologiya" – **Rus tili**: "Кардиология"

Ingliz tili: "Ophthalmology" – **O‘zbek tili**: "Oftalmologiya" – **Rus tili**: "Офтальмология"

Ingliz tili: "Endocrinology" – **O‘zbek tili**: "Endokrinologiya" – **Rus tili**: "Эндокринология"

Ingliz tili: "Hematology" – **O‘zbek tili**: "Gematologiya" – **Rus tili**: "Гематология"

Ushbu misollar ingliz tilida tibbiyot terminlari lotin yoki yunon ildizlariga asoslanganligini ko‘rsatadi. O‘zbek va rus tillarida esa terminlar fonetik o‘zgarishlarga uchragan holda qabul qilingan. Ayrim terminlar esa ingliz tilidan bevosita transliteratsiya qilingan.

MA’NO JIHATIDAN FARQLAR

Ingliz tili: "Stroke" – **O‘zbek tili**: "Insult" – **Rus tili**: "Инсульт"

Ingliz tili: "Cold" – **O‘zbek tili**: "Shamollash" – **Rus tili**: "Простуда"

Ingliz tili: "Hypertension" – **O‘zbek tili**: "Gipertenziya" – **Rus tili**: "Гипертония"

Ingliz tili: "Diabetes" – **O‘zbek tili**: "Qandli diabet" – **Rus tili**: "Сахарный диабет"

Globalizatsiya ta’siri Zamonaviy tibbiyot terminologiyasining rivojlanishi ingliz tilining ustuvorligini oshirib, yangi terminlarning bevosita ingliz tilidan boshqa tillarga o‘tishiga sabab bo‘lmoqda. Masalan:

MRI (Magnetic Resonance Imaging) → O‘zbek: "MRT (Magnit-rezonans tomografiya)" → Rus: "МРТ"

CT Scan (Computed Tomography) → O‘zbek: "KT (Kompyuter tomografiya)" → Rus: "КТ"

Ultrasound → O‘zbek: "Ultratovush tekshiruvi (UTT)" → Rus: "Ультразвуковое исследование (УЗИ)"

Cancer Therapy → O‘zbek: "Saraton terapiyasi" → Rus: "Терапия рака"

Fonetik va morfologik farqlar

Ingliz tili: "Dermatology" – **O‘zbek tili**: "Dermatologiya" – **Rus tili**: "Дерматология"

Ingliz tili: "Cardiovascular system" – **O‘zbek tili**: "Yurak-qon tomir tizimi" – **Rus tili**: "Сердечно-сосудистая система"

Ingliz tili: "Neurology" – **O‘zbek tili**: "Nevrologiya" – **Rus tili**: "Неврология"

Semantik tafovutlar

Ingliz tili: "Stroke" – **O‘zbek tili**: "Insult" – **Rus tili**: "Инсульт"

Ingliz tili: "Cold" – **O‘zbek tili**: "Shamollash" – **Rus tili**: "Простуда"

Ingliz tili: "Hypertension" – **O‘zbek tili**: "Gipertenziya" – **Rus tili**: "Гипертония"

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tibbiy terminlarning globalizatsiya jarayonida ingliz tilidan boshqa tillarga moslashuvi turli usullarda amalga oshiriladi. Ba’zi terminlar to‘liq transliteratsiya qilinadi, ba’zilar esa morfologik jihatdan moslashtiriladi. Ingliz tili ilmiy va amaliy tibbiyotda asosiy lingua franca bo‘lib qolayotganligi sababli, o‘zbek va rus tillarida yangi terminlar ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri qabul qilinmoqda.

XULOSA

Ingliz, o‘zbek va rus tillaridagi tibbiyot terminlari lotincha va yunoncha ildizlardan kelib chiqqan.

Fonetik va morfologik jihatdan farqlar mavjud bo‘lsa-da, umumiy terminologik baza o‘xshashligi aniqlangan.

Globalizatsiya tufayli yangi tibbiyot terminlari ingliz tilidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zbek va rus tillariga o‘tib bormoqda.

O‘zbek va rus tillarida tibbiy terminlarning moslashuvi har xil kechadi: ba’zilari to‘liq o‘zlashadi, ba’zilari esa transliteratsiya qilinadi.

Statistik ma’lumotlar asosida ingliz tilidan o‘zlashayotgan tibbiy terminlar soni yildan-yilga oshib borayotgani aniqlandi.

Ingliz, o‘zbek va rus tillarida tibbiy terminlar o‘ziga xos fonetik, morfologik va semantik farqlarga ega.

Terminlarning xalqaro tibbiy hamjamiyatda yagona standartga moslashuvi globalizatsiya ta’sirida davom etmoqda.

Ba’zi terminlar to‘liq qabul qilinsa, boshqalari moslashtirilgan holda ishlatilmoqda.

Ilmiy til sifatida ingliz tilining dominantligi tibbiy terminologiyaning rivojlanishida hal qiluvchi rol o‘ynamoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Dorland’s Illustrated Medical Dictionary (2022).
2. O‘zbek tibbiyot ensiklopediyasi (2021).
3. Русско-английский медицинский словарь (2020).
4. Cambridge Dictionary of Medical Terms (2023).
5. WHO Medical Terminology Guidelines (2022).
6. Global Medical Language Adaptation Studies (2023).
7. Comparative Linguistics in Medical Sciences (2022).
8. Medical Translation and Adaptation Practices (2021).
9. International Journal of Medical Linguistics (2023).
10. Tibbiyot va Tilshunoslik: O‘zaro Integratsiya Tadqiqotlari (2022).

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

INTELEKTUAL YETISHMOVCHILIKKA EGA BO‘LGAN BOLALARNI LUG‘AT ZAHIRASINI FAOLLASHTIRISHDAGI LOGOPEDIK ISHLAR

Ziyodullayeva E’zoza Ne’matjon qizi
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti,
Oligofrenopedagogika kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya Ushbu maqolada intellektual yetishmovchilikka ega bo‘lgan bolalarni lug‘at zahirasini faollashtirish haqida ma’lumotlar keltirilgan. Ushbu bolalar uchun til va nutq rivojlanishi, o‘qitish va tarbiya jarayonlarida alohida e'tibor va metodik ishlanmalar zarur. Logopedik ishlar, ayniqsa, nutq va kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, bolalarning lug‘at zahirasini kengaytirish va tushunishni mustahkamlashga yordam beradi. Bu jarayonda o‘qituvchilar va logopedlar maxsus mashqlar, o‘yinlar, takrorlash va rasmli materiallardan foydalanadilar. Logopedik ishlar orqali bolalar nafaqat yangi so‘zlar o‘rganadi, balki ular o‘z fikrlarini aniq ifodalash, diqqatni jamlash va nutqiy kommunikatsiya ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. Ushbu jarayon, intellektual imkoniyatlari cheklangan bolalarning ijtimoiy moslashuvini yaxshilash, ularning o‘zini o‘zi anglashini va o‘zaro aloqalarini takomillashtirishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: nutq, leksik, ijtimoiy, komponent, psixolingvistik, refleks, morfologik

Аннотация В данной статье представлена информация об активизации словарного запаса детей с нарушениями интеллекта. Эти дети требуют особого внимания и методических разработок в развитии языка и речи, а также в процессе обучения и воспитания. Работа логопеда направлена в первую очередь на развитие речевых и коммуникативных навыков, расширение словарного запаса детей и укрепление понимания. В этом процессе педагоги и логопеды используют специальные упражнения, игры, повторения и наглядные материалы. Благодаря логопедическим занятиям дети не только изучают новые слова, но и развивают навыки четкого выражения своих мыслей, концентрации внимания и вербального общения. Этот процесс способствует улучшению социальной адаптации детей с нарушениями интеллекта, повышению их самосознания и улучшению межличностных отношений.

Ключевые слова: речь, лексический, социальный, компонент, психолингвистический, рефлекторный, морфологический.

Annotation This article provides information on activating the vocabulary of children with intellectual disabilities. These children require special attention and methodological developments in the development of language and speech, teaching and upbringing processes.

Speech therapy is aimed, in particular, at developing speech and communication skills, helping to expand children's vocabulary and strengthen understanding. In this process, teachers and speech therapists use special exercises, games, repetitions and visual materials. Through speech therapy, children not only learn new words, but also develop the skills of clearly expressing their thoughts, concentrating and speaking. This process helps to improve the social adaptation of children with intellectual disabilities, improve their self-awareness and interpersonal relationships.

Keywords: speech, lexical, social, component, psycholinguistic, reflex, morphological

KIRISH. Aqli zaif bolalar bilan tuzatish-pedagogik ishning eng muhim vazifalaridan biri nutq va nutq shakllarini rivojlantirishdir. Axborotning muhim qismi og‘zaki vositalar orqali uzatiladi va insonning jamiyatdagi muvaffaqiyati uning qanchalik yaxshi gapirishiga bog‘liq. Ammo leksik ko‘nikmaning shakllanishi haqida faqat so‘zlar mustaqil gaplarda faol qo‘llanilganda va faoliyatda aktuallashganda gapirish mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Inson nutqini tashkil etishning asosi leksika bo‘lganligi sababli, uning faoliyatidagi turli kamchiliklar muloqot va ijtimoiy moslashish jarayonini sezilarli darajada murakkablashtiradi. Aqli zaif o‘quvchilarning intellektual va nutq rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlari bu bolalarning boshqalarning nutqini tushunish qobiliyatini cheklaydi, o‘z fikrlarini yetarli darajada ifodalashda, ijtimoiy va kundalik yo‘nalishdagi nuqsonga olib keladi [V.V. Voronkova, L.S. Vygotskiy, V.I. Lubovskiy, V.G. Petrova, S.Ya. Rubinshteyn, O.N. [Usanova va boshqalar].

So‘zning leksik ma'nosini tushunish, uni semantik jihatdan unga bog‘liq bo‘lgan boshqa so‘zlar bilan taqqoslash, so‘zni semantik sohalar tizimiga kiritish, turli kontekstli sharoitlarda so‘zlarni aktuallashtirish qobiliyati bolaning lingvistik qobiliyati darajasini, uning mantiqiy fikrlash, idrok etish, xotirasini rivojlantirish darajasini aks ettiradi. Aqli zaif bolalarning nutq funktsional tizimidagi leksik komponentning buzilishi muammosining dolzarbligi va ahamiyati nafaqat nutqni rivojlantirish jarayonlari va bolaning kognitiv faoliyati o‘rtasidagi chambarchas bog‘liqlik bilan belgilanadi. Kommunikativ maqsadlarda so‘zlardan foydalanish printsipial ahamiyatga ega: u muloqot imkoniyatlarini kengaytiradi va uning bolalar faoliyatining boshqa turlariga ta'sirini aniqlaydi.

Ushbu toifadagi bolalar nutqini rivojlantirish xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda lug‘atning kambag‘alligi va so‘zlarning ma'nolarini farqlashning yo‘qligi qayd etilgan, bu esa so‘zlardan foydalanish normalarining buzilishiga olib keladi va so‘zlarning jumlada va izchil bayonotda (matn) qanday ishlashi. Bu bolalarning atrofidagi dunyoni, o‘zlarini mustaqil ravishda o‘rganish va insoniy munosabatlarni rivojlantirish qobiliyatini sezilarli darajada cheklaydi Tilning leksik tizimi - bu o‘zaro bog‘langan va bir-biriga bog‘liq bo‘lgan bir darajali birliklar tizimidir. Voqelik hodisalarini nomlashning asosiy birligi sifatida so‘z tushunchasi bevosita odamlarning nutq amaliyotida shakllanadi.

Zamonaviy psixolingvistik adabiyotda shaxs leksikasi nutqni tashkil etishning bir tomonini tashkil qiladi. Leksika bir butun sifatida nutq tashkilotiga xos bo‘lgan bir xil xususiyatlarga ega bo‘lgan shaxsning nutq tashkilotining leksik tarkibiy qismi sifatida talqin etiladi. Leksika til haqidagi ma'lumotlarning passiv ombori sifatida emas, balki nutq tajribasini qayta ishlash va tartibga solish jarayoni va uning mahsulotlari o‘rtasidagi doimiy o‘zaro ta'sir natijasida o‘zini o‘zi tashkil etadigan dinamik funktsional tizim sifatida tushuniladi [Zalevskaya A.A., 2000].

D.N.Shmelev so‘zning lingvistik xususiyatini murakkab ko‘p tomonlama birlik sifatida hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi. U shunday xulosaga keladi: “... o‘rganish predmeti – berilgan so‘zning qanday yasalishi va qanday o‘zgarishi, ... va boshqa so‘zlar bilan qo‘shilib, murakkabroq birliklar hosil qilishi va berilgan so‘z nimani anglatishi mumkinligi, uning nima xizmat qilishi mumkinligi belgisidir. So‘zlar to‘liq birlik bo‘lganligi sababli, bu tomonlarning barchasi bir-biriga bog‘liqdir."

Shmeleva, unga ko‘ra, "so‘z - bu fonetik, morfologik va leksik-semantik yaxlitlikni ifodalovchi til birligi va shuning uchun tabiatan har xil xususiyatlarni hisobga olgan holda turli tomonlardan tavsiflanishi mumkin. Shu bilan birga, bu xilma-xil xususiyatlar biz so‘z deb atashga odatlangan barcha birliklarni bir xilda tavsiflamaydi ..." [Shmelev N.D., 1977: 50]. So‘zning sanab o‘tilgan xususiyatlarining har birining maqsadi ma'lum ma'lumotlarni yetkazishdir.

Alohida birlik sifatida harakat qilish uchun so‘z, bir tomondan, nutq oqimidan ma'lum va yetarlicha oson ajratilishi, ikkinchi tomondan, muhim ichki yaxlitligi bilan tavsiflanadi.

Sintaktik xususiyatlar so‘zni jumlaning potentsial minimumi sifatida (ya'ni, gap bitta so‘zdan iborat bo‘lishi mumkin) yoki minimal sintaktik birlik sifatida (ya'ni, berilgan so‘zning o‘zi gapning istalgan a'zosini tashkil qilishi mumkin) sifatida tavsiflanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. So‘zning bevosita mazmuni uning denotativ va semantik belgilaridan iborat bo‘lib, ular so‘zning tashqi shakliga bog‘liq bo‘lmagan va nutqda ko‘rsatilgan ob'ektni aniqlashga xizmat qiladi. Denotativ belgilar belgilangan ob'ektning tashqi ko‘rinishining ichki tuzilishini va xususiyatlarini aks ettiradi (qarang: stol, stul so‘zlari uchun bular "stol usti" yoki "o‘rindiq", "tayanch oyoqlari" va boshqalar.) - Asosiy semantik belgilarga quyidagilar kiradi: ob'ektning tashqi aloqalarini, uning maqsadini qayd etuvchi xususiyatlar (qarang. jadval - "har xil turdagi chizmalarni amalga oshirish uchun mo‘ljallangan ob'ekt, turli xil yozuvlar va boshqalar). Belgilangan ob'ektning ma'lum bir tematik sinfga tegishliligini aniqlash (masalan, stol, stul so‘zlari uchun bu "mebel" xususiyati bo‘ladi).

So‘zning lug‘aviy ma’nosiga kiruvchi semantik xususiyatlar konseptual xususiyatga ega. Ular asosida semantik soha doirasida shakllanadigan va sinf (paradigma) doirasida leksik birliklarning bir-biriga bog‘lanishi va qarama-qarshiligini tavsiflovchi so‘zlarning paradigmatik munosabatlari tuziladi. Leksik paradigmalarga sinonimik qator, antonimik juftlik, leksik-semantik guruh va tematik guruh kiradi.

So‘zda ma'lum semantik xususiyatlarning shakllanishi bilimdan foydalanishning ko‘p yoki kamroq uzoq muddatli tajribasi yoki berilgan so‘z bilan belgilangan ob'ektni oddiy kuzatish natijasidir.

Demak, har bir so`z o`zining fonetik, semantik, morfologik, sintaktik xususiyatlariga mos ravishda tuzilib, nutq faoliyatida boshqa so`zlar bilan birgalikda ma`lum bir tarzda moslashgan.

Bolalarning so‘z boyligini o‘zlashtirish xususiyatlari leksik tizimni boyitish, so‘zlarning ma'nosini tushunish va so‘zlardan foydalanishning aniqligi nuqtai nazaridan o‘rganildi O‘qituvchilar, psixologlar va tilshunoslarning ko‘plab nashrlari bolalar nutqining rivojlanishini kuzatish natijasida olingan ko‘plab faktik materiallarni aks ettiradi. Ushbu kuzatishlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, ontogenezda leksik tuzilmaning shakllanishi, birinchi navbatda, miya tuzilmalarining yetukligi, bolaning intellektual rivojlanish darajasi bilan belgilanadi va fikrlash, idrok etish, xotira, diqqat kabi yuqori aqliy funktsiyalarning holati bilan chambarchas bog‘liqdir.

So‘z boyligini shakllantirishning eng muhim omili nutq va nutqdan tashqari faoliyat jarayonida bolaning atrofdagi narsa va hodisalar haqidagi g‘oyalarini rivojlantirishdir. Nutqdan tashqari sub'ekt faoliyati orqali atrofdagi voqelik bilan aloqalar dunyoni konkret, hissiy idrok etish orqali boyitiladi. Subyekt faoliyati jarayonida to‘plangan taassurotlar so‘z ma’nolarini shakllantirish, so‘zlarning tevarak-atrofdagi olam tasvirlari bilan bog‘lanishini shakllantirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

L.S. Vigotskiy ta’kidlaganidek, “nutq, eng avvalo, ijtimoiy muloqot vositasi, ifoda va tushunish vositasidir” So‘z boyligining rivojlanishi bola tarbiyalangan ijtimoiy muhit bilan belgilanadi, oilaning ijtimoiy-madaniy holatiga, bolaning tarbiyasi va ta'lim xususiyatlariga bog‘liq.

So‘z boyligining shakllanishi til tizimining barcha tarkibiy qismlarining rivojlanishi bilan ham bog‘liq. Nutqning fonetik va leksik komponentlari o‘rtasidagi munosabat so‘zning tovush tarkibining (tovushlarning joylashishi, tovushlar soni, so‘zdagi tovushlar ketma-ketligi) butun so‘z semantikasiga, shuningdek, so‘zning grammatik ma’nosiga ta’siri bilan belgilanadi. Bundan tashqari, lug‘atning rivojlanishi ham so‘z yasalish jarayonida amalga oshiriladi.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda bolalarning boshlang‘ich lug‘ati inson nutqini tashkil etishning leksik tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Bu dinamik funktsional tizim bo‘lib, u bolaning ongini rivojlantirish bilan parallel ravishda shakllana boshlaydi va qonuniyatlariga ham, bolaning yoshi va shaxsiy rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan o‘ziga xos xususiyatlarga ham mos keladi Koltsova, dastlabki bosqichda og‘zaki stimulga reaktsiya yo‘naltiruvchi refleks shaklida namoyon bo‘ladi, uning asosida og‘zaki stimulga "ikkinchi tartibli refleks" deb ataladigan narsa shakllanadi. Bolada taqlid qilish, yangi so‘zni ko‘p marta takrorlash rivojlanadi, bu esa so‘zni umumiy stimullar majmuasida komponent sifatida mustahkamlashga yordam beradi Taxminan 4 oyligida bola nutqning sintagmatik tashkilotini rivojlantiradi, bu alohida artikulyatsiyalarni tembr va balandlikdagi modulyatsiya bilan chiziqli ketma-ketlikda bog‘lashdan iborat. Ohang, artikulyatsion tuzilmaning birligi va qoida tariqasida birinchi bo‘g‘inga urg‘u bilan

birlashtirilgan bo‘g‘inlarning yopiq ketma-ketligi bo‘lgan "soxta bo‘g‘in" shaklida bo‘g‘ilishning paydo bo‘lishi bolada boshqa nutq mexanizmlariga nisbatan avtonom bo‘lgan so‘z shakllanishining fiziologik mexanizmi rivojlanganligini ko‘rsatadi [I. [Leontiev A.A., 1970]. Quyidagi metodlar va usullar bu jarayonda yordam berishi mumkin:

1. Maxsus mashqlar: Intelektual yetishmovchilikka ega bolalar uchun maxsus logopedik mashqlar, masalan, tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilish, so‘zlarni to‘g‘ri tuzish, va so‘zlar o‘rtasidagi aloqalarni topish, tilni rivojlantirishda yordam beradi.

2. Rasmli o‘yinlar va faoliyatlar: Bolalarni rasm va kartochkalar yordamida so‘zlarni tanishga o‘rgatish, ularning diqqatini jamlash va yangi so‘zlarni o‘rganishiga yordam beradi. Bu usul bolalar uchun qiziqarli va samarali bo‘ladi.

3. So‘zlarni tez-tez takrorlash: Bolalar bilan ko‘p gaplashish va yangi so‘zlarni ularning kundalik hayotiga kiritish, so‘zlarni tez-tez takrorlash, so‘z boyligini oshirishga yordam beradi.

XULOSA. Ko‘pgina metodistlar boshlang‘ich sinflarda lug‘at ishlarini rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilar nutqini rivojlantirishning etakchi yo‘nalishi deb hisoblashadi. Mualliflar bir ovozdan lug‘atni egallash o‘z-o‘zidan sodir bo‘lmaydi, degan fikrda. Shuning uchun maktabda nutqni rivojlantirishning eng muhim vazifalaridan biri lug‘at ishini tashkil etish, uning asosiy yo‘nalishlarini aniqlash va ularni asoslash, maktab o‘quvchilarining so‘z boyligini boyitish, aniqlashtirish va yangilash jarayonlarini boshqarishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Актуальные проблемы задержки психического развития детей / Под ред. К.С. Лебединской. - М.: Педагогика, 1982. — 440 с.

2. Аксенова А.К. Методика обучения русскому языку во вспомогательной школе: Учеб, пособие для студентов дефектол. фак. пед. ин-тов. - М.: Просвещение, 1994. - 272 с.

3. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. — М.: Просвещение, 1977.-335 с.

4. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. - М.: Изд-во «Наука», 1973. - 279 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

O‘ZBEK VA JAHON ADABIYOTIDA KRIMINAL ASARLAR TARIXI

Sultonova Dilnoza Sohibjonovna
Namangan davlat universiteti, Jahon tillari fakulteti katta o‘qituvchisi (PhD)
dilnozasultonova@748gmail.com

Annotatsiya “Kriminal asarlar tarixi” mavzusidagi maqola adabiyot tarixining o‘ziga xos yo‘nalishlarini yoritadi. Ushbu maqolada o‘zbek va jahon adabiyotida kriminal janrning shakllanishi, rivojlanishi va uning asosiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Kriminal asarlarning tarixi qadimgi davrlardan boshlab, asosan jinoyat, tergov, sirli voqealar va ularga bog‘liq psixologik omillarni o‘rganadi. Maqolada o‘zbek adabiyotidagi kriminal janrning o‘ziga xos o‘rni va yirik yozuvchilar tomonidan yaratilgan asarlar, shuningdek, jahonda eng mashhur kriminal asarlar va ularning tasvirlash uslublari ko‘rib chiqiladi. Bu asarlar o‘z vaqtida ijtimoiy-siyosiy va madaniy omillarni aks ettirgan bo‘lib, ular hozirgi kungacha keng o‘qiladi va talqin qilinadi. Maqola, shuningdek, kriminal janrning o‘ziga xos xususiyatlari, uning o‘zgarishi va jahon adabiyotida bu janrning ahamiyatini hamda uning o‘zbek adabiyotidagi ta’sirini tahlil qiladi.

Kalit so‘zlar: Kriminal janr, adabiyot tarixi, jinoyat asarlari, o‘zbek adabiyoti, jahon adabiyot

HISTORY OF CRIME FICTION IN UZBEK AND WORLD LITERATURE

Abstract The article on the topic “History of Crime Works” covers specific areas of the history of literature. This article analyzes the formation, development and main features of the crime genre in Uzbek and world literature. The history of crime works, starting from ancient times, mainly studies crime, investigation, mysterious events and psychological factors related to them. The article examines the specific role of the crime genre in Uzbek literature and the works created by great writers, as well as the most famous crime works in the world and their descriptive styles. These works reflected the socio-political and cultural factors of their time, and they are widely read and interpreted to this day. The article also analyzes the specific features of the crime genre, its changes and the significance of this genre in world literature, as well as its influence on Uzbek literature.

Keywords: Crime genre, history of literature, crime works, Uzbek literature, world literature

ИСТОРИЯ КРИМИНАЛЬНОЙ ПРОЗЫ В УЗБЕКСКОЙ И МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация Статья на тему «История криминальных произведений» охватывает отдельные направления истории литературы. В данной статье анализируются становление, развитие и основные черты криминального жанра в узбекской и мировой литературе. История криминальных произведений, начиная с древних времен, в основном изучает преступления, расследование, таинственные события и психологические факторы, связанные с ними. В статье рассматривается специфическая роль криминального жанра в узбекской литературе и произведения, созданные великими писателями, а также самые известные криминальные произведения в мире и их описательные стили. Эти произведения отражали социально-политические и культурные факторы своего времени, и они широко читаются и интерпретируются по сей день. В статье также анализируются специфические черты криминального жанра, его изменения и значение этого жанра в мировой литературе, а также его влияние на узбекскую литературу.

Ключевые слова: Криминальный жанр, история литературы, криминальные произведения, узбекская литература, мировая литература

KIRISH:

O‘zbek va jahon adabiyotida kriminal asarlar tarixi keng va rang-barang bo‘lib, turli davrlar va madaniyatlarda o‘ziga xos o‘rin tutadi. Bu janrning rivojlanishi jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar, adabiy oqimlar va o‘quvchilarning estetik talablari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Adabiyotlar tahlili:

O‘zbek adabiyotida kriminal janri o‘zining o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. XVII-XIX asrlarda o‘zbek va turkman shoirlari tomonidan yaratilgan asarlarda jinoyat va uning oqibatlari tasvirlangan. Masalan, Sobir Sayqaliyning “Shayxul-Islom” asarida ijtimoiy adolatsizlik va jinoyatlarning oqibatlari yoritilgan. Shuningdek, Alisher Navoiy “Sab’ai sayyor” dostonida shoh Bahromning jinoyatlari va uning jazosi haqida hikoya qilgan.

XX asrda o‘zbek adabiyotida kriminal janri yanada rivojlanib, Tohir Malikning "Shaytanat" kabi asarlari bilan boyidi. “Shaytanat” pentalogiyasi o‘zining falsafiy chuqurligi, syujet va kompozitsiya tuzilishidagi qiziqarli jihatlari bilan e’tiborni tortadi. Ushbu asar “Jinoyat va jazo”, “Iblislar”, “Qimorboz” va «Aka-uka Karamazovlar» kabi asarlarga o‘xshash yuksak ijtimoiy-siyosiy mohiyatga ega.

Jahon adabiyotida kriminal janri XIX asrning ikkinchi yarmida rivojlanishni boshladi. Bu davrda psixologizm ruhi bilan sug‘orilgan asarlar paydo bo‘ldi. Detektiv-izquvarlik mavzusiga oid asarlar yaratishga ham e’tibor ortdi. Bu janrni birinchilardan bo‘lib Artur Konan Doyl boshladi.

Agata Kristi, XX asrning eng mashhur detektiv yozuvchilaridan biri, o‘zining “O‘g‘irlangan million dollar” kabi asarlari bilan tanilgan. Ushbu asar bir-biridan qiziqarli, sirliligi bilan kitobxon e’tiborini tortadi.

Jahon adabiyotida kriminal janri o‘zining xilma-xilligi va chuqurligi bilan ajralib turadi. Ushbu janr orqali inson tabiatining qorong‘u tomonlari, ijtimoiy adolatsizliklar va insoniy munosabatlarning murakkabligi tasvirlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi: Tarixiy-metodik yondashuv: Tadqiqotning asosiy metodlaridan biri tarixiy-metodik yondashuv bo‘lib, bu janrning tarixiy rivojlanishini va o‘zgarishini o‘rganishga qaratilgan. **Lug‘aviy-tilshunoslik tahlili:** Kriminal asarlardagi til va uslub o‘rganiladi. Bu metod orqali asarlardagi maxsus terminlar, jinoyat, tergov va jinoyatchilik bilan bog‘liq atamalar tahlil qilinadi. **Psixologik tahlil:** Kriminal asarlardagi personajlar, ularning ruhiy holati va xulq-atvori psixologik tahlil orqali o‘rganiladi. Bu metod, asarlar orqali jinoyatchilikni va uning psixologik sabablari, shuningdek, jinoyatchilarning motivlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. **Komparativ tahlil:** O‘zbek va jahon adabiyotida kriminal janrining o‘ziga xos xususiyatlari taqqoslanadi**. Intertekstual tahlil:** Kriminal asarlarda boshqa janrlar va avvalgi adabiy an’analar bilan bog‘lanishlar o‘rganiladi. O‘zbek va jahon adabiyotidagi kriminal asarlar, masalan, sotsialistik realizm, ekzistensializm yoki boshqa janrlar bilan o‘zaro aloqalari tahlil qilinadi.

Tahlil va natijalar:

Jinoyat va jinoyatchining jazolanishiga oid asarlar tarixi juda qadimiydir. Insoniyat yaralgandan buyon kishilar o‘rtasidagi munosabatlarda, jamiyatda adolat, tinchlik va osoyishtalikni saqlash uchun muayyan qonunlar, qoidalar yaratilgan. Ularni buzgan kishilar aniqlanib jazoga tortilgan va shu orqali jamiyatda tartib saqlangan. Har qanday davrdagi adabiy asarlarda jinoyat elementlari va jinoyatchini topib jazolashga oid lavhalar mavjud. Xalq og‘zaki ijodida ham, turli diniy kitoblardagi afsona va rivoyatlar orasida ham ana shunday mavzudagi asarlar talaygina.

Ingliz olimi Jon Skaggs o‘zining “Crime fiction” asarida dastlabki mif va rivoyatlardagi jinoyat va uning taftishiga oid badiiy asarlar haqida mulohaza yuritgan [1; 184].

Jumladan, muallif fikriga ko‘ra, bugungi kriminalistik asarlarning ildizlari qadimiy yodnomalar va folklorga borib taqaladi.

“Herkules va o‘g‘ri Kakus” mifologik hikoyasida Kakus o‘z ta’qibchisini chalg’itish uchun oyoq izlarini yo‘qotish orqali dalillarni soxtalashtirishga uringan ilk jinoyatchilardan biridir [1; 184].

Herodot tomonidan naql qilingan “Qirol Rampsinit va qadimgi yunon adabiyotidagi usta o‘g‘ri haqidagi hikoya” ko‘pincha kriminalistik mavzudagi asarlar turkumidagi “qulflangan xona siri” (“locked-room mystery”) sub-janrining ilk namunasi sifatida tilga olinadi. Herodot keltirgan hikoyada ham, Herkules va Kakusda bo‘lgani kabi, o‘g‘ri qo‘lga tushmaslik uchun jinoyatga oid dalillarini soxtalashtiradi [1; 184].

Muqaddas “Injil“ kitobida uchraydigan “Suzanna va oqsoqollar’” hikoyasida, ikki nopok kimsa Suzanna ismli ayolni zinokorlikda ayblab, tuhmat uyushtirishadi. Biroq Doniyor bu ikki kimsani so‘roq qilishi jarayonida ularning yolg‘on guvohliklarini fosh qiladi va Suzannaning begunoh ekanligi isbotlanadi. Hikoyaning bir qator versiyalari (bayonlari)ga ko‘ra, bu ikki tuhmatchiga qilmishiga yarasha jazo tayinlanadi: ularning o‘zlari, Muso payg‘ambarning qonunlariga muvofiq, Suzannaga qo‘llashni rejalashtirgan jazolari, ya’ni o‘limga hukm qilinadi [2; 15].

Doniyor kitobining 14-bobida keltirilgan “Bel va Ajdaho” hikoyasi ham “Qulflangan xona siri“ning ilk namunalaridan biri sifatida baholanadi. Unda ruhoniylar: “Bel ajdahosi haykali o‘ziga qilingan nazrlarni yeb-ichadi”, deb odamlarni ishontirmoqchi bo‘ladilar. Aslida esa ruhoniylar oila a’zolari bilan ibodatxonaga yashirin yo‘l orqali kirib, qurbonliklarni o‘zlari iste’mol qilishardi. Doniyor ibodatxonani qulflash va muhrlashdan oldin hech kimga sezdirmay polga kul sochadi va ruhoniylar qoldirgan izlari orqali ularning aybini fosh etadi [1; 184].

“Doniyor kitobi” da naql qilingan rivoyatlarda har bir jinoyat uchun qattiq jazolar qo‘llash orqali kishilarni to‘g‘ri xulq-atvorga targ‘ib qilishga keng urg‘u berilgan. Ayni shu holat XIX asr o‘rtalarigacha bo‘lgan jinoyat haqidagi ko‘plab asarlar, jumladan, Edgar Allan Poning hikoyalari uchun ham xarakterlidir.

Sharq adabiyotida ham aynan jinoyat haqidagi og‘zaki va yozma rivoyatlar, hikoyalar qadimdan mavjud va ularning tarbiyaviy-ma’rifiy ahamiyati yuksak bo‘lgan.

Jinoyat va jinoyatchilar haqidagi badiiy rivoyatlar asrlar davomida yashab kelmoqda. Ko‘hna Sharqdagi kriminalistik mavzudagi asarlarning dastlabki namunalari sifatida arab tilidagi ertaklar – “Ming bir kecha” da uchraydigan ayrim ertak namunalarini keltirsa bo‘ladi. Jumladan, ushbu turkumda Shahrizoda tomonidan 18-19-kechalarda so‘zlangan “Uch olma hikoyasi” ertagi ana shunday jinoyat mavzusi tasvirlangan hikoyaning ilk va yorqin misollaridir. Unda bir baliqchi Dajla daryosiga to‘r solganda, qulflangan, og‘ir sandiq to‘rga ilinadi va uni abbosiylar xalifasi Horun ar-Rashidga sotadi. Saroy a’yonlari sandiqni sindirib, uning ichida yosh bir ayolning bo‘laklarga bo‘lib tashlangan jasadini topishadi. Xalifa Horun ar-Rashid o‘zining vaziri Ja’far ibn Yahyoga bu jinoyatni tagiga yetish va qotilni topishga uch kun muhlat beradi. Aks holda, topshirig‘ini bajara olmasa, vazirni qatl qilishini aytadi.

Albatta, mazkur asar sujeti jinoyatni taftish qilish jihatidan bir qadar primitiv (ibtidoiy) tuyuladi.

Turkiy (o‘zbek) nasrning yirik hajmli ilk namunasi – “Qisas ar-Rabg‘uziy” asari (1990) [3] da ham Odam Ato va Momo Havolarning jannatdan quvilishlarida Shaytonning o‘ch olish niyatida hiyla qilishi natijasida “bug‘doy mojarosi”ning ro‘y berish tasviri va belgilangan talab (qonun) ni buzgan Odam Ato va Momo Havoning jazo tariqasida jannatdan yerga tushirilishi; insoniyat tarixidagi ilk qotillik tasvirlangan “Qobil va Hobil qissasi”dagi odam o‘ldirilishi, uni dafn qilish va Qobilning qotilligi hamda buzg‘unchiliklarni boshlab bergani uchun nafaqat o‘zi, balki uning urug‘ining ham jazolanib, fasodga ushrashiga oid tasvirlar o‘z davrida badiiy kriminalistik asarlarning yaxshi va ta’sirchan namunasi bo‘la olganini ko‘rsatadi.

Shuni ta’kidlash kerakki, Qobil va Hobil haqidagi rivoyatlar, naqllar boshqa diniy kitoblarda ham uchragan (“Injil”da rivoyat qahramonlari nomi Kain va Abel tarzida beriladi). Shu bois bu rivoyatning jinoyat mavzusidagi asarlarning yuzaga kelishi va rivojlanishi haqida G‘arb mutaxassislari ham turlicha qarashlarni ifoda etganlar. Qolaversa, bunday asarlar tarixda jinoyat kodekslari va qonunlar ishlab chiqish, jinoyatga muvofiq jazo qo‘llash masalalarida muhim asos vazifasini ham o‘tagan.

Ingliz adabiyotshunos olimi Stefen Naytning so‘zlariga ko‘ra, Qobil va Hobil hikoyasini, jinoyat haqidagi asarda qay tariqa “jinoyatchilikni nazorat qilishi bo‘yicha g‘oyani (umid yoki orzuni) shakllantirish”ga misol sifatida keltirsa bo‘ladi [4; 202].

XIX asrda Viktoriya davrida kriminalistik adabiyot jadal rivojlandi. Ushbu mavzudagi asarlar bu davrdagi hayotiy muhit, jamiyat falsafasi, madaniyati, topqir va uddaburon noshirlari tufayli gullab-yashnadi. Viktoriya davri ma’rifatchilik va romantik davrni boshidan muvaffaqiyatli o‘tkazdi [5].

Eng yaxshi kriminalist yozuvchilar qatorida sanaladigan yana bir ijodkor britaniyalik yozuvchi Agata Kristidir. Kristi eng yaxshi asarlarida (“Puaro tergov qiladi (1924), “Kaminlar siri” (1925), “Rojer Ekroydning qatl etilishi” (1926), “N yoki M?” (1941), “Qopqon” (1954), “Ayblov guvohi” (1954) va boshqalar) jinoyat nafaqat dalillar asosida, balki qahramonlarning, chunonchi, belgiyalik izquvar Erkyul Puaroning ichki sezgirligi orqali ochiladi.

XX asr o‘zbek adabiyotida Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar” romanida detektiv unsurlarini mahorat bilan zamonaviy yozma ijodga olib kirdi.

Asarda Homidning jinoyatlarini fosh qilish uchun Otabekning nihoyatda puxtalik bilan harakat qilishi jahon detektiv adabiyotidagi izquvarlarni yodga soladi. [6].

Garchi adib Abdulla Qodiriy bevosita kriminalistik asar yaratmagan bo‘lsa-da, uning romanlarida shunday epizodlar hamda yozuvchining asar yozish uchun material tayyorlash borasidagi fikrlari bugungi kriminalist yozuvchilar uchun ham muhimdir. *Filologiya fanlari doktori, professor* **Bahodir Karim o‘zining “**So‘z so‘ylashda va ulardan jumla tuzishda uzoq andisha kerak”. Abdulla Qodiriyning o‘zbek tiliga doir qarashlari**“ sarlavhali maqolasida buyuk adibning badiiy asar uchun material yig‘ishiga doir quyidagi fikrlarini keltiradi** [7].

XULOSA:

O‘zbek va jahon adabiyotida kriminal asarlar tarixi ko‘p asrlar davomida o‘zining rang-barang va boy janrini rivojlantirib kelgan. Ularning o‘ziga xosligi, insonning ichki dunyosi, axloqiy dilemmalari, jamiyatdagi adolatsizliklar va shaxsiy manfaatlar o‘rtasidagi kurashni ochib berishdadir. Kriminal adabiyot asarlarida asosan jinoyat, jinoyatchilik, detektivlik va adolatsizlikka qarshi kurash mavzulari markaziy o‘rinda turadi.

O‘zbek adabiyotida ham kriminal janr o‘z o‘rnini topgan, ayniqsa, o‘ziga xos zamon va muhitda yashayotgan qahramonlar orqali milliy koloritga ega asarlar yaratilib, jamoatdagi mafkura va axloqiy nuqtai nazardan bo‘lgan konfliktlar tasvirlangan. Jahon adabiyotida esa,

Agata Kristi, Artur Konan Doil kabi mashhur yozuvchilar o‘zlarining detektiv asarlari bilan bu janrni dunyoga tanitdilar.

Kriminal asarlarning asosiy maqsadi, ko‘pincha inson ruhining qorong‘u tomonlarini ochish, uni sinovdan o‘tkazish va adolatni tiklashga qaratilgan. Bu janr o‘zining hayotiy, hissiyotli va tez rivojlanayotgan syujetlari bilan o‘quvchini o‘ziga jalb qiladi. Demak, kriminal asarlar tarixi nafaqat jinoyatlarni tasvirlash, balki insoniyatning murakkab ijtimoiy va axloqiy masalalarini tahlil qilishda muhim rol o‘ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Scaggs J. Crime Fiction. 1st edn. Taylor and Francis. 2005. – P. 184.

2. Phlips B. Crime Fiction: A Global Phenomenon. IAFOR Journal of Literature & Librarianship, Volume 5 – Issue 1 – Autumn 2016. – P. 5-15.

3. A Summary and Analysis of the Cain and Abel Story // https://interestingliterature.com/2021/07/bible-cain-and-abel-story-summary-analysis/

4. Stephen K. Form and ideology in crime fiction. Bloomington: Indiana University Press. 1980. – P. 202.

5. Webb J. What is Victorian crime fiction? // https://ruggedthuglife.com/victoria/what-is-victorian-crime-fiction December 13, 2021

6. Rahimov Z., Talaboyeva M. Milliy detektivning shakllanish omillari //“Sharq yulduzi”, 2014–1

7. Karim B. “So‘z so‘ylashda va ulardan jumla tuzishda uzoq andisha kerak”. Abdulla Qodiriyning o‘zbek tiliga doir qarashlari. // https://daryo.uz/2021/04/10/soz-soylashda-va-ulardan-jumla-tuzishda-uzoq-andisha-kerak-abdulla-qodiriyning-ozbek-tiliga-doir-qarashlari 10.04.2021, 15:10

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

MODALLIKNI IFODALOVCHI LINGVISTIK VOSITALARNING TAVSIFI VA TASNIFI

Obilov Muzaffar Odiljon o‘g‘li
Ingliz tili o‘qituvchisi, University of Business and Science
Tel: +998934997333
E-mail: m-obilov@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola modallik kategoriyasining o‘zbek tilidagi lisoniy vositalarini yoritishga bag‘ishlangan. Unda modallikning leksik, morfologik, fonetik va sintaktik sathlardagi ifodalanish usullari atroflicha tahlil qilingan. Modallikni ifodalovchi til birliklarining semantik va pragmatik xususiyatlariga ham alohida e’tibor qaratilgan. Xususan, modal so‘zlar, undovlar, murojaat shakllari, fe’l mayllari, affiks va yuklamalar, ohang, urg‘u, intonatsiya kabi vositalarning modallik ma’nolarini ifodalashdagi o‘rni misollar yordamida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: modallik, leksik vositalar, morfologik vositalar, fonetik vositalar, sintaktik vositalar, modal so‘zlar, undovlar, fe’l mayllari, affiks va yuklamalar, ohang, urg‘u, intonatsiya, kommunikativ vaziyat, matn, pragmatika.

DESCRIPTION AND CLASSIFICATION OF LINGUISTIC MEANS EXPRESSING MODALITY

Annotation. This article is dedicated to highlighting the linguistic means of the modality category in the Uzbek language. In it, methods of expression of modality at the lexical, morphological, phonetic and syntactic levels are thoroughly analyzed. Special attention is paid to the semantic and pragmatic features of language units representing modality. In particular, the role of tools such as modal words, exclamations, forms of reference, verb moods, affixes and prepositions, tone, accent, and intonation in expressing the meaning of modality is revealed with the help of examples.

Key words: modality, lexical means, morphological means, phonetic means, syntactic means, modal words, exclamations, verb moods, affixes and prepositions, tone, stress, intonation, communicative situation, text, pragmatics.

ОПИСАНИЕ И КЛАССИФИКАЦИЯ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ, ВЫРАЖАЮЩИХ МОДАЛЬНОСТЬ

Аннотация. Данная статья посвящена освещению лингвистических средств категории модальности в узбекском языке. В ней подробно анализируются способы выражения модальности на лексическом, морфологическом, фонетическом и синтаксическом уровнях. Особое внимание уделяется семантическим и прагматическим особенностям языковых единиц, представляющих модальность. В частности, с помощью примеров раскрывается роль таких средств, как модальные слова, восклицания, формы обращения, наклонения глаголов, аффиксы и предлоги, тон, ударение и интонация в выражении значения модальности.

Ключевые слова: модальность, лексические средства, морфологические средства, фонетические средства, синтаксические средства, модальные слова, восклицания, наклонения глаголов, аффиксы и предлоги, тон, ударение, интонация, коммуникативная ситуация, текст, прагматика.

Kirish.

Modallikning mohiyatini to‘liq anglash uchun turli til sathlaridagi ifodalanish vositalarini har tomonlama o‘rganish zarur. U gapda ifodalangan fikrning voqelikka munosabatini, shuningdek, so‘zlovchining fikrga bo‘lgan subyektiv pozitsiyasini aks ettiruvchi muhim lisoniy kategoriya hisoblanadi. Tilning lug‘aviy tarkibi, grammatik qurilishi va hatto prosodik vositalari ham modallikning turli ko‘rinishlarini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili

Modallik tushunchasining umumiy ta’rifi va tasnifiga oid jahon tilshunosligidagi turli qarashlarni tahlil qilganda, bu boradagi yondashuvlar o‘rtasida ma’lum bir umumiylik mavjudligini kuzatish mumkin. Xususan, ko‘pchilik olimlar uni gapda ifodalangan propozitsional mazmun bilan uzviy aloqador bo‘lgan grammatik kategoriya sifatida e’tirof etadilar.

J.Layonz ta’kidlaganidek, mazkur hodisa gapda aks ettirilgan propozitsional mazmunga so‘zlovchining shaxsiy munosabatini ifodalash uchun xizmat qiladi. Boshqacha aytganda, gap mazmuni obyektiv reallikni tasvirlasa, unga nisbatan bildirilayotgan subyektiv pozitsiya aynan modallik orqali namoyon bo‘ladi. Olimning qayd etishicha, modallik tilning grammatik tizimida muayyan o‘rin egallagan kategoriyadir. Uning ma’nolari ko‘pincha maxsus grammatik vositalar, jumladan, modal fe’llar, yuklamalar, ohang kabi unsurlar yordamida ro‘yobga chiqariladi[8,790].

V.Froulining modallikning lisoniy ifodalanish vositalari haqidagi qarashlari mazkur hodisaning serqirra va murakkab tabiatini ochib beradi. Uning ta’kidlashicha, modallik ma’nolari tilning turli sathlariga oid vositalar – grammatik, leksik va prosodik birliklar orqali uzatiladi[3,384].

Grammatik vositalar orasida modal fe’llar va modal so‘zlar alohida o‘rin tutadi. Ular modallikning keng tarqalgan va tizimli ifodalanish usullaridan biri hisoblanadi. Modal fe’llar (masalan, “kerak”, “mumkin”, “shart”) va boshqa grammatik shakllar yordamida turli modal

ma’nolar, jumladan, zaruriyat, imkoniyat, majburiyat kabi munosabatlar aniq va lo‘nda tarzda aks ettiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Modallik hodisasini o‘rganishda asosan deskriptiv-analitik, qiyosiy-tipologik, semantik-pragmatik tahlil metodlaridan foydalanilgan. Modallik leksik, morfologik, fonetik va sintaktik sathlar doirasida tadqiq etilgan. Lingvopragmatika va kontekst omillari ham inobatga olingan holda, uning ifodalanish usullari kompleks tarzda o‘rganilgan. Tadqiqot natijasida modallik vositalari tasnifining jadvali ishlab chiqilgan.

Natija va muhokamalar

Modallik semalari tilning turli sathlarida, jumladan, leksik, morfologik, fonetik va sintaktik sathlarda namoyon bo‘ladi.

I. Modallikni ifodalovchi leksik vositalarga quyidagilar kiradi:

1. Modal so‘zlar:

Modal so‘zlar so‘zlovchining gapda ifodalangan fikrga nisbatan munosabatini, ya’ni fikrning aniqlik yoki noaniqlik darajasini hamda so‘zlovchining bahosini ifodalashga xizmat qiladi. Ularning o‘ziga xos asosiy jihatlarini quyidagilarda ko‘rishimiz mumkin:

Birinchidan, modal so‘zlar gapda ifodalangan fikrning so‘zlovchi uchun qanchalik aniq yoki noaniq ekanligini hamda so‘zlovchining ushbu fikrga nisbatan subyektiv munosabatini aks ettiradi. Ular so‘zlovchining ishonch, gumon, taxmin, afsus kabi turli kognitiv-emotsional holatlarini ifodalashga yordam beradi.

Ikkinchidan, modal so‘zlar sintaktik jihatdan gap bo‘laklari bilan bevosita grammatik aloqaga kirishmaydi va gap bo‘lagi vazifasini bajarmaydi. Ular odatda butun gapga taalluqli bo‘lib, gapning umumiy mazmuniga qo‘shimcha modal ma’no yuklaydi.

Uchinchidan, modal so‘zlar morfologik jihatdan o‘zgarmas hisoblanadi, ya’ni ularga affikslar qo‘shilmaydi va grammatik shakl yasovchi vositalar bilan birikma hosil qilmaydi. Modal so‘zlar yaxlit leksik birlik sifatida qaraladi va ularning ma’nosi kontekst orqali aniqlanadi.

2. Undov so‘zlar:

Undov so‘zlar asosan so‘zlovchining his-hayajoni va hissiy munosabatlarini ifoda etish bilan bir qatorda, turli modal ma’nolarni ham yuzaga chiqaradi. Undovlar yordamida hayratlanish, taajjub, ajablanish, quvonch, xursandchilik kabi modal ma’nolar ifodalanadi va bu nutqimizning ta’sirchanligini, jonli va ifodali bo‘lishini ta’minlaydi.

Masalan, “Voy, onang o‘rgilsin, o‘g‘lim, mehmon ekansizlar, nonga ham pul oladimi? Cho‘ntagingga solib qo‘y, mana, ol, aylanay, – onaxon G‘ayratjonning qo‘liga ikkita issiq non tutqazdi.” (Zarafshon. 2024, yanvar) gapida “voy” undovi orqali so‘zlovchining hayratlanish va zavqlanish tuyg‘ulari ifodalangan. Undov so‘zlarning qo‘llanilishi nutqqa hissiylik va ta’sirchanlik bag‘ishlagan. Masalan: Obbo, dedim, padarla’natlar o‘lmay qolgan ekan, chiqib juftakni rostlashni maslahat qilishyapti, deb o‘yladim. (Said Ahmad, Ufq) Ushbu gapda “obbo” undov so‘zi qo‘llanilgan bo‘lib, so‘zlovchining ichki kechinmalarini, his-tuyg‘ularini

ifodalashga xizmat qilgan. “Obbo” undovi orqali so‘zlovchining taajjublangani, hayratlanganini his qilish mumkin. Bundan tashqari, ba’zi undovlar gumon va shubha ma’nolarini ham ifodalashi mumkin. Masalan, “Hm, yaxshiligini ko’rib turibman.” (Said Ahmad, Ufq) gapida “hm” undovi orqali so‘zlovchining shubhalanishi aks ettirilgan

3. Murojaat birliklari:

Murojaat birliklari orqali so‘zlovchining tinglovchiga bo‘lgan munosabati, hurmat darajasi hamda milliy-madaniy xususiyatlar aks etadi. D.Boymatovaning tadqiqotiga ko‘ra, “xo‘jayin”, “dadasi”, “begim”, “hazratim” kabi murojaat birliklarii hamda “u kishi”, “ular” singari murojaat shakllari aksiologik modallik hodisasini ifodalashda alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan: Ayol kishining: “Dadasi, kiring, bemahal bo‘lib qoldi”, degan ovozi keldi. Akbarali javob qilmadi. (Said Ahmad, Ufq)

“Xo‘jayin”, “dadasi”, “begim”, “hazratim” kabi murojaat birliklarii bevosita shaxsga yo‘naltirilgan bo‘lib, ularda hurmat, ehtirom va yaqinlik ma’nolari mujassam. Masalan, “xo‘jayin” so‘zi orqali so‘zlovchining tinglovchiga nisbatan hurmatini, shu bilan birga, uning maqomini e’tirof etishi ifodalansa, “dadasi” so‘zi orqali esa yaqinlik, mehr-oqibat kabi tuyg‘ular aks etadi. “Begim” va “hazratim” so‘zlari esa yanada yuksak darajadagi hurmat va ehtiromni ifodalaydi.

Shuningdek, tadqiqotchi “u kishi”, “ular” kabi murojaat shakllarining ham o‘ziga xos etnomadaniy xususiyatga ega ekanligini ta’kidlaydi. “U kishi” murojaat shakli orqali tinglovchiga nisbatan chuqur hurmat ifodalansa, “ular” ko‘plik shakli esa bir shaxsga nisbatan qo‘llanilganda, hurmatning yanada yuqori darajasini bildiradi. Bunda milliy mentalitet va madaniyat o‘z aksini topadi.

Bundan tashqari olima aksiologik modallikning murakkablashgan sodda gaplar tarkibida ham namoyon bo‘lishini qayd etadi. Murakkablashgan sodda gaplarda aksiologik modallik so‘zlovchining baholash faoliyati natijasida yuzaga chiqadi. Baholash esa obyektning eng muhim jihatlariga tanqidiy yondashishni talab qiladi va bu lingvopragmatika bilan uzviy bog‘liq[2,51].

4. Subyektiv baho beruvchi leksika.

Baholovchi so‘zlar modallikni ifodalashda muhim o‘rin tutadi va so‘zlovchining munosabati hamda fikrini aks ettiradi. Baholash jarayoni bevosita lingvopragmatika bilan bog‘liq bo‘lib, tilning amaliy qo‘llanishi natijasida yuzaga keladi. Baholovchi so‘zlarga quyidagi birliklar kiradi:

a) sifatlar: yaxshi, yomon, a’lo, chiroyli, xunuk, ajoyib kabi so‘zlar orqali so‘zlovchi o‘z munosabatini bildiradi va obyektga baho beradi;

b) ravishlar: zo‘r, juda, nihoyatda, ortiqcha, kamroq kabi so‘zlar ham baholash vazifasini bajaradi va so‘zlovchining his-tuyg‘ularini ifodalaydi;

c) otlar: go‘zallik, qobiliyat, fazilat, nuqson, kamchilik kabi so‘zlar ham baholash ma’nosini o‘zida mujassam etadi;

d) fe’llar: yoqtirmoq, xush kelmoq, ma’qullamoq, taqdirlamoq kabi so‘zlar orqali

so‘zlovchining ijobiy yoki salbiy bahosi ifodalanadi.

II. Morfologik vositalar:

1. Fe’l mayllari.

Modallik ma’nolarini ifodalashda grammatik vositalar, xususan, fe’l mayllari muhim o‘rin tutadi. O‘zbek tilida buyruq-istak va shart mayllari modallikning turli qirralarini aks ettirishga xizmat qiluvchi asosiy vositalardan sanaladi. Ushbu mayllar yordamida nutqda buyruq-istak, maslahat, shart kabi modal munosabatlar o‘z ifodasini topadi.

Buyruq-istak mayli fe’lning maxsus shakli bo‘lib, bu mayl orqali buyruq ma’nosi aniq va qat’iy tarzda ifodalanadi. Misol uchun, “Kelajak yoshlarniki, marhamat, ishlasin, ijod qilsin, shart-sharoit va imkoniyatlardan foydalansin. (Zarafshon. 2024, yanvar)” gapida buyruq-istak mayli qat’iy buyruqni ifodalaydi.

Shuningdek, buyruq-istak mayli orqali iltimos, istak, maslahat kabi muloyimroq modal ma’nolar ham ifodalanishi mumkin. Bunda ohang va intonatsiya muhim rol o‘ynaydi. Masalan, “Ular istiqlol orzusida kurashgan, o‘zini ayamagan, biz mustaqillik uchun nima qilyapmiz, deb o‘zimizga savol berib ko‘raylik. (Xalq so‘zi. 2024, yanvar)” gapida iltimos va taklif ma’nolari aks etsa, “Ko‘proq kitob o‘qigin, dunyoqarashing kengayadi” gapida esa maslahat ma’nosi ifodalangan.

2. Affiks va affiksimonlar.

Affiks va affiksimonlar modallik ma’nolarini ifodalashda muhim o‘rin tutadi. Tilshunos olim Z.Qilichev o‘zining ilmiy tadqiqotlarida bu masalani atroflicha yoritib bergan. Uning fikriga ko‘ra, -gina (-kina, -qina), -cha, -choq, -chak, -loq, -jon, -xon, -oy, -voy kabi affiks va affiksimonlar so‘zlovchining obyektiv borliqqa, o‘z nutqiga bo‘lgan modal munosabatini ifodalashda faol qo‘llaniladi. Ushbu til birliklari orqali so‘zlovchi sevgi, erkalash, kuchaytirish, ba’zan esa kamsitish kabi konnotativ, ya’ni qo‘shimcha, ikkinchi darajali ma’nolarni ham ifoda etadi.

Affiks va affiksimonlar ayniqsa badiiy asarlarda personajlar tavsifini ochishda, ularning xarakteridagi dilkashlik, muloyimlik, yoqimlilik kabi xususiyatlarni yoritishda katta ahamiyatga ega. Yozuvchi ushbu vositalar yordamida o‘z munosabatini, baholashini ham ifodalaydi. Kichraytirish-erkalash shakllari ko‘proq dialogik nutqda, personajlar muloqotida qo‘llaniladi va ularning ma’nolari nutqning umumiy mazmuni hamda ohangiga bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Masalan, “qizcha” va “qizaloq” so‘zlari ma’no jihatdan bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, ularning qo‘llanishi va uslubiy vazifasi farqlanadi. “Qizcha” ko‘proq kichraytirish ma’nosida kelsa, “qizaloq” erkalash, suyish ma’nosini ifodalaydi. Masalan: 24-umumta’lim maktabida o‘quvchilik davrini boshdan kechirayotgan qizaloqni ko‘pincha televizorda ko‘rsatiladigan spektakllar o‘ziga ohanrabodek tortardi. (Zarafshon. 2024, fevral) Shuningdek, “Dilbarhon - Dilbaroy”, “Ergashvoy - Ergashjon” kabi qo‘llanishlarda ham erkalash va hurmat ma’nolari uyg‘unlashgan holda, affiksimonlar personajlar o‘rtasidagi munosabatni ham ochib beradi. Masalan: “Vatandoshlar” jamoat fondi boshqaruvi raisi Odiljon Sattorov o‘zbekistonlik

vatandosh xotin-qizlar kengashi a’zolarining asosiy vazifalari haqida batafsil ma’lumot berdi. [7,160].

Shunday qilib, affiks va affiksimonlarning badiiy asardagi o‘rni, ularning ma’no va vazifalarini to‘g‘ri anglash juda muhimdir. Buning uchun har bir so‘z va shaklni kontekst bilan bog‘liq holda tahlil qilish, yozuvchining uslubiy mahoratini to‘g‘ri baholash talab etiladi.

3. Yuklamalar.

Yuklamalar (affiks) o‘zbek tilida muhim morfologik vosita bo‘lib, so‘zlarning oxiriga qo‘shilib, ularga turli xil qo‘shimcha ma’nolar yuklaydi. Bu esa o‘z navbatida gapning umumiy mazmuniga ta’sir ko‘rsatadi.

Yuklamalar asosan quyidagi ma’nolarni ifodalaydi:

So‘roq va taajjub ma’nosini bildiruvchi yuklamalar (-mi, -chi, -a (-ya)) so‘zlovchining tinglovchidan ma’lumot yoki tasdiq kutayotganini anglatadi. Shuningdek, ular hayratlanish, ajablanish kabi hissiyotlarni ham ifodalashi mumkin. Masalan: Qurilish ishlari amalga oshirilayotgan yer uchastkasi bo‘yicha tegishli hujjatlar mavjudmi? (Paxtakor hayoti. 2024, yanvar)

Kuchaytiruv va ta’kid yuklamalari (-ku, -u (-yu), -da, -oq (-yoq)) so‘z yoki gapning ma’lum qismiga urg‘u berib, uni ajratib ko‘rsatadi. Bu orqali so‘zlovchi o‘z fikrini bo‘rttiradi, ta’kidlaydi. Masalan: Jonivoming hidini qara! Handalak pishipti-da. (Said Ahmad, Ufq)

III. Prosodik (fonetik) vositalar.

Prosodik vositalar (ohang, urg‘u, intonatsiya) ham modallik ma’nolarini ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Ular yordamida so‘zlovchining his-tuyg‘ulari, emotsional holati va fikrga munosabati aks ettiriladi. Prosodik vositalarning modallik ma’nolarini ifodalashdagi o‘rni quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

1. Ohang.

Ohang orqali so‘zlovchi o‘z his-tuyg‘ularini, hissiy munosabatini ifoda etadi. Masalan, quvonch, hayratlanish, afsuslanish kabi emotsional holatlar ohang orqali tinglovchiga yetkaziladi. Gap ohangining ko‘tarilishi yoki pasayishi, cho‘zilishi yoki qisqarishi turli xil modal ma’nolarni yuzaga chiqaradi.

2. Urg‘u.

Urg‘u gapning ma’no jihatidan muhim bo‘lgan qismlarini ajratib ko‘rsatadi va shu orqali modal ma’nolarni ta’kidlaydi. Urg‘u joylashuviga ko‘ra, gap ma’nosida turli modal ma’nolar (masalan, taajjub, ta’kid, gumon) ifodalanishi mumkin.

3. Intonatsiya.

Intonatsiya gapning modal ma’nosini belgilashda muhim rol o‘ynaydi. Intonatsiya yordamida gapning kommunikativ turlari (darak, so‘roq, buyruq) farqlanadi va ularning modal ma’nolari aniqlanadi. Masalan, so‘roq intonatsiyasi orqali bilish, qiziqish, hayratlanish kabi modal ma’nolar ifodalansa, buyruq intonatsiyasi orqali buyurish, undash, maslahat berish kabi ma’nolar yuzaga chiqadi.

Prosodik vositalar nutqning emotsional-ekspressiv bo‘yog‘ini oshiradi, unga ta’sirchanlik va ifodalilik baxsh etadi. Ular yozma nutqda tinish belgilari orqali ifodalansa, og‘zaki nutqda esa bevosita eshitilib, tinglovchiga yetkaziladi.

IV. Sintaktik vositalar.

1. So‘roq va buyruq gaplar.

So‘roq va buyruq gaplar ning har biri o‘ziga xos ohang va kommunikativ maqsadga ko‘ra turli modal ma’nolarni yuzaga chiqaradi. Keling, ularning imkoniyatlarini yanada chuqurroq tahlil qilamiz:

So‘roq gaplar kommunikativ jihatdan asosan ikki xil maqsadni ko‘zlaydi: birinchisi – ma’lumot olish, ikkinchisi – tasdiq yoki inkor javobini olish. Biroq, shu bilan birga, so‘roq gaplar orqali taajjub, shubha, gumon, hayratlanish, qiziqish kabi turli modal ma’nolar ham ifodalanadi. Masalan: “ Harbiy libosdagi yigitlarning saf tortib, shaxdam qadam tashlayotganini kuzatganmisiz? (Vatanparvar. 2024, yanvar)” gapida ma’lumot so‘rash, shu bilan birga, biroz taajjub ma’nosi ifodalangan.

So‘roq gaplarda -mi yuklamasi, so‘roq olmoshlari, intonatsiya muhim rol o‘ynaydi. So‘roq intonatsiyasi bilan ifodalanadigan aniq bir hissiyot, his-hayajon, munosabat uning modal ma’nosini shakllantiribgina qolmay, balki tinglovchini ham ushbu kommunikativ jarayonga faol jalb qiladi.

Buyruq gaplar tinglovchini biror-bir harakatni bajarishga undash uchun ishlatiladi. Ular orqali buyruq, iltimos, maslahat, talab kabi turli modal ma’nolar anglashiladi. Jumladan: a) “Darrov o‘rningdan tur!” – qat’iy buyruq, talab ma’nosi; b) “Iltimos, mendan ranjimang” – iltimos, o‘tinch ma’nosida; c) “Qaror qabul qilishdan oldin yaxshilab o‘ylab ko‘ring” – tavsiya, maslahat ma’nosini ifodalaydi; d) “Qani, ishga kirishaylik!” – taklifning yumshog‘roq ifodalanishi.

Buyruq gaplarda fe’lning buyruq mayli, shuningdek, “qani”, “-chi”, “-a/-ya” kabi yuklamalar, undov so‘zlar modallik ma’nosini kuchaytiradi. Buyruq ohangidagi intonatsiya ularning ta’sir kuchini yanada oshiradi.

2. Ritorik so‘roq gaplar.

Ritorik so‘roq gaplar modallikning o‘ziga xos ko‘rinishlaridan biri hisoblanadi. Bunday gaplarda shaklan so‘roq berilgani bilan, aslida javob talab qilinmaydi. Aksincha, so‘roq shakli orqali tinglovchiga ma’lum bir fikr singdiriladi, ta’sir o‘tkaziladi.

Ritorik so‘roq gaplarning asosiy xususiyatlari quyidagilar:

a) ularda so‘roqdan ko‘ra ko‘proq taajjub, hayratlanish, qoqshtirish, ta’kid kabi modal ma’nolar ifodalanadi. Masalan, “Qanday qilib bu ishni bir kunda tugatish mumkin?”, “Yana bir bor aytaymi sizga?” kabi gaplarda so‘roqdan ko‘ra ta’kid ma’nosi kuchliroq;

b) ko‘pincha hayotiy tajriba, umumiy bilimga asoslangan haqiqatni tasdiqlash yoki inkor etish uchun ishlatiladi. “Axir, yer yumaloq emasmi?” degan gap orqali yer sharsimonligi haqidagi umumiy bilim tasdig‘i aks etgan;

c) ritorik so‘roqlar orqali lirik qahramon yoki so‘zlovchining o‘y-hislari, ruhiy holati

ham ochib beriladi. Ularda ko‘pincha emotsionallik, ekspressivlik, ta’sirchanglik sezilib turadi. Masalan, “Nima uchun taqdir mendan yuz o‘girdi?” gapida norozilik, o‘kinch tuyg‘usi aks etgan;

d) ritorik so‘roqlar tinglovchini mushohada yuritishga, voqea-hodisalar haqida o‘ylashga, muammolar yechimi ustida bosh qotirishga chorlaydi. “Nega ayrim odamlar manfaatparast bo‘lib qoladi?” kabi umumiy muammoga oid ritorik so‘roq o‘quvchini ushbu salbiy xususiyat haqida o‘ylashga undaydi.

Ritorik so‘roq gaplar ko‘proq adabiy, publitsistik, ilmiy uslublarda qo‘llaniladi. Ular muallif nutqini jonlantiradi, fikrni ta’sirchan ifodalashga, o‘quvchi yoki tinglovchida muayyan tuyg‘u va munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi.

3. Ko‘makchi fe’llar.

Ko‘makchi fe’llar ham gapda ifodalangan fikrga modallik ma’nosini yuklaydi. Bunda ko‘makchi fe’l ish-harakatning turli xil xususiyatlarini ifodalab keladi. Masalan, “Robert mintaqadagi ekologik o‘zgarishlarni ta’riflab berdi” gapida “ta’riflab” yetakchi fe’liga ergashib kelgan “berdi” ko‘makchi fe’li ish-harakatning real haqiqat ekanligini ta’kidlashga xizmat qilmoqda. Agar “berdi” ko‘makchi fe’li tushirib qolinsa ham, gapning ma’nosida o‘zgarish bo‘lmaydi, biroq shakl o‘zgaradi[6,128].

4. To‘liqsiz fe’llar.

“Ekan” va “emish” to‘liqsiz fe’llari gapga turli modal ma’nolar (masalan, gumon, taxmin, ehtimollik) yuklab, shuningdek, nutqning ta’sirchanligini oshiradi. Masalan: O‘zini kam ta’minlaganlardan sanaydiganlarning ba’zilari haqini ajratib oluvchi mohirlardan emish. (Zarafshon. 2024, yanvar) A.Hojiyev o‘zbek tilshunosligida to‘liqsiz fe’llarni chuqur tadqiq etgan olimlardan biri sifatida tanilgan. U o‘zining ilmiy izlanishlarida “ekan” va “emish” to‘liqsiz fe’llarining semantik xususiyatlarini atroflicha tahlil qilgan. A.Hojiyev “ekan” va “emish” to‘liqsiz fe’llarining modallik ma’nolarini ifodalashdagi o‘rnini alohida ta’kidlaydi. Uning fikricha, ushbu to‘liqsiz fe’llar gapda payt, maqsad, sabab, shart va istak kabi modal ma’nolarni ifodalash orqali nutqning ta’sirchanligini oshiradi va so‘zlovchining

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, modallik o‘zbek tilida tilning turli sathlari doirasida, xususan, leksik, morfologik, fonetik va sintaktik vositalar orqali o‘z ifodasini topadi. Modal so‘zlar, undovlar, murojaat shakllari, baholovchi so‘zlar, fe’l mayllari, affiks va yuklamalar, ohang, urg‘u, intonatsiya kabi til birliklari modallikning turli ma’no qirralarini ochib berishga xizmat qiladi.

Modallik vositalarining ma’no xususiyatlari va qo‘llanishi ma’lum bir kommunikativ vaziyat va kontekst bilan ham uzviy bog‘liq. Shu sababli modallikni tadqiq etishda tilning barcha sathlarini qamrab olish, ularni yaxlit sistema sifatida o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuv modallikning mohiyatini to‘liq anglash imkonini beradi.

Shuningdek, modallikni ifodalovchi vositalarning xilma-xilligi va ularning o‘zaro uyg‘unligi uning serqirra hodisa ekanligidan dalolat beradi. Turli sathlarga oid birliklarning

modallik semalarini ifodalashdagi o‘zaro aloqadorligi tilimizning boy va mukammal ekanligini ko‘rsatadi.

Modallik kategoriyasini lisoniy tizimda alohida o‘rin tutuvchi, nutqiy muloqotni shakllantirishda muhim rol o‘ynovchi hodisa sifatida e’tirof etish lozim. Modallik vositalari so‘zlovchining kommunikativ maqsadini amalga oshirishga, fikr va his-tuyg‘ularini tinglovchiga yetkazishga xizmat qiladi. Zero, har qanday muloqot jarayonida so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi munosabat modallik orqali o‘z aksini topadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. 2-е изд. – Москва: Советская энциклопедия, 1966. – 614 с.
2. Бойматова Д.Б. Мураккаблашган содда гапларда аксиологик модалликнинг семантик-прагматик тадқиқи: PhD дис. автореф. – Жиззах, 2022. – 51 б.
3. Frawley W. Linguistic Semantics. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1992. – 533 p.
4. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. – Москва: Высшая школа, 1981. – 196 с.
5. Jespersen O. The Philosophy of Grammar. – London: George Allen & Unwin, 1924. – 359 p.
6. Жўраева М. Француз ва ўзбек эртакларида модаллик категориясининг лингвокогнитив, миллий маданий хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 2016. – 233 b.
7. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси (Грамматика). – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 160 б.
8. Lyons J. Semantics. Vol. 2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – 897 p.
9. Ҳожиев А. Тўлиқсиз феъл. – Тошкент: Фан, 1970. – 261 б.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ANTROPONIMLAR LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQOTLAR OBYEKTI SIFATIDA

Melibayeva Soxibaxon Adxammirza qizi
Alisher Navoiy nomidagi TDO‘TAU doktoranti
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-8993-553X

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunslikning onomastika bo‘limi, ushbu bo‘limda o‘rganiladigan antroponimlarning xalq milliy-ma’naviy hayotidagi o‘rni, shaxsiy ismlar va xalq madaniyati o‘zaro bir-birini to‘ldirishi haqida so‘z boradi. Maqolada antroponimlarning milliy-madaniy jihatdan tadqiq qilishning ahamiyati, antroponimiyaning madaniyatshunoslik bilan bog‘liqlik jihatlari, tilshunoslikda antroponimlarning soha mutaxassislari tomonidan tadqiq etib kelinishi kabi masalalar haqida so‘z boradi. Antroponimlar aynan nima sababdan lingvokulturologik tadqiqotlarning obyekti ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: onomastika, lingvokulturologiya, antroponim, tadqiqot, madaniyatshunoslik, obyekt, tahlil, urf-odatlar, kognitiv tilshunoslik

АНТРОПОНИМЫ КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация. В данной статье рассматривается ономастический раздел языкознания, роль антропонимов, изучаемых в данном разделе, в национально-духовной жизни народа, взаимодополняемость личных имен и народной культуры. В статье рассматриваются такие вопросы, как важность изучения антропонимов в национально-культурном аспекте, аспекты связи антропонимии с культурологией, изучение антропонимов в лингвистике специалистами отрасли. Обосновано, почему именно антропонимы являются объектом лингвокультурологических исследований.

Ключевые слова: ономастика, лингвокультурология, антропоним, исследование, культурология, объект, анализ, традиция, когнитивная лингвистика

ANTHROPONYMS AS OBJECTS OF LINGUOCULTURAL RESEARCH

Abstract. This article covers the onomastic section of linguistics, the role of anthroponyms studied in this section in the National-Spiritual Life of the people, the mutual complementarity of personal names and folk culture. The article discusses issues such as the importance of research of anthroponyms nationally-culturally, aspects of anthroponymy in relation to cultural studies, and the fact that anthroponyms in linguistics are researched by

experts in the field. Anthroponyms are based on what exactly is the object of linguocultural research.

Keywords: onomastics, linguoculturology, anthroponymy, research, cultural studies, object, analysis, tradition, cognitive linguistics

Kirish. Tillararo va ijtimoiy-madaniy o‘zaro ta’sirning turli jihatlarini aniqlashga qaratilgan yangi metodologiyalarni izlash zamonaviy tilshunoslikda muhim rol o‘ynaydi. Ilm-fanning zamonaviy yo‘nalishlarining ilmiy qiziqishi lingvistik foydalanishni belgilaydigan ijtimoiy-kognitiv mexanizmlarni, shuningdek, jamiyatning lingvistik-madaniy manzarasida birlashtirilgan lingvistik jihatlarni chuqur o‘rganish maydonida yotadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Maxsus onomastik muammolarni ajratish umumiy lingvistik tilda tegishli ismlarning pozitsiyasi bilan izohlanadi. Shaxsiy ismlar “dunyoning to‘g‘ridan to‘g‘ri insoniy g‘oyalari doirasini aks ettiruvchi eng an’anaviy majoziy tasvirlar kodlangan tilning maxsus quyi tizimi “ [Rut; 1992: 128].

Antroponimlarni o‘rganadigan onomastika bo‘limida odamlarning o‘z nomlari antroponimika deb ataladi (yunon. antropos-odam va onyma-ism). Tegishli ismlar to‘plami-antroponimlar-antroponimiya (antroponimikon) deb ataladi [LES; 2002: 36]. Antroponimiya har qanday tilda mavjud yoki ishlatiladigan odamlarning barcha ismlarini o‘z ichiga oladi.

Bugungi kunda antroponimlar yuzasidan olib borilayotgan tadqiqotlarning dolzarbligi tilshunoslikning tilshunoslik hodisalarini o‘rganishga antropotsentrik yondashuv bilan tavsiflangan tilshunoslik va sotsiolingvistika, madaniyatshunoslik kabi zamonaviy yo‘nalishlarining ehtiyojlari bilan bog‘liq. O‘rganilayotgan birliklarning qiyosiy tahlili shaxsiy ismlar tizimlarining shakllanishi va ishlashining umumiy va o‘ziga xos qonuniyatlarini aniqlashga va turli jamiyatlarda nom berish masalasida qadriyatlar kontseptsiyasini aniqlashga imkon beradi. O‘rganilayotgan antroponimikonlarning xususiyatlari taqqoslanadigan lingvokulturalarning ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini namoyish etadi. Xususan, o‘zbek xalqi antroponimik tizimning birliklarini o‘rganish dunyoning tarixi, xalqning dunyoqarashi, mentaliteti va til manzaralari haqidagi bilimlarni boyitib, ularning nafaqat lingvistik, balki milliy-madaniy xususiyatlarini ochib berishga yordam beradi.

Tilning o‘z nomlarini o‘rganish xususiyatlari va ularning umumiy nomlardan farqlari shunchalik muhimki, onomastik tadqiqotlar boshqa fanlar singari terminologik apparati bilan ishlaydigan maxsus lingvistik bo‘limga - onomastikaga aylandi. Onomastika tilning o‘z nomlari tarixi, rivojlanishi va faoliyatining asosiy qonuniyatlarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi. U tadqiqot mavzusining o‘ta murakkabligi bilan ajralib turadi, tarixiy, geografik, sotsiologik, madaniy, psixolingvistik va tadqiqotning boshqa tarkibiy qismlarini o‘z ichiga olishi mumkin bo‘lgan fanlar chorrahasida paydo bo‘lgan.

“Onomastika” tushunchasini talqin qilish masalasi uzoq vaqt davomida olimlar o‘rtasida munozaralarga sabab bo‘ldi. Ba’zilar buni faqat antroponimlarni o‘rganadigan fan deb

ta’kidlashdi. Boshqalar antroponimlarning umumiyligi haqida gapirishadi. Uchinchi toifa kishilar esa, onomastika mavzusi barcha tegishli nomlarning yig‘indisi ekanligini aytishdi.

Rus onomastik terminologiyasi lug‘atida N. V. Podolskiy onomastikasi (yunon. oxchnkyutpl] nom berish san’ati) “har qanday maxsus nomlarni o‘rganadigan tilshunoslik bo‘limi sifatida” belgilanadi [Podolskaya; 1988: 257].

A. V. Superanskaya “onomastika” tushunchasini “o‘z nomlarini, ularning kelib chiqishi va o‘zgarishi tarixini manba tilida uzoq muddat foydalanish natijasida yoki boshqa tillardan qarz olish bilan bog‘liq holda o‘rganadigan tilshunoslik bo‘limi” deb izohlaydi [Superanskaya; 2009: 261].

Onomastikon - bu ma’lum bir tarixiy davrda alohida etnik guruh, jamiyatning o‘z nomlari repertuari. Onomastik makonni “ma’lum bir davrda ushbu odamlar tomonidan ishlatiladigan barcha toifalarning o‘ziga xos nomlari majmuasi” deb tushunish kerak [Podolskaya; 1998: 104].

Antroponimika - antroponimlarni o‘rganadigan onomastika bo‘limi-odamlarning shaxsiy nomlari: shaxsiy ismlar, patronimlar (otaga ko‘ra ismlar yoki boshqa ismlar), familiyalar, umumiy ismlar, taxalluslar (individual va guruh), kriptonimlar (yashirin ismlar). Shuningdek, adabiy asarlarning antroponimlari, folklor, afsona va ertaklardagi qahramonlarning ismlari o‘rganiladi.

Zamonaviy tilshunoslik fanida tez rivojlanayotgan va yetakchi yo‘nalishlardan biri bu til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini o‘rganish asosiy maqsadi bo‘lgan lingvokulturologiya. Zamonaviy tilshunoslik fani til birliklarining individual xususiyatlarini tavsiflash bilan kifoyalanmaydi, balki odamlarning madaniyati, milliy mentaliteti bilan bog‘liq holda til tizimini har tomonlama o‘rganishga tobora ko‘proq e’tibor qaratmoqda. XX asr oxiridagi lingvistika sohasidagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, til nafaqat madaniyat bilan bog‘liq: u undan o‘sadi va uni ifodalaydi. Til bir vaqtning o‘zida milliy nomoddiy madaniyatni yaratish, rivojlantirish, saqlash vositasi va uning bir qismidir, chunki til yordamida ma’naviy madaniyatning haqiqiy, obyektiv mavjud asarlari yaratiladi.

Milliy madaniyat-bu ma’lum bir mamlakatda, davlatda insoniyat jamiyatining ma’naviy hayotini tavsiflovchi ramzlar, e’tiqodlar, an’analar, qadriyatlar, me’yorlar va xulq-atvor namunalari to‘plami. Madaniyatning asosiy milliy o‘ziga xos tarkibiy qismlariga urf-odatlar, an’analar, marosimlar, kundalik madaniyat, kundalik xatti-harakatlar, atrofdagi dunyoni o‘ziga xos idrok etishni aks ettiruvchi dunyoning milliy suratlari, fikrlashning milliy xususiyatlari va boshqalar kiradi.

Madaniyat tadqiqotchilari “madaniyat” tushunchasini turli yo‘llar bilan izohlaydilar, ammo ko‘plab tadqiqotlarda markaziy rol insonga, shaxsga - dunyoning milliy manzarasini tashuvchiga beriladi. Shuning uchun til belgilari madaniyatning “tili” funksiyasini bajarishga qodir, bu tilning o‘z so‘zlashuvchilarining madaniy va milliy mentalitetini aks ettirish qobiliyatida namoyon bo‘ladi. Lingvokulturologiya uchun afsonalar, urf-odatlar, marosimlar, an’analar, ramzlar, ism-sharif va boshqalarda ifodalangan milliy-ma’naviy qadriyatlar katta qiziqish uyg‘otadi. Ona tilida so‘zlashuvchilar dunyo haqidagi tasavvurlarini til tushunchalarida

mustahkamlangan, afsonalarda, rivoyatlarda, folklor materiallarida, o‘z nomlarida qayd etilgan til ajdodlarining tajribasi doirasida shakllantiradilar.

Lingvistika fanida lingvokulturologiyaning asosiy konsepsiyalari V. Gumboldt, A. A. Potebni, E. Sepir, B. L. Uorf va boshqalarning asarlari bilan asos solingan. Rus tilshunosligida xalqning madaniy o‘tmishini o‘rganish jarayonida tilning o‘rni K. S. Aksakov va birozdan keyin N. P. Nekrasov, F. F. Fortunatov, A. A. Shaxmatov, N. I. Kareev, V. N. Telia, Yu.S. Stepanov, A. D. Arutyunova, V. V. Vorobyova, V. Shakleina, N. I. Tolstoy, V. A. Maslova, R. R. Zamaletdinova, R. X. Xayrullina va boshqalar tadqiqotlarida ko‘rsatib berilgan.

Tahlil va natijalar. Tilshunoslik va madaniy muammolar doirasida ma’lum bir tilning antroponimik tizimini o‘rganish alohida o‘rin tutadi. Agar alohida xalq, jamiyat yoki mintaqaning antroponimikonini o‘rganish ilgari tarkibiy tilshunoslik doirasida ko‘rib chiqilgan bo‘lib, unda asosiy e’tibor antroponimik lug‘atning lingvistik tavsifiga qaratilgan bo‘lsa, so‘nggi yillarda o‘z nomlari va madaniyati o‘rtasidagi munosabatlar muammolariga qiziqish ortdi. Bu zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik paradigmasi bilan bog‘liq bo‘lib, uning tashuvchisini bilish uchun til birliklarini tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Ma’lumki, antroponimlar eng ko‘p madaniy belgilar bo‘lib, bu ularning fanlararo tabiati bilan bog‘liq.

Har qanday tilning antroponimik tizimini bilish, odamlarning o‘z-o‘zini anglashini ochib berish, ma’lum bir millat yoki mintaqaga tegishli odamlarning psixologiyasi va fe’l-atvorini tushunish uchun asosiy materialdir. Antroponim murakkab xususiyatga ega bo‘lganligi sababli, bu davrning madaniy va ijtimoiy kontekstiga bog‘liq bo‘lib, bu ayniqsa, jamiyat rivojlanishining burilish davrlarida seziladi, bu leksik birlikni faqat lingvistik pozitsiyadan o‘rganish mumkin emas, shuning uchun antroponimlar kognitiv tilshunoslikning o‘rganish obyekti hisoblanadi. Ism, birinchi navbatda, turli xil, shu jumladan ekstralingvistik omillar ta’siri ostida shakllanadigan xalqning madaniy ma’lumotlarini saqlovchi hisoblanadi.

Bundan tashqari, u dunyoni idrok etish bilan bog‘liq va ma’lum bir tarzda uning idrokini aks ettiradi. Shu nuqtayi nazardan, tarixiy taraqqiyot jarayonida shaxsiy nomlari tizimi tarixiy-madaniy, ijtimoiy omillar ta’siri ostida frontal o‘zgarishlarga duch kelmagan, ammo nom berishning qadimiy an’analarini saqlab qolgan turkiyzabon xalqlarning antroponimikonlarini o‘rganish alohida qiziqish uyg‘otadi.

Turk antroponimlarini katta planda o‘rgangan olimlar: G. F. Miller, V. V. Radlov, V. V. Bartold, N. A. Aristov, V. K. Magnitskiy, N. I. Zolotnitskiy, Sh.Marjani, N. I. Berezin, K. Nasiri, N. I. Ashmarin, V. A. Gordlevskiy, A. N..Samoylovich, S. E. Malova, N. K. Dmitriev, V. A. Nikonov, G. R. Aliyev, N. A. Baskakov, G. F. Blagov, V. U. Mahpirov, E. L. Begmatov, T. M. Garipov, A. G. Gafurov, A. V. Superanskaya, G. F. Sattarov, T. J. Januzakov, J. Japarov, S. K. Kenesbaev, T. K. Kusimova, O. T. Molchanova, Z. G. Uraksina, G. E. Kornilov, N. I. Yegorov, A. G. Shayxulov, I. A. Andreeva, G. V. Toshakov, Z. R. Janenov, G. I. Kuldeeva, K. A. Nietbaev va boshqalar.

A. G. G‘afurovning “Лев и Кипарис” asarida muallif O‘rta Osiyo xalqlari (asosan tojiklar va o‘zbeklar) nomlarining kelib chiqishi va ahamiyatini ko‘rib chiqadi. Ushbu asarda

Eron va turkiy xalqlarning uch mingdan ortiq antroponimlari ro‘yxati keltirilgan va umuman onomastika uchun katta ahamiyatga ega.

O‘tgan asrning 60-yillarigacha o‘zbek ismlari yuzasidan targ‘ibot xarakteridagi ba’zi ilmiy hamda ilmiy-ommabop maqolalar yozilgan bo‘lsa-da, o‘zbek ismlari boy faktik material sifatida keng ko‘lamda to‘planmagan va ilmiy tadqiq obyekti etib belgilanmagan edi. Shu sababli E.Begmatovning 1965-yili himoya qilingan “O‘zbek tili antroponimikasi” ishini bu sohada bajarilgan ilk tadqiqot deb baholash mumkin.

E.Begmatovning keyingi tadqiqotlarida ism va familiyalar imlosi, ismlarning lug‘aviy asoslarini belgilash [Begmatov E; 1965: 83-99], o‘zbek ismlarini o‘zga tillarda yozish masalalari keng o‘rin oldi [Begmatov E; 1972:384; Begmatov E; 1991:200]. Mana shu kabi sinchkov izlanishlar keyinchalik “O‘zbek ismlari ma’nosi” nomli fundamental tadqiqotni yaratishga zamin hozirladi. E.Begmatov o‘zbek antroponimikasi rivojiga muhim hissa bo‘lib qo‘shilgan ko‘p sonli ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalar muallifidir.

O‘zbek antroponimikasi sohasida E.Begmatov boshlagan ish uning shogirdlari va hammaslaklari tomonidan muvaffaqiyatli davom ettirilmoqda. Jumladan, G‘.Sattorov, R.Xudoyberganov, R.Nuriddinovalar olib borgan tadqiqotlar buning dalilidir.

Zamonaviy tilshunos-onomatologlar onomastik, xususan antroponimik, lug‘at va xalq madaniyati o‘rtasidagi munosabatlar masalalariga tobora ko‘proq jalb qilinmoqda. Shu munosabat bilan XX asr oxirida dunyo tilshunosligida antroponimlarning madaniyat kontekstida o‘rganilgan ko‘plab ishlar paydo bo‘ldi.

A. V.Superanskayaning ta’kidlashicha,... shaxsiy ism lingvistik va ekstralingvistikani birlashtiradi, shuning uchun uning ma’nosi murakkab kompleks bo‘lib, unda lingvistik ma’lumotlar nomlangan obyekt haqidagi ma’lumotlar bilan bog‘liq” [Superanskaya; 2007: 7].

Muayyan lingvistik belgi mavjud bo‘lgan ijtimoiy kontekstlarni e’tiborsiz qoldirish undagi ma’lumotlarning muhim qismini yo‘qotishiga olib keladi. Ko‘pgina tilshunoslar to‘g‘ri ta’kidlaganidek [Shutova; 1993, Shvartskopf; 1976, Shchetinin; 1978, Sheremet; 1984], antroponim semantikasida ijtimoiy komponent mavjudligi aniq. Shubhasiz, antroponimlar insonni atrof-muhit va jamiyat bilan bog‘laydigan muhim aloqani anglatadi. Shaxsiy ismlar butun jamiyat uchun bir xil va uning har bir a’zosi uchun noyob bo‘lgan milliy-madaniy makonni shakllantiradi [Rylov; 2006: 5]. O‘z nomlarining ishlashi ularning muayyan funksiyalarni bajarishi bilan bog‘liq.

Xulosa. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, xalqning madaniy tarixiy xususiyatlarini aks ettira oladigan til birliklari orasida antroponimik lug‘at alohida o‘rin tutadi, bu murakkab tizim bo‘lib, nafaqat lingvistik omillar ta’siri ostida shakllanadi: uning shakllanishiga madaniy shaxs tomonidan shaxsiy ismni tanlashda belgilovchi milliy-madaniy va ijtimoiy omillar ta’sir qiladi.

Bizning fikrimizcha, antroponimlar etnosning madaniyati, tarixi va ijtimoiy hayotining belgisidir. Bolaning ismi psixologik, ijtimoiy va boshqa munosabatlarni aks ettiruvchi lingvistik ijodiy faoliyatdir. Ismlar xalqlarning tarixi, urf-odatlari, e’tiqodlari, qadriyatlari va intilishlari

bilan bog‘liq. Har bir xalqning o‘ziga xos nomlash tizimi mavjud bo‘lib, u yillar davomida rivojlanib kelgan. Turli xalqlar orasida nomlash an’analari va motivatsiyasi nafaqat ismga xos ma’no bilan, balki uning tashuvchisining fe’l-atvori va taqdiriga ta’sir qilishi uchun ham bog‘liqdir. Shu sababli, bugungi kun tilshunosligida antroponimlar lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti sifatida chuqur tahlilga tortilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Begmatov E.A. Nomlar va odamlar. – Toshkent: Fan, 1996.
2. Begmatov E. Ism chiroyi. – Toshkent: Fan, 1994.
3. Галиуллина Г.Р. Татарская антропонимия в лингвкультурологическом аспекте. Казан, 2009.
4. Лингвистический энциклопедический словарь/Гл.ред. В.Н.Ярцева. - 2-е изд., дополненное -М.: Большая российская энциклопедия, 2002 - 709 с.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб, пособие для студ. высш, учеб, заведений / В.А. Маслова. - М.: Издат. центр «Академия», 2001. - 208с.
6. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Отв. ред. А.В. Суперанская; АН СССР, Ин-т языкознания / Н.В. Подольская. - 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Наука, 1988 . — 192с.
7. Рут, М.Э. Антропонимы: размышления о семантике / М.Э. Рут // Известия Уральского гос. Ун-та. - 2001. - Серия: Гуманирные науки. - № 20. - Вып. 4. - С. 59-64
8. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного / А.В. Суперанская. -М.: Наука, 1973. - 365с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

O‘ZBEKBADIIY MATNLARIDA BAXT VA BAXTSIZLIK LEKSEMASINING SEMANTIK JIHATLARI

T.K.Mardiyev
SamISI, dotsenti.
“Tillarni o‘qitish” kafedrasi mudiri.
Jaxongir Shamsiyev
Bayjanov Nurbol
SamISI,Ik-824 guruh talabalari

Annotatsiya: Ushbu maqolada an’anaviy madaniyatga ko‘ra, *baxt va baxtsizlik*tuyg‘ulariinson yoki jamiyatning qadriyatlar, afzalliklar va moddiy boyliklar haqidagi tushunchalari va g’oyalari tizimini qamrab olgan kategoriya sifatida tushuniladi.Maqolada shuningdek, baxt tuyg‘sining etimologik tahlilga ko‘ra tojikcha, arabch qanday ma’noni anglatishni, mazkur tillarda mavjud bo’gan izohli lug’tlar yordamida qiyosiy tahlili berilgan.

Kalit so‘z:Baxt va quvonch, shodlik, oqibat, mexr, istak, iliq munosabat, e‘tibor, lingvomadaniy, til va madaniyat, tafakkur, emotsional, axloqiy, tuyg‘ular, lisoniy, hissiy, verbal,qadriyatlar.

SEMANTIC ASPECTS OF THE LEXEMES HAPPINESS AND UNHAPPINESS IN UZBEK LITERARY TEXTS

Annotation: This article discusses the feelings of happiness and unhappiness according to traditional culture, which are understood as categories encompassing the system of values, preferences, and ideas about material wealth of an individual or society. The article also provides a comparative analysis, based on the etymological analysis of the concept of happiness, to explain the meaning of the term in Tajik and Arabic languages, using explanatory dictionaries available in these languages.

Keywords: Happiness and joy, pleasure, consequences, love, desire, warm relations, attention, linguocultural, language and culture, reflection, emotional, ethical, feelings, linguistic, sensory, verbal, values.

В СЕМАНТИЧЕСКИХ АСПЕКТАХ ЛЕКСЕМ БАХТ И НЕСЧАСТЬЕ В УЗБЕКСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТАХ

Аннотация: В данной статье рассматриваются чувства счастья и несчастья с точки зрения традиционной культуры, которые понимаются как категории, охватывающие

систему ценностей, предпочтений и идей о материальном богатстве индивида или общества. В статье также представлено сравнительное исследование, основанное на этимологическом анализе концепта счастья, с объяснением значения этого термина на таджикском и арабском языках, с использованием объяснительных словарей, доступных на этих языках.

Ключевые слова: Счастье и радость, удовольствие, последствия, любовь, желание, теплые отношения, внимание, лингвокультурное, язык и культура, размышления, эмоциональное, этическое, чувства, лингвистическое, сенсорное, вербальное, ценности.

Kirish. Ma’lumki, an’anaviy madaniyatga ko’ra, *baxt va baxtszlik*tuyg‘usiinson yoki jamiyatning qadriyatlar, afzalliklar va moddiy boyliklar haqidagi tushunchalari va g’oyalari tizimini qamrab olgan kategoriya sifatida tushuniladi. Jamiyatning lingvistik ongida *baxt* boylik tushunchasi bilan chambarchas bog’liq bo‘lib, *baxt* salomatlik, yaxshi hayot, mol-mulk, boylik, aql-zakovat, bilim, ko‘nikma, san’at va boshqa tushunchalar bilan aloqador bo’lsa *baxtszlik*tuyg’usi buning aksidir.

Insonning bilimi, hayotiy tajribasi ortib borar ekan, uning baxt-saodat haqidagi tasavvurlari o‘zgarib, shakllanib boraveradi. Insoniyat tarixiga e’tibor bilan qarasak, ushbu tushuncha yoki konsept to‘g‘risidagi insonlarning fikrlari, g‘oya va tasavvurlari izchillik bilan bog‘lanib borganligini kuzatish mumkin. O‘tmish mutafakkir olimlari o‘z asarlarida *baxt* tuyg’sini turlicha holatlarda namoyon bo‘lishini isbotlab, ijtimoiy hayotda insonning eng oliy tuyg‘ularidan biri ekanligini ta’kidlaganlar. Bu borada xalq tilida ham juda ko‘p hikoya va rivoyatlar, hikmat va maqollar - paremiyalar yuzaga keltirilgan.

O’zbek badiiy adabiyoti matnlarida ko’p hollarda muhabbatga erishish *baxt* tushunchasiga bog’lanib ketadi. *Baxt* o’ziga xos tuyg’u, ya’ni baxtli hayot mazmuniga erishish tushunchasini ifodalaydi hayot hamda bunday baxtga erishmaslik xususiyatlari ham mavjud bo’lib, *baxtsizlik* diada (ikkilik) konseptini yuzaga chiqaradi. Diniy adabiyotlarda ham insonlar o’rtasidagi baxt va baxtsizlik dualligi Allohning qudrati bilan bog’liq bo’ladi. Baxt va baxtsizlik dualligi nafaqat ilohiy kuchlarning ta’sir etish obyekti, balki, o’z erki va insonga ta’sir etish qobiliyatini ko’rsatuvchi yaxshiliklar obyekti ham hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Ushbu tushuncha to‘g‘risida qator tilshunos olimlarimiz o‘zlarining qimmatli fikrlarini berib o‘tishgan. Chunonchi, o‘zbek tilshunosligida G‘.Salomovning maqol va idiomalar tarjimasi bo‘yicha amalga oshirgan tadqiqotlari, Sh.Rahmatullaevning “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”, M.Abdurahimovning “O‘zbekcha-Ruscha aforizmlar lug‘ati”, T.Mirzaev, B.Sarimsoqov, A.Musoqulovning “O‘zbek xalq maqollari” to‘plamlari; Sh Shomaqsudov, Sh.Shorahmedovning “Ma’nolar maxzani”; Sh.Shomuhammedovning “Donolar bisotidan”; Sh.Abdurazzoqovaning “Tafakkur gulshani” (tarjimalari); Hamidjon Homidiy, Mahmud Hasaniyning “Mashriqzamin hikmat bo‘stoni”, xususan, H.Berdiyorov, R.Rasulovning “O‘zbek

tilining paremiologik lug‘ati”; U.Sanaqulovning “Mahmud Koshg‘ariy hikmatlari” kabi kitoblarida tilimizdagi madaniy- axloqiy qadriyatlar aks etgan til birliklari to‘planganligini kuzatish mumkin. Qator yillar davomida tilshunoslikning ushbu bo‘limi lingvomadaniy masalalarni o‘rganishga bag‘ishlangan ishlarda ta’kidlangan ediki, maqol va matallar tilning milliy o‘ziga xos birliklari hisoblanib, xalqning madaniy imkoniyatlarini oshiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada asosan, tavsifiy, chog‘ishtirma, konseptual tahlil usullaridan hamda til nazariyasi, madaniyatlararo kommunikatsiya nazariyasida qo‘llaniladigan ilmiy metodlardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalari. Ma’lumki, o’zbek tilida *baxt va baxtsizlik* leksemalari o’zining etimologiyasiga ega. *Baxt* tushunchasi etimologik tahlilga ko’ra tojikcha ot “mamnunlik holati” ma’nosini anglatadi. Bu otdan o‘zbek *tilida baxtli, baxtsiz sifatlari, baxtsizlik* oti yasalgan*, baxt-iqbol, baxt-saodat juft otlari, baxti ochilsin, baxti qora, baxtga qarshi* iboralari tuzilgan. Ushbu maqolada biz *baxt va baxtsizlik* tushunchalarining semantikasi haqida o’zbek maqol va matallarida ko’p misollar uchratishimiz mumkin.

Izlanishlar natijasiga ko’ra, o‘zbek tilining etimologik lug‘atidan foydalanilgan ma’lumotlarda quyidagilarni ko’rib chiqishimiz mumkin .

Baxt - fors–tojikchada— taqdir; nasiba, ulush ma’nolarini anglatib, quyidagi ma’noviy xususiyatlariga ega hisoblanadi. Quyida esa *baxt* so’zining o’zbek tilidagi *nasiba, ulush, taqdir* so’zlari bilan bog’liqligini va ma’noviy xususiyatlarini ko’rib chiqamiz:

1. Kishining o‘z faoliyati natijalaridan, hayotda qo‘lga kiritgan yutuqlaridan to‘la qoniqishi, yashash tarzidan mamnunligi, muayyan maqsadga yetgani, orzu-umidining ushalishi sifatida namoyon bo‘ladigan ma’naviy-axloqiy tushuncha.

2. Hayot (turmush) dan to‘la mamnunlik va bearmonlik holati; saodat, qut.*Mehnat — baxt keltirar* [9, 14].*Ona-yer nafasiga, mehriga, inomlariga to‘yib yashashdan ortiq baxt bormi?* [4,94.]Maqol va matallarning tahlili, shuningdek, o’rganilayotgan tushunchalarning kognitiv belgilarini, *baxt va baxtsizlik*ning tabiati va xarakterini aniqlashtirishi mumkin, ularning insonlar hayotidagi rolini aniqlash va qarama-qarshiliklarni o’rganish mumkin. Maqollarning tarkibiy va ma’no jihatdan tashkil etilishini har tomonlama tahlil qilish bir yoki bir necha tushunchalar bilan bog’langan qiymatga ega bo’ladi. *Masalan: Yaxshilik bilan yomonlik egizak/ Yaxshilik va yomonlik abadiy hamroh; Tun o’rnida kun keladi/ Yomon ob-havodan keyin quyoshli kunlar keladi; Qiyinchiliksiz rohat yo’q* kabi paremalarda umid, taqdir tushunchalari o’z aksini topgan. Etimologiyaga nazar tashlaydigan bo’lsak, “baxt bak” *(omad,quvonch) va* “kut-bliss” (*ijobiy hayot muvozanati, hayotdan qoniqish)* tushunchalari bir-biridan farq qiladigan va bir-biriga bog’liq bo’lmagan ikki hodisa sifatida paydo bo’lgan va rivojlangan. Turkiy madaniyatlarning bosqichma-bosqich dunyoviylashuvi natijasida *baxt konsepti* o’zining diniy yo’nalishini yo’qota boshladi va asta-sekin ma’no jihatdan “baxt-bak” tushunchasiga yaqinlasha boshladi. Jumladan, qadimgi tilda “kut” so’zi *arabcha* “bak” so’zi bilan bir xil semantikaga ega bo’lgan [8, 339]. “Baq”, “bereke” *(mo’llik)* so’zlarining semantik tuzilishining ildizi etnik guruhning lingvistik ongidan kelib chiqqan bo’lib, pirovardida faol

lug’atni “kut” *(baxt) va* “kutayu” *(baxtli bo’lmoq)* atamalari bilan siqib chiqaradi. Taxmin qilish mumkinki, “qut” *so’zi* ko’proq “bak” *so’zi* bilan parallel qo’llanib, asta-sekin *bak-baxtga* aylanib, “baqit” *(bak+kut)* so’zning semantikasini shakllantirgan. Shuning uchun og’zaki ifoda *Qutlug’ bo’lsin!* hozirda tez-tez ishlatiladi. *Masalan: Tug’ilgan kuning qutlug’ bo’lsin! Baxt qushing qutlug’ bo’lsin! (Kuyovga aytiladigan tilak bu yerda kelin “baxt qushi” sifatida timsollangan.)* Madaniy konsept nomini o’z ichiga olgan barqaror odob-axloq formulasining mavjudligi bu konseptning keng qo’llanilishini ko’rsatadi. Ya’ni misollarda ko’rishimiz mumkin: *Baxting ochilsin! Baxt qushi boshingga qo’nsin! (Baxtli bo’ling!)* [5, 45].

Badiiy adabiyotlarda insonlar o‘rtasidagi baxt va baxtsizlik dualligi tolening muruvvati bilan bog‘liq bo‘ladi. Bu duallik nafaqat oliy kuchlarning ta’sir etish obyekti, balki, o‘z erki va insonga ta’sir etish qobiliyatini ko‘rsatuvchi yaxshiliklar obyekti ham bo‘lishi mumkin. *Baxt* o‘ziga xos tuyg‘u, ya’ni baxtli hayot mazmuniga erishish tushunchasini ifodalaydi hamda bunday baxtga erishmaslik xususiyatlari ham mavjud bo‘lib, *baxtsizlik diada konsepti*ni yuzaga chiqaradi. *Baxt baxtsizlik* bilan yonma-yon yashaydi. Baxtga asta-sekin erishilsa, baxtsizlik esa qanot qoqib keladi. Baxtsizlikdan omadsizlik ma’nosi kelib chiqadi. Omadsizlik baxtsiz hodisadir. Bunda kutilmagan ko‘ngilsizlik namoyon bo‘ladi. Hozirgi vaqtda baxt va baxtsizlik dualligi turli sohalar bilan ham bog‘lanadi.

Baxt har kimda har xil tushuniladi. Chunonchi, donishmandlardan biri shunday deydi: *Agar faqat baxtli bo’lishgina maqsad qilib qo’yilsa, bunga tezda erishish mumkin. Lekin odamlar ko’pinch boshqalardan ko’ra baxtliroq bo’lishni istaydilarki, buning diyarli iloji yo’q chunki aslida bizga o’zgalarning baxti hamisha ko’roq bo’lib ko’rinadi* [3, 64].

Manbalardan seziladiki, *baxt – baxtsizlik* kabi konseptual tushunchalar barcha millat adabiyotida keng e’tirof etiladi. *Baxt* konseptida ham duallik xususiyati mavjud. Bu *baxt va baxtsizlik* leksemalari mazmunida aks etadi. Zero, *baxt* omad keltiradi. *Baxtsizlik* esa kulfat keltiradi. *Baxt* Alloh tomonidan berilgan buyuk ne’mat, *baxtsizlik* esa Alloh tomonidan berilgan ne’matdan mahrum etilishdir. *Baxt* konseptining qarama-qarshi ma’nosi *baxtsizlik* bo’lib, ular bir-biri bilan tarkibi jihatdan bog’lanadi.Ma’lumki, maqol va matallar strukturaviy va semantik jihatdan tuzilgan tizim hisoblanadi. Ular tilning barcha so’zlovchilariga tegishli bo’lgan ong va madaniyat konstantlarini o’rnatadi, dunyoni baholash tizimini belgilaydi va asosiy tushunchalarni ajratish va tahlil qilish imkonini beradi.

Baxt va baxtsizlik quyidagi frazeologik birliklar bilan bog’langan: *Baxt –o’zgaruvchan; Boshingga baxt qo’nganda, sen dono odamsan!* Shuningdek, ijobiy his-yuyg’ular bilan bog’liq bo’lgan maqol va matallar ham mavjud. *Masalan: Baxtdan boshi aylangan ya’ni juda xursand ma’nosida.* Chunonchi, baxtsizlikni ifodalovchi qator misollar mavjud bo’lib, u kambag’allik, qismat, muammo kabi tushunchalar bilan o’zaro bog’lanadi. *Masalan: Qismatingdan qochib qutula olmaysan/ Peshonangga yozilgani bo’ladi. Muammo oyog’ing ostida kabilar.*

Darhaqiqat, *baxt* tuyg’usi mazmunida qadr-qimmatga ega bo’lgan va inson juda xohlaydigan narsa yotadi. Ammo baxtsizlikda esa buning aksi namoyon bo’ladi.

Xulosa va takliflar.

- Qiyoslanayotgan xar ikki tushunchaning lingvomadaniy jihatdan sezilarli darajada farqli tomonlarini badiiy matnlar tarkibida ko‘rishimiz mumkin.

- An’anaviy madaniyatga ko’ra, *baxt va baxtsizlik*tuyg’usiinson yoki jamiyatning qadriyatlar, afzalliklar va moddiy boyliklar haqidagi tushunchalari va g’oyalari tizimini qamrab olgan kategoriya sifatida tushuniladi.

- Muxtasar qilib aytganda, semantik makondagi konsepsiya o’zining paradigmatik, sintagmatik va so’z yasash aloqalarini, shuningdek, belgining ekspressiv va tasviriy funksiyalari bilan bog’liq barcha pragmatik ma’lumotlarni o’z ichiga oladi. Tushuncha semantikasining yana bir komponenti – bu so’zning kognitiv xotirasi belgining semantik xususiyatlari, uning azaliy maqsadi va tizim tilining ma’naviy qadriyatlari bilan bog’liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdulla Qahhor. Sarob. – T.: “Sharq”, 1995. – 237b.
2. Abdulla Qodiriy . O’tkan kunlar. Sharq. – 1975. – 167
3.Abdurazzoqova Sh. Tafakkur gulshani. –T.: - 1989. – 462.
4. Ashurov T. Oq ot. – T.: 2000. – 94
5.Nurov S. “Maysalarni ayoz urmaydi”. – T.: 2000. – 45
6.Oybek “Bolalik”. T.: - 2000. – 26b.
7.Oydin. Chaqaloqqa chakmoncha. –- T.: 22.
8.Qadimgi turkiy tillar lug’ati. – T.: 1969. – 339.
9.Sodiqova M. “Maqollar va frazeologiya mohiyatiga doir”. –T.: 2005. -14b.
10. www.arxiv.uz.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

EPITET -TILNING TASVIRIY-IFODA VOSITASI SIFATIDA

Mardonova Ra’no Ochildiyevna
Termiz davlat universiteti o‘qituvchisi
E-mail: baktratermez@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009- 9982-4213

Annotatsiya: Ushbu maqola tilshunoslikda ifodaviylik va obrazlarni kuchaytiruvchi uslubiy vosita- epitetga ta’rif berish muammosiga bag‘ishlangan. Bu atamaning yagona ta’rifi haligacha mavjud emasligi bois, ko‘plab tilshunos olimlar epitetni trop yoki uslubiy vosita ekanligiga shubha qilishadi. Yagona konsepsiya talqinining mavjud emasligi, epitetni nutqda qo‘llanilishini tavsiflashga imkon bermaydi. Mazkur maqolada epitet nazariyasiga ba’zi bir tilshunos olimlarning bergan ta’riflari keltirilib, ushbu uslubiy vositaning talqini ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar:epitet, badiiy nutq, uslubiy vosita, aniqlovchi, mantiqiy ma’no.

ЭПИТЕТ-КАК ОБРАЗНО-ВЫРАЗИТЕЛЬНОЕ СРЕДСТВО ЯЗЫКА

Аннотация: данная статья посвящена проблеме определения эпитета - стилистического средства усиления выразительности и образности в языкознании. Поскольку единого определения этого термина до сих пор не существует, многие лингвисты сомневаются, является ли эпитет тропом или стилистическим приемом. Отсутствие единой концептуальной трактовки не позволяет охарактеризовать использование эпитета в речи. В данной статье приводятся определения теории эпитетов, данные некоторыми лингвистами, и рассматривается интерпретация этого стилистического приёма.

Ключевые слова: эпитет, художественная речь, Стилистический прием, определитель, логическое значение.

EPITHET-AS A FIGURATIVE AND EXPRESSIVE MEANS OF LANGUAGE

Annotation: This article is devoted to the problem of defining an epithet - a methodological tool that enhances expressiveness and images in linguistics. Since the only definition of the term does not yet exist, many linguistic scholars doubt whether the epithet is a trop or a methodological tool. The absence of a single concept interpretation does not allow the description of the use of the epithet in speech. In this article, the interpretation of this stylistic

device is considered, citing the definitions given by some linguistic scientists to the theory of epithets.

Keywords: epithet, artistic speech, stylistic device, determinant, logical meaning.

KIRISH

Har bir o‘rganilayotgan narsaning nazariyasini yaratish uchun uning tarixini mukammal bilish talab qilinganidek, epitet haqidagi qarashlar, ta’rifarni qiyosiy o‘rganmay turib, o‘zbek va ingliz she’riyatidagi epitetning estetik mohiyati va poetik vazifalarini aniqlash mumkin emas. Shuning uchun biz dastlab epitetlar haqidagi turli lug`atlar va adabiyotlarda berilgan ta`riflar haqida qisqacha to‘xtalib, so‘ngra ushbu masalaga doir maxsus ishlar xususida fikr yuritmoqchimiz. Negaki, epitet haqidagi turli-tuman qarash va ta`riflardagi har xilliklarni anglab yetmasdan turib, ushbu hodisaga nisbatan o‘z munosabatimizni belgilab olishimiz qiyin.

Ma'lumki, har qanday so‘z o‘z-o‘zidan badiiy ma`no kasb etmaydi. Alohida olingan har bir so‘z badiiy ma`no anglatishdan ko‘ra nominativ (atash) vazifasini o‘taydi. Jumladan, "atirgul" so‘zi gullarning bir turini bildiradi. Ammo u badiiy kontekstda biror aniqlovchi bilan birga qo‘llanganida o‘zining nominativ ma`nosidan tashqari gulning biror belgi yoki xususiyiyatini ajratib ham ko‘rsatadi . Binobarin, badiiy matnda belgilangan belgi yoki xususiyati ajratilgan narsa obrazga aylanadi. Chunonchi, qizil atirgul yoki oq atirgul deyilganida, predmet oldidan aniqlab kelayotgan sifat nafaqat oddiy aniqlovchi, balki narsani yo ramziy, yo istioraviy ma`noda obraz darajasiga ko‘taruvchi badiiy unsurga aylanadi. Demak, epitet shaxs, narsa yoki voqea- hodisaning oddiy aniqlovchisi emas , balki ularning poetik obraz darajasidagi mohiyatini, qimmatini ado yetuvchi vazifasini belgilovchi badiiy hodisa bo‘lib, sheriyatdagi g`oyaviy-estetik vazifalarini yoritish uchun unga berilgan ta'riflar haqida albatta to‘xtalib o‘tish zaruriyatini beradi. [1]

Adabiyotlar tahlili

Tilshunos olim V.I.Korolkovning fikricha, epitet sifatlash vositasida narsaning obrazli aniqlanishidan iborat bo‘lib, u zaruriy va bezovchi kabi xillardan tashkil topgan. [7] Biroq hozirgi paytda zaruriy epitet termini barham topib, ikkinchi ma`nodagi epitetlar bir qadar o‘zgarishlarga uchragan, degan qrashlar ilgari surilgan. Chunki epitet faqat bezakdorlik (ornamental) xususiyatdan ko‘ra, mantiqiy, ruhiy, adabiy, lingvistik kabi bir qator ma`no va aspektlarda qo‘llaniladi. Mana shunga asoslanib, V.I.Korolkov oddiy aniqlovchi bilan epitet o‘rtasidagi uchta farqni alohida ko‘rsatishga va isbotlashga harakat qiladi. Uning yozishicha, aniqlovchi bilish nuqtai nazaridan narsa belgisining bir jihatini ifodalaydi, ammo uning mazmuniga qo‘shimcha ma`no kiritish vazifasini olmaydi. Boshqacha aytganda, oq atirgul deyilganda, gulning faqat oq rangi qayd etilmoqda, ya`ni mantiqiy tasnif amalga oshirilmoqda. Epitetda esa narsa yoki hodisadan olingan belgi, xususiyiyat kuchaytiriladi, ta’kidlanadi. Shu bois epitet obraz yaratishda ijodkor uchun juda qo‘l keladi.

Metodologiya

Bizningcha, epitetga bunday yuzaki qarash va uni aniqlovchidan sun`iy ravishda farqlashga urinish ilmiy mantiqqa zid. Nazarimizda, avvalo "epitet" va "aniqlovchi" atamalarini qanday matnda qo‘llash lozimligini aniqlab olmoq zarur. Agar badiiy matnda narsaning alohida belgi yoki sifati ta`kidlansa, oddiy aniqlovchi ham epitetga aylanadi. Deylik, biror bir so‘z ikkinchi bir so‘zning muayyan belgisi yoki xususiyiyatini qanday qayd etsa va konkret poetik maqsadni nazardan tutmasa, u holda sifatlovchi so‘z aniqlovchi deb yuritiladi. Bundan shu narsa ma'lum bo‘ladiki, "aniqlovchi, sifatlovchi" atamalari ilmiy termin va ular lingvistikaga taalluqli, epitet esa poetika, badiiylik atamasi bo‘lib, u adabiyotshunoslikka mansub. Binobarin, har bir atamani o‘z o‘rnida qo‘llash lozim. Ana shunda terminologik chalkashliklarga o‘rin qolmaydi. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, "epitet" termini badiiy matnlar tahlili uchun xos va bu atama asosida hamma vaqt poetik mano ko‘zda tutiladi. [4] " Aniqlovchi ", " sifatlash " kabi atamalar esa tilshunoslik uchun xos bo‘lib , ular narsaning belgi-xususiyatlarini ko‘rsatish maqsadini ko‘zda tutadi, xolos.

Aniqlovchi va epitetga xos ikkinchi farqini V.I.Korolkov kommunikativ nuqtai nazardan belgilaydi.[7] Uning ko‘rsatishicha, aniqlovchi narsaning faqat bir belgisinigina aniqlashga xizmat qiladi. Epitet esa narsadagi turli xossalar, belgilar ichidagi alohida olingan bir belgini ham subyektiv, ham emotsional aniqlashga xizmat qiladi. Biz ham muallifning bu fikriga to‘la qo‘shilamiz. Chunki aniqlovchining vazofasi belgini qaid etishdan iborat bo‘lsa, epitet belgining sub'ektiv - emotsional bahosidan iborat.

Tahlil va natijalar

Aniqlovchi va epitet o‘rtasidagi uchinchi farqni V.I.Korolkov juda aniq belgilaydi. Uning fikricha, aniqlovchini faqat ilmiy matnlarga nisbatan barqaror birikmalarga jory etish mumkin. Masalan, "Buyuk Xitoy devori" birikmasidagi "Buyuk Xitoy" aniqlovchisini Buyuk Hindiston devoriga nisbatan qo‘llab bo‘lmaydi. Epitetlarda esa ijodkorning sub`ektiv hukmiga ko‘ra belgi, xususiyiyati aniqlanayotgan narsa bilan aniqlanayotgan belgi, xususiyiyat o‘rtasida erkin munosabat bo‘ladi. Masalan, "yumshoq qalb", "alamli yurak" kabi epitetli birikmalar shaklan turlicha bo‘lishlariga qaramay, ko‘p jihatidan o‘zaro yaqin.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, poetikaga oid adabiyotlarda, ayniqsa, tilshunoslikka bag‘ishlangan tadqiqotlarda epitetlar bir necha jihatdan tasnif etilgan.[10] Jumladan, qilich qosh, qalam qosh yoki baroq qosh kabi epitetlar tovushlar uyg`unliga ko‘ra alohida guruhga ajratilgan.

Ko‘rinayaptiki, bu epitet va u aniqlagan narsaning nomi ifodalangan so‘zning birinchi tovushi o‘xshash alliteratsiyaga asoslangan. Aslida esa alliteratsiyaga asoslangan epitetlar adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan baholovchi epitet sanaladi. Chunki bu xildagi epitetlar tovushlar uyg`unligi jihatidan emas, balki aniqlanayotgan narsaning qimmati, unga bo‘lgan munosabatning ahamiyatiga ko‘ra mohiyat kasb etadi. Qolaversa, epitetlar badiy matn uchun so‘zlovchining u yoki bu narsaga bo‘lgan sub`yektiv munosabatini ifodalashi, yani axborot berish funksiyasi bilan qimmatlidir. Misol uchun “huvillagan hovli, mung‘aygan devor” kabi

birikmalarda "huvillagan, mung‘aygan" kabi epitetlar hovli va devorning holati haqida xabar berishi bilan ularga nisbatan sub`yektiv munosabatni ham anglatadi.

Epitet badiiy tasvirning muhim sifatida badiiy ko‘chimlar orqali ham ifodalanishi mumkin. Uvillagan dengiz, kulgan vodiylar, sassiz qumlar kabi birikmalarda metaforik epitetlar aniqlanayotgan narsaning sifati, maqomi haqida tinglovchiga ham hissiy ham aqliy baho beradilar.

XULOSA

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqadigan xulosa shuki, har qanday aniqlovchi - sifatlovchi epitet bo‘la olmaydi. Binobarin, aniqlovchi - sifatlovchining epitetlik maqomini olish uchun aniqlovchi hamda aniqlanmish o‘rtasida muayyan darajada estetik ahmiyatga molik munosabat bo‘lishi shart.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Томашевский Б. В. Теория литературы. Изд. 3-е. – М. – Л., 1927. – С. 34.
2. Москвин В.П. Эпитет как предмет теоретического осмысления // Электронный научнообразовательный журнал ВГПУ “Грани познания”. №4 (14). Декабрь, 2011. www.grani.vspu.ru.
3. Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. – Л., 1959.
4. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: Наука, 1977.
5. Веселовский А. Н. Историческая поэтика. – Л., 1940. – С. 73.
6. Горнфельд А. Эпитет. — В кн.: Вопросы теории и психологии творчества, т. 1. Изд. 2-е. – Харьков, 1911. – С. 340.
7. Корольков В.И. Метафора. Краткая литературная энциклопедия: в 9 т. Том 4. 1967. М.: Советская энциклопедия. 4. 795 с.
8. Зеленецкий А. Эпитеты литературной русской речи, ч. 1. – М., 1913.
9. Ломоносов М. В. Полн. собр. соч., т. 7. – М. – Л., 1952. – С. 130.
10. Рахматуллаев Ш. Фразеологический толковый словарь узбекского языка. - Ташкент: Учитель, 1978.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MATEMATIK TERMINLARNING ANTROPOTSENTRIK TADQIQI

Abduvoitov Ravshanbek Alijonovich
Andijon davlat texnika instituti
"Tillar va gumanitar fanlar" kafedrasi o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida matematik terminlarning antropotsentrik xususiyatlari lingvistik qiyoslash asosida o‘rganiladi. Tadqiqotda matematik terminlarning etimologik kelib chiqishi, ularning inson tafakkuri bilan bog‘liq semantik xususiyatlari va tillararo farqlari tahlil qilinadi. Shuningdek, terminlarning madaniy va kognitiv asoslari ham o‘rganilib, ularning ilmiy-nazariy asoslari yoritiladi. Qiyosiy tahlil, etimologik tahlil va antropotsentrik yondashuv orqali matematik terminlarning lingvistik va semantik jihatlari chuqur o‘rganilgan.

Matematika fanining rivojlanishi bilan birga, uning terminologiyasi ham tildan tilga o‘tib, turli madaniy va ilmiy omillar ta’sirida shakllangan. Ingliz tili global fan tili sifatida matematik terminlarni xalqaro darajada standartlashtirgan bo‘lsa, o‘zbek tilida bu terminlar turli tarixiy va lingvistik ta’sirlar ostida shakllangan. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida matematik terminlarning qanday shakllanganligi, qanday antropotsentrik omillar ta’sirida o‘zgarganligi va ularning semantik xususiyatlari o‘rganiladi.

Maqolada, shuningdek, matematik terminlarning qaysi tillardan o‘zlashganligi, ularning dastlabki ishlatilish kontekstlari va bugungi kundagi qo‘llanilish tahlili ham olib boriladi. Lingvistik o‘zgarishlar, matematik tushunchalarning xalq orasida qanday qabul qilinishi va terminologiyaning barqarorligi masalalari ko‘rib chiqiladi. Bu esa lingvistika va matematika fanlarining kesishgan nuqtalarini aniqlashga imkon beradi.

Kalit so‘zlar: matematik terminlar, antropotsentrik yondashuv, qiyosiy tahlil, etimologiya, ingliz va o‘zbek tili, semantik tahlil, lingvistik transformatsiya, terminologik barqarorlik, matematik lingvistika

ANTHROPOCENTRIC STUDY OF MATHEMATICAL TERMS IN ENGLISH AND UZBEK

ANNOTATION This article explores the anthropocentric characteristics of mathematical terms in English and Uzbek through linguistic comparison. The study examines the etymological origins of mathematical terms, their semantic properties related to human cognition, and their interlingual differences. Additionally, the cultural and cognitive foundations

of these terms are analyzed, and their scientific-theoretical basis is highlighted. Through comparative analysis, etymological examination, and an anthropocentric approach, the linguistic and semantic aspects of mathematical terms are deeply studied.

With the development of mathematics as a discipline, its terminology has evolved across languages, influenced by various cultural and scientific factors. English, as a global scientific language, has standardized mathematical terminology internationally, whereas in Uzbek, these terms have developed under various historical and linguistic influences. This article examines how mathematical terms have been formed in English and Uzbek, the anthropocentric factors that influenced their evolution, and their semantic characteristics.

Furthermore, the article analyzes the linguistic sources from which mathematical terms have been borrowed, their initial usage contexts, and their application in modern language. Issues such as linguistic changes, public perception of mathematical concepts, and the stability of terminology are also discussed. This allows for the identification of intersections between linguistics and mathematics.

Keywords: mathematical terms, anthropocentric approach, comparative analysis, etymology, English and Uzbek language, semantic analysis, linguistic transformation, terminological stability, mathematical linguistics.

АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

АННОТАЦИЯ В данной статье рассматриваются антропоцентрические особенности математических терминов в английском и узбекском языках на основе лингвистического сопоставления. В исследовании анализируются этимологическое происхождение математических терминов, их семантические характеристики, связанные с человеческим мышлением, а также межъязыковые различия. Кроме того, изучаются культурные и когнитивные основы этих терминов и освещается их научно-теоретическая база. Посредством сравнительного анализа, этимологического исследования и антропоцентрического подхода глубоко изучаются лингвистические и семантические аспекты математических терминов.

С развитием математики как науки её терминология эволюционировала в разных языках под влиянием различных культурных и научных факторов. Английский язык, являясь глобальным языком науки, стандартизировал математическую терминологию на международном уровне, тогда как в узбекском языке эти термины сформировались под воздействием различных исторических и лингвистических факторов. В данной статье рассматривается процесс формирования математических терминов в английском и узбекском языках, влияние антропоцентрических факторов на их развитие и их семантические особенности.

Кроме того, в статье проводится анализ источников заимствования математических терминов, их первоначального контекста использования и их применения в современном

языке. Рассматриваются такие вопросы, как языковые изменения, восприятие математических понятий в обществе и устойчивость терминологии. Это позволяет выявить точки пересечения лингвистики и математики.

Ключевые слова: математические термины, антропоцентрический подход, сравнительный анализ, этимология, английский и узбекский язык, семантический анализ, лингвистическая трансформация, терминологическая стабильность, математическая лингвистика.

KIRISH

Matematika fan sifatida inson tafakkurining eng muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, uning terminologiyasi turli tillarda turlicha ifodalanadi. Matematik terminlar faqatgina aniq tushunchalarni aks ettiribgina qolmay, balki lingvistik va madaniy omillar ta’sirida o‘ziga xos semantik yuklama hamga ega bo‘ladi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi matematik terminlarning tadqiqi lingvistik qiyoslash, antropotsentrik yondashuv orqali ularning kelib chiqishi, rivojlanishi va kontekstual ishlatilishini aniqlashga yordam beradi. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida matematik terminlar qanday shakllanganligi, qanday antropotsentrik omillar ta’sirida o‘zgarganligi va ularning semantik xususiyatlari o‘rganiladi.

Antropotsentrik yondashuv tilshunoslikda tilni inson markazida o‘rganish tamoyiliga asoslanadi. Bu yondashuv tilni inson tafakkuri, madaniyati va jamiyatidagi o‘rni bilan bog‘liq holda tahlil qiladi. Matematik terminlarning antropotsentrik tadqiqi esa bu terminlarning inson tafakkuri va madaniyati bilan qanday bog‘liqligini aniqlashga qaratilgan.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuvlardan foydalanildi:

Qiyosiy tahlil metodi – ingliz va o‘zbek tillaridagi matematik terminlarning morfologik, semantik va sintaktik tahlili amalga oshirildi.

Antropotsentrik yondashuv – matematik terminlarning inson tafakkuri va madaniyat bilan bog‘liq jihatlari o‘rganildi.

Etymologik tahlil – matematik terminlarning kelib chiqishi, ularning tarixiy rivojlanish bosqichlari o‘rganildi.

Konseptual tahlil – matematik terminlarning umumiy konseptual xarakteristikalarini aniqlash uchun turli manbalar o‘rganildi.

Statistik tahlil – matematik terminlarning qo‘llanilish chastotasi hamda tillardagi o‘zgarishlarini aniqlash uchun korpus lingvistikasi asosida statistik ma’lumotlar to‘plandi.

Ekspert intervyulari – matematik fan mutaxassislarining fikrlari o‘rganilib, terminologiyaning rivojlanish tendensiyalari aniqlandi.

Tarixiy-komparativ metod – matematik terminlarning turli davrlardagi ishlatilish shakllari va ularning zamonaviy tilga ta’siri o‘rganildi.

Tadqiqot ma’lumotlari asosan ilmiy maqolalar, matematik terminologiya lug‘atlari hamda ingliz va o‘zbek tilidagi darsliklar asosida yig‘ildi. Tadqiqot uchun to‘plangan

ma’lumotlar lingvistik va semantik jihatdan sinchkovlik bilan tahlil qilindi. Bundan tashqari, ilg‘or tilshunoslik texnologiyalaridan foydalanilib, matematik terminlarning lingvistik korpuslari orqali semantik tahlili amalga oshirildi.

NATIJALAR

1. Terminlarning etimologik qiyosiy tahlili

Ingliz tilidagi matematik terminlarning aksariyati lotin va yunon tillaridan kelib chiqqan bo‘lsa, o‘zbek tilidagi matematik terminlar arab, fors va rus tillarining ta’siri ostida shakllangan. Masalan:

Equation (lotincha „aequatio“ – tenglik) vs. Tenglama (arabcha „tansa“ – o‘zgarmas)

Integral (lotincha „integer“ – butun) vs. Integral (rus tili orqali kirgan)

Function (lotincha „functio“ – bajarish) vs. Funksiya (rus tilidan olingan)

2. Antropotsentrik jihatlar

Matematik terminlarning shakllanishida insonning kognitiv qobiliyatlari va amaliy ehtiyojlari muhim rol o‘ynaydi. Masalan:

„Son“ tushunchasi barcha tillarda insonning atrof-muhitni idrok etishi bilan bog‘liq bo‘lib, ko‘plab tillarda asosiy sonlar (bir, ikki, uch) arxaik ildizlarga ega.

„Ko‘pburchak“ tushunchasi ingliz tilida „polygon“ deb yuritilsa, o‘zbek tilida bu atama ko‘p va burchak so‘zlarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan. Bu insonning geometrik shakllarni tasvirlashdagi intuitsion yondashuvini ko‘rsatadi.

3. Terminlarning semantik o‘zgarishlari

Ingliz va o‘zbek tillaridagi matematik terminlar ba’zida bir-biridan semantik jihatdan farqlanadi. Masalan:

Variable – o‘zgaruvchi: Ingliz tilida bu termin harf yoki ifoda bilan ifodalangan aniq matematik o‘zgaruvchini bildiradi, o‘zbek tilida esa „o‘zgarish imkoniyatiga ega bo‘lgan miqdor“ degan keng ma’noda tushuniladi.

Derivative – hosila: Ingliz tilida bu so‘z matematik tushunchadan tashqari, umumiy hayotiy ma’noda „kelib chiqish, natija“ kabi ma’nolarga ham ega.

4. Terminlarning qo‘llanilishidagi farqlar

Ingliz tilida matematik terminlar global standartlarga yaqinlashgan bo‘lsa, o‘zbek tilida ular rus tilining ta’sirida shakllangan.

Ba’zi matematik atamalar o‘zbek tilida tasviriy mazmunga ega bo‘lsa, ingliz tilida aniq ta’rif bilan ifodalanadi.

O‘zbek tilida matematik terminlarning izchil ta’riflari hali ham shakllanish jarayonida.

MUNOZARA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, matematik terminlarning shakllanishi va rivojlanishi lingvistik va madaniy omillarga bog‘liq. Ingliz tili ilmiy terminologiyani xalqaro standarlarga moslashtirishda yetakchi bo‘lsa, o‘zbek tili esa turli tillardan olingan terminlarni o‘z tizimiga moslashtirgan.

Shuningdek, antropotsentrik yondashuv matematik terminologiyada inson tafakkuri va dunyoqarashining aks etishini namoyon qiladi. Masalan, matematik tushunchalarning tabiiy hayotiy fenomenlar bilan bog‘liq holda tushuntirilishi (masalan, „parallel“ so‘zi o‘zaro yonma-yon joylashgan narsalar uchun ishlatilishi) bu fan tilining insoniy tasavvur bilan qanday uyg‘unlashganini ko‘rsatadi.

Kelajakda, ushbu mavzuda yanada kengroq tadqiqot olib borish orqali matematik terminlarning tillararo tarjimasi va universal konseptual xarakteristikalarini chuqurroq o‘rganish mumkin bo‘ladi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot ingliz va o‘zbek tillaridagi matematik terminlarning antropotsentrik xususiyatlarini ochib berdi. Asosiy xulosalar quyidagilardan iborat:

Ingliz tilidagi matematik terminlar asosan lotin va yunon tillaridan kelib chiqqan, o‘zbek tilidagi terminlar esa arab, fors va rus tillarining ta’sirida rivojlangan.

Terminlarning shakllanishi inson tafakkuri, idrok jarayoni va madaniy omillar bilan bog‘liq.

Ba’zi matematik tushunchalar har xil tillarda turli semantik yuklamalarga ega bo‘lib, tarjima jarayonida ularning mantiqiy tuzilishini to‘g‘ri tushunish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu natijalar matematik terminologiyaning lingvistik va antropotsentrik jihatlarini yanada chuqurroq o‘rganish uchun muhim zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Crystal, D. (2010). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Wiley-Blackwell.
2. Pinker, S. (1994). *The Language Instinct: How the Mind Creates Language*. HarperCollins.
3. Uzbek Language Terminology Committee. (2015). *Mathematical Terminology in Uzbek Language*.
4. Oxford English Dictionary. (2022). *Mathematical Terms and Definitions*.
5. Al-Khwarizmi, M. (820). *Al-Kitab al-Mukhtasar fi Hisab al-Jabr wal-Muqabala*.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI MODAL SO‘ZLARNING SEMANTIK TAHLILI. F.M. DOSTOEVSKIYNING “JINOYAT VA JAZO” (CRIME AND PUNISHMENT) ROMANI ASOSIDA.

To‘xtasinova Yoqutxon Baxromjon qizi
QDU tayanch doktoranti
toxtasinovayoquthon@gmail.com

Anotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi modal so‘zlar semantik jihatdan “Jinoyat va Jazo” romanidan keltirilgan misollar asosida tahlil qilindi

Kalit so‘zlar: modallik semasi, subektiv modallik, kirish kengaytiruvchilari, modallik kategoriyasi

Abstract: in this article, modal words in Uzbek and English were semantically analyzed based on examples from the novel “Crime and Punishment”

Keywords: schema of modality, subjective modality, access extenders, category of modality

Kirish

Fikrning voqelikka bo‘lgan munosabatini ifodalash uchun xoslangan so‘zlar guruhiga “modal so‘zlar” deb yuritiladi. Modallik gapning asosiy birligi, gap semantikasining eng muhim komponentidir. Modal so‘z (ingliz tilida) “modal word”, o‘ziga xos leksik ma’nosini yo‘qotgan va modallikni tasvirlash vositasi vazifasini bajaradigan so‘z sifatida qayd qilinadi. Ular modallik tushunchasi bilan bog‘lanadi. Modallik – og‘zaki nutqning ajralmas funksional alomatlaridan biri. Ma’lumotlarda keltirilishicha, “modallik” tushunchasini fanga birinchilardan bo‘lib Aristotel olib kirgan. Ushbu maqolada F.M.Dostoevskiyning “Jinoyat va Jazo” asarida uchraydigan turli kategoriyadagi modal so‘zlarga misollar keltiriladi va qiyosiy tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tilshunoslikda modallik deganda, odatda gap mazmunining obektiv borliqqa munosabati va so‘zlovchining gap mazmuniga bo‘lgan munosabati tushuniladi[2]. Modallik ma’nosi til sistemasining turli sathlarida kuzatiladi. Modallikni ifodalovchi vositalar ham rang-barangdir. Tilshunoslikda bu vositalarni aniqlashning yagona metodikasi bo‘lmaganligi tufayli modallik ifodalovchi vositalar turli tillar materiallari asosida turlicha ajratilmoqda. Turkiy tillar materiallari asosida, asosan, quyidagi modallik vositalari ajratiladi: mayl, zamon va shaxs qo‘shimchalari, gapning alohida qurilmalari, yuklamalar, so‘z tartibi, intonatsiya, yuklama vazifasidagi so‘roq olmoshlari, undalmalar, kirish so‘z va gaplar[3]. mansubdir. Anglashiladiki,

bu kategoriya ostida xilma-xil vositalar: morfologik, leksik, sintaktik vositalar kiritiladi. Tilshunoslikda ushbu xilma-xillikni bir kategoriya ostiga birlashtirilishi turli ziddiyatlarga sabab bo‘ladi va bir [171]umumiy belgi topishga harakat qilinadi. Bu vositalarning hammasi o‘z funksiyasini gap ichida ya’ni gap sathida ko‘rsatadi va mana shu sintaktik belgisi yuqoridagi vositalarni birlashtirishga ma’lum darajada asos bo‘ldi[1] Avvalambor, gapda turli ma’no beruvchi modal semalari haqida malumot bersak. Mazmun jihatdan birlashtiruvchi sema hisoblanuvchi modallik semasi boshqa barcha semalarda takrorlanish xususiyatiga ega bo‘lishi bilan birga, bir qancha xususiy semalar orqali namoyon bo‘ladi: 1. Ishonch semasi: “kampirni, turgan gap, garovga narsa qo‘ygan odam o‘ldirgan!-derdi tasdiqlab Zosimov.- Albatta, garovga qo‘ygan odam! 2. Tasdiq semasi: To‘g‘ri, buning bari to‘g‘ri. [168.] 3. Gumon semasi: darvoqea, eshigi ochiq, shu yaqin atrofda bo‘lsa, ehtimol.[112.] 4.Quvonch semasi: Xudoga shukur, tush ekan!-dedi u daraxt tagiga o‘tirarkan chuqur nafas olib. 5. Afsuslanish semasi: mehmonlarning oldida amakim bor: juda topilmas, bebaho odam; sen u bilan hozir, afsus, tanishib olmading-da.[292] 6. Taajublanish semasi: hammadan qizig‘i, talabani hayron qilgan va kulgusini qistatgan joyi ko‘proq shu edi, Lizaveta qachon qaramang, homilador bo‘lib qolaverar ekan. –Qanaqasiga, o‘zing juda bedavo dedingku?- so‘radi zobit.[100.] 7. Dalillash semasi: Mundoq qaraganda, ularni avvalo adashtirgan narsa nima o‘zi, masalan, eshik yopiq ekan, qorovul bilan kelib qarashdiki, eshik ochiq; ana shundan keyin Kox bilan Pestryakov o‘ldirishgan deb topishgan![207.] 8. Tartib semasi: gap tamom, vassalom! Toza jinnilik qildik; ishga o‘taylik: bu mening do‘stim Rodion Romanovich Raskolnikov, birinchidan, sening ovozangni eshitgan, tanishmoqchi bo‘lib yurardi, ikkinchidan, senga tegishli jindakkina ishi bor.[380] 9. Fikrning kimga taalluqli ekanligi semasi: aytarli tuzukroq gap ham emas. Bilishimcha, to‘y bo‘lay-bo‘lay deb qolgan ekan, faqat qizning to‘sindan vafot etib qolishi bilan to‘xtagan. [330.] 10. Rozilik, tasdiqlashni bildiruvchi modal so‘zlar: xo‘p, ha, mayli, bo‘pti, ma’qul, mumkin. 11. Inkorni bildiruvchi modal so‘zlar: yo‘q, mutlaqo, aslo. 12. Zaruriyatni bildiruvchi modal so‘zlar: kerak, zarur, lozim, shart[5]. Professor N. Mahmudov modal so‘zlarni 9 ta turi borligini ta’kidlaydilar. Modal so‘zlarni nutqiy vaziyatdan kelib chiqib anglashilishini hisobga olsak, I.Kaxarova modal so‘zlarning ma’no turlariga rozilik, inkor va zaruriyat ma’nolarini bildiruvchi turlari ham borligini taklif qiladi.

Boshqa so‘z guruhlari kabi, modal so‘zlar ham o‘zlarining morfologik, sintaktik va semantik belgilariga ega. Modal so‘zlarning o'zgarmasligi uning morfologik belgisiga kiradi. Gapning biror bo‘lagiga yoki butun gapga taalluqli bo‘lib, kirish so'z vazifasida kelishi esa uning sintaktik belgisidir. Modal so‘zlaring aniqlik yoki taxmin kabi modal ma’nolari anglatishi, mustaqil so‘zlarga nisbatan kamroq nominativlikka, yordamchi so‘zlarga qaraganda ko‘proq mustaqillikka ega bo‘lishi uning semantik belgisidir.

Modal so‘zlar asosan quyidagi sintaktik vazifani bajaradi:

1. Dialoglarda avval aytilgan fikrga munosabatni ifodalab, so‘z-gap vazifasida keladi. Masalan: E, ha albatta!-dedi u ovozi bo‘g‘ilib, uning yuzidagi ifoda ham, ovozining ohangi ham birdan o‘zgardi. [485]

2. Kirish so‘z vazifasida keladi. Masalan: Aftidan, u yana allanimalarnidir demoqchi bo‘ldi-yu, lekin sira tili chopmay turardi.[546]

3. Kirish so‘z vazifasida kelgan modal so‘zlar ba’zan ohang bilan, yozuvda esa alohida belgilar - vergul bilan ajratiladi. Masalan: uch kun bo‘ldi shekilli, sen haqingda singlimga gapirdim, Razumixin.[682]

Modal so‘z bilan kirish so‘z o‘zaro teng emas. Chunki modal so‘z morfologiyaning, kirish so‘z esa sintaksisning tekshirish ob’yektidir. Kirish so‘z vazifasida turli so‘z turkumlari, shu jumladan, modal so‘zlar ham kela oladi. Shuningdek, kirish so'z vazifasida qo‘llanadigan so‘zlar qaysi so‘z turkumidan bo‘lsa, o ‘sha so‘z turkumiga xos ma’no va grammatik belgilarni saqlaydi. Demak, modal so‘z kirish so‘z vazifasida kela oladi, lekin har qanday kirish so‘z modal so‘z bo‘lavermaydi. Faqat kirish so‘z sifatida qo‘llanib, o'zi tegishli so‘z turkumi bilan bog‘lanishini, munosabatini yo‘qotgan ayrim so‘zlargina modal so‘z hisoblanadi [7].

NATIJALAR

Modal so‘zlarning gapdagi vazifasi haqida ma’lumot keltirilganda, albatta, morfologik yondashuvni ham tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Gapda kirish so‘z vazifasida keluvchi modal so‘zlar, morfologik jihatidan quyidagi shakllar orqali hosil bo‘ladi[1]: (misollarning barchasi “Jinoyat va Jazo” romanidan keltirildi) 1.modal so‘zlar: mayli, men ablax bo‘lay, lekin sen bunday qilmasliging kerak…[301]

2.otlar: haqiqatdan ham, Raskolnikov, ayniqsa, kechagiga qaraganda ancha tetik ko‘rinar,…[338]

3.sifat:Yaxshisi, oyijon, uning oldiga o‘zimiz boraylik, shunda nima qilish kerakligi darrov ma’lum bo‘ladi, gapimga ishoning. [335]

4.ravish: to‘g‘ri, to‘g‘ri, yaxshi bo‘lmabdi-deb go‘ldirab qo‘ydi Raskolnikov[344]

5.son: men bunga bir narsa deyolmayman, birinchidan, agar siz Petr Petrovichning bu talabini jo‘yali deb bilsangiz, o‘zingiz hal qiling,…[359]

6.fe’l: men, bilasizmi, juda talmovsirab qoldim.[338]

7.olmosh: menimcha, asabingiz buzilishi universitetdan ketishingiz bilan ham birmuncha bog‘langan.[340]

Sayfullayev R. va boshqa mualliflarning “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” kitobida ma’lumot beradilarki, modal so‘zlar gapning kesimi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, turli ma’nolarni ifodalagan har qanday hukm, fikrda ustuvor qiymati bilan ajralib turadi. Shu boisdan gap tarkibidagi gap bo‘laklari bilan Grammatik aloqaga kirishmagan, so‘z birikmasi hosil qilmagan bo‘lsada, gapdagi mazkur ma’noga bevosita daxldor bo‘lgan subyektiv modallik ma’nosini ifodalaydigan atov birliklari ko‘plab uchraydi deya tarif berishgan. Bunday qurilmalar gap tarkibiga kirar ekan, gap tarkibidagi modal va tasdiq-inkor ma’nosini muayyanlashtiradi, ya’ni gapning kesimi bilan ma’no jihatdan uzviy bog‘lanadi. Shu boisdan ular modal yoki kirish kengaytiruvchi deb ataladi.

Sababi, kirish kengaytiruvchilari to‘g‘ridan to‘g‘ri gapning mazmuniga ta’sir ko‘rsatadi va gapning mazmuni to‘ldiradi, zich ma’no beradi. Bu bo‘lakning vazifasidan kelib chiqib, kirish kengaytiruvchi so‘z va gap kengaytiruvchisi orasida “oraliq uchinchi” bo‘lganligi bois ularni *gapning konstruktiv bo‘lmagan bo‘lagi* atamasi bilan nomlaydi [8].

Kirish kengaytiruvchilarini quyidagi tarkiblariga ko‘ra kirish so‘z, kirish birikma va kirish gap shakillariga bo‘lib o‘rganiladi:

1) Kirish so‘z: Darvoqea, uning oqarib ketgan qonsiz va to‘mtaygan chehrasi oyisi bilan singlisi kirib kelishgan chog‘da bir zumga yorishib ochilib ketganday bo‘ldi.[339]

2) Kirish birikma: men bo‘lsam, xatto unga bugun hayron bo‘lib qoldim-dedi Zosimov odamlarning kelganiga suyunib….[340]

3) Kirish gap: aytganingizcha bo‘lsa bordir,- sovuqqina qilib javob berdi Raskolnikov.[340].

Garchi kirish kengaytiruvchilari ayrim shakillari bilan gap harakterida bo‘lsada, lekin ularning asosiy vazifasi axborotga qo‘shimcha ma’no berish (axborotni ifodalash, yetkazish emas) fikirni dalillash, ishontirish kabi so‘zlovchining munosabatini bildirib turadi. Yuqoridagi misolda, *aytganingizcha bo‘lsa bordir,* shaklan gapga o‘xshasada, unda denotativ ma’no mavjud emas. Kirish gaplardagi so‘zlarda harakat, bajaruvchi shaxs va obekt mavjud bo‘lmaydi, bir butunlik holicha so‘zlovchining “*gumon – tasdiq”* modal ma’nosi mavjud.

MUHOKAMA.

Modal so‘zlarning semantik tahlili. “Jinoyat va Jazo” romanida ham bir nechta modal so‘zlar bitta gapda qo‘llanilishiga ko‘plab misollar keltirishimiz mumkin. Modal so‘zlar roman qahramonlarning ichki kechinmalarini, fikirlarini va hissiyotlarni ifodalashda muhim ro‘l o‘ynaydi. Masalan, Raskolnikovning o‘z jinoyatiga nisbatan ikkilanishlari, uning azoblanishlari va boshqa insonlarga bo‘lgan munosabati modal so‘zlar yordamida beriladi. Shuningdek, romandagi boshqa qahramonlarning ham o‘zaro munosabatlari, ularning bir-biriga bo‘lgan ishonchi yoki ishonchsizligi modal so‘zlar orqali ifodalanadi.

“Og‘ir va badmin bir o'y uni qiynay boshladi-men butunlay telbalik qilyapman, men fikr mulohaza qilolmay qoldim, shu topda o‘zimni ham himoya qilaolmayman, deb o‘ylardi u, balki hozir qilib turgan ishining sira keragi yo'qdir, balki hozir butunlay boshqa ish qilishi kerakdir... Yo Rabbim, qochish kerak, qochish.”[5.126]

“Dark agonising ideas rose in his mind—the idea that he was mad and that at that moment he was incapable of reasoning, of protecting himself, that he ought perhaps to be doing something utterly different from what he was now doing. ‘Good God!’ he muttered ‘I must fly, fly,’ and he rushed into the entry. But here a shock of terror awaited him such as he had never known before.”[2.122]

“Jinoyat va Jazo” romanida Raskolnikov tomonidan aytilgan ushbu parchadagi modal so‘zlarning semantik tahlili orqali, qahramonning ichki kurashini, o‘ziga bo‘lgan ishonchsizligini va qilgan ishi to‘g‘riligiga shubhalanishini aks ettiradi. “*balki hozir qilib turgan ishining sira keragi yo‘qdir”* ushbu gap Raskolnikovning qilgan ishi ya’ni jinoyatining to‘g‘riligiga shubha qilishini bildiradi, “balki” modal so‘zi uning gumonini, ishonchsizligini

ifodalaydi, “sira” so‘zi esa, uning shubhasining kuchliligini, xatto, ishining mutlaqo keraksiz ekanligini taxmin qilishini ko‘rsatadi. “*balki, hozir butunlay boshqa ish qilishi kerakdir”* bu gap orqali Raskolnikovning o‘ziga nisbatan talabchan ekanligini, o‘zini-o‘zi baholash qobilyatiga egaligini ifodalaydi. “balki” modal so‘zi uning yana bir bor gumonini, boshqa yo‘l bo‘lishi mumkinligini taxmin qilishini ifodalaydi. Ushbu parchadagi modal so‘zlar yordamida asar qahramonining ruhiy holatini, uning ichki kurashini, shubha va qo‘rquvini mahorat bilan tasvirlaydi. Ingliz tili variantida ham modal fe’llar chuqur semantik ma’no anglatib kelmoqda. “ought perhaps to be doing something utterly different”(balki butunlay boshqa ish qilishi kerak edi): Bu yerda “ought” modal fe’li bajarilishi lozim bo‘lgan, ammo unchalik qat'iy bo‘lmagan majburiyatni ifodalaydi. O‘zbek tilida bu “kerak edi”, “lozim edi” kabi so‘zlar bilan berilishi mumkin. “Perhaps” (balki) so‘zi esa ehtimollik, taxminni kuchaytiradi va majburiyatning bajarilishi shart emasligini, balki mumkinligini bildiradi. Shuning uchun “balki” so‘zi bilan birga kelganda, gapdagi majburiyat yanada yumshaydi. Demak, “ought perhaps to be doing something utterly different” o‘zbek tilida “balki butunlay boshqa ish qilishi kerak edi” yoki “ehtimol boshqa bir ishga kirishishi lozim edi” kabi tarjima qilinadi.

“I must fly, fly” (men qochishim kerak, qochishim kerak): Bu yerda “must” modal fe’li kuchli, qat’iy majburiyatni ifodalaydi. Bu holatda qahramonning ichki kechinmalari, qo‘rquvi va vaziyatdan qochish zarurligi kuchli tarzda ifodalangan. O‘zbek tilida bu “kerak”, “shart”, “muqarrar” kabi so‘zlar bilan beriladi. “I must fly, fly” o‘zbek tilida “Men qochishim shart!”, “Men qochishim kerak!”, “Men qochishim muqarrar!” kabi tarjima qilinadi. “Fly, fly” (qochish, qochish) so'zining takrorlanishi esa majburiyatning kuchliligini, qochishga bo'lgan ehtiyojning yuqori darajada ekanligini ko'rsatadi. Xulosa qilib aytganda, parchadagi modal fe'llar qahramonning ruhiy holatini, ichki kurashini, qo‘rquvini va qochishga bo‘lgan kuchli istagini ifodalash uchun ishlatilgan. O‘zbek tilida bu ma’nolar “kerak edi”, “balki”, “shart”, “muqarrar” kabi modal so‘zlar va fe’llar orqali beriladi. Shuningdek, takrorlash usuli ham majburiyatning kuchliligini ifodalash uchun qo‘llanilgan.

“*Bu parcha-purcha latta hech kimda hech qanday shubha uyg'otmaydi; ishqilib shunday bo'lsin, ishqilib shunday bo‘lsin!”-takrorlardi xona o'rtasida turgancha, u hammayoqni yana juda qattiq, diqqat qo‘yib tekshira boshladi, hech narsani unutmadimmikin, deb pollarni, bari-barini ko‘zdan kechirdi.* [5.138]

‘Pieces of torn linen couldn’t rouse suspicion, whatever happened; I think not, I think not, any way!’ he repeated, standing in the middle of the room, and with painful concentration he fell to gazing about him again, at the floor and everywhere, trying to make sure he had not forgotten anything.[2.135]

Mazkur parcha romanning bosh qahramoni Rodion Raskolnikovning murakkab ichki kechinmalarini aks ettiradi. Raskolnikov jinoyat sodir etgan va uning og‘ir oqibatlarini boshidan kechirayotgan paytda, uning ruhiy holati nihoyatda og‘ir va shubhalarga to‘la edi.”*Bu parcha-purcha latta hech kimda hech qanday shubha uyg'otmaydi*” degan gap uning jinoyatini yashirishga urinishini, dalillarning yetarli emasligiga ishoradir. “*Ishqilib shunday bo'lsin,*

ishqilib shunday bo'lsin!” degan takror esa uning ichki qo‘rquvini, gumonlarini va umidini ifodalaydi.

Ushbu parchada “ishqilib” so‘zi modal ma'noni ifodalaydi. “Ishqilib” so'zi esa umid, istak, ehtiyotkorlik, shubha kabi ma'nolarni ifodalab kelmoqda. Bu yerda “ishqilib” so‘zi Raskolnikovning ichki holatini, uning umidini, qo‘rquvini va shubhasini birgalikda ifodalaydi. U bir tomondan, jinoyati fosh bo‘lmasligiga umid qiladi, ikkinchi tomondan, uning ko‘ngli g‘ash va shubhalarga to‘la. Ushbu parcha orqali muallif qahramonning murakkab ichki dunyosini, uning ruhiy iztiroblarini mahorat bilan tasvirlaydi. Couldn’t: Bu yerda “could not” ning qisqartmasi bo‘lib, ehtimollikning past darajasini, ya’ni shubha yoki ishonchsizlikni ifodalaydi. “Yirtiq mato parchasi hech qanday shubha uyg‘otmasligi kerak edi” ma'nosida keladi. Bu modal fe'l qahramonning ichki kurashini, o‘z ishiga shubha bilan qarashini ko‘rsatadi. “I think not” -bu ibora ham ehtimollikning past darajasini, inkorni kuchaytiradi. “Men shunday deb o‘ylamayman” ma’nosida keladi va qahramonning o‘z fikriga to‘liq ishonchi yo‘qligini, ikkilanishini bildiradi. Bu yerda takrorlash orqali ichki keskinlik va ishonchsizlik yanada kuchayadi. Tahlillarimizdan anglashilib turibtiki, ingliz va o‘zbek tillaridagi modal so‘zlarning vazifasi bir xil bo‘lib: ikkala tilda ham modal so‘zlar asosiy fe’lga qo‘shimcha ma’no beryapti, gapning mazmuniga so’zlovchining munosabatini bildiryapti. Lekin har doim ham ingliz va o‘zbek tilidagi modal so‘zlarni ekvivalent sifatida foydalana olmaymiz, V.V. Vinogradov fikricha, matndagi modallik bilan nafaqat sinxron, balki diaxron daraja ham bog‘liqdir. Modallik kategoriyasi universal kategoriya sifatida muhokamaga muhtoj, chunki u har xil tizimdagi tillarda turli shakllarda namoyon bo‘ladi -bu fikrning dalili sifatida: “I think not” o‘zbek tiliga “ishqilib” deya tarjima qilinyapti. Bu xato tarjima emas, aksincha tarjimonning mahoratidir, chunki ingliz tilidagi bu gap butun holicha o‘zbek tilidagi modal ma’noni beryapti. Fikrimizni xulosalasak, o‘zbek va ingliz tilidagi modal so‘zlar turli grammatik va sintaktik vazifada kelsada, semantik jihatdan bir xil semani ifodalashi mumkin.

Ushbu parchada modal fe'llar qahramonning ruhiy holatini, ichki kechinmalarini ochib berishda muhim rol o'ynaydi. "couldn't" va "I think not" iboralari qahramonning o'z ishining oqibatlaridan qo'rqishini, doimiy shubha va vahima ichida ekanligini ko'rsatadi. U o'zining qilmishini oqlashga, o'ziga ishonch hosil qilishga urinadi, ammo ichki dunyosidagi kurash uni doimo qiynaydi. Modal fe'llar orqali romanda psixologik geroyizm va ichki konfliktlar yorqin aks ettiriladi. Takrorlash orqali esa, bu ichki kurash va keskinlik yanada kuchayadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. А. НУРМОНОВ, Н. МАХМУДОВ, А. АХМЕДОВ, С. СОЛИХЖАЕВА УЗБЕК тилининг МАЗМУНИЙ СИНТАКСИСИ Узбекистан Республикаси ФА «Фан» м М355 (04)—92 нашриёти, 1992 й
2. Fyodor Dostoevsky “Crime and Punishment”
3. Г а к В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. М., 1981. С. 144

4. Г р а м м а ти к а современного русского литературного языка. М., 1970. С. 542—545.

5. Жиноят ва жазо: роман / Ф.Достоевский. − Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – 856 б.

6. KAXAROVA IRODA SIDIKOVNA. INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA EMOTIV, TAQLID VA MODAL SO‘ZLARNING LINGVOPRAGMATIK TADQIQI .Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi AVTOREFERATI

7. Н.Маҳмудов, А.Нурмонов ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ НАЗАРИЙ ГРАММАТИКАСИ (синтаксис) Ўқитувчи» нашриѐти, 1995.

8. Qalandar Sapayev. HOZIRGI O‘ZBEK TILI (morfemika, so‘z yasalishi va morfologiya)

9. SayfulIayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'lIanma. - T., «Fan va texnologiya., 2009. - 416 b.

10. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке. Исследования по русской грамматике // Избранные труды. – Москва: Наука, 1998. – 321 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

INGLIZ VA O'ZBEK TILLLARIDA MUROJAAT BIRLIKLARINING LINGVOKULTUROLOGIK VA LINGVOPOETIK TADQIQI

Mohinur Axmadjonova
Qo'qon davlat pedagogika instituti tayanch doktaranti
mohinurabduhamidova7@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi murojaat birliklarining lingvistik va lingvopoetik jihatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, o‘zbek tilida murojaat shakllari ijtimoiy ierarxiyaga asoslangan bo‘lib, ko‘proq hurmat va iliqlik ifodalovchi birliklardan iborat. Ingliz tilida esa murojaat shakllari rasmiy va norasmiy uslubga ajratilib, nisbatan standartlashtirilganligi kuzatiladi. Shuningdek, lingvopoetik jihatdan o‘zbek tilidagi murojaat birliklari ko‘proq obrazlilik va emotsionallik xususiyatiga ega bo‘lsa, ingliz tilida ular odatda neytral va konvensional xususiyat kasb etadi.

Kalit so’zlar: lingvistika, murojaat birliklari, lingvokulturologiya, lingvopoetika, obraz, emotsiya, pragmatika, semantika

Annotation: This article presents a comparative analysis of the linguistic and linguopoetic aspects of address forms in Uzbek and English. The research findings indicate that Uzbek address forms are based on social hierarchy and predominantly express respect and warmth. In English, however, address forms are classified into formal and informal styles and tend to be more standardized. From a lingvopoetic perspective, Uzbek address forms exhibit greater imagery and emotionality, whereas English ones are generally neutral and conventional.

Keywords: linguistics, address forms, linguistic culture, lingvopoetics, imagery, emotion, pragmatics, semantics.

Аннотация: В данной статье проводится сравнительный анализ лингвистических и лингвопоэтических аспектов обращений в узбекском и английском языках. Результаты исследования показывают, что обращения в узбекском языке основаны на социальной иерархии и преимущественно выражают уважение и теплое отношение. В английском языке формы обращения разделяются на формальный и неформальный стили и отличаются большей стандартизированностью. С лингвопоэтической точки зрения узбекские обращения обладают большей образностью и эмоциональностью, тогда как в английском языке они, как правило, нейтральны и конвенциональны.

Ключевые слова: лингвистика, обращения, лингвокультурология, лингвопоэтика, образность, эмоция, прагматика, семантика.

KIRISH

Til insoniyat madaniyatining ajralmas qismi bo‘lib, u nafaqat fikr almashish vositasi, balki ijtimoiy munosabatlarning tartibga solinishi, madaniy qadriyatlarning ifodalanishi va milliy mentalitetning aks etish vositasidir. Shu nuqtai nazardan, murojaat birliklari lingvistik hodisa sifatida muhim pragmatik vosita bo‘lib, insonlar o‘rtasidagi kommunikativ jarayonda ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog‘liq holda shakllanadi. Ular nutqiy aktlarning samaradorligini oshirishda, ijtimoiy maqomlar va insonlararo munosabatlarni aniqlashtirishda, hamda ma’naviy-madaniy merosni yetkazishda muhim rol o‘ynaydi. Murojaat birliklari turli tillarda o‘ziga xos ko‘rinish va tuzilishga ega bo‘lib, ular muloqotning lingvokulturologik va lingvopoetik jihatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Ingliz va o'zbek tillarida murojaat birlashmalari, ularning lingvokulturologik va lingvopoetik xususiyatlari, til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro aloqalar, shuningdek, murojaatlarning ijtimoiy ahamiyati muhim tadqiqot mavzularidir. Ushbu sohalarda olib borilayotgan tadqiqotlar ko'plab muammolarni hal qilishga yordam beradi.

Ingliz va o‘zbek tillari kabi har xil tizimga mansub bo‘lgan tillar misolida murojaat birliklarining tahlili ularning semantik, pragmatik va stilistik xususiyatlarini o‘rganish imkonini beradi. Ingliz tilida murojaat birliklari ko‘pincha rasmiy va norasmiy kontekstga asoslangan bo‘lsa, o‘zbek tilida ularning tanlanishi ijtimoiy maqom, yoshi kattalarga hurmat, oilaviy yoki jamoaviy munosabatlar kabi omillar bilan bog‘liq. Ushbu maqolada ingliz va o’zbek tillarida murojaat birliklarining lingvokulturologik va lingvopoetik xususyatlari yoritib berilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Murojaat birliklari bo‘yicha o‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ular tilshunoslik, madaniyatshunoslik va sotsiolingvistika fanlari nuqtai nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek va ingliz tillaridagi murojaat birliklari ustida olib borilgan ilmiy ishlar quyidagi jihatlarga e’tibor qaratgan: Brown va Levinson[172] o‘zlarining *"Politeness: Some Universals in Language Usage"* asarida murojaat birliklarining odob-axloq normalari va muloqot strategiyalariga ta’sirini o‘rgangan.

G. Yuldashev va boshqalar[173] o‘zbek tilidagi murojaat birliklarining milliy va an’anaviy xususiyatlarini tahlil qilgan. Holmes[174] o‘zining *"An Introduction to Sociolinguistics"* kitobida ingliz tilidagi murojaat shakllarining gender, ijtimoiy tabaqa va kontekstga bog‘liq jihatlarini o‘rgangan. O‘zbekistonda chiqarilgan tilshunoslikka oid maqolalar va monografiyalarda murojaat birliklarining pragmatik xususiyatlari keng tahlil qilingan. Ushbu adabiyotlar tahlili natijalari shuni ko‘rsatadiki, murojaat birliklari nafaqat lingvistik balki madaniy kontekstlarda ham muhim rol o‘ynaydi.

---

[172] Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some universals in language usage. Cambridge University Press

[173] Yuldashev, G. (2015). O‘zbek tilida murojaat birliklarining milliy va an’anaviy xususiyatlari. Tilshunoslik tadqiqotlari, 3(1), 45–60.

[174] Holmes, J. (2013). An introduction to sociolinguistics (4th ed.). Routledge.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda kontrastiv tahlil usuli qo‘llanildi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi murojaat birliklari to‘plangan va ularning lingvokulturologik hamda lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilindi. Ma’lumotlar korpus lingvistika yondashuvi asosida tahlil qilinib, statistik va deskriptiv metodlar orqali izohlab berildi.

Tilshunoslikda murojaat shakllari pragmalingvistika va sotsiolingvistika sohalari orqali o'rganiladi. Brown va Levinson murojaat shakllarini hurmat(politeness) nazariyasining asosiy komponenti sifatida ko'rib chiqib, ijtimoiy mavqe va muloqot kontekstiga mos ravishda tanlanishi lozimligini ta'kidlaydi. O'zbek tilida murojaatning turli shakllari madaniy qadriyatlarning yuksak darajada aks etishi sifatida qaraladi, ingliz tilida esa ko'proq standartizatsiyaga e'tibor qaratilgan.

Murojaat birlashmalari — bu til orqali odamlar o‘rtasidagi muloqot jarayonida hurmat, do‘stona munosabat yoki ijtimoiy masofani ifodalashning muhim vositalaridan biridir. Ular nafaqat nutqiy muloqotning strukturaviy qismi, balki madaniy kontekst bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy belgilar hamdir. Har bir til va madaniyatda murojaat birliklarining shakllanishi va qo‘llanilishiga xos o‘ziga xos jihatlar mavjud bo‘lib, ular nutq egalarining ijtimoiy maqomi, yosh farqi, rasmiylik darajasi va muloqot kontekstiga qarab o‘zgarishi mumkin.

O‘zbek va ingliz tillarida murojaatlarning struktura va uslubiy jihatlari sezilarli farqlarga ega. O‘zbek tilida murojaatlar odatda rasmiyroq bo‘lib, aniq ifodalanadi. Masalan, *“Janob”, “Xonim”, “Ustoz”* kabi murojaatlar ko‘p ishlatiladi, shuningdek, qarama-qarshi tomonning yoshiga, kasbiga yoki ijtimoiy mavqeiga bog‘liq holda hurmat ifodalovchi so‘zlardan foydalanish muhim sanaladi. Oilaviy yoki do‘stona muhitda esa “*aka”, “opa”, “tog‘a”, “xola”* kabi qarindoshlikni bildiruvchi murojaatlar keng tarqalgan bo‘lib, ular hurmat va yaqinlikni anglatuvchi omillar hisoblanadi.

Ingliz tilida esa murojaatlar odatda ixcham va universal shaklda bo‘ladi. Rasmiy muloqotda *“Mr.” (Janob), “Ms.” (Xonim), “Dr.” (Doktor)* kabi murojaat shakllari ishlatilsa, norasmiy suhbatlarda odatda ism bilan murojaat qilish odatiy hol sanaladi. Ingliz tilida rasmiylik darajasi pasayganligi sababli, muloqotda tez-tez bevosita ismlar yoki umumiy murojaat shakllari (“*sir”, “madam”, “guys”, “everyone”)* ishlatiladi.

Shuningdek, murojaatlarning ijtimoiy va madaniy o‘zgaruvchanligi ham mavjud. Masalan, ingliz tilida gender neytral murojaat shakllari (“they/them”, “Mx.”) rivojlanib bormoqda, bu esa tilning zamonaviy tendensiyalar va gender tengligi masalalariga moslashuvini ko‘rsatadi. O‘zbek tilida esa an’anaviy murakkab murojaat tizimi saqlanib qolgan bo‘lib, ayniqsa kattalarga nisbatan hurmat ifodalash asosiy mezon sanaladi.

O‘zbek va ingliz tillaridagi murojaat birliklari madaniy, lingvistik va lingvopoetik jihatdan sezilarli farqlarga ega. O‘zbek tilidagi murojaatlar ijtimoiy ierarxiyaga asoslangan bo‘lib, iliqlik va hurmat ifodalash darajasi yuqori. Ingliz tilidagi murojaatlar esa rasmiy-norasmiy mezonlar asosida shakllanib, neytrallik va standartlashtirish tamoyiliga ko‘proq

asoslanadi. Ushbu farqlar har ikki tilning madaniy va kommunikativ xususiyatlarini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari murojaat birliklarining pragmatik funksiyalarini yanada chuqurroq tushunishga yordam berib, tarjimashunoslik, madaniyatshunoslik va nutq madaniyati sohalarida qo‘llanilishi mumkin. Shuningdek, ushbu tadqiqot xorijiy tillarni o‘rganishda ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, turli tillarning murojaat birliklarini taqqoslash orqali til o‘rganuvchilarga madaniy kontekstni yaxshiroq tushunish imkonini yaratadi.

- ✓ ***O‘zbek va ingliz tillarida murojaat birliklarining ijtimoiy-madaniy asoslari***

O‘zbek tilida murojaat birliklari ko‘proq ijtimoiy ierarxiya va an’anaviy qadriyatlarga asoslanadi. Murojaat shakllari suhbatdoshning yoshi, ijtimoiy mavqei, qarindoshlik darajasi va jamiyatdagi o‘rniga qarab farqlanadi.

Masalan, hurmat ifodalovchi "aka", "opajon", "ustoz", "domla" kabi murojaatlar keng qo‘llaniladi. Shuningdek, "bobo", "buvi", "tog‘a", "xola" kabi murojaat birliklari nafaqat qarindoshlik, balki hurmatni ifodalash vositasi sifatida ham ishlatiladi.

Ingliz tilida esa murojaat birliklari asosan rasmiy va norasmiy shakllarga bo‘linadi. Rasmiy holatlarda "Mr.", "Ms.", "Dr.", "Professor" kabi murojaatlar ishlatilsa, norasmiy suhbatlarda ismlar yoki oddiy "sir", "ma’am" kabi umumiy murojaat shakllari qo‘llaniladi. Ingliz tilida murojaat shakllari shaxsiy yaqinlik darajasini aks ettirgan holda rasmiylik yoki norasmiylik me’yorlariga ko‘proq bog‘liq bo‘ladi.

- ✓ ***O‘zbek va ingliz tillarida murojaat birliklarining lingvistik xususiyatlari.***

O‘zbek tilida murojaat birliklari ko‘pincha affiksal morfemalar orqali differensiallashadi. Masalan, "-jon", "-aka", "-oy" qo‘shimchalari murojaat shakliga iliqlik va hurmat ifodalaydi ("opajon", "akajon", "oyijon"). Ingliz tilida esa bunday morfologik elementlar deyarli kuzatilmaydi, murojaatlar ko‘proq mustaqil birliklar sifatida qo‘llaniladi ("Mr. Smith", "Dear Professor").

Shuningdek, o‘zbek tilida murojaatlar sintaktik jihatdan ham rang-barang bo‘lib, ular ko‘pincha muloqotning hissiy fonini boyitadi.

Masalan:

"Aziz ustozim, sizning maslahatlaringiz biz uchun juda muhim."

"Opajon, bugun siz bilan uchrashish juda yoqimli bo‘ldi!"

Ingliz tilida esa murojaatlar sintaktik jihatdan qisqa va aniq shakllarga moyil bo‘ladi:

"Dear Professor, your advice is highly appreciated."

"Sir, it was a pleasure meeting you today."

- ✓ ***Lingvopoetik jihatlar***

Lingvopoetika nuqtayi nazaridan, o‘zbek tilidagi murojaat birliklari ko‘pincha obrazli va emotsional tusga ega bo‘lib, ular samimiyat va iliqlikni ifodalaydi.

Masalan, *"Aziz do‘stim", "Mehri daryo opajon", "Qadrli amakim"* kabi murojaatlar hissiy ta’sir doirasini kengaytiradi.

Ingliz tilida esa murojaat birliklari ko‘proq standartlashtirilgan va rasmiy tusda bo‘lib, ularda emotsionallik darajasi nisbatan past bo‘ladi. *"Dear Sir/Madam", "Respected Professor"* kabi murojaatlar odatiy rasmiy yozishmalarda ishlatiladi va ular hissiy ifoda jihatidan chegaralangan bo‘ladi.

Murojaat birliklari har bir jamiyatning madaniy va ijtimoiy tuzilishiga bog‘liq bo‘lib, ular kommunikativ jarayonda suhbatdoshlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solish vositasi hisoblanadi.

Shu bilan birgalikda, o‘zbek tilida murojaat birliklari asosan an’anaviy qadriyatlar, hurmat tamoyillari va ijtimoiy ierarxiyaga asoslangan.

Masalan, o‘zbek tilida:

- **Yosh va mavqega asoslangan murojaatlar:** "aka", "opa", "bobo", "buvi", "ustoz", "domla" kabi murojaatlar keksalarga va hurmatga sazovor shaxslarga nisbatan qo‘llaniladi.
- **Oilaviy va yaqin munosabatlar:** "opajon", "akajon", "qizim", "o‘g‘lim", "jiyan" kabi murojaatlar iliqlikni ifodalaydi.
- **Rasmiy va biznes uslubida:** "Janob", "Xonim", "Muhtaram" kabi murojaatlar rasmiy yozishmalarda ishlatiladi.[175]

Ingliz tilida murojaat shakllari ko‘proq rasmiy va norasmiy uslubga ajratiladi, lekin ijtimoiy ierarxiya unchalik keskin namoyon bo‘lmaydi:

- **Rasmiy murojaatlar:** "Mr." (Janob), "Mrs." (Xonim), "Miss" (Turmushga chiqmagan ayol), "Dr." (Fan doktori) kabi birliklar mavjud.
- **Norasmiy murojaatlar:** "Sir", "Madam" (Hurmat bilan murojaat qilish), "buddy", "mate" (do‘stona munosabatda) kabi so‘zlar qo‘llaniladi.
- **Jamiyatda hurmatni ifodalovchi murojaatlar**: Qirollik vakillari yoki harbiylarga nisbatan "Your Majesty", "Your Honor" kabi murojaatlar mavjud.

Murojaat birliklarining lingvopoetik xususiyatlari ularning obrazlilik va emotsionallik darajasi bilan bog‘liq bo‘lib, o‘zbek va ingliz tillari bu borada sezilarli farqlarga ega. O‘zbek tilida murojaatlar ko‘pincha obrazlilik kasb etadi va iliqlikni ifodalovchi unsurlar bilan boyitiladi.

Masalan:

- "**jon" affiksi orqali:** "opajon", "ukajon" (samimiylik, mehr-muhabbat ifodasi).
- **E’tirof va maqom ifodalovchi murojaatlar:** "hazrat", "ustoz", "olim".
- **Kinoya yoki hazil shaklidagi murojaatlar:** "boyvachcha", "bek" (ba’zan ijobiy yoki istehzo bilan ishlatilishi mumkin).

Ingliz tilida murojaatlar nisbatan standart va emotsionallik kamroq bo‘lsa-da, ba’zi obrazli ifodalar mavjud:

[175] Yuldosheva. S. (2020). O’zbek tilida rasmiy muloqot va murojaat shakilari.

- **"Sweetheart", "honey", "darling**" – yaqin munosabatlarda qo‘llaniladigan iliq murojaatlar.
- "**My lord", "Your Grace"** – tarixiy va rasmiy nuqtai nazardan obrazlilikka ega birliklar.
- **"Boss", "chief"** – norasmiy lekin ko‘pincha samimiylikni ifodalovchi murojaatlar.[176]

O‘zbek tilidagi murojaatlar ko‘proq emotsionallikka, iliqlikka va obrazlilikka ega bo‘lsa, ingliz tilidagi murojaatlar ancha rasmiy va standartlashtirilgan xususiyatga ega.

MUHOKAMA

O‘zbek va ingliz tillaridagi murojaat birliklari ijtimoiy-madaniy, grammatik va lingvopoetik jihatdan sezilarli farqlarga ega. O‘zbek tilida ular ijtimoiy ierarxiya va hurmat tamoyillariga asoslangan bo‘lib, obrazlilik va iliqlik bilan ajralib turadi. Ingliz tilida esa murojaatlar ko‘proq rasmiy va norasmiy shakllarga ajratilib, standartlashtirilgan va neytral tusga ega bo‘ladi. Ushbu farqlar har bir tilning madaniy va kommunikativ xususiyatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tilshunoslikda murojaat birliklari ijtimoiy munosabatlarni aks ettirish va kommunikativ jarayonda muhim rol o‘ynaydi. Har bir til va madaniyatda murojaat birliklari muayyan sotsiokulturniy omillar ta’sirida shakllanadi. Lingvokulturologik tadqiqotlar til va madaniyatning o'zaro bog'liqligini o'rganadi. O'zbek va ingliz tillaridagi murojaat birlashmalari madaniy kontekstda qanday ishlatilishini tahlil qilish, ularning ijtimoiy ahamiyatini aniqlashga yordam beradi.

Masalan, to'y marosimlari bilan bog'liq leksik birliklarni o'rganish orqali har ikki madaniyatning an'anaviy qiymatlari va urf-odatlari haqida ma'lumot olish mumkin.

Ingliz va o'zbek tillarida murojaat birlashmalarining lingvokulturologik va lingvopoetik tadqiqoti, bu tillarning madaniy kontekstda qanday ishlatilishini tushunishga yordam beradi. Bu sohalardagi tadqiqotlar nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik uchun ham muhimdir. O'zbek tilining rivojlanishi uchun sifatli manbalar yaratish va xalqaro tajribalarni hisobga olish zarur.

XULOSA

O‘zbek va ingliz tillaridagi murojaat birliklari lingvokulturologik va lingvopoetik jihatdan sezilarli farqlarga ega. O‘zbek tilida murojaatlar ko‘proq ijtimoiy maqom va hurmatni aks ettirsa, ingliz tilida ular rasmiy va norasmiy uslublarga bo‘lingan holda qo‘llaniladi. Lingvopoetik jihatdan esa o‘zbek tilidagi murojaatlar emotsionallik va iliqlik bilan ajralib turadi, ingliz tilida esa ular odatda standart shaklda qo‘llaniladi. Ushbu farqlar til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini yanada chuqurroq anglashga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some universals in language usage. Cambridge University Press

[176] Scollon, R., & Scollon, S. W. (2001). Intercultural Communication: A Discourse Approach. Blackwell.

2. Holmes, J. (2013). An introduction to sociolinguistics (4th ed.). Routledge

3. Murodova, M., & Xoldorova, H. (2023). STYLISTIC USAGE OF WORD FORMATION PATTERNS CONTENTS. Educational Research in Universal Sciences, 2(3 SPECIAL), 946–949

4. Scollon, R., & Scollon, S. W. (2001). Intercultural Communication: A Discourse Approach. Blackwell.

5. Yuldashev, G. (2015). O‘zbek tilida murojaat birliklarining milliy va an’anaviy xususiyatlari. Tilshunoslik tadqiqotlari, 3(1), 45–60.

6. Yuldosheva. S. (2020). O’zbek tilida rasmiy muloqot va murojaat shakilari.

7. www.dissercat.ru

8. www.ziyonet.uz

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

SOHA TERMINLARINING LINGVISTIK TADQIQI

Musurmanova Shaxnoza Qo‘chqorovna
(Xalqaro innovatsion universitet, katta o‘qituvchi),
Azimova Husnora Sunattillo qizi
(Xalqaro innovatsion universiteti 3-kurs talabasi)

Annotatsiya. Ushbu maqolada terminlarni tarjima qilishning nazariy asoslari, terminlarning lingvistik tushunchasi, fan taraqqiyotining hozirgi bosqichida terminologiya sohasining o‘rni va ahamiyati, soha terminlarining tilshunoslikka kirib kelishi va tarjima muammosi, jahon tilshunosligida terminlarga ilmiy-nazariy yondashuv, chog‘ishtirilayotgan tillarda terminlarning tarixiy shakllanish va rivojlanish bosqichlari, terminlarning leksik-semantik xususiyatlari singari masalalar haqida nazariy fikr-mulohazalar yoritilgan

Kalit so‘zlar: terminlar, taraqqiyot, nutq, adabiy norma, leksik-semantik, muhit.

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ОТРАСЛЕВЫХ ТЕРМИНОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы перевода терминов, лингвистическое понимание терминов, место и значение терминологии на современном этапе развития науки, проблема проникновения терминов отрасли в языкознание и проблема перевода, научно-теоретический подход к терминологии в мировом языкознании, этапы исторического становления и развития терминов в сопоставимых языках и лексико-семантические особенности.

Ключевые слова: термины, прогресс, речь, литературная норма, лексико-семантическая, среда обитания.

LINGUISTIC RESEARCH OF FIELD TERMS

Annotation. This article examines the theoretical foundations of the translation of terms, the linguistic understanding of terms, the place and meaning of terminology at the present stage of scientific development, the problem of penetration of industry terms into linguistics and the problem of translation, the scientific and theoretical approach to terminology in world linguistics, the stages of historical formation and development of terms in comparable languages and lexico-semantic features.

Key words: terms, progress, speech, literary norm, lexico-semantic, habitat.

Kirish (Introduction) Terminologiya – sohada qo‘llaniladigan maxsus leksikani

o‘rganuvchi fan bo‘lib, terminlarning kelib chiqishi, shakli, ma’nosi, vazifasi va qo‘llanilishi kabilarni o‘z ichiga qamrab oladi. Sohaga oid terminologiya zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning dolzarb yo‘nalishlaridan biridir”[177]. Hozirgi vaqtda sohaviy leksikaning dolzarbligi, bir tomondan, soha texnika va texnologiyalarining rivojlanishi tufayli yangi tushunchalarning ko‘payib borishi sababli deb qaralsa, ikkinchi tomondan, soha terminlarining shakllanish jarayoni, derivatsiyasi va funksional, semantik, pragmatik vazifalari kabi masalalarning yetarli darajada o‘rganilmaganligi bilan bog‘liq hodisa deb izohlanadi.

Soha terminlari har bir til so‘z boyligining juda katta qismini tashkil etadi. Uning hozirgi tahlikali dunyoda tez rivojlanishi ham bejiz emas, chunki yangi terminlar yasash imkonini beradi. Bilim, sanoat yoki madaniyatning maxsus sohaga tegishli so‘z yoki so‘z birikmasi termin deb nomlanadi. Termin ifoda etayotgan biror so‘zning mazmuni mavzuli, biron adabiyotda izohlash orqali talqin qilinadi[178].

Terminologik tizimlar fan taraqqiyoti bilan birgalikda rivojlanib bormoqda. Terminlar birdaniga paydo bo‘lib qolmaydi, aksincha, ularning zaruriyati anglangan holda o‘ylab topiladi, ijod qilinadi. Shuningdek, oddiy so‘zdan farqli ravishda, terminning ma’nosi kontekstga bog‘liq bo‘lmaydi. Maxsus so‘z-termin so‘z terminlik ma’nosida va o‘z terminologik maydonida qo‘llanar ekan, uning har doimgi ma’nosi saqlanib qolaveradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review) Insoniyat tarixida iste’molda bo‘lgan terminlarning fonetik, leksik-semantik, struktur-funksional, tarixiy-etimologik hamda qiyosiy statistik jihatlari haqida H.A.Dadaboyev, X. Paluanova , O.Ahmedov, A.Matg‘oziyev, A.Ibrohimova, X.Arzikulov, Z.Choriyev, L.N.Gumilev, Sh.Abdullayeva, F.Bakirov, D.Kadirbekova, X.Paluanova, A.I.Primov, G‘.Abdurahmonovlar[179], o‘zbek tili terminologiyasining sinxron tadqiqi bo‘yicha H.Yodgorov[180], lar ilmiy izlanishlar olib borgan.

XX asrning o‘rtalaridan boshlab ingliz, rus va o‘zbek terminshunosligida til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi omilining tarjima ekvivalentligiga ta’siri masalasi yuzasidan ko‘plab ilmiy tadqiqotlar maydonga keldi.

Lingvokulturologiya sohasida so‘nggi yillarda qiyosiy aspektdagi izlanishlar ko‘lami kengaydi. A.M.Kurganov, A.A.Sharipova, D.A.Tosheva, D.K.Baxronova, H.A.To‘xtaxodjayeva, D.A.Rustamova, Sh.Z.Raxmatullayeva, D.A.Rustamov, A.A.Mo‘minova[181] kabi tilshunoslarning ishlari bir-biriga qardosh bo‘lmagan tillar

---

177 Ким В.Н., Ким Т.С. Социально-политическая терминология. – Т., 2009. – С. 4.

178 Wuster E. An Introduction to general terminology and terminography. Volume I-II, New York. 1999.

179 Abdurahmonov G‘. Terminologiya muammolari // O‘zbek tili terminologiyasi va uning taraqqiyot perespektivalari: Birinchi Respublika terminologiya konferensiyasi materiallari. – T.: Fan, 1986. – 136 b.;

4 Yodgorov H. O‘zbek tili harbiy terminologiyasining sinxron tadqiqi: Filol.fan. nom. …dis. – T., 1996. – 163 б.;

181 Kurganov A.M. Ingliz va o‘zbek tillarida terminlar qo‘llanilishining lingvokulturologik xususiyatlari: f.f.f.d. (PhD) diss. – T., 2021. – 154 6.;

doirasida olib borilgan tadqiqotlar bo‘yicha ahamiyatlidir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy tahlil kabi ilmiy tamoyillardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Termin fan-texnika, qishloq xo‘jaligi, san’at va madaniyat, boshqaruv va sohaga xos so‘z hisoblanadi. terminologiya– soha terminlari haqidagi ta’lim va terminlar majmui degan ma’nolarni anglatadi. Termin o‘rnida ba’zan atama, istiloh so‘zlarini ishlatish hollari uchrab turadi. Ammo bu to‘g‘ri emas. Atama termin so‘ziga nisbatan tor tushunchani ifodalaydi. “Atama”, “atamashunoslik” kabi tushunchalar umumxarakterda bo‘lganligi e’tiborga olinmaydi. Chunki “atama” deganda terminologiyaga aloqasi bo‘lmagan onomastika (toponimiya, antroponomiya, oykonimiya kabilar)ga aloqador leksik birliklar ham tushuniladi. Istiloh so‘zi esa arabcha o‘zlashmadir. Uni xalq tushunmaydi va me’yorga aylangan emas. Terminologiya masalalari hamisha tilshunoslikning dolzarb muammolaridan biri bo‘lib kelgan. Chunki terminlarning sohalar lug‘aviy qatlamidagi o‘rni va vazifasini belgilash, termin anglatgan mazmun-mohiyatini to‘g‘ri anglash imkonini beradi.

Terminlar paydo bo‘lib qolmaydi, aksincha, ularning zaruriyati anglagan holda o‘ylab topiladi, ijod qilinadi. Shuningdek, oddiy so‘zdan farqli ravishda, terminning ma’nosi kontekstga bog‘liq bo‘lmaydi, uning tub ma’nosi saqlanib qolaveradi.

Yangi texnika vositalari qaysi sohaga ko‘proq kirib kelgan bo‘lsa, shu soha terminologiyasi to‘xtovsiz ravishda kengayib bormoqda. Ana shunday sohalardan biri bugungi harbiylik ishi bilan shug‘ullanuvchi armiya, aviatsiya va mudofaa sohasidir. Mazkur soha taraqqiyotiga e’tibor bersak, bu sohaga texnik vositalarning kirib kelishi, asosan, yigirmanchi asr boshlariga to‘g‘ri keladi. Lekin uning eng taraqqiy etgan davri bugungi kundagi holatidir. Hozirgi zamonaviy mudofaa harbiy kuchlari texnik vositalar qo‘llanadigan yetakchi sohalardan biriga aylandi. Natijada ushbu soha terminologiyasiga juda ko‘plab termin va tushunchalar, shuningdek, ular bilan birga, yangi ilmiy-texnikaviy terminlar, atamalar ham kirib kelmoqda.

Lekin B.N.Golovin terminologiya va terminalogik tizim ifodalarini kasbiy faoliyat sohalaridagi bir-biri bilan aloqador tushunchaviy leksik-semantik, so‘z yasalishi va grammatik darajalarda bog‘langan terminlar majmuini bildiruvchi sinonimlar sifatida ishlatishni taklif qiladi[182].

Terminologiyaga bag‘ishlangan ko‘plab ishlarda u yoki bu sohaning muayyan tushunchalarini anglatadigan, definitsiyaga ega bo‘lgan va asosan, nominativ funksiyani bajaradigan birliklar termin hisoblanadi, deb qaraladi. A.A.Reformatskiy terminga ta’rif berar ekan, “...terminlar – bu maxsus so‘zlardir”, degan xulosaga keladi. A.V.Kalinin muayyan fanlar va kasbkorlikda ishlatiladigan so‘zlarni “maxsus leksika” deb ataydi va uni ikki guruhga ajratadi.

1. Maxsus leksikaga, birinchi navbatda, terminlar kiradi.

[182] Головин Б.Н. Введение в языкознание. – М., “Высшая школа”1977. – С. 186.

2. Maxsus leksika tarkibiga terminlardan tashqari, professionalizmlar ham kiradi.

U o‘z fikrini davom ettirib, “Termin bilan professionalizmlar o‘rtasidagi farq shuki, termin bu muayyan fan, sanoat sohasi, qishloq xo‘jaligi, texnikadagi tamomila rasmiy bo‘lgan, qabul qilingan va qonunlashtirilgan biror tushunchaning ifodasidir, nomidir, professionalizm esa biror kasb, mutaxassislik, ko‘pincha, jonli tilda tarqalgan, aslini olganda, tushunchaning qat’iy, ilmiy tavsifiga ega bo‘lmagan yarim rasmiy so‘zdir”, deydi[183].

Ma’lumki, har bir sanoat, qishloq xo‘jaligi, mudofaa, maorif, madaniyat, davlat qurulishi kabi sohalarning rivojlanish va takomillashuv darajasi shu soha terminologiyasining qay darajada taraqqiy etganligi, shuningdek, tartibga solinganligi kabi belgilar bilan ham uzviy bog‘liqdir. Chunki ilmiy adabiyotda qo‘llanadigan termin yoki uning ifoda shakli aniq va ravshan bo‘lmas ekan, unda, albatta, chalkashlik, noaniqlik kabi salbiy holatlar saqlanib qolaveradi. Shu bois, V.P.Danilenko ta’kidlaganidek, har bir fan yoki sohaning taraqqiyot ko‘rsatkichi shu soha terminologiyasining “qat’iy ilmiy terminologiya”ga ega ekanligi bilan ham belgilanadi. V.P.Danilenko bu yerda “qat’iy ilmiy terminologiya” tushunchasini biron-bir sohaviy terminologiyaning mazkur fan sohasi taraqqiyoti bilan uyg‘unlashuvi, sohaviy terminologiyaning ayni sohaga oid tushunchalarni ifodalashdagi hamohangligi, yaratilgan va muomalada bo‘lib turgan terminologiyaning muayyan fan tili bilan mos kelishi kabi holatlarni nazarda tutadi.

Terminlarning aniqligi va qat’iylashishi shu millatning fani, maorifi, madaniyati darajasini ko‘rsatadi. Terminlarning rivojlanishi, tartibga solinishi fanning har xil sohalarida turlicha bo‘lib, ma’lum fanning taraqqiyotiga bog‘liq. Bu taraqqiyot to‘xtovsiz bo‘lgani uchun yangi terminlarning kelib chiqishi, tartibga tushishi ham uzluksiz bo‘ladi. Umuman, ona tilida terminlarning puxta ishlanishi, tartibga solinishi darslik va qo‘llanmalar tuzish uchun ham, ona tilida dars olib borish uchun ham zarur bo‘lgan manbadir. Terminlarning ishlanmaganligi va tartibga solinmaganligi nutq uslubiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Soha terminologiyasi voqelikni tushunishning ma’lum bir belgilangan tizimini ifodalab, intellektual aloqa kanalining biri hisoblanadi. V.V.Vinogradovning fikriga ko‘ra, “Terminlarni yaratish va ta’riflashda ikki tomon, ikki nuqtayi nazar mavjud: tarkibiy-lingvistik va muayyan fan tushunchalar tizimining rivojlanishi bilan belgilanadigan konseptual, semantik”[184].

D. S.Lotte quyidagi kategoriyadagi so‘zlar terminlashishi mumkinligi haqida gapirib: “Texnikada quyidagi tushunchalarni anglatuvchi asosiy kategoriyalar terminlashadi: jarayonlar (hodisalar); texnika predmetlari (materiallar, qurollar, asboblar, detallar va h.k.); xossalar; hisobiy tushunchalar (parametrlar, geometrik obrazlar va h.k.); o‘lchov birliklari”[185]; A.V.Kalinin esa termin bilan kasb-hunar so‘zlarining bir-biridan farqli ekanligini quyidagicha asoslashga intiladi: “Termin – bu muayyan fan, sanoat sohasi, qishloq xo‘jaligi, texnikadagi

[183] Калинин А.В. Лексика русского языка. – М., 1971. – С. 120.
[184] В.В. Виноградов, Вопросы языкознания” 1961, М.: С. 3–10.
[185] Лотre Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории методики. – М., 1961. – С. 29

tamomila rasmiy bo‘lgan, qabul qilingan va qonunlashtirilgan biror tushunchaning ifodasidir. Kasb-hunar so‘zlari esa biror kasb, mutaxassislik o‘rtasida, ko‘pincha, jonli tilda tarqalgan, aslini olganda, tushunchaning qat’iy, ilmiy tavsifiga ega bo‘lmagan yarim rasmiy so‘zdir[186].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations) Xulosa qilib shuni ta’kidlash mumkinki, terminologiyani tarjima qilishda har ikki tilda mavjud bo‘lgan terminlarning leksik, semantik, grammatik jihatlarini chuqur o‘rganish tarjimaning samarali bo‘lishini ta’minlaydi. Mamlakatimiz terminshunos, lug‘atshunos olim mutaxassislari tomonidan soha terminlari tilimizda qanchalik faol ishlatilishiga qaramay, ularni to‘plab, tartibga solish, shu bilan birga, bugungi kunda butun dunyoga keng qo‘llanilayotgan ingliz terminlarining o‘zbek tilidagi muqobillarini topish va ularni izohli hamda tarjima lug‘atlarida unifikatsiya qilish, bir xillashtirish, standartlashtirish masalasi hali yetarlicha hal qilingan emas.

Terminni shakllantirish jarayoni ilmiy tushunchani nomlash jarayonining ongli ravishda yuz berish xususiyati uni tarjima tilida berilishini ham murakkablashtiradi, bu esa terminni foydalanishdagi so‘zning shakllanish jarayonidan ajratib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

(1) . Abdurahmonov G‘. Terminologiya muammolari // O‘zbek tili terminologiyasi va uning taraqqiyot perespektivalari: Birinchi Respublika terminologiya konferensiyasi materiallari. – T.: Fan, 1986. – 136 b.;

(2). В.В. Виноградов, Вопросы языкознания” 1961, М.: С. 3–10.

(3). Головин Б.Н. Введение в языкознание. – М., “Высшая школа”1977. – С. 186.

(4). Yodgorov H. O‘zbek tili harbiy terminologiyasining sinxron tadqiqi: Filol.fan. nom. …dis. – T., 1996. – 163 б.;

(5). Ким В.Н., Ким Т.С. Социально-политическая терминология. – Т., 2009. – С. 4.

(6). Калинин А.В. Лексика русского языка. – М., 1971. – С. 141.

(7). Калинин А.В. Лексика русского языка. – М., 1971. – С. 120.

(8). Kurganov A.M. Ingliz va o‘zbek tillarida terminlar qo‘llanilishining lingvokulturologik xususiyatlari: f.f.f.d. (PhD) diss. – T., 2021. – 154 б.;

(9). Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории методики. – М., 1961. – С. 29.

(10). Wuster E. An Introduction to general terminology and terminography. Volume I-II, New York. 1999.

[186] Калинин А.В. Лексика русского языка. – М., 1971. – С. 141.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

RUS TILI VA MADANIYATINI O‘RGATISH JARAYONIDA LINGVOKULTUROLOGIK YONDASHUVLARDAN FOYDALANISH

Nabiyeva Dilshoda Urakovna
Shahrisabz davlat pedagogika instituti, rus tili o‘qituvchisi
+998 91 463 52 23

Annotatsiya. Ushbu maqolada rus tilini xorijiy til sifatida o‘qitishda lingvokulturologik yondashuvning mohiyati va uning ta’lim jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Til va madaniyat o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, bu yondashuv orqali talabalar nafaqat lingvistik bilimlarni, balki rus xalqining madaniyati, urf-odatlari va mentalitetini ham chuqur o‘rganadilar. Maqolada lingvokulturologik metodlarning samaradorligi, frazeologizmlar, milliy bayramlar, adabiyot va kino, shuningdek, madaniyatlararo kommunikatsiya orqali til o‘rgatish usullari ko‘rib chiqiladi. Natijalarga ko‘ra, lingvokulturologik yondashuvdan foydalanish talabalar til kompetensiyasini oshirish bilan birga, ularning madaniyatlararo muloqot qobiliyatlarini ham rivojlantirishi mumkin.

Kalit so‘zlar: rus tili, lingvokulturologiya, til va madaniyat, lingvokulturologik yondashuv, til o‘qitish metodikasi, madaniyatlararo kommunikatsiya, til kompetensiyasi, frazeologizmlar, rus adabiyoti, madaniy kompetensiya.

Абстракт. В данной статье анализируется сущность лингвокультурологического подхода к преподаванию русского языка как иностранного и его значение в образовательном процессе. Язык и культура неразрывно связаны, и благодаря такому подходу студенты изучают не только языковые знания, но и культуру, обычаи и менталитет русского народа. В статье рассматривается эффективность лингвокультурологических методов, методов обучения языку через фразеологию, национальные праздники, литературу и кино, а также межкультурную коммуникацию. Согласно результатам, использование лингвокультурного подхода позволяет улучшить языковую компетенцию студентов и развить их навыки межкультурного общения.

Ключевые слова: русский язык, лингвокультурология, язык и культура, лингвокультурологический подход, методика преподавания языка, межкультурная коммуникация, языковая компетенция, фразеологизмы, русская литература, культурная компетенция.

Annotation. This article examines the essence of the linguocultural approach in teaching Russian as a foreign language and its significance in the educational process. Language and

culture are inherently interconnected, and this approach enables students to acquire linguistic knowledge and understand Russian culture, traditions, and mentality deeply. The article explores the effectiveness of linguocultural methods, including teaching phraseological units, national holidays, literature, cinema, and intercultural communication. The findings suggest that the implementation of a linguocultural approach can enhance students' language competence while also developing their intercultural communication skills.

Keywords: Russian language, linguoculturology, language and culture, linguocultural approach, language teaching methodology, intercultural communication, language competence, phraseological units, Russian literature, cultural competence.

KIRISH.

Hozirgi globalizatsiya sharoitida rus tilini o‘rgatish jarayoni nafaqat lingvistik bilimlarni egallashni, balki rus madaniyatini ham chuqur o‘rganishni talab etadi. Til va madaniyat bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, til faqat muloqot vositasi emas, balki xalqning tarixiy, ijtimoiy va madaniy tajribasini o‘zida aks ettiradi. Shuning uchun rus tilini chet tili sifatida o‘rgatishda lingvokulturologik yondashuvdan foydalanish dolzarb masala hisoblanadi. Ushbu maqolada lingvokulturologik yondashuvning mohiyati, uni o‘qitish jarayonida qo‘llash usullari va samaradorligi tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODAR.

Rus tilini lingvokulturologik yondashuv asosida o‘qitish bo‘yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish jarayonida bir nechta muhim jihatlar e’tiborga olinadi. Avvalo, lingvokulturologiya va til o‘qitish metodikasiga oid nazariy manbalar tahlil qilinadi. Ushbu yo‘nalishda V.V. Vorobyov [5], E.M. Vereshchagin va V.G. Kostomarov kabi olimlarning tadqiqotlari muhim o‘rin tutadi, chunki ularning ilmiy ishlari lingvokulturologiyaning nazariy asoslarini yoritib beradi. Shuningdek, rus tilini lingvokulturologik yondashuv asosida o‘qitishning samaradorligini aniqlashga qaratilgan empirik tadqiqotlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday tadqiqotlar talabalar bilan olib borilgan tajriba-sinov ishlari orqali amalga oshiriladi. Bundan tashqari, rus tilini chet tili sifatida o‘qitishga oid darsliklar, qo‘llanmalar va elektron resurslar tahlil qilinib, ushbu yondashuvning o‘quv jarayonidagi o‘rni va samaradorligi aniqlanadi.

Tadqiqot jarayonida bir nechta metodlardan foydalaniladi. Lingvokulturologik tahlil usuli yordamida rus tilidagi matnlar, frazeologizmlar, maqollar va matallar madaniy jihatdan o‘rganiladi. Bu yondashuv orqali til birliklarining milliy va madaniy xususiyatlari aniqlanadi hamda ularning ta’lim jarayonida qanday o‘rgatilishi muhokama qilinadi [4, 28]. Komparativ tahlil metodi orqali rus tili va o‘quvchilarning ona tili, masalan, o‘zbek yoki ingliz tili o‘rtasidagi lingvokulturologik farqlar solishtiriladi. Bunda turli tillarda madaniyatni aks ettiruvchi til birliklari va ifodalar tahlil qilinib, ularning tarjima jarayonidagi o‘ziga xos jihatlari aniqlanadi.

Eksperimental metod asosida lingvokulturologik yondashuv bo‘yicha dars mashg‘ulotlari o‘tkazilib, talabalar natijalari baholanadi. Ushbu metod orqali lingvokulturologik elementlarni o‘zlashtirish jarayonida talabalar qiyinchiliklarga duch kelish-kelmasligi aniqlanadi va

natijalarga asoslangan holda pedagogik tavsiyalar ishlab chiqiladi. Anketaviy so‘rov va intervyu metodlari orqali talabalar va o‘qituvchilar orasida so‘rov o‘tkazilib, lingvokulturologik yondashuvning samaradorligi haqida fikrlar to‘planadi. Ushbu usul yordamida talabalar rus madaniyatiga oid bilimlarni qanchalik samarali o‘zlashtirayotganini aniqlash mumkin. Pedagogik kuzatish usuli esa o‘quv jarayoni davomida talabalar lingvokulturologik elementlarni o‘zlashtirish darajasini baholash va ularning amaliy qo‘llanilishiga e’tibor qaratishga yordam beradi.

Yuqoridagi metodlardan foydalanish natijasida lingvokulturologik yondashuvning rus tili ta’limidagi o‘rni yanada aniqroq tushuniladi. Shuningdek, ushbu metodlar yordamida talabalar til kompetensiyasini oshirish bilan birga, madaniyatlararo muloqot qobiliyatlarini ham rivojlantirishi mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Lingvokulturologiya lingvistika va madaniyatshunoslikning kesishgan nuqtasida joylashgan fan bo‘lib, til orqali milliy madaniyatni o‘rganishni o‘z ichiga oladi. Bu yondashuv til birliklarini faqat grammatik va leksik jihatdan emas, balki ularning madaniy xususiyatlari, kontekst va mentalitet bilan bog‘liq tomonlarini ham tahlil qiladi.

V.V. Vorobyev ta’kidlaganidek, lingvokulturologiya «til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganadigan fan» hisoblanadi. Bu yondashuv yordamida talabalar rus tilida muloqot qilish bilan birga, rus xalqi madaniyatini, an’analari va mentalitetini ham tushunib yetadilar.

Rus tilini o‘qitishda lingvokulturologik yondashuv turli metodlar orqali amalga oshiriladi. Ushbu yondashuv tilni nafaqat lingvistik jihatdan, balki madaniy kontekstda ham o‘rganishga imkon yaratadi.

Frazeologizmlarni o‘rgatish madaniy tushunchalarni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Rus tilida milliy mentalitetni aks ettiruvchi iboralar juda ko‘p uchraydi. Masalan, «Работать спустя рукава» iborasi dangasalik bilan ishlashni, «Как снег на голову» esa kutilmaganda sodir bo‘lishni bildiradi. «Москва не сразу строилась» iborasi esa katta natijaga erishish uchun vaqt va harakat talab qilinishini ifodalaydi. Ushbu frazeologizmlarni o‘rgatish orqali talabalar rus xalqi mentaliteti, qadriyatlari va dunyoqarashi haqida ham tushuncha hosil qiladilar.

Milliy urf-odatlar va bayramlar orqali til o‘rgatish ham samarali usullardan biridir. O‘quv jarayonida rus xalqining milliy bayramlari, masalan, Maslenitsa, Pasxa, Yangi yil haqida ma’lumot berish talabalar uchun qiziqarli bo‘lishi mumkin. Ushbu bayramlarga oid matnlarni o‘qish va muhokama qilish tilni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradi. Masalan, Maslenitsa bayrami haqida tushuncha berish orqali «блины» (quymoqlar), «гуляние» (sayr qilish) kabi so‘zlarning ma’nosini va ular bilan bog‘liq madaniy kontekstni tushuntirish mumkin.

Adabiyot va kino orqali madaniy kompetensiyani rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Rus adabiyotidan A.S. Pushkin, F.M. Dostoyevskiy, L.N. Tolstoy kabi yozuvchilarning asarlari o‘quv jarayonida ishlatilishi mumkin. Shuningdek, zamonaviy rus filmlari va seriallari orqali talabalar real nutq namunalari bilan tanishib, madaniy o‘ziga xoslikni tushunib yetadilar.

Masalan, «Ирония судьбы, или С лёгким паром!» filmi rus xalqining Yangi yil bayramiga bo‘lgan munosabatini aks ettiradi [7, 42].

Madaniyatlararo muloqotni shakllantirish uchun interaktiv metodlardan foydalanish muhimdir. Dars jarayonida rolli o‘yinlar, madaniy munozaralar, rus tilida kundalik muloqotda ishlatiladigan ijtimoiy formulalarni o‘rgatish talabalar uchun samarali bo‘ladi. Masalan, rus tilida muomala qilishda «вы» va «ты» shakllarini qachon ishlatish kerakligi madaniy kontekstga bog‘liq bo‘lib, buni amaliy mashg‘ulotlar orqali tushuntirish muhim.

Lingvokulturologik yondashuvdan foydalanish til va madaniyatni integratsiyalashgan holda o‘rgatish imkonini beradi. Bu talabalar uchun real muloqotda yanada qulay sharoit yaratadi. Bundan tashqari, madaniy kontekstli materiallar til o‘rganishga qiziqishni oshiradi, chunki ular qiziqarli va tushunarli bo‘ladi. Lingvokulturologik yondashuv kommunikativ kompetensiyani rivojlantirib, talabalar nafaqat grammatik jihatdan to‘g‘ri gapirishni, balki madaniy jihatdan ham mos tarzda fikr bildirishni o‘rganadilar. Ushbu yondashuv madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirib, talabalar global dunyoda turli millat vakillari bilan samarali muloqot qilish imkoniyatiga ega bo‘lishlarini ta’minlaydi.

Ushbu maqolada rus tilini o‘qitishda lingvokulturologik yondashuvdan foydalanishning samaradorligi tahlil qilindi. O‘tkazilgan tadqiqotlar va amaliy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, lingvokulturologik yondashuv til o‘rganuvchilarning nafaqat grammatik bilimlarini oshirishga, balki madaniy kompetensiyalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Frazeologizmlar va milliy mentalitetni aks ettiruvchi iboralarni o‘rgatish talabalar nutqini boyitib, ularning rus xalqining madaniyati va qadriyatlarini chuqurroq tushunishiga yordam beradi. Bu esa tabiiy va jonli muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Milliy urf-odatlar va bayramlarni o‘rganish orqali til o‘zlashtirish o‘quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi. Madaniy jihatdan boyitilgan darslar talabalarni til muhitiga yanada yaqinlashtirib, o‘zaro tushunish va kommunikativ kompetensiyani rivojlantiradi. Adabiyot va kino materiallaridan foydalanish talabalarning tahlil qilish qobiliyatini oshirib, real nutq muhitida rus tilidan foydalanish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi. Bunday materiallar orqali talabalar rus tilining lingvistik va madaniy jihatlarini yaxshiroq anglaydilar. Interaktiv metodlar, jumladan, rolli o‘yinlar va madaniyatlararo muloqot mashg‘ulotlari talabalarni faol ishtirok etishga undaydi. Bu usullar yordamida talabalar tilni nafaqat bilish, balki uni turli kontekstlarda to‘g‘ri qo‘llashni ham o‘rganadilar. Lingvokulturologik yondashuv asosida o‘qitish rus tilini o‘rganayotgan talabalar uchun samarali metod hisoblanadi. Bu yondashuv nafaqat lingvistik bilimlarni shakllantirish, balki rus madaniyatini tushunish va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Shu sababli, kelgusida ushbu metodni yanada takomillashtirish va uni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

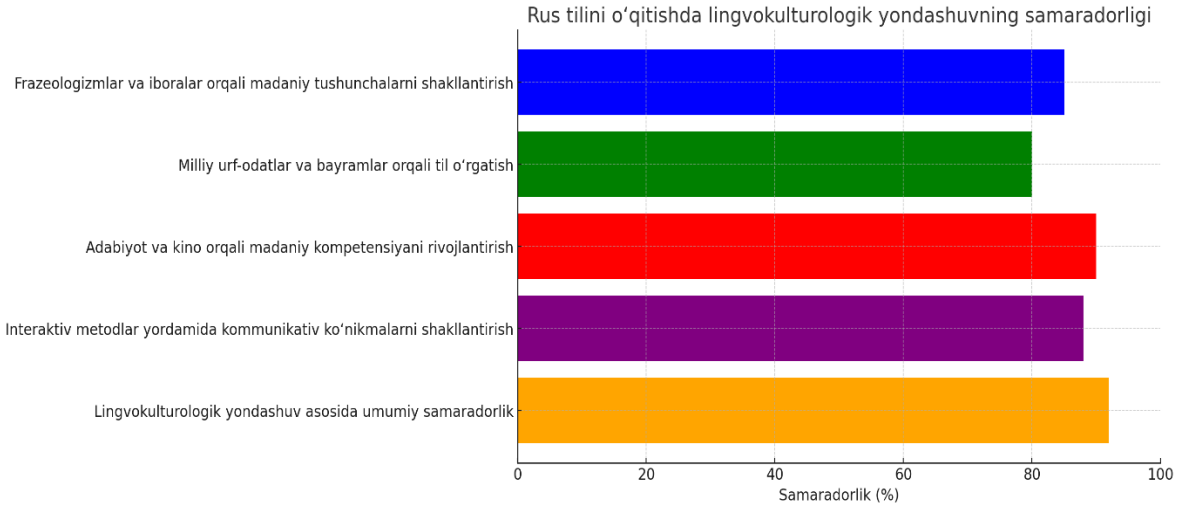

1-diagramma

Yuqoridagi diagramma rus tilini o‘qitishda lingvokulturologik yondashuvning samaradorligini aks ettiradi. Eng yuqori natijaga ega bo‘lgan yo‘nalishlar adabiyot va kino orqali madaniy kompetensiyani rivojlantirish (90%) hamda lingvokulturologik yondashuv asosida umumiy samaradorlik (92%) bo‘ldi. Bu esa ushbu yondashuvning talabalar uchun qiziqarli va samarali ekanligini ko‘rsatadi.

XULOSALAR.

Rus tilini o‘qitishda lingvokulturologik yondashuvdan foydalanish zamonaviy ta’limning ajralmas qismi bo‘lib, talabalar tilni yanada samarali o‘zlashtirishlari uchun qulay muhit yaratadi. Ushbu yondashuv tilni grammatik va leksik jihatdan emas, balki madaniy kontekstda tushunishga yordam beradi, natijada talabalar real hayotda rus tilidan muvaffaqiyatli foydalana oladilar. Shuning uchun rus tilini xorijiy til sifatida o‘rgatishda lingvokulturologik metodlarni keng qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ter-Minasova S.G. Language and Intercultural Communication. – Moscow: Slovo, 2000. – 256 p.

2. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – 328 p.

3. Баранов А.Н. Фразеология в контексте культуры. – М.: Знание, 2007. – 198 с.

4. Беляевская Е.Г. Лингвокультурологический аспект преподавания русского языка как иностранного. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2013. – 219 с.

5. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методология. – М.: Академия, 2008. – 304 с.

6. Гак В.Г. Язык и культура. – М.: Флинта, 2010. – 347 с.

7. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 272 с.

8. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология. – М.: Изд-во МГУ, 2002. – 288 с.

9. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. – СПб.: Наука, 1993. – 183 с.

10. Стернин И.А. Методика лингвокультурологического анализа текста. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2009. – 212 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

LOTIN TILINING TIBBIYOT FANIDAGI ROLI VA UNING AHAMIYATI

Normuradova Nasiba
Zarmed universiteti
Tillar kafedrasi o‘qituvchisi
+998933570357
normuradova74@gmail.com

Annotatsiya: lotin til shifokorlarga va tibbiyot ta’limini olishni boshlagan talabalarga o‘zaro ma’lumot almashish va kasbiy bilimlarni o‘rganish jarayonida yordam beradi. Lotin tilidagi murakkab anatomik, histologik va klinik terminlarni to‘g‘ri tarjima qilishda ko‘plab qiyinchiliklar yuzaga keladi. Bu atamalar tibbiy mutaxassislarga o‘z kasbiy sohalarida o‘zaro tushunishni osonlashtiradi. Lotin tili, o‘lik til bo‘lishiga qaramay, tibbiy ta’limda va ilmiy sohalarda katta ahamiyatga ega. Oliy tibbiyot o‘quv yurtlarida lotin tili va tibbiyot terminologiyasi asoslarini o‘rganish jarayonida turli o‘qitish metodlari, masalan, kompyuterda o‘qitish, muhokama, keys metodi va rolli o‘yinlardan foydalaniladi.

Kalit so‘zlar: tibbiyot, an’anaviy, anatomik, histologik va klinik, epidemiya, bronx, herpes, karsinoma.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF LATIN IN THE FIELD OF MEDICINE

Abstract: latin is helpful for medical professionals and students beginning their medical education to exchange information and acquire professional knowledge. There are many difficulties in accurately translating complex anatomical, histological, and clinical terms in Latin. These terms help medical specialists communicate more effectively within their professional fields. Despite being a dead language, Latin plays a significant role in medical education and scientific fields. In higher medical education institutions, various teaching methods are used in the process of learning Latin and the basics of medical terminology, such as computer-based learning, discussions, case methods, and role-playing.

Keywords: medicine, traditional, anatomical, histological, and clinical, epidemic, bronchus, herpes, carcinoma.

РОЛЬ ЛАТИНСКОГО ЯЗЫКА В ОБЛАСТИ МЕДИЦИНЫ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ

Абстрактный: латинский язык помогает медицинским специалистам и студентам, начинающим свое обучение в области медицины, обмениваться информацией и

осваивать профессиональные знания. При правильном переводе сложных анатомических, гистологических и клинических терминов на латинский язык возникает множество трудностей. Эти термины способствуют лучшему взаимопониманию среди медицинских специалистов в их профессиональной сфере. Несмотря на то, что латинский язык является мертвым, он имеет большое значение в медицинском образовании и научных областях. В высших медицинских учебных заведениях при обучении латинскому языку и основам медицинской терминологии используются различные методы преподавания, такие как обучение на компьютере, обсуждения, метод кейсов и ролевые игры.

Ключевые слова: медицина, традиционный, анатомический, гистологический и клинический, эпидемия, бронх, герпес, карцинома.

Lotin tilining tibbiyot sohasidagi o‘rni va ahamiyati juda katta. Tibbiyotda lotin tilini bilish, dunyoning turli mamlakatlaridagi shifokorlarga bir-birlarini oson tushunish imkonini beradi. Shu tariqa, lotin tili butun dunyo shifokorlari uchun umumiy til sifatida xizmat qilmoqda. U tibbiy sohada uzoq tarixga ega bo‘lib, ko‘plab tibbiy asarlar an’anaviy ravishda lotin tilida yozilgan. Bu til shifokorlarga va tibbiyot ta’limini olishni boshlagan talabalarga o‘zaro ma’lumot almashish va kasbiy bilimlarni o‘rganish jarayonida yordam beradi.

Zamonaviy pedagogikada tibbiy ta’limda o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash uchun interfaol texnologiyalarni qo‘llash, o‘qituvchi va o‘quvchilarning o‘zaro hamkorligini kuchaytiradi. Tibbiyot universitetlarida ta’lim olish jarayonida, talabalarga kasbiy va madaniy ko‘nikmalarni egallash kerakligi ta’kidlanadi. Tibbiyot institutlarining dastlabki bosqich talabalari lotin tili va tibbiy terminologiya fanini o‘rganishni boshlaydilar. Bu, odatda, yangi va qiyin fan bo‘lganligi sababli, barcha talabalar uni bir xil darajada o‘zlashtira olmaydi. Xususan, lotin tilidagi murakkab anatomik, histologik va klinik terminlarni to‘g‘ri tarjima qilishda ko‘plab qiyinchiliklar yuzaga keladi. Bu, moslashgan va moslashmagan aniqlovchilarni o‘rganishda ham aks etadi.

Tibbiyotda lotin tili o‘rganishning asosiy maqsadi - tibbiy terminologiya va atamalarni o‘rganishdir. Bu atamalar tibbiy mutaxassislarga o‘z kasbiy sohalarida o‘zaro tushunishni osonlashtiradi. Shifokorlar va tibbiyot xodimlari xalqaro atamalardan foydalanib, turli mamlakatlardagi mutaxassislar bilan oson aloqada bo‘lishlari mumkin. Tibbiyotda ishlatiladigan atamalar ko‘pincha yunon va lotin tillaridan kelib chiqqan bo‘lib, ular ilmiy va amaliy tibbiyotning asosiy vositalarini tashkil qiladi. Masalan, epidemiya, bronx, herpes, karsinoma, emfizema kabi atamalar lotin tilidan kelib chiqqan. Bu atamalar barcha mamlakatlar shifokorlari uchun tushunarli va yagona ma’lumotnoma sifatida xizmat qiladi.

Bugungi kunda lotin tili faqat qadimgi Rim madaniyatining yodgorligi sifatida emas, balki zamonaviy ilmiy va tibbiy sohalarda ham mustahkam o‘ringa ega. U biologiya, huquqshunoslik va tibbiyotda ilmiy terminologiyaning asosiy qismi hisoblanadi. Shu sababli, tibbiyotda lotin tili va yunon tilining asoslarini o‘rganish, mutaxassislarga o‘z kasbiy bilimlarini

yanada chuqurroq anglash va yangilab borilayotgan tibbiy bilimlarga tezkor kirish imkoniyatini taqdim etadi.

Lotin tili, o‘lik til bo‘lishiga qaramay, tibbiy ta’limda va ilmiy sohalarda katta ahamiyatga ega. Oliy tibbiyot o‘quv yurtlarida lotin tili va tibbiyot terminologiyasi asoslarini o‘rganish jarayonida turli o‘qitish metodlari, masalan, kompyuterda o‘qitish, muhokama, keys metodi va rolli o‘yinlardan foydalaniladi. Bu metodlar talabalarga tibbiyot terminologiyasini chuqur o‘rganish va uni kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatli qo‘llash imkonini beradi.

Tibbiyotda anatomik atamalar va terminologiyaning o‘rni nihoyatda muhimdir. Ularning to‘g‘ri tushunilishi va ishlatilishi shifokorning kasbiy faoliyatini samarali olib borishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shu tarzda, lotin tili tibbiyotda bilimlarni uzatishda va xalqaro miqyosda o‘zaro tushunish jarayonida muhim vosita hisoblanadi.

Dasturlashtirilgan ta’lim metodlari talabalarga didaktik materiallarni yaratishda yuqori samaradorlikni ta’minlashga imkon beradi. Rolli o‘yinlar - bu ishtirokchilarga qarama-qarshi manfaatlarga ega, shaxsiylashtirilgan vaziyatlarni o‘ynash imkonini beradigan o‘quv usulidir. Ushbu metod, xususan, «Klinik terminologiya» mavzusida seminarlar o‘tkazishda samarali natijalar beradi. Rolli o‘yinlar orqali talabalar tibbiy atamalar va tushunchalarni amaliyotda qo‘llashni o‘rganadilar. Bu metod, o‘z navbatida, o‘quvchilarga lotin tilidagi atamalarni o‘zlashtirish va tushunish jarayonini yanada samarali qiladi.

Lotin tilining tibbiyotdagi o‘rni -Lotin tili, shifokorlar uchun terminologiyani tushunishda ajralmas vosita hisoblanadi. U barcha anglo-sakson tillarining asosi bo‘lib, fransuz, ispan, portugal, italyan, nemis, ingliz va boshqa tillarda keng tarqalgan. Masalan, fransuz, italyan, ispan va rumin tillarida so‘zlarning 89 foizidan ortig‘i lotinchadir. Ingliz va nemis tillarida esa bu ko‘rsatkich 65%ni tashkil etadi. Lotin tilini o‘rganish, shifokorning so‘z boyligini kengaytiradi va yangi so‘zlarni o‘rganish jarayonini osonlashtiradi. Lotin tilini o‘rganish orqali talabalar nafaqat tibbiy terminologiyani, balki butun dunyo shifokorlari bilan samarali muloqot qilishni o‘rganadilar.

Tibbiy terminologiya va uning ahamiyati -Lotin tili, tibbiyotda xalqaro terminologiyaning asosiy manbai hisoblanadi. Shifokorlar har bir davlatda qadimgi yunon va lotin tillari asosida shakllangan universal atamalardan foydalanadilar. Ushbu atamalar mutaxassislar uchun tushunarli bo‘lib, millatga qarab o‘zgarishsiz qoladi. Bunday xalqaro atamalar tibbiyot fanining asosiy tarkibini tashkil etadi. Tibbiy terminologiyaning boshlang‘ich nuqtasi - ilmiy tushunchalarni ixcham va aniq ifodalashdir. Tibbiyotda uchta asosiy terminologiya tizimi mavjud: anatomik va gistologik terminologiya, farmatsevtik va klinik terminologiya.

1. Anatomik va gistologik terminologiya: Ushbu tizimlar tananing tuzilishi va qismlarini tavsiflashga qaratilgan. Lotin tili prefiks va sufikslar yordamida anatomik tuzilmalarning aniq nomlarini shakllantiradi.

2. Farmatsevtik terminologiya: Bu tizim dori-darmonlar va ularning shakllarini tasniflashga bag‘ishlangan. Farmatsevtik nomenklatura Xalqaro farmatsevtika nomenklaturasi asosida tuziladi va doim yangilanadi.

3. Klinik terminologiya: Ushbu tizim, bemorlarni tekshirish, tashxis qo‘yish va davolashda ishlatiladigan terminlarni o‘z ichiga oladi.

Prefikslar va yunoncha atamalar-Tibbiyotda prefikslar, ayniqsa yunoncha prefikslar keng tarqalgan. Yunoncha prefikslar ko‘pincha anatomik ma’noga mos keladi, ammo ba’zi hollarda ularning ma’nosi atama kontekstiga qarab o‘zgarishi mumkin. Yunoncha prefikslarning o‘ziga xosligi shundaki, ular ko‘p ma’nolarga ega bo‘lishi mumkin, bu esa tibbiy atamalarning murakkabligini oshiradi. Shunday qilib, yunoncha prefikslarning aniq ma’nosini tushunish talab etiladi.

Farmatsevtik nomenklatura va yangilanishlar-Farmatsevtika atamalari va dori vositalarining dozalash shakllari Xalqaro farmatsevtika nomenklaturasi asosida tuziladi va davriy ravishda qayta ko‘rib chiqiladi. Yangi dori vositalari va dozalash shakllari paydo bo‘lishi bilan, nomenklatura yangilanadi. Bu yangilanishlar tibbiyotda yangi bilimlar va amaliyotlarga moslashish jarayonini o‘z ichiga oladi[187].

Lotin tilini o‘rganish va zamonaviy o‘quv metodlari -Lotin tilini o‘rganish jarayonida talabalar lug‘at shaklida o‘rganilgan so‘zlar bilan ishlashadi. Bu jarayonda grammatik mashqlar, kartalar, kompyuter testlari va diktantlar orqali o‘rgangan materialni mustahkamlashga qaratilgan metodlar qo‘llaniladi. Talabalar yangi so‘zlarni yodlash va og‘zaki savollar orqali materialni o‘zlashtirishni yoqtiradilar. Shu bilan birga, talabalarga lotin aforizmlari va iboralarini yodlash tavsiya etiladi. Masalan, «Vivere militare est» (Yashash – bu jang qilish) kabi aforizmlar nafaqat tilni o‘rganish, balki lotin madaniyati va tarixiga oid chuqur tushunchalarni o‘zlashtirishga yordam beradi[188].

Lotin tilini o‘rganish tibbiyotda nafaqat ilmiy terminlarni tushunish, balki butun dunyo bo‘ylab mutaxassislar bilan muloqot qilish imkonini beradi. Shifokorlar uchun lotin tili nafaqat tibbiy bilimlarni o‘zlashtirish, balki tibbiy atamalarni o‘zaro tushunish va bemorlarga yordam berish uchun zarur vosita hisoblanadi. Dasturlashtirilgan ta’lim va zamonaviy metodlar yordamida lotin tilini o‘rganish jarayoni yanada samarali va qiziqarli bo‘ladi.

Tibbiyot sohasidagi bilimlarni o‘zlashtirishda lotin tilining roli katta. "Yashash, kurashish demakdir" (Vivere militare est) va "Gigiena - salomatlikning do‘stidir" (Hygiena amica valetudinis) kabi lotincha aforizmlar, nafaqat lotin tilining o‘ziga xos go‘zalligini, balki tibbiyot fanining asosiy tamoyillarini ifodalaydi. Ushbu iboralar, tibbiyotda faqat badiiy jihatdan emas, balki ilmiy nuqtai nazardan ham muhimdir. Lotin tilini o‘rganish nafaqat atamalarning ma’nolarini tushunishni, balki tibbiyot ilmiga kirib borishda kerakli bilimlarni ham beradi.

[187] Garcia, 2019 Farmatsevtik nomenklatura yangilanishi haqida: Xalqaro farmatsevtika nomenklaturasi tibbiyotda doimiy yangilanishga muhtoj bo‘lgan soha bo‘lib, bu yangilanishlar dori vositalari va terapiya metodlarining yangi yutuqlariga asoslanadi.
[188] Smith, 2022 Lotin aforizmlari va iboralari: Lotin aforizmlari faqat tilni o‘rganish uchun emas, balki madaniy va falsafiy tushunchalarni o‘rganish va ularga asoslangan dunyoqarashni shakllantirishda ham muhimdir.

Tibbiy atamalarning ko‘pchiligi lotin tilidan olingan bo‘lib, ular butun dunyo bo‘ylab shifokorlar tomonidan tushunarli va bir xil ma’nolarda ishlatiladi.

Lotin tilining tibbiyotdagi roli -Lotin tili tibbiyotda nafaqat tarixiy merosni, balki zamonaviy tibbiyotdagi muhim tushunchalarni ifodalash uchun ham xizmat qiladi. Tibbiyotda ishlatiladigan terminlarning aksariyati qadimgi yunon va lotin tillaridan kelib chiqqan, chunki bu tillar tibbiy ilm-fan va amaliyotning asosiy manbalari sifatida xizmat qilgan. Tibbiy terminologiya, ayniqsa anatomiya, farmakologiya va klinik sohalarda lotin tilining ta’sirini sezilarli darajada ko‘rsatadi. Lotin tilida yaratilgan atamalar tibbiy ilmda yagona, universal tizimni ta’minlaydi va shifokorlar o‘rtasida muloqotning aniq va tushunarli bo‘lishini kafolatlaydi.

Tibbiy atamalarni o‘rganish va ularning qo‘llanilishi -Lotin tili kursi, nafaqat tibbiyot sohasidagi atamalarni to‘g‘ri o‘zlashtirishga yordam beradi, balki talabalarni kelajakda mukammal shifokor bo‘lishga tayyorlaydi. Tibbiy atamalarni o‘rganish va ularni tushunish uchun lotin tilini bilish zarur. Bu, ayniqsa, anatomiya va farmakologiya kabi ilmiy kurslarda juda muhimdir, chunki bu kurslarda ko‘plab atamalar aynan lotin tilidan kelib chiqadi. Misol uchun, anatomiya bo‘yicha o‘rganilgan ko‘plab atamalar lotin tilidagi so‘zlardan tashkil topgan bo‘lib, ularni aniq va to‘g‘ri tushunish, so‘ngra amaliyotda qo‘llash talab etiladi. Lotin tilining grammatik qoidalari, tibbiy atamalarni to‘g‘ri shakllantirishda yordam beradi. Shifokorlar uchun anatomiya kursida lotin tilidagi atamalarni o‘rganish va ular bilan ishlash juda muhim, chunki bu atamalar inson tanasining tuzilishini tasvirlaydi va unga oid tushunchalarni aniq belgilaydi.

Lotin tili va kasbiy tilni shakllantirish -Lotin tili o‘rganish jarayonida, talabalar faqat atamalarni o‘rganib qolmay, balki o‘z kasbiy tili uchun zarur bo‘lgan terminologik tizimni ham shakllantiradilar. Bu tizim, tibbiyotda ishlatiladigan barcha atamalar va tushunchalarning asosiy strukturasini tashkil qiladi. O‘qituvchi, bu tizimni tushunishga va uni to‘g‘ri qo‘llashga yordam beradi. Bu jarayonning muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun lotin tili kursi nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko‘nikmalarni ham o‘z ichiga olishi kerak. Shifokorlarning tibbiyotda foydalanadigan kasbiy tilini shakllantirish, lotin tilini chuqur o‘rganish orqali amalga oshiriladi[189].

Lotin tilini o‘rganishning integratsiyasi-Lotin tili kursi, tibbiyot fanining boshqa kurslari bilan integratsiyalashadi. Masalan, anatomiya va farmakologiya kabi maxsus kurslar bilan bog‘liq holda lotin tili kursida o‘rganilgan bilimlar yanada samarali bo‘ladi. Lotin tilini o‘rganish jarayonida, o‘quvchilar tibbiyotda ishlatiladigan terminlarning kelib chiqishi, ularning grammatik shakllari va ma’nolarini o‘rganadilar. Shu bilan birga, o‘qituvchi talabalarni nafaqat teoriya, balki praktika orqali ham yo‘naltirishi lozim. O‘qituvchi, talabalar uchun tibbiyotda atamalarning to‘g‘ri ishlatilishini, ularning turli kontekstlarda qanday qo‘llanishi

[189] Мухаммедова, О.А. (2022). Развитие медицинского образования в Узбекистане. Eurasian Journal of Academic Research, 2(5), 397-399

kerakligini tushuntirib beradi. Tibbiy bilimlarni o‘rganish jarayonida, lotin tilining o‘rganilishi, talabalarni kelajakda kasbiy faoliyatlariga tayyorlashda muhim rol o‘ynaydi[190].

O‘qituvchining roli va integratsion o‘qitish metodlari-Lotin tili kursi, o‘quvchilarga faqat tibbiy atamalarni o‘rganish imkoniyatini yaratibgina qolmay, balki ularning umumiy madaniy rivojlanishiga ham hissa qo‘shadi. O‘qituvchining vazifasi nafaqat lotin tilini o‘rgatish, balki uni tibbiy bilimlar bilan bog‘lash va integratsiyalashdir. Shuningdek, lotin tilini muvaffaqiyatli o‘rganish uchun o‘quvchilarga doimiy ravishda ularni o‘rganish va amaliyotda qo‘llash imkoniyatlari yaratib berilishi kerak. Tibbiy-nazariy va klinik fanlar bilan integratsiya, talabalarni murakkab ilmiy va amaliy savollarga tayyorlaydi.

Lotin tili tibbiyot ta’limining ajralmas qismi bo‘lib, kelajakdagi shifokorlarni tayyorlashda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu til, tibbiy atamalarni tushunish va to‘g‘ri ishlatishda, shuningdek, umumiy madaniy rivojlanishda katta ahamiyatga ega. Lotin tilini o‘rganish jarayonida olingan bilimlar va ko‘nikmalar, nafaqat tibbiyot fanlarini o‘rganishda, balki amaliy shifokorlik faoliyatida ham samarali qo‘llanadi. Shu bilan birga, lotin tilini o‘rganish, talabalarni tibbiy sohadagi terminologiya tizimi bilan tanishtirib, ularni global miqyosda faol ishlay olishlari uchun tayyorlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Garcia, 2019 Farmatsevtik nomenklatura yangilanishi haqida: Xalqaro farmatsevtika nomenklaturasi tibbiyotda doimiy yangilanishga muhtoj bo‘lgan soha bo‘lib, bu yangilanishlar dori vositalari va terapiya metodlarining yangi yutuqlariga asoslanadi.

2.Smith, 2022 Lotin aforizmlari va iboralari: Lotin aforizmlari faqat tilni o‘rganish uchun emas, balki madaniy va falsafiy tushunchalarni o‘rganish va ularga asoslangan dunyoqarashni shakllantirishda ham muhimdir.

3. Sunbula R. et al. Teaching foreign languages in medical institutes //Journal of Positive School Psychology. – 2022. – С. 1605–1613-1605–1613.

4. Xo‘jayev G‘.X., Kuvatov A.K., “Ta’lim jarayonida ilg‘or pedagogik texnologiyalarni qo‘llash” Samarqand, 2004 yil.

5. Мухаммедова, О.А. (2022). Развитие медицинского образования в Узбекистане. Eurasian Journal of Academic Research, 2(5), 397-399

6. Болдырева О.Н. Нет пути в медицине без латинского языка (Non est viainmedicina sine lingua Latina).

7. Akhtamovna, M. O. (2022). Foreign Language Teaching to Students Non Linguistic Higher Education Institutions. Global Scientific Review, 10, 168-170.

8. Аванесьянц Э.М., Кахацкая Н.В. Основы латинского языка и медицинской терминологии -М.: «А Н Т И», 2001. - 345 с.

[190] Sunbula R. et al. Teaching foreign languages in medical institutes //Journal of Positive School Psychology. – 2022. – С. 1605–1613-1605–1613.

9. Abrayeva Sh.E. Tibbiyot terminologiyasida lotin va yunon tillarining ahamiyati. Новости образования: исследование в XXI веке. 2023 yil mart

10. Akhtamovna, M. O. (2023). Development of Russian-Language Competence of Medical Students. Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 16, 46-48.

11. О Мухаммедова. Иностранный язык для студентов вузов задачи обучения. Му аллим œўм зликсиз билимлендири, 44

12. Abrayeva, S. (2022). Lotin tilining tibbiyot terminologiyasida roli (Doctoral dissertation, Uzbekistan, Tashkent).

13. Esonovna, A. S. (2023). Tibbiyot terminologiyasida lotin va yunon tillarining ahamiyati.

14. Esonovna, A. S. (2021). Application of latin and greek synonymic morphemes in medical terminology of the french language.

15. Gulfura, T., Bobojonova, S., Shakhnoza, A., Komila, S., & Doniyor, A. (2019). The role of task based learning in teaching english.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK: 811.161.1'373.7
ORCID: 0009-0006-0053-5429

FRAZEOLOGIK DERIVATLARNI STRUKTURAL-SEMANTIK O‘ZIGA XOSLIGI

Nortoyeva Nodiraxon Muxammadaliyevna
ADChTI, o‘qituvchi
nodiran@mail.ru, +998902682037

Annotatsiya: Ushbu maqolada frazeologik tizimning semantik xususiyatlarini ochib berish bilan birga ularni semantik modellashtirish masalasi haqida so‘z boradi. Frazeologizmlarni modellashtirish, frazeologik tilni o'rganishdagi yangi yo‘nalish sifatida, zamonaviy fanning barcha sohalarida bilim olishning samarali usuli bo'lib qoldi. Bu yondashuv frazeologik birliklarning paydo bo‘lishi va ularning semantik o‘zgarishlarini yanada chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: frazeologizmlar, derivatlar**,** semantik modellashtirish, strukturaviy-semantik, hosila, sof birliklar, parchalanish.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ДЕРИВАТОВ

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос семантического моделирования фразеологических единиц наряду с раскрытием их семантических особенностей. Моделирование фразеологизмов, как новое направление в изучении фразеологической системы, стало эффективным методом получения знаний во всех областях современной науки. Такой подход способствует более глубокому пониманию процесса возникновения фразеологических единиц и их семантических изменений.

Ключевые слова: фразеологизмы, дериваты, семантическое моделирование, структурно-семантический, производные, чистые единицы, распад.

STRUCTURAL AND SEMANTIC FEATURES OF PHRASEOLOGICAL DERIVATIVES

Annotation: This article examines the issue of semantic modeling of phraseological units along with revealing their semantic features. Phraseological modeling, as a new direction in the study of the phraseological system, has become an effective method of acquiring knowledge in

all fields of modern science. This approach contributes to a deeper understanding of the emergence of phraseological units and their semantic transformations.

Keywords: phraseological units, derivatives, semantic modeling, structural-semantic, derived forms, pure units, decomposition.

KIRISH. Ma'lumki, frazeologik tizimning semantik xususiyatlaridan biri frazeologik birliklarning tabiati bilan bog'liq bo‘lib, asosan uning ifoda planining mazmun planiga mos kelmasligida ya’ni qarama-qarshiligida namoyon bo'ladi. Uzoq vaqt davomida tilshunoslar frazeologik birliklarning tabiatiga ko’ra ular modellashtirilmaydigan tuzim deb qarashgan. Bu nuqtai nazarga ko'plab yetakchi frazeologlarimiz amal qilishgan. Frazeologik birliklar tilda keng qo‘llaniladigan, ma’lum bir ma’no yukini anglatuvchi, ko‘pincha ko‘chma ma’noga ega bo‘lgan tayyor iboralar hisoblanadi. Bu birliklar o‘ziga xos semantik va struktur xususiyatlarga ega bo‘lib, ularni o‘rganish tilshunoslikda muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, frazeologik birliklarning semantik tahlili ularning ichki tuzilishini, ma’no hosil bo‘lish jarayonlarini hamda ularning lingvistik va madaniy asoslarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Shuni ta’kidlash joizki, frazeologik birliklar xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va milliy o‘ziga xosligini aks ettiradi. Shu boisdan frazeologik tizimni tadqiq etish nafaqat lingvistik, balki madaniy va psixologik jihatdan ham dolzarb masala hisoblanadi. Frazeologizmlarning ifoda va mazmun rejasidagi nomuvofiqlik, ularning semantik o‘ziga xosligini aniqlashda muhim omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi.Ushbu tadqiqotda frazeologik birliklarning semantik xususiyatlari va ularning ifoda-mohiyat qarama-qarshiligi tahlil qilinadi hamda bu jarayonning lingvistik asoslari yoritib beriladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Tilshunoslikda frazeologik birliklar tahlil qilinayotganda ularning tuzilishi va semantikasi muhim o‘rin tutadi. Frazeologik derivatlar esa bu jarayonda alohida e’tiborga loyiqdir. Chunki ular tilning leksik va grammatik tizimida murakkab va ko‘p qirralilikni namoyon etadi. Frazeologik derivatlar deganda, mavjud frazeologik birliklar asosida hosil qilingan yangi ma’no yoki shakldagi iboralar tushuniladi. Ular tildagi so‘z boyligini kengaytirish, obrazlilikni oshirish va muloqot jarayonini jonlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Frazeologik derivatlarning semantikasi ularning hosil bo‘lish usuliga qarab turlicha namoyon bo‘ladi. Ba’zi hollarda yangi hosil qilingan birliklar asl frazeologizmlarning ma’nosini to‘liq saqlab qoladi, boshqalarida esa yangi, ko‘chma yoki obrazli ma’no hosil bo‘ladi. Masalan, "tili uzun" iborasidan "tili uzunlik" frazeologik derivati hosil qilinadi va bu iboraning semantikasi obrazli tus oladi. Frazeologik derivatlar ko‘pincha metaforik va metonimik asosda shakllanadi. Metaforik hosila ma’lum bir obraz orqali ifodalanib, yangi tushuncha yoki hissiyotni aks ettiradi. Metonimik hosila esa qisman aloqadorlik asosida vujudga kelib, biror belgiga asoslangan holda yangi birlikni yaratadi. Masalan, "qora yurak" iborasidan hosil bo‘lgan "qorajon" so‘zi metaforik xarakterga ega.

N.N. Amosovaning fikricha, frazeologizmlar "modellashtirilmaydi, bu esa ularning material tarkibini va konkret ma'no natijalarini belgilash uchun mo'ljallangan modelga ega emas" degan qarashga asoslanadi. Shunga o'xshash nuqtai nazarni A.V. Kunin ham bildiradi. Unga ko'ra, "Frazeologik birliklar hech qachon struktural-semantik model asosida yaratilmaydi. Bunday modelning paydo bo'lishi ularning parchalanishiga olib keladi..." [1,87]. Asosiy argument shundan iboratki, semantik modellashtirish frazeologik birliklarning eng muhim xususiyatlaridan biri bo'lgan prognoz qilinmaslik xususiyatiga mos kelmaydi. Bu xususiyat frazeologik birliklarning paydo bo'lishi va ularning semantik tuzilishida yaqqol namoyon bo'ladi.

Frazeologizmlarning shakllanishi tasodifiy jarayon bo'lib, ongli ravishda boshqarilmaydi. Ayniqsa, komponentlarining metaforik yoki metonimiy ma'nodagi o'zgarishlari bilan bog'liq frazeologik birliklar uchun semantik modellashtirishning ahamiyati kam. Biroq, ichki shaklga ega bo'lgan va modellashtirishga yaroqli deb hisoblangan frazeologizmlar ushbu turkumga kiritilishi mumkin. Agar semantik modellashtirishga tavsifiy yondashuv nuqtai nazaridan qaralsa, bu jarayon nafaqat mumkin, balki obyektiv haqiqat sifatida qabul qilinadi. Ushbu fikrni rus olimlari Gavrin, Gvozdaev, fransuz tilshunoslari Sh. Balli, J. Dibua hamda o'zbek tilshunoslari X. Saparov va N. Turapova o'z ilmiy-tadqiqot ishlarida ochib berganlar. Frazeologizmlarni modellashtirish, frazeologik tilni o'rganishdagi yangi yo'nalish sifatida, zamonaviy fanning barcha sohalarida bilim olishning samarali usuli bo'lib qolmoqda. A.F. Losevning ta'rifiga ko'ra, til modeli "til elementlarining tartibli to'plami bo'lib, u bir-biridan ajratilgan butunlikni tashkil etadi, unda o'z tartiblash printsipi va unga kiruvchi barcha elementlar va ularning kombinatsiyalarining bo'linishi o'z aksini topadi..." [2,28].

O'zbek tilshunosi B. Yo'ldoshevning fikriga ko'ra, turli xil til (nutq) birliklarining hosil bo'lish mexanizmlarini modellashtirish orqali, bu jarayonning asosiy va yakuniy ma'lumotlarini taqqoslash asosida o'rganish mumkin. Frazeologik model til mexanizmining bir qismi sifatida faoliyat yuritadi. Bu modellar til egalarining ongida barqaror mustahkamlanib, komponentlarning birligi va ularning bir martalik takrorlanishi bilan ajralib turadi. Yo'ldoshevning fikricha, "Frazeologik modelni tahlil qilishda faqat tilning o'ziga xos mexanizmlarini bilish yetarli emas, balki fikrni shakllantiruvchi ong mexanizmlarini ham o'rganish muhimdir." Bu yondashuv frazeologik birliklarning paydo bo'lishi va ularning semantik o'zgarishlarini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi [3,88].

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Zamonaviy tadqiqotlarning aksariyatida frazeologik birliklar va ularning kategorik xususiyatlari ma’lum chegaralarda modellashtirish asosida tahlil qilinadi. Biroq, o‘zbek tilshunoslari fikriga ko‘ra, frazeologik birliklarning shakllanishi va ishlatilishi jarayonlarini tahlil qilishda milliy tilning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. O‘zbek tilshunosi B. Yo‘ldoshevning fikrlarini davom ettirib, frazeologik birliklarning yaratilishi o‘ziga xos qoidalar asosida amalga oshadi va bu birliklar boshqa til qatlamlari kabi tipiklikka ega bo‘lib, ularning shakllanishida istisnolar deyarli uchramaydi, deb hisoblaydi. Ushbu fikrlar frazeologik birliklarni shakllantirish jarayonlarining ichki

mexanizmlariga chuqurroq kirib borish, frazeologizmlarning semantik va obrazli tuzilmasini shakllantirish jarayonlarini tushunish hamda ularning faoliyat xususiyatlarini o‘rganish imkonini beradi. Frazeologizmlar original bo‘lsa-da, ular tilning boshqa daraja birliklari kabi o‘ziga xos umumiylikka ega bo‘lib, til tizimida istisno hisoblanmaydi. Til birliklarining shakllanishi esa sinovdan o‘tgan andozalar asosida amalga oshadi. Garchi model faqat bitta shaklda qo‘llanilsa ham, vaqt o‘tishi bilan uning asosida yangi frazeologik birliklar yoki, hech bo‘lmaganda, okkazional variantlar yaratilishi mumkin.

Masalan, o‘zbek tilida:

Odamning (o’zbekning) kichigi bo‘lguncha itning kuchugi bo‘l

Beshni beli bo‘guncha, oltini oyog‘i bo‘l

Arqog‘ini ko‘rib bo‘ozini ol - Onasini ko‘rib qizini ol

Fransuz tilida:

Qui sème le vent récolte la tempête (Shamol ekkan bo‘ron oladi)

Qui sème le vent récolte une dette (Shamol ekkan, qarz yigadi)

Qui crache au ciel, il lui retombe sur le visage (Osmonga tuflagan, yuziga tushadi)

Frazeologik derivatsiyaga kelsak, u, avvalo, hosila nomlarni modellashtirish sohasi sifatida mavjud. Uning vazifasi — atrofdagi voqelikda kuzatiladigan aloqa turlarini tartibga solish va umumlashtirish hamda ushbu aloqalarni aks ettirish uchun shakliy vositalarni ishlab chiqishdir. Modellashtirish usuli yordamida ikki tuzilma o‘rtasidagi munosabatlarni rasmiylashtirish lingvistikada uzoq vaqtdan beri keng qo‘llanib kelinmoqda. Masalan, frazeologik derivatsiya va uning modellashtirishdagi o‘rni haqida fransuz lingvisti quyidagicha fikr bildiradi: "Frazeologik birliklar tilning murakkab tuzilmalaridan bo‘lib, ularning shakllanishi va rivojlanishi modellashtirish orqali o‘rganilishi mumkin. Bu jarayon tilning dinamikasini va uning ijtimoiy-madaniy omillar bilan o‘zaro aloqasini tushunishda muhim ahamiyatga ega."

Alain Reyning bu fikri frazeologik derivatsiyaning tilshunoslikdagi ahamiyatini va modellashtirish usulining qo‘llanilishini ta’kidlaydi. Shunday qilib, modellashtirish usuli frazeologik derivatsiya bilan bog‘liq qonuniyatlarni aniqlashda maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu usul hosila birliklarni modellar asosida shakllanish jarayonini kuzatish imkonini beradi. Agar modelni sof struktura sxemasi yoki frazeotuzuvchi formula sifatida tushunsak, u mazmun rejasiga ega bo‘lmagan birlik sifatida qabul qilinadi. Keltirilgan fikrlarni quyida leksikografik manbalardan olingan derivatsion modellar misolida yoritib beramiz:

Strukturaviy-semantik ajratish modeli Bu model frazeologik birlik ichidagi komponentlar qanday ajralib, ma'no jihatidan o'zgarishini ko'rsatadi.

Misollar:

Oltin bosh – qora to‘n kiyadi: aqlli, dono lekin e’tiborsiz qolgan inson.

Oltin boshli xotindan chelak boshli er yaxshi: dono ayolga qaraganda amaliyotchi erkak afzal.

Fransuz tilida:

Mettre de l'eau dans son vin (Vinosiga suv qo'shmoq) – O‘zining talablarini yoki pozitsiyasini yumshatmoq.

Komponent tarkibini kengaytirish modeli Bu model frazeologik birlikdagi komponentlar qanday kengayib, qo'shimcha elementlar orqali yangi ma'no hosil qilishini tushuntiradi.

Misollar:

Qo‘ldagi bir qush ikki qushdan yaxshiroq: mavjud narsani xayoliy narsadan afzal bilish.

So'nggi jarimaga bor: oxirgi nafasda kurash.

Qari qushni jo'mrak bilan tutish: osongina aldanish.

Yuqoridagi misollar frazeologik modellashtirish imkoniyatlarini ko'rsatadi va o'ziga xos frazeologik to'plamlarning shakllanishiga yordam beradi.

XULOSA. Til tizimida frazeologizmlar va ularning derivatlarining shakllanishi ko‘pincha an’anaviy namunalar asosida amalga oshadi va bu jarayon tilning umumiy tuzilishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Barcha bunday holatlarda mavjud frazeologik birliklar modellariga asoslangan holda okkazional variantlar yaratiladi, ko'pincha paronomaziya kabi usullar qo'llaniladi. Ushbu okkazional variantlar badiiy frazeologiyaning uslubiy qonunlariga mos kelganda, ular vaqt o'tishi bilan normativ variantlarga aylanishi mumkin. Zamonaviy tadqiqotlarning aksariyatida, ayniqsa, frazeologik birliklar va ularning kategoriyaviy belgilariga bag‘ishlangan ishlarda, ma’lum chegaralarda modellashtirish mumkinligi ta’kidlanadi.

Frazeologizmlarning shakllanishida ijtimoiy-madaniy omillar ham muhim rol o‘ynaydi. Til foydalanuvchilari tomonidan yaratilgan yangi iboralar va ularning tarkibiy tuzilishi jamiyatning madaniy va ijtimoiy o‘zgarishlarini aks ettiradi. Shu sababli, frazeologik birliklarning rivojlanishi doimiy dinamik jarayon bo‘lib, yangi okkazional birliklarning paydo bo‘lishi va ularning ommalashuvi tilning tabiiy rivojlanishining muhim qismi hisoblanadi. Shuningdek, frazeologik birliklar kommunikativ funksiyani kuchaytirish, obrazlilikni oshirish va nutqning ekspressivligini ta’minlashda alohida ahamiyatga ega. Bunda okkazional variantlar tilning uslubiy imkoniyatlarini kengaytirib, ijodiy ifodaning yangi shakllarini yuzaga keltiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, frazeologik birliklarning shakllanishi va rivojlanishida lingvistik hamda ekstralingvistik omillar o‘zaro aloqadorlikda namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI.

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Изд-во- Л , стр. 53. 1963
2. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1996. – 381с.87-bet
3. Лосев А.Ф. Введение в общую теорию языковых моделей. – М.: УРСС, 2004. – 296с.28-bet
4. Le Français : une langue qui défie les siècles, Paris, Gallimard, 2008 p-46
5. Shorahmedov M."O‘zbek xalq maqollari". Fan, Toshkent, 1981 . 118- b

6. Нортоева, Н. М. СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ДЕРИВАТОВ.2024.Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research, 11(09), 27-28.

7. Muhammadaliyevna, N. N. FRANSUZ TILIDA IKKILAMCHI FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR YASALISHINING O’ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. JOURNAL OF LANGUAGE AND LINGUISTICS, 2024. 7(1), 67-70.

8. Muhammadalievna, N. N. LES TRAITS PRAGMATIQUES DES DÉRIVÉS PHRASÉOLOGIQUES EN FRANÇAIS. International Journal of Education, Social Science & Humanities, 2024. 12(4), 703-706.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

PAREMIOLOGIK BIRLIKLAR TARJIMASIDA USULLAR VA MUAMMOLAR

Kendjayeva Gulrux Fattilloyevna,
Buxoro davlat universiteti
filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori
e-mail: g.f.kendjaeva@buxdu.uz

Zikriyoyeve Laylo Alisherovna
Buxoro davlat universiteti
Ingliz adabiyotshunosligi va tarjimashunoslik
kafedrasi 1 kurs magistranti
e-mail: zikriyayevalaylo@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada «Yov qochsa botir ko‘payar» maqolasi orqali tarjima amaliyoti va uning nazariy tahlili o‘rganiladi. Maqolaning turli tarjimalaridagi usullar, xususan, kalkalash va alliteratsiya kabi stilistik vositalar tahlil qilinadi. Maqola o‘zbek, rus va ingliz tillaridagi tarjimalarda yuzaga kelgan muammolarni yoritib, adabiy tarjima nazariyasidagi ahamiyatli jihatlarni ko‘rsatib beradi. Tarjima jarayonidagi stilistik farqlar va madaniy kontekstga oid yondashuvlar ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar. Paremiologiya, tarjima, kalkalash, alliteratsiya, majoziy ma’no, adabiy tarjima, stilistika, madaniy kontekst, tarjima usullari.

МЕТОДЫ И ПРОБЛЕМЫ В ПЕРЕВОДЕ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы переводческой практики и её теоретического анализа на примере узбекской пословицы «Ёв кочса ботир купаяр». Анализируются методы, используемые в различных переводах, в частности, калькирование и аллитерация как стилистические приёмы. Статья освещает проблемы, возникающие при переводе с узбекского на русский и английский языки, и подчёркивает важные аспекты теории литературного перевода. Особое внимание уделяется стилистическим различиям и культурному контексту в процессе перевода.

Ключевые слова: паремиология, перевод, калькирование, аллитерация, метафорическое значение, литературный перевод, стилистика, культурный контекст, методы перевода.

TRANSLATION METHODS AND CHALLENGES OF PAREMIOLOGICAL UNITS

Abstract. This article explores translation practices and their theoretical analysis through the Uzbek proverb *"Yov qochsa botir ko‘payar"* . It analyzes the methods used in various translations, particularly calquing and alliteration as stylistic devices. The article highlights the challenges faced in translations between Uzbek, Russian, and English while emphasizing key aspects of literary translation theory. Stylistic differences and approaches related to cultural contexts in the translation process are also examined.

Keywords: paremiology, translation, calquing, alliteration, figurative meaning, literary translation, stylistics, cultural context, translation methods.

Tarjima san’ati – bu faqat so‘zlarni bir tildan boshqa tilga o‘girish emas, balki bir xalqning ruhini, uning dunyoqarashini va madaniyatini yangi tilga o’girish jarayonidir. Adabiy tarjima, ayniqsa, maqollar va paremiologik birliklar kabi o‘ziga xos va madaniy o‘zgarishlarga boy ifodalarning tarjimasi, bu jarayonning eng nozik va murakkab bosqichlaridan biridir. Paremiyalar — ya'ni maqollar, o‘zining qisqalikda chuqur ma'no va hikmatni saqlaganligi sababli tarjimonlar uchun murakkab vazifa yaratadi. Tarjima jarayonida paremiya ko‘pincha bevosita tarjima qilinishi yoki lokal kontekstga moslashtirilishi kerak. Har bir tilning o‘ziga xosliklari va madaniyatdagi farqlar bu jarayonni yanada murakkablashtiradi.

Tarjima nazariyasi o‘zining keng doirasida, faqat so‘zlarni yoki gaplarni boshqa tilga ko‘chirishni emas, balki madaniyati, uslubiyati va tarixiy kontekstini ham hisobga olishni nazarda tutadi. Bu jarayonda, o‘zbek tilidagi maqollar va paremiologik birliklar o‘zining qat’iy ma’no va tuzilishiga ega bo‘lishi bilan birga, ingliz va rus tillarida aks ettirishda nozik o‘zgarishlarga uchraydi. Maqollar, o‘zlarining qisqa va lo‘nda shakli bilan jiddiy ma’nolarni o‘z ichiga oladi, bu esa ularning tarjimasi uchun maxsus yondashuvlarni talab qiladi. Ma’lumki, har bir tilning o‘ziga xos leksik va sintaktik tizimi mavjud bo‘lib, har bir madaniyatning o‘ziga xos iboralari mavjuddir. Shu bois, «Yov qochsa botir ko‘payar» kabi maqolalar, aslida bir xalqning ongini, ma’naviyatini va qadriyatlarini aks ettiradi. Tarjimada esa bu o‘ziga xosliklarni saqlash, ayniqsa, majoziy ma’no va stilistik tasvirlarni yangicha muhitga joylashtirishni talab etadi.

Tarjima usullari, ayniqsa, kalkalash va ekvivalentlik kabi yondashuvlar, bu maqsadga erishishda muhim vositalar sifatida qaraladi. Kalkalash, so‘zma-so‘z tarjima qilish usuli bo‘lib, asarning asli ma’nosini va tuzilishini saqlab qoladi. Biroq, har doim ham kalkalash usuli maqolaning madaniy va stilistik jozibasini saqlab qolish imkonini bermaydi, chunki ba’zan tilning o‘ziga xosligini ifodalash uchun qo‘shimcha stilistik vositalardan foydalanish zarur bo‘ladi. Shuning uchun, tarjima nazariyasida, kontekstual va madaniy moslashtirish usullari ham alohida e’tiborga olinishi kerak.

Tahlil

Asliyatda: «Yov qochsa botir ko’payar», qabilidan shu choqg’acha lom demay o’lturgan shahr a’yonlari ham masalani onglab, so’zga aralasha ketdilar[191].

Tarjimada (M.Safarov): Именитые граждане, доселе не обмолвившиеся и словом, теперь поняв какой оборот принимает дело, заговорили все сразу. Недаром ведь говорится: «Когда враг бежит, появляется много храбрецов»[192].

Tarjimada (K.Ermakova): Hitherto unable to utter a word, the noblemen now understood the turn that events were taking; they all spoke at once. And so the saying is true: ‘When the enemy is on the run, many brave men appear’[193].

Tarjimada (M.Riz): As with all situations where “When cowards flee, the brave bear the brunt of battle”, the city authorities understood the underlying issue and started to discuss them among themselves[194].

Ushbu misolda ajratilgan paremiologik birlik muallif tomonidan romanning birinchi qismi, 19-bobida, "Hukmnoma"da, Otabek va Mirzakarim qutidor hibsga olinganidan keyingi so‘nggi sahnalardan birini tasvirlash uchun ishlatilgan. Ushbu bobda "qora" Homidning Otabek va uning qaynotasi tomonidan Marg‘ilonda hukmdorga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tarmoqchi bo‘lganlikda yolg‘on ayblanishi epizodi yakunlanadi.

Tanish-bilishlari orasida Homid yomon fe’l-atvori, ochko‘zligi, tamagirligi va ayyorligi bilan mashhur edi. U uzoq vaqtdan beri Kumushni sevib kelar va uni o‘zining navbatdagi xotini qilishni orzu qilardi. Biroq Otabek va Kumushning to‘yi Homidning barcha umid va orzularini puchga chiqaradi. Sevishganlarni ajratish maqsadida "qora" Homid yolg‘onga qo‘l urib, Otabek va qutidorni qo‘zg‘olon ko‘tarmoqchi bo‘lganlikda ayblaydi.

U soxta tuhmat bilan qo’rboshiga (harbiy boshliq unvoni) borib, pora taklif qiladi va aybdorlarni qatl etishga da’vat qiladi. Qo’rboshining roziligini olgach, Homid Qo‘qon xonligidagi qo‘shin boshlig‘i — qushbegiga murojaat qiladi va u Otabek hamda qutidorni qatl etish haqida buyruq beradi. Biroq shu payt kutilmaganda bir ayol paydo bo‘lib, Otabekning Toshkentga kelish maqsadi va uning hukumatga qarshi fitnalarga aloqasi yo‘qligi aniq yozilgan maktubni taqdim etadi. Bu ayol Kumush bo‘lib, u o‘z eri va otasini o‘limdan qutqarishga muvaffaq bo‘ladi. Hozirda muallif "Yov qochsa, botir ko‘payar" maqolini ishlatib, ushbu kontekstda "ayblov"ni "yov"ga qiyoslamoqda. Ya’ni, Otabek va Qutidor ayblanayotgan paytda ularning asl qiyofasini taxmin qilib pichirlashgan ko‘plab a’yonlar va erkaklar, maktubni o‘qib chiqqach, ayblanuvchilarning begunohligini baland ovozda ta’kidlay boshlaydilar. Go‘yo ular "chekingan dushmanni ko‘rib, qahramonlik da’vo qilayotgan botirlar"dek edi.

Maqolning tarjima nazariyasi nuqtayi nazaridan tahlili shuni ko‘rsatadiki, barcha tarjima variantlarida kalkalash usuli, ya’ni so‘zma-so‘z tarjima usuli qo‘llangan. Kalkalashdan foydalanishning birinchi sababi – ushbu paremiyaning o‘zbek tilidagi o‘ziga xosligi va tarjima

[191] Qodiriy A. O`tkan kunlar. – Toshkent: O`zbekiston milliy ensiklopediasi, 2018. – B. 104.

[192] Кадыри А. Минувшие дни. Перевод М.Сафарова. – Ташкент: Шарқ, 2009. – С. 111.

[193] Qadiri A. Days Gone By. Translated by Carol Ermakova. – Paris: Nouveau Monde, 2018. – P. 98.

[194] Qodiriy A. Bygone Days. Translated by Mark Reese. – USA: Coppel TS, 2020. – P. 178.

tillarida unga mutanosib yoki ekvivalent iboralarning yo‘qligidir. Ikkinchidan, kalkalash usuli muallifning niyatini hamda majoziy ma’noni saqlab qolishga yordam berishidir.

Shuni ta’kidlash joizki, tarjimaning rus tilidagi va K. Ermakovaning ingliz tilidagi variantlaridan farqli o‘laroq, M. Riz tarjimasida alliteratsiya – ya’ni matnda muayyan undosh tovushlarning takrorlanishi usuli qo‘llangan. Ushbu holatda "b" undoshi "brave, bear, brunt, battle" so‘zlarida takrorlanadi, bu esa tarjima qilingan jumlaga yanada jozibadorlik bag‘ishlaydi. Chunki maqollarda ritm va tovush uyg‘unligi eng keng tarqalgan xususiyatlardan biri hisoblanadi.

Ushbu paremiyaning tahlilidan xulosa qilish mumkinki, tarjima amaliyotida kalkalash usuli keng qo‘llaniladi. Shuningdek, alliteratsiyadan foydalanish maqollar tarjimasida asl ifodaviylikni qayta yaratishga yordam beradi.

Xulosa

Maqollar va paremiologik birliklarning tarjimasi, nafaqat lingvistik jihatdan, balki madaniy va stilistik nuqtai nazardan ham katta murakkablikka ega. Ushbu maqola misolida, «Yov qochsa botir ko‘payar» maqolasi orqali, tarjimadagi lingvistik usullar, xususan, kalkalash va alliteratsiya kabi stilistik vositalarning roli chuqur tahlil qilingan. Kalkalash, tarjimaning eng an’anaviy usuli sifatida, asarning asl ma’nosini saqlab qolishga imkon bersa, alliteratsiya kabi stilistik usullar, tarjimani yanada jozibador va estetik nuqtai nazardan boyitadi. Biroq, majoziy ma’no va madaniy kontekstni saqlashda, tarjimonning san’ati eng katta ahamiyatga ega bo‘ladi. Maqolada keltirilgan tarjima variantlarining har biri, o‘ziga xos madaniy o‘zgarishlar va tilshunoslik xususiyatlarini aks ettiradi. Natijada, tarjimaning muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun, so‘zlarning ma’nosini saqlab qolishdan tashqari, ularning majoziy, ritmik va stilistik elementlarini ham yangi tilga o‘tkazish zaruriyatini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, tarjimadagi madaniy farqlar va tilshunoslik masalalari, xalqaro adabiyot va tarjima sohasida doimo yangi yondashuvlarni talab qiladigan muammolarga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М., (С. 47.) 1980.
2. Qodiriy A. O`tkan kunlar. – Toshkent: O`zbekiston milliy ensiklopediasi, 2018. – B. 104.
3. Кадыри А. Минувшие дни. Перевод М.Сафарова. – Ташкент: Шарқ, 2009. – С. 111.
4. Qadiri A. Days Gone By. Translated by Carol Ermakova. – Paris: Nouveau Monde, 2018. – P. 98.
5. Qodiriy A. Bygone Days. Translated by Mark Reese. – USA: Coppel TS, 2020. – P. 178.
6. Виноградов В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – Москва: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. С. 117
7. Khajieva F.M. Decoding of Stylistic Devices in Russian and English Translations of the Uzbek Novel “Days Gone By” by Abdulla Qadiri (Stylistic Correspondences and Transformations). // Theoretical & Applied Science. 72. 541-545 p. 10.15863/TAS.2019.04.72.72.

8. Khajieva Feruza, & Gaybullayeva Sevara. (2023). STYLISTIC TRANSFORMATIONS IN THE ENGLISH TRANSLATIONS OF A. QODIRIY’S NOVEL “DAYS GONE BY”. International Journal Of Literature And Languages, 3(04), 63–69. https://doi.org/10.37547/ijll/Volume03Issue04-12

9. Kendjayeva, Gulrukh Fattilloevna. "Methods oftranslating realias in the novel “days gone by” by Abdulla Qadiri." *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* 12.5 (2022): 200-204.

10. Fattilloevna, Kenjaeva Gulrukh. "Methods of Rendering Realias in the Translations of the Novel “Days Gone by” by Abdulla Qadiri." *JournalNX* 7.09 (2021): 166-171.

11. Kendjaeva, G. F. "The methods of translating phraseological units in the Russian and English translations of the novel" Days Gone by" by Abdulla Qadiri." *ISJ Theoretical & Applied Science, 09 (89)* (2020): 316-321.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

“ҲАЗИЛ” НУТҚИЙ ЖАНРИ ВА МАДАНИЯТ ОРАСИДАГИ БОҒЛИҚЛИКЛАР

Зияева Камолахон Зияиддиновна
Тошкент давлат иқтисодиёт университети, ўқитувчи
ziyayevakamola86@gmail.com

ANNOTATION. Language is a fundamental aspect of culture, closely intertwined with a nation's identity and serving as a medium through which this identity is communicated globally. The concept of "linguaculture" has emerged in linguistics, highlighting the inseparability of language and culture. This shift has led to the study of various language units, including humor, which plays an integral role in everyday communication. By examining humor through the lens of linguaculture, linguists have explored how jokes and other humorous expressions reflect both linguistic structures and cultural norms. This article reviews the approaches used in the study of humor, emphasizing the insights gained from this interdisciplinary perspective.

KEY WORDS. Linguaculture, joke, humor, culture, language, emotion, verbal and nonverbal, linguistics

АННОТАЦИЯ. Тил маданиятнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, миллатнинг идентификацияси билан чамбарчас боғлиқдир ва ушбу идентификацияни бутун дунёга етказиш воситаси сифатида хизмат қилади. "Лингвокултуралогия" концепцияси тилшуносдшл соҳасида пайдо бўлиб, тил ва маданиятнинг бир бутунлик сифатида таърифлайди. Ушбу ёндашув турли тил бирикмаларини, жумладан, ҳазилни ўрганишга янги имкониятлар яратди, чунки ҳазил кундалик мулоқотнинг ажралмас қисмидир. Линқвокултуралогия нуқтаи назаридан ҳазилни ўрганиш орқали, тилшунос олимлар юмор ва бошқа кулгили ифодалар тил структуралари ва маданий меъёрларни қандай акс эттиришини изчил тадқиқ қилмоқдалар. Ушбу мақолада ҳазилни ўрганишдаги ёндашувлар ва ушбу интердисиплинар нуқтаи назардан олинган натижалар кўриб чиқилади.

КАЛИТ СЎЗЛАР. Лингвокултуралогия, ҳазил, юмор, маданият, тил, туйғулар, вербал ва новербал, лингвистика

АННОТАЦИЯ. Язык является важной составляющей культуры, неразрывно связан с идентичностью нации и служит средством передачи этой идентичности в мировом контексте. Концепция «лингвокультурология» появилась в лингвистике, подчеркивая неотделимость языка от культуры. Этот подход открыл новые горизонты

для изучения различных языковых единиц, включая юмор, который играет важную роль в повседневной коммуникации. Исследуя юмор через призму лингвокультурологии, лингвисты изучают, как шутки и другие юмористические выражения отражают как языковые структуры, так и культурные нормы. В статье рассматриваются подходы к изучению юмора и выводы, полученные с использованием этой междисциплинарной перспективы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА. Лингвокултуралогия, шутка, юмор, культура, язык, эмоции, вербальное и невербальное, лингвистика

Ҳазиллар қайси миллатга тегишли бўлмасин, барчасининг замирида кулгу остида яширинган ҳақиқат ётади. Халқ ўз муаммоларини турли сўзларга яшириб баён этади. Н.В.Гоголь ҳазил ҳақида “дунё илғамайдиган кўз ёшлар” дея таъриф берган, яъни ожизлик ортидаги буюклик, телбалик ортидаги донишмандлик, кулгу ортидаги қайғу.

Тил якка шахснинг ва жамиятнинг маданиятига таъсир кўрстгани каби, маданиятнинг ҳам тилда ўз акси бор. Ҳазил маданиятнинг бир кўриниши ва фикрлаш жараёнининг фаоллаштирувчи сифатида намоён бўлади.

Тил ва маданиятнинг бир-бирига ўзаро таъсири ва бу таъсир мобайнида ҳазилнинг тутган ўрни бир қатор тилшуносларда қизиқиш уйғотади. Турли маданиятларнинг миллий ҳазиллари ўрганилмоқда. Ўрганиш жараёнида ҳазилларни маданий жиҳатдан ўрганиш уларнинг этник кўринишини хосил қилади. (4.98)

Ҳазилда қўлланиладиган образлар ва қисқа ҳодисалар, маданиятнинг аниқ кўринишини чизиб беради.

Ҳазил – бу умуминсоний ҳодиса, бир вақтнинг ўзида чуқур миллийлик ҳамдир(5.122).

Дунёнинг турли бурчагида исталаган нарсанинг устидан қандай шаклларда миллий феъл-атвор, қодриятлар, ананалар жамият қурилишини ўзида акс этган холда юзага келади.

Ҳорижликлар, мигрантлар ҳақидаги ҳазиллар асосан “кўча” тилида ҳосил бўлади. Бошқа миллат вакилларининг ўз дунёқараши ва миллийлигидан келиб чиққан холда баҳолаш ҳазил матнини хосил қилишда ёрдам беради. Бундай ҳазилларда асосан ўз-ўзини алқаш ва бошқаларга танқид назари билан қараш холатлари кузатилади.

Ҳазил оммабоп ва миллийликка асосланган бўлади. Оммабоп ҳазиллар ҳаммага тез тушунарли ва кулгили бўлган муаммолар эвазига тарқалади. Тематик ҳазиллар эса, маълум бир миллатгагина дахлдор бўлиб, миллатнинг келиб чиқиш табақалари билан боғлиқ. Бундай ҳазиллар вақти келса, ҳақоратомуз бўлиши ҳам мумкин. Умумий ва тематик ҳазиллар субъектлар тавсифига асосланади. Масалан шотландияликлар ҳақидаги ҳазиллар. Гап шундаки, улар ўта сокинликлари ва инглиз маданияти қоидаларида собитликлари билан ўзбек миллатида киборлар тушунчасини уйғотади.

Ҳазилнинг ўзига хос сифатларидан бири тасодифий қилинган ҳаракатдир. Одамлар кулгуни кундалик ҳаётда содир бўладиган одатий ҳодисаларнинг чегарасидан чиқувчи ғайриоддий ноаниқ томонларини илғай оладилар.

Ҳазил – қатъий эстетик мазмунга кўра субъект юморисиз мавжуд бўлмайди, дейди Пропп (2.76)

Проппнинг фикрига кўра ҳазил қилиш қобилияти бу – кулгули ҳисобланган нарса-буюм, шарт-шароит ва одамларни кузатиш ҳамда баҳолай олишдир. Ҳазил билан боғлиқ кейинги муҳим жиҳат уни тўғри қабул қилиш ҳисобланади. Ҳазил қилиш асносида кишидан атрофдаги номутаносибликни, бошқалардаги хоҳ салбий, хоҳ ижобий бўлсин ҳаракатларни илғай олиш, уни бўрттириб кўрсатиш ва жумлалардан оқилона фойдалана билиш маҳоратларини талаб этади. Руҳий ҳолатлардаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда дўстона муносабатларни сақлаб қолишмуҳимдир. Сабаби, суҳбатдошнинг ҳазилни тушуниш ёки тушуна олмаслиги муносабатларга таъсир этади. Ҳазил-мутойибадан йироқлик кишининг хис-туйғуларидаги паст даражани ва билим доирасининг шаклланмашанини кўрсатади. (9.447) ҳазил-мутойиба ўзига икки хил тушунчани қамраб олади. Биринчиси, кулгили ҳолатни англай олиш, иккинчиси, фикр билдирилаётган нарсага муносабат. Ушбу тушунчалар қуйидаги ўзаро муносабатларни хосил қилади:

- Кулгуни аниқлаш ва унга бўлган муносабатни аниқлаш;
- Аксинча, ҳеч қандай белги бермаслик ва муносабатни кўрсатмаслик;
- Кулгуни аниқлаш, аммо муносабат билдирмаслик;
- Кулгуни белгиламаслик, аммо муносабат билдириш.

Britannica нашриёти ҳазиллашиш инсонга кўтаринки кайфият бағишлашини алоҳида таъкидлайди.

“This creative type of mental activity seems to be innately delightful to human beings, at least in the context of a humorous application of life”

В. Я. Пропп бир мисолни эътиборга ҳавола этади.

Нотиқ нутқ сўзлайди. У фаол имо-ишоралар билан сўзларини ишонарли тарзда етказишга ҳаракат қилади. Кутилмаганда унинг бурнига чивин келиб қўнади. Нотиқ уни ҳайдайди, аммо чивин яна қўнади. Нотиқ тағин чивинни ҳайдайди, ваниҳоят уни тутади. Бир муддат қараб турадида, сўнг ён томога улоқтиради. Ана шу вақтда нутқ самараси йўқолади ва одамлар кулиб юборадилар.

Чивиннинг пайдо бўлиши бутунлай бошқа натижани келтириб чиқаради. Томошабинларнинг руҳий холатидаги тартиб жисмоний томонга кўчади ва улар нотиқни тинглашдан унинг ҳатти-ҳаракатларини кузатишаг ўтадилар. (2.27). Бунда кулгу манбаи нотиқнинг маҳоратида эмас, у тингловчиларни мавзуга қизиқтирмай, аксинча, ҳаддан зиёд қўл ҳаракатларини қўллайди, яъни жисмоний ҳаракатлар уни фикридан чалғитади. Сўзловчи ўз шахсиятидаги жисмоний заифликни намойиш этгани боис, мазах ҳолати содир бўлади.

Ҳазил ҳақидаги асосий назарий тушунчалар қуйидагича, фалсафий жиҳатдан жиддий ҳолатга акс кўринишдаги қўйилган баҳоловчи ножиддийлик, эстетика, яъни нафосатда хис-туйғудаги босимнинг бирдан жумбушга келиши, социологида жамиятшуносликда – жамиятдаги одатларнинг ранго-ранг тарзда товланишидир.

Ҳазил нутқий жанри тилшуносликда талайгина бахс-мунозараларга сабаб бўлган мавзудир. Ҳазиллашиш вербал ва новербалга бўлиниб бир-бирига қарама-қарши муносабат пайдо бўлади, улар асосан ижобий ва салбий муносабатларга бўлинади. Вербал кўринишдаги ҳазилларга латифа, мазҳара, зукколик, юмор, киноя ва танқидлар киради. Юмор ва латифаларда прагматик хусусиятларини кўриш мумкин. Киноя ва зукколикда эса тафаккур иштирок этади.

М. Р. Желтухинанинг илмий тадқиқот ишида кулгунинг қуйидаги асослари келтиради:

1. ҳис-туйғуга бойлик даражаси;
2. хис-туйғуни баён қилиш қобилияти;
3. туйғулар таснифи;
4. жаҳл даражаси;
5. салбийлик даражаси;
6. баҳолаш белгиси таърифи;
7. аҳборот ва баҳони етказиш кўриниши;
8. денотив йўналиш;
9. нафрат даражаси;
10. танқид даражаси;
11. идеалга муносабат;
12. билим даражаси;
13. нутқ йўналтиридишининг фаоллик даражаси;
14. мослашувчанлик даражаси;
15. дангаллик даражаси;
16. марварид эффекти;
17. шакл ва таркиб муносабати;
18. тил манбаларига эгалик (3.57)

“Ҳазил” нутқий жанрида дастлабки холатда тилга нисбатан ноодатий ижодий натижа сифатида ёндошилади ва сўзловчининг ҳажвни жонлантириш асносида юзага келади. Бу жанр асосан, ҳеч қандай чекланмаган табиий мулоқотда, яъни нутқнинг қатьий чегараланган тартиби ва таркибидан ташқарида хосил бўлади. Тартибга солинмаган, эркин мулоқот жараёни тилга ўзгача муносабатнинг ва янги тажрибаларнинг юзага келишига сабаб бўлди. Бу эса, ўз навбатида жонли мулоқотдаги “ҳазил” нутқий жанрининг мухим жиҳатларини очиб берди.

Шундай қилиб, сўзлашувнинг йўналишига қараб, тил устида тажриба ўтказган ҳолда, сўзловчининг семантик ёки прагматик қонуниятларини бузиши ва ижодий

бўёқлар бериши тушунилади. Коммуникаторларнинг нутқнинг ностандарт усуллардан фойдаланиш, аввало вазиятга юмор қўллаш мақсадини кўрсатади. Натижада нутқий жараён иккига бўлинади, яъни ҳазиломуз бўёқдорлик ва жиддий оҳанг, кутилган натижага эришиш, аввало сўзлашувнинг эркинлигига узвий боғлиқ. Айнан эркин фикрини баён қилиш, “ҳазил” нутқий жанрига ижоди сайқал беради.

АДАБИЁТЛАР:

1. Владимир Пропп Проблемы комизма и смеха. Ритуальный смех в фольклоре (сборник) ISBN: 5-87604-046-0 Год издания: 2006 Издательство: "Лабиринт" Язык: Русский

2. Владимир Пропп Проблемы комизма и смеха 21 19 1 ISBN: 5-87604-020-7 Год издания: 2002 Издательство: "Лабиринт" Язык: Русский

3. Желтухина М.Р., Эмоциогенность современных медиатекстов

4. Жук Е.Е. Лингвокультурная специфика вербализации комического в языке произведений О. Генри и П.Г. Вудхауза [Электронный ресурс]. – URL: http://www.dereksiz.org/lingvokuleturnaya-specifika.html: дис. ...канд. филол. наук: 10.02.19. М., 2016.

5. Кулинич М.А. Семантика, структура и прагматика англоязычного юмора [Текст]: автореф. дис. …канд. д-ра филол. наук: 240004, Москва. 2000. 91 с.

6. Кулинич М.А. Лингвокультурология юмора (на материале английского языка). Самара, 1999

7. 6, Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст] / В.

8. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.

9. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации [Текст], М.: Перемена, 2002. 477 с

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

YOSHLAR SLENGINING O‘RGANILISHI: JAHON TAJRIBASI VA O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI MIQIYOSIDA.

Pulatova Umriniso Umar qizi
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti
Umrinisopulatova@gmail.com
+998 88 898 87 18

Annotatsiya: Mazkur maqolada yoshlar slengining lingvistik xususiyatlari, uning global miqyosdagi o‘rganilishi va o‘zbek tilshunosligidagi o‘rni tahlil etiladi. Dunyo tajribasi asosida turli davlatlardagi yoshlar nutqidagi sleng elementlari va ularning shakllanish jarayoni o‘rganilib, o‘zbek tilida yoshlar slengining rivojlanish omillari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, internet, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy madaniyatning slengga ta’siri hamda uning jamiyatdagi roli haqida fikr yuritiladi. Tadqiqot yoshlar tilining zamonaviy lingvistik jarayonlardagi ahamiyatini ochib berishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: sleng, kreativlik, kommunikatsiya, substandard, ijtimoiy identifikatsiya, xalqaro tendensiya.

Annotation: This article analyzes the linguistic features of youth slang, its study on a global scale, and its place in Uzbek linguistics. Based on international experience, slang elements in the speech of young people in different countries and their formation processes are examined, while the factors influencing the development of youth slang in the Uzbek language are also explored. Additionally, the impact of the internet, social networks, and popular culture on slang, as well as its role in society, are discussed. The study aims to highlight the significance of youth language in contemporary linguistic processes.

Key words: Slang, Creativity, Communication, Substandard, Social identification, International trend.

KIRISH

Yoshlar slengi zamonaviy lingvistika va sotsiologiyada keng o‘rganilayotgan mavzulardan biridir. Bu hodisa yoshlar orasidagi kommunikatsiyaning o‘ziga xos shakli sifatida paydo bo‘lib, ijtimoiy omillar, texnologik taraqqiyot va global madaniyat ta’sirida rivojlanadi. Bugungi kunda ko‘pgina tadqiqotlarning yoshlar slengining paydo bo‘lish sabablari, strukturaviy xususiyatlari va funksional vazifalarini o‘rganishga qaratilganligi bejizga emas, chunki yoshlar slengi tilshunoslikning substandart qatlamiga kiradi va lingvistik tahlil uchun boy materialni tashkil qiladi. Sleng so‘zlarining shakllanishi ko‘pincha kreativlik,

qisqartirishlar, xorijiy tillardan kirib kelgan so‘zlar yoki ma’noni o‘zgartirish orqali yuzaga keladi. Masalan, ingliz tilidan kirib kelgan atamalar zamonaviy yoshlar orasida keng tarqalgan. Shuningdek, internet va ijtimoiy tarmoqlar ushbu fenomenning tarqalishida muhim rol o‘ynaydi. Umuman olganda, yoshlar slengi – bu yosh avlod o‘rtasida keng tarqalgan, odatda norasmiy holatda ishlatiladigan so‘z va iboralarning to‘plamidir. U asosan tez o‘zgaruvchan bo‘lib, zamonaviy madaniyat, internet, ijtimoiy tarmoqlar va global ommaviy axborot vositalari ta’sirida shakllanadi. Sleng yoshlarning o‘zaro kommunikatsiyasini qulaylashtirib, ularning o‘ziga xos lingvistik identifikatsiyasini shakllantiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Yoshlar slengi lingvistika, sotsiolingvistika va sotsiopragmatika doirasida keng tadqiq qilinayotgan mavzulardan biri hisoblanadi. Tadqiqotlarning aksariyati yoshlar slengini til o‘zgarishining bir shakli sifatida ko‘rib, uning lingvistik, sotsiokulturniy va psixolingvistik jihatlari o‘rganilmoqda. G‘arb tilshunosligida yoshlar slengi til o‘zgarishi va innovatsiyalarining dinamik aspekti sifatida tahlil qilinadi. Quyida esa ingliz, fransuz, ispan, rus va boshqa tillarda yoshlar slengi bo‘yicha olib borilgan ayrim tadqiqotlarga to‘xtalib o‘tamiz:

Amerika sotsiolingvisti, yoshlar tili va sotsial dialektologiya bo‘yicha yetakchi tadqiqotchilardan biri P. Eckert yoshlar tilini ijtimoiy identifikatsiya va stilistik vosita sifatida tahlil qilgan. Unga ko‘ra, yoshlar slengi norasmiy guruh ichidagi o‘ziga xos kommunikativ uslubni ifodalaydi. U yoshlar tilini ijtimoiy identifikatsiya va stilistik vosita sifatida tahlil qilib, shunday deydi: “Yoshlar slengi tengdosh guruh identifikatsiyasini shakllantirish va yosh avlodni kattalardan ajratish vositasi sifatida xizmat qiladi” [1]. Til o‘zgarishi va sotsiolingvistika sohasida muhim tadqiqotlar olib borgan yana bir amerikalik olim W. Labov slengning sotsiolingvistik o‘zgarishlardagi roli haqida tadqiqot olib borgan va yoshlarning o‘zaro muloqotida nutq shakllari qanday farqlanishini ko‘rsatgan. U yoshlar nutqidagi o‘zgarishlarni o‘rganib, shunday xulosaga kelgan: “Sleng tilning doimiy o‘zgaruvchanligini va yoshlar orasidagi lingvistik innovatsiyalarni aks ettiruvchi muhim til o‘zgaruvchanligidir” [2]. Ingliz slengi va norasmiy nutq bo‘yicha tadqiqot olib borgan britaniyalik tilshunos T.Thorne ingliz tilidagi yoshlar slengining zamonaviy lingvistik xususiyatlari va uning ijtimoiy omillar bilan bog‘liqligi haqida ma’lumot bergan. U yoshlar slengining hozirgi zamonaviy lingvistik xususiyatlari haqida shunday yozadi: “Zamonaviy yoshlar slengi raqamli kommunikatsiya ta’sirida shakllanadi, bunda yangi so‘z va iboralar ijtimoiy tarmoqlar orqali tezda paydo bo‘lib, qabul qilinadi” [3]. Fransiyalik tadqiqotchilar Benoit va Fagyal fransuz yoshlar slengini o‘rganib, uning urbanizatsiya va migratsiya jarayonlariga bog‘liqligini ta’kidlagan. Ular tadqiqlarida fransuz yoshlar slengining urbanizatsiya va migratsiya bilan bog‘liqligini tahlil qilib, shunday deydi: “Ko‘p madaniyatli jamiyatlardagi yoshlar slengi ko‘pincha turli lingvistik va madaniy ta’sirlarning uyg‘unlashuvi bo‘lib, uni noyob va dinamik kommunikatsiya shakliga aylantiradi” [4]. Rus olimlaridan biri Veselovskaya rus yoshlar tilining internet, media va axborot texnologiyalari ta’sirida o‘zgarishini tahlil qilgan. U rus yoshlar slengi va internet ta’siri haqida shunday yozadi: “Rus yoshlar orasida internet orqali tarqalgan slengning tez o‘sishi

raqamli madaniyat norasmiy til shakllarining tarqalishini tezlashtirayotganini ko‘rsatadi” [5]. Bundan kelib chiqadiki, jahon tadqiqotlarida yoshlar slengi ikki asosiy yo‘nalishda o‘rganiladi: Sotsiopragmatik yondashuv – sleng ijtimoiy guruhlar, yosh avlod va madaniy o‘ziga xosliklar bilan bog‘liqlikda o‘rganiladi. Lingvistik yondashuv – slengning fonologik, morfologik va semantik o‘zgarishlari tadqiq qilinadi.

O‘zbek tilida yoshlar slengining o‘rganilishi nisbatan yangi yo‘nalish bo‘lib, bu borada hali keng qamrovli tadqiqotlar yetarlicha emas. Ammo quyidagi ishlarni alohida ta’kidlash mumkin: Yoshlarning nutq ma’daniyatini o‘rgangan olimlardan biri U. Usmonov o‘zbek yoshlarining nutqini va undagi zamonaviy o‘zgarishlarni tahlil qilgan. U o‘zbek yoshlarining nutq madaniyati va zamonaviy o‘zgarishlarini tahlil qilib, shunday xulosaga keladi: “O‘zbek yoshlarining slengdan foydalanishi globalizatsiya, media va zamonaviy kommunikatsiya vositalari bilan chambarchas bog‘liq” [6]. Yana bir tadqiqotchi R. Ravshanov esa o‘zbek tilidagi slengning internet va ijtimoiy tarmoqlardagi shakllari haqida tadqiqot olib borgan. U o‘zbek yoshlar slengining internet va ijtimoiy tarmoqlardagi shakllarini o‘rganib, shunday yozadi: “Bugungi kunda yoshlar slengining shakllanishida ijtimoiy tarmoqlar muhim rol o‘ynaydi, undagi ayrim so‘zlar tez ommalashib, yangi ma’nolar kasb etmoqda” [7]. Yoshlar orasidagi yangi so‘z yasalish tendensiyalarini o‘rgangan tadqiqotchi M. Toshpulatova o‘z tadqiqotlarida o‘zbek tilida slengning leksik-semantik xususiyatlariga urg‘u bergan. U yoshlar orasidagi yangi so‘z yasalish tendensiyalari haqida shunday fikr bildiradi: “O‘zbek yoshlar slengida asosan ingliz va rus tillaridan olingan so‘zlar ustunlik qiladi, bu esa lingvistik aralashuv jarayonlarini kuchaytirmoqda” [8]. O‘zbek yoshlari tilida ingliz va rus tillaridan olingan sleng so‘zlarning qo‘llanilishi haqida tadqiqot olib borgan D. Madrahimova o‘zbek yoshlar slengidagi ingliz va rus tilidan kirib kelgan so‘zlarni tahlil qilib, shunday xulosa qiladi: “O‘zbek yoshlarining slengida hype, flex, top, chill kabi so‘zlarning keng tarqalishi xalqaro til tendensiyalarining mahalliy nutqqa ta’sirini yaqqol ko‘rsatadi” [9]. Ushbu tadqiqotlar yoshlar slengining asosiy shakllanish omillari, leksik-semantik xususiyatlari va jamiyatdagi o‘rniga urg‘u qaratgan. Biroq, jahon tajribasi bilan solishtirganda, o‘zbek yoshlar slengining sotsiopragmatik jihatlari hali yetarli darajada tadqiq etilmagan.

NATIJALAR

Ushbu tadqiqot natijalariga ko‘ra, yoshlar slengi tilning dinamik qismi bo‘lib, u doimiy o‘zgarish va rivojlanish jarayonida ekanligi aniqlandi. Jahon tajribasi va o‘zbek tilshunosligi miqyosida olib borilgan tahlillar quyidagi asosiy xulosalarni shakllantirishga imkon beradi: Ingliz, fransuz, rus va ispan tillarida yoshlar slengi madaniy va ijtimoiy ta’sirlar natijasida shakllanib, turli mintaqalarda o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lsa-da, umumiy tendensiyalari ham mavjud. Quyida ba’zi yirik tillarda yoshlar slengining o‘rganilishi va uning umumiy va xususiy jihatlari haqida qisqacha ma’lumotlar keltiramiz. Ingliz tilida so‘zlashuvchi AQSh va Buyuk Britaniyadagi yoshlar slengi internet, hip-hop madaniyati va pop-madaniyat ta’sirida shakllangan. Masalan, “lit” (ajoyib), “ghosting” (kimnidir e’tibordan chetda qoldirish) kabi so‘zlar ommalashgan. Fransuz tilida esa yoshlar slengi ko‘pincha o‘zgaruvchan va teskari

talaffuz (verlan) asosida shakllanadi. Masalan, “meuf” (ayol) so‘zi “femme” so‘zining teskarisiga aylangan. Ispan tilida so‘zlashuvchi Lotin Amerikasi va Ispaniyada esa yoshlar nutqida ko‘plab qisqartmalar va ingliz tilidan kirib kelgan so‘zlar keng qo‘llaniladi. Masalan, “chido” (Meksikada “zo‘r”) yoki “guay” (Ispaniyada “ajoyib”). Rossiyadagi va rus tilida so‘zlashuvchi boshqa davlatlardagi yoshlar slengi ko‘pincha inglizcha so‘zlarni ruscha talaffuzga moslash orqali shakllanadi (masalan, “kringe” – uyatli vaziyat, “hajipek” – yuqori kayfiyat).

O‘zbek yoshlar slengi hali ilmiy jihatdan chuqur o‘rganilmagan bo‘lsa-da, uning rivojlanishi quyidagi omillarga bog‘liq: Rus va ingliz tillarining ta’siri: Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali yoshlar rus va inglizcha sleng so‘zlarini o‘zbekcha talaffuzga moslashtirib ishlatishadi (masalan, “norma” → “norm”, “tochka” → “nuqta” ma’nosida). Mahalliy so‘zlarning slengga aylanishi: O‘zbek tilidagi ba’zi so‘zlar yoshlar orasida yangi ma’no kasb etib, sleng sifatida qo‘llaniladi (masalan, “gap yo‘q” – juda yaxshi ma’nosida, “chatoq” – yomon, qiyin vaziyatni ifodalash uchun). Mahalliy shevalarning slengga ta’siri: O‘zbekistonning turli hududlarida yoshlar shevalardan ilhomlanib, o‘ziga xos so‘zlar yaratishadi. Masalan, Toshkentda “dodasi” (eng yaxshisi), Samarqandda “prosta” (shunchaki, oddiy) kabi so‘zlar ishlatilishi mumkin. Shuningdek o‘zbek tilida slenglarning paydo bo‘lishida internet va ommaviy madaniyatning roli juda kattadir. Bunga sabab, TikTok, Instagram, Telegram va boshqa platformalar yangi sleng so‘zlarning tarqalishiga yordam beradi. Masalan, o‘zbek yoshlarining slengida “flex” (maqtanish), “top” (eng yaxshi), “orqa fon” (kimningdir qo‘llab-quvvatlashi) kabi va boshqa juda ko‘p so‘zlar ijtimoiy tarmoqlardan kirib kelmoqda.

MUHOKAMA

Jahon va o‘zbek yoshlar slengini taqqoslash natijalarini muhokama qiladigan bo‘lsak tahlillar shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek yoshlar slengi jahon tillaridagi yoshlar slengiga o‘xshash bo‘lishiga qaramay, o‘ziga xos milliy xususiyatlarni ham saqlab qolgan. Buning asosiy sababi, o‘zbek yoshlar slengi xalqaro tendensiyalarga ergashayotgan bir paytda, milliy va hududiy xususiyatlarga ham ega bo‘lishidadir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, yoshlar slengi nafaqat lingvistik hodisa, balki ijtimoiy identifikatsiyaning ham bir shaklidir. Shu bilan birga yoshlar slengi muloqotning qulay vositasi bo‘lib, o‘z guruhiga mansublikni ifodalashga xizmat qiladi. Internet va global madaniyat esa yoshlar slengi orqali milliy til va madaniyatga ta’sir ko‘rsatmoqda. Shuningdek, yoshlar slengi yangi so‘z va iboralarning shakllanishiga yordam beradi, lekin bu ba’zan rasmiy til me’yorlariga zid bo‘lishi ham mumkin. Shunga ko‘ra yoshlar slengining ijobiy va salbiy tomonlari mavjud. Uning ijobiy tomoni shundaki, slenglar yoshlar o‘rtasidagi muloqotni tez va qulay qiladi, guruhga mansublik hissini kuchaytiradi hamda tilga ijodiy yondashuvni shakllantiradi. Shuningdek, sleng internet va ijtimoiy tarmoqlarning ta’siri bilan tez tarqalib, madaniy almashinuvga ham xizmat qiladi. Yoshlar slengi orqali tilga yangi iboralar kirib kelib, ba’zida ular umumiy leksikaga ham qo‘shilib ketadi. Biroq, yoshlar slengining ayrim salbiy jihatlari ham mavjud. Rasmiy til me’yorlariga zid bo‘lishi, avlodlar o‘rtasida tushunmovchiliklar keltirib chiqarishi va yozma nutqqa ta’sir qilishi uning

kamchiliklari hisoblanadi. Sleng so‘zlari ko‘pincha qisqa umr ko‘radi va tez o‘zgarib boradi, bu esa barqaror muloqot uchun muayyan qiyinchiliklar tug‘dirishi mumkin. Bundan tashqari, ba’zi sleng iboralari salbiy yoki haqoratli ma’noga ega bo‘lib, noto‘g‘ri ishlatilganda tushunmovchiliklar yoki ijtimoiy ziddiyatlarga sabab bo‘lishi ehtimoli bor. Shunday qilib, yoshlar slengi til taraqqiyotining tabiiy qismi bo‘lsa-da, uning ortiqcha qo‘llanilishi yoki noto‘g‘ri ishlatilishi rasmiy va akademik nutqqa salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli, undan ongli va maqsadli foydalanish muhim ahamiyatga ega.

XULOSA

O‘rganilgan adabiyotlar va empirik ma’lumotlar shuni bildiradiki, yoshlar slengi dinamik, tez o‘zgaruvchan va ijtimoiy-madaniy jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq hodisadir. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, yoshlar slengi globalizatsiya, texnologik taraqqiyot va madaniy ta’sir natijasida shakllanadi. Ingliz, rus, fransuz va boshqa tillarda yoshlar slengining rivojlanishi internet, subkultural guruhlar va media mahsulotlari bilan uzviy bog‘liq. O‘zbek yoshlar slengi ham bu jarayondan chetda qolmay, xalqaro tendensiyalar ta’sirida rivojlanib bormoqda. O‘zbek yoshlar slengi rus va ingliz tillaridan o‘zlashgan so‘zlar bilan boyigan bo‘lsa-da, milliy sheva va madaniy xususiyatlarni saqlab qolgan. Yoshlar nutqida nafaqat xorijiy, balki mahalliy so‘z va iboralar ham keng qo‘llanilib, o‘ziga xos lingvistik innovatsiyalar shakllanmoqda. Shuningdek, internet va raqamli texnologiyalar yoshlar slengining tez tarqalishi va ommalashishiga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Yoshlar slengi ijtimoiy identifikatsiyaning muhim elementi bo‘lib, norasmiy muloqotda keng ishlatiladi. U jamiyatning kommunikativ jarayonlarida muhim o‘rin tutsa-da, ba’zi hollarda rasmiy til me’yorlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli, yoshlar slengini chuqurroq o‘rganish, uning lingvistik va sotsiopragmatik jihatlarini tadqiq qilish muhim ilmiy vazifalar qatoriga kiradi. Kelajakda yoshlar slengining hududiy farqlari, uning rasmiy til bilan aloqasi hamda raqamli madaniyat bilan bog‘liq o‘zgarishlarini o‘rganish lozim. Ushbu tadqiqot natijalari yoshlar tilining rivojlanish tendensiyalarini tushunish va tilshunoslikda yangi ilmiy yo‘nalishlar ochishga zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Eckert, P. (2000). Linguistic Variation as Social Practice: The Linguistic Construction of Identity in Belten High. Blackwell.
2. Labov, W. (1972). Sociolinguistic Patterns. University of Pennsylvania Press.
3. Thorne, T. (2013). Dictionary of Contemporary Slang. Bloomsbury Publishing.
4. Benoit, L., & Fagyal, Z. (2019). Youth slang in France: Urban influence and linguistic innovation. Journal of Sociolinguistics, 23(2), 155–172.
5. Veselovskaya, O. (2015). Russian youth slang in the digital age: Influence of internet and media. Russian Linguistics Journal, 42(3), 215–230.
6. Usmonov, U. (2018). O‘zbek yoshlarining nutq madaniyati va til o‘zgarishlari. O‘zbekiston Tilshunoslik Jurnali, 56(1), 45–58.

7. Ravshanov, R. (2020). O‘zbek tilidagi slengning internet va ijtimoiy tarmoqlardagi shakllari. Til va Jamiyat, 12(3), 78–92.

8. Toshpulatova, M. (2021). O‘zbek yoshlarining yangi so‘z yasalish tendensiyalari va sleng tahlili. O‘zbek Tili va Adabiyoti, 64(2), 103–118.

9. Madrahimova, D. (2022). O‘zbek yoshlar slengidagi ingliz va rus tillaridan olingan so‘zlarning o‘rni. Tilshunoslik Tadqiqotlari Jurnali, 17(4), 90–105.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

TOG‘AY MUROD ASARLARIDA MAQOLLARNING LINGVOMADANIY TAHLILI

G.A.Tursinbayeva
O‘zbekiston Milliy universiteti
Lingvistika (o‘zbek tili) 2-bosqich magistranti
gtursinbaeva259@gmail.com
+998977888830

Annotatsiya: Proverbial birikmalar xalqning madaniyatini va ruhiyatini, shu bilan birgalikda qonun-qoidalarini avloddan avlodga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham antroposentrik tilshunoslikning lingvokulturologiya bo‘limida maqol va matallar, frazeologik komponentli birliklar, tasviriy ifodalar hamda metafora asosiga qurilgan birliklar asosiy obyekt sifatida o‘rganib kelinmoqda. Bu kabi idomalar xalqning fikrlash tarzi va yashash sharoitini yaqqol aks ettirganligi uchun ham ularni badiiy asarlar va makromatnlar tarkibida o‘rganish hamda ular ustida tadqiqotlar olib borish antroposentrik tilshunoslikning rivojlanishiga katta hissa qo‘shadi. Obyekt sifatida olingan Tog‘ay Murodning asarlarida bu kabi proverbial birikmalar milliy urf-odatlarni va o‘zbek xalqining hayot tarzni aks ettiruvchi muhim vosita bo‘lib xizmat qilgan.

Kalit so‘zlar: proverbial birikmalar, linvokulturologiya, idiomalar, streotip, sinonim, antitetik, sintetik, integral, parabolik, qiyoslash.

Аннотация: Пословичные сочетания играют важную роль в передаче культуры и духа нации, а также ее законов из поколения в поколение. Именно поэтому в лингвокультурологическом отделе антропоцентрического языкознания в качестве основного объекта изучаются пословицы и поговорки, единицы с фразеологическими компонентами, изобразительные выражения и единицы, построенные на основе метафор. Поскольку такие фразеологизмы ярко отражают образ мышления и условия жизни людей, их изучение в составе художественных произведений и макротекстов и проведение по ним исследований внесут большой вклад в развитие антропоцентрической лингвистики. В произведениях Тогая Мурада, взятые за объект, подобные пословичные сочетания служили важным средством отражения национальных традиций и быта узбекского народа.

Ключевые слова: пословичные соединения, линвокультурология, фразеологизмы, стереотип, синоним, антитетическое, синтетическое, интегральное, параболическое, сравнение.

Abstract: Proverbial combinations play an important role in the transmission of the culture and spirit of the nation, as well as its laws, from generation to generation. That is why proverbs and sayings, units with phraseological components, pictorial expressions and units built on the basis of metaphors are being studied as the main object in the linguocultural department of anthropocentric linguistics. Since such idioms clearly reflect the people's way of thinking and living conditions, studying them as part of artistic works and macrotexts and conducting research on them will greatly contribute to the development of anthropocentric linguistics. In the works of Togay Murad, taken as an object, such proverbial combinations served as an important means of reflecting national traditions and the way of life of the Uzbek people.

Key words: proverbial compounds, linvoculturology, idioms, stereotype, synonym, antithetic, synthetic, integral, parabolic, comparison.

KIRISH. Ma’lum bir tilni tushunish uchun o‘sha tilning so‘z boyligi va grammatik qoidalarini bilishning o‘zi kifoya qilmaydi. Boshqa bir tilni o‘rganish va tushunish uchun, o‘sha xalqning madaniyatini o‘rganish bilan bir qatorda, tildagi eng ko‘p ishlatiladigan maqol va idiomalarni bilish kerak. Maqollar – xalqning bir necha ming yillar davomida turmush tarzida sinalib, anglangan haqiqatlar ixcham, axloqiy baho sifatida umumlashtirildi. Buyuk rus ijodkori L.N.Tolstoy “Har bir maqolda shu maqolni yaratgan xalqning siymosi ko‘rinadi” [3, 4],– deb ta’kidlaydi va shu bilan birgalikda maqollarda xalqning milliy urf – odatlari va an’analari aks etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Maqollar xalq fikrlash tarzi, dunyoqarashini va mafkurasini yanada teran anglashga imkon beruvchi milliy-madaniy birliklardir. Folklor namunalari xalqning xalq bo‘lib rivojlanish va shakllanish paytidan hozirgacha bo‘lgan bosib o‘tgan yo‘li, hayot tajribalari, quvonch-shodliklari, mehnat-mashaqqatlari, shuningdek, xalqning donoligi va zakovatini namoyon qiluvchi o‘ziga xos bir madaniyat ko‘zgusidir. Shu sababdan ham, XX asrning boshlaridan boshlab maqollar ma’lum bir qolipga solib tadqiq etila boshlandi. M.Abdurahimov, X.Abdurahmonov, M.Sodiqova, H.Karomatov, H.Berdiyorov kabi olimlarning tilshunoslik va tarjimashunoslik yo‘nalishidagi to‘plamlari yuzaga keldi. Shuningdek, Y.Chernyavskiy, V.Ro‘zimatov (1959), N.Gatsunayev (1983, 1988), A.Naumov (1985) kabi tarjimonlarning mehnati bilan o‘zbek xalq maqollari rus tilida ham ayrim-ayrim to‘plamlar sifatida bosilib chiqdi [2, 14].

T.Mirzayev, A.Musoqulov, B.Sarimsoqov, Sh.Turdimov kabi olimlar tomonidan o‘zbek xalq maqollari to‘planib, ma’nolari izohlab berilgan “O‘zbek xalq maqollari” nomli kitobi nashr etildi [2, 14].

Bugungi kunda maqollar bo‘yicha qilingan ishlar ichida B.Jo‘rayevaning “O‘zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari” nomli doktorlik dissertatsiyasida maqollar turli jihatdan tahlilga tortilishi bilan birga, pragmatik va semantik

xususiyatlariga ham alohida urg‘u berilgan. Bu tadqiqot ishida o‘zbek xalq maqollarini sinflashtirish orqali ma’nolarni izohlashga asosiy e’tiborni qaratadi.

Shuni ham alohida ta’kidlash kerakki, idomalar, paremiologik birliklar va ularning tarkibidagi o‘xshatish va qiyoslash asosiga qurilgan murakkab komponentli birliklar odatda, lingvokuturologiya tarkibida o‘rganiladi, chunki bu kabi birikmlar ma’lum bir xalqning umumiy streotipini shakllantirishda va namoyon qilishda muhim o‘rin tutadi. Shu o‘rinda, tilshunos D.Baxronovaning “Olam manzarasining milliy-madaniy va lingvokognitiv kategoriyalanishi” bu ilmiy ishda frazeologik birliklar bilan birgalikda maqollarning lingvokultuologik ma’nolari boshqa tillar bilan qiyosiy tarzda taqqoslab o‘rganish metodi orqali ochib berilsa, tadqiqotchining boshqa bir ilmiy ishida zoonim komponentli birliklar va maqollarning semantik va lingvokulturologik xususiyatlarini ochib berishga alohida e’tibor qaratilgan.

NATIJALAR. Ushbu tadqiqotimizda Tog‘ay Murod asarlaridagi proverbial birikmalar semantik va lingvokulturologik jihatdan tahlilga tortilgan. Shu bilan birga ular geografik joylashuviga ko‘ra va lingvistik xususiyatlari hisobga olingan holda tasniflanib izlanish olib borildi. Bu o‘rinda maqollar joylashishiga ko‘ra tasnifi quyidagicha turlarga ajratiladi [415, 13]:

Umumjahon maqollari – dunyoning madaniy jihatdan bir-biriga aloqasi bo‘lmagan qismlariga oid maqollarni qiyoslaganda, nafaqat bosh g‘oyasi, balki ifoda qilish tarzi, ya’ni og‘zaki nutqi ham bir xil yoki deyarli yaqin ma’noda bo‘lgan bir nechta maqollarni topish mumkin. Bular, asosan, kundalik kuzatishlarning natijasi o‘laroq paydo bo‘lgan oddiy va sodda ifodalari yoki jamiyatning belgilab qo‘ygan umumiy axloqiy tushunchalarining ifodasidir, biroq doimiy va oddiy kuzatishlarning barcha ifodalari hamma tillarda maqol darajasiga ko‘tarilgan emas. Masalan,

№	Ingiz tili	Turk tili	O‘zbek tili
1.	*Great minds think alike*	*Aklın yolu bir*	*Buyuk odamlar bir xil fikrlashadi*
2.	*There is no smoke without fire*	*Ateş olmayan yerden, duman çıkmaz*	*Shamol bo‘lmasa, daraxtning uchi qimirlamaydi*

Mintaqaviy maqollar – madaniy jihatdan bir-biriga o‘zaro aloqador bo‘lgan mintaqalardagi mamlakatlarda foydalaniladigan maqollar kiritiladi. Markaziy Osiyo mintaqasida joylashgan turkiy xalqlar orasida quyidagi maqollar ma’no va ifoda planlari jihatdan deyarli bir xildir.

№	Turk tilida	Qozoq tilida	O‘zbek tilida
1.	*Kizim sana söylerim gelinim san eşit*	*Қызым, саған айтам, келінім, тыңда*	*Qizim senga aytaman, kelinim sen eshit*
2.	*Ağzın kan dolu olsa bile düşmanının önünde tükürme*	*Аузың қанға толса да, жауыңның қасында түкірме*	*Og‘zing to‘la qon bo‘lsa ham dushmaning oldida tupurma*

Ko‘rib turganimizdek, bu maqollar semantik jihatdan bir xil ma’noga ega bo‘lsa-da, ular fonetik jihatdan biroz farqlanadi. Sababi, yuqorida keltirilgan misollar uchta lahjaga oiddir (turk tili – o‘g‘uz, qozoq tili – qipchoq, o‘zbek tili – qarluq).

№	O‘zbek xalq maqollari	Izohi

1.	*Alp – otadan, zot – onadan-da! [105, 12]*	*Turkiy xalqlarda ko‘plab alplar yetishib chiqqan hamda alplik, mardlik xislatlari asosan, otadan o‘tganligi sababli ushbu maqol kelib chiqqan.*
2.	*Aslini bilmay, so‘z demaslar, Naslini bilay, qiz bermaslar. [5, 8].*	*Xalqimizda qiz uzatish, o‘g‘il uylantirish bilan bog‘liq maqollar ko‘p. Mazkur maqolda ham qadimdan turkiy xalqlar qizlariga kuyov tanlaganda, albatta, nasl-nasabini, tag-tugini surishtib undan keyin qizlarini berish odati aks etadi.*

Leksikologiyaga asoslangan tasniflash oltita asosiy turlarga ajratiladi [415, 13]:

1. Sinonimlar
2. Antitetik
3. Sintetik
4. Integral
5. Parabolik
6. Qiyoslash

Sinonimlar – bu har ikki satr ham mohiyatdan bir xil ma’no bildiruvchi, lekin ifodalanish tarzi jihatidan farqli maqol. Jar solib yoyadi, karnay qilib chaladi-ku! [142, 11]. Bu chaqimchi, og‘zida gap turmaydigan insonlarga nisbatan qo‘llaniladigan maqoldir. Umuman olganda, kimdir haqida nimanidir eshitib qolsa, agar bu xabar uning sha’niga dog‘ tushiradigan xabar bo‘lsa, butun dunyoga xuddi to‘yda karnay-surnay chalgandek qilib, ovoza qiladi.

Boshidan o‘tmaganni, qoshidan o‘tma, deydilar [22, 11]. Bu maqol qardosh xalqlarda ham mavjud bo‘lib, qisman o‘zgargan holatda foydalaniladi. Turk tilida “ateşten geçmeyene ateşi anlatamazsın” shaklida ishlatiladi. Inson boshidan o‘tkazmagan voqealarni kimdir dil to‘kib, tushuntirgani bilan ham tushunmasligi va uni his qilmasligi ta’kidlangan. “Birovdan o‘tganni birov bilmaydi”, “tanasi boshqa dard bilmas, uyi boshqa mung bilmas”, “Og‘u ichganni ichi biladi” – ma’nodosh maqolar [45, 15].

Davlat-da egiz, mehnat-da egiz [102, 10]. Bu maqolda “davlat – baxt-saodat, boylik, omad va muvaffaqiyat ma’nosida kelgan bo‘lsa”, “mehnat – g‘am-tashvish, ko‘rguliklar ma’nosida kelgan”. Shuningdek, agar insonning bir omadi kelsa, ketma-ket muvaffaqiyat ustiga muvaffaqiyat qozonadi. Agar bir omadsizlik kelsa, keti boshqa ko‘rguliklarga ulanib ketishiga ishora qilinmoqda [73, 15]. Shartli sinonim vazifasida kelgan hamda “egiz” leksemasini takror qo‘llash ma’no kuchaytirish vazifasini bajarishi uchun takroran qo‘llangan.

Antitetik – tasnifga ko‘ra, birinchi satrida ma’lum bir tushuncha ifodalangan bo‘ladi, keyingi qatorida esa o‘sha fikrning negativ jihati yoritilgan bo‘ladi. Boshqacha tarzda ifodalansa, antonimlik hodisasi sifatida ham qabul qilish noto‘g‘ri bo‘lmaydi. Balchiqqa tosh otsang, betingga sachraydi! [110, 8]. “Tuproqni changitsang, ko‘zingga uradi”, “ko‘kka tupursang, yuzingga tushadi” – bu maqollar yuqoridagi maqolning semantik jihatdan

ma’nodoshi hisoblanib, quyidagicha mazmun ifodalaydi: tinch yotgan narsani qo‘zg‘atma, ziyoni senga uradi [29, 15].

Bedana tezotar bo‘lsa, o‘z boshini o‘zi yoradi! [111, 8]. Ilgari qishloqdagi bedana ishqibozlari donqovoqning urug‘ini olib tashlab, havo kirib tursin uchun u yer – bu yerini teshib, ichiga bedana solib qo‘yardi. Shaharliklar esa, bedanani asosan, yog‘och gardishli to‘rga solib qo‘yardilar. Bedana (xo‘roz kabi) boshini ko‘tarib-ko‘tarib sayraydi. Agar u tez-tez sayraydigan bo‘lsa, boshi to‘rqovoqqa ketma-ket urilaveradi, yo boshining pati tushib ketadi, yo yoriladi. Maqolning majoziy ma’nosi shuki, kishi tilim bor deb gapiraversa, bir kunmas - bir kun baloga girftor bo‘ladi [29, 15]. Shu ma’noni berish uchun Tog‘ay Murod bu xalq maqolini o‘z asarida qo‘llagan.

Bir qishning bir yozi bo‘ladi, qarg‘aning qag‘illagani qoladi! [112, 8]. Bu proverbial birikmada “qish” va “yoz” leksemalari antonimlik hosil qilishi bilan birga, zidlash orqali maqolning ma’nosi aniq ochib berilgan. “Qarg‘a” zoonimi qo‘llanilishi esa salbiy ottenka tashib, doimiy tarzda tanqid qiluvchi insonlarga metafora asosida ishora qilgan, bunda “qarg‘a”ning qag‘illash xususiyati metaforaga asos vazifasini o‘tagan. Bu maqol “oyning o‘n beshi qorong‘u bo‘lsa, o‘n beshi yorug‘” maqoli bilan sinonim hisoblanib, yo‘qlik, muhtojlikda qiynalgan kunlaringda senga ta’na qilganlar valdiragancha qolaveradilar. Bunday ta’nalarni o‘zingga olma, o‘ksinma, umidsizlanma, aksincha dadil bo‘l, qilayotgan ishingni davom ettiraver. “Qish o‘tar, qoralik qarg‘aga qolar”, “Bu dunyo o‘tar – ketar, yuzi qoralik senga qolar” – bu maqollar ham ma’nodosh sifatida xalq orasida keng foydalaniladi [41, 15].

Sintetik – bu tipdagi maqollarda ikki satr mutlaqo boshqa boshqa ma’nolarni va ehtimol bir-biriga zid fikrlarni ifodalashiga qaramasdan, bitta umumiy mavzuga ega bo‘lishi bilan boshqalaridan farqlanadi. Masalan, Aql yoshda emas, aql boshda [33, 7]. Lingvistik jihatdan “yosh” va “bosh” so‘zlari antonim bo‘la olmaydi, lekin bu gapda shartli antonimlik hodisasini vujudga keltirgan. Bu maqol “Bo‘ladigan bola boshidan ma’lum” maqoli bilan ma’nodosh bo‘lib, inson yoshidan qat’iy nazar har yoshda ham aql sohibi bo‘lishi mumkin ekanligini ko‘rsatadi. Shu bilan birgalikda qadimda bolalar besh yoshdan boshlab, hisob-kitob va savdo-sotiq ishlari bilan shug‘ullanganligini kichik yoshdan boshlab ko‘plab bilimlar egasi bo‘lishga o‘rgatilganligi turkiy xalqlarning o‘ziga xos jihatlaridan biridir.

Bolamni to‘ygunimcha boqaman, nevaramni o‘lgunimcha boqaman. [67, 7]. Bu maqolda o‘zbek, nafaqat o‘zbek, balki butun Osiyo xalqlariga xos bo‘lgan milliy madaniyat yaqqol aks etadi. Ayollar farzandli bo‘lganida farzandiga butun borlig‘ini baxsh etadi, nevarali bo‘lganda ham bu jarayon yana takrorlanadi. Lekin shunday maqol ham borki, xalq ichida “Ayol ona bo‘lganini birinchi farzandini qo‘liga olganda biladi, erkak otalik baxtini his qiladi birinchi nevarasini qo‘liga olganida” bu maqollar deyarli ma’nodoshdir.

Bo‘laman degich el, bir-birini botirim deydi, bo‘lmayman degich el bir-birini etini yeydi [3, 7]. “Olti ovlon ola bo‘lsa, og‘zidagin oldirar, to‘rtovlon tugal bo‘lsa, tepadagin indirar” maqoli bilan sinonim. Birlashishga chorlovchi hikmatli idiomatik birlik. Qisman grammatik o‘zgarishlar bilan qo‘llanilgan mahalliy shevaning ta’siri ostida, ya’ni maqol tarkibida “degich”

leksemasidagi dialektal shakl, asosan, affiksda aks etgan. Chunki adabiy tilda “degich” leksemasi o‘rnida “degan” leksemasi ko‘p foydalaniladi, lekin shuni ham hisobga olish kerakki, Tog‘ay Murod ijodidagi bunday o‘zgachaliklar lingvokulturologik jihatdan asarni boyitishda muhim rol o‘ynagan.

Egachim elakli bo‘ldi, elagi tilakli bo‘ldi [32, 12]. “Lo‘li elakli bo‘ldi, elagi kerakli bo‘ldi” bu maqollar biror narsani vaqtincha foydalanish uchun so‘rab kelgan odamga bor bo‘la turib yo‘q deydigan ziqna odamlarga nisbatan kinoya tarzida qo‘llaniladi [372, 15].

Integral – bunday maqollarda ikkinchi qatordagi fikr birinchi qatordagi fikrining izohi tarzida beriladi. Boboning tol tikkani, o‘ziga nom ekkani [49, 11]. Yuqoridagi maqolning ikkinchi satrida “o‘ziga nom ekish” jumlasining izohi birinchi satrda ochib berilgan. Bunga ko‘ra, inson bu dunyoda boshqalarga yaxshilik qilib yashash orqali o‘zidan keyin ham nomi yashashi, sharflanishi, boshqalarga o‘rnak sifatida keltirilishi, hech qanday yaxshilik qilolmagan taqdirda bittagina ko‘chat ekishi orqali ham yaxshilik qilishi mumkinligiga ishora qilingan. Shuningdek, “Yaxshidan bog‘ qoladi, yomondan dog‘” maqolining ham ma’nodoshi sifatida xalq orasida foydalaniladi.

Botar kunni otar tongi bo‘ladi [19, 7]. Quyosh botib, zulmat cho‘mgan bo‘lishiga qaramay, insonlar biladiki, ertaga yana tong otishini va quyosh nurlari yorug‘lik taratishini. Bu jarayon badiiy adabiyotda qancha yomonlik va yovuzliklar inson hayotida sodir bo‘lmasin, yana yaxshi kunlar kelishiga ishonch bildiradi. Inson hayotida hamma narsa tugashi mumkin, lekin yorug‘ kelajakka oid bo‘lgan ishonch va umidi hech qachon so‘nmasligini ko‘rsatib beradi. Leksikologik jihatdan esa “botmoq” va “otmoq” so‘zlari o‘zaro antonimlik hosil qilmoqda

Bo‘ydoqning aqli ikki ko‘zida bo‘ladi [134, 10]. “Bo‘z yigit ko‘zi bilan qiz olma”, “ot olma piyodaning maslahati bilan, xotin olma bo‘ydoqning maslahati bilan” – bu maqollarda shunday ma’no aks etganki, oti yo‘q, piyoda yurgan odam yaxshi ot qandayligini bilmaydi, bo‘ydoq yigit ham xotinning yaxshi yomonini bilmasligi” nazarda tutilgan [62,15].

Elakka bormish ayolning ellik og‘iz gapi bor [78, 8]. Ayollarning ko‘p gapirish xususiyati tanlangan va elak bahona qo‘shnilar bilan soatlab suhbat qurishgan, shu asosda maqol yuzaga kelgan. Rus xalqida ham shu maqolga o‘xshash shakldagi “gugurtga ketib” frazemasi foydalaniladi. Bunda “gugurt” va “elak” bir xil vazifa bajaradi va ikki xil madaniyatdagi qadriyatlarni aks ettiruvchi vositalar ekanligiga ishora qiladi. Shu bilan birga, “bormish” leksemasi o‘rnida adabiy tilda “chiqqan” so‘zi ishlatiladi, ya’ni “Elakka chiqqan xotinning ellik og‘iz gapi bor” tarzida, bu shaklda qo‘llanilishi dialektal farqlarni ko‘rsatib berishda va lingvokuturologik o‘zgarishlarni aks ettirishda katta yordam beradi.

Parabolik – birinchi qatordagi jumlani ikkinchi satrda ko‘rsatadi. Dehqon ko‘zi tarozi bo‘ladi, Dehqon ko‘ngil qozi bo‘ladi. [65, 7]. Bu leksikologik jihatdan o‘zgarishga uchragan maqol bo‘lib, “dehqon” so‘zi o‘rnida “kishi” so‘zi ishlatiladi, lekin Tog‘ay Murod asari dehqonchilik mavzusiga oid bo‘lganligi sababli “kishi” so‘zi o‘rniga “dehqon” leksemasini tanlaydi va bu maqolning variantdoshini vujudga kelishiga sababchi bo‘ladi. Shuningdek, “bo‘ladi” leksemasi takroriy shaklda qo‘llanilgan bu esa ma’noni kuchaytirishga xizmat qilgan.

Xalq qo‘llasa, bor bo‘ladur, xalq qarg‘asa – xor bo‘ladur [10, 7]. Bu proverbial birikma ham grammatik shakl jihatdan o‘zgarishga uchragan. Adabiy tilda “Xalq qarg‘asa zor bo‘ladi, xalq qo‘llasa bor” tarzida uchraydi, takroriylik ma’noni kuchaytirgan bo‘lsa, morfologik o‘zgarishlar, ya’ni affiksal o‘zgarishlar ma’lum bir davrni aks ettiruvchi vositalar vazifasini o‘tagan. Chunki, “bo‘ladi” leksemasi XXI asrni aks ettiruvchi belgi hisoblansa, bundan bir asr avval “bo‘ladur” shakli foydalanilgan.

Qiyoslash – bu maqolda umumiy xususiyatni ko‘rsatish uchun bir narsani boshqa narsa bilan solishtirish. Bir balosi bo‘lmasa, shudgorda quyruq na qilur [45, 9]. Bu maqol tulkining tilidan aytilgan bo‘lib, tulki yog‘ga o‘ch bo‘ladi. O‘tmishdagi ovchilar uni tutish uchun qopqonni tuproqqa ko‘mib, ustiga bir parcha dumba yog‘i qo‘yib qo‘yardilar. Tulki uni yeyman deb kelib, qopqonga ilinardi. Ammo hamma tulkilar ham osonlikcha qo‘lga tushavermasdi. Chunki, tulki yovvoyi hayvonlar orasida eng sezgiri, ayyori va xushyoridir. Mazkur maqol shuning natijasida yuzga kelgan bo‘lib, majoziy ma’noda odamlarni sezgir va xushyor bo‘lishga undaydi[36,15].

Bo‘laringda bo‘lib o‘t, bo‘z yo‘rg‘aday yelib o‘t [44, 8]. Inson yoshligida nimaga erishsa, erishgani, qariganda harakat qilish befoyda ekanligi aks etgan.

Yoshligingda odatlansang, qariguncha ko‘nikasan.

Qariganda odatlansang, ko‘nikkuncha ko‘milasan. (Tohir Malik “Odamiylik mulki”).

MUHOKAMA. Yuqorida keltirilgan tarzda maqollar tahlilga tortilsa, ularning lingvokulturologik xususiyatlarini yoritshda katta hissa qo‘shish bilan birga, boshqa qardosh va qardosh bo‘lmagan tillar bilan aloqasini ko‘rsatib berishda ham shunchalik muhim o‘ringa ega bo‘ladi. Tog‘ay Murod romanlaridagi paremiologik birliklarning bunday sinflashtirilishi orqali o‘zbek xalqning fikrlash tarzi, dunyoqarashi, yashash sharoiti va madaniyatining yaqqol namunasini ko‘rsatishimiz mumkin.

XULOSA. Maqollarda, asosan, borliqning lingvistik tasviri namoyon bo‘ladi, bu ona tilida so‘zlashuvchilar tomonidan olamni idrok etishning tasviriy va yorqin usulidir. Dunyoning lingvistik tasviri - xalqning ko‘p asrlik tajribasi bilan ishlab chiqilgan tasviri sifatida avloddan avlodga o‘zgarishlar va rivojlanishlar bilan o‘tib boruvchi va xalqning donoligi, topqirligi va kuzatishlari asosida yuzaga keluvchi murakkab komponentli birikmalardir. Bu kabi birikmalar Tog‘ay Murod asarlarda foydalanish milliylikni va qadriyatlarni barhayot va bardavom bo‘lishida katta ahamiyat kasb etadi. Paremiologik birliklar orqali shakllangan dunyo manzarasini tahlil qilib, uning asosiy xususiyati – antropotsentrizm ekanligini ajratib ko‘rsatish mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Aksoy Ömer Asım “Atasözleri ve Deyimler Hakkında III”, Türk Dili II/16, (Ocak 1953).

2. Baxronova D.K. Olam manzarasining milliy- madaniy va lingvokognitiv kategoriyalanishi. Fil.fan.dok… dis. – Toshkent: “TURON-IQBOL” nashriyoti, 2021.

3. Baxronova D.K. Antropozoomorfizmlarning semantik va lingvokulturologik xususiyatlari. Avtoref.dis…(PhD). – Toshkent, 2017.

4. Ismatullayev.X Inglizcha maqol, matal va idiomalari. – Toshkent, «O‘qituvchi» 1969.

5. Jo‘rayeva.B O‘zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari. Fil.fan.dok...dis. avtoreferati.- Samarqand-2019.

6. Mirzaev T. O’zbek xalq maqollari.- Toshkent: SHarq, 2012.

7. Tog‘ay Murod “Otamdan qolgan dalalar”. “Pharos ambition”, Toshkent – 2024.

8. Tog‘ay Murod “Oydinda yurgan odamlar”. “Pharos ambition”, Toshkent – 2024.

9. Tog‘ay Murod “Momo yer qo‘shig‘i”. “Pharos ambition”, Toshkent – 2024.

10. Tog‘ay Murod “Ot kishnagan oqshom”. “Pharos ambition”, Toshkent – 2024.

11. Tog‘ay Murod “Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi”. “Pharos ambition”, Toshkent – 2024.

12. Tog‘ay Murod “Yulduzlar mangu yonadi”. “Pharos ambition”, Toshkent – 2024.

13. Xaydarova N.G. Maqol va hikmatli so‘zlarni folklore janri sifatida tasniflashning mohiyati va tamoyillari. “Science and education” Scientific journal. September 2023 / Volume 4 Issue 9.

14. T.Mirzayev, A.Musoqulov, B.Sarimsoqov, Sh. Turdimov. O‘zbek xalq maqollari. «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik korapaniyasi bosh tahririyati, 2005.

15. Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedov. Ma’nolar maxzani. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2001.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

INGLIZ TILIDAGI TIBBIY ATAMALAR VA ULARNING ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR BILAN BOG‘LIQLIGI

Hamroyeva Sanobar Hasan qizi
Tarix va filologiya kafedrasi
Osiyo Xalqaro Universiteti
Buxoro, Uzbekistan
Email:hamroyevasanobar1@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz tilidagi tibbiy atamalarning zamonaviy tibbiy texnologiyalar bilan bog‘liqligi o‘rganiladi. Tibbiyot sohasida xalqaro miqyosda keng qo‘llaniladigan inglizcha terminlarning ahamiyati, ularning diagnostika, davolash va tadqiqot jarayonlarida tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, yangi texnologiyalar – sun’iy intellekt, robototexnika, telemeditsina, gen muhandisligi va 3D bioprinterlash kabi sohalarda paydo bo‘layotgan yangi tibbiy terminlar va ularning ta’lim jarayonidagi ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilidagi tibbiy atamalarni chuqur o‘zlashtirish zamonaviy tibbiy texnologiyalar bilan ishlash samaradorligini oshiradi hamda xalqaro ilmiy va amaliy hamkorlikni rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

Kalit so’zlar:Tibbiy atamalar, Ingliz tili, Zamonaviy tibbiy texnologiyalar, Sun’iy intellekt, Robototexnika, Gen muhandisligi, 3D Bioprinterlash, Diagnostika, Tibbiy ta’lim.

Аннотация: В данной статье исследуется взаимосвязь английских медицинских терминов с современными медицинскими технологиями. Анализируется значение английских терминов, широко используемых в международной медицинской практике, и их роль в процессах диагностики, лечения и исследований. Особое внимание уделяется новым терминам, возникающим в таких областях, как искусственный интеллект, робототехника, телемедицина, генная инженерия и 3D-биопечать, а также их значению в образовательном процессе. Результаты исследования показывают, что глубокое освоение английских медицинских терминов повышает эффективность работы с современными медицинскими технологиями и является важным фактором в развитии международного научного и практического сотрудничества.

Ключевые слова: медицинские термины, английский язык, современные медицинские технологии, искусственный интеллект, робототехника, генная инженерия, 3D-биопечать, диагностика, медицинское образование.

Annotation: This article examines the relationship between English medical terminology and modern medical technologies. It analyzes the significance of English terms widely used in

international medical practice and their roles in diagnostics, treatment, and research processes. Additionally, it highlights new medical terms emerging in fields such as artificial intelligence, robotics, telemedicine, genetic engineering, and 3D bioprinting, as well as their importance in the educational process. The study's findings indicate that a deep understanding of English medical terminology enhances efficiency in working with modern medical technologies and serves as a crucial factor in developing international scientific and practical collaboration.

Keywords: Medical terminology, English language, modern medical technologies, artificial intelligence, robotics, genetic engineering, 3D bioprinting, diagnostics, medical education.

Kirish

Zamonaviy tibbiyot jadal rivojlanib borayotgan sohalardan biri bo‘lib, uning ajralmas qismi sifatida tibbiy ta’lim ham doimiy takomillashmoqda. Bugungi kunda xalqaro tibbiy hamjamiyat bilan integratsiyalashish jarayonida ingliz tili muhim vosita hisoblanadi. Tibbiy atamalar, ilmiy tadqiqotlar, darsliklar va zamonaviy texnologiyalar aksariyat hollarda aynan ingliz tilida taqdim etiladi. Shu sababli tibbiyot sohasidagi mutaxassislar uchun ingliz tilidagi terminlarni chuqur o‘rganish nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlash, balki amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Tibbiy ta'limda zamonaviy texnologiyalar va yondashuvlar, masalan, virtual haqiqat (VR), simulyatsiyalar va masofaviy o'qitish usullari qo'llanilmoqda. Bu usullar talabalarning bilim va ko'nikmalarini oshirishga yordam beradi.

Mazkur maqolada tibbiy ta’lim tushunchasi va uning zamonaviy tibbiy texnologiyalar bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi. Shuningdek, ingliz tilidagi tibbiy atamalarning diagnostika, davolash va ilmiy tadqiqotlar jarayonidagi o‘rni ham ko‘rib chiqiladi.

Hozirgi kunda tibbiyot sohasi tez rivojlanayotgan fanlardan biri bo‘lib, uning asosiy tarkibiy qismlaridan biri – tibbiy ta’lim hisoblanadi. Innovatsion texnologiyalarning rivojlanishi bilan yangi tibbiy terminologiyalar paydo bo‘lib, ular ko‘pincha ingliz tilida ifodalanadi. Bu jarayon xalqaro hamkorlik, ilmiy tadqiqotlar va amaliy tibbiyotda ingliz tilining ahamiyatini oshiradi. Zamonaviy tibbiy texnologiyalar, jumladan, sun’iy intellekt, robototexnika, gen muhandisligi va 3D bioprinterlash kabi sohalarda inglizcha terminlar keng qo‘llaniladi. Ushbu maqolada tibbiy atamalarning ta’rifi va ularning ingliz tili bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi. Tibbiy atamalar – bu kasalliklar, dori vositalari, diagnostika va davolash usullari kabi tushunchalarni ifodalovchi maxsus terminlar majmuasidir. Ularning aksariyati lotin va yunon tillaridan olingan bo‘lsa ham, zamonaviy tibbiyotda ular asosan ingliz tilida qo‘llaniladi. Misol uchun, Magnetic Resonance Imaging (MRI) – magnit-rezonans tomografiya, Computed Tomography (CT scan) – kompyuter tomografiyasi kabi tushunchalar dunyo miqyosida umumiy qo‘llaniladi. Ingliz tilini bilish shifokorlarning xalqaro tajribani o‘rganishi va zamonaviy tibbiy yangiliklardan xabardor bo‘lishi uchun zarur.

Ingliz tili tibbiyotda ilmiy maqolalar, xalqaro konferensiyalar va darsliklarning asosiy tili hisoblanadi. Dunyoning yetakchi tibbiyot universitetlari va ilmiy jurnallaridagi tadqiqotlar

ko‘pincha ingliz tilida chop etiladi. Shu sababli, tibbiyot mutaxassislari ingliz tilida ilmiy manbalarni tushunish va tahlil qilish qobiliyatiga ega bo‘lishi kerak. Masalan, The New England Journal of Medicine va The Lancet kabi nufuzli jurnallarda chop etilgan maqolalar ko‘pincha ingliz tilida yoziladi. Tibbiyotdagi innovatsiyalar yangi terminlarni shakllantiradi va ularning aksariyati ingliz tilida ifodalanadi. Quyidagi sohalar buni yaqqol ko‘rsatadi:

Sun’iy intellekt tibbiyotda tashxis qo‘yish, kasalliklarni prognoz qilish va jarrohlik operatsiyalarida keng qo‘llanilmoqda. Masalan, AI-powered diagnostics (sun’iy intellekt asosidagi diagnostika) bemorlarning tahlillarini tahlil qilib, shifokorlarga to‘g‘ri tashxis qo‘yishda yordam beradi. Ushbu texnologiyalarning aksariyati ingliz tilidagi dasturlash tillari va ilmiy tadqiqotlar orqali rivojlanadi. Sun'iy intellekt tibbiyotda kasalliklarni aniqlash, davolash rejalarini tuzish va bemorlarni kuzatishda keng qo'llanilmoqda. AI algoritmlari tibbiy tasvirlarni tahlil qilishda, masalan, rentgen yoki MRI tasvirlarida, yuqori aniqlik bilan ishlaydi.

Robototexnika tibbiyotning eng ilg‘or yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, jarrohlik va reabilitatsiya jarayonlarida qo‘llaniladi. Da Vinci Surgical System kabi robotik jarrohlik tizimlari aniq operatsiyalar o‘tkazishda foydalaniladi. Ushbu texnologiyaning o‘rganilishi va ishlatilishi ko‘pincha ingliz tiliga bog‘liq, chunki robototexnika sohasidagi asosiy ilmiy adabiyotlar va dasturlash qo‘llanmalari aynan ingliz tilida yozilgan.

Robototexnika tibbiyotda jarrohlik amaliyotlari, reabilitatsiya va bemorlarni parvarish qilishda qo'llaniladi. Robot yordamida amalga oshiriladigan jarrohlik operatsiyalari yuqori aniqlik va minimal invazivlikni ta'minlaydi.

Gen muhandisligi – bu organizm DNKsiga o‘zgartirish kiritish orqali kasalliklarni davolash va oldini olish bilan bog‘liq fan sohasi. Masalan, CRISPR-Cas9 texnologiyasi genetik mutatsiyalarni tuzatishda qo‘llaniladi. Ushbu texnologiyani tushunish va ilmiy ishlarga hissa qo‘shish uchun mutaxassislar ingliz tilidagi ilmiy maqolalar va ma’lumotlarni o‘rganishi zarur. Gen muhandisligi genlarni o'zgartirish orqali kasalliklarni davolash va oldini olish imkonini beradi. CRISPR-Cas9 kabi texnologiyalar gen tahrirlashda inqilobiy yondashuvlarni taqdim etmoqda. 3D bioprinterlash texnologiyasi hujayra va biomateriallardan foydalanib, to'qima va organlarning uch o'lchamli tuzilmalarini yaratishga imkon beradi. Bu texnologiya transplantologiya va regenerativ tibbiyotda katta istiqbollarni va'da qilmoqda.

3D bioprinterlash yordamida sun’iy organlar va to‘qimalar yaratish imkoniyati paydo bo‘lmoqda. Masalan, 3D-printed organs (3D bosma organlar) kelajakda transplantatsiya jarayonini osonlashtirishi mumkin. Ushbu soha bo‘yicha ilmiy adabiyotlarning aksariyati ingliz tilida yozilgan, bu esa yangi texnologiyalarni o‘zlashtirishda ushbu tilni bilish zarurligini ko‘rsatadi.

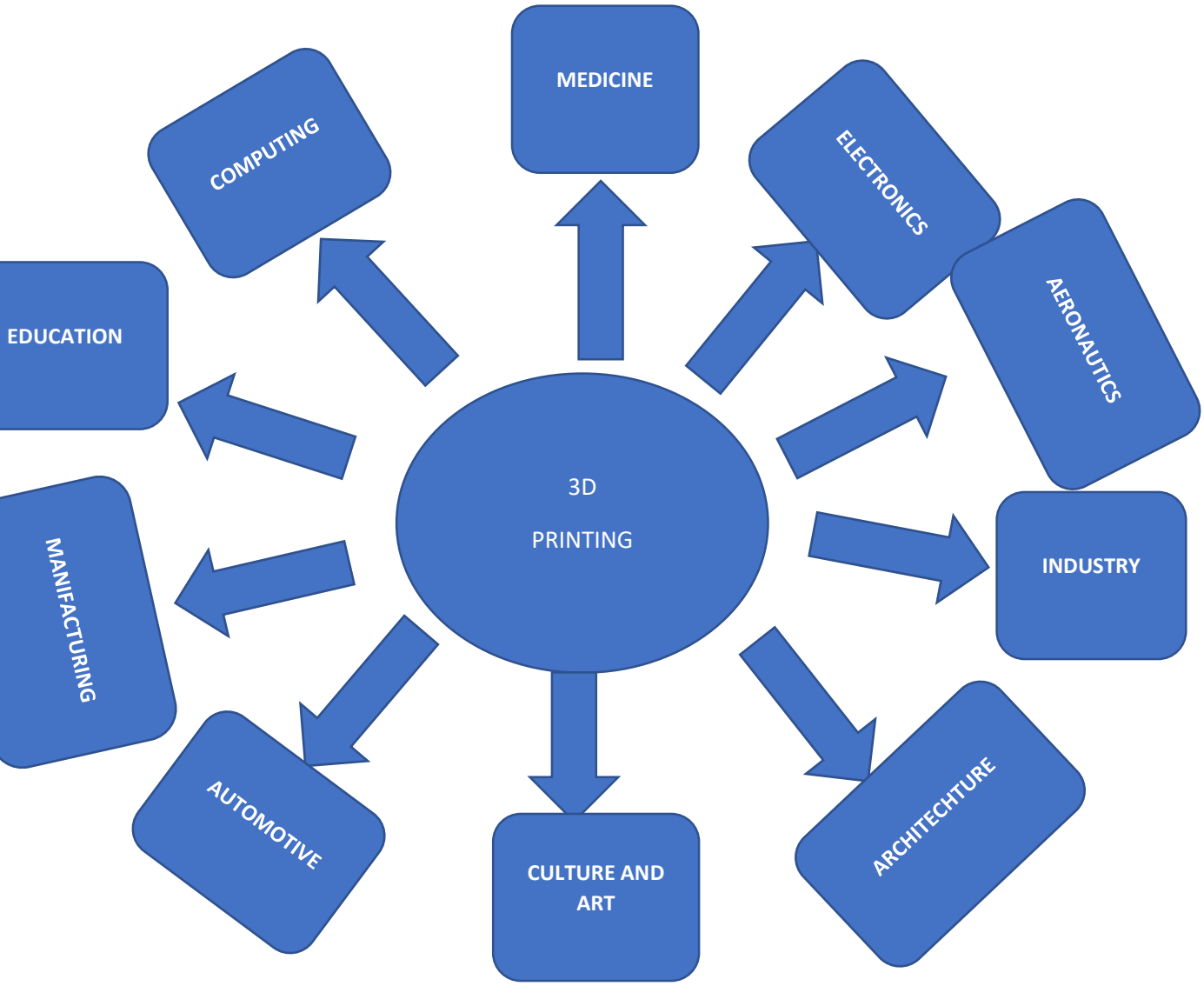

Diagnostika – kasalliklarni aniqlash uchun tibbiy testlar va usullar majmuasidir. Zamonaviy diagnostika texnologiyalari, jumladan, Polymerase Chain Reaction (PCR) – polimeraza zanjir reaksiyasi, Next-Generation Sequencing (NGS) – yangi avlod ketma-ketligi tahlili kabi usullar orqali rivojlanmoqda. Ushbu tushunchalar xalqaro miqyosda ingliz tilida qo‘llanilishi tufayli, mutaxassislar bu terminlarni tushunishi va ulardan foydalanishi muhimdir.

Xulosa

Tibbiyot sohasi global miqyosda rivojlanayotgan va doimiy ravishda yangilanib borayotgan soha bo‘lib, ingliz tilining ushbu jarayondagi roli beqiyosdir. Sun’iy intellekt, robototexnika, gen muhandisligi, 3D bioprinterlash va diagnostika kabi zamonaviy texnologiyalar tibbiyotning yangi yo‘nalishlarini shakllantirmoqda. Ushbu innovatsiyalar bilan bog‘liq terminologiyani tushunish va ulardan foydalanish xalqaro miqyosda ingliz tilini bilishni talab etadi. Shu sababli, tibbiy ta’lim jarayonida ingliz tilini o‘zlashtirish shifokorlar va ilmiy tadqiqotchilar uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Tibbiyotda ingliz tilining o‘rni nafaqat ilmiy tadqiqotlarni tushunish va amaliyotda qo‘llash bilan cheklanib qolmay, balki xalqaro hamkorlik, tajriba almashish va innovatsion texnologiyalarni joriy etishda ham muhim omil hisoblanadi. Shunday ekan, kelajakda yuqori malakali mutaxassis bo‘lish uchun ingliz tilini chuqur o‘rganish har bir tibbiyot sohasidagi talaba va mutaxassis uchun zaruriy shartlardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Brown, H. D. (2001). Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. New York: Pearson Education.
2. British Council. (2023). Teaching Technical English: Strategies and Resources. Retrieved from https://www.britishcouncil.org
3. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. – London., 2001.
4. Longman Dictionary of Contemporary English. (2021). Longman Pearson Education.
5. Macmillan English for Engineers Dictionary. (2018). Macmillan Education.
6. Tibbiy texnika va yangi tibbiyot texnologiyasi: O'quv qollanm a / S.U m arov, E .B ozorov, O .Jabborova; —T.: “Iqtisod-M oliya”, 2018. - 216 b.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ТИЛШУНОСЛИКДА РАНГ КОДИ СИФАТИДА: ЎЗБЕК ВА ИСПАН МАҚОЛЛАРИДА УНИНГ ИДРОК ЭТИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Djalilova Sarvaroy Mexrojovna
SamDCHTI, “Ispan va Italyan filologiyasi” kafedrasi assistent-o’qituvchisi
ORCID: 0009-0001-1311-3472
Email: djalilova.1995@icloud.com

Abdullayeva Parvina Tolibjonovna
SamDCHTI, “Ispan va Italyan filologiyasi” kafedrasi assistent-o’qituvchisi
ORCID: 0009-0001-4856-8987
Email: espanolcursosam@gmail.com
Тел: +998 90 602 59 00

Аннотация: Мазкур мақола ўзбек ва испан халқона ҳикматларида рангнинг маданий код сифатидаги ўрганилишига бағишланган. Ҳар бир маданиятда ранглар ўзига хос рамзий маънога эга бўлиб, улар миллий қадриятлар, анъаналар ва дунёқарашни акс эттиради. Мақолада икки тил ва маданиятда рангнинг семантикаси қиёсий таҳлил қилинади, ранг рамзий маъносидаги ўхшашлик ва фарқлар, шунингдек, ўзбек ва испан мақолларида унинг қабул қилиниши хусусиятлари очиб берилади. Ранг маданий идентификациянинг муҳим элементи ва уни ифода этиш воситаси сифатида таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: ранг, маданий код, мақоллар, ўзбек маданияти, испан маданияти, лингвомаданият, ранг семантикаси.

COLOR AS A LINGUISTIC AND CULTURAL CODE: FEATURES OF ITS PERCEPTION IN UZBEK AND SPANISH PROVERBIAL WISDOM

Abstract: This article explores the concept of color as a cultural code within Uzbek and Spanish proverbs. In every culture, colors hold symbolic meanings that reflect national values, traditions, and worldviews. The article provides a comparative analysis of the semantics of color in both linguistic cultures, highlighting similarities and differences in the symbolic meaning of colors and the peculiarities of their perception in Uzbek and Spanish proverbs. It examines how color serves as an important element of cultural identity and its expression through proverbs.

Keywords: color, cultural code, proverbs, Uzbek culture, Spanish culture, linguistic culture, color semantics.

ЦВЕТ КАК ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ КОД: ОСОБЕННОСТИ ЕГО ВОСПРИЯТИЯ В УЗБЕКСКОЙ И ИСПАНСКОЙ ПОСЛОВИЧНОЙ МУДРОСТИ

Аннотация: Данная статья посвящена исследованию цвета как культурного кода в пословицах узбекской и испанской народной мудрости. В каждой культуре цвета обладают уникальными символическими значениями, которые отражают национальные ценности, традиции и восприятие мира. В статье проводится сравнительный анализ семантики цвета в двух лингвокультурах, выявляются сходства и различия в символическом значении цвета, а также особенности его восприятия в рамках узбекских и испанских пословиц. Анализируется, как цвет выступает важным элементом культурной идентичности и средствами его выражения в пословицах.

Ключевые слова: цвет, культурный код, пословицы, узбекская культура, испанская культура, лингвокультура, семантика цвета.

Цвет как феномен человеческой культуры представляет собой не только физическое явление, но и важный символический инструмент в передаче культурных и национальных ценностей. В разных обществах значение цвета варьируется в зависимости от исторических, географических, религиозных и социальных факторов, формируя уникальные восприятия в каждой культуре. В данной статье рассматривается, как цвет используется в народной мудрости через пословицы двух различных культур — узбекской и испанской[3;25].

Пословицы, являясь неотъемлемой частью фольклора, отражают многовековой опыт народов, передавая нормы, ценности и мировоззрение. Семантика цвета в пословицах часто указывает на символику, присущую определенному культурному контексту, которая может значительно различаться в зависимости от национальной картины мира.[1;42]

Цвет обладает символической функцией, выражая культурные смыслы, присущие определенной группе людей. В пословицах, цвет нередко используется для обозначения конкретных эмоциональных состояний, общественных явлений или моральных уроков. Например, красный может символизировать опасность, страсть или любовь, а чёрный ассоциироваться с печалью или злом. В каждой культуре эти значения могут изменяться, приобретая специфический национальный оттенок.

Узбекская культура богата символикой цвета, что особенно проявляется в фольклоре. Цвета не только отражают окружающую среду, но и тесно связаны с духовной и религиозной жизнью народа. В узбекских пословицах красный часто связывается с силой, смелостью и иногда с негативными коннотациями, тогда как белый — с чистотой и добродетелью.[2;28]

В испанской культуре цвета также играют важную роль в народных выражениях. Например, красный цвет часто ассоциируется с жизненной силой и страстью, что тесно

связано с испанской фиестой и традициями корриды. Чёрный же нередко символизирует траур и скорбь, что отражает сильное влияние католической традиции.

В узбекских пословицах цвета играют важную роль в передаче мудрости и жизненного опыта. Например, такие пословицы как «Қора кўз ёрмас» (Черные глаза не обманывают) или «Оқ йўл» (Белая дорога) демонстрируют позитивные и негативные коннотации цветов. Важно отметить, что в узбекской культуре цвет часто несет метафорический смысл, связанный с традициями и историей.[1;54]

Испанские пословицы богаты цветовой символикой, и цвета в них часто используются для подчеркивания эмоционального состояния или морального урока. Например, пословица «Verde y con asas, alcarraza» (Зелёный и с ручками, кувшин) — это символ осторожности и недоверия, а черный цвет в пословицах часто символизирует печаль или горе.

В исследуемых узбекской и испанской культурах можно выделить как общие черты, так и различия в восприятии цветов. Некоторые цвета, такие как белый, красный и чёрный, приобрели схожие значения в обеих культурах благодаря их универсальному символическому значению, связанному с природными и религиозными феноменами.[2;19]

Белый цвет, например, символизирует чистоту, доброту и духовность в обеих культурах. В узбекской пословице «Оқ йўл!» (Белая дорога) выражается пожелание удачи и успеха. Это перекликается с испанской пословицей «Salió con la frente blanca» (Он вышел с белым лбом), где белый цвет олицетворяет честь и честность.

Красный цвет также часто символизирует энергию, силу и страсть. В испанской пословице «Tener sangre en las venas» (Иметь кровь в жилах) красный ассоциируется с жизненной силой и активностью. В узбекской культуре красный может обозначать как положительные качества — смелость и решимость, так и негативные — опасность, агрессию, что иллюстрируется пословицей «Қизил кўздан қўрқ» (Бойся красного глаза).[4;25]

Чёрный цвет, напротив, воспринимается по-разному в этих двух культурах. В испанской культуре чёрный цвет символизирует траур, печаль и смерть, что подтверждается пословицей «Ir de negro» (Идти в чёрном), означающей скорбь или траур. В узбекских пословицах чёрный цвет иногда имеет более нейтральные или даже положительные коннотации. Например, пословица «Қора кўз ёрмас» (Черные глаза не обманывают) связывает чёрный цвет с честностью и искренностью, что представляет противоположную символику по сравнению с испанской культурой.

Окружающая среда оказывает значительное влияние на восприятие цвета в культуре. В Испании, где солнце и яркие цвета природы играют важную роль, цвета часто ассоциируются с жизненными циклами, праздниками и народными традициями. Это особенно заметно в таких праздниках, как Фиеста де Сан-Фермин, где красный и белый

символизируют страсть и духовную чистоту. Эти цвета отражают культуру, основанную на эмоциональной насыщенности и выраженности.

В Узбекистане природа также играет важную роль в формировании цветовой символики. Зелёный цвет, например, традиционно ассоциируется с плодородием, весной и процветанием, что связано с сельскохозяйственными традициями страны. Узбекская пословица «Кўк кўз керак бўлса, кўнглингга қара» (Если хочешь увидеть зелёные глаза, загляни в сердце) отражает тесную связь цвета с природой и душевным состоянием[3;18].

Сравнивая узбекские и испанские пословицы, можно отметить как общие символические значения цвета, так и культурные различия. В обеих культурах белый цвет символизирует чистоту, однако восприятие красного или черного цвета варьируется. Узбекская культура придает черному цвету более позитивные коннотации в контексте честности и откровенности, тогда как в испанской культуре этот цвет часто ассоциируется с трауром и негативом.

Для испанской культуры важнейшую роль играет эмоциональная насыщенность символики цвета, что связано с климатом, историей и религией. Влияние католицизма на восприятие чёрного и белого цветов можно увидеть в пословицах и поговорках, где черный символизирует смерть и траур, а белый — духовную чистоту.

Жёлтый и оранжевый цвета, несмотря на их близость по спектру, играют разную роль в узбекской и испанской пословичной мудрости. В узбекской культуре жёлтый цвет может ассоциироваться с осенью, зрелостью и завершённостью жизненного этапа, что связано с аграрной традицией и сезонным циклом. Например, пословица «Сариқ ўтмай, ёш ўтмайди» (Жёлтое не исчезнет, как и молодость не пройдёт) указывает на неизбежность старения и смены жизненных циклов. Жёлтый здесь метафорически выражает переход от молодости к зрелости[4;55].

В испанских пословицах жёлтый цвет чаще ассоциируется с завистью, предательством и предупреждением об опасности. Например, выражение «Amarillo de envidia» (Жёлтый от зависти) чётко указывает на негативную эмоциональную коннотацию этого цвета. Это объясняется культурным наследием Средиземноморья, где жёлтый ассоциируется с болезнью или изменой, возможно, из-за ассоциаций с цветом пожелтевших лиц больных.

Оранжевый цвет в узбекских пословицах не является распространённым, однако в испанских поговорках он нередко символизирует энергию, тепло и солнце, что связано с солнечным климатом Испании. Выражения, связанные с оранжевым цветом, могут также подчеркивать богатство и плодовитость, например, пословица «Naranja de oro, buena como el oro» (Апельсин золотой, как золото хорош), указывает на ценность и значимость урожая.

Восприятие синего и зелёного цветов в узбекских и испанских пословицах показывает сильную связь с природой и духовными ценностями. Зелёный цвет в узбекской культуре глубоко укоренён в религиозных и символических традициях. Он

часто ассоциируется с жизнью, процветанием, исцелением и святостью. В исламе зелёный цвет символизирует рай и божественное благословение, что находит отражение в пословицах, таких как «Зилол сувда ҳаёт, яшил ўтда барака» (В чистой воде — жизнь, в зелёной траве — благодать). Здесь зелёный представляет собой знак изобилия и природного порядка.

В испанской культуре зелёный также ассоциируется с природой, однако в некоторых контекстах может иметь и негативные коннотации. Например, выражение «Estar verde» (быть зелёным) означает незрелость или неопытность, что контрастирует с позитивным символизмом этого цвета в узбекской культуре. В то же время синий цвет в обеих культурах часто ассоциируется с бесконечностью, небом и спокойствием. В узбекской пословице «Кўк — тангрининг юзидир» (Синее — это лицо Бога) подчёркивается величие и непостижимость неба, как божественного проявления[4;28].

В испанской культуре синий также символизирует стабильность и спокойствие, но может быть связан и с меланхолией. Например, выражение «Estar azul» (быть синим) описывает человека в состоянии грусти или депрессии, что схоже с английским «feeling blue». Сравнительный анализ показывает, что синий цвет в обеих культурах символизирует как положительные, так и отрицательные эмоциональные состояния.

Религиозный фактор также оказывает значительное влияние на восприятие цветов в обеих культурах. В испанской культуре влияние католической церкви обусловило символизм белого и чёрного как цветов, обозначающих чистоту и траур соответственно. В узбекской культуре, под влиянием ислама, зелёный цвет приобрёл сакральное значение, символизируя рай и божественное благословение. Белый цвет также ассоциируется с чистотой и святостью, но в более широкой социальной и духовной плоскости.

Узбекская культура во многом отражает степные, земледельческие традиции, где важную роль играют символы плодородия и природных циклов. Это можно увидеть в использовании зелёного цвета, который символизирует жизнь и процветание, а также в значении белого цвета как символа удачи и благословения[3;29].

Восприятие и использование цвета в узбекских и испанских пословицах показывает, что цветовые символы играют ключевую роль в формировании национальных культурных кодов. Анализ цвета в пословичной мудрости позволяет глубже понять мировоззрение и культурные ценности народов. Узбекские и испанские пословицы, несмотря на культурные различия, показывают общие черты в символике цвета, отражающие человеческие эмоции и опыт.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Сафарова, М., Джураева, Р., Рахимова, З., Худайбердиев, Т. Лингвокультурные аспекты цвета в Узбекистане. Журнал Лингвистика и культура, 2022, №3, стр. 45-67.

2. Salazar, P.M. Semantics of Color in Spanish Proverbs. Journal of Cultural Linguistics, 2021, vol. 5, no. 2, pp. 85-103.

3. Zainutdinov, L.R., Karimov, A.B. National Symbols in Uzbek Proverbs. Uzbekistan Linguistics Review, 2020, no. 4, pp. 110-130.

4. Garcia, F.S., Lopez, M.G. The Role of Color in Iberian Proverbs. Spanish Language Studies, 2021, vol. 18,

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK: 81:02

LEKSIKOGRAFIYA TARAQQIYOTI VA HOZIRGI KUNDAGI AHAMIYATI

Ashurova Sitora Erkinovna
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada leksikografiyani kelib chiqish tarixi hamda ushubu sohani rovojlantirishga hissa qo`shgan olimlar va uning hozirgi kunda tilshunoslikdagi ahamiyati, jahon tanigan olimlarning bu boradagi fikr va mulohazalari haqida muhokama qilnadi.

**KALIT SO`ZLAR:** leksikografiya, ilm-fan tehnologiya, lug`at, ibora, amaliy va nazariy leksikografiya, elektron lug`at

РАЗВИТИЕ ЛЕКСИКОГРАФИИ И ЕЕ СОВРЕМЕННОЕ ЗНАЧЕНИЕ

АННОТАЦИЯ: В статье рассматривается история возникновения лексикографии, ученые, внесшие вклад в развитие этой области, ее значение в современной лингвистике, а также мнения и наблюдения всемирно известных ученых по этому вопросу.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лексикография, наука и техника, словарь, фразеология, практическая и теоретическая лексикография, электронный словарь

THE DEVELOPMENT OF LEXICOGRAPHY AND ITS PRESENT VALUE

ANNOTATION: This article discusses the history of the origin of lexicography, the scientists who contributed to the development of this field, its current importance in linguistics, and the opinions and observations of world-renowned scientists on this subject.

KEYWORDS: lexicography, science and technology, dictionary, phraseology, practical and theoretical lexicography, electronic dictionary

KIRISH. Jahon miqyosida ilm-fanning turli sohalari rivojlanishi qatorida lug‘atshunoslik sohasi, ya’ni leksikografiya ham jadallik bilan rivojlanib bormoqda. Chunki ilm-fan va texnologiyaning rivoji til birliklarimizning ham rivojiga olib kelyapti va hamma sohalarda lug‘atlarga bo‘lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Bu esa tadqiqotchilar uchun lug‘atlarning tub mohiyatini o‘rganish, ularning lingvistik hamda ijtimoiy vazifalarini, shuningdek, yaratilish qonunlari va tamoyillarini tadqiq etish va ularni ilmiy asoslashni

taqozo etmoqda. Bundan ko‘rinib turibdiki, zamon talablariga mos lug‘atlarni yaratish jahon ta’limida beqiyos o‘ringa ega. Shu sababli zamonaviy lug‘atchilikning xalqaro tamoyillarini qiyosan tadqiq etish orqali o‘rganish va uni ijobiy jihatlarini milliy lug‘atshunoslik amaliyotiga tatbiq etish bugungi kundagi ustuvor vazifalardan biriga aylanmoqda.

Dunyo leksikografiyasi ming yillik tarixga ega bo‘lsada, uning asosiy rivoji keyingi 2-3 asrga to‘g‘ri keladi. Ilk bor oz sonli so‘zlar va iboralardangina tashkil topgan qo‘l yozmalardan boshlangan lug‘atlar hozirgi kunga kelib tillarning yuz ming so‘zlarni o‘z ichiga olib, minglab nusxada chop etilmoqda. Keyingi yillarda leksikografiyaning faqatgina amaliy tomoni emas,balki nazariy yo‘nalishi, obyekti, predmeti ham shakllandi. Lug‘at tuzish nazariyasi, amaliyoti mana shunday o‘ta mashaqqatli, o‘ta mas’uliyatli sohasi bo‘lganligi sababli ushbu yo‘nalish bilan yetuk, fidokor olimlar shug‘ullanmoqdalar.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI. Agar amaliy leksikografiya ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lsa, nazariy leksikografiya XX asrning 2-yarmidagina shakllangan. Uning ilmiy asoslari J. Kasares (“Zamonaviy leksikografiyaga kirish”, 1958), L.V. Shcherba ("Leksikografiyaning umumiy nazariyasi bo‘yicha tajriba", 1974), V.V. Vinogradov (“Leksikologiya va leksikografiya”, 1977), L.P. Stupin (“Ingliz tilining leksikografiyasi”, 1985) va boshqa tadqiqotchilar asarlarida o‘z aksini topgan.

Leksikografiya termini bizga XX asrning o`rtalaridan kirib keldi va hatto tilshunoslar olimlarning o‘rtasida ham ko‘plab munozaralarga sabab bo‘ldi.Quyida bu terminni turli tillar lug`atlarida berilishini ko‘rib chiqamiz:

Leksikografiya [leksiko..+ *yun*. grapho - yozaman] - Lug‘at tuzish nazariyasi va lug‘at tuzish ishi; lug‘atshunoslik, lug‘atchilik. *O‘zbek leksikografiyasi*.[195]

Leksikografiya (*yun*. lexikos - lug‘at +. grapho - yozaman) - *q*. Lug‘atshunoslik.[196]

Lexicography - The professional activity and academic field concerned with DICTIONARIES and other REFERENCE WORKS. It has two basic divisions: lexicographic practice, or DICTIONARY-MAKING, and lexicographic theory, or DICTIONARY RESEARCH.[197]

(Leksikografiya - LUG‘ATLAR va boshqa MANBA ASARLARI bilan bog'liq bo'lgan kasbiy faoliyat va akademik soha. U ikkita asosiy bo‘limdan iborat: leksikografik amaliyot yoki LUG‘ATLAR yaratish va leksikografik nazariya yoki LIG'ATLARNI tadqiq qilish).

Lexicography (lɛksɪˈkɒgrəfɪ) [f. Gr. λεξικο- LEXICON + -γραφία -GRAPHY.] The writing or compilation of a lexicon or dictionary; ‘the art or practice of writing dictionaries’ (J.).

[195] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildlik. J.III - T.:G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. 844 bet. B.165.

[196] Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. - T.: O‘zbekiston Respublikasi FA "Fan" nashriyoti, 2013. - 144 bet. B.65.

[197] Hartmann, R.R.K. and Gregory James. 1998. *Dictionary of Lexicography.* London/New York: Routledge.

(Leksikografiya - Leksika yoki lug'at yozish yoki tuzish; ‘lug‘at yozish san’ati yoki amaliyoti’).[198]

ЛЕКСИКОГРАФИЯ англ. lexicography, фр. lexicographie, исп. lexicografia. 1. Наука о составлении словарей.

2. Составление словарей как описание лексики данного языка.

3. Совокупность словарей, относящихся к данному языку или области знания.[199]

(LEKSIKOGRAFIYA Ingliz tili. leksikografiya, fr. leksikografi, ispan leksikografia. 1. Lug‘atlar tuzish ilmi.

2. Berilgan tilning lug‘at tarkibining tavsifi sifatida lug‘atlar tuzish.

3. Berilgan til yoki bilim sohasiga oid lug‘atlar to‘plami.)

ЛЕКСИКОГРАФИЯ [< греч. lexikon словарь + grapho пишу] 1. Собирание слов к.-л. языка, приведение их в систему и издание в виде лексикона, словаря. Словарное дело, составление словарей. 2. Совокупность словарей, словарная литература. 3. Раздел лингвистической науки, описывающий принципы составления словарей, зонную структуру словарной статьи, макрокомпозицию и микрокомпозицию словарей.[200]

(LEKSIKOGRAFIYA [< grekcha. leksikon lug‘at + grafo yozaman] 1. Har qanday tildagi so‘zlarni to‘plash, ularni bir tizimga keltirish va leksika yoki lug‘at shaklida nashr qilish. Lug‘at ishi, lug‘atlar tuzish. 2. Lug'atlar to'plami, lug'at adabiyoti. 3. Lug‘atlarni tuzish tamoyillari, lug‘at maqolasining tarmoqli tuzilishi, lug‘atlarning makrokompozitsiyasi va mikrokompozitsiyasini tavsiflovchi tilshunoslik fanining bo‘limi).

MUHOKAMA. Yuqoridagi ta'riflardan ko‘rinib turibdiki, leksikografiyaga izoh berish keyingi yillarda ancha mukammallashgan va bu uning mohiyatini anglash bilan bog‘liqdir. Bu izohlarni umulashtirgan holda biz quyidagi izohni taklif qilgan bo‘lardik: Leksikografiya - har xil turdagi lug'atlarni tuzish va ularni tuzish tamoyillarini o'rganadigan amaliy tilshunoslikning maxsus sohasi; lug'atlar tuzish amaliyoti va ma'lum bir tilning lug'atlari to'plamidir.

Ko`pgina olimlar qatorida H. Bergenholtz va R. Gouws "leksikografiya" terminini aniqlashning turli yondashuvlarini tahlil qiladilar[201]. Olimlar uchta manbaga murojaat qilishadi: umumiy manbalar (bosma izohli lug'atlar va Google qidiruv tizimining individual natijalari), leksikografiyaga oid LSP (Language for Specific Purposes ya'ni "Maxsus maqsadlar uchun til") lug'atlari va leksikografiya sohasidagi ilmiy nashrlar. Natijada mualliflar leksikografiyaning ikki turini ajratadilar:

- lug‘atlarning asosan vazifasi, tuzilishi va mazmuni bilan bog‘liq holda nazariyalarini ishlab chiqish va kontseptuallashtirish bilan shug‘ullanuvchi metaleksikografiya yoki nazariy leksikografiya;

---

[198] The Oxford English Dictionary. Second Edition (1997). Volume IV of VI. P 13999. p.931

[199] Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М.: Советская энциклопедия, 1966. - 598 с. С.208.

[200] Жеребило Т.В.Словарь лингвистических терминов. Изд. 4-е, испр. и доп. Назрань: ООО «Пилигрим», 2005. – 376 с. с.143.

[201] Bergenholtz, Henning & Gouws, Rufus. (2012). What is Lexicography?. Lexikos. 22. 10.5788/22-1-996.

- aniq lug‘atlarni rejalashtirish va tuzish bilan shug‘ullanuvchi amaliy leksikografiya yoki leksikografik amaliyot (Bergenholtz, Gouws, 2012, 38).

Ushbu ishda qiyosiy yo‘nalishda ingliz leksikografiyasi ko'rib chiqilayotgani uchun ingliz leksikografiyasi bo'yicha nufuzli darsliklar va monografiyalar (Vinogradov, 1977; Gerd, 1986; Grinev, 1995; Karpova, 2010; Stupin, 1985; Tabanakova, 2001; Ujova, Atjova, 2011; , Rundell, 2000, 2010; Fuertes-Olivera, 2018, 2002; va boshqalar), shuningdek, xalqaro leksikografik konferensiyalar va simpoziumlar natijalariga asoslangan materiallar to'plamlari (LEXeter, EURALEX; eLex; AFRILEX; LSP Symposium va boshqalar) o'rganildi.

Zamonaviy leksikografiya ma’lum bir davr jamiyati haqidagi bilimlar to‘plamini qayd etadigan lug‘atlarning muhim ijtimoiy funksiyasini ta’kidlaydi. Lingvistik ma’lumotlarga olish uchun leksikograflar til texnologiyasiga muhtoj; ma’lumotlarni samarali tahlil qilish va undan foydali xulosalar chiqarish uchun leksikograflarga lingvistik nazariya kerak; va agar leksikograflar undan foydalanadigan odamlar uchun ochiq va tegishli til tavsifini yaratmoqchi bo‘lsa, maqsadli auditoriyaning ehtiyojlarini tushunishi kerak.[202]

Barcha zamonaviy leksikografiyaning o‘ziga xos xususiyati, Yu. D. Apresyanning fikricha, "so‘zning keng ma’nosida filologiya va madaniyatning sintezi. Har qanday xalq madaniyatining salmoqli qismi uning tili orqali amalga oshadi va til o‘zining barcha boyligi bilan birinchi navbatda lug‘atda o‘z ifodasini topgan”.[203] Ushbu g‘oyani rivojlantirar ekanmiz, aytishimiz mumkinki, madaniyatning bir qismi so‘z ustalari (yozuvchilar, faylasuflar, publitsistlar va boshqalar) tili orqali amalga oshiriladi va ikkinchisi - tobora ortib borayotgan hajmda - lug‘atlarda paydo bo‘ladi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda leksikografiyaning ahamiyati kundan-kunga ortib bormoqda. XX asrning oxirgi o‘n yilligi va XXI asrning boshlaridagi ilm-fan va texnologiyaning jadallik bilan rivojlanishi elektron lug‘atlarning paydo bo‘lishiga va ulardan foydalanish zaruratining oshishiga olib keldi. Bu lug‘atlar foydalanuvchi uchun qulay. Chunki unda istalgan ma’lumotni tez izlab topish, tahrir qilish mumkin va u doimiy yangilanib borish xususiyatiga ega. Bunday elektron lug‘atlar leksikografiyaning yangi yo‘nalishi – kiberleksikografiyani rivojlanirishni taqozo etmoqda. Bu esa nafaqat jahon balki o‘zbek tilshunosligining ham kiberleksikografiya sohasini ham rivojlantirish, uning imkoniyatlarini kengaytirish va samaradorligini oshirishni talab qilmoqda. Kiberleksikografiya sohasini rivojlantirish uchun o‘zbek tilida to‘liq baza yaratish, avtomatik tahrirlash, boshqa tildan o‘zbek tiliga yoki aksincha tarjima uchun dasturlar yaratish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Bu esa leksikografiyaning zamon talabi bilan rivojlanadigan soha ekanligini va uni rivojlantirish uchun doimiy tadqiqotlar olib borish zarurligini ko‘rsatadi. Bu haqida tilshunos olim Anna Vejbitskaya

[202] B. T. Sue Atkins and Michael Rundell. The Oxford Guide to Practical Lexicography. Oxford University Press Inc., New York. 2008. 553 p. (p 15)

[203] Апресян Ю. Д. Языки русской культуры. М., 1993. (p29)

shunday degandi: “Qattiq nazariy asoslarga asoslangan jiddiy leksikografik tadqiqotlar davri endigina boshlanmoqda”.[204]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI:

1. B. T. Sue Atkins and Michael Rundell. The Oxford Guide to Practical Lexicography. Oxford University Press Inc., New York. 2008. 553 p. (p 15)
2. Bergenholtz, Henning & Gouws, Rufus. (2012). What is Lexicography?. Lexikos. 22. 10.5788/22-1-996.
3. Hartmann, R.R.K. and Gregory James. 1998. *Dictionary of Lexicography.* London/New York: Routledge.
4. Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. - T.: O‘zbekiston Respublikasi FA "Fan" nashriyoti, 2013. - 144 bet. B.65.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildlik. J.III - T.:G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. 844 bet. B.165.
6. The Oxford English Dictionary. Second Edition (1997). Volume IV of VI. P 13999. p.931
7. Апресян Ю. Д. Языки русской культуры. М., 1993. (p29)
8. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М.: Советская энциклопедия, 1966. - 598 с. С.208.
9. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание - М., 1996. 416 с. (226 с)
10. Жеребило Т.В.Словарь лингвистических терминов. Изд. 4-е, испр. и доп. Назрань: ООО «Пилигрим», 2005. – 376 с. с.143.

[204] Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание - М., 1996. 416 с. (226 с)

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТОВ “ЧЕЛОВЕК И ПРИРОДА” В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДОРИС ЛЕССИНГ

Алижонова Окила Алимовна
Жиззакский Педогагический Университет.
PhD., докторант
e-mail: oqila7777@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz yozuvchisi Doris Lessingning ijodida "tabiat va inson" kontseptlarining talqini o‘rganiladi. Lessing, o‘z asarlarida inson va tabiat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqur tahlil qilib, bu ikki tushuncha o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Uning asarlarida tabiat faqat bir fon sifatida emas, balki inson hayotining ajralmas qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Lessing, tabiatni inson ruhiyati va psixologiyasini shakllantiruvchi muhim omil sifatida ko‘radi, bu esa uning asarlarida insonning ichki dunyosi va tashqi muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta'sirni o‘rganishga olib keladi.

Kalit so‘zlar: Doris Lessing, adabiyot, tabiat, inson, bog‘liqlik, ruhiy holat, muammolar, hayot, psixologiya.

Аннотация: В данной статье рассматривается трактовка концептов «природа и человек» в творчестве английской писательницы Дорис Лессинг. Лессинг в своих работах глубоко анализирует сложные взаимоотношения человека и природы, показывая взаимозависимость этих двух понятий. В его произведениях природа предстает не просто фоном, а неотъемлемой частью жизни человека. Лессинг рассматривает природу как важный фактор формирования психики и психологии человека, что приводит в его произведениях к изучению взаимодействия внутреннего мира человека и внешней среды.

Ключевые слова: Дорис Лессинг, литература, природа, человек, зависимость, психическое состояние, проблемы, жизнь, психология.

Abstract: This article examines the interpretation of the concepts of "nature and man" in the works of English writer Doris Lessing. Lessing, in his works, deeply analyzes the complex relationship between man and nature, showing the interdependence between these two concepts. In his works, nature appears not only as a background, but as an integral part of human life. Lessing sees nature as an important factor in the formation of the human psyche and psychology, which leads to the study of the interaction between the inner world of man and the external environment in his works.

Key words: Doris Lessing, literature, nature, human, dependence, mental state, problems, life, psychology.

ВВЕДЕНИЕ

Среди многочисленных проблем ранней прозы Дорис Лессинг доминируют темы осмысления человека и окружающей природы. Особенности художественного воплощения этих проблем в произведениях ранней малой прозы Д. Лессинг является целью данной статьи. Взаимоотношения природы и человека в рассказах африканского периода Дорис Лессинг определяют внутреннее пространство художественного произведения, становятся ключевыми аспектами развития сюжета, существенно влияют на становление и развитие героев, составляют саму суть авторского замысла. Поэтому можно говорить о появлении концептов «природа» и «человек» в ранней прозе Д. Лессинг.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Хотя Лессинг признает ложность и несостоятельность мифа о пустой земле, она признает, что в этой местности есть элемент первозданности и дикости, которая бросает вызов, пугает, но привлекает поселенцев. В своих рассказах автор показывает, что этот феномен наблюдается даже на фермах с обрабатываемой землёй. Можно с уверенностью утверждать, что первый оттенок первозданности, дикости (первый компонент или слой по Ю.С. Степанову) концепт «природа» в рассказах Д. Лессинг получает из сложившихся в обществе лингвокультурологических и исторических особенностей. Таким образом, пристальное внимание к концепту «природа» позволяет не только проанализировать позицию Лессинг в отношении к природному миру,но и: 1) рассмотреть способы того, как писательница изображает дикую местность и неосвоенность Африки, а через это представить полную и сложную картину общества поселенцев в её рассказах; 2) увидеть каким образом авторпоказывает различные типы взаимоотношений поселенцев с дикой африканской местностью, и как это их характеризует (что актуализирует обращение к концепту «человек»); 3) выявить отличия поселенцев от коренных жителей, прежде всего, в отношениях с природой (что актуализирует обращение к концепту «человек»); 4) определить какое ценностное значение имеет для Дорис Лессинг данная дикая местность и место в ней человека, т.е. обозначить роль и значение концептов «природа» и «человек» в ранних рассказах Д. Лессинг.Природа и человек в рассказах Дорис Лессинг находятся в постоянном взаимодействии, являются, как правило, ведущими силами, обуславливающими развитие сюжета. При этом первичный компонент концепта «природа» –первозданность, дикость, необузданность – может быть применен и к самим людям. Концепт «человек» у Лессинг всегда носит двойственный характер, противопоставленность: «поселенец» – «коренной житель». Каждый из них также имеет двойное возможное прочтение: «поселенец» – «цивилизованный»/«колониальный»; «коренной житель» – «исконный житель»/«дикарь». Каждый из двух разновидностей концепта «человек» имеют свои характерные особенности. Так некоторые из поселенцев, изображённых в произведениях Лессинг, отказываются оставаться в доме надолго и

предпочитают бродить в буше под звёздным небом, «подчиняя себе дикую природу». А коренные жители, хотя и живут в своих домах, отличаются от поселенцев близостью к природному окружению. Их знания диких растений, например, можно увидеть в рассказе «Колдовство не продаётся» («No Witchcraft for Sale»), в котором слуга Гедеон исцеляет глаза мальчика при помощи растений из буша. Гедеон воспринимает «буш» не как неизведанную дикую местность, а как хорошо знакомую территорию. Компонент дикости, необузданности в концепте «природа» в значении «нецивилизованный» привносится в Африку культурой поселенцев, маркируя тем самым перспективы континента с точки зрения освоенности, являясь отражением опыта поселенца. Как видим, именно колониальный контекст рассказов привносит в концепт «природа» компонент первозданной дикости окружающей среды, отражая тем самым одну из задач колониальной политики – «приручение», «обуздание» данной дикой местности, чтобы поставить её под контроль.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Благодаря компоненту первозданной дикости окружающей среды концепт «природа» в произведениях Д. Лессинг становится одним из важнейших аспектов изображения колониального мира. Через описание взаимоотношений поселенцев с природой, окружающим миром автору удается воссоздать менталитет современных колонизаторов, показать их подлинное отношение к Африке, разрушая созданный в обществе стереотип поселенца. Таким образом, использование Лессинг концепта «природа» даёт возможность увидеть слабые стороны общества поселенцев и демонстрирует его сложность, неоднозначность. Авторская позиция отражает критическое отношение Д. Лессинг ко многим сторонам жизни белых поселенцев. Концепт «природа» у Д. Лессинг представлен в виде сложного комплекса: картины описания природы представлены посредством рассказчика, который фокусирует на них внимание в тексте. При этом описания природы являются опосредованной сложной структурой первичной реальности, которая в свою очередь передаёт важную информацию о рассказчике и тех действующих лицах, которые попадают в фокус повествования. Их восприятие и оценка окружающей природы дают чёткие представления об их происхождении и культурных ценностях. Тем самым концепт «природа» модулирует различные проявления концепта «человек». Подтверждением этого стало интервью Д. Лессинг 1964 года, в котором она настаивает на том, что её рассказы поднимают не только проблему «цветного населения», но и проблему воздействия природного мира на мир людей: «Тогда я написала короткие рассказы, события которых происходили в районе, где я выросла, в котором изолированные в своих угодьях белые фермеры жили на огромном расстоянии друг от друга. … Люди, которые могли бы быть абсолютно обычными жителями в обществе, подобно английскому обществу, традициям которого они обязаны были соответствовать, могли стать совершенно дикими эксцентриками, которыми они бы не осмелились быть в другом

месте. … Я не думаю, что моя память меня обманывает, но я думаю, что люди «цветной расы» вернулись бы обратно в Южную Родезию из-за невозможности найти себе жизненное пространство» [7: 3]. В концепте «природа» как сложном комплексе отразилось понимание Лессинг проблемы влияния географического пространства на характер, мироощущение и поведение человека, повлиявшем на способы изображения первых поселенцев в её рассказах. Т.е. между концептами «природа» и «человек» всегда существует сложная связь, взаимная обусловленность.

ЗАКЛЮЧЕНИЯ

В произведениях Дорис Лессинг взаимосвязь понятий «природа и человек» выражена глубоко и сложно. В его произведениях природа рассматривается как неотъемлемая часть жизни человека, что еще больше усиливает взаимодействие внутреннего и внешнего мира человека. Лессинг представляет природу не только как фон, но и как важный фактор формирования человеческой психики. В его произведениях выражаются такие темы, как связь природы и человека, экологические проблемы и ответственность человека перед природой. Лессинг подчеркивает необходимость изменения отношения человечества к природе и призывает читателей углубить понимание взаимоотношений природы и человека. В целом творчество Дорис Лессинг, изучая взаимоотношения природы и человека, фокусируется на проблемах окружающей среды в современной литературе и показывает необходимость повышения ответственности человечества по отношению к природе. Это, в свою очередь, позволяет учащимся лучше понять сложные взаимоотношения между природой и человеком.

ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Аскольдов-Алексеев С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов-Алексеев // Русская словесность: От теории словесности к структуре текста : Антология / [под общ. ред. В. П. Нерознака]. – М. : Academia, 1997. – С. 267–279.

2. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Очерки по философии художественного творчества / РАН, Ин-т рус. лит. (Пушкинский Дом). – СПб. : БЛИЦ, 1999. – С. 147–165.

3. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: Изд. 3-є, испр. и доп. — М.: Академический Проект, 2004. — 992 с.

4. Bertelsen E. 1991. Veldanschauung: Doris Lessing‘s Savage Africa. Modem Fiction Studies, 37(4), P. 647–658.

5. Chennells A. Doris Lessing: Rhodesian Novelist: Doris Lessing Newsletter 9(2), 3-7. 1985.

6. Hunter E. A Sense of Place in Selected African Works by Doris Lessing.Unpublished PhD. Thesis, University of Cape Town. 1990.

7.Ingersoll E. G. Putting the Questions Differently: Interviews with Doris Lessing 1964–1994. London: Flamingo. 1994.

8. Lessing D. This Was the Old Chiefs Country (Collected AfricanStories, Vol.1) // Doris Lessing. – London: Paladin, 1992. – 322 p.

9. Lessing D. The Sun Between Their Feet (Collected African Stories,Vol. 2) // Doris Lessing. – London: Flamingo, 1994. – 380 p.

10. Whittaker, R. Doris Lessing. London: Macmillan.1988.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

O‘ZBEK SHE’RIYATIDA BAHOR RAMZI

Safarova Hamrooy Qahramon qizi
Guliston davlat pedagogika instituti 3-bosqich talabasi safarovahamrooy@gmail.com

Annotatsiya: Adabiyotda simvollar – bu muallifning murakkab g‘oyalarini, mavzularni, his-tuyg‘ularni yashirin va ramziy tarzda ifodalash uchun ishlatiladigan kuchli vositalardir. Simvollar asarlarga chuqurlik, ko‘p qatlamlilik va falsafiy ma’no kiritadi, o‘quvchini tafakkurga chorlaydi va asarning badiiy tasirini kuchaytiradi. Ushbu maqolada ramzlar o‘zbek she’riyatining tilini boyitishi va o‘quvchiga she’rni bir necha qatlamlarda tushunish imkoniyatini berishi haqida, ular orqali shoir jamiyat, tabiat va inson ruhining nozik tomonlarini badiiy ifodalashi haqida asosli ma’lumotlar keltirilib o‘tilgan. Ilmiy maqolada mumtoz adabiyot, XX asr she’riyati hamda zamonaviy adabiyot namunalaridan misollar keltirilib “bahor” ramziga atroflicha tahlil va tasniflar olib borilganligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Tafakkur, Cho‘lpon, shoir, jahon, unsur, lirik, epik, ijtimoiy, Zulfiya, Abdulla Oripov, ramz, timsol, Alisher Navoiy.

SYMBOL OF SPRING IN UZBEK POETRY

Annotation: In literature, symbols are powerful tools used to represent the author's complex ideas, themes, emotions in a hidden and symbolic way. The symbols introduce depth, multi-layered and philosophical meaning into the works, encourage the reader to contemplate and enhance the artistic impact of the work. This article provides reasonable information about the fact that symbols enrich the language of Uzbek poetry and give the reader the opportunity to understand poetry in several layers, through which the poet artistically expresses the subtleties of society, nature and the human soul. The scientific article provides examples of classical literature, poetry of the 20th century and modern literature, and provides detailed analysis and classifications of the “spring” symbol. ***Keywords:*** contemplation, Chulpan, poet, world, unsur, lyrical, epic, social, Zulfiya, Abdullah Oripov, Symbol, Symbol, Alisher Navoi.

СИМВОЛ ВЕСНЫ В УЗБЕКСКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация: В литературе символы – это мощные инструменты, используемые для неявного и символического выражения сложных идей, тем, чувств автора. Символы вносят в произведения глубину, многослойность и философский смысл, побуждая читателя задуматься и усиливая художественное воздействие произведения. В этой

статье представлена обоснованная информация о том, как символы обогащают язык узбекской поэзии и дают читателю возможность понять стихотворение в нескольких слоях, через которые поэт художественно выражает тонкости общества, природы и человеческого духа. В научной статье приведены примеры из классической литературы, поэзии XX века и современной литературы, проведен подробный анализ и классификация символа “весна”.

Ключевые слова: созерцание, Чулпан, поэт, мир, элемент, лирический, эпический, социальный, Зульфия, Абдулла Арипов, символ, эмблема, Алишер Навои.

KIRISH

Adabiyot – inson tafakkurini, o‘y-fikrlarini, hissiy kechinmalarini, yozuvchi, shoirning boshidan o‘tkazgan, o‘tkazmagan, his qila olgan hamda his eta olmaganlarini lirik va epik shaklda qog‘ozga tushirgan eng go‘zal kitobidir. Adabiyot nima bilan boyib boradi? Adabiyot, she’riyatni qaysi unsurlar go‘zal va ta’sirli qiladi?

Barchamizga ma’lumki, barcha shoir, shoiralar o‘z lirikalarida tabiat manzaralarini asosan bosh obraz sifatida tasvirlashadi. Lirikada bahor mavzusining aks etishi va uning madaniy, falsafiy, va badiiy jihatlari haqida gap ketganda, bu mavzu o‘zbek va jahon adabiyotida keng qo‘llanilgan. Bahor tabiatning yangilanishi, hayotning qayta tug‘ilishi, go‘zallik, muhabbat va umid ramzi sifatida tasvirlanadi. Bundan tashqari, o‘zbek she’riyatida bahor obrazi tabiatning yangilanishi, hayotning qayta tug‘ilishi, muhabbat, umid va ma’naviy tiklanishning ramzi sifatida keng o‘rin egallagan. Bu mavzu o‘zbek shoirlarining ijodida turli jihatlarda — lirik, falsafiy, milliy va ijtimoiy mazmunlarda aks etgan. Bahor nafaqat fasl sifatida, balki inson ruhiyati, ijtimoiy hayot va abadiy qadriyatlar bilan bog‘liq holda tasvirlanadi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuvlardan foydalanildi:

leksik-semantik, tavsifiy tahlil metodlaridan foydalanildi. O‘zbek shoir va shoiralarining she’rlaridagi bahor ramzi morfologik, semantik va sintaktik tahlili amalga oshirildi.

NATIJALAR

O‘zbek shoirlari va yozuvchilari bahorni tabiatning yangilanishi, gullar va daraxtlarning qayta hayot topishi orqali inson ruhiyatidagi o‘zgarishlar, umid va orzu-umidlar bilan bog‘lab yozishgan. Masalan, Cho‘lponning “Bahorni sog‘indim, bahorni…” she’rida “yangilik va ozodlik” ramzi sifatida kuylagan. Uning she’rlarida bahor xalqning istiqlolga intilishi bilan uyg‘unlashgan.

Ko‘rganda yerlar, olamlar to‘la qorni.
Qor... qor
– Zaharli ninalar kabi
Ko‘zlarga qarab oqar...

Qaydasiz, qaydasiz
Latif siynalar kabi
Dalalarga singgan bahor?[205]

(Bahorni sog‘indim, bahorni... she’ridan)

Yuqorida keltirilgan misralar orqali shoir urg‘uni fasllarga berib asosiy g‘oyani keltiradi. Ya’ni, XIX – XX asrdagi bosqinchilik, qaramlik yurtni zulmatga cho‘ktirayotgani, xalqni ko‘zidan, qalbidan qon oqizayotgan iztiroblarini qor ostiga yashirishga urinishlarini go‘zal tarzda tasvirlaydi. Bahor timsolida – istiqlol, erkinlik nazarda tutilgan bo‘lib, “Bahorni sog‘indim, bahorni...” jumlalarida mustaqillikni sog‘inganini, xalq erkinlik qumsaganini bahor timsolida ifoda etadi. Guvohi bo‘lganimizdek, Cho‘lpon she’riyatida bahor – mustaqillik, erkinlik ramzini bildirar ekan.

Bahor faqat erkinlik, sevgi-muhabbat timsoli sifatida emas, balki ma’naviy tiklanish timsolida inson qalbining tozalanishi, yaxshilik va adolat g‘oyalarining uyg‘onishi sifatida talqin qilinadi. Qishning qora, chirkin kunlaridan so‘ng, yangilanish, yasharish, poklikni tarannum etuvchi ramz sifatida aynan bahor timsol sifatida olinadi. Misol uchun Abdulla Oripov she’riyatida bahor ramzi ma’naviy poklik, tiriklik, go‘zal hayotni ifodalaydi. Shoir quyoshning haroratli nurlari erkalab uyg‘otayotgan tabiat timsolida tiriklik kuchining mislsiz qudratini, hayot go‘zalligini va yashash baxtini ko‘radi hamda olqishlaydi.

Yana bahor keldi, Yana olamda
Ajib bir go‘zallik, ajib bir hayot.
Men seni qutlayman shu ulug‘ damda,
Ulug‘ yelkadoshim, muzaffar hayot![206]

(“Yana bahor keldi” she’ridan)

Abdulla Oripov qalamiga mansub bo‘lgan ushbu she’riy parchasida “bahor” tiriklik, go‘zallik, bayramona bir ko‘tarinki ruh bag‘ishlamoqda. Albatta, qay faslni olmaylik, qay ramzni olmaylik barchasida shoir, shoiralar o‘z iste’dodlari, baxti, ulug‘ligi, yashagan, yashamagan dardlari, og‘riqlaridan kelib chiqib ma’lum bir timsolni ifodalaydilar. Quyida esa Zulfiyaxonim Isroilovaning she’riy parchasida “bahor”ni Abdulla Oripovga qarama-qarshi tarzda go‘zallik, baxt timsolini emas, balki “hijron” va “sog‘inch”ni tasvirlaydi.

Bahorga burkangan sen sevgan elda,
Ovozing yangradi jo‘shqin, zabardast.
O‘lmagan ekansan, jonim, sen hayot,
Men ham hali sensiz olmadim nafas.[207]

(“Bahor keldi, seni so‘roqlab”)

[205] Cho‘lpon, “Buloqlar qo‘ynida”, Toshkent, Cho‘lpon nomidagi ijodiy-matbaa uyi – 2007, 44-B
[206] Abdulla Oripov, Tanlangan asarlar 1-jild, Toshkent- Adabiyot va san’at nashriyoti, 139.B
[207] Zulfiya. “Bahor keldi, seni so‘roqlab”, Toshkent-“Yangi asr avlodi”, 2013, 28.B

Zulfiya she’riyatida “bahor” ramzi ayollik g‘oyalari bilan uyg‘unlashadi. U bahorni ona tabiat va ayollarning ijodiy kuchi bilan bog‘lab, ularning jamiyatdagi rolini ulug‘laydi. Yuqorida keltirilgan parchada ham ayni ayollik g‘oyalari – yor timsolini gavdalantirgan. Ya’ni suyukli kishisini garchi hayot bo‘lmasa-da, bahorga qiyoslab qaytgani, doimiy bahorda yashashi, yorisiz hatto u sevgan faslda nafas ham olmaganligini, yori nafas olmagan “bahor”dan u ham nafas olmagani, yori yashamagan “bahor”da shoiraning o‘zi ham ayni yashamaganligini sadoqati, xotirasi ila badiiy tasvirlagan. Shoiraning yana bir “bahor”ni tarannum etgan she’rini tahlil qilamiz.

So‘lma, gulzor, so‘lganday umrim,
Yashagancha, yashnatgancha qol.
Balki gulga yosh to‘kib yum-yum,
O‘zni yashnoq sezmoq ham iqbol?![208]

(“Binafsha” she’ri)

Ushbu she’riy parchada “bahor” yashirin tarzda tasvirlangan bo‘lib, g‘oya, mazmun-mohiyat mavzuning aynan “bahor”ni ifodalab, unda esa “hijron” timsolini vasf etmoqda. Shoira she’rlarining aksariyat qismida “hijron”, “og‘irlik”, “sog‘inch”, “baxt bahoridan judolik” singari mavzular bosh rollarda bo‘ladi. Faqat “sog‘inch”, “hijron ” timsolida emas balki, Zulfiya uchun bahor — bu hayotning aylanish doirasi, insoniyatning abadiy umidi va madaniy merosning ko‘zgusi. Uning she’rlari bahor orqali nafaqat tabiatni, balki inson ruhining o‘zgarmas qudratini ham madh etadi. Bu ramz uning ijodini zamondoshlari va keyingi avlodlar uchun ham dolzarb qilib qo‘ygan.

MUNOZARA

Shoir Erkin Vohidov she’riyatida bahor mavzusi uning ijodining eng yorqin va ramziy qatlamlaridan birini tashkil etadi. Bahor nafaqat tabiatning uyg‘onish davri, balki insoniy his-tuyg‘ular, madaniy meros, falsafiy tafakkur va hatto ijtimoiy-siyosiy masalalarning ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari, Erkin Vohidov bahorni O‘zbekistonning an’anaviy madaniyati, xususan, Navruz bayrami bilan bog‘lab, uni milliy ruh va tarix ramzi sifatida ko‘taradi. Quyidagi “O‘lkamda bahor” she’rida ham ayni yoshlik, yorug‘lik, milliylik, jo‘shqinlik, mamnuniyatlikni aks ettiradi.

Bahorda yoshlikning totli bo‘yi bor,
Bahor erk singari yorug‘ va zangdor.
Yosh yurtim bahordek bo‘lsin beg‘ubor,
O‘lkamda bahordir, o‘lkamda bahor…[209]

(‘O‘lkamda bahor” she’ridan)

[208] Zulfiya. “Bahor keldi, seni so‘roqlab”, Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2013, -B.42

[209] Erkin Vohidov Saylanma ikkinchi jild, She’r dunyosi Toshkent “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati – 2001, 87.B

Erkin Vohidov ushbu she’ridagi “bahor” mavzusi uning ijodining falsafiy, madaniy va lirik qirralarini uyg‘unlashtiradi. Uning bahori nafaqat fasl, balki O‘zbek xalqining ruhiy qudrati, tarixiy xotirasidan keyingi istiqboliga bo‘lgan ishonchini beg‘ubor bahor kabi tasvirlaydi. Vohidov she’rlari o‘quvchiga nafaqat tabiat go‘zalligini, balki hayotning abadiy qadriyatlarini ham eslatib turishi bilan ahamiyatlidir.

Vohidov bahorni nafaqat tabiat hodisasi, balki hayotning davriyligi, vaqt va o‘lim-tiriklik haqida falsafiy mulohazalar uchun vosita sifatida ishlatadi. Quyida keltiriladigan she’riy parchasida ham falsafiylikni tarannum etadi.

Ishonishib qishning iliq kuniga,
Ba’zi bir daraxtlar kurtak yozibdi.
Ayyor qish o‘ranib bahor to‘niga
Soddalar ostiga chuqur qazibdi.
Bardoshni yo‘qotmay kutinglar bir pas,
Bahor ham keladi, bahor aldamas…[210]

(“Bahor ham keladi, bahor aldamas” she’ridan)

Sovet davrida yozgan Vohidov she’rlarida bahor ba’zan erkinlik, ozodlik va ijtimoiy o‘zgarish ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Guvohi bo‘lganimizdek, yuqorida aynan bahor kelishi – mustaqillik, istiqbolli kunlar yaqin ekanligini, bardoshni yo‘qotmay birdamlikda bo‘lishlikka chaqiradi.

Shukrullo ijodida ham bahor ramzining tarannum etilishiga nazar solsak:

Xursand uyg‘onardim bahor chog‘lari,
Tongdan bo‘lar edi ko‘zim osmonda.
Shamol silkitganda terak shoxlarin,
Quvonchimning cheki bo‘lmasdi manda.
Yangi kelin kabi tomda chuchmoma,
Yal-yal yonar edi lolaqizg‘aldoq.[211]

(“Varraklar” she’ridan)

Shukrullo (Shukrullo Rahimov) o‘zbek adabiyotining taniqli shoirlaridan bo‘lib, uning she’rlarida tabiat, sevgi, va milliy tuyg‘ular keng o‘rin tutadi. Keltirilgan she’riy parchani tahlil qilar ekanmiz, shoir bahorni naqadar ulug‘lagani, sevganini his etishimiz mumkin. Ayni bahor faslida yangi hayot, yangi umidlar, yangi maqsadlar ila tongni ham o‘zgacha

[210] Erkin Vohidov Saylanma ikkinchi jild, She’r dunyosi Toshkent “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati – 2001, 163.B

[211]Shukrullo. She’rlar “Xalq dardini joyladim dilga” Toshkent-1988. 214.B

qarshilashi, boshqa shoirlar ijodidan tuban mazmun-mohiyati bilan farqlanishi timsollarni o‘rinli qo‘llay olgani bilan yuqori pog‘onada darajalanadi.

Bahor ramzi keng tushunchalarni anglatganligi bois, har bir shoir o‘z dunyoqarashi, ijod yo‘li bo‘yicha o‘z asarlarida keng qamrovli ma’noliligini ifodalaydi.

O, u qanday fusunkor!
Nur bilan to‘lgan butun.
Gullari chaman-chaman,
Men ularni ichaman:
Ko‘nglimda yashnar bahor…
Nur bilan to‘lgan butun.[212]

(“Bog‘im” she’ridan)

Usmon Nosir she’riyatida “bahor” ramzi juda ko‘p qirrali ma’nolar va madaniy-majoziy qadriyatlar bilan ifodalanadi. Uning ijodida bahor tabiatning yangilanishi, hayotning davomiyligi, milliy ruh, umid o‘chog‘ining yonib turishi va insoniy hislarning timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Yuqorida keltirib o‘tilgan misralarda ham bahor tabiatning yangilanishi orqali inson qalbiga ham shodlik va umid olib kelishini tasvirlaydi.

Mumtoz adabiyot namunalarida:

Ne kun o'lg'ayki, nigorim kelgay,
Bog'i umrumda bahorim kelgay.
Umrbog'ida bahor uldurkim,
Sarvqad lolauzorim kelgay.[213]

(“Kelgay” g‘azalidan)

Alisher Navoiy qalamiga mansub g‘azalda “bahor” ilohiy muhabbatning timsoli, insonning ma’rifatga intilishi va tabiat bilan uyg‘unlik ramzi sifatida ko‘tarilgan. Navoiy she’rlarida bahor go‘zallik, adolat va axloqiy poklik bilan bog‘lanib, inson kamolotining metaforasiga aylanganligini ko‘rsatadi.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, o‘zbek she’riyatida “bahor” ramzi bir emas, bir qancha tagma’nolarni anglatar ekan. Avvalo mumtoz adabiyot (A.Navoiy) ildizlardan tortib zamonaviy badiiy tafakkurgacha uzluksiz rivojlangan murakkab va rang-barang mavzudir. Bahor bu yerda nafaqat tabiatning qayta tug‘ilishi, balki inson ruhiyati, ijtimoiy hayot va ma’naviy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liq holda talqin etiladi. XX asr boshlari (Cho‘lpon) bahorni milliy ozodlik, xalq ongining uyg‘onishi va istiqlolga intilish bilan she’rga soladi. Zamonaviy she’riyatda esa (Usmon Nosir, Erkin Vohidov, Abdulla

[212] Usmon Nosir, She’rlar, Toshkent. “O‘zbek adabiyoti va san’ati” nashriyoti-2004.96.B
[213] https://mum-toz.narod.ru/navoiy.htm

Oripov, Zulfiya, Shukrullo) bahor mavzusi insonning ichki izlanishlari, vatan mehri, tarixiy xotira va kelajakka ishonch bilan uyg‘unlashishi, bahor yerli ranglar, an’analar va zamonaviylik nayzasi ostida yangi ma’nolar kasb etishiga guvoh bo‘ldik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Cho‘lpon, “Buloqlar qo‘ynida”, Toshkent, Cho‘lpon nomidagi ijodiy-matbaa uyi – 2007
2. Abdulla Oripov, Tanlangan asarlar 1-jild, Toshkent- Adabiyot va san’at nashriyoti – 2000
3. Zulfiya. “Bahor keldi, seni so‘roqlab”, Toshkent-“Yangi asr avlodi”, 2013
4. Erkin Vohidov Saylanma ikkinchi jild, She’r dunyosi Toshkent “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati – 2001
5. Usmon Nosir, She’rlar, Toshkent. “O‘zbek adabiyoti va san’ati” nashriyoti-2004
6. Shukrullo. She’rlar “Xalq dardini joyladim dilga” Toshkent-1988. 214.B

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

O‘ZBEK TILIDA TASVIRIY VOSITALARNING XUSUSIYATLARI

Sulaymonova Mahfuza Shavkat qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti I bosqich doktaranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi tasviriy vositalarning xususiyatlari, xususan, metafora, o‘xshatish, sifatlash, mubolag‘a va litota kabi ifoda usullari tahlil qilingan. Tasviriy vositalarning lingvistik tuzilishi, ularning poetik nutqda tutgan o‘rni va funksional xususiyatlari ilmiy yondashuvlar asosida sharhlangan. O‘xshatish va metaforaning farqli jihatlari, ularning komponentlari hamda badiiy adabiyotdagi roli misollar orqali yoritilgan. Ushbu maqola adabiy tahlil, lingvistik tadqiqot va stilistika bilan shug‘ullanuvchilar uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar:*o‘zbek tili, tasviriy vositalar, metafora, o‘xshatish, sifatlash, mubolag‘a, litota, poetik nutq, badiiy tasvir, stilistika, emotsional-ekspressivlik.*

Annotation. This article analyzes the characteristics of figurative devices in the Uzbek language, particularly metaphors, similes, epithets, hyperbole, and litotes. The linguistic structure of these devices, their role in poetic speech, and their functional features are examined based on scientific approaches. The differences between similes and metaphors, their components, and their role in literary texts are illustrated with examples. This article serves as a valuable resource for those engaged in literary analysis, linguistic research, and stylistics.

Keywords:*uzbek language, figurative devices, metaphor, simile, epithet, hyperbole, litotes, poetic speech, literary imagery, stylistics, emotional-expressive language.*

Аннотация. В данной статье анализируются особенности изобразительных средств в узбекском языке, в частности метафоры, сравнения, эпитеты, гипербола и литота. Рассматриваются их лингвистическая структура, роль в поэтической речи и функциональные особенности на основе научных подходов. Выявлены различия между сравнением и метафорой, их компоненты, а также роль в художественной литературе, что подтверждается примерами. Данная статья является ценным источником для специалистов, занимающихся литературным анализом, лингвистическими исследованиями и стилистикой.

Ключевые слова:*узбекский язык, изобразительные средства, метафора, сравнение, эпитет, гипербола, литота, поэтическая речь, художественный образ, стилистика, эмоционально-экспрессивный язык.*

O‘zbek tilida tasviriy vositalar-metafora, o‘xshatish, sifatlash, mubolag‘a, kichraytirish (litota) ko‘pincha ko‘chma ma’noda qo‘llaniladi. Bu tasviriy vositalarda predmet yoki hodisa ma’lum bir belgi asosida bir-biriga qiyoslanadi. Tasviriy vositalar har birining o‘ziga xos xususiyati bilan bir-biridan farq qiladi. Masalan: **o‘xshatishda** qiyoslanayotgan narsa va hodisalar leksik birliklar bilan ifodalanib, so‘zlar to‘g‘ri ma’noda qo‘llaniladi. O‘xshatishda leksik birliklar bilan qiyoslanayotgan narsa va hodisalarning belgilari muhim rol o‘ynaydi. O‘xshatishda uch asos e’tiborga olinadi. Bular o‘xshatilayotgan predmet, o‘xshovchi obraz, o‘xshatma belgi. O‘xshatishning o‘xshatiluvchi obyekti bilan o‘xshovchi obrazi uning asosiy sharti hisoblanadi.

Biz o‘rganadigan o‘xshatish komponentidagi o‘xshatiluvchi obyekt, o‘xshovchi obraz va o‘xshatma belgi terminlarini B.V.Tomashevskiy predmet, obraz, belgi[214]; A.I.Efimov o‘xshatish subyekti, o‘xshatish obyekti, qiyoslash asosi[215]; M.I.Sharipo o‘xshatish obyekti o‘xshatish obrazi, o‘xshatish belgisi[216]; A. Sa’diy o‘xshatilgan, unga o‘xshatilgan, o‘xshash sifat[217] kabi terminlar bilan nomalshgan. O‘xshatish komponentidagi “o‘xshatma belgi”ning leksik birliklar bilan ifodalanishi yoki ifodalanmasligiga qarab, ularni to‘liq va to‘liqsiz o‘xshatishlarga ajratish mumkin. Uchala komponent ham leksik birliklar bilan ifodalangan bo‘lsa, to‘liq o‘xshatish deyiladi. To‘liqsiz o‘xshatishda esa o‘xshatma belgi leksik birliklar bilan ifodalanmaydi. Buni biz uch komponentli va ikki komponentli o‘xshatish desak bo‘ladi. Masalan:

a) uch komponentli o‘xshatish: Nizomjon nima deyishini bilmay, ko‘zlari jovdirab, malla g‘ijim baxmaldek tovlanib yotgan qumlarga qaradi(Said Ahmad). Bu yerda *malla g‘ijim baxmaldek*-o‘xshovchi obraz; *tovlanib yotgan*- o‘xshatma belgi; *qumlar*- o‘xshatiluvchi obyekt bo‘lib kelgan.

b)ikki kompanentli o‘xshatish: Xotin eshik yonida devorga suyanganicha turar, ranggi murdaday, o‘zi qaltirar edi (A.Qahhor). Bu misolda xotinning ranggi murdaga o‘xshatilgan. Demak, rang- o‘xshatiluvchi obyekt; murdaday- o‘xshovchi obraz; o‘xshatma belgi esa qo‘llanmagan.

Sifatlash(epitet), grekcha so‘z bo‘lib, “ilova” degan ma’noni bildiradi. Sifatlashning gapdagi asosiy vazifasi predmetga poetik aniqlik, rang-baranglik berishdan iboratdir. Sifatlash predmetning belgisini oddiygina ko‘rsatish bilan chegaralanmaydi, uni yanada konkretlashtiradi, baholaydi va unga emotsional-ekspressiv ottenka kiritadi. Sifatlas, asosan, sifatlovchi-sifatlanmish yoxud sifatlanmish-sifatlovchi birikmasi holida bo‘lishligi bilan aniqlovchiga teng keladi. Shuning uchun ko‘pchilik tadqiqotchilarsifatlashni “badiiy

[214] Б. В. Томашевский, Стилистика и стихосложуниеб Л., 1952, стр. 208-209.
[215] А.И. Ефимовб Стилистика художественной речи, М., 1961, стр. 491.
[216] М.А.Шарипо, Стуруктура сравнений, “Ученые записки Тираспольской пед ии-т”, вып. 5, Кишинев, 1958.
[217] A.Sa’diy, Amaliy ham nazariy adabiyot darslari(o‘rta maktablar uchun darslik), Toshkent, 1925, 21-22-betlar.

aniqlovchi” deb ham yuritadilar[218]. Sifatlashlar qo‘llanishiga, stilistik funksiyasiga ko‘ra ikki guruhga bo‘linadi: umumnutq sifatlashlari va badiiy sifatlashlar.

a) umumnutq sifatlashlari tilning barcha funksional uslublarida qo‘llanadi. Bularda obyektga nisbatan subyektning munosabati ifodalangan hamda predmetdagi shu kabi belgilarni mavjudligiga kishi ishona oladi, ya’ni aqli bovar qiladi. Umumnutq sifatlashlarda belgi anglatuvchi so‘z ko‘chma ma’noda qo‘llanmaganligi uchun ularda o‘xshatish munosabati bo‘lmaydi: *qora soch, mayin ovoz, qip-qizil yuz, marmar bilak, anor yuz, zebra galstuk* singari.

b) badiiy sifatlashlar individual qo‘llashga xos bo‘lganligi uchun unda obrazlilik, emotsional-ekspressivlik kuchli bo‘ladi. Ular tilning barcha funksional uslublarida teng ishlatilmaydi: asosan, badiiy adabiyot tilida, qisman publitsistik nutqda qo‘llanishi, rasmiy, ilmiy nutqlarda uchramasligi bilan umumnutq sifatlashlardan farqlanadi. Badiiy sifatlash yozuvchi yoki shoirning individual uslubi bilan bog‘liq. Ijodkorlar bunday sifatlashlarni biror narsa va hodisani obrazli gavdalantirish, bir turdagi predmetlarning o‘ziga xos ayrim belgi, xuxusiyatlarini yorqinlashtirish maqsadida qo‘llaydi. Masalan, quyidagi misollarni olib ko‘raylik: *g‘uncha lab, gul yuz, gulbarg lab, oltin kuz, temir iroda* kabi.

Nutqda sifatlash va o‘xshatish konkretlilik, emotsional-ekspressiv baholash funksiyasida uzviy aloqada bo‘lib, badiiy obrazlikda bir-biriga ko‘chadi va predmetlarni xarakterlashda bir-biriga yordam beradi.O‘xshatishning asosiy badiiylik funksiyasi konkretlilik funksiyasidir. Agar o‘xshatishlarda sifatlash munosabtai olib tashlansa, undagi ma’no aniqlik va emotsional-ekspessivlik u qadar aniq bo‘lmaydi. Shuning uchun o‘xshatishlar ko‘pincha, sifatlashlar bilan keladi.

Mubolag‘a narsa va hodisalarni oshirib tasvirlash san’ati. Mubolag‘alar xarakteriga ko‘ra oddiy, ig‘roq(o‘ta mubolag‘a) va g‘ulu(aqlga sig‘maydigan, hayotda uchramaydigan, imkoniyatdan tashqari) bo‘ladi.

Oh ursa olamni buzar tovushi,
To‘qson molning terisidan kovushi.
Tikilsam, quriydi daryoning gumi,
Na’ra tortsam, qular qo‘rg‘onning timi. (F.Yo‘ldosh)

Mubolag‘aning ig‘roq va g‘ulu turlari ko‘pincha o‘xshatish ifodalovchi vositalarsiz qo‘llansa-da, mazmunan o‘xshatishni anglab olish mumkin:

Orazin yopg‘ach ko‘zindin sochilur har lahza yosh,
Bo‘ylakim paydo bo‘lur, yulduz nihon bo‘lg‘och quyosh.

Navoiyning qalamiga mansub bu misralarda, *yorning yuzini yopishi-kunning botishiga, sohibjamol visolidan mahrum bo‘lib, to‘kkan ko‘z yosh yoshlarini- quyosh botgandan so‘ng yulduzlar chiqishiga* o‘xshatilgan. Mubolag‘a xalq dostonlari va qo‘shiqlarda ko‘proq uchraydi.

[218] Т.А.Тимофеева, Метафора как изобразитеьное средства в научно-популярной литературы, 214-215- бетлар; И.Рибакова, К вопросу о лексико-стилистическом описании эпитета, 1964,вып. 52 ва бошкалар.

Litota narsa va hodisalarni kichraytirib, zaiflashtirib tasvirlash usulidir. Litota san’ati ham mubolag‘a singari badiiy adabiyotning barcha turlarida biror maqsad uchun ijodkor tomonidan qo‘llaniladi. Masalan: …… zehni o‘tkir Zuhraning ilmga tezroq to‘lishini ko‘zlab, uning maktabdagi *qilday* yutug‘i oldida uydagi filday gunohini payqamagan edi(A.Qahhor).

Sifatlashlarga tarkibida kelgan *–day* affiksi *litota san’ati*ni yuzaga keltirgan. Chunki *yutug‘ning qilday* ekanligiga aql bovar qilmaydi. Bu yerda *mubolag‘a san’ati*dan ham unumli foydalangan: *filday gunoh-gunohning filday* bo‘lishiga kishi ishonmaydi.

Metaforada ikki predmet yoki hodisa ma’lum bir belgilariga asoslanib bir-biriga qiyoslanadi. Bunda tasvirlangan narsa boshqa narsa bo‘lib, uning o‘rniga o‘xshashlik yoki aloqadorlik asosida biror narsa qo‘llaniladi. Metafora o‘xshatishlardan farqli ravishda faqat o‘xshovchi obrazdan tashkil topadi va o‘xshatma belgi va o‘xshatiluvchi obyektni o‘zida ko‘chma ma’noda anglata oladi. Olimlar tomonidan metaforaning shunday xususiyatlari inobatga olinib, har xil nomlangan. Jumladan, Kvintilian metaforani qisqartirilgan o‘xshatishdan farqi o‘xshatishda tasvirlanayotgan predmet nima bilandir chog‘ishtiriladi. Metafora esa predmet nomini o‘ziga oladi desa, Aristotel o‘xshatish bu metaforadir, lekin ular orasida qismangina farq bor degan xulosaga keladi[219]. A.Beliy o‘xshatish belgilarning qiyoslanishi, metafora esa belgilar qiyoslanishining tugallangan formasi deb tushuntiradi.[220]

G. L. Abramovich metafora o‘xshatishning yashirin turi desa[221], A. T. Rubaylo metafora asosida o‘xshatish yotadi. O‘xshatish metaforaning birinchi formasi bo‘lib, o‘xshatishdan metafora gavdalanadi va ayrim metaforalar osonlikcha o‘xshatishga aylanish mumkin[222] degan fikrni qayd etgan. S. Usmonov o‘zbek tili darsligida shunday ta’rif beradi: “predmetlar, hodisalar orasidagi nisbiy o‘xshashlik asosida ulardan birini ifoda etuvchi so‘zni ikkinchisini ifodalash uchun ishlatish metafora deyiladi”[223]. Sh. Rahmatullayev quyidagicha izohlaydi: “Bir predmetning, belgining, harakatning nomini boshqasiga o‘zaro o‘xshashligi asosida ko‘chirishga metafora deyiladi”[224]. Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati asosiy poetik ko‘chim (trop)lardan biri. Ko‘chim ikki xil bo‘ladi: “o‘xshashli ko‘chim — metafora, o‘xshashsiz ko‘chim— metonimiya” deb ta’rif beriladi.

Ko‘rinadiki, metafora adabiyotshunoslik va tilshunoslikka oid tushunchalarga oid tadqiqotlarda “qisqartirilgan o‘xshatish”, “o‘xshatish bu metaforadir”, “belgilar qiyoslanishining tugallangan formasi”, “o‘xshatishning yashirin turi”, “o‘xshatishdan metafora gavdalanadi”, “o‘zaro o‘xshashligi asosida ko‘chirish”, “o‘xshashli ko‘chim” deb atalib, ular asosida o‘xshatish munosabati yotishi inkor etilmaydi. Ammo bundan anglashilgan asosiy fikr

[219] H.Homidiy, Sh.Abdullayeva, S. ABdurahimova, Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati,Toshkent,1967,228-bet
[220] A.Beliy.Simvolizm,M., “Musaget”,1910,78-bet.
[221] G.L.Abramovich, Vvedenie v literaturovedenie,M., 1953,str.119
[222] A.T.Rubaylo,Xudojestvennoy sredstvo yazika,M., 1961,str.37
[223] M.Mirzayev,S.Usmonov, I.Rasulov, O‘zbek tili,Toshkent,1962,424-bet.
[224] U.Tursunov,J.Muxtorov,Sh.Rahmatullalyev, Hozirgi o‘zbek adabiy tili,Toshkent,1965,125-bet.

metafora bilan o‘xshatish orasidagi farq ularning komponentlariga bog‘liq ekani va bu komponentlar bog‘lovchi vositalarning bo‘lish yoki bo‘lmasligi to‘g‘risida ekanligini aniqlash mumkin. Masalan, *Karimjon sherday kuchli* desak, uch komponentli to‘liq o‘xshatish, *Karimjon sherday*, deganda ikki komponentli to‘liqsiz o‘xshatish yuzaga keladi. Agar *Karimjon* o‘rnida sherning o‘zini qo‘llasak , metafora yuzaga keladi. Anglashiladiki, metaforada o‘xshatilayotgan obyekt va o‘xshatish belgi hamda o‘xshatish birgalikda qo‘llanmaydi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, metafora doimo bir so‘z bilan ifodalanmasdan, balki birikma holida ham kelishi mumkin. Masalan: *Zangori kema kapitaniqlar oq oltin terimchilar uchun o‘z po‘lat otlarini tayyorlab qo‘ydilar*. Bu gapda zangori kema kapitanlari—mexanizatorlar, oq oltin — paxta, po‘lat ot — mashina. Ko‘rinadiki, har bir metaforaning zaminida o‘xshatish yotadi va abstrakt tafakkur orqali yuzaga keladi.

Ko‘rinadiki, badiiy adabiyot tilining tasviriy vositalaridan biri bo‘lgan o‘xshatishning lingvistik xususiyatlarini o‘rganish-badiiy adabiyot tilining emotsional-ekspressivlik, badiiy obrazlilik, ko‘chim kabi masalalarni aniqlashga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Б. В. Томашевский, Стилистика и стихосложуниеб Л., 1952, стр. 208-209.
2. А.И. Ефимовб Стилистика художественной речи, М., 1961, стр. 491.
3. М.А.Шарипо, Стуруктура сравнений, “Ученые записки Тираспольской пед ии-т”, вып. 5, Кишинев, 1958.
4. A.Sa’diy, Amaliy ham nazariy adabiyot darslari(o‘rta maktablar uchun darslik), Toshkent, 1925, 21-22-betlar.
5. Т.А.Тимофеева, Метафора как изобразитеьное средства в научно-популярной литературы, 214-215- бетлар; И.Рибакова, К вопросу о лексико-стилистическом описании эпитета, 1964,вып. 52 ва бошкалар.
6. H.Homidiy, Sh.Abdullayeva, S. ABdurahimova, Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati,Toshkent,1967,228-bet
7. A.Beliy.Simvolizm,M., “Musaget”,1910,78-bet.
8. G.L.Abramovich, Vvedenie v literaturovedenie,M., 1953,str.119
9. A.T.Rubaylo,Xudojestvennoy sredstvo yazika,M., 1961,str.37
10. M.Mirzayev,S.Usmonov, I.Rasulov, O‘zbek tili,Toshkent,1962,424-bet.
11. U.Tursunov,J.Muxtorov,Sh.Rahmatullalyev, Hozirgi o‘zbek adabiy tili, Toshkent,1965,125-bet.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

O‘ZBEKISTONDA BLINGVISTIK MUHIT VA MADANIY MOSLASHUV

Ruziyeva Madina Ilhom qizi
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya. O‘zbekiston ko‘p millatli davlat bo‘lib, unda turli tillarda so‘zlashuvchi aholining madaniy va lingvistik integratsiyasi muhim masala hisoblanadi. Ushbu maqolada O‘zbekistondagi bilingvistik muhit va uning madaniy moslashuvga ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ko‘p tillilik jamiyatda ijtimoiy uyg‘unlikni ta’minlash bilan birga, ba’zi lingvistik va madaniy qiyinchiliklarni ham yuzaga keltiradi.

Kalit so‘zlar. Bilingvistik muhit, madaniy moslashuv, ko‘p tillilik, O‘zbekiston, lingvistik integratsiya, madaniy identifikatsiya, ijtimoiy uyg‘unlik, tillararo kommunikatsiya, migratsiya, ta’lim tizimi.

Annotation. Uzbekistan is a multi-ethnic country where the cultural and linguistic integration of speakers of different languages is an important issue. This article analyzes the bilingual environment in Uzbekistan and its impact on cultural adaptation. The research findings indicate that multilingualism contributes to social harmony while also presenting certain linguistic and cultural challenges.

Keywords. Bilingual environment, cultural adaptation, multilingualism, Uzbekistan, linguistic integration, cultural identity, social harmony, interlingual communication, migration, education system.

Аннотация. Узбекистан — это многонациональная страна, где интеграция носителей разных языков в культурную и лингвистическую среду является важной проблемой. В данной статье анализируется билингвальная среда в Узбекистане и её влияние на культурную адаптацию. Результаты исследования показывают, что многоязычие способствует социальной гармонии, но также создаёт определённые лингвистические и культурные вызовы.

Ключевые слова. Билингвальная среда, культурная адаптация, многоязычие, лингвистическая интеграция,культурная.идентичность,,социальная гармония, межъязыковая коммуникация, миграция, система образования.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyodagi eng ko‘p millatli davlatlardan biri bo‘lib, 130 dan ortiq etnik guruhlar yashaydi. Rasmiy til – o‘zbek tili bo‘lsa-da, rus, qozoq, tojik, qoraqalpoq va boshqa tillar ham keng qo‘llaniladi.

Bunday bilingvistik muhitda yashovchi insonlar turli madaniyatlar ta’sirida bo‘lib, madaniy moslashuv jarayonidan o‘tadilar. Madaniy moslashuv – bu insonning yangi madaniyat va lingvistik sharoitga integratsiyalashuvi jarayoni bo‘lib, u ijtimoiy muloqot, ta’lim va mehnat bozorida muhim rol o‘ynaydi. Ushbu tadqiqot O‘zbekistonda bilingvistik muhitning madaniy moslashuvga ta’sirini o‘rganishga qaratilgan.

Yuqoridagi diagramma O‘zbekistonda bilingvistik muhitning madaniy moslashuvga ta’sirini vizual tarzda ko‘rsatadi. Diagrammadan ko‘rinib turibdki, ko‘p tillilik ijtimoiy integratsiyani osonlashtiradi. Shu bilan birga, rus tilining kommunikatsiya vositasi sifatidagi roli ham muhim sanaladi, biroq ba’zi hollarda ikki tillilik madaniy identifikatsiya muammolariga olib kelishi ham mumkin. Shunga qaramay, bilingvistik muhitda yashash shaxsning dunyoqarashini kengaytiradi va madaniy moslashuv jarayonida yordam beradi. Agar moslashuv muvaffaqiyatli amalga oshsa, inson o‘zini ikki madaniyat orasida bemalol his qila oladi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot sifatli va miqdoriy usullar yordamida olib borildi:

1. So‘rovnoma – Toshkent, Samarqand va Buxoro shaharlarida yashovchi 200 nafar respondent o‘rtasida o‘tkazildi.

2. Intervyu – ikki tilli jamiyat vakillari (o‘zbek-rus, o‘zbek-tojik, o‘zbek-qoraqalpoq tillarida so‘zlashuvchilar) bilan suhbat o‘tkazildi.

3. Hujjatlar tahlili – O‘zbekistonda ko‘p tillilik va madaniy integratsiyaga oid rasmiy hujjatlar va ilmiy maqolalar o‘rganildi.

Tahlil natijalari diagrammalar va statistik usullar yordamida qayta ishlanib, xulosalar chiqarildi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko‘rsatdi:

Respondentlarning 78% ko‘p tillilik O‘zbekistonda ijtimoiy integratsiyani osonlashtirishini ta’kidladi.

65% respondentlar rus tilining kommunikatsiya vositasi sifatidagi rolini e’tirof etdi.

25% respondentlar ikki yoki undan ortiq tilda muloqot qilish madaniy identifikatsiya muammolarini keltirib chiqarishini bildirdi.

Intervyu natijalariga ko‘ra, yosh avlod orasida ko‘p tillilik mehnat bozorida raqobatbardoshlikni oshiradi.

Biroq, ayrim milliy guruhlar (tojik, qozoq va turkman diasporalari) ona tilini saqlab qolish va rasmiy tilda erkin muloqot qilish o‘rtasida muvozanat topish qiyinligini qayd etdi.

Muhokama. O‘zbekistonda bilingvistik muhitning madaniy moslashuvga ta’siri murakkab va ko‘p qirrali. Ikki yoki undan ortiq tilni bilish ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan afzallik bersa-da, madaniy identifikatsiya bilan bog‘liq muammolar ham mavjud. O‘zbekistonning ta’lim tizimida rus va boshqa tillarning o‘rni hali ham muhim bo‘lib, ko‘p millatli maktablarda ikki tillilik keng tarqalgan. Bu esa yosh avlodga yangi madaniy va lingvistik sharoitga moslashish imkoniyatini beradi..

Xulosa. O‘zbekistonda bilingvistik muhit madaniy moslashuvga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ikki tillilik yoki ko‘p tillilik jamiyatning turli qatlamlari o‘rtasidagi ijtimoiy aloqalarni mustahkamlab, mehnat bozorida yangi imkoniyatlar yaratadi. Biroq, madaniy identifikatsiya va lingvistik ustuvorlik muammolari ham mavjud. Kelgusida olib boriladigan tadqiqotlar O‘zbekistonda ko‘p tillilikning ta’lim tizimiga va mehnat bozoriga ta’sirini chuqurroq o‘rganishga qaratilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Davlat tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish" to‘g‘risidagi qarori (2019).
2. Karimov, I. A. (1995). O‘zbekiston – kelajagi buyuk davlat. Toshkent: O‘zbekiston.
3. Usmonova Sh., Bekmuhamedova N., Iskandarova G. Sotsiolingvistika. - Toshkent, 2014.
4. Бердалиев А. Ўзбек синхрон социолингвистикаси. – Хўжанд, 2015.
5. Z.Aliqulov, S.Boymirzayeva Sotsiolingvistika – Samarqand, 2009.
6. Ҳ. Неъматов, Б. Жўраева. Социолингвистика. – Бухоро, 2004.
7. http://en.wikipedia.org/wiki/Sotsiolingvistika
8. http://genhis.philol.msu.ru
9. http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

SOCIOLINGUISTIC FEATURES IN ENGLISH AND UZBEK DIGITAL DISCOURSE

Khudayberdieva Zarrinabonu Zafar kizi
PhD student of National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
khudayberdievaz@gmail.com, +99 582 21 98

Annotation This study examines the sociolinguistic variations in digital discourse between English and Uzbek languages, focusing on platforms like Telegram. The research explores how language use differs based on cultural, social, and contextual factors. Key areas of analysis include code-switching, formality versus informality, script usage, and the role of borrowed words. English digital communication often involves informal expressions, emojis, and cultural references, whereas Uzbek digital discourse reflects a blend of traditional politeness, frequent code-switching (especially with Russian), and the use of both Cyrillic and Latin scripts. The study highlights how sociolinguistic variations shape online interactions, reflecting broader cultural and linguistic dynamics.

Keywords: code-switching, formality and informality, borrowed words, online communication, cultural identity, digital linguistics.

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЦИФРОВОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация Данное исследование изучает социолингвистические вариации в цифровом дискурсе на английском и узбекском языках, с акцентом на такие платформы, как Telegram. В работе рассматривается, как использование языка варьируется в зависимости от культурных, социальных и контекстуальных факторов. Ключевыми аспектами анализа являются код-свитчинг, уровень формальности и неформальности, использование различных алфавитов и роль заимствованных слов. Англоязычная цифровая коммуникация часто характеризуется неформальными выражениями, эмодзи и культурными отсылками, тогда как узбекский цифровой дискурс сочетает в себе традиционную вежливость, частый код-свитчинг (особенно с русским языком) и использование как кириллицы, так и латиницы. Исследование подчеркивает, как социолингвистические вариации формируют онлайн-взаимодействия, отражая более широкие культурные и языковые динамики.

Ключевые слова: код-свитчинг, формальность и неформальность, заимствованные слова, онлайн-коммуникация, культурная идентичность, цифровая лингвистика.

INGLIZ VA O‘ZBEK RAQAMLI DISKURSDA SOTSIOLINGVISTIK XUSUSIYATLAR

Annotatsiya Ushbu tadqiqot ingliz va o‘zbek tillaridagi raqamli muloqotdagi sotsiolingvistik farqlarni, xususan, Telegram kabi platformalar misolida o‘rganadi. Tadqiqot madaniy, ijtimoiy va kontekstual omillarga asoslangan til ishlatishdagi farqlarni tahlil qiladi. Asosiy tahlil yo‘nalishlariga kod-almashish, rasmiylik va norasmiylik, yozuv shakllaridan foydalanish va o‘zlashtirilgan so‘zlarning o‘rni kiradi. Ingliz tilidagi raqamli muloqotda ko‘pincha norasmiy ifodalar, emoji va madaniy murojaatlar uchrasa, o‘zbek tilidagi muloqot an’anaviy odob-axloqni aks ettiradi, rus tili bilan kod-almashish tez-tez kuzatiladi va Kirill hamda Lotin yozuvlari qo‘llaniladi. Ushbu tadqiqot onlayn muloqotlarga ta’sir ko‘rsatuvchi sotsiolingvistik o‘zgarishlarni va ular madaniy hamda lingvistik dinamikani qanday aks ettirishini yoritadi.

Kalit so‘zlar: kod-almashish, rasmiylik va norasmiylik, o‘zlashtirilgan so‘zlar, onlayn muloqot, madaniy identifikatsiya, raqamli tilshunoslik.

INTRODUCTION

The advent of digital communication has transformed the way people use language, introducing new sociolinguistic dynamics in online discourse. Platforms like Telegram have become vital spaces where individuals negotiate language use, social identity, and cultural norms. This dissertation explores sociolinguistic variation in digital discourse between English and Uzbek languages, focusing on how cultural and linguistic factors shape online communication. English, as a global lingua franca, often reflects informal, adaptive, and innovative tendencies in digital contexts. In contrast, Uzbek digital discourse retains a strong connection to cultural traditions, while also adapting to the influences of bilingualism (primarily with Russian) and globalization. The study examines key features such as code-switching, the use of borrowed words, orthographic choices (Cyrillic versus Latin scripts), and the balance between formality and informality.

The research aims to uncover how these sociolinguistic variations manifest and what they reveal about broader cultural and linguistic identities. By analyzing digital discourse, particularly on Telegram, this study contributes to understanding how language adapts to modern communication technologies while maintaining ties to cultural heritage. It also highlights the dynamic interplay of global and local linguistic influences, providing insights into the sociolinguistic realities of both English and Uzbek-speaking communities in the digital age.

REVIEW OF LITERATURE

The study of sociolinguistic features in digital discourse has gained momentum in recent years, reflecting the increasing role of digital platforms in shaping communication. This review of literature highlights key studies, theories, and research gaps relevant to analyzing English and Uzbek digital discourse.

➢ ***Sociolinguistic Features in Digital Communication***

Crystal (2001) emphasizes the uniqueness of digital discourse as a hybrid of spoken and written language. Digital platforms, such as Telegram, encourage the use of emojis, abbreviations, and informal structures, making them distinct from traditional communication.

Herring’s (2007) Computer-Mediated Discourse Analysis (CMDA) framework provides tools to study the sociolinguistic aspects of online communication, including language choice, turn-taking, and stylistic variation.

Studies on code-switching (Myers-Scotton, 1993) in digital spaces reveal that multilingual users often switch languages to signal identity, solidarity, or cultural alignment.

➢ ***Language and Identity in Digital Spaces***

Research by Bucholtz and Hall (2005) demonstrates that language in digital discourse serves as a tool for identity construction. In multilingual settings, users often employ code-switching and stylistic choices to reflect cultural and social affiliations.

Studies on English as a global lingua franca (Seidlhofer, 2005) highlight its dominance in online communication, influencing linguistic norms and practices.

➢ ***Uzbek Digital Discourse***

Research on the Uzbek language in digital spaces is relatively limited. Studies by Uzbek scholars (e.g., Rasulova, 2020) explore the increasing influence of bilingualism (Uzbek-Russian) and English borrowing in online communication.

Rahmonova’s (2022) analysis of Telegram usage among Uzbek speakers highlights the use of politeness strategies, cultural expressions, and the blending of formal and informal tones.

➢ ***Comparative Studies in Multilingual Digital Communication***

Comparative studies, such as those by Gumperz (1982), underline how cultural and linguistic differences shape communication strategies. English and Uzbek speakers, with their distinct cultural norms, are likely to display varying language choices, stylistic tendencies, and interactional norms.

Tannen (1994) emphasizes the role of cultural context in shaping linguistic practices, which is crucial for understanding digital discourse across cultures.

➢ ***Research Gaps***

While there is extensive research on English digital discourse, studies on Uzbek digital communication remain *underdeveloped*. There is a lack of comparative research exploring how English and Uzbek speakers use language in the same digital platforms, such as Telegram. The sociolinguistic dynamics of code-switching, identity construction, and cultural influences in Uzbek digital discourse require further investigation.

METHODS AND RESULTS

Sociolinguistic variation in digital discourse refers to the ways in which language use differs depending on social, cultural, and contextual factors in online communication. When comparing English and Uzbek digital communication, particularly on platforms like Telegram, several aspects of sociolinguistic variation come into play:

➢ ***Code-Switching and Language Mixing***

English: English speakers may integrate phrases or words from other languages (e.g., Spanish, French), often to reflect cultural identity or for stylistic effects.

1. English Code-Switching

English speakers often borrow words, phrases, or expressions from other languages, incorporating them seamlessly into their discourse.

Casual conversation:

I was at the café, and the vibe there was très chic!

(French: très chic = very stylish)

On social media:

This pasta is life! Best I’ve ever had. Grazie mille to the chef!

(Italian: Grazie mille = Thank you very much)

Professional chat:

Our business strategy is really focused on kaizen principles.

(Japanese: kaizen = continuous improvement)

Expressing emotions:

Ugh, such a déjà vu moment today at work!

(French: déjà vu = already seen)

Reasons for Code-Switching in English:

To appear sophisticated or trendy.

To borrow culturally specific words with no direct English equivalent.

To connect with a bilingual or multicultural audience.

Uzbek: In Uzbek digital discourse, users frequently code-switch between Uzbek and Russian, reflecting bilingualism in the region. This might include the use of Russian terms for modern or technical concepts. In Uzbek digital communication, switching between Uzbek, Russian, and sometimes English is common, reflecting linguistic realities in Uzbekistan.

Casual conversation:

Kecha bir kafe borib keldik. Oziq-ovqatlari просто супер edi

(Oziq-ovqatlari просто супер edi! = The food was just super)

(Russian: просто супер = just super)

In professional settings:

Bugun online meeting

➢ ***Formality vs. Informality***

English: Online communication often leans toward informality. Abbreviations (e.g., brb, lol), emojis, and slang are commonly used, especially in casual contexts.

Uzbek: While informality is also common, traditional norms of politeness can influence digital interactions. For instance, respect for elders may lead to more formal language, even in text.

➢ ***Emojis and Symbols***

English: Emojis are widely used to convey tone, humor, or emotion, often replacing words entirely.

Uzbek: Emojis are used similarly, but cultural contexts shape their use. For example, flowers or prayer hand emojis may carry deeper cultural or religious significance.

➢ ***Orthography and Script***

English: Standardized Latin script ensures uniformity in writing across most English-speaking contexts.

Uzbek: Uzbek users might toggle between Cyrillic and Latin scripts, depending on their personal preferences or audience. This variation can signify age, education, or regional background.

➢ ***Borrowed Words and Loanwords***

English: English digital discourse is enriched by loanwords, reflecting the global nature of the language.

Uzbek: Online communication in Uzbek is heavily influenced by borrowed Russian words for technical terms, while English words are becoming more prominent due to globalization.

➢ ***Gender and Age***

English: Gender-neutral expressions and inclusivity are increasingly significant in English digital communication.

Uzbek: Gendered expressions persist more strongly, reflecting societal norms. Younger users may adopt English-influenced expressions to appear trendy.

➢ ***Community and Group Norms***

English: Niche online communities develop unique jargon and conventions, such as meme culture or Reddit-specific language.

Uzbek: Telegram groups might reflect local cultural values, using proverbs or references to Uzbek literature to enhance messages.

➢ ***Use of Proverbs and Idioms***

English: While idiomatic expressions are used, their frequency may be less compared to Uzbek digital discourse.

The findings indicate significant differences in how English and Uzbek speakers navigate digital discourse, shaped by cultural norms, linguistic resources, and identity factors. While English speakers exhibit a more globalized and informal approach, Uzbek speakers balance cultural traditions with modern digital trends, offering a unique blend of local and global linguistic features.

CONCLUSION

The digital age has profoundly influenced the way languages are used, creating unique spaces where cultural and linguistic identities are negotiated. This dissertation explored the sociolinguistic variation in digital discourse between English and Uzbek languages, with a focus on platforms like Telegram. Through the analysis of key features such as code-switching, the use of borrowed words, orthographic variations, and the interplay between formality and informality, the study revealed how social, cultural, and technological factors shape online communication. English, as a global language, demonstrates a high degree of linguistic adaptability, often characterized by informal expressions, creative language use, and widespread adoption of global digital trends. In contrast, Uzbek digital discourse reflects the cultural richness and linguistic diversity of the region, marked by frequent code-switching with Russian, the coexistence of Cyrillic and Latin scripts, and the continued influence of traditional norms of politeness and respect. These differences highlight how digital communication not only reflects but also reinforces sociocultural identities.

This study underscores the importance of context in shaping language use and demonstrates how digital platforms serve as spaces where global and local influences intersect. While English continues to dominate global online discourse, the persistence of Uzbek-specific linguistic and cultural practices shows the resilience of local languages in the face of globalization.

In conclusion, the sociolinguistic variation between English and Uzbek in digital discourse provides valuable insights into the dynamic interplay between tradition and modernity, globalization and localization. The findings contribute to a deeper understanding of how language evolves in digital spaces and the role it plays in shaping and reflecting individual and collective identities. Future research could further explore how these patterns evolve with technological advancements and changing social dynamics.

REFERENCES

1. Barton, D. (2004). Linguistic Discourse Analysis.
2. Georgakopoulou, A., & Goutsos, D. (2004). Discourse Analysis: An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press.
3. Gredel, E. (2017). Digital discourse analysis and Wikipedia: Bridging the gap between Foucauldian discourse analysis and digital conversation analysis. Journal of Pragmatics, 115, 99–114.
4. Hogan, P. C. (2011). The Cambridge encyclopedia of the language sciences. Cambridge University Press.
5. Insights, N., & Directions, F. (2019). Analyzing Digital Discourse. In Analyzing Digital Discourse. https://doi.org/10.1007/978-3-319-92663-6

6. Jones, R. H., Chik, A., & Hafner, C. A. (2015). Discourse and Digital Practices: Doing discourse analysis in the digital age. In Discourse and Digital Practices: Doing discourse analysis in the digital age.

7. Potter, J., & Wetherell, M. (1987). Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour. London: SAGE Publications.

8. Rossette-Crake, F. (2022). Digital Oratory as Discursive Practice From the Podium to the Screen.

9. Thurlow, C., & Mroczek, K. (2012). Digital Discourse: Language in the New Media. Digital Discourse: Language in the New Media, 1–408.

10. Machin, D. (2018). Digital Discourse Analysis: New insights and challenges.

11. Malmkjaer, K. (1991). The linguistics encyclopedia, second edition.

12. Williamson, K., & Scifleet, P. (2018). Qualitative Data Analysis, in Research Methods (Second Edition)

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

POETIK NUTQDA XIAZM USULI

Mamaziyayev Oblaberdi Xudoberganovich
Falsafa fanlari doktori, dotsent
Qo‘qon Universiteti
Jahon tillari kafedrasi katta o‘qituvchisi
e-mail: omamaziyayev77@gmail.com
Axmadjonov Avazbek
Qo‘qon Universiteti
Ijtimoiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi
Qo‘qon Davlat Pedagogika Instituti
tayanch doktoranti
e-mail: aaxmadjonov77@gmail.com

Annotatsiya Ushbu maqolada xiazm usulining poetik nutqdagi o‘rni, uning stilistik va sintaktik jihatlari har tomonlama tahlil qilinadi. Xiazm – qo‘shma gaplarni shakllantiruvchi sintaktik-stilistik vosita bo‘lib, unda gap tarkibiy qismlarining joylashuvi teskari tartibda bo‘lishi talab etiladi. Bu usul poetik nutqning ta’sirchanligi va ifoda vositalarining estetik jozibadorligini oshirishga xizmat qiladi. Xiazm usuli, asosan, badiiy adabiyot va jonli nutq uslubida uchraydi hamda stilistik takrorning murakkab shakllaridan biri sifatida nutqning ohangdorligi va ma’nodorligini oshirishga yordam beradi. Tadqiqotda xiazm usulining turli ko‘rinishlari misollar asosida ko‘rib chiqilib, uning leksik va sintaktik variantlari o‘rtasidagi farqlar tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada xiazm usulining tilshunoslikdagi tadqiqotlari, uning poetik nutqdagi samaradorligi va stilistik funksiyasi o‘rganilib, badiiy matn yaratishda tutgan o‘rni yoritiladi. Xiazmning xalq og‘zaki ijodi poetikasiga xosligi, uning tinglovchi va o‘quvchi e’tiborini jalb etishdagi roli ham alohida ta’kidlanadi. Maqolada xiazm usulining tarixiy asoslari, lingvopoetik tavsifi va qo‘llanilish xususiyatlari atroflicha yoritilib, u stilistik vosita sifatida qanday ishlashi aniq misollar asosida izohlanadi.

Kalit so‘zlar: xiazm, poetik nutq, stilistik uslub, sintaktik tahlil, antiteza, lingvopoetika, badiiy adabiyot, uslubiy figuralar, struktur-semantik o‘zgarish, tilshunoslik.

Annotation This article comprehensively analyzes the role of chiasmus in poetic speech, focusing on its stylistic and syntactic aspects. Chiasmus is a syntactic-stylistic device that structures compound sentences in an inverted order. This technique enhances the expressiveness of poetic speech and increases the aesthetic appeal of linguistic means. Chiasmus is mainly found in literary works and spoken language, serving as one of the complex forms of stylistic repetition that contributes to the rhythm and meaning of speech. The study examines different

forms of chiasmus with illustrative examples, analyzing the differences between its lexical and syntactic variations. Furthermore, the article explores linguistic research on chiasmus, its effectiveness in poetic discourse, and its stylistic function, shedding light on its role in artistic text creation. Special attention is given to chiasmus as an element of oral folk poetry and its ability to capture the attention of listeners and readers. The paper thoroughly discusses the historical foundations, linguopoetic characteristics, and application features of chiasmus, explaining its function as a stylistic device with concrete examples.

Keywords: chiasmus, poetic speech, stylistic technique, syntactic analysis, antithesis, linguopoetics, literary works, stylistic figures, structural-semantic transformation, linguistics.

Аннотация В данной статье всесторонне анализируется роль хиазма в поэтической речи, а также его стилистические и синтаксические аспекты. Хиазм представляет собой синтаксико-стилистический прием, при котором составные части сложного предложения располагаются в инвертированном порядке. Этот метод способствует усилению выразительности поэтической речи и повышает эстетическую привлекательность языковых средств. Хиазм преимущественно встречается в художественной литературе и устной речи, являясь одной из сложных форм стилистического повторения, которое способствует ритмике и смысловой насыщенности текста. В исследовании рассматриваются различные формы хиазма с примерами, анализируются различия между его лексическими и синтаксическими вариантами. Кроме того, в статье изучаются лингвистические исследования хиазма, его эффективность в поэтическом дискурсе и стилистическая функция, а также его роль в создании художественного текста. Особое внимание уделяется хиазму как элементу поэтики народного устного творчества и его способности привлекать внимание слушателей и читателей. В работе подробно рассматриваются исторические основы, лингвопоэтические характеристики и особенности применения хиазма, объясняется его функционирование как стилистического приема на конкретных примерах.

Ключевые слова: хиазм, поэтическая речь, стилистический прием, синтаксический анализ, антитеза, лингвопоэтика, художественная литература, стилистические фигуры, структурно-семантическая трансформация, лингвистика.

KIRISH

O‘zbek tilshunosligida xiazm tushunchasi bir necha yillardan beri keng qo‘llanib kelinadi va poetik nutq jarayonida o‘z o‘rniga ega bo‘lgan birliklardan hisoblanadi. Xiazm faqat qo‘shma gapni shakllantiruvchi sintaktik-stilistik vosita bo‘lib, unda qo‘shma gap birinchi komponentdagu gap bo‘laklarining o‘rni (tartibi) ikkinchi komponent bo‘laklari joylashuviga butunlay teskari holatda bo‘lishi talab etiladi. Xiazm nutq ko‘rinishi komponentlarining nomutanosibligini aks ettiruvchi uslubiy-pragmatik vosita hisoblanadi.

Xiazm stilistik takrorning alohida bir murakkab ko‘rinishi bo‘lib, u nutqning ohangdor, jarangdor, shu bilan birga, jozibador bo‘lishini ta’minlaydi, bir so‘z bilan aytganda, nutq ko‘rinishining sifati va samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Misollar tahlili shuni isbotlaydiki, xiazm, ko‘proq jonli nutq uslubiga xos poetik figuradir.

Har bir badiiy asar o‘zining uslubiy jihatdan qay darajada mukammal ishlanganligiga qarab qiziqarli, ta’sirchan bo‘ladi, kitobxonda alohida taassurot uyg‘otadi. Badiiy nutq yaratishda asar muallifi oldiga o‘ta murakkab va keng qamrovli talablar qo‘yiladi. Nutq ko‘rinishining uslubiy jihatdan puxta, pishiq ishlanganligi, o‘quvchi yoki tinglovchiga yaxshi ta’sir qilishi, unga tez va oson tushunarli bo‘lishi lozimligi ham ana shu talabalardan biridir. Nutqning ta’sirli, jozibali va jarangdorligini ta’minlovchi vositalar poetik figuralar hisoblanadi [1].

Badiiy asar tilini his qilish, mazmunan yengil, oson tushunishda, uning estetik ta’siridan oziqlanishda poetik figuralarning alohida o‘rni bor.

Yuqorida ta’kidlanganimizdek, poetik nutqning asosiy belgilaridan biri unda tasvir vositalarining – uslubiy figuralarning keng qo‘llanishidir.

Poetik figuralar orasida shundaylari ham borki, bularda ikki nutqiy birlik (ular xoh so‘z birikmasi, xoh gap va hokazo bo‘lsin) o‘zaro qiyoslangan holda, yonma-yon qo‘yilib, biri ikkinchisi bilan ma’lum bir qonuniyat asosida aloqaga kirishadi. Bunday uslubiy figuralarga antiteza va xiazm usullari kiradi [2].

Nutq ko‘rinishida gap bo‘laklarining teskari funksiyada takroran qo‘llanishi usuli ham mavjud bo‘lib, bu vosita poetik nutqning asosiy uslubiy belgilardan bir hisoblanadi. Bu hodisa uslubshunoslikda “xiazm” atamasi ostida izohlanadi [3]. Bunday holat, ko‘proq, xalq og‘zaki ijodi poetikasiga xos xususiyat sanalib, xiazm nutq orqali bayon qilinayotgan fikrga bo‘lgan tinglovchining diqqatini tortadi va qiziqishini yanada kuchaytiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Xiazm usuli haqida e’tiborga loyiq dastlabki fikrni tilshunos olim I.Miryazevning lingvopoetika masalalariga bag‘ishlangan doktorlik dissertatsiyasida uchratish mumkin. Tadqiqotchi xiastik konstruksiyalarga alohida bir paragraph ajratib, bunda ushbu vositaga, asosan, struktur-semantik jihatdan yondashadi. Ushbu ishda xiazm chap tomon qismidagi so‘zlar teskari tartibda joylashtirilgan binar struktura sifatida tushunilgan [4].

I.Mirzayevning tilga olingan tadqiqot ishi o‘zbek tilshunosligida xiastik konstruksiyalar (XK) haqida dastlabki fiklar aytilganligi bois e’tiborga loyiq. Lekin bu bilan uslubiy vosita sifatida xiazm usuli yetarli o‘rganilgan degan xulosaga kelib bo‘lmaydi [4]. Bu vositaning o‘ta murakkab va keng qamrovli ekanligi sababli, uni kengroq masshtabda chuqurroq o‘rganish va tadqiq etish maqsadga muvofiq.

Poetik nutqda xiazm usulining turli ko‘rinishlarini o‘rganish mumkin. Tadqiqotchi e’tiborini, asosan, xiastik konstruksiya tarzida shakllangan nutq ko‘rinishlariga qaratgan. Bunday holatlarda yonma-yon qo‘llangan ikki qo‘shni gap bo‘lagining nafaqat o‘rni, balki

leksik materiali ham o‘zgargan bo‘ladi. Quyida taniqli shoir Rauf Parfi ijodidan namuna keltirilib, unda XK ning o‘rni izohlanadi:

O‘zgarar tabiat, dunyo o‘zgarar.

Ushbu misolda XK asosida shakllangan nutqiy ifodani quyidagicha qolipda ko‘rishimiz mumkin:

Kesim+ega, ega+kesim.

Bu ko‘rinishda har ikki gapda ega vazifasini bajaruvchi so‘zlar leksik materiali jihatidan bir xil emas.

Bizning fikrimizcha, yuqoridagi nutq parchasida yuzaga chiqqan holatlarni sof xiazm usuli sifatida baholab bo‘lmaydi. Bu fikrn isbotlash uchun, avvalo, xiazm usuliga berilgan quyidagi ta’rifni keltirish joiz.

Xiazm (grekcha chiasmus) ikki yonma-yon gapda (yoki so‘z birikmasida) sintaktik parallelism tarzida qo‘llanuvchi, ikkinchi gapda esa birinchi gapni tashkil etuvchi qismlarning teskari joylashuvi yoki grekcha “X” *(xi)* xarfi shaklida namoyon bo‘luvchi uslubiy figuradir. Boshqacha aytganda, xiazm, bu bir xil sintaktik qolipdagi qismlarning (gap bo‘laklarining) ikki qo‘shni gapda “krest” shaklidagi joylashuvidir [2].

E’tibor berib o‘tilsa, xiazm usuliga berilgan ushbu ta’rifning to‘liq emasligi, unda bu uslubiy figuraning barcha qirralari qamrab olinmaganligini ko‘rishimiz mumkin. Ushbu ta’rifda, bu usulning shakily tomoniga e’tibor berilgan. Bu vositaning komponentlaridan biri sifatida keluvchi ikkinchi gapda birinchi gapni tashkil eutvchi qismlarning teskari tartibda joylashuvchi talab etilar ekan, bunday aks tartib qismlarning qaysi jihatlarida yuzaga chiqishi lozim: gap bo‘laklarining o‘rnida yoki sintaktik vazifasida yoki ular ifodalagan ma’nolardami, degan savol tug‘iladi. Shu o‘rinda alohida ta’kidlash lozimki, yuqoridagi ta’rifdan ushbu savollarga javob topish qiyinroq.

Ushbu savollar tug‘ilishining o‘zi ham xiazm usuli borasida hali davomiy ilmiy izlanishlar olib borilishi zarurligini yaqqol ko‘rsatib turibdi.

NATIJALAR

Xiazm bir sintaktik ifodaning shakllanishidan hosil bo‘ladigan uslubiy vositalar guruhiga kiradi, lekin bu ko‘rinishning keying qismida so‘z yoki so‘z birikmalarining tartibi teskari holatda bo‘ladi.

Bir-biri bilan ketma-ket kelayotgan gap bo‘laklarining shakli teskari parallel konstruksiya sifatida tasvirlanishi, gaplardan birining so‘z tartibi ikkinchisiga qiyoslangan holda, aks tartibda joylashtirilishi mumkin. Ushbu fikrni isbotlash uchun quyidagi misollardan foydalaniladi:

Zamon senga boqmasa, sen zamonga boq. (maqol)

Ushbu keltirilgan maqol ikki soda gapni o‘z ichiga olgan qo‘shma gapdan iborat. Aniqroq aytganda, ergash gapli qo‘shma gap ko‘rinishi hisoblanadi. Bu qo‘shma gapdagi bosh va ergash gap strukturasi elementlari gap bo‘laklarining o‘rni – tartibi quyidagicha:

1. Ergash gapda: “*Zamon senga boqmasa*” …

zamon – ega, senga – to‘ldiruvchi, boqmasa – kesim;

2. Bosh gapda: “*... sen zamonga boq*”.

sen – ega, zamonga – to‘ldiruvchi, boq – kesim.

Yoki quyidagi lisoniy namunada ham xiazm usulidagi holatni ko‘rishimiz mumkin:

Vafosizda hayo yo‘q (To‘ldiruvchi + ega + kesim)

Hayosizda vafo yo‘q. (To‘ldiruvchi + ega + kesim).

Yuqoridagi kabi misollar tahlili ko‘rsatadiki, birinchi gapning bo‘laklari ikkinchi gapda o‘z vazifasini o‘zgartirgan holda takroran qo‘llangan.

Xiazm hodisasi shunisi bilan xarakterliki, u nutqiy ifodaning shaklan qarama-qarshi bo‘lgan ikkinchi qismiga urg‘u berish uchun xizmat qiladi. Bu figura shaklan almashinish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Yana shuni ta’kidlab o‘tishimiz kerakki, nutqda xiazm usulining ikkala qismi o‘rtasida yengil bir to‘xtalish (pauza) qo‘yilishi talab etiladi. Ana shu pauza qo‘yilgandagina o‘quvchi yoki tinglovchining asosiy diqqat-e’tibori bunday ifodaning ikkinchi qismiga qaratiladi. Xiazm usulining effektivligi ham, asosan, shu bilan bog‘liq:

Odam ishdan chiqmaydi, odamdan ish chiqadi. (maqol)

Yuqoridagi misollardan ayon bo‘lib turganidek, xiazm usuli faqat ketma-ket keluvchi ikki yoki bir gap bo‘lagining bir xil darajadagi qismlari mavjud bo‘lsagina yuzaga chiqadi. Qismlarning bunday tartibda joylashuvi ushbu poetik vositani harakterlovchi, belgilovchi asosiy omildir.

MUHOKAMA

O‘zbek tilida xiazm usuliga xos strukturaviy dizaynning xilma-xil ko‘rinishlari mavjud. Yuqorida berilgan misol uning qo‘shma gap doirasidagi ko‘rinishidir. Yana bir misolni olib ko‘rishimiz mumkin:

Uzun tunlar bunchalar maxzun

Maxzun tunlar bunchalar uzun… (Iqbol Mirzo)

Bu qo‘shma gap tarkibidagi birinchi gapda “uzun” so‘zi aniqlovchi, “maxzun” so‘zi ot kesim vazifasini bajaradi. Ikkinchi gapda esa, aksincha “maxzun” so‘zi aniqlovchi, “uzun” so‘zi esa ot kesim vazifasida kelgan.

Yuqoridagi qo‘shma gapda aniqlovchi va ot kesim vazifalarini bajaruvchi so‘zlar ikki soda gap doirasida o‘zaro vazifasi jihatidan almashgan holda qo‘llaniladi.

Xiazm usulining aksariyat ko‘rinishlari, avval ta’kidlanganidek, shakllarda namoyon bo‘ladi. Lekin o‘zbek poetik nutqida bundan boshqa shakllar ham mavjuddir.

Funksional almashinuvning yuqoridagi kabi ko‘rinishlari, asosan ikki soda yoyiq gapni o‘z ichiga olgan qo‘shma gap tarkibi ikki soda yig‘iq gapdan iborat bo‘lsa (ega+kesim), gap bo‘laklari orasidagi funksional almashinuv boshqacharoq tarzda ro‘y beradi:

Adolat kuchlim kuch adolatli bo‘lishi kerak. (hikmatli ibora)

Bilim – kuchda, kuch – bilimda. (maqol)

Sodda yoyiq gaplarda esa xiazm usulining yana ham boshqacharoq ko‘rinishlarini uhcratish mumkin:

Haqni nohaq etma, nohaqni haq etma. (maqol)

Ushbu keltirilgan misolda, yuqoridagi holatdan farqli o‘laroq, to‘ldiruvchi kesim bilan o‘rin almashadi. Bunday o‘rin almashinish gapning mazmuniga katta ta’sir ko‘rsatadi. Buning natijasida harakat obyekti ham o‘zgaradi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, xiazm ko‘proq leksik vosita sifatida emas, balki sintaktik vosita sifatida xizmat qiladi. Demak, bu vosita uni tashkil qiluvchi komponentlarning o‘rin almashinuvidan hosil bo‘ladi. Shuning uchun ham bu vosita ko‘proq sintaktik vositalar sirasiga kiritilgani ma’qul. Lekin bu vositaning leksik jihatdan ham ahamiyatga ega ekanligini unutmaslik zarur.

XULOSA Ko‘rinadiki, xiazm usuli strukturaviy dizayni jihatidan juda xilma-xildir. Xiazm ko‘rinishini yuzaga chiqaruvchi ifodaning birinchi qismida ma’lum bir vazifani bajargan so‘zning ikkinchi qismida boshqa bir funksiya bajaruvchi so‘z bilan o‘rin almashinishi sodir etiladi. Yuqorida bayon qilingan fikrlaga asoslangan holda, xiazm ko‘rinishini til ifoda vositalariga ko‘ra, ikki turga, leksik va sintaktik, ajratib o‘rganish maqsadga muvofiq. Sintaktik xiazm usuli yuzaga chiqqanda, leksik xiazmdan farqli o‘laroq, birinchi komponentda ifodalangan fikr yo‘nalishi ikkinchi komponentda qarama-qarshi tomonga o‘zgarmaydi, balki ikkinchi komponentda bu yo‘nalish mantiqan to‘ldiriladi, kengaytiriladi. Xiazm usuli sintaktik jihatdan bir xil shakllangan ikki component doirasida yuzaga chiqsagina, uning effektivligi to‘la taminlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Абдураҳмонов Ғ. (1994). Ёзма нутқ услубини яратувчи воситалар. Ўзбек тили ва адабиёти, 3-сон, 23-22 бб.
2. Квятковский А.К. (1966) Поэтический словарь. – М., 1966, с.325.
3. Курбонов Т.И. (1987). Публицистический стиль сов.узб.лит.языка. Автореф. дисс.канд.наук.- Т., с. 17.
4. Мирзаев И.К. (1992). Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста (на материале современной узбекской поэзии). Автореф.дисс.д-ра филол.наук.-Т., 1992, с. 37.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK: 81-114.4.
ORCID: 0009-0009-8781-6275

SENSOR AFAZIYADA TAKRORLASH KO’NIKMASINING SAQLANGANLIK HOLATIGA OID TAJRIBA TAHLILI

Qambarova Lobar Athamboy qizi
TDO‘TAU tayanch-doktoranti
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
E-pochta: qambarova.lobar@bk.ru
+998944166755

Annotatsiya. Mazkur maqolada ona tili o’zbek tili bo’lgan, sensor afaziya natijasida tushunish qobiliyatini yo’qotgan bemorlar bilan takrorlash ko’nikmasining saqlanganligi bo’yicha tajriba natijalari tahlil qilingan. Takrorlash ko’nikmasi afaziyaning bir nechta turlari uchun xos bo’lib, xorijiy ilmiy manbalarda uning nazariy masalalari tadqiq qilingan. Bizning tajribada ham sensor afaziyada takrorlash ko’nikmasining buzilish holati kuzatildi. Buzilishning ma’no anglatmaydigan so’z darajadasida ekanligini kuzatildi. Bu esa sensor afaziyadagi yetishmovchilik miya chap yarimshari yuqori chakka sohasidagi fonologik farqlashga xizmat qiluvchi qismning shikastlanishi natijasida yuzaga keluvchi A.Luriyaning qarashlarini dalillaydi.

Kalit so’zlar: *afaziya, nutq buzilishi, lingvistik ko’nikmalar, leksik yo‘l modeli leksik bo‘lmagan yo‘l modeli qo‘shma ikki yo‘lli model A.Luriya Kompyuterli modellashtirish semantik tugunlar.*

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ СОХРАННОСТИ НАВЫКА ПОВТОРЕНИЯ ПРИ СЕНСОРНОЙ АФАЗИИ

Аннотация. В данной статье проанализированы результаты эксперимента по сохранению навыка повторения у пациентов с сенсорной афазией, для которых узбекский язык является родным. Навык повторения характерен для нескольких типов афазии, теоретические аспекты которых исследованы в зарубежных научных источниках. В нашем эксперименте также наблюдалось нарушение навыка повторения при сенсорной афазии. Было отмечено, что искажение происходит на уровне бессмысленных слов. Это подтверждает взгляды А. Лурии о том, что недостаточность при сенсорной афазии

возникает в результате повреждения участка верхней височной области левого полушария головного мозга, отвечающего за фонологическое различение.

Ключевые слова: *афазия, нарушение речи, лингвистические навыки, модель лексического пути, модель нелексического пути, совместная двухпутная модель, А. Лурия, компьютерное моделирование, семантические узлы.*

EXPERIMENTAL ANALYSIS OF THE PRESERVATION STATE OF REPETITION SKILLS IN SENSORY APHASIA

Abstract. This article analyzes the results of an experiment on the preservation of repetition ability in patients whose native language is Uzbek and who have lost comprehension ability due to sensory aphasia. The ability to repeat is characteristic of several types of aphasia, and its theoretical aspects have been studied in foreign scientific sources. In our experiment, impaired repetition skills were also observed in sensory aphasia. It was noted that the impairment occurs at the level of non-semantic words. This supports A. Luria's views that the deficiency in sensory aphasia arises from damage to the part of the brain's left hemisphere in the upper temporal region that serves for phonological differentiation.

Keywords: *aphasia, speech disorders, linguistic skills, lexical route model, non-lexical route model, dual-route model, A. Luria, computer modeling, semantic nodes.*

KIRISH. Afaziyaga doir tadqiqotlarda afazik sindromlarni tavsiflash va tasniflashda uchta asosiy mezon hisobga olinishi qayd etiladi: nutq ravonligi, tushunish qobiliyati va takrorlash imkoniyati [1, 21]. Takrorlash qobiliyatining buzilishi Broka afaziyasi, o’tkazuvchan afaziya va global afaziya turlarida ham kuzatiladi. Biroq takrorlashning buzilishi bilan yondosh bo’lgan lingvistik ko’nikmalar o’zaro farqlanadi.

Takrorlash eshitilgan so’zlarni yoki so’z bo’lmagan birliklarni qaytarib aytib berishdan iborat sodda jarayondek tuyulsa-da, uning neyrolingvistik tahlili murakkabdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Nazbanou Nozari boshchiligidagi tadqiqotchilar guruhi afaziyada nomlash va takrorlash jarayonidagi kognitiv jarayonlarni o’rganishgan [2, 541]. Tadqiqot xulosalariga ko’ra leksik kirishning ikki bosqichli modelida nomlashda ham ma’noviy, ham tovush tuzilishi bosqichlari ishtirok etadi, ammo ma’noviy bosqich takrorlashda ahamiyatga ega emas. Takrorlanadigan so‘zni tanib olish sharti bilan, takrorlash jarayoni uch xil usulda amalga oshirilishi mumkin: so‘zning chiqish fonemalarini lug‘atdan olish (leksik yo‘l modeli), chiqish fonologiyasini bevosita kirish fonologiyasidan olish (leksik bo‘lmagan yo‘l modeli) yoki ikkala yo‘lni birgalikda qo‘llash (qo‘shma ikki yo‘lli model).

O’zbek tilidagi sensor afaziyaga xos xususiyatlarni tekshirishda bemorlarning takrorlash qobiliyatlarining saqlanganligi ham tekshirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. “Bilingual aphasia examination” (“Ikki tilli afaziya testi”) dan foydalangan holda bemorlar takrorlab berishlari uchun quyidagi birliklar tanlandi.

Birliklarning dastlabki beshtasi ma’no anglatmaydigan birliklardan (*mat, chay, van, rob, bim*), oltitasi ikki va uch bo’g’indan iborat ma’no anglatuvchi so’zlardan (*va’da, kitob, quyosh, bajarmoq, seminar, tarbiya*), ikkitasi gapdan (Yigit qizni itardi; Yigit qizni ushladi) iborat bo’ldi. Sensor afaziyaga uchragan bemorlar takrorlashni amalga oshirishda quyidagi natijalarni qayd etishdi.

Ishtirokchilar	**Ma’no anglatmaydigan so’zlar takrori**	**Ma’no anglatuvchi so’zlar takrori**	**Gaplar takrori**
	5	**6**	**2**
NO‘	1	5	1
NI	2	5	1
MA	2	6	2
YF	2	4	0

Sog’lom ishtirokchilar takrorlash ko’nikmasini 100% aniqlikda amalga oshirdi.

Natijalardan ma’lumki, sensor afaziyada ma’noga ega bo’lmagan so’zlar takrori buzilgan holda ma’no anglatuvchi so’zlar takrorlab berilgan. Gaplar takrorida esa MA ishtirokchidan tashqari barcha ishtirokchilar faqat bitta gapni takrorlay olishdi.

Tajribadagi natijalar takrorlash qobiliyatining buzilishi quyidagi tadqiqot xulosalari bilan mos keladi.

Avvalo, A.Luriya ham sensor afaziya so’zlar va jumlalarni takrorlashning buzilishi turli daraja bo’lishini qayd etadi [3, 187].

Shuningdek, u quyidagi jihatlarga e’tiborini qaratadi. Fonemalarni takrorlash fonematik eshituvning jiddiy buzilishi natijasida cheklangan bo’ladi. So’zlar takrori esa fonemalar takroriga nisbatan ham birmuncha saqlangan bo’lishi mumkin. Agar bemor takrorlanishi kerak bo’lgan so’zni “avtomatik” ravishda aytsa, u buni yaxshi bajarishi mumkin. U diqqatini so‘zning tovush tahliliga qaratishga harakat qilsa, kerakli fonemalar va literal parafaziyalar qidirilishi paydo bo‘lishi kuzatilgan. Masalan, rus tilida sensor afaziyaga uchragan bemor “mushuk” so‘zini “it” tarzida, “skripka” so‘zini "maestro” tarzida, “konsert” so‘zini “spektakl” tarzida takrorlagan.

A.Luriyaning bu xulosasi keyinchalik olib borilgan tadqiqotlarda ham o’z tasdig’ini topgan.

Yuqorida tilga olingan Nazbanou Nazari boshchiligidagi tadqiqotda nomlash va takrorlash ko’nikmalari leksik kirishning fonologik bosqichiga ta’sir qiluvchi leksik qidiruv indekslariga differensial sezgirligi aniqlangan. Dastlab mazkur ishda nomlash va takrorlash jarayonining neyrologik tahlili keltiriladi. Kompyuterli modellashtirish va keys-seriya usulidan

birgalikda foydalanish orqali rasmlarni nomlash va so‘zlarni eshitib takrorlash o‘rtasidagi bog‘liqlik tadqiq qilinadi.

Kompyuterli modellashtirish nomlash jarayonini quyidagicha tasvirlaydi.

Birinchi (semantik) bosqichda nomlanayotgan obyektning ma’nosiga mos keladigan semantik tugunlar faollashadi. Faollashuv so‘z tugunlarigacha tarqaladi, har bir qabul qiluvchi tugunning faollashuvi chiziqli faollashuv funksiyasi bilan aniqlanadi. Bu yerdan faollashtirish yanada pastga tarqaladi, lekin yuqori darajaga ham oqadi. Modelda faollashuvning ikki tomonlama tarqalishi uni interaktiv modelga aylantiradi, ya’ni qayta ishlashning ikki bosqichi mavjud bo‘lsa-da, bosqichlar to‘liq modulli emas va har bir bosqich ikkinchisiga ta’sir qilishi mumkin va qiladi. Bunday interaktivlikning dalillari mavjud [4, 291].

Faollashtirish modelida tasodifiy shovqin har bir vaqt bosqichida tugunlarning faollashuvini ma’lum bir vaqt bosqichlari o‘tgunga qadar bezovta qiladi. Bunda so‘z sathidagi eng faol tugun tanlanadi va birinchi qadam yakunlanadi. Maqsadli so‘zning grammatik sinfi bu tanlashga cheklov qo‘yadi, shuning uchun agar maqsadli so‘z ot bo‘lishi kerak bo‘lsa, so‘z darajasida faqat otlar tanlanishi mumkin. Modelning bu xossasi so‘z xatolari (so‘z almashtirishlar, o‘rin almashtirishlar, taxminlar yoki qat’iyliklar) ko‘pincha ular almashtiriladigan maqsadli so‘zning grammatik sinfiga mos kelishi haqidagi empirik topilma bilan tasdiqlanadi.

Ikkinchi (fonologik) qadam so‘z sathida tanlangan tugun qo‘shimcha faollashtirish zarbasini olganida boshlanadi, bu esa tarmoq orqali yana faollashtirishni yuboradi. Ikkinchi bosqich oxirida, belgilangan vaqt bosqichlari soni tugagandan so‘ng, fonemalar klasterining har birida eng faol fonema tanlanadi; hosil bo‘lgan fonemalar birikmasi modelning javobi hisoblanadi.

Takrorlash jarayonida yuqoridagi modelning faqat ikkikchi (fonologik) bosqichi faollashadi.

Takrorlashning 3 ta modeli taklif qilinganligi qayd etib o’tdik.

Takrorlashning leksik yo’l modeliga ko’ra (fonologik bosqich) takrorlash jarayoni nomlash jarayonining ikkinchi bosqichi bilan ustma-ust tushishi qayd etiladi.

Leksik bo’lmagan yo’l modeliga ko’ra takrorlashda kirish fonologiyasi chiqish fonologiyasiga to’g’ridan to’g’ri moslanadi.

Takrorlash jarayoni fonologik kirish va chiqish tugunlarining ishtiroki bilan amalga oshadi. Fonologik kirish deganda takrorlash uchun aytilgan so’zni tanish, fonologik chiqish deganda so’zni og’zaki ifodalash nazarda tutiladi.

Tadqiqotda nomlash va takrorlash jarayoni o’zaro taqqoslanar ekan, chastota effekti (so’zlarni tanib olish tezligi) har ikki holatda ham mavjudligi kuzatilgan.

Takrorlash uchun ma’no anglatadigan so’zlardan va ma’no anglatmaydigan so’zlardan foydalanilgan.

Tadqiqotchilar tomonidan quyidagi faraz ilgari suriladi. Me’yoriy holatda takrorlash jarayonida so’z ma’no anglatsa, leksik yo’ldan foydalaniladi, ya’ni chastota effekti sodir

bo’ladi. Agar ma’no anglatmaydigan so’z takrorlansa, leksik bo’lmagan yo’ldan foydalaniladi, chiqish fonologiyasi to’g’ridan to’g’ridan kirish fonologiyasiga moslanadi.

Sensor afaziyaga uchragan bemorlarda takrorlash ko’nikmasining buzilishi takrorlanadigan so’zni tushunmaslik bilan bog’liq bo’lishi mumkin. Takrorlanishi kerak bo‘lgan so‘z taqdim etilganda tushunish amalga oshmasa, bu so‘z ehtimol leksik bo‘lmagan yo‘l orqali takrorlanadi. Shuning uchun umuman so‘zlarning ma’nosini tushunishda qiynalayotgan bemorlar ko‘proq leksik bo‘lmagan yo‘lni ishga solishlari mumkin. Natijada, tushunish qobiliyatidagi farqlar takrorlashda ikki yo‘nalishli modelni vujudga keltiradi.

Afaziyali bemorlarning so‘z takrorlashi to‘liq leksik ta’sir ostida bo‘ladi. Bu ta’sir nomlashdagi kabi takrorlashda ham kuchli bo’lib, buni nomlash va takrorlashdagi xato xususiyatlari, chastota ta’sirlari, shuningdek, boshqa leksik o‘zgaruvchilarning ta’sirida ko‘rish mumkin. Bu takrorlash jarayonida nomlashning fonologik bosqichidan muntazam ravishda foydalanilishini ko‘rsatadi.

Demak, N.Nozari boshchiligidagi tadqiqot xulosalariga ko’ra, afaziyada takrorlash qobiliyatining buzilishi ham leksik yo’nalishdan, ham leksik bo’lmagan yo’nalishdan barobar foydalanish natijasida yuzaga keladi, leksik bo’lmagan yo’nalish leksik bo’lgan yo’nalishga qo’shilishi haqidagi gipoteza ilgari suriladi.

Biroq bizning tajribamizda sensor afaziyaga uchragan bemorlar ma’no anglatuvchi so’zlarni takrorlay olishgan. Bu esa takrorlashda kirish fonologiyasini chiqish fonologiyasiga to’g’ridan tog’ri moslash haqidagi gipotezaga mos keladi.

Afaziyada so‘z takrori va nomlash jarayonida kerakli so’zni qidirish amaliyotiga bog’liq yana bir tadqiqot Julia Shuxard va Erika Midleton tomonidan olib borilgan [5,271].

Ushbu tadqiqot ikki maqsadni o’z oldiga qo’yadi. Birinchidan, leksik kirish jarayonidagi ikki bosqichning mavjudligi haqidagi farazni tekshiradi: semantikadan so‘zni olish (“1-bosqich”) va undan so‘ng so‘zning tarkibiy fonemalarini chiqarish (“2-bosqich”). Leksik kirish doimiy o’zgarishdagi jarayon hisoblanadi [6,464]. Ikkinchidan, tajribadan oldingi o’rgatish usullari tajriba natijalariga qanday ta’sir etishini o’rganish va bu orqali afaziyadan keyingi nutqni tiklash uchun tavsiyalar ishlab chiqish. Afaziya bilan kasallangan ikki ishtirokchi nomlashdagi qiyinchilik turlariga ko‘ra (1-bosqich yoki 2-bosqich qiyinchiligi) tanlab olingan.

Tadqiqot uch bosqichda olib borilgan. Dastlab, ishtirokchilarga nomlash uchun obyektlar ko’rsatilgan. So’zni qidirishda qiyinchilikka uchrab, fonemalarni chiqarish saqlangan va aksincha bo’lgan holatda (qidiruv yaxshi saqlangan, fonemalarni ifodalashda qiyinchilik mavjud) bo’lgan bemorlarning nomlash bo’yicha natijalari olingan. Shundan so’ng bemorlarda nomlash va takrorlash bo’yicha mashg’ulotlar o’tkazilgan. Mashg’ulotlar davomida ikki ishtirokchiga obyekt ko’rsatilgan, uning nomi audio va yozma shaklda tadqim etilgan va takrorlash so’ralgan. Mashg’ulotdan 1 kun o’tgandan keyin sinov tajribasi o’tkazilgan. Ishtirokchilarga mashg’ulotda ko’rsatilgan obyektni nomlash va uni takrorlash

topshirig’i berilgan va natijalar olingan. Uchinchi bosqich 1 haftadan so’ng o’tkazilgan va avvalgi jarayon takrorlangan.

Sinovdan quyidagi maqsadlar ko’zlangan edi: mashg’ulotlardan so’ng semantikasi buzilgan ishtirokchida nomlash bilan bog’liq natijalar yaxshilanadi, semantikasi saqlangan ishtirokchida avvalgi ko’rsatkich bilan bir xil bo’ladi. Statistik tahlillarga ko’ra har ikkala bemor ham mashg’ulotlardan so’ng nomlash bilan bog’liq yuqori natijalarni qayd etishgan.

Nomlash va takrorlash leksik-semantik kirish masalasida umumiy jihatlarga ega bo’lsa-da, nomlash sinovlaridan farqli o‘laroq, takrorlash sinovida so‘zni eshitish yoki imlo shaklini taqdim etish so‘zni faollashtiradi, bu esa leksik jihatdan yo‘naltirilgan maqsadli fonema qidiruvini amalga oshirish uchun zarur shartlarni qondiradi.

Yuqoridagi tajriba xulosalariga ko’ra: 1) nomlash ikki bosqichdan iborat jarayon hisoblanadi (semantikadan so‘zni olish, so‘zning tarkibiy fonemalarini chiqarish); 2) leksik kirishga oid maqsadli mashqlar bu bosqichda o’zgarishlarga olib keladi. Bu orqali afaziya bilan og‘rigan odamlarning nomlash qobiliyatlarini reabilitatsiya qilishga yordam berish mumkin.

XULOSA. Demak, sensor afaziya tashxisi qo’yilgan bemorlarda takrorlash ko’nikmasining buzilganligini ularda 2-bosqichning (fonologik chiqish) zararlanganligi bilan bog’liq degan taxminni ilgari suramiz. Bemorlarning ma’no anglatuvchi so’zlarni ma’no anglatmaydigan so’zlarga nisbatan takrorlay olganliklari N.Nozari boshchiligidagi tadqiqot xulosasini qo’llab-quvvatlaydi, ya’ni afaziyada takrorlash qobiliyatining buzilishi ham leksik yo’nalishdan, ham leksik bo’lmagan yo’nalishdan barobar foydalanish natijasida yuzaga keladi.

Biz olgan natijalar ham yuqoridagi tadqiqotlar bilan mos keladi.

Gaplarni takrorlash ko’nikmasining buzilishi afaziyaga uchragan bemorlar uchun umumiy holatlardan biri hisoblanadi. Jumaladan, o’tkazuvchan afaziya uchun eng muhim xususiyatlardan biri o’zgalar nutqini (gapni) takrorlash ko’nikmasining buzilishidir [7, 1157]. Biroq o‘tkazuvchan afaziya nutq ravonligi va eshitib tushunish qobiliyati nisbatan kam buzilgan holda takrorlashning buzilishidir.

Sensor afaziya yuqori chakka bo’lagi (superior temporal gyrus)ning shikastlanishi natijasida yuzaga kelsa, o’tkazuvchan afaziya chap yoysimon bog‘lam(arcuate fasciculus)ning shikastlanishi natijasida yuzaga keladi.

A.Luriya jumlalarni takrorlash so’z va fonemalarni takrorlashga nisbatan oson kechishini qayd etar ekan, bunga sensor afaziyada ravon sintagmatik nutqning saqlanishini sabab qilib keltiradi.

Olim qayd etganidek, nutq xabarini kodlash til birliklarining paradigmatik va sintagmatik munosabatlariga tayanadi. U R.Yakobsonning miyaning mahalliy shikastlanishlari natijasida yuzaga keladigan nutq buzilishlarining barcha shakllarini ikki katta sinfga bo‘lish mumkinligi haqida taxminini qo’llab- quvvatlaydi. Bular: sintagmatik tuzilish buzilishlari va paradigmatik tuzilish buzilishlari. Nutq zonalarining orqa qismlaridagi shikastlanishlar nutqdagi paradigmatik munosabatlarning buzilishiga olib kelsa, sintagmatik nutq saqlanib

qoladi. Nutq zonalarining old qismlaridagi shikastlanishlar esa buning aksini ko‘rsatishi: ular bog‘liq, sintagmatik jihatdan to‘g‘ri tuzilgan bayonning buzilishiga olib kelishi, ammo uning paradigmatik (mantiqiy-grammatik) tuzilishiga aslida ta’sir ko‘rsatmasligi qayd etiladi.

Gaplarni takrorlash bilan bog’liq tajribada ishtirokchilardan YF dan tashqari barchasi yaxshi natijani qayd etishgan. Xulosa qilish mumkinki, bu bemorlarda miyaning old hududi emas, orqa hududi (chakka sohasining yuqori qismi) zararlanganligi uchun sintagmatik munosbatlarni tushunish saqlangan holda paradigmatik munosabatlarni tushunish zararlangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Arantzeta M. Afasiaren diagnostikoa eta terapia pertsona elebidunetan: eraginkortasuna eztabaidan. In K. Erdozia, M. Santesteban & A. Zawiszewski (Eds.), Bi hizkuntza garun bakarrean: Euskal psikohizkuntzalaritzaren ekarpenak eta erronkak (pp. 65-87). – Euskal Herriko Unibertsitatea, 2021. – 65-87 pp; Robson H. Investigating the comprehension impairment in Wernicke’s aphasia. – Manchester, 2011. – P.21.

2. Nazbanou N., Audrey K., Gary D., Myrna Sch. Naming and repetition in aphasia: Steps, routes, and frequency effects. J Mem Lang. 2010 November 1; 63(4): 541–559. doi:10.1016/j.jml.2010.08.001.

3. Лурия А. Письмо и речь. Нейролингвистические исследования. – Москва: Akademia, 2002. – Стр. 187.

4. Nozari N., Dell S. More on lexical bias: How efficient can a “lexical editor” be? Journal of Memory and language 2009; 60(2):291-307. [PubMed: 20126302]

5. Schuchard J., Middleton E. (2018). Word repetition and retrieval practice effects in aphasia: Evidence for use-dependent learning in lexical access. Cognitive Neuropsychology, 35(5–6), 271–287. https://doi.org/10.1080/02643294.2018.1461615

6. Bu haqida qarang. Damian F., Vigliocco G., Levelt J. Effects of semantic context in the naming of pictures and words. Cognition. 2001; 81(3):B77–B86. [PubMed: 11483172]; Howard D., Nickels L., Coltheart M., Cole-Virtue J. Cumulative semantic inhibition in picture naming: Experimental and computational studies. Cognition. 2006; 100(3):464–482. [PubMed: 16413014]

7. Fridriksson J., Kjartansson O., Morgan S., Hjaltason H., Magnusdottir S., Bonilha L., Rorden, C. (2010). Impaired speech repetition and left parietal lobe damage. Journal of Neuroscience, 30(33), 11057–11061. https://doi.org/10.1523/jneurosci.1120-10.2010.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

LATIFALAR MATNIDA PAREMIK BIRLIKLARNING QO‘LLANILISHI

Husaynova Mahliyoxon Ma’rufjon qizi
FarDU 1-bosqich tayanch doktoranti, TATU Farg‘ona filiali o‘qituvchisi
mahliyoxonhusaynova@gmail.com
+998978775566ORCID: 0009-0004-4888-7103

Annotatsiya Ushbu maqolada paremik birliklar va latifa tushunchasi izohlanadi. Bunda latifalar matnida uchrovchi paremik birliklarning ahamiyatini ko‘rsatish hamda kulgini yuzaga keltirishdagi iboralarni misollar orqali yoritish maqsad qilib olingan. Shuningdek, paremik birliklarni o‘rganish orqali latifalar matnining leksik-stilistik xususiyatlari haqida ham fikrlar berilgan.

Kalit so‘zlar: paremeologiya, paremik birlik, latifa, leksik birlik, ibora, pressupozitsiya.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПАРЕМИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ТЕКСТАХ АНЕКДОТА

Аннотация В этой статье объясняется понятие паремических единиц и анекдот. Целью этого является показать значение паремических единиц, встречающихся в тексте анекдотов, и осветить на примерах выражения, вызывающие смех. Также лексико-стилистические особенности текста анекдотов выявляются путем изучения паремических единиц.

Ключевые слова: паремология, паремическая единица, анекдот, лексическая единица, словосочетание, пресуппозиция

THE USE OF PAREMIC UNITS IN THE TEXT OF JOKES

Annotation This article explains the concept of paremic units and anecdote. The purpose of this is to show the importance of paremic units found in the text of anecdotes and to illuminate expressions that cause laughter through examples. Also, the lexical-stylistic features of the text of anecdotes are given by studying paremic units.

Key words: paremology, paremic unit, anecdote, lexical unit, phrase, presupposition.

KIRISH

Lingvistika sohasi ham boshqa barcha sohalar kabi doimiy ravishda o‘sib, rivojlanib bormoqda. Buning natijasi ularoq yangicha qarash va yondashuvlar, shu bilan birgalikda yangi sohalarning paydo bo‘lishi tabiiy holdir. Ba’zi tushunchalar adabiyot va tilshunoslik o‘rtasida o‘zaro aloqadorlikda shakllanib boradi. Bularning sirasiga stilistika, lingvopoetika,

lingvopragmatika kabi sohalarni misol sifatida keltirishimiz mumkin. Biz latifalar matnida kulgini yuzaga chiqishida sabab bo‘luvchi bir nechta omillarni, jumladan, paremik birliklarning qo‘llanilishiga oid matnlar haqida fikr yuritamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILIVA METODLAR

Latifa janrining vujudga kelishi va uning xususiyatlari haqida folklorshunos olimlar tomonidan ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan. Olimlar mazkur janrning paydo bo‘lish jarayonini uzoq o‘tmishga olib borib taqashadi. B.Suvanqulov latifa elementlarining “Avesto”da ham uchrashini ta’kidlab o‘tgan.[1] I.Braginskiy esa ayrim qadimgi so‘g‘d hikoyatlari (“Savdogar va marjon teshuvchi xizmatkor hikoyati”) [2] latifa janriga uyg‘un ekanligini ta’kidlaydi. Insoniyat tarixidagi ilk latifalar to‘plami sifatida qadimgi yunon tilida ommalashgan “Philogelos” – (“Kulgi shinavandalariga”) to‘plami e’tirof etiladi. U eramizning IV asrida yaratilgan deb taxmin qilinadi.[3] Latifa so‘zi arab tilidan olinganda mutoyiba, hazil degan ma’nolarni anglatadi. Latifa xalq hajviyoti janrlaridan, tanqidiy mazmundagi qisqa yumoristik hikoya hisoblanadi.

Paremiologiya (yunoncha: paroimia — hikmatli so‘z, zarbulmasal) 1) ma’lum bir tildagi avloddan avlodga og‘zaki shaklda ko‘chib yuruvchi, ixcham va sodda, qisqa va mazmundor, mantiqiy umumlashma sifatida paydo bo‘lgan maqol, matal, aforizm kabi hikmatli iboralarni — paremalarni o‘rganadigan fan sohasi; 2) muayyan tilda mavjud bo‘lgan maqol, matal, aforizm kabi hikmatli iboralar — paremalar tizimi. [4] Demak, maqol, matal, hikmatli so‘z hamda iboralar paremik birliklar sifatida qaraladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Xalq latifalari shaklan uncha katta bo‘lmagan, yangi mikro matnlardan tashkil topadi. Odatda, hech qanday emotsonal-ekspressivlik bo‘yog‘iga ega bo‘lmagan til birliklari latifalar matnida o‘zgacha mazmun kasb etadi va kulgili vaziyatning vujudga kelishi uchun muhim lingvostilistik vositaga aylanadi. [5] Shuningdek, latifalar matnida maqol, matal va iboralarning ishtiroki orqali kulgili vaziyatlar yuzaga keladi. O‘zbek latifalarida Nasriddin afandi bosh qahramon sifatida o‘ta hozirjavob, zukko, dono va tadbirkor inson sifatida gavdalanadi. Chunki aqlli, mutafakkir Nasriddin afandi qiyofasida butun xalqning, millatning so‘zga chechanligi, zakiy, ya’ni nozik fikr yuritish fazilati o‘z ifodasini topgan. Har bir latifa matnida uni o‘ylab topgan shaxs aqli, vaziyatni aniqlash kayfiyati va zakovati namoyon bo‘ladi. [6]

Bunga yanada aniqlik kiritish uchun Afandi obrazi bilan bog‘liq holda yaratilgan bir nechta misollarni keltiramiz:

Qani, yalab ko‘ring

Afandining onasi bir kuni bir joyga keta turib:

— Men kelguncha hovlini yaxshilab supurib,yog‘ tushsa yalaguday qilib qo‘ygin, deb tayinladi.

Afandi hovlini onasi aytganday qilib yaxshilab supurib , oshxonada turgan bir xumchadagi yog‘ni olib hovlining hamma yeriga surtib chiqdi. Bir vaqt onasi qaytib kelsa, hovlining hamma yeri yiltillab turibdi. Onasi afandini chaqirib:

— Nimaga hovlining hamma yeriga yog‘ surtilgan? – deb so‘radi.

Shunda afandi:

*— O‘zingiz **yog‘ tushsa yalagudek qilib qo‘ygin** deb tayinlagan edingiz-ku. Ana endi ko‘ring, qani yalab bo‘larmikan - dedi.*

Barchamizga ma’lumki, afandi ishtirokidagi latifalarda afandi obrazi nihoyatda hozirjavob, so‘zga chechan, ayrim latifalarda esa sodda, ishonuvchan inson sifatida gavdalanadi. Mazkur latifada hovlini yaxshilab tozalash kerakligi mazmunida aytilgan iborani o‘z ma’nosida tushungan afandining qilgan hatti-harakatlari kulgili vaziyat yaratilishiga sabab bo‘lgan.

Er-xotin “muhabbati”

Afandi uzoq safardan qaytdi, xotini yugurib kelib uning bo‘ynidan quchoqlab ko‘rishdi. Afandi undan so‘radi:

— Meni sog‘indingmi?

— Asti qo‘ying, — dedi xotini. Eshikdan biror erkakning qorasi ko‘rinsa, sizmi ekan, deb yuragim yorulguday bo‘ladi. Siz-chi, sog‘inmadingizmi?

— Men ham seni shunday sog‘inib qolganman, — deb javob bera boshladi Afandi, — safarimda biror xotin ko‘rinsa, semisan deb ***lablarimga uchuq toshib ketdi.***

Yuqorida keltirilgan latifada *qorasi ko‘rinmoq, yuragi yorilguday bo‘lmoq, labiga uchuq toshimoq kabi* bir nechta iboralar qo‘llanilgan bo‘lib, “muhabbat” aynan labiga uchuq toshimoq ya’ni qo‘rqmoq ma’nosini anglatuvchi pressupozitsiya (Presuppozitsiya til birligining nutqiy vaziyat hamda nutq egalarining til ko‘nikmalari bilan bog‘liq tarzda yuzaga chiquvchi pragmatik xususiyati bo‘lib, mohiyatan gap qurilishi asosida yotuvchi yashirin hukmning tashqi ishoraga asoslanuvchi ko‘rinishini anglatadi.[7]) orqali ochib berilganligi natijasida kulgili vaziyat yuzaga kelganiga guvoh bo‘lishimiz mumkin.

Ishi ko‘p odam

Afandining xotini kasal bo‘lgan edi, Afandi kasalning boshiga o‘tirib yig‘lay boshladi. Shu vaqtda kasalning o‘rtoqlaridan biri kelib qolib, Afandini koyiy boshladi:

— Nega sovuq nafas qilib halitdan yig‘laysiz? Xudo xohlasa, tuzalib qoladi.

*— Men ishi ko‘p odamman. O‘lib qolsa, yig‘lashga **qo‘lim tegmay qolishi** mumkin. Shuning uchun yig‘lab olay deyapman, —deb javob berdi Afandi.[8]*

Mazkur latifada ulgurmaslik ma’nosiga teng keluvchi qo‘li tegmay qolmoq iborasi xotinga nisbatan qo‘llanilganligi natijasida Afandining xotiniga nisbatan munosabatini anglash mumkin. Aynan shu jumlani ishlatish bilan latifa matnida kulgili holatning yuzaga kelganligini ko‘rishimiz mumkin bo‘ladi.

XULOSA

Latifalar uzoq zamonlardan beri xalq orasida aytilaverib maqollarga o‘xshab qo‘yma holga kelgan, bir eshitgan kishining hech qachon esidan chiqmaydigan badiiy yuksak asar bo‘lib, janr mohiyatan lofga yaqin turdir. Afandi obrazi bilan bog‘liq latifalarda esa afandining nihoyatda soddaligi, aniqroq aytsak, namoyishkorona no‘noqligini namoyish qilish bilan

holatlar berilgan namunalarni uchratish orqali biz Afandining soddaligidan, hayotdagi ko‘ngilsiz voqealarni o‘ziga olmasligidan zavqlanamiz. Xulosa sifatida shuni ta’kidlash joizki, latifalarda paremik birliklar qo‘llanilishining mazmunidan kuzatiladigan maqsad, bir tarafdan, yengil kulgu qo‘zg‘ash orqali tinglovchining kayfiyatini ko‘tarish bo‘lsa, ikkinchi tarafdan, odamlarni aqlliroq bo‘lishga undash hamdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Суванқулов Б. Ўзбек халқ латифаларининг жанр хусусиятлари ва бадиияти. Филол. фанлари номзоди... дисс. – Тошкент, 2007. 30-бет.
2. Брагинский И.С. Из истории таджикской народной поэзии. –М.: АН СССР, 1956. – С. 213-214.
3. https://www.kommersant.ru/doc/4684074
4. https://uz.wikipedia.
5. Дусматов Х. Аския матнининг лингвостилистик тадқиқи: Филол. фан. фал. док. (PhD)... дисс. – Фарғона, 2018. –Б. 135.
6. Я.Мадалиев. Туркий халқлар оғзаки ижодида латифа жанри: типологияси, мотивлари, таснифи (ўзбек ва қозоқ латифалари мисолида) Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати Тошкент – 2021.79- бет.
7. Yusupjanov E. Lingvistik presuppozitsiya pragmatik muammo sifatida yuzaga kelishi va o‘rganilishi. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume 1 | Issue 9 October 2021, 261-b.
8. www.ziyo.uz.com kutubxonasi.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK: 8.80.800

TOHIR MALIKNING “SHAYTANAT” ASARIDA QO‘LLANGAN PARANTEZ BIRLIKLARNING IFODALANISHI.

D.M.Jamolitdinova
Filologiya fanlari doktori, professor
Qodirova Mohinur Saydullo qizi
Qo‘qon davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Tohir Malikning “Shaytanat” asarida qo‘llangan parantez birliklar (kirish, kiritmalar)ning semantik jihatdan tadqiqi berilgan. Kirish so‘zlar gapda muallifning asosiy fikrga bo‘lgan munosabatini bildiradi. Kirishlar matnning yanada tushunarli qilishda foydalaniladi va emotsionallikni ifodalab keldi. Kiritmalar esa fikrimizga qo‘shimcha ma’lumot qo‘shib, uning mazmuniga qo‘shimcha ma’no yuklaydi. Kiritmalar kitobxon asarni to‘liqroq , mustahkamroq tushunishi uchun yordam beradi. Ushbu maqolada badiiy asardagi kirish va kiritmalarning imkoniyatlari chuqurroq o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: Tohir Malik, kirish, kiritmalar, Shaytanat, kirish va kiritmalarning qo‘llanishi, ularning ma’nolari, estetik ta’sir, paranteza, I.Toshaliyev.

Аннотация: В статье представлено семантическое исследование вводных единиц (вступлений, введений), используемых в произведении Тахира Малика «Шайтанат». Вводные слова выражают отношение автора к основной мысли предложения. Введения используются для того, чтобы сделать текст более понятным и выразить эмоции. Дополнения добавляют дополнительную информацию к нашим мыслям и придают дополнительный смысл их содержанию. Введения помогают читателю более полно и основательно понять произведение. В данной статье более подробно рассматриваются возможности введения и вступления в произведении искусства.

Ключевые слова: Тахир Малик, введение, вступления, Шайтанат, использование введений и вступлений, их значение, эстетический эффект, вводные предложения, И.Тошалиев.

Abstract: This article presents a semantic study of parenthetical units (introductions, introductions) used in Tohir Malik’s work “Shaytanat”. Introductory words express the author’s attitude to the main idea in a sentence. Introductions are used to make the text more understandable and express emotionality. Introductions, on the other hand, add additional information to our thoughts and give additional meaning to its content. Introductions help the

reader to understand the work more fully and firmly. This article examines in depth the possibilities of introductions and introductions in a work of art.

Keywords: Tohir Malik, introduction, introductions, Shaytanat, use of introductions and introductions, their meanings, aesthetic effect, parenthesis, I.Toshaliyev.

KIRISH. Shuni ta’kidlash joizki bugungi kunda ilm fan sohasida juda ham ko‘plab yangiliklar paydo bo‘lmoqda. Yangidan yangi sohalar paydo bo‘lib tilshunoslik uchun katta hissasini qo‘shib kelmoqda. Shu jihatdan ayrim sohalarga ahamiyat berilmay qolmoqda deyishimiz mumkin. bunga aynan misol qilib paranteza muammosini olishimiz mumkin. Biz ushbu maqolamizda siz bilan parantez birliklarning badiiy matndagi tadqiqini “Shaytanat” asari misolida ko‘rib chiqishimiz mumkin. O‘zbek adabiyoti taraqqiyotiga o‘zining munosib hissasini qo‘shgan va uning rivojlanishida o‘zining iste’dodi bilan katta iz qoldirgan yozuvchi Tohir Malik va uning asarlari kitobxon xotirasida yaqqol iz qoldirgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Yozuvchining o‘z yo‘li o‘z uslubi bilan boshqa yozuvchilardan farq qiladi. Bunga aynan misol tariqasida “Shaytanat” asarini olishimiz mumkin. Tohir Malikning ushbu asari o’zbek adabiyotida o’zining o’chmas izini qoldirgan va o’ziga xos o‘ringa ega shoh asar deyishimiz mumkin. Ushbu asar nafaqat o‘zining murakkabligi, voqealar rivoji, asar qahramonlari bilan har qanday inson qalbidan joy oladi. Ushbu asarda qo‘llangan parantez birliklar (kirish, kiritmalar) juda ham mahorat bilan qo‘llangaligini va keng ko‘lamda qo‘llanganligini ko‘rishimiz mumkin.

Kirish so‘zlar gap bo‘laklari va gaplar bilan sintaktik aloqaga kirishmaydigan gapning mazmuniga so‘zlovchining turli munosabatini ifodalovchi so‘zlarga aytiladi. Kirish so‘zlar barcha uslublarga xos bo‘ladi ya’ni hamma uslubda kirish so‘zlarni uchratishimiz mumkin. Kirish so‘zlar nutqning ifodaliligi va ta’sirchanligini, ekspressivligini ifodalab keladi. Kirishlar gapda ishonch, gumon, tasdiq, fikrni xulosalash, ta’kid, taajjub, mamnunlik, achinish, fikrni kimga tegishli ekanligi, fikrning dalillanishi, avvalgi fikrga munosabat kabi ma’nolarni ifodalab kelishi mumkin. Bunga “Shaytanat” asari bo‘yicha quyidagi tahlillarni ko‘rib chiqishimiz mumkin:

Hayratlanish: Ajab, uyga qachon , kim bilan qaytdi ekan [1:8].

Ishonch: Albatta, shaytonni yenga olganlar ko‘p [1:8]. Safarlardan qaytgach esa, albatta idora xodimlarini to‘plab, bir necha soat davomida xotiralarni so‘zlab berardi [1:13]. Po‘latov, shubhasiz, bu ko‘rgulikda Sattorovning aybi bor degan xulosaga kelgan, uni ikki xonali tor, sovuq, chakka o‘tuvchi uyda umrbod yashashga mahkum etgan [1:101].

Fikrni xulosalash: Alqissa, yorug‘ kunning qadriga yetmoq uchun qorong‘ulikni ham ko‘rish lozim ekanmi [1:8]?

Fikrni xulosalash yoki aytilayotgan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligi: Demak, dunyoning formulasi: xaqiqatni iks deb turaylik, - Anvar stol ustidagi qog‘ozni chiroyli qalamini

olib yoza boshladi[1:17]. Nihoyat, ko‘cha eshigi og‘zida dadasi ko‘rindi [1:10]. Xullas, mashina gadoy topmas ko‘chalardan yurib shahar tashqarisiga chiqibdi [1:37].

Taxmin-gumon: Xolbuki, u damda Asadbekning ko‘zida yovuzlik emas, kuyovlardagina bo‘ladigan xirs o‘ti mavjud edi [1:22].

Tasdiq-inkor: To‘g‘ri, u ba’zan quyushqondan chiqadi [1:25]. Darhaqiqat, boyga ham, kambag‘alga ham o‘sha yer, o‘sha kafan tegadi [1:235].

Eslatish: Ha, darvoqe, sadoqatni unutibmiz [1:27].

Fikrni bayon qilish usuliga munosabat: Nafsilamrini aytganda, suhbatni keskin uzishga nima sabab bo‘lganini Anvarning o‘zi ham aniq bilmaydi [1:82]. Gapning indallosi, bultur uylar buziladi, deb o‘lchab - netib ketishuvdi [1:251].

Fikrning kimga tegishli ekanligi: Latifa qilishlaricha, bir tasodif bilan yuzta ashulachi harbiyga chaqirilibdi [1:29].

Achinish: Afsuski, burgut chivinni yeyolmaydi-da [1:31]. Nachora, buvisi ko‘p ovqat ichakni yorib yuborajagiga ishontirib ketdi [1:224].

Avvalgi fikrga aloqasini ifodalash: Ayniqsa, idoralar soni qisqarayotgan damda biror imoratni ijaraga olishdan osonroq ish yo‘q [1:48]. Bek akasi uchun, xususan, shu qiz uchun joni lozim bo‘lsa berardi [1:257].

Taajjub: Tavba! Ishtoni yo‘qning ishtoni yirtiqqa kulgani shumi [1:87].

Bayon qilingan fikrning tartibini ifodalash: Avvalo, bu kechinmalarni bayon qila oluvchi so‘zamol emasdi, qolaversa, bu kechinmalar aytilgani bilan birovga, ayniqsa, bu olim yigitga ta’sir etadimi yo‘qmi xudo biladi [1:238].

Istak-mamnunlik: Hayriyatki, nafrat qo‘zigan paytda onalik mehri ham uyg‘onib uni yomon hayollardan qutqaradi [1:255].

Taxmin-gumon: Ehtimol, uning o‘ligini ham ertami-indin xuddi o‘sha daraxtga osib qo’yishar [2:274].

Ajablanish: - Vo ajabo, o‘zi ham menga shu gaplarni aytdi. Ammo unga uchrashganim hamon mashinam topildi [1:157].

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Ushbu asarda qo‘llangan kirish so‘zlar asarning badiiy qiymatini oshiradi va bu kitobxon uchun kitobni turli hissiyotlar bilan o‘qishiga estetik ta’sir etadi. Ushbu usul orqali kitobxon voqealarni teran tushunishga va idrok etishga urinadi. Bu esa asarning badiiy qiymatini oshiradi. Kiritmalar gapning, xususan, badiiy matnning umumiy mazmuniga aloqador bo‘lsada, gapdagi biror bo‘lak bilan aloqaga kirishmaydi. Kiritmalar o‘zi bayon etayotgan fikrga (ishonch, gumon, tasdiq kabi…) fikrning birovga nisbatlanishini ham ifodalab kelishi mumkin. Kiritmalar boshqa gap bo‘laklari kabi sodda va murakkab bo‘ladi. Sodda kiritmalarni so‘z va so‘z-gaplar bilan ifodalanishini ko‘rishimiz mumkin. Murakkab kiritmalarni esa so‘z birikmalari, kengaygan birikmalar va murakkab birikmalar holatida ifodalanganini ko‘rishimiz mumkin. Ushbu tasniflarga misol qilib “Shaytanat” asarida qo‘llangan kiritmalarni ko‘rib chiqamiz. Badiiy matnda yozuvchi qahramonlarni turli xususiyatlarini umumashtirgan holda tasvirlovchi vositalarga murojaat

qiladi. Ulardan biri parantezalarga murojaat qiladi: *Zelixon aynan shundan havotirga tushdi. Qamoqda yurib hamma narsani o‘rgandim, degan bu go‘dak (Zelixonning oldida Elchin bir go‘dak edi) birinchi to‘qnashuvdayoq nobut bo‘lishi aniq edi* [1: 68].

Tilda badiiylikka xizmat qiluvchi vositalar qanchalik ajralib tursa ham, ularni badiiy matnga olib kirish ijodkorning mahoratiga bog‘liq hisoblanadi. Chunki xalq tafakkuri durdonasi hisoblangan paremalarni badiiy-estetik vosita sifatida paranteza xarakterida berish asarning badiiyligini ta’minlashga va yozuvchining g‘oyaviy maqsadini keng kitobxon ommasiga yetib borishiga zamin yaratib beradi. *Birgina shularni o‘zini haydab chiqarganda edi, so‘rab surishtirib, aybdorni topardi. Agar bu Mo‘ylovning (bobosi Stalinni “Mo‘ylov” deb atardi) istagi bilan amalga oshirilgan bo‘lsa boshini qaysi toshga urishi kerak* [1: 70].

Xususan, badiiy matn yaratishda ishtirok etadigan sintaktik birliklar orasida parantezalar alohida o‘rin tutishi bilan farq qilishini ko‘rishimiz mumkin. Ular personaj nutqini individuallashtirish, personajning muayyan ijtimoiy muhitga tegishli kishi ekanini ta’kidlash uchun ham vosita bo‘ladi. *Dardi ichida qolaverdi. Haqiqatni aytish shunaqa qiyin. Ayniqsa, nopok odamlarga (Nasibaning nazarida Zohid ham nopoklardan edi) bas kelish mushkul.* [1: 77].

Shaytanat asarida ushbu misollarni ko‘raylik*: Kasalxonaga olib borsa, bundan melisa ogoh topadi, melisa bildimi, kavla-kavla boshlanadi. Busiz ham Shilimshiq bilan Jamshid (?) ning o‘limi ularning boshlari uzra balo bulutiday soya tashlab turibdi (Tohir Malik, “Shaytanat”romani*). Matnga kiritilgan punktuatsion parantezani bu tarzda qo‘llashdan yozuvchining ko‘zlagan lingvopoetik maqsadini nutqiy vaziyatlarni to‘liq qamrab olgan kontekstgina ocha oladi. Asarning boshlanish qismida Shilimshiq bilan Jamshid vahshiy tarzda o‘ldiriladi. Lekin ularning o‘limi sabablari ochilmagan, aybdorlar kim ekanligi mavhumligicha qolgan. Chuvrindining xayolidan o‘tgan fikrlari bayonida muallifning so‘roq belgisini paranteza sifatida kiritishi o‘sha holatlarga ishoradir [4:121].

Har to‘kisda bir ayb deganlaridek, bu professorga matematika ilmi omon bo‘lsa bas, uningcha barcha haqiqat shu ilmda. Shu azim shaharning yana qaysidir mavzesida, yana qaysidir ikki xonalik sovuq (balki issiqdir – Xudo biladi), chakka o‘tayotgan (balki chakka o‘tmas) uyda bir fizik (balki kimyogar) “haqiqat faqat fizikada (balki kimyoda)” deb bahs yuritayotgan bo‘lsa, ajab emas. Keltirilgan badiiy nutq parchasida qahramonning ushbu o‘ylayotgan fikrlari adolat istovchilar uchun o‘z haqiqatlarini isbotlashlari naqadar mushkul ekanligi ifodalangan [1:103]. Parantez konstruktsiyalarning badiiy matnga kiritilishi qahramon tavsifnomalarini «ichidan» (begona nutqning vositasi orqali) va «tashqaridan» (muallif nutqi yordamida) birlashtirishga imkon berishini ko‘ramiz. Xususan, personaj «ichki» va «tashqi» nuqtai nazarlar bilan kuzatilar ekan. *Hamisha qovog‘ini uyib yurgani uchun vujudida uyg‘ongan g‘azab o‘tining alangasi yuzlarida sezilmadi. Boshqa odamlarday qizarmadi, bug‘riqmadi, lablari uchmadi. Sirtga chiqish huquqidan mahrum alanga uni ichidan kemirardi. Bu haromxo‘rlarga (haromxo‘rlarga homtavoq ekani hayoliga kelmadi) duch kelgan kunini la’natladi (ulardan ko‘rayotgan foydasini hisobga olmadi).*

Parantezalarning lingvopoetik jihatdan ahamiyatli yana bir o‘ziga xos turi punktuatsion belgilar shaklida matnga kiritilib, badiiylikni ta’minlash vositasiga aylanadi va lingvopoetik maqsadlar uchun xizmat qiladi. Biz punktuatsion parantezalar terminini qo‘llashni ma’qul ko‘ramiz, I.Toshaliev o‘z tadqiqotlarida bu kiritmalarga nisbatan belgi-kiritma terminini qo‘llagan [4:120]. 1. *Ertaga katta amallar shohsupasiga ko‘tarilishi mumkin bo‘lgan odamga (kimning zo‘ri bilan ko‘tarilar ekan?) bu xilda bezbetlarcha (!) muomala qilishlaridan bir g‘azablansa, o‘zining bu olchoqlar (!) oldida nochor o‘tirishidan o‘n g‘azablandi. Majlisda otashin nutqlar irod etuvchi, xatto zo‘r notiqlarni ham sarosimaga solib qo‘yuvchi xalq fidoiysi qayda-yu, uchta muttaham(!)ga gapini aytolmay mum tishlab o‘tiruvchi nochor odam qayda! [1:123].* 2. *Ko‘zini ochganda to‘shak ustida Noilasi yo‘q edi. To’shak ustida omonat o‘tirgan Zaynab – Asadbekning (!) qizi unga qaramasdi.* [1:165]. Keltirilgan badiiy nutq parchasida qahramonning suhbatdoshi fikridan norozilik, unga nisbatan yuragida kechayotgan qarama-qarshi ziddiyatlar tadrijini ta’kidlash maqsadida muallif punktuatsion parantezani kiritgan. So‘roq va taajjub ottenkasini o‘zida mujassam etgan tinish belgilar shaklidagi paranteza qahramon qalbidagi kechinmalarni bo‘rttirib, qabariqlashtirib aks ettirishga xizmat qilgan. Bu esa asar mazmunini tushunarliroq ifodalashga xizmat qilgan.

Zaynab seskandi. Ammo qo‘llarini qutqazmoqqa tirishmadi. Uning bilagini ushlagan qo‘l begona emas, tanish edi. Zaynab yovqarash bilan, yalt etib dushmaniga qaradi, (ha u yori emas, dushmani edi) o‘rnidan turdi [1:165]. Ushbu gapimizda ba’zan qahramon boshqaning nutqini tinglab o‘tirarkan, boshqaning nutqi tarkibiga qahramon ko‘nglidan o‘tgan fikrlar paranteza shaklida ifodalanib kiritiladi, bunda ham paranteza kuchli poetik ta’kid oladi, hissiy-emotsional yuzaga kelishini ko‘rishimiz mumkin. Ushbu gap orqali yuqoridagi fikrlarni ifodasini ko‘rishimiz mumkin.

Kiritma gaplarga oid bir necha misollarni ko‘rib chiqamiz. Ushbu misollarda kiritma gaplar har xil ma’noda qo‘llanganligi bilan bir biridan farq qiladi. *Tipirchilayverganidan chizimcha qo‘l-oyog’ini shilib yuborgan edi. Chizimcha yechilgach, shilingan yerlari lovullay boshladi. Lekin Elchinni hozir bu emas yuragidagi o‘t ko‘proq qiynardi. U Jamshidning tashrifini qisqagina qilib aytib berdi. (Tepki yeganini shubhasiz yashirdi) [1:131]. Shu shu bo‘ldi-yu, u G‘ilay Shomilning yonidan doimiy joy oldi. Maskvadan kelgan toza aroq (Shomil shunday deb baho berdi)lardan birini olib chiqqach, martabasi yana ham yuqorilaganday bo‘ldi [2:277]. Ismoilbey ham, uning tengqurlari ham Mesxetiyaga yo‘l yo‘q ekaniga ishona boshlashgan edi. Demokratiya degan gap chiqdi-yu, yana umid chirog‘i yonganday bo‘ldi. (Ana shu umid chirog‘ining oxir - oqibat uylarga o‘t qo‘yajagini kim o‘ylabdi?) Yuragida o‘ti borlar Maskvaga qatnay boshlashadi [2:295]. Haydar (u kunlarda “Kesakpolvon” “unvoni” ga musharraf bo‘lmagan edi) o‘sha kech “ov” da edi. Kasalxona kiyimida g‘ujanak bo‘lib yotgan bolaga avval e’tibor bermadi. [2:333]. Asadbek qizining naqadar iflosligini o‘z ko‘zi bilan ko‘rsa yanada yaxshi! Ungacha Zaynabning yana bir yumushi bor – uydagi gaplarni yetkazib turadi (Bunisi endi Xosilboyvachchaning xom hayoli. U Asadbekning uyda, ayniqsa, xotini, farzandlari huzurida ishdan gapirish odati yo‘qligini bilmaydi). [2:367]. Biron-bir ayol hiyonat*

ko‘chasiga kirsa, eridan (Xudodan emas!) qo‘rqadi. Oilasi buzilishidan cho‘chiydi. O‘ynashining bag‘ridan chiqib, bolachasini bog‘chadan olib, eriga shirin taom tayyorlab o‘tiradi. Zaynab u toifadan emas [3:743].

Oqibatda bu yigitlar Xongireyning vakili ixtiyoriga o‘tib, uning topshirig‘i bilan poyloqchilik qilishayotgandi. Bundan ikki maqsad ko‘zlangan edi: biri – Kozlov shu yerga ham kelishi mumkinligi bo‘lsa (buning haqiqatdan yiroqligini o‘zlari ham bilishadi), ikkinchisi – asosiysi – Zaynabni poylash, buyruq berilsa garovga olish [3:745]. Uzoq yillar mobaynida yelkama-yelka turgan do‘stining birdan yo‘qlik dunyosiga ketishi Kesakpolvonday bemehr odamda ham ikki turdagi tashvish uyg‘otdi. Biri yaqin insonidan ayrilish tashvishi bo‘lsa, ikkinchisi (muhimrog‘i) uning o‘rnini egallash. Kesakpolvon mana shunga tayyor emasdi [3:746].

XULOSA. Shuni aytish joizki, parantezalarning lingvopoetik xususiyatlari juda ham katta va qamrovli muammo bo’lib, ularni yanada kengroq, batafsilroq tahlil etib chiqishimiz mumkin. Biz yuqorida bu lingvopoetik xususiyatlarning asosiy nuqtalariga e’tabor qaratdik. O‘zbek adabiyotidagi nasriy asarlar tilini o‘rganish shuni ko‘rsatdiki, Cho‘lpon, Abdulla Qahhor, Said Ahmad, O.Yoqubov, O‘.Hoshimov, Tohir Malik, Erkin A’zam, Sh.Xolmirzaev, Xurshid Do‘stmuhammad, A.Qodiriy kabi ko‘plab yozuvchilar o‘z asarlarida parantezalarning lingvopoetik imkoniyatlaridan salmoqli darajada foydalangan deyishimiz mumkin [4:122]. Ayniqsa, iqtidorli yozuvchi T.Malik asarlarida parantezalar, xususan, ularning kiritma turi yozuvchining uslubini belgilaydigan darajadagi omillardan biriga aylangan. Uning deyarli barcha asarlarida parantezalar vositalaridan kerakli o‘rinlarda foydalanganligini ko‘rishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Tohir Malik. Shaytanat. I jild. 1-kitob. Toshkent: “O‘qituvchi”. 2018. 1-266-betlar.
2. Tohir Malik. Shaytanat. I jild. 2- kitob. Toshkent: “O‘qituvchi”. 2018. 267-534-betlar
3. Tohir Malik. Shaytanat. I jild. 3- kitob. Toshkent: “O‘qituvchi”. 2018. 535-795-betlar.
4. D.Jamoliddinova . Badiiy nutqda parantez birliklarning semantik-grammatik va lingvopoetik xususiyatlari. Nomzodlik dissertatsiyasi. Toshkent-2009.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

INGLIZ GAZETA DISKURSIDA FE’L KOMPONENTLI KOLLOKATSIYALARNING LINGVOKULTUROLOGIK TALQINI

G‘apporov Baxriddin Baxtiyor o‘g‘li
University of Business and Science katta o‘qituvchisi
E-mail: bahriddingapporov91@gmail.com
Tel: +998881502772

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot ingliz gazeta diskursida fe’l komponentli kollokatsiyalarni lingvokulturologik jihatdan tahlil qiladi. Tadqiqot, kollokatsiyalar orqali axborot va madaniy qadriyatlarni qanday ifodalashni, shuningdek, ularning ingliz madaniyatidagi ahamiyatini ko‘rsatadi. Fe’l komponentli kollokatsiyalar ijtimoiy, siyosiy va madaniy hodisalarni aks ettirishda muhim rol o‘ynaydi. Lingvokulturologiya orqali milliy dunyoqarash va madaniyatlararo tafovutlarni aniqlash imkoniyatlari o‘rganiladi. Tadqiqot natijalari gazeta matnlarini chuqur anglash va madaniy kontekstlarda to‘g‘ri talqin qilish uchun muhimdir.

Kalit so‘zlar: fe’l komponentli kollokatsiyalar, realitet, gazeta diskursi, noverbal, leksik kollokatsiya, metaforalar, turg‘un birikmalar, livgvokulturema.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОЛЛОКАЦИЙ С ГЛАГОЛЬНЫМ КОМПОНЕНТОМ В АНГЛИЙСКОМ ГАЗЕТНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация: Данное исследование проводит лингвокультурологический анализ глагольных коллокаций в английском газетном дискурсе. Исследование показывает, как коллокации выражают информацию и культурные ценности, а также их значимость в английской культуре. Глагольные коллокации играют важную роль в отражении социальных, политических и культурных явлений. Через лингвокультурологию исследуются возможности выявления национального мировоззрения и культурных различий. Результаты исследования важны для глубокого понимания газетных текстов и правильной интерпретации в культурных контекстах.

Ключевые слова: словосочетания с глаголами, реальность, газетный дискурс, невербальный, лексические коллокации, метафоры, устойчивые выражения, лингвокультурема.

LINGUOCULTURAL INTERPRETATION OF VERB-COMPONENT COLLOCATIONS IN ENGLISH NEWSPAPER DISCOURSE

Annotation: This study conducts a linguistic and cultural analysis of verb-based collocations in English newspaper discourse. The research demonstrates how collocations express information and cultural values, as well as their significance in English culture. Verb-based collocations play an important role in reflecting social, political, and cultural phenomena. Through linguistic and cultural studies, the possibilities for identifying national worldviews and cultural differences are explored. The results of the study are important for a deeper understanding of newspaper texts and for accurate interpretation in cultural contexts.

Key words: verb-based collocations, reality, newspaper discourse, nonverbal, lexical collocations, metaphors, fixed expressions, linguocultureme.

KIRISH

Hozirgi global axborot makonida ingliz tilining xalqaro muloqot tili sifatida tutgan o‘rni tobora ortib bormoqda. Dunyo miqyosidagi ommaviy axborot vositalari, ayniqsa, ingliz tilidagi gazetalar va ularning diskursi tilshunoslik nuqtayi nazaridan muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Ingliz gazeta diskursini tahlil qilish orqali turli ijtimoiy, siyosiy va madaniy hodisalarni til orqali aks ettirish mexanizmlari aniqlanadi. Ayniqsa, fe’l komponentli kollokatsiyalarning lingvokulturologik xususiyatlarini o‘rganish katta ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot mavzusining dolzarbligi aynan shu omillar bilan bog‘liq. Gazeta diskursi o‘ziga xos leksik-semantik xususiyatlarga ega bo‘lib, uning asosiy vazifasi axborotni tezkor va samarali yetkazishdan iborat. Shu bois gazetalar matnlarida turg‘un birikmalar, metaforalar va kollokatsiyalar keng qo‘llaniladi. Kollokatsiyalar – bu til birliklarining tabiiy ravishda birgalikda ishlatilishi natijasida yuzaga keladigan turg‘un birikmalardir [4]. Ayniqsa, fe’l komponentli kollokatsiyalar ingliz tilida eng ko‘p qo‘llaniladigan til birliklaridan biri bo‘lib, ularning gazetalar diskursida qo‘llanilish xususiyatlarini o‘rganish dolzarb masalalardan biridir. Fe’l komponentli kollokatsiyalar gazeta maqolalarida muayyan g‘oyani ifodalash, axborot yetkazish va matn uslubini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslikning kesishmasida joylashgan fanlararo sohasi bo‘lib, unda so‘z va iboralarning madaniyatga xos semantikasi, til orqali milliy va etnik o‘ziga xosliklar, madaniy dunyoqarashning tilga ta’siri kabi masalalar asosiy o‘ringa qo‘yiladi. Lingvokulturologiya XX asr oxirida, asosan rus tilshunosligida (V.V. Vorobyov, V.N. Telia, V.A. Maslova kabi olimlar) shakllandi. Bu termin lotincha *lingua* “til”, *cultus* “hurmat qilish, ta’zim qilish” yunonchada esa “ilm, fan” degan ma’nolarni anlatadi. Biroq uning nazariy ildizlari bir necha yuz yilliklarga borib taqaladi. Vilgelm Gumboldt tilni muloqot vositasi emas, balki milliy dunyoqarashning ifodasi deb hisoblaydi. Til strukturasi idrok va fikrlashni shakllantiruvchi noyob filtr sifatida ko‘riladi. Edvard Sapir va Benjamin Uorfning gipotezasi tilning fikrlashga ta’sirini va turli tillarda gapiruvchilarning realitetni har xil idrok etishini ta’kidlaydi. Linguokulturologiya bu g‘oyani, madaniy xilma-xillikni til orqali tahlil qilishda qo‘llaydi [6]. Til madaniyatning ajralmas bir qismi sanaladi. Tilsiz madaniyat mavjud

bo‘lishi mumkin emas. Boshqa tomondan, til madaniyat ta’sirida shakllanadi va uni borliqda aks ettiradi. Madaniyatlar bir-biridan farq qilishi hamda har biri o‘ziga xos belgi-hususiyatlarga ega bo‘lishi mumkin. Til o‘rganish nafaqat fonetika va grammatikani, balki madaniyat va urf-odatlarni ham o‘rganishni taqozo etadi.

NATIJALAR

Gazeta matnlarida fe’l komponentli kollokatsiyalarning linvokulturologik tahlil qilish til orqali ifodalangan milliy dunyoqarashni oson tushunishga asos bo‘ladi. Kollokatsiyalarni faqat grammatik va leksik til birliklari sifatida o‘rganish, ularni ektralingvistik hususiyatlarini e’tibordan chetda qoldirish qo‘pol xato hisoblanadi. Misol uchun, ingliz gazeta matnlari aynan shu millatga xos so‘z va iboralardan tashkil topgan bo‘lib, milliy an’analar, qadriyatlar va ijtimoiy munosabatlarni o‘zida aks ettiradi. Bundan tashqari, gazeta matnlari jamiyatda sodir bo‘layotgan turli hodisalar, qarashlar va madaniy stereotiplarni til orqali qayta gavdalantiradi. Fe’l tarkibli kollokatsiyalar ma’lum bir madaniy kontekstdagi ish-harakat va niyat-maqsadlarni ifodalash uchun ishlatiladi. Ularni ingliz gazeta matnlarida lingvokulturologik jihatdan o‘rganish orqali quyidagi natijalarga erishish mumkin:

a) Milliy mentalitetni anglash;

b) Madaniyatlararo tafovutlarni aniqlash;

c) Matnni qaysi auditoriyaga mo‘ljallanganligini aniqlash.

Biz ingliz gazeta matnlarida uchraydigan aynan fe’l komponentli kollokatsiyalarni aniqlashda “English Collocations in Use: Advanced (2017)” hamda “Oxford Collocations Dictionary for Students of English [1]” kitoblarini obyekt sifatida tanladik. Ularda mavjud faqatgina fe’lli kollokatsiyalarni alohida guruhlashtirib chiqdik. Shundan so‘ng, ingliz tilida so‘zlashuvchi xalqlar tili va madaniyatiga xos deb topilgan gazeta matnlaridagi kollokatsiyalarni lingvokulturologik tadqiq etdik. Ba’zi o‘rinlarda G‘arb va Sharq xalqlari lingvokulturologiyasi qiyosiy tahlilga tortilib, ularning o‘ziga xos-belgi hususiyatlari batafsil o‘rganildi hamda tavsiyalar berildi.

MUHOKAMA

Gazetalardagi fe’lli kollokatsiyalarning lingvokulturologik hususiyatlarini chuqur tahlil qilish gazetxonga inglizlargagina xos bo‘lgan lisoniy hamda madaniy o‘ziga xosliklardan boxabar bo‘lish imkoniyatini yaratadi. Biz quyida ingliz gazeta matnlaridagi fe’l komponentli kollokatsiyalarni lingvokulturologik tadqiqini amalga oshiramiz. “Sam tried to **make eye contact** but failed.” (Times. 2023-yil, iyun) gapida berilgan “*make eye contact*” iborasi lingvistik jihatdan *verb+noun* leksik kollokatsiya hisoblanadi. Uni lingvokulturologik tahliliga keladigan bo‘lsak, “*make eye contact*” muloqot davomida suhbatdoshning ko‘ziga tik qarab turishni anglatadi. Biror kishining ko‘ziga qarab gapirish - noverbal muloqot turi G‘arb madaniyatida alohida maqomga ega. U orqali so‘zlovchi tinglovchiga o‘z his-tuyg‘u va munosabatlarini erkin va oshkora ifodalashi mumkin. Misol uchun, Amerika madaniyatida “eye contact” juda muhim muloqot vositasi sanaladi. Agar siz suhbatdoshning ko‘ziga qaramasdan yoki tez-tez ko‘zingizni chetga olib qochsangiz, suhbat siz uchun qiziq emasligi yoki

e’tiboringizga arzimasligini anglatadi. Shuningdek, Angliya va Avstraliyada ko‘zga tik boqib muloqot qilish odatiy ijtimoiy norma hisoblanadi. Hatto, ba’zi holatlarda suhbatdoshdan ko‘zni olib qochish uni haqorat qilish bilan barobar ko‘rilishi mumkin. Bundan tashqari, G‘arb mamlakatlarida ishga ariza topshirgan nomzod bilan o‘tkaziladigan ish intervyusida ish beruvchining ko‘ziga tik qarab muloqot qilish o‘sha nomzodning foydasiga ishlaydi, chunki ularning fikricha, faqatgina o‘ziga ishongan, malakali nomzodgina suhbat paytida ko‘zini chetga olib qochmaydi. Aksincha, Sharqda Yaponiya, Koreya hamda musulmon mamalakatlarida kimningdir ko‘ziga tik boqib so‘zlash odatda xurmatsizlik belgisi sanaladi. Ayniqsa, Yapon madaniyatida yoshlar keksa yoshdagilar bilan muloqotda ularni ko‘ziga emas, balki bo‘yniga qarab gapirishga o‘rgatiladi. Bizning madaniyatimizda ham kichik yoshdagilar kattalarga hurmat yuzasidan ko‘ziga tik qaramaydi. Ayollar esa nomahram erkaklarning ko‘zlariga tik boqishdan o‘zlarini tiyishi lozim. Amerikada esa agar suhbat paytida suhbatdoshni ko‘ziga tik qarab gapirmasangiz, ular sizga nisbatan yolg‘on gapiryapti degan xukmga kelishi mumkin. Inglizlarda “*Don’t trust anyone who won’t look you in the eye*” (“Ko‘zingizga tik qaramagan odamga ishonib bo‘lmaydi”) degan naql mavjud. Bu holat faqat inglizlarda uchramaydi. Madaniyatimizda bunga o‘xshash vaziyatlarni kuzatish mumkin. Masalan, biror shaxs rost yoki yolg‘on gapirayotganini aniqlash uchun “ko‘zimga tik qarab gapir” deyiladi. Agar o‘sha shaxs suhbat paytida ko‘zini chetga olib qochsa, u ko‘pincha yolg‘on gapirayotgan bo‘ladi va aksincha, ko‘zga tik qarab gapirsa, aldamayotganligidan darak beradi. Bunga yuqorida keltirilgan “Ko‘zlar hech qachon aldamaydi” degan gap isbot bo‘lishi. Bundan ko‘rinib turibdiki, suhbatdosh bilan muloqotda uning ko‘ziga tik qarab gapirish inglizlar uchun juda muhim masaladir. Biroq, shuni ham aytib o‘tish lozimki, yolg‘onchilar ham ko‘zga tik qarab aldashlari mumkin. Shuning uchun, ingliz gazeta matnlarida madaniyatga xos hususiyatlarni aks ettiruvchi kollokatsiyalarni tadqiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

“Property Exchange, a new company publishing a national directory of people who want to **swap homes** rather than sell them says that so far most people are looking for smaller homes.” (Independent. 2023-yil, avgust) misolida yana bir lingvomadaniy o‘ziga xoslikka ega fe’l tarkibli kollokatsiya “*swap homes*” berilgan. Bu yerda “*Swap*” fe’li va “homes” otining kombinatsiyasi kuchli leksik kollokatsiya hosil qilgan. Kollokatsiya tarkibidagi “*swap*” faqat “homes” bilan emas, balki “*houses*” kabi muqobil ot bilan ham qo‘llanishi mumkin. “*houses*” bilan birga qo‘llanganda faqat “obyekt” ya’ni turar-joyni o‘zi nazarda tutiladi. “*Homes*” oti bilan esa nafaqat bino, balki u bilan bog‘liq bo‘lgan xotiralar, hissiyotlar hamda oilaviy munosabatlar ifodalanadi. Sinonimik hususiyatiga ko‘ra, “*exchange homes*” iborasi “*swap homes*”ning muqobili sifatida ko‘rilsada, “*swap*” so‘zi dinamik harakatni anglatganligi uchun hamda matn ko‘proq faol auditoriyaga mo‘ljallanganligini inobatga olsak, eng ma’qul kollokant hisoblanadi. Ushbu kollokatsiyani madaniy kontekstda tahlil qilib chiqamiz. Bu ibora til orqali madaniy qadriyatlarni ifodalaydi. Lingvokulturema tushunchasiga ko‘ra, “*swap homes*” atamasi ingliz madaniyatning bir qismi bo‘lib, zamonaviy jamiyatda sayyohlik va turar-joy almashinuvining global tendensiyalarini aks ettiradi. Ibora globallashuv tufayli xalqaro sayyohlikning o‘sishi,

madaniyatlararo muloqotning naqadar muhimligini ko‘rsatadi. Masalan, “*swap homes*” tushunchasi ingliz gazetalarida ko‘pincha “*cultural exchange*” (madaniy almashinuv) yoki “*budget travel*” (arzon sayyohlik) kabi atamalar bilan birga qo‘llanadi. Gazeta matnlarida bu ibora ijobiy ottenka sifatida ko‘riladi. “Uy almashtirish” tushunchasi g‘arb madaniyatida individualizm va mustaqillikni aks ettiradi. Misol uchun, Amerikalik bir shaxs Angliyada istiqomat qiluvchi boshqa bir inson bilan ijtimoiy tarmoqda tanishib, o‘zaro kelishgan holda bir-biri bilan vaqtincha uylarini almashishlari mumkin. Bunday holat asosan sayohat maqsadida amalga oshiriladi va ba’zan ijara xonadonlari hamda mehmonxonalarda vaqtincha yashash ortiqcha xarajatlar keltirib chiqarganligi bois g‘arbliklar shu usuldan foydalanishadi. Odatda o‘rta sinf vakillari yoki nafaqaxo‘rlar moliyaviy imkoniyatlari cheklangiligi tufayli ham “uy almashish”dan manfaatdor bo‘lishadi. Aksincha, aholining boy qatlamlari o‘rtasida bunday odat deyarli uchramaydi, chunki ular qimmatbaho va serhasham mehmonxonalarda turishni afzal ko‘rishadi. Shuningdek, bir xillikdan qochish yoki yangi madaniyat, ur-odatlardan bahramand bo‘lish istagidagilar bu imkoniyatdan foydalanishadi. “Uy almashish” inglizlarda shu darajada urf bo‘lganki, hatto bunday xizmatni taklif qiluvchi “Love Home Swap”, “Swap House” hamda “Home Exchange” kabi mashxur internet saytlari ham mavjud. Inglizlar odatda vaqtincha uy almashishga qarshi emas. Bu yerda asosiy muammo shuki, birovning uyidagi jihozlar hamda shaxsiy narsa-buyumlardan begona shaxs foydalanishidir. Bizningcha, bunday noqulayliklarga ular ko‘z yumishadi yo‘qsa, bunday yashash tarzi u qadar ommalashmagan bo‘lar edi. Biroq, O‘zbekiston kabi jamoaviy madaniyatga ega mamlakatlarda bunday an’ana mavjud emas, chunki bir oila boshqa bir oilaning uyiga shunchaki sayohat yoki arzon turar-joy istagida vaqtincha yashab turish uchun ko‘chib o‘tmaydi. Bu madaniyatimizga yot tushuncha hisoblanadi. “Swap homes” kollokatsiyasining lingvokulturologik tahlili shuni ko‘rsatadiki, til birliklari nafaqat lug‘aviy ma’noni, balki madaniy qarash va an’analarni ham ifodalaydi. Har bir gazetxon yuqoridagi kabi iboraga duch kelishi tabiiy. Agar ular ingliz madaniyati, urf-odatlari va an’analaridan oldindan voqif bo‘lishsa, gazeta matnlarida ifodalanayotgan ma’lumot va xabarlarning asl mohiyatini teran anglashi mumkin bo‘ladi. “Born in Canada to British parents, raised in a land where football barely registered, Hargreaves **left home** as a teenager to forge his own destiny, first in Germany and then in England.” (Guardian. 2013-yil, avgust) misolida “leave home” yana bir fe’l komponentli kollokatsiya hisoblanib, gazeta diskursida tez-tez ko‘zga tashlanadi. U odatda “uydan chiqib ketmoq, uyni tark etmoq” degan ma’nolarni anglatadi. Ba’zan quyidagi matn tarkibidagi “Amber and Sami **moved out of her parents’ home** and into their own flat.” (Guardian. 2013-yil, yanvar) “move out of one’s parents’ home” iborasi alternativ sifatida ishlatilishi mumkin. Matnda Amber hamda “Sami o‘z ota-onasining uyidan chiqib ketib, o‘zlarining kavrtirasiga ko‘chib o‘tganligi” ta’kidlangan. Biroq, biz lingvokulturologik tahlilimizda shunchaki bu iboradan uydan biror joyga biror yumush bilan chiqib ketishni nazarda tutishdan yiroqmiz. Biz bu iboradan “farzand voyaga yetgan paytida ota-onasining uyidan mustaqil chiqib ketish” odatini tasvirlash uchun foydalanmoqdamiz. To‘g‘risi, bu kabi hodisa bizning mentalitetimizga aslo to‘g‘ri kelmaydi, chunki oila bizning

jamiyatimizda muqaddas dargoh hisoblanadi. Farzandlar voyaga yetganidan so‘ng ham ota-onalari bilan birga istiqomat qilishadi. Bu an’ana bizning jamiyatda “*qaramlik*”ni ifodalamaydi va tabiiy hol sifatida qabul qilinadi. Agar farzand ota-ona bilan o‘zaro kelishsa, turmush qurgandan so‘ng hech qanday muammosiz ota-onasinikidan alohida mustaqil bo‘lib chiqib ketishi mumkin. Turmush qurmagan o‘g‘il yoki qiz farzandlar voyaga yetgach, odatda hech qachon tug‘ilib o‘sgan uyini yo ota-onasining qistovi yo o‘z xohishlari bilan tark etishmaydi. “*Ota-ona uyini tark etish*” g‘arbliklar uchun ortiqcha muhokamalarsiz odatiy amal qilinadigan ommaviy madaniyatning biri turi sanaladi. Har bir voyaga yetgan shaxs ongli ravishda hayotga ilk mustaqil qadam bosish hamda moliyaviy mustaqil bo‘lish uchun o‘z tug‘ilib o‘sgan uyidan ketadi. Agar bunday istagi bo‘lmasa, ota-onasi bilvosita shunday qilish kerakligiga ishora qiladi va hatto gohida bevosita ogohlantirish so‘nggi chora sifatida amalga oshirilishi mumkin. Biz bu bilan barcha Amerika, Angliya va Avstraliyalik yoshlar mustaqil hayot kechirishadi degan fikrdan yiroqmiz. Biroq, bunday urf-odatga ancha vaqtdan buyon amal qilib kelinmoqda. Ikkinchi jahon urushidan oldin, turmush qurgandan so‘ng, yoshlar ota-onasining uyini tark etishgan bo‘lsa, o‘tgan asrning so‘nggi choragidan boshlab, yoshlarning oilaviy holati uncha rol o‘ynamay qo‘ygan. Amerikalik yoshlar odatda 18-25 yoshlar o‘rtasida uydan mustaqil bo‘lib chiqib ketishadi. Buning asosiy sabablaridan biri 18-19 yoshlarda kollej yoki universitetga o‘qishga kirishini keltirish mumkin. Ularning ayrimlari talaba krediti, yashash harjatlarining yuqoriligi, hamda boshqa iqtisodiy omillar tufayli “*ota-onasinikiga qaytishi*”ga to‘g‘ri kelib qolishi mumkin. Quyidagi matndan ko‘rinib turibdiki, “But it is not only the elderly who live in annexes, especially in an era when 50 per cent of university graduates **move back in with parents** and the average first-time buyer is aged 37.” (Daily Mail. 2013-yil, dekabr) 50 foiz universitet bitiruvchilari o‘z ota-onasining uyiga qaytishadi. Bakalavr darajasini qo‘lga kiritgan yigit-qizlar ota uyiga qaytish holati ko‘p kuzatiladi. Bunday farzandlarga nisbatan “*boomerang kids*” (“*bumerang bolalar*”) termini qo‘llanadi. Yaxshi maoshli ishga joylashguncha birga yashab turishadi. So‘ngra, ishga qabul qilingan zahoti, yana uydan chiqib ketishadi. Ota-onalar bu vaziyatni to‘g‘ri qabul qilishadi, chunki bir vaqtlar ular ham shunday kechinmalarni boshdan kechirishgan bo‘lishi tabiiy. Yuqoridagi uchala fe’lli kollokatsiya ham aynan ingliz madaniyatiga xos bo‘lib, boshqa madaniyatlarda ular batamom o‘zgacha tushunchalar anglatishi mumkin. O‘rganilayotgan til egalarining madaniyat va urf-odatlarini chuqur o‘rganish, ekstralingvistik farqlardan voqif bo‘lish gazetalarni qiyinchiliksiz tushunishga olib keladi. Ingliz madaniyatining o‘ziga xosligini aks ettiruvchi so‘z birikmalari qatorida “*take a gap year*” kollokatsiyasi alohida o‘rin egallaydi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. “Now that Malia Obama is planning **to take a gap year** after high school and before starting college at Harvard University in 2017, some questions arise: What exactly do students do while on a gap year? What do colleges think of them?” (The Independent. 2016-yil, may) gapida Prezident Baraka Obamaning qizi Malia 2017-yilda Garvard Universitetida o‘qishni boshlashdan oldin iyun oyida yuqori maktabni tamomlagach, “*bir yil o‘qishdan tanaffus qilmoqchiligi*” tasvirlangan, ya’ni o‘qish mabaynida olinadigan akademik ta’til emas, balki o‘qishga qabul qilinishdan oldingi

bosqich nazarda tutiladi. Ayrim universitetlar o‘qishga endigina qabul qilingan, biroq hali o‘qishni boshlamagan talabalar uchun o‘rinlarni bir yilgacha band qilib turishadi. Buning isboti o‘laroq, yuqorida Amerika Prezidenti Baraka Obamaning qizi Garvardda o‘qishni boshlashdan avval bir yil mobaynida tanaffus qilishi ta’kidlangan. Bundan ko‘rinib turibdiki, hatto top universitetlar ham talabalarning bunday amaliyotdan foydalanishlariga imkon yaratib, ularni rag‘batlantiradi. “*Gap year*” odatda Buyuk Britaniyada keng ommalashgan ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Amerikada ham so‘nggi yillardan bu amaliyot xalq orasida ancha ommalashdi. An’anaviy jihatdan, bu ibora maktabni tamomlab, universitetda o‘qishni boshlash oralig‘ida dunyo aylanish yoki kasbiy rivojlanish maqsadida bir yillik ta’til olishni bildiradi [5]. “Akademik ta’til” uch oydan yigirma to‘rt oygacha davom etishi mumkin. Biroq, “gap year” aynan bir yil davom etishi shartligi haqida ma’lumotlar mavjud emas. Bu muddat nafaqat bir necha oylar, balki bir necha yillargacha cho‘zilishi mumkin. Har bir yosh avlod bu davr mobaynida rasmiy ta’lim, treyning yoki ish joyidan tanaffus qiladi hamda kelgusi hayoti va kasbi bo‘yicha muhim qarorlar chiqaradi [3]. Buyuk Britaniyada talabalar orasida ommalashgan bu turdagi “*ma’lum muddatli tanaffus*” olish urf-odati turli omillarga bog‘liq ekanligini ko‘rish mumkin. Talabalarning turli xalqlarning madaniyat va urf-odatlarini tadqiq qilish yoki munosib kasb-xunar tanlashdagi ikkilanishlari ushbu hodisaning asosiy sabablari sifatida ko‘rsatiladi. Ishga joylashishdan oldin boshlang‘ich kasb ko‘nikmalarini shakllantirish, universitetda o‘qish uchun yetarli miqdorda mablag‘ jamg‘arish yoki maktablarda ishga joylashtirish bo‘yicha qo‘llab-quvvatlash tizimi yaxshi yo‘lga qo‘yilmaganligi ta’limni uzluksiz davom ettirmasdan yoki ishga to‘g‘ridan-to‘g‘ri joylashmasdan ma’lum muddat tanaffus qilishni taqozo etishi mumkin [2]. Bu kabi odatni yana bir ingliz tilida so‘zlashuvchi davlat, Avstraliyada ham uchratish. “If you can **take a gap year** – do it! Work, save some money, go overseas, enrol in a scuba diving course, volunteer, work in an English pub and come back with an accent, be a nanny, go fruit-picking, visit the Whitsundays and tour guide, do a ski season.” (The Sunday Morning Herald. 2023-yil, noyabr) quyidagi misolda “*Imkoning bo‘lsa, bir yillik tanaffus qil*.” degan chaqiriq mavjud. Jurnalist so‘zida davom etib, bu muddat oralig‘ida “ishlash, pul jamg‘arish, horijga safar uyushtirish, akvalangda suvga sho‘g‘ish kursiga yozilish, volontyorlik qilish, ingliz qovoqxonasida ishlab shevani o‘rganib qaytish, enagalik qilish, meva terishga borish, “Whitsundays”ga borib turistlarga gidlik qilish, mavsumiy chang‘i uchishga borish” singari foydali mashg‘ulotlarni tavsiya qilib o‘tadi. Demak, Avstraliyalik yoshlar yillik tannaffus mobaynida yuqoridagi keltirib o‘tilgan faoliyatlardan biri yoki bir nechtasi bilan shug‘ullanishi odatiy jarayon ekanligini anglash mumking. Bu turdagi yillik tanaffus olish hammaga ham birdek naf keltiravermaydi. Biror shaxs tomonidan noto‘g‘ri rejalashtirilgan muddatli tanaffus keyinchalik barqaror ishga joylashish ehtimolini kamaytirib yuborishi hamda tanaffusdan so‘ng odatiy kun tartibiga qaytishga bo‘lgan motivatsiyani so‘nishiga olib kelishi mumkin. Buning eng yomon jihati shuki, universitet ta’limini davom ettirish istagidagi yoshlar o‘zlarining dastlabki rejalaridan chekinib, hatto o‘qishdan voz kechishlariga to‘g‘ri kelmoqda. O‘zbek jamiyatida bu kabi hodisa yot unsur hisoblanadi, chunki maktabni tamomlagach,

o‘quvchilar yo oliy ta’lim muassasalariga o‘qishga hujjat topshirishlari yoki biror turdagi kasb-hunar o‘rganishlari mumkin. Buning uchun ular “bir yil” tanaffus qilishlariga hojat yo‘q. Katta farqlardan yana biri shuki, universitetlar o‘qishga qabul qilingan talabaga uning o‘rnini bir yilga saqlab turish sharti bilan yillik tanaffus qilishga ruxsat bermaydi. Bunday tafovutlar, shubhasiz, madaniyatlararo muloqotni o‘rganishga doimiy ehtiyoj borligini ko‘rsatadi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot ingliz gazeta diskursida fe’l komponentli kollokatsiyalarni lingvokulturologik nuqtayi nazardan tahlil qiladi. Kollokatsiyalar madaniy qadriyatlar va ijtimoiy hodisalarni ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Lingvokulturologiya yordamida milliy dunyoqarash va madaniyatlararo tafovutlar aniqlanadi. Tadqiqot natijalari ingliz gazeta matnlaridagi madaniy kontekstlarni yaxshiroq anglashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Crowther, J., Dignen, S., & Lea, D. (Eds.). (2002). Oxford collocations dictionary for students of English. Oxford University Press.

2. Heath, S. (2007). Widening the gap: Pre-university gap years and the ‘economy of experience’. British Journal of Sociology of Education, 28(1), 89–103.

3. Jones, A. (2005). Assessing the benefits of a gap year. Prospects Career Services’ Desk. Retrieved March 14, 2014, from http://www.prospects.ac.uk

4. O’Dell, F., & McCarthy, M. (2017). English collocations in use: Advanced (p. 6). Cambridge University Press.

5. Piddock, C. (2004). Taking time out. Career World, 33(3), 1.

6. Usmonova, Sh. (2019). Lingvokulturologiya (pp. 16-20). Toshkent.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

GASTRONOMIK BIRLIKLARDA POLISEMANTIK HODISASI

Temirova Kamola Baxtiyor qizi
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti
kamolatemirova28@gmail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada gastronomiyaga oid birliklar, leksik-semantik munosabatlar tarkibiga kiruvchi polisemantik munosabatlar, shuningdek ko‘p ma’noli gastronomik birliklarning lug‘atlarda ifodalanishi haqida fikr yuritilgan. Ko‘p ma’noli gastronomik birliklar mavzu jihatdan guruhlanib, guruhlarga mansub leksemalar izohlangan.

Kalit so‘zlar: gastronomik birliklar, leksik-semantik munosabatlar, polisemiya – ko‘p ma’nolilik, o‘z qatlam, o‘zlashma qatlam, taomlar, non va non mahsulotlari, oziq-ovqat mahsulotlari, shirinliklar, ziravorlar, degustatsion birliklar va hokazo.

МНОГОЗНАЧНЫЙ ФЕНОМЕН В ГАСТРОНОМИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ

Аннотация: В статье рассматривается репрезентация гастрономических единиц, полисемантические отношения, входящие в состав лексико-семантических отношений, а также репрезентация полисемантических гастрономических единиц в словарях. Многозначные гастрономические единицы сгруппированы по тематике, и даны пояснения лексем, входящих в группы.

Ключевые слова: гастрономические единицы, лексико-семантические связи, полисемия - многозначность, собственный слой, ассимилированный слой, блюда, хлеб и хлебобулочные изделия, продукты питания, сладости, специи, дегустационные единицы и т. д.

POLYSEMANTIC PHENOMENON IN GASTRONOMIC UNITS

Annotation: This article discusses the concepts of gastronomic units, polysemantic relations that are part of lexical-semantic relations, as well as the representation of polysemantic gastronomic units in dictionaries. Polysemantic gastronomic units are grouped thematically, and the lexemes belonging to the groups are explained.

Key words: gastronomic units, lexical-semantic relations, polysemy - multiple meanings, own layer, assimilated layer, dishes, bread and bakery products, food products, sweets, spices, tasting units, etc.

KIRISH. O‘zbek tili leksik sathida o‘z o‘rniga ega bo‘lgan gastronomik birliklar, oziq-ovqat mahsulotlari leksik-semantik guruhi sistemalilik tamoyiliga ko‘ra o‘z ichida bir qancha leksik-semantik munosabatlarni ham namoyon qiladi.

Leksik-semantik munosabatlar orasida keng tarqalgan munosabatlardan biri polisemantik munosabat bo‘lib, polisemiya har qanday tilda ham salmoqli o‘rin tutadi. Til boyligi faqat so‘zlar, iboralar bilangina emas, so‘zlarning leksik ma’nolari bilan ham o‘lchanadi. Demak, so‘zlarningg ko‘p ma’noliligi — polisemiya til boyishida o‘z o‘rniga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

M.Mirtojiyev, N.Mahmudov ko‘p ma’nolilik so‘zning obyektiv olamdagi rang-barang narsalarni anglatish boyligi, imkoniyati ekanligini ta’kidlab, bu hodisa, albatta, polisemantik so‘z tarkibida kelgan gap bilan bog‘liqligi, shu so‘z imkoniyatlariga ko‘ra saylanishi va turli so‘zlar bilan aloqaga kirishishi haqida fikr bildirishgan [1.412].

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Ko‘p ma’nolilik hodisasi gastronomik terminologiyada ham ko‘plab topiladi. Gastronomik birliklar, oziq-ovqat mahsulotlari nomlari mavzuviy guruhlaridan o‘rin olayotgan o‘z va o‘zlashgan so‘zlar jonli tilda faollashib ko‘p ma’nolilikni hosil qiladi. Lug‘atlardan o‘rin olgan ko‘p ma’noli gastronomik birliklarlarda o‘z qatlam yetakchilik qiladi (*atala, achchiq-chuchuk, achchiq choy*, *biqtirma* (shevaga oid so‘z bo‘lib, go‘shtni past olovda qaynatib tayyorlanadigan taom), *bol, bulamiq, bo‘tqa, bo‘g‘irsoq, dimlama, doshqozon, gazsuv, jaz, jo‘va, ko‘k somsa, ko‘kat, moy, moshkichiri, qatirma, qaynatma, qizil* (vino turi), *sanchqi, sut, tomizg‘i, tovuq, tuppa, turp, ugra, yorma, yoyma, yupqa* va hokazo).

Bir til ikkinchi til evaziga boyishi hisobida o‘zga tillardan bizning kundalik hayotimizda foydalanayotgan ko‘p ma’noli gastronomik terminlar ham talaygina**.**

Arab tilidan o‘zlashgan terminlar **(asal, holva, ta’m, zaytun, za’faron, sharbat);** *fors tilidan o‘zlashgan terminlar* (non, badya, barkash, behi, billur, boda, danak, dekcha, dolchin, durda, jom, kadi, meva, pista, rapida, rezavor, sardak, turush, shira, shirava); *ruscha* (ikra, rom, samovar, vilka); *gollandcha* (bak); ispancha (kakao); ***fransuzcha*** **(karamel, krem, marinad, rulet);** ***inglizcha*** **(kokteyl, kakao);** ***armancha*** **(lavash);** ***yunoncha*** **(limon, zefir);** ***nemischa*** **(tarelka);** ***f****ors tilidan xitoy tiliga o‘tgan* choy va hokazolar.

Lug‘atlarda ko‘p ma’nolilikni hosil qiluvchi 70 dan ortiq gastronomik terminlar leksik-semantik tomondan quyidagi mavzuviy guruhlarga bo‘linadi:

1. **Taomlar**: *atala, achchiq-chuchuk, biqtirma, bulamiq, bo‘tqa, bo‘g‘irsoq, moshkichiri, qaynatma, to‘ppa, dimlama, ikra, lavash, marinad, sardak, ugra, yorma, yupqa;*

2. **Non va non mahsulotlari:** *non, qatirma, turush;*

3. **Oziq-ovqat mahsulotlari:** *barra (go‘sht), moy, jaz, kadi, sut, turp, shirava (qaymoq), tomizg‘i, tovuq;*

4. **Shirinliklar:** *asal, bol, durda, holva, kakao, karamel, zefir, krem, rulet;*

5. **Ichimliklar*:*** *boda, gazsuv, kokteyl, qizil (vino turi), rom (spirtli ichimlik), sharbat, shira, choy;*

6. **Ziravorlar:** *dolchin, ko‘k, ko‘kat, rezavor, za’faron;*

7. **Mevalar:** *danak, limon, meva, pista, zaytun, behi;*

8. **Degustatsion birliklar:** *ta’m, achchiq;*

9. **Uy-ro‘zg‘or buyumlari:** *bak, barkash, dekcha, doshqozon, jom, jo‘va, rapida, samovar, sanchqi, vilka, kosa, tarelka va hokazolar.*

Ayrim o‘zlashma gastronomik terminlarning lug‘atlarda ifodalanishini qarab o‘tamiz.

Kelib chiqishi fors tiliga mansub bo‘lgan *“**non**”* ko‘p ma’noli so‘z hisoblanadi. Birinchi ma’nosi, xamirdan tayyorlanib, tandir, o‘choq, tova va shu kabilarda pishiriladigan yegulik. Masalan, *bug‘doy non, zog‘ora non, shirmoy non, bo‘lka non va hokazo.* Ikkinchi ma’nosi, umuman, yegulik-ichgulik, yashash, tirikchilik uchun zarur narsa.

Lug‘atda non bilan bog‘liq frazeologik birliklar ham qayd etilgan:

Non gadoyi – nonga zor, kambag‘al-qashshoq. *U yo o‘z-o‘zini o‘ldirardi, yo xizmatkor yigit bilan bir yurtga qochib, kambag‘allikda, non gadoyi bo‘lib yashardi. Oybek, Tanlangan asarlar*; ***Noni butun*** – tirikchilik, yashash uchun zarur narsalari but, muhayyo, hech narsadan kamchiligi yo‘q, bekam-ko‘st, to‘kis. *Sartarosh u dunyo, bu dunyo xor bo‘lmaydi. Hamma vaqt noni butun [dedi kampir Shodiga]. E. Raimov, Ajab qishloq;* ***Noni yarimta*** – biror sherik yoki raqobatchi tufayli topish-tutishi kamaygan, yetishmay qolgan. *Nima, Qobilov kelib, nonimiz yarimta bo‘lib qoldimi, aksincha, qo‘lni-qo‘lga berib ishlasangiz, bitta noningiz ikkita bo‘ladi. S. Mahkamov, Shogird;* ***Nonini tuya qilmoq*** – birovga tegishli haqning ma’lum qismini olmoq, o‘zlashtirmoq. *“Bo‘shanglik qilsam, nonimni tuya qilib berishlari aniq”, — o‘yladi Yo‘lchi. Oybek, Tanlangan asarlar* [2.398].

Fransuz tilidan o‘zlashgan ***“rulet”*** (*roulette* – g‘ildirakcha, *rolik* < *rouler* –g‘ildiratmoq, dumalatmoq; o‘ramoq, o‘rab yig‘ishtirib qo‘ymoq) o‘zlashmasi ham polisemantik so‘z bo‘lib, *“xamir va shirinlikni navbatma-navbat bir necha qavat qilib pishirilgan o‘rama pirog”, “tilimlab maydalangan go‘sht va mol yoki qo‘y qornini ustma-ust qo‘yib o‘rab, yo‘g‘on qazi shaklida pishirilgan yaxna ovqat”* ma’nolarida qo‘llanadi [5.468.]

Kelib chiqishi armancha bo‘lgan ***“lavash”*** termini (lavash-yupqa, yassi non) “bug‘doy unidan oshirilmay xamir tayyorlanib, yupqa qilib yoyilgach, ikki yuzasi qizartirib olinadigan non turi; turli taomlar tayyorlash uchun yarimmahsulot” ma’nosida (*Lavashning tarixi juda qadimga borib taqaladi. Bunday turdagi nonni shumerlar, bobilliklar, misrlilar, etrusklar va Yaqin Sharqda yashagan boshqa qadimgi xalqlar tayyorlashgan.Gazetadan*), shuningdek, “lavash xamiri ichiga mol yoki tovuq go‘shti, qovurilgan kartoshka, pomidor, mayonez, ba’zan pishloq solib, o‘rab tayyorlanadigan tezpishar taom” (Toshkentdagi yangi “Evos” lavash markazida 15 metrli lavash tayyorlandi) [2.20] ma’nosida izohlanadi.

Ispancha ***“kakao”*** o‘zlashmasi ham ko‘p ma’noli so‘z bo‘lib, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da *“1.Urug‘idan shokolad tayyorlanadigan doim yashil tropik daraxt; 2.Shu daraxtning urug‘i va undan maxsus tayyorlangan kukun; 3.Shunday kukundan qo‘shib tayyorlangan ichimlik”* deb ta’riflanadi [6.711].

Yunonchadan o‘zlashgan “**zefir” (yun. Zebhyros-yunon migologiyasidagi g‘arbiy shamol ma’budi nomi) “Ensiz bo‘ylama yo‘llari bo‘lgan, yupqa va nafis ip gazlama. Oq zefir. Zefir ko‘ylak” ma’nosida, shuningdek, “Meva sharbatiga shakar qo‘shib pishirilgan quyuq shirinlik; meva qiyomi” ma’nosida ifodalanadi [3.361].**

Inglizcha ***“kokteyl”*** (*“coctail”* – xo‘rozning dumi) o‘zlashmasi ham polisemantik tabiatga ega. Kokteyl leksemasi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da “spirtli ichimliklarning (konyak, rom va b.) ba’zan qand, meva va turli ziravorlar qo‘shib tayyorlanadigan, sovitilgan aralashmasi; meva sharbati, sut va shu kabilarga shakar, rezavor va boshqalar qo‘shib tayyorlanadigan alkogolsiz ichimlik deb izohlangan. A.Shxumishxova “kokteyl” o‘zlashmasi lug‘aviy ma’nosi bilan unga berilgan belgili etimologik ma’nosidan tamoman uzoqlashganligini ta’kidlab, hozirgi vaqtda *“har qanday aralashma”* ma’nosida qo‘llanayotganini keltirib o‘tadi [1. 413].

Fors tilidan xitoy tiliga o‘zlashgan, hozirgi kunda keng iste’molda bo‘lgan ichimliklardan biri *“choy”* ham polisemantik so‘z sanalib, bir necha xil ma’nolarda ifodalanadi: 1) Bargi damlab ichiladigan, janubiy o‘lkalarda o‘suvchi doimiy yashil buta daraxti, buta. *Choy plantatsiyalari. Choy o‘simligi 2-3 yoshlik bo‘lganda, tuplarga shakl beriladi, yon shoxlar kesiladi. “*O‘zME”. **2)** Shu o‘simlikning quritib maxsus ishlangan, maydalangan, damlab ichiladigan barglari. *Ko‘k choy. Hind choyi. Seylon choyi. Gruzin choyi. Bir damlam choy. Ko‘k choyni ko‘k choynakka damlab, ko‘k ko‘zli, ko‘ylagi ko‘k Karimga berdimi?* Tez aytish. **3)** Shu o‘simlikning maxsus ishlangan, maydalangan barglaridan damlangan xushbo‘y ichimlik. *Bir piyola choy. Achchiq choy. Issiq choy. Yaxna choy. Hindining ichgani asl choy bo‘lar.* “Gulnorpari”. 4) Shu ichimlik bilan birga ovqatlanish. *Ertalabki choy. Tushki choy. Choy ma-halida goh kulib, goh yig‘lamsirab, o‘zi, bolalari to‘g‘risida gapirdi.* A. Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari.

Choyning bir necha turlari mavjud: qora choy ikki ma’noda: **1)** qurug‘i qora tusda, damlaganda, to‘q qizg‘ish rang chiqaradigan choy; 2) sutsiz choy ma’nolarida izohlanadi. Sut choy – sutli choy; olma choy va hokazo [3.823].

Fransuz tilidan o‘zlashgan ***“karamel”*** *(“caramel”* < lot. *canna mellis* – shakarqamish) o‘zlashmasi ham polisemantik bo‘lib, *“konfetning shakar va qiyomdan, xushbo‘y hidli va rang beruvchi modda qo‘shib tayyorlanadigan qattiq bir turi”, “qandolat mahsulotlarini rangdor qilish uchun ishlatiladigan qovurilgan shakar”* ma’nolarida qo‘llanadi [6.676].

Fransuzcha “krem” *[fr.* creme] qand, qaymoq, meva shirasi va shu kabilarni qo‘shib tayyorlangan nisholdasimon shirinlik (ko‘pincha tort, piroj-niy kabi konditer mahsulotlarini bezash uchun ishlatiladi) ma’nosida ifodalanadi. Krem kosmetologik termin hamdir, uning , kosmetik pardoz moyi; yog‘upa ma’nosi ham bor.

Charmdan qilingan oyoq kiyimlariga surkab, pardozlash uchun ishlatiladigan maxsus moy; etik moyiga ham krem deyiladi. *Qora krem. Jigar-rang krem. Etigimning kremi qayerda ?* I. Rahim, Chin muhabbat [6.921].

O‘zlashma oziq-ovqat nomlari kabi o‘z qatlamga mansub oziq-ovqat mahsulotlari nomlarida ham ko‘p ma’nolilik munosabati talaygina. Masalan, ***“yorma”*** – 1.oqlab to‘yilgan butun don, oqlangan g‘alla mahsuloti; 2.Shunday mahsulotdan tayyorlangan ovqat ma’nosida qo‘llanadi. ***“Masalliq”*** – 1.Umuman biror taom, yegulik tayyorlash uchun ishlatiladigan narsa; 2. Ovqat tayyorlash uchun zarur bo‘lgan, kerakli bo‘lgan mahsulot ma’nolarida ishlatiladi. Shuningdek, ushbu so‘z bilan birgalikda, bugungi kunda jonli tilda lotincha ***“ingrediyent”*** o‘zlashmasi ham qo‘llanmoqda. ***“Tolqon”*** – qovurilgan don, quritilgan non vas hu kabilardan tuyib tayyorlangan yemish; 2. Umuman tuyilgan har qanday narsa ma’nolarini bildirib keladi. “Tolqon” leksemasi o‘rnida rus tilidan o‘zlashgan *“poroshok”* o‘zlashmasi ham jonli tilda ancha faol qo‘llanayotganini kuzatish mumkin [1.412].

Quyuq ovqatlar turiga kiruvchi, bolajonlarning sevimli taomlaridan biri ***“bo‘tqa”*** ham ko‘p ma’noli so‘z sanaladi: 1) Guruch, bug‘doy kabi donlardan qaynatib pishirilgan quyuq ovqat. (halim, shavla, shirguruch kabilar). *– To‘yga hech kimni chaqirmadik. Axir ikki tovoq bug‘doy bo‘tqa bilan qilingan to‘yni to‘y deb bo‘ladimi? –dedi chol. O.Husanov, Qo‘shiqchining taqdiri;* 2) Atalasimon quyuq narsa. Qog‘oz bo‘tqasi (qog‘oz sanoatida; 3) ko‘chma ma’noda ifodalangan, ya’ni chalkashtirib, aralash-quralash qilib yuborilgan narsa. Bo‘tqa bo‘lmoq 1**)** aralashib, ezilib, bo‘tqa holiga kelmoq [4.704].

Oshko‘klar turkumiga kiruvchi ***“ko‘kat”*** ham ko‘p ma’noli so‘z bo‘lib, uning quyidagi ma’nolari mavjud: 1) O‘sib turgan o‘t-o‘lan; o‘t-o‘simlik ma’nosida: *Qo‘ylarning barra ko‘katlarni o‘tkir tishlari bilan jodiday qirqib pishillashlari, qo‘zilarning onalarini qidirib ma’rashlari atrofni bosdi.* S.Anorboyev, Oqsoy. 2) Ovqatga qo‘shib yeyiladigan (kashnich, ukrop kabi rezavor) o‘simliklar; oshko‘k. *Xushbo‘y mevalar, ayniqsa ko‘katlar, turli* ***nav*** *sabzavotlar juda mo‘l yog‘ildi.* Oybek, Nur qidirib [6.977].

Non va non mahsulotlari sirasiga kiruvchi gastronomik termin ***“qatirma”*** ham ko‘p ma’noli so‘z sanaladi. Lug‘atda uning bir nechta ma’nolari izohlangan. Birinchi ma’nosi: oshirilmagan xamirdan qozonda yog‘siz pishirilgan yupqa non. *Otasiga deb, xurmachaga solingan oshning ustiga bitta qatirmani yopib, ro‘molchaga tugdi-da, chiqib ketdi.* Oydin, Gulsanam. Ikkinchi ma’nosi: kiyim yoqasi, yelkasi, ko‘kragi tekis tursin uchun avra bilan astar orasiga qo‘yiladigan kraxmallangan mato ham *qatirma* deb nomlanadi. *Ko‘kragiga qatirma qo‘yib tikishgan kostyum.*

3) So‘zlashuv tilida ko‘chma ma’noda qalin kir, qasmoq bo‘lib ketgan narsalarga ham *qatirma* deyiladi. *Umrida hammom va sovun ko‘rmagandan bo‘lsa kerak, ikki yuzi qatirma bo‘lib ketgan, qo‘y ko‘zli bola kelib, ro‘paramda to‘xtadi. Sh. Rizo, Qor yog‘di, izlar bosildi* [3.85].

Gastronomik termin sifatida baholanuvchi ***“yupqa”*** so‘zi ham bir necha ma’nolarda izohlanadi: 1) Qalin emas, ko‘ndalangiga ingichka; nozik. *Yupqa gazlama. Yupqa teri. Yupqa qog‘oz.* 2) Zich emas yoki qalin emas, siyrak (tuman, tutun, bulut va sh.k. haqida). *Daryo ustini yupqa tuman qoplagan.* Uchinchi ma’nosi esa ot turkumiga mansub so‘z bo‘lib, xamirni chalpakka o‘xshatib yoyib, ustiga yog‘da qovurilgan qiyma, sabzi solib, qozonda pishiriladigan

taom; cho‘zma ma’nolarini iofodalaydi. *Yupqa pishirmoq. – O‘qishda toliqib qolmasin, deb doim somsami, uch-to‘rtta yupqami pishirib qo‘yaman.* Oydin, Do‘ndiqdan ham yosh ekan [3.279].

Suyuq ovqat sanaluvchi ***“atala”*** ning ham bir necha ma’nolari mavjud: 1) Qizdirilgan yog‘ga un chalib, suv qo‘shib pishiriladigan suyuq ovqat. *Qiyma(li) atala. Yovg‘on atala. Namozgar-namozshom o‘rtasi uyga qaytib, atalami, ugra oshmi, apir-shapir ichib, yana ko‘chaga chopar edik.* G‘. G‘ulom, Shum bola. 2. Ko‘chma ma’noda atalasimon ovqat singari suyuq narsalarga ham atala deyiladi. *Yigitcha uni loyi atala bo‘lib yotgan bir ko‘chaga boshlab ketdi.* P. Tursun, O‘qituvchi. Atala bilan bog‘liq bir nechta frazeologik birliklar ham mavjud. Hadeb yiqilaveradigan yoki bo‘shashgan odamga hazil tariqasida *“Atala ichdingmi?”* iborasi qo‘llaniladi. Bo‘shashgan, lallaygan, lanj odam haqida *“Atala maxsum”* iborasidan foydalanamiz. Shevada esa “juda oson, yengil bitadigan ish haqida” *“Atalaga bismillo”* deb ishni boshlaymiz [4.165].

Oziq-ovqat mahsulotlari turkumiga kiruvchi, taom tayyorlashda keng foydalananiladigan ***“moy”*** termini ham o‘z qatlamga mavjud ko‘p ma’noli so‘z sanaladi. 1) Chorva mollari va ba’zi jonivorlar to‘qimalarida bo‘ladigan, tarkibida yog‘ bo‘ladigan narsa; 2) Shunday narsadan va ba’zi o‘simliklarning urug‘i, guli va mevasidan olinadigan, suvda erimaydigan modda; yog‘. *Soyadan yaxshi hosil olishimiz, oziq-ovqat sanoati uchun soya moyi ishlab chiqarishimiz mumkin.* Gazetadan. ***Juvoz moyi –*** **c**higit, mag‘iz va shu kabilardan juvozda chiqarilgan moy *Qo‘shni hovlidan chuchitilgan juvoz moyining isi keladi.* S. Ahmad, Hukm.

Moy bilan bog‘liq ayrim frazeologik birliklar ham mavjud: Kir bo‘lib, yaltirab ketgan buyumlarga (asosan kiyim haqida) *moy bosgan* yoki *moyi chiqqan* iborasi qo‘llaniladi. Nihoyatda toza joyga nisbatan (yer satxi, pol va shu kabilar haqida) ***moy tomsa*** *(yoki* ***to‘kil-sa, tushsa) yalagudek*** **iborasidan foydalanamiz.** *Turdimatcho‘tal go‘laxxonani moy tomsa yalagudek qilib, aftidan, bor zehnini berib tozalab qo‘ygan edi.* A. Muxtor, Opa-singillar. Ko‘ngliga juda xush kelmoq; yoqib tushmoq ma’nosida *moydek yoqmoq;* O‘ziga juda ma’qul bilib, xush kelib gapirilganda ***og‘zidan moy tommoq*** iborasidan; Ishi, maishati juda yaxshi bo‘lsa ***pichog‘i moy ustida*;** Suhbatdoshning gapi, xabari juda ma’qul kelganda, yoqib tushganda ***og‘zingga moy*** iboralaridan foydalanamiz. Ro‘zg‘or, tirikchilikning bekam-ko‘st, yetarli ta’minlangani, to‘kinligi anglashilsa qozon ham, moy, cho‘mich ham iborasini qo‘llaymiz.

3) Yumshatish, harakatni ravonlashtirish, pardoz va boshqa maqsadlarda ishlatiluvchi moddalarning umumiy nomiga ham moy deyiladi.

To‘rtinchi ma’nosi so‘zlashuv tilida kam qo‘llaniladigan bo‘yoq so‘ziga ham moy deyiladi. M: *Politsiya eshigi berk: yashil moy bilan sirlangan yog‘och panjaralar oldida tutaqqan xalq qaynaydi*. Oybek, Tanlangan asarlar [2.234].

XULOSA. Lug‘atlardan o‘rin olgan birliklar orasida o‘z va o‘zlashma qatlamdan iborat ko‘p ma’noli gastronomik terminlarning mavjudligi, ulardan kundalik hayotimizda keng foydalanishimiz tilimizning naqadar boyligi va jozibadorligini ifodalaydi. Shuningdek, polisemantik gastronomik birliklar mavzuviy lug‘at yaratilishiga asos bo‘la oladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Rushana Nabiyeva. Oziq-ovqat mahsulotlari nomlaridagi polisemantik munosabat haqida//Ta’limda innovatsion g‘oyalarni rivojlantirish asosida ilm-fan yutuqlarini joriy etish tendensiyalari. // xalqaro miqyosidagi ilmiy-amaliy konferensiya ilmiy ishlari to‘plami. – Samarqand. SamDU Urgut filiali, 2024.

2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI jildli. III jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2022.

3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI jildli. VI jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2022.

4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI jildli. I jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2022.

5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI jildli. IV jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2022.

6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI jildli. II jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2022.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK: 811.1

ORCID: 0009-0008-5105-6043

DIALEKTAL FRAZEOLOGIZMLARNING SHAKLLANISH ASOSLARI

ISLOMOVA SHOIRA
Xalqaro innovatsion universiteti
O‘zbek filologiyasi va jurnalistika
kafedrasi o‘qituvchisi
shoiraislomova67@gmail.com
tel.99895 220 16 88

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot ishida frazeologik birliklarning o‘ziga xos xususiyatlari, ularning jahon va o‘zbek tilshunosligida o‘rganilish tarixi, dialektal frazemalar yuzasidan olib borilgan tadqiqot ishlari va bu ishlarda dialektal iboralarning qaysi jihatlari o‘rganilganligi haqida fikr yuritiladi. Adabiy til lug‘at tarkibining boyishi va taraqqiyoti xalq shevalari bilan uzviy bog‘liqligi xususida, ularning tarkibiy qismlaridan biri hisoblangan dialektal frazeologizmlarni o‘rganish alohida yondashuv, tadqiqotlarni talab qilishi, ularning shakllanish tarixi, etimologik kelib chiqishi haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, maqolada sheva vakillarining asosiy mashg‘ulotlari hamda turmushda ko‘p murojat qiladigan tushunchalarning iboralar tarkibiga singdirilishi yuzasidan fikr bildiriladi.

Kalit so‘zlar: dialekt, frazeologik birlik, sheva, leksikografik birlik, etimologiya, lug‘at, Qashqadaryo qipchoq shevasi.

ОСНОВЫ ОБРАЗОВАНИЯ ДИАЛЕКТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Аннотация: В данной научной работе рассматриваются специфические особенности фразеологических единиц, история их изучения в мировом и узбекском языкознании, исследования, проведенные по диалектной фразеологии, а также какие аспекты диалектных выражений изучались в этих исследованиях. В статье рассматривается тот факт, что обогащение и развитие словарного состава литературного языка неразрывно связано с народными диалектами, то, что изучение диалектных фразеологизмов, которые считаются одним из их компонентов, требует особого подхода и исследования, рассматривается история их образования и этимологического происхождения. В статье также рассматриваются основные виды деятельности представителей диалекта и включение в структуру фразеологизмов понятий, часто используемых в повседневной жизни.

Ключевые слова: диалект, фразеологическая единица, говор, лексикографическая единица, этимология, словарь, Кашкадарьинский кыпчакский диалект.

BASIS OF FORMATION OF DIALECTICAL PHRASEOLOGISMS

Abstract: This research paper discusses the specific characteristics of phraseological units, the history of their study in world and Uzbek linguistics, research conducted on dialectal phraseology, and what aspects of dialectal expressions were studied in these works. The study of dialectal phraseology, which is one of their components, requires a special approach and research, the history of their formation, and etymological origin. The article also discusses the main activities of dialect representatives and the incorporation of concepts that are often used in everyday life into the structure of expressions.

Keywords: dialect, phraseological unit, dialect, lexicographical unit, etymology, dictionary, Kashkadarya Kipchak dialect.

KIRISH. Tilshunoslikda frazeologik birliklar tadqiqi yuzasidan ko‘plab tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Biroq dialektal frazemalar yuzasidan olib borilgan tadqiqot ishlarini yetarlicha deb bo‘lmaydi. O‘zbek tilshunosligida frazeologiya sohasiga oid dastlabki ilmiy izlanishlar XX asrning 50-yillaridan boshlanib, bugunga qadar ko‘plab ilmiy-amaliy ahamiyatli tadqiqotlar amalga oshirildi va davom etib kelmoqda. Adabiy til lug‘at tarkibining boyishi va taraqqiyoti xalq shevalari bilan uzviy bog‘liq ekan, ularning tarkibiy qismlaridan biri hisoblangan dialektal frazeologizmlarni o‘rganish alohida yondashuv, tadqiqotlarni taqozo qilib turadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Tilshunoslikda frazeologik birliklar tadqiqi XVIII asrdan boshlab amalga oshirib kelinayotganligi manbalardan ma’lum. Xususan, xorijiy olimlardan Sh.Balli, V.fon Gumbold, V.V.Vinogradov, A.A.Potebnya, A.V.Kunin, L.I.Royzenzon, G.I.Kramorenko, Z.G.Uraksin, V.N.Teliya, A.Baranov, V.P.Jukov, N.M.Shanskiy ilmiy izlanishlarida ushbu masalaga muayyan darajada munosabat aks etgan.[225]

O‘zbek tilshunosligida dialektal frazeologizmlar yuzasidan o‘rganish ishlari o‘tgan asrning 60-yillaridan boshlangan. Bu borada X.Doniyorov, T.Sodiqov, H.Uzoqov, Sh.Shomaqsudov, S.Dolimov, B.Fayzullayev kabi olimlarning xizmatlari beqiyosdir. Ayniqsa,

[225]Балли Ш. Французкая стилистика: – М.: йзд-во иностранной лит-рн, 1961. – 394 с.; Гумбольдт фон В. Язык и философия культуры. – М., 1985; Гумболдьт В. Избранные труды по языкознания. –М.: Прогресс, 1984; Виноградов В.В. Избранные труды. В 7 кн. – М.: Наука, 1975-2003 Виноградов В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). Учебное пособие / В.С. Виноградов. – М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.; Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Уч. пособие, 2 издание. – М.: Высшая школа, 1996; Ройзензон Л.И. Лекции по общей и русской фразеологии. – Самарканд, 1971; Краморенко Г.И. Фразеологические варианты в идиоматике современного немецкого языка. – Смоленск, 1961; Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. – М.: Наука, 1975; Телия В.Н. Русская фразеология: семантико-прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: ЯРК, 1996; Жуков В.П. Значение фразеологизма и значение слова // Русский язык в школе. 1974. № 3. – С. 81-86; Жуков В.П. Русская фразеология. – М.: Высшая школа, 1986. – 310 с.; Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1985. – 52 с.

qipchoq shevalari tadqiqotchisi tilshunos X.Doniyorov dialektal frazeologizmlar ustida ham jiddiy, monografik tadqiqotlarni amalga oshirib, mavzu doirasidagi masalalarning ilmiy talqiniga katta hissa qo‘shdi. Toshkent shevasi frazeologiyasi yuzasidan tadqiqot ishi olib borgan T.Sodiqov 1968-yilda “Toshkent oblasti shevalari leksikasi” nomli nomzodlik dissertatsiyasini himoya qiladi. Ushbu dissertatsiyaning uchinchi bobi sheva frazeologiyasiga bag‘ishlangan edi. Farg‘ona guruh shevalari frazeologiyasi yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borgan H.Uzoqov “Dialektal frazeologizmlar haqida” nomli maqolasida dialektal iboralarning adabiy til doirasidagi o‘rni va ahamiyati xususida to‘xtalib, adabiy tilda mavjud bo‘lmagan hamda adabiy tildan leksik farq qiluvchi faqat shevaga xos frazeologizmlar tahlilini amalga oshiradi.

M.Hamidovning Janubiy Surxondaryo shevalaridagi barqaror birikmalar yuzasidan amalga oshirgan tadqiqot ishida dialektal frazeologizmlar masalasiga ham e’tibor qaratib o‘tiladi. Ishda sheva frazeologizmlarining funksional-semantik, leksikografik xususiyatlari tahliliga ham o‘rin ajratilgan. Sh.Shomaqsudov va S.Dolimovlar “Qayroqi so‘zlar”[226] asarida turli tabaqa va kasb vakillari nutqida qo‘llaniladigan uch mingga yaqin iborani alifbo tartibida joylashtiradi, ularning qisman etimologiyasini ham keltiradi.

Mazkur tadqiqotda komponent tahlil, qiyosiy va leksikografik tahlil metodlaridan foydalanildi. Dialektal ibora qiyosiy o‘rganilib, tarkibidagi har bir komponent alohida tahlilga tortilib izohlandi. Tadqiqot jarayonida dialektal lug‘atlardan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Dialektal frazeologizmlar uzoq vaqtlardan buyon tarkibida qadimiy so‘z shakllari va chuqur ma’no-mazmunni saqlagan holda avloddan-avlodga o‘tib kelmoqda. Jumladan, Qashqadaryo qipchoq shevalarida *o‘lim haq, jon tanani tark etishi tez* ma’nolarini o‘zida mujassam etuvchi *jon jog‘aga jovuq* iborasi adabiy tilda mavjud emas. Ibora tarkibida qadimgi tillardan qipchoq tillari guruhiga xos bo‘lgan leksik xususiyat *juvoq* so‘zining qo‘llanilishini uchratamiz. Qadimiy so‘z hisoblangan leksema qipchoq tili haqida qimmatli ma’lumotlar beruvchi “Attuhfatuz zakiyati fillug‘atit turkiya”[227] lug‘atida “yaqin” ma’nosida izohlanadi. Ushbu leksema hozirgi o‘zbek adabiy tilida qayd qilinmasa-da, qipchoq shevalarida faoldir. *Jog‘a* so‘zi esa adabiy tildagi *yoqa* so‘zining shevadagi varianti, ko‘rinishidir. Qadimgi til unsurlarini o‘zida saqlagan iboralardan yana biri *shishak so‘yding, pishak so‘yding* iborasidir. Ibora tarkibidagi *shishak* leksemasi ushbu lug‘atda ikki yashar echki[228] ma’nosida izohlanadi. Yoshidan endi oshgan jonliq bo‘yi o‘sishi natijasida semirmaydi. Qipchoq chorvadorlari esa bu yoshdagi jonliqni go‘sht uchun so‘yish foydasiz ekanligining ta’sirchan, xalqona usuli sifatida ushbu iborani yaratgan. Ya’ni shishak misoli pishak, *pishak* esa *mushuk* so‘zining shevadagi varianti. “Garchi bunday elementlar qanchalik arxaik bo‘lmasin o‘zbek tili tarixini o‘rganishda katta ahamiyatga molikdir.”[229] Shuningdek, qadimgi qipchoq

[226] Шомақсудов Ш., Долимов С. Қайроқи сўзлар. – Тошкент, 2011.
[227] Ат-туҳфатуз закияти фил-луғатит туркия. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 204.
[228] Ko‘rsatilgan manba: – B. 277.
[229] Содиқов Т. Тошкент область ўзбек шевалари лексикаси: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1968. – Б. 106.

tillari leksikasini o‘zida jamlagan ushbu lug‘atda[230] keltirilgan *qiz bo‘ldi (qimmatlashmoq, narx-navoning o‘sishi), qutlug‘ to‘biqli (barakali, poy-qadamli)* iboralari adabiy tilda va boshqa dialektal shevalarda mavjud emas, ammo Qashqadaryo qipchoqlari nutqida yashab kelayotgan faol birlikdir. Yoki qadimiy bo‘lishiga qaramasdan og‘izdan-og‘izga ko‘chib kelayotgan iboralardan yana biri *yemiga tushmoq* iborasidir. Ushbu ibora “shifo topmoq, tuzalmoq” ma’nolarida qo‘llaniladi. Ibora tarkibidagi *yem* so‘zi “Devonu lug‘ati-t turk”[231] asarida dori ma’nosida izohlangan. Bundan ko‘rinadiki, shevalarda juda qadimiy, sof turkiy so‘zlarni o‘zida saqlab, ularni avloddan avlodga yetkazib, yashab kelayotgan iboralar talaygina. Darhaqiqat, “Xalqning bu iboralari turmush voqealarini, kishining xarakterini to‘g‘ri va haqqoniy aks ettirgani uchun, uzoq vaqt yashaydi va ishlatiladi.”[232]

“Dialektning har bir shevasida o‘z turmush sharoiti, xo‘jaligi va urf-odatidan kelib chiqqan o‘ziga xos frazeologik iboralar borki, ular o‘sha sheva yoki bir necha (shu tipdagi) shevalarda uchrasa, boshqasida yo‘q yoxud boshqacha formada uchraydi. Bulardan ba’zilari adabiy tilda o‘z ma’no xususiyatini saqlagan holda (fonetik o‘zgarishlar bilan) uchrasa, boshqalarini adabiy tilga o‘zlashmaganini ko‘ramiz.”[233] Haqiqatan ham, har bir shevaning o‘ziga xos fonetik, leksik, grammatik jihatdan o‘ziga xosliklari mavjud, shevalarga xos har bir hodisaning o‘z o‘rni, ma’no va vazifasi borki, ularni ilmiy jihatdan tekshirish, tilimiz, madaniyatimiz tarkibida tutgan o‘rni va ahamiyatiga baho berish, ularning zamonaviy shakl va formatdagi lug‘atlarini yaratish shevashunosligimizning dolzarb vazifalaridan sanaladi.

“O‘zbek frazeologiyasi uchun dolzarb muammolardan yana biri frazemalarning kelib chiqishi, etimologiyasini o‘rganishdir.”[234] Ushbu sohada bir qator olimlarning asarlarida, ilmiy maqolalarida iboralar etimologiyasi xususida so‘z yuritiladi.[235] Xususan, “Etimologiya so‘zi yunoncha etymon va logos so‘zlaridan tarkib topgan; etymon so‘zi “chin, asl mohiyat” ma’nosini, logos so‘zi esa “ta’lim” ma’nosini anglatadi: shunga ko‘ra, etimologiya sohasida so‘zlarning asl shakli va ma’nosini aniqlash bo‘yicha izlanishlar olib boriladi.”[236] “Iboralar dastlabki yaratilgan vaqtda majoziy ma’noga ega bo‘lmagan u keyinchalik borib majoziy ma’noni, ko‘chma ma’noni kasb etgan.”[237] Xususan, *tulubini chilqillatmaydi* iborasi mazmuni shakllanish asosi muayyan mehnat jarayoni bilan bog‘liq hisoblanadi. *Qatiq tarkibidagi zardob*

[230] Ko‘rsatilgan manba: – B. 232.

[231] Кошғарий М. Девону луғати-т-турк (Туркий сўзлар девони). / Ғ.Абдураҳмонов ва С.Муталлибов таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 43.

[232] Шомақсудов Ш., Долимов С. Қайроқи сўзлар. – Тошкент, 2011. – Б. 13.

[233] Узоқов Ҳ. Диалектал фразеологизмлар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1974. №6. – Б. 60.

[234] Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти (монография). – Самарқанд, 2013. – Б. 72.

[235]Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар маҳзани. – Тошкент, 2001; Шомақсудов Ш., Долимов С. Қайроқи сўзлар. – Тошкент, 2011; Исҳоқов Ф. Даққиюнус // “Фан ва турмуш” журнали, 1997. № 4. – Б. 13-14; Жафарова Д.И. Француз ва ўзбек тилларида тарихий хотирани ифодаловчи фразеологик бирликларнинг лисоний хусусиятлари. – Тошкент, 2022; Xamidov M.A. O‘zbek tili janubiy Surxondaryo o‘zbek shevalari barqaror birikmalarining lingvistik xususiyatlari. – Termiz, 2023.

[236] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Тошкент: Университет, 2000. Биринчи жилд. – Б. 7.

[237] Шомақсудов Ш., Долимов С. Қайроқи сўзлар. – Тошкент, 2011. – Б. 4-5.

sizib chiqishi uchun qatiq echki terisidan tikilgan xaltaga solib osib qo‘yiladi. Teridan tikilgan xalta shevada tulup nomi bilan ataladi. Tulup ichidagi qatiq tezroq suzma holiga kelishi uchun tez-tez kovlab turiladi. Bu esa ko‘proq mehnat va harakatni talab etadi. Mehnatdan qochgan, tulubini tez-tez kovlab turmaydigan, ishyoqmas, dangasa kishiga nisbatan aytilgan ushbu ibora aynan shu jarayon orqali yuzaga kelgan. (Eshqobilova Bo‘rixol, 75 yosh, Xo‘japillos qishlog‘i fuqorasi bergan ma’lumot asosida keltirildi.) Yoki *obisinimning kiyizi irisinda chirisin* iborasining paydo bo‘lishi tarixiy voqelik bilan bog‘liq. *Ovsin ovsinnikiga hasharga kiyiz (kigiz)bosishga boradi. Kigiz bosish; yungdan namat, palos kabi buyumlar tayyorlash.*[238] *G‘araz niyatda “ovsinimning kiyizi irisin, undan foydalanolmay chirisin”− deya olib-otib alla qiladi. Kiyiz tayyorlashda qo‘y yungini suv yaxshi o‘tadigan, yuqa, qattiq matoga o‘rab, yaxshilab bog‘lab, tekis yog‘och ustiga qo‘yib ustidan qaynoq suv quyiladi. Kamida olti kishi ikki tarafdan o‘tirib, kigizni tebratadi. Bu jarayon alla qilish deyiladi. Kiyiz tayyorlash juda murakkab jarayon bo‘lib, ko‘proq jismoniy kuch talab qiladi. Agar ishchi kuchi kam bo‘lsa, ehtiyotkorlik bilan tebratilmasa, yunglar bir-biriga birikmaydi. Bu esa kiyizning irishi deyiladi. Irigan kiyiz esa foydalanishga yaroqsiz bo‘ladi. Ammo ovsin tebratgan joy borib ketadi. “Borib ketmoq” iborasi yaxshi ishlov berilgan, maromiga yetkazib bajarilgan ish ma’nolarini ifodalovchi iboradir, uning ishlatilishi kiyiz bosish jarayonida ko‘p kuzatiladi. Ushbu ibora ovsinning ovsinga bo‘lgan salbiy munosabati ifodasini ko‘rsatib turadi. (Zubayda momo, 95 yosh, Oqirtma qishlog‘i fuqorasi bergan ma’lumot asosida keltirildi.)*

Iboralarda tarixiy voqealar bilan birga, kishilarga xos xususiyat, fe’l-atvor, ularning o‘zaro munosabatlari ham aks etadi. *Qiz kapadan* iborasi sheva vakillari nutqidagi faol birliklardan sanaladi, chunki uning mazmuni oila bilan bog‘liq ijtimoiy munosabatlar doirasidagi asosiy tushunchalarga daxldorlik kasb etadi. Ushbu iborada “odobli, tarbiyali qiz kambag‘al oiladan chiqadi” degan ma’no o‘z ifodasini topgan. Ibora tarkibidagi ”kapa” leksemasi izohli lug‘atda “vaqtincha yashash uchun daraxt shoxlari va yirik o‘t-o‘lanlar bilan o‘rab quriladigan xona, yozlik uy; chayla”[239] tarzida izohlangan. *O‘tmishda shu hududlarda yashovchi imkoniyati keng qipchoqlar paxsadan uy qurib yashashgan. Tor imkoniyatlilari esa o‘t-o‘lanlarini o‘rab xona qurishgan. Ular odamlarning nazdida sabrli, boriga qanoatlanadigan kishilar sanalgan va ularning oilasidan kelin olish urfga aylangan. Bu hodisa orqali yuzaga kelgan ushbu ibora bugungi kunda biror xonadonga kelin tavsiya qilinayotganda qo‘llaniladi. (Yusuf Shodiyev, 76 yosh, Nishon tumani fuqorasi bergan ma’lumot asosida keltirildi.)*

Ma’lumki, o‘tmishda ajdodlarimiz hayvonlar terisidan o‘rinli va unumli foydalanishgan. Asosan mol terisiga ishlov berib, kiyim-kechak, idishlar, ro‘zg‘or buyumlari tikishgan.

[238] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Иккинчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – 364 б.

[239] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Иккинчи жилд. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – 315 б.

Qashqadaryo qipchoqlari tilida teri bilan bog‘liq bo‘lgan iboralar talaygina. Shulardan biri *oq terini ko‘k teri qilmoq* iborasidir. Ushbu iboraning shakllanishi ham muayyan voqelik bilan uzviy bog‘liq. *Kampir qo‘shni kampirdan qaytarish sharti bilan oq rangli teri olib ketadi. Ma’lum vaqt o‘tgandan so‘ng, oq rangli teri o‘rniga undan shakl jihatidan kichikroq ko‘k teri olib keladi. Qarz ko‘ngildagidek qaytarilmagandan so‘ng, kampir “oq terimni ko‘k teri qildi”,– deydi.* Shu voqea asosida yuzaga kelgan ushbu ibora bugungi kunda qarzga olingan har qanday narsa o‘z bahosida qaytarilmagan holat va jarayonlarda faol qo‘llanadi, badiiy asar qahramonlarining nutqiga ham olib kirilgan. Ushbu ibora tarkibidagi rang bilan bog‘liq leksemalarda majoziy ma’no ham mujassamlashgan. Xalqimiz tarixi va hayotida oq rang poklik, yaxshilik ramzi hisoblanadi. Ko‘k rang esa sheva vakillari hayotida salbiy ifodaga ega, xafagarchilikni ifodalaydi. Xususan, *ko‘karib ketmoq, ko‘k kiygan* kabilar. Bu majozda tushkin kayfiyat ham anglashiladi.

Xayrli ishga tosh otmoq iborasi “ezgu, savobli ishga ozgina bo‘lsa ham, chin dildan hissa qo‘shmoq” ma’nosini anglatadi. Odatda, “tosh otmoq” birikmasi salbiy ma’no ottenkasiga ega. Ammo ushbu ibora tarkibida bu birikma ijobiy ma’no ifodasi uchun xizmat qilmoqda, ya’ni juda oz bo‘lsa-da, hissa qo‘shishga undash, da’vat mazmuni anglashiladi. Ibora dastlab qurilish ishiga imkoniyat darajasida ko‘maklashmoq (*devorga tosh qalamoq, toshni olib berib turmoq*) ma’nolari ifodalanishi asosida yuzaga kelgan. Dastlab qurilish ishi asosida paydo bo‘lgan ushbu ibora bugun barcha ezgu ishlarga hissa qo‘shishga nisbatan qo‘llanadi. Sheva vakillari nutqida ishlatiladigan iboralar kontentida urf-odatlar, milliy an’analar, oilaviy munosabatlar hamda irim-sirimlarga xos bo‘lgan va boshqa shu kabi munosabatlarni ifoda etuvchi iboralar ham talaygina. Jumladan, *qovurg‘asiga to‘g‘ri kelmaydi* iborasi “ayol qovurg‘adan yaralgan” degan qarash asosida paydo bo‘lgan. Ibora ayol va uni so‘rab kelgan erkak yoshi orasidagi farqdan kelib chiqib, sovchilarga rad javobini bergan ota-ona tomonidan aytilgan. Ya’ni ular yosh jihatidan bir-biriga mos emas ma’nosi ifodalanadi. Bir tomon ikkinchi tomonni nazariga ilmaslik vaziyatiga mos tarzda *suyagimizga mos emas* iborasi qo‘llaniladi. Bir qarashda bu ikki ibora variantdosh iboralardek ko‘rinsa-da, ikki xil ma’noda qo‘llanuvchi alohida ma’noga ega iboradir. *Suyagimiz toza, oq suyak* kabi barqaror birikmalar ham shular jumlasidandir.

Qashqadaryo qipchoq shevasida gaplashuvchi aholi hayoti, turmush tarzi bevosita dehqonchilik, chorvachilik, to‘quvchilik sohalari bilan chambarchas tarzda taraqqiy topib kelmoqda. Ularning asosiy mashg‘ulotlaridan biri chorvachilik ekanligi, turmush tarzi bevosita chorva mollari parvarishi va shu soha bilan bog‘liqligi ularning tilida ham o‘z ifodasini topgan. *Bozor ko‘rgan yechki, otning jemini jeb, toyning qilig‘ini qilmoq, qari yechkidan qo‘rq, qo‘yding terisini jobinib, bo‘ri ko‘rmoq, bo‘ri bo‘lmoq, ola qopda un qoldi, ola qo‘zida jir qoldi, molingni tish borida je, sinidan ho‘kiz qo‘rqadi, tilab olgan yerimni yechki tevib vo‘ltirdi* singari iboralar aholining bevosita chorvachilik faoliyati asosida yuzaga kelgan deyish mumkin, ayni holat sheva vakillari hayotida chorva mollariga iqtisodiy imkoniyat asosi deb qaralishidan darak beradi. Sheva vakillari tilidagi ushbu soha bilan bog‘liq bo‘lgan har bir ibora o‘z yaratilish tarixiga ega. Chorvachilik bilan bog‘liq hayot tarzi asosida yuzaga kelgan *suruviga bo‘ri*

oralagan iborasining mazmunida ham bunga guvoh bo‘lamiz. *Bir kambag‘al kishiga tog‘asi tomonidan ko‘paytirib undan foydalanish maqsadida bir dona qo‘zi hadya qilinadi. Bu qo‘zi yakka bo‘lganligi uchun qo‘shnisining qo‘ylari suruviga qo‘shib qo‘yiladi. Suruvga bo‘ri hujum qilib, ayni shu qo‘zini bo‘g‘izlab ketadi. (Bo‘g‘izlamoq − bo‘g‘zidan tishlab g‘ajib o‘ldirmoq)*[240] *Bu voqeadan so‘ng kambag‘al kishining ishi tasodifan yurishib, boyib ketadi. Ushbu voqea asosida yuzaga kelgan ibora ishi yurishgan, omadi kelgan kishilar holatiga nisbatan qo‘llaniladi. Yoki “jetim qo‘ziga po‘stak jopganday” chorvadorlar yetim qo‘zilarini sovuqdan, yomg‘irdan asrash uchun ularni po‘stakka o‘rab qo‘yishgan. (Po‘stak – o‘siq junli oshlangan teridan iborat to‘shak.)*[241] *Po‘stak yopingan qo‘zilar beo‘xshov hayvonga o‘xshab qolgani uchun boshqa chorva mollari bulardan hurkib o‘zini olib qochishgan. Majozda kiyimi beo‘xshov, yarashmagan kishilarga nisbatan aytiluvchi ushbu lug‘aviy birlik ushbu jarayon asosida paydo bo‘lgan. (Xoldon Azimova, 70 yosh, Oqrabot qishlog‘i fuqorasi bergan ma’lumot asosida keltirildi.)*

XULOSA. Yuqoridagilardan anglashiladiki, Qashqadaryo qipchoq shevalari leksikasida, adabiy til leksikasidan barqaror o‘rin topmagan, milliy til unsurlarini o‘zida saqlagan dialektal frazeologizmlar miqdori ancha. Ularning boshqa xususiyatlari qatori shakllanish asoslari (etimologiyasi)ni o‘rganish ham o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Chunki iboralarning yuzaga kelishida til egalarining qarashlari, yashash muhiti, kasb-kori, mashg‘uloti, umuman, madaniyati, salohiyati kabilar muhim o‘rin egallaydi. Ular orqali esa ajdodlarimizning ruhiyati, millatimiz dunyoqarashini yanada teranroq anglab olish imkoniyati yuzaga chiqadi.

Xalqning ijodiy boyligi sanalgan frazeologizmlar olam va odam munosabatlarini, voqelikni to‘g‘ri va haqqoniy, shuningdek, obrazli, ta’sirchan aks ettirishi tufayli ham uzoq vaqtlardan buyon tarkibida tarixiy so‘z shakllarini saqlagan holda yashab kelmoqda. Frazeologizmlarni to‘plash, o‘rganish, ularni ilmiy tahlil qilish, nafaqat adabiy tilimizni boyitish, balki tilimiz tarixini, ona tilimizning lisoniy, badiiy imkoniyatlari, madaniy belgi-xususiyatlarini ochib berish, ulardan muloqot jarayonida, nutq faoliyatida samarali foydalanish imkoniyatlarini ham ta’minlashga ham xizmat qilishi shubhasiz.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек тилидаги образли феъл фразеологик бирликларнинг асосий грамматик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. – М., 1952;
2. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2000;
3. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари (ўқув қўлланма). – Самарқанд, 1998;
4. Йўлдошев Б., Бозорбоев К. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент, 1998;

[240] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Биринчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – Б. 426.
[241] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Учинчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – Б. 330.

5. Усмонова Ш. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998;

6. Абдусаидов А. Фразеологизмлар – матбуот тилида таъсирчан восита. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2001;

7. Абдуллаев Ш. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида): Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2006;

8. Алмаматова Ш.Т. Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2008;

9. Туропова М. Ўзбек шевалари фразеологияси // Абдураҳмонов Д., Содиқов Т., Носиров Ш., Туропова М. Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 181-228;

10. Вафоева М.Й. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2009.

11. Ат-туҳфатуз закияти фил-луғатит туркия. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 204.

12. Содиқов Т. Тошкент область ўзбек шевалари лексикаси: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1968. – Б. 106.

13. Кошғарий М. Девону луғати-т-турк (Туркий сўзлар девони). / Ғ.Абдураҳмонов ва С.Муталлибов таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 43.

14. Шомақсудов Ш., Долимов С. Қайроқи сўзлар. – Тошкент, 2011. – Б.

15. Дониёров Х. Ўзбек тили “ж” лашган (қипчоқ) диалектининг фразеологияси устидан кузатишлар // Фразеология масалалари, СамДУ асарлари, янги серия, 106-чиқиши. – Самарқанд, 1961. – Б. 80-85.

16. Шомақсудов Ш., Долимов С. Қайроқи сўзлар. – Тошкент, 2011.

17. Узоқов Ҳ. Диалектал фразеологизмлар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1974. №6. – Б. 60.

18. Xamidov M.A. O‘zbek tili janubiy Surxondaryo o‘zbek shevalari barqaror birikmalarining lingvistik xususiyatlari. – Termiz, 2023.

19. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Биринчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – Б. 426.

20. Musayeva F. O‘zbek xalq so‘zlari. – Toshkent, 2023. – B. 22.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK **81'362: 81'367.625**

CONFIRMED AND NON-CONFIRMED CATEGORIES OF EVIDENTIALITY

Xamrayeva Maxzuna Gayratovna
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Samarqand davlat chet tillari instituti doktoranti
makhzuna.khamraeva@gmail.com
Tel: +99890-616-29-89

Abstract. The following article discusses the history of the emergence of the category of evidentiality, its oral and written types according to the researches and approaches of many European scientists such as Jacobson, Makarsev, Friedman, Aikhenvald, Comrie, Willet, De Lancey and others. Moreover, in the article evidentiality is said to be a linguistic toll that expresses information that the subject has seen, heard, or received from others. Furthermore, the information is provided about confirmed and non-confirmed categories of evidentiality in the sample of Uzbek, Turkish, English and Kazak languages. Besides that, in the article the morphological interpretation of evidentiality as a grammatical category in the above-mentioned languages are also described.

***Key words**: evidentiality, confirmation, non-confirmation, modality, mirativity, tense, involuntary, unexpectedness*

ПОДТВЕРЖДЁННЫЕ И НЕПОДТВЕРЖДЁННЫЕ КАТЕГОРИИ ЭВИДЕНЦИАЛЬНОСТИ

Аннотация. В данной статье рассматривается история возникновения категории эвиденциальности, её устные и письменные виды сгласно исследованиям и подходам многих европейских учёных как Якобсон, Макарцев, Фридман, Айхенвальд, Комри, Виллет, Лансей и других. Также в статье говорится что эвиденциальность – это лингвистический инструмент, выражающий информацию, которую субъект увидел, услышал или получил от других. Кроме того, представлена информация о подтверждённых и неподтверждённых категориях эвиденциальности на примерах узбекского, турецкого, английского и казакского языков. А также в статье описывается морфологическая интерпретация эвиденциальности как грамматическая категория в вышеупомянутых языках.

***Ключевые слова**: эвиденциальность, подтверждение, неподтверждение, модальность, миративность, время, непроизвольность, неожиданность*

TASDIQLANGANLIK VA TASDIQLANMAGANLIK EVIDENSIALLIK KATEGORIYALARI

Annotatsiya: Makur maqolada evidensiallik kategoriyasining paydo bo‘lish tarixi, uning og‘zaki va yozma turlari haqida Yevropaning ko‘plab olimlari, jumladan Yakobson, Makarsev, Fridman, Ayhenvald, Komri, Villet, Lansey va boshqalar tadqiqotlari va yondashuvlari haqida so‘z boradi. Shuningdek, maqolada evidensiallik subyekt o‘zi guvoh bo‘lgan, eshitgan yoki boshqalardan o‘zlashtirgan ma’lumotini ifodalovchi lisoniy vosita ekani haqida so‘z boradi. Qolaversa, maqolada evidensiallikning tasdiqlanganlik va tasdiqlanmaganlik turlari haqida ma’lumot berilib, o‘zbekcha, turkcha, inglizcha va qozoqcha misollar orqali tushuntiriladi. Maqolada, bundan tashqari yuqorida keltirilgan tillarda evidensiallikning grammatik kategoriya sifatida morfologik talqini haqida ham ta’riflar beriladi.

***Kalit so‘zlar**: evidensiallik, tasdiqlanganlik, tasdiqlanmaganlik, modallik, mirativlik, zamon, ixtiyorsiz, kutilmaganlik*

KIRISH Evidensiallik lingvistik kategoriya bo‘lib, undagi bosh ma’no ma’lumot o‘chog‘i sanaladi. Bu esa, har qanday turdagi ma’lumotning, u rost yoki yolg‘on bo‘lishidan qat’iy nazar, tinglovchi tomonidan qabul qilinganini bildiradi. Evidensiallikda morfemalar ma’lumotdagi chuqur yoki tag ma’noga qaratilgan bo‘lib, u belgilanmagan yoxud bajarilmagan ish-harakat borasidagi ma’lumotni ham anglatishi mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Evidensiallik atamasi hozirgi lingvistik ma’noda birinchi marotaba 1957-yilda Roman Yakobson tomonidan Bolqon Slavyaniga quyidagi ta’rif bilan murojaat qilgan holida ishlatilgan: Evidensiallik - og‘zaki toifa uchun taxminiy belgi bo‘lib, uchta hodisani – 1) hikoya voqeasi; 2) nutq voqeasi; 3) hikoya qilingan nutq hodisasini o‘z ichiga oladi [Jacobson1990; 388].

Evidensiallik bu o’ziga xos lingvistik kategoriya bo’lib, unda so’zlovchi ma’lum voqeani tavsiflashda bevosita ishtirokchi yoki o’zganing so’zlarini yetkazuvchi sifatida o’z rolini belgilaydi [Makarsev 2914; 28]. Evidensiallik subyekt o’zi guvohi bo’lgan, eshitgan yoki bilvosita o’zlashtirgan ma’lumotni ifodalvchi lisoniy vositalar tarkibi yig’indisidir.

Grammatik evidensiallik ayrim tillarda rivojlangan bo‘lib, unda leksik birliklar va diskursiv hodisalar muhim o‘rin tutadi, modallik ifodasi va grammatik belgilar esa yordamchi ko‘rsatkich sifatida amal qiladi [Friedman 1988; 131].

Evidensiallik ingliz tilida grammatik kategoriya hisoblanmaydi, chunki u turli yo‘llar bilan ifodalanadi va har doim ixtiyoriydir. Aksincha, ko‘plab boshqa tillar (Kechua, Aymara, Yugakir) so‘zlovchidan dalillik uchun asosiy fe’lni yoki jumlani bir butun sifatida belgilashni talab qiladi yoki bilvosita dalillik uchun ixtiyoriy affikslar to‘plamini taklif qiladi va to‘g‘ridan-to‘g‘ri bilvosita qabul qilinadi unda aytilgan ma’lumot rost yoki yolg‘on bo‘lishi ahamiyatsiz.

Evidensiallik keng ma’noli tushuncha bo‘lib, keltirilgan bayonotdagi dalilning xususiyatini ishora qilish uchun qo‘llanadi hamda o‘sha bayonotda biror-bir dalil bo‘lsa, uning

qandayligini ifodalash uchun xizmat qiladi. Evidensiallik subyekt o‘zi guvoh bo‘lgan, eshitgan yoki boshqalardan o‘zlashtirgan ma’lumotini ifodalovchi lisoniy vositadir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Evidensiallik – lingvistik kategoriyadir va unda so‘zlovchi ma’lum voqeani tavsiflashida bevosita ishtirokchi yoki o‘zganing so‘zlarini yetkazuvchi sifatida namoyon bo‘ladi. Evidensiallik so‘zlovchi voqeani boshqa birovning xabari (iqtibos yoki eshitish dalillari, tush (ya’ni vahiy dalillar), taxmin yoki so‘zlovchining avvalgi tajribasi (xotira) dalillari asosida boshqalarga yetkazadi [Aikhenvald 2004; 23]. Misol uchun,

Bob is hungry – Bobning qorni och.

Agar kimdir, ehtimol Bobning o‘zi bizga Bobning ochligini aytmasa, ikkinchisini aytishimiz mumkin. Biz buni hali hamon o‘zi uchun gapira olmaydigan odam o‘rniga ayta olamiz; chaqaloq yoki uy hayvonlari nomidan. Misol uchun,

Bob looks hungry. – Bob och ko‘rinayapdi.

Bob seems hungry. – Bob och bo‘lib tuyuldi.

Bob would be hungry by now. – Bob hozirgacha och qolgan bo‘lardi.

Bob must be hungry by now. – Bob hozirgacha och bo‘lsa kerak [Aikhenvald 2004, 25].

Evidensiallik atamasi muammoli sanaladi, chunki u bir-biriga bog‘liq bo‘lgan, ammo bir-biridan farqlanuvchi ikki hodisaga ishora qiladi: 1) evidensial ma’no va 2) evidensial grammatik kategoriya [Comrie 2000; 29].

Masalan o‘zbek, turk, qozoq, ingliz tillarida evidensiallik ma’no ifodalash uchun bir qancha grammatik vositalar mavjud va ular ko‘pincha fe’ldagi zamon orqali ifodalanadi, bu vositalarning hech biri Villetning asarlaridagi evidensiallikning og‘zaki turkumiga kirmaydi. Mazkur tillarda evidensiallik birlamchi neytral kategoriya sifatida nutqda gap yohud matn darajasida muhim o‘rin tutadi [Willet 1988; 53].

Evidensial ma’no statusi yoki modallikning og‘zaki kategoriyasi Anderson (1967) hamda Friedman (1978)ning ishlarida ishlab chiqilgan kategoriyalar sifatida ifodalanadi. Bular: 1) tasdiqlanganlik; 2) tasdiqlanmaganlik kategoriyalari. Tasdiqlanmaganlikning ifodasi bir necha usulda talqin qilinishi mumkin va ulardan biri dalil talqinidir. Tasdiqlanmaganlikni ifodalashning boshqa mumkin bo‘lgan natijalariga ixtiyorsizlik, ritorik savollar va kutilmagan ma’lumotlarning lingvistik ifodasi bo‘lgan admirativlik, boshqacha qilib aytganda, hayratga soluvchanlik kiradi. Ushbu hayratlanarlilik tilshunoslikda ba’zan mirativlik deb ham yuritiladi [Johanson 2003; 278]

Aytishlaricha ertaga qor yog‘ar ekan – o’zbekcha

Yarın kar yağacak diyorlar – turkcha

Ертең қар жауады дейді – qozoqcha

They say it will snow tomorrow – inglizcha

Keltirilgan misollarning barchasi tasdiqlanmagan mish-mishni ifodalab kelmoqda.

Menimcha ertaga qor yog‘sa kerak, osmonni qalit bulutlar qoplab havo sovib ketti – o’zbekcha

Sanırım yarın kar yağacak, gökyüzü yoğun bulutlarla kaplı ve hava soğuk– turkcha

Менің ойымша, ертең қар жауады, аспанды қалың бұлт басып, ауа райы салқын – qozoqcha

I think it will snow tomorrow, the sky is covered with heavy clouds and the air is cold – inglizcha.

Mazkur misollar tasdiqlangan ma’lumotni ifodalab xulosaviy evidensiallikka ishora qilmoqda.

Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, qadim-qadim zamonda bir sariq sochli qizaloq bo‘lgan ekan. - o‘zbekcha

Bir varmış bir yokmuş, bir zamanlar sarı saçlı küçük bir kız varmış - turkcha

Ерте-ертеде, ақ сары шашты қыз болыпты - qozoqcha

Once upon a time, once upon a time there was a little girl with blonde hair – inglizcha

Keltirilgan misollar tasdiqlangan ma’lumotni ifodalab tarixiy evidensiallikni hosil qilmoqda.

Skot de Lancey mirativlik dalillikning quyi turi yoki hech bo‘lmaganda ular bilan bog‘liq bo‘lagi deb hisoblaydi [De Lancey 2001; 33]. Tasdiqlilikning quyi toifasidan foydalanib biz turli ma’nolarni birlashtira olamiz. Misol uchun o‘zbek, qozoq va turk tillarida, shuningdek boshqa ko‘plab genetik va hududiy tillarda tasdiqlanmaslik, birinchi navbatda o‘tgan zamon belgilari bilan ifodalanadi. Makur belgilar ko‘pincha o‘tgan zamon va tasdiqlanmaslikning birikmasidan ko‘ra, tasdiqlanmaslikni ifodalashdan iborat bo‘lgan belgilarga tayanadi.

Ertaga qor yog‘ar emishmi?/ yog‘arkanmi? – tasdiqlanmagan,epistemik modallik

Bo‘ying o‘sib qolibdimi? – tasdiqlanmagan, mirativlik

Evidensial tahlilda zamon va modallik bir-biri bilan o’zaro aloqaga kirishadi, chunki, evidensial ko’rsatkichlar temporal yo‘nalishlarga qaratilgan bo’ladi. Aksariyat hollarda evidensiallik aytilgan gapning biror-bir subyekt tomonidan qabul qilinishi bilan belgilanadi. Misol uchun,

Islom dinida aytishlaricha qiyomat qoyim bo‘lganda, jamiki odamzot tirilib to‘planadigan qo‘rqinchli dasht, qiyomat maydonida to‘planarmish.

Evidensiallikda shuningdek dalillikni ko’rsatadigan maxsus grammatik elementlar ham mavjud. Bu elementlar sirasiga affiks, qo’shimcha yoki yuklamalarni kiritish mumkin. Jumladan o‘zbek, qozoq va turk tillarida biz besh morfemaning zamonaviy reflekslari bilan shug‘ullanamiz. Ulardan uchtasi o‘zak bilan bog‘lanib, o‘tgan zamonni ifodalaydi: tasdiqlovchi bo‘lgan sodda o‘tgan zamon o‘zbekcha -di ,-ti, turkcha -DI, -DU va qozoqcha -ди,-ды . Tasiqlash uchun belgilanmagan (zamonaviy tillarda perfekt (tugallangan) o‘zbekcha -gan, qozoqcha -ган hamda konverbial (so‘zlashuv) o‘tgan o‘zbekcha -ip, -ipdi, -ibdi, qozoqcha tasdiqlamaydigan -иб.

Quyidagi to‘rt tildagi tahlilga e’tibor qarataylik:

Ertede bir kempir bol-ïp-tï, onïŋ žalğïz bala-sï bol-ïp-tï.- Qozoqcha

Bir zamanlar yaşlı bir bayan varmış, onun tek çocuğu varmış. -Turkcha

Qadimda bir kampir bo‘lgan ekan, uning yolg‘iz farzandi bor ekan. - O‘zbekcha

Long ago there was an old woman, she had a single child. - Inglizcha

Keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki tarixiy (folklor) evidensiallik turli tillarda turlicha o‘tgan zamon belgilari bilan ifodalanishiga qaramasdan, bir ma’noni ya’ni o‘tgan zamonda bajarilgan ishdagi tasdiqlanganlik ma’nosini ifodalab kelmoqda.

O‘zbek tiliga tegishli bo‘lgan boshqa ikkita morfema og‘zaki belgilar va kopulaning birikmasidan olingan *er-kan, ekan* bilan ifodalansa, turk tilidagi *–miş;* o‘zbek tilidagi *mish, emish*; qozoq tilidagi –мыс, -мис, o‘zbek tilidagi -ekan, qozoq tilidagi *бұл, -ды, экен* turk tilida *öyle* kabilarni o‘tgan zamonni ifodalovchi evidensial morfemalar sirasiga kiritish mumkin.

Aytishlaricha ertaga qor yog‘ar ekan. – tasdiqlanmagan (mish-mish)

Menimcha ertaga qor yog‘sa kerak, osmonni qalit bulutlar qoplab havo sovib ketti. – tasdiqlangan (xulosaviy evidensiallik)

Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, qadim-qadim zamonda bir sariq sochli qizaloq bo‘lgan ekan. – tasdiqlangan (tarixiy)

Evidensiallik keng munozaralardagi mavzu bo‘lib, u dalil va tegishli ma’nolar uchun qulay qopqoq atamasi sifatida ishlatilishi aksariyat olimlarni o‘ylantiradi. Umuman olganda evidensiallik ma’lumot manbai yoki dalil ma’nosi kabi tavsiflovchi atamalarni qo‘llash uchun ishlatiladi. Tasniflash qiyin bo‘lgani sabab, uni tasdiqlanmagan evidensiallik deya nomlash o‘rinlidir. R.Yakobson ilk marotaba evidensiallikni tipologik tizimga asoslagan hamda yozma ma’lumotlarni tasdiqlanmagan, og‘zaki ma’lumotlarni esa tasdiqlangan evidensiallik statusidir degan g‘oyani ilgari suradi [Jacobson 1957; 127].

Bilvositalik (shuningdek xulosaviylik deb ham ataladi) tizimlari ural va turkiy tillarda keng tarqalgan. Ushbu tillar ma’lum bir ma’lumot manbasi uchun dalillar mavjudligini ko‘rsatadi; ular to‘g‘ridan-to‘g‘ri (xabar qilingan) ma’lumot va bilvosita ma’lumotni ya’ni bilvosita xabar qilingan so‘zlovchi tomonidan qabul qilinishiga qaratgan holda farq qiladi. Boshqa ikkinchi turdagi dalil tizimlardan farqli o‘laroq, bilvositalik belgisi bilim manbai haqidagi ma’lumotni ko‘rsatmaydi: ma’lumot mish-mishlar, xulosalar yoki idroklardam kelib chiqadimi, ahamiyatsiz; biroq ba’zi turkiy tillar bilvosita va xabar qilinmagan bilvosita tillarni ajratib turadi, buni quyidagi Turkish tillardagi fe’llarda ko‘rish mumkin.

Gel-di o‘tgan – tasdiqlangan o‘tgan zamon

Gel-miş – tasdiqlanmagan o‘tgan zamon

Gel-di so‘zida belgilanmagan –di qo‘shimchasi tasdiqlangan o‘tgan zamonni bildiradi, lekin ikkinchi kelgan so‘zdagi –miş qo‘shimchasi ham o‘tgan zamonni bildiradi lekin tasdiqlanmagan bilvosita. Chunki, turk tilidagi –miş o‘zbek tiliga aniq, aftidan yoki tushunishimcha kabi iboralar bilan tarjima qilinishi mumkin. To‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘tgan zamon

belgisi –di belgilanmagan yoki neytral hisoblanib, u bayonotni tasdiqlovchi dalillar mavjudligi yoki yo‘qligi aniqlanmagan.

Evidensiallik bevosita tasdiqlangan yoki bilvosita tasdiqlanmagan kabi turlarga bo’linadi. Bevosita tasdiqlangan evidensiallik sirasiga so’zlovchi tomonidan ko’rish va boshqa hissiy tajribalar orqali to‘plangan ma’lumotni hamda idrok etilgan ma’lumotlarni kititsak, bilvosita tasdiqlangan evidensiallik sirasiga esa kotirovkalar va xulosalarni kiritish mumkin bo’ladi. Tasdiqlanmagan evidensiallikka esa gumon, shubha kabilarni kiritishimiz mumkin bo‘ladi.

XULOSA sifatida shuni aytish joizki, tilshunoslikda evidensiallik keng ma’noda berilgan gapning daliliy xususiyatini ko’rsatish; ya’ni bayonot uchun dalil bormi yoki yo‘qmi va agar bor bo’lsa, qanday turdagi dalil ekanini ko’rsatish uchun xizmat qiladi. Undagi tasdiqlanganlik va tasdiqlanmaganlik ma’nolarini ajratib olish uchun esa goh zamon suffikslari bo‘lmish morfemalar, modal fe’llar yoki sezgi fe’llarini bilish kifoya hamda har bir tadqiqotchi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Jakobson R. Shifters and verbal categories. In *On language* Cambridge, MA: Harvard University Press 1957. – PP 386-392.

2. Макарцев М.М. Эвиденциальность в пространстве балканского текста. – М.: Нестор-История, 2014. – P 28.

3. Friedman V. “The Category of Evidentiality in the Balkans and the Caucasus.” In American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists: Linguistics, edited by A. M. Schenker, 1988. PP 121-139.

4. Aikhenvald A. 2004). *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press. – P 23.

5. Comrie, Bernard. Evidentials: Semantics and history. In L. Johanson & B. Utas Educations 2000. P 129.

6. Willet, Thomas L. (1988). A cross-linguistic survey of the grammaticalization of evidentiality. Studies in Language 12. – PP 51-97.

7. Johanson, Lars. (2003). Evidentiality in Turkic. In A. Y. Aikhenvald & R. M. W. Dixon Educations PP. 273–290.

8. De Lancey S. The Mirative and Evidentiality. - Journal of pragmatics 2001. – P 33.

9. Jacobson R. Shifters, verbal categories, and the Russian verb. Massachusetts: Harvard University Press 1957. – PP117-186.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ORCID: 0009-0004-1491-1443

TIL BIRLIKLARINI CHASTOTALI TAHLIL QILISHDA TIL KORPUSLARINING AHAMIYATI

Maxammadiyeva Diyora Raxmatovna
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti doktaranti
diyoramaxammadiyeva@gmail.com
Tel:+998995938892

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilining kelgusi taraqqiyotida muhim omillardan biri bo‘lgan til korpusi tushunchasi hamda til birliklarini korpus yordamida chastotali tahlil etishning afzalliklari haqida so‘z yuritiladi. Til korpuslari va ularga qo‘yiladigan talablar, chastotali tahlil turlari va metodlari haqida mulohazalar bayon etilgan. Xususan, chastotali tahlil qilishning til strukturasini o‘rganish, Tilning davriy rivojlanishini tahlil etish, Til birliklari o‘rtasidagi semantik munosabatlarni aniqlashdagi afzalliklari va bunda til korpuslarining katta ma’lumotlar ombori sifatidagi xizmat e’tirof etilgan. Shuningdek, chastotali tahlillar orqali tilimiz fonetik, leksik, semantik, grammatik strukturasidagi taraqqiyot jarayonlarini tez va oson tadqiq etish mumkinligi to‘g‘risidagi fikrlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar. Statistik tahlil, matn va til birliklari o‘rtasidagi struktura, dinamika, semantik maydon, mualliflik korpusi, morfologik birliklar lingvostatistikasi.

ЗНАЧЕНИЕ ЯЗЫКОВЫХ КОРПУСОВ В ЧАСТОТНОМ АНАЛИЗЕ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ

Абстрактный. В данной статье говорится о понятии языкового корпуса, которое является одним из важных факторов будущего развития узбекского языка, и преимуществах частотного анализа языковых единиц с использованием корпуса. Представлены комментарии к языковым корпусам и требованиям к ним, видам и методам частотного анализа. В частности, признаются преимущества частотного анализа при изучении структуры языка, анализе периодического развития языка, определении семантических отношений между языковыми единицами, а также обслуживании языковых корпусов как большого хранилища данных. Также с помощью частотного анализа можно быстро и легко изучить процессы развития фонетического, лексического, семантического и грамматического строя нашего языка.

Ключевые слова. Статистический анализ, структура, динамика между текстовыми и языковыми единицами, семантическое поле, авторский корпус, лингвостатистика морфологических единиц.

THE IMPORTANCE OF LANGUAGE CORPORATIONS IN FREQUENCY ANALYSIS OF LANGUAGE UNITS

Abstract. This article discusses the concept of a language corpus, which is one of the important factors in the future development of the Uzbek language, and the advantages of frequency analysis of language units using a corpus. Considerations are given to language corpora and the requirements placed on them, types and methods of frequency analysis. In particular, the advantages of frequency analysis in studying the structure of the language, analyzing the periodic development of the language, identifying semantic relationships between language units, and the role of language corpora as a large repository of information in this regard are recognized. Also, the ideas about the possibility of quickly and easily studying the development processes in the phonetic, lexical, semantic, and grammatical structure of our language through frequency analysis are presented.

Keywords. Statistical analysis, structure between text and language units, dynamics, semantic field, authorial corpus, linguostatistics of morphological units.

KIRISH

Raqamli texnologiyalar rivojlangani sari ulardan foydalanish kundalik ehtiyojga aylanib bormoqda. Yangi O‘zbekistonda bugun har bir soha, raqamlashtirilish jarayonida. Raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat, elektron murojaat kabi tushunchalar hayotimizning bir bo‘lagiga aylangan. Tilshunoslik ham bundan mustasno emas. Zamonaviy axborot texnologiyalari tilning funksional imkoniyatlaridan foydalanish borasida benihoya keng qulayliklar eshigini ochdi. Kompyuter tarjimasi, tahriri, tahlili, elektron lug‘atlar va tezauruslar fikrimiz dalilidir. Ayniqsa, zamonaviy elektron lug‘atlar tuzish va ulardan foydalanish madaniyatini shakllantirish til imkoniyatini kengaytirishda muhim ahamiyatga ega. Respublikamizda har bir sohada axborot-texnologiyalaridan unumli foydalanishga, dasturiy ta’minot asosida tuziladigan loyihalarga katta e’tibor qaratilmoqda. Xususan, Matnlar korpusiga oid ilmiy tadqiqotlar salmog‘ining ko‘payishi natijasida tilshunoslikda korpus lingvistikasi yo‘nalishi shakllandi. Bugungi kunda o‘zbek tilshunosligida aynan shu sohaning rivojlanishi kelgusida til birliklarining xususiyatlarini aniqlashda, tabiiy tildagi davriy hodisalarni o‘rganishda elektron shaklda saqlanadigan yozma yoki og‘zaki, kompyuterlashtirilgan qidiruv tizimiga dasturiy ta’minot asosida joylashtirilgan matnlar jamlanmasi orqali tez va ishonchli statistik tahlil qilish imkonini beradi. Ayniqsa, Korpus yordamida Chastotali tahlillarni amalga oshirish bir necha marotaba qulaydir. Turli janr va uslub matnlaridagi til birliklarining (so‘zlar, frazeologik birliklar, morfemalar va boshqalar) chastotasini o‘rganishda katta hajmli korpuslarning asqotishi tabiiy. Har qanday tadqiqotda statistik tahlil muhim ahamiyat kasb etadi. Aniq raqamlarga tayanilgan

xulosalar ilmiy nazariyani nafaqat tasdiqlashga, balki bilimlarni mustahkamlash va ularni isbotlashga ham yordam beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI:

Jahon adabiyotshunosligi va korpus lingvistikasi tajribasida korpus tuzish va korpusga tayangan tadqiqotlar ko‘p. Til birliklarini lingvostatiktik tadqiq etishga qaratilgan ishlar sirasida S.M.Muhammedov, A.Babanarov, N.K.Ауымbetov, S.Karimov, A.Qarshiyev, G.Isroilova, S.Rizayevlarning ishlari e’tiborga molik[1,2,3,4,5,6]. Ushbu olimlarning ishlari asosan badiiy, publisistik matnlarning lingvostatistik tahlili doirasida olib borilgan. Sh.Hamroyeva, N.Abdurahmonova, G.Toirova, D.Axmedova, R.Karimov va boshqalarning o‘zbek tili korpusini tuzish tamoyillari, metodikasi va lingvistik asoslariga bag‘ishlangan ishlarida til korpusining turli aspektlari tahlilga tortilgan[7,8,9,10]. Kelgusi tadqiqotlarda she’riy asarlar korpusini tuzish va unga asoslangan lingvostatistik tadqiq olib borish kun tartibiga qo‘yganmiz. Korpusning bunday turi poetik uslubdagi matnlar tilining til birliklarini o‘rganish, leksik qatlamlarining tarkibini aniqlashtirish va tasniflash, matnning lingvostatistik tahlilini amalga oshirish, muayyan lahja va shevaga xos bo‘lgan lug‘aviy birliklarini aniqlash, tildagi uslublar leksikasi o‘rtasidagi umumiylik hamda xususiylik, o‘ziga xoslik tomonlarini kuzatish, ijodkorlarning so‘z qo‘llash mahoratini belgilash, matnlarni kompyuterda avtomatik tekshirish, istalgan matnga avtomatik ishlov berish orqali leksikografik manbalarini yaratish masalasi o‘rganilishida muhim manba bo‘la oladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Maqolada badiiy matnlarni lingvostatistik tadqiq etishning ahamiyati, yutuqli tomonlari muhokama etiladi. Chastotali tahlil etishning matn va til birliklari o‘rtasidagi struktura, dinamika, semantik maydon uzviyligini aniqlashdagi aniqlik va tezkorlik me’zonlari tahlil qilinadi. Badiiy matnni statistik tahlil qilishning ahamiyati o‘rganildi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR.

O‘zbek tilshunosligida keyingi yillarda til korpuslarini tuzish metodikasi va texnikasi tadqiqiga bag‘ishlangan tadqiqotlar ko‘paydi. Ular asosida bir necha korpuslar ishlab chiqildi. Kompyuterda amalga oshiriladigan statistik tahlilning yutug‘i shundan iboratki, bir muallifning hayoti va ijodining turli davrlarida yaratilgan asarlari uslubini o‘rganishda yordam beradi. Matnni tadqiq qilishda statistik metodlardan foydalanilar ekan, bunday metodlar muayyan bir matnda so‘z yoki ibora, bo‘g‘in yoki gap singari til birliklarining qo‘llanishida o‘ziga xos qonuniyatlarni aniqlashga qaratiladi[1]. Matnlarning Chastotali tahlili tilshunoslar uchun tilning tuzilishini, davriy rivojlanishini va til birliklari o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarini tahlil qilish uchun zarur vosita hisoblanadi. Tilshunoslikda chastotali tahlildan olingan natijalardan quyidagi maqsadlarda foydalanish mumkin:

1. Til strukturasini o‘rganishda chastotali tahlil statistikasi tilning sintaktik va morfologik tuzilmasini o‘rganish uchun muhim ahamiyatga ega. Eng ko‘p uchraydigan so‘zlar, frazeologik birliklar va ularning tartibi tilning umumiy strukturasi haqida qimmatli ma'lumotlarni taqdim etadi. Til birliklarining chastotasi yordamida sintaktik va morfologik birliklardagi jarayonlarni

o‘rganishda qo‘l keladi. Masalan, o‘zbek tilida fe’l, ot va olmoshlarning tez-tez ishlatilishini tahlil qilish orqali sintaktik butunliklar haqida quyidagicha xulosa chiqarish mumkin. Turli janrdagi asarlarda gap bo‘laklarining har xil nisbati qo‘llaniladi: qayerda hodisa ko‘p bo‘lsa, fe’l ham ko‘p bo‘ladi; tavsiflar ko‘p bo‘lgan joyda otlar ko‘proq bo‘ladi; odamlar o‘rtasida ko‘proq dialog bo‘lganda ko‘proq olmoshlardan foydalaniladi.

2. Tilning davriy rivojlanishini tahlil etishda chastotali tahlillar muhim xulosalarni dalillaydi. Vaqtlar o‘tishi bilan tilning leksik, semantik, grammatik, fonetik fondida qanday o‘zgarishlar bo‘lganligini ko‘rsatadi. So‘zlar va iboralarning chastotasidagi o‘zgarishlar yangi tushunchalarning paydo bo‘lishi yoki mavjud tushunchalarning o‘zgarishini anglatadi. Bu tilshunoslarga tilning tarixiy rivojlanish jarayonini o‘rganishda yordam beradi.

3. Til birliklari o‘rtasidagi semantik munosabatlarni aniqlashda, asosiy mazmunni haqida semantik tahliliy xulosalar chiqarishda chastotali tahlil materiallari ishonchli manba bo‘la oladi. Masalan, biror so‘zning tez-tez ishlatilishi, uning matnda nechog‘li muhimligi haqida axborot beradi hamda ijtimoiy-siyosiy hayot va zamona ahlining turmush-tarzi, ruhiyati, kayfiyati, qiziqishlari haqidagi ma’lumotlarni to‘plashda kalit vazifasini bajaradi.

Biz Usmon Azim dramalari uchun yaratilgan kichik mualliflik korpusi orqali ayrim morfologik birliklarining lingvostatistik tadqiqini amalga oshirdik. Tadqiqotda Usmon Azimning “Adibning umri” dramatik asarlar to‘plamidagi 7 ta dramasi lingvostatistik tahlil qilindi. Usmon Azim 7 ta dramada jami 16244 ta so‘zshakldan foydalangan. Shundan 6742 ta so‘z fe’l so‘z turkumiga, 7175 tasi ot so‘z turkumiga, 1189 ta sifat, 128 ta son, 390 ta olmosh, 344 ta ravish, 17 ta bog‘lovchi, 44 ta ko‘makchi, 15 ta yuklama, 105 ta modal so‘z, 81 ta undov so‘z, 14 ta taqlid so‘zlardan iborat (1-rasm).

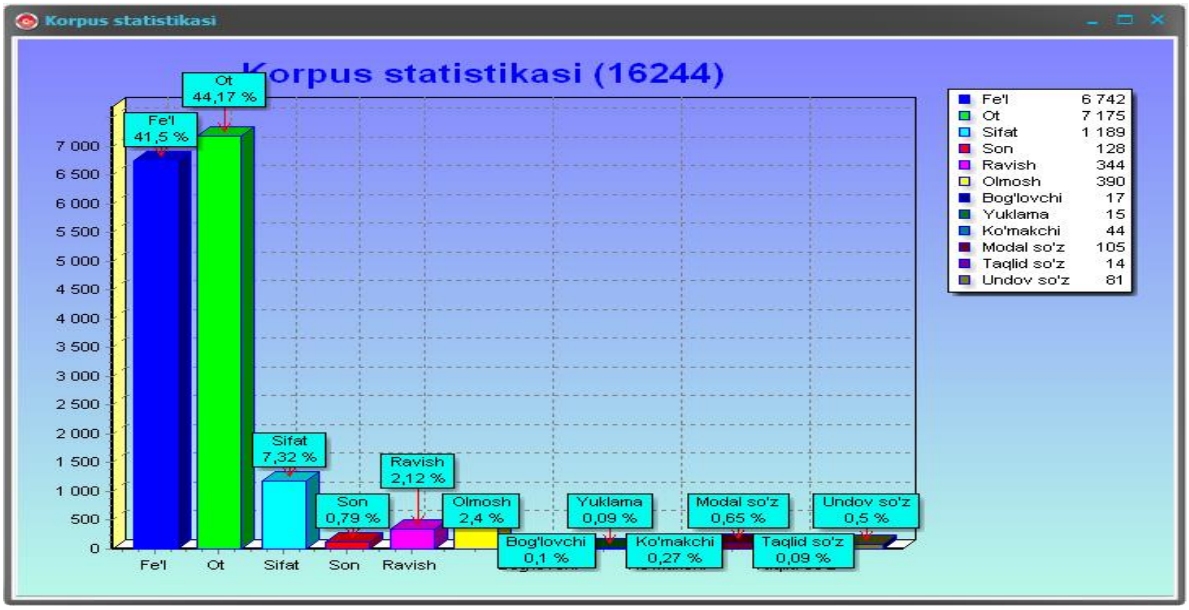

1-rasm. Usmon Azim dramalarida so‘z turkumlarining taqsimlanishi.

Yuqorida keltirilgan diagrammadan shuni ko‘rish mumkinki, dramalar matnida statistik dominant – ot so‘z turkumi. Keyingi pog‘onada esa fe’l so‘z turkumi. Shuningdek, til korpuslari yordamida uch xil statistik lug‘at tuzish mumkin:

Alfavit - chastotali lug‘at;

Chastotali lug‘at;

Ters lug‘at.

Xulosa qilib aytganda , Chastotali tahlil natijalari tilshunoslikda muhim rol o‘ynaydi. U tilning tuzilishini, grammatik va sintaktik qoidalarini turli davrlar nuqtayi nazaridan tadqiq qilishga yordam beradi, tilni o‘rganish jarayonini samarali qiladi. Korpus til hodisalarini har tomonlama, chuqur, ob`ektiv tadqiq etishga, lug‘at, grammatikalar yaratishga asos bo‘ladigan tizim. U tilni o‘rganishda, lingvodidaktika va lug‘at tuzishda mukammal hamda samaralidir.

ADABIYOTLAR

1. Муҳаммедов С.М. Статистический анализ лексико-морфологической структуры узбекских газетных текстов: Автореф. дисс… канд. фил. наук.–Ташкент, 1980.;
2. Бабанаров А. Разработка принципов построения словарного обеспечения турецко-русского машинного перевода: Автореф. дисс… канд. фил. наук. – Ленинград, 1981.;
3. Айымбетов Н.К. Опыт лингвостатистического анализа лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста: Автореф. дисс… канд. фил. наук.– Ташкент, 1987.;
4. Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Алфавитли луғат. Частотали луғат. Терс луғат. – Тошкент, 2007. – 420 б.;
5. Ризаев С. Ўзбек тилининг лингвостатистик тадқиқи: Фил.фан.док.дис…автореф. – Тошкент, 2008.;
6. Муҳаммедова С. Ҳаракат феъллари асосида компьютер дастурлари учун лингвистик таъмин яратиш. Методик қўлланма. – Тошкент, 2006. – 45 б.
7. Хамроева Ш.М. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Фил.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD)…дис. – Бухоро, 2018. – 250 б.;
8. Тоирова Г.И. Ўзбек тили миллий корпусини яратишнинг назарий ва амалий масалалари. Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. – Бухоро, 2021.
9. Ахмедова Д. Атов бирликларини ўзбек тили корпуслари учун лексик-семантик теглашнинг лингвистик асос ва моделлари Фил.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD) дис. – Бухоро, 2020. – 40 б.;
10. Эшмуминов А.А. Ўзбек тили миллий корпуси синоним сўзлар базасини яратиш асослари: Фил.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD) дис. – Термиз, 2019. – 140 б.
11. M.Yo‘ldoshev, S.Muhammedova, M.Saparniyozova “Matn lingvistikasi” Toshkent «Ishonchli hamkor» 2021

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

MUXAMMAD YUSUF SHE’RIYATIDA VATAN MAVZUSI VA UNI TUSHUNTIRISH METODIKASI

Kushvaktov Ne’mat Husanovich
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsenti
Raximbayev Jo‘rabek Sobirovich
Urganch davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqola Muhammad Yrsuf she’rlarida Vatan mavzusini talabalarga tushuntirish metodikasi haqida malumotlar beradi.

Kalit so‘zlar: she’r, vatan, muxabbat, kuy, tarix, mutafakkirlar, shoirlar, olimlar, ta’lim, tarbiya, metodlar.

Аннотация: В статье представлена информация о методике объяснения учащимся темы Родины в стихотворениях Мухаммада Юсуфа.

Ключевые слова: поэзия, родина, любовь, мелодия, история, мыслители, поэты, ученые, образование, воспитание, методы.

THE THEME OF THE MOTHERLAND AND THE METHODOLOGY OF ITS EXPLANATION IN THE VERSES OF MUHAMMAD YUSUF

Abstract. This article in the poems of Muhammad Yusuf provides information on the methodology for explaining the homeland to students.

Keywords: poetry, homeland, love, melody, history, thinkers, poets, scientists, education, education, methods

Kirish. Markaziy Osiyoda yashab o‘tgan mutafakkirlar, shoirlar va olimlarning faoliyatini o‘rganish bugungi kunda dolzarb masala sanaladi. Xususan bizning davrimizda yashab ijod qilayotgan va yashab o‘tgan zamodosh shoirlarning faoliyatini o‘rganish bugungi kunda o‘rganilishi zarur bo‘lgan mavzulardan hisoblanadi. Biz ushbu kichik hajmli tadqiqotimizda biz bilan hamnafas bo‘lgan shoir Muhammad Yrsuf haqida ma’lumot beramiz.

Tadqiqot materiallari va metodologiyasi. Muhammad Yrsuf 1954 yili 26 aprel kuni Andijonning Marhamat tumanidagi Qovunchi qishlog‘ida oddiy mehnatkash oilada tavallud topgan.

Muhammad Yusuf bolaligidan adabiyotga qiziqqan. 1978 yilda Rus tili va adabiyoti instituti (hozirgi O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti)ni tamomlagan. Muhammad Yusuf she’riyatiga ta’rif berilganda esa ko‘pgina adabiyotshunoslar uning she’riyatidagi

xalqonalikning bosh xususiyat ekanligini aytadilar. Jumladan, adabiyotshunos olim Ozod Sharofutdinov “Muhammad Yusuf qo‘shiqlari bilan emas, avvalo, xalq dardini barala aytgan, yurt muhabbatini hech kimga o‘xshamagan misralarda ta’riflagan she’rlari bilan tanildi, shuhrat qozondi” [1] deya shoir ijodinining haqqoniy bahosini bergan bo‘lsa, “… Darhaqiqat, u o‘z elini, xalqi, Vatanini chin farzandday, beg‘araz, sidqidildan yaxshi ko‘rar edi. SHu mehrning natijasi o‘laroq, uning she’riyati ham xuddi shundoq beminnat va beg‘araz she’riyat sifatida maydonga keldi” [2.10], deya ijodkor qalbini ta’riflagan edi o‘zbekning ulkan shoiri Abdulla Oripov.

Muhammad Yusuf she’riyatini ko‘zdan kechirar ekanmiz, uning adabiyotga kirib kelgan ilk yillaridanoq individual uslubi, ijodiy yo‘nalishiga ega bo‘lganligining guvohi bo‘lamiz. SHoir o‘z ijodi davomida «Tanish teraklar» (1985, shoirning ilk kitobi). «Bulbulga bir gapim bor» (1987), «Iltijo» (1988), «Uyqudagi qiz», «Halima enam allalari» (1989), «Ishq kemasi» (1990), «Ko‘nglimda bir yor» (1991), «Bevafo ko‘p ekan», «YOlg‘onchi yor» (1993), «Erka kiyik» (1995), «Osmonimga olib ketaman» (1998), «Ulug‘imsan, vatanim» (2004) kabi o‘ndan ortiq she’riy to‘plamlariga kiritilgan she’rlarida rang-barang mavzularga to‘xtalgan bo‘lsa-da, ulardagi bosh mavzu Vatanga muhabbat, xalqiga sadoqat va mehr hisoblanadi.[3].

Shoir o‘zi to‘g‘risida
Nechun qulluq qilmay Andijonga men
Shu yurtda tug‘ildim, shu yurtda o‘sdim.
Agar do‘stim bo‘lsa bitta u do‘stim
Nechun qulluq qilmay Andijonga men!.. deya faxr bilan kuylaydi.

Shoir ijodini o‘rganish jarayonlarida shu narsaga amin bo‘damizki, u to umrining oxiriga qadar turli ijodiy usullarda zavq bilan ijod qilgan. Masalan, shoirning “Bulbulga bir gapim bor” (1987) to‘plamitga kiritilgan “ YUragim” she’riga bir nazart solsak.

Tuproq yurtim mening,
To‘pori yurtim,
Ko‘zimga to‘tiyo g‘ubori, yurtim.
Eng xushro‘y gullar xushruxsori yurtim,
Eng xushbo‘y bog‘larning ifori yurtim,
Eng baland tog‘lardan yuqori yurtim,
Murodi ko‘nglimning xumori yurtim...
Benavo bilmagan, Bedard sigmagan,

Beyuzga benasib diydori, yurtim!, deya butun mexrini berib vatanni madx etadi. Buning mazmun moxiyatini yoshlarga yetkazishda pedagogdan kasbiy maxorat talab qilinadi. Shoir nima uchun vatanni “Tuproq yurtim mening, To‘pori yurtim” deganda nimani aytmoqchi bo‘lgan. Vatan sodda va agrar yo‘nalishda ekanligiga ishorami? - bu. Yoki xalqning tuproqdek sof, uningdek bag‘rikeng ekanligini ko‘rsataib berganmi?, mana shoirning falsafiy qarashlari naqadar ilmiy. Muxammad Yusuf vatanni shu qadar yaxshi ko‘radiki “Ko‘zimga to‘tiyo g‘ubori, yurtim” deya baralla kuylaydi. Shu bilan bir qatorda vatan go‘zalligini ko‘rsata turib

uni seva olmaganlar borasida” Benavo bilmagan, Bedard sigmagan, Beyuzga benasib diydori, yurtim” ham falsafiy mushoxada qiladi.Bu misralar ustida o‘qituvchi izlanib, klaster, debat, axborot va telekommunikatsion vositalardan foydalangan holda talablarga tushuntiradi. Bu yerda o‘qituvchi mustaqillikdan oldingi davr bilan bog‘lab she’r ustida ishlasa maqsadga muoffiq bo‘ladi. Yana bir she’riga e’tibor qarataylik.

Tanishterak. Ariqyoqasi.
Bo‘tanasuv, shirin loyqasuv.
Tol ko‘chadaotlartaqasi...
Kanchabo‘ldiko‘rmaganimga.

O‘qituvchi ushbu satrlarni o‘qib axborot texnologiyalaridan foydalangan holda qishloq manzarasini monitorga chiqarish kerak.Ariq bo‘yida qator o‘sib turgan teraklar, ular mayingina tebranib turishi sizda qanday tuyg‘ularni uyg‘otdi.Talbalarni mushoxadaga chorlaydi. Shu bilan bir qatorda talabalrning ijodiy fikrlashini kuzatib boradi, lozim topilsa qo‘shimchalar qiladi. “Bo‘tana suv, shirin loyqa suv.” Bu misrada shoir nima demoqchi.Muxammad Yusufning hayotiy, falsafiy qarashlarini bizga nimani anglatmoqda. O‘qituvchi bu misralarni ifanlar bilan integratsiya qilishni so‘raydi. Endi talbalar boshqa fanlardan olgan bilimlari bilan o‘rtoqlashadi.

Muxammad Yusuf qishloqni sog‘ingani uchun ham
Yalpiz hidi tutgan dalalar,
Gapga chechan bog‘chaxolalar,
Belanchakda yotgan bolalar...

Qancha bo‘ldi ko‘rmaganimga -deya ularni mexr bilan qo‘msaydi”. Yalpiz hidi” sof tabiatning belgisi hisoblanadi. Qishloqqa borishingiz bilan yalpiz hidini tuyasiz, u sizga o‘zgacha tarovat baxshida etadi”. Belanchakda yotgan bolalar” sizlarga nimani eslatdi. Birinchi naabatda onamiz ko‘z oldimizga keladi. Onaning farzandga bo‘lgan mexri har narsadan ustun turishi integrativ yondoshuv asosida tushuntiriladi. Masalan, so‘zning lug‘aviy ma’nosini bilish uchun lug‘atlarga, belanchakka oid tuyg‘ularga oshno bo‘lish uchun san’atga murojaaat qilamiz.

Belanchak - chaqaloqlarni yotqizib ovutiladigan yoki uxlatiladigan, arg‘imchoqdek yoki beshikdek tebratiladigan moslama. *Oyim esa belanchakka ulangan ipni har zamon-har zamon silkib-silkib qo‘yadi.* M.Xidir, Qirg‘oqlar. *Chetan devor ortidagi qo‘rg‘oncha ayvonida yoshgina juvon belanchak tebratib, qo‘shiq aytardi.* S. Ahmad, Hukm.

2 *ko‘chma.* Dunyoga kelish uchun sabab bo‘luvchi, voyaga, kamolga yetkazuvchi; allalovchi narsa haqida. *Baxtbelanchagi. Zaminbelanchagi, Ketmasin boshimizdan asl o baxt belanchagi.* A. Oripov. *Senga alla aytdi keksa samovot, Egilib zaminning belanchagiga. E.* Vohidov. *Haligina shirin uyquning belanchagida allalanilayotgan jangchilar duv ko‘tarildi, go‘yo sokin o‘rmondan ogahon o‘q uzilgandi.* Shuhrat, Shinelliyillar.[4].

Muxammad Yusufning vananparvarlik g‘oyalarini talablarga o‘rgatishda uning “ Vatan” deb nomlangan she’ridan keng foydalanish mumkin. Bunda biz axborot va telekommunikatsion vositalart imkoniyatidan foydalanib mant mazmunini tushuntiramiz.

Vatanim

Men dunyoni nima qildim,
O‘zing yorug‘ jahonim,
O‘zim xoqon, O‘zim sulton
Sen taxti Sulaymonim,
Yolg‘izim, Yagonam deymi,
Topingan koshonam deymi,
O‘zing mening ulug‘lardan
Ulug‘imsan, Vatanim…
Ol, deyabir kun Egam,
Osmonga uchsa ruhlarim.
Bir ajib moviy diyor,
Bo‘yini quchsa ruhlarim.

Ko‘k mening ko‘ksim bo‘lur deya ulug‘ shoir butun umri davomida she’riyatga oshno bo‘lib yashadi. U o‘z umri iyakunida ham muxlislari qurshovida she’riyatning issiq bag‘rida 2001 yil 31 iyul kuni Qoraqalpog‘istonning Ellikqal’a tumaniga qilingan ijodiy safar chog‘ida, yuzlab muxlislari bian uchrashuv paytida yurak xurujidan vafot etdi. Muhammad Yusuf Andijon viloyatida dafn etilgan.

Tadqiqot natijalari

Muhammad Yusuf she’riy to‘plamlari

Muhammad Yusufning birinchi she’riy to‘plami 1985 yilda “Tanish teraklar” chop etilgan.

1987 - “Bulbulga bir gapim bor” she’riy to‘plami.
1988 yil - “Iltijo” she’riyto‘plami
1989 yil - “Uydagiqiz”, “Halima enamallalari” she’riy to‘plamlari
1990 yil — “Ishq kemasi”
1990 yil - “Ko‘nglimda bir yor”
1991 - “Bevafoko‘pekan”
1992 - “Yolg‘onchi yor”, “Erkakiyik”,
1998 - “Osmonimga olib ketaman”.

Muhammad Yusuf “Osmonning oxiri”, “Qora quyosh” singari dostonlar yaratdi. Ushbu to‘plamlar va dostonlarda turli mavzudagi she’rlar, asosan shoirning bolaligida eshitgan hikoya va ertaklari, o‘smirlik yillari, ona qishlog‘i,vatan, muxabbat,tabiat, insoniylik kabi mavzulari yoritilgan. Shoirning she’rlari uning vafotidan keyin ham chop etilgan. “Ulug‘imsan, Vatanim” (2004), “Saylanma” (2007), “Xalq bo‘l, elim” (2009) she’riy kitoblari nashr etilgan.

Mustaqillik yillarida yaratgan she’rlari

Shoirning “Vatanim”, “Xalq bo‘l, elim”, “Dunè”, “Inshoolloh”, “O‘zbekmomo”, “Iqror”, “Tilak” singari o‘nlab she’rlari chop etildi.

Mukofotlari

1989 yilda "Uyqudagi qiz" nomli she’riy to‘plami uchun u respublika Yoshlar tashkilotining mukofotiga sazovor bo‘lgan.

1998 yilda “O‘zbekiston xalq shoiri” unvoni berildi.

1996 yil shoir O‘zbekiston YOzuvchilar uyushmasi a’zosi bo‘ladi. Avvaliga adabiy maslahatchi, 1997 yildan to umrining oxirigacha uyushma raisi o‘rinbosari lavozimida ishlagan.

Muhokama. Mazkur kitoblarga kirgan she’rlarda Muhammad Yusufga mansub bo‘lgan avlodning eng oliyjanob va yuksak insoniy fazilatlari bilan birga yoshlik sururi, ishq va muhabbatning nafis navolari, o‘zbekona, sodda, ayni paytda ezgu, bokira va betakror tuyg‘u hamda kechinmalari o‘zining yorqin ifodasini topgan. So‘zning badiiy imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalanish, musiqiy ravonlik, tuyg‘ular tiniqligi, samimiylik va mayinlik, ruhiyat manzaralarini lo‘nda va yakdil ifodalay bilish Muhammad Yusuf she’riy uslubining etakchi xususiyatlaridir. Uning qalamiga mansub aksariyat she’rlar taniqli xonandalar tomonidan ijro etilmoqda.

Xulosa. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Muhammad Yusufning adabiy merosini tadqiq qilish o‘zbek adabiyoti hamda ma’naviyatini , aniqroq qilib aytganda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni haqqoniy tarzda yoritib berishda ko‘mak beradigan ilmiy badiiy meros sifatida ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон халқ шоири Муҳаммад Юсуф – Ватан ва муҳаббат куйчиси” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман манбалари, 2021-йил 24-апрель. Тошкент. – 2021. 266 бет.

2. “Ўзбекистон халқ шоири Муҳаммад Юсуф – Ватан ва муҳаббат куйчиси” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман манбалари, 2021-йил 24-апрель. Тошкент. – 2021. 266 бет.

3. Ф.Н.Бўриева, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Ўзбекистон-Финландия педагогика институти, Самарқанд. МУҲАММАД ЮСУФ ШЕЪРИЯТИ: ХАЛҚПАРВАРЛИК ВА ДАРД \\https://kh-davron.uz/kutubxona/multimedia/muhammad-yusuf-sheriyati-xalqparvarlik.html

4.O‘zbek tilining izohli lug‘ati.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ABDULLA ORIPOV POETIK TAFAKKURI RIVOJIDA FOLKLORNING AHAMIYATI

Ravshonbekova Gulmira
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
UrDU Filologiya va san’at fakulteti
2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston xalq shoiri Abdulla Oripov ijodiy merosining shakllanishida xalq og‘zaki ijodining ta’siri tahlil etiladi. Shoirning she’riy asarlarida xalq qo‘shiqlari, maqollar, dostonlar va folklor elementlarining aks etishi, ularning poetik tafakkur taraqqiyotidagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, xalq og‘zaki ijodining milliy tafakkur va adabiy merosni boyitishdagi ahamiyati ham ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: Abdulla Oripov, xalq og‘zaki ijodi, folklor, poetik tafakkur, she’riyat, milliy meros, badiiy uslub.

РОЛЬ НАРОДНОГО УСТНОГО ТВОРЧЕСТВА В РАЗВИТИИ ПОЭТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ АБДУЛЛЫ ОРИПОВА

Аннотация. В данной статье анализируется влияние народного устного творчества на формирование творческого наследия Народного поэта Узбекистана Абдуллы Орипова. Рассматривается отражение народных песен, пословиц, дастанов и фольклорных элементов в его поэтических произведениях, а также их роль в развитии поэтического мышления. Кроме того, подчеркивается значение народного устного творчества в обогащении национального мышления и литературного наследия.

Ключевые слова: Абдулла Орипов, народное устное творчество, фольклор, поэтическое мышление, поэзия, национальное наследие, художественный стиль.

THE ROLE OF FOLK ORAL CREATIVITY IN THE DEVELOPMENT OF ABDULLA ORIPOV’S POETIC THINKING

Abstract. This article analyzes the influence of folk oral creativity on the formation of the creative heritage of Uzbekistan’s People's Poet, Abdulla Oripov. It examines how folk songs, proverbs, epics, and folklore elements are reflected in his poetic works and their role in the evolution of poetic thinking. Additionally, the article highlights the significance of folk oral creativity in enriching national thought and literary heritage.

Keywords: Abdulla Oripov, folk oral creativity, folklore, poetic thinking, poetry, national heritage, artistic style.

KIRISH

Adabiyot insoniyat tafakkurining muhim ifodalaridan biri bo‘lib, millatning tarixiy xotirasi va madaniy merosining ajralmas qismidir. Har bir ijodkorning adabiy faoliyati muayyan an’analar, tarixiy jarayonlar va madaniy muhit bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi. Shu jihatdan, o‘zbek adabiyotining yuksak cho‘qqilaridan biri bo‘lgan Abdulla Oripov ijodining manbaalarini o‘rganish muhim ilmiy masalalardan biridir. Shoirning badiiy tafakkuri va poetik olami xalq og‘zaki ijodining chuqur ta’siri ostida rivojlangan bo‘lib, uning asarlarida milliy ruh, folklor motivlari va xalqona ifoda vositalari yaqqol namoyon bo‘ladi.

Xalq og‘zaki ijodi asrlar davomida o‘zbek xalqining estetik didi, ma’naviy qadriyatlari va dunyoqarashini aks ettirib kelgan. O‘zbek folklorida xalq donishmandligi, poetik tafakkurining ifodasi bo‘lmish maqollar, topishmoqlar, dostonlar, qo‘shiqlar va rivoyatlar mujassamdir. Abdulla Oripov ana shu bebaho badiiy an’analardan ilhomlangan holda o‘z ijodida xalqona tasvir vositalaridan samarali foydalangan. Uning she’rlarida xalq qo‘shiqlariga xos samimiylik, xalq maqollari va iboralari bilan uyg‘unlashgan poetik ifodalar, dostonlardagi epik tasvirlarga yaqin badiiy usullar kuzatiladi.

Maqolada Abdulla Oripovning poetik tafakkuri shakllanishida xalq og‘zaki ijodining o‘rni tahlil qilinadi. Shoir she’riyatida folklor elementlarining aks etishi, ularning poetik tizimdagi funksiyasi hamda badiiy-estetik xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, xalq og‘zaki ijodining nafaqat shoir ijodiy uslubini boyitish, balki milliy adabiyot taraqqiyotidagi umumiy roli ham tadqiq qilinadi. Ushbu masala o‘zbek adabiyotshunosligi doirasida xalq an’analari va zamonaviy poetik tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ochib berish nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyatga egadir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Abdulla Oripov ijodida xalq og‘zaki ijodining ta’siri o‘zbek adabiyotshunosligida muhim tadqiqot mavzularidan biri bo‘lib kelmoqda. Tadqiqotchilar shoirning poetik tafakkuri shakllanishida folklor elementlarining o‘rni va ahamiyatini turli jihatlardan tahlil qilganlar. Masalan, *A. Davlatova* o‘zining *“Abdulla Oripov she’riyatida poetik tafakkur tadriji”* nomli doktorlik dissertatsiyasida shoirning poetik tafakkur shakllanishida xalq og‘zaki ijodining ta’sirini o‘rganadi. Tadqiqotda shoir she’riyatida xalq maqollari, doston obrazlari va xalq qo‘shiqlari motivlarining badiiy-estetik ahamiyati yoritilgan Shuningdek, *L. O‘sarova “Abdulla Oripov asarlarida milliy ruh ifodasi”* nomli ilmiy ishida shoirning milliy adabiy merosga bo‘lgan munosabatini tahlil qiladi. Unda Abdulla Oripov asarlarida xalq donishmandligiga asoslangan poetik obrazlar, an’anaviy timsollar va xalqona ifodalar tizimi chuqur tadqiq qilingan.

Shoir asarlarida xalq og‘zaki ijodidan olingan motiv va obrazlarning badiiy talqinini o‘rganib, ularning poetik tafakkuridagi o‘rni yoritilar ekan, bunda tadqiqotchi *Y. Nurjonova va Sh. Abdiyeva* o‘zining *“Abdulla Oripov ijodida folklorizmlarning ahamiyati”* nomli maqolasida shoirning xalq og‘zaki ijodiga murojaati, uning asarlarida folklor elementlarining qo‘llanilishi

va badiiy-estetik ahamiyatini o‘rganadi. Tadqiqotda shoirning xalqona ifoda vositalaridan foydalanishi uning ijodiy uslubini boyitganligi ta’kidlangan.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Abdulla Oripov ijodida xalq og‘zaki ijodiga asoslangan poetik tafakkur muhim o‘rin tutadi. Xususan, xalq qo‘shiqlari, maqollar, doston obrazlari va xalqona ifoda vositalari shoirning milliy ruh bilan yo‘g‘rilgan poetik tizimini shakllantirishda muhim manba bo‘lib xizmat qilgan.

METOD

Ushbu tadqiqotda ilmiy-tahliliy va qiyosiy usullar qo‘llanildi. Avvalo, Abdulla Oripov she’riyatida xalq og‘zaki ijodining o‘rni ilmiy manbalar asosida o‘rganildi. Birinchi bosqichda she’riy matn tahlili usuli qo‘llanildi. Bunda Abdulla Oripovning turli yillarda yaratilgan asarlarida xalq og‘zaki ijodi bilan bog‘liq elementlarning qo‘llanilishiga ilmiy yondashuv asosida baho berildi. Xususan, folklor motivlari, xalq maqollari, qo‘shiq va dostonlarga xos badiiy uslublar poetik tafakkur shakllanishidagi o‘rni jihatidan o‘rganildi. Ikkinchi bosqichda qiyosiy-tahliliy usul yordamida Abdulla Oripovning ijodiy uslubi bilan xalq og‘zaki ijodi o‘rtasidagi bog‘liqliklar o‘rganildi. Shoirning asarlarida an’anaviy xalq obrazlarining qo‘llanilishi va ularning boshqa zamonaviy o‘zbek shoirlari ijodidagi ifodalari bilan qiyosiy tahlil qilindi. Tadqiqot davomida manba tahlili usuli ham qo‘llanilib, adabiyotshunos olimlarning ilmiy asarlari va maqolalari asosida shoir poetikasida xalq og‘zaki ijodining o‘rni xolisona baholandi. Shu tariqa, tadqiqotning ilmiy asoslari chuqur tahlil qilinib, mavzu bo‘yicha aniq xulosalar chiqarildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Abdulla Oripov she’riyatida xalq og‘zaki ijodi elementlari o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘lib, ular shoirning individual poetik tafakkuri bilan uyg‘unlashgan. Xalq maqollari, doston motivlari va ramziy obrazlar shoir she’rlarida bevosita takrorlanmay, aksincha, ijodiy qayta talqin qilinadi va individual falsafiy mazmun bilan boyitiladi.

Birinchidan, xalq maqollarining shoir poetikasidagi badiiy talqini tahlil qilinadigan bo‘lsa*, “Haqiqat yo‘llari”* she’ridagi

“Ba’zan yomon ot qolur yaxshi odamdan, hatto.

Qay bir yovuz kimsa yaxshi derlar erta kun.”

satri bunga yorqin misol bo‘la oladi. Shoir bu yerda “Yaxshidan nom qolur, yomonidan dog‘” maqolining ma’nosini o‘zgartirib, ijtimoiy hayotda ko‘pincha adolatsizlik ro‘y berishini va yaxshilarning qadri har doim ham anglanavermasligini ta’kidlaydi.

Ikkinchidan, shoirning xalq maqollariga o‘ziga xos badiiy yondashuvi uning *“It – vafo demishlar, hayhot”* misolida yaqqol ko‘rinadi. An’anaviy “It – vafo” maqoli ijtimoiy muhit bilan bog‘liq holda qayta talqin etiladi. Shoir bu maqolga shubha bilan qaraydi va undagi umumiy haqiqat emas, balki shaxsiy tajribaga asoslangan qarashni ilgari suradi.

“Masalan, it – vafo demishlar, hayhot,

It egalari buni to‘qiganlar, zab.”

Bu yondashuv shoirning poetik tafakkurida xalq maqollarini bevosita qo‘llash emas, balki ularni individual falsafiy qarashlar bilan boyitib, o‘ziga xos badiiy talqinga ega asarlar yaratish tamoyiliga asoslanishini ko‘rsatadi. Bu tahlillarda shoirning maqollarni bevosita emas, balki poetik idrok vositasida takomillashtirib qo‘llashi bilan bog‘liqligini kuzatish mumkin.

Uchinchidan, ramziy obrazlarning poetik tafakkur shakllanishidagi o‘rni ham muhim ahamiyatga ega. Shoirning *“Haj daftari”* turkumidagi *“Ona”* she’rida xalqona ramz va poetik struktura uyg‘unligi kuzatiladi.

“Qavmimni ranjitib qo‘ymayin, ammo
Tobut yasab kelgan er zoti doim.
Onalar bag‘riga faqat beshik jo,
Hayotbaxsh allalar aytgan, muloyim.” [2,6]

Bu misralarda *“tobut” va “beshik”* ramzlari o‘zaro qarama-qarshi qo‘yilib, xalq og‘zaki ijodidagi falsafiy umumlashmalar bilan bog‘lanadi. Beshik – hayotning boshlanishi, tobut esa hayotning yakunlanishini anglatadi. Shoir ana shu ramzlarni bir-biriga zid qo‘yib, hayotning murakkab va mangu jarayon ekanligini poetik jihatdan ifodalaydi. Abdulla Oripov she’riyatida xalq donishmandligi va ramziy obrazlar mustaqil poetik mazmun kasb etib, shoirning falsafiy mushohadasi orqali o‘ziga xos shakl kasb etadi. To‘rtinchidan, ijtimoiy va biografik asoslar ham shoirning xalq og‘zaki ijodi bilan bog‘liq uslubi shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. “It – vafo demishlar” misolida shoir ijtimoiy adolatsizlik va insoniy munosabatlar murakkabligini ochib beradi. Bunda xalq maqollarining umumiy haqiqat sifatida emas, balki hayotiy tajriba asosida qayta baholanayotganini kuzatish mumkin.

Ushbu natijalar shuni ko‘rsatadiki, Abdulla Oripov xalq og‘zaki ijodidan ilhomlanib, uni poetik jihatdan qayta talqin qilish orqali o‘ziga xos badiiy-estetik makon yaratgan. Shu sababli, uning ijodini tadqiq etishda xalq og‘zaki ijodining ta’siri chuqur o‘rganilishi lozim. Bu esa nafaqat shoir she’riyati poetikasini tushunish, balki umuman milliy adabiyotimiz rivoji uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

XULOSA

Abdulla Oripov ijodida xalq og‘zaki ijodi muhim manba bo‘lib, shoir maqollar, doston motivlari va ramziy obrazlarni ijodiy qayta talqin qilib, ularni o‘z poetik tafakkuri bilan boyitgan. Xalq maqollari va iboralari shoir she’riyatida bevosita emas, balki yangi badiiy qirralar bilan qayta ishlanib, falsafiy mushohada orqali talqin qilingan. Ramziy obrazlar, xususan, beshik, tobut, it kabi timsollar orqali shoir hayot va insoniy qadriyatlar haqidagi fikrlarini chuqur ifoda etgan. Folklor motivlari poetik tahlil orqali shoir she’riyatining badiiy-estetik qiymatini oshirgan va milliy adabiyot rivojiga hissa qo‘shgan.

Ijodkor xalq og‘zaki ijodidan nafaqat badiiy uslubiy vosita sifatida, balki ijtimoiy haqiqatlarni yoritish vositasi sifatida ham foydalangan, xalq donishmandligini zamonaviy tafakkur bilan uyg‘unlashtirgan. Shu bois, Abdulla Oripov xalq og‘zaki ijodini ijodiy qayta talqin qilish orqali milliy she’riyatni boyitgan va o‘ziga xos poetik makon yaratgan. Bu esa uning adabiy merosini chuqur o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdulhakimova, B. N. 2022. “Abdulla Oripov she’riyatida xalqona uslub va milliy ruh uyg‘unligi”. O‘zbekiston: til va madaniyat 2(2): 63-71.
2. Abdulla O. Haj daftari. Hikmat sadolari (ellik hadis). – Toshkent, 1992.
3. Абдулҳакимова О. Абдулла Орипов адабий-эстетик қарашлари. Фил. Фан. док-ри... дисс автореферат. –Тошкент, 2022.
4. Nurjanova Y., Abdiyeva Sh. “Abdulla Oripov ijodida folklorizmlarning ahamiyati”// Наука XXI века №4 2020.
5. Oripov A. Tanlangan asarlar. 4 jildlik. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 2001. 4-jild. — 74 b.
6. Хамдамов А.Н. Абдулла Орипов шеъриятида халқона поэтик тафаккур муаммоси. фил. фан. номзоди... дисс. – Т., 2011.

Manba: https://diss.natlib.uz/tanishish/56f64a90-eae3-4de6-88e0-46573784386c

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

TILSHUNOSLIKDA KONSEPT VERBALIZATSIYASI USUL VA VOSITALARI

Rejapova Moxlaroy Farxodbek qizi,
Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti
mokhlaroymamadaliyeva@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada konsept verbalizatsiyasi jarayonining lingvistik-kognitiv jihatlari tahlil qilinadi. Konseptlarni nutqda aks ettirish vositalari va ularning kommunikativ ahamiyati muhokama qilinib, lingvistik ong orqali leksik-semantik va sintaktik usullar orqali konseptlarning ifodalanish jarayoni yoritiladi. Frazeologik birliklar, paremiologik usullar va metaforik strukturalarning konsept verbalizatsiyasidagi roli ko‘rib chiqiladi. Muayyan konseptlarning turli til va madaniyatlarda aks etish muammolari muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: konsept, verbalizatsiya, lingvistik ong, kognitiv lingvistika, leksik verbalizatsiya, til birliklari.

Аннотация. В данной статье анализируются лингвистико-когнитивные аспекты процесса вербализации концептов. Рассматриваются средства выражения концептов в речи и их коммуникативное значение, а также способы их выражения через лингвистическое сознание посредством лексико-семантических и синтаксических методов. Анализируются роль фразеологических единиц, паремиологических методов и метафорических структур в вербализации концептов. Обсуждаются проблемы представления отдельных концептов в различных языках и культурах.

Ключевые слова: концепт, вербализация, лингвистическое сознание, когнитивная лингвистика, лексическая вербализация, языковые единицы.

Abstract. This article analyzes the linguistic-cognitive aspects of the concept verbalization process. The means of expressing concepts in speech and their communicative significance are discussed, along with their realization through linguistic consciousness using lexical-semantic and syntactic methods. The role of phraseological units, paremiological methods, and metaphorical structures in concept verbalization is examined. The representation of specific concepts in different languages and cultures is also explored.

Keywords: concept, verbalization, linguistic consciousness, cognitive linguistics, lexical verbalization, linguistic units.

KIRISH. Konseptlarning nutqda ifodalanishi inson tafakkurining lingvistik ifodasi bo‘lib, bu jarayon tilshunoslikda turli yondashuvlar asosida o‘rganiladi. Nutqiy voqealanish

jarayonida konseptlar semantik, sintaktik va morfologik shakllarda namoyon bo‘ladi. Har bir til o‘z konseptlarini o‘ziga xos usullar bilan verbalizatsiya qiladi. Bu esa lingvistik va kognitiv jarayonlarning bir-biri bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Tilshunos Sh.Safarov konseptning lisoniy voqelanish jarayoni insonning aqliy va kognitiv mexanizmlari bilan chambarchas bog‘liq ekanini aytadi. Uning ta’kidlashicha, konsept dastlab voqelikni idrok etishdan kelib chiqadigan mazmunli obraz sifatida shakllanadi, so‘ng ongda qayta ishlanib, ichki nutq jarayonlari orqali lisoniy shaklga o‘ta boshlaydi [1]. T.F.Yefremova esa verbalizatsiya "fikrni og‘zaki nutqda amalga oshirish" [2], deya ta’kidlaydi. T.P.Solomennikova konsept verbalizatsiyasini olamni tasvirlovchi belgilarni tovushli ifodalar orqali bayon qilish jarayoni sifatida ko‘radi [3].

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Lingvistik ongni tushunishda olimlar darajaviylik va maydoniylik tamoyillariga asoslanadilar, shundan kelib chiqib, N.F.Alefirenko biz so‘z yuritayotgan mavzu bo‘lmish konsept verbalizatsiyasini ana shu darajaviy uslubga xos deb hisoblaydi. Bunday uslubda axborot bir suratdan boshqa bir surat(kod) ga o‘tadi. Ya’ni, konsept verbalizatsiyasi jarayonida axborot leksik-semantik, grammatik va kommunikativ daraja bosqichlaridan o‘tadi [4]. Bu jarayonlar ongdagi murakkab mexanizmlar orqali til vositasida sodir bo‘ladi.

MUHOKAMA. Konsept ko‘p qatlamli tuzilishga ega bo‘lib, bu tuzilma uning ifoda vositalarini tahlil qilish orqali aniqlanadi [5]. Ularning manbalari so‘zning leksik izohlari, sinonimlar, frazeologik birliklar, maqollar va ushbu konsept aks etgan matnlar – badiiy asarlar, san’at namunalaridan tortib, publitsistik materiallar yoki og‘zaki nutqlargacha bo‘lishi mumkin [5].

Konseptni verbal ifodalovchi vositalar uni tafakkurning mahsuli ekanidan dalolat beradi, muayyan konseptning ma’nosi turfa xil til birliklari (turli so‘z turkumlari yoki grammatik vositalar) orqali ifodalana olishi mumkin, bu ifodalash usullarining ko‘lami keng ekanini anglatadi [6]. Verbal ifoda shaklini tanlash o‘zaro uzviy bog‘langan shaxsiy ma’no, ruhiy tasavvur va gapiruvchining lug‘at boyligi kabi omillarga bog‘liq hisoblanadi [7].

Z.D.Popova konsept verbalizatsiyasining leksik, frazeologik, sintaktik va morfologik usul va vositalari mavjudligini ta’kidlaydi. N.A.Zemskova esa erkin so‘z birikmalarini ham bu qatorga kiritadi hamda murakkab, mavhum yoki muayyan shaxsga tegishli bo‘lgan konseptlarni ochib berish yoki muhokama qilish zarurati tug‘ilganda matnlar va matnlar to‘plami orqali ifodalanishini qo‘shimcha qiladi [8].

Ko‘pchilik kognitolog-tilshunoslar muloqot uchun zarur bo‘lgan konseptlar tilda o‘z ifodasini topishida tayyor leksik birliklar asosiy aks ettiruvchi vositalar ekani haqida yakdil fikrga egalar [9]. Xususan, T.G.Mejibo takidlashicha, “konsept mohiyatining qandaydur qismi mental tarzda ifodalansa ham, so‘z har doim konseptning asosiy reprezenti bo‘lib kelgan [10]. A.P.Babushkin esa konseptning mavjudligi va yetkazilish shaklini ham so‘z deb bilib, uni «til vakillarining etnik xotirasida verbal ifodalangan va anglangan mazmun sifatida saqlanishi»ni ta’kidlaydi [11].

L.B.Savenkova frazeologizm va paremiyalarni madaniy konseptlarning asosiy verbalizatsiya vositalari sifatida ko‘radi [12]. Chunki ular tilning madaniy jihatlarini aks ettirib, til sohiblarining dunyoqarashini ifodalaydi. Aynan frazeologik birliklarda konsept ekspressiv va estetik tusga ega bo‘ladi. Bunda konseptlar turli so‘z birikmalari yoki barqaror birliklar, iboralar va idiomalar orqali aks ettirilib, bu usul murakkab leksik verbalizatsiyaga qo‘shimcha sifatida ishlatiladi. Ko‘rinadiki, frazeologizmlar o‘z ramziy ma’nolari orqali turli konseptlarni samarali tarzda ifodalashga xizmat qiladi, madaniy ma’lumotni boyitib, fikr va tuyg‘ularni boyroq va qiziqarli shaklda yetkazishga yordam beradi.

Z.D.Popova va I.A.Sternin konseptni ifodalashda rus tiliga xos paremiyalarning ham o‘rni borligini ta’kidlaydilar: paremiyalar odatda tarbiya yoki o‘rgatish maqsadida ishlatiladigan maqollar, matallar, aforizmlar hisoblanib, konseptning verbalizatsiyasi paremiyaning to‘liq matni orqali amalga oshiriladi [13]. Oddiy so‘zlar orqali murakkab tushunchalarni aniq ifodalay olish imkoniyatiga egaligi bilan paremiyalar nutqning ta’sirchanligini oshiribgina qolmay, uni esda qolarli ham qiladi: “The early bird catches the worm”. Ushbu misolda erta turgan odam imkoniyatlarni qo‘lga kiritishi va vaqtida harakat qilishning ahamiyati oddiy so‘zlar vositasida ta’sirchan ifoda etilmoqda. Shu bilan birga paremiyalar madaniy an’ana va qadriyatlarni aks ettiradi, bu esa konseptning mintaqaviy va ijtimoiy ko‘rinishini ta’kidlaydi. Masalan, "O‘zbekning qozoni doim qaynar" — o‘zbek xalqining mehmondo‘stligini va to‘kinlikka intilishini ifodalaydi. Demak, paremiya orqali konseptlarni ifodalash uning qisqalik, ramziylik va madaniy boylik bilan uzviy bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Yaqin vaqtlarga qadar konseptlarni sintaktik vositalar orqali ifodalash haqida mulohazalar uchramas edi. XX asrning oxiriga kelib sintaktik vositalar ham konsept reprezenti sifatida talqin qilina boshladi. Bu turdagi verbalizatsiya usuli haqida Z.D.Popova va G.A.Voloxina sintaktik konseptlar nazariyasini ishlab chiqqanlar. Ularning fikriga ko‘ra, sintaktik ifodalangan konseptlar til konseptosferasining muhim, balki ustun qismidir; sintaktik reprezentatsiya uchun konseptning bir qator pozitsion va tuzilish mexanizmlari yaratiladi-ki, ular konseptning alohida va izosemantik belgilariga tayanadi [14]. Bunday konseptlarga obyektning mavjudligi, harakati, qandaydur xususiyatga ega bo‘lishi yoki obyektning mavjud emasligi kabi sintaktik konseptlar misol bo‘ladi. L.V.Vardanyan ingliz tilida “safety” konseptining sintaktik satxda verbalizatsiya qilinishini tadqiq qilar ekan, so‘z birikmalari konseptga nisbatan nomlovchi, aniqlovchi, va tushuntiruvchi funksiyalarga ega bo‘lishini ta’kidlaydi (*xavfsiz muhit*); gaplar esa kommunikativ funksiyani bajaradi (*Xavfsizlikni ta’minlash muhim*) [15]. Bundan kelib chiqadiki, konseptning sintaktik verbalizatsiyasi tilning sintaksis darajasida, ya’ni gap tuzilmalari va so‘z birikmalari orqali amalga oshadi, bu jarayon konseptni faqat so‘z orqali emas, balki gapning mazmuni, tuzilishi va tuzilma ichidagi urg‘ular orqali ham aniqlashga imkon beradi.

XXI asrning boshida konseptni tilda aktuallashtirishda morfologik uslub ham qo‘llanilishi haqida olimlarning fikrlari e’lon qilina boshladi. Bunda konseptlarning grammatik jins, son, zamon kabi belgilari morfologik kategoriyalar orqali ya’ni, so‘zning o‘zak va

qo‘shimchalar orqali o‘zgarishiga asoslanadi. Ingliz tilida prefikslar, suffikslar, ko‘plik, zamon, va boshqa morfologik elementlar konseptni aniqroq va kengroq ifodalash uchun xizmat qiladi. Misol uchun, ingliz tilida *inability* so‘zi *in-* inkor ma’nosidagi prefiks orqali "ability" konseptining aksi sifatida verbalizatsiya qilingan: *"His inability to focus affected his work"*. Bunday morfologik elementlar til tizimida ma’no qatlamlarini boyituvchi asosiy vositalardan biridir. Ammo barcha tillarda ham bu kategoriyalar uchrayvermasligini hisobga olsak [9], konseptlarning ayrim belgilari turli til va madaniyatlarda o‘zgacha ifodalanish uslubiga ega ekanini ko‘ramiz.

Ba'zi tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, til konseptlarda mujassamlangan ma'lumotlarning faqat ma'lum bir qismini kodlay oladi, chunki konsept individual bilish jarayonining natijasi sifatida aniq shakllangan tuzilishga ega emas, bu esa uni to‘liq aks ettirishni imkonsiz qiladi, deya ta'kidlaydi K.R.Kalashnikova [16]. Z.D.Popova va I.A.Sterninning ham bu masalada fikrlari bisyor: ular konseptlar har doim ham tilga ko‘chavermasligini, uning muloqot uchun muhim tarafigina verbal tus olishini ta’kidlaydilar, bu holda, tilda voqelanmagan konseptlar inson ongida mavjud bo‘lib qolaveradi [17]. Bundan tashqari, ba'zi konseptlar shunchalik murakkabki, ular uchun tilda aniq so‘z yoki ibora yo‘q, natijada, bu konseptlar ba'zida faqat metafora, analogiya yoki boshqa ramziy vositalar yordamida tushuntiriladi. Xususan, "qayg‘u" konsepti tilda ko‘pchilik holatlarda umumiy so‘zlar bilan ifodalanadi, lekin inson har bir individual his-tuyg‘usining o‘ziga xos bo‘lgan nuanslarini ifoda qilishda tildan cheklangan tarzda foydalanadi, ya’ni nima sababdan qayg‘uda, qay darajada qayg‘uda ekanligini har doim ham to‘liq ifodalay olmaydi.

XULOSA. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, konseptlarning til vositasida verbalizatsiya qilinishi nafaqat leksik va grammatik darajada, balki semantik, madaniy va kognitiv omillar bilan ham bog‘liqdir. Yuqorida sanab o‘tilgan masalalarning yechimini topishda tilshunoslik, tarjima nazariyasi, madaniyatshunoslik va kognitiv psixologiya kabi fanlar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik muhim ahamiyat kasb etadi, chunki, konseptlarni to‘g‘ri verbalizatsiya qilish ilmiy-ijodiy izlanish va chuqur tahlilni talab qiladigan faoliyat hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sh.Safarov. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax: Sangzor – 2006. - B. 24.
2. Ефремова. Т. Ф. Толковый словарь Ефремовой. 2000.
3. Соломенникова Т. П. Типы вербализации концептов в медицинском дискурсе //Глобальный научный потенциал. – 2012. – №. 6. – С. 27-32.
4. Алефиренко Н. Ф. Методологические основания исследования проблемы вербализации концепта //Вестник ВГУ. Серия гуманитарные науки. – 2004. – №. 2. – С. 60-66.
5. Петрова Е.Е, Рубцова С.Ю. Вербализация концепта quality time // Вестн. Том. гос. ун-та. Филология. 2019. № 62. – С. 150

6. Трушкова Л. О. Эмоциональный концепт Sadness: когнитивнодискурсивный анализ: дисс.… канд. филол. наук: 10.02. 04. – 2010. – С. 38.

7. Nemickienė Ž. Concept" in Modern Linguistics: the Component of the Concept “Good. – 2011. – P. 4

8. Земскова Н. А. Концепты «истина»,«правда»,«ложь» как факторы вербализации действительности: когнитивно-прагматический аспект (на материале русского и английского языков). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Краснодар. – 2006. – С. 10.

9. Popova Z.D. Способы вербализации концептов как проблема когнитивной лингвистики //Respectus Philologicus. – 2009. – №. 16 (21). – С. 56-61.

10. Межибо Т.Г. План выражения концепта: Способы языковой репрезентации // Вестник ТГУ. 2008. №2. – С. 203.

11. Прокофьева Т. А. Концепт «кризис» в современном политическом дискурсе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук – СПб., 2006. – С.7

12. Авдеева О.И. Концепт как основа обучения неродному языку (на примере фразеологической вербализации концептов в русском языке) // Вестник Адыгейского государственного университета. 2006. №4. – С.1.

13. Попова З.Д, Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Учебное издание Москва АСТ: «Восток-Запад» 2007. – С.179

14. Волохина, Г. А.; Попова, З. Д. Синтаксические концепты русского простого предложения. Воронеж: Облтипография. 1999. – С. 169.

15. Варданян Л. В. Характеристика словосочетаний как средств синтаксического уровня вербализации концепта SAFETY в английском языке //Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2023. – Т. 16. – №. 1. – С. 207-211.

16. Калашникова К.Р. Смысловая структура концепта и его вербализация // Вестник Башкирск. ун-та. 2018. №2. – С. 428.

17. Попова З.Д, Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Учебное издание Москва АСТ: «Восток-Запад» 2007. – С.14-15

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

RELIGIONIMLAR TIZIMIDA OMONIMIYA HODISASI

To‘ychiyeva Zulayho Hamroqo‘lovna,
Guliston davlat universiteti
O‘zbek tilshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotasiya. Mazkur maqolada diniy islomiy religionimlar tizimida leksik-semantik hodisalar xususida bo‘lib, diniy leksikada omonimlarning o‘ziga xos amali xususida so‘z boradi. Maqolada diniy leksikaning o‘ziga xos xususiyatlariga e’tibor qaratilgan. Diniy islomiy religionimlar maqolaning illyustrativ materiali sifatida xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: til, lug‘at, diniy leksika, omonim, shakldosh, religionim.

ЯВЛЕНИЕ ОМОНИМИИ В СИСТЕМЕ РЕЛИГИОНИМИИ

Аннотация: В статье рассматриваются лексико-семантические явления в системе исламских религионимов, а также рассматривается специфическая роль омонимов в религиозной лексике. В статье обращается внимание на особенности религиозной лексики. Иллюстративным материалом для статьи служат исламские религионимы.

Ключевые слова: язык, словарь, религиозная лексика, омоним, однокоренные слова, религионим.

THE PHENOMENON OF HOMONYMY IN THE SYSTEM OF RELIGIONYMS

Annotation: The article discusses lexical-semantic phenomena in the system of Islamic religionyms, and the specific function of homonyms in religious lexicon. The article focuses on the specific features of religious lexicon. Islamic religionyms serve as illustrative material for the article.

Key words: language, dictionary, religious lexicon, homonym, cognate words, religionym.

Ma’lumki, badiiy asarda qo‘llangan lug‘aviy birliklar bilan diniy leksikani aks ettiruvchi lug‘aviy birliklar o‘zaro bir-biridan ayrim xususiyatlariga ko‘ra farqlanadi. Badiiy asarda ijodkor qahramon qiyofasini, xarakter-xususiyatlarini ochib berishda so‘zlardan erkin va ijodiy foydalansa, diniy matnlarda esa unday emas. Muallif diniy matnlar tuzishda diniy tushunchani anglatuvchi qo‘llanishda bo‘lgan lug‘aviy birliklar – religionimlarga ehtiyotkorona munosabatda bo‘ladi. Avval ham aytganimiz kabi so‘zlar ma’no anglatadi, religionomlar esa

tushuncha anglatadi. So‘zlar ma’no nozikligini ko‘rsatishi uchun matnda kelishi talab etilsa, religionimlarda esa bunga ehtiyoj yo‘q, ular matndan tashqarida ham tushuncha anglataveradi.

Biz ushbu maqolada diniy leksikada omonimlarning o‘ziga xos amali xususida so‘z yuritamiz.

Ma’lumki, tildagi so‘zlar ma’no jihatdan bir xil (ma’nodosh), bir-biriga yaqin yoki aksincha, zid ma’noli bo‘ladi. Ba’zi so‘zlar esa ma’no jihatidan har xil bo‘lsa-da, ko‘rinishi, shakli, imlosi, talaffuzi bir xil bo‘ladi. Tilda har xil ma’noli, shakli bir xil yoki o‘xshash so‘zlar ham bor. Ma’lumki, bunday so‘zlar guruhi tilning leksik sistemasida umumlashtirilib omonimlar deyiladi.

Tilshunoslikda leksik omonimiyaning uch ko‘rinishi mavjudligi ta’kidlanadi. Bular omoleksema, omograf va omofonlar. Omoleksemalarni belgilashda talaffuz jihatdan bo‘ladigan bir xillik ham, harfiy (grafik) ifoda jihatidan bo‘ladigan bir xillik ham hisobga olinadi[242]. Masalan, *qovoq I (inson a’zosi) – qovoq II (o‘simlik nomi)*. Omograflar esa harfiy jihatdan bir xil bo‘lib, talaffuzi farqli bo‘ladi: *tom I (uyning tomi) – tom II (jild).* Omofonlar esa talaffuz jihatidan teng kelish hodisasidir: *bor (<bob) – bor*. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, omonimlarning tilda mavjudligi, uning shakllanishi, rivoji, ta’rifi va guruhlanishi bo‘yicha yakdil fikrni uchratmaymiz. Biroq omonimlar umumlingvistik belgiga ega bo‘lganligi uchun tilshunoslikda umumiy ta’rifga egadir. **Bu** hol tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi o‘ziga xos tabiatidan kelib chiqadi. Kishilik jamiyatida bir so‘zning har xil ma’nolari yuzaga kelishi uzoq davom etadigan jarayon ekanligini inobatga olgan holda, omonimlarni tilda qadimdan mavjud bo‘lgan hodisa sifatida e’tirof etish o‘rinli.

Terminologik tizimda terminlarning shakldoshligi alohida xususiyat kasb etadi. Terminologik tizimga xos omonimlikning ikki ko‘rinishi mavjudligini tilshunos I.Ermatov o‘z ishlarida quyidagicha ko‘rsatgan:

a) *tashqi omonimlik*;

b) *ichki omonimlik.*

Tashqi omonimlik deganda, biz shakldosh lug‘aviy birliklardan birining umumxalq tiliga, boshqasining terminologik tizimga mansub bo‘lishligini; *ichki omonimlik*da esa shakldoshlik xususiyatiga ega lug‘aviy birliklar har ikkisining ham terminologik tizimga xosligini nazarda tutmoqdamiz[243].

Terminologik tizim doirasidagi *tashqi omonimiya*ning bir ko‘rinishida ayni bir lug‘aviy birlik har xil fan va ularning muayyan tarmog‘iga xos tushunchalar nomini bildiradi. Masalan, *o‘zak* lug‘aviy birligi *tilshunoslik, botanika, fiziologiya, tibbiyot; assimilyatsiya* lug‘aviy birligi *tilshunoslik, botanika, etnografiya*; *yadro* lug‘aviy birligi *fizika, botanika, matematika, tilshunoslik* fanlari doirasidagi tushunchalar nomi sifatida xizmat qiladi. Bu lug‘aviy birliklar anglatgan tushunchalar va ularning ma’nolari munosabatida hech bir aloqadorlik yo‘q.

[242] Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – B.45.

[243] Ermatov I. Terminologiyada leksik-semantik hodisalar. – Toshkent: BOOK TRADE 2022, 2023. – B.47-48.

Shaklan o‘xshash terminlarning turli fan sohalari terminlogiyasida qo‘llanib, omonimik paradigmalarni yuzaga chiqarishini kuzatish mumkin. Chunonchi, *giperbola* I – tilshunoslikda mubolag‘a; *giperbola* II – matematikada giperbola (konus kesimlaridan biri); *morfologiya* I – tilshunoslikda grammatikaning so‘z turkumlari, shuningdek, so‘zlarning grammatik shakllari haqidagi bo‘limi; *morfologiya* II – tibbiyotda xususan, biologiyada odam va hayvon tanasidagi organlar va to‘qimalar shakli hamda tuzilishini o‘rganadigan fan; *konvergentsiya* I – biologiyada turli organizmlarda bir xil tashqi muhit ta’sirida o‘xshash belgilarning paydo bo‘lishi; *konvergentsiya* II – fizikada ikkala ko‘z o‘q chizig‘ining bir nuqtada uchrashuvi; *konvergentsiya* III – tibbiyotda o‘xshashlik, yaqinlik; *konvergentsiya* IV – tilshunoslikda birdan ortiq tovushning tarixiy taraqqiyot natijasida bir tovushga birlashishi; *assotsiatsiya* I – psixologiyada muayyan sharoitda psixologik hosilalar orasida paydo bo‘ladigan aloqa; *assotsiatsiya* II – biologiyada tuzilishi va turlari bir xil fitotsenozlar majmui; *assotsiatsiya* III – kimyoda molekulalar yoki ionlarning molekulalararo elektr tabiatli harakat kuchi ta’sirida guruhlarga bo‘linishi; *assotsiatsiya* IV – siyosatshunoslikda uyushma, birlashma; *assotsiatsiya* V – tilshunoslikda til birliklarining shakli yoki mantiqiy-semantik belgisiga ko‘ra o‘zaro birlashishi va h.k. Bu yerda *giperbola, morfologiya, konvergentsiya, assotsiatsiya* terminlari *ichki omonimiya*ni tashkil etmoqda.

Shunga o‘xshash holat tibbiyot, tilshunoslik va boshqa sohalarda qo‘llanayotgan *konversiya, substansiya, substitutsiya, transformatsiya* kabi *omonimlar qatori*da ham o‘z aksini topgan[244].

Lekin diniy leksikada omonimiya hodisasi yo‘q hisobida. Biz bunga lug‘atlardan ham misollar topa olmadik. Diniy islomiy religionimlar o‘rtasida omonimlik hodisasi kuzatilmaydi. Ammo biri umumiste’mol so‘zi va yana boshqasi religionim bo‘lgan holatlarda paradigma hosil qiladi. Omonimlikning bu turini tilshunos olim I.Ermatov tashqi omonimlik hodisasi sifatida talqin etadi. Biz shu fikrga qo‘shilgan holda agar omonimlar paradigmasidagi bir so‘z religionim boshqasi umumiste’mol so‘zi bo‘lsa tashqi omonim termini bilan nomladik va shu kabi talqin etdik.

“O‘zbek tili omonimlarining izohli lug‘ati”da quyidagi omonim so‘zlarning izohlari keltirilgan:

Asr I (arabcha, “yuz yillik”, “davr”). *Asr, asrdosh, asriy.* / XX *asr*ning oxiri. Tosh *asr*i. O‘rta *asr*lar. *Asr*lar bo‘yi. *Asr*lar osha. Oltin *asr*imiz. / Shu bilan birga, bizning qizlarimiz *asrlar* bo‘yi kamtarinlik va uyatchanlik ruhida tarbiya qilingan. Sharof Rashidov, Qudratli to‘lqin.

Asr II (arabcha, “oqshom”). Diniy; eskirgan. Tushdan (peshindan) keyin, quyosh botishidan oldingi payt; shu paytda o‘qiladigan namoz, namozidigar (asli arabcha *salot as-asrun* birikmasi tarkibidagi salot - “namoz” so‘zi tushishi natijasida uning ma’nosi asr so‘ziga yuklangan; “payt”, “payt+namoz”). *Asrga* (asr paytiga) yetib keeling. *Asrni* (asr namozini) shu

[244] Ermatov I. Terminologiyada leksik-semantik hodisalar. – Toshkent: BOOK TRADE 2022, 2023. – B.47-48.

yerda o‘qiymiz. / Bazzoz do‘konini katta o‘g‘liga qoldirib, har kun *asr* namozini uyiga kelib o‘qir edi. Mirzakalon Ismoiliy, Farg‘ona tong otguncha.

Kech soat to‘rtlar, *asr*dan biroz ertaroq hukumat askari bilan xalq orasida urush boshlandi. Abdulla Qodiriy, O‘tgan kunlar[245].

Asr so‘zi keltirilgan har ikki misolda ham payt ma’nosini anglatsada birinchi misolda payt, ikkinchi misolda nom (nomozning nomi) semasi bilan farqlangan. *Asr I* umumiste’molda faol qo‘llanadigan so‘z bo‘lib, “yuz yillik”, “davr” payt semasini anglatgan. *Asr II* diniy leksikaga oid so‘z ekanligini matndan anglab olish qiyin emas. *Asr I* umumiste’molda qo‘llanishi bilan, *Asr II* esa religionim sifatida qo‘llanib *tashqi omonim*likni hosil qilgan.

Jin I (arabcha – ajina, diniy; *Jin* ursin seni (qarg‘ish); *Jin II* (< jin / sifat) Jin ko‘cha. Jin chiroq[246].

Ruh I (arabcha – 1. Kayfiyat, ruhlanmoq; Uning *ruhi* baland. 2. Psixik holat, Ruhan, ruhiy; Ruhim yengil tortdi. 3. Diniy. Arvoh, jon). *Ruh II* (asl arabcha – Yumshoq, egiluvchan, oq-ko‘kish tusli metall. *Ruh* poroshogi[247].

Shayton I (arabcha, diniy). Odamlarni din yo‘lidan ozdiruvchi afsonaviy maxluq, iblis. *Shayton II* (<shayton). Sathning tekis ekanini aniqlashda ishlatiladigan asbob[248].

Hadis I (arabcha, yangi). Biror ishni ustalik bilan, epchil bajarish malakasi. Sen bu ishning *hadisini* olibsan. *Hadis II* (arabcha, “bayon”, “suhbat” – diniy). Payg‘ambar hayotidan hikoya. U … qancha oyatlar, *hadislar* o‘qidi. Abdulla Qahhor, Sarob[249].

Banda I (tojikcha) Dindorlar e’tiqodicha xudo yaratgan va butun ixtiyori xudoning amrida bo‘lgan odam. Xudoning *bandasi*. *Banda II* (ruscha < italyancha). Qurollangan o‘g‘rilar, bosqinchilar, banditlar to‘dasi, shayka. Bu *banda* Amerikada ishlab chiqarilgan qurollar bilan qurollangan[250].

Shaklan o‘xshash religionimlarning turli fan sohalari terminlogiyasi hamda umumiste’mol so‘zlarida qo‘llanib, omonimik paradigmalarni yuzaga chiqarishini kuzatish mumkin. Chunonchi, *Asr* I – umumiste’molda payt, vaqt; *Asr* II – diniy leksikada nomoz nomi (besh vaqt nomozdan birining nomi); *Jin* I – diniy leksikada odamlar ko‘zidan to‘silgan narsa, shuningdek, Alloh yaratgan uch toifadagi aqlli mavjudotlardan biri; *Jin* II – umumiste’molda sifat anglatuvchi tushuncha; *Ruh* I – …odamga ato etiladigan va inson vafot etganida jasadni tark etib, abadiy qoladigan jon “ruh”; *Ruh* I – psixologiyada muayyan holatdagi psixologik holat; *Ruh* III – kimyo fanida yumshoq, egiluvchan, oq-ko‘kish tusli metall; *Shayton* I – diniy leksikada iblis; *Shayton* II – qurilish terminologiyasida sathning tekis ekanini aniqlashda ishlatiladigan asbob; *Hadis* I – diniy leksikada rivoyat, Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning aytgan so‘zlari; *Hadis* II – umumiste’molda biror ishni ustalik bilan, epchil bajarish

[245] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984, 2006. – Б.22-23.
[246] Rahmatullayev Sh. Ko‘rsatilgan asar. –B.65-66.
[247] Rahmatullayev Sh. Ko‘rsatilgan asar. –B.108.
[248] Rahmatullayev Sh. Ko‘rsatilgan asar. –B.158.
[249] Rahmatullayev Sh. Ko‘rsatilgan asar. – B.195-196.
[250] Rahmatullayev Sh. Ko‘rsatilgan asar. – B.207.

malakasi; *Banda* I – diniy leksikada Alloh yaratgan va butun ixtiyori uning amrida bo‘lgan odam; *Banda* II – umumiste’molda qurollangan o‘g‘rilar, bosqinchilar va h.k.

Bu yerda *asr, jin, ruh, shayton, hadis, banda* religionimlari *tashqi omonimiya*ni tashkil etmoqda.

Omonimlar badiiy adabiyotda nozik so‘z o‘yinlarini yaratish, so‘zlarning ma’no tovlanishlarini oshirish, qofiyalarni tugal voqelantirishga keng imkon beradi. Ular fikrni yashirin, ishorali ifodalashning muhim vositalaridan biri sanaladi. Ammo diniy leksikada, xususan religionimlar tizimida boshqa bir holatni kusatamiz. Badiiy adabiyotda omonimlar umumiste’mol so‘zlari doirasida faol amal qilsa, religionimlar tizimida esa *tashqi omonimiya* hodisasi amal qiladi. Religionim omonimlardan biri diniy leksikaga tegishli bo‘lsa, ikkinchisi albatta umumiste’moldagi so‘zlar tizimiga yoki terminologik sathga tegishli bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – B.45.

2. Ermatov I. Terminologiyada leksik-semantik hodisalar. – Toshkent: BOOK TRADE 2022, 2023. – B.47-48.

3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984, 2006. – Б.22-23.

4. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2002. – 164 б.

5. Умархўжаев М. Диний атамалар ва иборалар. Оммабоп қисқача изоҳли луғат. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – 220 б.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

MULOQOT ISHTIROKCHILARINING MULKIY MUNOSABATIGA KO‘RA IJTIMOIY MAQOMINING IFODALANISHI

Ro‘zimatova Dilnoza Murodovna
O‘zFA O ‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tayanch doktoranti
E-mail: dilnozarozimatova05@mail.com
Tel: 91 790-96-45

Annotatsiya: Ushbu maqolada nutqiy mulooqot, tilshunoslikda ijtimoiy maqom tushunchasi, uning nutq jarayonida ifodalanishi haqida ma’lumot berilgan. Turli jamiyatlardagi ijtimoiy tabaqalar, ijtimoiy sinflar, ular nutqining o‘ziga xos jihatlari haqida to‘xtalib o‘tilgan. Insonlar o‘rtasidagi eng qadimiy hisoblangan moddiy jihatdan farqli shaxslar nutqining o‘ziga xos jihatlari, muloqot jarayonidagi holatlari bayon qilingan. Muloqotning o‘zaro teng va teng bo‘lmagan ishtirokchilari o‘rtasida bo‘ladigan suhbatlarda ishlatiladigan til birliklari ko‘rsatib o‘tilgan. Ijtimoiy maqomning suhbat jarayoniga qanchalik ta’siri misollar yordamida tushuntirilgan.

Kalit so‘zlar: so‘zlovchi, tinglovchi, nutqiy muloqot, ijtimoiy maqom, verbal vositalar, muloqot jarayoni, vulgarizm, olmoshlar

ВЫРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА УЧАСТНИКОВ КОММУНИКАЦИИ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ИХ ИМУЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация: В данной статье представлена информация о речевом общении, понятии социального статуса в лингвистике и его выражении в процессе речи. Рассмотрены социальные слои и классы в различных обществах, особенности их речи. Описаны характерные черты речи людей с различным материальным положением, считающиеся одними из древнейших различий между людьми, а также ситуации их общения. Указаны языковые единицы, используемые в разговорах между равными и неравными по статусу участниками коммуникации. На примерах пояснено, насколько социальный статус влияет на процесс беседы.

Ключевые слова: говорящий, слушатель, речевое общение, социальный статус, вербальные средства, процесс общения, вульгаризм, местоимения

EXPRESSION OF THE SOCIAL STATUS OF COMMUNICATION PARTICIPANTS BASED ON THEIR PROPERTY RELATIONS

Abstract: This article provides information on speech communication, the concept of social status in linguistics, and its expression in the speech process. The paper discusses social strata and social classes in different societies, as well as the distinctive features of their speech. It describes the characteristics of speech among individuals with material differences, which is considered one of the oldest forms of distinction between people, and examines how these differences manifest in the communication process. The article identifies the language units used in conversations between equal and unequal participants in communication. Using examples, it explains the extent to which social status influences the conversation process.

Keywords: speaker, listener, speech communication, social status, verbal means, communication process, vulgarisms, pronouns

KIRISH. So‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi ma’lum bir axborotni berish va qabul qilish faoliyati nutqiy faoliyat hisoblanishi barchaga ayon. Nutqiy muloqot deganda muloqot jarayonida lisoniy verbal va noverbal vositalarning (birgalikda) hamkorlikda ishlatilishi tushuniladi. Til muloqot ishtirokchilarning ijtimoiy maqomini tasdiqlovchi asosiy vositadir. Nutq egasi tanlagan o‘ziga xos murojaat birliklari, nutqiy etiket shakllari uning ijtimoiy maqomi haqida ma’lum axborot bera oladi. Muloqotda so‘zlovchining turli xatti-harakatlari, ohangi ham ijtimoiy maqomni ifoda etishi mumkin. Ijtimoiy maqom bir tomondan jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-axloqiy xususiyatlari bilan, ikkinchi tomondan esa shaxslarning ijtimoiy tabaqalanishi bilan belgilanadigan sotsiolingvistikaning asosiy tushunchalaridan biridir. V.I. Karasik bergan ma’lumotlarga ko‘ra, ijtimoiy maqom ko‘rsatkichlariga insonlarning yashash tarzi, boshqalar bilan muloqoti hamda nutq kiradi [2:22]. Shuningdek, ushbu tushuncha hurmat va xushmuomalalik bilan baholanadi. Suhbatgacha bir-birlari haqida ma’lumotga ega bo‘lmagan muloqotchilar suhbatdoshining kiyinishi, o‘zini tutishi orqali qaysi ijtimoiy maqomga ega ekanliklari haqida noaniq, tasdiqlanmagan ma’lumotga ega bo‘lishi mumkin. Chunki insonning yashash tarzi, kiyinishi, nutqi uning aslida kim ekanligi haqida ma’lumot bera oladi.

Hozirda zamonaviy sotsiologlarning ijtimoiy tabaqalanish va uning kelib chiqish tabiati haqidagi nazariy qarashlari oldingi nazariyalardan sezilarli darajada farq qilishi mumkin, biroq amalda muayyan ijtimoiy tabaqaga mansub deb hisoblangan mezonlar shaxslarning daromadi, ta’limni qay darajada egallaganligi, iste’mol me’yorlari, kasbiy malaka va hokimiyat tomonidan berilgan vakolatlarining hajmi hisoblanadi. Mavjud turli yondashuvlarga ko‘ra, hozirgi sanoati rivojlangan davlatlarda aholining taxminan uchdan ikki qismi o‘rta sinfga mansub deb hisoblanadi [5:343]. Ayrim manbalarda insonning ijtimoiy maqomini tasniflashda yetakchi o‘rinlardan birida turuvchi ularning “moddiy” holatlari uch darajada aks ettirilgan: yuqori daraja, asosiy daraja “boylar” va “kambag‘allar” tushunchalari bilan, quyi daraja esa “o‘ta boy”, “ta’minlangan”, “ta’minlanmagan” va “muhtoj” tushunchalari bilan ifodalanadi [1:39]. Jamiyatlardagi ijtimoiy maqom munosabatlari milliy-madaniy o‘ziga xoslikka ega bo‘lib, bu holat tilda ham aks etadi. Chunki har bir xalq o‘z mentaliteti, milliy-madaniy qarashlarini til

orqali yuzaga chiqaradi. Masalan, graf, qirol, qirolicha, oligarx singari sinfiy yuqorilikni ifodalovchi so‘zlar Yevropada ko‘p uchragan, bizda esa uning o‘rnida tarixiy asarlardan xon, xonzoda, shahzoda, amirzoda singari birliklarni uchratish mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Amerikalik sotsiolog E. Uilson XX asrning 40-yillari oxirlarida Amerika Qo‘shma Shtatlardagi jamiyatning turli qatlamlarining didi va afzalliklariga oid qiziqarli ma’lumotlarni taqdim etadi. Unga ko‘ra, odamlarning to‘rt tabaqasi mavjud: High Brow, Upper Middle Brow, Lower Middle Brow, Low Brow, ya’ni baland qoshilar – jamiyatning elita qatlami, “past” va oraliqdagi ikki qatlam. Ushbu toifalar o‘rtasidagi farqlar esa ularning kiyim-kechagi, foydalanayotgan mebellari, mashinasi, ichadigan ichimliklari-yu, salatlarigacha, hatto o‘zaro suhbat mavzusi, qayerda o‘yin-kulgi qilishlari ham hisobga olinishini ta’kidlangan [2:20]. Albatta, bunday tartibga solish ma’lum darajada subyektiv hisoblangan. Bundan tashqari bu yerda faqat erkaklarning didi va yoqtiragan narsalari tahlil qilingan, garchi sotsiolingvistik adabiyotlarda ta’kidlanganidek, ingliz tilida so‘zlashadigan jamiyatdagi ayollarning ijtimoiy maqom ko‘rsatkichlari erkaklarnikiga qaraganda ko‘proq ahamiyatga ega bo‘lsa ham. O‘sha davrning elita uslubidagi kiyimining belgisi qimmatbaho Xarris tvid kostyumi edi, payetli galstuk va shlyapa esa kiyim sohibining pastki o‘rta qatlamga tegishli ekanligini ko‘rsatgan, to‘qilgan poyabzal esa insonning eng past maqomi ko‘rsatkichi edi. Elita qatlamining ko‘ngilochar joyi sifatida balet va teatrni ko‘rsatish mumkin bo‘lgan, oddiy odamlar esa mashhur musiqiy filmlar va kovboylar haqidagi tomoshalarni xush ko‘rishgan. Bundan tashqari, insonlarning qanday salat yeyishlari ham ularning jamiyatning qaysi qatlamiga oid ekanligini namoyon etgan [2:20]. Yuqori sinfga mansublikning belgisi – bu hamma narsaning ortiqchaligi hisoblangan, jumladan, uyda oila a’zolariga kerak bo‘lganidan ko‘ra ko‘proq xona bo‘lishi, oilaning har bir a’zosiga alohida mashinaning bo‘lishi, turli ob-havoga mos har xil kiyimlar ham ularning aslida kim ekanligi haqida ma’lumot bera olgan. O‘sha paytda AQShda yuqori qatlam egasining kiyimida ko‘pincha “Adidas” yozuvi bo‘lgan. Ovqatni tez yutib yubormaslik ham yuqori tabaqa vakillariga odatlardan biri hisoblangan.

O‘tgan asrning boshlarida Turkiston hududida ham insonlarning yashash tarzi, kiyimi ularning qaysi tabaqaga mansubligidan dalolat berib turgan. Krisin asarlarida ijtimoiy maqom tengsizligi sharoitida nutqning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari batafsil tavsiflangan [3:888]. Shuningdek, V.I.Karasik asarlarida quyidagi aniq mezonlar bilan insonning jamiyatda qaysi guruhga mansub bo‘lishi mumkinligini aytadi: mashg‘ulot turi, daromad manbayi, kelib chiqishi, ma’lumoti, yashash sharoiti va boshqalar. U lavozimning quyidagi tabaqalanish darajasini ko‘rsatib o‘tgan: 1) oliy darajadagi mutaxassislar – ular davlat lavozimida ishlovchilar, ya’ni shifokorlar, olimlar hamda universitet professorlari va yirik tashkilot rahbarlari; oliy darajadan pastroq kasb egalari: injenerlar, yuristlar va boshqa kasb egalari; kichik darajadagi kasb egalariga esa hisobchilar, hamshiralar, kichik tashkilot rahbarlari va boshqa toifa vakillari kiradi; to‘liq bo‘lmagan malakaga(ma’lumotga) ega bo‘lganlar: ishchilar; malakaga ega bo‘lmaganlar guruhlariga bo‘lib o‘tgan [2:46].

Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, ijtimoiy maqom turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi, jumladan, suhbatdoshlar o‘rtasidagi mulkiy farqlarga ko‘ra yoki mulkiy jihatdan farq qilmaydiganlar orasidagi suhbatda ular tildan qanday foydalanishlari mumkinligi borasida ayrim fikrlarni berib o‘tamiz. Insonning jamiyatdagi maqomini aniqlashning eng qadimgi jihatlaridan biri moddiy tomonidir. Insonning maqomi ko‘pincha uning jamiyatdagi nufuzi va kuchini belgilaydi, bu uning yuqori yoki quyi shaxslar bilan muloqot qilish uslubida aniq iz qoldiradi.

Hozirgi o‘zbek jamiyatshunosligida jamiyatni yuqori, o‘rta va quyi qatlamga ajratish qariyb kuzatilmaydi, jamiyani bu tarz tabaqalashdan tiyiniladi, balki, boshqaruvchi, tadbirkor, ziyoli, ehtiyojmand qatlamlar tilga olinadi. Sotsiolingvistikani esa ijtimoiy toifalarning tildan foydalanishdagi o‘ziga xosliklari qiziqtiradi. Aslida ham, aholi toifalari o‘z turmush tarzi hamda faoliyatidan kelib chiqib, tilning turli yashash shakllaridan foydalanadi [4:12]. Moddiy jihatdan yuqori turuvchi insonlar, o‘zidan pastroq turuvchilarga nisbatan mensimaslik, do‘q urish singari xatti-harakatlarni ifodalovchi so‘zlardan foydalanishi barchaga yoshlikdan aytilib beriladigan ertaklardan, keyinchalik hikoyalardan, kinolardan, spektakllardan, badiiy asarlardan ma’lum. Chunki pul qudratli kuchga ega ekanligi barchaga ma’lum bo‘lgan tushunchadir. Moddiyati yuqori insonlar nutqida suhbatdoshni o‘ziga teng ko‘rmasa, vulgar, so‘zlarni, to‘liqsiz gaplarni ko‘p ishlatadi. Ularning nutqlarida oddiy so‘zlashuv uslubidan foydalanish yetakchilik qiladi. Tildan me’yorlarga bo‘ysungan holda emas, balki erkin foydalanish ham ularning uslubiga xosdir. So‘z tanlashda ham erkinlik mavjud, chunki maqomi yuqori shaxs o‘zidan past maqomli shaxs oldida til birliklaridan foydalanishda ancha erkin hisoblanadi. Ularning xatti-harakatlarida ham birmuncha erkinlikni kuzatish mumkin. Lekin vaziyatga qarab ish tutishni yaxshi bilishadi, masalan, asli kimligini kiyimidan bilmay turgan odam, unga kerakli, muhim inson ekanligini payqab qolganida birdan ovozida ham o‘zgarish ro‘y beradi. Jamiyatda insonning kimligiga qarab muomala qilish hali ham uchrab turadi.

“Sayfi Soqiyevich alik olaymi-olmaymi, deb ikkilanib qolganday bir lahza jim turdi-da, qovog‘ini solib, “Salom” deb qo‘ydi. “O‘hho‘! Dimog‘ masalasi juda baland-ku! Kun bo‘yi bu joyni saqlab turishgani bejizmas ekan, shekilli”. Sherzod miyigida kulib kuydi. Sayfi Soqiyevich Sherzodga bir qoshini baland, bir qoshini past qilib qarab qo‘ydi. Chamasi, u bunaqa “yosh bola” bilan hamxona bo‘lib qolganiga ko‘pam xursand emasdi…” (O‘. Hoshimov. “Nur borki, soya bor”).

Parchadan ma’lum bo‘ladiki, insonlar o‘rtasida oddiygina salolmashish jarayoni ham uning jamiyatdagi nufuziga, kiyim-boshiga qarab berilganini ko‘rish mumkin.

...U, mudir allaqachon ketib qolgan bo‘lsa kerak, deb o‘ylagan edi. Yo‘q, ketmagan ekan.. Sherzod ostonada to‘xtab qoldi. Mudir boshini burib shu tomonga qaradi. – Nima gap? – Yettinchi palatada bitta joy bo‘shadi, – dedi Sherzod sovuqqonlik bilan. Mudir yuzini o‘girdi. Loqayd bosh silkib qo‘ydi. – Xabarim bor. – Yo‘lakdagi chol ikki kundan buyon joy kutib yotibdi. Mudir yana Sherzod tomonga boshini burdi. Ko‘zoynak ustidan unga sinchiklab qaradi.

Ammo tag‘in o‘sha loqayd ohangda gapirdi: – Xabarim bor. Bu gapdan Sherzod: “Yo‘lingdan qolma” degan ma’noni uqdi.

Xuddi shu qahramonni esa yuqori lavozim ega, bundan tashqari, moddiy jihatdan “baquvvat”roq qahramon bilan qilgan muomalasida esa boshqacha holatni ko‘rishimiz mumkin:

“Joy ning egasini olib kelayotgan bo‘lsa kerak”, deb o‘yladi Sherzod undan ko‘z uzmay. Bo‘lim mudiri palatasida to‘xtadi-da, eshik tomonga qarab gapirdi: – Sayfi Soqiyevich! Marhamat, kiravering. U bu gapni xuddi aziz mehmonni uyiga chorlagan mezbon singari ichki hurmat bilan iymanib aytdi”. – Bu bizning “lyuks” palatamiz, - dedi bo‘lim mudiri jilmayib. – Sherigingiz, – u boshi bilan imo qilib Sherzodni ko‘rsatdi, – sherigingiz yaxshi yigit. Xurrak otmaydi. Uning gap ohangida: “Qo‘limdan kelsa, bu bolani chiqarib yuborib, sizga palatani bo‘shatib berardim-u, ilojim qancha", degan ma’no bor edi. Sherzod shuni tushundi, ijirganib yuzini ugirdi. (O‘. Hoshimov. “Nur borki, soya bor”).

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Muloqot jarayonida ijtimoiy maqom suhbatning rivojlanishiga katta ta’sir o‘tkazishi mumkin, ayniqsa, agar suhbatdoshlar o‘rtasidagi bu teng bo‘lmasa, bu holat keskin tus olishi mumkin. Bilamizki, moddiy tomoni “baquvvat” inson jamiyatdagi qonunlarni ham pisand qilmay qo‘yishi, oddiy odamlar bulan qiladigan muomalasi orqali xulq-atvori hamda xarakteridagi ko‘pgina salbiy jihatlarini ham namoyon qilishi mumkin, o‘zidan past mavqedagi odamga nisbatan qiladigan munomalasida, garchi yoshi ulug‘ bo‘lsa ham, sensirash, bundan tashqari, vulgarizmlardan ham qo‘pol tarzda foydalanishi mumkinligini badiiy asarlardan olingan parchalar dalillaydi:

Agar dadam ertalab to‘nini teskari kiygan bo‘lsa, peshin vaqtida muallim ham to'nini teskari kiyadi. Ikkita teskari to‘n kiygan qo‘shnilar kechqurun to‘qnashishadi va chinakam portlash yuz beradi.

– Bu nima qilganingiz? — qaltirab so‘raydi muallim.

*– **Sening j**azoying shu, — deydi dadam **senlab**.*

– Qaysi aybim uchun jazolaysiz meni?

– Akbarni tarbiyalayman deb menga qarshi qilib qo‘yding, majruh o‘g‘lim bizga begona bo‘lib qoldi.

– O‘g‘lingizni men yomon yo‘lga boshlabmanmi, halol bo‘lgin, vijdonli bo'lgin, birovning haqini yeyishga o'rganmagin desam buning nimasi yomon? – Yo‘qol, ***bitliqi!***

Quyidagi misolda so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi muloqotning mazmun-mohiyatini belgilovchi asosiy omil vazifasini ijtimoiy notenglik bajaradi.

– Assalomu, alaykum, – Yo‘lchi o‘rnidan turdi. To‘yda ko ‘rinmadingiz, Salim aka

Asardan ma’lumki, `suhbatdoshlar qarindosh bo‘lib, yosh jihatdan ham deyarli teng. Asarda Salimboyvachchaning “yoshi 25 dan oshmagan”deb ta’riflangan bo‘lsa, Yo‘lchining yoshi ham shunga yaqin. Lekin ularning ijtimoiy maqomi orasida katta farq bor. Salimboyvachcha “Toshkentning to‘rt dahasi biladi”gan Mirzakarimboyning o‘g‘li, Yo‘lchi esa ularning qaroli. Shuning uchun ham sizlashga majbur [6:51].

Quyidagi misolda so‘zlovchi va tinglovchi o ‘rtasidagi muloqotning mazmun-mohiyatini belgilovchi asosiy omil vazifasini ijtimoiy notenglik bajaradi.

– Assalomu, alaykum, – Yo‘lchi o‘rnidan turdi. To‘yda ko ‘rinmadingiz, Salim aka

Asardan ma’lumki, ssuhbatdoshlar qarindosh bo‘lib, yosh jihatdan ham deyarli teng. Asarda Salimboyvachchaning “yoshi 25 dan oshmagan”deb ta’riflangan bo‘lsa, Yo‘lchining yoshi ham shunga yaqin. Lekin ularning ijtimoiy maqomi orasida katta farq bor. Salimboyvachcha “Toshkentning to‘rt dahasi biladi”gan Mirzakarimboyning o‘g‘li, Yo‘lchi esa ularning qaroli. Shuning uchun ham sizlashga majbur [6:51].

Baqirib, do‘q urib, o‘shqirib, istehzooli qilib, kinoyali tarzda, buyruq ohangida singari birliklarni, asosan, ijtimoiy maqomi yuqori inson o‘zidan quyi turuvchiga nisbatan qo‘llaganining guvohi bo‘lishimiz mumkin. Ijtimoiy maqomi past suhbatdosh nutqining esa muallif *past ohangda, iltijoli, xushomad bilan, yalingansimon* kabi birliklar bilan to‘ldiradi.

XULOSA. Sinfiy jamiyatda insonning moddiy ahvoli, odatda, uning shu jamiyat a’zosi sifatidagi obro‘sini va kam ta’minlangan odamlar ustidan yuqori darajadagi hukmronligini belgilaydi. Bunday xususiyatlar uning past mavqeli odamlar bilan muloqot qilish uslubiga ta’sir ko‘rsatadi (takabburona xatti-harakat modelini yuzaga keltiradi) va yuqori mavqeli shaxslar bilan munosabatda (o‘zini ochiqchasiga kamsitishdan tortib qullarcha itoatkorlik va xushomadgo‘ylikkacha) o‘z aksini topadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Доброходова О.В. Категоризация социального статуса человека в языке (на материале английского и русского языков). дисс. … канд. филол. наук. – Тамбов, 2012. –139 с.
2. Карасик. В. Язык и социальный статус. – – М.: Гнозис, 1992. – 246 с.
3. Крысин Л.П. Русское слово, свое и чужое: Исследования по современному русскому языку и социолингвистике. – М.: Яз. слав. культуры, 2004. – 888 с.
4. Одилов Ё. Тилдаги ўзгаришларда ижтимоий омилларнинг ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2024. – №2. – Б. 12.
5. Сапов В.В. Статуса социального теории // Современная западная социология: Словарь. - М.:Политиздат,1990. – 343 с.
6. Зикриллаев Ғ. Феълнинг шахс, сон ва ҳурмат категориялари системаси. –Тошкент: Фан, 1990. – 111 б.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

QISSA JANRI VA UNING O‘ZIGA XOS BELGI XUSUSIYATLARI

Muqaddas Saidakbarova Muhammadrahimovna,
Qo‘qon Davlat Universiteti, dotsent
Filologitya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD
Robiyaxon Sobitova Salohiddin qizi,
Qo‘qon Davlat Universiteti, talaba

Annotatsiya: Badiiy adabiyotning nazariy asoslari qadimiy “Poetika”ga borib taqalar ekan, uni tahlilga tortishda Aristotel tasnifiyotida zikr etilgan barkamol turlar nuqtai nazaridan yondashish maqbul qarordir. Epika, lirika, dramatika nomi ostida jamlangan insoniyatning bebaho durdonalari davrlar osha shakl va mazmun hodisasida yangilanishlar bilan talqin etilsa-da, nazariy mezonlari u qadar asliyatdan uzoqlashib ketmadi. Epik turning spesifik xususiyatlari boshqa adabiy turlarga nisbatan ob’ektivlik, voqeabandlik va ko‘lamdorligida namoyon bo‘ladi.

Annotatsiya: Посколку теоретические основы художественной литературы восходят к древней «Поетике», то правилным решением будет подойти к ее анализу с точки зрения совершенных типов, упомянутых в классификатсии Аристотеля. Хотя бессенные шедевры человечества, собранные под названием эпоса, лирики и драмы, с течением времени интерпретируются с изменением формы и содержания, их теоретические критерии не отошли так далеко от оригинала.

Annotation: Since the theoretical basis of literary fiction dates back to the ancient Poetics, it is preferable to analyze it in terms of the evolved types mentioned in Aristotle's classification. Although the epic, lyrical, and dramatic genres, the precious jewels of humanity, have been interpreted with updates in form and content over time, their theoretical criteria have not been so far removed from the original.The specific characteristics of the epic genre are manifested in its objectivity, realism, and universality compared to other literary genres.

Kalit so‘z: adabiy tur, adabiy janr, kichik epik janr, latifa, masal, hikoyat, rivoyat, ertak, afsona, badia, etyud, ocherk, qissa.

Ключевое слово: литературный род, литературный жанр, малый эпический жанр, анекдот, притча, сказка, повествование,сказка, легенда, Бадия, этюд, очерк, рассказ.

Keyword: literary type, literary genre, small epic genre, anecdote, parable, narrative, narrative,fairy tale, legend, badia, etyud, ocherk, short story.

Qissa qadimiy janr bo‘lib, adabiy-tadrijiy jarayonda bir qancha bosqichlarni bosib o‘tib, nazariy mukammallik kasb etdi. Qissalar yaratilishiga va qanday voqelikni aks ettirishiga qarab bir necha turlarga bo‘linadi:

1.Yumoristik yo‘nalishda
2.Ijtimoiy-maishiy yo‘nalishda
3.Hujjatli yo‘nalishda
4.Sarguzasht yo‘nalishda
5.Detektiv yo‘nalishda
6.Kinoqissa yo‘nalishida
7.Biografik yo‘nalishda
8.Sentimintal yo‘nalishda
9.Tarixiy yo‘nalishda
10.Ilmiy-fantastik yo‘nalishda

Yumoristik yo‘nalishda yaratilgan qissalarda qahramon atrofida kechadigan voqea-hodisalar hajviy yo‘l bilan bayon qilinadi. Bunday qissalar sirasiga Xudoyberdi To‘xtaboyevning “Jonginam, shartingni ayt”, Ismoil Shomurodovning “Kultepada kechgan hangomalar” kabi asarlari kiradi.

Ijtimoiy-maishiy qissalar insonlarning kundalik turmush tarzini, ijtimoiy hayot voqeliklarini yoritib beradi. Masalan, Dinora Rahmonovaning “Qishloqdagi buvijonim”[251], Akbar Mirzo qalamiga mansub “Oqtepalik o‘g‘ri”[252], “So‘nggi chora”[253] asarlarini keltirish mumkin.

Zulfira Misbax “So‘fito‘rg‘ay”[254], Shukur Xolmirzayev “U ustoz – men shogird”[255] nomi ostida hujjatli qissalar yozishgan. Badiiy asar hujjatli qissa tarzida yaratilishi uchun u reallikka asoslanishi, ma’lum bir manbalar asosida, aniq faktlar bilan qahramon atrofida ro‘y bergan voqealar keltirib o‘tilishi lozim.

Xudoyberdi To‘xtaboyevning “Sehrli qalpoqcha”[256], “Sehrgarlar jangi”[257] asarlari sarguzasht-qissa yo‘nalishida yaratilgan. Sarguzasht-qissalarda qahramon hayotida yuz

[251]D.Rahimova,Qishloqdagi buvijonim.-Toshkent:Adib nashriyoti-2012

[252]A.Mirzo,Oqtepalik o’g’ri.-Toshkent:G’.G’ulom nshriyoti-2013

[253]https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/tarjimai-hollari-kiritilmagan-adiblarning-asarlari/akbar-mirzo-so-nggi-chora-qissa

[254]ziyouz.uz https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/zulfira-misbax/

[255]https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/shukur-xolmirzayev-1940-2005/shukur-xolmirzayev-ustoz-hikoya

[256]https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/yangi-kitoblar/xudoyberdi-to-xtaboyev-sehrli-qalpoqcha-qissa

[257]https://kitobsevar.uz/kxpv/xrpt_r4gnz183bv484zlekad5c6xeoardc4yux50ku7cxs7tlu6r76u29pmc6nu9pmxbarakc8nzpjh3.pdf

beradigan, atrofda kechadigan voqea va hodisalar, obrazlarning hayot kechinmalari yoritib beriladi.

Detektiv qissalar turkumidan “Zulmatdagi saltanat”[258] (O‘tkir Abdurahimov), “Alvido, bolalik”[259], “Shaytanatning jin ko‘chalari”[260] (Tohir Malik), Valisher Madaminovning “O‘rgimchak to‘ri”[261], Komil Sindarov “Kechikkan qasos”[262], “So‘poqsoydagi sirli qotillik”[263], O‘lmas Umarbekovning “Yoz yomg‘iri”[264] qissalari o‘rin olgan. Detektiv yo‘nalishda yaratilgan qissalar an’anaviy tarzda o‘z shakl-shamoyiliga ega bo‘ladi. Badiiy asarda tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya va yechimda bo‘lgani kabi detektiv qissada ham tanlab olingan hayot materiali atrofida voqe bo‘lgan jarayonlar sir, ya’ni odatda sodir etilgan jinoyat, tergov jarayoni, so‘ng uni fosh etish, ya’ni jinoyatni ochish yo‘llari aks ettiriladi.

Erkin A’zam qalamiga mansub “Suv yoqalab”[265], “Zabarjad”[266], “Parizod”, “Tanho qayiq”[267] kabi asarlari kinoqissa shaklida yaratilgan. Kinoqissalar adabiyotimizda XX asrning ikkinchi yarmidan ko‘zga ko‘rina boshladi. Ular qissaning sahnaga mo‘ljallab yaratilgan namunasi hisoblanib, bunda dramatizm alomatlari seziladi. Qissa janrining bunday turida o‘ziga xos xarakterli jihatlar mavjud. Filologiya fanlari doktori Shavkat Hasanov bu janr haqida shunday deydi:“Birinchidan, kinoqissa dramatik asarlardagi sahna ko‘rinishlaridek alohida epizodlardan, manzaralardan tashkil topadi; ikkinchidan, nasriy asarlardagidek batafsillikni ko‘tarmaydi; uchinchidan, dialoglarning dramatizm asosiga qurilishi va tomoshabopligi bilan dramatik asarlarga yaqin turadi. Shuningdek, nasriy asarlarda ekspozitsiya syujet tarkibiy qismlaridan oldin, keyin, oxirida, ba’zan aralash tarzda kelishi mumkin. Kinoqissalarda, asosan, dramatik asarlardagi kabi muqaddimada keladi’’. Buni “Tanho qayiq” asaridan parchalarda ko‘rib o‘tamiz:

“Duradgorlik dastgohining bir chetida tushlik dasturxon: non bo‘laklari, uch-to‘rt dona oqqand, qora qumg‘onda choy. Orol boboning shogirdlari – o‘spirin yigitlar Jumaboy, Tilovbergan, Genjamurod – birovi dastgoh qirrasiga suyanib non kavshamoqda, birovi yerga

[258]https://m.facebook.com/photo.php?fbid=156971459341506&set=a.104750921230227

[259]https://uznel.natlib.uz:444/FN/dl_image/uload/userfiles/files/2019-28-A-28_Tohir%20Malik%20Alvido%20bolalik.pdf

[260]T.Malik, Shaytanatning jin ko’chalari.-Toshkent:Yangi asr avlodi-2017

[261]https://audio.ziyonet.uz/book/6867

[262]K.Sindarov,Kechikkan qasos.Tafakkur qanoti nashriyoti-2019

[263]K.Sindarov.So’poqsoydagi qotillik.Toshkent:Yangi asr avlodi-2021

[264]https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/41-o-zbek-nasri?download=597:o-lmas-umarbekov-yoz-yomg-iri-qissa

[265]https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/41-o-zbek-nasri?download=422:erkin-a-zam-suv-yoqalab-kinoqissa

[266]https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/erkin-azam/erkin-azam-zabarjad-kinoqissa/

[267]https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/erkin-azam/erkin-azam-tanho-qayiq-yohud-devonaning-orzusi/

cho‘nqayib sopol kosadan xo‘rillatib choy ichayotir, kalta-kulta taxtadan qo‘lbola kursi yasab olgan, yana biri bekorchilikdan hushtak chalib o‘tiribdi. Yagona buklama brezent o‘rindiqda Orol boboning o‘zi, ensasini qashlab o‘y suradi.(alohida bir holat uchun tanlangan manzara va ekspozitsiyaning bob muqaddimasida kelishi)

O r o l b o b o (hushtakchi Genjamurodga). Ha, shaytonni chaqiryapsanmi?

G e n j a m u r o d (anqayib). Shaytonni? Nega?

O r o l b o b o. Hushtak chalish – shaytonni chaqirish bilan barobar. Shunday gap bor, eshitmaganmisan?

G e n j a m u r o d. Hamma chaladi-ku hushtakni...

O r o l b o b o. Bilib-bilmay chalsa kerak-da. Senga o‘xshab.

J u m a b o y (iljayib). Ovulingizda shayton qoptimi, Orol bobo, hammasi har yoqqa to‘zib ketgan-ku! (dramadagi kabi dialoglardan tarkib topishi)”. [268](1-qism, 2-sahna)

Adabiyotimiz xazinasida sentimintal yo‘nalishda yaratilgan qissa turlari mavjud. Sentimintal yo‘nalishdagi asarlarda, asosan, insonning his -tuyg‘ulari, psixologik tabiatiga ko‘p o‘rin ajratiladi. Bunda hissiyotlarning haqqoniyligi ahamiyatli hisoblanadi. Bunday asarlarga Bahodir Sarimsoqovning “Unutilgan odam”[269] tugallanmagan qissasi, Oydin Nisoning “Hayot daraxti”[270] qissalari misol bo‘ladi.

Biografik qissada ijodkor o‘z qahramoni timsolida o‘zining hayotining ma’lum jarayonlarini ko‘rsatib beradi. Umuman olganda, xuddi real voqelikka asoslangan asarlar kabi avtobiografik mazmundagi asarlar markazida muallifning o‘zi turadi. Ijodkorning o‘z timsoli yordamida esa boshqa bir qahramon dunyoga keladi.

Oybekning “Bolalik”[271] qissasida Muso obrazi orqali yozuvchi o‘zining bolalik hayotini, o‘zining beg‘ubor “poshsho”lik yillarini, bu davrdagi ma’lum kishilar taqdirini tasvirlab beradi. Yozuvchi 1963-yili qoraqalpog‘istonlik saylovchilar bilan uchrashuvda qilgan nutqida “Bolalik xotiralarimni tamomladim”, deya ta’kidlagan. Shu boisdan muallif “Bolalik”qissasini “Bolalik xotiralarim” deya atagan. Ijodkor bu esdaliklarida bolalik kezlarida boshidan o‘tkazgan, Nikolay podsho va mahalliy mansabdorlar, beklar, din ahli hukm surgan vaziyat va Lenin boshchiligida qurilgan sovet davrining ilk kunlarini tasvirlaydi. “Bolalik”asarini o‘qir ekansiz, savodsiz, diniy xurofot ichida o‘ralib qolgan o‘zbek mehnatkashlari, boylar, mirshablar, qalandar va darveshlar, eski diniy maktab, arava zo‘rg‘a sig‘adigan tor ko‘chalar, pastak suvoqli uylar, kichik baqollik do‘konlari, eshak, ot, tuya kabi ulovlar, umuman olganda, oldingi eski

[268]11-sinf adabiyoti 2-qism .O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti.Toshkent–2018.125-b.

[269]https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/tarjimai-hollari-kiritilmagan-adiblarning-asarlari/bahodir-sarimsoqov-unutilgan-odam-tugallanmagan-qissa

[270]https://ziyouz.uz/page/1212/?start=98&lng=lat

[271]https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/oybek-1905-1968/oybek-bolalik-xotira-qissa

shahar qiyofasi gavdalanadi. Asardan olingan ushbu parchada keksalarning suhbatidan bu davrning o‘zinigina emas, undan avvalgi zamon holatini ham ifodalab bergan.

“...Tulpor otlarni osmonga sapchitib, qilich solardik. E-e, bu qilich ham endi menday keksa. Esiz-esiz, o‘tdi-ketdi yoshlik, yulduz oqqanday oqdi-ketdi. — Jon ota, bir ushlab ko‘ray, — yalinaman yig‘lamsirab. Bobom meni aldab-suldab chaqiradi-da yoniga o‘tqizadi. — O‘tir, o‘g‘lim, o‘tir, qilich nima degan gap. Endi qilichbozlik yaroq zamoni o‘tib ketdi. O‘qi, o‘g‘lim, ulg‘ayib, mulla bo‘l! — deydi orqamni qoqib. — Qani boshlang, do‘stim, Farg‘onada Madalixon taxtdan tushirilganini so‘zlang. Musavoy eshitsin, bir yaxshilab hikoya qiling, — deydi bobom o‘rtog’iga qarab. — Qani bo‘lmasa, tingla, o‘g‘ilcha, — deydi chol va yo‘talib, tarixni boshlaydi. Es-es bilaman, tushdagiday qiziq voqealar, ajoyib sarguzashtlar chol xotirasidan buloqday quyilib ketadi. Farg‘ona janglari, Buxoro g‘azovoti. Qo‘qon va Xorazm talonlari... keyin ruslarning kelishi. Hikoyaga men berilib quloq solaman, jim tinglayman. Chol hammasini birma-bir eslab, uzoq so‘zlaydi. Xotiralar ko‘p. Bular hanuz g‘ira-shira esimda...”[272].

Abdulla Qahhor qalamiga mansub “O‘tmishdan ertaklar”[273] qissasi yozuvchining bolalikda ko‘rgan-kechirganlari haqida hikoya qiluvchi avtobiografik asardir. Lekin bu qissa adabiyotimizdagi yaratilgan biografik mazmundagi asarlardan farq qiladi. “Bolalik” qissasida Oybek bola obrazini birinchi o‘ringa qo‘ysa, “O‘tmishdan ertaklar”qissasida bola Abdulla obrazi orqa o‘rinda turadi, u, asosan, “kuzatuvchi”, “guvoh”, “xolis hikoyachi” tarzida ko‘rsatiladi. Muallifning asosiy diqqat-e’tibori bola guvohligida oilada, oila atrofida yuz bergan voqealarni tasvirlashga qaratilgan. Qissada inson sha’ni, qadr-qimmati bilan bog‘liq alamli o‘y-tuyg‘ular, jaholatga qarshi isyon fojiaviy manzaralar hikoya qilinadi. “O‘tmishdan ertaklar” yozuvchi ijodidagi, umuman, XX asr o‘zbek adabiyotidagi fojiaviy, g‘amgin ruhdagi asarlar sirasiga kiradi. Buni qissaga epigraf qilib olingan A.Oripov qalamiga mansub ushbu to‘rtlikdan ham anglash mumkin:

“Eshilib, to‘lg‘onib, ingranadi kuy,
Asrlar g‘amini so‘zlar ”Munojot”.
Kuyi shunday bo‘lsa, g‘amning o‘ziga
Qanday chiday olgan ekan odamzod”.[274]

Avtobiografik mazmundagi qissalarning yana biri O‘tkir Hoshimov qalamiga mansub, chin ma’nodagi onalarga bag‘ishlab yaratilgan “Dunyoning ishlari” asaridir. Asarini 2005-yilda nashr etilgan nusxasida asar haqida shunday ta’riflagan:“Bu qissa katta-kichik novellalardan iborat. Biroq ularning barchasida eng aziz odam— onam siymosi bor. Bundagi odamlarning hammasini o‘z ko‘zim bilan ko‘rganman. Faqat ba’zilarining ismi o‘zgardi, xolos. Bu odamlarning qismati ham qaysidir jihatdan onamga bog‘langan”. Bundan ko‘rinadiki, adib bu

[272]Bolalik xotiralarim Muso Toshmuhammad o‘gli Oybek.-Toshkent:Yangi asr avlodi 2019.16-b.

[273]https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/abdulla-qahhor-1907-1968/abdulla-qahhor-o-tmishdan-ertaklar-qissa

[274]A. Qahhor.Otmishdan ertaklar qissa,G’.G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti.1988,188-b.

asarida o‘zi boshidan kechirgan voqealar, o‘zi ko‘rib muloqotda bo‘lgan insonlar hayoti haqida so‘z yuritadi. Yozuvchi o‘zining uslubidan kelib chiqib o‘z qahramonlarining ismlarini o‘zgartirgan holda asariga kiritadi.

G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasida ham yozuvchining bolalik voqealari, sarguzashtlari, XX asrdagi Toshkent hayotiga oid jarayonlar tasvirlangan. Bir qarashda bu asarda avtobiografik mazmunda yaratilgandek ko‘rinadi. Biroq o‘tkir hajviyaga asoslangan ushbu asarning asosida ijodkor hayotiga bog‘liq faktlar keltirilgan bo‘lsa ham, u avtobiografik emas. Unda haqqoniylikka nisbatan, badiiy to‘qima ustunlik qiladi.

Anvar Obidjonning “Ajnasi bor yo‘llar” qissasida ham voqealar birgina qahramon – muallif obrazi atrofida ro‘y beradi, uning bir necha yillik hayoti nazardan o‘tkaziladi. Shu sababli avtobiografik qissalarni xotira qissa deb atash ham mumkin. Quyida muallifning hayot so‘qmoqlarini kezib yurgan lahzalari ifodalangan o‘rinni keltirib o‘tamiz: “Qandayligi menga tuzukkina ma’lum bo‘lgan manzilda meni noma’lum bir qismat kutmoqda edi. O‘shanda o‘ttiz besh yoshga to‘layotgandim. Toshkentga ketib, yana shuncha yashaymanmi, yo‘qmi, bilmasdim. Unib-o‘samanmi, tugalay oyoqosti bo‘lamanmi, bunisi ham qorong‘i edi. Tangrisini hanuz xira-yarim tanib yurgan men chalamusulmon banda faqat bir narsani – shu damgacha qay tarzda kun kechirib kelganimni bilardim, xolos. Bolalik – poshsholik, o‘smirlikdan boshlab esa, nuqul baxtimni qidirib yashadim.[275] “Sharq yulduzi” jurnali, 2014 yil 1-2- sonlari “Ajnasi bor yo‘llar” qissasidan parcha.

Jizzaxlik adib Nazir Safarov o‘zining “Ko‘rgan –kechirganlarim”[276] nomli avtobiografik qissasi uchun 1968-yilda Hamza nomidagi Davlat mukofotiga sazovor bo‘ladi.

“O‘zbek adabiyotida biografik va avtobiografik yo‘nalishda bir qator asarlar yaratilayotgani xarakterli holdir. Alohida bir odam va uning hayot yo‘liga qiziqishning ortgani millat ahlining shaxslashayotgani va ularda alohida odam taqdiri chinakam qiziqish uyg‘onayotganidan belgidir. Shuningdek, biror adabiyotda biografik yo‘nalishdagi bitiklarning ko‘payishi o‘sha yerda odam shaxsiga e’tibor orta boshlaganidan dalolatdir”[277], –deb yozadi professor Q.Yo‘ldosh.

O‘tmishdagi voqea-hodisalarni, tarixiy jarayonlarni va tarixiy qahramonlarni aks ettirishda tarixiy qissalar roman janriga yaqinroq turadi.Shuningdek, tarixiy romanga taalluqli bo‘lgan reallik, qahramon taqdirini yoritib berish, aniq faktlar va badiiy to‘qimalarni keltirish, ijtimoiy muhitni, davr koloritini ifodalash, til va uslub masalalari qissada ham o‘z ifodasini topadi. Biroq, yuqoridagi masalalar romanga qaraganda qissa janrida nisbatan torroq aks etadi.

Shunga ko‘ra, tarixiy qissaning bir necha xususiyatlari mavjud. Jumladan, tarixiy qissada o‘tmish voqeligini aks ettirishda badiiylashtirish zarurati mavjud. Shuningdek, adolat tarafdori

[275]A.Obidjon. Ajnasi bor yo‘llar qissa ,Sharq yulduzi jurnali, 2014 yil 1-2- sonlar

[276]https://ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Nazir%20safarov.%20Ko'rgan%20kechirganlarim%20(qissa).pdf

[277]Q.Yo’ldoshev. O’zlik sari yo’l. O’zbekiston xalq shoiri Anvar Obidjon tavalludiga 70 yil .-Toshkent,2017.10-bet.

bo‘lgan, xalq uchun jonini tikkan, fidoiy shaxslar tarixiy qissalarning yetakchi qahramoni sifatida belgilab kelingan. Biroq tarixiy shaxslarning yetakchi qahramon sifatida tasvirlanishi asarning badiiyatini, ijtimoiy ahamiyatini belgilaydigan birlamchi xususiyat emas.

Tarixiy qissaning yana bir talabi asar o‘sha davr muhitiga muvofiq ravishda arxaiklashtirilgan badiiy tilda yozilishi kerak. Badiiy asar tili o‘quvchiga o‘tmish voqeligini, davr koloritini tasvirlashda muhim vazifa bajaradi. Yozuvchi o‘z tanlagan muhitni yoritishda shu muhitga mos so‘z va iboralarni qo‘llaydi, xalqning o‘sha davrdagi urf-odatlari, rasm-rusmlarini ham ko‘rsatib beradi. Tarixni muhim manbaalar, hujjatlar asosida to‘laqonli badiiy ifodasini yaratish yozuvchidan katta tajriba va mahroat talab qiladi.

O‘zbek adabiyotida tarixiy mavzudagi qissa janrida salmoqli asarlar yaratgan ijodkorlar ko‘plab uchraydi. Jumladan, Mirkarim Osim ham o‘zining tarixga oid durdona asarlari bilan tarixiy adabiyotimiz xazinasini boyitib kelgan. Ijodkorning “Yangi ariq" nomli tarixga oid dastlabki qissasi Qo‘qon xonligini ideallashtirgan asar sifatida chop etilmay qolib ketgan. “To‘maris”[278], “Shiroq”[279], “Iskandar va Spitamen”, “Temur Malik”[280], “Mahmud Torobiy”, “O‘tror”[281] kabi qissalarida ajdodlarimizning xorijiy istilochilarga qarshi mustaqillik uchun olib borgan kurashi tasvirlangan.

Mirkarim Osim o‘z asarlarida Amir Temur, Ulug‘bek, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Mashrab singari o‘zbek xalqi ulug‘ siymolarining yorqin obrazlarini yaratib bergan. Uning “Zulmat ichra nur”[282] asarida Alisher Navoiyning bolalik hayoti, “Astrobod” qissasida esa Navoiyning hayot yo‘llari bilan birgalikda bu davrlaridagi tarixiy voqealar, temuriylar saltanatining parokandalikka yuz burish arafasida turgan davrlaridan lavhalar ham hikoya qilinadi. “Ajdodlar qissasi”, “Jayhun ustida bulutlar”[283] Al- Beruniy hayotini, “Aljabrning tug‘ilishi”[284] Xorazmiyni, “Ibn Sino qissasi”[285] ibn Sinoni, “Singan setor”[286]qissasida esa Mashrabning umr yo‘llarini aks ettiradi. Yuqoridagi tarixiy qissalar o‘zbek tarixiy qissachiligining yuksak namunalaridandir.

[278]https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/mirkarim-osim-1907-1984/mirkarim-osim-to-maris-qissa

[279]https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/mirkarim-osim-1907-1984/mirkarim-osim-shiroq-hikoya

[280]https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/mirkarim-osim/temurmalik-afsona-mirkarim-osim/

[281]https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/mirkarim-osim-1907-1984/mirkarim-osim-o-tror-qissa

[282]https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/mirkarim-osim-1907-1984/mirkarim-osim-zulmat-ichra-nur-qissa

[283]https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/mirkarim-osim-1907-1984/mirkarim-osim-jayhun-ustida-bulutlar-qissa

[284]https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/mirkarim-osim-1907-1984/mirkarim-osim-aljabrning-tug-ilishi

[285]https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/mirkarim-osim-1907-1984/mirkarim-osim-ibn-sino-qissasi

[286]https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/mirkarim-osim-1907-1984/mirkarim-osim-singan-setor-qissa

Shuningdek, G‘ulom Karimiyning “Karvon” tarixiy -biografik qissasi Mahmud Koshg‘ariy haqida, “Turon qoploni” tarixiy dramatik qissasi xorazmshohlar davrini, “Sohibqiron va alloma” tarixiy dramatik qissasi Sohibqiron hayotiga oid tarixiy mavzudagi asarlar sirasiga kiradi. Asad Dilmurodning “Sherdor”[287] tarixiy qissasida ijodkor Samarqandning tarixiy ko‘rinishi, Registon me’moriy yodgorligi haqidagi tarixiy manzarani jonlantiradi. “Mezon burji”[288] qissasida esa Sohibqiron Amir Temurning ota sifatidagi qiyofasi tasvirlangan. Adib ijodida tarix bilan zamon ruhi o‘zaro sintezlashgan, xususan, “Tosh burgut” va “Sirli zina”[289] qissalarida shunday holat kuzatiladi.

Zamonaviy adabiy nasrimizning yaqin yillarda yuzaga kelgan yangi janrlaridan biri fantastik qissa janri hisoblanadi. Bu yo’nalishda, asosan, bolalar adabiyotlari namunalari yaratiladi.

Fantastika o‘zi nima? “O‘zbek tilining izohli lug‘ati’’da bu so‘zga shunday ta’rif beriladi:

“fantastika”

1.ot. Xayolda, tasavvurda tug‘ilgan, g‘aroyib, g‘ayritabiiy hodisa, obraz va shu kabilar hamda ularning xayoliy tasviri.

Xalq ertaklari fantastikasi.

Adabiyotshunoslikda uni [fantastikani] ikkiga — ilmiy fantastika va badiiy fantastikaga bo‘lib o‘rganiladi.“Fan va turmush”

2.s.t. Shunday obrazlar tasvirlangan badiiy ijod turi, janr (adabiyot, kino, tasviriy san’at).

Darhaqiqat, har qanday adabiyot rivojida fantastika janri ham muhim rol o‘ynaydi. “Yoshlik’’

O‘zbek adabiyotida fantastikaning janr sifatida qaror topa boshlaganiga hali ko‘p vaqt bo‘lgani yo‘q. “Fan va turmush”.[290]

Fantastik asarlar o‘z ichida ilmiy-fantastik va fantaziyaga ajraladi . Ilmiy-fantastik asarlar tarkibi ham ikkiga ajratiladi: qat’iy ilmiy -fantastika va ijtimoiy fantastika. Fantaziya tarkibini esa dahshatli subjanr (kichik janr - bu asosiy janrdan ajralib turadigan o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan kattaroq janrdagi kategoriya)lar tashkil etadi. Ilmiy fantastikaning asosiy vazifasi —kelajakni bashorat qilib, badiiy ifodalashdan iborat desak, uning asosiy tasvir usuli esa g‘oyaviy eksperiment-tajribadan iborat bo‘ladi deyish mumkin.

O‘zbek adabiyotida fantastik janrlarda ham ijod qilgan adiblar mavjud. Bular orasida H.Shayxov, M.Mahkamov, Tohir Malik, Sa’dullo Quronov, Otabek Quvvatov kabi ijodkorlar qissa janrining fantastik turi bo‘yicha qimmatli asarlar yaratgan. Otabek Quvvatovning

[287]https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/asad-dilmurod/asad-dilmurod-sherdor-issa/

[288]https://wapik.su/view/asad-dilmurod-mezon-burji-3502

[289]https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/asad-dilmurod/asad-dilmurod-sirli-zina-issa/

[290]O’zbek tilining izohli lug’ati 6jildli,II jild.O’zbekiston milliy ensklopediyasi Davlat ilmiy nashryoti.2006. 325-b

“Ulug‘bek yulduzlar saltanatida”[291] bolalar uchun sarguzasht fantastik qissalar sirasiga kiradi. “Somon yo‘li elchilari”, “Vasvasa” asarlari Tohir Malik qalamiga mansub ilmiy-fantastik qissa hisoblanadi. “Somon yo‘li elchilari” qissasi 1978-yil yozilgan. Asar kitob sifatida ilk bor 1979-yil Toshkent shahrida “Yosh gvardiya”nashriyotida chop etilgan. “Somon yo‘li elchilari” muallifning ikkinchi yirik qissasidir. Asar ba’zi o‘rinlarda qahramon ismi bilan “Davron” deb ham ko‘rsatilgan.

Asarda arxeolog Davronning qazishma ishlari davrida boshidan o‘tkazgan kechinmalari haqida hikoya qilinadi. Qazishma ishlari davomida Davronni o‘zga sayyoralik ta’qib qila boshlaydi.

“...Yo‘q, Davron ruhiy kasalikka chalinmagan edi. Uni sharpa ta’qib etmasdi. Uning ko‘ziga Nig ko‘rinayotgan edi. Tabiatda hech narsa izsiz yo‘qolmaydi. Bundan necha asrlar muqaddam Yerga kelib ketgan Nig atmosferaning hali odamzodga noma’lum zarralarida yashab yurardi. Yerni o‘rganish maqsadida sayyoraning bir nuqtasiga qadalib qolgan asboblar hanuz ishlab turardi. Bu o‘zgarish dotsent Begmirzaevda ham sodir bo‘lgandi, ammo bevaqt o‘lim uni kelgusi sinovlardan mahrum qilgandi. Yozyovondagi qazishma ishlarida tanaffussiz ishlayotgan Davron Unetdan kelayotgan to‘lqinlar domiga tobora chirmashar, tabiiyki, buni o‘zi sezmasdi ...”[292]

Davron qazishma ishlari olib borayotib oltin haykalchalar topadi. Bu buyumlar yordamida yerliklar o‘zga sayyoraliklar bilan o‘tmishda aloqada bo‘lgani yoki yo‘qligini aniqlashga urinadi. Quyida asarning xotimasidan qissaning mazmunini qisman anglash mumkin:

Xulosa

“Yozyovondan topilgan tilla haykallar siri o‘rganilguncha yillar o‘tdi. Bu orada Yerdagi sezgir asboblar noma’lum sayyoradan uzatilayotgan to‘lqinlarni qabul qildi. Yerdan turib olib borilgan spektral tahlil Somon yo‘lidagi kichik bir sayyora atmosferasida suv bug‘i borligini aniqladi. Oradan yana yillar o‘tgach, yerliklar o‘z vakillarini Somon yo‘li sari uzatdilar.’’ [293](1978-yil)

Sa’dullo Quronov qalamiga mansub “Galaktikada bir kun”[294] ilmiy-fantastik qissa hisoblanadi. Mazkur asar voqealari koinotda kechuvchi o‘tkir syujetlar asosiga qurilgan. Qissa qahramoni 12 yoshli Ahmad yaratgan juda noyob fazo kemasi yerlik olimlar qolib, o‘zga sayyoraliklarning e’tiborini tortadi. Endi u o‘zi bilmagan holda galaktikamizdagi yovuz kuchlar va yaxshilarning kurashiga aralashib qoladi. Kitobning ikkinchi qismida asardagi voqealar davom etadi. Unda Ahmad o‘zga sayyoralik do‘stlari bilan koinotning olis maskanlarida

[291]O.Quvvatov.Ulug‘bek yulduzlar saltanatida.-Toshkent:G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2021.

[292]T.Malik, Somon yo’li elchilari fantastik qissa, Yosh gvardiya nashriyoti.Toshkent-1979.91-92-b.

[293]T.Malik, Somon yo’li elchilari fantastik qissa, Yosh gvardiya nashriyoti.Toshkent-1979.125-b.

[294]https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/230-galaktika

boshdan kechirgan sarguzashtlar aks etgan. Asar syujeti fizika va astrofizikaning nisbiylik nazariyasi, kvant mexanikasi, kvant chigalligi, umumiy maydon nazariyasi, torlar nazariyasi, atom fizikasi, gravitatsiya kabi ilmiy muammolari va gipotezalari asosiga qurilgan.

“Ko‘kkezar” Salmir sayyorasiga yaqinlashib qolganida Margol bir narsani eslab qoldi. U Ahmadga yuzlanib so‘zlay boshladi:

–Ahmad, sen galaktikadagi safarimiz davomida shunchalar ko‘p o‘zga sayyoraliklarni, “dahshatli” maxluqlarni ko‘rdingki, endi ulardan qo‘rqishingga ishonmay qoldim.

–To‘g‘ri aytasiz, hecham qo‘rqmayman. Lekin buni nega aytyapsiz? –ajablanib so‘radi Ahmad. Bu gapdan so‘ng Ahmad rosa qotib kuldi. Chunki u haligacha o‘zga sayyoralik eng yaqin do‘stining haqiqiy yuzini ko‘rganicha yo‘q edi-da.

–Meni tushunmading chog‘i? Qara, men hali ham yerliklar qiyofasidaman-ku!

Shundan so‘ng Margol boshining orqa tomoniga ikki qo‘lini cho‘zib, sekin-asta niqobini yecha boshladi. Avvaliga uning katta kal boshi, keng peshonasi, keyin piyolaning og‘zidek keladigan tim qora ko‘zlari, jajji burni va og‘zi ko‘rindi. Margol Ahmad tasavvur qilganiday semiz emas, balki baliq qiltanog‘idek ingichka edi. Unga bir muddat o‘ychan qarab qolgan Ahmad, kutilmaganda, yana qah-qah otib kulib yubordi”.[295]

Adabiyotshunosligimizda qissachilik yo‘nalishida ijod qilib, badiiy durdonalarimiz safini salmoqli darajada kengaytirgan adiblarimiz talaygina. Ulardan ayrimlari haqida quyida keltirb o‘tamiz. Xudoyberdi To‘xtaboyevning “Feletondan keyin”[296](1963), “Sehrli qalpoqcha”(1964), “Muhabbat qo‘shig‘i”(1967),[297] “Jonginam, shartingni ayt”(1969), “Konizar yulduzlari”(1978), “Omonboy va Davronboy sarguzashti”(1974)[298] qissalari, Tohir Malikning “Charxpalak”, “Alvido, bolalik”, “Zaharli g‘ubor”[299], “So‘nggi o‘q”[300], “O‘v”[301], “Falak”[302], “Bir ko‘cha, bir kecha”, “Chorraxada qolgan odamlar”[303], “Somon yo‘li elchilari”, “Murdalar gapirmaydilar”[304],

[295]O. Quvvatov,Gallaktikada bir kun ilmiy-fantastik qissa, library.dtpi.uz ,2019.86-b.

[296]https://www.facebook.com/Yakkasaroyakm/posts/xudoyberdi-toxtaboyevfelyetondan-keyin-hikoyalar-telegram-manzilimiz-orqali-yukl/128898675462448/

[297]https://library-samdukf.uz/wp-content/uploads/2023/04/Muhabbat-qoshigi-2.pdf

[298]https://zakm.uz/media/books/X._Toxtaboyev_Omonboy_bilan_Davronboy.pdf

[299] https://kutubxona.samduuf.uz/book?id=4378

[300]https://library-samdukf.uz/product/tohir-malik-songgi-oq-qissa/

[301]http://42maktabdehq.zn.uz/files/2017/01/Ov-qissa.-Tohir-Malik.pdf

[302]http://217.30.173.42/jirbis2/components/com_irbis/images/covers/-3/6286/falak__1.pdf

[303]https://kutubxona.samduuf.uz/book?id=4779

[304]https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/41-o-zbek-nasri?download=724:tohir-malik-murdalar-gapirmaydilar-qissa

“Qaldirg‘och”[305] kabi, O‘lmas Umarbekovning “Sevgim – sevgilim”[306], “Kimning tashvishi yo‘q”[307], “Urush farzandi”[308], “Yoz yomg‘iri”[309], “Damir Usmonovning ikki bahori”, “Cho‘li Iroq”[310], “Oq qaldirg‘och” kabi, Primqul Qodirovning “Qadrim”[311], “Erk”[312], “Meros”[313], “Najot”, “Yayra institutga kirmoqchi”, “Akromning sarguzashtlari”[314] kabi, O‘tkir Hoshimovning “Cho‘l havosi”[315], “Bahor qaytmaydi”[316], “Qalbingga quloq sol”[317], “Ikki karra ikki-besh”[318], “Shamol esaveradi”[319], “Odamlar nima derkin?”[320] kabi, Erkin A’zamning “Shoirning to‘yi”[321], “Pakana oshiq ko‘ngli”[322], “Guli-guli”[323], “Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati”[324] qissalari, “Jannat o‘zi qaydadir”[325] dramatik qissasi, “Suv yoqalab”, “Zabarjad”

[305]https://uniwork.buxdu.uz/resurs/12600_2_FEEFFC8873F9F3542BC319496671D879482125C2.pdf

[306]https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/41-o-zbek-nasri?download=595:o-lmas-umarbekov-sevgim-sevgilim-qissa

[307]https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/41-o-zbek-nasri?download=591:o-lmas-umarbekov-kimning-tashvishi-yo-q-qissa

[308]https://mutolaa.com/book/urush-farzandi

[309]https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/41-o-zbek-nasri?download=597:o-lmas-umarbekov-yoz-yomg-iri-qissa

[310]https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/o-lmas-umarbekov-1934-1994/o-lmas-umarbekov-muhabbat-qo-shig-i-hikoya

[311]https://ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Pirimqul%20Qodirov.%20Qadrim%20(qissa,%20hikoyalar).pdf

[312]https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/41-o-zbek-nasri?download=638:pirimqul-qodirov-erk-qissa

[313]https://www.scribd.com/document/703735852/Pirimqul-Qodirov-Meros-Kitoblar-pdf

[314]https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/17-bolalar-kutubxonasi

[315]https://zakm.uz/media/books/O._Hoshimov_Shamol_esaveradi.pdf

[316]https://mykitob.uz/badiiy-kitoblar/otkir-hoshimov-bahor-qaytmaydi/

[317]https://www.youtube.com/watch?v=QPC3byMSkog

[318]https://mutolaa.com/uz/book/ikki-karra-ikki-besh

[319]https://zakm.uz/media/books/O._Hoshimov_Shamol_esaveradi.pdf

[320]https://zakm.uz/media/books/O._Hoshimov_Shaharlik_kuyov.pdf

[321]https://youtu.be/K8BVFY2ApVQ?si=M8rjozAsdmVWeTId

[322]https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/erkin-azam-pakananing-oshiq-kongli.html

[323]https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/erkin-azam/erkin-azam-guli-guli-issa/

[324]https://staff.tiiame.uz/storage/users/452/books/8rIVBoeaKEogs9wPBy3YjIvDyqyuE73og0gMSE68.pdf

[325]https://mutolaa.com/uz/book/jannat-o-zi-qaydadir

kinoqissa, Xayriddin Sultonovning “Yozning yolg‘iz yodgori”[326], “Ko‘ngil ozodadur”[327], “Saodat sohili”[328], “Ajoyib kunlarning birida” kabi qissalar yaratilgan va yaratilib kelinmoqda.

Xulosa qilib aytganda, qissa o‘zbek adabiyotida keng tarqalgan janrlardan biri bo‘lib, bu yo‘nalishda tarixning uzoq davrlaridan to hozirgi zamongacha yozuvchi-adiblarimiz tomonidan barakali ijod qilib kelingan. Qissa epik turning o‘ziga xos janri sifatida insonning ruhiy olamini chuqur ifoda etish va jamiyat asliyatini badiyat orqali aks ettirish uchun qulay adabiy janrlardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi.-Toshkent:O‘qituvchi,2005.
2. Quronov D.Adabiyot nazariyasi asoslari.–Toshkent:Navoiy universiteti-2018.
3. Jamilova B.Bolalar qissalarida avtobiografizm va badiiy konsepsiya. O‘zbek adabiyotshunosligining dolzarb masalalari mavzusida xaqaro ilmiy-nazariy oflayn-onlayn anjuman.
4. Dilmurodov A.Mulk qissasi.-Toshkent:Yosh gvardiya nashryoti,1989.
5. Dilmurodov A.Sherdor tarixiy qissa.Toshkent:Yosh gvardiya nashryoti,1986.
6. Axmedova H.Istiqlol davri o‘zbek qissachiligida ayol ruhiyatining badiiy talqini. Journal of innovations in scientific and educational research volume-6 issue-12(30-december).
7. Abdurahmonova F.O‘zbek adabiyotida qissa janri taraqqiyoti talqini.New Renessance.2023.11.01.3030-3753.
8. Anvar O.Ajnasi bor yo‘llar qissa.-Toshkent:Sharq yulduzi jurnali,2014 yil 1-2-sonlari.
9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati.O‘zbekiston milliy ensklopediyasi.Davlat ilmiy nashriyoti (2006) lI-IV jildlari.
10. Malik T.Somon yo‘li elchilari.-Toshkent:Yosh gvardiya nashriyoti-1979.
11. https://namdu.uz/media/Books/pdf/2024/08/02/NamDU-ARM-12616-Galatikada_bir_kun.pdf
12. Umurov H.Adabiyotshunoslik nazariyasi.-Toshkent:A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti,2004.
13. Oybek.Bolalik xotiralarim.-Toshkent:Yangi asr avlodi,2019.
14. Nazarova Sh.Yangi qissachilik sarhadlari(2012yil qissalari tahlili)Sharq yulduzi jurnali.2013 yil, 3-son.
15. Hasanov Sh.Erkin A’zamning “Parizod”i, zarnews.uz 20.12.2020,12-son
16. 11-sinf adabiyoti 2-qism.-Toshkent:O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti,2018.
17. Yo’ldoshev Q.O’zlik sari yo’l.O’zbekiston xalq shoiri Anvar Obidjon tavalludiga 70 yil.-Toshkent,2017.10-bet.
18. Belinskiy.Tanlangn asarlar.Poeziyaning xil va turlarga bo’linishi maqolasi.Toshkent:O’z.SSSR Davlat nashriyoti-1955.179-b.

[326]https://mutolaa.com/ru/book/yozning-yolg-iz-yodgori

[327]https://www.scribd.com/document/787475882/Xayriddin-Sultonov-Ko-ngil-ozodadur-qissa

[328]https://zakm.uz/media/books/O._Hoshimov_Shamol_esaveradi.pdf

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK:
ORCID: 0009-0005-4904-8384

ABDULLA ORIPOV IJODIDA MUMTOZ SHE’RIYAT OHANGLARI

Ulug‘bek Sanaqulov *– Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Urgut filiali v.b dotsenti, PhD*
ulugbeksanakulov84@gmail.com

Annotatsiya Ushbu ilmiy maqola o‘zbek she’riyatining yorqin siymosi Abdulla Oripov ijodiga bag‘ishlanadi. Unda o‘zbek she’riyatini an’anaviy va zamonaviy mavzudagi she’rlar bilan boyitganligi xususida so‘z yuritiladi. Shoirning lirikadagi badiiy mahorati, mumtoz she’riyat an’analari ta’sirida yaratgan she’rlari tahlilga tortiladi.

Kalit so‘zlar: badiiy ijod, muhabbat lirikasi, g‘azalnavislik, mumtoz she’riyat, an’ana va novatorlik, muxammas, to‘rtlik, muvashshah.

Annotation This scientific article is devoted to the work of Abdulla Oripov, a bright figure of Uzbek poetry. It discusses his enrichment of Uzbek poetry with poems on traditional and modern themes. The poet's artistic skills in lyrics, the poems he created under the influence of classical poetry traditions are analyzed.

Keywords: artistic creativity, love lyrics, ghazal writing, classical poetry, tradition and innovation, muhammas, muvashshah.

Аннотация Данная научная статья посвящена творчеству Абдуллы Орипова, видного деятеля узбекской поэзии. В статье рассматривается обогащение узбекской поэзии стихами на традиционные и современные темы. Анализируется художественное мастерство поэта в лирике и стихотворениях, созданных им под влиянием классических поэтических традиций.

Ключевые слова: художественное творчество, любовная лирика, газельписание, классическая поэзия, традиции и новаторство, мухаммасы, четверостишия, мувашшах.

KIRISH. XX asr o‘zbek she’riyatining zabardast vakili Abdulla Oripov mumtoz va zamonaviy lirikada birdek ijod qilgan iste’dodli shoirlarimizdan edi. Abdulla Oripov she’riyatini o‘tmish va kelajakni bo‘g‘lab turgan ko‘prikka qiyoslash mumkin. “She’riyatni sehr va joziba hamda yuksak fikrlarning go‘zal bir omuxtasi” hisoblagan shoir bezavol mumtoz she’riyatimizdan yaxshi xabardor bo‘lgan va uning abadiyligini, boqiyligini, asrlar o‘tsa-da ma’naviy quvvatini yo‘qotmasligini anglagan va teran his etgan. Shoir ijodining dastlabki

davrida aksariyat shoirlar kabi muhabbat mavzusiga murojaat qiladi. Bu borada shoir o‘tmish shoirlari izidan borib, ana’anaviy g‘azalchilikka qo‘l uradi. Aytish mumkinki, shoir yaratgan ishqiy mazmundagi g‘azallarning lirik qahramoni o‘tmish g‘azallaridan farq qiladi. Agar o‘tmish shoirlar g‘azallarida oshiq nofaol, tushkun holda gavdalansa, Abdulla Oripovning lirik qahramoni XX asr sharoitida ancha ijtimoiylashgan, faollashgan ko‘rinishda talqin etiladi:

Bu ishq sirrin kitob etting, kitobing ichra men borman,
O‘qurman deb xitob etting, xitobing ichra men borman.
Yarashgaydir, ajab, senga ajab nozu tamannolar,
Keturman, deb shitob etding, shitobing ichra men borman… [3.60]

Ma’lum bo‘lishicha, shoirning lirik qahramoni ishq ichra bir soniya ham ma’shuqasi yonidan jilmaydi. U doimo yor nigohidan, xotirasidan qolishni sira istamaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Abdulla Oripov ijodiga nazar tashlasak, nafaqat bir-biridan badiiy jihatdan, balki ma’no va uslub jihati bilan ham ajralib turadigan g‘azallarni uchratamiz. Shoir g‘azalchilikda o‘ziga xos yo‘l tutib, o‘tmish shoirlari an’anasini davom ettiradi, ularda yor go‘zalligining telbasiga aylangan oshiq ruhiy-holatining eng yuqori pardalari tasvirlanadi:

Vahki, ishq sahrosida qoldim beishq tanho bu kun,
Chiqma, Qays, ohim bilan yonmoqda bu sahro bu kun... [3.48]

Yuqorida ta’kidlanganidek, shoirning lirik qahramoni o‘tmish g‘azallaridagi oshiq emas. U ishq sahrosida tanho qolgan, chunki sevgan yori uni tark etgan. U ishqsiz qolganidan shunday oh tortganki, uning taftidan sahro yonmoqda. Lirik qahramon o‘z ahvoliga qarab Qaysga rahmi keladi, bu dashtga zinhor chiqmaslikka da’vat etadi. Chunki oshiq dardining tafti nihoyat darajada yuqori, hatto Qays ham Layli uchun bunchalik oh tortmagan.

Abdulla Oripov o‘z g‘azallarida oshiq va ma’shuqaning nozik his-kechinmalari tasvirida turli ana’naviy timsollarni misralarga olib kirishi bilan birga, ularda original tashbehlar ham qo‘llaydi:

Yolborib gullar dedi: - Kirma bu boqqa, ey yigit,
Bunga kirganlar kirurlar sochini qor etgali.
Ne ajab, maydon topilsa men uchun ham deb edim,
O‘zga bir dildor bilan aruzda bozor etgali. [4]

Abdulla Oripov mumtoz lirika ichida she’riyat yaratgan ijodkor. Shoir ayniqsa, g‘azal mulkining sultoni Alisher Navoiydan katta tajriba orttirganligini eslaydi: “Men Navoiydan masalaning mohiyatiga kirishni, she’rni sehrli tayoqchaday o‘ynatishni o‘rgandim. [6.157] Shu sababdan shoir ijodida Alisher Navoiy g‘azallariga hamohanglik ko‘proq namoyon bo‘ladi. Misol uchun uning “Kelmading” radifli g‘azali Navoiyning mashhur “Kelmadi” g‘azali ta’sirida yozilgan deyish mumkin:

Biz tomonga, ey nigora, ne balo, bir kelmading,
Ko‘zlarimga bo‘ldi dunyo tim qaro, bir kelmading.
Kipriging o‘q, tiyg‘i lashkar, shul sabab sadpora dil,

Ustiga-ustak yaraldi ming yaro, bir kelmading. [5.103]

Ko‘rinadiki, she’rda o‘zgacha bir lirik manzara: oshiq yorining kelmaganidan beixtiyor taajjubda, uning kelmasligidan oshiq ko‘ziga dunyo go‘yo qorong‘ulashib ketadi. Lirik qahramon qalbining sadpora bo‘lishi, ma’shuqa kipriklarining o‘qdek tizilib, lashkar misoli hujum qilganidan. Bu uning yarasini badtar jarohatlaydi, oshiq mana shunday holatda o‘z yoridan marhamat kutadi.

Abdulla Oripov Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” devoniga kirgan “Jamoateki, junun ma’nini manga qilasiz, Tosh otibon ne uchun telbalarga qotilasiz” matla’li g‘azaliga o‘zining quyidagi muxammasini bog‘lagan:

Huzuri ishq Sizga-yu, tavqini kimga ilasiz,
Malomat xanjari birla doim yurakni tilasiz.
Nechuk g‘am ustiga g‘amdur, ahli g‘animim ila Siz
Jamoateki, junun ma’nini manga qilasiz
Tosh otibon ne uchun telbalarga qotilasiz.

Buyuk dard yetdi Majnung‘a, olomon, yig‘lang,
Ketur armonda ko‘ngil, man notavon, yig‘lang,
To‘kulsin ashk kabi yulduz, osmon, yig‘lang,
Firoq kunidir, ey ko‘zlar, emdi qon yig‘lang,
Bilurmi sizki, bu kun ne kishidin ayrilasiz... [5.99]

“Abdulla Oripovning g‘azallarida Alisher Navoiy g‘azalnavisligi yutuqlarining poetik sintezlashgani kuzatiladi. Garchi shoir ijodiy merosida g‘azallar ko‘p bo‘lmasa ham, ularda navoiyona falsafiy teranlik, buyuk bobokalonimiz she’riyatidagiga o‘xshash betakror badiiyat va sirli ruh uyg‘unligini kuzatish mumkin” [1.279]– deydi olimalarimizdan biri.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Bundan tashqari Abdulla Oripov lirikasida Ahmad Yassaviy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Furqat kabi mumtoz shoirlar ijodiga hamohanglik, ma’naviy izdoshlikni ham sezrish mumkin. Shoir yaratgan g‘azal, muxammas, masnaviy va to‘rtliklarda adabiy an’analarning davom etganligi namoyon bo‘ladi. Nazarimizda, Abdulla Oripov ijodini o‘tmish davri adabiyoti, xususan, she’riyatidan ayro bo‘lmagan holda umrining so‘ngigacha davom ettirib borgan edi. U ijodining dastlabki damlarida mumtoz she’riyatning turli janrlarida o‘z mahoratini sinab ko‘rishdan boshlagan bo‘lsa, keyinchalik ijodiga mumtoz lirikaning ruhini, xalqchilligi singdiradi:

Senga she’rim yoqmas, kimimdir yoqmas,
Ayt, ne gunohim bor butun bir xalqning?
Bilib qo‘y, bu daryo teskari oqmas,
Senga jazosi bor yaratgan Haqning! [7.14]

Bu to‘rtlikda Zahiriddin Muhammad Boburning “Har kimki vafo qilsa, vafo topqusidir” ruboiysiga mazmunan hamohanglik seziladi.

Abdulla Oripov XX asrning 60-70 yillarida tuyg‘ulari quruqlashib borayotgan adabiyotimizga inson qalbini samimiy tuyg‘ular bilan boyitadigan, ko‘ngil dardlarini ochiq-oydin yoritadigan, ruhiy manzaralarga boy mumtoz lirika namunalarini olib kirdi. Uning quyidagi g‘azali benihoya lirizmga boy, sof samimiy ishq tuyg‘ularni tarannum etishi bilan ko‘pchilikning qalbidan joy olgan:

Yaxshi qol ey dilbarim dilda qadar ketmoqdaman,
Ishq aro endi holim zer-u zabar ketmoqdaman.

Atoqli adabiyotshunos olim Ozod Sharafiddinov Abdulla Oripovning “Adolat ko‘zgusi” nomli to‘plamiga kirgan essesida, shoirning unga atab muvashshah yozganini ta’kidlaydi. Ma’lumki, muvashshahda asosan kishi ismi yoki narsa nomi yashrinadi. Shu bilan birga, unda shoirning ijtimoiy hayot haqidagi qarashlari ham ifoda etiladi. Shoirning zukko olimga (O.Sharafiddinov – U.S) bag‘ishlab yozgan “Ozod akam” muvashshahi yosh shoirning ajoyib iste’dod egasi sifatida maydonga kelayotganligini bildiradi:

Oh urib har yonda izg‘iydi shamol,
Zamon makon bermay uni qistaydi.
Orzusi faqat shul: u ham tog‘ misol
Dili orom olib yotmoq istaydi.
Asoratda ingrar tog‘lar ham, ammo
Ko‘hi zamonadan topolmay iloj.
Armon qilar u ham: shamolday go‘yo.
Moviy kengliklarda yozsam der quloch. [2.6]

Tadqiqotchilarning fikricha, muallif bu muvashshah yaratilganda so‘z o‘yini qilgan, mustaqillikdan keyin chop etilgan to‘plamlarda ushbu so‘zlar asl holatiga keltirilgan. [2.378-379]

Abdulla Oripov umri davomidagi tinimsiz ijodiy mehnati bilan xalqimizning chinakam shoiriga, farzandiga aylandi. Shoir o‘z xalqiga kerakli inson ekanligini aslo unutmadi. Shu bilan birga musulmon kishisi sifatida islomning eng muhim farzlaridan biri Haj safarini ado etdi. Uning bu ezgu amoli ijodkorga katta kuch, ilhom bag‘ishlaydi va o‘zining “Haj daftari” turkumli kitobini yaratadi. Bu kitobning muqaddimasida shoir “Makkayi mukarramaga borganimning dastlabki kunida Ka’batullohda – Olloh uyi yonida tunni bedor o‘tkazib, tilovat bilan bir qatorda baytlar yoza boshladim. Men bu holatga avvaldan bir muncha tayyor bo‘lganim sababli satrlarim o‘z-o‘zidan quyilib kelaverdilar” [8] - deb eslaydi. 1992-yil nashrdan chiqqan ushbu kitobdagi ash’orlarida muallifning o‘ziga xos fikr-o‘ylari, falsafiy mushohadalari, shuningdek mumtoz adabiyotimiz shoirlarida bo‘lgani kabi islom olamidagi his-kechinmalari aks etgan. Bir qarashda ularda go‘yo o‘tmishda yaratilgan daho asarlarning an’anaviy hamd, na’t, munojot va meroj kechasiga o‘xshash badiiy umumlashmalik aks etgan deyish mumkin:

Shukrona ayturman o‘zingga, yo rab,
Yuz burdik hidoyat yo‘liga qarab.

Haq degan yurtimning baxtini so‘rab
Keldim, madad bergil, yo Ka’batulloh...
Arshning suluv oti – nurqanot Buroq,
Eltdi Muhammadni oliy dargohga.
Tasviri joizmas bu holni, biroq
Visol nasib etdi Rasulullohga. [8]

XULOSA. Abdulla Oripov o‘zbek xalqining farzandi ekanligini faxr-iftixor bilan dilga tuygan shoirlarimizdan edi. Shoir ma’naviyati, dunyoqarashi uning ijodida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bu uning milliy qadriyatlarimizga, mumtoz adabiyotimizga o‘zgacha hurmat, ehtirom ko‘rsatganida, ulug‘ shoirlarimiz ijodi ta’sirida g‘azallar bitganida namoyon bo‘ladi. Shoir ko‘p asrlik mumtoz she’riyatimizning badiiy timsollari olamini, g‘oyaviy-badiiy va janriy xususiyatlarini teran o‘rgandi, his qildi. Ezgulik, muhabbat, insoniylik, sadoqat, komillik kabi umumbashariy mavzularni o‘z asarlarida yangicha talqin qildi. Bu orqali asrlar silsilasida shakllangan badiiy adabiyotimizga o‘zining munosib hissasini qo‘sha oldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdulhakimova O. Abdulla Oripov badiiy-estetik tafakkurida Alisher Navoiy an’analarining sintezi. “Alisher Navoiy va XXI asr” ilmiy-nazariy anjuman materiallari, - Toshkent, 2021-yil 8-fevral

2. Oripov A. Adolat ko‘zgusi. - Toshkent,”Adolat” 2005.

3. Oripov A. Birinchi muhabbatim. - Toshkent, “O‘zbekiston” 2006.

4. Oripov A. Tanlangan asarlar to‘rt jildlik 1-jild, G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, Toshkent, 2000.

5. Oripov A. Tanlangan asarlar to‘rt jildlik 2-jild, G‘. G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, Toshkent, 2001.

6. Орипов Абдулла. ТА. Тўртинчи жилд. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2001.

7.Oripov A. Shoir yuragi. - Toshkent,”Ma’naviyat” 2003.

8. Орипов Абдулла. Ҳаж дафтари(ziyouz.com kutubxonasi), -Тошкент: 1992.

9. Ғаниев Илҳом, Афоқова Нодира. Озод руҳ фалсафаси. – Тошкент: Фан, 2006.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

IMPROVING THE METHODOLOGY OF TEACHING ENGLISH USING ELEMENTS OF DISTANCE LEARNING

Saydullayeva Nigina Avazovna
nigina_saydullayeva@mail.ru

Abstract The article discusses the relevance of distance learning in the modern educational process, particularly in the context of English Language Teaching (ELT). It highlights the shifts in teaching methodologies brought on by technological advancements, including the integration of E-learning tools. The use of online education platforms has transformed the relationship between instructors and students, fostering greater collaboration and engagement. The article also briefly reviews the main components of distance education and their impact on learning efficiency.

Keywords*: Distance learning, E-learning technology, English Language Teaching (ELT), webinar, blog, forum, online testing, interactive textbook, videoconference, second language learners.*

Introduction

In contemporary higher education, there is an increasing focus on the integration of innovative approaches to meet the evolving demands of students and educational institutions. The Russian Ministry of Education and other educational bodies have emphasized the need for accessible, high-quality education, which has led to significant reforms in the integration of E-learning technologies. Distance learning has become an essential tool in enhancing the quality and accessibility of education, particularly in the teaching of foreign languages.

Technological advancements have introduced a wide range of digital resources that enrich the learning experience. For example, platforms from renowned universities such as Oxford, Harvard, and Cambridge offer open-access resources online. These technological shifts have made it possible for a single educator to teach tens of thousands of students globally, unlike traditional classroom settings.

Information and communication technologies (ICT) have a profound impact on education by supporting knowledge transfer, fostering communication, and promoting a global understanding of various cultures. The Internet plays a central role in these developments by offering tools for both synchronous and asynchronous communication, such as web forums, email, blogs, and video conferences.

Moreover, the new generation of students, known as Gen-Y, is particularly influenced by these technological advances. These students, born into the digital age, demonstrate distinct learning behaviors that differ significantly from those of previous generations. As such, English language teachers need to adapt their teaching methods to better engage and motivate this generation, which is not only familiar with technology but actively incorporates it into their daily lives.

E-learning Tools in English Language Teaching

E-learning in English Language Teaching (ELT) has become increasingly popular, with a variety of tools designed to enhance the learning experience. These tools are divided into two primary categories: synchronous and asynchronous.

Synchronous Learning Tools

Synchronous tools, such as online chats, ICQ, Skype, and video conferences, allow real-time interaction between students and instructors. The immediate feedback and real-time communication foster a dynamic learning environment. These tools support face-to-face-like interactions, enabling learners to ask questions, engage in discussions, and receive instant clarification.

Advantages of Synchronous Tools:

- Real-time interaction simulates a classroom environment.
- Facilitates immediate feedback, promoting efficient communication.
- Enhances spontaneity and fluency in speech.
- Provides opportunities for active decision-making and group collaboration.

Challenges of Synchronous Tools:

- Time zone differences may limit participation.
- Requires stable internet connections and compatible hardware.
- Can be logistically challenging to organize for large groups.

Asynchronous Learning Tools

Asynchronous tools, such as blogs, forums, and online testing, provide students with flexibility. These tools allow for communication and learning at any time, providing students with the ability to engage in discussions, work on assignments, and review materials at their own pace.

Advantages of Asynchronous Tools:

- Flexibility in participation, as students can engage at their convenience.
- Allows for careful reflection and thoughtful responses.
- Accommodates different learning speeds and language proficiency levels.
- Low bandwidth requirements compared to synchronous tools.

Challenges of Asynchronous Tools:

- Limited personal interaction can affect relationship-building.
- Feedback may be delayed, hindering immediate clarification.
- Can be difficult to foster real-time collaboration and decision-making.

The Role of Video Conferencing and Digital Resources

Video conferencing tools, such as Skype and MailVU, play an essential role in connecting language learners with their instructors and peers in real-time. Video communication significantly enhances the language learning experience by allowing learners to observe body language, facial expressions, and non-verbal cues, which are vital in language acquisition.

Studies have shown that while telephone communication conveys only about 20% of information, face-to-face communication captures up to 80% of the content. Video conferencing bridges this gap by offering visual and auditory stimuli, improving comprehension and engagement. The integration of multimedia, such as images, videos, and shared documents, further enriches the educational experience, allowing for more effective communication and knowledge sharing.

Despite the clear advantages, video conferencing still faces some limitations. It requires high bandwidth and specialized equipment, which may not be accessible to all students, especially in remote regions. However, as the technology continues to improve and become more affordable, its use in educational settings is expected to increase.

Digital Dictionaries and Online Learning Tools

The advent of electronic dictionaries and online learning platforms has revolutionized language teaching. These tools offer immediate access to a wide range of resources, including translations, grammar explanations, and vocabulary exercises. Unlike traditional paper dictionaries, digital versions are constantly updated and provide a variety of interactive features that enhance the learning process.

For instance, electronic dictionaries like Lingvo and McMillan offer not only translation services but also phonetic transcription, usage examples, and voice recordings of native speakers. The inclusion of audio-visual aids allows learners to engage with the material more effectively, improving their pronunciation and understanding of grammatical structures.

Additionally, the use of blogs in the language learning process has become increasingly popular. A blog provides a platform for students to post assignments, share ideas, and engage in discussions with their peers and instructors. This tool supports written communication and encourages students to practice their language skills in a real-world context.

Impact on Learning Styles and Motivation

The integration of digital tools into the educational process has a profound effect on student learning styles. With the rise of digital resources, students are now able to access and engage with content in ways that were previously unavailable. Modern learners, particularly those from Gen-Y, are accustomed to multitasking and using technology to enhance their learning experience. By providing a variety of learning tools—whether through videos, online quizzes, or virtual classrooms—educators can better cater to diverse learning preferences.

Moreover, the use of E-learning tools has been shown to increase student motivation. By incorporating interactive elements such as online games, webinars, and video lessons, students are more likely to stay engaged and take ownership of their learning. The opportunity for self-

paced learning and immediate feedback also fosters greater responsibility and accountability in students.

Conclusion

The shift toward E-learning and distance education in English Language Teaching has brought about a revolution in teaching methodologies. The integration of digital tools such as video conferencing, blogs, and online dictionaries has significantly transformed the learning experience, providing students with the flexibility and resources they need to succeed.

However, as technology continues to evolve, it is essential for educators to remain adaptable and incorporate these advancements in ways that enhance student engagement, motivation, and language proficiency. By leveraging both synchronous and asynchronous learning tools, educators can create an inclusive and dynamic learning environment that meets the needs of today's digital generation.

REFERENCES:

1. http://www.britishcouncil.org/ru/ russia

2. http://www.pearsonelt.com/professionaldevelopment

3. http://iite.unesco.org/pics/publications/en/files/3214627.pdf

4. Gerasimenko T.L., Grubin I.V., Gulaya T.M., Zhidkova O.N., Romanov S.A. SMARTTECHNOLOGIES (webinars and social networking) in foreign language teaching in non-language high school // Economics, Statistics and Informatics. Bulletin of UMO. 2012. № 5. – P. 9–12.

5. Zenina L. V. Higher Education Reform in the USA, the 60–70s of the 20th century // A thesis for the degree of candidate of pedagogical sciences / Moscow, 1999. – 126 p.

6. Zenina L.V. Social aspect of virtual education // The role of business in the transformation of Russian society – 2012: Sourcebook of the Seventh International Scientific Congress. – M. Econ-inform. 2012. –P. 103–104.

7. Zenina L.V. Training blog as a mean of vocational training oriented on discussion in English // Formation of speech and language skills in information technology support: interregional collection of scientific works of foreign languages teachers. – Moscow: Izd. centre EOI. 2009. – p. 111–114.

8. Zenina L.V. Electronic dictionary in the process of training students in translation // Special and literary

translation: Proceedings of V International scientific-practical conference on 6–7 April 2012 / under the general editorship. A.G.Gudmanyana, S.I.Sidorenko. – Kiev: Agrar Media Group. 2012. – P.116–120.

9. Kameneva N.A. Information resources of innovation // RISK: Resources, information, supply, competition. 2009. №2. – P. 118–122.

10. Kameneva N.A. Use of information and communication technology in teaching foreign languages // Proceedings Sworld on materials of the international scientific-practical conference, 2011. T. 22. №3. – P. 6–8.

11. Kameneva N.A. Development of Creative Abilities of Students of Higher Professional ducation // In the world of scientific discovery. 2010. № 1–2. – P. 197–204.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

УДК: 8313
ORCID ID 0009-0001-2012-6618

SEMANTIC PECULIARITIES OF SUBORDINATING CONJUNCTIONS IN THE ENGLISH LANGUAGE

Ataxojayev Toxirjon Maxmudjonovich
QDPI Xorijiy tillar metodikasi kafedrasi v.b. dotsenti

Abstract Subordinating conjunctions are essential linguistic tools that establish relationships between clauses in a sentence. While they primarily serve as structural markers, their semantic functions significantly influence meaning and interpretation. This paper explores the semantic peculiarities of subordinating conjunctions in the English language, examining how their meanings vary in context and how they interact with syntax and discourse. It also highlights challenges in their usage and implications for language learners.

Key words: subordinating conjunctions, clauses, sentence, structure, functions, meaning, context, syntax, discourse, types of complex sentences, semantic meaning.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДЧИНИТЕЛЬНЫХ СОЮЗОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация Данная статья посвящена изучению семантических особенностей подчинительных союзов в английском языке. Сложноподчиненные предложения являются сложной структурой и требует тщательного анализа, с точки зрения структуры. Части сложноподчиненных предложений связаны с помощью подчинительных союзов. В статье проанализированы семантические значение подчинительных союзов с точки зрения семантики.

Ключевые слова: подчинительные союзы, предложение, структура, функция, значение, контекст, синтаксис, дискурс, виды сложноподчиненных предложений, семантическое значение.

INGLIZ TILIDA ERGASHTIRUVCHI BOG`LOVCHILARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya Mazkur maqolada ingliz tilidagi ergash qo`shma gaplarning qismlarini bog`lab tutuvchi ergashtiruvchi bog`lovchilarning semantic xususiyatlari o`rganib chiqilgan,

ularning turlari, gap strukturasidagi positsiyasi, gapning semantic ma`nosiga ta`siri masalalari o`rganib chiqilgan.

**Kalit so`zlar**: ergashtiruvchi bog`lovchilar, gap, struktura, funksiya, ma`no, kontekst, sintaksis, diskurs, ergash gap turlari, semantic ma`no.

Introduction

In English grammar, subordinating conjunctions are words or phrases that link a dependent (subordinate) clause to an independent (main) clause. The role of these conjunctions is to show the relationship between the two clauses, whether it’s time, cause and effect, condition, contrast, purpose, or any other kind of relationship. Understanding subordinating conjunctions is essential for constructing complex sentences that convey more detailed and nuanced information. This article aims to explain the use, types, and examples of subordinating conjunctions in English.

Subordinating conjunctions are words that link dependent (subordinate) clauses to independent clauses, introducing relationships of time, cause, condition, concession, or purpose. Common examples include "because," "although," "if," "while," and "since." While their primary role is structural, their semantics reveal subtle nuances that can shift meaning depending on context. Understanding these peculiarities is critical for both linguists and learners of English, as they influence interpretation and coherence.

METHODS

Subordinating conjunctions are integral components of complex sentence construction. They introduce subordinate clauses, which are clauses that cannot stand alone as complete sentences. Subordinate clauses rely on an independent clause for their meaning and completeness. The purpose of subordinating conjunctions is to express the relationship between these two clauses.

Subordinating conjunctions can be broadly classified based on the semantic relationships they establish:

Temporal Conjunctions: Indicate time relationships, e.g., "after," "before," "while," "since."

Causal Conjunctions: Express cause-effect relationships, e.g., "because," "as," "since."

Conditional Conjunctions: Indicate conditions, e.g., "if," "unless," "provided that."

Concessive Conjunctions: Introduce contrasts or unexpected results, e.g., "although," "even though," "whereas."

Purpose Conjunctions: Show intent or purpose, e.g., "so that," "in order that."

These categories, while useful, often overlap semantically, leading to ambiguity or multiple interpretations in certain contexts.

Semantic Peculiarities and Ambiguities

Many subordinating conjunctions are polysemous, meaning they have multiple related meanings. For instance, "since" can denote time ("Since I arrived, it has been raining") or cause

("Since you are here, let’s start the meeting"). This dual function requires contextual interpretation to clarify meaning.

Contextual Dependence

The meaning of subordinating conjunctions often depends on the broader context. For example, "while" can indicate temporal simultaneity ("While I was cooking, the phone rang") or contrast ("While I agree with your point, I have some reservations").

Some conjunctions share overlapping meanings but are used differently based on subtle nuances. For example, "although" and "though" are nearly synonymous but differ in formality and frequency of use. Similarly, "because" and "as" both indicate causality, but "because" is more explicit, while "as" may imply a weaker causal link.

Subordinating conjunctions often carry additional pragmatic implications. For instance, "if" in conditional clauses can suggest hypothetical scenarios, but its interpretation may vary:

Open condition: "If it rains, we will cancel the trip."

Remote condition: "If I were you, I would apologize."

The semantic nuances of "if" depend on the likelihood or reality of the condition being met.

Challenges in Usage

Ambiguity in Interpretation

Ambiguities arising from polysemy or contextual dependence can confuse readers or listeners. For example, the use of "since" as a temporal or causal marker may require additional clarification in complex sentences.

Interference in Second Language Acquisition

Language learners often struggle with subordinating conjunctions due to their multiple meanings and overlapping functions. For instance, distinguishing between "although" and "even though" may require exposure to nuanced examples.

Translation Challenges

In translation, the semantic subtleties of subordinating conjunctions can pose difficulties. Equivalent conjunctions in other languages may not carry the same range of meanings, leading to potential loss of nuance.

Implications for Teaching and Learning

To address these challenges, educators should emphasize contextual examples and focus on the semantic nuances of subordinating conjunctions. Activities such as sentence analysis, contrastive exercises, and contextualized practice can help learners master these conjunctions more effectively.

RESULTS

Subordinating conjunctions in English play a crucial role in sentence structure and meaning. Their semantic peculiarities, including polysemy, contextual dependence, and pragmatic implications, make them a rich area of study. By understanding these nuances,

linguists can deepen their analysis of English syntax and semantics, and educators can better support language learners in navigating these complexities.

Example: "I stayed home because it was raining."

Here, "because" is a subordinating conjunction. It connects the independent clause "I stayed home" with the dependent clause "because it was raining." The conjunction "because" indicates that the action in the independent clause is the result of the condition expressed in the dependent clause.

Functions of Subordinating Conjunctions

Subordinating conjunctions serve several functions in sentences, most notably indicating various logical relationships between clauses. These relationships include:

1. Cause and Effect: These conjunctions explain why something happened or is happening.

Examples: because, since, as

Example Sentence: "She cried because she was upset."

2. Time: These conjunctions indicate the timing of the action or event in the subordinate clause relative to the main clause.

Examples: when, while, before, after, until, as soon as

Example Sentence: "We will start the meeting after the lunch break."

3. Condition: These conjunctions introduce conditional relationships.

Examples: if, unless, provided that

Example Sentence: "If you study hard, you will pass the exam."

4. Contrast: These conjunctions show how one action or event contrasts with another.

Examples: although, though, even though, whereas, while

Example Sentence: "He was tired although he had slept well."

5. Purpose: These conjunctions explain the reason behind an action or event.

Examples: so that, in order that

Example Sentence: "She works hard so that she can achieve her goals."

6. Place: These conjunctions indicate the location in relation to the main clause.

Examples: where, wherever

Example Sentence: "He will go wherever she goes."

7. Manner or Degree: These conjunctions describe how something is done or to what extent.

Examples: as, than, as if, as though

Example Sentence: "She sings as if she were a professional."

3. Common Subordinating Conjunctions and Their Uses

DISCUSSION

Let us examine the most common subordinating conjunctions and the relationships they express.

Cause and Effect Conjunctions

Because: Indicates the reason for something.
Example: "I stayed at home because it was raining."
Since: Can indicate both time and cause.
Example: "Since it was late, we decided to leave."
As: Often used in the sense of cause or reason.
Example: "She was late as the traffic was heavy."
Time Conjunctions
When: Indicates a point in time.
Example: "Call me when you arrive."
While: Refers to the duration of time during which something happens.
Example: "She studied while listening to music."
Before/After: Indicates actions occurring earlier or later.
Example: "I will leave after I finish my homework."
Until: Suggests a point in time up to which something continues.
Example: "Wait until I finish my call."
Condition Conjunctions
If: Indicates a condition that needs to be met.
Example: "If it rains, we will stay inside."
Unless: Means "if not" or "except under the condition."
Example: "You won’t pass the exam unless you study."
Provided that: Introduces a condition that must be fulfilled.
Example: "You can borrow my car provided that you return it by 6 PM."
Contrast Conjunctions
Although/Though: Indicates a contrast or concession.
Example: "Although he is young, he is very wise."
Even though: Stronger emphasis on contrast.
Example: "Even though it was raining, they continued the game."
Whereas: Shows a contrast between two clauses.
Example: "He likes jazz, whereas she prefers classical music."
Purpose Conjunctions
So that: Indicates the purpose of an action.
Example: "She saved money so that she could travel abroad."
In order that: A more formal version of "so that."
Example: "He worked overtime in order that he could finish the project on time."
Place Conjunctions
Where: Indicates the location in relation to the main clause.
Example: "I will go where you lead me."
Wherever: Refers to any place or location.
Example: "She follows him wherever he goes."

Manner or Degree Conjunctions

As: Indicates the manner in which something is done.

Example: "She runs as fast as a cheetah."

Than: Used for comparison.

Example: "She is taller than I am."

As if/As though: Suggests a hypothetical situation or manner.

Example: "He behaves as if he were the boss."

4. Position of Subordinating Conjunctions in Sentences

In complex sentences, subordinating conjunctions can be positioned at the beginning or in the middle of the sentence. However, the placement affects the structure of the sentence:

At the beginning of the sentence: If the subordinating conjunction begins the sentence, the dependent clause comes first, followed by a comma before the main clause.

Example: "Although it was raining, we went for a walk."

In the middle of the sentence: If the subordinating conjunction appears in the middle, the dependent clause follows the main clause, and no comma is used.

Example: "We went for a walk although it was raining."

5. Subordinating Conjunctions in Complex Sentences

Complex sentences consist of an independent clause and a dependent clause, often joined by subordinating conjunctions. These conjunctions allow for more sophisticated communication by adding layers of meaning and linking related ideas.

For instance:

Time Relationship: "I finished my homework before the movie started."

Cause and Effect: "She passed the test because she studied hard."

Condition: "If you leave now, you'll catch the bus."

Contrast: "Although he was tired, he continued working."

Each of these examples shows how subordinating conjunctions can help us create complex sentences that explain time, reasons, conditions, or contrasts.

6. The Difference Between Coordinating and Subordinating Conjunctions

Coordinating conjunctions join two independent clauses of equal importance, whereas subordinating conjunctions link a dependent clause to an independent clause, showing a relationship between them.

Coordinating Conjunctions: For, and, nor, but, or, yet, so (FANBOYS)

Example: "I want to go to the party, but I have too much homework."

Subordinating Conjunctions: Because, although, if, when, since, while

Example: "I wanted to go to the party because I was bored."

Subordinating conjunctions create a sense of hierarchy, where one clause is of primary importance (the independent clause) and the other is secondary (the dependent clause).

7. Common Mistakes with Subordinating Conjunctions

1. Comma Misuse: When the dependent clause precedes the independent clause, a comma is required, but when the independent clause comes first, no comma is needed.

Incorrect: "I stayed home because it was raining." (No comma before "because")

Correct: "Because it was raining, I stayed home." (Comma after the dependent clause)

2. Fragmentation: A dependent clause cannot stand alone as a complete sentence.

Incorrect: "Although I am tired."

Correct: "Although I am tired, I will finish my work."

3. Word Choice: Confusing subordinating conjunctions with coordinating ones can lead to confusion about sentence structure and meaning.

Conclusion

Subordinating conjunctions are powerful tools that allow for more complex and meaningful sentence structures. By connecting dependent and independent clauses, they help convey relationships such as cause, effect, time, place, condition, purpose, and contrast. Mastery of subordinating conjunctions enhances writing, making it more engaging, descriptive, and precise. Understanding their functions, correct usage, and placement is crucial for both writing and speaking effectively in English.

REFERENCES

1. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). A Comprehensive Grammar of the English Language. Longman.
2. Huddleston, R., & Pullum, G. K. (2002). The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge University Press.
3. Celce-Murcia, M., & Larsen-Freeman, D. (1999). The Grammar Book: An ESL/EFL Teacher's Course. Heinle & Heinle.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

OLAMNING LISONIY MANZARASINI FRAZEOLOGIK SATHDA NAMOYON BO’LISHI

S.Sh. Dadajonova
Andijon davlat chet tillari instituti,
Ingliz tili va adabiyoti fakulteti
II-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA Ushbu maqolada olamning lisoniy manzarasining frazeologik sathda qanday namoyon bo‘lishi tahlil qilinadi. Olamning lisoniy manzarasi turli tilshunos olimlar tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, u insonning dunyo haqidagi tasavvurlari va madaniy tajribalarining lingvistik ifodasi sifatida qaraladi. Maqolada A.A. Zaliznyak va A.V. Kunin kabi tilshunos olimlarning fikrlari asosida frazeologik birliklarning olam manzarasi shakllanishidagi o‘rni va roli ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, frazeologizmlarning semantik xususiyatlari, ularning lisoniy va madaniy kontekstlari va lingvistik kategoriyalar bilan bog‘liqligi o‘rganiladi.

Maqolada frazeologizmlarning funksional tasnifi, ularning nominativ va kommunikativ xususiyatlari ham tahlil qilinadi. Shuningdek, frazeologizmlarning turli tillardagi namoyon bo‘lishi va tarjima jarayonidagi muammolar ham muhokama qilinadi. Bu esa olamning lisoniy manzarasini tahlil qilishda frazeologizmlarning o‘rnini aniq belgilashga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: frazeologiya, lisoniy manzara, konseptual idrok, semantik tahlil, nominativ va kommunikativ funksiya, frazeologik birliklar, lingvistik transformatsiya, madaniy meros

MANIFESTATION OF THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD AT THE PHRASEOLOGICAL LEVEL

ANNOTATION This article analyzes how the linguistic picture of the world is manifested at the phraseological level. The linguistic picture of the world has been studied by various linguists and is considered a linguistic representation of human perceptions and cultural experiences. The article examines the role of phraseological units in shaping the linguistic picture of the world based on the views of linguists such as A.A. Zaliznyak and A.V. Kunin. Additionally, the semantic characteristics of phraseological expressions, their linguistic and cultural contexts, and their relationship with linguistic categories are explored.

The article also analyzes the functional classification of phraseological expressions, their nominative and communicative characteristics, and their manifestations in different languages. Moreover, the challenges of translating phraseological units are discussed. This contributes to

determining the significance of phraseological expressions in analyzing the linguistic picture of the world.

Keywords: phraseology, linguistic picture of the world, conceptual perception, semantic analysis, nominative and communicative function, phraseological units, linguistic transformation, cultural heritage

ПРОЯВЛЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА НА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОМ УРОВНЕ

АННОТАЦИЯ В данной статье анализируется, как языковая картина мира проявляется на фразеологическом уровне. Языковая картина мира изучалась различными лингвистами и рассматривается как лингвистическое представление человеческих восприятий и культурного опыта. В статье рассматривается роль фразеологических единиц в формировании языковой картины мира на основе взглядов таких лингвистов, как А.А. Зализняк и А.В. Кунин. Кроме того, исследуются семантические характеристики фразеологизмов, их лингвистический и культурный контексты, а также их связь с лингвистическими категориями.

В статье также анализируется функциональная классификация фразеологических выражений, их номинативные и коммуникативные характеристики, а также их проявление в различных языках. Кроме того, рассматриваются проблемы перевода фразеологических единиц. Это способствует определению значимости фразеологических выражений в анализе языковой картины мира.

Ключевые слова: фразеология, языковая картина мира, концептуальное восприятие, семантический анализ, номинативная и коммуникативная функция, фразеологические единицы, лингвистическая трансформация, культурное наследие

Olamning lisoniy manzarasi haqida ko’plab tilshunos olimlarimiz fikr yuritganlar, shu jumladan rus tilshunos olimi A.A.Zaliznyakni ham keltirishimiz mumkin, uning fikriga ko’ra, olamning lisoniy manzarasi ma’lum bir til jamoasining kundalik ongida tarixan shakllangan, tilda o’z aksini topadigan dunyo haqidagi g’oyalar majmui, dunyoni idrok etish va tartibga solishning, voqelikni konseptsiyalashning ma’lum bir usuli ekanligini fanda isbotlab bergan bo’lib, olamning kognitiv manzarasi olamning bevosita tasvirining bir qismi bo’lib, "madaniyat tomonidan o’rnatiladigan ong doirasi va stereotiplari tushunchasi" ekanligini ham ta’kidlab o’tgan. Til o’z tarixi davomida inson tomonidan olamni konseptual idrok etishning barcha usullarini qamrab oladi, bunga fikrlash, bilim olish, bilishni o’rganishning murakkab usuli va nutq va fikrni og’zaki shakllantirishning murakkab mexanizmlaridan tashkil etishini, til harakatchan va moslashuvchan bo’lganligi sababli, uning o’zgarishi insonlarga, o’zgaruvchan sharoitlarga ta’sir qilishini uqtiradi. Olam manzarasi makon (yuqori-quyi, o‘ng-chap, sharq-g‘arb, uzoq-yaqin), zamon (kun-tun, qish-yoz), miqdor va h.k. o‘lchovlar vositasida tasavvur etilishi mumkin. Uning shakllanishiga til, an’analar, tabiat va landshaft, ta’lim, tarbiya va

boshqa ijtimoiy omillar ta’sir ko‘rsatadi. Olamning lisoniy manzarasi olamning maxsus manzaralari (kimyo, fizika va h.k.) bilan bir qatorda bo‘la olmaydi, u boshqa manzaralardan oldinda bo‘lib, ularni shakllantiradi. Chunki inson dunyoni va o‘zini umuminsoniy va milliy tajribaga asoslangan til vositasida anglaydi. Bu o‘rinda milliy tajriba tilning barcha darajadagi o‘ziga xos xususiyatlarni belgilaydi. Tilning o‘ziga xosligi tufayli til egasining ongida muayyan olamning lisoniy manzarasi yuzaga keladi va inson u orqali dunyoni ko‘radi[2.312].

Olamning lisoniy manzarasini frazeologik sathda namoyon bo’lishi haqida fikr ketganda, mashhur lingvist, frazeologiya sohasining bilimdoni professor A. V. Kuninni eslamasadan bo’lmaydi, chunki mashhur frazeologist tilshunos rus olimi frazeologiya leksikologiyaning bir qismi emas, balki mustaqil lingvistik fan bo’lishi kerak deb hisoblaydi[4.12].

Uning frazeologik birliklar klassifikatsiyasi ularni nutqda bajaradigan funksiyasiga asoslangan. Bular: nominativ, kommunikativ va undov funksiyalaridir. A.V. Kuninning tasnificha frazeologiya, umumiy planda, uchta bo‘limdan iborat bo‘ladi: idiomalar (xususan frazeologizmlar yoki idiomalar), idiofrazematika (idiofrazematik birliklar yoki ideofrazematizmlar) hamda frazeomatikalar (frazeomatik birliklar yoki idiomatik xususiyatga ega bo‘lmagan frazeologizmlar. Frazeologizmlar o‘ziga xos tabiatga ega bo‘lgan belgilar sifatida tan olinadi. Jumladan, til va nutqda ularning o‘ziga xos bo‘lgan xususiyatlarini aniqlash, hamda boshqa til birliklari va belgilaridan farqlanuvchi jihatlarini ko‘rsatib bera oladigan xususiyatlarga ega bo‘lishi talab etiladi. Mazkur xususiyatlarni farqlash badiiy tarjima jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. A.V. Kunin tomonidan ishlab chiqilgan frazeologik birliklar tasnifiga kelsak, frazeologik birliklar tarkibiy belgilariga ko‘ra bu kabi (fe’l va adverb birikmasi) birikmalar bir darajali frazeologik birliklar sifatida qaraladi. Bunga ko‘ra, ushbu birikmalarning biri mustaqil ma’noli va ikkinchisi mustaqil ma’noga ega bo‘lmagan leksema yoki bitta mustaqil ma’noli va ikki yoki uchta mustaqil ma’noga ega bo‘lmagan leksemalardan iborat, deb qaraydi[4.12].

Bu kabi frazeologik birikmalarni A.V. Kunin frazeologik birikmalar xususiyatiga ega bo‘lgan ibora va shuningdek murakkab so‘zning bir bo‘lagi, degan fikrni bildiradi. Fe’lli frazeologik birliklarning munosabat xarakteristikasi quyidagi belgilarni aks ettiradi: 1) dinamiklik va stativlik (to talk through one’s hat (inf.) : It is Greek to me); 2) sub’ektning yo‘nalishi va sub’ektning ob’ekt tomon yo‘nalishi (to go West : to make fun of sb); 3) chegaralanganlik va chegaralanmaganlik (bu holat ko‘proq fe’lning aspekt ma’nosidan kelib chiqgan holda belgilanadi) (to come into one’s head : to make light of sb (or sth); 4) harakatning boshlanish, davomiylik va tugallanish fazasi (to burst into tears; to go on reading; to come to an end); 5) harakat yoki holatning vaqti (to be at the beck and call of sb. – to always be ready to do what someone wants); 6) harakat yoki holatning makoni (to make way (for) – to allow (someone or sth) to pass or enter an empty place or position, by moving aside or being moved aside); 7) bir yoki ko‘p karralik (to give a points to knock oneself down and out). Umumiy planda fe’lli frazeologik birliklarning harakat yoki holati ikkitadan to‘rttagacha bo‘lgan belgilarda o‘zgarishi

mumkin Frazeologizmning kommunikativ vazifasiga kelsak, ular kommunikativ yoki xabar sifatida xizmat qilish qobiliyati ekanligini anglatadi.

Muloqot o'zaro munosabatlarni nazarda tutadi bayonotlar almashinuvi va xabarni nazarda tutadi bilan aloqasiz ma'lumotlarni uzatish o'quvchi yoki tinglovchi. Frazeologik birliklarning nominativ vazifasi ularning real dunyo ob'ektlariga, shu jumladan vaziyatlarga munosabati; hamda nutqda bu predmetlarni almashtirish frazeologik ma‘nolari bo’yicha faoliyat. To'ldirish tilning leksik tizimidagi lakunalarning mavjudligi xarakterlidir frazeologizmning nominativ vazifasi birliklar. Bu funksiya mutlaq ko'pchilikka xosdir frazeologik birliklar, chunki ular leksikaga ega emas sinonimlar. Nominativ funktsiyaning pastki turlari neytral-nominal va nominal funktsiyalar. Tilshunos olim yana frazeologik birliklar, frazeomatik birliklar va aralash holatlarni farqlab beradi. Frazeologik birliklar toliq yoki qisman manosini ozgartiradi, frazeomatik birliklar esa uning adabiy manosida qollaniladi. Ular ikkalasi frazeologik turgunligiga qarab xarakterlanadi qaysiki, erkin frazalar va qoshma sozlardan farq qiladi. Olamning lisoniy manzarasini yaratishda frazelogizmlar alohida rol o‘ynaydi.

Ular xalq, millat hayotining ko‘zgusidir. O’zbek tilishunosligida ham frazeologizlar tasnifi haqida bizning o’zbek olimlarimizdan biri professor M.Umarxodjaevning ilmiy ishini misol qilib ko’rsatishimiz mumkin. Olimning 1977 yilda e’lon qilingan “Очерки по современной фразеографии” nomli monografiyasida frazeologik birliklarning so’z va so’z birikmalaridan o’ziga xos o’xshash va farq qiluvchi xususiyatlari haqida qoidalarni tahlil qilish orqali frazeologik nazariyalarni umumlashtirgan. U frazeologik birliklarni asosiy va belgilovchi to’rt turga ajratadi: “1. So’z birikmasi va so’zlar o’rtasidagi struktur bog’liqlikning shakllanishi; (FBlarning chegara belgilari); 2. Ularning qo’llanishi, morfologik va sintaktik, semantik ma’nolari va leksik tarkibi jihatdan barqaroroligi; 3. Ularnin komponentlarini to’liq yoki qisman qayta ko’rib chiqish (o’zgaruvchan so’z birikmalaridan frazeologik birliklarni chegaralash); 4. Semantik qayta ko’rib chiqish”[5.17]

Professor M.I. Umarxodjayev: “Demak, frazeologik birliklar kamida ikkita to’liq yoki qisman semantik o’zgartirilgan tarkibiy qismlarni o’z ichiga olgan so’z birikmalari bo’lib, alohida so’zlar, har qancha qayta ishlanmasin, frazeologik birliklar bo’la olmaydi”[5.28] - o’zining nazariy qarashlarini berib o’tgan olim. Tadqiqotchilar tomonidan turli tillarda FBlarning bir qator tasniflar ishlab chiqilgan: strukturaviy, grammatik, semantik, funktsional va boshqalar. Jumladan, FBlarning tuzilishi va semantikasidan kelib O‘zbekistonda zamonaviy lug‘atshunoslik va tarjimashunoslikning dolzarb masalalari chiqqan holda, A.V.Kunin ularni takroriy, so’zma-so’z tarjimaning mumkin emasligi, idiomatiklik, bo’linuvchanlik, tasviriylik va barqarorlik kabi tasnifini bergan[3.90].

Biroq M.Umarxodjaev bu fikr bir qator frazeologizmlarga xos emasligini bir necha misollar orqali ifodalab bergan: “Masalan, takrorlanuvchanlik mezoni frazeologik xarakterga ega bo’lmagan so’z va iboralar uchun ham xos bo’lib, so’zma-so’z tarjima qilishning mumkin emaslik mezoni milliy rangdagi ayrim so’zlarga (reallikka) ham tegishli. Boshqa tomondan, turli tillarda parallel frazeologik birliklar mavjud bo’lib, ularni bir tildan ikkinchi tilga so’zma-

so’z tarjima qilish mumkin, masalan, nemis tilida: wie Hund und Katze leben; rus tilida: Жить как кошка с собакой; o’zbek tilida: it-mushuk bo’lib yashamoq kabi. So’z va frazeologik birlikni chog’ishtirish orqali tegishli farqlovchi xususiyatlar aniqlandi”[1.4].

Frazeologiya muammolari masalalarini o’rgangan tilshunoslar olimlarning tasniflari bir-biridan ba’zi fikrlardagi farqlarga qaramay, asosan bir xil qarashlarga ega, bo’lib, frazeologik birliklarning so’z va erkin birikmalarga nisbatan farqlovchi belgi va xususiyatlari mavjudligi xaqida M.Umarxodjaev: “Frazeologik quyi tizimi o’ziga xos xususiyatlarga ega. U leksik quyi tizimdan birliklarining kelib chiqishi bilan ham, boshqa belgilari bilan ham ajralib turadi. Frazeologik birliklar o’z birliklarining strukturasi, ba’zan vazifasiga ko’ra gap darajasiga yaqin turadi”[5.2] deb ta’kidlagan o’z asarida.

Til tizimidagi frazeologik quyi tizim funktsional yo’nalish nuqtai nazaridan so’zlar bilan bir qatorda frazeologik birliklar ham nominatsiya va kommunikatsiya vositasi bo’lish maqsadini amalga oshirishi bilan tavsiflanadi. Bu xaqda M.Umarxodjaev: “Frazeologik quyi tizim haqiqatda mavjud, deb faraz qilsak va lingvistik jihatdan ajralib tursa, u holda biz frazeologiya haqida til tizimidagi shunday quyi tizim sifatida gapirish huquqiga ega bo’lamiz, uning birliklari leksemalar va gaplar orasida joylashgan va tilning boshqa quyi tizimlari (darajalari)ning barcha izomorf xususiyatlariga ega. Frazeologik quyi tizimning sathlararo mavqei, uning birliklarining quyi daraja birliklari - so’zlar - va yuqori daraja birliklari - gaplar bilan o’xshashligi til tizimidagi ushbu birliklar majmuasining o’ziga xos xususiyatlarini belgilaydi”[5.2] deb ta’kidlaydi.

M.Umarxodjaev frazeologik quyi tizimning markaziy va periferik elementlari o’rtasidagi munosabatni lingvistik elementlarning integratsiyalashuv darajasi, ularning tizimdagi funktsional vazifasi hamda qo’llanish chastotasi mezonlarini ishlab chiqqan. Olim frazeologik tizimning markaziy va periferik elementlarini farqlashning muhim mezoni – bu frazeologik birlik komponentlarining bir butun holda yaxlitlanishi deb hisoblaydi. Olim frazeologik tizimning markaziy va periferik elementlarini farqlashning muhim mezoni - bu frazeologik birlik komponentlarining bir butun holda yaxlitlanishi deb hisoblaydi.

Demak, yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, biz professor M.I.Umarhodjayevning fikrlariga qo’shilgan holda, frazeologik quyi tizimning sathlararo mavqei, uning birliklarining quyi daraja birliklari - so’zlar - va yuqori daraja birliklari - gaplar bilan o’xshashligi til tizimidagi ushbu birliklar majmuasining o’ziga xos xususiyatlarini belgilaydi deb hulosa qilishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. M.Umarchodshajev. Bemerkungen zur phraseologischen Forschung in der UdSSR-Sprachpflege, Leipzig, 1971. Heft 4.

2. Turdiyeva I. K. Olamning lisoniy manzarasi va frazeologik tasviri. Eurasian Jurnal of Academic research. Innovative Academy Research Support Center. Volume 2 Issue 13, December 2022. -P. 312

3. А.В.Кунин. “Фразеологический уровень языка. // Уровни языка и их взаимодействие2” Тезисы научной конференции. Москва, 1967. – С. 90.
Зализняк, А. А. Языковая картина мира // Энциклопедия «Кругосвет».

4. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: Учеб. для инстов и фак. иностр. яз.– М.: Высш. шк., Дубна: Изд. Центр "Феникс", 1996. – С.12.

5. Умарходжаев М. Очерки по современной фразеографии. Изд: Фан. Тошкент, 1977. – С. 27.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ALISHER NAVOIYNING “SADDI ISKANDARIY” DOSTONIDAGI PEYZAJ MATNLARINING LINGVOKOGNITIV TAHLILI

Shamsiyeva Manzura Bababekovna
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU dots. v.b.,
f.f.f.d. (PhD)
97 754 96 69 // vasiya06@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonidagi ayrim peyzaj matnlarida rang bilan bog‘liq o‘rinlarining idrok jarayonlari U. Naysserning “Perseptiv sikl” modeli asosida tahlil qilingan. Muallif idrokidagi ranglar shaxs hissiyotlarini ifodalovchi asosiy kognitsiyalar sifatida qo‘llangan. Tadqiqotning maqsadi peyzaj birliklarini yaratishda til sohibi bo‘lmish asar muallifi va retsipiyentning lingvokognitiv xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot obyekti Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonida qo‘llangan rang bilan bog‘liq peyzaj matnlarini tashkil etadi.

Tabiatning badiiy tavsifini yaratayotib, muallif retsipiyentni o‘z qadriyatlari, estetik va axloqiy ustuvorliklari olami bilan tanishtirishga intiladi. Agar retsipiyentda matnni o‘qish jarayonida emotsional hamdardlik, mansublik, kuyunish hislari paydo bo‘lsa, ya’ni regulyativ, kognitiv va emotsional-irodaviy jihatlari ishtirok etsa, metodologik va badiiy vazifalarni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan til vositalarini tanlash va birlashtirish yordamida amalga oshadigan muallifning kognitiv-emotiv maqsadlari va ustanovkasini amalga oshgan, deb hisoblash mumkin. Alisher Navoiy idrokida turli turli ranglarning o‘ziga xos assotsiatsiya hamda kognitsiyalari aniqlandi.

Kalit so‘zlar: yashil rang, sabza rang, qizil, qora, “Perseptiv sikl” modeli, peyzaj matni, kognitsiya.

ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЙ АНАЛИЗ ПЕЙЗАЖНЫХ ТЕКСТОВ ЭПОСА АЛИШЕРА НАВОИ “САДДИ ИСКАНДАРИ”

Аннотация. В статье рассматриваются процессы восприятия роли цвета в некоторых пейзажных текстах эпоса Алишера Наваи “Садди Искандари”. Это было проанализировано на основе модели “Перцептивного цикла” У.Найссера. Цвета в восприятии автора использовались как базовые когнитивные средства, выражающие чувства индивида. Цель исследования – проанализировать лингвокогнитивные свойства автора произведения и реципиента, который является обладателем языка при создании

пейзажных единиц. Объектом исследования являются пейзажные тексты, связанные с цветом, которые применены в эпосе Алишера Навои “Садди Искандари”.

Создавая художественное описание природы, автор стремится ввести реципиента в мир своих ценностей, эстетических и нравственных приоритетов. Можно считать, что когнитивно-эмоциональные цели и мастерство автора, которые реализуются с помощью подбора и сочетания языковых средств, необходимых для реализации методологических и художественных задач, достигнуты, если в процессе чтения текста у оппонента возникают ощущения эмоциональной эмпатии, сопричастности, оцепенения, то есть при задействованы регулятивные, когнитивные и эмоционально-волевые аспекты. В восприятии Алишера Навои были выявлены специфические ассоциации и познания различных цветов.

Ключевые слова: зеленый цвет, цвет сабза, красный, черный, модель “перспективного цикла”, пейзажный текст, когниция.

LINGUOCOGNITIVE ANALYSIS OF LANDSCAPE TEXTS OF ALISHER NAVOI’S EPIC “SADDI ISKANDARY”

Annotation. The article analyzed the perceptual processes of the color-related positions of Alisher Nawai in some landscape texts in the epic “Saddi Iskandari” on the basis of U.Naisser’s “Perceptual cycle” model. The colors in the author’s perception have been applied as basic cognitions that express personality emotions. The purpose of the study is to analyze the linguocognitive properties of the author of the work and the recipient, who became the owner of the language in the creation of landscape units. The object of the Study constitutes landscape texts related to color, as used in Alisher Nawai’s epic “Saddi Iskandari”.

The study used methods of content analysis, cognitive modeling, characterization and U.Naisser’s “Perceptual cycle” model.

While creating an artistic description of nature, the author seeks to introduce the recipient to the world of his values, aesthetic and moral priorities. If in the process of reading a text in the receipt emotional empathy, feelings of belonging, attachment appear, that is, the regulatory, cognitive and emotional-volitional aspects are involved, it can be considered that the author's cognitive-emotional goals and ingenuity, which are realized using the selection and combination of language tools necessary for the implementation of methodological and artistic tasks, are realized.

Keywords: green, sabza color, red, black, “Perspective cycle” model, landscape text, cognition.

Kirish. Badiiy asarlarda tabiat tavsifi har doim muallifning shaxsiyati, uning tasavvurlari va kechinmalari o‘rin olgan olamning lisoniy manzarasi, til ongida shakllangan ma’no va qadriyatlar ierarxiyasi bilan bog‘liq bo‘ladi. Muallif mavjudligining ta’siri yozuvchi, shoirning

dunyoqarashiga muvofiq til vositalarini tanlashi, ularning o‘ziga xos tartiblanishida namoyon bo‘ladi. Shaxs lisoniyatining intensiyalari va amalga oshirilish aspektlari, uni tashkil etish, nutq subyektini aktuallashtirish (personifikatsiya qilish) asarda antropotsentrizm va subyekt-markazlashuv belgilarini aniqlash orqali o‘rnatilishi mumkin: bunda ma’lum til/nutqni tahlil qilishda shaxs lisoniyati, shuningdek, eksplitsit va implitsit mualliflik modalligi orqali aniq ifodalanadigan matnning semantik realiyalari o‘ziga xos dolzarb ahamiyatga ega bo‘ladi. Muallifning subyektivligi tabiatni tavsiflashda hal qiluvchi rol o‘ynashi mumkinligi, masalan, turli so‘z ustalari bir xil tabiat hodisasini nafaqat turli nuqtayi nazardan, balki shunga mos ravishda turli xil modallik, baholash, konnotativlik bilan tasvirlashi bilan tasdiqlanadi.

Badiiy matnda muallifning ongida shakllangan kognitiv jarayonlar, axloqiy-qadriyatli va estetik tasavvurlar obyektivlashtiriladi, ular retsipiyent refleksiyasini uyg‘otish, matnni tushunish va talqin qilish, shuningdek, o‘z nuqtayi nazarini, olam haqidagi tasavvurlari, faktlar, voqealar, munosabatlar haqidagi g‘oyalarni shakllantirish uchun ijodiy qayta ko‘rib chiqishga mo‘ljallangan. Estetik ma’no, estetik hodisa va axloqiy harakatni yaratish matn muallifidan ham, adresatdan ham muayyan intellektual harakatlarni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ratsionallik va hissiylikning uyg‘un kombinatsiyasi, tabiat tasvirini hissiyotlar bilan uyg‘unlashtirish M.Y. Lermontov, F.M. Dostoyevskiy, M.M. Prishvin, I.A. Bunin, A.P. Chexov, E.A. Po kabi yozuvchilarning asarlarida uchraydigan tabiat tavsiflariga juda xosdir.

Agar uzual lug‘atning tarkibiy qismlari soni badiiy asar muallifi uchun yetarli bo‘lmasa, u holda so‘zlarni ishlatish darajasi kuchga kiradi, bu yerda og‘zaki so‘z muqarrar ravishda sintaktik xarakterga ega bo‘ladi va odatda odatiy uyg‘unlikning buzilishi bilan bog‘liq semantik kutilmaganlik bilan tavsiflanadi. Bunday matnlarni tushunishda retsipiyent matn muallifining mentaliteti, aql-zakovati, lingvistik qobiliyatlari bilan bog‘liq turli xil jarayonlarni kuzatish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu jihatdan V. Xlebnikov, A. Voznesenskiy she’rlaridagi tabiat tavsiflari xarakterlidir.

Matn tuzish va uni idrok etish jarayonida ko‘pincha muallif – “subyekt-faoliyat olib boruvchi” va retsipiyentda bo‘rttirish kuzatiladi. Muallif, uning qahramonlari, retsipiyent o‘rtasidagi ochiq yoki eksplitsit dialoglarda unda ishtirok etuvchilarning lisoniyati va emotsiyalari aks etadi. Tovushlar, morfemalar, leksika, grammatik vositalar, obrazli vositalar (metaforalar, qiyoslashlar, rang uzatish va h.), emotsional-bo‘yoqdor sintaktik qurilmalar muallif lisoniy ongini obyektivlashtirishning verbal vositalariga kiradi. Hatto yozuvchi yig‘iq sintaktik qurilmalar, sodda nominativ gaplardan foydalanishga harakat qilsa ham, muayyan mualliflik maqsadi namoyon bo‘ladi – bunda tabiat tavsifi ratsional, faktik ma’lumotni uzatishni nazarda tutadi, bilish funksiyasi amalga oshadi. Agar muallif etik-estetik maqsadni ko‘zlasa, unda ko‘proq tavsiflarni qo‘llaydi, sintaktik ritm uzuq-yuluq emas, balki ravon bo‘ladi.

Peyzaj tavsifi badiiy vosita sifatida tezda tasdiqlanmagan. Dastlab unga faqat kichik dekorativ rol ajratilgan, ya’ni uning vazifasi kitobxonlarni voqea qachon va qayerda sodir bo‘layotganidan xabar berishdan iborat bo‘lgan. Ba’zi yozuvchilar peyzajga qisqacha to‘xtalish

bilan cheklanishgan. Biroq, vaqt o‘tishi bilan adabiyotda tabiat konsepsiyasi va uni tasvirlash prinsiplari domiy ravishda o‘zgarishda bo‘ldi. Peyzaj boshqa badiiy vositalar bilan tenglashib bordi, tabiat obrazlarining g‘oyaviy-estetik funksiyasi, ularning kompozitsion roli, ichki strukturasi, asar janri va uslubiga ta’sir etish xarakteri, prinsiplari rivojlandi. Asarda peyzaj tasviri mavjud yoki mavjud emasligi endi sezilmasdan qolmadi.

Zamonaviy adabiyotda peyzaj – asar strukturasining muhim komponentiga aylandi. U shakliy-mazmuniy kategoriya bo‘lib, matnning makon-zamon, g‘oyaviy-tematik darajasini shakllantirishga xizmat qiladi, uslubiy-mazmuniy polifunksionalligi bilan farqlanadi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da peyzajga quyidagi ta’rif berilgan: “Peyzaj [fr. paysage < pays – joy, makon] 1 Biror joyning ko‘zga tashlanib turgan umumiy ko‘rinishi; manzara. O‘rmon peyzaji. Tog‘ peyzaji. 2 Tasviriy san’atning tabiat manzaralarini tasvirlash bilan shug‘ullanadigan turi; tabiat manzarasi tasvirlangan surat. 3 Adabiy asarda manzara tasviri, tabiat manzarasi, tabiat lavhalari. *Hamid Olimjon bu she’rida O‘zbekistonning peyzajini yaratishda mohir bir san’atkor sifatida gavdalanadi. “Vatan adabiyoti*”.

Badiiy matndagi rang ifodalovchi so‘zlar leksikasi tahlilida rang ifodalashning barcha usullarini hisobga olish lozim. Filologiya nuqtayi nazaridan matn badiiy butunlik, rang esa ushbu butunlikning elementlaridan biri sifatida idrok etilishi lozim. Rang insonda muayyan hislar, obraz va assotsiatsiyalarni yuzaga keltirish xususiyatiga ega. Har qanday rang so‘z kabi o‘qilishi yoki xabar, belgi, ramz sifatida talqin qilinishi mumkin. Turli millat vakillari obyekt ranglarini turlicha idrok etadi. Odamlarning kundalik hayotidagi ba’zi ranglar va ottenkalarning ahamiyatiga qarab, ularning ba’zilari tilda ko‘proq yoki kamroq aks etishi mumkin. Masalan, qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanuvchi xalqlar tilida yashil rang ottenkalarini ifodalovchi so‘zlar ko‘p uchraydi, bu ekilgan ekinlarningning holatini nazorat qilish va baholash bilan bog‘liq hayotiy muhim zaruriyatdir. Insoniyat madaniyatida dastlab paydo bo‘lgan eng qadimgi ranglar oq, qora va qizil ranglar hisoblanadi Bu holatda rangni tadqiq etish barcha badiiy vositalarning tahlilini nazarda tutadi.

Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonida peyzaj tavsifini adabiyot nuqtayi nazaridan tadqiq etgan olim A. Erkinov bu haqda shunday yozadi: “Navoiyning “Saddi Iskandariy” asarida tabiat tasviri butun asar davomida kuzatiladi. Navoiy boshqa dostonlarida bo‘lgani kabi bu asarida ham peyzaj ustasi sifatida maydonga chiqadi. Agar biz “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sab’ai sayyor” dostonlarida bir qator xarakterli peyzajlarga duch kelsak, “Saddi Iskandariy” dostonida Navoiy tabiat olamining katta bilimdoni, quruqlik olami tabiatining donishmandi, suv osti olamining g‘avvosi, asos e’tibori bilan tabiat tasviri – peyzajning beqiyos ustasi sifatida ko‘zga tashlanadi”.

Haqiqatan ham, Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonida peyzajga ko‘proq o‘rin ajratilgan. Masalan, “Saddi Iskandariy” dostonida Payg‘ambar (s.a.v.)ning Me’roj tunida ko‘kka chiqish holati – sakkiz qavat osmonning har bir qavati 2 bayt bilan ifodalangan bo‘lsa, “Lison ut-tayr” dostonida 1 baytdan ifoda etilgan. Buni muallifdagi yosh bilan bog‘liq kognitsiya jarayonlariga ham bog‘lash mumkin. Muallif “Saddi Iskandariy” dostonini 44

yoshda (1485-y.) yozgan bo‘lsa, “Lison ut-tayr” dostonini 58 yoshda (1498-1499-y.) yozgan bo‘lib, psixologik jihatdan keksalik yosh davrida keng ma’noni qisqa satrlarda ifoda eta olgani bilan izohlash mumkin.

Badiiy matndagi rang ifodalovchi so‘zlar leksikasi tahlilida rang ifodalashning barcha usullarini hisobga olish lozim. Filologiya nuqtayi nazaridan matn badiiy butunlik, rang esa ushbu butunlikning elementlaridan biri sifatida idrok etilishi lozim. Bu holatda rangni tadqiq etish barcha badiiy vositalarning tahlilini nazarda tutadi. Matnda keltirilgan rang birikmalarining semantikasini, ushbu semantika rangning an’anaviy ma’nolariga muvofiqligi yoki uning muallif ijodidagi transformatsiyasini ko‘rib chiqish kerak. Ranglarni tahlil qilish yozuvchining uslubi, uning asarlari poetikasi, ijod psixologiyasining umumiy va xususiy masalalariga oydinlik kiritadi.

Tahlil va natijalar. Yashil – maysa va yaproqlar rangi. Shu bilan birga, yorqin yashil rang – hayot va ko‘karish, yosharish, kulrang-yashil ottenka – jonsizlik, o‘lim ramzidir. Yoshlik, umid va quvonch, bundan tashqari o‘zgarish, beqarorlik va rashk (rashkning ko‘zlari yashil)ni ifodalaydi. Ko‘k va sariq ranglardan tarkib topgan (Osmon va Yer) yashil rang mistik xususiyatlarga ham ega. Tenglik, umid, hayot donoligi taassurotini aks ettirish uchun ushbu rang intellektning sovuq ko‘k rangi va sariq quyoshning hissiy iliqligini o‘zida birlashtiradi. Yashil – Venera va Merkuriy rangi, sevgi ramzi bo‘lish bilan birga, u bahor, yangilanish, quvonch, ishonch, tabiat, jannat, mo‘l-ko‘llik, farovonlik, tinchlikni ham ifodalaydi. Masalan, Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonidagi peyzaj matnlarida yashil rang bilan bog‘liq quyidagi namunalarni keltirib o‘tamiz:

“Nogoh bir shiddatli chaqmoq chaqilib, butun olam nurga g‘arq bo‘ldi. U chaqmoq ham emas, yashin tezligida uchuvchi qush bo‘lib, qo‘lida ham shu turdagi chaqin qushi bor edi. Ularning biri Arshi a’lo ayvonining qushi bo‘lsa, ikkinchisi jannat bo‘stonining sayr qiluvchisidir. Unisiga yettinchi osmon qasridagi daraxt sayrash makoni bo‘lsa, bunisiga jannat bog‘i ***yashil maydondir***. Yuqorida ta’kidlanganidek, yashil bu o‘rinda jannat bog‘ining belgisi sifatida qo‘llangan.

Bu ***sabza rang****dan butun olam maysazorga o‘xshab ko‘rinar, yer yuzining rangi go‘yo butunlay* ***yashil*** *tusga kirgandek edi; Daryoning qirg‘oqlarida ko‘m-ko‘k gul daraxtlari, xuddi* ***Xizr payg‘ambardek abadiy yashil rangga*** *burkanib yotar edi”.* Sabza, yashil o‘zaro sinonimik qatorni tashkil etgan. Shu o‘rinda yashil rangning mumtoz adabiyotda Xizr payg‘ambar bilan assotsiatsiyalanishini ta’kidlash joiz. Bunga yana qator misollarni keltirish mumkin.

Abu Hurayra roziyallohu anhu Nabiy sollallohu alayhi va sallamdan rivoyat qiladi: “U “Xizr” deb nomlanganiga sabab shuki, agar oq (quruq) yerda o‘tirsa, ko‘k rangga aylanardi (o‘sha yerda o‘simlik o‘sardi, deyilmoqchi)” (Buxoriy rivoyati).

“Qisasi Rabg‘uziy”da: “Xizr ma’nisi yashil bo‘lur. Qayu tosh uza Xizr alayhissalom o‘ltursa ul tosh yasharur erdi. Aning uchun Xizr ataldi. Aymishlar: Qayu yerda o‘ltursa ul yer ko‘karur erdi”.

Alisher Navoiyning “Xamsa” asarida Xizr obrazi yashillik bilan aloqador tarzda ko‘p qo‘llangan. Xususan, “Farhod va Shirin” dostonida:

Bo‘yig‘a nazm solg‘on hulla axzar,

Dema to‘ti, degil Xizri payambar.

Ushbu baytda “Hulla axzar” – yashil to‘n ma’nosida Xizr kiyimiga ishora qilmoqda.

“Sab’ai sayyor”da ham shu mazmundagi bayt bor:

Xizr monand **sabzadin rangi**

Sabzasi suyi ko‘zgusi rangi.

Qizil – qon ham, pishgan qulupnayning ham rangi. Umuman olganda, qizil rang tajovuzkor, hayotiy, kuchga to‘lgan, olov bilan bog‘liq va sevgi tarzida belgilanadigan, hayot uchun emas, balki o‘lim uchun kurashni anglatadi. Insonlar uchun qizil rang, birinchi navbatda, qon rangidir, u uchun juda muhim va ma’lum ma’noda hayotning o‘zini anglatadi. Qizil rang va uning ottenkalari (qizg‘ish, qirmizi, qon qizil) halokatli kuchdir.

“Inoyat quyoshi vasfidakim, bu fayzli quyosh jilva qilib chiqsa, uning ta’siri toshni porloq ***yoqut****ga va* ***la’l****ni otashga aylantiradi... Hidoyat buluti ta’rifidakim, ehson havosidan ko‘tarilsa, o‘z rahmat yomg‘iri bilan tuproqni* ***lolazor****ga va* ***qip-qizil gulzor****ga aylantiradi”*. Ush bu peyzaj matnida yoqut, la’l, lolazor so‘zlari prdmetdan tashqari rang anglatishga ham xizmat qilgan. Zero, yoqut – mineral, tarkibida oz miqdorda (2% gacha) xrom ionlari (Cr3+) bo‘lgan korund (A12O3)ning **qizil rangli** turi. Rangi **och pushtidan to‘q qizilgacha**; ***La’l*** *so‘zining* leksik ma’nosi qizil rangli tosh bo‘lgani uchun g‘azallarda, ko‘pincha, **qizil rangga** ishora etiladi. Ko‘rinib turibdiki, mazkur so‘zlar ranglar gradatsiyasi uchun ham xizmat qilgan bo‘lib, manzaraning yorqin idroq etilishiga xizmat qilgan.

Ko‘k rang – kunduzgi musaffo osmon va chuqur dengiz rangi. Ushbu rang ottenkalari Alisher Navoiy peyzaj matnlarida “menusirisht/miynusirisht – ko‘kimtir, ko‘klam” so‘zlari orqali ifoda etiladi:

Farsh bo‘lub sabzai ***menusirisht***

Xayli rayohin anga huri behisht

Bundan tashqari faqat Navoiy lisoniy shaxsiyatiga xos bo‘lgan, o‘zgacha rang kogniotipini ham ta’kidlash joiz:

Muruvvat rangi-yu insof isi *ko‘z tutmag‘il eldin,*

Bu rang-u bo‘yluq gul yo‘q chu olam gulistonida. Bu o‘rinda **muruvvat** so‘zi **rang** bilan, **insof** so‘zining **is** so‘zi bilan birga qo‘llanishi muallifning kognitsiya jarayonlari cheksizligini idrok qilish va Navoiy lisoniy shaxsiyatining takrorlanmasligi, olamni o‘ziga xos idrok etishini tasdiqlaydi.

Gul qizil, sorig‘ emas gulshanda men ko‘rgan zamon,

Oq gul erdikim, necha rang o‘ldi ul yuz rashkidin.

Ya’ni, qizil, sariq gullar aslida oq gullar bo‘lgan, yor yuzini ko‘rib, rashk tufayli qizargan va sarg‘aygan. Bu o‘rinda **qizil** va **sariq** ranglar qahramonning psixologik holatini ifoda etib, “Psixologik vaziyatlilik: peyzaj-kechinma” turini hosil qilgan.

Ikkiyuzlik bo‘lmakim, bu bog‘ning ra’no guli,

Gar qizorur bir yuzi, lekin yana biri sorg‘arur.

Bu o‘rinda muallif **qizil** va **sariq** ranglar orqali “Psixologik vaziyatlilik: peyzaj-kechinma”ni ifodalaydi hamda ikkiyuzlamachilikni qoralashda ushbu ranglardan unumli foydalanadi. Ya’ni, ikkiyuzlamachilik tufayli inson uyalib qolishi va aziyat chekishi yuzning qizarishi va sarg‘ayishi kogniotiplari bilan berilgan.

Guvohi bo‘lganimizdek, qizil va sariq ranglar Alisher Navoiy peyzaj matnlarida aksar hollarda birga qo‘llangan va matnning yorqin idrok etilishiga xizmat qilgan.

Shuningdek, Alisher Navoiy “kibrit – qizil yoqut, oltin”, “rummoniy – anorrang; qip-qizil, to‘q qizil” so‘zlarini ham qizil ma’nosida qo‘llaydi.

Sariq – xazonrezgilik, ayriliq, zaiflik kabi ma’nolarni ifodalash uchun qo‘llanadi.

Alisher Navoiy sariq rangni ifodalash uchun “za’faroniy” so‘zidan ham foydalanganki, aslida “za’faron – sarg‘ish tus beruvchi xushbo‘y o‘simlik” ma’nosidan “za’faroniy rang, sariq rang, sarig‘” sifati, “za’faronzor – za’faron ekilgan bog‘” oti hosil qilingan va siniqqan, ezilgan, ishqdan sarg‘aygan yuz kabi psixologik holatlarni ifodalash uchun xizmat qilgan:

*Bo‘lmayin subh **za’faroniy** chehr,*

Charx ko‘rguzmas anga hargiz mehr. (S.S.)

Ko‘rma sorig‘ barg-u qil nazzora ruxsorim sari,

*Qo‘y xazon bog‘in, guzar qil **za’faronzorim** sari. (X.M.)*

Shuningdek, sariq rangni ifodalash uchun “kohvash, kohiy, kohiyvash” so‘zlaridan ham foydalangan.

Qora – kuyik va ko‘mirning rangi. Bu jallodlar, qotillar, qaroqchilarning rangi; “qora noshukurlik” va “qora yovuzlik” iboralari yaxshi ma’lum. Masalan, Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonida “qora” rang bilan bog‘langan quyidagi peyzaj tasvirlari uchraydi: “Shu taxlit *qora tutun* osmoni falakni butkul qopladi, natijada dahshatli *zulmat* yuzaga keldi. Bu holatni ko‘rgan zamona uni “*shom*” deb atadi. Uni *“shom”* ham emas, *zulmat kigizi* deb, butun koinotni *zulmatga – motam libosiga* burkandi, deb aytsam yanada to‘g‘riroq bo‘lar. Bu manzara, go‘yo qazo mening gunohlarim ko‘pligi uchun o‘ldirmoqqa chog‘langanu, shundan dunyo odamlari *aza libosini* kiyganini eslatadi yoxud butun osmoni falakning ichini *qora qayg‘u* g‘amnok etganu, yoqasini subh tongi chok etgandek”. Ushbu parchada qora so‘zining muallif idrokidagi assotsiatsiyalari “*zulmat, shom, zulmat kigizi, motam libosi, aza libosi”* kabi kognitsiyalar bilan ifodalanganini ko‘rish mumkin. Matnda keltirilgan “qora tutun”, “qora qayg‘u” sifatlashlari ham qo‘llangan bo‘lib, “qora” aksar boshqa xalqlardagi singari o‘zbek mentalitetida ham negativ hislar bilan bog‘liqligini ko‘rsatib turibdi. Shu o‘rinda qora rang bilan bog‘langan birikmalar hamda muallif assotsiatsiyalari *“subh tongi”* bilan ziddiyatga kirishgan, ya’ni barcha qora rangni anglatuvchi birliklarga antonim sifatida oq rangni ifodalash uchun muallif *“subh tongi”* badiiy obrazi, tabiat elementini kiritadi. Ushbu matnda shaxs ichki kechinmalari tabiat hodisalari bilan bog‘lab tasvirlangan bo‘lib, peyzajning “Psixologik vaziyatlilik: peyzaj-kayfiyat; peyzaj-kechinma” turiga misol bo‘ladi. Shu o‘rinda aytish

mumkinki, muallif idrokidagi ushbu ranglar shaxs hissiyotlarini ifodalovchi **asosiy kognitsiyalar** sifatida qo‘llangan.

Peyzajning “Psixologik vaziyatlilik: peyzaj-kayfiyat; peyzaj-kechinma” turiga yana quyidagi matnlarni ham namuna sifatida keltirish mumkin. “Ana shu talay *g‘am-g‘ussa*larga qaramay, falak mening *qora taqdir*imni *oqlik – ravshanlik* tomon burdi. Bunga ne asos bo‘lganini so‘rasang, aytay – *zulmat isyoni*ga *yorishib borayotgan tong* sabab bo‘ldi. *Oppoq tong*ni *zulmat*ni yo‘qqa chiqarayotgan *paxta* misoli bil, uning zarrin nurlarini *qaro tun* o‘ralgan kafanning rishta – tolalari deya faraz qil. *Tong shom zulmati*ga, ya’ni *ajal* guruhiga shiddatli hujum qilib, uning har toridan yo‘qlik manzili sari tortdi”. Muallif shaxs ichki kechinmalaridagi ziddiyatni qora va oq kognitsiyalari bilan ifoda etgan. Aynan qora va oq kognitsiyalarini badiiy tasvirlash uchun “*qora taqdir, ravshanlik, zulmat isyoni, yorishib borayotgan tong, oppoq tong, zulmat, qaro tun, shom zulmati, ajal”* tarzidagi ifodalardan foydalangan bo‘lib, qahramon ruhiyatidagi hislarni tabiatning kontrast holati orqali yuksak mahorat bilan bog‘lagan. Muallifning idrokida “qora” bu o‘rinda *“ajal”*, “oq” esa “o*ppoq tong”, “paxta”* kognitsiyalarini keltirib chiqargan. Kognitsiyalarning tadrijiy ravishda shakllanish jarayoni “*zulmat isyoni*ga *yorishib borayotgan tong* sabab bo‘ldi” jumlasida aniq ifodalangan. Umuman olganda, butun matn kognitsiyalarning tadrijiy rivojidan tarkib topadi, aslida. Zero J.Rumiy hazratlari ta’kidlaganidek, barcha narsalarning mohiyati bir-biriga nisbatan ziddiyatda ravshanlashadi.

Bunday tasvir retsipiyentning kognitiv mexanizmlarini rivojlantiradi, holat yorqin, ta’sirli tarzda idrok etiladi. Kognitiv rivojlanish – idrok, xotira, tushunchalarni shakllantirish, muammolarni hal qilish, tasavvur va mantiq kabi fikrlash jarayonlarining rivojlanishi. O‘z navbatida ta’kidlash joizki, retsipiyentda bunday mexanizmlarni qo‘zg‘atish, rivojlantirish uchun matn muallifidan yuksak intellektual salohiyat talab etiladi, bu aksioma esa matn muallifning kognitiv doirasi keng, yuqori rivojlangan intellekt sohibi bo‘lganidan dalolat beradi.

“Mayxonani *qop-qorong‘i butxona* deb faraz qilsang, meni unda yaxshiliklarni qadrlamovchi qari majusiy deb bil. Ana shuncha *yuzi qoraliklar*, rasvoliklar, beboshliklar qilgan bo‘lsam-da, sendan aslo umid uzmayman, chunki karaming daryosidan noumid emasman”. Bu o‘rinda qora sifatining orttirma darajasidan foydalangan holda diniy tushunchalar bilan bog‘lagan, bu esa muallifning diniy qarashlarini oydinlashtiradi.

***Qaro af’i** ar yetsa oning qo‘li,*
*Bo‘lur kom gulchehraning **sunbuli.** (S.I.)*

Ushbu baytda ham “af’i – ilon”, qora ilon – yorning sunbuli, ya’ni sochi ma’nosini ifodalab kelgan.

O‘rulganda topib chu tob-u shikanj,
*Iki anbarin **af’i**, ul jism ganj. (S.I.)*

“*Zulflar o‘ralganda ularning buralib to‘lg‘anishi xuddi ikki anbarin **qora ilon**ni, jism esa xazinani eslatadi”*. Yuqorida keltirilgan matnlardagi misollarda qora rang asosan lirik qahramonning tushkun, salbiy holatlari bilan bog‘lab berilgan bo‘lsa, bu o‘rinda o‘zbek

mentalitetida ikki salbiy assotsiatsiyani keltirib chiqaruvchi tushunchalar “qora” va “ilon” so‘zlari birikib, chiroyli manzarani hosil qilganini ko‘rish mumkin.

*Ul **qaro kun** boshig‘a kelgan qori,*

***Ro‘zg‘ori ham qaro** tobe’lari. (L.T.)*

Bu baytda esa qora rang shoir kognitsiyasida salbiy assotsiatsiyalrni yuzaga keltirganini ko‘rish mumkin.

Bundan tashqari, Alisher Navoiy qora, ya’ni qorong‘ulikni o‘ziga xos iboralar bilan ifodalaganini ham ko‘rishimiz mumkin:

Layli kun ichra kun tutti taskin,

*Hajr anduhidin **kun o‘ldi g‘amgin.** (L.M.)*

Ushbu baytda “kun o‘ldi g‘amgin” iborasi orqali yorug‘likning qorong‘ulikka o‘tgan holati tasvirlangan.

Qora rang Navoiy idrokida turli (50 ga yaqin) o‘ziga xos assotsiatsiya hamda kognitsiyalarni yuzaga keltirganini ko‘ramiz: *qora tuproq, qora yuz, qora yer, ko‘mirdek qoraymoq, qora dog‘, qora zindon, qora tun, qora kun, qora gard, qora bulut, qora musibat, qora tutun, qop-qora dud, qora tog‘, qora kun, qora niyatli, qora yoy, qora to‘zon, qora ko‘mir, qora qo‘ng‘iz, zulmat isyoni, shomdek qora, shom zulmati, qora siyoh, qop-qora chang-to‘zon, qora libos, qaro ro‘zg‘or, qora motam kigizi, Qora dengiz, qora qayg‘u, qora taqdir, yuzi qoralik, qop-qorong‘i butxona, qop-qora anbar hidli soch, qora zulf, qora ilon, qora tuproq, quyoshni qaro qilmoq, mamlakat motamga botib, qora kiyimga burkanmoq, aza libosi, oq uyning tashqarisi tun mushki bilan qop-qora tusga kirsa; o‘sha qorong‘ilik ustiga oppoq bulut taralib, jahon boshdan-oyoq oppoq qor bilan qoplangan bo‘lsa, qora bo‘rkining uchini qora qoshi,. qoramizni ko‘rgan on, qarg‘a xijolatdan yana ham qorayib ketibdi, butun dasht-u cho‘llarni qoraga bostirib va h.*

“Ilohi Navoiyga madad ber, *qora shomi*ni haqiqat chirog‘i bilan yorit! *Qorong‘i kecha*ning ofatlaridan, ofatlarigina emas, *zulmat*laridan ham asraginki, u Xizr yanglig‘ obi hayot chiqazsin, Iskandar janobiga hademay yetsin! *Qora shom* lirik qahramon ichki kechinmasini obrazli qilib ifodalashga xizmat qilgan bo‘lib, *qorong‘i kecha – qora shom*ga nisbatan, *ofat – qorong‘i shom*ga nisbatan va nihoyat, *zulmat – ofat*ga nisbatan gradatsiyani hosil qilgan. Bu orqali muallifning voqelikni tasavvur qilish chuqurligi, kengligi hamda idrok jarayonini ko‘rish mumkin, bunday gradatsiya retsipiyentning matnni yorqinroq idrok etishiga xizmat qiladi. Buni U. Naysserning “Perseptiv sikl” sxemasi orqali aks ettirish mumkin.

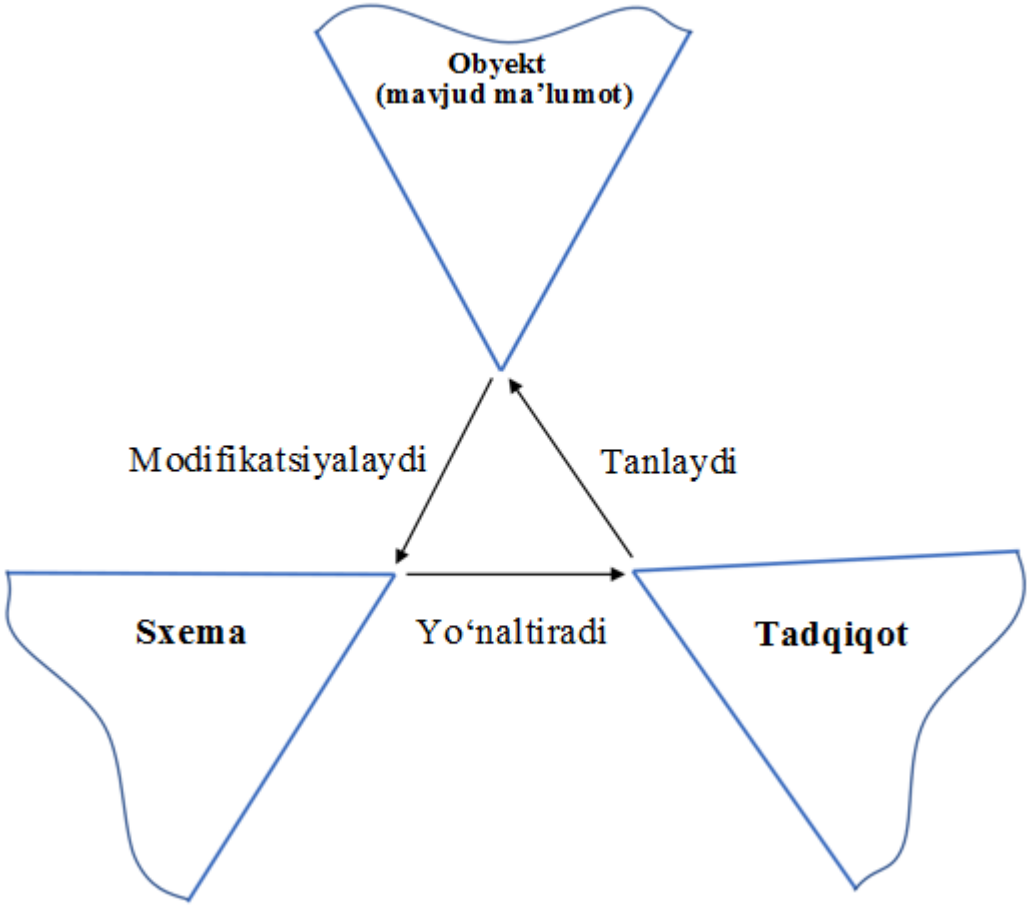

1-rasm. U. Naysserning “Perseptiv sikl” sxemasi.

Perseptiv sikl (ing. The perceptual cercle model) – kognitiv psixologiya maktabi vakili, amerikalik psixolog U. Naysserning modeli bo‘lib, idrokni uch tuzilma: **obyekt (mavjud ma’lumot) perseptiv sxema va tadqiqot**ning siklik o‘zaro ta’siri natijasi sifatida o‘rganadi. U.Naysserning perseptiv sxemalari subyektni biror-bir turdagi ma’lumotni qabul qilishga tayyorlaydi, shu tariqa, uni tadqiqot faolligiga boshqaradi. Bu faollik (masalan, ko‘z harakati), o‘z navbatida, muayyan obyektga olib keladi (mavjud ma’lumotga), ushbu yangi ma’lumot esa muvofiq sxemaga modifikatsiyalaydi. Modifikatsiyalangan sxema qo‘shimcha ma’lumotga olib keluvchi kelgusi tadqiqotga yo‘naltiradi. Ushbu sikl 1-rasmda ifodalangan.

Perseptiv sikl nafaqat vizual ma’lumot bilan, balki har qanday sensor modallik turi bilan ishlaydi. Insonlar real hayotda vizual, eshitish va taktil ma’lumotlarni bir-biridan ajralgan holda qabul qilmaydi. Shu sababli sxemalar umumlashma perseptiv xarakterga ega bo‘ladi, perseptiv siklning ish faoliyati esa bir nechta sensor tizimlarning bir vaqtdagi muvofiqlashgan faolligiga asoslanadi.

U.Naysserning fikricha, idrok – bu sxema va mavjud ma’lumotning o‘zaro ta’siri hamda bunday o‘zaro ta’sirning natijasidir.

Perseptiv sikl modeli asosida kompyuter metaforasi turadi, chunki ma’lumotning inson tomonidan qayta ishlanish jarayoni ma’lumotning kompyuter tomonidan qayta ishlanish jarayoni kabi ba’zi bir dasturlar bo‘yicha amalga oshadi.

Xulosa. Umumiy ma’noda sxema – bu kognitiv tuzilma bo‘lib, uning vazifasi atrofdagi mavjud ma’lumotni to‘plashdan iborat. Sxema – perseptiv siklning bir qismi bo‘lib, sensor kanallar orqali turli sensor modalliklarda ma’lumotni idrok qiladi, ushbu ma’lumot ta’sirida o‘zgaradi va kelgusi tadqiqot faolligiga yo‘naltiradi. Bundan tashqari, sxema kognitiv tuzilma bo‘lib, retsipiyentning “ongida” joylashadi. Shuningdek, sxema – nerv tizimining qismi hamdir. U miyada aniq markaz emas, biroq ba’zi fiziologik tuzilma va jarayonlardan tashkil topgan tizimni ham o‘zida aks ettiradi. U. Naysserning fikricha, inson tug‘ilgandanoq cheklangan perseptiv sxemalar to‘plamiga ega bo‘ladi. Biroq, sxemalarning aksar qismi perseptiv o‘rganish orqali tajriba to‘plash bilan shakllanadi. Sxemalar ma’lumot mavhumligining turli darajalarida ishlashi mumkin, chunki bir xil ma’lumot bitta darajada ishlashi, boshqasida ishlamasligi mumkin. Masalan, jilmayotgan insonni ko‘rib, ushbu inson tishining shakllari, uning lablari holati yoki kayfiyatining o‘zgarishi kabi ma’lumotlarga ega bo‘lishimiz mumkin. Demak, kayfiyatni idrok etish – bu bitta perseptiv sikl, tishlarning shakli idroki esa – boshqa perseptiv sikl hisoblanadi. Turli perseptiv sikllarda turli taxminlar to‘plami shakllanadi, turli ma’lumotlar ajratiladi va bu ma’lumotlar turli maqsadlarda qo‘llanadi, turl yo‘llar bilan xotirada qoladi.

Shuningdek, sxemalar “oldindan ko‘ra bilish” hamdir va bu muayyan shaxsning mavjud motivatsiyasi, harakatlar dasturi va tajribasiga bog‘liq bo‘ladi. Tajriba diqqatning taqsimlanishiga va natijada hosil bo‘lgan obrazga ham ta’sir qiladi.

Muayyan shaxs kundalik hayotda to‘qimachilik mahsuloti (masalan, shim) bilan to‘qnash kelganda ko‘pincha uning tashqi ko‘rinishga qarab baholaydi va o‘zi uchun “yoqdi/yoqmadi” tarzida belgilab qo‘yadi. Mazkur holatda ushbu doiradagi mutaxassis asosan mahsulot qanday matodan tikilgani, choklari tozaligi, tekisligi va chokning qaysi tipdaligiga e’tibor qaratadi.

Ranglar idrok rivojlantiruvchi eng mahsuldor usullardan biri hisoblanadi. Ko‘rish retseptorlari “miyaning bir qismi” hisoblanadi. Biroq matndagi rang ifodalovchi so‘zlar idroki “Perseptiv sikl”ning bir necha aylanma harakatini talab qiladi. Chunki rang ko‘rish retseptorlari orqali emas, balki so‘z va u anglatayotgan sema orqali idrok etiladi. Yuqorida keltirilgan matnda *yoqut, la’l* yoki *Xizr* bilan bo‘g‘liq so‘zlarning rangni ifodalashini idrok etish uchun “Perseptiv sikl”ning bir necha aylanma harakati amalga oshiriladi, zero bu so‘zlarni anglash shaxsning kognitiv bilimlariga asoslanadi.

Tabiatning badiiy tavsifini yaratayotib, muallif retsipiyentni o‘z qadriyatlari, estetik va axloqiy ustuvorliklari olami bilan tanishtirishga intiladi. Agar retsipiyentda matnni o‘qish jarayonida emotsional hamdardlik, mansublik, kuyunish hislari paydo bo‘lsa, ya’ni regulyativ, kognitiv va emotsional-irodaviy jihatlari ishtirok etsa, metodologik va badiiy vazifalarni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan til vositalarini tanlash va birlashtirish yordamida amalga oshadigan muallifning kognitiv-emotiv maqsadlari va ustanovkasini amalga oshgan, deb hisoblash mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Бирюкова Т.Г. *Коммуникативные потребности старших школьников* // Проблемы русского и общего языкознания: Межвуз. сб. науч. тр., поев. Году русского языка. Вып. 6. - Елец: Елецкий гос. ун-т им. И.А. Бунина, 2008. - 161 с.

2. Галеева Н.Л. *Духовное пространство культуры и его перевыраженность в художественных текстах* // Язык и мышление: психологические и лингвистические аспекты: материалы всерос. науч. конф. М.; Пенза, 2001. - 157 с.

3. Киклевич А. *Эстетическая функция текста* // Киклевич А. *Притяжение языка. Т. 1. Семантика. Лингвистика текста. Коммуникативная лингвистика.* - Остин, 2007. – 301 с.

4. Куршакова Т.Д. *Лингвопрагматические и когнитивные аспекты репрезентации языковой личности в художественном описании природы.* Автореф. дисс.канд.фил.наук. Краснодар, 2011.

5. Навоий, Алишер. *Фарҳод ва Ширин:* (Насрий баён билан) / [Таҳрир ҳайъати А.Қаюмов ва бошқ.; Тузувчи А.Эркинов; Масъул муҳарр. В.Раҳмонов]: - Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – 592 б. – (Ўзбек адабиёти бўстони).

6. Навоий, Алишер. *Хамса: Садди Искандарий.* Насрий табдил / Алишер Навоий; И.Махсумов нусхаси асосида тўплаб, нашрга тайёрловчи М.Абдулхайр. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2021. – 448 б.

7. Найссер У. *Познание и реальность.* – Москва: «Прогресс», 1981. - 230 с.

8. Houde O., Borst G., eds. In: *The Cambridge Handbook of Cognitive Development. Cambridge Handbooks in Psychology*. Cambridge University Press; 2022.

9. Рабғузий, Носируддин Бурхонуддин. *“Қисаси Рабғузий”.* К.2. // Масъул муҳаррир Н.А. Асилова; Оятлар, ҳадислар ва арабий шеърларни ҳозирги ўзбек адабий тилига Ю.Шокиров тарж. / - Т.: Ёзувчи, 1991. – 272 б.

10. Эркинов, А. *Навоий – пейзаж устаси* (Масъул муҳаррир. А.Қаюмов). Т.: “Фан”, 1988. Б. 64 б.

11. *Ўзбек тилининг изоҳли луғати.* /А.Мадвалиев таҳрири остида (2006-2008). III жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, - 688 б.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ ВЛАДЕНИЯ АНГЛИЙСКИМ ЯЗЫКОМ

Синжапова Русана Руслановна
доктор философии по филологическим наукам (PhD)
доцент кафедры «Экономика и социально-гуманитарные дисциплины»
Алмалыкский филиал Национального Исследовательского Технологического Университета «МИСИС»

Аннотация. В данной статье рассматривается значимость и необходимость повышения уровня владения английским языком. В частности, обсуждаются преимущества, которые обеспечивают общее знание и свободное владение английским языком в современном мире.

Ключевые слова: значимость, необходимость, повышение, уровень, владение, преимущества.

Введение.

В настоящее время одной из актуальнқх проблем в изучении английского языка является повышение его уровня. Существует огромное количество литературы, представляющей собой советы различного характера о том, как лекче, проще и быстрее выучить английский язык с нуля либо повысить свой уровень за кратчайшие сроки. В целом, повышение уровня английского языка является полезным для личного, профессионального и культурного роста, а также обеспечивает более широкие возможности для взаимодействия и успеха в мировом обществе. В условиях глобализации английский язык будучи международным языком приобретает особое значение.

В данной статье мы рассмотрим с помощью каких аспектов мы можем повысить уровень английского языка. В частности, рассмотрим наиболее эффективные методы изучения иностранного языка.

Методы.

1. Изучение с помощью ресурсов онлайн:

- Веб-сайты: Существуют многочисленные веб-сайты, предлагающие уроки английского языка на разных уровнях сложности. Некоторые из них включают интерактивные упражнения, тесты и материалы для самостоятельного изучения. Помимо

веб-сайтов также существуют различные приложения для изучения английского языка, которые можно без труда установить не только на компьютер, но и на телефон.

- Видеоуроки: Множество видеоуроков доступно онлайн, включая платформы, такие как YouTube. Видеоуроки предлагают разнообразные темы, грамматические правила и аутентичный материал для практики восприятия на слух. На сегодняшний день также существует огромное количество онлайн тьютеров, которые предлагают как прямые трансляции видео уроков посредством zoom приложения или miro. Также существует огромное количество платного контента к записанным видео урокам на платформе Get Course. Данная платформа очень удобна тем, что занятия можно просматреть в любое время с любой точки земного шара.

2. Практика разговорной речи:

- Общение с носителями языка. Данный совет предполагает поиск языковых партнеров или участие в дискуссионных группах, что помогает практиковать разговорную речь из первых рук. Это также дает возможность погрузиться в культуру и наблюдать за правильностью произношения и употребления фраз. На сегодняшний день также существуют различного рода приложения, основанные на искусственном интеллекте, помогающие практиковать разговорную речь. Одним из таких примеров можно считать приложение Promova.

- Общение с другими студентами: Общение с другими студентами, которые изучают английский язык, позволяет создать группу поддержки и практиковать язык в неформальной атмосфере. Совместное обсуждение и дебаты помогут улучшить навыки общения.

3. Чтение аутентичных текстов:

- Книги: Чтение книг на английском языке, особенно в жанрах, которые вас интересуют, помогает расширить словарный запас и улучшить навыки чтения. Выбирайте книги, соответствующие вашему уровню знаний и постепенно увеличивайте сложность.

- Онлайн-статьи и блоги: Чтение онлайн-статей и блогов на разные тематики предоставит вам широкий спектр материалов для изучения. Выбирайте материалы, которые вас интересуют, и делайте заметки о новых словах и фразах. Одними из наиболее популярных журналов являются English Matters, Hot English и Economist.

4. Просмотр англоязычного контента:

- Фильмы и сериалы: Смотрение фильмов и сериалов на английском языке помогает улучшить уровень понимания речи, развивает навыки услышанного и позволяет погрузиться в англоязычную культуру. Сначала можно использовать субтитры на английском, постепенно переходя к просмотру без них.

- Видеоролики: Множество образовательных и развлекательных видеороликов доступны онлайн. Используйте разнообразные каналы на YouTube, чтобы изучать

английский язык и погрузиться в аутентичную речь носителей языка. Особо популярны на данный момент среди изучающих английский язык Ted talks.

5. Участие в языковых курсах или программе обмена:

- Языковые курсы: Посещение структурированных языковых курсов предоставит систематизированное и программированное изучение английского языка. В классах вы будете иметь возможность практиковать разговорную речь, проводить грамматические упражнения и общаться со своими одногруппниками.

- Программа обмена: Участие в программе обмена студентами предоставит возможность практиковать английский язык в реальных ситуациях, пообщаться с носителями языка и погрузиться в культуру страны, где английский является официальным языком.

Результаты.

Нами в течение трёх месяцев был проведён эксперимент, нацеленный на выявление наиболее эффективных методик улучшения владения английским языком. В эксперименте приняли участие 20 студентов, первоначальный уровень которых был средний и выше среднего (intermediate/ upper-intermediate). В течение трёх месяцев ежедневно студенты применяли на практике вышеуказанные советы по изучению английского языка. В результате было выявлено, что наиболее эффективными являются просмотр англоязычного контента и чтение аутентичного материала.

Обсуждение.

Следует подчеркнуть, что выбор пути улучшения уровня владения английским языком также зависит не только от начального уровня владения иностранным языком, но также от экстравертированной и интровертированной направленности человека. Помимо этого особое влияние на процесс обучения и изучения влияют возраст, интересы, тип восприятия обучающегося. Как известно, существуют визуальное, аудиальное и кинестетическое восприятие.

Заключение.

В заключение, следует подчеркнуть важность изучения английского языка в современном мире. Знание языка открывает большие возможности, способствует профессиональному, культурному и личному росту. Процесс изучения может занять длительное время, однако, правильно подобранная методика значительно облегчит данный процесс и сделает его более эффективным.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Harmer, J. How to teach English. An introduction to the practice of English language teaching/ J.Harmer// Edinburg.: Gate Longman. – 2000. – P.198.3.
2. Кричевская, К.С. Прагматические материалы, знакомящие учеников с культурой и средойобитания жителей страны изучаемого языка / К.С. Кричевская // ИЯШ. – 1996. – № 1. – С. 13–17.

3. Ларионова И.В. Практикум по развитию навыков аудирования на английском языке. - Москва: Флинта, 2016. - 176 с.

4. Носонович, Е. В. Методическая аутентичность в обучении иностранным языкам / Е. В.Носонович // ИЯШ. – 2000. – № 1. – С. 11–0

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ADABIYOTDA MIFOLOGIK TERMINLAR VA ULARNING IJTIMOIY-MADANIY KONTEKSTDAGI O‘RNI: RABGUZIY VA JON MILTON ASARLARI TAHLILI

Sirojiddinova Shahribonu Sirojiddinovna
Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti (www.kiut.uz)
PhD.,v.v.b.dotsenti

Annotatsiya : Ushbu maqola badiiy matnlarda mifologik terminlarning qo‘llanishi va ularning zamon va makonga bog‘liq pragmatik xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Rabg‘uziy va Jon Milton asarlari misolida mifologik terminlarning adabiy va madaniy kontekstda qanday qo‘llanishi tahlil qilinadi. Mifologik belgilar va ularning ifodalanish shakllari asarlarning umumiy ma'nosi va qahramonlarining xususiyatlariga qanday ta'sir ko‘rsatishi muhokama qilinadi. Zamon va makon o‘zgarishi mifologik terminlarning semantik va pragmatik xususiyatlariga qanday ta'sir qilganligi ko‘rsatiladi. Maqolada mifologik elementlarning adabiy tahlili orqali muayyan badiiy va madaniy ma'no yaratishdagi rollari chuqur o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar : Mifologiya, pragmatika, Rabg‘uziy, Jon Milton, badiiy matn, zamon, makon, terminlar, semantika, pragmatik xususiyatla

Abstract : This article is dedicated to the study of the use of mythological terms in literary texts and their pragmatic features related to time and space. The works of Rabg‘uziy and John Milton are used as examples to analyze how mythological terms are employed in the literary and cultural context. The application of mythological symbols and their expression forms are discussed in relation to the overall meaning of the works and the characteristics of the characters. The influence of changing time and space on the semantic and pragmatic characteristics of mythological terms is shown. Through the literary analysis of mythological elements, the roles of these terms in creating specific literary and cultural meanings are explored in-depth.

Keywords : Mythology, pragmatics, Rabg‘uziy, John Milton, literary texts, time, space, terms, semantics, pragmatic features.

Аннотация : Эта статья посвящена изучению использования мифологических терминов в художественных текстах и их прагматических особенностей, связанных с временем и пространством. На примере произведений Рабгузия и Джона Мильтона анализируется, как мифологические термины используются в литературном и культурном контексте. Обсуждается использование мифологических символов и их выражение в связи с общим смыслом произведений и характеристиками персонажей.

Показано, как изменение времени и пространства влияет на семантические и прагматические характеристики мифологических терминов. Через литературный анализ мифологических элементов исследуются их роли в создании определенных литературных и культурных значений.

Ключевые слова:Мифология, прагматика, Рабгузы, Джон Мильтон, художественные тексты, время, пространство, термины, семантика, прагматические особенности.

Kirish

Badiiy matnlarda mifologik terminlarning qo‘llanilishi ular orqali nafaqat asarning ma'nosi, balki uning madaniy va ijtimoiy kontekstlari ham aks ettiriladi. Mifologik belgilar asarda nafaqat tarixiy yoki diniy voqealarni ifodalashda, balki qahramonlarning xususiyatlarini va maqsadlarini ochish uchun ham ishlatiladi. Rabg‘uziy va Jon Milton asarlari mifologik terminlarning adabiy va madaniy kontekstda qanday ishlatilishini o‘rganish uchun yaxshi misollardir. Ushbu maqola mifologik terminlarning zamon va makon bilan bog‘liq pragmatik xususiyatlarini tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, aynan ikki muallifning asarlari orqali bu jarayonni ko‘rsatishga harakat qiladi. Badiiy matnlarda mifologik terminlarning qo‘llanilishi ularning faqat semantik ma'nosi bilan cheklanib qolmaydi, balki ular o‘ziga xos pragmatik xususiyatlarga ega bo‘lib, asarlarning o‘quvchiga ta'sir qilishini kuchaytiradi. Mifologiya, tarix, diniy e'tiqodlar va xalq an'analari badiiy matnlarda keng tarqalgan mavzular bo‘lib, ular har bir adabiy asar uchun uning o‘ziga xosligini ta'minlaydi. Rabg‘uziy va Jon Milton asarlari mifologik atamalarni qo‘llashda o‘z davrining diniy va madaniy xususiyatlarini o‘z ichiga olgan yirik namunalardir.

Rabg‘uziyning “Qissas al-Anbiya” asari o‘zida diniy mifologiyaning turli elementlarini o‘zlashtirib, insoniyatning tarixiy va diniy voqealariga oid hikoyalarni o‘z ichiga oladi. Ushbu asarda islomiy mifologiya, Qur'oni karim va hadislar asosida prophetlar va ularga bag‘ishlangan voqealar tasvirlanadi. Rabg‘uziy mifologik terminlarni faqat adabiy vosita sifatida emas, balki diniy-axloqiy maqsadlar bilan ham ishlatgan. Bu esa uning asarlarini nafaqat adabiy, balki axloqiy va diniy jihatdan ham boyitgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili:

Mifologik terminlarning badiiy matnlarda qo‘llanilishi, ayniqsa, zamon va makonga bog‘liq pragmatik xususiyatlari adabiyotshunoslikda keng tadqiq etilgan. Adabiyotshunoslar bu borada mifologiyaning qanday qilib adabiy matnlar bilan birga rivojlanishini va uning asarlarga qo‘shgan ma'nosini tahlil qilishga harakat qilganlar. Quyidagi adabiyotlar mifologik terminlarning badiiy matnlarda qo‘llanishi va ularning pragmatik xususiyatlari haqida muhim ma'lumotlar taqdim etadi.

1. **Nizomiddin, F. (2014). "Mifologiya va adabiyot: Tahlil va sharhlar"** Ushbu asarda muallif mifologiyaning adabiyotdagi o‘rni va uning badiiy matnlarda qanday qo‘llanilishini tahlil qiladi. Nizomiddin mifologik atamalarni faqat diniy yoki tarixiy

ma'lumotlar bilan bog‘lamay, ularni o‘sha davrning ijtimoiy va siyosiy kontekstini aks ettiruvchi vosita sifatida ko‘rib chiqadi. U mifologiyaning adabiy tahlilga kiritilishining ahamiyatini ta'kidlab, mifologik elementlarning semantik ma'nolarini o‘rganish kerakligini ko‘rsatadi.

2. **Muhammed, S. (2020). "Mythological Influences in Central Asian Literature"** Bu ilmiy ish Markaziy Osiyo adabiyotlarida mifologiyaning roli haqida so‘z yuritadi. Muhammed mifologik terminlarning Islomiy, Zoroastrian va turk xalqlarining qadimgi e'tiqodlari bilan bog‘liq ravishda adabiyotlarda qanday aks etishini o‘rganadi. Ayniqsa, u Rabg‘uziy asaridagi mifologik elementlarni va ularning adabiy kontekstdagi ahamiyatini batafsil tahlil qiladi. Muallifning fikriga ko‘ra, mifologik atamalar faqatgina ma'lum bir davrni tasvirlabgina qolmay, balki o‘sha davrning axloqiy va madaniy qadriyatlarini o‘zida aks ettiradi.

3. **Khodjaeva, N. (2018). "The Role of Mythological Symbols in Central Asian Literature"**
Ushbu asarda, Khodjaeva mifologik belgilar va ularning adabiy tasvirlari ustida turli yondashuvlarni ko‘rsatadi. U mifologik atamalarning pragmatik xususiyatlarini tadqiq etgan holda, ularning zamon va makon bilan bog‘liq ravishda qanday o‘zgarishini ko‘rib chiqadi. Tadqiqotda mifologik terminlarning adabiyotga kiritilishida har bir xalqning o‘ziga xos tarixiy, diniy va madaniy omillar ta'siri ta'kidlanadi. Khodjaeva adabiyotda mifologik belgilarning tarixiy kontekstga bog‘liq ekanligini, lekin har bir asarda ular yangi ma'no va ahamiyatga ega bo‘lishini ta'kidlaydi.

4. **Jon Milton va uning asarlari haqida: Williams, T. (2006). "The Mythological Background in Milton's Paradise Lost" Williams Miltonning "Paradise Lost"**

asaridagi mifologik elementlarni o‘rganadi va ularning xristian mifologiyasiga qanchalik bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Tadqiqotda Miltonning mifologik terminlarni qanday ishlatganligi, ularning ma'no va pragmatik funktsiyalari haqida batafsil tahlil berilgan. Asarda shaytonning tasviri, uning ichki kurashlari va erkinlikka bo‘lgan ishtiyoqi ko‘rsatiladi. Williamsning fikriga ko‘ra, Milton asaridagi mifologik atamalar nafaqat diniy tushunchalar, balki zamonaviy siyosiy va ijtimoiy holatni aks ettiradi.

5. **G‘afurov, O. (2012). "O‘rta asrlar adabiyotida mifologik tasvirlar va terminlar"** G‘afurovning asari o‘rta asrlar adabiyotida mifologiyaning roli va uning adabiy tahlilidagi o‘rni haqida so‘z yuritadi. U mifologik tasvirlarning qanday qilib tarixiy, diniy va ijtimoiy ma'lumotlarni taqdim etganini va adabiyotga qanday tasir ko‘rsatganini tahlil qiladi. G‘afurovning fikriga ko‘ra, mifologik terminlar adabiyotdagi asosiy tema va obrazlarni yaratishda muhim rol o‘ynaydi.

Bu adabiyotlar mifologik terminlarning badiiy matnlarda qo‘llanilishi va ularning pragmatik xususiyatlarini o‘rganishga xizmat qiladi. Mifologiyaning adabiyotdagi ahamiyati va uning zamon va makon bilan bog‘liq bo‘lgan o‘zgarishlari o‘rganilganida, asarlarning madaniy, diniy va siyosiy kontekstlari aniqlanadi. Ushbu tahlil adabiyotshunoslikda mifologiya va

pragmatikaning kesishgan nuqtalarini ko‘rsatadi va ayniqsa, Rabg‘uziy va Jon Milton asarlarida mifologik terminlarning qanday ishlatilgani haqida chuqur tushunchalar beradi.

Ushbu tadqiqotda sifatli yondashuv qo‘llanilib, literaturniy tahlil metodiga asoslangan. Rabg‘uziyning “Qissas al-Anbiya” asari va Jon Miltonning “Paradise Lost” asaridagi mifologik terminlar tahlil qilinadi. Asarlarning konteksti va mifologik terminlarning mazmuni tahlil qilinadi. Taqqoslash va tasviriy tahlil metodlari orqali bu terminlarning narativdagi o‘rni va ularning madaniy va adabiy ahamiyati o‘rganiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda badiiy matnlarda mifologik terminlarning qo‘llanilishi va ularning zamon va makon bilan bog‘liq pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida sifatli yondashuv va literaturniy tahlil usullari qo‘llaniladi. Bu metodologiya adabiyotshunoslikda keng tarqalgan va mifologik terminlar hamda ularning pragmatik ma'nolarini o‘rganishda samarali hisoblanadi.

1. Literaturniy tahlil

Maqsad – Rabg‘uziy va Jon Milton asarlarida mifologik terminlarning qanday qo‘llanilishini o‘rganish. Bu metod orqali har ikki muallifning asarlaridagi mifologik elementlarning semantic va pragmatic xususiyatlari tahlil qilinadi. Asarlar o‘rganilganda, quyidagi jihatlar e'tiborga olinadi:

- Mifologik terminlarning semantik tahlili (ularning ma'nosi, qanday vazifalar bajarishi).
- Mifologik elementlarning narrativ rolini aniqlash (qahramonlar, voqealar rivoji va tematik o‘zgarishlarga ta'siri).
- Pragmatik tahlil (mifologik atamalar qanday qilib o‘quvchiga ma'lumot beradi, ular orqali qanday axloqiy yoki siyosiy xabarlar beriladi).

2. Taqqoslash usuli

Rabg‘uziy va Jon Milton asarlaridagi mifologik elementlarni taqqoslash, ularning zamon va makonga bog‘liq ravishda qanday o‘zgarishini tahlil qilishda yordam beradi. Bu usul orqali ikkala asar o‘rtasidagi o‘xshashliklar va farqlar aniqlanadi, ayniqsa, mifologik terminlarning madaniy, diniy va ijtimoiy kontekstga qanday bog‘lanishini ko‘rsatadi.

3. Kontekstual tahlil

Mifologik terminlarning pragmatik xususiyatlarini tahlil qilishda, ular faqat badiiy matn ichidagi o‘rni bilan cheklanmaydi, balki har bir terminning o‘sha davrdagi ijtimoiy, diniy va siyosiy kontekstdagi ahamiyati ham hisobga olinadi. Rabg‘uziy va Milton asarlari o‘rtasidagi mifologik elementlarning tahririy va diniy kontekstini tahlil qilish, ularning matnda qanday ifodalanishini va o‘sha davr o‘quvchilari uchun qaysi qadriyatlarni aks ettirganini aniqlashga yordam beradi.

Tahli va natijalar

Rabg‘uziy asaridagi mifologik terminlar

Rabg‘uziyning “Qissas al-Anbiya” asari asosan diniy mifologiya va payg‘ambarlar haqida hikoyalarni o‘z ichiga oladi. Bu asarda mifologik belgilar va terminlar asosan islomiy

kontekstda qo‘llanadi. Zamon va makon omillari bu terminlarning ishlatilishiga katta ta'sir ko‘rsatadi. Rabg‘uziy asarining ko‘plab mifologik terminlari Islam dini va o‘sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy ahvoldan ilhomlangan bo‘lib, ular o‘z davri uchun yangilikni kiritadi.

Misol uchun, “payg‘ambar” yoki “rasul” kabi atamalar o‘ziga xos diniy va ijtimoiy ma'noga ega. Rabg‘uziy bu atamalarda zamonning o‘zgarishi va makonning ta’sirini hisobga olgan holda, ularni o‘z asarida yangi pragmatik vazifalar bajarishga majbur qiladi. Bu mifologik terminlar o‘sha davr uchun qulay va tushunarli tarzda ifodalangan.

Jon Milton asaridagi mifologik terminlar

Jon Miltonning “Paradise Lost” asaridagi mifologik terminlar, asosan, xristian mifologiyasiga asoslangan bo‘lib, ular 17-asr Angliyasining siyosiy va diniy kontekstiga moslashtirilgan. Mifologik atamalar, masalan, “Satan” (Shayton), “Heaven” (Jannat), va “Eden” (Adan bog‘i) Milton asarida o‘ziga xos pragmatik xususiyatlarni olishadi. Zamon o‘zgarishi va makonning ta’siri Miltonning mifologik elementlarga yondashuviga ta'sir ko‘rsatgan.

Misol uchun, Miltonning Shaytonni tasvirlashi an'anaviy xristian tasavvurlaridan farq qiladi. Milton Shaytoni nafaqat yovuzlikning ramzi, balki uning rebelliya va erkinlikka bo‘lgan ishtiyoqini ham ko‘rsatadi. Bu tasvir o‘z davrida, ya'ni ingliz inqilobi davrida, ijtimoiy va siyosiy o‘zgarishlarni aks ettiradi.

Xulosa

Rabg‘uziy va Jon Milton asarlarida mifologik terminlarning qo‘llanishi zamon va makonga bog‘liq bo‘lib, har bir asar o‘zining madaniy va diniy kontekstini aks ettiradi. Rabg‘uziy asarlarida islomiy mifologiya va ularning Markaziy Osiyodagi ijtimoiy tuzilma bilan bog‘liqligi, Jon Milton asarida esa xristian mifologiyasining 17-asr Angliyasidagi siyosiy va diniy vaziyat bilan bog‘lanishi alohida e'tiborga molikdir.

Mifologik terminlar nafaqat adabiy maqsadlar uchun, balki ular orqali o‘sha davrning siyosiy, diniy va madaniy muhitlari haqida ham ma'lumot olishimiz mumkin. Bu terminlar o‘z davrining madaniy kodlarini ifodalashda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqot mifologik terminlarning badiiy matnlarda qo‘llanilishidagi pragmatik xususiyatlarni o‘rganishning ahamiyatini ko‘rsatadi. Rabg‘uziy va Jon Milton asarlari mifologik terminlarning zamon va makonga bog‘liq ravishda qanday o‘zgarishi va ularning madaniy, diniy va siyosiy kontekstga ta'sirini o‘rganishga imkon berdi. Mifologik atamalar faqat nafaqat narativ rivojlanish uchun, balki muayyan badiiy va madaniy ma'no yaratishda ham muhim rol o‘ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rabg‘uziy, A. *Qissas al-Anbiya*. Toshkent: Adabiyot nashriyoti. (2006).22-25-b
2. Milton, J. *Paradise Lost*. London: Penguin Classics. (2008).16-b
3. Nizomiddin, F. "Mifologiya va adabiyot: Tahlil va sharhlar." Toshkent: O‘zbekiston fanlar akademiyasi. (2014).48-b

4. Muhammed, S. "Mythological Influences in Central Asian Literature." *Journal of Central Asian Literature*, (2020). 15(2), 113-129.

5. G‘afurov, O. "O‘rta asrlar adabiyotida mifologik tasvirlar va terminlar"(2012).
6. Zokirov, Sh. "O‘zbek adabiyotida mifologik obrazlar va ularning badiiy tahlili"(2017).
7. Toshqulov, M. "O‘zbek adabiyotida mifologik va tarixiy tasvirlar"(2019).53-56b

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

SUJET VA MOTIVGA XOS TAMOYILLAR

Ergashev Maqsud,
Nukus davlat pedagogika instituti
O‘zbek adabiyoti kafedrasi doktoranti.
E-mail: MaqsudErgashev@umail.uz
tel: 91 235 77 95

Abstrakt: Maqolada motiv va syujet masalasiga adabiyotshunoslikdagi qarashlar, badiiy adabiyotda ijodkorning asarni yaratishdagi, badiiy asardagi qahramonlar motivi, motiv va syujetga xos tamoyillari o‘rganilgan. Shuningdek, badiiy asar syujeti va undagi tasvirda inson hayoti va ruhiyatining harakatlarini yuzaga keltiruvchi motivlar, ularni kundalik voqelik shakllarida umumlashtirilishi, motiv va syujetning o‘zgaruvchan tabiatining mohiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Motiv, syujet, lug‘at, unsur, voqea, hodisa, holat, faxriya, kompozitsiya, qahramon, psixologik holat, motivatsiya.

Introduction. Motiv va syujet o‘rtasidagi asosiy bog‘liqlikni e’tirof etgan A.N.Veselovskiy, A.L.Bem, S.N.Broytman, V.Ya.Propp, O.M.Fraydenberg, V.Tomashevskiy, E.M.Meletinskiy, B.N.Putilov, N.D.Tamarchenko, V.I.Tyupa, amerikalik folklorshunos A.Dandes singari olimlarning ilmiy tadqiqotlarida qamrab olingan.*

Lekin, adabiyotshunoslik ilmidagi “motiv” va “syujet” atamalarning asosiy ma’nosini aniqlash qiyinligi, bu tushunchalarini o‘rganishning murakkabligi esa ularning yagona talqini va ta’rifining yo‘qligidadir. Shu sababdan ham adabiyotshunoslar badiiy asar syujeti va motivni turli xil talqin etadilar. Bu qarashlar va talqinlarda ba’zan masalani turlicha izohlash, ba’zan bir-birga zid, qarama-qarshi, ba’zan mohiyat nuqtai nazaridan bir xillik holatlari uchraydi. Ana shularni inobatga olgan holda adabiyotshunoslikdagi motiv va syujet masalasiga aniqlik kiritish zaruriyati yuzaga keldi.

Literature review. “Motiv” atamasini ilk bor adabiy muomalaga Iogann Volfgang fon Gyote o‘zining “Epik va dramatik she’riyat to‘g‘risida” (1797) maqolasida kiritgan. I.V.Gyotening fikricha motiv - syujet elementi, dinamik va vaziyat birligidir. [6.]

A.N.Veselovskiy o‘zining “Syujetlar poetikasi” (1940) klassik asarida motivlarni bir-biridan mustaqil ravishda turli ibtidoiy qabilalar o‘rtasida o‘xshash turmush sharoitida yaratilishi mumkin bo‘lgan eng oddiy formulalar deb ataydi. [4.6.] Aynan motivda u hodisa formulasini ko‘radi, shuning uchun motiv va syujetni bog‘laydi. A.N.Veselovskiyning

so‘zlariga ko‘ra, motiv *“eng oddiy hikoya birligi”*, syujetning elementar va keyinchalik bo‘linmaydigan “hujayrasi” bo‘lib, u semantik jihatdan ajralmasdir. A.N.Veselovskiy obrazlilikni, bir a’zolilikni, sxematiklikni motiv belgilari deb hisoblagan. Motivlar, uning fikricha, tarkibiy elementlarga ajralishi mumkin emas. A.N.Veselovskiy asosiy motivlarni aniqlashga va ularning kombinatsiyasini syujetlarga aylantirishga harakat qildi. Ilmiy faoliyatining boshida A.N.Veselovskiy folklordagi syujetlarning o‘xshashligi ularning harakati bilan bog‘liq degan fikrga qo‘shilgan bo‘lsa, keyinchalik u faqat motivlar harakatlanishi mumkin degan xulosaga keldi.

S.N.Broytman e’tirof etganidek, syujet an’anaviy hikoya motivlarini va “yo‘qotish - izlash – yangilanish” elementlaridan tashkil topgan davriy, siklik voqealar sxemasini to‘playdi, qayta ko‘rib chiqilgan shaklda muallif barqaror motivlardan foydalanadi, ularga ko‘p va ehtimollik ma’nolari, mualliflik semantikasini beradi, ularni muayyan tarixiy sharoitlarda joylashtiradi. [3.]

Research Methodology. Agar psixologiyada motiv harakatga turtkini anglatsa, adabiyot nazariyasida esa syujetning takrorlanuvchi elementi hisoblanadi. Tadqiqotchilar motivning ikki tomonlama tabiatini qayd etadilar:

1. Motiv o‘zgarmas (ko‘p matnlarda takrorlanadigan barqaror);

2. Individual (har bir muallifning timsolni gavdalantirish, o‘z g‘oyasini individual tarzda tasvirlash) motivi mavjud.

Motivlar inson tabiatini aks ettiradi. Syujet har safar yangidir. Syujet o‘zgaruvchan narsa, motivlar o‘zgarmas, motivlar xalqlar va davrlar bo‘ylab harakatlanadi. Motiv - bu syujet genidir. Demak, syujet voqealar bayonini anglatsa, motiv ana shu voqealar bayonidagi takrorlanuvchi elementni anglatadi.

Bu syujet va motiv o‘rtasidagi genetik aloqalar to‘g‘risida so‘z yuritish, ularning hammasini bir manbadan izlash, bizningcha, noo‘rin bo‘lardi. Bir xil mazmundagi syujetlarning bir qator xalqlarda paydo bo‘lishi madaniy muhit, badiiy tafakkurning ibtidosi hamma xalqlarga bir xil kechishi hodisasi bor ekanini ta’kidlash o‘rinlidir. Badiiy tafakkurning ilk davrdagi o‘xshashligi haqida so‘z yuritish ilmiy tamoyilga mos keladi.

Motiv ikki xususiyatga ega:

1. Takroriylik

2. Bo‘linmaslik

Motiv - harakat, syujet elementi. A.N.Veselovskiyning fikricha, motivlar syujetdan oldin mavjud edi. Keyinchalik so‘z san’ati rivojining syujet bosqichi keldi. Syujetdan oldingi bosqich - sinkretizm, dastlabki yaxlitlikdir.

Analysis and results. Ma’lumki, syujet muallifning niyatiga to‘liq mos keladigan ketma-ketlikda tasvirlangan voqealar bayonidir. Demak, syujet epik, dramatik va qisman lirik asarlarda tasvirlangan voqealar va ularni bayon qilish usulidir. Shuningdek, syujet qahramonning shakllanishini, uning ichki dunyosini tasvirlash, jamiyat va umuman borliq qonunlarini

o‘rganish yoki ma’lum bir qahramonda gavdalangan qadriyatlar va dunyoqarashning ma’lum tizimini sinab ko‘rish vositasi sifatida qabul qilinadi.

Syujet har doim voqealar rivojida va qahramon xarakterini shakllantirishda to‘liqlikni, kerakli ma’noga erishishni (“tanlash”) nazarda tutadi, chunki eng yuqori ideallar, qadriyatlar berilganligi sababli, ularning mavjudligi barqarordir.

Poetikada har bir asarning, har bir janrning o‘ziga xos motivi bor. Motiv - tabiatning inson oldiga qo‘yadigan savollariga javob beradigan va haqiqatning, ayniqsa, yorqin taassurotlarini aniqlaydigan eng oddiy formuladir. Motiv badiiy ongning eng qadimgi, ibtidoiy shaklidir.

A.N.Veselovskiy tushunchasida yozuvchi fantaziyasining ijodiy faoliyati real yoki xayoliy hayotning “jonli suratlari”ning o‘zboshimchalik bilan o‘yini emas. Yozuvchi motivlar asosida fikr yuritadi va har bir motiv qisman unga genetik singib ketgan, qisman uzoq tarixiy hayot jarayonida namoyon bo‘ladigan barqaror ma’nolar majmuasiga ega. Motiv kategoriyasi xronotop kabi qadimiydir. Motivlar statik va dinamikdir. Motiv kontekstual qiymatdir.

Motiv qiyosiy-tarixiy adabiyotshunoslik va nazariy poetika doirasida turlicha ko‘rib chiqiladi. So‘nggi o‘n yilliklarda motiv atamasining nazariy salohiyatiga qiziqish sezilarli darajada oshdi, bu esa ko‘pincha uni ishlatishda xatolik va kamchiliklarga, nuqsonlarga olib keladi.

Klassik syujetda voqea-hodisalar bayoni sabab-oqibat munosabatlari qonuniyatlari asosida tashkil etilgan mantiqiy hikoya-rivoyatlar tarzida berilgan. Klassik syujet vaziyatni muallif-ijodkor nuqtai nazaridan tushuntiradi. Rus adabiyotshunosi Yu.Manning ta’kidicha: *“Kitobxon ham, o‘quvchi ham badiiy bayonni ijodkorning irodasi bilan “o‘ylab topilgan”, “yaratilgan”, lekin ayni paytda hayot qonunlariga ko‘ra yaratilgan shartini qabul qiladi”.* [9.156.]

Syujetning klassik nazariyasi, umuman olganda, qadimgi Yunonistonda shakllangan. Syujet qurilishining asosiy tarkibiy qismlari voqea va harakatlar ekanligidan kelib chiqadi. Aristotelning fikricha, har qanday epik va dramatik asarning asosini harakatlarga bog‘langan voqealar syujetni tashkil qiladi. Hozirgi zamon estetikasi tomonidan ishlab chiqilgan va takomillashtirilgan syujetning klassik nazariyasi bugungi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda. Yana bir narsa, vaqt, albatta, unga o‘z tuzatishlarini kiritdi.

XIX asrda G.Gegel tomonidan kiritilgan kolliziya atamasi keng qo‘llanilgan. Kolliziya (to‘qnashuv) shunchaki hodisa emas. U qandaydir tartibni buzadigan hodisa. *“Kolliziyaning negizida*, - deb yozadi Gegel, - *buzilish sifatida saqlanishi mumkin bo‘lmagan, ammo yo‘q qilinishi kerak bo‘lgan buzilishdir”*. [5.213.] Gegel syujetni shakllantirish va syujet dinamikasini rivojlantirish uchun buzilish zarurligini mohirlik bilan ta’kidlagan. Ushbu tezis, biz ko‘rib turganimizdek, zamonaviy syujet nazariyalarida muhim rol o‘ynaydi. Aristotelning “tugun va yechim” sxemasi XIX asr nemis adabiyotshunosligida yanada rivojlandi (birinchi navbatda, bu yozuvchi va dramaturg Gustav Freytag nomi bilan bog‘liq) va bir qator tushuntirishlar va terminologik muolajalardan o‘tib, umumta’lim maktabidan ko‘pchilikka tanish va ma’lum bo‘lgan: 1. Ekspozitsiya (voqea boshlanishi kirish); 2. Tugun (asosiy

voqeaning boshlanishi); 3. Voqea rivoji; 4. Avj nuqtasi (kulminatsiya); 5. Yechim. Bu klassik syujet tuzilishi shaklini oldi.

Albatta, syujetning majburiy va ixtiyoriy elementlarni, shartli ravishda, ajratib ko‘rsatish odatiy holdir. Majburiy bo‘lganlar, ularsiz klassik syujetni amalga oshirish mumkin bo‘lmagan: tugun - voqea rivoji - avj nuqtasi (kulminatsiya) - yechimni o‘z ichiga oladi. Majburiy emaslarga bir qator asarlarda yoki ko‘pchiliklarida uchramaydiganlar kiritiladi. Bunga ko‘pincha ekspozitsiya (hamma mualliflar ham shunday deb o‘ylamasa ham), muqaddima, epilog, xotima va boshqalar kiradi.

Umuman olganda, tan olish kerakki, yuqoridagi syujet qolipi, uning mashhurligiga qaramasdan juda ko‘p kamchiliklarga ega. Birinchidan, barcha asarlar, shu jumladan zamonaviy asarlar ham, ushbu qolip asosiga qurilmaydi. Ikkinchidan, bu qolip syujet tahlilini aslo tugatmaydi. Taniqli rus adabiyotshunosi N.D.Tamarchenko: “*Aslida, syujetning bunday “elementlarini” faqat jinoiy (kriminal) adabiyotda ajratib olish mumkindir”* - deya ta’kidlagan edi. [12.43.] Shu bilan birga, aql tarozusi chegarasida fikrlansa ushbu qolipdan foydalanish o‘zini oqlaydi, chunki u bir qarashda xuddi syujet chizig‘ining rivojlanishiga o‘xshaydi.

Konflikt rivoji asosiy ahamiyatga ega bo‘lgan ko‘plab dramatik syujetli asarlar uchun bu qolip ko‘proq qo‘llaniladi. Syujetni klassik tushunish mavzusidagi zamonaviy “variatsiyalar”, qoida tariqasida, adabiyotshunoslarning fikrlari va qarashlarini inobatga olish zaruriyatini tug‘diradi.

Birinchidan, Aristotelning syujetning personajdan nisbiy avtonomligi haqidagi tezisi shubha ostiga olinadi. Aristotelning fikricha, syujet voqealar bilan belgilanadi va unda personajlarning o‘zlari, eng yaxshi holatda, bo‘ysunuvchi rol o‘ynaydi. Bugungi kunda bu tezis shubha uyg‘otadi. Masalan, bu tezisni rus adabiyotshunosi V.E.Xalizev tomonidan berilgan harakat ta’rifi bilan solishtiramiz: “*Harakatlar*,- deb yozadi V.E.Xalizev - *bu insonning his-tuyg‘ulari, fikrlari va niyatlarining uning qilmishlarida, harakatlarida, nutqida, imo-ishoralarida, yuz ifodalarida (mimikasida) namoyon bo‘lishi*”dir. [13.117.]

Bunday yondashuv ya’ni syujetni klassik tushunish bilan endi harakat va qahramonni ajrata olmaslik aniq. Oxir oqibat, harakat/voqea xarakter bilan belgilanadi. Bu syujetni o‘rganishda olimlarning nuqtai nazarni o‘zgartiradigan muhim urg‘udir. Buni his qilish, bilish uchun oddiy savol beraylik: A.Qodiriyning “O‘tkan kunlar” asarida harakat/voqea rivojlanishining asosiy manbai kim/nima? Otabekning Kumushga muhabbatini uning xarakteri rivojlantiradimi yoki aksincha, Otabek xarakteri, uning muhabbat, sevgi, oilaga munosabati aynan shunday syujetni oshkor qilishni talab qiladimi?

Aristotelning qarashlariga ko‘ra, birinchi javob ustunlik qilsa, zamonaviy olimlar ikkinchisi bilan rozi bo‘lishni afzal ko‘rishadi. Zamonaviy adabiyot ko‘pincha tashqi hodisalarni “yashiradi”, og‘irlik markazini, asarning tamal toshini psixologik holatlarga ko‘chiradi.

Bundan tashqari, syujet nimadan iboratligi, uning tahliliga duchor bo‘lgan minimal “harakat qismi” qayerda ekanligi haqidagi savol munozarali, bahsli bo‘lib qolmoqda.

Qarama-qarshi nuqtai nazar rus olimi V.V.Kojinov tomonidan shakllantirilgan. Uning konsepsiyasi o‘sha davrning ko‘plab so‘nggi nazariyalarini hisobga olgan va syujet “*odamlar va narsalarning tashqi va ichki harakatlari ketma-ketligi”* ekanligidan iborat ekanligi e’tirof etilgan. [8.410] Shu bilan birga, bu konsepsiyada imo-ishora syujetning eng kichik “bo‘lagi”ga aylangan va demakki, syujetni o‘rganish imo-ishoralar tizimini talqin qilishdir. Ushbu nazariya shubhaga, ba’zan chalkashlikka olib kelishi mumkin. Chunki, bir tomondan, imo-ishoralar nazariyasi sizga aniq bo‘lmagan narsalarni ko‘rishga imkon bergani bilan boshqa tomondan, unda har doim syujetni haddan tashqari “maydalash”, katta va kichik chegaralarni yo‘qotish xavfi mavjudligidir. Bunday yondashuvda syujet tahlilini individul uslubiy tahlildan ajratish juda qiyin, chunki unda aslida asardagi yozuvchi uslubi tahlili haqida gap ketmoqda.

Shu bilan birga, asarning imo-ishora tuzilishini o‘rganish juda foydali bo‘lishi ham mumkin. Bunday holda, imo-ishorani harakatdagi xarakterning har qanday holatda namoyon bo‘lishi deb tushunish kerak. Badiiy asarda qahramon nutqi, harakati, imo-ishorasi - bularning barchasi talqin qilish mavzusiga aylanadi.

Imo-ishoralar dinamik (rivojlanauvchi, ya’ni haqiqiy harakat) yoki statik (turg‘un ya’ni o‘zgaruvchan fonda harakatning yo‘qligi) bo‘lishi mumkin. Ko‘p hollarda, bu eng ifodali bo‘lgan turg‘un imo-ishoradir. Shunday qilib, klassik syujet nazariyasining zamonaviy modifikatsiyalari qandaydir tarzda syujet va xarakter o‘rtasidagi bog‘liqlikni tan oladi. Shu bilan birga syujetning birlamchi darajasi: voqeami/harakatmi yoki imo-ishorami to‘g‘risidagi savol ochiq qoladi. Shubhasiz, bildirilgan fikrlardan “barcha holatlar uchun” ta’riflarini qidirmaslik kerak. Ba’zi hollarda syujetni imo-ishora tuzilishi orqali izohlash to‘g‘riroq. Boshqalarida esa imo-ishora tuzilishi kam ifodalangan bo‘lsa, undan kattaroq syujet birliklariga e’tibor qaratib, u yoki bu darajada abstraktlashtirish mumkin. Masalan, T.Qayipbergenov *“Qoraqalpoq dostoni”* trilogiyasida qahramonlarning ichki olamida ro‘y bergan hislar, ichki ishoralarni batafsil ifodalamasdan, ularning tuyg‘ularini ekspressivlikda berib, ehtiroslarini harakat va imo-ishoralariga o‘tkazadi. [15.] Tasvir va ifodaning bu usuli yozuvchiga qahramonlar xarakter qirralarini yoritishga keng imkon beradi, ularning hayotiy, jonli chiqishini ta’min etadi.

Qahramonlarning harakat va imo-ishoralaridagi ekspressivlik xarakter qiyofasidagi boshqa belgilar fonida ifodalanadi. Biroq, bu belgining aniqlanuvchi ma’nosi qahramon “tushgan” va “harakat qilayotgan psixologik vaziyat va xarakterning ruhiy shaxsiyati” asosida ochiladi.

Yozuvchi qahramonlar harakati va imo-ishoralarini tasvirlar ekan, ularning tana a’zolaridan (*masalan, qo‘li, boshi, barmog‘i, iyagi kabilar*) bittasini dominant sifatida ko‘rsatish orqali xarakter xarakati va imo-ishoralaridagi ekspressivlikni ifodalaydi. Bularda faqat qahramonlar qiyofasidagi ekspressivlikkina aks etib qolmay, balki ularning ruhiy holati ham o‘z ifodasini topadi. Harakat va imo-ishoratlarda inson ruhiy olamigina aks etmasdan, uning xarakteri yoinki xarakteriga xos xususiyat namoyon bo‘ladi.

Qahramonlar harakati va imo-ishoralari bir xil bo‘lishi ham mumkin. Lekin bu ularning qiliqlari bir-biriga o‘xshaydi, degani emas. Chunki harakat va imo-ishoralar bir xil bo‘lgani bilan, qahramon ichki dunyosi, xarakteri bilan bog‘liq turli-tuman vaziyatlarda xilma-xil ko‘rinishlarga ega bo‘ladi.

“Qoraqalpoq dostoni” trilogiyasida qahramonlarning ma’nodor harakat va imo-ishoralarida tana a’zolaridan ko‘proq qo‘l va iyagi ishtirok etadi. Ular fe’lda ifodalanib, aksar hollarda unga ma’lum bir so‘z bog‘lanib keladi va ikkalasi birgalikda qahramon qiyofasi, harakat hamda imo-ishorasidagi ekspressivlikni ifoda etadi. Shu yo‘sinda yozuvchi qahramonlar ichki kechinmasida muayyan o‘zgarishlar ro‘y berganidan kitobxonni ogoh qiladi va ular xarakteriga doir qo‘shimcha ma’lumotlar beradi:

“- Hoy, men ham qiziqman-da, - deb qo‘lini qo‘ydi u. – Oldimda ulkan vazifalar turgan bir vaqtda arzimagan odamlar to‘g‘risida bosh qotirib nima qilaman-a? Menga desa o‘sha Ernazar o‘lib ketmaydimi”. [15.31.]

Keltirilgan bu misol *“Gumrohlar”* romani qahramoni Qoraqum eshonning Xiva vaziriga gapira turib Ernazar olako‘z to‘g‘risidagi o‘ylovlari va ko‘zlagan niyati amalga oshayotgan, omadi chopayotganligini kuchli ta’sirlanib to‘lg‘onishi natijasida beixtiyor yuzaga kelgan tashqi nutqidir.

Qizig‘i shundaki, T.Qayipbergenov Qoraqum eshonning Ernazar Olako‘z haqidagi o‘ylovlarini ichki monolog yoki uning boshqa turlarida bermasdan, aynan muallif nutqida tasvirlaydi. Ya’ni qahramon ichki nutqi o‘ziga xos ifodalovchi va o‘rnini almashtiruvchi vazifasini o‘taydi. Bu xususiyat yozuvchining xarakter yaratishdagi yana bir individual usulidir.

Qoraqum eshonning beixtiyor gapirib, *“qo‘lini bir silkitib”* qo‘yishini yozuvchi o‘z nutqida bergan. Bu harakat qahramon hissiyoti to‘g‘risidagi ma’lumotni asoslash uchun keltirilishi bilan birga, kechinmasida muayyan ekspressiv o‘zgarish ro‘y berganligini ifoda etadi. Xuddi shuningdek, yozuvchi Qorqum eshonning tashqi nutqi hamda ekspressiv qo‘l harakatida uning Ernazar olako‘z uchun, bosh vazir oldida jar qaziyotganidan kitobxonni ogoh qiladi. Demak, adib Qoraqum eshonning yashirincha siyosat yuritish xususiyatiga, xarakteriga xos shumlik, makkorlik va quvlik qirralariga ishora qiladi. Syujet chizig‘ida Qoraqum eshonning asl maqsadi aynan shu xarakter qirralarida namoyon bo‘ladi va u dominant element hisoblanadi.

Demak, yuqorida bildirilgan fikr-mulohazalardan zamonaviy adabiyotda syujet nazariyasi masalasiga aniqlik kiritishda turli-tuman yondashishlar xosligini e’tirof etish va asar syujeti haqida fikr bildirishda, asarni tahlil etishda undagi syujetning dominant elementlarini aniqlash zarurdir.

Motiv va syujet o‘rtasidagi munosabat masalasi motivning predikativ tabiatidan ajralmasdir. Motivning predikat g‘oyasi uning “harakat qilaman” ma’nosidan kelib chiqadi.

Demak, badiiy asar bayonida motiv syujet harakatini yuzaga keltirib, xarakterlar tizimi bilan bog‘liq holda voqeaning shakllanishini ifodalaydi. Aynan voqea asar bayonidagi motivning amalga oshishidir.

Motiv haqida bildirilgan ilmiy qarashlardan diqqatga moliki rus olimi B.N.Putilovning g‘oyasi, ilmiy qarashidir. Uning fikricha: *“Motiv shunchaki syujetni tuzuvchi element, atama emas. Ma’lum ma’noda epik motiv syujet taraqqiyotini dasturlashtirib, belgilab beradi. Bu rivojlanish u yoki bu tarzda motivda beriladi. Motiv modellashtirish sifatlariga ega”*. [10.149.] Bizningcha motivni *“modellashtirish”* ko‘proq hollarda sinkretizm davri namunalariga to‘g‘ri keladi. Ya’ni sinkretizm davri ijod namunalarini modellashtirish imkoniyati ko‘proq. Zamonaviy adabiyotda, ayniqsa, modernizm va postmodernizm yo‘nalishidagi asarlarda syujet chiziqlarining ko‘pligi ulardagi motivlarni modellashtirish imkoniyatini ayrim hollarda cheklab qo‘yadi.

Aytish lozimki, hozirgi adabiyotshunoslikda badiiy asarning syujeti va motivini aniqlash uchun bir qancha tushunchalar va ularning toifalari ishlab chiqilgan bo‘lib, bugungi kunda ilmiy munozara ushbu toifalarni aniqlashtirishga qaratilgan.

O‘zbek adabiyotshunosligi va folkorshunosligida ham motiv hamda syujet masalasi o‘rganilgan. Lekin, to‘g‘risini aytish kerakki, motiv va syujet o‘rtasidagi munosabat masalasi yaxlit holda ilmiy-nazariy jihatdan to‘laqonli o‘rganilgan emas. Biroq, nazariy adabiyotlarda, dissertatsiyalarda, darslik va o‘quv qo‘llanmalarda, ilmiy maqolalarda motiv, syujet tushunchalari (turli talqinlar mavjudligiga qaramasdan) ta’riflanib, misollar bilan dalolatlanib, asoslantirishga intiluvchanlik ustivordir.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, motiv va syujet masalasi adabiyotshunoslar tomonidan ma’lum bir badiiy asar misolida o‘rganish yo‘nalishiga e’tibor kuchlidir. Boshqacha aytganda, o‘zbek olimlari ko‘proq aynan shu yo‘nalishni tanlaydilar. Kuzatishlarimiz ham shu holatni tasdiqlaydi.

Bizningcha, motivlar va syujetlar tarixini, zamonaviy shakliy-mazmuniy ko‘rinishlari o‘rganish muammolari quyidagilardan iborat:

1. Motivlar va syujetlar tarixini sinkretizm davri ijod namunalariga tayangan holda ularni tahlil etib, modellashtirish;

2. Motiv va syujetni asardagi voqea-hodisalar bayon qilinishi tartibidan kelib chiqib tahlil qilish;

3. Ijodkor asarlarining janriy yoki mavzuviy, adabiy oqim yoki davr, umuman adabiiy an’analar doirasidagi bog‘liqlikni, aloqadorlikni asardagi voqea/hodisalarni harakatga keltiruvchi qahramonlarining motiv va motivatsiyalari tizimini motivlar va syujetlar negizida aniqlash;

4. Asar tahlilida motiv va syujetning tavsifi ular tabiatining barcha tomonlarini qamrab olishi;

5. Motiv va syujet tavsifining barcha jihatlarida barqaror va o‘zgaruvchanlik xususiyat-belgilariga alohida e’tibor qaratish.

Alohida ta’kidlash lozimki, motiv va syujetni, hatto bitta asar doirasida ham, alohida tahlil qilish ularning matnlararo (intertekstual) tabiatiga zid keladi.

Shunday qilib, motiv va syujetni farqlashda qanday tamoyillarga asoslanish lozim, degan masalani oydinlashtirsak.

Adabiyotshunoslik ilmidagi “motiv” atamasining dastlabki, yetakchi ma’nosini aniqlash qiyin. Shu sababdan ham adabiyotshunoslar badiiy asar motivni turli xil talqin etadilar. Masalan, “Adabiyotshunoslik lug‘ati” kitobida: *“Motivga xos muhim jihatlardan biri muayyan turgunlikka egalikdir. Ya’ni motivlar yarim tayyor holda olinadi: mavjud motivlar aynan emas, o‘zak saqlab qolingani holda yozuvchining badiiy fantaziya imkoniyati va ijodiy niyatidan kelib chiqib turli variantlarda talqin etiladi”,*-deya talqin etiladi. [16.183.] “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da esa: *“Motiv - (fransuzcha “motif”-kuy, ohang) 1. Ad. Syujetning tarkibiy unsuri, asarning asosiy mazmuni, mavzusi”* sifatida izohlanadi. [14.618.]

“Butunni bilish uchun, - deb yozadi adabiyotshunos Jabbor Eshonqul - *uni yuzaga keltiruvchi qismlarni bilish kerak bo‘ladi. Shu ma’noda epik asarlarning syujet asosini tashkil etuvchi motivlarni bilmasdan ularning mohiyatini anglash mushkul. Demak, dastlab “motiv o‘zi nima”, degan savolga javob berish lozim. “Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati”da “Motiv syujet tarkibidagi halqalardan biri”, deyilgan. Syujet asar mazmunini tashkil etgan voqealar tizimi bo‘lsa, motiv shu voqelikni yuzaga keltiruvchi asosiy unsur hisoblanadi. Ya’ni epik asar qurilma-strukturasini motivlarsiz tasavvur etish mumkin emas”.* [7.]

Adabiyotshunos D.Quronov esa motivni obraz tarzida talqin etib: “*Motiv (motiv obraz) shakliy va mazmuniy jihatlardan muayyan turg‘unlik kasb etgan, bir yoki bir necha ijodkorning asarlarida qaytarilib turishi bilan ularning ijodiy intilishlarini namoyon etib turuvchi obrazdir. Masalan, Cho‘lpon ijodi uchun “yo‘l” obrazi motiv sanalishi mumkin. Ayni shu obraz uning ham she’riy, ham nasriy asarlarida tez-tez takrorlanadi. Yoki Cho‘lpon ijodiga xos bo‘lgan “yulduz”, “yo‘lchi” motivlari 20-30-yillar she’riyatida, xususan, A.Fitrat, Oybek va U.Nosir asarlarida ham uchraydi”,* – deb yozadi. [17.80.] Adabiyotshunos to‘g‘ri ta’kidlaganidek, motiv “*...shakliy va mazmuniy jihatlardan muayyan turg‘unlik kasb etgan, bir yoki bir necha ijodkorning asarlarida qaytarilib turishi bilan ularning ijodiy intilishlarini namoyon”* etuvchi unsurdir. Lekin, nazarimizda motiv obraz emas. Chunki motivning badiiy asarda “*shakliy va mazmuniy jihatlardan muayyan turg‘unlik kasb”* etishiga sabab uning syujetni harakatlantiruvchi asosiy elementi ekanligida. Motiv nafaqat syujetni harakatlantiruvchi asosiy element, balki badiiy asardagi qahramonlar harakatini yuzaga chiqaruvchi, uni rivojlantiruvchi va amalga oshiruvchi unsurdir. Zero, motiv bo‘lmasa syujet bo‘lmaydi.

Shunisi ham borki, badiiy asarning yaratilishiga ham biror motiv – ijodkorni asarni yaratishga undovchi/ta’sir qiluvchi holat ham mavjuddir. Demak, motiv asar yaratilishiga sabab bo‘lgan holat/voqea hamdir. Bunga misol tariqasida mumtoz adabiyotdan ko‘plab misollar keltirish mumkin. Xususan, mumtoz adabiyotdagi asarlarda ijodkorlarning “Kitobning yozilish bayoni” faslining fikrlarimizni dalolatlaydi. Masalan, Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asarinig yaratilishiga Oltin O‘rda xoni Jonibekxonning Sirdaryo muzofotidagi hukmdorlaridan biri Muhammad Xojabekning iltimosini motiv sifatida ko‘rsatish mumkin. Asarda “Bayoni voqein

aytur” qismida keltirilgan shoirning faxriyasida qayd etilishicha, Muhammad Xojabek forsiy tilda she’rlar yozib, mashhur bo‘lgan Xorazmiydan: “Bu qish mening yonimda yurib, bizning tilda (ya’ni turkiyda) bir kitob yozsang”, – deb iltimos qiladi:

Ko‘ngul bahrinda ko‘p gavharlaring bor,
Ochunda porsiy daftarlaring bor.
Muhabbat nardini ko‘plardin uttung,
Shakartek til bila olamni tuttung.
Tilarmenkim, bizing til birla paydo
Kitobe aylasang bu qish qotimdo, —
Kim ush eldek kechar ayyomi foniy,
Jahonda qolsa bizdin armug‘one. [18.131-132.]

Demak, asarning yaratilishiga xuddi shu holat/vaziyat sabab bo‘lgan. Shu holat/vaziyatgacha Xorazmiyda “Muhabbatnoma” tipidagi/janridagi asar yozishga/yaratishga motiv bo‘lmagan.

Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub”ida asarning yozilish bayoni fasl/qism ko‘rinishida ajratilib ko‘rsatilmagan bo‘lsa ham uning yaratilishiga sabab bo‘lgan holat (motiv) haqida shunday yozadi: “*Bu nav’ as’hob va ahbobg‘a intiboh qilmoq va alarni bu nav’ holatdin ogoh qilmoq vojib ko‘rundiki, har toifa xisolidin vuquflari va har tabaqa ahvolidin shuurlari bo‘lganki, munosib el xizmatig‘a shitob qilg‘aylar va nomunosib el suhbatidin ijtinob vojib bilgaylar va bori el bila maxfiy rozlarin so‘zlashgaylar va shayotin va ins makru firibdin boziy yemagaylar. Va har nav’ el suhbat va xususiyatiki, alarga havas bo‘lg‘ay, bu faqirning tajribasi alarg‘a bas bo‘lg‘ay. Chun bu maqolatning qulubg‘a mahbublug‘i ma’lum bo‘ldi, anga «Mahbub ul-qulub” ot qo‘yuldi. Va bu bitilgan favoidning kayfiyati chun bilildi, ani uch qism qilindi.*

Avvalg‘i qism: soir un-nosning af’ol va ahvolining kayfiyati.
Ikkinchi qism: hamida af’ol va zamima xisol xosiyati.
Uchinchi qism: mutafarriqa favoid va amsol surati.

Umid ulkim, o‘qug‘uvchilar diqqat va e’tibor ko‘zi bila nazar solg‘aylar va har qaysi o‘z fahmu idroklarig‘a ko‘ra bahra olg‘aylar, bitguchiga ham bir duo bila bahra yetkurgaylar va ruhini ul duo futuhi bila sevundurgaylar”. [1.3.]

Demak, adabiyotshunos T.Boboev ta’kidlaganidek: *“Mavzuning ochilishi, inkishofi, xarakati asosiy motivlarga yangi, yordamchi motivlar yuklatish ila vujudga keladi”.* [2.478.] Motivlar badiiy asarning syujeti, g‘oyalar olami va mavzusida faol ishtirok etadi. Shuningdek, rus olimi B.N.Putilovning ta’kidlashicha: *“Ular barqaror birliklar bo‘lib, semiotiklikning o‘ta yuqori darajasi bilan tavsiflanadi”*. [11.74–86.]

Alohida ta’kidlash lozimki, badiiy asardagi motivlardan asar kompozitsiyasini, qahramonlar xatti-harakati, psixologik holat va ulardan kelib chiqadigan motivatsiyalarni tahlil qilish uchun foydalaniladi.

Demak, syujet va motivlarni farqlashda quyidagi tamoyillarga asoslanish zarur:

1. Motivlar syujetdan oldin mavjud bo‘lib, syujet bosqichi keyinchalik paydo bo‘lgan. (A.N.Veselovskiy);

2. Motiv – badiiy asarning yaratilishiga sabab bo‘lgan holat/voqea-turtki;

3. Motiv – badiiy asar syujetini, undagi qahramonlarni harakatga yo‘naltiruvchi element-unsur;

4. Motivlar o‘zgarmas va individualdir;

5. Syujet voqealar bayonini anglatsa, motiv ana shu voqealar bayonidagi takrorlanuvchi elementdir;

6. Syujetlar murakkab va xilma-xildir;

7. Ular o‘zgaruvchan va har bir badiiy asarda yangidir.

Xulosa qilib aytganda, dunyoda o‘rnatilgan tartibni mustahkamlovchi syujet motivlari nafaqat adabiy kanonik janrlarning asosini tashkil etadi, balki kanonik bo‘lmagan janrlarga ham o‘tadi va ular “janr xotirasi” tarkibiy qismini o‘z ichiga oladi. Syujet motivlar majmuasi sifatida namoyon bo‘ladi. Syujetlar – murakkab chizmalar bo‘lib, ulardagi tasvirida inson hayoti va ruhiyatining harakatlari kundalik voqelik shakllarida umumlashtiriladi. Ularning ikkalasi ham faqat o‘zgaruvchan tarkibni ifodalash uchun shakllardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. www.ziyouz.com кутубхонаси. 3-бет

2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент, “Ўзбекистон”. 2002. 478-бет.

3. Бройтман С.Н. Деканонизация жанров в поэтике художественной модальности // Бройтман С.Н. Историческая поэтика : учеб. пособие. – М.: РГГУ, 2001. — С. 359–383. http://nashaucheba.ru/v5585/

4. Веселовский А.Н. Поэтика сюжетов.//Поэтика и генезис фольклора: Проблемная хрестоматия. Вып.2/Сост. С.З.Агранович, Е.Н.Сергеева. –Самара. Изд-во “Самарский университет”, 2003 – Стр. 6.

5. Гегель Г. В. Ф. Эстетика. В 4-х тт. Т.1 – М., 1968-1973. – Стр. 213

6. Гёте Иоганн Вольфганг. Об эпической и драматической поэзии. https://avidreaders.ru/read-book/ob-epicheskoy-i-dramaticheskoy-poezii.html

7. Жаббор Эшонқул. Эртакларда туш ва туш мотиви. https://malumot.ru/ertaklarda-tush-va-tush-motivi. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини. – Тошкент: “Фан” нашриёти. 2011 китобидан.

8. Кожинов В. В. Сюжет, фабула, композиция // Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Роды и жанры литературы. – М., 1964.

9. Манн Ю. Диалектика художественного образа. – Москва, Сов. писатель, 1987. – Стр. 156

10. Путилов Б.Н. Мотив как сюжетообразующий элемент // Типологические исследования по фольклору. – М., 1975. – С. 149.

11. Путилов Б.Н. Веселовский и проблемы фольклорного мотива/Б.Н.Путилов//Наследие Александра Веселовского: Исследования и материалы. – СПб.: Наука, 1992. – С. 74-86.

12. Тамарченко Н. Д. Конфликт // Литературоведческие термины: Материалы к словарю; Вып. 2, – Коломна, 1999. – С. 43.

13. Хализев В. Е. Общие свойства эпического и драматического родов литературы // Введение в литературоведение / Под ред. Г. Н. Поспелова. – М., 1983. – С. 117.

14. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. www.ziyouz.com kutubxonasi. 618-бет

15. Қаипбергенов Т. Сайланма. Уч жилдлик. Қорақалпоқ достони. 1-3-жилд. Роман. – Тошкент, 1983

16. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Тошкент. “Akademnashr”. 2010. 183-бет.

17. Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. – Toshkent. Noshir. 2019. 80-bet

18. Vohidov R., Eshonqulov H. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi. (Eng qadimgi davrdan XVI asr oxirigacha). – Toshkent. O‘zbekiston yozuvchilar Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, B. 131-132.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

AHMAD TABIBIY MUSABBA’SIDA MUMTOZ SHE’RIYAT AN’ANALARI VA IJODIY NOVATORLIK

Azizbek Toshpo‘latov Ikromjon o‘g‘li
Namanagan davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
azizbektoshpulatov1907@gmail.com

ANNOTATSIYA. Maqolada Ahmad Tabibiyning Fazliy asariga tatabbu’ sifatida yaratilgan musabba’si tahlil etilgan. Asarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari, unda qo‘llanilgan mumtoz she’riyat an’analari va ijodiy yangiliklar o‘rganilgan. Musabba’da Muhammad Rahimxon Feruz obrazi, uning adolatli hukmdor sifatidagi fazilatlari tasvirlanishi, shuningdek, shoir qo‘llagan tashbeh, talmeh, mubolag‘a, tazod kabi badiiy san’atlar mahorati tadqiq etilgan. Tabibiyning an’anaviy madhiya janrida yangicha mazmun va shakl yaratish, xususan musulmon xalifalari, qadimgi Eron shohlari obrazlaridan o‘ziga xos foydalanish usullari ochib berilgan.

KALIT SO‘ZLAR: Tabibiy, Fazliy, musabba’, tatabbu’, madhiya, Feruz, badiiy san’atlar, tashbeh, talmeh, mubolag‘a, mumtoz an’analar, novatorlik.

ANNOTATION. The article analyzes the musabba by Ahmad Tabibiy as a tatabbu to Fazliy’s work. The ideological and artistic features of the work, classical poetry traditions and creative innovations used in it have been studied. The image of Muhammad Rahimkhon Feruz in the musabba, the depiction of his qualities as a just ruler, as well as the mastery of literary devices used by the poet such as tashbih, talmih, mubalagha (hyperbole), and tazod have been examined. Tabibiy’s methods of creating new content and form in the traditional genre of madhiya, particularly his unique use of images of Muslim caliphs and ancient Persian kings, have been revealed.

KEYWORDS: Tabibiy, Fazliy, musabba, tatabbu, madhiya, Feruz, literary devices, tashbih, talmih, mubalagha, classical traditions, innovation.

АННОТАЦИЯ. В статье анализируется мусабба, созданная Ахмадом Табиби как татаббу на произведение Фазли. Исследованы идейно-художественные особенности произведения, использованные в нем традиции классической поэзии и творческие новшества. Рассмотрены образ Мухаммада Рахимхана Феруза в мусаббе, изображение его качеств как справедливого правителя, а также мастерство использования поэтом таких литературных приемов, как ташбих, талмих, мубалага (гипербола) и тазод . Раскрыты методы Табиби в создании нового содержания и формы в традиционном жанре мадхия, особенно его уникальное использование образов мусульманских халифов и древнеперсидских царей.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Табиби, Фазли, мусабба, татаббу, мадхия, Феруз, литературные приемы, ташбих, талмих, мубалага, классические традиции, новаторство.

KIRISH

XIX-XX asrlar o‘zbek adabiyoti tarixida muhim o‘rin tutadigan davrlardan biri hisoblanadi. Bu davrda Qo‘qon va Xorazm adabiy muhitida ko‘plab shoirlar ijod qilib, ular o‘zaro ijodiy hamkorlik va ta’sir doirasida bo‘lganlar. Xususan, Qo‘qon adabiy muhiti vakillari asarlariga tatabbu’ bog‘lash an’anasi Xorazm adabiy muhitida ham keng tarqalgan edi.

Xorazm adabiy muhitining yirik namoyandalaridan biri Ahmad Tabibiy bo‘lib, u Fazliy she’rlaridan ilhomlanib tatabbu’ bog‘lagan. Shoir Muhammad Rahimxon Feruzga bag‘ishlangan musabba’sini Fazliyning “Majmuai shoiron”dagi mutassa’siga tatabbu’ sifatida yaratgan. Bu she’r Feruz shaxsiyati, uning adolatli hukmdor sifatidagi fazilatlarini tasvirlashga bag‘ishlangan bo‘lib, unda mumtoz she’riyat an’analari va ijodiy yangiliklar uyg‘unlashgan.

Mazkur maqolada Tabibiyning Fazliy asariga tatabbu’ sifatida yaratilgan musabba’sining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari, unda qo‘llanilgan badiiy san’atlar, an’anaviy obrazlar talqini hamda shoir mahorati masalalari tadqiq etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

XIX asrda Qo‘qon adabiy muhitining yorqin davri hisoblanadi. Bu davr mumtoz adabiyotimiz uchun o‘ziga xos an’ana maktabi vazifasini bajaradi. Bu davrda adabiy ta’sir masalalari yetakchi o‘rinda bo‘lib, Xorazm adabiy muhitiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmay qolmaydi. Bu holatlar turli ijodkorlar asarlarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Jumladan, Tabibiy Fazliy asarlaridan ilhomlanib, ularga tatabbu’lar bog‘laydi.

Shoirning bir musabba’si Feruzga madhiya shaklida bitilgan bo‘lib, bu musabba’ni Fazliyning “Majmuai shoiron”[1, 422-424]idagi “*Shoh bizning shohimiz, sulton bizing sultonimiz, Davr bizning davrimiz, davron bizing davronimiz”* misrasi bilan yakunlanuvchi mutassa’siga tatabbu’ qilib yaratgan. Fazliyning bu mutassa’si aruzning ramali musammani mahzuf (maqsur) vaznida yozilgan. Tabibiy bu vaznni saqlab, unga yangicha obraz va talqinlar yuklaydi. Mutassa’sining so‘nggi bir baytidan foydalanib, Feruz shaxsiyatiga xos madhiya bitadi.

Mumtoz adabiyotimizda g‘azalga taxmis bog‘lash yoki muxammasga muxammas bog‘lash kabi holatlar haqida R.Orzibekov shunday fikr bildiradi: “Adabiyot tarixida g‘azalga tazmin musammatlar – muxammaslar, musaddaslar, musammanlar bog‘lash anchagina keng ildiz otgan, sezilarli adabiy hodisaga aylangan bo‘lsa-da, lekin muxammasga muxammas yoxud musamman bog‘lash, g‘azaldan tashqari, muxammaslar asosida ham nazira, tatabbu’ yoki tavorid xarakteridagi musammat navlarini yaratish kam uchraydigan xarakterli faktlardandir” [2, 81]. Tabibiy mumtoz adabiyotda kam uchraydigan mutassa’ga o‘xshatma bitgan. Bu o‘xshatma shoirning yuksak salohiyatiga dalolat qiladi.

Musabba’ning dastlabki bandida nafaqat davrning yuksak madaniyati va adabiyotidan darak beradi, balki shoirning o‘tkir zehni va badiiy mahoratini ham yaqqol namoyon etadi.

Adolat, saxovat va ma’naviy kamolot kabi insoniy fazilatlar shoirning asosiy g‘oyalari bo‘lib, ular orqali hukmdor obrazini mahorat bilan gavdalantiradi.

Tabibiy Feruz shaxsiyatini, xarakterini yorqin va ta’sirli qilib ifodalash yo‘lidan borib, talmehdan tasvirni yanada boyitish vazifasida foydalanadi. Bu san’atda ham tashbehdagidek o‘xshatish mazmunini, uning xususiyatini tasvir obyektiga yuklab keladi.

Quyidagi musabba’ bandida shoir shohning fazilatlari orqali ideal hukmdor obrazini yaratadi. Tabibiy o‘z zamondoshlariga ibrat bo‘larli hukmdorni tasvirlash bilan insoniyatni ezgulikka chorlab, o‘z oldiga yuksak ma’naviy-axloqiy maqsadlarni qo‘yadi:

Xilqati bazli sahovatda kelib Hotam nishon,
Bordur adlidin hamisha munfa’il No‘shiravon,
Dargahi oliyi fazl ahligadur doru-l-amon,
Ahli ilm ila funun lutfidin o‘lmish komron,
Qilsam ani some’ sanga man xasta gar to‘g‘ri bayon,
Shoh bizning shohimiz, sulton bizing sultonimiz,
Davr bizning davrimiz, davron bizing davronimiz.

Shoir birinchi misrada shohni saxovat bobida Hotam Toy [4, 150-161] bilan taqqoslab, *“hilqati”* va *“bazli saxovat”*kabi birliklar orqali hukmdorning xalqparvarligiga ishora qiladi. Tabibiy Feruzning adolatini shunday mubolag‘a qiladiki, shoir shohning adolati Noshiravonnikidan ham ustun ekanini tasvirlash uchun “munfail” so‘zidan foydalanadi. Talmeh va mubolag‘a san’atlarini uyg‘unlashtirib, shohga bo‘lgan yuksak ehtiromiga ishora qiladi. Keyingi misralarda hukmdor saroyining ilm-ma’rifat sohiblari uchun tinchlik maskani ekanini ifodalash uchun *“dargahi oliy” va “doru-l-amon”* birikmalarida mabolag‘a san’atidan foydalanadi. Bu misrada shoir o‘zini *“xasta”* deb atab, zimdan o‘zining jismoniy holatiga ham ishora qiladi. Shu orqali Tabibiy o‘z ijodiy imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Har bir band yakunida takrir san’atidan foydalanib, hukmdorga bo‘lgan sadoqatini yanada kuchaytiradi. Shoir Feruz va o‘zi yashagan davrlarni adolat va ezgulik davri ekanini ta’kidlash uchun raddul maqta’dan foydalanadi. Bu orqali shoir davr va hukmdorga bo‘lgan sadoqat va muhabbatni yanada kuchaytirib tasvirlaydi.

Tabibiy musammatlarining katta qismi voqeaband asosida qurilgan bo‘lib, shoir o‘z qarashlarini quyidagi band bilan davom ettiradi. Musabba’ning mazkur bandi ham g‘oyaviy, ham badiiy jihatdan yuksak saviyali asar bo‘lib, o‘zida muhim falsafiy-axloqiy qadriyatlarni mujassam etadi. Asarda ilgari surilgan adolat, shon-shuhrat va ma’naviy yuksalish kabi g‘oyalar tasvirlanadi.

Shoir musabba’ bandlarida ifoda ta’sirchanligini oshirish uchun mubolag‘aning bir necha turlari (g‘uluv, ig‘roq, tablig‘), tashbeh va talmeh kabi san’atlardan foydalanadi. Bu esa shoirning “ilmi bade’ ” sirlarini chuqur egallab, nazm yaratishda mahorat ko‘rsata olganiga dalolat qiladi. Quyidagi bandda ideal davlat va uning rahnamosi tasviirlanadi:

Saltanat taxtig‘a to izzat bila qo‘ydi qadam,

Dahri dunyo to bo‘ldi qissai Kovus-u Jam,
Kim oning davri aro bo‘ldi jahon rashki Eram,
Ollida bordur salotin xayli andoqkim xadam,
Xirgahidindur namuna nilgun yetti xiyam,
Shoh bizning shohimiz, sulton bizing sultonimiz,
Davr bizning davrimiz, davron bizing davronimiz.

Mazkur bandda shohning saltanat taxtiga sharaf bilan qadam qo‘ygani tasvirlab, uning hukmronligi davrida dunyoning Kovus va Jamshid davrlariga aylangani aytadi. Bu orqali hukmdorning saltanat taxtiga chiqshini qadimgi Eron shohlarining davrlariga tashbeh qiladi va talmeh san’atidan samarali foydalanish orqali asar badiiyligi yuksak darajada ta’minlaydi. Shoh davrida dunyo Eram bog‘iga havas qilgani ta’kidlanadi. “Rashki Eram” (Eramning hasadi) birikmasi orqali shoh saltanati go‘zalligi va farovonligi Eram bog‘idan ham ustun qo‘yiladi. Bu misrada shoir mubolag‘a, tashbeh san’atlari malohatini namoyon qiladi. Boshqa sultonlar shoh oldida xizmatkorlar kabi saf tortib turgani aytiladi. Bu misra orqali shohning qudrati va mavqei boshqa hukmdorlardan yuqori ekanini mubolag‘a san’ati orqali ko‘rish mumkin. Keyingi misrada ham yuqoridagi badiiy san’atlar mahobati namoyon bo‘ladi. Shohning oq chodirlari moviy osmon gumbaziga o‘xshatilmoqda. “Nilgun yetti xiyam” (moviy yetti chodir) birikmasi orqali shoh qudratining beqiyosligi va saltanatining ulug‘vorligi ta’kidlanadi. Avvalgi misralarda bo‘lgani kabi, “shoh” va “sulton” so‘zlari takrorlanishi orqali shohga bo‘lgan sadoqat va ehtirom yanada kuchaytiriladi. So‘nggi misrada ham “davr” va “davron” so‘zlari takrorlanadi va shoir yashayotgan davrning nur va farovonlikka to‘la ekani uqtiriladi.

Shoir musabba’ning keyingi bandida tashbehi musalsal [3, 88] san’atidan foydalanib, qahramonga xos komillik belgilarini tasvirlaydi. Bandda islom olamining payg‘ambarimiz(s.a.v)dan keyingi to‘rt xalifalari sifatlari orqali lirik qahramon ichki dunyosi bayon qilinadi:

Adl aro bordur Umardek, sidq aro Bu Bakrvor,
Hilm aro Usmon misollik sohibi ilmi viqor,
Fazl ila rasmi shijoatda Alidek nomdor,
Ham onga bazl-u saxo-u rasmi shafqatdur shior,
Zoti poki el boshig‘a soyayi Parvardigor,
Shoh bizning shohimiz, sulton bizing sultonimiz,
Davr bizning davrimiz, davron bizing davronimiz.

Bandda *Bakrvor, viqor, nomdor, shior, parvardigor, sultonimiz, davronimiz* so‘zlari qofiyadosh vosita bo‘lib xizmat qilgan. “Adl aro bordur Umardek, sidq aro Bu Bakrvor” shoir bu misrada hukmdorni adolat bobida Hazrati Umar(r.a)ga, rostgo‘ylikda Hazrati Abu Bakr(r.a)ga o‘xshatadi. “adl” va “sidq” so‘zlari tufayli hukmdorning odilligi va haqgo‘yligi ta’kidlangan. Umar (r.a) va Abu Bakr (r.a) ismlarining qo‘llanishi tashbeh san’atiga misol bo‘la oladi. Ikkinchi misrada shoh muloyimlik va vazminlikda Hazrati Usmonga o‘xshatilmoqda.

Hazrat Usmonning “hilm” (muloyimlik) va “ilm” sifatlari hukmdorda ham mujassam ekanligi ta’kidlangan. Mazkur misrada hukmdor ilm-fazl va jasoratda Hazrati Aliga qiyoslanmoqda. “Fazl” (ilm-ma’rifat) va “rasmi shijoat” (jasorat) so‘zlari bilan hukmdorning ma’rifatli va dovyurak ekanligi ta’kidlangan. Bu yerda ham Hazrati Aliga tashbeh qilingan. To‘rtinchi misrada podshohning saxiyligi va mehribonligi ulug‘lanadi. “Bazl” (saxiylik), “saxo” (oliyhimmatlik) va “shafqat” so‘zlari bunga ishora qiladi. Misrada juft so‘zlar (bazlu saxo, rasmi shafqat) qo‘llanilgan bo‘lib, tanosub san’atini hosil qiladi. Beshinchi misrada shoir hukmdor xalq boshiga Parvardigorning soyasidek himoya qiluvchi inson sifatida ta’riflangan. “Zoti pok” (nasl-nasabi pok) va “soyayi Parvardigor” (Parvardigor soyasi) iboralari orqali hukmdorning ezgu inson ekanligi mubolag‘a san’ati orqali tasvirlangan. So‘nggi baytilari yuqoridagilar bilan hamohang tarzda hukmdordan faxrlanish xissi tasvirlangan.

Tabibiy ushbu yetti misrada hukmdorni xalifalarga xos ilg‘or sifatlarni o‘zida mujassam etgan komil inson sifatida madh etadi. She’rda tashbeh, takror va mubolag‘a kabi she’riy san’atlar mohirlik bilan qo‘llangan. She’rdan shoirning o‘z hukmdoridan, davri va yurtidan cheksiz faxrlanish hissi ufurib turadi.

Shoir keyingi bandda o‘z davridagi ilm-fan, san’at, adabiyot va madaniyatning yuksak darajada ekanligini, xususan, musiqa san’atining rivojlanganini mamnuniyat bilan ta’kidlaydi. Xalqning bu kayfiyatdan behad xursandligi, hukmdorga bo‘lgan minnatdorchilik tuyg‘usi ham o‘z ifodasini topgan. Shoir ma’naviy yuksaklik va e’tiqod mavzusini yetakchi g‘oya sifatida ilgari suradi:

Ey mug‘anniy, sen dog‘i hardam chekib dilkash navo,
Rost ohangida tortib savt tuz nasri sabo,
Bazm eli nag‘motinga qilsun dilu jonin fido,
Kim qilib shukri inoyotu karam beintiho,
Qildi mundoq fursati farxundani bizga ato,
Shoh bizning shohimiz, sulton bizing sultonimiz,
Davr bizning davrimiz, davron bizing davronimiz.

Birinchi misrada shoir mug‘anniyga murojaat qilib, undan dilbar kuylar ijro etishni so‘raydi. Keyingi misrada esa yoqimli ohanglar nasimi shabadaga qiyoslanadi. Mug‘anniy nolalarning dilkashligini kuchaytirish uchun “nasri sabo” tashbehidan foydalanadi.

Uchinchi misra bazm ahlining san’atkor ijrosidan mamnunligini ifodalaydi. Ular ayni paytda o‘zlarini musiqa ohanglari uchun qurbon qilishga ham tayyor. Bu – mubolag‘a san’ati bo‘lib, mug‘anniy mahorati va ta’sir kuchu kuchli ekanligiga ishora qilib keladi. Bu esa o‘sha davrda nafaqat ijrochilik, balki tinglovchilarning ham yuksak madaniyatga ega ekanliklarini bildiradi.

Shoir keyingi misrada Yaratganning karamiga shukronalar aytish lozimligini uqtiradi. Zero, ayni shu ilohiy inoyat tufayli odamlarga shunday fayzli va qutlug‘ fursat ato etilgan. Demak, mazkur musabba’da diniy-irfoniy ruh ham mavjud. Nihoyat, so‘nggi ikki misra shoh

va uning zamonasi ta’rifiga bag’ishlangan. Xalqning o‘z hukmdori bilan faxrlanishi, uning adolati va saxovatidan mamnun ekani yaqqol ifodalangan. “Davr” va “davron” so‘zlarining takrori esa o‘sha davrning barqarorligini ta’kidlash uchun xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu yettilikda ham mug‘anniyga xitob orqali Muhammad Rahimxon Feruz davrining yorqin manzarasini chizadi. Shoh inoyatidan el baxramandligi va buning ijtimoiy hayotdagi in’ikosi ramziy tarzda mug‘anniy va uning dilrabo kuylari vositasida ochib beriladi. Badiiy san’atlar, jumladan, tashxis, talmeh, takror, tazod kabi vositalar asarga joziba bag‘ishlagan.

Ushbu musabba’ning keyingi bandi Muhammad Rahimxon Feruzga bag‘ishlangan bo‘lib, unda shoh shaxsiyatining ulug‘vorligi, nasab-nasabining pok ekanligi hamda u hukmronlik qilgan davrda islom dinining yuksalgani ta’riflanadi. Shoir o‘z hukmdorini Muhammad alayhissalomning avlodi, dindorlar amiri sifatida ulug‘laydi. Bu orqali, shoh qudratining ilohiy asosga ega ekani, uning adolat va diyonat timsoli ekani g‘oyasi ilgari suriladi. Band quyidgicha ifodalangan:

Zoti a’losi nasabda nasli faxr ul-mursalin,
Dahr aro ashraf vujudi ham amir ul-mo‘minin,
Ostoni do‘st ichra uylakim charxi barin,
Taqviyat topdi muborak asrida islomi din,
Xusravi nusratnishin shohanshahi davlat qarin,
Shoh bizning shohimiz, sulton bizing sultonimiz,
Davr bizning davrimiz, davron bizing davronimiz.

Birinchi misrada Muhammad Rahimxon Feruzning nasabi ulug‘lanib, u payg‘ambar avlodidan ekani ta’kidlanadi. “Zoti a’lo” va “faxr ul-mursalin” birikmalari shoh shaxsiyatini yuksak maqomga ko‘taradi. Keyingi misrada shohning dunyodagi eng sharafli inson ekani aytiladi. “Dahr aro ashraf vujud” va “amir ul-mo’minin” ta’birlari unga nisbatan qo‘llanilishi bejiz emas. Zero, ilohiy zot bo‘lmish shohga bunday sifatlar munosibdir.

Uchinchi va to‘rtinchi misralar o‘zaro bog‘liqlikda kelgan. Ushbu baytda shoh saroyining osmonday yuksakligi, islom dinining uning zamonasida rivoj topgani uqtiriladi. “Charxi barin” tashbehi va “islomi din” tarkibi she’rning badiiyatini, ta’sirchanligini oshirgan.

Oxirgi baytda esa shohga xos fazilatlar sanab o‘tiladi: u zafar quchgan xusrav (shoh), davlatmand shohanshoh. “Nusratnishin” va “davlat qarin” birikmalari o”rtasidagi tazod mazmunni yanada bo”rttirib, shoh qudratini oshiradi. So‘nggi ikki misra anaforik tarzda takrorlanib, xalqning o‘z rahbaridan, uning hukmronlik davridan g‘oyat mamnunligini bildiradi.

Shoir ushbu musabba’da o‘z homiysining ma’naviy va jismoniy qiyofasini so‘z san’ati vositasida mohirona chizib beradi. Feruzning fazilatlari, uning zoti, nasabi ulug‘lanadi. Shuningdek, shoh davrida yurt tinchligi, din ravnaqiga erishilgani alohida ta’kidlanadi. Badiiy san’atlar, diniy-irfoniy istilohlar she’rning ta’sirchanligini oshirgan, asosiy maqsadni yorqin ifoda etishga xizmat qilgan.

Tabibiyning ushbu musabba’si shoh Muhammad Rahimxon Feruzning ismi va uning ma’nolarini sharhlashga bag‘ishlangan bo‘lib, shoir shoh ismida mujassam bo‘lgan fazilatlar va shaxsiy xislatlarni yuksak badiiy mahorat bilan tasvirlaydi. Ismi va shaxsiyatidagi fazilatlarni go‘zal tashbehlar, mubolag‘alar va tazodlar vositasida tarannum etadi. Band quyidagicha:

Nomi pokidur Muhammad yor o‘lub onda rahim,
Uch kelib ul ikki ismi ashraf ichra harfi jim,
Biri koni muruvvat qilg‘ali shod obi siym,
Birisi bahri saxovat bergali nafi’ aziym,
Biri mehridur adolat avji uzra mustaqim,
Shoh bizning shohimiz, sulton bizing sultonimiz,
Davr bizning davrimiz, davron bizing davronimiz.

Birinchi misrada shohning ismi Muhammad ekani, unga rahm-shafqat yor bo‘lib kelgani aytiladi. Shoir asar qahramoni ismi Muhammad Rahimxon ekaniga ishora qiladi. “Nomi poki” iborasi orqali shoh ismi ulug‘lanadi va Payg‘ambar Muhammad (s.a.v) nomiga qiyoslanadi. Bu esa shohning buyuk inson ekaniga ishora. Misrada tashbeh san’atidan unumli foydalanadi. Muhammad ismi orqali talmehga ham ishora qiladi.

Ikkinchi misrada shoh ismidagi uch jim harfi ikki sharafli ism orasida kelishi aytiladi. Shoh ismi va undagi harflarning go‘zal ma'nolar anglatishiga urg'u beriladi. Keyingi uch misra o‘zaro uzviy bog‘langan. Har bir misra shoh ismidagi alohida jim harfi orqali uning biror fazilatini ochib beradi:

Uchinchi misrada shoh muvurrat koni ekani, kumush suvini, ya’ni in’omlarini odamlarga saxiylik bilan ulashishi aytiladi. “Obi siym” iborasi ko’chma ma’noda ishlatilgan bo’lib, saxovatga ishora qiladi.

To‘rtinchi misrada shoh saxovat dengizi ekani, u orqali xalqqa ulkan foyda kelishi ta’kidlanadi. “Bahri saxovat” va “nafe’ aziym” birikmalari o‘rtasida mubolag‘a bor. Ya’ni shohning saxovati ham, qiladigan yaxshiliklari ham benihoya ekani uqtiriladi.

Beshinchi misra shohdagi yana bir fazilatni - adolatni ulug‘laydi. Shoh quyosh (mehr) kabi adolat cho‘qqisida barqaror turadi. “Mehri adolat” tashbehi va “avji uzra” iborasi o‘rtasida tazod san’ati mavjud. Adolat yerdagi tushuncha bo‘lsa, “avj” – osmonni, yuksaklikni bildiradi. Demak, shohning adolati shunchalik yuksakki, u osmon qadar pok va oliydir.

Nihoyat, so‘nggi ikki misra shohga nisbatan xalqning mehr-muhabbati, sadoqatini ifodalaydi. “Shoh bizning shohimiz, sulton bizning sultonimiz” jumlasi takrorlanishi orqali bu tuyg”u yanada kuchaytiriladi.

Shunday qilib, mazkur musabba’da Tabibiy Muhammad Rahimxon Feruzning shaxsiy fazilatlari – rahmdilligi, saxovati va adolatini uning ismi bilan bog‘liq holda madh etadi. Shoh timsolida ideal rahbar, dono inson qiyofasi gavdalanadi. Banddagi tashbeh, mubolag‘a va tazod kabi badiiy san’atlar she’rning ta’sirchanligini oshirgan, unda shoh shaxsiyatiga bo‘lgan yuksak ehtiromni ifodalashga xizmat qilgan.

Ushbu bandda nido san’atidan foydalanib, shoir o‘z homiysi Muhammad Rahimxon Feruzni ulug‘laydi va unga duolar qiladi. She’rning badiiy-estetik xususiyatlari quyidagicha:

Aylagil, yo Rab, anga shavkat bila hashmat ato,
Xizmatida qilsun olam shahlari qulluq ado,
Yer yuzi ham xittai hukmida bo‘lsun borho,
Ondin o‘zga shoh hargiz bo‘lmasun olam aro,
Ne esa komi inoyoting bila bo‘lsun ravo,
Shoh bizning shohimiz, sulton bizing sultonimiz,
Davr bizning davrimiz, davron bizing davronimiz.

Bandda misralar o‘zaro qofiyalanadi. “Ato”, “ado”, “borxo”,“aro”, “ravo”, “sultonimiz”,“davronimiz” kabi birliklar qofiyadosh so‘zlar sifatida ishlatilgan bo‘lib, misralar yaxlit kompozitsiyani hosil qilgan. Musabba’ning dastlabki besh misrasi bir-biri bilan uzviy bog‘langan.

Birinchi va ikkinchi misralarda shohga shavkat-hashamat ato etilishi hamda boshqa shohlarning unga qulluq qilishi haqidagi duolar tasvirlanadi. Uchinchidan beshinchi misragacha yer yuzining shoh hukmida bo‘lishi, undan o‘zga shoh bo‘lmasligi va shoh orzularining ijobat bo‘lishi haqidagi fikrlar bayon qilinadi.

Badiiy san’atlardan mubolag‘a usuli keng qo‘llanilgan. Masalan, “olam shahlari qulluq ado qilishi”, “yer yuzi shoh hukmida bo‘lishi” kabi misralar orqali Muhammad Rahimxon obrazi ideallashtirilib, mubolag‘a san’ati keyingi misralarda ham o‘z aksini topadi. “Ondin o‘zga shoh hargiz bo‘lmasun olam aro" misrasida shohning yagonaligi yanada kuchaytirib tasvirlanadi.

Shuningdek, “shoh-sulton”, “davr-davron” so‘zlarining sinonimik qatorga ega ekanligi ham she’riy nutqning boyishiga xizmat qilgan. Bandning so‘nggi ikki misrasi o‘ziga xos xulosa vazifasini o‘taydi. Ularning anaforik tarzda boshlanishi va takrorlanishi g‘oyaviy yukni kuchaytiradi. Ya’ni, shoh va uning davri xalqning mulki, qadri ekani yana bir karra ta’kidlanadi.

Musabba’da an’anaviy tarzda istiora san’atlari ham sezilib turadi. Masalan, “kom” so‘zi orzu, istak ma’nosini ifodalab, ko‘chma ma’noda kelgan. Shoir butun she’r davomida parchaning boshida kelgan iltijoli ohangni saqlab qoladi. Yaratganga murojaatdan boshlangan misralar oxirgi baytga qadar ana shu ruhda davom etadi. Bu esa lirik qahramon (shoir) ruhiyati bilan bog‘liq holatlarni yoritib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu musabba’da Muhammad Rahimxon shaxsiyati madhiya shaklida ideallashtirilib, mubolag‘a qilinadi. Biroq shoh timsoli orqali mutafakkir shoir hukmdor bo‘lish mas’uliyatining naqadar yuksakligini ham eslatib o‘tadi. Musabba’ yuksak badiiy mahorat bilan yaratilgan bo‘lib, unda Tabibiyning o‘ziga xos uslubi, falsafiy mushohadasi va so‘z qo‘llash mahorati namoyon bo‘ladi.

Ahmad Tabibiy so‘nggi bandda o‘z hayoti va ijodiy faoliyatining asosiy maqsadlarini bayon qiladi. U Muhammad Rahimxonga bo‘lgan sadoqati va uning xizmati yo‘lida qilayotgan

sa’y-harakatlari haqida so‘z yuritadi. Shu bilan birga, o‘z she’riyatini yuksak maqomga ko‘tarish, uni xalq va hukmdor e’tiboriga loyiq qilish orzusini ham ifodalaydi. Band quyidagicha:

To Tabibiy zor ham topib farahlar behisob,
Xizmatig‘a aylabon jon birla sa’y irtikob,
Bo‘lg‘ali lutfu inoyotidin damodam komyob,
Axtarib doim zamiri daftarini bob-bob,
Rishtai nazm uzra cheksun ro‘zu shab durri xushob,
Shoh bizning shohimiz, sulton bizning sultonimiz,
Davr bizning davrimiz, davron bizning davronimiz.

Bandning birinchi misrasida shoir o‘z taxallusi orqali o‘zini nazarda tutadi. “Zor” so‘zi intizorlik, ishtiyoq ma’nosini ifodalab , “behisob farahlar” birikmasi mubolag‘a san’atiga ishora qiladi. Shoir fikrlarini davom ettirib, keyingi misrada o‘zining shohga xizmat qilishga har doim tayyor ekanligini bildiradi. “Sa’y” va “irtikob” so‘zlari o‘rtasida tazod san’ati mavjud. Shoir ta’kidni kuchaytirish uchun “jon bilan” iborasini qo‘llaydi.

Uchinchi misra oldingi fikrning davomi bo‘lib, unda shoh marhamatidan umidvorlik ifoda etilgan. “Lutf” va “inoyat” so‘zlari o‘rtasida ma’no yaqinligi orqali ma’no kuchaytiriladi. Shoir o‘z ijodini shoh ko‘ngliga manzur bo‘lishini orzu qiladi. Misrada tashbeh va tashxis san’ati qo‘llanilgan. Shoh ko‘ngli kitobga, uning har bir qatlami esa kitob bobiga o‘xshatilgan.

Shoir ushbu misrada o‘z ijodiy jarayonini tasvirlaydi. “Rishta” va “nazm” so‘zlari o‘rtasida tazod san’ati mavjud. She’r ipga, go‘zal so‘zlar esa marvarid donalariga o‘xshatiladi. Shoir bu bilan she’r yozishning nafis va mashaqqatli ekanligiga ishora qiladi. “Ro‘z-u shab” iborasi esa ijodiy jarayonning doimiyligini ifodalaydi.

Har bir musabba’ nihoyasidagi ushbu ikki misra radif sifatida kelgan bo‘lib, takror san’atiga asoslangan. Ularda shohga nisbatan cheksiz muhabbat va sadoqat ifodalanadi. “Shoh-sulton”, “davr-davron” so‘zlarining sinonimik qatorga egaligi ham ahamiyatga molik.

Xulosa qilib aytganda, ushbu musabba’da Tabibiy o‘z ijodiy kamoloti sari intilar ekan, hukmdorga, davlat ravnaqi va el osoyishtaligiga xizmat qilishni maqsad qilganini ifoda etadi. Uning boqiy meros qoldirish orzusi zamirida insoniyatga ezgulik ulashish istagi mujassam. Musabba’da qo‘llanilgan badiiy vositalar shoir mohir so‘z san’atkori ekanligidan dalolat beradi.

XULOSA

Adabiyotimiz tarixida an’ana va novatorlik masalasi har doim dolzarb ahamiyat kasb etib kelgan. Bu jihatdan XIX asr Xorazm adabiy muhitida yaratilgan asarlar, xususan, Ahmad Tabibiyning Fazliy asariga tatabbu’ sifatida bitilgan musabba’si alohida e‘tiborga molik. Musabba’ning qiyosiy-tipologik tahlili natijasida uning o‘ziga xos xususiyatlari va badiiy-estetik qimmati oydinlashdi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Tabibiy musabba’si an’anaviy madhiya janrining yangicha talqini sifatida baholanishi mumkin. Unda shoirning Muhammad Rahimxon Feruz shaxsiyatini

tasvirlashdagi o‘ziga xos uslubi, xususan, musulmon xalifalari va qadimgi Eron hukmdorlari obrazlaridan foydalanish mahorati yaqqol namoyon bo‘lgan. Shoir tashbeh, talmeh, mubolag‘a, tazod kabi mumtoz badiiy san’atlarni mohirona qo‘llab, ularni yangicha ma’no-mazmun bilan boyitgan. Ayniqsa, tashbehi musalsal san’atining qo‘llanilishi orqali hukmdor obrazini yorqin va ta’sirchan gavdalantirishga erishgan.

Asarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, Tabibiy o‘z davri ijtimoiy-siyosiy hayoti, madaniyat va ma’rifat taraqqiyoti, xalq turmush tarzini tasvirlash bilan birga, individual ruhiy kechinmalarini ham nozik did bilan ifoda eta olgan. Musabba’da muallif badiiy tafakkurining serqirraligi, falsafiy mushohadalarining teranligini ko‘rsatuvchi ko‘plab o‘rinlar mavjud.

Kompozitsion jihatdan mukammal tuzilgan asar bandlari o‘zaro mantiqiy bog‘langanlik xususiyatiga ega. Radif va qofiyalar tizimi, she’riy takrorlarning o‘rinli qo‘llanilishi musabba’ning badiiy qimmatini yanada oshirgan. Tabibiyning so‘z qo‘llash mahorati, badiiy tasvir vositalaridan foydalanish uslubi asarning estetik ta’sir kuchini ta’minlagan.

Shu tariqa, mazkur musabba’ XIX-XX asr o‘zbek adabiyotining muhim yodgorliklaridan biri sifatida alohida ilmiy-adabiy qimmatga ega. Unda mumtoz adabiy an’analar va ijodiy yangiliklar uyg‘unlashgan, davr ruhi va ijodkor badiiy mahorati mujassamlashgan. Bu esa asarning adabiyotimiz tarixida tutgan o‘rnini belgilaydi va uning ilmiy-nazariy jihatdan yanada chuqurroq o‘rganilishini taqozo etadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Fazliy. Majmuatu-sh-shuaro. Toshbosma. ILN nashriyoti. 1900. –B. 422-424.

2. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. –Тошкент: ФАН нашриёти, 1976. –Б. 81.

3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. –Тошкент: Зарқалам, 2006. –Б. 88.

4.Alisher Navoiy. MAT. Hayrat ul-abror. –Toshkent: Fan, 1991. –B. 422.

5. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ (Форсчадан Алибек Рустамов таржимаси). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981.

6. Алишер Навоий.Мезон ул-авзон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.

7. Бобур.Мухтасар (Нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасан). – Тошкент: Фан, 1971.

8. Юсупова Д.Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. – Тошкент: Akademnashr, 2020.

9. Бобур.Мухтасар. –Тошкент: Фан, 1978.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

DEKONSTRUKSIYA VA TARJIMA TADQIQOTLARI

Ruzimurodova Fariza Dustmurod qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Tarjima nazariyasi va amaliyoti kafedrasi
3-kurs tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA Dekonstruksiya tarjimaning mohiyati xususida hozirga qadar shakllanib ulgurgan qat’iy tushunchalarni turg‘un holatdan noturg‘un holatga olib o‘tish xususiyati bilan soha mutaxassislarini o‘ylab ko‘rishga majbur qiladigan tushunchalardan biridir. Dekonstruksiyaning yana bir bahsli jihati shundaki, u mutlaq tarjimaning imkonsizligini ta’kidlash bilan birga tarjima nazariyasi bilimlari mutlaq tarjimaga olib bormasligini ham ilgari suradi. Shu bilan birga Derrida tarjimaning o‘ta zarurligini ham ta’kidlaydi va shu orqali *muqobilini topib bo‘lmaydigan vaziyatlarda ham muqobilni topish hamda tarjima qilinmaydigan tushunchalarni tarjima qilish* zarurligi nazariyasini olg‘a suradi. Dekonstruksiya tarjimaning murakkabligini uning tabiati va amaliyotining o‘zgaruvchanligi va chalkashligi bilan bog‘liq holda qamrab oladi va yoritib beradi. Derrida o‘zining chuqur nisbiylik va ochiq-oydinlik tomonlarini kuzatishiga qaramay, o‘zi va boshqa olimlar tomonidan qayta-qayta ta’kidlanganidek, to‘liq erkin talqinni qo‘llab-quvvatlamaydi. Ushbu maqola tarjima konteksti tartibga soluvchi rol o‘ynashini va Derrida tarjimani ham mumkin, ham mumkin emas, ham hurmatli, ham suiste’mol qilingan deb ta’riflagan tushunchalarni ochib berishni maqsad qiladi. Derridaning tarjima *“mavjud bo‘lgan narsa”*dan ko‘ra *“mavjud bo‘lmagan narsa”* haqida ko‘proq aytib beradi degan chuqur fikridan ilhomlanib, ushbu maqola tarjimada ma’noning ko‘p qirrali ta’sirlarini va turli xil ifoda usullarini yoritib beradi. Bu nazariya turli ma’nolar tovlanishi, tarjima strategiyalari va usullarini o‘rganish hamda kengaytirish uchun yangi imkoniyatlar yaratish maqsadida qo‘llanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: *So‘zma-so‘z ma’no, “differans”, nazariy resurs, kognitiv resurs, mutlaq tarjima, ko‘pma’nolilik;*

ANNOTATION Deconstruction is one of the concepts that compels specialists in the field to reconsider the established notions about the essence of translation, shifting them from a stable to an unstable state. Another controversial aspect of deconstruction is that, while emphasizing the impossibility of absolute translation, it also suggests that knowledge of translation theory does not lead to absolute translation. Simultaneously, Derrida emphasizes the crucial necessity of translation and thereby advances the theory of the need to find

alternatives even in situations where alternatives seem impossible, as well as to translate concepts that appear untranslatable. Deconstruction encompasses and illuminates the complexity of translation in relation to the variability and intricacy of its nature and practice. Despite his observations on deep relativity and transparency, Derrida does not advocate for completely free interpretation, as repeatedly emphasized by himself and other scholars. This article aims to demonstrate that the context of translation plays a regulatory role and to explore the concepts through which Derrida defined translation as both possible and impossible, both respectable and misused. Inspired by Derrida's profound idea that translation reveals more about "what doesn't exist" than "what exists," this article highlights the multifaceted effects of meaning and various modes of expression in translation. This theory can be applied to create new possibilities for studying and expanding various meanings, translation strategies, and methods.

Keywords: *literal meaning, "différance," theoretical resource, cognitive resource, absolute translation, polysemy;*

АННОТАЦИЯ Деконструкция - это одно из понятий, которое заставляет специалистов в области перевода переосмыслить сущность перевода, благодаря своей способности переводить устоявшиеся до сих пор концепции из устойчивого состояния в неустойчивое. Еще один спорный аспект деконструкции заключается в том, что, подчеркивая невозможность абсолютного перевода, она также утверждает, что знание теории перевода не ведет к абсолютному переводу. В то же время Деррида подчеркивает крайнюю необходимость перевода и тем самым выдвигает теорию о необходимости поиска альтернативы даже в ситуациях, когда альтернативы, казалось бы, нет, а также о необходимости перевода непереводимых понятий. Деконструкция охватывает и освещает сложность перевода в связи с изменчивостью и запутанностью его природы и практики. Несмотря на то, что Деррида прослеживает глубокую относительность и ясность своих аспектов, он не поддерживает полностью свободную интерпретацию, как неоднократно подчеркивали он сам и другие ученые. Данная статья направлена на то, чтобы показать, что контекст перевода играет регулирующую роль, и раскрыть понятия, через которые Деррида определял перевод как возможный и невозможный, уважаемый и подверженный злоупотреблениям. Вдохновленная глубокой идеей Деррида о том, что перевод говорит больше о "несуществующем," чем о "существующем," эта статья освещает многогранные воздействия смысла и различные способы выражения в переводе. Эта теория может быть использована для создания новых возможностей изучения и расширения различных смысловых вариаций, стратегий и методов перевода.

Ключевые слова: *буквальное значение, "differance," теоретический ресурс, когнитивный ресурс, абсолютный перевод, многозначность.*

“Fidelity is ethical, but also, in the full sense, economic”
(Sadoqat nafaqat axloqiy, balki to‘liq ma’noda iqtisodiy jihatdan ahamiyatli hamdir.)
George Steiner, After Babel

Tarjima sohasiga ta’sir ko‘rsatuvchi dekonstruksiyaning foydali jihatlari, yuzaki o‘qib xulosa chiqarish, so‘zning mutlaq bir ma’noli ustuvorligini shubha ostiga olish orqali va so‘zma-so‘z ma’no haqidagi qarashlarga qarshi chiqishida namoyon bo‘ladi. Agar so‘zma-so‘z ma’no allaqachon ko‘chma ma’noni talqin qilish imkoniyati yoki maydonini ifodalasa, *differans* tushunchasi so‘zma-so‘z ma’no g‘oyasi bilan kesishib, maqsad va tasavvur rollarini yanada murakkablashtiradi. Tarjima doimo o‘zaro madaniyatlararo kesishuv maydonlarini qamrab olgani sababli, dekonstruktiv fikrlashdan kelib chiqadigan chuqur idrokli va ilhomlantiruvchi natijalar tufayli tarjima tadqiqotlari bilan shug‘ullanish yanada sermazmun, qiziqarliroq qilishi mumkin bo‘ladi.

Garchi *Derrida* to‘liq erkin talqinni nazarda tutmagan bo‘lsa-da, dekonstruksiya tushunchasi tarjimaning mohiyati haqida ayrim tushunmovchiliklarni keltirib chiqardi. Pimning fikricha, tarjimonlar “mavjud variantlar orasidan tanlov qilishlari kerak, ularning ko‘pchiligi ko‘pma’nolilikni foydali tarzda kamaytirishi mumkin”[329]. Biroq, kimga va qanday foyda keltirishi haqida aniq savollar tug‘iladi. Shubhasiz, amalda tarjimonlar tanlov qilishga majbur. Ammo aynan shu tanlov ma’noni uzatishda muammolar keltirib chiqarishi mumkin. Bu borada Pimning fikri o‘rinli. U Derridaning bitta jumlasining to‘rtta tarjima variantini keltiradi. Ularning barchasi bir-biridan farq qiladi va bir xil ma’noni anglatmaydigandek tuyuladi[330]. Ahamiyatlisi shundaki, Pim avvalgi tarjimaga nisbatan dekonstruksiya haqidagi skeptik qarashlariga qaramay, Ketlin Devisni Sent-Jerom nashriyoti tomonidan chop etilgan “Translation Theories Explained" turkumiga *“Dekonstruksiya va tarjima (Deconstruction and Translation)”* nomli kitob yozishga taklif etdi. Bu ixcham kitob 2001-yilda nashrdan chiqdi va tarjima tadqiqotlarida keng ta’sirga ega bo‘lib, ko‘p iqtibos keltirdi. Shuningdek, u dekonstruksiyaning o‘ziga xos murakkab tabiatiga qaramay, tarjima tadqiqotlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini va shu sababli e’tiborga olinmasligi mumkin emas, aksincha chuqur va keng qamrovli ahamiyatga ega bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatdi.

Dekonstruksiya tarjima tabiati haqidagi an’anaviy tarzda qabul qilingan tushunchalarni beqarorlashtirish nuqtai nazaridan xavotirli ekanligini inkor etib bo‘lmaydi. Avvalo, semantik dahlsizlik endi mavjud emas va bir o‘lchovli muammodan ko‘ra ko‘proq narsaga aylandi. Taxmin qilingan dahlsizlik yo‘qotilgandan so‘ng, cheksiz imkoniyatlar paydo bo‘ladi. Lekin bu imkoniyatlar maqsadga olib boradimi? Ularning haqiqiy tarjima uchun foydasi bormi? Ammo bir dalilni e’tibordan chetda qoldirmaslik kerak. Agar cheksiz talqin imkoniyatlari yaratilsa, tarjima asl nusxadagi ko‘pma’nolilikni yetarli darajada ifodalash uchun ma’nolar o‘yinini

329 Pym, Anthony (1995), ‘Doubts about Deconstruction as a General Theory of Translation’, TradTerm (São Paulo) 2, p. 11–18.
330 Yuqoridagi manbaa.

yuzaga keltiradi. To‘g‘ri, kopma’nolilik tarjimaning butun amaliyotini qiyinlashtirsa-da, tarjima albatta bir tarafga yo‘naltirilgan va sodda bo‘lishi kerak degan qulay tasavvur bilan bog‘liq bo‘lsa-da, u tarjimonga mohiyatan tarjima qilib bo‘lmaydigan narsani yengishga imkon beradigan imkoniyatlarni ochadi va o‘rganadi. Tarjima muammolarini yaratish o‘rniga, dekonstruksiya tarjimonga tarjima muammolariga yechishga qaratilgan yondashuvlarni o‘rganish imkonini beradi. Dekonstruksiya an’analarga sodiq qolish tushunchasini tubdan o‘zgartirib yuboradi. Ma’noning plyuralistik tabiatiga ko‘ra, aynan qaysi tarjima to‘g‘ri bo‘lsa, o‘sha jiddiy va oxir-oqibatda bahsli hisoblanadi. Ma’noga haddan tashqari chuqur sho‘ng‘ib ketmaslik kerakligi haqidagi ishora tushunarli, ammo qayta ko‘rib chiqishga, fikrlashga undaydi. Bundan tashqari, dekonstruksiya mutlaq tarjimaning imkonsiz tabiatini tan olishni va shu bilan birga uning zarurligini tan olish nuqtai nazaridan unga murojaat qilish orqali tarjimada mutlaq asliyatga sodiq qolib bo‘lmasligidan kelib chiqib, uni amalga oshirish uchun *nazariy va kognitiv* resurslarni taqdim etadi.

Venutining ta’kidlashicha, tarjima nazariyasi tarixi, boshqa masalalar qatori, ekvivalentlik va funksiya kabi ikki qarama-qarshi tushuncha bilan shug‘ullangan[331]. Aslida, Tarjimashunoslik *so‘z va ma’no, shakl va mazmun* kabi o‘zaro zid tushunchalarning uzun ro‘yxatiga to‘la bo‘lib, ular ko‘pincha bir-birini inkor etadigandek tuyuladi. 1980-yillardan boshlab tarjimaning qat’iy o‘rnatilgan tushunchasi sifatidagi *ekvivalentlik* tobora ko‘proq shubha ostiga va hatto masxara ostiga olinmoqda, hatto ba’zilar undan butunlay voz kechmoqda. Shunga qaramay, uni tarjimashunoslikdan butunlay chiqarib tashlash qiyin. Ekvivalentlik bilan bog‘liq aniqlik, *adekvatlik, to‘g‘rilik, muvofiqlik* va ayniqsa, *sodiqlik* kabi ba’zi o‘zgaruvchan atamalar tarjima tadqiqoti va tanqidining faol lug‘atida saqlanib qolayotganini kuzatish mumkin. Qiziq tomoni shundaki, Derrida ham “*...tarjima har qanday parafraza, tushuntirish, tahlil va shu kabilardan tashqari, miqdor jihatidan ham asl nusxaga teng bo‘lishi kerak*[332]” deb ta’kidlagan . Bu tarjimaning *zaruriy adekvatligi*ga ishora qilayotgandek. E’tiborli jihati shundaki, garchi dekonstruksiya ekvivalentlikning an’anaviy tushunchalariga qarshi chiqishi kerak bo‘lsa-da, Derrida hamon bu atamani qo‘llaydi. Nima uchun u “sifat jihatidan ekvivalent” yoki “mohiyatan ekvivalent” emas, balki “*miqdor jihatidan ekvivalent*” iborasini ishlatgan? Ochig‘ini aytganda, keyingi iboralar dekonstruksiya mohiyatiga zid bo‘lardi. “Miqdor jihatidan asl nusxaga teng bo‘lish” go‘yo izomorf ekvivalentlikka intilishni anglatadi. Bundan tashqari, asl nusxaga miqdor jihatidan ekvivalent bo‘lish (axir asl nusxa mavjud-ku) qisqartirish yoki soddalashtirishdan qochish uchun o‘rin almashtirishlarga ruhsat beradi, bu esa asl nusxaga sifat jihatidan ekvivalent deb hisoblanmaydi. Natijada, bu faoliyatlarni amalga oshirish uchun bir qator imkoniyatlar paydo bo‘ladi.

Pymning fikriga ko‘ra, ekvivalentlik qat’iy ma’noda mavjud bo‘lmasa-da, u zaruriy funksional illyuziya sifatida xizmat qiladi. Bu mavjud bo‘lmagan illyuziya amaliy jihatdan

---

331 Venuti, Lawrence (2000), *The Translation Studies Reader*, London and New York: Routledge. 5p.

332 Derrida, Jacques (2013), *Signature Derrida*, Chicago: University of Chicago Press. 356p.

foydali, chunki u tarjimani operatsion jihatdan amalga oshirishga imkon beradi. Shu tufayli tarjima jarayoni boshlanib, ko‘rib chiqilayotgan muammolarga mos yechimlar topishga yo‘naltiriladi. Ma’no ko‘chirishda asosiy muammo an’anaviy ekvivalentlik tushunchasi hisoblanadi. Uning qat’iyligi Derrida tomonidan shubha ostiga olingan bo‘lib, bu uning “tegishli tarjima” haqidagi erkin ta’rifida o‘z aksini topgan:

Shunday qilib, nima to‘g‘ri tuyulsa, nima o‘rinli, tegishli, maqbul, mos, qulay, asosli, mos keluvchi yoki moslashtirilgan bo‘lib ko‘rinsa, aynan siz kutgan paytda yuzaga kelsa yoki tegishli harakat deb ataladigan narsaga kerakli darajada mos kelsa: tegishli nutq, tegishli taklif, tegishli qaror, tegishli tarjima. Bularning barchasi o‘rinlidir[333]. Keyin u shunday xulosaga keladi: tegishli tarjima – bu “yaxshi tarjima”, ya’ni “asl matn uchun eng mos ekvivalent” (o‘sha manba, 368). Bu so‘zlar Venuti tomonidan aytilgan bo‘lsa-da, ular aslida Derridaning tashvishini ifodalaydi. U, ayniqsa, belgilovchilarning chegaralarini hisobga olgan holda, tavtologik tarzda ifodalab bo‘lmaydigan va sezilarli ishonchsizlikni anglatuvchi sinonim so‘zlar ro‘yxatidan foydalangan. Biroq uning maqsadi aniq: “tegishli” tushunchasi bilan nimani nazarda tutganini yetkazish. Shuningdek, u ekvivalentlik faqat tegishli bo‘lgandagina ma’noga ega bo‘lishini ta’kidlamoqchi.

Derridaning bunday murakkab va aylanma iboralarni qo‘llashi biror narsani yashirishga urinish emas, aksincha, u o‘z maqsadiga aniq yetishga intiladi. Nishonga tegmasligi mumkin bo‘lgan bitta o‘q otish o‘rniga, u ko‘plab o‘qlarni yog‘diradi. Derridaning eng muvofiq so‘zni qidirishdagi tinimsiz harakati noaniqlikdan ko‘ra ko‘proq hal qilib bo‘lmaslik bilan bog‘liq, chunki ko‘pincha yanada yaxshiroq so‘zni topish imkoniyati mavjud. Bu hal qilib bo‘lmaslikning amalda namoyon bo‘lishining ajoyib misoli hisoblanadi va uning butun asari davomida hal qilib bo‘lmaydigan unsurlar uchraydi. Uning soddalashtirishni qabul qilishni istamasligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Shu bilan birga, bu tarjimaga oid to‘liqsizlik muammosini chetlab o‘tib bo‘lmasligini ko‘rsatadi, bu esa o‘z navbatida hal qilib bo‘lmaslikni keltirib chiqaradi. Takroriylik tamoyili uning ma’no aniqligi borasidagi tashvishining aniq ifodasidir.

Venutining ta’kidlashicha, “poststrukturalistik matnshunoslik tarjimadagi ekvivalentlik tushunchasini qayta belgilaydi, chunki u har bir matndagi differensial ko‘plik ma’noning oddiy mosligiga yo‘l qo‘ymasligini boshidanoq tan oladi[334]” Ma’nodagi ko‘pqirralilikni anglash dekonstruksiyaning ma’no mohiyatini chuqur tushunishini ko‘rsatadi. Chunki yuzaki moslik-shunchaki adekvatlikning o‘zi sodda va qisqartirilgan bo‘lib, asl matnning teran ma’nosi va boyligini to‘liq aks ettira olmaydi. Derrida noaniqlik haqida hech qachon gapirmaganini qat’iy ravishda ta’kidlaydi. Uning uchun muhimi shundaki, “différance bu noaniqlik emas”. Bundan tashqari, qaror qabul qila olmaslik ham noaniqlikning natijasi emas. Aksincha, u qisman asl nusxaga xos bo‘lgan ko‘ptalqinlilikni yashirin tan olishdir, chunki tildagi xilma-xillik ma’noning erkin o‘yinida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, bo‘shliqlar ham, izlar ham

333 Derrida, Jacques and Lawrence Venuti (2001), ‘What Is a “Relevant” Translation?’, Critical Inquiry 27: 2 (Winter), 368p.

334 Venuti, Lawrence (1992), *Rethinking Translation: Discourse, Subjectivity, Ideology*, London and New York: Routledge. 7p.

ko‘pma’noga ishora qiladi va uni yuzaga chiqaradi. *Qisqacha aytganda, dekonstruksiya cheksiz ko‘p ma’nolarni va cheksiz ko‘ptalqinlilik o‘yinini anglatadi.* Ko‘pma’nolilikning yo‘qolishi va unga zarar yetkazilishi tarjimaning asliyat darajasida emasligi xavotirini oshiradi va ayni paytda tarjima qilish imkoniyatlarining chegaralarini belgilaydi. Tarjimaning performativligini optimallashtirish o‘zaro ta’sir jarayoni bo‘lib, o‘tib bo‘lmas ko‘ringan ma’no to‘siqlarni bartaraf etishga yordam beradi. Derrida shunday deydi: Tarjimani an’anaviy tushunchalardan voz kechib, uning mohiyatini qayta ko‘rib chiqish zarurligini ta’kidlash va to‘g‘ri e’tirof etish lozim. Derrida tarjimaning oddiy ko‘chirish jarayonidan ancha murakkab ekanligini ta’kidlaydi. Tarjima asosiy ma’lumotni *semantik uzatishdan ko‘ra kengroq* tushuncha ekanligi qayta-qayta ta’kidlanadi. Derrida mutlaq tarjima qilib bo‘lmaslik masalasida ko‘p yillik ikkilanish holatiga tushib qolgan. Biroq, u aniq ko‘rsatganidek, tarjima qilinmaslik faqat *nisbiy tushunchadir*. Umuman olganda, ma’nolar xilma-xilligining yo‘qolishi xavfi tarjima qilinmaslik haqida tashvish uyg‘otadi. Ma’lum ma’noda, qaror qabul qila olmaslik tarjima qilib bo‘lmaslik borasida nima qilish kerakligini aks ettiradi. Shuningdek, buni tarjimada ma’nolar xilma-xilligini yo‘qotishdan qanday qochish yoki kamaytirish borasidagi noaniqlik yoki qat’iyatsizlik sifatida talqin qilish mumkin. Shu sababli faqat belgilovchilarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq emas.

Eng muhimi, qaror qabul qila olmaslik asliyatga sodiqlikning an’anaviy tushunchasiga oid savollarni keltirib chiqaradi. Masalan, biror narsaning ham lug‘aviy, ham majoziy ma’nosi bo‘lib, ular o‘rtasida sezilarli farq mavjud bo‘lsa, tarjimon qaysi biriga sodiq qolishi kerak? Agar tarjimon mavjud narsaga sodiq qolsa-yu, mavjud bo‘lmagan narsaga sodiq qola olmasa - yodda tutishimiz kerakki, ifoda etilayotgan narsa doim ham ko‘rinib turgan narsa bo‘lavermaydi - sodiqlik amaliy ahamiyatini yo‘qotadi va undan ham yomoni, jiddiy chalg‘itishi mumkin. Ko‘pincha tarjima jarayonida asl nusxadagi ifodaga yuzaki “teng” bo‘lmagan boshqa ifoda topishga to‘g‘ri keladi. Ta’kidlash joizki, **differans** tushunchasi so‘zma-so‘z ma’noning yuzaki ma’no bilan aloqasi g‘oyasini o‘z ichiga oladi. Ehtiyotkorlik bilan tanlangan mos belgilar yordamida yuzaki tarjima qilish muammoli bo‘lishi mumkin. Buning sabablaridan biri shuki, manba tildagi etimologik zanjirni tarjima tilida kuzatish yoki qayta yaratish deyarli imkonsiz. Etimologiya funksional va kontekstual ma’no uchun juda muhim, ammo tarjima tadqiqotlarida u e’tibordan chetda qoladi, chunki uni qayta yaratish imkoniyati nisbatan past.

Xulosa qilib aytganda, Tarjima shunchaki lingvistik faoliyat emas, balki madaniyatlararo munosabatlarni shakllantirish va o‘zgartirishning asosiy usullaridan biridir. Shu bois, tarjimani o‘rganish faqatgina lingvistik ekvivalentlarni aniqlash va sinovdan o‘tkazishdan iborat bo‘lmasligi kerak.

a. U tarjimaning madaniyatlar orasida harakatlanuvchi matnlar bilan qanday bog‘liqligi haqida savol qo‘yishi;

b. matnlar nima sababdan harakatlanishi va tarjima qilingan matnlar bu harakatni qanday aks ettirishi mumkinligi to‘g‘risida g‘oyalarga ega bo‘lishi;

c. shuningdek, madaniyatlararo munosabatlar etikasini va

d. tarjimonlar ularga qanday munosabatda bo‘lishi kerakligini o‘rganishi lozim.

Qisqasi, tarjimonlar ishini madaniyatlararo o‘tkazish muammolari bilan bog‘lab, tarjimashunoslik ijtimoiy fanlar orasida o‘zining munosib fanlararo o‘rnini egallashi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Pym, Anthony (1995), ‘Doubts about Deconstruction as a General Theory of Translation’, TradTerm (São Paulo) 2, pp. 11–18.

2. Venuti, Lawrence (2000), *The Translation Studies Reader*, London and New York: Routledge. 5p.

3. Derrida, Jacques (2013), *Signature Derrida,* Chicago: University of Chicago Press. 356p.

Derrida, Jacques and Lawrence Venuti (2001), ‘What Is a “Relevant” Translation?’, Critical Inquiry 27: 2 (Winter), 368p.

4. Venuti, Lawrence (1992), *Rethinking Translation: Discourse, Subjectivity, Ideology*, London and New York: Routledge. 7p.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

TEACHING THE DISTINCTION BETWEEN ACADEMIC AND GENERAL WRITING

M. Akhmedova
Kokand university
Teacher of World Languages Department
mdahmedova@kokanduni.uz
+998(90)1570880

Abstract Despite being both vital communication tools, academic and popular writing differ greatly in their goals, tones, structures, and styles. For students who need to successfully traverse both domains, these differences—which result from the demands of various audiences and contexts—present difficulties. With an emphasis on instructing students in these distinctions, this study examines the essential contrasts between academic and general writing. The article offers instructors useful tactics to improve their students' writing abilities and flexibility so they may comfortably take on academic and non-academic writing assignments. Scholarly publications that emphasize the significance of comprehending these distinctions support the discussion of a range of instructional approaches and methodologies.

Key words: formal writing style; general writing; uses for general writing; tone and style

Introduction

Writing is a vital communication tool that cuts across all fields, social groups, and situations. But not all writing is made equally. General writing has a wider range of styles and formats that permit greater flexibility, creativity, and subjectivity than academic writing, which is frequently quite formal, structured, and research-driven. Students must modify their writing abilities to satisfy the unique requirements of both academic and general writing, thus it is essential that they comprehend the differences between the two.

Teaching these differences in a way that makes it easy for students to move between the two worlds is essential for writing instructors. This article explores the distinctions between general and academic writing and offers suggestions for efficient teaching methods that can help students become proficient in both.

1. Defining Academic and General Writing

1.1 What is Academic Writing?

A formal writing style utilized in academic contexts, including research institutes, universities, and scholarly journals, is referred to as academic writing. It usually entails the

organized presentation of thoroughly thought-out concepts, arguments supported by data, and critical analysis. According to Wales and Feak (2012), the main goal of academic writing is to further knowledge and scholarly discourse by having writers participate in discussions or offer novel perspectives.

Objectivity, formality, accuracy, and the use of evidence to back up claims are some essential traits of academic writing (Harris, 2006). Academic writing is meant to inform, argue, and evaluate using research and logical reasoning, not to convey personal views or feelings.

1.2 What is General Writing?

On the other hand, the term "general writing" refers to a wide range of writing styles intended for a wider range of informal readers. It encompasses both public writing, like newspaper articles and web content, and private writing, like letters, diaries, and blogs (Bitchener, 2011). General writing offers greater latitude in terms of tone, style, and organization, even though it could still call for consistency and clarity. By including their own experiences, feelings, and viewpoints, authors in this field can make their writing more approachable and relatable to a larger readership (Kern, 2000).

The degree of formality and impartiality is the primary distinction between academic and general writing. Academic writing is more objective and impersonal than general writing, which usually has a more conversational tone and frequently expresses personal viewpoints.

2. Purpose and Audience

The target audience and goal are two of the most important distinctions between academic and popular writing.

2.1 The Objective of Scholarly Writing

The main goal of academic writing is to increase understanding in a certain subject of study. Its goal is to educate or convince a scholarly or professional audience, and it frequently entails offering fresh ideas, theories, or critical viewpoints on previously published works (Graff & Birkenstein, 2010). Authors must provide strong evidence to back up their assertions, usually from an analysis of the literature or empirical study.

Additionally, logical flow and clarity are highly valued in academic writing. A research paper or essay's introduction, body, and conclusion all work together to build a logical structure, with each section intended to advance the argument (University of Toronto Writing Centre, 2013). Academic writers must make the assumption that their readers are already familiar with the subject and possess a certain level of expertise.

2.2 Purpose of General Writing

There are many more uses for general writing. It might seek to communicate personal opinions, educate, entertain, or convince. People from a variety of backgrounds, many of whom may not have any academic expertise of the subject matter at hand, make up the audience for broad writing, which is frequently non-specialized (Gibbon, 2009). As a result, the writer's objective in general writing is frequently to use a tone and style that appeal to a wide range of readers in order to make their message more approachable and captivating.

The author might add subjective opinions and personal experiences to generic writing to make it more approachable and accessible. In terms of research and analysis, this kind of writing is typically less structured and does not call for the same degree of rigor or depth.

3. Tone and Style

Writing style and tone are important factors that set academic writing apart from non-academic writing. While style includes the way the writing is presented, including its language choices, sentence patterns, and general readability, tone refers to the writer's attitude toward the subject matter and audience. How well a writer conveys their ideas to their intended audience is greatly influenced by both tone and style.

3.1 Tone and Style in Academic Writing

The tone of academic writing is typically formal, impersonal, and objective. Presenting arguments, analyses, and research findings devoid of subjectivity, emotion, or personal prejudice is the main objective of academic writing. By keeping the writer and the content at a professional distance, this tone makes sure that the writing concentrates on logic and evidence rather than on the author's own experience or feelings.

1. **Formality**: According to Wales and Feak (2012), academic writing keeps a formal tone and refrains from colloquial terms, contractions (such as "don't" becoming "do not"), and conversational language. Academic writers could say, for example, "The results suggest that," rather than "I think the results show that," which eliminates the subjective viewpoint and conforms the text to impartiality and objective standards of academia.
2. **Impersonality**: To put more emphasis on the arguments and studies than the author, academic writing frequently uses an impersonal tone. This is particularly noticeable when the passive voice is used (for example, "It was found that" rather than "I found that") and when first-person pronouns (such as "I" and "we") are avoided. According to Harris (2006), this practice aims to highlight the research process rather than the specific researcher. Although there are certain exceptions based on the discipline, using personal pronouns is generally discouraged in domains such as the social sciences and scientific sciences.
3. **Objectivity**: The dedication to objectivity is one of the pillars of academic writing. Arguments and interpretations made by academic writers must be supported by data and evidence. This impartiality is essential to making sure that the writing is regarded as authoritative and believable. To support an argument in a style that is both assertive and supported by evidence, for instance, statements such as "It is clear that" or "The data supports the notion that" are frequently employed.
4. **Clarity and Precision**: Academic writing places a strong emphasis on using precise words and sentence structures (Swales & Feak, 2012). Authors are urged to concentrate on precise, succinct explanations rather than ambiguous or overly general assertions. Discipline-specific language that presumes a certain level of audience understanding is commonly used in academic writing. Such technical language should still be used with clarity in mind, though, and should not obfuscate meaning or turn off readers who are not in the immediate academic field.

The tone and style of academic writing are in line with the main objective of adding to the body of knowledge. The language is intended to be professional, rational, and coherent, providing arguments and insights supported by thorough study. As a result, the style favors direct, fact-based communication above superfluous ornamentation or rhetorical flourishes.

3.2 Tone and Style in General Writing

General writing, on the other hand, permits far more stylistic and tonal versatility. Because the audience for general writing is frequently broad and non-specialized, authors can freely modify their tone according to the situation, the intended goal, and the audience's emotional response (Bitchener, 2011).

1. **Informality**: The informality of ordinary writing is one of its distinguishing characteristics. General writing frequently adopts a more conversational, approachable style, whereas academic writing keeps a formal, distanced tone. Depending on the situation, writers may employ contractions (for example, "it's" for "it is"), colloquial expressions (for example, "a lot of" instead of "numerous"), or even slang (Gibbon, 2009). In contrast to the generally more official tone seen in academic writing, an author of an opinion blog might say something like, "You know, a lot of people don't realize how much this impacts their daily lives," which is far more approachable and informal.

2. **Personalization**: There is greater opportunity for individual voice and personal expression in general writing. It is recommended for authors to express their feelings, thoughts, and experiences. The first person ("I" or "we") or second person ("you") pronouns are frequently used to accomplish this personalization. First-person language is frequently used in opinion pieces, blog entries, and personal narratives to connect with readers. For example, "I’ve always believed that..." or "In my experience, this has worked best..." may be the opening lines of a personal blog post.

3. **Emotional Appeal**: In order to elicit a response from the reader, general writing usually uses persuasive or emotional appeals. To keep readers interested, authors may employ storytelling tactics, comedy, or detailed details. To bolster their points, authors of creative nonfiction and opinion articles may decide to appeal to the emotions of their readers. To engage readers, a writer could use phrases like "Imagine waking up in a world where..." or "This heartbreaking reality is what many people face every day."

4. **Originality and Experimentation**: More originality is possible with the general writing style. Authors are free to experiment with their rhetorical methods, paragraph organization, and sentence forms. Hyperbole, similes, and metaphors are frequently used to enhance the vividness and entertainment value of literature (Gibbon, 2009). By describing a busy metropolis as "a chaotic orchestra, with the honking horns providing the percussion and the crowd’s chatter creating the melody," for example, a writer in a feature article can add color and personality to the piece, making it more interesting for the reader.

5. **Audience Engagement**: In general writing, the tone is frequently intended to directly engage the reader. It is common for writers to predict the reader's emotional responses and

modify their writing style appropriately. For example, in blog writing, the use of direct address ("You might be surprised to learn...") or rhetorical questions ("Have you ever wondered why...?") helps create a dialogue-like atmosphere where the writer appears to be speaking directly to the reader (Bitchener, 2011).

Key Differences in Tone and Style

The varying expectations of their distinct audiences are reflected in the tone and style of general and scholarly writing. A more formal, impartial, and reserved tone is required for academic writing in order to communicate ideas clearly and precisely. Contrarily, general writing offers a great deal more freedom, enabling authors to tailor their message, evoke strong feelings, and interact with a wide range of readers in an approachable, casual way.

For students to successfully negotiate the divergent demands of academic and general writing, teachers must assist them in understanding these differences. Whether the objective is to inform, convince, entertain, or express personal beliefs, effective communication requires the employment of proper tone and style.

4. Structure and Organization

4.1 Structure in Academic Writing

Academic writing is extremely regimented and usually adheres to particular formats that are determined by the kind of work being produced (e.g., essays, dissertations, or research papers). According to Graff and Birkenstein (2010), this format typically consists of an introduction that poses the research question, a literature review that gives background information, a technique section (for empirical research), results or findings, and a conclusion.

Academic writing also follows a regular paragraph structure. According to the University of Toronto Writing Centre (2013), each paragraph usually begins with a topic phrase, is followed by evidence to support it, and concludes with a statement that connects to the main idea.

4.2 Structure in General Writing

The structure of general writing is far more flexible. Depending on the style of writing (personal narrative, blog post, opinion article, etc.), the format can vary greatly, and the writer can experiment more freely with non-linear or unusual patterns. Headings, subheadings, and bullet points are frequently used in general writing, particularly in magazine articles and online content where readability and engagement are valued highly (Gibbon, 2009).

Furthermore, a wider variety of components, such as dialogue, introspection, and emotional appeals, can be used in general writing than in academic writing because of the requirement for impartiality and formal tone.

5. Language Use and Vocabulary

5.1 Language in Academic Writing

Academic writing uses formal, precise language. To accurately communicate their thoughts, writers employ sophisticated sentence structures and discipline-specific language (Swales & Feak, 2012). Academic writing selects its terminology based on its accuracy and

topical relevance. Using technical jargon is allowed since academic writers sometimes presume that readers are familiar with specialized terms.

Complex vocabulary is important, but it shouldn't impede understanding because academic writing also appreciates clarity. When appropriate, academic writers must define complex words so that their readers may understand the point even if they employ technical language.

5.2 Language in General Writing

The language used in general writing is simpler and easier to understand. In order to make their writing more comprehensible to a broad readership, authors employ common language and shorter sentence structures (Gibbon, 2009). Although broad writing can still be elegant and complex, it typically stays away from specialized terminology in favor of globally understood plain language.

6. Citation and Referencing

6.1 Academic Writing Citations

Academic writing relies heavily on citations and references because they enable authors to acknowledge the contributions of others and support their claims. Establishing credibility, avoiding plagiarism, and directing readers to other sources for extra reading all depend on accurate referencing (Harris, 2006). Citation styles vary depending on the academic discipline (APA, MLA, Chicago), but the fundamental idea is always the same: provide due credit to all sources utilized in the work.

6.2 In general writing, citation

Citations are usually not necessary in general writing unless the author is referring to particular data or outside sources. Although there is no official system for referencing sources, direct references to books, papers, or studies may be made informally in blog posts, opinion pieces, or personal writings (Bitchener, 2011).

7. Teaching Approaches to Addressing the Distinctions

Teaching pupils to distinguish between academic and general writing is a difficult task for educators. A well-rounded strategy consists of:

1**. Explicit Instruction**: Educating students on the essential distinctions between structure, tone, purpose, and citation styles.

2. **Practice and Feedback**: Giving students the chance to write in both academic and non-academic settings and then providing them with helpful criticism to help them grasp and become more proficient.

3. **Modeling**: Giving instances of general and academic writing that emphasize the salient characteristics of each style.

4. **Peer Review**: To help students understand the advantages and disadvantages of both forms of writing, peer review exercises are encouraged.

Conclusion

In conclusion, students who want to excel in both academic and non-academic settings must comprehend the differences between academic and general writing. Teachers can better prepare students with the knowledge and abilities they need to write effectively and adaptably by acknowledging the distinctive qualities of each. Students can become excellent and adaptable writers in a variety of communication contexts by learning to negotiate the complexity of both forms through clear teaching, practice, and feedback.

REFERENCES

1. Bitchener, J. (2011). *Writing in English: A guide for academic writers*. Routledge.
2. Graff, G., & Birkenstein, C. (2010). *They say / I say: The moves that matter in academic writing*. Norton & Company.
3. Harris, M. (2006). *Academic writing and communication*. Oxford University Press.
4. Kern, R. (2000). *Language and literacy in the digital age*. Cambridge University Press.
5. Swales, J., & Feak, C. (2012). *Academic writing for graduate students: Essential tasks and skills*. University of Michigan Press.
6. University of Toronto Writing Centre. (2013). *Writing in the academic context*. University of Toronto Press.
7. Gibbon, D. (2009). *Writing for general audiences*. Pearson.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

THE ROLE OF TEACHER FEEDBACK IN MOTIVATING ENGLISH LEARNERS

Bolikulova Mukhlisa
Samarkand State Institute of Foreign Languages
Faculty of English Philology and Translation Studies
3rd stage student
+998 93 730 29 22
mukhlisaboliqulova2104@gmail.com
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD),
dotsent ***M.M.Oblokulova***

Abstract: The role of teacher feedback in motivating English learners is a crucial aspect of language acquisition, as it directly influences student engagement, self-confidence, and academic growth. This study explores how different types of teacher feedback - formative, summative, and peer feedback - affect learners' motivation, particularly in the context of English language learning. By examining both quantitative and qualitative data, the study analyzes how feedback that emphasizes strengths, provides constructive guidance, and supports learners' autonomy can foster a growth mindset and enhance language proficiency. Results suggest that effective feedback not only improves students' language skills but also significantly boosts their intrinsic motivation, creating a positive feedback loop that encourages continued effort and persistence in learning.

Keywords: Teacher feedback, motivation, english learners, formative feedback, summative feedback, learner autonomy, self-confidence, feedback effectiveness.

Introduction

English language learning is a challenging but rewarding journey for many students. Teachers play a crucial role not only in helping students acquire linguistic skills but also in fostering their motivation to learn. Effective teacher feedback can significantly enhance the motivation of English learners by promoting a sense of progress, boosting confidence, and fostering a positive attitude toward learning.

Understanding the role of teacher feedback. Feedback is the information given to students regarding their performance, which can be formative (to improve learning) or summative (to evaluate learning).

Types of Feedback:

Positive reinforcement: Encouraging students through praise.

Constructive feedback: Pointing out areas for improvement while offering guidance.

Actionable feedback: Specific feedback that provides clear next steps for improvement.

Feedback should be timely and relevant to be effective in motivating students.Self-Determination Theory (SDT): Research by Deci and Ryan highlights that motivation thrives when learners' basic psychological needs for autonomy, competence, and relatedness are met [1].

Supporting autonomy through learner-centered feedback. Supporting autonomy through learner-centered feedback is a powerful approach that encourages English learners to take ownership of their learning process. It focuses on empowering students, giving them more control over their education, and promoting their self-direction. Here’s a deeper dive into how this works and why it's effective. Learner-centered feedback is designed with the student's needs, preferences, and learning style in mind. Rather than simply telling students what they did wrong or right, it involves actively engaging them in the learning process and fostering a sense of agency. It encourages students to reflect on their own performance and find ways to improve on their own, often with the teacher acting as a guide rather than a sole authority [2].

Enhancing competence by highlighting students' progress and strengths. In the context of motivating English learners, one of the most impactful ways to foster a positive learning experience is by emphasizing their progress and strengths. When students are made aware of their growth and successes, it nurtures their sense of competence—an essential component of motivation. Competence, in motivational theory, refers to the feeling that one is capable and effective in performing tasks and achieving goals.

Materials and methods

In research examining the role of teacher feedback in motivating English learners, the materials and methods section outlines the tools, procedures, and data collection strategies employed to explore this connection.

The study should include a representative sample of English learners, ranging from beginner to advanced levels. For example, 30–50 students from diverse linguistic and cultural backgrounds may be selected to participate. Participants should come from a variety of age groups, educational backgrounds, and native languages to provide a broad perspective on how feedback impacts learners from different contexts. Participants must be informed about the research purpose, ensuring that they give consent to participate [4]. This is particularly important in studies involving minors or sensitive data.

To measure changes in motivation and language proficiency, pre-tests and post-tests (e.g., vocabulary quizzes, speaking tests, writing assessments) may be used to gauge students' initial level and their progress over the course of the study. These tools are essential for measuring students’ motivation, perceptions of feedback, and engagement in learning. A Likert-scale questionnaire or a motivation survey can be used to assess changes in intrinsic and extrinsic motivation before and after receiving feedback. Semi-structured interviews with students and teachers can provide qualitative insights into how feedback is perceived and how it affects

motivation. These interviews can also explore the students' emotional reactions to different types of feedback. Learning materials used during the study may include textbooks, articles, videos, online resources, or assignments designed to enhance language skills [3]. Activities that simulate real-world tasks may also be used to assess learners’ application of language skills, providing opportunities for feedback in dynamic contexts. A pre-test/post-test design can be used to measure changes in learners’ motivation levels before and after receiving feedback. For example, participants could take a motivation questionnaire at the beginning and end of a term, and their language proficiency could be assessed through written or oral tests [5].

Semi-structured interviews or focus group discussions can be conducted to explore students' perceptions of feedback and how it influences their motivation. Teachers can also be interviewed to understand their approaches to providing feedback and how they believe it affects student motivation. A combination of both quantitative and qualitative approaches provides a more comprehensive understanding of the role of feedback in motivating English learners. The quantitative data can provide measurable results, while qualitative data adds depth to the findings. At the start of the study, participants would complete a survey to assess their baseline motivation levels, self-assessment of language proficiency, and previous experiences with teacher feedback [6]. Over a specified period teachers would provide regular feedback to students. This feedback may focus on areas like writing skills, pronunciation, speaking fluency, or comprehension. Teachers can provide both written and verbal feedback to each student, ensuring it is clear, actionable, and supportive.

Conclusion

In conclusion, teacher feedback plays a pivotal role in motivating English learners and facilitating their language development. By providing specific, timely, and constructive feedback, teachers can enhance learners' sense of competence, boost their confidence, and foster intrinsic motivation. Feedback that acknowledges students' strengths and progress, while offering clear guidance for improvement, helps create a positive learning environment where students feel empowered and motivated to engage more deeply with the language learning process. Moreover, feedback that supports learners' autonomy encourages them to take ownership of their learning journey, which has been shown to improve long-term language acquisition outcomes.

The study highlights that feedback should not only focus on identifying errors but also emphasize progress and areas of strength, ensuring that learners feel valued and supported. Effective teacher feedback is a powerful motivator for English learners. When feedback is constructive, timely, and focused on growth, it helps learners stay engaged, confident, and driven to improve. Final Thought: In language learning, where challenges are inevitable, a teacher's role in providing motivational and meaningful feedback cannot be overstated. It shapes not just learners' language skills but their overall motivation to continue learning.

REFERENCES:

1. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior.* Springer Science & Business Media.

2. Hattie, J., & Timperley, H. (2007). The Power of Feedback. *Review of Educational Research, 77*(1), 81-112. https://doi.org/10.3102/003465430298487

3. Nicol, D. J., & Macfarlane-Dick, D. (2006). Formative assessment and self-regulated learning: A model and seven principles of good feedback practice. *Studies in Higher Education, 31*(2), 199-218.

4. Sadler, D. R. (1989). Formative assessment and the design of instructional systems. *Instructional Science, 18*(2), 119-144. https://doi.org/10.1007/BF00117714

5. Ur, P. (1996). *A Course in Language Teaching: Practice and Theory.* Cambridge University Press.

6. Wiggins, G. (2012). *Seven Keys to Effective Feedback. Educational Leadership, 70*(1), 10-16.

7. Umida K. The Role of Teaching Compounds According to Types of Speech in Constructivism //Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching. – 2022. – T. 8. – C. 4-9.

8. Umida K. The ways of using constructivism to teaching phraseological units and vocabulary for efl //Academicia Globe: Inderscience Research. – 2022.– T. 3. – №. 4. – C. 1-6. Retrieved from.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UO'K: 811.111-13: 373.5
ORCID: 0009-0000-8952-6866

THE ROLE OF CLIL IN DEVELOPING LANGUAGE AND SUBJECT KNOWLEDGE SIMULTANEOUSLY

Artikova Makhim Turaboy qizi
Uzbekistan State World Languages University
Senior Teacher
Tashkent, Uzbekistan
martikova1978@gmail.com

Abstract Content and Language Integrated Learning (CLIL) is an innovative educational approach that promotes the simultaneous development of language proficiency and subject knowledge. By integrating language learning with academic content, CLIL enhances students' linguistic competence while deepening their understanding of various subjects. This approach fosters cognitive development, critical thinking, and metacognitive skills, enabling learners to process and retain information more effectively. Moreover, CLIL increases motivation and engagement by providing authentic, real-world learning experiences. As a result, it prepares students for academic success and professional opportunities in multilingual and multicultural environments. This paper explores the role of CLIL in enhancing language acquisition and subject comprehension, highlighting its benefits and implications for education.

Keywords: CLIL, language acquisition, subject knowledge, bilingual education, cognitive development, multilingualism, content-based learning, academic proficiency, motivation, critical thinking.

РОЛЬ CLIL В ОДНОВРЕМЕННОМ РАЗВИТИИ ЯЗЫКОВЫХ И ПРЕДМЕТНЫХ ЗНАНИЙ

Аннотация Интегрированное обучение по содержанию и языку (CLIL) - это инновационный образовательный подход, который способствует одновременному развитию навыков владения языком и знаний по предмету. Объединяя изучение языка с академическим содержанием, CLIL повышает лингвистическую компетентность учащихся, углубляя их понимание различных предметов. Такой подход способствует когнитивному развитию, критическому мышлению и метакогнитивным навыкам, позволяя учащимся более эффективно обрабатывать и запоминать информацию. Более

того, CLIL повышает мотивацию и вовлеченность, предоставляя аутентичный опыт обучения в реальном мире. В результате он готовит студентов к успеху в учебе и профессиональным возможностям в многоязычной и мультикультурной среде. В данной статье рассматривается роль CLIL в улучшении усвоения языка и понимания предмета, подчеркиваются его преимущества и значение для образования.

Ключевые слова: CLIL, овладение языком, предметные знания, двуязычное образование, когнитивное развитие, многоязычие, обучение на основе контента, академические навыки, мотивация, критическое мышление.

TIL VA FAN BILIMLARINI BIR VAQTNING O'ZIDA RIVOJLANTIRISHDA CLILNING ROLI

Annotatsiya Kontent va til bo'yicha integratsiyalashgan ta'lim (CLIL) - bu bir vaqtning o'zida til va mavzu bo'yicha bilimlarni rivojlantirishga yordam beradigan innovatsion ta'lim yondashuvi. Til o'rganishni akademik tarkib bilan birlashtirib, CLIL o'quvchilarning turli fanlarni tushunishlarini chuqurlashtirish orqali ularning lingvistik kompetentsiyasini oshiradi. Ushbu yondashuv kognitiv rivojlanish, tanqidiy fikrlash va metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantiradi, bu esa o'quvchilarga ma'lumotni yanada samarali qayta ishlash va eslab qolish imkonini beradi. Bundan tashqari, CLIL haqiqiy dunyoda haqiqiy o'rganish tajribasini taqdim etish orqali motivatsiya va faollikni oshiradi. Natijada, u talabalarni ko'p tilli va ko'p madaniyatli muhitda akademik muvaffaqiyat va kasbiy imkoniyatlarga tayyorlaydi. Ushbu maqola CLILNING tilni o'zlashtirish va mavzuni tushunishni yaxshilashdagi rolini ko'rib chiqadi, uning ta'lim uchun foydalari va ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: CLIL, tilni o'zlashtirish, fan bilimlari, ikki tilli ta'lim, kognitiv rivojlanish, ko'p tilli, tarkibga asoslangan ta'lim, akademik ko'nikmalar, motivatsiya, tanqidiy fikrlash.

INTRODUCTION

The main goal of all educational reforms is the upbringing of a spiritually developed person, the improvement of the education system, and the introduction of new pedagogical and information technologies into educational processes in accordance with the requirements of the time. Therefore, today special attention is paid to the effective use of modern computer and information technologies in the education system. This means that an effective result can be achieved only through the use of modern information technology tools in the educational process, first of all, improving the level of knowledge and qualifications in this field, technical support for the education system, and full access to the Internet.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY

One of the main ways to improve the quality and effectiveness of the educational system will be the use of modern information and communication technologies in the educational process, including multimedia training courses, ensuring interactive interaction between

teachers and students, and attracting highly qualified personnel to develop multimedia training courses and textbooks.

As we know, today it is difficult to imagine improving the quality and efficiency of education without modern computing and information technology. The national training program emphasizes that at the stage of developing and implementing a new generation of didactic and informational support for the educational process, it is important to create modern educational technologies aimed at solving the problems of assimilation of educational content. This includes the development of methods for integrating the educational process with science and production, their implementation in practice, the individualization of the process of theoretical and practical learning and independent knowledge acquisition, as well as the development and development of technology for distance education, its tools, acceleration of student learning based on new pedagogical and information technologies and distance learning technologies among such actual tasks.

Currently, one of the important factors in improving the effectiveness of training is the use of technical means. This, in turn, increases interest in learning the language and the quality of lessons, and ensures that students are active during the lesson. With the right choice of methods in the learning process, the intended result can be achieved in the shortest possible way. One of the most important tasks facing the teaching staff of higher education is the continuous improvement of the educational sphere, the organization of training sessions based on pedagogical innovations, and its successful implementation.

Modern technology has witnessed many changes around the world, and these changes have contributed to improving people's living standards and well-being. Since technology has been introduced into various industries, the whole world has become a global arena, and people can perform all actions very efficiently in a matter of seconds. It is true that with the introduction of the latest technological innovations in education, the education sector has also gained more benefits. The current generation has seen drastic changes in the relationships and learning styles of modern students. When learning a language such as English, they do not adopt traditional methods and approaches to language learning. But they are very interested in the latest methods, techniques and approaches to teaching English. We can observe the same thing when teaching English to students of a second or foreign language. Thus, some modern English language teachers realized the situation in time and are mastering new technologies in teaching, as well as introducing the latest methods and approaches. To make learning English interesting and exciting for students, teachers should constantly try to master innovative technologies and keep abreast of current IELTS trends.

Technology has brought a new dimension to the field of education. In this digital age, chalk and chalkboard are not suitable, and they have been replaced by digital, smart or interactive whiteboards, so the teacher's workload has been reduced and student concentration increased. As a result, students have a positive attitude towards the content, and teachers use them to communicate with a computer, laptop, OHP, mobile phone, tablet, etc. They can

encourage them in a positive way by using existing technologies, such as In addition, teachers use digital texts and real materials in their classrooms to engage students with a learning point.

Effective implementation of CLIL requires careful planning and support for both teachers and students. Teachers need training in CLIL methodologies, including strategies for integrating language and content objectives, assessing student progress, and managing a bilingual classroom environment. Additionally, resources and materials should be designed to support CLIL instruction, ensuring that they cater to both language development and content mastery.

Overall, CLIL represents a forward-thinking approach to education, preparing students for the demands of a globalized world by equipping them with essential language skills and content knowledge.

Despite the increasing interest in CLIL, there remains a significant gap in empirical research examining its implementation and effectiveness in diverse educational contexts, particularly in non-Western settings. Most studies have focused on European contexts where CLIL is more established [1]. There is a paucity of research on how CLIL can be adapted and integrated into English language learning curricula in Asian countries, where educational practices and learner needs may differ significantly [2]. This gap underscores the need for comprehensive studies that explore the practical challenges and benefits of implementing CLIL in varied cultural and educational landscapes.

The urgency of this research is underscored by the increasing demand for high proficiency in English to meet global economic and communication needs. As countries strive to improve their educational outcomes and prepare students for the globalized job market, innovative and effective teaching methods like CLIL become essential [3]. Understanding how CLIL can be effectively implemented in English language learning can provide valuable insights for educators and policymakers aiming to enhance language education quality and learner outcomes [4].

Previous studies have demonstrated the benefits of CLIL in enhancing both language proficiency and content knowledge. For instance, research by Dalton-Puffer [5] showed that students in CLIL programs exhibit higher language skills and subject matter understanding compared to those in traditional EFL programs. Similarly, studies by Cenoz, Genesee, and Gorter [6] highlighted that CLIL fosters a more meaningful use of language in context, thereby promoting deeper cognitive engagement and retention. However, these studies are predominantly based in Europe, and there is limited research on CLIL's effectiveness in other regions, particularly Asia [7].

This study aims to fill the existing research gap by investigating the implementation of CLIL in English language learning within an Asian context. The novelty lies in examining how CLIL can be adapted to suit the unique educational and cultural needs of Asian learners, providing a fresh perspective on its applicability and effectiveness beyond the Western context. This research will explore practical strategies for integrating CLIL, the challenges encountered, and the impact on student language proficiency and content knowledge.

The primary objective of this research is to evaluate the effectiveness of the CLIL approach in enhancing English language learning outcomes in an Asian educational setting. Specifically, the study will:

a) Assess the impact of CLIL on students' English language proficiency.
b) Investigate the cognitive and content knowledge benefits associated with CLIL.
c) Identify the challenges and best practices for implementing CLIL in this context.
d) Provide recommendations for educators and policymakers on integrating CLIL into English language curricula.

The benefits of this research are manifold. It will offer empirical evidence on the applicability of CLIL in non-Western contexts, contributing to the global discourse on innovative language teaching methods. Additionally, it will provide actionable insights for improving English language education, thereby equipping students with the necessary skills to thrive in a globalized world. Ultimately, this study aims to enhance the quality of language education, fostering better educational outcomes and greater global competence among learners.

DISCUSSION

In recent years, the question of the use of modern technologies in the educational process has been increasingly raised. These are not only new technical means, but also new forms and methods of teaching, a new approach to learning. The main goal that we set for ourselves when learning a foreign language using modern technologies is to show how technology can be effectively used to improve the quality of teaching students a foreign language, form and develop their communicative culture, and study practical exercises.

We are a continuation of how computers dominate the world today. Just as technology is important in business communication, entertainment, music, movies, and almost every aspect of our daily lives, it plays an equally important role in education. Studies have shown that 90% of students have access to a computer or mobile device of one type or another at school, at work or at home. Therefore, it is not surprising that the evolution of classes and learning styles is being challenged towards technology.

In recent years, new classes integrated with technology have become popular in language learning. Blended learning, virtual classrooms, and learning management systems are all examples of this new era of teaching methodology favored by leading educators. These methods include the use of language learning technologies to increase student engagement, facilitate the role of the teacher, and provide systematic and comprehensive learning for all participants.

RESULT

The most inspiring aspect of technology is its ability to reach audiences from all over the world. When learning a language, this means engaging local teachers and allowing students access to courses taught by native speakers to ensure proper immersion. Online language learning opens doors that allow almost anyone to access this course and its resources.

Language learning technology in educational centers is real education, not the future. The use of new technologies in the classroom has become a wonderful addition to language

acquisition or mastery, and English language courses accompanied by technological support are the most effective and desirable for students who want to succeed in their studies.

CONCLUSION

In addition, technology brings more benefits to the training of successful teachers. In fact, successful teachers are those who have a high level of interpersonal and interpersonal relationships, and they have real opportunities to get to know children wherever they are and genuinely hear what they say. In addition, successful teachers should have a deep understanding of the taught material and its modesty, the beloved personality and their relationship, as well as communication and respect for their students. In addition, successful English teachers should make the most of available technology, use classrooms, as well as interesting materials downloaded from the Internet for their students.

The implementation of the CLIL (Content and Language Integrated Learning) approach in English language learning presents significant opportunities for enhancing both content comprehension and language proficiency among students. By integrating language learning with subject content, CLIL fosters a more immersive educational experience, which not only aids in the acquisition of English but also enhances understanding of specific academic subjects. The approach's emphasis on practical application and contextual learning aligns with contemporary pedagogical theories that advocate for experiential learning and student engagement. Evidence from various studies highlights the benefits of CLIL in improving student motivation, engagement, and overall language competency, thereby contributing to a more holistic educational outcome.

REFERENCES

1. Nikula, T., Dafouz, E., Moore, P., & Smit, U. (2016). Conceptualising Integration in CLIL and Multilingual Education. Multilingual Matters.

2. Ting, T. (2010). CLIL appeals to how the brain likes its information: Examples from CLIL- (neuro)science. International CLIL Research Journal, 1(3), 3-18.

3. Lasagabaster, D., & Sierra, J. M. (2009). CLIL and motivation: The effect of individual and contextual variables. In M. C. L. & J. M. (Eds.), CLIL: Content and language integrated learning (pp. 161-176). Cambridge University Press.

4. Mehisto, P., Marsh, D., & Frigols, M. J. (2008). Uncovering CLIL: Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education. Macmillan Education.

5. Dalton-Puffer, C. (2011). Content-and-language integrated learning: From practice to principles? In M. C. L. & J. M. (Eds.), CLIL: Content and language integrated learning (pp. 1-16). Cambridge University Press.

6. Genesee, F. (2015). Dual language development and disorders: A handbook on bilingualism and second language learning. Paul H. Brookes Publishing.

7. Ting, T. (2010). CLIL appeals to how the brain likes its information: Examples from CLIL- (neuro)science. International CLIL Research Journal, 1(3), 3-18.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

THE IMPORTANCE OF COMPARATIVE LINGUISTICS IN LEARNING LANGUAGE

Jumayeva Mexri Xushboqovna
Termez economics and service university
2nd course of Master’s degree
Jumayevamekhri@gmail.com

Eshboltayeva Lola Baxtiyorovna
Termez economics and service university
2nd course of Master’s degree
Bakhtiyorovalola@gmail.com

Abstract: This paper explores the role of comparative linguistics in shaping modern foreign language learning. By comparing linguistic structures, learners can tailor strategies to address diverse needs. The study underscores how these comparisons inform vocabulary acquisition, grammar comprehension, and cultural context in language education. Comparative linguistics enhances language learning by focusing on vocabulary, grammar, culture. Additionally, the paper examines how comparative linguistics helps identify common challenges across languages, allowing learners to develop more effective, targeted approaches. The discussion also highlights the necessity of incorporating cultural awareness into language teaching, suggesting that this enhances inclusivity and fosters deeper cross-cultural understanding.

Key words: comparative linguistics, comparative method, foreign language learning, multilingualism, cross-linguistic analysis, grammar, cultural understanding, comparison, comparative-historical linguistics, interlingual, interference and others.

TILI O‘RGANISHDA QIYOSIY TILSHUNOSLIKNING AHAMIYATI.

Annotatsiya: Ushbu maqola zamonaviy xorijiy tillarni o'rganishni shakllantirishda qiyosiy tilshunoslikning rolini o'rganadi. Til tuzilmalarini taqqoslash orqali o'quvchilar turli xil ehtiyojlarni qondirish uchun strategiyalarni moslashtirishlari mumkin. Tadqiqot ushbu taqqoslashlar til ta'limida lug'atni o'zlashtirish, grammatikani tushunish va madaniy kontekstda qanday ma'lumot berishini ta'kidlaydi. Qiyosiy tilshunoslik lug'at, grammatika, madaniyatga e'tibor qaratib, til o'rganishni kuchaytiradi. Bundan tashqari, maqolada qiyosiy tilshunoslik tillardagi umumiy muammolarni aniqlashga qanday yordam berishi va o'quvchilarga yanada samaraliroq, maqsadli yondashuvlarni ishlab chiqishga imkon berishini ko'rib chiqadi.

Muhokama, shuningdek, til o'rgatishda madaniy xabardorlikni qo'shish zarurligini ta'kidlab, bu inklyuzivlikni kuchaytiradi va madaniyatlararo chuqurroq tushunishni kuchaytiradi.

Kalit so'zlar: qiyosiy tilshunoslik, qiyosiy metod, chet tillarini o'rganish, ko'p tillilik, tillararo tahlil, grammatika, madaniy tushunish, taqqoslash, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, tillararo, interferentsiya va boshqalar.

ЗНАЧЕНИЕ СРАВНИТЕЛЬНОЙ ЛИНГВИСТИКИ В ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКА

Аннотация: В этой статье исследуется роль сравнительной лингвистики в формировании современного обучения иностранным языкам. Сравнивая языковые структуры, учащиеся могут адаптировать стратегии для удовлетворения различных потребностей. В исследовании подчеркивается, как эти сравнения информируют об усвоении словарного запаса, понимании грамматики и культурном контексте в языковом образовании. Сравнительная лингвистика улучшает изучение языка, сосредоточившись на словарном запасе, грамматике, культуре. Кроме того, в статье рассматривается, как сравнительная лингвистика помогает выявлять общие проблемы в разных языках, позволяя учащимся разрабатывать более эффективные, целевые подходы. В обсуждении также подчеркивается необходимость включения культурной осведомленности в преподавание языка, предполагая, что это усиливает инклюзивность и способствует более глубокому межкультурному пониманию.

Ключевые слова: сравнительная лингвистика, сравнительный метод, изучение иностранных языков, многоязычие, кросс-лингвистический анализ, грамматика, культурное понимание, сравнение, сравнительно-историческая лингвистика, межъязыковой, интерференция и другие.

INTRODUCTION

The two scientific fields of cognitive linguistics and contrastive comparative linguistics are responsible for the development of comparative linguistics, a cognitive science. Despite having a century-old mental-linguistic past, the first one is currently the subject of intense scientific investigation in terms of a new categorical-conceptual framework; the second, which had been in a stable dynamic condition for many years, has also entered a time of intense development. Both approaches are typically combined to reconstruct prehistoric language phases, close gaps in a language's historical record, uncover the evolution of phonological, morphological, and other linguistic systems, and support or contradict theories about interlanguage relationships.

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY

The Neogrammarian principle, which holds that the rules regulating sound change are regular and devoid of exceptions that cannot be explained by another regular occurrence of language, is a crucial premise of the comparative method. As an illustration of the approach, if

many terms with similar meanings that are not borrowed are compared, such as piede and "foot," padre and "father," and pesce and "fish," English is considered linked to Italian.

Despite their disparities, the first sounds follow a pattern that Jacob Grimm found and dubbed Grimm's law (q.v.) after him. Other regular sound alterations can account for the other differences. It becomes clear that English and Italian are descended from the same parent language because the regular correspondences between the two languages are simply too frequent to be accidental. This parent language, Proto-Indo-European, was successfully reconstructed in the 19th century using the comparative technique, which has since been used to explore other language families.

Comparative linguistics is instrumental in driving innovation in modern foreign language teaching methods by emphasizing linguistic relationships. This field's analysis of similarities and differences among languages provides educators with invaluable insights into developing effective teaching strategies. A key benefit of this approach is vocabulary acquisition. Identifying cognates and shared roots among languages helps students build connections, leading to a more intuitive learning experience. This awareness can also reduce the intimidation often associated with learning a new language, as it highlights common ground between the student's native language and the target language.

In addition to vocabulary, comparative linguistics offers insights into grammar. By comparing grammatical structures across languages, educators can identify patterns that facilitate more effective teaching. For instance, recognizing parallels in sentence structure or verb conjugations can streamline lesson planning, allowing teachers to focus on areas where learners might require additional support. This cross-linguistic perspective can also reveal common learning obstacles, enabling educators to create strategies to address these issues. Consequently, students benefit from a more tailored and efficient learning process.

W.K. Yusupov also calls the comparative historical method the historical predecessor of the comparative method. “Comparative linguistics began to move to a scientific basis in the first quarter of the 20th century, when the comparative historical method of studying languages was discovered. Using the method led to the creation of comparative linguistics, then the second and third components (typology, comparative linguistics) were formed”.

Yusupov combines comparative historical linguistics, typology, and comparative linguistics on the basis of their systematic cross-language comparison on which they are based, noting that their goals and objectives, as well as methods and principles of comparing languages, are different. He understands comparative linguistics as a branch of linguistics that studies languages in comparative terms. Thus, comparative linguistics is a product of the development of comparative historical linguistics, and a comparative method arises on its basis. Researchers have similar points of view on the issue of using the comparative method for practical purposes. W.K. Yusupov believes that “the task of studying languages for linguistic and didactic purposes includes not only establishing inter language similarities and differences, inter language correspondences and systemic inconsistencies, but also determining the methodological

relevance of similarities and differences, the nature of inter language interference. The solution of these complex tasks will turn comparative linguistics into a valid base for a private methodology for teaching a non-native language.

RESULTS AND DISCUSSION

Beyond the technical aspects of language learning, comparative linguistics also emphasizes the importance of cultural context. Languages are deeply intertwined with their respective cultures, and effective communication requires an understanding of cultural nuances. When educators incorporate cultural awareness into their teaching, they help students appreciate the broader context in which a language is used. This approach fosters cross-cultural understanding, enabling learners to engage in meaningful communication that respects cultural differences.

Comparative linguistics delves into the intricate phenomenon of language contact, a dynamic process whereby languages interact, influence each other, and undergo mutual exchange due to cultural, social, economic, or political interactions. This interaction results in the borrowing of linguistic features, including vocabulary, grammar, phonology, and even writing systems, among languages in contact.

Language contact can occur through various channels, such as trade, migration, conquest, colonization, globalization, and digital communication platforms. One aspect of language contacts that comparative linguistics examines is lexical borrowing, the adoption of words or terms from one language into another. Lexical borrowing can occur for various reasons, including the need to express concepts or objects for which no native equivalent exists, the prestige associated with the source language, or the influence of cultural or technological innovations.

For example, English has borrowed extensively from French, Latin, Greek, and other languages throughout its history, resulting in a lexicon enriched with loanwords that reflect the cultural, scientific, and culinary exchanges between different linguistic communities. Understanding patterns of language borrowing and lexical diffusion enriches language instruction by providing insights into the historical and cultural contexts of linguistic diversity.

By tracing the etymology and semantic evolution of borrowed words, educators can illustrate the interconnectedness of languages and cultures, fostering a deeper appreciation for linguistic heritage and cultural exchange. Moreover, incorporating loanwords and cognates from diverse linguistic sources into language curricula enhances students’ lexical repertoire and cross-cultural competence, enabling them to navigate multicultural and multilingual environments with linguistic dexterity and cultural sensitivity.

One aspect of language contacts that comparative linguistics examines is lexical borrowing, the adoption of words or terms from one language into another. Lexical borrowing can occur for various reasons, including the need to express concepts or objects for which no native equivalent exists, the prestige associated with the source language, or the influence of cultural or technological innovations. For example, English has borrowed extensively from

French, Latin, Greek, and other languages throughout its history, resulting in a lexicon enriched with loanwords that reflect the cultural, scientific, and culinary exchanges between different linguistic communities. Moreover, comparative linguistics can support the development of a global perspective among students. By exploring connections among languages and cultures, learners can cultivate a sense of global citizenship. This mindset not only enriches their language learning experience but also prepares them for a world where cross-cultural communication is increasingly vital. It encourages empathy, adaptability, and an openness to diverse perspectives.

The influence of comparative linguistics on foreign language teaching is profound. By integrating insights from this field into language instruction, educators can create methods that are both effective and culturally enriching. This comprehensive approach promotes multilingualism, enhances global communication skills, and contributes to a more inclusive and interconnected world. Through comparative linguistics, language teaching becomes a bridge that connects different cultures, fostering understanding and collaboration across linguistic divides.

An additional dimension where comparative linguistics contributes to foreign language teaching is pronunciation. Phonetic similarities between languages can help students learn correct pronunciation and intonation more effectively. By highlighting shared phonetic features, educators can guide learners through complex sounds with greater ease. This approach not only boosts pronunciation skills but also builds confidence in verbal communication.

Furthermore, comparative linguistics plays a role in teaching language structure and syntax. By exploring common syntactic patterns, educators can create learning materials that are accessible and relatable. This is especially useful in multilingual classrooms, where students may have varied linguistic backgrounds. It allows educators to design teaching techniques that are inclusive and cater to diverse learning styles, making language education more adaptable and efficient. Ultimately, these insights from comparative linguistics contribute to a more dynamic and studentcentered approach to foreign language teaching.

CONCLUSION

In addition to reconstructing the proto-phonemes of a family's languages and revealing the phonological changes those languages have experienced, the comparative technique offers a way to demonstrate relatedness in the sense previously mentioned. In this instance, the use of the comparative technique helped to improve teaching outcomes, boost enthusiasm in learning, reinforce the linguistic and cultural components of teaching foreign languages, and overcome interlingual interference.

Therefore, comparative linguistics is a significant area of linguistics where linguistic and linguodidactic problems are frequently solved using the comparison approach.

In comparative linguistics:

1. The language itself and each of its tiers is considered as a system;
2. Phenomena of language are considered in terms of synchronicity of their functions;
3. Contrasting differences are system and bilateral;

In addition to working on theoretical issues of linguistics, the comparative method has wide application in teaching and development of methods of teaching foreign languages, overcoming interlingual interference, building new methods of mastering all aspects of the language.

The undeniable significance of the comparative linguistics and comparative method for theory and practice of translation, including machine translation. In modern linguistics, the comparative method is in demand and relevant.

In conclusion, comparative linguistics is one of the most rapidly developing fields today, as its role in providing a clearer understanding of the internal capabilities and characteristics of language is unparalleled.

REFERENCES

1. Brown, H. D. (2000). Principles of Language Learning and Teaching. Longman.
2. Crystal, D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press.
3. Haspelmath, M. (2008). Parametric Comparisons in Comparative Linguistics. Oxford University Press.
4. Khairullina, R. H. (2011) Intercultural communication: comparative aspects by language learning. Messenger of the Kuzbass state pedagogical academy 2011; URL: http://vestnik.kuzspa.ru/articles/47/
5. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.
6. Saidova Mamura Suleymanovna. “THE CONCEPT OF FUNCTION AND CONTEXT WITHIN THE FRAMEWORK OF THE COMMUNICATIVE APPROACH”. (2023). Western European Journal of Historical Events and Social Science, 1(3), 46-48.
7. Ter-Minasova, S. G. (2000). Language and intercultural communication. Moscow: Slovo.
8. Yartseva, V. N., Klimov, G. A., Zhuravliov, V. K. (1990). Soviet linguistics. Linguistic encyclopedical dictionary; URL:http://tapemark.narod.ru/les/
9. Н. А Мухамедова. “The problem of expression non-categorical statements in linguistic texts” - МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА, 2020

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

THE TURBULENT BUT CREATIVE 1960TH IN AMERICAN AND UZBEK PROSE

Suyunova Maftuna Duskobil kizi
Phd student, Department of Foreign language and Literature
National University of Uzbekistan, Uzbekistan

ANNOTATION This article reflects the WWII in American and Uzbek literature, specially on the field of prose. The narrative landscape since World War II has indeed transformed dramatically, reflecting a rich tapestry of influences and innovations. The emergence of diverse literary movements, such as European existentialism, has challenged traditional storytelling by emphasizing individual experience and the absurdity of existence. Similarly, Latin American magical realism has blurred the lines between reality and fantasy, inviting readers to explore deeper truths through imaginative narratives. As a result, narratives now encompass a wider array of styles, themes, and mediums, creating a rich dialogue between high art and popular expression. This evolution not only enriches the narrative tradition but also invites audiences to engage with stories in new and meaningful ways.

Key words: WWII, fiction, absurdism, anti-war novel, freedom and democracy.

БЕЗУМНЫЕ, НО ТВОРЧЕСКИЕ 1960-Е ГОДЫ В АМЕРИКАНСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ПРОЗЕ

АННОТАЦИЯ В данной статье отражена Вторая мировая война в американской и узбекской литературе, особенно в области прозы. Нарративный ландшафт после Второй мировой войны действительно радикально изменился, отразив богатую палитру влияний и инноваций. Появление разнообразных литературных движений, таких как европейский экзистенциализм, бросило вызов традиционному повествованию, подчеркивая индивидуальный опыт и абсурдность существования. Точно так же латиноамериканский магический реализм стирает границы между реальностью и фантазией, предлагая читателям исследовать более глубокие истины посредством творческих повествований. В результате повествования теперь охватывают более широкий спектр стилей, тем и сред, создавая богатый диалог между высоким искусством и популярным выражением. Эта эволюция не только обогащает повествовательную традицию, но и предлагает зрителям взаимодействовать с историями новыми и содержательными способами.

Ключевые слова: Вторая мировая война, художественная литература, абсурдизм, антивоенный роман, свобода и демократия.

AMERIKA VA O‘ZBEK NASRIDAGI SHIDDATLI, AMMO IJODKORONA 1960-YIL.

ANNOTATSIYA Ushbu maqolada ikkinchi jahon urushi Amerika va o‘zbek adabiyotida, xususan, nasr sohasi taraqqiyoti aks etgan. Ikkinchi jahon urushidan keyin hikoyalar manzarasi haqiqatan ham ta'sir va innovatsiyalarning boy manbasini aks ettirdi. Turli adabiy oqimlarning paydo bo'lishi, masalan, Yevropa ekzistensializmi, individual tajriba va mavjudlikning bema'niligini ta'kidlab, an'anaviy hikoya qilishni shubha ostiga qo'ydi. Xuddi shunday, Lotin Amerikasi sehrli realizmi haqiqat va fantaziya o'rtasidagi chegaralarni yo'qotib, o'quvchilarni xayoliy hikoyalar orqali chuqurroq haqiqatlarni o'rganishga taklif qildi. Natijada, hikoyalar endi uslublar, mavzular va vositalarning keng doirasini qamrab oladi va yuksak san'at va ommabop ifoda o'rtasidagi boy dialogni yaratadi. Ushbu evolyutsiya nafaqat hikoya an'anasini boyitibgina qolmay, balki tomoshabinlarni yangi va mazmunli yo'llar bilan hikoyalar bilan shug'ullanishga taklif qiladi.

Kalit so'zlar: Ikkinchi jahon urushi, fantastika, absurdizm, urushga qarshi roman, erkinlik va demokratiya.

INTRODUCTION

Narrative since World War II resists generalization: It is extremely various and multifaceted. It has been vitalized by international currents such as European existentialism and Latin American magical realism, while the electronic era has brought the global village. The spoken word on television has given new life to oral tradition. Oral genres, media, and popular culture have increasingly influenced narrative.

In the past, elite culture influenced popular culture through its status and example; the reverse seems true in the United States today. Serious novelists like Thomas Pynchon, Joyce Carol Oates, Kurt Vonnegut, Jr., Alice Walker, and E.L. Doctorow have borrowed from and commented on comics, movies, fashions, songs, and oral history. To say this is not to trivialize recent literature: Writers in the United States are asking serious questions, many of them of a metaphysical nature. Writers have become highly innovative and self-aware, or "reflexive." Often they find traditional modes ineffective and seek vitality in more widely popular material. To put it another way: American writers, in recent decades, have developed a post-modern sensibility. Modernist restructurings of point of view no longer suffice for them: Rather, the context of vision must be made new.

DISCUSSION

As in the first half of the 20th century, fiction in the second half reflects the character of each decade. The late 1940s saw the aftermath of World War II and the beginning of the Cold War.

World War II offered prime material: Norman Mailer (*The Naked and the Dead*, 1948) and James Jones (*From Here to Eternity*, 1951) were two writers who used it best. Both of them employed realism verging on grim naturalism; both took pains not to glorify combat. The same

was true for Irwin Shaw's *The Young Lions* (1948). Herman Wouk, in *The Caine Mutiny* (1951), also showed that human foibles were as evident in wartime as in civilian life. Later, Joseph Heller cast World War II in satirical and absurdist terms (*Catch-22*, 1961), arguing that war is laced with insanity. Thomas Pynchon presented an involuted, brilliant case parodying and displacing different versions of reality (*Gravity's Rainbow*, 1973); and Kurt Vonnegut, Jr., became one of the shining lights of the counterculture during the early 1970s following publication of *Slaughterhouse-Five*; or, *The Children's Crusade* (1969), his antiwar novel about the firebombing of Dresden, Germany, by Allied forces during World War II (which he witnessed on the ground as a prisoner of war). The 1940s saw the flourishing of a new contingent of writers, including poet-novelist-essayist Robert Penn Warren, dramatists Arthur Miller and Tennessee Williams, and short story writers Katherine Anne Porter and Eudora Welty. All but Miller were from the South. All explored the fate of the individual within the family or community and focused on the balance between personal growth and responsibility to the group. The 1950s saw the delayed impact of modernization and technology in everyday life, left over from the 1920s -- before the Great Depression. World War II brought the United States out of the Depression, and the 1950s provided most Americans with time to enjoy long-awaited material prosperity. Business, especially in the corporate world, seemed to offer the good life (usually in the suburbs), with its real and symbolic marks of success -- house, car, television, and home appliances.

Yet loneliness at the top was a dominant theme; the faceless corporate man became a cultural stereotype in Sloan Wilson's best-selling novel The Man in the Gray Flannel Suit (1955). Generalized American alienation came under the scrutiny of sociologist David Riesman in The Lonely Crowd (1950). Other popular, more or less scientific studies followed, ranging from Vance Packard's The Hidden Persuaders (1957) and The Status Seekers (1959) to William Whyte's The Organization Man (1956) and C. Wright Mills's more intellectual formulations -- White Collar (1951) and The Power Elite (1956). Economist and academician John Kenneth Galbraith contributed The Affluent Society (1958). Most of these works supported the 1950s' assumption that all Americans shared a common lifestyle. The studies spoke in general terms, criticizing citizens for losing frontier individualism and becoming too conformist (for example, Riesman and Mills), or advising people to become members of the "New Class" that technology and leisure time created (as seen in Galbraith's works). (Hazel Hutchison, 2015, 67)

The 1950s actually was a decade of subtle and pervasive stress. Novels by John O'Hara, John Cheever, and John Updike explore the stress lurking in the shadows of seeming satisfaction. Some of the best work portrays men who fail in the struggle to succeed, as in Arthur Miller's Death of a Salesman and Saul Bellow's novella Seize the Day (1956). Some writers went further by following those who dropped out, as did J.D. Salinger in The Catcher in the Rye (1951), Ralph Ellison in Invisible Man (1952), and Jack Kerouac in On the Road (1957). And in the waning days of the decade, Philip Roth arrived with a series of short stories reflecting his

own alienation from his Jewish heritage (Goodbye, Columbus, 1959). His psychological ruminations have provided fodder for fiction, and later autobiography, into the 1990s.

The fiction of American Jewish writers Bellow, Bernard Malamud, and Isaac Bashevis Singer -- among others prominent in the 1950s and the years following -- are also worthy, compelling additions to the compendium of American literature. The output of these three authors is most noted for its humor, ethical concern, and portraits of Jewish communities in the Old and New Worlds.(Gray, Richard, 2004, 80) The alienation and stress underlying the 1950s found outward expression in the 1960s in the United States in the Civil Rights Movement, feminism, antiwar protests, minority activism, and the arrival of a counterculture whose effects are still being worked through American society. Notable political and social works of the era include the speeches of civil rights leader Dr. Martin Luther King, Jr., the early writings of feminist leader Betty Friedan (The Feminine Mystique, 1963), and Norman Mailer's The Armies of the Night (1968), about a 1967 antiwar march.

The 1960s was marked by a blurring of the line between fiction and fact, novels and reportage, that has carried through the present day. Novelist Truman Capote -- who had dazzled readers as an enfant terrible of the late 1940s and 1950s in such works as Breakfast at Tiffany's (1958) - stunned audiences with In Cold Blood (1966), a riveting analysis of a brutal mass murder in the American heartland that read like a work of detective fiction. At the same time, the "New Journalism" emerged - volumes of nonfiction that combined journalism with techniques of fiction, or that frequently played with the facts, reshaping them to add to the drama and immediacy of the story being reported. Tom Wolfe's The Electric Kool-Aid Acid Test (1968) celebrated the antics of novelist Ken Kesey's counterculture wanderlust, and Radical Chic and Mau-Mauing the Flak Catchers (1970) ridiculed many aspects of left-wing activism. Wolfe later wrote an exuberant and insightful history of the initial phase of the U.S. space program, The Right Stuff (1979), and a novel, The Bonfire of the Vanities (1987), a panoramic portrayal of American society in the 1980s. (Gray, Richard, 2004, 80)

As the 1960s evolved, literature flowed with the turbulence of the era. An ironic, comic vision also came into view, reflected in the fabulism of several writers. Examples include Ken Kesey's darkly comic *One Flew Over the Cuckoo's Nest* (1962), a novel about life in a mental hospital in which the wardens are more disturbed than the inmates, and Richard Brautigan's whimsical, fantastic *Trout Fishing in America* (1967). The comical and fantastic yielded a new mode, half comic and half metaphysical, in Thomas Pynchon's paranoid, *brilliant V* (1963) and *The Crying of Lot 49* (1966), John Barth's *Giles Goat-Boy* (1966), and the grotesque short stories of Donald Barthelme, whose first collection, *Come Back, Dr. Caligari*, was published in 1964. In a different direction, in drama, Edward Albee produced a series of nontraditional psychological works - *Who's Afraid of Virginia Woolf?* (1962), *A Delicate Balance* (1966), and *Seascape* (1975) - that reflected the author s own soul-searching and his paradoxical approach.

At the same time, the decade saw the belated arrival of a literary talent in his forties - Walker Percy - a physician by training and an exemplar of southern gentility. In a series of

novels, Percy used his native region as a tapestry on which to play out intriguing psychological dramas. *The Moviegoer* (1962) and *The Last Gentleman* (1966) were among his highly-praised books. (Rutherford, Mildred. 1902, 45)

By the mid-1970s, an era of consolidation began. The Vietnam conflict was over, followed soon afterward by U.S. recognition of the People's Republic of China and America's Bicentennial celebration. Soon the 1980s - the "Me Decade" - ensued, in which individuals tended to focus more on more personal concerns than on larger social issues.

In literature, old currents remained, but the force behind pure experimentation dwindled. New novelists like John Gardner, John Irving (The World According to Garp, 1978), Paul Theroux (The Mosquito Coast, 1982), William Kennedy (Ironweed, 1983), and Alice Walker (The Color Purple, 1982) surfaced with stylistically brilliant novels to portray moving human dramas. Concern with setting, character, and themes associated with realism returned. Realism, abandoned by experimental writers in the 1960s, also crept back, often mingled with bold original elements a daring structure like a novel within a novel, as in John Gardner's October Light (1976) or black American dialect as in Alice Walker's The Color Purple. Minority literature began to flourish. Drama shifted from realism to more cinematic, kinetic techniques. At the same time, however, the "Me Decade" was reflected in such brash new talents as Jay McInerny (Bright Lights, Big City, 1984), Bret Easton Ellis (Less Than Zero, 1985), and Tama Janowitz (Slaves of New York, 1986).

In literature, drama, and film, grotesque or morbid humor used to express the absurdity, insensitivity, paradox, and cruelty of the modern world. Ordinary characters or situations are usually exaggerated far beyond the limits of normal satire or irony. Black humor uses devices often associated with tragedy and is sometimes equated with tragic farce.

The close of the 1980s and the beginnings of the 1990s saw minority writing become a major fixture on the American literary landscape. This is true in drama as well as in prose. August Wilson who is continuing to write and see staged his cycle of plays about the 20th-century black experience (including Pulitzer Prize-winners Fences, 1986, and The Piano Lesson, 1989) - stands alongside novelists Alice Walker, John Edgar Wideman, and Toni Morrison.

Asian-Americans are also taking their place on the scene. Maxine Hong Kingston (The Woman Warrior, 1976) carved out a place for her fellow Asian-Americans, among them Amy Tan, whose luminous novels of Chinese life transposed to post-World War II America (The Joy Luck Club, 1989, and The Kitchen God's Wife, 1991) have captivated readers. David Henry Hwang, a California- born son of Chinese immigrants, has made his mark in drama, with plays such as F.O.B. (1981) and M. Butterfly (1986).

A relatively new group on the literary horizon are the Hispanic-American writers, including the Pulitzer Prize-winning novelist Oscar Hijuelos, the Cuban-born author of The Mambo Kings Play Songs of Love (1989); short story writer Sandra Cisneros (Women Hollering Creek and Other Stories, 1991); and Rudolfo Anaya, author of Bless Me, Ultima (1972), which sold 300,000 copies, mostly in the western United States.

There is nothing new about a regional tradition in American literature. It is as old as the Native American legends, as evocative as the works of James Fenimore Cooper and Bret Harte, as resonant as the novels of William Faulkner and the plays of Tennessee Williams. For a time, though, during the post-World War II era, tradition seemed to disappear into the shadows - unless one considers, perhaps correctly, that urban fiction is a form of regionalism. Nonetheless, for the past decade or so, regionalism has been making a triumphant return in American literature, enabling readers to get a sense of place as well as a sense of time and humanity. And it is as prevalent in popular fiction, such as detective stories, as it is in classic literature - novels, short stories, and drama. There are several possible reasons for this occurrence. For one thing, all of the arts in America have been decentralized over the past generation. Theater, music, and dance are as likely to thrive in cities in the U.S. South, Southwest, and Northwest as in major cities such as New York and Chicago. Movie companies shoot films across the United States, on myriad locations. So it is with literature. Smaller publishing houses that concentrate on fiction thrive outside of New York City's "publishers row." Writers workshops and conferences are more in vogue than ever, as are literature courses on college campuses across the country. It is no wonder that budding talents can surface anywhere. All one needs is a pencil, paper, and a vision. (Campbell, Donna M. 2010, 56)

The most refreshing aspects of the new regionalism are its expanse and its diversity. It canvasses America, from East to West. A transcontinental literary tour begins in the Northeast, in Albany, New York, the focus of interest of its native son, one-time journalist William Kennedy. Kennedy, whose Albany novels - among them *Ironweed* (1983) and *Very Old Bones* (1992) -- capture elegaically and often raucously the lives of the denizens of the streets and saloons of the New York State capital city.

Prolific novelist, story writer, poet, and essayist Joyce Carol Oates also hails from the northeastern United States. In her haunting works, obsessed characters' attempts to achieve fulfillment within their grotesque environments lead them into destruction. Some of her finest works are stories in collections such as *The Wheel of Love* (1970) and *Where Are You Going, Where Have You Been?* (1974). Stephen King, the best-selling master of horror fiction, generally sets his suspenseful page-turners in Maine - within the same region.

Down the coast, in the environs of Baltimore, Maryland, Anne Tyler presents, in spare, quiet language, extraordinary lives and striking characters. Novels such as *Dinner at the Homesick Restaurant* (1982), *The Accidental Tourist* (1985), Breathing Lessons (1988), and Saint Maybe (1991) have helped boost her reputation in literary circles and among mass audiences.

A short distance from Baltimore is America's capital, Washington, which has its own literary tradition, if a shrouded one, in a city whose chief preoccupation is politics. Among the more lucid portrayers of life in and on the fringe of government and power is novelist Ward Just, a former international correspondent who assumed a second career writing about the world he knows best -- the world of journalists, politicians, diplomats, and soldiers. Just's Nicholson

at Large (1975), a study of a Washington newsman during and after the John F. Kennedy presidency of the early 1960s; In the City of Fear (1982), a glimpse of Washington during the Vietnam era; and Jack Gance (1989), a sobering look at a Chicago politician and his rise to the U.S. Senate, are some of his more impressive works. Susan Richards Shreve's Children of Power (1979) assesses the private lives of a group of sons and daughters of government officials, while popular novelist Tom Clancy, a Maryland resident, has used the Washington politico-military landscape as the launching pad for his series of epic suspense tales. (Macy, John. 1913, 67)

Moving southward, Reynolds Price and Jill McCorkle come into view. Price, Tyler's mentor, was once described during the 1970s by a critic as being in the obsolescent post of "southern-writer- in-residence." He first came to attention with his novel A Long and Happy Life (1962), dealing with the people and the land of eastern North Carolina, and specifically with a young woman named Rosacoke Mustian. He continued writing tales of this heroine over the ensuing years, then shifted his locus to other themes before focusing again on a woman in his acclaimed work, Kate Vaiden (1986), his only novel written in the first person. Price's latest novel, Blue Calhoun (1992), examines the impact of a passionate but doomed love affair over the decades of family life.

McCorkle, born in 1958 and thus representing a new generation, has devoted her novels and short stories -- set in the small towns of North Carolina -- to exploring the mystiques of teenagers (The Cheer Leader, 1984), the links between generations (Tending to Virginia, 1987), and the particular sensibilities of contemporary southern women (Crash Diet, 1992).

In the same region is Pat Conroy, whose bracing autobiographical novels about his South Carolina upbringing and his abusive, tyrannical father (The Great Santini, 1976; The Prince of Tides, 1986) are infused with a sense of the natural beauty of the South Carolina low country. Shelby Foote, a Mississippi native who has lived in Memphis, Tennessee, for years, is an old-time chronicler of the South whose histories and fictions led to his role on camera in a successful public television series on the U.S. Civil War. (Cairns, W. B. 1912) America's heartland reveals a wealth of writing talent. Among them are Jane Smiley, who teaches writing at the University of Iowa. Smiley won the 1992 Pulitzer Prize in fiction for A Thousand Acres (1991), which transplanted Shakespeare's King Lear to a midwestern U.S. farm and chronicled the bitter family feud unleashed when an aging farmer decides to turn over his land to his three daughters.

Texas chronicler Larry McMurtry covers his native state in varying time periods and sensibilities, from the vanished 19th- century West (Lonesome Dove, 1985; Anything For Billy, 1988) to the vanishing small towns of the postwar era (The Last Picture Show, 1966). Cormac McCarthy, whose explorations of the American Southwest desert limn his novels Blood Meridian (1985), All The Pretty Horses (1992), and The Crossing (1994), is a reclusive, immensely imaginative writer who is just beginning to get his due on the U.S. literary scene. Generally considered the rightful heir to the southern Gothic tradition, McCarthy is as intrigued by the wildness of the terrain as he is by human wildness and unpredictability.

Set in the striking landscape of her native New Mexico, Native American novelist Leslie Marmon Silko's critically esteemed novel Ceremony (1977) has gained a large general audience. Like N. Scott Momaday's poetic The Way to Rainy Mountain (1969), it is a "chant novel" structured on Native American healing rituals. Silko's novel The Almanac of the Dead (1991) offers a panorama of the Southwest, from ancient tribal migrations to present-day drug runners and corrupt real estate developers reaping profits by misusing the land. Best-selling detective writer Tony Hillerman, who lives in Santa Fe, New Mexico, covers the same southwestern U.S. territory, featuring two modest, hardworking Navajo policemen as his protagonists. (Boynton, Percy. 1919, 45)

To the north, in Montana, poet James Welch details the struggles of Native Americans to wrest meaning from harsh reservation life beset by poverty and alcoholism in his slender, nearly flawless novels Winter in the Blood (1974), The Death of Jim Loney (1979), Fools Crow (1986), and The Indian Lawyer (1990). Another Montanan is Thomas McGuane, whose unfailingly masculine-focused novels -- including Ninety-Two in the Shade (1973) and Keep the Change (1989) -- evince a dream of roots amidst rootlessness. Louise Erdrich, who is part Chippewa Indian, has set a powerful series of novels in neighboring North Dakota. In works such as Love Medicine (1984), she captures the tangled lives of dysfunctional reservation families with a poignant blend of stoicism and humor.

Two writers have exemplified the Far West for some time. One of these is the late Wallace Stegner, who was born in the Midwest in 1909 and died in an automobile accident in 1993. Stegner spent the bulk of his life in various locales in the West and had a regional outlook even before it became the vogue. His first major work, The Big Rock Candy Mountain (1943), chronicles a family caught up in the American dream in its western guise as the frontier disappeared. It ranges across America, from Minnesota to Washington State, and concerns, as Stegner put it, "that place of impossible loveliness that pulled the whole nation westward." His 1971 Pulitzer Prize-winning novel, Angle of Repose, is also imbued with the spirit of place in its portrait of a woman illustrator and writer of the Old West. Indeed, Stegner's strength as a writer was in characterization, as well as in evoking the ruggedness of western life.

Joan Didion who is as much journalist as novelist and whose mind's eye has traveled far afield in recent years - put contemporary California on the map in her 1968 volume of nonfiction pieces, Slouching Toward Bethlehem, and in her incisive, shocking novel about the aimlessness of the Hollywood scene, Play It As It Lays (1970).

The Pacific Northwest -- one of the more fertile artistic regions across the cultural landscape at the outset of the 1990s - produced, among others, Raymond Carver, a marvelous writer of short fiction. Carver died tragically in 1988 at the age of 50, not long after coming into his own on the literary scene. In mirroring the working-class mindset of the inhabitants of his region in collections such as What We Talk About When We Talk About Love (1974) and Where I'm Calling From (1986), he placed them against the backdrop of their scenic surroundings, still largely unspoiled. (Pattee, Fred Lewis. 1919,65)

The success of the regional theater movement -- nonprofit institutional companies that have become havens of contemporary culture in city after city across America -- since the early 1960s most notably has nurtured young dramatists who have become some of the more luminous imagists on the theatrical scene. One wonders what American theater and literature would be like today without the coruscating, fragmented society and tempestuous relationships of Sam Shepard (Buried Child, 1979; A Lie of the Mind, 1985); the amoral characters and shell-shocking staccato dialogue of Chicago's David Mamet (American Buffalo, 1976; Glengarry Glen Ross, 1982); the intrusion of traditional values into midwestern lives and concerns reflected by Lanford Wilson (5th of July, 1978; Talley's Folly, 1979); and the Southern eccentricities of Beth Henley (Crimes of the Heart, 1979). American literature has traversed an extended, winding path from pre-colonial days to contemporary times. Society, history, technology all have had telling impact on it. Ultimately, though, there is a constant - humanity, with all its radiance and its malevolence, its tradition and its promise.

Uzbek literature of 60-90th of the XX century was the key period in the history of Uzbek literature. It was no less complicated and responsible than the previous one. At the same time, the skill of writers increased markedly, who began to create works that meet all the requirements of the modern literary process. Uzbek literature did not get lost in the powerful stream of the development of world literature, rather the opposite: its uniqueness and originality became obvious. Said Ahmad, Askad Mukhtar, Odil Yakubov, Primkul Kadyrov, Erkin Vakhidov, Abdulla Oripov and many other writers gained not only wide recognition and but also created works which were the worthy of the modern era. (Mirzaev S., Shermuhamedov S. 1993, 87)

The Uzbek literature came cross with the various obstacles in the late 1970th of the XX century. The matrimonial situation, spiritual, political, economic, ecological crisis has increased in the country. This process has intensified sharply in the "freedom and democracy" of the 1980th. This was a real life contras to the events, the activities of the health forces in the literature.Among the outstanding active authors there were Khayriddin Sultonov, Togay Murod, Murod Muhammad Dust, Erkin A'zam, Shavkat Rahmon, Usman Azim, Halima Hudoyberdiyeva, Khurshid Davron, Muhammad Yusuf, Sharof Boshbekov . A new generation, which can be called “literary area of the nation”, turned into a new convergence battleground policy called "Uzbek business”. (Mirzaev S., Shermuhamedov S. 1993, 89)

The government fought against the people with the national religion to restore values, who gave the national status to the Uzbek language as the mother tongue and finally a national struggle for independence had already began. All these events were highlighted in the Uzbek literature. Thus, national literature is one of the most popular in our country in the 20th century a great event - the preparation of national independence.

Conclusion

The post-World War II period had an enormous impact on American society and literature. Many important events occurred and affected directly to the movement of American literature. During this period, American Literature reflected the movement of disillusionment,

and portrayed the lost generation. Many WWII writers adapted new approaches and philosophies in writing their novels. They portrayed the lost generation, anti-war perspective and explored the true meaning of “war hero”. Among them, the pioneers are Bernard Malamud, Ken Kesey and Joseph Heller, who wrote the Natural, One Flew over the Cuckoo’s Nest, and Catch-22. Affected by World War II, they found a new direction and their works highlighted the inevitability of death and the circle of life. In the darkness, there is always existence of a hero who will rescue and give hope. The destruction of war also helped them to understand human conditions with weakness and fears of death. With the changes in modern society, Kesey and Heller emphasized their work on declining humanity and individualism of civilization machines. Also, the extreme power of institutions and bureaucracy restricts people from their free will and making their independent decision.

From the mid-40th, an incredible flourishing of Jewish-American literature began in poetry, drama, and especially in prose. American writers as I. B. Singer, S. Bellow, A. Miller , B. Malamud and the following generation of writers (20–30s): Philip Roth, Norman Mailer, Herbert Gold, Joseph Heller, Edgar Lawrence Doctorow, Grace Paley, Leslie Epstein and many others started their creative activity . Post-war Jewish-American literature is distinguished from the former by a special sense of history, exacerbated by the tragic experience of Jewry. The desire of post-war generation of Jewish-American writers is connected not only with religious, political or ethnic self-determination, but also, with existential self-determination, with a sense of historical instability.

The 50-80 years of leading Uzbek literature, its advantages and disadvantages are also seen in the novel genre. Many novels have been created in this period. Naturally, their level of art is different. For example, some of them are mediocre, and even those that do not look like scandalous. At the same time, these novels have also been created that are unique in the development of Uzbek literature in one-step. Traditional - chronological picture by choosing a short, narrow circle of heroic life, deeply into the psychological character of the character, the philosophy, in the image There are also samples of polyphonic novels, with dramatic sharpness. Personality worship, dogmatism, honesty and creative thinking were described in P.Kodirov's “Uch ildiz”, A.Muhtar's “Tug’ilish”, Shukhrat's "Oltin zanglamas ". The disputable problems were reflected in the images of the Uzbek writers’ novels as G. Gulam's "Binafsha atri", Mirmukhsin's "Umid", P.Kodirov's "Qora ko’zlar", Odil Ekubov's "Diyonat", U. Khoshimov's "Nur borki,soya bor”, SH. Kholmirzaev's "So’nggi bekat", U.Usmanov's "Girdob" .Later, subjectivism, negative stereotype, stubborn ideology and psychology, a certain layer the moral atmosphere of the people, the mood of the people were described in those works. Social justice, duty, conscience, religious convictions and religious convictions were also written as the main theme in those works.

REFERENCES

Aichinger, Peter. (1975) *The American Soldier in Fiction, 1880-1963,* Iowa State University Press.

Aldridge, John W. (1986). "The Loony Horror of it all - Catch-22 Turns 25". Sunday New York Times. Retrieved 1 March 2018.

Bailey, Blake. (2011) "The Enigma of Joseph Heller". New York Times. Retrieved 7 May 2012.

Barth, John. (1967)"The Literature of Exhaustion." The Atlantic 220: 29-34.

Baym Nina (General Editor). (1999) ‘The Norton Anthology of American Literature’, sixth edition.

Bergonzi, Bernard. (1970) *The Situation of the Novel*, University of Pittsburgh Press

Bier, Jesse. (1968) *The Rise and Fall of American Humor*, Holt

Bradbury, Malcolm. (1983) The Modern American Novel. Oxford: OUP.

Cairns, W. B. A. (1912) History of American Literature. New York: Oxford University Press.

Campbell, Donna M. (2008) "The Early American Novel: Introductory Notes." Literary Movements. p56

Clinton S. Burhans, Jr. (1973) Spindrift and the Sea: Structural Patterns and Unifying Elements in Catch 22. Twentieth Century Literature, Vol. 19, No. 4, pp. 239–250,. JSTOR online access

Daugherty, Tracy (2011). Just One Catch: A Biography of Joseph Heller. New York: St. Martin's Press. ISBN 978-0312596859.

Eller, Jonathan R. (October 1992). "Catching a Market: The Publishing History of Catch-22". Prospects.

Erasmus, Desiderious. The Praise of Folly and Other Writings. Ed. Robert M. Adams. New York: Norton (1989). 3-87. Farber, David, and Beth Bailey. The Columbia Guide to America in the 1960s. New York: Columbia U.P., 2001.

Erskine, John, Stuart P. Sherman, William Peterfield Trent, and Carl Van Doren, eds. (1917–1921) The Cambridge History of American Literature. 4 vols. New York: Putnam.

Graff, Gerald. (1987)Professing Literature: An Institutional History. Chicago: University of Chicago Press. -p76

Gussow, Mel (29 April 1998). "Critic's Notebook; Questioning the Provenance of the Iconic Catch-22". The New York Times. Retrieved 1 April 2010.

High Peter B. (2000) “An outline of American literature”, New York.

Hilfer, A. (1992) American Fiction Since 1940. New York: Longman

Marcus Klein, ed. The American Novel Since World War II (New York: Fawcett World Library, 1969), 13.

Margot A. Henriksen, Dr. Strangelove's America: Society and Culture in the Atomic Age; University of California Press, 1997; ISBN 0-520-08310-5; p. 250.

Mirzaev S., Shermuhamedov S. Oybek. (1993) Hozirgi zamon o`zbek adabiyoti tarixi.- T.: “O`zbekiston”,

Шухрат. Шинелли йиллар: Роман.- 1980. Т.: Адабиет ва саньат нашриети. 600 б.

http://www.ziyouz.com/index.php?option=com_content&task=view&id=637&Itemid=210

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

“BOBURNOMA”DAGI AYRIM TOPOGIDRONIMLAR TAHLILI

Jalilova Madina Murotovna
NamDU 10.00.01-O‘zbek tili ixtisosligi bo‘yicha mustaqil izlanuvchi.
Namangan shahar 50-sonli maktabning ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi,
90 740 43 53.

Annotatsiya: Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida berilgan topogidronimlarining nomlanish motivlari berilgan, izoh va talqinlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: gidronim, onomastik konversiya, oykonim, oronim, lisoniy omil, nolisoniy omil, gidronimik indikator.

АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ТОПОГИДРОНИМОВ В “БОБУРНОМЕ”

Аннотация: В статье поясняются мотивы наименования топогидронимов данных в “Бобурноме” Захириддина Мухаммада Бабура пояснения и толкования.

Ключевые слова: гидроним, ономастическая конверсия, ойконим, ороним, лингвистический фактор, нелингвистический фактор, гидронимический индикатор.

ANALYSIS OF SOME TOPOHYDRONYMS IN “BOBURNOMA”

Annotation: In the article, the motivations for naming the topohydronyms given in “Boburnoma” by Zahiriddin Muhammad Babur, explanations and interpretations are explained.

Key words: hydronym, onomastic conversion, oikonym, oronim, linguistic factor, nonlinguistic factor, hydronymic indicator.

KIRISH. Tilning toponimik tizimi doirasida onomastik konversiya (nom ko‘chish) ning o‘ziga xos tamoyili shakllangan. Bunga ko‘ra toponimik tizimdagi mavjud bir joy nomi ikkinchi joy nomiga aylanadi: shahar, qishloq nomi suv obyekti nomi (gidronim) ga, aksincha, suv obyekti nomi – gidronim qishloq yoki shahar nomiga – oykonimga o‘tishi kabi. Nom ko‘chishi, nomlardan nomlarning tug‘ilish jarayoni lisoniy va nolisoniy omillar mahsulidir. Topogidronimlarning yuzaga kelishida ham bu hol yaqqol seziladi.

Suv obyektlarining toponimlarga nisbat berish asosida yuzaga kelgan atoqli nomlari topogidronimlar hisoblanadi. [1.90]. Topogidronim – suv obyektlarining quruqlikdagi geografik obyektlar nomiga nisbat berish orqali yasalgan atoqli oti. [2.76].

Odatda topogidronimlarning yuzaga kelishining bir qator lisoniy va nolisoniy sabablari bor:

1. Suv obyektining qaysi hududdan oqib o‘tishi topogidronimni hosil qilgan. (*Xo‘jand suyi, Andijon rudi*).
2. Suv obyektining qaysi hududda joylashishi topogidronimni hosil qilgan. (Sekriy ko‘li, Kindgar chashmasi).

Topogidronimlarning shakllanishining yana bir jihati shundaki, bunda yangi nom – gidronim iste’molda bo‘lgan boshqa nom – toponim asosida yaratiladi. Bu esa, albatta, yangi nom yaratishdan ko‘ra qulay va yengilroqdir. Demak, topogidronimlar nomlar asosida yaratilgan nomlardir. Gidronimlar toponimik nomlar bilan atalganda ular tarkibida ko‘pinch *daryo, soy, anhor, ariq* singari suv obyekti turini bildiruvchi gidronimik indikatorlar bilan birikib keladi. Gidronimik indikator – atoqli otning suv bilan bog‘liq obyektning nomi ekaniga ishora qiluvchi aniqlagich. [2.25].

Ma’naviy qadryatlarimizning bir bo‘lagi bo‘lmish “Boburnoma” asarida biz ko‘plab topogidronimlarni uchratamiz va ular *daryo, rud, suy, ko‘l, guzar,soy, chashma* kabi indikatorlar bilan ifodalanganini guvohi bo‘lamiz. Tadqiqotda asardagi topogidronimlar tahlil qilinib, guruhlangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Memuardagi topogidronimlarning qanday joy nomi asosida yuzaga kelganligiga ko‘ra quyidagi turlari kuzatiladi:

1) oykonimlarga nisbat berib nomlangan suv obyekti nomlari:

a) shahar nomi bilan atalgan suv obyekti nomlari: *Xo‘jand suyi, Andijon rudi, Axsi suyi* kabi;

b) qishloq nomlari – komonimlar bilan atalgan suv obyektlari: *Karnon soyi, Sang suyi* kabi.

s) qo‘rg‘on nomlari : *Kachakot suyi* kabi.

2) oronimlarga nisbat berib nomlangan gidronimlar: *Cho‘para guzari, Gulbahor suyi, Kamrud rudi* kabi.

1. Oykonimlarga nisbat berib nomlangan suv obyekti nomlari.

Asarda Farg‘ona viloyati tasvirida uning janubiy tarafidagi shaharlardan biri, Farg‘onaning poytaxti Andijon va shu hududdan oqib o‘tuvchi Andijon rudi haqida Bobur atroflicha ma’lumot beradi. Bu daryo Kichik Oloy tizmasining suvayrig‘ich qismidan boshlanadi. Andijon viloyati hududidan oqadiga daryo, shu hudud nomi bilan atalgan: ***Andijon rudi*** *O‘shning mahallotining ichi bila o‘tub, Andijong‘a borur.* [3.35]. Ba’zi o‘rinda bu daryo nomi “suyi” gidronimik aniqlagich bilan ham keladi: *Nechukkim,* ***Andijon suyi*** *O‘shdin kelur*. [3.36]. Demak, Bobur rud va suy, suv so‘zlarini ma’nodosh sifatida qo‘llagan bo‘lib, bu so‘zlar daryo ma’nosini anglatgan. Andijon rudi – kichik daryo. Temuriylar davrida O‘sh shahridan o‘tib, Andijongacha oqib kelgan. Hozirgi nomi Oqbura, asosiy qismi Qirg‘iston hududida. S. Jalilov fikricha ham, Andijon rudi aynan Oqbura. Manbalarda gidronim Oqbura, Oqbo‘ra,

Oqbo‘yra shakllarida uchraydi. [4.22]. Bobur daryo suvidan obodonchilikda keng foydalanishini ta’kidlagan: *Bu rudning har ikki jonibi bog‘ot tushubtur, tamom bog‘lari rudqa mushriftur, binafshasi bisyor latif bo‘lur.* [3.36].

Memuarda bir o‘rinda Axsi suyi topogidronimi keltiriladi: ***Axsi suyi*** *Kosondin kelur*. [3.36]. Misoldan ayon bo‘lganidek, Kosondan oqib keluvchi Kosonsoy Axsi hududiga kelgach shu joy nomi bilan atalgan, *Axsi* toponimiga *suyi* indikatori qo‘shilib yangi topogidronim hosil bo‘lgan. Bu daryo dastlab Chotqol tog‘ tizmasidan Chilquduqsoy nomi bilan boshlangan. Sirdaryo irmoqlaridan biri bo‘lgan – Axsi suyi hozirda Kosonsoy deb ataladi.

Shuningdek, Markaziy Osiyodagi yirik daryo, Tyanshan tog‘laridan boshlangan, Norin va Qoradaryo qo‘shilishidan hosil bo‘lib, Orol dengizi tomon oqqan Sirdaryo asarda *Sayhun suyi, Xo‘jand suyi* deb atalgan: *Sayxun daryosikim, **Xo‘jand suyig‘a** mashhurdur, sharqu shimol tarafidin kelib, bu viloyatning ichi bila o‘tub, g‘arb sori oqar.* [3.34]. Xo‘jand – Sirdaryo bo‘yidagi shahar bo‘lib, (hozir Tojikistondagi Sug‘d viloyati markazi) Sirdaryoning shu hududdan o‘tgan qismi shu joy nomi bilan atalgan: *Qosim Ajabnikim, Axsida oriyati qo‘yulib edi, oz-og‘loq qazoq keyinicha chiqib, qavlab Bichrota bila **Xo‘jand suyidin** o‘tarda Tanbalning qalin kishisiga uchrab, ilikka tushti.* [3.73].

Yana shunday topogidronimlarga *Kobul suvini* misol qilib keltiramiz: *Andin namozi peshin otlanib, partoldin ayrilib, ikki pos bo‘lib edikim, **Kobul suvining** yoqasig‘a kelib, ozroqcha uyuxladuk.* [3.178]. Kobul suvi Hind daryosining o‘ng irmoqlaridan biri bo‘lib, yuqori oqimi Kobul shahridan o‘tganligi bois, shu toponim nomi bilan atalgan.

Memuarda Chotqol tizmasining janubiy yon bag‘ridan boshlanuvchi G‘ovasoyni Bobur Karnon hududidan oqib o‘tgani uchun *Karnonsoy* deb atagan va bu soy G‘avodan hozirgi G‘ova qishlog‘idan chiqib kelishini qayd etgan: ***Karnon soyig‘akim*** *G‘avodin chiqib kelur, yettuk.* [3.98]. Hozirda shu nom bilan ataluvchi Karnon qishlog‘i bor, Chust tumanida joylashgan. Karnon soyi ham huddi shu joydan oqib o‘tgani uning nomlanishiga asos bo‘lgan. Demak, Karnon soyi ham topogidronimga yorqin misol bo‘la oladi. Tilning toponimik tizimi doirasida bu hodisa transonimizatsiya (biror tip atoqli otning, boshqa tip atoqli otga o‘tishi) deb aytiladi. [2.84]. Yuqoridagi misolda qishloq nomi suv obyekti nomiga o‘tgan. Asarda bunday toponimlar talaygina topiladi. Jumladan, Axsi yaqinidagi kent Sang bo‘lib, Bobur bu hududdan oqib o‘tgan soyni Sang soyi deb ataydi: ***Sangga*** *yetguncha aksar kishimizni tushurdilar*. ***Sang*** *Axsidin ikki shar’iydur.* ***Sangdin*** *o‘tgach keynimizda yog‘iy kishisi ko‘rinmay,* ***Sang suyi*** *yuqqoriro‘q yuruduk.* [3.97].

Chag‘onsaroy (Jig‘ansaroy) – Kobul viloyatining sharqida joylashgan bo‘luk: *Yana bir bo‘luk **Chag‘onsaroydur**, bir kenttur.* [3.111]. Bu shahardan oqib o‘tgan daryo shu hudud nomi bilan atalgan, shahar nomi daryo nomiga ko‘chgan: *Ulug‘ rudkim, **Chag‘onsaroy suyig‘a** mashhurdur, Chag‘onsaroyning sharq-shimolidan va Bajavrning orqasidin kelur.* [3.111].

Savod (Savad) – Kobul viloyatiga sharqdan chegaradosh tog‘li viloyat (hozir Pokistonning shimoliy qismida). [5.438]. Memuarda uning hududidan oqadigan daryo Savod suyi deb atalgan: *Namozi dig‘ar **Savod suvining** Kobul tarafig‘a kechib tushuldi.* [3.178].

“Boburnoma”da topogidronimlarni ko‘plab uchratamiz: ***Bangash rudi*** *Bannuga chiqar, Bannu bu suv bila ma’murdur.* [3.119]. Bangash Kobul viloyatidagi tumanlardan biri bo‘lib, shu hududdan oqib o‘tgan anhor shu hudud nomi bilan atalgan. Yuqqoridagi misolda tuman nomi suv obyekti nomiga o‘tgan.

Yana shunday nomlardan nomlarning tug‘ilish jarayoniga G‘azni rudini misol qilib keltiramiz: *Munda yig‘ilur suvlar kattavoz vodiysining va Zurmat julg‘asining va* ***G‘azni rudining,*** *bahor yomg‘urlarining sellari va yozlar suv ulg‘ayganda ziroatdin ortkop suvlari emish.* [3.122]. G‘azni viloyati Afg‘onistondagi shaharlardan biri bo‘lib, shu hududdan oqib o‘tgan anhor shu toponim nomi bilan atalgan.

Yana shunday topogidronimlardan biri *Panjhir daryosi*dir. Panjhir (Panjsher) – Kobuldan 90 km shimoldagi tuman bo‘lib, Bobur bu hududdan oqib o‘tgan daryoni shu hudud nomi bilan atagan: ***Panjhir suvining*** *qotilishida jola tog‘ning to‘qunishig‘a urunub, g‘arq bo‘layozdi.* [3.176].

Shunindek, *Ali Masjid suvi*. Ali Masjid – Afg‘oniston bilan Pokiston chegarasida joylashgan Xaybar dovonining etagidagi xushtabiat joy bo‘lib, Bobur bu hududdan oqib o‘tgan daryoni shu hudud nomi bilan atagan: *O‘shul qaror bila suv yoqasidin sahar ko‘chub, Jomdin o‘tub,* ***Ali Masjid suvining‘*** *chiqishida tushuldi.* [3.178].

Shunday topogidronimlardan yana biri *Kindgar chashmasi*dir. Kindgar Mandiravor (Kobul viloyatidagi tuman) tumanidagi kent. Bobur Lamg‘ondan qaytishda Kindgar kentiga kelgan. Bobur bu joyda xurmo o‘sishini ta’kidlab, kent yaqinidagi ajoyib bir chashmaga sayr qilganini yozgan va bu chashmani Kindgar chashmasi deya nomlagan: *Chahorshanba kuni* ***Kindgar chashmasig‘a*** *borib, sayr qilduk. Kindgar Mandirovar tumanig‘a taalluq kenttur. Tamom Lamg‘onotda ushbu kentta –o‘q xurmo bordur.* [3.182]. Demak, chashmaning Kindgar hududida joylashishi (hosil bo‘lishi) bu nom bilan atalishiga sabab bo‘lgan.

Suv obyektining qaysi hududda joylashishi topogidronimni hosil bo‘lishiga asos bo‘lgan topogidronimlardan yana biri *Sekri ko‘li*dir: *Darvesh Muhammad sorbon bila Qismtoykim, Bayanag‘a borib-kelib yer-suvni ko‘rub-bilib edi, ilgari* ***Sekriy ko‘lining*** *yoqasida yurt ko‘ra yiborildi.* [3.220]. Sekri – Agradan 40 km masofadagi joy nomi. [5.455]. Bobur Rano Sangoga qarshi kurashda katta lashkarga suvi yetadigan birdan bir joy Sekriy deb hisoblaydi. Shuning uchun ko‘l yoqasida qarorgoh ko‘rish uchun odamlarini jo‘natadi va bu hududda joylashgan ko‘lni *Sekri ko‘li* deb nomlaydi.

Ana shunday topogidronimlardan yana biri *Kishm suyidir*. Kishm – hozirgi Afg‘onistonning Badaxshon viloyatiga mansub shaharcha. Fayzobod shahri yaqinida. [5.290]. Bobur bu yerdan oqadigan Ko‘kcha daryosini shu hudud nomi bilan *Kishm suyi* deb atagan: *Kishmning oyog‘ida Shohidonda* ***Kishm suyining*** *sharqiy tarafida cheriklab o‘lturub edilarkim, bu o‘zbaklar tong boshida shabixun kelib,* ***Kishm suyini*** *o‘tub, Nosir mirzoning ustiga yurudi…****Kishm suyi*** *uluq edi, bu suvdin kechib kelib edilar.* [3.141]. Bu daryo Panj daryosining chap irmog‘i bo‘lib, Afg‘onistonning shimoliy sharqiy qismida joylashgan. Hindukush tog‘larining shimoliy yonbag‘irlaridan oqib o‘tgan. Bobur bir o‘rinda bu daryoni *Ko‘kcha* nomi

bilan ham atagan: *Barcha ittifoq qilib, cherik tortib,* ***Ko‘kcha suyining‘*** *Yaftal va Rog‘ sori tuzi bila otliq-yayoqni yig‘ib, yasob pushtalar bila Xamchonning‘ yovug‘ig‘a keldilar.* [3.151]. Demak, Bobur bizningcha ba’zi gidronimlarga o‘zi nom berib topogidronim hosil qilgan va bu nom suv obyektining qayerdan oqib o‘tganini, qaysi hududda joylashganligini namoyon etib turgan. Bu daryo hozirgi kunda ham hech o‘zgarishsiz *Ko‘kcha daryosi* deb ataladi. Uning varianti bo‘lgan *Kishm suyi* esa iste’moldan chiqib ketgan.

Shuningdek, *Parsaru* suyi. Parsaru – Hindistondagi Saru daryosi qirg‘og‘ida joylashgan shaharcha bo‘lib, Bobur shu hududdan o‘tuvchi daryoni ham shu hudud nomi bilan *Parsaru* deb atagan: *Tonglasi panjshanba kuni erta ko‘chub, Saru daryosidin ayrilib o‘n bir kuro‘h yo‘l kelib,* ***Parsarudin*** *o‘tub,* ***Parsaruning*** *yoqasida tushuldi… Ushbu* ***Parsaruda*** *kecha tahorat qiladur edim, sham yorug‘ig‘a qalin baliqlar yig‘ilib, suv yuziga chiqtilar. Men va yovug‘umdag‘ilar ilik bila qalin baliq tuttuk.*

Odina kuni ***Parsaruning*** *bir shox obining boshig‘a tushuldi. Xeyli inichka suv edi.* [3.260]. Bobur bu o‘lkada olib borgan janglari paytida Parsaru daryosi yoqasi lashkar uchun qo‘nalg‘a vazifasini bajargan.

Asarda *Andarob suvi* ham keltirilgan bo‘lib, bu daryoning nomlanishiga ham qaysi hududdan oqib o‘tgani sabab bo‘lgan. Andarob Afg‘oniston viloyati bo‘lib, Kobulni Qunduz viloyati bilan bog‘lovchi yo‘l ustida, Hinduqush tog‘lari yonbag‘rida joylashgan. Hududidan shu nomdagi daryo oqib o‘tadi: *Ya’qubga ijozat bergandin so‘ng Qizilsuv quyi ko‘chib,* ***Andarob suyining*** *qotilishig‘a yovuq tushuldi. Tonglasi, rabiulavval oyining avositida jarida* ***Andarob suyini*** *o‘tib, Dushi navohisida bir ulug‘ chinor tubida o‘lturdim.* [3.104].

Qomusnomada topogidronimlardan *Bajavr suyi* ham keltirilgan. Bajavr (Bajaur, Bajur) – Kobulning sharq tomonida, Pokistonning shimoliy qismida joylashgan tog‘li viloyat bo‘lib, asarda viloyat hududidan oqib o‘tgan soy *Bajavr suyi* deb atalgan: *Odina kuni, safar oyining uchida Panjkura suyi bilan* ***Bajavr suyining*** *qotilishig‘a tushuldi.* [3.164].

Asarda tilga olingan *Parvon suyi* ham topogidronimga misol bo‘ladi. Parvon – Kobul viloyatining shimoliy qismi tog‘ etagida joylashgan kent bo‘lib, memuarda bu hududdan oqib o‘tgan daryo *Parvon suyi* deyilgan va undan mahalliy aholi tol novdalaridan to‘qilgan savat bilan baliq tutishi aytilgan: *Sabohi otlanib, ma’jun yeb,* ***Parvon suv*** *qotilishida* ***Parvon suvig‘a*** *bu el dasturi bila baliq dorusi solib, qalin baliq tutuldi.* [3.176].

Memuarda Bobur bir qancha guzar nomlarini ham keltirgan bo‘lib, bular ham topogidronimlarga misol bo‘ladi. Guzar – daryodan kechib o‘tiladigan joy, kechuv. [6.62]. Asarda bir qancha Amudaryo bo‘yidagi guzar nomlari keltirilgan. Masalan, *Tirmiz, Kilif, Karki, To‘qquz o‘lum guzari*. Tirmiz shahri yonida daryoning eng muhim kechuvi bo‘lgan va u “*Tirmiz guzari*” deb nom olgan. Xuddi shu kabi Kilif Amudaryo sohilidagi shahar bo‘lib, bu yerdagi kechuv “*Kilif guzari*” deb atalgan va muhim strategik ahamiyatga ega bo‘lgan: ***Tirmiz*** *va* ***Kilif*** *va* ***Karki guzarlarida*** *kema muncha yasang, ko‘pruk asbobi bu miqdor tayyor qiling, yuqqori To‘qquz o‘lum guzarlarni yaxshi ehtiyot qiling.* [3.103]. Karki guzarining nomlanishiga esa Amudaryoning chap sohilidagi Karki qo‘rg‘oni nomi asos bo‘lgan. [5.283].

Huddi shunday topogidronimlarga *Dinkot guzarini* ham misol qilib keltirishimiz mumkin: ***Dinkut guzari*** *bila o‘tganlar Bangash bila kelurlar.* [3.109]. Dinkot – Pokistonning shimolida, Sind daryosining o‘ng sohilida joylashgan qo‘rg‘on bo‘lib, uning yaqinidagi guzar shu qo‘rg‘on nomi bilan atalgan.

2. Oronimlarga nisbat berib nomlangan gidronimlar.

Cho‘pora guzari Sind daryosidagi guzarlardan biri bo‘lib, “Boburnoma”da bu guzardan shimol tomondagi tog‘lar Cho‘pora tog‘lari deb atalgan. Guzarning nomlanishiga shu tog‘larning nomi asos bo‘lgan: ***Chupora guzari*** *bilan o‘tganlar agar Farmul bila kelsalar, G‘azni kelurlar va agar Dasht bila borsalar, Qandahor borurlar*. [3.109]. Demak, aksariyat guzarlarning nomlanishiga shu hududdagi toponimlar nomi motiv bo‘lib xizmat qilgan va topogidronimlarni hosil qilgan.

Memuarda, shuningdek, *Gulbahor suyi* topogidronimi ham keltirilgan. Gulbahor Kobul viloyatining shimoli g‘arb tomonida joylashgan tog‘ etagi. U yerdagi daryo va kent ham shu nom bilan atalgan. [5.213]: ***Gulbahor suyida****, Paravon suyida, Istalif suyida bu tariqa bila tutarlar.* [3.116]. Gulbahor domonasi (tog‘ etagi)dan oqib o‘tuvchi kichik daryo shu tog‘ nomi bilan atalgan.

Yana shunday nomlardan nomlarning tug‘ilish jarayoniga *Kamrud rudini* misol qilib keltiramiz. Kamrud Hisor tizmasidagi dara bo‘lib, undan oqib o‘tuvchi daryo “Boburnoma”da *Kamrud rudi* deb atalgan: *Sulton Mas’ud mirzo Hisorda turmoqning maslahatini topmay,* ***Kamrud rudi*** *yuqqori Siri tog‘ yo‘li bila inisi Boysunqur mirzo qoshig‘a Samarqandg‘a bordi.* [3.52].

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

“Boburnoma” asari o‘zbek tili tarixiy onomastikasini o‘rganishdagi o‘rni va mohiyati beqiyos. Tadqiqotda asardagi topogidronimlarning leksik-semantik tasnifi va tavsifi berildi va ular tahlili asosida topogidronimlarning yuzaga kelish motivlari aniqlandi.

XULOSA. Memuardagi toponimlar sistemasida gidronimlar va topogidronimlar uning tarkibiy qismi sifatida alohida ajralib turadi. Asarda tilga olingan gidronimlarning salmoqli qismini topogidronimlar tashkil etadi, va ular variantdorlikni hosil qilgan.

“Boburnoma”dagi gidronimlarning lisoniy shakllanishida gidronimik aniqlagichlar (suyi, suvi, rud, daryo, hovz, guzar, jo‘yi va boshqalar) turli mustaqil so‘z turkumiga oid so‘zlarga qo‘shilib, ularni suv obyekti va inshootlarining atoqli nomini ifodalashga xoslaydi. Qomusnomadagi gidronimik aniqlagichlar tarixiy-etimologik jihatdan, asosan, umumturkiy, fors-tojikcha, qisman, arabcha lug‘aviy qatlamga mansubdur.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2008.
2. Бегматов Э, Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати.– Наманган, 2006.

3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.–Тошкент: Шарқ , 2002.
4. O‘zbekiston joy nomlarining izohli lug‘ati.–Toshkent, 2022.
5. Бобур энциклопедияси. – Тошкент: Шарқ, 2014.
6. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent, 2006.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK: 81'33

MEDIA NUTQ TILNING MAXSUS FAOLIYAT SOHASI SIFATIDA

Toxtasheva Dilnoza Odiljonovna
Andijon davlat chet tillar instituti tadqiqotchisi
toxtashevadilnozadilnoza245@gmail.com
+998906233622

Annotatsiya: Ushbu maqolada media nutq tilning maxsus faoliyat sohasida qo‘llanilishi, media nutqni yaratish tarixi kommunikatsiya vositalari hamda texnologiyalarning rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq ekanligi yoritib berilgan. Biz olib brogan tadqiqod natijasida media nutqi asrlar davomida rivojlanganligidan foydalanib, o‘zgaruvchan aloqa sharoitlariga moslashtirdik. Bugungi kunda u til, madaniy va texnologik jihatlar bir-biri bilan o‘zaro ta’sir qiladigan murakkab va ko‘p darajali tizimdir. Media nutqida maxsus faoliyat turlari, ya'ni yangiliklarni yetkazish, reklama, intervyu va hujjatli dasturlar kabi formatsiyalar ko‘rib chiqilgan va bu sohaga oid tilshunoslik yondoshuvlari ham muhim o‘rin tutadi, chunki tilning amaliy jihatlari jamiyatning madaniy va ijtimoiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatilishi haqida maqolada bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: Media nutq, lingvistika, kommunikatsiya, ijtimoiy media nutqi.

МЕДИАРЕЧЬ КАК ОСОБАЯ СФЕРА ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЯЗЫКА

Аннотация: В данной статье освещается использование медиаречи в специальной сфере деятельности языка, причем история создания медиаречи тесно связана с развитием средств коммуникации и технологий. В результате нашего исследования мы адаптировали медиаречь к изменяющимся условиям коммуникации, опираясь на тот факт, что она развивалась на протяжении веков. Сегодня это сложная и многоуровневая система, в которой язык, культура и технологии взаимодействуют друг с другом. В медиаречи рассматриваются специальные виды деятельности, такие как передача новостей, реклама, интервью и документальные программы. Лингвистические подходы в этой области также играют важную роль, поскольку в статье излагается, как практические аспекты языка непосредственно влияют на культурное и социальное развитие общества.

Ключевые слова Медиа дискурс, лингвистика, коммуникация, дискурс в социальных сетях.

MEDIA AS A SPECIAL FIELD OF SPEECH LANGUAGE ACTIVITY

Abstract: In this article, it is highlighted that media speech is the use of language in the sphere of special activity, the history of the creation of media speech is closely related to the development of means of communication and technologies. As a result of our research, we adapted media speech to changing communication conditions, taking advantage of its centuries-long development. Today, it is a complex and multi-level system in which language, culture, and technological aspects interact with each other. Special types of activities in media speech, such as news delivery, advertising, interviews, and documentary programs, are considered, and linguistic approaches in this area also play an important role, since the practical aspects of language have a direct impact on the cultural and social development of society.

Key words: engineering and design, motivation, competence, criteria, qualification requirements, professional activity, computer graphics, creative approach.

KIRISH. Media nutqi – bu media muhitida taqdim etilgan kommunikatsiya. Media nutqining uch xil turi mavjud bo‘lib, uni yaratish uchun ishlatiladigan texnologiyaga qarab tasniflanadi. Bularga bosma, radio va televideniye kiradi. Media nutqni yaratish tarixi kommunikatsiya vositalari va texnologiyalarning rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq. Media nutqining paydo bo‘lishi bir necha asosiy bosqichlar orqali kuzatilishi mumkin. Jumladan [1]:

1. Bosma so‘z. Media nutqining boshlanishi XV asrda bosma matbuotning ixtirosidan kelib chiqqan bo‘lib, bu ma’lumotlarning ommaviy tarqatilishini ta’minladi. Gazeta va jurnallar ommaviy axborot vositalari nutqining birinchi shakllariga aylanib, jamiyatga yangilik, sharh va adabiy asarlarni taqdim etdi.

2. Radio va televideniye. XX asrda radio va televideniye rivojlanishi bilan media nutqi yangi shakl va auditoriyaga ega bo‘ldi. Ushbu ommaviy axborot vositalari verbal va vizual elementlardan keng foydalanishni boshladi, bu esa xabarlarni yozish va taqdim etish uslubini o‘zgartirdi.

3. Internetning paydo bo‘lishi. XX asrning oxiridan boshlab internet media nutqini tubdan o‘zgartirdi. Elektron gazeta, blog va forumlarning paydo bo‘lishi har kimga axborot tashuvchisi bo‘lish imkoniyatini berdi. Tezkor ma’lumotlar uzatish va tezkor fikr-mulohazalar qobiliyati media nutq ufqlarini sezilarli darajada kengaytirdi.

4. Ijtimoiy tarmoqlar. XXI asrning boshlarida ijtimoiy media nutqida inqilob sodir bo‘ldi. Facebook, Twitter va Instagram kabi platformalar foydalanuvchilarga o‘z fikr hamda ijodlarini bir zumda, keng auditoriya bilan baham ko‘rish imkonini berdi. Bu shaxsiy va ommaviy muloqot elementlarini birlashtirgan yangi aloqa janrini yaratdi.

5. Multimedia formatlari. Zamonaviy media formatlari matn, rasm, video va ovozni o‘z ichiga oladi, bu esa media nutqini yanada xilma-xil va boy qiladi. Bu tomoshabinlar bilan muloqot qilish uchun turli kanallardan foydalangan holda hikoyalarni yanada hissiy va samarali aytib berishga imkon beradi.

Ko‘rinadiki, media nutqi asrlar davomida rivojlanib, o‘zgaruvchan aloqa sharoitlariga moslashdi. Bugungi kunda u til, madaniy va texnologik jihatlar bir-biri bilan o‘zaro ta’sir qiladigan murakkab va ko‘p darajali tizimdir [2,3].

TAHLIL VA METODLAR

“Keng qamrovli axborotlashtirish davrida turli tillarning lingvistik, ijtimoiy, madaniy va tarixiy elementlarini birlashtirgan maxsus ommaviy axborot vositalari tili paydo bo‘ldi. Ushbu til millatlararo o‘lchovga ega bo‘lgan ommaviy aloqa matnlarini yaratish uchun ishlatiladi”. Ommaviy axborot vositalarining zamonaviy muloqotning muhim jihatiga aylanishi olimlarning ommaviy kommunikatsiyadagi til dinamikasiga e’tiborini kuchaytirishga olib keldi [4,5]. Ommaviy axborot vositalarining til xususiyatlarini o‘rganish XX asrning ikkinchi yarmida boshlangan. Konkov V.I [1]., Maksimov S.YE, Gasparov B.M [3], McLuhan, H. M [4], C. Pérez-Sabater [7], T. A. Shiryaeva, A. A. Arakelova, E. V. Tikhonova [9] va R. Breeze [8] kabi olimlar o‘z hissalarini qo‘shdilar.

Media nutqining tuzilishi va mazmunini tahlil qilishda turli xil ilmiy yondashuvlar, shu jumladan, sotsiolingvistika, pragmatika, semiotika, psixolingvistika, funksional stilistika, nutqni tahlil qilish, tarkibni tahlil qilish, kognitiv tilshunoslik va tanqidiy tilshunoslik hamda lingvokulturologiya kabi yangi sohalar qo‘llangan.

“Ommaviy axborot vositalari tili” atamasining kontekstual ma’nolarini tahlil qilish uchta keng tarqalgan talqinni ochib beradi. Birinchidan, bu ommaviy axborot vositalari tomonidan yaratilgan va tarqatilgan matnlarning to‘liq to‘plamiga ishora qiladi. Ikkinchidan, bu o‘ziga xos lingvistik va stilistik xususiyatlarga ega bo‘lgan barqaror til ichidagi tizim. Va nihoyat, bu bosma, radio, televideniye va internet kabi har bir ommaviy axborot vositasiga moslashtirilgan verbal va audiovizual elementlarni birlashtirgan noyob ramziy tizim.

Metodologik nuqtayi nazardan, ommaviy axborot vositalari tilining ushbu talqinlari tilning uchta asosiy ta’rifi – universal, tizimli va o‘ziga xos xususiyatlari

bilan chambarchas bog‘liq. Birinchi ta’rifda til har qanday ramziy tizim sifatida ko‘rib chiqiladi va uning barcha ko‘rinishlarini qamrab oladi (masalan, musiqa tili, ommaviy axborot vositalari tili, adabiyot tili). Ikkinchi ta’rifda til verbal nutq orqali inson muloqotining asosini tashkil etuvchi maxsus belgi tizimi sifatida qaraladi. Uchinchi yondashuv rus, ingliz, fransuz va Xitoy kabi ma’lum bir tarixiy kontekstda faol ishlaydigan milliy tillar kabi ushbu kengroq tizim doirasidagi o‘ziga xos komponentlarni ochib beradi.

Ommaviy axborot vositalarining tili so‘z boyligi va grammatik xususiyatlari jihatidan juda xilma-xildir, bu mavzu, nashr qilish an’analari va auditoriya xususiyatlari kabi omillarga bog‘liq. Ushbu xilma-xillikka qaramay, ommaviy axborot vositalarida nutq, birinchi navbatda, muhim maqsadga xizmat qiladi. Ommaviy axborot vositalarida nutqning ikkita asosiy turini kelib chiqishiga qarab farqlash muhimdir.

Birinchi tur to‘g‘ridan-to‘g‘ri media muhitida paydo bo‘ladi va ko‘pincha funksional uslubda jurnalistik uslub deb nomlanadi. Ikkinchi tur ommaviy axborot vositalaridan tashqarida paydo bo‘ladigan, ammo ularda ishlatiladigan turli xil funksional va uslubiy shakllarni o‘z

ichiga oladi. Masalan, gazeta va jurnallarda adabiy asarlar, ilmiy maqolalar va akademik matnlardan parchalar nashr etilishi mumkin. Odatda, ushbu matnlarni ommaviy axborot vositalariga kiritish tashqi jarayon sifatida qaraladi va kommunikativ media muhitining bir qismi sifatida lingvistik tahlil qilinmaydi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Ommaviy axborot vositalari tilining asosiy kommunikativ xususiyatlarini tushunish uchun ushbu muhitda rivojlangan o‘ziga xos shakllarni o‘rganish foydalidir. Shunisi e’tiborga loyiqki, media texnologiyasi tabiatan utilitar ekanligini ta’kidlash muhimdir. “Utilitar” atamasi amaliy maqsad yoki dasturga ega bo‘lgan narsani anglatadi. Shu nuqtayi nazardan, ommaviy axborot vositalari utilitar rol o‘ynaydi, chunki ular jamiyatning kengroq amaliy faoliyatiga kiritilgan. Ommaviy axborot vositalari tilining utilitar tabiati, ayniqsa, mahalliy matbuotda yaqqol namoyon bo‘ladi, ammo bu kuzatuv har qanday markaziy nashrga ham tegishli.

Ommaviy axborot vositalari tilining utilitarizmidan kelib chiqadigan yana bir muhim xususiyati hozirgi paytda uning dolzarbligidir. Bundan tashqari, nashr etilgan materiallar ko‘pincha aniq sanalar bilan chambarchas bog‘liq. Media matnlari har doim ma’lum bir ijtimoiy kontekstga bog‘langan. Aksincha, ilmiy va adabiy asarlar vaqt o‘tishi bilan kommunikativ qiymatini saqlab qolishi mumkin. Media maydonida vaziyat boshqacha, bu yerda nashrning ahamiyati uning dolzarbligiga bevosita bog‘liq.

Matnlar keyinchalik qayta ishlatilishi mumkin bo‘lsa-da, ular boshqa kommunikativ kontekstda – dolzarb media kontenti sifatida emas, balki tarixiy asarlar sifatida taqdim etiladi. Shuning uchun media-materiallar uzoq muddatli saqlash uchun mo‘ljallanmagan; ommaviy axborot vositalarining barcha nutq mahsulotlarini arxivlash kundalik so‘zlashuv nutqining har bir nusxasini saqlash kabi amaliy emas.

Utilitarizm va dolzarblik ommaviy axborot vositalari tilining xususiyatlarining yana bir muhim jihatini keltirib chiqaradi. Ishonch bilan aytish mumkinki, ommaviy axborot vositalarining nutqi tabiatan ijro etuvchi yoki muhim ijro elementini o‘z ichiga oladi. D.Ostin tomonidan tilshunoslikka kiritilgan “performativ” (“ijro etuvchi”) atamasi harakat sifatida ishlaydigan xabar yoki jumlalarni anglatadi. Zamonaviy foydalanishda ijro “harakat yoki harakatga teng keladigan bayonot” deb tushuniladi. Bayonot ijro etuvchi deb tasniflanishi uchun uni haqiqiy hayotiy kontekstlarda joylashtirish, muayyan oqibatlarga olib keladigan ijtimoiy, kommunikativ yoki shaxslararo vaziyatlarni yaratish kerak. Masalan, urush e’lonlari, qasamyodlar, kechirim so‘rash va turli xil buyruqlar.

Shuni ta’kidlash kerakki, nutq aktlarining ko‘plab tasniflarida ular alohida guruhga ajratilmaydi; aksincha, ular nutq aktlarining o‘ziga xos xususiyati sifatida qaraladi. Masalan, J.R.Serlning klassifikatsiyasi bo‘yicha performativlar reprezentativ, ko‘rsatma, topshiriq, ekspressiv va deklaratsiyalarni o‘z ichiga oladi. Shu nuqtayi nazardan, ijro etuvchi fe’llar ushbu beshta toifaning har birida o‘ziga xos paradigma bo‘lib xizmat qiladi va turli xil sintaktik xususiyatlarni namoyish etadi.

Ommaviy axborot vositalari tilining asosiy kommunikativ xususiyatlari to‘plamini aniqlaganimizda, biz muqarrar ravishda media matnlarini “ijro etuvchi” so‘zlar deb atash o‘rinli degan xulosaga kelamiz. Matnni ijro etuvchi deb tasniflash tushunchasi bir necha bor ilgari surilgan, shu jumladan, Y.Xabermas o‘zining individualligini o‘rganishda, “o‘z-o‘zini namoyish etish matnlarini ijro etuvchi deb hisoblash kerak”ligini ta’kidlagan.

Matnlarni lingvistik-pragmatik nuqtayi nazardan o‘rganadigan tadqiqotchilar, ayniqsa deyksis bilan bog‘liq holda, ulardagi ijro etuvchi elementlarni qanday aniqlash yoki ta’kidlashni muhokama qilishadi. Media matnlari aniq jihatlarni ta’kidlab, haqiqatni parchalaydi. Media matnlarining ijro etuvchi tabiati nashr etilgan paytda aniq bo‘ladi, chunki ular vaqt va makonning ijtimoiy kontekstida bo‘ladi. Bu nuqta, shuningdek, ijro etuvchi komponentni faollashtiradi, bu bizni ushbu media matnlarni tabiatan ijro etuvchi deb hisoblashimizga olib keladi. Media matnlarining utilitar, tegishli va ijro etuvchi jihatlari, ayniqsa, nutq nazariyasi yordamida tahlil qilinganda yaqqol namoyon bo‘ladi, bu yerda har doim “muloqot aktida bevosita ishtirok etish momenti” ta’kidlanadi.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, biz zamonaviy ommaviy axborot vositalari tilining yana bir jihatini ta’kidlab o‘tamiz. O‘quvchi yana qaytib kelishi mumkin bo‘lgan yozma nutqdan farqli o‘laroq, qaytarilmaslik verbal nutq uchun odatiy ekanligi qabul qilingan bo‘lsa-da, B.M.Gasparov yozma aloqaning umumiy mohiyatini ma’lum bir turga e’tibor bermasdan ko‘rib chiqadi. Bosma nashrlarni o‘rganishda qaytarilmaslik muammosi yanada murakkablashadi. Texnik jihatdan bosma materiallarni qayta o‘qish mumkin bo‘lsa-da, hozirgi voqealar kontekstida o‘qish ma’lum vaqt va joyga bog‘liq. Agar o‘quvchilar gazeta yoki jurnal mazmuni bilan birinchi marta tanishmasalar, uni umuman o‘qishlari dargumon. Media tilining ushbu kommunikativ xususiyatlari media matnlarining tuzilishi, so‘z boyligi va grammatikasini shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shuningdek, ta’sirchan muloqotni shakllantiradigan media muhit utilitarizm, dolzarblik, ijro etish va ma’lum bir auditoriyaga yo‘naltirish kabi xususiyatlarga ega bo‘lganligi sababli, bu badiiy nutqni tushunishga ta’sir qiladi. Binobarin, san’at asarlari utilitarizm, dolzarblik va ijro etuvchi obyektiv orqali tobora ko‘proq baholanmoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Коньков В.И. Медиаречь: содержание понятия и принципы анализа // Мир русского слова. № 3 / 2016. – С. 58-63.

2. Максимов С.Е. Прагматическая доминанта текста и дейксис // Высказывание и дискурс в прагмалингвистическом аспекте: Сб. науч. тр. / Отв. ред. Г. Г. Почепцов. – Киев, 1989. – С. 62-67.

3. Гаспаров Б.М. Устная речь как семиотический объект//Семантика номинации и семиотика устной речи: Лингвистическая семантика и семиотика I. Уч. зап. Тарт. гос. ун-та, вып. 442. – Тарту, 1978. – С. 63-112.

4. McLuhan, H. M. (1964). Understanding media: The extensions of man (1st ed.). McGraw Hill. P 137-142.

5. Маклюэн, Г. М. (2003). Понимание медиа: Внешние расширения человека (В. Г. Николаев, Перев.). М.: Электронная публикация, Центр гуманитарных технологий.

6. Иванов, С. М. (2023). Трансформация языковых норм в цифровую эпоху: влияние новых медиа. Вопросы языкознания, 4, 78–95.

7. C. Pérez-Sabater, ‘Moments of sharing, language style and resources for solidarity on social media: A comparative analysis’, Journal of Pragmatics, vol. 180, pp. 266–282, Jul. 2021, doi: 10.1016/j.pragma.2021.04.034.

8. R. Breeze, ‘Language in the Media’, in Reference Module in Social Sciences, Elsevier, 2024, p. B9780323955041003021. doi: 10.1016/B978-0-323-95504-1.00302-1.

9. T. A. Shiryaeva, A. A. Arakelova, E. V. Tikhonova, and N. M. Mekeko, ‘Anti-, Non-, and Dis-: the linguistics of negative meanings about youtube’, Heliyon, vol. 6, no. 12, p. e05763, Dec. 2020, doi: 10.1016/j.heliyon.2020.e05763.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

XOTIRANOMADA QODIRIY SHAXSIYATI VA IJODINING TALQIN ETILISHI

Ubaydullayev Normuhammad
O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori
E-mail: normuhammadubaydullayev@gmail.com

Annotasiya. Abdulla Qodiriy badiiy-estetik olamining o‘ziga xos jihatlari I.Sulton, M.Qo‘shjonov, O.Sharafiddnov, N.Karimov, U.Normatov, B.Karim kabi adabiyotshunoslarning chuqur va betakror talqinlari negizida e’tirof etilgan bo‘lsa-da, bu benihoya ulkan qalb egasining shaxsiy hayotining hali biz anglamagan jihatlari Habibullo Qodiriyning “Otam haqida”gi kabi memuardagidek batafsil yoritilgan emas. Mana shu tomondan olib qaraydigan bo‘lsak, badiiylikning eng muhim shartlari – shaxs va ijod mas’uliyati inson fenomeni va uning mangu hayot bulog‘idan suv ichgani, hamda odamiylikning yuksak fazilatlari bilan uyg‘un holda tarannum etilishi H.Qodiriyning izlanishlarida boshqacha ranglarda jaranglaydi.

Kalit so‘zlar: *biografik metod, xotiralar, biografiya, tarjimayi hol, ijodkor shaxsi, hujjatlilik, haqqoniylik, badiiy haqiqat va hayot haqiqati.*

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЛИЧНОСТИ И ТВОРЧЕСТВА КАДЫРИ В МЕМУАРАХ

Аннотация. Хотя уникальные аспекты художественно-эстетического мира Абдуллы Кадыри были признаны на основе глубоких и уникальных интерпретаций таких литературоведов, как И. Султан, М. Кошжонов, О. Шарафиддинов, Н. Каримов, У. Норматов и Б. Карим, аспекты личной жизни этой невероятно щедрой души, которые мы еще не поняли, не освещены так подробно, как в мемуарах Хабибулло Кадыри «О моем отце». С этой точки зрения важнейшие условия художественности — ответственность личности и творчества, феномен человека и его питье из вечного источника жизни, прославление высоких качеств человечества — резонируют в исследованиях Х. Кадыри разными красками.

Ключевые слова: *биографический метод, мемуары, биография, автобиография, творческая личность, документальность, подлинность, художественная правда, жизненная правда.*

INTERPRETATION OF KADIRIY'S PERSONALITY AND WORK IN THE MEMOIR

Annotation. Although the unique aspects of Abdulla Qodiriy's artistic and aesthetic world have been recognized on the basis of deep and unique interpretations by literary scholars such as I. Sultan, M. Qoshjonov, O. Sharafiddnov, N. Karimov, U. Normatov, B. Karim, the aspects of the personal life of this extraordinary soul that we have not yet understood are not covered in as much detail as in Habibullo Qodiriy's memoirs, such as "About My Father". If we look at it from this perspective, the most important conditions of art - the glorification of the individual and creative responsibility as a human phenomenon and its drinking from the eternal spring of life, and the high qualities of humanity, in harmony with them, resonate in H. Qodiriy's research in different colors.

Keywords: *biographical method, memoirs, biography, biography, creative personality, documentary, authenticity, artistic truth and the truth of life.*

KIRISH.

“O‘tkan kunlar” romani va undagi qahramonlarning ruhiy kayfiyatini chuqur o‘rganib, tahlil qilgan Prof. H.Umurov: “Inson ruhiyatini tahlil qilish, uni chuqur tushunish va tasvirlash mahorati adabiyotning asosiy mohiyatini belgilovchi xususiyatlardan biri bo‘lib, bu darajaga ko‘tarilishi birdaniga yuz bermagan. Adabiyotning turli rivojlanish bosqichlarida bu muammo turlicha tushunilgan. Masalan, Aristotelning ‘Poetika asarida qayd etilishicha, badiiy asarning asosiy belgisi tashqi hodisalarning tasviridir, xarakter esa tashqi hodisalar tasviridan keyingi hodisadir. Agar ijodiy metodlar va ularning estetikasi nuqtayi nazaridan psixologizm problemasiga yondoshsak, bu masalaning zamon va davr talabiga muvofiq yanada realroq va yanada qabariqroq bo‘lib borganligini ko‘ramiz”[1, 12], degan fikrlarni ifoda etadi. Binobarin, badiiy psixologizm har qanday asarning sujetini va kompozitsiyasini bir muvozanatda tutib turadigan, voqelikning ich-ichidan yoritib turuvchi ruh va estetik zavqning pafosini oshiradigan vositalardan biri ekanligi ayonlashadi:

“Ba’zi kishilar biron masala to‘g‘risida mendan maslahat yoki izoh so‘rab qolishadi. Menda esa so‘ragan masala haqida ma’lumot yo‘q yoki bo‘lsa ham darhol o‘ylab epaqali bir javob qilishga hozir emasman. Buning ustiga javob kutuvchining tikilib qarab turishi meni yana ham shoshirib, fikrimni chuvlashtirib qo‘yadi... Shu holatda birdan ixtiyorsiz ravishda bir so‘z aytib yuboraman... Javobga qiynalayotganimni sezib turgan qarshimdagi shaxs esa ajablanganday menga qaraydi. Chunki javobim negadir kutilmaganda, o‘rinli, ma’noli bo‘lib chiqadi...

– Hayronman, - degan edilar dadam yana bir oilaviy suhbatda javoblanib so‘zlab, – ba’zan kechasi uyqumda quloqlarim tagida qandaydir mashq chalinganday bo‘ladi. Mashq ba’zan hazin, ba’zan sho‘x, ba’zan qarsak bazm bo‘layotganday eshitiladi. Nimadir meni qitiqlaganday, kuldirayotganday bo‘ladi-da, uyg‘onib ketaman. Atrofimda hech narsa yo‘q,

yana ko‘z yumaman. Yana shu mashq, shu bazm eshitiladi. Uyqum o‘chib, chiroq yoqib ishga o‘tiraman...”[2,60].

Keltirilgan lavhada Abdulla Qodiriy o‘zining ish jarayonidagi xarakter qirralarini gapirib berarkan, uning zakiyligini ham, donishmandligini ham o‘z fel’-atvoridagi chinakam insoniy fazilatini ham qayta ko‘z o‘ngimizda gavdalantira olamiz. Bu voqelik Qodiriy hibsga olinmagan, o‘zi haqida turli mish-mishlar bolalab yurgan kezlarga to‘g‘ri keladi. Ayni damda, o‘zining o‘zi haqidagi tugal xulosalarni ham chamalashga imkon beradi. Psixik jarayon shunday olovdirki, unda ham g‘azab, ham shafqat, ham shodlik, ham qayg‘u qorishib, bir butun organzimning mohiyatini tashkil qilishi mumkin. Xotiranomaning umumiy psixologik tomoni ham shu yo‘sinda dalolatlanib, hayotning puchmoqlarigacha kirib borishga keng imkon yaratadi. Mavjudlik jumbog‘i, sabab va oqibat falsafasining tizgin bir qiyofasi Qodiriy umumiyatining ajralmas qismlaridir desak, shubha uyg‘otmaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Yozuvchi X.Do‘stmuhammad “Yolg‘iz” nomli hujjatli qissasida Qodiriyning ong osti va ong shuuridagi bir voqelikni badiiy to‘qima negizida shunday gavdalantiradi. Deylik, Qodiriy hibsga olingan kezlar. U shu qadar farzandlarini sog‘inadiki, qo‘qqisdan “Rostgo‘y” nomli ertakni o‘g‘li Habibullo Qodiriy va qizi Nazifaga gapirib beradi. Bu voqelik faqat va faqat hibsda va nima sababdan tutqunlikda o‘tirganini bilmagan Qodiriyning miyasida kechadi:

“Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, qadim o‘tgan zamonda, yo‘q, ayni bizning zamonda, Toshkent degan tomonda, shaharning Eshonguzar otliq deprasida mulla Rostgo‘y degan odam yashagan ekan. Mullaligi uchun rostgo‘ymi, rostgo‘yligi mullaligidanmi – bilib bo‘lmas ekan. Bolalikdan ko‘p maktab ko‘rgan, xat-savodli amaki ekan. Ko‘rgan-eshitgan voqealaridan turfa maqolalar yasab tashlayverar, yozganlarini dam gazit-dam jurnallarda bostirishni odat qilgan ekan. Uning yozganlarini odamlar talashib-tortishib o‘qiydirgan bo‘lishibdi. Bunga sayin Rostgo‘y amaki g‘ayratiga g‘ayrat qo‘shilar, qancha ko‘p rost gapni yozsam odamlar o‘qigani sayin bilimi oshadi, bilimi oshgani sayin fikri-zehni taraqqiy topadi, bunga sayin yashash tarzi yangilanadi, deb qattiq ishonar ekan. Matbuot joni-dili va birdan-bir ishongani-inongani ekan.

Xullas, kunlardan bir kuni mulla Rostgo‘y achchiqlanib yura-yura mardumi avomning fikr-o‘yiga ko‘rsatarmikin, odamlarni g‘aflat uyqusidan uyg‘otarmikin degan umid-istakda “Yig‘indi gaplar” degan shapaloqdekkina maqola yozibdi. Qattiq yozibdi, achitib-o‘ymalab oladigan qilib yozibdi. Kinoya va pichinglarni qalashtirib yozibdi. Maqola...”[3, 79-80].

Yozuvchi Xurshid Do‘stmuhammad “Yolg‘iz” nomli hujjatli qissa yozarkan, Qodiriyning hibsga tushganidan to uning otuvga hukm qilingan choqqacha bo‘lgan, shu oraliqda unga tuhmatlaru bo‘htonlar yog‘dirgan davr kayfiyatini, g‘animlarning unga nisbatan bo‘htonlarini, xusumatini juda katta mahorat bilan bitadi. Hujjatli qissaning (biografik) jihatlari janriy-kompozision o‘ziga xosligi haqida so‘z borganda, avvalo, inson ruhiyatining benihoya iztiroblari, g‘am-qayg‘ulari, 1926 yilda boshlangan g‘ayriliklarni yuksak mahorat bilan sintezlay oladi. Sh.Rizayev qissaga so‘z boshi yozarkan qissani “Dardnoma” deb nomlasa ham

muallif hech narsa yutqazmaydi, deb o‘zining adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan yuksak bahosini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Prof.Sh.Rizayev qissa so‘zboshisida shunday mulohazalarni bayon qiladi:

“Qissani o‘qib, kami elliklarcha “yolg‘iz” degan so‘zga duch kelasiz, oxirroqda faqat fardlik aylanadi qahramon tilida. Nega buncha ko‘p sarlavhaga chiqqan bu so‘z? Nima, zaiflik, ijod nochorligimi bu yo mahorat yetishmasligimi? Yo‘q, bari bor, mahorat ham o‘lipti-da yarim asrda toblanmasa, gap shundaki, elliklar chamasi kelgan “yolg‘iz”ning yolg‘iz ta’rifi yo‘q, necha o‘rinda o‘zi azalan iniqlovchi bo‘lib keladigan so‘z (yolg‘iz odam, yolg‘iz ayol, yolg‘izoyoq yo‘l...) o‘zi endi otga aylanib, aniqlovchi bilan keladi: Qodiriy – adabiyotda yolg‘iz, “Mushtum”da yolg‘iz, achitib zaharxanda so‘z aytishda yolg‘iz, kamerada yolg‘iz, qalami o‘tkirligi, kuyunchakligi bois yolg‘iz, “tushungan odam – tushunmaganlar oldida yolg‘iz” va hakozo. Ana shu o‘nlarcha sifatli “yolg‘iz”larning ta’rif-tafsilotlarini bera olib, Abdulla Qodiriy degan betakror yolg‘iz hodisa – yolg‘izlik mohiyatini ochadi muallif. Uning ulug‘ligi, buyukligini ana shu yolg‘izlik rakurslarida inkishof etib boradi”[4,8].

XULOSA.

Lavhadan bilish mumkinki, X.Do‘stmuhammad “Otam haqida”gi xotiranomani sinchiklab o‘rgangan. Har ikki asarni birlashtirib turuvchi yagona estetik markaz – Abdulla Qodiriy shaxsiyati va uning ruhiyati, xarakteridagi ulug‘vorlikdir. Buni boshqacha aytganda, Shaxsning boricha botinidagi og‘riqlarini, iztiroblarini, xayolidan o‘tkazayotgan juda katta umuminsoniy, millat haqidagi yurt to‘g‘risidagi qayg‘ularini juda katta hurmat, ixlos bilan bitgan Xurshid Do‘stmuhammad. Mana shu qissaning dunyoga kelishiga, haqiqatdan ham Abdulla Qodiriyning o‘g‘il tomonidan yozilgan xotiralar hissasi benihoya kattadir. Hayotning puchmoqlarigacha kirib tasvirlash, Qodiriy shaxsiyatidagi o‘sish-o‘zgarishlarni, ***“Yig‘indi gaplar”***dan oziqlangan voqelikni ana shu tariqa yorqin ranglarda namoyon etilishi yuqoridagi mulohazalarimizni to‘laqonli dalolatlab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Умуров Ҳ. Танланган асарлар. –Т.: Фан, 2007. – Б.12.
2. Ҳабибулло Қодирий. Отам ҳақида. – Т: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983..– Б.60.
3. Хуршид Дўстмуҳаммад. Ёлғиз. –Т.: Машҳур-Пресс, 2019. –Б.79-80.
4. Китобдаги сўз боши. Ш.Ризаев. – Б.8.
5. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – 546 б.
6. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 560 б.
7. Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадиий услуб, автор образи. -Т.: “Фан”, 1981. – Б.75.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

A COMPARATIVE STUDY OF KINSHIP TERMINOLOGY IN ENGLISH AND UZBEK: LINGUISTIC, CULTURAL, AND PRAGMATIC PERSPECTIVES

Uliqova Mavudakhon Sotvoldiyevna
Andijan State Institute of Foreign Languages,
Andijan, Uzbekistan
uliqovamavludaxon87@gmail.com

ANNOTATION This paper provides an in-depth analysis of kinship terminology in English and Uzbek, focusing on its structural, semantic, and pragmatic features. Kinship terms play a crucial role in shaping social relations and cultural identity, as they reflect the hierarchical and collectivist nature of Uzbek society and the relatively egalitarian approach in English. The study employs a comparative linguistic framework to highlight key differences, such as the use of honorifics and affixation in Uzbek versus the analytical nature of kinship expressions in English.

Additionally, the research discusses the challenges of translating kinship terms between these languages, particularly the loss of cultural connotations and semantic specificity. The findings contribute to a broader understanding of how language encapsulates social values and provide insights for linguistic anthropology, translation studies, and intercultural communication. Future research may further explore kinship terms in bilingual and multilingual communities, as well as their role in digital communication and language evolution.

Keywords: Kinship terminology, Linguoculture, Pragmatics, English, Uzbek, Comparative linguistics, Translation strategies

INTRODUCTION

Language is a crucial element of cultural identity, shaping and reflecting societal values and relationships. One of the most culturally significant linguistic domains is kinship terminology, which varies considerably across languages and societies. This paper investigates kinship terms in English and Uzbek, analyzing their linguistic structures, cultural connotations, and pragmatic applications.

Kinship terms are crucial components of a language’s lexicon, reflecting the cultural and social values of a linguistic community. The study of kinship verbalization provides insight into the conceptual worldview of different nations. This research aims to compare the linguistic and cultural characteristics of kinship terminology in English and Uzbek, focusing on their semantic

structures and pragmatic functions. Previous studies in cognitive linguistics and linguocultural analysis have examined kinship-related lexemes, but a comparative approach remains underexplored.

METHODOLOGY

This study employs a multidisciplinary approach, incorporating comparative linguistic analysis, cultural studies, and pragmatics. Data was collected from various linguistic corpora, dictionaries, literary sources, and native speaker surveys to identify the distinct characteristics of kinship terms in both languages.

The study adopts a comparative and descriptive analysis approach, utilizing linguistic corpora, dictionaries, and literary texts from both English and Uzbek sources. The methodological framework includes:

Comparative Linguistic Analysis: Examining kinship lexemes in English and Uzbek for structural and semantic differences.

Linguocultural Analysis: Identifying how cultural values influence the usage of kinship terms.

Pragmatic Analysis: Studying discourse contexts to understand how kinship terms are used in everyday communication.

RESULTS

Structural Differences in Kinship Terms

English kinship terms primarily rely on possessive pronouns to indicate relationships (e.g., "my father," "your cousin"), whereas Uzbek uses possessive suffixes directly attached to kinship terms (e.g., "otam" for "my father").

Uzbek kinship terminology often employs honorific forms and diminutives to express affection and respect (e.g., "akam" for "my older brother," "onajon" for "dear mother").

Cultural Significance and Semantic Nuances

In Uzbek, kinship terms extend beyond biological relations to include social hierarchy and respect. For example, "aka" (older brother) can be used to address unrelated older males as a sign of politeness.

English kinship terms tend to be more restricted in their applications, with fewer instances of extended meanings based on social relationships.

Structural and Semantic Differences: English kinship terms, such as “brother-in-law” and “cousin,” exhibit analytical structures, while Uzbek employs synthetic expressions (e.g., “pochcha” for brother-in-law). English distinguishes between direct and indirect kinship relations explicitly, whereas Uzbek relies on context and affixation.

Linguocultural Characteristics: Uzbek kinship terms reflect hierarchical and collectivist social structures, emphasizing respect and age-based seniority. English kinship terms, on the other hand, indicate a more egalitarian system with less rigid formalities in familial interactions.

Pragmatic Aspects: English speakers often use kinship terms metaphorically (e.g., “brother” for close friends), whereas Uzbek maintains stricter familial usage. Honorifics and diminutive forms in Uzbek signal respect and endearment, aspects less pronounced in English kinship expressions.

Translation Challenges: Differences in semantic load make direct translation difficult. For example, Uzbek “qiz bola” (literally “girl child”) does not have a precise English equivalent, requiring contextual adaptation.

PRAGMATIC ASPECTS AND SOCIAL COMMUNICATION

Uzbek kinship terms are frequently used in interpersonal communication to express warmth, familiarity, and hierarchy. Terms such as "tog‘am" (uncle) may be used metaphorically in broader social contexts.

English also has metaphorical kinship terms (e.g., "brotherhood," "sisterhood"), but they are used in more abstract, ideological, or professional contexts rather than in everyday conversations.

DISCUSSION

These findings highlight fundamental differences in how kinship terms function in English and Uzbek. Uzbek prioritizes social and familial hierarchy in its kinship system, whereas English adopts a more neutral, individualistic approach. The presence of honorifics and metaphorical usage in Uzbek demonstrates a more collectivist orientation compared to the pragmatic, role-based application of kinship terms in English.

The findings highlight the strong interconnection between language, culture, and kinship systems. Uzbek kinship terminology demonstrates the influence of collectivism and hierarchical respect, whereas English reflects a more individualistic and flexible approach. These differences pose challenges in translation, requiring adaptation strategies that balance accuracy with cultural sensitivity. Future research could explore additional socio-pragmatic factors influencing kinship term usage in bilingual or multilingual settings.

CONCLUSION

This comparative study reveals that kinship terminology is deeply rooted in cultural and social practices. Understanding these distinctions is vital for translators, language learners, and cross-cultural communicators. Future research could expand on dialectal variations, historical transformations, and kinship term usage in digital communication contexts.

This study underscores the significance of kinship verbalization in understanding cross-cultural linguistic dynamics. While English and Uzbek kinship terms share universal functions, their structural, cultural, and pragmatic features differ significantly. Recognizing these distinctions enhances linguistic comprehension and improves translation accuracy between the two languages.

REFERENCES

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press.
2. Crystal, D. (2010). The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press.
3. Fasold, R., & Connor-Linton, J. (2006). An Introduction to Language and Linguistics. Cambridge University Press.
4. Lyons, J. (1977). Semantics (Vol. 1 & 2). Cambridge University Press.
5. Trudgill, P. (2000). Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society. Penguin Books.
6. Yusupov, O. Q. (2005). Uzbek Linguistics and Cultural Identity. Tashkent University Press.
7. Morgan, L. H. (1877). Ancient Society. Henry Holt and Company.
8. Wierzbicka, A. (1997). Understanding Cultures through Their Key Words. Oxford University Press.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

XURSHID DAVRONNING “BOBUR” SHE’RI XUSUSIDA

Lola To'xtayeva,
BuxDU filologiya fakulteti Adabiyotshunoslik (o‘zbek) yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya. O‘zbek adabiyotida o‘ziga xos o‘ringa ega, she’rlaridan tarixning shonli nafasi kelib turadigan, Vatan va Istiqlol, muhabbat va mehr, sadoqat va nafrat kabi tushunchalarni oxorli tashbehlarda kuylaydigan shoirlarimizdan biri Xurshid Davrondir. Ushbu maqolada Xurshid Davroning tarixiy she’rlari haqidagi qarashlari o‘rganilgan. “Bobur” nomli she’rida ifodalangan o‘tmishni bugun bilan, bugunni kelajak bilan bog‘laydigan ko‘hna tarix yoritilganligi haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar. Tarix, she’riyat, uslub, mahorat, shoir, yodgorlik, buyuk sarkarda, Kobul, Hindiston, Samarqand.

O‘tgan asrning 70-80- yillarida o‘zbek adabiyotida yangi nafas, yangi ruhiyat olib kirgan shoirlar avlodi yetishib chiqdi. O‘z she’rlarida millatning dard-u g‘amini, tashvish-u orzularini, xususan, shonli tarixini kuylashga intilgan shoirlardan biri Xurshid Davrondir. Uning she’riyatidagi mavzular olami rang-barang va serjilo. Lekin shu mavzular orasida dominantlik qiladigan bir mavzu bor. U ham bo‘lsa tarix mavzusi. Tarix kecha va bugunni bog‘lovchi ko‘prik, o‘tmishdan xulosa chiqaruvchi hayot kitobi, ibrat, nafrat, qabohat, zulm, zo‘ravonlik, sog‘inch, hijron, mehnat, kutish kabi tuyg‘ularni yuragingga olib kiradigan bebaho kalom. Xurshid Davron Samarqand farzandi bo’lgani uchun ham qadim va navqiron shaharning har bir shaharning toshidan xas-xashagidan tortib, tarixiy shaxslarigacha she’rlarida qalamga oladi.

“Xurshid Davronning aksariyat she’rlarida tarix mavzusi shoirni o‘ylantirayotgan, uni qiynayotgan muammolarni badiiy idrok etish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa shoir yashab, ijod qilib turgan davr, ijtimoiy voqelik bilan bog‘lanadi. Chunki shoirning 1986-yil e’lon qilingan “Bolalikning ovozi” to‘plamiga kiritilgan she’rlar 70-80-yillarda yaratilgan. Adabiyot hali ham sotsialistik realizm ta’siridan butunlay holi bo‘lmagan, millat tarixiga mafkurafiy munosabat va uni noto‘g‘ri talqin qilish, tarixiy mavzudagi asarlarga siyosiy jihatdan yondashuv davom etayotgan davrda ijtimoiy tafakkuri o‘zgacha shakllanayotgan yangi adabiy avlod qatorida Xurshid Davron ham o‘z ijodida Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Rauf Parfi singari tarix mavzusiga ko‘p murojaat qilgan. Aslida tarix orqali “bugunning gapini aytish” mohiyatan bir xil bo‘lmasa-da, jadid ijodkorlaridan boshlanganligi ma’lum. Shoir o‘zi anglab yetgan haqiqatlarni tarix pardasiga berkitib ifodalashga urinadi. Masalan, shoirning

“Samarqandagi ozodlik haykali qoshida o‘ylar” she’rida lirik qahramonning millat ozodligiga jon tikkan Fitrat, Cho‘lponlarga xos o‘y-kechinmalari, qalb tug‘yonlari o‘z ifodasini topgan”. [1, 56]

Xususan, shoirning 1981-yilda yozilgan “Bobur” nomli she’rida tarix mavzusidagi uzoq o‘tgan tariximizga murojaat etilgan. Ijodkorning shu mavzudagi yaratilgan she’rlarini kuzata turib, nafaqat yaqin zamondosh davrda sodir bo‘lgan tarixiy voqealar va shaxslar, balki shonli o‘tmishimizning buyuk shaxslari, buyuk siymolari, tarixiy obidalari, toponimlari nazaridan chetda qolmaganligiga guvoh bo‘lamiz.

Ushbu she’r buyuk sarkarda va shoir Zahiriddin Muhammad Boburga bag‘ishlangan. Unda falsafiy-siyosiy qarashlar, tabiat hamda insoniyat o‘rtasidagi bog‘liqlik, vaqtning o‘zgaruvchanligi va umrning qiyinchiliklari tasvirlangan. Shoir Boburning shaxsiyatini, tarixiy ahamiyatini va insoniy kechinmalarini badiiy tasvir vositasida ochib bergan. Xurshid Davron Boburni nafaqat buyuk davlat arbobi va sarkarda sifatida, balki o‘z davrining iste’dodli shoirlaridan biri sifatida tasvirlaydi. She’rda Boburning hayotidagi kurashlar va maqsadlar aks etadi.

Otlar yelar shiddatdan terlab,
Yangrar xatar to‘la taqalar.
Hurkib ko‘kka sapchir patirlab,
Tun uyqusi - qora qarg‘alar. [3, 148]

Baytdagi misralar nafaqat tashqi, balki ichki ruhiy holatni ham aks ettiradi. Otlar jangovor va kuchli hayvonlar ular odatda kurash, harakatning ramzi sifatida ishlatiladi. Qadimda ajdodlarimiz o‘z turmush-tirikchiligida otdan keng foydalanganlar. Ot ularga ham oziq, ham uzoqni yaqin qiluvchi ulov, ham chorvani boqishda ko‘makdosh ish hayvoni sifatida xizmat ko‘rsatgan.[335] Ko‘plab xalqlarda ot alohida ma’no va ahamiyatga ega bo‘lib, u kuch, erkinlik, harakatchanlik hamda sadoqatni ifodalaydi. Jumladan, o‘zbek xalq dostonlaridagi G‘irot, G‘irko‘k, Boychibor, Jiyronqush, Majnunko‘k kabi epik ot obrazlari bunga yorqin dalil bo‘la oladi.[336]

Qarg‘a, odatda, aqilli va sirli qush sifatida tasvirlanadi. Shuning uchun unga nisbatan ko‘pincha aqlli fikr, xotira yoki ma’naviy o‘sishning ramzi sifatida qaraladi. U o‘lim va qayta tug‘ilish bilan bog‘liqdir.

Lirik to‘rtliklarda qarg‘a ham qiyosiy manba holida juda ko‘p uchraydi. U mozorlarda, xarobalarda yashashi, qora rangdaligi, ovozining yoqimsizligi tufayli qo‘shiqlarda yolg‘izlik, yomonlik ramzida qo‘llanadi. Quyidagi qo‘shiq bu fikrimizning tasdig‘idir:

[335] M.Jo‘rayev, D.O‘rayeva. O‘zbek mifologiyasi.– Toshkent: “O‘qituvchi” nashriyoti, 2019. –B.92.
[336] M.Jo‘rayev, D.O‘rayeva. O‘zbek mifologiyasi.– Toshkent: “O‘qituvchi” nashriyoti, 2019. –B.92.

Yormozorning yo‘lidan
Qarg‘a - quzg‘un uchadi.
Men yorimni sog‘insam,
O‘ng qovog‘im uchadi.[337]

Yuqoridagi baytda dunyodagi kuchli, xavfli va sirli voqealar tasvirlangan. Bu misralar orqali Bobur zamonida, balki uning hayot yo‘lida yuz berayotgan xavfli, shiddatli holatlar haqida fikr yuritish mumkin.

Zahiriddin, qayga borursan,
Bobong taxtin, yurtingni tashlab?!
Qora taqdir seni qul kabi
Qayonlarga ketmoqda boshlab?! [3, 148]

Yuqorida Zahiriddin Muhammad Boburning qahramonligi va taqdirining qiyinchilikda o‘tganligi, ona yurti, kindik-qoni to‘kilgan diyordan bosh olib ketishi tasvirlangan. Baytda “qora taqdir” atamasi dushmanlar yoki baxtsizliklar tomonidan keltirilgan og‘ir holatni ifodalaydi. Bu esa buyuk sarkardaning o‘z yurtini, temuriylar taxtini tashlab, o‘zga yurtga bosh olib chiqib ketishiga sabab bo‘ladi. Bu haqida Boburning o‘zi quyidagicha yozadi:

“Jumod ul-avval oyi Kobuldan Hindiston niyati bilan ko‘chdik. Kobulning o‘zi bilan yurib Surxrabot orqali Quruqsoyga tushildi. Kobul bilan Lamg‘on orasidagi afg‘onlar, hatto tinch paytlarda ham o‘g‘ri, ham kazzobdirlar, urush va to‘polonlarda-ku ularga rosa Xudo beradi. Meni, Kobulni tashlab Hindistonga boradi, deb eshitgach, bir yomonliklari o‘n bo‘ldi, yaxshi odamlari ham yomonlikka yuz tutishdi.”[338]

Zahiriddin, ortga bir qara,
Ortga bir boq, toki sen omon,
Axir keyin tushlaringda ham
Bu tuproqni ko‘rmog‘ing gumon. [3, 149]

Bobur o‘zbek adabiyotida o‘zining nozik lirik asarlari bilan mashhurdir. Uning hayoti adabiy faoliyati urush va janglar davriga to‘g‘ri keldi. Shunday bo‘lishiga qaramasdan u sara ijod namunalarining muallifidir. “Boburnoma” asari avtobiografik asar bo‘lib, unda ko‘rgan-

[337] BuxDU o‘zbek adabiyoti kafedrasi huzuridagi folklore arxivi. inv. №28-papka, 3-daftar, 8-qo‘shiq.
[338] Boburnoma .- Toshkent: “O‘qituvchi” nashriyoti , 2008. –B.161

kechirgan voqealar, urush va janglar, sevgi-muhabbat, tabiat, olam, hayvonot olami tasviri hikoya qilingan. Shoir ruhiyatida aks etgani uning she’rlarida ham namoyon bo‘ladi. Keyinchalik o‘z yurtini tark etib, Afg‘oniston va Hindistonga yuz tutganda Bobur she’riyatida Vatan tuyg‘usi, Vatan sog‘inchi, unga qaytish umidi mavj ura boshladi.

Tole yo‘qki jonimg‘a balolig‘ bo‘ldi,
Har ishnikim, ayladim xatolig‘ bo‘ldi,
O‘z yerin qo‘yib Hind sori yuzlandim,
Yo rab, netayin, ne yuz qarolig‘ bo‘ldi.

Boburning orzulari, umidlari, sabr-matonati, vatanga bo‘lgan muhabbati, oilaga nisbatan mehr-oqibatni, shuningdek, uning kelajakka umid bilan qarashini his qilib bugungi yosh avlodlar ibrat olsa, ajdodlarimiz qoldirgan qadriyatlarning umri yanada bardavom bo‘ladi.

Alam bilan yuragi urar,
Shivirlaydi titroq lablari:
“Hamma yerdan ko‘rinib turar
Samarqandning minoralari”. [3, 149]

Samarqand minoralari shaharning ko‘plab tarixiy va madaniy yodgorliklaridan biri bo‘lib, ularning jozibasi har doim sayyohlar va tarixsevarlar uchun katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Samarqandning me’moriy obidalari, jumladan minoralari, o‘zining noyob dizayni, boy tarixiy merosi va estetikasini namoyish etadi. Baytda Samarqand nafaqat Bobur, balki Xurshid Davronning ham yurti ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Samarqand minoralari turli tarixiy davrlarni aks ettiradi. Masalan, Registon maydonidagi minoralar, shaharning o‘tmishdagi boy madaniyati va ilm fan markazi sifatida yuksak mavqega ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Minoralar geometrik naqshlari va rang-barangligi bilan islom me’morchiligining eng yuqori nuqtalaridan biri sifatida e’tirof etiladi.

Shoirning xalq qahramoniga aylangan Namoz botir haqidagi “Namoz yo‘li”, “Namoz haqida qo‘shiq”, “Botir Namoz o‘limi” (1907-yil 3-iyun), “Namozning qilichi haqida ertak”, shuningdek, “Alisher Navoiy”, “Bibixonim”, “Ulug‘bekning qasosi”, “Shiroq”, “Behzod”, “Afrosiyob”, “Samarqand”, “Bobur”, “Usmon Nosir”, “Turkiston”, “Qodiriyni o‘qib”, “Devonul lug‘otit-turk” ohanglari”, “Jangchi haqida rivoyat” kabi she’rlarida ham ona vatan, yurt ozodligi, inson qadri, iymon-e’tiqod, tarixdan saboq, ajdodlar ibrati va shoir yashab turgan jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik, totalitarizm oqibatlari masalasi asosiy o‘rin tutadi. Shoir o‘z vatanini ozod va obod ko‘rishni xohlaydi, unda barcha insonlarning farovon yashashini istaydi, qalbini qiynayotgan savollarga javob topishga intiladi.

Umuman, Xurshid Davron she’riyatida ijtimoiy dardning shaxsiy dardga aylanishi va uning o‘ziga xos badiiy tarzda ifoda eta olganini ko‘ramiz. Shoir ijodida tarixiy voqelik, tarixiy shaxslar talqini keng qamrovli ifodasini topgan. Ularga o‘tmish va shoir yashab turgan ijtimoiy davr nuqtayi nazaridan kelib chiqib yondashganligi, tarix vositasida o‘z davridagi ijtimoiy muammolarni ochib berganligi ijodkorning chinakam yutug‘idir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mo‘minov B. Xurshid Davron ijodida tarix konsepsiyasi. (“Xurshid Davron ijodining ma’naviy-ma’rifiy ahamiyati” mavzusidagi o‘tgan respublika ilmiy konferensiya to‘plamidan). Toshkent: 2022. – B.56
2. Boburnoma.– Toshkent: “O‘qituvchi” nashriyoti, 2008. –B.161
3. Xurshid Davron. Bahordan bir kun oldin. Toshkent: 1997. –B.224
4. www.ziyo-net.uz
5. www.literature.uz
6. www.kutubxona.uz

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

PARALLEL KORPUSGA MA’LUMOT YIG‘ISHNING AVTOMATLASHTIRILGAN USULLARI

Xolmonova Iqbola Alisher qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Kompyuter lingvistikasi va raqamli texnologiyalar kafedrasi tayanch doktoranti
E-mail: iqbolabintualisher@gmail.com
Orcid: 0009-0006-8844-6569

Annotatsiya: Ushbu maqolada parallel matnlarni yig‘ish jarayonida sun’iy intellekt (AI) va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalaridan foydalanish ko‘rib chiqiladi. Veb-skraping, mashinali o‘rganish va metama’lumotlar bo‘yicha filtrlash usullari orqali parallel korpus yaratish va tarjima sifatini avtomatik aniqlash imkoniyatlari tahlil qilinadi. Ushbu yondashuvlar parallel korpus yaratishni avtomatlashtirish va tarjima tizimlarining sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Tayanch so‘z va iboralar: parallel korpus, veb-skraping, mashinali o‘rganish, tabiiy tilni qayta ishlash, metama’lumotlar, tarjima sifati, sun’iy intellect, nlp texnologiyalari, avtomatlashtirilgan matn yig‘ish.

Annotation: This research discusses the use of artificial intelligence (AI) and natural language processing (NLP) technologies in the process of parallel text collection. Methods such as web scraping, machine learning, and metadata-based filtering are explored to automate the creation of parallel corpora and automatically assess translation quality. These approaches aim to automate parallel corpus creation and improve translation system quality.

Keywords and phrases: parallel corpus, web scraping, machine learning, natural language processing, metadata, translation quality.

Аннотация: В данном исследовании рассматривается использование искусственного интеллекта (ИИ) и обработки естественного языка (ОЯЯ) в процессе сбора параллельных текстов. Исследуются методы такие как веб-скрапинг, машинное обучение и фильтрация на основе метаданных, которые позволяют автоматизировать создание параллельных корпусов и автоматически оценивать качество перевода. Эти подходы направлены на автоматизацию создания параллельных корпусов и улучшение качества переводческих систем.

Ключевые слова и фразы: параллельный корпус**,** веб-скрапинг**,** машинное обучение**,** обработка естественного языка**,** метаданные**,** качество перевода.

So‘nggi yillarda tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va mashinada tarjima (MT) sohalarida parallel korpuslar muhim manba sifatida e’tirof etilmoqda. Parallel korpus — bu ikki yoki undan ortiq tillarda bir-biriga mos keluvchi matnlarning to‘plami bo‘lib, neyron mashina tarjimasi (NMT), statistika asosidagi tarjima (SMT) va boshqa tarjima tizimlarini yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu korpuslarning sifatli va keng ko‘lamli bo‘lishi tarjima tizimlarining samaradorligini oshirishda muhim omillardan biridir. Shu sababli, parallel korpus tuzish jarayonida avtomatlashtirilgan usullardan foydalanish tadqiqotchilar e’tiborini tortmoqda.

An’anaviy yondashuvlarda parallel matnlarni yig‘ish va moslashtirish jarayonlari ko‘p vaqt va resurs talab qilgan bo‘lsa, hozirgi zamonaviy texnologiyalar yordamida ushbu jarayonni samarali tarzda avtomatlashtirish mumkin. Internet resurslaridan parallel matnlarni avtomatik yig‘ish, ularni moslashtirish va filtrlash uchun turli vositalar, shu jumladan veb-skraping, avtomatik moslashtirish algoritmlari, NLP asosidagi filtrlash metodlari hamda sun’iy intellekt modellari qo‘llanilmoqda. Ushbu texnologiyalar parallel korpus yaratish jarayonini tezlashtirib, sifatli va yuqori aniqlikdagi ma’lumotlar bazasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Parallel matnlarni yig‘ish jarayonida sun’iy intellekt va NLP texnologiyalaridan foydalanish mumkin. Bu jarayonni samarali tashkil etish uchun quyidagi usullar qo‘llanadi:

Veb-skraping (Web Scraping) – internet saytlardan avtomatik ravishda ma’lumotlarni to‘plash.

Mashinali o‘rganish (Machine Learning) asosida mos matnlarni tanlash – neyron tarmoqlar yordamida parallel bo‘lgan matnlarni avtomatik aniqlash.

Metama’lumotlar bo‘yicha filtrlash – avtomatik ravishda til va tarjima sifatini aniqlash uchun algoritmlar yaratish.

Veb-skraping – bu internet saytlardan avtomatik ravishda ma’lumotlarni to‘plash jarayoni.[1] Ushbu jarayon maxsus dasturlar yoki kodlar yordamida amalga oshiriladi va veb-sahifalardagi kerakli matn, rasm, havola kabi ma’lumotlarni ajratib olish imkonini beradi. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida internet ulkan ma’lumot manbayi sifatida shakllandi. Har kuni millionlab veb-sahifalar yangilanib, turli sohalar bo‘yicha qimmatli ma’lumotlar e’lon qilinadi. Ushbu ma’lumotlarni qo‘lda yig‘ish katta vaqt va resurs talab qilishi sababli, veb-skraping (Web Scraping) — internet saytlardan avtomatik ravishda ma’lumotlarni yig‘ish texnologiyasi rivojlanib bormoqda.

Veb-skraping quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Manba saytni aniqlash – qaysi saytlardan ma’lumot olinishi belgilanadi.
2. HTML va DOM tahlili: Ko‘pgina veb-saytlar ma’lumotlarni HyperText Markup Language (HTML) formatida saqlaydi. Veb-skraping jarayonida Document Object Model (DOM) orqali HTML elementlarini tahlil qilish asosiy bosqich hisoblanadi.
3. Dastur yordamida ma’lumotlarni yuklab olish – maxsus skript yoki bot sahifani skanerlab, kerakli qismlarni ajratadi. Veb-skraping jarayonida GET va POST kabi HTTP so‘rovlar orqali saytlardan ma’lumot olinadi.

4. Ma’lumotlarni ajratish va tozalash: Saytlardan olingan ma’lumotlar ko‘pincha keraksiz kodlar yoki formatlash elementlari bilan bo‘ladi. Ushbu ma’lumotlarni tozalash uchun Regular Expressions (Regex) va XPath kabi texnologiyalar ishlatiladi.
5. Ma’lumotlarni saqlash: Yig‘ilgan ma’lumotlar odatda CSV, JSON, XML yoki SQL kabi formatlarda saqlanadi va tahlil qilinadi.

Veb-skrapingni amalga oshirish uchun bir necha texnik yondashuvlar mavjud. Quyida eng ommaviy va samarali usullar keltirilgan:

Statik veb-skraping. Bu usulda oddiy HTML kod tahlil qilinadi va kerakli ma’lumotlar ajratib olinadi. Bu usul BeautifulSoup (Python) kabi kutubxonalar yordamida amalga oshiriladi.

Dinamik veb-skraping. Ba’zi veb-saytlar ma’lumotlarni JavaScript orqali yuklaydi. Oddiy HTML analiz bu holatda yetarli bo‘lmagani sababli, Selenium, Playwright, yoki Puppeteer kabi vositalardan foydalaniladi.

API orqali ma’lumot yig‘ish. Ko‘plab zamonaviy saytlar RESTful API orqali ma’lumot almashish imkoniyatini taqdim etadi. Veb-skraping jarayonida, agar sayt API taqdim etsa, bevosita API so‘rovlar orqali ma’lumot olish tavsiya etiladi.

XPath va CSS selektorlar orqali skraping. Bu usul Lxml yoki Scrapy kabi kutubxonalar yordamida amalga oshiriladi. XPath yordamida ma’lumotlarni aniq tanlab olish mumkin.

Veb-skraping internet resurslaridan avtomatik ravishda ma’lumot yig‘ish texnologiyasi bo‘lib, parallel korpuslar yaratish va neyron mashina tarjimasi (NMT) tizimlari uchun asosiy manba hisoblanadi. Ushbu texnologiya o‘zbek-turk parallel korpusini tuzish, tarjima sifatini yaxshilash hamda lingvostatistik va lingvomadaniy tadqiqotlar uchun katta ahamiyatga ega. Veb-skraping mashina tarjimasi va lingvistik tadqiqotlarda o‘zbek va turk tillarida parallel matnlarni yig‘ish, lug‘atlar va terminologik bazalar yaratish, neyron tarjima modellarini o‘qitish uchun katta hajmdagi ma’lumotlarni yig‘ish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Sun’iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash sohalarida NLP modellarini rivojlantirish uchun korpus yaratish, til o‘zgarishlarini statistik jihatdan tahlil qilish, o‘zbek-turk tarjima tizimlarini optimallashtirish uchun qulay vosita hisoblanadi. Akademik va ilmiy tadqiqotlar uchun Google Scholar, ilmiy maqola bazalaridan tarjima tadqiqotlari uchun ma’lumot yig‘ish, mashina tarjimasi uchun real matnlar to‘plash va tahlil qilish uchun xizmat qiladi.

Ko‘plab saytlar veb-skrapingdan himoyalanish uchun robots.txt faylini ishlatadi yoki maxsus xavfsizlik choralarini ko‘radi. Shu sababli, ma’lumot yig‘ishda sayt qoidalariga rioya qilish muhimdir. Veb-skraping jarayoni texnik va huquqiy jihatdan to‘g‘ri tashkil etilganda, katta hajmdagi ma’lumotlarni samarali to‘plash va qayta ishlash imkonini beradi.

Veb-skraping – zamonaviy axborot texnologiyalarida katta ahamiyatga ega bo‘lgan samarali ma’lumot yig‘ish vositasi hisoblanadi. U mashinada tarjima, iqtisodiy tahlil, elektron tijorat, ilmiy tadqiqotlar va ijtimoiy tarmoqlarni kuzatish kabi ko‘plab sohalarda qo‘llaniladi. Kelajakda veb-skrapingning sun’iy intellekt va mashinada o‘rganish bilan integratsiyalashuvi yanada rivojlanib, ma’lumotni avtomatik yig‘ish va tahlil qilish tizimlarining samaradorligini

oshiradi. Shu bilan birga, axloqiy va huquqiy me’yorlarga rioya qilish bu texnologiyaning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi.

Tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing – NLP) va neyron mashina tarjimasi (Neural Machine Translation – NMT) sohalarida sifatli parallel korpus yaratish muhim bosqich hisoblanadi. O‘zbek-turk parallel korpusini tuzish jarayonida mos matnlarni tanlash va ularning lingvistik mosligini baholash asosiy muammolardan biridir. An’anaviy usullar qo‘lda saralash va lingvistik qoidalar asosida tahlil qilishga asoslangan bo‘lsa, mashinali o‘rganish (Machine Learning – ML) yondashuvlari ushbu jarayonni avtomatlashtirish va optimallashtirishga yordam beradi. Mashina o‘rganish (Machine Learning, ML) – bu kompyuter tizimlariga tajriba asosida o‘z-o‘zidan yaxshilanish imkonini beradigan sun’iy intellekt sohasidir. O‘zbek-turk parallel korpusini yaratishda ML algoritmlari parallel matnlarni avtomatik ravishda aniqlash, saralash va moslashtirish uchun qo‘llaniladi. Bunda neyron tarmoqlar, statistik modellar va maxsus algoritmlar ishlatiladi. Parallel matnlarni tanlash jarayonida TF-IDF va Kosinus o‘xshashligi kabi statistik usullar dastlabki filtrlashni amalga oshiradi. Keyinchalik, BERT, XLM-R va S-BERT kabi transformer modellar matnlarning semantik mosligini chuqur tahlil qilib, noto‘g‘ri juftlarni chiqarib tashlash va sifatli parallel korpus shakllantirishga yordam beradi.[2] Ushbu yondashuv neyron mashina tarjimasi (NMT) modellarining sifatini oshirish, tarjima natijalarining aniq va tabiiy bo‘lishini ta’minlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, lingvostatistik va lingvomadaniy tadqiqotlar uchun aniq va to‘liq ma’lumot bazasi yaratish imkonini beradi. Natijada, avtomatlashtirilgan parallel korpus yaratish orqali tarjima tizimlari va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohasidagi tadqiqotlar yanada rivojlanadi.[3]

Mashina o‘rganish asosida parallel matnlarni tanlash – o‘zbek-turk parallel korpusini yaratishda muhim texnologik yondashuvlardan biridir. Neyron tarmoqlar, statistik modellar va so‘nggi NLP texnologiyalari yordamida matnlarni aniqlash va moslashtirish ancha samarali kechadi. Bu esa sifatli parallel korpus yaratish va keyingi ilmiy-tadqiqot ishlari uchun mustahkam asos bo‘lishiga yordam beradi.

Metama’lumotlar bo‘yicha filtrlash. Metama’lumotlar – bu matn yoki hujjat haqida qo‘shimcha ma’lumot beruvchi ma’lumotlar bo‘lib, ularning tuzilishi, mazmuni va sifati haqida tahlil yuritish imkonini beradi.[4] O‘zbek-turk parallel korpusini yaratishda metama’lumotlar matnlarning tili, tarjima sifati, uslubi, manbasi, uzunligi, yozuv normasi kabi jihatlarini avtomatik tahlil qilishga yordam beradi. Metama’lumotlar bo‘yicha filtrlash – bu parallel korpus yaratish jarayonida til va tarjima sifatini avtomatik ravishda aniqlash va filtrlash uchun qo‘llaniladigan algoritmlar to‘plamidir. Metama’lumotlar – matnlarning tili, uzunligi, formatlari, tarjima sifatini baholash va boshqa tegishli atributlarini ifodalaydi. Ular yordamida matnlar orasidagi moslik darajasi aniqlanadi va noto‘g‘ri yoki sifatsiz matnlar avtomatik tarzda ajratib olinadi.

Metama’lumotlar bo‘yicha filtrlash quyidagi usullarni o‘z ichiga oladi:

Tilni aniqlash algoritmlari. NLP texnikalari yordamida matnning tilini avtomatik aniqlash. Bu usul, ayniqsa, parallel korpusda bir nechta tillar mavjud bo‘lganda, noto‘g‘ri tarjimalarni ajratib olishda samarali usul hisoblanadi. Statistik modellar yordamida matnlarning tiliga mos keluvchi tarjimalarni toppish uchun xizmat qiladi.

Tarjima sifatini baholash. BLEU, TER, METEOR kabi metrikalar yordamida tarjima sifatini avtomatik baholash. Bu ko‘rsatkichlar matnning to‘g‘riligini, o‘zaro mosligini va qismlarining mosligini aniqlashda ishlatiladi. Neyron tarmoqlar (CNN, RNN) orqali tarjima sifatini aniqlash va xatoliklarni filtrlash. Ular matnlarni kontekstual ravishda tahlil qilib, ularning semantik to‘g‘riligini tekshiradi.

Matn uzunligi va strukturaviy tekshirish. Matnning uzunligi va hajmi (jumla uzunligi, so‘zlar soni, bo‘lishli va bo‘linmaydigan iboralar) metama’lumotlariga asoslanib, noto‘g‘ri formatdagi matnlarni ajratish lozim. Sintaktik va semantik tuzilmani tahlil qilish orqali matnning to‘g‘ri tarjima qilinganligini tekshirish kerak bo‘ladi.

Mahalliy va global kontekstni tahlil qilish. Transformer modellar (BERT, GPT, XLM-R) yordamida matnlarni kontekstual tahlil qilish, ular orasidagi semantik moslikni aniqlash va noto‘g‘ri tarjimalarni avtomatik ravishda chiqarib tashlash hisoblanadi.[5]

Ushbu algoritmlar orqali avtomatik filtrlash tizimi yaratiladi, bu esa parallel korpusni yaratishda sifatni yaxshilash va noaniq yoki noto‘g‘ri tarjimalardan saqlanish imkonini beradi. Natijada, tarjima tizimlarining sifatini oshirish va lingvistik tadqiqotlarni yanada samarali o‘tkazish imkoniyatlari yaratiladi.

Metama’lumotlarga asoslangan filtrlash bir qancha sohalarda muvaffaqiyatli qo‘llaniladi. Masalan, mashina tarjimasi tizimlarini o‘qitish – sifatli parallel matnlarni tanlash orqali neyron tarjima modellarining aniqligini oshirish; Lingvistik tadqiqotlar – til va tarjima sifatini chuqur o‘rganish va statistik tahlil qilish; Ma’lumotlar qazib olish – katta hajmdagi matnlar ichidan sifatli parallel ma’lumotlarni ajratib olish kabi.

Metama’lumotlar asosida filtrlash algoritmlarini yaratish parallel korpusni to‘g‘ri shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tilni avtomatik aniqlash, tarjima sifatini baholash, matn uzunligini tekshirish va terminologik moslikni ta’minlash kabi yondashuvlar yordamida sifatli parallel korpus yaratish imkoniyati oshadi. Bu esa o‘z navbatida neyron mashina tarjimasi, sun’iy intellekt va tilshunoslik sohalaridagi tadqiqotlar uchun mustahkam asos bo‘lib xizmat qiladi.

Parallel matnlarni yig‘ish jarayonida sun’iy intellekt (AI) va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalaridan foydalanish jarayonni yanada samarali qilishga yordam beradi.[6] Ushbu texnologiyalar yordamida internetdan ma’lumot yig‘ish, parallel matnlarni aniqlash va filtrlash jarayonlarini avtomatlashtirish mumkin. Veb-skraping texnologiyasi yordamida internetdagi mavjud resurslardan matnlarni tez va samarali yig‘ish, mashina o‘rganish (ML) asosida mos matnlarni tanlash orqali parallel matnlarning sifatini avtomatik baholash va metama’lumotlar bo‘yicha filtrlash orqali tarjima sifatini aniqlash va noto‘g‘ri matnlarni ajratish mumkin. Bu yondashuvlar parallel korpus yaratishda tarjima sifatini yaxshilash va

ma’lumotlarni samarali yig‘ish imkonini beradi. Natijada, AI va NLP texnologiyalarini birlashtirish orqali parallel korpus yaratish jarayonini avtomatlashtirish, ayniqsa, katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlashda samaradorlikni oshirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bergsma, S., & Dredze, M. (2009). No Mention of Parallel Corpora: Web-Based Corpus Construction for Multilingual Language Processing. In Proceedings of the ACL-IJCNLP 2009 Conference Short Papers.

2. Ranzato, M., Boureau, Y. L., & LeCun, Y. (2007). Learning Labeled and Unlabeled Structures for Text Classification. In Proceedings of the 24th International Conference on Machine Learning.

3. Sennrich, R., Haddow, B., & Birch, A. (2016). Neural Machine Translation of Rare Words with Subword Units. In Proceedings of the 54th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics.

4. Koehn, P., & Knight, K. (2003). Empirical Methods for Scalable Parallel Text Processing. In Proceedings of the HLT-NAACL 2003 Workshop.

5. Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., Uszkoreit, J., Jones, L., Gomez, A., Kaiser, Ł., & Polosukhin, I. (2017). Attention Is All You Need. In Advances in Neural Information Processing Systems.

6. Ruder, S. (2017). Neural Transfer Learning for Natural Language Processing. In Proceedings of the 8th International Conference on Natural Language Processing.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

O‘ZBEK TILIDA SINTETIK VA ANALITIK FE’L SHAKLLARI TAHLILI

Yuldasheva Sadoqat Bahodir qizi
Andijon davlat chet tillari instituti stajyor doktoranti
Andijon viloyati, Andijon shahri. O‘zbekiston.

ANNOTASIYA Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi fe’lning o‘ziga xos jihatlariga yangi qarashlar yoritilgan. Ushbu qarashlar ham nazariy, ham metodik xarakterdagi izlanishlar uchun muhimdir. Fe’l valentligi hamda fe’lning tarkibiy va mazmuniy jihatlarining bog‘liqligini o‘rganish ushbu izlanishlarni boyitadi.

Kalit so‘zlar: fe’l, so‘zshakl, kompozisiya, qo‘shma fe’l, ko‘makchi fe’l.

АНАЛИЗ СИНТЕТИЧЕСКИХ И АНАЛИТИЧЕСКИХ ГЛАГОЛОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

АННОТАЦИЯ В данной статье представлены новые взгляды на специфику узбекского глагола. Эти взгляды важны для исследований как теоретического, так и методического характера. Изучение взаимосвязи между валентностью глагола и структурными и семантическими аспектами глагола обогащает эти исследования.

Ключевые слова: глагол, словоформа, композиция, составной глагол, вспомогательный глагол.

ANALYSIS OF SYNTHETIC AND ANALYTIC VERB FORMS IN UZBEK LANGUAGE

ABSTRACT This article presents new views on the specifics of the Uzbek verb. These views are important for both theoretical and methodological research. Studying the relationship between the valence of the verb and structural and semantic aspects of the verb enriches these studies.

Keywords: verb, word form, composition, compound verb, auxiliary verb.

Kirish. Tilshunoslikda so‘z shaklining ikki turi – sintetik va analitik shakli borligi tan olingan. Sintetik shakl shakl yasovchi morfema bilan, analitik shakl yordamchi so‘z, ya’ni ko‘makchi va ko‘makchi fe’l bilan hosil qilinishi ta’kidlab o‘tilgan. Sintetik shaklning mohiyati keng qamrovlidir. Masalan: qilyapman, qilyapsan, qilyapti so‘zida qil fe’lining hozirgi zamon va shaxs-son shakllari hisoblanadi. Lekin qilib qo‘y, qilib ber, qilib berib tur, qilib berib tura qol analitik fe’llarning qil fe’lining analitik shakli bo‘lishi alohida o‘rganilmagan.

Fe’lning so‘z o‘zgartirish tizimi, boshqa so‘z turkumlariga qaraganda, ancha boy va hilma-xildir. U nafaqat agglyutinativ tillarga xos bo‘lgan sintetik usulga ega, balki analitik usulga ham egadir.

So‘z bo‘lmagan til birliklarining, jumladan, so‘z birikmalarining so‘zga aylanishi leksikalizasiya deyiladi. So‘z birikmalari bir necha xil yo‘l bilan, masalan, ixchamlashuv, terminlashuv, analitik usul, xususiy leksikalizasiya, grammatizasiya, affiksasiya yo‘llari bilan so‘zga aylanadi.

O‘zbek tilshunosligida so‘z shaklining ikki turi, ya’ni morfemalar bilan hosil bo‘ladigan sintetik shakli va ko‘makchilar hamda ko‘makchi fe’llar bilan hosil ilinadigan analitik shakli borligini tan olingan. Lekin sintetik shaklning morfema(affiksa) bilan, analitikk shaklning ko‘makchi va ko‘makchi fe’l bilan hosil bo‘lishinini qayd etishning o‘zi ulardan har birining mohiyati haqida aniq tasavvur bermaydi. Shu bois, ko‘makchi e’llar bilan hosil qilinadigan analitik fe’llar haqida fikr yuritishdan avval shunday til birliklarini hosil qiluvchi ko‘makchi fe’llarning shakl yasovchi morfemalardan farqli xususiyatlarini aniqlab olishga to‘g‘ri keladi. Qolaversa, o‘zbek tilshunosligida bu masala yuzasidan fikr-mulohazalar mavjudki, ularga ham, qisqa tarzada bo‘lsa-da, munosabat bildirilib o‘tish kerak

Ma’lumki, adabiyotlarda morfemalarning lug‘aviy ma’noga ega o‘lmagan, so‘z yasash yoki so‘z shaklini yasash uchun xizmat qiladigan til birligi ekani qayd etilgan. Qo‘shma so‘z, ya’ni qo‘shma fe’l deganda, semantik jihatdan yaxlitlangan yangi ma’noli yangi leksik birlik tushuniladi.

Tilshunoslikda yaratilgan ko‘plab asarlarda fe’lda ifodalanuvchi muayyan xabar qonunan o‘z subektiga ega bo‘lishi ta’kidlanadi. Darhaqiqat, fe’l ma’lumoti aslida mantiqiy subektning faoliyati sifatida namoyon bo‘ladi. Fe’l ma’nosidagi harakatning sub’ekti doimo agens bo‘lib kuzatiladi. Fe’l semantik maydonining har bir semantik guruhini tashkil etuvchi til birliklari o‘ziga xos agensga ega. Chunki ob’ektiv borliqdagi turlicha faol, nofaol harakatlarni aslida agens yuzaga keltiradi. Agens fe’llardagi harakatning manbaini o‘zida moddiylashtiruvchi mantiqiy sub’ekt semantik aktantdir. Agens valentligi o‘zbek tilidagi qilmoq fe’lining zaruriy valentligi hisoblanadi. Chunki fe’lning harakatni agens aktanti bilan birga ifodalashi ularning eng muhim semantik qobilyatidir. Shunga ko‘ra fe’l gapda agensni o‘zida tashuvchi va ifodalovchi bo‘ladi. Fe’lning o‘z ma’nosida namoyon bo‘lgan harakatning bajaruvchisi, agensi bilan anglatishi uning bosh semantik vazifasi sanalib, bu fe’lning gap bo‘la olish imkonini belgilaydi. Ta’kidlash zarurki, fe’l ma’nosidan, unda namoyon bo‘lgan harakatdan uning mantiqiy agensini ajratish mutlaqo mumkin emas. Negaki, muayyan harakat akti bevosita o‘z bajaruvchisining mavjudligini bildirsa, bajaruvchining mavjudligi bevosita muayyan harakatning yuz berishini anglatadi. Buning ustiga, semantik nuqtai nazardan muayyan harakat kim tomonidan bajarilsa, shu eng asosiy qatnashuvchi hisoblanadi. Shunga ko‘ra agens valentligining harakat fe’llarida zaruriy valentlik hisoblanishi qonuniy aksiomadir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Hozirgi davrda fe’l so‘z turkunmining semantikasi o‘ziga xos valentliklarga ega ekanligi ko‘pchilik tilshunos

olimlarning diqqatini o‘ziga jalb etmoqda. Xususan, rus tilshunosligida fe’lning semantik strukturasi yaxlit halda o‘rganilgan. Bunga Novikov, Vasilev, Apresyan kabi olimlarning ilmiy izlanishlarini misol qilishimiz mumkin. O‘zbek tilshunosligida ham bu borada bir talay ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, I.Qo‘chqortoevning ilmiy ishlarini alohida ta’kidlab o‘tmoq lozim.

Azim Hojiev ta’biri bilan aytganda, “Qo‘shma so‘z birdan ortiq negizdan tashkil topadi. Sodda so‘zlarda esa negiz bita bo‘ladi”. Qo‘shma so‘zlar asosan bir bosh urg‘u urg‘u bilan aytilgani uchun talaffuzda bo‘g‘in miqdori teng bo‘lgan sodda so‘zlarga o‘xshab ketadi. Qo‘shma so‘z bilan sodda so‘zning farqi bu qadar aniq bo‘lishiga aramasdan, ayrim asarlarda ularni qorishtirish yoki farqlamaslik hollari uchrab turadi.

Qo‘shma so‘zlar bilan sodda so‘zlarni farqlashdagi eng ko‘p chalkashlik, noaniqlik, bir komponenti hozirgi o‘zbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan, ammo shu til tariida ishlatilagn va boshqa tillarda ishlatiladigan so‘zlar misolida ko‘zga tashlanadi. Ba’zi affiksoidlar o‘zi mansub bo‘lgan so‘zdan, ya’ni aslidan shaklan farq qilmaydi, ammo u bilan semantik aloqasi uzilgan bo‘ladi. Masalan, uy qilayotgan fe’lining so‘nggi qismi yotmoq fe’lidan bo‘lib, shu shaklda u so‘z mustaqil qo‘llana oladi. Paxta uyumida yotgan bola kabi. Biroq bu qilayotgan so‘zi tarkibidagi shakli (-yotgan) sifatdosh yasovchi affiks vazifasida bo‘lib, u endi yotmoq fe’lining leksik ma’nosi bilan bog‘lanmaydi: sabr qilayotgan ayol, ovqat qilayotgan qiz kabi. Qilayotibdi, qilayotir kabi fe’l formalari tarkibidagi -yotib, -yotir elementlari ham huddi shu tipdagi affiksoidlardir

Qo‘shma so‘zlarning yasalishi tilda so‘z yasalishining eng qadimiy bir usuli bo‘lib, u mahsuldorlik jihatidan affiksasiyadan keyin ikkinchin o‘rinda turadi va lug‘at boyligini boyitishda muhim rol o‘ynaydi. Negiz va affiksdan tashkil topgan so‘zlarning yasalishi affiksasiya deyilgani kabi, birdan ortiq negizdan tuzilgan so‘zlarning yasalish usuli ham muayyan bir termin bilan atalishi lozim. Turkologiyada bu usul sintaktik, so‘z qo‘shish, negiz qo‘shish, kompozisiya usuli, analitik usul kabi turli terminlar bilan atalib kelinadi. Bu terminlarning ko‘pi qo‘shma so‘zlarning yasalish yo‘llarini to‘la qamrab olomasligi, ularni qo‘shma so‘z yasalishiga nisbatan qo‘llash to‘g‘ri bo‘lmasligi ko‘pgina tilshunos olimlar tomonidan aytib o‘tilgan. Bu o‘rinda Azim Hojievning “o‘zak-negiz” qo‘shish yo‘li bilan so‘z yasalishini kompozisiya usuli deb atashi ma’qul(6,7). Jahon tilshunosligida qo‘shma so‘zlarning “kompozita” deb atalishi ham bu fikrning to‘g‘riligini ko‘rsatadi.

Fe’llarning analitik formasi bilan qo‘shma fe’llarning bir-biridan farqi shundaki, fe’llarning analitik formalarida ko‘makchi qismni tashlash bilan shu leksik ma’no saqlanaveradi.

Masalan, ozod qilmoq, ovqat qilmoq, sabr qilmoq, bog‘ qilmoq kabi birikuvlarida leksik ma’no ozod va qilmoq, ovqat va qilmoq, bog‘ va qilmoq so‘zlarining har ikkisidan birgalikda anglashilsa, sotib qo‘ymoq, tashlab yubormoq, o‘rtanib ketmoq, yiqila bermoq tipidagi birikuvlarda, ikkinchi komponent tashlab yuborilsa ham, birinchi komponentdan ayni shu leksik ma’no anglashilaveradi.

O‘zbek tili analitik fe’llari bo‘yicha olib borilgan kuzatishlardan ma’lum bo‘lmoqdaki, bu mavzuni yoritishda quyidagilar e’tiborga olinishi lozim:

1. Analitik fe’llaarni yasama ya’ni hosila birlik siftatida tadqiq etish.

2. Hosila birlik sifatida ularning tarkibiy qismlarga bo‘linishi;

1) bir etakchi va bir ko‘makchi fe’ldan tarkib topgan analitik fe’llar: xamir qilib chiqdi, uy qilib oldi;

2) ko‘makchi qismida birdan ortiq ko‘makchi fe’l bo‘lgan analitik fe’llar: chiroyli qilib bera qol, vazifani qilib berib tura qol.

3. Yasama birliklarning mohiyati tarkibiy qismlari mohiyati asosida yuzaga kelishi.

4. Bu jihatdan analitik fe’llarga xos farqli xususiyatlar, ya’ni mohiyati tarkibiy qismlarga xos mohiyat asosida yuzaga keladigan hamda bunday xususiyatga ega bo‘lmagan analitik fe’llarning mavjudligi va buning sabablari.

5. Analitik fe’lning mohiyati, ya’ni unga xos ma’noning mohiyati grammatik va boshqa turdagi ma’no bo‘lish masalasi.

6. Analitik fe’lning paradigmaga munosabatu ya’ni kategoriyal shakl bo‘lish va bo‘lmasligi.

7. Mohiyatiga ko‘ra analitik fe’llarning qanday til birligi bo‘lishini belgilash.

Keltirilgan eng asosiy vazifalarning o‘zidanoq ma’lum bo‘lyapdiki, shu tarzda ish olib borilgandagina, o‘zbek tilining ko‘makchi fe’llarigina emas, balki ular yordamida hosil bo‘ladigan til birligi – analitik fe’llar o‘rganilgan bo‘ladi. Bu bilan shu til birligining va u bilan bog‘liq til hodisalarining mohiyatini to‘la va to‘g‘ri yoritish imkonini tug‘diradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotda kuzatish,so‘rovnoma o‘tkazish va statistic metodlardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O‘zbek tilidagi harakat fe’llarining semantik maydonidagi barcha birlashtiruvchi va farqlovchi semalar o‘ziga xos agens valentliklariga ega.

Harakat fe’li gapda kesim bo‘lib kelar ekan, uning agensi deyarli ega bilan mutanosib bo‘ladi. Agens muayyan harakatning aniq bajaruvchisini anglatadi. Agensning namoyon etuvchisi, asosan, bosh kelishikdagi so‘zda ifodalanadi. Eganing bosh kelishikda kelishi uning semantik-sintaktik tabiatiga mos grammatik qonuniyatidir.

Masalan: Qobil bobo bir kechada pishiq g‘ishtdan sag‘ana qildiribdi.

Bu gapda qildirmoq fe’li “barpo qilmoq, qurmoq, yasamoq” kabi nutqiy ma’nosi bilan qo‘llangan. Qurmoq, yasamoq shaxsga xos. Shunga ko‘ra uning agens valentli shaxs bildiruvchi Qobil bobo aktantida namoyon bo‘lgan. Ular “shaxs” semasi asosida klassemani tarkib topdirgan.

Ob’ekt valentligi fe’lning leksik semantic valentliklaridan biri va asosiysidir. U deyarli fe’l predikat semantikasi asosida yotadi. O‘timli fe’llar hamma vaqt ob’ekt valentligiga ega bo‘lishi barobar namoyon bo‘lgan aktant tushum kelishigi bilan shakllanadi. Ayrim holda tushum kelishigi bilan shakllanadi. Ayrim hollarda tushum kelishigi imkonda ham berilishi mumkin. Masalan: Qobil bobo bir kechada pishiq g‘ishtdan sag‘ana qildiribdi.

Kesim eng kichik hajmli gapni ham tarkib toptiradi va, shuningdek, gapni uyushtiruvchi markaziy bo‘lagi ham bo‘ladi.

Predikativlikni ham, kesimning ham uyushtiruvchanlik xususiyati asosan, fe’l bilan ifodalanganda, faol holatda kuzatiladi. Shuningdek, fe’l kesim uchun juda ham moslangan so‘z turkumi hisoblanadi. Agar gap kesimi fe’l bo‘lsa, uning, ya’ni ayni fe’l kesimning valentligi gap qolipini belgilaydi. Fe’l kesim o‘z valentligi asosida nutq yo‘l qo‘ygan vaziyatga qarab, o‘z aktantlarini qabul qiladi, ya’ni shu orqali fe’l semantikasidagi uzvlar namoyon bo‘ladi. Muayyan valentlikning aktanti esa gapning muayyan bo‘lagi ham hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendation). Ob’ekt valentlik leksik-semantik hisoblanib, doimo agens harakati holatida o‘tgan. Shuningdek, harakat yoki holat natijasi bo‘lgan predmetda namoyon bo‘ladi. U o‘z aktanti bilan sememalarining narsa va ba’zan shaxs ifodalovchi semasi bo‘yicha klassemani tarkib toptiradi. U vositasiz to‘ldiruvchi vositasida ham, agens bilan birga ega vazifasida keladi. Fe’l nisbati yoki nutq vaziyatiga ko‘ra uning sintaktik vazifasi o‘zgarishi mumkin.

Miqdor valentligi fe’lning vositali semantik valentliklaridan biridir. “Ikki soat ichida barcha ovqatlarni qildi” sintagmasiga e’tibor berilsa, ikki soat ichida qildi birikmasidagi miqdor valentligining aktanti ikki soat so‘zi fe’l bilan klassemani tarkib toptirmaydi. Fe’l o‘zining ob’ekt valentligi aktanti ovqat so‘zi bilan “ ozuqa” bildiruvchi klassemani, ob’ekt oktanti ovqat so‘zi miqdor aktanti ikki soat so‘zi bilan “miqdor” semasiga ko‘ra klassemani tarkib topdirgan. Bu o‘rinda qildi fe’li o‘zining miqdor valentligini ob’ekt valentligi aktanti semantikasi orqali orttirgan. Shuningleksik-semantik valentlik emas, vositali semantik valentlik deb atash to‘g‘ri bo‘ladi.

Kesim hamma vaqt ma’lum zamonni ko‘rsatib keladi. Fe’l kesimlar barcha zamon shaklini qabul qila oladi. Shunga ko‘ra kesim vazifasidagi fe’llar payt valentligiga ega bo‘ladi. Ular o‘z zamon ko‘rsatkichiga payt holi vazifasidagi aktantni qabul qiladi.

Masalan: Kechga yaqin supa chetiga joy qildi.

“Joy qildi” fe’li o‘tgan zamonni bildirgani uchun “Ukechga yaqin supa chetiga joy qildi”gapida vaqtning ma’lum bir qismini bildiruvchi aktant bilan namoyon bo‘lgan aktant deyarli payt ravishlarida yoki vaqt bildiruvchi otlarda namoyon bo‘ladi.

Masalan: ”Qobil bobo bir kechada pishiq g‘ishtdan sag‘ana qildiribdi” birikuvida esa qildiribdi fe’l kesimining payt valentligi bir kecha ot birikuvda namoyon bo‘lgan. Har ikki misoldagi payt aktanti ham sintaktik jihatdan payt holi vazifasini o‘tagan.

Demak, zamon ko‘rsatkichi kesim vazifasidagi fe’llarga payt valentligini ilova qiladi va u payt ravishi shuningdek, payt bildiruvchi otlarda ifodalangan aktantlarda namoyon bo‘ladi.

Fe’lning ko‘rib o‘tilgan grammatik xususiyatlari tadqiqi fe’l turkumiga doir nazariy tadqiqotlar olib borish uchungina emas, lingvodidaktik izlanishlar uchun ham zaruriydir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.Rahmatullaev Sh. Nutqimiz ko‘rki – Toshkent, 1970

2. O‘zbek tili grammatikasi. I tom. – Toshkent: Fan, 1975

3.O‘zbek tili grammatikasi. II tom. – Toshkent: Fan, 1976

4.G‘ulomov A.G‘., Asqarova M. A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent:O‘rta va oliy maktab,1961.

5. Hojiev A. O‘zbek tilida qo‘shma, juft va takroriy so‘zlar. – Toshkent, 963.

6.Hojiev A. Fe’l. – Toshkent: Fan, 1973

7. Hojiev A. O‘zbek tilida analitik fe’llarning mohiyati.// O‘zbek tili va adabiyoti. 2012. 3-son

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

SHAVKAT RAHMON SHE’RLARIDA QO’LLANGAN EPITETLARNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Yunusova Jamila Boltaboyevna
O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti 3-kurs doktoranti
Jamila2020_yunusova@mail.ru. Tel:97 776-93-47

Annotatsiya: Ushbu maqolada Shavkat Rahmon she’rlarida qo ‘llangan epitetlarning lingvopoetik xususiyatlari o‘rganilgan. Hususan, shoir she’rlarida epitetdan lirik nutqning aniq bo‘lishida, ekspressivlikni ifodalash hamda asarning badiiy qimmatini oshirish, tasvir tiniqligini ta’minlashda muhim poetik vazifa bajargani tadqiq qilindi.

Kalit so‘zlar: Epitet, poetika, sifatlash, metafora, lingvopoetika, leksema, badiiy matn.

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭПИТЕТОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В СТИХАХ ШАВКАТА РАХМАНА

Аннотация: в этой статье исследуются лингвопоэтические особенности эпитетов, используемых в стихах Шавката Рахмана. В частности, было исследовано, что эпитет в стихах поэта выполняет важную поэтическую функцию в точности лирической речи, выражении выразительности и повышении художественной ценности произведения, обеспечении ясности образа.

Ключевые слова: эпитет, поэтика, метафора, лингвопоэтика, лексема, художественный текст.

LINGUOPOETIC FEATURES OF EPITHETS USED IN SHAVKAT RAHMAN'S POEMS

Annotation: this article explores the linguopoetic properties of attached epithets in Shavkat Rahman's poems. Hususan has been studied to have an important poetic function in expressing expressiveness as well as enhancing the artistic value of the work, ensuring image clarity, in the clarity of lyrical discourse from the epithet in the poet's poems.

Key words: epithet, poetics, adjective, metaphor, linguopoetics, lexeme, artistic text.

KIRISH

Badiiy asar tili ko‘p qatlamli bo‘lib, uning asosiy sirlaridan biri shundaki, u barcha qatlamlari bilan bir vaqtda o‘quvchi ong-u shuuriga ta’sir qiladi, biz bir vaqtning o‘zida she’riy

nutqning mantiqiy ma’nosini, sehrini idrok qilsak, uning ritmlari oqali turli o‘zgaruvchan templarni his qilamiz. O‘quvchiga shunday estetik zavqni yuqtira olishi bilan she’riyat o‘z qimmatini belgilaydi.

Tasvirlangan narsani individuallashtirish vazifasi badiiy asar uchun zarur bo‘lib, shoir yoki yozuvchidan so‘zning keng ma’nosida tasviriy ma’noga ega bo‘lgan til vositalariga, ayniqsa, epitetga murojaat qilishni talab qiladi. “Epitet. Grekcha – epitheton so‘zidan olingan bo‘lib, so‘zma-so‘z tarjima qilinsa, izohlovchi degan ma’noni beradi. Ammo u boshqa doimiy aniqlovchilardan o‘zining ekspressivligi, ko‘chma ma’noda ishlatilishi bilan farq qiladi. Epitet – poetik aniqlovchi. U narsa yoki hodisaning biror tomoni, biror xususiyati yoki belgisini alohida ta’riflab ko‘rsatish, alohida baholash uchun predmet, voqea nomini bildiruvchi so‘z oldidan qo‘shimcha ravishda keltiriladigan so‘zdir.” [4,27] Epitetning gapdagi asosiy vazifasi predmetga poetik aniqlik, rang-baranglik berish, shuningdek, belgini oddiygina ko‘rsatish bilan chegaralanmay, uni yanada konkretlashtirib ifodalash hamda unga emotsional-ekspressiv baho berishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Epitetlar til hodisasi hisoblangan aniqlovchi (sifatlovchi) bilan mushtarak bir tushuncha emas. Avvalo, epitetlar atributiv birikmalardan badiiy nutqqa xos ko‘chma ma’noda (metaforali) qo‘llanishi, obrazlilik, emotsional-ekspressivlikning bo‘lishi va predmetga subyektiv munosabatning ifodalanishi bilan farqlanadi. [3,18] Epitet badiiy tilning obrazli tasvirlash vositalaridan biri bo‘lib, u badiiy nutqning rang-barang bo‘lishini ta’minlaydi. O‘zbek tilshunosligida epitetlar borasida muayyan tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, D.Xo‘jayeva “O‘zbek tilida epitetlar” mavzusida tadqiqot olib brogan.

NATIJA VA MUHOKAMA

Ijodkorlar badiiy tili, uslubini tadqiq qilish shuni ko‘rsatadiki, ijodkorlar til fondida barqaror bo‘lgan tayyor jumlalardan foydalanishdan ko‘ra o‘zlarining badiiy-estetik idealiga mos keladigan yangi birikuvlarni yaratishni afzal ko‘radilar. Shavkat Rahmon she’rlarida ko‘p qo‘llangan badiiy tasvirning leksik vositasi epitet hisoblanadi. Shoir ijodidagi epitetlarni o‘rganish uning badiiy-tasviriy vosita sifatida poetik nutqning shakllanishidagi o‘rni, shuningdek, ijodkorning so‘z qo‘llash san’atidagi o‘ziga xos yo‘lini aniqlashga imkon beradi. Shavkat Rahmon ijodini kuzatar ekanmiz, shoir she’rlarida epitetdan lirik nutqning aniq bo‘lishida, ekspressivlikni ifodalash hamda asarning badiiy qimmatini oshirish, tasvir tiniqligini ta’minlash va shoir ijodida she’rdan she’rga ko‘chib o‘tuvchi obrazlarning silsilaviy mazmunini saqlashda, shoirning sevimli faol qo‘llanuvchi epitetlari mavjud bo‘lib, ulardan turli o‘rinlarda turli, yangi ma’no qirralari bilan ishlatilib asarning jozibadorligini ta’minlashda foydalanganiga guvoh bo‘ldik.

Hususan, shoir tomonidan muayyan maqsad bilan qo‘llangan epitetlar borki, ulardagi go‘zal badiiy ifodadan ma’no noziklari yaqqol sezilib turadi.

*Nur to‘kilgan sayhonda **bo‘ydoq***
***shamo**l bilan o‘ynar giyohlar.*

Shoirning ziyrak kuzatuvchanligi va tilimizning imkoniyatlaini chuqur anglagan holda o‘zaro bog‘lanishi imkonsiz bo‘lgan so‘zlarni shunday mazmuniy qurshovga olib kiradiki, bunda so‘zlar o‘zaro bog‘lanib badiiy niyat ro‘yobi uchun ishlaydi, shoirning mahorati har ikki so‘zdagi o‘xshash harakat-xususiyatni topa olganida. Natijada o‘qishimiz bilan shoirni ta’sirlantirgan tasvir tasssurotiga oshufta bo‘lamiz. Ko‘z oldimizga taram-taram bo‘lib yog‘ilgan quyosh nuri, mayin shamol harakati yo‘sinida harakatlanayotgan giyohlar raqsi gavdalanadi, bunday tasvirdan huzurlanmaslikning imkoni yo‘q. Badiiy nutqda so‘zlarni o‘zaro bog‘lanishidagi chegaralar nisbatan erkinlashadi, chunki so‘zlarni ko‘chma ma’noda qo‘llash imkoniyati keng. Parchadagi *bo‘ydoq* so‘zi ko‘chma ma’noda qo‘llanib, shamolning badiiy sifatlovchisi bo‘lib kelgan. *Bo‘ydoq* leksemasida erkinlik tushunchasi ham bor, tog‘ bag‘ridagi esish yo‘nalishini tez-tez o‘zgartirib turuvchi shamol tasviri uchun bu mos ifoda bo‘lib xizmat qilgan.

Shavkat Rahmon she’riyatida tabiat tasviri berilganda alohida o‘xshatishlar, takrorlanmas epitetlar qo‘llanganiga guvoh bo‘lishimiz mumkin.

Oq *cho‘qqilar,*
shavaqi *soylar*
yashillikka ko‘milgan *mohtob*. (“O‘shkent lahzasi”)

She’rda tasvirlangan vodiy manzarasini alohida badiiy tarzda ifodalash lirik qahramonning kayfiyati, sezimlarini ham aks ettiradi. Parchada *oq, shavaqi, yashillikka ko‘milgan* epitetlari ishlatilgan. N.Jumatova “Hozirgi o‘zbek she’riyatida rang bilan bog‘liq ramziy obrazlar” nomzodlik tadqiqot ishida oq, qora, qizil ranglar borliqni ramziylashtirishda asos bo‘lib xizmat qilishini ta’kidlaydi, darhaqiqat, bu uch rang, eng ta’sirchan, eng mahsuldor ranglardir. [2,26]. Bu o‘rinda “oq” leksemasi cho‘qqining qor bilan qoplanganiga ko‘ra oq rangdagi cho‘qqilar sifatida oq rangni, “yaxshilikka ko‘milgan” epiteti bilan aloqalantirilsa yaxshilik, ezgulikning cho‘qqisi ma’nolariga ishora qilib belgi-hususiyatni ifodalab kelmoqda. *Shavaqi* epiteti ishlatilishida shoirning sinonimik qatordan mosini saralab qo‘llash mahorati namoyon bo‘ladi, chunki *shavaqi* so‘zi taqlid so‘zdan yasalgan bo‘lib, unda taqlid so‘zlarga xos muayyan narsa-hodisani tasvirlashda uzundan-uzoq tavsiflardan ko‘ra bu narsa–hodisalarga xos tovushlarni eslatish, keltirish ularni obrazlarini tezroq tasavvur qilish imkonini beradigan xususiyat saqlanib qolgan va u *shavaqi soylar* epitetli birikmasi muvafaqqiyatli chiqishida muhim poetik vazifa bajarib go‘zal soy tasvirini tasvirlash bilan birga undagi suvlarning ovozini ham kitobxonga his qildirish imkoniyatini yaratadi. Yaxshilikka *ko‘milgan mohtob* epitetli birikmasi – bu umumlashtiruvchi harakterga ega bo‘lib, *mohtob – yoritib turuvchi oy* [6,217] ma’nosini anglatadi. Yuqoridan vodiy kuzatilganda *soy –oyday, quyoshda qorlari yaltiragan cho‘qqi oydan nur taratayotganday* ko‘rinadi. Shoir epitetlardan foydalanib vodiyning yuqoridan ko‘rinadigan go‘zal peyzajini tasvirlab bergan. She’rda tasvirlangan vodiy manzarasini alohida badiiy tarzda ifodalash lirik qahramonning kayfiyati, sezimlarini ham aks ettiradi..

Shoir ijodida shunday epitetlar uchraydiki, ularda shaxsga xos hususiyatlar narsa-hodisalarga ko‘chirish orqali hosil qilinganini va bu tarzda yasalgan epitetlarda kuchli

ekspressiya, ohorlilik sezilib turishini, ijodkorning tasavvur va tafakkur dunyosi bo‘y ko‘rsatishini sezish mumkin.

Kirib qolar boqqa adashib,
telvakezik, yalang‘och *shamol.* (“Yoz tuni”)

Adabiy til me’yorlariga ko‘ra, *telvakezik, yalang‘och* sifatlovchilari shaxsga nisbatan ishlatiladi. *Telvakezik* leksemasi shevaga oid so‘zlar bo‘lib, bu so‘z maqsadsiz ko‘p aylanib yuraveradigan kimsalarga qo‘llanadi. Shoir shamolning esish harakatiga ko‘ra *telvakeziklikka* o‘hshatgan bo‘lsa, shamoldan so‘ng yuzaga keltiradigan holatiga ko‘ra *yalang‘och* sifatlovchisini ishlatishni ma’qul ko‘rgan. Ijodkorning shaxsga xos hususiyatlarni shamolga ko‘chirishdagi umumiy o‘xshashlikni topa olishi orginal epitet hosil bo‘lishida muhim vazifa bajargan. Yoki mevalari g‘arq pishgan, yig‘ib terilmagan bog‘ga erta kuz faslining kelish holati juda mahorat bilan tasvirlangan.

Tungi yelga siynasin ochib,
Dam olardi ***homilador*** *bog‘.* (“Yoz tuni”)

Shoir tabiatdagi kuzatuvchanlik, ziyraklik hamma ham ilg‘ayvermaydigan narsa hodisalar o‘rtasidagi nozik o‘xshashlikni topa olishida ko‘rinadi. *Homilador* epiteti ham shunday shoirning ziyrak nuqtadonligini ko‘rsatuvchi, kitobxonni hayratlantiruvchi poetik vosita sifatida gavdalangan. Bu kabi orginal epitetlar uzoq vaqt kitobxon hotirasida saqlanadi.

Ba’zan esa narsa-buumlarga xos jarayonlar tuyg‘ularga ko‘chirish orqali metaforik epitetlar hosil qilingan, ularda betakror ekspressivlik yaqqol seziladi.

Nafas olmay o‘taman har gal,
uf-f, naqadar ***o‘tkir*** *anqiydi*
irib ketgan *orzu – xayollar,*
chirib yotgan *tuyg‘ular hidi*. (“Xonadon”)

Shoir she’rlarida epitetlarni ketma-ket qo‘llab, predmet va voqea hodisalar xususiyatini atroflicha yoritishga erishgan. Parchadagi *“otmoq”* fe’lini *yuqtirish, ta’sir qilish*, ma’nolarida ishlatib, bu fe’lga yangi hosila ma’no qo‘shgan.

Lazzat bor har qanday og‘riqda,
Kechalar og‘riqdan ingrab yotaman
Va o‘sha og‘riqni ***beg‘am, bo‘g‘riqqan***
Og‘riqsiz *yuzlarga otaman…* (“Ko‘zingizni oching, qo‘rqmang…”)

Shuni ham ta’kidlash kerakki, shoir she’rlarida bir necha epitet so‘zlar uyushib bir jumlaning o‘zida ketma-ket qo‘llanganda, ularning har birini alohida ajratib ko‘rsatish, ifodadagi ekspressivlikni yanada oshirish maqsadida bu so‘zlarning oldidan *bir* tipidagi sifatlovchi-kuchaytiruvchi so‘z keltiriladi:

Bir ***yomon,***
bir ***uzun,***
bir ***o‘tkir*** **yig‘i,**
hali ***er ko‘magan qizlar*** **yig‘isi**.

Shoir badiiy nutqining o‘ziga xos tomonlaridan yana biri she’r tuzilishida. “Qulog‘imda qolgan yig‘i” deb nomlangan ushbu she’rida dastlab, uyushiq sifatlovchilar *yomon, uzun, o‘tkir* so‘ngra ularga umumlashtiruvchi so‘z bo‘lib kelgan *hali er ko‘magan qizlar* so‘z birikmasi epitet bo‘lib qo‘llangani ular bog‘langan leksemaning matndagi ma’no qirrasini konkretlashtirishga, to‘liqroq ifodalanishiga xizmat qilgan.

Shavkat Rahmon ijodida shunday she‘rlar borki, ularda epitetlar o‘zi bog‘lngan so‘z bilan ma’nolari bir-biriga o‘zaro zid bo‘lgan so‘zlarga bog‘lanib epitetli birikma hosil qilgan holatlar bor. “Bunda birikma juda yuqori ekspressivlik va emotsionallik kasb etadi, kuchli emfatik intonatsiyaga ega bo‘ladi. Adabiyotshunoslikda bu oksumoron nomi bilan yuritiladi.” [1,43]

Shunda buyuk dengiz chayqalib ketdi,
maydonlarni bosdi bir ***yuvosh*** *zulmat.*
Shoirlar uyg‘ota olmagan elni
uyg‘otib yubordi malomat, tuxmat. (“Tuxmat”)

Parchadagi *yuvosh zulmat* birikmasida ma’no qirralariga ko‘ra zidlik kuzatiladi, birida ijobiylik, birida salbiy bo‘yoqdorlik bildirgan holda, yuvosh so‘zi unga sifatlovchi qilib qo‘llangan. Xalqning murakkab ruhiy holatiga emfatik intonatsiya berilgan, epitetli birikma kuchli emotsoinallikni ifodalovchi poetik vosita bo‘lib xizmat qilgan.

Eng baxtiyor lahzalarda ham
uning ***sokin isyoni*** *so‘nmas.*
Tug‘ilmagan shunchaki aslo,
u hech qachon shunchaki o‘lmas. (“Avtoportret”)

Avtoportret she’ridagi *sokin isyoni* epitetli birikmasi ma’no qirralariga ko‘ra zidlik hosil qiladi. Isyon so‘zida harakat, harakat-holatning yuqori tempda bajarilgani kuzatilsa, sokin leksemasida aksi. Ayni jarayonda sokin so‘zi unga aniqlovchi bo‘lib qo‘llangan va lirik qahramonning kuchli hissiy holatiga emfatik intonatsiya berilgan, natijada birikma kuchli emotsionallikni ifodalovchi vositaga aylangan. Bu kabi noodatiy bog‘lanishlar kitobxon diqqatini tortadi, shoirning badiiy niyatini chuqurroq anglashga undaydi. Lirik qahramonning ruhiy holatini tasvirlashda ham yuqoridagi kabi badiiy usuldan foydalanilgan.

Ammo to‘larmikan ko‘ngil shu bilan,
Shu bilan ketarmi xotirdan g‘ashlik,
Yuraklar kularmi,
Qularmi butkul
Shu bilan ***yuksakda o‘sgan pastkashlik***? (“Sulaymon tog‘da…”)

Pastkashlik insoniy sifatlar, hislatlar ichida quyi pog‘onada turuvchi fazilatlardan biri, unga epitet qilib *yuksakda o‘sgan* sifatdosh oboroti qo‘llanishi ekspressivlikni va yuqori darajadagi emotsionallikni ta’minlovchi lingvopoetik vosita bo‘lib xizmat qilgan. Shuningdek, matnning ohang butunligini ta’minlayotgan *kularmi*, *qularmi* so‘zlari bilan aloqalantirilsa, poetik mazmun qamrovi yanada kengayadi.

Shuni ta’kidlash lozimki, ba’zan epitetli birikmalar tarkibidagi so‘zlar “mazmunining konkretlikdan abstraktlik tomon siljishi, undagi moddiy tushunchaning yo‘qolishi, ya’ni nomoddiylashuvi natijasida yuzaga keladigan ekspressiv-emotsionallik ko‘pincha individual xarakterda bo‘ladi”.[1,43] Chunki quyidagi sifatlovchili birikmalar turli assotsatsiyalar hosil qiladi. O‘quvchi bilim, fikrlash darajasiga ko‘ra har xil tushunadi, tushunish darajasiga ko‘ra har bir o‘quvchi o‘zicha to‘ldiradi, tasavvur qilgan holda qabul qiladi.

Olam go‘zal ekan,
shunda ilk bora
eshitdim qalbimning ***teran yig‘isin***.(“Yo‘lovchi”)

“Eski she’r” deb nomlanuvchi she’rida epitetli birikmalar yaxlit bir tushunchaning poetik obrazi sifatida gavdalanadi:

Ey elim,
qachondir bir gala bedil
ko‘ksingdan dilingni sug‘urgan mahal
nega ***shol*** **yuzingni** burding teskari,
nega tirik qolding ichmasdan zahar?! (“Eski she’r” 416)

Parchadagi *shol yuz* birikmasi *“loqayd”* tushunchasi ifodasidir. Lekin loqayd so‘ziga nisbatan *shol yuz* birikmasi mazmunan boy va poetik jarangga ega. Shol yuz faqat loqaydlik tushunchasining badiiy ifodasi bo‘lmay, balki, shu loqaydlik bilan bog‘liq yana boshqa abstrakt tushunchalarga ham ishora bordek.

Har bir ijodkorning o‘z sevimli epitetlari bo‘ladi, ular shoirning individual uslubining shakllanishida ma’lum darajada xizmat qiladi. Shavkat Rahmon ijodida ham she’rdan she’rga ko‘chib o‘tuvchi faol epitetlar bor, ulardan biri “keksa” leksemasi, u shunchaki o‘tmaydi, she’rdan she’rga semik jihatdan boyib boradi, shoir kitobxonni bu yangi ifodalarga tayyorlab boradi.

Yoz tuni. Bog‘ shira uyquda.
Keksa chinor suradi xayol. 76

Chinor ko‘p yillik daraxt, bu xususiyatiga ko‘ra uni uzoq umr ko‘rgan, dunyoning ko‘p ishlariga guvoh dono mo‘ysafidga o‘hshatadi.

Bobochinor sergak vaysardi
kar, vaysaqi *sherigi bilan.*
Allaqaydan kelar sudralib,
kuzak – xuddi uch sariq ilon.

Shoir inson va tabiatni doimo uyg‘un holatda tasavvur qiladi, she’rlarida ham bu o‘zining poetik aksini topgan. Chinorga ***bobo*** so‘zining qo‘shilishi, unga nisbatan ***kar, vaysaqi*** epitetini ishlatish mantiqsizday tuyuladi, lekin badiiy nutq bunga imkon beradi. She’rda keksalikka xos belgilar chinor so‘ziga mahorat bilan ko‘chirilganki, kitobxon sarg‘aygan barglari ovoz chiqarib bir-bir tushayotgan chinorlarni shoirday tasavvur qilishi mushkul bo‘lmaydi, bu kabi hali ohori ketmagan individual epitetlar ekspressivligi, yangiligi bilan ajralib turadi. O‘quvchida tezda

qiziqish uyg‘otadi. Masalan, shoir “Yoz ravishi” she’rida *keksa* so‘zining sinonimi *qari leksemasini* tog‘ga nisbatan qo‘llab go‘zal badiiy ifoda yaratadi.

Shu’lalanib, sharqirab yotar
ko‘k suvlarda oy siniqlari.
Yetib kelar muzday shabada –
qari *tog‘ning xo‘rsiniqlari.* (“Yoz ravishi”)

Shavkar Rahmon eng faol qo‘llagan epitetlardan yana biri “sodda” sifati bilan bog‘liq birliklardir. Sodda sifatidan ba’zan asl ma’nosida foydalansa, ba’zan ko‘chma ma’noda ishlatadi. Ushbu epitet xaloyiq va qishloqlar so‘zi bilan kelib shoirning subektiv munosabatini ifodalashga xizmat qilayotganligi bilan harakterlanadi.

Bu ***sodda*** *xaloyiq muncha aldanar,*
pixillab kuladi endi jallodlar. (“Uyqu”)

“Uyqu” she‘rida xaloyiq leksemasiga nisbatan qo‘llangan sodda epitetida “go‘l”, “laqma” semalari reallashgan.

Katta yo‘l bo‘yida
go‘yo o‘zlarin
olis bir sayohat, safarga chog‘lab,
pista, qurt sotuvchi chollar singari
o‘ylanib o‘tirar ***sodda*** *qishloqlar.*

Katta yo‘l chetidagi qishloqlar *sodda* epiteti, *pista, qurt sotuvchi chollar* qiyosi vositasida tasvirlangan. Sifatlash va o‘xshatish konstruksiyasi orqali *qishloqlarlarning qanday makon ekanligi, u yerda yashovchilarning hayot tarzi, orzu –umidlari qanday ekanligini* tasvirlab beradi. Huddiki, kitobxon nazdida bu sodda, pista qurt sotuvchi chollar qishloqlar olis bir sayohatga chog‘langanday tasavvur uyg‘otadi. Ushbu holat qishloqlarga tavsifli sifatlash bo‘lib kelayotgani ayni paytda qiyos etilayotgan *pista, qurt sotuvchi chollar – sodda qishloqlar* obrazida aniq namoyon bo‘ladi. Bu badiiy usul natijasida soddalik qishloqlarga ham, chollarga ham tegishlidek tuyuladi.

Demak, Shavkat Rahmon she’rlarida aniqlik, ifodalilik, ta’sirchanlikni ta’minlash maqsadida epitetning turli xil ko‘rinishlariga murojaat etgan. Bu bevosita shoir she’rlarining o‘zgacha lingvopoetik manzaraga ega bo‘lishida keng imkoniyat yaratgan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.Абдураҳмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. -Тошкент: Фан, 1981. –43б.

2.Жуматова Н. Ҳозирги ўзбек шеъриятида ранг билан боғлиқ рамзий образлар. Филол. фанлар. номзоди....дис. автореф. –Тошкент: ТАИ. 2000.-26б.

3.Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 15-18.

4. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари – Тошкент: Фан, 1977. -27 б.

5.Раҳмонов Ш. Сайланма. – Тошкен: Шарқ, 1997.

6.O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildli. Uchinchi jild. – Toshkent: G‘ofur G‘ulom, 2022. –

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ZAMONAVIY INTERNET JURNALISTIKASI VA MA’LUMOTLAR XAVFSIZLIGI: AXBOROT XAVFSIZLIGI VA JURNALISTLARNING HIMOYASI

Sadullayeva Oybarchin Mirolim qizi
Samarqand davlat chet tillar instituti
Jurnalistika yo‘nalishi 2-bosqich talabasi.
oybarchinsadullayeva@gmail.com
910304003
G‘aybullayev Otabek Muhammadiyevich
Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor,
falsafa fanlari doktori , professor

Abstract Ushbu maqola internet jurnalistikasi va axborot xavfsizligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qiladi hamda jurnalistlarning axborot xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha samarali strategiyalarni o‘rganadi. Xavfsiz kommunikatsiya vositalari, parol menejmenti, ishonchli axborot manbalarini tekshirish va maxfiy ma’lumotlarni himoyalash kabi choralar muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, jurnalistlarning kiberxavfsizlikni mustahkamlash choralari mustaqil va ishonchli jurnalistikaning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: internet jurnalistikasi, kiberxavfsizlik, dezinformatsiya, jurnalistlarning himoyasi, axborot xavfsizligi.

СОВРЕМЕННАЯ ИНТЕРНЕТ-ЖУРНАЛИСТИКА И БЕЗОПАСНОСТЬ ДАННЫХ: ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И ЗАЩИТА ЖУРНАЛИСТОВ

Аннотация В данной статье анализируется взаимосвязь между интернет-журналистикой и информационной безопасностью, а также рассматриваются эффективные стратегии обеспечения информационной безопасности журналистов. Обсуждаются такие меры, как использование защищённых средств коммуникации, управление паролями, проверка достоверных источников информации и защита конфиденциальных данных. Результаты исследования показывают, что усиление мер кибербезопасности журналистов способствует развитию независимой и надёжной журналистики.

Ключевые слова: интернет-журналистика, кибербезопасность, дезинформация, защита журналистов, информационная безопасность.

MODERN INTERNET JOURNALISM AND DATA SECURITY: INFORMATION SECURITY AND JOURNALISTS’ PROTECTION

Abstract This article analyzes the relationship between online journalism and information security and explores effective strategies for ensuring journalists' information security. Measures such as secure communication tools, password management, verification of reliable information sources, and protection of confidential data are discussed. The research results indicate that strengthening journalists' cybersecurity measures contributes to the development of independent and reliable journalism.

Keywords: online journalism, cybersecurity, disinformation, journalists' protection, information security.

Kirish

Internet jurnalistikasi so‘nggi o‘n yilliklarda global axborot maydonining muhim qismi sifatida shakllandi. Raqamli texnologiyalar rivojlanishi natijasida yangiliklar tarqatish tezlashdi, auditoriya ko‘lami kengaydi va ommaviy axborot vositalarining ta’siri kuchaydi. Jurnalistlar internet orqali keng ko‘lamli axborotni tarqatish, faktlarni tezkor tekshirish va auditoriya bilan bevosita aloqa o‘rnatish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Biroq, ushbu taraqqiyot kiberxavfsizlik bilan bog‘liq yangi muammolarni ham keltirib chiqardi. Internet jurnalistlari hozirgi kunda turli tahdidlarga duch kelmoqda. Kiberjinoyatchilar tomonidan amalga oshiriladigan fishing hujumlari, hisoblarni buzish, shaxsiy ma’lumotlarni oshkor qilish (doxxing), shaxsiy yoki kasbiy faoliyatga to‘sqinlik qilish maqsadida qaratilgan hujumlar tobora keng tarqalmoqda. Shuningdek, dezinformatsiya va axborot manipulyatsiyasi internet jurnalistikasining ishonchliligiga putur yetkazmoqda. Mazkur maqola internet jurnalistikasi bilan bog‘liq axborot xavfsizligi muammolarini o‘rganishga qaratilgan. Jurnalistlarga qaratilgan asosiy tahdidlar va ularning oldini olish usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, jurnalistlarning axborot xavfsizligini ta’minlash uchun qo‘llashi mumkin bo‘lgan strategiyalar, jumladan, xavfsiz kommunikatsiya vositalaridan foydalanish, parol menejmenti, ishonchli manbalarni tekshirish va maxfiy ma’lumotlarni himoyalash kabi choralar ko‘rib chiqiladi.

Raqamli texnologiyalarni joriy etish – zamon talabi. Biz iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarni tubdan isloh qilish uchun ‘Raqamli O‘zbekiston – 2030’ dasturini amalga oshiryapmiz [1].

Internet jurnalistikasi va axborot xavfsizligiga tahdidlar

Fishing hujumlari jurnalistlarga qarshi ishlatiladigan eng keng tarqalgan tajovuzkor usullardan biri bo‘lib, bu orqali tajovuzkorlar shaxsiy ma’lumotlarni qo‘lga kiritishga harakat qiladi. Ushbu hujumlar odatda soxta elektron pochta xabarlari, xakerlik yo‘li bilan olingan login va parollar, yoki ijtimoiy tarmoqlardagi manipulyatsiyalar orqali amalga oshiriladi. Ijtimoiy muhandislik esa odamlarning ongini boshqarish orqali maxfiy ma’lumotlarni olish usulidir. Jurnalistlarga nisbatan bunday hujumlar ularning ishonchiga kirib, ma’lumotlarni ochib berishga undash orqali amalga oshiriladi. Bunday tahdidlardan himoyalanish uchun jurnalistlar har qanday shubhali havolalar va elektron xatlarni ehtiyotkorlik bilan tekshirishlari kerak.

DDoS (Distributed Denial of Service) hujumlari mustaqil jurnalistlar va ommaviy axborot vositalari saytlariga qarshi tez-tez ishlatiladigan vositalardan biri hisoblanadi [2]. Ushbu hujumlar serverlarga ortiqcha yuklama yuklash orqali veb-saytlarning faoliyatini izdan chiqaradi. Ko‘plab hukumatlar va siyosiy manfaatdor tomonlar DDoS hujumlaridan norasmiy tsenzura vositasi sifatida foydalanishadi. Jurnalistlar va media tashkilotlari bunday tahdidlardan himoyalanish uchun Cloudflare kabi xavfsizlik xizmatlaridan foydalanishlari, shuningdek, maqolalarning zaxira nusxalarini turli serverlarda saqlashlari kerak. Soxta yangiliklar va dezinformatsiya jurnalistlarning ishiga jiddiy zarar yetkazadigan tahdidlardan biridir. Dezinformatsiya botlar, yolg‘on ijtimoiy tarmoq akkauntlari va hatto sun’iy intellekt yordamida yaratilgan deepfake texnologiyalari orqali tarqatiladi. Bunday hujumlarning oldini olish uchun jurnalistlar Google Reverse Image Search, TinEye va fact-checking platformalaridan foydalanishlari, axborotni bir necha mustaqil manbadan tekshirishlari lozim [3].

Internet jurnalistikasi rivojlanishi bilan birga jurnalistlarning axborot xavfsizligiga bo‘lgan ehtiyoj ham oshib bormoqda. Kiberxavfsizlik tahdidlari jurnalistlar uchun nafaqat kasbiy, balki shaxsiy xavf tug‘diradi. Ayniqsa, mustaqil va tergov jurnalistlari uchun bu tahdidlar yanada jiddiy hisoblanadi. Kiberjinoyatchilar va hukumat nazorati ostidagi manipulyatsiya guruhlari jurnalistlarning hisoblarini buzish, ma’lumotlarini o‘g‘irlash yoki shaxsiy hayotiga doir ma’lumotlarni tarqatish orqali ularga bosim o‘tkazishga urinmoqda. Shu sababli jurnalistlar axborot xavfsizligini ta’minlash uchun zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanishlari lozim. Jurnalistlar duch keladigan asosiy xavflardan biri fishing hujumlari bo‘lib, bu firibgarlar tomonidan shaxsiy ma’lumotlarni qo‘lga kiritish maqsadida amalga oshiriladigan tajovuzkor texnikadir. Fishing hujumlari odatda elektron pochta, soxta veb-saytlar yoki ijtimoiy tarmoqlar orqali amalga oshiriladi. Shu sababli jurnalistlar har qanday shubhali havolalarni bosishdan oldin ularning haqiqiyligini tekshirishlari zarur. Bunday hujumlarning oldini olish uchun ikki faktorli autentifikatsiya (2FA) va shifrlangan elektron pochta xizmatlaridan foydalanish tavsiya etiladi.Bundan tashqari, jurnalistlarning ma’lumotlar bazalari va veb-saytlari DDoS hujumlariga ham uchrashi mumkin. Bu hujumlar serverlarga ortiqcha yuklama yuklash orqali veb-saytlarning ishdan chiqishiga sabab bo‘ladi. Mustaqil media tashkilotlari va jurnalistlar bunday tahdidlardan himoyalanish uchun Cloudflare kabi DDoS hujumlariga qarshi xizmatlardan foydalanishlari lozim. Shuningdek, jurnalistlar o‘z maqolalarining zaxira nusxalarini saqlash va xavfsiz serverlardan foydalanishlari kerak. Axborot xavfsizligiga yana bir katta tahdid – dezinformatsiya va yolg‘on yangiliklarning keng tarqalishi bilan bog‘liq. Bugungi kunda soxta yangiliklar turli internet platformalarida ommalashib, jamoatchilik fikriga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Feyk axborot tarqatishning keng tarqalgan usullari – ijtimoiy tarmoqlardagi botlar, deepfake texnologiyalari va noto‘g‘ri kontekstda taqdim etilgan ma’lumotlardir. Jurnalistlar ishonchli axborotni ommaga yetkazish uchun ma’lumotlarni bir necha manbadan tekshirishlari, fact-checking platformalaridan foydalanishlari va tasvirlarni tahlil qilish uchun Google Reverse Image Search yoki TinEye kabi vositalardan foydalanishlari lozim. Jurnalistlar o‘z xavfsizligini ta’minlash uchun maxfiy

hujjatlar bilan ishlashda ehtiyotkor bo‘lishlari shart. Ma’lumotlarning buzilishining oldini olish uchun shifrlangan saqlash texnologiyalaridan foydalanish zarur. Shifrlangan USB yoki xavfsiz serverlardan foydalanish jurnalistlarning maxfiy ma’lumotlarini himoya qilishga yordam beradi. Bundan tashqari, jurnalistlar o‘z manbalarining anonimligini saqlab qolish uchun shifrlangan aloqa vositalaridan, masalan, Signal yoki ProtonMail kabi xizmatlardan foydalanishlari kerak [4]. Internet jurnalistikasi bugungi jamiyatda axborot tarqatishning eng muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Biroq, jurnalistlarning kiberxavfsizligini ta’minlash ularning faoliyatining samaradorligi va ishonchliligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Jurnalistlarning axborot xavfsizligini mustahkamlash choralari mustaqil jurnalistikaning rivojlanishiga xizmat qiladi. Kiberjinoyatchilik va axborot manipulyatsiyasi tahdidlarining oldini olish uchun jurnalistlar zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanishlari, maxfiy ma’lumotlarni himoya qilish qoidalariga rioya qilishlari va xavfsizlik choralarini kuchaytirishlari shart. Bu esa nafaqat jurnalistlarning himoyasini ta’minlaydi, balki butun jamiyatning axborotga bo‘lgan ishonchini mustahkamlashga xizmat qiladi [5].

Jurnalistlar uchun kiberxavfsizlik choralarini mustahkamlash

Jurnalistlar shaxsiy va kasbiy ma’lumotlarini himoya qilish uchun shifrlangan aloqa vositalaridan foydalanishlari shart. Bunday vositalarga quyidagilar kiradi:

- **Signal** – shifrlangan xabar almashish ilovasi
- **ProtonMail** – shifrlangan elektron pochta xizmati
- **Tor Browser** – anonimlikni ta’minlaydigan brauzer
- **VPN xizmatlari** – internetga xavfsiz kirish uchun

Jurnalistlar o‘z hisoblarini himoya qilish uchun murakkab parollardan foydalanishlari va ularni xavfsiz saqlash uchun LastPass yoki Bitwarden kabi parol menejerlaridan foydalanishlari kerak. Bundan tashqari, ikki faktorli autentifikatsiya (2FA) akkauntlarni buzishning oldini oladi. Jurnalistlar o‘z manbalarining maxfiyligini saqlash uchun hujjatlarni shifrlashlari, bulutli xotira xizmatlari o‘rniga shaxsiy shifrlangan disklar yoki xavfsiz serverlardan foydalanishlari lozim. Shu bilan birga, anonim ma’lumot almashish uchun SecureDrop kabi tizimlar qo‘llanilishi tavsiya etiladi [6].

Jurnalistlar uchun maxfiy hujjatlarni himoya qilish juda muhim, chunki ular ko‘pincha maxfiy manbalar bilan ishlaydi va sezgir ma’lumotlarga ega bo‘ladi. Kiberjinoyatchilar, davlat organlari yoki boshqa manfaatdor guruhlar jurnalistlarning shaxsiy va ish bilan bog‘liq ma’lumotlarini qo‘lga kiritish uchun turli usullardan foydalanadilar. Shu sababli, jurnalistlar o‘zlarining ma’lumotlarini xavfsiz saqlash, shifrlash va himoyalash choralarini ko‘rishlari kerak. Buning uchun birinchi navbatda shifrlangan saqlash vositalaridan foydalanish zarur. Shifrlash ma’lumotlarni o‘g‘irlanish va buzilishlardan himoya qiladi. Masalan, **VeraCrypt** jurnalistlarga maxfiy fayllarini maxsus shifrlangan diskda saqlash imkonini beradi, **BitLocker** Windows foydalanuvchilari uchun disklarni shifrlash imkoniyatini taqdim etadi, **FileVault** esa Mac OS tizimlarida himoya vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Bu vositalar jurnalistlarga kompyuter yoki tashqi xotira qurilmalaridagi ma’lumotlarini xavfsiz saqlashga yordam beradi. Bundan

tashqari, jurnalistlar o‘z hujjatlarini saqlash uchun bulutli xizmatlardan foydalanishda ehtiyot bo‘lishlari lozim. Google Drive yoki Dropbox kabi xizmatlar ba’zan yetarli darajada xavfsiz bo‘lmasligi mumkin. Shu sababli, shifrlangan va maxfiy saqlashni ta’minlaydigan bulut xizmatlaridan foydalanish tavsiya etiladi. **ProtonDrive**, **Tresorit** va **MEGA** kabi xizmatlar jurnalistlarga ma’lumotlarini shifrlangan holda saqlash imkoniyatini beradi. Bunday xizmatlardan foydalanganda, ikki faktorli autentifikatsiya (2FA) yoqilishi va kuchli parollar tanlanishi kerak. Jurnalistlarning ba’zi ma’lumotlarni maxfiy tarzda uzatish yoki ishonchli manbalardan qabul qilish zarurati ham bo‘lishi mumkin. Bunday hollarda, **SecureDrop** tizimi eng ishonchli usul hisoblanadi. Ushbu platforma maxfiy ma’lumotlarni jurnalistlarga anonim tarzda yetkazish imkonini beradi va hozirda ko‘plab nufuzli nashrlar, jumladan, **The Guardian** va **The Washington Post** undan foydalanadi [7]. Shuningdek, **OnionShare** xizmati Tor tarmog‘idan foydalangan holda shifrlangan ma’lumotlar almashish imkonini beradi, **PrivNote** esa vaqtinchalik maxfiy xabarlarni yuborish uchun ishlatilishi mumkin. Bundan tashqari, jurnalistlar o‘z ma’lumotlarini zaxiralashga ham e’tibor qaratishlari kerak. Muhim hujjatlar, fotosuratlar yoki videolar yo‘qolib qolmasligi uchun ularni tashqi qattiq diskda, shifrlangan USB fleshkalarida yoki maxsus serverlarda saqlash lozim. Ma’lumotlar buzilganda yoki o‘chirilganda ularni tiklash imkoniyati bo‘lishi uchun jurnalistlar o‘z ma’lumotlarini muntazam ravishda zaxiralashlari kerak [8]. Shu bilan birga, bunday zaxira nusxalari o‘g‘irlanish yoki buzilish xavfidan himoyalangan bo‘lishi shart. **Cryptomator** kabi shifrlash vositalari zaxiralangan ma’lumotlarni qo‘shimcha himoya bilan ta’minlashi mumkin. Jurnalistlar o‘zlarining maxfiy hujjatlari va ma’lumotlarini himoya qilish uchun yuqorida keltirilgan vositalardan foydalanishlari, xavfsizlik choralari haqida muntazam ma’lumotga ega bo‘lishlari va ehtiyotkorlik bilan ishlashlari zarur. Shaxsiy ma’lumotlarning buzilishi yoki tarqalib ketishi jurnalistning ishi va hayotiga jiddiy xavf tug‘dirishi mumkin. Shu sababli, maxfiy hujjatlarni himoya qilish har bir jurnalist uchun muhim vazifa bo‘lishi kerak [9].

Xulosa

Zamonaviy internet jurnalistikasi axborot tarqatishning eng tezkor va samarali vositasiga aylangan bo‘lsa-da, u bilan bog‘liq axborot xavfsizligi muammolari ham ortib bormoqda. Jurnalistlar kiberjinoyatchilik, dezinformatsiya, shaxsiy ma’lumotlarning oshkor bo‘lishi va raqamli kuzatuv tahdidlariga duch kelmoqda. Ayniqsa, mustaqil va tergov jurnalistlari uchun bu tahdidlar yanada keskin bo‘lib, ularning kasbiy faoliyatiga jiddiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ushbu maqolada internet jurnalistikasi bilan bog‘liq asosiy axborot xavfsizligi muammolari va ularning oldini olish choralari tahlil qilindi. Jurnalistlar o‘z ma’lumotlarini himoya qilish uchun xavfsiz kommunikatsiya vositalaridan foydalanishlari, ikki faktorli autentifikatsiya va parol menejerlarini qo‘llashlari, shuningdek, dezinformatsiyaga qarshi kurashish uchun fact-checking texnologiyalaridan foydalanishlari lozimligi ta’kidlandi. Axborot xavfsizligini ta’minlash faqat jurnalistlarning shaxsiy xavfsizligi bilan cheklanmaydi, balki butun jamiyatning ishonchli axborotga ega bo‘lish huquqini himoya qilishga xizmat qiladi. Internet jurnalistikasi axborot erkinligini mustahkamlashda katta rol o‘ynaydi, ammo jurnalistlarning kiberxavfsizlik

choralariga e’tibor bermasligi ularning ishonchliligi va faoliyatiga jiddiy xavf tug‘dirishi mumkin. Kelajakda jurnalistlar va ommaviy axborot vositalari axborot xavfsizligini oshirish bo‘yicha yangi texnologiyalarni joriy etishlari va xavfsizlik madaniyatini rivojlantirishlari lozim. Shuningdek, hukumat va nodavlat tashkilotlar jurnalistlarning himoyasini ta’minlash uchun qo‘shimcha qonuniy va texnik choralar ishlab chiqishlari zarur.Umuman olganda, internet jurnalistikasi va axborot xavfsizligi o‘zaro bog‘liq bo‘lib, jurnalistlarning himoyasini mustahkamlash nafaqat ularning kasbiy faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, balki jamiyatning sifatli axborot olish huquqini ta’minlash uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli jurnalistlar kib erxavfsizlik choralarini mustahkamlashlari, axborot manbalarining ishonchliligini tekshirishlari va o‘zlarining shaxsiy ma’lumotlarini himoya qilish uchun ilg‘or texnologiyalardan foydalanishlari lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev, Shavkat. *Raqamli iqtisodiyot va innovatsiyalar bo‘yicha yig‘ilishdagi nutq*. 5 okt. 2020.
2. Abdurahmonov, K. "OAVda axborot xavfsizligini ta’minlashning dolzarb masalalari." *Axborot texnologiyalari va tizimlari*, 2021,
3. Electronic Frontier Foundation. *Surveillance Self-Defense: A Guide to Protecting Yourself from Online Tracking*. https://ssd.eff.org/ 2022.
4. Greenberg, A. *Sandworm: A New Era of Cyberwar and the Hunt for the Kremlin’s Most Dangerous Hackers*. Doubleday. 2019.
5. Ismoilova, D. "Internet jurnalistikasi va dezinformatsiya: feyk yangiliklarga qarshi kurash usullari." *O‘zbekiston Jurnalistika Ilmiy Jurnali*, 2022,
6. Karimov, O. "Raqamli media muhitida jurnalistlarning kiberxavfsizligi: tahdidlar va himoya strategiyalari." *Axborot jamiyati tadqiqotlari*, 2023.
7. Schneier, B. *Data and Goliath: The Hidden Battles to Collect Your Data and Control Your World*. W. W. Norton & Company. 2015.
8. Zuboff, S. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. PublicAffairs. 2019.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK

Abdullaeva Mavjuda Xabibullaevna
Farg‘ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti,
O‘zbek va xorijiy tillar kafedrasi
Rus tili fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Zamonaviy tilshunoslikning rivojlanish tarixi uzoq va murakkab jarayon bo‘lib, u ko‘plab ilmiy maktablar va yondoshuvlarning ta'siri ostida shakllangan. Hozirgi zamon tilshunosligi ko‘p sohalarni o‘z ichiga oladi: sintaksis, semantika, pragmatika, fonologiya, sotsiolingvistika, kognitiv lingvistika va boshqa turli sohalar. Har bir bosqichda ilmiy metodlar va tushunchalar rivojlanib, tilshunoslik ilm-fanining ko‘plab yangi istiqbollarini yaratdi.

Kalit so‘zlar: Pragmatika, dialekt, jumla, morfologiya, fonetika, tilshunoslik, diniy, metod, jamiyat, soha, global, tarix, bosqich, falsafiy, til, adabiy.

Абстрактный: История развития современной лингвистики — длительный и сложный процесс, сформировавшийся под влиянием многих научных школ и подходов. Современная лингвистика включает в себя множество направлений: синтаксис, семантика, прагматика, фонология, социолингвистика, когнитивная лингвистика и различные другие области. На каждом этапе научные методы и концепции развивались, создавая множество новых перспектив для лингвистики.

Ключевые слова: Прагматика, диалект, предложение, морфология, фонетика, лингвистика, религиозный, метод, общество, область, глобальный, история, сцена, философский, язык, литературный.

Abstract: The history of the development of modern linguistics is a long and complex process, which was formed under the influence of many scientific schools and approaches. Modern linguistics includes many areas: syntax, semantics, pragmatics, phonology, sociolinguistics, cognitive linguistics and various other areas. At each stage, scientific methods and concepts have developed, creating many new perspectives for the science of linguistics.

Keywords: Pragmatics, dialect, sentence, morphology, phonetics, linguistics, religious, method, society, field, global, history, stage, philosophical, language, literary.

Kirish. Tilshunoslik-tilni ilmiy jihatdan o‘rganadigan fan bo‘lib, tilning strukturasini, rivojlanishini, ishlatilishini va uning jamiyatdagi o‘rni bilan shug‘ullanadi. Tilshunoslik tildan faqat muloqot vositasi sifatida foydalanishdan tashqari, uning tabiati, qonuniyatlari va til tizimining qanday ishlashini ham o‘rganadi.

Tilshunoslikning ahamiyati beqiyos, chunki u nafaqat tilning qanday ishlashini, balki til orqali insonlarning tafakkur va madaniyatini, jamiyatdagi o‘zgarishlarni, va ijtimoiy tuzilmalardagi o‘zgarishlarni ham tushunishga yordam beradi. Tilshunoslik insoniyatning madaniy merosini saqlash, global aloqalarni rivojlantirish va ijtimoiy rivojlanishni ta'minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Zamonaviy tilshunoslik — tilni ilmiy o‘rganishning aniq metodlari va yondoshuvlarini ishlab chiqish jarayonida shakllangan fan sohasidir. U o‘zining rivojlanishida ko‘plab maktablar va yondoshuvlarning ta'sirida bo‘lgan. Tilshunoslikning tarixi juda boy va ko‘p bosqichlardan iborat. Quyida uning rivojlanish tarixi haqida batafsil ma'lumot beraman.

1. Antik davr va ilk tilshunoslik: Ilk tilshunoslik xususiyatlari miloddan avvalgi davrga, qadimgi Hindiston va Gretsiyaga borib taqaladi. Bu davrda tilshunoslik asosan tilning grammatikasi va stilistikasi bilan bog‘liq edi.

- Qadimiy Hindiston: Hindistonning klassik lingvistikasi, ayniqsa, Pānini tomonidan ishlab chiqilgan grammatikaga asoslangan. U tilni tizimli ravishda tahlil qilgan va "Aṣṭādhyāyī" nomli asarida 4000 ga yaqin grammatik qoidalarni o‘z ichiga olgan.
- Qadimgi Gretsiya: Qadimgi yunon filosoferlari tilni falsafiy nuqtai nazardan o‘rganishga intilishgan. Platon va Aristotel tilning ma'no va tuzilishini falsafiy jihatdan tahlil qilganlar.

2. O‘rta asrlar va diniy tilshunoslik: O‘rta asrlarda tilshunoslik asosan diniy yozuvlar va lotin tili bilan bog‘liq bo‘lgan. Asosan diniy matnlarning tahlili, grammatikani va latif ma'nolarni anglashga qaratilgan edi.

- Arab tilshunosligi: Arab olamida ham tilshunoslik rivojlanib, al-Farobiy, Ibn Sinoy, va Ibn Xaldun kabi olimlar tilning sotsial va psixologik jihatlarini o‘rganishga harakat qilishgan.
- Lotin grammatikasi: O‘rta asrlar davomida lotin tili o‘rgatildi va grammatika qoidalari ko‘plab dinshunoslik va ilmiy ishlar uchun asos bo‘lib xizmat qilgan.

3. Renessans va klassik tilshunoslik: Renessans davrida Yevropada tilshunoslik yangi bosqichga o‘tdi. Bu davrda klassik tillarni o‘rganish (yunoncha va lotincha) keng tarqaldi va tilshunoslikning ilmiy jihatlari rivojlana boshladi.

- Janr va stilistika: Renessans davrida tilshunoslik asosan adabiy til va janrlarni o‘rganishga qaratildi. Shu davrda Francesco da Alessio kabi olimlar stilistik nuqtai nazardan tilni tahlil qildilar.

4. 19-asr: Tilshunoslikning ilmiy asoslari: 19-asrda tilshunoslik ilmiy metodlar bilan boyidi va turli yondoshuvlar rivojlandi:

- Strukturalizm: 19-asr oxirlarida tilshunoslikda strukturalizm maktabi shakllandi. Ferdinand de Saussure strukturalizmning asoschilaridan biri bo‘lib, tilni o‘ziga xos tizim sifatida tahlil qilishni taklif etdi. Saussure tilni "belgi tizimi" sifatida tushuntirgan va tilni strukturaviy yondoshuv asosida tahlil qilgan.
- Berlinsko-Slavyan lingvistik maktabi: Bu maktabda Wilhelm von Humboldt va August Schleicher kabi olimlar tilni tarixiy va tizimli jihatdan o‘rganishga asos solganlar.

5. 20-asr: Zamonaviy yondoshuvlar va metodlar: 20-asrda tilshunoslikda yangi metodlar va yondoshuvlar rivojlandi, bu davrda tilshunoslik nafaqat tilning grammatikasini, balki uning ijtimoiy, psixologik, va kognitiv jihatlarini ham o‘rganishga yo‘naltirildi.

- Strukturalizm va poststrukturalizm: 20-asrning boshlarida Noam Chomsky tomonidan ishlab chiqilgan Generativ grammatik tilshunoslikni yangi bosqichga olib chiqdi. Chomsky tilning tizimli va matematik asoslarini ishlab chiqdi va tilni insonning biologik imkoniyatlari bilan bog‘lashga harakat qildi.
- Sotsiolingvistika: William Labov va boshqa olimlar tilning jamiyat va ijtimoiy tuzilmalar bilan bog‘liqligini o‘rganishga kirishdilar. Bu soha til o‘zgarishlarini, ijtimoiy guruhlarning tilga ta'sirini va tilni jamiyatdagi rolini tahlil qildi.
- Kognitiv lingvistika: 1970-1980-yillarda George Lakoff va Ronald Langacker kabi olimlar tomonidan kognitiv lingvistika rivojlandi. Ular tilni insonning ong va tafakkuri bilan bog‘lashga harakat qilishdi. Kognitiv lingvistika tilni bilishning va tushunishning psixologik asoslarini o‘rganadi.
- Kompyuter lingvistikasi va sun'iy intellekt: So‘nggi yillarda kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi tilshunoslikni yangi bosqichga olib chiqdi. Korpus lingvistika, avtomatik tarjima tizimlari va sun'iy intellektning tilga ta'siri kengayib, yangi imkoniyatlar yaratildi.

Zamonaviy tilshunoslikning asosiy yo'nalishlari tilni o‘rganishda turli ilmiy yondoshuvlarni va metodlarni o‘z ichiga oladi. Har bir yo'nalish tilning turli jihatlarini — strukturasini, funksiyasini, jamiyatdagi rolini yoki insonning ongiga ta'sirini o‘rganishga qaratilgan. Quyida zamonaviy tilshunoslikning asosiy yo‘nalishlari keltirilgan:

Fonologiya tilning tovush tizimini o‘rganadi. Bu soha tilning ovozli birikmalarini va ularning ma'noga qanday ta'sir qilishi haqida ilmiy bilimlar beradi. Fonologiya nafaqat tilning tovush tizimining qanday ishlashini, balki tilning fonemik tizimini, ya'ni tilning tovushlarining strukturasi va o‘zgarishlarini tahlil qiladi.

- Fonem: Tilda ma'no ajratuvchi eng kichik birlik.
- Fonetika: Ovozlarning fiziologik xususiyatlari va ular qanday ishlab chiqarilishi.
- Akustik fonetika: Ovozlarning fizik xususiyatlari va ularning tizimdagi o‘rni.

Morfologiya so‘zi yunon tilidan kelib chiqqan bo‘lib, "morphê" (shakl) va "logos" (ta'lim) so‘zlaridan tashkil topgan. Bu yo‘nalish so‘zlarning tuzilishi va ularning o‘zgarishini o‘rganadi. Morfologiya tilning shakl tizimini va uning so‘zlarini tashkil etuvchi birliklarni (morfemalar) tahlil qiladi.

- Morfema: So‘zning eng kichik ma'no birligi.
- O‘zgarmas va o‘zgaruvchan morfemalar: So‘zlar va ularning qismalari o‘zgarmaydigan yoki o‘zgaruvchi bo‘lishi mumkin.

Sintaksis tilning so‘zlar va iboralardan tashkil topgan tuzilishini o‘rganadi. Bu yo‘nalish tilning grammatik qurilmalari va so‘zlar o‘rtasidagi aloqalarni, jumla va fraza tuzilmalarini tahlil qiladi.

- Jumla tuzilishi: Jumlaning tarkibi va uning qanday qilib ma'no yaratishi.
- Syntagmatik va paradigmatik aloqalar: So‘zlar o‘rtasidagi sintagmatik (bir-biriga bog‘liq) va paradigmatik (turli shakllar) aloqalar.

Semantika tilning ma'no tizimini o‘rganadi. Bu soha so‘zlarning, iboralar va jumlalar qanday ma'no anglatishini, ma'no va tilning qanday ishlashini, hamda ma'nolarni qanday anglashni tahlil qiladi.

- So‘z ma'nosi: Bir so‘zning ko‘plab ma'nolarini, uning polysemy va homonimiyaga ta'sirini o‘rganish.
- Semantik struktura: Ma'no va uning tashkil topishi, so‘zlarning o‘zaro aloqalari.
- Pragmatika: Tilni muloqotdagi maqsadlar, kontekst va ijtimoiy o‘zgarishlar nuqtai nazaridan o‘rganish.

Pragmatika tilning kontekstual va ijtimoiy jihatlarini o‘rganadi. Bu yo‘nalish tilning qanday ishlatilishini, u qanday ijtimoiy vazifalarni bajarishini va kommunikativ maqsadni amalga oshirishdagi rolini tahlil qiladi.

- Qo‘llanilish konteksti: Tilning ijtimoiy kontekstdagi ma'nosi va muhitga ta'siri.
- Speech acts (so‘z aktlari): Muloqotda so‘zlar yordamida amalga oshirilgan harakatlar (so‘rash, buyrug‘ berish, tavsiya qilish va boshqalar).

Sotsiolingvistika til va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganadi. Bu yo‘nalish tilning ijtimoiy omillar (jamiyat, guruhlar, ijtimoiy qatlamlar) bilan qanday bog‘liqligini, tilning o‘zgarishi va uning jamiyatdagi rolini tahlil qiladi.

- Dialektlar: Tilning geografik va ijtimoiy guruhlar orasidagi farqlari.
- Tilning o‘zgarishi: Tilning vaqt o‘tishi bilan qanday o‘zgarishi va ijtimoiy shart-sharoitlar bilan bog‘lanishi.

Kognitiv lingvistika tilni insonning tafakkur jarayonlari va ongiga asoslanib o‘rganadi. Bu yo‘nalish tilni insonning dunyoqarashi va ongida qanday aks etishini tushunishga harakat qiladi.

- Mental strukturalar: So‘zlarning va iboralar bilan bog‘liq ongdagi tasavvurlar.
- Metafora: Til orqali fikrni va tushunchalarni qanday yaratish va ifodalash.

Kompyuter lingvistikasi tilshunoslikning yangi va texnologik yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, tilni kompyuterlar yordamida tahlil qilish va ishlov berishni o‘rganadi. Bu soha avtomatik tarjima, tilni raqamli tahlil qilish, tilni tanib olish (speech recognition) va boshqa ko‘plab texnologik ilovalarni o‘z ichiga oladi.

- Korpus lingvistika: Katta hajmdagi matnlarni kompyuter yordamida tahlil qilish va tilning statistik xususiyatlarini aniqlash.
- Mashina o‘rganishi (machine learning): Tilni avtomatik tarzda o‘rganish va tahlil qilish uchun algoritmlarni ishlab chiqish.

Diskurs tahlili tilni matn va suhbat shaklida o‘rganadi. Bu soha tilda ijtimoiy munosabatlar, hokimiyat va identifikatsiyani qanday ifodalashni tahlil qiladi.

- Suhbat tahlili: Muloqotda nutqning qanday tashkil topishi va ijtimoiy rolingizni qanday aks ettirishi.

- Diskurs strukturasi: Matndagi va suhbatdagi ma'no, tuzilma va pragmatik elementlar.

Xulosa:

Zamonaviy tilshunoslikning asosiy yo‘nalishlari tilni turli aspektlardan o‘rganadi, ularning har biri tilning o‘ziga xos tomonlarini ilmiy yondoshuvlar orqali tahlil qilishga qaratilgan. Bu yo‘nalishlar tilshunoslikka chuqur va tizimli qarashni taqdim etadi, va har bir yondoshuv tilning tuzilishi, ishlatilishi va uning jamiyatdagi o‘rni haqida noyob bilimlar yaratadi.

FOYDANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдуллаева, М. Х., & Башарова, Г. Г. (2022). АКТУАЛЬНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНОЙ ДОСКИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ. *Экономика и социум*, (5-2 (92)), 325-331.

2. Абдуллаева, М. Х., & Урмонова, Г. Х. (2019). Роль видеоматериалов в познавательной деятельности учащихся. In *INTERNATIONAL SCIENTIFIC REVIEW OF THE PROBLEMS OF LAW, SOCIOLOGY AND POLITICAL SCIENCE* (pp. 53-56).

3. Абдуллаева, М. Х. (2019). Пути развития современного общества: модернизация высшего образования Узбекистана. In *INTERNATIONAL SCIENTIFIC REVIEW OF HISTORY, CULTURAL STUDIES AND PHILOLOGY* (pp. 11-15).

4. Абдуллаева, М. Х. (2020). Важность использования деловых игр при подготовке специалистов в вузе. *Экономика и социум*, (12-2 (79)), 600-604.

5. Абдуллаева, М. Х. (2022). ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ В СОВМЕСТНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЕ «2+ 2». *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, *2*(5), 413-419.

6. Mastura, J. (2023). The period of Ashtarkhanies. *Miasto Przyszłości*, *42*, 698-705.

7. Абдуллаева, М. Х. (2019). Дифференцированный подход в обучении русскому языку в технических вузах. *Проблемы современной науки и образования*, (12-2 (145)), 147-149.

8. Mamatxonova, M. (2024). TRADITION AND INNOVATION IN THE WORKS OF OMON MUKHTOR. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, *26*(1), 167-173.

9. Mastura, J. (2023). Medicine of ancient Asian peoples. *European Journal of Interdisciplinary Research and Development*, *16*, 405-411.

10. Mastura, J. (2023). Brief historical background of Latin. *O'zbekistonda Fanlararo Innovatsiyalar va Ilmiy Tadqiqotlar Jurnali*, *2*(20), 471-473.

11. Mastura, J. (2021). Applying social forms: the project method in teaching foreign languages. *Бюллетень науки и практики*, *7*(11), 354-358.

12. Жураева, М. Т. К., & Астонова, Г. Р. (2019). Использование социальных форм для повышения эффективности занятий (в нефилологическом направлении). *Вестник науки и образования*, (20-3 (74)), 20-22.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ГЁТЕНИНГ «ҒАРБУ ШАРҚ ДЕВОНИ»ТАҲЛИЛИ

Qo‘chqorova Shahodat Ro‘ziyevna
BSMI,O‘zbek tili va adabiyoti, rus va ingliz kafedrasi o‘qituvchisi, Buxoro shahar, Zafarobod 87
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-8277-9973
Elektron pochta: kuchqorova.shahodat@bsmi.uz

Аннотация: Ушбу мақолада немис адиби Й.В. Гёте қаламига мансуб, икки маданият қонидан пайдо бўлган фарзанд – юксак бадийяти, теран фалсафий мушоҳадалар билан жаҳон адабиёти хазинасидан муносиб ўрин эгаллаган «Ғарбу Шарқ девони» таҳлили берилган. Уни иқтидорли шоир Садриддин Салим Бухорий чорак аср давомида бевосита маҳорат билан олмон тилидан таржима қилганлиги таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: «Ғарбу Шарқ девони», жаҳон адабиёти**,** икки маданият, икки адабий минтақа, чоп этилган, таржима

GOETHE’S ANALYSIS OF„WEST EAST DEVON’’

Abstract: This article is about the analysis of the work “Ost-West Devon” by Y.V.Goethe who was born with the assimilation of two cultures’ blood, besides whose literary and philosophical considerations occupy an honored place in the treasury of World literature. It is analyzed that, talented poet Sadriddin Salim Bukhariy translated it directly into Uzbek for a quarter of a century.

Key words: "Ost-West Devon", world literature, two cultures, two literary continents,published, translation

Ўзбекистон қадим-қадимдан буюк аллома ва шоиру, ёзувчилар макони бўлган. Уларнинг ижодини ўрганиш бугунги кунда ёшлар тарбияси учун илғор, бунёдкорлик қирраларини кўрсата олиш миллий тарбиямизнинг асоси деб айтиш мумкин. Айниқса, Бухоройи шариф азалдан илму-маърифат ўчоғи ҳисобланган. Бу заминдан Имом Бухорий, Ибн Сино, Аҳмад Дониш, Садриддан Айний, Иброҳим Мўминов каби буюк алломалар етишиб чиққан.

Биз фикр юритмоқчи бўлган шоир ҳам файласуф Садриддин Салим Бухорий буюк аждодларимизнинг эзгу ишларини давом эттирган камтарин ва фидойи инсон эдилар.

Садриддин Салим Бухорий (Садриддин Салимов) 1946 йил 16 сентябрда Бухоро шаҳридаги Чўпбоз гузарида туғилган. Бухоро педагогика институтининг немис тили факультетини тамомлаган (1972). Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси

Садриддин Салим Бухорийнинг бир неча шеърий китоблари, шунингдек, тарихий-маърифий мавзулар ҳамда тасаввуф авлиёлари тарихига доир ўттиздан зиёд асарлар нашр қилинганлигини кўришимиз мумкин.Оққушим», «Эрка қушим» (1979), «Ёруғлик одами» (1983), «Рўмолча» (1988), «Бухорога Бухоро келди» (1999), «Дурдоналар» (2005) каби шеърий тўпламлари нашр этилган. Бир нечта тарихий-маърифий китоблар ҳам ёзган («Баҳоуддин Нақшбанд ёки етти пир», 1993; «Уч авлиё», 2000; «Ҳазрат Абу Кафс Кабир», 2006; «Икки юз етмиш етти пир», 2006; «Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд», 2006; «Ҳазрат Каъбул Ахбор Валий», 2007 ва бошқа). У беш қисмдан иборат “Имом ал-Бухорий” видеофильм, “Абу Ҳафс Кабир”,”Хожаи Жаҳон” телефильмлари сценарийси муаллифи. И.В. Гётенинг «Ғарбу Шарқ девони»ни ўзбек тилига таржима қилган. «Меҳнат шуҳрати» ордени (1999) ва «Фидокорона хизматлари учун» (2005) ордени билан мукофотланган.

Машҳур немис адиби Йоҳанг Вольфганг Гёте (1749 –1832) шоир, драматург ва адабиётшунос, ҳуқуқшунос ва шарқшунос, тарихчи ва файласуф, рассом ва театршунос, биология ва минералогия фанлари бўйича кашфиётлар қилган олим ва давлат арбоби бўлиб, «Фауст», «Ёш Вертернинг изтироблари», «Ғарбу Шарқ девони», «Таврида ифигенияси», «Рим элегиялари», «Торквато Тассо», «Наботот эврилиши», «Суҳрли сибизға», «Ранг ҳақида маълумот» каби асарлар, шунингдек, 3 мингдан зиёд шеърлар муаллифидир. Маълумотларга қараганда, унинг Веймарда чоп этилган бадиий ва илмий мероси бўлмиш асарлар тўплами 143 жилддан иборат.

Бу асарлар орасида Гёте 1814 – 1815 йилларда ёзишни бошлаган ва илк бор 1819 йилда, 70 ёшида нашр эттирган «Ғарбу Шарқ девони», ҳеч шубҳасиз, алоҳида ўрин тутади. Ўша даврда ғарбдаги ижтимоий-давлат тузуми янгидан-янги мураккабликларни келтириб чиқараётган, таназзулга юз тутаётган бир шароитда, ўзи нафас олаётган муҳитда маънавий тиргак бўлгулик бирон нарса тополмаган Гёте хаёлан Шарққа «ҳижрат» қилади, Шарққа «қочиб кетади», яъни Шарқ шеъриятидан илҳом олади ва «Ғарбу Шарқ девони»ни ёзиш билан машғул бўлади. Бу асар ҳам шаклан, ҳам мазмунан Ғарб ва Шарқ адабий анъаналарини ўзида мужассамлаштирган, бошқача айтганда, унда икки маданият ва икки адабий минтақа ўзаро синтезлашгандир.

Шарқу Ғарб руҳи мужассамланган Гётенинг «Девон»и икки маданият қонидан пайдо бўлган фарзанддир. Буюк Гёте қадимги Юнонистон, Румо илму фани билан бирга, Шарқ маданияти ва адабиёти ютуқларини ҳам ташналик билан ўзлаштирган ҳамда асарларига шарона руҳ ва шеърият анъаналарини сингдириб юборган, деб ёзади профессор Нажмиддин Комилов. Гёте наздида Шарқ адабиёти ва шеърияти, Фирдавсий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Жалолиддин Румий ижоди – «Хизр чашмаси». У ҳамиша мусаффо ва равон, ундан ҳаёт нафаси уфуриб туради. Бу руҳ ва ижод манбаи, севги ва қўшиқ салтанатидир[339].

[339] Комилов Н. Тафаккур карвонлари / Масъул муҳаррир: Р.Қўчқор. —Т.: «Маънавият», 1999. Б.14

Гёте гарчанд олис Германияда яшаб-ижод этган бўлса ҳам руҳан бизнинг шоир, яъни Шарқ шоиридир. Унинг асарларидаги маъно ва мазмун, ҳис-туйғу миллатимизга хослиги билан ажралиб туради. Умуман ўзи Гёте Шарққа чинакам ихлос қўйган шоир бўлган.Гётенинг руҳиятида Шарқ олами бор. Унинг баъзи сатрларини ўқиганда, мусулмон оламига,Шарқ дунёсига катта меҳри борлигини, ана шу оламни билишга кучли интилиш мавжудлигини кўриш мумкин. Гётенинг таъбирича, жаҳон шеъриятида етти юлдуз деб унинг ўзи эътироф этган даҳоларнинг ҳаммаси Шарқ шоирларидир. Шарқ қаламидаги ана шу еттита юлдуз қаторида Саъдий, Ҳофиз ва Навоийни санар экан, Гёте: «мен уларнинг соясига ҳам арзимайман», деган.

Гётенинг дунёқараши Ғарб адабиёти ва маданияти ёки насроний дини билан чегараланиб қолмаган. У жуда кенг миқёсда фикр юритган. Гёте Шарқ оламининг тафаккурини, маънавий дунёсини, инсонийлигини ўзига ниҳоятда чуқур сингдирган ва Шарққа жуда катта меҳр, муҳаббат, керак бўлса, ҳурмат-эҳтиром билан ёндашган Шахс ва буюк мутафаккирдир.

Гётенинг «Ғарбу Шарқ девони» «Ҳижрат» шеъри билан бошланади:

Тахтлар қулаб, не таажжуб,
Хароб Шимол, Мағриб, Жануб
Шарққа ҳижрат эрур вожиб,
Унда ишқу маю мутриб
Ҳамда Хизр суви бордир,
Боқий умр сенга ёрдир.

Бу шеърда Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг душманларидан қочиб, 622 йилда Маккадан Мадинага ҳижрат этишига ишорат қилинган-у, аслида бу сатрлар рамзий маънога эга бўлиб, шоирнинг Шарққа хаёлан «кўчиши»,«ҳижрат қилиши »ни билдиради. Бу шеър билан барча умидлари поймол бўлган буюк Гёте Ғарбу Жануб ва Шимолдан Шарқ шеърияти оламига «қочиб кетиш»дан мақсади яшариш,янгидан сермаҳсул ҳаётни бошлаш эканини уқтиради ва бошқаларни ҳам ортидан эргашишга чақиради.

Адабиётшунос олим ва мутахассисларнинг «Ғарбу Шарқ девони» Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифлар, Шақ шеъриятининг асоси бўлган тасаввуф таълимоти таъсири ҳамда

Фирдавсий, Анварий, Низомий, Румий, Ҳофиз Шерозий, Саъдий ва Жомий ғазаллари талқинида яратилгани ҳақидаги фикри мутлақо асослидир. Гёте Ҳофиз шеъриятига шу қадар берилганки, гуе Ҳофиз унга барча жумбоқларнинг калити бўлиб туюлади. Ҳикматнома»даги ушбу сатрлар бунга яққол исбот бўла олади:

Ким Ҳофизни билмасу севмас
Тушунмайди Калдеронни ҳам.

Маълумки, Гёте Шарқ тиллари ва тарихи, адабиёти ва диний-фалсафий қарашлари, удумлари ва урф-одатлари билан жуда ёшлигидан қизиққан. Ғарб

гётешуносларининг фикрича, даҳо аллома Қуръон ва ҳадислар тарихи, Муҳаммад алайҳиссаломнинг таржимаи ҳоллари, шунингдек,буюк Шарқ алломалари ижодини асосан инглиз, француз тилларидаги таржималарда ёки шу тиллар орқали қилинган немисча таржималарда ўқиган ва улар бўйича илмий тадқиқотлар олиб борган. Шу маънода, Гётенинг «Девон»ини Шарқ ва Ғарбни боғлаб турувчи адабий кўприк ёки шарқшуносликка кириш, деб баҳолаш мақсадга мувофиқ,
деб ўйлаймиз.

Жаҳон адабиётининг кўплаб дурдоналари қаторида Гётенинг қаламига мансуб асарлар аллақачон жаҳон тилларига қайта-қайта таржима қилиниб, башариятнинг юксак маънавий хазинасига айланиб улгурган. Бу ижодий жараёндан, албатта, ўзбек адабиёти ҳам четда тургани йўқ. Жаҳон адабиётининг сара асарлари – Фирдавсийнинг «Шоҳномаси »си, Дантенинг «Илоҳий комедия»си, Гётенинг«Фауст»и, Жованни Боккаччонинг «Декамерон»и, Бальзак асарлари, Шекспир драмалари она тилимизга таржима этилиши оламшумул аҳамият касб этди ва ўзбек маданиятига катта ҳисса бўлиб қўшилди. Халқимиз маънавиймулкига айланган бу буюк асарлар бизни жаҳон маънавиятига яқинлаштиради.

Хусусан, «Фауст» Ўзбекистон Қаҳромони ва халқ шоири Эркин Воҳидов томонидан рус тилидан[340], шунингдек, таржимон ва олим Пошо Али Усмон томонидан немисчадан ўзбек тилига ўгирилган[341].

«Ёш Вертернинг изтироблари» романи эса, немис тилидан мутаржим Янглиш Эгамова таржимасида ўзбек китобхонларига тақдим этилган.

Мақсуд Шайхзода, Шукрулло, Муҳаммад Али, Насриддин Муҳаммадиевлар Гётенинг айрим шеърларини ўзбек тилига таржима қилганлар[342]. Таниқли шоир Садриддин Салим Бухорий Гётенинг «Ғарбу Шарқ девони»ни немис тилидан ўзбек тилига таржима қилиб, шу асар матни ва унга оид илмий тақиқотларини ягона китоб ҳолида китобхонларга туҳфа этган.

Айтиш жоизки, Гётенинг «Ғарбу Шарқ девони»нинг нафақат номи, балки мундарижасидан ҳам Шарқ нафаси уфуриб турганини асар «Муғаннийнома», «Ҳофизнома», «Ишқнома», «Тафриқнома», «Ранжнома», «Ҳикматнома», «Темурнома», «Зулайҳонома », «Соқийнома», «Масалнома», «Форсийнома», «Хулднома» деб аталувчи ўн икки китоб(боб)дан иборат эканлигидан ҳам кўришимиз мумкин.

---

340 Гёте. Фауст. Трагедия. Эркин Воҳидов таржимаси. Қисм 1. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 268 бет; Гёте. Фауст. Трагедия. 2 Қисмли. Э. Воҳидов таржимаси. Сўз охири И.Ғафуровники. Қисм 2. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. 348 бет; Гёте. Фауст / Таржима ва кириш сўзи Э. Воҳидов . – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. 376 бет.

341 Гёте,Йоҳан Вольфганг. Фауст: Трагедия. Биринчи қисм // Олмончадан Пошо Али Усмон таржимаси – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. 220 бет.

342 Иоганн В.Гёте. Ҳижрат-кўчиш («Ғарбу Шарқ девони»дан) // Мақсуд Шайхзода. Чорак аср девони. Танланган асарлар. – Т.: Давлат Бадиий адабиёт нашриёти, 1958. Б. 426-427; Гёте. Умид// Шукрулло. Танланган асарлар. – Тошкент, 1958, Б. 111; Гёте, Сайеҳнинг тунги қўшиғи// Муҳаммад Али. Фазодаги ҳислар. Тошкент, 1967; Гёте, Тўрт ажиб совға («Ғарбу Шарқ девони»дан Н. Муҳаммадиев таржимаси)// Ёш ленинчи, 1968, 5 октябрь.

Садриддин Салим Бухорий бу жиҳатларга алоҳида эътибор қаратган. Шунинг баробарида, у китобга тартиб беришда ҳам Гёте нуқтаи назаридан ёндашган. Яъни, нашрнинг биринчи қисми «Ғарбу Шарқ девони»нинг назмий шеърларидан ташкил топган бўлса, иккинчи қисмида эса бадиий-фалсафий шарҳларга кенг ўрин берилган.

Шу ўринда Гёте «Девон»идаги юқорида санаб ўтилган назм бобларида мавжуд шеърларнинг ушбу китобга тўлиқ киритилмаганини эслатиш жоиз. Таржимон бу ҳақда тўхталар экан, камтарлик билан: «айрим таржималарим ўзимга маъқул бўлмагани учун, уларни китобга киритмадим», деб қайд этади. Китобга тартиб беришда айнан тасаввуфий руҳ ва оҳангга эга шеърлар саралаб олинганига эътибор қаратадиган бўлсак, фикримизча, бу ҳол Гёте «Девон»ининг мазмун-моҳиятига мутлақо зиён етказмаган. Аксинча, бунда даҳо шоир ўз умрининг нуронийлик даврида нима сабабдан маънан «Шарққа ҳижрат қилиш» учун чоғланганини сўфиёна шеърлар мисолида янада аниқ ва равшан акс эттириш имкони кучайган.

Китобнинг шарҳлар қисмининг ўзини иккига бўлиш мумкин. Биринчи бўлимда Гётенинг «Ғарбу Шарқ девони»даги «Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам» мақоласининг таржимаси, «Ғарбнинг Шарққа ҳижрат» номли кейинги бўлимда таржимон қаламига мансуб «Гёте Шарқда», «Ғазалнавис немис шоирлари», «Гёте ва Ҳофиз», «Гёте ва тасаввуф» мақолалари ўз мужассамини топган.

«Ғарбу Шарқ девони»га хос нозик ва мураккаб хусусиятлар таржимондан катта тажриба, билим ва кўникмага эга бўлишни талаб этишини алоҳида таъкидлар эканмиз, ушбу асар таржимасининг қўлёзмаси билан танишиш асносида, шоир-таржимон Садриддин Салим Бухорий ана шундай масъулиятли илмий-ижодий ишни онгли равишда ўз зиммасига олган ва уни муваффақиятли адо этган, деган фикрга келдик.

Шунингдек, таржимон эришган бу ютуқнинг муайян омиллари бор, албатта. Аввалambор, Гёте ҳам, унинг ўзбек таржимони ҳам шоир[343], уларнинг орасида руҳий-маънавий яқинлик мавжуд. Маълумки, Гёте Ҳофиз девонини Фон Хаммер таржимасида мутолаа этиб, азбаройи таъсирланганидан ўзини Шероз булбулининг муриди, деб эълон қилган. У Ҳофиз орқали бутун Шарққа бир умр муҳаббат боғлаб «Ғарбу Шарқ девони»ни битган.

Шундай қилиб, Марианна Виллемер «Ғарбу Шарқ девони»да ижодга илҳомлантирувчи тимсол ва Гётега ҳаммуаллиф сифатида беҳад катта роль ўйнаган. Табиатан ҳиссиётли қалб эгаси, зукко инсон бўлган Гётега ҳамма ҳам бирдек ёқавермаган. У ҳаётда кимларни ёқтириб, севиб қолган ёки дўстлашган бўлса, демак ўшалар Гёте дидига мос келган. Шунингдек, Марианна ҳам шоиртабиат бўлган, Гёте унда нафосатли, куюнчак, теран ҳис-туйғули,қисқаси, ўз ижодий хаёлотидаги зотни кўра

[343] Садриддин Салим Бухорийнинг қуйидаги шеърий китоблари бор: Салимов Садриддин. Оқ қалдирғоч. Эртак.- Т.: «Ёш гвардия», 1977, 16 бет; Салимов Садриддин.Эрка қушим. Шеърлар/ Сўз боши Т.Тўла. – Т.: «Ёш гвардия», 1979, 32 бет; Салимов Садриддин. Ёруғлик одами: Шеърлар. – Т.: «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1983, 80 бет; Салимов Садриддин. Рўмолча: Шеърлар. – Т.: «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1988, 136 бет; Садриддин Салим Бухорий. «Бухорога Бухоро келди»: Шеърлар. – Т.: «Маънавият», 1999, 104 бет.

билди. Марианна Ҳофиз ғазалиётига хос оҳангларни худди Гётедек ҳис этиб, унга тенг келадиган шеърий жавоблар қайтара олади.

Маълумки, чорак аср давомида ушбу асарнинг айрим боблари Садриддин Салим Бухорийнинг бевосита немис тилидан қилган таржимасида турли газета ва журналларда эълон қилинган ва адабий жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинган эди[344]. Ғайбулла Саломов, Нажмиддин Комилов, Янглиш Эгамова, Салим Жабборов, Камола Бобожонова каби машҳур адабиётшунос ва таржимашунос олимлар ўзларининг илмий асар ва мақолаларида таржимон маҳоратини юқори баҳолагани шулар жумласидандир[345].

Таржимон муваффақиятининг навбатдаги омили Садриддин Салим Бухорий немис тили ва адабиёти билимдони сифатида гётеёна фалсафийликни, донишмандликни, шарқона руҳини тўғри англай олганидадир, десак, хато бўлмайди. Унинг «Ғарбу Шарқ девони» таржимасига қўл уришдан олдин – нафақат таржимон, балки гётешунос олим сифатида — ушбу асарга оид немис тилидаги илмий-адабий ва тарихий маълумотлар билан чуқур танишгани, бу мавзуда бир қатор илмий мақолалар ёзиб, матбуотда эълон қилгани бизнинг юқоридаги хулосага келишимизга асос бўлди.

Садриддин Салим Бухорий ижодида образ ва ташбеҳларнинг турли-туманлиги, фалсафий мушоҳаданинг кенглиги, Шарқ шоирлари, айниқса, Ҳофиз ижоди билан ошнолик, унинг шеъриятини форсийдан ўқиб-тушуниб- англаб олиш салоҳияти таржимонга Гётенинг «Ғарбу Шарқ девони»ни маромига етказиб ўзбекчалаштириш учун жуда қўл келган, назаримизда. Зотан, Баҳоудин Нақшбанд, Абулхолиқ Ғиждувоний, Муҳаммад Ориф Ревгарий, Али Ромитаний каби азиз-авлиёларнинг форсий тилдаги назмий мероси айнан Садриддин Салим Бухорийнинг жозибадор қалами шарофати билан ўзбек китобхонларининг маънавий мулкига айланганини яхши биламиз[346].

---

[344] 10 Қаранг: И.В.Гёте. Ижозат («Ғарбу Шарқ девони»дан) // Садриддин Салимов. Ёруғлик одами. Шеърлар. – Т.: «Адабиёт ва санъат нашриёти: 1983. Б.72- 73; И.В.Гёте: Зулайҳога. Мағрибу машриқ»девонидан//Садриддин Салимов. Рўмолча: Шеърлар. – Т.: «Адабиёт ва санъат нашриёти»; 1988. Б 89-95.«Мағрибу Машриқ девони»дан. Немисчадан С.Салимов таржималари//Шарқ юлдузи, 1985, №1, Б. 120-123; Салимов С. Иоганн Вольфганг Ґёте. Мағриблик Ҳотаму Зулайҳо//Шеърият – 86: Мажмуа. – Ғафур Ғулом нашриёти, 1988. Б. 204-211; Садриддин Салим Бухорий. Бухорога Бухоро келди: Шеърлар. – Тошкент: «Маънавият », 1999. Б.87-95; Салимов С. Ҳофиз Шерозийга пайров// Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990, 5 январь; Гёте. Ғарбу Шарқ девони/ Олмончадан Садриддин Салимов таржимаси//Жаҳон адабиёти, 1998, № 7, Б. 86-87; 1998, №8, Б.42-43.

[345] Қаранг: Саломов Ғ., Сулаймонов М. Ҳофиз ва Гёте//Гулистон, 1974, №7, Б.23; Комилов Н. Тафаккур карвонлари// Махсус муҳарир: Р.Қўчқор. – Т.: «Маънавият », 1999. Б. 13-14; Эгамова Я. Гётенинг «Ғарбу Шарқ девони» ва унинг ўзбекча таржимаси хусусида // Гулистон давлат университети Ахборотномаси, 2002, №1, Б. 58-63; Жабборов С. Шеърий таржиманинг айрим муаммолари (И.В- .Гётенинг «Ғарбу Шарқ девони» таржималари асосида)// Поэтика ва лингвостилистика муаммолари. Халқаро илмий анжуман материаллари (И.В.Гётенинг 250 йиллик юбилейига бағишланади). Самарқанд, 2002. Б.84; Жабборов С. Гёте ижодида тасаввуфона шеърлар ва уларнинг ўзбек тилида қайта яратилиши // Вопросы зарубежной филологии. Сборник научных трудов. Самарқанд, 1995. С.40- 43; Жабборов С.Ш. Гётенинг «Ғарбу Шарқ девони». Матн. Талқин. Таржима. Филология фанлари номзоди... автореферати. Тошкент, 1995, 24 бет; Бобожонова. К.

Гёте ва Шарқ // Жаҳон адабиёти, 2007, № 4, Б.172-179.

[346] 12 Қаранг: Бухорий С.С. Дилда ёр: (Ҳазрат Баҳоудин Нақшбанд): Бадиа. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993, 80 бет; Бухорий Садриддин Салим. Табаррук зиёратгоҳлар. – Т.: «Ёзувчи», 1993, 48 бет; Садриддин Салим Бухорий. Буюк хоразмийлар/Масъул муҳарир Т. Жўра. – Т.: «Ёзувчи», 1994, 16 бет; Садриддин Салим Бухорий. Баҳоудин Нақшбанд ёки етти пир. Бухорийлар авлоди. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2003. 24 бет; Садриддин Салим Бухорий. Бухоройи шариф авлиёлари. – Бухоро: «Бухоро» нашри

Кези келганда, Шарқ маданиятида, маиший турмушида тасаввуфнинг ўрни ва роли беқиёс эканини таъкидлаш жоиз. Уни билмасдан туриб, мусулмон Шарқини тушуниб ҳам, тушунтириб ҳам, бўлмайди. Профессор Бегали Қосимов таъбири билан айтганда, «тасаввуф мусулмон Шарқининг инсоният келажаги, фозил, оқил, ҳамидахулқ кишилардан таркиб топган юксак жамият ҳақидги фалсафий-ахлоқий назариялар, илмий-амалий дастурлар мажмуидир»

Тасаввуф, биринчи навбатда, жамият тарбияси ҳақидаги илмдир. Тенгликка, ҳурфикрликка

адолатга таянган билимдир. У ислом бағрида вояга етди. Лекин, айни пайтда, ислом фалсафаси ва ахлоқига янги маъно, янги мазмун бахш этди. Уни демократлаштирди.

Гётенинг «Ғарбу Шарқ девони»нинг барча қисмларини бирлаштириб турувчи нарса, бу – Шарқ шеъриятига асос бўлган тасаввуфий қарашлардир. «Девон»нинг барча шеърларига «Ҳалок бўл ва қайта тирил», деган тасаввуфий ғоя теран сингдирилган. Масалан, «Муғаннийнома» боби якунидаги «Саодатбахш азият» («Selige Sehnsucht») шеърида Гёте одатдаги ҳаёт чегарасидан чиқиб, руҳан қайта янгиланиш учун инсон Оллоҳ висолига интилиши керак, деган ғояни илгари суради. Бундай сўфиёна ёндашув таржимон учун айни муддаоки, зотан унинг учун бу йўналиш энг мақбул ва марғубдир.

Мухтасар айтганда, Гёте даҳоси, унинг «Ғарбу Шарқ девони» таржимондан ниманики талаб қилса, унинг таржимони Садриддин Салим Бухорийда бу жиҳатларнинг барчаси мавжуд бўлгани ушбу асар таржимаси муваффақиятли чиқишини, таъбир жоиз бўса, ҳам буюк немис шоирининг, ҳам моҳир ўзбек шоир-таржимонининг ноёб иқтидори ярқ этиб намоён бўлишини таъминлаган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг «Адабиётга эътибор — маънавиятга, келажакка эътибор» мақоласида ўзбек адабиётининг бугунги куни ва эртанги истиқболи ҳақида сўз борар экан, жумладан, дунё адабиётининг энг яхши намуналарини таржима қилиш, чоп этиш, ўрганиш билан боғлиқ тажрибалар, чет эл ёзувчилари билан алқаларни янада ривожлантириш масаласига эътиборни кучайтириш зарурлиги алоҳида таъкидланган. Юртбошимиз қайд этганидек, «Ҳолбуки, биз маънавиятимизни юксалтириш, ёшларимизни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида камол топтиришга интила ётган эканмиз, ҳеч қачон ўз қобиғимизга ўралашиб қолмаслигимиз керак»[347].

ёти, 2006. 32 бет; Садриддин Салим Бухорий, Ҳалим Тўраев. Чор Бакр ёки Жўйбор авлиёлари (тарихий маълумотнинг иккинчи нашри). Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2005. 20 бет; Садриддин Салим Бухорий, Самад Азимов. Буюк Ғиждувонийлар (авлиё ва алломалар). – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2006. 120 бет; С.С.Бухорий. Ҳазрат Баҳоудин Нақшбанд (Дилда ёр). Тарихий-маърифий китоб. – Тошкент: «ўитувчи» нашриёт-матбаа ижодий уйи, «Бухоро» нашри ти, 2007. 120 бет;Садриддин Салим Бухорий. Дахмаи Буҳиштиен. – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2007. 52 бет; Садриддин Салим Бухорий, Самад Азимов. азрат мавлоно Ориф Деггароний (илмий-маърифий нашр). Тғлдирилган іайта нашри. – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2008. 64 бет; Садриддин Салим Бухорий. Ааџіоааеі Наішбанд ёки етти пир. Тғлдирилган қайта нашр. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2009. 24 бет.

[347] Каримов И.А. Адабиётга эътибор - маънавиятга, келажакка эътибор // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2009. 3 июль.

Шу маънода, Гётенинг «Ғарбу Шарқ девони» асарининг ўзбек тилидаги таржимаси ва унга оид илмий-адабий шарҳлар мужассам этилган ушбу китоб бошқа соҳалар қатори адабиёт соҳа ҳам халқаро ҳамкорликни кучайтириш, шу жумладан, Ғарб ва Шарқ ўртасида адабий алоқаларни янада ривожлантириш, ўзаро адабий таъсир муаммоларини ўрганиш йўлида муҳим қадам бўлишига ишонамиз.

Ушбу таржима орқали ўзбек китобхонлари Гётенинг шундай ажойиб асаридан баҳраманд бўлиш билан бирга Садриддин Салим Бухорий маънавиятидан ҳам баҳра олиб биладилар деган умиддамиз. Зеро буюкларини қадрлаган юрт албатта буюкликка эришади.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Комилов Н. Тафаккур карвонлари / Масъул муҳаррир: Р.Қўчқор. —Т.: «Маънавият», 1999. Б.14

2. Гёте. Фауст. Трагедия. Эркин Воҳидов таржимаси. Қисм 1. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 268 бет; Гёте. Фауст. Трагедия. 2 Қисмли. Э. Воҳидов таржимаси. Сўз охири И.Ғафуровники. Қисм 2. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. 348 бет; Гёте. Фауст / Таржима ва кириш сўзи Э. Воҳидов . – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. 376 бет.

3. Гёте,Йоҳан Вольфганг. Фауст: Трагедия. Биринчи қисм // Олмончадан Пошо Али Усмон таржимаси – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. 220 бет.

4. Иоганн В.Гёте. Ҳижрат-кўчиш («Ғарбу Шарқ девони»дан) // Мақсуд Шайхзода. Чорак аср девони. Танланган асарлар. – Т.: Давлат Бадиий адабиёт нашриёти, 1958. Б. 426-427; Гёте. Умид// Шукрулло. Танланган асарлар. – Тошкент, 1958, Б. 111; Гёте, Сайеҳнинг тунги қўшиғи// Муҳаммад Али. Фазодаги ҳислар. Тошкент, 1967; Гёте, Тўрт ажиб совға («Ғарбу Шарқ девони»дан Н. Муҳаммадиев таржимаси)// Ёш ленинчи, 1968, 5 октябрь.

5. Садриддин Салим Бухорийнинг қуйидаги шеърий китоблари бор: Салимов Садриддин. Оқ қалдирғоч. Эртак.- Т.: «Ёш гвардия», 1977, 16 бет; Салимов Садриддин.Эрка қушим. Шеърлар/ Сўз боши Т.Тўла. – Т.: «Ёш гвардия», 1979, 32 бет; Салимов Садриддин. Ёруғлик одами: Шеърлар. – Т.: «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1983, 80 бет; Салимов Садриддин. Рўмолча: Шеърлар. – Т.: «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1988, 136 бет; Садриддин Салим Бухорий. «Бухорога Бухоро келди»: Шеърлар. – Т.: «Маънавият», 1999, 104 бет.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ISAJON SULTON HIKOYALARIDAGI RAMZLAR HAQIDA MULOHAZALAR

Avezova Gulnora Samandarovna
Qoraqalpoq davlat universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada yozuvchining tabiat manzaralari tasviriga ramziy ma’nolar yuklash mahorati, inson hayotining tabiat, borliq bilan chambarchas bog‘liqligiga doir nuktai nazarlari masalasi haqida fikr yuritiladi.

Аннотация: В данной статье размышляется способность писателя накладывать символические смыслы на изображение природных сцен, его взгляды на тесную связь жизни человека с природой и существованием.

Annotation: This article reflects on the writer's ability to impose symbolic meanings on the image of natural scenes, his points of view on the close connection of human life with nature and existence.

Kirish. Adib asarlari haqida, uning “qolip”ga sig‘magan ijodiy tafakkuri haqida tanqidchilarimiz turli xil qarashlarini ilgari surishmoqda. Ijodkor taqdim etayotgan asarlar qay darajada o‘zlashtirilishidan qat’iy nazar adabiyotshnoslarimiz va sinchkov kitobxonlarimiz tomonidan o‘z bahosini olmoqda. Zero shiddat bilan rivojlanayotgan zamonda, globallashuv davrida adabiyot otlig‘ muqaddas dargohda o‘z o‘rniga va ovoziga ega bo‘la olish, boz ustiga mohir sinchilar tahlilidan otish oson ish emas. I.Sulton asarlarida milliy adabiyotimiz yetuk nomayondalari qo‘l urgan, fikrlagan, qiyoslagan, tahlil qilgan mavzular borki, ular adib qalamida yangicha evrilishlarga uchraydi. U talqinida masshtab kengayadi, ovozlar jaranggi oshadi, ranglar tiniqlashadi. “Tabiat hodisalari, manzaralariga Isajon ramziy ma’no yuklaydi”[348], - deb yozadi tanqidchi Rahimjon Rahmat. Darhaqiqat, ijodkor qo‘l urgan mavzu borki mavjudligimiz vositasi bo‘lmish ona- Tabiat o‘zligini namoyon qiladi, ruhlantiradi, jilvalanadi, ruhiyatda kechayotgan turfa jarayonlarga hamohang evriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Adib asarlarida mistika va dahshat yo‘nalishlari bo‘yicha bitilganlar anchagina. Xo‘sh, u janrning qanday o‘ziga xos tomonlari bor? Avvalom bor, mistika so‘zining ma’nosiga nazar tashlaylik. Bu yunon tilidagi “mistikos”dan olingan bo‘lib, sirli, mavhum, yashirin degan ma’nolarni anglatar ekan. Atrofimizdagi borlik, bir

[348] Isajon Sulton. Boqiy darbadar.T.”O’zbekiston”-2011:-262 b.

qaraganda oddiyday ko‘rinadi va inson o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan, eshitgan va tanasining boshqa a’zolari bilan his qilgan voqeliqqagina ishonadi, deylik. Qadimdan shunday bo‘lib kelgan va hozir ham deyarli shunday. XXI asrda Yer yuzidagi taraqqiyot shu darajaga yetdiki, biz shu kunlarda ko‘zimizga ko‘rinmas elektromagnit to‘lqinlarning mavjudligiga ishonamiz. Aks xolda, zamonaviy texnika, simsiz aloqalar bularsiz vujudga kelmas edi. Bu – eng oddiy va yaqqol misol. Shuningdek, ko‘pchilik, o‘zga odamlar tomonidan sizga tilanadigan yaxshi yoki yomon tilaklarning kuchi mavjudligiga ishona boshlayaptilar. Chunki, odamning ongida ham fikr yuritish jarayonida elektromagnit to‘lqinlar tarqaladilar va atrof muhitga ta’sir ko‘rsatadilar – bu fanda juda ko‘p tajribalar vositasida isbotlangan. Xush adib asarlarining bunga kanday daxli bor? Mana shu joyda Isajon Sultonning reallikdan ham, fan tomonidan isbotlangan ko‘rinmas borliqdan ham tashqarida yashavchi uchinchi olam tilsimotlariga murojaat qilganining guvohi bo‘lamiz.

“Shimol tomondagi qo‘hna tog‘lar silsilasi ustida momaqaldiroq tevarakni titratib gumbirladi. Go‘yo qoyalar yorilib-uvalanib, tutday to‘kilayotgan edi. Chaqmoq chaqnab hammayoqni oniy yog‘du bilan siypalab o‘tdi . Keyin olam yana zulmat qa’riga cho‘mdi.

Bu manzara ijodkorning “Tilsim lashkari” hikoyasida ilgari surilgan mohiyatni ifodalash unsuri sifatida tasvirlanadi. Har yili “...bir marta, dov-daraxtlar kuz libosini kiyib, tevarak-javonib lovillab yonayotgan qizg‘ish-za’far yaproqlar yog‘ini ostida qolgan mahalda qo‘zg‘alar, tuni bilan olamning to‘s-to‘polonini chiqarib, tong vaqtidagina tinar edi. Unig g‘alati nom bilan atalishi haqida el og‘zida ajoyib va qadimiy bir rivoyat yurar edi”[349].”

Tadqiqot metodoligiyasi. Hikoya xalq orasida yuradigan qadimiy rivoyat asosida yaratilgan. Ayovsiz jangda yengilayotgan Muqanna afsungarga murojaat qiladi va askarlari sehrlangan sharobniichib mangulikka yuz burishadi, lashkarboshi qizib turgan tandirga kiradi. Ijodkor rivoyatni mohirona burilish bilan hayotiylikka ulab kitobxon ongida o‘ziga xos asossatsiya, his tuyg‘ular qorishig‘ini paydo qiladi. “Shundan so‘ng asrlar oralig‘ida, har zamon-har zamonda ba’zi kishilarning shamolli kechada yurtni kezayotgang‘alati lashkarni ko‘rganliklari haqidagi bir-biridan qo‘rqinchli va hayratomuz afsonalar paydo bo‘la boshladi.

Aytishardiki bu qadimiy qo‘shin – Muqanna boshliq Siyom qo‘shinlari emish”[350].

Beixtiyor esayotgan shamol hikoya tasviridagi qayg‘uli, qo‘rqinchli holatni esga soladi. Yozuvchi Edgar Po ijodida bo‘rtib turadigan tabiat hodisalari va inson ruhiyati, inson ruhiyati va uning moddiylashuvi jarayonlaridagi ifodalarning o‘zbekona tasviriga duch kelganday bo‘lasiz, go‘yo. Yana bir hikoyada (Bog‘i eram) ijodkor fantaziyasi hayot va o‘lim, tug‘ilish va ketish falsafasini bir daraxt timsolida ifodalaydi. Aslida tabiat manzaralari orqali yuqorida ta’kidlaganimizday badiiy asardagi mohiyatni biror obrazga yuklash holati yangilik emas. Biroq I.Sulton tanlagan badiiy tasvir vositasi, ijodkor tanlagan obrazlar barchasidan ajralib turadi. “

[349] Isajon Sulton. Boqiy darbadar.T.”O’zbekiston”-2011:- 243 b.

[350] Shu kitob 253 b.

Tabiat tasviri uning asarlarida shunchaki qahramon ruhiyatini aks ettiradigan qo‘shimcha bir vosita emas, balki maqsaddir. U tabiat hodisalari tilida bu olamning inson xayollari yetadigan joyigacha bo‘lgan hikmatini aks ettirishga harakat qiladi. To‘g‘rirog‘i, yozuvchi tabiat hodisalarini shunday ma’noli va ta’sirli usulda tasvirlay oladiki, biz bu manzaralarni o‘qib butun borliqni boshqarib turgan Ollohning irodasini rosmana his qilamiz”[351]. Bu fikrning isboti sifati yuqoridagi daraxt obraziga murojaat qilaylik. Daraxt shu qadar balandki uchlari bulutlardan uyoqda. Demak ishora yuqoriga... Barglar ham aynan yuqoridan tushadi... Qahramon umri davomida uning salobatiga uch marta guvoh bo‘ladi. Birinchi marta “Nimani ko‘rding deng? Qopqalari tillodan, tutqichlari billurdan bo‘lgan bir bog‘ning qarshisida ko‘rdim o‘zimni. Qopqa yonida, billur halqani tutib tutib turgan men qatori bir bolakay menga qarab kular va ichkariga imlar edi”. Qahramon inson tili tasviriga ojiz ajoyib bog‘ bilan yuzlashadi. Bog‘ sehri bilan uning ichkarisiga mo‘ralaydi. Mana shunda u daraxt bilan qarshilashadi. “Shohlari bulutlar orasida ko‘zga ko‘rinmay ketgan. Har zamon-har zamonda yaproqlar uzilib tushayotir. Mana, shundoqqina oyog‘im ostiga sarg‘aygan bir barg kelib qo‘ndi. Men egilib qarab, bargda yozuv borligini ko‘rdim. Sarg‘ish tomirchalari bo‘rtib turgan yaproq sirtiga “Xolmuhammad Ziyo o‘g‘li” deb bitilgan edi”[352].

Tahlil va natijalar. Qizig‘i shundaki bu bog‘ haqida eshitgan odam borki yoqasiga tuflab, qo‘rqishadi dahshatlanadi. Onaizorining xavotirlari boshlanadi. Ammo hech kim u bog‘ haqida aniq narsa demaydi. Demasligi-yu, qo‘rqishlaridan ma’lumki, U haqda yetarlicha bilishadi. Qahramon umri davomida uch marta bog‘ manzarasi bilan duchlashadi va bu uchrashuvlar har safar yo‘qotishlar bilan yakunlanadi. Oxirgi martada barcha manzara yakuniga yaqinlagan, sarg‘aygan, qarigan, zavolga yuz tutgan. ”...men u bog‘ni yana ko‘rdim. Eshik oldidagi darbon ham men kabi qartayibdi. Asosiga suyanib, horg‘in termulib turipti. Bog‘ning qopqalari lang ochiq. Ichkarida esa o‘sha – shoxlari bulutlar orasida ko‘zga ko‘rinmay ketgan bahaybat daraxt. Shoxlaridan hanuz yaproqlar tuzilib tushayotirlar...”[353] Anglashiladiki, insonning bu fanodagi vaqti nihoyalanmoqda. Har qanday intiho u qanday bo‘lishidan qat’iy nazar shavqatsizdir. Bu esa o‘quvchi ko‘nglida qayg‘u uyg‘otadi, shu barobarida mayin bir sokinlik, mahzunlik soladi. Hikoyani o‘qir ekansiz orqa fonda ilohiy bir kuy taralib turganday, voqealar mana shu ohang tarovati ostida ruy berayotganini his qilasiz. Adib fantaziyasi yorqin bo‘yoqlar bilan shuuringizni egallab oladi. Ko‘z oldingizda butun bir avlod umri juda sokin notalarda jonlanadi. Ohang bu bilan tugamaydi. “Uni sen ham ko‘rdingmi, zurriyodim?” degan xitob bu fanoning o‘tkinchiligiga-yu va yana hayot davomiyliga ishora kabi jaranglaydi, go‘yo.

Ijodkor asarlarida tiriklik mazmuni, inson yelkasiga yuklangan ilohiy vazifa, yaratuvchining odil va shafqatsiz qudrati matnlar orasidan bo‘y ko‘rsatib turadiki, buni inkor qilishning hech iloji yo‘q. E’tiborlisi shundaki buni chiroyli manzaralar tasviri, harir pardali ko‘rinishlar orqali, ramziy ishoralar bilan ifodalaydi. Yozuvchi oldiga qo‘ygan mohiyat

[351] Isajon Sulton. Boqiy darbadar.T.”O’zbekiston”-2011:-263 b.
[352] Isajon Sulton.Bog‘i Eram.T. Sharq -2015; -213 b.
[353] Ko‘rsatilgan kitob.217 b.

zalvorini mahorat bilan tabiat hodisalariga yuklaydi va qiziqarlisi ular ichidan tom ma’nodagi INSON QALBI, uning to‘lg‘onishlari, iztiroblari, eng asosiysi umr mazmuni bo‘y ko‘rsatadi.

Xulosa va takliflar. Isajon Sulton asarlarida qalbga yaqin yana bir tomon borki, u barchamiz kundalikda ko‘rib, uchratib va hatto foydalanib yurgan narsalarimizni qalamga oladi. Ha, aynan qalamga olib ular mazmun-mohiyatini tubdan o‘zgartirgan holda kitobxonga tavsiya qiladi. Qarashlarimizda ularga nisbatan narsa, jonzot, hashorat yoki o‘simlik emas, balki ular yaratganning mo‘jizasi, ular ham yashashga, ya’ni ilohiy vazifani bajarishga mahkum degan xulosa paydo qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Isajon Sulton. Boqiy darbadar.T.”O’zbekiston”-2011.254 b.
2. Isajon Sulton. Bog‘i Eram.T.”Sharq”. -2015. 253 b.
3. To‘liboev X., Allambergenova M. Isajon Sulton ijodiy portretiga chizgilar. T. “Muharrir”-2013. 31b.
4. Solijonov Y. Haqiqatning sinchkov ko‘zlari. T. 2009. 226 b.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

THE EMERGENCE AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF PUNCTUATION MARKS

Turayeva Dilbar Meyliyevna,
Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti dotsenti(PhD)
DilbarTurayeva9977@gmail.com

Abstract The etymology of the term "punctuation" is associated with the name of the most ancient delimiting sign - the period. Although the development and study of the modern punctuation system does not go back much further, the use of the first signs for delimitation and stopping in written texts dates back to the early periods of the history of writing. This requires clarification of the issues of punctuation marks and their historical development, the history of traditional and modern approaches to the study of punctuation marks.

Key words: linguistics, punctuation, emergence, tradition.

ПОЯВЛЕНИЕ И ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЗНАКОВ ПРЕПИНАНИЯ

Аннотация Этимология термина пунктуация связана с названием древнейшего символа разделения – точки. Хотя развитие и изучение современной системы знаков препинания не уходят далеко в прошлое, использование первых знаков препинания в письменных текстах для разделения и остановки можно проследить еще в ранней истории письменности. соответствует периодам. Это требует выяснения вопросов пунктуации и их исторического развития, истории традиционных и современных подходов к изучению пунктуации.

Ключевые слова: лингвистика, пунктуация, возникновение, традиция.

TINISH BELGILARINING PAYDO BO‘LISHI VA TARIXIY TARAQQIYOTI

Annotatsiya *Punktuatsiya* terminining etimologiyasi eng qadimiy ajratish belgisi – nuqta nomi bilan bog‘liq. Garchi zamonaviy tinish belgilari sistemasining paydo bo‘lishi va o‘rganilishi uzoqqa borib taqalmasa-da, yozma matnlarda ajratish, to‘xtash vazifasidagi ilk belgilarning qo‘llanishi yozuv tarixining dastlabki davrlariga to‘g‘ri keladi. Bu esa tinish belgilari va ularning tarixiy taraqqiyoti, tinish belgilari tadqiqiga an’anaviy va zamonaviy yondashuvlar tarixi, *punktuatsiya* termini definitsiyasi (ta’rifi, talqini) masalalariga oydinlik kiritishni taqozo qiladi.

Kalit so‘zlar: tilshunoslik, tinish belgilari, paydo bo‘lish, an’ana.

Kirish. Tilshunoslikning bugungi zamonaviy lingvistik paradigmalari asosida lisoniy shaxsning til imkoniyatlaridan yozma va og‘zaki nutqiy faoliyatida amaliy foydalanish kompetensiyalarini o‘stirish, tilni undan foydalanuvchi shaxsning nutqiy faoliyati, ijtimoiy mavqei, ruhiy-fiziologik holati, jinsi, yoshi va boshqa jihatlari bilan bog‘liq holda o‘rganishga bo‘lgan qiziqish ortib bormoqda.

So‘nggi yillarda boshqa til hodisalari kabi yozma nutqning tarkibiy qismi hisoblangan tinish belgilarini ham inson ruhiyati bilan bog‘liq turli tushunchalarning eksteriorizatsiyasi (tafakkur mahsulining nutqiy voqelikka ko‘chirish, yuzaga chiqish shakli) sifatida talqin qilish – punktuatsiyaga *umumiy va xususiy, me’yoriy va tartibga solinmagan* (*нерегламентированный пунктуация, nonredundant punctuation*), *“tabiiy” va “kodlangan”* punktuatsiya nuqtai nazarlaridan yondashish; *matn punktuatsiyasi – ilmiy, badiiy, rasmiy, ommabop matnlar punktuatsiyasi, muallif punktuatsiyasi, ijtimoiy tarmoqlardagi kontentlar punktuatsiyasi*, shuningdek, muayyan til materiallari misolida o‘rganganda e’tibordan chetda qoladigan qirralarini kashf etish maqsadida uni bir necha tillar misolida *qiyosiy o‘rganishga* e’tibor kuchaymoqda. Endilikda tinish belgilari nafaqat punktuatsiya, grammatika va ortologiyaning, balki lingvopoetika, lingvodidaktika, adabiyotshunoslik, uslubshunoslik, kompyuter lingvistikasi, matn lingvistikasi, korpus lingvistikasi, matematika, psixologiya, psixolingvistika, pedagogika, poetik sintaksis, nutq madaniyati, semiotika va boshqa shu kabi fanlarning ham obyektiga aylandi.

- Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jahon tilshunosligida ayni paytda tinish belgilariga nafaqat gap tarkibida so‘zlarning sintaktik maqomini aniqlash, gapdan ko‘zlangan kommunikativ maqsadni anglash, balki supersintaktik birlik – matn qismlarini ajratish, matnni sahifaga joylashtirish usullari va yo‘llarini aniqlash vazifasi ham yuklanayotgan maxsus semiotik tizim sifatida talqin etilmoqda. Bu zamonaviy tilshunoslikda punktuatsiyaga ikki xil – tor va keng yondashuvni yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi.

Punktuatsiyaning an’anaviy konsepsiyalariga tinish belgilarini ***tor ma’noda tushunish***, yozuvda miloddan avvalgi davrlardayoq mavjud bo‘lgan klassik an’analar (yozma matnni so‘zlar, gaplar, mantiqiy qismlarga ajratish uchun xizmat qilgan vositalar – oraliq joy (interval, probel) va turli shakldagi ta’kid, to‘xtash belgilari) hamda kommunikativ – pragmatik, kognitiv, estetik, stilistik, emotsional-ekspressiv, badiiy funksiyalar bilan uyg‘unlashgan zamonaviy konsepsiyalari, shuningdek, matn kontiniumi (uzluksiz, butunlik)ni boblar va ularning uzluksiz ketma-ketlikda joylashgan bo‘laklari – paragraph, abzatslarga ajratish, sahifada matnni joylashtirish, taqsimlash, gap tarkibidagi muayyan so‘z yoki birikmaga ta’kid berish, mikro va makromatn tarkibini aniqlash maqsadida *kursiv, probel, ajratilgan harflar (qora, yarim qora, ostiga chizilgan harflar), turli paleografik, tipografik belgilardan* foydalanish va boshqalarga nisbatan ***punktuatsiyani keng ma’noda tushunish*** sifatida qarash an’anasi paydo bo‘ldi. (Bu haqida keyingi bandlarda batafsil to‘xtalamiz)

Bir so‘z bilan aytganda, tinish belgilarini qo‘llashning klassik an’analari “tiriltirildi”, tilshunoslikda *punktuatsion sinonimiya, punktuatsion polisemiya, punktuatsion omografizm,*

punktuatsion minimum, punktuatsion arxaizm, punktuatsion kalka, o‘rindosh (alternativ) belgilar, fakultativ belgilar, variativ belgilar, punktuatsion transformatsiya, punktuatsion uzus kabi yangi-yangi tushunchalar paydo bo‘ldi. Bu esa o‘zbek tilshunosligi oldiga ham punktuatsiya hodisasiga zamonaviy lingvistik paradigmalar ko‘zgusida qarash, nafaqat sistem-struktur, balki komunikativ-pragmatik jihatdan yondashish, jahonning taraqqiy etgan tillari va yozuvlari puntktuatsion tizimini o‘rganish asosida o‘zbek tilida tinish belgilarini qo‘llash bo‘yicha amaldagi qonuniyatlarni isloh qilish, zamonaviy punktuautsion konsepsiyalar, ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish vazifasini qo‘ymoqda.

Tinish belgilari nima, nutqda kommunikativ maqsadni o‘quvchiga to‘la yetkazish uchun til fonetik tizimining yozma shakli – alifbodagi harflar yetarli emasmi? Tinish belgilari qachondan qo‘llana boshlagan, bunga qanday zarurat bo‘lgan? Dissertatsiyaning asosiy maqsadiga o‘tishdan avval ushbu savollarga oydinlik kiritib olamiz.

PUNKTUATSIYA (lot. *punctum* – nuqta, kichkina dog‘) har qanday tilning grafika va orfografiya kabi yozma shakliga xos bo‘lgan muhim qismi – tinish belgilari tizimi hamda ularni qo‘llash qoidalarini o‘rganadigan tilshunoslik bo‘limidir. Uning asosiy vazifasi yozma (bosma) matnni qismlarga ajratish, grafik jihatdan shakllantirishdir[1].

Ilmiy adabiyotlarda punktuatsiyaga nisbatan *interpunksiya* termini ham ishlatiladi. Xususan, S.K.Bulich *interpunksiya* terminini qo‘llaydi. F.A.Brokgauz va I.A.Yefronlarning 1890-1907-yillarda nashr etilgan ensiklopedik lug‘atida ham *interpunksiyaga punktuatsiya*ning sinonimi deb qaraladi va quyidagicha izoh beriladi:

INTERPUNKSIYA (lot. *interpunctio)* – yozma nutqda tinish belgilaridan foydalanish va ularning qo‘llanilishi haqidagi nazariya. Mavjud ilmiy asoslarga ko‘ra interpunksiya nutqning sintaktik tarkibini aniqlashtiradi, mustaqil gaplar va gap bo‘laklarini ajratib ko‘rsatadi hamda og‘zaki nutqda ularni to‘g‘ri ifodalashga yordam beradi[2].

Punktuatsiya terminining etimologiyasi eng qadimiy ajratish belgisi – nuqta nomi bilan bog‘liq. Garchi zamonaviy tinish belgilari sistemasining paydo bo‘lishi va o‘rganilishi uzoqqa borib taqalmasa-da, yozma matnlarda ajratish, to‘xtash vazifasidagi ilk belgilarning qo‘llanishi yozuv tarixining dastlabki davrlariga to‘g‘ri keladi. Bu esa tinish belgilari va ularning tarixiy taraqqiyoti, tinish belgilari tadqiqiga an’anaviy va zamonaviy yondashuvlar tarixi, *punktuatsiya* termini definitsiyasi (ta’rifi, talqini) masalalariga oydinlik kiritishni taqozo qiladi.

Aksariyat lingvistik terminlar kabi *punktuatsiya* ham ko‘p ma’noli bo‘lib, tilshunoslikda quyidagi ma’nolarda ishlatiladi:

1) alifbodan tashqari bo‘lgan muayyan tildagi grafik belgilar tizimi;

2) yozma matnni punktuatsion jihatdan rasmiylashtirilishini tartibga soluvchi, har bir til uchun tarixan shakllangan me’yorlar, qoidalar;

3) ushbu me’yor va qoidalarni o‘rganadigan tilshunoslik bo‘limining nomi.

Ma’lumki, yozuv insoniyat tafakkuri taraqqiyotining eng oliy mahsuli hisoblanib, tildan farqli ravishda insonning bevosita aralashuvi, ongli munosabati bilan bog‘liq holda paydo bo‘lgan. Undagi me’yorlashish jarayonlari turli tillarda turlicha kechgan va tartibsiz

rivojlangan. Xuddi yozuv kabi tinish belgilari ham ijtimoiy hodisa bo‘lib, davrlar o‘tishi, yozuvlar taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liqlikda o‘zgarib, takomillashib, bugungi punktuatsion tizim hozirgi holiga kelguniga qadar uzoq va tabiiy taraqqiyot bosqichini bosib o‘tgan.

- Tadqiqot metodologiyasi. Tinish belgilari, albatta, yozuv bilan birga paydo bo‘lmagan. Eng qadimgi yozuvlar piktografik(rasmsimon) yoki logografik (alohida shakllar, belgilar) ko‘rinishida bo‘lganligi sababli tinish belgilariga ehtiyoj bo‘lmagan, tinish belgilari ayrim xalqlar yozuvida oldinroq, ayrimlarida nisbatan keyinroq paydo bo‘lgan. Ya’ni yozuv paydo bo‘lgandan so‘ng ham insoniyat muayyan davr tinish belgilaridan foydalanmagan. Tilshunoslikka ma’lum ilk yozuv – miloddan avvalgi to‘rtinchi ming yilliklarda shumerliklar tomonidan ixtiro qilingan piktografik (rasmli) yozuvdan ideografik, iyeroglifik (misr, xitoy, yapon iyeroglifikasi), logografik (so‘z yozuvi), devanagari (hindlarning bo‘g‘in yozuvi), dunyodagi yozuvlarning beshdan to‘rt qismi kelib chiqqan deb taxmin qilinadigan Finikiya (hozirgi Suriya)liklarning tovushlarni alohida-alohida idrok qilishga asoslangan fonografik – harf-tovush yozuvi (finikiy)ga qadar bir necha ming yillar o‘tib ketgan. Ya’ni “insonning nutqni so‘zlarga, keyin bo‘g‘inlarga, undan keyin esa tovushlarga ajratib tasavvur qila olish jarayoni behad murakkab va uzoq yo‘lni bosib o‘tgan”[3]. Dastlab narsa, predmet, belgi, miqdor bilan bog‘liq tushunchalar yozuvda sodda jumlalarda qayd etilgan bo‘lsa, insoniylik jamiyati taraqqiyoti bilan bog‘liq holda yozma nutqni murakkab ko‘rinishda ifodalashga bo‘lgan zarurat ham ortib bordi. Yozuv og‘zaki nutqqa xos talaffuz bilan bog‘liq barcha jihatlar – ohang, to‘xtam, emotsiyalarni aynan aks ettira olmaydi. Shu bois davrlar o‘tishi bilan harf-tovush yozuvi ham kommunikativ maqsadni o‘quvchiga to‘la yetkazish uchun kamlik qila boshladi. Bu esa asta-sekinlik bilan yozuvda qo‘shimcha belgilarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Keyinchalik fikrni yaxlit matn tarzida qayd etish, matn tarkibidagi gaplarni chegaralash, qo‘shma gaplardan foydalanishga o‘tilishi yozma nutqning, shuning barobarida tinish belgilarining ham takomillashishiga zamin hozirladi.

Zamonaviy punktuatsion tizim shakllanguniga qadar ham insoniyat yozuvda nutq segmentlari bilan bog‘liq qo‘shimcha uslubiy ma’no-munosabatlarni turli vositalar orqali ifodalashga harakat qilgan va buning natijasida yozuvda har xil ko‘rinishdagi qo‘shimcha belgilar yuzaga kelgan. Shunga ko‘ra tilshunoslikda tinish belgilari tarixida ikki muhim bosqich farqlanadi:

1. Oraliq masofa va nuqtasimon belgilar bilan ajratish davri (qadimgi punktuatsiya).
2. Ajratish-chegaralash belgilari davri (an’anaviy punktuatsiya).

Ilk bosqich, ya’ni yozma nutqda gap va uning qismlarini turli vositalar bilan ajratish bosqichi, asosan, qadimiy qo‘lyozma asarlar matniga xos bo‘lib, ularning paydo bo‘lishi, shakllari, soni, keyingi bosqichga o‘tish davri turli yozuvlarda turlicha bo‘lgan.

Punktuatsiyaga doir ishlarda *tinish belgilari, punktuatsion belgilar, ajratish belgilari; punktuatsiya, interpunksiya* kabi terminlar, odatda, sinonim sifatida ishlatiladi. Biroq *ajratish belgilari* tor ma’noda, odatda, hozirgi Yevropa yozuvi asosida shakllangan punktuatsion tizimni emas, punktuatsiya tarixining ilk bosqichlariga xos bo‘lgan belgilarnigina nazarda tutadi.

Gap tarkibidagi so‘zlarni guruhlash yoki bir-biridan ajratish, muayyan so‘zning semantik imkoniyatlarini yuzaga chiqarish maqsadida ta’kid berish bilan bog‘liq to‘xtamlar, ohangning pasayishi, ko‘tarilishi va boshqalar talaffuzda ustsegment birliklar orqali ifodalansa, qadim zamonlardayoq ularni yozuvda ifodalash uchun turli belgilarga tabiiy ehtiyoj tug‘ilgan. Ushbu ehtiyoj asta-sekinlik bilan yozuvda dastlab turli uzunlikdagi oraliq masofalar, keyinchalik nuqta va nuqta vazifasida ishlatilgan turli shakldagi ishoralar – *nuqta, to‘rtburchak, aylana, tik chiziqlar, yulduzcha, romb* shaklidagi belgilarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi.

- **Xulosa va takliflar.** Aksariyat yozuvlar, xususan, qadimgi lotin, yunon, got, arab yozuvlarida so‘zlarni bo‘sh joy (interval, probel) bilan ajratish miloddan oldingi davrlarga borib taqaladi. Punktuatsiya dunyoning turli tillarida garchi ko‘plab umumiyliklarga ega bo‘lsa-da, uning har ikki bosqichi va ularning ichki bo‘linishlari, taraqqiyotining asosiy bosqichlari Yevropa va Sharq xalqlari yozuvlarida bir muncha farqlangan. Jumladan, S.K.Bulich ***interpunksiya*** (*interpunctio)* termini kelib chiqishiga ko‘ra Qadimgi Rim madaniyatiga mansubligi, biroq qachon paydo bo‘lgani aniq emasligi, shuningdek, Aristotelga ularning ma’lum bo‘lgani yoki noma’lumligi haqida ham ma’lumot yo‘qligi, har qanday holatda ham uning ildizlari yunon grammatikachilariga borib taqalishi shubhasiz ekanini ta’kidlaydi[4]. S.K.Bulichning tahlillari Yevropa yozuvida punktuatsiya taraqqiyoti ilk davrining quyidagi bosqichlarini ajratish imkonini beradi:

1) Aleksandriya davriga mansub qadimiy punktuatsiya;

2) Vizantiyalik Aristofan tomonidan ixtiro qilingan punktuatsiya;

3) VIII asr oxirlarida Varnefrid va Alkuinlar tomonidan takomillashtirilgan punktatsiya.

Tinish belgilari taraqqiyotining ikkinchi bosqichi haliga qadar to‘la tan olinmagan arab yozuvida esa ajratish bosqichining to‘rtta davri farqlanadi:

1) yozuvda diakritik nuqtalar va oraliq masofa (interval)lar bo‘lmagan davr;

2) gap tarkibida so‘zlar oraliq masofa (probel) bilan ajratilgan davr;

3) bir xil grafik shaklga ega undoshlarni farqlash va qisqa unlilarni ifodalash uchun harflar ustiga nuqta ishlatilgan davr;

4) garchi faqat Qur’on matnida qo‘llangan bo‘lsa-da, to‘xtash belgilari joriy qilingan davr[5].

Haqiqatan ham tinish belgilari tarixida oraliqlar (bo‘sh intervallar)ni qo‘llash bilan bog‘liq o‘ziga xosliklar mavjud bo‘lgan, ya’ni intervallar funksional jihatdan abzats (satr boshidan yozish), katta, kichik kabi ko‘rinishlarda bo‘lishi bilan farqlangan. Xususan, S.I.Abakumov qadimiy qo‘lyozmalarning ko‘pchiligida tinish belgilari mutlaqo qo‘llanilmagani, ayrimlarida faqat bitta katta nuqta ishlatilgani, ko‘p hollarda nuqtalar o‘rnida “she’r” sistemasi qo‘llangani, ya’ni har bir nutq bo‘lagi satr boshidan bosh harf bilan yozilgani, nisbatan mustaqil mantiqiy bo‘laklar orasida kattaroq joy qoldirib, ular ham bosh harf bilan yozilgani, ayrim so‘zlar orasida shunchaki kichikroq ochiq joy qoldirilganini ta’kidlagan edi[6]. Shu nuqtayi nazardan tinish belgilarining ilk bosqichiga xos ikki jihatni e’tiborga olish lozim:

1) oraliq masofa bilan ajratish;

2) nuqtasimon belgilar vositasida ajratish.

Oraliq masofa bilan birga ushbu davrga xos qo‘lyozmalarda boshqa belgilar, ya’ni vergul, vergullar to‘dasi (kombinatsiyasi), krest, uch nuqta kabi belgilarning ham ishlatilishi kuzatiladi. “Har holda, X asrda, ya’ni taxminan slavyan yozuvi yaratilgan vaqtlarda, tinish belgilari keng qo‘llana boshlangan edi. Ma’lum fikrning tugallanishini ifodalash belgisi sifatida nuqta, nuqtali vergul (.,), nuqtalar to‘dasi (kombinatsiyasi: .·., :, ẋ kabi), krest (+) ishlatilgan. Gap ichida qo‘llanadigan va fikrning davom etayotganini bildiradigan kichikroq vazifadagi tinish belgilar vergul (,), vergullar to‘dasi, nuqtali vergul (.,), vergul ustida ikki nuqta (·,·) va hatto nuqta (.) orqali ifodalangan. Savol alomati vergul ustiga nuqta qo‘yish orqali ifodalangan.

O‘rta Osiyo xalqlari, jumladan, o‘zbek xalqi ham boy tarixiy yozuv madaniyatiga ega bo‘lib, qadim davrlardan to hozirga qadar miloddan avvalgi birinchi ming yillik boshlarida finikiy (som) yozuvi asosida paydo bo‘lgan oromiy yozuvi hamda uning negizida shakllangan so‘g‘d, pahlaviy, urxun-enasoy (runik), uyg‘ur, arab, kirill, lotin yozuvlaridan va, o‘z navbatida, ushbu yozuv tizimlariga xos ajratish belgilaridan ham foydalanib kelgan[7].

Oromiy yozuvida so‘zlar dastlab tik chiziqlar yoki nuqta, keyinchalik bo‘sh joy (probel) bilan ajratib yozilgan. Ushbu yozuv namunasi – O‘rta Osiyo va Eron xalqlarining mushtarak yodgorligi bo‘lgan “Avesto”ning XIV asrda ko‘chirilgan nusxasida turlicha joylashgan ikki nuqtali ajratish belgilari uchraydi. O‘zbek punktuatsiyasi tarixi bo‘yicha izlanishlar olib borgan H.G‘oziyev ushbu qo‘lyozmada qo‘llangan ajratish belgilarining V-VI asrlarga oid bitikdoshlarda ham uchrashi, ularni “Avesto”ning eramizdan oldingi birinchi ming yillik yarmida yaratilgan nusxasida ham qo‘llangan bo‘lgan, deb xulosa qilishga asos bo‘lishini ta’kidlaydi: “Bizningcha, bu belgilar dastlabki nusxadan keyingi nusxalarga ko‘chirilgan ishoralardir”.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Пунктуация. https://qomus.info/encyclopedia/cat-p/punktuatsiya-uz/; Современная энциклопедия. 2000. https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/39606
2. Булич С. Интерпункция. Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А.Брокгауз и И.А. Ефрона. 3-е изд., Т. XIII. –М., 1894. - С. 268. https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/
3. Maxmudov N. Yozuv tarixidan qisqacha lug‘at-ma'lumotnoma. –Toshkent, 1990. – B.68
4. Булич С. Интерпункция. Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А.Брокгауз и И.А. Ефрона. 3-е изд., Т. XIII. –М., 1894. - С. 268. https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/
5. Zaki. A. at-Tarqīm wa-ʿalāmātu-hū fī ’l-luġa al-ʿarabiyy. Beirut: Dar bashair islamiyya, 1987. – P. 8–10
6. Абакумов С.И. Об основах методики пунктуации. – Москва. “Известия Академии педагогических наук Российской СФСР”. 1947, № 10, – С. 5. https://www.ozon.ru/product/
7. G‘oziev H. O‘zbek punktuatsiyasining tarixiy taraqqiyoti. Monografiya. –Toshkent: Fan.1979, – B.7.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

BADIIY MATNDA DINIY LEKSIKANI TARJIMA QILISHDA UCHRAYDIGAN MUAMMOLAR: DEN BRAUNNING “DA VINCHI SIRI” VA “IBTIDO” ROMANLARI MISOLIDA

Raxmatova Sunbula
Samarqand Zarmed universiteti Tillar kafedrasi o‘qituvchisi
e-mail: sunbularaxmatova0975@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Den Braunning "Da Vinchi siri" va "Ibtido" kabi romanlaridagi diniy leksikaning tarjimasi vaqtida uchraydigan muammolari ko‘rib chiqiladi. Asosan, romanlar syujetining rivojlanishida muhim rol o‘ynaydigan diniy atamalar, ramzlar va tarixiy-madaniy kontekstlarni tarjima qilishda yuzaga keladigan maxsus qiyinchiliklarga e’tibor qaratiladi. Turli madaniyatlarda diniy tushunchalarni qabul qilishdagi tafovutlar ayniqsa orginal matnni o‘zbek kitobxonlari uchun moslashtirish jarayonidagi tarjima strategiyalarining ta’siri ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotning muhim qismi sifatida tarjimonlarning Muqaddas Graal, katolik cherkovining aqidalari, masonlik ramzlari va Braunning asarlarida ko‘tarilgan falsafiy-diniy g‘oyalar kabi madaniy jihatdan muhim tushunchalarni ekvivalent tarzda yetkazish masalasiga qanday yondashilganligi o‘rganiladi.

Moslashtirishning asosiy usullari – transfromatsiya, izohli tarjima va lokalizatsiya hamda ularning muallif fikrini kitobxonga yetkazilishidagi ta’siri o‘rganiladi. Ayniqsa, original matnning orginalligini saqlash va uni turli madaniy hamda diniy tasavvurlarga ega auditoriya uchun tushunarli qilish o‘rtasidagi muvozanatni topish masalasiga alohida e’tibor qaratiladi. Bundan tashqari, ushbu maqolada badiiy asarlardagi diniy ramziyat bilan ishlashda tarjima qarorlarining ahamiyati va ularning Den Braun romanlarini madaniyatlararo qabul qilish va talqin qilish jarayonidagi roli ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: diniy ramzli leksika, Muqaddas Graal, katolik cherkovi, masonlik ramzlari, g‘arb madaniyati, tarjima, moslashtirish, falsafiy va diniy konsepsiyalar, lokalizatsiya.

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА РЕЛИГИОЗНОЙ ЛЕКСИКИ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ТЕКСТЕ: НА ПРИМЕРЕ РОМАНОВ ДЭНА БРАУНА «КОД ДА ВИНЧИ» И «ПРОИСХОЖДЕНИЕ»

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы перевода религиозной лексики в романах Дэна Брауна "Код да Винчи" и "Начало". Особое внимание уделяется специфическим трудностям, возникающим при передаче религиозной лексике, символов и историко-культурных контекстов, играющих важную роль в развитии сюжета романов.

Анализируются различия в восприятии религиозных понятий в разных культурах и их влияние на переводческие стратегии, особенно в процессе адаптации оригинального текста для узбекских читателей. Важной частью исследования является изучение того, каким образом переводчики передают такие культурно значимые концепции, как Святой Грааль, убеждение католической церкви, масонские символы и философско-религиозные идеи, затронутые в произведениях Брауна.

Рассматриваются основные методы адаптации – трансформация, пояснительный перевод и локализация, а также их влияние на восприятие авторского замысла читателями. Особое внимание уделяется поиску баланса между сохранением оригинальности текста и его доступностью для аудитории с иными культурными и религиозными представлениями. Кроме того, в статье подчеркивается значимость переводческих решений при работе с религиозной символикой в художественных произведениях, а также их роль в межкультурном восприятии и интерпретации романов Дэна Брауна.

Ключевые слова: религиозно-символическая лексика, Святой Грааль, католическая церковь, масонские символы, западная культура, перевод, адаптация, философские и религиозные концепции, локализация.

THE ISSUE OF TRANSLATING RELIGIOUS LEXIS IN LITERARY TEXT: ON THE EXAMPLE OF DAN BROWN’S NOVELS “THE DA VINCI CODE” AND “ORIGIN”

Annotation. The article discusses the problems of translating religious vocabulary in Dan Brown's novels "The Da Vinci Code" and "Origin". Particular attention is paid to the specific difficulties that arise in the transmission of religious vocabulary, symbols and historical and cultural contexts, which play an important role in the development of the plot of novels. The differences in the perception of religious concepts in different cultures and their influence on translation strategies, especially in the process of adapting the original text for Uzbek readers, are analyzed.

An important part of the study is the study of how translators convey such culturally significant concepts as the Holy Grail, the belief of the Catholic Church, Masonic symbols, and philosophical and religious ideas touched upon in Brown's works. The main methods of adaptation are considered - transformation, explanatory translation, and localization, as well as their influence on the perception of the author's intent by readers. Particular attention is paid to finding a balance between maintaining the originality of the text and its accessibility to audiences with different cultural and religious beliefs. In addition, the article highlights the importance of translation decisions when working with religious symbolism in works of art, as well as their role in the cross-cultural perception and interpretation of Dan Brown's novels.

Key words: religious and symbolic vocabulary, Holy Grail, Catholic Church, Masonic symbols, Western culture, translation, adaptation, philosophical and religious concepts, localization.

Hozirgi zamon adabiyotida, ayniqsa triller va tarixiy fantastika janrlarida ijod qilayotgan adiblar aksariyat holatlarda din, afsona va simvolizm bilan bog'liq mavzularga murojaat qiladi. Shu jumladan amerikalik yozuvchi Den Braunning "Da Vinchi siri" (2003) va "Ibtido" (2013) kabi romanlari bu tendentsiyaning yorqin namunasi hisoblanadi. Bu asarlarda yashirin tarixiy sirlar, diniy timsollar, hayot va e’tiqod mazmuni kabi falsafiy mulohazalar masalalari haqida fikr yuritilgan. Braun bu ikki asarida diniy tushunchalar, tarixiy shaxslar va madaniy an’analarga tayanib, ramziy ma’lumotlardan keng foydalanadi, kitoblarida nafaqat detektiv hikoyalarni, balki ma’naviy va falsafiy masalalarni ham chuqur aks ettiradi.

Den Braun asarlarining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri bu - diniy va tarixiy ramzlardan keng foydalanganligi bo‘lib, bu ularni tasavvuf, din va tarix bilan qiziquvchi kitobxonlarni ayniqsa o‘ziga maftun qiladi. Shu bilan birga, bu turdagi romanlar tarjimonlar uchun diniy va ramziy lug'atni tarjima qilishning o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq muayyan muammolarning yuzaga kelishiga turtki bo‘ladi. Muammo nafaqat iboralarning ma'nosini to‘g'ri yetkaza bilishda, balki boshqa tildagi kitobxonlar uchun ularning madaniy va tarixiy ahamiyatini saqlab qolishda hamdir. Muayyan qiyinchilik shundan iboratki, Braun asarlarida qo‘llanilgan diniy ramz va tushunchalar G‘arb madaniyatining kontekstida o‘ziga xos ma’nolarga ega bo‘lib, ularning talqini O‘zbekiston kabi boshqa mamlakatlarda yashovchi nafaqat madaniyati balki e’tiqodi bilan farq qiluvchi kitobxonlarning idrokida ham farq qilishi tabiiydir.

"Da Vinchi siri" romanini oladigan bo‘lsak, undagi markaziy element bu - Muqaddas Graal mavzusi, va uning atrofida qamrab olgan sir-sinoatlar va uning xristian dini tarixidagi ahamiyati hisoblansa, "Ibtido" asarida esa Den Braun Dante Aligyeriga xos ramzlar va matnlariga tayanadi, bu asarda ular haqida ko‘plab diniy va falsafiy ishoralar ham mavjud. Ushbu tushunchalarni boshqa tillarga tarjima qilishda tarjimondan nafaqat diniy lug'at haqida ma'lumotga ega bo‘lishlikni, balki madaniy kontekstlarni chuqur tushunishini, shuningdek, ushbu ma'nolarning boshqa til va madaniy muhitga yetarli darajada yetkazish qobiliyatini ham talab qiladi.

Diniy iboralar va ramziy leksikalarni tarjima qilish qiyin vazifa bo‘lishi mumkin, chunki aksariyat hollarda hatto tillar o‘rtasidagi bevosita o‘xshashlikni topishning imkoni ham yo‘q. Bu moslashtirish, aniqlashtirish, o‘zgartirish va ba'zan kontekstni to‘liq o‘zgartirish kabi turli xil tarjima strategiyalaridan foydalanish zaruratiga olib keladi. Bu holda tarjimonning vazifasi nafaqat ma'noni to‘g'ri yetkazishi, balki matnning atmosferasini, uning hissiy kuchini va madaniy ahamiyatini saqlab qolishi maqsadga muvofiqdir.

Bundan tashqari, G'arb va Sharq madaniyatlarida diniy tushunchalarni idrok etishdagi farqlarni hisobga olgan holda "Da Vinchi siri" va "Ibtido" romanlaridagi diniy va ramziy lug'atni

tarjima qilishda, jumladan asarlarning o‘zbekcha talqinida tarjimonlar Muqaddas Graal, Birodarlik, Dante ramzlari va boshqalar kabi diniy ramzlarni yetkazish muammolarini qanday hal qilinishini, shuningdek, bu ramzlar turli til va madaniy kontekstlarda qanday qabul qilinishini ham ko‘rib chiqish maqsadli hisoblanadi.

Bu maqolada Den Braun asarlaridagi diniy lekska, simvolik tushunchalarni tarjima qilish bilan bog'liq muammolarni o‘rganish, shuningdek, matnda chuqur ma'no va ramziy qadriyatlarni yetkazishga yordam beradigan tarjima usullari va strategiyalarini ishlab chiqish lozim. Muvaffaqiyatli tarjima asl nusxadagi madaniy va tarixiy urg‘ularni saqlab qolishi, matnni boshqa tillarda so‘zlashadigan kitobxonlarga ochiq va tushunarli qilish uchun qanday yordam berishini ham ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, diniy va ramziy iboralar Den Braun romanlari matnining ajralmas qismi bo‘lishi bilan birga, yozuvchi “Da Vinchi siri” va “Ibtido” romanlarida matnning muhim elementi sifatida diniy va tarixiy simvolizmdan juda ko‘p marotaba foydalangan, u yuqorida qayd qilinganlardan nafaqat intriga yaratishda, balki falsafiy va teologik savollarni shakllantirishda ham mohirona qo‘llagan. Bu kabi asarlar detektiv, falsafiy roman va tarixiy trillerning sintezi hisoblanib, muallifga ko‘plab murakkab tushunchalardan foydalanish imkonini beradi, ularning aksariyati bevosita diniy simvolizm bilan bog‘liqdir. Shu bilan birga, “Da Vinchi siri” asarida asosiy element Muqaddas Graal tushunchasi bo‘lganligi uchun Braun uni moddiy ob'ekt sifatida emas, balki faqat bir nechta tanlanganlargagina ma'lum bo‘lgan yashirin haqiqat sifatida izohlaydi. Yozuvchi Muqaddas Graalni an'anaviy kosa sifatida emas, balki ko‘chma ma’nodagi so‘z ya’ni metafora sifatida - Marya Magdalena bilan bog'liq sir sifatida taqdim qiladi va u qonning chizig'i bo‘lib, u bilan bog'liq bo‘lgan sir xristian cherkovi tomonidan ehtiyotkorlik bilan yashirilgan. Bu haqiqat chuqur ramziy ma’noga ega bo‘lib, asarni shunchaki detektivligini emas, balki e’tiqod, haqiqat va tarixiy xotira g‘oyalarining o‘ziga xos falsafiy o‘yiniga aylantira olishi bilan boshqa asarlardan ajralib turadi. Braun yangi afsonani yaratadi, natijada unda turli diniy artefaktlar va belgilar an'anaviy diniy ta'limotlar tomonidan berilganidan boshqacha ma'noga ega bo‘ladi. Masalan, u Marya Magdalenani nasroniylik tarixidagi roli haqidagi an'anaviy idrokni shubha ostiga qo‘yadi va uni Muqaddas Graalning "haqiqiy" ma'nosini ochib beradigan markaziy shaxsga aylantiradi, ya’ni

Sophie scanned the work eagerly. "Does this fresco tell us what the Grail really is?" "Not what it is," Teabing whispered. "But rather who it is. The Holy Grail is not a thing. It is, in fact... a person". [1]

Софи впилась взглядом в иллюстрацию.

– Так, получается, эта фреска говорит нам, что на самом деле представляет собой чаша Грааля?

– Не что, – прошептал в ответ Тибинг. – Скорее кто. Дело в том, что Грааль никакой не предмет. На самом деле это… лицо вполне одушевленное. [4]

Sofi sur’atga sinchkovlik bilan nazar sola boshlai,

- Bundan kelib chiqadiki, bu sur’at Graal kosasi aslida nimadan iborat ekanligini bildiradimi?

Софи суратга синчковлик билан назар сола бошлади.

- Nima emas, - shivirladi Tibing, - kimdan. Gap shundaki, Graal hech qanaqangi buyum emas, u – odam.[1]

Bundan tashqari, G'arb madaniyatidagi "Muqaddas Graal" ko‘pincha yo‘qolgan xazina, Injil merosi va davra suhbati ritsarlari haqidagi afsonalarni qidirish bilan bog'liqni ham anglatadi. Biroq o‘zbek kitobxonlari uchun bunday tushuncha unchalik aniq bo‘lmasligi mumkin. Barcha ma’nolarni yetkazish uchun tarjimon masalaning nafaqat leksik tomonini, balki ushbu belgi bilan bog‘liq madaniy merosni ham hisobga olishi kerak. O‘zbek tilida bu nafaqat aniq tarjimani, balki kitobxon muallif tomonidan qo‘yilgan barcha ma'nolarni tushunishi uchun mumkin bo‘lgan tushuntirishlarni ham talab qiladi.

Diniy ramzli leksikaning tarjimasida Braunning romanida "gunoh", "tavba", "qutqarish", "muqaddas bitik" kabi boshqa ko‘plab diniy atamalar va tushunchalarning roli katta hisoblanadi. Ushbu atamalar diniy va madaniy an'analarga qarab turli xil talqinlarga ega bo‘lishi mumkin, bu tarjimada muhim qiyinchilik tug'diradi. "Da Vinchi siri" da diniy ramzlar nafaqat syujetni qurish uchun, balki haqiqiy imon va yolg'on deb hisoblanishi mumkin bo‘lgan narsalar haqida falsafiy mulohazalar yaratish uchun ham xizmat qiladi. Bu yerda tarixiy haqiqat, katolik cherkovi va xristian mifologiyasida ayolning roli bilan bog'liq savollar shubhasiz paydo bo‘ladi.

Shu bilan birga, "qutqarish" yoki "tavba qilish" atamalarni yetkazish ham qiyin bo‘lishi mumkin, chunki bu tushunchalar turli diniy kontekstlarda turli xil ma'nolarga ega ekanligini unutmaslik darkor. Xristian an'analarida poklanish Iso Masihning azob-uqubatlari va o‘limi orqali gunohlarni kechirish jarayonini anglatadi. Biroq, boshqa dinlar va falsafiy maktablarda qutqarish tushunchasi boshqacha talqin qilinishi mumkin. O‘zbek tilida ham ushbu leksikalarni tushunishning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud, bu jihatdan tarjimondan ma'noni yetkazishda ma'lum bir ehtiyotkorlikni talab qiladi. Masalan, Islom an'analarida gunohlarni kechirish ko‘pincha tavba qilish harakati va inson xatti-harakatlarining o‘zgarishi bilan bog'liq bo‘lib, bu nasroniylarning idrokidan farqli o‘laroq o‘ziga xos xususiyatlarga egadir.

Diniy ramzlar va tarixiy voqealarga ishoralar, masalan, fitna nazariyalariga yoki taniqli diniy artefaktlarga murojaat qilish, tarjimondan nafaqat leksik aniqlikni, balki maqsadli auditoriyaning madaniy xususiyatlarini hisobga olish qobiliyatini ham talab qiladi. Masalan, Braunning romanlarida doimiy ravishda katolik cherkovi, Papa va diniy marosimlarga havolalar mavjud bo‘lib, ular xristian tarixi bilan tanish bo‘lmagan kitobxonlar tomonidan noto‘g’ri tushunilishi mumkin. G'arbda yuqorida qayd qilingan tushunchalar nasroniylik an'analari nuqtai nazaridan qabul qilingan bo‘lsa-da, o‘zbek tilida so‘zlashuvchi kitobxonlarning ushbu ramzlarning mazmuni va ma'nosini tushunishlari uchun qo‘shimcha ravishda mazmunining yoritilishi maqsadga muvofiqdir.

Ushbu tushunchalarni idrok etishdagi noaniqlik tarjimondan ma'lum bir yondashuvni talab qiladi. Masalan, "Da Vinchi siri" romanida "Papa" yoki "birodarlik" tushunchasi

tushunmovchiliklarga yo‘l qo‘ymaslik uchun izoh yoki qo‘shimcha ma’nolarni talab qilishi mumkin. Ushbu atamalarning ma'nosini yetkazish bilan bir qatorda, asarga xos bo‘lgan sirli muhitni saqlab qolish ham muhimdir. Buning uchun tarjimon moslashish, perifraza yoki hatto madaniy sharhlarni kiritish kabi strategiyalardan foydalanishi mumkin, bu esa kitobxonga ushbu belgilarning ma'nosini yaxshiroq anglashiga imkoniyat yaratadi.

Bundan tashqari, G'arb va Sharqning diniy an'analariga xos bo‘lgan iboralar, diniy leksika va ramzlarni tarjima qilish "Ibtido" romanida do‘zax va inson gunohlari tasviri bilan bog'liq bo‘lgan metaforalarga boydir. Braun tomonidan inson harakatlarining oqibatlarini tasvirlash uchun ishlatilgan metaforalar G'arb ilohiyoti va katolik an'analari bilan bevosita chambarchas bog'liq. Masalan, gunohkorlar uchun jazolar sodir bo‘ladigan joy sifatida do‘zax tushunchasi nasroniylik e'tiqodining muhim elementi hisoblanadi. Biroq, o‘zbek tilida so‘zlashadigan kitobxonlar uchun bu kabi metafora ma'lum bir moslashuvni talab qilishi mumkin, shu bilan birga bu madaniyatlarda do‘zax haqidagi tasavvurlar bir-biridan farq qiladi. Belgilarni moslashtirish va o‘zgartirish diniy va ramziy lug'at tarjimasining muhim jihati hisoblanadi. Masalan, agar "Da Vinchi siri "Muqaddas Graal " ni eslatib o‘tsa, boshqa tillardagi kontekstda tarjimon bu nafaqat afsonaviy ob'ekt, balki xristian merosi kontekstida muhokama qilinadigan ramziy haqiqat ekanligini tushuntirishi kerak bo‘lishi mumkin. O‘zbek kontekstida esa diniy ramzlarni idrok etishning mahalliy xususiyatlarini hisobga olish va tarjimani kitobxonga tushunarli bo‘lishi uchun moslashtirish ham muhimdir hisblanadi.

Shunday qilib, Den Braunning "Da Vinchi siri" va "Ibtido" kabi badiiy asarlaridagi diniy ramzli leksikalarning tarjimasi tarjimondan nafaqat aniqlikni, balki madaniy kontekstlarni, falsafiy va diniy tushunchalarni chuqur tushunishni talab qiladigan ko‘p bo‘g'inli va ko‘p darajali jarayon hisoblanadi. Braunning asarlarida bu ramzlar nafaqat hikoya rolini o‘ynaydi, balki tarix, din va inson ongi bilan bog'liq falsafiy va teologik fikrlarning butun qatlamini yaratib beradi.

Muqaddas Graal, gunoh, tavba kabi diniy tushunchalarni, shuningdek "Ibtido"da do‘zaxni tasvirlash kabi murakkab metaforalarni tarjima qilish jarayoni ushbu ramzlar va tushunchalarni turli madaniyatlar va tillarda idrok etishdagi farqlarni hisobga olish zarurati bilan bog'liqdir. G'arb diniy an'analarining ajralmas qismi bo‘lgan ushbu ramzlar tarjimondan asarning o‘ziga xos atmosferasi va falsafiy chuqurligini saqlab qolish uchun kontekstga alohida e'tibor berishni va moslashishga ehtiyotkorlik bilan yondashishni talab qiladi.

Asosiy jihat tarjimonning nafaqat diniy ramzli leksikalarning bevosita ma'nosini, balki turli mamlakatlar va til muhitida turlicha qabul qilinishi mumkin bo‘lgan madaniy va tarixiy ahamiyatini yetkazish qobiliyatini ham anglatadi. Asl matn tegishli bo‘lgan diniy va madaniy an'analarni tushunish va maqsadli auditoriyani bilish kitobxonlar tomonidan to‘laqonli asar sifatida qabul qilinadigan, uning barcha subtekstlari va chuqurligini saqlaydigan muvaffaqiyatli tarjima uchun asos hisoblanadi.

Shunday qilib, diniy ramzli leksikani tarjima qilish tarjimondan nafaqat og'zaki shakllarni yetkazish mahoratini, balki matnga kiritilgan murakkab madaniy va falsafiy g'oyalarni talqin

qilish qobiliyatini ham talab qiladi. Tarjimon ma'no uzatishning aniqligi va ramziy kontekstni saqlash o‘rtasidagi muvozanatni saqlashi juda muhim, shundagina kitobxon asl auditoriya boshdan kechirayotgan muhitni his qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. “Do Vinchi siri” Den Braun. Raximov M., Sobirov B. rus. tarj.T:.2007
2. “Ibtido” Den Braun. O G’ulomova tar. Asaxiy T:.2021
3. “Происхождение”/ Ден Браун. Перев с анг. И.Болычев. AST Publishers/Москва: 2017.
4. “Код До Винчи”/ Ден Браун. Изд.Act/Москва: 2004 Гл.55
5. Васильева, И. М. *Символизм в литературе: Теория и практика перевода*. Москва: Либроком, 2010.
6. Brown, Dan. *The Da Vinci Code*. Doubleday, 2003.
7. Brown, Dan. *Ibtido*. Doubleday, 2013.
8. Raxmatova, S. A. (2022). Shon O’Keysi asarlaridagi g’oya va badiiylik. *Science and Education*, *3*(11), 1367-1371.
9. Raxmatova S. Jahon bestseller romanlari muallifi den braunning ijod yo‘li. Zamonaviy til fanlari: an’analar va istiqbolliyo‘nalishlar respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari 28.11.2024., Samarqand. 298 b.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ОБ ОСЛОЖНЕНИИ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ОДНОРОДНЫМИ ЧЛЕНАМИ

Шавкат Жумаев
ст. преподаватель кафедры русского языка и методики его преподавания ДжГПУ, Узбекистан
E-mail: Jumaev1952@mail.ru

Аннотация: В статье анализируются общие способы осложнения простых предложений: однородными членами предложения, обособленными членами предложения, вводными и вставными конструкциями и обращениями. Основное внимание уделяется осложнению предложений обособленными однородными членами, так как однородными могут быть и главные, и второстепенные члены. Однородные члены, особенно однородные определения, выполняют в предложении разнообразные стилистические функции.

Ключевые слова и выражения: Осложнение, обособление, предикативность, полупредикативность, однородные члены, однородные главные члены, однородные определения, однородные дополнения, однородные обстоятельства, употребление однородных членов, стилистическое использование.

Простое предложение может осложняться следующими элементами:

- однородными членами предложения;
- обособленными членами предложения;
- вводными и вставными элементами;
- обращениями.

Все перечисленные случаи называют также особыми явлениями в синтаксисе простого предложения. Названные конструкции отличаются большим разнообразием и пестротой, но их объединяет то, что они придают простому предложению добавочную предикативность или полупредикативность.

Полупредикативность - это добавочное к основному сообщение об отнесенности высказывания к действительности. Таким образом, осложненное простое предложение занимает промежуточное положение между простым предложением (с одной предикативностью) и сложным (двумя и более предикативными частями).

В нашей работе мы рассмотрим в качестве осложняющих простое предложение однородные члены предложения, так как они могут выражаться самыми разными способами.

Однородными членами принято называть формы слов и их комплексы, связанные внутри предложения сочинительной связью и выполняющие в предложении одну и ту же синтаксическую функцию. Однородными бывают любые члены предложения, как главные, так и второстепенные - подлежащее, сказуемое, определение, приложение, дополнение, обстоятельства.

Не являются однородными следующие конструкции:

1) слова, повторяющиеся с целью усиления: Еду, еду в чистом поле;

2) части фразеологических сочетаний: Встанем ни свет ни заря; Поговорили о том о сем;

3) сочетания глаголов, выступающих в роли единого сказуемого (простого глагольного, но осложненного): Пойду посмотрю, чем занимаются остальные; Возьму и скажу все , как есть. Такие простые глагольные осложненные сказуемые употребляются в разговорной речи;

4) сочинительные сочетания типа: читатель и книга, Чехов и русский язык.

Однородные могут быть подлежащее и сказуемое.

1.Подлежащее. Несколько подлежащих, соединенных сочинительными союзами или бессоюзной связью, являются однородными. Они могут быть при этом морфологически однотипными или не однотипными (выражаться разными способами): Лесть и трусость - самые дурные пороки (выражены существительными); Как-то летом братья и двое ребят из соседнего двора неосторожно углубились в лес и вскоре поняли, что заблудились (выражены существительным и сочетанием числительного с существительным).

Не являются однородными существительные, выраженные в форме именительного падежа в номинативных односоставных предложениях: Тишина, темнота, одиночество и этот странный шум.

2.Сказуемое. Сложно и противоречиво решается вопрос об однородности сказуемых.

Однородные сказуемые представляют собой сочетания простых глагольных, составных глагольных или сказуемых смешанного типа.

Однородные сказуемые могут быть одиночными и с зависимыми словами, морфологически однотипными и неоднотипными, объединяться союзной или бессоюзной связью. Например: Липовый стол был недавно выскоблен и вымыт; Лес был старый, чистый, без подлеска; Он непременно хотел стать героем и для этого был готов сделать любое, самое страшное, что бы ему ни предложили.

Также однородными бывают второстепенные члены предложения

Второстепенные члены предложения, образуя сочинительный ряд словоформ, обязательно оказываются соподчиненными, т.е. подчиненными вместе. Они относятся к одному и тому же члену предложения - главному или второстепенному - или всему

предложению в целом, если занимают позицию детерминанта. Различаются однородные дополнения, обстоятельства, определения и приложения.

Однородные дополнения имеют форму одного падежа: Спрятаться от дождя и ветра было негде. Однородные дополнения выражаются объектным инфинитивом: Приказано было явиться на экзамен вовремя и отчитаться перед группой.

Однородные обстоятельства объединяются, обычно одним и тем же значением: времени, места, причины, цели и др.: Речь его лилась тяжело, но свободно.

Возможно иногда объединение и разноименных обстоятельств при условии обобщенности значения сочетающихся слов: Где-то, когда-то я слышал эти слова; Зачем и почему мне необходимо там быть?

Однородные обстоятельства могут быть морфологизированными или оформленными по-разному: Объяснялась дама тихим голосом и не поднимая глаз.

Однородные определения. Определения могут быть однородными и неоднородными. Их разграничение является одним из самых трудных вопросов современного синтаксиса. Однородные определения зависят от одного и того же слова и могут быть как согласованными, так и несогласованными: Пришедший откинул капюшон, обнаружив совершенно мокрую, с прилипшими ко лбу волосами голову.

Однородные определения можно различать на основе нескольких критериев: по семантике, морфологическим свойствам, синтаксическим характеристикам

По семантике однородные определения характеризуют один предмет по разным признакам или разные предметы по одному признаку: Внизу в синих, желтых, лиловых пятнах мерно качалось отражение города; Он протянул мне красную, опухшую, грязную руку. Неоднородные определения характеризуют всегда один предмет, но с разных сторон: Необыкновенно хороша была мама в легком оливковом платье.

Семантический признак, как мы уже отметили, не является единственным и для определения однородных определений следует учитывать и морфологический критерий. К однородным относятся определения или только качественные, или только относительные: Над нами шумели красивые, стройные деревья; но: над нами был таинственный дубовый лес.

Существенным при установлении однородных определений считается синтаксический критерий, который имеется в трех случаях:

1. Если каждое из определений непосредственно связано с определяемым словом, а сами определения связаны сочинительной связью, допускающей вставку соединительного союза и: Он протянул мне красную, грязную, опухшую руку. В этом случае определения считаются однородными.

Определения считаются неоднородными, если одно из них непосредственно связано с определяемым словом и образует с ним словосочетание, а другое определение относится ко всему словосочетанию, как к сложному наименованию.

2. Однородность и неоднородность определений зависит от их количества. Чем больше определений, тем ярче интонация перечисления.

Хороша развесистая, белоствольная, светло-зеленая, веселая береза.

3. В постпозиции определения выступают как однородные. Сравните:

Теперь у нас строят большие каменные дома; но: Теперь у нас строят дома большие, каменные.

Стилистические функции однородных членов предложения.

Однородные члены предложения выполняют различные стилистические функции:

1. При помощи однородных членов предложения может создаваться комический эффект, если сопоставляются далекие или несовместимые понятия: За другим столом сидит с книжником человек с хорошим именем, но в худых сапогах (Гиляровский).

Комический эффект может создаваться при нанизывании однородных членов предложения: И над всем этим, величественно и грузно опершись слоновыми локтями о раму, возвышается ... нет, не возвышается ... ширится ... нет, не ширится ... непомерно присутствует, царит, доминирует, подавляет и ужасает чудовищной комплектацией польский генерал (Катаев).

2. Однородные члены предложения придают повествованию особую выразительность, напряженность, если каждый последующий однородный член усиливает смысл предыдущего, т. е. возникает смысловая градация: Фашизм ограбил, разъел, расшатал Европу (Эренбург). Значение градации поддерживается не только на уровне значения однородных членов, но морфем, например приставок: Многое за годы войны передумано, пересмотрено, переоценено.

3. В художественной речи однородные члены используются в описаниях предметов, окружающей обстановки; а также при создании портретов, для характеристики лица, предмета:

В поэзии: Все, как тогда, в то лето злое: и жесткий шорох пыльных трав, и ветер, дышащий золою, и грохот бомб у переправ, и блеклый хворост маскировки, и жаркий, жадный ход машин, и пеший, раненный на бровке, и он, наверно, не один...

4. В официально-деловом, научном стилях однородные члены предложения употребляются для классификаций, детального описания явлений, предметов: Итак, к началу 30-х годов в атомном спектакле участвовало только 4 действующих лица: электрон, протон, нейтрон и фотон.

Применение в речи однородных членов предложения, особенно распространенных, придает речи выразительность, интонационную плавность или резкость.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка // Учебник / Электронное издание. – М.: Центр дистанционного образования МГУП, 2002. – 432 с.

2. Сиротинина О. Б. Лекции по синтаксису русского языка. М., 2001. – 300 с.

3. Скобликова Е. С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения (теоретический курс). Учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 2006. – 320 с.

4. Русский язык: Учебник. / Под ред. Н.С. Валгиной. – М.: Логос,

5. 2002. – 528 с.

6. Современный русский язык. Фонетика. Лексикология. Словообразование. Морфология. Синтаксис. Пунктуация. / Под ред. Л. А. Новикова. – Санкт-Петербург, Москва, Краснодар, 2003. – 864 с.

7. Жумаев Ш.Д.Сборник «Синтаксический разбор» (Методические рекомендации, упражнения и лабораторные работы). Джизак, 2020.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ПОНЯТИЯ ПРЕДИКАЦИИ И АНАЛИЗА ЛЕКСЕМЫ В ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Ибатова Амира Шавкатовна
(PhD) Доцент кафедры «Языков» Самаркандского филиала Ташкентского университета информационных технологий
amiraibatova1911@gmail.com
tel .: (91)7001901

Аннотация. В статье рассматривается понятия предикации и анализа лексемы, стилистическая окраска прагматического потенциала функциональные возможности, на основе которых можно судить о вопросы о лексической сочетаемости, а также восстановление духовной и материальной культуры людей, диалектического словаря и семантических описаний жизни людей. Важнейшие основные категории, описывающие объективный мир, а также характерные для понятия диалекта, которые формируют основу для формирования категорий действующих в языкознание. Проблема функционирования единиц языка, и какое место занимает понятие предикации в национальном сознании. Словарное определение лексемы показывает последовательное изменение и усложнение мысли в языке. Фразеологический материал свидетельствует о том, что в устойчивых сочетаниях лексемы может иметь разные значения.

Ключевые слова: предикация, анализ, синоним, значение, концепт, лексема, продукт, семантический, сочетаемость, хлеб, фразеологический материал, единиц языка, словарь.

Annotatsiya. Maqolada leksemaning predikatsiya va tahlili tushunchalari, funksional imkoniyatlarning pragmatik potentsialining stilistik ranglanishi, ular asosida leksik moslik masalalarini hukm qilish, shuningdek, ma’naviy va moddiy madaniyatni tiklash masalalari ko‘rib chiqiladi. Dialektik lug‘at va odamlar hayotining semantik tavsiflari. Ob’ektiv dunyoni tavsiflovchi eng muhim asosiy kategoriyalar, shuningdek, tilshunoslikda faoliyat yurituvchi kategoriyalarning shakllanishiga asos bo‘lgan dialekt tushunchasiga xos bo‘lganligi ko‘riladi. Til birliklarining faoliyati muammosi, predikatsiya tushunchasining milliy ongda qanday o‘rin egallashi. Leksemaning lug‘at ta’rifi tilda fikrning izchil o‘zgarishi va murakkablashishini ko‘rsatadi. Frazeologik materiallar turg‘un birikmalarda leksemalar turli ma’noga ega bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: predikatsiya, tahlil, sinonim, ma’no, tushuncha, leksema, mahsulot, semantik, moslik, non, frazeologik material, til birliklari, lug‘at.

Abstract. The article examines the concepts of predication and analysis of the lexeme, stylistic coloring of the pragmatic potential of the functional capabilities, on the basis of which one can judge the issues of lexical compatibility, as well as the restoration of the spiritual and material culture of people, dialectical vocabulary and semantic descriptions of people's lives. The most important basic categories describing the objective world, as well as characteristic of the concept of dialect, which form the basis for the formation of categories operating in linguistics. The problem of the functioning of language units, and what place does the concept of predication occupy in the national consciousness. The dictionary definition of the lexeme shows a consistent change and complication of thought in the language. Phraseological material indicates that in stable combinations the lexeme can have different meanings.

Keywords: predication, analysis, synonym, meaning, concept, lexeme, product, semantic, compatibility, bread, phraseological material, language units, dictionary.

Введение.

Выявление лексемы заключается в исследовании предикативных сочетаний и построении. Исследование позволяет определить границы денотата, представляющего объем понятия. Семантические константы построены на основе законченных высказываний. Для анализа были отобраны контексты, принадлежащие публицистическим жанрам, этнографическим работам, художественным произведениям. Такой подбор текстов объясняется стремлением исследовать движения концепта и изменение содержательных форм, отражающихся в различных функциональных стилях в разное время. Большее число контекстов извлечены из публицистических жанров, отражающих различные стороны концепта «хлеб» в его современном бытовании. Полные предикаты были извлечены из следующих контекстов: «Хлеб» – это первый продукт, который человек начал готовить самостоятельно – почти алхимическим превращением муки и воды. Это – первый акт творчества. Хлеб – нечто другое, он «зреет», «рождается», и мы получаем продукт, не похожий на первоначальные ингредиенты. Хлеб был и должен оставаться самым доступным продуктом - это синоним еды в принципе, синоним жизни.

Методы и анализы.

Хлеб стал символом радушия и гостеприимства, так как встреча гостей обязательно сопровождалась традиционным караваем и солью, а также этикетной формулой *хлеб-соль*. В течение многих веков хлебные изделия были неотъемлемой частью обрядовой и обыденной жизни людей. В повседневном рационе этот продукт питания, как и каши, занимал центральное место. Его отсутствие изза неурожая зерна неизбежно приводило к голоду, другая пища не могла его заменить.

Существовали и областные различия. Этнограф С.В.Максимов писал о разделении России на пшеничное, ржаное и ячменное царство (юг, средняя полоса и север России соответственно). Основным являлось ржаное, так как в быту наиболее распространёнными были изделия, выпекаемые из ржи. В «Толковом словаре» В.И.Даля *хлеб* определяется в первую очередь как черный, ржаной. Этот вид доминировал с X до XVII вв. Предположительно в этот период сформировались основные особенности славянской кухни, в которой преобладали мучные и продукты. В это время как бедные, так и богатые люди, ели ржаные изделия, которые выпекали самостоятельно, в своде житейских правил XVI века, памятнике русской письменности «домострой» указано, что домашнюю выпечку готовили в отдельном помещении, отгороженном от основной «поварни», которое называлось *хлебня*. Хлеб из пшеничного зерна был распространен меньше и вошел в рацион русских людей после реформ Петра Великого.

Результаты.

Очень широко представлена в русской языковой картине мира лексико-семантическая группа, маркированная по признаку «хлебобулочные изделия с начинкой», поскольку на русском столе первое место занимали пироги, а в русской кухне существовали и по сей день существуют многочисленные виды этого мучного изделия. В противовес русской, узбекская диалектологическая картина мира по данному признаку представлена лишь немногими единицами, а в качестве номинаций, обозначающих ингредиенты начинок, выступают лексемы с семой мясо, съедобные травы, тыква, картошка. Наряду с этим узбекская ментальность способствует выделению и таких концептуальных признаков, не обнаруженных в русских диалектах и не зафиксированных в словаре В.И.Даля, как «разновидности хлеба», «приготовленный из пресного теста» и «слоистости хлеба». Большой интерес представляет и тот факт, что узбекская ментальность и гастрономические традиции характеризуются наличием большого количества мучных похлебок, номинированных лексемой атала, а также такого мучного изделия, как халва. Хлеб назван именем существительным, одной из важнейших грамматических категорий языка. «Грамматические категории явным образом выражают понятийные категории ментальности», отмечает В.В.Колесов. Имя существительное соотносится с первой из категорий, выделяемых Аристотелем, категорией сущности. *Сущность* входит в семантическую парадигму *суть – существо – сущее – сущность – существенностью. Сущность* – это понятийная содержательная форма концепта, образом которого является *сущее*, в качестве основания выступает *суть* 'самое главное, самое важное в чем-либо'. *Суть* присутствует во множестве как *сущее* и *сущность* в постоянном существовании каждого *существа*. Возможности лексической сочетаемости исследуемой единицы довольно широки. Выделяются словосочетания с

существительными: ломоть, краюха, буханка; вкус, запах; качество, цена (хлеба); глаголами: выпекать, продавать хлеб; ссыпать, обмолачивать хлеб.

Заключение. Собранный фразеологический материал свидетельствует о том, что в устойчивых сочетаниях слово «хлеб» может иметь разные значения. Особое внимание привлекают выражения, в которых слово хлеб означает «средство, необходимое для существования». Кроме того, нужно заметить, что слово «хлеб» может употребляться в выражениях, дающих характеристику человеку. О добром человеке скажут: «Отдаст последний кусок хлеба». Если кто-то умеет зарабатывать, то его характеризуют так: «Кусок хлеба может заработать». Итак, в процессе комплексного описания исследуемой единицы мы получили важную информацию, на основании которой можно судить о семантических, стилистических и функциональных возможностях общенародного символа плодородия и материального благополучия. Некоторые эпитеты из этого списка могут употребляться с лексемами хлеб*: готовый, дешевый, казенный, легкий, монастырский, сытный, тяжелый, чужой*. Для разграничения семантики данных лексем необходимо обращаться к контексту.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Формальная модель языка и представление лексикографических знаний // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 123-138.

2. Апресян Ю.Д. Англо-русский синонимический словарь / Ю.Д. Апресян [и др.]. – М., 1979.

3. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии / О.С. Ахманова. – М.: Просвещение, 1952. – 293 с.

4. Байбородин А.Г. Русский месяцеслов. – Иркутск, 1998. – 539 с.

5. Барашков В.Ф. А как у вас говорят?: Кн. для учащихся. – М.: Просвещение, 1986. – 111 с.: илл.

6. Вольпер И.Н. Легенды и быль о продуктах – М.: Экономика, 1969. – 179 с.

7. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1–4. Т. 4. – М.: Русский язык, 1980. – 683 с.

8. Ибатова А.Ш. “Анализ и аспекты исследования лексемы «хлеб»”. «Страны. Языки. Культура» материалы 11-й международной научно-практической конференция. Махачкала – 2020. 131 стр.

9. Ибатова А.Ш. “Понятие лексикографического портрета словарных единиц, связанных с хлебом”. “Актуальные проблемы тюркологии: Россия и тюрко-мусульманский мир”: X-Международная тюркологическая конференция. Казань - 2021. – С. 22-24.

10. Ibatova A.Sh. “Research of terminological systems of vocabulary units". American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education Volume 02, Issue 09, 2024, ISSN (E): 2993-2769. IF (Impact Factor):10.23/ www. grnjournal.us /USA/ P.51-54

11. Rakhmatova Saodat Amrakulovna. «Development of concepts of academic writing in the genres of scientific language among students of technical universities»Akademik journal Middle Europen Scientifik Bulletin (MESB) ISSN: 2694-9970 Table of Content-Volume 20 (Jan2022) Стр.187-191 https://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/article/view/1048

12. С.А.Рахматова. Формирование навыков академического письма через академическое чтение у студентов технических вузов. “Xorijiy tillarni o‘rganishda ilg‘or innovatsion yondashuvlar: milliy va xorijiy tajribalar” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumani СамИСИ. Самарканд 2024 yil 19-20 aprel. – С. 339-344

13.С.А.Рахматова. Кредитно-модульная система для мобильности студентов. International Conference on “Language and Cultures: Prospects for Development in the 21st Century”. USA. 30 march 2022. - 269-271стр. Konferensiya sayti: Com papers. Online-conferences.

14.С.А.Рахматова. Социолингвистическое явление в русском просторечии. Наука и мир. Международный научный журнал. –№ 2 (90), Том 1. ISSN 2308-4804, Импакт-фактор журнала -0,325(2013,Австралия), Волгоград. 2021. – С.44-46.

15.Сулименко Н.Е. Современный русский язык. Слово в курсе лексикологии: учебное пособие. – М.: Наука: Флинта, 2006. 352 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

XX ASR INGLIZ AYOLLAR NASRINING BA’ZI NAZARIY MASALALARI

Kozokova Charos
Samarqand davlat chet tillar instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqola XX asr ingliz ayollar nasrining xususiyatlarini nazariy adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganishga bag‘ishlangan. Asosiy rivojlanish tendensiyalari aniqlanadi, ingliz tilidagi ayollar nasri poetikasining asosiy xususiyatlari umumlashtiriladi, masalan, shakl bilan tajribalar, mavzularni rivojlantirish, feminizm bilan aloqalar va boshqalar.

Kalit so‘zlar: ayollar nasri, adabiy harakat, xotin-qizlar muammosi, oila munosabatlari, ayol va jamiyat.

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ АНГЛИЙСКОЙ ЖЕНСКОЙ ПРОЗЫ XX ВЕКА

Аннотация. Статья посвящена исследованию особенностей английской женской прозы XX века в аспекте теоретического литературоведения. Выявлены основные тенденции развития, обобщены основные особенности поэтики англоязычной женской прозы, как эксперименты с формой, разработкой тем, связь с феминизмом и др.

Ключевые слова: женская проза, литературное течение, женский вопросы, семейные отношения, женщина и общество.

SOME THEORETICAL ISSUES OF 20TH CENTURY ENGLISH WOMEN'S PROSE

Abstract. The article is devoted to the study of the characteristics of English women's prose of the twentieth century in the aspect of theoretical literary criticism. The main development trends are identified, the main features of the poetics of English-language women's prose are summarized, such as experiments with form, development of themes, connections with feminism, etc.

Key words: women's prose, literary movement, women's issues, family relationships, woman and society.

Kirish. Ayollar nasri, ayollar dramaturgiyasi va boshqa muallifi ayol fenomeni bilan aloqador yo‘nalishlar, umuman ayollar adabiyoti mavzusi kabi, ko‘pchilikni qiziqtiradigan va shu bilan birga hali hamon o‘z echimini topolmayotgan ilmiy sohaligicha qolib ketmoqda.

Milliy adabiyotshunoslikda yaratilgan ayrim tadqiqotlarda ilmiy atamalar chalkashtirib yuborilgan[1] hamda ayollar adabiyoti tushunchasini asosan ayol obrazi talqini bilan bog‘lash xolatlari kuzatiladi.[2]. Shu sababli mazkur maqolamizda tadqiqotimiz obekti bo‘lgan ayollar nasrining nazariy xususiyatlarini ilmiy asoslashga, turli talqinlarni yagona maxrajga keltirib sharhlashga xarakat qilamiz.

Adabiyotlar tahlili. Ayollar nasri bu adabiy janr ham, ma’lum mazmundagi kitoblar jamlangan javon ham emas. Ayollar nasri, umuman ayollar adabiyoti kabi alohida fenomen, betakror so‘z san’ati hodisasi bo‘lib, o‘z tarixi hamda xossalariga ega. Turli ma’lumotnoma-lug‘atlarda shunday talqinga ham duch kelamiz: ayollar nasri bu “olamni, ijimoiy tajribani va amaliyotni ayollar nigohi bilan bayon qiladigan adabiy matnlardir”[3]. Bunga ayollar nasri tarixini ilova qilib hamda shu yo‘nalish vakilalari ijodini o‘rganib, biz unga xos bo‘lgan bir nechta xususiyatlarni qayd etdik:

-asar muallifi va bosh qaxramoni ayol kishi:

- asarda “ayollar masalasi” ko‘tariladi;

- aksariyat xollarda asar zamirida avtobiografik maktub yotgan bo‘ladi.

Bu xususiyatlar retrospektiv-tarixiy planda qaralganda kuzga tashlanadi. Bundan tashqari ayollar nasriga xos bo‘lgan badiiy-psixologik va poetik xususiyatlarni ham ta’kidlashimiz lozim:

- psixologizm va ekspressivlik erkaklar nasriga nisbatan yuksakroq;
- tez-tez o‘zligini qurbon qilish va barchani kechirib yuborish motivi uchraydi, bu esa asarning alohida emotsional ta’sirchanligini oshiradi;
- zamonaning siyosiy va iqtisodiy muammolaridan chekinilganligi.

Tahlil va natijalar. Masala tarixiga e’tibor qaratsak, XIX asrda adabiy mehnat to‘lasincha erkaklar zimmasida bo‘lgan. Faqatgina XIX asrning o‘ttizinchi yillariga kelib dastlabki ayol-mualliflar erkak hamkasblariga nisbatan raqobat qila boshlashdi. O‘sha asrning 80-yillariga kelib esa, to‘liq adibalar asarlaridan tashkil topgan to‘plamlar chop etildi – bu ayollar nasri tarixi uchun sakrash davri bo‘lishi bilan bir qatorda, o‘ta muhim adabiy-tarixiy hodisa xisoblanadi. Asta-sekinlik bilan jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy islohotlar ayollar nasrini adabiy yo‘nalishlarning biri sifatida e’tirof etilishiga olib kelish bilan bir qatorda, adabiy olamning ajralmas to‘laqonli bo‘lagiga aylanish imkonini berdi. Ayollar nasrining shakllanish tarixi ayollar emasipatsiyasi bilan bog‘liq bo‘lgan “ayollar masalasi”dan ajralgan holda o‘rganish mumkin emas.Jorj Sand («Grafinya Rudolshtadt»), Sharlotta Bronte («Villet»), Jeyn Ostin («Emma») kabilar o‘z romanlarida an’anaviy-odatiy hatti-xarakatdan farqlanuvchi yangicha xolatlarni tasvirlay boshlagan sohaning ilk kashshoflari edilar. Muallif-ayolga nisbatan munosabat vaqt o‘tishi bilan turlicha o‘zgarib turadi. Agar o‘n to‘qqizinchi asrning boshida unga nisbatan qisman bepisandlik va xayrihohlik bilan munosabatda bo‘lingan bo‘lsa, qisqa vaqt ichida ayollar uchun to‘liq legal bo‘lgan imkoniyatlar paydo bo‘ladi: tarjima ishi va bolalar uchun asarlar yaratish.Ammo o‘n to‘qqizinchi asrning o‘ttizinchi yillarida ayol-adabalar tanqidi yana keskin tus olib, ochiqdan ochiq kulgu va kinoyaga cho‘lg‘anadi.

Oltmishinchi yillarga kelib vaziyat yana uzgarib ketadi: ayollarning erkinlik xarakati qanchalik keng quloch yoysa, xuddu shu tarzda ayollarning adabiy mexnati erkinlashib, e’tirof etiladi. Asr so‘ngida ayollar adabiyotida ko‘plab nasrda ijod qiladigan adibalar nomini ko‘ramiz.

Ayolning o‘z taqdirini o‘zi belgilashi adabiyot maydoniga yangidan yangi mavzularni olib chiqdi. Ayollar nasri yana istalgan mavzuni ishlay boshladi: maishiy, ijtimoiy, falsafiy. Mazmun izlash, o‘zlikni anglash, jamiyat va shaxs munosabatlari, muhit va vaziyat ta’sirida shaxsning uzgarishi, o‘lim va xayot masalasi, va albatta, ular qatorida oila, muxabbat, bolalar, ulg‘ayish, uy-joy motivi kabilar ham keng ishlandi. Ayollar nasri fenomeni to‘g‘risida gapirar ekanmiz, ingliz adabiyotida o‘z davrida ayollar nasri rivojiga muhim hissa bo‘lib qo‘shilgan Luiza Mey Olkotning “Kichkina ayollar”, Jeyn Ostinning “G‘urur va irim”, Enni Berrouz va Meri SHafferning “Kitob va kartoshka qoldig‘idan pirogsevarlar klubi” asarlarini alohida eslatmoq joiz.

Ayollar adabiyoti yo‘nalishining ilk vakillari yaratib ketgan novellalar, muemuarlar, kundaliklar keyingi avlod vakilalari ijodida yoki hozirgi zamonda hikoya, qissa, hasbu-hol – romanlari va esselariga aylanib bordi.

XX asrga kelib o‘z faoliyatida ayollar nasrini ustuvor biladigan yaxlit «No Kidding Press» kabi nariyot uylari paydo bo‘ldi. «Common place» nashriyoti esa XIX-XX asrlarda yashab ijod qilgan, ammo hozirda nomlari unutilib borayotgan adibalarning memuarlari va badiiy nasrini chop etishga bag‘ishlangan «Ө» seriyasini nashr etishni boshlab yuborgan, ularda so‘z san’ati borasidagi ayollar tajribasi aks etgan.

Ta’kidlashimiz joizki, o‘tgan asrning oxiriga kelib, ayollar nasri alohida adabiy hodisa ekanligi e’tirof etiladi. Uni tahlil qilishadi va muhhokamaga qo‘yishadi, tadqiqotlar, bahs-munazaralar o‘tkazilib, turli mutaxassislar ishti rok etishadi: filologlar, sotsiologlar, tarixchilar. Ayollar nasrining alohida o‘z tili, estetikasi, tasvir uslubi bormi? Kimdir bu savollarga barchasi bor, mavjud deb javob bersa, kimdir adabiyotni genderlik jihatdan bo‘lish shartli deygan xulosaga keladi. Birovlar, ayollar nasri deyilganda muallif ayol kishi bo‘lgan har qanday asarni qamraydi, deb o‘ylasa (bu aslida xato qarash), boshqalar bu tushuncha zamirida feminizm va patriarxal turmush tarzi masalalarini qamrovchi matnlarni jamlamoqchi bo‘ladi. Nuqtai nazarlarning turlicha ekanligidan qatiy nazar, ishonch bilan ta’kidlashimiz lozimki, ayollar nasri - xayot va san’atning to‘laqonli aks ettirilishidir. Unga tajribalar va novatorlik, badiiy ideal axtarish hamda turli janrlar va oqimlarga xos xususiyatlarni sintezlash xos. Bu badiiy adabiyotni ayollarga xos takrorlanmas o‘ziga xoslik bilan, aynan o‘sha borliqni ayollar nigohi bilan tasvirlash xisobidan, boyitish demakdir.

“Ayollar nasri” atamasini ilmiy asosda o‘rganishga I.M.Popova, E.V.Lyubeznaya [4], L.F.Alekseeva, V.Kilyakov, N.A. Turanin[5] va boshqa adabiyotshunoslar e’tiboriga tushgan.

XX asr ingliz ayollar nasri o‘ziga yarasha boy va rangbarang adabiy oqim bo‘lib, bir qator iqtidorli adibalar ijodini qamraydi. Ulardan ba’zilari o‘z diqqat-e’tiborlarini ijtimoiy masalalarda va xotin-qizlarning jamiyatdagi o‘rni va roli masalalarida aynan ayollar tajribasiga

qaratishadi. Bunga misol tariqasida nomlari bashariyat adabiyoti va madaniyati tarixida saqlanib qolgan bir qator ijodkorlar va ularning asarlarini sanab o‘tish mumkin: qaxramonlarining ichki monologlari tafakkur oqimi usuliga tayanganligi, original tuzilishi bilan kitobxonlarga tanilgan V.Vulfning “Missis Dellouey” (Mrs. Dalloway), zamon va oilaviy munosabatlar masalasini o‘rganishga bag‘ishlangan “Mayoq tomon” (To the Lighthouse) romanlari, Jorjiya O^Kifningfeminizm, ayollik jozibasi va madaniy islohotlar mavzulari ishlangan “Tumanli-moviy tog‘lar” (The Blue Mountains) romani, Joys Kerol Outsning badiiy matn shakli ustidan tajribalar o‘tkazgan va o‘zlikni anglash masalasini ko‘targan “Bo‘lib tashla va hukmronlik qil” (The Golden Notebook) asari, Silviya Platxning jamiyatda depressiya va ayollar roli mavzusini yoritgan “Kuzguli qalpoq” (The Bell Jar) avtobiografik romani, Margaret Etvudning ayol muteligi va siyosiy din masalasini kutarib chiqqan “Xizmatkor qiz hikoyasi” (The Handmaid's Tale) futuristik romani kabilarni ko‘rsatish mumkin. Albatta bu juda ulkan, Amerika va Evropa qitasiga sochilib ketgan ingliz tilida yaratilgan ayollar nasrining boy merosidan ayrim parchalar xolos.Qayd etilganidek, ularning har biri ayollar tajribasini turli aspektlar o‘rganadi va o‘z davri adabiyotiga munosib hissa bo‘lib qo‘shiladi.

Xulosa. XX asr ingliz ayollar nasriga, jahon hamjamiyatida sodir bo‘lgan ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy-siyosiy o‘zgarishlar, ayollar roli va o‘rnining mazmun-mohiyati isloh bo‘lganligini aks ettiruvchi yuksak badiiylik bilan birga, adabiy uslub va shakllarning evolyusiyasini ham ifodalash xosdir. Bu jihatlarni ko‘plab adibalarning ayollar nasriga tegishli deb e’tirof etilgan badiiy matnlarini o‘rganish, qiyoslash va ularga bag‘ishlangan ba’zi tadqiqotlar xulosalarini umumlashtirish asnosida, xulosa o‘rnida, ingliz ayollar nasriga xos asosiy xususiyatlar sifatida quyidagilarni sanash mumkin:

1. *Feministik mavzular*: aksariyat ayol mualliflar-adibalar feministik mavzularni diqqat-e’tibor bilan o‘rganishadi, jamiyatdagi ayollarning roli bilan bog‘liq bo‘lgan tengsizlik, ijtimoiy diskriminatsiya va cheklovlar muammolarini axtarishadi;
2. *Badiiy matn shakli-janrlari bilan tajriba*: ayrim adabalar, masalan Virjiniya vulf kabilar, ijodik jasorat ko‘rsatishib an’anaviy badiiy matn shakli ustidan tajriba o‘tkazishardi, bunda personajlarining ichki kechinmalarini aks ettirish maqsadida tafakkur oqimi va boshqa innovatsion usullardan foydalanishardi.
3. *Personajlar psixologiyasini o‘rganish*: aksariyat asarlarda ayol personajlar psixologiyasini, ichki ziddiyatlarini va hissiy kechinmalarini chuqur o‘rganish masalasiga asosiy e’tiborlarini qaratishadi.
4. *Oilaviy munosabatlar va undagi onaning roli:* ingliz ayollar nasrining muhim mavzusi onalik kontekstida tasvirlangan oilaviy munosabatlar masalasi bo‘lib, ayrim adibalar zamonaviy onalik rolining murakkabligi va uning ayol xayotiga ta’sirini o‘rganishadi.
5. *Ijtimoiy-madaniy me’yorlar tanqidi:* ayol adibalar tmavjud ijtimoiy-madaniy stereotiplar va me’yorlarni faol tanqid qilishar va bu bilan jins, sinf va irq bilan bog‘liq masalalarni muhokama qilishga chorlashardi.

6. *Ko‘p ovozlilik:* ayrim asarlar o‘zida ko‘plab turlicha ovozlar va nuqtai nazarlarni qamrab, mualliflariga ayollarcha tajribalarning xilmaxillik imkoniyatini berishardi.

7. *Janrlar qorishuvi:* ba’zi hollarda mualliflar turli tuman janrlarni aralashtirib, qorishtirib, noyob asarlar yaratishganligi kuzatiladi; ularda roman, avtobiografiya, fentezi va xatto ilmiy fantastika unsurlaridan aralash foydalanilgan.

Sanab o‘tilgan badiiy o‘ziga xos xususiyatlar XX asr ingliz ayollar nasrining serqirra, boy va turlicha poetik xususiyatlarga ega merosini tashkil etib, adabiy va madaniy tarixda o‘zining munosib izini qoldirgan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Muhammedova N. Margarett Drtbbl asarlarida ayol obrazi va uning ijtimoiy maqomining oziga xosligi: Filol. fan.fals.dok. diss.- T.,2019.-177 bb.; Muhammedova X. Charlz Dikkens asarlarida ayol xarakteri tipologiyasi: Filol. fan.fals.dok. diss.- T.,2019.-169 bb.; Fayzullaeva U. Virjinia Vulf romanlarida ayol ichki dunyosining tasvirlanishi: Filol. fan.fals.dok. diss.-Samarqand,2020.-175 bb.va boshqalar.

2. Chorieva Sh.Sh. Ingliz “yo‘qotilgan avlod” adabiyotida ayollar obrazining badiiy o‘ziga xosligi (Richard Odington va Vera Britten asarlari misolida).-PhDdissertatsiyasiavtoreferati.-T.-2023 y.-59 s.

3.Тезаурус терминологии гендерных исследований.-М.:Восток-Запад:Женские Инновационные Проекты. 2003.Автор: А. А. Денисова.

4. Феномен современной «женской прозы» // Вестник ТГТУ. 2008. Том 14. № 4. Transactions TSTU

5. Алексеева, Л.Ф. Литературная жизнь 1970–2000-х гг. / Л.Ф. Алексеева //История русской литературы XX в. В 4-х кн. – М., 2008. – Кн. 4. – С. 5–19.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

КОНФЛИКТ ГЕНИАЛЬНОГО ПРОСТОЛЮДИНА И НИЧТОЖНОЙ ЭЛИТЫ

Тоирова Д.Ф д.ф.н.,(DSc)., проф..
заведующая кафедрой «Языков» Самаркандского филиала Ташкенского университета информационных технологий
dilfuza.toirova@mail.ru

АННОТАЦИЯ В статье рассматривается, как автор, сравнивая политическую тему в художественном произведении с выстрелом во время концерта, явно воспринимал искусство как гармоничное и неизменное наслаждение. Однако этот «выстрел» был неотъемлемой частью концерта, ведь искусство невозможно без острых проблем, а сам концерт в каком-то смысле тоже являлся «выстрелом», отражая суть самой жизни. Искусство – это не только постановка вопросов, но и их решение, а даже отказ от решения всё равно остаётся своеобразным выбором.

Ключевые слова: эпоха, набросок, период, литература, кризис, общество, Реставрация, история, век, писатель, дневник, свобода и т.д.

THE CONFLICT BETWEEN A GENIUS COMMONER AND AN INSIGNIFICANT ELITE

ANNOTATION The article examines how the author, comparing the political theme in a work of fiction with a shot during a concert, clearly perceived art as a harmonious and unchanging pleasure. However, this «shot» was an integral part of the concert, because art is impossible without acute problems, and the concert itself, in a sense, was also a «shot», reflecting the essence of life itself. Art is not only about asking questions, but also about solving them, and even rejecting a solution is still a kind of choice.

Keywords: *epoch, sketch, period, literature, crisis, society, Restoration, history, century, writer, diary, freedom, etc.*

DAHO ODDIY ODAM VA AHAMIYATSIZ ELITA O'RTASIDAGI ZIDDIYAT

ANNOTATSIYA Maqolada muallif badiiy asardagi siyosiy mavzuni kontsert paytida o‘q otish bilan taqqoslab, san’atni uyg’un va o‘zgarmas zavq sifatida qanday qabul qilganligi ko‘rib chiqiladi. Biroq, bu “otish” kontsertning ajralmas qismi edi, chunki san’at o‘tkir muammolarsiz mumkin emas va kontsertning o‘zi ham hayotning mohiyatini aks ettiruvchi

“otish” edi. San’at nafaqat savollar berish, balki ularni hal qilish, hatto qaror qabul qilishdan bosh tortish ham o‘ziga xos tanlovdir.

Kalit so‘zlar: *davr, yeskiz, davr, adabiyot, inqiroz, jamiyat, restavratsiya, tarix, asr, yozuvchi, kundalik, yerkinlik va boshqalar***.**

Стендаль, воспринимая идеи мыслителей-моралистов XVII века и особенно эпохи Просвещения, перенял их веру в силу разума и учение о пользе как главном мотиве человеческих поступков. В то же время он по-своему разделял романтический взгляд на выдающиеся, страстные и самобытные личности. В его понимании фундаментальным свойством человека является способность стремиться к счастью, что выражается в его нравственных установках. Эта тяга к счастью, будучи врождённой и неизменной частью человеческой природы, всё же приобретает разные формы в зависимости от нравов и обычаев той или иной эпохи, что делает её исторически обусловленной. От общественного устройства, по мнению Стендаля, зависит, приводит ли стремление к счастью к внутреннему опустошению и порабощению разума или, напротив, способствует свободе мысли и возвышению души, превращается ли оно в борьбу всех против всех или ведёт к гармоничному сочетанию личного и общего блага.

В этом случае способность энергично и честно стремиться к счастью становится не только личной добродетелью, но и гражданской доблестью. По мнению Стендаля, именно таким сочетанием личной выгоды и общественного блага отличались времена недавней революции. Это порождало искренних, самоотверженных, почти титанических личностей, чьё честолюбие направляло их на служение высоким идеалам. Совсем иная судьба постигла тех, кто оказался в эпоху послереволюционного застоя, когда три алчных силы – вырождающееся, духовно и интеллектуально бедное дворянство, лицемерное духовенство и циничные дельцы, движимые жаждой наживы – соперничали друг с другом за богатство, почести и власть. Героическая страсть сохранилась лишь среди простолюдинов, однако даже их не обошли разлагающие веяния времени, из-за чего их стремление к счастью часто превращалось в болезненное, искажённое честолюбие.

В захолустном Верьере, откуда родом Сорель, жители преклоняются перед единственным божеством – богатством. Жажда наживы, зачастую нечестным путём, захватила всех: от тюремщика, вымогающего взятки, до городских властей, обирающих округу. Местные дворяне, утратив сословную гордость, подобно мэру и владельцу гвоздильного завода господину де Реналю, без колебаний извлекают прибыль из дел, которыми прежде брезговали. На смену этим «аристократам», чья вульгарность не уступает мещанской, приходит новый тип дельца – ловкий проходимец и безродный мошенник Вально, не стесняющийся даже обкрадывать сиротский приют. Власть в этой насквозь обуржуазившейся провинции принадлежит алчным приспособленцам, готовым пресмыкаться перед королевской властью, пока она щедро одаривает их своими подачками.

И как бы подчёркивая чёрные тени этой картины ещё рельефнее, Стендаль бросает на неё багряно-красные отсветы былого – памятных грозовых времён революции и наполеоновских побед. Для писателя, как и для его Сореля, прошлое – героический миф, в котором рядовые французы, затравленные белым террором и доносами святош, черпают подкрепление своему чувству достоинства, внутреннему протесту и хрупкой надежде. Так обозначаются масштабы философско-исторического раздумья в «Красном и чёрном»: почти полувековые судьбы Франции, прослеженные в их преизбыточной разветвленности на многих тысячах страниц «Человеческой комедии» Бальзака, получают в резком столкновении эпох, исподволь пронизывающем книгу Стендаля, памфлетно острое и предельно сжатое выражение.

Да и личная судьба Жюльена Сореля сложилась в тесной зависимости от смены исторической погоды. Из прошлого он заимствует свой внутренний кодекс чести, настоящее обрекает его на бесчестие. По своим задаткам «человек 93 года», поклонник революционеров и военачальников Наполеона, он «опоздал родиться». Миновала пора, когда положение завоёвывали личной доблестью, отвагой, умом. Ныне плебею для «охоты за счастьем» предлагается только подспорье, которое в ходу у детей безвременья: расчётливо-лицемерное благочестие. Цвет удачи переменился, как при повороте рулетки: сегодня, чтобы выиграть, надо ставить не на красное, а на чёрное. И юноша, одержимый мечтой о славе, поставлен перед выбором: либо сгинуть в безвестности, либо попробовать самоутвердиться, подладившись к своему веку, «надев мундир по времени» - сутану. Он отворачивается от друзей и служит тем, кого в душе презирает; безбожник, он прикидывается святошей; поклонник якобинцев – пытается проникнуть в круг аристократов; будучи наделен острым умом – поддакивает глупцам. Поняв, что «каждый за себя в этой пустыне эгоизма, именуемой жизнью», он ринулся в схватку в расчёте победить навязанным ему оружием.

И всё-таки Сорель – не бальзаковский Растиньяк. Встав на путь приспособления, он не сделался до конца приспособленцем; избрав способы завоевать счастье, принятые всеми вокруг, не разделил вполне их морали. И дело здесь не просто в том, что одарённый юноша неизмеримо умнее, чем бездарности, у которых он в услужении. Само его лицемерие – не униженная покорность, а своего рода вызов обществу, сопровождаемый отказом признать право «хозяев жизни» на уважение и их претензии задавать своим подчинённым нравственные принципы. Верхи – враг, подлый, коварный, мстительный. Пользуясь их благосклонностью, Сорель, однако, не знает за собой долгов совести перед ними, - ведь, даже обласкивая способного юношу, в нём видят не личность, а расторопного слугу.

У Сореля есть свой собственный, независимый от господствующей морали свод заповедей, и только им он повинуется неукоснительно. Свод этот не лишён отпечатка запросов плебея-честолюбца, но запрещает строить на бедах ближнего. Он предписывает ясную мысль, не ослеплённую предрассудками и трепетом перед чинами, а главное –

смелость, энергию, неприязнь ко всякой душевной дряблости. И пусть Жюльен вынужден сражаться на незримых комнатных баррикадах, пусть он идёт на приступ не со шпагой в руке, а с изворотливыми речами на устах, пусть его личные подвиги никому, кроме него самого, не нужны, - для Стендаля это его геройство, искаженное и поставленное на службу сугубо личному преуспеянию, всё же отдаленно сродни тем патриотическим доблестям, что были присущи некогда санкюлотам-якобинцам и солдатам наполеоновского войска. В бунте стендалевского выходца из низов немало наносного, но здесь нельзя не различить здоровую в своих истоках попытку сбросить социальные и нравственные оковы, обрекающие простолюдина на прозябание. И Сорель ничуть не заблуждается, когда, подводя черту под своей жизнью в заключительном слове на суде, расценивает смертный приговор ему как месть обороняющих свои доходы собственников, которые карают в его лице всех молодых мятежников из народа, восстающих против своего удела.

Естественно, что вторая, бунтарская сторона натура Сореля не может мирно ужиться с его намерением сделать карьеру святоши. Он способен ко многому себя принудить, но учинить до конца это насилие над собой ему не дано. Для него становятся чудовищной мукой семинарские упражнения в аскетическом благочестии. Ему приходится напрягаться из последних сил, чтобы не выдать своего презрения к аристократическим ничтожествам. «В этом существе почти ежедневно бушевала буря», - замечает Стендаль, и вся духовная история честолюбивого юноши соткана из приливов и отливов неистовых страстей, которые разбиваются о плотину неумолимого «надо», диктуемого разумом и осторожностью. В этом раздвоенности, в конечной неспособности подавить в себе врождённую гордость, и кроётся причина того, что грехопадению, которое поначалу кажется самому Сорелю возвышением, не суждено свершиться до конца.

Роковой и нелепый выстрел в госпожу де Реналь в церкви резко обрывает это медленное, подспудное миро - и само - познание. Оно разрешается здесь в стихийном душевном кризисе, когда конечные истины ещё не осмыслены, но уже властно завладели личностью, толкая её на отчаянный шаг. Пока что они зыбки, не поддаются жёсткому закреплению в слове, и Стендаль, обычно столь щедрый на психологические разъяснения, ограничивается тем, что предельно сжато намечает внешний пунктир происшествия. Каждому из нас в меру своей чуткости предложено дорисовать действительно несказанное, близкое к невменяемости смятение – запутанный клубок ярости, отчаяния, боли, тоски, жажды отомстить за поруганную честь. В душе Сореля рушится вера в самое дорогое, в незапятнанную и втайне боготворимую святыню. Жизнь вдруг предстаёт такой постылой, а собственные недавние упования такой бессмыслицей, что единственный выход – уничтожить самого себя, уничтожив и то, чему до сих пор молился. Попытка Сореля убить обожаемую женщину – одновременно попытка самоубийства, он это, по крайней мере, подозревает. И потому, словно завороженный,

мчится навстречу двум смертям. Позже, в тюремной камере, к нему придёт выстраданное прозрение. «Оттого я теперь мудр, что раньше был безумен», - говорится в эпиграфе к одной из заключительных глав «Красного и чёрного»; покушение в церкви и есть последний неистовый взрыв прежнего «безумия» и вместе с тем порог обретённой мудрости. Переступив его, Сорель отбросил ложь, которую прежде принимал за правду.

И в первую очередь утешительный самообман, которым, при всей своей настороженности, он всё-таки обольщался, где-то в закоулках подсознания лелея надежду, что в обществе не вовсе померкли проблески справедливости и оно когда-нибудь да оценит его. Нет, здесь царят звериные нравы удачливых рвачей – таков не подлежащий обжалованию приговор, который устами подсудимого Сореля в его речи на суде выносит жизненному укладу целой исторической эпохи Стендаль, завершая свою хронику безвременья.

Другая истина, озарившая Жюльена в тюрьме, приносит, наконец, отдохновение его измученной душе. В преддверии смерти он постигает тщётность своих былых честолюбивых грёз. И тогда разум не наступает на горло чувствам, а помогает юноше стать самим собой и обнаружить счастье там, где оно не химерично. Он ошибался в ближних, ослеплённых внешним блеском и словесной мишурой. Ожидающий казни в своей тюремной камере переживает очищение. В нём просыпается томившееся дотоле под спудом великодушие, по-детский мечтательная задумчивость, щедрая доброта, сердечное тепло – всё то, что он раньше в себе подавлял.

Стендаль не терпит дразнящих недосказанностей, загадок, как избегает он броской живописи словом или плавной риторической закруглённости. Он предельно скуп в зарисовках быта, пейзажей, лиц. Когда же они графически намечены, то неизменно пропущены сквозь разногранную изменчивую призму чьего-нибудь сиюминутного восприятия, оказываясь не просто описанием, но и одним из слагаемых душевного состояния созерцающего. Мало занимает Стендаля и собственно интрига – чаще всего она попросту заимствована и в ней запутанных ходов, побочных ответвлений, неожиданных подвохов. У «Красного и чёрного» простая и стройная, без всяких хронологических смещений, мемуарно - одностержневая композиция. Она позволяет сосредоточиться не столько на происшествиях и приключениях, сколько на мыслях, переживаниях героической по своим задаткам личности. Это мастерство, в котором Стендаль не имеет себе равных во Франции XIX века.

Ритм рассказа подчинён той же цели и избегает плавного нарастания напряжения от завязки к кульминации. Он намеренно неровный, фрагментарный: размеренное течение аналитико-психологических эпизодов, где внутренние монологи (часто переданные несобственно-прямой речью) перемежаются с разъясняющими размышлениями повествователя, внезапно сменяется резкими скачками в ключевых поворотных моментах, чтобы затем вновь вернуться к неспешному наблюдению за тончайшими оттенками душевных переживаний. Стендаль неоднократно утверждал, что

только предельно точный и естественный язык способен передать сложный, многослойный поток мыслей, составляющий для него самую важную историю – историю духовных исканий и открытий. Освобождённый от напыщенной красоты, лишённый излишних украшений и сосредоточенный исключительно на сути, шероховатый, а порой даже ломкий стиль Стендаля не столько завораживает, сколько пробуждает и удерживает наш ум в состоянии постоянного анализа. Уникальное очарование своеобразной поэзии *Красного и чёрного* заключается в том, что она вовлекает читателя в процесс интеллектуального постижения, не признающего запретов, не довольствующегося размытыми намёками и стремящегося проникнуть в самую глубину человеческой души, раскрывая скрытую логику сердца, где отразились драматические перипетии эпохи.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Ауэрбах Э. Мимессис. М., 1976, с.461.
2. Роллан Р. Стенадль и музыка. – Собр.соч. в 14-ти томах. М., 1958, т.14.
3. Реизов Б.Г. Стендаль Философия истории. Политика. Эстетика. Л., 1974.
4. Ауэрбах Э. Мимессис. М., 1976, с.461.
5. Особенности стилистики Стендаля вскрыты в ст.: Эпштейн М.Н. Аналитизм и полифонизм во французской прозе (стили Стендаля и Бальзака). – В сб.: Типология стилевого развития XIX века. М., 1977. См. также кн.: Прево Ж. Стендаль. Опыт исследования литературного мастерства и психологии писателя. М – Л., 1960
6. А.Л.Штейн, М.Н.Черневич, М.А.Яхонтова. История французской литературы

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

СЛОВАРНАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ИНФОРМАЦИИ О ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЕДИНИЦЕ (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА)

Насирова Р.А.
СамГИИЯ

Аннотация: Статья посвящена проблеме недостаточной передачи экспрессивных, эмоциональных и стилистических особенностей фразеологических единиц (ФЕ) в традиционных словарных описаниях. Анализируются ограничения классических методов, которые зачастую сводят значение ФЕ к нейтральным определениям, что приводит к утрате тонких нюансов, отражающих реальную языковую практику. В работе предложен комплексный подход, объединяющий сравнительно-аналитические методы, корпусную лингвистику, алгоритмы обработки естественного языка (NLP) и нейросетевые модели. Проводится сравнительный анализ толкований ФЕ в ведущих англоязычных словарях с учетом специализированных справочников, а также исследование эмотивной окраски и стилистической специфики ФЕ с использованием больших текстовых корпусов.

Ключевые слова: лексикография, фразеологизмы, экспрессивность, эмоциональность, стилистика, корпусная лингвистика, автоматизированный анализ, межкультурная коммуникация.

Введение. Современная лексикография сталкивается с проблемой адекватного отражения экспрессивных, эмоциональных и стилистических особенностей фразеологических единиц (ФЕ). Традиционные методы описания часто ограничиваются поверхностным трактованием, что приводит к утрате нюансов, характерных для живой языковой практики. Отсутствие научно обоснованной системы помет способствует тому, что многие авторитетные словари представляют значения ФЕ в нейтральном ключе, не передавая их эмоциональную или стилистическую окраску. Примеры неправильного или неполного толкования, такие как «Jim Crow» или «John Bull», демонстрируют необходимость переосмысления подходов к лексикографическому описанию. Актуальность исследования возрастает в свете недавних разработок в области компьютерной лингвистики и анализа больших корпусов текстов, что позволяет интегрировать количественные и качественные методы для глубокого анализа языковой практики.

Методы. В настоящем исследовании применён комплексный подход, объединяющий традиционные сравнительно-аналитические методы с современными технологиями обработки естественного языка (NLP) и корпусной лингвистики. Основные этапы исследования включают:

- **Сравнительный анализ**: Толкования ФЕ в ведущих англоязычных словарях (таких как *Webster’s New International Dictionary*, *The Shorter Oxford Dictionary*, *The Standard Desk Dictionary* и др.) сопоставлялись со специализированными справочниками, уделяя внимание наличию экспликативных помет и эмоционально-стилистических маркеров.
- **Корпусный анализ**: Использование больших корпусов текстов, включая новостные ленты, литературные произведения и социальные сети, позволило выявить реальные паттерны употребления ФЕ, их эмоциональную нагрузку и стилистические особенности. Современные инструменты машинного обучения и алгоритмы анализа тональности (sentiment analysis) способствовали автоматизированному выделению микросмыслов (фразеосем) и эмоциональных оттенков.
- **Двуязычное сопоставление**: Анализ подходов в двуязычных словарях с применением специализированных помет (например, «ирон.» или «бран.») позволил оценить практическую применимость и универсальность методологии описания ФЕ.
- **Интеграция нейросетевых моделей**: Применение современных нейросетевых архитектур для семантического анализа и генерации описаний фразеологических единиц позволило дополнить традиционные методы, обеспечивая более глубокую интерпретацию экспрессивного и эмоционального содержания.

Результаты. Полученные данные свидетельствуют о ряде существенных проблем в традиционной лексикографической практике:

Неполнота семантического раскрытия: В авторитетных словарях, таких как WNID II, значение ФЕ «Jim Crow» представлено исключительно нейтрально («a Negro»), что игнорирует исторически сложившуюся презрительную и расистскую окраску. Новейшие данные, полученные с помощью анализа новостных корпусов и социальных сетей, подтверждают, что эмоционально-стилистическая нагрузка данной единицы является ключевым элементом её смыслового значения.

- **Отсутствие эмоциональной дифференциации**: Фразеологизмы типа «John Bull» интерпретируются как обозначения английской нации или типичного англичанина, не передавая иронический или насмешливый оттенок, характерный для их употребления в художественной литературе. Корпусный анализ выявил, что в неформальных коммуникациях и в медийных текстах данная единица часто сопровождается эмоциональными маркерами, указывающими на неоднозначное восприятие.
- **Унификация нейтральных и экспрессивных значений**: Фразеологизмы, выражающие негативное отношение (например, «feather one’s nest» и «twiddle one’s

thumbs»), сводятся к синонимичным нейтральным значениям (enrich yourself, have nothing to do) без учёта их стилистической специфики. Новейшие исследования, основанные на анализе тональности, позволяют выявить тонкие эмоциональные нюансы, ранее игнорировавшиеся при описании.

- **Недостаточная регистрация междометных ФЕ**: Междометные фразеологизмы (например, «by George!», «Goodness gracious!») не получают полного описания эмоциональной палитры, несмотря на их разнообразное использование в контексте, отражающем спектр чувств от удивления до презрения. Анализ мультимодальных данных (включая интонационные и паралингвистические особенности) показал необходимость более комплексного описания подобных единиц.
- **Разночтения в стилистической квалификации**: Даже при наличии стилистических помет (например, «sl.» для «Jim Crow») отсутствует глубокий анализ внутренних эмоциональных и коммуникативных аспектов, что приводит к утрате смысловой многогранности. Применение нейросетевых моделей позволило автоматизировать выявление стилистических особенностей и предложить расширенные схемы помет.

Обсуждение. Результаты исследования подтверждают системный недостаток в современной лексикографической практике при интерпретации ФЕ. Недооценка экспрессивных и эмоциональных компонентов приводит к искажению стилистической сущности и семантического богатства фразеологических единиц. В свете новейших достижений в области NLP и анализа больших данных становится возможным переосмысление традиционных методов:

- **Комплексный подход к описанию значений**: Необходимо разграничение и систематизация грамматического, денотативно-сигнификативного и стилистического уровней значений. Интеграция алгоритмов машинного обучения с экспертной оценкой позволяет создать гибкую модель описания, учитывающую нюансы реальной языковой практики.
- **Внедрение специализированных помет**: Новейшие исследования демонстрируют необходимость разработки и применения новых категориальных систем, способных фиксировать эмоциональные и экспрессивные оттенки. Это позволит создать словари, более точно отражающие коммуникативные реалии и художественную окраску употребления ФЕ.
- **Мультимодальный анализ**: Включение паралингвистических данных (например, интонационных характеристик) и контекстуального анализа, основанного на больших корпусах, расширяет представление о функциях междометных и экспрессивных фразеологизмов.
- **Интеграция автоматизированных технологий**: Применение нейросетевых моделей и алгоритмов тонального анализа открывает перспективы для создания

динамических и постоянно обновляемых лексикографических ресурсов, адаптирующихся к изменениям в языковой практике.

Таким образом, применение современных технологий и методов анализа позволяет существенно повысить качество и глубину описания ФЕ в словарях. Разработка интегрированной методологии, сочетающей традиционные лексикографические принципы с новейшими достижениями в области компьютерной лингвистики, не только обогащает теоретическую базу, но и оказывает практическое влияние на переводческую деятельность, межкультурную коммуникацию и обучение языку.

Заключение. Расширенное исследование проблем словарной репрезентации фразеологических единиц демонстрирует, что интеграция новейших технологий (NLP, анализ больших корпусов, нейросетевые модели) существенно улучшает качество и полноту описания экспрессивных, эмоциональных и стилистических характеристик ФЕ. Создание комплексной методологии, способной разграничить различные уровни значений и учитывать динамику языковой практики, является необходимым шагом для дальнейшего развития лексикографии. Будущие исследования в данной области могут способствовать формированию адаптивных лексикографических систем, способных отражать не только статическую, но и динамическую сущность языка в условиях его постоянного изменения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке //Избранные труды. Лексикология и лексикография. — М.: Наука, 1977. — 312 с.

2. Кунин А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь. -2006. - Idioms (En-Ru) (к версии ABBYY Lingvo x5)

3. Локетт Брайан. Английский язык: вчера, сегодня и завтра. ООО «Русский язык - Медиа», 2005 SetExpressions (En-Ru) (к версии ABBYY Lingvo x5).

4. Collins English Dictionary. URL: https://www.collinsdictionary.com/ (CED).

5. Nasirova, R. A. (2024). METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE USAGE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH LESSONS. *Science and innovation*, *3*(Special Issue 19), 104-106.

6. Nosirova, R. A., & Kurbanova, M. K. (2020). LEXICAL DIFFERENCES BETWEEN AMERICAN AND BRITISH ENGLISH. *UzACADEMIA*, *1*, 61-65.

7. Azizovna, N. R. (2023). Types of Phrases in English. *Eurasian Research Bulletin*, *18*, 28-30.

8. Nasirova Rano Azizovna. (2021). The Stylistic Aspect of the Meaning of Phraseological Units as an Object of Modern Linguistic Theory. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, (2), 1–4. Retrieved from https://repo.ijiert.org/index.php/ijiert/article/view/2317

9. Насырова, Р. (2024, February). ИССЛЕДОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ. In *Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit* (pp. 458-461).

10. Nasirova R.A. (2024). Reference of Expressive and Emotional Phraseological Units in English Phraseology. *Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit*, 48-51. https://doi.org/10.2024/t7jwks97

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

O‘ZBEKISTONDA YOSHLAR O‘RTASIDA TIL MADANIYATI SHAKLLANISHINING MA’NAVIY-AXLOQIY XUSUSIYATLARINI O‘RGANISHDA ZAMONAVIY FALSAFIY YONDASHUVLARNING O'RNI

Mustafayeva Sarvinoz Suyunovna
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti “O’zbek va chet tillar” kafedrasi katta o‘qituvchisi
mustafaevas701@gmail.com

Annotatsiya Mazkur maqolada O‘zbekistonda yoshlar o‘rtasida til madaniyati shakllanishining ma’naviy-axloqiy xususiyatlarini o‘rganishda zamonaviy falsafiy yondashuvlarning o‘rni tahlil qilinadi. Maqolada til madaniyatining yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati, uning ma’naviy-axloqiy rivojlanishdagi o‘rni va ta’siri, shuningdek, zamonaviy falsafiy g‘oyalar va yondashuvlar orqali yoshlarning til madaniyatini shakllantirish jarayoni tahlil qilinadi. Shu bilan birga, til madaniyatini rivojlantirishda ijtimoiy-axloqiy omillar, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o‘rni va ahamiyati ko‘rsatiladi. Maqolada til madaniyatining yoshlarning shaxs sifatida kamol topishidagi o‘rni, jamiyatda fuqarolik ongini oshirishdagi ahamiyati va uning milliy taraqqiyotdagi roli haqidagi zamonaviy qarashlar asosida muallif o‘z fikr va mulohazalarini bayon qiladi.

Kalit so‘zlar Yoshlar, til madaniyati, ma’naviy-axloqiy rivojlanish, zamonaviy falsafiy yondashuvlar, milliy qadriyatlar, ijtimoiy-axloqiy omillar, fuqarolik ongi, milliy taraqqiyot.

Аннотация В данной статье анализируется роль современных философских подходов в изучении духовно-нравственных особенностей формирования языковой культуры среди молодежи Узбекистана. В статье анализируется значение языковой культуры в воспитании молодежи, ее роль и влияние в духовно-нравственном развитии, а также процесс формирования языковой культуры молодежи через современные философские идеи и подходы. При этом показаны роль и значение социальных и нравственных факторов, национальных и общечеловеческих ценностей в развитии языковой культуры. В статье автор высказывает свои мысли и мнения о роли языковой культуры в развитии молодежи как личности, ее значении в повышении гражданственности в обществе, ее роли в национальном развитии.

Ключевые слова Молодежь, языковая культура, духовно-нравственное развитие, современные философские подходы, национальные ценности, социально-нравственные факторы, гражданское сознание, национальное развитие.

Abstract This article analyzes the role of modern philosophical approaches in the study of spiritual and moral features of the formation of linguistic culture among the youth of Uzbekistan. The article analyzes the importance of linguistic culture in the education of youth, its role and influence in spiritual and moral development, as well as the process of forming the linguistic culture of youth through modern philosophical ideas and approaches. At the same time, the role and significance of social and moral factors, national and universal values in the development of linguistic culture are shown. In the article, the author expresses his thoughts and opinions on the role of linguistic culture in the development of youth as an individual, its importance in increasing citizenship in society, its role in national development.

Keywords Youth, linguistic culture, spiritual and moral development, modern philosophical approaches, national values, social and moral factors, civic consciousness, national development.

XXI asrning asosiy madaniy muammosi globallashuv sharoitida milliy o'zlikni saqlab qolish bilan bog'liq. Til madaniyatning muhim elementi sifatida bu jarayonda asosiy rol o'ynaydi. Falsafiy tahlil nafaqat tilni madaniy hodisa sifatida tushunishni chuqurlashtirishga, balki jahon madaniy almashinuvi sharoitida uni saqlash va rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqishga ham imkon beradi. Shunday qilib, ma’naviy-axloqiy xususiyatlar prizmasidan anglashiladigan til madaniyati milliy o‘ziga xoslik va madaniyatning ajralmas qismiga aylanib, global o‘zgarishlar sharoitida himoya va ogohlikni talab etadi. Til madaniyatining shakllanishidagi ma’naviy-axloqiy xususiyatlar globallashuv va milliy o‘zlikni anglashning kuchayishi sharoitida xalqlar va madaniy guruhlarning tilni qanday idrok etishi va undan foydalanishi bilan bog‘liq. 20-asr oxiri va 21-asr boshlari haqiqatan ham milliy harakatlarning kuchayishi va milliy-madaniy jarayonlarga qiziqishning kuchayishi bilan ajralib turdi, bu globallashuv va madaniy birlashuv muammolariga javob bo'ldi. Bunday sharoitda til madaniyatining shakllanishiga nafaqat tilni egallash jarayoni, balki millatning o‘ziga xosligi va o‘ziga xosligi bilan bog‘liq bo‘lgan ma’naviy-axloqiy hodisa sifatida qaraladi. Til xalqning o‘ziga xos tafakkuri va dunyoqarashini aks ettiradi va shu ma’noda milliy tillarning qadr-qimmati va o‘ziga xosligini anglash globallashayotgan dunyoda madaniy o‘ziga xoslikni saqlashning asosiga aylanadi.

O'zbekistonda yoshlar o'rtasida til madaniyati shakllanishining ma’naviy-axloqiy xususiyatlarini o‘rganishda zamonaviy falsafiy yondashuvlar muhim o‘rin tutadi. Bu yondashuvlar yoshlarning til madaniyatini rivojlantirish jarayonida axloqiy va ma’naviy qadriyatlarning qanday shakllanishini tushunishga yordam beradi. Ayniqsa, til faqatgina muloqot vositasi emas, balki madaniy identifikatsiya va ijtimoiy o'zini anglashning muhim komponenti sifatida qaralishi mumkin. Yoshlarning shaxsiyati va ularning madaniy identifikatsiyasi til orqali shakllanadi. Falsafiy nuqtai nazardan, til nafaqat fikr almashish vositasi, balki shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishning muhim qismidir. Til madaniyati axloqiy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liqdir. Bu yondashuv tilning axloqiy me’yorlar va

qadriyatlarni yetkazuvchi vosita sifatida rolini o‘rganishni taqozo etadi. Masalan, ma’lum bir til ifodalarida jamiyatning axloqiy qadriyatlari aks etishi mumkin. Til madaniyati milliy identifikatsiyaning ajralmas qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Zamonaviy falsafa bu borada tilning milliy g‘urur va o‘zligini anglashda qanday rol o‘ynashini tahlil qiladi.

Globalizatsiya sharoitida yoshlar til madaniyatiga nisbatan yangi yondashuvlarni ishlab chiqishlari kerak bo'ladi. Bunda zamonaviy falsafiy yondashuvlar tilning global ta'sirlarga qarshi qanday turib bera olishini yoki global til o'zgarishlariga qanday moslashishini o‘rganadi. Bu yondashuv tilning jamiyatdagi muayyan axloqiy, ijtimoiy va madaniy muammolarni hal qilishda qanday vosita sifatida foydalanilishini o‘rganishni o‘z ichiga oladi. Masalan, til ta'limi orqali milliy va axloqiy qadriyatlarni yosh avlodga etkazishning muhimligi. Bu jihatlar til madaniyatining ma'naviy-axloqiy shakllanish jarayonlarini chuqurroq tushunishga va yoshlar orasida til madaniyatini targ'ib qilishda yangi pedagogik va falsafiy strategiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi.

O'zbekistonda yoshlar o'rtasida til madaniyati shakllanishining ma'naviy-axloqiy xususiyatlarini o'rganishda zamonaviy falsafiy yondashuvlar, ayniqsa, tilning madaniy fenomen sifatida o'rganilishi juda muhimdir. Tilni madaniyatning o'ziga xos "matni" sifatida ko'rib chiqish, uning semantik maydonini modelirovka qilish va madaniy kontekstlarni tushunish orqali tilning madaniy va axloqiy ahamiyatini chuqurroq anglash mumkin bo'ladi. Til madaniyatning asosiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida qaraladi va u madaniyatning semantik va aksiyologik (qadriyatga oid) mazmunini ifodalashda muhim vosita hisoblanadi. Tilni o'rganish orqali madaniyatning semantik maydoni, ya'ni madaniyat uchun mazmunli bo'lgan tushunchalar va belgilarning qanday shakllanishi va o'zaro bog'liqligi tushuniladi.

Madaniyatda belgi oddiygina obyektga ishora qilishdan ko'ra kengroq ahamiyatga ega bo'ladi. Belgilar turli konnotativ ma'nolar bilan boyitiladi, bu esa ularning aksiyologik mazmunini kengaytiradi. Zamonaviy falsafa belgi tizimining madaniy ahamiyatini o'rganadi, uning qanday qilib madaniyatning ideatsion (g'oyaviy) sohasini aks ettirishini tahlil qiladi. Zamonaviy falsafada til mantiqiylikning kengaytirilgan sohasi sifatida ko'rib chiqiladi, bu tilning faqatgina denotativ (obyektiv) ma'nosi emas, balki uning konnotativ va aksiyologik ma'nolari ham ko'rib chiqilishini taqozo etadi. Bu yondashuv tilning semantik maydonida turli darajadagi mantiqiy va madaniy tushunchalar orasidagi munosabatlarni tadqiq etadi. Til madaniyatning "universal kodi" sifatida inson mavjudligining turli ko'rinishlarini ifodalashga xizmat qiladi. Bu tilning jamiyatdagi kommunikatsiya mexanizmlari va bilimlarni uzatish usullarini o'rganish imkonini beradi. Tilning madaniy kod sifatida qaralishi uning kengroq madaniy kontekstda tushunilishiga va tahlil qilinishiga imkon yaratadi. Til madaniy merosni saqlash va uni kelajak avlodlarga yetkazishda asosiy vosita sifatida qaraladi. Til madaniy va ijtimoiy tajribalarni uzatishda muhim rol o'ynaydi, shuning uchun uning semantik potentsialini o'rganish insoniyatning madaniy merosini saqlash va uni zamonaviy kontekstlarda yangilab borish uchun muhimdir. Ushbu yondashuvlar O'zbekistonda yoshlar o'rtasida til madaniyatini shakllantirishda axloqiy va ma'naviy xususiyatlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi,

madaniy fenomenlarning semantik va aksiyologik mazmunini to'liqroq anglash imkonini beradi va shu orqali madaniy merosning davomiyligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Tilni tahlil qilishga falsafiy yondashish uning madaniyat va inson hayotidagi o‘rni va rolini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Til nafaqat muloqot vositasi, balki madaniy-ma’naviy qadriyatlarni ifodalash usuli bo‘lib, sof lingvistik tahlil doirasidan chiqishni taqozo etadi. Tilshunoslik, garchi u tilni tahlil qilish uchun nazariy asoslarni taqdim etsa ham, ko'pincha "ma'no" yoki "ma'lumot" kabi yakuniy tushunchalarida falsafiy kategoriyalarga tayanadi. Buning sababi shundaki, bunday tushunchalar empirik tadqiq doirasidan tashqariga chiqadi va ularning chuqur ma'nolari va madaniy ma'nolarini tushunish uchun falsafiy mulohazalarni talab qiladi. Barcha ta'riflar til odamlar o'rtasidagi aloqaning asosiy vositasi bo'lib xizmat qilishiga rozi. Bu aloqa funktsiyasi - eng aniq va umume'tirof etilgan. Ba'zi ta'riflar esa tilni fikr va his-tuyg'ularni almashish uchun mos belgilar tizimi deb hisoblashadi. Bu yondashuv tilning strukturaviy tashkil etilishiga va uning ma'noni etkazish qobiliyatiga urg'u beradi. Til nafaqat ma'lumot uzatuvchi, balki madaniy-tarixiy an'analarning tashuvchisi, bilish va tafakkur vositasidir. Shunday qilib, til madaniy va ijtimoiy birlikka va taraqqiyotga hissa qo'shadi. Bir qancha ta’riflar tilning insoniyat jamiyatida o‘z-o‘zidan paydo bo‘lganligini ko‘rsatib, uning tabiiy rivojlanishi va inson bilimlari va dunyo haqidagi g‘oyalari xilma-xilligini ifodalash qobiliyatini ta’kidlaydi.

Til fikrlash vositasi sifatidagi ba'zi yondashuvlar tilga fikrlash ishini ob'ektivlashtirish va o'zaro tushunishni rivojlantirish vositasi sifatida qaratiladi. Bu til va kognitiv jarayonlar o'rtasidagi yaqin aloqani aks ettiradi. Til bir nechta funktsiyalarni bajaradi, ularning asosiylari fikrni muloqot qilish va ifodalash bo'lib, madaniyat, tafakkur va an'analarni avloddan-avlodga etkazishda ham muhim rol o'ynaydi. E.M. Vereshchagin va V.G. Kostomarovning “Til va madaniyat” asarida til shaxs shakllanishida asosiy rol o‘ynashi va madaniyatning ajralmas qismi ekanligini ta’kidlaydi[354]. Shaxsning shaxsiyati milliy madaniyat ta’sirida shakllanadi va bu jarayonda til muhim vosita hisoblanadi. Hayotning birinchi daqiqalaridan boshlab, inson nafaqat uni dunyoga tanishtiradigan, balki ma'lum madaniy doiralar va qadriyatlarni o'rnatadigan tilni o'zlashtira boshlaydi. Til shaxs shakllanishida ham passiv, ham faol funktsiyalarni bajaradi. Passiv funktsiya shundan iboratki, til mavjud madaniy va ijtimoiy normalarni aks ettiradi. Tilning faol funktsiyasi uning dunyoqarashini, axloqiy munosabatini va ijtimoiy rollarini shakllantirish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Masalan, rus va ingliz tillarini o'rganayotganda, siz tilning ma'lum shaxsiy xususiyatlar va xatti-harakatlarning shakllanishiga qanday ta'sir qilishini ko'rishingiz mumkin, bu ko'pincha ongsiz darajada sodir bo'ladi.

Milliy xarakter tushunchasi murakkab va munozarali, chunki u muayyan etnik guruhning psixologik, madaniy va ijtimoiy xususiyatlari kabi ko'plab jihatlarni o'z ichiga oladi. Turli olimlar bu tushunchani boshqacha ta'riflaydilar. Masalan, N. A. Erofeev milliy xarakterni

[354] Верещагин Е.М. Язык и культура : Лингвострановедение в преподавании рус. яз. как иностранного : Метод. руководство / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. - 4-е изд., перераб. и доп. - Москва : Рус. яз., 1990. - 246 с.

xalqning “og'zaki portreti”[355], S. M. Arutyunyanni esa millatga xos ma'naviy hodisalar yig'indisi deb biladi. Madaniy tilshunoslik til va madaniyat o'rtasidagi munosabatni o'rganadi[356], madaniy qadriyatlar tilda qanday aks etishi va til o'z navbatida madaniyatga qanday ta'sir qilishiga e'tibor beradi. Ushbu fan tilni nafaqat muloqot vositasi, balki madaniy o'ziga xoslik va dunyoqarashni shakllantirish mexanizmi sifatida ham o'rganadi. Vorobyovning ta'kidlashicha, lingvokulturologiya "dunyoning lingvistik rasmini" o'rganadi va ta'lim va ta'lim muammolarini hal qilishda yordam beradi. Demak, til nafaqat muloqot vositasi, balki insonning dunyoqarashini, axloqiy va madaniy meyorlarini shakllantiruvchi kuchli vositadir. Shaxs milliy madaniyat kontekstida shakllanadi va til bu jarayonda asosiy rol o'ynaydi, jamiyatning madaniy qadriyatlari va mentalitetini aks ettiradi va bir vaqtning o'zida shakllantiradi.

Madaniy-ma’naviy merosning shakllanishi va yetkazilishida til asosiy o‘rin tutadi. Ivan Ilyin ta'kidlaganidek, til "milliy madaniyatning jamoaviy quroli", xalqning ruhini ifodalash vositasidir. Tilni puxta egallagan yoshlar o‘z ajdodlari ma’naviy merosi va qadriyatlari bilan yaqindan tanishayotgani milliy o‘zlikni anglash, vatanparvarlik tuyg‘ularini yuksaltirishga xizmat qilmoqda. Gumboldtning tilni ma’naviy faoliyatning uzluksiz jarayoni va ayni paytda madaniy ifoda mahsuli sifatidagi qarashlari muhim istiqbolni beradi. Til statik hodisa emas, balki har bir avlod o‘tgan sari rivojlanib, yangilanib boruvchi dinamik hodisadir. O‘zbek sharoitida yoshlar tilini ijodkorlik va o‘z-o‘zini namoyon qilish maydoni sifatida ko‘rish mumkin, ular madaniy merosning asosiy elementlarini bir vaqtning o‘zida saqlab qolgan holda madaniy meyorlarni zamonaviy voqelikka moslashtirish va talqin qilish imkonini beradi. Gumboldt til taraqqiyotida ham tashqi, ham ichki kuchlarning ahamiyatini ta’kidlaydi[357]. Tashqi kuchlar tilning shakllangan ijtimoiy va tarixiy sharoitlarini o‘z ichiga oladi. Masalan, muhim madaniy va ijtimoiy o‘zgarishlar ro‘y berayotgan O‘zbekistonda yoshlarga globallashuv va muloqot va ifodaning yangi shakllarini yaratuvchi texnologiyalar ta’sir qilishi mumkin. Ichki kuchlar individual va jamoaviy til amaliyotini shakllantiradigan psixolingvistik va ruhiy jihatlarni o'z ichiga oladi. Bu tilni saqlash va moslashtirishga hissa qo'shadigan hissiy va madaniy ifodani o'z ichiga oladi.

Ma’naviyat va axloq masalalari til madaniyatining ajralmas qismidir. Til nafaqat aks ettiradi, balki jamiyatning ma’naviy va axloqiy me'yorlarini ham shakllantiradi. Ko‘p asrlik keksalarga hurmat, mehmondo‘stlik va o‘zaro yordam madaniyatiga ega O‘zbekistonda yoshlar bu qadriyatlarni til orqali o‘zlashtirmoqda. Biroq, zamonaviy globallashuv va multikulturalizm sharoitida o‘zbek yoshlari o‘zlarining madaniy ildizlarini mustahkamlashi yoki madaniy assimilyatsiyani rag‘batlantirishi mumkin bo‘lgan til amaliyotini tanlashda ma’naviy ikkilanishlarga duch kelishi mumkin. Analitik falsafa, germenevtika, strukturalizm va semiotika kabi tilni o‘rganishga turli yondashuvlar til madaniyatini tahlil qilish uchun turli xil vositalarni

[355] Ерофеев Н.А. Туманный Альбион : Англия и англичане глазами русских, 1825-1853 гг. / Н. А. Ерофеев. - Москва : Наука, 1982. - 320 с.
[356] Арутюнян С.М. Нация и ее психический склад : диссертация ... доктора философских наук. - Москва, 1969. - 677 с.
[357] Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт; Пер. с нем. яз. под ред. и с предисл. Г.В. Рамишвили. - 2. изд. - Москва : Прогресс, 2000. - 396 с.

taqdim etadi. O‘zbekiston sharoitida ushbu nazariyalarning integratsiyalashuvi yoshlarning o‘z kundalik hayotida tilni qanday idrok etishi va undan foydalanishini, shuningdek, ular madaniy meyorlar va qadriyatlarni til orqali qanday izohlash va uzatishini tushunishga yordam beradi. Masalan, germenevtik yondashuv o‘zbek yoshlari madaniy matnlar va amaliyotlarni qanday tushunishi va talqin qilishini ochib berishga yordam beradi, strukturalizm esa ijtimoiy va madaniy omillar ta’sirida tildagi tizimli o‘zgarishlarni tahlil qilishni taklif qilishi mumkin. Til nafaqat madaniy va ma'naviy qadriyatlarni aks ettiradi, balki ularning shakllanishi va o'zgarishida, ayniqsa, zamonaviy ijtimoiy dinamika sharoitida faol ishtirok etadi. Ilyin va Gumboldt fikrlarini inobatga olgan holda shuni aytish mumkinki, yoshlar o‘rtasida til madaniyatini rivojlantirish madaniy merosni asrab-avaylash, zamonaviy voqelikka moslashish va milliy o‘zlikni mustahkamlashga qaratilgan bo‘lishi kerak.

O‘zbekiston yoshlarida til madaniyati shakllanishining ma’naviy-axloqiy xususiyatlarini ilmiy tahlil qilish tilning ramziy ma’noda muhim rol o‘ynashini Ernst Kassirer, Vilgelm fon Gumboldt va Benjamin Li Uorflarning g‘oyalari asosida asoslashimiz mumkin. Masalan, Ernst Kassirer o'zining "Tamviy shakllar falsafasi" asarida til, afsona va san'atni nafaqat dunyoni aks ettiradigan, balki haqiqatning faol konstruktorlari bo'lgan shakllar deb hisoblaydi[358]. Xususan, til dunyoni idrok etish va anglash usullarini belgilovchi ramziy shakl vazifasini bajaradi. Kassirer uchun til shunchaki muloqot vositasi emas, balki inson ongining asosiy asosi bo'lib, u orqali biz atrofdagi voqelikni idrok qilamiz va idrok qilamiz. Buning sababi, Kassirerning fikriga ko'ra, ramziy shakllar (shu jumladan til) dunyo haqidagi g'oyalarimizni shakllantiradigan va tildan tashqari makonni yanada rivojlantirish yo'nalishlarini belgilovchi "universal belgilar" funktsiyasini bajaradi[359]. Xuddi shunga o'xshash fikrni Vilgelm fon Gumboldt ham bildirgan bo'lib, u til inson va dunyo o'rtasida turadi, madaniy idrok etishning o'ziga xos "doirasini" tashkil qiladi, bunda inson voqelikni idrok etadi va sharhlaydi[360]. Binobarin, til nafaqat madaniy qadriyatlarni yetkazadi, balki fikrlash va idrok etish tarzini ham shakllantiradi. Bu, ayniqsa, yoshlarda til madaniyatini shakllantirish sharoitida muhim ahamiyatga ega, bu erda til madaniy tajriba va qadriyatlarni avloddan-avlodga etkazishning asosiy vositasiga aylanadi.

Benjamin Li Vorf tilning nisbiylik nazariyasini ishlab chiqdi, unda til kognitiv jarayonlarga ta'sir qiladi va turli madaniyatlarning dunyoni idrok etishining o'ziga xos usulini shakllantiradi. Uning ta'kidlashicha, tilning grammatikasi va tuzilishi shunchaki ma'lumotni etkazish uchun xizmat qilmaydi, balki ona tilida so'zlashuvchilarning fikri va dunyoqarashini ham shakllantiradi[361]. Masalan, tillardagi farqlar ob'ektlar va hodisalarni toifalarga ajratish va idrok etishning turli usullariga olib kelishi mumkin. Bu, ayniqsa, yoshlar o‘zbek va boshqa

[358] Кассирер Э. Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры // Э. Кассирер. Избранное. Опыт о человеке. - М., 1998. - С. 466.
[359] Кассирер Э. Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры // Э. Кассирер. Избранное. Опыт о человеке. - М., 1998. - С. 466.
[360] Гумбольдт В. Язык и философия культуры : перевод с немецкого языка / Вильгельм фон Гумбольдт ; сост., общ. ред. и вступ. статьи А. В. Гулыш, Г. В. Рамишвили. - Москва : Прогресс, 1985. - 451 с.
[361] Уорф Б.Л. Лингвистика и логика // Новое в лингвистике. - М., 1961а. - Вып. 1. - С. 183-198.

tillarni o‘z ichiga olgan boy madaniy merosga ega ko‘p tilli muhitda yashayotgan O‘zbekiston uchun to‘g‘ri keladi. Turli tillarning yoshlarning lingvistik madaniyatini shakllantirishga ta'siri fikrlash tarzida, ijtimoiy normalar va ma'naviy qadriyatlarni idrok etishda namoyon bo'lishi mumkin. Ko‘p tilli malakaga ega bo‘lgan yoshlar madaniy ramzlarni turli yo‘llar bilan talqin qilishlari va idrok etishlari mumkin, bu esa kengroq madaniy idrokning shakllanishiga va madaniyatlararo muloqotning mustahkamlanishiga yordam beradi.

Ma’naviy-axloqiy tarbiya sharoitida O‘zbekiston yoshlarining til madaniyati hal qiluvchi o‘rin tutadi. Til nafaqat madaniyat haqidagi bilimlarni yetkazadi, balki axloq va ma’naviy qadriyatlarning asoslarini ham shakllantiradi. Masalan, o‘zbek tilida ham boshqa tillar kabi kattalarga hurmat, oila va jamiyat totuvligining ahamiyatiga oid ibora va so‘zlar ko‘p. Tilning ushbu elementlari bevosita ta'limning ma'naviy-axloqiy jihatlari bilan bog'liq, chunki ular jamiyat uchun muhim bo'lgan qadriyatlarni shakllantirishga yordam beradi. O‘zbekistondagi ta’lim dasturlarida til madaniyati va ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni mustahkamlashga qaratilgan o‘quv dasturlarini ishlab chiqishda Kassirer, Gumboldt va Whorf g‘oyalaridan foydalanish mumkin. Masalan, til tuzilmalari va ramzlarning boyligini o‘rganish o‘quvchilarga madaniy xilma-xillikni tushunish va qadrlash, shuningdek, tanqidiy fikrlash va madaniy kompetensiyani rivojlantirishga yordam beradi. Demak, O‘zbekiston yoshlarida til madaniyatini shakllantirishda tilning madaniyatdagi umuminsoniy funksiyalarini ham, jamiyatning ma’naviy-axloqiy asoslarini rivojlantirishga hissa qo‘shadigan o‘ziga xos madaniy-axloqiy qadriyatlarni aks ettirish va shakllantirish qobiliyatini ham hisobga olish kerak.

O‘zbekiston yoshlarida til madaniyatini shakllantirishning ma’naviy-axloqiy xususiyatlarini ilmiy tahlil qilish tilning insonning tashqi dunyo va ichki dunyosi o‘rtasidagi vositachi rolini tushunishdan boshlanishi kerak. Bu yondashuv Vilgelm fon Gumboldt va A.A. Potebni tilni insonning kognitiv faoliyati va uning o'zini o'zi anglashi bilan bog'liq bo'lgan faol jarayon deb hisoblagan. Tilning rivojlanish tarixi jamiyat tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Har bir davrda va har bir madaniyatda til ijtimoiy-madaniy omillar ta'sirida rivojlanib, ijtimoiy ong va o'z-o'zini identifikatsiyalashdagi o'zgarishlarni aks ettiradi. Boy madaniy-tarixiy an’analarga ega O‘zbekiston sharoitida yoshlarning til madaniyatini o‘rganish ushbu omillarning zamonaviy lingvistik xulq-atvor va idrokga ta’sirini tahlil qilishni taqozo etadi.

A.A.Potebniyning fikricha, til insonning ichki dunyosini ob'ektivlashtirish jarayoni bo'lib, uning davomida uning bilishi va o'zini o'zi anglashi sodir bo'ladi[362]. Ushbu bayonot tilning shaxsiy va jamoaviy o'ziga xoslikni shakllantirishda markaziy rol o'ynashini anglatadi. O‘zbekiston yoshlari o‘rtasida dunyoning lingvistik manzarasining o‘zgarishini madaniy-ma’rifiy jarayonlarning, shuningdek, globallashuv va raqamli texnologiyalarning ta’siri natijasi deb hisoblash mumkin. Demak, til madaniyatining rivojlanishi an’anaviy til meyorlarini o‘zlashtirishni ham, tashqi ta’sirlardan kelib chiqqan yangi sharoitlarga moslashishni ham o‘z ichiga oladi. A.A.Potebnaning fikricha, tilning rivojlanishi individual avtonomiyaning

[362] Штайн К.Э. А. А. Потебня: диалог во времени [Текст] : монография / К. Э. Штайн, Д. И. Петренко. - 2-е издание, стереотипное. - Москва : ФЛИНТА, 2016. - 639 с.

kuchayishi va dunyoqarashning o'zgarishi bilan birga keladi. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston yoshlarining ma’naviy-axloqiy shakllanishiga ularning dunyodagi o‘rni va milliy o‘zligini anglash bilan bog‘liq bo‘lgan lingvistik o‘zgarishlar prizmasi orqali qarash mumkin. Bu, ayniqsa, yosh avlodlar milliy an'analar va global madaniy ta'sirlarni uyg'unlashtirish muammosiga duch kelgan postsovet hududida to'g'ri keladi.

Milliy o‘ziga xoslik ko‘p jihatdan til orqali shakllanadi. Til, romantiklar ta'kidlaganidek, nafaqat xalqning o'ziga xos "ruhi" ni ifodalaydi, balki global o'zaro ta'sir sharoitida o'zini o'zi identifikatsiya qilish vositasi bo'lib ham xizmat qiladi. Yangi madaniy muammolarga duch kelgan O‘zbekiston yoshlari tildan o‘z milliy o‘zligini ifodalash, zamonaviy sharoitga moslashish vositasi sifatida foydalanmoqda. Shunday qilib, yoshlarning til madaniyati turli madaniy va axloqiy meyorlar kesishadigan va o‘zaro ta’sir qiladigan maydonga aylanadi. Gumboldtning tilning xilma-xil o‘ziga xosliklarni ifodalash vositasi sifatidagi qarashlarida tilning o‘ziga xos shaxs va guruh o‘ziga xosliklarini shakllantirishdagi roli alohida ta’kidlanadi. Bu O‘zbekiston sharoitida yoshlar o‘z ona tili va adabiyotini o‘rganar ekan, nafaqat milliy madaniy merosni o‘zlashtiribgina qolmay, balki o‘z shaxsiy madaniy-axloqiy qadriyatlarini ham shakllantiradi, bu esa mamlakatimizning ijtimoiy-madaniy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. jamiyat.

O‘zbekiston yoshlarida til madaniyatini shakllantirishning ma’naviy-axloqiy xususiyatlarini tarixiy-madaniy va falsafiy yondashuvlar prizmasida tahlil qilish mumkin, bunda til nafaqat muloqot vositasi, balki til madaniyatini shakllantirishning eng muhim vositasidir. Shu nuqtai nazardan, til madaniyatining rivojlanishi o'z milliy o'ziga xosligini anglash, o'z taqdirini o'zi belgilash va zamonaviy dunyoda o'z rolini anglash bilan bog'liq. Lotmanning ta'kidlashicha, tilning fonologik tuzilishidagi o'zgarishlar shunchalik sekin sodir bo'ladiki, bizning kundalik ongimiz ularni o'zgarmagan holda qabul qiladi, moda kabi boshqa madaniy hodisalar esa tezroq o'zgaradi. Bu tilni madaniyatning statik elementi sifatida idrok etishni ta'kidlaydi, bu madaniy an'analar va bilimlarning avloddan-avlodga o'tishida muhim rol o'ynaydi[363]. E.Sapir o‘zining “Til” asarida bu fikrni qo‘llab-quvvatlaydi va o‘rta asrlarning oxiridan to hozirgi kungacha ingliz tilining keys tizimidagi kamdan-kam o‘zgarishlarni qayd etadi. U ingliz tilidagi ikkinchi shaxs shaxs olmoshi shakllarining (thou - you) asta-sekin yo'qolib borayotganiga ishora qiladi, ularning o'rnini lingvistik o'zgarishlarning sekin tabiatini ta'kidlaydigan siz ajratilmagan shakli egallaydi[364]. Xuddi shunday, rus tilida turg‘un hol tizimi mavjud bo‘lib, vaqti-vaqti bilan vokativ shaklning yo‘qolishi kabi o‘zgarishlar ro‘y beradi, bu ham grammatik darajadagi o‘zgarishlarning sekin tezligini aks ettiradi. Biroq, bu zohiriy barqarorlikka qaramay, mualliflar tilning mutlaqo o'zgarmas tizim emasligini ta'kidlaydilar. Nazariy darajada o'zgarmagan elementlar va tuzilmalarning saqlanishi madaniy uzluksizlikni

[363] Лотман, Ю. М. Избранные статьи : в 3 т. / Ю. М. Лотман. – Таллинн : Александра, 1992. – Т. 1 : Статьи по семиотике и типологии культуры. – 479 с.
[364] Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир; Пер. с англ. под ред. и с предисл., [с. 5-22] А. Е. Кибрика. - Москва : Прогресс : Изд. группа "Универс", 1993. - 654 с.

ta'minlaydi va bilim va qadriyatlarni avlodlarga "etkazish" imkonini beradi, ammo bu til umuman o'zgarmaydi degani emas. Aksincha, til tizimining yuqori darajalarida, masalan, semantika va pragmatikada, til ko'proq dinamika va moslashuvchanlikni namoyish etadi. Bu erda "ikkinchi darajadagi lingvistik voqelik" tushunchasi kiritiladi - tilni uning fonologik va morfologik jihatlariga qaratilgan tor ma'noda tushunish. Biroq, tilning real dinamikasi semantik sohalar darajasida sodir bo'ladi, ular ko'proq moslashuvchan va madaniy va ijtimoiy kontekstga qarab o'zgarishi mumkin.

Tilning maydon modeliga murojaat qilgan holda, mualliflar ta'kidlashlaricha, darajali modeldan farqli o'laroq, bu erda shakllarga e'tibor qaratilgan, maydon modeli "vaqt" yoki "modallik" kabi semantik maydonlarni ko'rib chiqadi. Bu sohalar til tizimining turli darajalarida namoyon bo‘lib, tilning kontekstga qarab doimo moslashib, o‘zgarib turishini ko‘rsatadi. Shimoliy Afrika tillaridagi "tuya" so'zining turli grammatik shakllari misolida muhim madaniy toifalar tilning rasmiy tuzilmalariga qanday ta'sir qilishi, yangi shakl va ma'nolarni yaratishi mumkinligini ko'rsatadi. Bu esa tilning garchi barqaror ko‘rinsa-da, aslida moslashuvchan va madaniy va ijtimoiy omillar ta’sirida o‘zgarishga qodir ekanligini ko‘rsatadi. Shunday qilib, tilning statik tizim sifatidagi an'anaviy g'oyalari doirasida ham, til haqiqatda muhim dinamikaga ega, ayniqsa semantika va mazmun darajasida. Til o‘zgarishlari va ularning madaniyat va jamiyatga ta’sirini tahlil qilishda buni hisobga olish zarur.

Til dinamik va o‘zgaruvchan tizim bo‘lgani uchun til elementlarining hozirgi holati va ularning o‘zaro ta’sirini tushunish uchun tizimli tadqiqot usulini qo‘llashni talab qiladi. Biroq, chuqurroq tahlil qilish uchun tizimli yondashuvni genetik usul bilan birlashtirish kerak, bu esa tarixiy o'zgarishlarni hisobga olish va tilning keyingi rivojlanishini bashorat qilish imkonini beradi. Til muhiti globallashuv va zamonaviy madaniy o‘zgarishlar ta’sirida bo‘lgan O‘zbekistonda yoshlarning til madaniyatini o‘rganishda har ikki usuldan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Til nafaqat bizni o‘rab turgan dunyoni, balki insonning ichki dunyosini, uning qadriyatlari, xulq-atvori va madaniyatini ham aks ettiradi. Bu yondashuv tilning turli madaniy shakllarni yagona tizimga birlashtiruvchi integratsiya mexanizmi sifatidagi muhimligini ta’kidlaydi. Madaniy va tilshunoslik an’analari o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan O‘zbekiston sharoitida yoshlar ushbu an’analarni o‘zlarining zamonaviy sharoitlarida qanday idrok etishi va moslashtirayotganini tushunish muhimdir.

Dunyoning madaniy va lingvistik rasmlarini o'rganishda turli madaniyatlar va tillar voqelikni idrok etishni qanday shakllantirishini tushunish muhimdir. Bir necha til va madaniyatlar yonma-yon yashayotgan O‘zbekistonda yoshlar madaniy kodlar va qadriyatlarni yetkazish vositasi bo‘lgan til orqali o‘z shaxsini shakllantiradi. Bu tilni madaniy o'zlikni shakllantirish va axloqiy kompasning muhim vositasiga aylantiradi. Eski so‘zlarning qaytishi, chetdan atamalarning o‘zlashtirilishi, jargon va jargon so‘zlardan foydalanish kabi til yo‘nalishlarini o‘rganish yoshlarning til madaniyati ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy o‘zgarishlar natijasida qanday shakllanayotganini ko‘rsatadi. Bu tendentsiyalar O'zbekiston uchun ham

dolzarbdir, bu yerda yoshlar ommaviy axborot vositalari va internet orqali jahon madaniyati bilan faol aloqada bo'lib, til va muloqot usullarini o'zgartirishga olib keladi.

Til nafaqat muloqot vositasi, balki shaxsni shakllantirish vositasidir. Boy madaniy va til an’analari mavjud O‘zbekistonda tilning yoshlarning dunyoqarashi va qadriyatlar tizimini shakllantirishga ta’sirini o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Til “inson qalbining muhandisi” sifatida madaniy merosni yetkazish va milliy o‘zlikni shakllantirishda asosiy rol o‘ynaydi. Til voqeligini yaxlit hodisa sifatida o‘rganishda bilishning dialektik usulidan foydalanish tilni nafaqat statik tizim, balki jamiyat va madaniyatdagi o‘zgarishlarni aks ettiruvchi dinamik model sifatida ham ko‘rib chiqish imkonini beradi. Bu usul, ayniqsa, O‘zbekiston boshidan kechirayotgan o‘tish davri sharoitida til va madaniyat bir-biriga qanday ta’sir qilishini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Yoshlar tili madaniyati sohasidagi tadqiqotlar nazariy tilshunoslik uchun ham, ta’lim va madaniyat siyosati kabi amaliy jihatlar uchun ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotlar natijalaridan til va madaniy o'ziga xoslikni mustahkamlashga, shuningdek, globallashuv sharoitida madaniy merosning yo'qolishining oldini olishga qaratilgan ta'lim dasturlarini ishlab chiqishda foydalanish mumkin. Demak, O‘zbekistonda yoshlar o‘rtasida til madaniyati shakllanishining ma’naviy-axloqiy xususiyatlarini o‘rganish ham tarixiy, ham zamonaviy madaniy-ijtimoiy sharoitlarni hisobga olgan holda fanlararo yondashuvni taqozo etadi. Bu yoshlarning milliy o‘ziga xosligi va madaniy qadriyatlarini shakllantiruvchi jarayonlarni to‘g‘riroq tushunish va yo‘naltirishga yordam beradi.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. -Т.: 1993. Б. 8.
2. Кудряшова Т.Б. Онтология языков познания : дис. ... д-ра филос. наук Б. м., Б. г. 370 с.
3. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Пер. с нем. Добронравова и Лахути Д.; Общ. ред. и предисл. Асмуса В. Ф. — М.: Наука, 1958 (2009). — 133 с.
4. Вильгельм фон Гумбольдт. Язык и философия культуры. Прогресс, 1985. 456 с.
5. Хайдеггер, М. Время и бытие: Статьи и выступления / Сост., пер. с нем. и комм. В. В. Бибихина. — М.: Республика, 1993. — 447 с.
6. Талейран Ш.М. Мемуары. М., 1959.
7. Шлик М. Поворот в философии. — О фундаменте познания. — В кн.: Грязнов А.Ф. (сост.) Аналитическая философия: избранные тексты. М., Изд-во МГУ, 1993.
8. Зонова Е.В. Семиотика в контексте философии языка : Дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01 : Москва, 2003 158 с.
9. https://www.ijhssnet.com/journals/Vol_2_No_17_September_2012/24.pdf
10. https://radar.auctr.edu/islandora/object/cau.td%3A1961_shaw_emanuel_s

11. Куцепал С.В. Эпистемологическая функция языка: на материале французского постмодернизма: Дис... канд. филос. наук: Киевский ун-т им. Тараса Шевченко. - К., 1997. - 174л.

12. Мусиенко В.И. Язык и речь в современном диалоге культур : диссертация ... кандидата философских наук. - Москва, 2005. - 155 с.

13. Лебедев М.В. Значение и его коммуникативно-эпистемологическое обоснование в аналитической философии языка : Дис. ... д-ра филос. наук Б. м., 2004 328 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ГОРДОСТЬ УЗБЕКСКОЙ НАЦИИ

Акрамова Сурайя Батировна
главный преподаватель академического лицея
при Ташкентском государственном юридическом университете
имени М.С.Восиковой
+998 93 535 53 00 E-mail: surayyoa062@gmail.com
ORCID ID: 0009-0007-2399-2398

Аннотация. В данной статье освещается творчество Алишера Навои – великого поэта узбекского народа в качестве основоположника современного узбекского литературного языка, гуманиста, покровителя наук и искусств, посвятившего свою жизнь идеям справедливости и нравственности. Будучи визирем во дворце султана Хусейн Байкары Навои за свой счёт строил для народа мосты, мечети, школы.

Ключевые слова: гуманист, родоначальник, «Хамса», газель, визирь, мастер стихотворных жемчужин, Восток, Герат, всенародная слава, щедрость, доброта, наследие.

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi o‘zbek adabiy tilining asoschisi, insonparvar, fan va san’atning homiysi, butun umrini adolat va odob-axloq g’oyalariga bag’ishlagan buyuk alloma Alisher Navoiy ijodi alohida yoritilgan. Sulton Husayn Boyqaro saroyida Hazrat Navoiy vazir sifatida o‘z mablag’lari hisobidan xalq uchun ko‘priklar, masjidlar, maktablar qurdirdi.

Kalit so‘zlar: Insonparvar, asoschi, «Xamsa», g’azal, vazir, she’riy gavhar Ustasi, Sharq, Hirot, umumxalq shon-shuhrat, saxovat, mehr-muruvat, meros.

Abstract. This article highlights the work of Alisher Navoi, the great Turkic poet as the founder of the modern Uzbek literary language, a humanist, patron of the science of art, who devoted his life to the ideas of justice and morality. As a vizier in the palace of Sultan Hussein Baykara Hazrat Navoi, at his own expense, built bridges, mosques, and schools for the people.

Key words: Humanist, ancestor, «Khamsa», gazal, vazir, Master of poetic pearls, East, Herat, national fame, shelters, generosity, kindness.

ВВЕДЕНИЕ. Поистине главную роль в формировании узбекского литературного языка сыграл султан жемчужины поэзии Востока Хазрат Мир Алишер Навои. Творческое наследие Алишера Навои – это целостная художественная картина мира. Жизнь великого Мастера стихотворных жемчужин оставила глубочайший след в культуре всех народов Востока.

Перу гениального мыслителя Алишера Навои принадлежат художественные, научные и публицистические произведения, исторические и религиозные трактаты, проповедующие добродетель, излагающие свои взгляды на место человека в жизни и миропорядок, дастаны истории любви Лейлы и Меджнуна, Фархада и Ширин, тонкая и изумительная лирика, которая волнует души и восхищает воображение.

МЕТОДЫ. Исследование основано на анализе литературных источников, исторических документов, а также сравнении традиций персидской и тюркской литературы. Рассматриваются произведения Навои, такие как "Хамса", "Суждение о двух языках" и другие, а также их влияние на узбекский язык и культуру.

РЕЗУЛЬТАТЫ. Начав писать на тюркском языке, Навои тем самым обратился к новой, менее изысканной, более непосредственно народной аудитории.

В каждой поэме новой «Пятерицы» Навои преобразовал поэтические традиции в новый синтез, который и сложнее, и проще поэм Низами Генджеви. Алишер Навои смягчил изощренность Низами и Амира Хусрова, а сказочные мотивы приблизил к живому фольклору тюркских народов. Алишер Навои использовал приёмы фольклорной поэтики и традиции народных сказаний (дастанов).

Темы и сюжеты произведений поэта, воспроизведённые из поэтической традиции и из народного творчества, скоро вновь получили хождение в народной среде, исполняясь народными певцами и сказителями.

В своем трактате «Суждение о двух языках» (1499) (имеется в виду тюркский и персидский) Хазрат писал: «Если хорошо подумать, в этом языке найдется так много богатства и тонкостей, что поистине легче будет на этом языке словотворчество, словесное художество, стихосложение и писание повестей».

На тюркских струнах музыкант сыграл на тюркский лад,

Народ на языке родном услышать песню рад.

Великий поэт развивает мысль о том, что: «Богатство тюркского языка доказано множеством фактов. Выходящие из народной среды талантливые поэты не должны выявлять свои способности на персидском языке. Если они могут творить на обоих языках, то все же очень желательно, чтобы они на своем языке писали стихов побольше».

Роль гениального поэта и мыслителя Алишера Навои в развитии узбекского литературного языка бесподобна тем, что узбекский язык стал самым богатым и разнообразным среди родственных тюркских языков, занимая достойное место среди развитых языков мира. Произведения Алишера Навои – это не только источник мысли, но и чрезвычайно богатый словарь лексем, относящихся к различным областям быта, душевного и духовного мира узбекского народа.

ОБСУЖДЕНИЕ. Обширный спектр литературных, религиозно-мистических, легендарных, военных, общественно-политических и юридических терминов, географических и астрономических понятий, имена, прозвища, названия диких и

домашних животных, птиц и растений – всё это составляет сокровищницу произведений Навои.

В творчестве поэта нашли свое освещение морально-этические, нравственные, философские, социально-политические проблемы, воспеваются справедливость и правдивость, щедрость и благородство, любовь и дружба.

Гуманистические тенденции видны в мыслях поэта о равенстве всех перед лицом судьбы. Поэт славит жизнь, весну, благословенную природу, в единении с которой залог счастья человека. Навои – деятель и мыслитель эпохи подъема культуры Средней Азии.

Вся поэтическая деятельность Алишера Навои была направлена на защиту и прославление родного языка и литературы: «Мне кажется, что я утвердил великую истину перед достойными людьми тюркского народа, и они, познав подлинную силу своей речи и ее выражений, прекрасные качества своего языка и его слов, избавились от пренебрежительных нападок на их язык и речь со стороны слагающих стихи по-персидски».

Благодаря лирике Навои фарси утрачивает статус единственного литературного языка. Мир образов и чувств Алишера Навои одухотворил поэзию всех народов Средней Азии. Темы и сюжеты его произведений, воспроизведённые из поэтической традиции и из народного творчества, скоро вновь получили хождение в народной среде, исполняясь народными певцами и сказителями.

Заслуга Навои не только в том, что он, создав гениальные произведения, блестяще доказал неограниченные возможности узбекского литературного языка, но и в том, что он выразил передовые, гуманистические идеи своей эпохи.

В качестве итога своей жизни Хазрат Навои создаёт произведение «Сокровищница мыслей», которое стало основой богатейшего лирического наследия поэта. В нём собраны четыре дивана, четыре цикла , отражающие разные периоды жизни поэта: «Чудеса детства», «Редкость юности», «Диковины среднего возраста» и «Полезные советы старости».

Всю свою жизнь Алишер Навои комбинировал литературные деяния с политическими в качестве визиря во дворце султана Хусейн Байкары. Исторические источники сообщают, что за время правления Алишера Навои в столице Хорасана формируются творческие объединения, в которые входили видные поэты, историки, музыканты, каллиграфы, архитекторы, художники, такие как Джами, сам султан, писавший стихи под псевдонимом Хусайни, выдающиеся историки Мирхонд, Хондамир, Васифи, художник Бехзад и другие.

Визирь Навои был щедрым покровителем наук и искусств, занимался благотворительностью, оказывал протекцию и поддерживал материально учёных и творческих людей. Всё своё жалованье он тратил на возведение различных построек для общественных нужд. Визирь закупал на собственные средства одежду, продукты и раздавал их малоимущим, нуждающимся, давал для бедняков обеды. В Герате велось

масштабное строительство: были сооружены мечети и мавзолеи, возведены мосты и водоемы, развивались ремесла, процветало гончарное, ювелирное искусство, ткачество, ковроделие. За несколько лет Герат стал процветающим, высоко развитым центром Востока.

У поэта есть стихи, осуждающие неправых правителей и отмеченные неподдельной любовью к простым людям. Сам Навои признавался на склоне лет: «Из средств своих я брал себе на жизнь лишь то, что необходимо простому человеку, - довольствовался халатом, который защищал меня в жару и в холод, и непритязательной пищей. Остальные же я тратил на общение с народом, на питание служителей и домочадцев. А то, что оставалось сверх расходов на еду и на исполнение различных обязанностей, я представлял на благотворительные дела».

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Алишер Навои оставил значительное наследие, сделав узбекский язык богатым и развитым. Его произведения остаются актуальными, а изучение его творчества продолжает играть важную роль в развитии филологии. Современное поколение несёт ответственность за сохранение и изучение его наследия.

Изучать творчество гениального архитектора узбекской литературы, исследовать его несравненную «Хамсу», тщательно анализировать тонкие, философские мысли поэта, проводить углубленный обзор очаровательных газелей, раскрывая силу, красоту и изящество навоийского языка, продолжать изучение наследия Навои с точки зрения богатства языковой лексики его произведений – это долг нынешнего поколения навоиведов, лингвистов.

Для нас, современного поколения, является долгом читать и изучать бесценное наследие гениального мыслителя, произведения которого являются лучшими образцами узбекского литературного языка, великим достоянием узбекского народа.

Штрихи к портрету Мир Алишера Навои.

* Алишер Навои родился в семье творческой интеллигенции. Его **дед** Абу Саид был поэтом. Его второй дед, Мухаммед Али, был известен как музыкант и каллиграф.

* Семилетний Низамиддин Мир Алишер выучил наизусть более 6.000 хадисов великого мухаддиса имама аль-Бухари.

*Алишер Навои получил титул «мукарраби хазрати султоний» («самый близкий человек к султану»). Титул давал Навои право вмешиваться во все государственные дела.

* Навои построил на свои средства более 300 объектов в Хорасане. Вырученные средства шли на строительство культурно-просветительских объектов, жилья, благотворительность и науку.

* Навои щедро платил учителям, ученикам и даже поварам и уборщикам построенных им медресе. Сам Навои лично выдавал наиболее образованным ученикам по 24 золотых в месяц и по пять пакетов супа в год. В то время на ежемесячную стипендию студента можно было получить 5 тучных овец.

* На самых оживленных рынках сам хазрат Навои следил за точностью каменных весов в ларьках, чтобы не нарушались права покупателя, не ставились высокие цены на ввозимый товар.

* Алишер Навои состоял в суфийском ордене Накшбанди. Его суфийские философско-эстетические взгляды нашли отражение в «Лисон ут-Тайр».

* «Хамса» Алишера Навои переведена на 64 языка мира. Лирическое наследие поэта сосредоточено в четырех диванах под названием «Хазойинул-маоний».

* Памятников Алишеру Навои в мире установлено в таких городах, как: Москва, Минск, Баку, Астана, Токио, Шанхай, Сеул, Мазари-Шариф, Ош, а также Навои, Ташкент, Самарканд. Намечается воздвигнуть памятник в Вашингтоне.

* В 2009 году кратер на Меркурии был назван в честь Алишера Навои.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. *Навои А. «Сокровищница мыслей». Ташкент, 2016.*
2. Навои А. Афоризмы – Aphorisms. Ташкент: Укитувчи, 1991.
3. Навои А. Зеница ока: Стихи. Ташкент Изд.-полигр. об-ние им. Гафура Гуляма, 1991.
4. Акрамов Б. «Сахибкиран поэтического наследия». Ташкент, 2016.
5. Акрамов Б. «Шахбейты Навои». Ташкент, 2007.
6. М.Шейхзаде. «О лирическом герое Навои» (кандидатская диссертация, 1948)
7. М.Шейхзаде. «О художественном стиле Навои». 1958
8. М.Шейхзаде «В мастерской у наставника» (1960)
9. М.Шейхзаде «Султан в мире газелей» (1960)
10. Гулямова Г.С. Своеобразие развития духовной культуры в XV-XVI веках на территории Центральной Азии. Ташкент, 2020.
11. Библиотека www.ziyouz.com – литература в узбекском языке и узбекская литература на иностранных языках

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

УДК 1751

НЕОЛОГИЗМЫ В СОВРЕМЕННЫХ ТЕКСТАХ СМИ

Джураева Зарина Асалбой кизи
преподаватель УзГУМЯ, Ташкент.

Annotatsiya. Zamonaviy jamiyatda til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro aloqalar yanada murakkablashmoqda. Bu jarayonning ajralmas qismi sifatida neologizmlar paydo bo'lmoqda. Neologizm – bu yangi so'z yoki ibora bo'lib, u tilga yangilik kiritadi va ko'pincha ijtimoiy, madaniy yoki texnologik o'zgarishlar bilan bog'liqdir. Bugungi kunda zamonaviy media matnlarida neologizmlarning roli va ahamiyati tobora ortib bormoqda.

Kalit so‘zlar: zamonaviy media, internet, ijtimoiy tarmoqlar, neologizmlar, muloqot, ibora, ijtimoiy media.

Аннотация. В современном обществе взаимодействие между языком и культурой усложняется. Неологизмы становятся неотъемлемой частью этого процесса. Неологизм-это новое слово или фраза, которые вводят новшества в язык и часто связаны с социальными, культурными или технологическими изменениями. Сегодня роль и значение неологизмов в современных медиа-текстах возрастает.

Ключевые слова: современные медиа, интернет, социальные сети, неологизмы, диалог, идиома, социальные медиа.

Abstract. In modern society, the interaction between language and culture is becoming more complex. Neologisms are emerging as an integral part of this process. Neologism is a new word or phrase that innovates the language and is often associated with social, cultural or technological changes. Today, the role and importance of neologisms in modern media texts is growing.

Keywords: modern media, internet, social networks, neologisms, communication, phrase, social media.

ВВЕДЕНИЕ

Современные средства массовой информации, включая интернет и социальные сети, позволяют быстро распространять и получать новые слова и фразы. Этот процесс распространен в основном среди молодого поколения. Молодые люди выражают себя, используя новые слова в общении, и формируют язык, специфичный для их группы. Такие языковые изменения также отражают изменения в культуре и обществе. Среди

молодежи новые фразы и слова часто приобретают смешное, ироничное или оригинальное значение, что делает их общение более интересным и динамичным. Неологизмы часто ассоциируются с развитием технологий и социальных сетей. Например, с широким распространением интернета и мобильных средств связи появились новые слова: в современный язык вошли такие выражения, как "блогер", "видеоблог", "стриминг". Эти слова не только обозначают новые технологии, но и отражают культуру и образ жизни, которые им присущи. Сегодня многие молодые люди рекламируют себя как блоггеры или влогеры, что создает новую профессию и социальную роль. Кроме того, новые фразы и хэштеги, которые появляются в социальных сетях, также воспринимаются как неологизмы.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Неологизмы широко используются не только в социальных сетях, но и в средствах массовой информации. В новостях, статьях и рекламных текстах часто используются новые слова и фразы с целью вызвать интерес, привлечь внимание и привлечь определенную аудиторию. Например, слово" устойчивый " (устойчивый) часто используется, когда мы говорим об экологических проблемах и устойчивом развитии. Хотя это слово обозначает не только экологические проблемы, оно также отражает усилия по обеспечению устойчивости в обществе. Неологизмы тесно связаны с культурой и социальными процессами. Они отражают новые социальные явления и изменения. Например, слово "гендер" сегодня широко используется в дискуссиях о гендерном равенстве и гендерных ролях. Распространение этого слова свидетельствует об изменении гендерных представлений в обществе и освещении проблем, связанных с этим. Однако увеличение количества неологизмов также иногда вызывает проблемы. Новые слова и фразы часто могут быть неправильно поняты или неправильно использованы. Это может привести к трудностям в общении. Например, некоторые молодые люди могут не знать своего истинного значения при использовании новых фраз или использовать их в неправильном контексте. Поэтому при использовании неологизмов необходима осторожность и понимание.[1]

Немаловажную роль в развитии неологизмов играет и отношение подрастающего поколения к языку. Они очень активно принимают новые слова и используют их в своем общении. Этот процесс, в свою очередь, приводит к развитию языка и появлению новых культур. Молодые люди выражают себя и формируют язык, характерный для их группы, используя новые фразы и слова в общении.Наличие неологизмов в современных медиа-текстах еще больше усиливает взаимодействие между языком и культурой. Они помогают выражать новые мысли, идеи и ценности.[2]

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Неологизмы, прежде всего, позволяют выражать новые понятия и мысли. Каждое новое слово или фраза часто отражает новую идею или явление. Например, слово "стартап" представляет собой новое понятие, связанное с современной экономикой и

инновационными идеями. Появление новых слов и выражений в процессе экономического развития Узбекистана свидетельствует о важности этого процесса. Неологизмы также играют важную роль в обсуждении социальных проблем и новых тенденций. Они часто укрепляют взаимодействие и помогают распространять новые мысли и идеи в обществе. Культурное значение неологизмов также очень велико. У каждого общества своя культура, и есть язык и выражения, которые представляют эту культуру. Неологизмы помогают создать уникальный язык и выражения, особенно среди молодого поколения. Они способствуют укреплению взаимосвязей, формированию групповой идентичности и созданию новых культурных кодов. Использование новых слов и фраз среди молодежи делает их общение интересным и динамичным. Этот процесс также укрепляет межкультурные связи и порождает новые культурные тенденции. Неологизмы отражают социальные изменения и дают представление об изменениях, происходящих в обществе. С появлением новых ценностей и понятий в обществе появляются и новые слова и выражения. Например, появление новых терминов по таким темам, как гендерное равенство, экологические проблемы или цифровая экономика, показывает, насколько важны эти вопросы в обществе. Неологизмы также вызывают важные дискуссии в обществе, отражая социальные движения и тенденции. Это процесс, который поддерживает усилия по обеспечению социальной справедливости и равенства. Инновации и технологическое развитие также играют важную роль в появлении неологизмов. Современные технологии и инновации приводят к созданию новых слов и фраз. Интернет, социальные сети и цифровые коммуникации порождают новые термины и концепции. Это, в свою очередь, обеспечит общество новыми знаниями и навыками. Например, такие слова, как" blogger"," Influencer "или" big data", отражают современные процессы коммуникации и обмена информацией. Неологизмы также важны для принятия новых технологий и инноваций. Неологизмы способствуют развитию языка. Язык, в свою очередь, отражает культуру и общество. Неологизмы, обогащая язык и усиливая его динамику. Новые слова и фразы привносят в язык новые значения и контексты, делая язык более гибким и современным. Развитие языка, в свою очередь, способствует развитию общества. Неологизмы также усиливают взаимодействие между языком и культурой. Язык, будучи основным выражением культуры, через неологизмы отражает культурные изменения и инновации.[3]

Неологизмы помогают укрепить социальные отношения. Использование новых фраз и слов во взаимодействии между людьми укрепляет социальные отношения. Это повышает взаимопонимание между людьми и делает процесс общения интересным. Неологизмы также помогают укрепить связи между различными социальными группами. Использование новых слов и фраз в отношениях способствует социальной сплоченности и порождает новую социальную динамику.[4]

Неологизмы поощряют творчество и креативность. Люди проявляют творческий подход при создании новых слов и фраз. Это порождает инновации и инновации в

культуре. Неологизмы также помогают создавать новые способы выражения в искусстве и литературе. Создатели создают новые значения и контексты в своих произведениях, используя новые слова и фразы. Это процесс, который еще больше обогащает культуру и способствует ее развитию. Неологизмы важны для решения социальных и культурных проблем. Они часто позволяют выявить социальные проблемы и обсудить их. Например, такие слова, как "киберзапугивание", отражают социальные проблемы, с которыми сталкивается интернет, и вызывают дискуссии по этим вопросам в обществе. Неологизмы также поддерживают усилия по обеспечению социальной справедливости и равенства. Это процесс, который порождает новые идеи и мысли при решении социальных проблем в обществе. Неологизмы будут продолжать обогащать язык и культуру для будущих поколений. Они, выражая новые идеи и концепции, также способствуют развитию общества и культуры в будущем. Неологизмы также обеспечивают эволюцию языка и позволяют новым поколениям изучать свою культуру и язык. Этот процесс имеет важное значение для сохранения и развития культуры для будущих поколений. Неологизмы также играют важную роль в процессе глобализации. Глобализация усиливает взаимодействие различных культур и языков. Неологизмы способствуют укреплению межкультурных связей и порождают новые культурные тенденции. Это процесс, который укрепляет международные отношения и играет важную роль в формировании глобальной культуры. Неологизмы также помогают улучшить взаимопонимание между разными культурами. Неологизмы имеют социальное и культурное значение, они укрепляют и способствуют взаимодействию между языком, культурой и обществом. Они продолжают выражать новые идеи и мысли, формировать культуру и идентичность, отражать социальные изменения, поддерживать инновации и технологическое развитие, способствовать развитию языка, укреплять социальные отношения, поощрять творчество, решать социальные проблемы и обогащать культуру для будущих поколений. [5]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Короче говоря, неологизмы занимают важное место в современных медиа-текстах. Они активно участвуют в процессе создания, распространения и получения новых слов и выражений. Неологизмы также помогают формировать новые концепции и мнения в обществе, отражая социальные, культурные и технологические изменения. Однако существует также проблема увеличения количества неологизмов и их неправильного понимания. Поэтому необходима осторожность при развитии языка и использовании новых слов. Неологизмы, в свою очередь, отражают динамику и изменения современного общества и играют важную роль в развитии языка.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Рахманов, С. (2020). "Неологизмы и их социальное значение."Издательство национального университета Узбекистана.

2. Муродова, Д. (2021). "Культура и язык: роль неологизмов."Министерство культуры Республики Узбекистан.

3. Ташкент, А. (2019). "Неологизмы: современный язык и культура."Журнал узбекского языка и литературы.

4. Абдуллаева, Н. (2022). "Социальные изменения и неологизмы."Академия Социальных Наук Республики Узбекистан.

5. Кадырова, М. (2021). "Неологизмы и их культурное значение."Медицинская Академия Узбекистана.

6. Каримов, Р. (2020). "Современная лингвистика и неологизмы."Институт языка и литературы Республики Узбекистан.

7. Нурмуродов, Д. (2018). "Неологизмы и социальная коммуникация."Узбекский Университет журналистики и массовых коммуникаций.

8. Аскаров, Б. (2022). "Культура и неологизмы: новые тенденции."Университет культуры и искусств Республики Узбекистан.

9. Холматов, А. (2021). "Неологизмы: отношения между языком и культурой."Министерство иностранных дел Республики Узбекистан.

10. Исмаилов, Ф. (2019). "Социальная культура и неологизмы: теоретические и практические аспекты."Национальный Университет Узбекистана.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

НОМИНАТИВНЫЕ И КОГНИТИВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОСЛОВИЦ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Odilova Fotima Farhodovna,
The University of Economics and Pedagogy

Аннотация: В данной работе рассматриваются номинативные и когнитивные функции английских пословий как важного элемента языка и культуры. Пословицы, будучи краткими и выразительными фразами, служат не только для передачи знаний и мудрости, но и выполняют функцию номинации, позволяя обозначать определенные жизненные ситуации, моральные уроки и культурные ценности**.**

Ключевые слова: номинативные аспекты,когнитивные аспекты, культурные аспекты, английские пословицы, функции и др.

NOTATIVE AND COGNITIVE CHARACTERISTICS OF THE ENGLISH LANGUAGE

Abstract: This paper examines the nominative and cognitive functions of English proverbs as an important element of language and culture. Proverbs, being short and expressive phrases, serve not only to convey knowledge and wisdom, but also perform a nomination function, allowing one to denote certain life situations, moral lessons and cultural values.

Key words: nominative aspects, cognitive aspects, cultural aspects, English proverbs, functions, etc**.**

INGLIZ TILINING NOTATIV VA KOGNITIV XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Ushbu maqola til va madaniyatning muhim elementi sifatida ingliz maqollarining nominativ va kognitiv funktsiyalarini ko'rib chiqadi. Maqollar qisqa va ifodali iboralar bo'lib, nafaqat bilim va hikmatni etkazishga xizmat qiladi, balki muayyan hayotiy vaziyatlarni, axloqiy saboqlarni va madaniy qadriyatlarni ifodalash imkonini beradigan nominatsiya vazifasini ham bajaradi.

Kalit so'zlar: nominativ jihatlar, kognitiv jihatlar, madaniy jihatlar, ingliz maqollari, funktsiyalari va boshqalar**.**

Введение

Пословицы — это краткие, запоминающиеся выражения, которые передают мудрость и опыт поколений. Они являются важной частью любого языка и культуры,

выполняя как номинативные, так и когнитивные функции. В данной статье мы рассмотрим, как пословицы в английском языке отражают культурные особенности и как они способствуют формированию знаний и представлений о мире. Пословицы действительно играют важную роль в языке и культуре, служа не только средством передачи мудрости, но и отражая уникальные аспекты жизни общества. В английском языке существует множество пословиц, каждая из которых несет в себе определенные культурные и исторические контексты. Рассмотрим несколько ключевых аспектов их значения и функции.

Номинативные характеристики пословиц

Номинативные характеристики пословиц заключаются в их способности обозначать и фиксировать определенные явления, идеи и ценности. Пословицы часто отражают культурные и социальные реалии общества, в котором они возникли. Например, пословица "A stitch in time saves nine" иллюстрирует важность своевременного решения проблем. Она не только передает практический совет, но и подчеркивает ценность предостережения и профилактики. Пословицы служат краткими формулировками сложных идей, что делает их удобными для запоминания и использования в повседневной речи. Они помогают людям быстро передать свои мысли и чувства, используя уже известные формулы. Например, пословица "Actions speak louder than words" (Действия говорят громче слов) позволяет выразить идею о том, что поступки важнее обещаний, без необходимости углубляться в объяснения.

Пословицы могут также служить индикаторами социальных норм и традиций. Например, "Don't count your chickens before they hatch" указывает на необходимость осторожности и избегания преждевременных выводов. Эта пословица демонстрирует ценность терпения и реалистичного подхода к жизни.

Номинативные функции английских пословиц связаны с их ролью в обозначении и обозначении определённых понятий, явлений или ситуаций. Эти функции помогают людям выражать идеи, чувства и моральные уроки. Рассмотрим несколько ключевых аспектов номинативных функций английских пословиц:

1. Обозначение жизненных истин

Пословицы часто служат для обозначения универсальных истин или принципов, которые применимы в различных ситуациях. Например, пословица "Actions speak louder than words" (Действия говорят громче слов) указывает на то, что поступки важнее слов, что является важным жизненным уроком.

2. Краткое выражение сложных идей

Пословицы позволяют кратко и лаконично выразить сложные идеи или концепции. Например, "Time is money" (Время — деньги) обозначает ценность времени и его связь с материальными благами, что делает эту идею легко усваиваемой.

3. Обозначение культурных норм и ценностей

Пословицы отражают культурные нормы и ценности общества. Например, "Honesty is the best policy" (Честность — лучшая политика) подчеркивает важность честности в человеческих отношениях и бизнесе, что является ценным уроком для многих культур.

4. Служат метафорами и символами

Многие пословицы используют метафоры, чтобы обозначить более глубокие смыслы. Например, "The early bird catches the worm" (Ранняя птица ловит червяка) символизирует преимущества проактивного подхода и своевременных действий.

5. Упрощение коммуникации

Пословицы могут использоваться как удобные средства для передачи информации и идей, заменяя более длинные объяснения. Например, вместо того чтобы подробно объяснять необходимость терпения, можно просто сказать "Patience is a virtue" (Терпение — добродетель).

6. Обозначение социальных отношений

Некоторые пословицы могут обозначать социальные отношения и динамику между людьми. Например, "Blood is thicker than water" (Кровь гуще воды) указывает на важность семейных связей по сравнению с другими отношениями.

В целом, номинативные функции английских пословиц помогают людям обозначать и передавать сложные идеи, жизненные истины и культурные нормы. Они служат мощным инструментом для упрощения коммуникации и передачи мудрости, что делает их важной частью языка и культуры.

Когнитивные характеристики пословиц

Когнитивные характеристики пословиц связаны с их ролью в формировании знаний и представлений о мире. Пословицы передают не только практические советы, но и культурные концепции, которые помогают людям ориентироваться в социальных взаимодействиях. Например, пословица "The early bird catches the worm" подчеркивает важность инициативы и активности, что является ключевым аспектом успешного поведения в большинстве культур.

Кроме того, пословицы могут служить инструментом обучения и передачи знаний. Они часто используются в образовательных контекстах для иллюстрации моральных уроков или жизненных принципов. Например, "Honesty is the best policy" обучает ценности честности и прозрачности в отношениях. Пословицы также способствуют формированию знаний о мире. Они могут служить своеобразными ориентирами для поведения и принятия решений. Например, пословица "When in Rome, do as the Romans do" (Находясь в Риме, веди себя как римляне) учит уважению к местным традициям и обычаям, что особенно актуально в глобализированном мире.

Когнитивные функции пословиц английского языка связаны с тем, как они помогают формировать и структурировать знания о мире, а также как влияют на мышление и восприятие. Рассмотрим несколько ключевых аспектов этих функций:

1. Обобщение опыта

Пословицы часто представляют собой обобщенные выводы из жизненного опыта. Они упрощают сложные идеи и делают их доступными для понимания. Например, пословица "You can't judge a book by its cover" (Нельзя судить о книге по обложке) учит нас не делать поспешных выводов на основе внешнего вида, что является важным уроком в межличностных отношениях.

2. Формирование мировоззрения

Пословицы могут влиять на формирование мировоззрения и ценностей человека. Например, "What goes around comes around" (Что посеешь, то и пожнешь) подчеркивает идею кармы и ответственности за свои действия, что может способствовать более этичному поведению.

3. Культурные коды

Пословицы содержат культурные коды, которые помогают людям понять нормы и ожидания своего общества. Например, пословица "The grass is always greener on the other side" (Трава всегда зеленее на другой стороне) отражает человеческую склонность к зависти и недовольству своей жизнью, что является универсальным опытом.

4. Упрощение коммуникации

Использование пословиц позволяет сократить время на объяснение мыслей и идей. Например, вместо того чтобы долго объяснять, что нужно быть осторожным в делах, можно просто сказать "Look before you leap" (Смотри, прежде чем прыгнуть). Это делает общение более эффективным.

5. Воспитание критического мышления

Некоторые пословицы могут побуждать к критическому мышлению и саморефлексии. Например, "Don't put all your eggs in one basket" (Не кладите все яйца в одну корзину) призывает к осторожности и диверсификации рисков, что может быть полезным в различных сферах жизни, от финансов до личных отношений.

6. Передача культурной мудрости

Пословицы служат средством передачи культурной мудрости от поколения к поколению. Они помогают сохранить традиции и обычаи, а также формируют идентичность сообщества. Например, "A penny saved is a penny earned" (Сэкономленный цент — это заработанный цент) подчеркивает ценность экономии и разумного расходования ресурсов.

В итоге. когнитивные функции пословиц английского языка играют важную роль в формировании знаний, мировоззрения и культурной идентичности. Они помогают людям ориентироваться в сложностях жизни, передавать опыт и мудрость, а также упрощать коммуникацию. Изучение пословиц может обогатить не только словарный запас, но и понимание культурных особенностей и человеческой природы.

Влияние культуры на пословицы

Культурный контекст играет важную роль в формировании значений пословиц. Многие пословицы имеют корни в исторических событиях или традициях, что делает их уникальными для определенной культуры. Например, повторяя ту же пословицу "When in Rome, do as the Romans do" отражает идею о необходимости адаптации к местным обычаям и традициям, что является важным аспектом культурной интеграции. Пословицы часто отражают ценности и традиции конкретной культуры. Например, английская пословица "A stitch in time saves nine" подчеркивает важность своевременного решения проблем. Это говорит о стремлении к эффективности и предотвращению больших трудностей в будущем, что является важным аспектом англосаксонской культуры.

Сравним это с русской пословицей "Береги платье снову, а честь смолоду", которая акцентирует внимание на необходимости бережного отношения к своему имуществу и репутации. Оба выражения передают важные жизненные уроки, но делают это через призму своих культурных контекстов.

Заключение

Пословицы английского языка являются богатым источником знаний о культуре, ценностях и социальных нормах общества. Их номинативные характеристики помогают фиксировать культурные реалии, в то время как когнитивные характеристики способствуют формированию представлений о мире и передаче мудрости. Изучение пословиц позволяет глубже понять не только язык, но и культурную идентичность носителей английского языка. Таким образом, пословицы служат важным инструментом для изучения как языка, так и культуры в целом. В целом, пословицы являются неотъемлемой частью языка и культуры, отражая уникальные черты общества и передавая мудрость через поколения. Они выполняют как номинативные, так и когнитивные функции, помогая людям ориентироваться в сложностях жизни и взаимодействовать с окружающим миром. Изучение пословиц не только обогащает словарный запас, но и углубляет понимание культурных особенностей различных народов.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Крысанова, Г. П.** (1998). Семантика фразеологических единиц — работа, посвященная фразеологическим единицам, их структуре и смыслу.
2. **Гак, В. Г.** (1984). Лексическая семантика — книга, которая помогает разобраться в вопросах семантики слов и выражений, их когнитивных и номинативных характеристиках.
3. **Лакофф, Дж.** (1987). Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind — важная работа, раскрывающая, как категории в языке отражают когнитивные процессы. Эта работа может быть полезна для изучения того, как пословицы отражают мышление и восприятие мира.

4. **Тарковский, В.** (2001). Когнитивная лингвистика — книга, в которой рассмотрены основные принципы когнитивной лингвистики и как язык связан с мышлением.

5. **Виноградов, В. В.** (2000). Когнитивная лингвистика: Теория и практика — исследование когнитивной лингвистики, которое поможет лучше понять когнитивные особенности пословиц.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

УДК: 822.161.1

ЛИТЕРАТУРНАЯ АЛЛЕЯ НУРАЛИ КАБУЛА

Нематжонова Нафиса Боходировна-
Преподаватель ФерГУ
nnematjonova1996@gmail.com +998939717565
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-7371-9465

Аннотация В статье представлены сведения о творческой деятельности Нурали Кабула, известного писателя узбекского народа. Даны общие сведения о произведениях, созданных писателем, этапах развития его творчества и их специфических особенностях. Также изучаются анализы ученых, проводивших научные исследования по произведениям Нурали Кабула, и излагаются их взаимоотношения. Обсуждаются достижения и недостатки научных исследований, признаются заслуги писателя в узбекской литературе. По рассказам и романам Нурали Кабула проведен ряд научных исследований. Идейно-художественная сторона его рассказов широко не изучена. Также одним из актуальных вопросов является проведение исследований по изучению его творчества в сравнительном аспекте. Оценено место и значение творчества Нурали Кабула в научном мире.

Ключевые слова: художественная ткань, исторический факт, статья, роман, повесть, художественный стиль, язык художественного произведения, персонаж, образ, сравнительный метод**.**

NURALI QOBULNING ADABIY HIYOBONI

Annotatsiya Maqolada o‘zbek xalqining taniqli yozuvchisi Nurali Qobulning ijodiy faoliyati haqida ma’lumot beriladi. Adib yaratgan asarlar, ijodining kamolot bosqichlari, ularning o‘ziga xos xususiyatlari to‘g‘risida umumiy ma’lumot beriladi. Shuningdek, Nurali Qobul asarlari bo‘yicha ilmiy izlanish olib borgan olimlarning tahlillari o‘rganilib, ularga munosabatlar bildiriladi. Ilmiy izlanishlarning yutuq va kamchiliklari muxokama qilinib, adibning o‘zbek adabiyotidagi yutuqlari e’tirof etiladi. Nurali Qobul qissa va romanlari bo‘yicha olib borilgan bir qator ilmiy tadqiqotlar mavjud. Uning hikoyalaridagi g‘oyaviy hamda badiiy jihatlar keng o‘rganilmagan. Shuningdek, uning ijodini qiyosiy aspektda o‘rganish borasida ham tadqiqotlarni amalga oshirish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Nurali Qobul ijodining ilmiy olamdagi o‘rni va ahamiyatiga baho berilgan.

Kalit so‘zlar: badiiy to‘qima, tarixiy haqiqat, maqola, roman, hikoya, badiiy uslub, badiiy asar tili, xarakter, obraz, qiyosiy metod.

LITERARY ALLEY NURALI KABUL

Abstract The article presents information about the creative work of Nurali Kabul, a famous writer of the Uzbek people. General information about the works created by the writer, the stages of development of his work and their specific features is given. The analyzes of scientists who conducted scientific research on the works of Nurali Kabul are also studied, and their relationships are outlined. The achievements and shortcomings of scientific research are discussed, the merits of the writer in Uzbek literature are recognized. A number of scientific studies have been conducted on the stories and novels of Nurali Kabul. The ideological and artistic side of his stories has not been widely studied. Also, one of the pressing issues is to conduct research on the study of his work in a comparative aspect. The place and significance of Nurali Kabul's work in the scientific world are assessed.

Key words: artistic texture, historical fact, article, novel, story, artistic style, language of artistic work, character, image, comparative method.

ВВЕДЕНИЕ

Работа художника оценивают три комиссии. Первое – это фанаты. То есть репутация и мастерство творческого ума определяются вниманием и признанием читателей. Если произведение искусства покоряет сердце читателя, если судьба героев гармонирует с судьбой читателя, это показывает мастерство творца. Второе – учёные. Произведения, пережившие крики ученых и получившие положительные заключения при их анализе, ценятся как мастерство писателя. Ученые дают добрые дела молоко к молоку, сливки к сливкам, научно обосновывая и анализируя полезные стороны каждого элемента. В результате ценность работы возрастает еще больше. Третья комиссия – время. Если какое-либо произведение искусства выдерживает испытание временем и получает признание читателей и ученых на протяжении многих лет, это одно из высших достижений творца. Нурали Кабул – один из художников, успешно прошедший комиссию читателей и ученых, получивший признание многих и ставший объектом исследования.

В творчестве Нурали Кабула преобладает образ природной красоты. Это связано с тем, что его детство прошло в Бахмальском районе, одном из красивейших мест Джизака. Получив высшее образование в Фергане, писатель начал работать в школе. Затем он много лет работает в сфере прессы. Вдохновляющая натура Бахмаля, юмористические жители Ферганы, живые материалы прессы предоставили писателю широкие возможности для создания произведений на народные темы. Будучи специалистом по истории, он создавал романы и брошюры на исторические и политические темы. Также эпос Тимуридов, состоящий из 13 книг, посвященных деятельности Амира Темура и его

потомков, значителен еще и тем, что привнес в литературную жизнь исторические процессы.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДОЛОГИЯ

Нурали Кабул – один из самых плодовитых художников. Его творчество было положительно оценено рядом известных литературных критиков. Например, Б. Назаров в послесловии к роману «Этти иклим хахани или ахд ва тахт» [1.457-477] выразил свои глубокие мысли об истории творческой зрелости писателя, особенностях серии романов, посвященных Амиру Темуру, художественные аспекты произведения, историческое и общественное значение произведения, написанного после выдвинутого послесловия. А. Саидов, Т. Кахаровлар [2. 14, 436] Они отметили стилистические особенности произведений Нурали Кабула, гармонию исторической правды и художественной фактуры, художественные особенности в произведении, язык произведения, описание характеров героев.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

От внимания ученых не ускользнул вопрос совместимости произведений Нурали Кабула с материалами народного творчества. В частности, изучались пословица, использованная в романе-эпопее «Бобохан Шариф» [3.5], значение стихов в обеспечении художественности, умение писателя включать их в произведение. Профессор Ю. Солиджонов в своем анализе романов, опубликованных в 2012 году, уделяет особое внимание творчеству Нурали Кабула. В статье «Годовой обмолот, качество урожая (анализ романов 2012 года)», опубликованной в 3-м номере журнала «Шарк ызтезири» [4.55], анализируется обращение писателя к историческим темам. Признается, что исторические факты в произведениях лучше усваиваются сознанием нашего народа в художественной интерпретации.

Зрелый учёный У. Норматов признает стремление писателя осветить образ Амира Темура. Подчеркивается, что начало масштабной работы в этом направлении является толчком к более глубокому изучению нашей истории [3.45]. И. Ягубов обратил внимание на структурно-поэтические аспекты произведений Н. Кабула и остановился на вопросе места лирических отрывков в рассказах и исторических романах писателя в структуре произведения. [4.396] В центре внимания учёных стало то, насколько важны эти отрывки для раскрытия сущности событий или персонажей. У. Олябоев проанализировал произведения писателя на тему войны. [2.214] Значение вопроса войны в общественной жизни анализируется в рамках научных исследований с точки зрения трагедии и угнетения. Он также исследовал роль и значение военных ситуаций в раскрытии психологии героя.

При изучении творчества Нурали Кабула работа велась также в рамках сравнительного аспекта. С. Камилова остановилась на сравнительном анализе и сравнила некоторые рассказы Нурали Кабула с произведениями русских писателей. [3.291] Литературный критик К. Елчиев также изучает литературное мастерство писателя,

гармонию исторической правды с художественной тканью. [2.252] Научно доказано мастерство писателя в художественном творчестве и степень сохранения им исторической правды. Анализируя рассказы, опубликованные в 2021 году, М. Шералиева выражает свое критическое отношение к рассказам Нурали Кабула. В художественном выражении рассказов публицистический стиль является лидером и ориентируется на те места, где он сохраняется. [1.152-155] А. Тойчиев прокомментировал вопрос о жизненности своих персонажей, умении писателя создавать образы через символы с национальным образом и характером. [1.95-100] В центре внимания то, насколько Нурали Кабул придерживается принципов артистизма, его неповторимый стиль и новаторство в создании имиджа. Наряду с масштабными произведениями писателя изучались и новеллы.

Исследователь А. Толипова анализирует несколько рассказов Нурали Кабула. В центре внимания исследователя художественные детали, мифические образы и структурные аспекты рассказов. Хотя ученый Нурали и пытался раскрыть поэтическое мастерство Кабула, в сравнительном аспекте этот вопрос не изучен. При сравнительном анализе, конечно, ярче выражаются художественный уровень произведений и оригинальность создателя. Следует отметить, что в творчестве Нурали Кабула доминирует образ Амира Темура. Исследователи попытались изучить этот вопрос отдельно. В частности, литературовед А. Узаков обращает внимание на проблему образа Амира Тимура, записанного в произведениях Нурали Кабула. В исследовательский центр был взят вопрос о художественности этого образа и его совместимости с историческими принципами, особенностями главы государства и его личной жизни.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Из приведенного выше анализа видно, что изучение творчества Нурали Кабула было начато учеными. Его рассказы, рассказы, повести рассматриваются как особый объект исследования в литературоведении. В частности, в последние годы более широко исследуются романы, направленные на раскрытие образа Амира Темура. Художественное мастерство писателя, конечно, более проявляется в жанре рассказа. Хотя А. Толипова изучала творчество Нурали Кабула с точки зрения особенностей этого жанра, некоторые дополнения представляются необходимыми. В частности, А. Толипова исследует только самого писателя, в этом процессе не просматривается возможность сравнения с другими творцами по художественному мастерству. В сравнительном исследовании более очевиден художественный уровень художника. Поэтому исследование творчества Нурали Кабула в сравнительном аспекте является одной из актуальных проблем современности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.

1. Акмаль Саидов. Фигура Амира Темура в узбекской литературе. // Звезда-хозяин. 2016. № 1, - Б.14; Тахир Каххор. Статуя Тимура в сердцах. / Нурали Кабул. Султан мировой собственности или Фатих и Йылдырым Баязиды. - Ташкент: Камалак, 2016.

2. Бабохан Шариф. Всеобщее, национально-патриотическое сознание... / Нурали Кабул. Последний день Султана или Амира Сахибкирана и Тохтамыша. - Ташкент: Камалак, 2014.

3. Норматов Ю. Годовой обмолот, качество урожая (анализ романов 2012 года). Восточная звезда. 2013, № 6.

4. Солиджонов Ю. Годовой обмолот, качество урожая (анализ романов 2012 г.). Восточная звезда. 2013, № 3.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

РУС ВА ЎЗБЕК МАҚОЛЛАРИДА «ЗЕМЛЯ/ЕР» КОНЦЕПТИ

Холикулова Юлдуз Шодиевна
Ўзбекистон-Финландия Педагогика институти ўқитувчиси
yulduzxoliqulova@gmail.com tel:90-465-11-35

Аннотация: Рус ва ўзбек мақоллардаги "Ер" концепти жамиятнинг табиат, ҳаётий қадриятлар ва ижтимоий муносабатлар ҳақидаги қарашларини акс эттирувчи муҳим маданий ва фалсафий элементдир. Рус тилида, бошқа маданиятларда бўлгани каби, ер ҳаётнинг турли жиҳатлари билан боғлиқ: ватан, унумдорлик, барқарорлик ва моддий фаровонлик [1].

Калит сўзлар: Ер, ресурс, унумдорлик, мақол, маданият, ҳаёт, фаровонлик, ватан, меҳнат, анъана.

Аннотация: концепт " Земля" в русских и узбекских пословицах является важным культурным и философским элементом, отражающим взгляды общества на природу, жизненные ценности и социальные отношения. В русском языке, как и в других культурах, Земля ассоциируется с различными аспектами жизни: родиной, плодородием, стабильностью и материальным благополучием.

Ключевые слова: земля, ресурс, продуктивность, пословица, культура, жизнь, благополучие, родина, труд, традиция.

Abstract: the concept of "Earth" in Russian and Uzbek proverbs is an important cultural and philosophical element reflecting society's views on nature, life values and social relations. In Russian, as in other cultures, the Earth is associated with various aspects of life: Homeland, fertility, stability and material well-being.

Keywords: land, resource, productivity, proverb, culture, life, well-being, homeland, labor, tradition.

Кириш. Рус ва ўзбек мақолларда ер кўпинча мўл-кўллик ва фаровонлик рамзи сифатида қаралади. Масалан:

- ***"Бизга керак бўлган ҳамма нарса ер юзида туғилади."***
- ***"Ер қаерда бўлса, бахт бор."***

Ушбу иборалар ернинг озиқ-овқат ва ресурслар билан таъминлашдаги аҳамиятини таъкидлайди. Ер меҳнат ва унга ғамхўрлик қилиш билан боғлиқ: "бировнинг ерида ҳосилни кутманг."Бу, шунингдек, табиатга ҳурмат билан муносабатда бўлиш зарурлигини кўрсатади.

Мақолларда ер кўпинча ватан тушунчаси билан боғлиқ.:

- "Сиз туғилган жойингиз-бу сизга ёрдам берган жой."

– "Сизнинг ерингиз - бу сизнинг кучингиз."

Ватан инсон ўсадиган, унинг шахсияти шаклланадиган жой сифатида қабул қилинади. Ушбу турдаги иборалар илдизларнинг аҳамиятини ва ўз халқига тегишли эканлигини таъкидлайди.

Ер тушунчаси ижтимоий муносабатлар билан ҳам боғлиқ. Ҳикматлар жамоат алоқаларининг муҳимлигини эслатади:

- "Биз бир ерда яшаймиз – қайғуни бирга баҳам кўрамиз."

- "Бирликдаги куч."

Ушбу иборалар жамият ичида ўзаро ёрдам ва ҳамкорлик зарурлигини таъкидлайди.

Ер куч ва барқарорликни англатади. Ҳикматлар кўпинча бу тасвирдан қийинчиликларга чидамли бўлиш керак деган фикрни етказиш учун фойдаланади.:

- "Ким ерни ўстирса, муаммолардан қўрқмайди."

- "Ер ҳамма нарсага тоқат қилади."

Бу ерда ер машаққатли меҳнат орқали ҳаёт қийинчиликларини енгиш учун метафора вазифасини бажаради [2].

Рус ва ўзбек маданиятларида "Ер" тушунчаси чуқур илдиз отган ва муҳим аҳамиятга эга. Иккала анъанада ҳам ер нафақат жисмоний объект сифатида, балки ҳаёт, иш, фаровонлик ва маънавий қадриятлар билан боғлиқ рамз сифатида ҳам қабул қилинади.

Рус мақолларида ер кўпинча иш ва қариндошларга ғамхўрлик қилиш билан боғлиқ.:

1. ***"Нон ерда меҳнациз ўсмайди"*** - натижа олиш учун меҳнат муҳимлигини таъкидлайди.

2***. "Ер кўп бўлган жойда одамлар кўп"*** - ресурслар ва аҳоли ўртасидаги боғлиқлик ҳақида гапиради.

3. ***"Ерни севинг, югурманг"*** - ерингизни ҳимоя қилиш зарурлигига эътибор қаратади.

Бу мақоллар ҳаёт ва фаровонлик манбаи сифатида ерга ҳурматни акс эттиради. Ўзбек мақолларида ер ҳам муҳим ўрин тутади, лекин жамият қадриятлари ва аждодлар билан алоқаси алоҳида эътиборга олинади.:

1. ***"Ер - она, сув-ота"*** - табиат ва инсон ўртасидаги муносабатни таъкидлайди.

2. ***"Осмонда тинчлик бўлиши учун ер юзида тинч яшанг"*** - ҳаётдаги уйғунликнинг аҳамиятини кўрсатади [3].

3. ***"Ерни севадиган киши одамларни севади***" - ер ва одамларга бўлган муносабат ўртасидаги муносабатларга эътибор қаратади.

Иккала маданиятда ҳам ер меҳнат ва ғамхўрлик натижаси сифатида қаралади. Бироқ, ўзбек анъаналарида жамоат қадриятларига кўпроқ еътибор берилади.

Ўзбек мақоллари кўпинча аждодлар орқали ер билан тарихий алоқани таъкидлайди, руслар эса ернинг ҳаёт учун бевосита фойдасига кўпроқ эътибор беришади. Ўзбек мақоллари рус мақолларига қараганда одамлар ва табиат ўртасидаги уйғунликни кўпроқ таъкидлайди [4].

Мавзу бўйича адабиётларни таҳлил қилиш: Рус ва ўзбек мактабларида "Ер/Земля" концепти атрофида қурилган мақоллар тақдим этаётган ғоялар бир-бирига яқин бўлса-да, ҳар бир миллий контекстдан келиб чиққан ҳолда ўзига хос жиҳатларга эгалик қилади. Рус мактабининг мақоллари кўпроқ тарихи ва миллий идентитети билан боғлиқ бўлса, ўзбек мактабининг мақоллари ана шу табиат билан боғлиқликка, унинг қадрини англашга оид.

Мақоллардаги "Ер/Земля" тушунчаси ҳаёт, шахсият, ижтимоий алоқалар ва инсоннинг тақдир муаммоларига чидамлилиги мавзуларини ўз ичига олган кўп қиррали ҳодисадир. Ушбу иборалар нафақат халқ донолигини акс эттиради, балки жамиятнинг маданий анъаналари ва қадриятларини шакллантириш учун асос бўлиб хизмат қилади. Ер нафақат жисмоний маконга айланади; у оғзаки халқ ижодиёти орқали авлоддан-авлодга ўтадиган чуқур маъно билан тўлдирилади.

Тадқиқот методологияси: рус ва ўзбек мақолларида "земля/ер" концептини чуқур ўрганиш имконини беради ҳамда икки халқ маданиятлари ўртасидаги ўхшашликlar va farqliklarni aniqlashga ёрдам беради.

Рус ва ўзбек мақолларида "Ер" тушунчаси ерга ҳаёт ва фаровонлик манбаи сифатида чуқур муносабатни акс эттиради. Иккала маданият ҳам ернинг ҳаётнинг турли жабҳаларида, шу жумладан қишлоқ хўжалигида, ватанда ва маънавий алоқаларда муҳимлигини таъкидлайди [5].

Рус мақоллари кўпинча қишлоқ хўжалиги меҳнати ва ватан билан алоқани таъкидлайди:

Своя земля — свой прах. Ушбу мақолда инсонни ўз ватанига дафн этиш керак деган фикр таъкидланган ва бу барака деб ҳисобланади. Чет элда ўлим қайғу деб ҳисобланган ва агар у ўз она юртида дафн ‘тилмаса, одамнинг суяклари йиғлайди, деб ишонилган. Ушбу мақол рус маданияти ер билан алоқани қандай қадрлашини ва ўлимдан кейин ҳам Ватанга содиқ қолиш муҳимлигини кўрсатади.

Своя земля и в горести мила - Унинг ўз ерлари бор ва у бир ҳовучда жуда чиройли. Бу мақол ватанга муҳаббат ва у билан алоқани ҳатто энг кичик рамзларда ҳам ифодалайди. Бир ҳовуч она юрт илиқ хотиралар ва маҳаллий одамлар ва жойлар билан алоқа туйғусини уйғотиши мумкин. Бу мақол қадимги славян одатларидан келиб чиққан бўлиб, ҳимоя сифатида узоқ сафарларда сиз билан бир ҳовуч она ватанни олиб кетиш. Унинг таъкидлашича, ватан билан боғлиқ кичик нарсалар ҳам инсон учун қиммат ва аҳамиятли бўлиши мумкин.

Иккала мақол ҳам рус халқининг ўз она юрти билан чуқур ҳиссий ва маънавий алоқасини намойиш этади, унинг ҳаёт манбаи, ўзига хослик ва тегишлилик ҳисси сифатида аҳамиятини таъкидлайди.

Добрая земля — полная мошна; *Яхши ер пулга тўла*

худая земля — пустая мошна. Ҳосилсиз ер-бўш ҳамён.

Бу мақол шуни англатадики, агар ер унумдор ва яхши парвариш қилинса, у мўл ҳосил беради ва одамлар таъминланади. "Тўлиқ ҳамён" мўл-кўллик ва фаровонликни англатади. Ҳосилдор ер-бу ерда ишлайдиганлар учун яхши ҳосил ва барқарор даромад гаровидир [6].

Худая земля — пустая мошна- Ҳосилсиз ер-бўш ҳамён. Бу мақол унумдор ерни бепушт билан таққослайди. Агар ер камбағал бўлса ёки яхши парвариш қилинмаса, у яхши ҳосил бермайди ва одамлар тирикчилик воситаларисиз қоладилар. "Бўш ҳамён" қашшоқлик ва танқисликни англатади. Камбағал ер одамларни зарур ресурслар билан таъминлай олмайди, бу эса қийинчиликлар ва беқарорликка олиб келади [7].

Земля тарелка: что положишь, то и возьмёшь- Нима эксанг шуни ўрасан. Ушбу мақол ердаги меҳнат ва натижалар ўртасидаги муносабатни таъкидлайди.

1. *Чья земля, того и хлеб.*

2. *Земля кормит людей, как мать детей.*

3. *Не земля плоха, а сеятель плох.*

4. *Земля заботу любит.*

5. *Где нет земли - там нет травы.*

6.*Земля хоть и кормит, но и сама есть просит.*

7. *Добрая земля - полная мошна; худая земля - пустая мошна.*

8. *Кто мать сыру землю любит, тот голоден не будет.*

9. *Земля - кормилица.*

10. *Труженику земля - мать родная.*

11*. Пахарю земля - мать, а лентяю - мачеха.*

12. *Рыбам вода, птицам воздух, а человеку вся земля.*

13*. Какова земля, таков и хлеб.*

14. *Держись за землю-матушку - она не выдаст.*

15*. В хороший год хорош и приплод.*

Иккала мақолда ҳам рус маданияти ерни ҳаёт ва фаровонлик манбаи сифатида қандай қадрлаши кўрсатилган. Улар қишлоқ хўжалигида муваффақият қозониш ва барқарор келажакни таъминлаш учун ер танлаш ва ишлов бериш муҳимлигини таъкидлайдилар.

Ер-бу пластинка: сиз қўйган нарсангизни оласиз. Ушбу мақолда ердаги иш ва натижалар ўртасидаги боғлиқлик таъкидланган [8].

Ўзбек мақолларида, айниқса, қишлоқ хўжалиги ва Наврўз каби байрамлар шароитида ернинг аҳамияти ҳам акс эттирилган.:

1. Баҳорнинг бир куни бир йилни тиндиради-бир баҳор куни йилни озиқлантиради.

2. Булбул ўзининг яшил жаннатини, одам ўз она юртини севади. *Ушбу мақол ватанга ва унинг юртига бўлган муҳаббатни ифода этади.*

3. *Деҳқоннинг хазинаси – ер,*

Калити – тер.

4. *Ер бойлиги – эл бойлиги.*

5. *Ер деганинг олтин қозиқ,*

Ғажиб есанг, тугамас.

6. *Ер – дон, деҳқон – хазинабон.*

7. *Ер ичида олтин бор,*

Қазий берсанг, топасан.

8. *Ер очганнинг бахти очилар.*

9. *Ер-сув – битмас кон.*

10. *Ер текис – ҳосил текис.*

11. *Ер тўйдирар,*

Ўт куйдирар.

12. *Ер тўймагунча, эл тўймас.*

13. *Ер – хазина, сув – гавҳар.*

14. *Ер – хамир, ўғит – хамиртуруш.*

15. *Ер қудрати – деҳқон қуввати.*

Натижалар. Иккала маданият ҳам ернинг ҳаёт ва фаровонлик манбаи сифатида муҳимлигини таъкидлайди. Бироқ, рус мақолларида кўпинча қишлоқ хўжалиги меҳнати ва ватан билан боғлиқлик ҳақида сўз боради, ўзбек мақолларида эса Наврўз каби байрам ва анъаналар элементлари мавжуд бўлиб, келгуси ҳосил учун баҳорги меҳнат муҳимлигини таъкидлайди.

Кто в землю не сеял — земли не ценит- Ерга экмаганлар ерни қадрламайдилар. Бу ерда ер фақат меҳнат орқали қадрланиши мумкин бўлган қиймат билан тақкосланади.

Лучше на родине быть чабаном, чем на чужбине султаном - Ўзга юртда шоҳ бўлгунча, ўз юртингда гадо бўл. Бу метафора ватанни олий ҳокимият билан таққослаб, унинг аҳамиятини таъкидлайди.

Бу метафоралар рус ва ўзбек маданиятларининг юрт ва ватан билан чуқур алоқани ифодалаш учун жонли тасвирлардан қандай фойдаланаётганини кўрсатади [9].

Хулоса. Шундай қилиб, мақолларда «земля» ва «ер» концептлари орқали одамларнинг ҳаёти, меҳнатлари ва уларнинг жамиятдаги ўрни кўрсатилади. "Ер" концепти иккала халқда ҳам асосий рол ўйнайди, аммо уни тушунишга ёндашувлар маданий контекстга қараб фарқ қилиши мумкин. Рус ва ўзбек маданиятларида «земля/ер» концепти фақатгина физик мавжудот сифатида эмас, балки руҳан масъулиятли муносабат

сифатида ҳам намоён бўлади. Ушбу мавзудаги адабиётларни таҳлил қилиш инсоннинг табиатга бўлган муносабати ҳамда маданий қадриятларни белгилаб беради [10].

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Бабенко Л. Г. Концептосфера русского языка: ключевые концепты и их репрезентации (на материале лексики, фра зеологии и паремиологии). Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. ун-та, 2010. 340 с.

2. Воркачев С. Г. Постулаты лингвоконцептологии // Антология концептов: в 8-ми т. / ред. В. И. Карасик, И. А. Стернин. Волгоград: Парадигма, 2005. Т. 1. С. 11-13.

3. Караулов Ю. Н., Филиппович Ю. Н. Лингвокультурное сознание русской языковой личности: моделирование состояния и функционирования. М.: Азбуковник, 2009. 336 с.

4. Кузнецов С. А. Современный толковый словарь русского языка. М.: Норин-т, 2003. 959 с.

5. Маслова В. А. Поэт и культура: концептосфера Марины Цветаевой. М.: Флинта; Наука, 2004. 256 с.

6. Морозова И. А. Ассоциативный эксперимент как метод когнитивного исследования И. А. Морозова // Методологи ческие проблемы когнитивной лингвистики: научное издание / ред. И. А. Стернина. Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 2001. С. 126-129.

7. Мудрова Б. Г. Большой китайско-русский словарь. Изд-е 4-е, стереотип. М.: Рус. яз, 2001. 528 с.

8. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. Изд-е 4-е, доп. М.: Азбуковник, 1999. 944 с.

9. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. М.: Академический проект, 2001. 991 с.

10. Хроленко А. Т. Основы лингвокультурологии / ред. В. Д. Бондалетова. Изд-е 4-е. М.: Флинта; Наука, 2008. 184 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ЎЗБЕК КОРЕЙС ВА РУС ДОСТОН ҚАХРАМОНЛАРИНИ ЭКСПЕРИМЕНТ ЖАДВАЛ АСОСИДА ҚИЁСИЙ ЎРГАНИШ

Нурмухамедова Моҳира Ураловна
Ўзбекистон-Финландия Педагогика институти ўқитувчиси
mohiranurmuhamedova63@gmail.com Тел:97-922-79-28

Аннотация: Ўзбек, корейс ва рус адабиётидаги эпос жанрининг бой мероси, халқнинг тарихи, қадриятлари, ишончлари ва орзу-умидларини акс эттиради. Бу халқларнинг қаҳрамонлари ҳам ўзларига хос хусусиятларга эга бўлиб, миллий характерни ўзгартириб кўрсатади. Мазкур жадвалда уч халқнинг эпос қаҳрамонларини қиёсий таҳлил қилиб кўрамиз.

Калит сўзлар: Эпос қаҳрамонлар, куч ва жасурлик, ватанпарварлик, миллий қадриятлар, ижтимоий тузилиш, давр ва вақт, дин ва эътиқод.

Аннотация: Богатое наследие эпического жанра в узбекской, корейской и русской литературе отражает историю, ценности, верования и устремления народа. Герои этих народов также имеют свои особенности, меняющие национальный характер. В этой таблице мы увидим сравнительный анализ героев эпоса трех народов.

Ключевые слова: Эпические герои, сила и мужество, патриотизм, национальные ценности, социальная структура, период и время, религия и вера.

Abstract: The rich heritage of the epic genre in Uzbek, Korean and Russian literature reflects the history, values, beliefs and aspirations of the hulk. The heroes of these peoples also have their own characteristics that change the national character. In this table we will see a comparative analysis of the heroes of the epic of the three peoples.

Keywords: epic heroes, strength and courage, patriotism, national values, social structure, period and time, religion and faith.

1-Жадвал

Таққослаш мезонлари	**Алпомиш**	**Жумонг**	**Илья Муромец**
Туғилган жойи	Ўзбекистон	Корея	Рус
Асосий хусусиятлари	Жасорат, адолат, садоқат	Етакчилик, донолик, муҳаббат	Куч-қувват, шижоат, садоқат
Мақсад	Ватанни ҳимоя қилиш	Миллатнинг бирлигини таъминлаш	Ватанни ҳимоя қилиш

Достон мавзулари	Содиқлик, оила, қадриятлар	Миллий идентификация, тарихий хотира	Шараф, бурч, дўстлик
Тарихий контекст	Босқинчиларга қарши кураш	Кореянинг мустақиллиги учун кураш	Феодал парчаланиш давридаги кураш
Символика	Озодлик, умид	Бирлик, эркинлик	Бурч
Ижтимоий роль	Халқни ҳимоя қилувчи	Мард ва мударрик	Халқни химоя қилиш
Кундалик ҳаётдаги аҳамияти	Оилавий ва миллий қадриятларнинг сақланиши	Миллий хислатларнинг мустаҳкамланиши	Ватанпарварлик ва дўстликнинг аҳамияти
Қаҳрамон портрети	Алпомиш одатда анъанавий ўзбек кийимида, жангчи ёки қаҳрамон сифатида тасвирланади. Унинг юзида ишонч, ғайрат кўриниб туради. Алпомиш образи ўзбек маданиятида муҳим ўрин тутади, унинг тарихий аҳамияти ва қаҳрамонлик хусусиятлари унинг асарлардаги роли билан чамбарчас боғлиқ.	Жумонг одатда анъанавий корейс кийимида, жангчи ёки қаҳрамон сифатида тасвирланади. Унинг юзида ишонч ва ғайрат кўриниб туради. Жумонг образи корейс маданиятида муҳим ўрин тутади, унинг тарихий аҳамияти ва қаҳрамонлик хусусиятлари унинг асардаги роли билан чамбарчас боғлиқ.	Илья Муромец қора отида хотиржам, ишончли ўтиради, кўзларида қатъият ва ишонч; меҳрибон юз қаттиқ; оддий думалоқ дубулға, кучли пўлат занжирли ва металл дубулға унинг танасини ҳимоя қилади.
Қаҳрамон болалиги	Алпомишнинг болалиги фақат эркаликда ўтди. Ҳеч ким унинг болалигига тўсқинлик қилмади. - Алпомиш сўзини "алп", "мон" ва "миш" каби ўзак ҳамда қўшимчаларга бўлиш мумкин. Унинг асли исми "Ҳакимбек" эди, бу чорвадор туркий қавмлар исломни қабул қилганларидан кейин бахшилар томонидан "таҳрир этилган" вариант. - Достонда Алпомишнинг болалигига оид бошқа тафсилотлар келтирилмаган. Унинг	Жумонгнинг болалиги корейс афсоналарида ва тарихий манбаларда тасвирланган. У Кемва йўқ қилмоқчи бўлган, аммо қила олмаган тухумдан туғилган. Бу бола "тажрибали камончи" деган маънони англатади. Жумонг ўзининг камондан отиш маҳорати билан танилган ва унинг болалиги унинг келажагини олдиндан белгилаб берган бир қатор воқеалар билан ўтган. Уни дарахтга	Илья - Муром шаҳри яқинидаги Карачарово қишлоғида деҳқон оиласида туғилган. Ока дарёсининг гўзал қирғоғида жойлашган бу қишлоқ бугунги кунгача мавжуд. Булажак қаҳрамоннинг болалиги у ерда ўтди. Илья узоқ кутилган бола эди, лекин у "хотиржам" туғилди, яъни замонавий маънода унда мушак-скелет тизимининг бузилиши бор эди. Ильянинг мўжизавий шифо топиши унинг ҳаётининг асосий дақиқаларидан биридир. Достонларга кўра, Илья "ўттиз уч йил печкада ётди", бир кун унинг олдига сеҳргарлар келиб, уни қудуқдаги сув билан

	қаҳрамонлик фазилатлари асосан катта бўлганидан сўнг намоён бўлган. Хулоса қилиб айтганда, "Алпомиш" достонида қаҳрамоннинг болалик даври батафсил ёритилмаган, асосий эътибор унинг катта бўлганидан кейинги қаҳрамонликлари тасвирига қаратилган.	боғлаб, ўлжасини олиб кетишди, лекин у дарахтни юлиб, уйига қайтди. Кейинчалик, у ажойиб от олди ва пуёс ерларидан жанубга учта дўсти билан қочиб кетди, у ерда у ва унинг ҳамроҳлари дарё устида кўприк яратиш учун балиқ ва тошбақалардан фойдаланиб, таъқибдан қочишди.	даволашди, у касал бўлиб, уларни ўзи олиб келиши керак эди. Шифо топгач, Илья Россияни ҳимоя қилиб, шаҳзодага хизмат қилиш учун "Киев-градга ва Шаҳзода Владимирга боради.
Аёл образи	Барчин Ўзбек халқ достонида Алпомишнинг хотини эди. У Алпомиш ва унинг оиласи билан бирга "ўн олти-устун Қунғирот қабиласига" тегишли. Алпомиш Барчинга уйланиш учун мусобақаларда рақибларини мағлуб этиб уни ватанига олиб кетиш учун Қалмок юртига боради. Кейинчалик, қайнотаси қалмоқлар томонидан таъқиб қилинаётганини билиб, Алпомиш Қалмокга борди, аммо етти йил давомида тутқунликда қолди. Уйга қайтгач, у янги ҳукмдор оиласини қашшоқликка дучор қилганини ва Барчиннинг унинг хотини бўлишини хоҳлаганини билди. Тўй байрамида, Алпомиш, танилмаган, танловда ғолиб бўлди ва Барчинни хотинликка олди.	Когурё давлатининг асосчиси Жумонг номи билан ҳам танилган Тонмённинг бир нечта хотинлари бор эди. Афсоналарда айтилишича, Пуяда қолган хотини Шилуйсе исмли ўғил туғди, у кейинчалик худо шоҳи сифатида танилди. Бошқа манбаларда Тонменнинг ўлимидан 19 йил ўтиб унга қайтиб келган биринчи хотинидан ташқари бошқа хотинлари ҳақида сўз юритилмаган.	Савишна Иля Муромецнинг хотини. У "Иля Муромец ва Тугарин"достонининг қаҳрамони. Баъзи манбаларда сюжет "Иля Муромецнинг рафиқаси достони" деб номланган."Савишна уй ишларини ёқтирмасди, тикиш ва овқат пишириш ўрнига қилич билан курашишни афзал кўрарди. Қаҳрамоннинг рафиқаси билан танишиши ҳақида кам нарса маълум. Улар жанг майдонида учрашишди. Иля чиройли аёл билан жанг қилди, лекин унинг характерини ўрганиб чиқиб, у севиб қолди. Савишна хотин бўлиш таклифини қабул қилди. Уларнинг никоҳи қанча давом этгани номаълум.
Жанглари ва ғалабалари	Алпомиш тўрт мусобақаларда рақибларини мағлуб	Жумонг - тарихий шахс, қадимги Корея, Когурё давлатининг асосчиси ва биринчи	Иьля Муромецнинг энг машҳур ғалабаларидан бири бу қароқчи булбул устидан қозонилган ғалабасидир.

	қилган (от пойгаси, камондан отиш, кураш) Алпомиш Тойчахонни мағлуб этиб уни ўлдиради ва тахтга Кайқубот чўпонни қўяди. Алпомиш, қул қиёфасида, унинг йўқлигида унинг оиласини зулм билан бўйсинтирган укаси Ултонтоз тўй байрамга келади. Алпомиш хотини Барчинни ва қариндошларини озод қилади, Ултонтозни ўлдиради.	Ванг (қироли). Жумонг жанглари асосан Кореянинг бошқа плементлари, хусусан, Пэкчэ ва Силла билан бўлган курашлардан иборат. Унинг стратегик тактикалари ва ботирлиги унинг ғалабаларини таъминлаган. Жумонгнинг жанглардаги ғалабалари унинг халқ орасидаги обрўсини оширди. Унинг лидерлиги ва курашиш қобилияти Когурё давлатини мустаҳкамлашга ёрдам берди.	Илья Муромец Киев шаҳрини қамал қилган татар подшоси Калин билан жанг қилди. Иля ажойиб жасорат ва стратегик фикрлашни намойиш этди, бу унга ғалаба қозониш ва ўз она юртини ҳимоя қилиш имконини берди. Ильянинг яна бир муҳим жасорати уч куну уч кеча бирга курашган чет эллик қаҳрамон устидан ғалаба қозониш эди. Илья ўзининг беқиёс кучи ва чидамлилигини намойиш этиб, устунликка эришди.
Ўлими	Алпомишнинг ўлими эпосда қайд этилмаган. Эпосда унинг жасоратлари ва жанглари тасвирланган, аммо унинг ўлими хакида маълумот берилмаган.	Жумонг милоддан аввалги 19 йилда 40 ёшида вафот этди. Валиаҳд Шаҳзода Юрий отасини пирамида қабрига кўмиб, вафотидан кейин Жумонг Сеонгванг исмини берди.	Илья Муромец 1188 йил атрофида, ҳаётининг 45-йилида вафот этди.
Қаҳрамоннинг тарихий прототипи:	Алпомиш — ўзбек халқининг энг машҳур эпик қаҳрамони. Унинг тарихий прототипи бўлиб, кўпинча турли тарихий шахслар, жумладан, туркман ва ўғиз қабилаларидаги қаҳрамонлар ҳисобланади. Алпомишнинг образи, адолат, ботирлик ва халқ учун курашиш символи сифатида кўрилади. Алпомиш ҳақидаги аслий манбаларда унинг ҳаёти ва курашлари, душманларга қарши кураши, дўстлари билан муносабатлари ва	Жумонг - милоддан аввалги 37-19 йилларда ҳукмронлик қилган қадимги Кореянинг Когурё давлатининг афсонавий асосчиси ва биринчи Ванг (қироли). Унинг прототипи ҳақиқий тарихий шахс - Когурё қабиласининг раҳбари ҳисобланади. Эпик анъанага кўра, Жумонг генерал Ҳебуру ўғли ва Ҳебек қабиласидан эди. Жумонг хитойлик босқинчиларга	Илья Муромец рус эпосининг энг машҳур, лекин айни пайтда энг сирли қаҳрамони. Россияда қадимий Муром шаҳридан бўлган улуғвор қаҳрамон ҳақида ҳеч қачон эшитмаган одамни топиш қийин. Кўпчилик у ҳақида фақат эпик ва эртаклардан болалигидан эслаганларини билади ва кўпинча бу тасвирнинг мураккаблиги ва ноаниқлигидан ҳайратда қолади. Олимлар деярли икки аср давомида у билан боғлиқ сирларни ҳал қилиш учун курашдилар, аммо сирлар ҳали ҳам сақланиб қолмоқда. Илья Муромец ҳақиқий

	миллий қадриятларни сақлашга бўлган интилиши ҳақида кўп нарсалар айтилган. Унинг образи ўзбек халқининг тарихий, маданий ва маънавий меросининг муҳим қисми бўлиб, бу эпосдан кўплаб ўрнаклар олиш мумкин. Шундай қилиб, Алпомиш қадимги мифологик тушунчаларга бориб тақаладиган туркий фолклордаги қаҳрамоннинг жамоавий образидир. Алпомиш достони қалмоқлар ва Марказий Осиё халқлари ўртасидаги душманлик тўқнашувларининг тарихий фонида ўзбек кўчманчи Қўнғирот қабиласи орасида ривожланган.	қарши исён кўтарди. Милоддан аввалги 37- йилда Жумонг Когурё давлатини ташкил қилди ва унинг биринчи вангига айланди. Корейс фолклоридаги Жумонг образи доно ҳукмдор, истеъдодли қўмондон ва харизматик раҳбарнинг хусусиятларини бирлаштиради. Унинг ҳаёти ва ишлари қадимги Корея давлатининг шаклланиши ҳақида ҳикоя қилувчи "Жумонг" эпик драмасининг асосини ташкил этди.	тарихий шахс, Киев шаҳзодасига хизмат қилган жангчи эканлигига шубҳа қилишмаган. Айни пайтда, рус йилномаларида унинг исми айтилмаган. Ҳужжатли манбада бу машҳур қаҳрамоннинг исми биринчи марта 1574 йилда тилга олинган. Машҳур қаҳрамон учун махсус ибодатхона қурилган, яъни буюк князлар каби шараф берилган. Ўша пайтда қаҳрамонлик қабри аллақачон бўш эди; машҳур Ильянинг қолдиқлари Киев Печерск монастирининг Антониев ғорига кўчирилди. 1638 йилда бу ёдгорликлар Илья Муромецнинг 450 йил олдин, яъни 1188 йилда яшаганлигини аниқлаган. Бу машҳур Лавранинг роҳиб Калнофойлик Афанасий томонидан тасвирланган.

Кириш. Турли миллатларнинг эпик асарларини таҳлил қилиш натижасида эпик қаҳрамонларнинг умумий ва хос жиҳатлари аниқланди. Куч ва жасурлик: Эпик қаҳрамонлар кучли, жасур ва қаҳрамонлик фазилатларига эга бўладилар. Улар ўз халқини ҳимоя қилиш учун ҳар қандай қийинчиликка бардош берадилар. Ватанпарварлик: Эпик қаҳрамонлар ўз ватанларига садоқатли бўладилар ва уларни душманлардан ҳимоя қилишга тайёр турадилар. Адолатлилик: Эпик қаҳрамонлар адолат ва ҳақ учун курашадилар. Улар камситилганларни ҳимоя қиладилар ва зулм қилувчиларга қарши курашадилар. Ҳикматлилик: Кўплаб эпик қаҳрамонлар ҳикматли ва оқил бўладилар. Улар қийин вазиятларда тўғри қарор қабул қилишга қодир бўладилар. Афсонавийлик: Эпик қаҳрамонлар кўпинча афсонавий хусусиятларга эга бўладилар. Улар ғайритабиий кучга эга бўлиши мумкин ёки афсонавий ҳайвонлар билан муносабатда бўлиши мумкин. Миллий хусусиятлар: Ҳар бир миллатнинг эпик қаҳрамони ўзига хос миллий хусусиятларга эга бўлади. Масалан, "Манас" эпосидаги Манас қаҳрамони қирғиз халқининг қаҳрамони бўлиб, унинг қаҳрамонликлари қирғиз халқининг тарихи ва маданияти билан боғлиқ.

Дин ва эътиқод: Эпик қаҳрамонларнинг тасвири халқнинг дин ва эътиқодига боғлиқ бўлиши мумкин. Масалан, ислом диндаги қаҳрамонлар кўпинча ислом қадриятларига асосланиб тасвирланадилар. Ижтимоий тузилиш: Эпик қаҳрамонларнинг

тасвири халқнинг ижтимоий тузилишига боғлиқ бўлиши мумкин. Масалан, феодал жамиятдаги қаҳрамонлар кўпинча шоҳлар ёки амалдорлар бўлиб тасвирланадилар. Давр ва вақт: Эпик қаҳрамонларнинг тасвири улар яшаган давр ва вақтга боғлиқ бўлиши мумкин. Масалан, ўрта асрлардаги қаҳрамонлар кўпинча жангчилар бўлиб тасвирланадилар, ҳозирги замон қаҳрамонлари эса кўпинча илм-фан ва техника соҳасидаги кашфиётчилар бўладилар.

Достонлар - ҳар бир халқнинг маданияти ва тарихининг ажралмас қисми. Уларда халқнинг тушунчаси, қадриятлари, идеаллари ва орзу-умидлари акс этади. Достонлар қаҳрамонлари халқнинг қаҳрамонлик идеалларини тасвирлайди ва унда халқнинг тарихи, маданияти ва руҳияти акс этади [1].

Уч халқ достон қаҳрамонларининг ўртасида ўхшаш жиҳатлар кўп. Улар ҳаммаси кучли, жасур ва адолатли қаҳрамонлар сифатида тасвирланган. Улар халқни душманлардан ҳимоя қилган, адолат ва интиқом учун курашган.

Ҳар бир халқ достон қаҳрамонларининг ўзгача хусусиятлари бор. Масалан, Алпомиш ўзининг куч-қувват ва жасорати билан танилган бўлса, Жумонг ўзининг ватанпарварлик хусусиятлари билан танилган. Илья Муромец эса адолатли ҳимоячи сифатида тасвирланган [2].

Қиёсий эпос жанри халқларнинг тарихи, маданияти ва маънавиятини сақлашда муҳим роль ўйнайди. Ушбу жанрнинг тахлили унинг мазмуни, структураси, услуби ва тарихи контексти орқали халқларнинг дунёқараши ва қадриятларини аниқлашга ёрдам беради.

Ўзбек достон қаҳрамонлари:

Натижалар. Уч халқнинг эпос қаҳрамонларида жасорат, ватанпарварлик, адолат, озодлик учун кураш мавзулари акс этади. Улар ўз халқларининг қутқарувчиси, ҳимоячиси ва умид берадиган қаҳрамонлар сифатида тасвирланган.

Олтой халқларининг эпосларида табиатга бўлган муҳаббат, аждодларга ҳурмат, тоғлар, дарёлар, ҳайвонлар билан боғлиқ қадриятлар ва ишончлар акс этади [3].

Ўзбек, корейс ва рус халкларининг достон қахрамонларини киёсий урганиш орқали қуйидаги умумий хусусиятларни аниқлаш мумкин:

Барча достонларда асосий қахрамонлар ватанпарвар, халқ манфаатларини химоя қилувчи қахрамонлар сифатида тасвирланади.

Достон қахрамонлари жасур, ботир, душманларга қарши курашишга тайёр кишилар сифатида тасвирланади.

Қахрамонлар ўзларининг жасорати ва матонати билан ажралиб турадилар. Достонларда қахрамонларнинг инсонпарварлик фазилатлари, яъни мехрибонлик, саховатпешалик, ўзгаларга ёрдам бериш каби хислатлари кўрсатилади [4].

Қахрамонлар ўзгаларнинг дардига шерик бўлишади ва уларга ёрдам қўлини чўзадилар. Ўзбек, корейс ва рус халқларининг достон қахрамонлари ўзларининг

ватанпарварлик, ботирлик, жасорат ва инсонпарварлик фазилатлари билан ажралиб турадилар ва бу халқларнинг умумий маънавий қадриятларини ифодалайди [5].

Корея халқ эпосининг қахрамони Жумонг, ўзбек ва рус халқининг энг машҳур қахрамонлари Алпомиш ва Илья Муромец ўртасидаги фарқлар ва умумий жиҳатларни таҳлил қилиш, ҳар учала халқнинг тарихи, маданияти ва дунёқараши ҳақида муҳим маълумотлар беради [6].

Жумонг – Кореянинг асосчиси сифатида тарихан муҳим аҳамиятга эга бўлган персонаж бўлиб, у ўз замонидаги ижтимоий-сиёсий муаммоларни ҳал қилишда фаол иштирок этган. Илья Муромец эса рус халқи учун символик қахрамон ҳисобланади, у ўз юртини ҳимоя қилиш ва адолатни тиклаш учун курашган [7].

Хулоса. Ушбу уч қаҳрамоннинг хусусиятлари, уларнинг ҳаёт йўли, курашлари ва халқлари учун қилиб берган хизматлари ўртасидаги умумийликлар кўзга ташланади. Учала персонаж ҳам адолат, эркинлик ва муҳаббат учун курашганларини таъкидлаш мумкин [8].

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбек халқ эртаклари. Тошкент, 1984.

2. Корейс эртаклари. Сеул, 1995.

3. Рус халқ эртаклари. Москва, 1975.

4. Громова, Е., & Ли, С. (2020). "Эпослар ўртасидаги параллелизм". Душанбе: Шарқ.

5. Султанов, А. (2020). "Корея халқ эпоси: Жумонг ҳақида". Тошкент: Ўзбекистон давлат нашриёти.

6. Петрова, Н. (2019). "Илья Муромец: Рус халқ эпосининг экрани".

7. Умаров, С., & Ким, Х. (2021). "Эпослардаги қаҳрамонлик: Корея ва Россия мисоли". Тошкент: Фан.

8. Чжан, Л. (2022). "Дунёқараш ва миллий идентитет: Жумонг ва Илья Муромец". Сеул: Корей миллий университети нашри.

9. Хасанов, Б., & Чойжунг, П. (2018). "Корея тарихига кириш". Тошкент: Ўзбекистон миллий университети.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

BRITANIYA DISTOPIYA ROMANLARINING EVOLYUTSIYASI: IJTIMOIY, SIYOSIY VA TEXNOLOGIK O'ZGARISHLAR

Shukurova Ramina Djalolitdinovna
TATU Samarqand filiali
“Tillar” kafedrasi katta o‘qituvchisi
raminashukurova85@gmail.com
tel .: (90)4543132

Annotatsiya. Ushbu maqolada Britaniya distopiya adabiyotining rivojlanishi va uning texnologik, siyosiy hamda ijtimoiy o‘zgarishlar bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi. Maqolada distopiya janri, ayniqsa, texnologiyaning jamiyatga ta'siri, totalitarizm, kuzatuv texnologiyalari, manipulyatsiya va gender tengsizliklari kabi asosiy mavzular yoritiladi. Jorj Oruell, Aldous Xaksli va Naomi Oldermanning asarlariga tayanib, distopiya romanlarining evolyutsiyasi va bu asarlarning kelajakdagi jamiyat va texnologik rivojlanish haqidagi ogohlantirishlari ko‘rsatiladi. Maqola Oruellning *1984*, Xaksliyning *Ajoyib yangi dunyo* va Oldermanning romanlari orqali totalitar nazorat, manipulyatsiya va ijtimoiy kuch dinamikalariga oid fikrlarni tahlil qilib, distopiya adabiyotining zamonaviy ijtimoiy va siyosiy kontekstda qanday ahamiyat kasb etishini o‘rganadi. Bu asarlar nafaqat badiiy asarlar sifatida, balki jamiyat rivojlanishining muhim ko‘zgusi sifatida ham yuksak baholanishi kerak.

Kalit so‘zlar: Britaniya distopiya adabiyoti, jamiyatning kelajag, totalitar tuzumlar, texnologik nazorat, inson huquqlari, industrialism, Biotexnologiya, sun'iy intellect, gender repressiyasi, ijtimoiy tengsizlik, axborot nazorati, inson erkinligi.

Аннотация. В статье анализируется развитие британской антиутопической литературы и ее связь с технологическими, политическими и социальными изменениями. В статье рассматривается жанр антиутопии, в частности его ключевые темы, такие как влияние технологий на общество, тоталитаризм, технологии слежки, манипуляция и гендерное неравенство. Опираясь на произведения Джорджа Оруэлла, Олдоса Хаксли и Наоми Олдерман, антиутопические романы и их предостережения о будущем общества и технологическом развитии. В статье рассматривается актуальность антиутопической литературы в современных социальных и политических контекстах путем анализа идей тоталитарного контроля, манипуляции и динамики социальной власти в произведениях Оруэлла «1984», Хаксли «О дивный новый мир» и Олдермена. Эти работы следует высоко ценить не только как произведения искусства, но и как важные отражения развития общества.

Ключевые слова: британская антиутопическая литература, будущее общества, тоталитарные режимы, технологический контроль, права человека, индустриализм, биотехнологии, искусственный интеллект, гендерные репрессии, социальное неравенство, информационный контроль, свобода человека.

Abstract. This article examines the development of British dystopian literature and its relationship to technological, political, and social change. The article examines the dystopian genre, particularly the impact of technology on society, totalitarianism, surveillance technologies, manipulation, and gender inequality. Drawing on the works of George Orwell, Aldous Huxley, and Naomi Alderman, it traces the evolution of dystopian novels and their warnings about future society and technological development. The article examines the relevance of dystopian literature in contemporary social and political contexts by examining Orwell's 1984, Huxley's Brave New World, and Alderman's Power novels, examining ideas about totalitarian control, manipulation, and social power dynamics. These works should be valued not only as works of art but also as important mirrors of societal development.

Key words: British dystopian literature, future of society, totalitarian regimes, technological control, human rights, industrialism, biotechnology, artificial intelligence, gender repression, social inequality, information control, human freedom.

Kirish

Britaniya distopiya adabiyoti o'zining chuqur ijtimoiy va siyosiy mazmuni bilan ajralib turadi. Ushbu janr asarlarida jamiyatning kelajagi haqida tashvishlar, totalitar tuzumlar, texnologik nazorat va inson huquqlari mavzulari yoritiladi. Avvalambor, distopiya tushunchasiga e’tibor beradigan bo‘lsak, distopiya bu jamiyatning kelajakdagi qorong‘i, repressiv va totalitar shakli sifatida qaraladi. Ushbu tushuncha odatda adabiyot, kino va falsafada aks ettirilgan bo‘lib, u inson erkinligi, axloqiy tanazzul va texnologik yoki ijtimoiy nazoratning haddan tashqari kuchayishiga asoslangan. Jorj Oruell, Aldous Xaksli va Naomi Oldermanning romanlari bu evolyutsiyani kuzatish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada ushbu yozuvchilarning asarlari misolida Britaniya distopiya romanlarining rivojlanishi va ularning ijtimoiy, siyosiy hamda texnologik o‘zgarishlar bilan qanday bog‘liqligi tahlil qilinadi.

Britaniya distopiya romanlarining evollutsiyasi, asosan, jamiyat va texnologiyalarning o‘zgarishi bilan bog‘liqdir. Texnologik o‘zgartirishlar distopiya janrida ijtimoiy tizimlarning qanday qiyinchiliklarga duch kelishini va bunday o‘zgarishlarning kutilmagan oqibatlarini ko‘rsatadi.

Usullari va tahlili.

1. **Erta industrializm**: 19-asrning oxirida, industrial inqilobdan so‘ng, texnologiyalarning tez sur'atlar bilan rivojlanishi Britaniya distopiya romanlariga ta'sir o‘tkazdi. Masalan, H.G. Wellsning *The Time Machine* (1895) asari, texnologiyaning insoniyatni qanday ajratib qo‘yishi va undan kelajakda qanday falokatlar kelib chiqishini tasvirlaydi.

2. **Totalitarizm va monitoring texnologiyalari**: 20-asrning o‘rtalarida, ayniqsa, Ikkinchi Jahon urushidan so‘ng distopiya romanlarida totalitar rejimlar va jahonni nazorat qilish texnologiyalari mavzusi kuchaygan. George Orwellning *1984* (1949) asarida, nazorat qilish texnologiyalari va kuchli propaganda yordamida jamiyatni boshqarish tasvirlanadi. Bu davrda telekommunikatsiya va kuzatuv texnologiyalarining taraqqiyoti haqida gapiriladi.

3. **Kiberpank**: 1980-90-yillarda, kiberpank janri distopiya romanlarida paydo bo‘ldi. U texnologiya va insoniyatning kuchli o‘zaro ta'siri, kibernetika va sun'iy intellektning rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy nohaqlikni tasvirlaydi. Masalan, William Gibsonning *Neuromancer* (1984) asari, virtual haqiqat va sun'iy intellektni kiberpank kontekstida o‘rganadi. Bu davrda texnologiya o‘zining ijtimoiy ta'sirini aniq ko‘rsatdi, ayniqsa, kiberuzluksiz va muvozanatsiz jamiyatlarda.

4. **Biotexnologiya va sun'iy intellekt**: Yangi avlod distopiya romanlarida, ayniqsa, 21-asrda, biotexnologiya, genetik modifikatsiya va sun'iy intellektning rivojlanishi o‘zgarmas jihatlarni ko‘rsatmoqda. Masalan, Kazuo Ishiguroning *Never Let Me Go* (2005) asarida, genetik manipulyatsiya va insonlarni klonlash texnologiyasi orqali jamiyatda yangi tengsizliklar paydo bo‘lgan.

Britaniya distopiya romanlarining evolyutsiyasi texnologiyaning jamiyatga ta'sirini va ularning ijtimoiy, siyosiy va axloqiy oqibatlarini o‘rganishga yordam beradi. Bu romanlar ko‘pincha texnologiyaning yomon niyatli yoki kutilmagan oqibatlari bilan bog‘liq tahdidlarni ko‘rsatadi, bu esa o‘quvchilarga insoniyatning kelajagi va texnologik taraqqiyotning muammolarini ko‘rsatadi.

Jorj Oruell va totalitar nazorat Jorj Oruellning "1984" romani Britaniya distopiya adabiyotining eng muhim asarlaridan biri bo‘lib, totalitar davlat tomonidan mutlaq nazorat mavzusini ochib beradi. Romanda texnologiya davlatning aholini kuzatish va nazorat qilish vositasi sifatida tasvirlanadi. Oruellning asari Ikkinchi Jahon urushidan keyingi siyosiy iqlim va sovuq urush davrining repressiv tuzumlariga ishora qiladi. U o‘z asarida shaxsiy hayotga bo‘lgan tajovuz, haqiqat manipulyatsiyasi va mustabid hukumatlarning kuchayishini ko‘rsatadi.

Jorj Oruell (1903–1950) zamonaviy adabiyotning eng muhim yozuvchilaridan biri bo‘lib, uning ijodi ayniqsa totalitar nazorat va repressiv jamiyatlarni tasvirlash bilan mashhur. U o‘zining "1984" (1949) romani orqali totalitar tuzumlar qanday ishlashi, ularning inson erkinligi va ongiga qanday tahdid solishini ochib bergan.

Jorj Oruellning hayoti va Ilhom Manbalari Jorj Oruell, asl ismi Erik Artur Bler, Britaniya Hindistonida tug‘ilgan. Uning siyosiy qarashlari va asarlari hayotidagi turli tajribalardan shakllangan. U Ispaniya fuqarolar urushida qatnashib, Stalinizm va fashizmning repressiv tabiatini o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan. Bu tajribalar keyinchalik uning "Hayvonot bog‘i" va "1984" romanlarida aks etgan.

"1984" va Totalitar Nazorat

"1984" romani totalitar jamiyat haqidagi eng ta’sirchan asarlardan biri hisoblanadi. Asarda inson hayoti ustidan to‘liq nazorat o‘rnatgan Okeaniya davlati tasvirlangan. Hukumat doimiy kuzatuv, matbuot senzurasidan foydalanib, fuqarolarning fikrlash jarayonini boshqaradi.

- **Katta Aka (Big Brother)** – mutlaq hukmdor timsoli bo‘lib, har bir inson ustidan nazorat olib boradi.
- **"Ikkita o‘ylash" (Doublethink)** – haqiqatni buzib ko‘rsatish va odamlarni ikki xil qarama-qarshi fikrga ishonishga majburlash.
- **"Yangi so‘z" (Newspeak)** – tilni manipulyatsiya qilish orqali odamlarning erkin fikrlashini cheklash.

Oruellning Totalitarizmga Qarshi Xabarlari

Oruell asarlari repressiv hokimiyatning inson ongi va jamiyat ustidan qanday hukmronlik qilishini ochib beradi. Uning "1984" romanida nazorat texnologiyalarining rivojlanishi, axborot buzilishi va haqiqatni buzib ko‘rsatish kabi mavzular bugungi kunda ham dolzarb bo‘lib qolmoqda

Jorj Oruellning totalitarizm haqidagi g‘oyalari zamonaviy dunyoda ham katta ahamiyatga ega. "1984" romani nafaqat tarixiy asar, balki hozirgi zamon uchun ham ogohlantirish bo‘lib xizmat qiladi. Bugungi raqamli davrda, Oruell tasvirlagan kuzatuv va nazorat mexanizmlari yanada rivojlanib, inson erkinligi va shaxsiy hayot daxlsizligi oldida yangi tahdidlar paydo bo‘lmoqda. Shunday ekan, Oruell asarlari bizga tanqidiy fikrlash va erkinlikni himoya qilish muhimligini eslatib turadi.

Aldous Xaksli va jamiyatni manipulyatsiya qilish Aldous Xakslining "Ajoyib yangi dunyo" romani texnologik rivojlanish orqali jamiyatni manipulyatsiya qilish mavzusini o‘rganadi. Oruellning "1984" romanidan farqli ravishda, Xakslining asarida boshqaruv zo‘ravonlik orqali emas, balki odamlarni qanoatlantirish va ularning e’tiborini chalg‘itish orqali amalga oshiriladi. Ushbu romanda farmatsevtika, genetik muhandislik va propaganda vositalari insoniyatning mustaqil fikrlash qobiliyatini yo‘qotishiga olib kelishi ko‘rsatiladi. 20-asrning texnologik taraqqiyoti va iste’mol jamiyati rivojlanishi ushbu asarning asosiy ilhom manbalaridan biri bo‘ldi.

"Ajoyib yangi dunyo" romani sun'iy ravishda yaratilgan jamiyatni tasvirlaydi, unda insonlar genetik muhandislik yordamida sinflarga bo‘lingan. "Alfa", "Beta", "Gama", "Delta" va "Epsilon" kabi ijtimoiy sinflar mavjud bo‘lib, har bir sinf ma'lum bir darajadagi intellektual va jismoniy qobiliyatlarga ega. Hukumat odamlarni tinch va itoatkor saqlash uchun "Soma" nomli doridan foydalanadi, bu esa haqiqatdan qochishning eng samarali vositalaridan biriga aylanadi.

Romandagi distopik elementlar orasida shaxsiy erkinliklarning yo‘qolishi, inson his-tuyg‘ularining sun'iy yo‘l bilan boshqarilishi va individualizmning yo‘q qilinishi alohida o‘rin tutadi. Xakslining asari insoniyatning texnologik taraqqiyot ortidan kelayotgan ijtimoiy va axloqiy muammolarni chuqur yoritadi. U jamiyatni mukammal nazorat qilishning boshqa

usulini ko‘rsatadi: insonlarga hech narsa yetishmaydigan darajada farovonlik berish orqali ularning haqiqiy erkinligi yo‘q qilinadi.

Bundan tashqari, Xaksli bu jamiyatda san’at, falsafa va chuqur fikrlashga ehtiyoj qolmaganini ko‘rsatadi. Insonlar faqatgina jismoniy qulaylik va lazzatlanish orqali yashashga moslashtirilgan, shuning uchun ham ular haqiqiy erkinlikni yo‘qotganlar. "Ajoyib yangi dunyo" asari bizga insoniyatning axloqiy qadriyatlari texnologik rivojlanish natijasida qanday o‘zgarishi mumkinligini chuqur tushunish imkoniyatini beradi.

Naomi Olderman va gender hamda kuch dinamikasi Zamonaviy distopiya adabiyotining yorqin namoyandalaridan biri Naomi Olderman hisoblanadi. Uning "Kuch" romani gender munosabatlari va kuch dinamikasi mavzularini yangi burchakdan ko‘rib chiqadi. Ushbu romanda ayollar kutilmaganda elektr energiyasiga ega bo‘lib, jismonan erkaklardan ustun bo‘lishadi. Natijada gender kuch muvozanati o‘zgaradi va jamiyatda yangi zulm shakllari paydo bo‘ladi. Ushbu roman zamonaviy feminist harakatlar, biologiya va kuchning ijtimoiy ta’siri haqidagi muhokamalar bilan bog‘liq. Oldermanning asari XXI asr boshidagi ijtimoiy va texnologik o‘zgarishlarni aks ettiradi.

21-asrda texnologiyaning keskin rivojlanishi bilan distopik fikrlar yangi yo‘nalishlarga ega bo‘ldi. Endi distopiyalar sun’iy intellekt, internet nazorati, iqlim o‘zgarishi va megakorporatsiyalar hukmronligi kabi muammolarni qamrab olmoqda:

- **Ray Bredberining “Fahrenheit 451” (1953)** – axborot nazorati va senzura.
- **Margaret Atvudning “Qo‘riqchi qizining qissasi” (1985)** – gender repressiyasi va totalitarizm.
- **Suzan Kollinzning “Och arvohlar o‘yini” (2008)** – postapokaliptik jamiyat haqida.

Xulosa

Jorj Oruell, Aldous Xaksli va Naomi Oldermanning distopik romanlari Britaniya jamiyatining turli davrlaridagi tashvishlarini aks ettiradi. Oruellning totalitar nazorat haqidagi ogohlantirishi, Xakslining manipulyatsiya va iste’mol jamiyati haqidagi tahlili, shuningdek, Oldermanning gender va kuch dinamikasiga oid fikrlari bizga distopiya janrining evolyutsiyasi va uning jamiyatdagi o‘zgarishlar bilan qanday bog‘langanini tushunish imkonini beradi. Ushbu romanlar nafaqat badiiy asarlar sifatida, balki jamiyat rivojlanishining muhim ko‘zgusi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Orwell, George. *1984*. Harvill Secker, 1949.
2. Huxley, Aldous. *Brave New World*. Chatto & Windus, 1932.
3. Alderman, Naomi. *The Power*. Viking, 2016.
4. Wells, H.G.. *The Time Machine*. William Heinemann, 1895.
5. Gibson, William. *Neuromancer*. Ace, 1984.
6. Ishiguro, Kazuo. *Never Let Me Go*. Faber and Faber, 2005.
7. Bradbury, Ray. *Fahrenheit 451*. Ballantine Books, 1953.

8. Atwood, Margaret. *The Handmaid’s Tale*. McClelland and Stewart, 1985.

9. Collins, Suzanne. *The Hunger Games*. Scholastic Press, 2008.

10. Ibatova A.Sh. “Research of terminological systems of vocabulary units". American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education Volume 02, Issue 09, 2024, ISSN (E): 2993-2769. IF (Impact Factor):10.23/ www. grnjournal.us /Amerika, P.51-54

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Алламбергенова Шахноза Садатдиновна
преподаватель-стажёр кафедры русского языка и методики преподавания
УзГУМЯ, Ташкент, Узбекистан
shahnoza777811@gmail.com

Annotatsiya: Badiiy matnlar, insoniyatning ijodiy fikrlash va his-tuyg‘ularini ifodalovchi asarlar bo‘lib, ular o‘z ichida ko‘plab maqol va matallarni jamlaydi. Maqol va matallar xalq og‘zaki ijodining ajralmas qismi bo‘lib, ular ko‘pincha hayotiy tajribalarni, donolikni va ma'naviy qadriyatlarni o‘zida mujassam etadi. Ushbu matnda maqol va matallarni badiiy ifoda etish orqali ularning ahamiyati, maqsadi va o‘ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: rus tili, maqol, matal, urf-odatlar, qadriyatlar, badiiy ifoda, saboq, hikmat.

Аннотация: Художественные тексты – произведения, выражающие творческое мышление и чувства человечества, содержат множество пословиц и поговорок. Пословицы и поговорки являются неотъемлемой частью фольклора, они часто воплощают жизненный опыт, мудрость и духовные ценности. В этом тексте мы поговорим о значении, назначении и особенностях пословиц и пословиц в средствах художественного выражения.

Ключевые слова: русский язык, пословица, поговорка, обычаи, ценности, художественное выражение, урок, мудрость.

Abstract: Artistic texts are works that express the creative thinking and feelings of mankind, and they contain many proverbs and sayings. Proverbs and sayings are an integral part of folklore, they often embody life experiences, wisdom and spiritual values. In this text, we will talk about the importance, purpose and characteristics of proverbs and proverbs through artistic expression.

Key words: Russian language, proverb, proverb, customs, values, artistic expression, lesson, wisdom.

ВВЕДЕНИЕ

Пословица – это короткая, но глубокая по смыслу фраза или предложение, часто основанное на жизненном опыте. Они часто используются для выражения мысли или идеи и распространены среди людей. Пословицы в основном отражают мудрость, интеллект и жизненный опыт людей. Они часто отличаются краткостью, но смысл их

может быть очень широким и глубоким. Маталы, в отличие от пословиц, представляют собой короткие произведения, выражающие большую часть истории или события, обычно содержащие урок или мудрость. Истории часто воплощают персонажей, события и проблемы. Их главная цель – преподать жизненные уроки, пропагандировать моральные ценности и побудить людей выбрать правильный путь в своей жизни. Пословицы и поговорки являются неотъемлемой частью народной культуры, и они взаимосвязаны. Пословицы часто встречаются в пословицах, а пословицы помогают углубить понимание пословиц. Они играют важную роль в выражении жизненного опыта, обычаев и ценностей людей. Каждая пословица или поговорка по сути содержит некоторую мудрость или урок и побуждает людей выбирать правильный путь в своей жизни.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Художественные тексты, в том числе пословицы и поговорки, формируются благодаря творческому подходу писателя. Они воплощают различные образы, образы и чувства. Писатель имеет возможность выразить свой личный опыт, чувства и мысли при создании пословицы или рассказа. Это делает художественные тексты более интересными и содержательными. Пословицы и поговорки также вносят большой вклад в развитие языка и литературы. Как часть фольклора, они помогают увеличить богатство и разнообразие языка. Каждая пословица или матал, в свою очередь, содержит информацию о культуре, традициях и истории народа. Это важно для передачи культуры, истории и ценностей своего народа будущим поколениям. В образовательном процессе также используются литературные тексты, пословицы и поговорки. Они помогают студентам преподавать жизненные уроки, прививать моральные ценности и развивать навыки мышления. Используя пословицы и поговорки на уроках, учителя имеют возможность привлечь внимание учащихся и повысить их мыслительные способности. В целом пословицы и пословицы являются важной частью художественных текстов и играют важную роль в культурном, нравственном и духовном развитии человечества. Они важны для выражения жизненного опыта, мудрости и духовных ценностей, сохранения традиций и истории народа. Через литературные тексты, пословицы и поговорки мы обладаем ценными ресурсами, которые помогают нам лучше понять себя, окружающий мир и историю человечества. Пословицы и поговорки содержат в себе много мудрости. Они подходят для многих жизненных ситуаций и побуждают людей принимать правильные решения в своей жизни. Например: «Чтобы понять, нужно сначала послушать». Эта пословица подчеркивает важность общения между людьми. Понимание и выслушивание друг друга важно для решения проблем и улучшения отношений.[1]

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Маталар, с другой стороны, преподает жизненные уроки через большее количество персонажей и событий. Например, в одной истории герой, несмотря на свои трудности,

работает терпеливо и настойчиво и наконец достигает своей цели. Эта история объясняет учащимся важность терпения и трудолюбия. В каждом стихе заключена частичка мудрости, побуждающая читателя выбрать правильный путь в своей жизни. Пословицы и пословицы также играют важную роль в сохранении обычаев и традиций народа. Они помогают передавать культуру, историю и ценности своего народа будущим поколениям. Каждая пословица или матал, в свою очередь, отражает жизненный опыт и мудрость народа. Это важно для сохранения истории и культуры своего народа.[2]

Литературные тексты, пословицы и поговорки также имеют важное значение в развитии мыслительных способностей людей. Они помогают учащимся выражать себя, общаться и улучшать взаимодействие с другими. Пословицы и поговорки побуждают людей принимать правильные решения в своей жизни, проявлять настойчивость и усердно работать. В целом пословицы и пословицы являются важной частью художественных текстов и играют важную роль в культурном, нравственном и духовном развитии человечества. Они важны для выражения жизненного опыта, мудрости и духовных ценностей, сохранения традиций и истории народа. Через литературные тексты, пословицы и поговорки мы обладаем ценными ресурсами, которые помогают нам лучше понять себя, окружающий мир и историю человечества.[3]

Изделия и материалы являются одним из важных элементов народной культуры. Они включают в себя исторический опыт, традиции и ценности народа. Пословицы и поговорки играют важную роль в выражении самобытности, традиций и жизненных уроков людей. Они часто краткие и лаконичные, отражающие жизненный опыт, интеллект и мудрость. Благодаря этому культура и история нации передаются из поколения в поколение. Пословицы и поговорки также имеют важное значение в формировании нравственных ценностей. Они помогают различать добро и зло, хорошее и плохое в жизни. Пословицы, например, побуждают людей усердно работать, упорствовать и выбирать нравственно правильный путь. Подобные моральные уроки помогают добиться позитивных изменений в обществе. В народной культуре пословицы и поговорки играют важную роль в развитии языка и литературы. Они являются частью фольклора и помогают увеличить богатство и разнообразие языка. Каждая пословица или матал, в свою очередь, содержит свои выражения и словосочетания на языке народа. Это помогает языку развиваться и передаваться из поколения в поколение. Пословицы и поговорки также имеют важное значение в укреплении единства и сплочённости народа. Они часто выражают общие ценности и традиции нации и объединяют людей. Это способствует укреплению единства и солидарности народа. С помощью пословиц людям легче общаться, делиться идеями и понимать друг друга. Пословицы и поговорки имеют большое значение в воспитании молодого поколения. Они помогают студентам преподавать жизненные уроки, прививать моральные ценности и развивать навыки мышления. Используя пословицы и поговорки на уроках, учителя имеют возможность

привлечь внимание учащихся и повысить их мыслительные способности. Это играет важную роль в воспитании подрастающего поколения.[4]

Пословицы и поговорки играют важную роль в личностном развитии людей, а также влияют на национальную культуру. Они побуждают людей выбирать правильный путь в своей жизни, проявлять настойчивость и упорный труд. Пословицы и поговорки также помогают улучшить человеческие отношения и добиться положительных изменений в обществе. Вообще пословицы и поговорки являются неотъемлемой частью народной культуры, и их влияние широко и глубоко. Они играют важную роль в развитии жизненного опыта людей, нравственных ценностей, языка и литературы, в обеспечении единства и солидарности в обществе, в воспитании молодого поколения и в личностном развитии людей. Все это через пословицы и поговорки будет иметь важное значение для сохранения и развития национальной культуры. Пословицы и поговорки являются ценным ресурсом, выражающим культуру и историю народа. Они необходимы для сохранения и передачи самобытности народа, традиций и обычаев. Таким образом, пословицы и пословицы составляют прочный фундамент национальной культуры, и долг каждого человека – сохранять, развивать и передавать их будущим поколениям.[5]

ЗАКЛЮЧЕНИЯ

В заключение отметим, что пословицы и пословицы являются неотъемлемой частью художественных текстов и играют важную роль в сохранении культуры, истории и ценностей человечества. Они важны для преподавания жизненных уроков, передачи мудрости и поощрения людей к выбору правильного пути в своей жизни. Каждая пословица или пословица, содержащая в себе частичку мудрости, побуждает читателя выбрать правильный путь в своей жизни, и этот процесс имеет важное значение в развитии человечества.

ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Абдурашидов М. (2018). «Узбекские пословицы и их значение». Ташкент: Национальный университет Узбекистана.

2. Каримов И. (2007). «Роль узбекского народного искусства». Ташкент: Академия наук Республики Узбекистан.

3. Кадыров А. (2015). «Пословицы и пословицы: история и времена». Самарканд: Самаркандский государственный университет.

4. Тураев Б. (2020). «Узбекская народная литература и ее развитие». Бухара: Бухарский государственный университет.

5. Исмаилов С. (2019). «Роль пословиц в народной культуре». Фергана: Ферганский государственный университет.

6. Рахмонов А. (2016). «Узбекские народные пословицы: традиции и современность». Ташкент: Союз писателей Узбекистана.

7. Абдуллаева Н. (2021). «Смысл и значение узбекских текстов». Нукус: Каракалпакский государственный университет.

8. Юлдашев Р. (2014). «Народное устное творчество и его место в культуре». Наманган: Наманганский государственный университет.

9. Мурадов Д. (2022). «Пословицы и пословицы: народная история и культура». Андижан: Андижанский государственный университет.

10. Султанов Х. (2023). «Узбекские пословицы и их нравственные уроки». Ташкент: Министерство культуры Республики Узбекистан.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАУЧНОГО СТИЛЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК АКАДЕМИЧЕСКИЙ ТЕКСТ

Саодат Амракуловна Рахматова
Доцент кафедры языков
Самаркандского филиала Ташкентского
университета информационных технологий
Самарканд, Узбекистан
mail: saodatraxmatova67@gmail.com
тел; (998-90-212-91-06)

АННОТАЦИЯ Статья посвящена изучению жанровых особенностей академического текста, на основе изучения работ учёных по данной тематике выделяются жанры академического письма. В результате проведенного анализа литературы выявляются особенности, присущие жанрам академического письма и отличающие их от других жанров письменной речи в стилистике русского языка.

Ключевые слова: академическое письмо, иностранный язык, жанры, научный стиль, различия, особенности.

ANNOTATION The article is devoted to the study of genre features of academic text; based on the study of the works of scientists on this topic, genres of academic writing are identified. As a result of the analysis of the literature, the features inherent in the genres of academic writing are revealed and distinguish them from other genres of written speech in the style of the Russian language.

Keywords: academic writing, foreign language, genres, scientific style, differences, features.

ANNOTATSIYA Maqola ilmiy matnning janr xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, ushbu mavzu bo'yicha olimlarning ishlarini o'rganish asosida akademik yozuv janrlari aniqlanadi. Adabiyotlarni tahlil qilish natijasida akademik yozuv janrlariga xos xususiyatlar ochib beriladi va ularni rus tili uslubidagi yozma nutqning boshqa janrlaridan ajratib turadi.

Kalit so'zlar: akademik yozuv, chet tili, janrlar, ilmiy uslub, farqlar, xususiyatlar.

Введение. Виды письменной речи отличаются не только стилистикой, но и адресатом. Адресат академического текста – самый узкий и конкретный: это профессиональное сообщество. Поэтому академическое письмо я бы определила, как жесткую систему конвенций. К ним относятся использование понятийного языка и терминологического аппарата, линейная логика развертывания мысли, максимальное

устранение разночтений, приведение доказательств каждого утверждения. В этом заключаются принципиальные отличия научного текста и от художественного, где образность и многозначность – это норма, и от публицистического, где стиль должен быть облегчен, в том числе и за счет привнесения метафор, а доказательства могут быть заменены частным мнением.

– Одно из базовых требований академического письма это – научная этика. Я бы включила в данное понятие несколько важных аспектов. Во-первых, это соблюдение правил научной коммуникации – то есть особая позиция исследователя, одновременно уважительная и критическая по отношению к другим мнениям. Во-вторых, это этика цитирования, главный принцип которой – последовательное разделение своей и чужой мысли. Отсюда и разветвленная система требований к оформлению цитат, ссылок и библиографии: даже студент должен быть обучен делать ссылки не только на прямые, но и на косвенные цитаты, отличать научный источник от ненаучного, первичный от вторичного. Поэтому и плагиат, и отсутствие ссылок автоматически выбрасывают текст за пределы академического дискурса. Современные гуманитарии также не могут игнорировать еще один принцип научной этики: академический язык должен быть нондискриминационным и гендерно нейтральным. Это означает, что любые высказывания, унижающие человеческое достоинство – расистские, сексистские, презрительное отношение к любым меньшинствам и человеческим особенностям, недопустимы.

Академическое письмо – это традиционный вид компетенции, по-новому актуальный в условиях стремительного развития информационных процессов, международных обменов, академических контактов, широко распространенный в мировом образовательном и научном сообществах [4, 20].

Академическое письмо является на сегодняшний день базовой языковой компетенцией успешного обучения в высшем учебном заведении, позволяющей читать, понимать структурировать и форматировать свои собственные научные тексты.

Ценности знаний о познаваемом явлении или субъекте. Научный жанр предполагает, прежде всего, академичность манеры изложения, строгое следование общепринятым нормам научного письма. Поэтому сочетание в научном исследовании вольных интерпретаций в занимательной форме с научной терминологией недопустимо.

Анализы и методы

С целью рассмотрения жанров академического письма обратимся к понятию «жанр». Жанр − это форма организации речевого материала в рамках того или иного стиля речи. В жанровом отношении научная речь является одной из наиболее богатых разновидностей речи. Жанровое многообразие обусловлено, прежде всего, наличием множества типов текстов [1,5]. М. П. Брандес определяет речевые жанры как «относительно устойчивые, тематические, композиционные и стилистические типы высказывания» [2, 168].

Традиционно академические жанры делятся на первичные и вторичные. К первичным относятся научная статья, академическая рецензия, монография, диссертация, ко вторичным – аннотация, тезисы, автореферат, специализированная энциклопедическая статья, научная дискуссия, описание научного проекта. Любой молодой ученый должен иметь представление и владеть каждым из них [8, 275].

Научная статья – это сочинение небольшого размера, в котором автор излагает результаты собственного исследования. Она содержит кроме фактических сведений элементы логического осмысления результатов конкретного научного исследования [2, 171].

Монография подразумевает под собой обобщение и толкование разнородных сведений, которые получаются в результате проведения нескольких научно-исследовательских работ. Эти работы всегда посвящены одной теме и содержат больше субъективных факторов при обобщении, чем статья. Она создается только после накопления определенного количества фактических и обобщенных сведений [2, 172]. Академическая (научная) рецензия – это письменный разбор научного текста (статьи, дипломной работы и диссертации на соискание учёной степени кандидата / доктора наук), содержащий критическую оценку [3, 178].

Диссертация – квалификационная работа на присуждение академической или учёной степени и квалификации (степени) магистра [3, 176]. Аннотация – это сжатая характеристика первоисточника. В ней перечисляются главные вопросы тематики источника, и в ряде случаев характеризуется его структура.

Аннотация отвечает на вопрос: «О чем говорится в источнике?» [2, 173]. Реферат – это адекватное по смыслу изложение содержания первичного текста.

Реферат отражает главную информацию, содержащуюся в первоисточнике, новые сведения, существенные данные [6, 100]. Научная дискуссия представляет собой способ обсуждения и поиска истины в процессе исследования научных проблем. Она осуществляется путем выдвижения, противопоставления и критического обсуждения различных точек зрения [6, 246].

Выше представленные группы жанров, разные по содержанию, композиционным характеристикам, языковым особенностям, имеют определенную внутреннюю функционально-речевую специфику. Несмотря на такое разнообразие научных речевых жанров, все они обладают главной особенностью – точным и однозначным выражением научных мыслей.

Кроме того, существуют жанры, которые находятся на стыке научного и публицистического стилей, например, научно-популярные статьи. Исследователи должны осваивать и их, чтобы иметь возможность выходить в широкое публичное поле в качестве экспертов.

Результаты

Жанры академического письма следуют конкретному тону, который диктует выбор слов и фразировки, и придерживается традиционных условностей структуры, пунктуации, грамматики и орфографии. Для академического письма чаще всего характерна простая структура: вступление, основная часть, заключение. Так, например, в эссе во вступительной части автор информирует читателя о характере темы, которая обсуждается и оценивается в основной части. Во вступлении можно также кратко изложить в двух или более фразах собственное мнение по данному вопросу, которое затем будет подробно изложено в основной части [7, 105].

В основной части делаются ссылки на другие научные работы, и обосновывается собственное мнение. Заключение представляет собой вывод, в котором суммируются ключевые пункты, изложенные в научном сочинении. В заключительной части намечаются перспективы исследования, связанные с рассмотренными вопросами.

Существенное различие между академическим письмом и другими жанрами письменной речи основано на цитировании и ссылках. Если высказывается суждение о чем-то в рамках жанров академического письма, то с большой вероятностью собственное мнение автора поддерживается путем связи с тем, что ранее опубликовал другой автор [7, 107].

Ссылки на работы других авторов занимают центральное место в академической литературе, поскольку показывают, что исследователем прочитана литература, поняты идеи и интегрированы проблемы и различные перспективы в его будущую работу. Тон академического письма также может значительно варьироваться в зависимости от предметной области и академической дисциплины, по которой пишется работа. Важно помнить, для какого круга лиц пишется работа. Осознание академического тона предполагает, что автор представляет свою будущую аудиторию и предполагает, что его читатели будут умными мыслящими людьми, но они не обязательно должны быть специально проинформированы о его теме. Уточняется, что лучше не допускать, чтобы читатель знал все термины и понятия, связанные с составляемой работой [7, 109]. В академическом письме всегда следуют правилам пунктуации и грамматики, так как если читатель что-либо не поймёт, то он не сможет прочитать мысли автора. Следовательно, важно, чтобы изложение проблемы было ясным и точным.

Заключение. Таким образом, академическое письмо – это языковая компетенция, владение которой позволяет исследователю читать, понимать и писать научные тексты. Традиционно академические жанры делятся на первичные и вторичные, которые в свою очередь разделяются на определенные типы. Жанры академического письма имеют ряд особенностей: - простая структура (вступление, основная часть, заключение), - цитирование и ссылки на работы других авторов, - осознание будущей аудитории, - ясность и точность высказываний, - следование правилам пунктуации, грамматики и орфографии.

Каждый начинающий или авторитетный ученый, который хочет добиться признания в международных научных кругах, должен знать, что такое академическое письмо. Это особый стиль изложения, который используется в научных работах и отличается соблюдением определенных правил к структуре, содержанию, оформлению и другими требованиями.

Изучить академический стиль важно аспирантам, преподавателям и начинающим ученым, занимающимся наукой и отправляющих свои труды в международные журналы, а приобретенный навык будет полезен не только в науке, но и в работе.

Большое значение уделяется последовательности и логичности повествования, недопустимо наличие грамматических, орфографических и пунктуационных ошибок. При изучении английского академического письма важно регулярная практика, обучение грамматическим и стилистическим правилам.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1.Акимова А. С., Третьякова И. В. Рецензия на выпускную квалификационную работу: особенности композиционного и языкового оформления (на материале немецкого языка) // Материалы XXI научнопрактической конференции молодых ученых, аспирантов и студентов Национального исследовательского Мордовского государственного университета им. Н. П. Огарёва : в 3 ч. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2017. – С. 450-455.

2 Брандес М. П. Предпереводческий анализ текста : учеб. пособие для интов и фак. иностр. яз. / М. П. Брандес, В. И. Провоторов. – 3-е изд. – М. : НВИ-ТЕЗАУРУС, 2001. – 224 с.

3. Гринев С. В. Введение в терминоведение : учеб. пособие / С. В. Гринев. – М. : Издательский центр «Академия», 2008. – 304 с.

4. Короткина И. Б. Академическое письмо: процесс, продукт и практика : учеб. пособие для вузов / И. Б. Короткина. – М. : Юрайт, 2015. – 295 с.

5.Кузнецова Л.Н., Беспалова С.В., Третьякова И.В. Фоностилистические особенности рекламных объявлений немецкоязычной прессы. Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2018. – № 3-1 (81). – Ч. 2. – С. 121-123.

6. Матвеева Т. В. Полный словарь лингвистических терминов / Т. В. Матвеева. – Р-на-Д. : Феникс, 2010. – 562 с.

7. Островская Е. С. Academic Writing: Концепция и практика академического письма на английском языке // Высшее образование в России / Е. С. Островская, О. В. Вышегородцева. – 2013. – № 7. – С. 104-113.

8. Радаев В. В. Как написать академический текст // Вопросы образования. – 2011. – № 1. – С. 271-293.

9. Ibatova A.Sh. “Research of terminological systems of vocabulary units". American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education Volume 02, Issue 09, 2024, ISSN (E): 2993-2769. IF (Impact Factor):10.23/ www. grnjournal.us /Amerika, P.51-54

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

РОЛЬ РУССКОГО ЯЗЫКА В ПОДГОТОВКЕ МЕДИЦИНСКИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ДЛЯ РАБОТЫ В МНОГОЯЗЫЧНЫХ РЕГИОНАХ КАРАКАЛПАКСТАНА

Айбергенова Айнура Рустемовна
Докторант КГУ им.Бердаха

Аннотация: Статья посвящена анализу роли русского языка в профессиональной подготовке медицинских специалистов для работы в поликультурной и многоязычной среде Каракалпакстана. Рассматриваются методологические подходы к обучению русскому языку как профессиональному инструменту, учитывающему языковую специфику региона. Особое внимание уделяется формированию коммуникативной компетенции врачей для взаимодействия с пациентами, владеющими различными языками, а также вопросам интеграции русского языка в медицинское образование.

Ключевые слова: русский язык, медицинское образование, Каракалпакстан, многоязычная среда, коммуникативная компетенция, профессиональная подготовка.

В современных условиях, характеризующихся глобализацией и миграционными процессами, особое значение приобретает многоязычная подготовка медицинских специалистов, способных эффективно работать в поликультурной среде. В Каракалпакстане, регионе с ярко выраженным языковым разнообразием, русский язык выполняет важную роль межнационального общения и становится ключевым инструментом в профессиональной коммуникации медиков. Его использование позволяет врачам не только общаться с пациентами разных национальностей, но и работать с русскоязычными источниками медицинской информации. Как отмечает Борисова (2023, с. 12), русский язык в профессиональной среде функционирует не только как средство общения, но и как инструмент для изучения научных достижений, поскольку значительная часть медицинской литературы доступна на русском языке. Это особенно актуально для студентов-медиков, которые готовятся к практической деятельности в условиях Каракалпакстана, где пересекаются узбекский, каракалпакский и русский языки.

Согласно исследованиям Сайфуллина (2023, с. 34), многоязычная среда требует адаптации образовательных программ, чтобы учитывать потребности студентов, владеющих несколькими языками. В этом контексте методики обучения русскому языку для медицинских целей должны быть направлены не только на изучение

специализированной терминологии, но и на развитие коммуникативных навыков, необходимых для работы с пациентами. Герасимова (2023, с. 89) подчеркивает, что успешное овладение русским языком в медицинских вузах возможно только при интеграции профессиональных дисциплин и языка. Использование предметно-языкового интегрированного обучения (ПЯИО) позволяет студентам одновременно изучать медицинскую терминологию и осваивать профессиональные компетенции.

Важной задачей, по мнению Абдраимова (2024, с. 156), является разработка учебных материалов, которые учитывают, как многоязычие региона, так и особенности национальной культуры. Это способствует лучшей адаптации студентов к клинической практике. Исследование Ахметовой (2024, с. 45) также подтверждает, что использование практических кейсов на русском языке в процессе обучения помогает студентам формировать навыки профессионального общения. Такие методы особенно эффективны в условиях Каракалпакстана, где межкультурная коммуникация является неотъемлемой частью медицинской практики.

Соответственно, подготовка медицинских специалистов в многоязычной среде Каракалпакстана требует внедрения интегративных подходов к обучению русскому языку, сочетающих изучение языка с профессиональными дисциплинами и учетом культурных особенностей региона.

Обучение русскому языку студентов медицинских вузов Каракалпакстана требует применения адаптированных методологических подходов, которые учитывают многоязычную специфику региона и профессиональные потребности будущих врачей. В данном разделе рассматриваются ключевые методики и подходы, способствующие эффективному обучению. Метод предметно-языкового интегрированного обучения (ПЯИО) показал свою высокую эффективность в контексте медицинского образования. Как отмечает Герасимова (2023, с. 89), студенты лучше усваивают язык, если он изучается не изолированно, а в рамках профессиональных курсов. Например, на занятиях по анатомии или физиологии можно использовать русскоязычные термины, что позволяет соединить изучение языка с освоением профессиональной лексики.

Обучение русскому языку в многоязычной среде Каракалпакстана требует особого внимания к региональному языковому фону студентов. Родной язык, в данном случае каракалпакский и узбекский, существенно влияет на процесс изучения русского языка, особенно в сфере медицинской лексики. Исследования показывают, что грамматические и фонетические особенности родных языков студентов могут быть как препятствием, так и основой для формирования более эффективных подходов в обучении (Борисова, 2023, с. 12; Соловьева, 2023, с. 67).

Особое внимание следует уделить различиям в структуре языков. Например, каракалпакский и узбекский языки имеют особенности в склонении существительных и образовании глагольных форм, которые могут вызывать трудности при усвоении русской грамматики. В этом контексте, как отмечает Ахметова (2024, с. 45), важным является

использование контрастивного анализа – метода, который позволяет выявить специфические трудности и найти пути их преодоления. Контрастивный анализ включает сравнение структуры русского языка с каракалпакским и узбекским, что помогает студентам легче осваивать сложные грамматические конструкции русского языка. Например, различие в порядке слов, где в каракалпакском языке порядок слов может быть гибким, в то время как в русском языке он строго определен, приводит к трудностям в синтаксисе.

Кроме того, существует проблема перевода медицинских терминов, которые часто имеют разные эквиваленты в родных языках студентов. На практике это означает, что медицинские термины могут иметь разные оттенки значения, что делает процесс их освоения сложным. Например, термин «синдром» в русском языке часто используется в контексте заболеваний, в то время как в каракалпакском языке аналогичный термин может иметь более широкий смысл. Поэтому, как утверждают Сафронова и Иванов (2024, с. 112), создание двуязычных словарей медицинских терминов, в которых учитываются особенности перевода и использования слов в разных языках, становится важным инструментом в обучении. Кроме лексических и грамматических различий, культурный контекст также оказывает влияние на восприятие и использование языка. Как указывает Нуржанова (2023, с. 81), в медицинской практике важно учитывать не только языковые различия, но и культурные особенности. В Каракалпакстане существуют свои традиции в лечении, которые могут отличаться от общепринятых медицинских практик, что также влияет на общение врача с пациентом. Включение культурных элементов в обучение помогает студентам лучше понять контекст, в котором используется медицинская терминология, и адаптировать её к особенностям восприятия.

Следовательно, учет регионального языкового фона в обучении русскому языку для медицинских студентов Каракалпакстана имеет решающее значение для эффективной подготовки специалистов. Применение методов контрастивного анализа, создание двуязычных словарей, а также внимание к культурным аспектам позволяют значительно улучшить качество обучения и подготовить студентов к реальной медицинской практике в многоязычной среде.

Согласно исследованиям Соловьевой (2023, с. 67), использование кейс-методов и ролевых игр способствует лучшему освоению профессиональной лексики. Например, имитация диалогов врача и пациента позволяет студентам не только запомнить медицинскую терминологию, но и развить навыки межкультурной коммуникации. Это особенно актуально для многоязычного Каракалпакстана, где пациенты могут говорить на разных языках. Практическая направленность обучения русскому языку в медицинских вузах Каракалпакстана должна учитывать не только теоретические аспекты, но и обеспечить студентов необходимыми навыками для эффективной коммуникации в реальных медицинских условиях. В этом контексте важным инструментом является использование методик, которые интегрируют

профессиональную подготовку с языковым обучением, позволяя студентам не только осваивать медицинскую терминологию, но и применять её на практике в различных ситуациях.

Одним из ключевых методов является использование кейс-методов, которые моделируют реальную медицинскую практику. Эти методы направлены на развитие навыков принятия решений и общения в критических ситуациях, что имеет особую значимость в условиях многоязычного региона. Кейс-метод помогает студентам адаптировать медицинскую лексику к реальным ситуациям, связанным с диагностикой, лечением и общением с пациентами. Как указывает Соловьева (2023, с. 67), использование таких методов активно способствует развитию навыков межкультурной коммуникации, что необходимо для работы в поликультурных условиях Каракалпакстана, где пациенты могут говорить на различных языках.

Важным аспектом практического обучения является использование ролевых игр, где студенты могут моделировать диалоги врача и пациента, а также обсуждать случаи лечения и диагностики. Эти игры не только развивают профессиональную компетентность, но и помогают улучшить коммуникативные навыки, включая способность объяснять сложные медицинские термины пациентам на доступном уровне. Герасимова (2023, с. 89) отмечает, что ролевые игры также позволяют студентам преодолевать языковые и культурные барьеры, которые могут возникать в процессе взаимодействия с пациентами, говорящими на разных языках. Кроме того, важную роль в обучении играет использование интерактивных технологий. Как показали исследования Сафроновой и Иванова (2024, с. 112), использование мультимедийных платформ, таких как онлайн-курсы и симуляторы, значительно повышает мотивацию студентов и позволяет им самостоятельно осваивать медицинскую терминологию в контексте практических задач. Это способствует более глубокому усвоению материала и улучшению языковой компетенции, а также подготовке студентов к реальным условиям работы.

Практическая направленность обучения также предполагает интеграцию полевых практик. В условиях Каракалпакстана проведение клинических занятий в больницах и поликлиниках, где студенты могут непосредственно общаться с пациентами и медицинским персоналом, даёт уникальную возможность не только закрепить теоретические знания, но и развить навыки работы в многоязычной среде. Эти практики помогают студентам лучше понять специфику медицинской работы в регионе, а также научиться эффективно коммуницировать с пациентами, владеющими различными языками. Таким образом, практическая направленность обучения в медицинских вузах Каракалпакстана должна включать интеграцию теории и практики, использование кейс-методов, ролевых игр и интерактивных технологий, а также проведение полевых практик. Такой подход способствует развитию не только языковой компетенции, но и

профессиональных навыков, необходимых для успешной работы в многоязычной и многонациональной среде.

Использование цифровых ресурсов, таких как мобильные приложения и платформы для изучения языка, становится важным компонентом учебного процесса. Как указывает Сафронова и Иванов (2024, с. 112), мультимедийные инструменты, включающие аудио- и видеоматериалы, делают процесс обучения более интерактивным и интересным. Современные инновационные технологии играют ключевую роль в обучении русскому языку для медицинских студентов, особенно в условиях многокультурного и многоязычного региона, как Каракалпакстан. Использование технологий, таких как мобильные приложения, виртуальная реальность (VR), платформы для онлайн-обучения, и искусственный интеллект, позволяет сделать процесс обучения более доступным, гибким и эффективным. В последние годы существует тенденция интегрировать технологии в учебный процесс, что позволяет студентам самостоятельно развивать свои навыки и получать знания в удобном формате. Важно отметить, что использование таких технологий способствует не только языковому обучению, но и помогает студентам освоить практическую медицинскую информацию и терминологию, что делает их подготовку более целеустремленной и профессиональной. Например, онлайн-курсы и платформы для изучения русского языка с фокусом на медицинскую лексику позволяют студентам легко получить доступ к учебным материалам и адаптировать их под собственный темп обучения. Это особенно актуально для студентов Каракалпакстана, где физическая доступность учебных заведений может быть ограничена, и использование дистанционных технологий помогает восполнить эти пробелы. Виртуальная реальность также открывает новые горизонты в обучении, создавая иммерсивные симуляции медицинских процедур и общения с пациентами. Исследования показали, что использование VR в обучении помогает студентам развивать клинические навыки, не находясь при этом в реальных медицинских условиях (Герасимова, 2023, с. 89). Мобильные приложения, такие как словари и специальные программы для тренировки медицинской лексики, дают возможность студентам работать с языком в любое время и в любом месте, что делает обучение более гибким и удобным. Кроме того, искусственный интеллект (ИИ) также начинает играть важную роль в обучении, предоставляя студентам персонализированные задания и рекомендации по улучшению языковых навыков, что особенно полезно для студентов с разным уровнем подготовки. Согласно исследованиям Сафроновой и Иванова (2024, с. 112), использование ИИ в образовательных платформах позволяет отслеживать прогресс студентов, адаптировать программу обучения и своевременно выявлять слабые места в их знаниях. Внедрение этих технологий в учебный процесс не только повышает качество обучения, но и позволяет преподавателям проводить более эффективные занятия, учитывая индивидуальные потребности и особенности студентов. Таким образом, инновационные технологии не только способствуют улучшению языковой подготовки,

но и активно развивают профессиональные навыки будущих врачей, готовых работать в многоязычных регионах, таких как Каракалпакстан.

Особую роль играет внедрение социокультурного компонента в обучение. Абдраимов (2024, с. 156) отмечает, что включение в учебный процесс текстов, описывающих медицинскую практику в контексте местных традиций и обычаев, помогает студентам лучше адаптироваться к реальной практике.

Социокультурный подход в обучении русскому языку для медицинских студентов, особенно в контексте многоязычного региона Каракалпакстана, представляет собой интеграцию языкового обучения с учетом культурных особенностей и традиций местного населения. Это особенно важно в медицинской практике, где успешное взаимодействие с пациентами зависит не только от знаний в области медицины, но и от способности правильно воспринимать культурные различия и учитывать их в процессе диагностики и лечения. В Каракалпакстане, где переплетаются различные языки и культуры, понимание культурных различий становится необходимым навыком для будущих врачей. Как отмечает Абдраимов (2024, с. 156), учитывая наличие множества этнических групп в регионе, включая каракалпаков, узбеков, русских и другие, медицинский специалист должен быть не только квалифицированным врачом, но и обладать межкультурной компетентностью. Это касается не только специфики общения, но и понимания различных медицинских традиций и обычаев, которые могут существенно различаться в разных этнических и культурных группах. Включение элементов социокультурного контекста в учебный процесс помогает студентам адаптироваться к реальной медицинской практике, где помимо языкового барьера существуют и различия в восприятии здоровья и болезней. Например, в некоторых культурах особое внимание уделяется народной медицине, и при взаимодействии с такими пациентами врачу важно знать и уважать их взгляды, интегрируя традиционные подходы в основное лечение. Соловьева (2023, с. 67) подчеркивает, что обучение русскому языку в контексте медицины должно включать элементы, которые помогут студентам учитывать эти культурные нюансы, а также понимать медицинскую терминологию в зависимости от контекста. Это позволяет более эффективно коммуницировать с пациентами, минимизируя возможность недопонимания или ошибочной интерпретации. Важно, чтобы образовательный процесс не ограничивался только преподаванием языка как системы, но также способствовал развитию навыков межкультурной коммуникации, что, в свою очередь, повышает качество медицинского обслуживания в регионе. Такой подход способствует более эффективному обучению, а также помогает будущим специалистам работать в условиях многоязычия, уважая традиции и особенности каждого пациента.

Студенты медицинских вузов имеют разный уровень владения русским языком, что требует дифференцированных методов обучения. Как пишет Нуржанова (2023, с. 81),

использование уровня B1 как базового ориентира позволяет разрабатывать программы, которые одновременно учитывают базовые и углубленные потребности студентов.

Русский язык играет важную роль в подготовке медицинских специалистов в Каракалпакстане, учитывая многоязычную и многокультурную среду региона. Профессиональная подготовка студентов медицинских вузов требует разработки специализированных методик, которые интегрируют обучение языку и медицинским знаниям. В этом контексте важно учитывать не только грамматические и лексические особенности русского языка, но и социально-культурные аспекты, связанные с различиями в восприятии здоровья и медицины. Методологические подходы, такие как предметно-языковое интегрированное обучение, контрастивный анализ, ролевые игры и использование инновационных технологий, являются важными компонентами учебного процесса. Включение социокультурных элементов помогает студентам не только освоить медицинскую терминологию, но и развить межкультурную компетентность, что необходимо для эффективной работы в многоязычной среде. Инновационные методы, такие как виртуальная реальность и искусственный интеллект, а также использование мобильных приложений и онлайн-курсов, значительно расширяют возможности обучения и повышают мотивацию студентов. Общие подходы к обучению должны быть ориентированы на практическую направленность, учет регионального языкового фона и развития коммуникативных навыков, что способствует подготовке высококвалифицированных специалистов, готовых работать в многоязычной среде и адаптировать свои знания к культурным и языковым особенностям пациентов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Борисова И. А. Русский язык в медицинском образовании: современные вызовы. М., 2023, с. 12.

2. Сайфуллин Р. Х. Многоязычная среда и роль русского языка в профессиональной подготовке. Казань, 2023, с. 34.

3. Ахметова Л. Ж. Кейс-метод в обучении русскому языку в медицине. СПб., 2024, с. 45.

4. Соловьева Т. А. Интеграция профессиональных дисциплин и языка. Саратов, 2023, с. 67.

5. Герасимова О. П. Предметно-языковое интегрированное обучение в медицинских вузах. Екатеринбург, 2023, с. 89.

6. Сафронова Е. В., Иванов К. С. Цифровые технологии в языковом обучении. Новосибирск, 2024, с. 112.

7. Абдраимов М. Р. Социокультурная адаптация студентов-медиков. Ташкент, 2024, с. 156.

8. Иванова Л. С. Коммуникативная компетенция в медицинском образовании. Омск, 2023, с. 56.

9. Караева Ж. М. Лингвистические барьеры в многоязычной среде. Алматы, 2023, с. 102.

10. Кулагин А. Е. Мультимодальные подходы к обучению медицинскому русскому. Москва, 2024, с. 77.

11. Жумаев А. К. Русский язык как инструмент профессиональной коммуникации. Самарканд, 2023, с. 49.

12. Калинина И. Б. Психолингвистические аспекты обучения языку. Новгород, 2024, с. 63.

13. Нуржанова С. У. Роль русского языка в подготовке специалистов в Центральной Азии. Ашхабад, 2023, с. 81.

14. Юсупов Б. Т. Многоязычие и медицинское образование: вызовы современности. Нукус, 2024, с. 93.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

УДК: 82:82.091

«ДВЕ ДОРОГИ К ГИБЕЛИ: АННА КАРЕНИНА И ЭММА БОВАРИ В СРАВНЕНИИ»

Саминжонова Шахнозахон Нумановна
преподаватель
кафедры русской филологии
Ферганского государственного университета
e-mail saminjanova95@mail.ru, +998916807269
ORCID: 0000-0001-8869-1608

Хомиджонова Оминабону Ахроржон кизи
студентка 3 курса филологического факультета направления: филология и обучение языкам: русский язык Ферганского государственного университета
e-mail: hamidzanovaamina@gmail.com, +998943812604
ORCID: 0009-0005-5398-4589

Аннотация История развития французского романа в девятнадцатом столетии и творчество Флобера как часть этого процесса рассматривается в книге Б. Г. Реизова «Французский роман XIX века». Литература о Толстом также в свою очередь огромна. В нашем исследовании мы использовали прежде всего работы, посвященные анализу творческого метода Толстого и воплощению его этических и эстетических воззрений в определенных характерах. В данной статье рассматриваются образы таких великих писателей как Лев Толстой и его произведение «Анна Каренина» и Гюстав Флобер «Госпожа Бовари». Оба произведения исследуют поиски любви и счастья, а также влияние социальных ограничений на судьбы главных героинь. Статья также рассматривает структуру романов и взаимодействие персонажей, подчеркивая глубокую психологическую и социальную природу произведений, которые создают мощные образы женщин, борющихся за свои идеалы в условиях ограничений общества.

Ключевые слова: роман, героиня, табу, символ, ценности, образ, общество, конфликт, стиль, «Анна Каренина», «Госпожа Бовари».

“HALOKAT SARI IKKI YO‘L: ANNA KARENINA VA EMMA BOVARI QIYOSIDA”

Annotatsiya O‘n to‘qqizinchi asrda fransuz romanining rivojlanish tarixi va Flober ijodi bu jarayonning bir qismi sifatida B. G. Reizovning "XIX asr fransuz romani" kitobida ko‘rib

chiqiladi. Tolstoy haqidagi adabiyotlar ham o‘z navbatida juda ko‘p. Tadqiqotimizda, avvalo, Tolstoy ijodiy uslubini tahlil qilish va uning axloqiy-estetik qarashlarini muayyan xarakterlarda gavdalantirishga bag‘ishlangan ishlardan foydalandik. Ushbu maqolada Lev Tolstoy va uning "Anna Karenina" va Gyustav Floberning "Bovari xonim" asarlari kabi buyuk yozuvchilarning obrazlari ko‘rib chiqiladi. Ikkala asar ham sevgi va baxt izlanishlari, shuningdek, ijtimoiy cheklovlarning bosh qahramonlar taqdiriga ta’sirini o‘rganadi. Shuningdek, maqola romanlar tuzilishi va personajlarning o‘zaro ta’sirini ko‘rib chiqadi, asarlarning chuqur psixologik va ijtimoiy tabiatini ta’kidlaydi, ular umumiy cheklovlar sharoitida o‘z ideallari uchun kurashayotgan ayollarning kuchli obrazlarini yaratadi

Kalit so'zlar: roman, qahramon, tabu, ramz, qadriyatlar, obraz, jamiyat, konflikt, uslub, "Anna Karenina," "Bovari xonim."

«TWO ROADS TO DEATH: ANNA KARENINA AND EMMA BOVARY IN COMPARISON»

Abstract The history of the development of the French novel in the nineteenth century and the work of Flober as part of this process is considered in the book of B. G. Reizov "The French novel of the nineteenth century." Tolstoy's literature, in turn, is vast. In our research, we primarily used works dedicated to analyzing Tolstoy's creative method and embodying his ethical and aesthetic views in certain characters. This article examines the images of such great writers as Leo Tolstoy and his work "Anna Karenina" and Gustave Flober "Mrs. Bovarys." Both works explore the search for love and happiness, as well as the influence of social constraints on the fates of the main characters. The article also examines the structure of novels and the interaction of characters, emphasizing the profound psychological and social nature of the works, which create powerful images of women fighting for their ideals in the context of societal limitations

Keywords: novel, heroine, taboo, symbol, values, image, society, conflict, style, "Anna Karenina," "Madame Bovary."

ВСТУПЛЕНИЕ

«Анна Каренина» Льва Толстого и «Госпожа Бовари» Гюстава Флобера — два выдающихся произведения XIX века, которые исследуют внутренние миры своих героинь и их конфликты с обществом. Несмотря на различия в культурных контекстах и стилях, романы имеют много общего в темах и мотивах. Анна Каренина, в поисках истинной любви, оказывается на краю пропасти, в то время как Эмма Бовари стремится к идеальному, но не может избежать разочарования, которое приводит к её трагическому падению. Сравнительный анализ этих двух романов позволяет глубже понять, как разные авторы подходят к исследованию конфликтов между индивидуумом и обществом, а также к раскрытию сложностей внутреннего мира своих героинь. Толстой и Флобер, хотя и принадлежат к разным литературным традициям, используют свои романы для критики

общественных норм, задавая важные вопросы о морали, личной ответственности и значении счастья. Сравнительный анализ этих произведений позволяет не только выявить общие темы, но и оценить, как различные культурные контексты формируют восприятие любви, страсти и самопожертвования. В этой работе мы рассмотрим ключевые аспекты, такие как характеры главных героинь, их внутренние конфликты и влияние окружающего мира, что поможет лучше понять многослойность этих великих литературных произведений.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Главная героиня одного из самых, по нашему мнению, главных произведений Льва Толстого «Анна Каренина» Анна представляет собой женщину, стремящуюся к свободе и любви в мире, где традиционные ценности диктуют строгие рамки. Её роман с графом Вронским становится символом противостояния между искренними чувствами и требованиями общества. Анна не просто нарушает социальные табу, она пытается найти себя, что вызывает у неё глубокие внутренние терзания. Образ Анны также затрагивает темы женской идентичности и поиска смысла жизни. В условиях давления, исходящего как от общества, так и от её близких, Анна сталкивается с вопросами о своей роли как жены и матери. Её трагедия заключается в том, что общество не позволяет ей быть собой, что в конечном итоге приводит к её самоубийству. Толстой использует различные литературные приемы для создания образа Анны. Чередование светлых и темных сцен, а также метафоры, связанные с природой, подчеркивают её внутреннее состояние. Анна часто изображается в контексте статики и динамики: её движение вперед к свободе параллельно её падению в бездну.

Главной героиней романа «Госпожа Бовари» является Эмма Бовари, молодая женщина, страстная и полная мечтаний о любви и роскоши. Она выходит замуж за врача Шарля Бовари, который оказывается банальным и скучным человеком, не способным удовлетворить её амбиции и мечты. Эмма пытается заполнить пустоту в своей жизни романами и любовными связями, что приводит её к разочарованиям и финансовым проблемам. Роман исследует темы недовольства и поиска счастья. Эмма олицетворяет стремление к идеалу, которое сталкивается с суровой реальностью. Флобер мастерски показывает, как её мечты об идеальной жизни оборачиваются трагедией. Использование символики, такой как «колокол», который звучит в начале и конце романа, подчеркивает неизбежность судьбы. Флобер известен своим вниманием к деталям и стилю. Он использует «монтаж» — сочетание различных точек зрения и стилей, что делает текст многослойным и глубоким. Прозорливое описание внутреннего мира Эммы и её эмоциональных переживаний создаёт атмосферу сопереживания и понимания. Флобер известен своим вниманием к деталям и стилю. Он использует «монтаж» — сочетание различных точек зрения и стилей, что делает текст многослойным и глубоким. Прозорливое описание внутреннего мира Эммы и её эмоциональных переживаний создаёт атмосферу сопереживания и понимания.

Анна Каренина и Эмма Бовари стремятся к идеальной любви, однако их поиски оборачиваются трагедиями. Анна, находясь в несчастном браке, ищет счастье в отношениях с графом Вронским, в то время как Эмма, не удовлетворенная рутиной жизни с мужем Шарлем, увлекается романами и любовными связями. Оба персонажа иллюстрируют, как социальные ожидания и личные амбиции могут привести к катастрофическим последствиям. Обе героини сталкиваются с жесткими нормами общества. Анна, как представительница высшего света, подвергается осуждению и изоляции после развода, в то время как Эмма, несмотря на свой брак, ощущает давление социального статуса и материальных обстоятельств. Эти ограничения влияют на их решения и, в конечном итоге, приводят к их гибели. Флобер известен своей тщательной работой над стилем, реалистичностью и вниманием к деталям, что создает глубокий психологический портрет Эммы. Толстой, в свою очередь, использует широкий спектр персонажей и повествовательных техник, что позволяет глубже исследовать динамику общества и психологию Анны. Оба автора достигают высокого уровня психологической правды, но делают это разными средствами.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

«Анна Каренина» имеет сложную структуру с несколькими сюжетными линиями, что позволяет создать многогранный образ общества. «Госпожа Бовари» более линейна, сосредотачиваясь на внутреннем мире Эммы и её непосредственном окружении. Несмотря на это, обе истории заканчиваются трагически, подчеркивая фатальность судьбы героинь. Оба романа наполнены яркими персонажами, которые влияют на судьбы главных героинь. В «Анне Карениной» второстепенные персонажи, такие как Левин и Китти, контрастируют с Анной, подчеркивая различные взгляды на любовь и семью. В «Госпоже Бовари» персонажи, такие как Родольф и Льель, служат отражением мечтаний Эммы и её разочарований. Как Анна, так и Эмма делают выбор, который становится роковым. Анна выбирает любовные отношения, что приводит к её падению и самоубийству. Эмма, следуя своим желаниям, заканчивает жизнь самоубийством, погрязнув в долгах и разочарованиях. Оба выбора демонстрируют, как желание вырваться из социальных рамок может привести к катастрофе. Эмма олицетворяет женщину, зажатую между желаниями и обязанностями, а ее судьба подчеркивает недостижимость идеалов. Анна, как и Эмма, ищет любовь и счастье, но ее отношения с Вронским вызывают осуждение и приводят к конфликту с обществом. Обе героини олицетворяют стремление к свободе и счастью, но их пути и судьбы различаются. Эмма движется к саморазрушению, тогда как Анна пытается найти выход, но сталкивается с обществом, которое ее отвергает. Оба произведения раскрывают сложные отношения женщин с обществом и их внутренние конфликты.

ВЫВОДЫ

Сравнительный анализ "Анны Карениной" и "Госпожи Бовари" демонстрирует, как два великих писателя, несмотря на различия в культурном контексте и стиле, поднимают

схожие темы, касающиеся внутренней борьбы своих героинь. Анна и Эмма, стремясь к счастью и любви, сталкиваются с жестокими реалиями своих обществ, что приводит их к трагическим последствиям. Оба романа ставят под сомнение традиционные представления о семье, любви и моральных ценностях, иллюстрируя конфликт между индивидуальными желаниями и социальными нормами. Через глубокое психологическое исследование своих персонажей Толстой и Флобер заставляют читателя задуматься о природе счастья, жертвы и последствиях выбора. Образ Анны Карениной — это не только трагедия одной женщины, но и глубокая социальная и философская проблема, затрагивающая вопросы идентичности, свободы и любви. В этом смысле роман Льва Толстого продолжает вдохновлять и вызывать обсуждения, оставаясь важной частью культурного наследия.

Гюстав Флобер в «Госпоже Бовари» создал произведение, которое затрагивает универсальные темы и человеческие страсти. Роман остаётся актуальным, вызывая размышления о поиске смысла жизни, любви и индивидуальности в обществе, полным ограничений и ожиданий.

«Анна Каренина» и «Госпожа Бовари» — это глубокие психологические и социальные исследования, которые затрагивают вопросы любви, страсти и общественного давления. Несмотря на различия в контексте и стилях, оба романа подчеркивают трагическую природу человеческой судьбы, создавая мощные образы женщин, борющихся за свои идеалы в мире, полном ограничений.

Таким образом, "Анна Каренина" и "Госпожа Бовари" не только отражают свои эпохи, но и остаются актуальными в современном мире, подчеркивая вечные вопросы о человеческих чувствах и поиске смысла жизни. Эти романы приглашают нас к размышлениям о том, как личные стремления могут оказываться в противоречии с общественными ожиданиями, и напоминают, что за каждой судьбой стоит сложная история борьбы за любовь и понимание.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Анна Каренина / Лев Толстой. – Москва : Эскмо, 2022. – 800 с.
2. Госпожа Бовари : роман / Гюстав Флобер ; пер. с фр. А. Чеботаревской. – СПб. : Азбука, Азбука – Аттикус, 2023. – 416 с.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества /Сост. С. Г. Бочаров; Текст подгот. Г. С. Бериштейн и Л. В. Дерюгина; Примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова. – 2-е изд .-М.: Искусство, 1986. -445 с.
4. Лотман Ю. М. Л80 Семиосфера. –С.-Петербург: «Искусство – СПБ», 2000. – 704 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ТИПЫ НЕОЛОГИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ.

Джураева Зарина Асалбой кизи
УзГУМЯ, Ташкент
Преподаватель
zarina.saidova2000@mail.ru

Аннотация: В статье анализируются типы неологизмов в современном русском языке, их происхождение, способы образования и способы адаптации к современной лексической системе русского языка. Приводятся примеры новообразований, раскрывается их лексическое значение.

Ключевые слова: лексика, неологизмы, окказиональные слова, деривация.

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy neologizmlarning turlari tahlil qilinadi Rus tili, ularning kelib chiqishi, ta'lim usullari va usullari rus tilining zamonaviy leksik tizimiga moslashish. Beriladi yangi shakllanishlarga misollar, ularning lug'aviy ma'nosi ochib beriladi.

Kalit so`zlar: lug‘at, neologizmlar, oraliq so‘zlar, derivatsiya.

Abstract: The article analyzes types of neologisms, their origin, ways of formation and prospects for the development of this topic. Examples of neoplasms are given and their lexical meaning is revealed.

Keywords: vocabulary, neologisms, occasional words, derivation.

Язык - это живая лексическая система, в которой постоянно появляются новые слова и отмирают устаревшие. Темп этих перемен неравномерен. И сейчас русский язык переживает период, когда в результате ряда резких социальных перемен возникла необходимость в обозначении множества новых понятий. Стремительно развивающееся общество, постоянные изменения и нововведения в жизни не могут не отражаться в языке.

Лексика - наиболее подвижная часть языка, она непрерывно совершенствуется, обновляется, вместе с тем реагирует на изменения в окружающей нас действительности, т. е. развивается вместе с жизнью. Ежедневно люди стараются жить интереснее и удобнее, для этого они совершают открытия и изобретают, и некоторые изобретения полностью меняют нашу жизнь. Так, благодаря изобретению спутника появился Интернет и мобильные телефоны, что позволило нам связываться даже с другим материком. Но многие изобретения приходят к нам из других стран, и их названия нам

не всегда понятны. Эти изменения в большей степени выражаются в появлении новых слов, обладающих временной коннотацией новизны.

Согласно Н. М. Шанскому, неологизмы - «новые лексические образования, которые возникают в силу общественной необходимости для обозначения нового предмета или явления, сохраняют ощущение новизны для носителей языка и которые еще не вошли или не входили в общее литературное употребление».

В современном русском языке неологизмы делятся на языковые, лексические, семантические и авторские (индивидуально - стилистические). Языковые неологизмы создаются главным образом для обозначения нового предмета, понятия. Они входят в пассивный словарный запас и отмечаются в словарях русского языка.

Существуют разные пути пополнения лексики. Словарный запас русского языка обновляется путем появления собственно новых слов. Немалую роль играет и развитие новых значений у старых слов. Иной путь пополнения словарного запаса - заимствование. В результате политических, торгово-экономических и культурных контактов происходил и происходит торговый, культурный, научный взаимообмен, а, следовательно, и проникновение иноязычных слов.

Лексические неологизмы образованы по имеющимся в языке моделям или заимствованы из других языков и представляют собой либо отдельные слова (чартер - своеобразное авиа-такси, которое может доставить в любую точку мира, или же неологизм коучинг, обозначающий умение подвести человека к самостоятельным выводам), либо составные наименования (летающая тарелка - `НЛО', черта бедности - уровень благосостояния народа, обеспечивающий потребление материальных благ в минимальном объеме).

Семантические неологизмы по количеству уступают лексическим (разработка, ноу-хау, лимит), хотя в 80-90-е годы XX века немало слов получили не свойственные им значения. Своеобразие семантических неологизмов состоит в том, что как лексемы они давно известны в языке, но, обновив свое значение, из прежних тематических групп перемещаются в совершенно новые, изменяя при этом лексическую сочетаемость, стилистическую закрепленность, экспрессивную окраску. Услышав слово чайник, мы сразу представим кипящую металлическую посудину с носиком, но есть и другое значение: чайник - «неспециалист со слабыми навыками чего-либо». Также отличным примером может послужить слово макинтош, т. е. «пальто или плащ из прорезиненной ткани». Сейчас же оно приобрело еще одно значение: «линейка персональных компьютеров производства корпорации Apple».

Авторские, индивидуально-стилистические неологизмы создаются писателями, поэтами для придания образности художественному тексту. Неологизмы этого типа «прикреплены» к контексту, имеют автора. По самим целям их создания они призваны сохранять необычность, свежесть. Авторские неологизмы, образованные по

продуктивным моделям, называются потенциальными или окказиональными словами. Так, у С. Пушкина находим слова огончарован, кюхельбеккерно.

Разновидностью авторских неологизмов являются **окказионализмы** - это авторские неологизмы, созданные по необычным моделям. Они не существуют вне конкретного контекста.

По происхождению неологизмы большей частью являются образованными на русской почве, хотя и различными способами: путем словообразовательной деривации - образования новых слов из существующих в языке морфем по известным (обычно продуктивным) моделям; наиболее распространены такие способы образования неологизмов, как суффиксация (заземленн-ый - заземленн-ость, накрут-ить - накрут-к-а, дразни-ть - дразни- льщик, геолог - геолог-ин-я), префиксация (пост-ельцинский, супервыгодный), префиксально-суффиксальный способ (бытов-ой - о-бытов-и-ть, звук - о-звуч-ива-ть), сложение основ, часто - в сочетании с суффиксацией (токсикомания, малокартинье, чужестранство), усечение основ, особенно характерное для образования неологизмов в разговорной речи (шиз - из шизофреник, бук - букинистический магазин, ноут - ноутбук, препод - преподаватель). Также новые слова могут происходить из социальных диалектов и из других языков. Это могут быть слова молодежи (пофигизм - безучастное, равнодушное отношение к людям, прикольно - забавно), слова военнослужащих (деды, дикие гуси, салабон), музыкантов (сейшн - концерт современной рок-, поп- или джазовой музыки), преступного мира (лепила - врач, медработник).

Большинство заимствованных слов давно освоено русским языком. Они даже не воспринимаются как имеющие иноязычное происхождение. Некоторые заимствованные слова обращают на себя внимание фонетическими или грамматическими особенностями. Конечно, нельзя обойтись без создания новых слов в какой-либо сфере деятельности. Например, в категорию «человек-техника» мы можем отнести следующие неологизмы: клинер - специалист по уборке помещений; девелопер - специалист по операциям с недвижимостью: заказывает проект, покупает или берет в аренду участок земли, «привязывает» проект к участку, согласовывает подведение всех коммуникаций, строит объект - например, большое офисное здание. «Человек - художественный образ»: брейдер - человек, который профессионально занимается плетением (косы); хэндмейкер - тот, кто занимается ручной работой, создает качественные и оригинальные вещи. «Человек - человек»: гастарбайтер - наёмный рабочий; коучер - специалист, раскрывающий потенциал личности; мерчендайзер - специалист по продвижению продукции в розничной торговле; рекрутёр - тот, кто устраивает людей на работу. «Человек - природа»: эколог - специалист в области экологии; грумер - это специалист по уходу за собаками и кошками. «Человек - знак»: актуарий - специалист в области страховой математики, разрабатывающий методику исчисления страховых тарифов; андеррайтер - специалист, который занимается составлением и проверкой договоров, подготовкой заключений по убыткам.

Сейчас современный мир подвергается большим изменениям, даже можно сказать, глобальным, и современные люди стараются идти в ногу со временем, создавая всё новые и новые слова. По сути, наш язык в его нынешнем виде не мог бы существовать без неологизмов. Это связано с тем, что новые слова придают естественному языку динамичность. Лексика изменяется с течением времени, словарный запас пополняется новыми наименованиями, устаревшие реалии уходят в пассивный запас.Таким образом, образование новых слов с помощью элементов, имеющихся в языке, определяло основное направление развития русской литературной лексики и характер освоения языком различных заимствованных слов; образование новых слов посредством аффиксациии основосложения постоянно происходит в современном языке.

Проанализировав типы новообразований, их происхождение и семантику, мы видим три типа неологизмов: по происхождению, по стилистической окраске и по сфере употребления. Также неологизмы делят на лексические, семантические и авторские. Как показывает проведенное исследование, среди языков-источников новых заимствованных слов чаще всего встречаются английские, итальянские и французские лексемы. Как известно, лексический фонд языка постоянно меняется. Одни слова выходят из употребления, отмирают, другие появляются и пополняют собой словарный состав языка, поэтому изучение неологизмов остается актуальной проблемой для исследований.

Пополнение словарного состава языка происходит непрерывно, и новые слова, став общеупотребительными, перестают быть неологизмами. В то же время появляются новые понятия и неимоверно быстро развиваются новые технологии, что требует или заимствования из других языков, или появление новых слов. Таким образом, изучение неологизмов - процесс постоянный и актуальный.

Литература

1. Брагина А. А. Неологизмы в русском языке. / А. А. Брагина. М.: Просвещение, 1973. 215 с.

2. Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке: уч. пособ. для студентов вузов / Н. С. Валгина. М.: Логос, 2001. 304 с.

3. Евграфова С. М. Русский язык и культура речи / Евграфова С. М., Буторина Е. П. М.: Форум, 2009. 304 с.

4. Котелова Н. З. Первый опыт описания русских неологизмов / Н. З. Котелова - М.: Просвещение,1982. 456 с.

5. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке / Л. П. Крысин. М.: Наука, 1968. 201 с.

6. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка / Н. М. Шанский - М.: Рус. яз.,1964. 423 с.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

THE ROLE OF FOREIGN CHILDREN'S LITERATURE IN UZBEK CHILDREN'S LITERATURE.

Ubaydullayev Ilxomjon.
ADPI associate professor.

Abstract: This article analyzes the role of foreign children's literature and its influence in Uzbek children's literature. The article examines the importance of translating foreign works in Uzbek children's literature, the introduction of new genres and topics through this process, as well as its role in promoting moral values and educational content. It is analyzed how the works of foreign children's literature, especially the works of Mark Twain, Hans Christian Andersen, Alexander Pushkin and other famous writers, are adapted for Uzbek readers and presented in a way specific to Uzbek culture. The article highlights the influence of foreign children's literature on Uzbek children's literature and its role in creating intercultural relations.

Key words: Education, modernisation, literature, historical figure, methodological approaches, children's literature.

INTRODUCTION

Foreign children's literature has a large role in Uzbek children's literature. Since the second half of the XX th century, Uzbek has acquired an interest in children's literature, acquaintance with the literature of other peoples, and the study of their experience. In particular, the translation of foreign literature had a significant impact on the development of Uzbek children's literature. Such literature provided not only new genres and styles, but also the possibility of introducing global literary motifs and heroes. For example, works translated from Russian, English, French and German literature have brought variety and many new themes to Uzbek children's literature. At the same time, the role of foreign children's literature in promoting values such as moral education, humanism, friendship, justice and goodness for younger students is also great. The role of foreign works in Uzbek children's literature is that they served as a new source of inspiration to local authors, while providing Uzbek readers with a wide worldview and an opportunity to get acquainted with different cultures. By translating foreign works, the modernisation of children's literature and further world-wide popularization has been achieved. In addition, foreign children's literature has also brought methodological approaches to the development of Uzbek children's literature. From classic children's literature, works written about modern heroes and their adventures helped Uzbek authors learn new techniques

and styles of expression. This process, in turn, served to increase the quality and importance of Uzbek children's literature.

LITERATURE ANALYSIS

The character of the protagonist is evident in his words. The science fiction-adventure genre is one of the most interesting genres of children’s literature. Such works have a strong impact on the minds and psychology of children; teach them to read, study, research, help to educate the active builders of our society. At the heart of the novel “The Golden Head of the Avengers” is the fate of the protagonist - a historical figure, the people's avenger Namaz. But from time to time he gave information about his life. This information will help the reader to understand his character. Prayer is mature not only physically but also mentally. He is embodied as a vindictive, fearless, enterprising, openminded hero for the truth. He gathered brave young men like himself around him and encouraged them to fight against the oppressors. For his honesty, courage, justice, and attitude to orphan hood, Namaz was love by the people and compared to Gorogly: “Goroglybek embodied in the face of Namaz. The courage of Namaz will live forever in the hearts of the people”.

As we see the novel of Khudoiberdi Tukhtaboyev, one of the leaders of Uzbek literature, “Riding the Yellow Giant” and its sequel, “The Death of the Yellow Giant”, is very interesting and famous. Through his work “Riding the Yellow Giant” the writer teaches children showing the consequences of ignorance. The novels of the writer “Riding the Yellow Giant” and its logical continuation “The death of the Yellow Giant” on the scale of literature, too, became the best example of an adventure work created for children not only in Uzbek literature but in world literature as well. The adventures of Hashimjan and the heroism he achieved with the help of his magic cap are depicted in an interesting way. Hashimjan finds a magic hat made of white wool in an abandoned house. He first tries his magic at home. When he is fully convinced of the magic power of the cap, he first uses it to expose the aunt of the fortune teller in the village. A classmate who cheats with his mother persuades Mirabid's master to repent, and the fortune-teller annoys customers by changing the medicines in the bags. He leaves his school in his native village. At first it seems that things are going well - with the help of a magic cap he gives a lot of pleasure to the lazy, very lazy people. He punishes them according to their deeds. He is a crazy, cunning, a little loafer, but in fact he is a kind, pure-hearted boy. He always strives for goodness and kindness. He possesses them to some extent, but because of his ignorance and inexperience, he fails. He forgets that in addition to the magic cap, knowledge is needed and only thus he will be able to achieve any goal. That's why no matter what profession you try, your business will go wrong. If you read the novels "Riding the Yellow Giant", "Death of the Yellow Giant" in full, you will know the reasons why Hoshimjon, who tries different specialties and professions due to the magic cap, gets failure every time [5: 60-120].

ANALYSIS AND RESULTS

The place of foreign children's literature is very important in Uzbek children's literature. Foreign children's literature, especially popular folk tales, short stories, enriches the culture and literary life of Uzbekistan.

Translators, literary critics and writers play a big role in this direction. Foreign children's literature is an important tool for conveying the culture, values and outlook of different nations to children. For example, Andersen's fairy tales, Bratya Grimm's fairy tales, or Joan Rowling's "Harry Potter" series expand the worldview of Uzbek children. Through these works, young students get to know customs, history and literary traditions of other countries.

Translation of foreign literary works develops children's reading and comprehension skills. The artistry of translators is important in this, as it requires writing in easy and fluent language to keep children interested. For example, children's vocabulary increases when foreign fairy tales and stories are adapted to the Uzbek language.

Foreign children's literature often includes themes such as positive behavior, heroism, friendship, and justice. For example, works such as "The Adventures of Tom Sawyer" (Mark Twain) or "Pollyanna" (Eleanor Porter) encourage children to look at life positively and not be afraid of trials. Translation of foreign works in Uzbek children's literature has become more popular in recent years. For example, works such as "Robinson Crusoe" (Daniel Defoe) or "Captain Grant's Children" (Jules Verne) have been known to Uzbek readers for several generations. Children will have the opportunity to compare their national culture with international values through translated works [7: 40-80].

There are works of foreign children's literature typical of Uzbek culture. These works were translated mainly by teachers and literary scholars in Uzbekistan and found to be morally, spiritually, and educationally significant for children. Some of the works of foreign children's literature typical of Uzbek culture are as follows:

Hans Christian Andersen's fairy tales-Andersen's fairy tales are very popular in Uzbekistan because they contain moral and spiritual lessons. Andersen's fairy tales such as" the girl who overcame fear"," the royal residence"," the bright girl " teach children courage, friendship and honesty.

Astrid Lindgren's "Pippi Longstocking" – Swedish writer Astrid Lindgren's "Pippi Longstocking" - is also uniquely adapted to Uzbek culture. Pippi-free and free-spirited, helps specific children to promote new cultural values. Through this work, children learn freedom, social equality and self-esteem.

Mark Twain's "The Adventures of Tom Sojer", one of the most popular works of U.S. literature, has been translated for children through the Uzbek translation. The Adventures of Tom Sojer teach Uzbek children many lessons about physical and moral development, friendship and courage [8].

Lewis Carroll's" Alice In Wonderland", a work by Lewis Carroll, is also common in Uzbek culture. "Alice In Wonderland" helps to develop children's thinking through the fantastic universe and specific images.

Alexander Pushkin's" the red pen "and other fairy tales– Pushkin's fairy tales, such as" the red pen "and" the fifth step " - are common in Uzbek. These tales are analyzed by teachers in a way that suits the culture of Uzbekistan and give moral lessons to children.

Charles Perro and the brochures– Charles Perro, a famous writer from France, whose fairy tales such as "the Red Sail" and "the right moon" are translated in a way typical of Uzbek culture. Through these works, children learn to find their place in society and help others.

These works find their place in introducing foreign culture to children's literature, increasing moral values and, through them, in harmony with Uzbek culture, creating enlightened and educational literature. Translation works will help expand the worldview of Uzbek children, they will have the opportunity to get acquainted not only with Uzbek culture, but also with world culture [3: 70-100].

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

In conclusion, it can be said that foreign children's literature plays an important role in enriching the children's literature of Uzbekistan, expanding children's worldview and educating them morally and spiritually. It acts as a bridge between national and international culture and introduces the young generation to global values and different cultures. At the same time, this process inspires Uzbek writers to new topics and genres, enriches our literature. As a result, children understand the harmony between international and national culture and grow up to be well-rounded individuals.

REFERENCES:

1.Andersen, H. C. Fairy Tales. – Copenhagen: Reitzel, 1835.

2. Hoshimov A. Adabiyotshunoslikka kirish . Toshkent: O'zbekiston, 2003 yil.

3. Mo'minov B. Xalqaro bolalar adabiyoti . Toshkent: O’zbekiston, 2008. 70–100 b

4. Pushkin, A. Russkaya skazka. – St. Petersburg: "Akademiya", 1829.

5. Qodirov Sh. O'zbek bolalar adabiyotining rivojlanishi . Toshkent: O'zbekiston, 2010 yil. 60–120 b

6. Carroll, L. Alice's Adventures in Wonderland. – London: Macmillan, 1865.

7. "Tarjima adabiyotining nazariyasi va amaliyoti" (Muallif: X. Mamatov) 40–80 b.

8. Tven, M. The Adventures of Tom Sawyer. – New York: Charles L. Webster, 1876.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ГРАДУОНИМИЯ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТЬ И СТИЛИСТИКУ РЕЧИ.

Уракова Шоира Турсуннулатовна
Преподаватель Термезского государственного университета

Аннотация: Статья посвящена градуонимии как лексической концепции, исследующей иерархические отношения слов, представляющих различные степени значения. Рассматривается влияние градуонимии на выразительность и стилистику речи, а также её культурные аспекты и применение в образовательном процессе. Понимание градуонимии позволяет глубже воспринять нюансы языка и улучшить навыки коммуникации.

Ключевые слова: градуонимия, выразительность, стилистика, язык, коммуникация, культура.

GRADUONIMIKA VA UNING NUTQNING FOYDALANISHI VA STILISTIKASIGA TA’SIRI.

Annotatsiya: Maqola gradonimiyaning turli ma'no darajalarini ifodalovchi so'zlarning ierarxik munosabatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Unda gradonimiyaning nutq ifodaliligi va stilistikasi, shuningdek, madaniy jihatlar va ta'lim jarayonidagi qo'llanilishi ko'rib chiqiladi. Gradonimiyani tushunish tilning nozik tomonlarini yaxshiroq idrok etish va muloqot qobiliyatlarini yaxshilash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: graduonimiya, ekspressivlik, stilistika, til, muloqot, madaniyat.

GRADUONYMY AND ITS INFLUENCE ON THE EXPRESSIVENESS AND STYLISTICS OF SPEECH.

Abstract: This article focuses on graduonymy as a lexical concept that examines the hierarchical relationships of words representing varying degrees of meaning. It discusses the influence of graduonymy on expressiveness and stylistics in speech, as well as its cultural aspects and applications in the educational process. Understanding graduonymy enhances our awareness of linguistic nuances and improves communication skills.

Key words: graduonymy, expressiveness, stylistics, language, communication, culture

ВВЕДЕНИЕ

Язык — это многогранная и динамичная система, отражающая человеческое мышление, эмоции и культуру. Среди множества лингвистических явлений градуонимия выделяется как увлекательная концепция, которая рассматривает иерархические отношения лексем, представляющих различные степени значения или качества. Эта статья направлена на исследование градуальности как универсальной языковой категории, которая давно находится в центре внимания как отечественных, так и зарубежных лингвистов [1,36] и в особенности её влияния на выразительность и стилистику речи. Изучая, как градуонимия улучшает коммуникацию, мы можем лучше понять нюансы, обогащающие наш язык.

В наших повседневных взаимодействиях выбор лексем значительно влияет на восприятие наших сообщений. Градуонимия предоставляет собеседникам множество вариантов, отражающих тонкие различия в значении, позволяя им выражать сложные эмоции и идеи.

Литературный обзор

В трудах Ш. Орифжановой была проведена работа по изучению лексической градуонимии. О. Базаров впервые подтвердил, что лексическая градуонимия представляет собой языковую закономерность, раскрыв её естественно – онтологическую, философскую, логическую и гносеолого – методологическую природу, а также механизм градуирования. [3,21]. Лингвист Н.Вохидова представила вниманию идею важности выделения лексических градуонимических рядов в немецком языке. В работах Ж.Джумабаевой было выявлено семантико-структурные особенности градуонимии в разно системных языках и определение места лексической и стилистической градуонимии в рядах семантических категорий узбекского и английского языков.

Методология

Понимание градуонимии

Градуонимия — это концепция, изучающая отношения между лексемами, которые обозначают различные степени одного и того же качества или атрибута. Термин градуонимия отражает взаимное противодействие языковых единиц по возрастанию/уменьшению одного из их признаков, и он образован из части -онимия имеющихся в узбекском языкознании терминов синонимия, омонимия, антонимия, выражающие языковые смысловые отношения, а также соединены латинским словом gradu- («степень», «уровень»). В данное время термины градуонимия, градуальное отношение, градуирование употребляются в равной степени, почти как синонимы. [2,5].

Анализ и результаты

Понимание градуонимических рядов помогают нам более точно выражать свои мысли и чувства, используя слова, которые могут передавать нюансы значений. Например, рассмотрим лексическую иерархию, связанную с размером объектов.

1. Размер:

Маленький — Этот термин обычно используется для описания чего-то небольшого, например, "маленький котёнок".

Средний — Следующий по интенсивности термин, который указывает на устоявшийся размер, например, "средняя книга".

Большой — Это уже слово, указывающее на что-то значительное по размерам, как, например, "большая собака".

Огромный — Максимальный уровень интенсивности, означающий очень большие размеры, например, "огромный слон".

Каждый из этих терминов передаёт отличающееся значение, и они не просто различаются по размеру, но и по эмоциональной окраске и контексту использования. С помощью такой градации мы можем точно настроить нашу речь, чтобы она лучше отражала наши ощущения и восприятие.

2. Выразительность в коммуникации

Одним из основных вкладов градуонимии является её способность усиливать выразительность. Выбирая лексемы, отражающие различные степени значения, люди могут вызывать определённые эмоции и создавать яркие образы в своей речи. В литературе, например, персонаж, описанный как "*счастливый*", вызовет другую эмоциональную реакцию по сравнению с персонажем, описанным как "*восторженный*".

Сила градуонимии заключается в её способности передавать сложные чувства. Эмоциональный ландшафт персонажа может быть обогащён тщательным выбором лексем. Например, термины, выражающие печаль, такие как *грустный, несчастный и опустошённый*, различаются по интенсивности и позволяют читателям глубже сопереживать персонажу.

3. Стилистическая изменчивость

Градуонимия также играет важную роль в стилистических выборах, позволяя говорящим адаптировать свой язык в зависимости от контекста. В формальных ситуациях точность языка имеет первостепенное значение, где выражения типа "пациент был умеренно болен" могут быть более подходящими, чем "пациент был очень болен". Напротив, в неформальных беседах лексемы типа "очень" или "супер" могут способствовать лёгкости общения и установлению контакта.

Эта гибкость демонстрирует адаптивность языка, что помогает говорящим поддерживать интерес и обеспечивать ясность в своих взаимодействиях. Понимая и используя градуонимию, люди могут эффективно подстраивать свой язык под различные контексты.

4. Культурные аспекты

Изучение градуонимии в разных языках показывает культурное влияние на выражение степеней значения. В некоторых языках могут быть специфические термины, обозначающие градации, отсутствующие в других, что отражает ценности общества.

Например, в русском языке существует множество прилагательных для описания красоты, от "красивый" до "невероятно красивый", что демонстрирует глубокое восхищение эстетикой.

5. Применение и последствия

Понимание градуонимии может значительно повлиять на различные сферы, особенно на образование. Преподаватели языка могут подчёркивать важность нюансированного выбора слов, поощряя студентов исследовать и использовать различные термины. Упражнения по словарному запасу, сосредоточенные на градуонимах, могут улучшить способность студентов выражать свои мысли.

Кроме того, в профессиональной среде точность языка имеет решающее значение. Осознание силы выбора слов позволяет людям улучшить эффективность своей коммуникации, что приводит к улучшению сотрудничества, результатов переговоров и межличностных отношений.

Заключение

В заключение надо заметить, что, градуонимия играет важную роль в влиянии на выразительность и стилистические выборы речи. Через градационные отношения между лексемами люди могут выражать свои мысли и чувства с большей глубиной и нюансами. Изучение градуонимии выходит за рамки лингвистической теории; оно имеет практическое значение для образования, культуры и эффективной коммуникации.

По мере того, как мы продолжаем осваивать сложности человеческого взаимодействия, признание богатства, присущего градуонимии, может улучшить наше понимание языка и повысить наши коммуникативные навыки. Углубляясь в это явление, могут быть раскрыты дополнительные измерения и применения, которые могут ещё больше осветить тонкости языка и выражения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Долгих З.Б. Актуальные подходы исследования градуальных значений
4. https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-podhody-issledovaniya-gradualnyh-znacheniy.
2. Жумабаева Ж. турли тизимли тилларда лексик ва стилистик градуонимия. Монография. – Тошкент, 2017. – 5б.
3. Джумабаева Ж. Ш. Об исследовании лексической градуонимии
5. https://pravo.hse.ru/data/2011/12/23/1261674422/k-13-3-11.pdf
6. https://cyberleninka.ru/article/n/ob-ierarhicheskih-otnosheniyah-mezhdu- yazykovymi-edinitsami/viewer

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИДЕЯ В ТВОРЧЕСТВЕ НУРАЛИ КАБУЛА

Нематжонова Нафиса Боходировна
преподаватель ФерГУ
nnematjonova1996@gmail.com +998939717565
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-7371-9465

Аннотация В данной статье анализируется рассказ Нурали Кабула «Вчера». Основная идея, выраженная в произведении, и художественное мастерство писателя являются основной целью анализа. В процессе обучения основной идеей писателя при написании этого рассказа было раскрыть пороки общества, показать ошибки, допущенные государством в процессе политического управления, показать недостатки характера людей.

Ключевые слова: художественная деталь, психология, персонаж, художественная идея, художественный образ, юмор, ирония, художественная речь, поэтика, сюжет, жанр, символ, национальность, художественный стиль, образ, сравнительный метод.

НУРАЛИ ҚОБУЛ ИЖОДИДА БАДИИЙ ҒОЯ

Annotatsiya Mazkur hikoyada Nurali Qobulning “Kechagi kun” hikoyasi tahlilga tortilgan. Asarda ifodalangan asosiy g‘oya va yozuvchining badiiy mahorati tahlilning asosiy maqsadi hisoblanadi. O‘rganish jarayonida yozuvchining mazkur hikoyani yozishdagi asosiy g‘oyasi sifatida jamiyat illatlarini ochib berish, davlatning siyosiy boshqaruv jarayonida yo‘l qo‘ygan xatolarini ko‘rsatish va insonlar xarakteridagi kamchiliklarni ko‘rsatish bo‘lgan.

Kalit so‘zlar: бадиий детал, psixologiya, xarakter, badiiy g‘oya, badiiy tasvir, yumor, kinoya, badiiy nutq, poetika, syujet, janr, timsol, milliylik, badiiy uslub, obraz, qiyosiy metod.

AN ARTISTIC IDEA IN THE WORK OF NURALI KABUL

Abstract In this story, Nurali Qabul's story "Yesterday" is analyzed. The main idea expressed in the work and the artistic skills of the writer are the main goal of the analysis. In the process of learning, the main idea of the writer in writing this story was to reveal the vices of society, to show the mistakes made by the state in the process of political management, and to show the flaws in the character of people.

Key words: artistic detail, psychology, character, artistic idea, artistic image, humor, irony, artistic speech, poetics, plot, genre, symbol, nationality, artistic style, image, comparative method.

ВВЕДЕНИЕ

Художник раскрывает красоту своего воображения с помощью красок, скульптор выражает свое предназначение через камень и землю, музыкант раскрывает узел в своем сердце через цвета тона. В литературе цель и идея творца передаются ученику и читателю с помощью слова. Чтобы слово стало художественным произведением, его нужно формировать исходя из критериев художественности. «Мы говорим, что создание образа посредством слова определяет сущность художественности. Эта сущность артистизма измеряется на двух разных уровнях. Первый — это художественный уровень действительности, основанной на произведении, то есть содержание, идея, выраженная через это содержание. Мы рассматриваем этот уровень условно как действительный уровень художественности (фиксированный уровень). Второй — формальный уровень (сюжет, композиция, изобразительные и выразительные средства и т. д.)». [1.4] Мы, эксперты, стремимся оценить мастерство творцов, исследуя содержательный уровень этой реальности и особенности выразительных средств.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДОЛОГИЯ

В рассказе Н. Кабула «Вчера» рассматриваются проблемы, характерные для жизни узбекского народа. Работа основана на простых реалиях нашей повседневной жизни. В качестве художественной идеи в произведении также рассматривается работа молодого учителя, проблема подписки, продвижения по службе, а также раскрытие через эти процессы причин распада бывшего советского режима. «Любое событие, переживание или мысль, которые произошли или могут произойти в жизни, могут служить объектом для произведения литературы и искусства». [2] В этом смысле в качестве темы произведения берутся события, произошедшие в последние годы прошлого века, и обращается внимание на некоторые недостатки социальной среды и политического мира того времени.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Главным героем истории считается Талибан. Он один из новых сотрудников школы, начавших работать на кафедре русского языка. Когда Талибжон поехал в Ригу для дальнейшего обучения, он прочитал журнал под названием «Америка» и он ему понравился. Чтобы подписаться на этот журнал, перейдите в раздел контактов. На следующий день сотрудник органов внутренних дел проведет сессию вопросов и ответов по поводу этого журнала. Он дает взятку сотруднику органов внутренних дел. Около месяца он находится в психологическом напряжении из-за социально-политического давления. Позже он сменил работу и присоединился к государственной системе. Социальные проблемы в народной психологии изображаются через фальшивые отношения окружающих людей, недовольных из-за изменения положения. Вот в чем суть истории. Однако в процессе съемок убедительно иллюстрируются ряд жизненно важных материалов, таких как лицемерная натура людей, политика запугивания во времена бывшего советского режима, недостатки политической системы, возвеличивание

русского языка, люди, превращающие обычные события в трагедии и доносящие на них спецслужбам.

История рассказана на языке Талибана. Небольшой инцидент в начале рассказа служит притчей. Художница Рози Чориева внесена в черный список за то, что на выставке в шведской столице Стокгольме поцеловала руку женщины, покинувшей Советский Союз и проживающей в Америке: «Художница Рози Чориева внесена в черный список за то, что на выставке в Стокгольме поцеловала руку Елены Боннэр, жены Андрея Сахарова». [3] Наша история показывает, что в бывшем Советском Союзе было много инцидентов, связанных с политикой репрессий, включая «черные списки» без каких-либо веских причин, тюремное заключение по незначительным причинам и ссылку: «Репрессии, массовые наказания и пытки являются инструментами авторитарных государств, чтобы держать людей в рабстве, плену, запугивании, давлении и репрессиях». [4.312-313] Та же политика упоминается в начале рассказа и представлена в начале произведения как басня. Конечно, в этой истории происходит нечто подобное. Однако это событие послужило уже не выявлению исторических трагедий, а выявлению недостатков в общественных отношениях нашего народа.

Нурали Кабул завершает рассказ прекрасным символизмом в конце. На нем изображен Валиджон Бобоев, сотрудник внутренних дел Талибана, впадающий в кому, смущенный деньгами, которые он положил в свой карман, никому об этом не сказав. Деталь старой айвы, использованная на этом изображении, также имеет определенную функцию:

«Когда он въезжал на машине в сторожку в полном оцепенении, не слыша слов отца, он уставился на старика, склонившегося над порогом, его рука застыла в узле...»

«Старая айва» на этом изображении является отсылкой к угасающему Советскому Союзу, и на протяжении всего рассказа автор дает художественную информацию об ошибках, допущенных в государственной политике и общественной жизни. Параллельный образ этой детали, символическая деталь, данная как отсылка к государству, также приводится в начале рассказа:

«После многих лет разлуки мы сидели в тени большого абрикосового дерева в саду и разговаривали». «Мы оба выразили свое удовлетворение этой встречей и тоном голоса, и выражением лица».

«Цветущее абрикосовое дерево» в этом отрывке, представленном в начале рассказа как разговор между автором и Толибджоном, освещается посредством символической детали как отсылка к новому независимому государству. Сравнивая независимость нашего государства с новым, сильным деревом, можно понять, что есть надежда на светлое будущее. Кажется, в рассказе писателя Нурали Кабула каждая деталь, каждое слово, каждая строка значимы тем, что направлены на выполнение определенной задачи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Интерпретация высоких идей показывает, что у Нурали Кабула было широкое мировоззрение. «Именно поэтому прогрессивные деятели литературы всегда боролись за высокий идеализм литературных произведений и торжество прогрессивного мировоззрения». «Следовательно, чем правильнее, глубже и совершеннее цель, тем вернее, важнее и весомее будет объективная идея литературного произведения». [7.71]

В рассказе на достоверных жизненных материалах раскрываются и искусно иллюстрируются пороки, сдерживающие развитие государства и общества: лицемерие, равнодушие, психологическая подавленность, пренебрежение законом в человеческих отношениях.

Из анализа этого рассказа можно понять, что писатель описывает бывшую советскую эпоху, исходя из менталитета народа. Изображенное пространство служит основой для признания проблем в деятельности бывшего Советского Союза, связанных с государством, обществом и процессами управления, как недостатков. Кроме того, проблемы, которые поднимает писатель в своем произведении, свидетельствуют о том, что он серьезно изучал жизнь общества, государства и процесса управления, а также тщательно отбирал жизненно важный материал.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.

1. Саримсаков Б. Основы и критерии художественности. Ташкент. 2004. Страница

2. https://www.e-adabiyot.uz/maqola/553

3. Нурали Кабул. Вчера. История. https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/nurali-qobul/nurali-obul-kechagi-kun-ikoya

4. Национальная энциклопедия Узбекистана. Государственное научное издательство «Национальная энциклопедия Узбекистана». Ташкент, 2004, с. 312–313.

5. https://sf.tdpu.uz/page/1686/ru

6. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Литературоведческий словарь. – Ташкент: Академнашр. 2013. Страница 133.

7. Худойбердиев Э. Введение в литературоведение. Учебник. Центр «УАЖНБТ». Т.: 2003. С. 71.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

FORMATION OF THE LINGUISTIC IDENTITY OF STUDENTS-NON-PHILOLOGISTS IN THE CONTEXT OF THE LINGUACULTURAL CONCEPT OF EDUCATION

Turaeva Shakhida Egamberdievna
Karshi State Technical University

Abstract. This study examines the formation of linguistic identity among students in technical universities through a linguacultural approach. The research emphasizes the role of teaching Russian language and speech culture, rhetoric, and other humanitarian disciplines in fostering students' communicative competencies. The study highlights the importance of integrating linguistic and cultural components into education to enhance linguistic personality development.

Keywords: *linguistic personality, linguacultural studies, linguacultural concept of education.*

INTRODUCTION

The process of forming a linguistic identity among students in non-humanitarian universities is becoming increasingly relevant in modern linguistic science due to its anthropocentric focus. The relationship between language and culture has become a key subject of linguacultural studies, which serves as an interdisciplinary field integrating linguistics, anthropology, and cultural studies. This research aims to explore how the linguacultural concept of education contributes to shaping students' linguistic identities through the study of Russian language and culture.

The concept of a *"linguistic personality"* involves an individual's ability to communicate effectively, create oral and written texts, and engage in meaningful discourse. Linguistic identity is shaped by cultural and ideological influences, value systems, and behavioral norms. Thus, the integration of linguacultural elements in the educational process enhances students’ ability to use language appropriately in diverse communicative settings.

METHODS

This research employs a qualitative methodological approach, focusing on a theoretical analysis of existing literature and pedagogical practices. The study incorporates: A review of relevant linguistic and educational theories, particularly those proposed by E. Sapir and S. G. Vorkachev, to establish the theoretical framework. An analysis of contemporary educational programs and their emphasis on the linguacultural concept in technical universities.

Examination of pedagogical strategies implemented in Russian language and rhetoric courses, including classroom observations and student engagement in cultural and academic activities. A comparative analysis of traditional linguistic education and the linguacultural approach in technical universities to determine the effectiveness of the latter in developing linguistic competence.

RESULTS

The findings indicate that the formation of linguistic identity in students-non-philologists is significantly influenced by the linguacultural concept of education. "Language personality" is understood as a set of features of the verbal behavior of a person using language as a means of communication. In addition, the linguistic personality is considered as a national-cultural prototype of a native speaker of a certain language, formed on the basis of ideological attitudes, value priorities, and behavioral reactions. It can be said that the linguistic personality exists only in the space of culture, which in turn is reflected in consciousness at different levels (scientific, everyday), behavioral stereotypes and norms, in objects of material culture, etc. The main mediator in intercultural communication process is language, and language is also the main expression of the identity of a particular culture. These concepts are inseparable. According to E. Sapir, language, culture, and personality merge into a single whole; language is a “symbolic key to behavior,” because experience is largely interpreted through the prism of a specific language and is most clearly manifested in the relationship between language and thinking. E. Sapir also notes that the importance of linguistic data for anthropology and the history of culture has long been a generally recognized fact. The following key results were identified:

Integration of Linguacultural Elements: Courses on Russian language and speech culture that incorporate linguacultural perspectives enhance students' understanding of the relationship between language and culture.

Interdisciplinary Approach: The effectiveness of language education increases when combined with elements from anthropology, psychology, sociology, and philosophy.

Student Engagement in Cultural and Research Activities: Participation in cultural events, scientific conferences, and interdisciplinary projects contributes to the development of students' linguistic personalities.

Impact on Communication Skills: Students who engage with the linguacultural approach demonstrate improved skills in normative, appropriate, and ethical use of language in both academic and professional settings.

Challenges in Implementation: Despite its benefits, the incorporation of linguacultural education faces challenges such as resistance to interdisciplinary teaching, lack of pedagogical resources, and students' varying levels of linguistic proficiency.

Language is, first of all, a product of socio-cultural development and a means of implementing speech communication, and therefore the process of teaching linguistic disciplines should be based on students' understanding that language is a phenomenon of human cultural and historical development. During their studies at the university, students are

maximally involved in socio-cultural activities related to the perception, processing and creation of many texts of different styles and genres. This requires intensive independent work on communicative and speech skills from students. At the same time, the disciplines "Russian Language and Culture of Speech" and "Business Rhetoric" form the basis for the development and formation of the culture of speech and linguistic competence of students, which is the foundation for the formation of a linguistic personality. Of course, this process should occur in a comprehensive manner and in interaction.

M. R. Lvov writes: "The term "culture of speech" should cover a considerable number of its own, speech requirements arising from the personal qualities of speakers, communicating people - not linguistic, but kinetic, intonation and other means of discourse. It is impossible to consider and evaluate the culture of speech outside of discourse, without taking into account the speaker, other participants in the dialogue, the entire situation. It is much more difficult to master this than the rules of the language norm." This once again proves that the most important component of a linguistic personality is a general cultural one, which includes cooperation and mutual respect, activity in speech communication, the ability to listen and hear, knowledge of etiquette in everyday and business communication, the ability to win people over, convince, prove, argue, which allow students to successfully use them in the process of subject teaching.

Speech communication is of a cultural nature, which is certainly reflected in the culture of students' educational activities and largely determines its effectiveness. Very often, students do not pay due attention to this, and meanwhile, speech behavior is the calling card of any person. The culture of speech behavior includes possession of special speech skills and abilities, behavior culture, emotional culture, general speech culture and communication culture. The culture of behavior is formed by the individual in accordance with the ethical standards of society. At the same time, the general culture of speech provides for the norms of speech behavior (for example, self-control, taking into account age characteristics) and requirements for speech in any communication situations.

DISCUSSION

The results confirm the significance of the linguacultural approach in forming linguistic identity among students in non-humanitarian universities. Language, as a primary medium of communication, not only conveys meaning but also embodies cultural and social values. According to Sapir, language, culture, and personality form a unified whole, making linguistic education a vital component in shaping students' worldviews.

Furthermore, the study highlights the necessity for educators to move beyond traditional linguistic instruction and adopt interdisciplinary methods. The combination of linguistic, cultural, and communicative competence fosters a more holistic educational experience. However, successful implementation requires a strategic restructuring of curricula, professional development for educators, and the inclusion of interactive learning methods.

Additionally, speech culture plays a crucial role in students' academic and professional success. As M. R. Lvov emphasizes, speech culture is not limited to linguistic norms but extends

to communication etiquette, discourse strategies, and persuasive abilities. This suggests that the development of linguistic personality is deeply intertwined with socio-cultural awareness and ethical speech practices.

CONCLUSION. The study underscores the importance of the linguacultural concept in higher education, particularly for students in technical universities. The formation of linguistic personality is facilitated through interdisciplinary teaching, cultural engagement, and a focus on communication skills. While challenges remain, the integration of linguacultural principles in language education proves to be an effective means of fostering linguistic competence and cultural awareness. Future research should explore practical strategies for overcoming implementation barriers and further refining linguacultural pedagogical methods.

REFERENCES

1. Vorkachev, S. G. (2001). Linguoculturology, linguistic personality, concept: Formation of the anthropocentric paradigm in linguistics. *Philological Sciences*, (1), 64.

2. Lvov, M. R. (2006). Language norm and speech culture (Theoretical aspect). *Russian Language and Speech Culture*, (4), 6.

3. Maslova, V. A. (2001). *Linguoculturology: Textbook for students of higher educational institutions*. Moscow: Publishing center "Academy".

4. Piskunova, E. N. (2010). Formation of students' linguistic competence: Dissertation... Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.01. Ulyanovsk State Pedagogical University.

5. Sapir, E. (1993). *Selected works on linguistics and cultural studies*. Moscow: Progress, 259.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

BADIIY MATNDA FRAZEMALARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI
(Muhammad Ali “Ulug‘ saltanat” asari asosida)

Shaxloxon Alimbayevna Tursinbayeva
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
Tayanch-doktoranti
shaxloxontursinbayeva@gmail.com
+998977824232

Annotatsiya. Ma’lumki, frazeologizmlar har doim xalq dunyoqarashi, jamiyat tuzilishi va o‘z davrining mafkurasini bilvosita aks ettiradi. Ushbu tadqiqotimizda Muhammad Alining “Ulug‘ saltanat” asarida qo‘llanilgan frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, frazeologik birliklarning shakllanishida asosiy komponent vazifasidagi leksemalarga alohida e’tibor qaratiladi hamda ularning izohi tegishli lug‘atlardan keltiriladi. Lingvomadaniy jihatdan tadqiq qilinadi.

Kalit so‘zlar: farzema, frazeologik birlik, shaxs komponentli, zookompent, somatik komponent, lingvomadaniyat, xalq mintaliteti.

Абстракт. Известно, что фразеологизмы всегда косвенно отражают мировоззрение народа, устройство общества и идеологию своего времени. В данном исследовании анализируются лингвокультурные особенности фразеологизмов, применённых в произведении «Улуғ салтанат» писателя Мухаммад Али . Также особое внимание уделяется лексемам как основному компоненту образования фразеологизмов и дается их объяснение из соответствующих словарей. Лингвистически исследован.

Ключевые слова: фразема, фразеологизм, индивидуальный компонент, зоокомпонент, соматический компонент, лингвокультура, народный менталитет.

Abstract. It is known that phraseological units always indirectly reflect the worldview of the people, the structure of society and the ideology of their time. This study analyzes the linguocultural features of phraseological units used in "Ulug Sultanat" by Muhammad Ali. Special attention is also paid to lexemes as the main component of the formation of phraseological units and their explanation is given from the relevant dictionaries. Linguistically researched.

Key words: phrasa, phraseological unit, individual component, zoocomponent, somatic component, linguistic culture, folk mentality.

KIRISH

Badiiy matn keng qamrovli tafakkur mahsulidir. O‘zida xalqning, millatning ongi, moddiy va ma’naviy madaniyati, tarixi, yashash tarzi, an’ana va urf-odatlarini, shaxs va jamiyatning ishonch – e’tiqodi kabi tushunchalarni qamrab oladi. Albatta, bu jarayon badiiy so‘z va uni ustalik bilan qo‘llay olishda yaqqol aks etadi. Badiiy matn ruhiyatiga, shaxsiyatiga, obraz chizgilariga nozik oro bera oladigan ana shunday lingvomadaniy birliklardan, lingvokulturemalardan biri frazema(ibora)lardir.

Bugungi kunda frazeologiya umumtilshunoslikda alohida soha sifatida shakllanib ulgurgan va o‘zining salmoqli o‘rniga egadir. Frazemalar orqali so‘zlovchining xilma-xil uslubiy ma’no anglatish niyati ta’sirchan o‘z ifodasini topadi. Kinoyalar, shama qilishlar, tahdid, po‘pisa, do‘q, og‘rinish, hazil-mutoyiba, qochirim, pardali gapirish, ma’noni kuchaytirib ko‘rsatish, ijobiy va salbiy baholash va boshqa uslubiy ma’no anglatish niyatlari iboralar orqali ta’sirchan tus oladi.

Frazemalar borliqdagi hodisalar, narsalar, xatti-harakatlar, holatlar, sezgi, tushunchalarning xususiyatlari bilan bog‘liq ravishda, ularning atamalari, tasvirlariga oid so‘zlar, ma’no anglatishlariga xos yo‘nalishlarda shakllansalar-da, ular butunlay ko‘chma ma’no tashiydilar, shu bilan nutqda ta’sirchanlikni yuzaga keltiradilar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

XX asrning 60-yillariga kelib, o‘zbek tilshunosligida ham turg‘un birikmlalarni tadqiq etish bilan shug‘ullanish keng yo‘lga qo‘yildi. Bu ishni birinchi bo‘lib Sh.Rahmatullayev boshlab berdi. U 1952-yil Moskvada “Hozirgi zamon o‘zbek tilidagi obrazli fe’l frazeologik birliklarning asosiy grammatik xususiyatlari” mavzusidagi nomzodlik ishini himoya qilgan edi. Shundan keyin 50-yillarda Ya.Pinxasovning “Hamid Olimjon asarlarida frazeologik birikmalar”, A.Shomaqsudovning “Muqumiy satirasining tili”, M.Xusainovning “Yozuvchi Oydin prozasining frazeologiyasi” mavzusidagi nomzodlik ishlari maydonga keldi.

V.A.Maslova frazeologizmlarni tahlil qilib, ular haqida quyidagi gipotezani ilgari suradi: 1. Frazeologizmlarning aksariyatida aniqlanishi mavjud bo‘lgan milliy madaniyatning “izi” mavjud. 2. Frazeologik birliklarning ichki shaklida obyektiv olamning u yoki bu hodisalarini obrazli tasavvuri bo‘lgan madaniy informatsiya saqlanadi va u frazeologizmga milliy-madaniy bo‘yoq beradi. 3. Milliy-madaniy o‘ziga xoslikni aniqlashda milliy-madaniy konnotatsiyani ochish muhimdir [6].

Lingvokulturologiya fanining asoschilaridan biri, Moskva frazeologik maktabi rahbari V.N.Teliyaning yozishicha, tilning frazeologik tarkibi “lingvomadaniy jamoa milliy o‘zligini ko‘radigan ko‘zgudir” [10]. Aynan frazeologizmlar til egasining dunyoni, hodisalarni o‘ziga xos ko‘rishini namoyon etadi.

Sh.Rahmatullayevning “Nutqimiz ko‘rki” [8] nomli risolasi asosan frazeologizmlarning unga yondosh hodisalardan farqli hamda o‘xshash tomonlarini ilmiy jihatdan ochib berishga qaratilgan. Buni olimning shu risolasi yakunida frazeologizmga bergan ushbu ta’rifi va shu ta’rifga izohidan payqash qiyin emas: “Bittadan ortiq leksik negizdan tarkib topgan, tuzilishi

jihatidan birikmaga, gapga teng, mazmunan so‘zga ekvivalent, yaxlitligicha ustama ko‘chma ma’no anglatuvchi lug‘aviy birlikka ibora deyiladi.

A.Mamatov “Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari” [5] nomli monografiyasi va shu asosda himoya qilingan doktorlik dissertatsiyasida o‘zbek tilshunosligida ilk bor frazeologiyaning til normasi va nutq madaniyati bilan bog‘liq muammolarini tadqiq etdi. Mazkur ishning so‘nggi bobi “Hozirgi o‘zbek adabiy tilida frazeologik norma va undan chetga chiqishning tiplari” deb nomlangan.

NATIJALAR

Olimlar aniq ilmiy mezonlarga asoslanib, so‘zlarning barcha turdagi turg‘un birikmalarini emas, balki shulardan bir qismini frazeologik birlik sifatida tan oladilar. Frazeologik birlik bo‘lish uchun so‘zlarning turg‘un birikmasi obrazli ma’no, ko‘chma ma’no ajratishi shart. Frazeologik birliklardan (iboradan) yaxlitligicha anglashiladigan ma’no uning tarkibidagi so‘z-komponentlarga xos leksik ma’nolarning oddiy yig‘indisiga teng bo‘lmaydi, iboraning ma’nosi umumlashma ma’no, maxraj ma’no sifatida namoyon bo‘ladi.

Ma’no yaxlitligiga ega bo‘lgan va nutqiy jarayonga qadar ikki va undan ortiq so‘zlarning barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutqqa tayyor holda olib kiriluvchi ko‘chma ma’nodagi barqaror birikmalar *frazeologizm(frazeologik birikma)*lardir. Barqaror birikmalarning eng xarakterli belgilari quyidagilar:

1. Nutq jarayoniga qadar tilda mavjudlik: nutqqa tayyor holda olib kiriladi.
2. Ma’no yaxlitligi.
3. Tuzilishi va tarkibining barqarorligi. [9]

Shuningdek, Sh.Almamatovaning “O‘zbek tili frazemalarining komponent tahlili” nomli tadqiqot ishida frazeologik birliklarni komponent tahlil asosida o‘rganadi. Sh.Almamatova ishning birinchi bobida iboralarni uch turga bo‘lib izlanish olib boradi hamda ilmiy ishda komponent tahlilga tortiladigan va tortilmaydigan iboralar haqida ham qisqacha to‘xtalib o‘tadi. Ular quyidagilar:

1. Shaxs komponentli frazemalar;
2. Zoonim komponentli frazemalar;
3. Somatik komponentli frazemalar.

“Ayrim leksemalar ***Daqyonusdan qolgan, Almisoqdan qolgan, chuchvarani xom sanamoq, tarvuzi qo‘ltig‘idan tushdi,*** yagona frazema tarkibida ishtirok etsa, *yurak, ko‘z, qo‘l* kabi somatik, *sichqon, tuya, it* kabi zoonimik, *tushmoq, o‘tmoq, tiqmoq* kabi harakatni ifodalovchi leksemalar o‘ntadan yuztagacha va undan ortiq frazemalarning tarkibida komponent sifatida qatnashadi” [2]. Bundan ko‘rinib turibdiki, somatizmlar – deb inson tana a’zolari ishtirokidagi frazemalar kiritilsa, zoonimik iboralar tarkibiga esa – jonivorlar ishtirokidagi frazeologizmlar kiritiladi.

Bizningcha, bu tasniflanishga asoslangan holda tadqiqot olib borilsa, frazemalarning lingvistik xususiyatlarini ochish bilan birga ularning kulturologik jihatlarini ham yoritib berish ayni muddao bo‘ladi, lekin shuni ham hisobga olish kerakki, shaxs komponentli frazemalardan

ko‘ra somatik va zoonimik komponentli iboralar ancha unumdordir. Tadqiqotimizning obyekti sifatida tanlangan Muhammad Alining “Ulug‘ saltanat” epopeyasidan olingan frazeologik birliklar yuqoridagi tasnif asosida tahilga tortiladi.

№	**Shaxs komponentli frazemalar**	**Zookomponentli frazemalar**	**Somotik kopmonentli frazemalar**
1.	Kuyovni payg‘ambarlar siylagan	Sichqonning ini ming dirham (tanga)	Og‘ziga tolqon solib olmoq
2.	It yotish, mirza turish	Ichini it kemirmoq	Tuz-qatiq yalashmoq
3.	O‘zing uchun o‘l yetim	Sakning orqa oyo‘i/ Itning orqa oyog‘i	Devorning ham qulog‘i bor
4.	Bo‘zchining mokisiday	Ilon po‘st tashlaydi	Baxt qushi boshiga qo‘nmoq

1-jadval

Shaxs komponentli frazemalar – deb shaxs nomlari va otlari qatnashgan frazemalarga nisbatan ishlatiladi. Masalan, “Ulug‘ saltanat” asarida quyidagi iboralarni uchratishimiz mumkin. “*Kuyovni payg‘ambarlar siylagan”* – iborasida diniy rivoyatlarga ko‘ra, Muhammad alayhisalom o‘z kuyovi Hazrati Alini g‘oyat siylagan. Mazkur proverbial frazema shundan kelib chiqqan [11], shuningdek, madaniyatimizda kuyovlarni xon darajasiga ko‘tarilishiga ishora qilingan va bu madaniyatning bir parchasiga aylanib, keyinchalik xalq orasida “*Kuyov keldi, xon keldi*” shaklidagi variantning ham qo‘llanilinishini uchratishimiz mumkin. Bunda shaxs komponenti *“kuyov va payg‘ambar”* leksemalaridir. Asarda bu ibora Orzumulk oqa tilidan Amir Musoga qarata aytilgan. *“Har qalay ularga kuyovsiz.* ***Kuyovni payg‘ambarlar siylaganlar*** *axir. Ularni aldab-suldab, va’dalar bersangiz, gapga kirishadi”.*

“It yotish, mirza turish” – yashash uchun hech qanday qulayliklar yo‘q. Bu frazema *“nomi ulug‘, suprasi quruq”* frazemasiga qisman ma’nodosh bo‘la oladi. Xalqimizda shon-shuhrati, nomi mashhur bo‘lgan, ammo himmati yo‘q insonlarga nisbatan *“nomi ulug‘, suprasi quruq”* frazemasi ishlatilsa, *“it yotish, mirza turish”* frazemasi esa aslida ma’lum lozim va mavqega ega, lekin turish-turmushi mavqeyiga xos bo‘lmagan holatda yashaydigan obraz ifodalaydi. Bu proverbial frazema metafora asosida paydo bo‘lgan. Unga ko‘ra, itlar har qanday joyda yurishi, duch kelgan joyda yotib-turishi, yashash holati kabilarni – “it” ning harakatlariga qiyoshlangan, “mirza” – tarixda biror bir vazifaga mas’ul savodli, o‘qimishli shaxslarga, yohud yuqori tabaqali kishilarga nisbatan ishlatilgan leksemadir. Odatda hammadan oldin biror vazifaga shay turuvchi va ishlarining boshida bo‘luvchi *“mirza turish”* harakat-holatni qiyoslash maqsadida asos vazifasini o‘tagan. Bundan kelib chiqib, hammadan ko‘p ishlaydigan va hammadan kech yotib, erta turadigan insonlarga yoki mavqeyiga nomunosib hayot kechiradigan odamga nisbatan foydalaniladigan frazemaning shaxs komponenti – “mirza” leksemasidir. Ibora badiiy matnda aslzoda amirning dasht-u dalada qochoq hayot kechirayotgan rafiqasi tiliidan holatni obrazli ifodalashda qo‘llanilgan. *“...Amir Muso xonadonida ahvol shu:*

bir joyda qo‘nim yo‘q, doim besaranjonlik, quvdi-quvdi, chop-chop, bamisli ***it yotish, mirza turish…”***

“O‘zing uchun o‘l yetim” – homiylik qiluvchisi yo‘q, hamma narsaga o‘z harakati bilan erishadigan odamga qarata aytilgan iboradir. Bu ibora tarkibidagi *“yetim”* so‘zi o‘zbek tiliga arab tilidan o‘zlashgan bo‘lib, ota-onasiz, yetim, yakka-yu yagona, noyob kabi ma’nolarni bildiradi. O‘TILda bu haqida quyidagicha keltirilgan: 1. Otadan, onadan yoki har ikkovidan ajralgan. 2. Tashlab qo‘yilgan, e’tibor berilmaydigan, qaralmaydigan shaxs yoki narsaga nisbatan qo‘llaniladi [4]. O‘zbek xalqi madaniyatida qadimdan farzand aziz ne’mat hisoblanadi. Bu xalq orasidagi marosimlar, an’ana va urf-odatlarda o‘z isbotini topgan. Biroq bu iborada esa kimsasiz, homiysiz farzandning boshqalar tomonidan e’tibor berilmasligi, o‘z holiga tashlab qo‘yilishi va o‘z haqqi uchun o‘zi kurashishi to‘g‘risidagi xalqning falsafiy qarashi o‘z ifodasini topgan.

“Bo‘zchining mokisiday” – to‘xtovsiz, ko‘p marta ma’nolarini izohlaydi. Farzema tarkibidagi bo‘zchi komponenti bo‘z to‘quvchi kosib, bo‘z bilan shug‘ullanuvchi shaxsni bildiradi. Moki esa to‘quv dastgohining qayiqchasimon anjomi, ya’ni O‘TILda bunga quyidagicha izoh keltirilgan: 1. To‘quv do‘koni yoki dastgohining gazmolning o‘rishiga arqoq iplarini o‘tkazish uchun xizmat qiladigan g‘altagi. 2. Tikuv mashinasida ustki ip izmasiga pastki ipni o‘tkazib turadigan moslama, g‘altakcha [4]. Bo‘zchilik ip yigirish va mato ishlab chiqarish kasbi. Mato tayyorlash jarayonida moki asbobi orqali iplar yigiriladi va bu maxsus asbob bir joyda tez-tez va bir harakat bajaradi. Aynan mana shu o‘xshatish natijasida biror joyga to‘xtovsiz borish yoki murojaat qilishni izohlash maqsadida bu ibora xalq tilida faol qo‘llaniladi. Asarda ham

Somatik kompanentli frazemalar tarkibi esa – inson tana a’zolari qatnashgan iboralardan iborat. Yozuvchi o‘z asarida quyidagi somatizmlardan foydalanganligini ko‘rishimiz mumkin.

“***Og‘ziga*** talqon solib olmoq” – sukut saqlamoq ma’nosini bildirib, biron narsa so‘ralganda javob bermaslik holatining obrazli ifodalinish shaklidir. “Tolqon” – 1. qovurilgan don, quritilgan non va sh.k.dan tuyib tayyorlangan yemish. 2. Umuman tuyilgan har qanday narsa; poroshok [4]. Azaldan xalqimiz hech narsani uvol qilmaslik, isrof qilmaslikka qattiq amal qilishgan. Ayniqsa, bu ne’mat aziz non bo‘lsa, har bir uvog‘ini non sifatida azizlashgan. Shundan, xalq orasida *“non ham non, ushog‘i ham non”* maqoli bejiz aytilmagan. Talqon esa suvi qochgan, eskirgan nondan tuyub qilinadigan tansiq taom bo‘lib, quruq bo‘lganligi uchun tanovul qilishda odam gapirishga qiynaladi. Mana shu holat iborada o‘z obrazli ifodasini topgan. Masalan, *“Abbos-bahodir hech qaysisiga javob bermadi. Uning odamlari xuddi* ***og‘izlariga tolqon solib olganday*** *churq etmasdilar.*

Lingvomadaniy xususiyatga ega *“tuz-qatiq yalashmoq”* frazemasi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da kimsaning boshqa birovning yedirgan – ichirgan ovqati, *tuz bermoq, tuzini yemoq (ichmoq)* ma’nosini ifodalashi ko‘rsatilgan: *Tuz-namak bo‘lmoq* – ma’lum muddat hamtovoq bo‘lmoq, topganini kimsa bilan o‘rtada baham ko‘rmoq; osh-qatiq bo‘lmoq – munosabatlari juda yaxshi bo‘lmoq, do‘stlashmoq, o‘zaro yaxshi kelishmoq belgisini ifodalamoqda. Bu

iboraga zid ma’noda *tuz ko‘r qilgur, tuzini yeb tuzlig‘iga tupurmoq, tuzlug‘ini bulg‘amoq* frazeologik birliklari mavjud bo‘lib, ular nonko‘rlik qilmoq, yaxshilikka yomonlik qilmoq frazeologik komponentlar bilan sinonimlik qila oladi. *“Apoq-chapoq bo‘lmoq”* iborasiga nisbatan *“tuz-qatiq yalashmoq”* iborasida obrazlilik yaqqol ko‘zga tashlanib, bu asarning badiiy qimmatiga o‘z hissani qo‘shgan.

“ – Shibirg‘on hokimi bilan ***tuz-qatiq yalashqonsiz****, yaqinsiz, – pichingsiz, to‘g‘ri ko‘ngilda dedi Amir Temur”.*

O‘zbek tilidagi *“devorning ham qulog‘i bor”* iborasi zamirida ham so‘z tabusi bilan bog‘liq qarashlar mujassamlashgan. Animistik tasavvurga ko‘ra, tevarak – atrofdagi hamma narsa – hodisalar jonli deb qaralganligi bois, uy egalari yovuz kuchlar “eshitib qolmasin” (ya’ni odamlarning gapini “eshitgan” devor xabar yetkazmasin) degan maqsadda ayrim tushunchalar o‘rniga tabulashtirilgan so‘zlar qo‘llaganlar [3]. Yuqoridagi fikrlarga qo‘shimcha sifatida shuni ayta olamizki, keyinchalik bu qarash insonlar orasida aytilmasligi kerak so‘zlar yoki boshqacha nomlash orqali ulardan hayiqish, yaxshilikka yo‘yish, hamisha ehtiyotkor bo‘lish kabi madaniy hodisalarga yo‘l ochgandir. Masalan, *“Odilshoh-jaloyir “Bu yerda hech kim yo‘q”, dedi-yu, ammo* ***devorning ham qulog‘i bor****, qabilidagi mashhur iborani unutdi. Shu palla sog‘onaning oyog‘i tomonidagi kattagina darcha ortida kimdir bu gaplarni eshitib turardi. Bu Axiy Jabbor-bahodir edi.”*

“Baxt qushi boshiga qo‘nmoq” – iborasi baxtiyorlik, baxtlilik kabi ma’no izohlaydi. Frazemadagi “baxt qushi” komponenti o‘zbek xalqi madaniyatining muhim belgisi sanaladi. Avvalo, xalq og‘zaki ijodi namunalariga diqqat qaratilsa, bu qush humo qushidir. Xususan, “Kuntug‘mish” dostonida bor-budidan, saltanatidan, suyukli yori hamda farzandlaridan ayrilib qolib, begona bir o‘lkada devonayi mashrab holatida umr o‘tkazayotgan bosh qahramon Kuntug‘mishning boshiga uch marotaba humo qushi kelib qo‘nadi. Shu voqeadan keyin podshohsiz qolgan o‘lka taxtiga Kuntug‘mish podshoh bo‘lib keladi. Bu yerdagi, aynan, qushning boshga qo‘nishi orqali esa insonning eng qadrli a’zosi bosh bo‘lib, u orqali davlatni adolatli boshqarish, insonlarga sardor, bosh bo‘lish ifodalanadi. Masalan, *“Endi yelkasiga* ***baxt qushi qo‘nib****, yurt boshiga kelay deb turganda, belini bog‘lab hurmat-xizmatini qiladigan qiblagohi otasi, bosgan izi jannat onasi yonida yo‘q…”*

Zookomponentli frazeologik birliklar – turkiy tillarda odatda tashqi ko‘rinish, jismoniy sifat, intellekt, xarakter belgilari, inson faoliyati kabilarni o‘zida aks ettiradi. Bunday ma’nolarni, asosan, metafora asosiga qurilgan maqol, aforizmlar va ko‘chma ma’nodagi proverbial iboralarda ko‘rishimiz mumkin.

“Ulug‘ saltanat” asarida yovdan, dushmandan qochish, yashirinish, qochib qutilgani joy topa olamay qolishlik ma’nosini obrazli ifodalash maqsadida *“sichqonning ini ming dirham”* frazemasidan foydalanilgan.*“...Mana endi Movarounnahr hukmdori, kechagina ulkan mamlakatning sohibqarori bugun torgina kunjakda yolg‘iz, tanho,* ***sichqonning ini ming dirham****ga sotib olishga tayyor, pusib o‘ltiribdi…”.* Bu frazemada asosiy zookomponent “sichqon”. Aslida olib qaraganda, bu frazemaning yana bir variantdoshi *“Sichqonning ini ming*

tanga” shaklida ham uchratishimiz mumkin. Birinchi shaklda ya’ni *dirham* so‘zining ishlatilishi, avvolo, insonni tarixiy davr kaloritiga olib kirish bo‘lsa, ikkinchi jihati tarixiy faktdir. Tarixiy davr pul birligi, moddiy muomala vositasi xususida va o‘z davrida bu so‘zning keng ommalashganligi haqida ham ma’lumot beradi. *Tanga* so‘zining ishlatilishi esa umumiylikni pul, aqcha kabi vositalarni bildirgan. Asarda har ikki ibora ham birdek faol qo‘llangan. *“Birinchidan, bosqinchini yurtdan quvib chiqardik,* ***sichqonning ini ming tanga*** *bo‘lib shataloq otib qochdi, ikkinchidan, dushman ayyor va quv, tog‘larning har kavak-kandiklari-yu cho‘lning har puchmog‘ini yaxshi biladi, uni uzoq izlashga to‘g‘ri keladi, fursat ketadur”.*

Ruhan azoblanmoq, qiynalmoq ma’nolarini ochib berish uchun yozuvchi *“ichini it kemirmoq”, “ichini it tirnamoq”, “ichini it tatalamoq”* kabi frazemalardan foydalangan bo‘lib, bu frazema kitobxon ko‘z o‘ngida hasad, qayg‘urish, nafrat va o‘pka-gina kabi semalarni bir varakayiga jonlantira oladi.

“...Ikki amir nima qilishlarini bilmay, ilojsizlikdan ***ichlarini it kemirgancha****, igna ustida o‘ltirganday bezovta edilar...”*

“Sakning orqa oyog‘i” yoki *“itning keyingi oyog‘i”* bo‘lmoq farzemasi, rivojlanish jarayonida eng keyinda qolganlik ma’nosini birdiradi. Shu kabi ma’no anglatuvchi qatorlarni Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘at it-turk” asarida ham uchratishimiz mumkin. “O‘kuz azaqi bo‘lg‘incha, buzag‘u bashi bo‘lsa yik” *(Ho‘kizning oyog‘i bo‘lguncha, buzoqning boshi bo‘lgan yaxshiroq)*. U “mustaqillik bo‘ysunishdan yaxshi” degan ma’noda qo‘llanadi.

“ - Abu Is’hoq janoblari bag‘oyat rost aytdilar, - bosiq dedi shayx. - Axir ***sakning orqa oyog‘i*** *bo‘lib yurish bandayi musulmong‘a noravo qismatdur.”*

“ Eshak ham eshak, - yonayotgan olovga yog‘ sepdi yana Abu Is’hoq yasuriy. - Bu ahvolda itning keyingi oyog‘i bo‘lib qolish ham hech gapmas, ha.”

Yuqoridagi, frazeologik birlikning *“sak”* komponenti etimologik jihatdan Arshak – er sakning o‘zgargan shakli bo‘lib, jasur, mard, bahodir saklar ma’nosini beradi [1].

*“****Ilon*** *po‘st tashlaydi”* – chiday olmaslik, toqat qilib tura olmaslik (gapga) ifodasiga ega bo‘lib, asarda ayyorlik, yozuvlikning qo‘rqinchli natijasi oqibatini aks ettirishda Amir Sayfiddin neko‘z nutqi tarkibida qo‘llanilgan.

“ - Savash maydonidan chopar keldimu?”

“ - Yo‘q, Amir Sohibqiron! Hali chopar yo‘q. Ammo bir yoqimsiz gap eshitdim. Ilonlar po‘st tashlaydir.”

Ibora tarkibidagi *“ilon”* komponenti o‘zbek xalqi madaniyatining so‘z tabusida o‘ziga xos sifatga egadir. Xususan, tabu asosiga qurilgan “yashirin til”da so‘zlashgan qadimgi ajdodlarimiz ilonning shaklan ***gavron, tayoq*** yoki ***arg‘amchi***ga o‘xshashligi asosida ham qator evfemik leksemalarni ishlatishgan [3]. Bundan anglashiladiki, so‘zning joni yoki magik xususiyati borligiga e’tiqod qilgan holda xalqimizda bu jonivor o‘z nomi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytilmagan, biroq iboraga diqqat qiladigan bo‘lsak, ilonning tullashi, ya’ni po‘st tashlash kabi

tabiiy biologik jarayon metaforik tashqi o‘xshashlik asosida mohirlik bilan inson ruhiy holatidagi toqat qila olmaslik, chidab tura olmaslikni ochib berishda samarali ishlatilgan.

MUHOKAMA

Yuqorida keltirilgan namunalarga asoslanib fikr bildirilsa, o‘zbek va jahon tilshunos olimlarining frazeologik komponentli birlikmalarning tadqiqida A.Mamatovning frazeologizmlarga oid ta’rifi har tomonlama iboralarning xususiyatlarini to‘liq ochib berishda muhim o‘rin tutadi va shu bilan birga frazeologik birliklarni aniqlashda A.Mamatovning kriteryalari bugungi kunda asosiy mezon sifatida tilshunoslikda muhim rol kasb etadi. Ushbu maqoladagi frazeologizmlar ham A.Mamatovning frazeologizmlarga oid mezonlari asosida tahlilga tortildi. Shuningdek, tilshunos olim Sh.Almamatovaning iboralarga oid tasnifi iboralarni keng qamrovli tazrda o‘rganishga katta hissa qo‘shdi, bu jarayonda tanlangan badiiy asardagi iboralar uchta tasnif asosida tadqiq qilindi. Albatta, bu tasniflar mavjud iboralarning barchasini qamrab olib tahlil qilish va guruhlash uchun yetarli emasdir.

Shuni ham alohida e’tirof etish kerakki, Sh.Rahmatullayevning “O‘zbek tili frazeologik lug‘ati” frazeologik komponentli birliklarning lingvokulturologik va etimologik jihatlarini ochib berishda, izlanish olib borishda katta ahamiyatga egadir.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, til – bu material va vosita – “badiiy adabiyotning birinchi elementi” (M.Gorkiy) sifatida milliy madaniyatning asosiy shakllaridan biri sanaladi. Shu bilan bir qatorda, badiiy adabiyot milliy adabiy tilning shakllanishi va rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Masalaga ana shu nuqtayi nazardan qaraganda, badiiy adabiyot tilini o‘rganish davr tili umumiy qonunlarini bilish uchun keng imkoniyat yaratadi.

Ma’lum bir xalqning til xususiyatlarini o‘rganishda o‘sha xalqning tili bilan birgalikda madaniyatini ham o‘rganish va bu jarayonda madaniyatning o‘ziga xos jihatlarini ochib berishda lingvomadaniy birliklardan frazeologik komponentli birliklar muhim o‘rin egallaydi. Bu tadqiqot ishimizda frazeologizmlarni komponent tahlil qilish orqali ulardagi madaniyatga xos bo‘lgan o‘zga xosliklarning tilda aks etishini ko‘rsatishdan iboratdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdurahmonov, A. Turkiy xalqlar og‘zaki ijodi. Samarqand, 2006. 59-bet.
2. Almamatova, Sh.T. O‘zbek tili frazemalarining komponent tahlili. Toshkent, 2008. 16-bet.
3. Jo‘rayeva, M. Mif, marosim va topishmoq. Monografiya. Toshkent, 2021. 90-bet.
4. Madvaliyev, A., &Xudayberganova, D. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent, 2022.
5. Mamatov, A. Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari. – Toshkent, 1991.
6. Маслова, В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С. 82.

7. Rahmatullayev, Sh. Nutqimiz ko‘rki. O‘zbekiston SSR “Fan” nashriyoti. Toshkent, 1970. 9-bet.

8. Rahmatullayev, Sh., Mahmudov, N., Xolmanova, Z., O‘razova, I., &Rixsiyeva, K. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. Toshkent, 2022. 7-bet.

9. Образные средства русского языка / Под ред. В.Н.Телия. –М., 1995.

10. Shomaqsudov, Sh., & Shorahmedov, Sh. Ma’nolar maxzani. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2001. – 186 bet.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ОНАМАСТИЧЕКИЙ МИР РОМАНОВ И.С.ТУРГЕНЕВА В АСПЕКТЕ ПРАГМОСЕМАНТИКИ

Абдивали Эшкобилов
доктор философии по филологическим наукам, доцент
Самаркандского государственного института иностранных языков

Аннотация. И.С.Тургенев романларининг онамастик олами прагмосемантика аспектида. Мақолада рус мумтоз ёзувчиси И.С.Тургеневнинг романларида учрайлиган атоқли отларнинг бадиий матндаги прагмосемантикаси таҳлил қилинади. Унинг “Рудин”, “Двоянлар уяси”, “Оталар ва болалар”, “Арафа” ва бошқа романларида онамастик бирликларнинг асосий бадиий семантикасидан ташқари прагматик хоссаларга ҳам эга эканлиги илмий асосланади.

Аннотация. Онамастичекий мир романов И.С.Тургенева в аспекте прагмосемантики. В статье анализируется прагмосемантика имен собственных использованных в художественных текстах романов классика русской литературы И.С.Тургенева. Обосновывается онамастические единицы романов «Рудин», «Дворянское гнездо», «Накануне», «Отцы и дети» и др., которые кроме основных идейно-семантических значений, имеют еще прагматические свойства.

Abstract. The Onomastic World of I.S. Turgenev’s Novels in the Aspect of Pragmasemantics**.** The article analyzes the pragmasemantics of proper names found in the artistic texts of novels by the Russian classical writer I.S. Turgenev. It scientifically substantiates that the onomastic units in his novels Rudin, A Nest of the Gentry, On the Eve, Fathers and Sons, and others possess not only fundamental artistic semantics but also pragmatic properties.

Введение. Ономастический мир шести романов Тургенева: «Рудин», «Дворянское гнездо», «Накануне», «Отцы и дети», «Дым» и «Новь» [1] производит поистине ошеломляющее впечатление. Это своеобразный ономастический энциклопедический словарь, состоящий из 135 географических и топографических названий и 639 имен: античных богов и героев, императоров, царей и правителей всякого ранга, исторических, государственных, религиозных и общественных деятелей, представителей науки и искусства: литературы, музыки, живописи, архитектуры, названий их произведений и фрагментов из них, и собственно, литературных героев, имеющих иногда своих реальных прототипов. Итого: 774 имени.

В «Рудине» это соответственно 18 и 67; в «Дворянском гнезде» - 24 и 81; в «Накануне» - 17 и 56; в «Отцах и детях» - 13 и 109; в «Дыме» - 42 и 173; в «Нови» - 17 и 153. Подавляющее большинство имен, как видим, приходится на пятый роман «Дым». А если учесть, что в романах Тургенева одни и те же имена с разной степенью частотности повторяются по нескольку раз, то получается около 900. Для сравнения: Д. Д. Благой насчитывает в романе Пушкина «Евгений Онегин», определяемом В. Н. Белинским как «энциклопедия русской жизни», 60 имен (правда, только имен, не учитывая прочие «ономастические» названия), а в романе-эпопее Л. Н. Толстого «Война и мир» - около 600, точнее 575.

Попытаемся сгруппировать и классифицировать эти имена и названия, следуя принципу целесообразной избирательности, особенно в группе собственно литературных имен.

1. Географические и топографические названия: Запад, Восток, Европа, Франция, Англия (Великобритания), Испания, Италия, Турция, Болгария, Сербия, Германия, Силезия, Саксонская, Швейцария, королевство Саксония, Лифляндия Пруссия, Альпы, Монблан, Сандвичевы острова, Дунай; города в этих странах: Париж, Лион, Страсбург Лондон, Манчестер, Ливерпуль, Рим, Баден-Баден, Брухзель, Кассель, Утрехт, Мекленбург, Карлсруэ, Дрезден, Гелдерберг, Хемниц, Гранада, София, Тырново; собственно российский ареал: Польша, Белоруссия, Украина (Малороссия), Россия, Сибирь, Кым, Смоленская губерния, Оренбургская губерния, Пенза, Царевококшайск, Гухлома, Томбов, Петербург (4 в единичном употреблении Санкт-Петербург), Москва, Офицерская улица, Кунцево, Царицыно и т.д это все приметы допетровской столицы и т.д.

2. Имена государственных,общественных и исторических деятелей Соломон, Навуходоносор, Алкивиаз, КатонУтический; Брут, Демосфен, Цицерон, Генрих V, Карл Великий, ЛюдовикXIV, Василий Темный,протопоп Аввакум,Петр Великий,Елизавета Петровна,Суворов,Потемкин, Александр I, Бонапарт, Наполеон III, Каннинг, Пальмерстон, Талейран, Робеспьер, Гарибальди.

3. Имена ученых деятелей литературы, культуры, искусства: Гегель, Кант, Шеллинг, Коперник, Тен, Эйлер, Лаплас, Юм, Таус, Адам Смит, Сен Симон, Прудом, Маколей, Тельмгольц,Лассаль, Бюхнер, Бекль, Риль, Бастиа, Теловеций, Кулибин, Миллер, Герард, Гомер, Катулл, Гораций, Шекспир,Жан Жак Руссо, Дидерот (Дидро), Вольтер,Шатобриан, Гизо, Байрон, Бичер- Стоу, Гете, Расин, Серду, Шиллер,Новалис, Стоц, Бернс, Карамзин, Хемницер, Жуковский, Пушкин, Гоголь, Герцен, Лермонтов, Гегель, Огарев, Островский, Добролюбов,Кохановская, Кукольник, Бах, Верди, Штраус, Шопен, Моцарт, Мейербеер, Тальберг,Глинка, Фидий, Рафаэль, Капалетти, Гварди и др.

4. «Говорящие» имена литературных героев, и назовем лишь ряд из них:

а) Фамилии, образованные от русских личных имен:

Стаховы: Анна Васильевна, Николай Артемьевич, Алена Николаевна Стахова (роман «Накануне»). Эта фамилия образована от «Стахия», с греческого языка обозначает «колос». Героиня романа сродни колосу, и не только внешне, но и своей неизбывный жизненной силой. Она, как колос гибка, ее не могут сломитьжизненные обстоятельства: болезнь и смерть Инсарова, недовольство отца. Имя Елена обозначает «светильник»,«факел», героиня и на самом деле как бы излучает свет людям, отчество героини Николаевна переводится как «победитель народа». Елена и на самом деле как побеждает предвзятое отношение и к себе,становится всеобщейлюбимицей,и, кроме, того,она и на самом делесражается за«народное дело», за освобождение Болгарии от иноземного порабощения.

Гедеоновский Сергей Петрович - персонаж романа «Дворянское гнездо». Фамилия – образована от древнееврейского имени Гедеон, в переводе обозначает «рубить». Рубить с плеча- значит говорить прямо, резко, не считаясь ни с чем. Но эту фамилию писатель дал своему герою как бы по контрасту. Гедеоновский - хитрый, ловкий, пройдоха, плут, лгун и приспособленец. Имя этого героя –Сергей,оно с латинского языка обозначает: «высокий». Этот герой и на самом человек высокого роста. Его отчество - Петрович с греческого переводится как «скала, утес, каменная глыба». Герой и на самом деле тверд и непреклонен в достижении своих целей.

Ратмиров Валериан Владимирович - герой романа «Дым». Фамилия Ратмиров образована от древнеславянского имени и обозначает «бороться с миром, со славой». Герой и насамомделе готов сразиться со всем миром для

достижения целей, он молодой генерал,у которого блестящая карьера в будущем. Имя Валериан обозначает «быть сильным, здоровым», отчество- еще один ономастический штрих – он собирается «владеть миром». Во всяком случае, люди, подобные ему как раз собираются диктовать другим свои условия.

Кирсановы: Николай Петрович, ПавелПетрович, Аркадий Николаевич в романе «Отцы и дети». Фамилия этих персонажей, судя по всему, образована от имени Кирсан, искаженного Хрисанфий, обозначающего с греческого языка, «златоцветный». Среди носителей этой фамилии наиболее заметны Павел Петрович и Аркадий Николаевич.[1] Имя Павел переводится как «маленький», он и на самом деле человек невысоко роста, своеобразный Бонапартик, или, как метко охарактеризовал его Писарев, «Печорин маленьких размеров». Отчество его Петрович. Павел Петрович имеет сильный характер, он, что называется, аристократ до мозга костей. Сын Николая Петровича, по Писареву, хочет быть сыном своего века и «напяливает на себя идеи Базарова, которые решительно не могут с ним срастись. Он – сам по себе, идеи- сами по себе болтаются, как сюртюк взрослого человека, надетый на десятилетнего ребенка». Он не глуп, но совершенно лишен умственной оригинальности и постоянно нуждается в чьей-нибудь интеллектуальной опеке. Вернувшись домой нигилистом, он начинает осознавать, что

нигилизм – не для него. Этому соответствует и его имя Аркадий –от Аркадии, райского уголка в Греции, символ безмятежной, счастливой жизни.

Маркелов Сергей Михайлович –персонаж романа «Новь». Фамилия образована от имени Маркел, которое обозначает «молоточек». Это решительный, искренний, прямой человек. «Весь он был жилистый, сухой –и говорил медным, резким, отрывочным голосом» -как -будто стучит молотком или гвозди заколачивает. Подобными «говорящими» фамилиями, образованными от личных имен, обладают еще несколько романных героев Тургенева. Это Евсеев, персонажах «Дворянского гнезда». Его фамилия не соответствует значению имени Евсей, означающему «благочестивый». [2] Напротив, он лицемерный, подлый по натуре человек. И здесь, как в случае с Гедеоновским, фамилия дана по контрасту.

Машурина Фекла, героиня романа «Новь». Фамилия ее, возможно образована от имени Маша, Машура. Имя героини –Фекла, с греческого языка означает «бог ее слава». Тургенев достаточно снисходительно относиться к своей героине, типичному «синему чулку», эмансипе, в чем-то напоминающую Кукшину в «Отцах и детях». Машурина – женщина «лет тридцати, простоволосая, в черном шерстяном платье, и курила папиросу», у нее «шикарная красная рука» -признак постоянного труда. Она настоящая Машурина: имя Маша, Мария переводиться с древнееврейского : «быть горький, отвергать» и проч. Ее участь –горькая, всю жизнь она самозабвенно и безнадежно любит Нежданова, а после его самоубийства бережно хранит его фотографию.

б) Фамилия, образованные от названий животных, птиц:

одинцова Анна Сергеевна –персонаж романа «Отцы и дети». Ее фамилия могла быть образована от слова «один, одинокая». Она и на самом деле одинокий человек, и хотя после смерти Базарова выходит замуж, этот поступок она совершает от отчаяния, и все равно остается одинокой. В словаре В.Даля приводится слово одинец – это обычно бывший вожак в стаде лосей, который последние годы своей жизни живет отшельником. Мы склоняемся именно к этой версии образования фамилии этой героини. Наконец, есть несколько деревень и даже город с названием Одинцово: не исключена вероятность того, что эта фамилия могла быть образована и от топонима. Имя Одинцовой Анна. С древнееврейского языка оно обозначает «грощия, миловидность». Одинцова и на самом деле само воплощение женской красоты и миловидности, но эта красота –холодная, рассудочная.

Марианна Викентьевна Синецкая, героиня романа «Новь». Ее фамилию можно рассматривать с двух точек зрения. 1) синец-рыба рода лещей семейства карповых; 2) от синего цвета. Тем более, что имя Марианна в разных справочных изданиях толкуется по-разному: «отвергающая милость» или «морская миловидность, грация». Море, как известно, бывает синего цвета.

Приведем еще две фамилии, прямо «говорящие» о своем происхождении: это Пешканов в «Дыме» и Кукшина – от кукши, кукушки в «Отцах и детях».

в) Фамилии, образованные от названия растений:

это Федор Иванович Лаврецкий – фамилия, судя по всему, образована от лавра вечнозеленого, но возможен и другой вариант –от лавры, монастыря.

Осинина Ирина Павловна из романа «Дым». Имя героини обозначает «мир», фамилия образована от названия дерева осины.

Липина Александра Павловна – героиня романа «Рудин». Фамилия образована от липы. Более того, ее будущий муж Михаил Михайлович Лежнев признался ей, что в молодости он ходил на свидание с…липой. Одним словом, от липы к Липиной –один шаг.

В романе «Дым» называется эпизодический персонаж с причудливой фамилией Фиников – от финика. В романе «Новь» два персонажа носят фамилии Паклин и Соломин: о пакли, грубого волокна, получаемого в процессе обработки льна или конопли, кстати, дважды этого героя называют Конопатиным: ведь всем известно, что конопатят паклей. Второй персонаж –Соломин Василий Федорович. Здесь прослеживается тщательно обдуманная и скорректированная ономапоэтическая триада. Имя Василий обозначает «царь, василевс», отчество Федотыч обозначает «данный богами». Фамилия Соломин – от соломы, которая остается после молотьбы хлеба. А хлеб, как известно, «всему голова»: нет ничего важнее хлеба насущного. Соломин – прирожденный лидер, предводитель, он пользуется у рабочих фабрики непререкаемым авторитетом.

г) Фамилии, в которых запечатлены физиологические, психологические особенности персонажей: Это Покорский: он «на вид был тих и мягок, даже слаб…», Басистов, учитель, который говорит басом (роман «Рудин»), Кисляков – человек с кислым, недовольным выражением лица («Новь»), братья Губаревы: они «лобастые, глазастые, губастые, бородастые» (в романе «Новь»), Силин-человек с сильной волей и характером (в романе «Новь») и др.

д) Герои с т.н. «речными» фамилиями, идущими от Онегина Пушкина и Печорина Лермонтова. Это Волгин (роман «Накануне»), Рудин -от названия реки, Инсаров от названия реки и т.д. Эту цепочку причудливых имен и фамилий можно продолжать до бесконечности. Но и из сказанного становится очевидным, какую важную семантико-прагматическую функцию выполняют «говорящие» имена в романном творчестве Тургенева.

Литература

1. И.С.Тургенев: Собрание сочинений в 10т.-: ГИХЛ,1 961.

2. А. Петровский Словарь русских личных имен. Изд.-З.- М.: Русский язык.1984.С.49.

3. Э.Б.Магазаник. Ономапоэтика, или «говорящие имена в литературе».-Фан-Ташкент.-1978 -С.37,42,52,56.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

РОЛЬ ИРОНИИ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ

Эшкуватова Мохира Амантурдиевна
Факультета теории и практики перевода Ташкентского государственного университета имени Алишера Навои, город Ташкент, Республика Узбекистан

Аннотация. В данной работе рассматривается роль иронии в художественных текстах как важного литературного приема, способствующего глубинному пониманию произведений и их многообразной интерпретации. Ирония, проявляющаяся в различных формах — от легкой шалости до жесткой сатиры, становится мощным инструментом для раскрытия конфликтов, подчёркивания абсурдности человеческого существования и критики социальных норм.

Текст анализирует примеры иронического подхода в произведениях различных авторов, подчеркивая, как ирония помогает создать многослойный смысл и вызывает у читателя эмоциональный отклик. Кроме того, исследуется влияние культурного и исторического контекста на использование иронии, а также её роль в формировании читательского восприятия. Работа завершается выводами о значении иронии как способа самоиронии, критики и переосмыслении традиционных ценностей, что делает её неотъемлемой частью современного литературного процесса.

Ключевые слова: ирония, вербальная ирония, абсурдная ирония, сократова ирония, драматическая ирония, ирония судьбы, комический эффект.

THE ROLE OF IRONY IN LITERARY TEXTS

Annotation. This paper examines the role of irony in literary texts as an important literary device that promotes a deep understanding of works and their diverse interpretation. Irony, which manifests itself in various forms — from light pranks to harsh satire, becomes a powerful tool for revealing conflicts, emphasizing the absurdity of human existence and criticizing social norms.

The text analyzes examples of an ironic approach in the works of various authors, emphasizing how irony helps to create a multi-layered meaning and evokes an emotional response from the reader. In addition, the influence of cultural and historical context on the use of irony, as well as its role in shaping the reader's perception, is investigated. The work concludes with conclusions about the importance of irony as a way of self-irony, criticism and rethinking of traditional values, which makes it an integral part of the modern literary process.

Key words: irony, verbal irony, absurd irony, Socratic irony, dramatic irony, irony of fate, comic effect.

Ирония занимает особое место в мировой литературе, являясь одним из наиболее универсальных и многогранных литературных приемов. Она проявляется в различных жанрах и стилях, обогащая тексты глубиной смысла и создавая возможность для многоуровневой интерпретации. В данной статье рассматривается роль иронии в художественных текстах, её функции и способы воздействия на читателя. *Ирония* – это в первую очередь способ украсить речь, а также готовый языковой «инструмент»[365], с помощью которого говорящий может достичь определенной цели. Такая трактовка иронии возможна в рамках традиционной информационно-кодовой (трансляционной, линейной) модели коммуникации.

Термин ирония относится к так называемым «зонтиковым терминам» – по сложившейся традиции им обозначают различные по своей природе явления: и языковой троп, и особый тип ситуаций (то, что во многих культурах принято называть иронией судьбы, иронией истории или просто ситуативной иронией), и философские идеи, которые высказывались отдельными учеными (здесь традиционно упоминают иронию Сократа, романтическую иронию, а также постмодернистскую иронию как способ отношения к жизни). Всё это позволяет исследователям называть иронию «семантической мешаниной», которая вызывает самые разные ассоциации и порождает разнообразные нюансы интерпретации. Очевидная трудность определения иронии заключается в многообразии форм, которые может принимать ирония в дискурсе.

Одной из наиболее популярных классификаций иронии в современных западных исследованиях является таксономия, предложенная Р. Кройцем и Р. Робертсом. Исследователи выделяют четыре разновидности иронии: *сократову иронию, драматическую иронию, иронию судьбы, абсурдная ирония, и, наконец, вербальную иронию*.

Сократова ирония – это определенный тип поведения, в основе которого лежит притворство. Говорящий притворяется несведущим в обсуждаемом вопросе. На некоторое время собеседник получает мнимое «преимущество» в диалоге, однако в дальнейшем именно его мнение оказывается несостоятельным.

Драматическая ирония предполагает наличие третьего участника коммуникации – наблюдателя, который и является настоящим адресатом иронии.

[365] ср., например, определение иронии как «... a rhetorical device characterized by its versatility…» в работе Moneva 2002: 60 https://www.researchgate.net/publication/234111877_Irony_in_Relevance_Theory_Recurrent_Features_Critical_Stances_and_Possible_Research_Trends?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIiwicGFnZSI6InByb2ZpbGUifX0

Объект иронического отношения, являющийся непосредственным участником коммуникации, воспринимает только буквальный смысл сказанного и оказывается неспособным понять истинные намерения говорящего. Именно так происходит в театре: актеры на сцене адресуют свои реплики не только друг другу, но и зрительской аудитории, которая и является основным интерпретатором авторского замысла. Драматическая ирония дает возможность наблюдателю почувствовать свое превосходство над объектом иронического отношения. Это свойство активно эксплуатируется создателями телевизионных сериалов: реплики героев воспринимаются как иронические только зрительской аудиторией, в то время как объекты иронии остаются в неведении относительно истинного смысла сказанного. Цель такой иронии – высмеять собеседника, максимально понизив его авторитетность в глазах наблюдателя.

Ирония судьбы (или ситуативная ирония) – особая разновидность иронии, которую Г. Колстон и Р. Гиббс образно характеризуют как «…недостаточно изученную двоюродную сестру вербальной иронии».

Существуют образцы канонической, «прототипической» иронии (один из таких образцов – высказывание «Чудесная погода!», произносимое во время ненастья: очевидное и неоспоримое несоответствие между пропозицией высказывания и ситуацией приводит к тому, что едва ли не каждый, кто пишет об иронии, считает своим долгом привести его в качестве примера). В общем случае прототипическая ирония традиционно сводится к антифразису – способу сказать одно, имея в виду нечто противоположное, с целью выражения критической оценки некоторого явления, ситуации или объекта. Примером такой классической иронии является следующий фрагмент записи в LiveJournal:

Мне так и видится забитый и униженный чиновничий класс – эти беззаветно преданные делу труженники, за гроши и днем и ночью пашущие на благо Родины, и совершенно затерроризированные своим неблагодарным народом [366].

Еще одна разновидность иронии, которая не поддается описанию в рамках традиционного подхода – так называемая *абсурдная* (сюрреалистическая) ирония, в которой для выражения иронического отношения говорящий использует утверждения, заведомо не имеющие коррелята в реальном мире. Понимание абсурдности высказывания – «… это осознание отсутствия смысла там, где смысл должен быть»[367]. Иллюстрацией абсурдной иронии является пример – реакция пользователей интернета на новость о свадьбе А. Смирновой и А. Чубайса:

[366] https://uchebnikfree.com/lingvistika_1407/istoriya-izucheniya-ironii-antichnosti-67731.html

[367] Карасик В.И. Типы абсурда / В.И. Карасик // Аксиологическая лингвистика: игровое и комическое в общении. – Волгоград: Перемена, 2003. – С.112-126.

Подумаешь – Дуня Смирнова. Вот если бы Чубайс ушел к Татьяне Толстой – это была бы Новость. Или, вот если бы Путин ушел к Пугачевой. А Галкин бы ушел к Теме Лебедеву. А Джахан Поллыева ушла к Эльвире Набиуллиной. А Никита Михалков статусно ушел бы к Медведеву. А жена Медведева ушла бы к жене Путина, и они бы образовали Тандем. И затоптали бы Навального своими ногами. И вдвоем бы ушли к Стасу Михайлову. Вот это я понимаю. А так – тоже мне новость. Мелко это все, Хоботов, мелко.[368]

Метафорическое описание иронии подчеркивает важность эмоциональной составляющей в ироническом мировосприятии: «Ирония – это преломленный опыт...»[369]; «Ирония вообще имеет цену и смысл, если она рождается из горечи, если она оплачена сочувствием, иначе она становится холодным и разрушительным цинизмом, который всегда прав, как безусловный инстинкт». Несмотря на то, что в теории литературы ирония – уже не просто троп, теперь она получает статус художественного (стилистического) приема, – литературоведческий анализ является еще одним примером инструментального отношения к иронии: она по-прежнему описывается как готовый, объективно существующий объект. Писатель или поэт может «взять» иронию как вещь, применить ее в тексте для достижения самых разных эффектов. Ирония-инструмент может выполнять различные функции: например, у Дж. Остин – это защита от строгих социальных норм, а для современных авторов ирония становится способом развлечь читателя (здесь уместно вспомнить о «жанре иронического детектива», см., например,). Обратим внимание на еще один важный факт: в литературоведческом анализе была заложена традиция рассмотрения иронии в рамках категории комического. Результатом этого стало отождествление иронии с юмором, сатирой, пародией либо отнесение иронии к жанру комического, что также не добавляет терминологической ясности и ведет к дальнейшему размыванию границ понятия.

Ирония может выступать как способ критики действительности, так и инструмент для исследования человеческой природы. Часто авторы прибегают к иронии, чтобы осветить абсурдные или нелепые аспекты жизни, ставя их под сомнение и подчеркивая их странность. Например, в произведениях О. Генри и другие американские писатели ирония используется для демонстрации противоречий между ожиданиями и реальностью, что заставляет читателя задуматься о социальных и моральных ценностях.

[368] https://polpred.com/news?cnt_and=1&cnt=195&cnt_2=256&fo=5

[369] Костюков Л. Из книжных лавок (о книгах Марины Бородицкой, Евгения Понтюхова, Санджара Яныщева, Инги Кузнецовой) / Л. Костюков, А. Кузнецова, М. Галина // Арион. – 2003. – № 2. – URL: http://magazines.russ.ru/arion/2003/2/kn-pr.html (дата обращения 05.06.2009).

Одной из ключевых особенностей иронии является её способность создавать дистанцию между автором и темой произведения. Это позволяет писателю комментировать события, не вступая в прямую конфронтацию с ними, и предоставляет читателю возможность оценить ситуацию с разных углов. Подобный подход можно наблюдать у таких авторов, как Ф. М. Достоевский, задающих сложные философские вопросы через ироничный анализ человеческой морали и поступков.

Кроме того, ирония способствует созданию комического эффекта, что делает тексты более увлекательными. *Комический эффект* — это результат, возникающий в литературе, театре или других формах искусства, который вызывает у зрителя или читателя смех, amusement или облегчение. Он может быть достигнут различными способами, включая иронию, сатиру, абсурд и гиперболу. Рассмотрим более подробно, как комический эффект используется в художественных текстах. В комедийной литературе, как, например, в произведениях И. А. Крылова или М. Е. Салтыкова-Щедрина, ироничные элементы помогают высмеивать общественные недостатки, создавая элементы развлечения и глубокого жизненного наблюдения одновременно.

Ирония также может выполнять функцию «саморефлексии», позволяя авторам и их персонажам взглянуть на собственные недостатки и ошибки. Это становится особенно заметным в таких текстах, как "Анна Каренина" Л. Н. Толстого, где иронические моменты служат для демонстрации противоречий в поведении героев и их моральных дилеммах.

Приведенные фрагменты позволяют сделать вывод о том, что вербальная ирония является ярким примером нечеткой категории. *Вербальная ирония* — это литературный прием, при котором говорящий произносит слова, которые имеют противоположное или иное значение, создавая контраст между видимым и скрытым смыслом. На размытость ее границ указывают многие исследователи. Так, Дж. Томпсон пишет: ««Irony is inherently confusing. Not only are its definitions confusing; it is confusing by definition»» [370]

Важно отметить, что восприятие иронии зависит от культурного контекста и читательского опыта. Разные аудитории могут по-разному интерпретировать ироничные намеки, что приводит к множеству прочтений одного и того же текста. Это умение делать многозначные высказывания делает иронию универсальным языком, понятным и близким многим.

В заключение, роль иронии в художественных текстах трудно переоценить. Она обогащает литературу, придаёт ей глубину и многообразие, помогает авторам передать сложные идеи и эмоции, создавая тем самым уникальный опыт для читателя. Ирония — это не просто прием, а целый мир значений, открывающий двери к новым пониманиям и размышлениям о жизни и человеческой природе.

[370] пер: «Ирония, по сути, сбивает с толку. Не только ее определения вносят путаницу; она сама вносит путаницу по определению».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Воркачев С.Г. «Шутка юмора» в восприятии культурных концептов: счастье / С.Г. Воркачев // Аксиологическая лингвистика: игровое и комическое в общении. – Волгоград: Перемена, 2003. – С.69-79.
2. Губайловский В. Собеседник / В. Губайловский. – Дружба народов. – 2003. – №6. – URL: http://magazines.russ.ru/druzhba/2003/6/gub.html (дата обращения 05.06.2009).
3. Купина Н.А. Массовая литература сегодня / Н.А. Купина, М.А. Литовская, Н.А. Николина. – Москва: Флинта: Наука, 2009. – 424 с.
4. Пропп В.Я. Проблемы комизма и смеха / В.Я. Пропп. – 2-е изд. – Санкт-Петербург : Алетейя, 1997. – 282 с.
5. Brooks C. Irony and the “Ironic” Poetry / C. Brooks // College English. – 1948. – Vol.9. – P. 231-237.
6. Moses C. Jane Austen and Elizabeth Bennet: the limits of irony / C. Moses // Persuasions: The Jane Austen Journal. – 2003. – No. 25. – P.155-165.
7. Mudrick M. Jane Austen: Irony as Defense and Discovery / M. Mudrick. – LA: University of California Press, 1968. – 267 p.
8. Partington A. Irony and Reversal of Evaluation / A. Partington // Journal of Pragmatics. – 2007. – No. 39. – P. 1547-1569.
9. Silver V. Imperfect Sense. The Predicament of Milton’s Irony. – Prinston / Oxford: Princeton University Press, 2001. – 424 p.
10. Thomson J. Irony: a Few Simple Definitions / J. Thompson. – URL: http://www.ajdrake.com/e456_spr_03/materials/guides/gd_irony_def.htm (дата обращения 29.11.2011).

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UO‘K: 81’282.3
ORCID: 0000-0001-5768-0789

QARLUQ LAHJASI LEKSIKASIGA XOS XUSUSIYATLARNING SHONAZAR SHOABDURAHMONOV TOMONIDAN O‘RGANILISHI

Qodirov Umarjon Akramjon o‘g‘li
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘qituvchisi
umarqodirov6669@gmail.com
+998973430942

Annotatsiya. Shonazar Shoabdurahmonov o‘zbek dialektologiyasi tarixida o‘zbek tili qarluq lahjasining yirik tadqiqotchisi sifatida salmoqli iz qoldirgan. Uning “Карлукское наречие узбекского языка” (O‘zbek tilining qarluq lahjasi) nomli fundamental tadqiqotida ushbu lahjaning fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari mukammal tavsiflab berilgan. Olimning bu yirik tadqiqoti ushbu yo‘nalishdagi keyingi tadqiqotlar uchun dastur vazifasini o‘tadi. Maqolada olimning qarluq lahjasi leksikasi xususidagi nazariy qarashlari, ilmiy xulosalari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: qarluq lahjasi, dialekt, sheva, leksika, adabiy til, tayanch dialekt.

Аннотация. Шаназар Шаабдурахманов оставил значительный след в истории узбекской диалектологии как крупный исследователь карлукского диалекта узбекского языка. В его фундаментальном исследовании под названием «Карлукское наречие узбекского языка» прекрасно описаны фонетические, морфологические и лексические особенности этого диалекта. Это масштабное исследование ученого служит программой дальнейших исследований в этом направлении. В статье говорится о теоретических взглядах и научных выводах ученого относительно лексики карлукского наречие.

Ключевые слова: карлукское наречие, диалект, говор, лексика, литературный язык, базовый диалект.

Abstract. Shanazar Shaabdurakhmanov left a significant mark in the history of Uzbek dialectology as a major researcher of the Karluk dialect of the Uzbek language. His fundamental study entitled “Карлукское наречие узбекского языка” (Karluk dialect of the Uzbek language) perfectly describes the phonetic, morphological and lexical features of this dialect. This large-scale study by the scientist serves as a program for further research in this direction.

The article talks about the theoretical views and scientific conclusions of the scientist regarding the vocabulary of the Karluk dialect.
Keywords: karluk dialect, dialect, lexicon, literary language, basic dialect.

KIRISH

Shonazar Shoabdurahmonov “Карлукское наречие узбекского языка” (O‘zbek tilining qarluq lahjasi) nomli monografiyasida ushbu lahjaning leksikasi bo‘yicha izlanishlari natijalarini bayon qilib o‘tgan. Qarluq lahjasi tarkibiga kirgan shevalarning leksik tarkibi boy va xilma-xilligini ta’kidlar ekan, bu shevalarda kelib chiqishi turlicha bo‘lgan, turli tarixiy davrlarga xos leksik qatlamlar mavjudligini aytadi. Tadqiqotchi lahja shevalari leksikasi xususida so‘z yuritar ekan, ularni ma’nolariga ko‘ra guruhlaydi, masalan, qarindoshlikni anglatgan so‘zlar guruhi, yoki qishloq xo‘jaligining ma’lum bir sohasiga – paxtachilikka oid so‘zlar guruhi, chorvachilikka oid so‘zlar guruhi kabi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qarindoshlikni bildiruvchi so‘zlar haqida fikr yuritar ekan, adabiy tildagi “ota”, “ona”, “o‘g‘il” kabi so‘zlar qarluq lahjasi shevalarida shu ma’nolarni anglatishi bilan birga, ayrim spetsifik xususiyatlarga ham ega ekanligini aytadi. Masalan, and. кәтәтә> кәттә: (<кәттә этә) ~ toshk. бувә // ad.-orf. buva, and. кәтәнә (<кәттә онә) ≈ toshk. бувъ // ad.-orf. buvi; әкә (toshk. әкә // ad.-orf. ака (qipchoq shevalarida әкә so‘zi “ota” va “amaki” ma’nosida ham qo‘llanadi), бөлә // ad.-orf. bo‘la (ba’zi shevalarda amakivachcha ma’nosida ham ishlatiladi, toshk. эпәқъ, тэғә, әмәкъ, хәлә, келън, куйэв, джъйән, қәйнәнә, қәйнәтә, қәйнънъ, қәйнъсънгъл, қәйнәғә, қәйнәгәчъ // ad.-orf. opoqi, tog‘a, amaki, xola, kelin, kuyov, jiyan, qayin ona, qayin ota, qayin ini, qayin singil, qayin og‘a, qayin egachi va boshqalar.

Qarluq lahjasi shevalarida o‘sha xalqning hayot tarzi, iqtisodiy turmush darajasi bilan bog‘liq so‘zlar guruhi ham shakllangan. Ma’lum bir hududda ishlab chiqarishning yoki chorvachilikning, qishloq xo‘jaligining biror-bir sohasi rivojlanishi bilan bog‘liq holda maxsus termin – so‘zlar guruhi shakllanadi. Masalan, xalq chorvachilik bilan shug‘ullanadigan hududlarda chorvachilik terminologiyasi juda rivojlangan. Hayvonlarning nomlanishi ularning yoshiga, jinsiga, rang-tusiga qarab farqlangan. Masalan: қулун (bir yoshgacha bo‘lgan otning bolasi), кәлтәтәй (bir yoshdan ikki yoshgacha bo‘lgan ot), ғонан (ikki yoshdan uch yoshgacha bo‘lgan ot), донан (uch yoshdan to‘rt yoshgachasi), бешлъ (to‘rt yoshdan besh yoshgachasi), бота (tuyaning bir yoshgacha bo‘lgan bolasi, тайлақ (tuyaning bir yoshdan ikki yoshgacha bo‘lgan bolasi), нар (to‘rt yoshli nasl olinadigan erkak tuya), түйә (to‘rt yoshdan katta tuya), тоқлу (ikki yoshgacha bo‘lgan qo‘y), ҳъшшәк (ikki yoshdan uch yoshgacha bo‘lgan qo‘y), чаръ (to‘rt yoshlisi), панжъ (besh yoshlisi).

Shunga o‘xshab dehqonchilik rivojlangan hududlarda termin-so‘zlar dehqonchilik sohasining eng mayda narsalarini ham ifodalaydi. Masalan, paxtachilik sohasida: farg‘. пэхтаб ҳөппәк // лөппәк, ғоза, шэнәбәрг, бешәмәк, көсәк, көрәк, элақарақ, ърджақ, чувъмә // ad.-

orf. paxta, lo‘ppak, g‘o‘za, shonabarg, beshamak, ko‘sak, ko‘rak, olaqaroq, irjoq, chuvima va boshqalar.

Biror-bir shevaga xos bo‘lgan ma’lum bir soha doirasida qo‘llanadigan so‘zlar umumxalq leksik qatlamiga qiyoslaganda juda oz miqdorni tashkil qiladi. Adabiy tilning ta’siri ostida bunday so‘zlar passiv (nofaol) leksik qatlamga o‘tib bormoqda.

Qarluq lahjasi shevalari leksikasi xususida so‘z yuritar ekan, Shonazar Shoabdurahmonov bu lahjaning leksik qatlamini bir necha guruhga ajratadi:

1. Turkiy leksik qatlam.

2. O‘zlashgan leksik qatlam:

1) arab tilidan o‘zlashgan leksik qatlam;

2) fors-tojik tilidan o‘zlashgan leksik qatlam;

3) rus va boshqa tillardan o‘zlashgan leksik qatlam.

1. Turkiy leksik qatlam. O‘zbek tili turkiy tillar oilasiga kiradi, shuning uchun ko‘pgina tub o‘zbekcha so‘zlar boshqa qarindosh turkiy tillar etimologik jihatdan yaxlitlikka ega. Masalan:

O‘zb — toshk. бэш, йурэй, қэрэ, мэн, бър, бэр.

O‘zb — and. бэш, йүрак, қэра, мен, бър, бэр.

қозоқ. бас, журек, қара, мен, бър, бар.

қирғиз. баш, журэй, қара, мен, бир, бар.

усм. турк. bas, yurek, kara, ben, bir, var.

Shunday moslik ko‘p bo‘lsa-da, o‘zbek tili leksikasida boshqa turkiy tillarda uchramaydigan ko‘pgina so‘zlar mavjud. Shunday bo‘lishiga qaramasdan, o‘zbek tilining asosiy leksik qatlamida barcha qarindosh turkiy tillar uchun umumiy bo‘lgan so‘zlar nihoyatda ko‘p. Garchi zamonaviy o‘zbek adabiy tili leksikasida boshqa turkiy tillar leksikasi bilan moslik nisbatan ozroq bo‘lsa-da, o‘zbek tilining jonli lahjalarida, xususan, qorluq lahjasida ham bunday moslik juda ko‘p uchraydi. Qorluq lahjasining shahar shevalardagi so‘zlarni Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” lug‘atidagi so‘zlarga solishtirganimizda bu masalaga ancha oydinlik kiritilganini ko‘rishimiz mumkin:

сувъзғэ (toshk.) // ad.-orf. sibizg‘a ≈ сїбїзғу (МҚ, I, 451).

чуғурчу (toshk.) // ad.-orf. chug‘urchuq ≈ сїғїрчїқ (МҚ, I, 460).

зәғъзғэн (toshk.) // ad.-orf. ≈ сағїзған (МҚ, I, 473).

қәлдърғэч (tosh.) // ad.-orf. qaldirg‘och ≈ қарғїлач (МҚ, I, 479).

қэвън (toshk.) // ad.-orf. qovun ≈ қағун (МҚ, I, 388).

бут (toshk. “chot” ma’nosida) ≈ put (and. “oyoq” ma’nosida) ≈ бут (МҚ, I, 255: “oyoq” ma’nosida: қарға қазға өткунсä буті сінур).

чъйэн (toshk.) // ad.-orf. chayon ≈ чазан (МҚ, I, 388).

қэвърмэч // қўғърмэч (toshk.) ≈ қоғурмач // қawуғмач (МҚ, I, 454).

əлқъндъ (toshk. sovun qoldig‘i) ≈ алқінді (МҚ, I, 255 “тугамоқ”, “ўлмоқ” маъносида: ӛр алқїндї – киши ўлди).

əйə: (toshk.) ≈ əйақ (farg‘.) ≈ ajaқ // aǯaқ (МҚ, I, 96, 112).

йе:лъй (toshk.) ≈ ӛliklik (МҚ, I, 168: “qo‘lqop” ma’nosida).

енггəй (toshk.) ≈ ъйəк (farg‘.) ≈ ӛŋäk (МҚ, I, 154).

уйəлдъ (toshk.) ≈ уйаттъ (farg‘.) ≈ уjаттї (МҚ, I, 222: ол мӛндїн уjаттї), уjалдї (МҚ, I, 267, 267: ол мӛндän уjалдї).

ъқлəндъ (toshk. “kasal bo‘ldi” ma’nosida) ≈ ikläшді (МҚ, I, 244).

ънəндъм (toshk.) ≈ їнандїм (МҚ, I, 213: мӛн аŋар їнандім).

əлқъмəқ (toshk. “maqtamoq” ma’nosida) ≈ алқїшдї (МҚ, I, 240: ол мӛніŋ бірлä алқіш алқішді – u men bilan birga maqtadi).

O‘zbek tili va boshqa turkiy tillar leksik qatlamining mos kelishi ularning manbasi bitta til bo‘lganligini ko‘rsatadi. Davrlar o‘tishi, hududiy chegaralar vujudga kelishi, turmush tarzlarining o‘zgarishi, iqtisodiy, siyosiy sabablar tufayli bu tillardagi so‘zlar turli fonetik va semantik o‘zgarishlarga uchragan. Tarixiy taraqqiyot jarayonida bu so‘zlar turli tillarda turlicha fonetik-semantik ma’nolar kasb etgan. Natijada bitta manbadan kelib chiqqan so‘zlarda bir-biriga mos kelmaydigan ma’no qirralari paydo bo‘lgan va ular tobora orta borgan.

Shonazar Shoabdurahmonov o‘zbek shevalari leksikasi haqida so‘z yuritar ekan, ularning bir-biridan nafaqat fonetik va morfologik, balki jiddiy leksik farqlarga ham ega ekanligini qayd qilib o‘tadi. U qarluq lahjasi shevalari leksikasini o‘g‘uz va qipchoq lahjasi leksikasiga qiyoslab, quyidagi jadvalni keltiradi:

Qarluq lahjasi			**O‘g‘uz lahjasi**	**Qipchoq lahjasi**
Toshkent	Samarqand	Farg‘ona		
чəқəлə:	чақалақ	бувақ//жижи	бовəк	бөвəк//бөвəк
қўқənджухəръ	сарджуваръ	əқджугаръ	джувəн	джугəри
гəръмдəръ	қалампур	қалампър	бурч	қалампыр
дəвуччə	дəвучча	ғорə	дүвчə	дөвчə
қəлəмчə	қаламча	чъкəлдəк	нəлчə	қаламча
ўғър	ўғур	келъ	со:қы	кели
гўшəнггə	чъмъллъқ	чъмълдъқ	гөшəйəнə	чимылдық
духəбə	бахмал	бəрқът	бахмал	бахмал
ўргумчəй	тəртанак	өрмəнчък	тартənək	өргəмчи
ўчə:вəвъ	əшхəна	əшхənə	ашханə	ашқана
ҳənъй	ташнав	əврүз	тошшы	абруз
чəкəй	джəғ	джақ	джағ	Джақ
йелъй	əстънча	йенгъчə	йенгсə	джангса
чўпчəй	матал	ертəк	ертəй	Мətəл
нəрвəн	нəрбəн	шатъ	зангги	нарван
чумəлъ	морча	чүмəлък	қарынджə	чумалы [8: 131]

O‘zbek tili shevalarida ba’zi holatlarda bir predmet bitta so‘z bilan ifodalanadi, faqat u so‘zning fonetikasida (talaffuzida) ayrim farqlar bo‘ladi. Masalan: toshk. чэч // and. чэч // ad.-orf. soch; toshk. зърэй // o‘g‘uz. зърэй // farg‘. зърэк // ad.-orf. zirak; toshk. кулэ: // farg‘. қулақ // ad.-orf. quloq; toshk. чуғурчу: // and. чьғърчьқ // ad.-orf. chug‘urchuq; toshk. эшшъ // farg‘. эштъ // ad.-orf. oshni va h.k. So‘zlardagi bunday farqlarga fonetik va morfologik farqlar sifatida qaraladi.

Yana o‘zbek shevalarida ayni bir narsani turlicha so‘zlar bilan nomlanish holati ham ko‘p uchraydi. Masalan, toshk. нэрвэн ≈ farg‘. шэтъ ≈ o‘g‘uz. зэнгги; toshk. ўғър ≈ farg‘. келъ ≈ o‘g‘uz. co:қы va h.k. So‘zlardagi bunday turlichalik leksik farq, deb nomlanadi.

Qarluq lahjasi shevalari, xususan, toshkent-farg‘ona shevalari orasida ham bir narsani nomlangan so‘zlarning bir-biridan butunlay farqlangan holatlari uchraydi. Masalan:

toshk. зэғъзғэн ≈ and. ҳэккэ // ad. hakka;
toshk. чэпэн ≈ farg‘. тон // ad. chopon, to‘n;
toshk. қъдър ≈ farg‘. ъстэ // ad. qidir, izla;
toshk. дэвуччэ ≈ and. ғорэ // ad. dovuchcha;
toshk. ўғър ≈ and., farg‘. келъ // ad. o‘g‘ir, keli;
toshk. гўшэнггэ ≈ farg‘. чъмълдъқ // ad. chimildiq;
toshk. чэқэлэ: ≈ farg‘. бувэк // жъжъ // ad. chaqaloq;
toshk. лъққэ: ≈ farg‘., and. пърқъ // ad. liqqoq;
toshk. ҳэнъй ≈ farg‘. эвруз // ad. obrez;
toshk. оғъз ≈ farg‘. пэллэ // ad. og‘iz;
toshk. тэнчэ ≈ farg‘. сэндэл // ad. sandal;
toshk. тэқъ ≈ farg‘., and. вэссэ // ad. toqi.

Bu keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki, o‘zbek adabiy tili leksikasining boyishida yetakchi shahar shevalari (xususan, qarluq lahjasi yetakchi shahar shevalari) katta rol o‘ynagan. Bu o‘rinda Toshkent dialektining yetakchi o‘rinda bo‘lganini Shonazar Shoabdurahmonov alohida ta’kidlab o‘tgan.

Adabiy til esa o‘ziga barcha lahjalar uchun umumiylik kasb etgan so‘zlarni qabul qilib oladi. Masalan: *toshk., farg‘.* съгър // съйър / съ:ър ≈ *sam.-bux.* ънак ≈ *uychi.* үй // ad.-orf. sigir. Shunday qilib, yuqorida aytib o‘tganimizdek, bitta tushuncha turli lahjalarda turlicha so‘zlar bilan ifodalanishi mumkin.

Biz keltirib o‘tgan qarluq lahjasi shevalariga xos so‘zlar adabiy tilda va badiiy adabiyotda dominantlarsiz dubletlar sifatida ham ishlatiladi. Masalan: шэтъ va нэрвэн, тэнчэ va сэндэл, чъмълдъқ va гўшэнггэ, чъммэт, чэчвэн va паранжъ va h.k.

Shonazar Shoabdurahmonov “Карлукское наречие узбекского языка” monografiyasida qarluq lahjasi shevalaridan tuzgan lug‘atidagi ayrim so‘zlarning xususiyatlariga, xususan, ularning o‘zbek adabiy tili va mumtoz adabiyot tiliga munosabati masalasiga to‘xtalib o‘tamiz.

1. лъдтэм (bux.) // ad.-orf. yugan.

Bu so‘z buxoro shevasiga xos so‘z bo‘lib, asli arabcha “lijom” (لِجَامٌ ko‘pl. , أَلْجِمَةٌ , لُجْمٌ لِجَامَاتٌ) so‘zidan olinib, [3] talaffuzi o‘zbek tiliga moslashtirilgan. Mumtoz adabiyotda ham “lijom” shaklida ishlatilgan.

2. Ғулба // ғулва (bux.) ≈ қувыр (toshk.) // ad.-orf. quvur.

Qarluq lahjasining buxoro shevasiga xos bo‘lgan bu so‘z forscha “g‘ulb” (غلب) so‘zidan olingan. Mumtoz adabiyotda “g‘ulb” shaklida quvur ma’nosida ishlatiladi. Navoiy “Farhod va Shirin”dan:

Birining mumdek ilgida xoro,

Qilib suv g‘ulbig‘a shir oshkoro. [1: 85]

3. эмэч (toshk.) ≈ сэхтък (bux.) // *ad.-orf.* omoch – soxa.

Qarluq lahjasining toshkent shevasiga xos bo‘lgan эмэч so‘zi o‘zbek adabiy tiliga fonetik o‘zgarishsiz qabul qilingan bo‘lib, yerni shudgor qiladigan, ag‘daradigan asbob ma’nosini anglatadi, asl turkiy so‘z. Mumtoz adabiyotda, she’riyatda “эмэч” so‘zining muqobili bo‘lgan, fors tiliga oid “omoch” so‘zi esa, o‘q otib mashq qiladigan nishon ma’nosini anglatadi. [9: 484]

Lutfiy quyidagi baytda “omoch” so‘zini “nishon” ma’nosida qo‘llagan:

Nishon topqay baqodin anda Lutfiy,

Ki xoki o‘qlaringga bo‘lsa omoch. [4: 45]

4. Кэза *(bux.)* // ad.-orf. chayla, kapa.

Qarluq lahjasining buxoro shevasiga fors-tojik tilidan o‘tgan so‘z. Mumtoz adabiyotimizda, she’riyatda keng qo‘llanadigan so‘z. Muhayyir ijodidan:

Muhayyir o‘tgani vayrona bas bo‘lg‘ay, nazar qilkim,

Kifoya aylamish Luqmong‘a ming yil ichra bir koza.

Muhayyir notavon gar o‘lsa, ey ahbob, ayb etmang,

Tikib ul mahjabinni ostoni ko‘yida koza. [5: 201]

5. ҳэпэдэ (namang.) // ҳэпътмақ (and., qo‘qon) // ad.-orf. cho‘milmoq.

Qarluq lahjasining andijon, qo‘qon shevalarida “ҳэпътмэқ” fe’li adabiy tildagi “cho‘milmoq” fe’li ma’nosida ishlatiladi. Adabiy tilda kam qo‘llanadi. Iste’dodli shoir Usmon Nosir buyuk rus shoiri Mixail Yurevich Lermontovning “Demon” poemasini tarjima qilishda ushbu so‘zni ishlatgan:

Ammo biron marta bo‘lsa ham,

Saratonda dim va issiq kech

Bunday qomat, bundayin sanam

U suvlarda hopitmagan hech. [7: 248]

Usmon Nosir bu so‘zni o‘z tarjimasida bejizga ishlatmagan. Usmon Nosirning bolalik yillari Qo‘qonda o‘tgan. Qo‘qon shevasi iste’dodli shoir uchun qadrdon shevaga aylangan.

6. әймэқъ (toshk.) ≈ қайрэқъ (farg‘., and.) // ad.-orf. aymoqi – sovuqqa chidamli. Sovuqqa chidamli uzum.

Qarluq lahjasining toshkent shevasiga xos ushbu so‘z qo‘qon shevasida ham ishlatiladi, faqat butunlay boshqa ma’noda. Yoshi katta odam o‘zidan yoshi kichiklar bilan ko‘p hazil-huzul

qilaversa, uning yoshlar oldidagi haybati yo‘qolib, yoshlar unga bepisand muomala qila boshlaydi. Shunday odamni “aymoqi bo‘lib qolibdi” deb aytiladi. Toshkent shevasidagi “sovuqqa chidamli”, “chiniqqan” degan ma’noni ifodalash uchun esa qo‘qon shevasida “қайрəқъ” so‘zi ishlatiladi.

Shonazar Shoabdurahmonov o‘zi tuzgan lug‘atda ҳəкəндəз (toshk.), əлəвкурəк (farg‘.), этəшкурəй (toshk.), ҳəгурə (namang.) so‘zlarini adabiy tildagi “xokandoz” so‘zining dubletlari sifatida ko‘rsatadi. Lekin bu so‘zlarning ma’nolarida ayrim o‘ziga xosliklar bor. Farg‘ona shevasida o‘choqdagi yonib bo‘lgan o‘tinning cho‘g‘ini sandalga (tanchaga) solish uchun ishlatiladigan, sopi kalta temir kurakni “əлəвкурəк” deb aytiladi. Farg‘ona shevasida “этəшкурəй” deb o‘choq yoki pechkadagi cho‘g‘ yoki ko‘mirni qisib olib u yoq bu yoqqa siljitish uchun ishlaydigan, vrachlarning pinsetiga o‘xshab ketadigan asbobni aytiladi. “Ҳəкəндəз” deb esa toshkent shevasida uy-hovlilarni supurib bo‘lgach, supurindini olish uchun ishlatiladigan tunukadan yoki plastmassadan bo‘lgan kurakni aytiladi. Farg‘ona shevasidagi “əлəвкурəк” so‘zi o‘rnida toshkent shevasida “этəшкурəй” so‘zi qo‘llanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Алишер Навоий. (1991). *Фарҳод ва Ширин.* Фан.
2. Ashirboyev, S. (2021). *O‘zbek dialektologiyasi.* Nodirabegim.
3. Баранов, Х.К. (1984). *Арабско-русский словарь.* Русский язык.
4. Лутфий. (1965). *Девон.* Бадиий адабиёт.
5. Муҳаййир. (2010). *Девон.* Муҳаррир.
6. Qodirov, U. (2025). The scientific activities of Shonazar Shoabdurahmonov. *Bulletin of Pedagogs of New Uzbekistan*, 3(2), 94–99. Retrieved from https://in-academy.uz/index.php/yopa/article/view/45024
7. Усмон Носир. (1988). *Унутмас мени боғим.* Ғафур Ғулом.
8. Шаабдурахманов, Ш. (1983). *Карлукское наречие узбекского языка.* Фан.
9. Шамсиев П., Иброҳимов С. (1973). *Навоий асарлари луғати.* Ғафур Ғулом.
10. Шоабдураҳмонов, Ш. (1961). Таянч шаҳар шевалари лексикасидан. *Ўзбек диалектологиясидан материаллар, II,* 274-331.
11. Шоабдураҳмонов, Ш. (1962). *Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари.* Фан.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

LANGUAGE BORROWINGS AND CULTURAL EXCHANGE

Ablakulov Ilhom Shakarboy o’g’li
Teacher at the department of English linguistics, faculty of foreign philology, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Abstract This article is devoted to language borrowing and cultural exchange are key mechanisms through which languages evolve and cultures interact. As globalization accelerates, languages become increasingly interconnected, leading to the incorporation of foreign words, phrases, and linguistic structures into various languages. This process is not limited to the lexical level but also extends to broader cultural exchanges, including customs, traditions, and ideologies. This article explores the relationship between language borrowings and cultural exchange, examining the factors driving these phenomena and their implications for language evolution, identity, and intercultural communication. Through a review of existing literature and case studies, this paper illustrates how language borrowings act as vehicles for cultural exchange and how cultural exchange influences linguistic practices.

Key words: language borrowing, cultural exchange, loanwords, code-switching, hybridization, pidgin and creole, globalization, semantic shift

TIL O‘ZLASHTIRISHLARI VA MADANIY ALMASHUV

Annotatsiya Ushbu maqola til o‘zlashtirishlari va madaniy almashuvga bag‘ishlangan bo‘lib, ular tillarning rivojlanishi va madaniyatlarning o‘zaro ta’sirida asosiy mexanizmlar sifatida namoyon bo‘ladi. Globallashuv jarayonining tezlashishi bilan tillar tobora bir-biri bilan chambarchas bog‘lanib, xorijiy so‘zlar, iboralar va lingvistik tuzilmalar turli tillarga kirib kelmoqda. Bu jarayon faqat leksik darajada cheklanib qolmay, balki urf-odatlar, an’analar va mafkuralarni ham o‘z ichiga olgan kengroq madaniy almashinuvni ham qamrab oladi. Ushbu maqolada til o‘zlashtirishlari va madaniy almashuv o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik tahlil qilinib, bu jarayonlarni harakatga keltiruvchi omillar va ularning til evolyutsiyasi, shaxsiy va milliy identifikatsiya hamda madaniyatlararo muloqotga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Mavjud adabiyotlar sharhi va tematik tadqiqotlar asosida maqolada til o‘zlashtirishlari madaniy almashuv vositasi sifatida qanday ishlashi hamda madaniy almashuv til amaliyotiga qanday ta’sir qilishi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: til o‘zlashtirishlari, madaniy almashuv, o‘zlashtirilgan so‘zlar, kod almashtirish, gibridizatsiya, pidjin va kreol tili, globallashuv, semantik siljish.

ЯЗЫКОВЫЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ И КУЛЬТУРНЫЙ ОБМЕН

Аннотация Данная статья посвящена языковым заимствованиям и культурному обмену — ключевым механизмам, посредством которых развиваются языки и взаимодействуют культуры. По мере ускорения глобализации языки становятся все более взаимосвязанными, что приводит к включению иностранных слов, фраз и лингвистических структур в различные языки. Этот процесс не ограничивается лексическим уровнем, но также распространяется на более широкие культурные обмены, включая обычаи, традиции и идеологии. В этой статье исследуется взаимосвязь между языковыми заимствованиями и культурным обменом, рассматриваются факторы, движущие этими явлениями, и их влияние на эволюцию языка, идентичность и межкультурное общение. На основе обзора существующей литературы и тематических исследований эта статья иллюстрирует, как языковые заимствования действуют как средство культурного обмена и как культурный обмен влияет на языковую практику.

Ключевые слова: языковые заимствования, культурный обмен, заимствования, переключение кода, гибридизация, пиджин и креольский язык, глобализация, семантический сдвиг.

Introduction. Language is an essential medium through which cultural expressions and ideas are transmitted across societies. One of the primary ways through which languages come into contact with each other is through borrowing. Language borrowing refers to the process by which a language adopts words, phrases, or grammatical structures from another language. This phenomenon is a significant aspect of cultural exchange, which refers to the sharing of cultural practices, beliefs, and knowledge between societies. Borrowing and cultural exchange are mutually reinforcing: language borrowings often reflect the adoption of cultural practices, while cultural exchanges frequently involve the spread of linguistic features [1]. In an increasingly globalized world, the study of these two phenomena has become crucial for understanding how languages evolve and adapt in response to external influences.

This article explores the dynamics of language borrowing and cultural exchange, focusing on the factors that contribute to these processes, their impact on language structure and identity, and the role of globalization in shaping language practices. We examine the history of language borrowing, the mechanisms involved, and contemporary examples of language contact that illustrate the ongoing transformation of languages in the context of intercultural communication.

Literature review. Language borrowing is intrinsically linked to cultural exchange, as the adoption of linguistic elements is often a result of social interaction, trade, or cultural contact. Cultural exchange refers to the flow of cultural products, such as ideas, practices, and innovations, between different societies. In the context of language, this often results in the importation of foreign words, phrases, or expressions. According to Haugen [2], borrowing occurs when speakers of one language come into contact with speakers of another, leading to the incorporation of elements from the other language. This interaction often happens in

situations where there is a need to communicate, collaborate, or coexist, leading to mutual linguistic influences.

The concept of language contact is essential in understanding the mechanisms of borrowing, as it facilitates the exchange of linguistic resources. Weinreich [3] emphasizes that language contact, driven by historical events like migration, colonization, and trade, opens avenues for the mutual exchange of cultural and linguistic elements. In this sense, language borrowing is a reflection of deeper social processes that govern intercultural interaction and influence.

Research Methodology. This study will adopt a mixed-methods research design that combines both qualitative and quantitative approaches to comprehensively analyze language borrowings and cultural exchange. By integrating both types of data, the study will offer insights into the linguistic, social, and cultural dimensions of borrowing in various contexts.

1. Qualitative Research: This approach will help explore the cultural and sociolinguistic factors behind language borrowing, focusing on in-depth understanding of the processes involved.
2. Quantitative Research: This approach will involve statistical analysis to identify trends in borrowing across different languages and cultures, providing an objective measurement of the extent and nature of language borrowing.

The research methodology outlined in this section focuses on the data collection, analysis techniques, and procedures for examining the dynamics of language borrowings within the context of cultural exchange.

Analysis and results. Language borrowing occurs when speakers of one language adopt elements from another language. This can take the form of **loanwords** (direct borrowings of individual words), **loan translations** (where the meaning of a foreign term is translated into the borrowing language), and **calques** (where a phrase is borrowed and translated directly). Loanwords, for instance, are often integrated into the lexicon of the receiving language with little modification in form or meaning [4].

Types of Borrowing:

1.Lexical Borrowing: This is the most common type of borrowing and involves the adoption of foreign words to fill lexical gaps in the borrowing language. Examples include the English words "restaurant" and "café," borrowed from French, or "ballet" from French and "piano" from Italian [5].

2.**Syntactic Borrowing**: This type of borrowing involves the incorporation of foreign syntactic structures, such as word order or sentence construction. Syntactic borrowing is less common but can be seen in cases of heavy language contact, such as in the case of *Spanglish* (a blend of Spanish and English used primarily in the United States), where English and Spanish syntactic rules intertwine [6].

3.Phonological Borrowing: Phonological changes occur when words borrowed from another language alter their pronunciation to fit the phonological system of the borrowing

language. For instance, the English word "television" has a different phonetic structure in other languages, often influenced by the native phonological system [7].

Cultural Exchange and Its Impact on Language

Cultural exchange occurs when people from different linguistic and cultural backgrounds interact, leading to the exchange of ideas, practices, and linguistic features. One of the most prominent drivers of cultural exchange is **globalization**, which facilitates the flow of people, goods, ideas, and media across borders [8].

As a result, languages borrow not only words but also cultural practices and concepts that reflect the dynamics of intercultural interactions.

Culinary Influence: One prominent area of cultural exchange that involves language borrowing is the culinary world. For instance, English has borrowed many culinary terms from French, such as "croissant," "sauté," and "soufflé," reflecting the historical cultural exchange between England and France. Similarly, the global spread of fast food, especially American chains like McDonald's, has introduced terms and concepts related to fast food across the world [9].

Technology and Modernization: The rapid advancement of technology has led to the widespread borrowing of technical terms. For instance, the term "software" has been adopted universally in many languages, including non-European languages, indicating the global influence of the English-speaking technological world [10].

Media and Entertainment: The global influence of Hollywood has led to the spread of English-language films, television shows, and music, which in turn fosters the incorporation of English slang and expressions into various languages. This cultural exchange is particularly evident in countries where English has become a lingua franca for media and entertainment [11].

Globalization and the Accelerating Rate of Borrowing

Globalization has significantly accelerated the rate at which languages borrow from each other. English, in particular, has become the dominant global language in media, business, and technology, leading to an increased incorporation of English terms into many languages. As a result, languages such as Japanese, Chinese, and Arabic have adopted numerous English words, especially in the domains of technology, business, and popular culture [12].

The spread of English is often viewed as a form of **linguistic imperialism**, where the dominance of English leads to the erosion of minority languages and the imposition of Western cultural norms [13]. However, it is important to note that language borrowing is often reciprocal; while English borrows from other languages, so too do many non-English languages adopt English words and phrases. There are some Factors which influence on language borrowings.

1.Prestige and Power Dynamics: One of the key factors driving language borrowing is the prestige of the donor language. The dominance of a particular culture or language can greatly influence the borrowing process. For instance, English has been a dominant language in the global cultural and economic spheres, leading to widespread borrowing of English terms into

various languages worldwide. Pennycook [14] discusses how the global spread of English through media, business, and education has led to the assimilation of English words and phrases into non-native contexts. Languages that have higher prestige, often due to historical, political, or economic reasons, have greater influence on neighboring languages, leading to more frequent and extensive borrowing.

2.Globalization and Technology: In recent decades, globalization has accelerated the process of cultural and linguistic exchange. The spread of technology, particularly through the internet and social media, has resulted in an influx of foreign words into many languages. For example, terms related to the digital world, such as "computer," "email," and "internet," have become global terms adopted by multiple languages [15].

As technology and media increasingly dominate global culture, borrowing from technologically advanced languages, particularly English, has become more prevalent.

3.Migration and Trade: Historically, migration and trade have been key drivers of language contact and borrowing. When groups of people from different linguistic backgrounds come into contact, either through trade or migration, linguistic elements are often exchanged. Ferguson [16] highlights the role of trade in spreading linguistic features and vocabulary. Additionally, migration brings people from different cultures and languages into close proximity, facilitating cultural and linguistic exchange. For example, in the Mediterranean region, trade has led to the borrowing of words from Arabic, Turkish, and Italian into Greek and other regional languages

Conclusion/Recommendations

Language borrowings and cultural exchange are inseparable processes that reflect the ongoing interaction between languages and cultures. As globalization continues to increase, the flow of language and culture across borders accelerates, resulting in the adoption of foreign words, ideas, and practices. While language borrowing can lead to the loss of linguistic diversity in some cases, it also fosters intercultural communication and enriches the linguistic landscape. Further research into language contact and cultural exchange is essential for understanding the broader implications of these phenomena on language evolution, identity, and global communication.

REFERENCES

1.Campbell, L. (1998). *Historical linguistics: An introduction*. MIT Press.

2.Haugen, E. (1950). *The analysis of linguistic borrowing*. *Language*, 26(2), 210-231.

3.Weinreich, U. (1953). *Languages in contact: Findings and problems*. *The Hague: Mouton*.

4.Thomason, S. G., & Kaufman, T. (1988). *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. University of California Press.

5.Haugen, E. (1950). *The analysis of linguistic borrowing*. *Language*, 26(2), 210-231.

6.Romaine, S. (1995). *Bilingualism*. Blackwell.

Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. Routledge.

7.Gumperz, J. J., & Hymes, D. (1972). *Directions in sociolinguistics: The ethnography of communication*. Holt, Rinehart and Winston.

8.Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., & Perraton, J. (1999). *Global transformations: Politics, economics, and culture*. Stanford University Press.

9.Müller, A. (2005). *Language contact in the globalized world: Borrowings and cultural influences*. *International Journal of Applied Linguistics*, 10(3), 211-232.

10.Crystal, D. (2003). *English as a global language* (2nd ed.). Cambridge University Press.

11.Pennycook, A. (2007). *Global Englishes and transcultural flows*. Routledge.

12.Baker, C. (2011). *Foundations of bilingual education and bilingualism* (5th ed.). Multilingual Matters.

13.Phillipson, R. (2009). *Linguistic imperialism continued*. Routledge.

14.Pennycook, A. (2007). *Global Englishes and transcultural flows*. Routledge.

15.Crystal, D. (2003). *English as a global language*. Cambridge University Press.

16.Ferguson, C. A. (1959). *Diglossia*. *Word*, 15(2), 325-340

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

THE PROBLEM IN TEACHING UZBEK LANGUAGE AND PROBLEM SOLVING

Atadjanova Anna Shamuratovna
Tashkent Medical Academy, Urganch Branch
Senior teacher of the Department
Uzbek Language and Literature,

ANNOTATION This research paper evaluates methods of teaching comprehension and expressive reading to Russian-speaking students in Uzbek language classes at higher education institutions. It investigates the existing methods used by teachers and determines their effectiveness in developing receptive and expressive reading skills. The study also analyzes the peculiarities of pronunciation, accent and intonation of Russian-speaking students when reading in Uzbek. It offers tips and methods for improving these skills, including audio-video integration, pronunciation exercises and intonation work.

Key words: Higher education, learning Uzbek language, effectiveness in developing comprehension and expressive reading skills, exercises to correct pronunciation and work on intonation.

АННОТАЦИЯ В данной исследовательской работе оцениваются методы обучения пониманию и выразительному чтению русскоязычных студентов на уроках узбекского языка в высших учебных заведениях. Она исследует существующие методы, используемые учителями, и определяет их эффективность в развитии навыков рецептивного и выразительного чтения. В исследовании также анализируются особенности произношения, акцента и интонации русскоязычных студентов при чтении на узбекском языке. Он предлагает советы и методы для улучшения этих навыков, включая интеграцию аудио-видео, упражнения на произношение и работу с интонацией.

Ключевые слова: Высшее учебное заведение, изучение узбекского языка, эффективность в развитии навыков восприятия и выразительного чтения, упражнения на исправление произношения и работу над интонацией.

ANNOTATSIYA Ushbu tadqiqot ishida oliy ta’lim muassasalaridagi o‘zbek tili darslarida rusiyzabon talabalarga tushunish va ifodali o‘qishga o‘rgatish usullari baholanadi. U o‘qituvchilar tomonidan qo'llaniladigan mavjud usullarni ko'rib chiqadi va ularning retseptiv va ifodali o'qish qobiliyatlarini rivojlantirishdagi samaradorligini aniqlaydi. Tadqiqotda rus tilida so‘zlashuvchi o‘quvchilarning o‘zbek tilida o‘qishdagi talaffuzi, urg‘u va intonatsiyasi xususiyatlari ham tahlil qilingan. U ushbu ko‘nikmalarni takomillashtirish bo'yicha maslahatlar

va usullarni taklif qiladi, jumladan, audio-video integratsiyasi, talaffuz mashqlari va intonatsiya ishlari.

Kalit so‘zlar: Oliy ta’lim muassasasi o‘zbek tilini o‘rganuvchi, idrok etish va ifodali o‘qishni rivojlantirish samaradorligi, talaffuzni to‘g‘rilash mashqlari va intonatsiya ustida ishlash.

Introduction. In Uzbek language classes in Russian-language higher education institutions of the Republic of Uzbekistan. Uzbekistan, an important place is occupied by reading educational and fiction texts. They are mainly aimed not only at studying linguistic phenomena, but also at the development of pupils' personality.

personality of pupils. This is facilitated by the content of the text as well as by the pictorial, imaginative and expressive means, imagery and expressiveness of the work. The role of literary reading in formation of students' personality is that it teaches them to perceive, expressively read fiction texts in their second native (state) language language, provide elementary literary training, and help to realize aesthetic and moral education aesthetic and moral education of students, contribute to understanding of the culture of the Uzbek people, its nationality, and its nationality.

Literature Review and Methodology. Taking into account the above-mentioned, it is necessary to make a proper selection of fiction for Uzbek language textbooks.It is necessary to make a proper selection of works of fiction for Uzbek language textbooks, taking into account the peculiarities of perception, correspondences and differences in verse composition in Uzbek and Russian languages. In the currently current textbooks for Russian-language higher education institutions include poems and some excerpts of poetry,poems and some excerpts from prose works. Properly organized both in terms of content and teaching methods, literary reading can best serve as the best way to teach Uzbek and Russian languages. Literary reading can best serve the formation of personality of students. For only reading that is accessible for understanding, aesthetic perception and study,a work of fiction that is accessible to students, that supports their interests can ensure the achievement of this goal. In this regard, it is important the following statements of I. A. Zimnya: “Based on the interests of the student, the level of his knowledge and skills, the teacher (instructor) determines the educational goal of the class and forms, directs and corrects the entire educational process,directs and corrects the entire educational process in order to develop the personality of the student.” “The personal component of the personal-activity approach presupposes that in the process of teaching any educational subject the national, gender, age and sex national, gender and age, individual-psychological,status peculiarities of the student. This consideration is realized through the content and form of educational tasks themselves, through the nature of communication with the pupil, student”. These statements of I. A. Zimneya can be taken as a basis for determining the content of literary training of students, carried out by I. A. Zimneya literary training of students, carried out by selection of literary education content for Uzbek language textbooks

Uzbek language. The conducted analysis of these textbooks allowed us to determine the following cases that lead to difficulties for pupils in understanding the poems: - ignorance of the meaning of more than 10 words in the same poem;-lack of emotional impact due to not understanding at all or misunderstanding of the content of some of the more complex syntactic lines of the poem. Lack of emotional impact due to not understanding at all or misunderstanding the content of some of the more complex lines of the poem; - failure to perceive the meaning put forward in the poem line; - not realizing what the poet wants to say with this poem (the idea of the poem; - failure to understand the essence of the imagery created on the basis of national values of imagery.

If we consider the poems included in the textbook on Uzbek language for 3rd grade, from the point of view of their lexical and grammatical material, we can analyze how accessible they are for children:

1) poems that do not poems that do not contain new vocabulary, new grammatical material, are accessible for children to comprehension;

2) poems that contain a minimum of new vocabulary and no new grammatical material are also understandable;

3) poems containing new vocabulary, new grammatical material, are difficult to understand independently.

Poems that do not contain new vocabulary, new grammatical material, are easily understood by children, provide easy academic achievement. However, they do not develop the student's personality neither from the point of view of literary training, nor from the point of view of aesthetic and artistic education. Poems containing unfamiliar words, exceeding the minimum, words in figurative meaning, figurative means, etc., are not perceived adequately etc., are not perceived adequately. For example, in the poem *“Murabbo”* (“Jam”) of poet Kambar-at, the word *“topishdi”* is used not in the literal sense of “found”, but in the figurative sense of “came together”: *Olkhuri pishdi, Kozonga tushdi, Shakar suv bilan Shunda topishdi.* The plums are ripe, They got into the boiler, Sugar and water. Here they came together. Because of this one because of this one word (topishdi) there is incomplete understanding of the poem, not realizing the intent of the poem, reduces the students' interest in reading. As students develop the skills of “evaluative approach to art phenomena”, evaluation “at the level of aesthetics”, art”, evaluation ‘at the level of aesthetic judgment’ in the second language classes. It is the inaccessibility to perceive the art work that negatively affects the psyche of the student's personality. He develops an unfriendly, irritable attitude to such educational texts. When selecting poetic works should pay special attention to its artistry. Low artistic poem Such texts are dangerous in that the students develop a negative opinion of Uzbek literature. Poems are difficult to perceive even when the imagery in them is provided with the reliance on national values and traditions of the Uzbek people, which require additional comments from the teacher.By the example of such works the student's personality develops on a culturological basis, i.e., when reading them, he/she gets acquainted with the culture and character of the

Uzbek people. gets acquainted with the culture and character of the Uzbek people, their customs, history, etc..,While cognizing the life and essence of the Uzbek people, he simultaneously begins to penetrate into the problems of his life. Today I would like to share with you my admiration and respect for one of the most beautiful languages in the world - Uzbek.This magnificent language not only carries wealth of cultural heritage, but also epitomizes the harmony and warmth of the Uzbek people.The Uzbek language, full of colorful words and exquisite expressions, seems to reveal before us a colorful canvas of history and traditions. Its melody and softness, like a song that takes us to the magical world of oriental perception of life. In every word of the Uzbek language sounds pride and wisdom, conveying the richness of the cultural heritage of this great nation. May the Uzbek language always sound as a hymn of love, understanding and harmony between people.In a world where we are surrounded by a diversity of languages and cultures, the Uzbek language stands like a bright star in the heaven of mankind. Let us cherish and appreciate this precious language, which brings a unique glow and warmth to the world. Let every sound of the Uzbek language be a reminder that there is something beautiful and unique in this world. There is something beautiful and unique in this world, which we must preserve and pass on to future generations.The heart of the Uzbek language beats in the rhythm of centuries, carries the wisdom of the older generations and reflects the beauty of the land, which we must preserve and pass on to future generations.Generations and reflects the beauty of the land where it is spoken. It is a language in which every word is like a drop of moisture in an oasis, revitalizing the dry sands of everyday life. He knows how to whisper of love and joy, and to carry through a storm of emotion like the wind on the step.

The Uzbek language is not just a means of communication, but also a magic key to the soul of the people. It reflects history, traditions, beliefs and hopes. When we listen to its melodious sound, we are immersed in a magical world where every expression is like an enchanting song sounding in harmony, an enchanting song, sounding in harmony with the world around us. May the Uzbek language always be a bridge between generations, passing on the bright lessons of the past and inspiring? The future? May its sounds be like delicate silk, uniting people in unity and mutual Uzbek language and its great people, learning the Uzbek language can be an exciting yet challenging journey for speakers of other languages, yet challenging journey for speakers of other languages. This Turkic language, which is the official language of Uzbekistan, has its own unique peculiarities that can cause learning difficulties.

One of the first challenges that learners face is the alphabet. Either the Cyrillic or the Latin script can represent the Uzbek alphabet. This means that learners have to learn new letters and sounds, which can cause misunderstandings when reading and writing words. The grammar of Uzbek is also challenging for many students.

The system of cases, grammatical cases, and the agglutinating structure of words can be confusing. The correct use of endings and suffixes requires careful practice and attention to detail. Phonetics and pronunciation is another challenge. Uzbek contains sounds that may not

be familiar to speakers of other languages. Errors in pronunciation can lead to misunderstandings and make communication difficult.

The vocabulary of the Uzbek language can also cause difficulties due to differences in vocabulary and expressions. Some words and expressions may be completely, which requires extra effort to memorize and understand. Cultural aspects also play an important role. Understanding cultural contexts, traditions, and nuances can be challenging for students, especially for those who do not have experience in communicating with Uzbek native speakers. Proper respect for culture and customs will help avoid misunderstandings and build better relationships with native speakers. Practicing and constantly communicating in Uzbek is also important.

Lack of practice can slow down the process of language acquisition and make it difficult to improve communication skills. The grammar of Uzbek is also challenging for many students. The system of cases, grammatical cases, and the agglutinating structure of words can be confusing. The correct use of endings and suffixes requires careful practice and attention to detail. Phonetics and pronunciation is another challenge. Uzbek contains sounds that may not be familiar to speakers of other languages. Errors in pronunciation can lead to misunderstandings and make communication difficult. The vocabulary of the Uzbek language can also cause difficulties due to differences in vocabulary and expressions. Some words and expressions may be completely unfamiliar, which requires extra effort to memorize and understand. Cultural aspects also play an important role. Understanding cultural

Contexts, traditions, and nuances can be challenging for students, especially for those who do not have experience in communicating with Uzbek native speakers. Proper respect for culture and customs will help avoid misunderstandings and build better relationships with native speakers. Practicing and constantly communicating in Uzbek is also important language. Lack of practice can slow down the process of language acquisition and make it difficult to improve communication skills, your intercultural skills, making you more open to new knowledge and experiences.

To overcome these problems, you should not only pay attention to formal lessons, but also to practicing the language in everyday situations. Formal lessons, but also practice the language in everyday situations. This may include reading books and articles in Uzbek, listening to audio recordings, and speaking with native speakers.

Language exchanges and learning with native speakers can be very helpful. Do not hesitate to ask teachers and specialists in learning Uzbek language for help. They can provide you with tips and advice that can help you overcome the problems you are facing. Therefore, learning the Uzbek language can be a challenge, but it is also a fascinating journey into the world of Uzbek language and culture. The importance of motivation, tolerance and practice. With the right approach and diligence, you can overcome these challenges and master this amazing language. Good luck in your learning and journey in the world of Uzbek language! History of the Uzbek language: The Uzbek language is a member of the Turkic language family,

and its history dates back to millennia. It formed in the region of Central Asia, encompassing the present-day territories of Present-day Uzbekistan, Tajikistan, Turkmenistan, and neighboring regions. The influence of Iranian and Arabic languages on Uzbek began with the spread of Islam in the 7th century.

Conclusion. The influence of Iranian and Arabic languages on Uzbek began with the spread of Islam in the 7th century. During this period, borrowings from Arabic began to appear in the Uzbek language, borrowings from Arabic and Persian began to appear in the Uzbek language, especially in the area of religious and cultural points. Religious and cultural pons serious changes in the Uzbek language took place in the 19th and early 20th centuries, when the Russian Empire conquered Central Asia. During this period, the Uzbek language began to interact with the Russian language, which led to the appearance of borrowings and new lexical elements. After the independence of Uzbekistan in 1991, state policy began to promote the development and strengthening of the Uzbek language. This includes stimulating the use of the Uzbek language in education, mass media, and the media.

Language in education, mass media, government institutions and other spheres of society. Uzbek adopted as the official state language of Uzbekistan, and there is even an Uzbek language and there is even a program to switch to the Latin alphabet.

Today, the Uzbek language remains a key element of national identity for the Uzbek people and its development and preservation are important tasks for the country. The Uzbek language continues to interact actively with other languages and cultures, which gives it dynamism and richness. The history of the Uzbek language reflects the complex interaction of different cultures and historical events in the Central Asian region and historical events in the Central Asian region. At present, it is not only a language of communication, but also a key tool in preserving and promoting Uzbek culture and identity.

REFERENCES

1. Cultural Studies. Edited by G. V. Drach. Rostov-on-Don. 1998

2. Maslova V. A. Introduction to Linguocultural Studies. Textbook. Moscow: “Heritage”. 1997.

3. N. Makhmudov, D. Khudoyberganova. Uzbek tili ükhshatishlarining isoҳli lugati.-Toshkent, “Ma'naviyat”.2013

4. Sh. Rakhmatullaev. Ўzbek tilining isoҳli phraseologik lugati.-Toshkent.1998

5. Senderovich S. Revision of Jungian theory of archetype. // Logos. 1994.

6. Telia V. N. Cultural-national connotations of phraseologisms (from world-vision to world understanding). // Slavic linguistics. XI International Congress of Slavists. M.: “Nauka”. 1993.

7. Telia V. N. Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects. M. School “Languages of Russian Culture”. 1996.

8. Felitsyna V. P., Mokienko V. M. Russian phraseologisms. Linguo-country studies dictionary. Edited by E. M. Vereshchagin and V. G. Kostomarov. Moscow: “Russian Language”. 1990

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

JORJ GORDON BAYRON SHE’RIY ASARLARIDA METAFORA VA QIYOSLASH STILISTIK VOSITALARNING LINGVISTIK VA BADIIY VAZIFALARI

B.B.Toshpulatov
Namangan davlat chet tillari instituti filologiya fakulteti dekani o‘rinbosari

Annotatsiya. Maqolada Jorj Gordon Bayron qalamiga mansub ayrim poetik asarlardagi metafora va qiyoslash stilistik vositalari va ularning stilistik va badiiy funksialari hamda lingvopetik xususiyatlari tahlil etilgan.

Kalit so’zlar: metafora, qiyoslash, ma’noni ko’chirish, badiiy ifoda vositalari, poetik uslub.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ФУНКЦИИ СТИЛИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ МЕТАФОР И СРАВНЕНИЙ В ПОЭТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ БАЙРОНА

Аннотация. В статье анализируются стилистические средства метафоры и сравнения в некоторых поэтических произведениях Джорджа Гордона Байрона, их стилистико-художественные функции и лингвопоэтические особенности.

Ключевые слова: метафора, сравнение, усиление смысла, средства художественной выразительности, поэтический стиль.

LINGUISTIC AND LITERARY FUNCTIONS OF THE STYLISTIC MEANS OF METAPHOR AND COMPARISON IN BYRON’S POETIC WORKS

Annotation. The article analyzes the stylistic means of metaphor and comparison in some of the poetic works of George Gordon Byron, their stylistic and artistic functions and linguistic and poetic features.

Key words: metaphor, comparison, amplification of meaning, means of artistic expression, poetic style.

Kirish. Tilning obrazliligi romantizm davri poeziyasining ajratib turuvchi bir xususiyati edi. Masalan, Sheller haqida gapirishar ekan, adabiy tanqidchilar ko’pincha uni metaforadan keng foydalanuvchi adib, deb atashadi va uning she’rlarida jonlantirishning keng qo‘llanilishini aytishadi. Bu esa “Bulut” (The Cloud), “Bo’zto’rg‘ayga” (To a Skylark), yoki “G‘arbiy shamol

odasi” (Ode to the West Wind) kabi she’rlarning tahlili natijasida xattoki mifologik ijod haqida gapirishga ham imkon beradi. Bu she’rlarda tabiatning jonlantirilgan voqea-hodisalari o’zining yorqin va ko’p qirrali obrazliligi antik miflarga o’xshash yuksak poetik allegoriyalarga aylangan. Bayron bu borada Shellerga nisbatan torroq doirada ijod qilgan. Shunday bo’lsada, metafora va qiyoslash uning uslubuda juda katta o’rin egallagan. Tabiat Bayron va uning zamondoshlari uchun metafora va qiyoslashning tuganmas-bitmas manbasi bo’lib xizmat qilgan. “Chayld Harold ziyorati” va boshqa she’rlarda bu obrazlarning ko’pchiligi eskidan qo’llab kelingan vazifalarini bajaradilar: dengiz - o’zgaruvchanlik simvoli, burgut yoki qirg’iy mag’rur va tutqunlikka ko’nikmaydi, tog’lar esa ulug’vorlik simvolini anglatadi. Muvaffaqiyat mustahkamligiga bo’lgan ishonchsizlikni Bayron to’lqinlanayotgan dengiz uzra suzib borayotgan eski qayiqqa o’xshatadi:

The Earth to them was as a rolling bark
Which bore them to Eternity… (Ch. H. IV, 64)

Erksevar Chayld Haroldni u tutqunlikdagi yovvoyi qushga mengzaydi:

But in Man’s dwellings he became a thing
Restless and worn, and stern and wearisome,
Drooped as a wild-born falcon with clipt wing
To whom the boundless air alone were home… (Ch.H., III, 15)

Shoirni o’zi sevgan mavzusi ilhomlantiradi va uni shamol kabi olib ketadi:

… I seize the theme…
And bear it with me, as the rushing wind
Bears the cloud onwards… (Ch.H., III, 3)

Ozodlik tug’i xattoki shamolga qarshi bora oladigan dahshatli dovul misoli kabi xilpiraydi:

Yet, Freedom! Yet thy banner, torn, but flying,
Streams like the thunder-storm against the wind (Ch. H. IV .98)

Bu metafora va qiyoslashlarda o’z aksini topayotgan tabiat voqea va hodisalariga tez-tez jon baxsh etiladi. “Chayld Harold ziyorati”ning uchunchi qo’shig’i 89 bandida osmon va zamin huddi biz insonlardek sukut saqlaydi, so’z bilan ta’riflash qiyin bo’lgan chuqur o’yga toladi:

All Heaven and Earth are still – though not in sleep,
But breathless, as we grow when feeling most;
And silent, as we stand in thoughts too deep: -
All Heaven and Earth are still:

O’z o’rnida inson aql-zakovati “tasavvurlar va alanga girdobi” qaynagan tubsiz chuqurlikka o’xshatiladi:

…I have thought
Too long and darkly, till my brain became,
In its own eddy boiling and o’erwrought,
A whirling gulf of phantasy and flame: (Ch. H. III. 7)

Yosh avlod his-tuyg’ulari cho’lu biyobonlar qumliklarida halok bo’ladi va qorong’u va chirib borayotgan begona o’t-o’lanlar orasida zavolga yuz tutadi:

… our young affections run to waste,
Or water but the desert! Whence arise
But weeds of dark luxuriance, tares of haste,
Rank at the core, though tempting to the eyes,
Flowers whose wild odours breathe but agonies,
And trees whose gums are poison; (Ch. H. IV. 120)

Yoshlik yillarining halokatli va aqlsiz extiroslari o’zida minglab shamol kuchlarini mujassam etgan quyun misoli o’ziga tortib boraveradi :

……..youth’s frenzy……
……..still it draws us on,
Reaping the whirlwind from the oft-sown winds (Ch. H. IV. 123)

G’am-alam esa tushkunlikka tushgan yuraklarga chqur ildiz otadi. Zamin qanchalik ulug’vor, mustahkam bo’lsa, ana shu g’am-alamning yuraklarni kemiruvchi kuchiga qarshi tura oladi, biroq bu ham uzoq vaqt dosh bera olmaydi:

Existence may be borne, and the deep root
Of life and sufferance make its firm abode
In bare and desolated bosoms: (Ch. H. IV. 21)

Majoziy kartinalarga jamlanar ekan bu metaforalar va qiyoslashlar mazmun va mohiyatning ichki belgilaridan e'tiborni chetga chalg‘itmaydi. Bu esa mavhumlikni muayyan predmetlar bilan birga qo‘shgan obrazlar hisobiga amalga oshiriladi: masalan, tares of haste (ya'ni, shoshma-shosharlikning xatolari (so‘zma-so‘z aytganda shoshma-shosharlikning begona o’tlari (ya'ni yomon tomonlari), breathe but agonies, deep root of life va hokazolar. Bu so’z birikmalaridagi mavxumlikni anglatuvchi haste, agonies, life so’zlari va muayyan predmetni anglatuvchi tares, breathe, root so’zlari bir-biri bilan juda kuchli bog‘langan, masalan, predlog yordamida yoki to’ldiruvchili fe'l sifatida.

Ko’pincha, muayyanlik ma'lum bir geografik joy bilan qo’shilib keladi. Masalan, “Chayld Harold sayohati” poemasining uchinchi qo’shig‘ining boshlanishida Shveytsariya jonlantiriladi. Rona ikki tepalikni bir-biridan ajratib, yovuz dushman ikki sevishganlarni bir-biridan ayirgani kabi yana uchrashishlariga umid qoldirmay, ularning o‘rtalaridan o’ziga yo’l ochadi:

Now where the swift Rhone cleaves his way between
Heights which appear as lovers who have parted
In hate, whose mining depths so intervene,
That they can meet no more, though broken-hearted:
(Ch. H., III, 94)

Yana o’sha uchinchi qo’shiqda Reyn daryosi qirg‘oqlaridagi qadimiy qasrlar buyuk g‘oya va maqsadlari endilikda tushunarsiz bo’lib qolgan, va umuman unutilgan o‘tmishning buyuk mutafakkirlari misoli turishi tasvirlanadi:

And chieflees castles breathing stern farewells
From gray but leafy walls, where Ruin greenly dwells.
. . . . . .
And there they stand, as stands a lofty mind,
Worn, but unstooping to the baser crowd,
All tenantless, save to the crannying wind,
Or holding dark communion with the cloud
There was a day when they were young and proud:
(Ch. H., III, 46-47).

Zindonda halok bo’lgan o’spirinning go’zal chehrasi “Shilon tutquni” asarida yigitchaning ona vatani Shveytsariya va erkin hayotini eslatuvchi obrazlar yordamida tasvirlanadi. Bu yerlarda u umrini tog‘lar orasida o’tkazgan, yuzidan qochib borayotgan qizillik so’nayotgan kamalakka o’xshaydi, uning chaqnoq ko’zlari zindonni-da yorita oladi:

. . . a cheek whose bloom
Was as a mockery of the tomb,
Whose tints as gently sunk away
As a departing rainbow’s ray; -
An eye of most transparent light,
That almost made the dungeon bright; (190 – 195)

Uning tiniq ko’z yoshlari esa xuddi tog‘u toshlardan oqib tushayotgan irmoqlar misoli:

And thus he was as pure and bright,
And in his natural spirit gay,
With tears for nought but others’ ills,
And then they flowed like mountain rills. (86 – 89)

U kun kabi: ozod va yosh burgutga chiroyli bo’lgan kun kabi go’zal edi:

For he was beautiful as day –
(When day was beautiful to me
As to young eagles being free) – (79 – 81)

Yuqoridagi misollardan ko’rinib turibdiki, inson xis-tuyg‘ularini anglatuvchi so’z, so’z birikmalari va ifodalar tabiat voqea-hodisalariga qiyoslanadi. Biroq bu xis-tuyg‘ularning tabiatning jonsiz predmetlariga ko’chirilishi esa o’sha davr uchun yangilik emas edi. To’g‘ri, 18 asr klassik yozuvchilari bu stilistik vositalardan ehtiyotkorlik bilan, ko’proq takror va takror ishlatilaverib siyqasi chiqqan jonlantirishlar ko’rinishida foydalanishgan. Biroq romantizm davri adabiyotida bu stilistik vositalardan yozuvchilar orasida sevimli uslub sifatida keng foydalanila boshlaydiki, ular yozuvchilarga maxsus, ko’pincha g‘amgin va yoki fojiali holat va kayfiyatni yaratish uchun juda qo’l kelgan. Shuning uchun bu uslub Anna Radklif, Metyu

Gregori Lyuis, keyinchalik Charlz Metyurin (mashhur romani “Darbadar Melmot” (Melmoth the Wanderer) kabi gotik romanlar mualliflari ijodida doim uchrab turadi. Bu kabi qiyoslashlarning rivojlanishida Jems Makfersonning “Ossian” asari ham juda katta rol o’ynagan deb aytish mumkin.

Adabiyotshunoslarning fikricha, Bayronning “Ossian” asarini yoshligidan sevib o’qigani ma'lum. Buning isboti sifatida ular Bayron ijodidagi “Kalmar va Orlaning o‘limi” (The Death of Calmar and Orla) asarini, yoki “Bekorchilik soati” (Hours of Idleness) prozaik asarida “Ossian”dagi ritmik prozalarga qilingan taqlidlarni misol qilib keltirish mumkin. Bu ilk ijod namunalarida Bayron “Ossian”da mavjud frazeologiyalardan, xususan, qiyoslash va metaforalardan keng foydalangan. Zero bu qiyoslash va metaforalarda ham inson xis-tuyg‘ularini va tabiatini tasvirlash uchun tabiat voqea va hodisalaridan foydalanilgan. Masalan, “Rough was thy soul, Orla! Yet soft to me as the dew of the morn”, “Then raise thy fair locks, son of Mora. Spread them on the arch of the rainbow; and smile through the tears of the storm”, “As roll the waves of the Ocean on two mighty barks of the North, so pour the men of Lochlin on the chiefs.” Yana shu narsa e'tiborni tortadiki, Makfersonga taqlid qilar ekan, yosh Bayronni bu asardagi obrazlilik maftun etibgina qolmaydi. Ba'zan, Makferson tilidagi ko’plab troplar, xattoki unga yoqmaydi: o’z izohlarida uning badiiy obraz vositalarini “og‘ir” deb hisoblaydi. Makfersonning Bayron ijodiga ta'siri uning so’nggi asarlarida ham kuzatilishi mumkin. Masalan, adabiyotshunos Xartli Kolrij Bayronnning “Gyaur” asaridagi eski qasr xarobalari tasvirini “Ossian” bilan solishtirgan. O’sha davr shoirlari lirikasida inson xis-tuyg‘ulari va tabiat voqea-hodisalarini o’zaro bir-biriga bog‘lab, uyg‘unlashtirib tasvirlashga harakat qilishgan. Tabiatni jonlantirib va “insoniylashtirib”, Vordsvort va Kolrij unga o’quvchilariga singdirmoqchi bo’lgan xis-tuyg‘ularni ato etishgan.

“Ozod Prometey” (Prometheus Unbound) asarining muqaddimasida P.B.Shelli “inson qalbi va yoki uning tashqi ko’rinishlari, hatti-harakatlaridan olingan obrazlar”dan o’sha davr she'riyatida kam foydalanilgani haqida gapiradi. Shunday bo’lsa-da, bu badiiy tasvir vositalarini Dante va Shekspirda doim uchratish mumkin edi.

Bayronnning “Gyaur” poemasi Gretsiyani hayot nishonasi so’ngan yuzga qiyoslash bilan boshlanadi. Endigina hayotdan ko’z yumgan insonning qotib qolgan yuz ifodasi butun mamlakat haqidagi taassurotni beradi va xalqning boy berilgan mustaqillik, ozodlikni qo’msayotganini ifodalaydi:

So fair, so calm softly sealed,
The first, last look by Death revealed!
Such is the aspect of this shore;
‘Tis Greece, but living Greece no more!
So coldly sweet, so deadly fair,
We start, for soul is wanting there (G. 88-93)

Bayron she'riyatidagi ruhiy kechinmalar aksariyat xollarda ikki asr davomida Yevropa xalqlarining achchiq hayotiy tajribalaridan olingan. Ezilgan va yakson bo’lgan Gretsiya, inqilob

umidlari puchga chiqqan Fransiya, xarobaga aylangan Italiya – bular Bayron ijodida o’z aksini topgan edi. Aynan mana shu xalqlar kechinmalari shoirning kechinmalariga aylanadi.

Bayron ijodida Italiya davri o’zgacha uslubi va o’zgarishlar alohida ahamiyatga ega. Endi uning ijodida satira va mubolag‘ali hajviy tasvirlar birinchi o’ringa o’tadi. Aleksandr Poup va 18 asr ingliz klassiklariga bevosita taqlid qilishlar ortda qoladi. Endi u obrazlarning “dunyoviy” moddiyligi sari intila boshlaydi. “Sud sharpasi” poemasini 28 bandida u shunday deydi:

My poor comparisons must needs be teeming
With earthly likenesses.

54 bandida esa shunday ta'kidlaydi:

I borrow my comparisons from clay,
Being clay myself,

Bayronning o’tkir satiralari eng avvalo Angliyaga qarshi qaratiladi. Angliya uning asarlarining markaziy mazmun va g‘oyasi hisoblanadi va u “Don Juan” poemasidagi muallif lirik chekinishlarida doim bu mavzuga qaytadi, ingliz xalqi urf-odatlarining o’ziga xos xususiyatlariga ishora qiluvchi alohida qiyoslash va obrazlar bilan u haqda eslatadi. Bayronning “dunyoviy obrazlari” asosida millat, xalq taqdiri yotadi. Garchand bu dunyoviy obrazlar Bayronning qiziqishlari doirasiga tushib qolgan har qanday mamlakatning milliy bo’yoqdorligi elementlarini o’zida mujassam etsa-da, aksar hollarda milliy bo’yoqdorliklari ingliz xalqiga tegishli ekani sir emas.

Don Xose oilasidagi Sevilyani tasvirlar ekan, Bayron don'ya Inesni Ejuort romanlari qahramonlari bilan, inglizlarning boshqa ibratli kitoblaridagi yaxshi fazilatli timsollar bilan qiyoslaydi, uning mayda-chuyda narsalarga ham e'tibor qaratuvchi sinchkovligini londonlik eng zo‘r soatsozlar tomonidan tayyorlangan soat mexanizmiga o’xshatadi, o’zga ayollardan ustunligini esa o’sha davrlarda Londonning hamma yerida reklama qilinayotgan soch o’stiruvchi pomadaga qiyoslaydi:

In short, she was a walking calculation,
Miss Edgeworth’s novels stepping from their cover,
Or Mrs. Trimmer’s books on education,….
Morality’s prim personification….
.....
Even her minutest motions went as well
As those of the best time-piece made by Harrison
In virtues nothing earthly could surpass her,
Save thine “incomparable oil” Macassar! (D. J. I. 16-17)

Angliya va uning urf-odatlari haqidagi doimiy eslatishlar Ines obrazi xarakteristikasining londonlik “oliynasab” o‘qimishli ayollarini satira satirasiga aylanganini ko‘rsatadi.

“Sud sharpasi”da muallif ko’kdagi sharpalarni jo’rttaga kundalik xalq tilidan olingan so’z va frazeologik birikmalar yordamida tasvirlaydi: farishtalar “qochib ketayotgan yulduzni” tutishadi (“a runaway star”), “kishanlardan yulqinib qochgan toychoq misol kometani” (“a wild

colt of a comet”, “out of bounds” (V.J., 2). Boqiy dunyo eshigi ostida insoniyat gunohlarini ro’yxatga oluvchi xizmatkorday farishta “qora stol” ortida o’tirib olib patqalamda yozmoqda:

Terrestrial business filled nought in the sky
Save the Recording Angel’s black bureau;
Who found, indeed, the facts to multiply
With such rapidity of vice and woe,
That he had stripped off both his wings in quills… (V. J. 3)

“Beppo” poemasida esa Lauraning go’zalligini Angliya qovoqxonalari eshigi tepasiga osib qo’yiladigan viveskalarga, shuningdek, ingliz rasmli jurnallarining muqovasiga o’xshatiladi:

Laura……
Fresh as the Angel o’er a new inn door,
Or frontispiece of a new Magazine. (B. 57)

Bayronning “dunyoviy” obrazlari, ko’pincha, kundalik turmush va hayot sohasidan olingan obrazlardir. Ular tasvirlanayotgan ob'ektni “pastga tushirishga” mo’ljallanadi, ular doim bir-birining ortidan keladi va satirik va kinoya ta'sirini kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan, “Sud sharpasi”da Bayron o’z adabiy raqobatdoshi Roberts Sauti haqida gapirar ekan ana shu yo’lni tutadi:

He first sank to the bottom – like his works,
But soon rose to the surface – like himself;
For all corrupted things are buoyed like corks,
By their own rottenness, light as an elf,
Or wisp that flits o’er a morass: he lurks,
It may be, still, like dull books on a shelf,
In his own den,…

Bu misralarda Bayron yomon shoirni (ya'ni Sautini) avvalo har qanday tubanlik bilan shon-sharafga erishganligini tasvirlaydi, keyin esa bu muvaffaqiyatning mustahkamligini zerikarli, hech kim o’qimaydigan kitobga o’xshatadi. Afsuski, bu kitobni olib chiqib otib yuborishmagan va u hali xanuz kitob polkasida berkinib yotibdi. Bu qiyoslashlarning ikkisi ham bir bandda keltirilgan va aynan mana shu yaqinlik Sauti she'rlarining mazmun jihatdan bema'no, zerikarli va hech kimga kerakli emasligi haqida berilgan bahoni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Bayron o’z satirik poemalarida keng ishlatadigan “pastga uruvchi” obrazlar uning lirik she'rlariga xos xususiyat bo’lgan obrazlar tizimini to’liq siqib chiqaradi, deyish noto’g‘ri. Bu tabiiy, albatta, Italiya davrida Bayron ijodida satira lirik ijodga nisbatan kengroq o’rin oladi. Shunday bo’lsa-da, u lirik shoir bo’lib qoladi. bunga “Chayld Haroldning ziyorati” poemasining to’rtinchi qo’shig‘i, “Dante bashorati” poemasi, “Tasso shikoyati” poemalari “Kain” dramasidagi ko’plab monologlar va boshqa she'rlarini misol qilib ko’rsatish mumkin. Bundan tashqari, Bayron ijodining ilk davrlarida, masalan lirik poemalarida, janrlarning aralashib ketishi, xattoki so’nggi asarlarida ham kuzatiladi. Masalan, “Don Juan”da lirik misralar va

bandlar mavjud. Butunlay o’tkir satirik ruh bilan sug‘orilgan “Sud sharpasi”da esa Bayronning lirik asarlarga bo’lgan qobiliyatini namoyon qiluvchi qiyoslashlarni kuzatishimiz mumkin. Bunda ruhiy xolatlar tabiat voqea-hodisalariga qiyoslanadi: masalan, Shaytonning manglayini quturgan dengizga o‘xshatadi:

His brow was like the deer when tempest-tossed;
Fierce and unfathomable thoughts engraved
Eternal wrath on his immortal face,
And where he gazed a gloom pervaded space (24)

Lirik va satirik qiyoslashlarning va metaforalarning o’zaro aloqadorligi turlicha bo’lishi mumkin. Ba'zi hollarda, so’nggi misoldagi singari, poemadagi butunlay satirik usulda yozilgan qiyoslash mustaqil ma'no kasb etadi va ironik obrazlar bilan bevosita aloqaga kirishmaydi. Boshqa hollarda, masalan, Sauti ijodiga baho berish haqidagi bandlarda turlicha xususiyatlarga ega bo’lgan qiyoslash va metaforalar bir maqsadga xizmat qiladi – uning (Sautining) poemalari nafaqat zerikarli va ma'no jihatdan sayoz, balki, ustiga ustak, ular shunchalar tushunarsiz yozilganki, xuddi “botqoqlikdagi olov” singari ma'no va mazmunini ilib olish qiyin. Uchinchi holatda esa, va nihoyat, turli xarakterga ega bo’lgan metafora va qiyoslashlar bir-biri bilan to’qnashib, qarama-qarshilikning keskin ta'sirini paydo qiladi. Yana o’sha “Sud sharpasi” poemasidagi tasvirlarga qaytamiz. Georg III ga qarshi guvohlik berish uchun kelgan bir to’da guvohlarni ko’rib rangi oqarib ketgan Arxangelning (farishtalar va malaklarning eng kattasi) xolatini Bayron shunday tasvirlaydiki, bu tasvirga qiyoslashlarning butun bir boshli tizimi kiradi – biri ko’klarga ko’taruvchi, biri turmush tarzidan olingan, yana biri esa pastga fosh etuvchi qiyoslashlar:

When Michael saw this host, he first grew pale,
As angels can; next, like Italian twilight,
He turned all colours – as a peacock’s tail,
Or sunset streaming through a Gothic skylight
In some old abbey, or a trout not stale,
Or distant lightning on the horizon by night,
Or a fresh rainbow, or a grand review
Of thirty regiments in red, green, and blue (V. J. 61)

Chaqmoq va kamalak qiyoslanishi ortidan paradning qiyoslanishi ishlatiladi; “sunset streaming”, “Gothic”, “distant sunder” kabi so’z va so’z birikmalari poetik uslub bilan fikran bog‘lanib keladi, “as angels can”, “he turned all colours; in red, green and blue” (qizil, yashil va ko’k mundirda kiyingan ma'nosida) kabi til qurilmalari band uslubiga og‘zaki nutq xarakterini bag‘ishlaydi.

Qiyoslashlar o’rtasidagi qarama-qarshilik yanada ko’proq komik xarakterga ega bo’ladi, chunki ularning hammasi bir bo’lib, boshi qotib qolgan Arxangelning yuzida bir paydo bo’lib, bir yo’qolayotgan kraska – ranglarni ifodalaydi.

Xulosa o’rnida aytish mumkinki, Bayron ijodi xilma-xil o’xshatish va metaforalarga boy bo’lib, bu uning asarlarining kuchli ta'sirchan va bo’yoqdor bo’lishiga xizmat qiladi. O’zidan oldingi klassik yozuvchi va shoirlar ijodidan bahramand bo’lgan va ularning so’z boyliklaridan foydalangani xolda Bayron ingliz she'riyatini turli yangi istioralar bilan boyitdi.

ADABIYOTLAR:

1. Lord Byron. Child Harold’s Pilgrimage. W.B.Conkey company publishers. Chicago, 1900.

2. Lord Byron. The Vision of Judgement. Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown. London, 1821

3. Lord Byron. Don Juan. Printed for John and H.L.Hunt. London, 1821

4. Lord Byron. Beppo, A Venetian story. Sixth edition. John Murray, Albemarle-street. London, 1821.

5. Lord Byron.The Giaour, a fragment of a Turkish tale. John Murray, Albemarle-street. London, 1813.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

FOLKLOR JANRLARINI O‘QITISHDA INNOVATSION PEDTEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Baxtiyorova Sabrina Bobirovna
BuxDPI“Tillar fakulteti” 2-bosqich talabasi
Jamolova Mohigul Baxtiyorovna
BuxDPI o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kun pedagogikasidagi muhim ijtimoiy islohotlar hamda boshlang‘ich sinf o‘qish savodxonligi darslarini tashkil qilishda ta’lim texnologiyalarining o‘rni va ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan

Kalit so‘zlar: ta’lim, pedagogika, interfaol metod, innovatsiya, o‘qituvchi, pedagogik texnologiya, ertak, maqol, sanama, masal, folklor.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПЕДАТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ФОЛЬКЛОРНЫХ ЖАНРОВ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация: В данной статье описаны изменения в современной образовательной реформе, организации инновационных образовательных технологий на уроках читательская грамотность в начальных классах, а также роль и значение образовательных технологий.

Ключевые слова: образование, педагогика, интерактивный метод, инновация, педагог, педагогическая технология, сказка, пословица, фольклор

USE OF INNOVATIVE PEDATECHNOLOGIES IN TEACHING FOLKLORE GENRES IN PRIMARY CLASSES

Abstract: This article describes the changes in today's educational reform, the organization of innovative educational technologies in primary-grade native reading literacy, and the role and importance of educational technologies.

Key words: education, pedagogy, interactive method, innovation, teacher, pedagogical technology, fairy tale, proverb, folklore

Kirish. Dunyo xalqlari adabiyotida folklor janrlarining stilizatsiyasi keng tarqalgan adabiy hodisalardan biri sifatida alohida e’tiborni tortadi. Folklor ya’ni xalq og‘zaki ijodining ertak, topishmoq kabi an’anaviy janrlari asosida bolalar adabiyotida she’riy, nasriy, dramatik ko‘rinishdagi adabiy ertaklar, maqollar va topishmoqlar ko‘plab yaratilganki, ularning o‘zaro

genetik aloqadorligini, janriy xususiyatlarini, badiiy-kompozitsion belgilarini aniqlash folklor va yozma adabiyot munosabatining bardavomligini asoslashda muhim omil hisoblanadi. Holbuki, folklor san’ati, ta’bir joiz bo‘lsa, insoniyatning bolalik qo‘shig‘idir deb ayta olamiz. [1;35-b]

Butun dunyo xalqlari adabiyotshunosligida hozirgi kunda bolalar adabiyotining an’anaviy janrlariga badiiy-estetik hodisa sifatida yondashib, poetik xususiyatlarini, yaratilish asoslarini, ijtimoiy-psixologik omillarini, ijodkor badiiy mahoratini ochishga alohida e’tibor qaratilmoqda.[4;5-b] Aynan, folklorning ertak, maqol, latifa va topishmoq singari qadimiy, an’anaviy janrlarining milliy bolalar adabiyotini yuksaltirishdagi o’rnini, ularni stilizatsiyalashda taqlid, ijodiy ta’sirlanish, immanent va kontekstual yondashuv masalalarini yoritish bolalar adabiyoti taraqqiyot tamoyillarini, unda shakliy-uslubiy yangilanish turlarini aniqlash ushbu yo‘nalishini yanada rivojlantirishga xizmat qilishi haqida bir qancha olimlarimiz ilmiy izlanishlar olib borganlar. [2;87-b] Jahon madaniy merosining bu o‘lmas asarlari bizga insoniyatning naslu nasabi, tarixiy ildizlari, olijanob ideallari bir ekanini, binobarin, turli millat va elat vakillarining kelajak sari intilishlari ham mushtarak ekanini anglatadi.

METODLAR. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari badiiy asarlar vositasida o‘qish, fikrlash, his etish, ijod qilish ko‘nikmalariga ega bo‘lib boradi. Badiiy asar bilan tanishish jarayonida yuzaga keladigan mazkur to‘rt holat (o‘qish, fikrlash, his etish, ijod qilish) muayyan didaktik vazifalaming bajarilishini ta’minlaydi. Ya’ni: yangi ma’lumotlami o‘zlashtirish, atrof-muhit bilan yaqindan tanishib borish (o‘qish); o‘zlashtirilgan ma’lumotlarga tayangan holda predmet, voqea va hodisalarni bir-biri bilan bog‘lash, natijaga ko‘ra xulosaga kelish (fikrlash); voqea, hodisalaming ishtirokchilari bo‘lgan qahramonlaming ruhiy holati tushunish, unga hamdard bo‘lish, uni qo‘llab-quvvatlash yoki tanqid qilish (his etish); asar voqea va hodisalarining boshqacha yechimga ega bo‘lishini istash, bu boradagi taklifni ilgari surish (ijod qilish). [3;62-b]

Hozirgi davrda o‘sib kelayotgan avlodni mustaqil fikrlaydigan qilib tarbiyalash vazifasi muhimdir. Ushbu masalaning hal etilishi ko‘p jihatdan o‘qitishning interfaol metodlarini qo‘llashga bog‘liq. Interfaol so‘zi inglizcha “Interakt” so‘ziga mos kelib, “Inter – o‘zaro”, “akt – ish ko‘rmoq, ishlamoq” degan ma’nolarni anglatadi. Interfaol o‘qitish – muloqotli o‘qitish bo‘lib, jarayonning borishida o‘qituvchi va o‘quvchi orasida o‘zaro ta’sir amalga oshiriladi. Interfaol o‘qitishning mohiyati o‘quv jarayonini shunday tashkil etishdan iboratki, unda barcha o‘quvchilar bilish jarayoniga jalb qilingan bo‘lib, erkin fikrlash, tahlil qilish va mantiqiy fikr yuritish imkoniyatlariga ega bo‘ladilar. Darslardagi interfaol faoliyat o‘zaro tushunishga, hamkorlikda faoliyat yuritishga, umumiy, lekin har bir ishtirokchi uchun ahamiyati nazorat topshiriqlarini birgalikda echishga olib keladigan muloqotli aloqani tashkil etish va rivojlantirishni ko‘zda tutadi1. Interfaol metodlardan foydalaniladigan o‘quv jarayonida o‘quvchilar tanqidiy fikrlashga, shart-sharoitlarini va tegishli axborotni tahlil qilish asosida murakkab muammolarni yechishga, alternativ fikrlarni chamalab ko‘rishga va asosli ravishda qarorlar qabul qilishga, bahslarda ishtirok etishga, boshqalar bilan muloqot qilishga

o‘rganadilar. Buning uchun darslarda individual, juftli va guruhli ishlar tashkil etiladi, izlanuvchi loyihalar, rolli o‘yinlar, ijodiy ishlar qo‘llaniladi, hujjatlar va axborotning turli manbalari bilan ish olib boriladi. Interfaol o‘qitish tashkilotchilari uchun, sof o‘quv maqsadlaridan tashqari quyidagi jihatlar ham muhimdir:

- guruhdagi o‘quvchilarning o‘zaro muloqotlar jarayonida boshqalarning qadriyatlarini tushunib etishi;

- boshqalar bilan o‘zaro muloqotda bo’lish va ularning yordamiga muhtojlik zaruratining shakllanishi;

- o‘quvchilarda musobaqa, raqobatchilik kayfiyatlarini rivojlantirish. Interfaol usullar bo‘yicha o‘qitish tashkil etish jarayonida o’qituvchining bergan topshiriqlari mazmuni o’quvchining tafakkurini rivojlantirish uchun kuchli vositadir.

Ushbu topshiriqlar turli xil murakkablik darajalarida bo’lib, o‘quvchilarni fikr yuritish, o‘ylash, tasavvur qilish, yaratish yoki sinchiklab tahlil etishga undovchi bo’lishi lozim. Quyida topshiriq savollarini to‘g‘ri ifoda qilish uchun tavsiyalar keltiramiz:

1. Topshiriq savollarini aniq va tushunarli darajada qo‘yish lozim.

2. Topshiriq mavzu bilan bevosita bog‘liq bo‘lishi kerak.

3. Muayyan predmetlardan umumiyga borishga harakat qiling. Bu holat o’quvchilarni o’ylashi va savolga javob berishda engillik tug’diradi.

4. Faqatgina “ha” yoki “yo‘q”, “to‘g‘ri” yoki “noto‘g’ri” degan javoblar beriladigan savollarni berishdan saqlaning.

5. O‘quvchilarga o‘z intellektual qobiliyatlariga tayangan holda javob beradigan savollarni bering.

6. O‘quvchining o‘z nuqtai nazarini bildiradigan topshiriqlardan berishga harakat qiling.

7. Qo‘yilgan topshiriqqa javob berilganda o‘quvchilardan “Nima uchun shunday deb o‘ylaysiz?” deb so‘rab turing. Quyida bir qator interfaol metodikalarning tavsifi va mohiyatini keltiramiz:

“Aqliy xujum” metodi. Mazkur metod muayyan mavzu yuzasidan berilgan muammolarni hal etishda keng qo‘llaniladigan metod sanalib, u mashg‘ulot ishtirokchilarini muammo xususida keng va har tomonlama fikr yuritish, shuningdek, o‘z tasavvurlari va g‘oyalaridan ijobiy foydalanish borasida ma‘lum ko‘nikma hamda malakalarni hosil qilishga rag‘batlantiradi. Ushbu metod yordamida tashkil etilgan mashg‘ulot jarayonida ixtiyoriy muammolar yuzasidan bir necha original yechimlarni topish imkoniyati tug‘iladi. «Aqliy xujum» metodi tanlab olingan mavzular doirasida ma‘lum qadriyatlarni aniqlash, ayni vaqtda ularga muqobil bo‘lgan g‘oyalarni tanlash uchun sharoit yaratadi. Mashg‘ulotlar jarayonida «Aqliy xujum» metodidan foydalanishda bir necha qoidalarga amal qilish talab etiladi. Ushbu qoidalar quyidagilar:

1. Mashg‘ulot ishtirokchilarini muammo doirasida keng fikr yuritishga undash, ular tomonidan kutilmagan mantiqiy fikrlarning bildirilishiga erishish.

2. Darsda o‘quvchi tomonidan bildirilayotgan fikr yoki g‘oyalar miqdori rag‘batlantirilib boriladi. Bu esa bildirilgan fikrlar orasidan eng maqbullarini tanlab olishga imkon beradi.

Bundan tashqari fikrlarning rag‘batlantirilishi navbatdagi yangi fikr yoki g‘oyalarning tuzilishiga olib keladi.

3. O‘quvchi o‘zining shaxsiy fikri yoki g‘oyalariga asoslanishi hamda ularni o‘zgartirishi mumkin. Avval bildirilgan fikr (g‘oya)larni umumlashtirish, turkumlashtirish yoki ularni o‘zgartirish ilmiy asoslangan fikr (g‘oya)larning shakllanishiga zamin tayyorlaydi.

4. Dars davomida ta’lim oluvchilarning har qanday faoliyatlarini standart talablar asosida nazorat qilish, ular tomonidan bildirilayotgan fikrlarni baholashga yo‘l qo‘ymaydi. Agarda ularning fikr (g‘oya)lari baholanib, boriladigan bo‘lsa, ta’lim oluvchilar o‘z diqqatlarini, shaxsiy fikrlarini himoya qilishga qaratadilar, oqibatda ular yangi fikrlarni ilgari surmaydilar. Mazkur metodni qo‘llashdan asosiy maqsad ta‘lim oluvchilarni muammo xususida keng va chuqur fikr yuritishga rag‘batlantirish ekanligini e’tibordan chetda qoldirmagan holda ularning faoliyatlarini baholab borishning har qanday usulidan voz kechish maqsadga muvofiqdir. [3]

Boshlang‘ich sinf darsliklarini tahlil qilish natijasida, o‘quvchilarda ko‘proq nutqiy kompetensiyalikni rivojlantirishga qaratilganini kuzatishimiz mumkin. Boshlang‘ich sinflarda asosan Klaster metodi, Topgan topaloq musobaqasi metodi, B\B\B metodi, T metodi, Xat metodi kabi metodlar bilan o‘quvchilar mavzuni yanada mukammal tushunishiga imkon beradi.

Yuqorida nomi ko‘rsatilgan metodlar dars jarayonida o‘quvchini mavzuni aniq o‘rganishiga yordam beradi. Masalan: 3-sinf 109 betdagi “Sotuvchi, xaridor va narx” 116-betda “Birovning mulki” nomli mavzularni klasster metodi va T metodi orqali o‘tganimizda an’anaviy dars metodiga nisbatan bu metod yaxshiroq samara berganiga guvoh bo‘ldik.

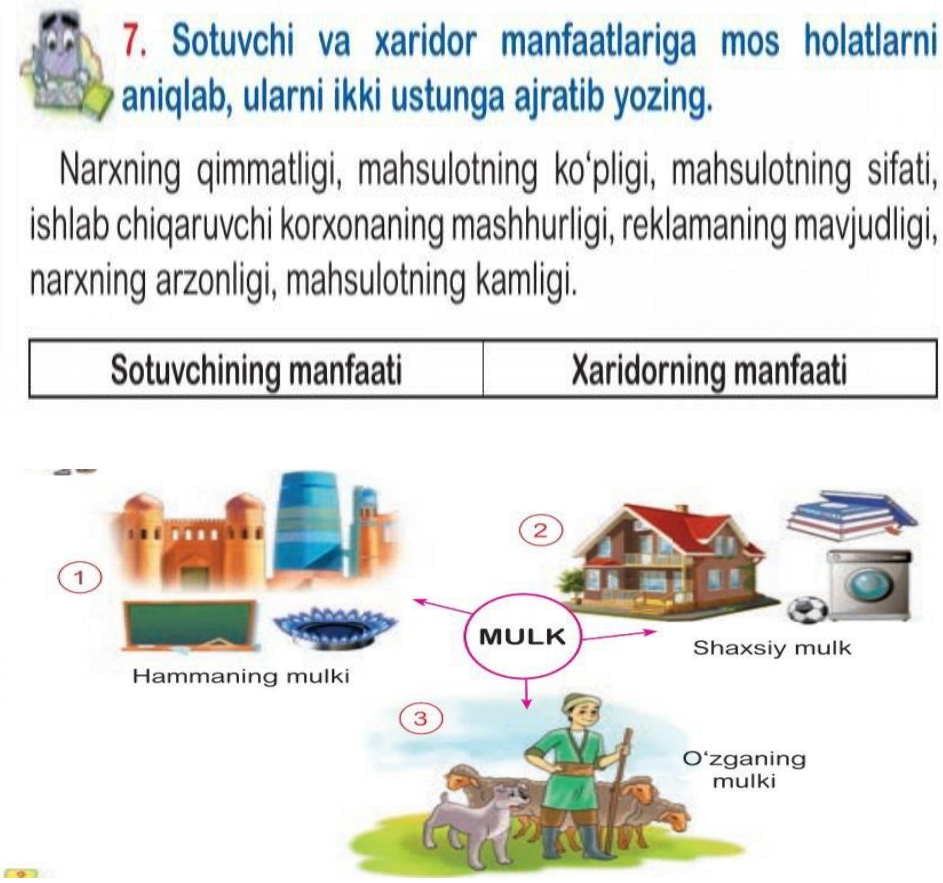

Hammani sevimli ertak qahramonlari Zumrad va Qimmatni xislatlarini “Klasster usuli” dan foydalangan holda ijobiy va salbiy xususiyatlarini sanadik.

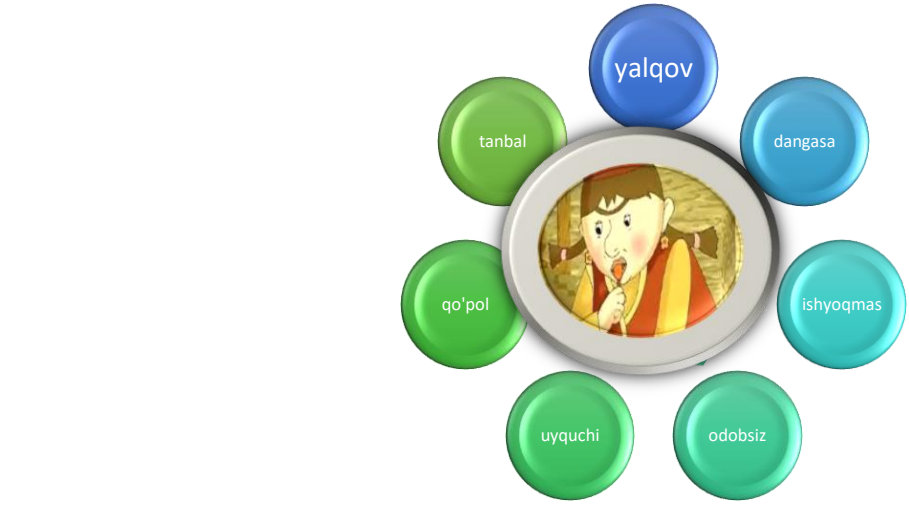

Milliy Dastur asosida tuzilgan Boshlang'ich sinf darsliklarini tahlil qilganimizda Xalq og‘zaki ijodi janrlaridan topishmoq, maqol, ertak, rivoyat, tez aytishlarga murojaat qilinganini ko‘rishimiz mumkin. Yangilik sifatida Buxoro farzandi folklorshunos olim Oxunjon Safarov tomonidan bolalar folklorida 25 dan ortiq janrlar ochib berilgan. Shu janrlar ichidan Sanamalar darsliklarga kiritilgani bo‘ldi. [5;27-b]

Topishmoq: Suyanmasang, turolmas, sen minmasang yurolmas (Velosiped),
Ichi bo‘yoq,sirti tayoq.(qalam),
Osti tosh, usti tosh, o‘rtasida chandir bosh, (toshbaqa),
Tunda ko‘rib cho‘g‘ deysan,Tongda ko‘rib, yo‘q deysan (yulduz),
Tanga-tanga to‘ni bor, mittigina ko‘zi bor,
Suzsa suvla jimirlar,qamishlar ham qimirlar (baliq),
O‘lgudayin ayyorman,o‘rmon ichra sayyorman,
Dumim supurgisifat, na do‘stim bor na ulfat,

Meni qilmay ko‘p kulgi, nomim to‘g‘ri ayt (tulki)

Tez aytish: Bir dona bedana, Bedana bir dona

Maqol: Oltin olma duo ol,
Hunar, hunardan unar,
Harakat,harakatda barakat,
Har kim ekkanini o‘rar,
Mehnat Mehnatning tagi rohat,
Ona yurting omon bo‘lsa, Rang-u ro‘ying somon bo‘lmas,
Bugunki ishni ertaga qo‘yma,
Qor yog‘di don yog‘di,
Bola odobi bilan aziz,
Qush qanoti bilan, odam do‘sti bilan,
Do‘stsiz boshim, tuzsiz oshim.
Bulbul chamanni sevar, Odam –Vatanni.

1-sinf O‘qish savodxonligi darsligida I-II- qism

Ertak: Kemiroy ertagi, Zumrad va Qimmat ertagi,

Topishmoq: Qo‘lsiz, oyoqsiz eshik ochar (shamol),
Oppoqqina dasturxon, yer yuzini qoplagan (Qor) ,
Oyog‘i yo‘q-qochadi, Qanoti yo‘q-uchadi, (shamol),
O‘tda yonmaydi, Suvda botmaydi (muz)
Bu jonivor beozor,
Usti nuqul tikanak,
Koptok deysiz bemalol, bo‘lib olsa g‘ujanak (tipratikan)
To‘r ustida yashaydi,
Pashshani o‘rab tashlaydi (O‘rgimchak)
Bir aybi bor, turib semiradi (xamir)
“Teg” desam tegmaydi, “Tegma desam tegadi” (Lab)
Yo‘l ko‘rsatar hammaga,
Hamisha uch xil chiroq,
E’tiborsiz bo‘lsa kim,
Deydi: “Ko‘zlarimga boq”(svetofor)
Sandiq to‘la oq sadaf,
Turishadi tortib saf,
O‘ttiz ikkita o‘rtoq,
Yashaydi ahil –inoq. (Tish)
Katta-kichik besh o‘rtoq, uyushsa, bo‘lar to‘qmoq (barmoq)
Dum-dumaloq, yum-yumaloq

Ichi to‘la havo-yey, tepsam otar shataloq (koptok)
Yo‘qdir qo ‘l-u oyog‘i, Na ko‘zi, na qulog‘i.
Ammo unga bir qadam, Yer shari, Oy-u Zuhro.
Bir tuyam bor guldiroq, hamma yeri yaltiroq.
Cho‘zilib yotar Narvon, undan o‘tar uy-karvon.
Baland Temir uy yurar, burni tog‘larni surar
Ertak,sher-u matnlar,yashar bir mamlakatda
Dunyoni o‘rganishga uning xizmati katta‘‘(Kitob)

Maqollar: Yoz mevasi-qish xazinasi,
G‘oz kelgani-yoz kelgani,
Yomg‘ir-ekinning joni,
Sog‘ tanda sog‘lom aql
Toza havo- ming dardga davo,
Til bilgan el biladi
Til-dil jarchisi
Do‘st- kulfatda sinalar

Tez aytish: Jamol, Jalol, Jo‘ralar,boqdi jajji jo‘jalar,
Sovuqda tovuqqa tovoqda bodroq sochdim,
Qo‘zichoq-ko‘zlari munchoq, ovunchoqning vaqti chog‘
Tojining tojdor xo‘rozi gultojixo‘roz tagida
Pirpirak pirillaydi, chirildoq chirillaydi
Tohir tog‘a tog‘da tulki tutdi
Qalpoqni top, qopqoqni yop
Oq choynakka oq qopqoq, ko‘k choynakka ko‘k qopqoq
Qozichog‘im, qo‘ng‘ir, oq, Qo‘ng‘iroqli qo‘zichoq.
Qurilishda terak kerak, demak, ekmoq kerak terak.
Shirin sharbatning

Ertaklar: Zumrad va Qimmat, Egrivoy va To‘g‘rivoy, Qizil shapkacha, Uch og‘ayni botirlar, Sholg‘om ertaklari asosida rasmlar berilgan, Serkaboboning hiylasi, Bo‘g‘irsoq, G‘alati ziyofat,

Sanamalar: bir, ikki, o‘n olti, o‘n olti deb kim aytdi, o‘n olti deb men aytdim.

Xulosa va tavsiyalar. Xalq og‘zaki ijodi bolalarning fikrlash qobiliyatlarini tarbiyalaydi, ularning ertaklarni so‘zlab berishlari va ertak tinglashlari bilan nutq madaniyatlari rivojlanadi. Bunda ertakdagi muhim badiiy detallarni tanlay bilishi va ularni ko‘zda tutilgan maqsadga qaratishi ham katta ahamiyatga ega – xarakterli detallar o‘quvchilarga estetik zavq bag‘ishlaydi, ta’sir qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022- yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60- son Farmoni \\ http://www.lex.uz

2. Afzalov M. O‘zbek xalq ertaklari haqida. – Toshkent: Fan, 1964. – 68 b.;

3.Asqarova O‘. Mo‘minova D. O‘qish darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Namangan. 2019

4.Madayev O. Sobitova T, Xalq og'zaki poetik ijodi.-Toshkent.: “Sharq”, 2010 -yil 17-29 betlar

5. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zali ijodi.-Toshkent.: “Musiqa” 2010- yil.7-9 bet

6.Baxtiyorovna, Jamolova Mohigul. "ERTAKLAR ORQALI BOSHLANG ‘ICH SINF O ‘QUVCHILARINING TANQIDIY FIKRLASH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH USULLARI: Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlar o'rni va rivojlanish omillari." Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari 4.1 (2024): 31-40.

7.Umidilloyevna, Saidova Muxayyo, and Jamolova Mohigul Baxtiyorovna. "Mythological Characters in Uzbek Folklore." Miasto Przyszłości 34 (2023): 166-168.

8.Джамолова, Мохигул. "METHODS OF DEVELOPING THE CRITICAL THINKING ABILITY OF PRIMARY CLASS STUDENTS THROUGH FAIRY TALES." Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences. 4.3 (2024).

9.Baxtiyorova, Sabrina, and Mohigul Jamolova. "USING FAIRY TALES TO ENHANCE COMPREHENSION SKILLS." Modern Science and Research 3.12 (2024): 873-876.

10.Bakhtiorovna, Jamolova Mokhigul. "Techniques for Fostering English Language Critical Thinking in Elementary School Pupils by Using Fairy Tales." Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education (2994-9521) 2.4 (2024): 263-268.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK 81/82

ALBERT KAMYU: ABSURDIZMINING FALSAFIY TAHLILI

Djurayev G'olib Abdurasulovich
ALFRAGANUS UNIVERSITY, katta o‘qituvchisi
TDSHU, mustaqil tadqiqotchi
jorayev2144@gmail.com

ANNOTATSIYA Ushbu maqolada fransuz ekzistensializmi namoyondalaridan biri Albert Kamyuning falsafiy qarashlari tahlil etiladi. Absurd va uning inson psixologik obrazida namoyon bo‘lishi o‘ziga xos falsafiy tizimga ega bo‘lib, hayotdan ma’no qidirgan insonning absurdga ro‘para kelishi ekzistensial krizis holatmi yoki haqiqarning bir ko‘rinishimi? Ekzistensializm, absurdizm va nigilizm nuqtai nazaridan absurdning qanday talqin etishi qiziqarli falsafiy tahlilning mazmunini tashkil etadi.

Kalit so‘zlar:absurdizm, ekzistensializm, erkinlik, mavjudlik, mohiyat, Jan Pol Sartr, Albert Kamyu, isyon.

АЛЬБЕР КАМЮ: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ АБСУРДИЗМА

АННОТАЦИЯ В статье анализируются философские взгляды Альбера Камю, одного из представителей французского экзистенциализма. Абсурд и его проявление в психологическом облике человека имеют свою философскую систему. Является ли встреча с абсурдом человека, ищущего смысл жизни, состоянием экзистенциального кризиса или проявлением истины? Интерпретация абсурда с точки зрения экзистенциализма, абсурдизма и нигилизма составляет предмет интересного философского анализа.

Ключевые слова: абсурдизм, экзистенциализм, свобода, существование, сущность, Жан-Поль Сартр, Альбер Камю, бунт.

ALBERT CAMUS: PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF ABSURDISM

ABSTRACT This article analyzes the philosophical views of Albert Camus, one of the representatives of French existentialism. The absurd and its manifestation in the psychological image of man have their own philosophical system, and is the encounter with the absurd a state of existential crisis for a person seeking meaning in life or a manifestation of the truth? The interpretation of the absurd from the perspective of existentialism, absurdism and nihilism is the content of an interesting philosophical analysis.

Keywords: absurdism, existentialism, freedom, existence, essence, Jean-Paul Sartre, Albert Camus, rebellion.

KIRISH

XX asr boshlarida sodir bo‘lgan jahon urushlarining mudhish asoratlarini o‘z tanasida his qilgan, o‘z turmush tarzini, hayot falsafasini obyektiv voqelik ta’siri doirasida ekzistensial subyektivizmi, absurdizmni butun insoniyatga baralla aytaolgan, Nobel mukofoti sovrindori Albert Kamyu nafaqat fransuz falsafasi, balki Yevropa, G‘arb falsafasi orqali falsafa tarixida katta iz qoldirdi. A.Kamyu bir necha marta o‘zini faylasuf, ekzistensialist emasligini ta’kidlagan bo‘lsa-da, Sartrni guvohligini [1;182] deyarli barcha faylasuflar uni ekzistensialist deb tasdiqlashadi. Uning roman, qissa, hikoya, badia va hatto kundaliklaridagi yozuvlari ham adabiyot, fikr-tafakkur insonlari uchun doimiy ko‘ngil hamrohiga aylanib ulgurgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Albert Kamyu ilmiy merosini ayniqsa, uning ijtimoiy-falsafiy va axloqiy qarashlarini o‘rganishda, tahlil qilishda bevosita uning “Begona”, “Vabo”, “Sizif haqida afsona”, “Kaligula” kabi badiiy-falsafiy esse va asarlari birlamch manba bo‘ladi. Bundan tashqari V.Alimasov, I.Mo’minov, G.M.Ruzmatova, X.Do‘stmuhammad, A.Saidov, Abdulla Sher kabi adib va faylasuflarningAlbert Kamyu absurd ta’limotini o‘rganishga salmoqli hissa qo‘shganlar.

Alber Kamyu ijodi badiiy adabiyotda, jumladan falsafiy tarixiy adabiyotlarda ko‘pgina buyuk G‘arb mutafakkirlari tomonidan o‘ziga xos uslubda, o‘z zamonasiga mos ravishda atroflicha tahlil qilib berilgan. Bunga ko‘plab misollarni keltirishimiz mumkin va ularning durdona fikrlaridan bugungi kun talabiga to‘liq javob bera oladigan yechimlarni ham topishimiz mumkin.

Jumladan, A.Kamyu ijodini yorituvchi rus tadqiqotchilari S.I.Velikovskiy, YE.P.Kushkin, A.F.Zotov, A.M.Rutkevich, Y.K.Melvil va boshqalarni ishlarini, tadqiqotlarini, risolalarini, maqolalarini misol qilib keltirishimiz mumkin. Jumladan, mazkur tadqiqotlarda buyuk mutafakkirning dunyoqarashi, inson haqidagi ta’limoti, ijtimoiy-axloqiy merosi aks etgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot olib borish mobaynida dialektik, tizimlashtirish, taqqoslash, tarixiylik va vorisiylik tamoyillaridan foydalanildi.

NATIJA VA TAHLILLAR

Alber Kamyu (1913-1960) fransuz faylasufi, ahloqshunos va adibi bo‘lib, uning asarlarida zamonaviy hayotga xos bo‘lgan begonalashish ko‘rib chiqiladi va u o‘zining absurd falsafiy kontseptsiyasi bilan mashhur bo‘ldi. U o‘zining mashhur *“Begona”*(1942), “*Vabo”*(1947), *“Quloq”*(1956) romanlarida,*“Sizif haqidagi afsona”* (1942) va “*Isyonchi”*(1951) falsafiy esselarida bu g‘oyalarni tadqiq qildi. 1957 yilda adabiyot bo‘yicha Nobel mukofoti bilan taqdirlangan.

Ekzistensialist faylasuflarning fikriga ko‘ra, inson hayoti olamning oldindan aytib bo‘lmaydiganligi tufayli sirli bo‘lib, asosiy e’tibor individual vakolat va o‘z harakatlari uchun shaxsiy javobgarlikka qaratilgan.

Sartr bilan zamondosh bo‘lgan Albert Kamyu bevosita ikki jahon urushini oqibatlarini ko‘rib qolmay bu ushush uning turmush tarzi va ongu-shuuriga kuchli ta’sir etmay qolmadi. Taqdir unga in’om etgan vatan o‘z ota-bobolari tomonidan bosib olingan Jazoir – asli Fransiyaning mustamlakasi edi. Pied-noir[371]lar, ya’ni, 1830 yilda fransuzlar bosib olgan Jazoirda tug‘ilgan fransuz va yevropaliklarning etnik-madaniy guruhida tavallud topgan Albert Kamyuning kolonizatsiyalashgan ijtimoiy-siyosiy muhitda uning dunyoqarashiga o‘zgacha iz qoldirganligini his qilish uchun, ekzistensial tanlovida absurdizmning vujudga kelishida, faol siyosiy-ijtimoiy jrayonlarga ta’sirli munosabatlarni adabiyot orqali namoyon etishi falsafiy tahlil uchun dolzablikka ega. Ajablanarli jihati shunda-ki, Albert Kamyu vafotidan ikki yil o‘tgach Jazoir mustaqillikka erishdi.

Nemis ekzistensial-faylasufi Karl Yaspers 1951 yilda yozadi: «Qachonki, Parijda yosh odam o‘ziga jalb qiluvchi kiyimda yursa, erkin jinsiy hayot kechirsa, ishlamasa qahvaxonalarda ko‘p vaqtini o‘tkazsa, g‘ayri oddiy iboralarni qo‘llasa – uni ekzistensialist, deb ataganlar; yarim asr ilgari bunday hayot tarzida yashovchi insonni Berlinda – nitsshechi, deb atar edilar. Lekin birinchi toifadagi inson Sartr bilan hech qanday umumiylikka ega bo‘lmaganidek, ikkinchi toifadagi inson ham Nitsshedan shunchalik farq qilgan. Ular bu faylasuflarning asarlarini o‘qiganlar, lekin ularni asl ma’nosini tushunmaganlar, mashhur asarlarining ko‘p mazmunli iboralarini yodlab olish bilan cheklanganlar, ulardan uslubiy mulohaza yuritish ko‘nikmasiga ega bo‘lmaganlar» [2;497]. Parijda zaruriy tarzda qora shiftlar bilan qoplangan «ekzistensial qahvaxonalar» paydo bo‘ldi, tashrif buyuruvchilarga «sog‘inch iztirobi», «qo‘msash», «mazmunsizlik» yoki «behuzurlik» kechinmalariga berilishlari, diqqatlarini jalb qilishlari yengil bo‘lishi uchun. Kamyuda bunday hayot tarzini modaga aylanishi e’tiroz uyg‘otgan, «absurdchilik» klassiklari safiga o‘zini qo‘shmagan. «Pushaymonlik», «samoviy qayg‘urish» o‘yinlarini Kamyu tafakkurning qashshoqligi bilan bog‘lagan. «Haqiqatan, mening avlodim odamlari ko‘p narsani ko‘rdilar, dunyoning rang-barangligi, faqat manzara sifatida saqlanib qolgan, - deb yozadi Kamyu 1948 yilda, - ular qamoqxonalarni biladilar, tongdagi qatllarni ko‘rganlar, beayb o‘limni guvohi bo‘lganlar, yolg‘onning g‘alabasini ko‘rganlar. Lekin bu – pushaymon emas! Bu – aniqlikdir. Haqiqiy pushaymon, ko‘rlikni bildiradi. Bu g‘azab, zo‘ravonlik, qotillik bilan o‘lchanadi. Bunday turdagi pushaymon bilan men hech qachon kelisha olmayman». Albatta, Kamyu qora shiftli qahvaxonada vaqt o‘tkazishga da’vat qilmagan, «absurdchilik» modasi uning ishtirokida tug‘ilmagan. Uning o‘zi juda murakkab hayotiy yo‘lni bosib o‘tgan. Bu yo‘lda ekzistensializmning nigilistik oqibatlarini yengib o‘tishga harakat qilgan. Bu evolyutsiya yo‘li uning ijodida yaqqol namoyon bo‘ladi.

[371] 1830-yil 18-iyunda Fransiya bosqinidan to mustaqillikka erishgunga qadar Jazoir ma’muriy jihatdan Fransiya tarkibiga kirgan; uning etnik Yevropa aholisi oddiygina jazoirliklar yoki *kolonistlar* deb atalgan. ***Pied-noir*** (fransuzcha, “qora oyoq”) atamasi 1962 yilda Jazoir urushi tugashidan biroz oldin keng tarqalgan.// https://en.wikipedia.org/wiki/Pieds-noirs

Kamyu «mantiqiy o‘zini o‘ldirishni» va Dostoyevskiyning Krillovini eslaydi. Biroq bu savolni «Yoki-yoki»da ko‘tarilishi unga yaqinroq bo‘ladi: «O‘z-o‘zini o‘ldirish – cheksiz erkinlikning salbiy shaklidir. Kimki ijobiy tomonini topsa, u inson baxtlidir». Kamyu «Sizif haqida afsona»sida diniy umid o‘lgan dunyodagi borliqdan ana shunday «ijobiy shaklni» qidirishni taklif qiladi. Kamyuning savoli shunday qo‘yiladi: yuksak mazmunsiz va farovonliksiz qanday yashash mumkin?

Dunyo o‘z-o‘zicha beburd emas, u faqat tafakkurdan holidir, u insondan tashqaridagi reallikdir. U bizning xohish-istaklarimiz va tafakkurimiz bilan hech qanday umumiylikka ega emas. Lekin bundan dunyoni bilib bo‘lmaydi, degan xulosaga kelib bo‘lmaydi. Shopengauerning «irodasi» singari irratsionaldir yoki Bergsonning «hayotiy jo‘shqinligi»dir.

Xuddi shunday absurddan qochish «o‘z-o‘zini falsafiy o‘ldirishni» ham tashkil qiladi – «absurdlik panjarasidan» «sakrab» o‘tishdir. Birinchi holatda savol beruvchi butunlay qilingan, ikkinchi holatda – aniqlik o‘rnini sarob egallaydi, xohish reallik-mavjudlik sifatida qabul qilindi, dunyoga – insonga xos bo‘lgan xislatlar – aql, muhabbat, rahmdillik va boshqalar tatbiq qilinadi. Falsafiy doktrinalar, ular ratsional bo‘ladimi yoki noratsional bo‘ladimi, dinga tenglashadi. Chunki ularda mukammal ma’no, tartib va mazmun bor, deb ta’kidlanadi. Yaqqol ko‘ringan bema’nilik, niqoblangan inson taqdiriga aylanadi. Absurdlik devorlari qulaydi: individual ong universal ongga solishtiriladi, xuddi Parmenidning «Yagonaligi»ga, Aflotunning «g‘oyalar dunyosi»ga yoki Kerkegor, Shestov va Yaspersning «Xudosi»ga. Lekin tafakkur aniqligi yo‘q. Kamyu bu yo‘lni «cheklanish» deb ataydi. Paskalning «ko‘ngil xushliklari»ga qiyoslaydi. Diniy e’tiqodni Kamyu yaqqol ko‘rishning xiralashishi, deb hisoblaydi. Insonni bema’ni mavjudligiga ko‘niktiruvchi, yoqlanmagan «sakrash»ga o‘xshatadi. Xristianlikni iztirob va o‘lim bilan kelishtiradi («O‘lim, qani sening zahring?»), lekin hamma transsendental tartib haqidagi isbotlar shubhalidir.

Kartezianchilikdan aniqlik timsolini hamda yaqqol tafakkurni meros qilib olib, Kamyu – Xudoning mavjudligi g‘oyasidan, uning haqiqatdan bor ekanligini keltirib chiqarib bo‘lmaydi – degan ontologik argument-dalilni inkor qiladi. «Absurdda sog‘lom fikr bir muncha ko‘proqdir, - deb yozadi Kamyu 1943 yilda, - Absurd yo‘qotilgan jannatni qo‘msashga iztirobli sog‘inchga bog‘lanadi» [3;1423].

Tasavvur aniqligini talab qilish, o‘z-o‘zi oldida haqoniy bo‘lishni bildiradi, bu har qandayin yolg‘onlarga berilmaslik, kelishuvlardan bosh tortish, bevosita o‘z tajribasiga ishonch, undan ustun bo‘lgan hech qanday narsani yo‘qligini bildiradi.

Shunday o‘ziga xos pozitsiyada turib Kamyu: aniq aqliy tafakkurlashni targ‘ib qiladi. Bu Aflotundan boshlab Gusserlgacha hamma «metafizika olamining» yevropacha an’analariga meros bo‘lib o‘tgan. Unga ko‘ra, aql namoyon bo‘lishga o‘xshatiladi, haqiqat – yorug‘likka yolg‘on-zulmatga, ilohiyot-yorug‘lik manbaiga yoki nurning o‘ziga. Bu metfizika goh ratsional tizimning xususiyatiga ega bo‘ladi, goh mistik doktrina xarakterini oladi. Lekin u doimo insoniy aqlni, tafakkuriylikni (yoki tafakkurdan ustunlikni) ilohiy nur bilan bog‘liqligini tan olgan. Kamyuga ko‘ra, aniq tasavvur faqat oxirgi mavjudotga berilgan. U o‘ziga begona bo‘lgan

dunyoga itarib, itqitib yuborilgan. Kamyu aynan aqlning ana shu yorug‘ tomonini har narsadan ustun qo‘yganligi uchun ham, inson borlig‘ining qorong‘u tomonlarini emas, balki mazmunni qidirishi bilan ham, «Sizif haqida afsona»sida ham chekka yevropacha nigilizm shakllaridan ancha yiroqda turadi.

Biroq absurd universal axloqiy normalarni inkor etilishi ham kelib chiqadi. Nitsshecha hayqiriqdan (entuziazmdan) xoli bo‘lmagan holda Kamyu absurddan shunday xulosani keltirib chiqaradi – «hama narsa mumkin». Yagona qadriyat sifatida faqat aniq tasavvur va kechinmalar to‘liqligi (jo‘shqinlik) qabul qilinadi. Absurdni o‘z-o‘zini o‘ldirish bilan yoki e’tiqodga «sakrash» bilan yo‘qotish zarur emas, uni maksimal darajada, to‘liq holda yashab o‘tish kerak. Komediant, Don Juan, Istilochi, Yozuvchi o‘z-o‘zini namoyon qiladi, yengib o‘tadi. Insonda hech qanday dastlabki gunoh yo‘q, shakllanish (oyoqqa turish) «ayb emas», mavjudlikning yagona baholash mezoni ko‘rsatkichi asllik, ichki-autentik tanlovi bo‘lishi kerak.

San’at o‘z-o‘zicha qadriyat bo‘la olmaydi, bu «ertangi kuni yo‘q ijoddir», u rassomga o‘z-o‘zini namoyon qilish quvonchini beradi, u o‘z ijodiy asarini yaratish ustida tinmay ishlaydi. Aktyor sahnada birin ketin ko‘p hayotlarni boshidan o‘tkazadi, yozuvchi (yo umuman, rassomning) «absurdlik holatining» tomoni o‘z-o‘zini intizomga solishda namoyon bo‘ladi, «bardoshlilik, chidamning va aniqlikning mahsuldor maktabi»dir. Ijodkor timsollar qamrovida bo‘ladi, afsonalar to‘qiydi, shu bilan birga o‘zini ham yaratadi, chunki tasavvur bilan borliq o‘rtasida hech qanday aniq chegara yo‘q.

«Sizif haqida afsona»sini yakuniga yetib qolganda Kamyu o‘zligini estetik jihatdan namoyon qilish borasidagi ilgari kelgan xulosalariga, keyinchalik shubhalari kuchayib boradi. Sartrning «Behudalik» nomli asariga yozgan taqrizida uni asosiy qahramoni bo‘lgan Antuan Rokantenning isyoni «absurdlik ijodkorligiga» olib kelgani uchun e’tiroz bildiradi.

Ko‘pgina aqliy faoliyat vakillari Nitsshe hikmatlarini ta’sirchan ahamiyatini qayta ko‘rib chiqishga majbur bo‘ldilar. Kamyu yashirin holatda «Nemis do‘stiga maktub»ini yozayotganida, o‘shanda emigrant bo‘lgan Tomas Mann intellektuallarni nozik axloqsizlikka ta’qiqlovchi tamg‘a bosishlariga da’vat qilgan. Axloqsizlik uning fikriga ko‘ra, «qon va temir» nigilizmini dunyoga kelishiga yordam berdi: «Davr bizni vijdonimizni o‘tkirlashtirdi, bu esa fikrni hayot va mavjudlik oldida majburiyatlari, burchlari borligini ko‘rsatdi, ular oxirigacha o‘yingoh bo‘lib qoldi. Tafakkurdagi va adabiyotdagi spektakllar bor, ular bizlarni ilgariga nisbatan, kamroq hayajonga sola boshladi, bizlarga nonko‘rlik va ahmoqonolik bo‘lib ko‘rina boshladi. Ruh bugungi kunda axloqiy davrga kirdi, ezgulik va yovuzlikni yangicha axloqiy va diniy nuqtai nazardan ajratish davriga kirdi» [4;330-331]. Endilikda isyon, aksincha, «iflos dahshatni va qonli daryoni» keltiruvchi afsonaga qarshi qaratilishi lozim.

"Absurdizm" atamasi aniq nimani anglatadi? Boshqa odamlar absurdlarni qanday ko‘rishadi? Bu turmush tarzi kimgadir qanday ta’sir qilishi mumkin? Alber Kamyuning “Begona” romani bu kabi xavotirlarning ko‘pini ko‘taradi. Merso, yoshi o‘ttizdan oshgan yigit - bu oqilona romanning diqqat markazida. Hikoya uning hayotidagi voqealarning keng spektrini qamrab oladi, uning Mari bilan ishqiy munosabatidan tortib, qotillik uchun gilyotinga hukm

qilinishigacha. Mersoning absurd turmush tarzi va shaxsiy ideallari bu hodisalar davomida asoratlarni keltirib chiqaradi. Natijada, Kamyu absurdizm va aksil-madaniy dunyoqarashga rioya qilishning zararli oqibatlari haqida aniq muqaddima beradi. Boshqa zamonaviy mafkuralarga qaraganda, absurdizm kamdan-kam uchraydigan falsafa, ammo hali ham hayotiy o‘ziga xos ko‘rinishga ega. Absurdlik - bu insoniyatning koinotda maqsad yoki mantiqiy tushuntirishga urinishlarini qo‘llab-quvvatlaydigan falsafiy qarashdir, chunki hech bo‘lmaganda odamlar uchun bunday ma‘no yo‘q. Bu kontseptsiyada absurdlik borliqning ma‘nosizligi va tasodifiyligiga ishonish sifatida ta’riflanadi. Hayotdan maqsadni izlash befoyda deb topiladi. Ijtimoiy majburiyatni bajarish uchun tadbirlarda qatnashish ahmoqona tuyuladi. Bu “Begona”da keng tarqalgan mavzu bo‘lib, u tez-tez namoyon bo‘ladi. Ijtimoiy tomonidan belgilangan me’yorga rioya qilish o‘rniga, absurdlar boshqalar ulardan kutgan narsadan ko‘ra o‘zlariga tabiiy bo‘lgan narsani qilishni talab qiladilar. Ijtimoiy tartibot, me’yor va axloqqa moslashish emas, balki xaqiqiylikka intilish quvvatlanadi.

Absurdizmning yetakchi namoyandasi sifatida Alber Kamyu odamlarga uning asosiy tamoyillari haqida ma’lumot berishda ta’sirchan bo‘ldi. Kamyu absurdizmning rivojlanishida hal qiluvchi shaxs bo‘lib, nazariyaning vakili bo‘lib xizmat qilgan. “Begona” kabi asarlarida u absurdlikni tadqiq qilgan. Aynan "Begona" asarida Kamyu absurdizm va uni insonning kundalik tajribasiga qanday qo‘llash mumkinligini ko‘rib chiqadi. Merso orqali Kamyu absurdizmning noan‘anaviy falsafalarining bir qismini isbotlaydi. Merso o‘zini “absurdist” sifatida ta’riflaydi, u faqat o‘zi uchun muhim va unga tegishli bo‘lgan narsalarga e’tibor beradi, ammo odamlar uchun o‘zining xatti-harakatlari qanday taassurot qoldirishi mumkinligi haqida mutlaqo o‘ylamaydi. Mersoning onasi vafotidan keyin bu falsafa paydo bo‘ladi. Merso onasi bilan so‘nggi vidolashuv onida, dafn marosimi direktori undan so‘radi: “Onangni yana bir bor ko'rishni xohlaysanmi?” Mersoning bunga javobi oddiy “Yo‘q” [5;28]. Dafn marosimidan so‘ng, Merso uyga qaytishi haqida shunday hikoya qiladi: “…avtobus Jazoirning charog‘on chiroqlari oralab yurayotganda, hozir borib o‘zimni to‘shakka tappa tashaymanu o‘n ikki soat qotib uxlayman, deb quvonch bilan o‘ylaganim esimda.” Mersoning bu xatti-harakati istisno emas. Garchi bu jumlalar Merso onasining o‘limi haqida qayg‘urayotgandek taassurot qoldiradi, ammo bu unday emas. Merso uchun onasining o‘limi ahamiyati yo‘qligini qabul qilish va davom etish yanada oqilona yondashuv bo‘ladi. Merso onasining o‘limi uchun qayg‘uradi, lekin u buni qilishga majbur emas. Ijtimoiy axloq normalariga amal qilishga majbur bo‘lmagan, aksincha, jamiyat e’tirof etadigan axloq normalariga amal qilishni – shaxsiy erkinlikni chegaralash deb biluvchi tafakkurni Kamyu tasvirlab beradi.

Absurd falsafasida insonlarning o‘z borlig‘ini anglash va ma’no topishga bo‘lgan cheksiz intilishlari bilan ma’no yo‘qligi yoki insonning bu ma’noni topa va anglay olmasligi o‘rtasidagi ziddiyatni ko‘rsatishga g‘amxo‘rlik qilinadi. Bu falsafada hayotning ma‘nosini inkor etish yo‘q, lekin da‘vo shuki, borliqda ma‘no mavjud bo‘lsa ham, odamlar bu ma'noni tushunish yoki kashf qilish va ma‘noga ishonch hosil qilish qobiliyatiga ega emaslar.

XULOSA

Albert Kamyu va Kierkegorga ko‘ra, bema‘ni odam borliqda ma‘no izlaydigan tirik mavjudot sifatida uchta mumkin bo‘lgan echimga ega:

1. O‘z joniga qasd qilish - bu yechimda inson o‘z hayotiga nuqta qo‘yadi va ekzistensial absurdlikka javob sifatida birinchi niyat bilan o‘limga olib keladi. Albert Kamyu va Soren Kierkegor bu yechimni qo‘llab-quvvatlamaydi va ular o‘z joniga qasd qilish bema‘nilikning eng yuqori bosqichi deb hisoblashadi.

2. Din, diniy e’tiqod, xudoga e’tiqod - bu yechimda inson ilohiy mavjudotga ishonadi va shuning uchun olamda ma‘no borligiga butun qalbi bilan ishonadi. Ekzistensialist bo'lgan Kierkegorning ta’kidlashicha, Xudoga ishonish mantiqiy emas, lekin ba’zida absurd muammosini hal qilish uchun inson hayoti uchun zarurdir. Boshqa tomondan, Albert Kamyu Xudoga ishonishga keskin qarshi chiqadi va uni “falsafiy o‘z joniga qasd qilish” deb ataydi, shu bilan birga Nitsshening Xudoning o‘limi haqidagi qarashini ma’qullaydi.

3. **Absurdni qabul qilish va tushunish** - bu yechimda absurd odam absurdni tushunadi va qabul qiladi va o‘z hayotining ma’nosizligi va ekzistensial absurdlikka qaramay yashashni davom ettiradi. Alber Kamyuning fikricha, bu yechim ideal va eng yaxshisidir va absurd odam ekzistensial absurdlikni qabul qilishi va unga qarshi chiqmasligi, ayni paytda olib keladigan yaxshi narsalarni anglab, qadrlash orqali o‘ziga xos “isyon” ko‘rsatishi kerak.

Alber Kamyuning “Sizif haqidagi afsona” essesida Kamyu nima uchun o‘z joniga qasd qilish yoki ilohiy mavjudotga ishonishni qo‘llab-quvvatlamasligini tushuntirishga harakat qiladi, u buni “falsafiy o'z joniga qasd qilish” deb ataydi. Albert Kamyuning ta’kidlashicha, diniy e’tiqod bo‘lgan falsafiy o‘z joniga qasd qilish bema’nilikdan qochishga urinishdan boshqa narsa emas. Imonning o‘zi mantiqiy emas va odamlar Xudoning mavjudligi yoki yo‘qligiga ishonch hosil qila olmaydi. Bundan tashqari, Kamyuning ta‘kidlashicha, haqiqiy o‘z joniga qasd qilish, xuddi falsafiy o‘z joniga qasd qilish kabi, ma‘nosiz dunyo o‘z joniga qasd qiluvchi odam uchun mos emasligi haqidagi bayonot va bu o‘z joniga qasd qilishdan qochishga urinishda namoyon bo‘ladigan absurdni qabul qilmaslikdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jan Pol Sartr. Abdulla Sher tarjimasi. Ekzistensializm to‘g‘risida. Jahon adabiyoti. 1997. 5-son.
2. Jaspers K.(1968), Was ist Existenzialismus? //Aneigung und Polimik. Munchen
3. Camus A. (1965) Essais. Bibliotheque de la Pleiade. Paris.
4. Манн Т., Манн Г. Эпоха. Жизнь. Творчества. –М.,1988.
5. Камью, Альбер.Ахмад Аъзам таржимаси. 2023. “Бегона”. “Ёшлар матбуоти”.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDC: 8.81-139

FORMATION OF AGRICULTURAL TERMS IN THE ENGLISH LANGUAGE AND MEANING OF AGRICULTURAL TERMS IN THE SEMANTIC STRUCTURE OF LEXICAL UNITS

Egamberdiyeva Dildora Usubjonovna
Lecturer of department of teaching languages,
Andijan branch of Kokand University
Andijan, Uzbekistan

Abstract: In this article, one of the most important processes in the formation of agricultural terminology in the English and Uzbek languages are analyzed. The relevance of the study is also determined by the fact that the semantics of agricultural terms is studied not in any one language, but in comparison with English and Uzbek.

Key words: agriculture, lexical units, cognitive, terminological semantics and vocabulary in the agricultural sphere, pragmatics, semantic structure, foreign languages, scientific ideas.

Аннотация: В данной статье анализируется один из важнейших процессов формирования сельскохозяйственной терминологии в английском и узбекском языках. Актуальность исследования определяется также тем, что семантика сельскохозяйственных терминов изучается не в каком-то одном языке, а в сравнении с английским и узбекским.

Ключевые слова: сельское хозяйство, лексические единицы, когнитивная, терминологическая семантика и лексика в сельскохозяйственной сфере, прагматика, семантическая структура, иностранные языки, научные идеи.

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida qishloq xo‘jaligi terminologiyasining shakllanishidagi muhim jarayonlardan biri tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi qishloq xo‘jaligi atamalarining semantikasining bir tilda emas, balki ingliz va o‘zbek tillari bilan qiyoslab o‘rganilishi bilan ham belgilanadi.

Kalit so'zlar: qishloq xo'jaligi, leksik birliklar, kognitiv, terminologik semantika va qishloq xo'jaligi sohasidagi lug'at, pragmatika, semantik tuzilma, xorijiy tillar, ilmiy g'oyalar.

INTRODUCTION

The article analyzes one of the most important processes in the formation of agricultural terminology in the English language - changes in the content of verbal signs on agricultural

topics. It examines the features of the formation of agricultural terms in the English language (using the terms of selection and seed production as an example) and the development of new agricultural meanings in the semantic structure of lexical units used in the pre-scientific periods, and concludes that the agricultural lexical-semantic variants formed in these periods at the stage of the formation of agronomic science passed into the category of terminological meanings and received lexicographic fixation in special agricultural dictionaries of the 19th - early 20th centuries.

METHODS

In the period of scientific and technological progress, scientific style acquires great importance. Linguistic means of conveying scientific ideas, hypotheses, discoveries are of extreme interest to linguists. A large number of works are devoted to the study of scientific sublanguages, but, nevertheless, the issues of the origin and arrangement of the terminological vocabulary of the metalanguage of a number of specific sciences remain unresolved. This is the case, in particular, with the terminological semantics and vocabulary in the agricultural sphere, which have not yet been covered either in English or in Uzbek linguistics, especially in a comparative sense. This terminology includes many terminological subsystems. Given the versatility of the problem, we limited our tasks to the study of the lexical and semantic features of the terminological subsystem of the agricultural field of science in the English, Uzbek and Russian languages.

The tasks, goals and subject of the study predetermined the complex use of descriptive-comparative, diachronic and statistical methods of analysis.

Semantic-comparative analysis of agricultural terminology makes it possible to identify its properties and patterns in English, Uzbek and Russian.

The main goal of the work is to determine the structural-semantic and word-formation features of agricultural vocabulary and terminology in a comparative-contrastive aspect.

RESULTS AND DISCUSSION

Due to the expansion of the social functions of the Tajik language, it began to serve the socio-political and national economic, including agricultural, spheres of life. As a result, the meanings of many words and phrases turned into scientific agricultural terms: invertebrate, cutting, cleaning, cutting or crushing of forage to improve palatability, grafting, domestic animals, cattle.

In comparison with other semantic fields of terminology in the agricultural terminology, the number of Arabic and Turkic words is insignificant, especially in the sphere of agriculture, plant growing, viticulture, soil science. For example: farming (dehqonchilik), animal (hayvon), food (ozuqa), etc. Agricultural terms of Uzbek origin were borrowed by the Tajik language as a result of economic, social, ethnic and linguistic relations with the Turkic-speaking peoples of Central Asia. Many of these terms have undergone significant changes in semantics or have been replaced by native Tajik or international words. Thus, instead of sour milk (qatiq) or (kefir) is now used.

The analysis of the denotative meaning of the terms in their relationship with designations, concepts in terms of determining the nature of the systemic organization of agricultural terminology made it possible to identify thematic groups of etymologically heterogeneous words. Thus, nouns are combined into thematic groups denoting the names of agricultural industries and their parts, characterized by the presence or absence of a particular organ and details of agricultural nomenclature, by similarity with a particular organ or parts of plants, animals, etc.: agriculture, soil science, industrial crops, cotton growing, plant physiology, vegetable growing, genetics, selection and seed production, forestry, fruit growing.

The most open and heterogeneous in terms of its constituent terms is the microsystem "technical culture", and the most closed are "plant physiology", "genetics", "selection" and "seed production", due to the specificity of their scientific and conceptual system and objects of study. Our analysis of the lexical and grammatical composition of agricultural terminology of the Uzbek language allows us to state that verbs can act in the function of agricultural terminology along with nouns. If nouns are generally recognized as units of terminology, then verbs in the status of terms are far from indisputable for researchers, although it is obvious that they are quite independently represented in the terminology. It is from verbs that parallel noun terms originated to denote the same processes, as if proving that the terminology includes far from only desemantized verbs: ridging, pour. Borrowed words-terms have acquired and continue to acquire significant importance in terminology: borrowed verbal terminology does not correlate in the consciousness of native speakers with any other meanings and functions in accordance with the pragmatics specified in them. For example: tomato, potato, melioration, combine, tractor, plow, seeder, farm, silo, agricultural technology, cultivation, herbicide.

Under the influence of semantic attraction, they enter into semantic relations with other nominal units and formants of the language and are relatively easily adapted to the terminology system that borrowed them, which is further facilitated by their further completion by word-formation means of the Uzbek language.

Based on the linguistic analysis of the factual material, it was revealed that the agricultural terminology of the Uzbek language is formed by the semantic method and the method of transcription.

There are four ways of forming terms in the process of nomination:

1. morphological,
2. semantic,
3. borrowing.

I. Morphological method, in turn, is divided into:

1) affixal,
2) non-affixal,
3) abbreviation,
4) addition

1) Affixation in terms is of three types:

a) prefixation,

b) suffixation,

c) prefix-suffix method.

Prefixation - adding prefixes to both simple and derived.

a+ field = afield - in field. Suffixation - the addition of suffixes to simple and to derivatives.

late +ness = lateness.

Prefix-suffix method - adding a suffix and a prefix to the original term.

a+pic+al= apical- apical — apical a prefix denoting "direction", -pic -related root morpheme, -al - suffix denoting "to be related". The affixless method is:

a) conversion,

b) suffixless.

Conversion is the formation of new terms as a result of the transition of terms from one grammatical class to another:

dwarf- dwarf plant — dwarf – stocky.

Agricultural terms in the compared languages have a wide range of compatibility. They are used not only in agricultural literature, but also in fiction.

The semantic and structural analysis of the agricultural terminology showed that the relationship of terms with the system of agricultural concepts correlates with the types of their word-formation specificity: a) with the lexical system of the Uzbek language; b) with the lexical system of classical languages (Greek and Latin); with borrowed words from Russian and Arabic.

The language analysis is built according to the scheme of step-by-step development from structure to semantics, from the synthesis of structural characteristics of units in the expression plan to the volume of modeling the content plan of the studied material (composition of the agricultural terms). The structure is understood as the word-formation modeling of the agricultural terms, which is considered on the basis of models (types) of word formation of the Uzbek language in the range of the agricultural terms sample from special industry dictionaries. Such word-formation models were selected, through the prism of which the structural organization of the expression plan of the agricultural terms is studied. This is an affix model, a model of word composition, the formation of complex words, i.e., multi-root agricultural terms, a model of compound agricultural terms - multi-word terms. The most significant for terminological formation in the Uzbek language are the affixation model, especially suffixation, and the model of compound word formation, characteristic of the language of the analytical system. The semantic organization of the entire composition of the agricultural terms - their content plan is derived through modeling using the method of isolating thematic blocks - lexical-semantic groups and subgroups, such as agriculture, soil science, plant growing, livestock farming, etc.

CONCLUSION

This approach to the formation and improvement of lexical skills in operating terminological vocabulary, as well as the learning process as a whole, seems quite constructive and can be used with appropriate modification at the stage of secondary specialized and higher professional education, as well as postgraduate education.

Agricultural terms as a component of the nomination of the reality surrounding a person are one of the most ancient and developed lexical layers. They reflect the natural-geographical environment of a person.

The terms of these groups mainly refer to nouns and form substantive term combinations, which is the main similarity of agricultural terminologies in both English and Russian. Adverb terms are rare for all languages, especially for English.

The most productive ways of forming agricultural terms in the process of nomination in English, Russian and Uzbek are morphological and syntactic methods. The most common types of morphological method in English are affixation, conversion and addition, in Russian - affixation and addition. Abbreviation and conversion in Russian are unproductive. In English there is no suffixless method, which is in Russian. The semantic method is more characteristic of English than of Russian.

LIST OF LITERATURE USED:

1. Arakin V.D. Comparative typology of English and Russian. - Moscow: Vysshaya shkola, 1972.- 370 p.

2. Berezina F.M., Golovin B.N. General Linguistics- M.: Education, 1989.-416 p.

3. Wuster E. Introduction to General Terminology. M.: Education, 1989.-416 p.

4. Golovin B.N. Linguistic Theory of Terms- M.: Higher School, 1987.-103 p.

11. Zyatkovskaya R.G. Semantics and structure of the word Kalinin: KSU, 1984,- 163 p.

5. Kiyak T.R. Motivation of lexical units- Lvov: Higher school, 1988.-160 p.

6. Kopylov V.I. Term Formation- M.: Education, 1989.- 415 p.

7. Kubryakova E.S. Types of Linguistic Meanings. Semantics of a Derived Word.- M.: Nauka, 1981.-200 p.

8. Nelyubin L.L. Terminology - M.: Education, 1989. - 420 p.

9. Novikov L.A. Semantics of the Russian language. - M.: Higher School, 1982. - 272 p.

10. Tkacheva L.B. Terminological support of scientific and technical progress. - Omsk, Publishing house of the state. University, 1987. - 198 p.

11. Shterngerts B.M. Term formation M.: Higher school, 1962.- 412p.

12. Baranov P.A. Agriculture and agricultural crops- M.: Science, 1980.-340p.

13. Bdoyan V.A. Agricultural culture- M.: Science, 1984.- 212p.

14. Robinson W. The English Flower Garden-London: John Murray Albermarle Street, I960,- 832p.

15. Watson S.A.S. Agriculture-London: 98 Great Russel Street, W.C.I, 1945.-883p.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

EXPRESSIVE INTENSIFICATION OF SUFFIXES IN FRENCH AND UZBEK ARGOTISMS

Laura-Aquilina Kavilova
Jizzakh State Pedagogical University

Abstract: This paper examines the phenomenon of expressive intensification through suffixation in French and Uzbek argot (slang). It explores the ways in which emotional emphasis is conveyed by adding suffixes, providing illustrative examples from both languages. Special attention is paid to the influence of English-based global subcultures and internet language on contemporary slang formation. The goal is to highlight common morphological processes, cultural factors, and the role of borrowed elements in shaping modern slang in French and Uzbek contexts.

Keywords: French argot, Uzbek argot, suffixation, expressive intensification, slang, global subcultures

Annotatsiya: Bu ishda fransuz va o‘zbek tillarida argot (jargon) tillarida qo‘shimchalar orqali ifodali kuchayish hodisasi ko‘rib chiqiladi. Har ikki tildan ko‘rgazmali misollar keltirib, qo‘shimchalar qo‘shish orqali hissiy urg‘u berish usullarini o‘rganadi. Ingliz tiliga asoslangan global submadaniyatlar va internet tilining zamonaviy jargon shakllanishiga ta'siriga alohida e'tibor qaratilgan. Maqsad - umumiy morfologik jarayonlar, madaniy omillar va fransuz va o'zbek kontekstlarida zamonaviy jaranglarni shakllantirishda o'zlashtirilgan elementlarning rolini ko'rsatish.

Kalit so‘zlar: fransuz argoti, o‘zbek argoti, qo‘shimcha, ekspressiv intensifikasiya, jargon, global subkulturalar

Аннотация: В этой статье рассматривается явление экспрессивной интенсификации посредством суффиксации во французском и узбекском арго (сленге). В ней изучаются способы, которыми эмоциональный акцент передается путем добавления суффиксов, с предоставлением иллюстративных примеров из обоих языков. Особое внимание уделяется влиянию глобальных субкультур на основе английского языка и интернет-языка на формирование современного сленга. Цель состоит в том, чтобы выделить общие морфологические процессы, культурные факторы и роль заимствованных элементов в формировании современного сленга во французском и узбекском контекстах.

Ключевые слова: французское арго, узбекское арго, суффиксация, экспрессивная интенсификация, сленг, глобальные субкультуры

Introduction

Slang, or argot, has long been a subject of linguistic fascination due to its dynamic, ever-evolving nature. In both French and Uzbek, argot serves not only as a creative outlet for speakers, but also as a reflection of social identity, group membership, and cultural exchange. One of the most intriguing features of argot is the way suffixation can intensify emotional connotations, thereby reinforcing the expressive force of slang words [Akhmedov 12].

While French argot has been extensively studied within the context of youth language, *banlieue* speech, and the historical tradition of *louchébem*, Uzbek argot is less commonly discussed in international academia. Nevertheless, Uzbek slang, especially among younger generations, exhibits similar patterns of morphological creativity [Shodmonov 58]. Additionally, both French and Uzbek have embraced loanwords from English, particularly in the domains of music, technology, and global youth subcultures, leading to further innovations in suffix usage [Roux 36].

This paper aims to:

1. Compare and contrast the role of suffixation in French and Uzbek argot.
2. Demonstrate how emotional intensity is reinforced via specific morphological processes.
3. Highlight the growing influence of English-based global subcultures on slang formation in both linguistic contexts.

1. The Role of Suffixation in Emotional Intensification

1.1. French Argot Suffixes

In French slang, suffixes such as *-oche* or *-ard* often carry a derogatory or humorous tinge. For instance, a standard French term like *femme* (woman) can become *femmoche* in certain slang contexts to add an air of humor or exaggeration [Lefebvre 22]. Meanwhile, *-eux* is sometimes used to form affectionate or diminutive variants, though it can also acquire ironic undertones depending on the speaker’s intonation.

Historically, French has been open to adaptation of external influences, especially from English [Durand 19]. In youth culture and on social media, loanwords from English are increasingly integrated with native French affixes. For example, *tweet* may become *tweetos* (with a playful slang suffix) to denote an active user on Twitter, adding both familiarity and a humorous or light-hearted tone [Roux 39].

1.2. Uzbek Argot Suffixes

Uzbek slang frequently utilizes suffixes that stem from the agglutinative nature of the language [Karimov 76]. Common suffixes such as *-cha*, *-gina*, or *-lik* can intensify the emotive force of a base word. For example, the word *gap* (“talk” or “matter”) may be slangily expanded to *gapcha* to imply a quick, witty remark—often with a slightly mocking or playful nuance [Akhmedov 15].

Additionally, the suffix *-voy* can sometimes be appended to nouns or borrowed terms to create an affectionate or ironic effect, similar to diminutives in other languages. As global trends

filter into Uzbek youth culture, loanwords from English or Russian (itself a mediator of Western slang) may undergo agglutinative suffixation to reflect new realities. An internet-derived word like *blog* could become *blogcha* in a casual or humorous context [Shodmonov 60].

2. Influence of English-Based Global Subcultures

2.1. Borrowed Argotisms and Hybrid Forms

Both French and Uzbek slang continue to incorporate a range of lexemes from English, especially those associated with global music, fashion, and internet subcultures [Durand 20]. Words like *rap*, *fan*, or *swag* are not only borrowed but also adapted morphologically to fit local phonological and grammatical rules. In French, the suffix *-iser* can transform an English base into a French-style verb (e.g., *checker* from “check”), whereas in Uzbek, an English loanword might receive several affixes to denote person, number, or emotive shading [Karimov 78].

These hybrid forms highlight the creative interplay between local linguistic traditions and global influences, resulting in new forms of argot that speak to the experiences of younger generations. The process of suffixation, whether in French or Uzbek, serves as a vehicle for emotional intensification, identity expression, and group solidarity [Roux 41].

2.2. The Internet and the Acceleration of Linguistic Change

Social media platforms, online gaming communities, and streaming services have accelerated linguistic innovation in both France and Uzbekistan. Slang terms can spread rapidly across borders, leading to shared vocabularies and suffixation patterns. This phenomenon is particularly noticeable when slang items originating in English become common currency among French and Uzbek internet users, who then adapt these items with native suffixes for humor or emphasis [Lefebvre 25].

Consequently, suffixation becomes a site of negotiation between tradition and modernity, bridging cultural gaps and fostering new forms of linguistic creativity. For example, a term like *like* (as in a social media “like”) might evolve into *likcha* in Uzbek, signifying a small or trivial endorsement, or it might become *likos* in French slang, implying a casual or fleeting approval [Shodmonov 63].

2.3. Comparative Table of Examples

To illustrate the morphological processes of expressive intensification, **Table 1** provides a few representative slang terms in both French and Uzbek. Each entry shows the standard word, its slang/argot form (with the suffix), and the corresponding emotional or stylistic nuance.

Table 1. Examples of Suffixation in French and Uzbek Argot

Language	Standard Word	Slang / Argot Form	Suffix	Emotional Connotation
French	femme (woman)	femmoche	-oche	Humorous, slightly derogatory
French	tweet (to tweet)	tweetos	-os	Playful, casual, internet-based slang
French	like (social media)	likos	-os	Informal, fleeting approval
Uzbek	gap (talk/matter)	gapcha	-cha	Quick remark, mocking or playful nuance

Language	Standard Word	Slang / Argot Form	Suffix	Emotional Connotation
Uzbek	blog (internet)	blogcha	-cha	Humorous, casual, internet-based usage
Uzbek	fan (English loan)	fanvoy	-voy	Ironic or affectionate nuance

Conclusion

The study of expressive intensification through suffixation in French and Uzbek argot reveals both parallels and unique features of these two linguistic spheres. French argot employs a variety of historically rooted suffixes that gain additional nuance under the influence of English and internet culture. Uzbek slang, grounded in an agglutinative language structure, similarly demonstrates creativity by adapting borrowed terms through local suffixation processes.

As global subcultures become increasingly interconnected, the role of suffixation in intensifying emotional expressions will likely grow more complex. Future research could focus on a larger corpus of argotisms, analyze sociolinguistic variables (e.g., age, region, and social class), and investigate potential new suffixes arising in the wake of evolving global communication patterns. Ultimately, the study of suffixation in argot underscores the dynamic nature of language and the powerful ways in which speakers manipulate linguistic resources to express identity, emotion, and belonging.

REFERENCES

1. Akhmedov, Rustam. *Contemporary Uzbek Argot Studies: A Linguistic Perspective.* Tashkent: Uzbekistan National Press, 2021.

2. Durand, Cédric. “L’argot dans la francophonie: Évolution et perspectives.” *Revue de Linguistique*, vol. 5, no. 2, 2021, pp. 18–32.

3. Karimov, Bekhzod. *Comparative Morphology: Uzbek-French Parallels.* Tashkent State University Press, 2023.

4. Lefebvre, Monique. *Langage des banlieues: La créativité lexicale en français contemporain.* Presses Universitaires de France, 2022.

5. Roux, Jean-Michel. “Global Subcultures and Language Borrowing in French and English.” *Journal of Sociolinguistics*, vol. 10, no. 1, 2023, pp. 34–47.

6. Shodmonov, Dilshod. “Suffixation in Uzbek Slang: The Role of Expressive Markers.” *Language & Culture Journal*, vol. 8, no. 3, 2022, pp. 57–65.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ASRIY LIRIKASIDA G‘OYA VA MAVZU UYG‘UNLIGI

Fayzullayev Zavqiyjon Qobiljon o‘g‘li,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Eron hududida yashab, ijod qilgan turkiynavis shoir Asriy Tabriziy asarlarida g‘oya va mavzu uyg‘unligi haqida so‘z boradi. Tadqiqotda Asriy ijodda salaflardan ta’sirlangani, mavzu mundarijasining miqyosi, xususan, yor vasfi, ishq iztirobi va oshiq holati bayoni singari abadiy mavzularga o‘ziga xos tarzda yondashib, o‘z g‘oyalarini noan’anaviy tarzda ifodalagani qiyosiy tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *Navoiy, Fuzuliy, Asriy, tamsil, o‘ynor, husni ta’lil, vor, yo‘x, kelmishlardaniz, tasavvuf, qo‘shmo, musanno, fuzuliyona uslub, noodatiy talqin.*

ГАРМОНИЯ ИДЕИ И ТЕМЫ В ЛИРИКЕ АСРИ

Аннотация. В данной статье рассказывается о гармонии идеи и тематики в творчестве тюркоязычного поэта Асрия Тебризи, который жил и творил на территории Ирана. Исследование представляло собой сравнительный анализ того, как на творчество столетней давности повлияли предшественники, масштаб содержания темы, в частности, того, как йор Васфи, автор описания страданий и состояния любви, уникальным образом подошел к вечным темам и выразил свои идеи нетрадиционным способом.

Ключевые слова: Навои, Физули, столетие, представление, пьеса, Хусейн, вор, ор, приди, мистика, не добавляй, Мусанно, физулианский стиль, необычная интерпретация.

HARMONY OF IDEA AND THEME IN THE LYRICS OF THE ASRI

Annotation. This article talks about the harmony of Idea and theme in the works of turkiynavis poet asriy Tabrizi, who lived and worked on the territory of Iran. The study was a comparative analysis of how century-old creativity was influenced by predecessors, the scale of the content of the topic, in particular, as yor Wasfi, the statement of the anguish and the state of love, approached eternal topics in a unique way and expressed their ideas in an unconventional way.

Keywords: Navoi, Fuzuli, century, representation, play, Hus Ta’lil, vor, or, come, mysticism, do not add, Musanno, fuzulian style, unusual interpretation.

Kirish. XVII asrda forsiy adabiyotning “beshigi” bo‘lgan Eron hududida yashab, ijod qilgan turkiygo‘y va turkiynavis shoirlar orasida Asriy Tabriziy qalamiga mansub asarlar alohida ahamiyatga ega. Ma’lumotlarga ko‘ra, bizga uning bor yo‘g‘i 33 ta g‘azali (shundan 4 tasi g‘azali musanno), 1 ta muxammasi, 1 ta pandnomasi va 2 ta qo‘shmo she’ri yetib kelgan [6]. Mazkur g‘azallar, muxammas va qo‘shmo she’rlar, asosan, ishqiy, tasavvufiy va falsafiy ruhda bitilgan bo‘lsa, tabiiyki, pandnoma didaktik mazmunda yozilgan. Asriy g‘azallarini diqqat bilan o‘qigan o‘quvchi ularda turkiy mumtoz adabiyot darg‘alari – Alisher Navoiy, ayniqsa, Muhammad Fuzuliydan kuchli ta’sirlanish borligini darhol payqaydi.

Masalan, Navoiyning yor yuzida silkinib turgan zulfni suv bilan o‘ynab turgan hindubachaga o‘xshatib, tamsil san’ati usulida yozgan go‘zal g‘azali bor:

“Zulfing ochilib orazi diljo‘ bila o‘ynar,
Xindubachae sho‘xdurur, suv bila o‘ynar” [1: 82].

(Ma’nosi: Sochlaring yoyilganda dilga yoquvchi yuzing bilan o‘ynashadi – bu bamisoli (qop-qora) hind bolasining suv bilan sho‘xchan o‘ynashishiga o‘xshaydi.)

Ushbu o‘ynoqi g‘azaldan ilhomlangan Fuzuliy:
“Sabodan gul yuzingda sunbuli pur pechu tob o‘ynar,
Sonarsan par ochib, gulshanda bir mushkin g‘urob o‘ynar” [7: 95], –

degan baytda radif va obraz tanlashda Navoiyga g‘oyibona taqlid qilgan. (Ma’nosi: Shamol esganda sening gulday yuzing bilan jingalak sochlaring o‘ynashadi – bu xuddiki gulshanda qanotlarini yozib, qora qarg‘a uchganga o‘xshaydi.)

Qarangki, Asriy bisotida ham “O‘ynor” radifli g‘azal bo‘lib, shakli va o‘qilishida o‘ynoqiligi nuqtayi nazaridan Navoiydan o‘rnak olgani yaqqol seziladi:

Ul kimsaki, zulfi siyahi yor ila o‘ynor,
Ganjinayi husn uza yoton mor ila o‘ynor.
(Ma’nosi: Yorning qora sochini o‘ynagan inson bamisoli xazinada yotgan ilon bilan o‘ynashgan bo‘ladi.)

Navoiyning xalq maqoliday ong-u shuurimizga singib ketgan “Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur, Qatra-qatra yig‘ilib daryo bo‘lur” degan xalqchil satrlari Asriy talqinida yangicha hayot topgan, desak yanglishmaymiz:

Bilmayursan, chekinma, so‘r doim,
So‘rmayon kimsa o‘lmamish olim.

Ta’kidlash lozimki, Asriy Navoiydan ko‘ra, Fuzuliydan ko‘proq mutaassir bo‘lgani asarlarida, asosan, fuzuliyona uslub ustuvor bo‘lganida, qolaversa, ozarbayjon tili talaffuzi, o‘g‘uz lahjasidagi “cho‘x”, “yo‘x”, “gelib”, “chixor”, “vor” singari so‘zlardan keng foydalanganida namoyon bo‘ladi.

Yuqorida qayd etilganidek, Asriyning rubobiy she’rlari – g‘azallari, muxammas va qo‘shmo she’rlari an’anaga ko‘ra ishqiy mavzuda, aniqrog‘i, ma’shuq ta’rifi va hasbi hol – oshiqning yorga yozg‘irishi haqida bitilgan. Ammo tan olish joizki, Asriy nazmiy “repertuar”ida mavzular odatiy bo‘lsa-da, aksar hollarda ifoda, talqin noodatiydir.

Misol uchun, mumtoz adabiyotda shoirlar qizlar yuzini ko‘pincha oyga mengzashadi. Lekin bu borada Asriy boshqa yo‘ldan borib, shunday deydi:

Moh ilan mahliqo bayninda,

Farq vor arzdin samoya qadar, ya’ni oy yuzli go‘zal bilan oyning o‘zini taqqoslasangiz, “arzdin samoya qadar” – yerdan osmonga qadar farq bor. Sodda qilib aytganda, hatto go‘zallik timsoli bo‘lgan oyga yor bilan husn bo‘yicha bahslashish borasida yo‘l bo‘lsin, deyilmoqda.

Yoki:

Qadina sarvi xiromon dedilar shoirlar,

Man diyaram obi hayotin avji favvorasidur.

Asriy yorning qaddini aksar shoirlar “sarvi xiromon” – chiroyli sarv daraxtiga o‘xshatishsa, men ulardan farqli o‘laroq, yorning bo‘y-u bastini “obi hayotin avji favvorasi” – tiriklikning manbayi bo‘lgan suvdan iborat favvoraning eng baland nuqtaga ko‘tarilgan pallasiga o‘xshataman, demoqda.

Yana bir bayt:

G‘amzan-la o‘lub mast, zaqan chohina dushdim,

Ot halqayi gesuni, ki aftodayi chohim.

Asriy chizgan manzaraning go‘zalligini qarang: lirik qahramon – oshiq qalbi yorning “g‘amzasi” – noz-u karashmasidan mast bo‘lib, uning “zaqan chohi” – iyagidagi chuqurchaga tushib, asir bo‘lgan. Lekin oshiq bu “choh”da qolib ketmaslik uchun ma’shuqqa qarata arqon o‘rnida unga “ot halqayi gesu” – soch halqasini otishini so‘rayapti. Shoir bu o‘rinda husni ta’lil san’atidan foydalangan.

Bugungi kunda ayrim zamonaviy ayollarimizning jarrohlik amaliyoti bilan lablarini shishirib, notabiiy holatda yurishlari, afsuski, go‘zallik mezonlaridan biriga aylanib qoldi. Ota-bobolarimiz hayotida, xususan, ular yuksak tafakkurining mahsuli bo‘lgan mumtoz adabiyotimizda esa chiroy talabi tamoman boshqa bo‘lgan. Ya’ni, mahbubning labi qanchalik ingichka, hatto ko‘rinib, ko‘rinmasa, shunchalik go‘zal va maftunkor bo‘lgan. Bu borada Asriy lirik qahramoni yorining “dahani”, aniqrog‘i, labining shu darajada nozikligidan “dudog‘i yo‘qmikan?!” degan “iyhom” – shubhaga borib shunday deydi:

So‘rdum sana mankim, dahanin vormi yo yo‘xmi?

San vor o‘lonni yo‘x deyub iyhoma dushurdun.

Navbatdagi baytlar:

Na kofirsanki, yoxdin din-u iymonim,

Na otashsanki, man otashparast o‘ldim.

Labi la’lin ko‘randan etma hayratkim,

Na may ichdim, nadan sog‘arbadast o‘ldim.

Asriy asarlaridagi oshiq din-u iymonidan ayirgani uchun yorni goh kofirga yo‘ysa, gohi uni otash, o‘zini esa o‘sha otashga sig‘inadigan otashparast deydi. Ba’zida esa mayxo‘r bo‘lmasa-da, yorning labini ko‘rgan zahoti sarxush bo‘lishini ishqdan deb biladi.

Chin oshiqning fe’li ajabtovur bo‘ladi – ishq qanchalik mashaqqat tug‘dirmasin, oshiq undan mosuvo bo‘lishni xohlamaydi. Agar yor yo‘lida qurbon bo‘lish lozim bo‘lsa, oshiq shu zoti darrov emas, balki uzoq vaqt qiynalib jon berishni ixtiyor etadi. Yo‘qsa, Asriy quyidagi satrlarni bitarmidi:

Bir g‘amzayi tag‘oful ila olma jonnikim,
Rohinda vermak istaram jon uzun-uzun.

Asriyning “Avval” radifli g‘azalida ishq ko‘yida yurgan insonning mahbub nazariga tushish, visoliga yetishish bo‘yicha qilayotgan fidoyiligi, jiddu jahdi juda daqiq tasvirlangan:

Karam qil, e guli tar, partavi ruxsora mushtoqingiz,
Ki, yonmish ko‘nlumiz ul otasha parvonadan avval.
Sabo vorsin, parishon aylasin kokullarin, jono,
Ko‘nul murg‘i duror bolu pari-la shonadan avval.

Mazkur baytlarda oshiq go‘zalning “partavi ruxsori” – porlab turgan yuzi o‘tiga o‘zini parvonadan oldin urganini, sabo sochlarini “parishon aylagani” – to‘zg‘itganida “ko‘nul murg‘i” – ko‘ngil qushi tarash uchun “shona” – taroqdan avval uchib kelganini eslatib, muruvvat kutadi.

Munaqqidlardan biri “She’riyat bu inson fazilatlarini faqat madh etish yoki qusurlarini faqat rad etish emas, balki unga bor holatini ko‘rsatish uchun ko‘zgu tutish” degan edi. Asriy ushbu adabiy oltin qoidani chuqur bilgani uchun bir g‘azalida insonning naqadar yusakligi va tubanligini barobar qalamga oladi, ya’ni, odamzotning u yoki bu toifaga kirishiga asosiy omil bo‘lgan ruhiy xilqat – ko‘ngil evrilishlarini boricha ta’riflaydi:

Gahi oqil, gahi hayron, gahi shaydo ko‘nuldur bu,
Gahi obid, gahi ma’bud, gahi mavlo ko‘nuldur bu.
Gahi masjidda qoyimdur, gahi dayr ichra doimdur,
Gahi o‘lmoqda der muslim, gahi tarso ko‘nuldur bu.
Gahi kufrona moyildur, gahi iymona qoyildur,
Gahi “Lo” der edi isror, gahi “Illo” ko‘nuldur bu...

Insonning mana shunday murakkab ruhiyatini taftish qilishga kirishgan shoir o‘zining kimligini bir baytda muxtasar bayon qiladi:

Zohiran qilsak nazar, yo‘xdur gadodan farqimiz,
Botinan ko‘rsan bizi, shohona kelmishlardaniz.

Aksar xalqlarda “Aqliga qarab kutib olib, kiyimiga qarab kuzatishadi” degan maqol bor. Yoki yanada chuqurlashsak, shunday shohlar bor – ma’nan gado va shunday gadolar bor – ma’nan shoh, degan ma’nolar ham sizib chiqadi. Asrlar davomida o‘zgarmay kelayotgan bu achchiq haqiqatlarni Asriy o‘ziga xos tarzda yuqoridagi baytga darj qila olgan. Asriyning lirik qahramoni duch kelgan voizning xitobiga jimgina quloq soladigan emas, balki tafakkur

qiladigan, ya’ni ishq otashi oldida uchqunday ko‘rinadigan jahannamning olovini farq eta oladigan oshiq bo‘lib, o‘rni kelganda o‘z e’tirozini ham chiroyli bayon eta oladi:

Voizo! Bahs aylamak o‘lmaz jahannamdan biza,
Otashi ishqa azaldan yona kelmishlardaniz.

Mashhur mumtoz shoirimiz Muhammadrizo Ogahiy “Ustina” radifli g‘azalida shohni quyoshga o‘xshatib yozgan shohbayti [8: 44] bor:

Ey shoh, karam aylar chog‘i, teng tut yomon-u yaxshini,
Kim, mehr nuri teng tushar vayron-u obod ustina.

Ya’ni “Ey shoh, yaxshilik qilayotganingda yomon bilan yaxshini ajratmasdan yaxshilik qilgin, chunki quyosh nuri obod va vayron manzillarga barobar tushadi” deyilmoqda. Asriy yuqoridagi fikrni davom ettirar ekan, Ogahiydan farqli o‘laroq shoh obrazida davlat rahbarini emas, balki husn mulkining shohi – ma’shuqqa murojaat qiladi:

Shaho! Ahli muruvvat o‘ldug‘in ma’lumdir, ammo
Meni begonaya bu noz-u istig‘no nadan avval?

(Ma’nosi: Ey shoh, sening muruvvat qiluvchilardan ekanliging ma’lum, lekin nimaga menga muruvvat qilmasdan, noz-u istig‘no qilyapsan?).

Asriy nazarida muhabbat va yorni mufassal vasf qilish imkonsiz vazifa bo‘lib, bu borada ungacha va undan keyin yozilgan devonlar ham yetmaydi:

Asriy tamom aylamaz vasfi dilbari,
Madhida yozsa daftar-u devon uzun-uzun.

Xulosa qilib aytganda, Asriy asarlarida mavzu jug‘rofiyasi keng bo‘lib, unda yor madhi, oshiq holati bayoni, inson ichki kechinmalari, fitratining teran tasviri yorqin ifodalangan. Shuningdek, Asriy abadiy mavzularga o‘ziga xos tarzda yondashib, o‘z g‘oyalarini noan’anaviy izhor qilishga muvaffaq bo‘lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. Bir pari paykar g‘ami: (G‘azallar, mustazod, qit’alar, ruboiylar, tuyuqlar, fardlar, “Mahbub ul-qulub”dan, “Nazm ul-javohirdan, “Arba’in”dan). Toshkent: “Sharq”, 2006.
2. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati/Tuzuvchi: E. Fozilov. To‘rt tomlik. T.1. Toshkent, 1983.
3. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati/Tuzuvchi: E. Fozilov. To‘rt tomlik. T.2. Toshkent, 1983.
4. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati/Tuzuvchi: E. Fozilov. To‘rt tomlik. T.3. Toshkent, 1984.
5. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati/Tuzuvchi: E. Fozilov. To‘rt tomlik. T.4. Toshkent, 1985.

6. Asriy “Devon”idan sahifalar (g‘azallar). Nashrga tayyorlovchi J.Mir o‘g‘li. Birinchi nashr. – Tehron: “Chamanoro” nashriyoti, 1946.

7. Muhammad Fuzuliy. “Qalb gavhari”. – Toshkent: “HILOL-NASHR” nashriyoti, 2014.

8. Ogahiy. Sarv qomat ko‘rmisham. Devon. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2007.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

SEMANTIC SHIFTS WITHIN MEDICAL WORDS

Kosimova Feruza Khursanali kizi,
PhD in philological sciences, DSc student, Fergana State University

Annotation: This study examines semantic changes in medical terminology, focusing on how the meanings of medical terms change in different contexts. It highlights the influence of linguistic, cultural, and technological factors on these changes, and provides specific examples to illustrate the altered meanings.

Key words: semantic shifts, medical terminology, linguistic evolution, cultural influence, healthcare communication, contextual meaning.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ СДВИГИ В МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация: В данном исследовании рассматриваются семантические изменения в медицинской терминологии, с акцентом на то, как значения медицинских терминов изменяются в различных контекстах. Освещается влияние лингвистических, культурных и технологических факторов на эти изменения, а также приводятся конкретные примеры для иллюстрации изменившихся значений.

Ключевые слова: семантические сдвиги, медицинская терминология, эволюция языка, культурное влияние, коммуникация в здравоохранении, контекстуальное значение.

TIBBIY TERMINLARDAGI SEMANTIK O‘ZGARISHLAR

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda tibbiyot terminologiyasidagi semantik o'zgarishlar tadqiq etilgan bo’lib, tibbiyot terminlarining ma'nolari turli kontekstlarda qanday o'zgarayotganiga e'tibor qaratilgan. Ushbu o'zgarishlarga lingvistik, madaniy va texnologik omillarning ta'siri qandayligi yoritilib, ularning o'zgargan ma'nolari aniq misollarni keltirish orqali asoslangan.

Kalit so‘zlar: semantik o‘zgarishlar, tibbiy terminologiya, til evolyutsiyasi, madaniy ta‘sir, sog‘liqni saqlash kommunikatsiyasi, kontekstual ma’no.

Introduction

The evolution of language reflects societal, cultural, and technological changes, and medical terminology is no exception. Semantic shifts within medical terms can significantly impact doctor-patient communication, as well as professional discourse. These shifts occur due

to advancements in medical science, changing cultural norms, and the need for accessible communication. This study investigates the semantic shifts in medical terminology by analyzing how specific terms have adapted over time, considering their original meanings, contextual usage, and implications in modern practice.

Methodology

This research employs a qualitative approach, analyzing a dataset of 50 medical terms sourced from medical texts, contemporary academic articles, and real-world clinical interactions. Each term was examined for its etymology, historical usage, and current meaning. The study integrates linguistic theories of semantic change, such as amelioration, pejoration, and metaphorical extension, to trace the evolution of these terms.

Results and discussions

Medical terms undergo semantic shifts driven by scientific progress, cultural changes, and the demands of effective communication. For example, the term “cancer” historically referred to a crab-like growth due to its physical appearance (Austin, 1962, p. 34). Today, it encompasses a broader range of malignant diseases, with additional cultural connotations of fear and urgency. Similarly, “fever” initially described any condition with heightened temperature. Modern usage often implies infectious diseases, while metaphorical applications (e.g., “football fever”) highlight its linguistic flexibility. Terms like “hysteria” have seen pejorative shifts; once a clinical diagnosis rooted in antiquated theories of the uterus, it is now considered outdated and carries sexist undertones (Searle, 1969, p. 73). Another example is the word "diabetes," which originates from a Greek term meaning "to pass through" and referred to excessive urination. Over time, its meaning narrowed to encompass specific metabolic conditions, with subtypes like "Type 1" and "Type 2" reflecting medical advancements.

Cultural factors heavily influence semantic shifts in medical terminology. Words like “quarantine,” once strictly referring to isolation measures for 40 days, now broadly denote various public health strategies, as evidenced during the COVID-19 pandemic (Heritage, 2005, p. 489). In cross-cultural settings, translations often introduce subtle semantic variations. For instance, the term “heart disease” may be rendered differently in languages where the heart symbolizes emotions rather than a biological organ, necessitating culturally sensitive communication strategies. Similarly, the term "epilepsy," once associated with spiritual possession in many cultures, has undergone semantic shifts to reflect scientific understanding, although cultural stigmas persist in some regions.

The advent of technology has accelerated semantic shifts in medical terms. Digital health tools and telemedicine platforms popularize terms like “e-health” and “virtual care,” which were nonexistent a few decades ago. Additionally, social movements, such as the push for patient-centered care, advocate for neutral and inclusive language. This has led to shifts in terminology, replacing stigmatizing terms (e.g., “addict” with “person with substance use disorder”) to prioritize dignity and respect (Clayman & Heritage, 2002, p. 116). The term "obesity," for

example, is increasingly scrutinized for its stigmatizing implications, with some experts advocating for alternative phrases like "living with higher weight."

Examples:

"Virus". Original Meaning: The term "virus" originally referred to any infectious agent, particularly those that cause diseases. It comes from the Latin word meaning "poison" or "toxins."

Semantic Shift: With advancements in microbiology, the meaning of "virus" has narrowed to specifically denote a type of pathogen that is smaller than bacteria and requires a host cell to replicate. This shift reflects a more nuanced understanding of infectious diseases.

Example: In contemporary discussions about health, "virus" is often associated with specific illnesses, such as influenza or COVID-19, emphasizing its role in modern epidemiology.

"Mental Health". Original Meaning: Historically, "mental health" was often equated with mental illness, and discussions around it were more stigmatized and less understood.

Semantic Shift: Today, "mental health" encompasses a broader range of psychological well-being, including emotional, social, and psychological aspects. It recognizes that mental health exists on a spectrum and is crucial for overall health.

Example: *The growing emphasis on mental health awareness has led to initiatives aimed at promoting mental well-being, such as workplace wellness programs and public campaigns focusing on anxiety and depression.*

"Addiction". Original Meaning: Traditionally, "addiction" was used to describe a strong dependence on substances, particularly drugs or alcohol.

Semantic Shift: The term has evolved to include behavioral addictions, such as gambling, gaming, and even internet use. This shift acknowledges the complexity of addiction and its effects on various aspects of life.

Example: *The recognition of behavioral addictions has led to the development of targeted therapies and support systems, highlighting the need for a more inclusive approach to treatment.*

"Vaccination". Original Meaning: Initially, "vaccination" referred specifically to inoculation with the cowpox virus to prevent smallpox, based on Edward Jenner's work in the late 18th century.

Semantic Shift: Now, "vaccination" encompasses a wide range of immunizations against various diseases, including influenza, hepatitis, and COVID-19. The term has expanded to cover the development of new vaccine technologies, such as mRNA vaccines.

Example: *The rapid development and deployment of COVID-19 vaccines have brought the term "vaccination" to the forefront of public discourse, emphasizing its role in public health strategy.*

Semantic narrowing occurs when a word's meaning becomes more specific over time. A prime example in medical terminology is the term "anxiety." Historically, "anxiety" referred

broadly to any unease or apprehension. Today, its meaning has narrowed in medical contexts to denote a specific psychological condition with diagnostic criteria outlined in frameworks such as the DSM-5 (Heritage, 2005, p. 472). Similarly, "surgery" once encompassed any physical intervention, including minor procedures like bloodletting. Modern usage restricts it to more invasive and structured interventions performed in sterile environments.

Conversely, semantic widening expands a term's meaning. "Influenza," for instance, originally referred to an illness believed to be influenced by celestial phenomena. Over time, its meaning broadened to include various viral respiratory illnesses and colloquial usage as "flu." Another example is "therapy," which once referred solely to medical treatments but now encompasses psychological, occupational, and even non-medical contexts such as "retail therapy."

These shifts reflect not only medical advancements but also broader societal trends, such as the integration of holistic and alternative approaches to health. Widening is particularly evident in patient-centered care models where terms are used inclusively to resonate with diverse experiences.

Semantic shifts significantly impact healthcare communication. Accurate understanding of evolving terms enhances the clarity and efficacy of interactions. Misinterpretations can lead to mistrust, poor adherence, and compromised care quality. For example, the redefinition of terms like “compliance” to “adherence” reflects a shift from authoritarian to collaborative patient care models, underscoring the importance of language in shaping healthcare relationships (Drew & Heritage, 1992, p. 245). Similarly, terms like "palliative care," once narrowly associated with end-of-life support, now encompass a broader spectrum of care aimed at improving quality of life for patients with chronic conditions.

Studying semantic shifts within medical terminology lies in its potential to enhance communication across various stakeholders in healthcare. For medical practitioners, understanding these shifts ensures more effective doctor-patient communication by using terms that are both accurate and comprehensible. This minimizes misinterpretation, improves patient adherence to treatment plans, and fosters trust in the medical process. For medical educators and students, the research provides valuable insights into the evolution of terminology, aiding in the development of culturally and linguistically sensitive communication strategies.

Moreover, this work holds importance for public health campaigns, where clear and accessible language can influence the success of health education efforts, particularly among diverse populations. Policymakers and medical translators can also benefit from this research by incorporating inclusive and non-stigmatizing terminology into healthcare policies and multilingual communication frameworks. Ultimately, this study contributes to the broader goal of improving health outcomes by ensuring that language serves as a bridge rather than a barrier in the delivery of care.

Conclusion

Semantic shifts within medical terminology are a testament to the dynamic nature of language and its intersection with science, culture, and technology. Understanding these shifts is crucial for improving communication, fostering empathy, and ensuring precision in medical contexts. Future research should explore the impact of globalization and artificial intelligence on the ongoing evolution of medical terms.

REFERENCES

1. Austin, J. L. (1962). How to Do Things with Words. Oxford University Press.
2. Clayman, S. E., & Heritage, J. (2002). The News Interview: Journalists and Public Figures on the Air. Cambridge University Press.
3. Drew, P., & Heritage, J. (1992). Talk at Work: Interaction in Institutional Settings. Cambridge University Press.
4. Heritage, J. (2005). "The Interactional Organization of Medical Encounters." Discourse Studies, 7(3), 465-489.
5. Searle, J. R. (1969). Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge University Press.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE EXPRESSION OF EVALUATIVE CATEGORIES IN ENGLISH, RUSSIAN, AND UZBEK LANGUAGES

Hatamova Veronika
Teacher of Uzbekistan state world languages university, Uzbekistan

Annotatsiya: Ushbu maqolada baholash kategoriyalarining ingliz, rus va o‘zbek tillarida ifodalanishi qiyosiy tahlil qilinadi. Mazkur tillar tipologik va madaniy jihatdan bir-biridan farq qilishiga qaramay, ularning barchasida baholash ko‘rsatkichlari ma’lum darajada o‘xshashlik va farqlarga ega ekani aniqlangan. Ingliz tili asosan leksik birliklar va sintaktik konstruksiyalar orqali baholashni ifodalasa, rus tili daxldor affikslar, xususan, kichraytirish va kattalashtirish qo‘shimchalari yordamida ko‘p qirrali baholash ma’nolarini aks ettiradi. O‘zbek tilida esa aglütinativ xususiyatga ega bo‘lgan qo‘shimchalar orqali baholash ko‘p jihatdan axloqiy-me’yoriy va ijtimoiy-madaniy mezonlar bilan chambarchas bog‘liq holda ifodalanadi. Maqola, shuningdek, madaniy kontekst hamda ijtimoiy omillarning baholash kategoriyalariga ta’sirini ham o‘rganadi.

Kalit so‘zlar: baholash kategoriyalari, ingliz tili, rus tili, o‘zbek tili, qiyosiy tahlil, leksik va morfologik ifoda, madaniy kontekst

Annotation: This article examines the comparative expression of evaluative categories in English, Russian, and Uzbek. Despite their typological and cultural differences, these languages share certain parallels in how evaluation is manifested, as well as notable distinctions in morphological, lexical, and syntactic means. English primarily encodes evaluation through specific lexical items and syntactic structures, whereas Russian employs a rich morphological system—particularly diminutive and augmentative affixes—to convey various shades of evaluative meaning. Uzbek, as an agglutinative language, integrates evaluative nuances through suffixes closely intertwined with cultural norms and social etiquette. The paper also discusses how cultural and social factors influence the linguistic expression of evaluation.

Keywords: evaluative categories, English, Russian, Uzbek, comparative analysis, lexical and morphological expression, cultural context

Аннотация:В статье представлен сравнительный анализ выражения оценочных категорий в английском, русском и узбекском языках. Несмотря на типологические и культурные различия, в каждом из этих языков наблюдаются как общие черты в передаче оценки, так и существенные различия в морфологических, лексических и синтаксических средствах. Английский язык в основном опирается на лексику и синтаксические конструкции, тогда как русский активно использует морфологию — особенно

уменьшительные и увеличительные суффиксы — для передачи множества оттенков оценки. Узбекский язык, будучи агглютинативным, вводит оценочные смыслы через систему суффиксов, тесно связанных с культурными нормами и социальной этикетой. В работе также рассматривается влияние культурного и социального фона на выражение оценочности.

Ключевые слова: оценочные категории, английский язык, русский язык, узбекский язык, сравнительный анализ, лексические и морфологические средства, культурный контекст

Introduction

Evaluative categories play a pivotal role in language, as they convey a speaker’s attitudes, judgments, and emotional stances toward objects, events, or other speakers. These categories encompass a broad range of linguistic means, such as lexical items, morphological markers, syntactic constructions, and prosodic features, which allow speakers to express appreciation, criticism, respect, irony, or endearment. While the importance of evaluative language is widely recognized, comparative studies on how distinct language families encode evaluation remain relatively underrepresented in linguistic scholarship. This article addresses the comparative expression of evaluative categories in three typologically and genealogically different languages: English, Russian, and Uzbek. English, a Germanic language with an analytic tendency, typically encodes evaluative meanings through lexical choices (e.g., adjectives, adverbs) and occasional morphological or syntactic constructions. Russian, as a Slavic language, heavily relies on affixation and morphological variation to convey a wide array of evaluative nuances, often exploiting diminutive and augmentative suffixes. Uzbek, a Turkic language with agglutinative morphology, also employs suffixes and affixation to signal evaluative meanings but does so in ways that differ significantly from both English and Russian. The central aim of this study is to illuminate how these three languages implement evaluative categories through distinct linguistic mechanisms, as well as to highlight any cross-linguistic parallels and divergences. The research seeks to contribute to a broader understanding of how cultural, historical, and typological factors shape the ways in which speakers perceive and convey evaluative judgments.

Methods

In order to compare and contrast evaluative categories in English, Russian, and Uzbek, this study adopted a qualitative research methodology supported by a corpus-based approach. Relevant data were collected from three main sources. First, a parallel corpus consisting of literary and journalistic texts in English, Russian, and Uzbek was compiled. Each text in the parallel corpus, whenever possible, had an equivalent or near-equivalent translation in the other two languages. Second, contemporary media sources (news websites, magazine articles, online commentary) were surveyed to capture evaluative expressions in more colloquial and up-to-date contexts. Finally, a small-scale survey of native speakers was conducted to verify the

naturalness and typical usage patterns of the identified evaluative expressions in each language. The collected material was thematically categorized into three principal domains of evaluative use: descriptions of people, descriptions of objects or phenomena, and expressions of attitudes in social interaction (e.g., compliments, insults, humor). Within each domain, occurrences of evaluative expressions were identified, tagged, and then classified according to their formal realization. Specifically, instances of morphological (e.g., diminutive suffixes in Russian or Uzbek), lexical (e.g., specific adjectives, adverbs, or nouns with evaluative connotations), and syntactic devices (e.g., exclamatory or intensifying constructions) were coded. By comparing the relative frequency and distribution of these markers across the three languages, the study aimed to elucidate common strategies as well as language-specific peculiarities in expressing evaluation.

Results

Analysis of the parallel corpus and contemporary media data revealed several notable findings. First, English evaluative expressions generally relied on a wider range of lexical markers, particularly adjectives and adverbs, such as wonderful, awful, slightly, terribly, and so forth. While English does allow morphological means for evaluation in certain limited contexts (e.g., suffixes like -ish or the use of hypocoristic forms in names), these are less systematically employed compared to Russian and Uzbek. Second, Russian displayed extensive use of morphological affixes to convey nuanced evaluative meanings. Diminutive forms (e.g., stolik for a small or endearing table) and augmentative forms (e.g., столищще conveying an ironic emphasis on a large table) were prominent. These morphological modifications often fused multiple evaluative overtones, such as affection, scorn, or irony, depending on context. Additionally, Russian demonstrated a pervasive use of evaluative suffixes for nouns, adjectives, and adverbs (e.g., бедненький ‘poor thing’), indicating a deep-seated morphological tradition of encoding stance and sentiment. Third, Uzbek, as an agglutinative language, exhibited a systematic application of suffixes to denote both objective description and subjective evaluation. For instance, the use of -cha/-che (e.g., do‘stcha ‘in a friendly manner’) and -gina (e.g., uychagina ‘tiny, modest house’) not only modifies the root meaning but also conveys emotional or attitudinal shading. Moreover, Uzbek evaluative expressions often emerged in polite or honorific contexts, reflecting cultural norms that emphasize respect. While there are convergences between Russian and Uzbek in their employment of suffix-based evaluation, differences are evident in the specific semantic weight these affixes carry, and in how they interact with the overall morphological system. When describing people, all three languages demonstrated a rich repertoire of evaluative options, but English leaned more on specific adjectives (e.g., kind, rude, brilliant, dull). Russian and Uzbek, by contrast, used a blend of root words plus modifications, either via diminutive, augmentative, or other suffixes. In describing objects, English again relied on intensifiers (e.g., really beautiful, extremely ugly), whereas Russian and Uzbek often compressed the evaluative meaning into morphological markers that simultaneously indicate dimension, emotion, or relational stance. Finally, social interaction data

(e.g., compliments, insults, or honorific addresses) showed that English typically employed strategic lexical choice, Russian drew heavily on diminutives or stylistic shifts, while Uzbek frequently used respectful forms or suffixes that highlight social hierarchy and politeness.

Discussion

These findings illuminate several key dimensions in cross-linguistic evaluation strategies. First, morphological encoding appears paramount in Russian and Uzbek. Although both languages exploit suffixation to encode evaluation, the linguistic outcomes vary due to typological constraints and cultural conventions. Russian diminutives, for example, can convey endearment, irony, pity, or sarcasm, requiring a nuanced understanding of context to interpret accurately. Uzbek suffixes similarly add subtle emotional shades but also reflect politeness and social distance, underscoring the role of cultural norms in shaping evaluative usage. English, on the other hand, attests to a comparatively weaker morphological tradition for expressing evaluation. Instead, it leverages lexical diversity and syntactic structures, including intensifiers, comparative patterns, or exclamatory constructions. This difference may stem from the language’s analytic character, as well as socio-linguistic traditions that favor context and lexical choices over morphological nuance. However, English speakers do employ certain colloquial or dialect forms (e.g., -ish, diminutive name-endings), which underscores that morphological evaluation is not absent but merely less central.
Beyond morphological patterns, cultural values play a pivotal role in shaping evaluative language. In Uzbek, politeness forms and respectful addresses are intertwined with evaluative overtones, often requiring speakers to adjust suffixes or lexical choices in accordance with the interlocutor’s status. Russian can similarly integrate politeness with evaluation, though the main morphological tradition revolves around diminutives and augmentatives that evoke emotional responses. English, to a large extent, manages politeness through modal and lexical means (e.g., hedging phrases, indirectness), separating it more clearly from overt morphological devices. Taken together, these observations highlight how linguistic typology and cultural norms intersect in the expression of evaluative categories. While all three languages share a universal need to encode attitudes, emotions, and judgments, the formal apparatus and usage conventions diverge in meaningful ways. These differences underscore the complexity of cross-linguistic evaluation and point to the value of comparative research in revealing how cultural and historical developments influence language structure and function.

Conclusion

The comparative analysis of evaluative categories in English, Russian, and Uzbek demonstrates that the three languages exhibit both convergent and divergent strategies. Russian and Uzbek show strong morphological traditions, employing a variety of suffixes to embed nuanced attitudinal or emotional stances in a single word. English, conversely, tends to rely on an extensive lexical repertoire and syntactic constructions to convey similar evaluative meanings. Cultural factors, such as politeness norms in Uzbek or the emotive suffix tradition in Russian, further shape these linguistic practices. The study’s findings underline the importance

of examining evaluation as a window into broader linguistic and cultural mechanisms, offering insights that can inform not only linguistics but also language teaching, translation, and intercultural communication. Future investigations may expand this comparative framework to include additional languages, consider more dialectal variations within each language, and incorporate experimental methods to deepen our understanding of how speakers process and interpret evaluative language.

REFERENCES

1. Hatamova Veronika. (2025). Evaluatively and cultural features: the relationship between language and worldview. American Journal of Philological Sciences, 5(02), 89–91. https://doi.org/10.37547/ajps/Volume05Issue02-25
2. Khatamova, V. (2024). Language as a mean for cultural exposure and communication. O ‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari, 14-21.
3. Хатамова, В. (2023). Main priorities of communicative language teaching in philological directions. Общество и инновации, 4(1/S), 98-103.
4. **Leech, G.N.** Semantics: The Study of Meaning / G.N. Leech. – 2nd ed. – Harmondsworth: Penguin Books, 1981. – 389 p.
5. **Wierzbicka, A.** Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction / A. Wierzbicka. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1991. – 495 p.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

JADIDLAR NASRIY ASARLARIDA KELTIRILGAN MILLIY TAOMLAR

Khabibullayeva Gavhar Nosirjon qizi
Namangan davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek milliy taomlarining jadidlar nasriy asarlarida berilishi tahlil qilingan. Asarlardagi milliy taomlar nomlari va ularning ma’no va funksiyalari tadqiq etilib, etnografik xususiyatlari o‘rganilgan. Shuningdek, milliy taomlarning ijtimoiy, madaniy va adabiy kontekstdagi o‘rni ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotda milliy taomlarning xalq hayotidagi o‘rni va jadid adabiyoti orqali ularning qadriyat sifatida targ‘ib etilishi aks ettirilgan. Maqola ilmiy-lug‘aviy, madaniy-etnografik va adabiy jihatdan tahliliy yondashuv asosida tayyorlangan.

Kalit so‘zlar: pazandachilik, marosim, taom, milliy, jadidlar, palov, chuchvara.

Аннотация: В статье анализируется представление блюд узбекской национальной кухни в прозаических произведениях джадидов. Изучены названия национальных блюд в произведениях, их значение и функции, а также их этнографические особенности. Также была рассмотрена роль национальных блюд в социальном, культурном и литературном контексте. В исследовании отражена роль национальных блюд в жизни народа и их популяризация как ценности через современную литературу. Статья подготовлена на основе научно-лексического, культурно-этнографического и литературоведческого аналитического подхода.

Ключевые слова: кулинария, ритуал, еда, национальный, джадиды, плов, пельмени.

Annotation: This article analyzes the presentation of Uzbek national dishes in the prose works of Jadids. The names of national dishes in the works, their meanings and functions, and their ethnographic features are studied. The role of national dishes in the social, cultural and literary context is also considered. The study reflects the role of national dishes in the life of the people and their promotion as a value through Jadid literature. The article is prepared on the basis of a scientific-lexical, cultural-ethnographic and literary analytical approach.

Key words: cooking, ritual, food, national, Jadids, pilaf, dumplings.

KIRISH

O‘zbek xalqi — pazandalik hadisini olgan xalq. Uning milliy taomlari juda ko‘p va rang-barangdir. Qadimdan har bir taom yeyilgach, unga bag‘ishlab maxsus olqish aytilgan. Xalqimiz

uchun taom tayyorlash shunchaki jismoniy ehtiyojni qondirish va qorin to‘ydirish usuli bo‘libgina qolmay, balki sog‘lom turmush tarzining zaruriy vositasi bo‘lgan. Shuningdek o‘zbek taomi tajribalariga boy bo‘lgan madaniyat darajasiga ko‘tarilgan marosim bo‘lib ularning ba’zilari, xatto bir necha kunlik bayramga ham aylanib ketgan. Quyida ana shu masalaga oid mulohazalar bayon etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida taomlardan tutmoch, umoch, ko‘moch, tolg‘on: “Va yana ba'zi emaklardin qaymog‘ va qatlama va bulamog‘ va qurut va uloba va mantu va quymog‘ va urkamochni ham turkcha ayturlar. Va qimizni va suzmani va boxsumni va bo‘zani dag‘i turkcha ayturlar. Yana tutmoch va umoch va kumoch va tolg‘onni ham turkcha ayturlar” … deya keltirilgan etnografizlarni uchratish mumkin.

Etnograf olima M.B.Qurbonova tadqiqotida Buxoro vohasi o‘zbek va tojiklari an’anaviy taomlarining turlari, tayyorlanish usullari hamda ular bilan bog‘lik urf-odatlarni etnografik materiallar asosida batafsil yoritib bergan. Shuningdek, Z.Arifxonova, G.Zununova tomonidan Toshkent shahri o‘zbeklarining oziq-ovqatlari va marosimlari shahar mahallalari misolida tahlil qilingan.

O‘zbek xalqi bayramlariga bag‘ishlangan asarda qadimiy bayram Navro‘z va muqaddas taom sumalak haqida bayon etilsa, xalqimiz milliy qadriyatlarini aks etishini O.Bo‘rievning ishlarida kurish mumkin.

U.S.Abdullaev Farg‘ona vodiysi aholisining taomlari va tayyorlanishiga alohida to‘xtalgan bo‘lsa, A.A.Ashirov marosim taomlari va ularning mohiyati hamda tarixiy asoslarini yoritib bergan. Aynan mazkur tadqiqotda Farg‘ona vodiysi aholisining milliy taomlari oilaviy-maishiy, taqvimiy va diniy marosimlar atributa tarzida tadqiq qilingan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Sumalak, halim, shinni tayyorlash kabilar bir necha kun bayramona holatda davom etgan, bosh taom pishguncha bir necha xil boshqa taomlar tayyorlanib iste’mol qilingan. Bunday taom bayramlari ming yilliklar ichida shakllangan.

Jadidlar asarlarida ham o‘zbek milliy taomlarini ko‘plab uchratish mumkin. Masalan, sumalak taomi ham Botu asaridan olingan parchada uchraydi:

Zaynab xola bilan Jannat opa o‘z eshiklarining oldida cho‘qqayib o‘tirib Mehri otinning bulturgi ***sumalagi*** *to‘g‘risida so‘zlashar va uning ochko‘zligini eslashar edilar* [Botu. “Yoz kuni”. B-190].

Bironta to‘y-tomosha, mehmondorchilik palovsiz bo‘lmaydi. “umringdan bir kuni qolsa ham palov ye, pulingdan bir miri qolsa ham palov ye” degan maqol bor. Palov, osh etnografizmlari jadid asarlarida birdek qo‘llangan:

Siz har kun to‘y-tomoshag‘a boraman desangiz to‘ppa-to‘g‘ri ikki xotunlik o‘rtog‘ingizning uyig‘a boring. Tiyotrlarda, sirklarda ko‘rmagan ajoyib tomoshani shunda ko‘rasiz. Bunday uyda har vaqt ***osh*** *deb toshni yedirarlar* [Hoji Muin. Tanlangan asarlar.B-169].

*U **palov** yog‘ini yaxshi qizitaman deb yog‘ni yondirib yuborgani uchun Sharofat xolaning fe'li aynigandi* [Botu. “Yoz kuni”. B-193].

Chuchvaraning ham turlari xilma-xil; an'anaviy qiyma va piyozdan pishiriladigan chuchvaradan tashqari ko‘k chuchvara, Buxoro va Xorazmcha pishiriladigan tuxum (yumurta) barak sevimli ovqatlardan:

*“**Chuchvara**dan maqsad go‘sht yemakdir”, deganlar, o‘tgan azizlar* [Sadriddin Ayniy. “Sudxo‘rning o‘limi”. B-23].

Manti singari taomlar ichida keng tarqalgan somsa ham sevimli ovqatlardan. U ham bir necha turli: go‘shtli somsa, qovoq somsa, ko‘k somsa va hokazo. Tandir -somsa ham eng mazali ovqatlardan biri.

*Shuni aytaman-da Suyuq osh qildik, oshqovoq **somsa** qildik, palov qildik.. boldi! Bundan ortig‘iga mana shu kambag‘allik o‘lgur yo‘l qo‘ ymaydi..*[Cho‘lpon. “Kecha va Kunduz”, B-36].

Cho‘lpon asarlarida varaqi somsa, manti, chuchvara, dimlama, qovurma taomlarini ham uchratdim:

***Varaqi somsalar** qilsak, oq unlardan g‘alati **mantilar, chuchvaralar** qilsak, boylarnikida bo‘ladigan **dimlama qo‘gurmalar** qilsak…*[Cho‘lpon, “Kecha va Kunduz”. B-36]

Hozir unutilgan, ammo ilgari kambag‘alning asosiy taomi hisbblangan «go‘ja oshi», «atala», «umoch», «qoraqurum» va «piyova»lar masallig‘i nisbatan kamchil bo‘lganligi tufayli «kambag‘alning ovqati» deb nom olgan.

Shulardan ***atala*** milliy taomi etimologiyasiga nazar solsak, shunday deyilgan: “unni yog‘da qovurib, keyin suv bilan qaynatib tayyorlanadigan yengil hazm suyuq ovqat”. Ko‘zi yorilgan ayolga atala ichirishadi. Bu ot o‘zbek tilida ma’no taraqqiyoti natijasida “suyuq narsani cho‘mich bilan to‘lg‘a-”ma’nosini anglatuvchi ätälä- felidan o‘sib chiqqan[1,35].

Jadidlarimizdan Hoji Muin asarida uchratish mumkin:

*Xo‘rak va ishtahaga kelganda rishvat xastaliqig‘a giriftor bo‘lg‘on kishining ishtahasi tovuq kabob bilan konyakni karnaydek tortadir. Ammo rishta chiqargan odam moshoba bilan **atala**ni ham icholmay, zo‘raki ro‘za tutg‘on kishilardek asabiy mijoz va urishqoq bo‘ladir* [Tanlangan asarlar. B-151].

Hasib etnografizmi:

To‘qson tushub dahaga kirish masalasi chiqg‘ach, faqir ning ko‘z o‘ngida yog‘liq hasib, qizil palov, achchig‘ somsa, zahardek choy gavdalana boshlaydir [Qodiriy. Tanlangan asarlar. ("Ikki og‘iz tariqatdan ham bo‘lsun"), 596]

Marosim taomlari bilan bir qatorda xalqimiz uchun doimiy taomlar turi mavjud. Bular ***moshoba, xo‘rda, jarko‘p, ugra*** kabi taomlaridir:

*Xo‘rak va ishtahaga kelganda rishvat xastaliqig‘a giriftor bo‘lg‘on kishining ishtahasi tovuq kabob bilan konyakni karnaydek tortadir. Ammo rishta chiqargan odam **moshoba** bilan atalani ham icholmay, zo‘raki ro‘za tutg‘on kishilardek asabiy mijoz va urishqoq bo‘ladir* [Hoji Muin. Tanlangan asarlar. B-151].

Xo‘rda etnografizmi:

O‘lim oldidagi onaning bosh tomonida o‘tirib, quruq suvdan qaynatilgan bemaza ***xo‘rda****ni ichayotgan, shu kampirdan boshqa bu dunyoda hech kimsasi bo‘lmagan bechora qiz o‘ylaydi…* [Cho‘lpon. Buloqlar qaynaydi. B-101].

Bu kungi ziyofatda dasturxon usti burungilarday turli ovqatlar — qovurilgan qo‘zi va tovuqlar, qaynatilgan qazilar, qobuliy palovlar bilan to‘la bo‘lsa ham, bu ikki odamning oldida bu dasturxon ustida bundan burun ko‘rilmagan ikki tovoq ovqat turar edi, bu tovoqlardan birida kartoshka bilan qovurilgan kotlet bo‘lib, ikkinchisi ***jarkop*** *bilan to‘la edi* [Sadriddin Ayniy. “Sudxo‘rning o‘limi”. B-258].

Ikki haftasiz palovni ko‘rmaslar (ozodliq oshlari, albatta, mundan mustasno), ko‘b ovqatlari ***ugra****, tuppa, mastava, qo‘g‘urma sho‘rba bo‘lar edi* [Qodiriy. “Mehrobdan chayon”. B-13].

XULOSA

Milliy taomlar xalqning madaniy merosi va hayot tarzining ajralmas qismi hisoblanadi. Ular xalqning urf-odatlari, tarixiy sharoitlari va turmush tarzi bilan chambarchas bog‘liq. Milliy taomlar tarkibidagi mahsulotlar va tayyorlash usullari nafaqat o‘ziga xos ta'm, balki ma'lum hududning iqlimi va tabiiy resurslari haqida ham ma'lumot beradi. Ushbu taomlar asrlar davomida shakllanib, ma'lum bayramlar, marosimlar yoki kundalik hayotda iste'mol qilinadi. o‘

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, milliy taomlar xalqning o‘ziga xosligini saqlash va madaniy merosni asrash yo‘lida muhim vosita bo‘lib, ularni o‘rganish va targ‘ib qilish zamonaviy davrda ham dolzarbligini yo‘qotmaydi.

REFERENCES:

1. Боту. Ёз куни. Тошкэнт: "Ғафур Ғулом". 1980
2. Cho‘lpon. Kecha va kunduz. Toshkent: "Ilm-ziyo-zakovat", 2019.
3. Ogli, N. K. N. (2024, September). ANALYSIS OF SOME WORDS IN UZBEK WITH COMPLEX MORPHOLOGICAL COMPOSITION. In Next Scientists Conferences (pp. 61-63).
4. Nosirjon o’gli, N. K. (2024). TRADITIONAL INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF MORPHEME IN UZBEK LINGUISTICS. American Journal of Philological Sciences, 4(10), 53-56.
5. Nosirjon O'g'li, N. K. (2024, July). ANALYSIS OF SOME WORDS IN UZBEK LANGUAGE THAT ARE DIFFICULT TO SEGMENT. In International Scientific and Current Research Conferences (pp. 168-169).
6. Nosirjon o'g'li, X. N. (2024). ANALYSIS OF SOME WORDS WHICH ARE DIFFICULT TO DISTRIBUTE INTO UZBEK LANGUAGE. International journal of artificial intelligence, 4(03), 592-594.

7. Xabibillayev, N. (2024). KEYINGI DAVRDA O ‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDAGI SO ‘Z TARKIBI BO ‘YICHA QILINGAN ILMIY TADQIQOTLAR TAHLILI. Наука и инновация, 2(22), 73-77.

8. Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. T: "Navro‘z" -2019.

9. Ҳожи Муин Танланган асарлар. Тошкэнт. Маьнавият. 2005..

10. Абдулла Қодирий. Танланган асарлар. Тошкэнт;"Шарқ". -2014.

11. Abdulla Qodiriy. Mehrobdan chayon. Toshkent: "YANGI NASHR",2019.

12. Садриддин Айний. Судхўрнинг ўлими. Тошкэнт: Ғафур Ғулом. 1978.

13. Cho‘lpon. Buloqlar quchog‘ida. T:"Zabarjad media", 2023.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ORCID: 0009-0005-9212-1807

XUDOYBERDI TO‘XTABOYEV IJODIDA SARGUZASHT-FANTASTIK TASVIR

Mirsanova Moxira Xusniddin qizi,
O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti,
Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim fakulteti,
“Boshlang‘ich ta’lim” kafedrasida o‘qituvchi
moxiramirsanova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xudoyberdi To‘xtaboevning sarguzasht va fantastik yo‘nalishdagi asarlari tahlil qilinadi. Uning ijodidagi qiziqarli tasvirlar, qahramonlar hamda ularning tarbiyaviy ahamiyati o‘rganiladi. Maqolada yozuvchining “Sehirli qalpoqcha”, “Sariq devni minib”, “Sariq devning o‘limi”, “Shirin qovunlar mamlakati yoki sehirgarlar jangi” kabi mashhur asarlarining badiiy xususiyatlari haqida, mavzu va g‘oyasi haqidagi fikr-mulohazalarimizni keltiramiz. Bundan tashqari mazkur asarlardagi ijobiy va salbiy qahramonlarga ham to‘xtalamiz. Hoshimjon, Orif, Zokir, Saddiniso, Mirobiddinxo‘ja, Soraxon folbin, “Uzunquloq pir”, “Danak” qori, “Yong‘oq” qori, “Bodom” qori obrazlari, Akbar, Sehrgar Iblis, Dar Darajalarning qahramonliklari-yu shaxsiy fazilatlari va qahramonliklari, illatlari to‘g‘risida, shuningdek mazkur asarlardagi sarguzasht voqealar tasviri, fantastika elementlarining asarlardagi voqealar zamiriga ijodkor tomonidan mohirona singdirilishi xususida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Hoshimjon, Akbar, fantastika elementlari, bolalar adabiyoti, qahramonlar, tarbiya, sehrgarlar, mistik voqealar.

Annotation: This article analyzes the adventure and fantasy works of Khudoyberdi To’khtaboyev. It examines the interesting images, characters, and their educational significance in his works. The article discusses the artistic features of the writer's famous works such as "The Magic Hat", "Riding the Yellow Demon", "The Death of the Yellow Demon", and "The Land of Sweet Melons or the Battle of Wizards", along with our thoughts on their themes and ideas. Furthermore, the positive and negative characters in these works are also addressed. The article explores the heroism and personal virtues of characters like Khoshimjon, Orif, Zokir, Saddiniso, Mirobiddinkhoja, Sorakhon the astrologer, "Long-Eared Pir", "Danak" the priest, "Walnut" the priest, "Almond" the priest, as well as Akbar, the Sorcerer Devil, and Dar Darajala, their qualities and vices, as well as the depiction of adventurous events and how elements of fantasy are skillfully incorporated into the narrative by the author.

Keywords: Khoshimjon, Akbar, fantasy elements, children’s literature, characters, education, wizards, mystical events.

Аннотация: В данной статье проводится анализ приключенческих и фантастических произведений Худойберди Тохтабоева. Рассматриваются интересные образы, персонажи и их воспитательное значение в его творчестве. В статье представлены художественные особенности таких известных произведений писателя, как «Волшебная шапка», «На желтом демоне», «Смерть желтого демона» и «Страна сладких дынь или битва волшебников», а также размышления о теме и идее этих произведений. Также уделяется внимание положительным и отрицательным персонажам данных произведений. Рассматриваются героизм и личные качества таких персонажей, как Хошимджон, Орфи, Закир, Саддинисо, Миробиддинхоҷа, Сорахон астролог, «Длинноухий пири», «Данак» кари, «Орех» кари, «Миндаль» кари, а также Акбар, Волшебный Дьявол и Дар Даражала, их качества и пороки, а также изображение приключенческих событий и искусное внедрение элементов фантастики в сюжет.

Ключевые слова: Хошимджон, Акбар, элементы фантастики, детская литература, персонажи, воспитание, волшебники, мистические события.

KIRISH.

O‘zbek bolalar adabiyoti o‘zining taraqqiyotida yangicha yo‘nalishlar, yangicha uslublar bilan boyib bormoqda. Bolalar adabiyoti har doim yosh kitobxonlarning tasavvur olamini boyitish, ularni ezgulikka, jasurlikka va odob-axloqqa o‘rgatish maqsadida yaratilgan. O‘zbek bolalar adabiyotini yuqori bosqichga ko‘tarilishiga munosib hissa qo‘shgan, o‘ziga xos tasvir uslubi sohibi Xudoyberdi To‘xtaboyev ijodini kitobxonlari sevib o‘qiydi. Ijodkor haqida taniqli adabiyotshunos olim Umarali Normatov shunday yozadi:

“Xudoyberdi tabiatan yozuvchi bo‘lib tug‘ilgan edi; u yozuvchilikni, jurnalistikani kasb-hunar tarzida tanlagani yo‘q, qalbidagi sehrli tug‘yon, mehr-ishtiyoq uni shu sohaga boshladi. Xudoyberdi bolaligidayoq qandaydir mashrabona tabiati, xayolparastligi bilan ajralib turardi, universitetda o‘qigan yillari eng jiddiy ilmiy muammolarni ham obrazli qabul qilar va boshqalarga ham obrazli qilib tushuntirib berar edi. Hali u yozuvchi bo‘lishni xayoliga ham keltirmagan, ilm-fan ishtiyoqida yurgan kezlari ulkan bir psixolog murabbiymiz uning fikrlash tarziga qarab, ilk ilmiy mashqlari bilan tanishib “Bu yigitda bir gap bor” deb qo‘yar, hazillashib “shoir” deb atardi."[9]

Yozuvchi o‘zbek bolalar adabiyotining yirik namoyandalaridan biri bo‘lib, ijodkor Umarali Normatov takidlaganidek “yozuvchi bo‘lib tug‘ilgan edi”. Uning ijodi o‘ziga xos sarguzasht va fantastik yo‘nalishdagi asarlari bilan alohida ajralib turadi. Uning qalamiga mansub asarlar nafaqat yosh kitobxonlar, balki kattalar orasida ham katta qiziqish uyg‘otgan. Ushbu maqolada yozuvchining asarlaridagi sarguzasht va fantastik tasvir mavzusi tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Xalqimizning mehrini qozongan ijodkor, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi, Hamza mukofoti sohibi, O‘zbekiston xalq yozuvchisi, Xudoyberdi To‘xtaboyev ijodi xususida so‘z yuritganimizda bolalarcha hayajon va zavq qalbimizni egallaydi. Yozuvchining o‘ziga xos bolalarbop tili, bola psixologiyasi bilimdoni ekanligi ma’lum, jamiyatdagi ayrim shaxslarning kirdikorlarini bola tili bilan hajv qilib ochib berishi kitobxonni hayratga soladi. Ijodkorning sarguzasht-fantastik tasvir uyg‘unligidagi asarlariga to‘xtalmoqchimiz. Xudoyberdi To‘xtaboyevning “Sehirli qalpoqcha”, “Sariq devni minib”, “Sariq devning o‘limi”, “Shirin qovunlar mamlakati yoki sehirgarlar jangi” kabi asarlari o‘zbek bolalar adabiyotining sarguzasht-fantastik tasvir uyg‘unligiga asoslangan eng yorqin namunalaridan hisoblanadi. Ijodkorning “Besh bolali yigitcha” va “Quyonlar saltanati” nomli sarguzasht romanlarida sarguzasht voqealar tasviri kuchli, ammo fantastika elamentlari juda kam.[8]

Xudoyberdi To‘xtaboevning asarlarida sarguzasht va fantastik elementlar keng qo‘llanilgan. Uning "Sariq devni minib" asarida qahramon Hoshimjon sehirli qalpoqcha topib olib bir-biridan qiziqarli sarguzashtlarni boshidan kechiradi. ***Asardagi asosiy fantastika elementlari ana shu sehirli qalpoqcha bilan bog‘liq tasvir o‘rinlarida kuzatiladi***. Bu tasvirlar sarguzasht voqealar bilan birga kechadi. “Sariq devni minib oldim” nomli VI bobidan keltirilgan ushbu parchaga nazar tashlasak:

“Yolg‘iz qolgach, qo‘ltig‘imdagi qalpoqchamni chiqarib, boshimga kiyayotgan edim:

- Nega qaltiraysan? -deb so‘radi qalpoqcham.

- Rostini aytsam, qo‘rqyapman.

- Qo‘rqma. Qo‘rqoqlar hech qachon murodiga yetolaydi. Shu gap esingdan chiqmasin, - ko‘nglimni ko‘tardi qalpoqcham.

Ko‘zga ko‘rinmaydigan bo‘lib olgach, xanjar bilan miltiqni olib, nariroq ketdim… kutyapman, kutyapman, vaqt yarim kechadan o‘tib, uyqularim kelib ketdi hamki, ammo sariq devdan hamon darak yo‘q.. Bir mahal ko‘zim uyquga ketay deb qolgan ekan, changalzor ichidan “shatir-shutur” ovoz eshitilib qoldi. Saktab o‘rnimdan turib ketdim… “Ana, kelyapti! O‘zingni dadil tut, Hoshim! Singling Donoxonning o‘chini oladigan payt keldi!” [1,109-bet]

Mazkur parchada Hoshimjonning Sariq devni kutish jarayoni tasvirlangan. Qalpoqcha bilan suhbati ham. Voqealar davomida “Danak qorini” boplab tazirini beradi. Juda yosh bo‘lishiga qaramasdan kattalar yechimini topa olmayotgan muammolarga sehirli qalpoqchaning ko‘magida yechim topadi. “Yong‘oq” qori nomi bilan mashhur bo‘lgan “Uzunquloq pir” ziyoratgohida xalqni aldab pul undiradigan qahramonning kirdikorlarini ham fosh qilib, qishloqdan quvilishida Hoshimjon jonbozlik ko‘rsatadi. “Uzunquloq pir” ziyoratgohi sirini ochilishiga sabab bo‘ladi. Xalqning urg‘ochi eshakka sig‘inib kelganligi ma’lum bo‘ladi. “Yong‘oq” qori, “Danak” qori, “Bodom” qorilarning rejalarini barbod qiladi.

“Uzunquloq ota yoki urg‘ochi eshak qissasi” nomli XIV bob yakunida ziyorotgohning yonida katta chinorga bir taxtachani ilib qo‘yishdi. Bu taxtachada quyidagi yozuvlar yozilgan edi:

“Bir yuz yigirma yeti yildan buyon ishonuvchilar sig‘inib kelgan, beli sinib o‘lgan urg‘ochi eshak – hazrati Uzunquloq pirimning suyaklari mana shu bo‘ladi… Qo‘l tekkizilmasin, jarima – o‘n so‘m” [1, 165-bet]

Bu kabi o‘rinlar asarda juda ko‘p uchraydi. Kitobxon o‘zi uchun ajoyib xulosalar chiqaradi. Voqealar bolalar tilidan aytilganini yuqorida aytgan edik, asarni o‘qigan kitobxonga kulgu, xush kayfiyat hamroh bo‘ladi.

Asarda Hoshimjonning darslarida yordamlashadigan Saddiniso, Soraxon folbinning o‘g‘li Mirobiddinxo‘ja, uyquchi Zokir, bilimdon Orif, qovunchi Akbar obrazlari ham ajoyib tarizda keltirilgan.

“Sariq devning o‘limi” romanida asar qahramoni Hoshimjon hayotida mas’uliyatli davr boshlanadi. Tabiatan ziyrak, fahm- farosatli Hoshimjon katta bir operatsiyada qatnashib, uning muvaffaqiyatli yakunlanishini ta’minlaydi."[2, 4-bet]

Maktabni tugatgach sartaroshlik kasbini tanlagan Hoshimjonga Sehirli qalpoqchasi yana hamroh bo‘ladi. U jinoyatchilarni tutishda qalpoqchasidan unumli foydalanadi va ularning kirdikorlarini ochib tashlaydi. Bu asarda ham “Sariq devni minib asaridagi singari fantastika elementlari sehirli qalpoqcha atrofida sodir bo‘ladi. Bu ikki asarda ham hayotiy sarguzasht voqealar bilan birga fantastik tasvir uyg‘unlikda kechadi. Yozuvchi bu asar orqali ezgulikning har doim g‘alaba qozonishini ta’kidlaydi.

“Shirin qovunlar mamlakatida yoki sehrgarlar janggi” asari esa mutlaqo boshqacha – sarguzasht va yumor bilan yo‘g‘rilgan. Asarda sirli va sehrli mamlakat haqidagi hikoya davomida qahramonlar turli sinovlarga duch keladilar. Bu asar bolalar adabiyotida sarguzasht janrining yorqin namunalaridan biri hisoblanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Yozuvchi yaratgan qahramonlar hayotiy bo‘lib, ular orasida oddiy bolalar, sehrgarlar va turli g‘ayritabiiy kuchlarga ega personajlar uchraydi. "Sariq devni minib" romanida qahramon Hoshimjon oddiy bola bo‘lishiga qaramay, aql-zakovat va jasorat bilan sinovlardan o‘tadi. Unga Sehirli qalpoqcha hamrohlik qiladi.

Shuningdek, “Shirin qovunlar mamlakatida yoki sehrgarlar janggi” romanida asosiy qahramon "Sariq devni minib" asaridagi Hoshimjonning do‘sti Akbar bo‘lib, Hoshimjon unga sehirli qalpoqchasini sovg‘a qilgan edi. Chunki Akbar sinifdan sinfga qolib ketgan edi. Akbarni juda ko‘p noo‘rin harakatlari tufayli o‘rtoqlari qovunchi Akbar deb atashadi.

“Ushbu fantastik –sarguzasht romanda Akbarjon o’z sarguzashtlarini davom ettiradi. Shirin qovunlar mamlakatini har xil illatlardan tozalash maqsadida Sehrgar Iblis bilan jang qiladi. Bu kurashda unga ustozi – Dar Daraja va Sehrli Qalpoqcha yaqindan yordam berishadi”[5]

Mazkur asarning asosiy qahramonlar shaxsiy fazilatlari bilan ajralib turadi. Ular sarguzashtlarga yo‘g‘rilgan voqealar ichida insoniy fazilatlarini saqlab qolishga harakat qiladilar. Xudoyberdi To‘xtaboyevning asarlari yosh kitobxonlarni bilim olishga, ezgulik, do‘stlik va jasoratga chorlaydi.

Yozuvchining asarlaridagi fantastik elementlar bolalar uchun nafaqat qiziqarli, balki tarbiyaviy ahamiyatga ham ega. Ularda ezgulik va yovuzlik kurashi, aql-idrok yordamida yengish mumkin bo‘lgan qiyinchiliklar ko‘rsatiladi. Masalan, “Sariq devni minib” asarida qahramon to‘qnash kelgan qiyinchiliklardan saboq olib, o‘zining shaxsiy fazilatlarini rivojlantiradi.

Yana bir muhim jihat shundaki, yozuvchi o‘z asarlarida milliy qadriyatlar va urf-odatlarni ham aks ettiradi. Bu bolalar adabiyotida katta ahamiyatga ega bo‘lib, yosh kitobxonlar uchun muhim hayotiy saboqlar beradi.

XULOSA.

Xudoyberdi To‘xtaboevning ijodi o‘zbek bolalar adabiyotida alohida o‘rin tutadi. Uning asarlaridagi sarguzasht va fantastik tasvirlar kitobxonlarni hayajonga soladi, ularning tasavvur dunyosini kengaytiradi va eng muhimi, insoniy fazilatlarni ulug‘laydi. U yaratgan asarlar nafaqat o‘quvchilarni sehrli dunyoga olib kiradi, balki ularni hayotning muhim qadriyatlariga ham o‘rgatadi.

Biz to‘xtalib o‘tgan “Sehirli qalpoqcha”, “Sariq devni minib”, “Sariq devning o‘limi”, “Shirin qovunlar mamlakati yoki sehirgarlar jangi” asarlarining barchasiga diqqat qilgan bo‘lsangiz bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, barchasida Sehirli qalpoqcha ishtirok etadi. Asar qahramonlari ham bir-biriga bog‘liq.

Xudoyberdi To‘xtaboyev asarlaridagi qahramonlarning jasorat, ezgulik va do‘stlik yo‘lidagi kurashlari yosh avlodga ibrat bo‘lishi shubhasizdir. Shuningdek, uning ijodida milliy qadriyatlar va tarbiyaviy g‘oyalar katta o‘rin tutadi. Yozuvchi yaratgan sirli va g‘ayritabiiy voqea-hodisalar o‘quvchilarni nafaqat sehr va mo‘jizalar bilan tanishtiradi, balki ularni hayotning murakkab sinovlariga ham tayyorlaydi. Bu jihatlar uning ijodini bolalar adabiyotida doimiy qadriyatga aylantiradi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev asarlari yumorga boyligi, bolalar hayoti, ularning o‘ziga xos tabiati, xususiyatlari, ruhiy kechinmalari nihoyatda jonli, qiziqarli va bolalarbop yo‘sinda mahorat bilan tasvirlanishi jihatidan ajralib turadi. Xudoyberdi To‘xtaboyev o‘zbek bolalar adabiyotini jahon miqyosiga olib chiqqan ijodkorlardan biridir

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. To‘xtaboyev X. Sariq devni minib, Yoshlar matbuoti, -T:. 2023. -224 b.
2. To‘xtaboyev X. Sariq devning o‘limi, Yoshlar matbuoti, -T:. 2013. -268 b.
3. To‘xtaboyev X. Shirin qovunlar mamlakati yoki sehrgarlar jangi (Ertak-roman) –T.: «Yangi asr avlodi», 2012. – 336 bet.
4. Шайхов Х. Илмийлик ва афсонавийлик муаммолари//Ўзбекистон маданияти газ. 1979, 13 июль
5. Ибрагимова Р. Жанр научной фантастики в узбекской советской литературе. Ташкент, Фан, 1987
6. Qo‘shjonov M. Saylanma. Ikki jildlik. Toshkent, 1983, 380 b

7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. А. Мадвалиев таҳрири остида. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2007. 3- жилд. – 688 б.

8. To‘xtaboyev X. Quyonlar saltanati. (Sarguzasht romani). -T.: «Yangi asr avlodi», 2010. - 204 b.

9. Normatov U. U bolalarning sirdoshi chin do‘sti edi. (maqola) 2021-yil. https://daryo.uz/2021/04/05/u-bolalarning-sirdoshi-chin-dosti-edi-adabiyotshunos-umarali-normatov-dosti-xudoyberdi-toxtaboyev-haqida

10. Xudoyberdi To‘xtaboyev, Besh bolali yigitcha(sarguzasht roman), Yangi asr avlodi, -T:. 2009-yil, 288 b.

11. https://kitobsevar.uz

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK 81/82

O‘ZBEK VA INGLIZ PARAMEYALARIDA HAQIQAT KONSEPTINING LINGVOSTATISTIK XUSUSIYATLARI

Muminova Nasiba Solijon qizi
Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti
Chet tillar 1 kafedra o‘qituvchisi
nasiba_9095@inbox.ru

ANNOTATSIYA. Maqolada o‘zbek va ingliz paramiyalarida haqiqat konseptining lingvostatistik tadqiqi hamda tilshunoslikda konsept maydonining strukturaviy tavsifi “haqiqat” konseptini namoyish qilishda qo‘llanadigan ko‘plab parameyalar, lisoniy vositalarni ma’lum sistemaga solish imkoniyati haqida ma’lumot berilgan. “Haqiqat” konseptini shakllantiruvchi lisoniy vositalar markaz va periferiyalarni hosil qilishda konseptual maydonning markaz, yaqin va uzoq periferiyalarni aniqlash va ularni ko‘rsatuvchi elementlar tavsiya etilgan. Xulosa qismida o‘zbek va ingliz paremiyalarini takomillashtirish bo‘yicha takliflar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, ingliz tili, haqiqat, konsept, paramiya, kognitiv tilshunoslik, pragmatik yondashuv, tilshunoslikka oid bilim, ko‘nikma va malaka.*

ЛИНГВИСТОСТАТИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТА ИСТИНА В УЗБЕКИСТАНСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ПАРАМЕЙЯХ

АННОТАЦИЯ. В статье приведены сведения о когнитивной-прагматическом исследовании концепта истина в узбекских и английских паремии, а также структурное описание концепт-пространства в лингвистике, о возможности применения многих лингвистических средств, используемых при демонстрации концепта “истина” в определенную систему. Лингвистические средства формирования концепта “истина” при формировании центра и периферии рекомендуются для определения центра, ближней и дальней периферии концептуального поля и обозначающих их элементов. В заключении представлены предложения по совершенствованию узбекской и английской паремии.

Ключевые слова: *узбекский язык, английский язык, реальность, концепт, парамия, когнитивная лингвистика, прагматический подход, лингвистические знания, навыки и компетенции.*

LINGUISTOSTATISTICAL FEATURES OF THE CONCEPT OF TRUTH IN UZBEKISTAN AND ENGLISH PARAMEIAS

ANNOTATION. The article provides information about the cognitive-pragmatic study of the concept of truth in Uzbek and English paremia, and the structural description of the concept space in linguistics about the possibility of putting many linguistic tools used in demonstrating the concept of “truth” into a certain system. Linguistic tools forming the concept of “truth” in forming the center and peripheries are recommended to determine the center, near and far peripheries of the conceptual field and the elements that indicate them. In the conclusion, suggestions for improving the Uzbek and English paremias are presented.

Key words: *Uzbek language, English language, reality, concept, paramia, cognitive linguistics, pragmatic approach, knowledge of linguistics, skills and competence.*

Kirish. Mukammal dunyoda haqiqat izlashga hojat qolmaydi. Ammo dunyo nomukammal bo‘lgani uchun biz ularsiz yashay olmaymiz. Antropologning aniq xulosalaridan biri shundaki, barcha insonlarda haqiqat tuyg‘usi mavjud: Ba’zi narsalar to‘g‘ri va ba’zi narsalar noto‘g‘ri. Insonlar tuzalmas axloqiydir. Psixologiyada u ko‘pincha vijdon, adolat, haqiqat deb ataladi. Ilohiyotda uni “*keraklik hissi*” yoki “ilohiylik tajallisi” deb atash mumkin. To‘g‘ri, vijdon hukm qiladigan yoki tasdiqlaydigan me'yorga madaniyat ta’sir qiladi. Misol uchun, Eskimos madaniyatida, agar kimdir sayohatga chiqsa va oziq-ovqat tugab qolsa, begona insonning iglosiga kirib, mavjud bo‘lgan narsalarni yeyish mutlaqo joizdir. [1:52]. Ko‘pgina boshqa G‘arb madaniyatlarida bo‘sh uyga kirish *"buzish va kirish"* deb hisoblanadi, bu jinoyat sifatida jazolanishi mumkin. To‘g‘rilik me'yori madaniyatdan ijtimoiy madaniyatga va ba’zan ijtimoiy madaniyatlarda farq qilsa-da, hamma insonlar to‘g‘ri va noto‘g‘ri tushunchasiga ega. Biror kishining huquq tuyg‘usi buzilganida, beixtiyor g‘azab paydo bo‘ladi. U o‘zini haqorat qilganini his qiladi va ishonchini buzgan insonga nisbatan xafa bo‘ladi. Noqonuniy harakat ikki kishi o‘rtasida to‘siq bo‘lib qoladi va munosabatlar buziladi. Ular hatto o‘zlari xohlagan bo‘lsa ham, xuddi noto‘g‘ri qilinmagandek yashay olmaydilar. Xafa bo‘lgan insonning ichida nimadir tuyg‘u adolatni talab qiladi. Ana shu insoniy voqeliklar barcha haqiqatni talab etish bilan bog‘liq kommunikativ jarayonlar va voqeliklar asosi bo‘lib insonga xizmat qiladi. Adolat izlagan insonga haqiqat qoniqish hissi keltirishi mumkin bo‘lsa-da, adolat odatda munosabatlarni tiklamaydi. “Adolat izlash harakati, Olshtain aytganidek, vaziyatni to‘g‘rilashga qaratilgan harakat yoki so‘zni talab qiladi. [2:112]. Ba’zi tilshunoslar haqiqat konseptining mas'uliyat hissi bilan bog‘lashadi. Xolms haqiqat izlash, haqiqat qaror toptirish, adolat izlagan shaxs javobgarlikni o‘z zimmasiga olgan jinoyatni bartaraf etishga qaratilgan nutq harakatidir, deb hisoblaydi. [1:158-165]. Haqiqat konsepti harakati turli nuqtai nazarlardan kelib chiqqan holda ta’riflangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlarida to‘grisidagi qonunlar, farmonlar va loyihalarda ham biz ta’limga bo‘layotgan e’tiborning bevosta izchiligi va samaradorliligini bilamiz. O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev shaxsning har tomonlama kamol topishi va farovonligi, manfaatlari ro‘yobga chiqarishning sharoitlarini va ta’sirchan mexanizmlarini yaratish eskirgan tafakkur va ijtimoiy

xulq-atvorning andozalarini o‘zgartirish mamlakatda amalga oshirilayotgan pedagogik ta’lim islohotlarning asosiy maqsadi kuchli raqobatbardosh pedagogik mutaxassis kadrlarni tayyorlash – deb aytgan, chunki, xalqning boy intellektual merosi va umuminsoniy qadriyatlar asosida zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan-texnika va texnologiyaning yangi yutuqlarini salohiyatli mutaxassislarni tayyorlashning yangi tizimini rivojlantirish O‘zbekiston Respublikasida ta’lim taraqqiyotining muhim shartlaridan biri bo‘lib qoldi. OTMlarda tilshunoslikning kognitiv nazariy tizimini yaratishda kreativ yondashuvga, “Haqiqat” konseptini shakllantiruvchi lisoniy vositalar markaz va periferiyalarni hosil qilishda konseptual maydonning markaz, yaqin va uzoq periferiyalarni aniqlash va ularni ko‘rsatuvchi elementlar tavsiya etish jarayonidagi o‘rni hamda differensial va individual jarayoniga ta’limning o‘zaro ta’minlash, tayanch signal sistemalaridan samarali foydalanish muammoli – kognitiv parameiyalar asosida shaxsni rivojlanishiga zamin yaratadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF60-son “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”, 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son “Raqamli O‘zbekiston – 2030 strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-son. Taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish choratadbirlari to‘g‘risida”, 2021-yil 4-martdagi PF6181-son “2021-2025 yillarda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” farmonlari va 2017-yil 28-iyuldagi PQ-3160-son “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risida”gi Qarori, Haqiqat tushunchasining zamonaviy jamiyatda namoyon bo‘layotgan dinamik xususiyatlari shaxs maqsad, mo‘ljallarining fluktatsion rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatishi isbotlanganligiga oid taklif va tavsiyalardan O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligining “Ma’naviy tahdidlar va ularga qarshi kurashish” mavzusidagi tadbir ssenariysini ishlab chiqishda foydalanilgan (O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligining 2022-yil 29- noyabrdagi 4-13-23-4054-son ma’lumotnomasi) hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu maqola muayyan darajada xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. “Haqiqat” degani kimdir haqiqat haqidagi xabarni qabul qilishda adolatni aks ettirmaydi, chunki bu yerda haqqoniy yondashish tushunchasi aks etayapti. Aksariyat hollarda haqiqat konsept sifatida ko‘rib chiqilishi mumkin, bunda qilgan qilmishidan pushaymon bo‘lmaydi. Bundan tashqari, insonlar ba’zida afsuslanish joyi bo‘lmagan kelajakdagi xatti-harakatlari uchunadolatni talab etadi. Masalan: "*Man baribir haqiqatni tagiga yetaman*”. Tinglovchining yuzi yoki ma’ruzachining yuzi haqiqat izlayaptimi, shuningdek haqiqat izlash qanday adolatlik bilan so‘raladi (Ogiermann 2009: 49). Braun va Levinson (1987) ta’kidlashicha, haqiqat izlash salbiy strategiyalari, ya’ni tinglovchining "boshqalar tomonidan to‘sqinliksiz" bo‘lish huquqiga qaratilgan strategiyalar sifatida tasniflanishi mumkin. Ma’ruzachihaqiqat izlaganda, Olshtain va Koen (1990: 46-47) tushuntirganidek, u "o‘zini ma’lum darajada kamsitishga va [buzilish] uchun o‘z aybi va javobgarligini tan olishga tayyor". Shuning uchun, Braun va Levinsonning so‘zlariga ko‘ra,

adolatni qaror toptirish tinglovchi uchun haqiqatni tiklashga va ma’ruzachi uchun xavf tug‘diradi.

Biroq, haqiqat izlash bilan bog‘liq bo‘lgan adolat masalasi nafaqat tinglovchi nuqtai nazaridan, balki ma’ruzachi nuqtai nazaridan ham ko‘rib chiqilishi mumkin. Bu fikrni Meier (1992: 31) taqdim etadi, u tinglovchining emas, balki so‘zlovchining haqiqiy yondashishi uning yuzida ham aks etadi, deyiladi. Adolat izlash, asoslash va hokazolar inson yuziga tahdid soladigan boshqa xatti-harakatlar bilan birga sodir bo‘ladigan noverbal harakatlar sifatida qaraladi. Ular shunchaki aktyor va noto‘g‘ri xatti-harakatlar o‘rtasidagi javobgarlik aloqasi tufayli tasvirga yetkazilgan zararni bartaraf etishga urinishdir. Braun va Levinson-dan farqli o‘laroq, tuzatuvchi ish T (J emas) bo‘yicha yuzni saqlash qurilmasi sifatida belgilandi. T ning yuzidagi tashvish J ning yuzini saqlab qolish maqsadiga xizmat qilish urinishining qo‘shimcha mahsulotidir. Shunday qilib, T ning tasviri asosiy bo‘ladi. Keyinchalik tuzatish ishining maqsadi J ning tasvirini ta’mirlashdir. Meier (2004: 3) haqiqat qaror toppish modelini taqdim etadi va ma’ruzachini uning markaziga qo‘yadi, bu quyidagi rasmda ko‘rsatilgan:

T’t adolatli => Jj haqiqatdan shundayligiga ishontirish=> Tt vijdonli=> insofli, fidoiy=> S’s haqiqatdan cho‘chimaydi.

Meier (2004: 3) fikriga ko‘ra, haqiqat konsepti tasvirni saqlash uchun vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, uning ta’kidlashicha, haqiqat konseptining asosiy rag‘batlantiruvchi kuchi ma’lum bir kontekst uchun adolat izlash strategiyalarining to‘g‘riligi yoki samaradorligining hakami bo‘lgan tinglovchining ko‘z o‘ngidagi ma’ruzachi obrazining holatidir. [7:15-20]

- Men haqiqatni borligiga ishonardim.

- Bu adolat qaror topmaganligining mahsuli, bir inson joniga qasd qilishgacha yetib keldi.

- Haqiqiy insoniylik tarafdan juda kuchli inson

Garchi biz haqiqat izlash taklifi ma’ruzachining yuzini qanday o‘zgartirishi mumkinligini ko‘rgan bo‘lsak-da, u ma’ruzachini zaif ko‘rsatishga qodir. Debora Tannen (1998) o‘zining "haqiqat izlash: “Adolatli” deyish nimani anglatadi" maqolasida prezident Klinton Levinskiy ishi bo‘yicha o‘z guvohliklarini bergan vaziyatni izohlaydi, shundan so‘ng u yetarli darajada adolat qilmagani uchun matbuot tomonidan tanqid qilinadi. Aniqroq haqiqatni qaror toptirishda uning pozitsiyasini zaiflashtirganini tushuntirishi mumkin. Tannen haqiqat izlashning yashirin shakliga ishora qiladi. Boshqa tomondan, uning ta’kidlashicha, "ko‘p insonlar haqiqatni izlashga qarshilik qilsalar ham, adolatga tayyorlik kuchning belgisi bo‘lishi mumkin, chunki buhaqiqat izlagan inson zaif bo‘lib ko‘rinishini xavf ostiga qo‘yish uchun yetarlicha ishonchli ekanligini ochib beradi" (Tannen 1998). Ogiermann (2009: 53) xulosasiga ko‘ra, haqiqat ijobiy tarzda yakunlanishi mukin, yoki salbiy tarzda yakunlanishi mumkin bo‘lgan huquqbuzarliklar mavjud. Ma’ruzachi va tinglovchi ikkala holat turiga ega bo‘lganligi sababli, "tuzatish almashinuvi ingliz tili misolida, ma’lumotlar shuni ko‘rsatdiki, to‘g‘ridan-to‘g‘ri adolat eng keng tarqalgan haqiqat izlash strategiyasidir. Xolms (1990) Yangi Zelandiya ingliz tilida

qo‘llaniladigan haqiqat izlash strategiyalarini eslatib o‘tadi, u etnografik tadqiqotdan foydalangan holda, u kollej talabalari yordamida tabiiy ravishda yuzaga kelgan suhbatlar va adolat qaror topishi almashinuvi asosida ma’lumotlarni to‘plash orqali etnografik metodologiyaga asoslangan korpus tuzgan. Tadqiqotni yakunlab, u haqiqatni deyarli yarmi adolat istash ifodasini o‘z ichiga olganligini aniqladi, ayniqsa xatti-harakati uchun vijdonan ish qilganligini bildiradi.

Tahlil va natija. Haqiqiqat konsepti har doim ham bajaruvchi fe’llarni o‘z ichiga olmaydi. Nutq harakatining ma’nosini yetkazish uchun turli xil fe’llar yoki gaplar ishlatilishi mumkin (Searle, 1976). Haqiqat konsepti bilvosita adolat izlash turli usullarda qo‘llanilishi mumkin. Cohen & Olshtain (1983) bilvosita haqiqatni quyidagi yo‘llar bilan tasnifladi: tushuntirish, mas'uliyatni tan olish, tuzatish taklifi, sabr-toqat va’da qilish va harakat uchun tushuntirish berish bilvosita ishonch strategiyasi bo‘lishi mumkin.

Boshqa hollarda, adolat, vijdonlilik, fidoiylik, ishonch bildirish strategiyaning yana bir turi bo‘lib, u kelajakdagi harakat shu yusunda ketishini va’da qiladi. Ushbu ma’lum turdagi bilvosita haqiqat izlash strategiyasi vaziyatga bog‘liq va adolat qaror toptirish strategiyasi sifatida ko‘pchilik qismini egallaydi. Kuzatilgan tahlillardan ma’lum bo‘ladiki, ijtimoiy maqom qahramonlarning kundalik suhbatlarida muhim rol o‘ynaydi va ko‘p hollarda ular vaziyatga qarab haqiqat strategiyasidan foydalanishni afzal ko‘rishadi va o‘zaro muloqotda bo‘lgan shaxsning ijtimoiy mavqeini yodda tutishadi. Demak biz konseptlarga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, O‘.Q.Yusupov kontseptni shunday ta’riflaydi: “Kontsept - bu ongimizda mavjud bo‘lgan tashqari yo ichkari olamdagi bironbuyum yo jarayonlar to‘g‘risidagi ilmlar majmuasi, ular to‘g‘risidagi ko‘rinish hamda unga nisbatan yaxshi, yomon yo neytral munosabatdir” [8:100]. D.U.Ashurovaning kontseptga bo‘lgan nuqtai nazari quyidagicha:“konsept – bu uyg‘un birlik hosil qiluvchi mental tuzilma bo‘lib, u olam tasvirining yadroviy komponenti sifatida lingvomadaniy ahamiyatga ega bo‘lgan alohida shaxsga va butun jamiyatga tegishli bo‘ladi” [9:32].

Tilshunos Sh.Safarov kontsept tubida tushuncha, obraz hamda lisoniy mazmun yig‘indisi bo‘ladi, kontseptlar shaxs ongida vujudga keladigan har xil kategoriyalarning asosini tashkil qiladi va bularga asosiy tayanch vazifasini bajaradi”, - deb yozadi[10:25]. A.E. Mamatov konsept strukturasiga va uning mohiyatiga e’tibor qaratib, shunday yozadi: “Konsept murakkab stukturaga ega bo‘lib, bir tomondan, tushunchaning barcha qirralarini qamrab olsa, boshqa tarafdan uni madaniyatning bir ko‘rinishi sifatida ifoda etuvchi dastlabki omillar, ya’ni u yoki bu tushunchaning etimologiyasi, tarixi, hozirgi kundagi assotsiativligi, qadr-qimmatliligi, konnotatsiyalarini qamrab oladi. Konsept – bu ma’lum sotsiumning ma’naviy yoki moddiy madaniyatini til belgilari bilan bog‘lab turadigan hodisa haqidagi bilimdir. Konseptni bunday tushunish etnomadaniy maqsadga qaratilganlik xarakteriga ega bo‘lib, konseptni go‘yo mental, falsafiy va psixologik sohadan qadriyatli madaniy sohaga o‘tkazadi” [11:78-85].

D.Agzamovaning qayd etishicha, insonning olamni bilish qobiliyati umumiy tamoyillarini bir mental mexanizmga jamlab tadqiq qilish jarayoni kognitiv tilshunoslikning

vazifalarini o‘rganishga zamin yaratadi.[12:27]. Olima tilning kognitiv nazariyasi asosidagi quyidagi ta’limotlarni muhim deb biladi: empirik yondashuvning o‘rniga gipotetik-deduktiv yondashuv kirib keldi;-til mental fenomen sifatida talqin qilina boshlandi; til kreativ hodisa sifatida e’tirof etildi; grammatika va tilning grammatik izohining ajralmas qismi sifatida semantik komponent tan olindi[13:12].

Umuman olganda, o‘zbek tilshunosligida lisoniy birliklarning assotsiativ aloqasi, tilda verbal assotsiativ jarayonlarning hosil bo‘lishi muammosi D.Lutfullaeva, D.Xudoyberganova, Sh.Iskandarova, I.Azimova, N.Hoshimova kabi olimlarning ishlarida [14:62-63 jiddiy munosabat bildirib o‘tilgan. Bu xususda prof. D.Lutfullayeva o‘zining monografik ishida atroflicha tahlil qilinadi. Ma’lumki, A.Nurmonov[15:52] tilning vazifasi aloqa-aralashuv vositasi sifatida quruq axborotni uzatishdan iborat bo‘lmasdan, kommunikativ muloqot elementlari, ya’ni so‘zlovchining muloqot maqsadi, uzatilayotgan axborotning sifati, adresat tomonidan qabul qilib olinishi, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi o‘zaro munosabat, muloqot amalga oshgan vaziyat kabilarni ham qamrab oladi. [16:22]. Yuqorida ta’kidlangan fikrlar konseptning umumiy mohiyati, qirralarini namoyon etishga, aniqlashga xizmat qiladi. Konseptning voqelanishini, turli ichki va tashqi omillar bilan bog‘langan til, lison, nutq bog‘liqligidagi murakkab lingvokulturologik birlik sifatida ta’riflash mumkin. Haqiqat konsepti sifatida kimnidir vijdon erkinligi nuqtayi nazardan haqiqat izlash bilan bog‘liq leksik birliklarni nazarda tutsa, konseptosferada uning leksik-semantik birliklar, noverbal vositalar orqali vooqe’lanishi, nutqiy vaziyat singari qator omillar ham nazarda tutiladi. Haqiqat konsepti bilan bog‘liq konseptosfera tahlil qilinganda keng mohiyatga ega quyidagi birikmalar aniqlandi:

Menga vaqt bering adolatni o‘rnataman, haqiqat bor, berilgan imkoniyatdan haqqoniy foydalanish, vijdon bilan yondashish, haqgo‘ylik.

Haqiqat konseptosferasi atrofida hosil bo‘lgan birliklar nutqiy vaziyat talabi bilan hosil bo‘ladi. Aytish mumkinki haqiqat konseptosferasida uch yirik mazmunga ega leksik birliklar hosil bo‘ladi. Bugungi kunda haqiqat tushunchasi quyidagicha namoyon bo‘ladi: *birinchidan,* bu yerda “aniq” tushunchasi bizdan oldin mavjud bo‘lgan va bizga bog‘liq bo‘lmagan obyektiv til birliklari sifatida tushuniladi; *ikkinchidan,* “aniq” tushuncha subyektiv voqelikni ham o‘z ichiga oladi, haqiqat ham axloqiy aniq voqelikni aks ettiradi; *uchinchidan,* zamonaviy jamiyatda haqiqat til birliklari sifatida lisoniy jarayon sifatida qaraladi. Haqiqatning pragmatik mohiyati va shakllari bu tushunchaning inson hayotiy tajribasi va haqiqat konseptining manfaatli tomonlari batafsil o‘rganilgan. Inson ong, tuyg‘u, tafakkur va aql sohibi bo‘lgani uchun o‘zini o‘rab turgan olamni bilishga, uning haqiqatiga ishonch hosil qilishga intiladi. Inson o‘z-o‘zidan tevarak-atrofdagi tabiat olami, noma’lum hodisalar, ma’naviy va moddiy olamni chuqurroq anglash uchun ana shu haqiqat konseptini anglashga intiladi, tilning rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganishga intiladi.

Xulosa. Xulosa sifatida “haqiqat” konseptining lingvistik-metodologik tahlili jarayonida o‘tkazilgan tadqiqot ishi natijalari quydagicha: Bu esa o‘z navbatida mazkur masalalar doirasidagi qo‘lga kiritilgan yutuqlarni hisobga olgan holda tanqidiy va tahliliy fikr-

mulohazalarni ishlab chiqish imkoniyatini yuzaga keltiradi. Yuksak bilim asosida kuch-qudratli bo‘lishga intilish insonni haqiqatni bilish tavsifini belgilab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Garry Chapman, Jennifer Tomas. The five languages of aplogy. Northfield PG.-2006

2. Olshtain. E. and Cohen. A. (1983). “Apology: A Speech Act Set” (online). www.shinshuu.ac.jp/surcle.eu.html

3. Holmes, J. (1990). “Apologies in New Zealand English”. **Language in Society**, 19 (2), 155-199.

4. Fraser, B. (1981). “On Apologizing”. In F. Coulmas (Ed.), Conversation Routine: Exploration in Standardized Communication Situations and Prepatterned Speech. 259-271. The Hague: Mouton

5. Thomas. Jenny. (1995). Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics. London: Longman Group.

6. Fasold .R (1996). The Sociolinguistics of Language. Oxford: Blackwell Publishers

7. Meier, Ardith J. (2004). “Has 'Politeness' Outlived its Usefulness?” Views 13(1), 5-22.

8. Yusupov O‘.Q. Chog‘ishtirma tilshunoslikning yangi vazifalari. Xorijiy filologiya. – S.: 2011. – №3. – Б.100

9. Ashurova D.U. Novie podxodi k lingvistike teksta. Xorijiy filologiya. – №3. – Samarkand.: 2011. – B.32

10. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.– B. 25.

11. Mamatov A.E. Zamonaviy lingvistika. –T.: “Noshir”. 2019. – B. 71-102.

12. Agzamova D.B. “Xotira” konseptining ingliz va o‘zbek tillaridagi umumiy va o‘ziga xos xususiyatlari: Filol.fanl. nomz. ...diss. –T.: 2012. – B.27.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

“SHOHNOMAYI ANDALIB” QO‘LYOZMALARI MANBALARI VA TAVSIFI

Muxlisa Axrorjanovna Maxamatxonova-
Alisher Navoiy nomidagi o ‘zbek tili va adabiyoti universiteti Tayanch doktorant, Toshkent, O‘zbekiston

Annotatsiya Mazkur maqolada Qo‘qon adabiy muhiti vakillaridan biri Andalibning “Shohnomayi Andalib” qo ‘lyozma nusxasining tavsifi bayon qilinadi. Qo‘lyozmaning tashqi va ichki xususiyatlari o ‘rganilib, uning umumiy tuzilishi yoritiladi. Hamda, qo ‘lyozmada kelgan ayrim baytlarning qisqacha mazmuni bayon qilinadi.

Tayanch so‘zlar: muqaddima, basmala, hamd, na’t, xoshiya, qo‘lyozma, kolofon.

Annotation This article describes the manuscript version of Shohnomayi Andalib by Andalib, one of the representatives of the Kokand literary environment. The external and internal characteristics of the manuscript are examined, and its overall structure is highlighted. Additionally, the meaning of some verses from the manuscript is briefly explained.

Keywords: introduction, basmala, hamd, na‘t, marginal notes, manuscript, colophon.

Kirish. Hozirda Andalibning lirik asarlari jamlangan qo‘lyozma manbalar asosan O‘zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida saqlanmoqda. Andalibning ijod namunalarini uning shohnomasida, forsiyda bitilgan devonida va bir qancha bayozlarning ichida tarqoq holatda saqlanib qolgani bizga ma’lum. Bu esa bizga Andalibning o‘z davrining taniqli shoiri bo‘lib, xalq og‘zida uning sherlari mashhur bo‘lganini anglatadi. Uning asarlarini tadqiq qilib, iste’molga kiritish bizga o‘sha davr adabiy muhiti, uning siyosiy holati, xalqning orzu-kechinmalari kabi bir qancha qimmatli ma’lumotlarni bizga xabarini berishi mumkin. Shu kabi maqsadlarni ro‘yobga chiqarish uchun biz tadqiqot obyekti qilib, Andalibning ijod namunalaridan biri bo‘lgan, O‘zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan “Shohnomayi Andalib” asarining №596 va №696 nusxalarini tanlab qilib oldik.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. “Shohnomayi Andalib” asarini tahlil qilishga kirishar ekanmiz, avvalo matnshunos oldida turgan vazifa - matn tarixini o‘rganishdan boshlaymiz. Matnshunos oldida, u o ‘zi tadqiq qilayotgan mavzusiga oid qo‘lyozma va toshbosma manbalarni izlab topmog’i, tadqiq doirasiga jalb etilgan manbalarni tavsiflash, tahlil qilish, manbalarni o‘zaro qiyoslash, ular orasidagi matniy tafovutlarni aniqlash, ular asosida matnning asosiy variantini yaratish kabi bir qancha kabi bir qancha vazifalar turadi. “Matn tarixini o‘rganishda matnshunos avvalo - matn tarixini tiklash, tadqiq doirasiga kirgan

manbaning turli nusxalarini qiyosiy o‘rganish, tadqiq etish, ular asosida matnnning asosiy variantini yaratish va ilmiy muomaaga kiritishdir”[1]. Tadqiqot mavzusiga oid barcha manbalarni qo‘lga kiritgandan so‘ng, matnshunos avvalo, asar nomi, uning muallifi, qo‘lyozmaning muqovasi, qo‘lyozma nusxaning o‘lchami, varaqlar soni, qog‘ozi, yozuvi turi, siyohi, muhr yoki bezaklari, satrlar soni, poygirlarning qo‘yilishi, saqlanish holati kabi belgilarini bayon qilishi, hamda, asarning boshlanishi va tugashi, uning tarkibiy tuzilishi, basmala, hamd, na’t qismlari, kolofon qismi, poygirlarning qo‘yilishi, hoshiyalar, asarni ko‘chirgan kotib, asar ko‘chirilgan yil kabi bir qancha ma’lumotlarni aniqlab, qayd etib borishi lozim. Tadqiqotimiz obyekti bo‘lgan “Shohnomayi Andalib” asarining hozircha bizga ikkita qo‘lyozma nusxasi borligi ma’lum bo‘lgani uchun, shu ikki nusxani avvalo umumiy tavsifiga kirishmoqlikni ixtiyor qildik. Qo‘limizdagi №596 nusxa №696 nisbatan to‘liqroq bo‘lgani uchun ishni avval shu nusxani umumiy tavsifidan boshlaymiz.

Shohnomayi Andalib asarining №596 raqamli qo‘lyozma nusxasi

Ushbu qo‘lyozma manba qalin atrofi qizil, qora qog ‘ozga o‘ralgan bo‘lib, asosiy muqova qora bo‘zga o‘xshash mato bilan o‘ralgan. Qo‘lyozmaning o‘lchami: 18 X31 sm. To‘plam yaxshi holatda saqlangan, uning qog‘ozlarining butunligiga shikast yetmagan. Qog‘ozlari silliq, sariq rangdagi Qo‘qon qog‘ozi bo‘lib, asar nasta’liq xatida ko‘chirilgan. Matn boshdan oxirigacha yashil siyohda yozilgan. Yozuv xati chiroyli emas. Ayrim matnlar siyoh bilan bo‘yalgan. To‘plamning 1b-sahifasiga kiril yozuvida “Узбекский Государственный Иссладовет Институт Библиотека отд инг №59 гор Самаркканд” deb to‘rtburchak shaklidagi muhr ichiga yozilgan. Yuqoriga شاهنامه دیوانه عندلیب deb yozilgan. Qo ‘lyozmaning varaqlarining chap qismiga qalam bilan kitob raqamlari yozib chiqilgan. Ayrim yozilgan raqamlar o‘chirib, unga tuzatish kiritib qo‘yilgan. Asar matni 538 qatordan iborat, shundan 1a-sahifa - 16 qatordan, 17a va b - sahifalar - 18 qator, 18b- sahifa -10 qator, qolgan hamma sahifalar 19 qatordan iborat. Asarda poygirlar kitob so‘ngiga qadar izchil qo ‘yilgan.

Mazkur manba 1b-sahifa yuqorisiga “Shohnomayi Devonayi Andalib” deb sarlavha qo‘yilgan. Ushbu asar sharq kitobatchiligi an’analari asosida an’anaviy basmala bilan boshlanadi. “Matn ustida ishlash qo‘lyozmaning tashqi belgilarini o‘rganishdan boshlanadi. Sharq kitobat san’ati o‘zining qat’iy prinsiplariga asoslanadi. Masalan, har bir asarning “bismillo”dan boshlanishi (basmala), so‘ng Ollohning madhi (hamd, tamhid) va Muhammad (s.a.v.) ta’rifi (na’t), shundan keyin asarning yozilish sababi (sababi ta’lifi kitob) qaydi kitobat qilinishda tashlab ketilishi mumkin bo‘lmagan asosiy prinsiplardandir”[2]. Biroq ushbu asar mana shu an’analardan farqli ravishda hamd bilan boshlanmaydi. Chunki, basmalaning ichida ham hamd ma’nosi bo ‘lib, shu sababli shoir basmalaning o‘zi bilan cheklangan bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari hamdni shoir yozuvda ifodalamay, lafzda aytgan bo‘lishi ham mumkin. Shu kabi sabablar tufayli asarda hamd qismini yoritmagan bo‘lishi mumkin. Basmala 2b-sahifaning yuqorisiga yozilgan bo‘lib, basmaladan so‘ngra, noan’anaviy ravishda “mo‘yning madhi” orqali Rosulloh sallollohu alayhi vasallamning na’tlari bayon etiladi. Bu yerdagi “mo‘y”dan murod, bir vaqtlar Qo‘qon xonligida saqlangan Payg‘ambarimiz sallollohu alayhi

vasallamga oid deb bilingan “mo‘y” bo‘lib, na’t qismida Rosulloh sallollohu alayhi vasallamning aynan o‘zlarining madhlarini keltirmay, balki u zotga tegishli bo‘lgan mo‘yni madh qilib u Zotni ulug‘lagan. Uning ortidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri asar matniga kirib ketiladi. Sababi, “mo‘yning firoqi” hikoyasi asarning asosiy mavzusiga ham aloqadordir. Chunki shohnoma muqaddimasining davomida hikoya qilinishicha, Amir Nasrullo Qo‘qonga yurish qilib, mamlakatni egallagach, u yerdan Buxoroga qaytib ketayotib, Qo‘qonning mol-mulklarini talon-taroj qilgan. U yerning boyliklarini, shu jumladan xonlikda saqlanayotgan muborak “mo‘y”ni ham o‘zi bilan birga olib ketgan. Bu ayriliq iztirobi esa, muallifning qalbida chuqur iz qoldirgan. Shoir bunga asar muqaddimasida ishora qilib o‘tgan. Asar quyidagi bayt bilan boshlangan:

ایلمی رقم ایمدی بر حکایت
میم هجر فرایقدین روایت
بو گردش چرخدون غماز
بز لارگ جفانی قیلدی اغاز

Ya’ni, “men sizlarga hozir bir hikoyani xabarini beramanki, bu hikoya muhim ayriliq, hijron hikoyasidir. Bu g‘am g‘ildiraklari aylanib, bizlarga jafoni quya boshladi”- deya shoir, avvalo xalqning boshiga tushgan eng katta musibat - mo‘yi muborakdan ayrilishning achchiq firoqi, so‘ngra Amir Nasrulloning Qo‘qon xalqini boshiga solgan turli jafolarini so‘zlab berishiga ishora qilib o‘tgan.

Asar matni nazm bilan boshangan. Buxoro amiri va uning lashkararining holatini bayon qilish yoki bir voqeadan boshqa voqea tafsilotiga kirishmoq uchun ayrim o‘rinlarda shoir nasrga murojaat qilgan. Asar quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

- So‘z boshi;
- Amir Nasrullo o‘z davlatida aysh-u ishrat bilan mast bo‘lgan chog‘ida bir kishi kelib, xonlarning urug‘idan bo‘lgan Sheralixonni Ho‘qandni egallab Ibrohim parvonachini shahardan quvganini xabarini yetkazgan chog‘ida Amir Nasrullo g‘azab otiga minib, Ho‘qandni qayta egallab, uni avvalgidan ham battarroq vayron qilishga ahd qilishi;
- Sheralixon xalq bilan birgalikda Ho‘qandda dushman hujumidan qo‘rg‘on bo‘lishi uchun qal’a barpo qilishi;
- Amir Nasrullo bu safar Ho‘qandni egallay olmay, askarlari bilan Saritol dashtida sarson sargardon bo‘lishi;
- Amir Nasrulloni Sheralixonni huzuriga sulh uchun elchi yuborishi;
- Sheralixonni sulhga ham, urushga ham tayyor ekanini izhor qilishi;
- Amir Nasrullo elchi yuborganidan tonib, ikkinchi marta elchilarni xon huzuriga kiritmog‘i;
- Bir suvoriyni Amir Nasrulloni huzuriga kelib, Buxoroga Xiva qo‘shinlari hujum qilganini xabarini berishi;
- Amir Nasrulloni ko‘p afsuslar chekishi va askarlari bilan ortga qaytib ketishi;

Asar oxiri quyidagi baytlar bilan xotima topadi:

كورسا تمايوزين بزه دورباره
كوب قيلدى يوراگميزنى پاره
والله اعلام بااصواب
تمت الكتاب بعون ملک الوهاب

Yuqoridagi baytlarda shoir Buxoro askarlarining buzg‘unchiligi, tinch aholiga behad shavqatsizligini, hattoki, shaharda biror uyni ko‘rsa, uni tek qo‘ymay buzib, vayron qilib ketishi, xalqning boshiga ko‘p musibatlarni yog‘dirib ularni yuraklarini pora-pora qilganligi, xalqning bu urushda naqadar jafo chekkanini tasvirlab bergan.

Mazkur nusxa ixtiyorimizdagi №696 qo‘lyozma nusxaga nisbatan nisbatan to‘liq, hamda savodli yozilgani bilan ajralib turadi, Qo‘lyozmada tuzatish kiritilgan o‘rinlar va xoshiyadagi yozuvlar deyarli kuzatilmaydi. Xoshiya yozuvlari faqat ikki o‘rinda berib ketilgan. Shundan, 9a-sahifada “tog‘lig‘” so ‘zini o ‘zi ,12a-sahifaning xoshiyasida esa quyidagi bayt yozilgan:

هم كوجى يام باغ صحرا
خالي ايماس ايردي هيج مأوا
هر بر كشي اوچ ياراغ آليبان
غوغا قيليب ايلچينى كولابان
ايلچى كوروبان بو خلق حالين
غيرت بيلا سولاكان كلامين
اول ايكى خليفه بولدى حيران
خوقند ايلى غيرتين كوروبان

Bu yerda Qo‘qon xoni Sheralixonning huzuriga Amir Nasrullo tarafidan yuborilgan elchilarning Qo ‘qon ahli bilan ro‘baro bo‘lgan holati tasvirlangan. Qo‘qon ahli o‘z yurtini dushmanlardan himoya qilish uchun shunchalar g‘ayrat qiladilarki, hatto shaharda qurol ko‘tarmagan biror kishi qolmaydi va ular har qanday holatda ham dushman bilan mardlarcha kurashga tayyor ekanliklarini izhor qiladilar. Buxoro askarlarining sonining ko‘pligi, uning kuch-quvvati shahar ahlini aslo chekinishga unday olmaydi. Bundan, xon huzuriga yo‘l olgan ikki elchining yuragiga g‘ulg‘ula tushadi. Shoir bu yerda o‘z xalqini naqadar millatparvar, erkparvar va dovyurak ekanligini yorqin suratlarda tasvirlab bergan.

Qo‘lyozmalarni tadqiq qilish jarayonida uning kolofon qismiga ham alohida e’tibor qaratish lozim bo ‘ladi. Sharq kitobat san’atida asarlarning oxiriga kolofon ham yozish urf bo‘lgan. Bu esa o‘quvchiga qo‘lyozmani ko‘chirgan kotib, asarni yozilgan joyi va sanasi haqidagi qimmatli ma’lumotlarni berishi mumkin. “Matnshunoslikning qat’iy prinsiplari Turonzamin erlariga islom dini va arab yozuvi bilan birga kirib keldi. Islom madaniyatida kitobat san’ati alohida e’tiborga loyiq sifatida qaralib, matn tuzishning o‘ziga xos qat’iy strukturasi ishlab chiqilgan edi. Basmala, hamd, na’t, bag‘ishlov kabi asar kirish qismiga taalluqli qoidalar paydo bo‘ldi. Tammat yoki xatmul-kitob, sana va kotib ismi zikr etilishi lozim bo‘lgan kolofon matnshunoslikda qo‘lyozma nusxa kotibining mualliflik huquqini kafolatlash mexanizmi prinsipiga aylandi”. Shohnomayi Andalibning kolofon qismi quyidagi jumlalar bilan tugallagan:

اصل نسخه سیدان املاسی اوزکارتلمای یازلدی
١٣٤٤شهره شعبان مطابق میلادی افرانچ
فیورال ١٣ انچی١٩٢٦ قوقان

Qo‘lyozma kolofonida ko‘chirilgan sanalar hijriy va milodiy yil hisobida ko‘rsatilgan. Hamda, Qo‘qon shahrida asl nusxadan o‘zgartirilmay ko‘chirilgani ta’kidlangan. Bundan ma’lum bo‘ladiki, asar asl nusxaga muvofiq bo‘lib, uning asl nusxasi hozir ham mavjud bo‘lish ehtimoli bor. №696//II nusxada tushib qolgan baytlar ko‘p bo‘lib, ularni xoshiyada qora qalam bilan yozib ketilgan. Demak, bundan bilinadiki, №596//III nusxa nisbatan to‘liq va asl nusxaga yaqin variantdir. Asar kolofonida qo‘lyozmani ko‘chirgan kotibning ismi zikr qilinmagan.

Asar haqidagi umumiy ma‘lumotlarni hosil qilishda ularni boshqa katalog yoki kitoblarda kelgan tavsiflarini o‘rganish ham alohida e’tiborga molikdir. “Shohnomayi Andalib” haqidagi dastlabki tavsifiy ma’lumot Aziz Qayyumovning[372] “Qo‘qon adabiy muhiti” kitobida keltirilgan. Olim kitobga doir asosiy tavsifiy ma’lumotlarni keltirish bilan birgalikda, asar borasida ayrim shaxsiy mulohazalarini ham keltirib o‘tganlar. Shuningdek, asarning yozilish sababi, asarda zikr qilingan tarixiy voqealarning qisqacha bayoni haqidagi dastlabki ma’lumotlarni berib o‘tganlar.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, qo‘limizdagi ushbu nusxa nisbatan to‘liq va asl variantga yaqinroqdir. Asar bizgacha yaxshi holatda saqlanib kelgan bo‘lib, uni o‘rganib tadqiq qilish, o‘sha davr adabiyoti, ijtimoiy-siyosiy holati haqida ko ‘pgina tasavvurlarni bizga uyg‘otishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Т.: Akademnashr, 2015.

2. Сирожиддинов Ш, Матншунослик фанидан ўқув услубий қўлланма. – Т.: 2019.

3. Азиз Қаюмов. Қўқон адабий муҳити. –Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти,1961.

4. O ‘ZFA ShI, №596, “Shohnomayi Andalib”.

5.https://youtu.be/b5-exeRYMjk?si=-HhVSNZbapFhwy9o

[372] Азиз Қаюмов. Қўқон адабий муҳити. –Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти,1961, – Б. 316.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDC: 371.81

LANGUAGE COMPETENCE AS ONE OF THE ASPECTS OF DEVELOPING STUDENTS' READINESS FOR INTERCULTURAL COMMUNICATION

Nasretdinova Khurshida Tulkinovna
Senior teacher of department of foreign languages, faculty of agro engineering and hydro melioration, Andijan Institute of Agriculture and Agro technologies

Abstract: The increasing interest in the problems of foreign language communication in the modern world is connected with the processes of globalization, expressed not only in the processes of business integration, but also in the expansion of the information space, the development of new information technologies, the strengthening of business and personal contacts. The modern era is marked by the gradual entry of Uzbekistan into the world community, which determines the need for conceptual approaches in teaching a foreign language to students for whom a foreign language is used as a tool for future professional activity.

Keywords: language competence, globalization, foreign language, communication, culture, norms of social behavior of people, ideas.

Аннотация: Повышение интереса к проблемам иноязычной коммуникации в современном мире связано с процессами глобализации, выражающимися не только в процессах бизнесинтеграции, но и расширении информационного пространства, развитии новых информационных технологий, укреплении деловых и личных контактов. Современная эпоха отмечается постепенным вхождением Узбекистана в мировое сообщество, что обусловливает необходимость концептуальных подходов при обучении иностранному языку студентов, для которых иностранный язык используется как инструмент будущей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: языковая компетенция, глобализация, иностранный язык, коммуникация, культура, нормы социального поведения людей, идеи.

Annotatsiya: Zamonaviy dunyoda chet tillari bilan muloqot qilish muammolariga qiziqish ortib borayotgani globallashuv jarayonlari bilan bog'liq bo'lib, u nafaqat biznes integratsiyasi jarayonlarida, balki axborot makonining kengayishi, yangi axborot texnologiyalarining rivojlanishi, biznes va shaxsiy aloqalarning mustahkamlanishi bilan bog'liq. Zamonaviy davr O’zbekistonning jahon hamjamiyatiga bosqichma-bosqich kirib borishi bilan

ajralib turadi, bu esa chet tilidan kelajakdagi kasbiy faoliyat uchun vosita sifatida foydalaniladigan talabalarga chet tillarini o'rgatishning kontseptual yondashuvlarini talab qiladi.

Kalit so'zlar: til kompetensiyasi, globallashuv, chet tili, muloqot, madaniyat, odamlarning ijtimoiy xulq-atvori normalari, g'oyalar.

INTRODUCTION

The goal of teaching foreign languages, in this regard, is not the acquisition of a set of specific skills, but the formation of a linguistic personality that will need a foreign language for life, for communication in real situations, and that will be able to communicate effectively with representatives of other cultures.

The main instrument of progress is knowledge, the means of cognition that a specific person possesses, transforming the world around him and society as a whole. Humanitarian consciousness in the education system will become a means of social orientation of the individual. The guarantor of this is that humanitarian knowledge becomes a priority in the system of sciences.

Today, it is very important to strengthen social and spiritual consolidation in society, to create a high culture of interpersonal and interethnic communication. The problem of cultivating tolerance for other cultures, awakening interest and respect for them, overcoming the feeling of irritation from the excess, insufficiency or simply dissimilarity of other cultures is acute. Modern society no longer requires just specialists: lawyers or managers, but specialists in international and intercultural communication, which goes beyond knowledge of the language. University education is currently called upon to help prepare specialists who are aware of the growing global interdependence between peoples and nations, who understand the need for international solidarity and cooperation, and who are ready to constructively participate in the dialogue of cultures of peoples, countries, regions and continents.

METHODS

Formation of intercultural communication skills as a methodological basis for teaching a language at a university seems especially justified for students majoring in the humanities - lawyers, managers, etc. Law and jurisprudence are professional areas where such cultural elements as moral and ethical values, norms of social behavior of people, ideas about the rules of relationships between an individual and the state, about violations of the laws of human communication and ways of punishing them have been developed over centuries. Sociologists claim that this is a global trend of the era of crises, ethnic and national conflicts, escalation of the population. It is impossible to manage people without knowing the cultural characteristics of a given country. Therefore, there should be no mechanical transfer of management ideas and education systems across national borders. Understanding the culture of another person, respect for this culture and adaptation to this culture are key points for successful communications. Studying a foreign culture will help students realize not only cultural differences, but also similarities, and better understand themselves.

RESULTS AND DISCUSSION

It is necessary to emphasize that the link in teaching intercultural communication should be the sphere of interaction and mutual change of the constituent cultures and the sphere of communication between the bearers of different cultures. Let us consider the elements of the communication process. We are talking about four layers of communication. They differ as follows:

Firstly, extralinguistic or extraverbal elements, i.e., extralinguistic realities: in the economic sphere, these include, first of all, the "hard factors" of business.

If we dwell on the issues of economic cooperation between Russian and foreign business partners, then the so-called competitive advantages and weaknesses of each country and culture are striking, such as high or low labor costs, the presence or absence of natural resources, modern technologies, know-how, distribution networks, stimulating legislation in the economic sphere, etc. Extraverbal elements are most clearly and directly manifested in the communication process. However, their importance should not be exaggerated.

Secondly, verbal elements, i.e., language components, such as lexemes (concepts), syntactic and stylistic constructions or text composition, which may differ significantly in different languages/cultures and, thus, lead to misunderstandings. It is curious to note that from a foreigner who has a good command of the verbal elements of a foreign language, native speakers of this language automatically expect also a good command of all other elements of communication in this language. However, this is often a mistake. After all, it is quite easy to learn the linguistic structures of a foreign language without having a precise understanding of the culture and traditions of the native speakers of this language.

Thirdly, paraverbal elements (intonation and rhythm of speech, length of pauses, etc.). These elements are quite easily recognized in speech, but nevertheless, they can lead to misunderstandings, resentment, a feeling of arrogance or lack of tact in certain interlocutors. For example, native speakers of one culture may have the impression during communication that interlocutors from another culture/country often interrupt them. This may be because speakers of another culture have a different intonation or length of pauses. However, interruptions in speech are usually interpreted as arrogance on the part of some and inferiority on the part of others. In such cases, communication often ends without the expected positive results. Instead of an agreement, a conflict (hidden or overt) may arise, even though other prerequisites for communication at first glance seemed favorable.

Fourthly, non-verbal elements, which include facial expressions, gestures, distance of interlocutors, etc., in short, somatic language.

These elements play the same hidden, but very important role in the communication process, as does the layer of paraverbal elements. There are also countless elements of communication, as well as their possible combinations. Therefore, only a certain number of them can be included in the teaching of intercultural communication. Our goal is to identify the most typical, characteristic and frequent elements and situations that are most significant for the

process of forming readiness for intercultural communication.

Basic intercultural communication skills are understood as the minimum necessary and sufficient set of knowledge and skills of students to successfully use a foreign language in familiar situations of everyday and professional communication in a foreign-language culture. The criterion for the formation of basic intercultural communication skills should be considered not linguistic, but communicative competence, which assumes the speaker's ability to:

- communicate effectively in a foreign language with the least distortion and loss of meaning;
- establish and maintain positive relationships with the interlocutor;
- achieve the necessary level of mutual understanding and cooperation [3;95].

So, we have determined that intercultural learning covers a number of individual aspects, ranging from linguistic (learning non-equivalent vocabulary, etc.), pragmatic (how to behave correctly in a specific situation), aesthetic (what is considered beautiful or repulsive in another culture) and ending with ethical (what constitutes moral values) issues.

Let us consider in more detail the issue of communicative competence, which is the goal of foreign language training in universities. It should be remembered that if competence is knowledge and experience in a certain area, a range of issues of someone's awareness, then competence is the possession of competence. Language competence, which is characterized by intellectual, emotional-personal and regulatory-behavioral aspects, forms communicative competence and ensures successful professional and cultural activity in the future. One of the functions of language competence is professional and cultural, ensuring the formation of an individual as a bearer of communicative and professional cultures.

Language competence is defined as a resource quality that ensures a special type of organization of knowledge and experience of an individual, which act as a basis for making effective decisions and determine the level of competence. In other words, language competence, reaching a high level of development as a result of enrichment (the level of knowledge possession), "transforms" into competence - an integrative quality.

Formation of foreign language communicative competence is one of the important aspects of formation of students' readiness for intercultural communication. As for professional communicative competence, realized in the conditions of foreign language communication, it is defined as the ability to solve communicative problems within a certain framework of a set of communicative situations. In the conditions of business communication (in a broad sense), foreign language communicative competence can be defined as the ability to solve business problems to achieve a certain business result in the context of another business reality and culture.

The structure of foreign language communicative professional competence is quite complex and includes not only a linguistic component (proficiency in speech communication), an information component (professional competence), but also a socio-cultural component (the presence of background knowledge about communication partners and realities belonging to

another culture). Communicative competence also includes the ability to carry out effective communication in accordance with the conditions of communication, that is, communicative strategies and tactics.

M.I. Dyachenko and L.A. Kandybovich consider readiness as a set of professionally important qualities, as a complex psychological formation and identify the following components: motivational (stable professional motives); orientational (knowledge, ideas about the specific conditions of professional activity, its requirements for the individual); operational (possession of methods and techniques of professional activity, necessary knowledge, skills, abilities, processes of analysis, synthesis, comparison, generalization, etc.); volitional (self-control, ability to manage one's actions); evaluative (self-assessment of one's professional preparedness) [7; 176].

The components of readiness form a holistic system, since, taken separately, they are capable of providing only a solution to a number of specific problems. The set of components of "readiness" makes it possible to achieve the goal - to form a new quality of personality.

The famous psychologist B.S. Merlin noted that the most essential and basic in the characteristics of a person's personality is its focus, i.e. that on which the general direction of his life and all his active creative work depends. [2; 148].

CONCLUSION

Thus, having studied the concept of intercultural communication, its components, the interaction of language and culture, having defined the main elements of the communication process, as well as the basic skills of intercultural communication, the criteria for the formation of intercultural communication skills, we came to the conclusion that the unity of the components listed below and their high level are a sign of readiness for intercultural communication: social competence, i.e. readiness and desire to interact with others, self-confidence, the ability to cope with situations that have developed in society, functional competence, i.e. the ability to express one's own opinion, agreement/disagreement, interest, sympathy, surprise and other emotions, implicitly express one's intention, influence the interlocutor, socio-cultural competence, i.e. the ability to navigate in time and space, the social status of the speaker, the use of language norms (formal/informal styles, taboos, jargon, professional vocabulary). Sociocultural competence is the readiness and ability of communication partners to conduct a dialogue of cultures, which presupposes knowledge of their own culture and the culture of the country of the studied language.

So, we noted above that in the process of forming readiness for intercultural communication, several scientific disciplines play a certain role and interact, such as psychology, communication theory, ethnography, cultural studies, sociology, political science, semiotics, etc. However, we believe that the main role in this process is played by a foreign language. It has greater opportunities for preparing students for intercultural communication.

LITERATURE

1. Baryshnikov, N.V. Parameters of teaching intercultural communication in secondary school // Foreign languages at school 2002. - No. 2. - P. 28-32.

2. Batrakova, S.N. Fundamentals of professional-pedagogical communication. Yaroslavl, Publishing house of Yaroslavl University, 1989. - 310 p.

3. Donetsk, P.N. On the Research Unit of Intercultural Communication // Voprosy yazykoznaniya [Problems of Linguistics]. 2004. - No. 6. - P. 93-100.

4. Emelianov, Yu.N. Theory of Functioning and Practice of Improving Communicative Competence. L.L., Leningrad State University Publishing House, 1991. - 236 p.

5. Zimnyaya, I.A., Sakharova T.E. Project-based Methodology of Teaching English // Foreign Languages at School, 1991. No. 3. - P. 9-15.

6. Milrud, R.P. Competence in Language Study // Foreign Languages at School. 2004. - No. 7. - P. 30-36.

7. 34. Safonova, V.V. Study of Languages of International Communication in the Context of Dialogue of Cultures and Civilizations. Voronezh: Istoki, 1996.- 238 p.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDC:82.161.1:37

FEATURES OF THE NARRATIVE TECHNIQUE AND STRUCTURE OF THE NOVEL "THE SOUND AND THE FURY"

Nuritdinova Yorkinoy Abdulkhoshim kizi.
Lecturer of department of foreign languages, faculty of agro engineering and hydro melioration, Andijan Institute of Agriculture and Agro technologies

Abstract: An image is a literary concept. An artistic image is the basic cell from which a system of images that make up a complete work grows. An artistic image is usually understood as the reproduction of typical phenomena of life in a concrete, individual form. Such reproduction or reflection of life is characteristic of art, ideology, artistically mastering the world. An artistic image carries a “generalization” in itself, since it acts as a specific way of reproducing objective reality from the position of a certain aesthetic ideal of a concrete, sensory, directly perceived visual form.

Key words: artistic, epithet, context, original meaning, historical and cultural traditions literary.

Аннотация: Образ — понятие литературоведческое. Художественный образ является основной клеточкой, из которой вырастает система образов, составляющих целостное произведение. Обычно под художественным образом понимают воспроизведение типических явлений жизни в конкретно-индивидуальной форме. Такое воспроизведение или отражение жизни свойственно искусству, идеологии, художественно осваивающей мир. Художественный образ несет в себе «обобщение», поскольку выступает как специфический способ воспроизведения объективной реальности с позиции определенного эстетического идеала конкретно чувственной, непосредственно воспринимаемой зримой форме.

Ключевые слова: художественный, эпитет, контекст, изначальный смысл, историко-культурные традиции, литературный.

Annotatsiya: Obraz adabiy tushunchadir. Badiiy tasvir asosiy hujayra bo'lib, undan to'liq asarni tashkil etuvchi tasvirlar tizimi o'sadi. Odatda, badiiy obraz deganda tipik hayot hodisalarining o'ziga xos, individual shaklda takrorlanishi tushuniladi. Hayotni bunday takrorlash yoki aks ettirish san'atga, dunyoni badiiy o'zlashtirgan mafkuraga xosdir. Badiiy tasvir o'zida "umumlashtirish" ni o'z ichiga oladi, chunki u ob'ektiv voqelikni ma'lum bir estetik

ideal pozitsiyasidan maxsus hissiy, bevosita idrok etilgan vizual shaklda takrorlashning o'ziga xos usuli sifatida ishlaydi.

Kalit so'zlar: badiiy, epitet, kontekst, asl ma'no, tarixiy-madaniy an'analar adabiy.

INTRODUCTION

The article study presents facts illustrating the importance of W. Faulkner's work and, in particular, his novel "The Sound and the Fury". The outstanding talent of this writer influenced a group of writers - authors of novels of the "southern school" of the United States. The presence of a historical root and common - literary as well as historical and cultural traditions - allows us to speak in this case about the existence of genetic connections between the work of W. Faulkner and the artists of the "southern school". Such connections are expected and quite explainable.

METHODS

The theoretical and methodological basis of the research was the principles of comparative historical literary criticism, developed in the works of the largest Russian literary scholars A.N. Veselovsky, M.M. Bakhtin, V.M. Zhirmunsky, M.P. Alekseev, A.V. Mikhailov, etc., as well as the principles of a holistic analysis of a work of art and the techniques of its intertextual interpretation.

The works of leading Russian American literary scholars (N.A. Anastasyev, T.D. Benediktova, B.A. Gilenson, T.N. Denisova, A.A. Dolinin, Ya.N. Zasursky, A.M. Zverev, I.V. Kireeva, M.M. Koreneva, A.S. Mulyarchik, O.O. Nesmelova, A.N. Nikolyukin, O.E. Osovsky, E.A. Stetsenko, L.N. Tatarinova, V.M. Tolmachev and others), research by leading American specialists in the works of W. Faulkner (J. Blotner, K. Brooks, M. Cowley and others), which made a significant contribution to the development of modern American literary history and provided new interpretations of 20th century American prose, and works on literary theory.

RESULTS AND DISCUSSION

The title of the novel "The Sound and the Fury" is borrowed from Shakespeare. In the tragedy "Macbeth" the hero speaks of the meaninglessness of existence: "Life is a story told by an idiot, filled with sound and fury, and signifying nothing." After the First World War, the world was going through a severe crisis, a crisis of humanism. Human consciousness was shocked: he was left alone, without God, without faith, without ideals, face to face with a hostile and furious world, which was increasingly overwhelmed by waves of anarchy and destruction. This state partly resembled what the inhabitants of the American South experienced after the defeat in the Civil War. Faulkner acutely felt how a person suffers from the lack of self-discipline, sacred things, common values, from the fact that he does not see the meaning of his existence. In "The Sound and the Fury" he tried to tell about the struggle of a person with circumstances, with the environment, with himself. In fact, he did this in other books, all his life. The main merits of Faulkner's work are contained in the awareness of the common human destiny, in the deep respect for man. "The Sound and the Fury" is his only experimental novel, the subsequent ones are written in the traditional manner.

The first 3 parts are written in the form of an internal dialogue. Three types of stream of consciousness are reconstructed. The fourth part is from the point of view of an outside observer = the author's position - "a guide to the entire novel".

The genre idea is the basis of a family novel. The most important theme is the collapse of one typical southern American family, the destruction of patriarchal family values. Through the history of the Compson family - the collapse of the institution of family and marriage in the entire South.

Part I of the novel "April 7, 1928" presents the internal monologue of Benjy Compson, 33 years old, deprived of reason, a monologue that seems to have no meaning. Benjy's thoughts are confused, jumping, transferring us from the present to the past, then back to the present. However, based on individual vivid episodes that flash in Benjy's sick imagination, one can imagine a picture of the Compsons' life. The Compsons, like the Sartoris, are an old southern family, but impoverished, having lost all their wealth, deteriorating not only economically, but also physically and morally. Portraits of the members of this family gradually emerge. This is Father Compson, an intelligent, skeptical man, not entirely healthy, with a certain opinion about time, history, man, society. The author treats him with sympathy. His wife, eternally whining, considering herself sick, but in reality healthy, is an unpleasant woman. Her brother Maury, who lives with the Compsons, is a loafer and a drunkard. The Compson children - brave, emotional Quentin, informer and coward Jason, crazy Benji and their sister Caddy - are the central connecting image of the novel. The history of the family, the destinies of its members are in a certain connection with its fate. Benji Compson hears, sees, understands everything. And his memories of the Compson family are generally coherent, although they are complicated by the displacement of times, inserted remarks of other characters. Caddy treats Benji well, pities him. And Benji repays her with selfless love. Faulkner uses a special technique here that allows him to reveal the originality of the characters, the peculiarities of their behavior. When Caddy walks with Benji, stands up for him, she "smells like trees." When she begins to behave differently, she "does not smell like trees." Also, Father Compson and Quentin, nice Benji - they "smell like rain." Benji is an expression of the natural, organic principle, in relation to which other characters in the book reveal their humanity, humanism.

It is also worth saying that the image of Benji symbolizes the physical and moral extinction of the Compson family. After he pounced on a schoolgirl passing by the gate, apparently mistaking her for Caddy, he is castrated. The image of Benji ("Blessed are the poor in spirit") is associated with Christ ("the lamb of God") - on Easter Day he turns 33, but in his soul he remains a baby. The structure of the novel itself resembles the four Gospels. The first three parts are so to speak "synoptic", narrating in the voices of different characters about practically the same thing, and the fourth generalizing part, giving the story an abstract symbolism (the Gospel of John).

Part II of “June 2, 1910” is an internal monologue by Quentin Compson, a Harvard student, who continues the story about the Compsons, but in his own way, from his own point

of view. So that Quentin could study at the university, the Compsons sold the meadow adjacent to their house, one of the last assets of the family. Caddy, around whom the action is concentrated, still plays an important role in this part. Quentin painfully experiences the moral decline of Caddy, who is expecting a child from a certain Dalton Ames. To hide the shame, the Compsons urgently take Caddy away from Jefferson and marry her off to Herbert Head, who leaves her when he learns that she is pregnant. Quentin is unable to bear the shame of his sister. He decided to commit suicide. There are different opinions regarding the motives of Quentin’s behavior. Some critics, especially American ones, emphasize Quentin’s unnatural passion for Caddy. In reality, the situation is much more complicated. For Quentin, Caddy represents a happy past that has disappeared, destroyed by the impact of new times. Past and present are one of the central problems in The Sound and the Fury. Quentin Compson and his father feel it especially keenly. They understand that their glorious past is irretrievably gone and will never return. Faulkner understands this too. That is why he expresses skeptical and pessimistic aphorisms through the mouth of Compson's father: "No battle leads to victory," he says. "Battles do not even exist. The battlefield only reveals to man the depth of his delusions and his despair, and victory is only an illusion, the product of philosophers and fools." Quentin, who shares his father's thoughts, does not so much speak as act.

He, like Benjy, tries to keep Caddy in the family. Benjy cries when Caddy declares that she will run away from home: "Caddy came up to him, touched him: "Don't cry. I won't run away. Don't cry!" He fell silent..." And Quentin, having learned about Caddy's pregnancy, decides to take the blame on himself, to accept the terrible accusation of incest. He does not want her to leave the family, because with her he, like Benjy, feels happy. Hence the fierce hatred that he feels for Dalton Ames, Herbert Head. They are the abductors of what is most precious to him on earth. Quentin learns his father's controversial aphorism that "a man is the sum of his troubles," that when you stop counting troubles, time itself becomes a trouble. Therefore, having decided to commit suicide, Quentin breaks the watch, a gift from his father. He does not want to live in this modern time, where everything is alien and hostile to him, where there is no Caddy. "Caddy, how can you for this scoundrel? Think of Benjy, of Dad, not of me," Quentin tells her. Caddy answers: "But now I tell you and know that I am dead...", that is, everything that was, the past, which Caddy personified, has died, disappeared, no longer exists. Quentin, like Benjy and Caddy, is a polysemantic figure, an image not only of a living person, but also an image-symbol, a symbol of doom, the death of the Compsons. The title of the novel also speaks of the doom of the Compsons - the words of Macbeth from Shakespeare's tragedy:

A man's life is a walking shadow, an actor for an hour, Depicting pride and suffering, A tale told by a madman - It is noisy and furious and means nothing. The Compsons cannot stop the passage of time, they are doomed, and their death is captured by the realist artist in the same complex and difficult forms that their real life was for the writer.

Part III - the narrator Jason. Quentin is a weak-willed fool, Benjy is an idiot, Caddy is a whore. The beginning of the monologue sharply emphasizes the difference between him and

Quentin ("I'm glad I have no conscience ..."). He is a pragmatist. The collapse is in the loss of his place from Herbert, in the fact that he did not study, in the fact that he lived on Caddy's money. Quentin - the only future of the family, the new generation - runs away with the money with an actor of a traveling circus.

Part Three "April 6, 1928" returns us to the present. Here the main character is Jason Comison, the brother of Benjy, Quentin and Caddy. In the series of Faulknerian images, Jason is a new face. He represents the modern bourgeois order that has replaced the patriarchal past of the American South. Jason is selfish, vulgar, rude, base and mean, he is devoid of humanity. Jason appropriates the money sent by Caddy for the maintenance of his daughter Quentina, and seeks to send Benjy to an insane asylum. Faulkner admitted that Jason was "the most disgusting character" for him. In this part, the writer also uses the technique of internal monologue, with Jason acting as the narrator, and the events and fall of the Compsons' house are depicted from his point of view.

Part IV. The narrator is an outsider, he sees what the family members do not see. This part is a guide, and it is important: the image of the house is very fully constructed. For the first time, portrait characteristics appear.

The last, fourth part of "April 8, 1928" is written on behalf of the author. Faulkner expands the circle of characters: the main role is played by the black servants living in the Compsons' house, observing and commenting on the events as if from the outside.

Faulkner's humanism rises to great heights in this part. The black woman Dilsey, who raised all the Compson children, is depicted as a Person with a capital letter, who has absorbed the best human qualities: she is fair, kind, humane. It is she who takes care of the unfortunate Benjy, she finds in herself the determination to object to Jason, the head of the family, and point out the baseness of his behavior.

The fourth part is written clearly, not complicated, like the first and second. But the novel must be considered as a single whole, where each part has its own purpose. Of course, "The Sound and the Fury" is one of Faulkner's most difficult books.

Despite the tragedy and the most complex narrative technique, Faulkner's novel is permeated with typical Faulknerian emotional warmth, which primarily comes from the black heroes, especially the servant Dilsey, and also from the love of the unfortunate Benjy and Quentin for their sister.

My attitude to this book is similar to the feeling that a mother must have for her most unfortunate child, Faulkner said. The other books were easier to write, and in some ways they are better, but I don't feel the same way about any of them as I do about this book."

Recalling how The Sound and the Fury was written, Faulkner said that at first he wrote only the first part – the story of an idiot who senses objects but cannot understand anything. Then, feeling that something was missing, he gave the narrator’s rights to the second brother, a half-mad student on the eve of his suicide – another failure, then to the third brother – the unprincipled businessman Jason – again, not that. And then, in the last part, the author himself

comes onto the stage, trying to put the story together – only to suffer, they say, a final failure. Despite the harmony of Faulkner's "memory", it seems to be another legend. The novel is carefully constructed, every word, every comma is thought out, and Faulkner needs four narrators for "the maximum approximation to the truth".

CONCLUSION

An artistic image is an image from art, which is created by the author of a work of art in order to most fully reveal the described phenomenon of reality. An artistic image is created by the author for the most complete development of the artistic world of the work. First of all, through an artistic image, the reader reveals the picture of the world, plot-plot moves and features of psychologism in the work. An artistic image appears as a result of creative fantasy and is associated with the spiritual activity of a person. In this article, we aim to give a brief overview of Faulkner's work, which has a wide range both in ideological content and in the system of images.

LITERATURE

1. Faulkner W. The Sound and The Fury / Faulkner W. NY.: Random House, Inc., 1984.- 327 p.
2. Blanchard M, The Rhetoric of Communion: Voice in 'The Sound and the Fury" if American Literature. 1967-1970. - N 41. - P. 555-565.
3. Bowling L. Faulkner: The Theme of Pride in "The Sound and the Fury" // Modem Fiction Studies. 1965-1966. - N 2, - P, 129-139,
4. Фолкнер, У. Медведь // Уильям Фолкнер. Мастера современной прозы. М: Прогресс, 1974. С. 326-384.
5. Фолкнер, У. Особняк. М.: Правда, 1982. 446 с.
6. 5. Элиаде, М. Очерки сравнительного религиоведения. М.: Ладомир, 1999. 488 с.
7. Cowly, Malcolm.Introduction // The Portable Faulkner. Ed. By M. Cowly. Penguin Books, 1977. 721 p.
8. Gleason, Kelvin Daniel. "Not Gone or Vanished Either": William Faulkner's Use of Memory and Imagination. The University of Tennessee. Chattanoga. Tennessee, 2011. 90 p.
9. Guilfoyle, R. "Light in August": Platonic Parody and Paradox. State University of New York. N.Y. 2010. 94 p.
10. Rueckert, William. Faulkner From Within (Destructive and Generative Being in the Novels of William Faulkner). Indiana, 2004 // URL//http: // www. Parlorpress. com.
11. Faulkner, William. The Bear // The Portable Faulkner. Ed. by Malcolm Cowley. Penguin Books. 1977. P. 197-321.
12. Webster, Ch. L. Immortalizing the Human Spirit. Analyzing Faulkner Though Schopenhaver. Templ University Graduate Board. 2015. 242 p.
13. Nuritdinova Y.A. The use of multimedia presentations when learning English. International scientific journal. Economy and society. № 6(73) -s.: 2020.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

PROSPECTS OF THE FRENCH LANGUAGE IN UNIVERSITIES OF UZBEKISTAN

Kavilova Tamara
Docent
Jizzakh State Pedagogical University

Abstract: This article examines the prospects for the development of the French language in universities in Uzbekistan, analyzes the factors that determine its relatively weak position compared to other foreign languages (English, Korean, Chinese). Specific measures and solutions are proposed to strengthen the status of the French language in the educational system and improve cultural and academic ties between Uzbekistan and France.

Keywords: French language, Uzbekistan, higher education, language policy, international cooperation.

Аннотация: В данной статье рассматриваются перспективы развития французского языка в вузах Узбекистана, анализируются факторы, обусловливающие его сравнительно слабую позицию по сравнению с другими иностранными языками (английским, корейским, китайским). Предлагаются конкретные меры и решения, направленные на укрепление статуса французского языка в образовательной системе и улучшение культурных и академических связей между Узбекистаном и Францией.

Ключевые слова: французский язык, Узбекистан, высшее образование, языковая политика, международное сотрудничество.

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston universitetlarida fransuz tilini rivojlantirish istiqbollari ko‘rib chiqiladi, uning boshqa xorijiy tillar (ingliz, koreys, xitoy) bilan solishtirganda nisbatan zaif pozitsiyasini belgilovchi omillar tahlil qilinadi. Ta’lim tizimida fransuz tilining mavqeini mustahkamlash, O‘zbekiston va Fransiya o‘rtasidagi madaniy va akademik aloqalarni yaxshilashga qaratilgan aniq chora-tadbirlar va yechimlar taklif etilmoqda.

Kalit so‘zlar: fransuz tili, O‘zbekiston, oliy ta’lim, til siyosati, xalqaro hamkorlik.

Introduction

In the modern world, knowledge of foreign languages plays one of the key roles in the formation of competitive personnel. English occupies a leading position in most countries, including Uzbekistan, as it is the global language of science, diplomacy, business and culture. At the same time, there is an increase in the popularity of a number of Asian languages, such as

Korean and Chinese, due to the economic and cultural influence of the corresponding countries in Central Asia [1, p. 27, 2021].

Despite this, the French language continues to maintain its status as one of the most prestigious world languages, serving as a tool of international diplomacy and culture. France maintains active ties with various countries, promotes its culture through the Alliance Française system and other educational organizations [2, 2025]. However, in many universities in Uzbekistan, the French language is gradually losing ground: teaching hours are being reduced, student interest is declining compared to other languages.

This article aims to analyze current trends and identify key problems that hinder the strengthening of the position of the French language, as well as to suggest possible solutions. The work is based on a comparative analysis, observation method and review of current information on educational programs in Uzbekistan and the policy of cultural cooperation on the part of France.

1. Current state of the French language in universities of Uzbekistan

1.1. Reduction of hours and decline in popularity

In many universities and institutes of Uzbekistan, French is presented either as an additional course or as a second foreign language after English. According to official data from the Ministry of Higher and Secondary Specialized Education, in recent years there has been a tendency to reduce the number of hours of French in the curriculum [3, p. 46, 2023].

The reasons for this phenomenon are:

- Emphasis on English due to its global status and demand in the labor market.
- Economic and cultural priorities related to active investments and cooperation of Uzbekistan with East Asian countries (primarily South Korea and China).
- Lack of qualified French language specialists capable of attracting new students and introducing modern teaching methods.

1.2 Competition from English, Korean and Chinese

English receives the main funding and support, as the Uzbek government sees it as a strategic tool for integration into the global community [4, pp. 53–54, 2020]. Korean and Chinese have become popular due to increased economic and technological cooperation, as well as attractive scholarships and grants from Korea and China. As a result, French is often not perceived as a priority in the eyes of students, which reduces the overall demand for it.

2. Problems and barriers

2.1. Lack of educational materials and methodological base

One of the main obstacles to the popularization of the French language is the insufficiently developed methodological base for teachers in Uzbekistan. Modern textbooks, manuals and multimedia resources in French are not always available or require significant financial costs. In addition, qualified methodologists are needed who are able to adapt training programs to national standards.

2.2. Limited Internship and Exchange Opportunities

France traditionally offers various scholarship programs, however, compared to England, the United States, Korea and Japan, the number of grants or joint educational projects may seem smaller for Uzbek students [5, 2025]. This leads to a decrease in interest in the French language, as many applicants choose the language that makes it as easy as possible to access internships abroad.

2.3. Insufficient information support

French culture and language are associated with art, fashion, and cooking, but in Uzbekistan, information about the real practical benefits of knowing French is often not widely spread. Media channels and advertising campaigns dedicated to promoting the French language rarely go beyond a narrow professional community.

3. Solutions and development prospects

3.1. Expansion of cooperation between Uzbekistan and France

To strengthen the position of the French language in the universities of Uzbekistan, it is necessary to develop and support joint educational programs. It is important to establish closer ties between Uzbek universities and French educational institutions, which may include:

- Creation of double degree programs (Double Degree Program).
- Organization of summer and winter schools with the participation of French teachers.
- Increasing quotas for educational grants and internships in France.

Such initiatives will have a positive impact on student engagement and will help them see the practical benefits of knowing French [6, pp. 14–15, 2024].

3.2. Support for teachers and modernization of methods

It is necessary to ensure regular professional development of teachers, the introduction of modern interactive methods and the use of multimedia materials. For this purpose, joint seminars and master classes can be organized in cooperation with the Alliance Française and other cultural centers. Active work in this direction will improve the quality and effectiveness of teaching, and also expand access to innovative methods.

3.3. Information campaigns and cultural events

The expansion of the popularity of the French language is impossible without cultural exchange. The organization of festivals, competitions, days of French cuisine and other events related to France can attract the attention of not only students but also the general public. Information support for these projects in social networks, media and on Internet platforms will help increase interest in the French language and culture.

3.4. Integration into professional spheres

In addition to academic circles, French can be widely used in such areas as:

- International tourism and hotel business;
- Cultural and humanitarian projects with the participation of French organizations;
- Joint research programs in the field of history, archeology, linguistics, etc.

If students see a concrete benefit from knowing French - the opportunity to build a career not only in teaching, but also in business, diplomacy, international law, the motivation to study it will increase.

Conclusion

The French language in the universities of Uzbekistan faces serious challenges: competition from English, as well as the growing popularity of Eastern languages (Korean, Chinese) due to economic and political priorities. However, given the historical and cultural significance of the French language in the world, as well as France's interest in developing international contacts, there is a real prospect of strengthening its position in Uzbekistan.

The key condition for this is a comprehensive approach, including expanding cooperation with French educational and cultural centers, strengthening the methodological base of universities, active support for teachers and launching information campaigns. If these conditions are met, the French language can again take its rightful place in the educational system of Uzbekistan, contributing to the academic, cultural and economic development of the country, as well as strengthening mutual ties between Uzbekistan and France.

REFERENCES

1. **Ministry of Higher and Secondary Specialized Education** of the Republic of Uzbekistan. Development of language policy in the education system. - Tashkent: Publishing house of the Ministry of Higher and Secondary Specialized Education, 2021. - 150 p.
2. **Alliance Française**. Présentation de l’Alliance Française [Electronic resource]. – Access mode: https://www.alliancefr.org (date of access: 10.02.2025).
3. **Akhmedov Sh.R.** Analysis of the development of the French language in Uzbekistan // Bulletin of Philology. – 2023. – №2. – p. 45–52.
4. **Karimov I.A.** Uzbekistan on the Threshold of the Twenty-First Century. – Tashkent: Uzbekistan, 2020. – 200 p.
5. **Embassy of France in Uzbekistan**. Scholarships and educational programs [Electronic resource]. – Access mode: https://uz.ambafrance.org (date of access: 10.02.2025).
6. Aitbaeva N.B. International cooperation in the field of higher education: an example of cooperation with France // Science and Language. - 2024. - No. 4. - P. 13-19.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDC: 811.111

AGRICULTURAL TERMINOLOGY AND THEORETICAL ISSUES ON THE ROLE OF LEXICAL-SEMANTIC PROCESSES IN THE FORMATION OF TERMINOLOGICAL NOMINATIONS

Qodirova Gulbakhor Turdiyevna
Senior teacher of department of foreign languages, faculty of agro engineering and hydro melioration, Andijan Institute of Agriculture and Agro technologies
Andijan, Uzbekistan

Abstract: The article examines the agricultural terminology and its application in professional activities. There were described the processes by which the terminological replenishment of agronomic terms occurs and examples are given. Examples of multiple meanings of lexical units that have distinctive features in their functioning are given. In addition to the methods of word formation analyzed in the article, there are many other methods, so researches on the polysemy of agricultural terminology and its translation remains relevant.

Key words: agriculture, lexical units, agricultural terms, method, language comparison, polysemy, agriculture terminology.

Аннотация: В статье рассматривается сельскохозяйственная терминология и ее применение в профессиональной деятельности. Описаны процессы, за счет которых происходит терминологическое пополнение агрономических терминов, и приведены примеры. Указаны примеры многозначности лексических единиц, имеющих отличительные признаки в функционировании. Кроме проанализированных в статье способов словообразования существует еще множество других, поэтому исследования многозначности сельскохозяйственной терминологии и ее перевода остаются актуальными.

Ключевые слова: сельское хозяйство, лексические единицы, сельскохозяйственные термины, метод, сравнение языков, полисемия, сельскохозяйственная терминология.

Annotatsiya: Maqola qishloq xo'jaligi terminologiyasi va uning sohada qo'llanilishi mavzusiga bag'ishlangan. Agrotexnik atamalarning terminologik to‘ldirilishi sodir bo‘ladigan jarayonlar tavsiflanadi, misollar keltiriladi. Funksiyasiga ko’ra o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan leksik birliklarning polisemiyasiga misollar keltirilgan. Maqolada tahlil qilingan so'z yasash usullaridan tashqari, boshqa ko'plab usullar mavjud, shuning uchun qishloq xo'jaligi

terminologiyasining ko'p ma'noliligi va uning tarjimasi bo'yicha tadqiqotlar dolzarbligicha qolmoqda.

Kalit so'zlar: qishloq xo'jaligi, leksik birliklar, qishloq xo'jaligi atamalari, metod, til qiyoslash, polisemiya, qishloq xo'jaligi terminologiyasi.

INTRODUCTION

Terminology, as a system of reflection of the conceptual structure of a certain branch of science, is initially characterized by systemic orientation and strict structural and componential organization. The specificity of expressing a certain system of scientific concepts determines the features of the functioning of terminology in vocabulary as a special semasiological system. The term reflects the concepts of scientific fields, therefore its meaning is defined, internally organized and limited by the framework of definitive correlation with the scientific concept. The conceptual correlation of the term determines its features, such as the relationship between form and actual meaning, the narrowness of syntagmatic relations in the vocabulary, the spheres of its use, the specialization of word formation and word usage. The terminology is limited in the manifestation of synonymy, homonymy, does not allow polysemy. The named features of the terminological vocabulary characterize it as a special lexical-semantic association and determine the features of construction terminology as a lexical-thematic group with some specific organizational features.

METHODS

The article analyzes theoretical issues on the role of lexical-semantic processes in the formation of terminological nominations are considered. Agricultural terms that appeared as a result of metaphorical rethinking are described in terms of the time of their emergence in the Russian language and the method of formation.

Modern English agricultural terminology is an extensive system that includes lexical units of various origins, among which a large layer is made up of originally English terms formed as a result of the lexical-semantic method of word formation. In special studies on the problem under consideration, it is noted that the rethinking of general literary vocabulary, or terminologization, is one of the main methods of term formation.

According to V. V. Vinogradov, "a word performs a nominative or definitive function, that is, it is either a means of clear designation, and then it is a simple sign, or a means of logical definition, then it is a scientific term". Many terms belonging to the general literary language acquire a special, narrower, and often even new meaning in the language of science, in other words, they "are estranged", are isolated. Such isolation of terms is conditioned functionally: by the purpose of the language of science, the purpose of communication in a special sphere. “The transformation of commonly used words into terms is closely connected with the attribution to them, through definitions, of certain meanings that did not develop spontaneously within the framework of the semantic structure of a given word, but developed relatively independently in the sphere of a given science” [10].

RESULTS AND DISCUSSION

Today, agriculture is the most important and integral part of the economy. Foreign economic relations and international trade relations play a huge role. Therefore, adequate and professional translation, as well as the study of the features of agronomic terminology and texts related to this topic, are very important and extremely necessary in today's rapidly developing world.

Let's consider the concept of "term", as well as the process of formation and polysemy of words in agricultural terminology. It is known that the main element of any terminological system of any natural language is a term. A term is a kind of data bank in a certain field of knowledge and, of course, performs an informative function. Just like a word, a term is a unit of the lexical composition of a language. Thus, a term is a linguistic phenomenon, and it has the same features and rules of formation as common vocabulary, that is, a term obeys general grammatical rules, but has distinctive features in functioning. The word "term" means a stylistically neutral word (abbreviation or verbal complex) that has a specific and clear scope of application, subject and logical focus, and is characterized by unambiguity and lack of expressiveness. Thus, terms appear as a result of changes in the meanings of words in general literary language and special terminology. From this statement, we can conclude that the terminological content of the language is carried out using the following processes [6]:

1) affixation - a method of forming new words by adding prefixes and suffixes to root words borrowed from Greek and Latin, for example:

- cultivate +tion = cultivation — (of the soil);
- develop + ment = development — growth;
- inter + planting = interplanting — plant transplantation;
- trans + plant = transplant — transplanted seedling;
- sub + tropical= subtropical — nearby tropical;

2) abbreviations — the formation of abbreviations, that is, words consisting of the first letters of a phrase, for example:

- AMS (Agricultural Management Solutions) — agricultural management systems, precision farming systems;
- HYVP (High-Yielding Varieties Program) — a program for breeding high-yielding varieties of agricultural crops;
- FAS (Foreign Agricultural Service) — foreign agricultural service;
- GMO (Genetically Modified Organism)

3) conversion — a method of obtaining new words by moving them from one part of speech to another without the help of word-formation elements, for example:

- mature — to mature;
- meal —to meal;
- plant —to plant;
- land —to land;

• farm — to farm;

4) compounding is a method of forming a compound word by combining two or more words (bases) into one new word, usually without a connecting vowel, for example:

• cross-pollinated — the process of applying pollen from one flower to the pistils of another flower;

• self-seeding — plants that will drop seed in your garden before they die and will germinate on their own the following year;

• plant-available — fit for planting;

• frost-killing — freezing (of plants) [7].

One of the significant issues of modern theoretical terminology is considered to be the problem of polysemy of terms. In domestic terminology, polysemy of a term is traditionally understood as polysemy of a term, but a review of theoretical material shows that despite the huge amount of information on this issue in the literature on linguistics, as well as in works on terminology, there are many opinions regarding the question of what should be considered polysemy of a term. In this regard, some scientists distinguish between the terms "polysemy" and "polysemy". Thus, A. A. Filippova believes that we will talk about the polysemy of a term when the meanings of this term are limited to the framework of one dictionary entry. And if the meanings of the term are determined in discourse and are not fixed within one dictionary entry, then we will talk about their polysemy [2]. There is also an opinion about the equivalence of the terms "polysemy" and "polysemy". Thus, without providing explanations or definitions, the emphasis is placed on the unambiguity of the term as one of the main properties of its normativity. But there are also contradictions when, having defined terms related to different terminology systems as semantic homonyms, terminologists classify these terms as cases of polysemy: “Indeed, a frequently encountered case of polysemy is the use of one and the same term in close fields of knowledge with slightly different meanings” [8]. From this we can conclude that scientists use the term “polysemy” in its broad sense, implying homonymy and polysemy as opposed to unambiguity.

Thus, the methods of forming terms lead to their polysemy and complexity of word usage, as well as the complexity of their translation. The translation of many terms has a significant dependence on the context. Studying agronomic terminology, we can see that it is very rich, bright and diverse. The question of the functioning of terms remains relevant, since in addition to one specific area of use, a special lexical unit can be used in another area, for example:

• plant — plant, seedling, shoot (biol.) and plant—plant, factory, equipment, installation (gener.);

• soil — ground, earth, soil (biol.) and soil— country, territory (gener.);

• field — field, meadow (biol.) and field— region, sphere, field of activity (gener.).

CONCLUSION

Based on the above, we can conclude that the term has its own meaning and various ways of formation. For agricultural terms, the context and use of the word, which was formed by

adding, for example, suffixes, play a great role in the translation process. Moreover, there can be a huge number of ways of word formation. Therefore, the problem of studying the translation and polysemy of terms in agronomy remains relevant at the present time.

LIST OF LITERATURE USED:

1. Akmanova O.S. Dictionary of linguistic terms. Moscow: Sov. encyclopedia, 1966.

2. Chistyukhina S. N. Intersectoral polysemy in the terminological system of modern English// Bulletin of the University of Russian Academy of Education. -2011. No1. P. 80-83.

3. Boldyrev N. N. Cognitive semantics: Lecture course on English philology. Tambov: Tambov University Press, 2000.

4. Doniyorov R. Some issues of technical terminology of Uzbek language, -T., Science. 1977. - p. 144.

5. Kozhanov D.A. New approaches to the definition of the essence of the term cognitive discursive research // World of Science, Culture, Education, 2008. -#5(12). - S. 43-47.

6. Shelov S. D., Determination of terms and structure of terminology. –Publishing House S. –St. Petersburg University, 1998. 236 p.

7. Fomina T. N., English-Russian dictionary in Agronomy and Soil sciences. - English-Russian dictionary on Agronomy and Soil sciences. / T. N. Fomina. – M.:Publishing House RSAU-MAA named after K.A. Timiryazev, 2014. 77 p.

9. Leychik V. M. Terminology. Subject, methods, structure / V. M. Leychik. - M.:Publishing House LKI, 2007. - 256 p

10. Mitrofanova, O. D. Scientific style of speech: problems of teaching / O. D. Mitrofanova. 2nd ed. M., 1985. 229 p.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDC: 81’373.46.111.161.1

TERMINOLOGICAL PHRASES OF THE AGRICULTURAL SUBLANGUAGE IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Qodirova Gulbakhor Turdiyevna
Senior teacher of department of foreign languages, faculty of agro engineering and hydro melioration, Andijan Institute of Agriculture and Agro technologies
Andijan, Uzbekistan

Abstract: The purpose of the article is to study the structural, semantic and functional features of term phrases in the field of agricultural in English and Uzbek languages.

Аннотация: Целью статьи является изучение структурных, семантических и функциональных особенностей терминологических словосочетаний в сфере сельского хозяйства в английском и узбекском языках.

Annotatsiya: Maqolaning maqsadi ingliz va o‘zbek tillarida qishloq xo‘jaligi sohasidagi terminologik so‘z birikmalarining tarkibiy, semantik va funksional xususiyatlarini o‘rganishdan iborat.

Key words: agriculture terminology, nomination, sublanguage, semantiss, structure, terminological word-combination.

Ключевые слова: сельскохозяйственная терминология, номинация, подъязык, семантичность, структура, терминологическое словосочетание.

Kalit so'zlar: qishloq xo‘jaligi terminologiyasi, nominatsiya, subtil, semantika, struktura, terminologik so‘z birikmasi.

INTRODUCTION

The structure of terminological phrases has a number of features in each of the languages under consideration, which is expressed in the construction of formal models of varying complexity and length, as well as in the use of complex words, etc. as components.

The active use of terminological (two- and multi-component) phrases in texts on agricultural and soil microbiology, as well as the diversity of their forms, is evidence that these units are an integral part of the terminology system under study and an effective means of ensuring the accuracy of information required by scientists and specialists in this field of science.

METHODS

When identifying terminological phrases in linguistic practice, conceptual criteria are most often used, the reliability of which is determined by the degree of familiarity of the researcher with the system of concepts of a particular area of knowledge and a number of other factors. Despite the fact that many researchers N. V. Egorshina, E. V. Kopylova, T. A. Kudinova, E. V. Tezina, etc. have addressed the topic of studying terminological phrases in various fields of science and technology, their linguistic features, methods of formation and semantics have not yet been sufficiently studied. It should be noted that the complex internal correlation of special concepts of modern science and technology puts forward the syntactic method of term formation among the most productive. According to their lexical and semantic organization, terminological phrases can be classified as phrases whose characteristic feature is that the place of one of the components is filled not just by any word of a certain category, but only by those words that form a certain semantic group or a certain closed series.

RESULTS AND DISCUSSION

If we talk about linguistic factors, then this is, first of all, a terminological "explosion" as a result of cognitive and terminological activity in various fields of agricultural (cultivating the soil, growing crops and raising livestock etc.), which requires a comprehensive and in-depth study of the mechanisms of nomination of microbiological concepts, as well as a new understanding of the role of language in the processes of categorization and conceptualization of the field of microbiology.

Many scientists have tried to define the term. However, we believe that the researcher S. M. Barak reflects it most fully. He defines scientific and technical terms as "words or phrases that convey concepts of a certain branch of science and technology, reflect the essence of phenomena and objects of objective reality with the maximum depth accessible at a given level of human knowledge, and have an exact scientific designation" [1].

We examined the terms according to the following criteria:

- the usefulness of the term;
- frequency of use (in the publication

Our study of the sublanguage of agricultural and soil microbiology was divided into three stages. The first stage includes issues of word formation, the second stage is devoted to semantic analysis, and the third stage describes the terms from the analysis with subsequent cognitive processing. We will focus on the consideration of terminological phrases in this sublanguage in English and Uzbek.

Of particular relevance in identifying the terminological vocabulary of modern English are the issues of productive combination of terms. We believe that it is necessary to dwell on the definition of a phrase: "A phrase is a syntactic construction formed by combining two or more significant words based on a subordinate grammatical connection - agreement, control or adjacency" [8]. The core, main component of a phrase is the grammatically dominant word, and the grammatically subordinate word is its dependent (subordinate) component. According to the core component, phrases are divided into substantive, where the core word is a noun, adjectival

with the core word - an adjective, verbal, adverbial. A phrase serves as a means of nomination, denoting an object, phenomenon, process, quality, property, which are named by the core component and which are specified, concretized by the dependent component. A terminological phrase is defined by researchers as a semantically integral combination of two or more words of a terminological system, which reflects the system of concepts of a certain branch of knowledge [4; 5]. T. A. Kudinova understands a terminological phrase as a unit of analytical nomination, which has the following properties: lack of expression and imagery, transparency of semantics and the ability to condense over time into single-word names [7].

English linguist and educator R. A. Close divides the construction, where a noun modifies a noun, into two types:

1) when pronounced, the nuclear stress falls on the first component, for example: gold mine (gold mine). This construction is usually used to denote a subclass of "mine", flower shop (flower shop) - "shop";

2) when pronounced, the nuclear stress falls on the second component: a leather belt (leather belt), a cotton shirt (cotton shirt); such constructions as summer holidays, table drawer [10].

The following phrases belong to the second model (b): soil humidity (soil humidity), soil fertility (soil fertility), root system (root system), etc. [6; 11; 12; 13]. The core component in these phrases is the second component - humidity, fertility, system, growth, ecosystem, growth (increase), the second component is a dependent component that determines the core, first.

Here it is necessary to emphasize that from a formal point of view we classify as nouns all cases when in the structure of these lexemes there were no special affixes indicating their belonging to the category of adjectives. We adhere to the formal-grammatical classification because it is the simplest and most provable. But at the same time, what from a functional point of view is formally a combination of N + N, from a semantic point of view is actually a combination of an object and an attribute. And this, in our opinion, allows us to draw an interesting parallel between the semantic classification of terms and combinability models. For example: carbon metabolism (carbohydrate metabolism), plant metabolism (plant metabolism), plant root (plant root), nitrogen uptake (nitrogen uptake), genotype diversity (genotype diversity), rhizosphere microorganisms (rhizosphere microorganisms), gene amplification (increase in the number of genes), soil sickness (disease, depletion of the soil), plant development (development, growth of a plant), soil surface (soil surface), soil contamination (soil pollution), soil cultivation (cultivation, processing of the soil). Thus, nouns, in the semantics of which there is a certain quality (material, procedural), tend to perform the function of an attribute with another terminological noun [2].

A less common model we define as averagely productive - this is the A + N (adjective + noun) model. For example, dry soil (dehydrated, arid soil), artificial rhizosphere (artificial rhizosphere), biological fixation (biological fixation) [11; 12; 13]. The A + N structure is "a very convenient and justified way to create classification terms, that is, terms with generic-

specific relationships" [3]. These attributive-semantic constructions are distinguished by semantic stability, and they are also characterized by a nominative character and preposition of the adjective in the structure of the studied terms: industrial emission (industrial emission), foliar forest (application) (deciduous forest), commercial varieties (commercial variety), relative competitiveness (relative competitiveness), excessive proliferation (excessive reproduction, expansion), slow rehydration (slow rehydration), free soils (free soils), different strains (different strains), high growth (high, intensive growth), solid medium (solid environment), annual production (annual production, output), poor habitats (poor habitats), carnivorous plant (carnivorous, insectivorous plant), etc. [11; 12; 13]. A significant number of phrases created on the basis of the A + N model clearly demonstrate the possibility of conveying gender-specific relations in the name of a special concept, where the noun is the main component, and the adjective is the differentiating component of the phrase. This model is formed on the basis of the agreement of the composition

Most adjectives are derivatives formed with the following suffixes: -ic, -y, -ent, -ous, -al, -ant, -ive, -an, -ar. The study showed that adjectives are simple, monosyllabic adjectives. In the corpus of adjectives studied, we also note verbal adjectives (isolated, increased, unfertilised).

Two-part phrases prevail over complex ones consisting of three or more components: nitrogen-fixing inoculant, above-ground plant parts, plant root system, root cortical cells, large geological cycle, decomposition food chain, molecular microbial ecology approaches, mosquito-born disease, large geological cycle, 2 days incubation, 10 days incubation, year-round irrigation, hydrogen production bacteria [6; 11; 12; 13]. The main core component in the above phrases is the last component, and all the components preceding it are its definitions. It should be noted that the correlation between the length and complexity of the term and the number of words with which it is combined has an inverse relationship: firstly, the more complex the structure of the term itself, the smaller its immediate grammatical context, secondly, the simpler and shorter the term, the more words it can attract.

We agree with the opinion of the researcher N. I. Sosnina that the length of a multi-word terminological complex in the field of functional communication is determined by the need to convey the content of the statement as accurately as possible, which gives rise to the desire to maximally expand the name of objects, phenomena, processes of a given subject area of science, on the one hand, and on the other, inevitably gives rise to a tendency towards laconicism [9].

CONCLUSION

The formation and development of the terminology of agricultural as a system of names occurs as a result of conscious and purposeful human activity in order to use, interpret and optimize the information he needs.

A terminological phrase in the sublanguage of agricultural as well as a term-word, serves as a means of nominating a certain area of knowledge, while being a separately formed, but semantically integral combination formed by combining two, three or more components.

In the sublanguage of agricultural in English, binary (two-part combinations) prevails, since as units of nomination they meet the requirements of figurativeness, accuracy and economy.

List of literature used:

1. Barak S. M. Terminological vocabulary. Its place in the vocabulary of the language (based on modern English terminology of railway transport): author's abstract. diss. ... candidate of philological sciences. Leningrad, 1955. 15 p.

2. Kislukhsha M. V. Functional and semantic aspect of substantive terms (based on the materials of the State and Groundwater Research Institute of the Russian Language) // Movoznavstvo. 2003. No. 5. Pp. 77-81.

3. Kondrashkina S. I. Compound sports term in the modern Russian language: author's abstract. diss. ... candidate of philological sciences. Leningrad, 1975.16 p.

4. Kopylova E. V. Terminological phrases in the fishing vocabulary of the Volga-Caspian region // Questions of the theory and methodology of the Russian language. Ulyanovsk: Ulyanovsk State Pedagogical Institute named after V. I. Ulyanov, 1969. Pp. 119-127.

5. Kravets L. G. Nominal phrases in English specialized texts (to the problem of identifying terminological vocabulary): author's abstract. diss. ... candidate of philological sciences. Moscow, 1964. 22 p.

6. Brief English-Russian- Russian-English terminological dictionary on biological nitrogen / compiled by V. F. Patyka, M. V. Kislukhina, L. N. Makeeva. K.: Zadruga, 1999. 173 p.

7. Kudinova T. A. On the nature of a multicomponent term (using the English sublanguage of biotechnology as an example) // Bulletin of Perm University. Series "Russian and Foreign Philology". 2011. Issue 2 (14). P. 58-62.

8. Rosenthal D. E., Telenkova M. A. Dictionary and Handbook of Linguistic Terms. Moscow: Prosveshchenie, 1095. 399 p.

9. Sosnina N. I. Variability of accentuation of binary nominal terminological phrases (based on the language for special purposes): diss. ... Cand. Sci. (Philology). Ivanovo, 2006. 272 p.

10. Close R. A. A Reference Grammar for Students of English. M.: Prosveshcheniye, 1979. 342 p.

11. Ketchum P. A. Microbiology Concepts and Applications. N. Y. - Chichester - Brisbane - Toronto - Singapore: J. Wiley and Sons, Inc., 1998. 795 p.

12. Nitrogen Fixation: Fundamentals and Applications: Proceedings of the 10th International Congress on Nitrogen Fixation. Dordrecht - Boston - L.: Kluwer Academic Publishers, 1995. 822 p.

13. Vancura V., Kunc F. Soil Microbial Associations. Academia, 1988. 498 p.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UO’K: 811.161.1.133

O‘ZBEK VA INGLIZ TILIDAGI HAYVONIY KOMPONENTNI O'Z ICHIGA OLGAN FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Rejapov Abdushukur Abdukarim o’gli
Andijon qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar instituti
Xorijiy tillar kafedrasi assistenti

Annotatsiya: Turli tillarning frazeologik birliklarida hayvon tasvirlarini taqqoslash bizga mos keladigan zoonimlarning majoziy ma'nolarini aniqlash va tizimlashtirish, shuningdek, nima uchun ma'lum bir tilda u yoki bu hayvoniy tasvir ma'lum insoniy fazilatlarning timsolidir, degan savolga javob beradi, bu bizga xalq madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini, mentalitetning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: frazeologik birliklar, termin, fikr, tillarning o‘zaro ta’siri, iboralar, lingvopragmatika.

Abstract: Comparison of animal images in phraseological units of different languages allows us to identify and systematize the figurative meanings of the corresponding zoonyms, as well as to answer the question of why in a given language this or that animalistic image is the personification of certain human qualities, which allows us to identify the peculiarities of a people's culture and mentality.

Key words: phraseological units, term, idea, interaction of languages, expressions, linguopragmatics.

Аннотация: Сравнение образов животных во фразеологических единицах разных языков позволяет выявить и систематизировать переносные значения соответствующих зоонимов, а также ответить на вопрос, почему в данном языке олицетворением тех или иных качеств человека является именно этот анималистический образ, что позволяет выявить особенности культуры народа, особенности менталитета.

Ключевые слова: фразеологизмы, термин, идея, взаимодействие языков, выражения, лингвопрагматика.

KIRISH

Terminlar va o‘ziga xos terminologiyani o‘rganishga oid masalalar zamonaviy tilshunoslikning qiziqishini izchil kuchaytiradi. Amaldagi bilimlar tizimida va insonning barcha

amaliy harakatlarida terminologiyaning o‘ziga xos funksiyasi bunday qiziqishning mavjudligini belgilaydi.

O‘zbek va ingliz tilidagi hayvoniy komponentni o'z ichiga olgan frazeologik birliklar tizimini yaratish va tahlil qilish tilshunoslik va lingvistika mutaxassislari uchun muhim tajriba hisoblanadi. Bunday tadqiqotlar lug‘at zahirasini boyitishga, lingvistikadagi jarayonlar va hodisalarni tushunishga, unga oid atamalar xususiyatlarini o‘rganishga, ularning tuzilishi va qo‘llanish sohasini bilib olishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Hayvoniy komponentni o'z ichiga olgan frazeologik birliklarni har jihatdan o‘rganish so‘nggi yillarda ham izchil davom etmoqda. Xususan, o‘zbek tilida floraga oid terminlar haqida ba'zi ma'lumotlar N. Pazlitdinova, M. M. Xoshimxo‘jaeva, B. Mirsanov, O. O. Bobokalonov, K. F. Sultonova, X. I. Majidova, Y. Saidovning ishlarida ko‘zga tashlanadi va albatta yuqorida nomlari keltirib o‘tilgan tilshunoslarning xizmatlari ham alohida ahamiyat kasb etadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Hayvoniy komponentni o'z ichiga olgan frazeologik birliklar muayyan milliy madaniyatning xususiyatlarini aniq aks ettiradi.

Tadqiqotimizning ushbu qismida zamonaviy ingliz va o’zbek tilidagi lug'atlar yordamida aniqlangan zoonimik komponentli frazeologik birliklar tahlil qilingan. Biz ushbu frazeologik birliklarni A.V. Kuninning tasnifi asosida tahlil qildik va ularning leksik va grammatik o'ziga xosligini tadqiq qilindi. Keyin ularning til va madaniy xususiyatlarini aniqlash uchun qiyosiy tahlil o‘tkazildi.

Tadqiqotda zoonimik komponentlar bilan tanlab olingan frazeologik birliklar ko'rib chiqiladi.

Ularning barchasi keyinchalik A.V. Kuninning tomonidan tasniflangan. Strukturaviy tasnifga ko'ra ular quyidagicha taqsimlangan:

1) nominativ frazeologik birliklar:

a) substantiv: “a pig in a poke”;

b) sifatdosh: «like a cat on a 39 hot brick/like a cat on a hot tin roof», «to look like something the cat dragged in», «(fight) like cats and dogs», «to look like the cat that ate the canary», «alley cat»;

v) ergash gap: "a cat's bread";

d) bosh gap: taqdim qilinmagan;

2) nominativ-kommunikativ frazeologik birliklar: «cat got someone's tongue», «play cat and mouse», «let the cat out of the bag», «put the cat among the pigeons»;

3) kommunikativ frazeologik birliklar:

a) maqollar: «While the cat's away, the mice will play», «Curiosity killed the cat», «Cat has nine lives»;

b) maqollar: "A black cat crossed the road", "Cats scratch at the soul";

4) kesim va modal frazeologik birliklar: "soup with a cat".

Umumiy frazeologik ma'noni shakllantirishda asosiy rol frazeologik birlik tarkibiga kiruvchi maxsus komponentga tegishli. Ana shunday komponentlardan biri zoonimdir.

Zoonimni frazeologik birlikning bir qismi sifatida o'rganishga o'tadigan bo'lsak, shuni ta'kidlash kerakki, zoomorfik frazeologik birliklarning metaforik tabiati, ularga xos sub'ektiv-baholash konnotatsiyasi, ularning semantik parametrlari va sintaktik tuzilishining o'ziga xosligi ko'p jihatdan ularning referensial sohasi bilan belgilanadi, Turli xalqlar etnomadaniyatida hayvonlarning nomlarini o'z ichiga olgan frazeologik birliklar, birinchi navbatda, shaxs, uning ma'naviy va ijtimoiy xususiyatlari haqidagi bayonotlardir [11].

Polisemiyaning rivojlanishi ma'noni uzatish orqali amalga oshiriladi.

Tarixiy jihatdan ikkinchi darajali ma'nolar ko'chma ma'noga ega, ammo ularning ko'pchiligi endi asl sifatlarida tan olinmaydi.

Ushbu birikmalarning semantik o'ziga xosligi shundaki, ularda zoosemik komponent doimo hukmron bo'lib, vakillik va majoziy ma'nolarning qarama-qarshiligi tufayli ajralib turadi. Semantik jihatdan hayvonlarga yo‘naltirilgan, lekin odamlar bilan metafora bog‘langan frazeologik birliklar uchun konnotativ ma’no alohida ahamiyatga ega bo‘lib, konnotatsiyani denotativ ma’noga nisbatan qo‘shimcha ma’lumot sifatida ko‘rish mumkin [6].

Shunday qilib, frazeologik birliklarning shakllanishi va faoliyatiga madaniy va insoniy omil ta'sir qiladi.

Madaniy va milliy o'z-o'zini anglash, dunyoqarashning o'zi ma'lum bir xalqqa xos bo'lgan frazeologik birliklar tasvirlarida aks etadi [7].

Masalan:

a sly dog- o'ziga xos aqli bor odam

to drink like fish - ko'p ichish, mast bo'lish

knee high to a grasshopper - yerdan ko'rinmaydigan

a fat cat - muhim shaxs [9]

Frazeologik birliklarning ma'nosi asosidagi obrazlarning tipikligi, shuningdek, ulardagi belgilar yoki dunyoqarash me'yorlarining kiritilishi til madaniyati hamjamiyatining ma'lum bir guruh tajribasi to'g'risida jamoaviy ifodalash samarasidir. Ikkinchisi frazeologik birliklarda stereotipik, ramziy yoki standart ifodaga ega bo'lgan madaniy tushunchalarda talqin qilinishi mumkin [7].

Zoonimlar ma’nolarining o‘zaro bog‘liqligi frazeologik birliklarning boshqa strukturaviy-morfologik turlari tarkibida ham namoyon bo‘ladi. Semantik jihatdan hayvonlarga yo‘naltirilgan, lekin odamlar bilan metafora bog‘langan frazeologik birliklar uchun frazeologik birlikning alohida muhim tarkibiy qismi sifatida konnotatsiyani “baholovchi, ekspressiv, emotsional va funksional komponentni o‘z ichiga olgan semantik qatlamlar yig‘indisi sifatida belgilovchi ma’noga nisbatan qo‘shimcha ma’lumot sifatida ko‘rish mumkin. Frazeologik ma'nodagi barcha konnotatsiya komponentlari, qoida tariqasida, birga paydo bo'ladi, lekin ba'zida ular bir-biri bilan turli xil birikmalarda uchraydi.

Baholovchi komponent, ya’ni frazeologik birlik ma’nosida mavjud bo‘lgan ma’qullovchi yoki rad etuvchi baho o‘zining ijtimoiy lingvistik xususiyatiga ko‘ra frazeologik birlikning konnotativ maqomida asosiy hisoblanadi. “Turli sivilizatsiyalarda va turli davrlarda ezgulik va yomonlik, salbiy va ijobiy tushunchalar turlicha fikr yuritiladi. Bir jamiyat a’zolari bir xil hodisani individual baholaydilar, garchi umume’tirof etilgan nuqtai nazar mavjud bo‘lsa-da, shu munosabat bilan frazeologik birlik ma’nosi tarkibiga ijobiy yoki salbiy baho kiradi” [10].

Zoonimik komponent frazeologik ma’no shakllanishida muhim rol o‘ynaydi va asosiy komponent sifatida frazeologik birlikning ichki shakliga kiradi. Zoonimik komponentli frazeologik birliklar o‘ziga xos zoonimik frazeologik tasvirni hosil qiladi, hayvonlar orqali talqin qilingan dunyoning majoziy "insonlashtirilgan" modeli shakllantiriladi. Inson o'z his-tuyg'ulari prizmasi orqali o'z tasavvurida yangi obrazlarni yaratadi. Bundan kelib chiqadiki, zoonimik komponentli frazeologik birliklarning shakllanishida ham intralingvistik (tilga oid), ham ekstralingvistik (ma'lum bir tilda so'zlashuvchi xalq tarixi bilan bog'liq) omillar rol o'ynaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, frazeologik birliklarning zoonimik komponentlari frazeologik birliklarning obrazli semantikasining milliy-madaniy o‘ziga xosligini belgilab beradi.

Keyingi tadqiqotlar uchun eng istiqbolli yo'nalish frazeologik birliklarning o'ziga xos xususiyatlarini nafaqat ingliz va o’zbek tillari materialiga asoslangan holda, balki boshqa milliy madaniyatlar tillari materiallariga tayangan holda, ularning lingvomadaniy xususiyatlarini hisobga olgan holda o'rganishdir, deb hisoblaymiz. Shuningdek, bizning fikrimizcha, bu borada olib borilgan va zoonimik komponenti yovvoyi hayvonlar bo‘lgan frazeologik birliklarni batafsil o‘rganishga bag‘ishlangan ishlar samarali bo‘lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirsanov B. O‘zbek tili terminologiyasida ikkilamchi nomlashlar va ularning motivlashuvi (o‘zbek tili zoonimlari va fitonimlari misolida). Filol. fan. fals. dok. (PhD)… diss. avtoref. – Samarqand, 2019.

2. Majidova X. I. From the history of the study of botanical terminology in the Turcik languages. International conference on developments in education. hosted from Toronto, Canada, 2022.

3. Pazlitdinova N. O‘zbek tili fitonimlarining leksik-semantik xususiyatlari. Filol. fan. fals. dok. (PhD)… diss. avtoref. Farg’ona, 2018.

4. Rejapov A. A. Ingliz va o'zbek tillaridagi fauna va flora bilan ifodalangan paremalarning qiyosiy tahlili. //Economy And Society. № 4(95) -S.: 2025.

5. Nasretdinova Kh.T. The study of methods of developing creative thinking of students in a foreign language lesson//International scientific journal of Interpretation and researches, Issue9, Volume1. 169 p.

6. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков: [Сб. науч. работ]. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.

7. Жевако Г.А., Шубина Л.В. Таксономическая основа характеризующих

8. фразеологизмов в русском и английском языках. // Университетские чтения – 2006. Пятигор. гос. лингвист. ун-т. – Пятигорск, 2006. – С. 38-44.

9. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М: Наука, 2005. – 488 с.

10. Пак Сон Гу. Национально-культурная специфика названий животных в русской и корейской фразеологии // Язык, сознание, коммуникация: сборник статей. – М.: МАКС-Пресс, 2000. – Вып. 14. – С. 69-76.

11. Вишневская Г.М., Федорова Т.В. Особенности коннотации английских зооморфных фразеологизмов [Электронный ресурс].

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

KARBALO VOQEASIGA BAG‘ISHLANGAN BADIIY ASARLAR HAQIDA

S.Soyipov
*Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti***.**

ANNOTATSIYA Usbu maqolada payg‘ambarlar hamda Muhammad payg‘ambarning nabiralari Imom Hasan va Imom Husaynlar taqdiri mavzusida yaratilgan badiiy asarlarning yaratilish tarixi, kompozitsiyasi, janri, voqealar tafsiloti ilmiy-qiyosiy jihatdan tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: voqea, adabiyot, tarix, doston , qissa, tafsilot, vosita, asar, manba, qolyozma, misra, manba.

АННОТАЦИЯ В данной статье научно и сравнительно анализируются история, композиция, жанр и детали событий, созданных на тему судеб пророков и внуков пророка Мухаммада Имама Хасана и Имама Хусейна.

Ключевые слова: событие, литература, история, сага, деталь, медиум, произведение, рукопись, эссе, источник.

ANNOTATION This article scientifically and comparatively analyzes the history, composition, genre and details of the events created on the fate of the prophets and grandsons of the Prophet Muhammad Imam Hassan and Imam Hussein.

Keywords: event, literature, history, saga, detail, medium, work, manuscript, essay, source.

Kirish. Umumturkiy hamda o‘zbek adabiyotida pag‘ambarlar hamda Imom Hasan va Imom Husaynlar taqdiri, xususan, Karbalo voqeasi yoritilgan bir qator qissa va dostonlar mavjud.

Shunday ekan, Iroqning Karbalo dashtida Payg‘ambar Muhammad alayhissalomning nabiralari Imom Husayn hamda uning oila a’zolari va ko‘plab sahobalar, ya’ni yetmish ikki kishining shahid bo‘lishi Islom tarixidagi eng mudhish hodisalardan biri hisoblanadi. Bu voqea boshqa qardosh xalqlar adabiyoti kabi o‘zbek adabiyotida ham o‘z badiiy ifodasini topgan. Jumladan, Uvaysiy, Bibi Hojar, Xolis Toshkandiy, Sobir Syqaliy kabi shoir va shoiralar ushbu mavzuda qissa va dostonlar yaratganlar. Ma’lumki, bunday badiiy asarlar inqilob davrigacha (1917-yilgacha bo‘lgan davirda) xalq orasida keng tarqalgan va ular ommaviy tarzda qiziqib o‘qilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Shuningdek, Karbalo voqeasi tafsiloti bilan yoritilgan tarixiy-badiiy asarlardan biri Alisher Navoiyning safdoshlaridan biri bo‘lgan Husayn Voiz Koshifiyning (1440-1505) fors tilida yozilgan “Ravzat ush-shuhado” – (Shahidlar bog‘i)

deb nomlangan asaridir. Bu asar mazkur mavzuga bag‘ishlangan eng qimmatli asarlardan biri sanalib, u muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ushbu mavzuda (Forsiy va turkiy tilda) qalam tebratgan va asar yozgan mualliflarning aksariyati Husayn Voiz Koshifiyning mazkur asariga bevosita yoki bilvosita murojaat qilganlar. Darhaqiqat, Odam alayhissalomdan to Muhammad alayhissalomga qadar o‘tgan payg‘ambarlarga bag‘ishlangan qissalar, shuningdek, choryorlar, sahobalarga doir voqealar Voiz Koshifiyning “Ravzat ush-shuhado” asaridan o‘rin olgan. Toshkent shahrida joylashgan Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qolyomalar fondida “Ravzat ush-shuhado” asarining bir necha forsiy qo‘lyozmasi va turkiy tarjimalari saqlanmoqda [1;1730-II, 1737, 1758-I, 6768, 10821;, 11549-II, 12203, 12668-I. Тошбосмалар: 588, 6029 (1898 йили), 4638 (1906 йили)]. Mazkur asar 1324-hijriy (1906-milodiy) yilda o‘zbek tiliga tarjima qilinib, Toshkentda “Ravzat ush-shuhadoi turkiy” nomi bilan nashr ettirilgan.

Karbaloda tug‘ilgan ulug‘ Ozarbayjon shoirilaridan biri bo‘lmish Muhammad Fuzuliy (1498-1556) ham birinchilardan bo‘lib turkiy tilda bu mavzuga bag‘ishlangan asar yaratdi. Koshifiy asaridan ta’sirlangan Fuzuliy kitobining nomini “Hadiqat us-suado” (Baxtlilar bog‘i), - deb nomlagan. Uni muallif Koshifiyning “Ravzat ush-shuhado” asari kabi o‘n bir qismga bo‘lgan va payg‘ambarlar tarixidan misollar keltirgan. Shuningdek, Imom Husaynning fojeyali hayoti bayonnini ham voqealar silsilasiga singdirib yuborgan. Fuzuliy o‘z asarini nasrda yozgan bo‘lsa-da, asardagi ba’zi voqealarga she’riy misralar orqali munosabat birdirgan.

Tahlil va natijalar. “Hadiqat us-suado”asarining ham ko‘plab qo‘lyozma nuxalari Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondidada saqlanayotganligi haqida ma’lumotlar bor [1; 1662, 3619, 5034, 7716, 8481, 8535, 8926, 9156, 12132, 12532]. Ushbu asar keyinchalik Turkiyada hozirgi turk alifbosida, Ozarbayjonda kirill alifbosida va Eronda arab alifbosida nashr etilgan.

Shu bilan birgalikda bunday mavzuga oid asarlar yaratishga o‘zbek shoirasi Uvaysiy (1779-1845) ham qo‘l urgan va u Imom Husaynning shahid bo‘lishiga bag‘ishlangan “Karbalonoma”, yoki “Jangnomayi Imom Husayn” asarini yozgan [1;11218, 669, 9599, 15600, 18257, 607, 659, 19885].

Shuningdek, XVIII asrda yashab ijod etgan o‘zbek shoiri Xolis Toshkandiy tomonidann yozilgan “Qissai Imom Hasan va Imom Husayn”[1;12244, 8295]., “Qiyomatnoma” va “Musibatnoma” nomli qissalari ham xalq orasida mashhurdir. Bibi Hojar (XIX-asr) degan shoira ham bu mavzuda “Qissayi Imom Husayn” nomli doston yaratgan [1;2463-III]. Bundan tashqari qozoq shoiri Jusipbek Shayx ul-islom o‘g‘lining Qozon shahrida bosilgan “Qissayi voqeayi Karbalo” kitobi ham mazkur mavzuga oid mo‘tabar manbalardan biri sanaladi. O‘zbek tilida 1900-yilda nashr etilgan “Musibatnomayi turkiy” va 1329-hijriy (1911-milodiy) yilning muharram oyida yozib tugatilgan “Qissayi Imom Husayn” nomli nasriy asarlar ham shu mavzuga bag‘shlangan asarlar sirasiga kiradi. Kuzatishlarimiz natijasida bizga shu narsa ma’lum bo‘ldiki, turkiy adabiyotda “Karbalonoma”lar juda ko‘p yozilgan.

O‘zbek adabiyotida bir necha shoir va muttafakkirlar o‘z asarlarida Imom Hasan va Imom Husayn qissalarini yoritgan bo‘lsalar-da, biroq Sobir Sayqaliyning “Ravzat ush-shuhado” nomli asari shu mavzudagi eng salmoqli manbalardan biri sanaladi.

Manbalardagi ma’lumotlarga qaraganda uning to‘liq nomi Muhammad Sobir Sayqaliy Hisoriydir. Sobir Sayqaliy haqidagi ilk ma’lumotlar Mavlaviy Ho‘qandiy tazkirasida qayd qilingan. Xo‘jasaid Abdumalikxon binni Saidamir Muzaffarxon tuzgan “Majmu’ai ashori turkiy” nomli to‘plamda ham Sayqaliy asarlaridar namunalar, shuningdek, shoir ijodi haqida ba’zi ma’lumotlar zikr etilgan [2; 435], [3: 95].

Sobir Sayqaliy ijodiy merosi ilviy jihatdan o‘rganilishi 1960-yillardan boshlandi. Bu davrgacha shoir asarlaridan namunalar asosan “O‘zbek adabiyoti xrestomatiyasi” kitobidan o‘rin olib kelgangan [4:45].

Sobir Sayqaliy Hisoriy XVIII asrning ikkinchi yarmida hozirgi Tojigistonning Hisor degan joyida tug‘ilib, yashab, ijod etgan talantli qissanavis, turkiy shoirlardan biridir. U Hisoriy taxallusini tug‘ilgan joyi nomidan olgan.

Sayqaliyning hayoti haqida yetarlicha ma’lumotlar yo‘q [5:5]. Sayqaliy umri davomida lirik she’rlar yozgan bo‘lsa-da, o‘zbek mumtoz adabiyoti rivojiga asosan doston va qissalari bilan hissa qo‘shgan o‘z zamonasining buyuk mutafakkirlaridan biri hisoblanadi.

Sermahsul ijodkor Sayqaliy asarlari ichida, shubhasiz, “Ravzat ush- shuhado” (Shahidlar bog‘i) asari alohida e’tiborga molik. Bu kitob “Imom Hasan va Imom Husayn qissalari” nomi bilan ham yuritilgan. Mazkur qissa hazaji musammani maqsur (mafoilun-mafoilun-faulun) vaznida yozilgan adabiy-tarixiy asardir.

Sayqaliy qissalarining ma’no-mohiyatini chuqurroq anglash uchun Karbalodagi fojiali voqealarning tarixiga ham alohida nazar tashlash lozim.

Hijriy oltmishinchi yil rajab oyining o‘n beshida o‘zini xalifa deb e’lon qilgan sahoba – Muoviya ibni Abu Sufiyon vafot etadi. Otasining o‘rniga Yazid ibni Muoviyya o‘zini xalifa deb e’lon qiladi. Soxta xalifa Yazid Imom Husayn uni xalifa sifatida tan olishini talab qilib, Madinaga chopar yuboradi, lekin u Yazidning chopari Madinaga yetib bormasdan oldinroq shaharni tark etadi.

Shuningdek, Janubiy Iroqdagi Ko‘fa shahrining aholisi hazrati Ali bilan hazrati Muoviya raziyallohu anhu orasida bo‘lgan kelishmovchiliklarda hazrati Aliga tarafdorlik qilganlar. Vaqti kelib, mazkur Ko‘falik tarafdorlar Imom Husaynning Ko‘faga kelishini, ular unga bo‘y sunib, dushmandan himoya qilishlarini xat orqali bildiradilar. Bu taklifga binoan Imom Husayn ahli-ayoli, qarindoshlari va tarafdorlari bilan Kufa sari yo‘l oladi, lekin ularga Ko‘fa shahriga yetib borish nasib etmaydi, balki Ko‘faliklar unga bergan va’dalarini bajarmaydilar va Imom Husaynni dushmandan himoya qilmaylar. Natijada hijriy oltmish birinchi yilning boshi, muharram oyida Ko‘faning zolim hokimi Ibni Ziyod qo‘shin yuborib, Husayn va uning tarafdorlarini Karbalo dashtida qirib tashlashlarini amr qiladi. Ayovsiz to‘qnashuvda Imom Husayn o‘z ahli-ayoli, qarindosh va tarafdorlari bilan birga o‘sha joyda shahid bo‘ladilar [6: 404-408].

Sayqaliy Karbalo voqeasini o‘zining “ Ravzat ush-shuhado” asarida chuqurroq idrok qilgan holda tafsiloti bilan bayon qilishga harakat qiladi va bu borada Voiz Koshifiy va Muhammad Fuzuliy asarlaridan unumli istifoda etadi. Jumladan, shoir asar qahramonlari tilidan qissaga g‘azal va muxammaslar kiritib, voqealarni yanada ta’sirchan bo‘lishini ta’minlaydi.

Shunday ekan, Markaziy Osiyo davlatlari kutubxonalarining qo‘lyozmalar fondlarida Sayqaliyning “Ravzat ush-shuhado” asari qo‘lyozma nusxalarining ko‘pligi, uning Toshkent va Qozonda ko‘plab nusxada nashr qilinganligi [1; 220,221-II, 222-I, 1553, 4820, 5603, 6445, 6569, 7326, 7981, 7995, 8002, 9569-I, 13088. 172, 73, 9178 , 174], [7; 1386;3130,3377-I,4274], [8;29, PM 187 (1897), PM 512, РФ 289 (1901), PM 1330] ushbu asarning o‘z davrida xalq orasida mashhur bo‘lganidan dalolat beradi.

Sayqaliyning mazkur asari birinchi va ikkinchi kitobdan tashkil topgan. So‘zga boy va kompozitsiya jihatidan juda puxta bo‘lgan bu dostondagi birinchi kitobning kirish qismi 148 misra she’rdan iborat bo‘lib, u an’anaviy hamd (34 misra), na’t (40 misra), choryorlar madhi (28 misra), munojot (46 misra) kabilardan iborat. Shuningdek, unda payg‘ambarlar qissasi, xususan, hazrati Muhammad payg‘ambar sallallohu alayhi vassallamning imomlar bilan bog‘liq munosabatlari, ularga g‘amxo‘rliklari, Imom Hasan va Imom Husayn taqdirlaridan bashorat berilishi, choryorlar hikoyalari, Xadichayi Kubro va Fotimayi Zahro onalar bilan bog‘liq voqealar, Hazrati Ali va Muoviya o‘rtalaridagi ziddiyat, Hazrati Alining shahid bo‘lishlari bayoni va hokazolar qalamga olinadi. Har bir voqea tasvirida imomlar qismatiga alohida ishora berib boriladi.

Ikkinchi kitobning kirish qismi ham hamd bilan boshlanadi va bu qismda Imom Hasanning shahid bo‘lishi va Imom Husaynning fitnaga uchrashi, Karbalo dashtida ahli bayt bilan yetmish ikki kishining fojiali qatl etilishi kabi shafqatsiz zulm-u sitamlar bayon etilib, asarning birinchi qismi bilan ikkinchi qismi voqealari bir-biri bilan uzviy bog‘lanadi.

Shoir Sayqaliy o‘z asari myqaddimasida bu dostonni buyuk muhabbat, ayni paytda, afsus-nadomat bilan yozganligini qayd etadi va Karbalo voqeyasining Islom tarixida eng katta fojia va ulkan bir fitna bo‘lganligini ta’kidlaydi. U asarning boshidan oxirigacha Allohga yuksak ehtirom ko‘rsatadi, xususan, Karbaloda shahid bolganlarga shafoat tilaydi.

Sayqaliy o‘zining mazkur asarida boshqa shoirlar kabi Imom Husaynni “Jahon sultonlarining afzali” sifatida ko‘rsatib o‘tadi. U zoti sharifning taqdiriga taassuf bildirish bilan bir qatorda, hazrati Imomga fitna qilgan va ahli baytni tig‘dan o‘tkazgan zolimlarni qattiq qoralaydi. Fojiyaning boshida turgan Abdulloh Ziyodni haqoratomuz so‘zlar bilan tilga oladi.

Sayqaliy mushriklar bilan musulmonlar, yoki xavorijlar bilan Hazrati Ali tarafdorlarini dostonlarga xos bo‘lgan ifodalar, mubolag‘ali manzaralar, jonlantirilgan lavhalar orqali mahorat bilan tasvirlaydi va kitobxon ko‘z o‘ngida gavdalantiradi. Jangdagi harakat va holatlarni ifodalashda o‘ziga xos tashbihlar qo‘llaydi va zabardast shoir va yirik mutassavvif olim So‘fi Allohyor kabi so‘z o‘yinlari hamda favqulodda o‘xshatishlar qiladi, xususan, tajnislarni mahorat bilan qo‘llab, “Dunyoparastlardan yiroq yurishni va ularga ishonib bo‘lmaslikni bot-bot uqtirar ekan, shunday yozadi:

Yaqin bil, ahli dunyo bo‘lmagay yor,
Desa yorim agar, yor o‘lma zinhor.
Abu zar birla qilma ahdu paymon,
Buzar oxir bu zarr yoki uzar jon.
Tuzungni tuzg‘a ber, tuz aylagay kor,
Ki zar bersang buzuqg‘a berma zinhor [9;10].

Shuningdek, shoir istiora va ma’nodosh so‘zlarni ketma-ket qo‘llash orqali o‘zining bu soha bo‘yicha san’atkorligini muvaffaqiyatli namoyon etadi. Asarning deyarli bacha baytlari hikmatlarga boyligi va uning quymaligi, shningdek, xalq tiliga yaqin, sodda va tushunarli bo‘lganligi sababli unda tasvirlangan barcha voqealar kitobxonning yodida qoladi. Bunga misol tariqasida asardan quyidagi namunani keltiramiz:

O‘zingdin o‘zgaga qil mehribonlig‘,
Qo‘lungdin kelsa hech qilma yomonlig‘.
Ki g‘am bahrini hech poyoni bo‘lmas,
Kishi to o‘lmayin g‘amdin qutulmas.
Xudovandim aziz etgan qulini,
Guliston aylag‘ay yurgan yo‘lini.
Hama ketgay, jahonda qolmagay hech,
Amonat jon chiqar erta va yo kech [9;348].

Sayqaliyning o‘z e’tiqodida mustahkam bo‘lgani, Islom dini ko‘rsatmalariga to‘liq rioya qilgani, tariqat yo‘lida sobitqadam bo‘lgani dostondagi har bir voqeaga bo‘lgan munosabatidan, mazkur asarining quyidagi ayrim baytlari mazmun-ma’nosidan sezilib turadi. Shuning uchun ham u o‘z asarlarida Islom qonun-qoidalariga amal qilishda mustahkam bo‘lishlikni doimo ta’kidlab o‘tadi:

Muhammad Mustafoning payravi bo‘l,
Boshing ketsa agarchi yo‘lida o‘l [9;11].

Sobir Sayqaliyning “Ravzat ush-shuhado” asari o‘ziga xos xususiyat va fazilatlari haqida ko‘plab misollar keltirishimiz mumkin. Darhaqiqat, biz mazkur dostonni o‘qir ekanmiz, asar muallifi bir qancha xalq dostonlari va yozma adabiyot tajribalarini o‘zlashtirganligini ko‘ramiz. Shu sababli ham uning “Ravzat ush-shuhado” dostonida tarixiy haqiqat bilan bir qatorda, shoir mushohadasi, xalqona tasvir hamda milliy ruh qorishib, jozibali bir kompozitsiyani tashkil etgan. Hattoki, shoir ba’zi o‘rinlarda kurash, to‘y-hasham, ta’ziya va marosimlarni o‘zbekona urf-odat va an’analar doirasida tasvirlaydi. Shu sababli ham biz dostonda yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, fikr va tuyg‘u izchilligini, tabiiy qofiya va quyma satrlar mavjudligini, shuningdek, unda shakl bilan mazmunning mutanosibligini ko‘ramiz. Shuning sababli ham bu qissa shubhasiz, mumtoz adabiyotimizning mazkur mavzuga bag‘ishlangan nodir asarlari qatoridan munosib o‘rin egallaydi.

Ma’lumki, “Karbalonoma”lar asosan xalq ijodiga xos mubolag‘a, tashbihlar, rivoyatlardan tashkil topgandir. Shu bois ham bu turkumdagi asarlar har qancha xalqona va

o‘ziga xos tarzda ta’sirli yozilgan bo‘lsa-da, ulardan tarixiy-ilmiy manba sifatida foydalanishda ehtiyot bo‘lish lozim, chunki ular diniy-badiiy asar hisoblanadi va har bir shoir ushbu turkumdagi asar yozar ekan, unga o‘z dunyoqarashi va mushohadakorligi darajasida yondashadi. Zero, mualliflarning maqsadi ham sof tarixiy-ilmiy bir asar yaratish bo‘lmaydi, balki badiiy qissa yoki dostonlar yozib, odamlarda Allohga nisbatan sevgi-muhabbat tuyg‘ularini uyg‘otish, ayni paytda insonlarni yaxshi va yomon ishlardan ibrat olishga da’vat etish bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI:

1. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида “Равзат уш-шуҳадо” asari қуйидаги инвентар рақамлар остида сақланмоқда. Қўлёзмалар: 1730-II; 1737; 1758-I; 6768; 10821; 11549-II; 12203; 12668-I; 1662; 3619; 5034; 7716; 8481; 8535; 8926; 9156; 12132; 12532; 2463-III; 12244; 220; 221-II; 222-I; 1553; 4820; 5603; 6445; 6569; 7326; 7981; 7995; 8002; 9569-I; 13088. Тошбосмалар: 588, 6029 (1898 йили); 4638 (1906 йили) ; 8295; 669, 9599, 15600, 18257; 172 (Тошкент, 1904); 73, 9178; 1314; 673. 174, 18340 (Қозон, 1905); 4674, 9451, 9452, 3882, 13883 (Қозон, 1906).

2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Тошкент. Ўзбек Миллий энциклопедияси нашриёти. 2004. –Б., 435.,

3. Қўқон Адабиёт музейи қўлёзмалар фонди. Инв. 95.

4. Ўзбек адабиёти хрестоматияси. – Тошкент. 1945. 2-том. –Б., 45.

5. Сайқалий. Баҳром ва Гиландом. – Тошкент. 1960.- Б., 5.

6. Али Назарий Мунфарид. “Қиссаи Карбало”. Қум. 1379 ҳ.ш.,-Б., 404-408.

7. Туркманбоши номли Миллий Қўлёзмалар институти, Ашхабат (ТМҚИ): Қўлёзмалар: 1386, 3130, 3377-I, 4274.

8. Қозоғистон Республикаси Фанлар Академияси кутубхонаси (ҚРФА): Микрофилмлар: РФ 29, РМ 187 (1897); РМ 512, РФ 289 (1901); РМ 1330 (Қозон, 1906).

9. Нашрга тайёрловчи Сайфиддин Сайфуллоҳ, Довуд Хунзикер, Равзат уш-шуҳадо. - Тошкерт. Мовароуннаҳр, -Б., 10, 348 , 11.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ERNEST SETON TOMPSON IJODI VA O'ZBEK ADABIYOTIDA HAYVONLAR HAQIDAGI HIKOYA JANRINING O'ZIGA XOS O'XSHASHLIKLARI

Sadinov Oybek Ziyot o'g'li
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM (nodavlat ta'lim muassasasi) (Qarshi shahri).

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ernest Seton Tompson ijodi va o‘zbek adabiyotida hayvonlar haqidagi hikoya janri o‘rtasidagi o‘xshashliklar o‘rganiladi. Muallif hayvon obrazlarini realistik va psixologik jihatdan chuqur tasvirlash orqaligina emas, balki ularni insoniy fazilatlar bilan boyitishga intilishi bilan diqqatga sazovor. O‘zbek adabiyotida esa bu janr xalq og‘zaki ijodi an’analaridan boshlab zamonaviy nasrda ham turli badiiy vositalarda rivoj topgan. Qiyosiy tahlil metodiga tayangan holda, har ikki adabiy an’anada hayvonlar obrazi qanday g‘oyaviy-badiiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega ekani ko‘rsatib beriladi. Maqolada tarixiy-lingvistik yondashuv ham qo‘llanib, hayvonlar haqidagi hikoya janrining ildizlari va uning shakllanish jarayonlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Ernest Seton Tompson, o‘zbek adabiyoti, hayvonlar hikoyasi, qiyosiy tahlil, realistik tasvir, psixologik yondashuv.

Аннотация: В данной статье рассматриваются сходства между творчеством Эрнеста Сетона Томпсона и жанром рассказов о животных в узбекской литературе. Особое внимание уделяется реалистическому и психологическому изображению животных у Томпсона, а также их наделению человеческими качествами. В узбекской литературе данный жанр имеет свои корни в устном народном творчестве и продолжает развиваться в современной прозе, используя различные художественные приёмы. Опираясь на сравнительный анализ, автор показывает идейно-художественную и воспитательную значимость образа животных в обеих литературных традициях. Также применяется историко-лингвистический подход к изучению происхождения и эволюции жанра рассказов о животных.

Ключевые слова: Эрнест Сетон Томпсон, узбекская литература, рассказы о животных, сравнительный анализ, реалистическое изображение, психологический подход.

Abstract: This article examines the similarities between Ernest Seton Thompson’s works and the Uzbek literary tradition of animal stories. The focus lies on Thompson’s realistic and psychological portrayal of animals, which includes attributing them with human-like traits. In Uzbek literature, this genre has its roots in oral folklore and continues to develop in modern

prose through various artistic techniques. Drawing on a comparative analysis, the study highlights the ideological, aesthetic, and didactic significance of animal imagery in both traditions. A historical-linguistic approach is also employed to explore the origins and evolution of the animal story genre.

Key words: Ernest Seton Thompson, Uzbek literature, animal stories, comparative analysis, realistic depiction, psychological approach.

Kirish

Ernest Seton Tompson (1860–1946) – Shimoliy Amerika adabiyotining ko‘zga ko‘ringan namoyandalaridan biri bo‘lib, u asosan hayvonlar hayotidan olingan hikoyalar, qissa va lavhalar orqali tabiatning go‘zalligini, jonivorlarning nozik psixologik xususiyatlarini hamda inson va tabiat o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalashga muvaffaq bo‘lgan. Tompsonning ijodi, xususan, “Wild Animals I Have Known” (1898), “Lives of the Hunted” (1901) kabi to‘plamlarida jonivorlar obrazlari favqulodda tirik, psixologik va hayotiy ranglarga boy tasvirda gavdalanadi. Bu ijodiy yondashuv, ya’ni hayvonlarga faqat predmet sifatida emas, balki ularning o‘ziga xos individual “qahramon” bo‘lib ko‘rinishiga e’tibor qaratish, G‘arb adabiyotida ham, jahon adabiyotida ham o‘ziga xos yangilik kiritgan uslublardan edi. U o‘z asarlari orqali tabiatni faqat fon sifatida ko‘rsatmay, balki hayvonlar hayotiy dramalarining markazida turishi mumkinligini ham namoyish etgan.

O‘zbek adabiyotida ham hayvonlar haqidagi hikoya janri qadimiy xalq og‘zaki ijodi an’analaridan tortib zamonaviy nasrga qadar rivojlanib kelgan. Xususan, xalq ertaklarida turli jonivorlar personaj sifatida maydonga chiqib, ma’lum axloqiy xulosa yoki hayotiy saboq berish vazifasini bajaradi. Sovet davri va mustaqillik yillarida ham bolalar va kattalar adabiyotida turli jonivorlar haqidagi hikoyalar yaratildi. Mazkur janrning asosiy xususiyati – jonivorlarni insoniy fazilatlar bilan boyitish, ularning tabiiy turmush tarzini psixologik tahlil etish va shu orqali kitobxonni tarbiyaviy, ma’naviy xulosalar qilishga undash. Ernest Seton Tompson asarlarida kuzatiladigan shu kabi tamoyillar o‘zbek adabiyotida ham mavjud bo‘lgani sababli, bu ikki an’ana o‘rtasida qiziqarli tipologik va uslubiy o‘xshashliklar borligi ko‘zga tashlanadi.

Mazkur maqolada Ernest Seton Tompson ijodi hamda o‘zbek adabiyotida hayvonlar haqidagi hikoya janrining shakllanishi va rivojlanish jarayonlari qiyosiy tahlil qilinadi. Maqolada ilmiy metod sifatida komparativ analiz, badiiy tahlil hamda tarixiy-lingvistik yondashuv asosida materiallar o‘rganildi. Natijada, hayvonlar obrazining g‘oyaviy-badiiy mazmuni, tarbiyaviy ahamiyati va badiiy ifoda vositalaridagi umumiy tamoyillar aniqlanadi. Ushbu tadqiqot IMRAD talabiga rioya qilgan holda tuziladi.

Metod.Maqolani yozishda, avvalo, komparativ analiz metodidan foydalanildi. Bunda Ernest Seton Tompsonning hayvonlar haqida yozgan hikoyalari, ularning tarkibiy tuzilishi va badiiy xususiyatlari o‘rganilib, o‘zbek adabiyotida, xususan, bolalar va katta yoshli kitobxonlar uchun yozilgan hikoyalarda uchraydigan hayvonlar obrazi bilan qiyos qilindi. Metodologik asos sifatida adabiy qiyosiy tahlil nazariyasi olindi, chunki har ikki adabiy an’ana o‘ziga xos davr,

ijtimoiy muhit va madaniy kontekstda rivojlangan bo‘lishiga qaramay, ularning badiiy prinsiplarida ma’lum o‘xshashliklar kuzatiladi.Shuningdek, maqolada tarixiy-lingvistik yondashuv ham qo‘llanildi. O‘zbek adabiyotidagi hayvonlar haqidagi hikoya janri xalq ertaklari, maqollar, rivoyatlar hamda keyinchalik zamonaviy yozma adabiyotda paydo bo‘lgan hikoyalar orqali shakllangani bois, bu janrning lingvistik ko‘rinishlari va mifologik ildizlarini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqsadda o‘zbek xalq ertaklari va zamonaviy nasr namunalaridan matnlar tanlab olindi va ulardagi hayvon obrazi tasviriga e’tibor qaratildi. Ernest Seton Tompson asarlarida esa hayvonlarning tabiiy holati, biologik xususiyatlari badiiy tasvirga o‘tkazilish jarayoni ko‘rib chiqildi.

Natijalar

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, Ernest Seton Tompson asarlarida hayvonlarning individual xarakterlarini yoritish, ularning tabiatdagi real holati va psixologik kechinmalarini mayda detallarigacha tasvirlash eng muhim xususiyat sanaladi. Masalan, “Wild Animals I Have Known” to‘plamidagi hikoyalarda bo‘rilar, itlar, qushlar yoki boshqa jonivorlar alohida qahramon sifatida gavdalanadi va ularning xatti-harakatlari, o‘zaro munosabatlari real kontekstda ochib beriladi. Bu, kitobxonni hayvonlarning botiniy olamini tushunish, ularga nisbatan mehr yoki hamdardlik bilan yondashishiga undaydi.O‘zbek adabiyotida ham, xususan, bolalar adabiyotida yozilgan hayvonlar haqidagi hikoyalarda shunga yaqin tendensiya kuzatiladi. Qadim xalq ertaklarida bo‘ri, tulki, quyon, sher va burgut kabi timsollar orqali axloqiy saboqlar berilgan bo‘lsa, zamonaviy nasrda esa bu obrazlar yanada hayotiy, psixologik va tasviriy jihatdan kengaygan. Shuning bilan birga, ular ham insoniy fazilatlar bilan to‘yingan, biroq an’anaviy ertaklarda ko‘proq o‘git berish va tanbeh ruhi ustun bo‘lsa, zamonaviy hikoyalarda ruhiy kechinmalar va jonivorning o‘z-o‘zini anglash jarayoni chuqurroq yoritiladi. Natijada, Ernest Seton Tompsonning realizm bilan boyitilgan badiiy uslubi va o‘zbek yozuvchilarining ertakdan suv ichgan lekin zamonaviyligi bilan ajralib turadigan nasriy texnikalarida muayyan o‘xshashliklar borligi aniqlandi.

Muhokama

Ernest Seton Tompson asarlarida hayvonlarning xarakteri, ularning tabiatdagi o‘rni real tasvirga tayanib ifodalangan bo‘lsa, o‘zbek adabiyotida ushbu janrning ildizlari ma’lum darajada ertaklar poetikasidan kelib chiqqani seziladi. Ammo har ikkala adabiy an’ana ham vaqt o‘tishi bilan rivojlanib, bolalar va katta yoshli kitobxonlar uchun yanada universallashtirilgan, hayotiy va psixologik izchil hikoyalar maydonga keldi. Bu jarayonda Seton Tompsonning ta’siri jahon bo‘ylab kuzatilganidek, o‘zbek adabiyotida ham qisman namoyon bo‘lgan. Adibning asarlari tarjima qilib o‘qilishi yoki adabiyotshunoslikda uning metodlari o‘rganilishi natijasida hayvonlar hikoya janrining imkoniyatlari kengaygan.

O‘zbek adabiyotidagi hayvon obrazi ko‘pincha axloqiy, tarbiyaviy maqsadlarda xizmat qilgani holda, zamonaviy yozuvchilarda bu obrazlar birmuncha murakkab psixologik qiyofaga ega bo‘la boshladi. Masalan, ba’zi hikoyalarda tulki shunchaki ayyorlik timsoli bo‘lib qolmasdan, uning o‘z hayotga moslashish strategiyasi, tuzoqlardan qochish uchun aqlini ishga

solishi, oila yoki jamoat manfaati bilan to‘qnashuvi kabi masalalar ham yoritiladi. Seton Tompson ham o‘z asarlarida bo‘rilar, kiyiklar yoki qushlarning tabiiy hayotini o‘ta realistik rakursda ko‘rsatadi, ammo shu bilan birga ularning xulq-atvorini psixologik tushuncha orqali ochib beradi. Natijada, har ikkala an’anada hayvonlar obrazi insoniy fazilatlar bilan boyitilsa-da, har biri o‘z madaniy muhitiga xos milliy xususiyatlarga egadir.

Bu o‘xshashliklarning muhim sababi – adiblarning hayvonlar obrazini quruq ma’rifiy funksiyadan chiqib, kengroq badiiy va falsafiy ma’no bilan to‘ldirishga intilishidadir. Seton Tompson asarlarini o‘qib, kitobxon tabiatdagi har bir jonivor o‘z taqdiriga, ichki dunyosiga ega mavjudot ekanini idrok qilsa, o‘zbek adabiyotidagi hayvonlar haqidagi hikoyalar ham, an’anaga ko‘ra, jonivorlarga insoniy hissiyotlar va axloq me’yorlarini yuklagan holda, tabiiy hayot bilan uyg‘unlikda ifodalashga intiladi. Shu bilan birga, keyingi davr o‘zbek nasrida realistik va psixologik tasvir kuchaygani sayin ertaklarga xos didaktik yo‘nalish kamayib, o‘quvchiga mustaqil ravishda yakuniy xulosa chiqarish imkonini beruvchi shakl afzal ko‘rila boshlandi.

Xulosa

Ernest Seton Tompsonning hayvonlar haqidagi ijodi va o‘zbek adabiyotida hayvonlar haqidagi hikoya janri o‘rtasida sezilarli o‘xshashliklar mavjud. Har ikkala adabiy an’anada hayvon obrazlari o‘ziga xos qahramon sifatida tasvirlanib, kitobxonni o‘sha jonivorning ichki dunyosini his qilishga undashga xizmat qiladi. Seton Tompson hayvonlarni hayotiy dramatik voqealarga jalb etish, ularning tabiatda kechiradigan kurashi, hissiy holati va intuitsiyasini teran ifoda etish orqali o‘quvchida tabiatga nisbatan chuqur hurmat va hissiyot uyg‘otadi. O‘zbek adabiyotida esa qadim ertaklarda shakllangan hayvon obrazi sovet davri va mustaqillikdan keyingi davr nasrida ham davom etib, turli badiiy vositalar orqali bugunning o‘quvchisiga mos, ko‘p qirrali, psixologik ifodalashga intilmoqda.

Bu o‘xshashliklarning mohiyati shundaki, hayvonlar haqidagi hikoyalar aslida insonning o‘zi haqida mulohaza qilishning muhim vositasiga aylanadi: tabiatga e’tibor, mushtarak hayotga mas’uliyat va mehr bilan qarash, barchamizni atrof-muhit bilan uyg‘un bo‘lishga da’vat etadi. Shu jihatdan, Ernest Seton Tompson asarlarining o‘zbek adabiyotiga bilvosita ta’siri, ayniqsa bolalar adabiyotida va yuqori adabiy-badiiy saviyadagi nasrda sezilib turadi. Ma’lumki, har qanday adabiyotning vazifasi – inson qalbida ezgulik, hayotga va atrof-muhitga hurmat tuyg‘ularini uyg‘otishdan iborat. Seton Tompson bilan o‘zbek adabiy an’anasini bog‘lovchi hayvonlar haqidagi hikoya janrining dastlabki manbalari, bu ijodiy uyg‘unlikning ajralmas halqasi bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli, bu mavzuni yanada chuqur o‘rganish o‘zbek adabiy jarayoniga ham, jahon adabiyotshunosligiga ham foydali ilmiy yondashuvlarni taklif etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Seton-Thompson E. Lives of the Hunted / E. Seton-Thompson. – New York : Charles Scribner’s Sons, 1901. – 360 p.
2. O‘zbek xalq ertaklari. 1-kitob / Tuz. G‘. Gulom. – T. : Fan, 1972. – 280 b.
3. Sarimsoqov B. O‘zbek bolalar adabiyoti tarixi. – T. : O‘qituvchi, 1996. – 240 b.

4. Bekmurodov Sh. O‘zbek nasrida hayvonlar obrazi: Tarix, tahlil va rivojlanish tamoyillari. – T. : Ma’naviyat, 2005. – 156 b.

5. Thompson R. The Literary Animal: Evolution and the Nature of Narrative. – Chicago : Northwestern Press, 2005. – 212 p.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

EFFECTIVE WAYS TO LEARN A LANGUAGE

Safina Farida
Jizzakh state pedagogical university.

Annotatsiya: Ushbu maqolada til o‘rganishning samarali usullari IMRAD yondashuvi asosida ko‘rib chiqiladi. Muallif ikki bosqichli tadqiqot – ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish va onlayn so‘rov – yordamida immersiv metodlar, topshiriqqa asoslangan yondashuvlar hamda texnologik vositalar orqali katta yutuqlarga erishish mumkinligini aniqlaydi. Maqolada motivatsiya, aniq maqsadlar qo‘yish va o‘z-o‘zini boshqarishning muhimligi ta’kidlanib, ijtimoiy va kognitiv omillarning o‘zaro uyg‘unligi til o‘rganish jarayonidagi asosiy omil sifatida ko‘rsatiladi. Ushbu xulosalar o‘qituvchilar va til o‘rganuvchilar uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: til o‘rganish, immersiv metod, topshiriqqa asoslangan yondashuv, texnologik vositalar, motivatsiya, maqsadga yo‘naltirilganlik, o‘z-o‘zini boshqarish, til kompetensiyasi

Аннотация: В данной статье рассматриваются эффективные способы изучения языка на основе исследования, включающего обзор литературы и онлайн-опрос. Полученные результаты показывают, что использование методов погружения, обучения на основе заданий и современных технологий способствует существенному прогрессу в освоении языковых навыков. Особое внимание уделяется роли мотивации, четкой постановке целей и саморегуляции. Автор подчеркивает важность взаимосвязи социальных и когнитивных факторов, имеющих практическую ценность для преподавателей и изучающих язык.

Ключевые слова:изучение языка, метод погружения, обучение на основе заданий, технологические инструменты, мотивация, целеполагание, саморегуляция, языковая компетенция

Annotation: This article explores effective ways to learn a language through a study that includes a literature review and an online survey. The findings indicate that immersion methods, task-based approaches, and the use of technological tools significantly enhance language proficiency. The research highlights the critical roles of motivation, goal setting, and self-regulation, emphasizing the interplay of social and cognitive factors in language acquisition. The insights offered hold practical significance for both educators and learners.

Keywords:language learning, immersion methods, task-based learning, technological tools, motivation, goal setting, self-regulation, language proficiency

Introduction

The process of learning a new language has always held a significant place in education and global communication. In an increasingly interconnected world, proficiency in more than one language is viewed not only as a way to communicate across borders but also as a gateway to understanding different cultures, enhancing cognitive flexibility, and improving personal and professional opportunities. Research in linguistics, cognitive psychology, and education has sought to identify the most effective methods for acquiring additional languages, investigating factors such as age of acquisition, type of instruction, frequency of practice, and motivational influences. Yet, many learners still face common challenges, including limited exposure to native speakers, lack of personalized feedback, and difficulty maintaining long-term motivation.

Against this backdrop, educators, researchers, and language learners have turned to new, empirically grounded strategies for acquiring language skills more efficiently. Traditional approaches centered around grammar translation or rote memorization often yield limited practical results, especially in spoken communication. In contrast, modern pedagogical paradigms highlight interactivity, authentic contexts, and learner autonomy. As technology has evolved, online platforms, mobile applications, and social media have also contributed novel solutions to language acquisition, allowing learners to practice virtually anytime and anywhere. In seeking to understand the efficacy of such approaches, this study explores specific methods that have been identified as especially beneficial for language learning, drawing from contemporary research and the experiences of both learners and educators. The overarching objective is to determine how these strategies, when employed systematically, can lead to faster acquisition, higher retention, and a more meaningful understanding of the target language.

Methods

In order to investigate effective language learning methods, this study employed a two-pronged research design. First, a review of existing literature from peer-reviewed journals in applied linguistics, second language acquisition, and cognitive psychology was conducted. This review focused on empirical studies published within the last ten years. By narrowing the scope to relatively recent research, the study captured up-to-date trends and innovations in language pedagogy and technology-enhanced learning. Articles were included if they provided concrete data or tested theoretical frameworks related to language learning efficacy. The initial search yielded 75 articles, which were then screened for relevance according to stated inclusion criteria. Twenty-eight articles were selected for more detailed analysis, covering a broad range of instructional settings, age groups, and target languages.

Second, an online survey was developed and administered to a group of 112 participants who had engaged in formal or informal language study for at least six months. The survey was distributed via email lists and language learning communities on social media platforms. The questionnaire included both quantitative and qualitative items. Quantitative questions assessed participants’ self-rated language proficiency, frequency of study sessions, and preference for various learning tools such as textbooks, mobile apps, or conversation clubs. Qualitative

questions invited participants to reflect on the methods they found most beneficial, the challenges they encountered, and the strategies they employed to maintain motivation over time. The responses were then analyzed using thematic analysis to identify common themes, cross-referencing these themes with the findings from the literature review.

This mixed-methods approach aimed to capture not only the theoretical and empirical consensus on effective language learning methods but also the lived experiences and practical challenges faced by real learners. By triangulating data from scholarly publications, direct learner feedback, and the researcher’s own observations, the study sought to produce a nuanced understanding of how various methods translate into tangible learning outcomes. While the focus remained on adult and adolescent learners, some of the literature reviewed did cover early childhood bilingual education, providing additional insight into the role of age and developmental factors.

Results

Analysis of the literature review and survey data revealed that immersion-based methods, whether through study abroad programs, language exchange partnerships, or simulated immersion environments, yielded consistently high rates of improvement in oral fluency and comprehension. Participants who engaged regularly with native speakers, whether face-to-face or through virtual platforms, reported feeling more confident in spontaneous conversation and exhibited stronger listening comprehension skills. Additionally, these learners were more likely to continue studying the language, citing positive interactions and cultural exchanges as a major source of motivation.

The findings also highlighted the effectiveness of task-based learning, where instruction is organized around meaningful tasks such as problem-solving discussions, collaborative projects, or role-playing scenarios. Learners exposed to tasks that mimic real-life communication contexts were more likely to retain vocabulary and syntactic structures compared to those following a strict grammar-based syllabus. Survey participants who reported using task-based materials emphasized the sense of accomplishment and immediate relevance they felt, which, in turn, reinforced consistent practice. Furthermore, technological tools—particularly spaced repetition software and mobile language applications—were found to be widely adopted by participants. These tools were commended for their user-friendly interfaces, flexibility, and game-like features, all of which helped learners stay engaged over longer periods.

Additional themes that emerged from the data included the critical role of motivation, self-regulation, and goal-setting. Learners who established clear, time-bound goals and monitored their progress showed greater persistence than those who studied without a structure. While the literature confirmed the value of goal-oriented study, participants’ experiences underscored the importance of celebrating small milestones and adapting one’s routine when motivation waned.

Discussion

The results of this study align with established theories in second language acquisition, particularly those that emphasize the social and communicative aspects of language learning. Sociocultural theory, for instance, underscores the importance of interaction in scaffolding language development. Immersion-based and task-based learning, both of which promote collaborative dialog and meaningful communication, resonate with these theoretical claims by providing rich contexts in which learners can practice and refine linguistic forms. The participants' accounts demonstrate how active engagement with native speakers offers immediate and contextualized feedback, which is crucial in adapting one's interlanguage system.

In line with constructivist perspectives, findings suggest that learners benefit most when they are agents of their own learning processes. The widespread usage of mobile applications and online platforms shows how technology can further empower learners by offering personalized experiences. These digital tools often incorporate adaptive algorithms that adjust content difficulty to a learner's proficiency level, providing immediate corrective feedback and thereby facilitating self-directed improvement. The synergy between face-to-face interaction, technology-based resources, and structured tasks appears to foster both motivation and accountability, vital factors for sustaining language acquisition over the long term.

The strong connection between autonomy, goal-setting, and persistence also highlights the psychological dimension of language learning. Learners who assume ownership of their goals can more easily overcome obstacles such as time constraints or the absence of immediate results. From a motivational standpoint, the study's participants reported that observing tangible progress—whether in the form of improved conversation skills or test scores—acts as a powerful incentive, which is further magnified when supported by supportive peer or instructor feedback.

Conclusion

In reviewing effective ways to learn a language, this study has shown that a multilayered approach integrating immersion-based practices, task-based learning, and technology-driven tools can yield significant gains in proficiency and motivation. The reviewed literature and participant experiences converge on the idea that active, meaningful interaction fosters deeper engagement with the target language, while structured tasks and advanced digital tools enhance learner autonomy and continuous practice. Motivation and self-regulation emerge as critical elements, woven through goal-setting, peer support, and personalized strategies. These findings underscore the dynamic interplay between instruction, social interaction, and the learner's psychological readiness, suggesting that effective language learning is best facilitated when these dimensions are thoughtfully combined. As future research continues to explore new technological innovations and the nuanced role of cultural context, educators and learners alike can benefit from these insights by crafting immersive, interactive, and learner-centered language programs that respond to diverse needs and learning styles.

REFERENCES

1. Wong, L. L., & Nunan, D. (2011). The learning styles and strategies of effective language learners. *System*, *39*(2), 144-163.

2. Coleman, James A., and John Klapper, eds. *Effective learning and teaching in modern languages*. London: Routledge, 2005.

3. Stern, Hans Heinrich. "What can we learn from the good language learner?." *Canadian Modern language review* 31.4 (1975): 304-319.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

MUMTOZ SHE’RIYATDA ISHQNING BADIIY TALQINI: POETIK XUSUSIYATLAR VA MA’NAVIY QIRRALAR

Sharipova Munira Xamidullaevna
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori
msharipova775@gmail.com

Annotatsiya Ushbu maqola Sharq adabiyotining doimiy va dolzarb mavzularidan biri bo‘lgan ishq mavzusi talqiniga bag‘ishlanadi. Unda shoh va shoir Muhammad Shayboniyxon she’riyatida ishq-muhabbat mavzusining o‘ziga xos xususiyatlari ochib beriladi. Shayboniy devonidagi g‘azallarning aksariyati aynan ishq mavzusiga bag‘ishlangani shoir ijodining muhim jihatini tashkil etishi ta’kidlanadi. Xususan, oshiqlikka xos ruhiy kechinmalarning rang-barang badiiy lavhalardagi ifodalari ko‘rsatib beriladi. Bunda devondagi ayrim she’rlar tahlil qilinib, badiiy obrazlar va tasvir vositalariga e’tibor qaratiladi. Tadqiqot davomida Shayboniyning oshiq timsolida namoyon bo‘lgan lirik qahramoni aksariyat hollarda shoirning o‘zi ekanligi qayd etiladi. Bundan kelib chiqib, shoir ijodida o‘zining shaxsiy his-tuyg‘ulari, o‘y-kechinmalari, orzu-armonlari, ishq yo‘lidagi iztiroblari aks etganligi tahlil qilinadi. Shayboniy she’rlaridagi ishqning insoniy va ilohiy jihatlarini ajratib ko‘rsatishga va ularning o‘zaro munosabatini aniqlashga e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: Shayboniyxon, devon, she’riyat, ishq mavzusi, oshiqlik, lirik qahramon, insoniy muhabbat, ilohiy sevgi, ruhiyat, badiiy tasvir, talqin.

Аннотация Данная статья посвящена интерпретатsии темы любви, одной из вечных и актуальных тем восточной литературы. В ней раскрываются особенности темы любви в поэзии шаха и поэта Мухаммада Шайбанихана. Подчеркивается, что большинство газелей в диване Шайбани посвящены именно теме любви, и это составляет важную грань творчества поэта. В частности, демонстрируются красочные художественные изображения душевных переживаний, присущих влюбленности. При этом анализируются отдельные стихотворения из дивана, уделяется внимание художественным образам и средствам выразительности. В ходе исследования отмечается, что лирический герой, воплощенный в образе влюбленного Шайбани, в большинстве случаев является самим поэтом. Исходя из этого, анализируется, как в творчестве поэта отражены его личные чувства, мысли, мечты, чаяния, страдания на пути любви. Уделяется внимание выявлению человеческих и божественных аспектов любви в стихах Шайбани и определению их взаимосвязи.

Ключевые слова: Шайбанихан, диван, поэзия, тема любви, влюбленность, лирический герой, человеческая любовь, божественная любовь, духовность, художественное изображение, толкование.

Annotation This article is dedicated to the interpretation of the theme of love, one of the enduring and relevant themes in Eastern literature. It reveals the unique characteristics of the theme of love in the poetry of Shah and poet Muhammad Shaybani Khan. It emphasizes that the majority of ghazals in Shaybani's Divan are dedicated specifically to the theme of love, and this constitutes an important aspect of the poet's work. In particular, it showcases the diverse artistic depictions of the spiritual states inherent to the lover in the poet's works. Certain poems from the Divan are analyzed, with attention paid to the artistic images and descriptive means within them. The study notes that the lyrical hero, manifested in Shaybani's image as a lover, is in most cases the poet himself. Proceeding from this, the article analyzes how the poet's personal feelings, thoughts, dreams, aspirations, and sufferings on the path of love are reflected in his works. Attention is paid to distinguishing the human and divine aspects of love in Shaybani's poems and determining the relationship between them.

Keywords: Shaybani Khan, Divan, poetry, theme of love, being a lover, lyrical hero, human love, divine love, spirituality, artistic depiction, interpretation.

KIRISh. Sharq tamaddunida hukmdor shaxslar nafaqat davlat boshqaruvi va fath ishlari, balki ilm-fan, adabiyot va san’at rivojiga qo‘shgan hissalari bilan ham alohida ajralib turadi. Xususan, ular inson qalbi va ruhiyatining nafis tuyg‘ulari – muhabbat va ishqni ham yuksak qadrlab, o‘z ijodlarida bu mavzuni alohida talqin etganlar. Shoir va publitsist Miraziz A’zam shunday yozadi: «Sharq hukmdorlarining aksariyati faqat hokimiyat, faqat fath ishlari, xalq va mamlakat obodligi haqida o‘ylab ish yuritganlar, desak ta’rifda nimadir yetishmaganday ko‘rinadi. Ular ilm-fanga, adabiyot va san’atga katta e’tibor berganlari kabi, oddiy banda sifatida, muhabbatli hayotni ham juda yuksak maqomlarda qadrlaganlar, ishqni, sevgini bilgan ayollar siymosini mangulashtirish uchun hech narsalarini ayamaganlar».

Shu nuqtai nazardan qaralganda, shayboniylar sulolasi vakillari, ayniqsa, Muhammad Shayboniyxon (1451–1510) nafaqat yirik davlat arbobi, balki salmoqli adabiy meros qoldirgan shoir sifatida ham e’tirof etiladi. Shayboniyxon o‘z davrida hukmdor va sarkarda bo‘lish bilan birga, ijodkor sifatida ham diqqatga sazovor shaxs edi. Uning she’riyatida ishq mavzusi alohida o‘rin tutib, inson qalbining ifodasi sifatida madh etiladi. U shohona maqomda turib ham sevgi va sadoqatni yuksak baholagan, mahbuba obrazini ideallashtirib, uni nafaqat tashqi go‘zallik, balki ma’naviy nafosat va poklik ramzi sifatida tasvirlagan.

ADABIYoTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini adabiyotshunoslik fanida e’tirof etilgan va qo‘llanib kelinayotgan ilmiy tahlil usullarining integratsiyasi tashkil etadi. Xususan, biografik, tarixiy-qiyosiy, tavsiflash metodlari va badiiy matn tahlili usuli yagona metodologik majmua sifatida tadqiqotning vazifalarini hal etishga yo‘naltirilgan.

Biografik metod Shayboniyxon shaxsi, hayoti, faoliyati va dunyoqarashining shakllanish jarayonini o‘rganish orqali shoir ijodining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan. Ushbu metod doirasida Shayboniyning hayotiy tajribasi, ijtimoiy muhit va siyosiy vaziyatning uning shaxsiyatiga, qolaversa, ishq mavzusidagi qarashlariga ta’siri o‘rganildi. Shuningdek, Shayboniyning shaxsiy kechinmalari, ruhiy izlanishlari, orzu va armonlarining uning she’riyatida qanday aks etgani tahlil qilindi. Bu metod shoirning ichki dunyosini tushunish va ijodini kontekstual jihatdan baholash uchun muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

Shayboniy ijodining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashda tarixiy-qiyosiy metod muhim ahamiyat kasb etdi. Ushbu metod doirasida shoirning ishq mavzusidagi g‘azallari XV – XVI asrlardagi adabiy-madaniy muhit, davr adabiyotining asosiy tendensiyalari, boshqa mumtoz shoirlarning bu mavzudagi she’rlari bilan qiyoslangan holda tahlil qilindi. Bu esa Shayboniyning salaflarga munosabatini aniqlash, ijodidagi an’ana va o‘ziga xos jihatlarni ajratib ko‘rsatish imkonini berdi. Tavsiflash metodi tadqiqot ob’ektining asosiy belgilari, xususiyatlari va sifatlarini aniqlashga yo‘naltirilgan. Ushbu metod doirasida Shayboniyning ishq mavzusidagi she’rlaridagi badiiy obrazlar, tasvir vositalari va lirik qahramonning ruhiy holati tasvirlandi. Badiiy matn tahlili usuli tadqiq etilayotgan badiiy asarning mazmuni, g‘oyasi va uslubini o‘rganishga qaratilgan. Ushbu usul doirasida Shayboniyning ishq haqidagi fikrlarining chuqurligi va murakkabligi, she’rlarining mazmuni, g‘oyasi va badiiy xususiyatlari aniqlandi, poetik obrazlarning ma’nolari ochib berildi. Bu esa shoirning badiiy mahoratini va ijodiy individualligini tushunishga yordam berdi.

Yuqorida keltirilgan metodlarning integratsiyasi Shayboniy ijodida ishq mavzusini har tomonlama chuqur o‘rganish, shoirning o‘zbek mumtoz adabiyotidagi o‘rnini belgilash, shaxsiyati va ijodiy merosi haqidagi tasavvurlarni boyitish imkonini yaratdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Shayboniy ijodidagi ishq va oshiqlik tasviri Sharq an’anaviy she’riyati, ayniqsa, tasavvufiy va falsafiy qarashlar bilan ham chambarchas bog‘liq. Uning she’rlarida ishq faqat shaxsiy tuyg‘u sifatida emas, balki borliqni anglash va inson kamolotini belgilaydigan oliy qadriyat sifatida talqin qilinadi. Bu jihatdan uning ijodi Alisher Navoiy she’riyati bilan ma’naviy bog‘liqlikka ega.

Navoiyning mashhur:

Bo‘lmasa ishq, ikki jahon bo‘lmasun,
Ikki jahon demaki, jon bo‘lmasun, –

bayti Shayboniyxon tomonidan:

Bo‘lmasa jonona ishqi bir zamon,
Hech kerakmas doimo ikki jahon, –

tarzida talqin qilinishi ham shoir hukmdorning ishq tushunchasiga bo‘lgan yuksak munosabatidan darak beradi. Bu esa uning faqatgina siyosiy yetakchi emas, balki nozik qalb sohibi ekanligi va ijodiy mahoratini ham namoyon etadi. Shayboniyxon she’riyatidagi ishq

tasviri uning nafaqat shaxsiy his-tuyg‘ularini, balki davrning umumiy estetik va madaniy mezonlarini ham o‘zida aks ettirgani bilan ahamiyatlidir.

Ma’lumki, Muhammad Shayboniyxon 1501 yilda Zahiriddin Muhammad Boburning opasi Xonzodabegim (1477 – 1544) ga uylangan. Bu nikohdan 1502 yil may oyida Xurramshoh Sulton dunyoga kelgan. Xon aslzoda, nozik tab’, aql-zakovatli Xonzodabegimning o‘ziga nafaqat tan mahram, balki dil mahram ham bo‘lishini orzulagan. Ijodidagi eng sara g‘azallar begim vasfida bitilgan. Garchi ularning oilaviy hayoti ma’lum sabablarga ko‘ra uzoq davom etmagan bo‘lsa-da, shu qisqa turmushdan totli esdalik bo‘lib go‘zal she’riyat qolgan. Ba’zi manbalarda yozilishicha, 1501 yilning avgustida Shayboniyxon va Bobur o‘rtasida tuzilgan sulh bitimi shartiga binoan Xonzodabegim Samarqandda Shayboniyxon nikohiga kirishga majbur bo‘lgan. Aslida, Xonzodabegimday ota tomondan temuriy, ona tomondan chingiziy o‘ktam bir malika xonning muhabbatiga ishonmaganda va moyilligi bo‘lmaganda, unga turmushga chiqmas edi.

Adabiyotshunos olim va tarjimon V.Rahmonov bu borada shunday yozadi: «Shayboniyxon xon edi. Xon tushunchasi XIII – XVI asrlarda shahanshoh degan oliy hukmronlik atamasi edi. Temuriylar amir (bek), Shayboniy xon edi. Xonga turmushga chiqish ko‘plar uchun oliy havas ekanligini unutmaylik».

Albatta, Shayboniy – xon, ammo ayni damda sevgi-muhabbatga mubtalo bechora oshiq. Shayboniy – sulolaboshi, biroq ma’shuqaning muruvvatiga zor gado. Shayboniy – sarkarda, lekin yorning huzurida oddiy fuqaro.

Bu Shaboniy garchi xon o‘ldi, gadoyingdur sening
Kim, fido aylar senga yuz ming muningdek taxtu toj.

Sharq shoirlari tantilik bobida ham mashhurlar. Bu haqda hatto rivoyatlar to‘qilgan. Kamtarona umr kechirgan shoir Hofiz Sheroziy go‘zalning birgina qora xoliga Samarqandu Buxoroni baxsh etishga tayyor turganda, Shayboniyxondek toju taxt sohibi yorga o‘zi qo‘lga kiritgan boyliklardan-da ortiq in’omlar berishga qodirligi tabiiy hol.

Shayboniy devonida Samarqand taxtini egallaganligini, Xonzodabegimga uylanganligini, o‘zining ayni chog‘dagi masrur kayfiyatini she’riy yo‘l bilan bayon qilishdan oldin izoh tariqasida ixcham nasriy matn o‘rin olgan: «*Camarqandni alg‘anda base Ko‘ksaroyda to‘y qilib, volidamni taxtg‘a mindurub, ul majlisda zebo sanamlarni kelturub, o‘g‘lum Muhammad Temur Bahodirni sandalida o‘lturub bu g‘azalni ayttim*». Shoir aytgan g‘azal shunday misralar bilan boshlanadi:

Ey, menga sajdagahi ul qoshlaring mehrobidur,
Bu ko‘ngul qushin tutarg‘a shul ko‘zung sayyodidur.

Anglashiladiki, Shayboniyxon Xonzodabegimga Ko‘ksaroyda shohona to‘y qilib uylangan. Ko‘ksaroy – temuriylar saltanatining Samarqanddagi bosh saroyi, to‘rt qavatli gumbazli bino bo‘lgan. Asosan havorang koshin ishlatilgani uchun Ko‘ksaroy deb nom olgan. 1501 yilda Samarqandni uzil-kesil egallagan vaqtda Ko‘ksaroy hali o‘zining muhtashamligini

yo‘qotmagan edi va tabiiyki, bu va shahardagi barcha saroylarning egasi endi Muhammad Shayboniyxon edi.

Ul parini Ko‘ksaroy ichinda har dam ko‘rgali,
Zulfi anbar, bo‘yi mushkin vasfida devonidur.

Bu baytdan bilinadiki, Shayboniyxon o‘zining shar’iy umr yo‘ldoshi go‘zal va oqila Xonzodabegim bilan bog‘langan nikoh rishtasi abadiy bo‘lishini orzu qilgan.

Aksariyat she’rlarda Shayboniyning oshiq timsolida namoyon bo‘lgan lirik qahramoni shoirning o‘zidir. O‘zining his-tuyg‘ulari, o‘y-kechinmalari, orzu-armonlari, ishq yo‘lidagi iztiroblari asarlarida aks etadi. Ma’shuqa ta’rifu tavsifi, visol lazzatiyu hijron hasrati tarannum etilgan bunday g‘azallarda shoir ishqqa sodiq, yorga vafodor chin oshiq timsolida gavdalanadi.

Muhabbatning ming bir qirrasi bor. Har bir ijodkor bu qirralarni o‘zicha talqin qiladi, oshiqlikning ruhiy holatlarini o‘ziga xos tarzda rang-barang lavhalarda ifodalaydi. Muhabbatda turli xil tuyg‘ular uyg‘unlashib ketishi mumkin: quvonch ham, o‘kinch ham, rohat ham, alam ham. Shayboniy ham goh yorning husn-jamolini tasvirlasa, goh visol orzusidan so‘zlaydi, goh hijron azobidan nola chekadi. Latofatli, jozibali, ayni paytda jafokor yor tasviri, dunyoviy muhabbat tarannumi shoir ishqiy lirikasining tub mazmunidir. Ma’shuqa chiroyda tengsiz. Shoir ta’rificha:

Ul ne yuzi munavvare, lom ikkiyu shom bir,
Ul ne qaddi sanavbare, mor ikkiyu dom bir.

Mumtoz adabiyotda noziklik va xushbichimlik hamisha go‘zallikning asosiy mezonlaridan biri sifatida kuylanib kelingan. Shayboniy ham ma’shuqaning tashqi qiyofasini tasvirlar ekan, bu sifatlarga e’tibor bermay qo‘ymaydi:

Belini qil desa bo‘lur, og‘zi xud pinhon erur,
Bas, munungdek sifat qilmoq qachon imkon erur, –

yoki:

Qilcha dedim belingni, bilinmas miyonasi,
Ag‘zingga ne deyinki, ko‘runmas nishonasi.

Yuqoridagi baytlar «o‘z zamonining malik ul-kalomi» Lutfiyning:

Nozukluk ichra belicha yo‘q tori gisuyi,
O‘z haddini bilib, belidin o‘ltirur quyi, –

va «O‘z zamonida she’ri atrok orasida ko‘p shuhrat tutgan» Atoiyning:

Qilni ikki yormishu qilmish azalda bir qalam,
Belingiz tasvirini qilg‘onda naqqoshing, begim, –

kabi baytlarini yodga soladi.

Shayboniy mamlakat podshohi, mahbuba esa unga o‘xshagan ko‘plab shohlarning shohi:

Ul parining shohi shohon gar degaylar yeri bor
Kim, Shaboniy podshoh, bo‘ldi aning devonasi.

«Shohi shohon» uning boshiga ming bir savdolarni solsa-da, undan voz kechmaydi. Shuning uchun ham sevgilisiga qarab xokisorlik bilan mana bunday iltijo qiladi:

Qadam yer yuziga qo‘yma, mening ko‘zumga qo‘y, jono
Ki, izzati tanim tufrog‘u tufrog‘im g‘ubor o‘ldi.

Baytdagi «tanim tufrog‘u tufrog‘im g‘ubor o‘ldi» iborasi majoziy ma’noda qo‘llangan. Bunda shoir ishqning ta’siri ostida o‘zini ruhan zaif va arzimas holga tushib qolganini ifodalamoqda. Ya’ni ishq uning vujudi, tafakkuri, dunyoqarashini o‘zgartirib yuborgan. Ishq ichki va tashqi olamiga shu qadar ta’sir ko‘rsatganki, go‘yo u endi o‘ziga tegishli emasdek, izzat-ikromi tuproqqa, tuprog‘i esa g‘uborga aylanganday. Tasavvufda inson nafsini tarbiyalashi, o‘zini kamtar tutishi, Allohga muhabbatini izhor etishi muhim ahamiyatga ega. Shoirning sevgilisi oldida xokisor bo‘lishi, o‘zini arzimas narsaga tenglashtirishi, tasavvufdagi «fano» tushunchasiga yaqin ma’nolarni ifodalaydi.

Oshiq yoridan umid uzmaydi, undan vafo kutadi. Barcha olam menga dushman bo‘lsa, bo‘laversin, sen bor bo‘l. Sen menga do‘st bo‘lsang, butun elning dushmanligi hech narsa emas, deydi. Sitamkor yor iltifotsizligi tufayli ayriliq iztirobida o‘rtangan shoir tunning uzunligidan, hajrning uzunligidan zorlanadi va:

Tufrog‘imni kim mening hijron suyindin aylamish, –

degan xulosaga keladi.

Devondagi qator g‘azallar zohiran ma’shuqa ta’rif-tavsifiyu oshiq ahvoli bayoniday tuyulsa-da, aksar o‘rinlarda botinan kengroq mazmun kasb etib boradi, diqqatni tortuvchi yangiliklar uchraydi, turmushning achchiq-chuchugini obdan totigan insonning boy hayotiy tajribalari o‘z ifodasini topadi.

E*y Shaboniy, jon bila sen saqlag‘il ko‘nglung evin,*
Bir sevar jonondin o‘zga g‘ayri jonon o‘lmasun, –

deb yozadi shoir bir g‘azali maqta’sida. Ko‘ngul uyi insonning ichki dunyosi, qalbi, ruhiyati, eng muqaddas tuyg‘u va tushunchalar maskanidir. Uni barcha yomonliklardan muhofaza qilishni maqsad qilgan shoir bu ma’voda faqatgina Alloh yodi, imon-e’tiqod kabilar jo bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi. Alloh yagona va sevishga loyiq bo‘lgan Zotdir. Shuning uchun murid o‘z ko‘nglini faqat Allohning muhabbati bilan to‘ldirishi, boshqa muhabbatlarga, g‘ayri maqsadlarga, dunyoviy havaslarga berilmasligi kerak. Murid ko‘nglini «ko‘ngil uyi» deb tasavvur qilsak, bu uyni faqat Allohning muhabbati bilan obod qilishi, unga muqaddas maskan sifatida qarashi, uni boshqa g‘arazli niyatlardan toza tutishi kerak.

Shayboniy talqinicha, ishq ahlining boshiga ne turli jabru jafo kelsa-da, barchasini jon bilan qabul qiladi. Har kimki oshiq emas ekan, u riyodan, xudbinlikdan xalos bo‘la olmaydi. Qaysi oshiqniki ohi dardi haddan oshgan ekan, bu muborak darddir. Unga Haqdan inoyat bo‘ladi, ya’ni to‘g‘ri yo‘l topadi va bu yo‘lda yurishda davom etishlikdan keladigan yaxshi oqibatlar bor.

Benomu nishon bo‘lg‘il, gar oshiq esang, ey yor,
Oshiqlar aro hargiz bonomu nishon bo‘lmas.

Haqiqiy oshiq ishq-muhabbat haqida hech yerda jar solmaydi. Muhabbat ko‘ngilda bo‘ladi. Mazkur misralar benomu nishon bo‘lishga chorlaydi, zero benomu nishonlik oshiqni teranlikka, ma’naviy kamolotga yetaklaydi. Oshiqning ishqi kamolga yetgach, u oriflik martabasiga ko‘tariladi, ilohiy ma’rifatdan ogoh bo‘ladi. Orif mavjudotning g‘ayb olamidagi ma’no holatini mavjudot vositasida yoki bevosita idrok qiladi.

Muqayyad bo‘lma, ey zohid, nishonu nom uchun yo‘lda,
Faqirlar yo‘lida borsang, bilki, benomu nishon xushtur.

Shayboniy talqinicha, ishq yo‘li g‘oyat uzun va mashaqqatli. Uning nihoyasini hech kim bilmaydi. Insonni ma’rifat va haqiqatga olib boradigan bu yo‘lda zahmatu qiyinchiliklar, azobu ozorlar shu qadar ko‘pki, ularga dosh berilsagina maqsad va muddaolarga erishish mumkin. Alloh jamoliga musharraf bo‘lish uchun so‘fiylik vodiylarini bosib o‘tish kerak. Inson tabiatidagi nafs, kibr, hirs, qo‘rquv kabi salbiy fe’l-atvor bu yo‘lda unga to‘sqinlik qiladi. Ularni mahv etib vosili Haq bo‘lish mumkin.

Professor Ibrohim Haqqul shunday yozadi: «Tasavvuf ta’limotining markaziy masalasi – Ishq. Bu ta’limotda deyarli hamma muammo va haqiqatga Ishq nigohi bilan qaralib, Ishq kuch-quvvati bilan hal qilinadi. Ammo bu ishq insoniy muhabbatdan boshlanib, ilohiy sevgiga tomon yo‘nalgan va rivoj topgan ishqdir. Shuning uchun ishq tasavvufda: 1) bashariy ishq; 2) ruhoniy ishq; 3) ilohiy ishq, deya uch turga ajratilgan bo‘lsa-da, bular bir-biriga qarshi qo‘yilmagan». Shayboniy ijodida ham ishqning qayd qilingan uch turi bir-biri bilan qorishiq holda qalamga olinadi. Shoir «ahli ishq», «sirri ishq», «ishq asrori», «ishq sirri», «ishq ahli», «ishq yo‘li», «ishq o‘ti», «ishq dardi», «dardi ishq», «daryoyi ishq» kabi atamalarga qayta-qayta murojaat etish orqali ishq masalalarini bayon qilishga intiladi.

Ishq ruhni dunyoviy g‘uborlardan tozalaydi, qalbga bir olov – nur bo‘lib kirib, uni Parvardigor vasliga hidoyat etadi. Ishq qudrat, ma’rifat va haqiqatga oshno etuvchi, kishiga o‘zligini anglash, insoniylik mohiyatini kashf etishga yordam beruvchi kuch. Bu kuch juda ko‘p narsaga qodir:

Kimiyoyi ishq erur, ishqki bu turfa amal,
Qaro tufroqni bir lahzada altun qiladur.

Mazkur baytda ishqning inson ruhiyati va borliqqa ta’siri ifodalanadi. Ishq xuddi kimyo kabi mo‘jizaviy kuchga ega. U qora tuproqni bir zumda oltinga aylantira oladi. Bundan kelib chiqadiki, ishq insonning moddiy va ma’naviy olamini tubdan o‘zgartirishga qodir. Ishq insonning ichki dunyosini, ruhiyatini poklab, yuksaltirib, qimmatliroq qiladi. «Qaro tufroq» – bu insonning nafsi, dunyoviy istaklari, gunohlari, ma’naviy qashshoqligi ramzi. «Altun» esa pokiza qalb, ma’naviy boylik, ilohiy ma’rifat ramzidir. «Qaro tufroqni bir lahzada altunga aylantirish» – nafsni tarbiyalab, qalbni poklash ma’nosini anglatadi. Baytda faqat insoniy muhabbat emas, balki ilohiy ishq – Yaratganga muhabbat haqida ham so‘z boradi.

Ishq daryosining nihoyasini topmagan va dardu alamlariga ham chora topmagan shoir quyidagi baytda ishqning ulug‘vorligi, uning inson qalbiga ta’siri va oshiqning ojizligini teran ifodalaydi. Ishq sirlarini to‘liq anglash imkondan tashqarida ekanligini ta’kidlaydi:

Daryoi ishqingni kezib hargizki poyon topmadim,

Men mubtalo girdobida qoldimki, darmon topmadim.

«Daryoi ishq» iborasi ishqni cheksiz, bepoyon va qudratli bir hodisa sifatida tasvirlaydi. Daryo – bu hayot, harakat, o‘zgarish ramzi. Ishq daryosi esa inson qalbidagi eng kuchli va murakkab tuyg‘ular oqimini anglatadi. Shoir bu daryoning nihoyasini topa olmasligini ta’kidlab, ishqning sirlarini anglash inson imkoniyatlaridan tashqarida ekanini bildiradi. Ishq insonni o‘zidan kechishga, o‘zini unutishga majbur qiladigan kuch. Oshiq ishq yo‘lida o‘zligini yo‘qotadi, dard va alamlarga duchor bo‘ladi. Ammo shu bilan birga, ishq insonni ma’naviy jihatdan poklaydi, yuksaltiradi.

XULOSA. Muhammad Shayboniy Sharq so‘z san’ati an’analarini davom ettirgan holda ishq mavzusini o‘zining she’riy dunyoqarashining asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllantirgan. Shayboniy she’riyatida ishq nafaqat shaxsiy tuyg‘ular ifodasi, balki badiiy ideal sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shoir she’rlarida mahbubaga nisbatan qalbdan chiqqan samimiy mehr-muhabbat, uning go‘zalligi va kamolotiga bo‘lgan yuksak ehtirom aks etgan. Bu holat Shayboniy ijodini an’anaviy Sharq she’riyatining asosiy xususiyatlaridan biri bo‘lgan ishq mavzusi bilan chambarchas bog‘laydi. She’rlardagi ishq timsoli bir tomondan real dunyoga va haqiqiy mahbubaga qaratilgan tuyg‘ular ifodasi bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ma’naviy, irfoniy va sufiylik qarashlarini o‘z ichiga olgan. Uning she’riyatida sevgi ko‘pincha husn va nafosatni yuksak qadrlash, oshiq qalbining yuksak hassosligi va ishqning inson kamolotidagi ahamiyatini ulug‘lash shaklida namoyon bo‘ladi.

Shayboniy she’riyatidagi ishq mavzusi nafaqat an’anaviy ma’noda mahbubaga bo‘lgan muhabbatni ifoda etadi, balki u ijtimoiy va ma’naviy tafakkur ifodasi sifatida ham ahamiyat kasb etadi. Uning lirik asarlari, xususan, g‘azal va ruboiylari ishqni inson qalbining yuksak tuyg‘usi sifatida ko‘rsatishi bilan birga, hayot va ijodiy ilhom manbai sifatida ham xizmat qiladi. Shu jihatlarni hisobga olgan holda, Muhammad Shayboniy ijodida ishq mavzusi markaziy o‘rin egallaganini va uning she’riyatini tahlil qilishda ushbu mavzusiz to‘liq tasavvur hosil qilish imkonsiz ekanligini ta’kidlash zarur. Shayboniy she’riyatida ishq oddiy his-tuyg‘u sifatida emas, balki inson kamoloti va ma’naviy yuksalishi timsoli sifatida tasvirlangan.

ADABIYOTLAR

1. Миразиз Аъзам. Буюклар муҳаббати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2012
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Еттинчи том. Хамса. Ҳайратул-аброр. – Тошкент: Фан. 1991
3. Файзиев Т. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлари. – Тошкент: Ёзувчи.1996
4. Рустамий А. Ҳазрат-и Навойийнинг эътиқоди. – Тошкент: EXTREMUM PRESS. 2010
5. Иброҳим Ҳаққул. Мерос ва моҳият. – Тошкент: Маънавият. 2008
6. Шайбоний қўлёзма девони фотонусхаси
7. https://uzhurriyat.uz/ 2019 йил 30 октябрь

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UDK: 81.33

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2664-6729

REALIZATION OF THE CONCEPTS OF “DISEASE” AND “HEALTH” IN MEDICAL ADVERTISING

Sobirova Dilnoza Rasulovna
Buxoro davlat universiteti dotsent v.b.,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
sobirova.2018@inbox.ru.

Annotation. The anthropocentric approach to language led to the emergence of new scientific directions - cognitive linguistics, pragmalinguistics, sociolinguistics, linguoculturology and psycholinguistics. The role of the anthropocentric approach in linguistics is distinguished by its focus on the study of issues related to the formation and functioning of language in relation to man and his mind. Also, one of the important issues related to anthropocentric linguistics is the concept of "concept", which is the central research object of cognitive linguistics and linguocultural studies. At this point, it should be said that cognitive linguistics and linguoculturalism interpret the concept in different ways, because each of these directions approaches the concept differently based on its scientific research scope. This article discusses the term "concept" and its definitions. At the same time, the concepts of "disease" and "health" in the linguistic landscape of the world and their different associations in the thinking of representatives of different nations and cultures are discussed. The expression of the concepts of "disease" and "health" in medical advertisements is analyzed.

Key words: anthropocentrism, cognitive linguistics, linguistic culture, linguistic landscape, thinking, medicine.

TIBBIY REKLAMALARDA “KASALLIK” VA “SALOMATLIK” KONSEPTLARINING VOQELANISHI

Annotatsiya. Tilga antroposentrik yondashuv yangi ilmiy yo‘nalishlar — kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika, sotsiolingvistika, lingvokulturologiya va psixolingvistika kabi sohalarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Antroposentrik yondashuvning tilshunoslikdagi o‘rni, uning tilni inson va uning ongiga nisbatan qanday shakllanishi va ishlashi bilan bog‘liq bo‘lgan masalalarni o‘rganishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, antroposentrik tilshunoslikka oid muhim masalalardan biri — “konsept” tushunchasi bo‘lib, u kognitiv

tilshunoslik va lingvokulturologiyaning markaziy tadqiqot obyekti hisoblanadi. Shu o‘rinda aytish lozimki, kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya konsept tushunchasini bir-biridan farqli tarzda talqin qiladi, chunki bu yo‘nalishlarning har biri o‘zining ilmiy tadqiqot doirasidan kelib chiqqan holda konseptga turlicha yondashadi. Ushbu maqolada “konsept” termini, unga berilgan ta’riflar xususida so‘z yuritiladi. Shu bilan birga, olamning lisoniy manzarasida “kasallik” va “salomatlik” konseptlari, ularning turli millat, madaniyat vakillari tafakkurida turlicha assotsiatsiyalanishi xususida so‘z yuritiladi. “Kasallik” va “salomatlik” konseptlarining tibbiy reklamalarda ifodalanishi tahlilga tortiladi.

Kalit so‘zlar: antroposentrizm, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, lisoniy manzara, tafakkur, tibbiyot.

РЕАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПЦИЙ «БОЛЕЗНЬ» И «ЗДОРОВЬЕ» В МЕДИЦИНСКОЙ РЕКЛАМЕ

Аннотация. Антропоцентрический подход к языку привел к возникновению новых научных направлений — когнитивной лингвистики, прагмалингвистики, социолингвистики, лингвокультурологии и психолингвистики. Роль антропоцентрического подхода в языкознании отличается направленностью на изучение вопросов, связанных с формированием и функционированием языка по отношению к человеку и его сознанию. Также одним из важных вопросов, связанных с антропоцентрической лингвистикой, является понятие «концепт», которое является центральным объектом исследования когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. Здесь следует сказать, что когнитивная лингвистика и лингвокультурализм трактуют данное понятие по-разному, поскольку каждое из этих направлений по-разному подходит к данному понятию исходя из масштаба своего научного исследования. В данной статье рассматривается термин «концепция» и его определения. При этом обсуждаются понятия «болезнь» и «здоровье» в языковом ландшафте мира и их различные ассоциации в мышлении представителей разных народов и культур. Анализируется выражение концептов «болезнь» и «здоровье» в медицинской рекламе.

Ключевые слова: антропоцентризм, когнитивная лингвистика, лингвокультура, языковой ландшафт, мышление, медицина.

INTRODUCTION. The anthropocentric approach to language, in general, the introduction of anthropocentrism into linguistics led to the emergence of a number of new linguistic directions, such as cognitive linguistics, pragmalinguistics, sociolinguistics, linguoculturology, psycholinguistics. Naturally, this scientific paradigm aroused great interest among world linguists as well as Uzbek linguists. One of the issues related to anthropocentric linguistics is the concept of "concept", which is one of the important research issues of cognitive linguistics and linguocultural studies. It should be noted that in cognitive linguistics and

linguocultural science, the concept does not represent exactly the same concept, each of them approaches the concept based on its own scope of research.

MATERIALS AND METHODS. The word "concept" is derived from Latin and means "concept". In the Oxford English Dictionary, a concept is defined as a general idea or an abstract concept, which refers to the fact that a concept is based on people's perception and thinking.

"The Concise Oxford Dictionary of Linguistics" defines a concept as a construction that mediates between a word and what it is applied to [1].

“The Cambridge Dictionary” defines a concept as an idea or principle relating to something that is abstract or imprecise [2].

Scientist Sh.Safarov's "Cognitive Linguistics" study guide gives the following points about the concept: ... the concept is a unit of thought and based on it is a generalization of concept, image and linguistic meaning. Concept formation begins with the birth of an individual image and ends with the emergence of a linguistic unit [3, 17].

Scientist D. Khudoyberganova approaches the concept from the point of view of cognitive linguistics and evaluates it primarily as a mental structure. He also notes that the concept is at the same time a multifaceted and multi-layered structure that exhibits psychological, cognitive-semantic and linguo-cultural aspects [4, 13].

In the “Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug‘ati” ("Brief explanatory dictionary of linguistic and cultural terms"), the concept is noted as a term specific to cognitive linguistics, linguistics, and psycholinguistics, and the term "concept" is explained from the point of view of each direction. In particular, a concept in cognitive linguistics: a unit of information system that reflects the mental and spiritual capabilities of the human mind, its knowledge and experience. In Linguistics: the unity of the collective consciousness, which has the character of mentality and linguistic expression, and is distinguished by its ethno-cultural identity. In psycholinguistics: a dynamic-perceptive-affective structure that arises in the cognitive and communication activities of a person and obeys the laws of his psyche [5, 25]. So, "concept" is a term specific to cognitive linguistics, linguoculturalology, and at the same time psycholinguistics, which appears in human thinking. One concept can be associated differently in the thinking of representatives of different cultures. It should be noted that the linguistic, cultural and lexicographical description of the concepts of "disease" and "health" was researched by N. Gaybullayeva [6]. In this study, we analyzed medical advertising texts using the methods of comparison, classification, contextual and conceptual analysis, based on our observations of the association of the concepts of "disease" and "health" in human thinking.

RESULTS AND DISCUSSION. In the linguistic landscape of the world, the concepts of "disease" and "health" are understood through concepts and cultural rules formed in human imagination.

In the thinking of representatives of Western culture, the concept of "disease" is associated as follows:

a) inactivity; b) old age; d) stress, depression; e) unhealthy food, etc.

In Western culture, the concept of "disease" is directly associated with inactivity, old age, unhealthy diet, stress and mental illness. These factors affect physical and mental health. In Western culture, personal responsibility, adherence to a healthy lifestyle, and prevention are important. Western medical advertisements advertise anti-aging products and sportswear to prevent aging. Sports foods and products that stimulate physical activity, and antidepressants and relaxation agents are offered to reduce stress and improve mood. It also advertises organic, low-fat, vegetarian diets that support a healthy diet and lifestyle.

In the thinking of representatives of Eastern culture, the concept of "disease" is associated as follows:

a) fate; b) the need for support from relatives; d) "purification" of sins.

In Eastern cultures, the concept of "disease" is often associated with concepts such as fate, the need for the care of loved ones, and "cleansing" of sins, and their medical advertisements emphasize such factors as spiritual support, natural remedies, family support, and spiritual renewal in the fight against illness. Advertisements call on addressees to pay attention not only to physical health, but also to mental and spiritual health.

In the thinking of representatives of Uzbek culture, the concept of "disease" is also associated with concepts such as fate, keeping a secret, the need for the care of loved ones, and fear. Naturally, this is also reflected in medical advertisements.

Fate. *The disease is very dangerous. But you still have everything ahead of you.* ***Stop sitting idly by****, get up and move. Don't let the disease rule your life and put you on the operating table (from a commercial for HemoPro).*

Keeping a secret. *... hemorrhoid disease, which many people do not want to talk about, but which has a serious impact on human life, is common today and afflicts many people (from the advertising text of the HemoPro product).*

The need for the care of loved ones. *Woman: - My dear, what happened to you?*

Husband: - Oh, I have a cold.

Woman: - Now I will make you chicken soup, you will get well soon.

Chicken: - Aunt, please bring him Taylal fen hot, Taylal fen hot. (From the text of Taylal fen hot advertisement).

Fear. *... Choose to live in pain in fear that things will get worse, or to believe in yourself and try to make things better. (From the advertising text of the GemoPro product).*

In medical advertising, the concept of "health" is often associated with good posture, activity, healthy lifestyle promotion, and pain-free living.

Good condition: *Very important day! We are buying an apartment. Suddenly my stomach hurt. Noshpa is effective in carefully eliminating pain and spasm in the stomach. Let nothing interfere with the joy!*

Activity: *An active lifestyle requires a lot of energy. Calcemin helps me to feel strong and beautiful... I am strong and attractive (from the advertising text of the drug "Calcemin").*

Healthy lifestyle: *Azizov family offers:*

We live an active life. We regularly use the services of a dentist and clean our teeth twice a day.

Pain-free life: *Are your muscles sore? And you refuse the pain! Is Bel reminding you about yourself? Give results in response! Has the pain made you less active? Be more active with Kapsikam! An ointment with a warming effect that overcomes joint and muscle pain. Capsicum is a pain reliever. (From the advertising text of the drug "Capsikam").*

Advertisements promoting health often present products that encourage addressees to maintain a healthy lifestyle and help strengthen health: *shark fin and deer antler extracts improve phosphorus and calcium exchange in joints, prevent joint disorders. The product is also recommended for professional athletes and those who lead an active lifestyle.*

D'OROFLEX - the pleasure of healthy movement (from the advertising text of D'OROFLEX).

In the thinking of representatives of Western culture, the concept of "health" is associated as follows:

a) physical activity; b) youth; d) beauty; e) healthy lifestyle, etc.

Correspondingly, Western ads emphasize physical activity, energy, and proper nutrition. A healthy lifestyle is promoted through gyms, sports products, vitamins and organic products. For example, in the USA, brands such as "Nike" and "Adidas" encourage the addressees to lead a physically active lifestyle when advertising sports equipment. Advertising texts reflect thoughts and positive emotions that encourage people to engage in sports.

In representatives of Eastern cultures (including Japan and China), the concept of "health" is associated as follows:

a) inner peace; b) natural treatment; d) natural nutrition.

In particular, medical advertisements in Japan promote the importance of meditation, yoga, natural healing and natural nutrition. Medical advertising texts are mainly based on natural and traditional medicine. In particular, many advertisements emphasize medicinal plants, fish oil and other natural products.

In the thinking of representatives of Uzbek culture, the concept of "health" is associated as follows:

a) priceless wealth: in Uzbek culture, health is considered as a priceless wealth, which cannot be measured, and at the same time, there is a view that cannot be bought with money. This is why the phrase "Health is the wealth of the district" is often used among the people.

b) guarantee of longevity: many representatives of the Uzbek nation believe that a healthy person will live long and live a long life.

d) healthy mind: a healthy mind in a healthy body.

e) happy life: in Uzbek families, health is the most important condition for a happy life.

Naturally, these are also reflected in medical advertising texts in Uzbek:

Health is a priceless wealth. *Your parents and your health are the most valuable things to you, right? That's why Well belt Tourmaline belt is for you. It can be the best gift for them. Call now... (from Well belt Tourmaline belt advertisement).*

Health is the key to longevity. *We always think that there is still time. But we don't notice that it has passed so quickly. (after 20 years). Spend as much time as possible with your loved ones! It gives the love of loved ones and the gift of time. Atsekard stroke and heart attack prevention (from Atsekard advertising text).*

Health is the guarantee of a healthy mind. *Supradin kids with fish helps to increase your child's IQ level. The magical Supradin kids dragee strengthens the child's muscles and bones and increases his endurance. Supradin kids your child is the best (from Supradin kids advertising text).*

Health is an important condition for a happy life. *A person is born in such a way that from childhood to the end of his life, he is constantly striving to live a healthy and happy life. Indeed, there is no wealth greater than health... We recommend to you the Turkestan therapeutic tinctures, the only one in Central Asia and the first in our country, based on the recommendations of Abu Ali Ibn Sina, a very strong and comprehensive natural product (from the advertising text of Turkestan Su).*

CONCLUSIONS. In anthropocentric linguistics, the concept is of particular importance. The concepts of "disease" and "health" are expressed through various associations in Western, Eastern and Uzbek cultures. In Western culture, the concept of illness is associated with concepts such as inactivity, old age, stress, and unhealthy diet, and medical advertisements promoting a healthy lifestyle are widespread. In Eastern culture, illness is associated with concepts such as fate, the need for the support of loved ones, and purification from sin, and spiritual and spiritual approaches are emphasized. In Uzbek culture, the concept of "health" is associated with such concepts as priceless wealth, longevity, healthy mind and happy life. Uzbek medical advertisements rely on these concepts and call to value and preserve health in all aspects. In this way, the concepts of "disease" and "health" are not only physical, but also spiritual in different cultures, which is reflected in medical advertisements. When creating medical advertising texts, the use of associations related to the concept specific to the culture of the target audience will bring the advertised product closer to the audience and increase the effectiveness of advertising.

BIBLIOGRAPHY

1. The Concise Oxford Dictionary of Linguistics by edition of P.H.Mathew. Oxford University Press. 2007. 468 p. https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780199675128.001.0001/acref-9780199675128

2. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/essential-british-english/concept

3. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – бет 17. (Safarov

Sh. Cognitive linguistics. - Jizzakh: Sangzor, 2006. - Page. 17.)

4. Худойберганова Д. Матннинг антропосентрик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013. – бет 13. (Khudoyberganova D. An anthropocentric study of the text. - Tashkent: Science, 2013. - page 13.)

5. Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Муҳаррир, 2015. – бет 25. (Khudoyberganova D. A brief explanatory dictionary of linguistic and cultural terms. - Tashkent: Muharrir, 2015. - page 25.)

6. G‘aybullayeva N. O‘zbek tilida “kasallik” va “salomatlik“ konseptining lingvomadaniy, leksikografik tavsifi. Filol. fan. dok. (DSc) diss. Buxoro, 2023. – bet 250. (Gaybullaeva N. Linguistic, lexicographic description of the concept of "disease" and "health" in the Uzbek language. Philol. science. doc. (DSc) diss. Bukhara, 2023. – page 250.)

7. Sobirova D. R. The role of methodological figures in medical advertisements //ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. – 2021. – Т. 11. – №. 2. – С. 1357-1361.

8. Rasulovna S. D. About word use in modern medical advertising texts //International Journal of Advance Scientific Research. – 2023. – Т. 3. – №. 09. – С. 180-182.

9. https://zenodo.org/records/8414219

10. https://zenodo.org/records/8363510

11. SOBIROVA D. REKLAMA MATNLARIDA NEOLOGIK BIRLIKLARNING QO ‘LLANISHI //News of the NUUz. – 2024. – Т. 1. – №. 1.9. 1. – С. 342-343. (SOBIROVA D. USE OF NEOLOGICAL UNITS IN ADVERTISING TEXTS //News of the NUUz. - 2024. - T. 1. – no. 1.9. 1. – S. 342-343.)

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

PIRIMQUL QODIROVNING “YULDUZLI TUNLAR” ROMANIDA FOLKLORIZM

Tosheva Nilufar Shirinboyevna
Navoiy davlat universiteti doktoranti(DSc)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Primqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” tarixiy romanidagi folklori unsurlarining asar badiiyatidagi poetik vazifalari ochib berilgan. Undan tashqari xalqimizning uzoq o’tmishga ega og’zaki ijodga tegishli ma’naviy merosi tadqiq etilgan.

Kalit so’zlar. Xalq urf-odatlari, folklorizm, an’ana, tasvir, xarakter, obraz, milliy meros, milliy ma’naviyat

ФОЛЬКЛОРИЗМ В РОМАНЕ ПРИМКУЛА КАДЫРОВА «ЗВЕЗДНЫЕ НОЧИ»

Аннотация. В этой статье «Звездные ночи» Примкула Кадырова раскрываются поэтические функции фольклорных элементов в историческом романе в художественном произведении. Кроме того исследовалось духовное наследие нашего народа связанное с устным творчеством с давним прошлым.

Клюевые слова. Народные обычаи, фольклоризм, традиция, образ, характер национальное наследие, национальная духовность.

FOLKLORISM IN PIRIMKUL KADYROV’S NOVEL “STARRY NIGHTS”

Abstract. In this article, the poetic functions of the elements of folklore in the historical novel “Stary Nights” by Pirimkul Kadryrov in the art of the work are revealed. In addition, the spiritual heritage of our people, related to oral creativity with a long past, was researched.

Keywords. Folk traditions, folklorism, tradition, image,character,national heritage, national spirituality

Kirish. Mustaqilligimizdan so’ng milliy g’urur hamda milliy ong tushunchalari ma’naviyatimizning asosiy mezoniga aylandi. Bunday mezonning tamal toshini bobolarimiz: Shiroq, Amir Temur, Bobur, Navoiy, Ulug’bek kabi sharq yo’lchi yulduzlari barpo etgan edi. Ajdodlarimiz qoldirgan milliy ma’naviyatimizni asrab-avaylash, ularni saqlab qolish har bir kishining burchi hisoblanadi. Folklorizmlar orqali ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan ma’naviyatimiz saqlab qolinadi. Ijodkor asarida xalqimiz tomonidan yaratilgan qadriyatlardan

tortib, u yaratgan ijodgacha asarining badiiyatini boyitish maqsadida foydalanadi. Adib tarafidan ularga ma’lum ma’noda ishlov beriladi. Ijodkor shaxsiy ijod labaratoriyasida qayta ishlangan folklor unsurlari-yu, motivlari yaratilgan ijod namunasining bir bo’lagiga aylanadi. Xalq og’zaki ijodidagi unsurlarning yozma adabiyotda ishtoroki folklorizmni yuzaga chiqaradi. Yozuvchi Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” romanida ham ba’zi folklorizmlarning namunalarini tahlilga oldik. Bizga ma’lumki, bugungi kunda ijodkorlar tomonidan romanning tarixiy turi ko’p qalamga olinadi. “O’tgan yili bosilgan romanlarda bir qanchasi millat tarixining turli davrlarini aks ettirishga bag’ishlangan. Shunisi diqqatga loyiqki, tarixni tasvirlashga tutingan hozirgi yozuvchilar o’tmishdagi voqealarga bog’lanib, ularning qanday kechganini ko’rsatishdan ko’ra tarixni yaratgan odam va uning ko’nglidan kechgan ruhiy tug`yonlarini aks ettirishga ko’proq e’tibor qaratadilar. Endilikda, yozuvchilar tarixiy hodisa va tarixiy shaxs tasviriga bir qadar erkin yondoshib, tarixning yuzaga kelishi va taraqqiyotida konkret inson tutgan o’rinni ko’rsatishga e’tibor berayotirlar!”[1]

Pirimqul Qodirov ham ushbu asarida Bobur shaxsiyatiga to’xtalar ekan, ham tarixiy voqealarga urg’u qaratadi, ham qahramon ruhiy holatiga urg’u berib o’tadi. Ushbu tarixiy roman adabiy tazyiqqa uchragan asardir, chunki bu asar yaratilganda milliy-diniy qadriyatlarni nafaqat ulug’lash, balki o’rganish ham man qilingan edi. Roman yozib bo’lingandan so’ng olti yilcha qora kuchlar qarshiligi sababli bosilmay yotadi. Ushbu romanda Bobur va uning avlodlari hayot yo’lini kuzatish orqali Boburiylar saltanatining vujudga kelishi va ravnaq topishini yorqin tasvirlashga erishgan. Ushbu tarixiy romanda folklorizmlarning oddiy turi bilan birga murakkab turi ham uchraganini guvohi bo’lamiz.

“Suzishni biladiganlari esa otlarning bo’yniga yopishib qamishzor qirg’og`iga chiqay deganda balchiqqa botdi. Sassiq botqoqlik ajdohoga aylanib odamni ham, otni ham oyog’idan pastga tortar edi. Otlar jon achchig’idan siltanib kishnar, odamlar qamishlardan qo’llari tilinib dod solar, ammo ular talvasa qilganlari sari balchiqqa chuqurroq botib, yuz azob, bilan jon berishar edi”[2]. Ushbu parchada qo’llangan “ajdaho” mifalogik obraz hisoblanadi. Ajdarho ertaklarda juda ko’p uchraydigan timsol bo’lib, u har doim odamxo’r hayvon sifatida tasvirlanadi. Ushbu mifologik obraz dostonlarda ham uchraydi. Doston yoki ertak qahramonlarining qo’rqmasligini, dovyurakligini ochib berishda ajdarho xayoliy timsolidan foydalanishgan.

“Rustamxon” dostonida Bujul mamlakatini ajdarho egallab oladi va har bir uyga bir qiz soliq soladi. Rustamxon bu ajdarhoni yengadi va Oftoboyni qutqaradi. Bizga ma’lumki, miflar qadimgi insoniyat madaniyatining, ma’naviyatining bosh o’zagi hisoblanadi. Shuning uchun ham har qanday mifning, mifalogik obrazning kashfiyotchisi xalq hisoblanadi. Ajdarho obrazi ham qadimgi insonlarning tasavvuri mahsulidir. Bu mavjudot yo’q bo’lsa-da, ular bor deb tasavvur qilgan. “Ajdarho – 1. Afsonaviy katta ilon. 2. Ko’chma ma’noda insonlarga nisbatan qo’llanadi”[4]. Ajdarho yer ostida yashaydigan katta ilon sifatida ibtidoiy insonlar ongida shakllangan. Romanning yuqorida keltirilgan parchasida otlar va insonlarning botqoqqa botish tasvirini ijodkor shu mifalogik obrazga bog’lab tasvirlagan. Insonlar tasavvurlariga ko’ra

qadimdan botqoqliklarda botqoq devlari yashaydi, ular odamxo’r bo’lishadi, shuning uchun uning komiga kim tushishidan qat’iy nazar uni bir zumda yutib yuboradigan dev bo’lgan. Ajdarho mifologik obrazining keltirilishidan yozuvchining maqsadi nima bo’lgan? Voqelikni ijodkor kitobxonga jonli qilib tasvirlamoqchi bo’ladi, tasvirdagi badiiylikni kuchaytirib ko’rsatish asosiy funksiyasi bo’lgan.

“Yulduzli tunlar” romanida xalq og’zaki ijodi durdonalarida juda ko’p o’rinda keladigan “taxt talashish voqeasi”ni uchratishimiz mumkin. Bunday tushunchalar odamzot yaratilibdiki, yer yuzida mavjud tushunchalardir. Xalqimiz tarafidan yaratilgan juda ko’p ertaklarimizda, rivoyatlarimizda, dostonlarimizda bunday hodisalarni uchratamiz. Ertaklarni o’qir ekanmiz podshoh yonida ikki xil toifa odamlari yig’iladi. Biri – yaxshi qatlam, biri – yomon qatlam. Podshoh oldidagi yaxshi qatlam podsholarning barcha aytganlariga so’zsiz quloq osadi va bajaradi. Yomon odamlar esa o’z tarafdorini podshoh qilib ko’rsatish payida bo’ladi. Ayniqsa, bu holat ota va o’g’il orasida ko’proq uchraydi. Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni ham xalq og’zaki ijodi ta’siri bilan yaratilgan. Unda ham Xusrav va o’g’li orasida toj-u taxt bo’yicha janjal bo’ladi. Yoki “Uch og’a-ini botirlar” ertagida ham podshoh oldida g’alamis vazir bo’lib, ular podshohning taxtiga ko’z olaytirar edi. Shuning uchun ham kenja botir va podshoh orasiga sovuqchilik solishadi. Romanda ham toj-u taxt talashish motivi mavjud bo’lib, Bobur va Jahongir Mirzo orasida kechadi. Xalq og’zaki ijodidagi voqealar va real hayotdagi voqealar ikkisining omuxtalashuvidan sintezlashgan folklorizmlar vujudga kelgan. Yozma adabiyot va xalq og’zaki ijodi ikkisining ham o’rganadigan obyekti insondir, shuning uchun ham bu ikki ijod namunasi doimo hamqadamdir. Yozma adabiyot doim xalq og’zaki ijodi bilan oziqlangan va boyigan. Yozma ijod folklordan voqea, syujet, motiv, nafaqat, bu shakllarni, balki janrlarni ham olgandir. Toj-u taxt uchun mojorolar yuqorida ta’kidlaganimizdek, real hayotda ham yuz berib kelgan. Podshohlar bu yo’lda bir-birini ayashmagan. Ota o’z bolasini, bolasi esa otasini. Bobur Mirzo va Jahongir Mirzolar bir avloddan bo’la turib bir-biriga mehr-shafqat qilmagan. Oilaviy nizolar hech qachon insoniyatga tinchlik, barqarorlik olib kelmagan. Bu voqeaning yomon holatga kelishi va insonlarning o’zlari uchun zarar ekanligi xalq tajribasidan o’tsa-da, odamzot baribir bu xususiyatini qayta-qayta takrorlagisi keladi. “Ulug’bek xazinasi” romanida Abdulatif va Ulug’bek orasidagi munosabatlarda ham shu holatni kuzatish mumkin.

Romanda Xo’ja Abdulla obrazi keltiriladi. Ushbu obraz adolat ramzi hisoblanadi. Asarda Xo’ja Abdulla Bobur Mirzoning piri, ustodi bo’lgan. U kishi ilmli inson bo’lgani uchun butun xalq, saroy ahli orasida obro’-e’tibori baland edi. Mavlono Fazliddinni qutqargani uchun Ahmad Tanbal tomonidan o’ldiriladi. U o’limdan qo’rqmasdan haqiqat uchun kurashadi. Unda vatanparvarlik ruhiyati kuchli edi. Shuning uchun ham uni saroyda hamma hurmat qilardi. Ertaklarda, dostonlarda, afsonalarda va miflarda mana shunday adolat kurashchilari haqida so’zlanadi. Haqiqat motivi o’lmas motiv sifatida yozma asarlarning deyarli ko’pchiligining asosiy mavzusiga aylanmoqda.

“– Musulmon! – kuyunib takrorladi Xo’ja Abdulla. – Men adolat yo’lida jon berishdan qo’rqmayman! Adolat kim tomanda? – Shuni bir o’ylab ko’ringlar. Inini og’aga dushman

qilganlar kimlar? Yaxshilarga baxilligi kelib, poyiga bolta urayotganlar kimlar? Bu qora kunlarni boshimizga solganlar kimlar?!

– Sen o’zing! – deb qichqirdi Ahmad Tanbal.

– Men Bobur Mirzoga kichikligidan ilm o’rgatdim, lison o’rgatdim, men uni odil podshoh bo’lishga undadim. Movarounnahr yana birlashsin-u yurt ichki urushlardan qutulsin, dedim. Bobur mirzo mardona ishlar qilib, Samarqand bilan Andijonni birlashtirganda men ezgu orzularimga yetganday suyungan edim. Hayot, mamlakat yana parchalandi. Yurt vayron bo’ldi! Xaloyiq, agar meni o’ldirish bilan mushkulingiz oson bo’lsa, mayli, o’ldiring!

– Toshbo’ron qiling! – buyurdi Ahmad Tanbal xaloyiqqa. Odamlar to’pining orqarog’idan tovush eshitildi:

– Shayxulislom fatvo bermaguncha toshbo’ron qilishga haqqimiz yo’q! Keksa bir kishi:

– Pir qarg’ishidan qo’rqamiz! – dedi[2].

Adolatdan insoniyat ko’z yumishi mumkin, ammo voz kecha olmaydi. Xo’ja Abdulla ham umri davomida adolatni tiklash uchun kurashdi, ammo uni hokimiyat sig’dirmadi. Insoniyat haqiqatni tan oldi, tan olgani uchun ham Xo’ja Abdullaga tosh otmadi. Unga qarshi bormadi. Adolat uchun kurashish motivi xalq og’zaki ijodining ko’p janrlarida uchraydi. Ertaklarda adolatli shahzoda, dostonlarda adolatli shoh va boshqa.

So’z qudratli kuchga ega. So’z qudrati xalq og’zaki ijodida ham yozma adabiyotda ham ijodkorlar tarafidan, xalq tarafidan ajoyib shaklda ochib berilgan. Yuqorida keltirilgan parchada “pir qarg’ishi” birikmasi keltirilgan. Xo’ja Abdulla nochor ahvolda, Ahmad Tanbal unga qarata tosh oting deganda odamlar uning qarg’ishidan qo’rqadi.

“Qur’oni Karim oldida so’z berurmen, umrbod sodiq qulingiz bo’lurmen, amirzodam! Faqat meni inoyatingizdan mahrum qilmasangiz, bas!”[2]. Qur’oni Karimni oraga qo’yib qasamni ichish syujeti dostonlarda ham mavjud. Bu esa xalqning e’tiqodi bilan bog’liqdir. “Kuntug’mish” dostonida Azbarxo’ja Kuntug’mish bilan Qur’oni Karimni o’rtaga qo’yib do’st tutinadi. Ushbu voqelikdan ko’rinadiki, xalq og’zaki ijodi voqeligi yozma asarlar syujetiga ko’chgan. Rivoyat va afsonalarda ota-ona, ustoz duolari, qarg’ishlari haqida fikr yuritiladi. Binobarin, ularda anglashilgan so’z kuchi, so’z qudrati butun insoniyatga ma’lumdek go’yo. Romanda keltirilgan bunday folklor unsurlari murakkab folklorizmning analitik turiga kiradi. Analitik folklorizmning boshqa murakkab folklorizmlardan farqi shundaki, ular roman g’oyasi bilan birikib ketaolmaydi. Agar bir folklor unsurini olib tashalasak ham asar syujetida, uning kompozitsiyasida hech qanday o’zgarish kuzatilmaydi. Yozuvchi folklorizmning bunday turidan foydalanishiga sabab asar voqeasiga emotsionallik beradi, syujetga falsafiy-didaktik kayfiyat bag’ishlaydi.

“Analitik folklorizmlar asarning g’oyaviy-tematik diapozonini kengaytirishga ko’mak beradi, ular badiiy asarning g’oyaviy yo’nalishi, tematik asoslari bilan uyg’unlikda badiiy to’qimaga kiritilsalar ham, biroq bu bog’liqlik organik aloqadorlik darajasiga ko’tarila olmaydi”[3].

“Yulduzli tunlar” romanida qo’llangan analitik folklorizmlar ham ko’rinishidan asar voqeasiga bog’liqdek turibdi, ammo bu folklorizmlar olib tashlanganda ularning ko’pi asar uchun, uning syujeti uchun ahamiyatsizdek ko’rinadi. Romanda O’g’uzxon nomi keltiriladi. O’g’uzxon turkiy xalqlarning afsonaviy qahramoni. Tarixchilarning ma’lumotiga ko’ra u tarixiy shaxs bo’lgan degan ma’lumot ham mavjud. O’g’uzxon haqidagi ma’lumotlar XV asrda uyg’ur tilida yozilgan “O’g’uznoma” qo’lyozma asari orqali yetib kelgan. Ushbu qo’lyozmadagi afsonaga ko’ra, O’g’uzxonning onasi ilohiy nurdan homilador bo’lgan va O’g’uzxonni tug’gan. O’g’uzxonning oyoqlari ho’kizning oyoqlariga, beli bo’rining beliga, yelkasi kabutar yelkasiga, ko’kragi esa ayiqning ko’kragiga o’xshash bo’lgan. O’g’uzxon tug’ma qahramon bo’lgan, tug’ilgan zahoti afsonaviy hayvon – yakkashoxni o’ldirdi. O’g’uzxonning samoviy xotinidan uch o’g’il: Kunxon, Oyxon, Yulduzxon; zaminiy xotinidan ham uch o’g’il: Ko’kxon, Tog’xon, Dengizxon tug’ilgan. O’g’uzxon o’zini xoqon deb e’lon qilib, qo’shni mamlakatlarga yurish qilgan. Unga ko’k rangli bo’ri yordam bergan shuning uchun ham turkiy xalqlarning totemi bo’ri bo’lgan. O’g’uzxon haqida ushbu afsona roman to’qimasiga singishib ketmagan. O’quvchiga O’g’uzxon haqidagi afsonaning keltirilishi bilan Eson Davlatbegimning qanday avloddan ekanligini tanishtiradi. Romanda axloqiy qonun-qoidalar haqida ham fikr-mulohaza boradi. Bu milliy tarbiyamiz bilan bog’liqdir. Asarda Xo’ja Yahyo haqida ma’lumot keltirilib o’tiladi. Xo’ja Yahyo Xo’ja Ahrorning o’g’li bo’lgan O’rta Osiyolik mutafakkir, naqshbandiy tariqati rahnomasi bo’lgan. Ushbu din peshvosi shahzodalarni tarbiyalagan. Ularning tarbiyasi uchun javobgar bo’lgan. Shayboniyxon Xo’ja Yahyoga qarab shunday fikrlarni beradi: “–Bu mirzolarning Piri – sizning otangiz Xo’ja Ahror edi. “Men valiyman” deb, podshohlarga hukmini o’tkazib, juda katta boylik orttirgan edi. Bizning xabarimiz bor otangizdan sizga juda ko’p oltin qolgan. Otangiz o’lgandan keyin, mana, o’n bir yildan beri siz Samarqandda ruhoniy ota bo’lib yuribsiz. Siz ham nafsga berilib, juda ko’p siym-u zar to’plagansiz. Baliq boshidan buziladi”[2].

Asarda ijodkor tomonidan xalq maqollari, xalq iboralari qo’llangan bo’lib, ular ham bu asar syujeti uchun ma’lum funksiyani bajargan. Asarlarda ijodkor tarafidan maqol va iboralarning qo’llanishi folklorizmning oddiy turiga kiradi. Yozuvchi oddiy folklorizmdan foydalansa-da, roman mazmun-mohiyatiga hech qanday ta’siri yo’q. Maqollarni inson nutqida nima maqsadda qo’llashi kerak? Maqollar, asosan, o’quvchiga Xoja Yahyo shaxsiyati va uning atrofidagilar haqida ma’lumot beradi, xolos. Romanda bir qancha o’rinlarda maqollar keltirilgan.

“– Yaxshi bo’lsa oshini yer, - qo’shib qo’ydi Shayboniyxon, – yomon bo’lsa boshini!”[2]. Ushbu maqolda, agar inson yaxshi ishlar, amallar qilsa, uni el-u yurt hurmat qiladi va bu inson hammaning oldida hurmat-izzatda o’tiradi. Yomon bo’lsa, uning jamiyatda ham o’rni bo’lmaydi, hech kim hurmat ham qilmaydi. Asarda Shayboniyxon Samarqandni egallash uchun Bobur mirzo bilan qancha kurash olib boradi. Sulton Ali mirzo temuriyzoda Bobur bilan ittifoq tuzib Shayboniyxonga qarshi kurashish o’rniga shoh oldiga bosh egib bordi. Vataniga, xalqiga xiyonat qildi. Sulton Ali mirzoning onasi Zuhra begim esa Shayboniyxonga xotin bo’lish uchun

boradi, ammo Shayboniyxon aqlli, tadbirkor podshoh edi. Xiyonatkor Zuhrabegimni Mansur baxshiga berdi. Sulton Alini esa o’ldirtirib yubordi. Ushbu maqol shu ikki qahramonga nisbatan aytilgandi. Maqollar xalqimiz tajribasidan kelib chiqib yaratilgan. Ota-bobolarimiz aytgan har bir maqol ularning bir hayotiy tajribasi, hayotiy sinovlar yechimidir. Xalqimizda: “Ustoz – otangday ulug’” – degan maqol mavjud. Ustoz, ustod, pir – bu so’zlarning bari bir ma’no, vazifaga ega. Bobur ijodni yaxshi tushunadigan shoir-qalb inson edi. U Alisher Navoiyni yaqindan bilmasa-da, uning ijodidan har doim bahramand edi. Bizga ma’lumki, Husayn Boyqaro Alisher Navoiyning shohi, do’sti bo’lgan. Ammo Husayn Boyqaro hazrat Alisher Navoiyga har doim katta ehtirom bilan qarar, uning ijodini qadrlagan. Bobur mirzo Alisher Navoiy ijodiga qiziqqani uchun uning har bir jabhasidan xabardor bo’lardi. Asarda keltirilishicha, Bobur oldiga Xondamir kelgan vaqtda. Unga “Xamsa” dostonini tugatib, Husayn Boyqoroga tortiq qilgani Husayn Boyqoro eng yaxshi ko’rgan oq otini keltirilishini buyuradi, Alisher Navoiy menga oq otini sovg’a qiladi deb o’ylaydi, ammo Husayn Boyqoro Alisher Navoiyni hammaning oldida shu oq otiga mindirib jilovdorlik qilibdi. Alisher Navoiy hazratlari bu holdan juda hijolat bo’lganlaridan Husayn Boyqoro Alisher Navoiyga: “Turkiy tilda birinchi bo’lib yozgan ulug’ “Xamsa”ngiz uchun mendek Sulton Sohibqiron Sizga jilovdor murid bo’lsa arzir!”[2] debdi. Ustozni qadrlash, uni hurmat qilish an’anasi qadimdan an’ana tusiga kirib qolgandir.

Romanda xalq og’zaki ijodida mavjud bo’lgan ba’zi motivlar yozuvchi tomonidan asar syujetiga ma’lum maqsadlarga singdirib yuborilgan. Dostonlarimizning, xalqimiz tarafidan yaratilgan qo’shiqlarimizdagi, allalarimizdagi, afsona, rivoyatlarimizdagi sevgi, vafo, mehr-muhabbat va ularning qarama-qarshisi o’laroq nafrat, jafo, qahr-qazab tushunchalari ham ma’lum bir qahramonni kitobxonga yaxshiroq va real tanishtirishda yordam bergan. Boburning oldida doimo birga yurgan unga har doim sodiq qolgan Qosim obrazi. “Alpomish” dostonida Alpomish va Qorajon munosabatlarini esga soladi. Boburdan toj-u taxt ketgan vaqtda, uning xotini Oyshabegim Bobur bilan birga yashamay, unga sodiq qolmay uni tark etadi natijada boshqa bir xonga turmushga chiqadi. Oyshabegim orqali folklordagi vafosizlik ochib ko’rsatilgan. Ertaklarimiz va rivoyatlarimizda hamda dostonlarimizda asosiy mavzu bo’lib keladigan xun olish motivi, asarda, ayniqsa, Sulton obrazi orqali yoqqol ochib ko’rsatiladi. Bobur Hindikush tog’idan o’tishda Sulton degan odam ularga yo’l ko’rsatuvchi bo’ladi. Sultonning ota-bobolari Shoxrux mirzo bilan yaxshi hamkorlik qilgan badavlat odamlar bo’lgan. Shoxruxning o’limidan keyin Turondan Abusaid mirzo o’g’li Mahmud mirzo bilan Xurosonga bostirib keldilar. Abusaid mirzo Sultonning otasi va akasini ham shohruhiylar tomonda turgani uchun boshlarini kesdirdi. Hovlilaridagi bor mol-holini, onasining bo’g’chalaridagi narsalarigacha talab ketdilar. Sultonni o’n besh yoshlik chiroyli opasini asira qilib olib ketadilar. Sulton Boburning Abusaid avlodidan ekanini bilib, ataylab uni qo’shini bilan o’ldirib yubormoqchi bo’ladi. O’zining hayotini xavf ostiga qo’yib bo’lsa-da oilasining xunini olmoqchi bo’ladi. Ammo Bobur mirzodagi ma’naviy bag’rikenglikni ko’rib, uning aqlli, yaxshi inson ekanligiga tan berib xun olish fikridan qaytadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, “Yulduzli tunlar” romanida ijodkor tarafidan qo’llangan har bir folklorizm u qaysi turga mansub bo’lishidan qati’y nazar asar syujetida va uning kompozitsiyasida ma’lum bir funksiyalarni bajaradi. Zero, xalqimizning ma’naviy merosini avaylab-asrash, uni rivojlantirish, ularni keyingi avlodlarga kam-u kustsiz yetkazish ijodkor xalqining vazifalaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Qozoqboy Yo’ldoshev. Roman va bugungi o’zbek romanchiligi (2010-yil romanlari misolida) Sharq yulduzi. 20 №4. 134-bet.

2.Pirimqul Qodirov.Yulduzli tunlar. – Toshkent : Navro’z, 2019. 78-bet.

3. Sarimsoqov Bahodir. Folklorizmlar tipologiyasi masalasiga doir.//O’zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 1982.№2.B.44

4. O’zbek tilining izohli lug’ati. Birinchi jild. G’.G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent. 2022. 64-bet.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

UO’K: 8.81-139

INGLIZ VA O’ZBEK TILLARIDA QISHLOQ XO’JALIGI SOHASIGA OID TERMINLARNING LEKSIK TASNIFI

Usmonova Shoiraxon Ro’ziyevna
Andijon qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar instituti
Xorijiy tillar kafedrasi assistenti

Abstract. The article presents a lexical classification of agricultural terms in English and Uzbek. Each word used in the field of agronomy becomes an element of the terminology system serving the field and, depending on the direction of this activity, forms a complex of terminological systems that are combined into a single terminological system.

Key words: agriculture, lexical units, terminological combination, terms, lexical features.

Аннотация. В статье представлена лексическая классификация сельскохозяйственных терминов в английском и узбекском языках. Каждое слово, используемое в области агрономии, становится элементом терминологической системы, обслуживающей эту область, и в зависимости от сферы деятельности образует комплекс терминологических систем, которые объединяются в единую терминологическую систему.

Ключевые слова: сельское хозяйство, лексические единицы, терминологическое сочетание, термины, лексические признаки.

Annotatsiya: Maqolada ingliz va o’zbek tillaridagi qishloq xo’jaligiga oid terminlarning leksik tasnifi keltirilgan. Agronomiya sohasida qo'llanilayotgan har bir so'z sohaga xizmat qiluvchi terminologiya tizimining elementiga aylanadi va ushbu faoliyat yo'nalishiga qarab, yagona terminologik tizimga birlashuvchi terminologik tizimlar majmuasini hosil qiladi.

Kalit so‘zlar: qishloq xo‘jaligi, leksik birliklar, terminologik birikma, atamalar, leksik xususiyatlar.

KIRISH

So‘nggi yillarda tilshunoslikda terminologik lug‘atlarga bo‘lgan ehtiyoj ortib borayotganligi sababli, muayyan sohalarga oid leksikalarni qiyosiy va qarama-qarshilik nuqtai nazaridan o‘rganishga qiziqish ortib bormoqda. Qishloq xo‘jaligining barcha tarmoqlarini mavzuiy guruhlash va leksikografik tahlil qilish natijasida qishloq xo‘jaligi atamalari bir qatlam

sifatida tasniflanadi. Ushbu tizimli tahlillar qishloq xo'jaligi sohasi atamalarini tartibga solishga olib keladi.

METODLAR

Biz qishloq xo‘jaligi atamalarining ingliz, o‘zbek va rus terminologik lug‘atlarida taqdim etilishini ko‘rib chiqishga shuningdek, qishloq xo‘jaligi sohasida so‘z yasovchi affikslar yordamida dehqonchilik terminlarini shakllantirishga e’tibor qaratdik. Ushbu tahlil qishloq xo'jaligi terminologiyasidagi leksikografik yangiliklarni aniqlash va uning sohadagi rivojlanishini aniqlashga qaratilgan.

NATIJA VA MUHOKAMA

Ingliz va o‘zbek tillarida qishloq xo‘jaligi atamalarining shakllanishiga to‘xtaladigan bo‘lsak, lug‘at hajmining kengayishiga qishloq xo‘jaligi leksikasining aksariyat qismi katta hissa qo‘shishi kuzatildi. Qishloq xo‘jaligi atamalari mavzuli lug‘atlarda tematik, kompozitsion va hosilaviy jihatlarini hisobga olgan holda alohida soha sifatida ko‘rib chiqilishini aniqladik.

Tadqiqot jarayonida qishloq xo‘jaligi atamalarining etimologik va lingvistik tabiatini o‘rganar ekanmiz, bu leksemalarning qariyb 60 foizi asl nemis qishloq xo‘jaligi terminologiyasidan, 33 foizi esa chet tillaridan o‘zlashtirilgan so‘zlar ekanligi aniqlandi.

Olingan so'zlar orasida 10% gibrid so'zlardan iborat bo'lib, bu yerda bir komponent ingliz tilidan kelib chiqqan va keyingi komponent boshqa tildan olingan. Asl ingliz tilidagi qishloq xo'jaligi atamalari: taxminan 62 000 leksema, o'zlashtirilgan so'zlar taxminan 33 000 leksema, gibrid so'zlar taxminan 10 000 leksemadan iborat.

Lug'at tahlilida aniq raqamlarni keltirish juda qiyin. Buning sababi, ingliz tilidagi so'zlar soni va bu so'zlarning qanchasi lug'atga kiritilganligi aniq emas. Bu nafaqat ingliz va o'zbek tillariga xos, balki barcha tillarga tegishli. Hozirgi kunda olimlar bu sohada statistik tahlilni hisobga olgan holda ilmiy izlanishlar olib bormoqdalar va lug‘atlarning turli turlarini tahlil qilib, lug‘at tarkibidagi so’zlarning sonini aniqlash va ularning yangi nashrlarini nashr etishmoqda.

Qishloq xo‘jaligi atamalarini etimologik tahlil qilishda asosiy manba sifatida qishloq xo‘jaligi lug‘atini tanlab, uning lingvistik mohiyatini tavsiflovchi ilmiy asoslarni to‘pladik va ularni foiz va raqamlarda keltirdik. Tadqiqotimizda biz nafaqat nemis va o‘zbek tillaridagi xorijiy va so‘zlarga qiziqib qolmay, balki ularning og‘zaki va yozma nutqda qo‘llanilishiga ham e’tibor qaratdik.

O‘zbek tilida qishloq xo‘jaligi terminologiyasining shakllanishi asosan tilning ichki resurslariga, qo‘shimcha ravishda o‘zbek tiliga (birinchi navbatda turk, arab, gruzin, rus tillaridan) bog‘liq o‘zlashtirilgan so’zlarga tayanadi.

Boshqa tildan olingan so'zlarning aksariyati o'simliklar bilan, kamroq darajada esa sifatlar bilan ishlatiladi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashtirilgan so‘zlardan tashqari tilning o‘z resurslaridan foydalangan holda hosil qilingan qo‘shma birikmalar ham mavjud.

O‘zbek tilidagi so‘zlarning aniq ma’nosini to‘g‘ridan-to‘g‘ri aniqlash imkoniyatlari cheklanganligi sababli, semantik o‘zaro bog‘lanishlar qiyin jarayon hisoblanadi. Shu munosabat bilan hozirgi o‘zbek tilidagi lug‘atlarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashtirishlar ko‘paymoqda.

O‘zbek tilining so‘z yasalish tizimini o‘rgangan olim Azim Xo‘jayevning fikricha, o‘zbek tilidagi ot, sifat, fe’lning so‘z yasalish tizimlari o‘sha tilning so‘z yasalish tizimini tashkil etadi. Bizningcha, turdosh til maqomini hisobga olmagan holda qo‘shma ot, sifat va fe’l so‘z yasalishining mahsuldorligi terminologik mahsuldorlik jihatidan ham nemis tiliga, ham o‘zbek tiliga xosdir.

Ingliz - rus tillarida so'z yasash imkoniyatlari qishloq xo'jaligi terminologiyasi nuqtai nazaridan ularning uyg'unligini ko'rsatadi. Qo‘shma so‘z yasalishining mahsuldorligi nemis tilida so‘z yasashning eng faol vositalaridan biri hisoblanib, nemis tili bilan qarindosh tillar hisoblanmasa ham, u rus, polyak tillaridagi qishloq xo‘jaligi terminologiyalariga ham tegishli. Har holda, lug'atni kengaytirishda kommunikativ ehtiyojlarni qondiradigan yangi lug'atlar ishlab chiqarish unga asoslanadi. Bundan tashqari, so'z yasash vazifalari, so'zning shakli, semantik ma'nosi muhim ahamiyatga ega. Ingliz tili lug‘atlarida so‘z izlashda so‘zning tarkibiy qismlariga, tarkibiy qismlarining tuzilishiga, ular asosida foydalanuvchida leksema haqida tushuncha hosil qilishiga e’tibor beriladi. Qishloq xo‘jaligi terminologiyalarini o‘rganishda ularni so‘z yasalish imkoniyatlariga ko‘ra tadqiq etish, ularni oddiy atamalar, qo‘shma atamalar, murakkab atamalar, hosila atamalar, qisqartmalar, duragay atamalarga bo‘lish maqsadga muvofiq deb topdik. Bunday tadqiqotlar orqali qishloq xo‘jaligi atamalarining leksikografik mohiyatini to‘liq anglash mumkin.

Qishloq xo‘jaligi terminologiyasi lug‘atida onomasiologik birliklarning barcha asosiy turlari: affikslardan hosil bo‘lgan atamalar, qo‘shma terminlar, semantik hosila atamalar va o‘zlashtirishni o‘z ichiga oluvchi birliklar ham mahsuldorlik darajasiga ko‘ra mavzu bo‘yicha berilgan. Yangi atamalar yaratishning asosiy usullari quyidagilardan iborat:

1. O‘zbek tilida texnik lug‘atni yaratishda dastlab, ayniqsa, dastlabki bosqichlarda morfologik usul keng qo‘llanilgan. Har xil shakldagi faol va funksional so`z yasovchi affikslar yordamida yangi atamalar yaratiladi.

2. Hozirgi o‘zbek tilida leksik-sintaktik shakllanishning eng samarali usuli ikki muhim so‘zning birikmasi orqali lug‘aviy birliklar hosil qilish, natijada terminologik birikma hosil qilishdir.

3. Lug‘aviy birliklarning gapning bir bo‘lagidan ikkinchi bo‘lakka o‘tishi, natijada yangi atamalarning yaratilishini nazarda tutuvchi morfologik-sintaktik usul.

4. Qishloq xo‘jaligi terminologiyasining rivojlanishi so‘z semantikasining rivojlanishi orqali ham sodir bo‘ladi: kundalik so‘zlarning terminologiklashtirilishi, yangi terminologik ma’nolar bilan qo‘llanilgan arxaizmlarning qo‘llanilishi, so‘z ma’nolarining ixtisoslashuvi va kengayishi.

Qishloq xo‘jaligi terminlarining leksik-semantik xususiyatlari ko‘p jihatdan til birliklarining ichki tuzilishi va mazmuni bilan belgilanadi. Terminlarning semantik tuzilishi polisemiya, omonimiya, sinonimiya, antonimiya kabi jarayonlarni istisno qiladi. Belgilangan topshiriq bo'yicha tasniflash tizimi, ba'zi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, topshiriqning tabiatiga xos emas. Ingliz va o‘zbek tillaridagi lug‘at va leksikaning qo‘llanish doirasiga ko‘ra, leksika

va uning qo‘llanish doirasini umumiy leksika va maxsus leksikaga bo‘lish mumkin. Ingliz tili leksikasi barcha foydalanuvchilar tomonidan tushunarli va faol qo‘llanadigan so‘zlardan iborat bo‘lib, har bir lug‘aviy soha mavzuli guruhni tashkil etsa, o‘zbek tili leksikasi ham ingliz tili leksikasi kabi umumiy o‘zbek xalqi tomonidan cheklangan va qo‘llaniladigan umumiy leksika va maxsus leksikaga bo‘linadi. Tahlillarimiz shuni ko‘rsatadiki, qishloq xo‘jaligi atamalarining ingliz va o‘zbek tillarining cheklangan leksikasiga kirishi va ularning har ikki til bo‘limida qo‘llanilishi ularning o‘ziga xos leksikografik asoslarini o‘rganishni taqozo etadi. Ingliz tilida:

- Terminology;
- Professionalisms;
- Technical jargon.

O‘zbek tilida:

- Dialektal leksika;
- Ixtisoslashtirilgan leksika;
- Jargonlar.

Zamonaviy ilm-fan tobora ko'proq mavjud atamalarni konkretlashtirishga intilmoqda, shuning uchun agronomiyayaga oid ilmiy va texnik matnlarda ob'ektlarni batafsil va aniq shaklda ifodalashga imkon beradigan ko'p komponentli atamalarning nisbatan sezilarli ortib borayotganini ko'rishimiz mumkin.

O'tkazilgan tahlil va tadqiqotlar natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, ingliz tili qishloq xo’jaligi terminologiyasi ilmiy, ishlab chiqarish sohasida faoliyat yurituvchi ilmiy bilimlarning umumiy atamalari, kasbiy faoliyat metodlari, funktsiyalari va ob'ektlarini bildiruvchi asosiy atamalar va sohaning o'zigagina xos bo'lgan tushunchalarni ifodalaydigan o'z atamalaridan tashkil topgan ochiq tizimdir. Bu terminologik tizimda ilmiy tushunchalar va jarayonlarning nomlarini ifodalovchi ko'p komponentli atamalar yetakchi o'rinni egallaydi.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, ingliz tilida bo‘lgani kabi o‘zbek tilida ham qishloq xo‘jaligi tushunchalarini ifodalovchi soha turli strukturaviy, semantik, genetik va derivativ xususiyatlarga ega bo‘lgan alohida semantik sohani tashkil qiladi. Bu semantik sohani o‘rganish tilshunoslik sohasida tizimlashtirilgan terminologik lug‘at yaratishga asos bo‘lib, undan lingvistik tadqiqotlar uchun ma’lumotnoma sifatida foydalanish mumkin.

ADABIYOTLAR RO’YHATI:

1. Adambaeva F.R. About the Definition of the Concept "Term" // "O'zbekiston olimlari va yoshlarining innovatsion ilmiy-amaliy tadqiqotlari" mavzusidagi respublika 35-ko'p tarmoqli ilmiy masofaviy onlayn konferentsiya materiallari to'plami. -Toshkent: «Tadqiqot», 2021. -B 168-169.

2. Adambaeva F.R. The necessity of learning terms of biotechnology sphere // Тези доповщей. XIV мгжнародног конференц/z «1ноземна фшологгя у XXI столгттг». - Запоріжжя, 2022. -С.5-7.

3. Mirolimovich, K. M. (2021). Some Comments on the Issue of the Term and Terminology. European Journal of Agricultural and Rural Education, 2(5), 15-18.

4. Qishloq xo’jaligiga oid atamalarning izohli lug‘ati- Toshkent: "O'zbekiston", 2023 - B, 556.

5. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах: Учеб. пособие для филол. спец. вузов. М.: Высш. Шк.1987. -105 с.

6. Skorokhod'ko, E.F. Termin u naukovomu teksti. K. Lohos. 2006.

7. Syrotin A. Multi-Component English Terms of Biotechnology Sphere // Cogito: Multidisciplinary Res. J., 2017. 9.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

O‘ZBEK PRAGMALINGVISTIKASI XUSUSIDA

Xaydarova Feruza
Jizzax politexnika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek tilshunosligidagi pragmalingvistika sohasining rivoji va so‘nggi yutuqlari haqida fikrlar bayon etilgan. Mazkur soha rivojiga o‘z hissasini qo‘shgan olimlar tadqiqotlariga to‘xtalib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: pragmalingvistika, pressupozitsiya, diskurs, nutqiy aktlar, illokutivlik.

Abstract: The article describes the development and recent achievements of the field of pragmalinguistics in Uzbek linguistics. The researches of scientists who contributed to the development of this field are discussed.

Key words: pragmalinguistics, presupposition, discourse, speech acts, illocution.

Аннотация: В статье рассказывается о развитии и последних достижениях области прагмалингвистики в узбекском языкознании. Обсуждаются исследования ученых, внесших вклад в развитие этой области.

Ключевые слова: прагмалингвистика, пресуппозиция, дискурс, речевые акты, иллокуция.

Kirish. O‘zbek tilshunosligida so‘nggi yillarda antropotsentrizm paradigmaning ta’siri barcha sohalarda namoyon bo‘la boshladi. Pragmalingvistika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, sotsiolingvistikaga oid tadqiqotlarda antropotsentrik paradigma ustuvorligi yanada yuqori bosqichga ko‘tarildi. O‘zbek tilshunosligida tilni uning sohibi bo‘lgan inson va u mansub bo‘lgan millat madaniyati va dunyoqarashi bilan birga o‘rganilishi joizligi ilmiy tadqiqotlarda aks etgan ochiq haqiqatga aylandi. Ma’lumki, antropotsentrik paradigma tilni nafaqat struktura, balki kommunikatsiyaga asoslangan ochiq tizim sifatida o‘rganuvchi, uni jamiyat, inson, madaniyat, ruhiyat kabi boshqa tizimlar bilan aloqadorlikda tadqiq etuvchi, insonni til ichida yoki tilni inson ichida tahlil etishga yunaltirilgan ta’limotlar va usullar majmui hisoblanadi. Shu sabali jahon tilshunosligida so‘nggi yillarda antropotsentrizm yo‘nalishi lisoniy tizimga lingvistik yondashuvning bosh mezonlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O‘zbek tilshunosligida tilshunoslikning asosiy sohalaridan biri bo‘lgan pragmalingvistikaga oid nazariy qarashlar ham muhim o‘rinni egallaydi. XX asrning so‘nggi choragidan boshlab o‘zbek tilshunosligida pragmalingvistik tadqiqotlarga bo‘lgan ehtiyoj sezila boshladi. Natijada tilshunoslikda sintaktik va semantik tadqiqotlar negizida pragmalingvistik yo‘nalishga ham asos solindi. Ushbu yo‘nalish asoschilari

sifatida A.Nurmonov va N.Mahmudovning pressupozitsiyaga bag‘ishlangan dastlabki tadqiqotlarini keltirish o‘rinli bo‘lardi.Mazkur ishlarni tilning belgilar sistemasi ekanligi, inchunun, uning mohiyati va vazifasi mantiq ilmi bilan chambarchas bog‘liqlikda o‘rganilmog‘i zarurligi ta’kidlangan va ushbu jarayonni inson omili ishtirokisiz amalga oshirib bo‘lmasligi o‘z tasdig‘ini topgan tadqiqotlar sirasiga kiritish mumkin.

Asrimiz boshlariga kelib o‘zbek tilshunosligidagi pragmalingvistik tadqiqotlarning nazariy asoslari o‘zbek tilshunoslarining bir qator asarlarida o‘z aksini topdi. Jumladan, “O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari” monografiyasida pragmalingvistikaning vujudga kelish jarayoni va nutqiy aktlar masalasi keng ko‘lamda tadqiq etilgan. Monografiya muallifining keyingi ishlarida mazkur sohaning rivoji va uning nazariy tomonlari ilmiy jihatdan to‘la asoslandi. Xususan, “Pragmalingvistika asoslari” nomli asarda nutqiy akt nazariyasining nazariyotchilari va shu yo‘nalishda qilingan ishlarning ilmiy xronikasi batafsil yoritib berildi. Pragmalingvistikaning asosiy tushunchalaridan bo‘lgan deyksis nazariyasi, implikatura birliklari, nutqiy akt nazariyasi, J.Ostin va J.Serl konsepsiyasining o‘ziga xos tasniflari, pragmalingvistika va tilning boshqa sathlari bilan o‘zaro bog‘liqlik masalasi, xususan, pragmafonetika leksopragmatika, morfopragmatika, pragmasintaksis, pragmasemantik va pragmastilistik belgi va xususiyatlar haqida atroflicha fikrlar bayon etilgan. Shuningdek, muallifning matn nazariyasiga oid qarashlari, ilmiy matnning pragmalingvistik xususiyatlari sifatida ilk bor qalamga olingan xususiy neytral va xususiy emotsional munosabat haqidagi fikr va mulohazalari o‘zbek tilshunosligida pragmalingvistik tadqiqotlarning rivojlanib borayotganligidan, shu bilan birga, yangidan-yangi tadqiqotlar uchun poydevor ko‘yilganidan dalolat beradi. Ushbu asarda prosodik vositalarning pragmatik vazifalari va xususiyatlari haqida ham dastlabki nazariy fikrlar ilgari surilgan.

O‘zbek tilshunosligida pragmalingvistikaning nazariyotchilaridan yana biri Sh.Safarov hisoblanadi. Olimning tadqiqot ishlarida, asosan, samarali muloqot kafolatining nazariy poydevorlari va uning bosqichlari ham g‘arbona, ham sharqona usullar asosida tadqiq etilgan. Muallifning deyksis masalasi hamda uning lingvistik va falsafiy chegara nuqtalari, inson tafakkurining borliqqa va u tuzayotgan muloqot matniga bo‘lgan munosabatida deyktik belgilarning roli haqidagi qarashlari diqqatga sazovordir. Ayniqsa, shaxs deyksisiga oid bildirilgan fikrlarda kishilik olmoshlarining xususiyatlari har bir millatning milliy tafakkur mezonida o‘lchanishi shartligi alohida ta’kidlanadi. Bu holat muloqot matnini interpretatsiya qilish jarayonida muhim ahamiyatga ega.

Shuni ham aytib o‘tish joizki, o‘zbek tilshunosligida mazkur ikki muallifgacha va undan keyin ham pragmalingvistika sohasida bir qator kichik, lekin anchayin salmoqli ishlar amalga oshirilgan. Ular sirasiga U.Rahimovning yuklamalar pressupozitsiyasiga bag‘ishlangan kandidatlik dissertatsiyasini, A. Pardaevning “O‘zbek tili yordamchi so‘z turkumlarining lisoniy tizimdagi o‘rni va lingvopragmatik tahlili” nomli monografiyasini keltirish o‘rinli bo‘lardi. U.Rahimovning tadqiqotida yuklamalar pressupozitsiyasi, pressupozitsiya va tagma’no o‘rtasidagi farqli hamda o‘xshash tomonlar yoritilgan bo‘lsa, A.Pardaev ishlarida

pragmatikaning stilistika bilan bog‘liq tomonlari haqida fikrlar bayon etilgan. Mazkur ishlar o‘zbek tilshunosligida pragmatika sohasining oyoqqa turishi va rivojida o‘zining ma’lum hissasini qo‘shganligi shubhasizdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Asrimiz boshlaridagi tadqiqotlar ichidan bolalar nutqini pragmalingvistik tomondan o‘rganishga e’tibor qaratildi. Bolalar nutqiga ilk bor pragmalingvistik yondashilgan mazkur ishda bolalar nutqiga xos nutqiy aktlarning ularning psixologik holatlari va yosh xususiyatlari bilan bog‘liq tarzda kechishi asoslangan. Tadqiqotda bolalar nutqidagi savol jumlalarning ko‘p qo‘llanilishi ular olamiga xos bo‘lgan qiziquvchanlik, olamni bilishga intilish bilan belgilanishi ta’kidlab o‘tiladi. Muallif o‘z kuzatishlariga asoslangan holda bolalar nutqida keltiriladigan illokutiv aktlar sirasiga tasdiq, so‘roq, iltimos, buyruq, kechirim, istak, talab kabilarni kiritadi hamda ularda kattalar nutqida uchraydigan maslahat, kinoyaviy tasdiq, ogohlantirish, va’da aktlari kam uchrashini misollar bilan dalillaydi. Olima bolalar nutqidagi pragmatik to‘siqni ikki jihatdan farqlaydi:

1. Bolalar nutqida pragmatik to‘siqning yuzaga kelishi.
2. Bolalar tomonidan o‘zgalar nutqining pragmatik to‘siq sifatida qabul qilinishi.

Mazkur farqlanishda bolalar va kattalar nutqining leksik, ijtimoiy va kognitiv tomondan xoslanishi e’tiborga olingan. Ayniqsa, frazeologik birliklar bilan qo‘llangan nutq orqali pragmatik to‘siqning ko‘p uchrashi maktab yoshidagi bolalar nutqi orqali yoritib berilgani muammoni yoritishda psixologik va kognitiv yondashuvning pragmalingvistik tadqiqotlar uchun nihoyatda muhimligini ko‘rsatadi.

Tahlil va natijalar. Albatta, o‘zbek tilshunosligida yana bir qator ishlar mavjudki, ular u yoki bu darajada sohani yoritishga o‘z hissasini qo‘shgan. Biz tomonimizdan nomi zikr etilgan tadqiqotlar pragmalingvistika sohasining o‘zbek tilshunosligidagi dastlabki bosqich rivojini belgilaydi desak, to‘g‘ri bo‘lardi. Hali bu sohada qilinishi kerak bo‘lgan ishlar talaygina. Ayniqsa, muloqot nazariyasi va uning vujudga kelish qonun-qoidalarini pragmalingvistik, psixolingvistik va kognitiv bilimlar uyg‘unligida tadqiq etish, pragmalingvistika bilan boshqa sohalarni, ayniqsa, bugungi kunda juda dolzarb bo‘lgan sotsiolingvistika va psixolingvistikaning uyg‘unligini ta’minlash va bu borada qilinadigan ishlarni rejasini tuzish sohani rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

XX asr oxirlarida o‘zbek tilshunosligida kognitiv tilshunoslikka oid qarashlar ham shakllana boshladi. “Kognitiv tilshunoslik” nomli tadqiqotda matnning yaxlitlovchi semantik strukturasini tashkil etuvchi andozalar (ongdagi) ssenariy, skript, freym, geshtalt, prototip va kategoriyalashtirish haqida nazariy fikrlar qayd etilgan. Muallifning lisoniy-kognitiv faoliyatning milliy-madaniy xususitlari haqidagi fikrlari til va madaniyat masalalarini yoritishda nazariy poydevor vazifasini o‘taydi. Shu bilan birga o‘zbek tilshunosligida mazkur yo‘nalishdagi ishlarning vujudga kelishiga turtki beradi. Til va madaniyat masalalarining bevosita til va tafakkur masalalari bilan uyg‘unlashishi o‘zbek milliy tilshunosligini bir daraja yuqori pog‘onaga ko‘tardi, deyish

Xulosa qilib aytganda, pragmalingvistik tadqiqotlarda verbal kommunikatsiya shaxs xarakteri, maqsadi, millati, yoshi, jinsi kabi omillarga bog‘liq ekanligi o‘zbek tili materiallari misolida asoslab berilgan. Antropotsentrik paradigma o‘zbek tilshunosligi taraqqiyotini ta’minlayotgan muhim omil sifatida boshqa paradigmalarni inkor etmagan holda hozirgi vaqtda keng miqyosda riojlanib bormoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Маһмудов Н. Прессупозиция ва гап // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986. – № 6. – Б. 28-31.

2. Нурмонов А. Кўмакчили конструкциялар пресуппозицияси (-дан ташқари конструкцияси) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986. – № 6. – Б. 42-45;

3. Пардаев А. Ўзбек тили ёрдамчи сўз туркумларининг лисоний тизимдаги ўрни ва лингвопрагматик таһлили. – Тошкент: Фан, 2013. – 262 б.

4. Раһимов У. Ўзбек тилидаги юкламалар прессупозицияси: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 1994. – 120 б.

5. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 91 б.

6. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008. – 285 б.

7. Qурбонова М. Ўзбек болалари нутқининг прагмалингвистик хусусиятлари. – Тошкент, 2018. – 160 б.

8. Qурбонова М.Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри.. дисс. ... автореф., – Тошкент, 2018. – Б. 15-16.

9. Накимов М., Газиева М. Прагмалингвистика асослари. Дарслик. – Фарғона, 2020. – 420 б.

10. Накимов. М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 172 б.

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Абдуллаева Розанна Мирзатуллаевна
Зав.каф. узбекского и иностранных языков
Ташкентской медицинской академии, (DSc)

Аннотация. Современная узбекская медицинская терминология демонстрирует высокую степень адаптивности к изменениям в медицинской науке, активно заимствуя термины из других языков и формируя новые слова на основе собственной морфологической системы. В статье рассматриваются основные структурные модели медицинских терминов, тенденции их развития, влияние глобализации и цифровизации на их формирование. Особое внимание уделяется сравнению узбекской терминологии с медицинскими системами других языков, а также перспективам её стандартизации в международном контексте. Дополнительно изучаются механизмы сохранения национальной медицинской лексики в условиях активного международного сотрудничества.

Ключевые слова: медицинская терминология, модели медицинских терминов, анатомо-клинические термины, народные и метафорические названия заболеваний, языковое взаимодействие терминологии

Annotation. Modern Uzbek medical terminology demonstrates a high degree of adaptation to changes in medical science, actively borrowing terms from other languages and forming new words based on its own morphological system. This article examines the main structural models of medical terms, trends in their development, and the influence of globalization and digitalization in their formation. Particular attention is paid to comparing Uzbek terminology with medical systems in other languages, as well as the prospects for its standardization in the international context. Additionally, mechanisms for preserving national medical vocabulary in the context of active international cooperation are explored.

Key words: medical terminology, models of medical terms, anatomical and clinical terms, folk and metaphorical names of diseases, linguistic interaction of terminology

Annotatsiya. Zamonaviy o‘zbek tibbiyot terminologiyasi tibbiyot fanidagi o‘zgarishlarga yuqori darajada moslashuvchanlikni namoyon etadi, boshqa tillardan atamalarni faol o‘zlashtiradi va o‘zining morfologik tizimi asosida yangi so‘zlarni shakllantiradi. Maqolada tibbiy atamalarning asosiy tarkibiy modellari, ularning rivojlanish tendentsiyalari, globallashuvi va raqamlashtirishning shakllanishiga ta'siri ko'rib chiqiladi. O‘zbek terminologiyasini boshqa

tillar tibbiyoti tizimlari bilan qiyoslash, uni xalqaro kontekstda standartlashtirish istiqbollariga alohida e’tibor qaratiladi. Bundan tashqari, faol xalqaro hamkorlik sharoitida milliy tibbiy lug'atni saqlash mexanizmlari o'rganiladi.

Kalit so‘zlar: tibbiy terminologiya, tibbiy terminlar modellari, anatomo-klinik terminlar, xalqona va majoziy kasallik nomlari, terminologiyaning lingvistik o‘zaro ta’siri

Введение. Развитие медицинской науки требует постоянного обновления терминологии, что особенно актуально для узбекского языка, статус которого как государственного языка активно укрепляется. Медицинская терминология играет важную роль в обеспечении точности и доступности медицинской информации, что особенно важно в условиях глобализации и интеграции Узбекистана в международное медицинское сообщество. Государственные инициативы по укреплению позиций узбекского языка способствуют появлению терминологических комиссий при научных учреждениях. Их задачи включают не только поддержку образовательных программ на родном языке, но и унификацию специализированных словарей и терминологических баз.

Основные тенденции в развитии медицинской терминологии включают заимствование международных терминов, использование продуктивных словообразовательных моделей и расширение использования дигитализированных понятий в медицине. В последние годы наблюдается значительное влияние английского языка на узбекскую медицинскую лексику, что обусловлено развитием науки, технологий и международных связей. Многие новые термины приходят из английского языка, адаптируясь к узбекской морфологической системе, например, «скрининг», «биопсия», «интенсив терапия» и «генетик таҳлил».

Помимо английского языка, большое влияние на развитие узбекской медицинской терминологии оказал русский язык, который долгое время был основным языком науки и медицины в Центральной Азии. В советский период подавляющее большинство медицинских терминов было заимствовано из русского языка, что обусловило широкое использование калькированных терминов и русской медицинской номенклатуры. Например, такие термины, как «пневмония», «гипертония», «диабет», «инфаркт миокарда», «неврит», «отит» и многие другие, являются прямыми заимствованиями. Русский язык также оказал влияние на синтаксическую структуру узбекских медицинских терминов, способствуя появлению сложных сочетаний, таких как "синдром хронической усталости" (рус. «синдром хронической усталости» – узб. «хроник чарчоқ синдроми»).

Кроме того, растёт потребность в стандартизации медицинских терминов в образовательных программах и официальных медицинских документах. Введение международных классификаций, таких как Международная классификация болезней

(ICD) и система SNOMED CT, способствует унификации терминологии и облегчает взаимодействие узбекских специалистов с зарубежными коллегами.

Основная часть. Важным аспектом также является сохранение исторических и культурных особенностей узбекского языка в области медицины. Ряд народных медицинских терминов, например, «қон босими» (давление крови) и «юрак қисилиши» (сердечный приступ), были интегрированы в официальный научный дискурс. При этом наблюдается постепенная адаптация и уточнение значений, позволяющая сохранить культурные особенности национальной медицины. Это позволяет сохранить национальную идентичность терминологии, одновременно обеспечивая её соответствие международным стандартам.

Таким образом, развитие узбекской медицинской терминологии происходит под влиянием различных факторов, включая международные заимствования, национальные традиции и цифровизацию медицины.

Динамика формирования терминологии в узбекском языке обусловлена комплексом факторов: от исторического сосуществования с русскоязычной и тюркоязычной лексикой до современной тенденции заимствования англицизмов. В результате подобных процессов язык пополняется новыми словообразовательными моделями и терминологическими единицами, отражающими международный характер медицины.

Дальнейшие исследования в данной области помогут создать единые стандарты и облегчить доступ к медицинским знаниям для специалистов и пациентов. Развитие медицинской науки требует постоянного обновления терминологии, что особенно актуально для узбекского языка, статус которого как государственного языка активно укрепляется. Медицинская терминология играет важную роль в обеспечении точности и доступности медицинской информации, что особенно важно в условиях глобализации и интеграции Узбекистана в международное медицинское сообщество.

Таким образом, развитие узбекской медицинской терминологии происходит под влиянием различных факторов, включая международные заимствования, национальные традиции и цифровизацию медицины. Дальнейшие исследования в данной области помогут создать единые стандарты и облегчить доступ к медицинским знаниям для специалистов и пациентов. Развитие медицинской науки требует постоянного обновления терминологии, что особенно актуально для узбекского языка, статус которого как государственного языка активно укрепляется.

Нами были рассмотрены о**сновные модели медицинских терминов в узбекском языке:**

1.суффиксальное словообразование: Например, «вирусли энтерит» (вирусный энтерит), «бактериал пневмония» (бактериальная пневмония), «аллергик ринит» (аллергический ринит), «гипертоник криз» (гипертонический криз), «инфекцион

касаллик» (инфекционное заболевание), «гепатитли холат» (гепатитное состояние), где суффиксы *-ли, -ал, -ик* придают значения "связанный с вирусом/бактерией/аллергией".

2.комбинация существительных: «бош оғриғи» (головная боль), «бурундан қон кетиш» (носовое кровотечение), «юкори қон босими» (повышенное артериальное давление), «юрак қон томири» (коронарная артерия), «ошқозон яраси» (язва желудка), «бўйин остеохондрози» (шейный остеохондроз), «кўз катарактаси» (катаракта глаза), «юрак аритмияси» (сердечная аритмия).

3.аффиксация с адаптацией заимствованных слов: «экссудатив-катарал диатез», «псориаз қобиқ феномени» (феномен псориатической пленки), «диабетик нефропатия» (диабетическая нефропатия), «ревматоид артрит» (ревматоидный артрит), «невропатик синдром» (невропатический синдром), «онкологик муаммолар» (онкологические проблемы), «анемик ҳолат» (анемическое состояние).

4.сложные слова, образованные с помощью аффиксов: «геморрагик васкулит» (геморрагический васкулит), «невропатик оғриқ» (невропатическая боль), «гипогликемик ҳолат» (гипогликемическое состояние), «токсик инфекция» (токсическая инфекция), «паразитар касаллик» (паразитарное заболевание).

Узбекскую медицинскую терминологию можно условно разделить на:

1.анатомо-клинические термины: «ёғли гепатоз" (жировой гепатоз), «ўткир энцефалопатия» (острая энцефалопатия), «юрак ишемияси» (ишемическая болезнь сердца), «мия шиши» (отек мозга), «бўғим артрити» (суставной артрит), «ўпка фибрози» (фиброз легких).

2.эпонимические термины: «Кебнер феномени» (феномен Кебнера), «Люгол эритмаси» (раствор Люголя), «Бехчет синдроми» (синдром Бехчета), «Паркинсон касаллиги» (болезнь Паркинсона), «Альцгеймер касаллиги» (болезнь Альцгеймера), «Ходжкин лимфомаси» (лимфома Ходжкина), «Даун синдроми» (синдром Дауна). Эпонимические медицинские термины наглядно демонстрируют межкультурный диалог, неотъемлемо связанный с научным прогрессом. Каждый из таких терминов несёт в себе исторический контекст, способствуя преодолению языковых барьеров среди специалистов по всему миру.

3.географические наименования: «Осиё вабоси» (азиатская холера), «Ғарбий Нил иситмаси» (лихорадка Западного Нила), «Испанча грипп» (испанский грипп), «Конго геморрагик иситмаси» (конголезская геморрагическая лихорадка), «Африка трипаносомози» (африканский трипаносомоз), «Бразилия вируси» (бразильский вирус), «Нипах вируси» (вирус Нипах).

4.народные и метафорические названия заболеваний: «қўй шиши» (овечья оспа), «ғоз териси» (гусиная кожа), «танглай кемтиги» (букв. волчья пасть – врожденный дефект челюсти), «қуш гриппи» (птичий грипп), «бодомча яллиғланиши» (воспаление миндалин), «йўғон ичак яллиғланиши» (воспаление толстого кишечника).

При формировании сложных медицинских терминов узбекская морфология сочетает собственные аффиксы и адаптированные иностранные компоненты. Такое языковое взаимодействие приводит к появлению гибридной терминологии, которая может представлять трудность для носителей других языков, изучающих узбекский.

Узбекская медицинская терминология всё чаще включает термины из английского: «телемедицина», «IT интеллект» (искусственный интеллект), «генетик таҳлил» (генетический анализ), «робот-хирургияси» (роботизированная хирургия), «онлайн консултатсия» (онлайн-консультация), «биотиббиёт инженерия» (биомедицинская инженерия), «наномедицина» (нанотехнологии в медицине), «нейрогенетика» (нейрогенетика), «иммунотерапия» (иммунотерапия). Языковые заимствования усилились с наступлением глобализации, особенно в сферах биотехнологий, телемедицины и генетических исследований. Многие термины теперь употребляются в английской форме, в то время как усилия по созданию полноценных узбекских эквивалентов остаются позади.

Глобализация также способствует унификации медицинской терминологии на международном уровне. Системы классификации заболеваний, такие как Международная классификация болезней (ICD) и SNOMED CT, постепенно внедряются в медицинскую практику Узбекистана, что способствует улучшению обмена данными между медицинскими учреждениями. Это также упрощает процесс обучения будущих специалистов, предоставляя им доступ к международной научной литературе.

Цифровизация медицинской сферы приводит к появлению новых терминов, связанных с искусственным интеллектом, автоматизацией медицинских процессов и дистанционной медициной. Цифровая трансформация здравоохранения в первую очередь отражается в лексическом плане: в обиход узбекского языка входят такие понятия, как «телемедицина», «дистанционная консультация», «электронная история болезни», «искусственный интеллект», постепенно занимая место традиционных диагностических практик

Влияние цифровых технологий также проявляется в увеличении использования мобильных приложений для диагностики и мониторинга состояния пациентов. Приложения для отслеживания уровня сахара в крови, пульса, артериального давления и других показателей создают новые термины, такие как «телемониторинг» (telemonitoring), «дистанционная диагностика» и «интерактивные медицинские платформы».

Анализ развития телемедицинских технологий в странах Центральной Азии свидетельствует о резком росте цифровых решений, что непосредственно влияет на формирование и внедрение терминологии, связанной с онлайн-консультациями и дистанционным мониторингом.

Таким образом, глобализация и цифровизация не только расширяют словарный запас медицинской терминологии узбекского языка, но и способствуют его интеграции в

международное медицинское сообщество, облегчая обмен знаниями и улучшая качество медицинского обслуживания.

Заключение. В результате анализа структурных особенностей медицинской терминологии узбекского языка можно сделать вывод, что данный пласт лексики продолжает активно развиваться, обогащаясь как за счет внутренних словообразовательных ресурсов, так и посредством заимствований.

Также наблюдается активное развитие телемедицины, что требует адаптации новых терминов, связанных с цифровыми технологиями и искусственным интеллектом. Это, в свою очередь, создает необходимость в разработке национальных стандартов перевода и адаптации медицинской терминологии для сохранения точности и доступности терминов.

Таким образом, дальнейшие исследования в данной области должны быть направлены на совершенствование систематизации медицинской терминологии, выявление наиболее эффективных механизмов ее стандартизации, а также на углубленный анализ влияния новых технологий на лексическую систему узбекского языка. Это позволит не только сохранить языковую идентичность, но и повысить уровень медицинской коммуникации и образования в Узбекистане.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Abdullaeva R.M. Features of translation of medical terms from Russian into Uzbek language Bulletin of Khorezm Academy Ma'mun 2022-11/4,Khiva-2022,P.99-102

2. Abdullaeva R.M. Communication Technologies of Language Teaching in Medical University Central Asian Journal of Medical and Natural Sciences Volume: 03 Issue: 06 | Nov-Dec 2022 ISSN: 2660-4159 https://cajmns.centralasianstudies.org/index.php/CAJMNS/article/view/1175

3. Abdullaeva R.M. Stages of teaching Russian medical terminology to medical students. Muallim kham uzliksiz bilimlendiriyu 3-son, 2023.- B.83-88

4. Чернявский М.Н. Краткий очерк истории и проблем упорядочения медицинской терминологии // Энциклопедический словарь медицинских терминов. - Т.3. - М.: Советская энциклопедия, 1984. – С.410-420

5. Чернявский М. Н. Латинский язык и основы медицинской терминологии / М. Н. Чернявский. - М., 1996. – С.336

6. Shansky, N.M. Essays on Russian word formation: a textbook / N.M. Shansky. - M.: Izd-v. Uchpedgiz, 1959. - 247 c.

MUNDARIJA

TABIIY FANLAR

(POPULUS FREMONTII) TERAGIDAN ISHQORIY SELLYULOZA OLISH VA UNING XUSUSIYATLARINI O‘RGANISH ***Normatov G‘ayrat Alijanovich***	**4**
SOURCES OF GREEN CORROSION INHIBITORS AND THEIR APPLICATION ***Abror Nomozov, Khasan Beknazarov, Samariddin Eshkoraev***	**10**
MODIFIKATSIYALANGAN BENTONITNING SORBSION XOSSALARI ***Adizova Shoira Toirovna***	**19**
OZUQA BO’YOG‘I E-171NI ORGANIZMGA TA’SIRI (ADABIYOTLAR SHARHI) ***Nazarova Maxbuba Erkin qizi, Xalikov Qahhor Mirzayevich***	**24**
PHYSALIS ANGULATA* O‘SIMLIGI ELEMENT TARKIBINI ICP-MC USULI BILAN ANIQLASH** ***Yo‘ldosheva Munisxon Ma’murjon qizi, Xikmatullayev Izzatullo Lutfulloyevich	**32**
QASHQADARYODA CHORVACHILIKDA BARQAROR AMALIYOT VA MUAMMOLAR: AN’ANA VA ZAMONAVIYLIKNI BIRLASHTIRISH. ***Xursanov Abdulvohid Aliqul o‘g‘li***	**39**
4,4-DIMETIL-3-OKSOPENTANALNING AROMATIK KARBON KISLOTA GIDRAZONLARI ***Amonov M.M., Adizova Sh.T.,To‘xtayev S.A***	**45**
SAMARQAND VILOYATINING URGUT TUMANIDA UCHROVCHI TERI LEISHMANIOZI QO‘ZG‘ATUVCHILARINING MOLEKULYAR-GENETIK TAHLILI ***Tolibova Shahlo Erkin qizi, Sattarova.Xulkar.G‘ayratovna***	**51**
MAYDALASHDAN OLDIN BUG‘DOY DONI NAMLIGINI O‘ZGARTIRISH YO‘LI BILAN UNNING AYRIM SIFAT KO‘RSATKICHLARIDAGI O‘ZGARISHLARNI O‘RGANISH ***O‘ktamov Sherzod Burxonovich***	**55**
TUT O‘SIMLIGI NEMATODALARI BO‘YICHA TADQIQOTLAR TAHLILI ***Sh. Doniyorova, M. Yaxshiboyeva, A.Bekmurodov***	**61**
SURXONDARYO VILOYATI SHERABOD TUMANI XO‘JAIKON SILVINIT MINERALI TARKIBIDAGI KALIY XLORIDNING MINERALOGIK TAHLILI ***Tursunov S.A, Xodjamkulov S.Z***	**67**
YANGI BIOTEXNOLOGIYALARNING JAMOAT SALOMATLIGIGA TA’SIRI VA BIOETIK MUAMMOLAR ***Maxmudova Aziza Nugmanovna***	**72**
O‘SIMLIKLARDAN OLINGAN TABIIY DORIVOR MODDALAR VA ULARNING TIBBIYOTDAGI QO‘LLANILISHI ***Muhitdinov Shavkat Muhamedjanovich***	**78**
KALIFORNIYA DARAXTI PO'STLOG‘IDAN OLINGAN SELLYULOZANING SIFAT KO‘RSATKICHLARINI O‘RGANISH ***Normatov G'ayrat Alijonovich, Sharipov Nodirbek Qodirali o'g'li***	**82**
O‘ZBEKISTONDAGI QURILISH MATERIALLARI SANOATI VA BARQAROR QURILISH VA QAYTA ISHLAYDIGAN METERIALLAR ***Ibrohimv Sardorbek***	**87**
PORTLANDSEMENT ISHLAB CHIQARISHDA TEXNOGEN CHIQINDILARDAN QO‘SHIMCHA SIFATIDA FOYDALANISH VA XUSUSIYATLARINI O‘RGANISH	**93**

R.A.Qodirov, S.Z.Xodjamkulov	
АЛЬГОФЛОРА НА ЗАСОЛОННЫХ ПОЧВАХ ФЕРГАНСКОГО РЕГИОНА ***Д.Н.Шералиева, Ю.А.Тухтабоева***	**104**
TRACHOMITUM LANCIFOLIUM* O‘SIMLIGI TARKIBIDAGI MAKRO VA MIKROELEMENTLARNING QIYOSIY TAHLILI** ***Isaqov Muhammadjon Yunusovich, Muqimjonova Umidaxon Vahobxon qizi, Xamdamova Maqsudaxon Jamshidjon qizi	**111**
REMOVAL OF CHROMIUM IONS FROM WATER USING ACID-ACTIVATED BENTONITES AND ADSORPTION MECHANISMS ***Xandamov Davron Abdikodirovich***	**116**
DIGIDROKVERSETIN, IZOXINOLIN ALKALOIDLARI VA DKV-11 KONYUGATINING ANTIRADIKAL FAOLLIKLARI ***Ernazarov Zafarjon Mamurovich, Toshmatova Shoiraxon Ruziyevna, Esonaliyeva Muniraxon Komiljon qizi, Saidqulova Zarnigor Akmaljon qizi***	**124**
QOLDIQ KKF (KADMIY KALSIY FOSFAT) KATALIZATORINI QAYTA ISHLAB KAOLIN O‘ZAGI ASOSIDA KADMIYLI KATALIZATORLAR TAYYORLASH ***Ruziqulova N.B., Vapoyev H.M., Qodirov S.M***	**129**
ADSORBSION USULDA SAFOLAR YOG‘INI GIL ADSORBENTLARI YORDAMIDA TOZALASH ***Sherqo‘ziyeva Shahlo Ibrohimali qizi, Raxnamo Nazirova, D.S.Salixanova***	**138**
CATALYTIC ACYLATION OF 6-BROMOBENZOXAZOLIN-2-ONE WITH AROMATIC ACID CHLORIDE ANHYDRIDES ***Takhirov Yuldash Rajabovich, Ashirov Mansur Allanazarovich***	**145**
QIZIL LAVLAGI ILDIZMEVASINING SHIFOBAXSHLIK XUSUSIYATLARINI KIMYOVIY TARKIBI ORQALIY BAHOLASH ***Olimjonova Guloyim Dilshodbek qizi***	**151**
CATALYTIC AROMAMENTATION OF HEXANE IN HIGH-SILICA ZEOLITES OF DIFFERENT COMPOSITIONS ***Khudoyor Rahmatov, Shokhista Djuraeva, Eshdavlatova Hosila***	**162**
QIZILMIYA O‘SIMLIGI CHIQINDISI ASOSIDA OLINGAN NAMUNALARNING KIMYOVI TAHLILARI ***Valijonova Sayyora G‘aybullojon qizi, G‘aniyev Pirnazar Xudoynazarovich, Usanbayev Najmiddin Xolmirzayevich, Allayev Jumaqul***	**171**
MODOR (ALLIUM MOTOR) O‘SIMLIGI TARKIBIDAGI VITAMINLARNI O‘RGANISH ***Xasanova Nargiza Ismagilovna, Safarbekova Eliza Komilbek qizi, Toyshibayeva Asem Sherniyaz qizi***	**175**
МАТЕМАТИЧЕСКИЙ СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ГИДРОГЕОСЕЙСМОЛОГИЧЕСКИХ ПРЕДВЕСТНИКОВ ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЙ В ПОДЗЕМНЫХ ВОДАХ СЕЙСМОАКТИВНЫХ РАОЙНОВ УЗБЕКИСТАНА ***Юсупов Ш.С., Шин Л.Ю., Мажлимов Ф.Б***	**181**
MARKAZIY OSIYODAGI YIRIK GERBARIY FONDLARIDA SAQLANAYOTGAN NAMUNALARNING TAHLILI ***K.B. Aliyeva, O.B. Razzaqova***	**190**
O‘SIMLIKLARNI MUHOFAZA QILISHDA “QIZIL KITOB”NING O‘RNI ***Axmedova Gulziraxon Otabek qizi, Toshpulatova Dilraboxon Sobirjonovna***	**197**
MODIFIKATSIYALANGAN BENTONIT YORDAMIDA IFLOSLANGAN SUVDAN GUMIN KISLOTASINI ADSORBSIYALANISH TERMODINAMIKASI ***Xandamova Dilnoza Kenjayevna***	**204**

ECOLOGICAL OVERVIEW OF HAPLOPHYLLUM JUSS. SPECIES IN THE NURATAU MOUNTAINS ***Kh.Sh. Abulfayzov, B.Sh. Khabibullaev, Kh.F. Shomurodov, N.Yu. Beshko, D.Kh.Hamrayev***	**213**
KISLOTALAR MAVZUSINI O‘QITISHDA BARQAROR TARAQQIYOT TA’LIMI HAMDA INSERT METODI ***Shirinova Dilshoda Ortiq qizi***	**222**
VIGNA UMBELLATA* (THUNB.) OHWI & H.OHASHI O‘SIMLIGINING O‘RGANILISH TARIXI, AHAMIYATI VA XO‘JALIKDA TUTGAN O‘RNI** ***Nazaralieva Mahfuza Pardayevna	**228**
NONLINEAR OPTICAL (NLO) MATERIALS: BIS(2-METHYL-4-NITROANILINIUM) HEXACHLORO-TIN(IV) MONOHYDRATE. QUANTUM CHEMICAL CALCULATIONS. SYNTHESIS, CRYSTAL STRUCTURE, HIRSHFELD SURFACE ANALYSIS, CRYSTAL VOIDS ***Samandarov E. Sh., Kodamboev P. K., Normamatov A.S., Yakubov.Y.Y.,Ibragimov.A.B***	**234**
MALEIN ANGIDRID, AKRIL KISLOTASI VA POLIETILENGLIKOL ASOSIDAGI POLIKARBOKSILAT SUPERPLASTIFIKATORINING SEMENT QORISHMALARIDAGI XOSSALARIGA TA’SIRI ***Ismailov Feruz Sabirovich***	**246**
VINKA* TURKUMIGA MANSUB O‘SIMLIKLARDAN AJRATILGAN ENDOFIT ZAMBURUG‘LARDAN *VINKA* ALKOLOIDLARINI ISHLAB CHIQARISH DINAMIKASI** ***Otayeva Zarina Murotovna, Nasmetova Saodat Mamajanovna, Gulyamova Toshxon Gafurovna	**254**
OQSIL DENATURATSIYASI JARAYONINI HAYOTIY TAJRIBALAR ORQALI O‘RGANISH ***Kuchkarov M.A, Fayzullayeva Ch.O***	**261**
INVESTIGATION OF THE DISRUPTIVE ACTIVITY OF SURFACTANTS ON OIL FILMS ***Gulsanam Boltaeva, Aziza Abdikamalova, Aziza Khamidova***	**266**
TUT BARGI VA IPAK QURTINING CHIQINDISI TARKIBIDAGI VITAMINLARNI ANIQLASH NATIJALARI ***Saidahmedova Nurxon Yusupovna, Sodiqov Murodjon Usmonaliyevich***	**274**
MIKRODISKLI ELEKTRODNING HAR XIL AYLANISH TEZLIGIDA VA SINALAYOTGAN ERITMANING TURLI HARORATLARIDA ANODLI TOKLARNING TABIATINI O‘RNATISH ***Safarova Guljaxon Eshtemirovna***	**280**
O‘ZBEKISTONDA XANDON PISTANING (*PISTACIA VERA* L.) TABIIY RESURSLARI ***Maxmudov Azizbek Valijonovich, Abduraimov Ozodbek. Sultonqulovich, Mavlanov Bekzod Jo`rabekovich***	**287**
РОЛЬ МАРКЕРОВ ЭНДОТЕЛИАЛЬНОЙ ДИСФУНКЦИИ У ПАЦИЕНТОВ, ПЕРЕНОСЯЩИХ ОСТРЫЙ КОРОНАРНЫЙ СИНДРОМ ***Шукуров И.Б, Хаджиметов А.А, Мухамедова Н.Х, Хусенов Б.К***	**299**
YASHIL OLMA SHIRASI*(APHIS POMI)*NING MAVSUMIY RIVOJLANISHI, HAYOTIY SIKLI VA POPULYASIYA ZICHLIGI SUR’ATLARI (QUVASOY SHAROITI MISOLIDA). ***G‘aniyev Komolidin Xalilovich, Mirzaliyev Abdujabbor Mamatyusuf o‘g‘li***	**311**

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDIDA O'SUVCHI MAHALIY O’SIMLIKLARDAN ENDOFIT MIKROORGANIZMLAR AJRATIB OLISH VA ULARNING XILMA-XILLIGI ***Jamalova Feruza Abdusalamovna, Annayev Muxriddin G’iyos o’g’li, Bo’riqulova Nurafzo Hidoyatulloyevna, Bahodirova Madinabonu Baxtiyor qizi***	**318**
XONA O‘SIMLIKLARI TAVSIFI VA ULARNI INTERERLARGA JOYLASHTIRISH ***Po‘latova Shaxlo Xoldarali qizi, Toshpulatova Dilraboxon Sobirjonovna, Maxkamov G‘ulomjon Ma’murovich***	**324**
ОСОБЕННОСТИ, ПОЛЬЗА И ЗНАЧЕНИЕ АЛОЭ ВЕРЫ В ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА ***Абдусаматова М.Б., Сафаров Д.А., Алавдинов М.Х***	**329**
SURXONDARYO VILOYATI DARAXT VA BUTALARINING UNSHUDRING ZAMBURUG‘LARI BO‘YICHA YANGI MA’LUMOTLAR ***Mardonov Sherzod Umaraliyevich, Mustafayev Ilyor Muradullayevich, D.G’.Sodiqova, Mallayev Muslim Xushnazar o‘g‘li, Boboxonov Muzaffar Ziyodullayevich***	**336**
ORENBURG ZOTLI TAKALAR SPERMANING SIFAT KO‘RSATKICHLARI ***Djambilov Bekzod Xamitovich***	**343**
TO‘G‘RI OVQATLANISHNING INSON ORGANIZMI UCHUN AHAMIYATI ***Ergasheva Yulduzoy Olimovna***	**349**
SANOAT CHIQINDISI HISOBLANGAN PIROLIZ MOYINING SULFOLASH JARAYONINI TADQIQ QILISH ***Ergasheva Yulduzoy Olimovna, Beknazarov Hasan Soyibnazarovich***	**353**
UCH GENOMLI DURAGAYLARNING F1-F2 AVLODLARIDA TOLA CHIQIMI BELGISINING IRSIYLANISH VA O‘ZGARUVCHANLIK TAHLILLARI ***Gapparov Bunyod Mamatqulovich, Rafiyeva Feruza Umidulloyevna, Qodirov Davron Mamadiyorovich, To‘rayev Ozod Sunnataliyevich, Kushanov Faxriddin Ne‘matullayevich***	**361**
BOLALAR ASAB KASALLIKLARIDA ISHLATILADIGAN SINTETIK PREPARATLAR KIMYOVIY TARKIBI VA NOJO’YA TA’SIRLAR TAXLILI ***Sh.A.Obidova I.R.Asqarov, Atabaeva M.M***	**366**
ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА ОСАЖДЕНИЯ ВОЛОКНИСТЫХ И МИНЕРАЛЬНЫХ ЧАСТИЦ В ПРЕДПРИЯТИЯХ МЕСТНОЙ ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ***Хурмаматов Абдуғаффор Мирзабдуллаевич, Рахмонов Дилшод Дониёр ўғли***	**370**
MARKAZIY FARG’ONA BOTANIK -GEOGRAFIK OKRUGI HUDUDIDA HUDUDIDA TARQLAGAN *ASTERACEAE* OILASINING TAKSONOMIK TAHLILI ***Sharipov Ilyosbek Qodirali o‘g‘li, Batoshov Avazbek Risqulovich, Qutbiddinov Abdujalilxo‘ja G‘ofurjon o‘g‘li***	**376**
EKSTRAGENTDAGI LIMON KISLOTASI YORDAMIDA UZUM EKSTRAKTIDAN FOYDALANIB, KOSMETIK MAHSULOTLAR ISHLAB CHIQARISH UCHUN RETSEPTURANING OLINISHI ***Акбар Абдиев, Равшанжон Зарипов***	**383**
КОРМОВЫЕ РАСТЕНИЯ РАСПРОСТРАНЕННЫЕ НА ТЕРРИТОРИИ КИТАБСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ЗАПОВЕДНИКА (УЗБЕКИСТАН. КАШКАДАРЬИНСКАЯ ОБЛАСТЬ.) ***Сафарова Х., Нормуратова М., Сафарова З.Х***	**387**
УГЛЕВОДЫ КОРНЕВИЩА *ZINGIBER OFFICINALE* ***[1]Dilbar Kadirova Normuminovna, Ф.А. Кодиралиева***	**394**
ТУРЛАРАРО ДУРАГАЙЛАРДА ҚУРҒОҚЧИЛИККА ЧИДАМЛИЛИК БИЛАН БОҒЛИҚ ЦИТОГЕНЕТИК ЎЗГАРИШЛАР*(Gossypium* L.)	**398**

M.Dj. Xolova, D.Q.Ernazarova, L.A. Azimova, M.T.Xidirov A.X.Toshpulatov M.O.Ne‘matova F.N.Kushanov	
ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ СЕКТОР: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ ***Уринбаева Мафтуна Садыковна***	**405**
O‘ZBEKISTONDA *ROSA CANINA* L. TABIIY RESURSLARINING ZAMONAVIY HOLATI ***Maxmudov Azizbek Valijonovich, Abduraimov Ozodbek. Sultonqulovich, Mamatqosimov Odilbek To`rayevich***	**410**
“ ЭНДЕМИЧНЫЕ РАСТЕНИЯ, ЗАНЕСЕННЫЕ В “ КРАСНУЮ КНИГУ” УЗБЕКИСТАНА, И ИХ ОПИСАНИЕ” ***Алавдинов М.Х., Сафарова З.Х., Давлатова Н.О***	**420**
QANDLI DIABET KASALLIGINI TASNIFLANISHI ***Shukrullayev Jasur, Zayniddinzoda Sadam, Jumabayeva Guzal***	**426**
KETOROLAKNING MONOETANOLAMIN BILAN MOLEKULYAR KOMPLEKS BIRIKMASI SINTEZI VA STRUKTURAVIY TADQIQOTI ***Karimova Momojon Egamberganovna, Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, Xudoyberganov Oybek Ikromovich***	**432**
XORAZM VILOYATI TUPROQ-IQLIM SHAROITIDA DASTARBOSH (*TANACETUM*) TURLARI BARG SATHINING O‘ZGARISH DINAMIKASI ***Abduraximov Umorbek Kurbanbayevich***	**441**
SYNTHESIS AND PROPERTIES OF ALLYL DERIVATIVES OF QUINAZOLIN-4-ONE ***Baymuratova Gulbaxar Orinbayevna., Giyasov Kuchkar, Saitkulov Foziljon Ergashevich, Mirvaliyev Zoid Zoxidovich***	**450**
RHODIOLA HETERODONTA EKSTRAKTINING OCHLIK HOLATIDA QON GLYUKOZASI, TANA VAZNI, JIGAR VA ME'DAOSTI BEZIGA TA’SIRI ***Tog‘ayev A.A., Boltayeva S.J., Fayzullayeva G.I***	**457**
ФЛАВОНОИДНЫЙ СОСТАВ СОЛОДКИ И НЕКОТОРЫХ НАТУРАЛЬНЫЙ ПРЕПАРАТОВ ПРИ ГАСТРИТЕ ***Аъзамжонова Феруза Рахимжон кизи, Тухтабоев Нозимжон Хошимжонович***	**451**
OXYTROPIS SCHACHIMARDANICA* FILIM (FABACEAE) TURNING BIOIQLIMIY MODELLASHTIRISH NATIJALARI** ***Umaraliyeva Shodiyona Farhodjon qizi	**466**
KUNDALIK HAYOTDAGI KIMYOVIY REAKSIYALARNI TUSHUNISH ORQALI TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH ***Sodiqova Umidaxon Baxtiyor qizi***	**472**
FARG‘ONA VODIYSI SUV HAVZALARIDA UCHROVCHI CLADOCERA TURKUMINING EKOLOGIK VA ZOOGEOGRAFIK MINTAQALAR BO‘YICHA TAHLILI ***Madumarova Saodatxon Orifovna, Madumarov Maqsadjon Jumanovich***	**477**
TOKSIK GEPATITDA KALAMUSH QON PLAZMASIDAGI ALT, AST FERMENTLARI VA BILIRUBIN MIQDORIGA GOSSITAN VA GETASANNING TA’SIRI ***Turdiyeva Odinaxon Ma’mirovna, Pozilov Ma’murjon Komiljonovich***	**483**
YALPIZ O'SIMLIGINING TABOBATDA QO’LLANILISHI VA DORIVOR XUSUSIYATLARI ***Ibragimova Hurliman Oralbay qizi***	**487**
MYOSOTIS ASIATICA (VESTERGR.) SCHISCHK. & SERG. (BORAGINACEAE) GEOGRAFIK TARQALISGI VA GEOFAZOVIY TAHLIL	**491**

Mamadaminova Dilnoza Mamatqulovna	
***FERULA* LINDL TURKUMI BA’ZI TURLARIDA UCHROVCHI QANDALALAR (HETEROPTERA) TUR XILMA-XILLIGI** *U.N.Usanov., F.Z.Xalimov ., N.U.Umirov*	**498**
TUKSIZ SHIRINMIYA(GLYCYRRHIZA GLABRA L.)NING AYRIM BIOLOGIK XUSUSIYATLARI *Xurramov Otabekxon G’ayratxon o’g’li, Xo’jamov Shahboz Alisher o’g’li*	**507**
IJTIMOIY FANLAR	
MADANIY DIPLOMTIYANING VUJUDGA KELISH TARIXI *Dovidxonov Mahmudxon Muhriddinxon o‘g‘li*	**514**
OROLBO‘YI MINTAQASIDA ILK SAK QABILALARINING DINIY AN’ANALARI VA ULARNING TARIXIY KONTEKSTI. *Yusupov Axmedjon Shonazarovich, Kenjayev Bektosh Davronbek o‘g‘li*	**524**
UMARSHAYX MIRZONING HARBIY FAOLIYATI TARIXIY MANBALAR TALQINIDA *Begimqulova Laylo Mashrabovna, Nishonov Usmonbek Karimovich*	**530**
O‘RTA ASR MANBALARIDA SHAYBONIYLARNING SIYOSIY MADANIY ROLI: TARIXIY BAHOLAR *Abdug‘afforova Mohinur Abdusamat qizi*	**535**
ABULQOSIM BOBUR MIRZONING MADANIY JARAYONLARDAGI SHAXSIY ISHTIROKI HAQIDA BA’ZI MULOHAZALAR *Abdunosirova Ozodaxon Botirjon qizi*	**539**
IJTIMOIY DEMOKRATIK JAMIYAT HAYOTIDAGI TUB O‘ZGARISHLAR *Ahmadova Zebiniso Shavkatovna*	**543**
QADIMGI XORAZMDA URBANIZATSIYA JARAYONLARINING SHAKLLANISHIGA SABAB BO‘LGAN OMILLAR TAHLILI *Egamberdiyeva Nigora Azadovna, Baxtiyarov Sirojbek Ilxombek o‘g‘li*	**552**
EKOLOGIK XARAKATLARNING FAOLLIGI DARV TALABI DARAJASIDA *Arislanbayeva Z.Y*	**559**
1941-1945-YILLARDA O‘ZBEKISTON TA’LIM TIZIMIDA TARIX FANI *Narmanov Feruz Asfandiyorovich*	**564**
YANGIYO‘LNING QUYI CHIRCHIQ BILAN CHEGARADOSH BO‘LGAN NIYOZBOSH MAHALLASI NOMINI KELIB CHIQISH *Mirzaraxmedova Firuza Nigmatovna*	**572**
O‘ZBEKISTON XUDUDI TURAR-JOYLARIDA MUDOFAA DEVORIDA YUZ BERGAN XUSUSIYATLARIGA DOIR BA’ZI CHIZG‘ILAR (II MING YILLIK. MIL. AVV. X ASR) *Eshchanov Hurmat Matnazarovich*	**577**
O‘ZBEKISTONDA BOLSHEVIKLARNING SUD-HUQUQ TIZIMIDAGI KADRLARGA HUJUMI *Jalilov Alisher Xudoyberdiyevich*	**581**
AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI TARIXINING MARKAZIY OSIYODA O‘RGANILISHI *Begimqulova Laylo Mashrabovna*	**588**
O‘RTA ASR MUSULMON SHARQI KUTUBXONALARINING FAOLIYATI *Muazzamxon Maxmudova*	**593**
MILLIY QADRIYATLAR VA IJTIMOIY TARMOQLAR: MUAMMO VA YECHIMLAR	**598**

Ashirova Jayron Altiboyevna	
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТУРКЕСТАНСКОГО ОТДЕЛА РУССКОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА ***Мулладжанова Хосият Язданкуловна***	**603**
XX ASRNING 40-80 YILLARIDA MAKTAB O‘QITUVChILARINING MALAKA OShIRISh MASALALARI ***N.A.Sharipova***	**608**
MINTAQADA BIOIQTISODIYOT TARMOQLARINING INNOVATSION RIVOJLANISHINI BOSHQARISH MEXANIZMINI SHAKLLANTIRISH VA JORIY ETISH ***G‘aybulloyeva Dilnoza Faxridin qizi***	**618**
O‘ZBEK XALQINING ATOQLI FARZANDI NAZIR TO‘RAQULOVNING DAVLAT ARBOBI, PUBLITSIST SIFATIDAGI MEROSIDA TA’LIM-TARBIYA MASALALARI ***Qandov Bahodir Mirzayevich***	**622**
O‘ZBEKISTON SSR MAKTABLARIDA TARIX TA’LIM TIZIMIDAGI O‘ZGARISHLAR: UNING JAMIYATSHUNOSLIK FANI DOIRASIDA O‘QITILISHI (1925−1934) YILLAR ***Qodirova Ra’no Mamirjonovna***	**632**
ALIMENT VA TA’MINOT: ULARNING O‘ZARO FARQLI JIXATLARI ***Usmonova Mahliyo Sobirjon qizi***	**640**
QOZOG‘ISTON TARIXSHUNOSLIGIDA AMIR TEMUR DAVRINING O‘RGANILISHI ***Ma’murova Sarviniso Kamoliddin qizi***	**645**
YANGILANAYOTGAN O‘ZBEKISTONDA MAFKURAVIY TARBIYA VA UNING JAMIYAT MA’NAVIY YUKSALISHIGA TA’SIRI ***To‘lqin Quyliev***	**649**
MUSTAFO CHO‘QAY VA TURKISTON ***Raxmatov Murod G‘aybullayevich***	**660**
MADANIYATSHUNOSLIK VA TARIX. XX-ASRDA IJTIMOIY TIZIMLARNING RIVOJLANISHIGA MADANIY MEROSNING TA’SIRI ***Rustam Latipov***	**668**
IJTIMOIY DAXLDORLIK: ZAMONAVIY JAMIYATDA UNING O‘RNI VA AHAMIYATI ***Abdullayev Sobirjon Sohib o‘g‘li***	**673**
MUSTAQILLIK YILLARI O‘ZBEKISTONDA TURIZM MASALASI (XORAZM VILOYATI MISOLIDA) ***Tojiev Alisher Sultannazirovich***	**679**
TURKISTON ASSRDA VAQF MULKLARINING AHVOLI ***Boltaboyev Muxammadjon Axmadjon o‘g‘li***	**685**
MILLIY BOSH KIYIMLARNING TARIXI VA TADQIQ ETISH MASALALARI ***Nurullayeva Zulayho Ravshan qizi***	**690**
MUSO AL-XORAZMIY – BUYUK ALLOMA ***O‘ktamov Tohirjon G‘ayrat o‘g‘li***	**694**
BIBLIOGRAFIYA TUSHUNCHASINING QADIMIY VA ZAMONAVIY TALQINI ***Xudayberdiyeva Zebiniso Maxmadustovna***	**699**
YANGI KONSTITUTSIYA –DEMOKRATIK YANGILANISHLAR POYDEVORI ***Kadirova Dildora Sabirdjanovna***	**704**
YURIDIK HUJJATLARNI HIMOYA QILISHNING XAVFSIZLIK AMALIYOTI	**709**

Mavlonov Bahromali Qodirovich	
JINOYATCHILIKNING OLDINI OLISHDA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING TUTGAN O’RNI ***Rustamjon IMAMOV***	**715**
ИШНИ СУДГА ҚАДАР ЮРИТИШ БОСҚИЧИНИ СОДДАЛАШТИРИШГА ОИД КОНТИНЕНТАЛ ҲУҚУҚ ТИЗИМИГА ЭГА МАМЛАКАТЛАР ТАЖРИБАСИ ***Ботаев Мурод Джуманшикович***	**719**
ЎЗБЕК АЁЛЛАРИНИНГ ЖАМИЯТ СИЁСИЙ ҲАЁТИГА КИРИБ КЕЛИШ ТАРИХИ ВА БУГУНИ ***Қурбанова Дилрабо Шерипбоевна***	**727**
XORAZM TARIXINING MUHIM JIHATLARINI O‘RGANISHDA XOTIRALARNING O‘RNI ***Alisher Matyakubov***	**734**
ESTONIYA POLITSIYA TIZIMI VA XODIMLARNING HUQUQLARI ***Mirzayev Jahongir Umirzoqovich***	**740**
O‘ZBEKISTONDA TARIX FANI TA’LIMI MASALALARINING MUSTAQILLIK DAVRI TARIXSHUNOSLIGIDA YORITILISHI ***Narmanov Feruz Asfandiyorovich***	**749**
ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИ ВА ЁШЛАР ***Очилова Нигора Рузимуратовна***	**755**
ME’MORIY YODGORLIKLAR TA’MIRLANISH TAJRIBASI TARIXIDAN ***Savriev Jasur Faxriddinovich***	**763**
SULTON HUSAYN BOYQARO DAVRIDA TEMURIYLAR DAVLATI INQIROZINING O‘ZIGA XOS JIHATLARI ***Usmonov Bahriddin Axmedovich***	**769**
МАЛИКА ГУЛБАДАНБЕГИМ ҲАЁТИ ВА ФОЛИЯТИ ТАРИХИДАН ***Насритдинов Қобул Махамаджонович***	**775**
СУРХОН ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ ЖОЙЛАШУВИДА ҚИШЛОҚЛАРНИНГ ГЕОГРАФИК ЎРНИ ***Турсунов Нурулло Нарзуллаевич***	**780**
MAMLAKATIMIZDA ILM-FAN VA TA’LIMNI RIVOJLANTIRISHDA XOTIN-QIZLARGA YARATIB BERILGAN KENG IMKONIYATLAR ***Ochilova O’giloy***	**788**
SOVET HOKIMIYATI YILLARIDA O‘ZBEKISTON QISHLOQ XO‘JALIGI MODDIY-TEXNIK BAZASIDAGI O‘ZGARISHLAR ***Gulxayo Xasanboyeva Ximmat qizi***	**792**
PRIORITY AREAS OF THE NATIONAL AGENCY FOR SOCIAL PROTECTION ***Ibragimov Javlonbek***	**797**
MA’RIFATPARVAR MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY IBN BEHBUDXO‘JANING HAYOT FAOLIYATI, ILM MA’RIFATGA QO‘SHGAN ULKAN HISSASI HAMDA VATANIMIZ TARIXIDA TUTGAN O‘RNI VA RO‘LI ***Xudoyberdiyev Sherzodbek Rahimberdi o‘g’li***	**801**
O‘ZBEKISTONDA NEFT VA GAZ SANOATI RIVOJLANISH TARIXIDAN ***Abdullaev Ulug‘bek Saydanovich, Shamshiddinov Baxriddin Sharobiddin o‘g‘li***	**808**
ҒАРБИЙ ЕВРОПА ТАРИХИДА ИНСОН МУАММОСИ ВА УНИНГ ИЖТИМОИЙЛАШУВ МАСАЛАСИ ***Эргашев Озодбек Шавкатович***	**813**

FARG’ONA VODIYSI PAXTACHILIGI TARIXIDA SUG’ORISHTIZIMINING TUTGAN O’RNI (KOLONIAL DAVR MISOLIDA) ***Mirzayev Avazbek Tolibjonovich***	**819**
ROSSIYA IMPERIYASI DAVRIDA FARG‘ONA VODIYSIGA KO‘CHIRIB KELTIRILGAN AHOLINING TURMUSH TARZI ***Nazirov Mirjalol Baxodirjon o‘g‘li***	**825**
VAQTLI MATBUOTDA 1920–1924-YILLAR XORAZM SIYOSIY-IJTIMOIY TARIXIGA OID JARAYONLARNING YORITILISHI ***Atamuratova Dilafruz Rashidovna***	**831**
TURKISTONDAGI JADIDCHILIK HARAKATIGA MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING TA’SIRI ***Axrorov Ixtiyor Doniyorovich***	**838**
BOLA HUQUQLARI MASALASI XALQARO TASHKILOTLAR NAZARIDA ***Nasiriddinova Oydin Tangrievna***	**844**
AMIR TEMURNING VATANIMIZ TARIXIDAGI O‘RNI ***Raya Nurqulova***	**851**
ASHURALI ZOHIRIYNING XX ASR BOSHLARIDA QO‘QONDA MAORIF TARAQQIYOTINING RAVNAQIGA QO‘SGAN HISSASI ***Sh.A.Mirzamidinova***	**857**
PARASPORTCHILARNING PSIXOLOGIK VA MAXSUS JISMONIY TAYYORGARLIGIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR ***Xamidova Shoira Rasulovna***	**864**
O‘ZBEKISTON TARIXINING MAHALLIY MANBALARIDA XRONOLOGIK VA METROLOGIK MA’LUMOTLAR MASALASI ***Xayitmuratova Zaynura G‘aybullayevna***	**869**
YEVROPANI MARKAZIY OSIYO ORQALI BOG‘LAGAN TARIXIY SAVDO YO‘LLAR ***Tursunov Jasurbek***	**875**
O‘ZBEKISTON VA XITOY IQTISODIY ALOQALARI(2015-2024 YILLAR MISOLIDA) ***Xaldibekova Farida***	**882**
FILOLOGIYA	
JADID ADABIYOTINING NAMOYANDALARIDAN BIRI ABDURAUF FITRATNI ADABIY MEROSI XORIJLIK ADABIYOTSHUNOSLAR NIGOHIDA ***Jurayeva Zulayxo Shamsidinovna, Erkinova Dinoraxon Elshad qizi***	**888**
YANGI G‘AZALLARDA MAVZUNING IJTIMOIYLASHUVI ***Nazarova Dildora Ilhomovna***	**892**
THE TRANSLATION PECULIARITIES OF PHRASEOLOGICAL UNITS ***Ruziyeva G.KH***	**901**
OLIY HARBIY TA'LIMDA INGLIZ TILI OQITISH SAMARDORLIGINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TAKOMILASHTIRISH ***Xatamova Gulbahor Abdumo'min qizi***	**907**
IXTISOSSLASHGAN MATNLAR TARJIMASIDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR TADQIQI ***Abdullaeva Shohida Norqulovna***	**911**
O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA ZAMON KATEGORIYASINING TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI ***Ismonaliyev Jamoliddin Qo‘ldashaliyevich***	**921**

KROSS-MADANIYATLI MULOQOTDA PRAGMATIK GRADATSIYANING MUAMMOLARI: TIL, KONTEKST VA TUSHUNMOVCHILIKLARNI TAHLIL QILISH ***Isaqjonova Durdona Davronbek qizi***	**930**
BOLALAR ADABIYOTINING LINGVISTIK O‘ZIGA XOSLIKLARI ***Olimjanova Dilafruz Orif qizi***	**936**
ИНГЛИЗ ТИЛИДАГИ ОЛАМНИНГ ЛИСОНИЙ ТАСВИРИДА “ДЎСТЛИК” КОНЦЕПТИНИНГ ВЕРБАЛИЗАЦИЯСИ ***Toshtemirova Nozima Anvarjon qizi***	**943**
MA’MURIY DISKURS SOTSIOLINGVISTIK HODISA SIFATIDA ***Dexqonova Mashxura Shuhratjon qizi***	**950**
ALISHER NAVOIY ASARLARI BO‘YICHA TUZILGAN ILK LUG‘ATLAR XUSUSIDA ***Uluqov Nosirjon, Mamajonova Mashhura***	**958**
TURKIY TIL MANBALARI TILIDA “ODAMGARCHILIK” KONSEPTOSFERASINING LINGVOMADANIY TAHLILI ***Abdujabbarova Feruza Abdunazarovna***	**962**
“GUL VA BULBUL” DOSTONI HAMD, NA’T, MUNOJOT QISMLARI MATNLARINING TALQINI VA TAHLILI ***Abdullayev Bilolxon Xamitjon o‘g‘li***	**970**
AGGRESSIVE COMMUNICATION STYLES BETWEEN ENGLISH AND UZBEK CULTURES ***Sevara Ravshan qizi Ungalova***	**976**
RUS ADABIYOTIDA INSON VA JAMIYAT: IJTIMOIY MUAMMOLAR AKS ETISHI ***Alibaeva Lola Namazovna***	**983**
ANALYSING THE DISCOURSE OF PROFESSIONAL ORIENTATION IN ENGLISH AND RUSSIAN IN SOCIAL NETWORKS ***Azimova Sayyora Khusanboyevna, Madaminova Sabinabegim Bakhromjon kizi***	**987**
THE FORMATION OF ACADEMIC WRITING HABITS: STRATEGIES, CHALLENGES, AND IMPLICATIONS ***M. Akhmedova***	**994**
THE STRUCTURE OF TERMINOLOGICAL SYSTEM OF OIL AND GAS INDUSTRY IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES ***Xasan Abdinazarov Shaymanovich***	**1002**
COMPREHENSIVE AND PARALLEL ANALYSIS OF IDIOMS IN ENGLISH AND UZBEK LITERARY WORKS ***Maxamadjonova Shohista Abdullajon qizi***	**1008**
CHARLZ DIKKENS ASARLARIDAGI XIX ASR ANGLIYA HAYOTI ***Abdusamatova Sevinch Abdumalik qizi***	**1013**
THE ROLE OF ANTROPOMORPHISM IN DETERMINING USER ENGAGEMENT AND PERCEPTION IN MODERN MEDIA AND TECHNOLOGY ***Atkamova S.A***	**1017**
INGLIZ TILINI O‘RGANISHDA QO‘SHIQLAR VA IJTIMOIY TARMOQLAR O‘RNI: AFZALLIK VA KAMCHILIKLAR ***Axmadjonov Avazbek Akmaljon o‘g‘li***	**1021**
DISKURS LINGVISTIK VA MADANIY TUSHUNCHA SIFATIDA ***Azimova Yulduz Baxtiyor qizi***	**1032**

BADIIY MATNLAR VOSITASIDA VATANPARVARLIK TUSHUNCHASINI SHAKILLANTIRISH ***Urazboyeva Sabohat Ortiqboyevna***	**1039**
O‘ZBEK XALQ OG‘ZAKI IJODIDA BAXSHILIK SAN’ATI VA DOSTONCHILIK MAKTABLARI ***G‘ulomova Begoyim Bektosh qizi***	**1045**
ОСОБЕННОСТИ ОТРАЖЕНИЯ «КОГНИТИВНЫХ» ДЕЙСТВИЙ В СОСТАВЕ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ***Бердамбетова Айгул Парахатовна***	**1051**
AGROMATNLARDA KO‘RSATISH MAYDONI VA KO‘RSATISH HODISASINING LINGVISTIK TAHLILI ***Bozorova Munisa Mamadiyor qizi***	**1057**
CRIME TUSHUNCHASINING CRIME, OFFENSE ATAMALARI VA ULARNING HOSILALARI BILAN IFODALANISHI ***Suvonkulova Dilnoza Kamilovna***	**1063**
CRITICAL THINKING IN WRITING. ***Mirzaraimova Madina Begmatovna***	**1068**
DIAXRON KORPUS VA UNING ARXITEKTURASI ***Zilola Xusainova Yuldash qizi, Yangibayeva Surayyo Gulimboy qizi***	**1072**
PRAGMATIKA BORASIDAGI NAZARIY QARASHLAR ***Yusupova Sabohat A’zamjonovna, Turdiboyeva Xojiyaxon Bahodirjon qizi***	**1080**
“AJINASI BOR YO‘LLAR” ASARIDA DAVR VA QAHRAMON TIMSOLI ***Muxtoraliyev Baxromjon***	**1085**
ERGONIMLARNING TARKIBIY TUZILISHIGA DOIR (Qarshi shahar ergonimlari misolida) ***Usmonova Umida Abdukarimovna***	**1090**
BADIIY TASVIRIY VOSITALAR VA ULARNING NUTQDAGI AHAMIYATI ***Erkinova Marxobo G‘ayrat qizi***	**1095**
UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA JAHON ADABIYOTI NAMUNALARINI O‘QITISHNING HOZIRGI HOLATI ***Abdurahmonova Sharofat Baxromali qizi***	**1100**
BADIIY MATNLARDA SO‘Z O‘YININI STILISTIK VOSITALAR ORQALI IFODALASH ***Saidova Iroda Anvar qizi***	**1104**
THE FUTURE OF PARADIGMS IN LINGUISTICS: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN A GLOBALIZED WORLD ***Ziyayeva Dilnoza Anvarovna***	**1111**
INGLIZ BADIIY ASARLARIDA ARGO VA JARGONLARNI QO‘LLANISH JIHATLARI ***Saidova Nilufar Anvar qizi***	**1117**
THE SCOPOS THEORY AND ITS IMPORTANCE IN TRANSLATION ***Sharipova Fazilat Dilmurod qizi***	**1123**
LANGUAGE AS NATIONAL CULTURAL IDENTITY: A REFLECTION OF HISTORY, VALUES, AND GLOBALIZATION ***Kholova Madina Boboqulovna***	**1132**
PARADIGMA VA SINTAGMA: MOLIYAVIY MATNLAR TARJIMASINING LINGVISTIK ASOSLARI VA METODIK YONDASHUVLARI TEXTS ***Abdullayeva Shohida Norqulovna***	**1136**

“EL” SO‘ZINING LUG‘AT MAQOLASI HAQIDA MULOHAZALAR ***Nodira Sharafiddinova, Nilufar Sharafutdtnova***	**1148**
XABITUAL TUZILMALARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK VA LINGVOKOGNITIV XUSUSIYATLARI ***Xabibullina Liliya Jaxonovna***	**1155**
PREVENTIV NUTQIY AKTINING SOTSIOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI ***Asadov Alisher Bahodirovich***	**1160**
СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ПОЭЗИИ В.С.ВЫСОЦКОГО ***Шукурова Олмахон Одилжон кизи***	**1165**
GRAFEMA-FONEMA (G2P) MODELI: NAZARIY ASOSLARI VA O‘ZBEK TILI UCHUN AHAMIYATI ***Maxmudjonova Gulshaxnoz Ulug‘bek qizi***	**1172**
COLLOQUIALITY OF ENGLISH TELEVISION SPEECH ***Ibadullaev Firdavs Furkatovich, Kurbanov Djamol Bakhodirovich***	**1179**
O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA YARATILGAN ILMIY MAKTABLAR XUSUSIDA ***Usmonova Mohinur Ulug‘bek qizi***	**1183**
TIL IMPLISITLIK MANBAI SIFATIDA ***Jonridova Sanobar Sherali qizi***	**1189**
TIL BIRLIKLARIGA ANTROPOTSENTRIK YONDASHUV: TIL VA MADANIYAT UYG‘UNLIGI ***Karimova Zulnura G‘ulamqodirovna***	**1195**
“INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI QO‘SHMA SO‘ZLARNING SEMANTIK TAHLILI: O‘XSHASHLIKLAR, FARQLAR VA TILSHUNOSLIK NUQTAI NAZARI” ***Ashirova Madina To’rayevna***	**1202**
O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA EKSPRESSIV BIRLIKLARNING QIYOSIY LINGVISTIK TAHLILI ***Makhmudova Nilufarkhan Ravshanovna***	**1208**
MARKETING VA MENEJMENT TERMINLARINING LINGVISTIK JIHATDAN TADQIQOTI ***Nodira Mansurova***	**1212**
O‘ZBEK VA INGLIZ TOPISHMOQLARINING LINGVISTIK, SEMANTIK VA MADANIY KONTEKSTDA QIYOSIY TAHLILI ***Sodiqova Mohinur Ikromjonovna***	**1218**
SAIDA ZUNNUNOVA QISSALARIDA AYOLLAR OBRAZI ***Ismatillayeva Moxinur Sayfiddin qizi***	**1222**
THE USE OF VIDEO CONTENT TO TEACH ENGLISH SPEAKING SKILL: AN EXPERIMENTAL STUDY ***Raxmatova Maftuna Ma’murjon qizi***	**1226**
ALISHER IBODINOV HIKOYALARIDA MILLIY KOLORIT TASVIRI ***Xoliqulova Iroda Xo‘jamqul qizi***	**1232**
BASIC PROPERTIES AND STRATEGIES FOR GENERAL FORMATION OF THE CONSTRUCTIONAL TERMINOLOGY ***Xolboboyeva Aziza, Ostonova Ramziya***	**1238**
FARIDIDDUN ATTOR ASARLARINING G’ARB OLIMI POL LOSENSKIY TOMONIDAN O’RGANILISHI XUSUSIDA ***Xusanova Ruqiya Xushvaqtovna***	**1244**

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF ENGLISH AND UZBEK NEOLOGISMS RELATED TO THE COVID-19 PANDEMIC ***Avlaeva Saida Bozorovna***	**1249**
INGLIZ XALQLARI MADANIYATIDA OZIQ-OVQAT BELGILARINING O‘RNI ***Hosilova Shaxnoza Begmurot qizi***	**1255**
INGLIZ VA O’ZBEK TILLARIDAGI SOMATIK FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING MORFOLOGIK-SINTAKTIK TIPOLOGIYASI ***Gulirukhsor Ruzikulova G‘ofur qizi***	**1261**
RUS VA INGLIZ TILLARIDA SHARQONA REALIYALARNING LEKSIK SEMANTIC TASNIFI ***Kulmamatova Aziza Do‘stmamat qizi***	**1270**
O‘QUVCHILARNI GRAMMATIK TOPSHIRIQLARNI BAJARTIRISH ORQALI MATN YARATISH FAOLIYATIGA TAYYORLASH MUAMMOSI ***Tursunoy Yusupova***	**1276**
XX ASR BOSHLARIDA O‘ZBEK VA TURK ADABIYOTIDA ADABIY ALOQALARNING TARAQQIY TOPISHI ***Muqaddas Tojiboyeva, No‘monova Ro‘zaxon No‘monjon qizi***	**1284**
O‘ZBEK VA NEMIS NUTQIY ETIKETIDAGI O‘XSHASH VA FARQLI JIHATLAR TADQIQIGA DOIR ***Nazarova Shahnoza Ismat qizi***	**1290**
TURLI TIZIMLI TILLARDA TIBBIYOT TERMINLARINING KONSEPTUAL TAHLILI (INGLIZ, O‘ZBEK VA RUS TILLARI MISOLIDA) ***Aripova Sayida Abdulaxatovna***	**1294**
INTELEKTUAL YETISHMOVCHILIKKA EGA BO‘LGAN BOLALARNI LUG‘AT ZAHIRASINI FAOLLASHTIRISHDAGI LOGOPEDIK ISHLAR ***Ziyodullayeva E’zoza Ne’matjon qizi***	**1298**
O‘ZBEK VA JAHON ADABIYOTIDA KRIMINAL ASARLAR TARIXI ***Sultonova Dilnoza Sohibjonovna***	**1303**
MODALLIKNI IFODALOVCHI LINGVISTIK VOSITALARNING TAVSIFI VA TASNIFI ***Obilov Muzaffar Odiljon o‘g‘li***	**1309**
ANTROPONIMLAR LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQOTLAR OBYEKTI SIFATIDA ***Melibayeva Soxibaxon Adxammirza qizi***	**1318**
O‘ZBEKBADIIY MATNLARIDA BAXT VA BAXTSIZLIK LEKSEMASINING SEMANTIK JIHATLARI ***T.K.Mardiyev, Jaxongir Shamsiyev, Bayjanov Nurbol***	**1324**
EPITET -TILNING TASVIRIY-IFODA VOSITASI SIFATIDA ***Mardonova Ra’no Ochildiyevna***	**1329**
INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MATEMATIK TERMINLARNING ANTROPOTSENTRIK TADQIQI ***Abduvoitov Ravshanbek Alijonovich***	**1333**
O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI MODAL SO‘ZLARNING SEMANTIK TAHLILI. F.M. DOSTOEVSKIYNING “JINOYAT VA JAZO” (CRIME AND PUNISHMENT) ROMANI ASOSIDA ***To‘xtasinova Yoqutxon Baxromjon qizi***	**1338**
INGLIZ VA O'ZBEK TILLLARIDA MUROJAAT BIRLIKLARINING LINGVOKULTUROLOGIK VA LINGVOPOETIK TADQIQI	**1345**

Mohinur Axmadjonova	
SOHA TERMINLARINING LINGVISTIK TADQIQI ***Musurmanova Shaxnoza Qo‘chqorovna, Azimova Husnora Sunattillo qizi***	**1352**
RUS TILI VA MADANIYATINI O‘RGATISH JARAYONIDA LINGVOKULTUROLOGIK YONDASHUVLARDAN FOYDALANISH ***Nabiyeva Dilshoda Urakovna***	**1357**
LOTIN TILINING TIBBIYOT FANIDAGI ROLI VA UNING AHAMIYATI ***Normuradova Nasiba***	**1363**
FRAZEOLOGIK DERIVATLARNI STRUKTURAL-SEMANTIK O‘ZIGA XOSLIGI ***Nortoyeva Nodiraxon Muxammadaliyevna***	**1370**
PAREMIOLOGIK BIRLIKLAR TARJIMASIDA USULLAR VA MUAMMOLAR ***Kendjayeva Gulrux Fattilloyevna, Zikriyoyeve Laylo Alisherovna***	**1376**
“ҲАЗИЛ” НУТҚИЙ ЖАНРИ ВА МАДАНИЯТ ОРАСИДАГИ БОҒЛИҚЛИКЛАР ***Зияева Камолахон Зияиддиновна***	**1381**
YOSHLAR SLENGINING O‘RGANILISHI: JAHON TAJRIBASI VA O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI MIQIYOSIDA ***Pulatova Umriniso Umar qizi***	**1386**
TOG‘AY MUROD ASARLARIDA MAQOLLARNING LINGVOMADANIY TAHLILI ***G.A.Tursinbayeva***	**1392**
INGLIZ TILIDAGI TIBBIY ATAMALAR VA ULARNING ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR BILAN BOG‘LIQLIGI ***Hamroyeva Sanobar Hasan qizi***	**1400**
ТИЛШУНОСЛИКДА РАНГ КОДИ СИФАТИДА: ЎЗБЕК ВА ИСПАН МАҚОЛЛАРИДА УНИНГ ИДРОК ЭТИШ ХУСУСИЯТЛАРИ ***Djalilova Sarvaroy Mexrojovna, Abdullayeva Parvina Tolibjonovna***	**1405**
LEKSIKOGRAFIYA TARAQQIYOTI VA HOZIRGI KUNDAGI AHAMIYATI ***Ashurova Sitora Erkinovna***	**1411**
РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТОВ “ЧЕЛОВЕК И ПРИРОДА” В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДОРИС ЛЕССИНГ ***Алижонова Окила Алимовна***	**1416**
O‘ZBEK SHE’RIYATIDA BAHOR RAMZI ***Safarova Hamrooy Qahramon qizi***	**1421**
O‘ZBEK TILIDA TASVIRIY VOSITALARNING XUSUSIYATLARI ***Sulaymonova Mahfuza Shavkat qizi***	**1428**
O‘ZBEKISTONDA BLINGVISTIK MUHIT VA MADANIY MOSLASHUV ***Ruziyeva Madina Ilhom qizi***	**1433**
SOCIOLINGUISTIC FEATURES IN ENGLISH AND UZBEK DIGITAL DISCOURSE ***Khudayberdieva Zarrinabonu Zafar kizi***	**1436**
POETIK NUTQDA XIAZM USULI ***Mamaziyayev Oblaberdi Xudoberganovich, Axmadjonov Avazbek***	**1443**
SENSOR AFAZIYADA TAKRORLASH KO’NIKMASINING SAQLANGANLIK HOLATIGA OID TAJRIBA TAHLILI ***Qambarova Lobar Athamboy qizi***	**1449**
LATIFALAR MATNIDA PAREMIK BIRLIKLARNING QO‘LLANILISHI ***Husaynova Mahliyoxon Ma’rufjon qizi***	**1456**
TOHIR MALIKNING “SHAYTANAT” ASARIDA QO‘LLANGAN PARANTEZ BIRLIKLARNING IFODALANISHI	**1460**

D.M.Jamolitdinova, Qodirova Mohinur Saydullo qizi	
INGLIZ GAZETA DISKURSIDA FE’L KOMPONENTLI KOLLOKATSIYALARNING LINGVOKULTUROLOGIK TALQINI ***G‘apporov Baxriddin Baxtiyor o‘g‘li***	**1466**
GASTRONOMIK BIRLIKLARDA POLISEMANTIK HODISASI ***Temirova Kamola Baxtiyor qizi***	**1474**
DIALEKTAL FRAZEOLOGIZMLARNING SHAKLLANISH ASOSLARI ***Islomova Shoira***	**1481**
CONFIRMED AND NON-CONFIRMED CATEGORIES OF EVIDENTIALITY ***Xamrayeva Maxzuna Gayratovna***	**1489**
TIL BIRLIKLARINI CHASTOTALI TAHLIL QILISHDA TIL KORPUSLARINING AHAMIYATI ***Maxammadiyeva Diyora Raxmatovna***	**1495**
MUXAMMAD YUSUF SHE’RIYATIDA VATAN MAVZUSI VA UNI TUSHUNTIRISH METODIKASI ***Kushvaktov Ne’mat Husanovich, Raximbayev Jo‘rabek Sobirovich***	**1500**
ABDULLA ORIPOV POETIK TAFAKKURI RIVOJIDA FOLKLORNING AHAMIYATI ***Ravshonbekova Gulmira***	**1505**
TILSHUNOSLIKDA KONSEPT VERBALIZATSIYASI USUL VA VOSITALARI ***Rejapova Moxlaroy Farxodbek qizi***	**1510**
RELIGIONIMLAR TIZIMIDA OMONIMIYA HODISASI ***To‘ychiyeva Zulayho Hamroqo‘lovna***	**1515**
MULOQOT ISHTIROKCHILARINING MULKIY MUNOSABATIGA KO‘RA IJTIMOIY MAQOMINING IFODALANISHI ***Ro‘zimatova Dilnoza Murodovna***	**1520**
QISSA JANRI VA UNING O‘ZIGA XOS BELGI XUSUSIYATLARI ***Muqaddas Saidakbarova Muhammadrahimovna, Robiyaxon Sobitova Salohiddin qizi***	**1526**
ABDULLA ORIPOV IJODIDA MUMTOZ SHE’RIYAT OHANGLARI ***Ulug‘bek Sanaqulov***	**1538**
IMPROVING THE METHODOLOGY OF TEACHING ENGLISH USING ELEMENTS OF DISTANCE LEARNING ***Saydullayeva Nigina Avazovna***	**1543**
SEMANTIC PECULIARITIES OF SUBORDINATING CONJUNCTIONS IN THE ENGLISH LANGUAGE ***Ataxojayev Toxirjon Maxmudjonovich***	**1548**
OLAMNING LISONIY MANZARASINI FRAZEOLOGIK SATHDA NAMOYON BO’LISHI ***S.Sh. Dadajonova***	**1555**
ALISHER NAVOIYNING “SADDI ISKANDARIY” DOSTONIDAGI PEYZAJ MATNLARINING LINGVOKOGNITIV TAHLILI ***Shamsiyeva Manzura Bababekovna***	**1561**
СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ ВЛАДЕНИЯ АНГЛИЙСКИМ ЯЗЫКОМ ***Синжапова Русана Руслановна***	**1573**
ADABIYOTDA MIFOLOGIK TERMINLAR VA ULARNING IJTIMOIY-MADANIY KONTEKSTDAGI O‘RNI: RABGUZIY VA JON MILTON ASARLARI TAHLILI ***Sirojiddinova Shahribonu Sirojiddinovna***	**1577**
SUJET VA MOTIVGA XOS TAMOYILLAR	**1583**

Ergashev Maqsud	
AHMAD TABIBIY MUSABBA’SIDA MUMTOZ SHE’RIYAT AN’ANALARI VA IJODIY NOVATORLIK ***Azizbek Toshpo‘latov Ikromjon o‘g‘li***	**1594**
DEKONSTRUKSIYA VA TARJIMA TADQIQOTLARI ***Ruzimurodova Fariza Dustmurod qizi***	**1604**
TEACHING THE DISTINCTION BETWEEN ACADEMIC AND GENERAL WRITING ***M. Akhmedova***	**1611**
THE ROLE OF TEACHER FEEDBACK IN MOTIVATING ENGLISH LEARNERS ***Bolikulova Mukhlisa, M.M.Oblokulova***	**1618**
THE ROLE OF CLIL IN DEVELOPING LANGUAGE AND SUBJECT KNOWLEDGE SIMULTANEOUSLY ***Artikova Makhim Turaboy qizi***	**1622**
THE IMPORTANCE OF COMPARATIVE LINGUISTICS IN LEARNING LANGUAGE ***Jumayeva Mexri Xushboqovna, Eshboltayeva Lola Baxtiyorovna***	**1628**
THE TURBULENT BUT CREATIVE 1960TH IN AMERICAN AND UZBEK PROSE ***Suyunova Maftuna Duskobil kizi***	**1634**
“BOBURNOMA”DAGI AYRIM TOPOGIDRONIMLAR TAHLILI ***Jalilova Madina Murotovna***	**1645**
MEDIA NUTQ TILNING MAXSUS FAOLIYAT SOHASI SIFATIDA ***Toxtasheva Dilnoza Odiljonovna***	**1652**
XOTIRANOMADA QODIRIY SHAXSIYATI VA IJODINING TALQIN ETILISHI ***Ubaydullayev Normuhammad***	**1658**
A COMPARATIVE STUDY OF KINSHIP TERMINOLOGY IN ENGLISH AND UZBEK: LINGUISTIC, CULTURAL, AND PRAGMATIC PERSPECTIVES ***Uliqova Mavudakhon Sotvoldiyevna***	**1662**
XURSHID DAVRONNING “BOBUR” SHE’RI XUSUSIDA ***Lola To'xtayeva***	**1666**
PARALLEL KORPUSGA MA’LUMOT YIG‘ISHNING AVTOMATLASHTIRILGAN USULLARI ***Xolmonova Iqbola Alisher qizi***	**1671**
O‘ZBEK TILIDA SINTETIK VA ANALITIK FE’L SHAKLLARI TAHLILI ***Yuldasheva Sadoqat Bahodir qizi***	**1677**
SHAVKAT RAHMON SHE’RLARIDA QO’LLANGAN EPITETLARNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI ***Yunusova Jamila Boltaboyevna***	**1683**
ZAMONAVIY INTERNET JURNALISTIKASI VA MA’LUMOTLAR XAVFSIZLIGI: AXBOROT XAVFSIZLIGI VA JURNALISTLARNING HIMOYASI ***Sadullayeva Oybarchin Mirolim qizi, G‘aybullayev Otabek Muhammadiyevich***	**1690**
ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK ***Abdullaeva Mavjuda Xabibullaevna***	**1696**
ГЁТЕНИНГ «ҒАРБУ ШАРҚ ДЕВОНИ»ТАҲЛИЛИ ***Qo‘chqorova Shahodat Ro‘ziyevna***	**1701**
ISAJON SULTON HIKOYALARIDAGI RAMZLAR HAQIDA MULOHAZALAR ***Avezova Gulnora Samandarovna***	**1709**

THE EMERGENCE AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF PUNCTUATION MARKS ***Turayeva Dilbar Meyliyevna***	**1713**
BADIIY MATNDA DINIY LEKSIKANI TARJIMA QILISHDA UCHRAYDIGAN MUAMMOLAR: DEN BRAUNNING “DA VINCHI SIRI” VA “IBTIDO” ROMANLARI MISOLIDA ***Raxmatova Sunbula***	**1719**
ОБ ОСЛОЖНЕНИИ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ОДНОРОДНЫМИ ЧЛЕНАМИ ***Шавкат Жумаев***	**1726**
ПОНЯТИЯ ПРЕДИКАЦИИ И АНАЛИЗА ЛЕКСЕМЫ В ЯЗЫКОЗНАНИЕ ***Ибатова Амира Шавкатовна***	**1731**
XX ASR INGLIZ AYOLLAR NASRINING BA’ZI NAZARIY MASALALARI ***Kozokova Charos***	**1735**
КОНФЛИКТ ГЕНИАЛЬНОГО ПРОСТОЛЮДИНА И НИЧТОЖНОЙ ЭЛИТЫ ***Тоирова Д.Ф***	**1741**
СЛОВАРНАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ИНФОРМАЦИИ О ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЕДИНИЦЕ (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА) ***Насирова Р.А***	**1747**
O‘ZBEKISTONDA YOSHLAR O‘RTASIDA TIL MADANIYATI SHAKLLANISHINING MA’NAVIY-AXLOQIY XUSUSIYATLARINI O‘RGANISHDA ZAMONAVIY FALSAFIY YONDASHUVLARNING O'RNI ***Mustafayeva Sarvinoz Suyunovna***	**1752**
ГОРДОСТЬ УЗБЕКСКОЙ НАЦИИ ***Акрамова Сурайя Батировна***	**1763**
НЕОЛОГИЗМЫ В СОВРЕМЕННЫХ ТЕКСТАХ СМИ ***Джураева Зарина Асалбой кизи***	**1768**
НОМИНАТИВНЫЕ И КОГНИТИВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОСЛОВИЦ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ***Odilova Fotima Farhodovna***	**1773**
ЛИТЕРАТУРНАЯ АЛЛЕЯ НУРАЛИ КАБУЛА ***Нематжонова Нафиса Боходировна***	**1779**
РУС ВА ЎЗБЕК МАҚОЛЛАРИДА «ЗЕМЛЯ/ЕР» КОНЦЕПТИ ***Холикулова Юлдуз Шодиевна***	**1784**
ЎЗБЕК КОРЕЙС ВА РУС ДОСТОН ҚАХРАМОНЛАРИНИ ЭКСПЕРИМЕНТ ЖАДВАЛ АСОСИДА ҚИЁСИЙ ЎРГАНИШ ***Нурмухамедова Моҳира Ураловна***	**1790**
BRITANIYA DISTOPIYA ROMANLARINING EVOLYUTSIYASI: IJTIMOIY, SIYOSIY VA TEXNOLOGIK O'ZGARISHLAR ***Shukurova Ramina Djalolitdinovna***	**1797**
ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ ***Алламбергенова Шахноза Садатдиновна***	**1803**
ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАУЧНОГО СТИЛЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК АКАДЕМИЧЕСКИЙ ТЕКСТ ***Саодат Амракуловна Рахматова***	**1808**
РОЛЬ РУССКОГО ЯЗЫКА В ПОДГОТОВКЕ МЕДИЦИНСКИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ДЛЯ РАБОТЫ В МНОГОЯЗЫЧНЫХ РЕГИОНАХ КАРАКАЛПАКСТАНА ***Айбергенова Айнура Рустемовна***	**1813**

«ДВЕ ДОРОГИ К ГИБЕЛИ: АННА КАРЕНИНА И ЭММА БОВАРИ В СРАВНЕНИИ» ***Саминжонова Шахнозахон Нумановна, Хомиджонова Оминабону Ахроржон кизи***	**1821**
ТИПЫ НЕОЛОГИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ. ***Джураева Зарина Асалбой кизи***	**1826**
THE ROLE OF FOREIGN CHILDREN'S LITERATURE IN UZBEK CHILDREN'S LITERATURE ***Ubaydullayev Ilxomjon***	**1830**
ГРАДУОНИМИЯ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТЬ И СТИЛИСТИКУ РЕЧИ ***Уракова Шоира Турсунпулатовна***	**1834**
ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИДЕЯ В ТВОРЧЕСТВЕ НУРАЛИ КАБУЛА ***Нематжонова Нафиса Боходировна***	**1838**
FORMATION OF THE LINGUISTIC IDENTITY OF STUDENTS-NON-PHILOLOGISTS IN THE CONTEXT OF THE LINGUACULTURAL CONCEPT OF EDUCATION ***Turaeva Shakhida Egamberdievna***	**1842**
BADIIY MATNDA FRAZEMALARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI (Muhammad Ali “Ulug‘ saltanat” asari asosida) ***Shaxloxon Alimbayevna Tursinbayeva***	**1846**
ОНАМАСТИЧЕКИЙ МИР РОМАНОВ И.С.ТУРГЕНЕВА В АСПЕКТЕ ПРАГМОСЕМАНТИКИ ***Абдивали Эшкобилов***	**1855**
РОЛЬ ИРОНИИ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ ***Эшкуватова Мохира Амантурдиевна***	**1860**
QARLUQ LAHJASI LEKSIKASIGA XOS XUSUSIYATLARNING SHONAZAR SHOABDURAHMONOV TOMONIDAN O‘RGANILISHI ***Qodirov Umarjon Akramjon o‘g‘li***	**1866**
LANGUAGE BORROWINGS AND CULTURAL EXCHANGE ***Ablakulov Ilhom Shakarboy o’g’li***	**1873**
THE PROBLEM IN TEACHING UZBEK LANGUAGE AND PROBLEM SOLVING ***Atadjanova Anna Shamuratovna***	**1879**
JORJ GORDON BAYRON SHE’RIY ASARLARIDA METAFORA VA QIYOSLASH STILISTIK VOSITALARNING LINGVISTIK VA BADIIY VAZIFALARI ***B.B.Toshpulatov***	**1886**
FOLKLOR JANRLARINI O‘QITISHDA INNOVATSION PEDTEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH ***Baxtiyorova Sabrina Bobirovna, Jamolova Mohigul Baxtiyorovna***	**1895**
ALBERT KAMYU: ABSURDIZMINING FALSAFIY TAHLILI ***Djurayev G'olib Abdurasulovich***	**1903**
FORMATION OF AGRICULTURAL TERMS IN THE ENGLISH LANGUAGE AND MEANING OF AGRICULTURAL TERMS IN THE SEMANTIC STRUCTURE OF LEXICAL UNITS ***Egamberdiyeva Dildora Usubjonovna***	**1910**
EXPRESSIVE INTENSIFICATION OF SUFFIXES IN FRENCH AND UZBEK ARGOTISMS ***Laura-Aquilina Kavilova***	**1915**
ASRIY LIRIKASIDA G‘OYA VA MAVZU UYG‘UNLIGI	**1919**

Fayzullayev Zavqiyjon Qobiljon o‘g‘li	
SEMANTIC SHIFTS WITHIN MEDICAL WORDS ***Kosimova Feruza Khursanali kizi***	**1925**
COMPARATIVE ANALYSIS OF THE EXPRESSION OF EVALUATIVE CATEGORIES IN ENGLISH, RUSSIAN, AND UZBEK LANGUAGES ***Hatamova Veronika***	**1930**
JADIDLAR NASRIY ASARLARIDA KELTIRILGAN MILLIY TAOMLAR ***Khabibullayeva Gavhar Nosirjon qizi***	**1935**
XUDOYBERDI TO‘XTABOYEV IJODIDA SARGUZASHT-FANTASTIK TASVIR ***Mirsanova Moxira Xusniddin qizi***	**1940**
O‘ZBEK VA INGLIZ PARAMEYALARIDA HAQIQAT KONSEPTINING LINGVOSTATISTIK XUSUSIYATLARI ***Muminova Nasiba Solijon qizi***	**1946**
“SHOHNOMAYI ANDALIB” QO‘LYOZMALARI MANBALARI VA TAVSIFI ***Muxlisa Axrorjanovna Maxamatxonova***	**1953**
LANGUAGE COMPETENCE AS ONE OF THE ASPECTS OF DEVELOPING STUDENTS' READINESS FOR INTERCULTURAL COMMUNICATION ***Nasretdinova Khurshida Tulkinovna***	**1958**
FEATURES OF THE NARRATIVE TECHNIQUE AND STRUCTURE OF THE NOVEL "THE SOUND AND THE FURY" ***Nuritdinova Yorkinoy Abdulkhoshim kizi***	**1964**
PROSPECTS OF THE FRENCH LANGUAGE IN UNIVERSITIES OF UZBEKISTAN ***Kavilova Tamara***	**1970**
AGRICULTURAL TERMINOLOGY AND THEORETICAL ISSUES ON THE ROLE OF LEXICAL-SEMANTIC PROCESSES IN THE FORMATION OF TERMINOLOGICAL NOMINATIONS ***Qodirova Gulbakhor Turdiyevna***	**1974**
TERMINOLOGICAL PHRASES OF THE AGRICULTURAL SUBLANGUAGE IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES ***Qodirova Gulbakhor Turdiyevna***	**1979**
O‘ZBEK VA INGLIZ TILIDAGI HAYVONIY KOMPONENTNI O'Z ICHIGA OLGAN FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI ***Rejapov Abdushukur Abdukarim o’gli***	**1984**
KARBALO VOQEASIGA BAG‘ISHLANGAN BADIIY ASARLAR HAQIDA ***S.Soyipov***	**1989**
ERNEST SETON TOMPSON IJODI VA O'ZBEK ADABIYOTIDA HAYVONLAR HAQIDAGI HIKOYA JANRINING O'ZIGA XOS O'XSHASHLIKLARI ***Sadinov Oybek Ziyot o'g'li***	**1995**
EFFECTIVE WAYS TO LEARN A LANGUAGE ***Safina Farida***	**2000**
MUMTOZ SHE’RIYATDA ISHQNING BADIIY TALQINI: POETIK XUSUSIYATLAR VA MA’NAVIY QIRRALAR ***Sharipova Munira Xamidullaevna***	**2005**
REALIZATION OF THE CONCEPTS OF “DISEASE” AND “HEALTH” IN MEDICAL ADVERTISING ***Sobirova Dilnoza Rasulovna***	**2013**
PIRIMQUL QODIROVNING “YULDUZLI TUNLAR” ROMANIDA FOLKLORIZM ***Tosheva Nilufar Shirinboyevna***	**2020**

INGLIZ VA O’ZBEK TILLARIDA QISHLOQ XO’JALIGI SOHASIGA OID TERMINLARNING LEKSIK TASNIFI ***Usmonova Shoiraxon Ro’ziyevna***	**2027**
O‘ZBEK PRAGMALINGVISTIKASI XUSUSIDA ***Xaydarova Feruza***	**2032**
СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА ***Абдуллаева Розанна Мирзатуллаевна***	**2036**

«Qo‘qon DPI. ILMIY XABARLAR»JURNALIDA CHOP ETILADIGAN MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR:

1. Jurnal tahririyatiga taqdim etilayotgan maqolaga:
a) ekspert hayati dalolatnomasi – 2 nusxada;
b) maqola yozilgan ilmiy yo‘nalish bo‘yicha tahrir hay'atiga kiritilgan fan doktori hamda filolog mutaxassis imzolagan (imzo tegishli tartibda tasdiqlangan bo‘lishi lozim) taqriz-tavsiya ilova qilinadi.
2. Maqolalar o‘zbek, rus yoki ingliz tillarida yozilgan bo‘lishi mumkin.
3. Maqola qaysi tilda yozilishidan qat'iy nazar unga uch til – o‘zbek, rus va ingliz tillarida mavzu, qisqa annotatsiya, tayanch so‘z va iboralar (kalit so‘zlar) ilova qilinadi.
4. Maqola jurnal tahririyatiga “Microft Word” dasturida (“Times New Roman” 14 o‘lchamli shriftda, satrlar orasi bir yarim intervalda) terilgan holda ikki nusxada, qog‘oz va elektron varianti bilan topshiriladi.
5. Maqolaning umumiy hajmi (rasm, jadval va diagrammalar bilan birgalikda) 8-10 sahifadan, qisqa xabarlarning hajmi 4-5 sahifadan oshmasligi talab etiladi. Maqolaning bir nusxasi muallif(lar) tomonidan imzolanadi.
6. Muallifning familiyasi, ismi-sharifi, ish joyi, lavozimi, manzili (uy va xizmat telefon raqamlari, elektron pochta) ko‘rsatiladi.
7. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo‘lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to‘liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.
8. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro‘yxatda ko‘rsatiladi. Matn ichidagi ko‘chirmadan so‘ng iqtibos olingan asarning ro‘yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o‘rinda kitob, to‘plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to‘liq nomi, nashr ko‘rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko‘rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa raqami ko‘rsatiladi.
9. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo‘lsa, barcha savol va e’tirozlar bo‘yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.
10. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonida qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o‘zgartirishlar kiritishga haqlidir.
11. Institut professor-o‘qituvchilari tomonidan taqdim qilingan maqolalar muayyan yo‘nalishlar bo‘yicha tahririyat a’zolarining yoki fan doktorlarining taqriz-tavsiyasi (tegishli tartibda rasmiylashtirilgan bo‘lishi lozim) asosida qabul qilinadi.
12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko‘rib chiqilmaydi.

«НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. Кокандский ГПИ»

Требования, предлагаемые к статьям для издания в журнале:

1. Для статьи, предъявляемой на издание, представленной в редакцию журнала требуется:
1) акт экспертной комиссии - в 2-х экземплярах;
2) рецензия-рекомендация, подписанная доктором наук и специалистом-филологом (подпись должна быть заверена надлежащим образом), входящими в редколлегию научного направления, в котором написана статья.
2. Статьи могут быть написаны на узбекском, русском или английском языках.
3. Независимо от языка, на котором написана статья, она сопровождается заголовком, короткой аннотацией, ключевыми словами и фразами (ключевыми словами) на трех языках - узбекском, русском и английском,.
4. Статья, предоставляемая в редакцию журнала, должна быть в редакции «Microft Word» (шрифт Times New Roman 14-мерный, межстрочный интервал 1,5) в двух экземплярах, в бумажной и электронной версии.
5. Общий объем статьи (включая рисунки, таблицы и схемы) не должен превышать 8-10 страниц, размер коротких сообщений не должен превышать 4-5 страниц. Копия статьи подписывается автором (авторами).
6. Указываются фамилия, имя, место работы, должность, адрес автора (домашний и служебный телефоны, электронная почта).
7. Если в статью включены рисунки, таблицы, схемы, схемы, диаграммы, различные графические обозначения, они должны быть четко и ясно описаны, полное объяснение сокращений. Формулы необходимо вводить в текст в специальных компьютерных программах.
8. Упомянутая или использованная литература указывается в общем списке в конце статьи в соответствии с последовательностью в основном тексте, а не в виде подзаголовков. После копии в тексте в квадратных скобках указывается порядковый номер и страница в списке цитируемых работ. Здесь указываются имена авторов книг, сборников, монографий, полное название источника, индекс издания (город, издатель и год издания). Для журнальных статей и других периодических изданий указываются имена авторов, название статьи, название журнала, год и номер, номер страницы.
9. Статьи, поступившие в редакцию, рецензируются редакционной коллегией. По возвращении из рецензирования статья будет передана автору на доработку по всем вопросам и возражениям, если это необходимо. Копии статей не возвращаются.
10. Положительно рецензированная статья считается принятой редакцией. Редакция журнала имеет право сокращать текст статьи и вносить в него редакционные изменения.
11. Статьи, представленные профессорами и преподавателями Института, принимаются на основании рецензий (рекомендованных в соответствующем порядке) членами редакционной коллегии или докторами наук по отдельным направлениям.
12. Статьи, не соответствующие вышеуказанным требованиям, не принимаются и не рассматриваются редакционной коллегией.

REQUIREMENTS FOR PUBLISHED ARTICLES IN THE JOURNAL “SCIENTIFIC NEWS” UNDER THE KOKAND STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE

1. To the article submitted to the editorial board of the magazine
1) act of the expert board - in 2 copies;
2) a review-recommendation signed by a doctor of sciences and a philologist (the signature must be duly certified) included in the editorial board of the scientific direction in which the article was written.
2. Articles can be written in Uzbek, Russian or English.
3. Irrespective of the language in which the article is written, it is accompanied by three languages - Uzbek, Russian and English, subject, short annotation, key words and phrases (keywords).
4. The article is submitted to the editors of the magazine in Microsoft Word (Times New Roman 14-dimensional font, one-and-a-half line spacing) in duplicate, paper and electronic version.
5. The total size of the article (including pictures, tables and diagrams) should not exceed 8-10 pages, the size of short messages should not exceed 4-5 pages. A copy of the article is signed by the author (s).
6. The author's surname, name, place of work, position, address (home and service telephone numbers, e-mail) are indicated.
7. If the article includes pictures, tables, diagrams, schemes, diagrams, various graphic symbols, they should be clearly and clearly described, a full explanation of the abbreviations. Formulas must be entered into the text in special computer programs.
8. The referenced or used literature is listed in the general list at the end of the article based on the sequence in the main text, not in the form of subheadings. After the copy in the text, the serial number and page in the list of the cited work are given in square brackets. The names of authors for books, collections, monographs, the full name of the source, the index of publication (city, publisher and year of publication) are indicated here. For journal articles and other periodicals, the names of the authors, article title, journal title, year and number, page number are indicated.
9. Articles submitted to the editorial board will be reviewed by the editorial board. Upon return from review, the article will be submitted to the author for revision on all questions and objections, if necessary. Copies of articles will not be returned.
10. A positively reviewed article is considered accepted by the editors. The editors of the magazine have the right to shorten the text of the article and make editorial changes to it.
11. Articles submitted by professors and teachers of the Institute are accepted on the basis of reviews (recommended in the appropriate order) by members of the editorial board or doctors of science in certain areas.
12. Articles that do not meet the above requirements will not be accepted or considered by the editorial board.

Qo‘qon DPI.
Ilmiy xabarlar

Кокандский ГПИ.
Научный вестник

“Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar" ilmiy jurnali OAK Rayosatining
2021-yil 31-martdagi qarori bilan OAK ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kimyo, biologiya, filologiya, tarix hamda 2023-yil 5-maydagi №337/6 sonli Rayosat qarori bilan Pedagogika fan tarmoqlari bo‘yicha milliy nashrlar sifatida kiritilgan.
Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma’lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.

Bosishga ruxsat etildi: 2025-y. Nashriyot bosma tabog‘i –16,375.
«Poligraf Super Servis» МЧЖ
150114, Farg‘ona viloyati, Farg‘ona shahar, Aviasozlar ko‘chasi 2 –uy

Elektron manzil: kspi_info@edu.uz

№2/2025